ГРИГОРИЙ СКОВОРОДА

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА

Григор. о° Σ.

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА
ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ ім. Г. С. СКОВОРОДИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім. Г. С. СКОВОРОДИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЛІТЕРАТУРНО-МЕМОРІАЛЬНИЙ МУЗЕЙ
Г. С. СКОВОРОДИ В СКОВОРОДИНІВЦІ
СХІДНИЙ ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. КОВАЛЬСЬКИХ (Харків)

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА

ПОВНА АКАДЕМІЧНА ЗБІРКА ТВОРІВ

ЗА РЕДАКЦІЄЮ ПРОФ. ЛЕОНІДА УШКАЛОВА

КІУС
CIUS

ЕДМОНТОН – ТОРОНТО
«ВИДАВНИЦТВО КАНАДСЬКОГО ІНСТИТУТУ УКРАЇНСЬКИХ СТУДІЙ»
ХАРКІВ
«МАЙДАН»
2011

ББК 84(0)5
С 44

Це видання здійснене завдяки щедрій пожертві
Дарії Муцак-Ковальської (Торонто, Канада)
та підтримці Програми дослідження Східньої України ім. Ковальських
при Канадському Інституті Українських Студій (Едмонтон, Канада)

Художнє оформлення В. Носаня

Сковорода Григорій.

С 44 Повна академічна збірка творів / За редакцією проф. Леоніда Ушкалова. – Харків–Едмонтон–Торонто: Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій, 2011. – 1400 с.

ISBN 978-966-372-330-3.

Ця книга – перше видання творів великого українського поета й філософа Григорія Сковороди (1722–1794), здійснене в належному академічному форматі. Воно стане цінним джерелом для філософів, літературознавців, мовознавців, культурологів, педагогів, богословів та інших фахівців, які вивчають творчість Сковороди, надійним підґрунтям для перекладів його творів іншими мовами, для підготовки популярних видань тощо.

ББК 84(0)5

ISBN 978-966-372-330-3

© Ушкалов Л. В., упорядкування, передмова, примітки й коментарі, 2011

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Твори великого українського поета й філософа Григорія Сковороди (1722–1794) за його життя ніколи не друкувалися. Аж 1798 року в Санкт-Петербурзі заходами Михайла Антоновського побачив світ діалог «Наркісс»[1]. Упродовж першої половини XIX століття окремими книжками з'явилися «Басни Харьковскія»[2], «Бесѣда, нареченная двое»[3], «Дружескій разговор о душевном мирѣ»[4], «Убогій Жайворонок»[5], «Брань архистратига Михаила со Сатаною»[6], а також деякі уривки, листи та поезії, що були надруковані на сторінках часописів «Сионский вестник», «Телескоп», «Московский наблюдатель», «Москвитянин», альманахів «Утренняя звезда», «Молодик» тощо. На початку 1830-х років харківські поети-романтики на чолі з Александру Хашдеу готували до друку й семитомову збірку творів Сковороди загальним обсягом близько 50 друкованих аркушів, одначе їхній задум так і не втілився в життя через брак коштів.

Важливим кроком у справі видання творів Сковороди була поява 1861 року в Санкт-Петербурзі книжки «Сочинения в стихах и прозе Григория Саввича Сковороды. С его портретом и почерком его руки»[7]. Утім справді етапною подією стало приурочене до 100-ліття з дня смерті філософа харківське видання 1894 року «Сочинения Григория Саввича Сковороды, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем» (сьомий том «Сборника Харьковского историко-филологического общества»)[8]. Це була перша академічна збірка творів Сковороди, завдяки якій філософ немовбито воскрес у соту річницю смерті. Видання включало переважну більшість трактатів та діалогів Сковороди, його поетичні твори, 98 листів, «Жизнь Григорія Сковороды» Михайла Ковалинського, мало грунтовний "історико-критичний" на-

---

[1] [*Сковорода Г.*] Наркісс. Разглагол о том: узнай себе // Библиотека духовная, содержащая в себе дружеские беседы о познании самого себя. – Санкт-Петербург: Издание Академии наук, 1798. – С. 1–193.

[2] *Сковорода Г. С.* Басни Харьковскія. – Москва: Издание Московского попечительного комитета «Человеколюбивого общества», 1837. – VI, 59, II с.

[3] *Сковорода Г. С.* Бесѣда двое. – Москва: Издание Московского попечительного комитета «Человеколюбивого общества», 1837. – 50 с.

[4] *Сковорода Г. С.* Дружескій разговор о душевном мирѣ. – Москва: Издание Московского попечительного комитета «Человеколюбивого общества», 1837. – 94 с.

[5] *Сковорода Г. С.* Убогій Жайворонок. Притча / Предисловие и примечания М. Макарова и И. Решетникова. – Москва: Издание Московского попечительного комитета «Человеколюбивого общества», 1837. – II, IV, 32 с.

[6] *Сковорода Г. С.* Брань архистратига Михаила со Сатаною, о сем: легко быть благим. – Москва: Издание Московского попечительного комитета «Человеколюбивого общества», 1839. – 45 с.

[7] [*Сковорода Г. С.*] Сочинения в стихах и прозе Григория Саввича Сковороды. С его портретом и почерком его руки. – Санкт-Петербург: [Изд. Лысенкова], 1861. – 322 с.

[8] Сочинения Григория Саввича Сковороды, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем. Юбилейное издание (1794–1894 г.). – Харьков: Типография губернского правления, 1894. – CXXXI, 352 с.

рис Багалія «Издания сочинений Г. С. Сковороды и исследования о нем», його ж таки «Библиографический обзор сочинений Г. С. Сковороды», покажчик латиномовних листів Сковороди, підготовлений проф. Іваном Нетушилом. Тим часом кілька чималих за обсягом творів, зокрема «Асхань», «Жена Лотова», «Потоп зміин», «Пря бѣсу со Варсавою», сюди не ввійшли, а з трактату «Silenus Alcibiadis» надруковано лиш уривок.

Ще однією помітною спробою академічного видання творів Сковороди було «Собрание сочинений Г. С. Сковороды. С биографией Г. С. Сковороды М. И. Ковалинского, с заметками и примечаниями В. Бонч-Бруевича» (Санкт-Петербург, 1912)[9]. До першого тому цього видання ввійшли майже всі основні філософські твори письменника. Бонч-Бруєвич супроводив їх невеличким вступом («Заметка от редакции»), короткими текстологічними заввагами («К рукописи "Наркісс"», «К рукописи "Асхань"» тощо), почасти задокументував біблійні цитати. На жаль, другий том цього видання, куди мали ввійти художні твори, переклади й листи, так і не побачив світу.

Видання Багалія та Бонч-Бруєвича аж до початку 1960-х років правили за найавторитетніші збірки творів Сковороди. Звісно, вони були неповними й далеко не завжди відповідали вимогам текстології (це дало підставу Бонч-Бруєвичу досить різко критикувати видання Багалія[10], а Багалієві – видання Бонч-Бруєвича[11]). У всякому разі, дослідники творчості Сковороди відчували гостру потребу в новій академічній збірці творів нашого філософа. Так, 1933 року Дмитро Чижевський писав: "…Я дозволю собі висловити бажання, щоб у інтересах української науки нарешті видано твори Сковороди в повному, автентичному та достойному вигляді"[12].

Це бажання на значну міру здійснилося 1961 року, коли в Києві заходами Академії наук України побачила світ двотомова збірка творів Сковороди[13], до якої ввійшли всі відомі на той час твори письменника («Басня Есопова», кілька листів, переклад трактату Ціцерона «De senectute», «Книжечка Плутархова о спокойствіи души» друкувалися тут уперше). Ініціатором цього видання був поет-академік Павло Тичина, а до редакційної колегії ввійшли академік Олександр Білецький та член-

[9] Собрание сочинений Г. С. Сковороды. С биографией Г. С. Сковороды М. И. Ковалинского, с заметками и примечаниями В. Бонч-Бруевича. – Санкт-Петербург: Типография Б. М. Вольфа, 1912. – Т. I. – XV, 544 с. (Материалы к истории и изучению русского сектантства и старообрядчества / Под ред. В. Бонч-Бруевича. – Вып. пятый)

[10] *Бонч-Бруевич В. Д.* По поводу опубликования подлинного текста рукописи М. И. Ковалинского проф. Д. И. Багалеем в издании Харьковского историко-филологического общества // [*Сковорода Г. С.*] Собрание сочинений Г. С. Сковороды. С биографией Г. С. Сковороды М. И. Ковалинского, с заметками и примечаниями В. Бонч-Бруевича. – Санкт-Петербург: Типография Б. М. Вольфа, 1912. – Т. I. – С. 43–49.

[11] *Багалей Д. И.* Издание сочинений Г. С. Сковороды и стоящие в связи с ними исследования о нем (к 120 годовщине со времени его кончины – 1794–1914 г.) // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. – 1914. – Т. XIX. – Кн. 3. – С. 1–58.

[12] *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 24.

[13] *Сковорода Г.* Твори: У 2 т. – Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1961. – Т. 1–2. – [т. 1] XL, 640 с.; [т. 2] 624 с.

кореспонденти Академії наук України Дмитро Острянин і Павло Попов. Упорядкування томів узяли на себе Ісая Табачников та Іван Іваньо, які розташували твори Сковороди згідно з жанрово-тематичним принципом. Перший том містив філософські трактати й діалоги, а другий – художні твори, епістолярій, життєпис Сковороди пера Ковалинського та dubia.

Трохи перегодом на підставі цього видання співробітники Інституту філософії Академії наук України підготували й видали в 1973 році «Повне зібрання творів»[14] Сковороди у двох томах. До редакційної ради двотомовика, яку очолив член-кореспондент Академії наук України Володимир Шинкарук, увійшли знані фахівці з історії української філософії та літератури Володимир Євдокименко, Леонід Махновець, Іван Іваньо, Валерія Нічик, Ісая Табачников. Твори Сковороди подані тут за хронологічним принципом, який згідно із задумом видавців мав віддзеркалювати перебіг життя та творчості Сковороди. До цього видання вперше були включені діалоги «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)» та «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон», один доти невідомий лист, а діалог «Пря бѣсу со Варсавою» подано не за списком, а за автографом. Крім того, Мирослав Рогович та Марія Кашуба наново відредагували український переклад латинських і грецьких текстів Сковороди, зроблений свого часу Петром Пелехом.

Київські видання 1961-го та 1973 років, над якими за належної державної підтримки й тривалий час працювали чималі наукові колективи, на сьогодні є найавторитетнішими академічними збірками творів нашого філософа. Однак і ці видання далеко не бездоганні під багатьма оглядами. Наприклад, Дмитро Чижевський указував на наявні там помилки в грецьких словах[15], Богдан Струмінський – на кілька недоглядів у тексті діалогу «Алфавит»[16], Юрій Шевельов – на те, що в обох київських виданнях відсутні будь-які фахові коментарі щодо біблійних цитат[17], митрополит Іларіон (Іван Огієнко) відзначав свавільне вживання видавцями великої літери[18] тощо. Зрештою, помічені Чижевським та іншими хиби – то лиш дрібочка порівняно з тим, що є насправді. Принаймні, узявши за основу київське академічне видання 1973 року, ми змушені були вносити в нього десятки тисяч змін. Якщо спробувати окреслити те основне, в чому текст видання 1973 року відбігає від сковородинських автографів та списків, то картина буде така: 1) неправильно відтворені слова; 2) пропуски слів, фраз та речень; 3) похибки в коренях, суфіксах та відмінкових закінченнях; 4) помилкове вживання літери "ять"; 5) помилкове

---

[14] *Сковорода Г. С.* Повне зібрання творів: У 2 т. – Київ: Наукова думка, 1973. – [Т. 1]. – 531 с.; [Т. 2]. – 574 с.

[15] *Tschižewskij D.* Skovoroda. Dichter, Denker, Mystiker. – München, 1974. – S. 228.

[16] *Strumiński B.* Textological Notes on Skovoroda's *Alphabet* // Hryhorij Savyč Skovoroda. An Anthology of Critical Articles / Ed. by R. H. Marshall, Jr. and Th. E. Bird. – Edmonton; Toronto, 1994. – P. 215–219.

[17] *Shevelov G. Y.* Prolegomena to Studies of Skovoroda's Language and Style // Hryhorij Savyč Skovoroda. An Anthology of Critical Articles / Ed. by R. H. Marshall, Jr. and Th. E. Bird. – Edmonton; Toronto, 1994. – P. 95.

[18] *Іларіон, митр.* Нове академічне видання творів Григорія Сковороди // Віра і культура. – 1962. – Ч. 12. – С. 14.

зазначення м'якості або твердості звуків; 6) помилки в подвоєнні літер; 7) порушення сковородинської синтакси, яке полягає в доволі частій зміні типу речення (питального на спонукальне, спонукального на розповідне тощо) й відповідних пунктуаційних знаків, некоректному розмежуванні власне авторського тексту й цитат, а також у хибному потрактуванні структури речень; крім того, зміст окремих речень спотворюють хибно подані прийменники, сполучники та частки; 8) ігнорування чинних у автографах та списках правил ужитку великої літери (іменники, а почасти й прикметники та займенники Сковорода зазвичай писав з великої літери – тож у творах філософа понад сорок тисяч слів написано з великої літери), правил написання слів разом, окремо та через дефіс; невиправдана відмова від деяких уживаних Сковородою літер; 9) майже повна відсутність наявних у автографах та списках понад п'ятдесяти тисяч діакритичних знаків, без яких годі збагнути, зокрема, сковородинську орфоепію; 10) свавільна інтерпретація композиційної та графічної структури тексту: неправильне розташування віршованих рядків один щодо одного, неправильний поділ їх на строфи, перенесення слів та фраз із одного рядка на інший; довільна розбивка прозового тексту на абзаци (наприклад, Сковорода подає кожну цитату з нового рядка, тимчасом як видавці – суцільним текстом); не взято до уваги або неправильно відтворено рясні графічні виокремлення Сковородою слів та фраз, тобто логічні наголоси[19].

Коли додати до цього ще й ідеологічну ангажованість упровідної статті, кілька тисяч незадокументованих цитат, явно недостатню ґрунтовність і достеменність коментарів, а також ту прикру обставину, що видання творів Сковороди кінця XX – початку XXI століть здебільшого взагалі перебувають далеко за межами академічної традиції, то висновок може бути тільки один: твори Сковороди "в повному, автентичному та достойному вигляді" на сьогодні так-таки й не видано, що посутньо гальмує, а почасти просто внеможливлює і подальший розвиток академічних студій над Сковородою, і адекватне поцінування його творчості, і переклад творів письменника іншими мовами.

Саме з огляду на це ми вирішили підготувати й видати нову повну академічну збірку творів нашого філософа. Ми мали на думці зробити ось що:

1. На підставі автографів та основних (найліпших) списків ретельно підготувати корпус текстів Сковороди згідно з приписами сучасної текстології.

2. Задокументувати цитати, алюзії та ремінісценції, що дозволило б не лише створити належний науковий апарат, але й ліквідувати помилки переписувачів та публікаторів, правильно розмежувати цитати й власне авторський текст, розшифрувати наявні в рукописах скорочення тощо.

3. Зробити поновну редакцію українських перекладів латинських та грецьких текстів Сковороди.

4. Підготувати належні фахові коментарі до сковородинських ідей, універсалій та образів, подавши їх на тлі стародавньої грецької та римської літератури, святоотцівської і новочасної західної традиції, українського барокового письменства.

---

[19] Докладніше див.: *Ушкалов Л.* Сковорода forever // *Ушкалов Л.* Сковорода та інші: Причинки до історії української літератури. – Київ, 2007. – С. 488–497.

Слід сказати, що в ході підготовки цього видання зринуло чимало труднощів. По-перше, з огляду на різні причини не всі потрібні нам джерела, розпорошені по архівах та книгозбірнях України, Росії, Румунії, США й Чехії, виявились приступними. По-друге, деякі рукописи Сковороди, на жаль, уже несила вчитати (місцями папір пошкоджений, а чорнило вицвіло, місцями заважають плями, на перегинах аркушів майже нічого не видно навіть у тому разі, якщо збільшувати зображення). По-третє, граматика й правопис Сковороди неабияк варіативні (скажімо, найбільш радикальна зміна правопису сталася в середині 1770-х років, коли філософ відмовився вживати літери "єр" та "єрь", заступивши їх відповідними діакритичними знаками), а загалом дуже каліграфічний почерк Сковороди не скрізь дає змогу напевне відрізнити велику літеру від малої (надто коли йдеться про літери "б", "в", "г", "д", "з" та деякі інші в позиціях на початку рядка або після коми чи двокрапки). Варіативність граматики й правопису обумовила й ті мінімальні редакторські зміни, до яких ми змушені були вдатися. Так, згідно з волею самого автора, ми не подаємо прикінцевих "єрів", у разі доконечної потреби змінюємо розділові знаки (двокрапку на кому тощо), водностайнюємо написання окремих літер, а також деяких слів, які в автографах та списках мають по дві та більше паралельні форми (наприклад: "а вось – авось", "вовѣкы – во вѣкы", "в про(т)чем – "впро(т)чем", "для того – дляго", "для чего – длячего", "его же – егоже", "истина – истинна", "крючки – крючьки", "к тому – ктому", "коль краты – колькраты", "на примѣр – напримѣр", "не уже ль – не ужель – неужель", "ни мало – нимало", "Памво – Памва", "сего ради – сегоради", "со всѣм – совсѣм", "то есть – тоесть", "французкий – француззкий – французский", "хляби – хлябы", "чрез чур – чрез-чур – чрезчур – чрезчурь", "щаслив – щастлив – счастлив", "яко же – якоже"). Ми обирали ті форми, які переважають в автографах. По-четверте, автографи деяких творів Сковороди не збереглися, а їхні списки далеко не завжди бездоганні. Так, діалог «Кольцо» дійшов до нас в одному-єдиному списковi, зробленому якимось малоосвіченим переписувачем, котрий спотворив сковородинську граматику й правопис (скажімо, він узагалі не вживає великої літери та літери "ять"), перекрутив біблійні цитати, окремі слова та фрази. З огляду на це ми змушені були вдатися до реконструкції тексту, послідовно здійснивши дві основні операції: а) відтворили біблійні цитати за текстом Єлизаветинської Біблії, звідки їх брав сам Сковорода (враховуючи при цьому особливості сковородинської манери цитування Святого Письма); б) подали ті форми слів (літера "ять", закінчення родового відмінка іменників тощо), які характерні для автографів Сковороди. Так само й текст діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни» реконструюємо на підставі трьох його списків (з урахуванням тих граматичних форм, що характерні для автографів). По-п'яте, звичка Сковороди не подавати вказівок на джерела посутньо ускладнює справу задокументування цитат, алюзій та ремінісценцій.

Структура цього видання така: 1) передмова; 2) повний корпус відомих на сьогодні автентичних творів Сковороди (сюди вперше входить лист Сковороди до Григорія Ковалинського від 2 травня 1785 року; крім того, текст притчі «Убогій Жайворонок» подаємо не за виданням 1861 року, а за першодруком, а тексти листів до Єгора Урюпіна та Петра Пискунівського – за списком Івана Вернета), розташованих згідно з хронологічним та жанровим принципами, з відповідними примітками

й коментарями; 3) «Жизнь Григорія Сковороды» Михайла Ковалинського. Зважаючи на те, що до нашого видання вже існує конкорданція (її можна знайти на сайті Університету Альберти: http://www.arts.ualberta.ca/~ukr.skovoroda/NEW/index.php), покажчиків ми не подаємо.

Безпосередніми виконавцями проекту були Олександра Ушкалова (комп'ютерне складання, підготовка та коректа тексту), професор Олег Марченко (підготовка приміток і коментарів), професор Марія Кашуба та Любов Пащина (нагляд за латинськими й грецькими текстами), а також я (підготовка тексту, передмови, приміток і коментарів, поновна редакція перекладів з латини, загальний нагляд).

Насамкінець хочу скласти щиру подяку всім нашим колегам та друзям, хто словом і ділом підтримував нас і сприяв утіленню в життя цього проекту, а найперше: викладачці Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Я. Франка Оксані Блашків, викладачеві Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди Григорію Вербі, фотографові Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України Сергієві Гавришкевичу (Київ), голові Фонду Андрія Первозванного Володимирові Гальперіну (Харків), директорові Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, академіку Миколі Жулинському (Київ), письменниці й філософові Оксані Забужко (Київ), професорові Університету Альберти Олегові Ільницькому (Едмонтон), архієпископу Харківському і Полтавському Української Автокефальної Православної Церкви Ігорю Ісіченкові, викладачці Російського державного гуманітарного університету Софії Копелян (Москва), директорці Національного літературно-меморіального музею Г. С. Сковороди в Сковородинівці Наталії Мицай, співробітниці Російського державного гуманітарного університету Анні Нижник (Москва), професору Університету Альберти Наталії Пилип'юк (Едмонтон), директорові Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, академіку Мирославу Поповичу (Київ), старшому науковому співробітнику Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, професору Ярославі Стратій (Київ), заступникові директора Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, член-кореспонденту НАН України Миколі Сулимі (Київ), а також моєму синові – письменнику й літературознавцю Олександру Ушкалову. Особлива подяка – колективу харківського видавництва «Майдан» та його директорові Анатолію Стожуку.

Керівник проекту – доктор філологічних наук, професор
Леонід УШКАЛОВ

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА

Творчість Григорія Сковороди посідає особливе місце в історії українського письменства. Його поезія та філософія – це найвищий злет українського літературного бароко, так само, як в Англії – творчість Джона Мільтона, у Голландії – Йоста ван ден Вондела, в Іспанії – Кальдерона, в Італії – Торквато Тассо, у Німеччині – Ангела Сілєзія, у Чехії – Яна Амоса Коменського. Сковородинські пісні, байки, діалоги, трактати, притчі, листи завершують добу українського бароко, а водночас і барокову літературу всієї Європи.

Григорій Савич Сковорода народився 3 грудня (22 листопада за ст. ст.) 1722 року в сотенному містечку Чорнухи на Полтавщині в простій козацькій сім'ї. Коли хлопцеві виповнилося сім років, батьки віддали його в науку до дяківської школи, яких у Чорнухах було на ту пору три. Восени 1734 року Сковорода вступає до Києво-Могилянської академії. Клас фари, де вчили читати й писати по-латинському, попольському та по-слов'янському, Сковорода пройшов під орудою ієродиякона Веніаміна Григоровича. У наступних класах (1735–1738 рр.): інфіми (етимологія, синтаксис латинської мови, арифметика й катехізис), граматики (складніші питання синтаксису, твори Ціцерона й Овідія) та синтаксими (стилі латинської ораторської прози, латинська поезія) – його вчителем був Амвросій Негребецький. Клас поетики, де вчили писати віршовані твори різних жанрів, а також давали знання з міфології, географії та біблійної історії, Сковорода пройшов у ієродиякона Павла Канючкевича впродовж 1738–1739 років. Тоді ж таки він починає вчити грецьку, німецьку й гебрейську мови в Симона Тодорського. У 1739–1740 роках Сковорода пройшов клас риторики (інвенція, стилістика, композиція тощо) в Сильвестра Ляскоронського (курс «Institutiones oratoriae eloquentiae…»[1]) та продовжив вивчати мови в Симона Тодорського. Філософію (діалектика, логіка, етика, фізика, метафізика) Сковорода вивчав у 1740–1741 роках під орудою префекта академії Михайла Козачинського (курс «Syntagma totius Aristotelicae philosophiae…»[2]). Однак восени 1742 року, пройшовши конкурсний відбір у Глухові (випробування в церковному співі та в співі на "італійський манір"), Сковорода стає співаком (альтистом) придворної капели імператриці Єлизавети Петрівни. Відтоді й до кінця серпня 1744 року він мешкає в Санкт-Петербурзі та Москві. Саме тоді, як стверджував Григорій Квітка-Основ'яненко, Сковорода створив кілька духовних піснеспівів: "придворний" наспів літургійно-канонічної пісні «Иже херувимы», «Христос воскресе» та пасхальний канон «Воскресенія день». Враження від життя в столицях Російської імперії не раз зринають і в його літературних творах. Так, у віршованій фабулі про Тантала («Fabula de Tantalo») є згадка про італійського композитора Доменіко даль Ольо (Domenico dell'Oglio) – автора музики до прологу опери «La clemenza di Tito»[3], в якій Сковорода

[1] «Засади ораторського красномовства…» (лат.).

[2] «Синтагма всієї арістотелівської філософії…» (лат.).

[3] «Титове милосердя» (італ.).

виступав кілька разів. Із цього ж таки прологу, чий текст написав Якоб фон Штелін, походить і сковородинський образ богині справедливості Астраї, змальований у притчі «Убогій Жайворонок».

Наприкінці літа 1744 року Сковорода в складі почту імператриці Єлизавети прибув до Києва. Тут він звільнився з капели в чині "придворного уставщика", тобто регента, і відновив своє навчання в класі філософії Київської академії (курс «Philosophia Aristotelica…»[4] Михайла Козачинського). Але рівно через рік у складі Токайської комісії генерал-майора Федора Вишневського, куди його взяли як людину, добре обізнану в музиці та чужих мовах, Сковорода виїхав до Угорщини. Упродовж наступних п'яти років йому вдалося побувати також в Австрії, Словаччині, Польщі, можливо, і в Італії (Венеція, Болонья, Флоренція, Рим), Чехії (Прага) та Німеччині (Дрезден, Ляйпціг, Галле). Перший біограф Сковороди Михайло Ковалинський стверджував, що в Будапешті, Відні, Братиславі й деінде філософ продовжував своє навчання, приятелюючи з багатьма освіченими людьми.

У жовтні 1750 року Сковорода повертається до Києва, якийсь час мешкає у своїх приятелів та знайомих, аж поки наприкінці 1750-го або на початку 1751 року переяславський єпископ Никодим Срібницький не запросив його на посаду вчителя поетики до місцевого колегіуму. Сковорода підготував курс «Разсужденіе о поезіи и руководство к искуству оной» і розпочав виклади. Одначе його розуміння поетичного мистецтва посутньо відбігало від узвичаєних у старій українській школі засад поетики, тож єпископ через консисторський суд зажадав від учителя викладати так, як заведено, а коли той відмовився, сказавши: "Alia res sceptrum, alia plectrum"[5], – у травні або на початку червня 1751 року звільнив його з роботи. Восени цього ж таки року Сковорода знову повертається до Київської академії і починає слухати курс богослів'я (догматика, моральне богослів'я, історія Церкви, канонічне право, Святе Письмо, гебрейська мова з додатком арабської та сирійської) у префекта академії ієромонаха Георгія Конисського (курс «Christiana orthodoxa theologia…»[6]). Проте навчання в класі богослів'я Сковорода так і не завершив: щонайпізніше восени 1753 року за рекомендацією київського митрополита Тимофія Щербацького він став вихователем старшого сина бунчукового товариша Степана Томари Василя й вирушив до села Каврай, що за 36 верст від Переяслава. Тут Сковорода мешкав близько шести років, виховуючи хлопця, який був украй розбалуваний матір'ю – донькою полтавського полковника Василя Васильовича Кочубея та Анастасії Данилівни Апостол Анною. Конфлікт із цією панією спричинився до того, що на кілька місяців Сковороду було звільнено з роботи. Під час вимушеної перерви він у перших числах січня 1755 року разом зі своїм приятелем Володимиром Каліграфом (Василем Крижанівським), який був призначений на посаду префекта Московської академії, вирушив до Москви, а звідти – до Троїце-Сергієвої лаври, де намісником був Кирило Ляшевецький. Однак уже наприкінці лютого або на початку березня 1755 року Сковорода знов опиняється в селі Каврай, де замешкає аж до літа 1759 року. Саме на цей

[4] «Арістотелівська філософія…» (лат.).
[5] "Одна справа жезл, а інша – кіфара" (лат.).
[6] «Православне християнське богослів'я…» (лат.).

час припадає початок його літературної творчості. Зокрема, у каврайський період Сковорода написав кілька поезій, що перегодом увійшли до циклу «Сад божественных пѣсней»: «Боится народ сойти гнить во гроб…» («Пѣснь 1-я»), «Оставь, о дух мой, вскорѣ всѣ земляныи мѣста!..» («Пѣснь 2-я»), «Ах ты, тоска проклята!..» («Пѣснь 19-я»), «Ѣдеш, хощешь нас оставить?..» («25-я пѣснь отходная»), «Поспѣшай, гостю, поспѣшай…» («Пѣснь 26-я»), можливо, і «Весна люба, ах, пришла!..» («Пѣснь 3-я») та «Всякому городу нрав и права…» («Пѣснь 10-я»), – а також «De libertate»[7], «Fabula» («Как толко солнце к вечеру запало…»), «Fabula de Tantalo», «Quid est virtus?»[8], «In natalem Basilii Tomarae, pueri 12 annorum»[9], переклав віршоване послання французького поета XVI століття Марка-Антуана де Мюре «Ad Petrum Gerardium»[10] під назвою «O delicati blanda etc.»[11], "священний гімн" цього ж таки автора «In natali Domini»[12] під назвою «In natalem Jesu»[13] тощо. Тут-таки опівночі 24 листопада (за ст. ст.) 1758 року Сковороді наснився і той дивний сон про гнану Правду та людське "різнопуття" (нібито якась невидима сила показала йому триб життя вельмож, священиків, простолюду), що змусив його відцуратися світової марноти. Потворні образи цього сну, схожі на фантасмагорії Єроніма Босха, закарбували екзистенційне порубіжжя, коли сковородинська постава щодо світу набувала виразних аскетичних прикмет.

У серпні 1759 року на запрошення білгородського та обоянського єпископа Йоасафа Миткевича Сковорода стає викладачем поетики в Харківському колегіумі. У цей час він пише «Carmen»[14], «Басню Есопову», можливо, також «Фабулу» («Старичок нѣкій Філарет в пустиннѣ…»), «In natalem bilogrodensis episcopi»[15] та «Вышних наук саде святый…» («Пѣснь 27-я»). Після закінчення 1759–1760 навчального року Сковорода, відмовившись прийняти чернечий постриг, покинув колегіум і близько двох років мешкав у селі Стариця, що за 39 верст від Білгорода. Тут він створив поезію «Голова всяка свой имѣет смысл…» («Пѣснь 9-я»), а можливо, ще й «Не пойду в город богатый…» («Пѣснь 12-я») та «Ах поля, поля зелены…» («Пѣснь 13-я»). Навесні 1762 року Сковорода приходить до Харкова, де знайомиться зі студентом класу богослів'я Михайлом Ковалинським, який відтоді став його улюбленим учнем і найближчим приятелем. Заради цього юнака він знову повертається до колегіуму: з вересня 1762 по червень 1764 року Сковорода читає тут курси синтаксими та грецької мови. У цей час він написав 5-у («Тайна странна и преславна!..»), 6-у («Вонми, небо и земля…») та 17-у («Видя житія сего я горе…») пісні «Саду…», а також кілька десятків латиномовних листів до Ковалинського, що належать до ліпших зразків епістолярного жанру в українській літературі. Письменник зумів наповнити їх не

[7] «Про свободу» (лат.).
[8] «Що так чеснота?» (лат.).
[9] «На день народження Василя Томари, хлопчика 12 років» (лат.).
[10] «До Петра Герардія» (лат.).
[11] «О ніжна, мила…» (лат.).
[12] «На Боже Різдво» (лат.).
[13] «На Різдво Христове» (лат.).
[14] «Мелодія» (лат.).
[15] «На день народження білгородського єпископа» (лат.).

лише численними барвистими образами, цитатами з грецьких та римських класиків, мудрими повчаннями, філософськими роздумами, блискітками іронії, вишуканими віршами, але й справжнім, живим і трепетним, дружнім почуттям. Тим часом після смерті Йоасафа Миткевича білгородським та обоянським архієреєм стає Порфирій Крайський. І сам він, і новий префект колегіуму Михайло Шванський, і новий ректор Йов Базилевич ставляться до Сковороди неприхильно. Тож після закінчення 1763–1764 навчального року він змушений був залишити заклад. Про життя Сковороди з осені 1764 до липня 1768 року відомо дуже мало. На ту пору він мешкав здебільшого в Харкові, написавши дрібку поезій: «О покою наш небесный!..» («Пѣснь 24-я»), можливо, «Кто ли мене разлучит от любви твоей?..» («Пѣснь 7-я») та «Нелзя бездны окіана…» («Пѣснь 11-я»). Власне кажучи, у цей час поетична творчість Сковороди добігає кінця. Перегодом від буде звертатися до поезії хіба що вряди-годи, створивши трохи більше десятка віршів.

На початку 1768 року при Харківському колегіумі було відкрито "додаткові класи", де готували інженерів, топографів, архітекторів тощо, а вже за кілька місяців харківський генерал-губернатор Євдоким Щербинін своїм наказом призначив Сковороду на посаду викладача катехізису в цьому навчальному закладі. Однак новий білгородський та обоянський єпископ Самуїл Мирославський, невдоволений тим, що катехізис читає світська людина, й критично поцінувавши підготовлений Сковородою курс «Начальная дверь ко христіанскому добронравію», навесні 1769 року звільнив його з роботи. Відтоді аж до кінця життя Сковорода перебуває в мандрах. Окрім Харкова, він часто відвідував Бабаї, Валки, Великий Бурлук, Гусинку, Іванівку, Ізюм, Куп'янськ, Липці, Маначинівку, Острогозьк, Охтирку. Здебільшого філософ зупинявся в маєтках слобідсько-української шляхти: Донців-Захаржевських, Земборських, Каразіних, Квіток, Ковалевських, Мечникових, Сошальських, Тев'яшових – або в келіях монастирів (Курязького, Охтирського, Сумського, Святогірського, Сіннянського та інших). Так, улітку 1769 року, мешкаючи в Гужвинському, що належало дідичам Земборським, Сковорода написав свій перший філософський діалог «Наркісс. Разглагол о том: узнай себе». Трохи перегодом тут-таки він напише діалог «Симфоніа, нареченная Книга Асхань…», а також перші п'ятнадцять байок циклу «Басни Харьковскія». Наступного року Сковорода відвідав Київ, провівши близько трьох місяців у Китаївській пустині, де ігуменом був його родич (очевидно, двоюрідний брат) Юстин Звіряка, а в 1771–1772 роках на запрошення полковника Степана Тев'яшова мешкав у Острогозьку та в слободі Таволжській. Тут, на берегах Тихої Сосни, пройшов, мабуть, найбільш плідний період його літературної творчості. За короткий час Сковороді вдалося написати відразу шість філософських діалогів: «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium (Сіон)», «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium specula (еврейски – Сіон)», «Діалог, или Разглагол о древнем мірѣ», «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни», «Кольцо», «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира» – рівно четверть усього корпусу своїх творів. Персонажами цих діалогів виступають і сам Сковорода, і його тамтешні приятелі, зокрема Панас Панков та Яків Долганський. Трохи перегодом, у першій половині 1774 року, мешкаючи в Бабаях, філософ напише ще п'ятнадцять езопівських байок й укладе збірку під назвою «Басни Харьковскія» (сама назва, можливо, і не належить Сковороді). Крім цих тво-

рів, за час своїх мандрів Сковорода написав цілу низку інших філософських трактатів та діалогів: «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis, сирѣчь Икона Алківіадская» (1775–1776 рр.), «Книжечка о чтеніи Священнаго Писанія, нареченна Жена Лотова» (1780 р.), «Бесѣда, нареченная двое…» (1781 р.), «Брань архистратига Михаила со Сатаною о сем: легко быть благим» (1783 р.), «Пря бѣсу со Варсавою» (1783 р.), «Діалог. Имя ему – Потоп зміин» (1791 р.) – притчі «Благодарный Еродій» (1787 р.) та «Убогій Жайворонок» (1787 р.), чимало перекладів і листів. Свою останню мандрівку, вже незадовго до смерті, Сковорода здійснив у село Хотетове, що за 25 верст на південь від Орла, – у маєток Михайла Ковалинського. Пробувши там три тижні, філософ попросив свого друга "відпустити його в любу Україну, де він дотепер жив і хотів померти". Смерть спостигла його 9 листопада (29 жовтня за ст. ст.) 1794 року у Вільшанській Іванівці (тепер село Сковородинівка Харківської області). Тут-таки він і похований. На могилі Сковорода заповідав написати: "Мір ловил меня, но не поймал".

Реєстр своїх творів Сковорода подає в листі до Ковалинського від 26 вересня 1790 року. Філософ назвав тут тринадцять діалогів і трактатів: «Наркісс», «Асхань», «Разговор пяти путников…», «Алфавит», «Кольцо», «Разглагол о древнем мірѣ», «Жена Лотова», «Брань архистратига Михаила…», «Silenus Alcibiadis», «Бесѣда 1-я…», «Бесѣда 2-я…», «Бесѣда, нареченная двое», «Потоп зміин»; притчу "Убогій Жайворонок" та сім перекладів: «О старости» Ціцерона, «О смерти», «О Божіи правосудіи», «О храненіи от долгов», «О спокойствіи душевном», «О вожделѣніи богатства» Плутарха, «Ода о уединеніи» фламандського новолатинського поета XVII століття Сідеруна ван Госе. Цей реєстр не є вичерпним. Філософ не згадав тут циклів «Сад божественных пѣсней» та «Басни Харьковскія», трактату «Начальная дверь…», діалогу «Пря бѣсу со Варсавою», притчі «Благодарный Еродій», листів (їх близько ста тридцяти) та деяких перекладів. Окрім того, Сковороді приписують ще й авторство трагедокомедії (Григорій Данилевський стверджував, що він мав під рукою цей твір Сковороди, одержаний від херсонського й таврійського архієпископа Інокентія Борисова), "лічебника", кількох пісень («Ах ушли мои лѣта…», «Ах счастье, счастье, бѣдное, злое…», «Ах, Еву не вини…», ба навіть найславетнішої лірницької псальми «Пісня про Правду і Кривду»), цілої низки трактатів, діалогів та листів. Скажімо, Александру Хашдеу називав серед творів філософа «Жизнь труженику в пустынѣ», «Симфонія, о народѣ», «Книжечка о любви до своих, нареченная Ольга Православная», три листи до архієпископа Георгія Конисього, Ізмаїл Срезневський – трактати під назвами «Мученики во имя Христа», «Исповѣдь и покаяніе», «Путь к вѣчности», «Мрак міра», а Григорій Данилевський – «О богослуженіи на небѣ», «Небо состоит их двух царств». Один із таких трактатів – «Правда вѣри» – був опублікований Дмитром Багалієм 1894 року в харківському виданні творів Сковороди. Як припускав Володимир Ерн, авторами цих писань могли бути учні філософа. З другого боку, не всі автентичні твори Сковороди дійшли до нашого часу. Принаймні досі не знайдено згадуваного Ковалинським «Разсужденія о поезіи…», перекладів чотирьох трактатів Плутарха («О смерти», «О Божіи правосудіи», «О храненіи от долгов», «О вожделѣніи богатства») та кількох листів. Переважна більшість творів філософа збереглася в автографах, деякі – в автографах та списках,

а деякі – лише в списках. Тільки притча «Убогій Жайворонок» невідома ні в автографі, ні в списку.

Структура корпусу творів Сковороди така. Під мовним оглядом він поділяється на три частини: 1) тексти, писані книжною українською або церковнослов'янською мовою (88,4 %); 2) латиномовні тексти (11 %); 3) тексти, написані по-грецькому (0,6 %). Книжною українською мовою Сковорода написав усі свої діалоги, трактати, притчі, прозові байки, майже всі переклади, 69,3% корпусу поезій, 48,3 % листів. Тим часом латинською мовою ним створено понад половину (51,3 %) листів та 30,6 % поезій. По-грецькому він написав один короткий лист до Ковалинського та пару епіграм. Оригінальні тексти в складі корпусу творів Сковороди становлять 92,6 %, а переклади 6,9 % (0,5 % припадає на філологічні нотатки – «Excerpta philologica»). Своєю чергою оригінальні тексти можна поділити на власне авторський текст (85,5 %) та цитати (14,5 %). При цьому співвідношення оригінального тексту й цитат у різних творах Сковороди істотно варіює. Це залежить від жанру твору, від його проблематики, часу написання та мови.

Під жанровим оглядом корпус оригінальних творів Сковороди постає таким: 55 % припадає тут на філософські діалоги, 19,7 % – на листи, 7,5 % – на трактати, 6 % – на різноманітні віршовані жанри, здебільшого на набожну лірику, 4 % – на притчі, 3,2 % – на прозові байки, 4,6 % – на все інше. Основну частину корпусу творів Сковороди, а власне 94 %, обіймають прозові тексти.

Одначе свою літературну творчість Сковорода розпочинав як поет. До корпусу його поезій належить цикл «Сад божественных пѣсней», ціла низка окремих творів, приміром, енкомій вольності під назвою «De libertate», «Carmen» – емблематичні вірші на образ непорочного зачаття Пречистої Діви Марії, який прикрашав колись богословський клас Харківського колегіуму, пройняті неоплатонівським пафосом роздуми над таїнством святої євхаристії «De sacra caena, seu aeternitate»[16], поезії, що входять до складу листів та діалогів (найрясніше поетичних вкраплень у візії «Брань архистратига Михаила со Сатаною»), тощо.

«Сад божественных пѣсней, прозябшій из зерн Священнаго Писанія» – це збірка оригінальних поезій, що складається з трьох десятків творів, написаних упродовж 1753–1785 років. Частина з них покладена на музику, очевидно, самим Сковородою. Автограф «Саду…» не зберігся. Щоправда, автографи окремих поезій збірки зустрічаємо в листах Сковороди, писаних наприкінці 1750-х та впродовж 1760-х років. Основу цієї збірки складає набожна лірика, зокрема вірші на Різдво («Ангелы снижайтеся, ко землѣ сближайтеся…», «Тайна странна и преславна!..») та на Великдень («Кто ли мене разлучит от любви Твоей…», «Объяли вкруг мя раны смертоносны…»). Пісня «Вонми, небо и земля, нынѣ ужаснися…» написана на Водохрещу, а «Голова всяка свой имѣет смысл…» – на пошану Святого Духа. Поруч із цими духовними піснями перебуває псальма «Всякому городу нрав и права…», буколічний образок «Ой ты, птичко жолтобоко…», вільний переклад шістнадцятої оди другої книги од Горація – «О покою наш небесный!..» тощо. Поезії «Саду…» пройняті ревним релігійним почуттям і "прозябають" із богодухновенного тексту Біблії. Окрім

[16] «Про святу вечерю, або про вічність» (лат.).

того, сковородинські пісні здавна було заведено тлумачити як "поетичну автобіографію" автора, зокрема як відлуння його напружених духовних змагань із "богопротивною трійцею": світом, плоттю й дияволом.

Найславетнішою піснею «Саду божественных пѣсней» є «Всякому городу нрав и права…», постала зі слів Ісуса, сина Сирахового: "Блажен муж, иже в премудрости умрет и иже в разумѣ своем поучается святынѣ" (Сир. 14: 21; чернетка-автограф цього твору має епіграф: "Solum curo feliciter mori"[17]):

Всякому городу нрав и права;
Всяка имѣет свой ум голова;
Всякому сердцу своя есть любовь,
Всякому горлу свой есть вкус каков,
А мнѣ одна только в свѣтѣ дума,
А мнѣ одно только не йдет с ума…

Попри те, що в 10-ій пісні «Саду…» виразно вчувається сковородинський "дух сатиризму", вона є перш за все метафізичною поезією. Недаром за своїм ідейним та образним ладом «Всякому городу нрав и права…» нагадує старожитні лірницькі пісні про Страшний Суд, святого Миколая, хресну муку Спасителя, а надто – псальму «Нема в світі Правди, Правди не зискати». З другого боку, ця поезія є "наслідуванням" Горація, зокрема його оди «До Мецената» («Глянь, нащадку ясний давніх володарів…»). У змальованих на взір римського лірика "пороках черні" Сковорода схильний бачити безладну мішанину пристрастей, світове "торжество", що його мудра людина мала б усіляко цуратися. Отож, послуговуючись старою риторичною схемою "один полюбляє те, другий – те, третій – те, я ж кохаюся ось у цьому", поет створює чи не найліпшу в українській метафізичній лірриці набожну пісню про світове "різнопуття", а власне – про "ліву", погибельну, та "праву", спасенну, дороги людського життя.

До найвідоміших пісень «Саду…» належать і «Ах поля, поля зелены…» («Пѣснь 13-я») та «Ой ты, птичко жолтобоко…» («Пѣснь 18-я»). У першій з них Сковорода за допомогою усталених образів буколічної поезії (квітучі поля, чисті струмки, пташиний спів, пастух, вівці, звуки сопілки) змальовує картину вільного спокійного життя на лоні розкішної природи. Нав'язуючись до поезії Вергілія (за епіграф до раннього автографа цієї пісні слугують слова з Вергілієвих «Георгік»: "O fortunatos nimium bona si sua norint agricolas"[18]), філософ говорить тут про сільську ідилію та про спокій мудрого чоловіка. Тим часом у 18-й пісні він розробляє гораціанський мотив "живи непомітно". У цій стратегії Сковорода трактує і взятий з Першого соборного послання св. ап. Петра епіграф: "Господь гордым противится, смиренным же дает благодать" (1 Петр. 5: 5). Натомість виражальні засоби 18-ї пісні «Саду…» належать до української народнопісенної традиції: як слушно стверджував Олександр Потеб-

[17] "Дбаю тільки про те, щоб щасливо померти" (лат.).

[18] "Найщасливіше було б, коли б щастя свого пильнували, / Просте життя хліборобів!" (пер. Миколи Зерова).

ня, Сковорода контамінує тут старовинні українські пісні «Ой ремезе, ремезоньку» та «Ой не стій, вербо, над водою». «Пѣснь 10-я», «Пѣснь 13-я» і «Пѣснь 18-я» уже за життя поета ввійшли до репертуару українських кобзарів та лірників під назвою "Сковородиних псалмів", чи "сковородинських веснянок". Александру Хашдеу, публікуючи ці поезії 1831 року в часописі «Телескоп», зазначив: "Пропоновані тут три пісні Сковороди, що були написані ним для простого люду слобідським діалектом, досягли своєї мети. Українські сліпці співають їх під іменем 'сковородинських веснянок'; принаймні так називав їх мені один сліпець у Харкові, який навчився їх… від самого Сковороди в Маначинівській пустині".

Добре знаною є також 30-а пісня «Саду…» («Осѣнь нам проходит, а весна прошла…»), що має за епіграф старовинну грецьку епіграму з «Палатинської антології» (XI, 51). Цю епіграму Сковорода переклав по-латині й вивчив напам'ять, коли перебував у Троїце-Сергієвій лаврі. Вона присвячена темі швидкоплинності життя і в українському перекладі звучить так: "Наслаждайся дней твоих, все бо вмалѣ старѣет: / В одно лѣто из козленка стал косматый цап". Поет розгортає цей мотив в екзистенційній стратегії, говорячи про те, що робить дочасне людське життя солодким: про сподівання на Бога та про безпристрасність, зрозумілу як відсутність страху смерті. Наприкінці поезії зринає образ Христа-Епікура: "Так живал аѳинейскій, так живал и еврейскій / Епикур – Христос", – за допомогою якого Сковорода допасовує до Божого Об'явлення Епікурову сентенцію: "Спасибі Богу, що потрібне зробив легким, а важке – непотрібним".

Останньою за часом поезією, що увійшла до «Саду…», є 29-а пісня («Чолнок мой бури вихр шатает…»). Вона має покаянний характер і засновується на алегоричному тлумаченні євангельської оповіді про втихомирення Христом Тиверіадського озера (Мт. 8: 26–27; Мр. 4: 39–41; Лк. 8: 24–25). Її ліричний герой, уподібнюючи себе до нещасливого мореплавця, покладає всі свої надії та сподівання на Христа. Саме Христос названий тут "Петрою"[19], тобто пристановищем, "кам'яною горою", котра, як писав поет у коментарі до прикінцевого рядка 14-ї пісні «Саду…», є образом блаженства, місця, де людина може сховатися від мирської марноти.

Перу Сковороди належить і чимало латиномовних поезій. Серед них – «Carmen», «Quid est virtus?», «Epigramma», «In natalem Basilii Tomarae, pueri 12 annorum», «In natalem bilogrodensis episcopi», «De sacra caena, seu aeternitate», «De umbratica voluptate»[20], 25 віршів у листах до Михайла Ковалинського, 2 – у листах до Якова Правицького, а також численні двовірші й невеличкі уривки, розсипані по інших творах. Свої латинські поезії Сковорода писав елегійним дистихом, ямбічним триметром, асклепіадовою строфою, ямбом і амфібрахієм. Їх можна поділити на ліричні, привітальні та набожні.

Загалом беручи, Сковорода-поет звертався переважно до тих мотивів, які були найбільш популярні в метафізичній лірици українського бароко: море світу, життя – дорога, світ як театр, свобода, людське "різнопуття". Досить часто зринає в нього й мотив плинності (varietas) світу та марності (vanitas) дочасного людського життя,

[19] Гр. *πέτρα* – 'скеля, камінь'.

[20] «Про примарну розраду» (лат.).

тобто мотив смерті, який можна вважати за справжню "царську дорогу" української барокової поезії. Серед христологічних мотивів у Сковороди на передньому краї перебувають різдвяний (він пройнятий тут містичним пафосом благодатного "обоження") та великодній, тісно пов'язаний із мотивом співрозп'яття (варто пригадати хоч би слова 7-ї пісні «Саду…»: "Сраспни мое ты тѣло, спригвозди на крест; / Пусть буду звнѣ не цѣлой, дабы внутрь воскрес"). Окрім цього, у поезії Сковороди звучать мотиви спокою, щастя, рустикального раю, аскетичного змагання зі світом, плоттю й дияволом, Христової бідності тощо. Один раз, а власне в поезії «De libertate», зринає і мотив "золотої вольності" (aurea libertas), добре знаний у нашій бароковій літературі, починаючи ще з 1620-х років («Вѣршѣ на жалосный погреб… Сагайдачного» Касіяна Саковича, «Юстифікація невинності» Мелетія Смотрицького та інше). У цій поезії, що є, очевидно, уривком якогось більшого твору, Сковорода, уславлюючи борню України за свободу, змальовує образ Богдана Хмельницького як "батька вольності", Божого обранця, котрий оружною рукою виводить свій народ із чужинської неволі.

Під жанровим оглядом поезія Сковороди так само доволі барвиста. Тут є різдвяні та великодні пісні-канти, епіграми, елегії, панегірики, привітальні вірші, зокрема генетліакони (вірші на день народження), духовні та світські оди, емблематичні поезії, віршовані фабули, байки та діалоги тощо. Помітне місце в поезії Сковороди посідає, наприклад, епіграма – один із найпопулярніших жанрів української барокової літератури, з характерними для нього внутрішніми римами, алітераціями, асонансами, повторами тематичних слів. Переважна більшість оригінальних та перекладних епіграм Сковороди написана по-латинському. Філософ цікавився також грецькими епіграмами. Так, перебуваючи в Троїце-Сергієвій лаврі, він знайшов у тамтешній бібліотеці антологію грецьких епіграм, частину з яких, зокрема платонівську епіграму про муз та Афродіту, переклав по-латинському («Ter tribus ut Musis olim Venus obvia facta est…»[21]). До улюблених творів Сковороди належала також старовинна епіграма «Inveni portum…»[22], що її він знайшов у романі французького письменника Алена-Рене Лесажа «Пригоди Жіля Блаза із Сантільяни». Наш поет залишив численні варіації цього двовірша. Характерними прикладами епіграм Сковороди є поезії «Все лице морщиш, печален всегда ты…», «In natalem bilogrodensis episcopi» та інші. Епіграматична техніка притаманна також довшим поезіям Сковороди, наприклад, привітанню на день народження Василя Томари чи «De umbratica voluptate». У пізніх творах філософа є чимало епіграм, схожих на приказки та прислів'я: "Кому меньше в жизни треба, / Тот ближая всѣх до неба", "Лучше мнѣ сухарь с водою, / Нежели сахар с бѣдою" тощо.

Іноді Сковорода докладно пояснював жанрові особливості своїх творів у дусі старих українських поетик. Так, про двадцять п'яту пісню «Саду…», яка є так званим апобатеріоном, він писав: "Апобатеріон походить від грецького слова ἀποβαίνειν, що означає 'відходити, від'їжджати'. У цій пісні тих, хто від'їжджає, проводжають побажаннями добра й різних благ". На досвід попередньої української силабічної поезії зіперта й техніка віршування Сковороди. Водночас він був одним із найра-

[21] «Музам колись дев'ятьом на шляху з'явилась Венера…» (пер. Миколи Зерова).
[22] «Це моя гавань…» (лат.).

дикальніших реформаторів українського вірша за всю його історію. По-перше, жоден український поет XVII–XVIII століть не користався так рясно неповними римами (за підрахунками Дмитра Чижевського, неповні рими в ранніх віршах Сковороди становлять 25 %, а в «Саді божественных пѣсней» – 17 %). Натомість він дуже рідко вдається до характерних для української силабічної поезії "перенесень". По-друге, на відміну від класичної української силабіки, що культивувала тільки жіночі рими (чоловічі рими вживалися тут лише як факультативні), Сковорода часто послуговується чоловічими римами. Скажімо, у 2-ій, 3-ій, 9-ій, 10-ій, 26-ій, першій строфі 22-ої пісні «Саду…» немає жодної жіночої рими, а мішані жіночі та чоловічі закінчення є в 1-ій, 5-ій, 7-ій, 11-ій, 12-ій, 13-ій, 16-ій, 17-ій, 18-ій, 19-ій, 20-ій, 21-ій, 22-ій, 23-ій, 24-ій, 25-ій, 27-ій, 28-ій та 30-ій піснях «Саду…». Загалом беручи, поезія Сковороди має 45 % чоловічих рим. По-третє, для поезії Сковороди характерне особливе розмаїття строфіки: «Сад божественных пѣсней», де кожен твір посідає власну строфічну форму, не має паралелей в українській силабічній поезії XVII–XVIII століть, з огляду на що цю збірку можна назвати "садом модерних поетичних форм".

Не має паралелей в українській бароковій літературі також збірка байок Сковороди «Басни Харьковскія». Звісно, байка була добре знана в нашому письменстві задовго до нього: теорію байки докладно розглядали в шкільних курсах поетики, а українські барокові проповідники залюбки використовували байкові сюжети у своїх казаннях (тільки в збірках Антонія Радивиловського «Огородок Маріи Богородицы» та «Вѣнец Христов» можна знайти близько двох десятків байок). Проте якраз Сковороду слід уважати за "батька" української байки, оскільки саме він уперше потрактував її як самостійний літературний жанр філософського ґатунку. Говорячи про єство байки, Сковорода покликався на "стародавніх любомудрців", передусім на Сократа, котрий, за переказом, під кінець життя завіршував декілька езопівських сюжетів. Байка для Сковороди – це розумна забавка, така собі картинка, "зверху смішна, але всередині чудова". "Ни одни краски, – писав він у передмові до циклу «Басни Харьковскія», – не изъясняют розу, лілію, нарцысса столько живо, сколько благолѣпно у их образует невидимую Божію *истину*, тѣнь небесных и земных образов. Отсюду родились *hieroglyphica, emblemata, symbola*, таинства, притчи, басни, подобія, пословицы… И не дивно, что Сократ, когда ему внутренній ангел, предводитель во всѣх его дѣлах, велѣл писать стіхи, тогда избрал *Езоповы басни*". Сковорода має тут на думці історію, викладену в платонівському діалозі «Федон»: до Сократа у в'язницю приходять його приятелі, зав'язується розмова, в ході якої зринає ім'я Езопа, і тоді Кебет запитує Сократа, чи то правда, що він недавно склав віршові переробки езопівських байок? Сократ відповідає, що боги не раз спонукали його до мистецтва, тож він і спробував був складати вірші, а оскільки, мовляв, "творчої уяви в мене обмаль, я вдався до того, що було мені найдоступніше – до байок Езопа. Знаючи їх напам'ять, я завіршував ті, які мені пригадалися перші". Байки самого Сковороди теж значною мірою засновуються на езопівських сюжетах. Так, іще 1760 року в стінах Харківського колегіуму філософ написав по-латині й по-українському віршовану «Басню Есопову» («Fabula de haedo et lupo tibicine»[23]), що є оригінальною

[23] «Байка про ягня та вовка-флейтиста» (лат.).

переробкою сюжету про Вовка та Ягня. Сковородинські «Жаворонки» мають за основу сюжет Езопової байки «Орел і Черепаха», байка «Навоз и Алмаз» – сюжет байки «Півень та перлина», у байці «Оленица и Кабан» згадано езопівську байку «Галка та інші птахи» тощо.

На «Баснях…», особливо "бабаївського" циклу, виразно позначився досвід роботи Сковороди над філософськими діалогами. Недаром мораль, або "сила", цих байок годна часом набагато перевершувати обсягом саму фабулу, а за стилістикою нагадує власне філософський текст. Прикметно й те, що майже всі фабули своїх байок Сковорода будує у формі яскравих діалогічних сценок. Філософською є також основна тема, якою переймається Сковорода-байкар, – "спорідність". Добра половина всіх «Басен…» присвячена саме їй: «Жаворонки», «Колеса часовіи», «Орел и Сорока», «Голова и Тулуб», «Оселка и Нож», «Орел и Черепаха», «Собака и Кобыла», «Пчела и Шершень» та інші. Персонажами байок виступають передовсім тварини й птахи, а також люди, стихії, приладдя, коштовне каміння тощо. Почасти вони взяті Сковородою з традиційних езопівських сюжетів, як-от, приміром, Орел та Черепаха, Гній; почасти – з популярних емблематичних енциклопедій (Змія, що скидає із себе линовище, Верблюд та Олень), а почасти є цілком оригінальними, як-от дзиґарські коліщата, Вітер чи Брусок.

Близькими "родичками" байок Сковороди є притчі «Благодарный Еродій» та «Убогій Жайворонок» (обидві написані 1787 року). Власне кажучи, це ті самі байкові фабули, тільки що куди більші за обсягом – своєрідне поєднання байки та філософського діалогу. Сковорода написав їх уже під кінець життя й присвятив передовсім проблемі виховання. Так, у притчі «Благодарный Еродій» розмову про виховання ведуть двоє: мавпа на ім'я Пішек та молодий лелека Єродій (обидва ці образи взяті з емблематики, де вони символізували погане та гарне виховання). Мавпа вихваляє модне виховання, тимчасом як Єродій обстоює виховання природне. "Буде кто чего хощет научитися, к сему подобает ему родитися…, – стверджує він. – Аще же кто дерзает без Бога научить или научитися, да пáмятует пословицу: 'Волка в плуг, а он в луг'". Окрім того, додає вже від себе Сковорода, добре вихована людина ніколи не буде "безобразно и бѣсновато гонитися за мырскими суетами", адже безодню нашого серця не може вдовольнити ніщо, крім неї самої. Про добре виховання та про "божевільну гонитву за світовою марнотою" ідеться також у притчі «Убогій Жайворонок». Однак Сковорода говорить тут не так про окрему людину, як про всю українську людність. Філософ ладен бачити в Україні останній відблиск "золотого віку", коли люди шанували Правду з власної волі, а не з примусу. Недаром персонажі цієї притчі розмовляють про те, як стародавня богиня справедливості Астрая, котра правила цілим світом за "золотого віку", відколи людьми опанували всілякі згубні пристрасті, знайшла собі останній прихисток в Україні. Якраз у рідному краю жайворонка Сабаша, тобто самого Сковороди (ім'я "Сабаш" означає те саме, що й "Варсава"), "водворялася простота и царствовала дружба, творящяя малое великим, дешевое дорогим, а простое пріятным. Сія землица была часточка тоя земельки, гдѣ странствовавшая между человѣки Истина и убѣгающая во злѣ лежащаго міра сего, послѣдніе дни пребыванія своего на землѣ провождала и остатній роздох имѣла, дондеже возлетѣла из долних в горнія страны". В есхатологічно-міленарному

сюжеті про боротьбу Правди з Кривдою Сковорода відводить своїй вітчизні особливе місце. Загалом беручи, притча «Убогій Жайворонок» – це алегорія про "сродність" українців до добра та про їхню "несродність" до зла. І мудрий жайворонок Сабаш, і нерозважливий тетервак Фрідрік, і дятел Немес "сродні" поміж собою, бо всі вони, на відміну від нетопирів чи яструбів, зроду добрі.

Важливе місце у творчому доробку Сковороди посідають трактати: «Начальная дверь ко христіанскому добронравію», «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis, сирѣчь Икона Алкіviадская», «Книжечка о чтеніи Священного Писанія, нареченна Жена Лотова». «Начальная дверь ко христіанскому добронравію» – це конспект катехитичного курсу, що його Сковорода читав у додаткових класах Харківського колегіуму. Твір написано 1768 року. Значно пізніше, а власне 1780 року, Сковорода дописав до нього вступ. «Начальная дверь…» складається з десяти невеличких розділів, в яких коротко з'ясовано поняття Бога, віри, Божого промислу, любові, гріха тощо, а також подано десять Божих заповідей. Цей трактат Сковороди відрізняється від узвичаєних у старій українській богословській традиції катехізисів. Недаром він призвів до конфлікту Сковороди з церковним начальством. Тим часом «Икона Алкіviадская» (перша редакція – 1776 р., друга – 1780 р.) та «Жена Лотова» (1780–1788 рр.) присвячені питанням біблійної герменевтики. На думку Сковороди, "природний стиль Библіи" полягає в тому, аби "историалною[24] или моралною лицемѣрностью так соплесть фигуры и символы, что иное на лицѣ, а иное в сердцѣ. Лицо, как шелуха, а сердце есть зерном". З огляду на це філософ прагне сприймати Біблію в одному тільки символічному ключі, не надаючи, здається, жодного значення, окрім знакового, її буквальному сенсу. Підставою для такого всеосяжного "фігуратизму" є передовсім ті численні енантіофанії, тобто позірні суперечності, що їх Сковорода добачає в біблійному тексті. Навзаємна неузгодженість окремих біблійних віршів чи навіть граматичних форм слів, невідповідність сюжетів Святого Письма вічним законам "блаженної натури", моральна уломність багатьох персонажів священної історії є для Сковороди незаперечним свідченням "фігуративної" природи старозаповітних та новозаповітних текстів. Отож, припустімо, Лотове п'янство та кровосумішка постають у трактаті «Жена Лотова» всього лиш "тайнообразними" фігурами: "Когда в Божіих книгах читаеш: піянство, наложничество, кровосмѣшеніе, амуры и подобное, не мѣшкай на содомских сих улицах, но проходь, не задумываясь на них, и на пути грѣшных не стой. Вить Библіа не к сим улицам, а только чрез сіи улицы ведет тебе в горнія страны и чистый край…".

Так само, як і твори інших жанрів, трактати Сковороди відзначаються яскравою образністю та оригінальною будовою. Скажімо, «Икона Алкіviадская» розпочинається "присінком, чи ґанком", що його становить запозичена з «Великого зерцала» легенда про пустельника й птаха, а завершується "катавасією", в якій філософ порівнює Біблію із силеном – зовні смішною фігуркою, що приховувала в собі Божу велич.

Проте основну частину корпусу творів Сковороди складають діалоги. Філософ писав їх понад два десятиліття: від кінця 1760-х до початку 1790-х років. Більшість

[24] Тобто буквальною.

цих творів за своєю жанровою природою належить до так званих "сократівських" діалогів. У пишних барокових формах Сковорода змальовує тут свої справжні розмови з друзями. Філософсько-богословські міркування розгортаються в його діалогах на доволі яскравому побутовому, подієвому та психологічному тлі, помережані "інтермедійними" сценками. Письменник рясно вживає різноманітні образи, взяті, зокрема, з Біблії, грецької міфології, емблематики тощо.

"Первородним" "сократівським" діалогом Сковороди є «Наркісс. Разглагол о том: узнай себе». Він складається з двох коротких вступних розділів («Пролог» та «Чудо, явленное во водах Наркіссу»), семи "розмов" про себепізнання, а власне, про "внутрішню людину", невидиму природу Божого творива, людину як міру всіх речей, добро та зло, воскресіння та його містичну запоруку – Божу "іскру", а також «Симфоніи, сирѣчь согласія священных слов…», яка своєю чергою має вступ, хор і чотири "малі" симфонії. При цьому художній час діалогу розшаровується на час емпіричний (дія розгортається впродовж семи днів, від понеділка до неділі), символічний ("страсна сідмиця" та тиждень перед Різдвом), архетипічний (сім днів притчі, що її розповідає Памва на початку «Симфоніи»), ба навіть літургійний (Олег Марченко). «Наркісс» інколи називають першою пам'яткою оригінальної філософії в східних слов'ян (Стефан Шерер).

До найбільш яскравих "сократівських" діалогів Сковороди належить і «Алфавит, или Букварь мира», написаний у другій половині 1774 року. Недаром на своєму найвідомішому портреті Сковорода тримає в руках книжку «Алфавит мира». Саме в цьому творі філософ подав науку про "нерівну рівність", змалювавши людину в образі "посудини", наповненої божественним буттям: "Бог богатому подобен фонтану, наполняющему различные сосуды по их вмѣстности. Над фонтаном надпись сія: '*Не равное всѣм равенство*'. Льются из разных трубок разные токи в разные сосуды, вкруг фонтана стоящіе. Меншій сосуд менѣе имѣет, но в том равен есть большему, что равно есть полный". Тут-таки філософ викладає і науку про "спорідненість", розглянувши по черзі "спорідненості" до землеробства, вояцтва та богослів'я, які корелюють із трьома станами платонівської ідеальної держави. Правлячи про ці та інші філософсько-богословські матерії, Сковорода використовує численні емблематичні образи. В «Алфавиті» він власноруч змалював цілу низку гравюр з амстердамської книги «Symbola et emblemata»[25]: 203-ю («Бобр самого себя гризущій»), 332-у («Раненный олень ѣст извѣстное растѣніе для своего уврачеванія»), 351-у («Жемчужина в раковинѣ»), 422-у («Слон смотрящій на солнце»), 493-ю («Актеон от своих псов растерзанный»), 748-у («Фаетон») та інші.

Окрім "сократівських" діалогів, Сковорода створив і два діалоги-солілоквії: «Брань архистратига Михаила со Сатаною» та «Пря бѣсу со Варсавою». Перший із них філософ, за його власними словами, писав упродовж 1783 року – "начал в Бурлуках, кончил в Бабаях". Щоправда, перегодом письменник зробить у тексті «Михаило-Сатано-махіи» (так на грецький лад називав свій твір сам Сковорода) деякі зміни. Цей діалог посутньо відрізняється від інших діалогів філософа, по-перше, тим, що є справжньою візією (про це наприкінці твору свідчить сам автор), а по-друге,

[25] «Символи та емблеми» (лат.).

надзвичайно яскравим містеріальним декором, на якому розгортається суперечка персонажів про те, чи є добро легким. Сковорода виразно нав'язується тут до літературної – найперше драматургічної – традиції, цитуючи втрачену Еврипідову трагедію «Даная» (за «Моральними листами до Люцилія» Сенеки), трагедокомедію Варлаама Лащевського «Гонимая Церковь», «Епінікіон» Феофана Прокоповича, старовинну книжну українську пісню «Зима прейде, солнце ясно…» тощо. Уже Александру Хашдеу вважав за необхідне порівнювати «Брань архистратига Михаила со Сатаною» з драмами Есхіла, Софокла, Еврипіда, Кальдерона, Гете чи Байрона. Ця пишна барокова містерія-візія постає, зрештою, не чим іншим, як "принципом індивідуації" тієї напруженої борні, що точилася в душі самого філософа. Те саме слід сказати й про діалог «Пря бѣсу со Варсавою», написаний 1783 року. У ньому вперше й востаннє єдиним героєм твору Сковорода виводить самого себе. Свою власну духовну борню він пробує змалювати за допомогою образного ряду євангельської історії про спокушання Христа дияволом у пустелі (Мт. 4: 1–11; Лк. 4: 1–13). Персонажі діалогу – Варсава й Даймон – це внутрішні голоси самого Сковороди. Вони втілюють полярні погляди на природу добра: той, що його дотримувався Сковорода як автор циклу «Басни Харьковскія», зокрема байки «Змія и Буфон» ("Чем лучшее добро, тѣм большим трудом окопалось, как рвом"), і той, що його філософ обстоював уже в старості (добро – легке).

У доробку Сковороди, крім оригінальних творів, є ще й ціла низка перекладів. Слід сказати, що він чітко розрізняв translatio, тобто достотний переклад, та interpretatio, тобто вільний переклад, чи переспів. "Перекладач [translator], – писав український поет, коментуючи власний переклад елегії Сідеруна ван Госе, – ставить слово замість слова, як зуб замість зуба, а тлумач [interpres], неначе ніжна годувальниця, кладе в рот своєму годованцеві розжований хліб і сік мудрості". Проте досить часто Сковорода ототожнює переклад та переспів. "И сія-то причина, – зазначав він у присвяті свого перекладу Ціцеронового трактату «De senectute»[26], – заохотила меня поднесть сію книжечку, претолкованную здѣшним наряѣчіем… А переведены не слова ея, но мысли". Іншого разу Сковорода напише таке: "Уклонившися от Библіи к Плутарху, перевел я книжечку его «О спокойствіи душевном», истолковав не наружную словозвонкость, но самую силу и эссенчію[27], будто гроздіе в точилѣ выдавил". У всякому разі, філософ вочевидь надавав перевагу вільному перекладові й далеко не завжди прагнув адекватно віддзеркалити всі особливості оригінального тексту.

На цих засадах Сковорода створив декілька версифікаційних вправ на теми другої книги Вергілієвої «Енеїди», переклав оди Горація «До Ліцинія Мурени» (II, 10) та «До Помпея Гросфа» (II, 16), уривок з першої книги Овідієвих «Фастів» («Похвала астрономіи»), трактат Ціцерона «Про старість», зроблений Марком-Антуаном де Мюре прозовий виклад комедії Теренція «Адельфи», п'ять трактатів Плутарха (зберігся тільки «О спокойствіи души»), дві поезії Марка-Антуана де Мюре, елегію Сідеруна ван Госе, епіграму «Inveni portum…» тощо. Наприклад, сковородинські пере-

[26] «Про старість» (лат.).
[27] Лат. *essentia* – 'сутність'.

клади "римського пророка" Горація, які вивершують стару українську традицію "претолкування" цього поета, представлену, зокрема, Афанасієм Кальнофойським, Лазарем Барановичем, Іваном Максимовичем, Михайлом Козачинським, – це не що інше, як християнські parodiae Horatianae в дусі барокових поетик. Попри те, що переклад оди Горація «До Помпея Гросфа» є, як казав Чижевський, спробою "віддати думки оди (яка, до речі, ніби розвиває думки Епікура про ἡσυχία[28]) в тій самій кількості строф та тим самим розміром – 'сапфічною строфою', в її силабічному одягу", Сковорода посутньо модернізує та християнізує оригінал. Недаром образи, за допомогою яких поет змалював марнотне розмаїття людського життя в перекладі та переспіві цієї оди, дуже схожі на "персонажів" псальми "Всякому городу нрав и права…". Назагал беручи, сковородинські переклади Горація є "змаганням" християнського поета з класиком, у ході якого римський лірик немовбито приймає святий хрест. Так, Сковорода переклав Горацієве "quod ultra est, oderit curare"[29] (Carm., II, 16) словами, які, за свідченням св. єв. Матвія, належали самому Христові – "не печись на утро" (Мт. 6: 34). Коментуючи свій переклад, поет зазначав: "Бо хто черпав зі святих отців, за прислів'ям, як собака з Нілу, той зрозуміє, що 'завтрашнє' треба розуміти як наступне життя. Бо якщо наше життя всюди у Святому Письмі порівнюється з днем, перша ж частина доби є ніч, а друга – світло, то дуже правильно ранній вік, тобто юність, називати нерозумним, сучасним життям, ще не освітленим сонцем істини. Друга ж частина життя, що порівнюється зі світлом і називається життям…, коли відкидаються справи тьми. Отже, коли автор говорить: 'не турбуйся про завтрашній день', він хоче сказати: не слід турбуватися про те, що ти будеш їсти або в що одягнешся в старості. Шукай у теперішньому житті тільки царства Божого, піклуйся і дбай тільки про доброчесність і мудрість". Шляхом алегорези Сковорода досягає того, що Горацієва ода й Святе Письмо навзаєм пояснюють одне одного. Слова Горація неначе входять до контексту богонатхненних євангельських образів, а ті своєю чергою стають немовбито належними перу римського класика.

Зрештою, Сковорода не раз звертався до поезії Горація і в своїх оригінальних творах. Приміром, в одному з листів до Ковалинського філософ зазначав: "Повернувшись із школи, я твердо вирішив докладно поговорити з тобою про пороки черні й одразу ж написав оці вірші, взявши за взірець нашого Флакка". Це сказано з приводу незавершеної поезії, що розпочинається словами: "Beatus ille, qui fugit negotia, / Ut prisca christiana gens!.."[30]. Цитовані рядки виразно корелюють із початком другої еподи римського лірика ("Beatus ille, qui procul negotiis, / Ut prisca gens mortalium…"[31]), а подальші слова Сковороди: "Sic homo sum: nihil mihi dulcius nugis istis[32]. Quodsi quando incido in hominem similium nugarum studiosum, tantum non sublimi ferio

[28] Гр. *ἡσυχία* – 'спокій, мир, тиша, мовчанка'.

[29] "Не турбуйсь майбутнім" (пер. Андрія Содомори).

[30] "Щасливий, хто й не чув про справи-клопоти, / Живе, як давнє плем'я християн…" (пер. Леоніда Ушкалова).

[31] "Щасливий, хто й не чув про справи-клопоти, / Живе, як в давнину жилось…" (пер. Андрія Содомори).

[32] Мова йде про поетичне мистецтво.

vertice sidera"[33], – є ремінісценцією заключних рядків оди Горація «До Мецената»: "Quodsi me lyricis vatibus inserit, / Sublimi feriam sidera vertice"[34] (Carm., I, 1).

У всіх своїх творах, і оригінальних, і перекладних, Сковорода постає передусім філософом та богословом. На його думку, "Христова філософія" – це не що інше, як головна мета ("главная цѣль") дочасного людського життя, котра "устрѣмляет весь круг дѣл своих на тот конец, чтоб дать жизнь духу, благородство сердцу, свѣтлость мыслям…". Бути філософом означає вміти добачати "сверх пустыни, сверх стихійной бражди, нѣчто новое, нестарѣющееся, чудное и вѣчное", зрештою, "посвятиться Богу", тобто вільно шукати його "в натурѣ и в книгах". Оцій справжній філософії Сковорода протипокладав "дурну філософію" (stulta philosophia), або "дурномудріе" (μωροσόφια), що його св. ап. Павло назвав колись "пустою философіею, которая бражничит по бурдѣ стихійной, препятствующей философствовать по Христѣ…". Отже, філософія Сковороди має виразний релігійний характер. Самі слова "философія", "богословіе", "боговѣдѣніе", "богознаніе", "богомысліе" означають для нього одну й ту саму "всезагальну науку" про людське щастя, якої не може навчити ані історик, ані фізик, ані логік, ані граматик, бо то є справа "апостолов, пророков, священников, богомудрых проповѣдников и просвѣщенных христіанских учителей…". Недаром Сковороду часто називали "філософом-богословом" (Дмитро Багалій), "філософом-теософом" (Домет Олянчин) чи вже "вільним церковним мислителем" (Василь Зеньковський). Під цим оглядом чимало важать і вказівки на те, що "наука Сковороди про мікрокосмос у протилежність до відповідної науки Ренесансу та барока на Заході забарвлена не натурфілософічно, але етично та релігійно" (Дмитро Чижевський), що християнську тринітарну доктрину Сковорода вважав за справжнє джерело філософії (Федір Зеленогорський), а його "інтуїтивна онтологія" має у власному підложжі православну віру (Стефан Шерер).

Окрім того, філософія була для Сковороди ще й певним трибом життя. Про Сковороду здавна говорили, що він жив так, як учив, а вчив так, як жив. Справді-бо, життя Сковороди – то його втілена філософія. Один із чільних діячів українського модернізму Андрій Товкачевський навіть казав, що якраз життя Сковороди і є його найліпшим філософським твором. У всякому разі, таке розуміння єства філософії обумовлювало й відповідний стиль думання та письма, зокрема нехіть Сковороди до систематичного викладу онтологічної, епістемологічної, етичної та іншої проблематики. Саме це дало Дмитру Багалієві підставу стверджувати, що узвичаєний поділ творів Сковороди на філософсько-богословські та власне літературні має суто умовний характер, адже він "ґрунтується лишень на різниці по їхній формі, що ж до змісту свого, то всі оригінальні твори Сковороди, і богословсько-філософські, і літературні дуже схожі між собою". Перегодом на цій особливості творів Сковороди будуть наголошувати Іван Іваньо, Юрій Шевельов, Елізабет

[33] "Така я людина: для мене немає нічого більш приємного, ніж оці дрібнички. І коли я зустрічаю людину, яка переймається такими самими дрібничками, я заледве не торкаюсь головою до зірок" (лат.).

[34] "Ще ж коли мене й ти лірним співцем назвеш – / Я торкнуся зірок гордим чолом своїм" (пер. Андрія Содомори).

фон Ердманн та інші. Власне кажучи, Сковороду віддавна заведено називати "поетом-філософом" ("Dichter-Philosoph", "poète-philosophe"), "письменником-філософом", "філософом-митцем" тощо. Єдність поезії та філософії у творах Сковороди засвідчує, зокрема, його звернення до жанрів "сократівського" діалогу, візії, солілоквія, езопівської байки або й те, що у своїх поезіях та байках письменник повсякчас розробляє філософські теми, а у філософських жанрах рясно вживає різноманітні образи.

Прикметне для Сковороди органічне поєднання поезії, філософії, богослів'я й релігійно-містичних розважань, антитетично-символічний спосіб думання та деякі інші обставини спричинилися до того, що його основні ідеї викликали чимало різноманітних, інколи – цілком протилежних, міркувань і присудів. Це годна засвідчити вже та довга вервечка філософів, з якими порівнювали Сковороду. У ній зринають імена Сократа й Гайдеггера, Беме й Поппера, Августина й Спінози, Томи Аквінського й Потебні, Епікура й Ляйбніца, Філона й Руссо, Плотина й Шопенгауера, Орігена та Юнга. Скажімо, науку Сковороди про те, що все суще складається "из двох едино составляющих естеств, называемых *матеріа* и *форма*", пробували трактувати і як вияв абсолютного ідеалізму, і як дуалізм, і як пантеїзм, ба навіть як матеріалізм. Так само по-різному тлумачили його антропологію, етику, естетику, політію, теорію пізнання.

Утім найбільш обгрунтованими та переконливими є спроби розглядати філософсько-богословські ідеї Сковороди в річищі християнського неоплатонізму. Найперше Сковорода вчить про *видиму* й *невидиму* природи. Невидиму природу філософ окреслює, зокрема, як те, що є "в деревѣ истинным деревом, в травѣ травою, в музыкѣ музыкою, в домѣ домом…". Натомість видима природа, тобто матерія, – це не що інше, як тінь природи невидимої. "Вся исполняющее *начало* и мір сей, находясь тѣнью его, границ не имѣет, – каже Сковорода в трактаті «Silenus Alcibiadis». – Он всегда и вездѣ при своем *началѣ*, как тѣнь при яблонѣ. В том только разнь, что древо жизни стоит и пребывает, а тѣнь умаляется; то преходит, то родится, то ищезает и есть ничто". Видиме й невидиме поєднане в будь-якій речі так, як людська та Божа природи в Христі, тож суть цього поєднання можна описати лише за допомогою парадоксальних термінів христологічного догмата. Діалектика матерії та форми постає тут перманентним актом creatio ex nihilo[35], тобто безконечним процесом з'яви речей: "Сіе-то есть прямое сотвореніе *сильнаго*! – дѣлать из ничего чудо, из сѣни точность, дать грязи ипостась, а подлой тлѣни величіе". Така онтологічна модель – зроду платонівська. Тим часом платонічний універсалізм метафізики Сковороди наскрізь пройнятий духовним досвідом християнства. Попри весь найгостріший дуалізм матерії та духу, метафізика Сковороди не знає чогось схожого на гностичну негацію природи – їй значно ближчі, скажімо, отці Церкви, котрі розмірковували над премудрою владнаністю світу як джерелом "природного благочестя". Сковорода був схильний тлумачити космос як "інше" Бога, точніше кажучи, Софії-Премудрості Божої – посередниці між Творцем та його розмаїтим творивом (Олег Марченко).

[35] Творення з нічого (лат.).

У річищі платонізму Сковорода трактує й питання естетики. На його думку, прекрасне – це ідеї речей, а потворне – наслідок втрати ідеями тотожності собі, тобто наслідок їхнього віддзеркалення в мінливій матерії. Наприклад, малярська картина складається з невидимого малюнка та видимої фарби. "Краска, – каже Сковорода, – не иное что, как порох и пустоша. Рисунок, или пропорціа и расположеніе красок, – то сила". Філософ може окреслювати джерело краси також за допомогою понять "міра" або "ритм". У музикантів, зазначав він, "мѣра в движеніи пѣнія именуется *темпо*. …Темпо в движеніи планет, часовых машин и музыкалнаго пѣнія есть то же, что в краскахъ рисунок". Отож, прекрасне походить від божественної природи, а людське мистецтво годне лише надавати блиску Божому твориву. Ідея речі, писав мислитель у байці «Собака и Кобыла», є те головне, що "называется гречески *τὸ πρέπον*, сирѣчь благолѣпіе, или красота, и не зависит от науки, но наука от него". Услід за Платоном, Сковорода говорить також про містичну єдність правди, добра й краси.

Центральне місце у філософії Сковороди посідає проблема людини. Це означає, що питання онтології, естетики чи гносеології на значну міру підпорядковані тут антропологічній проблематиці. Тим часом у рамках самої сковородинської антропології головну роль відіграє поняття "внутрішньої людини", захованої в зовнішній так, як ідея в матерії. Пояснюючи, що таке "внутрішня людина", один із персонажів «Діалогу, или разглаголу о древнем мірѣ» каже: "Стань же, если хотишь, на равном мѣстѣ и вели поставить вкруг себе сотню зеркал вѣнцем. В то время увидишь, что един твой тѣлесный болван владѣет сотнею видов, от единаго его зависящих. А как только отнять зеркалы, вдруг всѣ копіи сокрываются во своей исконности, или оригиналѣ, будьто вѣтвы в зернѣ своем. Однако же тѣлесный наш болван и сам есть едина токмо тѣнь истиннаго человѣка. Сія тварь, будьто обезяна, образует лицевидным дѣяніем невидимую и присносущную силу и божество *того человѣка*, коего всѣ наши болваны суть акибы зерцаловидныя тѣни, то являющіяся, то ищезающіи при том, как *истина* Господня стоит неподвижна во вѣки, утвердившая адамантово свое *лице*, вмѣщающее безчисленный пѣсок наших тѣней…". Оця "внутрішня людина" геть не схожа на зовнішню, а її оприявнення – не що інше, як "друге народження", "переображення" чи "воскресіння". "Внутрішня людина" наділена в Сковороди божественними рисами. Зрештою, це є Христос, в якому всі люди цілі й тотожні, так само, як ціле й тотожне Христове Тіло в цілій гостії та в кожній окремій її часточці.

Говорячи про "внутрішню людину", Сковорода зазвичай послуговується поняттям "серце", що його можна трактувати як "невидиму природу" психічного життя. Недаром слово "серце" зринає в його творах 1146 разів. Серце, як зазначав Дмитро Чижевський, є для Сковороди "корінь усього життя людини, вища сила, що стоїть поза межами й душі, й духа, – шлях до 'дійсної людини' веде через 'переображення душі в духа, а духа – в серце'". Його можна схарактеризувати і як думку, і як щось схоже на царину підсвідомого, і як найсвітлішу височінь, і як найтемнішу безодню. Свого часу Володимир Ерн слушно стверджував, що антропологія Сковороди – це "справжній *синтез* конкретного індивідуалізму *Біблії*, в якій людська особистість посідає першорядне місце, та дещо абстрактного універсалізму Платона. Метафізичні риси платонівської ідеї – вічність, божественність, незмінність, красу й доб-

роту – Сковорода переносить на неповторну *особистість* людини, взяту в її умоглядній глибині…".

Побіч ідеї "двох природ", Сковорода часто говорить про "три світи". Наприклад, у діалозі «Потоп зміин» він зазначав: "Суть же тры мыры. Первый есть всеобщій и мыр обительный, гдѣ все рожденное обитает. Сей составлен из безчисленных мыр мыров и есть великій мыр. Другіи два суть частныи и малыи мыры. Первый мікро-козм, сирѣчь мырик, мирок, или человѣк. Вторый мыр симболичный, сирѣчь Библіа". Сенс цієї думки, що йде ще від Філона й Климента Олександрійського, полягає ось у чому: Бог об'явив себе в природі, людині та Святому Письмі, тобто природа, людське серце й Біблія є трьома "книгами-світами", читаючи які, людина годна пізнати єство речей. Звідси випливає й славетне гасло Сковороди "Пізнай себе!" – дуже важливе й прикметне для його поглядів. Справді-бо, себепізнання можна трактувати, як "головний пункт сковородинської науки" (Володимир Білий), "коріння та стовбур… могутнього дерева, що його Сковорода плекав усе своє життя" (Володимир Ерн), справжнє "підложжя його мисленнєвих побудов" (Елізабет фон Ердманн). Огортаючись "містичним ореолом", ця ідея набуває у творах письменника "сили чарівного ключа до всіх таємниць усього сущого" (Олександра Єфименко). Слід сказати, що, роблячи ідею "Пізнай себе" наріжним каменем своїх поглядів, Сковорода продовжував традиції української барокової літератури, де себепізнання зазвичай поставало провідною формою сходження людини до Бога: досить пригадати бодай «Діоптру» Віталія Дубенського, «Арістотелівські проблеми» Касіяна Саковича, «Огородок Маріи Богородицы» Антонія Радивиловського, «Вечерю душевную» Симеона Полоцького, «Руно орошенное» Дмитра Туптала чи «Алфавит» Івана Максимовича. Сковородинське "Пізнай себе" було спрямоване на осягнення людиною захованої в плоті містичної галузки Софії-Премудрості Божої (Олег Марченко).

Евдемонізм світобачення філософа, позначений радикальними рисами орігенівського апокатастазису, обумовлював розгортання ідеї "Пізнай себе" найперше в перспективі "сродності", тобто проблеми узгодження людської волі (voluntas) із Божим промислом. Недарма "сродність" є однією з основних тем усієї творчості Сковороди. Мабуть, найрельєфніше філософ окреслив це поняття в діалозі «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира», а також у циклі «Басни Харьковскія», зокрема в байці «Пчела и Шершень». "Скажи мнѣ, Пчела, – питає Шершень, – длячего ты столь глупа? Знаеш, что трудов твоих плоды не столько для тебе самой, сколько для людей полезны, но тебѣ часто и вредят, принося вмѣсто награжденія смерть, однак не престаете дурачитись в собираніи меда. Много у вас голов, но безмозгіе. Видно, что вы без толку влюбилися в мед". Сам ти глупак, пане раднику, – відповіла на це Бджола, – якщо не можеш збагнути того, що "нам несравненно большая забава собирать мед, нежели кушать. К сему мы рожденны и не престанем, поколь умрем". Бджола уособлює тут мудрого чоловіка, який пізнав свою "сродність", тобто закарбовану в серці галузку Божого промислу, вроджену Божу волю та його таємний закон, котрому підлягає все твориво. Тож мудрим чоловіком є той, хто збагнув спорідненість між своєю душею та тією справою, до якої вона прагне (тоді це буде "сродна праця"), або між собою та іншою людиною (тоді народжується щира

дружба). Сковорода любив повторювати стару латинську приказку: "Similem ad similem ducit Deus"[36].

На ідеї "сродності" засновується й звеличена Сковородою "harmonia praestabilita[37] поміж суспільністю та людиною" (Олександра Єфименко), тобто його уявлення про "нерівну рівність". Власне кажучи, сковородинська ідея "нерівної рівності" спирається на два основні принципи: природовідповідність (кожна людина має йти за своєю природою) та етичний плюралізм (кожна людина обирає власний індивідуальний етичний шлях). Ця ідея Сковороди була спрямована проти прибічників етичної одностайності на взір французьких просвітників, чиї філософські погляди пройняті пафосом "універсальної *несродності*" (Володимир Ерн). Під "дурнями", які прагнуть завести у світі "рівну рівність", Сковорода мав на думці саме їх. Зрештою, сковородинський "парадокс 'нерівної рівності'" (Костянтин Генрик Андрусишин) є своєрідною відміною науки про Церкву як про містичне Христове Тіло: усі галузки Божого промислу вкупі складають "плодоносный Церкви, яснѣе сказать, общества сад, так, как часовую машину свои части. Она в то время порядочное продолжает теченіе, когда каждый член не только добр, но и сродную себѣ разлившіяся по всему составу должности часть отправляет. И сіе-то есть быть щасливым, познать себе, или свою природу, взяться за свою долю и пребывать с частію себѣ сродною от всеобщей должности".

Звідси випливає ідея "обоження" (θέωσις), чи "уподібнення до Бога". Вона походить іще від Платона, а перегодом була підхоплена неоплатоніками, зокрема Плотином, Порфирієм, Проклом, Філоном Олександрійським. На ґрунті християнської традиції різні версії науки про "обоження" подають Климент, Оріген (у нього вона постає у вигляді думки про ἀποκατάστασις πάντων, тобто всеосяжний поворот творива до Бога), Афанасій, святі отці-каппадокійці, Макарій Єгипетський, Августин, Діонісій Ареопагітський, Максим Сповідник, Симеон Новий Богослов та інші. Нав'язуючись передовсім до традицій патристичної містики, Сковорода також учить про те, що головним етичним завданням людини є спроба стати рівною Богові, оскільки "внутрішня людина" рівна "предвѣчному своему отцу существом и силою". Проблематика "обоження" якнайдокладніше розглянута Сковородою в його "первородному" діалозі «Наркісс». Вона ж таки яскраво засвідчує й містицизм українського письменника.

Власне кажучи, Сковорода мав досвід усіх трьох ієрархічних форм містичного переживання: очищення, просвітлення й екстазу. Очищення він описав, зокрема, у каврайському сні; просвітлення, тобто народження "внутрішньої людини", – у діалозі «Наркісс», а про екстаз розповідав таке: "…встав рано, пошол я в сад прогуляться. Первое ощущеніе, которое осязал я сердцем моим, была нѣкая развязанность, свобода, бодрость, надежда с исполненіем. Введя в сіе расположеніе духа всю волю и всѣ желанія мои, почувствовал я внутрь себя чрезвычайное движеніе, которое преисполняло меня силы непонятной. Мгновенно изліяніе нѣкое сладчайшее наполнило душу мою, от котораго вся внутренняя моя возгорѣлась огнем, и казалось, что

[36] "Бог веде схоже до схожого" (лат.).

[37] Наперед встановлена гармонія (лат.).

в жилах моих пламенное теченіе кругообращалось. Я начал не ходить, но бѣгать, аки бы носим нѣкіим восхищеніем, не чувствуя в себѣ ни рук, ни ног, но будто бы весь я состоял из огненнаго состава… Весь мір изчез предо мною; одно чувствіе любви, благонадежности, спокойствія, вѣчности оживляло существованіе мое. Слезы полились из очей моих ручеями и разлили нѣкую умиленную гармонію во весь состав мой. Я проник в себя, ощутил аки сыновнее любви увѣреніе и с того часа посвятил себя на сыновнее повиновеніе Духу Божію". Крім того, Сковорода був письменником-візіонером, тож деякі його твори є не чим іншим, як віддзеркаленням фантазмів сну. Скажімо, наприкінці діалогу «Брань архистратига Михаила со Сатаною» він зазначив: "Сіе видѣніе аз, старец Даніил Варсава, воистину видѣх". У всякому разі, життя та творчість Сковороди підлягають основній містичній настанові – виходу людини за межі її власного єства й наближення до Абсолюту.

Така настанова виразно позначилась і на стилі письменника. Сковорода немовбито цурався панівного в європейській літературі XVIII століття просвітницького стилю, виплеканого на засадах картезіанського ratio, тобто ясності, простоти й прозорості. Він, як писав Микола Сумцов, був "далеко міцніший у виразах, більш барвистий у прикладах, з надзвичайною глибиною почуття, особливо міцний і твердий в переконаннях, через що і його писання ніби блискучі іскри від твердої криці". У творах Сковороди природно поєднується "найшановаиніше з найганебнішим, найвище з найнижчим" (Віктор Петров), а щиро український гумор зблискує часом у "теть несподіваних контекстах" (Чеслав Ястжембець-Козловський). Справді-бо, Сковорода досить часто послуговується суто "плотяними" образами, не раз доволі грубими, задля окреслення щонайтонших духовних питань. Так, популярна барокова метафора "духовна трапеза" легко перетворюється в нього на "дисентерію"; поважну, проте "несродну" роль на театрі життя філософ асоціює з добрим харчем, "сервірованим" у пісуарі ("Самое изрядное дѣло, без сродности дѣемое, теряет свою честь и цѣну. Так, как хорошая пища дѣлается гадкою, пріемлемая из урынала"), а Царство небесне – з дівочою незайманістю ("…Царство небесне, як і дівоча незайманість, любить, щоб його брали силою"). Розмову про стосунки богослів'я з іншими науками він супроводжує пікантною приказкою: "…не за то муж жену наказует, что в гостях была, но за то, что дома не ночевала", міркування про Божі іпостасі – закликом висякати ніс, а варіації на теми біблійної герменевтики – згадкою про тих, що "вырѣзали для Царствія небеснаго свои ятра". Образ блаженства сусідить тут з "вошами", щастя – з "пивом": "Щастіе, гдѣ ты живеш? Мудрыи, скажите. / В небѣ ли ты пиво пьешь? Книжники, взвѣстите!" Окрім того, для стилю Сковороди характерні яскраві неологізми (*амурится*, *завертасы*, *ласкосердствует*, *любопрахи*, *окрылатѣл*, *пустослава*, *субботствует*, *шелуханы*, *язіковредіе*) та напрочуд багата метафорика, нерозривно пов'язана з його символічною манерою тлумачення буття. Приміром, коли Сковорода пробує окреслити єство матерії, він накидає на це поняття рясне мереживо метафор: *аврис*, *ад*, *болван*, *ветошь*, *вздор*, *видимость*, *внѣшность*, *грязь*, *земля*, *идол*, *краска*, *крушь*, *лжа*, *лом*, *маска*, *мечта*, *пара*, *плетки*, *плоть*, *прах*, *предѣл*, *пустошь*, *ров*, *руга*, *рухлядь*, *сволочь*, *сѣнь*, *сѣчь*, *смѣсь*, *сон*, *сплочь*, *стечь*, *суета*, *тварь*, *темница*, *тѣнь*, *тлѣнь*, *тьма*. Розмаїття "імен", віддзеркалюючи різні грані того чи того поняття, перетво-

рює definitio per metaphoras[38] на "царську дорогу" пізнання природи речей. Метафорика Сковороди має різні джерела, а найперше – Святе Письмо, твори грецьких та римських класиків, отців Церкви й емблематичну традицію. Зрештою, усі ці джерела формували репертуар сталих виражальних засобів українського літературного бароко. Наприклад, сковородинська метафора "віслюк" ("Зменшуй зайву їжу, щоб осел, тобто плоть [asellus, id est caro], не розпалювався, та, з другого боку, не мори його голодом, щоб він міг нести вершника"), засновуючись на тропологічному тлумаченні євангельської сцени в'їзду Христа до Єрусалима, має виразні паралелі у творчості Лазаря Барановича, Дмитра Туптала, Йоаникія Галятовського, Антонія Радивиловського, Івана Максимовича та інших. Те саме слід сказати й про улюблену метафору Сковороди "море світу", яка перебуває в самісінькому осередді іконосфери українського літературного бароко.

Характерною для української барокової традиції була й мова творів Сковороди. Письменник, який у побуті говорив по-українському (це засвідчують, приміром, спогади Федора Луб'яновського: "по наречію сущій малороссіянин", – та Михайла Ковалинського: Сковорода "любил всегда природный язык свой и рѣдко принуждал себя изъясняться на иностранном"), писав свої твори або латиною, або барвистою мовною сумішкою (lingua mixta), котра перегодом не раз викликала гострі закиди на його адресу. Мовну практику Сковороди критикував, скажімо, Пантелеймон Куліш у поемі «Грицько Сковорода», а Тарас Шевченко в седнівській передмові до «Кобзаря» скрушно відзначив, що Сковороду "збила з пливу латинь, а потім московщина". Може, найрадикальнішим критиком мови Сковороди був Іван Нечуй-Левицький. На його думку, Сковорода – чоловік "трохи чуднуватий" у всьому, зокрема й у мові своїх творів. "Попередніша книжна мова вже була загарбана Ломоносовим, заведена в російське письменство й верталась на Україну вже в великоруських ярих кольорах; але й церковна мова ще не вивелась до решти. Не міг Сковорода збутися й одкаснутись і од рідної народньої мови. Усі ці мовні течії Сковорода мішав докупи часом в дивовижних мовних композиціях, чудних, рябих і загалом темних". Ці закиди навряд чи годні витримати критику, адже насправді, як писав Дмитро Чижевський, "в мові Сковороди українських елементів сила. Та й від Сковороди не можна було й вимагати, щоб він уживав народної мови в філософічних творах: історія літературної мови, що базується на елементах мови народної, починається поезією; лише значно пізніше приходить черга для вжитку наново вибудуваної літературної мови в наукових творах". Натомість Юрій Шевельов уважав мову Сковороди створеним на українському субстраті особливим різновидом російської мови, відмінним від літературної мови Санкт-Петербурга чи Москви. Проте сковородинська lingua mixta дуже відрізняється від російської мови харківських літераторів-українців XVIII століття, скажімо, від мови «Эпиникіона» професора класу філософії Харківського колегіуму Стефана Вітинського або оди приятеля Сковороди Василя Двигубського «Среди торжественных плесканій…». Принаймні коли харківські романтики на початку 1830-х років заходилися готувати до друку семитомове зібрання творів філософа, у них була думка перекласти їх по-російському, аби "химерна сумішка цер-

[38] Метафоричне окреслення (лат.).

ковної мови з говірковою українською, розцяцькована польськими словами…, а до того ще й украпленнями грецьких, латинських, ба навіть єврейських фраз, не перелякала багатьох читачів…". Справді-бо, поруч з українськими словами Сковорода, наприклад, часто вживає їхні чужомовні відповідники, переважно церковнослов'янські та російські. Так виникають паралельні форми: *батько – отец*, *дурень – дурак*, *лице – лицо*, *мати – мать*, *мене – меня*, *чы – ли – или*. Ба більше, незрідка у творах Сковороди зринають контаміновані форми на взір *взглянь*, *возшумлят*, *неколи*, *подойшли*, *чтось*.

Зрештою, сам Сковорода, який знав декілька мов і здобув ґрунтовну філологічну освіту, мав підстави вважати свою "мову з письма" за українську. Скажімо, у ній можна знайти чимало живомовних елементів. За підрахунками Віталія Передрієнка, 84 % словоформ «Саду божественных пѣсней» під оглядом лексики та словотвору співвідносні з утвореною на говірковому ґрунті новою українською літературною мовою. Трохи нижчий відсоток – у філософських діалогах Сковороди (наприклад, у «Наркіссі» він складає 73,6 %). Живомовна стихія виявляється в Сковороди й на рівні лексики (*батько*, *враз*, *гуска*, *долоня*, *земелька*, *козля*, *легесенько*, *лихо*, *мати*, *молоденька*, *пѣсенька*, *привитанье*, *самота*, *соловеечко*, *соломяный*, *сопѣлка*, *сыночок*, *цап* тощо), і на рівні фонетики та граматики (***в*пав**, *гу***бл**ят*, *лю***бл**ят*, *ме***нш**ого*, *разъяри***вс**я*, ***щасл**ивим*; вимова літери *ѣ* як *і*; поплутання літер *ы* та *и*; озвучення приголосних у префіксах та прийменниках, як-от: *знова*, *з злим*; уживання кличної форми іменників: *бібліотеко*, *брате*, *герою Богдане*, *дѣду*, *добродѣйко*, *друже*, *жабо*, *косо*, *отче*, *покою*, *птичко*, *сватку*, *сину*, *смерте*, *соловеечку*, *языче*, – дієслів першої особи множини наказового способу: *будьмо*, *испытуймо*, *питаймо*, *послушаймо*, *поудержмо*, *поучимся*, *продолжаймо*, *разбиваймо*, – та давального відмінка однини іменників чоловічого роду на *-ові/-еві*: *гостеви*, *дуракови*, *птенцеви*, *человѣкови*; живомовні форми прийменникового керування відмінками, як-от: *бѣжит до вас*, *почитает над богатство*), і на рівні синтаксису. Так, у своїй поезії Сковорода послуговувався здебільшого прозорими експресивними конструкціями, чимало з яких мають живомовний характер ("…синам с батком, наспѣвшим з оранья, / Сама варит мати в домѣ…", "Только солнце выникает, / Пастух овцы выганяет…", "Стоит явор над горою, / Все кивает головою"). Окрім того, Сковорода часто засновує віршований ритм (можливо, маючи за взірець Псалтир) на повному синтаксичному паралелізмі сусідніх рядків: "Пройшли облака. Радостна дуга сіяет. / Пройшла вся тоска. Свѣт нам блистает". Так само живомовне підложжя мають і ті сковородинські синтаксичні конструкції, які розпочинаються зі сполучників або часток ("*А* кто же сіе спѣвает?", "*Ба*! *А* что значит глум?", "*И* мой батько сію пѣсеньку спѣвает"), містять іменникові артиклі ("Видно, что *то* Богу люба / *Та* простота беззлобна груба", "Когда *та* болѣзнь позмикала жили") або передають якісь особливі граматичні зв'язки ("*Заблудили* мы *в землю*", "На похилом *над воду* дубѣ сидѣл Орел", "*До тебе* моя природа"). Синтаксис байок віддзеркалює атмосферу живої розмови. Задля цього Сковорода часом навіть стилізує певні конструкції. Наприклад, синтаксична будова мовної партії Вола-судді в байці «Мурашка и Свинья» засновується на канцелярських кліше: "Понеже бѣдная Мурашка точію одну горсть зерна имѣет, как сама призналася в том добровольно, да и кромѣ зерна ничего больше не употребляет, а напротив того у госпожи Свиньи имѣется цѣлая

кадь, содержащая горстей 300 с третью, того ради по всѣм правам здраваго разсужденія…". Тим часом досить складний синтаксис сковородинських філософських трактатів та діалогів обумовлений і характером персонажів, і характером проблематики, і характером джерел, що ними послуговувався письменник.

Мова сковородинських творів дуже барвиста також з огляду на рясні фразеологізми. Серед них можна виокремити декілька груп, а саме: ідіоми ("в дурнѣ пошитись", "концы в воду", "мѣхом пугаеш", "от младых ногтей"), приказки та прислів'я ("Сія воля есть пуще всякой неволи", "высоко полетѣла, да не далеко сѣла", "Не знаю, Бог весть…", "У кольца нѣт конца", "Охота сильняе неволи", "Чего не положил, не руш"), крилаті фрази ("троянскій конь", "o tempora, o mores"[39]), сталі порівняння ("бѣла, аки снѣг", "как рыба с водою") тощо. Сковорода подає фразеологізми кількома мовами: книжною українською, церковнослов'янською, латинською та грецькою. У своїх кириличних текстах філософ може подавати латинські та грецькі вирази без перекладу, може перекладати їх достотно або вільно переказувати (так, латинська фраза "Finis opus coronat"[40] набуває у Сковороди такої форми: "Доброе намѣреніе и конец всякому дѣлу есть печать"). Основними джерелами сковородинської фразеології був український та чужий фольклор, твори стародавніх грецьких та римських авторів, інскрипції в емблематичних енциклопедіях, але щонайперше – церковнослов'янська Біблія: довгі "симфонічні" вервечки біблійних віршів ("'Рѣх'. 'Посла слово свое и исцѣли их'. 'Рѣх'. 'В *началѣ* бѣ слово'. 'Рѣх'. 'Бог рекій из тмы свѣту возсіяти'. 'Рѣх'. 'Той сотрет твою главу'. 'Рѣх'. 'Рече Бог: Да будет свѣт'") на значну міру визначають стиль творів Сковороди. Не тільки поезії «Саду божественных пѣсней», але й чимала частина інших творів Сковороди, за його власними словами, "прозябає із зерняток Святого Письма". Та й себе самого Сковорода часто називав не інакше, як "любителем священної Біблії". Його метафізичний Ерос (Amor divinus) набуває форми любові до Біблії: недаром філософ охрестив її "коханкою", до якої він прийшов у тридцятилітньому віці і яка заволоділа ним цілковито, змусивши зректися всіх інших захоплень. В одному з листів Сковорода стверджував, що народився власне задля того, аби тлумачити Біблію. Філософ виокремив її в особливу онтологічну сферу ("символічний світ"), мавши на думці, що саме цей текст є надійним провідником людського серця на терени Святого Духа. Ба більше – для Сковороди Біблія була справжнім "воплоченим Богом". Отож мистецтву тлумачення Святого Письма філософ присвятив цілу низку своїх творів, зокрема трактати «Silenus Alcibiadis», «Жена Лотова» та діалог «Потоп зміин». Крім того, письменник повсякчас апелює до авторитету Біблії, напружено розмірковує над сенсом старозаповітних і новозаповітних сюжетів та образів. Недаром назви багатьох сковородинських творів («Асхань», «Жена Лотова», «Потоп зміин» тощо) пов'язані з Біблією, а чи не кожна їхня сторінка рясніє біблійними цитатами й пересипана численними алюзіями та ремінісценціями, чи, як казав Густав Шпет, "біблійним піском". В автентичних творах Сковороди нам вдалося виявити 2870 точних біблійних цитат, 1336 неточних цитат, 1164 парафрази, а також 1623 алюзії та ремінісценції, загалом – 6993 одиниці.

[39] "О часи, о звичаї" (лат.).

[40] "Кінець діло вінчає" (лат.).

Основним джерелом цих матерій для Сковороди була так звана Єлизаветинська, чи Синодальна, Біблія, котра виходила друком у 1751-му та 1758 роках. До Вульгати Сковорода звертався доволі рідко. Прикметно й те, що у своїй латинській поезії філософ майже не нав'язується до біблійних текстів (чи не єдиний виняток становить поезія «In natalem Iesu», де звернення до Святого Письма було обумовлене різдвяним мотивом). А от у невеликому за обсягом поетичному циклі «Сад божественных пѣсней» маємо аж 114 покликань на Біблію. Таку саму тенденцію засвідчують і сковородинські листи: у своїх кириличних епістолах філософ звертається до Біблії куди частіше, аніж у листах, писаних по-латинському (522 рази проти 144-х, попри те що кириличних листів у Сковороди менше, ніж латинських). До речі, навіть у латинських листах біблійні цитати часто зринають у формі кириличних вкраплень. Усе це годне свідчити про те, що Сковорода тримав у пам'яті саме слов'янський текст Біблії, добре знайомий йому ще з дитинства як неодмінний складник церковних відправ. Тим часом Вульгата (попри те, що для Сковороди, як і для будь-якого вихованця Києво-Могилянської академії, латина була мовою думання) перебуває у свідомості письменника на маргінесах. Те саме стосується й Септуагінти, а ще більше – вряди-годи згадуваної "єврейської Біблії". Власне кажучи, наявні у творах Сковороди пояснення єврейських слів та фраз могли бути взяті зі спеціального додатка до тієї ж таки Єлизаветинської Біблії або з відповідних словникових статей. А вже зовсім рідко Сковорода пробував перекладати Святе Письмо самотужки, як те маємо в діалозі «Бесѣда, нареченная двое» де філософ переклав вірш Першого послання св. ап. Павла до солунян 5: 21: "πάντα δὲ δοκιμάζετε, τὸ καλὸν κατέχετε" – словами: "Вся испытайте, благая же пріемлите". Очевидно, синодальний переклад цього вірша ("Вся же искушающе, добрая держите") чимось його не вдовольнив. Так само й у діалозі «Асхань» Сковорода подає власну версію неточно зацитованого вірша 45: 31 з Книги Ісуса, сина Сирахового ("Да не потребится душа их"): "Чтоб не пропала душа". Інколи Сковороду не вдовольняла й Вульгата. Наприклад, у діалозі «Потоп зміин» Душа, мавши на думці книгу Вихід 13: 21, питає: "Длячего же в римской Библіи читают: 'in columna nubis', сирѣчь 'в столпѣ облачном', а не читают: 'in turri nubis'?", – на що Дух відповідає: "Преткнулся толковник".

Отже, Сковорода послуговувався різними мовними версіями Святого Письма (згадаймо, як на початку діалогу «Пря бѣсу со Варсавою» він подає вірш 14: 24 із Книги Притч Соломонових по-слов'янському, по-грецькому та по-латинському, причому тільки слов'янська версія збігається з канонічним перекладом, тимчасом як грецька та латинська версії відбігають від текстів Септуагінти й Вульгати), але найбільше важить для нього, звісно ж, слов'янська Біблія. "Символічний світ" Сковороди – це передусім Єлизаветинська Біблія. Саме її філософ перетворює на основну форму осягнення реальності, коли зважити на те, що біблійна герменевтика була для Сковороди не чим іншим, як онтологією. Отже, ряснота й характер біблійних цитат, парафраз, алюзій та ремінісценцій прямо залежать від мови, якою користується письменник.

Не меншою мірою вони залежать також від жанру твору та його проблематики. Цілком природно, що дуже мало біблійних матерій мають сковородинські переклади грецьких та римських класиків, а також неолатинських авторів, хоч неабияка

вільність його перекладацької манери робила можливими й ті чи ті біблійні вкрапл*е*ння. Ціла низка оригінальних поезій Сковороди або взагалі не містить біблійних матерій, або містить їх обмаль. Не надто рясно цих матерій і в циклі «Басни Харьковскія» та в катехитичному трактаті «Начальная дверь…». Куди більше, але все-таки відносно небагато біблійних матерій є в деяких сократівських діалогах, зокрема в діалозі «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни», а також у притчах «Благодарный Еродій» та «Убогій Жайворонок». Тим часом діалоги «Наркісс», «Асхань», «Кольцо» мають дуже багато біблійних цитат, парафраз, алюзій і ремінісценцій – відповідно, 410, 1065 та 894. Так само багато їх і в тих творах, які спеціально присвячені мистецтву т*л*умачення Святого Письма: «Жена *Л*отова» (519), «Silenus Alcibiadis» (312), «Потоп зміин» (562). А чи не найбільша питома вага цих матерій у невеличких за обсягом трактатах «Убуждшеся…» й «*Д*а *л*обжет…».

Що ж являє собою "сковородинська Біблія»? У своїх творах письменник спирається майже на весь корпус біблійних текстів. Зі Старого Заповіту він не цитує тільки Третьої книги Макавейської та Третьої книги Ездри, а з Нового Заповіту – Другого соборного послання св. ап. Івана та Послання св. ап. Павла до Филимона. Індекс найбільш цитованих книжок, покликання на які перевищує 100, є таким: 1) Давидові псалми (1273); 2) Книга пророка Ісаї (601); 3) Буття (483); 4) Євангелія від св. Матвія (391); 5) Євангелія від св. Луки (370); 6) Євангелія від св. Івана (350); 7) Пісня над піснями (230); 8) Соломонові притчі (229); 9) Второзаконня (215); 10) Вихід (176); 11) Книга Ісуса, сина Сирахового (161); 12) Книга Йова (144); 13) Апостольські дії (143); 14) Євангелія від св. Марка (129); 15) Книга пророка Єремія (123); 16) Перше послання св. ап. Павла до коринтян (114). Отже, з-поміж усіх біблійних книжок найбільше значення для Сковороди має Псалтир. Покликання на нього складають 18,2 % усіх покликань на Біблію. Для порівняння: книга пророка Ісаї, яка йде в індексі на другому місці, складає 8,6 % від загального числа покликань філософа на Біблію, а Перше послання св. ап. Павла до коринтян, яке завершує цей індекс, – усього 1,6 %. Сковорода покликається на Псалтир частіше, ніж на все Мойсеєве П'ятикнижжя (1273 проти 1016) або Чотириєвангелію (1273 проти 1240). Загалом беручи, покликання філософа на книги Старого Заповіту складають 68,5 % від загального числа, а на книги Нового Заповіту – відповідно – 31,5 %. Чи не основною причиною переваги старозаповітних матерій у "сковородинській Біблії" можна вважати символічну манеру думання та письма нашого філософа. Старий Заповіт, звісно ж, надається до алегорези куди більше, аніж євангельська історія.

Коли ж говорити про структуру корпусу покликань Сковороди на Біблію, то вона така: точні цитати складають тут 41 %, неточні цитати – 19,2 %, парафрази – 16,6 %, алюзії та ремінісценції – 23,2 %. Власне кажучи, точні цитати зі Старого Заповіту становлять 29,5 %, алюзії та ремінісценції зі Старого Заповіту – 15 %, неточні цитати зі Старого Заповіту – 13,5 %, точні цитати з Нового Заповіту – 11,5 %, парафрази Старого Заповіту – 10,4 %, алюзії та ремінісценції з Нового Заповіту – 8,3 %, парафрази Нового Заповіту – 6,2 %, неточні цитати з Нового Заповіту – 5,6 %. Цілком очевидно, що сковородинське цитування Біблії є дуже вільне. Точних цитат зі Старого Заповіту є 2065 – проти 1676 неточних цитат і парафраз, тобто 55,2 %, а точних цитат із Нового Заповіту – 805 проти 824 неточних цитат і парафраз, тобто

49,4 %. Таку манеру цитування лише почасти можна пояснити тим, що мандрівник Сковорода, пишучи свої твори, мабуть, незрідка не мав під рукою тексту Святого Письма й мусив покладатися на власну пам'ять. Вільність цитування Біблії цілком суголосна вільності сковородинських інтерпретацій тексту Святого Письма, які далеко вибігають за рамки узвичаєних у старому українському богослів'ї моделей біблійної ноематики та гевристики.

Сковородинську біблійну ноематику, тобто науку про сенси Святого Письма, і гевристику (науку про віднаходження цих сенсів) можна охарактеризувати, як усеосяжну алегорезу тексту Біблії. Якщо українські письменники XVII–XVIII століть здебільшого послуговувалися "почвірною" методою тлумачення Святого Письма, тобто розглядали його на чотирьох семантичних рівнях: буквальному (історичному), моральному (тропологічному), алегоричному (прообразному) й анагогічному ("Littera gesta docet, quid credes allegoria, / Moralis quod agas, quo tendas anagogia"[41]), – то Сковорода не визнавав за буквальним та моральним сенсами Святого Письма жодної іншої рації, окрім знакової.

Філософ був схильний тлумачити Боже слово в перспективі платонівського «Кратіла»: у Бога, каже він, "имя и существо есть тождеством. Как только назвал, так вдруг и естество дал". Тим часом кожне слово ("имя") є не чим іншим, як символом, емблемою або ієрогліфом. Ще в байці «Велблюд и Олень» Сковорода писав, що "*Біблія* есть источник. Народная в ней історіа и плотскіи имена есть-то грязь и мутная иль… Слово, имя, знак, путь, слѣд, нога, копыто, термин есть то тлѣнныи ворота, ведущіи к нетлѣнія источнику. Кто не раздѣляет словесных знаков на плоть и дух, сей не может различить между водою и водою, красот небесных и росы". Отже, біблійні образи постають тут щонайперше "обіцянками невидимого": "Разумѣть же значит: сверх виднаго предмета провидѣть умом нѣчтось невидное, обѣтованное видным". Це засвідчують також міркування Сковороди щодо структури образу. "…В *симболичном*, или *біблічном*, мырѣ…, – писав філософ, – есть *матеріа* и *форма*, сирѣчь плоть и дух, стѣнь и истина, смерть и жизнь. Напримѣр, солнечная фігура есть матеріа, или стѣнь. Но понеже она значит положившаго в сонцѣ селеніе свое, того ради вторая мысль есть форма и дух, будьто второе в сонцѣ сонце". Іншим разом Сковорода добачає в структурі образу три рівні: "образ простый", "образ образующій" та "образ образуемый", чи архетип. Скажімо, герменевт мав би розрізняти "небо простое, образующее и небо небесе". "Просте небо" є тут знаком "неба твірного", а те своєю чергою – знаком "неба небесе", тобто архепипу. Варто відзначити, що застосовувана Сковородою гевристика передбачала тлумачення тексту Біблії з огляду на його прагматику та зміст, контексти, а також на "словесні" (verbalis) та "речові" (realis) паралелізми.

До сковородинського "символічного світу" входить не лише Святе Письмо, але й численні емблематичні образи. Окреслюючи їхню природу, Сковорода писав: "…Древніи мудрецы имѣли свой язык особливый, они изображали мысли свои образами, будто словами. Образы тѣ были фигуры небесных и земных тварей, на-

[41] "Літера каже про те, що було, алегорія – про те, у що віриш, / Мораль – про те, що робити, анагогія – до чого ти прагнеш" (лат.).

примѣр, солнце значило истину. Кольцо, или змій, в кольцо свитый, – вѣчность. Якорь – утвержденіе или совѣт… Образ, заключающій в себѣ тайну, именовался поеллински *ἔμβλημα*, emblema…". Ця мова "стародавніх мудреців" багато важила й у творах самого письменника. Принаймні Дмитро Чижевський мав підстави стверджувати, що Сковорода, побіч Ніколая Кузанського, Гільдегарди Бінгенської, Якоба Беме, Абрагама фон Франкенберга, Даніеля Чепка, Ангела Сілєзія та інших, "належить до найяскравіших представників емблематичного стилю в містичній літературі Нового часу". Сковородинські емблеми та символи він поділяв на п'ять основних груп: 1) тварини й птахи (*віл-молотник*, *змія*, *бусел*, *мавпа*, *голуб*, *олень*, *верблюд*); 2) фантастичні істоти (*сфінкс*, *сирени*, *фенікс*); 3) рослинний світ (*колос*, *яблуня*, *квасоля*, *зерня*); 4) мертва природа (*магніт*, *веселка*, *сонце*, *вода*, *джерело*, *потік*, *криниця*, *скеля*); 5) продукти людської праці (*лабіринт*, *перстень*, *жорна*, *годинник*, *якір*, *колесо*, *коло*, *ціп*, *сітка*). Джерелом цих та численних інших уживаних Сковородою образів були надзвичайно популярні за часів бароко емблематичні збірники й енциклопедії, що справили помітний вплив і на українську літературу XVII–XVIII століть. Досить пригадати видану в Києві 1712 року збірку емблематичної поезії під назвою «Иѳіка іерополітіка», що зажила свого часу неабиякої слави й перегодом друкувалася також у Санкт-Петербурзі, Москві, Львові та Відні, або українські переклади західних емблематичних збірників: Феофан Прокопович, ще бувши префектом Києво-Могилянської академії, переклав славетну збірку іспанського письменника Дієго де Сааведри «Symbola politica» під назвою «Изображеніе христіано-политическаго властелина символами обясненное от Дидака Сааведры Факсадра», а Іван Максимович зробив "претолкованіе" збірки Бенедикта Гефтена «Regia via crusius» під назвою «Царскій путь креста Господня, воводящій в живот вѣчный». Тим часом Сковорода користувався передовсім емблематичною збіркою «Symbola et emblemata», надрукованою в Амстердамі 1705 року. Ця книга має 840 гравюр з підписами церковнослов'янською, латинською, французькою, італійською, іспанською, англійською, голландською та німецькою мовами.

Здебільшого саме з репертуару сталих виражальних засобів ренесансно-барокової емблематики Сковорода брав і свої численні міфологічні образи: Актеон, Амур, Аполлон, Аріадна, Астрая, Атлант, Венера, Геркулес, Діана, Едіп, Іксіон, Мінерва, музи, Нарцис, Одіссей, сирени, сфінкс, Тантал, Фаетон, Юпітер, Янус тощо. Скажімо, міф про Нарциса він тлумачить, з одного боку, на взір Плотинової алегорези "Нарцисового гріхопадіння", тобто як символ залюбленості душі в плинну матерію ("буій Наркісс"), а з другого – як уособлення ідеї себепізнання: "Наркісов образ благовѣстит сіе: 'Узнай себе!' Будто бы сказал: хощеши ли быть доволен собою и влюбиться в самаго себе? Узнай же себе. Испытай себе крѣпко… Право! Како бо можно влюбитися в невѣдомое?" Оця сковородинська алегореза засновується не так на Овідієвих «Метаморфозах», як на емблематиці: недаром у своєму «Алфавиті…» Сковорода змалював 718-у емблему зі збірника «Symbola et emblemata», яка називається «Нарцисс над водою» і має інскрипцію "Nosce te ipsum"[42]. Досить далеко відбігає від сюжетів класичної грецької міфології також сковородинська версія Тантало-

[42] "Пізнай себе" (лат.).

вої історії («Fabula de Tantalo»). Дмитро Чижевський уважав імовірним джерелом цієї поезії популярну емблематичну збірку Отто ван Веена «Emblemata Horatiana»[43] (Амстердам, 1684).

Загалом, коли мова заходить про джерела літературної творчості Сковороди, то, крім Біблії й емблематики, очевидно, найперше слід мати на думці старих поганських і християнських авторів, адже давно помічено, що Сковорода лише вряди-годи покликався у своїх творах на новочасних письменників. Це, звісно, аж ніяк не означає, що він їх не знав. Скажімо, Сковорода перекладав поезію Марка-Антуана де Мюре та Сідеруна ван Госе, читав поему італійського гуманіста XVI століття П'єтро-Анжело Мандзоллі «Zodiacus vitae»[44] (почасти саме цим твором було інспіроване сковородинське "епікурейство"), а його найулюбленішим новолатинським автором був Еразм Роттердамський. Сковорода кілька разів згадував Еразма як філософа та взірцевого латиномовного письменника в листах до Михайла Ковалинського, називаючи Роттердамця не інакше, як "наш Еразм". У цих-таки листах він цитує Арістотеля, ба навіть Василія Кесарійського за збіркою Еразма «Adagia»[45]. Мабуть, Сковорода знав також дуже популярну в старій Україні книгу Еразма «Colloquia familiaria»[46], яка була й у бібліотеці Харківського колегіуму. Принаймні сковородинська «Fabula de Tantalo» дуже нагадує ту версію Танталової історії, що її подає Еразм у своїх «Домашніх бесідах». Та й славетний сковородинський образ "Христа-Епікура" з 30-ї пісні «Саду…», певно, був навіяний саме «Домашніми бесідами» Еразма Роттердамського, де Христос названий епікурейцем. Можливо, у творах Сковороди є також рефлекси Еразмової «Похвали глупоті», адже сковородинський образ Алківіадових силенів (трактат «Silenus Alcibiadis») близький до того, що його змалював у «Похвалі глупоті» Еразм. Проте куди охочіше Сковорода покликався таки на стародавніх письменників. Серед його улюблених грецьких та римських класиків, як свідчив Михайло Ковалинський, були Плутарх, Ціцерон, Горацій, Лукіан. Сюди слід додати ще й Боеція, Вергілія, Гомера, Еврипіда, Езопа, Ксенофонта, Овідія, Платона, Сенеку, Софокла та інших. Декого з них Сковорода залюбки цитує, декого, як-от: Горація, Овідія, Плутарха, Теренція й Ціцерона, – перекладає, а декого коментує. Ці ж таки автори часто правили Сковороді за взірець у його власній творчості. Засновуючись на думці про "безпочатковість істини" ("Не заключайте боговѣдѣнія в тѣснотѣ палестинской. Доходят к Богу и волхвы, сирѣчь философы. Един Бог иудеев и языков, едина и премудрость. Не весь Израиль мудр. Не всѣ язычники тма"), Сковорода був схильний розглядати стародавню поганську поезію та філософію, як свого роду "другий Старий Заповіт", а самих письменників-класиків – як "християн до Христа". Приміром, він називав Горація "римським пророком" і покликався на його авторитет у ході розгляду найважливіших світоглядних питань. Так, у діалозі «Бесѣда 1-я» зринають слова Горація: "Porticibus, non judiciis utere vulgi", – які Сковорода перекладає приказкою: "По мосту-мосточку с народом ходи, / а по разуму

[43] «Горацiанські емблеми» (лат.).
[44] «Зодіак життя» (лат.).
[45] «Приказки» (лат.).
[46] «Домашні бесіди» (лат.).

его себе не веди". Перегодом, у присвяті діалогу «Silenus Alcibiadis», Сковорода наведе слова Горація: "Nec dulcia differ in annum…"[47]. Філософ згадує Горація також у листах до Михайла Ковалинського та Федора Жебокрицького, наслідує його в деяких своїх поезіях. Горацій приваблював Сковороду не лише як блискучий майстер поетичного мистецтва, але також як співець "золотої мірноти" (aurea mediocritas) й епікурейського спокою: у діалозі «Silenus Alcibiadis» наш філософ наводить грайливе окреслення, яке дав сам собі Горацій: "Поросятко з череди Епікура" (Послання, I, 4).

Багато важив для Сковороди також Вергілій. Ще бувши викладачем поетики, Сковорода подав цілу низку версифікаційних вправ на теми «Енеїди». Ось як він змальовує, скажімо, образ Лаокоона, котрий волає, обвитий зміями ("clamores simul horrendus ad sidera tillit, / qualis mugitus, fugit quum saucius aram / taurus…" [Aeneid., II, 222–224]): "Каковій ужасно испущает рикы, / Когда не добит бѣжит от жерца бик дикій". А наприкінці присвяти трактату «Silenus Alcibiadis» Сковорода цитує першу еклогу Вергілієвих «Буколік»: "Deus nobis haec otia fecit"[48]. Ці самі слова зринають і в присвяті діалогу «Брань архистратига Михаила со Сатаною». З цього ж таки твору запозичене ім'я пастуха – Тітир – у байці «Собака и Волк». Сковорода згадує Вергілія і в одному з листів до Михайла Ковалинського. Зрештою, образ Астраї в притчі «Убогій Жайворонок» міг бути почасти інспірований Вергілієм, адже той писав у своїх «Буколіках» про прихід цієї богині на землю.

Досить часто Сковорода звертався й до поезії Овідія. Зокрема, у присвяті діалогу «Потоп зміин» він зацитував вірш із першої книги «Метаморфоз» ("Взгляньте на Назонову картину потопну: Nat lupus inter oves…"[49]). Крім того, Сковорода переклав 297–308 вірші першої книги Овідієвих «Фастів» під назвою «Похвала астрономіи». "Сковорода, – писав про цей переклад Дмитро Чижевський, – розуміється, не може вжити того самого розміру, що Овідій. Замість пентаметра Сковорода вживає 13-складового силабічного віршу з (жіночою) римовкою сусудніх рядків… Модернізації немає, та немає й спроб надати віршу якийсь релігійний характер, що цілком чужий його змісту. Але знайдемо окремі образи, що ближчі релігійній ліриці Сковороди, аніж образи поезії Овідія. 'Взойшли сердцем в небесніи горы', – пише Сковорода в стилі своєї християнської лексики замість Овідієвого: 'altius humanis exeruisse caput'. В цілому, переклад дуже добрий".

Однак найбільше Сковорода перекладав Плутарха – одного зі своїх найулюбленіших старих письменників. У передмові-присвяті до перекладу Плутархового трактату «Про спокій душі» він писав: "Плутарх был из числа тѣх, кои во слѣд Христов не ходили, но именем его бѣсы изгоняли". Покликаючись на Плутарха («Про εἶ в Дельфах», «Про занепад оракулів»), український письменник у діалозі «Алфавит миру» розмірковує про гасло "Пізнай себе" на Аполлоновому храмі в Дельфах, у цьому ж таки діалозі вслід за Плутархом (життєпис Алківіада) згадує про Сократового "даймона" ("янгола-охоронця"). Ім'я Плутарха зринає також у трактаті

[47] "Не відкладай насолоди на рік…" (пер. Андрія Содомори).
[48] "…Мій бог послав мені втіху цю й радість" (пер. Миколи Зерова).
[49] "З вовком овечки пливуть…" (пер. Андрія Содомори).

«Silenus Alcibiadis», у діалозі «Брань архистратига Михаила со Сатаною», у листах до Михайла Ковалинського. Плутарх близький Сковороді найперше своєю проповіддю спокою, котрий є найголовнішим моральним обов'язком філософа, а ще – своїми платонічними настановами (можливо, інколи Сковорода сприймав Платона крізь призму саме Плутархових писань), інтересом до символіки, зокрема єгипетської, тощо.

Зрештою, коли йдеться про грецьких філософів, які справили вплив на Сковороду, то зазвичай найперше згадують Сократа. Сковорода й справді охоче покликався на нього в циклі «Басни Харьковскія», у діалогах «Кольцо», «Алфавит…», у трактаті «Silenus Alcibiadis», у притчі «Убогій Жайворонок» та в листах. А в історико-філософській традиції тема «Сковорода й Сократ» була започаткована ще розвідками Александру Хашдеу «Сократ і Сковорода» (1833 р.) та «Григорій Варсава Сковорода» (1835 р.), в яких той стверджував, що Сковорода хотів бути "Сократом на Русі". Перегодом услід за Хашдеу Сковороду будуть порівнювати із Сократом Григорій Данилевський, Федір Зеленогорський, Дмитро Багалій, Павло Житецький (щоправда, Житецький сприйняв думку про "сократизм" Сковороди тільки почасти, вважаючи, що загалом "Сковорода далекий був від метафізичних прийомів Сократа – індукції і визначень"), Володимир Ерн, Олексій Лосєв, Михайло Возняк, Іван Мірчук, Етторе Ло Гатто, Еміль Грігораш, Микола Шлемкевич, Володимир Олексюк та інші. Тому Сковороду раз по раз називають то "українським Сократом", то "руським Сократом", а то й "Сократом Півночі".

До найважливіших джерел творчості Сковороди належить також патристика, передовсім східна. Сам Сковорода, розмірковуючи про "сродність до богослів'я", стверджував, що, перед тим як увійти "в священнѣйшій храм Библіи", богослов неодмінно мусить "погомоніти" "с отцами вселенскими". Отож, імена отців Церкви досить часто зринають у його творах. Із патристикою пов'язані й чільні ідеї Сковороди, зокрема "наслідування Христа", "обоження" (цю науку Сковорода міг знайти в Климента, Орігена, Григорія Назіанзина, Григорія Ниського, Василія Кесарійського, Макарія Єгипетського, Діонісія Ареопагітського, Максима Сповідника та інших), себепізнання, "внутрішньої людини", "анамнезису", "гесихії"-"суботи", людських "разнопутій". Патристика була також одним з головних джерел сковородинських символів. Як казав Дмитро Чижевський, "остаточно зрозуміти символіку Сковороди можна лише на грунті символіки отців Церкви та барока". З-поміж східних отців Сковорода дуже цінував каппадокійців. Принаймні реєстр "істинних богословів" у трактаті «Жена Лотова» він розпочинає саме з діячів каппадокійського гуртка: "Таковы суть: Василій Великій, Іоанн Златоустый, Григорій Назіанзын, Амвросій, Иероним, Августин, папа Григорій Великій и сим подобные. Сіи-то могли с Павлом сказать: 'Мы же ум Христов имами'". Філософ спирався на отців-каппадокійців у своїх міркуваннях про єдність світу та часу, про "обоження", про "внутрішню людину", про символічне розуміння Святого Письма, про Божі ймення тощо. Сковороду єднає з каппадокійцями також схильність до антитетики та ціла низка образів: "море", "камінь", "дзеркало", "серце", "рослина" й інше. Дуже високо він ставить і Максима Сповідника, особливо в ході розгляду навзаєм пов'язаних між собою питань про "дві волі" в людині, про "світ-театр" (theatrum mundi), про онтологічну незакоріненість

зла й теодицею: “Которіи внутреннѣе мене спознали, тѣ доволно увѣренны, что я о сем імѣю мнѣніе з Максімом Святим. Он говорит, что нѣт нѣгдѣ злости, ни в чем никогда. Как же так, если видим, что почти вездѣ одна злость? Он учит, что злость не что иное, точію тѣ ж от Бога созданніи благіи вещы, приведенны кѣм в безпорядок”. Та, очевидно, найтісніше творчість Сковороди пов’язана з традиціями Олександрійської богословської школи. І Філон, і Климент, і Оріген, як свідчив Михайло Ковалинський, входили до десятка найулюбленіших авторів Сковороди, а сковородинська манера тлумачення Біблії на значну міру залежить від олександрійської алегорези. Наприклад, образ радісного Христа, змальований у діалозі «Симфоніа, нареченная Книга Асхань…» (“И конечно, что бѣдныи ни мало не вникнули внутрь себе, кои Христа с его друзьями называют меланхоликом. Отсюду родится и несмысленный тот запрос: смѣялся ли когда Христос? Сей вопрос весьма схож с премудрым сим: бывает ли когда горячее солнце? Что ты говориш? Христос есть сам Авраамов сын, Исаак, то есть смѣх, радость и веселіе, сладость, мир и празднество…”), виразно нав’язується до Климентової префігурації “Ісак – Христос”. Климентові «Стромати» певною мірою позначилися також на сковородинському розумінні ідеї “Пізнай себе” (принаймні характерне для Сковороди ототожнення старогрецького гасла γνῶθι σεαυτὸν[50] з Мойсеєвим закликом слідкувати за собою має промовисту паралель у другій книзі «Строматів») та дружби як справжньої християнської любові (ἀγάπη). Навіть свій улюблений Епікурів вислів: “Спасибі Богу, що потрібне зробив легким, а важке – непотрібним”, – Сковорода знайшов, очевидно, в Климента. Зрештою, інтерес нашого філософа до єгипетського символічного письма теж міг бути (принаймні почасти) інспірований Климентом, адже саме той уперше подав його докладний опис та класифікацію.

Помітний вплив на світогляд Сковороди справив також Оріген. Саме Оріген міг спонукати Сковороду до роздумів про вічність матерії (згідно з Орігеном, матерія є така ж стара, як і час), про всеосяжну віднову творива, чи ἀποκατάστασις πάντων, про Божі ймення (на думку Орігена, Бог не має властивого собі імені), про пізнання як спогад (ἀνάμνησις) тощо. Проте найвиразніше вплив Орігена на Сковороду виявляється в ділянці біблійної герменевтики. Сковорода, так само, як і Оріген, енергійно наголошує на символічній природі Святого Письма, а міркування українського письменника про безглуздість буквального розуміння Біблії повторюють орігенівські майже дослівно. Порівняймо Орігенове поцінування шестоднева (“Яка притомна людина може припустити, що був перший, другий та третій день – з ранком, із вечором та ніччю, коли ще не було ні сонця, ні місяця, ні зір, а в перший день не було навіть неба?”) зі словами Сковороди в діалозі «Потоп зміин»: “‘*Да будет свѣт*!’ Откуду же свѣт сей, когда всѣ небесныя свѣтила показалися в четвертый день? И как день быть может без сонца?” Те саме можна сказати й про Філона Олександрійського. Принаймні свого часу Дмитро Чижевський дійшов висновку, що “теорія пізнання Сковороди є здебільшого та назагал філонівською”: саме Філон започаткував науку про об’явлення Бога в “трьох світах” (природі, людині та Біблії), він-таки вперше почав символічно трактувати Святе Письмо, намагаючись узгодити його з грецькою

[50] “Пізнай себе” (гр.).

філософією. Крім того, він обстоював такі важливі для Сковороди ідеї, як "обоження", людина-мікрокосмос, "внутрішня людина" ("небесний Адам"), Софія-Премудрість Божа, преекзистенція матерії тощо. Для науки Філона (як і Сковороди) характерний питомо платонівський дуалізм. Філон-таки запровадив до богослів'я й прикметну для Сковороди антитетичну модель думання.

Чималу роль у творчості Сковороди відіграли й традиції середньовічної та новочасної західної літератури, філософії і богослів'я, що їх він опанував у стінах Києво-Могилянської академії, а також під час своєї закордонної мандрівки. Недаром у ході розгляду тих чи тих ідей Сковороди коментатори зазвичай покликаються на Августина, Агріппу Нетесгаймського, Алана de Insulis, Альберта Великого, Амвросія Медіоланського, Ангела Сілєзія, Баадера, Роджера Бейкона, Беме, Бернгарда Шартрського, Боеція, Бонавентуру, Валентина Вайгеля, Міхаеля Гана, Гуго від св. Віктора, Дітріха Фрайберзького, Дунса Скота, Єроніма Стридонського, Майстра Екгарта, Еріугену, Етінгера, Іринея Ліонського, Ніколая Кузанського, Квіріна Кульмана, Раймунда Люллія, Мартіна Лютера, Філіппа Меланхтона, Парацельса, Петра Ломбардського, Сведенборга, Себастьяна а Matre Dei, Сузо, Тавлера, Тому Аквінського, Тому Кемпійського, Себастьяна Франка чи Франциска Асизького. Так, одним з найулюбленіших письменників Сковороди був Аврелій Августин. Сковорода спирається на Августина під час розгляду питань про матерію та форму, про пізнання як "анамнезис", про "серце", "обоження", безпочатковість світу в часі тощо. Покликаючись на авторитет Августина, Сковорода розв'язує також проблему "двох воль" (Божої та власної) в людині:

> Правду Августин пѣвал: ада нѣт и не бывал.
> Воля – ад, твоя проклята,
> Воля наша – пещь нам ада.

Тим часом погляди Сковороди на питання "теозису", тотожності пізнання та любові близькі до кола ідей Ніколая Кузанського. Так само близькими є й уявлення обох філософів про Бога як про "безмежну кулю", їхня математична символіка тощо. Сковороду та Ніколая Кузанського споріднює також схильність до антитетичного способу думання (Кузанець теоретично обґрунтував її у своїй науці про coincidentio oppositorum[51]). Загалом беручи, між Сковородою й так званою "німецькою містикою", помітним представником якої був Ніколай Кузанський, можна добачити чимало промовистих зв'язків. Недаром Дмитро Чижевський, заходившись шукати в історії ідей "духовних братів" Сковороди, які були б "споріднені з ним не припадковими паралелями думок, а єдністю в розумінні світу та життя", дійшов висновку, що "думки Сковороди зустрічаються найчастіше з ідеями т. зв. 'німецької містики' (Екгарт, Тавлер, Сузо, Себастьян Франк, Валентин Вайгель, Якоб Беме, Ангел Сілєзій). За цими визначними представниками релігійної та філософічної думки стоять містики середньовіччя (св. Бернгард, Гуго від св. Віктора, Бонавентура), отці Церкви (передусім т. зв. «Ареопагітики») та представники античного платонізму

[51] Збіжність супротивного (лат.).

(Платон, Філон, Плотин)". Зокрема, чимало пунктів збіжності можна добачити в ідеях Сковороди та Валентина Вайгеля, чиї твори були знані в старій Україні (Вайгеля згадував, наприклад, Гаврило Бужинський). Їх єднає зокрема таке: 1) наука про "дві природи" Божого творива; 2) наука про об'явлення Бога в "трьох світах" (космосі, людині та Біблії); 3) ідея себепізнання (один із творів Вайгеля так і називається: «Пізнай себе»); 4) ідея "смерті для світу"; 5) "кордоцентричність" (Вайгель, так само, як і Сковорода, дуже часто говорить про "серце"); 6) наука про "внутрішню людину"; 7) наука про Софію-Премудрість Божу; 8) підкреслення алегоричності Святого Письма; 9) зневага до "церемоній", як зовнішнього вияву благочестя.

Утім феномен Сковороди можна як слід збагнути тільки на ґрунті української традиції. "Сковорода, – відзначав, приміром, Ніколай фон Арсеньєв, – взірцевий син України, української землі, української культури, української життєрадісної барокової доби". "Так само, як у його думці, – стверджував також Петро Бобринський, – оприявнилася духовна культура, що її осереддям був Київ Петра Могили з Академією й традиційною філософією, сам образ старчика несила остаточно зрозуміти окремо від тих місць, де він мешкав та які він сходив уздовж і впоперек". Російський коментатор говорив навіть про "надмірну споєність" Сковороди з рідним краєм та про "надмірну етнічну забарвленість його особистості й творчості". Тим часом Юзеф Третяк називав Сковороду "справжнім вивершенням тих позитивних моральних первістків, що дрімали були в грудях українського народу", й розглядав сковородинський містицизм як питому прикмету українського духа, а Чеслав Ястжембець-Козловський наголошував передовсім на "специфічно українському" характері його гумору. "Українськість" Сковороди знаходить свій вияв також в емоціоналізмі ("кордоцентричності") та релігійному підложжі його філософії, у практиці себепізнання тощо. Назагал, українця, який сповідує споглядальне життя (vita contemplativa), заведено називати, услід за Миколою Шлемкевичем, "сковородинською людиною". Ба більше, Іван Мірчук свого часу стверджував, що в Сковороді були "скристалізовані, може, навіть виідеалізовані всі риси українського народу". Недаром творчість Сковороди так тісно пов'язана з українською народною культурою. Принаймні ще від часів романтизму Сковороду називали "народним філософом", а його образ глибоко закарбувався в пам'яті українського люду. Микола Костомаров казав, що мало кого народ пам'ятає й шанує так, як Сковороду: "На всьому обширі від Острогозька до Києва в багатьох хатах висять його портрети; кожен письменний українець знає про нього; його ім'я знане дуже багатьма і з-поміж неписьменного люду; його мандрівне життя – предмет оповідок та анекдотів; …мандрівні сліпці засвоїли його пісні…". Зі свого боку, Сковорода любив пересипати власні твори приказками, прислів'ями, легендами, анекдотами, взятими з українського фольклору. Зокрема, тут часто зринають упровідні фрази на взір "по пословицѣ", "есть в Малороссіи пословица", "старинная пословица", за якими йдуть українські приказки та прислів'я: "Без Бога ни до порога, а с ним хоть за море", "Волка в плуг, а он в луг", "Всякая птичка своим носком жива", "Глупой ищет мѣста, а разумнаго и в углу видно", "Далеко свинья от коня", "…мостишся, как коза на кровлю", "На ловца звѣрь бѣжит", "…начать за здоровья, а кончить за упокой", "Не имѣй ста рублей, как одного друга", "…не проси дождя, проси урожаю", "Стучит, шумит, гремит… А что там? Ко-

былья мертва голова бѣжит" тощо. У своїх творах Сковорода послуговується також сюжетами народних легенд (скажімо, "препростий" Марко перед дверима раю) та анекдотів (наприклад, розповідь про те, як дід і баба носили в мішку сонячне світло). Крім того, бувши чудовим музикантом, він знав найрізноманітніші українські народні пісні: від календарно-обрядових (притчу «Благодарный Еродій» філософ завершує словами з весняної пісні-гри «Мак»:

Соловеечку, сва́тку, сва́тку! Че бывал же ты в садку, в садку?
Че видал же ты, как сѣют мак?
Вот так, так! сѣют мак. А ты, шпачку, дурак…) –

до ліричних, як уже згадувані «Ой ремезе, ремезоньку» чи «Ой не стій, вербо, над водою», та набожних. Сковорода знав також багато пісень літературного походження. Так, у діалозі «Брань архистратига Михаила со Сатаною», процитувавши рядки "Зима прейде. Солнце ясно / Мыру откры лице красно…", він зазначає: "Сія пѣснь есть из древних малороссійских, и есть милая икона, образующая весну. Она пространна". Цю пісню справді можна віднайти в рукописних збірниках українських псальм та кантів першої половини XVIII століття.

Загалом, під оглядом мотивів, жанрів та образів, твори Сковороди глибоко закорінені в українській літературній традиції XVII–XVIII століть. Наприклад, свої "божественні пісні" він писав, спираючись на багатющий досвід попередньої української силабічної поезії. Це засвідчує бодай цитування Сковородою поетичних творів Феофана Прокоповича, Варлаама Лащевського, Георгія Кониського, а також загальна висока оцінка філософом доробку поетів "київської школи". Так, у візії «Брань архистратига Михаила со Сатаною» Сковорода цитує в трохи зміненому вигляді десять рядків Прокоповичевого «Епінікіона» ("Воспоим Господеви! О, Боже всесильный!.."), – зазначивши на берегах: "Сіи стихи суть из побѣдныя пѣсни Ѳеофана Прокоповича, ректора Кіевскія Академіи, треязычнѣ воспѣвшаго царю *Петру*, побѣдившему под Полтавою градом. Почи президентом в Сінодѣ. Вѣчная память!". Окрім того, діалог «Потоп зміин» Сковорода завершує уривком із гратуляційних віршів Прокоповича до імператриці Анни Іоанівни:

Проч уступай, проч!
Печалная ноч!
Сонце всходит.
Свѣт воводит.
Свѣт воводит.
Радость ро́дит.
Проч уступай, проч!
Потопная ноч! –

а інші рядки з цієї-таки Прокоповичевої поезії ("Ты наш ясный свѣт, / Ты наш красный цвѣт, / Ты красота, / Ты доброта") відлунюють у приспіві 21-ї пісні «Саду божественных пѣсней»: "О щастіе! наш ясный свѣт, / О щастіе, наш красный цвѣт".

Слід згадати й про поетичний доробок учителів Сковороди в Києво-Могилянській академії Михайла Козачинського та Георгія Кониського. Попри те, що Сковорода ніде прямо не покликався на поезію Козачинського, у творах обох письменників можна знайти промовисті збіжності: досить порівняти, наприклад, сковородинську молитву-пісню "лицемірів" із «Брані архистратига Михаила со Сатаною»: "Боже, возстани, что спиши?.." – з молитвою Фарисея в «Трагедокомедіи» Козачинського, створеній 1734 року під час перебування автора в Карловцях. Те саме можна сказати й про Георгія Кониського. Спільним для творчості Сковороди та Кониського є виразний антилібертинський пафос, оборона традиційної християнської моралі, новації в ділянці поетичного мистецтва тощо. Хоча Сковорода ніде не згадував свого вчителя, деякі сліди впливу Кониського в його творах можна добачити. Так, леонівські вірші Сковороди з діалогу «Бесѣда, нареченная двое…»:

Чиста птица голубица таков дух имѣет:
Буде мѣсто гдѣ не чисто, тамо не почіет.
Развѣ травы и дубравы, и сѣнь есть от зноя:
Там пріятно и прохладно мѣсто ей покоя –

є цитатою з курсу поетики Кониського.

З-поміж інших письменників кола Києво-Могилянської академії, що справили вплив на Сковороду, слід назвати Варлаама Лащевського. У своїй візії «Брань архистратига Михаила со Сатаною» Сковорода цитує по пам'яті чималу пісню (п'ять строф із початком шостої) «Плачущая неплоды» ("Кто даст мнѣ крилѣ нынѣ? Кто даст посребре́нны?..."), зазначивши на берегах: "Сія пѣснь взята из трагедо-комедіи, нареченныя «Гонимая Церковь». Жена апокалипсная там, гонима зміем, поет пѣснь сію, или хор. Есть сіе милое твореніе Варлаама Лащевскаго, учившаго в Кіевѣ и богословію с еврейским и еллинским языком, и бывшаго предводителем в послѣднем исправленіи Библіи. Почи архимандритом Донским. Вѣчная память!". А трохи далі Сковорода цитує й «Пѣснь побѣдную» ("Пой и воспой, коль благ Бог твой!..") з цього-таки твору Лащевського. Три строфи канта «Плачущая неплоды» Сковорода подає (зі змінами) також у діалозі «Потоп зміин».

Зі скарбниці сталих виражальних засобів українського літературного бароко Сковорода черпав і свої найулюбленіші образи: "море", "берег", "дзеркало", "світ-театр" тощо. Навіть ті з них, які були взяті з репертуару філософсько-богословської чи риторичної топіки, можна збагнути лише на тлі "горизонту сподівань" старої української літератури. Наприклад, попри те, що картини "психомахії" є добре знаними ще від часів Пруденція, сковородинське уявлення про глибинне єство духовного життя людини ("Каждый же человѣк состоит из двоих, противостоящих себѣ и борющихся начал, или естеств: из горняго и подлаго, сирѣчь из вѣчности и тлѣнія. Посему в каждом живут два демоны, или ангелы…: ангел благій и злый, хранитель и губитель, мирный и мятежный, свѣтлый и темный… Справтеся, о други мои, с собою, загляньте внутрь себе. Ей, сказую вам: увидите тайную борбу двоих мысленных воинств… Обѣ сіи арміи, как потоки от источников, зависят от таковых же, двоих своих начал: горняго и долняго, от духа и плоти, от Бога и Сатаны, от Христа

и Антихриста") належно увиразнюється тільки на тлі тих яскравих картин "духовної війни", що їх змальовували у своїх творах Кирило Ставровецький, Іпатій Потій, Віталій Дубенський, Антоній Радивиловський, Феофан Прокопович, Дмитро Туптало, Симеон Полоцький, Іван Максимович, Стефан Яворський, Йоасаф Горленко чи Паїсій Величковський. Або взяти славнозвісну сковородинську сентенцію "Всякому городу нрав и права". Дарма, що цю "посполиту приповість" можна тлумачити, скажімо, як рефлекс латинського lex et regio[52], – у старій Україні її вважали за річ питомо українську. Не дурно ж бо "Що город, то норов" трапляється вже в першій збірці українських приказок та прислів'їв, яку на зламі XVII та XVIII століть уклав мандрований чернець Климентій Зиновіїв, а задовго до Климентія цю приказку, прямо покликаючись на звичаї та обичаї українців, використав Петро Могила у своєму польськомовному богословсько-полемічному трактаті «Літос» ("кажуть же українці: що город, то норов"). З другого боку, такий украй далекий від світу українських "посполитих приповістей" сковородинський образ, як "Епикур – Христос", теж постає на ґрунті старої української літературної традиції, а саме – моди тогочасних письменників розглядати сюжети поганської міфології та історії немовбито "другий Старий Заповіт" і порівнювати Христа з Орфеєм, Геркулесом, Персеєм, Фемістоклом чи Олександром Македонським. У всякому разі, Микола Сумцов мав усі підстави назвати Сковороду "останньою розкішною квіткою" культури старої України.

Своєю чергою творчість Сковороди справила значний вплив на нову українську літературу. Письменниками-"сковородинцями" були вже її зачинателі Іван Котляревський та Григорій Квітка-Основ'яненко. Сковорода відіграв помітну роль і у творчості українських романтиків: Миколи Костомарова, Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша, Миколи Гоголя. Наприклад, Шевченко ще з дитинства знав псальми Сковороди. Перегодом він читав і його листи, оприлюднені на сторінках «Украинского вестника». Серед Шевченкових знайомих були Платон Лукашевич, син друга Сковороди Якима Лукашевича, та Олексій Капніст – син перекладача Сковороди Василя Капніста. Тож навряд чи випадково христологічні ідеї Шевченкових «Неофітів» так нагадують сковородинську "теологію хреста", а картину людських "разнопутій", що на ній засновується похмурий філософічний початок комедії «Сон»:

У всякого своя доля
І свій шлях широкий:
Той мурує, той руйнує,
Той неситим оком
За край світа зазирає…, –

Шевченко вперше побачив у псальмі "Всякому городу нрав и права…".

Від часу появи багаліївського видання творів Сковороди (1894 р.) рецепція його ідей та образів новою українською літературою набуває ще більшого розмаху. Наприкінці XIX – на початку XX століття творчість Сковороди привертала пильну увагу

[52] "Всякому краєві свій закон" (лат.).

таких видатних тогочасних письменників і публіцистів, як Іван Франко, Михайло Коцюбинський, Марко Кропивницький, Іван Нечуй-Левицький, Микола Євшан, Андрій Товкачевський. А під час українських національно-визвольних змагань та "червоного Ренесансу" 1920-х років Сковорода поступово перетворюється на справжній символ нашої культури. На ту пору до Сковороди звертаються Павло Тичина й Михайло Івченко, Микола Хвильовий і Микола Зеров, Віктор Петров і Микола Філянський, Гнат Хоткевич і Валер'ян Поліщук. Відтоді й аж до сьогодні "сковородинство" є однією з визначальних рис нашого новітнього письменства. Назагал, коли мова заходить про традиції Сковороди в українській літературі XIX–XXI століть, слід згадувати також творчість Євгена Гребінки, Леоніда Глібова, Івана Карпенка-Карого, Лесі Українки, Володимира Винниченка, Катрі Гриневичевої, Сергія Пилипенка, Михайла Драй-Хмари, Леся Курбаса, Івана Багряного, Остапа Вишні, Дмитра Донцова, Михайла Ореста, Євгена Маланюка, Миколи Бажана, Олекси Стефановича, Леоніда Мосендза, Юрія Клена, Максима Рильського, Василя Барки, Василя Мисика, Василя Симоненка, Івана Драча, Ліни Костенко, Бориса Олійника, Миколи Вінграновського, Івана Дзюби, Євгена Сверстюка, Івана Світличного, Василя Стуса, Валерія Шевчука, Ігоря Калинця, Романа Андріяшика, Олеся Бердника, Богдана Рубчака, Віри Вовк, Оксани Забужко, Юрія Андруховича, Євгена Пашковського, Івана Андрусяка, Назара Федорака, Тані Малярчук і багатьох інших. Та й сам образ Сковороди досить часто зринав у творах українських письменників від початку XIX століття. Першим його спробував був змалювати ще Василь Наріжний у своєму популярному романі «Російський Жільблаз» (1814 р.). Трохи перегодом Ізмаїл Срезневський друкує на сторінках «Московского наблюдателя» біографічну повість про Сковороду «Майоре, майоре!» (1836 р.). Улітку 1855 року, перебуваючи в Новопетровському укріпленні, Тарас Шевченко написав повість «Близнята», в якій Сковорода постає втіленням добрих традицій старої України. На початку 1870-х років Павло Білецький-Носенко оприлюднює в Києві свої «Приказки» (байки), у двох з яких зринає образ Сковороди («Мудрець да старшина войсковий», «Сковорода»). Осмислення образу нашого філософа в художній літературі XIX століття завершує "староруська поема" Пантелеймона Куліша «Грицько Сковорода», над якою письменник працював упродовж 1890-х років. Серед найпомітніших художніх творів XX століття, в яких змальовано образ Сковороди, – поема-симфонія Павла Тичини «Сковорода» (1920–1940 рр.), імпресіоністична повість Михайла Івченка «Напоєні дні» (1924 р.), ліроепічна поема Валер'яна Поліщука «Григорій Сковорода», котру сам автор назвав "біографічно-ліричним романом з перемінного болісного та веселого життя українського мандрованого філософа" (1929 р.), поема-ораторія Максима Рильського «Слово про рідну матір» (1942 р.), епопея Юрія Клена «Попіл імперій» (1943–1947 рр.), роман Василя Шевчука «Предтеча» (1969 р.), художній життєпис Івана Пільгука «Григорій Сковорода» (1972 р.), біографічна повість Івана Драча, Сергія Кримського та Мирослава Поповича «Григорій Сковорода» (1984 р.). Сюди належать також численні "сковородинські" поезії Василя Барки, Миколи Вінграновського, Платона Воронька, Михайла Драй-Хмари, Івана Драча, Ігоря Калинця, Юрія Косача, Ліни Костенко, Андрія Малишка, Бориса Олійника, Дмитра Павличка, Івана Світличного, Василя Симоненка, Василя Стуса та інших.

Зрештою, значення творчості Сковороди виходить далеко за рамки української традиції. Його твори перекладено англійською, вірменською, грузинською, італійською, німецькою, польською, португальською, російською, словацькою, фінською, чеською та іншими мовами. Скажімо, уже на зламі XVIII–XIX століть вони стали відомі в російській літературі: Василь Капніст переклав по-російському 18-у пісню «Саду божественных пѣсней» «Ой ты, птичко жолтобоко…», а філософські трактати та діалоги читали в масонських колах Москви й Санкт-Петербурга, починаючи з 1780–90-х років. Про це свідчить хоч би діяльність Михайла Антоновського як президента Громади вихованців Московського університету та одного з фундаторів Товариства друзів словесних наук, чиїми заходами 1798 року побачив світ діалог «Наркісс». Трохи перегодом Кондратій Рилєєв (його дружина була з роду приятелів Сковороди Тев'яшових) вносить ім'я філософа до «Історичного словника російських письменників» (1818–1819 рр.), а в 1820–40-х роках публікації про Сковороду з'являються на сторінках численних періодичних видань: «Библиотека для чтения», «Журнал Министерства народного просвещения», «Иллюстрация», «Молва», «Москвитянин», «Московский наблюдатель», «Московский телеграф», «Отечественные записки», «Современник», «Телескоп», «Ученые записки Московского университета», «Bulletin du Nord». Ідеї Сковороди імпонували слов'янофілам і таким письменникам, як Микола Лєсков, Лев Толстой, Володимир Соловйов, викликаючи негативну реакцію з боку радикалів-"західників" (Віссаріон Бєлінський, Олександр Герцен, Дмитро Писарев, Микола Чернишевський). Особливої популярності в Росії Сковорода набув за часів релігійно-філософського Ренесансу початку XX століття, коли Володимир Ерн назвав його "таємним батьком слов'янофільства" й почав розглядати як послідовників Сковороди цілу плеяду найвидатніших російських письменників, від Петра Чаадаєва, Івана Киреєвського й Олексія Хом'якова до Федора Достоєвського, Федора Тютчева та В'ячеслава Іванова. Трохи раніше від Ерна ту саму думку висловлював і Павло Флоренський, розпочавши зі Сковороди вервечку оригінальних російських мислителів: "сковороди, хом'якови, толсті, достоєвські, соловйови, трубецькі, серапіони, мережковські, розанови та інші". З-поміж неперетинних явищ російської літератури XX століття, які так чи так пов'язані зі Сковородою, слід назвати насамперед творчість Андрія Бєлого, Володимира Нарбута, Анатолія Марієнгофа, Михайла Булгакова, Миколи Заболоцького, Арсенія Тарковського, Венедикта Єрофєєва та інших.

У другій половині XIX століття публікації про Сковороду починають з'являтися і в Західній Європі та Америці: 1875 року виходить стаття про Сковороду в 14-му томі енциклопедичного словника П'єра Ларусса, а в 1879 році на сторінках американського часопису «Appleton's Journal: a magazine of general literature» зринає згадка про нього, як про "козака й дивовижного християнського філософа та поета". Від кінця XIX століття інтерес до Сковороди на Заході стрімко зростає, і вже в 1920–30-х роках праці про нього доволі рясно з'являються в Італії, Німеччині, Польщі, Франції, Чехії, Румунії. Наприклад, своє переднє слово до румунського перекладу нарису Александру Хашдеу «Григорій Варсава Сковорода» Еміль Грігораш розпочав так: "Торік я довідався від одного приятеля, що в бергсонівській Сорбонні читають лекції про українського філософа-містика Сковороду". З 1960-х років цей інтерес

перетворився на помітну галузку славістичних студій у всьому світі. Публікації про Сковороду можна знайти на сторінках численних видань – від широко знаної славістичної періодики: «Die Welt der Slaven», «East European Quarterly», «Harvard Ukrainian Studies», «Journal of Ukrainian Studies», «Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze», «Slavia», «Slavia Orientalis», «Slavic Review», «Studia Ucrainica», «The Slavonic and East European Review», «Ukrainian Quarterly», «Ukrainian Weekly», «Zeitschrift für slavische Philologie» – до таких, як «Analele Universităţii Bucureşti», «Histoire Épistémologie Langage», «Kamen'. Rivista di poesia e filosofia», «Lingua e letteratura», «Michigan Academician», «Orientalia Christiana Periodica», «Vedanta Quarterly: Message of the East» тощо.

На сьогодні світ сприймає Сковороду як одного з найглибших новочасних поетів-містиків, фундатора української "філософії серця", мислителя, що вторував питомо східнослов'янську стежину осягнення реальності, або навіть як найбільшого після перших отців Церкви християнського філософа. У всякому разі, Сковорода є ключовою постаттю не лише в літературі українського бароко, але й у всій нашій духовній традиції від давнини до сьогодні. Як писав Дмитро Чижевський, Сковорода – це "останній представник українського духовного барока, з другого боку, він – український 'передромантик': але бароко та романтика – саме ті періоди духовної історії, що наклали на український дух найсильніший відбиток. Отож, *Сковорода стоїть у центрі української духовної історії*…".

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА

ТВОРИ

ПОЕЗІЇ

САД[1]
Божественных Пѣсней,
Прозябшій из зерн
Священнаго Писанія

Пѣснь 1-я

Сложенна 1757 лѣта, в сію силу:
“Блажени непорочн[іи] в путь, ходящ[іи] в законѣ Г[осподни]”[2].

Боится народ сойти гнить во гроб,
Чтоб не был послѣ участный,
Гдѣ горит огнь неугасный.
А смерть есть святая, кончит наша злая,
Изводит злой войны в покой.
О смерть сія свята!

Не боится совѣсть чиста ниже перуна[3] огниста, ни!
Сей огнем адским не жжется,
Сему жизнь райска живется.
О грѣх-то смерть родит! живу смерть наводит.
Из смерти ад, душу жжет глад.
О смерть сія люта!

Блажен! о блажен! кто с самых пелен
Посвятил себе Христови,
День, ночь мыслит в его словѣ,
Взяв иго благое и бремя легкое[4],
К сему обык, к сему навык.
О жребій сей святый!

Кто сея отвѣдал сласти, вѣк в мірски не
Может пасти, ни!
В наготах, в бѣдах не скучит.
Ни огнь, ни меч не разлучит.
Все сладость разводит. На сердце не всходит.
Развѣ тому, естли кому
Дал знать искус драгій.

Христе, жизнь моя, умерый за мя!
Должен был тебѣ начатки
Лѣт моих, даю остатки.
Сотри сердца камень[5]. Зажжи в нем твой пламень.
Да смерть страстям и злым сластям,
Живу тебѣ мой свѣт.

А как от грѣхов воскресну, как одѣну плоть небесну,
Ты в мнѣ, я в тебѣ вселюся,
Сладости той насыщуся,
С тобою в бесѣдѣ, с тобою в совѣтѣ,
Как дня заход, как утра всход.
О! се златых вѣк[6] лѣт!

Конец.

Пѣснь 2-я[7]

Из сего зерна:
"По землѣ ходяще, обращеніе имамы на небесѣх"[8].

*

Остав, о дух мой, вскорѣ всѣ земляныи мѣста!
Взойди, дух мой, на горы, гдѣ правда живет Свята,
Гдѣ покой, тишина от вѣчных царствует лѣт.
Гдѣ блещит та страна, в коей неприступный свѣт[9].

*

Остав земны печали! и суетность мїрских дѣл.
Будь чист, хоть на час малый, дабы ты выспрь возлетѣл.
Гдѣ Іяковль Господь, гдѣ невечерня Заря.
Гдѣ весь Ангелскій род лице его выну зрят[10].

*

Се силоамски воды! омый скверну от очес[11].
Омый всѣ членов роды, дабы возлетѣть до небес.
Ибо сердцем не чист не может Бога узрѣть.
И нелзя до сих мѣст земленному долетѣть[12].

*

Душа наша тѣлесным не может довольна быть.
Она только небесным горит скуку насытить.
Как поток к морю скор, как сталь к магниту[13] прядет,
Пламень дрожит до гор, так дух наш к Богу взор рвет.

*

Кинь весь мір[14] сей прескверный. Он-то вточь есть
темный ад.
Пусть летит невѣж враг черный. Ты в горный
возвысись град.
И по землѣ ходя, вселися на небесах,
Как учит Павел тя в своих чистых словесах[15].

*

Спѣши ж во вѣчну радость крыльми умными отсель[16].
Ты там обновиш радость, как быстропарный орел[17].
О треблаженна стать! всего паче словесе.
Кто в свой ум может взять? развѣ сшедый с небесе.

Конец.

Пѣснь 3-я

Из сего сѣмени:
"Прорастит земля былïе травное"[18].
Сирѣчь: "Кости твоя прозябнут, яко трава, и разботѣют" (Исаіа)[19].

*

Весна люба ах пришла! Зима люта ах пройшла!
Уже сады расцвѣли и соловьев навели.

*

Ах ты печаль! прочь отсель[20]! не безобразь красных сел.
Бѣжи себѣ в болота, в подземныи ворота.

*

Бѣжи себѣ проч во ад[21]! не для тебе рай и сад.
Душа моя процвѣла и радостей навела.

*

Щаслив тот и без утѣх, кто побѣдил смертный грѣх.
Душа его – Божій град. Душа его – Божій сад.

*

Всегда сей сад даст цвѣты, всегда сей сад даст плоды.
Всегда весною там цвѣтет. И лист его не падет.

*

О Боже мой! ты мнѣ град. О Боже мой! ты мнѣ сад.
Невинность мнѣ – то цвѣты. Любовь и мир – то плоды.

*

Душа моя есть верба. А ты еси ей вода.
Питай мене в сей водѣ. Утѣш мене в сей бѣдѣ.

*

Я ничего не боюсь. Одних грѣхов я страшусь.
Убій во мнѣ всякій грѣх. Се! ключ моих всѣх утѣх.

Конец.

Пѣснь 4-я

Рождеству Христову. Из сего зерна:
"С нами Бог! Разумѣйте, языцы"[22]. Сирѣчь:
"Помаза нас Бог духом"[23]. "Посла духа Сына своего в сердца наша"[24].

*

Ангелы, снижайтеся. Ко землѣ сближайтеся.
Господь бо, сотворшій вѣки, живет нынѣ с человѣки.
Станте с хором вси собором,
Веселитеся! яко с нами Бог[25].

*

Се час исполняется! се Сын посылается!
Се лѣта́ пришла кончина! се Бог посылает Сына.
День приходит. Дѣва родит.
Веселитеся! яко с нами Бог.

*

Обѣщан пророками, отчими нароками.
Рѣшит в послѣдня лѣта. Печать новаго завѣта.
Дух свободы внутрь нас родит.
Веселитеся! яко с нами Бог.

*

Данiилов каменю[26]! из купины пламеню[27]!
Не съченный отпадаеш! огнь сѣна не попаляеш!
Се наш камень! се наш пламень!
Веселитеся! яко с нами Бог.

*

Расти ж Благодатію, новый наш ходатаю!
Расти, да возможеш стати, да попалиш супостаты.
Да вселенну, зря спасенну,
Веселимся вси, яко с нами Бог!

*

Мы ж тебѣ рожденному, Гостеви Блаженному,
Сердца всѣх нас отверзаем, в душевный дом призываем.
Пѣснь спѣвая, восклицая,
Веселящеся, яко с нами Бог.

Конец.

Пѣснь 5-я[28]

Рожд[еству] Христову. Из сего зерна:
“Роди сына своего первенца, и повит его, и положи его в яслех”[29].

*

Тайна странна и преславна!
Се вертеп вмѣсто небес!
Дѣва херувимов главна,
И престолом вышним днесь.
А вмѣщен тот в яслѣх полно,
Коего есть не довольно
Вмѣстить и небо небес[30].

*

О блаженны тіи очи!
Что на сію тайну зрят[31].
Коих в злой мірской полночи
Привела к Богу заря.
Ангелскій ум тайну видит,
А плотскій муж ненавидит.
Та бо всѣм им буйство есть.

*

Мы же секрет сей небесный
Всегорящим сердцем чтим
И хоть как скот безсловесный
Из под Христа сѣно ядим.
Поколь в мужа совершенна
Взросши[32], возможем блаженна
Самаго Бога вкусить.

[Конец.]

Пѣснь 6-я

В конец сего:
“Испусти змій за женою из уст своих воду яко рѣку, да ю в рѣцѣ потопит”[33].
“Той сотрет тебѣ главу”[34].

*

Вонми небо и земля[35]! нынѣ ужаснися.
Море безднами всѣми согласно двигнися.
И ты, быстротекущій, возвратися, Їордане[36].
Прійди скоро крестити Христа, Їоанне[37]!

*

Краснозрачныя лѣса, стези оттворите.
Предитечу Іоанна ко Христу пустите.
Земныи же языци, купно с нами всѣ ликуйте,
Ангелскія хоры, вси в небѣ торжествуйте.

*

Снійде Спас во Іордан, ста в его глубинѣ,
Се снійде на-нь и Дух Свят в видѣ голубинѣ[38].
Сей есть Сын мой возлюбленный, Отец из облак вѣщаше.
Сей Мессія обновит естество все ваше[39].

*

Освяти струи и нам. Змїю́ сотри главу.
Духа твоего, Христе, росу даждь и славу.
Да не потопит нас Змій. И мы всѣ от земна края
Да почити полещем до твоего рая.

Конец.

Пѣснь 7-я

Воскресенію Христову. Из сего зерна:
“Единїи же надесяте ученицы идоша в Галїлею, в гору, аможе повелѣ им Іисус”[40]. Пасха!

*

Кто ли мене разлучит от любви твоей?
Может ли мнѣ наскучить дивный пламень сей?
Пусть весь мір отбѣжит!
Я буду в тебѣ жить,
О Іисусе!

*

Веди мене с тобою в горній путь на крест.
Рад я жить над горою. Брошу долню персть.
Смерть твоя – мнѣ живот.
Желчь твоя – сластей род.
О Іисусе!

*

Язвы твои суровы – то моя печать.
Вѣнец мнѣ твой терновый – славы благодать.
Твой сей поносный Крест,
Се мнѣ хвала и честь.
О Іисусе!

*

Зерно пшенично в нивах естли согніет,
Внѣшность естли нежива, нов плод внутрь цвѣтет.
За один старый клас
В грядущій лѣтній час
сторичный даст плод[41].

*

Сраспни мое ты тѣло, спригвоздѝ на крест.
Пусть буду звнѣ не цѣлой, дабы внутрь воскрес.
Пусть внѣшный мой изсхнет!
Да новый внутрь цвѣтет.
Се смерть животна[42].

*

О новый мой Адаме[43]! о краснѣйшій сын!
О всегосвѣтный сраме! о буйство Аѳин[44]!

Под буйством твоим – свѣт!
Под смертью – жизнь без лѣт.
Коль темный закров!

Конец.

Пѣснь 8-я

Воскресенію Христову. Из сего зерна:
“О! о! Бѣжите на горы!” (Захарія)[45]. “Востани, спяй”[46]. “Покой даст Бог на горѣ сей” (Исаіа)[47].

*

Объяли вкруг мя раны смертоносны.
Адовы бѣды обойшли несносны[48].
Найде страх[49] и тма. Ах година люта!
Злая минута!

*

Бодет утробу терн болѣзни твердый.
Скорбна душа мнѣ, скорбна даже к смерти.
Ах кто мя от сего часа избавит?
Кто мя исправит?

*

Так Африканскій страждет елень скорый.
Он птиц быстрѣе пить спѣшит на горы.
А жажда жжет внутрь, насыщенна гадом
И всяким ядом[50].

*

Я на Голгоѳу поскорю, поспѣю.
Там висит врач мой меж двою злодѣю[51].
Се Їоанн[52] здѣ при крестѣ рыдает!
Крест лобызает.

*

О Іисусе! о моя отрадо!
Здѣ ли живеши? о страдалцев радость!
Даждь спасительну мнѣ цѣльбу в сей страсти.
Не даждь вѣк пасти.

Конец.

Пѣснь 9-я

Святому Духу. Из сего:
“Дух твой благій наставит мя на землю праву”[53]. “Снизшед, языки слія”[54].
“Разгласная возшумѣ”[55].

*

Голова всяка свой имѣет смысл.
Сердцу всякому своя любовь.
И не однака всѣм живущим мысль.
Тот овец любит, а тот козлов.
Так и мнѣ вольность одна есть нравна,
И безпечальный, препростый путь.
Се моя мѣра в житіи главна.
Весь окончится мой циркуль[56] тут.

*

Ты, святый Боже и вѣков творец,
Утверди сіе, что сам создал.
При тебѣ может все в благій конец
Так попасти, как к магниту сталь.
Аще ж не право зрит мое око,
Ты мене, Отче, настави здѣсь.
Ты людских видиш, сидяй высоко,
Разных толь мнѣній безщетну смѣсь[57].

*

Тот на восточный, сей в вечерній край
Плывет по щастье со всѣх вѣтрил.
Иной в полночной странѣ видит рай,
Иный на полдень путь свой открыл.
Один говорит: вот кто-то косит!
А другій спорит: се ктось стрижет[58].
А сей “у воза пять кол” голосит[59].
Скажи: кій бѣс нам в прах мысль сѣчет.

Конец.

Пѣснь 10-я[60]

Из сего зерна:
“Блажен муж, иже во премудрости умрет и иже в разумѣ своем поучается святыни” (Сирах)[61].

*

Всякому городу нрав и права.
Всяка имѣет свой ум голова[62].
Всякому сердцу своя есть любовь.
Всякому горлу свой есть вкус каков.
А мнѣ одна только в свѣтѣ дума.
А мнѣ одно только не йдет с ума.

*

Петр для чинов углы панскiи трет.
Федька купец при аршинѣ все лжет.
Тот строит дом свой на новый манѣр.
Тот все в процентах, пожалуй, повѣрь.
А мнѣ одна только в свѣтѣ дума,
А мнѣ одно только не йдет с ума.

*

Тот непрестанно стягает грунта.
Сей иностранны заводит скота.
Тѣ формируют на ловлю собак.
Сих шумит дом от гостей, как кабак.
А мнѣ одна только в свѣтѣ дума.
А мнѣ одно только не йдет с ума.

*

Строит на свой тон юриста права.
С диспут студенту трещит голова.
Тѣх безпокоит Венерин[63] Амур[64].
Всякому голову мучит свой дур.
А мнѣ одна только в свѣтѣ дума.
Как бы умерти мнѣ не без ума.

*

Смерте страшна! замашная косо!
Ты не щадиш и царских волосов.
Ты не глядишь, гдѣ мужик, а гдѣ царь[65],
Все жереш так, как солому пожар.

Кто ж на ея плюет острую сталь?
Тот, чія совѣсть, как чистый хрусталь[66].

Конец.

Пѣснь 11-я

В конец сего:
"Бездна бездну призывает"[67]. Сирѣчь: "В законѣ Господни воля его"[68]. "Дал бы ти воду живу"[69], волѣ волю и безднѣ твоей бездну мою[70].

*

Нелзя бездны окіана горстью персти забросать.
Нелзя огненнаго стана скудной каплѣ прохлаждать.
Возможет ли в темной яскинѣ гулять орел.
Так, как в поднебесный край вилетѣв онь отсель?
Так не будет сыт плотским дух.

*

Бездна дух есть в человѣцѣ, вод всѣх ширшій и небес.
Не насытишь тѣм во вѣки, что плѣняет зрак очес.
Отсюду-то скука. Внутрь скрежет, тоска, печаль.
Отсюду несытость. Из капли жар горшій всталь.
Знай! не будет сыт плотским дух.

*

О роде плотскій! Невѣжды! доколѣ ты тяжкосерд?
Возведи сердечны вѣжды! взглянь выспрь, на небесну твердь.
Чему ты не ищеш знать, что то зовется Бог?
Чему не толчеш, чтоб увидѣть его ты мог?
Бездна бездну удовлит вдруг[71].

Конец.

Пѣснь 12-я

Из сего зерна:
“Блажени нищїи духом”[72]. Сіесть: “Премудрость книжника во благовременїи празднества, и умаляяйся дѣянїем своим упремудрится” (Сирах)[73]. “Упразднитеся и разумѣйте…”[74]

*

1. Не пойду в город богатый. Я буду на полях жить.
Буду вѣк мой коротати, гдѣ тихо время бѣжит.
О дуброва! о зелена! о мати моя родна!
В тебѣ жизнь увеселенна. В тебѣ покой, тишина.

*

2. Города славны, высоки, на море[75] печалей пхнут.
Ворота красны, широки, в неволю горьку ведут.
О дуброва! о зелена! и прочая.

*

3. Не хочу ѣздить на море, не хочу красных одеж.
Под сими крыется горе, печали, страх и мятеж.
О дуброва! и прочая.

*

4. Не хочу за барабаном ити, плѣнять городов.
Не хочу и штатским саном пугать мѣлочных чинов.
О дуброва! и прочая.

*

5. Не хочу и наук новых, кромѣ здраваго ума.
Кромѣ умностей Христовых, в коих сладостна дума.
О дуброва! и прочая.

*

6. Ничего я не желатель, кромѣ хлѣба да воды.
Нищета мнѣ есть пріятель, давно мы с нею сваты.
О дуброва! и проч[ая].

*

7. Со всѣх имѣній тѣлесных – покой да воля свята.
Кромѣ вѣчностей небесных, одна се мнѣ жизнь свята.
О дуброва! и проч[ая].

*

8. А естли до сих угодій и грѣх еще побѣдить,
То не знаю, сей выгоды возможет ли лутче быть.
О дуброва! и проч[ая].

*

9. Здравствуй, мой милый покою! Во вѣки ты будеш мой.
Добро мнѣ быти с тобою: ты мой вѣк будь, а я твой.
О дуброва! о свобода! в тебѣ я начал мудрѣть.
До тебе моя природа, в тебѣ хощу и умрѣть.

Конец.

Пѣснь 13-я[76]

Из сего:
"Изыдите от среды их…"[77] "Прійди, брате мой, водворимся на селѣ"[78].
"Тамо роди тя мати твоя" (Пѣснь пѣсней)[79].

*

Ах поля! поля зелены!
Поля цвѣтами распещренны!
Ах долины! яры!
Круглы могилы! бугры!

*

Ах вы вод потоки чисты!
Ах вы берега трависты!
Ах ваши волоса! вы кудрявые лѣса.

*

Жайворонок меж полями,
Соловейко меж садами.
Тот, выспрь летя, сверчит, а сей на вѣтвах свистит.

*

А когда взойшла денница,
Свищет в той час всяка птица.
Музыкою воздух растворенный шумит вкруг.

*

Только солнце выникает,
Пастух овцы выганяет.
И на свою свирѣль выдает дрожливый трѣль[80].

*

Пропадайте думы трудны!
Города премноголюдны!
А я с хлѣба куском умру на мѣстѣ таком.

Конец.

Пѣснь 14-я

Древняя малороссійска, о суетѣ и лести мірской.
В сей силѣ:
“На стражи моей стану, и взыду на камень” (Аввакум)[81].
Обновленна в 1782 лѣтѣ.

1.
Коликая слава нынѣ?
Зри на буйность в сей годинѣ!
О Израиль! гидры звѣря[а],
Коль велика в оном мѣра,
Нужно разумѣти.

2.
Нынѣ скипетр и булава.
Утро вставши худа слава.
Сердце пробождает сквозѣ.
Руцѣ связанны и нозѣ.
Как избѣгнуть сѣти.

3.
Днесь піяна скачет воля,
Утро вставши – тщетна доля.
О Израиль! водна звѣря[82]
Камо цѣль ведет и мѣра?
Нужно что прозрѣти.

4.
Сирен лестный окіана[б]!
Сладким гласом обаянна.
Бѣдная душа на пути
Хощет навсегда уснути,
Не доплывши брега.

[а] Проглашает придревнею басню о седмиглавной Змеѣ, именуемей гидра, сирѣчь Змій водный. Со Зміем сим боролся древній герой Ираклій(1). Отсѣчена одна глава. Вдруг на то мѣсто произрастало двѣ или три. Что дѣлать? Ираклій с помощію друга своего Іолея(2) разженным желѣзом прижег каждую голову. И так почил от брани.

[б] Сирен. Еллински Σειρὴν, сирѣчь путо, оковы(3). Сей урод прекрасным лицем и сладчайшим гласом привлекает к себѣ и сон наводит мореплавателям. Здѣсь они, забыв путь свой и презрѣв гавань и отечество, разбивают на подпотопныя камни корабли.

5.

Плоть! мір! О несытый аде!
Все тебѣ яд, всѣм ты яде!
День, нощь челюстьми зѣваеш.
Все без взгляду поглощаеш.
Кто избѣжит сѣти?

6.

Се пучина, всѣх есть жруща!
Се есть челюсть, всѣх ядуща!
О Израиль! Кита[в] звѣря,
Се тебѣ толк, мѣть и мѣра!
Плоть не насыщает.

7.

Ах простри бодро вѣтрила!
И ума твоего крила.
Пловущи по бурном морю[г],
Возведи зѣницы в гору[83],
Да путь потечет прав.

8.

Лутче жити во пустынѣ,
Затворившись во яскинѣ,
Пребывать в мѣстах безвѣстных
И не слышать гласов лестных.

9.

Будь ты мнѣ Ираклій тщивый.
Будь Іона прозорливый.

[в] Кит значит страсть. Что есть страсть? Есть то же, что смертный грѣх. Но что есть грѣх? Грѣх есть мучительная воля. Она-то есть сребролюбіе, честолюбіе, сластолюбіе. Сія-то гидра и кит пожирает и мучит на морѣ міра сего всѣх. Она же то есть и ад. Блажен! кто нѣсть раб сему трегубому языку. Помяни 7 грѣхов(4). Сіесть 7 мучительных мыслей, и увѣси гидру. Не вѣси ли, яко мысль есть зерно и глава дѣлу? “Омерзишася в начинаніих своих”(5).

[г] Житіе наше есть море, тѣлишко – лоточка. Мысли есть вѣяніе вѣтров. Гавань есть блаженство(6). Коль же красна рѣчь сія! Ума твоего крила… Птица бо есть сердце наше, и аще оно не увязло, можем воспѣть и мы: “Душа наша яко птица избавися…”(7).

Главы попалѝ змiины.
Китовой из блевотины
Выскочь мнѣ на кефу[A].

Конец.

Пѣснь 15-я

Великой Субботѣ, из сего зерна:
“Почи Бог в день седмый”[84]. “Аще внидут в покой мой”[85].

*

Лежиш во гробѣ. Празднуеш Субботу
По трудах тяжких. По кровавом поту[86].
Князь никоих дѣл в тебѣ не имѣет.
Князь сего міра, что всѣми владѣет.
О неслыханны се слѣды!
О новый роде побѣды!
О сыне Давидов[87]!

[A] Ки́фа, правдивѣе же ке́фа, есть слово еврейское. Еллински: пе́тра, и есть каменная гора; польски: скала. Она часто кораблям бывает пристань с городом. Сей есть образ блаженства, мѣста злачнаго, гдѣ человѣк от китов, от сирен и от волненiй мiрских упокоевается. По оному: “На мѣстѣ злачнѣ, тамо всели мя…”(8). Сiе имя кифа дает Христос Петру верховному(9). Длячего? Длятого, что и то и другое обитает в сердцѣ; сердце же, а не плоть, есть истинным человѣком. Чистое сердце, святыня, блаженство, истинный человѣк – есть тожде. Сего ради всякiй христiанин, имущiй сердце чисто, есть и сын голубов, и кифа. Но Петр святый между всею Церковiю есть и архи-кифа(10), и архи-бар-їона(11), яко верховный предстоятель Церкви. Аввакум стоит на собственной своей стражѣ: “На стражи моей стану, и взыду на кифу”(12). Петр же и о стадѣ, порученном и утвержденном на нем, бдит. Блевотина есть то нечистое сердце, пѣнящееся и клокочущее, аки морскими волнами, похотьми мiрскими. Они суть честолюбiе, среброл[юбiе], сластол[юбiе]. В то время сердце есть ад и змiй, изблевающiй горькiя и скверныя оныя воды: “Волнуются нечестивыи и почити не возмогут”(13). “Гроб отверст гортань их”(14). Вси сiи во Святом Писмѣ не только китами и змiями, но и псом, изблевающим и на блевотину возвращающимся, и мочащим к стѣнѣ, сiесть испущающим урину, образуются. Рѣки бо сердца их суть урына и вода неключима, раздѣляемая от вод оных: “Раздѣли Бог между водою”(15). “Рѣки от чрева его истекут воды живы”(16). “Отрыгну сердце мое слово благо”(17). Вся бо Церковь, утвержденная на кефѣ, поет: “Господь пасет мя”(18). “На водѣ покойнѣ воспита мя”(19). И вси они суть Иракliи оныи: “Лутчiй муж долготерпѣлив, нежели разоряяй грады”(20), сiесть державу имущiй над страстьми. “Сотворил еси нас Богови нашему цари и iереи”(21).

*

Сыне Давидов! Лазаря воззвавый[88],
Из мудростей земных, до небесной славы.
Убій тѣлесну и во мнѣ работу.
Даждь мнѣ с тобою праздновать Субботу.
Даждь мнѣ ходить в твои слѣды.
Даждь новый род сей побѣды.
О сыне Давидов!

Конец.

Пѣснь 16-я

В сію силу:
"Дугу мою полагаю во облацѣ"[89].

*

Пройшли облака. Радостна дуга сіяет.
Пройшла вся тоска. Свѣт наш блистает.
Веселіе сердечное есть чистый свѣт ведра[a],
Естли миновал мрак и шум мірскаго вѣтра[90].

*

О прелестный мір! Ты мнѣ окіан, пучина[91].
Ты мрак, облак, вихр, тоска, кручина.
Се радуга прекрасная[92] мнѣ ведро блистает.
Сердечная голубочка мнѣ мир вѣщает[93].

*

Прощай, о печаль! прощай! прощай, зла утроба!
Я на ноги встал, воскрес от гроба.
О отрасле Давидовска! Ты брег мнѣ и кифа,
Ты радуга, жизнь, ведро мнѣ, свѣт, мир, олива.

Конец.

[a] *Ведро* значит небесную свѣтлость и чистоту воздуха, войшло в славянскій язык из еллинскаго. У них свѣтлость воздуха глаголется:

τὸ φαιδρὸν οὐρανοῦ[22].

Пѣснь 17-я

“Житейское море, воздвизаемое зря”[94], и проч[ая].

*

Видя житія сего я горе,
Кипящее, как Чермное море,
Вихром скорбей, напастей, бѣд,
Разслаб, ужаснулся, поблѣд.
О горе сущим в нем!

*

Возвратил я бѣдный бѣг мой вскорѣ,
Чтоб не скрытись с фараоном в морѣ[95].
Се к пристани тихой бѣжу
И воплем плачевным глашу,
Воздѣв горѣ руцѣ.

*

О Христе! не даждь сотлѣть во адѣ!
Даждь мнѣ в твоем жить небесном градѣ.
Да не повлечет мя в свой слѣд
Блудница мір, сей темный свѣт.
О милости бездно!

Конец.

Пѣснь 18-я

“Господь гордым противится, смиренным же дает благодать”[96].

*

Ой! ты птичко жолтобоко[97],
Не клади гнѣзда высоко.
Клади на зеленой травкѣ,
На молоденькой муравкѣ.
От! ястреб над головою
Висит, хочет ухватить.
Вашею живет он кровью
От! от! кохти он острит.

*

Стоит явор над горою,
Все кивает головою.
Буйны вѣтры повѣвают,
Руки явору ламают[98].
А вербочки шумят низко,
Волокут мене до сна.
Тут течет поточок близко:
Видно воду аж до дна.

*

На что ж мнѣ замышляти,
Что в селѣ родила мати?
Нехай у тѣх мозок рвется,
Кто высоко в гору дмется.
А я буду себѣ тихо
Коротати милый вѣк.
Так минет мене все лихо,
Щаслив буду человѣк.

Конец.

Пѣснь 19-я

В сей конец:
"Нѣсть наша брань к плоти и крови…"[99] "Попереши льва и змія…"[100]
"Воспрїимите, и мечь духовныи, иже есть Глагол Божій"[101].

*

Ах ты тоска проклята[102]! о докучлива печаль!
Грызеш мене измлада, как моль платья[103],
как ржа сталь[104].
Ах ты скука! ах ты мука! люта мука!
Гдѣ ли пойду, все с тобою, вездѣ всякій час.
Ты, как рыба с водою[105], всегда возлѣ нас.
Ах ты скука! ах ты мука! люта мука!

*

Звѣряку́ злу заколеш, естли возмеш острый нож.
А скуки не побореш, хоть меч будет и хорош.
Ах ты скука! ах ты мука! люта мука!

Добросердечное СЛОВО колет сих звѣрей.
Оно завсегда готово внутрь твоих мыслей.
Ах ты скука! ах ты мука! люта мука!

*

Христе! ты меч небесный[106] в плоти нашея ножнах.
Услыши вопль наш слезный. Пощади нас в сих звѣрях.
Ах ты скука! ах ты мука! люта мука!
Твой нам свышше глас пресладкій, аще возревет,
Как молнія, полк всѣх гадких звѣрей ражженет.
Прочь ты скука! прочь ты мука! с дымом, с чадом[107].

Конец.

Сложенна 1758 года в степах переяславских, в селѣ Кавраѣ[108].

Пѣснь 20-я

Нареченная Сигор[109].
В сем маленьком, но высоком градикѣ пирует Лот со дщерьми. “Во градѣ Бога нашего, в горѣ святѣй его”[110]. “Уподоблю его мужу мудру, основавшему храмину свою на камени”[111]. “Кто взыдет на гору Господню…”[112]

*

Кто сердцем чист и душею,
Не нужна тому броня,
Не нужен и шлем на шею,
Не нужна ему война.
Непорочность – то его броня,
И невинность – алмазна стѣна.
Щит, меч и шлем ему сам Бог.

*

О міре! Мір безсовѣтный!
Надежда твоя в царях?
Мнишь, что сей брег безнавѣтный?
Вихрь развѣет сей прах[113].
Непорочность – се тебѣ Сигор!
И невинность – вот небесный двор!
Там полещи! и там почій[114]!

*

Сей свят град бомб не боится,
Ни клеветничіих стрѣл,
И хитрых мин не страшится,
Всѣгда цѣл и не горѣл.
Непорочность есть то Адамант[115],
И невинность есть святый то град.
Там полещи! и там почій!

*

В сем градѣ и врагов люблят,
Добро воздая врагам.
Для других здравіе гублят,
Не только добры другам.
Гдѣ ж есть оный толь прекрасный град?
Сам ты град, з души вон выгнав яд.
Святому Духу храм и град.

Конец.

Пѣснь 21-я

В конец сего:
"Возвѣсти ми, егоже возлюби душа моя, гдѣ пасеши? гдѣ почиваеши в полудне?"[116]

*

Щастіе[117], гдѣ ты живеш? Горлицы, скажите.
В полѣ ли овцы пасеш? Голуби, взвѣстите.
О щастіе! наш ясный свѣт.
О щастіе! наш красный цвѣт[118].
Ты Мати и Дом. Появися, покажися.

*

Щастіе, гдѣ ты живеш? Мудрыи, скажите.
В небѣ ли ты пиво пьешь? Книжники, взвѣстите.
О щастіе! наш ясный свѣт.
О щастіе! наш красный цвѣт.
Ты Мати и Дом. Появися, покажися.

*

Книжники се всѣ молчат! птицы тож всѣ нѣмы.
Не говорят, гдѣ есть мать, мы же всѣ не вѣмы.
О щастіе и прочая.

*

Щастія нѣт на землѣ. Щастія нѣт в небѣ.
Не заключилось в углѣ, индѣ искать требѣ.
О щастіе и прочая.

*

Небо, земля и луна, звѣзды всѣ прощайте!
Всѣ вы мнѣ гавань дурна, впред не ожидайте.
О щастіе и прочая.

*

Всѣ я минул небеса, негли вдаль обрящу.
И преисподняя вся, негли его срящу.
О щастіе и проч[ая].

*

Се мой любезный прескор! скачет младый елень.
Вышше небес, вышше гор, крын[119] мой чист, нов, зелен.
О щастіе! мой свѣт ясный!
О щастіе! мой цвѣт красный!
Ты Мати и Дом. Нынѣ вижу! нынѣ слышу.

*

Сладость его есть гортань, очи голубины.
Весь есть любовь и Харрань[120], руцѣ кристаллины.
О щастіе и проч[ая].

*

Не прикасайся ты мнѣ, абіе мя срящешь.
Не обрѣтай мя извнѣ, абіе обрящешь.
О щастіе и проч[ая].

*

Ах! обрати мнѣ твой взор. Он мя воскриляет.
Вышше стихій, выше гор. Он мя оперяет.
О щастіе и пр[очая].

*

Сядем себѣ, брате мой, сядем для бесѣды.
Сладок твой глагол живой, чистит мнѣ всѣ бѣды.
О щастіе! мой свѣт ясный!
О щастіе! мой цвѣт красный!
Ты Мати и Дом. Днесь тя вижу, днесь тя слышу.

*

В полдень ты спиш на горах, стадо пасеш в кринах,
Не в Гергесенских полях[121] и не в их долинах.
О щастіе и проч[ая].

Конец.

Пѣснь 22-я[122]

"Помни послѣдняя твоя, и не согрѣшиши" (Сирах)[123].
"Есть путь, мнящійся быти прав, послѣдняя же его Ад" (Притч[и])[124].

*

Распростри вдаль взор твой и разумны лучи.
И конец послѣдній поминай.
Всѣх твоих дѣл в кую мѣт стрѣла улучит?
Наблюдая всѣх желаній край.
На коих вещах основал ты дом?
Естли камень, то дом соблюдет.
Естли ж на пѣскѣ, твоих стать хором,
От лица земли вихр разметет.

*

Всяка плоть пѣсок есть, и мірска вся слава,
И его вся омерзѣет сласть.
Возлюби путь ускій[125]. Бѣгай обща нрава.
Будь твоя, Господь, с Давидом часть[а].
Естли нужно есть вернутся в Сіон[б],
То зачем тебѣ в мір снисхождать?
Путь опасен есть во Іерихон[в].
Живи в градѣ, иже всѣх нас мать[126].

*

[а] "Часть моя еси, Господи…"[(23)]. "Боже сердца моего, и часть моя, Боже, во вѣк"[(24)].

[б] Сіон – слово еврейское. Значит то же, что Еллински: Πύργος, Σκοπιά, рим[ски] Specula. Так назывался Іерусалимскій замок. Славенск[и] зор, стража, горница.

[в] Іерихон град есть образ суетнаго міра сего и лестнаго[(25)]. Он широкій, сирѣчь роскошным путем водит юных в разбойники, сіесть в челюсти Зміины и гидрыны, в смертныя грѣхи. Quaenam maxima Peccatoribus poena? Ipsum Peccatum[(26)]. Ничтоже есть злѣе грѣха, и жала убо его ничтоже ни в сем, ни в оном вѣцѣ мучительнѣе. "Жало же смерти грѣх"[(27)]. "Грѣхопаденія кто разумѣет"[(28)]? Блажен той един, кто разумѣет. "Блажен муж, иже на пути грѣшных не ста"[(29)]. "Открый очи мои…"[(30)].

Естли ж опустился ты в сію дорогу,
Бог скорѣе путь да преградит!
Ибо знаеш, что снійшовши в бездну многу,
То ум в безднѣ зол наш не радит.
О ты! иже все дух тойжде еси
И число твоих не скудѣет лѣт,
Ты разбойничи в нас духи смѣси!
Пусть твоя сокрушит буря сѣть.

Конец.

Пѣснь 23-я

Из сего: “Изчезоша в суетѣ дніе…”[127] “Искупующе время…”[128]
“Упразднитеся и разумѣйте…”[129]

*

О дражайше жизни время!
Коль тебя мы не щадим[130]!
Коль так, как излишне бремя,
Всюду мещем, не глядим!
Будто прожитый час возвратится назад.
Будто рѣки до своих повернутся ключей.
Будто в наших руках лѣт до прибавки взять.
Будто наш з безчисленных составленный вѣк дней.

*

Длячего ж мы жить желаем,
Лѣт на свѣтѣ восем-сот,
Ежели мы их теряем
На всякій бездѣлиц род?
Лутче час честно жить, неж скверно цѣлый день.
Лутче один день свят от безбожнаго года.
Лутче один год чист, неж десяток сквернень.
Лутче в пользѣ десять лѣт, неж весь вѣк без плода.

*

Брось, любезный друг, бездѣлья,
Пресѣчи толикій вред.
Сей момент пріймись до дѣла:
Вот! вот! время уплывет.
Не наше то уже, что пройшло мимо нас.

Не наше то, что породит будуща пора.
Днешній день только наш, а не утренній час.
Не знаем: что принесет вечерняя Заря?

*

Естли ж не умѣеш жити,
Так учись фигуры сей.
Ах! не может всяк вмѣстити
Разум хитрости тоей.
Знаю, что наша жизнь полна суетных врак.
Знаю, что преглупая тварь в свѣтѣ человѣк.
Знаю, что нѣм[131] живет, тѣм горшій он дурак.
Знаю, что слѣп тот, кто закладает себѣ вѣк.

Конец.

Rogatus quidam Philosophus: quid esset praetiosissimum?
Resp[ondet]: Tempus[132].

Пѣснь 24-я

Римскаго пророка Горатія[133], претолкованна Малороссійским діалектом в 1765-м годѣ. Она начинается так: “Otium Divos rogat in patenti…”[134] и пр[очая]. Содержит же благое наставленіе к спокойной жизни.

*

О покою наш небесный! Гдѣ ты скрылся с наших глаз?
Ты нам обще всѣм любезный, в разный путь разбил
ты нас.

*

За тобою то вѣтрила простирают в кораблях,
Чтоб могли тебе тѣ крила по чужих сыскать странах.

*

За тобою маршируют, разоряют города.
Цѣлый вѣк бомбандируют, но достанут ли когда?

*

Кажется, живут печали по великих больш домах.
Больш спокоен домик малый, естли в нужных сыт вещах.

*

Ах, ничем мы не довольны! се источник всѣх скорбей!
Разных ум затѣев полный, вот источник мятежей!

*

Поудержмо дух несытый! Полно мучить краткій вѣк.
Что ль нам дасть край знаменитый? Будеш тоже человѣк.

*

Вить печаль вездѣ лѣтает, по землѣ и по водѣ.
Сей бѣс молній всѣх быстряе, может нас сыскать вездѣ.

*

Будьмо тѣм, что Бог дал, ради, разбиваймо скорбь шутя.
Полно нас червям снѣдати, вить есть чаша всѣм людям.

*

Славны, напримѣр, герои, но побиты на полях.
Долго кто живет в покоѣ, страждет в старых тот лѣтах.

*

Вас Бог одарил грунтами, но вдруг может то пропасть.
А мой жребій с голяками[135], но Бог мудрости дал часть.

Конец.

"Nihil est ab omni Parte beatum"[136].
Есть чаша всѣм людям.

25-я.

ПѢСНЬ ОТХОДНАЯ[137].

Отцу Гервасію Якубовичу[138], отходящему из Переяслава в Бѣлгород, на архимандритскій и судейскій чин, в 1758-м годѣ. Из сего зерна: "Господь сохранит вхожденїе твое и исхожденїе твое…[139] не даждь во смятенїе ноги твоея"[140].

*

Ѣдеш, хочешь нас оставить?
Ѣдь же весел, цѣлый, здравый!
Будь тебѣ вѣтры погодны,
Тихи, жарки, ни холодны.
Щаслив тебѣ путь вездѣ отсель будь.

*

Путныи ищезнут страхи.
Спите подорожны прахи.
Скоропослушныи кони
Да несут, как по долонѣ,
Щасливым слѣдом, как гладеньким льдом.

*

Облаки, проч вы невѣрны!
Не лійтесь, дожды чрезмѣрны!
Варь не ожжи полуденный.
Свѣтом луны озаренный,
Щаслив сей путь повсюду в ночь будь.

*

Той твои направит ноги,
Кой дал землю и дороги.
Бодро сидяще высоко,
Путь твой хранящее око.
Щаслив сей отход благословит вход.

*

Радуйся, страна щаслива!
Пріймеш мужа добротлива.
Брось завистливые нравы!
Вѣрен его есть познавый.
Щаслив на степень, конец на блажен.

Конец.

Пѣснь 26-я

Епископу Їоанну Козловичу[141], входящему во град Переяслав, на престол Епископскій из 1753[142] года. Из сего зерна: “Тако да просвѣтится свѣт ваш пред человѣки, яко да видят ваша добрая дѣла…”[143]

*

Поспѣшай, Гостю! поспѣшай!
Наши желанія увѣнчай.
Как мусикійскій сличный слух,
Сладостью тѣло и движет дух,
Так всежеланный твой приход
Цѣлый подвигл град и весь народ.

*

Граде печальный! Переяслав!
Часто сиротство твое дознав,
Измѣну вышняго смотри.
Се свѣтлый день тебе озари!

По волнам твой корабль шалѣл.
Се в корабль паки твой кормчій сѣл.

*

Он путь управит до небес,
Преднося Христовых свѣт словес.
В нем весь духовный узриш плод,
Как в чистовидных зерцалѣ вод.
Агнцу послѣдуя Христу,
Кротко очистит нечистоту.

*

Он и дѣлом и языком
Исцѣлит дух твой, язвлен грѣхом.
Сколько честнѣйшій плоти дух,
Сколько земнаго небесный круг,
Столько душевных враг страстей
Превозвышает плотских врачей[144].

*

Христе! источник благ[145] святой.
Ты дух на пастыря излій твой.
Ты будь ему оригинал.
Чтоб, на его смотря, поступал
Паствы его всяк человѣк,
И продолжи ему щаслив вѣк.

Конец.

*

CARMEN:

In Imaginem Beatissimae Virginis, concipientis Christum, calcantis Sphaeram Mundi, decrescentem Lunam, et Serpentem, cum suo Pomo[146]. Haec Imago stat in Ludo Theologico in Urbe Zacharpoli. Formatum hoc carmen Anno 1760, cum essem Ludi Poetici Magister.

*

Picta stat ecce vides Virgo castissima! cujus
Pomum, Anguis, Mundus, Lunaque sub Pedibus
Nempe Voluptates Carnis, Pomum illud adumbrat,
Ad quas, ceu Serpens, allicit ipsa Caro.
Errorum Vulgi male sani, Mundus Imago est.
At Bona fluxa, suo Nomine Luna notat.

Quatuor haec vince! et capies in corpore Christum.
Vivere in impuro Corde, Sophia nequit.

*

Мелодіа:

На образ зачатія Пречистыя Богоматери, имущія под ногами круг міра, умаляющуюся луну и змія с яблоком своим. Сей образ стоит в Богословской школѣ в Харковѣ. Выображенна сія Мелодіа 1760-го года, как былъ я учителем піитическія школы.

*

Воззри! се Дѣва стоит, чиста ложеснами!
Яблоко, змій, мїр, луна под ея ногами.
Яблоком является плотска сласть безчестна,
В кую влечет, как змій, плоть хитра и прелéстна.
Круг мїра образует злу смѣсь мірских мнѣній,
А луна знаменует сѣнь мырских имѣній.
Побѣди сія! Христос и в тебѣ вселится.
Будь, как Дѣва, чист! мудрость в сластях
не мѣстится.

М. Г. с. с. с.

Пѣснь 27-я

Бѣлоградскому Епископу Їоасафу Миткевичу[147], посѣщающему вертоград духовнаго училища в Харковѣ. Из сего зерна: “Господи, призри с небесе и виждь, и посѣти вїноград сей, егоже…”[148] “Плод же духовный есть любы, радость, мир…”[149] и пр[очая].

*

Вышних наук саде святый!
Лист розовый и цвѣт твой красный.
Пріими на тя весенный вид.
Се возсія день твой благій!
Озарил тебе свѣт ясный.
Дух дыша, свышшь благословит.
Возвеселися, о полк древес!
Болших и маленьких всѣх сонм весь.

*

Пастырю наш! образ Христов!
Тих, благ, кроток, милосердый.

Зерцало чистое доброт.
Красны неси нозѣ, готов
Мир благовѣстить нам твердый.
Призри на сей священ оплот.
От тебе помощи весь он ждет.
Сердце и руцѣ тебѣ дает.

*

Ты сад напой, сей святый сад,
Током вод благочестивых
З самых апостольских ключей.
Не допусти ересей яд.
Отжени проч всяк род лживых,
Да родит духовных царей,
Царство царя, простирая всѣх,
Адскій же скиптр, низвергая грѣх.

*

Да зрит в него бодрый взор твой!
При твоем, неспящем взорѣ,
И лист его не отпадет.
Не лист на нем будет пустой,
Лицемѣрно лстящ, но вскорѣ
Весь плод духовный принесет.
Вѣру, мир, радость, кротость, любовь
И иный весь святый род таков.

*

Так от тебе, сам царей царь,
И сего народ свят просит.
И что ж тебѣ сего милѣй?
Или Христу кій лутчій дар?
Се дар первый, что приносит
Пастырь на паствѣ свят святѣй.
Он же на дѣло сам укрѣпит
И тебѣ жизнь святу продолжит.

Конец.

Pro Memoria, т. е. записка ради памяти.

Сей Архіерей родился близ Кіева, во градѣ Козельцѣ[150]. Был пастырь просвѣщен, кроток, милосерд, незлобив, правдолюбив, престол чувства,

любве свѣтильник. В вертоградѣ сего истиннаго вертоградаря Христова и я свято и благочестиво три лѣта: 1760-тое и 63-тіе и 4-тое, в кое преставился от земли к небесным, был дѣлателем, удивлялся прозорливому его щедрому и чистому сердцу, с тайною моею любовію[151]. Сего ради именем всѣх, любящих Бога и Божія книги, и Божія други, во память его и во благодареніе ему, сему любезному другу Божію и человѣческому, якоже лепту, приношу сію пѣснь от мене.

Любитель священныя Библіи[152] Григорій Вар-сава Сковорода.

Пѣснь 28-я

О тайном внутрь и вѣчном веселіи боголюбивых сердец. Из сих зерн: "Веселїе сердца живот человѣка, и радованїе мужа долгоденствїе"[153]. "Иже погубит душу свою мене ради, сей спасет ю"[154]. "Что пользы человѣку, аще пріобрящет мыр весь, отщетится же души своей?"[155]

*

Возлети на небеса, хоть в версальскіи лѣса[а].
Вздѣнь одежду золотую,
Вздѣнь и шапку хоть царскую.
Когда ты не весьол, то всьо ты нищ и гол.

*

Проживи хоть 300 лѣт, преживи хоть цѣлый свѣт.
Что тебѣ то помогает,
Естли сердце внутрь рыдает?
Когда ты не весіол, то всьо ты мертв и гол.

*

Завоюй земный весь шар, будь народам многим царь.
Что тебѣ то помогает,
Аще внутрь душа рыдает?
Когда ты не весіол, то всьо ты подл и гол.

*

Брось пожалуй думать мнѣ! сколько жителей в лунѣ[156]?
Брось коперниковски сферы[б]!

[а] Версалія (Versailles)[31] именуется французкаго царя едем, сирѣчь рай, или сладостный сад, неизреченных свѣтских утѣх исполнен.

[б] Коперник есть новѣйшїй Астроном. Нынѣ его систему, сирѣчь план, или Типик небесных кругов, весь мыр принял. Родился над Вислою, в польском городѣ Торунѣ. Сист[ему] свою издал в 1543 г[оду][32].

Сфера есть слово еллинское[33]. Славенски: круг, клуб, мяч, глобус, гира, шар, круг луны, круг солнца.

Глянь в сердечныя пещеры[157].
В душѣ твоей глагол. Вот будеш с НИМ весіол!

*

Бог есть лутчій Астроном. Он найлутчій Економ[158].
Мать, Блаженная натура[в],
Не творит ничтоже здура.
Нужнѣйшее тебѣ найдеш то сам в себѣ.

*

Глянь пожалуй внутрь тебе! сыщеш друга внутрь себе.
Сыщеш там вторую волю,
Сыщеш в злой – блаженну долю.
В тюрмѣ твоей там свѣт, в грязи твоей там цвѣт.

*

Правду Августин[159] пѣвал: ада нѣт и не бывал[г].
Воля – ад, твоя проклята,
Воля наша – пещь нам ада[160].
Зарѣж ту волю, друг, то ада нѣт, ни мук[161].

*

Воля! о несытый Ад! Всѣ тебѣ ядь, всѣм ты яд.
День, нощ челюстьми зѣваешь,
Всѣх без взгляда поглощаешь.
Убій ту душу, брат! так упразднiш весь ад.

*

Боже! о живый Глагол! кто есть без тебе весьол?
Ты един всѣм жизнь и радость,
Ты един всѣм рай и сладость!
Убій злу волю в нас! да твой владѣет ГЛАС.

*

Даждь пренужный дар нам сей. Славим тя, царя царей.
Тя поет и вся Вселенна,
В сем Законѣ сотворенна.
Что нужность не трудна, что трудность не нужна[162].

Конец.

[в] Блаженная натура есть имя Господа Вседержителя.

[г] Ад слово еллинское[(34)], значит темницу, мѣсто преисподнее, лишенное свѣта, веселія и дражайшія злата свободы. Адскій узник есть зерцалом плѣнников мучительныя своея воли, и сія лютая фуріа[(35)] непрерывно, вѣчно их мучит.

PRO MEMORIA, или припоминаніе.

Самое сущее Августиново слово есть сіе:

“Tolle Voluntatem propriam
Et tolletur Infernus. Сирѣчь:
Истреби волю собственную,
И истребится Ад[163].

Как в зернѣ ма[м]врійскій дуб[164], так в горчичном его словѣ сокрылася вся высота Богословскія пирамиды и аки бездна жерлом своим пожерла весь Іордан Богомудрія[165]. Человѣческая воля и Божія суть два врата: Адова и небесная. Обрѣтшій средѣ моря своея воли Божію волю, обрѣте кифу, сирѣчь гавань оную: “На сем камнѣ утвержу всю Церковь мою”[166]. “Таится сіе им, яко небеса”[167] и проч[ая]. “И земля (се оная обѣтованная! Зри, человѣче) посредѣ воды…”[168] Аще кто преобразил волю во волю Божію, воспѣвая сіе: “Изсше сердце мое”[169] и протч[ая], сему сам Бог есть сердцем[170]. Воля, сердце, любовь, Бог, дух, рай, гавань, блаженство, вѣчность есть тожде. Сей не обуревается, имея сердце оное: “Егоже волею вся управляются”[171]. Августиново слово дышет сим: “Раздерите сердца ваша”[172]. “Возмите иго мое на себе”[173]. “Умертвите уды ваша”[174]. “Не яже хощете, сія творите”[175]. “Нѣсть наша противу крови и плоти”[176]. “Враги человѣку домашніи его”[177]. “На аспїда и васїлїска наступиши”[178]. “Той сотрет твою главу”[179] и проч[ая].

ПѢСНЬ 29-я

В конец сей: “Повелѣ бурѣ”[180] и протч[ая]. “Кто сей есть, егоже вѣтры, море послушают?”[181]

*

Чолнок мой бури вихр шатает,
Се в бездну! се выспрь вергает!
Ах нѣсть мнѣ днесь мира!
И нѣсть мнѣ навклира[182].
Се мя море пожирает!

*

Гора до небес восходит,
Другая до бездн нисходит[183].
Надежда мнѣ тает,
Душа ищезает.
Ждах, и се нѣсть помогаяй!

*

О пристанище безбѣдно!
Тихо, сладко, безнавѣтно!
О Маріин Сыне!
Ты буди едине
Кораблю моему брегом.

*

Ты в кораблѣ моем спиши.
Востани! Мой плач услыши[184]!
Ах! запрети морю.
Даждь помощь мнѣ скору.
Ах! востани, моя славо!

*

Избави мя от напасти,
Смири душетлѣнны страсти.
Се дух мой терзают!
Жизнь огорчевают[185].
Спаси мя, Петра[186], молюся!

Конец.

Сложенна 1785 Года, сентемвр[ia] 17 дня, в селѣ Великом Бурлукѣ[187].

Пѣснь 30-я

Из сего древняго стиха:
Τῆς ὥρας ἀπόλαυε. Ταχὺ γὰρ πάντα γηράσκει.
Ἕν θέρος ἐξ ἐρίφου, τραχύν ἔθηκε τράγον[188].
Сирѣчь:
Наслаждайся дней твоих, все бо вмалѣ старѣет.
В одно лѣто из козленка стал косматый цап.

*

Осѣнь нам проходит, а весна прошла,
Мать козленка родит, как весна пришла.
Едва лѣто запало, а козля цапом стало,
Цап бородатый[189].
Ах отвержем печали[190]! Ах вѣк наш краткій, малый!
Будь сладкая жизнь.

*

Кто грусть во утробѣ носит завсегда,
Тот лежит во гробѣ, нежил никогда.
Ах утѣха и радость! О сердечная сладость!
Прямая ты жизнь.
Не красна долготою, но красна добротою[191],
Как пѣснь, так и жизнь.

*

Жив Бог миросердый, я его люблю.
Он мнѣ камень твердый[192], сладко грусть терплю.
Он жив не умирая, живет же с ним живая
Моя и душа.
А кому он не служит, пущай тот бѣдный тужит,
Прямой сирота.

*

Хочеш ли жить в сласти? Не завидь нигдѣ.
Будь сыт з малой части, не убоися вездѣ.
Плюнь на гробныя прахи и на дѣтскія страхи:
Покой смерть, не вред[193].
Так живал аѳинейскій, так живал и еврейскій
Епикур[194] Христос.

Конец.

Сложена во время открытія Харковскаго намѣстничества[195], когда я скитался в Монастырѣ Сѣннянском[196].

Григорїй Варсава Сковорода.

Поезії, що ввійшли до циклу «Сад божественных пѣсней», були створені впродовж 1753–1785 рр. Автограф циклу до нашого часу не зберігся. Щоправда, автографи окремих поезій є в листах Сковороди, писаних наприкінці 1750-х та впродовж 1760-х рр. Збереглося чотири списки «Саду…», найповніший з яких міститься в другому томі рукописного корпусу творів Сковороди, зібраного Михайлом Ковалинським (зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Національної академії наук України). Окремі пісні «Саду…» виходили друком ще в першій половині XIX ст., зокрема у складі популярних на ту пору пісенників, на сторінках часописів «Телескоп», «Московский наблюдатель», альманаху «Утренняя звезда» тощо. Повний текст збірки вперше було надруковано у виданні: Сочинения в стихах и прозе Григория Саввича Сковороды. С его портретом и почерком его руки. – Санкт-Петербург: [Лысенков], MDCCCLXI (1861). – С. 268–287. Подаємо за списком відділу рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 7, арк. 1/73–36/108).

[1] Образ *саду* був дуже популярний в українській літературі XVII–XVIII ст. Досить пригадати хоч би назви творів Антонія Радивиловського («Огородок Маріи Богородицы»), Симеона Полоцького («Вертоград многоцвѣтный»), Данила Домецького («Духовный вертоград»), Самійла Мокрієвича («Виноград»), Стефана Яворського («Виноград»), Митрофана Довгалевського («Hortus poeticus») та інших. У цьому ж таки ключі Сковорода теж називає свою поетичну збірку *садом*: «Сад божественных пѣсней». Окрім того, філософ називав "Божим *садом*" умиротворену людську душу, порівнював безконечні світи з "мільйонами *садів*", змальовував Біблію як чудесний *сад*, оточений непролазними чагарниками, тощо. Очевидно, працюючи над своїм циклом, Сковорода пам'ятав і про "сад Епікура", адже теми блаженства, смерті та інші відіграють тут ключову роль, вивершуючись у 30-ій пісні концептом "Епікур – Христос".

[2] Книга Псалмів 118 (119): 1. Цей псалом входить до чину відспівування та погребу мирян.

[3] Перун – блискавка, чи, як писав Памва Беринда, "гром" [див.: *Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 153]. Ця назва походить від імені поганського бога Перуна й зустрічається, зокрема, у фольклорних заклинаннях на взір: "А бодай вас перун трас!"; "Бодай тя перун встрілив!"; "Перун би ті забив з ясного сонцьи!" тощо [*Франко,* № 14605, 19819, 19822; тут і далі зібрані Іваном Франком приказки та прислів'я цитуємо за виданням: Галицько-руські народні приповідки / Зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко. 2-е вид. – Львів, 2006–2007. – Т. I–III, – зазначаючи в дужках тільки їхній порядковий номер].

[4] Цей образ узято з церковних піснеспівів. Пор.: "…иго твоє на рамо си, и бремя твоє легкоє…"; "…воспоминаніє благаго ига Христова на себе взятія и легкаго бремене єго ношенія" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 581, 944]. Його джерелом є слова Христа: "Бож ярмо Моє любе, а тягар Мій легкий" (Євангелія від св. Матвія 11: 30). Сковорода, як зауважував Ніколай фон Арсеньєв, "…жив у Христі, радо ділив його бідність та славив разом з Павлом свій хрест" [*Arseniew N. von.* Bilder aus dem russischen Geistesleben: I. Die mystische Philosophie Skovorodas // Kyrios. Vierteljahresschrift für Kirchen- und Geistesgeschichte Osteuropas. – Königsberg; Berlin, 1936. – Bd. I. – Hft. 1. – S. 27]. Тут Сковорода має на думці "другий спосіб" наслідування Христа, тобто готовність людини перетерпіти за Спасителя різноманітні дочасні злигодні та страждання [див.: *Могила П.* Крест Христа Спасителя // *Тітов Хв.* Матеріали для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 282–283]. Наприклад, Леонтій Карпович писав: "Треба впрод (мовит твой Учытель до тебе) отврещися себе, взяти крест свой, подняти за имя Моє муку и смерть" [*Карпович Л.* Казанье на Преображеніе Господа Бога и Спаса нашего Іисуса Христа // *Левшун Л. В.* Леонтий Карпович. Жизнь и творчество. – Минск, 2001. – С. 138 (додатки)]. Легкість узятого на себе хреста обумовлена тим, що, як казав Іван Максимович: "…Бог, паче мѣры премудр и истинен сый, вся в мѣру и число, и превѣс расмотрил, вѣсть он извѣстно, что не могут и что чія понести силны суть мышца. Тѣм же тѣсноты и бѣды правым налагаєт мѣрилом, да не крест над мѣру долгшій или кратчайшій кому дастся, исчитаєт он, колико сему и колико другому и яковым чином кресты назнаменовати…" [*Максимович І.* Царскій путь креста Господня. – Чернігів, 1709. – Арк. 25 (зв.)]. Цей образ був добре відомий і в емблематиці. Див., наприклад, 441-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», що має назву «Ярмо» й підпис: "Иго мое благо. Бремя легко. Suave jugum" [Емвлемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 112–113].

[5] "Камінь серця" – знаний бароковий образ людської нечулості до Бога. Цей образ є, зокрема, у перейнятій аскетичним пафосом "святій богодухновенній книзі" «Алфа і Омега»: "…Покажи бо волку траву или цвѣты, ничтоже о сем не радит, от єстества бо своєго не имать ясти травы. Покажите волу мясо, такожде не радит, понеже не єстество єго ясти мясо. Такожде єгда человѣку плотну о небесных вещех глаголеши, не имать хотѣнія до сего, но аки камень, нань же дождь падет, звнѣ мокр, внутрь же сух, влага бо пріяти єго не возможе, такоже и человѣку сицеву, єгда слово Божіе глаголєши, толико глас словеси биєт звнѣ плотныя уши єго, не приходит же в сердце єго…" [Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 615–615 (зв.)]. Загалом беручи, образ серця в Сковороди відіграє дуже важливу роль. Недаром, згідно з нашими підрахунками, слово *серце* зустрічається в його творах 1146 разів, а самого Сковороду не без підстав називають "філософом серця" [див., зокрема: *Бовсунівська Т*. Філософія серця Г. Сковороди і українська ментальність // Сковорода Григорій: образ мислителя: Збірник наукових праць. – Київ, 1997. – С. 84–94; *Закидальський Т*. Поняття серця в українській філософській думці // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 8. – С. 127–138; *Kaluzny A. E*. La philosophie du coeur de Grégoire Skovoroda / Préf. de V. Cauchy. – Montréal, 1983; *Klein E*. Skovoroda: tematica, simboli e tradizione // Kamen'. Rivista semestrale di poesia e filosofia. – 1994–1995. – An. V. – N. 6–7 (Dicembre-Giugno). – P. 79–110; *Kultschytzkyj A. von*. Hryhorij Skovoroda, Philosoph der Selbsterkenntnis und Vorlaufer des Personalismus // Hryhorij Savyč Skovoroda (1722–1794). – München, 1975. – S. 30–40]. Сковорода трактує *серце* в найрізноманітніших стратегіях: і як неподільне осереддя душі, і як містичну галузку Божої благодаті, тобто "сродність", і як думку (тут сковородинське *серце* схоже на схоластичні поняття *scintilla animae* чи *rationis*), і як бездонну глибину (позасвідоме), і як арену споконвічної боротьби добра та зла. Слід зазначити, що в українських барокових письменників тема *серця* була дуже популярною – досить пригадати «Діоптру» Віталія Дубенського чи «Богомисліє» Івана Максимовича. Перегодом вона знайде своє продовження в Миколи Гоголя («Вибрані місця з листування з друзями», які, так само, як і «Сад…» Сковороди, розпочинаються темою смерті, а закінчуються темою життя й ім'ям Христа), у "хуторянській філософії" Пантелеймона Куліша, у трактаті Памфіла Юркевича «Серце та його значення в духовному житті людини, згідно з наукою Слова Божого» та інших [див. про це: *Чижевський Д*. Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 114].

[6] Міфологема "золотого віку" (райського стану) сягає ще поеми Гесіода «Роботи і дні» (109–181), де поет змалював чотири покоління людей: золоте, срібне, мідне й залізне [див.: *Гесиод*. Работы и дни. Земледельческая поэма / Перевел с древнегреческого В. Вересаев. – Москва, 1927. – С. 43–45]. Інакшу версію цього сюжету подав Овідій у своїх «Метаморфозах» (I, 89–150) [див.: *Публій Овідій Назон*. Метаморфози / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1985. – С. 17–18].

[7] Це – один із перших поетичних творів Сковороди. Написаний у селі Каврай. Як свідчить Михайло Ковалинський, Степан Томара, прочитавши цю поезію, високо поцінував поетичний хист Сковороди. "Друг мой! – сказав він йому. – Бог благословил тебя дарованіем духа и слова".

У четвертому томі рукописного зібрання Михайла Ковалинського зберігся ранній автограф цієї пісні:

ѡстав, ѡ дух мой, вскорѣ
Всы земляніи Мѣста!

Взойди, дух мой, на Горы,
Гдѣ правда живет свята,
Гдѣ покой, тишина
ѡт вѣчних царствует лѣт,
Гдѣ блещит та страна,
В коей неприступной свѣт.
ѡстав Земны печалы
И Суетность Мірских дѣл!
Будь чист, хоть на час малій,
Дабы ты виспр возлетѣл,
Где Іакѡвль Господь,
Где невечерня Заря,
Где весь Ангелскій род
Лице егѡ вину зрят.
Се Сілѡамскы воды!
ѡмій скверну ѡт очес,
ѡмій всѣ членов роды,
Дабы возлетѣть до Небес.
Ибо сердцем нечист
Не может Бога узрѣть,
И нелзя до тѣх мѣст
Земленному долетѣть.
Кинь весь Мір сей прескверній.
Он тот же есть Темній Ад.
Пусть летит невѣж враг черній;
Ты в горній возвисись ГРАД.
И, по Землѣ ходя,
Вселися на небесах,
Как учит Павел тя
В своих чистых словесах.
Душа наша тѣлесним
Не может доволна быть;
Она всігда Небесним
Горит скуку наситить,
Как поток к Морю скор,
Так сталь к Магниту прядет,
Пламень дрожит до гор,
Так Дух наш к Богу взор рвет.
Спѣши ж во вѣчну радость
Крилмы умнимы ѡтсель.
Ты там обновиш Младость,
Как быстропарній Орел.
ѡ треблаженна стать,
Всего паче словесе!
Кто в свой ум может взять,
Развѣ сшедій с небесе.

Далі йде розчерк Сковороди.

[8] Очевидно, це парафраза Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 20. Пор.: **На́ше бо житїѥ на нб҃сѣ́хъ є́сть.**

[9] "Свѣт неприступный" означав, як правило, Пресвяту Тройцю [див., наприклад: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 43 (друга пагін.)].

[10] Сковорода має на думці слова Христа: **гл҃ю бо ва́мъ, ꙗ҆́кw а҆гг҃ли и҆́хъ на нб҃сѣ́хъ вы҆нѡ́ ви́дѧтъ лицѐ о҆ц҃а́ моегѡ҆̀ нб҃нагw** (Євангелія від св. Матвія 18: 10).

[11] Сковорода має на думці чудо уздоровлення сліпого, коли Христос **сотворѝ бре́нїѥ ѿ плюновє́нїѧ, и҆ пома́за о҆́чи бре́нїемъ слѣпо́мꙋ, и҆ рече́ є҆мꙋ́: и҆дѝ, ѹ҆мы́йсѧ въ кѹпѣ́ли сїлша́мстѣ, є҆́же сказа́ется по́сланъ. И҆́де ѹ҆́бо и҆ ѹ҆мы́сѧ, и҆ прїи́де ви́дѧ** (Євангелія від св. Івана 9: 6–7). Про "купель Силоамскую" ідеться також у молитовних текстах [див., наприклад: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 208 (друга пагін.)].

[12] Пор. з образом екзистенційної мандрівки в Івана Величковського: "Свѣт сей – то широким морем и пространим, / земля – заточенієм всѣм з рая вигнаним, / А небо єсть Отчизна, але ко небесним / двором трудно летѣти з тяжарем тѣлесним" [*Величковський І.* Твори. – Київ, 1972. – С. 54].

[13] Магніт – популярний емблематичний образ, який символізував, зокрема, душу, сповнену божественної любові [див.: *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 112–113]. Він є, наприклад, у збірці «Symbola et emblemata» (182-ий малюнок з підписом: "Самопроизвольная сила. Мы охотно притягиваемся. Volentes trahimur" [Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 46–47]). Як писав Феофан Прокопович, "магніт відомий тими двома дивними здатностями, що притягує до себе залізо і що повертається до полюсів світу. Ці властивості не були відомі античним, бо ні Арістотель, ні Діоскорид, ні Пліній, ні Теофраст, ні Лукрецій, ні жоден інший стародавній грецький чи римський філософ не згадували нічого подібного про магніт" [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 497].

[14] Сковорода часто вживає слово *мір* у тому значенні, якого надала йому християнська аскетична література. Наприклад, Ісаак Сириянин писав: "…світом я називаю пристрасті" [*Исаак Сириянин*. Размышления / Пер. С. Аверинцева // Византия и Русь. – Москва, 1989. – С. 131; див. про це: *Лосский Вл.* Очерк мистического богословия Восточной Церкви // Мистическое богословие. – Киев, 1991. – С. 226]. Схоже значення слова *мір* подає і словник Памви Беринди ("Мір: свѣт или сей свѣт, або тот свѣт. Метафорически: злыи люде…" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 119]), і деякі інші джерела, наприклад, книга «Алфа і Омега»: "…злоба обрѣтаєтся во мнозѣ 'мир' глаголема" [Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 329; пор.: *Кизаревич Ф.* Передмова до Акафіста 1625 р. // *Тітов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 129; *Прокопович Ѳ.* Духовный регламент. – Москва, 1776. – С. 52].

[15] Сковорода має на думці слова: **На́ше бо житїѥ на нб҃сѣ́хъ є́сть, ѿнꙋ́дже и҆ спси́тєлѧ жде́мъ, г҃да (на́шего) і҆и҃са хр҃та҆̀** (Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 20).

[16] В українській літературі XVII–XVIII ст. образ *крил*, найперше орлиних, мав цілу низку сакральних конотацій. *Крила* могли символізувати тут Старий та Новий Заповіт [див.: *Транквіліон-Ставровецький К.* Зерцало богословіи. – Унів, 1692. – Арк. 76], персонажів священної історії, зокрема Іллю та Єноха [див.: *Галятовський І.* Ключ разумѣнія. – Київ, 1659. – Арк. 189 (зв.)], прип'яті до хресного дерева руки Спасителя [див.: *Радивиловський А.*

Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 504 (зв.)], материнство та пренепорочне дівство Богородиці [див.: *Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 551], необхідні для спасіння віру й добрі вчинки [див.: *Баранович Л.* Трубы словес проповѣдных. – Київ, 1674. – Арк. 321], безмовність та богомислення [див.: *Карпович Л.* Казанье на Преображеніе Господа Бога и Спаса нашего Іисуса Христа // *Левшун Л. В.* Леонтий Карпович. Жизнь и творчество. – Минск, 2001. – С. 138 (додатки)] тощо.

[17] Цей образ засновується на уявленні, згідно з яким орел злітає високо в небо й там "обновляется жегом солнцем" [*Беринда П.* Лексікон словенороссій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 150].

[18] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 11.

[19] Парафраза Книги пророка Ісаї 66: 14. Пор.: **ко́сти ва́ша ꙗ҆́кω трава̀ прозя́бнѹ́тъ**.

[20] Сковорода, для якого притаманний, як казав Дмитро Чижевський, "аскетичний гедонізм" [див.: *Čyževśkyj D.* Skovoroda-Studien: I. Skovoroda und Angelus Silesius // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1930. – Bd. VII. – S. 24], а "веселіє серця" є синонімом справжнього життя [див.: *Oljančyn D.* Hryhorij Skoworoda (1722–1794): Der ukrainische Philosoph des XVIII. Jahrhunderts und seine geistig-kulturelle Umwelt. – Berlin; Königsberg, 1928. – S. 107; *Anqyal A.* Die slawische Barockwelt. – Leipzig, 1961. – S. 304–305], – повсякчас змагався з "демоном печалі", тобто тікав од екзистенційної порожнечі.

[21] Ці рядки Сковороди композиційно й образно перегукуються з народними замовляннями. Пор.: "…іди проч, та йди на ліси, на очерети, та на луги, та на пущі…" [Сборник малорусских заклинаний / Составил П. Ефименко. – Москва, 1874. – С. 8]. Стилістика церковних заклинань дещо інакша. Пор.: "…отиди в землю безводную, пустую, недѣланную, на ней же человѣк не обитает…"; "отиди от созданія сего в пустая и безводная мѣста, идеже ниже человѣк, ниже звѣрь обитает…" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 347 (третя пагін.), 378 (третя пагін.)].

[22] Книга пророка Ісаї 8: 8–9. З Великого Повечір'я на Різдво Христове: "С нами Бог, разумѣйте, языцы, и покаряйтеся: яко с нами Бог".

[23] Парафраза Другого послання св. ап. Павла до коринтян 1: 21–22. Пор.: **И҆́звѣствы́й же на́съ съ ва́ми во хр҃та̀ и҆ пома́завый на́съ, бг҃ъ, и҆́же и҆ запечатлѣ́ на́съ, и҆ дадѐ ѡ҆́бразѹ́ѥ́нїе дх҃а въ сердца̀ на҆́ша**.

[24] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до галатів 4: 6. Пор.: **посла̀ бг҃ъ дх҃а сн҃а своегѡ̀ въ сердца̀ ва́ша**.

[25] Фразу **ꙗ҆́кω съ на́ми бг҃ъ** узято з Книги пророка Ісаї 8: 10.

[26] Див.: Книга пророка Даниїла 2: 34–45.

[27] Див.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 3: 2–4. *Даниїлів камінь* та *неопалима купина* символізують тут Христа, тобто є месійними прообразами. Як писав, наприклад, Стефан Яворський, "образы оныя далечайшыя, якоже камень пустынный, или манна, или купина… и прочая, бяху не тако образы, якоже прообразованія, или предображенія, Христова…" [*Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 151; пор.: Різдвяна драма // *Рєзанов В.* Драма українська. Старовинний театр український. – Київ, 1927. – Вип. 4: Шкільні дійства різдвяного циклу. – С. 180]. Їх було заведено трактувати також у марійній стратегії. Пор. церковні піснеспіви: "Образ честнаго Рождества твоєго распаляємая купина" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 886].

[28] У четвертому томі рукописного зібрання Михайла Ковалинського зберігся зроблений ним-таки список цієї пісні. Тут вона має назву «Cantus nativit[a]tis Christi» («Пісня Різдву Христовому»).

[29] Євангелія від св. Луки 2: 7.

[30] Фразу **нéбо небесѣ́** взято з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 10: 14. Пор. також: "Небеса небес не довлѣют тебѣ…" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 45 (третя пагін.)].

[31] Парафраза Євангелії від св. Луки 10: 23. Пор.: **блаже́ни о҃чи ви́дящіи, ꙗ҆́же ви́дите**.

[32] Можливо, Сковорода має на думці слова молитви: "…и доспѣти в мужа совершенна, в мѣру возраста исполненія и разума Христова…" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 991].

[33] Апокаліпсис 12: 15.

[34] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 15. Пор.: **то́й твою́ блюстѝ бу́детъ главу́**. Щоб зрозуміти сенс цього виразу, варто пригадати, що в «Требникові» є слова: "пріидите вѣрніи, древу поклонимся, имже сподобихомся невидимых врагов сокрушити главы" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 21 (друга пагін.)], – які мають за джерело Книгу Псалмів 73 (74): 14 (**ты́ сокруши́лъ є҆сѝ главу́ зми́еву**) і набули поширення в духовній ліриці, наприклад, у молитовній поезії Климентія Зиновіїва: "дондеже имам главы врагов своих стерти" [*Климентій Зіновіїв.* Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 35].

[35] Парафраза Книги пророка Ісаї 22: 16. Пор.: **Слы́ши, нб҃о, и҆ внуши́, земле́**.

[36] Див.: Книга Ісуса Навина 3: 15–17. Пор. з молитвою «Троице пресущественная»: "Іордан возвратися воспят, видѣв огнь Божества тѣлеснѣ низходящ и входящ вонь. Іордан возвратися воспят, видя Духа Святаго в видѣніи голубинѣ сходяща и лѣтающа на тебѣ. Іордан возвратися воспят, зря невидимаго видѣна бывша, создателя воплощенна, Владыку в рабіи зрацѣ. Іордан возвратися воспят, и горы взыграшася, Бога во плоти видяще…" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 45 (друга пагін.)].

[37] Ідеться про Івана Предтечу (Хрестителя) – сина священика Захарії та Єлизавети, останнього старозаповітного пророка, двоюрідного брата Христа.

[38] Цей образ узято з молитовних текстів. Пор., наприклад: "Днесь бо благодать Пресвятаго Духа в видѣніи голубинѣ на воды пріиде" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 44 (друга пагін.)]. Він є одним із найпопулярніших "преестественных", тобто надприродних, образів-знаків. Як писав, скажімо, Стефан Яворський, "голубь на Іорданѣ явлшійся бысть образ и знаменіе присущаго невидимо Святаго Духа" [*Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 433].

[39] Пор.: "На крестъ пригвождаем, Христе Боже, яко человѣк, человѣческое єстество обожил єси и начало злобнаго умертвил єси змія…" [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 25 (зв.)].

[40] Євангелія від св. Матвія 28: 16.

[41] Це – алегоричне тлумачення притчі про сіяча (Євангелія від св. Луки 8: 5–15). Крім того, Сковорода, очевидно, має на думці слова з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 36–38: **Безу́мне, ты́ є́же се́еши, не ѡ҆живе́тъ, а҆́ще не у҆́мретъ: и҆ є́же се́еши, не тѣ́ло бу́дущее се́еши, но голо́ зе́рно, а҆́ще случи́тсѧ, пшени́цы и҆́ли и҆но́гѡ ѿ҆ про́чихъ: бг҃ъ же дае́тъ є҆мꙋ́ тѣ́ло, ꙗ҆́коже восхо́тѣтъ, и҆ коемꙋ́ждо се́мени свое́ тѣ́ло**, – що їх Оріген (Про першооснови, II, X, 3) коментував таким чином: "Так само й наші тіла, слід думати, наче зерно, падають у землю. Але в них укладена сила, та сила, яка містить тілесну субстанцію; саме ця сила, котра завжди зберігається в тілесній субстанції, за Божим словом, воздвигне із землі, обновить і відновить тіла, хоч вони й померли, згинули й розпались…" [*Ориген.* О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 170]. А загалом, сковородинський образ *зернятка* походить з емблематики. Принаймні сам філософ називав його емблемою, вказуючи на

те, що цей образ споконвіку означав мислення або думку. Крім того, покликаючись на емблематику, Сковорода називав *зерням* серце, ба навіть Бога. Цей образ часто зринає у творах філософа також тоді, коли мова заходить про метафізичні засновки його науки, зокрема про схованість невидимої натури, про "обоження" творива, містичне "переображення" людини тощо. Так само важливим цей символ є для Сковороди і в ділянці гносеології та герменевтики.

[42] Сковорода розробляє тут поширений в українській бароковій літературі мотив "співрозп'яття". Пор., наприклад, із віршами Івана Максимовича: "Иже Христу плоть свою со страстми распяша, / Коль красен вѣнец от рук Вышняго пріяша. / Христе Боже, и мою распни противную / Сію плоть, да не вижду грѣху повинную" [*Максимович І.* Царскій путь креста Господня. – Чернігів, 1709. – Арк. 125 (зв.)]. Цей мотив знаходимо також у творах Кирила Ставровецького [див.: *Транквіліон-Ставровецький К.* Євангеліє учителное. – Рахманів, 1619. – Арк. 51, 201 (зв.)], Мелетія Смотрицького [див.: *Smotryc'kyj M.* Θρῆνος, to iest Lament iedyney ś. Powszechney Apostolskiey Wschodniey Cerkwie z obiaśnieniem dogmat wiary. – Wilno, 1610. – K. 18 (v.)], Петра Могили [див.: *Могила П.* Крест Христа Спасителя и кождого человѣка // *Тітов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 275, 284; *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 934], Лазаря Барановича [див.: *Баранович Л.* Трубы словес проповѣдных. – Київ, 1674. – Арк. 117 (зв.)], Антонія Радивиловського [див.: *Радивиловський А.* Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 460–460 (зв.)], Дмитра Туптала [див.: *Туптало Д.* Книга житій святых. – Київ, 1689. – Арк. 80 (зв.)], Паїсія Величковського [див.: *Величковський П.* Листи // Житие и писания молдавского старца Паисия Величковского. – Москва, 1892. – С. 224, 240], Івана Леванди [див.: *Леванда І.* Слова и рѣчи. – Санкт-Петербург, 1821. – Ч. 1. – С. 150–151] та інших авторів.

[43] "Новим (другим) Адамом" називають Христа. Див., наприклад, у книзі «Алфа і Омега»: "…Новый Адам Христос есть…" [Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 610 (зв.); пор.: *Сакович К.* Трактат про душу // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 482; *Винницький І.* Катихисіс, албо Наука христіанскія. – Унів, 1685. – Арк. 17; *Туптало Д.* Поученіе о четвероконечном крестѣ // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 3. – С. 469].

[44] Алюзія на епізод відвідин св. ап. Павлом афінського ареопагу (див.: Дії св. апостолів 17: 21). Цей епізод старі українські письменники часом використовували для змалювання марнотного способу життя. Наприклад, Стефан Яворський у своєму полемічному трактаті «Камень вѣры» писав: "Тако древле в Аѳинѣх нѣцыи от епікур Павлу святому Воскресеніе Христово благовѣствующему ругахуся… И якоже оніи аѳинейстіи епікуры ни во чтоже упражняхуся, развѣ глаголати что, или слышати новоє, тако и вам, подражателєм тѣх, вся новая угодна бываєт" [*Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 111].

[45] Парафраза Книги пророка Захарії 2: 6. Пор.: **Ѡ, ѡ, бѣжи́те ѿ земли́ сѣ́верныѧ.**

[46] Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 14.

[47] Книга пророка Ісаї 25: 10.

[48] Цей рядок нагадує церковні піснеспіви. Пор.: "Обыйде нас послѣдняя бездна, нѣсть избавляяй" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 882].

[49] У бароковій картині світу *страх* відіграє дуже важливу роль. На ту пору навіть єство людини часом окреслювали як "просякнуте страхом твориво". Пор.: "твар, смрада и ужаса исполненна" [*Максимович І.* Молитва Отче наш. – Чернігів, 1709. – Арк. 8 (зв.)–9].

[50] Стародавні греки вважали *оленя* посвяченим Аполлонові та улюбленою твариною Геркулеса. У християнській традиції *олень* став символом Христа й праведної душі [див.: *Сумцов Н.* Культурные переживания. Олень в произведениях народной словесности и искусства // Киевская старина. – 1889. – Т. XXIV. – Янв. – С. 68–70], а також людини, яка розмірковує над Святим Письмом (див.: *Августин*. Сповідь, 11. II. 3). *Олень* – один із найулюбленіших образів Сковороди. Навіть свої листи він запечатував печаткою, на якій був зображений олень. Поет протиставляв його *павичеві* – яскраво бароковому уособленню "марного світу" – та *верблюдові*. Образ душі-*оленя* походить із Книги Псалмів: "Як лине той олень до водних потоків, так лине до Тебе, о Боже, душа моя" (Книга Псалмів 41 (42): 2). Так само старим є й уявлення про те, що олень пожирає змій (див., наприклад: *Пліній Старший*. Природознавча історія, IX, 53, 115). Обидва ці мотиви поєднувались у середньовічних бестіаріях, які були здавна відомі в Україні [див., наприклад: Слово и сказание о зверях и птицах // Памятники литературы Древней Руси. XIII век. – Москва, 1981. – С. 477]. Образ *оленя* був поширений також у ренесансно-бароковій емблематичній літературі. Популярність цього образу за часів Сковороди засвідчує й те, що він став об'єктом пародіювання. Наприклад, у пародії 1779 р. на дяків-"пиворізів" сказано таке: "О елене быстротекущіе на источники трубнія! О онагри в жажду пянства своего неутолимія!" [*Петров Н. И.* Правило увѣщателное піяницам… // Україна. – 1907. – Т. I. – Март. – С. 385].

[51] Див.: Євангелія від св. Луки 23: 33–34; Євангелія від св. Івана 19: 18. Пор.: "Сый врач, Христе, исцѣли страсти сердца моєго" [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 17 (зв.)]; "…на врача Господа начах уповати" [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 184]; "…Христос єст лѣкарь добрый и хитрый, што без ніякых лѣкув и зѣля, коли єму єст воля, может исцѣляти" [Няговские поучения. Факсимильное воспроизведение текста по изданию А. Л. Петрова с вводной статьей Ласло Дэже / Под редакцией и с предисловием Андраша Золтана. – Ньиредьхаза, 2006. – С. 58].

[52] Ідеться про Івана Богослова (пом. між 98–117 рр.) – апостола з 12-и, євангеліста, улюбленого учня Христа, автора Євангелії, трьох послань та пророцької книги «Апокаліпсис».

[53] Книга Псалмів 142 (143): 10.

[54] День Святої Трійці, кондак по 6-ій пісні, глас 8-ий. Пор.: "Егда снизшед языки слія".

[55] Переробка ірмосу 7-ої пісні канону утрені П'ятдесятниці. Насправді ці слова звучать так: "Согласная возшумѣ органская пѣснь, почитати златосотворенный бездушный истукан". Тим часом Сковорода двічі (в діалогах «Разглагол о древнем міръ» та «Потоп зміин») стверджував, що тут доречніше було б співати: "Разгласная возшумѣ…".

[56] За часів Сковороди *циркуль* символізував справедливість та передбачливість. Наприклад, у збірці «Емвлемы и сумволы избранные» («Symbola et emblemata»), з якої Сковорода скопіював цілу низку малюнків, *циркуль* потрактовано так: "Цыркул – знак справедливости, предусмотрѣнія, прозорливости" [Емвлемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. LV; пор.: *Picinellus Ph.* Mundus symbolicus. – Coloniae Agrippinae, 1729. – T. 2. – P. 167–168].

[57] Старі латинські приказки: "Quot capita, tot mentes" чи "Quot homines, tot scientiae" [див.: Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 301] (їхні українські відповідники: "Кожда голова свій розум має" [*Франко*, № 6272]; "Скільки голів, стільки й умів" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 319]), – привертали пильну увагу філософів і богословів XVII–XVIII ст. Наприклад,

Феофан Прокопович у своєму курсі натурфілософії, читаному студентам Києво-Могилянської академії, говорячи про винятковість людини в ланцюгові творива, зазначав таке: "Людина… не обділена нічим, бо, як пише Горацій (Розмови, кн. I, сатира 1): 'Скільки тисяч голів, стільки існує й професій' та Персій у сатирі 5: 'Тисяча видів людей і речей, навик же – різноманітний, кожен бажає для себе свого й не єдиним бажанням живеться'" [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 185–186; пор.: *Конiський Г.* Моральна філософія, або Етика // *Конiський Г.* Філософські твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 408]. Мотив "людських разнопутій" мав значне поширення і в тогочасній українській поезії. Варто пригадати хоча б вірші Лазаря Барановича ("Ieden to, drugi co innego umie, / Nie wszystko w iednym złożono rozumie" [*Baranowicz Ł.* Lutnia Apollinowa. – Kiiów, 1671. – S. 114]) або Івана Максимовича ("Тысящ людских лиц разно всѣх упражненіе, / Кождо своих ищет, всѣх разно хотеніе" [*Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 86]). Зрештою, тема простоти істини та складності (розмаїтості) заблудів у європейській традиції належить до числа "вічних". "Адже злагода з природою – це порядок та визначеність, бо й сама природа є порядком і впорядкованістю. Тим часом невпорядкованість, – наче той пісок, про який казав Піндар, 'перевершує числення', отже, відступи від природи не мають ні межі, ні числа; виказати істину про предмет можна тільки одним способом, а збрехати про той самий предмет можна як завгодно. Ритми в гармонії пов'язані певною закономірністю, а недоладності, яких припускається людина в грі на лірі, в пісні, в танці, не надаються до жодного обрахунку" (*Плутарх*. Застільні бесіди. Кн. 8. IX, 732e) [*Плутарх.* Застольные беседы. – Ленинград, 1990. – С. 157]. "Ніщо матеріальне й тілесне, – писав також Оріген (Про молитву, 22), – не має в собі єдності й простоти: матеріальні й тілесні предмети, за допомогою яких ми засвоюємо єдність та простоту, насправді є роздрібленими, роз'єднаними й розділеними на багато частин, які не мають між собою жодної єдності. Простим і нескладним є тільки все добре, тим часом зло – многоликое; проста й нескладна істина, многолика тільки брехня…" [О молитве и Увещание к мученичеству. Творения учителя Церкви Оригена / Пер. с примеч. Н. Корсунского. Изд. 2-е. – Санкт-Петербург, 1897. – С. 73].

[58] Натяк на дуже популярну фольклорну оповідку: "Стрижено! – Кошено!" [див.: Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Составители: Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – Ленинград, 1979. – С. 289 (1365B)], – яка навіть правила за сюжет лубочних малюнків. Наприклад, Євген Гребінка у своїх «Полтавских вечерах» описує одну картину, на якій була "представлена река светло-голубого цвета, за рекой виден сенный покос на зеленом лугу; на берегу реки, на первом плане, стоит казак, оборотясь к реке. Он отчаянно раскрыл свой усатый рот, из которого вылетают слова: 'Скошено!' По волнам реки, как рыбки, плавают слова: 'Стрижено! Стрижено!' И между ними из глубины воды торчит кисть чьей-то руки с пальцами, сложенными вроде ножниц. Под картиною написана целая легенда в стихах, объясняющих картину" [*Гребенка Е.* Полтавские вечера // *Гребінка Є.* Твори: У 3 т. – Київ, 1981. – Т. 3. – С. 365]. Тим часом Матвій Номис подав про цей сюжет таку довідку: "У Чернігові сливуть, що ніби це у р. *Стрижані* було і що ніби од того і мення її пішло" [*Номис*, № 2656; тут і далі зібрані Матвієм Номисом приказки та прислів'я цитуємо за виданням: Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О. В. Марковича та інших / Уклав М. Номис. – Київ, 1993, – зазначаючи в дужках тільки їхній порядковий номер].

[59] Пор.: "Треба, як п'ятого колеса"; "Приходиться, як п'яте колесо до воза" [*Номис*, № 9811]; "То міні п'яте колесо в возі"; "Потрібний, як п'яте колесо в возі" [*Франко*,

№ 15230, 21082]; “Пятое колесо в телеге” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 455, 634].

[60] У четвертому томі рукописного зібрання Михайла Ковалинського збереглася чернетка-автограф цієї пісні:

Всякому Городу нрав и права,
Всяка имѣет свой ум голова,
Всякому сердцу своя ест любов,
Всякому горлу свой вкус есть каков,
А мнѣ одна толкѡ в свѣтѣ Дума,
А мнѣ одно толкѡ не йдет с ума…
Тот не престаннѡ стягает грунта,
Сей со всѣх націй заводит скота,
‹Ты перестроюеш в› Домы строиш на новїй Манѣр,
Он все в процентах, пожалуй, повѣр.
А мнѣ… etc.
‹Сват›Петр для чинов угли панскїи трет,
Федка-купец при аршинѣ все лжет, ‹А мнѣ… ›
Крутит на свой тон приказнїй права,
С диспут студенту трещит голова.
А мнѣ… etc.
Тот на картинах малюет собак,
Тѣх шумит дом ѡт гостей, как кабак,
Сих безпокоит Венерін Амур,
Всякому Голову мучит свой дур.
‹А мнѣ… etc.›
А мнѣ одна толькѡ в свѣтѣ дума,
Как бы умерти мнѣ не без ума.
Смерте страшна! Замашная косо!
Ты не щадиш ‹и царских› ничїих волосов,
Ты не глядиш, гдѣ Мужик, а гдѣ цар,
Всѣ ѣси так, как весною пожар.
Кто на ея плюет острую сталь?
Тот, в ково совѣсть, как чистой Хрусталь.

Побіч основного тексту тут є ще й такі рядки:

Тот панигірік сплѣтает со лжей,
Лѣкар в подряд ставит мертвих людей,
Сей образы жирових чтет Тузов,
Стіопка ‹так как бы родился› бѣжит, как на сватбу, в позов.

За епіграф до цієї чернетки взято слова “Solum curo feliciter mori” (“Дбаю тільки про те, щоб щасливо померти”). Отож, псальма «Всякому городу нрав и права» – це варіація на стару християнську тему “мистецтво добре помирати” (“ars bene moriendi”). Зрештою, ця тема не була чужою й грецьким та римським класикам. Досить пригадати хоч би «Моральні листи до Луцілія» (LXI, 2) Сенеки: “Перед старістю я дбав про те, щоб добре

жити, у старості, – щоб добре померти" [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 200].

Існує також ціла низка переробок 10-ої пісні. Як писав Андрій Ковалівський, ця пісня "мала первісно філософічний характер і перетворилася у соціальну" [*Ковалівський А.* З історії української критики. – Харків, 1926. – С. 154]. У сатиричному ключі її подавали Іван Котляревський [див.: *Котляревський І.* Наталка Полтавка // *Котляревський І.* Повне зібрання творів. – Київ, 1969. – С. 257–258], Євген Гребінка [див.: *Гребенка Е.* Полтавские вечера // *Гребінка Є.* Твори: У 3 т. – Київ, 1981. – Т. 3. – С. 354], Григорій Квітка-Основ'яненко [див.: *Дашкевич Н. П.* Отзыв о сочинении г. Петрова «Очерки истории украинской литературы XIX столетия» // Отчет о двадцать девятом присуждении наград графа Уварова. Приложение к LIX-му тому Записок Императорской Академии наук. – № 1. – Санкт-Петербург, 1888. – С. 94–95]. Народнопісенні варіанти 10-ої пісні вже з XX ст. див.: *Данковська Р.* Про пам'ятки, речі на Слобожанщині, що зв'язані з ім'ям Сковороди // Бюлетень Музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 1926–1927. – № 2–3. – С. 15–16.

[61] Книга Ісуса, сина Сирахового 14: 21.

[62] Це – сковородинська версія старовинних приказок: "Що город, то норов"; "Що голова, то розум"; "Що чоловѣк, то обычай" [*Климентій Зіновіїв.* Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 257: пор.: *Номис*, № 7940, 7945, 7948, 7949; *Франко*, № 6410; Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 202; Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 628], – якими досить часто користувалися українські письменники XVII–XVIII ст., зокрема Петро Могила [див.: (*Mohyła P.*) Λίθος, abo Kamień z procy prawdy Cerkwie świętey prawosławney Ruskiey // Архив Юго-Западной России. – Киев, 1893. – Ч. I. – Т. IX. – С. 31], Лазар Баранович [див.: *Baranowicz Ł.* Nowa miara starey wiary. – Nowogrod-Siewierski, 1676. – S. 233], Дмитро Туптало [див.: *Туптало Д.* Книга житій святых. – Київ, 1700. – Арк. 585], Іван Максимович [див.: *Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 86] та інші. Про генезу виразу "Всякому городу нрав и права" див.: *Мишанич О.* Григорій Сковорода і усна народна творчість. – Київ, 1976. – С. 80–82.

[63] Венера (лат. *Venus*) – донька Зевса й океаніди Діони, римська богиня краси, любові та шлюбу; втілення жіночої звабливості; часом її тлумачили навіть як богиню "мнимостей и роскошей всѣх" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 357]. Застереження щодо "Венери" – не рідкість в українській літературі доби бароко: досить пригадати низку поезій Лазаря Барановича на взір «Venus na niebie przestrzega ciebie» («Венера в небі застеріга тéбе») чи відповідний розділ «Богомыслія» Івана Максимовича [див.: *Максимович І.* Богомысліє. – Чернігів, 1710. – Арк. 281–286 (зв.)]. За часів Сковороди якийсь слобожанський поет склав був і такого жартівливого двовірша: "Кай в миѳологіи искусен без примѣра, / Понеже испытал, что Бахус, что Венера" [*Халанский М.* Экскурсы в область древних рукописей и старопечатных изданий // Сборник Харьковского историко-филологического общества. Т. 16: Труды Харьковской комиссии по устройству XIII археологического съезда в г. Екатеринославе / Под. ред. Е. К. Редина. – Харьков, 1905. – С. 757].

[64] Амур, чи Купідон (лат. *Amor*, *Cupido*), – божество кохання в римській міфології. За часів бароко про нього інколи говорили як про наймогутнішого серед поганських богів. Дмитро Туптало, приміром, переповідав таку історію: "Собрашася нѣкогда в єдин сонм вси боги єллинстіи на позор, хотяще каждо явити силу свою… Дій, или Зевес, пріиде с

молнією… Аполло пріиде с луком и стрѣлами… Ираклій пріиде с копієм во знаменіє крѣпости своєя, Арей с мечем пріиде во знаменіє храбрости своєя… По сих всѣх вниде к ним нѣкій юноша, нарицаємый Купідон…, покровенныя и завязанныя очи платом имѣяй, той, став посредѣ их, внезапу пріемши дерзновеніє, на всѣх устремися, аще и слѣп, и отят вся знаменія сил их…" [*Туптало Д.* Поученіе на усѣкновеніє честныя главы святаго Іоанна Предтечи // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5-и ч. – Москва, 1842. – Ч. 3. – С. 193]. На тогочасних емблематичних малюнках Амура (Купідона) зображували "прекрасным нагим младенцем или отроком, или юношею с крыльями лазореваго, пурпуроваго и золотаго цвѣтов, с луком и колчаном со стрѣлами. Иногда держащим перст на устах" [Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. XXVIII].

[65] Рівність усіх станів перед смертю – одна з версій так званого "ванітативного" мотиву (від лат.: "vanitas vanitatum omnia vanitas" – Книга Екклезіястова 1: 2; у слов'янському перекладі: **суєтꙋ̀ суєтствїй, всѧ́чєскаѧ суєтꙋ̀**; у перекладі Івана Огієнка: "наймарніша марнота, – марнота усе!"). Про рівність усіх станів перед смертю писало чимало старих українських авторів, наприклад, Кирило Ставровецький [див.: *Транквіліон-Ставровецький К.* Перло многоцѣнноє. – Могилів, 1699. – Арк. 149 (зв.)], Антоній Радивиловський [див.: *Радивиловський А.* Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 156 (зв.)], Климентій Зиновіїв [див.: *Климентій Зіновіїв.* Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 36–37], архімандрит Онуфрій [див.: Барокова поезія Слобожанщини / Упорядкування, передмова, примітки та коментарі Леоніда Ушкалова. – Харків, 2002. – С. 56] та інші. Є й багато приказок на цю тему. Пор.: "Mors nescit legem, tollit cum paupere regem" ("Смерть не перебирає, злидаря й царя забирає") [*Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л.* Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 210]; "Пани і жебраки по смерти однакі" [*Франко*, № 19501]; "Смерть не розбирає чина, а бере селянина і дворянина" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 561] тощо.

[66] Пор. з народними приказками: "То чоловік, як кришталь"; "Чистий, як кришталь" [*Франко*, № 15799, 15800]. Можна пригадати також схожі рядки сербського поета, вихованця Києво-Могилянської академії Йована Раїча з його «Канта о воспоминанију смерти»: "Никто јеја гроз избјежит, / зане всјем нам смерт предлежит; / совјест чистја, / правда свјатаја, / не бојит сја, / она једина / јест невредима / от стрел јеја" [*Лесковац М.* Антологија старе српске поезије. – Нови Сад; Београд, 1964. – С. 50–51; див. про це: *Пелешенко Ю.* Григорій Сковорода і сербська література XVIII ст. (спроба типологічного порівняння) // Пам'яті Григорія Сковороди / За ред. проф. Л. В. Ушкалова. – Харків, 1998. – С. 114–115].

[67] Книга Псалмів 41 (42): 8. Ця тема з Псалтиря привертала пильну увагу старих українських поетів. Наприклад, Іван Максимович писав у своєму «Алфавиті»: "Бездна бездну взывает, ты, мой Боже, бездна / Милосердія щедрот, аз же грѣхов бездна" [*Максимович І.* Алфавит собранный, риѳмами сложенный. – Чернігів, 1705. – Арк. 134].

[68] Книга Псалмів 1: 2.

[69] Євангелія від св. Івана 4: 10.

[70] Мабуть, це коментар Сковороди до слів св. ап. Івана.

[71] Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 41 (42): 8. Пор.: **Бе́здна бе́здну призыва́етъ**.

[72] Євангелія від св. Матвія 5: 3.

[73] Книга Ісуса, сина Сирахового 38: 24.

[74] Книга Псалмів 45 (46): 11.

[75] Море – один з найпопулярніших образів у літературі українського бароко. Наші письменники XVII–XVIII ст. часто говорили про *море* світу та про "солоне *море*" дочасного людського життя, про "глибоке *море*" Бога й Пресвятої Трійці, *море* Богородиці, *море* сліз, гріхів, пристрастей, вічних райських насолод та "вогняне *море* геєнське", *море* Божої хвали, серця, совісті, книжної праці, смерті, сумнівів тощо [докладніше див.: *Ушкалов Л.* Світ українського бароко: філологічні етюди. – Харків, 1994. – С. 65–66]. Цей образ не раз зринає й у творах Сковороди. За його допомогою філософ змальовував, наприклад, "три світи" (макрокосмос, мікрокосмос та світ символів). Однак найчастіше Сковорода говорить про небезпечне й зрадливе *море* світу.

[76] Зберігся ранній автограф цієї пісні:

Ах поля, поля зелены,
Поля, цвѣтмы распещренны!
Ах долины, яры!
Круглы могилы, бугры!
Ах вы, вод потоки чисты!
Ах вы, берега трависты!
Ах вашы волоса,
вы, кудрявіи лѣса!
Жаворонок меж полямы,
Соловейко меж садамы;
Тот, виспр летя, свирчит,
А сей на голлях лящит.
А когда взойшла Денница,
Свистит в той час всяка птица.
Музікою воздух
разтворенній шумит вкруг.
Толкω солнце виникает,
Пастух овцы вигоняет.
И на свою свирѣль
видает дрожливо трель.
Пропадайте, думы трудны!
Города премноголюдны!
А я с хлѣба куском
умру на мѣстѣ таком.

За епіграф до цього автографа взято слова з «Георгік» Вергілія: "O fortunatos nimium bona si sua norint agricolas". Щоправда, Сковорода трохи змінив порядок слів. Пор.: "O fortunatos nimium, si sua bona norint, / Agricolas!" (*Вергілій*. Георгіки, 458–459). У перекладі Миколи Зерова: "Найщасливіше було б, коли б щастя свого пильнували, / Просте життя хліборобів!" [*Зеров М.* Твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 203].

[77] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 6: 17.

[78] Парафраза Пісні над піснями 7: 11. Пор.: **Прїидѣ, бра́тє мо́й, и̑ вꙁы́демъ на селѡ̀, водвори́мсѧ въ се́лѣхъ.**

[79] Пісня над піснями 8: 5.

[80] Такі "аркадські" образки з'являються в українській літературі досить рано. Варто пригадати бодай «Євхаристеріон» Софронія Почаського: "Свѣтлый промень солнечный

всѣх увеселяєт, / Ґды на землю бляск ясный з Олімпу спущаєт, / Теды стада в широких полях дознавают / Обфитнои радости и утѣху мают, / А пастушок убогій под листєм буковым / Простых пѣсній складает в тѣню здоровым, / Аркадскіи быдлята надставляют уха, / Ґды спѣвает, он зась дмет, поки станет духа" [*Почаський С.* Εὐχαριστήριον, албо Вдячность ясне превелебнѣйшому в Христѣ єго милости господину отцу кир Петру Могилѣ // *Тітов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 302]. Неабиякого поширення вони набули на зламі XVIII–XIX ст., зокрема під впливом філософії Сковороди [див.: *Русов А.* Какова роль "Возного" в «Наталке-Полтавке»? // Киевская старина. – 1904. – Т. LXXXIV. – Янв. – С. 46].

[81] Книга пророка Аввакума 2: 1.

(1) Ідеться про другий подвиг Геракла (гр. *Ἡρακλῆς*) – знищення стоголової Лернейської гідри. Образ Геракла стає популярним в українській літературі від початку XVII ст. [див., наприклад: *Копистенський З.* Друга передмова до «Бесід св. Івана Златоуста на 14 послань св. ап. Павла» // *Тітов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 57]. У європейській бароковій літературі Геракл, який перемагає гідру, символізував Христа [див.: *Nowicka-Jeżowa A.* Jan Andrzej Morsztyn i Giambattista Marino. Dialog poetów europejskiego baroku. – Warszawa, 2000. – S. 220–221]. Старі українські письменники так само залюбки порівнювали Христа з Гераклом (Геркулесом) [див., наприклад: *Галятовський І.* Ключ разумѣнія. – Київ, 1659. – Арк. 85; *Галятовський І.* Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 452; *Радивиловський А.* Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 452].

(2) Іолай (гр. *Ἰόλᾱος*) – супутник та візник Геракла.

(3) У грецькій міфології *сирени* – це морські чудовиська, напівжінки-напівптахи, що мешкали на острові десь між Італією та Сицилією. Словник Памви Беринди пояснює слово "сірены" так: "див морскій, до пояса стан панянскій, а далѣй рибѣй" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 454]. Сирени зваблювали мореплавців на погибель своїми чарівними голосами. *Сирени* – надзвичайно поширений бароковий образ світових зваб. Досить пригадати панегірик Стефана Яворського «Pelnia nieubywaiącey chwały», де один з розділів має назву «Ulysses inter syrenes…» [див.: *Jaworski S.* Pelnia nieubywaiącey chwały. – Kiiów, 1691. – K. 24–25], або яскравий пасус у «Театроні» Івана Максимовича: "…тѣм поучает Сократ: похоти плотскія, аки сирены морскія, должно преходить на образ Улисса, вложивши он в ушеса своя воск, безбѣдно преиде по водах их пѣнія" [*Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 115]. Крім того, *сирени* – популярний емблематичний образ. Див., наприклад, 577-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Сирена морская» (підпис: "Сверху красна, снизу безобразна") [Емвлемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 146–147].

(4) Ідеться про сім смертних гріхів: "1. Чревообъяденіє. 2. Студодѣяніе. 3. Сребролюбіє. 4. Гнѣв. 5. Унынієе. 6. Тщеславіє. 7. Гордость" [*Могила П.* Собраніє краткія науки о артикулєх вѣры. – Почаїв, 1783. – Арк. 57]. Можуть бути й інакші їхні реєстри. Наприклад, персонажами містерії Йоасафа Горленка «Брань…» виступають Гордость, Лакомство, Блуд, Зависть, Обжирство, Гнѣв, Лѣность [див.: *Горленко И.* Брань честних седми добродѣтелей з седми грѣхами смертними… // Святитель Иоасаф Горленко, епископ Белгородский и Обоянский (1705–1754). Материалы для биографии, собранные и изданные кн. Н. Д. Жеваховым. – Киев, 1907. – Ч. II: Святитель Иоасаф и его сочинения. –

С. 183–212]. Так само в Інокентія Винницького: “Пыха, лакомство, нечистота, заздрость, обжирство, гнѣв, лѣнивство” [*Винницький І.* Катихисіс, албо Наука христіанскія. – Унів, 1685. – Арк. 67 (зв.)].

(5) Неточна цитата з Книги Псалмів 13 (14): 1. Пор.: **ѡмерзи́шасѧ въ начина́нїихъ.**

(6) Життя як морська мандрівка – один із найпоширеніших образів української барокової літератури. Пор., наприклад: “Та між тими нерозумними, що ведуть кораблі до загибелі, є також обізнані зі справою, які плинуть у безмежному океані бурхливого життя: ось Одіссей і Орфей, яких не ввели в оману сирени своїм згубним співом, які не втратили розум від чарів Цірцеї, які проїхали безпечно між Сціллою і Харібдою розбурханих пристрастей і досягли порту щастя” [*Довгалевський М.* Поетика (Сад поетичний). – Київ, 1973. – С. 383; див. також: *Kalnofoyski A.* Τερατούργημα. – Kiiów, 1638. – S. 214; *Baranowicz Ł.* Lutnia Apollinowa. – Kiiów, 1671. – S. 25; *Jaworski S.* Pelnia nieubywaiącey chwały. – Kiiów, 1691. – K. 24; *Радивиловський А.* Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 105, 106 (зв.), 161 (зв.)–171 (зв.), 222; *Туптало Д.* Руно орошенное. – Чернігів, 1680. – Арк. 94–95; *Максимович І.* Царскій путь креста Господня. – Чернігів, 1709. – Арк. 149–152, 171–175 (зв.); Съмя слова Божія. – Почаїв, 1772. – С. 260, 361].

(7) Книга Псалмів 123 (124): 7.

(8) Книга Псалмів 22 (23): 2.

(9) Ідеться про звернені до св. ап. Петра Христові слова: “І кажу Я тобі, що ти скеля, і на скелі оцій побудую Я Церкву Свою” (Євангелія від св. Матвія 16: 18), – що їх знаний іспанський бароковий письменник Бальтасар Граціан називав “святою дотепністю” (“delicadeza sacra”) [див.: *Грасиан Б.* Остроумие, или Искусство изощренного ума // Испанская эстетика: Ренессанс. Барокко. Просвещение / Пер. с испан.; сост., вступит. статья А. *Л.* Штейна; коммент. А. *Л.* Штейна и Н. В. Брагинской. – Москва, 1977. – С. 368], тобто “концептом”. У поетичному переказі Івана Максимовича цей євангельський епізод постає таким: “И привед Петра Андрей пред Господнє лице, / На него же возрѣвши Христос рече сице: / Ты Сімон сын Іоннин будеш нареченный / Кіфа, си єст Петр или, камень освященный. / Хощу в основаніе тя употребити, / Церкви моє во первый столп тя положити…” [*Максимович І.* Алфавит собранный, риѳмами сложенный. – Чернігів, 1705. – Арк. 88 (зв.)].

(10) Архікифа – найбільша скеля.

(11) Слово *архібаріона* складається з трьох частин: “архі”, “бар”, “Іона” – і в перекладі означає: “найстарший син [Ноєвої] голубки”.

(12) Неточна цитата з Книги пророка Авакума 2: 1. Пор.: **На стра́жи мое́й ста́нъ, и̑ възы́дъ на ка́мень.**

(13) Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 57: 20. Пор.: **Непра́веднїи же возволну́ютсѧ и̑ почи́ти не возмо́гутъ.**

(14) Книга Псалмів 5: 10.

(15) Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 7. Пор.: **И̑ сотворѝ бг̃ъ тве́рдь, и̑ разлу́чи бг̃ъ межд҃ъ водо́ю, и̑́же бѣ̀ подъ тве́рдїю, и̑ межд҃ъ водо́ю, и̑́же бѣ̀ надъ тве́рдїю.**

(16) Євангелія від св. Івана 7: 38.

(17) Книга Псалмів 44 (45): 2.

(18) Книга Псалмів 22 (23): 1.

(19) Книга Псалмів 22 (23): 2.

(20) Парафраза Книги Притч Соломонових 16: 32. Пор.: **Лу́чше мужъ долотерпѣли́въ па́че крѣпкагѡ, (и̑ мужъ ра́зумъ и̑мѣ́й па́че земледѣ́лца вели́кагѡ:) у҃держава́й же гнѣ́въ па́че взе́млющагѡ гра́дъ.**

(21) Апокаліпсис 5: 10.

[82] Цей образ Сковорода взяв із церковних піснеспівів. Пор.: "водна звѣра во утробѣ" (ірмос 6-ої пісні п'ятничного канону на утрені).

[83] Спрямований угору погляд, на думку старих українських філософів та богословів, засвідчував, що "людина більше належить небу" [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 309]. Недаром і саме "имя человѣку *антропуса*" тлумачиться як "горѣ зря" [Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 603].

[84] Послання св. ап. Павла до євреїв 4: 4.

[85] Книга Псалмів 94 (95): 11; Послання св. ап. Павла до євреїв 4: 5.

[86] "Кривавий піт" – євангельський образ, пов'язаний з мотивом Гетсиманії. Пор.: "Він молився. І піт Його став, немов каплі крови, що спливали на землю…" (Євангелія від св. Луки 22: 44). Цей образ характерний і для церковної (пор.: "…на оный кравый пот Панскій" [*Винницький І.* Катихисіс, албо Наука христіанскія. – Унів, 1685. – Арк. 96 (зв.)]), і для фольклорної традиції (пор.: "Працюєш, працюєш – до кривавого поту"; "Старається, що піт кривавий його обливає" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 14, 275]).

[87] Давидовим сином тут названо Христа. Пор.: **помѝлꙋй нꙑ, (їйсе) сн҃є дв҃довъ** (Євангелія від св. Матвія 9: 27).

[88] Євангелія від св. Івана 11: 1–44.

[89] Перша книга Мойсеєва: Буття 9: 13.

[90] Старовинний вислів: "Після дощу завжди гарна погода" (чи, за Сенекою: "після негоди випогоджується" [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 476]; пор.: "Post nubila Phoebus (sol)"; "Blandi post nubilla soles"; "Nube solet pulsa esse candidus dies" [*Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л.* Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 267]) – був досить популярний і в нашій бароковій літературі. Наприклад, в Івана Максимовича він звучить так: "Тако по дождѣ всегда бывает ведрота, / По облаках свѣтлѣйша небесна высота. / По волненіях своих море зрит тишину, / Земля наводненная благодать єдину / В плодах имѣет, скоро в цвѣты прозябает, / Во всем преизобилна от росы бывает. / Съющіи слезами пожнут радостію / По горести исполнят себе сладостію" [*Максимович І.* Осм блаженства євангелскія. – Чернігів, 1709. – Арк. 87 (зв.)]. А трохи раніше Хома Євлевич у своєму «Лабіринті» писав: "Після бурі чекайте гарної погоди" [*Євлевич Х.* Лабіринт, або Заплутана дорога… / Пер. В. Крекотень // Українська література XVI–XVIII ст. та інші слов'янські літератури. – Київ, 1984. – С. 279]. Є також народна приказка: "По дощи погода" [*Франко*, № 10801, 20700].

[91] Метафора "море (океан) світу" була надзвичайно поширена в бароковій літературі. Див., наприклад: "Образ міра сего показуют нам географы и козмографы, но наилучшій образ міра сего, от Бога написанный, єсть море. В морской водѣ, аки в зерцалѣ, наилучше мір сей увидѣти можно. Как много єсть перемѣн на мори, толико в мірѣ сем. Якоже на мори во время волненія возносятся волны и низпадают, восходят до небес и нисходят до бездн, глаголет Псаломник, тако в мірском волненіи не єдин Капернаум возвышается до небес и даже до ада нисходит" [*Туптало Д.* Слово в недѣлю вторую по всѣх святых // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 5. – С. 70].

[92] Веселка – знак заповіту поміж Богом та його творивом: "Я веселку Свою дав у хмарі, і стане вона за знака заповіту між Мною та між землею" (Перша книга Мойсеєва: Буття 9: 13). Як писав, наприклад, Феофілакт Лопатинський, веселка ("радога") після потопу "нача

бысть знаменіем примиренія Божія с человѣки" [*Лопатинський Ѳ*. Обличеніе неправды расколническія. – Москва, 1745. – Арк. 56 (зв.)]. У зв'язку з цим, до речі, виникало питання: "чи була веселка перед потопом і яким чином вона стала не більш як знаком майбутнього потопу. Адже вона дається Богом як знак його спілки з людьми, тому що більше не хотів губити людський рід водами" [*Прокопович Ф*. Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф*. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 455].

[93] Алегоричне тлумачення сюжету про Ноєву голубку (Перша книга Мойсеєва: Буття 8: 8–12). Можливо, Сковорода мав на думці також емблематичний образ під назвою «Голуб, летящій с масличною вѣтвою в ковчег Ноєв» (підпис: "Добрая надежда. Послѣ дождя бывает хорошая погода. Ne te quaesiveris extra") [Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 94–95].

[94] Слова з недільного канону утрені, глас 6-ий, ірмос 6-ої пісні.

(22) "Небесне сяйво" (гр.).

[95] Алегоричне тлумачення старозаповітної історії виходу синів Ізраїлевих з Єгипту (Друга книга Мойсеєва: Вихід 14: 19–30). Можливо, тут є й алюзія на молитовні тексти. Пор., наприклад: "Поим Господеви, Ізраиля древле от работы видимаго фараона преславно избавившему…, нас же от лести мысленнаго фараона, на конец вѣков, своєю честною кровію спасшему…" [*Могила П*. Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 279]; "…мысленнаго фараона потописте явѣ" [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 23 (зв.)]. У всякому разі, цей епізод українські барокові письменники часто трактували в алегоричній стратегії. Досить пригадати, наприклад, Іоаникія Галятовського ("Там перейшли жиды през море Червоноє и потопили в морю непріятелей своих єгиптянов, а тут мы переходимо през воду крещеніа, и в той водѣ топимо грѣхи, которыи суть непріятелями нашими" [*Галятовський І*. Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 224]) чи Дмитра Туптала ("Зри умом, человѣче, на Божія Сына, / како в чистой си крови стоит по колѣна. / Рцѣ со умиленіем: увы, Божій Слове, / за грѣх мой дражайшая кров твоя исплове, / За мя, неблагодарна, горе, увы, горе, / розлися, крове пречиста, аки Чермно море. / Погрузивый во мори фараона роги, / потопи в своєй крови наша грѣхи многи" [*Туптало Д*. Стихи на Страсти Господни // Українська поезія. Середина XVII ст. / Упор. В. І. Крекотень, М. М. Сулима. – Київ, 1992. – С. 314; пор.: *Туптало Д*. Книга житій святых. – Київ, 1700. – Арк. 1 (зв.)]).

[96] Соборне послання св. ап. Якова 4: 6; Перше соборне послання св. ап. Петра 5: 5. Є також народні приказки: "Гордым Бог противится, а смиренным дает благодать" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 728]; "Гордому Бог сі противит" [*Франко*, № 6696].

[97] Олександр Потебня гадав, що тут Сковорода контамінує мотиви старовинних українських пісень про ремеза та «Ой не стій, вербо, над водою» [див.: *Потебня А. А*. Объяснение малорусских и сродных народных песен. – Варшава, 1883. – С. 237].

[98] У цих рядках вчувається гораціанський мотив: "Живи непомітно", – що втілився, зокрема, у третій строфі оди II, 10 («До Ліцінія Мурени»), яку Іван Максимович переклав колись так: "Безпрестанно высоко древо колѣбается, / Вѣтром, тяжцѣ высокій столп низлагается, / На высочайши горы молніи падают, / В нощи, во дни на всяк час зѣлнѣ сокрушают" [*Максимович І*. Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 83].

[99] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 12. Пор.: **нѣ́сть на́ша бра́нь къ кро́ви й пло́ти**.

[100] Книга Псалмів 90 (91): 13.

[101] Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 17.
[102] В українській шкільній традиції "нудьгу" було заведено окреслювати як "гонитву за відсутнім добром" [*Калиновский С.* Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 260].
[103] Пор.: "Кождий має свого моля, що його гризе" [*Номис*, № 1996]; "Гризе го як міль" [*Франко*, № 7322].
[104] Пор.: "Ѣсть, як ржа желѣзо" [*Климентій Зіновіїв.* Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 257]; "І зелізо ржа з'їдає" [*Франко*, № 13233]; "Іржа їсть залізо, а горе – серце"; "Іржа залізо їсть, а печаль серце"; "Їсть, як іржа залізо" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 37, 186, 746]; "Ест, как ржа железо" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 627].
[105] Пор.: "Гине, як риба за водою"; "Ми з тобою, як риба з водою" [*Франко*, № 21890, 21898]; "З'єднався, як риба з водою"; "Я б жив з тобою, як риба з водою"; "Живуть між собою, як риба з водою" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 157, 621, 643].
[106] Цей образ походить з Євангелії від св. Матвія (10: 34) й «Апокаліпсису» Івана Богослова (19: 13–15). Уже Оріген писав: "Оскільки 'Боже Слово живе та діяльне, гостріше від усякого меча обосічного, – проходить воно аж до поділу душі й духа, суглобів та мозків, і спосібне судити думки та наміри серця' (Євр. 4: 12), то воно пропонує нашій душі як переможну нагороду той 'мир Божий, що вищий від усякого розуму' (Фил. 4: 7), що його залишив Христос своїм апостолам (Ів. 14: 27). Меч же кинув Він між образом земного й небесного (між образом Адама й образом Христа), тобто між людиною нижчою в нас та вищою (1 Кор. 15: 47–49), аби вже в цьому житті Йому оволодіти нашим небесним чоловіком, а перегодом, якщо ми не заслужимо того, щоб бути віддаленими (від Нього), зробити нас небесними цілком" [О молитве и Увещание к мученичеству. Творения учителя Церкви Оригена / Пер. с примеч. Н. Корсунского. Изд. 2-е. – Санкт-Петербург, 1897. – С. 208]. Образ "небесного (духовного) меча" був добре знаний в українській бароковій літературі. Скажімо, Лазар Баранович, пояснюючи назву своєї збірки казань «Меч духовный», писав таке: "Сей меч духовный, Глагол Божій, исходящ из уст Христовых [ідеться про славетний образ «Апокаліпсису» Івана Богослова: 'А Йому на ім'я: Слово Боже. А війська небесні, зодягнені в білий та чистий вісон, їхали вслід за Ним на білих конях. А з Його уст виходив гострий меч, щоб ним бити народи' (Апокаліпсис 19: 13–15)], не убивает, но живит. 'Не о хлѣбѣ бо єдином жив будет человѣк, но о всяком Глаголѣ, исходящем из уст Божіих', – як же сам Господь рече. Воюющая Церков данным себѣ Глаголом Божіим паче неже хлѣбом укрѣпляется на врагы своя, сего ради убо и аз меч сей духовный, Глагол Божій, исходящ из уст Божіих, на помощь Церкви воюющей подаю" [*Баранович Л.* Меч духовный. – Київ, 1666. – С. 1–2 (передмова)]. Симеон Полоцький так відгукнувся на цю книгу Барановича: "Житіе наше брань ся именует – / Всяк борец меча на брань потребует: / На брань духовну се єсть мечь духовный / Словесной твари, не железный, словный. / Уста Христовы острый испустиша / Мечь древле, сей мечь уста устроиша / Лазаря честна, єму же от Бога / Да пребудет помощь на врага премнога. / За мечь победу вѣчну да имѣет, / Подвигом єго тризна ти довлѣет" [*Полоцький С.* На книгу, именуемую «Мечь духовный», епіграма 2 // *Полоцкий С.* Вирши. –Минск, 1990. – С. 288–289]. Пор. також образ "духовного меча" в Кирила Ставровецького [див.: *Транквіліон-*

Ставровецький К. Євангеліє учителноє. – Рахманів, 1619. – Арк. 3 (передмова до читача, б. п.)], Петра Могили [див.: *Могила П.* Передмова до «Учительної Євангелії» 1637 року // *Тітов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 324], Стефана Яворського [див.: *Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 493] та інших.

[107] Прикінцеві слова Сковорода бере зі старовинної приказки: "З димом і з чадом з нашої хати" [*Климентій Зіновіїв.* Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 226].

[108] Каврай – село біля Переяслава; з 1753-го по 1959 р. Сковорода був тут домашнім учителем у Степана Томари.

[109] Сигор (Цоар) – місто, в яке ввійшов праведник Лот після того, як залишив Содом (див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 19: 22–23). Етимологічне значення цієї назви – "малий, дрібний". Інша назва – Валак [див.: Феофила к Автолику книга вторая // Ранние отцы Церкви: Антология. – Брюссель, 1988. – С. 493]. Назва цього міста зазвичай зринала в ході міркувань про шлях праведника. Пор.: "Так же вѣровав и Лот, та лише єго вывюв (Бог) из погыбели, и жону, и двѣ дѣвкы, так потум за прузбу єго помиловав один варыш Сигор" [Няговские поучения. Факсимильное воспроизведение текста по изданию А. Л. Петрова с вводной статьей Ласло Дэже / Под редакцией и с предисловием Андраша Золтана. – Ньиредьхаза, 2006. – С. 107].

[110] Книга Псалмів 47 (48): 2.

[111] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 7: 24. Пор.: **оуподо́блю є҆гѡ̀ мѫ́жѹ мѫ́дрѹ, и҆́же созда̀ хра́минѹ свою̀ на ка́мєни.**

[112] Книга Псалмів 23 (24): 3.

[113] Цей мотив, очевидно, навіяний 225-м малюнком з амстердамської збірки «Symbola et emblemata», що має назву «Держава». На ньому зображена перекинута земна куля з хрестом. Під малюнком підпис: "Безумный на неѣ твердо покладается. Stultus fidit" [Емвлемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 58–59].

[114] Парафраза Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: **и҆́ полєщѫ̀, и҆́ почі́ю.**

[115] Ось що писав про цей камінь Феофан Прокопович: "Адамант названий так, оскільки не піддається дії ні заліза, ні вогню, дуже твердий, прозорий, ніби вода, має величезну силу і протистоїть отруті" [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 500].

[116] Пісня над піснями 1: 6.

[117] Тема *щастя* була неабияк популярною за часів Сковороди. При цьому *щастя* на ту пору незрідка ототожнювали з "фортуною", тобто з дарунком примхливої долі, а власне, з "такою пригодою чоловікові, якої той не в змозі був передбачати" [*Козельский Я.* Философические предложения // Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII в. – Москва, 1952. – Т. 1. – С. 484; пор.: *Максимович І.* Алфавит собранный, риѳмами сложенный. – Чернігів, 1705. – Арк. 119]. Тим часом для Сковороди, так само, як, приміром, для Георгія Кониського [див.: *Кониський Г.* Моральна філософія, або Етика // *Кониський Г.* Філософські твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 388], "щастіє" – це causa finalis усіх людських помислів, почуттів та дій (зазначмо, що протиставлення "фортуни", тобто слави, багатства, насолоди тощо, та "щастя" – причетності до духовних скарбів – було ще в грецьких класиків, наприклад, в Арістотеля [Політика, 1323в25–30]). Наділяючи щастя примітними рисами орігенівського апокатастазису, Сковорода перетворює його на свого роду есхатологічний принцип.

[118] У приспіві цієї пісні вчуваються рядки з гратуляційних віршів Феофана Прокоповича до імператриці Анни Іоанівни: "Ты наш ясный свѣт, / Ты наш красный цвѣт, / Ты

красота, / Ты доброта" [див.: *Čyževśkyj D.* Literarische Lesefrüchte. Ein Zitat aus Prokopovyč bei Skovoroda // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1934. – Bd. XI. – S. 22].

[119] Від гр. *κρίνον* – 'лілея'. Памва Беринда тлумачив слово *крін* як "лелѣа, або цвѣт" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 426]. Біла лілея – емблематичний образ. Див., наприклад, 80-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», який має підпис: "Всегда имѣет свою силу. Inclyta virtus" [Емвлемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 20–21].

[120] Харрань – месопотамське місто, згадуване в Старому Заповіті.

[121] Гергесенські поля – земля довкола палестинського міста Гергеси, яку називали також Гадаринською землею.

[122] У четвертому томі рукописного зібрання Ковалинського (ф. 86, № 24, арк. 94) зберігся ранній автограф цієї пісні під назвою «Помни послѣдняя…»:

Распростри вдаль взор твой и разумны лучы,
И конец послѣдній поминай.
Всѣх твоих дѣл в кую мѣть стрѣла улучит,
Наблюдая всѣх желаній край,
На коих вещах основал ты дом?
Если Камень, то дом соблюдет.
Если ж на пѣску твоих стать Хором,
ѡт лица земли вѣтр разметет.

Всяка плоть песок есть и мірска вся слава,
И его вся омерзѣет сласть.
Возлюби узкой путь, бѣгай обща нрава;
Будь твоя Господь с Давідом часть,
Если нужно есть вернутся в Сіон,
То зачем тебѣ в Мір снисхождать?
Путь опасен есть во Іерихон,
Живи в градѣ, иже всѣх нас Мать.

Если ж опустился ты в сію дорогу,
Бог скорѣе путь да преградит,
Ибо знаеш, что снишовши в бездну многу,
То ум в безднѣ зол наш не радит.
ѡ ты, иже все дух тойжде еси
И число твоих не скуднет лѣт,
Ты, разбойничы в нас духы смѣси!
Твоя буря да сокрушит сѣть!

[123] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 7: 39. Пор.: **помина́й послѣдняя твоя́, и́ во вѣ́ки не согрѣши́ши**.

[124] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 14: 12. Пор.: **Є́сть пу́ть, иже мни́тся человѣ́кωмъ пра́въ бы́ти, послѣдняя же є́гѡ прихо́дятъ во дно̀ а́да**.

(23) Неточна цитата з Плачу Єремії 3: 24. Пор.: **Ча́сть моя́ гд҃ь, рече́ ду́ша моя́**.

(24) Книга Псалмів 72 (73): 26.

(25) Ієрихон – стародавнє палестинське місто.

(26) "Яка найбільша кара для грішників? Сам гріх" (лат.). Михайло Ковалинський свідчив, що під кінець життя Сковорода якось сказав: "Величайшее наказаніе за зло есть здѣлать зло…". Ця думка сягає своїм корінням стародавньої філософії. Наприклад, Сенека писав у «Моральних листах до Луцілія» (LXXXVII, 25; XCVIII, 14): "…найбільша покара за злочини – в них самих"; "…перша й найбільша кара для злочинця – чинити зло…"; "…покара за злочин – у самому злочині" [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 340, 432]. Так само міркував і Северин Боецій у своїй «Розраді від філософії» (IV. P4): "Хай це видасться неймовірним, але лихі люди неминуче будуть найнещасливішими тоді, коли їм удасться довершити злочин, аніж коли не зможуть здійснити свого задуму. Адже, якщо пориватися думкою до чогось злого – це нещастя для людини, то ще більше нещастя – мати змогу вчинити те зло; сам лихий намір, без учинку, – то мов невизрілий плід. Кожен, як бачиш, перебуває зі своїм нещастям, але потрійно нещасливим є той, хто замишляє лихе, хто може його заподіяти й хто, врешті, таки його заподіює" [*Боецій С*. Розрада від філософії / Пер. з лат. А. Содомори; передм. В. Кондзьолки. – Київ, 2002. – С. 109]. Зрештою, Плутарх, указуючи на Гесіода як на джерело цієї думки (Роботи і дні, 265–266), у трактаті «Чому божество зволікає з воздаянням» («De sera numinis vindicta» – Сковорода переклав цей трактат, але текст перекладу не знайдено) пояснював: "…зло, породжуючи разом із собою муку й терзання, несе в собі покарання, і не після злочину, а разом з ним. Коли злочинців ведуть на страту, кожен із них несе свій хрест, – так і злодіяння щоразу готує саме собі знаряддя кари: воно саме – кат свого жалюгідного життя, озброєний соромом, клопотами, безліччю тривог, дикими пристрастями й безугавним хвилюванням" [*Плутарх*. Исида и Осирис. – Киев, 1996. – С. 141–142]. За часів Сковороди така настанова була поширена в моральній теології, зокрема й українській. Тогочасні богослови, окреслюючи єство гріха, спиралися найперше на Августина, Дунса Скота й Тому Аквінського [див.: *Derdziuk A., OFMCap*. Grzech w XVIII wieku. Nurty w polskiej teologii moralnej. – Lublin, 1996. – S. 109–117]. А, наприклад, Августин (Сповідь, 1. XII. 19) казав: "…кожен не доведений до ладу дух стає карою для самого себе" [*Святий Августин*. Сповідь / Пер. з латини Ю. Мушака. Вид. 3. – Київ, 1999. – С. 14]. Зазначмо, що українські богослови так само розглядали гріх як "найбільше нещастя", а розмірковуючи про те, "чи може бути зло як таке бажаним", покликалися на Августина [див.: *Калиновский С*. Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 68, 69, 90].

(27) Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 56.

(28) Книга Псалмів 18 (19): 13.

(29) Неточна цитата з Книги Псалмів 1: 1. Пор.: **Блаже́нъ мужъ, и́же не и́де на совѣ́тъ нечести́выхъ, и́ на пу́ти грѣ́шныхъ не ста́.**

(30) Книга Псалмів 118 (119): 18.

125 "Ліва" ("широка") та "права" ("вузька") дороги людського життя, тобто шляхи грішників та праведників, – усталений образ в українському бароковому письменстві, зокрема у творах Кирила Ставровецького [див.: *Транквіліон-Ставровецький К*. Євангеліє учителное. – Рахманів, 1619. – Арк. 35, 112 (зв.), 207 (зв.), 331–331 (зв.)], Мелетія Смотрицького [див.: *Smotryc'kyj M*. Θρῆνος, to iest Lament iedyney ś. Powszechney Apostolskiey Wschodniey Cerkwie z obiaśnieniem dogmat wiary. – Wilno, 1610. – K. 1 (передмова до читача)], Афанасія Кальнофойського [див.: *Kalnofoyski A*. Τερατούργημα. – Kiiów, 1638. – S. 3], Сильвестра Косова [див.: *Kossow S*. Πατερικον, abo Żywoty ss. oycow pieczarskich. –

Kiiów, 1635. – S. 72], Іоаникія Галятовського [див.: *Галятовський І.* Казаня приданыи до книги «Ключ разумѣнія» названои. – Київ, 1660. – Арк. 34–34 (зв.)], Симеона Полоцького [див.: *Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 26 (зв.), 183, 391, 393, 480 (зв.)], Лазаря Барановича [див.: *Baranowicz Ł.* Lutnia Apollinowa. – Kiiów, 1671. – S. 16], Дмитра Туптала [див.: *Туптало Д.* Книга житій святых. – Київ, 1689. – Арк. 183 (зв.), 283], Стефана Яворського [див.: *Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 190, 913], Івана Леванди [див.: *Леванда І.* Слова и рѣчи. – Санкт-Петербург, 1821. – Ч. 1. – С. 140] та інших.

[126] Ідеться про "горній Єрусалим". Пор., наприклад, з думкою Леонтія Карповича: "О мѣсто презацноє. О мѣсто преславноє, лѣпший єст дєнь єдин мешканя твоєго, аниж тысяча лѣт по том непевном и бурливом мору жекглованя. О граде великого Царя, Іерусалиме небесный, который єстес маткою всѣх нас! О, отчизна наша милая и пожаданая! О доме утѣхи! О мѣсце непрерваного покоя! О гнѣздо трвалых роскошей! О кгрунте правдивоє свободы! О скарбе неотменноє щастливости!" [*Карпович Л.* Казаньє на Преображеніе Господа Бога и Спаса нашего Іисуса Христа // *Левшун Л. В.* Леонтий Карпович. Жизнь и творчество. – Минск, 2001. – С. 180 (додатки)].

[127] Книга Псалмів 77 (78): 33.

[128] Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 16.

[129] Книга Псалмів 45 (46): 11.

[130] Ці слова Сковороди, поза сумнівом, звернені найперше до самого себе, адже поет гостро відчував проминальність часу. Якось, прокинувшись до схід сонця, він болісно розмірковував: "Я ще й тепер не вмію користуватися часом, ба навіть той час, який є тепер у моєму розпорядженні, витрачаю на дрібниці або, що ще гірше, – на смуток, або, що найгірше, – на гріхи".

[131] Перша літера в цьому слові написана не зовсім чітко. У попередніх виданнях тут стоїть *чѣм*, але в автографах Сковороди це слово завжди має форму *чем*.

[132] "Одного філософа запитали: що є найкоштовніше? Відповідь була: час" (лат.). Схоже твердження Діоген Лаерцій (V, 40) приписує Теофрастові (бл. 372 – бл. 287 рр. до н. е.), котрий не раз казав, що "найдорожча витрата – це час" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 217].

[133] Квінт Горацій Флакк (*Quintus Horatius Flaccus*) (65–8 рр. до н. е.) – великий римський поет, улюбленець Сковороди. Зокрема, Сковорода переклав оди Горація «До Ліцінія Мурени» (II, 10) та «До Помпея Гросфа» (II, 16) («Пѣснь 24-я»; «Oda Horatiana [libri II, XVI] de animi tranquillitate»). У діалозі «Бесѣда 1-я» зринають слова Горація: "Porticibus, non judiciis utere vuldi", – які Сковорода перекладає приказкою: "По мосту-мосточку с народом ходи, а по разуму его себе не веди". Перегодом, у присвяті діалогу «Silenus Alcibiadis», Сковорода наведе слова Горація: "Nec dulcia differ in annum…" ("Не відкладай насолоди на рік…"). Філософ згадує Горація також у листах до Михайла Ковалинського та Федора Жебокрицького, наслідує його в деяких своїх поезіях. Так, незавершена латиномовна поезія «Щасливий, хто уникає справ…» є наслідуванням другої еподи Горація, а псальма «Всякому городу нрав и права» – наслідуванням оди I, 1 («До Мецената»). Горацій приваблював Сковороду не лише як блискучий майстер поетичного мистецтва, але також як співець "золотої мірноти" (aurea mediocritas) та епікурейського спокою. Недаром у діалозі «Silenus Alcibiadis» наш філософ наводить грайливе окреслення, яке дав сам собі Горацій: "…з череди Епікура / Я поросятко гладке" (Послання, I, 4, 15–16). Слід сказати, що старі українські письменники часто зверталися до поезії Горація. Наприклад, до Сковороди його перекладали Афанасій Кальнофойський [див.: *Kalnofoyski A.* Τερατούργημα. – Kiiów, 1638. – S. 12 (передмова, б. п.)], Лазар

Баранович [див.: *Baranowicz Ł.* Nowa miara starey wiary. – Nowogrod-Siewierski, 1676. – S. 252], Іван Максимович [див.: *Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 83, 88], Михайло Козачинський [див.: *Козачинський М.* Философіа Аристотелева. – Львів, 1745. – Арк. 2 (зв.)] та інші. Про особливості цього сковородинського переспіву оди Горація див.: *Чижевський Д.* До перекладів Сковороди // *Чижевський Д.* Український літературний барок / Підготовка тексту й мовна редакція Леоніда Ушкалова; вступна стаття Олекси Мишанича. – Харків, 2003. – С. 170–172.

[134] *Горацій*. Оди, II, 16, 1. У перекладі Андрія Содомори: "Миру просить той, кого вітер буйний…" [*Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 56].

[135] Поет говорить тут про "Христову бідність". Її єство він яскраво окреслив у своїй латиномовній поезії «Похвала бідності».

[136] *Горацій*. Оди, II, 16, 27–28. У перекладі Андрія Содомори: "…і так немає повного щастя" [*Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 56].

[137] Про жанр "відхідної пісні" ("апобатеріона") Сковорода в листі до Гервасія Якубовича від 22 серпня 1757 р. писав таке: "Апобатеріон походить від грецького слова ἀποβαίνειν, що означає 'відходити, від'їжджати'. У цій пісні тих, хто від'їжджає, проводжають побажаннями добра й різних благ". Пор.: Літературознавча енциклопедія / Автор-укладач Ю. І. Ковалів. – Київ, 2007. – Т. 1. – С. 82. За своєю загальною тональністю та образним ладом апобатеріон Сковороди нагадує ектенії «Чину благословенія в путь» [пор.: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 227–232 (друга пагін.)].

[138] Наприкінці літа 1758 р. приятель Сковороди намісник переяславського єпископа Гервасій Якубович на запрошення Йоасафа Миткевича, призначеного 26 квітня 1758 р. єпископом білгородським та обоянським, вирушив до Білгорода на посаду настоятеля тамтешнього Миколаївського монастиря та консисторського судді [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 150].

[139] Книга Псалмів 120 (121): 8.

[140] Книга Псалмів 120 (121): 3.

[141] Іван Козлович (1703–1758 рр.) – вихованець Києво-Могилянської академії, переяславський та бориспільський єпископ упродовж 1753–1757 рр. У 1738–1741 рр. викладав граматику, синтаксис та риторику в Києво-Могилянській академії, перегодом був префектом і ректором Московської слов'яно-греко-латинської академії [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 49–50].

[142] У списку вказана помилкова дата: *1750*. Насправді, Іван Козлович був висвячений на переяславського та бориспільського єпископа 7 березня 1753 р., а прибув до Переяслава наприкінці червня – на початку липня цього ж таки року [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 115].

[143] Євангелія від св. Матвія 5: 16.

[144] Пор.: "Сый врач, Христе, исцѣли страсти сердца моєго" [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 17 (зв.)].

[145] Фраза "источник благих" є в молитовних текстах. Пор., наприклад: "Благословен єси Господи Боже вседержителю, источниче благих…" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 65].

[146] Ця емблематична поезія присвячена темі боротьби зі *світом*, *плоттю* й *дияволом*, досить поширеній в українській бароковій літературі [див., наприклад: *Могила П.* Крест

Христа Спасителя и кождого человѣка // *Тітов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 284; *Радивиловський А.* Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 691; *Максимович І.* Осм блаженства євангелскія. – Чернігів, 1709. – Арк. 67 (зв.)–68; *Кроковський Й.* Акафіст святѣй великомученицѣ Варварѣ. – Чернігів, 1749. – Арк. 11 (зв.), 24 (зв.)]. В основу цього образу покладено славетне місце з «Апокаліпсису»: "І з'явилась на небі велика ознака: Жінка, зодягнена в сонце, а під ногами її місяць, а на голові її вінок із дванадцяти зір. І вона мала в утробі, і кричала від болю, та муки терпіла від породу" (Апокаліпсис 12: 1–2). Пор., зокрема, «Трени» Симеона Полоцького: "Аз єсмь дѣвица в солнце облеченна, / от Богослова иногда виденна. / Дванадесят звѣзд в моем вѣнцѣ бяху, / честную главу мою украшаху: / луна под ноги мои положися, / вселенная бо вся мнѣ подчинися" [*Полоцкий С.* Вирши. – Минск, 1990. – С. 318].

У четвертому томі рукописного зібрання Михайла Ковалинського збереглася чернетка-автограф цієї пісні:

In imaginem concipientis Mariae

Picta stat ecce vides Virgo ‹purissima› castissima, cujus
Pomum, anguis, mundus lunaque praessa pede.
Falsa venena voluptatis pomum illud adumbrata (tecta venena).
Ad quas, ut serpens, illicit ipsa caro.
Errorum vulgi male sueti mundus imago est,
At bona fluxa suo nomine luna notat.
‹Cures ut vincas hac quattor auspice Christo
Castus et ipse hoc Virgo eris ipse quoque›

Tuque tuo verbum capies in corpore Christi,
Si Virgo fueris, corpore castus in est.
Се видит Дѣва стоит, чиста ложеснамы
Яблоко, змій, ‹свѣт›, мір, луна под ея ногамы.
Чрез яблоко значится плотска сласть безчестна
К коим, как змій хитра, ‹плоть› страсть ‹тягнет› ведет и прелестна
‹Свѣт› мір ест образ меж людьми глупих вообще мнѣній,
Чрез луну розумѣй тѣнь благ скоропремѣнних.
Побѣди сія! Христос и в тебѣ вселится.
Будь чист, как Дѣва. Мудрость с сластмы не мѣстится.
Quattor haec vincas capies in corpore Christum.
Vivere in impula carne Sophia nequit.
Sancta Sophia inerit si tibi pura caro
In castis membris vera Sophia manet.
Vince haec, et Christi capies in corpore mentem
Vivere in impula carne Sophia nequit.

[147] Йоасаф Миткевич – білгородський та обоянський єпископ із 26 квітня 1758 р. по 28 жовтня 1763 р. (цього дня він помер у Троїцькому Охтирському монастирі) [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 150, 181]. Миткевич був вихованцем Києво-Могилянської академії. Багато зробив для розвитку Харківського

колегіуму, зокрема, збудував книгосховище, подарував колегіумові власну бібліотеку тощо [див.: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 95].

[148] Неточна цитата з Книги Псалмів 79 (80): 15–16. Пор.: **Бже́ сі́лъ, ѡбрати́сѧ у҃бо, и҆ при́зри съ нб҃сѣ̀ и҆ ви́ждь, и҆ посѣти҆̀ вїногра́дъ се́й: и҆ соверши҆̀ и҃, є҆го́же насади҆̀ десни́ца твоѧ̀.**

[149] Послання св. ап. Павла до галатів 5: 22.

[150] Козелець – місто на річці Остер, відоме від початку XVII ст. З 1649 р. було сотенним осередком Київського полку. У 1656 р. отримало магдебурзьке право. З 1708-го по 1781 р. тут перебувала полкова управа Київського полку. Тепер: районний центр Чернігівської області.

[151] Про роботу Сковороди в Харківському колегіумі див.: *Ніженець А. М.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970.

[152] "Любителем священної Біблії" Сковорода усвідомив себе, коли йому було тридцять років. Філософ виокремив Біблію в особливу онтологічну сферу ("символічний світ"), мавши на думці, що тільки цей текст є провідником людського серця на терени Святого Духа. Більше того, для Сковороди Біблія є справжнім "воплоченим Богом". Мистецтву тлумачення Святого Письма філософ присвятив трактати «Silenus Alcibiadis» та «Жена Лотова», а також діалог «Потоп зміин». Біблійна ноематика та гевристика Сковороди являють собою *всеосяжну алегорезу* тексту Біблії. Якщо українські богослови XVII–XVIII ст. зазвичай послуговувалися так званою *почвірною* методою тлумачення Святого Письма, тобто трактували його на чотирьох семантичних рівнях: *буквальному*, *моральному*, *алегоричному* й *анагогічному*, то Сковорода не визнає за буквальним та моральним сенсами Святого Письма жодної іншої рації, окрім *знакової* [див.: *Ушкалов Л.* Theologia exegetica // *Ушкалов Л.* Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. – Харків, 2001. – С. 109–137].

[153] Книга Ісуса, сина Сирахового 30: 23.

[154] Євангелія від св. Луки 9: 24; пор.: Євангелія від св. Матвія 10: 39; Євангелія від св. Марка 8: 35.

[155] Неточна цитата з Євангелії від св. Марка 8: 36. Пор.: **ка́ѳ бо по́льза человѣ́кѹ, а҆́ще при҆ѡбрѣ́щетъ ми́ръ вє́сь, и҆ ѡ҆тщети́тъ дꙋ́шѹ свою҆̀.** Див. також: Євангелія від св. Матвія 16: 26; Євангелія від св. Луки 9: 25.

(31) Версаль (франц. *Versailles*) – містечко неподалік Парижа (тепер – південно-західне передмістя французької столиці), де з 1682 р. до Великої французької революції була резиденція короля. Створений тут розкішний палацово-парковий ансамбль є яскравою пам'яткою французького класицизму.

[156] Як свідчить Діоген Лаерцій (II, 8), першим, хто стверджував, що "на місяці є міста, ба навіть гори й долини", був Анаксагор [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 105].

[157] Сковорода, що був, як в один голос стверджують коментатори, передовсім "філософом себепізнання" [див., зокрема: *Мірчук І.* Г. С. Сковорода. Замітки до історії української культури. – Прага, 1925. – С. 10; *Lo Gatto E.* L'idea filosofoco-religiosa russa da Skovorodà a Solovjòv // Bilychnis. Rivista di studi religiosi. – Romae, 1927. – P. 82; *Haase F.* Die kulturgeschichtliche Bedeutung des ukrainischen Philosophen Grigorij Skovoroda // Jahrbuch für Kultur und Geschichte der Slaven. – 1928. – Bd. IV. – Hft. 1. – S. 24; *Arsieniew N. von*. Bilder aus russischen Geistesleben: I. Die mystische Philosophie Skovorodas // Kyrios. Vierteljahresschrift für Kirchen- und Geistesgeschichte Osteuropas. – Königsberg; Berlin, 1936. – Bd. I. – Hft. 1. – S. 4; *Čyževśkyj D.* Skovoroda-Studien: IV. Skovoroda und Valentin

Weigel // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1935. – Bd. XII. – S. 324; *Winter E.* Byzanz und Rom im Kampf um die Ukraine (955–1939). – Leipzig, 1942. – S. 118; *Kultschytzkyj A. von.* Der universalistische Humanismus Komensky's und der personalistische Humanismus Skoworoda's // Kratochvil Jos. a spolpracovníci. Má vlast. VII. díl. – Stuttgart, 1974. – S. 38; *Erdmann-Pandžić E.* Bemerkungen zu Leben und Werk von H. S. Skovoroda // Zeitschrift für Slawistik. – 1990. – Bd. 35. – № 5. – S. 654], досить часто говорив про марність "зовнішнього знання".

[158] Сковорода називає Бога-творця "астрономом", "економом" (від гр. *οἰκονόμος* – 'домоправитель') чи "геометром" задля того, щоб окреслити премудрість Божого влаштування світу. Отже, людська *економія* є наслідуванням *економії* Божої, а людина є *економом* "того свѣта". Таку думку можна знайти і в інших старих українських богословів. "Предвѣчная мудрость Божая, – писав, наприклад, Петро Могила, – устроивши совершенно всю вселенную подсолнечную, в економію, албо завѣдованє, подала одному человѣку…" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 916].

[159] Аврелій Августин (*Decimus Aurelius Augustinus*) (354–430 рр.) – найвидатніший представник латинської патристики, чиї твори були в старій Україні дуже популярні [див.: *Ушкалов Л.* "Правду Августин співав" // *Ушкалов Л.* З історії української літератури XVII–XVIII століть. – Харків, 1999. – С. 59–72]. Дмитро Чижевський мав підстави стверджувати, що Августин належав до кола найулюбленіших авторів Сковороди [див.: *Tschižewskij D.* Skovoroda: Dichter, Denker, Mystiker. – München, 1974. – S. 24]. Наш філософ спирався на Августина в ході розгляду питання про матерію та форму, про пізнання як "анамнезис" (згідно з Августином, "душа принесла всі її зв'язки із собою; те, що ми вчимо, є не що інше, як спогади та приведене до свідомості"), про "серце", "обоження", безпочатковість світу в часі тощо. Покликаючись на Августина, він розв'язував також проблему "двох воль" (Божої та власної) у людині. До речі, Августинові уявлення про свободу волі на тлі світової філософської та богословської думки блискуче висвітлив перегодом далекий родич Сковороди Володимир Соловйов [див.: Философский словарь Владимира Соловйова. – Ростов-на-Дону, 1997. – С. 446–460].

[160] Див., наприклад, у «Сповіді» (7. XVI. 22): "І я шукав, що є нечестя, і переконався, що це не субстанція, а підступність волі, яка відвертається від досконалої субстанції – від Тебе, Боже мій, – до низьких речей, вона викидає з себе 'свої нутрощі' і тільки зовні надувається" [*Святий Августин*. Сповідь / Пер. з латини Ю. Мушака. Вид. 3. – Київ, 1999. – С. 120].

[161] Сковорода говорить тут про те, що розіп'ятість людської волі між "горнім" та "дольним" світами може бути переборена подвигом аскетичного змагання проти "волі змислів", тобто проти "власної волі" (*propria voluntas*) [див.: *Эрн В. Ф.* Григорий Саввич Сковорода. Жизнь и учение. – Москва, 1912. – С. 84–86]. Ідеться також про те, що вільна воля людини часто стає сваволею супроти Божого промислу. Як писав Антоній Радивиловський, "человѣк на сем свѣтѣ бѣжит прудким бѣгом не так до доброго, як до злого, не так до цноты, як до нецноты" [*Радивиловський А.* Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 130].

[162] Парафраза Епікурової сентенції (з його листа до Менекея): "Слава Богові, що потрібне зробив легким, а важке непотрібним", – яку передав Діоген Лаерцій (X, 130) [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 435].

(32) У списку помилково: "1743 г." Славетний трактат великого польського та німецького астронома й математика Миколая Коперника (пол. *Mikołaj Kopernik*, нім. *Nikolas Koppernigk*,

лат. *Nicolaus Copernicus*) (1473–1543 рр.) «De revolutionibus orbium coelestium» («Про обертання небесних сфер») був виданий незадовго до смерті автора заходами його учня Георга Йоахіма фон Лаухена (Ретіка) у Нюрнберзі. Геліоцентричну систему Коперника докладно розглядали в старих українських курсах натурфілософії. Наприклад, Феофан Прокопович присвятив їй спеціальний розділ, де подав, зокрема, і малюнок "Коперникових сфер" [див.: *Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 287–289].

(33) Гр. *σφαῖρα* – 'куля'.

(34) Ад (гр. *ἅδης*, або *Ἅιδης*) – у грецькій міфології царство мертвих.

(35) Фурія (лат. *Furia*) – якась одна з давньоримських богинь помсти, яких ототожнювали з грецькими ериніями. З міфології їх відомо три: Мегера, Тісіфона й Алекто [див.: Словник античної міфології. – Київ, 1989. – С. 103–104, 208–209]. В емблематичній традиції фурія символізувала мізантропа. Див., наприклад, 24-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Фурія, или человъконенавистник» та підписом: "Се есть зависть и ненависть. Invidia" [Емвлемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 6–7].

163 Думка про те, що єдиним джерелом гріха є власна воля людини, у гамартіології XVIII ст. була звичною [див.: *Derdziuk A., OFMCap*. Grzech w XVIII wieku. Nurty w polskiej teologii moralnej. – Lublin, 1996. – S. 118]. У сучасному богослів'ї вона може звучати так: "Наш вільний вибір… свідчить про недосконалість занепалої людської природи, про втрату Божої подоби. Затемнена гріхом, не відаючи більше про справжнє добро, ця природа найчастіше стремить до того, що є 'протиприродним', тож людина завжди стоїть перед необхідністю вибору; вона йде вперед навпомацки. Ми називаємо цю нерішучість у сходженні до добра 'свободою волі'" [*Лосский Вл.* Очерк мистического богословия Восточной Церкви // Мистическое богословие. – Киев, 1991. – С. 176]. Який саме твір Августина має на увазі Сковорода, сказати важко. Тим часом схожа сентенція зринає в «Слові третьому на Воскресіння Господнє» Бернарда Клервоського. Пор.: "Tolle propriam voluntatem, et non erit Infernus". Варто відзначити, що вчитель Сковороди Михайло Козачинський охоче покликався на Бернарда в ході міркувань про щастя, любов до Бога тощо [див.: *Козачинский М.* Книга третья. Нравственная философия, или Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 326, 360].

164 Про мамврійський дуб див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 13: 18; 14: 13; 18: 1.

165 "Богомудріє" – знання про Бога. Синонімами цього поняття в літературі українського бароко виступали "богомисліє", "боговидѣніє", "духовная церковная и богодарованная філософія", "Христова философія", "філософія христіанская", "мудрованіє духовноє", "премудрость духовная", "мудрость небесная", "смиренномудріє" тощо. Поняття "богомудріє" охоплювало чималу низку тем, чий характер віддзеркалюють, наприклад, назви розділів книжки Івана Максимовича «Богомисліє»: «О отверженіи безпечалія. Пребываніє безпечално смерть єст», «О святом подражаніи житія Христова. Буди ученіє житіє Христово», «О свойствах истинной любве», «О соблюденіи чистоты», «О скором теченіи настоящаго житія», «О суєтіи міра», «О ползѣ искушеній», «О вѣчных геєнских казнєх. Вѣчноє мученіє злым» тощо. Дарма, що «Богомисліє» Максимовича є перекладом трактату «Meditationes Sacrae» (1606 р.) відомого лютеранського богослова Йоганна Гергарда, – ці теми складали узвичаєне коло роздумів українських барокових авторів, починаючи, мабуть, іще від «Діоптри» Віталія Дубенського (вона має, зокрема, такі розділи: «О странничествѣ мира сего», «О суєтіи красоты телесной», «О суєтной и буєй мудрости мирской», «О грѣсѣ блуда», «О самолюбіи», «О познаніи себе самаго», «О

безмолвіи», «О ползѣ искушенія», «О Страшном Божіим судѣ», «О муках любящих суєту мира», «О славѣ, юже получают презирающіи суєту мира») [див.: *Ушкалов Л.* Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. – Харків, 2001. – С. 19–21].

[166] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 16: 18. Пор.: на сѣ́мъ ка́мени созижду́ цр҃ковь мою̀.

[167] Неточна цитата з Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 5. Пор.: Таи́тсѧ бо и҃мъ сїѐ хотя́щымъ, я҃кш нєвєсѣ̀.

[168] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 6. Пор.: да бу́дєтъ тве́рдь посредѣ̀ воды̀.

[169] Книга Псалмів 101 (102): 5.

[170] У творах Сковороди образ *серця* зринає понад тисячу разів [див.: *Ушкалов Л.* Творчість Григорія Сковороди крізь призму статистики // *Ушкалов Л.* Сковорода та інші. Причинки до історії української літератури. – Київ, 2007. – С. 82–83]. Загалом беручи, уся сковородинська антропологія засновується на понятті *серця*, що його можна потрактувати як "невидиму природу" психічного життя людини. *Серце* в Сковороди, як зазначав Дмитро Чижевський, є "корінь усього життя людини, вища сила, що стоїть поза межами й душі, й духа, – шлях до 'дійсної людини' веде через 'переображення душі в духа, а духа – в серце'" [*Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й передмове слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 137]. Воно наділене тут божественними рисами, найперше, *вогненністю* (серце – це "душевна іскра", scintilla animae) та *неподільністю*. *Серце* можна схарактеризувати і як *думку*, і як щось схоже на царину *підсвідомого*, і як найсвітліщу височінь, і як найтемнішу безодню. У людині Сковорода бачить, власне, *два серця*: *чисте* й *нечисте*, *старе* й *нове*, *марнотне* й *вічне*. Сковородинська наука про *серце* має такі основні джерела: 1) Біблія; 2) твори стародавніх поганських філософів (Платон, Арістотель, стоїки, Плотин, Філон, Прокл); 3) писання святих отців (Климент Олександрійський, Оріген, каппадокійці, Макарій Єгипетський, Августин, Діонісій Ареопагітський та інші); 4) схоластична традиція (Петро Ломбардський, Тома Аквінський та інші); 5) ренесансно-барокова емблематика. Сковороду зазвичай уважають чільним представником української "філософії (теології) серця", що з'явилася ще на початку XVII ст. (Кирило Ставровецький) і розвинулась перегодом у творчості Миколи Гоголя, Пантелеймона Куліша, Памфіла Юркевича та інших.

[171] Парафраза Апокаліпсису 4: 11. Пор.: ты̀ є҆сѝ созда́лъ всѧ́чєскаѧ, и҆ во́лею твоє́ю сѹ́ть, и҆ сотворе́на.

[172] Книга пророка Іоїля 2: 13.

[173] Євангелія від св. Матвія 11: 29.

[174] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до колосян 3: 5. Пор.: ѹ҆мертви́те у҆́бо у҆́ды ва́шѧ.

[175] Послання св. ап. Павла до галатів 5: 17.

[176] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 12. Пор.: нѣ́сть на́ша бра́нь къ кро́ви и҆ пло́ти.

[177] Неточна цитата з Книги пророка Михея 7: 6. Пор.: вразѝ всѝ мѫ́жь дома́шнїи є҆гѡ̀.

[178] Книга Псалмів 90 (91): 13.

[179] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 15. Пор.: то́й твою̀ блюстѝ бу́дєтъ главу́.

[180] Книга Псалмів 106 (107): 29.

[181] Неточна цитата з Євангелії від св. Марка 4: 41. Пор.: кто̀ у҆́бо сей є҆́сть, я҆́кш и҆ вѣ́тръ и҆ мо́ре послу́шаютъ є҆гѡ̀; Див. також: Євангелія від св. Матвія 8: 27; Євангелія від св. Луки 8: 25.

[182] Памва Беринда подав таке значення слова *навклир*: "стырник корабелный" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 438]. Тут ідеться про Христа. Пор. із казанням Лазаря Барановича, в якому той благав Христа: "…Вніиди в сердце моє, аки в корабль, и буди того управителем, да не потопит єго буря страстная…" [*Баранович Л.* Меч духовный. – Київ, 1666. – Арк. 150 (зв.)], або з молитовним звертанням до Спасителя: "…воздвигни же изрядныя и благовременныя вѣтры к благополучному плаванію, Кормчій им сам всегда…" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 237 (друга пагін.)].

[183] Парафраза Книги Псалмів 106 (107): 26. Пор.: **восхо́дѧтъ до небе́съ и низхо́дѧтъ до бе́здънъ**.

[184] Пор.: "Услыши глас мой болѣзненный" [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 14]. Образ сплячого в човні Христа не раз привертав увагу старих українських письменників [див., наприклад: Євангеліє учителноє. – Київ, 1637. – С. 386–387].

[185] Пор. покаянну тональність цієї пісні з тональністю молитви: "Бурею бѣд лютѣ колѣбаємаго твоєго раба, Владыко, и пучиною скорбій нынѣ потопляємаго к тихому пристанищу настави" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 328 (третя пагін.)].

[186] Сковорода називає *Петрою*, тобто пристановищем, Христа. Загалом беручи, символ *Петри* у творах Сковороди посідає дуже важливе місце. Свого часу, розглядаючи сковородинську символіку, Володимир Ерн слушно писав: "…Сковорода пристрасно шукає *скелі*, *Петри*, *берега*, *пристані*… Цикл символів, особливо владних над думкою Сковороди, природно обертається довкола чільного символу 'Петри'" [*Эрн В. Ф.* Григорий Саввич Сковорода. Жизнь и учение. – Москва, 1912. – С. 87]. *Петра-камінь* символізує і Бога, і душевний спокій, і Царство Небесне, і невидиму натуру. Цей сковородинський образ походить передусім з емблематики. Принаймні в діалозі «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира» Сковорода змальовує скелю серед моря («In constantia quiesco») з амстердамської збірки «Symbola et emblemata» (1705). З другого боку, тут можна добачити й алюзію на молитовні тексти. Пор.: "Буря грѣховная одержит мя, Спасе, и уже нетерпя волненія, к тебѣ припадаю, єдиному Правителю, яко Петрови, руку ми простри человѣколюбія ти и спаси мя" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 930]; "Яко пучина многа прегрѣшеній моих, Спасе, и лютѣ погружаюся согрѣшенми моими, даждь ми руку, яко Петрови, спаси мя, Боже, и помилуй мя" [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 13 (зв.)].

[187] Великий Бурлук – містечко на Харківщині, засноване в 90-х рр. XVII ст. Належало родині Донців-Захаржевських. Сковорода часто бував тут у 1780-х рр., гостюючи в Якова Михайловича Донця-Захаржевського, якому присвятив свій переклад трактату Плутарха «Про спокій душі» [див.: *Ніженець А.*, *Стогній І.* Григорій Сковорода. Пам'ятні місця на Україні. – Київ, 1984. – С. 54–56].

[188] Сковорода цитує тут (трохи змінено) текст епіграми невідомого автора з «Палатинської антології» (XI, 51). Пор.: "Τῆς ὥρας ἀπόλαυε. παρακμάζει ταχὺ πάντα. / ἓν θέρος ἐξ ἐρίφου τρυχὺν ἔθηκε τράγον".

[189] Пор. з приказкою: "Бородатий, як цап" [*Франко*, № 30932].

[190] Пор. із піснеспівом: "…отвержим житейскую, братіє, печаль" [див.: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 566].

[191] Слова "красна добротою", очевидно, навіяні рядком Псалтиря: **Краси́нъ добро́тою па́че сыно́въ человѣ́ческихъ** (Книга Псалмів 44 (45): 3), або словами молитви: "…красный добротою паче всѣх человѣк" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. –

Київ, 1646. – С. 23 (*друга пагін.*)]. Пор. також із приказкою: "Пісенька солодка, а коротка" [*Франко*, № 20411].

[192] Пор.: "…камѣнь бѣ образованіем самого Христа" [*Туптало Д.* Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 314 (зв.)].

[193] Це – звичний образ із ділянки барокових роздумів про смерть. Наприклад, у поезії Івана Максимовича «О смерти» є такий рядок: "Праведну мужу покой смерть, утѣшеніе…" [*Максимович І.* Алфавит собранный, риѳмами сложенный. – Чернігів, 1705. – Арк. 100 (зв.)].

[194] Епікур (гр. *Ἐπίκουρος*) (341–270 рр. до н. е.) – видатний давньогрецький філософ-атоміст. Сковородинський "концепт" "Епікур Христос" [про поширення в українській поезії XVII–XVIII ст. химерних метафор, званих "концептами", див., зокрема: *Radyszewśkyj R.* Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku. – Kraków, 1996. – Cz. I. – S. 145–196], мабуть, має за джерело «Colloquia familiaria» Еразма Роттердамського (примірник цієї книги був у бібліотеці Харківського колегіуму [див.: *Сумцов Н.* Заметки о старопечатных книгах Харьковской духовной семинарии // Киевская старина. – 1888. – Т. XXI. – Июнь. – С. 89], і наш поет напевно її читав, з огляду на те, що він дуже шанував Роттердамця як взірцевого латиномовного письменника). За допомогою цього образу Сковорода пробує допасувати до Божого Об'явлення Епікурову сентенцію: "Благодареніе Богу, яко нужная сотвори легкостяжными, злостяжная же – ненужными", – витлумачивши її в платонівському дусі [див.: *Mytrowytch K.* Elements platonociens de la philosophie de Skovoroda // Skovoroda philosophe ukrainien / Préf. de P. Pascal. – Paris, 1976. – P. 47] та нав'язуючись до свого улюбленого поняття *автаркія* (гр. *αὐτάρκεια* – 'самодостатність'). Образ Христа як "єврейського Епікура" корелює, наприклад, з окресленням Філона Олександрійського як "єврейського Платона", що його подав у своєму філософському курсі Георгій Кониський [див.: *Кониський Г.* Загальна філософія, поділена на чотири відділи… // *Кониський Г.* Філософські твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 49–50].

[195] Харківське намісництво було відкрито 29 вересня 1780 р.

[196] Сіннянський Покровський монастир розташовувався за 7 верст від села Сінне (тепер Богодухівського р-ну Харківської обл.). Його ігуменом був на ту пору родич Сковороди Юстин Звіряка [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 233; *Ранюк Ю.* Слідами Сковороди (З біографії філософа) // Прапор. – 1989. – № 2. – С. 139–143].

ІНШІ ПОЕЗІЇ

De libertate[1]

Что то за волность? добро в ней какое?
Ѝны говорять, будто золотое[2].
Ах! не златое, если сравнить злато,
Против волности еще оно блато[3].
О когда б же мнѣ в дурнѣ не пошитись[4]!
Дабы волности не могл как лишитись.
Будь славен во вѣк, ω муже избранне,
Волносты ωтче, Герою Богдане[5]!

Поезія написана, очевидно, наприкінці 1757-го або впродовж 1758 р. [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 128–129]. Дмитро Чижевський уважав, що «De libertate» є фрагментом якогось більшого панегіричного за змістом твору [див.: *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 205 (прим.)]. Автограф поезії зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 87 [зв.]). «De libertate» було вперше надруковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

[1] "Про свободу" (лат.).

[2] "Золота вольность" ("aurea libertas") – поняття, поширене в тогочасній Європі, особливо в Польщі, де воно було серцевиною політичного устрою, згідно з яким шляхта мала численні вольності та привілеї. Мотив "золотої вольності" стає одним із провідних в українській літературі, починаючи з 1620-х рр. (твори Касіяна Саковича [див.: *Сакович К.* Вѣршѣ на жалосный погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного // *Тітов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 38], Мелетія Смотрицького [див.: *Smotryc'kyj M.* Iustificacia niewinności. – S. l., 1923. – K. 3 (v.)–5] та інших). Антоній Радивиловський, наприклад, писав: "Межи всѣми добрами дочасными, в которых колвек ся человѣк кохает (яко то может кохати в высокой породѣ, в щастю, в богатствѣ, в славѣ, в силѣ, в пієнкности тѣла, в пріятелех), немаш лѣпшого и зацнѣйшого добра над волность…" [*Радивиловський А.* Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 474 (зв.)]. Зрештою, це поняття в наших старих письменників тлумачилось не лише в політичній стратегії. Той-таки Радивиловський, зокрема, зазначав: "Пытано нєгдысь Діогенеса филіозофа, что бы правѣ могло человѣку на земли быти найлѣпшого? Отповѣдал: 'Нѣчого немаш лѣпшого над волность'. Рекл апостол Павел: 'Идеже дух, тамо свобода', – а я реку: 'Идеже крест Христов, тамо и свобода'" [*Радивиловський А.* Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 469].

[3] Опозиція (а також рима) "золото – болото" в українській літературі часів бароко була загальником. Наприклад, Антоній Радивиловський писав: "…не болотом, але злотом

были…" [*Радивиловський А.* Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 453]. Те саме в Інокентія Гізеля ("…яко злато посредъ блата обрѣтается" [*Гізель І.* Мир с Богом человѣку. – Київ, 1669. – Арк. 5 (передмова до читача, б. п.)]), Климентія Зиновіїва ("Бо пяному здается, же и козы в золотѣ, / а сам валяется, як свиня, в болотѣ" [*Климентій Зіновіїв.* Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 87]), Івана Величковського ("Идѣже творяшеся желѣзо от блата, / тамо дѣва вселися, дражайшая злата" [*Величковський І.* Твори. – Київ, 1972. – С. 120]), Дмитра Туптала ("якоже роза невредится от тернія, ни злато помрачается от блата…" [*Туптало Д.* Книга житій святых. – Київ, 1689. – Арк. 97 (зв.)]) та інших. Зрештою, її бачимо і в численних народних приказках: "Кому болото, а кому злото"; "Нам болото, а панам злото"; "Що болото, то не злото"; "Блищит ся як злото, а в середині болото"; "За злото не єден лізе в болото"; "Тіло в злоті, а душа в болоті" [*Франко,* № 1435, 1437, 1445, 13581, 13584, 13589]. Так само й у творах, писаних по-польському. Див., наприклад, у Лазаря Барановича: "Iak złoto, tak błoto" [*Baranowicz Ł.* Lutnia Apollinowa. – Kiiów, 1671. – S. 187].

[4] Пор.: "Пошився у дурнѣ" [*Климентій Зіновіїв.* Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 243; див. також: *Номис,* № 6245; *Франко,* № 11001, 11069].

[5] Зиновій Богдан Хмельницький (бл. 1595–1657 рр.) – гетьман Війська Запорозького, вождь української революції середини XVII ст. Сковорода висловлює тут прикметний для ідеології українського бароко погляд на Богдана Хмельницького як на Божого обранця, котрий, неначе Мойсей, виводить свій народ із неволі. Пор., наприклад: "І ти, Чигирине, місто українне, не меншую славу / Тепер в собі маєш, коли оглядаєш в руках булаву / Зацного Богдана, мудрого гетьмана, доброго молодця, / Хмельницького чигиринського, давнього запорожця. / Бог єго вказал і войську подал, аби ім справовал, / Ажеби покорних од рук оних гордих моцно обваровал" [Піснь о пану Миколаю Потоцькім // Українська поезія. Середина XVII ст. / Упор. В. І. Крекотень, М. М. Сулима. – Київ, 1992. – С. 100].

Fabula

Как толкѡ солнце в вечеру запало,
И вездѣ Небо темнозрачнѡ стало,
На тверди звѣзды блеснули прекрасны,
Как дорогіе Каменья алмазни,
Ѳалес[1] закричал: “Старухо драгая!”
“Чего ти кричиш, Мудросте глупая[2]?”
“Полнѡ мнѣ уже сидѣть на сем мѣстѣ.
Поведи мене смотрѣти на звѣзды”.
Пошла перед ним старуха драгая,
А за нею вслѣд и Мудрость глупая.
Пошли туди, где Холм високомѣстной,
Отколь способнѡ смотрѣть на круг звѣздной.
“ѡй, – мудрец крикнул, – пропал я, старухо!”
Впав бѣдній в яму, одбил себѣ ухо.
“Не впал бы ты в ров, безтолковій дѣду,
Чему моегѡ не держишся слѣду?
Как ты, не видя перед носом рова,
Можеш знать звѣзды, главо безтолкова?”[3]
З сих спекуляцій[4] повела старуха
Назад до дому Мудреца без уха.

Сковорода написав цей твір або в каврайський період, або впродовж 1759–1760 рр., коли викладав поетику в Харківському колегіумі. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 75). «Fabula» була вперше надрукована в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

[1] Фалес (гр. *Θαλῆς*) (бл. 625 – бл. 547 рр. до н. е.) – один із давньогрецьких “семи мудреців”. Сковорода подає власну версію оповідки про його нещасливу пригоду. Наш філософ міг узяти її або в Діогена Лаерція (I, 33–34; II, 4) [див.: *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 73, 104], або в когось зі старих українських письменників, в яких цей сюжет тлумачився здебільшого якраз під оглядом ідеї себепізнання. “Изряднѣйшее єсть любомудріе, – писав, наприклад, Симеон Полоцький, – єже себе самаго знати… Кая бо полза єсть человѣку, аще, забыв себе, теченіе планет усмотряет небесных, аки разсуждает трав и зѣлій всяких, составленіе разсмотряет плоти человѣческая, єстества изслѣдует всяческих животных и весма всѣх тварей небесных и земных вѣдѣніе взыскати тщится, себе же самаго не прилежит познати, кая си єсть полза, воистинну поношеніе и смѣх человѣкови. Якоже прилучилося

Θалису, філософу милисійскому, от єдиныя бабы обругану быти. Той бо, возвед нѣкогда очеса своя на высоту небесную усмотрѣти теченіє звѣздноє, случаєм же впаде в яму и повредися болѣзненно, что видящи єдина баба поношаше єму, глаголющи: ‘Оле безумнаго філософа, горних теченіє изслѣдити хотѣвша, низу же ямы ископанныя усмотрѣти неумѣвшаго’” [*Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 112 (зв.)–113 (друга пагін.); див. також: *Галятовський І.* Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 447; *Радивиловський А.* Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 447; *Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 366 (зв.)].

[2] Очевидно, Сковорода має на думці слова Гомера (Іліада, XVII, 32): “Мудрий дурень по шкоді” [*Гомер*. Іліада / Переклав із старогрецької Борис Тен. – Київ, 1978. – С. 287].

[3] Пор. українські народні приказки: “Зорі щитаєш, а під носом не бачиш” [*Номис*, № 6613]; “З неба зорі хватає, а під носом не бачить” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 446].

[4] Спекуляція (лат. *speculatio*) – ‘споглядання’.

Fabula de Tantalo[1]

Цар Тантал[2] когдась Іовиша[3] до дому
Цехмистра з Богов звал к Пиру царскому.
Іовиш вѣдал Полїтичны нравы,
Взаим Тантала на Небесны стравы
Просил. Но куди Небесное Зало!
Совсѣм Тантала перещоголяло.
Іовиш своегѡ Любезногѡ Гостя
Не хотѣл пустить без дара так проста.
“Проси, – говорит, – что хоть при отходѣ!”
“Дай мнѣ тут кушать во вѣчніи роды”,
ѡтвѣщал Тантал. Іовиш оскорбился,
Что Тантал просить так не устидился.
Но, помня важность шляхетского слова,
Сказал, что ему дорога готова.
Стал Тантал в Небѣ пировать оттолѣ.
А чего ж то нѣт при небесном столѣ?
Тут вина разны. Тут Нектар[4] солодкій,
Услаждающій божественны глоткы.
Тут Амвросїя[5], вишних богов снѣды,
Против ней пустош панскіи обѣды.
Вездѣ багрѣют розы пред глазамы,
Чудніи вездѣ курят Ѳиміамы[6].
Кричат по Залѣ Музы Сладкогласны,
Все сам подносит Ганїмед[7] Прекрасній.
Бахусов пѣстун сам пляшет пресмѣшнѡ,
Всякїй род шутов шутят преутѣшнѡ.
И хоть в том Хорѣ не бывал Дало́льо[8],
Однак за таких сто могл сам Апо́лло[9].
Короткѡ сказать: всѣ чувства тѣлесны
Услаждали там сладосты чудесны.
Тантал сидячи все смотрит умилнѡ,
Все воздихает, хоть всего обилнѡ.
Все лице морщит, страх трет его члены,
Трясевицею будто пораженній.
Что за причина? Сверху сквозь хоро́мы
Низпущен висит камень преѡгромнїй.

Над сáменкою егѡ головою,
Не дает ему сидѣти в покою.
Боится, бѣдній, как себе порушит,
На власѣ висит, вот вот в прах сокрушит.

Цей твір Сковорода написав або в каврайський (друга половина 1750-х рр.), або в харківський (1760-і рр.) період. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 75 [зв.]). «Fabula de Tantalo» вперше була надрукована в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

[1] "Фабула про Тантала" (лат.).

[2] Тантал (гр. *Τάνταλος*) – син Зевса та німфи Плуто, лідійський чи фрігійський цар. Сковородинська версія Танталової історії, відбігаючи від сюжетів класичної грецької міфології, нагадує ту, що її подає Еразм Роттердамський у своїх «Colloquia familiaria» [див.: *Эразм Роттердамский*. Разговоры запросто / Пер. с лат. С. Маркиша. – Москва, 1969. – С. 633]. Тим часом Дмитро Чижевський [див.: *Чижевський Д.* Деякі джерела символіки Г. С. Сковороди. – Прага, 1931. – С. 21 (відбитка з: Праці Українського Високого Педагогічного Інституту ім. Михайла Драгоманова в Празі. Науковий збірник. – Т. II); *Чижевський Д.* Український літературний барок / Підготовка тексту й мовна редакція Леоніда Ушкалова; вступна стаття Олекси Мишанича. – Харків, 2003. – С. 189] називав імовірним джерелом сюжету цієї поезії Сковороди емблематичну збірку Отто Ван Вена [Othonis Vaeni Emblemata Horatiana, imaginibus in aes incisis atque Latino, Germani, Gallico et Belgico carmine illustrata. – Amstelaedami, 1684. – P. 75]. Зрештою, можна пригадати й трактат Плутарха «Про марновірство», де подано схожу версію [див.: *Плутарх*. Сочинения. – Москва, 1983. – С. 399]. Традиційне тлумачення Танталової історії є, наприклад, у творах Яна Амоса Коменського «Передвісник всезагальної мудрості» («Pansophiae Prodromos») та «Єдине на потребу, або Що треба знати в житті, смерті та після смерті…», а з кола старих українських письменників його подали, зокрема, Дмитро Туптало [див.: *Туптало Д.* Лѣтопись // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 499], Іван Величковський [див.: *Величковський І.* Твори. – Київ, 1972. – С. 43], Феофан Прокопович [див.: *Прокопович Ф.* Письмо к киевскому архиепископу Рафаилу Заборовскому от 8 марта 1736 г. // Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отделение II / Со введением и примечаниями Н. И. Петрова. – Киев, 1904. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 185] та інші.

[3] Йовіш – Юпітер (лат. *Jupiter*, генітив: *Jovis*; в українській мові з'явилося через посередництво пол. *Jowisz*) – син Сатурна та Геї, зверхник олімпійських богів.

[4] Нектар (гр. *νέκταρ*) – божественний напій.

[5] Амвросія (гр. *ἀμβροσία*) – божественний харч, який давав богам вічну молодість.

[6] Фіміам (гр. *θυμίαμα*) – запашна речовина для куріння.

[7] Ганімед (гр. *Γανυμήδης*) – син троянського царя Троя та німфи Каллірої, найпрекрасніший з-поміж юнаків, що його Зевс (Юпітер) забрав на Олімп, аби зробити виночерпцем. Образ Ганімеда знаний також з емблематики. Наприклад, у збірці «Symbola et emblemata» є малюнок під назвою «Ганимед, летящій на орлѣ» (№ 487) і з

таким підписом: "Летит по превыспренной. Ищет высоких дѣл. Sublimia perit" [Емвлемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 122–123].

[8] Доменіко Даль Ольо (італ. *Domenico dall'Oglio*) (бл. 1685 або бл. 1700–1764 рр.) – італійський композитор і віолончеліст, а також музичний майстер, що з 1735 р. служив при дворі імператриці Єлизавети Петрівни. Якраз на ту пору Сковорода був співаком придворної капели [див.: *Махновецъ Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 83].

[9] Аполло (гр. *Ἀπόλλων*, лат. *Apollo*) – син Юпітера й Латони, бог світла, поезії, медицини.

Фабула

Старичок нѣкій Філарет[1] в пустиннѣ
Проживал вѣк свой в дубравной густинѣ.
Молодец нѣкій, Филидоном[2] звался,
К бородатому старику пробрался,
Слиша от многих ѡ нем предоволнѡ,
Что пустинник свят и мудросты полной.
Как поздоровил честную сѣдину,
“Здоров будь, – сказал старик, – и ты, сину”.
“Не погнѣвайся, отче милосердій,
Скажи мнѣ, кій путь жизны свят и твердій?
Мать моя мене и отец оставил,
Давнѡ я ѡ них обѣды отправил.
Ты мнѣ мѣсто их будь уже родитель,
А будеш, если будеш мнѣ учитель”.
“Я, сину, и сам в мудрости есмь скудній,
Знаю толко, что путь сей жизны трудній”.
“Здѣлай же милость, о сѣдая главо,
Все буду помнить, я мѣх не диравой”.
“ѡпаснѡ, сину, с свѣтом ѡбиходся,
З свѣтом, пока жизнь, надобнѡ боротся.
Старайся с чужих случаев меж людом,
А не с своих бѣд познать добро с худом.
Напримѣр, видиш, что побили вора,
Учись с негѡ, что крадеж – бѣда скора.
Не братайсь с тѣм, кто к добру не способній,
С преподобним бо будеш преподобній.
Паче ж дѣлай не то, что вѣтрогоны,
Но то, что велят разума законы.
Кому нравится нрав сей сегосвѣтній,
Не возможет тот в свѣтѣ не быть бѣдній”.
Філидон, видя, что се не на руку
Старій плещет, вдруг почувствовал скуку.
“Благодарствую, старик сѣдовласій”.
“З Богом, мой синку”. Пошол во свояси.
Свята се мудрость, однак не манѣрна,
Сам себѣ мислит. Послѣ, сискав вѣрна

По перью друга, принял марш в учены
Стороны, чтоб ум набыть совершенній.
Взяли молодца силою до Пруса,
Когда он имѣл войну на Француза[3].
А как дюжина годов миновала,
Домой Уліξа[4] судбина припхала.
Принял марш прямо в лѣс до Філарета,
Вспомянув егѡ мудріи декрета.
“Спасайся, ѡтче!” “Ты что за персона?”
“Помниш ли, ѡтче святїй, Філидона?”
“Ах, коль же ты стал манѣрна фігура[5]!”
“Змучила мене свѣтовая буря”.
“На правом окѣ что то за затула?”
“Се мнѣ вишибла контузьею пуля”.
“А то откуду на лбѣ страшна яма?”
“Трѣснуло ружжьо”. “А то что два шрама
На щекѣ?” “Эту рану взял на бойкѣ”.
“Во фрунтѣ?” “ѡ нѣт! В трактірѣ в напойкѣ”.
“Так как прилѣплен тебѣ шматок носа”.
“Прилѣчен: он бил зсѣчен ѡт Француза”.
“И по всем лицу мушкы”. “Се короста”.
“Она, думаю, французка, не проста[6].
Ты тепер, сину, и ходиш ѡтмѣннѡ”.
“Упал с лошадѣ, викрутил колѣно.
И кромѣ того лѣкарѣ лѣчили,
Когда та болѣзнь позмикала жили”.
“Чего ж ты плакать стал? Плач не поможет
Тепера уже”. “О Боже мой, Боже!
Ах, поможи мнѣ, ѡ ѡтче святѣйшій!”
“Не могу тепер, сину любезнѣйшій!
Не слушал тогда моегѡ совѣта,
Проси ж тепера помощѣ ѡт свѣта”.

Сковорода написав цей твір або в 1759 р., коли перебував у селі Каврай, або трохи перегодом у Харкові чи Білгороді [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 156]. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 81–82 [зв.]). Уперше «Фабулу» було надруковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

[1] Це ім'я означає "любитель чесноти" (від гр. *φιλ-ἀρετή* – 'той, хто любить чесноту').
[2] Це ім'я означає "любитель задоволень" (від гр. *φιλήδονος* – 'той, хто любить задоволення').
[3] Ідеться про Семилітню війну (1756–1763 рр.) між Пруссією, Англією та Португалією, з одного боку, та Австрією, Росією і Францією – з другого.
[4] Улікс (лат. *Ulixes*) або Улісс, тобто Одіссей, – син Лаерта й Антиклеї, цар Ітаки. Під добу бароко образ Одіссея зазвичай утілював ідею екзистенційної мандрівки. Цей образ можна віднайти у творах Петра Могили [див.: *Могила П.* Крест Христа Спасителя и кождого человѣка // *Тітов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 269], Антонія Радивиловського [див.: *Радивиловський А.* Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 335], Феофана Прокоповича [див.: *Прокопович Ѳ.* Слово в недѣлю осмую на десять // Ѳеофана Прокоповича, архіепископа Великаго Новаграда и Великих Лук… слова и рѣчи. – Санкт-Петербург, 1760. – Ч. 1. – С. 205], Стефана Яворського [див.: *Jaworski S.* Pelnia nieubywaiącey chwały. – Kiiów, 1691. – K. 24], Івана Максимовича [див.: *Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 105 (зв.), 115, 116, 311], Василя Григоровича-Барського [див.: *Григорович-Барський В.* Странствованія. – Санкт-Петербург, 1778. – С. 750–751] та інших.
[5] Можливо, Сковорода має на думці іронічні приказки: "Дурень, да фигурен: в потемках хорош"; "Хоть дурен, да фигурен" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 441, 585].
[6] Пор.: "Короста не проста: на кого схоче, на того й нападе" [*Номис*, № 8163]. На позначення цієї хвороби – сифілісу – існували слова *френчюга* (Памва Беринда тлумачив його як "хороба блудных" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 277]) та *пранці*.

Разговор ѡ ПРЕМУДРОСТИ

МУДРОСТЬ и ЧЕЛОВѢК.

ЧЕЛ[ОВѢК]. *Л*юбезная сестра! *и*ль как тебе назвать?
*Д*оброты всякой[1] ты и стройности ты мать.
Скажи мнѣ имя ты, скажи свое сама;
Вѣть всяка без тебе дурна у нас дума.

М[УДРОСТЬ]. У Греков зва*л*ась я Софі́а[2] в древной вѣк,
А Мудростю зовет всяк Руской человѣк.
Но Рим*л*янин мене Мінервою[3] назва*л*.
А хрістіанин добр Христом мнѣ имя *д*а*л*[4].

Ч[ЕЛОВѢК]. Скажи, живеш *л*и ты и в Хинских сторонах[5]?

М[УДРОСТЬ]. Уже мнѣ имя там в других стоит словах.

Ч[ЕЛОВѢК]. Так ты и в варварских вѣть сторонах живіош?

М[УДРОСТЬ]. Куда ты мнѣ, друг мой, не *л*ѣпую поіош!
Вѣть без мене, друг мой, одной чертѣ не быть.
И как же мнѣ, скажи, меж хи́нцамы не жить?
Где ночь и *д*ень живет, где *л*ѣто и весна,
Я правлю это всіо с моим ѡтцем одна.

Ч[ЕЛОВѢК]. Скажи ж, кто твой ѡтец? не гнѣвайсь на глупца.

М[УДРОСТЬ]. Познай вперіод меня, познаеш и ѡтца[6].

Ч[ЕЛОВѢК]. А с хинцами ты как обходишся, открой?

М[УДРОСТЬ]. Так точно, как и здесь: смотрю, кто мой, то мой.

Ч[ЕЛОВѢК]. Там толко вѣть одны погибшіе живут.

М[УДРОСТЬ]. Сестра вам это *л*жет, так точно, как и тут.

ЧЕЛ[ОВѢК]. А развѣ ж есть сестра твоя?

М[УДРОСТЬ]. *Д*а! у меня
Сестра моя родна, как точно ноч у дня[7].

Ч[ЕЛОВѢК]. И *л*жет она всегда? Хотя одной роднѣ?

М[УДРОСТЬ]. Вѣть одного ѡтца, но *д*ѣти не однѣ[8].

Ч[ЕЛОВѢК]. Зовут же как?

М[УДРОСТЬ]. Ей сто имен. Она
Однак у Россіан есть безтолковщина[9].

[ЧЕЛОВѢК.] С рогами *л*и она?

М[УДРОСТЬ]. *Д*урак!

Ч[ЕЛОВѢК]. Иль с бородой? Иль в клабукѣ?

М[УДРОСТЬ]. Ты вріош! она войдіот и в твой

Состав, если хотиш. Ах ты! ищезни проч!
Вѣть я возлѣ тебе, как возлѣ свѣта ноч[10].

[Человѣк.] Ищезни лучше ты! Бѣжи с моих проч глаз!
Вѣть глупа ты сама, если в обман далась.
Чево здесь не слихать нигдѣ, ты всіо то вріош,
И подлинно сказать нелѣпую поіош.
Родился здесь народ и воспитан не так,
Чтоб диких мог твоих охотно слушать врак.
Чуть развѣ сищется один или другой,
Чтоб мог понравится сей дикой замисл твой.

Сковорода написав цей твір, очевидно, у 1758-му – першій половині 1759 р., коли перебував у селі Каврай [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 152]. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 117 (зв.)–118). Уперше «Разговор о премудрости» було надруковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

[1] Під "всякою добротою" Сковорода має на думці красу (гр. *κάλλος*) та добротність, лад (гр. *αρητή*).

[2] Софія (гр. *σοφία*) – мудрість, знання. Слово *σοφία* попервах означало майстерне володіння якимось ремеслом або мистецтвом. Одначе з плином часу зміст цього слова змінюється: вже в Платоновому діалозі «Гіппій більший» (283a–b) мудрість "нинішніх" людей протиставлена мудрості людей "давніх" [див.: *Платон*. Діалоги. – Київ, 1995. – С. 82], а в Арістотелевій «Метафізиці» (I, 1, 982a) мудрість (*σοφία*) окреслено як "знання про первні та причини".

[3] Мінерва (лат. *Minerva*) – улюблена донька Юпітера, народжена з його голови; богиня наук, мистецтв і ремесел, яку ототожнювали з грецькою Афіною. Сковорода вживав це ім'я на позначення "внутрішнього духа", "ибо, как Минерва, по баснословію, рождена из мозга Юпитерова, так дух наш происходит от Бога" (М. Ковалинський).

[4] У християнській традиції премудрість постає як "πολυποίκιλος σοφία τοῦ θεοῦ" (Послання св. ап. Павла до ефесян 3: 10), тобто, за словами Сковороди, "разнообразная премудрость Божія" (у Єлизаветинській Біблії: **многоразли́чнаѧ прем҃дрость бж҃їѧ**), та ототожнюється з Христом. Це місце зі Святого Письма привертало пильну увагу отців Церкви: Климента Олександрійського, Григорія Ниського, Василія Великого, Орігена, Івана Златоуста та інших [див.: *Ушкалов Л.*, *Марченко О.* Нариси з філософії Григорія Сковороди. – Харків, 1993. – С. 29–53; *Pylypiuk N.* The Face of Wisdom in the Age of Mazepa // Mazepa e il suo tempo: Storia, cultura, società – Mazepa and his time: History, culture, society. – Alessandria, 2004. – P. 367–400].

[5] Тобто в Китаї. Прикметник *хінський* походить від пол. *chiński* – 'китайський'. Сковорода міг знати щось про китайську мудрість, адже у XVIII ст. чимало українців займалося місіонерською діяльністю на Далекому Сході, у Монголії та в Китаї. Зокрема, Філофей Лещинський був з духовною місією в Монголії, Іван Максимович 1714 р. направив таку саму місію до Китаю, а трохи перегодом там побував також Інокентій Кульчицький. Сам Сковорода в 1758–1759 рр. спілкувався з переяславським єпископом Гервасієм

Линцевським, який перед тим близько одинадцяти років був архімандритом Стрітенського монастиря в Пекіні й очолював православну духовну місію в Китаї. Можливо, наслідком того спілкування тема Китаю і зринає у творі Сковороди [див.: *Попов П. М.* Григорій Сковорода про Китай // Вітчизна. – 1958. – № 4. – С. 163–171]. Крім того, "китайська мудрість" за часів Сковороди взагалі привертала до себе увагу. Недаром Василь Рубан переклав із французької мови й видав книгу «Китайский мудрец. Наука жить благополучно в обществе» (1773 р.) [див.: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 31]. Як припускав Андрій Ковалівський, Сковорода міг читати також книгу «Confucius sinorum philosophus, sive Scientia sinensis latine exposita», видану в Парижі 1687 р. (примірник цієї книги зберігається в бібліотеці Харківського університету) [див.: *Ковалівський А. П.* Григорій Сковорода: дослідження і переклади. – Харків, 2007. – С. 206 (прим.)].

[6] Можливо, Сковорода має на думці слова Євангелії від св. Івана 14: 9: **ви́дѣвый менѐ ви́дѣ о҃ц҃а**, – які Оріген (Про першооснови, II, IV, 3) коментував так: "…ми розуміємо це не в сенсі бачення, а в сенсі пізнання: тому що той, хто пізнає Сина, пізнає й Отця" [*Ориген*. О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 125].

[7] Біблійним підгрунтям образу цієї "сестри" є такі вірші: "Жінка безглузда криклива, і нерозумна, і нічого не знає! Сідає вона на сидінні при вході до дому свого, *на* високостях міста, щоб кликати тих, хто дорогою йде, хто путтю своєю простує: 'Хто бідний на розум, хай прийде сюди'" (Книга Притч Соломонових 9: 13–16).

[8] Пор.: "…хоч єднои матки, то інаки" [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 300]; "Одного батька, та неоднакові" [*Номис*, № 9222]; "Єдного тата мами, та не єдні діти" [*Франко*, № 9923].

[9] У своєму перекладі Ціцеронового трактату «De senectute» Сковорода передає словом *безтолковщина* лат. *insipientia* – 'нерозумність, глупота'.

[10] На берегах навпроти цього рядка написано: *Дура*.

*

Все ли́це морщиш, печален всегда ты,
Се ли ты можеш жизнію назвати?
Тот суще живет, кто, весела зрака
Будучи, свѣтлѡ жизнь ведет без мрака.
А кто печален безпрестаннѡ тужит,
Того мертвого смерть протяжна душит[1].

Судячи з усього, ця поезія була написана в 1758–1759 рр. [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 137]. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 87). Уперше її було надруковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

[1] Про життя як "протяжну смерть" говорив свого часу один із найулюбленіших авторів Сковороди Сенека (Моральні листи до Луцілія, CI, 13): "Та хіба довго вмирати – це означає жити?" [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 452].

Похвала Астрономіи Ex Ovid[ii][1] Fast[orum] l[ibris][2]

Щасливы, кои тщились еще в вѣк старинній
Взвесть ум виспр и примѣчать звѣздних бѣгов чины.
Можнѡ вѣрить, что оны, всы земніи здоры
Оставя, взойшли сердцем в небесніи горы.
Не отвлекло сердец их угодіе плоты,
Ни воинскіи труда, ни штатскы заботы.
Ни вѣтренная слава, ни праздніи честы,
Ниже безмѣрних богатств приманчивы лесты.
Придвинув пред ѡчы нам, здѣлали извѣстны
И подвергли под ум свой теченія звѣздны.
Так то должнѡ восходить на кругы прегорны,
Не так, как Исполины когдась богоборны[3].

Твір було написано, очевидно, наприкінці 1750-х – на початку 1760-х рр. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 84). Уперше надруковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

[1] Публій Овідій Назон (*Publius Ovidius Naso*) (43 р. до н. е. – 18 р. н. е.) – великий римський поет, який втішався неабиякою славою в старій Україні. За часів бароко його часом розглядали навіть як "батька" української поезії. Тоді гадали, що його могила загубилася десь в українських степах [див.: *Vimina A.* Historia della guerre civili in Polonia. – Venetia, 1671. – P. 7–8], а сам він був першим, хто почав писати вірші "славенским діалектом". "Матій Стрійковскій, канонік Салонскій, дѣй славенских хронограф достовѣрный, – зазначав, наприклад, Мелетій Смотрицький, – в четвертой своєя хронологіи книзѣ пишет Овідіа славнаго онаго латінскаго поету в сарматских народ заточеніи бывша и языку их совершеннѣ навыкша, славенским діалектом за чистоє єго красноє и любопріємноє стіхи или вѣршѣ писавша" [*Смотрицький М.* Грамматіки славенския правилноє сінтагма. – Єв'є, 1619. – Арк. 1 (О просодіи стіхотворной, б. п.)]. Отож, елегії та послання Овідія ретельно вивчали в тогочасних навчальних закладах, зокрема, у Києво-Могилянській академії [див.: *Sydorenko A.* The Kievan Academy in the Seventeenth Century. – Ottawa, 1977. – P. 110] та Харківському колегіумі [див.: *Лебедев А.* Харьковский коллегиум как просветительный центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1885. – Кн. 4 (окт.-дек.). – С. 68], – його ж «Метаморфози» цитували навіть у збірниках див Пресвятої Богородиці [див.: *Kalnofoyski A.* Τερατούργημα. – Kiiów, 1638. – S. 2, 8]. І попри те, що, скажімо, Іоаникій Галятовський зарахував Овідія до лав "єретиків" [див.: *Galatowski I.* Alphabetum rozmaitym heretykom niewiernym. – Czernihiw, 1681. – S. 283], він сприймає Овідієву поезію "сарматської" пори як "прообразне" засвідчення майбутньої євангельської правди: "Овѣдіуш вѣршописец, будучи поганином, на выгнаню

межи сарматами написал о Пречистой Богородицѣ вѣрши, в которых Богинею єи называєт…" [*Галятовський І.* Небо новоє. – *Л*ьвів, 1665. – Арк. 52]. Сковорода не лише цитував Овідія, але й услід за ним розповідав у притчі «Убогій Жайворонок» легенду про діву Астраю (пор.: Метаморфози, I, 89–150), а також переклав декілька віршів з першої книги Овідієвих «Фастів». Про особливості цього перекладу див.: *Чижевський Д.* До перекладів Сковороди // *Чижевський Д.* Український літературний барок / Підготовка тексту й мовна редакція Леоніда Ушкалова; вступна стаття Олекси Мишанича. – Харків, 2003. – С. 173–175.

[2] "З Овідієвих «Фастів»" (лат.). У своїй поемі Овідій описує давньоримські календарні свята (перше півріччя). Сковорода переклав 297–308 вірші першої книги «Фастів». В оригіналі ці рядки звучать так:

felices animae, quibus haec cognoscere primis
inque domus superas scandere cura fuit!
credibile est illos pariter vitiisque locisque
altius humanis exeruisse caput.
non Venus et vinum sublimia pectora fregit
officiumque fori militiaeve labor;
nec levis ambitio perfusaque gloria fuco
magnarumque fames sollicitavit opum.
admovere oculis distantia sidera nostris
aetheraque ingenio supposuere suo.
sic petitur caelum: non ut ferat Ossan Olympus,
summaque Peliacus sidera tangat apex.

Слід сказати, що ці вірші Овідія були дуже популярні в старій Україні. Наприклад, саме їх Феофан Прокопович цитує на початку другої книги свого курсу натурфілософії («Про небо») [див.: *Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 319].

[3] Ідеться про Титанів (гр. *Τιτᾶνες*) – дітей Урана та Геї, які повстали проти Зевса й були жорстоко за це покарані. Історія про Титанів була відома в українській літературі ще від часу появи перекладної хроніки Іоана Малали [див.: *Чижевський Д.* Антична література в старій Україні // *Чижевський Д.* Філософські твори: У 4 т. – Київ, 2005. – Т. 2. – С. 46].

O delicati blanda etc.[1]

ѡ селянскїй милїй, любїй мой покою!
Всяких печалей лишеннїй.
ѡ источников шум, журчащих водою!
ѡ лѣс темнїй прохлажденнїй!
ѡ шумящы кудры волосов древесних!
ѡ на луках зе́лень красна!
ѡ самота Мати ради дум небесних!
ѡ су́мна тихость ужасна,
Где развѣ глас толко птичое даст во́ле,
Да сопѣлка пастухова,
Как вигонит овцы в благовонне поле,
Или в дом пригонит знова.
ѡ мой сто́лик малїй, ни скуп, ни излишнїй,
Стравмы селскимы набратїй!
Не тѣ, чтоб господскїй раздражнить вкус пишнїй,
Кухар присмачил нанятїй,
Но что синам с батком, наспѣвшим з оранья,
Сама варит мати в домѣ.
ѡ бїбліотеко ты моя избранна!
ѡ не многим книги чтомы!
ѡ каморка, толкѡ что одному вмѣстна!
ѡ сне волній и пріятній!
ѡ стезя к блаженству певна и извѣстна!
ѡ путь всѣм мїрским не знатнїй!
Коль ищу одних вас, коль дух мой палает,
Враз все пренебрег другое.
Коль бѣжит до вас всяк, всяк вас почитает,
Над богатство все мїрское,
Кто водою духа грязь ѡмил ѡчесну
И вкусил мудросты истой.
Ты ж, мой друг, сподоблен воду пить небесну,
Коей чужд сей мїр не чистой,
Тягнеш ли в один гуж[2], или мучен злою
Славы и богатства молью,
Лучше селских утѣх и мила покою
Чтеш дворских житїй неволю?

ѡ прошу тебе я гор сїонских ради,
Кую ты видѣл с млада Го́ру,
Изволь ѡт старика друга совѣт взяти,
Кой сам он взял, но не в пору.
Кто тебе ѡт книжок и ѡт волѣ ма́нит,
Знай, что лестны суть тѣ душы,
Знай, что под медом слов скритїй яд обманы,
Бѣгай сих душ, заткнув ушы.
Блаженна живет не в златом металлѣ,
Ни в Індїйских Маргарітах,
Сердце не жадное си́то будет малим,
Жадность же ничимже сита.
Когда жизнь проводить ест тебѣ откуду
Тихѡ, сладкѡ и свободнѡ,
То скажи, тебе бѣс кїй женет отсюду,
Взять оковы самохотнѡ?
І смотрѣть в житїи на чужую волю,
Трепещя на панскы взоры?
Ну расторгни узы, збїй ярмо додолу,
Будь твой свободитель скорій!
Дерзни быть щасливим, ѡт всегѡ будь волнїй,
Что к землѣ ум пригвождает,
Да паряя виспр, гдѣ дом пространства полній,
Лиш ѡ вѣчних помишляет.
І слѣпого щастя дары всѣ в сем свѣтѣ
Несмислам остав на диво.
О когда бы еще мнѣ в цвѣтущем лѣтѣ,
А не в сей уже вѣк сивой,
Друг старик кїй умнїй росказал се с толком,
Что твой друг тепер толкует,
То б я лѣт, что в дворской службѣ терял стѡлкѡ,
Не оплакивал днесь всуе!

Цей твір було написано, мабуть, у 1750-х рр. під час перебування Сковороди в селі Каврай, а можливо, і тоді, коли він викладав поетику в Харківському колегіумі. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 82, 76, 72 (зв.), 78 (зв.), 77). Уперше надрукований (уривками) у харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

[1] “О ніжна, мила…” (лат.). Ця поезія є перекладом послання відомого французького латиномовного поета Марка-Антуана де Мюре (1526–1588 рр.) «Ad Petrum Gerardium» [див.: *Čyževśkyj D*. Literarische Lesefrüchte. Skovorodas Übersetzungen aus Muretus // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1939. – Bd. XVI. – S. 342–343; *Чижевський Д.* До перекладів Сковороди // *Чижевський Д*. Український літературний барок / Підготовка тексту й мовна редакція Леоніда Ушкалова; вступна стаття Олекси Мишанича. – Харків, 2003. – С. 161–162]. Твори Мюре використовували під час вивчення латинської просодії (наприклад, білгородський архієрей Феоктист Мочульський писав, що вчитель має викладати просодію “первѣе россійскую по россійской грамматикѣ, потом латинску, разбирая по правилам нравоучительные стихи Катона или Мурета” [*Лебедев А. С*. Феоктист Мочульский, архиепископ Белгородский (1787–1799 г.) и Курский (1799–1818 г.). – Харьков, 1896. – С. 8]) та риторики [див., зокрема: *Прокопович Ф*. Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф*. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 210–211]. Сучасною українською мовою послання Мюре «До Петра Герардія» переклав Микола Зеров [див.: *Зеров М*. Твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 384–385].

[2] Є приказка: “В єден гуж оба тягнут” [*Франко*, № 11552]. Цей вислів можна знайти в старих українських письменників і до Сковороди, наприклад, у «Думі» Івана Мазепи: “Всѣ покою щире прагнуть, / А не в єден гуж [всѣ] тягнуть” [Хрестоматія по українській літературі для народних вчителів, шкіл учительських та середніх і для самоосвіти / Зложили: М. Сумцов і М. Плевако при участі Д. Багалія. – Харків, 1918. – Ч. І. – С. 118], або в драмі «Милость Божія»: “Только вы всѣ в єден гуж со мной тягните” [Хрестоматія давньої української літератури / Упор. О. І. Білецький. Вид. 2-е, випр. і доп. – Київ, 1952. – С. 326].

In Natalem Iesu[1]

ѡ Ноч нова, дивна, чудна,
Яснѣйшая свѣтла полудня,
Когда чрез мрак темній, черній
Блиснул Солнца свѣт невечернїй.
Веселѣтеся, яко с намы Бог,
Якѡ с намы Бог[2].

Кой всѣ моря усмиряет,
Кой Богу нас всѣх примиряет,
Сей в нищетной днесь хижинѣ,
Нищети нас учит всѣх нинѣ.
Веселитеся, ׀ яко с намы Бог. (2)

Там под Виѳлеемским Градом,
Пастухы пасуще стадо,
Всѣх первѣе вѣсть пріемлют,
Что к нам Христос прїйде на землю,
Чрез Ангелов, ׀ яко с намы Бог. (2)

Видно, что то Богу люба
Та простота беззлобна, груба,
Кая хранит правость ревнѡ,
Чрез простой свой нрав вѣрной, древной[3].
Веселѣтеся! Яко с вамы Бог[4]. (2)

Виѳлеемска возлѣ Града,
Там пастирскїй сонм берег стада […]"[5]

На глас: "Похвалѣмѡ царя Христа"[6].

"Священний гімн" Марка-Антуана де Мюре «In Natali Domini» Сковорода переклав, напевно, у 1750-х рр. під час перебування в селі Каврай, а можливо, тоді, коли викладав поетику в Харківському колегіумі [див.: *Čyževśkyj D.* Skovorodas Übersetzungen aus Muretus // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1939. – Bd. XVI. – S. 342–343; *Чижевський Д.* До перекладів Сковороди // *Чижевський Д.* Український літературний барок / Підготовка тексту й мовна редакція Леоніда Ушкалова; вступна стаття Олекси Мишанича. – Харків,

2003. – С. 162–164]. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 77). Уперше надрукований (уривками) у харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

[1] "На Різдво Христове" (лат.).
[2] Фразу **ѩкш съ на́ми бг҃ъ** узято з Книги пророка Ісаї 8: 10.
[3] Навпроти цього рядка дописано слово *свят*.
[4] Парафраза Книги пророка Ісаї 8: 10. Пор.: **ѩкш съ на́ми бг҃ъ**.
[5] Тут поезія уривається.
[6] Сковорода має на думці духовну пісню: "Похвалімо, похвалімо Царя Христа, / Прибитого, прибитого до хреста! / За нас, за нас страсти претерпівший / І від вічних мук, від вічних мук визволивший. / Похвалімо, похвалімо Матір Його, / Та ізбудеш, та ізбудеш огню вічного! / Матір Його, Матір Його пречистая – / Зірка в небі, зірка в небі пресвятая" [*Воропай О.* Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. – Київ, 1993. – С. 454].

Est quaedam moerenti flere voluptas[1]

Кто мнѣ дасть слези, кто дасть мнѣ нинѣ дождевны?
Кто мнѣ дасть моря̀? Кто дасть мнѣ рѣкы плачевны[2]?
Да грѣх ридаю,
И омиваю,
Во многоводних
Слезах не сходних
Не почивши[3].
Изсушил ѡчы адскїй грѣхов моих пламень;
Сердце ѡжесточенно, как адамант камень.
Нѣсть мнѣ ток слезній,
Дабы болѣзны,
Жжущы внутр уду,
Можнѡ оттуду
Изблевати.
Ты, источников в горах развергшій проходы,
И повѣсивїй горѣ превиспренны воды;
Зрак вод наполни,
Да льет доволны,
Сердцу коснися,
Да ощутится,
Утѣх ѡтче!
Ащеже буду богат на токы мнѣ слезны,
Будут мнѣ оны одны утѣхы любезны.
Твоя и дурность,
Над Мїра Мудрость[4],
И плач над смѣхы[5],
Егѡ утѣхы,
Чуднїй Боже!

Цей твір було написано, мабуть, у 1760-х рр. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 91). Уперше надруковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. (без прикінцевої строфи). Подаємо за автографом.

[1] "Сльози у горі приносять розраду" (лат.). Це – парафраза «Скорботних елегій» Овідія (IV, 3, 37). Пор.: "…est quaedam flere voluptas". Цей Овідієвий вислів належить до розряду

крилатих [див.: Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 111]. Варто відзначити, що вказана Овідієва фраза зринає як коментар до слів Сковороди: "Слезы их суть излияніе природы, а не пристрастій и есть нѣкое утѣшеніе плакать в свой час" – у «Жизни Григорія Сковороды» Михайла Ковалинського.

[2] Очевидно, це варіація на тему Книги пророка Єремії 9: 1. Пор.: **Кто̀ да́стъ главѣ̀ мое́й во́дꙋ ѝ о҃чесе́мъ мои́мъ ѝсто́чникъ сле́зъ;**

[3] У літературі українського бароко була поширена думка, що сльози звільняють людську душу з лабет гріха. "Не можеши платна черна убѣлити без воды, – писав, наприклад, Дмитро Туптало, – тако ни грѣхов без слез теплых. Слезы же и еѳиопа убѣлят" [*Туптало Д.* Руно орошенное. – Чернігів, 1680. – Арк. 3 (зв.)]. За приклад правив тут сам Христос: "Яко Ісус плакаша, и нам подобает, / На образ и слезити всяк да не престает. / Плачи с Христом плачущим, плач Христа плачуща. / Плач вины слез Христовых, плачи в слезах суща. / Плачи, яко виновен ты Христовых Страстей, / Плач, яко не престаеш от похотных сластей. / Плачи, яко не плачеш, єгда Христос чашу / Слезную испивает за злу совѣсть нашу. / Отложим смѣх, излiем доволніи слезы, / Оросим тѣло наше и земніе стези" [*Максимович І.* Осм блаженства євангелскія. – Чернігів, 1709. – Арк. 23].

[4] У християнській моделі думання "цьогосвітня" мудрість є ніщотою порівняно з мудрістю Божою: "…Цьогосвітня бо мудрість – у Бога глупота, бо написано: 'Він ловить премудрих у хитрощах їхніх'" (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 3: 19). Старі українські письменники не раз підкреслювали цю обставину. Навіть якщо не брати до уваги радикального заперечення світської мудрості, характерного, скажімо, для Івана Вишенського ("Чи не лѣпше тебѣ изучити Часословец, Псалтыр, Охтаик, Апостол и Евангелие с иншими, церкви свойственными, и быти простым богоугодником и жизнь вѣчную получити, нежели постигнути Аристотеля и Платона и философом мудрым ся в жизни сей звати и в геену отити?" [*Вишенський І.* Твори. – Київ, 1959. – С. 57]), ця думка все одно звучить дуже виразно. Досить пригадати хоч би чи не найбільшого українського ерудита XVII ст. Іоаникія Галятовського, котрий писав: "…свѣцкая мудрость, філозофіа, астрономіа, ариѳметіка, математика и кождая наука такая єст глупством у Бога…" [*Галятовський І.* Ключ разумѣнія. – Київ, 1659. – Арк. 151 (зв.)].

[5] Добрій людині, як зазначалося в найпопулярнішій київській бароковій книжці «Алфавит духовный», слід цуратися сміху, адже "смѣх єст дѣтска нрава, счастолюбива сердца, слабыя и не мужественныя души знаменіє. Смѣх всяко не потребен єст" [Алфавит духовный. – Київ, 1713. – Арк. 104–104 (зв.)]. Натомість їй годиться плакати: "Ничтоже єст в вѣцѣ сем достойно радости и веселія, ничтоже достойно утѣшенія и благомыслія, но вся плача и рыданія исполненна. Суєта суєтств вѣк человѣческій" [Алфавит духовный. – Київ, 1713. – Арк. 2 (зв.); див. про це: *Ушкалов Л.* "Хто посіє в сльозах, пожинатиме в радощах" // *Ушкалов Л.* З історії української літератури XVII–XVIII століть. – Харків, 1999. – С. 105–120].

Quid est virtus?[1]

Трудно покорити гнѣв и прочіи страсты,
Трудно не отдать себе в плотяніи сласты,
Трудно от всѣх и туне снести укоризну,
Трудно оставить свою за Христа отчизну,
Трудно взять от земли ум на Горы небесны,
Трудно не потопитись в Мїра сего безднѣ.
Кто может побѣдить всю сїю злобу древну,
Се цар, властитель, крѣпок чрез силу душевну.

Brutos affectus carnis frenare valere
Atque voluptates, hoc opus, hic labor est.
Hoc opus, hic labor, a quovis opprobria ferre:
Ac tempsisse sui jura patrimonii[2].
Hoc opus, hic labor, in caelos traducere mentem,
Vulgique errorum exsuperare mare[3].
Vincere qui valeat veteres cacodaemonas istos,
Is rex, virtutem pectoris intus habens.

Цей твір було написано по-українському та по-латинському, мабуть, наприкінці 1750-х рр. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 77). Уперше надруковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. (українську версію подано тут як частину перекладу послання Марка-Антуана де Мюре «Ad Petrum Gerardium», а латинську – окремо, безвідносно до неї). Подаємо за автографом.

[1] "Що є чеснота?" (лат.).
[2] Далі в дужках дописано ("Temnere pro Christo etc.") ("Осуджувати заради Христа й ін.").
[3] На наступному рядку – як варіант – написано: "Vulgique errorum transvolitasse mare" ("І проходити море помилок юрби").

Epigramma

Скажи мнѣ краткѡ Мужа мудра дѣло!
Імѣй Свѣт в умѣ и Здравїе тѣла.

Dic mihi perbreviter, quae sortis summa beatae?
Sanam mentem habeas, sanaque membra vide.
Sit mens sana[1] tibi, etc.

Цей твір не датований. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 75). Уперше надруковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

[1] Сковорода має на думці славетну сентенцію Ювенала (бл. 60 – бл. 127 рр.) (Сатири X, 356): "…orandum est ut sit mens sana in corpore sano", тобто "…треба молити [богів], щоб розум [дух] був здоровим у тілі здоровому" [*Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л.* Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 202; *Коваль А. П., Коптілов В. В.* Крилаті вислови в українській літературній мові. Вид. 2-е, перер. і доп. – Київ, 1975. – С. 105]. Пор.: "В здоровому тілі – здоровий дух" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 540].

Similitudines ex Virg[ilio][1] 2. Aeneide[2]

Similitudo clamantis Laoco[o]ntis circumplicati a draconibus[3].

Каковій ужаснѡ испущает рикы,
Когда не добит бѣжит ѡт жерца бик дикій[4].

Similitudo Aeneae spectantis ex super domo sua incendium Trojae[5].

Так, как огнь в пашнѣ впадет при бурях жестоких,
Или бистрій дождевній поток с гор високих,
Нивы и красны сѣвы лóмит постилая,
І стремглав тащит лѣсы, столпѣет не зная,
Слиша шум сверх скал пастир[6].

Simil[itudo] Aeneae, quomodo Trojae noctu cum sociis in medium hostium sese conjecit[7].

…Послѣ ж в той минутѣ,
Как хищны волкы, коих в темную ноч лютій
Глад слѣпо вигнал с язвин, дома ж племя само
Ждет, зѣвая несито; чрез огнь, чрез меч, прямѡ
Бѣжим на явную смерть[8].

Quomodo Androgeus imprudenter noctu incidens in hostes resiliit[9].

Остолбѣл и порвался вдруг назад с словамы.
Так, как кто меж терніем, невзначай ногамы
Наступит змія, и вдруг сблѣднет отбѣгая,
А она злится с ядом шію поднимая[10].

Quale certamen int[er] Aeneam et Nobiliss[imum] Graecorum super Helena[11].

Так, как когда сбѣжатся вѣтры полномочнѡ,
Бурним вихром з запада, юга и восточной
Стороны, трещат лѣсы, кипят вознесенны
Волны и с пѣском рвутся виспр мѣста безденны[12].

Cui similis erat Pyrrhus, cum int[er] ceteros oppugnaret regiam Priami[13].

Каков змій, когда на свѣт вишол полній яда,
Кой крился под землею в час зимнаго хлада;
Скинувши ж линовище в день весны прекрасной,
Вьется спиною в циркул, по коих блеск ясной,
А слизку грудь подняв виспр, взор яростномечній
Кидает, сичит с устен язик треконечній[14].

Ці шкільні версифікаційні вправи Сковорода написав, очевидно, тоді, як викладав курс поетики в Переяславському чи Харківському колегіумах. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 84 (зв.)–85). Уперше вони були надруковані в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

[1] Публій Вергілій Марон (*Publius Vergilius Maro*) (70–19 рр. до н. е.) – великий римський поет. У старій українській школі Вергілій належав до кола найшанованіших класиків. Його «Буколіки», «Георгіки» та «Енеїда» правили за взірець "низького", "середнього" та "високого" стилів і докладно вивчалися, зокрема, в курсі поетики. Сковорода також досить часто звертався до поезії Вергілія. Крім версифікаційних вправ на теми другої книги Вергілієвої «Енеїди», він, скажімо, цитує «Буколіки» в трактаті «Silenus Alcibiadis» та в діалозі «Брань архистратига Михаила со Сатаною». Та й образ Астраї в притчі «Убогій Жайворонок» міг бути навіяний саме Вергілієм, адже той писав у «Буколіках» (IV-а еклога) про повернення цієї богині на землю (у перекладі Миколи Зерова: "Знову вертається Діва, вертається царство Сатурна" [*Зеров М.* Твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 199]).

[2] "Образи з другої книги «Енеїди» Вергілія" (лат.). Це – шкільні вправи з "наслідування". Засада *imitatio operis* (*imitatio antiquorum*) відігравала дуже важливу роль у поезії українського бароко. Наслідування (imitatio), – як писав Феофан Прокопович, – є "душею поезії (anima poeseos)" [*Prokopowicz Th.* De arte poetica libri III ad usum et institutionem studiosae iuventutis roxolanae. Dictati Kioviae in orthodoxa Academia Mohileana. Anno Domini 1705. – Mohiloviae, 1786. – P. 15]. Тогочасна систематика літератури розрізняла "наслідування природи" ("imitatio naturae") та "наслідування взірців (у праці)" ("imitatio operis"). "Наслідування природи", яке збігалося з поняттям "поетичний вимисел" ("eademque est cum effictione poetica"), зазвичай окреслювали як "не лише фабулярне плетиво, але й усі ті прийоми опису, завдяки яким людські дії, нехай навіть справжні, постають правдоподібними" [ibid. – P. 68, 16]. Тим часом "наслідування взірців", коли автор прагнув "наподібнитися до якогось визначного поета", полягало в певній збіжності його способу думання з думанням взірцевого автора ("posita in quandam mentis nostrae cum probati alicuius auctoris conformatione") [ibid. – P. 68, 71; пор., наприклад: Cypriani Soarii societatis Iesu tabulae rhetoricae. – Leopoli, 1722. – P. 9–10].

[3] "Образ Лаокоона, який волає, обвитий зміями" (лат.).

[4] Пор.: Clamores simul horrendos ad sidera tillit;

Quales mugitus, fugit cum saucius aram
Taurus… [Енеїда, II, 222–224].

[5] "Образ Енея, який дивиться з висоти свого палацу на охоплену полум'ям Трою" (*лат.*).

[6] Пор.: In segetem veluti cum flamma furentibus Austris
Incidit, aut rapidus montano flumine torrens
Sternit agros, sternit sata laeta boumque labores,
Praecipitesque trahit silvas; stupet inscius alto
Accipiens sonitum saxi de vertice pastor [Енеїда, II, 304–308].

[7] "Образ Енея, який разом із товаришами кинувся був серед ночі з Трої на ворогів" (*лат.*).

[8] Пор.: …inde, lupi ceu
Raptores atra in nebula, quos improba ventris
Exegit caecos rabies, catulique relicti
Faucibus expectant siccis, per tela, per hostes
Vadimus haud dubiam in mortem, mediaeque tenemus [Енеїда, II, 355–359].

[9] "Як Андрогей відступив, ненароком зіткнувшись у темряві з ворогом" (*лат.*). Тут ідеться про грецького героя Андрогея (гр. *Ἀνδρόγεως*), який загинув під час бою на вулицях Трої.

[10] Пор.: Obstupuit, retroque pedem cum voce repressit.
Improvisum aspris veluti qui sentibus anguem
Pressit humi nitens, trepidusque repente refugit
Attollentem iras et caerula colla tumentem [Енеїда, II, 377–380].

[11] "Який поєдинок був між Енеєм та найшляхетнішим греком із-за Гелени" (*лат.*). Насправді тут в «Енеїді» йдеться не про Гелену, а про Кассандру.

[12] Пор.: Adversi rupto ceu quondam turbine venti
Confligunt, Zephyrusque Notusque et laetus Eois
Eurus equis; stridunt silvae, saevitque tridenti
Spumeus atque imo Nereus ciet aequora fundo [Енеїда, II, 416–419].

[13] "На кого був схожий Пірр, коли разом з іншими облягав столицю Пріама" (*лат.*). Тут ідеться про сина Ахілла й Деїдамії Неоптолема (інакше: Пірра – гр. *Πύρρος*).

[14] Пор.: Qualis ubi in lucem coluber mala gramina pastus,
Frigida sub terra tumidum quem bruma tegebat,
Nunc positis novis exuviis nitidusque iuventa
Lubrica convolvit sublato pectore terga
Arduus ad solem, et linguis micat ore trisulcis [Енеїда, II, 471–475].

In Natalem Basilii Tomarae[1], pueri 12 annorum

Perfecto circo, rursum novus incipit annus.
Haec est prima dies, quam caput annus habet.
Hocce die nasci, puer ingeniose Basili,
Omine felici fata dedêre tibi,
Ut, cum primus es in lucem puer editus infans,
Primus virtute ac primus honore sies.
Primus es ingenio, primus quoque dotibus illis,
Consona quas poscit corporis harmonia.
Primo prima tibi indulsit Natura benigna,
Quae post te natis dura noverca fuit.
Sic prius ille opifex rerum confinxit Adamum,
Finxit post et Evam, sed minor Eva fuit.
Gratulor ergo tibi, quod tam bona multa dedere,
Multa dedere tibi Numina dextra bona,
Sed tamen heus! multum tibi credidit Ille creator,
Illo in judicio reddita multa volet.
Magna, puer, te cura manet toleranda laborque,
Ut sis Basilius nomine reque simul[2].

На день народження Василя Томари, хлопчика 12 років

Круг годовий довершився і знов розпочався. Сьогодні
Маємо першу добу, року нового почин,
Доля судила тобі, обдарований хлопче Василю,
В цей народитися день. Добра то провість тобі.
Першим ти пагонцем, хлопче, на світ од батьків народився,
Перший чеснотою скрізь, перший і славою будь,
Перший і розумом сильним, і перший тим даром природним,
Що потребує його врода тілесна твоя.
Благословення тобі, первакові, послала природа,
Що для молодших дітей мачуха гостра була.
Так і спорудник всесвітній, створивши Адама найперше,
Єву потому створив, меншу в любові його.

Радо вітаю тебе, що стільки добра тобі дано:
Досить на частку твою Бог милосердний поклав.
Тільки ж гай-гай! Як багато тобі доручив Сотворитель,
Згодом немало і сам схоче від тебе узять.
Отже, науки і всякої праці берись, не цурайся,
І не з найменшя лише, будь і ділами Василь[3].

Ця поезія була написана або наприкінці 1758-го, або на початку 1759 р., оскільки Василь Томара народився 1 січня 1746-го чи 1747 р. [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 137]. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 87). Уперше поезію було надруковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

[1] Василь Степанович Томара (1746/1747–1814 рр.) – дипломат і державний діяч Російської імперії. Виконував важливі дипломатичні доручення на Кавказі та в Ірані, був надзвичайним послом і повноважним міністром Російської імперії в Константинополі; дослужився до чину дійсного таємного радника. Сенатор Василь Томара все життя палко любив свого вчителя. Навесні 1788 р. він писав Сковороді: "Вспомнишь ты, почтенный друг мой, твоего Василія, по наружности может быть и не несчастнаго, но внутренно болѣе имѣющаго нужду в совѣтѣ, нежели когда был с тобою. О, если бы внушил тебѣ Господь пожить со мною! Если бы ты меня один раз выслушал, узнал, то б не порадовался своим воспитанником. Напрасно ли я тебя желал? Если нѣт, то одолжи и отпиши ко мнѣ, каким образом мог бы я тебя увидѣть, страстно любимый мой Сковорода? Прощай и не пожалѣй еще раз в жизни удѣлить частицу твоего времени и покоя старому ученику твоему…" [*Сковорода Г.* Повне зібрання творів: У 2 т. – Київ, 1973. – Т. 2. – С. 481–482]. Про філософські погляди Томари, в яких неважко добачити відгомін ідей Сковороди, можна судити за образом Сенатора в «Санкт-Петербурзьких вечорах», написаних його "сердечним приятелем" Жозефом де Местром [див.: *Марченко О.* Григорій Сковорода та Жозеф де Местр (про один призабутий сюжет): До ювілею Леоніда Володимировича Ушкалова // Збірник Харківського історико-філологічного товариства: Нова серія. – Харків, 2006. – Т. 12. – С. 71–84].

[2] Ім'я *Василь* (гр. *Βασιλεύς*) означає "цар" [див., наприклад: *Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 373].

[3] Переклад Миколи Зерова [*Зеров М.* Твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 390].

In natalem Bilogrodensis Episcopi[1]

Scilicet innumeris obnoxia vita periculis,
Te tamen optamus vivere posse diu.
Vive diu vitam, Pastor, nobisque tibique,
Aut tibi si renuis vivere, vive aliis.
Vive diu felix, et ad ipsum plaudite vive,
Alme Parens, nobis nam tua vita lucrum est.

На день народження білгородського єпископа

Хоч небезпек неприємних в житті цьому й безліч буває,
Многих проте тобі літ нині бажаємо ми.
Пастирю, щасно живи якнайдовше для нас і для себе.
Жить як не хочеш собі, іншим ти довго живи.
Довго щасливо живи, щоб тобі лише люди раділи,
Отче-наставнику, нам скарбом є твоє життя[2].

Цей твір Сковорода написав, очевидно, наприкінці 1750-х рр. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 78 (зв.)). Уперше надрукований у харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

[1] Ця поезія присвячена Йоасафові Миткевичу. Див. прим. 147 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[2] Переклад Мирослава Роговича [*Сковорода Г.* Повне зібрання творів: У 2 т. – Київ, 1973. – Т. 1. – С. 102].

De sacra caena, seu aeternitate

Carne panem vinumque vides, sed mente videtur,
Sub specie carnis qui latet, ipse Deus.
Qui latet, ille manet, quae apparent, somnium et umbra est.
Ergo latere est res: ergo patere, nihil.
Machina magna patet mundi haec, sed somnium et umbra est:
Res et verum Ens est, quod latet ore sub hoc.
Sole cadente velut, cum quercus projicit umbram,
Umbra licet lata est, non tamen arbor ea est.
Quid sequimur carnem, quae, cum patet, esse negatur?
Quid fugimus mortem? mors latitare dabit.
Cum latitare dabit, tunc nobis esse licebit;
Nam res ipsa latet, sola sed umbra patet.
Surge cito, o Ratio mea recta! resurgito ab umbris.
Jam firmata potes: luce repleta vides.
I mihi prae, mea lux! at te comes iste sequetur.
Hic animus, sacrat qui tibi velle suum.
Tu radius Solis, nec te praemit umbra latentem:
Te sine nulla est res, nulla vel umbra patet.
Res et corpus es umbrarum, sed rebus es umbra;
Per te res quaevis possidet esse suum.
Ergo lates speciosa in fronte patentibus umbris:
Quae latitant, et in his frons speciosa pates.
Ac ubi frons speciosa foras excesseris, illic
Ens seu res, quod erat, desinet esse statim.
Cum fugis, haud fugis hinc: cum desinit, incipit esse;
Nempe et in his rursum jam nova forma pates.
Quid ludis mentem mihi, Sancte volubilis anguis[1]?
Et fugiens remanes et remanendo fugis.
Nunc latitas umbris, jam rebus es umbra patendo;
Cum fugis, absque tamen te nihil esse potest.
Quale est, si centum speculorum te orbe corones,
In variis speculis, forma sed una patet.
Non ego te capio capiens; cum reddo, reservo:
Cum in partes traheris, totus es inde tamen[2].
Omnes te sumunt, sed non consumeris unquam:
Omnes cum excipiunt, nullius esse potes.

Nullius esse potes, sed et omnibus unus idemque es:
Quo me plus satias, plus mihi famis inest.
Tu cibus es: nunc te mihi participare latentem
Convenit, at pueris sola tua umbra sat est.
O versute anguis! latitas velut hamus in esca,
Quo stultos pueros in tua regna trahas.
Laudo tuas technas, exosculor insidias has,
Et per te sanctum, sancta quoque umbra tua est.
Jam ceu pisciculus captus non indiget esca,
Sic mihi jam capto non opus umbra tua est.
Exue personam! dignare venire sine umbra.
Jam te gustavi: jam mihi Λῶτος[3] eras.
Hac ego firmatus, valui vitiosa necare
Dogmata stultitiae, quae parit omne nefas.
Hac ego repletus, saevos vicisse furores
Et potui et possum, si modo Tú te faves.
Da mihi te placidum mea ad ultima tempora vitae:
Esto favus dulcis, lux mea! vita mea!
Aetas inficiet jam jam mihi tempora canis,
Cede meis lacrimis ultima dona tua.
Nempe senem bis me fac, mente et corpore juxta;
Et facies, mentem si mihi luce reples.
Si vires corpus linquunt, tu linquere noli
Cor mentemque meam, lux mea! Vita mea!
Dulcia si carnis fugiunt mihi, tu esto voluptas;
Et fueris, mentem si mihi luce reples.
Si mihi carnis opes desunt, tu es Persica Gaza[4];
Et fueris, mentem si mihi luce reples.
Si me exsecratur vulgus, tu pande favorem;
Et pandes, mentem si mihi luce reples.
Surge citus! quin me rerum deducis ab umbris?
Sed prius hoc pectus luce repleto mihi.
Sum cinis, umbra, nihil; sed ubi me luce replêris,
Ens et res fuero, non cinis, umbra, nihil.
Educ me totum ex telluris inertis amore;
Sic pax! et facies hoc duce luce tua.
Da mihi sufficiens hoc lumen, temnere mortem:
Da mihi velle mori! da mihi amare mori!

Про святу вечерю, або Про вічність

Бачиш очима вино тут і хліб, проте розумом видно
Господа Бога, який, тіло прибравши, сховався.
Той лиш існує, хто схований; видний – то сон і примара:
Схованим бути – це щось, виднеє все – це ніщо.
Світу машину хоч видно, проте це – лиш сон і примара.
Світу реальність завжди схована в назві його.
Дуб коли тінь відкидає довжезну при заході сонця,
Хоч простяглася й без меж, дубом вона все ж не є.
Тіло чом наше в повазі, недійсне, коли його видно?
Смерті не хочемо чом? Чей нас сховає вона.
Нас як вона вже сховає, тоді лише будемо жити:
Схована ж дійсність завжди, видно лише її тінь.
Хутко збудися, мій розуме пра́вий! Воскресни вже з тіней!
Дужий, здолаєш ти все, сповнений світлом, прозриш.
Світло моє, поведи враз зі мною ще спільника мого –
Дух мій, що радо тобі волю свою віддає.
Сонця ти промінь і тінь тебе, видного, вже не сховає,
Речі без тебе нема й тіні її не бува.
Тілом і річчю ти тіней єси, для речей – лише тінню.
Завдяки са́ме тобі все має власне буття.
Отже, ти схований завжди у виразно видних нам тінях.
В схованім завжди тебе виразно бачимо ми.
Там, де ти виступиш виразно, річ або сутнє, що досі
Мало вже своє буття, тратить воно його враз.
Зниклий, щезаєш не весь: твій кінець є початком чужого,
Адже й у ньому тебе видно знов у формі новій.
Бавишся нащо ти розумом моїм, святий в'юнкий змію?
Зниклий, ти звідси не щез й зник, залишаючись тут.
Видно тебе то як тіні речей, то ти схований у тінях,
А як зникаєш цілком, бути не може ніщо.
Ось так коли, дзеркалами себе оточивши, свій образ
Бачиш у безлічі їх, в дійсності все ж ти один.
Взяти не можу тебе, хоч беру; повертаю, зберігши,
Цілий ти навіть тоді, в друзки коли розлетівсь.
Всі споживають тебе, але ти залишаєшся цілим.
Всі тебе завше беруть, усім проте ти все ж чужий.

Власністю бути когось ти не можеш, бо всім ти єдиний.
Ситиш чим більше мене, голод тим більший зроста.
Їжа – ти. Можна мені втаємниченим у тебе вже стати:
Тінь твоя дітям малим завше достатньою є.
Змію в'юнкий, ти бо схований, наче гачок у принаді.
Скільки немудрих хлоп'ят у царство своє ти ведеш!
Схвалюю спритність твою я й ці хитрощі палко цілую,
Бо від святого тебе тінь теж святою бува.
Спійманій рибці принади смачної вже більше не треба,
Так, коли й я вже спіймався, зайвою є твоя тінь.
Маску скидай! Я пізнав тебе в русі без тіні і зблизька
Бачити зміг, бо раніш ти мені *лотосом* був.
Зміцнений цим, подолати я зміг помилкові догмати
Шалу й безглуздя, які зроджують усякі гріхи.
Сповнений цим, поборов я теж пристрасті вельми шалені.
Як допоможеш мені, й далі долатиму я.
Звабний, віддайся мені доки жити на світі я буду,
Медом солодким ти будь, світло моє ти, життя!
Скроні мої як літа підфарбують ледь-ледь сивиною,
Моїм сльозам уступи твої останні дари:
Двічі старим ти зроби мене, разом душею і тілом.
Й зробиш це, світлом коли враз ти мій розум сповниш.
Тіло як сили покинуть моє, ти будь разом зі серцем
Й розумом завжди моїм, світло моє ти й життя!
Тіла розваги мене як залишать, розрадою будь ти!
Нею ти будеш, коли світлом мій розум сповниш.
Тіла багатств коли в мене немає, ти перським скарбом будь!
Й будеш ти ним лиш, коли світлом мій розум сповниш.
Чернь як почне проклинати мене, будь до мене ласкавий!
Й будеш ласкавим, коли світлом мій розум сповниш.
Встань же мерщій! Чому з тіней речей ти мене не виводиш!?
Але до того моє серце ти світлом сповни.
Попіл я, тінь, ніщо. Світлом як сповниш мене, тоді стану
Сутнє, річ – не як раніш – був я тінь, попіл, ніщо.
Виведи геть мене з пристрастей й звабо до земного без шкоди!
Згода! Це вчиниш, коли світлом своїм поведеш.
Дай мені цього ти світла доволі! Дай смерть зневажати!
Вмерти бажання ти дай! Смерть мені дай полюбить[5]!

Цю поезію Сковорода написав, очевидно, наприкінці 1750-х рр. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 115–117). Уперше ця поезія була опублікована в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

[1] У культурі бароко *змій*, що згорнувся колесом, символізував вічність, яка не має ні початку, ні кінця. Тут "конец зависит от начала" [Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 154–155; пор., наприклад: *Копистенський З.* Оміліа, албо Казанье на роковує память в Бозѣ велебного блаженнои памяти отца Єліссеа в схиммонасєх Євтіміа Плетенецкого // *Тітов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 164; *Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 115 (зв.) (друга пагін.)]. Досить часто цей образ зринає й у творах Сковороди. Філософ добачав у безконечних світах "єдиний початок", що його споконвіку змальовували за допомогою різних "фігур і монументів", наприклад, кільця, кулі, сонця чи ока. А однією з основних "віцефігур" кола якраз і був згорнутий кільцем змій. Ця "віцефігура" походить з емблематики. Принаймні сам Сковорода, пояснюючи, що таке символ та емблема, наводить і приклад згорнутого в кільце змія. Іншого разу філософ каже, що цей образ символізує вічність. Та, мабуть, найчастіше образ змія з'являється в Сковороди тоді, коли мова заходить про Біблію, яка є *змій*, а заразом і *Бог*.

[2] Образ розбитого в друзки дзеркала за часів бароко зазвичай зринав у ході богословських міркувань про таїнство святої євхаристії. Наприклад, Іоаникій Галятовський писав таке: "Маємо подобенство и приклад в зверцадлѣ шкляном, которое, будучи цѣлым, показует в собѣ человѣка цѣлого, который глядит в него, гды ж зверцадло розбитое так, же много ся частей з него станет, на той час кождая часть зверцадла найменшая показует цѣлого человѣка, который глядит на зверцадло тое, – так и Христос цѣлый єст под особою хлѣба в цѣлой гостіи, цѣлый и в каждой найменшой части гостіи…" [*Галятовський І.* Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 230; див. також: *Транквіліон-Ставровецький К.* Євангеліє учителное. – Рахманів, 1619. – Арк. 82 (зв.); *Туптало Д.* Дванадесят статей, иже увѣряют сомнящихся или невѣрство имущих человѣков о пресуществленіи хлѣба в тѣло и віна в кров Господа нашего Ісуса Христа // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 5. – С. 125; Слово к народу каѳоліческому. – Почаїв, 1765. – Арк. 7 (зв.), 192 (зв.); Съмя слова Божія. – Почаїв, 1772. – С. 287; Начатки догматонравоучителного богословія. – Почаїв, 1770. – С. 565–566].

[3] Згідно з давніми віруваннями, лотос мав здатність відбирати в людини пам'ять. Про це писав іще Гомер (Одіссея, IX, 93–97): "…та дали вони лотоса їм скуштувати. / Тільки як хто споживе цих плодів, як мед той, солодких, / Той ні вернутись не хоче, ні звістки про себе подати, – / Так і вони залишитись поміж лотофагів бажали / Й лотоси там споживать, а вертати не думали зовсім" [*Гомер.* Одіссея / Переклад із старогрецької Бориса Тена. – Харків, 2004. – С. 192].

[4] Образ "перського скарбу" міг бути навіяний рядками послання Марка-Антуана де Мюре «Ad Petrum Gerardium»: "Ut laetus ad vos tendit et gazis libens / Vos anteponit Persicis" [M. Antonii Mureti Presbyterii, J. C. et Civis Romani Oratores ac Poetae clariss[imi] Orationes, Epistolae, Hymnique Sacri. Editio nova. – Lipsiae, MDCLXV. – P. 492]. Слід сказати, що слово *gaza* вживалося також у кириличній транслітерації й тлумачилось як "скарб, богатство, скарбница, склеп" [див.: *Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 41].

[5] Переклад Мирослава Роговича [*Сковорода Г.* Повне зібрання творів: У 2 т. – Київ, 1973. – Т. 1. – С. 104–105].

De umbratica Voluptate

Si levis umbra tegit, fugit hinc, mox aestus adurit;
Sin te aedes, erit hic nocte dieque quies.
Sic carnis dulcedo, simul te melle perunxit,
Mox velut umbra fugit, pectora felle replens.
Heu! fuge, Care Deo, fuge sis! latet hamus in esca;
Esca fugit propere, sed manet hamus edax.
At non sic virtus: animum facit illa virilem,
Et prius est gravior felle, deinde lubet.
Quale est, si sumas aegre medicamen amarum,
Post tibi dulce tamen fit genus omne cibi.
Quique febri somnum suadenti cedere non vult,
Mox ibi temperies nempe serena redit.
Quique tulit coeptam brumam, ver dulce sequetur:
Quos prius umbra fovet, bruma deinde venit.
Iustus ubique Deus, qui temperat omnia rerum;
Nil est sincerum, miscuit omne Deus.
Namque superficiem dulcedo texit amari;
Dulce quod incipiet, finis amarus erit.
Contra dulcedo tetrico praetexta labore est:
Dulcia post capiet, dura vorare valens.
Dulce quidem coepisse valent et vilia corda;
Solis egregiis dulce coronat opus.

Про розраду примарну

Тінь коли легка зникає, палить тебе спека відразу;
Дах як сховає, тоді матимеш спокій завжди,
Тіла так пристрасть недавно тебе солодила медами,
Хутко ж як тінню зника, серце сповняє гірким.
Любий богам, утікай! У принаді гачок заховався;
Знада як квапно втече, лишиться гак лиш гризький.
Та не така чеснота, бо вона робить душу стійкою,
Спершу, як трійло, гірка, згодом солодка, як мед.
Так заживаєш ти ліки гіркі всі з бідою важкою,
Згодом смачною зате будь-яка їжа стає.

Хто не вступився гарячці, що сон навіває, до того,
Ве́рем'я тіла його швидко вертає назад.
Зиму сувору хто зніс, той побачить теж весну-красуню;
Хто ж в холодочку сидів, зиму повинен знести.
Бог справедливий усюди, чергуючи речі постійно.
Чистих речей не була: Бог створив всього розмай.
Адже поверхня гіркого покрита солодким. Початок
Чого солодким була, те гірким має кінець.
І, навпаки, осолода понурою працею вкрита
Й той осолоду здобув, хто зміг спожити терпке.
Від осолоди у змозі почати серця лиш нікчемні:
Мало з них працю свою врашті солодким вінча[1].

Час написання цього твору невідомий. До нас дійшов список, зроблений рукою Василя Томари. Зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 118 [зв.]). Уперше ця поезія була опублікована в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за рукописом.

[1] Переклад Мирослава Роговича [*Сковорода Г.* Повне зібрання творів: У 2 т. – Київ, 1973. – Т. 1. – С. 106].

БАЙКИ

Ба́сни Ха́рьковскія

Любе́зный Прія́тель[1]!

В Седмом *Десяткѣ* Нынѣшняго Вѣка, отстав от Учителской должности[2] и уединяясь в *лежащих* около Харькова *Лѣсах*, Полях, Сада́х, Селах, Деревнях и Пчелниках, обучал я себе добродѣтели и поучался в Бібліи, притом, благопристойными игрушками забавляясь, написал полтора десятка Басень, не имѣя с тобою знаемости. А сего Года в Селѣ Бабаях[3] умножил оныя до половины. Между тѣм, как писал прибавочныя, казалось, будто ты всегда присутствуеш, одобряя мои Мысли и вмѣстѣ они́х со мно́ю причащаясь. Дарую ж тебѣ 3 Десятка Басень, Тебѣ и подобным Тебѣ.

Отческое наказаніе заключает в Горести своей Сладость, а Мудрая Игру́шка утаевает в себѣ Силу.

Глупую важность встрѣчают по виду, выпроважают по Смѣху, а разумную Шутку важный печатлѣет Конец.

Нѣт смѣшняе, как умный вид с пустым потрохом, и нѣт веселѣе, как смѣшное Лицо с утаенною дѣлностью.

Вспомните Пословицу: Красна Хата не Углами, но Пирога́ми[4].

Я и сам не люблю превратной Ма́ски тѣх Людей и Дѣл, о коих можно сказать Малороссійскую Пословицу: Стучи́т, Шуми́т, Гремит… (А что там?) Кобылья Мертва голова бѣжит[5]. Говорят и великороссійцы: Летала высоко, а сѣла не даліоко[6], – о тѣх, что богато и Красно Говорят, а не́чево слушать. Не люба мнѣ сія пустая надменность и пышная Пустошь, а люблю тое, что сверху ничто, но в серіодкѣ Чтось, снаружи Лож, но внутрь Истина. Такова Рѣчь и Человѣк назывался у Еллин ΣΙΛΗΝῸΣ, Картинка сверху смѣшна, но внутрь Благолѣпна[7]. Друг мой! не презирай Баснословія. Ба́сня и При́тча есть то́ же. Не по Кошельку суди Сокровище, Праведен Суд суди[8]. Басня тогда бывает скверная и бабія, когда в подлой и смѣшной своей Шелухѣ не заключает Зерно Истины, похожа на Орѣх Свищ[9]. От таких-то Басень отводит Павел своего Тимоѳея. I К Тим[оѳею], Гл[ава] 4, с[ти]х 7[10]. И Петр не просто отвергает Басни, но Басни ухищренныя, кромѣ украшенной Наличности, Силы Христовой не имущія[11]. Иногда во Вретищѣ дражайшій кроется Камень. Пожа́луй ражжуй сіи Па́вловскіи Слова̀: “Не внимающе Іудейским Баснем, ни Заповѣдем Человѣк отвращающихся от Истины”[12]. Как Обряд есть без Силы Божія Пустошь, так и Басня, но без Истины. Если ж с Истиною, кто дерзнет назвать *Лжи́вою*[13]? “Вся убо Чиста Чистым:

оскверненым же и невѣрным ничтоже Чисто, но осквернися их и Ум и Совѣсть". К Тіт[у], I[14]. Сим Больным, лишенным Страха Божія[15], а с ним и добраго Вку́са, всяка Пища кажется гнусною. Не Пища гнусна, но осквернися их Ум и Совѣсть.

Сей Забавный и Фігурный Род Писаній был домашній самим лучшим древним Любомудрцам. Лавр и Зимою зелен. Так Мудріи и в Игрушках Умны, и во Лжѣ Истинны. ИСТИНА острому их Взору не издали болванѣла, так, как подлым Умам, но ясно, как в Зерцалѣ, представлялась, а они, увидѣв живо живый Ея Образ, уподобили оную различным тлѣнным Фігурам.

Ни одни Краски не изъясняют Розу, Лілію, Нарцысса столько живо, сколько благолѣпно у их образует невидимую Божію ИСТИНУ, Тѣнь Небесных и Земных Образов. Отсюду родились HIEROGLYPHICÀ[16], EMBLÉMATA[17], SÝMBOLA[18], Таинства, Притчи, Басни[19], Подобія, Пословицы[20]… И не дивно, что Сократ[21], когда ему внутренній Ангел, Предводитель во всѣх его дѣлах[22], велѣл писать Стіхи, тогда избрал ЕЗО́ПОВЫ[23] БА́СНИ[24]. И как самая хитрѣйшая Картина неучоным Очам кажется Враками, так и здѣсь дѣлается.

Самое Солнце всѣх Планет и Царица БІБЛІА из тайно-образующих Фігур, Притчей и Подобій есть Богозданна. Вся ОНА вылѣпленна из Глинки и называется у Павла Буйством[25]. Но в сію Глинку водхнен Дух жизни, а в сем Буйствѣ кроется мудрѣе всего смертнаго. Изобразить, приточить, уподобить значит То же.

Пріими ж, Любезный Пріятель, дружеским Сердцем сію небезвкусную от твоего Друга Мыслей его воду[26]. Не мои сіи Мысли, и не я оныя вымыслил: Истина есть безначальна[27]. Но Люблю – тѣм мои; Люби – и будут твои. Знаю, что твой Тѣлесный Болван далеко разнится от моего Чучела, но Два разноличные Сосуды одним да наполнятся Лікéром, да будет Едина Душа и Едино Сердце[28]. Сія-то есть Истинная Дружба, Мыслей Единство[29]. Все не наше, все погибнет, и самыи Болваны наши. Одни только Мысли наши всегда с нами, одна только Истина вѣчна, а мы в ней, как Яблонь[30] в своем Зернѣ, сокрыемся.

Питаймо ж Дружбу. Пріими и кушай с Петром Четвероногая, Звѣри, Гады и Птицы. Бог тебе да благословляет! С Ним не вредит и самый Яд Языческій. Они не что суть, как Образы, прикрывающіи, как Полотном, Истину[31]. Ку́шай! поколь вкусиш с Богом Лу́чшое.

Любезный Пріятель!
Твой вѣрный Слуга,
Любитель Священныя Библіи
Григорій Сковорода̀.

1774, в Селѣ Бабаях, на Канунѣ 50-тницы[32].

Басня 1.

Соба́ки

В Селѣ у Хазя́ина жили двѣ Соба́ки. Случилося мимо Ворот[33] проѣжжать незнакомому. Одна из них, выскочив и полаяв, поколь он с виду ушел, воротилась на Двор.

– Что тебѣ из сего при́было? – спросила другая.

– По крайней мѣрѣ, не столько скучно, – отвѣчала она.

– Вить не всѣ ж, – сказала разумная, – проежжіе таковы, чтоб их почитать за непріятелей нашего Хазяина, а то бы я и сама должности своей не оставила, не смотря на то, что прошедшей ночи Нога моя Волчьими Зубами поврежденна. Собакою быть дѣло не худое, но без причины ла́ять на всякого – ду́рно[34].

Си́ла.

Разумный Человѣк знает, что охуждать, а Безумный болтает без разбору.

Ба́сня 2.

Воро́на и Чиж

Неподалеку от Озера, в котором видны были Жабы, Чиж, сидя на вѣтвѣ, пѣл. Ворона в близости тож себѣ ква́кала и, видя, что Чиж пѣть не перестает:

– Чего ты сюда же дмешся, Жабо?

– А длячего ты мене Жа́бою зовеш? – спросил Чиж Ворону.

– Длятого, что ты точно такой зеленой, как вон та́я Жа́ба.

А Чиж сказал: – О, ежели я Жа́ба, тогда ты точная Лягушка по внутренному твоему орудію, которым Пѣніе весьма им подобное отправляеш.

Си́ла.

Сердце и Нравы Человѣческіи, кто он таков, Свидѣтелствовать должны, а не внѣшніи Качества. Древо от Плодов познавается[35].

Басня 3.

Жаворонки

Еще в Древніе Вѣка̀, в самое тое Время, как у Орлов Черепахи лѣтать у́чивались, молодой Жаворонок сидѣл не далече того Мѣста, гдѣ одна с помянутых Черепах, по сказкѣ мудраго Езо́па, лѣтанье свое благополучно на Каменѣ окончила с великим Шу́мом и тре́ском[36]. Молодчик, спугавшись, пробрался с трепетом к своему Отцу:

– Ба́тюшка! Конечно возлѣ тоей Горы сѣл Орел, о котором ты мнѣ когдась говорил, что она Птица всѣх страшнѣе и силнѣе…

– А почему ты догадуешся, Сынок? – спроси́л Стари́к.

– Батюшка! Как Он садился, я такой быстроты, Шуму и Грому никогда не видывал.

– Мой Любезнѣйшій Сынок! – сказал старик. – Твой молоденькій Умо́к…[37] Знай, Друг мой, и всегда себѣ сію Пѣсеньку пой:

Не то Орел, что лѣтает,
Но то, что Легко сѣдает…[38]

Си́ла.

Многіи без Природы изрядныи дѣла зачинают, но Ху́до кончат. Доброе намѣреніе и Конец всякому дѣлу есть Печать[39].

Басня 4.
Голова и Тулу́б

Тулуб, одѣт в великолѣпное и обширное с дорогими уборами Одѣяніе, величался пред Голово́ю и упрекал ей тѣм, что на нея ни десятая Доля не исходит в сравненіи его великолѣпія…

– Слушай ты, Дурак! Если может помѣститься Ум в твоем Брюхѣ, то разсуждай, что сіе дѣлается не по большему твоему Достоинству, но потому, что нелзя тебѣ столь малым обойтится, как мнѣ, – сказала Голова.

Фабулка сія[40] для тѣх, которыи Честь свою на одном Великолѣпіи основали.

Басня 5.
Чиж и Щиглик

Чиж, вылетѣв на волю, слетѣлся с давним своим Товарищем Щиглом, кой его спросил:

– Как ты, Друг мой, освободился?.. Раскажи мнѣ!

– Чудным случаем, – отвѣчал Плѣнник. – Богатый Ту́рка пріѣхал с Посланником в наш Город и, прохаживаясь для Любопытства по Рынкѣ, зашел в наш Птичей ряд, в котором нас о́коло Четырех Сот у одного Хазяина висѣло в Клѣтках[41]. Турка долго на нас, как мы один пред другим выспѣвывали, смотрѣл с сожалѣніем, наконец:

– А сколько просиш Денег за всѣх? – спросил нашего Хозяина.

– 25 рублев, – он отвѣчал.

Турка, не говоря ни слова, выкинул Деньги и велѣл себѣ подавать по одной Клѣткѣ, с которых каждаго из нас на волю выпущая, утѣшался, смотря в разныя стороны, куда мы разлѣтывали.

– А что ж тебе, – спросил Товарищ, – заманило в Нево́лю?

– Сладкая Пища да красная Клѣтка, – Отвѣчал Щасливец. – А теперь поколь Умру, буду благодарить Богу слѣдующею Пѣсенькою:

Лучше мнѣ Сухáр с Водóю,
Нежели Сáхар с Бѣдóю[42].

СИ́ЛА.

Кто не любит хлопот, должен научиться прóсто и убóго жить.

БА́СНЯ 6.
Колéса Часовіи

Колесо Часовой Машины спросило у Другаго:

– Скажи мнѣ, длячего ты качаешся не по нашей склонности, но в противную сторону?

– Мене, – отвѣчало Другое, – так здѣлал мой Майстер, и сим вам не только не мѣшаю, но еще вспомоществую к тому, дабы наши Часы ходили по разсужденію Солнечнаго Круга.

СИ́ЛА.

По разным Природным Склонностям и Путь житія разный. Однак Всѣм один Конец: Честность, Мир и Любовь[43].

БА́СНЯ 7.
Орéл и Сорóка

Сорока Орлу говорила:

– Скажи мнѣ, как тебѣ не наскучит непрестанно вихром крутиться на пространных Высотах Небесных? И то в Гору, то вниз, будто по винтовой Лѣсницѣ шататься?..

– Я бы никогда на Землю не опустился, – отвѣчал Орел, – если б тѣлесная Нужда к тому мене не приводила.

– А я никогда бы не отлѣтывала от Города, – сказала Сорока, – если бы Орлом была.

– И я то же бы дѣлал, – говорил Орел, – если бы был Сорокою.

СИЛА.

Кто родился к тому, чтоб Вѣчностью забавляться, тому пріятнѣе жить в Поля́х, Ро́щах и Сада́х, нежели в Городах.

БАСНЯ 8.
Голова и Тулуб

– Чем бы ты жива была, – спросил Тулуб Голову, – если бы от мене Жизненных Со́ков почáсти в себе не вытягивала?

– Сіе есть самая Правда, – отвѣчает Голова, – но в награжденіе того мое О́ко тебѣ Свѣтом, а я вспомоществую Совѣтом.

Сила.

Народ должен Обладателям своим служить и кормить[44].

Басня 9.

Мурашка и Свинья

Свинья с Мурашкою спорили: кто из них двоих богатѣе? А Вол был свидѣтелем Правости и побочным Судьею.

– А много ли у тебе Хлѣбнаго Зерна, – спросила с гордою улыбкою Свинья. – Прошу обявить, Почтенная Госпожа…

– У мене полнїóхенька Горсть самаго Чистаго Зерна, – сказала как только Мурашка, вдруг захохотали Свинья и Вол со всей мочи.

– Так вот же нам будет Судьею Господин Вол, – говорила Свинья. – Он 20 лѣт с залишком отправлял с великою Славою Судейскую Должность, и можно сказать, что Он между всею своею Братіею искуснѣйшій Юрíста и самой острой Арїѳметік и Áлгебрїк. Его Благородіе может наш Спор легко рѣшить. Да Он же и в Латынских дыспутах весьма кажется Зол.

Вол послѣ сих слов, мудрым Звѣрком сказанных, тотчас скинул на Щеты и при помощи арїѳметическаго умноженія слѣдующее здѣлал Опредѣленіе:

"Понеже бѣдная Мурашка точію одну Горсть Зерна имѣет, как сама призналася в том добровольно, да и кромѣ Зерна ничего больше не употребляет, а напротив того у Госпожи Свиньи имѣется цѣлая Кадь, содержащая Горстей 300 с третью, того ради по всѣм Правам Здраваго разсужденія…"

– Не то вы щитали, Господин Вол, – перервала его Рѣчь Мурашка. – Надѣньте Очки, да расход против Приходу Скиньте на Щеты…

Дѣло зашло в Спор и перенесено в Вышшей Суд.

Сила.

Не малое то, что для Обыходки довольное, а довольство и Богатст[в]о есть то же.

Басня 10.

Двѣ Курицы

Случилось дикой Курицѣ залетѣть к домашней.

– Как ты, сестрица, в Лѣсах живеш? – спросила домовая.

– Так слово в слово, как и протчіи Птицы лѣсныи, – отвѣчала дикая. – Тот же Бог и мене питает, который диких кормит Голубов Стадо…

– Так они же и лѣтать могут хорошо, – примолвила Хазяйка.

– Это правда, – сказала дикая, – и я по тому ж Воздуху лѣтаю и довольна крильями, от Бога мнѣ данными…

– Вот этому-то я, Сестрица, не могу вѣрить, – говорила домосѣдка, – длятого, что я всилу могу перелетѣть вон к Этому Сараю.

– Не спорю, – говорит дичинà, – да притом же то извольте, Голубушка моя, разсуждать, что Вы с маленьких Лѣт, как только родились, изволите по двору Навóзы разгребать, а я мое лѣтанье Ежеденным Опытом твердить принужденна.

СИЛА.

Многіи, что сами здѣлать не в силах, в том протчіим вѣрить не могут. Безчисленныи нѣгою отучены пѣшествовать. Сіе дает знать, что как Практїка без сродности есть бездѣлная, так Сродность[45] трудолюбіем утверждается. Что ползы знать, каким Образом дѣлается дѣло, если ты к тому не пріобык? Узнать не трудно, а трудно привыкнуть. Наýка и привычка есть то же. Она не в знаніи живет, но в дѣланіи. Вѣдѣніе без дѣла есть мученьем, а дѣло без Природы. Вот чем разнится SCIENTIA ET DOCTRINA! (ЗНА́НІЕ и НАУ́КА)[46].

БАСНЯ 11.
Вѣтер и Філóсоф

– О, чтобы тебе Чорт взял, проклятой!..

– За что ты мене браниш, Господин Філóсоф? – спросил Вѣтер.

– За то, – отвѣтствует Мудрец, – что как только я оттворил Окно, чтоб выбросить[47] вон Чеснокову шелуху, ты как дýнул проклятым твоим Вихром, так все назад по цѣлому Столу и по всей Горницѣ разбросал. Да еще притом Остальную Рюмку с Вином, опрокинувши, разшиб, не вспоминая тое, что, раздувши из бумажки Табак, все Блюдо с кушаньем, которое я по трудах прибрался было покушать, совсѣм зассорил…

– Да знаеш ли, – говорит Вѣтер, – кто я таков?

– Чтоб я тебе не разумѣл? – вскричал Фі́зік. – Пускай о тебѣ мужички разсуждают. А я послѣ Небесных Планет тебе моего внятія не удостоеваю. Ты одна Пустáя Тѣнь…

– А если я, – говорит Вѣтер, – Тѣнь, так есть при мнѣ и Тѣло. И Правда, что я Тѣнь, а не видимая во мнѣ Божія Сила есть точным Тѣлом. И как же мнѣ не вѣять, если мене всеобщій наш СОЗДАТЕЛЬ и невидимое вся содержащее СУЩЕСТВО движет?

– Знаю, – сказал ФІЛОСОФ, – что в тебѣ есть СУЩЕСТВО неповинное по толику, по елику ты Вѣтер…

– И я знаю, – говорил Дух, – что в тебѣ столько есть Разума, сколько в тѣх двух Мужичках, с которых Один, нагнувшись, поздоровил мене заднею безчестною Частью, задравши Платье, за то, что я раздувал Пшеницу, как Он Ея Чистил, а Другій такой же Комплемент здѣлал в то Время, как я ему не давал вывершить Копну Сѣна, и ты у них достоин быть Головóю.

СИЛА.

Кто на Погóды или на Урожáи сердится, тот против самаго БОГА, Вся строящаго, гордúтся.

Ба́сня 12.
Осе́лка и Нож

Нож бесѣдовалъ с Оселкою.

– Конечно, ты нас, сестрица, не любиш, что не хочеш в стать нашу вступить и быть Ножом…

– Ежели бы я острить не годилась, – сказала Оселка, – не отреклася бы Вашему Совѣту послѣдовать и состоянію. А теперь тѣм-то самим вас Люблю, что не хочу быть вами. И, конечно, ставши ножом, никогда столько Одна не переръжу, сколько всѣ тѣ Ножи и Мечи, которые во всю Жизнь мою переострю. А в сіе Время на Осе́лки очень скудно.

Сила.

Родятся и такіе, что Воинской Службы и Женитбы не хотят, дабы других свобо́днѣе поощрять к разумной Честности, без которой всяка Стать недѣйствителна[48].

Басня 13.
Орел и Черепа́ха

На похилом над Воду Дубѣ сидѣл Орел, а в Близости Черепаха своей Братьи проповѣдовала Слѣдующее:

– Пропадай оно лѣтать… Покойная наша Прабаба, дай Бог ей Царство Небесное, навѣки пропала, как видно в Історіах[49], за то, что сей проклятой Наукѣ зачала было у Орла обучаться. Самой Сатана оную выдумал…

– Слушай ты, Ду́ра! – перервал ея Проповѣдь Орел. – Не чрез то погибла премудрая твоя Прабаба, что лѣтала, но тѣм, что принялася за оное не по Приро́дѣ, а лѣтанье всегда не хуже ползанья.

Сила.

Славолюбіе да Сластолюбіе многих поволокло в Стать, совсѣм Приро́дѣ их противную. Но тѣм им вреднѣе бывает, чем Стать изряднѣе; и весьма немногих Мати родила, напримѣр, к Філософіи, к Ангелскому житію[50].

Басня 14.
Сова̀ и Дрозд

Как только Сову усмотрѣли Птицы, начали взапуски щипать.

– Не досадно ли вам, Сударыня, – спросил Дроздик, – что без всякой вашей винности нападают? И не дивно ли это?

– Ни мало не дивно, – отвѣчала Она. – Они и между собою то же самое всегда дѣлают. А что касается до Досады, она мнѣ сносна тѣм, что хотя мене Сороки с Воро́нами и Грака́ми щиплют, однак Оре́л с Пу́гачем не трогают, притом и Аѳинскіе Граждане имѣют мене в почтеніи[51].

СИ́ЛА.

Лучше у Одного разумнаго и добродушнаго быть в Любви и почтеніи, нежели у Тысячи Дурако́в.

БАСНЯ 15.
Змія и Буфо́н

Как Змія весною скинула Линовище, Буфон, ее усмотрѣв:

– Куда вы, Сударыня, – сказал с удивленіем, – отмолодѣли! Что сему причиною? Прошу сообщить.

– Я вам с Охотою сообщу мой Совѣт, – Змія[52] говорит. – Ступа́йте за мною.

И повела Буфона к той тѣсной Скважинѣ, сквозь которую она, с великою трудностію продравшись, всю старинную Ветошь из себе стащила[53].

– Вот, господин Буфо́н! извольте полѣзать сквозь Узкой сей Проход. А как только пролѣзете, тот же Час обновите́ся, оставив всю негодность по другую сторону.

– Да развѣ ты мене тут хотиш задушить? – вскричал Буфо́н. – А хотя мнѣ сюда удастся протащитись, тогда с мене послѣднюю Кожу сдерїо́т…

– Прошу ж не погнѣваться, – сказала Змія, – кромѣ сего Пути нелзя вам туда дойтить, гдѣ мнѣ быть удалось.

СИ́ЛА.

Чем лучшее Добро, тѣм большим трудом окопалось, как рвом. Кто Труда не перейдїо́т, и к Добру тот не прійдїо́т[54].

БА́СНЯ 16.
Жа́бы

Как высхло Озеро, так Жабы поскакали искать для себе новое жилище. Наконец всѣ вскричали:

– Ах, сколь изобильное Озеро! Оно будет нам вѣчным жилищем.

И вдруг плюснули во оное.

– А я, – сказала из них Одна, – жить намѣрила в Одном из наполняющих ваше Озеро Источникѣ. Вижу издали приосѣненный Холм, многіи сюда поточки посылающій. Там надѣюся найти для себе доброй Источник.

– А длячего так, Те́тушка? – спросила Моло́дка.

– А длятого так, Голубка моя, что поточки могут отвесться в иную сторону, а ваше Озеро может по-прежнему высхнуть. Родник для мене всегда надежнѣе Лу́жи.

СИ́ЛА.

Всякое Изобиліе оскудѣть и высхнуть, как Озеро, может. А Честное Ремесло есть неоскудѣвающій Родник не изобилнаго, но безопаснаго

Пропитанія. Сколь многое множество Богачей всякой день преобразуется в Нищіи? В сем кораблекрушеніи Единственною Гаванью есть ремесло. Саміи бѣднѣйшіи рабы раждаются из предков, жителствовавших в Лужѣ великих Доходов. И не напрасно Платóн[55] сказал: "Всѣ Короли из рабов, и всѣ рабы отраживаются из Королей"[56]. Сіе бывает тогда, когда Владыка всему, Время, уничтожает Изобиліе. Да знаем же, что всѣх Наук Главà, Око и Душа есть научиться Жизнь жить порядочную, основанную на Законѣ Вѣры и Страха Божія, яко на главнѣйшем Пунктѣ. Сей Пункт есть Основаніе и Родник, раждающій ручайкѝ Гражданских Законов. Он есть Глава Углà[57] для зиждущих Благословенное Жителство, и сего Каменя Твердость содержит всѣ Должности и Наýки в Ползѣ, а сіи Общество в Благодéнствіи.

Басня 17.
Два цѣнныи Ка́мушки: **Алма́з и Смара́гд**

Высоких Качеств Смарагд, находясь при Королевском Дворѣ в славѣ, пишет к своему другу Адама́нтію[58] слѣдующее.

Любезный Друг!

Жалѣю, что не радиш о своей Чести и погребен в Пепелѣ живеш. Твои дарованія мнѣ извѣстны. Они достойны Чéстнаго и Виднаго Мѣста. А теперь ты подобен свѣтящему Свѣщнику, под спýдом сокровенному. К чему наше сіяніе, если оно не приносит удивленія и веселія народному взóру? Сего тебѣ желая, пребуду Друг твой Смар…

Дражáйшій Друг! (Отвѣтствует Алмаз)

Наше с виднаго мѣста Сіяніе питает Народную Пустославу. Да взирают на блестящіе Небеса, не на нас. Мы слабый Небес Список. А Цѣна наша, или Честь, всегда при нас и внутрь нас. Грановщикѝ не дают нам, а открывают в нас оную. Она видным Мѣстом и Людскою хвалою не умножается, а презрѣніем, забвеніем и Хулóю не уменши́тся. В сих Мыслях Пребуду Друг твой Адам[59].

Сила.

Цѣна и Честь есть то же. Сея кто не имѣет внутрь себе, пріемля Лживое Свидѣтелство снаружи, тот надѣвает вид ложнаго Алма́за и воровской Монеты[60]. Превратно в Народѣ говорят так: "Здѣлали Абра́ма Честным Человѣком"[61]. А должно было говорить так: "Засвидѣтелствовано пред Народом о Чéсти Абрама". Просвѣщеніе или Вѣра Божія, Милосердіе, Великодушіе, Справедливость, Постоянность, Цѣломудріе… Вот Цѣна наша и Честь! Стари́нная Послóвица: Глупой ищет Мѣста, а разумнаго и в Углý ви́дно[62].

Басня 18.
Собака и Кобыла

Кобыла, поноску носить научена, чрезмѣрно кичилась. Она смертно не любила Меркурія[63], так назывался выжель, и, желая его убить, при всяком случаѣ Грозила ему задними Копы́тами.

– Чем я виноват, Госпожа Діа́на[64]? – говорил выжель Кобылѣ. – За что я вам столько противен…

– Негодной!.. Как только стану при Гостях носить поноску, ты пуще всѣх хохочеш. Развѣ моя Нау́ка тебѣ Смѣх?..

– Простите, Сударыня, меня, не таюся в сем моем Природном Порокѣ, что для мене смѣшным кажется и Доброе Дѣло, дѣемое без Природы.

– Су́кин Сын! Что ж ты хвастаеш Природою? Ты неучоная Невѣжа! Развѣ не знаеш, что я обучалася в Пари́жѣ? И тебѣ ли смыслить то, что Учо́ные говорят:

Ars perficit naturam[65]?

А ты гдѣ учился и от кого?

– Матушка! Если вас учил Славный Па́тер Пі́ѳикс[a], то мене научил Всеобщій наш Отец Небесный, дав мнѣ к сему Сродность, а Сродность Охо́ту, Охота Зна́ніе и Привы́чку. Может быть, посему дѣло мое несмѣшное, но хвальное.

Діа́на, не терпя, стала было строить задней Фронт, а выжель ушел.

Си́ла.

Без Приро́ды, как без Пути́. Чем далѣе успѣваеш, тѣм безпутнѣе заблуждаеш[66]. Приро́да есть вѣчный Источник Охо́ты. Сія Воля (по Посло́вицѣ) есть пуще всякой Невóли[67]. Она побуждает к Ча́стому О́пыту. О́пыт есть Оте́ц Иску́ству, Вѣдѣнію и Привы́чкѣ. Отсюду родилися всѣ Нау́ки и Кни́ги, и Хи́трости. Сія главная и Единственная Учи́тельница вѣрно выу́чивает Пти́цу лѣта́ть, а Ры́бу пла́вать[68]. Прему́драя ходит в Малоро́ссіи Посло́вица:

Без Бога ни до Поро́га, а с ним хоть за Мо́ре[69].

Бог, Приро́да и Мінѐрва[70] есть то́ же. Как обуя́лая Соль без Вку́су, как Цвѣт без Приро́днаго своего Духа, а О́ко без Зѣницы, так несро́дное Дѣланіе всегда чего-то Та́йнаго есть лише́нное. Но сіе та́йное есть Глава̀, а называ́ется Гре́чески: Τὸ Πρέπον, Си́рѣчь Благолѣпіе, или Красота̀, и не зави́сит от Нау́ки, но Нау́ка от него. Госпожа̀ Діа́на, яко чрез-чур Обучо́ная, но с недоста́тком Благоразу́мная Животи́на, изво́лит противоста́вить:

Ars perficit naturam[71].

Но когда Сро́дности нѣт, тогда скажѝ, пожа́луй, что мо́жет приве́сть в Совершѐнство Обуче́ніе? Словцò "perficit" значит то́чно то: приво́дит в Совершѐнство или в Оконча́ніе. Вить Коне́ц, как в Колцѣ, нахо́дится всегда при своѐм Нача́лѣ, зави́сящій от него, как Плод от Сѣмене своего. Знать то,

[a] Сло́во Е́ллинское. Значит: Обезя́на, Ро́да и ро́ста Бо́лшаго(1).

что Го́рница без Нача́ла и Основа́нія Кры́шею своею с Вѣ́нчиком не увѣнча́ется.

БА́СНЯ 19.
Нетопы́р[72] и Два Птенца̀, Го́рлицын и Голуби́нин

Великій преисподній Звѣр, живущій в Землѣ так, как Крот, кратко сказать, Великій Крот, писал самое сладкорѣчивѣйшее Писмо к Живущим на Землѣ Звѣрям и к Воздушным Птицам. Сила была такая: “Дивлюся Суевѣрію вашему. Оно в Мірѣ найшло тое, чего никогда нигдѣ нѣт и не бывало. Кто вам насѣял Сумозброд, будто в Мірѣ есть какое-то Солнце? Оное в собраніях ваших прославляется, началствует в Дѣлах, печатлѣет Концы, услаждает Жизнь, оживляет Тварь, просвѣщает Тму, источает Свѣт, обновляет Время. Кое Время? Одна есть только Тма в Мірѣ, так одно и Время, а другому Времени быть – Чепуха̀, Вздор, Небыль… Сія одна ваша дурость есть плодовитая Мать и других Дурачеств. Вездѣ у вас врут: Свѣт, День, Вѣк, Луч, Мо́лнія, Радуга, Истина. А смѣшняе всего – почитаете Химе́ру, называемую О́ко[73], будто оно Зерцало Міра, Свѣта пріятелище, Радости вмѣстилище, Дверь Истины… Вот Ва́рварство[74]! Любезные мои Други! Не будьте Подлы, скиньте Ярем суевѣрія, не вѣрьте ничему, поколь не возьмете в Кула́к. Повѣрьте мнѣ: не то Жизнь, чтоб зрѣть, но то, чтоб щупать. От 18 дня, Апр[ѣля], 1774 года. Из Преисподняго Міра.

N. N.”

Сіе Писмо понравилося многим Звѣрям и Птицам, напримѣр Совѣ, Дремлюгѣ, Сычу́, Вдо́ду, Я́стребу, Пугачу[75], кромѣ Орла и Со́кола. А паче всѣх Нетопыр[76] пловко шатался в сем высокородном Догматѣ и, увидѣв Горличина и Голубинина Сынов[77], старался их сею высокопарною Філософіею ощасливить. Но Горличин сказал:

– Роди́тели наши суть лу́чшіи тебе для нас Учи́тели. Они нас родили во Тмѣ, но для Свѣта.

А Голубчик отвѣщал:

– Не могу вѣрить Обманщику. Ты мнѣ и прежде сказывал, что в Мірѣ Солнца нѣт. Но я, родившись в Мрачных днях, в Днешній Воскресный день увидѣл рано Восход прекраснѣйшаго всемірнаго О́ка. Да и Смрад, от тебе и от Вдо́да[78] исходящій, свидѣтелствует, что живет внутрь вас недобрый Дух.

СИЛА.

Свѣт и Тма, Тлѣніе и Вѣчность, Вѣра и Нечестіе Мір весь составляют, и одно другому нужное. Кто Тма, будь Тмою, а Сын Свѣта да будет Свѣт[79]. От плодов их познаете их[80].

Басня 20.
Велблю́д и О́лень

Африка́нскій О́лень Часто пита́ется Зми́ями. Сей, нажра́вся досы́та о́ных и не терпя внутрь паля́щія Я́дом Жа́жды, быстрѣе Птиц в полу́дни пусти́лся на Исто́чники водны́я и на Го́ры высо́кія. Тут уви́дѣл Велблю́да, піющаго в Пото́чкѣ му́тную во́ду.

– Куда̀ спѣши́ш, Господи́н Рога́ч? – отозва́лся Велблю́д. – Напи́йся со мно́ю в сем ручайкѣ.

О́лень отвѣча́л, что он му́тной пить в сла́дость не мо́жет.

– То-то ва́ша Бра́тья чрезмѣ́рно нѣ́жны и замыслова́ты. А я наро́чно смуща́ю: для менѐ му́тна сла́же.

– Вѣ́рю, – сказа́л О́лень. – Но я роди́лся пить са́мую прозра́чнѣйшую из Родника̀ Во́ду. Сей мене пото́чок доведе́т до са́мой свое́й Головы̀. Остава́йся, Господи́н Горба́ч.

Си́ла.

Бі́бліа есть Источник. Народная в Ней Исто́ріа и Плотскіи Имена есть-то Грязь и мутная Иль. Сей Живыя Воды Фонта́н[81] подобен Ки́ту, испущающему выспрь из Ноздрей сокровенную нетлѣнія Воду, о коей пи́сано: “Вода Глубока, Совѣт в Сердцѣ Мужа, Рѣка же изскачущая и Источник Жизни”. Притч[и], 18[82] и 20[83].

Кто Велблюд, тот возмущеніе потопных Глаголов пьет, не достигая к той Источничей Главѣ: “Ма́слом Главы моея не помазал”[84]. А Елень к Чистой Водѣ востекает с Давидом: “Кто напоит мя Водо́ю из Рова, и́же в Виѳлее́мѣ при вратѣх?” 2 Царст[в], 23, с[ти]х 15. Сло́во, Имя, Знак, Путь, Слѣд, Нога̀, Копы́то, Те́рмин есть то тлѣнныи ворота́, ведущіи к нетлѣнія Источнику[85]. Кто не раздѣляет словесных Знаков на Плоть и Дух, сей не может различить между Водою и Водою, Красот Небесных и Росы. Взглянь на 33 Гл[аву], с[ти]х 13, Второзак[онія][86]. И есть Скот Нечистый, не раздвояющій Копы́то[87]. А каков есть сам, такова ему и Бі́бліа. О Ней-то точно сказано: “С Преподоб[ным] преподобен будеши…”[88] Описатели Звѣрей пишут, что Велблюд, пить приступая, всегда возмущает Воду[89]. Но Олень Чистыя Любитель.

Сія Басня писана в Свѣтлое Воскресеніе по Полудни, 1774, в Бабая́х.

Басня 21.
Куку́шка и Ко́сик

Куку́шка прилетѣла к Черному Дро́здику.

– Как тебѣ не ску́чно? – спрашует его. – Что ты дѣлаеш?

– Пою, – отвѣчает Дроздик, – видиш…

– Я и сама пою чаще тебе, да всіо однак скучно…

– Да ты ж, Сударыня, только то одно и дѣлаеш, что, подкинув в чужое Гнѣздо твои Яйца, с мѣста на мѣсто перелѣтывая, поїош, пьеш и ѣш. А я сам кормлю, берегу и учу свои дѣти, а свои труды облегчаю пѣніем.

Си́ла.

Премножайшіи, презрѣв сродную себѣ Должность, одно поют, пьют и ѣдят. В сей Праздности несносную и Большую терпят Скуку, нежели работающіи без Ослабы. Пѣть, пить и ѣсть не есть Дѣло, но Главнаго нашего сроднаго Дѣла один то́чію хвостик. А кто на то ѣсть, пьет и поїо́т, чтоб Охотнѣе послѣ раздоху взяться за Должность, как за предлежащій путь свой, сему Ску́ку прогнать не многова стоит: он каждый День и дѣлен, и празден, и о нем-то Пословица: Доброму Человѣку всякой День Праздник[90]. Должность наша есть Исто́чником Увеселенія. А если кого своя Должность не веселит, сей, конечно, не к ней сроден, ни Друг ея вѣрный, но Нѣчтось возлѣ нея любит, и как неспокоен, так и нещаслив. Но ничто столько не сла́дко, как Общая всѣм нам Должность. Она есть исканіе Царствія Божія и есть Глава, Свѣт и Соль каждой Частной Должности. Самая изрядная Должность не веселит и без Стра́ха Божія есть, как без Главы, мертва, сколько бы она отправляющему ни была сродна. “Страх Господень возвеселит Сердце”[91]. Оно, как только начнет возводить к нему Мысли свои, вдруг оживляется, а Бѣс Ску́ки и Унынія, как Прах Вѣтром возметаем[92], отбѣгает. Всѣ мы не ко всему, а к сему всяк Добрый Человѣк родился. Щаслив, кто сопряг сродную себѣ Частную Должность с Общею! Сія есть Истинная Жизнь. И теперь можно разумѣть слѣдующее Сократово Слово: “Иные на то живут, чтоб ѣсть и пить, а я пью и ѣм на то, чтоб жить”[a] [93].

Басня 22.
Навоз и Алмаз

Тот-то самой Навоз, в котором древле Езопов Пѣтух вырил драгоцѣнный Камушок[94], дивился Алма́зу и любопытно вопрошал:

– Скажи мнѣ, пожалуй, откуду войшла в тебе цѣна толь великая? И за что тебе Люде столько почитают? Я одобряю Нивы, Сады, Огороды. Красы и Ползы есмь податель. А при всем том ни десятой доли не имѣю Чести в сравненіи твоей.

– И сам не знаю, – отвѣчает Алма́з. – Я та же, что и ты, есмь Земля, и Гаразда хуже тебе. Она есть пережженная Со́лнечным Ва́ром Жужель. Но только в сухих моих Водах благолѣпно изображается Блистаніе Солнечнаго Свѣта, без котораго Силы всѣ твои Одобренія Пусты, а произращенія Мертвы, по старинной Пословицѣ: В По́лѣ Пшеница Годом родится[95], не Ни́вою, ни Навозом.

---

[a] Самое доброе дѣло есть скучным без ослабы, а одно только бездѣлья дѣлать во сто раз скучнѣе.

Сила.

Свѣцкія Книги, безспорно, всякой По́лзы и Красы суть преисполненныя. Если бы они спросили Бі́блію: длячего сами пред нею ни десятой Доли Чести и Цѣны не имѣют? длячего Ей созидаются Олтари и Храмы? – И Сама не знаю, – отвѣчала бы Она. – Я состою с тѣх же Слов и Рѣчей, что Вы, да и гаразда с Хужих[96] и Ва́рварских. Но в невкусных Рѣчи моей Водах, как в Зерцалѣ, Боголѣпно сіяет невидимое, но Пресвѣтлѣйшее О́ко Бо́жіе, без котораго вся ваша Польза Пуста, а Краса Мертва[97].

Конечно, сим-то Древом Жизни услаждается невкусных Рѣчей Ея Горесть, когда Обуялая Вода Ея претворяется в Винѡ̀, веселящее Сердце Человѣку. А точно о Ней Одной сказует Соломон Слѣдующее: "Превознеслася еси над всѣми: Ложнаго угожденія и суетныя доброты женскія нѣсть в тебѣ"[98]. Взглянь на Конец Прѝтчей. Бог часто в Бібліи означается Го́дом, Пого́дою, Благоденствіем. Напримѣр: "Лѣто Господне пріятно…"[99] "Се нынѣ Время Благопріятно…"[100] Прочти Начало Соломон[ова] Проповѣдника о Вре́мени[101]. Вре́мя Ри́мски TÉMPUS. Оно значит не только движеніе в Небесных Кругах, но и Мѣру движенія, называемую у Древних Гре́ков ῥυθμὸς. Сіе Слово значит то же, что Такт, и сіе Гре́ческое ж от Слова τάσσω ("располагаю") происходит. Да и у нынѣшних Музыкантов Мѣра в движеніи Пѣнія именуется Те́мпо. И так Те́мпо в движеніи Планет, Часовых Машин и Музыкалнаго Пѣнія есть то же, что в Красках Рисунок. Тепер видно, что значит ῥυθμὸς и tempus. И премудро Пословица говорит: "В Полѣ Пшеница Годом родится…"[102] Премудро и у Римлян Говаривали: "Annus producit, non ager"[103]. Рисунок и Те́мпо есть Невидимость.

Басня наша да заключится сими Арістотеля[104] о Музыкѣ словами:

ῥυθμὸς δὲ χάιρομεν διὰ τὸ Γνώριμον καὶ συντεταγμένον[105].

Кто сіе разжует, тот знает, что значит Рѵѳм. Сіе Слово в Россіи[106] во многих Уста́х, но не во многих Ума́х.

Басня 23.
Соба́ки и Волк

У Ті́тира[107] Пастухà жили Левкон и Ѳирида́м, двѣ Собаки, в великой Дружбѣ. Они прославилися у Диких и Домашних Звѣрей. Волк, побужден их славою и сыскав случай, поручал себе в их Дружбу.

– Прошу меня жаловать и любить, Государ[и] мои, – Говорил с Придворною ужи́мкою Волк. – Вы меня высоколѣпно ощасливить в состояніи, если соизволите удостоить меня Мѣста быть тре́тим вашим другом, чего лестно ожидаю.

Потом насказал им о Славных и Богатых Предках своих, о Мо́дных Науках, в ко́их воспитан тщаніем Отцовским.

– Если ж, – примолвил Волк, – Фамі́ліею и Науками хвалиться у разумных Сердец почитается за Ду́рость, то имѣю лучшія Мѣры для

приведенія себя в вашу Любовь. Я становитостью с Обѣми вами сходен, а Голосом и Волосом с Господином Ѳирида́мом. Самая древнѣйшая Пословица: Similem ducit Deus ad similem[108]. В одном только не таюся, что у меня Лисей Хвост, а Волчей Взор.

Левкон Отвѣчал, что Ти́тир на их совсем не похож, однак есть третим для них Дру́гом, что он без Ѳирида́ма ничего дѣлать не начинает. Тогда Ѳирідам сказал так:

– Голосом и Волосом ты нам подобен, но Сердце твое далече отстоит. Мы бережем О́вцы, довольны Волною и Молоком, а вы Ко́жу сдыра́ете, снѣдающе их вмѣсто Хлѣба. Паче же не нравится нам Зерцало твоея душы, лукавый Взор твой, ко́со на близ тебе ходящаго Барашка поглядывающій.

СИЛА.

И Фами́лія, и Богатство, и Чин, и Родство̀, и тѣлесныи Дарованія, и Науки не сильны утвердить Дружбу. Но Сердце, в Мыслях согласное, и одинакая Честность Человѣколюбныя Души, в двоих или троих Тѣлах живущая. Сія есть Истинная Любов[109] и Единство, о Коем взглянь 4 Гл[аву], с[ти]х 32 в Дѣяніях[110]. И о Ко́ем Па́вел: "Нѣсть Іуде́й, ни Еллин… Вси бо вы Едино Есте о ХРИСТѢ ІИСУСѢ". К Гала́т[ам], 3[111].

БАСНЯ 24.
Крот и Линкс[112]

По Сказкам, Звѣр Линкс имѣет столь Острый Взор, что на нѣсколько Аршин Землю прозирает. Сей, в Землѣ увидѣв Крота, начал смѣятся слѣпотѣ его.

– Если бы ты, него́дная Тва́ришка, имѣл моей Прозорливости Со́тую До́лю, ты бы мог проникнуть сквозь самой Центр Земли. А теперь всїо щупаеш, слѣп, как безлунная По́лночь…

– Пожалуй, перестань хва́стать, – отвѣчал Крот. – Взор тебѣ острый, но Ум весьма слѣп. Если тебѣ дано, чего я лишен, и я ж имѣю, чего у тебе нѣт. Когда помышляеш о Остром твоем Взорѣ, тогда не забывай и Остраго моего Слу́ха. Давно бы имѣл, если бы для мене нужны были, О́чи. ВѢЧНАЯ ПРАВДА Блаженныя НАТУ́РЫ никого не обижает. Она, равное во всем неравенство дѣлая, в Остротѣ моего Слу́ха вмѣстила Чу́вство Оче́й.

СИЛА.

Глу́пость в Изоби́ліи горди́тся и руга́ется, а в Ску́дости осѣда́ет и отча́евается. Она̀ в Обои́х До́лях нища́сна. Там бѣ́сится, как в сумозбро́дной Горя́чкѣ, а тут с Ног вали́тся, как Сте́рво. Сія вся Я́зва ро́дится отту́ду, что не научи́лися Ца́рствію Бо́жію и Пра́вдѣ Его, а ду́мают, что в Мїрѣ все дѣлается на Уда́чу, так, как в Беззаконном Владѣніи.

Но распростри, о Бѣдная Тварь, Очи твои! И увидиш, что все дѣлается по самой точной Пра́вдѣ и Равенству, а сим вспокоишся. Если в Богатствѣ есть, чего в Нищетѣ нѣт, справся и сыщеш в Нищетѣ, чего в Богатствѣ нѣт. В

которой Землѣ менѣе родится Плодов, там в Награду Здоровость Воздуха. Гдѣ ме́нѣе Клю́квы и Черницы, там ме́нѣе Скорбутной Болѣзни. Ме́нѣе Врачéй? Ме́нѣе Больных. Ме́нѣе Зо́лота? Менѣе Надобностей. Менѣе Ремесл? Ме́нѣе Мо́тов. Ме́нѣе Нау́к? Ме́нѣе Дураков. Ме́нѣе Прав? Ме́нѣе Беззаконников. Ме́нѣе Оружія? Ме́нѣе Войны̀. Ме́нѣе По́варов? Ме́нѣе испорченнаго Вку́са. Ме́нѣе Че́сти? Ме́нѣе Стра́ха. Ме́нѣе Сластéй? Ме́нѣе Гру́сти. Ме́нѣе Сла́вы? Ме́нѣе Безсла́вія. Ме́нѣе Друго́в? Ме́нѣе Врагóв[113]. Ме́нѣе Здоро́вья? Ме́нѣе Страстéй. Вѣк и Вѣк, Страна̀ и Страна̀, Народ и Народ, Го́род и Село̀, Ю́ность и Ста́рость, Болѣзнь и Здоровя, Смерть и Жизнь, Ночь и День, Зима̀ и Лѣто – Ка́ждая Стать, Пол и Возраст, и всякая Тварь имѣет собственныи свои Выго́ды. Но слѣпа́я Глу́пость и Глу́пое Невѣріе сего не разумѣет. Одно только худо́е во всем видит, подобна Цылюрнычим Пя́вкам, негодную Кровь высосающим. Для сего Вѣк над Вѣк возносит, Народ вы́ше Народа, недовольна своею ни Статью, ни Страною, ни Возрастом, ни Сродностью, ни У́частью, ни Болѣзнію, ни Здоровьям, ни Смертію, ни Жизнію, ни Старостію, ни Юностью, ни Лѣтом, ни Зимою, ни Ночью, ни Днем; и при Уда́чѣ то восходит до Небес, то низходит Отчаяніем до Бездн[114], лишенна как Свѣта и Духа Вѣры, так и сладча́йшаго Мира с равнодушіем, и жжется собственным своих Печалей Пламенем, дабы исполнилось на ней: “А не вѣруяй уже осужден есть”[115].

Все же есть Благое, кромѣ не видѣть Царствія Божія и Пра́вды Его, кромѣ болѣть Душе́ю и мучитись из Роптанія неудовольствіем: сіе Одно есть Злое. Сія есть Гордость Сатанинская, возсѣсти на Престо́лѣ Вы́шняго покуша́ющаяся. Сей есть точный Центр А́да и Отец Страстéй.

“И не даде Ío в безумія Богу”[116].

“Благословлю Господа на всякое Время…”[117]

Сей есть Свѣт Истины и Вѣ́дѣнія Бо́жія. Посему и Свящéнники именýются Сердца̀, в невѣріи сидящіи, Бо́жіим Свѣтом озаря́я.

“Вы есте Свѣт Ми́ра”[118].

“Коль красны Ноги благовѣствующих Мир…”[119]

“Святи́ их во И́стину твою…”[120]

Басня 25.
Лев и Обезья́ны

Лев спит на́взничь, а спя́щій весьма схож на мертваго[121]. Толпа̀ разнаго рода Обезьян, почитая его в мертвых, приближився к нему, начали прыгать и ругаться, забыв Страх и Почтеніе к Царю своему[122]. А как пришло Время востанія от сна, подвигнулся Лев. Тогда Обезьяны, одним путем к нему пришедшіи, Седмицею Путей разсыпалися. Ста́ршая с них, пришед в себе, сказала:

– На́ши и Предки ненавидѣли Льва, но Лев и нынѣ Львом и во Вѣки Вѣко́в[123].

СИЛА.

*Л*ев есть Образ БІ́БЛІИ, на которую востают и ругаются Ідолопокло́нничьи Мудрецы. Они думают, что Она мертва и говорит о Мертвости Стіхійной, не помышляя о том, что в тлѣнных Ея Образах сокрывается Живот Вѣчный и что все сіе востает и возносится к ТОМУ: "Бог наш на Небеси и на Земли…"[124] И не разумѣя, что Исходы Ея суть Исходы Живота[125], руга́ются, слыша сіе: "Горняя Мудрствуйте…"[126] "Нѣсть Здѣ…"[a127] А как только блеснул Свѣт востанія Ея, тогда исполняется на них: "Расточатся врази ЕГО"[128]. Вот для чего Васи́лій Вели́кій[129] Говорит о Евангеліи, что Оно есть ВОСКРЕСЕНІЕ Мертвых[130].

Іу́да, сын Іа́ковль, вмѣсто *Л*ьва Образом невидимаго ЦАРЯ и БОГА лежит, и посему-то написано: "Возлег почи, а́ки *Л*ев. Кто воздв[игнет] Его"[131].

*Л*ежит *Л*ьви́ца и Царица наша, Чистая *Д*ѣва БІ́БЛІА, и о НЕЙ-то Жизнь и Воскресеніе наше ХРИСТОС сказует: "Не Умре бо *Д*ѣви́ца, но спит…"[132]

Блажен не смѣжающій Очéй пред блистаніем Ея! Сей да поет с Давидом: "Коль возлюбленна Селенія Твоя…"[133] "Коль красны Домы твои, Іа́кове…"[134]

Звѣре́й Описатели Пишут, что *Л*ев, родившися, лежит мертв, поко́ль ужасным Рыком возбудит его Отец Его. А сіе дѣлает в Третій День. Возможно ль найти Благолѣпнѣйшій для БОЖЕСТВЕННЫЯ КНИГИ ОБРАЗ?

БАСНЯ 26.
Щука и Рак

Щу́ка, напав на сладкую ядь, жа́дно проглотила. Но вдруг почувствовала сокровенную в сладости У́дку, увя́зшую во внутреностех своих. Рак сіе издали примѣтил и, на Утрешній день увидѣв Щуку, спросил:

– За чем вы, Сударыня, не веселы? Гдѣ дѣвался ваш Кураж?

– Не знаю, Брат, что-то Гру́сно. *Д*умается для Увеселенія поплысть из Кременчука[135] в *Д*унай. Днѣпр наскучил.

– А я знаю вашей Грусти родник, – сказал Рак. – Вы проглотили У́дку. Теперь вам не посо́бит ни быстрый *Д*уна́й, ни плодоносный Ніл, ни веселовидный Ме́андр[136], ни золотые Кри́лца.

СИЛА.

Рак точную Правду сказует. Без Бога и за Морем худо. А Му́дрому Человѣку весь Мір есть Отечеством. Вездѣ ему и всегда добро. Он добро не собирает по мѣстам, но Внутрь себе носит оное[137]. Оно ему Солнцем во всѣх Временах, а Сокровищем во всѣх сторонах. Не его мѣсто, но Он посвящает мѣсто[138], не изгнанник, но Странник, и не Отечество оставляет, а Отечество перемѣняет. В коей Землѣ Пришлец[139], то́ей Земли и Сын, имѣя Внутрь себе Народное Пра́во[140], о ко́ем Па́вел:

---

[a] Сіе Ха́мово Пле́мя смѣе́тся наготѣ О́тчей(2).

“Закон Духовен есть”[141].

Страх Господень – Источник Мудрости[142] и Веселія, и долгоденствія. А невѣріе есть сладчайшая Ядь, сокрывающая Горчайшій Яд. Трудно сей Яд примѣтить. Трудно проникнуть Беззаконіе. “Грѣхопаденїя Кто разумѣет?”[143] Тот, кто проникнул Страх Божій. Корень его горкій, но Плоды сладчайшіе. А Беззаконіе есть Удка, сладостью обви́тая, уязвляющая Душу.

Честолю́біе ли тебе ва́дит ко Грѣху? Оно есть сладость, обвившая У́дку. Плотская ли Сласть плѣнила? Проглотил ты У́дку. За Сребром ли погнался и впал в Неправду? Плѣнен ты У́дкою. За́висть ли, Месть, Гнѣв или Отчаянность увязла в Душѣ твоей? Проглотил ты Удку, о ко́ей Па́вел: “Жа́ло же Сме́рти Грѣх”[144]. Безбожіе ли вселилося в Сердцѣ твоем? Проглотил ты У́дку, о ко́ей Иса́іа: “Нѣсть радоватися Нечестивым”[145]. “Рече Безумен в Сердцы своем: Нѣсть Бог…”[146] Вражда ли с Богом воцарилася Внутрь тебе? Пожер ты Удку, о ко́ей Мойсей: “Проклят ты во Градѣ и проклят ты на Селѣ…”[147] Мучит Ду́шу твою Страх Смерти плотской[148]? Увязла в ней Удка, о ко́ей Исаіа: “Беззаконныи взволнуются, и почити не возмогут”[149]. Грѣх значит жить по Закону плотских Удов и страстей наших, воюющих противу Зако́ну Ума́ нашего[150]. Таков гдѣ сокрыется? Ко́е мѣсто увеселит его? Ка́я Прибыль[151] раскуражит Сердце Его? В Душѣ своей и в Сердцѣ своем вездѣ и всегда носит нещастіе. Взглянь и послушай нещаснаго Раба́!

“Е́же бо хотѣти прилѣжит мнѣ, а е́же дѣяти, не Обрѣта́ю”[152].

Вот И́стинная Плѣнь! “Всяк согрѣша́яй, Раб есть Грѣху”[153].

БА́СНЯ 27.
Пчела́ и Ше́ршень

– Скажи мнѣ, Пчела, для чего ты столь Глупа? Знаеш, что трудов твоих Плоды не столько для тебе самой, сколько для Людей полезны[154], но тебѣ Часто и вредят, принося вмѣсто награжденія Смерть, однак не престаете дурачитись в собираніи Меда. Много у вас Голов, но безмо́згіе. Видно, что вы без толку влюбилися в Мед.

– Ты высокій дурак, Господин Совѣтник, – отвѣчала Пчела. – Мед любит ѣсть и Медвѣдь, а Шершень тоже лукаво достает. И мы бы могли воровски добывать, как иногда наша братья и дѣлает, если бы мы только ѣсть любили. Но нам несравненно большая Забава собирать Мед, нежели кушать. К сему мы рожденны и не престанем, поко́ль У́мрем. А без сего жить и в Изоби́ліи Меда есть для нас одна лютѣйшая Смерть.

СИЛА.

Ше́ршень есть Образ Людей, живущих хищеніем Чуждаго и рожденных на то одно, чтоб ѣсть, пить и протч[ая][155]. А Пчела́ есть Герб му́драго Человѣка, в сродном дѣлѣ трудящагося. Многіи Ше́ршни без то́лку говорят: для чего сей, напримѣр, Студе́нт научи́лся, а ничего не

имѣет? На что, де, Учи́тись, если не имѣть Изоби́лія?.. Не разсужда́я Слов Сіра́х[овых]: “Весе́ліе Се́рдца живо́т Человѣка”[156], и не разумѣя, что сродное Дѣло есть для него сладчайшее Пи́ршество. Взгляньте на Правленіе Блаженныя Нату́ры и научитеся. Спросите вашу Борзу́ю Соба́ку, когда она веселѣе? – Тогда, – отвѣчает вам, – когда гоню̀ За́йца. Когда вкуснѣе Заец? – Тогда, – отвѣчает Охо́тник, – когда гана́ю. Взгляньте на сидящаго пред вами Кота̀. Когда он куражнѣе? Тогда, когда цѣлу Ночь бродит или сидит возлѣ Норо́хи[157], хотя, уловивши, и не ѣст Мы́ши. Запри в Изобиліи Пчелу, не Умрет ли с тоски в то время, когда можно ей Лѣтать по цвѣтоносным Лугам? Что горестнѣе, как плавать в Изобиліи и смертно мучитись без сроднаго Дѣла? Нѣт мучителнѣе, как болѣть Мыслями, а болят Мысли, лишаясь сроднаго Дѣла. И нѣт радостнѣе, как жить по Нату́рѣ. Сладок здѣсь труд тѣлесный, терпе́нье тѣла и самая Смерть его тогда, когда Душа, Владычица его, сродным Услаждается Дѣлом. Или так жить, или должно Умрѣть. Старик Като́н[158] чем мудр и щаслив? Не изобиліем, ни Чином. Тѣм, что послѣдует Натурѣ, как видно в Ціцеро́новой Кни́жечкѣ «О Ста́рости»[159]. Сія одна есть премилосердная Ма́ти и Премудрая Путеводителница. Сія преблагая домостроителница несытому дарует много, а мало дает довольному малым.

Но раскусить же должно, что значит жить по Натурѣ. Не Закон скотских Удов и Похотей наших, но значит Блаженное оное Естество, называемое у Богословов Трисолнечное[160], всякой Твари свою для нея Часть и сродность вѣчно предписующее. О сем-то Естествѣ сказал древній Епи́кур[161] слѣдующее:

“Благодареніе Блаженной Натурѣ за то, что нужное
Здѣлала нетрудным, а трудное ненужным”[162].

А понеже в Богѣ нѣсть Мужескій Пол ни Женскій, но все в Нем[163], и Он во всем, для того сказует Па́вел: “Иже есть всяческая во всем…”[164]

Ба́сня 28.
Олени́ца и Каба́н

В По́лских и Венге́рских Гора́х[165] Оленица, увидѣв домашняго Кабана̀:

– Желаю Здравствовать, Господин Каба́н, – стала витаться. – Радуюся, что вас…

– Что ж ты, негодная По́длость, столько неучтива? – вскричал, надувшись, Кабан. – Почему ты меня называеш Кабаном? Развѣ не знаеш, что я пожалован Бараном? В сем имѣю Патент[166], и что род мой происходит от самых Благородных Бобро́в[167], а вмѣсто Епанчи[168] для Характе́ра ношу в Публикѣ содраную с Овцы Ко́жу.

– Прошу простить, ваше Благородіе, – сказала Олени́ца, – я не знала. Мы, простыи, судим не по Убо́ру и Слова́м, но по Дѣлам. Вы так же, как прежде, роете Зе́млю и ламаете Плете́нь. Дай Бог вам быть и Коне́м[169].

СИ́ЛА.

Не можно довольно надивиться Глупцам, пренебрегшим и поправшим премного честнѣйшій и безцѣнный Добродѣтели Бы́сер на то Одно, чтоб продрался в Чин, совсѣм ему несродный. Кой им Змій в Ухо нашептал, что Имя и Одежда преобразит их в Бытіе, а не Жизнь Честная, достойная Чи́на? Вот то́чныи Гракѝ Езо́повы, одѣвающіеся в Чужое Перья[170]! Из таковых сошитое жителство подобное Судну̀, в котором ѣхали Морем одѣтыи по Человѣчому Обезьяны, а ни одна править не умѣла. Если кто Просвѣщенное Око имѣет, коликое множество видит сих Осло́в, одѣтых в Львиную Ко́жу[171]? А на что одѣты? На то, чтоб волнѣе могли жить по рабским своим Прихотям, безпокоить Людей и проламываться сквозь Законов Гражданских Забо́ры. А никто из Достойных Че́сти на неучтивость скорѣе не сердится, как сіи Обезьяны с Ослами и Кабанами. Древняя Еллинская Посло́вица:

Обезьяна Обезьяною и в Золотом Характе́рѣ[172].

Вспоминает и Соломо́н о Свиньи с Золотым в Ноздрях ея Колцо́м. Прит[чи], Гл[ава] 11, с[ти]х 22[173].

Знаю, что точно Он сіе говорит о тлѣнных и бренных Фігу́рах, в коих погрязло и сокрылося КОЛЦО Вѣчнаго Царствія Божія, а только говорю, что можно приточить и к тѣм, от ко́их оное взято для особливаго Образованія в Біблію. Добросердечныи и Прозорливыи люде разными Фігурами изображали дурную Душу сих, на Одно только Зло живых и движимых Чу́челов. Есть и в Малоро́ссіи Посло́вица:

Дале́ко Свинья от Коня[174].

БА́СНЯ 29.
Стару́ха и Горше́чник

Стару́ха покупала Горшки. Аму́ры молодых лѣт еще и тогда ей отрыгалися.

– А что за сей хорошенькіи?..

– За того возму хоть 3 Полу́шки[175], – отвѣчал Горшечник.

– А за того гнусного (вот он!), конечно, Полушка…

– За того ниже двох Копѣек не возму…

– Что за Чудо?..

– У нас, Бабко, – сказал Майстер, – не глазами выбирают. Мы испытуем, чисто ли Звонит[176]?

Ба́ба, хотя была не подлаго Вкуса, однак не могла больше говорить, а только сказала, что и сама она давно сіе знала, да вздумать не могла[177].

СИЛА.

Конечно, сія премудрая Е́va есть Прабабою всѣм тѣм Вострякам, которыи Человѣка цѣнят по Одеждѣ[178], по Тѣлу, по Деньгам, по Углам, по Имени, не по его житія Плодам. Сіи Правнуки, имѣя тот же Вкус,

совершенно доказуют, что они суть Плод от сей Райской Яблони[179]. Чистое, и как Ри́мляне говорили, Candidum (“бѣлое”), и независтное Сердце, Милосердное, Терпеливое, Кура́жное, Прозорливое, Воздержное, Мирное, Вѣрующее в Бога и Уповающее на Него во всем, – вот Чистый Звон и Честная Душы нашей Цѣна! Воспоминает и Сосуд избранный Павел о Сосудах Честных и безчестных. 2 К Тімоѳ[ею], Гл[ава] 2, с[ти]х 20[180] и К Рим[лянам], 9, с[ти]х 21[181]. “Утроба буяго яко Сосуд сокрушен и всякаго Разума не удержит”. Сирах, 21, с[ти]х 17.

Извѣстно, что в Царских Домах находятся Фарфорные, Сребряные и Золотые Урына́лы, от которых, конечно, Честнѣе глиняная и деревяная Посу́да, Пищею наполняемая, так, как ветхій селскій Храм Божій почтеннѣе Господскаго Ба́рхатом украшеннаго Афедрона[182]. Изрядная Великороссійская Пословица сія: НЕ КРАСНА ИЗБА УГЛАМИ, КРАСНА ПИРОГАМИ[183].

Довелось мнѣ в Ха́рьковѣ между премудрыми ЕМБЛЕ́МАТАМИ[184] на Стѣнѣ За́лы видѣть слѣдующій: Напи́сан схожій на Черепаху Гад с долговатым Хвостом. Средъ Че́репа сіяет болша́я Золотая Звѣзда, украшая оной. Посему Он у Ри́млян назывался STÉLLIO, а Звѣзда STELLA. Но под ним толк подписан слѣдующій: “SUB LUCE LUES”. Си́рѣчь: Под сія́ніем Я́зва[185].

Сюда принадлежит Послó́вица, находящаясь в Евáнгеліи: “Гро́бы пова́пленныи”[186].

БА́СНЯ 30.
Соловéй, Жáворонок и Дрозд

Средѣ высокой Степи стоял Сад, жилище Соловьев и Дроздо́в. Жаворонок, прилетѣв к Соловью:

– Здраствуй, Господин пѣвчей, – сказал ему.

– Здраствуй и ты, Господин Соловей, – отвѣчал ему Пѣвчій.

– Для чего ты мене твоим Именем называеш? – спросил Жаворонок.

– А ты для чего мене называеш Пѣвчим?..

ЖАВОРОНОК. Я тебе не без Причины назвал Пѣвчим. Твое Имя у Древних Еллинов было ἀηδὼν, си́рѣчь Пѣвчій, а ὀδὴ Пѣсня.

СОЛ[ОВЕЙ]. А твое Имя у Древних Ри́млян было Alauda, сирѣчь Славе́й, а славлю Laudo.

ЖАВ[ОРОНОК]. Если так, теперь начинаю тебе больше любить и прилетѣл просить твоей Дружбы.

СОЛ[ОВЕЙ]. О проста́к! Можно ли выпросить Дружбу? На́добно родится к ней[а]. Я часто пою сію мою Пѣсеньку, научен от Отца моего: “Ὅμοιον πρὸς ὅμοιον ἄγει Θεός”[б].

[а] ОДИ́Н БОГ ЕСТЬ СѢ́ЯТЕЛЬ ДРУ́ЖБЫ.

[б] Сирѣчь: ПОДО́БНАГО ДО ПОДОБН[АГО] ВЕДЕ́Т БОГ(3).

Жав[оронок]. И мой Ба́тько сію Пѣсеньку спѣвает. Я ж тебѣ как в протчем, так и в сем подобен, что ты поеш Христа̀, всея Тва́ри Го́спода, а я Его ж славлю, и в сем вся наша Забава.

Сол[овей]. Хорошо, я совершенный твой Друг, если в Саду жить станеш.

Жав[оронок]. А я искренный твой Любитель, если в Степи жить станеш.

Сол[овей]. Ах! Не волокѝ мене в Степь: Степь мнѣ Смерть; как ты в ней живеш?

Жав[оронок]. Ах! Не волоки ж мене в Сад: Сад мнѣ Смерть; как ты в нем живеш?..

– Полно вам, Братія, дурачиться, – молвил, не далече сидя, Дрозд. – Вижу, вы рожденны к Дружбѣ, но не смыслите любить. Не ищи тое, что тебѣ Нравно, но то, что Другу полезно: тогда и я Готов быть Третьим вашим Другом.

Потом, всяк своим Пѣніем заспѣвав, утвердили в Бозѣ Вѣчную Дружбу.

Си́ла.

Сими тремя Птичками Образуется добрая Дружба. Дружбы нелзя выпросить, ни купить, ни Си́лою вырвать. Любим тѣх, коих любить родились, так как ядим то, что по Природѣ, а у Бога для всякаго дыханія всяка Пища добра, но не всѣм. И как нелзя Коня с Медведем, а Собаку с Волком припрягти к Коляскѣ, так не можно, чтоб не оторвалось Ветхое Сукно, пришитое к свѣжому, а Гнилая Доска, приклеена к новой. Равное ж несогласіе есть между Двома разстоящих Природ Человѣками, а самая вящшая несродность между Злым и добрым Сердцем. Жаворонок с Дроздом и Соловьем дружить может, а с Я́стребом, Нетопыре́м не может. Если Бог раздѣлил, тогда кто совокупит? Премудрая и предревняя есть сія Посло́вица:

Ὅμοιον πρὸς ὅμοιον ἄγει θεὸς.

Similem ad similem ducit Deus.

Подо́бнаго до подо́бнаго веде́т Бог[187].

Одна только несносность Жа́воронку жить в Саду, так, как Соловью̀ в Степи. Сіе у Е́ллин именовалось Αντιπάθια[а]. А в протчем во всем между ими равная Сносность, Συμπάθεια[б]. Не должно же друга нудить к тому, что тебе веселит, а его мучит. Многіи помянутой Пословицѣ противорѣчат: Должно, де, и Врагов любить. Безспорно, но дружба так, как Милостыня: многіи Степени окружают Центр Престо́ла Ея. Всѣм Доброжелателем быть можеш, но не Напе́рсником[188]. Иначе Благодѣтелствуем Домашним и Сродственникам, иначе Прихожим и Странным. Бог всѣм Благодѣтель, но не для всѣх сіе Его Сло́во:

“Обрѣто́х Дави́да… Му́жа по Се́рдцу моему…”[189]

А только для тѣх, кои, Сердце свое в Божественную совсѣм преобразив Во́лю, о всем благодаряще вѣруют, надѣются, люблят Его и слы́шат:

[а] Ра́зносность, или Противостра́стіе.

[б] Равносносность, или Состра́стіе.

“Вы Дру́зи мои есте…” 15 Іѡа́н[на] Ev[ангеліе][190].

Щасли́в, кто хоть одну только Тѣнь доброй Дружбы нажи́ть удосто́ился. Нѣт ничего дороже, слаже и полезнѣе Ея. Великая Русь просвѣщенно поговаривает: “В По́лѣ Пшеница Годом родится, а Доброй Человѣк всегда пригодится”[191]. Гдѣ был? – У Дру́га. Что пил? – Во́ду. Лучше Непрія́телскаго Мїо́ду[192]. Носится и в Малороссіи Посло́вица: “Не имѣй ста рублей, как Одного Дру́га”[193].

Но не достоин Дружнія Любви превозносящій что-либо вышше Дружбы и не положившіи Оную остатним Краем и Пристанищем всѣх своих дѣл и желаній. Соловей преславное свое Имя уступает самовольно Другу. Сладка вода с Другом, славна с ним и безименность. Като́н сказа́л: “Пропал тот День, что без По́лзы пройшо́л”[194]. Но Трая́н[195] (чутьли не Тіт[196]) яснѣе: “О Дру́ги! Погиб мой День, никому я не услужил”[197].

Всякой Власти, Званію, Чину, Статьѭ, Ремеслу, Наукам Начало и Конец Дружба: Основаніе, Союз и Вѣнец Обществу. Она создала Небо и Зе́млю, сохраняя Мір Міров в Красотѣ, Чинѣ и Мирѣ. “Бог Любы есть…”[198] А Кто плѣнился Ею, тот вышшій Законов Гражданских, самим управляется Бо́гом. “Всяк, и́же в нем пребыва́ет, не согрѣша́ет…” I. Іоа́н[на], Гл[ава] 3, с[ти]х 7[199].

“Пра́веднику Зако́н не положе́н, но беззако́нным…” I К Тімоѳ[ею], Гл[ава] 1, с[ти]х 9[200].

Не надобно приводить Трубами Воду туда, гдѣ отрыгает чистѣйшее Питіе сам Источник, всѣх Поточков Отец и Глава.

“Своему Господеви стои́т, или па́дает…” К Римл[янам], 14[201].

К сей Главѣ нас возводи́ть есть Должность Богословіи, одной из троих главнѣйших Наук, содержащих в Бла́годенствіи Жителство. Сих одних Учи́тели Именуются в Евро́пѣ DOCTÓRES[202]. Единственным их Предметом есть Человѣк. Медіціна врачует Тѣло, Юріспруденціа Страхом приводит каждаго к Должности, а Богословія из Рабов дѣлает Сынами и Другами Божіими, вливая в Сердце их Охоту свободную к тому, к чему Гражданскіе Законы силою волокут. “Уже нѣси Раб, но Сын…” К Галат[ам], 4[203]. Чем множае таковых в Жителствѣ, тѣм Оно щасливѣе, и не напрасно есть Посло́вица:

Доброе Бра́тство лучше Бога́тства[204].

А что сказано о Дружбѣ, тое ж разумѣется и о Статьѝ. Как к той, так и к сему Вожд вѣрный есть ПРИРОДА. Щаслив же послѣдуяй ему. Впротчем, как помянутыи Птички Образуют Вѣрнаго, Избраннаго по Природѣ, сирѣчь по Бозѣ, Друга, так Друг есть Фігу́рою и Образом Священныя БІБЛІИ. Взглянь на Гл[ава] 6, с[ти]х 14, Сірах[а][205]. Читай их подалѣе и понимай, что ХРИСТОС есть всѣх тѣх Слов ЦѢЛЬ. Он есть Премудрость БОЖІЯ, Глаголющая к нам:

“Вы Дру́зи мои естѐ…”[206]

“Се, Ма́ти Моя́ и Бра́тія…” Ма́рк[а], Гл[ава] 3[207].

А как Творящіи Волю Божію суть Ма́ти и Братія Христовы, так взаимно им БІБЛІА. Взглянь на Конец 14 Гл[авы] и на Начало 15 Сірах[а]. Точно о Бібліи Рѣчь: “Сря́щет его яко Ма́ти…”[208]

Скажи мнѣ, что есть Друг? Слуга и Доброжелатель. Кая ж лучшая Услу́га, как привесть к Вѣдѣнію Божію? Все есть Ложь, сирѣчь непостоянное и не твердое, кромѣ Бога. Но БІБЛІА учит о Бозѣ.

"Аз на сіе роди́хся… Да Свидѣтелствую И́СТИНУ". Гл[ава] 18[209].

"Сло́во твое И́СТИНА есть". Гл[ава] 17 Іоа́н[на][210].

Вся наша Жизнь в Руцѣ Божіей[211]. Сіе значит врожденное нам предписаніе Пищи, Статья́, Дружбы… Самое маленькое Дѣло без Его руководства есть неудачное. "Без Менѐ не мо́жете…"[212] Кто знает Бога, тот знает План и Путь Житія своего. Что есть Житіе? Есть всѣх Дѣл и Движеній твоих Сноп. Видиш, что познавшій Бога все свое разумѣет. Вот для чего сказано:

"Друг вѣрен кров (Покров) крѣпок…"[213]

Ничего нас Біблія не учит, кромѣ Богознанія, но сим самим всего учит. И как имѣющій Очи все видит, так Чувствующій Бога все разумѣет и все имѣет, все, что для себе. А если Черепаха Крил не имѣет: кая Нужда? Они для Пти́цы нужны. Не в том совершенная Премудрость, чтоб весь Мір перезнать. Кто может сіе? А невозможное и ненужное есть то́ же. Но если все знаеш, что для тебе надобное, сіе значит совершенную Мудрость. Пересмотрѣв всѣ Плане́ты и приобрѣв все Міры, не имѣя и не зная тое, что для тебе, и Скуден, и не Знаток, и не весел еси. Так, как перевѣдав всѣ Дороги, но не увѣдав твою, ничево и не знаеш, и не имѣеш, и не Кура́жен. Да и Как быть можеш куражен, лишен для тебе нужнаго? Как имѣть станеш, не сыскав? А как сыщеш, не узнав? Как же узнаеш, лишен Сладчайшаго и Всевожделѣннѣйшаго твоего Руководителя, Свѣ́та Бо́жія? Стари́нная Посло́вица: Охо́та пу́ще нево́ли[214]. Зла́я Охо́та побуждает Злодѣя к ужасным предпріятіям. Но не ме́нѣе сильна и СВЯТА́Я ОХО́ТА. Охо́та, Любов, Огнь, Свѣт, Пламень, Ражженіе есть то́ же.

"БОГ ЛЮБЫ есть…"[215]

Сія распали́ла и устреми́ла Апостолскіи, Пророческіи и Мученическіи Сердца́ на лю́тыи Страданія, а Пусты́нников и По́стников к горчайшим По́двигам ражжегла и оживляла их[216]. О сем просвѣщающем и распаляющем, но не опаляющем огнѣ Соломон в Пѣсн[ѣ] Пѣсн[ей]:

"Крѣпка яко Смерть ЛЮБЫ,
Жестока яко Ад Ревность:
Крила Ея Крила Огня,
Угліе Огненно Пла́мы Ея". Гл[ава] 8[217].

Сей Боже́ственный Кура́ж просвѣщал тму их, согрѣвал Отча́яніе, прохлаждал Зной, услаждал Горести, а без сего всякое Щастіе есть нещасное. И так БІБЛІА есть наш верховнѣйшій Друг и Ближній, приводя нас к тому, что есть Единое Дражайшее и Любезнѣйшее. ОНА есть для нас Пре́дками нашими оставленный ЗАВѢТ, хранящій Сокро́вище Боговѣдѣнія[218]. Боговѣдѣніе, Вѣра, СТРАХ БОЖІЙ, Премудрость есть то же. Сія

Одна есть Истинная Премудрость. Сія “Други Божія и Пророки устрояет”. Премудр[ости] Соломон[а], 4-й[219].

“Сію возлюби́х и поисках от Ю́ности моея”[220].

“Сія Благолѣпнѣе Солнца”[221].

“Проницающая аки Утро, добра яко Луна̀, избранна яко Солнце”[222].

“Труды Ея суть Добродѣтели: Цѣломудрію бо и Разуму учит, Правдѣ и Мужеству, ихже потребнѣе ничтоже есть в житіи Человѣком”[223]. Пѣсн[ь] Пѣсн[ей] и Премýдр[ости] Соломо́н[а], Гл[ава] 7 и Гл[ава] 8.

Перші п’ятнадцять байок, що входять до циклу «Басни Харьковскія», Сковорода написав у 1769 р., відразу після свого звільнення з посади викладача катехізису в “додаткових класах” Харківського колегіуму, а решту – десь на початку 1770-х рр. у Бабаях. Твір дійшов до нас у двох списках із XVIII ст. та в одному – із XIX-го (автограф не зберігся). Уперше цикл було надруковано окремою книжечкою в Москві 1837 р. [див.: *Сковорода Г. С.* Басни Харьковскія. – Москва: Издание Московского попечительного комитета «Человеколюбивого общества», 1837. – VI, 59, II с.]. Подаємо за найранішим списком, що зберігається в Інституті рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України під шифром 326 *Л* (Муз. 605/2).

[1] Збірка присвячена приятелеві Сковороди Панасові Панкову – колезькому реєстраторові (чин 14-го, найнижчого класу, згідно з петровською «Табеллю про ранги»), який мешкав у Острогозьку. У діалогах Сковороди Панков виступає під ім’ям *Авнасій*. Син Панаса Панкова Іван навчався в Харківському колегіумі й належав до кола вихованців Сковороди [див.: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 145, 162–163].

[2] Наприкінці весни або на початку літа 1769 р. Сковороду було звільнено з посади. Останнє “доношеніе” директора додаткових класів Харківського колегіуму Миколи Виродова генерал-губернаторові Євдокимові Щербиніну щодо грошових витрат, де вказано й платню викладача катехізису Сковороди, датоване 13 квітня 1769 р. [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 206].

[3] Бабаї – містечко під Харковом, засноване в середині XVII ст. Було власністю родини Донців-Захаржевських, а потім поміщиків Щербиніних. Григорій Сковорода не раз бував у маєтку Петра Андрійовича Щербиніна, а також зупинявся в будинку свого учня, священика Якова Правицького. Одне з джерел біля Бабаїв ще й досі має назву “холодної сковородинської криниці” [див.: *Ніженець А.*, *Стогній І.* Григорій Сковорода. Пам’ятні місця на Україні. – Київ, 1984. – С. 59–62].

[4] Пор.: “Не славна хата углами, славна пирогами” [*Климентій Зіновіїв.* Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 238].

[5] Пор.: “Стукотить, гуркотить… ‘А що там?’ – ‘Кобиляча голова лізе!’” [*Номис*, № 11824]. Це прислів’я походить із казки «Кобиляча голова» («Про дідову дочку та бабину дочку»). Див., наприклад: “Коли се стукотить, гримотить – кобиляча голова біжить” [Народные южнорусские сказки / Изд. И. Рудченко. – Киев, 1870. – Вып. 2. – С. 66]. Образ кобилячої голови відомий і в літературі: пригадаймо хоч би Івана Котляревського, який писав про Венеру таке: “Приїхала, загримотіла, / Кобиляча мов голова” [*Котляревський І.* Енеїда // *Котляревський І.* Повне зібрання творів. – Київ, 1969. – С. 77].

[6] Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 793. Є також українські приказки: "Високо літає, та низько сідає"; "Хто високо літає, той низько сідає" [*Номис*, № 2553, 2554; *Франко*, № 2751].

[7] У діалозі Платона «Бенкет» (216d) Алківіад порівняв Сократа із силенами – потворними різьбярськими фігурками, всередині яких були статуетки богів: "Бо він прийняв на себе такий вигляд і дуже нагадує на позір оті вирізьблені статуетки силенів. Якщо ж ви розкриєте його, дорогі мої гості, то переконаєтеся, скільки там усередині здорового глузду!" [*Платон*. Бенкет / Перекл. з давньогрецької і коментарі Уляна Головач, вступна стаття Джованні Реале. – Львів, 2005. – С. 95]. Цей образ перегодом мав неабияку популярність. Із силенами порівнювали, наприклад, пустельників, пророків, Івана Хрестителя, ба навіть самого Христа [див.: *Pelc J.* Jan Kochanowski poeta Renesansu. – Warszawa, 1988. – S. 79]. Ось що писав про силенів, скажімо, один з улюблених авторів Сковороди Еразм Роттердамський: "Подібно Алківіадовим силенам, все на світі має два обличчя, дуже не схожі поміж собою. Коли одне з них, зовнішнє, – ніби смерть, то внутрішнє – життя; і навпаки, якщо перше – життя, тоді друге – смерть. І так все в житті буває одночасно: красивим і потворним, багатим і бідним, ганебним і славним, вченим і невченим, сильним і немічним, видатним і нікчемним, веселим і сумним, щасливим і нещасливим, дружнім і ворожим, цілющим і згубним. Одне слово, якщо відкрити силена, все виявиться зовсім протилежним" [*Еразм Роттердамський*. Похвала глупоті. Домашні бесіди / Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. – Київ, 1993. – С. 38; пор.: *Эразм Роттердамский*. Оружие христианского воина // *Эразм Роттердамский*. Философские произведения. – Москва, 1986. – С. 143]. Під Алківіадовим силеном Сковорода мав на думці передовсім Біблію. Один з його трактатів, присвячених мистецтву тлумачення Святого Письма, так і називається: «Silenus Alcibiadis».

[8] Очевидно, це парафраза Книги пророка Захарії 7: 9. Пор.: **сѣ́дъ пра́вєдєнъ сѣди́тє**.

[9] Пор. народну приказку: "Був колись оріх, а тепер свистун" [*Номис*, № 1866].

[10] Див.: **Сквє́рныхъ же и́ ба́вїихъ ба́снєй ѿрица́йсѧ, ѡ́вѣ́чай же себѣ́ ко бг҃очт҃ївю** (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 4: 7).

[11] Сковорода має на думці слова: **Нє ѹ҃хищрє́ннымъ бо ба́снємъ послѣ́довавше сказа́хомъ ва́мъ си́лѹ и҆ пришє́ствїє гд҃а на́шєгѡ і҃ісѹ хр҃та, но самови́дцы бы́вше вели́чествїѧ ѻ҆́нагѡ** (Друге соборне послання св. ап. Петра 1: 16).

[12] Послання св. ап. Павла до Тіта 1: 14.

[13] Вигадка має сенс і виправдання як оприявнення невидимого. "Высокіи вещи и невѣдомыи, – писав, наприклад, Кирило Ставровецький, – паче же умныи и духовныи, инако не могут вообразитися, точію подобіем приповѣсти" [*Транквіліон-Ставровецький К.* Євангеліє учителное. – Рахманів, 1619. – Арк. 341 (зв.)]. Пор.: "Приповѣсти якобы вѣзерунки суть и кшталты речій невидомых, смысловых и духовных, и чого тѣлесными очима видѣти не можно, тоє приповѣсть показуєт" [Євангеліє учителное. – Київ, 1637. – С. 582].

[14] Послання св. ап. Павла до Тіта 1: 15.

[15] У християнській моделі думання *страх Божий* посідає дуже важливе місце. Сам Бог наповнює людську душу священним трепетом. Як зазначав у своєму курсі теології Феофан Прокопович, стародавні греки часом виводили слово *Θεός* (Бог) зі слова *δέος* (страх), а італієць Амбросіо Калепіно (1435–1511 рр.) – автор одного з найґрунтовніших словників латинської мови («Ambrosii Kalepini dictionarium linguarum») – уважав за можливе "дедукувати" зі слова "страшний" (*timendi*) також слов'янське ім'я "Бог" [див.: *Prokopowicz Th.* Christianae Orthodoxae Theologiae. – Lipsiae, MDCCLXXXXII. – Vol. 1. – P. 336–337].

[16] Старі українські поетики й риторики тлумачили *іерогліф* як малюнок без заголовка та підпису. Наприклад, Митрофан Довгалевський подав таке його визначення: "Іерогліф збігається з символом та емблемою в тому, що всі вони є фігурними зображеннями, а різняться між собою тим, що іерогліфи не мають заголовків, які можуть бути в символах та емблемах" [*Довгалевський М.* Поетика (Сад поетичний). – Київ, 1973. – С. 243; див. про це: *Маслюк В. І.* Латиномовні поетики і риторики XVII – першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні. – Київ, 1983. – С. 179].

[17] Узвичаєне тогочасне розуміння *емблеми* таке: малюнок, який має заголовок та відповідну епіграму. Наприклад, Митрофан Довгалевський писав: "…Емблема складається з трьох частин: перша – це зображення, або малюнок, друга – напис, або заголовок, і третя – підпис, що пояснює весь предмет" [*Довгалевський М.* Поетика (Сад поетичний). – Київ, 1973. – С. 237; див. про це: *Маслюк В. І.* Латиномовні поетики і риторики XVII – першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні. – Київ, 1983. – С. 177]. Емблеми зазвичай поділяли на три групи: 1) *міфологічні* або *історичні*, тобто такі, що розповідають про події минулого; 2) *фізичні*, тобто такі, що розкривають природні властивості або причини речей; 3) *моральні*, тобто такі, чиїм змістом є людська поведінка. Іноді виокремлювали ще й *теологічні* емблеми, тобто такі, що стосуються проблематики богопізнання [див.: *Крекотень В. І.* Київська поетика 1637 року // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI–XVIII ст. – Київ, 1981. – С. 138–139].

[18] Митрофан Довгалевський писав про *символ* таке: "…символ визначається як фігурне зображення, що яскраво, однією рисою передає характер і життя речі, яка мислить, на основі її подібності до речі, яка не мислить" [*Довгалевський М.* Поетика (Сад поетичний). – Київ, 1973. – С. 237–238]. На відміну від емблеми, символ мав замість епіграми короткий підпис [див.: *Маслюк В. І.* Латиномовні поетики і риторики XVII – першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні. – Київ, 1983. – С. 178]. Як правило, символи поділяли на дві групи: *піфагорійські* та *єгипетські*. Піфагорійські символи окреслювали як "уславлені афоризми, втілені в метафоричні висловлювання", а єгипетські – як "вирізьблені знаки або малюнки, створені єгиптянами для таємних священнодійств" [*Крекотень В. І.* Київська поетика 1637 року // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI–XVIII ст. – Київ, 1981. – С. 139].

[19] *Притчу* та *байку* за часів Сковороди здебільшого ототожнювали, розглядаючи їх як різновид алегорії. Наприклад, Митрофан Довгалевський писав: "Притча, або байка, – це [твір], в якому виступають звірі, що розмовляють" [*Довгалевський М.* Поетика (Сад поетичний). – Київ, 1973. – С. 316].

[20] Як писав Митрофан Довгалевський: "Приказка, прислів'я, або приповідка, – це певний загальновідомий вислів, що відзначається якоюсь незвичністю" [*Довгалевський М.* Поетика (Сад поетичний). – Київ, 1973. – С. 315].

[21] Сократ (гр. Σωκράτης) (бл. 470–399 рр. до н. е.) – великий давньогрецький філософ, чия творчість є поворотним пунктом у розвитку стародавньої грецької філософії (перехід від натурфілософської проблематики до питань людського життя). Був звинувачений афінським демосом у "запровадженні нових богів та розбещенні юнацтва" й засуджений до страти. Сократ не писав жодних творів. Про його науку знаємо передовсім із "сократівських" творів Платона та Ксенофонта. Ім'я Сократа вже в давнину перетворилося на своєрідний символ філософського способу життя. В Україні воно було відоме ще за старокиївської доби, зокрема, з хроніки Георгія Амартола, де було сказано, що Сократ, "уничьжив закон елиньскы, умре, прах пив в темници" [*Истрин В. М.* Книгы временныя и образныя Георгия мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем

славянорусском переводе. – Петроград, 1920. – Т. 1. – С. 198]. Сковорода охоче покликався на Сократа в діалогах «Кольцо», «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира», у трактаті «Silenus Alcibiadis», у притчі «Убогій Жайворонок» та в листах. А в історико-філософській традиції тема «Сковорода й Сократ» була започаткована розвідками Александру Хашдеу «Сократ и Сковорода» (1833 р.) та «Григорий Варсава Сковорода» (1835 р.). Перегодом услід за Хашдеу Сковороду будуть порівнювати із Сократом Григорій Данилевський, Федір Зеленогорський, Дмитро Багалій, Павло Житецький, Володимир Ерн (його перша сковородинська публікація мала промовисту назву «Русский Сократ»), Михайло Возняк, Олексій Лосєв, Іван Мірчук, Етторе Ло Гатто, Еміль Грігораш, Микола Шлемкевич, Володимир Олексюк та інші [див.: *Ушкалов Л.* Григорій Сковорода: семінарій. – Харків, 2004. – С. 741–747].

[22] Ідеться про "даймона" ("демона"). Як писав Ксенофонт Афінський (Меморабілії, I, 1, 2), "по всьому місту ходили чутки про оповідки Сократа, начебто божественний голос дає йому вказівки: саме це, як я гадаю, і стало основним підґрунтям для звинувачення його в тому, що він запроваджує нових богів" [*Ксенофонт Афинский*. Сократические сочинения: Воспоминания о Сократе. Защита Сократа на суде. Пир. Домострой / Перевод, статьи и комментарии С. И. Соболевского. – Москва; Ленинград, 1935. – С. 21]. Сковорода знав твір Плутарха «Про Сократового демона».

[23] Езоп (гр. *Αἴσωπος*) (VII–VI ст. до н. е.) – славетний давньогрецький байкар. У старій Україні Езопа трактували не тільки як байкаря, але також як філософа. Принаймні Василь Григорович-Барський прямо називав його "філософом" [див.: *Григорович-Барський В.* Странствованія. – Санкт-Петербург, 1778. – С. 379]. Сковорода дуже цінував езопівські байки. Власне кажучи, жанр байки він асоціював найперше з Езопом. Та й байки самого Сковороди значною мірою засновуються на езопівських сюжетах. Так, іще 1760 р. у стінах Харківського колегіуму філософ написав по-латинському й по-українському віршовану байку про Ягня та Вовка-флейтиста під назвою «Басня Есопова»); байка «Жаворонки» засновується на сюжеті Езопової байки «Орел і Черепаха», байка «Навоз и Алмаз» – на сюжеті байки «Півень та перлина» тощо.

[24] Про це йдеться в Платоновому діалозі «Федон» (Федон, 60c–61b) [див.: *Платон*. Діалоги. – Київ, 1995. – С. 236–237]. Діоген Даерцій (II, 42) також свідчить, що Сократ склав езопівську байку [див.: *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 117].

[25] Сковорода має на думці слова: **Понéже бо въ премѫ́дрости бж̃їей не разумѣ́ мі́ръ премѫ́дростію бг̃а, бг̃оизво́лилъ бг̃ъ бл̃а́говѣстити спⷭ̃ти вѣ́рующихъ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 1: 21).

[26] Очевидно, Сковорода має на думці приказки: "У друга вода солодча вражеського меду" [*Номис*, № 9513]; "У друга вода солодша від вражого меду" [*Франко*, № 10883].

[27] Називаючи істину "безначальною", Сковорода тим самим ототожнює її з Богом. Принаймні в слов'янській Біблії слово **безнача́льный** ужито всього один раз як субстантивований прикметник на позначення Бога: **Пишѫ̀ ва́мъ, ѻ҃тцы, я҆́кш познáстѣ безнача́льнаго** (Перше соборне послання св. ап. Івана 2: 13). У грецькому оригіналі: τὸν ἀπ' ἀρχῆς.

[28] Парафраза Дій св. апостолів 4: 32. Пор.: **Наро́дъ же вѣ́ровавшемъ бѣ̀ сéрдце и҆̀ дꙋ́шѧ є҆ди́на.**

[29] Сковорода подає тут словникове тлумачення слова *дружба*: "Дружба: рекше єдиноуміє, товариство" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 58].

[30] Образ яблуні зринає у творах Сковороди дуже часто. Це можна пояснити, з одного боку, тим, що філософ любив це дерево, а з другого, – мабуть, не варто забувати й тієї

обставини, що згідно з так званим "Вергілієвим колесом" яблуня – це дерево, що репрезентує *середній* стиль, тобто символізує мирне життя вільних хліборобів [див.: *Гаспаров М.* Средневековые латинские поэтики в системе средневековой грамматики и риторики // Проблемы литературной теории в Византии и латинском средневековье. – Москва, 1986. – С. 145–146]. Недаром із цим образом у Сковороди пов'язані мотиви спокою, рустикального раю тощо.

[31] Можливо, Сковорода має на думці оповідку Плінія Старшого в його «Природознавчій історії» (XXXV, 65) про змагання між малярами Зевксієм (Зевксідом) та Паррасієм: "Зевксід, за переказом, показав картину, на якій виноград був намальований з такою дивовижною схожістю із справжнім, що птахи злітались до нього, а Паррасій приніс полотнище, намальоване так правдоподібно, що Зевксід, загордившись оцінкою, яку дали птахи його картині, вимагав, щоб полотно було нарешті зняте і показана сама картина. Коли ж він зрозумів свою помилку, віддав пальму першості Паррасію, щиро засоромлений, тому що сам він обманув птахів, а Паррасій – його, митця" [Віхи в історії античної естетики: Збірник. – Київ, 1988. – С. 199]. Ця історія в «Театроні» Івана Максимовича переказана так: "Нѣкогда бѣ истязаніе о писаніи между Зевксіем и Парразіем. Зевксій, начертавши овощи, или ягоды, изнесе на позор истинно подобны на древах прозябающим, птицы бо на них возлетавши зобаху. Парразій же изнесе написанну запону, тонким зѣло платном покровенну, такожде премудро устрои, аки бы самоє истоє платно в покров устроєнно мнящеся всѣм зрѣти. Тогда Зевксій мнѣніем прелщенных птиц вознесенный, мови, да открывши платно явит внутр обрѣтающееся своє изображеніе. Осклабился Парразій, откуду позна прелщеніе своє Зевксій, безмѣрне студа исполнишися, побѣдителя прослави… Не всегда убо вѣру дадим, яже слышим, ни яже видим, вся вѣроятна суть, многажды видѣнієм прелщаємся" [*Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 24–24 (зв.)].

[32] Тобто 7 червня 1774 р., бо свято Трійці, або П'ятдесятниці ("зелені святки"), припало того року на 8 червня [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 216].

[33] У списку помилково: *ворота*.

[34] Цей сюжет перегукується з народними приказками: "Дурний собака і на хазяїна бреше" [*Номис*, № 5196]; "Молоде песьи й на гівно гавкає" [*Франко*, № 19914] тощо.

[35] Парафраза Євангелії від св. Матвія 12: 33. Пор.: **ѿ плода́ бо дре́во позна́но бу́детъ**. Окрім того, є латинські приказки: "Arbor e fructu cognoscitur" ("Дерево пізнається з плоду") [*Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л.* Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 51]; "E cantu cognoscitur avis" ("Пташку пізнають за співом") [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 105].

[36] Сковорода має на думці Езопову байку «Орел і Черепаха» [див.: *Езоп*. Байки. – Київ, 1961. – С. 246], добре знану в старій Україні. На неї покликався, наприклад, Феофан Прокопович [див.: *Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 140]. Зрештою, сюжет про орла, який учив літати черепаху, відомий і в східнослов'янському фольклорі [див.: Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Составители: Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – Ленинград, 1979. – С. 90 (225А)].

[37] Пор.: "Недозрелый умок, что вешний ледок" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 438].

[38] Пор.: "Добре літати, але кепсько сідати"; "Літає добре, а сісти не вміє" [*Франко*, № 30072, 30073].

[39] Мабуть, це сковородинська версія приказки: "Finis coronat opus" [*Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л.* Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 141], тобто "Кінець – ділу вінець", що походить з Овідієвих «Героїд» (II, 85). У латинській версії ця приказка була добре знана в старій Україні. Наприклад, вона є на звороті 10-го аркуша рукопису "двох книжиць" Івана Величковського [див.: *Величковський І.* Твори. – Київ, 1972. – С. 175]. Крім того, існує ціла низка її українських відповідників, наприклад: "Конець – вінець"; "Конець діло хвалит" [*Франко*, № 15349, 15350]; "Добре роби, доброго й кінця дожидай"; "Кінець діло рішає"; "Кінець – і вінець" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 272]. Пор.: "Конец делу венец"; "Конец дело венчает"; "Добрый конец всему делу венец" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 498]. Ця сентенція була знана також з емблематики. Див., наприклад, 591-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», що має назву «Ловчій пес словленнаго зайца давит» і підпис: "Конец дѣло хвалит. Окончаніе приносит честь и славу. Gloria finis" [Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 148–149].

[40] Автором цього сюжету вважають римського політичного діяча Менені Агріппу (*Menenius Agrippa Lanatus*) (VI–V ст. до н. е.). Коли на початку V ст. до н. е. плебеї покинули Рим і пішли на Священну гору (Aventin) на знак протесту проти сваволі патриціїв, Мененій переконав їх повернутися назад, розказавши байку про людське тіло. Мовляв, одного разу всі члени тіла розсердились на шлунок за те, що тільки він один серед них нічого не робить, а живе на всьому готовому, і вирішили не давати йому їжі. Так і зробили. Але через деякий час голова перестала думати, очі почали сліпнути, а вуха – глухнути. І тоді вуста сказали: "Невже ви всі не розумієте, що наша сила йде від шлунку? То тільки здається, що він нічого не робить. Він робить те, чого ми робити не в змозі". Чи не вперше в українській літературі цей сюжет докладно переказав услід за Тітом Лівієм Касіян Сакович [див.: *Сакович К.* Арістотелівські проблеми // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 381–383].

[41] Можливо, на створення цієї фабули Сковороду наштовхнула емблематика, наприклад, 776-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Попугай в клѣткѣ» (підпис: "Лучше быть вольным. Свобода лучше золотой клѣтки. Praestat liberum esse") [Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 194–195].

[42] Цей двовірш – парафраза народних прислів'їв: "Лучче їсти хліб з водою, ненуж буханець з бідою" [*Номис*, № 7288]; "Ліпше хліб з водов, як пиріг з бідов" [*Франко*, № 30897]; "Лучше хлеб с водою, чем пиры с бедою" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 96].

[43] Ця думка Сковороди могла бути навіяна, наприклад, міркуваннями Боеція (Сковорода добре знав його «Розраду від філософії»; принаймні в одному з листів до Михайла Ковалинського – № 35 – цитував її): "Уся людська завзятість, що спонукає до всіляких занять, хоча йде різними стежками, спрямована, проте, до однієї і тієї ж мети – осягнути щастя" [*Боецій С.* Розрада від філософії / Пер. з лат. А. Содомори; передм. В. Кондзьолки. – Київ, 2002. – С. 76].

[44] Ця байка заснована на ідеї Церкви-суспільства як містичного Христового тіла [докладніше див.: *Ушкалов Л.* Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. – Харків, 2001. – С. 145–147].

[45] Сковородинське поняття "сродность" можна трактувати як український відповідник стоїчного терміна *οικείωσις* [див.: *Гаврилов А.* Марк Аврелий в России // *Марк Аврелий*

Антонин. Размышления. – *Л*енинград, 1985. – С. 136] (зазначмо принагідно, що й інші старі українські письменники вживали слова, близькі до слова "сродность", наприклад, "сродственный" [див.: *Горленко И.* Слово в недѣлю двадцать пятую по сошествіи Св. Духа // Святитель Иоасаф Горленко, епископ Белгородский и Обоянский (1705–1754). Материалы для биографии, собранные и изданные кн. Н. Д. Жеваховым. – Киев, 1907. – Ч. II: Святитель Иоасаф и его сочинения. – С. 215]). У всякому разі, одним із джерел науки Сковороди про *сродність* є стоїчний принцип "життя згідного з природою". Те саме і в російській літературі XVIII ст. Пор., наприклад: "*Л*омоносов, уразумев смешное в польском одеянии наших стихов, снял с них *несродное* им полукафтанье" [*Радищев А. Н.* Путешествие из Петербурга в Москву // *Радищев А. Н.* Избранные философские сочинения. – Москва, 1949. – С. 160].

[46] Розмежування *знання* та *науки* – усталена тема схоластичних курсів філософії. Наприклад, Феофан Прокопович писав: "Звідси й поняття мистецтва називаються універсаліями і через це мистецтво й наука відрізняються від таких знання й досвіду, які звичайно мають справу з одиничними судженнями, хоч окремі автори висувають інші ознаки для розрізнення" [*Прокопович Ф. Л*огіка // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 28].

[47] У списку: *выбросать*.

[48] Можливо, цей сюжет Сковороди навіяний рядками трактату Горація «Про поетичне мистецтво» (304–308): "Буду вже краще бруском, що собою / Гострить залізо, а сам і тупий, і не вріже нічого. / Отже, не творячи сам, я тих, які творять, повчаю, / В чім їх обов'язок, сила, що живить їх, що надихає, / Що їм на користь, що ні, де вірний їм шлях, а де хибний" [*Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 221].

[49] Ідеться про згадану байку Езопа «Орел і Черепаха».

[50] Тобто до чернецтва, оскільки ченців іще від часів Орігена [див.: *Мейендорф И.* Введение в святоотеческое богословие. – New York, 1985. – С. 102] було заведено називати "земними янголами" [див., наприклад: Патерік, или Отечник Печерскій. – Київ, 1661. – Арк. 100, 145 (зв.), 196 (зв.)], а їхнє життя – "ангелоподобным" [див.: Изборник 1076 года. – Москва, 1965. – С. 193; *Туптало Д.* Книга житій святых. – Київ, 1705. – Арк. 150 (зв.); *Туптало Д.* Книга житій святых. – Київ, 1700. – Арк. 8, 252 (зв.), 253 (зв.), 645; Службы преподобным отцем Печерским. – Київ, 1763. – Арк. 1 (зв.), 4 (зв.), 10 (зв.), 16, 18 (зв.)–19 (зв.), 23, 30, 33, 39, 41 (зв.), 43, 46, 50 (зв.)–51, 54 (зв.), 62 (зв.), 74, 108]. Сам цей образ походить з Євангелії від св. Марка 12: 25. Пор.: "Бо як із мертвих воскреснуть, то не будуть женитись, ані заміж виходити, але будуть, немов Анголи *ті* на небі".

[51] Сова була атрибутом покровительки Афін богині мудрості Афіни.

[52] У списку: *Змій*.

[53] Образ змії, що скидає линовище, протискаючись між камінням, Сковорода міг запозичити зі збірника «Symbola et emblemata» (Амстердам, 1705). Див. емблеми 213-у «Змѣя свою кожу скидивающая» (підпис: "Оставляющая старость. Совлекши старую кожу, пригожіе буду. Vetustate relicta") та 613-у «Змія скидивающая свою старую кожу» (підпис: "Скинувши старую кожу, отмолодѣю. Юность ея возобновляется. Positus novis exuviis" [Емблемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 54–55, 154–155]. Цей образ був знаний і в попередній українській літературній традиції. Наприклад, Лазар Баранович писав: "Змій ветхую свою кожу, тѣсно проходя стѣну, извергает и новую пріобрѣтает, сице ты тѣсными враты ветхую одежду раздери, в Христа же новую ризу облецися" [*Баранович Л.* Трубы словес проповѣдных. – Київ, 1674. – Арк. 334].

[54] Ця сентенція суголосна церковній настанові: "…Добрая бо дѣла трудом стяжаваются" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 932] – або й народним прислів'ям: "До Бога важкий шлях, а до пекла прямесенький" [*Номис*, № 201]; "Як підеш широкою дорогою – аду не минеш, а підеш тісною – царство знайдеш" [Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края / Под. ред. В. А. Иванова. – Харьков, 1898. – Т. І. – С. 373]; "До злого бита дорога"; "До пекла не треба дороги питати" [*Франко*, № 13453, 19723]. Слід сказати, що перегодом Сковорода відмовився від думки про неприступність добра й стверджував, що досягти його легко. Принаймні в діалозі «Пря бѣсу со Варсавою» (1783 р.) є такий епізод. Супротивник Варсави, тобто самого Сковороди, питає його: "Чи то ти написав був 30 байок та й подарував їх Панасові Панкову?" "Саме так", – каже Сковорода. "А чи пам'ятаєш ту байку, де Буфон розмовляє зі Змією, що помолодшала?" – "Пам'ятаю, – відповідає Сковорода. – Я увінчав ту байку такою силою: 'Що краще добро, то більшим трудом, наче ровом, окопалось'". – "Так чого ж ти зараз стверджуєш, що добро легке?" – "Тому, що так воно і є, – каже Сковорода. – Раніше я того не розумів" [див. про це: *Ковалівський А.* Розвиток етичних поглядів Г. Сковороди в зв'язку з його життям // Науковий збірник Харківської науково-дослідчої катедри історії України. Пам'яти акад. М. Сумцова. – Харків, 1924. – Т. 1. – С. 69–98].

[55] Платон (гр. *Πλάτων*, лат. *Plato*) (427–347 рр. до н. е.) – великий давньогрецький філософ-ідеаліст, один із найулюбленіших авторів Сковороди, якого він у трактаті «Silenus Alcibiadis» назвав "боговидцем" ("divinus Plato"). Недаром свою концепцію *двох натур* Сковорода подає в термінах платонівської науки про ідеї, тимчасом як у філософських курсах професорів Києво-Могилянської академії ця доктрина зазнавала досить різкої критики в дусі арістотелізму. Наприклад, Феофан Прокопович присвячує другий розділ сьомої книги своєї «Логіки» спростуванню Платонового уявлення про ідеї [див.: *Прокопович Ф.* Логіка // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 62–65], а в курсі фізики не без іронії зазначає: "Думка ж Платона є справжньою казкою, бо він вчить, що форми наче із їх власних ідей, мовби з джерел, виливаються в матерію, як у якесь вмістилище. Але ж ніщо не виливається з того, що є нічим, хіба що порожні примари, якими є, як ми [вже] довели в логіці, ідеї Платона" [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 134]. Про помітний вплив Платона на метафізику Сковороди говорив іще Федір Зеленогорський. Перегодом Володимир Ерн назве Сковороду "християнським платоніком", підкресливши, що його уявлення про *дві натури* позначене специфічно платонівськими рисами. Панування в Сковороди платонівського способу думання, зокрема суто платонівського "подвоєння буття", будуть відзначати також Олексій Лосєв, Дмитро Чижевський, Василь Зеньковський та інші. Крім науки про *дві натури*, платонівське коріння мають у Сковороди, наприклад, думка про три головні "сродності", яка виразно корелює з трьома станами Платонової ідеальної держави (діалог «Держава» Сковорода цитував у одному з листів до Михайла Ковалинського), теза про "нерівну рівність" (її можна трактувати як платонівський принцип "геометричної рівності"), розуміння філософії як "внутрішнього діалогу" (воно корелює з платонівською *діаноєю*, тобто чистим мисленням ідей), уявлення про *архетип* тощо.

[56] Про це Платон писав у діалозі «Теетет» (175а). Сковорода міг запозичити цю думку і з «Моральних листів до Луцілія» (XLIV, 4) Сенеки, де зазначено: "Сказав же Платон, що немає володаря, який не походив би з рабів, як і раба, який не походив би з володарів"

[*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 147].

[57] Це – новозаповітний образ. Пор.: **ка́мень, є҆гѡ́же не въ рѧдѣ̀ сотвори́ша зи́ждущіи, сей бы́сть во главѣ̀ у҆гла** (Євангелія від св. Матвія 21: 42); **сей є҆́сть ка́мень у҆коре́ный ѿ ва́съ зи́ждущихъ, бы́вый во главѣ̀ у҆гла** (*Дії* св. апостолів 4: 11); **Ва́мъ у҆́бо че́сть вѣ́рующымъ, а҆ проти́вящымсѧ ка́мень, є҆гѡ́же невреги́ша зи́ждущіи, сей бы́сть во главѣ̀ у҆гла҆** (Перше соборне послання св. ап. Петра 2: 7).

[58] Варто відзначити, що "Адамантій", як свідчив Євсевій Памфіл (Церковна історія, VI, 14, 10), – це прізвисько Орігена [див.: *Евсевий Памфил*. Церковная история. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 432] – одного з найулюбленіших письменників Сковороди.

[59] Даючи Алмазові ім'я "Адам", Сковорода має на думці лат. *adamas* – 'алмаз'. Слід сказати, що алмаз належав до кола емблематичних образів. Див., наприклад, 7-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», що має назву «Алмаз млатами біемый» та підпис: "Алмаз всегда Алмаз: никогда не сокрушается. Semper Adamas" [Емвлемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 2–3].

[60] Словник Памви Беринди подає словосполуку "растлѣнныя пѣнязъ", витлумачуючи її так: "злыи грошъ, фалшивая монета, недобрыи шелюги" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 206].

[61] Найближчим до цього прислів'я з відомих нам є таке: "Сам Абрам дался в обман" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 483].

[62] Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 445.

[63] Ім'я римського бога торгівлі Меркурія (лат. *Mercurius*) у переносному сенсі означало "хитрий". Скажімо, Антоній Радивиловський писав: "Хитрый прилучается до хитрого и мовит: бог мой Меркуріуш єст" [*Радивиловський А*. Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 23 (зв.)].

[64] Можливо, кобила іронічно названа тут ім'ям римської богині полювання Діани (лат. *Diana*) з огляду на те, що "полювала" на собаку, намагаючись його вбити.

[65] "Мистецтво вдосконалює природу" (лат.). Ця думка походить із другої книги Арістотелевої «Фізики» (199a16–17). Коментуючи її, Феофан Прокопович, зокрема, писав: "…коли природа й мистецтво разом задумують створити якийсь твір, то мистецтво [лише] доповнює природу, як каже Арістотель («Фізика», кн. II, розд. 8). Наприклад, під час співу природа турбується й дбає, щоб спів був милим і приємним. Мистецтво упорядковане краще, ніж природа, проте мистецтво внаслідок цього не перевершує природу, а узгоджується з нею. Адже голос повинен [мати] цінність свого існування для мистецтва, бо він, звичайно, черпає своє буття від природи" [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 153; пор.: *Калиновский С.* Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 81].

[66] Схожа думка є в «Моральних листах до Луцілія» Сенеки (XVI, 9): "Природні бажання мають свої межі; котрі ж од хибної думки, ті не мають на чому зупинитися: хибне не має межі. Хто йде дорогою, той до чогось таки дійде; блуд – нескінченний" [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 78].

(1) Гр. *πίθηξ*, *πίθηκος*. Із грецької мови це слово перейшло до церковнослов'янської й тлумачиться як "кот морскій, малпа, кочкодан, обезяна" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 445].

[67] Пор.: “Охота пуще неволи” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 822]; “Охота горш неволѣ” [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 239]; “Охота гірше неволі” [*Номис*, № 4956; *Франко*, № 19296].

[68] Пор. з народними приказками: “Не вчи орла літати, а рибу плавати” [*Номис*, № 5357]; “Риби вчит плисти” [*Франко*, № 21918]; “Не вчи рибу плавати”; “Не вчи плавати щуку: щука знає свою науку”; “Не вчи орла літати, а соловейка співати” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 278].

[69] Пор.: “С Богом хоть за море, а без Бога ни до порога” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 36]; “Без Бога ні до порога” [*Номис*, № 7; *Франко*, № 865].

[70] Див. прим. 3 до віршованого діалогу «Разговор о премудрости».

[71] Див. прим. 65.

[72] Нетопир – кажан. У літературі старої України нетопиря традиційно пов’язували з темним боком буття. Скажімо, Дмитро Туптало стверджував, що біси мають крила, “яко нетопыри” [*Туптало Д.* Розыск о расколнической брынской вѣръ. – Київ, 1748. – Арк. 491 (зв.)]. Крім того, нетопир належав до кола емблематичних образів. Варто пригадати хоч би 13-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Солнце вышше нетопыря» та підписом: “Лучше умереть, чѣм перестать. Potius mori, quam abstinere” [Емвлемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 4–5].

[73] Ідеться про *Всевидяще око*, тобто про Бога (Сковорода власноруч змалював цей символ у діалозі «Бесѣда 2-я»). Образ *Всевидящого ока* у старій Україні трактували як яскравий зразок “египетских” символів [див.: *Крекотень В. І.* Київська поетика 1637 року // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI–XVIII ст. – Київ, 1981. – С. 139].

[74] Сковорода різко негативно ставився до просвітницького скептицизму в питаннях релігії, зокрема до її трактування як пережитку “варварської” старовини [див.: *Mirčuk J.* H. S. Skovoroda, ein ukrainischen Philosoph des XVIII. Jahrhunderts // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1928. – Bd. V. – S. 41; *Roussow G.* G. S. Skovoroda et sa lutte contre le materialisme // Сковородіяна. – Montreal, 1994. – T. 2. – P. 1–15; *Tschižewskij D.* Skovoroda: Dichter, Denker, Mystiker. – München, 1974. – S. 213].

[75] Пор. із тезою Боеція в його «Розраді від філософії» (IV. P4), де Філософія на запитання, чому люди, які покладаються на здоровий глузд, не годні бачити найвищої правди, каже: “Бо ж навиклих до темряви очей вони не можуть звернути до світла найпрозорішої правди; ті люди уподібнились до птахів, чий погляд живить нічна темінь, а світло дня – засліплює” [*Боецій С.* Розрада від філософії / Пер. з лат. А. Содомори; передм. В. Кондзьолки. – Київ, 2002. – С. 111].

[76] Протиставлення “нетопир – орел (сокіл)” було знане в українській літературі й до Сковороди. Воно є, наприклад, у Феофілакта Лопатинського. Пор.: “О помраченніи русскіи нетопыри, мнящіися орлами!” [*Лопатинський Ѳ.* Обличеніе неправды расколническія. – Москва, 1745. – Арк. 87].

[77] Сковорода нав’язується тут до Євангелії від св. Луки, де *горличата* та *голуб’ята* – це птахи, посвячені Богові. Див.: ѣ́же да́ти же́ртвꙋ, по рѣче́нномꙋ въ зако́нѣ гд҃ни, два́ гоу́рличица и҆ли́ два́ пте́нца҆ голꙋби́на (Євангелія від св. Луки 2: 24). На цей вірш звернув увагу ще Іриней Ліонський у третій книзі трактату «Проти єресей» (X, 5) [див.: *Ириней Лионский*. Против ересей // Ранние отцы Церкви: Антология. – Брюссель, 1988. – С. 651].

[78] Пор.: “Краснеє пір’я на відуді (на удодові), але сам смердить” [*Номис*, № 11201]; “Вудуд – бздюх меже птахами”; “Вудуд ладне пір’я має, коли бо смердит” [*Франко*, № 4512, 4514].

[79] Парафраза Євангелії від св. Івана 12: 35–36. Пор.: **є҆щѐ ма́ло вре́мѧ свѣ́тъ въ ва́съ є҆́сть: ходи́тє, до́ндеже свѣ́тъ и҆́матє, да тма̀ ва́съ нє и҆́мєтъ: и҆ ходѧ́и҆ во тмѣ̀ нє вѣ́сть, ка́мш и҆́дєтъ: до́ндеже свѣ́тъ и҆́матє, вѣ́рова́йтє во свѣ́тъ, да сы́новє свѣ́та бу́дєтє.** Див. також: **Бѣ́стє бо и҆ногда̀ тма̀, нн҃ѣ же свѣ́тъ ѡ҆ гд҃ѣ: а҆́кожє ча҆да свѣ́та ходи́тє** (Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 8); **вси́ бо вы̀ сы́новє свѣ́та є҆́стѐ: и҆ сы́новє днѐ: нѣ́смы но́щи, нижѐ тьмы̀** (Перше послання св. ап. Павла до солунян 5: 5).

[80] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 7: 20. Пор.: **ѡ҆ плѡ́дъ и҆́хъ позна́єтє и҆̑хъ.**

[81] Образ фонтана був поширений у бароковій літературі, зокрема українській. Варто пригадати хоч би панегіричну композицію Івана Орновського «Багатий сад» [див.: *Ornowski J*. Bogaty w parenłełę, sławę y honory wirydarz herbownemi ich mościow panow Zacharżewskich. – Kiiów, 1705. – K. 25–36 (v.)].

[82] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 18: 4. Пор.: **Вода̀ глѹбока̀ сло́во въ се́рдцы мѹ́жа, рѣка́ же и҆зска́ѵщи и҆ и҆сто́чникъ жи́зни.**

[83] Див.: **Вода̀ глѹбока̀ совѣ́тъ въ се́рдцы мѹ́жа: мѹ́жъ же прємѹ́дръ и҆зчє́рплетъ ѭ҆** (Книга Притч Соломонових 20: 5).

[84] Євангелія від св. Луки 7: 46.

[85] Фраза "нетлѣнія источник" зустрічається в молитовних текстах [див., наприклад: *Могила П*. Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 55].

[86] Див.: **ѡ҆ бл҃гвє́нїѧ гд҃нѧ землѧ є҆гѡ̀, ѡ҆ краcóтѣ нєвє́сныхъ и҆ росы̀, и҆ ѡ҆ бе́здънѣ и҆сто́чникшвъ ни́зѹ** (П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 33: 13).

[87] Див.: Третя книга Мойсеєва: Левит 11: 1–7.

[88] Друга книга царств 22: 26.

[89] Про це писали, зокрема, Арістотель (Історія тварин, 595b-596a) та Пліній Старший у своїй «Природознавчій історії» (VIII, 26). Так само зображували верблюда й у ренесансно-барокових емблематичних збірниках. Див., наприклад, 423-ій малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Верблюд своєю ногою мъшает воду» (підпис: "Мутная вода меня услаждает. Люблю пить мутную воду. Turbata delectat") [Емвлемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 106–107].

[90] Пор.: "Доброму человеку – что день, то и праздник" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 126].

[91] Книга Ісуса, сина Сирахового 1: 12.

[92] Можливо, це парафраза Книги Йова 21: 18. Пор.: **а҆́ки плє́вы пред҃ вѣ́тромъ, и҆лѝ а҆́кожє пра́хъ, є҆го́же взѧ̀ ви́хръ.**

[93] Ці слова Сократа наводив Діоген Лаерцій (II, 34): "Він [Сократ] казав, що сам він їсть, щоб жити, а інші люди живуть, щоб їсти" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 114]. Крім того, Плутарх у своїх «Моралiях» («Як юнакові слухати поетичні твори», 21e) свідчив: "Сократ казав…, що погані люди живуть заради того, щоб їсти й пити, а хороші п'ють і їдять, щоб жити" [*Плутарх*. Как юноше слушать поэтические произведения // Памятники поздней античной научно-художественной литературы II–V века. – Москва, 1964. – С. 22]. Латинська версія цієї Сократової фрази, як її подав Квінтіліан, така: "Non ut edam vivo, sed ut vivam edo" [*Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л.* Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 119]. Ця Сократова сентенція була добре відома і в старій українській літературі. Наприклад, в Івана Величковського є така епіграма: "Не жити, єже ясти; / Но ясти, єже жити" [*Величковський І*. Твори. – Київ, 1972. – С. 129]. Пор. також народне прислів'я: "Чоловік їсть, аби жити, а не жиє, аби їсти" [*Франко*, № 30964].

[94] Ідеться про езопівську байку «Півень та перлина». Є й приказка: “Петуху ячменное зерно жемчужины дороже” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 643].

[95] Пор.: “В поле пшеница годом родится, а добрый человек всегда пригодится” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 776]. Див. також: “Не земля родит, а год”; “Лето родит, а не поле” [там само. – С. 904, 905]; “Не земля родить, а літо” [*Номис*, № 7269]; “Літо родит, не ріля” [*Франко*, № 30073].

[96] У списку: *худших*.

[97] Старі українські богослови, говорячи про особливе місце Біблії серед книжок, наголошували на тому, що вона – “єдиное для нас средство и к полученію вѣчнаго живота, и к избѣжанію мук вѣчных, есть наставник и утѣшитель в житіи добродѣтелном, грозный обличитель беззаконников” [*Конисьκий Г.* Слово в недѣлю двадесят третію // Собраніе сочиненій Георгія Конисскаго, архіепископа Бѣлорусскаго. – Санкт-Петербург, 1835. – Ч. 1. – С. 26], “руководца с тмы к свѣту, от смерти к животу, от землѣ на небо и простою дорогою до Царства Небеснаго” [*Транквіліон-Ставровецький К.* Євангеліє учителное. – Рахманів, 1619. – Арк. 2 (передмова до читача, б. п.)], “посланіе Божіе к людєм, посланіе, приносящее свѣт жизни, учащее добронравію, устрояющее врачевство душевное, прописующее правило житія добраго, содѣвающее умноженіе правды, свѣтилник сущее вѣры” [*Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 1 (зв.)–2 (друга пагін.)]. Як підкреслював Георгій Конисський, біблійні книги “Словом Божіим и Богодухновенным писанієм потому называются, что Дух Святый вдохнул оныя пророкам и апостолам, и язык их (как о себѣ пророк Давид написал) был *трость*, то єсть перо *книжника скорописца* самаго Бога. Человѣческія писанія, чьи бы они ни были и как бы исправно не были сложены, Словом Божіим в таком єго разумѣ назваться не могут” [*Конисьκий Г.* Слово в недѣлю Великаго поста // Собраніе сочиненій Георгія Конисскаго, архіепископа Бѣлорусскаго. – Санкт-Петербург, 1835. – Ч. 1. – С. 96].

[98] Книга Притч Соломонових 31: 30–31.

[99] Книга пророка Ісаї 61: 2.

[100] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 49: 8. Пор.: во врéмѧ прїáтно послýшахъ тебѐ.

[101] Див.: **Всѣмъ** врéмѧ и врéмѧ всѧцѣй вéщи подъ небесéмъ: врéмѧ раждáти и врéмѧ ѹмирáти, врéмѧ садúти и врéмѧ йсторгáти саждéное, врéмѧ ѹбивáти и врéмѧ цѣлúти, врéмѧ разрýшáти и врéмѧ созидáти, врéмѧ плáкати и врéмѧ смѣ́ятисѧ, врéмѧ рыдáти и врéмѧ ликовáти, врéмѧ разметáти кáмєнїє и врéмѧ собирáти кáмєнїє, врéмѧ ѡбымáти и врéмѧ ѹдалáтисѧ ѿ ѡбымáнїѧ, врéмѧ йскáти и врéмѧ погýблáти, врéмѧ храни́ти и врéмѧ ѿрѣ́кати, врéмѧ раздрáти и врéмѧ сши́ти, врéмѧ молчáти и врéмѧ глаго́лати, врéмѧ люби́ти и врéмѧ ненави́дѣти, врéмѧ бра́ни и врéмѧ ми́ра (Книга Екклезіястова 3: 1–8).

[102] Пор.: “В поле пшеница годом родится, а добрый человек всегда пригодится” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 776].

[103] “Рік родить, а не лан” (лат.). Це прислів’я походить із «Дослідження рослин» Теофраста (VIII, 6, 6) [див.: *Čyževśkyj D.* Literarische Lesefrüchte. Ein Zitat aus Theophrast // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1947. – Bd. XIX. – S. 352–353]. Із посиланням на Теофраста його наводив у своїх знаменитих «Адагіях» також Еразм Роттердамський (I. 1. 44) [див.: Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami. – Amsterdam; London; New York; Tokyo, 1993. – Ordinis II. – T. 1. – P. 478; далі сковородинські цитати з «Адагій» відтворюємо за цим багатотомовим виданням, зазначаючи в дужках усталений порядковий номер зібраних Еразмом приказок та прислів’їв].

[104] Арістотель (гр. *Ἀριστοτέλης*, лат. *Aristoteles*) (384–322 рр. до н. е.) – великий давньогрецький філософ-систематик, що його старі українські письменники називали "князем філософів" [див.: *Kossow S.* Πατερικον, abo Żywoty ss. oycow pieczarskich. – Kiiów, 1635. – S. 5 (Do czytelnika prawosławnego)], "найславетнішим серед усіх любомудрців" [див.: *Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 241 (зв.)] тощо. Як вихованець Києво-Могилянської академії, Сковорода добре знав твори Арістотеля. Однак він не виявляв якоїсь особливої прихильності до цього мислителя. Дехто з коментаторів навіть казав про негативне ставлення Сковороди до Арістотеля [див., наприклад: *Гордієвський М.* Теоретична філософія Г. С. Сковороди // Памяти Г. С. Сковороды (1722–1922): Збірка статтів. – Одеса, 1923. – С. 15]. Прямих доказів цього немає, але антитетично-символічний спосіб думання Сковороди справді-таки досить далеко відбігає від арістотелівської систематики. У всякому разі, на Арістотеля Сковорода покликався тільки вряди-годи.

[105] "У ритмі нам дає насолоду відомість і порядок". Це – трохи неточна цитата з Арістотелевих «Природознавчих питань» (19, 39). Пор.: "Ῥυθμῷ δὲ χαίρομεν, διὰ τὸ γνώριμον καὶ τεταγμένον ἀριθμὸν ἔχειν".

[106] Слово *Росія* у творах Сковороди має два значення: Мала Росія, тобто Гетьманщина, та Велика Росія, тобто Московщина.

[107] Тітір – ім'я пастуха з Вергілієвих «Буколік». Перша еклога розпочинається рядком: "Tityre, tu patulae recubans sub tegmine fagi". У перекладі Миколи Зерова: "Тітіре, ти в холодку опочив-єсь під буком гіллястим" [*Зеров М.* Твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 197]. Тим часом імена собак запозичені Сковородою з Овідієвих «Метаморфоз» (III, 218, наст.) [див.: *Публій Овідій Назон*. Метаморфози / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1985. – С. 55–56].

[108] "Бог веде схоже до схожого" (лат.) У своїх творах Сковорода подає цю фразу в п'яти версіях: "Similem ducit Deus ad similem"; "Similem ad similem ducit Deus"; "Ὅμοιον πρὸς ὅμοιον ἄγει θεὸς"; "ὅμοιόν γ[αρ] ἐς ὅμοιον ἄγει θεὸς"; "Подобнаго до подобнаго ведет Бог". Схожі слова є в Гомеровій «Одіссеї» (XVII, 218), у 8-ій книзі «Нікомахової етики» Арістотеля (1155a34) та в інших джерелах. Неважко віднайти цю сентенцію також у творах старих українських письменників, наприклад, в «Арістотелівських проблемах» Касіяна Саковича ("Написав колись Філософ, що simile appetit simile – подібне прагне подібного, а також хтось (сказав): similis simili guadet – подібне тішиться подібним" [*Сакович К.* Арістотелівські проблеми // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 419]), у «Парергоні» Афанасія Кальнофойського (" …podobne do podobnego sobie ścąga sie" [*Kalnofoyski A.* Parergon cudow. – Kiiów, 1638. – S. 2]) чи «Театроні» Івана Максимовича ("всяк бо подобный подобное себѣ любит" [*Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 55]). При тому Кальнофойський розглядав цю тезу як усім відомий філософський загальник, а Максимович пов'язував її з платонівською традицією.

[109] Можливо, Сковорода мав на думці ту обставину, яку підкреслював свого часу Ціцерон: слово *дружба* (*amicitia*) походить від слова *любов* (*amor*) (Про природу богів, I, 122) [див.: *Цицерон*. Философские трактаты. – Москва, 1985. – С. 99].

[110] *Див.:* **Наро́дъ же вѣ́ровавшемъ бѣ̀ се́рдце ѝ дꙋшà є̀ди́на, ѝ ни є̀ди́нъ же что̀ ѿ ѝмѣ́нїй свои́хъ глаго́лаше своѐ бы́ти, но ба́хꙋ ѝмъ всѣ̂ ѻ́бща** (*Дії* св. апостолів 4: 32).

[111] Послання св. ап. Павла до галатів 3: 28.

[112] Гр. *λύγξ*, лат. *lynx* – 'рись'. Назву цієї тварини в старовину пов'язували з іменем аргонавта Лінкея (гр. *Λυγκεύς*, лат. *Lynceus*), котрий мав здатність прозирати крізь речі

[див.: Словник античної міфології. – Київ, 1989. – С. 133]. Отож, скажімо, Памва Беринда подає таке значення слова *лінкс*: "звѣр островѣдз, взроку быстрого и скроз стѣну видит" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 429]. До образу Лінкея письменники зверталися дуже часто. Досить пригадати хоч би поезію Горація (Сатири I, 2, 91; Послання, I, 1, 29) [див.: *Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 132, 178], «Розраду від філософії» Боеція (III. P8) ("Якби люди, зауважує Аристотель, мали зір Лінкея, аби й крізь перешкоди прозирати, коли б бачили середину, то хіба навіть Алківіадове, зовні прекрасне тіло, не здавалося б їм гидким?" [*Боецій С.* Розрада від філософії / Пер. з лат. А. Содомори; передм. В. Кондзьолки. – Київ, 2002. – С. 85]) чи «Домашні бесіди» Еразма Роттердамського ("Воістину ти зіркіший від самого Лінкея, якщо під стількома покровами можеш побачити душу" [*Еразм Роттердамський*. Похвала глупоті. Домашні бесіди / Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. – Київ, 1993. – С. 136]). Згідно із фантастичними описами середньовічних бестіаріїв та фізіологів, Лінкеєву прозорливість мала й тварина "лінкс". Образ лінкса-Лінкея був відомий в українській літературі й до Сковороди. Наприклад, Мелетій Смотрицький у «Ексетезисі», звертаючись до свого супротивника Андрія Мужиловського, писав: як примічати щось у ближнього, так ти Лінкей (*Lynceus*), а як у себе самого – так кріт (*talpa*) [див.: *Smotryc'kyj M.* Exethesis, abo Expostulatia. – Lwów, 1629. – K. 16].

[113] Пор.: "Больше друзей – больше и врагов" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 774]; "Більше приятелів, більше і ворогів" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 706].

[114] Парафраза Книги Псалмів 106 (107): 26. Пор.: **восхо́дѧтъ до небе́съ и низхо́дѧтъ до бе́здънъ.**

[115] Євангелія від св. Івана 3: 18.

[116] Парафраза Книги Йова 1: 22. Пор.: **и не дадѣ безу́мїѧ бг҃у.**

[117] Парафраза Книги Псалмів 144 (145): 2. Пор.: **На вса́къ де́нь благословлю́ тѧ.**

[118] Євангелія від св. Матвія 5: 14.

[119] Послання св. ап. Павла до римлян 10: 15.

[120] Євангелія від св. Івана 17: 17.

[121] Можливо, джерелом сюжету цієї байки Сковороди є емблематика. Див., наприклад, 112-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», що має назву «Лев спящій» (підпис: "Сердце его бдит и бодрствует. Cor vigilat") [див.: Емвлемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 28–29].

[122] Пор. 497-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», що має назву «Мертвый лев, на него зайцы скачут» (підпис: "Ни с харями, ни с чучелом не боротся. Стыдно живому биться с мертвым. Cum larvis non luctantur") [Емвлемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 126–127]. Крім того, Сковорода міг мати на думці й латинську приказку: "Leonen mortuum etiam catuli mordent" ("Мертвого лева й щенята кусають") [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 191].

[123] Фраза "и во вѣки вѣков" належить до конклюзії молитовного церковнослов'янського тексту: "нынѣ и присно, и во вѣки вѣков".

[124] Мабуть, це парафраза Книги пророка Даниїла 6: 26–27. Пор.: **то́й є́сть бг҃ъ живы́й и пребыва́ѧй во вѣ́ки, и цр҃тво є́гѡ не разсы́плется, и вла́сть є́гѡ до конца̀: подѣ́млетъ и ѩзбавля́етъ, и твори́тъ зна́мєнїѧ и чѹдеса̀ на небесѝ и на землѝ.** Див. також: **Да**

восхва́лятъ и҃мя гд҃не: я҆́кш возне́сеся и҃мя того҆̀ є҆ди́наго, и҆сповѣ́данїе є҆гѡ̀ на зе́мли҆̀ и҆ на нб҃сѝ (Книга Псалмів 148 (149): 13).

[125] Парафраза Книги Притч Соломонових 8: 35. Пор.: и҆схо́ди бо мои҆̀ и҆схо́ди живота̀.

[126] Послання св. ап. Павла до колосян 3: 2.

[127] Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.

[128] Книга Псалмів 67 (68): 2.

[129] Василій Великий (гр. *Βασίλειος ὁ Μέγας*) (бл. 329–379 рр.) – один із найавторитетніших візантійських богословів, чию творчість Сковорода добре знав і високо цінував. Принаймні реєстр "істинних богословів" у трактаті «Жена Лотова» він розпочинає саме з нього.

[130] Мабуть, Сковорода має на думці трактат Василія Великого «Про Святий Дух» (розділ 15, параграф 35), де сказано таке: "…Якщо хто-небудь, говорячи про Євангелію, стверджуватиме, що вона є прообразом життя після воскресіння, то він, на мою думку, не погрішить проти правди" [Творения иже во святых отца нашего Василия Великого, архиепископа Кессарии Каппадокийския. – Москва, 1993. – Ч. 3. – С. 284].

[(2)] Сковорода має на думці слова: **И** ви́дѣ ха́мъ о҆те́цъ ха́наа́нь нагото҆̀ о҆тца̀ своего҆̀, и҆ и҆зше́дъ во́нъ пове́да о҆бѣ́ма бра́тома свои́ма (Перша книга Мойсеєва: Буття 9: 22).

[131] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 49: 9. Пор.: возле́гъ у҆сну́лъ є҆сѝ я҆́кш ле́въ и҆ я҆́кш ску́менъ: кто҆̀ возбу́дитъ є҆го҆̀;

[132] Євангелія від св. Матвія 9: 24.

[133] Книга Псалмів 83 (84): 2.

[134] Неточна цитата з Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 24: 5. Пор.: ко́ль добрѝ до́ми твои҆̀, і҆а́кшве.

[135] Натяк на українську народну пісню «Пливе щука з Кременчука, пливе собі стиха…».

[136] Меандр (гр. *Μαίανδρος*; сучасна назва – Мендерес) – річка в Малій Азії, чиє річище дуже звивисте. Про неї Сенека в «Моральних листах до Луцілія» (CIV, 15) писав таке: "…Меандр – вічний предмет вправляння та гри для всіх поетів", бо ця річка, "утворюючи незліченні коліна, то наблизиться до свого річища, то знов од нього відбіжить, так і не ввіллявшись сама в себе" [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 465].

[137] Ці слова Сковороди означають не космополітичну настанову на взір "ubi bene, ibi patria" ("де добре, там і батьківщина"), а те, що справжнє щастя перебуває всередині нас самих [докладніше див.: *Ушкалов Л.* Сковорода та Україна // *Ушкалов Л.* Есеї про українське бароко. – Київ, 2006. – С. 142–143].

[138] Парафраза прислів'їв: "Не місце чоловіка красить, а чоловік місце" [*Номис*, № 955; *Франко*, № 17607]; "Не человек местом красится, а место человеком"; "Не место человека красит, а человек – место" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 249, 720].

[139] Можливо, це парафраза Книги Псалмів 118 (119): 19. Пор.: **П**ришле́цъ а҆́зъ е҆́смь на зе́мли҆̀.

[140] У християнській традиції така думка чи не вперше зринає в анонімному «Посланні до Діогнета» (5): "Вони [християни] мешкають у своїй вітчизні, але як приходьки; беруть участь у всьому, як громадяни, а терплять усе, як чужоземці. Для них всяка чужа країна є вітчизною, а всяка вітчизна – чужа країна… Перебувають на землі, але є громадянами неба" [Послание к Диогнету // Ранние отцы Церкви: Антология. – Брюссель, 1988. – С. 595–596].

[141] Послання св. ап. Павла до римлян 7: 14.

[142] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Н**ача́ло премр҃ости стра́хъ гд҃ень (Книга Псалмів 110 (111): 10; Книга Притч Соломонових 1: 7; 9: 10).

[143] Книга Псалмів 18 (19): 13.
[144] Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 56.
[145] Книга пророка Ісаї 48: 22; 57: 21.
[146] Книга Псалмів 13 (14): 1; 52: 2.
[147] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 28: 16.
[148] Людська душа, як гадали старі українські автори, найбільше потерпає від страху саме перед лицем смерті. "О смерте, смерте, чему ты так єстес страшна, – писав, наприклад, Климентій Зиновіїв. – Не толко ты, леч твоя и память ужасна" [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 36]. При тому "страшна и ужасна тайна смертная" [Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 488] мала б завжди стояти перед очима набожної людини, адже та ніколи не повинна забувати про "чтыры остатечныи речи: смерть, суд Божій страшный, пекло и Царство Небесноє" [*Могила П*. Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 911; див. про це: *Čyževśkyj D*. Zu den slavischen Schriften über die "vier letzten Dinge" // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1936. – Bd. XIII. – S. 76]. Навіть Христос, бувши непідвладним страхові Богом, як людина, обливався кривавим потом "з самаго уваженя наступуючои горкои муки" [*Winnicki I*. Ustawy rządu duchownego i inne pisma. – Przemyśl, 1998. – S. 71], "терпѣл на души" перед смертю "смуток, жаль, тоскность, боязнь, страх…" [Слово к народу каѳоліческому. – Почаїв, 1765. – Арк. 33 (зв.)].
[149] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 57: 20. Пор.: **Непра́веднїи же возволну́ютсѧ и почи́ти не возмо́гутъ.**
[150] Пор.: "Грѣх єсть… самоизволноє преступленіє заповѣдій Божіих, или єсть глаголаніє, дѣланіє или желаніє противу заповѣдѣ Божея" [*Гізель І*. Мир с Богом человѣку. – Київ, 1669. – С. 24].
[151] У списку: *прибель*.
[152] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до римлян 7: 18. Пор.: **ѥ́же бо хотѣ́ти прилежи́тъ ми, а҃ ѥ́же содѣ́лати до́броє, не ѡ҆брѣта́ю.**
[153] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 8: 34. Пор.: **всѧ́къ творѧ́й грѣ́хъ ра́бъ ѥ́сть грѣ́ха҃.**
[154] Думка про те, що бджоли працюють не так для себе, як для людей, належить до загальників. Досить пригадати хоч би рядок Горація: "Sic vos non vobis mellificatis, apes" ("Так ви не для себе збираєте мед, бджоли") [*Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л*. Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 307–308], або прислів'я: "Не на себя пчела работает" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 512]. Її можна знайти вже в найдавніших фізіологах [див.: *Сумцов Н*. Культурные переживания // Киевская старина. – 1890. – Т. XXVIII. – Февр. – С. 326]. В українській літературі XVIII ст. вона могла звучати, наприклад, так: "Трудолюбніи бо пчелы премудро труждающіися не себѣ, но людям в пріобрѣтеніє и сладость собирают…" [*Максимович І*. Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 10].
[155] Натурфілософи подавали такий "портрет" трутня: "Вони [трутні] від природи лініві й дурні, сідають на невідомих тварин, про що говорить Вергілій («Георгіки», кн. IV). Крім того, трутні не мають жодних турбот, не знають, з яких квітів збирати їжу" [*Прокопович Ф*. Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф*. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 473]. Про трутнів та бджіл писали й інші старі українські автори, наприклад, Данило Братковський (епіграма «Od pszczoł trutnie lecą smutnie» [див.: *Братковський Д*. Світ, по частинах розглянутий: Фототипічне видання. Переклад. Джерела. Студії. – Луцьк, 2004. – С. 346].

[156] Книга Ісуса, сина Сирахового 30: 22.

[157] За словником Бориса Грінченка, *нороха* означає "велика нора" [Див.: Словарь української мови. – Київ, 1908. – Т. ІІ. – С. 570].

[158] Ідеться про видатного римського державного діяча та письменника Марка Порція Катона (Старшого) (*Marcus Porcius Cato Superior*) (234–149 рр. до н. е.), автора «De re rustica» та «Origines».

[159] Марк Туллій Ціцерон (*Marcus Tullius Cicero*) (106–43 рр. до н. е.) – видатний римський оратор, державний діяч (консул у 63 р.) та письменник, чия творчість була добре відома в старій Україні, де його вважали неперевершеним майстром красномовства. Це засвідчують самі назви києво-могилянських курсів риторики: «Penarium Tullianae…», «Arbor Tulliana…», «Orator e mente Tulliana…», «Rostra Tulliana…», «Hortulus Tullianus…», «Oriens illustrissimus Iasinscianae Cynthiae Tulliano coelo currenti…», «Classis oratoria inter Tulliana flumina…», «Hortus Tullianus…», «Thesis principis Tullii…». Ціцерон писав, зокрема, філософські діалоги. Один із них – «De senectute» (його вивчали в нижчих класах колегіумів [див.: *Ulčinaite E*. Teoria retoryczna w Polsce i na Litwie w XVII wieku: Próba rekonstrukcji schematu retorycznego. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1984. – S. 39]) – Сковорода переклав книжною українською мовою. Персонажем цього діалогу є Катон Старший.

[160] "Трисолнечное єстество" – окреслення Бога в церковній службі. Див., наприклад: "Єдино тя пою трісолнечное єстество…" [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 5 (зв.)]; пор.: "…О безсмертне трисолничне Содѣтелю, темной области отступити от мене повели и свѣту вѣчному твоєму причастника мене сотвори" [Вѣнец в честь тревѣнчанному Богу. – Чернігів, 1712. – Арк. 5 (зв.)].

[161] Сковороді дуже імпонували моральні настанови Епікура. Принаймні він кілька разів цитував по-українському та по-грецькому Епікурову сентенцію: "Спасибі Богу, що потрібне зробив легким, а важке непотрібним" (трактати «Начальная дверь ко христіянскому добронравію», «Silenus Alcibiadis», діалоги «Наркісс», «Бесѣда, нареченная двое», «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни», «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира», «Брань архистратига Михаила со Сатаною»), ба навіть, услід за Михайлом Козачинським, захищав Епікура від несправедливих закидів на його адресу, характерних, зокрема, для переважної більшості українських філософів та богословів XVII–XVIII ст. "Епікурейці, – писав, наприклад, Касіян Сакович, – визнавали цілковиту смертність душі, тому, як правило, проводили свої дні в насолодах і надмірностях, кажучи: їж, пий, веселися, після смерті немає ніякого блаженства" [*Сакович К*. Трактат про душу // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 490] (тут Сакович цитує старовинну студентську пісню: "Edite, bibete, post mortem nulla voluptas"). Так само поціновували науку Епікура й Іпатій Потій, Петро Могила, Стефан Яворський, Георгій Кониський та інші. Натомість Сковорода ладен тлумачити самого Христа як "єврейського Епікура" [про стосунок Сковороди до філософії Епікура див.: *Ушкалов Л*. "Епікур – Христос" // *Ушкалов Л*. Григорій Сковорода і антична культура. – Харків, 1997. – С. 69–76].

[162] У діалозі «Брань архистратига Михаила со Сатаною» Сковорода подає цю сентенцію по-грецькому: "Χάρις τῇ μακαρίᾳ Φύσει. ὅτι τα ἀναγκαῖα ἐποίησεν εὐπόριστα. τὰ δε δυσπόριστα, οὐκ ἀναγκαῖα". Схожі слова є в третьому листі Епікура до Менекея (130, 8–9) [пор.: *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 435]. На думку Амфіана Лебедєва, Сковорода цитував Епікура за Климентом Олександрійським (Cant., X; De virtute, 785–795; Stromata, IV, 23) [див.: *Лебедев А*. Г. С. Сковорода как богослов // Вопросы философии и психологии. – 1895. –

Кн. 27 (2). – С. 172; пор.: *Tschižewskij D*. Skovoroda: Dichter, Denker, Mystiker. – München, 1974. – S. 175, 180].

[163] Парафраза Послання св. ап. Павла до галатів 3: 28. Пор.: **нѣ́сть мꙋ́жескїй по́лъ, ни же́нскїй: вси́ бо вы̀ є҆ди́но є҆стѐ ѡ҆̀ хр҃тѣ̀ їи́сѣ.**

[164] Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 1: 23. Пор.: **и҆́же е҆́сть… всѧ́чєскаѧ во всѣ́хъ**. *Див. також:* ***да бꙋ́детъ бг҃ъ всѧ́чєскаѧ во всѣ́хъ*** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 28). Бог як "все в усьому" – популярна неоплатонівська тема, яку можна знайти, наприклад, у Прокла, Діонісія Ареопагітського, Еріугени, Ніколая Кузанського та інших [див.: *Erdmann E. von*. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 271–272]. Наприклад, Діонісій Ареопагітський (Божі імена, 9. 5) писав: "…перебуваючи неподільним та залишаючись неодмінно самототожним, він [Бог], заради порятунку всесвіту промислительно стає всім у всьому" [*Святой Дионисий Ареопагит*. Божественные имена // Мистическое богословие. – Киев, 1991. – С. 80].

[165] Тобто в Карпатах.

[166] Пор. зі словами одного негідника, змальованого на сторінках новиковського часопису «Живописец»: "Знаешь ли ты, молокосос, что я имею патент, которым повелевается признавать меня и почитать за доброго, верного и честного титулярного советника…" [Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. – Москва, 1952. – Т. II. – С. 207].

[167] Протиставлення кабана та бобра засноване на приказці: "Свинья не родит бобра…" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 722].

[168] Епанча – опанча, одяг у формі широкого плаща. Слово *епанча* досить часто зринає, зокрема, в російських приказках: "Выбирай епанчу по плечу!"; "Не к роже рогожа, не к лицу епанча"; "Не нашего сукна епанча" тощо [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 632, 639, 647]. Зринає воно і в сучасних Сковороді літературних творах, наприклад, на сторінках новиковського часопису «Живописец»: "…служишь всем вещам сея красавицы общим покрывалом или епанчею" [Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. – Москва, 1952. – Т. II. – С. 204].

[169] Очевидно, Сковорода має на думці народне прислів'я: "Свиня в наритниках – так вже й кінь!" [*Номис*, № 993], або: "Свиня в наритниках ще не кінь"; "На свиню хоч сідло надінь – все конем не буде" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 125, 438].

[170] Ідеться про байку Езопа «Галка та інші птахи» [*Езоп*. Байки. – Київ, 1961. – С. 114]. Пор. також байку Федра «Зарозумілий Грак та Пави» [*Федр*. Байки / Упорядкування, передмова, переклад та примітки Володимира Литвинова. – Київ, 1986. – С. 28]. Сюжет про ворону, яка вбралася в лебедине або павичеве пір'я, відомий і в східнослов'янському фольклорі [див.: Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Составители: Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – Ленинград, 1979. – С. 93 (244)].

[171] Сковорода має на думці фольклорний сюжет про вислюка, який начепив на себе шкуру лева, але був пізнаний по голосу (або коли шкура з нього сповзла) [див.: Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Составители: Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – Ленинград, 1979. – С. 87 (214В)].

[172] Наприклад, у Лукіана (сатира «Невігласу, котрий купував багато книжок», 4) зринає така фраза: "Адже мавпа, як каже прислів'я, залишається мавпою, хоч надінь на неї золотий

ошийник" [*Лукиан из Самосаты*. Избранная проза. – Москва, 1991. – С. 207]. Є й латинська приказка: "Simia simia est, etiam si aurea gestet insignia" ("Мавпа є мавпою, якщо вона навіть у золотих відзнаках") [*Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л.* Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 308].

[173] Див.: **Ѩкоже оу҃серѧ́зь златы́й въ но́здрехъ свинїѝ, та́ко женѣ̀ злоу́мнѣй лѣ́пота** (Книга Притч Соломонових 11: 22). Пор. приказку: "Свинья в золотом ошейнике все свинья" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 587].

[174] Пор.: "Куди рівняцьця свині до коня, коли шерсть не така!" [*Номис*, № 7931]; "Що кінь, то не свиня: шерсть не така і нога тонка"; "Куди свиня до коня" [*Франко*, № 14817, 22876]; "Не рівняйся, свиня, до коня, бо шерсть не така"; "Прирівняв свиню до коня, та шерсть не така" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 125, 443].

[175] Полушка – за часів Сковороди, дрібна мідна монета. Її назва зринає в приказках, де йдеться про щось геть дешеве. Наприклад: "За полушку – ні в борщ, ні в юшку" [*Номис*, № 10579]; "Не стоит ни полушки" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 534] тощо.

[176] Існує народна приказка: "Пізнати горнець по голосі" [*Франко*, № 6862].

[177] Сковорода подає цей сюжет також у діалозі «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».

[178] Пор.: "Не суди по одежі, суди по уму!" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 323].

[179] Пор.: "Яка яблунька, такі й яблучка" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 594].

[180] Див.: **Въ вели́цѣмъ же домѣ́ не то́чїю сосу́ды зла́ти и҆ сре́бряни сѫ́ть, но и҆ древа́ни и҆ гли́няни: и҆ ѻ҆́ви оу҃́бш въ че́сть, ѻ҆́ви же не въ че́сть** (Друге послання св. ап. Павла до Тимофія 2: 20).

[181] Див.: **И҆ли́ не и҆́мать вла́сти скѹдѣ́льникъ на бре́нїи, ѿ того́ждє смѣше́нїѧ сотвори́ти ѻ҆́въ оу҃́бш сосу́дъ въ че́сть, ѻ҆́въ же не въ че́сть** (Послання св. ап. Павла до римлян 9: 21).

[182] Гр. *ἀφεδρών* – 'нужник'.

[183] Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 589, 700. Це прислів'я вживали й сучасні Сковороді російські письменники. Наприклад, Олександр Радіщев узяв його за епіграф до своєї «Пісні історичної»: "Не красна изба углами, / Но красна лишь пирогами" [*Радищев А. Н.* Песнь историческая // *Радищев А. Н.* Избранные философские сочинения. – Москва, 1949. – С. 438].

[184] Див. прим. 17. Сковорода говорить про емблематичні образи, які він бачив у класах Харківського колегіуму.

[185] Це – емблематичний образ під назвою «Stellio»: потвора із зіркою на лобі та підписом "Sub luce lues", тобто "Під сяйвом зараза (погибель)". Схожу емблему можна знайти, наприклад, у збірнику Дієго Фахардо де Сааведри «Idea Principis Christiano-Politici 100 Symbolis expressa» (Coloniae, 1650) під номером 347. В амстердамському збірнику «Symbola et emblemata» див. емблему 59-у «Хамелеон», що має підпис: "Под свѣтом тьма. Под сладостью желчь сокрывается. Sub luce lues" [Емблемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 16–17].

[186] Сковорода має на думці слова: **Го́ре ва́мъ, кни́жницы и҆ фарїсе́є, лицемѣ́ри, ѩкоже подо́битесѧ гробѡ́мъ пова́плєнымъ, и҆́же вне҃́дѹ ѹ҆́бо ѩвля́ютсѧ красны, вну́трь же по́лни сѫ́ть косте́й ме́ртвыхъ и҆ всѧ́кїѧ нечистоты́** (Євангелія від св. Матвія 23: 27).

(3) Див. прим. 108.

187 Див. прим. 108.

188 У списку: *Наперстником*.

189 Дії св. апостолів 13: 22. Повністю цитата звучить так: **ѡ҆брѣто́хъ дв҃да сы́на і҆ессе́ова, мо́жа по ср҃цꙋ моемꙋ҆**.

190 Євангелія від св. Івана 15: 14.

191 Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 776.

192 Пор.: "Был я у друга, пил я воду слаще меду"; "У друга пить воду лучше неприятельского меду" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 774]; "У друга вода солодча вражеського меду" [*Номис*, № 9513].

193 Пор.: "Не мъи сто коп, як сто другов" [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 261]; "Не май і сто рублів, як одного друга" [*Номис*, № 9512]; "Не май сто рублів, а одного друга" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 701]. Близьким до цих прислів'їв є латинський вираз: "Ubi amici, ibi opes" ("Де друзі, там і багатство") [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 342]. Схожі сентенції можна знайти й у творах інших старих українських письменників, наприклад, у Данила Братковського [див.: *Братковський Д.* Світ, по частинах розглянутий: Фототипічне видання. Переклад. Джерела. Студії. – Луцьк, 2004. – С. 188].

194 Підхожий мотив є в «Моральних двовіршах» Діонісія Катона (I, 33), які були обов'язковою лектурою під час вивчення латинської просодії [див., наприклад: *Лебедев А.* Харьковский коллегиум как просветительный центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1885. – Кн. 4 (окт.-дек.). – С. 68]: "Cum dubia incertis versetur vita periclis, / pro lucro tibi pone diem, quicumque sequetur" ("Оскільки життя ненадійне й проходить серед явних небезпек, / уважай за добро для себе кожен день, коли ти трудився" [*Дионисий Катон*. Моральные дистихи // Вестник древней истории. – 1981. – № 4. – С. 229]).

195 Марк Ульпій Траян (*Marcus Ulpius Trajanus*) (53–117 рр.) – римський імператор упродовж 98–117 рр. Його називали "Найкращим Принцепсом".

196 Тіт Флавій Веспасіан (*Titus Flavius Vespasianus*) (9–79 рр.) – римський імператор упродовж 69–79 рр., засновник династії Флавіїв. Сковорода знав про нього не лише з римської історіографії, зокрема з «Життя дванадцяти цезарів» Светонія, але також з опери «Тітове милосердя» («La clemenza di Tito»), чиє лібрето написав П'єтро Метастазіо, взявши за взірець сюжет трагедії П'єра Корнеля «Цінна, або Милосердя Августа». Уперше ця опера була виконана під час коронації імператриці Єлизавети Петрівни [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 82–87].

197 Сковорода подає українською мовою приписувану Тітові крилату фразу: "Diem perdidi". У 8-ій книзі «Життя дванадцяти цезарів» Светоній розказує про Тіта таку історію: "А якось за вечерею, пригадавши, що за цілий день нікому не зробив нічого доброго, він промовив свої знамениті слова, пам'ятні й гідні всілякої похвали: 'Друзі мої, я змарнував день'" [*Гай Светоний Транквилл*. Жизнь двенадцати цезарей / Пер. с лат. предисловие и послесловие М. Л. Гаспарова. – Москва, 1990. – С. 209]. Із сучасників Сковороди цю історію згадував, наприклад, Іван Крилов на сторінках «Санкт-Петербургского Меркурия»: "Великий Тит плакал, говорят, о том дне, который проводил, не сделав доброго дела…" [Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. – Москва, 1952. – Т. II. – С. 386].

[198] Перше соборне послання св. ап. Івана 4: 8, 16.
[199] Перше соборне послання св. ап. Івана 3: 6.
[200] Цитата трохи неточна. Пор.: **прⷭ҃никъ законъ не лежи́тъ, но безъзаконнымъ** (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 1: 9).
[201] Послання св. ап. Павла до римлян 14: 4.
[202] У старих університетах були доктори богослів'я, права та медицини.
[203] Послання св. ап. Павла до галатів 4: 7.
[204] Пор.: "Доброе братство милее богатства" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 776]; "Добре брацтво краще багацтва" [*Номис,* № 9502]; "Добре братерство краще багатства"; "Дружба та братство дорожче багатства" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 157, 701].
[205] Див.: **Дрⷭ҃гъ вⷱрєнъ кро́въ крⷱпокъ: ѡ҆брⷱтый же є҆го҆ ѡ҆брⷱте сокро́вище** (Книга Ісуса, сина Сирахового 6: 14).
[206] Євангелія від св. Івана 15: 14.
[207] Неточна цитата з Євангелії від св. Марка 3: 32. Пор.: **сⷭ҇, мⷮ҇и твоѧ̀ и҆ бра́тїѧ.**
[208] Книга Ісуса, сина Сирахового 15: 2.
[209] Євангелія від св. Івана 18: 37. Повністю вірш звучить так: **а҆зъ на сїѐ роди́хсѧ и҆ на сїѐ прїидо́хъ въ ми́ръ, да свидⷱтелствꙋ́ю йстинꙋ́.**
[210] Євангелія від св. Івана 17: 17.
[211] Фраза **въ рⷭ҃цⷱ бж҃їей** зринає в Книзі Притч Соломонових 21: 1, у Книзі Екклезіястовій 9: 1 та в Книзі Премудрості Соломонової 3: 1.
[212] Євангелія від св. Івана 15: 5.
[213] Книга Ісуса, сина Сирахового 6: 14.
[214] Див. прим. 67.
[215] Перше соборне послання св. ап. Івана 4: 8, 16.
[216] Пор.: "Мученики святіи причастившеся огню, ражженіє показаху божественнаго своєго любленія" [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 17].
[217] Пісня над піснями 8: 6.
[218] Це поняття в літературі старої України мало також форму "боговидѣніє" [див.: *Туптало Д.* Книга житій святых. – Київ, 1689. – Арк. 68 (зв.).] чи "философскоє боговидѣніє" [див.: Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 191 (зв.)].
[219] Книга Премудрості Соломонової 7: 27.
[220] Книга Премудрості Соломонової 8: 2.
[221] Книга Премудрості Соломонової 7: 29.
[222] Пісня над піснями 6: 9.
[223] Книга Премудрості Соломонової 8: 7.

ТРАКТАТИ, ДІАЛОГИ, ПРИТЧІ

Убуждшеся видѣша славу Егѡ [1]

Весь Мір спит, да еще не так спит, как ѡ Праведникѣ сказанно: “Аще падет, не разбіется…”[2] Спит глубоко, протянувшись, будто ушыбен об нея. А наставникы, пасущыи Ізраиля, не толко не пробуживают, но еще поглаживают: “Спи, не бойсь, мѣсто хорошое, чево опасатся?” Глаголюще Мир, и нѣсть Мира[3]. Блаженный Петр с товарищами своими! Господь сам пробуживает их: “Где вы почиваете? Встанте, – говорит, – тогда уже не бойтеся”[4]. Колóтит сих погребéнных и Павел: “Встань, де, Мертвец! и воскресни от Мертвых…[5] Потоль ты Землею будеш и не преѡбразишся от нея во Хріста, пока не увидиш свѣтлаго небеснаго Человѣка”; и ѡ сем-то рѣчь будет.

“Убуждшеся видѣша славу…”[6]

Ѳамáр, Невѣстка Іуды, сына Іяковля, показалась Ему Блудницею. Не познал Ея затѣм, что закрыла Лице свое. Но по справкы узнал и сказал: “Оправдася Ѳамар паче Мене”[7]. Таким же образом и сыны Ізраилевы не могли смотрѣть на блистающое славою Лице Мойсея, Человѣка Божія. А на что ж они смотрѣли? на покрывало толко Одно, затемняющое Лице. Какой же ты Ізраиль? Обрѣзан ты по тѣлу, да не обрѣзан по смыслу. Тма твоим Очам сносна, а на Истину смотрѣть не терпиш. Лежиш на Землѣ, качаешся с сею твоею Блудницею и доволствуешся, отвращая Око твое от Отца твоегѡ, “ругающоеся Отцу и досаждающое старости Матерней”[8], как говорит Соломѡн, а не видно Птенцов Óрлых, чтоб выклевали тебѣ тое[9]. Так и нынѣшная подлость Хрістіанская, и такым точно Оком смотрит на своего Вожда Хрїста. Где он родился? От коих родителей? сколко жил на свѣтѣ? как давно? двѣ ли уже тысячы лѣт? или не будет?.. О Хрістіанине! Окрещен ты по плоти, да не омыт по смыслу. Зачем ты вперил твое любопитство в Этїи пліоткы? Длячево вышше не поднимаешся? Здесь думаеш и заснуть? Тут шалаш построить с Петром? “Не вѣдый, еже глаголаше”[10]. Не слышишь ли, что такое и твой Мойсей говорит: “Покры Срамота Лице мое”[11]. Вот длячего не могут Мене Братья моя видѣть. “Чужд бых Сыновом Матере Моея…”[12] До сих пор ли ты не смыслиш, что Это все плоть и ничто, и тѣнь, покрывающая Высочайшую Премудрости гору? и сїя Завѣса должна в свое время вся раздратись[13]? Вот лицемѣріе, Лице небесе разсуждающое[14]! род Лукавый и Прелюбодѣйной, плотскаго Знаменія ищущый[15]! Вот кваснины ученїя Фарісейскогѡ[16]! Но послушаймо, как учит Хрістос наединѣ любезных учеников? как познавать, что есть Истинный Человѣк, то есть Сын Человѣчь,

или Хрістос, все то одно? “Кого Мя глаголют…”[17] Слушай, Петре! Как подлость думает? что есть Человѣк? Знаю, что они Ошыбаются. А ты как думаеш? “Ты еси Сын Бога Живаго”[18]. Хорошо Петр попал. Видно, что он сквозь пустую плоти Занáвѣсу проницал. Длятого ж ему и Истинный Человѣческый Сын говорит: “Блажен еси, Сїмωне[19], с твоим Оком. Оно не смотрит на плоть и кровь, как подлое понятіе, но, минуя плоть и кровь, находит другой род, род Истинный, род Ізраилскый, род Отца Моего, иже не от похоти…”[20].

Слушай, Хрістіанине, с твоим Языческым сердцем! Долго ль тебѣ лежать на Земли? Будеш ли ты когда-нибудь Человѣком? Не будеш. Длячего? Длятого, что на плотскую Занавѣсу засмотрѣлся, а на Лице Истиннаго Божіего Человѣка смотрѣть никак твоему Оку нетерпеливно. Не прεωбразишся ты из земнаго в небеснаго потоль, поколь не увидиш Хріста. Потоль, поколь не узнаеш, что есть Истинный Человѣк. А что ж есть Истинный Человѣк? Не продереш Глаз потоль, поколь плоть и кровь твое сердце держать будет. Но долго ль будет держатся? Поколь не признаешся, что твоя плоть и кровь ничто. Твое собственное сюди завело тебе мнѣнїе: от славы своей низрыновенны быша[21], лишенны славы Божія…[22] Научились Мы Братью Нашу судить по плоти: так и на Хріста смотрым, Одни толко Пу́стоши на нем примѣчая, не на самого Его, не на славу Его смотря. Правда, что Павел говорит: “Прεωбразит тѣло смиренія нашего, во-еже быти Ему соωбразну тѣлу плоти Его”[23]. Не спорю. Но так ли ты смотриш на Хріста, как Павел? Он хвалится: “Не вѣм по плоти Хріста…[24], вѣм (де) Человѣка[25], прошедшаго Небеса…[26], созданнаго по Богу в правдѣ и преподобіи истины”[27]. Сего-то он Человѣка для Ефесіан похваляет. Истинною не бывала плоть никогда: плоть и лож – все одно, и люблящый сего Ідωла – сам таков же; а когда лож и пустош, то и не человѣк[28]. Слыхал ты книгу родства Истиннаго Человѣка, сына Давідова, с[ына] Авр[аамля]? Іяков роди Іуду, Іуда роди Фарéса ωт Ѳама́ры[29] и прочая. Знай же, что сїя Книга вѣчная, Книга Божія, Книга небесная, и не содержит Она никого, кромѣ Израилскаго Рода. “Не соберу соборов их от кровей…”[30] Сего-то рода и наш Хрістос. А что род Ізраилскый не умирает, слушай Іωиля: “Якоже Утро разлїются по горам людїе мнози и крѣпцы; подобны им не быша от вѣка, и по них не приложится до лѣт в род и род”[31]. Если б можно до их лѣт что ни есть приложить, имѣли б Они Конец. Но теперь Они всему-на-всему сами суть Концем. Не Конец то, послѣ чего нѣчто еще слѣдует. Но сей род сам всему Концем. ωстаток не в Языках: Остаток Израилев ест, и один Остаток спасается[32], а прочое все мимо течет: “Уничижатся Языцы, яко вода мимотекущая…”[33] А что Іωиль точно ω родѣ Ізраилском сїе говорит, слушай Мойсея, человѣка Божїя, Хрісту сродного и с Хрістом бесѣдующаго: “Блажен еси, Ізраилю! Кто подобен тебѣ, Роде спасаемый от Господа? Защитит Помощник твой, и меч Хвала твоя, и солжут (то есть ошыбутся и не узна́ют) тебѣ врази твои, и ты на выю их наступиши”[34]. Видиш, что судящый Ізраиля по плоти, зрящый на одну внѣшность смиренія Хрїстова

("во смиренїи Его суд Его взятся…"[35]) ест враг Хрістов из числа тѣх, коих Павел называет врагами Креста Хрістова[36], а в Мойсеевых словах Мечем наименованнаго[37], который у Іеремїи всю плоть опустошает[38].

Продеримо ж, о мертвая тѣнь, глаза наши! и заобыкшое к плотской тмѣ Око наше принаравливаймо, возводя потихонку в гору смотрѣть на Ізраиля, на Истиннаго Человѣка, минуя плоти покрывало. Вот нас спящых на земли пробуживает Павел: "Вышных ищите!"[39] "Горняя мудрствуйте!"[40] Почто о стїхі́ах стязаетесь[41]? "Егда же Хрістос явится, Живот ваш, истинный живый Человѣк, и вы явите́ся в славѣ"[42]. Пробуживает и Іеремїя вот как! "Почто мы сѣдим? Совокупитеся, и внидем во Грады тверды, и повержемся тамо…[43], (а тут) ждахом Мира, и не бяху благая…"[44] О истинный, нетлѣнный Ізраилскый Б[о]же! Блисни свѣтом твоим на нас столко, сколко может по крайней мѣрѣ Око наше стерпѣть. Да пошов во свѣтѣ Лица твоего[45] и нечувствително в новое прѡображаясь, достигнем во всерадостное и самого послѣдняго волоса нашего воскресенїе[46]. Тебѣ слава с твоим Человѣком и Святым духом. Аминь.

Цей твір не датований, але, судячи з особливостей правопису, його появу можна віднести до кінця 1750–1760-х рр. Перегодом, зробивши деякі зміни, Сковорода включив його до діалогу «Потоп зміин». Автограф зберігається в Архіві Російської академії наук у Санкт-Петербурзі (ф. 216, оп. 3, № 227, арк. 1–2). Уперше надрукований у харківському виданні творів Сковороди 1894 р. як упровідне слово до курсу «Начальная дверь ко христіянскому добронравію». Подаємо за автографом.

[1] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Луки 9: 32. Пор.: ѹ҆бо́ждшесѧ же ви́дѣша сла́вꙋ є҆гѡ̀.

[2] Неточна цитата з Книги Псалмів 36 (37): 24. Пор.: Є҆гда̀ паде́тъ, не разбі́ѥтсѧ.

[3] Парафраза Книги пророка Єзекіїля 13: 16. Пор.: и҆ ви́дѧщїи є҆мꙋ̀ ми́ръ, и҆ нѣ́сть ми́ра.

[4] Парафраза Євангелії від св. Матвія 17: 7. Пор.: И҆ приступи́въ і҆ӥсъ прикосну́сѧ и҆́хъ и҆ рече́: воста́ните и҆ не бо́йтесѧ.

[5] Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 14. Пор.: воста́ни, спи́ѧй, и҆ воскреснѝ ѿ ме́ртвыхъ. Як зазначав Володимир Лоський: "Євангельські настанови щодо неспання та боротьби із сонливістю – основна тема всього східного подвижництва; вона вимагає від людини цілковитої притомності на всіх щаблях її сходження до досконалого поєднання з Богом" [*Лосский Вл.* Очерк мистического богословия Восточной Церкви // Мистическое богословие. – Киев, 1991. – С. 228].

[6] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Луки 9: 32. Пор.: ѹ҆бо́ждшесѧ же ви́дѣша сла́вꙋ є҆гѡ̀. Слід сказати, що центральним образом твору, до якого стікаються всі інші, є Преображення Господнє на горі Фавор.

[7] Перша книга Мойсеєва: Буття 38: 26. У Біблії ім'я героїні має форму: ѳама́рь.

[8] Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 30: 17. Пор.: Ѻко рꙋга́ющееѧ ѻ҆тцꙋ̀ и҆ досажда́ющее ста́рости ма́терни.

[9] Парафраза Книги Притч Соломонових 30: 17. Пор.: да и҆сто́ргнꙋтъ є҆̀ вра́нове ѿ де́врїѧ и҆ да снѣда́тъ є҆̀ птенцы̀ ѻ҃рли.

[10] Євангелія від св. Луки 9: 33.
[11] Книга Псалмів 68 (69): 8.
[12] Неточна цитата з Книги Псалмів 68 (69): 9. Пор.: **Ч҃ждь бы́хъ бра́тїи мое́й и҆ стра́ненъ сыновѡ́мъ ма́тере мое҆ѧ.**
[13] Сковорода має на думці слова: **И҆ сѐ, завѣ́са церко́вная раздра́сѧ на дво́е съ вы́шняго кра́ѧ до ни́жняго** (Євангелія від св. Матвія 27: 51; пор.: Євангелія від св. Марка 15: 38; Євангелія від св. Луки 23: 45).
[14] Сковорода має на думці слова: **Лицемѣ́ри, лице҆ не́бо и҆ земли́ вѣ́сте и҆скуша́ти** (Євангелія від св. Луки 12: 56).
[15] Парафраза Євангелії від св. Матвія 12: 39; 16: 4. Пор.: **ро́дъ лука́въ и҆ прелюбодѣ́й зна́менїѧ и҆щетъ.**
[16] Сковорода має на думці слова: **Т҃огда́ разумѣ́ша, ꙗ҆кш не рече҆ храни́тисѧ ѿ ква́са хлѣ́бнаго, но ѿ ꙋ҆че́нїѧ фарїсе́йска и҆ саддуке́йска** (Євангелія від св. Матвія 16: 12).
[17] Євангелія від св. Луки 9: 18. Пор.: **кого́ мѧ глаго́лете бы́ти;** (Євангелія від св. Матвія 16: 15; Євангелія від св. Луки 9: 20).
[18] Євангелія від св. Матвія 16: 16.
[19] Початок цієї тиради є цитатою з Євангелії від св. Матвія 16: 17.
[20] Закінчення цієї тиради є парафразою Євангелії від св. Івана 1: 13. Пор.: **и҆́же не ѿ кро́вѣ, ни ѿ по́хоти плотскі́ѧ, ни ѿ по́хоти мѫ́жескі́ѧ, но ѿ бг҃а роди́шасѧ.**
[21] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 48 (49): 15. Пор.: **ѿ сла́вы своеѧ҆ и҆зриновéни бы́ша.**
[22] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до римлян 3: 23. Пор.: **лишени сѫ́ть сла́вы бж҃ї́ѧ.**
[23] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 21. Пор.: **прѣобрази́тъ тѣ́ло смире́нїѧ на́шегѡ, ꙗ҆кш бы́ти семѹ́ сообра́зно тѣ́лу сла́вы є҆гѡ̀.** Пор., наприклад: "Тѣло теды тоє, которое умирает в безчестіи, явится в тот час в невымовной славѣ. Тѣло тоє шпетное, явится в невымовной пєнкности. Тѣло, грѣху подлеглое, явится безгрѣшным. Тѣло, тежаром обложоное, явится всякого высокопарного орла легчѣйшим и быстрѣйшим. Тѣло, розным недостатком и уломностям подлеглое, подобно будет в славѣ, подобно будет в ясности, подобно будет в оздобѣ увелбенному Христову Тѣлу" [*Карпович Л.* Казанье на Преображеніе Господа Бога и Спаса нашего Іисуса Христа // *Левшун Л. В.* Леонтий Карпович. Жизнь и творчество. – Минск, 2001. – С. 146 (додатки)].
[24] Парафраза Другого послання св. ап. Павла до коринтян 5: 16. Пор.: **ѿнн҃ѣ ни є҆ди́нагѡ вѣ́мы по пло́ти: а҆́ще же и҆ разумѣ́хомъ по пло́ти хр҃та́, но нн҃ѣ ктомѹ́ не разумѣ́емъ.**
[25] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.
[26] Послання св. ап. Павла до євреїв 4: 14.
[27] Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 24.
[28] Можливо, Сковорода має на думці слова: **всѧ́къ же человѣ́къ ло́жь** (Послання св. ап. Павла до римлян 3: 4).
[29] Пор.: **Кни́га родства҆ і҆и҃са хр҃та́, сы́на дв҃дова, сы́на а҆враа́мля. А҆враа́мъ роди҆ і҆саа́ка. І҆саа́къ же роди҆ і҆а́кѡва. І҆а́кѡвъ же роди҆ і҆ѹ́да и҆ бра́тїю є҆гѡ̀. І҆ѹ́да же роди҆ фаре́са и҆ за́ра ѿ ѳама́ры** (Євангелія від св. Матвія 1: 1–3).
[30] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 15 (16): 4. Пор.: **не соберѹ́ собо́ры и҆́хъ ѿ кровéй.**
[31] Книга пророка Іоїля 2: 2.
[32] "Остаток" – поняття біблійної історіософії, яке пов'язане з виконанням обітниці. Пор.: **возненави́дѣхомъ сла҃ѧ и҆ возлюби́хомъ дѡ́бра: и҆ возста́вите ꙋ҆ вра́тъ сѫ́дъ, ꙗ҆кш да поми́луетъ гд҃ь бг҃ъ вседержи́тель ѡ҆ста҃вшаѧ і҆ѡ́сифѡва** (Книга пророка Амоса 5: 15); **И҆**

а҆ще бѹ́дѹтъ лю́дїе їи҃лєвы ꙗ҆кѡ песо́къ морскі́й, ѡ҆ста́нокъ и҆́хъ спасе́тсѧ (Книга пророка Ісаї 10: 22).

[33] Парафраза Книги Псалмів 57 (58): 8. Пор.: ѹ҆ничижа́тсѧ ꙗ҆кѡ вода̀ мимотекѹ́щаѧ.

[34] Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 33: 29. Пор.: **Б**лаже́нъ є҆сѝ, їи҃лю: кто̀ подо́бенъ тебѣ́, лю́дїе спаса́емїи ѿ гд҃а; защи́титъ помо́щникъ тво́й, и҆ ме́чь хвала̀ твоѧ̀: и҆ солжѹ́тъ тебѣ́ вразѝ твоѝ, и҆ ты̀ на выѝ и҆́хъ наступѝши.

[35] Книга пророка Ісаї 53: 8; Дії св. апостолів 8: 33.

[36] Див.: врагѝ кр҃та̀ хр҃то́ва (Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 18).

[37] Див.: и҆ ме́чь хвала̀ твоѧ̀ (П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 33: 29).

[38] Сковорода має на думці слова: **В**о всѧ́кїй пѹ́ть пѹстыни прїидо́ша ѡ҆пѹстоша́ющїи, ꙗ҆кѡ ме́чь гд҃ень поѧ́стъ ѿ кра́ѧ землѝ да́же до кра́ѧ є҆ѧ̀: нѣ́сть ми́ра всѧ́цѣй пло́ти (Книга пророка Єремії 12: 12).

[39] Послання св. ап. Павла до колосян 3: 1.

[40] Послання св. ап. Павла до колосян 3: 2.

[41] Парафраза Послання св. ап. Павла до колосян 2: 20. Пор.: ѿ стїхі́й ми́ра, почто̀ а҆́ки живѹ́ще въ ми́рѣ стѧза́етесѧ;

[42] Парафраза Послання св. ап. Павла до колосян 3: 4. Пор.: є҆гда́ же хр҃то́съ ꙗ҆ви́тсѧ, живо́тъ ва́шъ, тогда̀ и҆ вы съ ни́мъ ꙗ҆вите́сѧ въ сла́вѣ.

[43] Книга пророка Єремії 8: 14.

[44] Книга пророка Єремії 8: 15.

[45] Парафраза Книги Псалмів 88 (89): 16. Пор.: гд҃и, во свѣ́тѣ лица̀ твоегѡ̀ по́йдѹтъ.

[46] Сковорода має на думці слова: вла́съ главы̀ ва́шеѧ не поги́бнетъ (Євангелія від св. Луки 21: 18).

Да лобжет мя от лобзанїй Уст своих[1]

Любезныи Ученикы, не Бойтеся! поднимайтесь дерзновенно к тому, на которого Лице не могли вы за Ужасом смотрѣть на Θавѡрѣ. Слушайте, что говорит? "Дерзайте[2]! Мир вам[3]!" Тогда не сносен самой взор вам был, а теперь и слов сладчайшых Его послушаете, и Лобзанїем утвердит Дружбу с вами вѣчную. Умѣйте толко приближатся к нему. Не забывайте никогда наставляющаго вас Просвѣщенного Ангела слов: "Нѣсть Здѣ! Воста!"[4] Сїи словà простéсенько вас доведут к славному Истинному Человѣку. Сей есть Воскресенїе и Живот ваш[5].

Состарѣлся Авраамѡв Сын, захотѣлось Ему умереть. Да и не дивно: уже Его Очи притупились, ничево не мог видѣть здѣ, в Мїрѣ нашем. Приготовливаясь к смерти, пожелал Пищы. Удовлетворил душѣ Его вторый Сын его. "Благодарствую, Сын!.. Приближися ко мнѣ, – говорит, – и облобызай Мя"[6]. "И приближився, лобыза Его"[7]. Щаслив Ісаак! Он под Исáвом нашол Іякова. А мы напротив того под Пеленами Ізраилскогѡ Младенца, под плащеницею Хрістовою часто находим непріятеля Ізраилева – Исáва. Сей с нами витается и лобзается. Не смыслим, как искать. Многыи ищут Его в Единоначалствіях Кесаря Августа[8], во временах Тівéріевых[9], во владѣніях Пілатовых[10] и прочая… Поищи поискуснѣе. "Нѣсть Здѣ!"[11] Многыи волочатся по Іерусалимах, по Іорданах, по Виѳлеемах, по Кармилах, по Θавóрах; нюхают между Эνфрáтами и Тíграми. "Тут-то Он, конечно, – думают, – вот! вот! Здѣ Хрїстос!" Кричат и другым: "Здѣ Хрістос!" "Знаю, – кричит Ангел, – Іисуса Распятаго ищете. Нѣсть Здѣ! нѣсть!"[12] Многыи ищут его по высокых Мїрскых Честях, по великолѣпных домах, по Церемоніалных столах и прочая… Многыи ищут, зѣвая по всем голубом звѣздо-носном сводѣ, по Солнцу, по Лунѣ, по всѣм Копéрніковым Мірам… "Нѣсть Здѣ!"[13] Ищут в долгых моленіях, в Постах, в священничых Обрядах… Ищут в денгах, в столѣтном Здоровьѣ, в плотском воскресенїи… "Нѣсть Здѣ!"[14] Да где ж Он? Конечно ж, тут Он, если вѣтійствовать в проповѣдях, знать Пророческыи Тайны, преставлять Горы, воскрешать Мертвых, раздать Имѣнїе, мучить свое тѣло… Но молнїе-видный Ангел Одно им кричит: "Нѣсть Здѣ!"[15] Конечно ж, Его нѣт. Так, конечно, нѣт Его для тебе, за тѣм что Его не знаеш и не видиш Его. Что ж теперь осталось дѣлать? Пасха! "Востани, Господи! и да разсыплются врази твои! и да бѣжат вси ненавидящыи Тебе!"[16] Поднимайся, Возлюбленный Ізраилю, и ступай от сили в Силу[17]!

Послѣ побѣды Амѡ́ррейской поднялись Сыны Ізраилскыи против Зáпад. Не мило стало то Царю Валáку. "Вот, – говорит, – какыись еще новыи и дивныи люде из Егνпта выйшли и, по горам разливаясь, вышше их поднялись. Что за Чудѡ?"[18] Посилает Послов к Волшебнику Валааму, чтоб род Божїй истребить. Пришли Послы, обявили Цареву Волю. "Хорошо, – сказал Валаам, – препочійте ж Здѣ ночь сію"[19]. Не напрасно не велит тебѣ

Ангел искать Здѣ; видиш, что тут почивают непріятели Рода Божїя. ПАСХА! Пришли к Мойсею Потомкы Рувѝмовы и Гáдовы. Просят, чтоб он их не переводил на ту сторону Іωрдана для поселенія: весма (де) по сію сторону Земля скотопитателна, а у нас скот[20]. Закричал на них Мойсей: "Братія ваша пойдут на Брань, и вы ли сядете ту? и вскую развращаете с[е]рдце Сынов Ізраилевых, не перейшли чтоб Они на Землю, юже дает Господь им?"[21] За сïе, что Они хотѣли остатись Здѣ, так разярился Господь, что заклялся, если Они внійдут в Землю Обѣщанную Ізраилю, кромѣ Халéва да Іисуса Навина, называя Здѣ остающыхся людьми вѣдущыми Добро и Зло[22], каков, знать, был Адам, изганяемый из Рая. Вот что надѣлало проклятое "Здѣ"! ПАСХА! "Если введет тебе, – говорит Божій Мойсей, – Господь твой в находящуюсь там за Іωрданом, за Путем Западным Землю, которая совсѣм разнится от Егупетской, потому что Она Нагóрная и Равная; а что еще лучше всего – Очи Господа Бога твоего на Ней от начала лѣта и до конца лѣта, то пожалуй! Пожалуй, пагубою погубите все Языческое и тлѣнное, даже до послѣднаго вóлоса, кромѣ начатков и первенцов волов и овец ваших"[23]. "Да не сотворите (говорит) ТАМО всѣх, елѝка вы творите Здѣ ДНЕСЬ, кійждо угодное пред собою. Не прійдосте бо до нынѣ в ПОКОЙ…"[24] Так, пожалуй же, послушай Мойсея: не ищи Здѣ в пáгубном Языческом тлѣнïи возлюбленнаго Человѣка, Истиннаго Мужа, Друга, Брата и Ближнаго твоего. Ищи Его Там! По ту Сторону Іωрдана, за Западным, за вечерным Путем. Не Здѣ, там Он, сей Начаток Умершым[25] и всему Тлѣнію. А иначе облобызаешся с каким Язычником.

ПАСХА! Безумный Сомнáс (книгóчій)[26] искал Человѣка по сю Сторону Іωрдана. Что ж Ему Ангел Господень Исаïя говорит? Вот что: "Что ты Здѣ? и что тебѣ Здѣ? Яко истесáл еси Здѣ Гроб и сотворил еси себѣ на высоцѣ Гроб…[27] Се нынѣ Господь Саваωθ изверженет и сотрет Мужа, и отимет Ýтварь твою и вѣнец твой Славный, и повержет тя в страну Велику и Безмѣрну, и тамо умреши…"[28] Нещасный Книжник! Читал Пророков, искал Человѣка, да попал на мертвеца, и сам с ним пропал. Конечно ж, Он искал меж посланниками Валáка Царя, на съдалищѣ Губителей[29]. Посему-то вот что на таковых говорит Блаженный Муж Іωв: "Глаголют Господеви: отступи от нас, путей твоих вѣдѣти не хощем…[30] Будут же яко Плéвы пред вѣтром или якоже прах…[31] Да узрят Очи Его свое убіенïе…[32] И той во Гроб отнесен бысть и на Гробищих побдѣ. Усладися Ему дробное Каменіе Потока"[33]. Кричит на таковых и другой Ангел Мїхей, гл[ава] 2, ст[их] 10: "Востани и пойди, яко нѣсть тебѣ Здѣ Покой, нечистоты ради; истлѣсте тлѣніем"[34]. "Видиш ли ты[35], – говорит к третому Ангелу Іезекіилю Господь, – видѣл ли еси, что сïи творят? Беззаконія велика Дом Ізраилев творит Здѣ, еже удалятися от святынь Моих"[36]. О Беззаконное "Здѣ"! Чего ты надѣлало? Отвело ты нас от живого Человѣка. "Беззаконïе, – говорит он, – пяты̀ моея обійде мя"[37]. Подалò ты нам пятỳ Его, а не Главу Его, да облобызает нас. Пятỳ мы одну видим, порожденïе Змїино. "Вселятся, – говорит Человѣк, – и скрыют…"[38] Да скажи ж, кто тебе скрыет, сокровище наше? "Ах! развѣ ты, –

отвѣчает, – не видиш? сколко их в Дому Ізраилевом, в Священном Писанїи, и что они творят? Сами Здѣ во Гробах сидят и мене туда ж отаскивают; а я никогда Мертвецом не бывал, кромѣ пяты моей". "Мнози борющыи мя с высоты…"[39] "Попраша мя Врази мои…[40] тїи пяту мою сохранят…"[41] "Вселятся (Здѣ) и скрыют Воскресеніе мое"[42].

Пасха! "Востани, востани, Іерусалиме!"[43] "Аз есм, Аз есм утѣшаяй тя. Разумѣй, кто то (есть) Сый?.."[44] "Идите Врaтьı моúми, и путь сотворите людем моим, и Каменіе, еже на Пути, размещúте…"[45] "И се трус бысть Велыи, Ангел бо Господень сшед с Небесе, приступль отвали Камень…"[46] "Зачем вы тут ищете человѣка? Нѣсть Здѣ! Воста!"[47] "Скажи ж, умилосердись, гдѣ Он?" "Нѣт Его в царствѣ сих Мертвец: Он всегда жив; там Его ищите. И нынѣ что Здѣ есте?"[48] Пасха! "Востани, востани, воскресни, Іер[усалиме]!.."[49] "И бысть, егда бяше Іисус у Іерїхона, и, воззрѣв Очима своима, видѣ человѣка стояща пред ним…"[50] Вот видиш, не напрасно Ангел говорит: "Тамо Его узрите"[51]. Да где ж Тамо? По тў сто́рону (слыш) Іѡрдана, на святом уже мѣстѣ, не на тлѣнном, на Землѣ нагóрной, высокой. Туда-то Он воззрѣв, увидѣл человѣка, познал и поклонился Ему, Владикѣ своему.

Пасха! "Востани, востани, Сїѡне…"[52] "Истряси Прах…"[53] "Воззрѣв Авраам Очима своима, видѣ мѣсто издалече и рече Отроком своим: Сѣдите Здѣ со Ослятем, Аз же и Отрочищ пойдем до ондѣ…"[54] Видиш, что и Авраам, бросив все здѣшное, нашол Истинного Человѣка на Горѣ: "видѣв День Его, возрадовася"[55]. Нелзя имѣть Очей лучшых, как Авраáмовы. Они Одни видят Овнà, держимаго Рогами в садѣ Савéк[56]. Пасха! Савéк значит Хврáстіе[57]. Но может ли Хврастіе стоять пред лицем Господным? Оно одно сожигается всесожженїем, яко ничтоже, а человѣк Ісаак цѣл[58]. Да и как ему не быть цѣлому, когда сам Бог защищает его: "Ниже да сотвориши Ему что?.."[59] Видно ж, что Он не хворóст за плечима оставшыйся, о котором Исаія: "Се вси, яко Хврастїе, огнем погорят…"[60] А о противных сим Хворостя́нам людях вот что тот же говорит: "Якоже Небо ново и Земля нова, яже Аз творю, пребывают предо Мною, тако станет сѣмя ваше и имя ваше…"[61] Сего ж то Человѣка и Навúн видѣл, стояща, не па́дающа, но вѣчно пред лицем Господным пребывающа[62].

Пасха! "Востани, востани, Іер[усалиме]!"[63] Дал Господь Чудодѣйственный Жезл Мойсею, посилает Его на Освобожденїе Братіи своей из Егупта; велит Аарѡну встрѣтить Мойсея. Где ж он стрѣчает? "И иде, и срѣте его в Горѣ Божїи, и цѣловастася Оба"[64]. По Освобожденіи из Егупта Братїи Ізраилской желает видѣть Мойсея Тесть Его. Взял дочь свою, жену Мойсееву, с двома сынами, поехал в Пустыню. Пріехал. Донесли Мойсею. О роде, Благословенный Богом Вышным! Прямо подрались на Гору Хорив[65]. "Изыйде же Мойсей в срѣтенїе Тестю своему, и поклонися Ему, и цѣлова Его, и привѣтствоваша друг друга, и введе их Мойсей в Кýщу"[66]. Пасха! Запрещает найсрожайше Мойсей, дабы мы, идучи от Здѣ Тамо, ничево из Хворостў не заносили, называя все такое проклятіем, Їдѡлом и Преткновеніем в Царском

сем Путѝ. “Вонми крѣпцѣ, – говорит, – еже не ясти крове…[67] Да не снѣси ю, да благо тебѣ будет и сыном твоим по тебѣ во вѣкы”[68]. Однако ж несмысленный и нынѣшный Ізраиль часто ропщет на Господа. “И слыша Господь, и разгнѣвася Гнѣвом, и разгорѣся в них Огнь…”[69] Начали желать Егѵптских мяс: “Добро нам, – говорят, – было в Егѵптѣ…”[70] Что вы се говорите? Развѣ у Господа, кромѣ языческых, не сищется мяс? “И рече Господь к Мойсею: Еда Рука Господня не доволна будет? Нынѣ уразумѣеши, аще постигнет тя слово Мое, или ни”[71]. Часто и наша несмысленная Косность в сердцѣ[72] говорит и ропщет на Господа. Фу! Можно ль, чтоб был человѣк без плоти, крови и костей? Фу! что се? Вот гордой и нечувственный Хворо́ст! Востани, пробудись, Сіѡне[73]! Что ты се плетеш? Кто твою Землю тро́гает? Пущай она так будет, как есть. Дай толкѡ Господь тебѣ Благословенное Благоволенїе свое, как Ісаія говорит: “А Земля твоя вкупѣ (с новою) населится”. Гл[ава] 62[74]. Одно толко то знай, что ты лож и ничто с Одною твоею Землею. Длятого там же говорится: “Нѣсть вам подобен, аще исправиши и сотвориши, Іерусалиме, радованїе на Земли”[75]. Ты толко старайся, чтоб из твоей ложной Земли блеснула Правда Божїя[76]. Молися, чтоб постиг тебе тот Третый День, в коем Земля Богом изно́сит Бы́лїе Травное[77]. Развѣ думаеш, что твоя толко Земля одна, а друга в ней быть не может? Так оставайся ж Здѣсь при твоей, кушай Ея, если мниш, что у Господа нѣт своей ни Земли, ни Плоти, ни Крови, ни Костей, ничево… Не услышиш Блаженнѣйшаго Гласа: “Се нынѣ Кость от Костей Моих…”[78] “Востани, востани, Іер[усалиме]!”[79] Слушай ухом другым о другой Плоти. Слышиш ли: “И процвѣте Плоть моя”[80]? Слышиш и о других Костях: “…Возрадуются Кости смиренныя”[81]. “Не утаися Кость моя от тебе…”[82] Слушай у приточника: “Исцѣленїе Костем”[83]. Слушай Исаїи: “И Кости твоя прозябнут, яко трава, и разботѣют, и наслѣдят Роды Родѡв”[84]. Видиш, не тѣ се Кости, что розсыпаются при Адѣ. Они пред Лицем Божїим суть, и се-то есть ТАМО!.. “И бысть глас, – кричит Іезекіиль, – внегда ми пророчествовати, и се трус! и совокупляхуся Кости, Кость к Кости, каяждо к составу своему. И видѣх, и се быша им жилы и плоть растяше…”[85] Чти слѣдующое в гл[авѣ] 37. Что се за новый род по Горам твоим? Слушай Іѡиля: “Якоже Утро разліются по Горам людіе мнози и крѣпцы, подобны им не быша от вѣка…”[86] “Якоже Рай сладости Земля пред лицем Его, а яже созади́ (та) поле Пагубы…”[87] “Якоже вид ко́нский вид их…”[88] “Якоже Глас Колесниц на верхѝ Гор востекут…”[89] “Якоже Борцы потекут и якоже Мужы Храбры взыдут на Огра́ды…[90] и кійждо от Брата своего не отступит”[91]. “Гра́да имутся, и на Забрала востекут, и на Храмины взлѣзут, и Око́нцами внидут, якоже Татїе…”[92] “Вострубите трубою… Проповѣдите цѣлбу…”[93] Так пусти́ ж их на твою Землю, сей Божій род, пожалуй, не опасайся. Они всяк у своего Брата займут Квартеру половинную без всякой Обиды. “Дух Господень на мнѣ…”[94] “Дати плачущым славу Сіѡна, на мѣсто Пе́пела”[95]. Что ж се за обида? “И созиждут Сынове инородныи Стѣны твоя…”[96] “И на мѣсто[97] Мѣди, принесу ти Злато; и на мѣсто Желѣза, принесу ти сребро; и

на мѣсто древес, принесу ти Мѣдь; и на мѣсто Каменія Желѣзо”[98]. “Отверзу Гробы ваши и изведу вас…”[99] “Сице Землю свою вторицею наслѣдят, и веселіе вѣчное над Главою их…”[100]

“Свѣтися, свѣтися, Іер[усалиме]…”[101] “Се тма покрыет Землю… на тебѣ же явится Господь, и Слава Его на тебѣ узрится”[102].

Час написання цього твору невідомий, але, судячи з особливостей правопису, його появу можна віднести до кінця 1750–1760-х рр. Перегодом, зробивши деякі зміни, Сковорода включив цей твір до діалогу «Потоп зміин». Автограф зберігається серед паперів Ізмаїла Срезневського в Архіві Російської академії наук у Санкт-Петербурзі (ф. 216, оп. 3, № 227, арк. 3–6). Уперше опублікований у харківському виданні творів Сковороди 1894 р. як друге упровідне слово до курсу «Начальная дверь ко христіянскому добронравію». Подаємо за автографом.

[1] Пісня над піснями 1: 1.

[2] Євангелія від св. Матвія 14: 27; Євангелія від св. Марка 6: 50; Євангелія від св. Івана 16: 33.

[3] Євангелія від св. Луки 24: 36; Євангелія від св. Івана 20: 19, 21, 26.

[4] Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.

[5] Парафраза Євангелії від св. Івана 11: 25. Пор.: **Рєчє́ (же) є́й їи҃съ: а҆зъ є́смь воскр҃ше́нїє и҆ живо́тъ.**

[6] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 27: 26. Пор.: **приближи́ся ко мнѣ̀ и҆ ѡ҆бловыза́й ма̀, ча́до.**

[7] Перша книга Мойсеєва: Буття 27: 27.

[8] Христос народився за принципату Октавіана Августа (27 р. до н. е. – 14 р. н. е.). Згадка про Августа є в Євангелії від св. Луки 2: 1. Див.: **Бы́сть же во дни́ тѣ́ми, и҆зы́де повелѣ́нїє ѿ кє́саря а҆ѵгу́ста написа́ти всю̀ вселе́нную.**

[9] Тиверій (*Tiberius Claudius Nero*) – син дружини Октавіана Августа Лівії Друзілли; був принцепсом від часу смерті свого вітчима (14 р.) до 37 р. Згадка про Тиверія є в Євангелії від св. Луки 3: 1–2. Див.: **Въ пѧ́тое же на́десѧте лѣ́то влады́чества тїве́рїа кє́саря, ѡ҆влада́ющу понті́йскому пїла́ту і҆дєе́ю, и҆ четвертовла́ствующу галїлє́ею и҆рѡ́ду, фїлі́ппу же бра́ту є́гѡ̀ четвертовла́ствующу і҆тѹре́ею и҆ трахѡні́тскою страно́ю, и҆ лѵсі́нїю а҆вїлинє́ю четвертовла́ствующу, при а҆рхїере́и а҆ннѣ̀ и҆ каїа́фѣ, бы́сть гла́гола бж҃і҃й ко і҆ѡа́нну заха́рїину сы́ну въ пѹсты́ни.**

[10] Понтій Пілат (*Pontius Pilatus*) – римський імператорський прокуратор Іудеї, призначений на цю посаду Тиверієм у 26 р. і відкликаний у 36 р., незадовго до смерті Тиверія [див.: *Евсевий Памфил*. Церковная история. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 37].

[11] Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.

[12] Парафраза Євангелії від св. Матвія 28: 5–6. Пор.: **вѣ́мъ бо, я҆кш і҆йса распя́таго и҆щете: нѣ́сть здѣ̀.** Див. також: Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.

[13] Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.

[14] Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.

[15] Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.

[16] Четверта книга Мойсеєва: Числа 10: 34.

[17] Сковорода має на думці слова: **По́йдѹтъ ѿ си́лы въ си́лѹ: я҆ви́тся бг҃ъ богѡ́въ въ сі҆ѡ́нѣ** (Книга Псалмів 83 (84): 8).

[18] Парафраза Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 22: 5. Пор.: сѐ, лю́дїе и҃зыдо́ша и҃з ѐгу́пта, и҃ сѐ, покры́ша лицѐ земли́, и҃ сі́и сѣдя́тъ при ѡ҃держа́нїи моє́мъ.
[19] Неточна цитата з Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 22: 8. Пор.: препочі́йте здѣ́ но́щь (сїю̀).
[20] Парафраза Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 32: 4. Пор.: Земля́, ѿ́же предадѐ гд҃ь пред҃ сы́ны і҃и́левыми, земля́ скотопита́телна е҆́сть, рабо́мъ же твои́мъ ско́тъ е҆́сть.
[21] Неточна цитата з Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 32: 6–7. Пор.: бра́тїя ва́ша по́йдѫтъ на бра́нь, и҃ вы́ ли сѣ́дете тꙋ́; и҃ всклю́ развраща́ете се́рдце сыно́въ і҃и́левыхъ, не прейти́ на зе́млю, ѿ́же да́етъ гд҃ь и҃мъ;
[22] Парафраза Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 32: 11–12. Пор.: а҆́ще ꙋ҆зрѧтъ челове́цы сі́и и҃зше́дшїи и҃з ѐгу́пта, ѿ два́десѧти лѣ́тъ и҃ вы́ше, вѣ́дыщїи добро̀ и҃ зло̀, зе́млю, е҆́юже кля́хсѧ а҆враа́мꙋ и҃ і҃саа́кꙋ и҃ і҃а́кѡвꙋ: не послѣ́доваша бо вслѣ́дъ менѐ, то́чїю хале́въ сы́нъ і҃ефонні́инъ ѿлꙋче́нный и҃ і҃нсо́съ сы́нъ нави́нъ, я҆́кѡ послѣ́доваша вслѣ́дъ гд҃а.
[23] Це – варіація на тему П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 12: 1–6.
[24] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 12: 8–9.
[25] Сковорода має на думці слова: **Нѝнѣ** же хр҃то́съ воста̀ ѿ ме́ртвыхъ, нача́токъ ꙋ҆ме́ршымъ бы́сть (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 20).
[26] Про "книгочія" Сомнаса йдеться в 36-ій главі Книги пророка Ісаї.
[27] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 22: 16. Пор.: что̀ ты̀ здѣ́, и҃ что̀ тебѣ́ здѣ́, я҆́кѡ и҃стеса́лъ е҆сѝ себѣ́ здѣ́ гро́бъ и҃ сотвори́лъ е҆сѝ себѣ́ на высо́цѣ гро́бъ.
[28] Книга пророка Ісаї 22: 17–18.
[29] Сковорода має на думці слова: и҃ на сѣда́лищи гꙋби́телей не сѣ́де (Книга Псалмів 1: 1).
[30] Трохи неточна цитата з Книги Йова 21: 14. Пор.: **Г**лаго́лютъ же гд҃еви: ѿстꙋпѝ ѿ на́съ, пꙋти́й твои́хъ вѣ́дѣти не хо́щемъ.
[31] Трохи неточна цитата з Книги Йова 21: 18. Пор.: бꙋ́дѫтъ же я҆́ки плева́ы пред҃ вѣ́тромъ, и҃ли я҆́кѡже пра́хъ.
[32] Книга Йова 21: 20.
[33] Книга Йова 21: 32–33.
[34] Неточна цитата з Книги пророка Михея 2: 10. Пор.: воста́ни и҃ пойди́, я҆́кѡ нѣ́сть тебѣ́ сея́ поко́й: нечистоты̀ ра́ди, и҃стлѣ́сте тлѣ́нїемъ.
[35] Це – інтерполяція Сковороди.
[36] Книга пророка Єзекіїля 8: 6.
[37] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 48 (49): 6. Пор.: беззако́нїе пѧты̀ моея̀ ѡ҃бы́детъ мѧ̀.
[38] Книга Псалмів 55 (56): 7.
[39] Книга Псалмів 55 (56): 3.
[40] Книга Псалмів 55 (56): 3.
[41] Книга Псалмів 55 (56): 7.
[42] Парафраза Книги Псалмів 55 (56): 7.
[43] Книга пророка Ісаї 51: 9.
[44] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 51: 12. Пор.: **А҆**зъ е҆́смь, а҆́зъ е҆́смь ꙋ҆тѣша́ꙗй тѧ̀: разꙁмѣ́й, кто̀ сы́й.
[45] Книга пророка Ісаї 62: 10.
[46] Євангелія від св. Матвія 28: 2.
[47] Парафраза Євангелії від св. Луки 24: 5–6. Пор.: что̀ и҃щете жива́го съ ме́ртвыми; нѣ́сть здѣ́, но воста̀.
[48] Варіації на тему Євангелії від св. Луки 24: 5–6.

[49] Книга пророка Ісаї 51: 17.
[50] Книга Ісуса Навина 5: 13.
[51] Євангелія від св. Матвія 28: 7.
[52] Книга пророка Ісаї 52: 1.
[53] Книга пророка Ісаї 52: 2.
[54] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 22: 4–5. Пор.: **И̑** воззрѣ́въ а҆враа́мъ о҆чи́ма свои́ма, ви́дѣ мѣ́сто и҆здале́чє. **И̑** рє҆чѐ а҆враа́мъ о҆троко́мъ свои́мъ: сѣ́дитє здѣ́ со о҆сла́тємъ: а҆зъ же́ и̑ дѣ́тищь по́йдемъ до о҆́ндѣ.
[55] Парафраза Євангелії від св. Івана 8: 56. Пор.: ви́дѣлъ дє́нь мо́й: и̑ ви́дѣ и̑ возра́довасѧ.
[56] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 22: 13. Пор.: держи́мый рога́ма въ са́дѣ савє́кѣ.
[57] У Першій книзі Мойсеєвій: Буття 22: 13 мова йде про ягня, котре заплуталось рогами в заростях. "Зарості" в єврейському тексті позначені рідкісним словом *севах* (*śəḇaḵ*), яке в Септуагінті перекладено "*ἐν φυτῷ σαβεκ*" ("в рослині сабек"). Очевидно, перекладач подумав, що *śəḇaḵ* – це назва якогось певного виду рослин. Тим часом грецьке *φυτόν* вживається передусім стосовно садових рослин і дерев. Може, саме звідси й пішла пізніша інтерпретація "*ἐν φυτῷ σαβεκ*" як въ са́дѣ савє́кѣ. Витлумачуючи слово *савек* як "хврастіє", Сковорода нав'язується до його етимологічного значення.
[58] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **В҃зѧ́** же а҆враа́мъ дрова̀ всесожже́нїѧ и̑ возложѝ на і҆саа́ка сы́на своєго̀ (Перша книга Мойсеєва: Буття 22: 6).
[59] Перша книга Мойсеєва: Буття 22: 12.
[60] Книга пророка Ісаї 47: 14.
[61] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 66: 22. Пор.: **Ꙗ̑**коже́ бо не́бо но́во и̑ землѧ̀ нова̀, ꙗ̑же а҆зъ творю̀, пребыва́ютъ предо мно́ю, гл҃етъ гд҃ь, та́ко ста́нетъ сѣ́мя ва́ше и̑ и҆́мя ва́ше.
[62] Сковорода має на думці слова: **И̑** бы́сть є҆гда̀ ва́ше і҆нсо́съ о҆у҆ і҆ерїхѡ́на, и̑ воззрѣ́въ о҆чи́ма свои́ма, ви́дѣ челов҃ѣ́ка стоѧ́ща пред҆ ни́мъ, и̑ ме́чь є҆гѡ̀ ѡ҆бнаже́нъ въ рѫ́цѣ є҆гѡ̀ (Книга Ісуса Навина 5: 13).
[63] Книга пророка Ісаї 51: 9.
[64] Друга книга Мойсеєва: Вихід 4: 27.
[65] Українські барокові письменники асоціювали гору Хорив з "духовною трапезою". Див., наприклад, вірші Івана Максимовича: "Дойдеш до горы Хорив, где святіє лики / При потоцѣ сладостій вечеру избранну / Ядять, от сложенія міра зготованну" [*Максимович І.* Алфавит собранный, риѳмами сложенный. – Чернігів, 1705. – Арк. 2 (передмова до читача, б. п.)].
[66] Трохи неточна цитата з Другої книги Мойсеєвої: Вихід 18: 7. Початок вірша звучить так: **И̑**зы́де же́ мѡ҃ѷсе́й во…
[67] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 12: 23.
[68] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 12: 25.
[69] Четверта книга Мойсеєва: Числа 11: 1.
[70] Трохи неточна цитата з Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 11: 18. Пор.: добро̀ на́мъ бы́сть во є҆гу́птѣ.
[71] Четверта книга Мойсеєва: Числа 11: 23.
[72] Парафраза Євангелії від св. Луки 24: 25. Пор.: ѡ҃ несмы́слєнныѧ и̑ кѡ́снаѧ се́рдцемъ.
[73] Парафраза Книги пророка Ісаї 52: 1. Пор.: **В**оста́ни, воста́ни, сі҃ѡ́нє.
[74] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 62: 4. Пор.: и̑ землѧ̀ твоѧ̀ вкꙋ́пѣ насели́тсѧ.
[75] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 62: 7. Початок вірша звучить так: **Н**е́сть во…

[76] Фраза пра́вда бжїѧ зринає в Посланні св. ап. Павла до римлян 1: 17; 3: 21 та в його ж таки Другому посланні до коринтян 5: 21.
[77] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 12. Пор.: **И** и҆зне́сѣ земл҃ѧ бы́лїє травно́є.
[78] Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 23.
[79] Книга пророка Ісаї 51: 9.
[80] Книга Псалмів 27 (28): 7.
[81] Книга Псалмів 50 (51): 10.
[82] Книга Псалмів 138 (139): 15.
[83] Парафраза Книги Притч Соломонових 3: 8. Пор.: тогда҆ и҆зцѣле́нїє бу́детъ тѣ́лу твоему҆ и҆ оу҆врачева́нїє косте́мъ твои́мъ.
[84] Книга пророка Ісаї 58: 11.
[85] Книга пророка Єзекіїля 37: 7–8.
[86] Книга пророка Іоїля 2: 2.
[87] Неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 3. Пор.: ꙗ҆коже ра́й сла́дости земл҃ѧ пред҆ лице́мъ є҆гѡ̀, и҆ ꙗ҆же созади҆ є҆гѡ̀ по́ле па́губы.
[88] Книга пророка Іоїля 2: 4.
[89] Книга пророка Іоїля 2: 5.
[90] Трохи неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 7. Пор.: **Ꙗ**коже борцы̀ потеку́тъ, и҆ ꙗ҆коже мужїе хра́бри взы́дутъ на ѡ҆гра́ды.
[91] Книга пророка Іоїля 2: 8.
[92] Книга пророка Іоїля 2: 9.
[93] Неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 15. Пор.: **В**оструби́те трубо́ю въ сїѡ́нѣ, ѡ҆свѧти́те по́стъ, проповѣ́дите цѣльбу҆̀.
[94] Книга пророка Ісаї 61: 1; Євангелія від св. Луки 4: 18.
[95] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 61: 3. Пор.: да́ти пла́чущымъ сїѡ́на сла́ву вмѣ́сто пе́пела.
[96] Книга пророка Ісаї 60: 10.
[97] Тут і далі в цитаті замість слів “и на мѣсто” в Біблії стоїть: **И** вмѣ́сто.
[98] Книга пророка Ісаї 60: 17.
[99] Трохи неточна цитата з Книги пророка Єзекіїля 37: 12. Пор.: ѿве́рзу гро́бы ва́ша и҆ и҆зведу҆̀ ва́съ.
[100] Книга пророка Ісаї 61: 7.
[101] Книга пророка Ісаї 60: 1.
[102] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 60: 2. Пор.: **С**е҆̀, тма҆̀ покры́етъ зе́млю, и҆ мра́къ на ꙗ҆зы́ки, на тебѣ́ же ꙗ҆ви́тсѧ гдь҃, и҆ сла́ва є҆гѡ̀ на тебѣ́ ѹ҆зритсѧ.

Начальная Дверь
ко Христїянскому Добронравїю[1]

Написана в 1766 году:
для Молодаго Шляхетства Харковской Губернїи.
А обновлена в 1780 году.

Преддверїе

Благодаренїе Блаженному Богу о том, что Нужное здѣлал нетрудным, а трудное ненужным[2].

Нѣт Слаже для Человѣка и нѣт Нужнѣе, как Щастїе[3], нѣт же ничего и легоче сего. Благодаренїе Блаженному Богу.

Царствїе Божїе внутрь нас[4], Щастїе в Сердцѣ, Сердце в Любви, Любовь же в Законѣ вѣчнаго[5].

Сїе есть непрестающее ведро и незаходящее Солнце, Тму Сердечныя Бездны просвѣщающее.

Благодаренїе Блажен[ному] Богу.

Что было бы тогда, естли бы Щастїе, пренужнѣйшее и любезнѣйшее для всѣх, зависѣло от мѣста, от времени, от плоти и крови? Скажу яснѣе. Что было бы тогда, естли бы Щастїе заключил Бог в Америкѣ, или в Канарских Островах, или в Азїатском Їерусалимѣ, или в Царских Чертогах, или в Соломоновском вѣкѣ[6], или в багатствах, или в пустынѣ, или в чинѣ, или в науках, или в здравїи?.. Тогда бы и Щастїе наше, и мы с ним были бѣдные. Кто б мог добраться к тѣм мѣстам? Как можно родиться всѣм в одном коем-то времени? Как же и помѣститься в одном Чинѣ и Статьѣ? Кое же то и Щастїе, утвержденное на Пѣскѣ плоти, на ограниченном мѣстѣ и времени, на Смертном Человѣкѣ? Не сїе ли есть трудное? Ей! Трудное и невозможное. Благодаренїе ж Блаженному Богу, что трудное здѣлал ненужным[7].

Нынѣ же желаеш ли быть щасливым? Не ищи Щастїя за морем, не проси Его у человѣка, не странствуй по планетам, не волочись по дворцам, не ползай по шарѣ земном, не броди по Їерусалимам… Златом можеш купить деревню, вещ трудную, яко обходимую. А Щастїе, яко необходимая необходимость, туне вездѣ и всегда даруется.

Воздух и Солнце всегда с тобою, вездѣ и туне. Все же тое, что бѣжит от тебе прочь, знай, что оно чуждее, и не почитай за твое. Все то странное есть и лишнее. Что же тебѣ нужды? Тѣм-то оно и трудное. Никогда бы не разлучилось от тебе, если бы было необходимое.

Благодаренїе Блаженному Богу.

Щастїе ни от небес, ни от земли не зависит. Скажи с Давидом:

“Что мнѣ есть на небеси?
И от тебе что восхотѣх на земли?”[8]

Что же есть для тебе нужное? То, что самое легкое. А что же есть легкое? О друг мой! Все трудное и тяжелое, и горкое, и злое, и лживое есть. Однак, что есть легкое? Тое, друг мой, что нужное. Что есть нужное? Нужное есть только одно:

"Едино есть на потребу"[9].

Одно только для тебе нужное. Одно же только и благое, и легкое, а протчее все – труд и болѣзнь[10].

Что ж есть оное едино? Бог.

Вся Тварь есть Рухлядь, Смѣсь, Сволочь, Сѣчь, Лом, Крушь, Стечь, Вздор, Сплочь, и Плоть, и Плетки… А тое, что Любезное и Потребное, есть Едино. Вездѣ и всегда. Но сїе Едино все Горстїю Своею и прах плоти[11] твоея содержит.

Благодареніе ж Блаженному Богу за то, что все нас оставляет и все для нас трудное, кромѣ того, что Потребное, Любезное и Единое[12].

Многїя тѣлесныя необходимости ожидают тебе, и не там Щастїе. А для Сердца твоего Едино есть на потребу[13], и тамо Бог и Щастїе, не далече оно[14]. Близ есть[15]. В Сердцѣ и в Душѣ твоей[16].

В сей Ковчег ведет и наша десятоглавна бесѣда, будто чрез десять Дверей. А я желаю, дабы Душа твоя, как Ноева Голубица[17], не обрѣтши нигдѣ покоя, возвратилась к Сердцу своему[18], к тому, Кто почивает в Сердцѣ твоем, дабы собылося оное Исаи́но:

"Будут Основанїя твоя вѣчная родом родов. И прозовешися Здатель оград. И стези твоя посреди упокоиши"[19].

Сего желает
Григорїй, Сын Савы Сковороды.

Твердь Бесѣды

"Истина Господня Пребывает во вѣк"[20].
"Во вѣк, Господи, Слово твое Пребывает"[21].
"Закон твой посредѣ Чрева моего"[22].
"Слово Плоть бысть и вселися в ны"[23].
"Посреди вас стоит, Егоже не вѣсте"[24].

Глава 1-я.
О Богѣ

Весь Мїр состоит из двух Натур: одна видимая, другая невидимая.

Видимая Натура называется Тварь, а невидимая – Бог.

Сїя невидимая Натура, или Бог, всю Тварь проницает и содержит, вездѣ всегда был, есть и будет. Напримѣр, тѣло человѣческое видно, но проницающїй и содержащїй оное Ум не виден.

По сей причинѣ у древних Бог назывался Ум Всемїрный[25]. Ему ж у них были разныя имена. Напримѣр: Натура, Бытїе вещей, Вѣчность, Время, Судьба, Необходимость, Фортуна и проч[ая]…

А у Христїян знатнѣйшїя Ему имена слѣдующїя: Дух, Господь, Царь, Отец, Ум, Истина.

Послѣднїя два имена кажутся Свойственнѣе протчих, потому что Ум вовся есть невещественъ[26], а Истина вѣчным Своим Пребыванїем совсѣм противна непостоянному веществу. Да и тепер в нѣкоторой Землѣ называется Бог: Иштен[27]. Что касается до видимой Натуры, то Ей также не одно имя. Напримѣр: Вещество, или Матерїя[28], Земля, Плоть, Тѣнь и проч[ая]…

Глава 2-я.

О Вѣрѣ Вселенной

Как тепер мало кто разумѣет Бога, так неудивительно, что и у древних часто публичною ошибкою почитали Вещество за Бога, и затѣм все свое Богопочитанїе отдали в посмѣянїе.

Однако же в том всѣ вѣки и народы всегда согласно вѣрили, что есть тайная нѣкая, по всему разлившаяся и всѣм владѣющая Сила[29].

По сей причинѣ для чести и памяти Его по всему Шару Земному общенародно были всегда посвящаемы домы, да и тепер вездѣ все то же. И хотя, напримѣр, подданный может ошибкою почесть камардинера вмѣсто Господина, однако ж в том никогда не спорит, что есть над ним владѣлец, котораго он, может статься, в лице не видывал. Подданный Его есть всякїй Народ, и равно каждый признает пред ним рабство свое.

Такова вѣра есть обща и проста.

Глава 3-я.

О Промыслѣ Общем

Сїя-то Блаженнѣйшая Натура, или Дух, весь Мїр, будто Машинистова Хитрость Часовую на башнѣ Машину[30], в движенїи содержит и, по примѣру попечительнаго отца, сам бытїем есть всякому Созданїю. Сам одушевляет, кормит, распоряжает, починяет, защищает. И по своей же волѣ, которая всеобщим законом, или уставом, зовется, опять в Грубую Матерїю, или грязь, обращает, а мы тое называем Смертїю.

По сей причинѣ Разумная древность сравнила Его с Математиком или Геометром[31] потому, что непрестанно в пропорцїях, или размѣрах[32], упражняется, вылѣпливая по разным фигурам, напримѣр: Травы, Дерева, Звѣрей и все прочее[33]. А Еврейскїе Мудрецы уподобили его Горшечнику[34].

Сей Промысл есть общїй потому, что касается до благосостоянїя всѣх тварей.

Глава 4-я.

О Промыслѣ Особенном для Человѣка

Сей чистѣйшїй, всемїрный, всѣх вѣков и народов всеобщїй Ум излил нам, как источник, всѣ Мудрости и Художества, к провожденїю Житїя нужныя.

Но ничем Ему так не одолжен всякїй народ, как тѣм, что Он дал нам самую высочайшую свою Премудрость, которая природный Его есть портрет и печать.

Она столько превосходит протчїя разумныя духи, или понятїя, сколько Наслѣдник лучше Служителей.

Она весьма похожа на искуснѣйшую Архитектурную Симметрїю, или Модель[35], который, по всему Матерїалу нечувствительно простираясь, дѣлает весь Состав крѣпким и спокойным, всѣ прочїя приборы содержащим.

Так слово в слово и она, по всѣм членам политическаго корпуса, из людей, не из камней состоящаго, тайно разлившись, дѣлает его твердым, мирным и благополучным[36]. Если, напримѣр, кая-то Фамилїя, или Город, или Государство по сему Моделю основано и учреждено, в то время бывает он Раем, Небом, Домом Божїим и прочая. А если один кой человѣк созиждет по нему Житїе свое, в то время бывает в нем Страх Божїй, Святыня, Благочестїе и прочая. И как в Тѣлѣ человѣческом один Ум, однак разно, по разсужденїю разных частей дѣйствует, так и в помянутых Сожительствах, сею Премудростїю связанных, Бог чрез различные члены различныя в пользу общую производит дѣйства. Она во всѣх наших всякаго рода дѣлах и рѣчах Душа, Польза и Краса, а без нея все Мертво и Гнусно. Родимся мы всѣ без нея, однак для нея. Кто к ней природнѣе и охотнѣе, тот благороднѣе и острѣе, а чем большое кто с нею имѣет участїе, тѣм дѣйствительнѣйшее, но не понятое внутрь чувствует блаженство, или удовольствїе. От нея одной зависит особенный в Созиданїи рода Человѣческаго Промысл. Она-то есть Прекраснѣйшее Лицо Божїе, которым Он, со временем напечатуясь на душѣ нашей[37], дѣлает нас из диких и безобразных Монстров, или Уродов, Человѣками, то есть звѣрками, к Содружеству и к помянутым Сожительствам годными[38], незлобивыми, воздержными, великодушными и справедливыми.

А если уже она вселилась в Сердечныя Человѣческїя Склонности, в то время точно есть то же самое, что в движенїи Часовой Машины темпо (TEMPO)[39], то есть правильность и вѣрность. И тогда-то бывает в Душѣ непорочность и чистосердечїе, как бы райскїй нѣкїй Дух и вкус, плѣняющїи к дружелюбїю.

Она различит нас от звѣрей милосердїем и справедливостью, а от скотов – воздержанїем и разумом, и не иное что есть, как Блаженнѣйшее Лицо Божїе, тайно на Сердцѣ написанное, Сила и Правило всѣх наших движенїй и дѣл. В то время Сердце наше дѣлается чистым источником благодѣянїй, несказанно Душу веселящих, и тогда-то мы бываем истинными по душѣ и по тѣлу человѣками, подобны годным для строенїя Четвероугольным Камням, с каковых Живый Божїй Дом составляется[40], в котором он особливою Царствует Милостїю.

Трудно Неоцѣненное сїе Сокровище проникнуть и примѣтить, а для одного сего любить и искать Ее нелегко.

Но сколько она снаружи неказиста и презрѣнна, столько внутрь важна и великолѣпна, похожа на маленькое, напримѣр, Смоквинное Зерно, в котором цѣлое древо с плодами и листом закрылось, или на маленькой простой Камушек, в котором ужасный пожар затаился[41]. Для оказалости намѣчали Ее всегда признаками, и она, будто кой-то Принц, имѣла свои портреты, печати и узлы, разные в разных вѣках и народах. Ея-то был Узол, напримѣр, Змiй, повѣшенный на колу пред Жидами[42].

Ея Герб – Голубь с масличною во Устах вѣтвою[43]. Являлась она во образѣ льва и агнца, а Царскiй Жезл был ея ж предметом, и прочая.

Таилась она и под Священными у них обрядами, напримѣр, под яденiем Пасхи, под обрѣзанiем, и прочая.

Закрывалась она, будто под разновидным Маскарадом, и под гражданскими исторiами, наприм[ѣр], под повѣстью о Исавѣ и Їяковѣ, о Саулѣ и Давидѣ[44], и проч[ая], и одним тайным своим присудствiем здѣлала тѣ книги мудрыми.

А в послѣдовавшiя уже времена показалась она во образѣ Мужеском, здѣлавшись Богочеловѣком[45].

Каковым же способом Божiя сiя Премудрость родилась от Отца без матери и от Дѣвы без отца[46], как то она воскресла и опять к Своему Отцу вознеслась и прочая, пожалуй, не любопытствуй[47]. Имѣются и в сей, так, как в протчих науках, праздныя Тонкости, в которых одних может себѣ занять мѣсто тая недѣйствительная вѣра, которую называют Умозрительною[48]. Поступай и здесь так, как на оперѣ, и довольствуйся тѣм, что глазам твоим представляется, а за ширмы и за хребет театра[49] не заглядай. Здѣлана сiя занавѣса нарочно для худородных и склонных к любопытству Сердец. Потому что подлость, чем в ближайшее знакомство входит, тѣм пуще к великим дѣлам и персонам учтивость свою теряет.

На что тебѣ спрашивать, напримѣр, о Воскресенiи Мертвых, если и самый дар воскрешать могти ничего не пользует бездѣльной Душѣ, ни воскрешающей, ни воскрешаемой. От таковых-то Любопытников породились расколы, суевѣрiя и прочiя язвы, которыми вся Европа безпокоится. Важнѣйшее дѣло Божiе есть одну безпутную Душу оживотворить Духом своих заповѣдей, нежели из небытiя произвесть новый Земный Шар, населенный Беззаконниками.

Не тот вѣрен Государю, кто в тайности Его вникнуть старается, но кто волю Его усердно исполняет.

Вѣчная сiя Премудрость Божiя во всѣх вѣках и народах неумолкно продолжает рѣчь свою, и она не иное что есть, как повсемственнаго Естества Божiя невидимое Лицо и живое Слово, тайно ко всѣм нам внутрь гремящее[50]. Но не хотим слушать Совѣтов Ея, одни за Лишенiем Слуха, а самая большая часть – по нещастному Упрямству, от худаго зависящему воспитанiя.

Прислушивалися нетлѣнному сему Гласу премудрые Люди, называемые у Жидов Пророками, и со глубочайшим опасенiем повелѣваемое исполняли.

Она начало и конец всѣх книг Пророческих. От нея, чрез нея и для нея все в них написано.

По сей причинѣ разныя себѣ имена получила. Она называется Образ Божїй, Слава, Свѣт, Слово, Совѣт, Воскресенїе, Живот, Путь, Правда, Мир, Судьба, Оправданїе, Благодать, Истина, Сила Божїя, Имя Божїе, Воля Божїя, Камень Вѣры, Царство Божїе и проч[ая]. А самые первѣйшїе Христїянѣ назвали Ее Христом, то есть Царем. Потому что одна она управляет к вѣчному и временному Щастїю всѣ Государства, всякїя Сожительства и каждаго порознь.

Да и кромѣ того, у древних Царственным называлось все, что верховным и главнѣйшим почиталось.

Провидѣл было Авраам Блаженнѣйшїй свѣт Ея и, на ней увѣрившись, здѣлался со всею Фамилїею справедливым, а с подданными Благополучным. Однак она и прежде Авраама всегда у своих Любителей живала. А Мойсей, с невидимаго сего Образа Божїя будто план сняв, начертил его просто и грубо Самонужнѣйшими Линїами и, по нему основав[51] Жидовское общество, здѣлал оное благополучным же и побѣдительным[52]. Он потогдашнему написал было его на каменных досках и так здѣлал, что невидимая Премудрость Божїя, будто видимый и тлѣнный человѣк, чувственным Голосом ко всѣм нам рѣчь свою имѣет[53].

Сїя рѣчь, понеже от него раздѣлена на десять разсужденїй, или пунктов, потому названа десятословїем.

Глава 5.
О Десятословїи[54]

I.

“Аз есмь Господь Бог твой… да не будут тебѣ бози иніи”[55], и прочая.

Яснѣе сказать так:

Я Глава твоего Благополучїя и Свѣт разума! Берегись, чтоб ты не основал житїя твоего на иных Совѣтах, искуствах и вымыслах, хотя б они из Ангельских умов родились. Положись на меня слѣпо. Если ж, мене минув, заложиш вѣк твой на иной премудрости, то она тебѣ будет и богом, но не истинным, а посему и Щастїе твое подобно будет воровской монетѣ.

II.

“Не сотвори себѣ куміра”[56], и проч[ая].

А как на подлых камнях, так еще больше не велю тебѣ строится на видимостях. Всяка видимость есть плоть, а всяка плоть есть пѣсок, хотя б она в поднебесной родилась. Все то идол, что видимое.

III.

“Не прїемли имени”[57], и проч[ая].

Смотри ж, во-первых, не впади в ров безумїя[58], будто в свѣтѣ ничего нѣт, кромѣ видимостей, и будто имя сїе Бог пустое есть. В сей-то безднѣ живут

клятвы ложныя, лицемѣрїя, обманы, лукавства, измѣны и всѣ тайных и явных Мерзостей Страшилища. А вмѣсто того, напиши на Сердцѣ, что вездѣ всегда присудствует тайный Суд Божїй, готов на всяком мѣстѣ невидимо жечь и сѣчь невидимую твою часть, не косня ни точки, за всѣ дѣла, слова и мысли, в которых мене нѣт.

IV.

"Помни день субботный"[59], и протч[ая].

Сїе ты повсюду и внутрь тебе кроющееся величество Божїе с вѣрою и страхом в день воскресный прославлять не забывай, а покланяйся не пустыми только церемонїами, но самым дѣлом сердечно Ему подражая. Его дѣло и вся забава в том, чтоб всеминутно промышлять о пользѣ всякой Твари. И от тебе больше ничего не требует, кромѣ Чистосердечнаго Милосердїя к ближним твоим.

А сїе весьма легко. Вѣрь только, что сам себѣ десятью пользуеш в самое то время, как пользуеш других, и напротив того.

V.

"Чти Отца твоего"[60], и протч[ая]…

Прежде всѣх Отца и Мать почитай и служи им. Они суть видимые портреты того невидимаго Существа, которое тебе столько одолжает.

А вот кто Отец твой и Мать: будь, во-первых, вѣрен и усерден Государю, послушен Градоначальнику, учтив к священнику, покорный родителям, благодарен Учителям[61] твоим и Благодѣтелям. Вот истинный путь к твоему вѣчному и временному Благоденствїю и к утвержденїю твоей фамилїи. Что же касается до протчїих общества частей, берегись слѣдующаго:

VI.

"Не убїй"[62]

VII.

"Не прелюбодѣйствуй"[63]

VIII.

"Не воруй"[64]

IX.

"Не свидѣтельствуй ложно, или не клевещи"[65]

Осуждаем виннаго, а клевещем невиннаго. Сїя есть страшнѣйшая злоба, и клеветник Еллински: дїавол[66].

X.

“Не пожелай…”[67]

Но понеже злое намѣренїе сѣменем есть злых дѣл, которым числа нѣт, а сердце рабское неисчерпаемым есть источником худых намѣренїй, длятого по вѣк твой нельзя быть тебѣ честным, если не попустиш, дабы вновь Бог переродил Сердце твое. Посвяти ж оное нелицемѣрнѣй Любви[68]. В то время вдруг бездна в тебѣ беззаконїй заключится… Бог, Божїе Слово, к Его Слову Любов – все то одно.

Сим троеличным огнем Ражженное Сердце никогда не согрѣшает, потому что злых сѣмен, или Намѣренїй, имѣть не может.

Глава 6.

О Истиннѣй Вѣрѣ

Если б Человѣк мог скоро понять неоцѣненную великаго сего Совѣта Божїя цѣну, мог бы его вдруг принять и любить.

Но понеже тѣлесное, грубое разсужденїе сему препятствует, длятого нужна ему вѣра[69]. Она закрытое всѣм совѣтом блаженство, будто издали в зрительную просматривает Трубку, с которою и представляется[70].

При ней необходимо должна быть Надежда. Она слѣпо и насильно удерживает Сердце человѣческое при Единороднѣй сей истинѣ, не попущая волноватись подлыми посторонних мнѣнїй вѣтрами. По сей причинѣ представляется в видѣ Женщины, держащїя якорь[71].

Сїя добродѣтель Сердце человѣческое, будто надежный вѣтер корабль, приводит наконец в гавань Любви и ей поручает.

В то время, по открытїи глаз, тайно кричит в душѣ Дух Святый слѣдующее:

“Правда твоя правда во вѣк,
И закон твой истина”[72].

Глава 7-я.

Благочестїе и церемонїа – разнь

Вся десятословїя Сила вмѣщается в одном сем имени Любовь.

Она есть вѣчным Союзом между Богом и человѣком, она огонь есть невидимый, которым Сердце разпаляется к Божїю Слову, или волѣ. А посему и сама она есть Бог[73].

Сїя Божественная Любовь имѣет на себѣ внѣшнїе виды, или значки; онито называются: церемонїя, обряд, или образ благочестїя. И так церемонїя возлѣ благочестїя есть то, что возлѣ плодов лист, что на зернах шелуха, что при доброжелательствѣ комплементы. Естли ж сїя маска лишена своей силы, в то время остается одна лицемѣрная обманчивость, а человѣк – Гробом разкрашенным[74].

Все же то церемонїя, что может исправлять самый нещастный бездѣльник.

Глава 8.

Закон Божїй и преданїе – разнь

Закон Божїй пребывает во вѣки[75], а человѣческія преданія не вездѣ и не всегда.

Закон Божїй есть Райское древо, а преданїе – тѣнь[76].

Закон Божїй есть плод жизни[77], а преданїе – листвїе. Закон Божїй есть Божїе в человѣкѣ Сердце, а преданїе есть смоковный лист, часто покрывающїй ехидну[78]. Дверь храма Божїя есть закон Божїй, а преданїе есть придѣланный к храму притвор. Сколько преддверїе от олтаря, а хвост от головы, столь далече отстоит преданїе[79].

У нас почти вездѣ несравненную сїю равность сравнивают, забыв закон Божїй и смѣшав с Грязью человѣческою воедино, даже до того, что человѣческія враки выше возносят и, на оныя уповая, о любви не подумают, да исполнится сїе: "Лицемѣры! За преданія ваша разористе закон"[80]. Все же то есть преданїе, что не Божїй закон.

Глава 9-я.

О Страстях, или Грѣхах

Страсть есть Моровой в Душѣ воздух. Она есть безпутное желанїе видимостей, а называется нечистый, или мучительный, дух. Главнѣйшая всѣх есть зависть, мать протчих страстей и беззаконїй. Она есть Главным Центром оныя пропасти, гдѣ душа мучится.

Ничто ее не красит и не пользует. Не мил ей свѣт, не люба благочинность, а вред столь сладок, что сама себе десятью снѣдает.

Жалом адскаго сего дракона есть весь род Грѣхов. А вот фамилїа его: ненависть, памятозлобїе, гордость, лесть, несытость, скука, раскаянїе, тоска, кручина и прочая[81]. Неусыпаемый в Душѣ червь.

Глава 10.

О Любви, или Чистосердечїи

Противится сей Безднѣ чистосердечїе. Оно есть спокойное в Душѣ дыханїе и вѣянїе Святаго Духа.

Оно подобно прекрасному Саду, тихих вѣтров, сладкодышущих цвѣтов и утѣхи исполненному, в котором процвѣтает древо нетлѣнныя Жизни.

А вот плоды его:

доброжелательство, незлобїе, склонность, кротость, нелицемѣрїе, благонадежность, безопасность, удовольствїе, кураж[82] и протчїя неотъемлемыя забавы.

Кто такову Душу имѣет, мир на нем и милость[83], и веселїе вѣчное над головою сего истиннаго Христїанина[84].

Аминь.

Цей трактат є конспектом катехитичного курсу, що його Сковорода читав у "додаткових класах" Харківського колегіуму, які були відкриті 2 лютого 1768 р. Наказ про призначення Сковороди на посаду викладача катехізису було підписано 8 липня цього ж року. Отже, твір міг бути написаний у другій половині 1768 р. Щоправда, під списком стоїть дата *1766*. Цю ж таки дату наводить і Михайло Ковалинський. На цій підставі Анастасія Ніженець припускала, що Сковорода написав трактат 1766 р. (наказ сенату про організацію "додаткових класів" з'явився ще 1765 р., і вже тоді харківський генерал-губернатор Євдоким Щербинін міг запропонувати Сковороді обійняти посаду викладача катехізису [див.: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 118]). Значно пізніше, а власне, 1780 р., Сковорода дописав до цього трактату вступ. «Начальная дверь ко христіянскому добронравію» складається з десяти невеличких глав, в яких коротко з'ясовано поняття Бога, віри, Божого промислу, любові, гріха тощо, а також подано десять Божих заповідей. Цей трактат Сковороди відрізняється від узвичаєних у старій українській богословській традиції катехізисів [про жанр катехізму в українській літературі див., зокрема: *Пилипович Д.* Катихисіс єп. Інокентія Винницького в богословському контексті епохи // *Винницький І.* Катихисіс, або бароковий душпастирський сад. – Перемишль, 2007. – С. 25–111]. Зрештою, згідно з інструкцією білгородського та обоянського єпископа Самійла Миславського від 1769 р. [див.: *Лебедев А.* Харьковский коллегиум как просветительный центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1885. – Кн. 4 (окт.-дек.). – С. 79], курс катехізису в Харківському колегіумі почали читати за підручником Платона Льовшина [див.: *Платон, ієром.* Православнюе ученіе, или сокращенная христіанская богословія. – Київ, 1791], – автора, який на ту пору втішався славою "нового Феофана [Прокоповича]". Автограф до нашого часу не дійшов. Найкращий список, зроблений наприкінці XVIII ст. (десь після 1788 р.), зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 7, арк. 3–19). Трактат був уперше опублікований у журналі «Сионский вестник» (1806. – Ч. 3. – Авг. – С. 156–179). Подаємо за списком відділу рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

[1] "Дверь" (лат. *janua*) в сенсі "вступ, упровід" – досить поширена в старовину назва творів. Пор., наприклад: «Відчинені двері мов» («Janua linguarum reserata»), «Відчинені двері речей» («Janua rerum reserata») Яна Амоса Коменського; цю назву вживав і Ляйбніц [див.: *Чижевський Д.* Коменський і західна філософія // *Чижевський Д.* Філософські твори: У 4 т. – Київ, 2005. – Т. 3. – С. 149]. А слово *добронравіе* в Сковороди відповідає гр. *αρετή* й лат. *virtus*. Принаймні у своєму перекладі Ціцеронового трактату «De senectute» Сковорода передає саме цим словом латинське *virtus* – 'доблесть, гідність, талант, дар, цнота, моральна досконалість".

[2] Див. прим. 194 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[3] Щастя – центральне поняття етики евдемоністського типу, чиї прибічники, зокрема й Сковорода, вважали досягнення щастя мотивом та метою всіх людських прагнень.

[4] Парафраза Євангелії від св. Луки 17: 21. Пор.: **цр҃твїе бж҃їе внꙋ́трь ва́съ е҆́сть.**

[5] У Біблії є фраза **въ ѕако́нѣ вы́шнѧгѡ** (Книга Ісуса, сина Сирахового 9: 20; 39: 1).

[6] Соломон – син Давида й Вірсавії, цар Ізраїля, автор Пісні над піснями, Книги Притч та Книги Екклезіястової – жив бл. 1033–975 рр. до н. е.

[7] Див. прим. 194 до циклу «Сад божественных пѣсней».
[8] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 72 (73): 25. Пор.: **Что́ бо мн҃ ѥ́сть на нб҃сѣ҃; и҆ ѿ тебѣ҆ что҆ восхотѣ́хъ на зе́мли҃;**
[9] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Луки 10: 42. Пор.: **є҆ди́но же ѥ́сть на потре́бѣ.** Згадаймо також емблематичний образ «Купидон летит с похищенным сердцем» (підпис: “Единое мнѣ довлѣет. Unum mihi sufficit”) [Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 174–175].
[10] Фразу **трудъ и҆ болѣ́знь** узято з Книги Псалмів 9: 28; 89 (90): 10.
[11] Фразу **пра́хъ плю́ти** взято з Книги Псалмів 77 (78): 27.
[12] Див. прим. 194 до циклу «Сад божественных пѣсней».
[13] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Луки 10: 42. Пор.: **є҆ди́но же ѥ́сть на потре́бѣ.**
[14] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **не дале́че є҆сѝ ѿ ц҃рт҃вїа бж҃їа** (Євангелія від св. Марка 12: 34).
[15] Можливо, Сковорода має на думці слова: **ли́з҃ ѥ́сть ц҃рт҃вїе бж҃їе** (Євангелія від св. Луки 12: 31).
[16] Пор., наприклад: “…Давно вже в мудреців виникло питання, де та в чому мало б полягати найвище добро (summum bonum), на якому могли б зупинитись людські прагнення, тобто, досягши якого, людина могла й повинна була б заспокоїти власну думку, не мавши вже більше до чого прагнути… І з’ясувалось, що майже всі люди, відмовившись від самих себе, шукають, чим би його заспокоїти та втішити свою думку у світі та в його речах: один убачає це в багатстві та статках, другий – у розкоші й насолодах, третій – у славі та пошані, четвертий – у мудрості та знанні, п’ятий – у веселому товаристві тощо; і ось, як наслідок, усі гасають за зовнішніми предметами, шукаючи в них добра для себе” [*Коменский Я. А.* Лабиринт света и рай сердца // *Коменский Я. А.* Сочинения. – Москва, 1997. – С. 15].
[17] Це – емблематичний образ. Див., наприклад, 372-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», що має назву «Голуб, летящій с масличною вѣтвою в ковчег Ноев» (підпис: “Добрая надежда. Послѣ дожда бывает хорошая погода. Bona spes”) [Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 94–95].
[18] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 8: 9. Пор.: **и҆ не ѡ҆брѣ́тши голѹби́ца поко́й нога́ма свои́ма, возврати́сѧ къ немѹ̀ въ ковче́гъ.**
[19] Книга пророка Ісаї 58: 12.
[20] Книга Псалмів 116 (117): 2.
[21] Книга Псалмів 118 (119): 89.
[22] Книга Псалмів 39 (40): 9.
[23] Євангелія від св. Івана 1: 14.
[24] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 1: 26. Пор.: **посредѣ́ же ва́съ стои́тъ, є҆гѡ́же вы не вѣ́сте.**
[25] Ідеться про *νοῦς*, чи *λόγος* (Розум), – одне з основних понять грецької філософії, яке відігравало особливо важливу роль у філософії Платона, Арістотеля й неоплатоніків. Діоген Лаерцій свідчив (II, 6), що першим “поставив Розум вище за матерію” Анаксагор [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 105]. Свого часу Тертуліан коментував це Боже ім’я в поганській філософії так: “Ваші мудреці свідчать, що Творець Усесвіту є *λόγος*, тобто слово й розум. Адже й Зенон визначив, що *λόγος* є той чинник, котрий утворив та облаштував геть усе. Цей-таки *λόγος* називається і долею, і Богом, і Юпітеровим духом, і необхідністю всіх речей. Усе це Клеанф розуміє під ім’ям духа, котрий проймає Всесвіт” [Квинта Септимія Флорента

Тертулліана защищеніе против язычников. – Москва, 1802. – С. 101–102]. Окреслення Бога як *Розуму* було звичним і для християнської, зокрема й української, традиції. Див., наприклад: Бог – "безначалный и неизмѣнный ум" [Вѣнец в честь тревѣнчанному Богу в Троици славимому. – Чернігів, 1712. – Арк. 11]. І все ж таки це Боже ім'я асоціювалося найперше з поганською філософією. Це годен засвідчити, наприклад, словник Памви Беринди, де слово *Бог* тлумачиться так: "Бог єст, по любомудрцех внѣшних, Ум" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 363].

[26] Слово *невещественен* Сковорода в одному з листів виводив із гр. *ἄϋλος*. Безпосереднім його джерелом могли бути й молитовні тексти. Пор., наприклад: "Ангелскія чины невещественных сил" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 327 (третя пагін.)]; "Ум сый безстрастен и невещественъ" [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 10].

[27] Isten (угор.).

[28] Першим значенням слова *вещество* є "матерѣа" [див.: *Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 21].

[29] Усеосяжність віри в Бога була одним з основних аргументів на користь Божого існування. Наприклад, Сенека писав у «Моральних листах до Луцілія» (CXVII, 6): "…існування богів доводимо ще й тим, що уявлення про них закладене в усіх людей: нема такого народу, який опинився б аж так далеко поза межами будь-яких законів та звичаїв, що не вірив би в тих чи інших богів" [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 452]. Цим аргументом послуговувалися й старі українські богослови. Зокрема, Феофан Прокопович писав таке: "…Мудрецы, то єсть безбожники и славным из греческа именем называеміи аѳеисты, имѣют вид премудрости, понеже бо не было никогда и нынѣ нѣт таковаго народа, хотя бы и грубаго и малаго, который бы не исповѣдал быти нѣкоєго божества (что самое имѣєм в доказательство, яко єсть Бог)" [*Прокопович Ѳ.* Слово в день святых апостол Петра и Павла // Ѳеофана Прокоповича, архіепископа Великаго Новаграда и Великих Лук… слова и рѣчи. – Санкт-Петербург, 1761. – Ч. II. – С. 242].

[30] Уподібнення світу машині за часів Сковороди було загальником. Пор., наприклад: "Не варто дивуватися тому, що я порівнюю світ з годинниковим механізмом чи машиною, адже світ також є машиною. Це неважко довести. Машина є складена річ, чий рух заснований на способі поєднання [її частин]. Так само і світ є складеною річчю, чиї зміни засновані на способі поєднання його частин. А тому світ – це машина" [Разумные мысли о Боге, мире и душе человека, а также о всех вещах вообще, сообщенные любителям истины Христианом Вольфом // Христиан Вольф и философия в России. – Санкт-Петербург, 2001. – С. 281–282].

[31] Див. прим. 158 до циклу «Сад божественных пѣсней» та прим. 40 до діалогу «Потоп зміин».

[32] Лат. *proportio* ('співвідносність, сумірність') – слово, яке в кириличній транслітерації досить часто використовували старі українські письменники. Наприклад, Софроній Почаський писав: "Пропорціи досвѣдчиш межи поровнанєм / Дня з ночю, а правдивым свят отправованєм" [*Почаський С.* Εὐχαριστήριον, албо Вдячность ясне превелебнѣйшому в Христѣ єго милости господину отцу кир Петру Могилѣ // *Тітов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 296]. У власне богословських роздумах це слово набувало й трохи інакшого смислового відтінку. Скажімо, Іоаникій Галятовський писав: "…межи натурами, которыи з собою ся зедночают, маєт быти *пропорціо*, подобенство". Так,

пропорція (подобенство) між Богом та *людиною* – це не що інше, як розум і воля [*Галятовський І*. Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 100–100 (зв.)].

[33] Пор., наприклад, «Застільні бесіди» Плутарха, де в кн. 8 (II, 718в–720с) докладно розглянуто питання про те, "що са́ме має на думці Платон, стверджуючи, що Бог завжди залишається геометром" [*Плутарх*. Застольные беседы. – Ленинград, 1990. – С. 138].

[34] У Біблії – **ск҃дѣ́льникъ** (пор.: Книга пророка Ісаї 45: 9; Книга пророка Єремії 18: 5). Образ Бога-"гончаря" характерний для християнської традиції, починаючи з найдавніших часів. Досить пригадати хоч би Друге послання до коринтян св. Климента Римського (розд. VIII) [див.: Святого Климента епископа римского к коринфянам послание II // Ранние отцы Церкви: Антология. – Брюссель, 1988. – С. 89; про це: *Курціус Е.-Р.* Європейська література і латинське середньовіччя / Переклав з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 620–622]. У старій українській традиції також було заведено називати Бога-Творця "гончарем", як-от у Климентія Зиновіїва: "Первый на свѣтѣ гончар, ремесник, труждател: / сам Господь Бог, Адама и Еввы создател" [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 131].

[35] Модель (від лат. *modulus*) – 'міра, такт, ритм, лад, масштаб сумірності'.

[36] Сковородинські уявлення про досконалий суспільний лад можна трактувати як поєднання Платонової моделі ідеальної республіки з наукою про Церкву як містичне Христове тіло. Вони істотно відрізняються від багатьох аналогічних побудов, скажімо, від схеми соціуму Еразма Роттердамського. По-перше, правлячи, так само, як і Еразм, про три головні види "сродності" (хліборобську, воїцьку та філософську), Сковорода наполегливо підкреслює думку про існування "сродності" для *кожної окремої людини*. По-друге, характерні для Еразмової моделі принципи ієрархічності та соціальної динаміки в Сковороди софійно знівельовані, оскільки реальна соціальна стратифікація поступається тут місцем стратифікації "внутрішній": кожна людина, яка віднайшла свою "сродність", без жодних опосередкувань ієрархічно владнаними суспільними стратами прилучається до Софії, тобто до Невидимої Церкви.

[37] На думку старих українських богословів, "душа человѣча словесная єст дух безсмертный от Бога созданный и в тѣло человѣчеє посылаємый бываєт, и како не от сѣмени чловѣческаго родится, ниже от четырєх стіхій составляєтся, и изшедши от тѣла не умираєт" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 135–136]. При тому, даруючи людині душу, Господь одразу ж наділяє її певним характером, що є "вещь невидимая, влѣянная в душу от Бога и из нея на вѣки не змазанная" [Поученіє о святых тайнах. – Унів, 1745. – Арк. 2 (зв.)].

[38] Говорячи про людину як про "звѣрка", годного жити спільно з іншими людьми, Сковорода, очевидно, має на думці тезу "батька" політичної науки Арістотеля, згідно з якою "людина є від природи [істотою] політичною" (Нікомахова етика 11097b11) [*Аристотель*. Сочинения: В 4 т. – Москва, 1983. – Т. 4. – С. 63]. Ця теза була добре відома філософам старої України: досить пригадати хоч би трактат Стефана Калиновського «Десять книг Арістотеля до Нікомаха, тобто Етика» [див.: *Калиновский С.* Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 59].

[39] Про це Сковорода докладніше говорив у своїй 22-ій байці «Навоз и Алмаз». А саме́ слово *темпо* є транслітерацією італ. *tempo* або нім. *das Tempo*. На Галичині воно вживалося ще й донедавна [див.: *Огієнко І*. Український стилістичний словник. – Львів, 1924. – С. 401].

[40] Сковорода говорить тут про Церкву як містичне Христове тіло. Загалом беручи, старе українське богослів'я виходило з того, що Церква – це спільнота тих, хто *а*) визнає Христову віру; *б*) бере участь у сакраментах та *в*) підлягає оруді належних старших [див.: *Dubowicz J.* Hierarchia, abo O Zwierchności w Cerkwi Bożey. – Lwów, 1644. – S. 8]. У межах цієї спільноти кожна людина виконує роль, покладену на неї Богом. Як писав, наприклад, Клирик Острозький: "Має Церков Божая пастыров, мает ловцов, мает перегринов, мает первохудожников, мает будовничих, мает земледѣлцов, мает страдалцов, мает рыцеров. Тыє всѣ єдным духом и в єдно тѣло покрещены, и не может око руцѣ мовити, не потребна ты, анѣ голова нозѣ мовити, ничого по тобѣ…" [Незвісний твір Клирика Острозького // Памятки українсько-руської мови та літератури. Памятки полемічного письменства кінця XVI і поч. XVII в. / Вид. К. Студинський. – Львів, 1906. – С. 201–202].

[41] Пор.: "З маленької іскри великий вогонь буває" [*Номис*, № 3844]; "З малої іскри великий огонь" [*Франко*, № 14051]. Це – один із прикладів, за допомогою яких старі філософи розглядали питання про природу субстанційних форм та спосіб їхнього поєднання з матерією: "…Яким чином досі ховалася в єдиній іскрі та велетенська пожежа, що знищує велике місто? Ти скажеш, що [перша] іскра вивела з себе іншу іскру, а та [знову] іншу, а та – ще іншу й так до нескінченності. Отже, всі вони були [сховані] в першій. Бо коли, наприклад, третя [іскра] була в другій, а друга – в першій, то й третя, і друга були в першій. Проте хто, коли він не божевільний, скаже, що пожежа [цілого міста] була раніше в одній маленькій іскорці?" [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 139].

[42] Див.: Четверта книга Мойсеєва: Числа 21: 8–9.

[43] Пор., наприклад, 372-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», який має назву «Голуб, летящій с масличною вѣтвою в ковчег Ноев» і такий підпис: "Добрая надежда. Послѣ дожда бывает хорошая погода. Bona spes" [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 94–95].

[44] Про братів-близнят, синів Ісаака й Ревеки, Ісава та Якова (званого також Ізраїлем) ідеться в Першій книзі Мойсеєвій: Буття 25: 27–50; Саул – перший цар Ізраїля (див.: Перша книга царств 9–31); Давид – цар Ізраїля після Саула, котрий правив понад 40 років (див.: Друга книга царств 5, наст.).

[45] Сковорода ототожнює Премудрість із Христом, можливо, розглядаючи Христове тіло, услід за «Строматами» Климента Олександрійського, як *вбрання Логоса*. Так чи ні, філософія Сковороди – *логосична* за власним єством. Це питання вперше докладно розглянув Володимир Ерн у книзі «Григорий Саввич Сковорода. Жизнь и учение» (Москва, 1912), протиставляючи сковородинський *Логос*, як річ питомо метафізичну й божественну, прикметному для новочасної західної філософії *раціо*, як прояву суто людського.

[46] Парафраза молитви: "Славим тя, без отца из матере и без матере из отца сущаго" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 43 (друга пагін.)].

[47] Сковорода проводить тут межу між вірою та розумом приблизно так само, як це робили й інші старі українські письменники та богослови, наприклад, Симеон Полоцький, котрий писав: "…Величайшее єсть заблужденія начало, єже хотѣти божественная и весма ум человѣческій превосходящая мѣрою человѣческаго разума мѣрити" [*Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 225–225 (зв.); пор.: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 28–29 (друга пагін.); Слово к народу каѳоліческому. – Почаїв, 1765. – Арк. 2 (зв.)]. Зрештою, це дуже

стара ідея. Наприклад, Плутарх у трактаті «Про цікавість», який Сковорода, найімовірніше, знав, писав таке: "…Цікавість – це пристрасть до пізнання прикритого й таємного… Адже й Едіпа цікавість кинула в щонайбільше нещастя" [*Плутарх*. Сочинения. – Москва, 1983. – С. 484, 490].

[48] Сковорода називає споглядальну віру "неістинною" з огляду на те, що, як учили вслід за Арістотелем схоласти, "спекулятивне пізнання… не є рушієм волі…" [*Калиновский С*. Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 132].

[49] "Театр" належав до кола найпопулярніших барокових образів. Наприклад, у «Передвіснику всезагальної мудрості» Яна Амоса Коменського сказано: "Усі ми, послані у світ, посідаємо місце в загальному театрі Божої мудрості; нам же, християнам, окрім цього, по праву світить ще й світло божественного одкровення" [*Коменский Я. А*. Сочинения. – Москва, 1997. – С. 153]. Українські письменники XVII–XVIII ст. могли говорити про трагедіальну сцену Христових страстей, про всесвітнє "позорище" Страшного Суду, про Діву Марію як про незрівнянну "Акторку" тощо. Однак найчастіше "театральна" метафора окреслювала тут марність та ілюзорність земного життя людини. Тим часом Сковорода вдавався до метафори *theatrum mundi* найперше тоді, коли йшлося про Божий промисел. Як свідчив Михайло Ковалинський, одного разу філософ казав таке: "Свѣт подобен театру: чтоб представить на театрѣ игру с успѣхом и похвалою, то берут роли по способностям. Дѣйствующее лице на театрѣ не по знатности роли, но за удачность игры вообще похваляется. Я долго разсуждал о сем и по многом испытаніи себя увидѣл, что не могу представить на театрѣ свѣта никакого лица удачно, кромѣ самаго низкаго, простаго, безпечнаго, уединеннаго: я сію ролю выбрал, взял и доволен". Сковородинський заклик "не зазирати за хребет театру" є спробою звільнити місце для віри, коли справа торкається речей, які не перебувають у компетенції людського розуму. Досить порівняти цю думку Сковороди, приміром, з такими розважаннями: Східна Церква "в таємницах, вымовє и розумови людскому не подлеглых, выдворными дискурсами се не бадает. Вѣрит, а не испытует непостижимого; вѣрит, а не измѣрает неизмѣреного. Вѣрит, иж превѣчный Сын и превѣчный Дух оба сут превѣчнаго и єдиносущного Отца: Сын превѣчным рожденієм, а Дух превѣчным исхожденієм, а яким способом, довѣдоватися и шперати в том не кажет. Вѣрит, иж тот же єдинородный Сын, от превѣчнаго Отца предвѣки рожденный без матери, напослѣдок родился под лѣты от святоє Богородицы и Приснодѣвицы Маріи, а яким способом, не испытует. Вѣдает, иж в особѣ хлѣба правдивоє Єго Тѣло, а в особѣ вина правдивая Єго Кровь вѣрным дается, а яким способом, не бадается" [*Карпович Л*. Казаньє на Преображеніє Господа Бога и Спаса нашего Іисуса Христа // *Левшун Л. В. Л*еонтий Карпович. Жизнь и творчество. – Минск, 2001. – С. 170 (додатки)]; або: "Вѣтія многовѣщанныя, яко рибы безгласныя, аще и много глаголют о тебѣ, Пресвятая Троице, но не могут разумѣти, како єстеством єдин сый Бог в трієх же лицех, вѣруєм точію и исповѣдуєм. Какоже? Не испытуєм" [Вѣнец в честь тревѣнчанному Богу в Троици славимому. – Чернігів, 1712. – Арк. 23 (зв.)].

[50] Про внутрішнє слово Божої Премудрості див. славетну розмову Августина зі своєю матір'ю Монікою в Остії (Сповідь, 9. X. 25).

[51] У списку явно помилково: *основывав*.

[52] Тут Мойсей постає передовсім як законодавець на взір Лікурга, Солона чи Нуми Помпілія. Таким його зображував, скажімо, Йосиф Флавій [див.: *Аверинцев С*. Мойсей // *Аверинцев С*. Софія-Логос: Словник / Упорядник та автор передмови Костянтин Сігов;

науковий редактор видання Марина Ткачук. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 160]. Зрештою, і в церковній традиції одним із Мойсеєвих окреслень є "законоположник" [див., наприклад: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 259 (друга пагін.)].

[53] Ідеться про скрижалі, на яких Мойсей записав десять Божих заповідей (див.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 20: 1–17).

[54] У групуванні тез декалогу Сковорода йде за традицією, яка бере свій початок від Філона Олександрійського та більшості східних отців. Ця традиція була закріплена в православній Церкві, а в XVI ст. сприйнята реформатськими теологами (на противагу традиції, що бере початок від Орігена та Августина й закріплена католицькою та євангелічно-авгсбурзькою Церквами) [див.: *Корзо М. А.* Украинская и белорусская катехитическая традиция конца XVI–XVIII вв.: становление, эволюция и проблема заимствований. – Москва, 2007. – С. 11].

[55] Друга книга Мойсеєва: Вихід 20: 2–3.

[56] Друга книга Мойсеєва: Вихід 20: 4.

[57] Парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 20: 7. Пор.: **Не возмеши имене гда̑ бг̑а твоегѡ̀ всу́е**.

[58] Образ "рову" був дуже поширений в українській літературі старої доби. Наприклад, у Тлумачному Псалтиреві сказано: "Ров, грѣх, от него же яма адскія пропасти готовится, иже грѣх содѣвает, той себѣ яму вѣчныя муки копает" [Псалтырь с толкованіем. – Київ, 1755. – Арк. 4 (зв.)]. Наші письменники говорили про "ров страстей" [Завѣт духовный в іеросхимонасех Ѳеодосія… // Акты, относящиеся к истории Южнозападной Руси / Изд. А. П. Петрушевич. – Львов, 1868. – С. 65], "ров геєнскій" [*Транквіліон-Ставровецький К.* Євангеліє учителное. – Рахманів, 1619. – Арк. 12 (зв.), 20, 21, 23], "адскій ров" [*Максимович І.* Богородице Дѣво. – Чернігів, 1707. – Арк. 11 (зв.)], "ров погибелный" [Службы преподобным отцем Печерским. – Київ, 1763. – Арк. 44 (зв.), 102 (зв.)], "грѣхов печалный ров" [*Козачинський М.* Философіа Аристотелева. – Львів, 1745. – Арк. 30] тощо.

[59] Друга книга Мойсеєва: Вихід 20: 8.

[60] Друга книга Мойсеєва: Вихід 20: 12. Пор. народну приказку: "Шануй батька й Бога" [*Франко*, № 27872].

[61] Пор.: "Шануй учителя паче родителя" [*Номис*, № 6101].

[62] Друга книга Мойсеєва: Вихід 20: 13. В одній старій українській учительній Євангелії п'ята Божа заповідь подана в такій формі: "'Не бій нѣкого' нѣ оружієм, нѣ языком своим" [Няговские поучения. Факсимильное воспроизведение текста по изданию А. Л. Петрова с вводной статьей Ласло Дэже / Под редакцией и с предисловием Андраша Золтана. – Ньиредьхаза, 2006. – С. 219].

[63] Парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 20: 14. Пор.: **Не прелюбы сотворѝ**.

[64] Парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 20: 15. Пор.: **Не ѹкра́ди**.

[65] Парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 20: 16. Пор.: **Не послу́шествуй на дру́га своегѡ̀ свидѣ́телства ло́жна**.

[66] Гр. *διάβολος* означає "наклепник". Як писав свого часу Євсевій Памфіл (Церковна історія, V, 21, 2), диявол є наклепником не тільки за ім'ям, але також за власним єством [*Евсевий Памфил*. Церковная история. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 222].

[67] Друга книга Мойсеєва: Вихід 20: 17.

[68] Сковорода має на думці слова: **Любы нелицемѣ́рна** (Послання св. ап. Павла до римлян 12: 9).

[69] Пор. із думкою Стефана Яворського: "Скудная велми / умов наших мѣра, / аще не тую навершает вѣра. / Око не видит, / ниже ум вмѣщает, / яже єдина вѣра постизает. /

Крилами глагол Божій перната / проходит чувствам не входная врата" [*Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 423].

[70] Пор. з окресленням єства *віри*, що його подає Дмитро Туптало: "Вѣра єсть уповаємых извѣщеніе, вещей обличеніе невидимых, или вѣра єсть не что иное, развѣ токмо вѣровать, чего не видим" [*Туптало Д.* Зерцало православнаго исповѣданія // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 5. – С. 1]. Або: "Вѣра єсть то, чесого очи твои плотьскіи не видят, ни руцѣ твои осязают, сердце же твоє, ум твой несумненно в себѣ утверждаєт, яко тако єсть, а не инако: то вѣра" [*Туптало Д.* Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 13]. Як бачимо, у своїх міркуваннях Туптало спирався передовсім на слова св. ап. Павла: **Є́сть же вѣ́ра, ѹ҆пова́емыхъ ѝзвѣще́нїе, вещє́й ѡ҆бличе́нїе невѝдимыхъ** (Послання св. ап. Павла до євреїв 11: 1).

[71] *Якір* в емблематиці означав "добру надію". Див., наприклад, 480-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», що має назву «Жена на раменах носящая якорь» та підпис: "Надежда безсмертная. Spes mea est immortalis" [Емвлемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 120–121].

[72] Книга Псалмів 118 (119): 142.

[73] Сковорода має на думці слова: **бг҃ъ любы́ е́сть** (Перше соборне послання св. ап. Івана 4: 8, 16).

[74] Сковорода має на думці слова: **Го́ре ва́мъ, кни́жницы ѝ фарїсе́є, лицемѣ́ри, ꙗ҆кѡ подо́битесѧ гробѡ́мъ пова́пленымъ, ѝ҆же внѣ́шдѹ ѹ҆бо ꙗ҆влꙗ́ютсѧ красны, внѹ́трьдѹ же по́лни сѹ́ть косте́й ме́ртвыхъ ѝ всѧ́кїѧ нечистоты́** (Євангелія від св. Матвія 23: 27).

[75] Сковорода має на думці біблійні слова на взір: **гд҃ го́лъ же бж҃а на́шегѡ пребыва́етъ во вѣ́ки** (Книга пророка Ісаї 40: 8), або: **ѝстина гд҃нѧ пребыва́етъ во вѣ́къ** (Книга Псалмів 116 (117): 2).

[76] Пор. із застереженням Еразма Роттердамського: "…Не змішуй небесну Христову філософію з людськими настановами… Якщо хто-небудь уважно розгляне життя та правила Бенедикта, Франциска, Августина, то помітить, що… вони дуже переймалися тим, щоб – як це часто буває – людським настановам, котрі походять від людей, не надавали більшого значення, ніж Євангелії" [*Эразм Роттердамский*. Послание к Паулю Вольцу // *Эразм Роттердамский*. Философские произведения. – Москва, 1986. – С. 76, 86], або з думкою Яна Амоса Коменського: "…Світло богопізнання (*θεογνωσίας*), отримане спочатку від Бога через Закон та вроджені поняття, перетворилося зрештою на тінь, і то не тільки в поган, але й у надрах самої Церкви, спершу іудейської, а перегодом християнської. Так сталося тому, що вони, нехтуючи джерело світла, Закон, передавали одне одному тільки відображене світло, через Переказ, а отже все далі й далі відбігали від падаючого ясного світла" [*Коменский Я. А.* Вселенский Совет об исправлении человеческих дел. Часть II. Панавгия. Теорема XXXII // *Коменский Я. А.* Сочинения. – Москва, 1997. – С. 358].

[77] Фраза **пло́дъ живота́** зринає в Книзі пророка Осії 10: 12.

[78] Єхидна (гр. *ἔχιδνα*) – згідно з грецькою міфологією, страшна почвара, напівжінка-напівзмія. За словником Памви Беринди, слово *єхідна* означає "ящорка" й потрактоване так: "Сей звѣр, растлѣвающ рождшую и прогризающ чрево єя, сице глаголется 'происходити на свѣт'" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 403]. Єхидна входила до кола емблематичних образів. Наприклад, у збірці «Symbola et emblemata» є малюнок «Пресмыкающаяся Ехидна, мечем обезглавленая» з підписом: "Уповаю, доколѣ живу и дышу. Dum spiro, spero" [Емвлемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 4–5].

[79] У цих своїх міркуваннях Сковорода близький до науки деяких київських барокових богословів (Феофан Прокопович, Самійло Мисловський, Іриней Фальківський та інші), які, наслідуючи протестантів, не визнавали церковний Переказ за джерело Об'явлення [див.: *Лаба В.* Біблійна герменевтика. Вид. 2-е. – Рим, 1990. – С. 142]. Недаром, скажімо, Самійло Мисловський, рекомендуючи учителям Харківського колегіуму послуговуватися у власних теологічних викладах курсом богослів'я Феофана Прокоповича, підкреслював, що "thesis или положенія, sive veritates theologicas, то есть истины богословскія [слід] основывать на Священном Писаніи, яко единственном источникѣ и началѣ священной богословіи" [*Лебедев А.* Харьковский коллегиум как просветительный центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1885. – Кн. 4 (окт.-дек.). – С. 60]. Тим часом православна доктрина трактує це питання інакше. Пор., наприклад: "Вопрос. Не довлѣет ли вѣрити точію в Писаніи Святом содержимая? Отвѣт: Не довлѣет; подобает бо и преданіям церковным вѣровати…" [Вѣнец в честь тривѣнчанному Богу, в Троици славимому. – Чернігів, 1712. – Арк. 107; пор.: *Винницький І.* Катихисіс, албо Наука христіанскія. – Унів, 1685. – Арк. 7 (зв.)].

[80] Парафраза Євангелії від св. Матвія 15: 6–7. Пор.: **и҆ разори́сте за́повѣдь бжїю за пред҃а́нїе ва́ше. Лицемѣ́ри.**

[81] У списку явно помилково: *прочїи*.

[82] Кураж – одне з улюблених понять Сковороди. Як пояснював Жозеф де Местр: "Слово *courage* (мужність, безстрашність) утворене від *cor* та *rage*, тобто 'жага серця', або, краще сказати: 'піднесення, захват серця' (в сенсі англійського *rage*). Це слово, загалом беручи, – доволі вдалий переклад грецького *thumos*" [*Местр Ж. де*. Санкт-Петербургские вечера. – Санкт-Петербург, 1998. – С. 85]. Згідно з Максом Фасмером, у Російській імперії це слово вперше з'являється у Феофана Прокоповича [див.: *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка: В 4 т. 4-е изд., стереотип. – Москва, 2004. – Т. 2. – С. 422].

[83] Парафраза Послання св. ап. Павла до галатів 6: 16. Пор.: **ми́ръ на ни́хъ и҆ м҃и҆лть.**

[84] Парафраза Книги пророка Ісаї 61: 7. Пор.: **и҆ весе́лїе вѣ́чное над҆ главо́ю и҆́хъ.**

Наркі́сс
Разглаго́л о Том:
Узна́й Себе

Про́лог

Сей есть Сын мой перворо́дный. Рожде́н в седмом Деся́ткѣ Вѣ́ка сего. Наркі́сс нарица́ется нѣ́кій Цвѣ́т и нѣ́кій Ю́ноша. Наркі́сс Ю́ноша, в Зерца́лѣ прозра́чных Вод, при Исто́чникѣ, взира́ющій сам на Себе и влюби́вшійся сме́ртно в самаго себе, есть предре́вняя При́тча из обветша́лыя Богосло́віи Еги́петскія, я́же есть Ма́тер Евре́йскія. Наркі́сов О́браз благовѣсти́т сіе: "Узна́й себе!"[1] Бу́дьто бы сказа́л: Хо́щеши ли быть Дово́лен собо́ю? и влюби́ться в са́маго себе? Узна́й же себе. Испыта́й себе крѣ́пко…[2] Пра́во! Ка́ко бо мо́жно влюби́тися в Невѣ́домое? Не гори́т Сѣ́но, не каса́ясь Огня̀. Не лю́бит Се́рдце, не ви́дя Красоты̀. Ви́дно, что Любо́в есть Софі́ина Дщерь[3]. Гдѣ Му́дрость узрѣ́ла, там Любо́в сгорѣ́ла. Вои́стину блаже́нна есть Самолю́бность! а́ще есть Свята̀; Ей свята̀! а́ще и́стинная; Ей Глаго́лю И́стинная! а́ще обрѣла̀ и узрѣ́ла Еди́ну О́ную Красоту̀ и И́стину:

"Посредѣ́ вас стои́т: Его́же не вѣ́сте"[4].

Блаже́н Муж! и́же обрѣ́те в До́мѣ своем Исто́чник Утѣше́нія, и не го́нит Вѣ́тры со Иса́вом, лови́телствуя по Пусты́м Око́лицам. Дщерь Сау́лова Мелхо́ла, из О́тчаго До́му, сквозь Окно̀, разсыпа́ющая по У́лицам Взо́ры своя, есть Ма́ти и Цари́ца всѣх, шата́ющихся по Око́лним Пусты́ням, во Слѣ́д безпу́тнаго того Волоки́ты, кого, как бу́йную Скоти́ну, встрѣ́тив заго́нит в Дом Па́стырь наш. Куда̀ тя Бѣ́с жене́т?

"Возврати́ся в Дом твой!"[5]

Сіи суть Наркі́ссы бу́іи. А мой му́дрый Наркі́сс аму́рится До́ма, по Соломо́новой При́тчѣ:

"Разумы́в Пра́ведник, себѣ́ Друг бу́дет"[6].

Кто, де, прозрѣ́л во Вода́х своея Тлѣ́ни Красоту̀ свою, тот не во Внѣ́шность ку́ю-либо, ни во Тлѣ́нія своего Во́ду, но в са́маго себе и в са́мую свою То́чку влю́бится.

"Сте́зи твоя посредѣ́ тебе упоко́иши"[7].

Наркі́сс мой, пра́вда что жже́тся ражжига́ясь У́гліем Любві̀[8], ревну́я рве́тся, ме́чется и му́чится, ласкосе́рдствует, пече́тся и мо́лвит[9] всѣми Молва́ми, а не о Мно́гом же, ни о Пусто́м Че́м-либо, но о себѣ́, про себе и в себе. Пече́тся о Еди́ном себѣ́. Еди́но есть Ему на Потре́бу[10]. Наконе́ц, весь, а́ки Лед, иста́яв от Самолю́бнаго Пла́мя, преобража́ется во Исто́чник. Пра́во! Пра́во! Во Что Кто влюби́лся, в То преобрази́лся. Всяк есть Тѣм, Чіѐ Се́рдце в нем. Всяк есть там, гдѣ Се́рдцем сам.

О ми́лая моя Ми́лосте, Наркі́ссе! Нынѣ из по́лзущаго Че́рвища вста́л есѝ Перна́тым Моты́ликом. Нынѣ Се воскре́сл есѝ! Почто̀ не преобрази́лся еси в Руча́й или Пото́к? Почто̀ не в Рѣ́ку или Мо́ре? Скажѝ мнѣ́! Отвѣща́ет Наркі́сс:

“Не дѣйте мене[11]. Добрѡ̀ бо Дѣло сотвори́х. Мо́ре из Рѣк, Рѣки из Пото́ков, Пото́ки из Ручаéв, Ручаѝ из Па́ры, а Па́ра всегда̀ при Исто́чникѣ су́щая Си́ла и Чад Его, Дух Его и Се́рдце. Се Что люблю̀! Люблю̀ Исто́чник и Гла́ву, Родни́к и Нача́ло, вѣчныя Стру́и источа́ющее, от Па́ры Се́рдца своего. Мо́ре есть Гной. Рѣки прохо́дят. Пото́ки изсиха́ют. Ручаѝ ищеза́ют. Исто́чник вѣчно Па́рою ды́шет, оживля́ющею и прохлажда́ющею[12]. Исто́чник Еди́н люблю̀ и ищеза́ю. Про́тчее Все для мене Стечь, Сѣчь, Подно́жіе, Сѣнь, хвост…” О Се́рдце Морско́е! Чи́стая Бе́здно! Исто́чниче святы! Тебе Еди́наго люблю̀. Ищеза́ю в тебе и преобража́юся… Слы́шите ли? Се Что воспѣва́ет О́рлій Птене́ц, О́рлія Ма́тери Ѳеваи́дскія Прему́дрости[13]!

Лицемѣры и Суевѣры, слы́ша Сіе, соблазня́ются и ху́лят. Во Исто́чник преобрази́тися? Ка́ко могу́т Сія быти? Не ропщи́те[14]! Вельмѝ Легко Вѣрующему. Яснѣе скажу̀, Узна́вшему в себѣ Красоту̀ о́ную: “Па́ра бо есть Си́лы Божія и Излія́ніе Вседержи́теля Сла́вы чи́стое”[15].

Лу́чше, де, было Ему преобрази́тися во Зла́то или во драгоцѣ́нный Ка́мень[16], или… Посто́йте! Он са́мое лу́чшее наше́л. Он преобразу́ется во Влады́ку всѣх Тваре́й, в Со́лнце. Ба! Ра́звѣ Со́лнце и Исто́чник есть То́ же? Ей! Со́нце есть Исто́чник Свѣта. Исто́чник Водный источа́ет Стру́и Вод, напая́я, прохлажда́я, омыва́я Грязь. О́гненный же Исто́чник источа́ет Лу́чи Свѣта, просвѣща́я, согрѣва́я, омыва́я Мрак. Исто́чник Во́дный водному Мо́рю Нача́ло. Со́нце есть Глава̀ О́гненному Мо́рю. Но ка́ко, де, могут сія бы́ти, дабы Человѣк преобрази́лся в Со́нце? Аще сіе не возмо́жно, ка́ко у́бо глаго́лет И́стина: “Вы естѐ Свѣт Мы́ру, сіесть Со́нце”[17]? О Лицемѣры! не по Лицу̀ суди́те, но по Се́рдцу[18]. Ей! Со́нце есть Исто́чником. Ка́ко же не и Человѣк Божій Со́нцем? Со́нце не по Лицу̀, но по Исто́чничей Си́лѣ есть Исто́чником. Та́ко и Человѣк Божій, источа́ющій Животворя́щія Стру́и и Лу́чи Божества̀ испуща́ющій, есть Со́нцем не по Со́нечному Лицу̀, но по Се́рдцу. Всяк есть тѣм, чіѐ Се́рдце в нем. Во́лчее Се́рдце есть и́стинный Волк, хотя́ Лицѐ Человѣчее. Се́рдце Бобро́во есть Бобр, хотя́ Вид Во́лчій. Се́рдце Ве́прово есть Вепр, хотя́ Вид Бобро́в. Всяк есть тѣм, Чіѐ Се́рдце в нем. Но Лицемѣры боду́т Рога́ми упо́рно. Да бу́дет, де, сіе та́ко Здраво! Оба́че, де, Человѣку преобрази́тися в Лицò Со́нцово отню́д не возмо́жно. Лицѐ, де, и Се́рдце Разнь… Пра́во! пра́во су́дите! И я сужду̀: отню́д не возможно. Да и ка́я По́лза? Вид Бобро́в не тво́рит Во́лка Бобро́м. О глухи́и Лицелю́бцы! внемли́те Гро́му сему:

“Плоть Ничто́же, Дух животвори́т”[19]!

И Сего̀ ли не вѣсте, яко Вид, Лицѐ, Плоть, И́дол есть То́ же и Ничто́же? Не вѣсте ли, яко Мыр сей есть И́дол По́ля Деи́рскаго[20]? Со́нце же Истука́ну сему есть Лицѐ его и Злата́я Глава̀ его, и се Суета̀ Суе́т[21]? Дании́л не кла́няется, а Наркі́сс не лю́бит его. Мыр есть У́лица Мелхо́лина[22], Блу́дница Вавило́нска, Бѣснова́тое Мо́ре, а Дании́л и Наркі́сс, в горя́щих сих А́дских Вода́х, узрѣ́ли любе́зную свою Ми́лость: ку́ю? Росоно́сный Исто́чник и И́стое Со́нце, как напи́сано: “До́ндеже дхнет День”[23]. Си́рѣчь Со́нце. “Гдѣ почива́еши?”[24] “Яви́ мнѣ Зрак твой”[25]. “О блага Му́дрость есть Человѣку!”[26]

“Па́че же ви́дящим Со́нце”[27]. Благодаре́ніе у́бо Блаже́нному Богу. Сія есть неизрече́нная Его Ми́лость и Власть, сотво́ршая Безполе́зное невозмо́жным, Возмо́жное поле́зным[28]. Ны́нѣ мой Наркі́сс преобрази́тся во И́стое, не в пусто́е Со́нце. Вопро́с от Лицемѣ́ров. “Что се? Та́ко ли в Со́нцѣ еди́ном два бу́дут Со́нца?” Отвѣт. “А гдѣ́ же ва́ши У́ши тогда̀, когда̀ громча́йшею Трубо́ю Небеса̀ проповѣ́дуют:

‘В Со́лнцѣ положѝ Селе́ніе свое’”[29]?

Ви́дите, что во Злато́й Главѣ́ Куми́ра вашего, Мы́ра сего, и во Вавило́нской сей Пе́щѣ[30] обита́ет и Суббо́тствует Свѣт наш незаходи́мый[31], и не ваше мра́чное, но на́ше СО́НЦЕ прославля́ется слѣ́дующею Тру́бною Пѣ́снею:

“Исто́чник исхожда́ше и напая́ше Вся”[32].

Но оста́вим, да Лицемѣ́ры му́чатся во О́гненном их своем Озе́рѣ. Са́мы же со Ізра́илем да пре́йдем на О́ну Стра́ну Мо́ря, по Совѣ́ту Вару́хову: “Кто пре́йде на О́ну Стра́ну Мо́ря и обрѣ́те Прему́дрость[33]? Та́мо Рай”. Та́мо аму́рятся всѣ узна́вшіи себе НАРКІ́ССЫ.

Се пе́рвый встрѣча́ет нас возлю́бленный Давид, воспѣва́я Пѣснь свою!

“У тебе Исто́чник Живота̀. Во Свѣ́тѣ т[воем] у́зрим С[вѣт]…”[34]

Остава́йтеся, Лицемѣ́ры! с нали́чным ва́шим Со́нцем.

Мы в дурно́м вашем Со́нцѣ обря́щем но́вое и прекра́сное О́ное: “Да бу́дет Свѣт!”[35] “Да ста́нет Со́нце! и утверди́ся Со́нце”[36].

Се за Стѣно́ю и за Предѣ́лами ва́шими встрѣча́ет нас, Одѣя́йся Свѣ́том ва́шим, яко Ри́зою[37]! Се возглаша́ет к нам! “Ра́дуйтеся!”[38] “Дерза́йте![39] Мир вам[40]! Не бо́йтеся[41]! Аз есмь Свѣт[42]! Аз Свѣт Со́нцову Куми́ру и его Мы́ру[43]”.

“Жажда́й да гряде́т ко мнѣ, и да піе́т!”[44]

ЧУДО,
Явле́нное во Вода́х На́ркіссу.

Скажѝ мнѣ, прекра́сный На́ркіссе, во Вода́х твои́х узрѣ́л есѝ Что́ ли? Кто́ ли яви́лся тебѣ в них?

Отвѣ́т. На Вода́х мои́х восплы́ло Елиссе́йское Желѣ́зо[45]. Узрѣ́л я, на Полотнѣ́ протека́ющія моея Пло́ти, Нерукотворе́нный О́браз: “И́же есть Сія́ніе Сла́вы О́тчія”[46]. “Положѝ мя я́ко Печа́ть на Мы́шцѣ твое́й”[47]. “Зна́менася на нас Свѣт…”[48] Ви́жу Петра̀ ва́шего Га́вань: “Зе́млю посредѝ Воды̀, Сло́вом Божіим соста́вленну”[49]. Я ви́жу моего Дру́га, Дру́га Иса́ина сего: “Царя́ со Сла́вою у́зрите, и О́чи ва́ши узря́т Зе́млю издале́ча”[50]. Волше́бница Плоть моя яви́ла мнѣ моего̀ Самуи́ла. Сего̀ Еди́наго люблю̀, та́ю, ищеза́ю и преобража́юся. В про́тчем, от Еги́петскаго взгля́нем на Евре́йскія На́ркіссы. Вот Пе́рвый нас встрѣча́ет!

“Ревну́я поревнова́х по Господѣ Бозѣ…”[51]

Вот второ́ый! “Душа моя изы́йде во Сло́во твое”[52], то́ есть преобразу́ется. Вот ещѐ тебѣ На́ркіссы! “Се Вся оста́вихом и во Слѣд тебе идо́хом”[53]!

А Дави́д не и́стинный ли есть На́ркісс?

“Ищезѣ̀ Се́рдце мое и Плоть моя”[54]. “Ищезо́ша О́чи мои во Спасе́ніе твое”[55]. “Когда̀ прі́йдꙋ и явлю́ся Лицꙋ̀ твоемꙋ̀?”[56] А се́ не то́чный ли На́ркісс?

“Мыр мнѣ сраспя́ся, и аз Мы́ру”[57]. “Не живꙋ̀ аз, но живе́т во мнѣ Христо́с”[58]. “До́ндеже преобрази́т Тѣ́ло Смире́нія нашего…”[59] “Жела́ю разрѣши́тися”[60]. “Мнѣ бо жи́ти, Христо́с, а умрѣ́ти, Приобрѣте́ніе”[61].

Как во Исто́чникѣ Лицѐ Человѣ́чее, так во Иса́иных Слова́х, бу́дьто Дуга̀ во О́блакѣ, ви́ден сих На́ркіссов Аму́р:

“Бу́дет Бог твой с тобо́ю при́сно, и насыти́шися, я́коже жела́ет Душа твоя, и Ко́сти твоя утучнѣ́ют и бу́дут, я́ко Вертогра́д напое́нный, и я́ко Исто́чник, ему́же не оскудѣ́ Вода̀, и Ко́сти твоя прозя́бнут, яко Трава̀, и разботѣ́ют, и наслѣ́дят Ро́ды Ро́дов, и созиждутся Пусты́ни твоя Вѣ́чными, и бу́дут Основа́нія твоя̀ Вѣ́чная Ро́дам Ро́дов, и прозове́шися Зда́тель Огра́д, и Сте́зи твоя посредѣ́ тебе упоко́иши”[62].

Разгово́р о том:
Знай себе.
Ли́ца.
Лука̀, его Друг[63] *и Сосѣ́д*.
*

Лука̀. Вчера̀ обѣ́дали мы о́ба у моего Брата, я и Сосѣ́д мой, нарочно для Воскре́снаго Дня, чтоб поговори́ть о че́м-либо из Божіего Сло́ва. Стол был в Садꙋ̀. Слу́чай к Разгово́ру подали Слова̀, написанныи в Бесѣ́дкѣ, слѣдующіи:

“Той сотре́т твою Гла́ву,

Ты же блюстѝ будеши Его Пятꙋ̀”[64].

Случилися при Обѣдѣ два Учёныи: Нава́л[65] и Сомна́с[66]. Они много тѣ Слова̀ толо́чили по прошёнію Брата моего. Я непоколѣби́мо вѣ́рю, что священ[ное] Писа́ніе есть Ра́йская Пи́ща и Врачевство̀ моих Мыслей. Длятого окаева́л сам себе за то, что не мог никако́го Вку́са чувствовать в тѣх сладчайших Словах.

Друг. Как же называешь сладчайшими Словами, не чувствуя в них никакого Вку́са?

Лука̀. Так, как той, кто и́здали смотрит на Ра́йскіи Цвѣты. Не слышит их Духа, а только вѣрит, что дивным каким-то ды́шут Благово́ніем.

Друг. Слушай, Брате. Хотя бы Они под самый наш Нос ды́шали, нелзя нам Вку́са чу́вствовать.

Лука̀. Длячего? Развѣ у нас Головы̀ и Ноздре́й нѣт?

Друг. Главы̀ и Ноздре́й? Знай, что мы цѣлаго Человѣка лише́нны и должны сказать: “Господи! Человѣка не и́мам…”[67]

Лука̀. Развѣ же не имѣем? и не видим у нас Люде́й?

Др[уг]. Что же По́льзы: имѣть и не разумѣть? Вкуша́ть и Вку́са не слышать?.. А если хоти́шь знать, то знай, что так ви́дим Люде́й, как если бы Кто пока́зывал тебѣ одну человѣческую Но́гу или Пятꙋ̀, закры́в про́тчее Тѣло и Го́лову; без О́ной же никак узнать Человѣка не возможно.

Ты и сам себе видишь, но не разумѣешь и не понимаешь сам себе. А не разумѣть себе самаго, Сло́во в Сло́во, одно и то же есть, как и потеря́ть себе самаго. Если в твоем До́мѣ Сокро́вище зары́то, а ты про то не знаешь, Сло́во в Сло́во, как бы Его не бывало. И так, познать себе самаго, и сыскать себе самаго, и найти Человѣка: все сіе одно значит. Но ты себе не знаешь и Человѣка не имѣешь, в котором находятся О́чи и Но́здри, Слух и протчая Чувства; как же можешь твоего Дру́га разумѣть и вѣдать, если сам себе не разумѣешь и не имѣешь? Слушай! что говорит истинный ЧЕЛОВѢК тому, кто хощет Его снискать и увѣдать?

“Аще не увѣси самую тебе, о до́брая в Жена́х, изыйдѝ в Пята́х Паств и пасѝ Ко́злища твоя у Ку́щей Па́стырских”[68].

*Л*УКА̀. Как же? Видь ви́жу Ру́ки, Но́ги и все мое Тѣло.

*Д*РУГ. Ничего не видишь и во́вся не зна́ешь о себѣ.

*Л*У[КА]. Же́сток твой сей За́мысл[69] и о́чень шипова́т. Не можно мнѣ его ника́к проглоти́ть.

*Д*Р[УГ]. Я видь тебѣ говорил, что не мо́жешь ВКУ́СА слышать.

Л[УКА]. Так что же ви́жу в себѣ? Скажѝ, пожалуй.

Д[РУГ]. Видишь в себѣ то, что Ничто̀, и Ничего не видишь.

*Л*У[КА]. Заму́чил ты мене. Как же не вижу в себѣ Ничего̀?

Д[РУГ]. Видишь в себѣ одну Зе́млю. Но сим самым ничего̀ не видишь. Потому̀, что Земля̀ и Ничто̀ – одно и то же. Иное видѣть Тѣнь Ду́ба, а иное – самое Де́рево то́чное. Видишь Тѣнь свою. Про́сто сказать: Пу́стошь свою и Ничто̀. А са́маго тебе О́трода ты не ви́дывал.

*Л*У[КА]. Боже мой! Откуду такія стра́нныя Мысли?.. Ты наговоришь, что у мене ни Уше́й, ни Оче́й нѣт.

Д[РУГ]. И да, я уже давно сказал, что тебе всего̀ нѣт.

*Л*У[КА]. Как же? Развѣ О́чи мои – не О́чи? и У́ши – не У́ши?

Д[РУГ]. Спрошу̀ ж и я тебе. Скажѝ. Пята̀ твоя и Тѣло твое – все́ ли то одно?

*Л*У[КА]. Пята̀ моя есть послѣдня Часть в Тѣлѣ, а Голова – НАЧА́ЛО.

Д[РУГ]. Так я ж тебѣ твои́м же Отвѣтом отвѣща́ю, что сіе твое Око есть Пята̀ или Хвост в твоем Окѣ.

*Л*У[КА]. А самое ж точное Око, Главное и Нача́лное Око, гдѣ?

Д[РУГ]. Я видь говорил, что Хвост только свой видишь, а Головы̀ не знаешь. Так можно ли узнать ЧЕЛОВѢКА из одной его Пяты̀? А как О́ка твоего не видишь, кромѣ послѣднія его Ча́сти, так ни У́ха, ни твоего Языка̀, ни Рук, ни Ног твоих никогда̀ ты не вида́л, ни всѣх твоих про́тчіих Частей, цѣлаго твоего Тѣла, кромѣ послѣднія его Ча́сти, называемыя ПЯТА̀, ХВОСТ или ТѢНЬ… Так можешь ли сказать, что ты себе узнал? Ты сам себе потеря́л. Нѣт у тебе ни Уше́й, ни Ноздре́й, ни Оче́й, ни всего тебе. Кромѣ одной твоей Тѣни.

*Л*У[КА]. Для чего ж мене Тѣнью называешь?

Д[РУГ]. Для того, что ты Существа твоего потеря́л И́СТУ, а во всем твоем Тѣлѣ наблюдаешь Пяту̀ или Хвост, мину́я твою То́ЧНОСТЬ, и потерял ГЛА́ВНОСТЬ.

*Л*у[ка]. Да почему же мои Чле́ны Хвосто́м зовешь?

Д[руг]. Потому что Хвость есть послѣдня Часть. Она послѣдует Головѣ, а сама собою ничегѡ̀ не начина́ет.

*Л*у[ка]. Му́чишь мене, *Д*руг *л*юбезный[70]. Может быть, оно и так, как сказуешь. Но ты, уничтожи́в мои Мнѣ́нія, своих Мыслей не даёшь.

Д[руг]. Послу́шай, Душа моя! Я и Сам признаю́сь, что то́чно не зна́ю. А если тебѣ понра́влятся мои Мысли, так погово́рим открове́ннѣе. Ты видь, без Сумнѣнія, знаешь, что называемое на́ми О́ко, У́хо, Язы́к, Ру́ки, Но́ги и все наше внѣ́шнее Тѣ́ло само собою Ничегѡ̀ не дѣйствует и ни в Чем. Но все оно порабоще́нно Мыслям нашим. Мысль, Влады́чица его, находится в непрери́вном Волнова́ніи День и Ночь. Она-то разсужда́ет, совѣ́тует, Опредѣле́ніе дѣ́лает, понужда́ет. А кра́йняя наша Плоть, как обузда́нный Скот или Хвост, по Нево́лѣ Ей послѣдует. Так вот ви́дишь, что Мысль есть главною нашею То́чкою и сре́днею[а]. А посему-то Она часто и Се́рдцем называется. И так, не внѣ́шня наша Плоть, но наша Мысль – то главный наш Человѣк[71]. В ней-то мы состо́им. А Она есть на́ми.

*Л*у[ка]. Вот! я сему вѣ́рю. Я примѣ́тил, что когда я (Отсе́лѣ ста́ну себе Мы́слію называть) на Сто́рону устреми́лся, тогда без мене мое О́ко Ничегѡ̀ и Самаго в Бли́зости ви́дѣть не может. Что ж оно за такое Око, если видѣть не может? Ты его хорошѡ̀ назвал не О́ком, а Тѣ́нью то́чнаго О́ка или Хвосто́м[б]! Благодарствую, что ты мнѣ мене найшо́л. Слава Богу! Я теперь О́чи, У́ши, Язы́к, Ру́ки, Но́ги и все имѣю. Потерял я ста́рое, а найшол Но́вое.

Проща́й, моя Тѣнь! Здра́вствуй, вожделѣ́нная И́стина! Ты будь мнѣ обѣтова́нна Землѧ̀. По́лно мнѣ быть Рабо́тником. Да я ж о сем никогда̀ и не ду́мал. Куда! Я *л*юблю̀ сіе Мнѣніе. Пожа́луй! Подтвердѝ мнѣ оное. Хощу̀, чтоб оно было непоколе́би́мо.

Д[руг]. Пожалуй, не спѣшѝ! Кто скоро прилѣпля́ется к новому Мнѣнію, тот скоро и отпада́ет. Не будь вѣ́трен. Испы́туй опа́сно всякое Слово. В то Время дава́й Мѣсто ему в Сердцѣ твоем. Я и сам сіе Мнѣ́ніе несказа́нно *л*юблю̀. И жела́ю, чтоб оно твоим на Вѣки было. Дабы в нас Сердце и Мысль одна была. И сего сладчае быть Ничто̀ не может. Но, пожа́луй же, ражжу́й первѣе хороше́нько. Пото́м в Ра́дости и в Простотѣ́ Се́рдца принима́й[72]. Будь прост. Но будь притом и обере́жлив. Если мое Мнѣніе тебѣ нра́вно, то знай, что Оно не мой Вы́мысл есть. Взглянь на Іереми́ю в *Г*л[авѣ] 17-й, в Стихѣ́ 9-том[73].

*Л*у[ка]. Боже мой! Самаго̀ то́чнаго уви́жу Іереми́ю, если Мысль его уви́жу. Но пожа́луй то́чныи Его Слова̀…

Д[руг]. Вот тебѣ!

[а] Mens cujusque, is est quisque… (Cicero)(1). “Ум Коего́ждо – Той есть Ки́йждо” (Цицеро́н). Отсю́ду у Тевто́нов Человѣк нарица́ется Менш(2), си́рѣчь Mens, то́есть Мысль, Ум. У Е́ллинов же нарица́ется Муж Фос(3), си́рѣчь Свѣт, то есть Ум.

[б] Caeci sunt Oculi, ubi Mens aliud agit (Proverbium)(4). Слѣпы суть О́чи, бу́де Ум ино́е дѣет, си́рѣчь, аще и́ндѣ устрани́лся (Дре́вня При́тча).

“Глубоко̀ Сердце Человѣку, паче всѣх, и Человѣк есть, и Кто позна́ет Его?”[74]

Если теперь О́чи и У́ши имѣешь, примѣча́й! А чу́вствуешь ли?

Лу[ка]. Чу́вствую, Друг мой. Проро́к называет Человѣком Сердце.

Д[руг]. А что ж, кромѣ сего, примѣчаешь?

Лу[ка]. То, что утае́нная Мыслей наших Бе́здна и Глубокое Сердце – все одно. Но удиви́тельно! Как то возможно? что Человѣком есть не внѣшняя, или Кра́йняя, его Плоть, как Наро́д разсужда́ет, но Глубо́кое Сердце или Мысль Его: она-то са́мым то́чным есть Человѣком и Главо́ю. А внѣшняя Его Нару́жность есть не иное что, как Тѣнь, Пята̀ и Хвост.

Д[руг]. Вот! видишь? Уже начина́ешь отпада́ть. Легко ты с Нача́ла повѣрил. Длятого ста́ла ско́ро оскудѣвать Вѣра твоя. Что вдруг зажига́ется, тое вдруг и угаса́ет. Но тве́рдое Дѣло с Ко́сностію укрѣпля́ется, потому̀ что Совѣт не быва́ет без Ме́дленности. Ах! Земля̀ прили́пчива есть. Не вдруг можно вы́рвать Но́гу из Кле́йких, Плотских Мнѣній. Онѝ-то, в нас вкорени́вшись, называются Повѣрьем. Плотскаго нашего Житія Плотска́я Мысль Нача́лом и Исто́чником есть. По Землѣ ползе́т. Пло́ти жела́ет. Гря́зную нашу Пяту̀ наблюда́ет и бережет О́ко Се́рдца нашего, Совѣт наш… Но Кто нам сотре́т Гла́ву Змии́ну[75]? Кто вы́колет Вра́нови О́ко, вперя́вшееся в Ночь? Кто нам уничтожи́т Плоть? Гдѣ Фи́неес? пронза́ющій Блудни́цу[76]? Гдѣ ты? Ме́чу Іереми́ин! Опустоша́ющій Зе́млю[77]?.. Но сыска́л Бог Му́драго проти́ву Мудраго. Змі́я на Змі́я. Сѣмя проти́ву Сѣмени. Зе́млю вмѣсто Землѝ. Рай вмѣсто А́да. Вмѣсто Ме́ртваго живое. Вмѣсто *Л*жы Правду свою… Се! Спаси́тель твой грядет, имя́ со собо́ю Воздая́ніе[78].

Лу[ка]. Говорѝ, пожа́луй, пояснѝе. Ничего̀ не понима́ю.

Д[руг]. Но Кто Вкус может слышать, не имѣя Вѣры? Вѣра, Свѣт во Тмѣ ви́дящая[79]. Страх Божій, Плоть пробожда́ющій. Крѣпка̀, яко Смерть, Любовь Божія[80]. Вот! еди́нственна Дверь к Ра́йскому Вку́су. Можешь ли вѣрить, что Чистѣйшій Дух весь Пе́пел Пло́ти твоея содержи́т?

Лу[ка]. Вѣрую. Но сам чувствую Сла́бость Вѣры моея… Пособѝ, если мо́жешь, вы́драться из Гря́зи Невѣрія. Признаю́сь, что сіе Слово, Вѣра, в гря́зных моих Уста́х мечта́ется за один только Обы́чай, а Вку́са в ней ничего̀ не слышу.

Д[руг]. По кра́йней Мѣрѣ, знаешь, куда̀ смо́трит Вѣра?

Лу[ка]. Знаю, что до́лжно вѣровать в Бога. А в протчем ничего̀ тебѣ не скажу̀.

Д[руг]. О бѣдный и безпло́дный Человѣче! Знай же, что Вѣра смо́трит на то, Чего̀ пусто́е твое О́ко видѣть не может[81].

Лу[ка]. Что за пустое тако́е О́ко?

Д[руг]. Уже гово́рено, что вся Плоть – Пу́стошь.

Лука. И да! я в цѣлой Поднебе́сной ничего̀ друга́го не вижу, кромѣ Ви́димости. Или по твоему сказать: Пло́тности, или Пло́ти.

Д[руг]. Так посему̀ ты невѣрный Язы́чник и Идолопокло́нник.

*Л*у[ка]. Как же Идолопокло́нник, если вѣ́рую во Еди́наго Бога?

Д[руг]. Как же вѣруешь, если, кромѣ Ви́димости, ничего не видишь? Видь Вѣ́ра пусту́ю Ви́димость презирает. А опира́ется на Том, что в Пу́стошѣ Голово́ю, Си́лою есть и Основа́ніем, и никогда не погибает.

*Л*у[ка]. Так посему̀ друга́го О́ка на́добно? Чтоб еще повидѣ́ть и Неви́димость?

Д[руг]. Скажѝ лучше так, что на́добное для тебе и́стинное О́ко. Дабы ты мог И́стину в Пу́стошѣ усмотрѣ́ть. А ста́рое твое О́ко никуда̀ не годи́тся. Пусто́е твое Око смо́трит во всем на Пу́стошю. Но если бы ты имѣл Истиннаго в себѣ Человѣ́ка, могл бы ты Его О́ком во всем усмотрѣть И́стину.

*Л*у[ка]. Как же сего Человѣка нажи́ть?

Д[руг]. Если Его узна́ешь, то и доста́нешь Его.

*Л*у[ка]. А гдѣ ж Он?.. Но пре́жде отвѣща́й: длячего ты говори́л о Вѣ́рѣ, а тепе́рь об О́кѣ?

Д[руг]. И́стинное О́ко и Вѣра – все одно̀.

*Л*у[ка]. Как так?

Д[руг]. Так, что истинный Человѣк имѣет И́стинное О́ко. Которое, понеже, мину́я Ви́димость, усма́тривает под нею Но́вость и на Ей опочива́ет, длятого называ́ется Вѣрою. А вѣровать и положи́ться на Что, как на твердое Основа́ніе, – все то одно̀.

*Л*у[ка]. Если находишь во мнѣ два О́ка, то и два Человѣка.

Д[руг]. Конечно, так.

*Л*у[ка]. Так дово́льно и одного. На что два?

Д[руг]. Глянь на сіе Де́рево. Если сего Ду́ба не будет, может ли стоять Тѣнь?

*Л*у[ка]. Я видь не Тѣнь. Я тве́рдой Ко́рпус имѣю.

*Д*р[уг]. Ты-то Тѣнь! Тма и Тлѣнь! Ты Со́ніе истиннаго твоего Человѣка. Ты Ри́за, а Он Тѣ́ло. Ты Привидѣ́ніе, а Он в тебѣ И́стина. Ты-то Ничто̀, а Он в тебѣ Существо̀. Ты Грязь, а Он твоя Красота̀. О́браз и План. Не твой Образ, и не твоя Красота̀. Поне́же не от тебе. Да только в тебѣ и тебе содержи́т, о Прах! и Ничто̀! А ты Его по тѣх Мѣст не узна́ешь, поко́ль не призна́ешься со Авраа́мом в том, что ты Земля̀ и Пе́пел[82]. А теперь ку́шай Зе́млю. Любѝ Пяту̀ свою. По́лзай по Землѣ. О Сѣмя Змиино! и Тѣнь Безбы́тная! Прійде́т Богообѣща́нный тот День, в кото́рой Благослове́нное Чи́стыя Душы̀ Сло́во лука́вый Совѣ́т твой уничтожи́т сей. “Той сотре́т твою̀ Гла́ву”[83].

Разгово́р 2-й

О том же:

Знай себе.

Ли́ца.

Клео́па, *Лука́* и *Друг*.

*

Клео́па. Пра́вду говоришь… Однак Пан Сомна́с[84] сколько ни Велерѣ́чив, я в нем Вку́са не слы́шу. По́йдем опя́ть к нашему *Дру́гу*. Слова́ Его Е́дкіи, но, не знаю, как-то пріятны.

Лу[ка]. А вот он и сам к нам…

Друг. Тѣнь Ме́ртвая! Здра́ствуйте!

Лу[ка]. Здравствуй, Мысль! Дух! Сердце! Видь се твой Человѣк? Пересказа́ли мы твои́ Мысли нашим Книго́чим. Они говорили, что должен ты свое Мнѣніе в Нату́рѣ показа́ть.

Д[руг]. Что се значит? в Нату́рѣ показать?

Лу[ка]. Я сего не знаю.

Кле[опа]. Как сего не знать? Должно показать, что не только в одном Человѣкѣ, но и в протчіих тваря́х Неви́димость пе́рвенствует.

Лу[ка]. Так то́чно. Затѣм хотѣли к тебѣ ити́.

Д[руг]. А вы досе́лѣ сего не знаете?

Лу[ка]. Конечно, должен ты доказать.

Д[руг]. Вѣрите ли, что есть Бог?

Лу[ка]. Его невидима Сила вся исполня́ет[85] и всѣм владѣет.

Д[руг]. Так чего ж ты еще тре́буешь? Ты уже сам доказа́л.

Лу[ка]. Как доказал?

Д[руг]. Когда говоришь, что неви́дима Си́ла все исполняет и всѣм владѣет, так не все́ ли одно сказать, что не-Ви́димость в Тваря́х пе́рвенствует? Ты уже сам назвал Неви́димость Голово́ю, а Ви́димость Хвостом во всей Вселе́нной.

Лу[ка]. Так возми́ что из всея Вселе́нныя в Примѣр для Изъясне́нія.

Д[руг]. Я тебѣ всю Подсо́лнечную и вси Копе́рниковы Мыры́ представля́ю. Возми из них, что хочь. А что гово́рите: Показать в Нату́рѣ, то должно было сказать: Изъясни́ нам При́тчами, или Примѣ́рами и Подо́біями, то, что Человѣк состоит не во внѣшней своей Пло́ти и Крови́, но Мысль и Сердце его – то и́стинный Человѣк есть. Взглянь на Стѣ́ну сію! Что на ней ви́дишь?

Лу[ка]. Ви́жу напи́саннаго Человѣка. Он стои́т на Змі́ѣ, раздави́в Ногою Го́лову Змііну.

Д[руг]. Видь Жи́вопись видишь?

[*Лука*.] Ви́жу.

Д[руг]. Скажи́ ж: Что такое Жи́вописью почитаешь? Кра́ски ли? Или закры́тый в Кра́скѣ Рису́нок?

Лу[ка]. Кра́ска – не иное что, как По́рох и Пу́стоша. Рису́нок, или Пропо́рціа[86] и Расположе́ніе Кра́сок – то Си́ла. А если Ея́ нѣт, в то Время Кра́ска – Грязь и Пу́стошь одна́.

Д[РУГ]. Что ж еще при сей Жи́вописи видишь?

*Л*У[КА]. Вижу припи́санныи из Би́бліи Слова̀. Слушайте! Ста́ну их чита́ть: “Му́драго О́чи Его, во Главѣ́ Его.

О́чи же Безу́мных, на Конца́х Землѝ”[87].

Д[РУГ]. Ну! Если кто Кра́ску на Словах ви́дит, а Пи́смен прочесть не мо́жет, как тебѣ ка́жется? Ви́дит ли такій Пи́смена?

*Л*У[КА]. Он видит Плотя́ным О́ком одну послѣднюю Пу́стошу, или Кра́ску, в Слова́х. А са́мых в Письмѣ́ Фигу́р не разумѣет. Одну̀ Пяту̀ ви́дит, не Гла́ву.

Д[РУГ]. Пра́во суди́л еси[88]. Так посему̀, если видишь на Ста́рой в Ахты́ркѣ Це́ркви[89] Кирпи́ч и Ва́пну, а Пла́на Ея не понима́ешь, как ду́маешь? Усмотрѣл ли? и узна́л Ея?

*Л*У[КА]. Ника́к! Таким О́бразом, одну только Кра́йнюю и Послѣднюю Нару́жность ви́жу в ней, кото́рую и Скот видит. А Симметрі́и Ея, или Пропо́рціи[90], и размѣ́ра, которой всему̀ Связь и Голова̀ Матеріа́лу, понеже в ней не разумѣю, *д*лятого и Ея не вижу, не ви́дя Ея Головы̀.

Д[РУГ]. Добрый твой Суд[91]. Скинь же теперь на Ще́ты всю Су́мму.

*Л*У[КА]. Как?

Д[РУГ]. А вот так! Что в Кра́сках Рису́нок, то́ же самое есть Фигу́рою в Письмена́х, а в Строе́ніи Пла́ном. Но чувствуешь ли, что вси сіи Го́ловы, как Рису́нок, так Фигу́ра, и План, и Симметрі́а, и Размѣ́р не иное что есть, как Мысли?

*Л*У[КА]. Кажется, что так.

Д[РУГ]. Так *д*лячего же не постигаешь, что и в про́тчіих Тваря́х Неви́димость пе́рвенствует, не только в Человѣкѣ? То ж разумѣть можно о Трава́х и Дерева́х, и о всем про́тчем. Дух Все́-на-все вылѣ́пливает. Дух и содержи́т. Но наше О́ко Пяту̀ блюде́т[92] и на послѣднѣй Нару́жности нахо́дится, мину́я Си́лу, НАЧА́ЛО и Го́лову. И так, хотя бы мы одно̀ без Души Тѣ́ло были, то и в самое тое Время ещѐ не дово́льно са́мих себе понима́ем.

*Л*У[КА]. *Д*лячего?

Д[РУГ]. *Д*лятого, что, почита́я в Тѣлѣ нашем нару́жный Прах, не поднима́емся Мы́слію во ПЛАН, содержа́щій сла́бую сію Персть. И никогда̀ Вку́са не чувствуем в Слова́х сих Божіих, по́лзущее по Землѣ наше Поня́тіе к Позна́нію и́стиннаго нашего Тѣ́ла возвыша́ющих, а И́менно:

“Не бойся, Ія́кове[93]! Се на Рука́х моих

Написа́х Стѣ́ны твоя!..”[94]

Но посту́пим повы́шше.

КЛЕО́ПА. Мы вы́шше поступать еще не хо́щем. А сумнѣ́ніе имѣем. И жела́ем хорошѐнько узнать то, что называешь и́стинным Тѣлом. Нам ди́вно, что…

Д[РУГ]. Что такое ди́вно? Не Бог ли все содержит? Не Сам ли Глава и все во всем? Не ОН ли И́СТИНОЮ в Пу́стошѣ? и́стинным и главным Основа́ніем в ничто́жном Пра́хѣ нашем? И как сумни́шся о То́чном, вѣчном и новом Тѣлѣ? Не думаешь ли сыскать Что-ни-е́сть такое, в чем бы Бог не

правительствовал за Го́лову и вмѣ́сто Нача́ла? Но может ли Что Бытіе свое, кромѣ Его, имѣть? Не он ли Бытіем Всему? Он в Де́ревѣ и́стинным Де́ревом, в Травѣ́ Трево́ю, в Му́зыкѣ Му́зыкою, в До́мѣ До́мом, в Тѣ́лѣ нашем Пе́рстном НО́ВЫМ есть Тѣ́лом и То́чностію или Главо́ю его. Он Вся́чиною есть во Всем[95]. Потому́, что И́стина есть Господня[96]. Господь же, Дух и Бог – все одно есть. Он Един ди́вное во Всем и Но́вое во всем дѣлает сам СОБО́Ю, и И́стина Его во Всем во Вѣки пребывает[97]. Протчая же вся кра́йняя Нару́жность не ино́е Что, токмо Тѣнь Его, и Пята̀ Его, и Подно́жіе Его, и обветша́ющая Ри́за… Но

“Му́драго Очи Его, во ГЛАВѢ́ Его.

О́чи же Безу́мных на Концах Земли́”[98].

РАЗГОВО́Р 3-й

О том же:

Знай себе.

Ли́ца.

Клео́па, Фило́н, Друг.

*

КЛЕО́ПА. Ах! Переста́нь, пожалуй. Не сумнѣвайся. Он Человѣк добрый и ничіею не гнуша́ется Дру́жбою. Мнѣ твое доброе Сердце извѣстное. А он ничего̀, кромѣ сего, не ищет.

ФИЛО́Н. Я знаю многих Учёных. Они го́рды. Не хотят и говорить с Поселя́нином.

КЛЕО́[ПА]. Пожалуй же, повѣрь.

ДРУГ. О чем у вас Спор?

КЛ[ЕОПА]. Ба! а мы наро́чно к тебѣ… Вот мой Това́рищ! Пожалуй, не погнѣвайсь.

ДРУГ. За что? “Человѣк зрит на Лице, а Бог зрит на Се́рдце”[99]. А Лука̀ гдѣ?

КЛЕ[ОПА]. Не может понять твоих Рѣчёй. Он прилѣпился к Сомна́су при вчерашнем Разгово́рѣ. А нам твоѝ Нови́нки Ми́лы.

Д[РУГ]. О чем была Рѣчь?

КЛ[ЕОПА]. Помнишь ли, Фило́н?

ФИЛ[ОН]. По́мню. Была Рѣчь о Бе́зднѣ.

КЛ[ЕОПА]. А! а! вот Слова̀! “…и Тма верху̀ Бездны”[100].

ФИЛО́Н. Пото́м Спор был о каки́х-то Ста́рых и Но́вых Мѣха́х. И о Винѣ́[101].

КЛ[ЕОПА]. Один спо́рил, что Бездною называется Не́бо, на котором пла́вают ПЛАНЕ́ТЫ. А Господи́н Нава́л[102] кричал, что то́чная Бе́здна есть ОКІА́Н вели́кій. Иный клялся, что через то значится Жена. Ины́й толкова́л Учёніе, и Протч[ая], и Протч[ая].

ДР[УГ]. Если хощем измѣрить Небо, Зе́млю и Моря̀, должны во-первых измѣ́рить са́мих себе, с Па́влом, собственною на́шею Мѣ́рою[103]. А если нашея, внутрь нас, Мѣры не сы́щем, то чем измѣ́рить можем? А не измѣрив

себе прежде, что По́льзы знать Мѣру в протчіих Тваря́х? Да и можно ли? Может ли Слѣп в До́мѣ своем быть Прозорли́вым на Ры́нкѣ? Может ли сыскать Мѣру, не уразумѣв, Что́ ли то есть Мѣра? Может ли мѣрить, не ви́дя Земли́? Может ли ви́дѣть, не ви́дя Головы́ Ея? Может ли усмотрѣть Го́лову и Си́лу Ея, не сыска́в и не уразумѣв своея́ в Са́мом Себѣ? Голова Голово́ю и Си́ла понима́ется Си́лою.

КЛЕО́[ПА]. Не можно ли поговорить простѣе?

Д[РУГ]. Измѣрить и узнать Мѣру есть одно. Если бы ты Долготу̀ и Широту̀ Це́ркви измѣрил Са́жнем или Вере́вкою, как тебѣ кажется? Узнал ли ты Мѣру Ея?

КЛЕО́[ПА]. Не думаю. Я бы узнал одно только Простра́нство Матеріа́лов Ея. А то́чную Ея Мѣру, содержа́щую Матеріа́лы, в то Время узна́ю̀, когда понима́ю ПЛАН Ея.

Д[РУГ]. Так посему̀, хотя бы ты всѣ КОПЕРНИКА́НСКІИ МЫ́РЫ перемѣрил, не узна́в ПЛА́НА их, который всю Внѣшность содержи́т, то бы ничего̀ из того не было.

КЛЕО́[ПА]. Ду́маю, что как Внѣшность есть пуста̀, так и Мѣра Ея.

Д[РУГ]. Но кто может узнать ПЛАН в земных и Небе́сных простра́нных Матеріа́лах, прилѣпи́вшихся к вѣчной своей Симметри́и, если Его прежде не мог усмотрѣть в ничто́жной Пло́ти своей? Сим Пла́ном Все-на́-все созда́нно или слѣпленно. И Ничто держаться не может без Него. Он всему̀ Матеріа́лу Цепь и Вере́вка. Он-то есть РУКА̀ Десна́я. ПЕРСТ, содержащій всю Персть, и ПЯДЬ Божія, всю Тлѣнь измѣрившая. И са́мый ничто́жный наш Соста́в. СЛО́ВО Божіе, Совѣты и МЫСЛИ Его – Сей есть ПЛАН, по всему Матеріалу во Во-Все-вселе́нной, нечувстви́тельно просте́ршійся. Все содержа́щій и исполня́ющій. Сія есть Глубина̀ Бога́тства и Прему́дрости Его[104]. И Что может обши́рнѣе разлиться, как Мысли? О Се́рдце! Бездно всѣх Вод и Небес ши́ршая[105]!.. Коль ты глубока! Все объе́млешь и содержи́шь. А тебе Ничто̀ не вмѣща́ет.

КЛЕО́ПА. Пра́вду сказать. По́мню СЛО́ВО Іереми́ино сіе:

“Глубоко Сердце ЧЕЛОВѢКУ, паче всѣх, и ЧЕЛОВѢК есть…”[106]

Др[уг]. Вот сей же то Человѣк содержи́т все! Он-то утверждает Плотскія твои Ру́ки и Но́ги. Он Голова и Си́ла Оче́й твоих и Уше́й. А если Ему вѣрить мо́жешь: “Не отемнѣю́т Очи твои́, и не истлѣю́т Уста̀ твоя во Вѣки Вѣков”[107].

КЛЕО́[ПА]. Вѣрую и понужда́ю Се́рдце мое в послуша́ніе Вѣры. Но не можно ли хотя ма́ленько мене подкрѣпить? Прошу не гнѣваться. Чем вы́шше в Поня́тіе Неви́димости взыйду, тѣм Крѣпша будет Вѣра моя.

Др[уг]. Пра́ведно тре́буешь. Для́того, что Бог от нас ни Моли́тов, ни Жертв принять не может, если мы Его не узна́ли. Люби́ Его. И приближа́йся к Нему всегда. Сердцем и Позна́ніем приближайся, не внѣшними Нога́ми и Устна́ми. Сердце твое есть Голова Внѣшностей твоих. А когда Голова, то Сам ты еси твое Сердце. Но Если не прибли́жишся и не сопряже́шся с ТѢМ, Кой есть твоей Головѣ ГОЛОВО́Ю, то оста́нешся ме́ртвою Тѣнью и Тру́пом. Если есть Тѣло над Тѣлом, тогда есть и ГОЛОВА̀ над

Головóю и вы́шше Ста́раго Но́вое Сердце. Ах! Не сты́дно *ли* нам? и не жа́лко *ли*? что Бог Суда̀ себѣ́ от нас про́сит. *Да* и не получа́ет.

Клео́па. Возмо́жно *ли*? Как так?

Д[руг]. Сопе́рники Его – И́долы и Кумиры[108]. Сих-то, сидя̀ на Судѣ́, оправда́ем.

Клео́па. Ужа́сная Оби́да! и ея не понимаю.

Д[руг]. Не понимаешь? Вот сам сей же Час бу́дешь Судіе́ю проти́ву Его̀.

Клео́па. Бою́сь. Но пожалуй: Подкрѣпѝ мнѣ мое Невѣ́ріе о безсме́ртном тѣ́лѣ. *Лю́бы* мнѣ твои Слова̀ сіи: "Не отемнѣют О́чи твои…"[109]

Д[руг]. Ну! скажѝ мнѣ. Если бы твое внѣ́шнее Тѣло, или Ско́тское, чрез 1000-щу *Лѣт* невреди́мо было, *любил ли* бы ты Плоть свою?

Клео́па. Сему̀ ста́ться нелзя. А если бы можно, нелзя не люби́ть.

Д[руг]. Знай же, что ты Себе самаго ни ма́ло еще не узнал.

Клео́па. По кра́йней Мѣрѣ, знаю, что Тѣло мое на вѣчном Пла́нѣ основа́нно. И вѣрую сим Обѣща́ніям Божіим: "Се на Руках моих написа́х Стѣны твоя…"[110]

Д[руг]. Если бы ты в Строе́ніи коего́-то *До́ма* План узна́л и Си́лу Стѣн его, дово́льно *ли* то к Познанію совершенному о́наго *До́ма*?

Клеоп[а]. Не ду́маю. Надобно, ка́жется, еще знать и то, *для* кото́рых Совѣ́тов *или Дѣл* тот *Дом* постро́ен? Бѣса́м *ли* в нем Же́ртву прино́сят? или Неви́димому Богу? Разбо́йническое *ли* Жили́ще? или Ангелское Селе́ніе?

Д[руг]. И мнѣ ка́жется, что не дово́льно понима́ешь, напримѣр, Сосу́д Гли́няный, если разумѣешь одну его Фигу́ру, на Грязѝ изображе́нную, а не знаешь, чи́стым *ли*? или нечи́стым наполнен *Лике́ром* или Питіе́м?

Клео́па. Теперь понима́ю, что Тѣло мое есть то́чно то, что Стѣны Хра́ма, или то, что в Сосу́дѣ Че́реп. А Сердце и Мысли моѝ то, что во Хра́мѣ Жертвоприноше́ніе, или то, что в Сосу́дѣ Вода. И как Стѣны суть деше́влѣе Жертв, потому что они *для* Жертв – не Жертвы *для* Стѣн, и Че́реп *для* Воды̀ – не Вода *для* Сосу́да, так и Душа моя, Мы́сли и Се́рдце есть *Лу́чшее* моего Тѣ́ла.

Друг. Но скажѝ мнѣ: Если бы ти́и Стѣны прекра́сныи развали́лися, погибли *ли* бы онѝ? Пропал *ли* бы тот Сосу́д, если б Его Че́реп Фигу́рный рашши́бся?

Клео́[па]. Тфу! Сіе и Млadéнец разумѣет. Коне́чно, Он не цѣлый, если…

Др[уг]. Не ра́дуйся ж, мой Изра́илю, и не веселися. Заблуди́л ты от Господа Бога твоего[111]. Не слыхал *ли* ты от Проро́ков нико[г]да, что Бог Суд имѣет со Сопе́рником своим, Земле́ю[112]?

Клео́па. *Да* кто может Его суди́ть?

Д[руг]. Ужѐ ты *дал* Суд твой на Него̀, уничто́жив Сто́рону Его.

Кл[еопа]. Ко́им О́бразом?

Д[руг]. Кто Непра́веднаго оправда́л, без Сумнѣнія, оби́дил Неви́ннаго. А оправда́ть обои́х ника́к Нелзя̀. Тако́в-то Судія̀ был, како́в ты, Ефре́м. Кото́раго Нѣкто из Проро́ков называ́ет Го́лубом Безу́мным, *лише́нным* Се́рдца[113]. *Да* и не *Ди́вно*. Потому что, по Ска́зкѣ того́ же Проро́ка, на

Подо́біе Пе́чи, Огне́м ражже́нныя[114], толь вси Су́діи Стра́стью к Ви́димости разгорѣ́лись, Что вси Наста́вники с Земле́ю сляглѝ́ся, и не было ни одного́, кото́рій бы был Прія́тель Богу.

Кл[еопа]. Умилосе́рдись. Скажѝ: Кой я Суд произне́с противу Бога?

Д[руг]. Так! Ты, влюбля́сь в Зе́млю, отдал Ей Судо́м твои́м то, Что еди́нственно к Богу принадле́жит.

Клео́па. Не понима́ю.

Д[руг]. Слушай! Го́луб Темноо́кій[115]! Не Божія ли есть Сила[116]? И не Господня ли Крѣпость[117]?

Кле[опа]. Да Кто ж о сем спо́рит?

Д[руг]. Как же ты дерзну́л сказать, что при Разби́тіи Че́репа Сосу́д пропа́л? Смѣешь ли Сосу́д утверди́ть на Пра́хе? а не в Богѣ? Кая Твердость быть может в том, что всемину́тно подверже́нно Разва́линам и Перемѣнам? Не Божій ли неви́димый Перст содержи́т в Стѣна́х Прах? Не Он ли Голова в Стѣна́х? Не Стѣна̀ ли вѣчна, если Гла́вное Нача́ло Ея вѣчное? Как же ты посмѣл, уничтожи́в Го́лову, возвели́чить Хвост? Присуди́в Тлѣнію Безвре́дность? Пра́ху Тве́рдость? Куми́ру Божество̀? Тмѣ Свѣт? Сме́рти Живот? Вот Нечести́вый на Бога Суд и Совѣ́т! Вот лука́вое лука́ваго Зми́я Око! Лю́бящее Пятѹ̀, а не Гла́ву Христа̀ Иису́са! “Иже есть Вся́ческая во Всем…”[118] Не ты ли сказал, что нелзя не любить тлѣ́ннаго Тѣ́ла, если б Оно чрез 1000-щу Лѣт невреди́мо было? И как можешь сказать, что ты, по кра́йней Мѣ́рѣ, узнал твое Тѣ́ло? Да и к чемѹ̀ хва́лишся Божіими симѝ милостивыми Слова́ми?

“Се на Рука́х моих написах Стѣны твоя,

И предо Мно́ю еси При́сно”[119].

Может ли Тлѣнь стоять всегда, то есть вѣчно? Может ли Недосто́йное Че́стным быть? а Тма Свѣтом? и Зло Добро́м? Не все́ ли одно: увѣ́риться Пра́ху Ног твоих и положи́ться на Сре́бреннаго Куми́ра? Все то И́дол, что ви́димое. Все то безче́стное, что тлѣ́нное. Все то Тма и Смерть, что преходя́щее…

Смотрѝ на Земле́нность Пло́ти твоея. Вѣ́ришь ли, что в сем твое́м Пра́хѣ зары́то Сокро́вище? то есть Таи́тся в нем Неви́димость и Перст Божій, Прах твой сей и всю твою Персть сію содержа́щій?

Клео́па. Вѣ́рую.

Д[руг]. Вѣруешь ли, что Он есть Голова̀ и Первоначалное Основа́ніе и Вѣ́чный План твоей Пло́ти?

Клео́па. Вѣрую.

Д[руг]. Ах! Когда бы ты вѣ́рил, никогда бы ты не говори́л, что Тѣ́ло твое пропада́ет при Разсы́паніи Пра́ха твоего. Видишь одно Ско́тское в тебѣ Тѣ́ло. Не ви́дишь Тѣ́ла Духо́внаго[120]. Не имѣешь Жезла̀ и Духа к Двойно́му Раздѣле́нію. Не чѹ́вствуешь Вку́са в тѣх Божіих Слова́х: “Аще изведе́ши Че́стное от Недосто́йнаго, Яко Уста моя будеши”[121].

Клео́па. Не поня́тно мнѣ то, каким Образом присудил я Куми́ру Божество̀, а Живо́т тому, что Ме́ртвое. Слыха́л я, что пого́ибшій есть Тот, кто называ́ет Свѣт Тмою, а го́ркое сла́дким[122].

Д[РУГ]. Не удивля́йся, *Душа̀* моя! Всѣ мы *Любопра́хи*. Кто только влюби́лся во Ви́димость Пло́ти своея, не может не ганя́ться за Ви́димостю во всем Небесном и Земно́м Простра́нствѣ. Но *длячего* Он Ея̀ *лю́бит*? Не *длятого ли*, что усма́тривает в ней Свѣтлость и Пріятность? Жизнь, Красу̀ и Си́лу?

КЛЕО́ПА. Коне́чно, *длятого*.

Д[РУГ]. Так не все ж *ли* одно – почитать И́дола за живо́е и присудить Ему Жизнь, а ему умрѣти *должно*? Мнѣ ка́жется, то́ же: почитать горкое сла́дким и дать Суд в том, что Медова́я Сла́дость принадлежит к Же́лчи. Но можно *ли* Же́лчи Сладость присудить без Оби́ды Ме́ду? Вот каким Образом всѣ собира́емся на Господа и на ХРИСТА̀ Его! Он кричит: "Моя Крѣпость и Си́ла[123]! Во мнѣ Путь, Истина и Живот!"[124] А мы су́дим, что все сіе принадлежит к внѣшней Пло́ти и к плотской Внѣшности. И сей Суд наш несумѣнно подтвержда́ем таковы́м же Житіе́м нашим пред *Людьмѝ*.

КЛЕО́ПА. Ви́жу теперь Вину свою. И ужа́сно удивля́юся: Что за Тма наши О́чи покры́ла? Сто́лько Проро́ки вопіют: "*Дух, Дух*! БОГ, БОГ!"[125] Всяка Внѣшность есть Трава̀, Тѣнь, Ничто̀, а мы ро́пщем, ту́жим, когда Плоть наша увяда́ет, слабѣет и Прах перехо́дит к Пра́ху. Можно *ли* сыска́ть упрямѣйшую и жестоковы́йнѣйшую Нещасли́вость?

Д[РУГ]. Сему̀ и я ча́сто дивлю́ся. Теперь, ду́маю, понима́ешь, что то за Суд, котораго от нас толь ре́вностно и еди́нственно тре́бует Бог чрез Проро́ков? И как мо́жем дать до́брый Суд ме́ньшим нашим Бра́тіям, обидив Перворо́днаго Бра́та, Христа̀ Іису́са? Он пе́рвый Сирота̀, что всѣ его оста́вили. Он первый Ни́щій, что все от него отня́ли. Всѣ за Тмо́ю, оста́вив свѣт, пошлѝ, побѣжа́ли.

КЛЕО́ПА. Но откуду в нас прокля́тое сіе Сѣмя раждае́тся? Если Земля прокля́та, тогда и *Любовь* к ней.

Д[РУГ]. Хорошо̀ Мысли называешь Сѣмям. Сѣмя есть Нача́лом Плодо́в. А Совѣт в Сердцѣ[126] – Голова̀ наших *Дѣл*. Но поне́же Сердце наше есть то́чным ЧЕЛОВѢКОМ, то и ви́дно, кого Прему́дрость Божія называ́ет Сѣмям и Ча́дами Змиі́ными. Сіи *Лю́де лю́блят* Зе́млю, а Она есть Пята̀ и Подно́жіе Божіе, и Тѣнь. По сей-то Причи́нѣ Ниче́м они не Сы́ты. Блажен! Если в Чіе́м Сердцѣ прокля́та сія Голова̀ разда́вленна. Она-то нас выво́дит в Го́рести, а нам во мни́мыя Сла́дости. Но отку́ду сей Змій в Се́рдцѣ заро́жива́ется? Ты *ли* спра́шуешь?

КЛЕО́ПА. Хощу̀ знать.

Д[РУГ]. Отку́ду Злое Сѣмя на Гря́дках Огоро́дних? По́лно вездѣ вся́ких Совѣтов. Не убереже́шся, чтобы не роди́лось. Но что *дѣлать*? Сыне! Хранѝ Сердце твое[127]! Стань на СТРА́ЖѢ со Аввакумом[128]. Знай себе. Смотрѝ себе. Будь в До́мѣ твоем. Бережѝ себе. Слышь! Берегѝ Сердце.

КЛЕО́ПА. *Да* как себе бере́чь?

Д[РУГ]. Так, как Ни́ву. Выплѣня́й, *или* искореня́й, и вырыва́й всякий Совѣт *лука́вый*. Все *зло́е* Сѣмя Змиі́но.

КЛ[ЕОПА]. Что есть Совѣт *Лука́вый* и Сѣмя Змиі́но?

Д[РУГ]. *Л*юбить и оправдать во всяком *Дѣлѣ* пусту́ю Внѣ́шность или Пяту̀.

К*Л*[ЕОПА]. Скажи́ простѣе.

Д[РУГ]. Не вѣрь, что Рука̀ твоя согніе́т. А вѣрь, что Она вѣ́чна в Бозѣ. Одна̀ Тѣнь Ея ги́бнет, не истинная Рука̀. И́стинная же Рука̀ и ИСТИНА есть вѣ́чна. Потому что неви́дима. А неви́дима потому, что вѣчна.

К*Л*[ЕОПА]. Сіи Мы́сли Чу́дныи.

Д[РУГ]. Коне́чно, Но́выи. Если же Содержа́ніе твоея Рукѝ прису́дишь Плотско́й Тлѣ́ни, а не Божіей Невиди́мости, тогда бу́дешь ста́рым Мѣ́хом, наду́тым Бе́здною Мысле́й непросвѣще́нных пото́ль, поко́ль возмо́жешь сказа́ть:

“Бог, Реки́й из Тмы Свѣ́ту возсія́ти,

иже возсія̀ в Сердца́х наших…”[129]

А сіе здѣ́лается при Сотворе́ніи Но́ваго Не́ба и Землѝ. “Се Аз Но́вая творю̀!” – ГЛАГОЛЕТ ГОСПОДЬ (Иса́іа)[130].

РАЗГОВО́Р 4-й

о то́м же:

Знай себѐ.

Ли́ца.

Лука̀, Клео́па, Фило́н, Друг.

*

*Л*УКА̀. Посему̀ весьма̀ не ма́лое *Дѣ*ло: узнать себе.

*Д*Р[УГ]. Оди́н Труд в обои́х сих: Позна́ть себе и уразумѣть Бога[131]. Познать и уразумѣть то́чнаго Человѣка, весь Труд и Обма́н от Его̀ Тѣни, на которой всѣ остана́вливаемся. А видь и́стинный ЧЕЛОВѢК и Бог есть тожде. И никогда еще не быва́ла Ви́димость И́стиною, а И́стина Ви́димостю. Но всегда во Всем та́йная есть и неви́дима И́СТИНА. Потому̀, что она есть ГОСПОДНЯ[132]. А ГОСПОДЬ и *Д*УХ, Пло́ти и Косте́й не иму́щій, и Бог – все то одно̀. Видь ты слы́шал Рѣ́чи истиннаго ЧЕЛОВѢКА. Если (де) не узна́ешь себе, о До́брая Же́но, тогда пасѝ Козлы̀ твои во́злѣ Шалаше́й Пасту́шских[133]. Я (де) тебѣ́ не Муж, не Па́стыр(ь) и не Господи́н. Не ви́дишь мене потому, что себе не зна́ешь. Пойди́ из моих Оче́й! и не явля́йся. Да и не мо́жешь быть предо мною, поколь хорошо̀ себе не уразумѣешь. Кто себе зна́ет, тот оди́н может запѣ́ть:

“Господь пасе́т мя…”[134]

К*Л*ЕО́[ПА]. А мы из послѣдняго Разгово́ра имѣем нѣ́которыя Сумнѣ́нія.

Д[РУГ]. Когда Рѣчь иде́т о ва́жном *Дѣ*лѣ, то и не ди́вно. Но Что за Сумнѣ́нія?

К*Л*[ЕОПА]. Пе́рвое. Ты говори́л, что Человѣк, влюби́вшійся в ви́димую Плоть, длятого вездѣ го́нится за Ви́димостю, понеже усма́тривает в ней Свѣ́тлость и Прія́тность, Жизнь, Красу̀ и Си́лу.

Д[РУГ]. А вы как ду́маете?

Кл[еопа]. Нам ка́жется, *д*лятого, что не может вѣ́рить о Пребыва́ніи Неви́димости и ду́мает, что одно то́лько то Бытіѐ свое имѣет, что Пло́тяными Рука́ми ощу́пать может и Что в тлѣ́нных его Оча́х мечта́ется[135]. В про́тчем он и сам поня́ть может и соверше́нно зна́ет, что Все то прехо́дит, что он *л*ю́бит. Посему́-то он и пла́чет, когда оно его оставля́ет, разсужда́я, что ужѐ оно совсѣм пропа́ло. Подо́бно, как Младе́нец рыда́ет о разби́том Орѣ́хѣ, не понима́я, что Орѣ́шная Су́щая И́ста состо́ит не в Ко́ркѣ Его, но в Зе́рнѣ, под Ко́ркою сокрове́нном, от кото́раго и са́мая Ко́рка зави́сит.

Д[руг]. Сія есть са́мая Правда, что был бы весьма́ глуп Земледѣ́л, если бы тужи́л о том, что на Его Ни́вѣ на́чало Пшени́чное Стебло́ в Мѣ́сяцѣ А́вгустѣ со́хнуть и дряхлѣ́ть, не разсужда́я, что в Ма́леньком закры́том Зе́рнѣ закры́лась и но́вая Соло́ма, Весно́ю нару́жу выходя́щая, а Вѣ́чное и И́стинное свое Пребыва́ніе в Зе́рнѣ неви́димо закры́вшая[136]. Но не все́ же *л*и то Одно – Причита́ть Соло́мѣ Си́лу Ея и Существо́, а не Главѣ́ Ея, или Зе́рну, и не вѣ́рить, нижѐ помина́ть о Пребыва́ніи Зе́рна? *Д*лятого-то (напримѣр) Суді́я присуди́л *Д*вою́родному Бра́ту Власть и Си́лу в Наслѣ́діи, поне́же увѣ́рен, что Ро́днаго Наслѣ́дника в Живы́х нѣт. И сей-то есть той Нечести́вый Суд, о кото́ром в Послѣ́днем Разгово́рѣ ишла́ меж нами Рѣчь.

Клео́[па]. Друго́е Сумнѣ́ніе. Я сказа́л видь так: По́мню Сло́во Іереми́ино сіе: “Глубоко́ Се́рдце Человѣ́ку, паче всѣх, и Оно́-то И́стинный Человѣ́к есть…”[137] А ты к сим Слова́м присовокупи́л слѣ́дующее: “Вот сей же то Человѣ́к и содер́жит Все!”[138] и Про́тчая.

Д[руг]. Так в Чем же сумни́шся?

Клео́[па]. Я без Сумнѣ́нія понима́ю, что всѣ внѣ́шніи наши Чле́ны закры́тое Существо́ свое в Сердцѣ имѣют так, как Пшени́чная Соло́ма содер́жится в своем Зе́рнѣ. Она, изсо́хши и издряхлѣ́вши, то закрыва́ется при Согни́тіи в Зе́рнѣ, то опять нару́жу в Зеле́ности выхо́дит. И не умира́ет, но Обновля́ется, и будто перемѣня́ет Одѣя́ніе. Но поне́же на всѣх без Изъе́му *Л*юдя́х видим внѣ́шніи Чле́ны, которыи свидѣ́телствуют и о Зе́рнѣ своем, то есть, что всяк с них имѣ́ет и Се́рдце, которое (как Проро́к Божій у́чит) то́чным есть Человѣ́ком и Истинным[139], а сіе есть вели́кое *Д*ѣ́ло: Так что се бу́дет? Всѣм *л*и быть И́стинным Человѣ́ком? И кая Разнь меж *Д*о́брым Му́жем и зл*ы*м?

Д[руг]. Не так! Отведи́ Мысли твои на Время от Человѣка и посмотри́ на Про́тчую Приро́ду. Не вся́кій Орѣ́х и не вся́кая Соло́ма со Зе́рном.

Клео́[па]. Ужа́сное Позо́рище!

Д[руг]. Не бойся! Зна́ю. Ты, осмотря́сь на *Л*юде́й, ужасну́лся. Но видь ви́дишь, что сіе в Приро́дѣ не но́вое. Дово́льно сего во́дится в Земляны́х Плода́х и в *Д*рево́есных. Но нигдѣ бо́льше не быва́ет, как в *Л*юдя́х. Весьма́ тот рѣ́док, кто сохрани́л Се́рдце свое. Или, как о́бще говорят: Спасл *Д*ушу свою. А как научи́л нас Іереми́а, и Ему́ вѣ́руем, что и́стинным Человѣ́ком есть Се́рдце в Человѣ́кѣ[140], глубокое же Се́рдце и одному то́лько Богу познава́емое не ино́е что есть, как Мыслей наших неограни́ченная Бе́здна, просто сказать, *Д*уша, то есть И́стое Существо́, и Су́щая И́ста, и са́мая

Ессе́нціа[141] (как говоря́т), и Зе́рно наше, и Сила, в которо́й еди́нственно состо́ит ро́дная Жизнь и Живот наш, а без нея ме́ртвая Тѣнь есмы̀, То и ви́дно, коль не сравне́нная Тщета̀ потеря́ть Себе Самаго, хотя бы кто завладѣ́л всѣ́мѝ Копе́рниковыми Мыра́ми. Но никогда́ бы сего не было, если бы стара́лися *Лю́де* уразумѣть, Что значит Человѣкъ? и быть Человѣком. То есть: Если бы са́мих себе узна́ли.

Клео́па. Ах! не могу сего поня́ть. Потому что у Ка́ждаго своѝ Мы̀сли и неограни́ченныи Стремле́нія, как Мо́лнія, в безмѣ́рныи Разстоянія раскида́ются, ни одны́м Простра́нством не вмѣща́емыи и ники́им Вре́менем не усыпа́емыи, одному только Богу извѣ́стныи…

Д[руг]. Переста́нь! Не так оно есть. Пра́вда, что тру́дно изъясни́ть, что Злы̀и *Лю́де* Сердце свое, то есть Са́мих Себѐ, потеря́ли. И хотя меж на́ми в пе́рвом Разгово́рѣ ска́занно, что кто себѐ не узна́л, тот тѣм са́мым потеря́лся, одна́ко ж для *лу́чшія* Увѣ́ренности вот тебѣ Го́лос Божій! “Послу́шайте мене, Погу́блшіи

Се́рдце, су́щіи дале́че от Пра́вды”[142].

Клео́[па]. Ах! мы сему вѣ́руем. Но как Онѝ потеря́ли? Видь и у них Мысли так же пло́дятся и разлива́ются. Чего̀ они себѣ не вообража́ют? Чего̀ не обнима́ют? Цѣ́лый Мыр их вмѣстить не может. Ничто̀ им не довлѣ́ет. Одно̀ за други́м пожира́ют, глота́ют и не насыща́ются. Так не безде́нная *ли* Бе́здна Се́рдце их? Ты сказа́л, что Се́рдце, Мысли и Душа̀ – все то одно̀. Как же Они потеря́лись?

Д[руг]. Чего̀ досягну́ть не мо́жем, не испы́туймо. Понуди́ть себе до́лжно и дать Мѣ́сто в Се́рдцѣ нашем помяну́тому Божію Сло́ву. Если Его Благодать повѣ́ет на нас, тогда̀ Все нам про́стым и Прямы́м пока́жется. Ча́сто Мѣ́лочей не разумѣем са́мых Мѣ́лких. А Человѣкъ есть Он Ма́ленькій Мыро́к[143], и так трудно Си́лу Его узна́ть, как тяжело̀ во Всемы́рной Ма́шинѣ[144] Нача́ло иска́ть. Затвердѣ́лое наше Нечу́вствіе и Заобы́клый Вкус Причи́ною есть нашея Бѣ́дности. Раскла́дывай пред Слѣпце́м Все, что хо́чешь и ско́лько хо́чешь, но Все то́е *для* Его пу́стое. Он ощу́пать мо́жет. А без Прикоснове́нія ничего̀ не понима́ет. Ско́лько раз слы́шим о Во́здухѣ? Ско́лько Раз слы́шим о Водѣ и Ду́хѣ?

Не по Во́здухѣ *ли* опира́ются Пти́цы? Он твердѣе Желѣза. Одна́к Дерева́ную Стѣ́ну всяк скорѣе примѣ́тить может. А Во́здух почита́ют за Пу́стошь. *Для*чего? *Для*того, что не сто́лько Он Примѣ́тен. Стѣ́ну скорѣе ощу́паешь. Скорѣе Разли́чныи Кра́ски усмо́тришь. А Во́здух не сто́лько Кази́ст. Одна́к крѣ́пшій Ка́мня и Желѣза. А ну́жен столь, что дхнуть без Его нелзя. Вот! в са́мых Мѣ́лочах ошиба́емся и слабѣ́йшее Вещество̀ за дѣйстви́телнѣйшее почита́ем. Почему̀? Потому̀, что Стѣна̀ грубѣе и на́шим Оча́м погу́ще болванѣет, как уже ска́зано, а Во́здух сокрове́ннѣе, и ка́жется, бу́дьто в нем Ничего̀ Си́лы нѣт, хотя Кораблѝ го́нит и Моря̀ дви́жет, Дере́ва ла́млет, Го́ры кру́шит, вездѣ проницает и Все снѣда́ет, сам цѣл пребыва́я. Ви́дишь, что не такова̀ Приро́да есть, как ты́ разсужда́ешь. В ней то Силнѣе, что непоказнѣе. А когда что-то уже столь закры́лося, что ники́ими

Чу́вствами ощу́пать не мо́жно, в Том же то Са́мая Си́ла. Но если о Во́здухѣ почти́ увѣ́риться не мо́жем и за Ничто̀ почита́ем, будьто бы его̀ в Приро́дѣ не быва́ло, хотя́ он шуми́т, греми́т, трещи́т и сим са́мым даёт знать о Пребыва́нiи своем, тогда̀ как мо́жем поче́сть То, Что очище́нно от вся́кiя Вещества́нныя Гря́зи? Утае́нно от всѣх наших Чувств? Свобожде́нно от всѣх Шу́мов, Тре́сков и Перемѣ́н? Во вѣ́чном Поко́ѣ и в Поко́йной Вѣ́чности блаже́нно пребыва́ет? Спо́ртив мы от са́маго Нача́ла Око нашего Ума̀, не мо́жем никак прони́кнуть до Того̀, Что Одно Досто́йное есть нашего Почте́нiя и Любви́ во Вѣ́ки Вѣко́в.

Пробуди́ся ж тепе́рь Мы́слiю твое́ю! И если поду́нул на твое Се́рдце Дух Божiй, Тогда до́лжен ты тепе́рь усмотрѣть То, Чего̀ ты от Рожде́нiя не вида́л. Ты ви́дѣл по сiе Вре́мя одну то́лько Стѣ́ну, болванѣ́ющiя Внѣ́шности. Тепе́рь поднимѝ О́чи твои́, если Они́ озаре́нны Духом Истины, и взглянь на Еѐ. Ты ви́дѣл одну то́лько Тму. Теперь ужѐ ви́дишь Свѣт. Всего̀ Ты тепе́рь по Дво́е ви́дишь. Двѣ Во́ды, Двѣ Зе́мли. И вся Тварь теперь у Тебе на Двѣ Ча́сти раздѣле́нна. Но Кто тебѣ раздѣлил? Бог. Раздѣли́л Он тебѣ Все на Дво́е. Чтоб ты не смѣ́шивал Тмы со Свѣ́том, Лжы с Пра́вдою. Но поне́же Ты не ви́дѣл, кромѣ одной Лжы, бу́дьто Стѣны́, закрыва́ющiя Истину, длятого Он тепе́рь тебѣ здѣлал Но́вое Не́бо, новую Зе́млю[145]. Один Он творит Ди́вную И́стину. Когда усмотрѣ́л ты но́вым О́ком и Истинным Бога, Тогда ужѐ ты Все в нем, как во Исто́чникѣ, как в Зерца́лѣ, увидѣл то, Что всегда в нем было, а Ты никогда̀ не ви́дѣл, и Что са́мое есть Древнѣ́йшее, тое для тебе, но́ваго Зри́теля, Но́вое есть. Потому что тебѣ на Се́рдце не всхо́дило. А теперь бу́дьто Все в Нов здѣланно. Потому что оно Пре́жде Тобою никогда не ви́дѣнно, а то́лько слы́шанно. И так, Ты теперь ви́дишь Дво́е. Ста́рое и Но́вое. Я́вное и Та́йное. Но Осмотри́сь на самаго Себе. Как ты пре́жде вида́л Себе?

Клео́[па]. Я вида́л (Признаю́сь) одну я́вную Часть в Себѣ. А о та́йной никогда̀ и не ду́мал. А хотя б и напомяну́л Кто, как Тое часто и быва́ло, о Та́йной, однак Мнѣ каза́лось чу́дно почита́ть Тое, Чего̀ нѣт, за Бытiѐ и за Истину. Я, напримѣ́р, ви́дѣл у мене Ру́ки. Но мнѣ и на Ум не всхо́дило, что в сих Рука́х закры́лись други́и Ру́ки.

Д[руг]. Так Ты ви́дѣл в Себѣ одну̀ Зе́млю и Прах. И Ты досе́лѣ был Зе́мля и Пе́пел. Кра́тко сказа́ть, Тебе не было на Свѣтѣ. Потому̀, что Земля́, Прах, Тѣнь и ничто́жная Пу́стоша – все то одно̀.

Лука̀. Видь же Ты из Iереми́и доказа́л, что Человѣком нахо́дится не наружный Прах, но Се́рдце Его̀[146]. Как же Клео́пы не было на Свѣ́тѣ? Видь Клео́пино Се́рдце всегда̀ при Нем было. И теперь есть…

Д[руг]. Посто́й! Посто́й! Как Ты так ско́ро позабыл: Дво́е-Дво́е? Есть Тѣ́ло Земляно́е. И есть Тѣ́ло Духо́вное, Та́йное, Сокрове́нное, Вѣ́чное[147]. Так длячего́ же не быть Двои́м Сердцам? Ви́дѣл ты и люби́л Болва́на и И́дола в твое́м Тѣлѣ, а не И́стинное Тѣ́ло, во Христѣ сокрове́нное. Ты люби́л Сам Себе. То есть Прах твой, а не сокрове́нную Божiю И́стину в Тебѣ́, кото́рыя Ты никогда̀ не ви́дѣл. Не почита́л Еѐ за Бытiѐ. И поне́же не мог ощу́пать,

тогда и не вѣрил в Еѐ. И, когда Тѣлу твоему болѣть Опа́сно довело́сь, в той Час впада́л во Отча́яніе. Так Что се такое? Не ста́рый ли Ты Ада́м? То есть ста́рый Мѣх с ве́тхим Се́рдцем? Одна̀ ты Тѣнь, Пу́стоша и Ничто̀ с твоим Таковы́м же Се́рдцем, каково́е Тѣло твое. Земля̀ в Зе́млю устреми́лася. Смерть к Сме́рти, а Пу́стоша лю́ба Пу́стошѣ. Душа то́щная и гла́дная. Пе́пел, не Хлѣб И́стинный[148] ядо́щая. И Питіѐ свое внѣ Ра́я со Плаче́м растворя́ющая[149]. Слу́шай! Что о Таковы́х ко Иса́іи гово́рит Бог?

“О Иса́іе! Знай! что Пе́пелом есть Се́рдце их. И прелща́ются. И ни еди́н мо́жет Душы̀ своея избава́вити…”[150] “Помянѝ Сія̀, Іа́кове и Изра́илю! Яко Раб мой Есѝ Ты…”[151] “Се бо отъя́х, яко О́блак, Беззако́нія твоя. И, яко Примра́к, Грѣхѝ твоя. Обрати́ся ко мнѣ, и изба́влю тя…”[152] Нѣкій Стари́нных Вѣко́в Живопи́сец изобрази́л на Стѣнѣ́ каки́-то Я́годы столь жи́во, что Голо́дныи Пти́чки, от Приро́ды бы́стрый имѣющіи Взор, одна́к би́лися во Стѣну, почита́я за Истинныя Я́годы[153]. Вот почему̀ таковы́и Сердца̀ глота́ют и насы́титься не могу́т! Покажѝ мнѣ хоть одного̀ из таки́х Любопра́хов, кой имѣет Удовольствіе в Душѣ свое́й. Любо́вь к Тѣни есть Ма́ти Гла́да. А сего Отца̀ Дщерь есть Смерть. Каково́е же таковы́х Серде́ц Движе́ніе? На то одно̀ дви́жатся, чтоб безпоко́иться. Вида́л ли ты по вели́ких Сада́х болши́я, кру́глыя, на Подо́біе Бесѣдок, Пти́чіи Клѣти?

Лука̀. Довело́сь вида́ть в Ца́рских Сада́х.

Д[руг]. Онѝ Желѣзными Сѣтьмѝ обволо́ченны. Мно́жество Пти́чок – Чижо́в, Щигло́в – непреста́нно внутрь их коло́тятся. От одно́й Стороны̀ в другу́ю бью́тся, но Нигдѣ Проле́та не получа́ют. Вот то́чное Изображе́ніе Серде́ц, о коих Ты вы́шше ска́зывал, что Они в ра́зныя Сто́роны, как Мо́лніа, ме́чутся. Ме́чутся и му́чатся в Стѣна́х заключе́нныи. Что есть столь У́зко и Тѣсно, как Ви́димость? По сей Причи́нѣ называ́ется Ров[154]. Что Фигу́ры (ка́жется) пролетѣть сквозь Сѣть? на Свобо́ду Духа? Но как же нам опять вы́летѣть Туда̀, Чего̀ за Бытіе не почита́ем? Мы видь Давно из са́маго Дѣтска напое́нны сим Лука́вым Ду́хом. Засѣянны сим Змііным Сѣмям. За́няты внѣдри́вшеюся в Се́рдцѣ Е́хидною[155], дабы одну только гру́бую Ви́димость, послѣднюю Пяту̀, внѣшнюю Тму люби́ть, гони́ться, наслажда́ться всегда и во Всем? Так ли? Так! Всегда и во Всем… Ах! Гдѣ Ты, Ме́чу Іереми́ин, Опустоша́ющій Зе́млю[156]? Ме́чу Па́влов[157]? Ме́чу Финее́сов[158]?..

Заблуди́ли мы в Зе́млю. Обняли́ся с Не́ю. Но Кто нас изба́вит от Нея? Вы́летит ли, как Пти́ца, Се́рдце наше из Сѣтей Ея? Ах! не вы́летит. Потому̀ что Се́рдцем Ея Сердце наше здѣлалось. А когда̀ уже Сердце наше, Глава̀ наша и мы в Еѐ претвори́лись, Тогда Ка́я Наде́жда в Пе́пелѣ? Мо́жет ли Прах, во Гро́бѣ лежа́щій, вста́ть и стать, и призна́ть, что еще и Неви́димость есть? Есть еще и Дух? Не может… Длячего̀? Не мо́жет вста́ть и стать пред Господем. Длячего̀ же? Длятого̀, что сей Прах не мо́жет принять в Себе сего Сѣмени. Ко́его? Чтоб вѣрить, что есть све́рх ещѐ и то, Чего не можем ощу́пать и Арши́ном мѣрить… О Сѣмя благослове́нное! Нача́ло Спасе́нія нашего! Мо́жем тебѐ и Принять. Но будешь у нас безпло́дно. Длячего? Длятого̀, что лю́бим Внѣшность. Мы к ней заобы́кли. И

не допу́стим до Того, чтоб могла̀ согнить на Зе́рнѣ вся внѣ́шняя Ви́димость, а оста́лася бы Си́ла в нем одна не ви́дима, Кото́рой увѣ́риться не мо́жем. А без сего Но́вый Плод быть никак не может…

Так нас запра́вили наши Учи́тели.

“Се Аз напита́ю их Пелыне́м и напою их Же́лчію. От Проро́ков бо Іерусали́мских изы́йде Осквернѐніе на всю Зе́млю” (Іеремія, 23)[159].

Разгово́р 5-й

О то́м же:

Знай себѐ.

Ли́ца тѣ́ же

*

Фило́н. Отсю́ду-то, ду́маю, Стари́нна Посло́вица:

“Сто́лько Глуп, что Двои́х нащита́ть не зна́ет”[160].

Но и мы по сіе Вре́мя Одно̀ то́лько во всем Свѣ́тѣ нащита́ли. Затѣ́м, что Друга́го в нем Ничего̀ не вида́ли.

Кле́опа. Не лучше ли тебѣ́ сказа́ть? что нам одна Тѣнь была̀ ви́дна. Ничего̀ нам не было ви́дно. Мы хвата́ли на Водѣ́ одну Тѣнь пусту́ю[161]. А тепе́рь похо́жи на Жи́теля Глубо́кія Норве́гіи, кото́рый по Шестимѣ́сячном Зи́мнем Мра́кѣ ви́дит чуть-чуть отверза́ющееся У́тро и всю Тварь, начина́ющую нѣ́сколько болванѣ́ть.

Друг. Если не бу́дете сожима́ть и отвраща́ть Оче́й, тогда̀ уви́дите всю Тварь Просвѣще́нну. Не бу́дьте подо́бны Кроту̀, в Зе́млю влюби́вшемуся. А как то́лько невзнача́й проры́лся на Во́здух: Ах! Сколь он Ему проти́вен! Приподнима́йте О́чи и принаро́вливайте о́ныя смотрѣ́ть на Того̀, Кото́рый ска́зует:

“Аз есмь Свѣ́т Мы́ру”[162].

Все, что мы досе́лѣ ви́дѣли, Что тако́е есть? Земля̀, Плоть, Пѣсо́к, Пелы́нь, Желчь, Смерть, Тма, Злость, Ад…

Тепе́рь начина́ет свѣта́ть У́тро Воскресенія. Перестае́м ви́дѣть то, что ви́дѣли, почита́я всю Ви́димость за Ничто̀, а устреми́в О́чи на то, Что от нас было закры́то, а посему̀ и пренебреже́нно. Мы досе́лѣ безпло́тныя Неви́димости не удостоева́ли поста́вить в Число́ Существа̀ и ду́мали, что Она Мечта̀ и Пу́стоша. Но тепе́рь у нас, напроти́ву того̀, Ви́димость есть Трово́ю, Ле́стю, Ме́чтою и ищеза́ющим Цвѣ́том[163]. А Вѣ́чная Неви́димость нахо́дится Ей Голово́ю, Си́лою, Ка́менем Основа́нія и Ща́стіем нашим. Послушаймо, Что гово́рит к нам Но́вый и Истинный Человѣ́к и Что обѣща́ет?

“Дам тебѣ́ (гово́рит) Сокро́вища те́мная. Сокрове́нная. Неви́димая отве́рзу тебѣ́, Да увѣ́си, яко Аз Господь Бог твой, прозыва́я Имя твое, Бог Изра́илев”[164].

Теперь разсужда́йте. Нра́вится ли вам Переход? Или бу́дьте по Пре́жнему во ви́димой Землѣ́ вашей, или очища́йте Се́рдце ваше для

Приня́тія Но́ваго Духа. Кто Ста́рое Се́рдце отбро́сил, Тот здѣ́лался но́вым челове́ком. Го́ре! Сердца́м затвердѣ́лым…[165]

ЛУКА̀. Дла́тогѡ̀-то са́маго смягчи́ть Се́рдце и сокруши́ть Тру́дно. Закоренѣ́лое Мнѣ́ніе похо́жо на Млadéнца, возра́сшаго во Исполи́на. Трудно наконе́ц боро́ться.

Д[РУГ]. Но что нам воспеща́ет в Жи́зни о сем разсуждать и разгово́ривать? а употреби́ть к сему̀ хотя́ закомпле́тное[166] Вре́мя? Но́вый Дух вдруг, как Мо́лнія, облиста́ть Се́рдце мо́жет. 600 Ты́сящ вы́званны былѝ во Обѣтова́нную Зе́млю[167]. Пѣши. Но дла́чегѡ̀ Два то́лько в Ѐ войшлѝ?

ЛУКА̀. Два. Сын Науи́н и Хале́б.

Д[РУГ]. А вот дла́чегѡ̀! Тфу! Как мо́жет ТО быть, Чегѡ̀ ви́дѣть нелзя́? Вот кака́я Пу́стошь! "Вску́ю (зароптáли) вво́дит нас Господь в Зе́млю сію̀? Чтоб па́сти на Бра́ни?"[168] Посему̀, если Ру́ки и Но́ги потерять, что в нас будет? Не хоти́м мы сегѡ̀. Гдѣ Сіе во́дится, чтоб То было̀, да еще Си́лное, То́Е, Чегѡ̀ не ви́дишь?.. Дай нам верну́ться в нашу Ста́рую Зе́млю. Не нра́вится нам Тот, кто в Пу́стошу выво́дит… Слы́шите ли Вы Мы́сли сих Старове́рцов[169]? Вот Шесть Сот Ты́сящ Дурако́в! Предста́вте Себѣ ве́тхіи Ка́ди, скве́рным заня́тыя Ква́сом. Можно ли Э́таким Скота́м Что́-либо внуши́ть? По Их Мнѣ́нію, нелзя Бытія́ своего Богу имѣ́ть, если Он захо́чет чист быть вся́кія Ви́димости. Если Того нѣт, Чегѡ̀ не ви́дят, так Бога давнѡ̀ не Ста́ло.

Вода преръка́нія[170]! Сѣ́мя Змии́но!

Сердце Невѣ́рное! Совѣ́т лукав[171]!

Не сіе ли есть не исповѣ́датися Господеви? и не призыва́ти И́мени Его[172]? Не таково было в Се́рдцѣ Сѣ́мя двои́х тѣх благополу́чных Наслѣ́дников. "И дадѐ Господь Хале́ву Крѣ́пость. И даже до Ста́рости пребысть у Него, найтѝ[173] Ему на Высоту̀ Землѝ. И Сѣ́мя Его обдержа̀ в Наслѣ́діе. Яко да ви́дят вси Сы́нове Изра́илевы, яко добрѡ̀ ходи́ти в Слѣд Господа"[174]. "Вси же разгнѣ́вавшіися не у́зрят Ю, – глаголет ГОСПОДЬ. – Раб же мой Хале́в, яко бысть Дух мой в нем, и возслѣ́дова мнѣ, введу̀ Его в Зе́млю, в ню́же ходи́л ТА́МО, и Сѣ́мя Его наслѣ́дит Ю̀"[175].

КЛЕО́[ПА]. Посему̀ вся Си́ла в Бо́гѣ, а не во внѣ́шней Ви́димости.

Д[РУГ]. А Что ж есть Идолопокло́нство, если не в том, чтоб припи́сывать Си́лу Истука́нным[176]? Не хо́чешь Рук Неви́димых. Видно, что Ви́димости воздае́шь Си́лу и Почтеніе твое. Но до́лго ли сія твоя Ви́димость пребудет? На Что ты положи́лся? Что есть ви́дима Плоть, если не Смерть? И на ней-то ты основа́л Сердце твое и Любо́вь? Всяка Внѣ́шность есть ми́мо протека́ющею Рѣко́ю. Не на Льду́ ли ты воткну́л Ку́щу твою? и поста́вил Шала́ш твой[177]? Пожа́луй, перенесѝ Его на Тве́рдость. Перенесѝ Его во Дво́ры Господни. Воткнѝ на Но́вой Землѣ́. А иначе Что твоя за Ра́дость? Кой Поко́й? Не всегда ли опаса́ешся, что когда́-либо Лед, однак, распу́стится? Когда́-либо сме́ртное Тѣло оставлять надобно.

О бѣднѣ́йшіи! Почита́ющіи Тѣ́ло свое Тлѣ́нное и не вѣ́рующіи Но́вому. Таковы́и-то: "Возволну́ются и почи́ти не возмогу́т.

Нѣсть ра́доватися Нечести́вым"[178], – глаголет Господь Бог.

ФИЛО́Н. Что есть Нечести́вый?

Д[РУГ]. Тлѣ́ніе почита́ющій.

ФИЛ[ОН]. Как?

Д[РУГ]. Так почита́ющій, что, если отнять у Его́ Тлѣ́ніе, тогда ду́мает, что Ему без него никак Бытія́ своего́ имѣть не возмо́жно. Не вели́кое *ли* се Почте́ніе *для* Пра́ха?

ФИЛ[ОН]. Ка́жется, что весьма́ не ма́лое. Ибо таким Образом боготвори́т он свой Пе́пел, припи́суя Ему Живота́ своего́ *Дѣйстви́телность*.

Д[РУГ]. Так тепе́рь, ду́маю, постига́ешь сіи́ СЛОВА̀:

"Аз ГОСПОДЬ БОГ! Сіе моё (не чужде́е) есть И́мя. Славы моея́ ино́му не дам.

Нижѐ Добродѣ́телей моих Истука́нам"[179].

То, Что мы назва́ли *Дѣйстви́телностію*, называ́ется Тут Добродѣ́телью, то́есть Си́лою и Крѣ́постю, кото́рую Бог за свое Преиму́щество от всей Тлѣ́нности так отня́л и Себѣ́ присвои́л, что ужа́сно яри́тся, если Кто дерзне́т Ея́ хотя́ ма́ло удѣли́ть Тва́ри, или Куми́рам, с кото́рыми Он от Нача́ла Вѣ́ка всегда́ ре́вностную Тя́жбу имѣет. Мы всѣ Его в сем ужа́сно обижа́ем, всегда и вездѣ́.

ФИЛ[ОН]. Как?

Д[РУГ]. А вот так! Весь Мыр состо́ит из *Двои́х* НАТУ́Р. Одна *Ви́димая*, *другая невиди́ма*. *Ви́дима* называ́ется Тварь, а *неви́димая* – Бог. Сія *неви́димая* НАТУ́РА, или Бог, всю Тварь проница́ет и содержи́т. Вездѣ́ и всегда́ был, есть и бу́дет. Как же Ему́ не доса́дно, если мы, смотря на Перемѣ́ну тлѣ́нныя НАТУ́РЫ, пуга́емся? А сим са́мым припи́суем Ей Ва́жность в Же́ртву. Чего́ здѣ́лать нелзя, не отняв Ея́ от Бога, который всю Ва́жность и Си́лу, и Бытіе́, и И́мя, и все-на́-все Исполне́ніе Себѣ́ то́чію Одному́ по́лно и без Прича́стников приусвои́л. Ражжу́й! Если Он Бытіѐ и Всему́ Исполне́ніе[180], тогда как мо́жешь Что твое потеря́ть? Что́ *ли* у тебе есть, Он тебѣ́ Всѣм тѣм есть. Ничто́ твое не пропада́ет потому, что Бог По́рчи не зна́ет. Одна́ *для* тебе оста́ется ШКО́ЛА ВѢРЫ. Или, как *Дави́д* гово́рит: Поуче́ніе Вѣ́чности[181]. Потерпи́ в нем немно́жко, поко́ль Старовѣ́рное твое Пе́пелное СЕ́РДЦЕ нѣ́сколько от Сегосвѣ́тных очи́стится ДУШКО́В.

РАЗГОВО́Р 6-й

О то́м же:

Знай себѐ.

Ли́ца тѣ́ же.

*

*Д*РУГ. Зе́мле! Зе́мле! Зе́мле! слы́ши Сло́во Господне[182]!

ФИЛО́Н. Не слы́шу.

Д[РУГ]. *Для*чего?

*Л*УКА̀. Кто может взойти́ на Небо? развѣ сошѐдый с Небесѐ. Кто может слышать СЛО́ВО БОЖІЕ, аще не будет Бог в нем? Свѣт ви́дится тогда, когда

Свѣт во Очáх есть. Чрез Стѣну пролази́ть тогда, когда Бог Вождóм есть. Но когда Си́ла во О́кѣ спорóченна, Лучше сказáть: когда Си́ла от О́ка отступи́ла и Селéнія своего во Веществѣ Его не имѣет, в то Врéмя никóего Око Разли́чія меж тмóю и Свѣтом не нахóдит.

КЛЕО́ПА. Но не мóжет ли Бог мéртваго живы́м, а Ви́димаго неви́димым здѣлать? Ей! Есть Время и теперь Воскрéснуть. Может И́СКРА БО́ЖІЯ пáсти на темну Бездну Сéрдца нашего[183] и вдруг Озари́ть. Вѣруймо только, что Бог есть во Плóти Человѣческой. Есть пóдлинно Он во Плóти ви́димой нашей. Невещественéн во Веществéнной. Вѣчный в Тлѣнной. Един в Кáждом из нас. И ЦѢЛ во вся́ком. Бог во Плóти, и Плоть в Бозѣ. Но не Плоть Богом. Нижѐ Бог Плóтію[184]. Ах Зéрно Горчи́чное! Вѣро! Стрáше! и Любóвь Божія! Зéрно Прáвды и Цáрствія Его! Чýвствую, что тайно пáдаешь на Земнóе мое Сердце, как Дождь на Рунò[185]. О дабы́ не позобáли тебе вóздушныя Пти́цы[186]!

Ф[ИЛОН]. Вспóмнимо теперь с Дави́дом Вѣчныи Лѣтà и поучи́мося в них[187].

КЛЕО́[ПА]. Комý или Чему поучи́ться?

Ф[ИЛОН]. Вѣчности поучи́мся… Кому подóбен и́стинный Человѣк, Господь наш во Плóти?

Д[РУГ]. Подóбен Дóброму и Пóлному Кóлосу Пшени́чному. Разсуди́ тепéрь. Стеблò ли с Вѣтвами? Постóй! Не то Кóлос. Кóлос все заключáет в себѣ. Ость ли на Кóлосѣ. Она ли есть Кóлос? На Кóлосѣ Ость, Прáвда, и в Кóлосѣ Ость. Но не Кóлосом Ость. Не она есть Кóлос. Что ж есть Кóлос? Кóлос есть самая Си́ла, в котóрой Стеблò со свои́ми Вѣтвами и Ость с Полóвою заключáется. Не в Зéрнѣ ли Все сіе закрылось? И не Весно́ю ли выхóдит Все сіе? Перемѣни́в Зелéную вмѣсто жéлтыя и вéтхія Одéжды? Не неви́дима ли Си́ла Зéрна? Так. Оно в то Врéмя дѣйствует, когда вся Внѣшность уже на нем согни́ла. Дабы не причéл Кто новаго Плододѣйствія мéртвой и нечýвственной Землѣ, то есть гніющей Внѣшности, но вся бы Слáва óтдана была Неви́димому Богу, Тáйною своею Десни́цею вся дѣйствующему. Дабы Он оди́н во Всем был Главà, а вся Внѣшность Пятóю и Хвостóм.

ФИЛ[ОН]. Тепéрь мнѣ в Кóлосѣ покáзуется ТО, что по сіе Врéмя не былò ви́дно.

КЛЕО́ПА. Лýчше скажи́, что ты в нем оди́н Хвост ви́дѣл.

ДР[УГ]. Пускáй же сія в Кóлосѣ Нóвость называ́ется РОСТ. Госпóдь Бог прирастил Его нам.

ЛУКÀ. Но как мы с Пóля перейшли́ в Сад, взгля́ньте, чем нас привѣтствует в Бесѣдкѣ сей Человѣк?

Ф[ИЛОН]. Сію Икóну написáл мой Друг Живопи́сец.

КЛЕО́[ПА]. Куда мнѣ нрáвится! Из чéрнаго О́блака Лучà касáется Головы́ Егò. Но Что за Словà в Лучѣ? Они́ вмѣстѣ с Лучéю с Высоты́ снисхóдят во обли́тую Свѣтом Гóлову Его. Прочитáй, Лукà! Ты от Числà Книгóчих…

ЛУКÀ. О́браз Прорóка Исáіи. В Лучѣ напи́сано сі́и Словà: “ВОЗОПІ́Й…”[188]

Клео́[па]. Но Что за Слова̀ из Уст Его исхо́дят?

*Л*у[ка]. Знаю тѣ Слова̀: “Вся́ка Плоть Сѣ́но, и вся́ка Сла́ва Человѣ́ча, яко Цвѣт Травный…”[189]

Фил[он]. А Что ж напи́сано на Бума́жкѣ, кото́рая в Его Рука́х?

*Л*ука̀. Зна́ю.

“Глаго*л* же Бога нашего Пребыва́ет во вѣки”[190].

Д[руг]. Ви́дите *ли* Спи́санну Бума́жку?

Клео́[па]. Мы *два* с Фило́ном сто́лько уже *Л*ѣт около одного Земледѣ*л*ства упражня́емся, а Ко́лос неда́вно усмотрѣ*ли*. Что же каса́ется до Бума́жок, *да* еще Проро́чіих, спра́шуй *Л*укѹ̀. Его то *Д*ѣло.

Д[руг]. *Л*ука! Ты ви́дишь в Рука́х Проро́чіих Бума́жку. Но знай, что ви́дишь *Д*ѣло весьма̀ ма́лое и весьма̀ Вели́кое. Сей Блаже́нный Стари́к легкѡ̀ держи́т в пра́вой Рукѣ́ тое *Д*ѣло, в кое́м всегда вездѣ́ Все соде́ржится. Разсудѝ, что Сам Открове́нія Свѣ́том озаре́нный Ста́рец в Егѡ̀ состо́ит Рукѣ́. Носи́мым но́сится, и держи́тся у Себе *Д*ержи́мым. Смотрѣ*л* ты на Ко́лос. Посмотрѝ теперь на Человѣка и узнай Егѡ̀. Вида́*л* ты в Ко́лосѣ Зе́рно. А теперь взглянь на Сѣмя Авраа́мово *да* ту́т же и на твоѐ. Ви́дѣ*л* ты в Ко́лосѣ Соло́му с Поло́вою. Посмотри́ ж и на Тра́ву тлѣ́нныя твоея Пло́ти с пусты́м досе́лѣ Цвѣ́том Пе́пелных твои́х Разсужде́ній. Усмотрѣ*л* ты в Ко́лосѣ то, Чего пре́жде не ви́дывал. Теперь узнава́й в Человѣке то, Что *для* тебе видно не было.

Ви́дя Ко́лос, не ви́дѣ*л* его. И не зна*л* Человѣ́ка, зна́я Его. Но Что показа́лось тебѣ́ в Ко́лосѣ напослѣ́док, То́е не было от Пло́ти, но от Бога.

Подними́ ж от Землѝ Мысли твои и уразумѣ́й Человѣка, в себѣ от Бога рожде́нна[191], а не сотворе́нна в послѣ́днее Житія̀ Вре́мя. Усмотрѣ*л* ты в Ко́лосѣ но́вый Рост, толь си́лный, что *для* всея̀ Соло́мы с Поло́вою здѣ*л*ался он Голово́ю и Убѣ́жищем. Позна́й же в себѣ но́ваго Іо́сифа (Значит Прираще́ніе[192]), Но́ваго Па́стыря, Отца̀ и Корми́теля нашего. В Пшени́чном Зе́рнѣ примѣ́ти*л* ты *ле́*генькую Внѣ́шность, в которой закры́лась Та́йная *Д*ѣйстви́телность Неви́димаго Бога.

Взгля*нь* же теперь на Глаго́*л* Божій, Проро́чею Бума́жкою, как *ле́*геньким О́блаком, прикры́тый. Си́лу Зе́рна Умным ты О́ком уви́дѣ*л*. Откро́й же Око Вѣ́ры, и уви́дишь в себѣ тож Силу Божію, Десни́цу Божію, Закон Божій, Глагол Божій, Сло́во Божіе, Ца́рство и Власть Божію, та́йную, неви́димую, а узнав Сы́на, узна́ешь и Отца̀ Его. Дря́хлая на Ко́лосѣ Соло́ма не бои́тся Пога́ибели. Она как из Зе́рна вы́йшла, так опя́ть в Зе́рнѣ закро́ется, кото́рое хотя по внѣ́шней Ко́жицѣ согніе́т, но Си́ла Его Вѣ́чна.

Чегѡ̀ ж ты трепе́щешь, Трава̀ и Плоть? Дерзай! Не бо́йся[193]! Ты уже ви́дишь в Себѣ́ Десни́цу Божію, кото́рая тебе так же бережѐ́т, как Пшени́чну Соло́му. И́ли не вѣ́ришь? Если так, тогда бо́йся. Нѣт Наде́жды. Вся Плоть ги́бнет. Гдѣ дѣва́ться? Бѣжѝ ж с Дави́дом в Дом Господень[194]! Или со Іереми́ею в Егѡ̀ ж Дво́ры[195].

Раскро́й же Се́рдце твое *для* Приня́тія Вѣ́ры и *для* Обня́тія тогѡ̀ Человѣка, который Отцу своему вмѣ́сто Десни́цы и вмѣ́сто Си́лы его есть во

Вѣки Вѣко́в. Слушай, Что Оте́ц Его чрез Его ж самаго и в нем и к нам говорит. Слушай же!

“Положу̀ Словеса̀ Моя во Уста твоя и под Сѣнію Рукѝ моея покры́ю тя…”[196]

А коею Руко́ю? “Е́юже поста́вих Не́бо и основа́х Зе́млю”[197]. Слы́шишь ли? Коль си́лное Зе́рно в тебѣ! Не́бо сіе ви́димое и Земля̀ в Нем закрыва́ется. И тебе ли сіе Сѣмя сбере́чь не си́лно бу́дет? Ах! пожа́луй, будь увѣрен, что и Са́мый нечу́вственный Головы̀ твоея Во́лос, Нали́чность одну свою потеря́вши, в Нем без вся́каго Вреда̀ закро́ется, сохрани́тся, ублажи́тся. Скажѝ с Па́улом: “Вѣм Человѣка”[198]. Наше́л я Человѣка. Обрѣто́х Мессі́ю, не Плотянаго Куми́ра, но и́стиннаго Божіего во Пло́ти моей Человѣка. В Си́лу я наше́л Его, в Травѣ и Тѣни моей, во Оста́ток Дней моих. Сѣмя Благослове́нное! Спасе́ніе всея Нали́чности моея! Свѣт Открове́нія Слѣпо́му Язы́ку! Досе́лѣ был я во Тмѣ и во Грязѝ. Я был, то есть Се́рдце мое. Ел и насыща́лся Земле́ю. А тепе́рь от У́з Ея́ мене отпуща́ешь, уби́в Сѣмя Ея во мнѣ, пусту́ю Пяту̀ наблюда́ющее. А вмѣсто Его во Вѣки ты во мнѣ воцари́лся, откры́в мнѣ Не́бо но́вое[199] и Тебѐ, сидя́щаго на Мѣстѣ Десни́цы Отца Небе́снаго.

Бу́дь же мнѣ тепе́рь Мир в Си́лѣ твоей[200] и Споко́йство! Будь мнѣ тепе́рь Суббо́та Благослове́нная! Вы́несли мене Кри́ла Голуби́ны из Земны́х Бе́здн, и почі́ю[201]. Чего ж бо́льше скорбѣть тебѣ, Душа моя? Зачем тебѣ тепе́рь безпоко́ить мене? Позна́ла ты ужѐ в себѣ Человѣка, и Сила Его безконе́чна. Упова́й же на Него̀, если узна́ла Его. И то́чно зна́ешь Его. Он Муж твой. Он Глава̀ твоя в тебѣ, под Ви́дом твоея Пло́ти и Кро́ви. Спасе́ніе Лица̀ всего твоего и Бог твой[202].

Разгово́р 7-й

О и́стинном Человѣкѣ, илѝ
о Воскресеніи
Бесѣдующія Персо́ны.
Ста́рец Па́мва, Анто́н, Квадра́т, Друг
и про́тчіи.

*

Друг. Слу́шай, Па́мво! Куда̀ до́лго у́чишься!.. Ужѐ ли ты научи́лся Дави́довому Ψалму̀?

Па́м[ва]. Да Я то́лько оди́н Ψало́м умѣю.

Др[уг]. Оди́н?

Па́м[ва]. Одни́м-один…

Др[уг]. Кій Ψало́м?

Па[мва]. А вот он!

“Рѣх: Сохраню̀ Путѝ моя…”[203]

А бо́льше для мене не на́добно. Я ужѐ Уста́м мои́м сыска́л Заво́ру и заложи́л[204].

Ант[он]. Са́мая Пра́вда. Язык все Тѣло обраща́ет и Всему̀ Голова̀ есть.

Квадр[ат]. Ах, Па́мво! Блаже́н еси, еслѝ не согрѣша́ешь Языко́м твоим. Коль горячо̀ Сего̀ от Бога себѣ про́сят Дави́д и Сира́хов Сын.

Лук[а]. А пре́жде о Че́м ты говори́л, Па́мво? Видь ты и пре́жде имѣл Язы́к.

Пам[ва]. Я ужѐ дре́внему моему Языку̀ наложи́л Печа́ть.

Ант[он]. А Кто тебѣ Его запеча́тал?

Пам[ва]. Кто мо́жет запере́ть Бе́здну, кро́мѣ Бога?

Лук[а]. Не ху́до называ́ешь Язы́к Бе́здною. Потому что и Давид Языку̀ Листи́ву даёт И́мя: Пото́пных Слов[205]. Пото́п и Бе́здна – все одно̀.

Квадр[ат]. Я слыхал, что и Ра́зум Премудраго Пото́пом у Сира́хова Сына называ́ется[206].

Др[уг]. Рѣчь какова́-либо есть, не ино́е что есть, как Рѣка̀. А Язы́к есть Исто́чником Ея̀. Но если ужѐ тебе, Па́мво, Господь от Языка Не Преподо́бна изба́вил, тогда ви́дно, что вмѣсто листи́ваго дари́л тебѣ Язы́к Дави́дов, весь День Пра́вдѣ Божіей поуча́ющійся[207], Си́лу Его всему̀ Ро́ду Грядущему возвѣща́ющій.

Ква[драт]. Са́мая Пра́вда. Кто мо́жет говори́ть о Бѣлости, чтобы Ему не была знако́ма Че́рность? Оди́н Вкус чу́вствует Го́ркое и Сла́дкое. Если Кому откры́л Господь узна́ть Язы́к листи́вый, Тако́в вдруг узна́ть мо́жет Пра́ведныи Уста̀, поуча́ющіися Прему́дрости.

Ант[он]. Что такое? Вы насказа́ли Чу́дное. Ра́звѣ не разумѣет и Ста́раго Язы́ка тот, Кто не зна́ет но́ваго?

Пам[ва]. Без Сумнѣнія. В то Вре́мя пока́жется Ста́рое, когда уразумѣешь Но́вое. Гдѣ ты вида́л, чтобы Кто разумѣл Тму, не вида́в никогда̀ Свѣта? Может ли Крот, скажѝ, пожалуй, сказа́ть тебѣ, Гдѣ День? а Гдѣ Ночь?

Ант[он]. Если Крот не мо́жет, тогда мо́жет сказа́ть Человѣк.

Пам[ва]. Мо́жет ли Слѣпы́й усмотрѣть и тебѣ показать на Портре́тѣ Кра́ску Бѣлу?

Ант[он]. Не мо́жет.

Пам[ва]. Заче́м?

Ант[он]. Затѣм, что он не вида́л и не зна́ет Че́рныя. А если бы он хоть одну из Противных меж собо́ю Кра́сок мог разумѣть, в то же Мгнове́ніе мог бы поня́ть и другую.

Пам[ва]. Вот так же и Тут. Тот понима́ет Ю́ность, кто разумѣет Ста́рость.

Ант[он]. Дово́льно надиви́ться не могу̀: если всяк Человѣк так ро́дится, что не может и сего поня́ть, Что тако́е есть Ста́рость и Ю́ность? если не будет другой Раз свы́шше рожде́н.

Пам[ва]. Свѣт открыва́ет Все То, Что нам во Тмѣ нѣсколько болванѣло[208]. Так и Бог еди́н всю нам И́стину освѣща́ет. В то Вре́мя усма́триваем пусту́ю Ме́чту, усмотрѣв И́стину и уразумѣв Ю́ность, понима́ем Ста́рость. Земляный Человѣк ду́мает про себе, что понима́ет бу́дьто. Но ма́ло ли Младе́нец ви́дит в Поте́мках? а того̀ не быва́ло. Но

возсія́вшій Свѣт все Привидѣ́ніе уничтожа́ет. Не Вся́кому ли знако́мы сіи Слова̀: Время, Жизнь, Смерть, Любо́в, Мысль, Душа, Страсть, Со́вѣсть, Благода́ть, Вѣ́чность? Нам ка́жется, что разумѣем. Но если Кого о Изъясне́ніи спроси́ть, тогда Всяк заду́мается. Кто мо́жет объясни́ть, Что значи́т Вре́мя[209], если не прини́кнет в Божественную Висоту̀? Вре́мя, Жизнь и Все про́тчее в Богѣ соде́ржится. Кто ж мо́жет разумѣть Что́-либо со всѣх ви́димых и неви́димых Твире́й, не разумѣя Того̀, Кой Всему̀ Голова̀ и Основа́ніе? НАЧА́ЛО Премудрости – разумѣти Господа[210]. Если Кто не зна́ет Господа, подо́бен У́зникам, вове́рженным в Темни́цу. Таков Что может понять во Тмѣ? Гла́внѣйшій и Нача́лнѣйшій Прему́дрости Пункт есть Зна́ніе о Бозѣ. Не ви́жу Его, но зна́ю и вѣ́рую, что Он есть. А если вѣрую, тогда и бою́сь. Бою́сь, чтоб не разгнѣвать Его. Ищу̀, Что тако́е благоуго́дно Ему. Вот Любов! Знаніе Божіе, Вѣ́ра, Страх и Любле́ніе Господа – одна то есть Цепь. Зна́ніе во Вѣ́рѣ, Вѣ́ра в Стра́хѣ, Страх в Любвѣ́, Любо́вь во Исполне́ніи За́повѣдей, а Соблюде́ніе За́повѣдей в Любви́ к Бли́жнему, Любо́вь же не зави́дит[211], и протчая. И так, если хо́чешь Что́-либо позна́ть и уразумѣ́ть, должно пре́жде взыйти́ на Го́ру Вѣ́дѣнія Божія[212]. Там-то Ты, просвѣще́н Та́йными Божества Луча́ми, уразумѣешь, Что захо́чешь, не то́лько Ю́ность О́рлюю[213], обветша́ющую Ста́рости Ри́зу, но и Ве́тхая Ве́тхих и Небеса̀ Небе́с. Но Кто нас вы́ведет из преиспо́дняго Ро́ва[214]? Кто возведе́т на Го́ру Господню[215]? Гдѣ Ты, Свѣ́те наш, Христѐ Иису́се? Ты оди́н гово́ришь И́стину в Се́рдцѣ твоем. Сло́во твое И́стина есть[216]. Ева́нгеліе твое есть зажже́нный ФАНА́РЬ, а Ты в нем Сам Свѣ́том. Вот еди́нственное Сре́дство! ко Избѣжанію Обма́на и Тмы Незна́нія. Вот Дом Дави́дов! в кото́ром Суде́йскій Престо́л вся́ку Ложь рѣши́т и рѣ́жет. О Чем ты, Анто́н, знать хо́чешь? Ищѝ в сих Возлю́бленных Селе́ніях[217]. Если не сы́щешь Вхо́да в оди́н Черто́г, постучѝ в Друго́й, в Деся́той, в Со́той, в Тысящной, в Десятотысящной…

Сей Божій Дом снару́жи ка́жется Ско́тскою Пеще́рою, но внутрь Дѣ́ва ро́дит ТОГО̀, кото́раго А́нгелы пою́т непреста́нно. В Сравне́ніи Сея Прему́дрости всѣ Свѣтовы́и Му́дрости не ино́е Что суть, как Ра́бскія Ухищре́нія. В сей Дом Воровски́м О́бразом не входѝ. Ищѝ Двере́й и стучѝ, поко́ль не отве́рзут. Недосто́ин бу́дешь Вхо́да, если Что в Свѣтѣ предпочте́шь над Божію сію Го́ру. Не впуща́ют Здѣсь Никого̀ с одною̀ Полови́ною Се́рдца. А если наси́льно продере́шься, в Го́ршую Тму вы́брошен бу́дешь.

Сколь горѣ́л Дави́д Любо́вію к сему До́му! Жела́л и истаева́л от Жела́нія Дво́ров Господних.

Знал Он, что никои́м О́бразом нелзя̀ вы́браться из Началоро́дныя Безу́мія Человѣческаго Тмы, развѣ через сіи Ворота̀. Знал Он, что вси заблуди́ли от са́маго Ма́терняго Чре́ва. И хотя̀ говори́ли: “Се Дверь! Вот Путь!” – однак все лга́ли. Знал Он, что ника́я-либо Пти́ца и никака́я Му́дрость Человѣ́ческая, ско́льколи Она бы́стра, не в Си́лѣ вы́несть Его из Про́пасти, кромѣ̀ сея Чи́стыя Голуби́цы. Длятого из Нетерпѣли́вости

кричи́т: “Кто даст мнѣ Кри́лъ?”[218] Да чтоб они таковы́ были́, каковы́и и́мѣет сія Голуби́ца? То есть Посребре́нны, а между Свя́зью Крил блеща́ло бы Зо́лото[219]. А если не так, то не на́добно для мене никаки́х Лѣта́ній, сколько хо́чь они быстропа́рны. Сею̀-то Несквёрною Голу́бкою он столь услади́лся, столь Ёю плѣни́лся, что, как Магдали́на при Гро́бѣ, всегда сидѣ́л у Око́шка своея Возлю́бленныя. Проси́л и докуча́л, чтоб отвори́ла для него Дверь. Чтоб оконча́ла его Страда́нія. Чтоб разби́ла Мглу и Мяте́ж вну́тренній. Называ́я Еѐ всею̀ свое́ю Утѣхою. “Встань! – гово́рит с Плаче́м. – Сла́во моя. Встань, Ты, сладча́йшая моя! Десятострунная Ψалты́рь! и Гу́сли сладкозво́нныи! Если Ты то́лько вста́нешь, то я и сам тот Час вста́ну, а встану Ра́но. Поднему́ся на Свѣт. Долго ли мнѣ во Тмѣ жить?”[220] “Когда прійду̀ и явлю́ся Лицу̀ Божію[221]?”[a] Кто, кромѣ Тебѐ, о краснѣ́йшая всѣх Дще́рей в Мы́рѣ, Дѣ́во! кто воведе́т мя во Град утвержде́н[222]?

Твои́ми то́лько Дверьмѝ и одни́м то́лько твои́м Слѣ́дом привести́ся могу́т к Царю̀ Небе́сному Дѣ́вы, если с Тобо́ю имѣ́ют Дру́жество.

Не без По́лзы же труди́лся Давид. С коли́ким Восто́ргом кричи́т:

“Отве́рзите мнѣ Врата̀ Правды!”[223]

“Исповѣ́мся Тебѣ́, яко услы́шал мя есѝ”[224].

“Сей День возра́дуемся и возвеселимся”[225].

“Бог Господь, и яви́ся нам”[226].

“Призвах Господа, и услы́ша мя в Простра́нство”[227].

Что тепе́рь сотвори́т мнѣ Человѣк? Ничего̀ не боко́ся. Широ́к вельмѝ стал Дави́д. Вы́летѣл из Сѣте́й и преиспо́дних Тѣсно́т на Свобо́ду Духа. Ище́зла в Раз вся Тма. Гдѣ поше́л, вездѣ́ Свѣт.

“Ка́мо пойду̀ от Духа твоего?”[228]

Окрылатѣ́л Давид. Бои́тся, лю́бит, удивля́ется. От Мѣ́ста на Мѣ́сто перелѣ́тывает. Все ви́дит. Все разумѣ́ет, ви́дя Того̀, в Кото́раго Рукѣ́ Свѣт и Тма[229].

Квадра́т. Пра́вда, что вѣ́рно и ре́вностно возлю́бленный Дави́д свою̀ любезнѣ́йшую Лю́бит. Еѐ-то Он, ду́маю, называ́ет Ма́терію[230], Сіо́ном[231], Дще́рію[232], Цари́цею, в Зо́лото одѣ́тою и Преукраше́нною[233], Колесни́цею Бо́жіею[234], Царством Живых Люде́й[235], Жили́щем всѣх веселя́щихся[236], и протч[ая]. Еди́но про́сит от Господа, чтобы жить в До́мѣ сем Божіем, на Мѣ́стѣ Покро́ва сего̀ Преди́внаго, гдѣ Глас ра́дующихся и Шум Пра́зднующих[237].

А в протчем ничего̀ ни на Небесѝ, ни на Землѣ́ не жела́ет, кромѣ́ сея̀ Ча́ши, наполне́нныя Благоща́стіем[238], кромѣ́ сея Дще́ри Ца́рскія, кото́рыя вся Красота̀ внутрь Ея̀ сокрыва́ется и сокры́лася. И столько сія̀ Врата̀ Сіо́нскія[239] и Путь сей, веду́щій Его̀ к Вѣ́дѣнію Господа, лю́б ему̀ был, что на Нем так наслажда́лся, как во вся́ком Ро́дѣ Бога́тства. Что́-либо в Нем

[a] Зри. Отсе́лѣ в Письмѣ́ моем изго́нятся из Числа̀ Букв сі́и бу́квы: Ер и Ерь. А́ще же гдѣ Дебе́лость Бу́квы умягчи́ть потре́ба, довлѣ́ет свы́шше поста́вить Зна́меніе сіѐ: ’. Напримѣ́р: Яд : Яд’. Пѣт : Пѣт’. Брат : Брат’.

говóрится, Все То называет чýдным и преслáвным, от общенарóднаго Мнѣнія вóвся отли́чным. Тут-то Его Же́ртва, Пѣніе и Покóй Душе́вный, Приста́нище Хотѣнія[240]. Ах Покóй Душе́вный! Коль ты рѣдок! Коль дóрог! Здѣсь-то Он закрыва́ется в Та́йне Лица̀ Божія от Мятежа̀ Человѣческаго и от Прерѣка́нія Языкóв[241], сі́есть от всѣх Свѣтовы́х Мнѣній, проти́вных Божіей Премýдрости, называ́емой от негò Благолѣпіем Дóма Господня[242], Ка́менем Прибѣжища для Перестраше́нных Грѣшников[243], о кои́х пи́шется: "Бѣжи́т Нечести́вый, Никомýже гоня́щу"[244].

Антóн. Без Сумнѣнія ж, в сі́я Ка́менныя возвóдит óн же Óчи своѝ Гóры, надѣясь от них Пóмощи.

Квадра́т. Извѣстно, что Грѣшник, как то́лько почýвствовал Опа́сность своего Путѝ, бѣжи́т, как гони́мый За́ец, к сим Горá́м, находя́сь в Замѣша́телствѣ бѣдных своих Разсужде́ній, кото́рыя емý пре́жде весьма̀ каза́лися пра́вилными. Но когда̀ из Божіих Гор бле́снувшій Свѣт на Лицò ему пока́жет егò Прелще́ніе, в то Вре́мя весь свой Путь сам уничтожа́ет так, как слу́чилось Па́влу, ѣдущему в Дамáск. И в сей-то Си́лѣ гово́рит Дави́д:

"Просвѣща́еши ди́вно от Гор вѣчных"[245].

"Смято́шася вси неразýмныи Сердцем"[246].

Кому̀ ж сей Свѣт не был бы любе́зен, если б мы хоть ма́ло Его вкуси́ли? О Ківо́те Свѣта, Святы́я Сла́вы Отца̀ Небе́снаго! Коне́чно, твое Блиста́ніе – несно́сное Оча́м на́шим, ко Тмѣ заобы́кшим. А то бы мы непремѣнно Сна Оча́м нашим не да́ли, до́ндеже бы Дверь откры́лась, дабы мо́жно уви́дѣть, Гдѣ Селе́ніе свое имѣет Бог Ія́ковль[247]? Гдѣ Ца́рствіе и Пра́вда Его? Гдѣ Нача́ло, Глава̀ и Ща́стіе наше? Дабы мо́жно и о нас сказа́ть:

"О́нѣма же отверзо́стѣся О́чи, и позна́ста

Егò, и Той не ви́дим бысть и́ма"[248]. Или сіе:

"Прійдо́ста же и ви́дѣста, гдѣ живя́ше,

и у Негò пребы́ста День той"[249].

Антóн. Как же ты говори́л прежде, что Свяще́нное Писа́ніе возво́дит на Го́ру Позна́нія Божія? А ны́нѣ О́ное называ́ешь Горо́ю?

Квадра́т. Оно у Дави́да называ́ется Гора̀ Божія[250]. Так ра́звѣ тебѣ удиви́тельно то, что Горо́ю восхо́дим на Го́ру? Если Путь веде́т из Ро́ва на Го́ру, то, коне́чно, пе́рвая Его Часть есть низка̀, а послѣдняя высока̀ столько, сколько Гора̀, на кото́рую Коне́ц Доро́ги поднима́ется. То́ же видѣть мо́жно и на Лѣствицѣ, к высо́кому Мѣсту приста́вленной. Она до́лнею своею Ча́стію До́лних, или Доли́нних, Жи́телей принима́ет, а Го́рнею возно́сит на Высотỳ. По сей же Причи́нѣ и Кры́лами называ́ется, и Дверьмѝ, и Предѣлом, или Грани́цею, При́станью, Пѣско́м, или Бре́гом, Мо́ре ограни́чившим, и Стѣно́ю.

Антóн. Длячего Стѣно́ю и Предѣлом называется?

Квадра́т. Ра́звѣ ма́ло сего во́дится, что Стѣна̀ Грань дѣлает, раздѣля́я наше со́бственное от чужда́го? А сія Богосозда́нная Стѣна как не мо́жет назва́ться Предѣлом, когда Она грани́чит между Свѣтом и ме́жду чужостра́нною Тмою? Сія Стѣна̀ имѣет те́мную Сто́рону, ту, которая смо́трит ко Тмѣ. Но Страна̀ Ея, к Восто́ку обраще́нная, есть вну́тренняя и вся

Свѣ́том Вы́шняго Бога позлаще́нная, так что если те́мный Жи́тель прихо́дит к Ея Дверям, изнару́жи те́мным, не ви́дит никоея Красы́ и отхо́дит наза́д, броды́ во Мра́кѣ. Когда же увѣ́рится и, паче Ча́янія, отве́рзутся Две́ри[251], в то Вре́мя, Свѣ́том Воскресенія облиста́вшися[252], закричи́т с Дави́дом: “Исповѣ́мся Тебѣ, я́ко стра́шно удиви́лся еси”[253].

“Нѣсть сіе, но Дом Божій и сія Врата̀ Небе́сная”[254].

Антон. По сему̀ Она подо́бна Лунѣ́, когда Луна̀ меж Со́лнцем и Земле́ю. В то Вре́мя оди́н Полу́круг Ея́ те́мный, а тот, что к Со́лнцу, свѣ́тлый.

Квадра́т. Сія Посре́дственница похо́жа и на Мост, дѣ́лающій Сообще́ніе между Бо́гом и Сме́ртными.

Анто́н. Если сей чу́дный Мост перево́дит Сме́ртных в Живо́т, то досто́йно и Пра́ведно назва́тись мо́жет Воскресеніем.

Квадрат. Ах! сія-то Голуби́ца то́чное есть Воскресе́ніе Ме́ртвых Челове́ков. Она̀ нас, спа́дших от Горы̀ До́лу, поставля́ет па́ки на то́й же Горѣ́.

Лука̀. И я сему согла́сен. Сіе Сло́во “Воскресе́ніе” в Гре́ческом[255] и Ри́мском[256] Язы́ках значи́т, ка́жется, то, Если па́дшаго поста́вить па́ки на Но́ги. Кромѣ того, я слыха́л, что Голуби́ца по Евре́йскому: Іона̀[257]. Да и Бог я́вно гово́рит Иереми́и, что поста́вит Его опя́ть на Но́ги, если бу́дет ему послу́шен. И как в Свяще́нном Писа́ніи весьма̀ Бѣ́дственное Состоя́ніе значи́т сіе Сло́во “Сидѣ́ть”, так, напротив того “Стоя́ть” есть то быть в то́чном Благополу́чіи. А как неща́сное Дѣ́ло есть Сидѣ́ть и быть Коло́дником в Темни́цѣ, так еще ху́же быть в Компа́ніи тѣх, кои́х Па́вел пробу́живает: “Веста́ни спяй, и воскресни от Ме́ртвых…”[258] Разби́й Сон Глаза́м твоим, о неща́сный Мертвец! Поднимись на Но́ги! Аво́сь либо уразумѣ́ешь, Что́ то Тако́е есть Христо́с, Свѣт мы́ра[259]?

Друг. Не могу̀ бо́льше молча́ть, услы́шав Блаже́ннѣйшее и Сладча́йшее И́мя Свѣ́тлаго Воскресе́нія.

Я, пра́вда, между Про́тчіими и сам сижу̀ в холо́дном Сме́ртном Мра́кѣ. Но чу́вствую во мнѣ Та́йную Лу́чу, та́йно согрѣва́ющую Се́рдце моѐ…

Ах Па́мво! Сохрани́м Сію Божественную И́скру в Се́рдцѣ нашем! Побереги́м Ея́! Дабы Прах и Пе́пел Гро́бов наших не затуши́л Ея́. В то Вре́мя Что́ ли мы оста́немся Тако́е? Ра́звѣ еди́н Прах и Смерть?.. Огня̀ истреби́ть не мо́жем. Не спо́рю. Но что са́мим нам дѣла́ть без Огня̀? Ка́я По́льза нам в Том, что имѣ́ем в себѣ Плоть и Кровь? Вѣ́дай, что Ей до́лжно опусти́ться во Истлѣ́ніе[260]. В то Вре́мя погиба́ть ли нам без Конца? И мы не ино́е Что есмы̀, развѣ Мечта̀, Сон[261], Смерть и Суета̀? О Премногобѣ́дственное ж наше Состоя́ніе!

Если Все-на́-Все одно только есть Тлѣ́нное, без Вѣ́чности: Если, кромѣ Я́внаго, Ничего̀ не имѣ́ется в Нем Та́йнаго, в чем бы Существо̀ наше, как на Тве́рдом Основа́ніи, задержа́лось. Если Вся́ческая суть Суета̀ и всяк Человѣк живу́щій[262].

По́длинно ж тепе́рь (Если так) Си́лное твое Ца́рство, о го́ркая Сме́рте! Непобѣди́мая твоя Побѣда, о А́де[263]! Кто? или что мо́жет проти́виться

тлѣнным вашим Зако́нам, Все в Прах без Оста́тка обращающим? Ах Бѣда! Погиби́ель! Болѣзнь! Го́ресть! Мяте́ж… Слы́шите ли? Понима́ете ли? Кій сей есть Язы́к?..

ПА́МВА. Господи! изба́ви Душу мою от Усте́н сих непра́ведных…[264] От Языка̀ не-Преподо́бна. От Человѣка не-Пра́ведна[265] …Язы́к их сей есть Меч Остр…[266] Гроб Отве́рст…[267]

ДРУГ. Вот то́чный Яд А́спидов[268]! Жа́ло Грѣхо́вное[269]! Язы́к Змии́н! низводя́щій Ада́ма в Труд и Болѣзнь…[270] Что́ ли ты нам нашепта́л, о дре́вня Зло́бо и Пре́лесть? Длячего́ ты вельмѝ высокѝ возно́сишь умира́ющую Ме́ртвость и старѣющуюся Ста́рость, и тлѣющую Тлѣнь? Одна̀ ли Смерть ца́рствует? и нѣсть Живота̀[271]?

Лесть одна̀ без Пра́вды? и Зло́ба без Благости? и Ста́рость без Ю́ности? и Тма без Свѣта? и Пото́п без Су́шы?.. Да запрети́т же тебѣ Господь, о пото́пный Язы́че[272]! Рѣку Вод лжи́вых изблева́ющій. Потопля́ющій Ма́тери Сіо́на Младе́нцев, Покрыва́ющій Мра́ком и О́блаком че́рным. Низводя́щій во Ад от Господа, котораго клеве́щешь с Го́рдостію, уничтожа́я Его Ца́рство и Пра́вду, Ю́ность и Вѣчность, но́вую Зе́млю и Живы́й Род… Слу́шай же, Бѣсе глухі́й, Язы́че нѣмы́й и пусты́й! Поне́же не признае́шь Пребыва́нія Господня, исповѣдуя, что одна̀ только Смерть вездѣ владѣет, низводя̀ Все-на́-все во Ад Истлѣнія, Того ра́ди Знай, что но́вый и нетлѣнный ЧЕЛОВѢК не то́чію попере́т тлѣнныи твои Зако́ны, но совсѣм вооружѐн Ме́стю до Конца̀ тебе разру́шит. Низве́ргнет от Прест<u>о́</u>ла твоего, здѣлав тебе из Головы̀ ничто́жным О́шыбом[273]. Па́мво! Слу́шай, Па́мво! Зачем ты молчи́шь? Вѣдай, что ты уже познал Путь твой. Не ше́пчет в твоем Се́рдцѣ, онѣмѣв, злый Язы́к. Развѣ опя́ть ожи́л? Ра́звѣ опя́ть Болѣзнь Грѣшнаго Языка̀ во Утро́бѣ твоей обнови́лась? Па́ки боде́т Меч Душу твою[274]? Ви́дно, что длятого молчи́шь, онѣмѣв и смири́вся, не гово́риш До́браго. Не вопроша́ешь о Ми́рѣ Іерусали́ма[275].

ПА́МВА. Я давно̀ ужѐ та́йно сей Язы́к проклина́ю в Се́рдцѣ моем.

ДРУГ. Но длячего́ я́вно не пое́шь? Если дѣйстви́тельно научи́лся Ψалму̀ Дави́дову, длячего со Иса́ією Возлю́бленному твоему Пѣсни через весь День не простира́ешь[276]? Если дал тебѣ Господь но́выи Уста̀, заче́м со Іереми́ею не гово́ришь: “И отве́рстая Уста̀ моя ктому̀ не затво́рятся”[277]. Если согрѣлося Се́рдце твое в тебѣ, до́лжен ты в Поуче́ніи твоем раздува́ть вѣчнующую Воскресенія И́скру, до́ндеже возгори́тся Я́рость Блаженнаго сего Пла́меня и поя́ст всю себѣ сопроти́вную Тлѣнь[278], до́ндеже напо́лнится О́гненная Рѣка Божія[279], потопля́ющая Нечести́выя. Согрѣтое Се́рдце есть О́гненный Духа Святаго Язы́к, но́вое на Небесѝ и на Землѣ пою́щій Чу́до Воскресе́нія[280]. Не ви́дишь ли, что во Всѣх ве́тхое Се́рдце, земле́нный Язык? Всѣ боязли́вы, печа́льны, несыты, отча́янны. Лише́нны Небе́снаго Пара́клитова[281] Утѣше́нія. Коль же напротив того ма́ло тѣх, о коих ска́занно:

“На Стѣна́х твоих, Іерусали́ме, приста́вих Стра́жы
День и Нощь, иже не преста́нут помина́юще Господа”[282].

Ма́ло Сыно́в Амо́совых[283] для Утѣше́нія Люде́й Божіих. Не мно́го Аввакýмов, стоя́щих на Божественной Стра́жѣ[284]. О всѣх мо́жно сказа́ть: Мертв есѝ с ме́ртвым твоим Се́рдцем[285]. Желѣзо про́йде Душу твою[286]. Сиди́шь во Тмѣ[287]. Лежи́шь во Гро́бѣ…[288] О Боже́ственная И́скро! Зе́рно Горчи́чно и Пшени́чно! Сѣмя Авраа́мле[289]! Сы́не Давидов[290]! Христѐ Іисусе! Небе́сный и Но́вый Человѣче! Гла́во, и Се́рдце, и Свѣте всеѧ Тва́ри! Пункт Вселе́нныя! Си́ла, Зако́н и Царство Ми́ра! Десни́ца Божія! Воскресеніе наше! Когда Тебе уразумѣем?.. Ты и́стинный Человек есѝ во и́стинной Пло́ти. Но мы не зна́ем такова̀ Человѣка. А которых зна́ем, тѣ всѣ умира́ют. Ах! И́стинный Человѣк никогда́ же умира́ет. Так ви́дно, что мы никогда истиннаго не ви́дивали Человѣка. А которых зна́ем, у тѣх Ру́ки, и Но́ги, и все Тѣло в Прах обраща́ется. Но что свидѣтелствует Ка́мень Свяще́ннаго Писа́нія?

“Не отемнѣ́ста (гово́рит) О́чи Его, и не истлѣ́стѣ Уста̀ Его”[291].

Но гдѣ таки́й Человѣк? Мы Его никогда не вида́ли и не зна́ем. Не разумѣем ни Оче́й, ни Уше́й, ни Языка̀. Все То, Что только зна́ем, на Сіе не похо́жо. Тут гово́рится о Безсме́ртном Человѣкѣ и нетлѣ́нном Тѣлѣ. А мы одну̀ Грязь посѣ́ли и ничего такого не ви́дим, Что бы не было По́рчное. И так, сидя̀ в Грязѝ и на Нея̀ надѣясь, подо́бными Ей и Са́ми здѣ́лались. О́чи имѣем тѣ, кото́рыми ничего̀ не ви́дим, и Но́ги, ходи́ть не могу́щіи, и таковы́и ж Ру́ки, лише́нны Осяза́нія, Язы́к и У́ши тако́го ж Сложе́нія. Вот как хорошо̀ разумѣем, Что тако́е-то есть Человѣк? Кто ж из Воскре́сших не ска́жет, что мы Тѣнь ме́ртвая? Что мы не Прах, Вѣтром коле́блемый[292]? Мо́жет ли нечу́вственная Земля̀ призна́ть Неви́димаго?

Па́мва. Скажѝ лу́чше по Дави́довому:

“Еда̀ исповѣ́стся Тебѣ Персть?”[293]

Бре́ніе и Вода̀ мимотеку́щая[294] есть Естество́м своим вся́ка Плоть, из Стихі́й соста́вленная[295]. Ров Страда́ній и Глуби́на Тмы. “Спасѝ мя, – вопіе́т Давид, – от Бре́нія, да не Углибну̀, и от Вод мно́гих и глубо́ких”[296]. “Не ме́ртвыи восхва́лят Тя…”[297]

Друг. От сего ж то Бре́нія изво́дит нас помяну́тая Царска́я Дщерь, Дави́дова Чистѣ́йшая Голуби́ца и Прекраснѣ́йшая Дѣ́ва, одѣ́в нас не бре́нными, но позлаще́нными во Междора́міи и посребре́нными Духом Божіим Крильмѝ[298]. Симѝ Окрила́тѣв, возлѣ́туем с Дави́дом и почива́ем[299]. Бро́сив земна́го Ада́ма с его Хлѣ́бом, Болѣ́зни, перелѣ́туем Се́рдцем к Человѣку Па́влову[300], к неви́димому, Небе́сному, к нашему Ми́ру, не за Моря̀ и Лѣса̀, не вы́ше О́блаков, не в други́и Мѣста̀ и Вѣка̀ – Еди́н Он есть во Вѣки, – но проница́ем в са́мый Центр Сердца нашего и Душы̀ нашея и, мину́в всѣ Бре́нныи и пото́пныи Мы́сли со все́ю кра́йнею Внѣ́шностію Пло́ти нашея, оста́вив всю Бу́рю и Мрак под Нога́ми Его, восхо́дим чрез помяну́тыя Лѣ́ствицы высо́кій Восхо́д и Исхо́д к Животу̀ и Главѣ́ нашей, ко И́стинному Человѣку, в Нерукотворенную Ски́нію и к Его нетлѣ́нной и Пречи́стой Пло́ти, которыя Земна́я наша Хра́мина слабою Тѣ́нью и Ви́дом есть в Разсужде́ніи И́стинныя, сопряже́нныя во Еди́ну Ипоста́сь, без Сли́тія Есте́ств Божіего и Тлѣ́ннаго[301].

Сей-то есть и́стинный Человѣкъ, Предвѣчному своему Отцу̀ Существом и Си́лою ра́вен, Еди́н во всѣх нас и во вся́ком Цѣлый, “его́же Ца́рствію нѣсть Конца̀…”[302].

Сего-то Человѣка, если Кто уразумѣл, тот и возлюби́л и сам взаи́мно Любезным сдѣлался и Еди́но с ним есть, так, как прилѣпи́вшійся Бре́нію и сам есть Земле́ю и в Зе́млю возвраща́ется[303]. А позна́вшій Нетлѣннаго и и́стиннаго Человѣка не умира́ет, и Смерть над ним не облада́ет[304], но со своим Господи́ном вѣрный Слугà вѣчно ца́рствует, раздѣвшись, как из обветша́лыя Ри́зы, из Земны́я Пло́ти, надѣв но́вую, сообра́зну Его Пло́ти Плоть, и не у́снет[305], но измѣня́ется, приня́в, вмѣсто Земны́х Рук, нетлѣнныя, вмѣсто ско́тских Уше́й, Оче́й, Языка̀ и про́тчіих всѣх Чле́нов, и́стинныя, сокрове́нныя в Богѣ, как Іса́іа гово́рит:

“Се Спаси́тель твой гряде́т! имѣя́й с собою Мзду[306], или Награжде́ніе. Воздая́й мѣсто Желѣза Сребро̀, мѣсто Мѣди Зла́то[307], полага́я́й на Основа́ніе твое Ка́мень Са́пфир, то́ есть Небе́сну, Нерукотворенну Хра́мину”[308].

Да будет Бог вся́ческая во Всем[309] твоем, а не ме́ртвая Земля̀ и Бре́ніе. Кто́ ли Охо́тник к сему И́стинному Животу́? к сим Блаже́нным дням? Се́йчас вдруг, как Мо́лніа, да́стся тебѣ[310]. Удержѝ то́лько Язы́к твой от Зла и Устнѣ́ твои́…[311] О злый Язы́че! О Гла́во Змиі́на! Нача́ло Го́рестных Дней! Всѣх из Ра́я выво́дишь. Всѣх во Бездну потопля́ешь. Кто даст на Се́рдце наше Ра́ны? и на Помышле́нія наша Наказа́ніе Прему́дрости[312]? А ина́че нелзя̀ нам Доло́й не пасть. К тебѣ прибѣга́ем, о Го́ро Божія[313]! Купи́но неопали́мая[314]! Свѣщниче Зла́тый[315]! Свята́я Святы́х[316]! Ковче́же Завѣта[317]! Дѣво чи́стая и по Рождествѣ твоем! Ты одна̀ и рожда́еши, и Дѣвствуеши! Твое Еди́ныя Святѣ́йшее Сѣмя, Еди́н Сын твой, уме́ршій по Внѣшности, а сим Са́мым воскре́сшій и воцари́вшійся, мо́жет сте́рти Гла́ву Змі́еву, Язы́к поноша́ющій Господе́ви…

Анто́н. Если Свяще́нное Писа́ніе есть сла́дкая Гусль Божія, не ху́до, если б Кто нашу Компа́нію повесели́л, поигра́в на сем Инструме́нтѣ хоть немно́жко.

Лука̀. Я в сем согла́сен с Анто́ном, и Сего ж прошу̀.

Квадра́т. Не повре́жу̀ и я вашего до́браго Согла́сія, и о То́м же прошу̀.

Друг. Слы́шишь ли, Па́мво? Принима́йся за Гу́сли. Ты до́лго учи́лся Дави́довой Пѣснѣ. За де́сят Лѣт мо́жно пріучи́ться хоть ма́ло.

Па́мва. Ах! Что́ ли мнѣ в Жизни пріятнѣе, как пѣть возлю́бленному моему Человѣку[318]? Но бою́ся, чтоб не поразни́ть Голосо́в. Страши́т мене Сын Сира́хов симѝ Слова́ми:

“Глаго́ли, Старѣ́йшино, и не возбранѝ Мусики́и”[319].

Друг. Пой и воспо́й[320]! не бойся! Будь увѣрен, что сла́дка Ему бу́дет Бесѣда наша.

Па́мва. Но что ли Еѐ прислади́т, если я неискусен?

Друг. Что пріуслади́т? То́е, что дѣлает прія́тным Отцу̀ младолѣ́тнаго Сыно́чка непра́вилное Болта́ніе в Рѣчи или худо́е Игра́ніе на А́рфѣ. Ра́звѣ ты

позабы́л, что Иску́ство во всѣх свяще́нных И́нструме́нтов Та́йнах не сто́ит Полу́шки без Любвѝ[321]? Не слы́шишь ли Дави́да? "Возлюби́те Господа"[322]. А потом Что? "И исповѣ́дайте, хвали́те и превозноси́те"[323]. Любле́ніе Господа есть пресла́вная Главà Прему́дрости. Ка́я ж Ну́жда в про́тчем? Пой дерзновенно! Но как в Свѣцкой Му́зыкѣ оди́н Тон без друга́го согла́снаго не мо́жет показа́ть Фундаме́нта, а Пріобще́ніе Тре́тяго Го́лоса соверше́нную дѣла́ет Му́зыку, которая состо́ит вся в трои́х Голоса́х, меж собо́ю согла́сных, так то́чно и в Дави́довых Гусля́х однà Струнà сумни́телна, если Еѐ с други́м Стихо́м не согласи́ть. А при трои́х же Свѣди́телях совершенно вся́кій ГЛАГО́Л утвержда́ется.

Воскли́кним же Господе́ви во Гу́слех[324]! Вооружи́мся Согла́сіем проти́ву прокля́таго Языкà, Врагà Божественному нашему ЧЕЛОВѢКУ. Аво́сь либо по кра́йней Мѣ́рѣ из нашей Компа́ніи вы́женем сего нечи́стаго Духа.

СИМФОНІ́А,
Си́рѣчь Согла́сіе Свяще́нных Слов,
со слѣ́дующим Стихо́м:
"Рѣх: сохраню́ Пути́ моя, еже не согрѣши́ти Языко́м моим"[325].

РАЗГОВО́Р.
Па́мва, Анто́н, Лукà и про́тчіи.
*

ЛУКÀ. Продолжа́й же При́тчу твою, Па́мво.

ПАМ[ВА]. Наконе́ц, тѣ два Нево́льники пришли́ к вели́ким Гора́м. Они́ о своем освобожде́ніи благодари́ли Богу. Но Го́лод и Ску́ка по Оте́честву их му́чила. Как ути́шился Вѣ́тер, услы́шали Шум Вод и подойшли́ ко Исто́чнику. Старѣ́йшій с них, отдохну́в нѣ́сколько, осмотрѣ́л Мѣ́стà о́коло бога́таго сего Исто́чника, проистѣка́ющаго из ужа́сных Азіа́тских Гор.

"Коне́чно, – гово́рит, – не дале́че тут Лю́де где-то живу́т".

"Не зна́ю, Кто бы могл посели́ться в сих стра́шных Пусты́нях, – сказа́л Молоды́й. – По кра́йней Мѣ́рѣ, ви́ден бы был Слѣд каки́й-либо ко Исто́чнику". "Да! в Бли́зости Его по Ка́мням не вида́ть, – сказа́л Стари́к, – но в Да́лней Околи́чности примѣ́тил я Слѣд, весьма похож на Человѣ́ческій".

Ма́ло помедлѣ́в, подняли́ся у́зенькою Тропо́ю по Кру́чам. Она их привелà до Ка́менныя Пеще́ры с На́дписью сею:

"СОКРО́ВИЩЕ СВѢТА. ГРОБ ЖИ́ЗНИ. ДВЕРЬ БЛАЖЕ́НСТВА".

"Не зна́ю, кій Дух влече́т мене в те́мный сей ВЕРТЕ́П, – гово́рит Стари́к. – Или умрý, или жив бу́ду. Ступа́й за мно́ю!" Послѣ́дуя Предводи́тельству Духа, пойшли́ о́ба внутрь. Молоды́й, не терпя́ бо́льше глубо́кія Тмы: "Ах! кудà идем?.." "Потерпи́! Ка́жется, слы́шу Человѣ́ческій Го́лос". И дѣйстви́тельно ста́ло слы́шно Шум веселя́щихся Люде́й.

Прибли́жився к Дверя́м, на́чали стуча́ть. За Шу́мом не скоро им отпе́рли. Войшлѝ в Простра́нную За́лу, Лампа́дами Освѣще́нную. Тут их при́няли так, как Ро́дственников, здѣ́лав Уча́стниками Пи́ра. А живу́т здѣ

нѣсколько Земледѣлов со Фами́ліами. Отды́хав нѣсколько Дней у сих Человѣколю́бных Простако́в, пра́здновавших шесть Дней Рожде́ніе своего Господи́на, спроси́ли Пу́тники у Ко́нона, кой был меж ними Голово́ю, как дале́че живе́т их Господи́н? "Он нас всѣм тѣм, Что к Весе́лости принадле́жит, снабдѣва́ет, – сказа́л Ко́нон, – одна́к мы к нему̀ в Дом никогда̀ не хо́дим и не ви́дим, кромѣ наших Пастухо́в, кото́рыи Ему вѣрнѣе про́тчіих.

Они от нас но́сят Ему Покло́ны. Если жела́ете, мо́жете к нему итѝ. Он не смо́трит на Лицѐ, но на Се́рдце[326]. Вам наза́д воро́чаться нелзя. Вот Две́ри! Вам не стра́шен те́мнаго Верте́па Путь при Факалѣ[327]. Господь с ва́ми[328]! ступа́йте!" Седма́го Дня по Вхо́дѣ своем в Пеще́ру 1771-го Года̀ с По́лночи вступи́ли Чужестра́нцы во Путь Госпо́дскій. На Разсвѣтѣ услы́шали Хор пою́щій: "Сме́ртію Смерть попра́в…"[329]

По́слѣ Пѣ́нія вдруг оттвори́лися Две́ри. Войшлѝ в Черто́г, У́тренним Свѣ́том озаре́нный…

Лука̀. По́лно! Воскли́кните Богу Ія́ковлю ны́нѣ[330]! Зачина́й пѣть Ѱало́м твой и ведѝ Хор, Па́мво! А мы за тобою, сколько мо́жно.

ХОР

Па́мва. "Рѣх: Сохраню̀ Путѝ моя̀…"[331]

Лука. Ка́жется, со Стихо́м сим согла́сен тот:

"Рѣх: сохрани́ти Зако́н твой…"[332]

Отсю́ду ви́дно, что Дави́довы Путѝ, которыи он намѣ́рен сохраня́ть, и Зако́н Бо́жій – Все то одно̀. И так вторы́й Стих есть Истолкова́телем пе́рваго.

Антон. Немно́жко есть Сумнѣ́нія в том, что Дави́д назва́л своим то, Что Божіе есть, а не Его.

Квадра́т. Длячего ж Дави́ду Зако́на Божія не назва́ть свои́м Путе́м: Он, Путь Нечести́вых оста́вив, усвои́л и усынови́л себѣ Путь Божій.

Анто́н. Не спо́рю. Одна́к лучше, когда̀ бы тре́тій Стих развяза́л Сумнѣ́ніе, дабы тве́рдое было в Троих То́нах Согла́сіе.

Лука̀. Что ж сумнѣва́ться? Вѣдь Дави́д и Бога свои́м называ́ет:

"Часть моя еси Господи[333]. Ты мой, а Зако́н твой есть мо́й же"[334].

"Рѣх: сохраню̀ Путѝ моя"[335] – то же, Что "Рѣх: сохранит Зак[он] твой"[336].

Но для твоего Удово́лствія, вот тебѣ́ тре́тій!

"Путѝ моя исповѣ́дах, и услы́шал мя еси"[337].

Антон. Я и сим не дово́лен. Сей Стих изъясня́ется слѣ́дующим:

"Рѣх: исповѣ́м на мя Беззако́ніе мое Господе́ви"[338]. И так:

"Путѝ моя исповѣ́дах"[339], то́ есть Беззако́ніе мое, а не Зако́н Божій. "И услы́шал мя еси"[340], то́ есть: "И ты отпусти́л еси Нече́стіе Се́рдца моего"[341]. Сіи два во всем с собо́ю схо́дны. И как Нача́ло Нача́лом, так и Коне́ц Конце́м вторя́го открыва́ется. И так нѣсколько разня́т Два Стихѝ сіи:

"Сохраню̀ Путѝ моя"[342].

"Сохрани́ти Зако́н твой"[343].

Если бы сказа́л: “Сохраню̀ Путѝ твоя”, в то вре́мя соверше́нная была бы Симфони́а с сим: “Сохрани́ти Зако́н твой”[344].

Квадра́т. Как же тепе́рь быть? Слу́шай, Па́мво! Заве́л ты нас в Непроходи́му[345]. Ты ж сам и вы́веди.

Па́мва. Зна́ю. Вам сомни́тельно то, что Дави́д как Зако́н Бо́жiй называ́ет Путе́м свои́м, так и беззако́ніе называ́ет своим же. Не удивля́йтеся. Еди́н наш, для всѣх нас, есть Путь, веду́щій во Вѣчность. Но двѣ в себѣ Ча́сти и двѣ Сто́роны, будьто Два Путѝ, Де́сный и Шу́iй, имѣет. Часть Господня[346] веде́т нас к себѣ, а Лѣвая Его Сторона̀ – во Тлѣніе. Сею Стороно́ю Дави́д пре́жде ше́ствовал и, усмотрѣв Обма́н, гово́рит:

“Путѝ моя исповѣдах, и ты”[347] и протч[ая].

Пото́м, избра́в благую Часть, ска́зует:

“Сохраню̀ Путѝ моя”[348].

Си́рѣчь ста́ну бере́чь сію благу́ю Часть, дабы мене мой Язы́к не отве́л от Нея̀ во Истлѣніе: “Искусѝ мя, Боже, и увѣжды Се́рдце мое и, аще есть Путь Беззако́нiя во мнѣ, тогда наста́ви мя на Путь Вѣчен”[349].

Друг. Любе́зныи Дру́ги! Вы не ху́до на Дави́дову А́рфу забренча́ли и, по моему Мнѣнiю, не нару́шили Му́сики́и.

Но опусти́ли Са́мое Ну́жное. А и́менно: “Рѣх”.

Анто́н. Сiе, ка́жется, Всяк разумѣет.

Друг. А мнѣ сни́тся, будьто нѣт труднѣе.

Антон. Коне́чно, ты шути́шь.

Друг. Ника́к! Свяще́нное Писа́ніе подо́бно Рѣкѣ или Мо́рю. Ча́сто в том Мѣстѣ Глуби́на и са́мым А́нгелским Оча́м неудобозри́мая закрыва́ется, гдѣ по Нару́жности пока́зывается пло́хо и про́сто. Примѣча́йте, что Дави́д на мно́гих Мѣста́х гово́рит “Рѣх”, и по́слѣ сего весьма Ва́жное слѣдует.

Напримѣр. “Рѣх: ны́нѣ нача́х”[350] и про́тчая. “Рѣх: потом рожда́ется Сохране́ніе Зако́на”[351]. “Речѐ безу́мен в Се́рдцѣ своем”[352]: в то вре́мя слѣдует Растлѣніе всѣх Начина́нiй. “Рѣх: Ты Есì Бог мой”[353]. Ви́дите, что Рѣчь Сѣмям и Исто́чником есть всему̀ Добру̀ и Злу. А вы сію̀ Го́лову опусти́ли. Сея̀-то До́брыя Рѣчи про́сит у Бога Он же. “Рцы душѣ моей: Спасенiе твое есмь Аз”[354]. “Господи, Устнѣ мои отве́рзеши…”[355] А как посла́л Сло́во свое и исцѣли́л, в то вре́мя Дави́д всему Строе́нiю своему положи́л Основа́ніе…

Как же ты, Анто́н, гово́ришь, что всяк разумѣет?

Разумѣешь ли, Что тако́е есть Рѣчь?

Ант[он]. По кра́йней Мѣрѣ, ви́жу человѣческiи Уста̀.

Друг. Бог зна́ет… “Присту́пит Человѣк, и Се́рдце глубоко̀”[356]. Как же мо́жешь ви́дѣть?

Анто́н. Се́рдца ви́дѣть не могу̀.

Друг. Так не ви́дишь же ни Уст Его. Позабы́л ты уже о́ное?

“Глубоко̀ Се́рдце Человѣку, и Человѣк есть”[357].

Слу́шайте, любезныи Дру́ги! Запо́йте на Дави́довых Гусля́х. Обличите Его Невѣжество[358]. Ижде́ните Бѣса[359]. Па́мво, зачина́й!

СИМФОНИ́А.

ПА́МВА. “Согрѣ́яся Се́рдце мое”[360]. “Глаголах Языко́м моим”[361].

*Л*УКА. “Дал есѝ Весе́ліе в Се́рдцѣ моем”[362].

КВАДРА́Т. “Отры́гну Се́рдце мое Сло́во Благо. Язы́к мой Трость…”[363]

ПА́МВА. “Возра́дуется Язы́к мой Пра́вдѣ твоей”[364].

КВАДРА́Т. “Сло́во Господне разже́ Его”[365].

*Л*УКА. “Возвесели́тися во Весе́ліи Языка̀ твоего”[366].

ПАМВА. “Разже́ся Се́рдце мое и Утро́бы моя”[367].

*Л*УКА. “Возра́дуются Устнѣ́ мои́ и Душа моя”[368].

КВАДРА́Т. “Тебѣ́ речѐ Се́рдце мое: Господа взыщ̀у”[369].

*Д*РУГ. По́лно! Слы́шишь *ли*, Анто́н, Симфони́ю? Поня́л *ли* ты, что Язы́к со Уста́ми ра́дуется, а Сердце гово́рит? Призна́й ся ж со Сира́ховым Сы́ном, что

“УСТА̀ МУ́ДРЫХ В СЕ́РДЦѢ ИХ”[370].

Но как Се́рдца их не ви́дишь, так ни Уст их, ни Языка̀, ни Сло́ва Уст их, ни Рѣ́чи. Ви́дишь, коль тру́дное Сло́во: “РѢХ!”

АНТО́Н. А внѣ́шніи Уста̀ и Язы́к, что тако́е есть?

*Д*РУГ. Онѣмѣ́й и молчѝ! Не слыха́л *ли* ты, что на сих Гусля́х не до́лжно пѣть для твоей Земли́, Пло́ти и Кро́ви, но Еди́ному Господу и Его Языку̀, о коем пи́шется:

“Земл*я̀* убоя́ся и умолча̀, внегда вста́ти на Суд Богу”[371].

АНТО́Н. Но́вый по́длинно Язы́к.

*Д*РУГ. Но́вый ЧЕЛОВѢК имѣ́ет и Язы́к но́вый. Слу́шай, Па́мво! Запо́йте сему̀ возлю́бленному нашему ЧЕЛОВѢКУ[372], Сла́дости и Жела́нію нашему. Но так по́йте, чтоб сла́дка была̀ ему ва́ша Хвала̀. Воспо́йте У́мо́м, не одны́м Во́здух пораж*а́*ющим Гла́сом. Но́вому Но́ву Пѣснь[373].

СИМФОНИ́А.

ПА́МВА. “Пою̀ тебѣ́ в Гу́слех, Святый Изра́илев”[374].

*Л*УКА̀. “Кра́сен Доброто́ю, паче Сыно́в Человѣческих”[375].

КВАДРА́Т. “Возлю́бленный, яко Сын Единоро́жь”[376].

ПА́МВА. “Сего ра́ди пома́за тя, Боже, Бог твой”[377].

*Л*УКА. “Че́стно Имя Его пред ни́ми, и Жив бу́дет”[378].

КВАДРА́Т. “Обнови́тся, яко О́рляя, Ю́ность твоя”[379].

ПА́МВА. “Жезл Си́лы посла́т ти Господь от Сіо́на”[380].

*Л*УКА. “Что есть Человѣк, яко по́мниши ЕГО̀”?[381]

КВАДРАТ. “ЧЕЛОВѢК и ЧЕЛОВѢК роди́ся”[382].

ПАМ[ВА]. “Престо́л Его, яко Со́лнце”[383].

*Л*УКА. “Веста́ни! вску́ю спи́ши, Господи?”[384]

КВАДР[АТ]. “Десни́ца твоя воспрія́т мя”[385].

ПАМ[ВА]. “Не дасѝ Преподо́бному твоему ви́дѣти Истлѣ́нія”[386].

*Л*УКА. “Еще же и Плоть моя всели́тся на Упова́ніи”[387].

Квадр[ат]. “И Лѣта̀ твоя не оскудѣ́ют”[388].

Друг. Зна́ешь ли, Анто́н, сего блаже́ннаго Му́жа? Он не умира́ет, а Плоть Его не истлѣва́ет.

Анто́н. Признаю́сь: не зна́ю. А что зна́ю, тѣ вси умира́ют и тлѣ́ют.

Друг. Так слу́шай же, что тѣ всѣ у Бога непочо́тныи. “Не соберу̀, – речѐ Господь, – Собо́ров их от Кровéй”[389]. Ка́я По́льза в Кро́ви их, когда онѝ тлѣ́ют? Ищѝ, что́ то за Человѣк, кото́рый в Па́мятной За́писи у Бога? Если сы́щешь, в то Вре́мя и сам запи́сан бу́дешь на Небеса́х. Вѣдь ты чита́л, что: “Еди́ною Глаго́ла Бог”[390], а там разумѣется Дво́е. Человѣк и Человѣк. Язы́к и Язы́к. “Рѣх” и “Рѣх”. Ста́рое и Но́вое. И́стинное и пусто́е. Сло́во Божіе и Сме́ртное. Глава̀ и Пята̀. Путь и Грѣх, то́ есть Заблужде́ніе…[391] “Рѣх”. А пото́м Что? “Сохраню̀ Путѝ моя”[392]. “Рѣх Беззако́ннующим”[393]. А что тако́е? “Не беззако́ннуйте”[394]. “Рѣх”. Что ж то за Рѣчь? “Услы́шу, Что рече́т во мнѣ Господь?”[395] “Мир!” “Яко рече́т Мир на Лю́ди своя”[396]. “Рѣх”. Вот же и Рѣчь! “Господи, Устнѣ́ мои отве́рзеши”[397]. “Рѣх”. ”Господь даст Глаго́л Благовѣству́ющим”[398]. “Рѣх”. ”Посла̀ Сло́во свое и исцѣли́ их”[399]. “Рѣх”. “В Нача́лѣ бѣ Сло́во”[400]. “Рѣх”. “Бог реки́й из Тмы Свѣ́ту возсіяти”[401]. “Рѣх”. “Той сотре́т твою Гла́ву”[402]. “Рѣх”. “Речѐ Бог: Да бу́дет Свѣт”[403]! “Рѣх”. “Просвѣща́еши Тму мою”[404]. “Рѣх”. “Се́рдце чи́сто созижди”[405]. “Рѣх”. “Господи, во Чре́вѣ нашем зача́хом”[406]. “Рѣх”. “Вся́ка Плоть Трава̀”[407]. “Рѣх”. “Кля́хся и поста́вих Судбы…”[408] “Рѣх”. “Жи́во бо есть Сло́во Божіе”[409]. “Рѣх”. “Доко́лѣ сѣче́ши, о Ме́чу Божій[410]? Глаголяй И́стину в Се́рдцѣ моем[411]? Боже Се́рдца моего[412]? Доко́лѣ сѣче́ши[413]? Я ужѐ скрых Словеса̀ твоя в Се́рдцѣ моем”[414].

Антон. А я ду́мал, что Давид обыкнове́нно сказа́л нашим Языко́м. “Рѣх”.

Друг. Ни! но та́йным, Но́вым, нетлѣ́нным. Он не люби́л ина́ко говори́ть. Слышь, Что ска́зует?

“О Господѣ похвалю̀ Сло́во”[415].

Антон. О дабы̀ Бог дал и мнѣ Но́вый сей Язы́к!

Друг. Если узна́ешь Ста́рый, позна́ешь и Но́вый.

Антон. Тфу! Что́ за Бѣда? Будьто я ужѐ и ста́раго не зна́ю? Ты мене Чу́челом здѣлал.

Друг. Если б тебѣ Тракти́рщик поста́вил Еди́н Ста́раго, Други́й Стака́н Вина̀ но́ваго, а ты не Знато́к, то как мо́жно сказа́ть, бу́дьто зна́ешь? Оши́бкою мо́жешь почéсть Ста́рое вмѣсто Но́ваго.

Антон. Что ж По́лзы ви́дѣть, не имѣя Вку́са?

Друг. Са́мая Пра́вда. А я тебѣ говорю̀, что и о са́мом Ста́ром Языкѣ́ не зна́ешь, гдѣ он? хотя б ты Вку́са и не был лише́н.

Антон. Что ты пое́шь? Вѣдь ста́рый наш Язы́к во Ртѣ.

Друг. А Рот гдѣ?

Анто́н. Ра́звѣ не ви́дишь моего Рта?

Друг. По́лно врать, не просвѣще́нная Грязь! Преиспо́дняя Тма! Послу́шай Давидовых Гусле́й и проженѝ Духа Лжы. Воспой, Стари́к!

СИМФОНІ́А.

ПА́МВА. “Нѣсть во Устѣ́х их И́стины. Се́рдце их суе́тно”[416].

*Л*УКА. “Устнѣ́ *л*сти́выя в Се́рдцѣ”[417].

КВАДРА́Т. “Речѐ безу́мен в Се́рдцѣ своем”[418].

ПА́МВА. “Труд и Болѣ́знь под Языко́м их”[419].

*Л*УКА. “Доко́лѣ положу̀ Совѣ́ты в *Д*[у]шѣ́ моей?”[420]

КВАДР[АТ]. “Болѣ́зни в Се́рдцѣ моем…”[421]

*Д*РУГ. Вот ви́дишь, что и са́мый ста́рый твой Язы́к во ве́тхом твоем Се́рдцѣ, а не в Нару́жности.

АНТО́Н. Как же Нару́жный мой Язы́к не гово́рит, когда он гово́рит? Вѣдь Го́лос Его слы́шен.

*Д*РУГ. Мысль ви́жет Грязь твоего Языка̀, и Она̀-то гово́рит оным, но не Грязь. Так, как Молото́к Часы̀ на Ба́шнѣ бьет. Выхо́дит из Нутра̀ Часовы́я Ма́шины побуди́тельная Си́ла, коéю нечу́вственный ви́жется Молото́к. И посему̀-то *Д*авид пое́т: “Помы́слиша (так вот ужѐ) и Глаго́лаша”[422]. Ста́рый, Но́вый *л*и Язы́к, о́ба закры́лися в Бе́зднѣ Серде́ц свои́х. “Помы́слих, – гово́рит, – Путѝ твоя”[423], то́ест “Рѣх: сохраню̀ Путѝ моя”[424]. А опя́ть о злом Языкѣ́ вот Что! “Непра́ву умы́сли Язы́к твой”[425]. То́ест “Се́рдце его собра̀ беззако́ніе себѣ”[426]. А как во Ме́ртвость твоего нару́жнаго Языка̀, так во всѣ твоея Тлѣ́нности Чле́ны, выхо́дит побуди́тельная Си́ла из Серде́чныя же Ма́шины. Посему̀ ви́дно, что всѣ онѝ в той же Бе́зднѣ, как *Я*́блоня в своем Сѣ́мени, утаева́ются. А нару́жная Грязь о них то́лько свидѣ́тельствует. Пѣ́вчіи! Поигра́йте и Сея Пѣ́сеньки!

СИМФОНІ́А.

ПА́МВА. “Нога̀ моя ста на Правотѣ́”[427].

*Л*УКА. “Тіи же при́сно заблужда́ют Се́рдцем”[428].

КВАДР[АТ]. “Непра́ву Ру́ки ва́ши соплѣта́ют”[429].

ПАМВА. “В се́рдцѣ Беззако́ніе дѣ́лаете”[430].

*Л*УКА̀. “Язы́к его соплѣта́ше *Л*ще́ніе”[431].

КВАДР[АТ]. “Возведо́х О́чи мои”[432].

ПА́МВА. “К тебѣ взях Душу мою”[433].

*Л*УК[А]. “Виждь и приклонѝ У́хо твое”[434].

КВАДР[АТ]. “Преклони́х Се́рдце мое во Свидѣ́нія твоя”[435].

*Д*РУГ. Ражжу́й Си́лу сих Слов и усмо́тришь, что Нога̀ Горды́ни и Рука̀, и Ро́ги Грѣ́шных, и Зу́бы, У́ши, и О́ко Про́стое и *Л*ука́вое, и Все до послѣ́дняго Во́лоса спря́талось в Серде́чной Глуби́нѣ. Отсю́ду-то исхо́дят Помышле́нія, всю нашу кра́йню Плоть и Грязь ви́жущіи. Помышле́ніе, владѣ́ющее нару́жным твои́м О́ком, есть гла́вное твое О́ко, а плотско́е так, как бы Оде́жда, послѣ́дующая своéй Вну́трности. То́ же разумѣ́й и о про́тчіих Частя́х.

АНТО́Н. Да ты ж говори́л, что Уста̀ Му́дрых то́лько одни́х в Се́рдцѣ их, а тепе́рь гово́ришь То о вся́ких Уста́х.

Друг. Весьмà ты Примѣтлив на мои Ошúбки. Вот Сирáхов Стих! “Сéрдце Безýмных во Устах их, Устà же Мýдрых в Сéрдцѣ их”[436]. Пускáй же и Безýмнаго Устà бýдут в Сéрдцѣ. Но если ты сего не разумѣешь, в то врéмя Мысль твоя бýдет в Грязúх нарýшних твоих Уст. А о чем размышлáешь, там твое пустóе и Сéрдце. Оно дýмает, что Плотскóе Брéніе сúлно и вáжно. В сем лóжном Мнѣніи Онò пребывáя, дѣлается и сáмо Пýстошью, так как и Языúк его есть сýетный. Таковúй Пóмысл есть Устáми твоúми брéнными, а в них твое Сéрдце дотóлѣ бýдет, докóлѣ не скáжешь: “Рѣх: сохраню̀ Путú моя”[437]. “Спасú мя от Брéнія, да не углúбнýˇ”[438]. Затѣм-то Языúк и Головóю называется, что за сим Вождóм все Человѣческое Сéрдце идéт. Желáл бы я, дабы тебѣ Господь и всѣм нам дал Нóвое и Чúстое Сéрдце, стер Глáву Языкà Змиúна, а заговорúл в Сéрдцѣ нашем тѣм Языкóм, о коем скáзанно:

“Языúка, Егóже не вúдяше, услыúша”[439].

“Послà Слóво свое и избáви их от Растлѣнúй их”[440].

Антóн. Тепéрь, кáжется, и я разумѣю сіи Словà:

“Возрáдуются Кóсти смирéнныя”[441].

Друг. Когда Все-нá-все, то и сáмая Кость в Душѣ и в Сердцѣ заключáется. “Как тóлько (говóрит) умолчáх, Обветшáша Кóсти моя”[442].

Пáмва. “Онѣмѣх и умолчáх от Благ в то Врéмя, внегдà востáти Грѣшному (Языкýˇ) предо мнóю”[443].

Друг. Пóдлинно. А как сей злый Вождь и Главà Змиúна привóдит все Сердéчное Сокровúще в Смущéніе, так напротúв того, весéлый Божíй Мир благовъствýющій Языúк принóсит всемýˇ Сéрдцу, всей Бéзднѣ нашей, Рáдость и Свѣт.

“Слýху (говóрит) моему дасú Рáдость и Весéліе”[444].

Длятого как Все мое, так и Кóсти моú, прéжде всего смирúвшіися во Истлѣніе, тепéрь возрáдуются[445].

Семýˇ Мúрному Языкýˇ Вѣровах, тѣм же и Глаголах. А что Глаголах? вот что! “Всяк Человѣк лож”[446]. “Всяка Плоть Сѣно”[447]. “Плоть Ничтóже”[448]. “Рѣх:” “Úмя Господне призовýˇ”[449]. “Рѣх:” “Сохраню̀ Путú моя̀”[450]. Пойдýˇ в Слѣд за нóвым моим Языкóм, за нетлѣнным Человѣком. Не пойдýˇ во Истлѣніе за Грѣшным Языкóм. Закричýˇ со Исáією:

“Бóжíй есмь”[451].

Пáмва. Войшлú мы нѣсколько во Внýтренность Плóти нáшея, бýдьто в Нѣдро Земнóе. Найшлú, чегò не видáли. Людéй мы найшлú нóвых, Рýки, Нóги и Все Нóвое имѣющих.

Но ещè не Конéц. Продолжáймо Путь к совершéнному Мúру нашему. Пренебрегú, о Душа моя, совершéнно всю Плоть, вúдиму и невúдиму! Отхóдь от нея̀ и приближáйся ко Господу[452]. Вѣрою отхóдь, а не Видѣніем. Вѣра рóет и двúжет Гóры.

Вот Свѣтúльник Стезя́м твоúм[453]!

Языúк Нóвый!

Амúнь.

«Наркісс» – перший за часом філософський діалог Сковороди. Судячи з усього, він був написаний упродовж 1769–1771 рр. У середині 1780-х рр. Сковорода зробив нову редакцію твору, а незадовго до смерті, десь у 1793–1794 рр., написав ще й пролог. Цей твір Сковороди інколи називають першою пам'яткою оригінальної філософії у східних слов'ян [див.: *Scherer S*. The Narcissus: Skovoroda's "First-Born Son" // Journal of Ukrainian Studies. – 1997. – Vol. 22. – Nos. 1–2. – P. 64]. «Наркісс» дійшов до нас у двох автографах: ранішому (з численними виправленнями та деякими пропущеними аркушами, які потім були поновлені невідомим переписувачем за другим автографом) та пізнішому. Діалог був уперше надрукований заходами Михайла Антоновського 1798 р. в Санкт-Петербурзі [див.: Библиотека духовная, содержащая в себе дружеские беседы о познании самого себя. – Санкт-Петербург: Издание Академии наук, 1798. – С. 1–193]. Подаємо за другим автографом, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 9, арк. 1/67–56/122).

[1] Цей образ Нарциса засновується на 718-ій емблемі зі збірки «Symbola et emblemata», що має назву «Нарцисс над водою» і такий підпис: "Знай сам себя. Помни, кто ты таков. Nosce te ipsum" [Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 180–181]. Образ Нарциса зринав і в творах інших старих українських письменників, наприклад, у Стефана Яворського [див.: *Jaworski S*. Pełnia nieubywaiącey chwały. – Kiiów, 1691. – K. 30]. Загалом беручи, Сковорода тлумачить міф про Нарциса, з одного боку, на взір Плотинової алегорези "Нарцисового гріхопадіння", тобто як символ залюбленості душі в плинну матерію, а з другого – як уособлення ідеї себепізнання [див.: *Піч Р*. Сковородинівський міф про Наркіса в світлі романтичної концепції міфотворчості // Сучасність. – 1995. – Ч. 10. – С. 162–167; *Ушкалов Л*. Григорій Сковорода і антична культура. – Харків, 1997. – С. 87–89; *Pylypiuk N*. Skovoroda's Divine Narcissism // Journal of Ukrainian Studies. – 1997. – Vol. 22. – Nos. 1–2. – P. 13–50].

[2] Очевидно, це парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 18: 20. Пор.: **прѣ́жде сѣда̀ и҆спыта́й себѣ̀**.

[3] Сковорода стверджує, що людина може полюбити лиш те, що знає, адже, як казав Овідій (Наука любові, III, 397): "Ignoti nulla cupido" ("До невідомого не тягне"). Цю думку на ґрунті християнської традиції почали розвивати ще олександрійські богослови, зокрема Оріген (Про першооснови, II, VIII, 3) [див.: *Ориген*. О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 152–153]. Володимир Лоський коментував Орігена так: "Що більше зростає пізнання, то сильніше й сильніше палає любов. Тому слово *ψυχή* – душа, – яке Оріген виводив від *ψῦχος* – холод, означає для нього охололу духовну субстанцію, котра втратила з огляду на свою віддаленість від Бога власну початкову полум'яність" [*Лосский В*. Александрия // *Лосский В*. Боговидение. – Минск, 2007. – С. 41]. Та й Ісаак Сиріянин стверджував, що "любов є породженням гнозису" [*Минин П*. Главные направления древнецерковной мистики // Мистическое богословие. – Киев, 1991. – С. 383]. Ця теза добре знана й у старій українській літературі. Пригадаймо, як Мелетій Смотрицький писав у своїй «Апології»: не може того бути, щоб хтось полюбив яку річ іще до того, як хоч би трохи її пізнав [див.: *Smotryc'kyj M*. Apologia peregrinatiey do kraiow Wschodnych. – Lwów, 1628. – S. 12], – а Лазар Баранович, можливо, нав'язуючись до Орігенового концепту "ψυχή – ψῦχος", заявляв: "Iam śnieg, Bog ogień" [*Baranowicz Ł*. Lutnia Apollinowa. – Kiiów, 1671. – S. 172]. Зрештою, вона була загальником (аксіомою) у філософських курсах професорів

Києво-Могилянської академії, зокрема Стефана Калиновського та Михайла Козачинського [див.: Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 64, 115, 130, 331].

[4] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 1: 26. Пор.: посредѣ же васъ стоитъ, егоже вы не вѣсте.

[5] Євангелія від св. Луки 8: 39.

[6] Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 12: 26. Пор.: Разсмиваѣтъ прѣвникъ себѣ дрѣгъ вѣдетъ.

[7] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 58: 12. Пор.: стезѧ твоѧ посредѣ оупокоиши.

[8] Сковорода має на думці слова: крѣпка ѩкш смерть любы, жестока ѩкш ѧдъ ревность: крила ѥѧ крила огнѧ, (оуглїе огненно) пламы ѥѧ (Пісня над піснями 8: 6).

[9] Парафраза Євангелії від св. Луки 10: 41. Пор.: печешисѧ и молвиши.

[10] Парафраза Євангелії від св. Луки 10: 42. Пор.: едино же ѥсть на потребѣ.

[11] Парафраза Євангелії від св. Івана 12: 7. Пор.: Рече же їисъ: не дѣйте ѥѧ.

[12] Пор. зі зверненими до Христа словами молитви: "Присносущно кипящій, животный и просвѣтительный источниче…" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 18 (третя пагін.)].

[13] Феваїда – північна частина Єгипту, батьківщина пустельництва. Під "феваїдською премудрістю" Сковорода, очевидно, має на думці чернечі настанови на взір «Уставу життя на самоті» преподобного Антонія Великого [див.: *Ігор Ісіченко, архиєп.* Монашество Давнього Єгипту. – Харків, 2002. – С. 91–123].

[14] Очевидно, Сковорода має на думці слова: Швѣщѧ оубо їисъ и рече имъ: не ропщите межды собою (Євангелія від св. Івана 6: 43).

[15] Книга Премудрості Соломонової 7: 25.

[16] Цей мотив нагадує популярні в київських курсах поетики вірші «De Christo» ("Vitis eram, nostros carpebat nemo racemos…"): "Був виноградним кущем я, ніхто не зривав з мене ягід, / Був я потоком, ніхто з мене води не напивсь. / Деревом став я, ніхто не бажав собі тіні моєї. / Став я вожатим, ніхто слідом за мною не йшов. / Фебом я став, і ніхто теж не сяяв від нашого світла. / Став пастухом, за моїм стадом ніхто не пішов. / Що ж мав робити Ісус, коли золото люблять всі дуже? / 'Щоб полюбили мене, золотом стану', – сказав" [*Довгалевський М.* Поетика (Сад поетичний). – Київ, 1973. – С. 41–42].

[17] Парафраза Євангелії від св. Матвія 5: 14. Пор.: Вы ѥстѣ свѣтъ мира.

[18] Парафраза Соборного послання св. ап. Якова 2: 1. Пор.: Братїе моѧ, не на лицѧ зракше имѣйте вѣрѫ гда нашегѡ їисa хр҃та славы.

[19] Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: дѫхъ ѥсть, йже ѡживлѧетъ, плоть не пользѫетъ ничтоже.

[20] Див.: Книга пророка Даниїла 3: 1.

[21] Фразу сѫетѧ сѫетствїй узято з Книги Екклезіястової 1: 2; 12: 8.

[22] Див.: Друга книга царств 6: 16; Перша книга параліпоменон 15: 29.

[23] Пісня над піснями 2: 17.

[24] Пісня над піснями 1: 6.

[25] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 14. Пор.: ѩви ми зракъ твой.

[26] Парафраза Книги Екклезіястової 7: 12. Пор.: Блага мѫдрость съ наслѣдїемъ.

[27] Трохи неточна цитата з Книги Екклезіястової 7: 12. Пор.: паче же видящымъ солнце.

[28] Див. прим. 194 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[29] Книга Псалмів 18 (19): 5.

[30] Див.: Книга пророка Даниїла 3: 19–28.

[31] Фразу “свѣт незаходимый” узято з церковних піснеспівів. *Див.*, наприклад: “Вскую мя єси отринул, свѣте незаходяй” [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 445].

[32] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 2: 6. Пор.: и҆сто́чникъ же и҆схожда́ше и҆з земли҆ и҆ напа́ше всѣ́ лице́ земли҆.

[33] Неточна цитата з Книги пророка Варуха 3: 30. Пор.: **К**то҆ пре́йде на о҆́нъ стра́нъ мо́ре, и҆ ѡ҆брѣ́тет҃ ю҆̀;

[34] Книга Псалмів 35 (36): 10.

[35] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 3.

[36] Парафраза Книги Ісуса Навина 10: 12–13. Пор.: да ста́нетъ со́лнце пра́мш гава́онъ, и҆ лу́на пра́мш де́бри є҆лѡ́нъ. И҆ ста҆ со́лнце.

[37] Парафраза Книги Псалмів 103 (104): 2. Пор.: ѡ҆дѣ́йсѧ свѣ́томъ я҆́кш ри́зою.

[38] Євангелія від св. Матвія 28: 9.

[39] Євангелія від св. Матвія 14: 27; Євангелія від св. Марка 6: 50; Євангелія від св. Івана 16: 33.

[40] Євангелія від св. Луки 24: 36; Євангелія від св. Івана 20: 19; 20: 21; 20: 26.

[41] Євангелія від св. Матвія 14: 27; 17: 7; 28: 10; Євангелія від св. Марка 6: 50; Євангелія від св. Івана 6: 20.

[42] Євангелія від св. Івана 8: 12.

[43] Мабуть, це парафраза Євангелії від св. Івана 8: 12. Пор.: а҆́зъ є҆́смь свѣ́тъ ми́ру.

[44] Парафраза Євангелії від св. Івана 7: 37. Пор.: а҆́ще кто҆̀ жа́ждетъ, да прїи́детъ ко мнѣ́ и҆ пїе́тъ.

[45] *Див.*: Четверта книга царств 6: 6.

[46] Парафраза Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 3. Пор.: **И**же сы́й сі҃а́нїе сла́вы и҆ ѡ҆́бразъ у҆поста́си є҆гѡ̀.

[47] Парафраза Пісні над піснями 8: 6. Пор.: **П**оложи́ мѧ я҆́кш печа́ть на се́рдцы твое́мъ, я҆́кш печа́ть на мы́шцѣ твое́й.

[48] Книга Псалмів 4: 7.

[49] Парафраза Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 5. Пор.: и҆ земл҃ѧ ѿ҆ воды́ и҆ водо́ю соста́влена, бж҃їимъ сло́вомъ.

[50] Книга пророка Ісаї 33: 17.

[51] Третя книга царств 19: 10.

[52] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 5: 6. Пор.: **Д**ш҃а́ моѧ҆ и҆зы́де въ сло́во є҆гѡ̀.

[53] Трохи неточна цитата або з Євангелії від св. Матвія 19: 27 (пор.: ѡ҆ста́вихомъ всѧ҆ и҆ вслѣ́дъ тебѣ̀ и҆до́хомъ), або з Євангелії від св. Марка 10: 28 (пор.: сѐ, мы ѡ҆ста́вихомъ всѧ҆ и҆ вслѣ́дъ тебѣ̀ и҆до́хомъ).

[54] Книга Псалмів 72 (73): 26.

[55] Неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 123. Пор.: **О**҆чи мои҆ и҆зчезо́сте҆ во сі҃нїе твое҆.

[56] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 41 (42): 3. Пор.: когда҆ прїи́ду҆ и҆ ѧ҆влю́сѧ лицу҆ бж҃їю.

[57] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до галатів 6: 14. Пор.: мнѣ́ ми́ръ распя́тсѧ, и҆ а҆́зъ ми́ру.

[58] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до галатів 2: 20. Пор.: живу́ же не ктому҆ а҆́зъ, но живе́тъ во мнѣ́ хр҃то́съ.

[59] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до филип’ян 3: 21. Пор.: и҆́же прѣобрази́тъ тѣ́ло смире́нїа на́шегѡ.

[60] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до филип’ян 1: 23. Пор.: жела́нїе и҆мы́й разрѣши́тисѧ.

[61] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до филип'ян 1: 21. Пор.: **Мнѣ́** бо **є́же** жи́ти, **хр҃то́съ**, и̑ **є́же** у҆мре́ти, **при҇шбре́тенїе** (**є́сть**).

[62] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 58: 11–12. Пор.: и̑ **бу́детъ** **бг҃ъ** **тво́й** съ **тобо́ю** **пр҃но**: и̑ **насы́тишисѧ**, **а҆́коже** **жела́етъ** **дꙋ́ша** **твоѧ̀**, и̑ **кі́сти** **твоѧ̑** **у҆тꙋчнѣ́ютъ**, и̑ **бу́дꙋтъ** **а҆́кш** **вертогра́дъ** **напое́нъ**, и̑ **а҆́кш** **и҆сто́чникъ**, **є҆мꙋ́же** **не** **ѡ҆скꙋдѣ́** **вода̀**: и̑ **кі́сти** **твоѧ̑** **прозꙗ́бнꙋтъ** **а҆́кш** **трава̀**, и̑ **разцвѣтꙋ́ютъ**, и̑ **наслѣ́дятъ** **ро́ды** **родо́въ**. **И҆** **созі́ждꙋтсѧ** **пꙋ́стыни** **твоѧ̑** **вѣ́чныѧ**, и̑ **бу́дꙋтъ** **ѡ҆снова҆́нїѧ** **твоѧ̑** **вѣ́чнаѧ** **родꙋ́мъ** **родо́въ**: и̑ **прозове́ишисѧ** **зда́тель** **ѡ҆гра́дъ**, и̑ **стє҃зѝ** **твоѧ̑** **посредѣ́** **у҆поко́иши**.

[63] Під ім'ям *Друга* виступає сам Сковорода. Персонаж на ім'я *Друг*, як утілення авторської позиції, знаний із давніх часів. Досить пригадати бодай діалог Лукіана «Ікароменіпп, або Захмарний політ». До речі, цей письменник, за свідченням Михайла Ковалинського, входив до десятка найулюбленіших авторів Сковороди, а його діалоги були в бібліотеці Харківського колегіуму [див.: *Каганов І.* Що читали сучасники Г. Сковороди // Радянське літературознавство. – 1967. – № 6. – С. 80].

[64] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 15. Пор.: **то́й** **твою̀** **блюстѝ** **бу́детъ** **главꙋ̀**, и̑ **ты** **блюстѝ** **бу́деши** **є҆гѡ̀** **пя́тꙋ**.

[65] Це – ім'я біблійного персонажа, яке означає "нерозсудливий, необачний, злий, дурень" [*Костів К.* Словник-довідник біблійних осіб, племен і народів. – Київ, 1995. – С. 264]. Про Навала йдеться у 25-ій та 27-ій главах Першої книги царств та в 2-ій главі Другої книги царств. Часом воно могло набувати ще й символічного значення. Наприклад, о. Віталій Дубенський писав у своїй «Діоптрі»: "Навалом буім образується мир премѣнный…" [Діоптра, сирѣч Зерцало, албо Изображеніе извѣстное живота человѣческаго в мирѣ. – Кутейно, 1654. – Арк. 79].

[66] Це – ім'я біблійного персонажа. Про "книгочія" Сомнаса йдеться в 36-ій главі Книги пророка Ісаї.

[67] Євангелія від св. Івана 5: 7.

[68] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 1: 7. Пор.: **а҆́ще** **не** **ꙋ҆вѣ́си** **сѧ́мꙋю** **тебѣ̀**, **до́браѧ** **въ** **жена́хъ**, **и҆зы́ди** **ты** **въ** **пята́хъ** **па́ствъ** **и̑** **пасѝ** **кѡ́злища** **твоѧ̑** **ꙋ҆** **кꙋ́щей** **па́стырскихъ**.

[69] Очевидно, це парафраза або Першої книги Мойсеєвої: Буття 21: 11 (пор.: **Же́стокъ** **же** **а҆́вра҃мꙋ** **глаго́лъ** **сі́й** **ѕ҃ѣлѡ̀** **пред҆** **а҆́враа́момъ**), або Євангелії від св. Івана 6: 60 (пор.: **же́стоко** **є́сть** **сло́во** **сі́е**̀).

[70] Можливо, це парафраза Євангелії від св. Марка 5: 7; 8: 28. Пор.: **не** **мꙋ́чи** **менѐ**.

[71] Слово *мысль* у словникові Памви Беринди тлумачиться так: "Мысль: сила душевная, которою мыслимо, тоєст ум, разум или душа" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 124].

[72] Парафраза Дій св. апостолів 2: 46. Пор.: **прі҇има́хꙋ** **пи́щꙋ** **въ** **ра́дости** и̑ **въ** **простотѣ́** **се́рдца**.

[73] Див.: **Г҆лꙋбоко̀** **се́рдце** (**человѣ́кꙋ**) **пя́че** **всѣ́хъ**, и̑ **человѣ́къ** **є҆́сть**, и̑ **кто̀** **позна́етъ** **є҆го̀**.

(1) Ціцерон. «Про державу», VI, xxiv, 26 (Сон Сціпіона). У перекладі Володимира Литвинова: "…розум кожного – це і є людина" [*Марк Тулій Ціцерон*. Про державу. Про закони. Про природу богів. – Київ, 1998. – С. 149]. Слід сказати, що «Сон Сціпіона» грунтовно вивчали в нижчих класах колегіумів [див.: *Ulčinaite E.* Teoria retoryczna w Polsce i na Litwie w XVII wieku: Próba rekonstrukcji schematu retorycznego. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1984. – S. 39].

(2) Нім. *der Mensch*.

(3) Гр. *φώς*.

[4] Це – трохи переінакшений вислів римського поета-мімографа II ст. до н. е. Публілія Сіра, автора добре знаного в старій Україні (на нього покликався, наприклад, Феофан Прокопович [див.: *Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 173]). У Публілія Сіра він звучить так: "Caeci sunt oculi, cum animus aliis res agit" [Publilii Syri Sententiae. – Leipzig, 1869. – S. 71].

[74] Книга пророка Єремії 17: 9.

[75] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 15. Пор.: тѡ́й твою́ блюсти́ бу́детъ главу́.

[76] Див.: Четверта книга Мойсеєва: Числа 25: 7–8.

[77] Див.: Книга пророка Єремії 12: 12.

[78] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 62: 11. Пор.: сѐ, спси́тель твой гра́детъ, и҃мы́й съ собо́ю мзду́ и҆ де́ло своѐ пред҆ лице́мъ свои́мъ.

[79] Можливо, Сковорода має на думці слова: и҆ свѣ́тъ во тмѣ́ свѣ́тится, и҆ тма́ є҆гѡ́ не ѡ҆бре́тъ (Євангелія від св. Івана 1: 5).

[80] Парафраза Пісні над піснями 8: 6. Пор.: крѣпка́ я҆́кш сме́рть любы. Пор. приказку: "Любов сильніша смерті" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 621].

[81] Саме так окреслювали єство віри українські богослови XVII–XVIII ст. Див. прим. 70 до трактату «Начальная дверь ко христіянскому добронравію».

[82] Сковорода має на думці слова: И҃ ѡ҆вѣщма́въ а҆враа́мъ, рече́: нн҃ѣ нача́хъ глаго́лати ко гд҃у́ моемꙋ́, а҆́зъ же е҆́смь земл҆а́ и҆ пе́пелъ (Перша книга Мойсеєва: Буття 18: 27).

[83] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 15. Пор.: тѡ́й твою́ блюсти́ бу́детъ главу́.

[84] Про Сомнаса йдеться в 36-ій главі Книги пророка Ісаї.

[85] Пор.: "Христос Господь, поєлику єсть точію Бог, везде єсть и вся исполняєт" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 131].

[86] Див. прим. 32 до трактату «Начальная дверь ко христіянскому добронравію».

[87] Парафраза або Книги Екклезіястової 2: 14 (пор.: мꙋ́драгш о҃чи є҆гѡ́ во главѣ́ є҆гѡ́, а҆ безꙋ́мный во тмѣ́ хо́дитъ), або Книги Притч Соломонових 17: 24 (пор.: Лицѐ разꙋ́мно мꙋ́жа премꙋ́дра, о҃чи же безꙋ́мнагш на концѣ́хъ земли́).

[88] Євангелія від св. Луки 7: 43.

[89] Ідеться про церкву Успіння, побудовану коштом бригадира всіх Слобідських полків Олексія Лесевицького 1738 р. Сковорода називає її "старою" з огляду на те, що в 1753 р. в Охтирці був зведений величний Покровський собор.

[90] Див. прим. 32 до трактату «Начальная дверь ко христіянскому добронравію».

[91] Можливо, це парафраза Книги пророка Ісаї 41: 3. Пор.: до́бръ сꙋ́дъ твой.

[92] Можливо, це парафраза Книги Псалмів 55 (56): 7. Пор.: ти́н па́тꙋ мою́ сохрани́тъ.

[93] Книга пророка Ісаї 41: 14.

[94] Книга пророка Ісаї 49: 16.

[95] Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 1: 23. Пор.: я҆́же е҆́стъ… всѝчєскаѧ во всѣ́хъ. Див. також: да бу́детъ бг҃ъ всѝчєскаѧ во всѣ́хъ (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 28).

[96] Фраза и҆́стина гд҃нѧ зринає в Книзі Псалмів 116 (117): 2.

[97] Парафраза Книги Псалмів 116 (117): 2). Пор.: и҆́стина гд҃нѧ пребыва́етъ во вѣ́къ.

[98] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 17: 24. Пор.: о҃чи же безꙋ́мнагш на концѣ́хъ земли́.

[99] Трохи неточна цитата з Першої книги царств 16: 7. Пор.: человѣ́къ зри́тъ на лицѐ, бг҃ъ же зри́тъ на се́рдце.

[100] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 2.

[101] Ідеться про слова Христа: **и̑ никто́же вли́ваетъ ві҃на́ но́ва въ мѣ́хи вѣ́тхи: а҃ще ли же ни̑, просади́тъ ві҃но́ но́вое мѣ́хи, и̑ ві҃но́ проліе́тсѧ, и̑ мѣ́си поги́бнѹтъ: но ві҃но́ но́вое въ мѣ́хи нѡ́вы влі҃а́ти** (Євангелія від св. Марка 2: 22).

[102] Див. прим. 65.

[103] Можливо, Сковорода має на думці слова: **Но тогда́ ѹ҆́бѡ, не вѣ́дѧще бг҃а, слѹжи́сте не по е҆́стествѹ҆ сѹ́щымъ бо́гомъ: нн҃ѣ же, позна́вше бг҃а, па́че же позна́ни бы́вше ѿ бг҃а, ка́ко возвраща́етесѧ па́ки на не́мощны҃ѧ и̑ хѹ́дыѧ стїхі́и, и̑мже па́ки свы́ше слѹжи́ти хо́щете;** (Послання св. ап. Павла до галатів 4: 8–9).

[104] Парафраза Послання св. ап. Павла до римлян 11: 33. Пор.: **ѽ, глѹбина́ бога́тства и̑ премѹ́дрости и̑ ра́зѹма бж҃ї́а.**

[105] Це – основний мотив 11-ої пісні «Саду божественных пѣсней».

[106] Книга пророка Єремії 17: 9.

[107] Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 34: 7. Пор.: **не ѡ҆темнѣ́стѣ о҆́чи е҆гѡ̀, ни и҆стлѣ́ста ѹ҆́стнѣ е҆гѡ̀.**

[108] За словником Памви Беринди, "идол" та "кумир" – це одне й те саме: "Кумир: идол, болван" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 102].

[109] Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 34: 7. Пор.: **не ѡ҆темнѣ́стѣ о҆́чи е҆гѡ̀.**

[110] Книга пророка Ісаї 49: 16.

[111] Парафраза Книги пророка Осії 9: 1. Пор.: **Не ра́дѹйсѧ, і҆и҃лю, ни весели́сѧ ꙗ҆́коже лю́дїе, поне́же соблѹди́лъ е҆сѝ ѿ гд҃а бг҃а твоегѡ̀.**

[112] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **но сѹ́дитъ пра́вдою смире́нномѹ сѹ́дъ и̑ ѡ҆бличи́тъ пра́востїю смире́нныѧ землѝ, и̑ порази́тъ зе́млю сло́вомъ ѹ҆́стъ свои́хъ** (Книга пророка Ісаї 11: 4).

[113] Ідеться про слова пророка Осії: **И̑ ва́ше е҆фре́мъ ꙗ҆́кѡ го́лѹбь безѹ́мный, не и̑мы́й се́рдца** (Книга пророка Осії 7: 11).

[114] Сковорода має на думці слова: **Всѝ любодѣ́ющіи҃, ꙗ҆́кѡ пе́чь жего́ма на пече́нїе сожже́нїѧ ѿ пла́мене** (Книга пророка Осії 7: 4).

[115] Сковорода має на думці або слова: **ꙗ҆́кѡ го́лѹбь, та́кѡ позы́ва́ѧ: и҆зчезо́стѣ бо о҆́чи моѝ, е҆́же взира́ти на высоты́ небе́снѹю ко гд҃ꙋ҆** (Книга пророка Ісаї 38: 14), або: **И̑ ва́ше е҆фре́мъ ꙗ҆́кѡ го́лѹбь безѹ́мный** (Книга пророка Осії 7: 11)

[116] Можливо, Сковорода має на думці слова: **се́й е҆́сть си́ла бж҃ї́а вели́ка** (Дії св. апостолів 8: 10).

[117] Сковорода має на думці біблійні слова на взір: **Гд҃и, ты̀ кр҃пость моѧ̀** (Книга пророка Єремії 16: 19).

[118] Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 1: 23. Пор.: **ꙗ҆́же е҆́сть… всѧ́ческаѧ во всѣ́хъ.** Див. також: **да вы́детъ бг҃ъ всѧ́ческаѧ во всѣ́хъ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 28).

[119] Книга пророка Ісаї 49: 16.

[120] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Е҆́сть тѣ́ло дꙋше́вное, и̑ е҆́сть тѣ́ло дꙋхо́вное** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 44).

[121] Книга пророка Єремії 15: 19.

[122] Парафраза Книги пророка Ісаї 5: 20. Пор.: **Го́ре глаго́лющымъ лꙋка́вое до́брое, и̑ до́брое лꙋка́вое, полага́ющымъ тмꙋ́ свѣ́тъ, и̑ свѣ́тъ тмꙋ́, полага́ющымъ го́рькое сла́дкое, и̑ сла́дкое го́рькое.**

[123] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 8: 17.

[124] Парафраза Євангелії від св. Івана 14: 6. Пор.: **а҃зъ е҆́смь пꙋ́ть и̑ и҆́стина и̑ живо́тъ.**

[125] Це слова самого Сковороди.
[126] Фраза **совѣтъ въ сéрдцы** зринає в Книзі Притч Соломонових 20: 5.
[127] Парафраза Книги Притч Соломонових: або 4: 23 (пор.: **хранéнїемъ блюди́ твоѐ сéрдце**), або 30: 24 (пор.: **оу҃тѣша́й сéрдце твоѐ**).
[128] Сковорода має на думці слова: **На стра́жи моéй ста́нъ, ѝ взы́дъ на ка́мень, ѝ посмотрю́ є́же ви́дѣти, что̀ возгла́етъ во мнѣ̀ ѝ что̀ ѿвѣщма́ю на ѡ҆бличе́нїе моѐ** (Книга пророка Аввакума 2: 1).
[129] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 4: 6.
[130] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 43: 19. Пор.: **сѐ, а҆́зъ творю́ но́вая**.
[131] Думка Сковороди про тотожність себепізнання й богопізнання, яку можна знайти вже в Климента Олександрійського (Педагог, III, 1) [див.: *Erdmann E. von*. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 248], була доволі поширена у творах українських письменників та богословів XVII–XVIII ст. Про це писали, зокрема, Дмитро Туптало ("…от познанія себе приходит человѣк в познаніе Бога, и поелику кто познавает своє ничтожество, потолику Бога познавает" [*Туптало Д.* Лѣтопись // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 392–393]), Іван Максимович ("Аще себе познати отнюд невозможеш, / Помышляя о Бозѣ, что тебѣ поможеш. / Совершенно зерцало Бога познаніе, / Своєй души прилежно єсть истязаніе. / Добронравно житіе дасть ти познать Бога, / За смиренніи дѣла готова мзда многа" [*Максимович І.* Алфавит собранный, риѳмами сложенный. – Чернігів, 1705. – Арк. 129 (зв.)]) та інші [див.: *Радивиловський А.* Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 623; Алфавит духовный. – Київ, 1713. – Арк. 19; Начатки догмато-нравоучителнаго богословія. – Почаїв, 1770. – С. 96–97]. Те ж саме було характерне й для тогочасного західного богослів'я. Досить пригадати хоч би найавторитетнішого католицького теолога потридентської доби Роберто Беллярміно [див.: *Беллармин Р.* Руководство к богопознанію по лѣствицѣ сотворенных вещей. – Москва, 1783. – С. 1].
[132] Фраза **ѝстина г҃дн҃а** зринає в Книзі Псалмів 116 (117): 2.
[133] Парафраза Пісні над піснями 1: 7. Пор.: **а҆́ще не оу҃вѣси са́мую тебѣ̀, до́бра҃ въ жена́хъ, ѝзы́ди ты̀ въ пята́хъ па́ствъ ѝ пасѝ ко́злица твоѧ̀ оу҃ ко́щей па́стырскихъ**.
[134] Книга Псалмів 22 (23): 1.
[135] Можливо, Сковорода має на думці латинську приказку: "Stultus nil credit, nisi quod visu sibi cedit" ("Дурень у ніщо не вірить, хіба що зором перевірить") [*Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л.* Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 316].
[136] Ось як розробляв цей мотив, наприклад, Георгій Кониський: "Вийди на степ і поле, посмотри на ниви, / Іспитай, что дієтся з твоїми засіви: / Гниють зимою, / Ростуть весною, – Так і ти істлієш, / Посліжде імієш / Ожить по-прежнему ціл" [*Кониський Г.* Воскресеніе мертвих // Українська література XVIII ст.: Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори. – Київ, 1983. – С. 339]. А ще раніше Інокентій Винницький відповідав на питання: "Яким способом тѣло в землю оберненное повстанет?" – так: "Таким, яко насѣнє всѣянное в землю умирает, а потом оживает и отрастает, так тѣло чловечее умерши повстанет" [*Винницький І.* Катихисіс, албо Наука христіанскія. – Унів, 1685. – Арк. 24 (зв.)].
[137] Неточна цитата з Книги пророка Єремії 17: 9. Пор.: **Глубоко̀ сéрдце (человѣкъ) па́че всѣ́хъ, ѝ человѣ́къ є́сть**.
[138] Слова Друга з 3-ї розмови.

[139] Очевидно, ідеться про слова пророка Єремії: **Глѫбоко̀ се́рдце (человѣ́кѹ) па́че всѣ́хъ, и̑ человѣ́къ е̑́сть** (Книга пророка Єремії 17: 9).

[140] Сковорода має на думці слова: **Глѫбоко̀ се́рдце (человѣ́кѹ) па́че всѣ́хъ, и̑ человѣ́къ е̑́сть** (Книга пророка Єремії 17: 9).

[141] *Лат. essentia* (сутність, буття) – один з найважливіших термінів європейської філософії. Відповідник гр. *οὐσία*. З'явився десь за часів Сенеки. Принаймні в «Моральних листах до Луцілія» (LVIII, 6) Сенека писав: "…Хочу, щоб ти, коли це можливо, прихильно почув од мене слово 'буття' [essentia], але я послуговуватимусь ним, навіть якщо воно тебе дратуватиме… Як передати нашою мовою грецьке *οὐσία* – важливе поняття, що охоплює природу, є основою взагалі всього?.. Отож, будь добрий, дозволь мені вживати це слово…" [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 186–187]. Цей термін кілька разів зринає по-латинському в листах Сковороди, а в кириличній транслітерації (*эссенчія*) – ще й у присвяті перекладу трактату Плутарха «Про спокій душі». Варто зазначити, що в «Етимологіях» Ісидора Севільського, на які покликався, наприклад, учитель Сковороди Михайло Козачинський [див.: *Козачинский М.* Книга третья. Нравственная философия, или Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 375], це слово фігурує як одне з Божих імен [див.: *Erdmann E. von*. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 249].

[142] Книга пророка Ісаї 46: 12.

[143] Див. прим. 29 до діалогу «Потоп зміин».

[144] Образ "машини світу" (*machina mundi*), чиє коріння сягає старовинних греко-римських театральних вистав, набув філософського сенсу в космології Лукреція (Про природу речей, V, 96): "Врешті, впаде цей огром, і завалиться світу споруда" [*Тіт Лукрецій Кар*. Про природу речей / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1988. – С. 124]. Серед новочасних авторів у схожому зі Сковородою контексті його вживав, наприклад, Ніколай Кузанський: "З'ясується, що машина світу [machina mundi] ніби як матиме скрізь центр і ніде окружності. Адже її окружність і центр – це Бог, який повсюди й ніде" [*Николай Кузанский*. Об ученом незнании // *Николай Кузанский*. Сочинения: В 2 т. – Москва, 1979. – Т. 1. – С. 134; див. про це: *Erdmann E. von*. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 439–440]. Він був досить популярний і в українській бароковій літературі, зринаючи найперше там, де мова заходила про Бога-Творця, який "махину того свѣта зо всѣм створенєм з ничого словом єдиным… створи" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 913], у творах різних жанрів: натурфілософських трактатах [див.: *Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 338; *Кониський Г.* Філософія природи, або Фізика // *Кониський Г.* Філософські твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 2. – С. 301], церковних казаннях, у яких ішлося про Бога, що збудував "сличную махину свѣта" [*Радивиловський А.* Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 111; пор.: *Pociey H.* Kazania i homilie. – Poczaiów, 1788. – S. 214; *Крекотень В. І.* До історії української бароккової учительно-ораторської прози. Казання Ігнатія Оксеновича Старушича на погребі князя Ілії Святополк-Четверте[и]нського // Українське літературне барокко: Збірник наукових праць. – Київ, 1987. – С. 253; *Кониський Г.* Слово в день св. пророка Иліи // Собраніе сочиненій Георгіа Конисскаго, архіепископа Бѣлорусскаго. – Санкт-Петербург, 1835. – Ч. 1. – С. 243], тощо.

[145] Парафраза Апокаліпсису 21: 1. Пор.: **Й ви́дѣхъ не́бо но́во и̑ зе́млю но́вꙋ.** Образ "нового неба" був досить популярний у літературі старої України. Досить пригадати хоч би книгу Іоаникія Галятовського під назвою «Небо новоє з новыми звѣздами сотворенноє, то єст Преблагословенная Дѣва Маріа Богородица з чудесами своими» (*Львів*, 1665).

[146] Сковорода має на думці слова: **Глꙋбоко̀ се́рдцє (человѣ́ко) па́че всѣ́хъ, и̑ человѣ́къ е̑́сть** (Книга пророка Єремії 17: 9).

[147] Мабуть, це варіація на тему св. ап. Павла: **Е̑́сть тѣ́ло дꙋше́вноє, и̑ е̑́сть тѣ́ло дꙋхо́вноє** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 44). Богослови пояснюють поняття "духовне тіло" так: "За умов смертності, після гріхопадіння, духовна природа душі зберігає певний зв'язок з розрізненими складниками тіла, які вона зуміє знайти після воскресіння задля того, щоб вони перетворились на 'тіло духовне' – на наше справжнє тіло, що відрізняється від грубої тілесності – від 'шкіряних риз', які Бог дав Адамові та Євi після гріхопадіння" [*Лосский Вл.* Очерк мистического богословия Восточной Церкви // Мистическое богословие. – Киев, 1991. – С. 162].

[148] Оскільки слово *хлѣб* тут виокремлене, то його варто розуміти як алюзію на Христа. Пор.: "Господи Ісусе Христе Боже наш, хлѣбе ангелскій, хлѣбе живота вѣчнаго" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 219 (друга пагін.)].

[149] Парафраза Книги Псалмів 101 (102): 10. Пор.: **Занѐ пе́пелъ я̑́кш хлѣ́бъ ꙗдя́хъ и̑ питїѐ моє̀ съ пла́чемъ раствори́хъ.**

[150] Парафраза Книги пророка Ісаї 44: 20. Пор.: **О᷾ вѣ́ждь, я̑́кш пе́пелъ е̑́сть се́рдцє и̑́хъ, и̑ прельща́ютсѧ, и̑ ни є̀ди́нъ мо́жетъ дꙋшѝ своєѧ̀ и̑зба́вити.**

[151] Книга пророка Ісаї 44: 21.

[152] Книга пророка Ісаї 44: 22.

[153] Ідеться про мальований виноград Зевксіда (Зевксія) (V–IV ст. до н. е.) – сюжет із «Природознавчої історії» Плінія Старшого (XXXV, 65), досить популярний в українській літературі XVII–XVIII ст. Наші письменники використовували його для ілюстрації думки про зрадливість чуттів ("Зевксій, начертавши овощи, или ягоды, изнесе на позор истинно подобны на древах прозябающим, птицы бо на них возлетавши зобаху… Не всегда убо вѣру дадим, яже слышим, ни яже видим, вся вѣроятна суть, многажды видѣнiем прелщаємся" [*Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 24–24 (зв.); пор.: *Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 186]) або про марність цього світу. "Люде, которыи уганяются за роскошами сегосвѣтными, – писав, наприклад, Антоній Радивиловський, – суть подобны оному птаству, которое до маліованых ягод Зевксісовых прилѣтывало. Зевксіс он, славный маляр, хотячи неґдысь з птаства себѣ кротофилю учинити, отмаліовал на таблици так штучне на древѣ ягоды, же коли колвек на подворе выставил, птаство яко до правдивых ягод прилѣтывало, але, ґды прилетѣвши, обачило, же здрада, бо маліоване, без жадного посылку назад отлѣтовало. Ктож не видит, же свѣт сей прелестный єст подобный оному маляреви Зевксісови?" [*Радивиловський А.* Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 292].

[154] Сковорода має на думці те значення слова *ров*, в якому воно зринає в біблійних віршах на взір: **Пѧ́ть гре́шникшвъ ꙋ᷾глажде́нъ ѿ ка́менїѧ, а̀ на послѣ́докъ є̀гѡ̀ ро́въ а̑́довъ** (Книга Ісуса, сина Сирахового 21: 11).

[155] Див. прим. 78 до трактату «Начальная дверь ко христіянскому добронравію».

[156] Див.: Книга пророка Єремії 12: 12.

[157] Мабуть, ідеться про слова з Послання св. ап. Павла до римлян 13: 4: **а̑́ще ли зло́е твори́ши, бо́йсѧ, не бо̀ бе᷾ꙁ᷾ ꙋ᷾мѣ́ мѣ́чь но́ситъ: бж҃їй бо слꙋга̀ е̑́сть, ѿмсти́тель въ гнѣ́въ зло́е твори́щемꙋ.**

[158] Див.: Четверта книга Мойсеєва: Числа 25: 7–8.
[159] Книга пророка Єремії 23: 15.
[160] Пор.: "Он трех не перечтет" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 436].
[161] Сковорода натякає тут на Федрову байку про собачу зажерливість: "Якось Собака з м'ясом через річку плив / І раптом одсвіт у воді побачив свій, / Але подумав, що то інший пес пливе, / І здобич в нього вирішив забрать. Проте, / Відкривши рота, він позбувся вмить свого / І бажаного осягнути теж не зміг" [*Федр*. Байки / Упорядкування, передмова, переклад та примітки Володимира Литвинова. – Київ, 1986. – С. 29]. Ця байка була добре відома в літературі старої України. Наприклад, Феофан Прокопович писав: "І я думаю, що не може бути очевиднішої глупоти, ніж вважати, що ти знаєш те, чого знати не можна; таке старанне шукання подібне вчинку того собаки, який, переслідуючи у воді тінь м'яса, втратив справжнє м'ясо" [*Прокопович Ф*. Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф*. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 313]. Зрештою, сюжет про собаку (чи лиса) та відображення м'яса у воді є й у східнослов'янському фольклорі [див.: Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Составители: Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – Ленинград, 1979. – С. 56 (34А)].
[162] Євангелія від св. Івана 8: 12.
[163] Образ *квітки* як символ зникомості сущого був характерний для української літератури XVII–XVIII ст. [див., наприклад: Українська поезія. Середина XVII ст. / Упор. В. І. Крекотень, М. М. Сулима. – Київ, 1992. – С. 37; Діоптра, сирѣч Зерцало, албо Изображеніе извѣстное живота человѣческаго в мирѣ. – Кутейно, 1654. – Арк. 62, 72 (зв.); *Полоцький С*. Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 100 (друга пагін.), 131 (зв.) (друга пагін.); *Максимович І*. Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 341].
[164] Книга пророка Ісаї 45: 3.
[165] Очевидно, це парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 2: 12. Пор.: **Го́ре сердца́мъ стра́шлѝвымъ**.
[166] Закомплетный – такий, що перевершує певне визначене число.
[167] Див.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 12: 37.
[168] Парафраза Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 14: 3. Пор.: **вскѹ́ ввоу́дитъ на́съ гдь̀ въ зе́млю сію̀, ѥ́же па́сти на бра́ни**.
[169] "Старовірами" називають прибічників "старого обряду" в Росії. Слід сказати, що ідеологія старообрядців значною мірою засновувалася на творах українських письменників-полемістів домогилянської доби. Зрештою, і могилянське богослів'я справило на неї неабиякий вплив [див. про це: *Сумцов Н*. О влиянии малорусской схоластической литературы XVII в. на великорусскую раскольническую литературу XVIII в. и об отражении в раскольнической литературе массонства // Киевская старина. – 1895. – Т. LI. – Дек. – С. 367–379]. Однак українські богослови могилянської доби були й основними критиками "старого обряду" з позицій офіційного православ'я. Варто пригадати хоч би такі книжки, як «Жезл правленія, утвержденія, наказанія и казненія» Симеона Полоцького (Москва, 1667), «Розыск о расколнической брынской вѣрѣ» Дмитра Туптала (Москва, 1745; Київ, 1748) чи «Обличеніе неправды расколническія» Феофілакта Лопатинського (Москва, 1745) [див. про це: *Ушкалов Л*. З історії української літератури XVII–XVIII століть. – Харків, 1999. – С. 198–211]. Сковорода вживає тут слово *старовіри* в метафоричному сенсі.
[170] Фразу **вода̀ пререка́нїѧ** взято з Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 20: 13; 27: 14.

[171] Фраза **совѣ́тъ лѹка́вый** зринає в Книзі пророка Ісаї 3: 9; 7: 5.
[172] Парафраза Першої книги параліпоменон 16: 8. Пор.: **Ѝсповѣ́дайтесѧ гд҃еви и҆ призыва́йте є҆гѡ̀ во и҆́мени є҆гѡ̀.**
[173] У Біблії: **взы́ти.**
[174] Книга Ісуса, сина Сирахового 46: 11–12.
[175] Неточна цитата з Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 14: 23–24. Пор.: **всѝ же разгнѣ́вавшіи мѧ не ѹ҆зрѧ́тъ ѭ̀: ра́бъ же мо́й хале́въ, ꙗ҆́кш бы́сть дх҃ъ и҆́нъ въ не́мъ, и҆ возслѣ́дова мнѣ̀, введѹ́ є҆гѡ̀ въ зе́млю, въ ни́же ходи́лъ та́мѡ, и҆ сѣ́мѧ є҆гѡ̀ наслѣ́дитъ ѭ̀.**
[176] Можливо, Сковорода має на думці слова: **Да постыдя́тсѧ всѝ кла́нающїисѧ и҆́стѹка́ннымъ** (Книга Псалмів 96 (97): 7).
[177] Пор.: "На льоду дурний хату ставить" [*Номис*, № 6671]; "Будує замки на леді" [*Франко*, № 12722]. Варіації на цю тему були й у старій українській літературі, як-от в одному з полемічних трактатів Іоаникія Галятовського: "на снігу і на льоду… написав свій аргумент, який від сонця правди розтане" [*Galatowski I.* Stary Kościół Zachodni. – Nowogród-Siewierski, 1678. – S. 66].
[178] Книга пророка Ісаї 57: 20–21.
[179] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 42: 8. Пор.: **А҆́зъ гд҃ь бг҃ъ, сі́е мое҆̀ є҆́сть и҆́мѧ, сла́вы моеѧ҆̀ и҆но́мѹ не да́мъ, ниже҆̀ добродѣ́телей мои́хъ и҆́стѹка́ннымъ.**
[180] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **и҆сполне́нїе и҆сполня́ющагѡ всѧ́ческаѧ во всѣ́хъ** (Послання св. ап. Павла до ефесян 1: 23).
[181] Можливо, Сковорода має на думці Книгу Псалмів 76 (77): 6. Пор.: **Помы́слихъ дни҆̀ пе́рвыѧ, и҆ лѣ́та вѣ́чнаѧ помянѹ́хъ, и҆ поучи́хсѧ.**
[182] Трохи неточна цитата з Книги пророка Єремії 22: 29. Пор.: **Зе́млѐ, зе́млѐ, зе́млѐ, слы́ши сло́во гд҃не!**
[183] Можливо, Сковорода має на думці слова: **и҆ сло́во и҆́скра въ движе́нїи се́рдца на́шегѡ** (Книга Премудрості Соломонової 2: 2).
[184] Сковорода розмірковує тут на теми християнського догмата. Пор. із викладом Петра Могили: "Наш Господь Іисус Христос Бог и человѣк єст. Бог єст от существа Отча пред вѣки рожденный и человѣк єст от существа Матерня на послѣдок вѣков рожденный. Совершенный єст Бог и совершенный человѣк, от души розумнои и от человѣческаго тѣла сый. Равный єст Отцу по Божествѣ, меншій Отца по человѣчеству. Но аще и Бог єст, и человѣк, не два убо, но єдин єст Христос. Єдин убо не премѣненіем Божества в тѣло, но воспріятіем человѣчества в Бога. Єдин убо воистинну не смѣшенієм существа, но єдинством лица. Ибо якоже душа разумная и тѣло єдин єст человѣк, сице Бог и человѣк єдин єст Христос, пострадавый спасенія нашего ради" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 80–81].
[185] Парафраза Книги Псалмів 71 (72): 6. Пор.: **Сни́детъ ꙗ҆́кш до́ждь на рѹно̀, и҆ ꙗ҆́кш ка́плѧ ка́плющаѧ на зе́млю.**
[186] Парафраза Євангелії від св. Луки 8: 5. Пор.: **и҆зы́де сѣ́ѧй сѣ́ѧти сѣ́мене своегѡ̀: и҆ є҆гда҆̀ сѣ́ѧше, ѻ҆́во паде҆̀ при пѹ́тѝ, и҆ попра́но бы́сть, и҆ пти́цы небе́сныѧ позоба́ша ѥ҆.**
[187] Парафраза Книги Псалмів 76 (77): 6. Пор.: **Помы́слихъ дни҆̀ пе́рвыѧ, и҆ лѣ́та вѣ́чнаѧ помянѹ́хъ, и҆ поучи́хсѧ.**
[188] Повністю цей вірш звучить так: **Гла́съ вопїю́щагѡ: возопи́й. И҆ реко́хъ: что҆̀ возопїю̀; всѧ́ка пло́ть сѣ́но, и҆ всѧ́ка сла́ва человѣ́ча ꙗ҆́кш цвѣ́тъ травны́й** (Книга пророка Ісаї 40: 6).
[189] Книга пророка Ісаї 40: 6.
[190] Книга пророка Ісаї 40: 8.

[191] Очевидно, Сковорода має на думці слова: ѩже не ѿ кро́вѣ, ни ѿ по́хоти плотскія, ни ѿ по́хоти мѫжескія, но ѿ бг҃а роди́шасѧ (Євангелія від св. Івана 1: 13).

[192] Ім'я *Іосиф* по-гебрейському означає "помноженє або преложоный" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 417]; трохи по-інакшому: "Він додасть" чи "Господь додасть" [*Костів К.* Словник-довідник біблійних осіб, племен і народів. – Київ, 1995. – С. 204].

[193] Можливо, це парафраза Євангелії від св. Матвія 14: 27. Пор.: а҃вїє же рече҆ и҃мъ і҃исъ, гл҃а: дерза́йте: а҆зъ є́смь, не бо́йтесѧ.

[194] Очевидно, Сковорода має на думці слова: въ до́мъ гд҃ень по́йдемъ (Книга Псалмів 121 (122): 1).

[195] Очевидно, Сковорода має на думці слова: и҆ ведѝ а҆̀ въ до́мъ гд҃ень, во є҆ди́нъ ѿ дворѡ́въ (Книга пророка Єремії 35: 2).

[196] Книга пророка Ісаї 51: 16.

[197] Книга пророка Ісаї 51: 16.

[198] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.

[199] Сковорода має на думці слова: И҆ ви́дѣхъ не́бо но́во и҆ зе́млю но́вꙋ (Апокаліпсис 21: 1).

[200] Парафраза Книги Псалмів 121 (122): 7. Пор.: Бꙋ́ди же ми́ръ въ си́лѣ твое́й.

[201] Очевидно, Сковорода має на думці слова: кто҆̀ да́стъ мѝ крилѣ́ а҆́кш голꙋбѝнѣ; и҆ полещѫ́, и҆ почі́ю (Книга Псалмів 54 (55): 7).

[202] Парафраза Книги Псалмів 41 (42): 6. Пор.: спсе́нїе лица҆̀ моего҆̀ и҆ бг҃ъ мо́й.

[203] Книга Псалмів 38 (39): 2.

[204] Парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 28: 29. Пор.: и҆ ѹ҆ста́мъ твои́мъ сотворѝ две́рь и҆ заво́рꙋ.

[205] Парафраза Книги Псалмів 51 (52): 6. Пор.: возлюби́лъ є҆сѝ всѧ҆ глаго́лы потѫ́пныѧ, ѧ҆зы́къ льсти́въ.

[206] Сковорода має на думці слова: Ра́зꙋмъ премꙋ́драгш а҃кш пото́пъ ѹ҆мно́житсѧ, и҆ совѣ́тъ є҆гѡ̀ а҃кш и҆сто́чникъ живота҆̀ (Книга Ісуса, сина Сирахового 21: 16).

[207] Парафраза Книги Псалмів 70 (71): 24. Пор.: ѧ҆зы́къ мо́й ве́сь де́нь поꙋчи́тсѧ пра́вдѣ твое́й.

[208] Очевидно, Сковорода має на думці слова: и҆ свѣ́тъ во тмѣ свѣ́титсѧ, и҆ тма҆̀ є҆гѡ̀ не ѡ҆ба́тъ (Євангелія від св. Івана 1: 5).

[209] Можливо, ця думка Сковороди навіяна Августином, який писав у «Сповіді» (11. XIV. 17): "Отже, що ж таке час? Коли ніхто не питає мене про це, я знаю, але як тільки йдеться про пояснення, я вже не знаю" [*Святий Августин*. Сповідь / Пер. з латини Ю. Мушака. Вид. 3. – Київ, 1999. – С. 222]. Принаймні це місце з Августинової «Сповіді» в старій Україні було популярним. Наприклад, Феофан Прокопович писав: "…всі нібито відчувають час, коли рахують години, дні, роки, коли говорять, що багато або мало часу минуло, чи залишається, проте, якщо б когось тоді запитати, що таке час, то нелегко дасть відповідь. І на це вже давно звернув увагу Августин" [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 233].

[210] Парафраза Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: Нача́ло премꙋ́рости стра́хъ гд҃ень, ра́зꙋмъ же бл҃гъ всѣ́мъ твора́щымъ и҆̀.

[211] Сковорода має на думці слова: любы не зави́дитъ і далі (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 13: 4).

[212] Фраза вѣ́дѣнїѧ бж҃їа зринає в Книзі пророка Осії 4: 1.

[213] Сковорода має на думці слова: ѡ҆бнови́тсѧ а҃кш о҆́рлꙗ ю҆ность твоѧ҆ (Книга Псалмів 102 (103): 5).

[214] Можливо, Сковорода має на думці слова: **Призва́хъ и҃мѧ твоѐ, гд҃и, и҃з ро́ва преиспо́днягш** (Плач Єремії 3: 55).
[215] Парафраза Книги Псалмів 23 (24): 3. Пор.: **Кто҆ взы́детъ на го́рꙋ гд҃ню;**
[216] Євангелія від св. Івана 17: 17.
[217] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Гд҃и, возлюби́хъ бл҃голѣпі҃е до́мꙋ твоегѡ̀ и҆ мѣ́сто селе́нїѧ сла́вы твоеѧ** (Книга Псалмів 25 (26): 8).
[218] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: кто҆ да́стъ мн҃ крилѣ;
[219] Парафраза Книги Псалмів 67 (68): 14. Пор.: крилѣ голꙋби́нѣ посре́бренѣ, и҆ междора́мі҃ѧ є҆ѧ̀ въ блещма́нїи зла́та.
[220] Варіація на тему Книги Псалмів 91 (92): 2–5. Пор.: **Бл҃го є҆́сть и҆сповѣ́датисѧ гд҃еви и҆ пѣ́ти и҃мени твоемꙋ̀, вы́шнїй: возвѣщма́ти зарꙋ́тра мл҃ть твою̀ и҆ и҆́стинꙋ твою̀ на всѧ́кꙋ но́щь, въ десѧтострꙋ́нномъ ѱалти́ри съ пѣ́снїю въ гꙋ́слехъ. Ѩ҃кш возвесели́лъ мѧ̀ є҆сѝ, гд҃и, въ твори́ми твоемъ, и҆ въ дѣ́лѣхъ рꙋкꙋ́ твое́ю возра́дꙋюсѧ.**
[221] Книга Псалмів 41 (42): 3.
[222] Парафраза Книги Псалмів 59 (60): 11. Пор.: **Кто҆ введе́тъ мѧ̀ во гра́дъ ѡ҆гражде́нїѧ;**
[223] Книга Псалмів 117 (118): 19.
[224] Книга Псалмів 117 (118): 21.
[225] Неточна цитата з Книги Псалмів 117 (118): 24. Пор.: **Се́й де́нь, є҆го́же сотвори҆̀ гд҃ь, возра́дꙋемсѧ и҆ возвесели́мсѧ въ о҆́нь.**
[226] Книга Псалмів 117 (118): 27.
[227] Книга Псалмів 117 (118): 5.
[228] Книга Псалмів 138 (139): 7.
[229] Фразу **свѣ́тъ и҆ тма̀** взято з Книги пророка Даниїла 3: 70.
[230] Див., наприклад: **ма́терь ѡ҆ ча́дѣхъ весела́щꙋюсѧ** (Книга Псалмів 112 (113): 9).
[231] Сковорода має на думці слова: **Ма́ти сі҆ѡ́нъ рече́тъ** (Книга Псалмів 86 (87): 5).
[232] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Слы́ши, дщи҆̀, и҆ ви́ждь, и҆ приклони҆̀ ѹ҆́хо твое҆̀** (Книга Псалмів 44 (45): 11).
[233] Сковорода має на думці слова: **предста́ цари́ца ѡ҆десны́ю тебє́, въ ри́захъ позлащє́нныхъ ѡ҆дѣ́яна преиспещре́на** (Книга Псалмів 44 (45): 10).
[234] Сковорода має на думці слова: **Колесни́ца бж҃і҃ѧ тма́ми те́мъ, ты́сящи говзꙋ́ющихъ** (Книга Псалмів 67 (68): 18).
[235] Можливо, Сковорода має на думці слова: ча́сть моѧ̀ є҆сѝ на земли҆̀ живы́хъ (Книга Псалмів 141 (142): 6).
[236] Сковорода має на думці слова: **Ѩ҃кш весела́щихсѧ всѣ́хъ жили́ще въ тебѣ́** (Книга Псалмів 86 (87): 7).
[237] Сковорода має на думці слова: **Гла́съ ра́дости и҆ сп҃нїѧ въ селе́нїихъ пр҃вны́хъ** (Книга Псалмів 117 (118): 15).
[238] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Ѩ҃кш ча́ша въ рꙋцѣ́ гд҃ни, вїна̀ нераствори́ма испо́лнь растворе́нїѧ** (Книга Псалмів 74 (75): 9).
[239] Фраза **врата̀ сі҆ѡ́на** зринає в Книзі Псалмів 86 (87): 2.
[240] Фразу **приста́нище хотѣ́нїѧ** взято з Книги Псалмів 106 (107): 30.
[241] Парафраза Книги Псалмів 30 (31): 21. Пор.: **скры́еши и҃хъ въ та́йнѣ лица̀ твоегѡ̀ ѿ мате́жа человѣ́ческа, покры́еши и҃хъ въ кро́вѣ ѿ прерѣка́нїѧ ѧ҆зы́къ.**
[242] Сковорода має на думці слова: **Гд҃и, возлюби́хъ бл҃голѣпі҃е до́мꙋ твоегѡ̀ и҆ мѣ́сто селе́нїѧ сла́вы твоеѧ** (Книга Псалмів 25 (26): 8).
[243] Сковорода має на думці слова: **Го́ры высо́кїѧ є҆ле́немъ, ка́мень прибѣ́жище за́мцемъ** (Книга Псалмів 103 (104): 18).

[244] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 28: 1. Пор.: **Бѣгаетъ нечестúвый ни є́дúномъ же гонáщмъ**. Див. також: **и̑ повѣгнете ни комóже гонáщмъ вáсъ** (Третя книга Мойсеєва: *Левит* 26: 17).

[245] Неточна цитата з Книги Псалмів 75 (76): 5. Пор.: **Просвѣщáеши ты̀ дúвнш ѿ гóръ вѣчныхъ**.

[246] Книга Псалмів 75 (76): 6.

[247] Парафраза Книги Псалмів 131 (132): 5. Пор.: **дóндеже ѡ҆брáщмъ мѣ́сто гд҃еви, селéнїе бг҃ѹ̀ і҆áкшвлю**. Пор. також: **въ сóлнцѣ положѝ селéнїе своѐ** (Книга Псалмів 18 (19): 5).

[248] Євангелія від св. *Луки* 24: 31.

[249] Євангелія від св. Івана 1: 39.

[250] Див.: **Гора̀ бж҃їа, гора̀ тѹ́чнаѧ, гора̀ ѹ̑сыре́ннаѧ** (Книга Псалмів 67 (68): 16).

[251] Сковорода має на думці слова: **ѩ҆кш па́че ча́нїѧ вѣ̀ и҆мъ, є҆́же прїи́нтѝ є҆́й, и҆ ѿверзо́ша врата̀ и҆ воспрїи́ша и҆́хъ** (Книга Юдити 13: 13).

[252] Сковорода має на думці слова: **Є҆гда́ же сїѐ бы́сть, пла́мень возгорѣ́сѧ, и҆ ѿ ѻ҆лтаря̀ ѡ҆блиста́вшѧ свѣ́тѫ, сгорѣ́**. (Друга книга маккавейська 1: 32).

[253] Книга Псалмів 138 (139): 14.

[254] Перша книга Мойсеєва: Буття 28: 17.

[255] Гр. *ἔγερσις*. Воно походить від дієслова *ἐγείρω* – ‘будити, здіймати; прокидатися, вставати’.

[256] Лат. *resurrectio*. Воно походить від дієслова *resurgo* – ‘знову зводитися на ноги’.

[257] Ім’я *Йона* (євр. *yônāh*) означає “голуб” [див.: The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon. – Peabody, Mass., 1999. – P. 401]. “Голубиця” – перше значення імені Йона, що його фіксують і старі українські словники. Див., наприклад: “Іона: голубица, пустошачій або помножаючій, множачій, прикладаючій” [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Кіïв, 1627. – Ст. 417]. Як стверджував свого часу Віктор Іваницький, пояснення єврейських імен Сковорода міг брати з додатка до Єлизаветинської Біблії [див.: *Іваницький В.* Жидівська мова у Г. С. Сковороди // Збірник праць Жидівської історико-археографічної комісії Всеукраїнської Академії наук. – Киïв, 1928. – Кн. 1. – С. 98–104 (Збірник історико-філологічного відділу Української Академії наук, № 73)]. Зрештою, це була узвичаєна практика. Пригадаймо, що писав із цього приводу Феофан Прокопович: “Значення власних імен з єврейської мови матимеш з тих пояснень, що даються у Святому Письмі…” [*Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 167].

[258] Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 14. У чині святого покаяння цими словами “воздвизает ієрей кающагося от земля” [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Кіïв, 1646. – С. 350].

[259] Сковорода має на думці слова: **Па́ки же и҆́мъ і҆и҃съ речѐ гл҃а: а҆́зъ є҆́смь свѣ́тъ мі́рѹ** (Євангелія від св. Івана 8: 12).

[260] Можливо, Сковорода має на думці слова: **спасѝ дѹ́шѫ мою̀, є҆́же не вни́ти во а҆дъ҆ѣ́нїе** (Книга Йова 33: 28).

[261] Старі українські письменники досить часто називали життя “сонным мечтанієм” [див., наприклад: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Кіïв, 1646. – С. 566; Съмя слова Божія. – Почаïв, 1772. – С. 482]. Отож, “сонным мечтанієм” поставала людська слава [див.: Алфавит духовный. – Кіïв, 1713. – Арк. 128 (зв.)], наука “премудрих філософів” [див.: *Транквіліон-Ставровецький К.* Євангеліе учителноє. – Рахманів, 1619. – Арк. 211 (зв.)] тощо.

[262] Парафраза Книги Псалмів 38 (39): 6. Пор.: **ѻ҆бáче всáчєскаѧ сѵ́етà всáкъ человѣ́къ живы́й**.

[263] Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 55. Пор.: **Гдѣ ти, смє́ртє, жа́ло; гдѣ ти, а҆́дє, побѣ́да;**

[264] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 119 (120): 2. Пор.: **Г҃ди, и҆зба́ви дꙋ́шꙋ мою҆ ѿ ꙋ҆стє́нъ непра́ведныхъ.**

[265] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 42 (43): 1. Пор.: **ѿ а҆зы́ка нє преподо́бна, ѿ человѣ́ка непра́ведна.**

[266] Парафраза Книги Псалмів 56 (57): 5. Пор.: **а҆зы́къ и҆́хъ мє́чь о҆́стръ.**

[267] Книга Псалмів 5: 10. Див.: **гро́бъ ѿвє́рстъ горта́нь и҆́хъ.**

[268] Фраза **а҆́дъ а҆спі҆до́въ** зринає в Книзі Псалмів 139 (140): 3 та в Посланні св. ап. Павла до римлян 3: 13.

[269] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Жа́ло жє смє́рти грѣ́хъ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 56).

[270] Парафраза Книги Псалмів 9: 28. Пор.: **под҃ а҆зы́комъ є҆гѡ҆ тр҃дъ и҆ болѣ́знь.**

[271] Можливо, Сковорода має на думці слова: **нѣ́сть живо́тъ є҆гѡ҆ въ числѣ́ живота҆** (Книга Ісуса, сина Сирахового 40: 30).

[272] Очевидно, це парафраза Книги пророка Захарії 3: 2. Пор.: **да запрети́тъ гд҃ь тебѣ́, дія́волє.**

[273] Можливо, це парафраза Книги пророка Ісаї 19: 15. Пор.: **є҆́жє бы сотвори́ло главꙋ́ и҆ ѿшибъ.**

[274] Можливо, Сковорода має на думці слова: **про́йдє мє́чь да́жє до дꙋ́шн и҆́хъ** (Книга пророка Єремії 4: 10).

[275] Парафраза Книги Псалмів 121 (122): 6. Пор.: **Вопроси́тє жє а҆́жє ѡ҆ мі́рѣ і҆ерли́ма.**

[276] Сковорода має на думці слова: **Воспою҆ нн҃ѣ возлю́бленномꙋ пѣ́снь** (Книга пророка Ісаї 5: 1).

[277] Неточна цитата з Книги пророка Єзекіїля 33: 22. Пор.: **и҆ ѿвє́рзшамсѧ ꙋ҆стa҆ моѧ҆ не затвори́шасѧ ктомꙋ́.**

[278] Можливо, це парафраза Четвертої книги царств 22: 17. Пор.: **и҆ разжже́тсѧ а҆́ростъ моѧ҆ на мѣ́сто сі҆є҆́ и҆ не ꙋ҆гаснетъ.**

[279] Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 64 (65): 10. Пор.: **рѣка҆ бж҃і҆ѧ напо́лнисѧ во́дъ.**

[280] Очевидно, це парафраза Книги пророка Даниїла 6: 27. Пор.: **твори́тъ зна́мєніѧ и҆ чꙋ́дєса҆ на нєбєсѝ и҆ на землѝ.**

[281] Параклит (гр. *Παράκλητος*) – назва Святого Духа (див.: Євангелія від св. Івана 14: 26; 15: 26; 16: 7). По-слов'янському слово *Параклит* тлумачиться як "Утѣшитель або призваный" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 442]. Оріген (Про першооснови, II, VII, 4) пояснював це слово так: "…Параклит означає Втішитель. Адже той, хто вдостоївся участі у Святому Дусі, той, пізнавши невимовні таємниці, поза сумнівом, одержує втіху й сердечну радість. Коли, за вказівкою Святого Духа, він пізнає основу всього, що відбувається, – тобто чому та як це відбувається, – то, звісно, його душу вже ніщо не буде непокоїти, і вона не прийме в себе жодної печалі…" [*Ориген*. О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 146–147].

[282] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 62: 6. Пор.: **на стѣна́хъ твои́хъ, і҆ерли́ме, приста́вихъ стра́жы вє́сь де́нь и҆ всю҆ но́щь, и҆́же до конца҆ не премо́лкнꙋтъ помина́ющє гд҃а.**

[283] "Амосовим сином" у Біблії називають пророка Ісаю.

[284] Сковорода має на думці слова: **На стра́жи моє́й ста́нꙋ** (Книга пророка Аввакума 2: 1).

[285] Можливо, Сковорода має на думці слова: **а҆́кш и҆́мѧ и҆́маши а҆́кш жи́въ, а҆ ме́ртвъ є҆сѝ** (Апокаліпсис 3: 1).

[286] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 104 (105): 18. Пор.: **желѣ́зо про́йдє дꙋ́шꙋ є҆гѡ҆.**

[287] Пор., наприклад: сѣда́ющыѧ во тмѣ̀ ѝ сѣ́нии сме́ртнѣй (Книга Псалмів 106 (107): 10).
[288] Пор., наприклад: ѩ̆кω ѩ̆звенні҃и спа́щїи во гро́бѣ (Книга Псалмів 87 (88): 6).
[289] Фраза сѣ́мѧ а҆враа́мле кілька разів зринає в Біблії, уперше – в Книзі Псалмів 104 (105): 6.
[290] Євангелія від св. Матвія 1: 20.
[291] Трохи неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 34: 7. Пор.: не ѡ҆темнѣ́стѣ о҆́чи є҆гѡ̀, ни и҆стлѣ́ста у҆́стнѣ є҆гѡ̀.
[292] Очевидно, це парафраза Євангелії від св. Матвія 11: 7. Пор.: тро́сть ли вѣ́тромъ коле́блемъ.
[293] Книга Псалмів 29 (30): 10.
[294] Фраза вода̀ мимотеку́щаѧ зринає в Книзі Псалмів 57 (58): 8.
[295] Старі українські богослови зазвичай стверджували, що людське тіло складається з чотирьох першостихій. Як писав, наприклад, Кирило Ставровецький, людина створена Богом із "двох бытностей розных: тѣло видимоє з чотырох елементов составленно: плоть от землѣ, кров от воды, дыханіє от воздуха, теплота от огня, – душа же невидимая, разумная и несмертелная, дуновеніем Божіим в тѣло вложена" [*Транквіліон-Ставровецький К.* Зерцало богословіи. – Унів, 1692. – Арк. 38]. Щоправда, могли бути й більш барвисті описи. Скажімо, в апокрифічному «Слові святого Мефодія Патарського» сказано таке: "И в шестой день сотворил Бог человѣка от осми частей: тѣло от персти, мысль от облака, кости от каменя, кров от Чермного моря, очи от солнца, дыханіє от вѣтра, теплота от огня, а душу сам Бог вдохнул и оживил єго" [Памятки українсько-руської мови та літератури. Апокрифи і легенди з українських рукописів / Зібрав, упорядкував і пояснив І. Франко. – Львів, 1896. – Т. 1. – С. 27].
[296] Неточна цитата з Книги Псалмів 68 (69): 15. Пор.: Спси́ мѧ ѿ бре́нїѧ, да не у҆гли́бнꙋ: да и҆зба́вюсѧ ѿ ненави́дящихъ мѧ̀ ѝ ѿ глубо́кихъ во́дъ.
[297] Книга Псалмів 113 (114): 25.
[298] Парафраза Книги Псалмів 67 (68): 14. Пор.: крилѣ̀ голꙋби́нѣ посре́бренѣ, ѝ междорамі҃ѧ є҆̀ѧ въ блещаніи зла́та.
[299] Сковорода має на думці слова: ѝ полещѝ, ѝ почи́ю (Книга Псалмів 54 (55): 7).
[300] Сковорода має на думці слова: Вѣ́мъ человѣ́ка ѡ҆ хр҃тѣ (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2).
[301] Сковорода послуговується тут термінами христологічного догмата. Див. прим. 184.
[302] *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 46.
[303] Можливо, це парафраза Книги Йова 30: 19. Пор.: Вмѣнѧ́еши же мѧ̀ ра́вна бре́нїю, въ землѝ ѝ пе́пелѣ ча́сть моѧ̀.
[304] Парафраза Послання св. ап. Павла до римлян 6: 9. Пор.: ктомꙋ̀ у҆́же не у҆мира́етъ: сме́рть и҆́мъ ктомꙋ̀ не ѡ҆блада́етъ.
[305] Фразу не у҆́снетъ узято з Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 23: 24.
[306] Книга пророка Ісаї 62: 11. Далі йдуть варіації на теми пророка Ісаї та апостола Павла.
[307] Книга пророка Ісаї 60: 17. Пор.: вмѣ́сто мѣ́ди принесꙋ̀ тѝ зла́то, ѝ вмѣ́сто желѣ́за принесꙋ̀ тѝ сребро̀.
[308] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 5: 1. Пор.: созда́нїе ѿ бг҃а и҆́мамы, хра́минꙋ нерꙋкотворе́нꙋ, вѣ́чнꙋ на нб҃сѣ́хъ.
[309] Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 1: 23. Пор.: ѩ̆же е҆́сть… всѧ́чєскаѧ во всѣ́хъ. Див. також: да бꙋ́детъ бг҃ъ всѧ́чєскаѧ во всѣ́хъ (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 28).
[310] Можливо, Сковорода має на думці слова: Что̀ да́стсѧ тебѣ̀, и҆лѝ что̀ приложи́тсѧ тебѣ̀ къ ѧ҆зы́кꙋ льсти́вꙋ; (Книга Псалмів 119 (120): 3).

[311] Неточна цитата з Книги Псалмів 33 (34): 14. Пор.: **Оу́держѝ а҆зы́къ твоѝ ѿ зла̀ и҆ оу҆стнє̀ твоѝ.**

[312] Парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 23: 2. Пор.: **Кто̀ возложи́тъ на помышле́нїе моє̀ ра̑ны и҆ на се́рдце моє̀ наказа́нїе премꙋ́дрости;**

[313] Парафраза Книги Псалмів 142 (143): 9. Пор.: **гд҃и, къ тебѣ̀ прибѣго́хъ.**

[314] Про неопалиму купину див.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 3: 2–4.

[315] Фраза **свѣ́щникъ зла́тъ** зринає в Книзі пророка Захарії 4: 2.

[316] "Святая святих" – внутрішня частина Єрусалимського храму, де зберігався ковчег Заповіту.

[317] Фраза **ковче́гъ завѣ́та** зринає в Біблії не раз, уперше – в П'ятій книзі Мойсеєвій: Повторення Закону 10: 8.

[318] Сковорода має на думці слова: **Воспою̀ нн҃ѣ возлю́бленномꙋ пѣ́снь** (Книга пророка Ісаї 5: 1).

[319] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 32: 4–5. Пор.: **Глаго́ли, старѣ́йшино, подова́етъ бо тѝ, и҆спы́тною хи́тростїю и҆ не возбранѝ мꙋ́сїки.**

[320] Очевидно, це парафраза або Першої книги параліпоменон 16: 9 (пор.: **по́йте є҆мꙋ́ и҆ воспо́йте є҆мꙋ́**), або Книги Псалмів 97 (98): 4 (пор.: **воспо́йте и҆ ра́дꙋйтесѧ и҆ по́йте**).

[321] Сковорода має на думці слова: **и҆ и҆́ще и҆мамъ пр҃ро́чество, и҆ вѣ́мъ тайны всѧ̑ и҆ ве́сь ра́зꙋмъ, и҆ и҆́ще и҆мамъ всю̀ вѣ́рꙋ, я҆́ко и҆ го́ры преставля́ти, любвѣ́ же не и҆мамъ, ничто́же е҆́смь** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 13: 2).

[322] Книга Псалмів 30 (31): 24.

[323] Парафраза Книги Псалмів 99 (100): 4. Пор.: **и҆сповѣ́дайтесѧ є҆мꙋ́, хвали́те и҆мѧ є҆гѡ̀.**

[324] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **и҆ во ѱалмѣ́хъ воскли́кнемъ є҆мꙋ́** (Книга Псалмів 94 (95): 2).

[325] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 38 (39): 2. Пор.: **Рѣ́хъ: сохраню̀ пꙋ́ти мо҆ѧ̑, е҆́же не согрѣши́ти мѝ я҆зы́комъ мои́мъ.**

[326] Парафраза Першої книги царств 16: 7. Пор.: **человѣ́къ зри́тъ на лицѐ, бг҃ъ же зри́тъ на се́рдце.**

[327] Запалений факел – знаний емблематичний образ. Див., наприклад, 47-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», що має підпис: "Он свѣтит во тмѣ и освѣщает нощь. Lucet in tenebris" [Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 12–13].

[328] Фраза **гд҃ь съ ва́ми** кілька разів зринає в Біблії, вперше – у Другій книзі Мойсеєвій: Вихід 10: 10.

[329] Слова з пасхального тропаря.

[330] Парафраза Книги Псалмів 80 (81): 2. Пор.: **воскли́кните бг҃ꙋ і҆́кшвлю.**

[331] Книга Псалмів 38 (39): 2.

[332] Книга Псалмів 118 (119): 57.

[333] Книга Псалмів 118 (119): 57.

[334] Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 118 (119): 174. Пор.: **зако́нъ твоѝ поꙋче́нїе моє̀ е҆́сть.**

[335] Книга Псалмів 38 (39): 2.

[336] Книга Псалмів 118 (119): 57.

[337] Неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 26. Пор.: **Пꙋ́ти мо҆ѧ̑ возвѣсти́хъ, и҆ оу҆слы́шалъ мѧ̀ е҆сѝ.**

[338] Книга Псалмів 31 (32): 5.

[339] Книга Псалмів 118 (119): 26.

[340] Книга Псалмів 118 (119): 26.

[341] Неточна цитата з Книги Псалмів 31 (32): 5. Пор.: и҆ ты҃ ѡ҆ста́вилъ є҆сѝ нечести́є се́рдца моегѡ̀.
[342] Книга Псалмів 38 (39): 2.
[343] Книга Псалмів 118 (119): 57.
[344] Книга Псалмів 118 (119): 57.
[345] У Біблії кілька разів зринає фраза въ зе́млю непроходи́мꙋ. Див., наприклад: Третя книга Мойсеєва: *Левит* 16: 10.
[346] Фраза ча́сть гд҃нѧ зринає в П'ятій книзі Мойсеєвій: Повторення Закону 32: 9 та в Книзі Ісуса, сина Сирахового 17: 15.
[347] Книга Псалмів 118 (119): 26.
[348] Книга Псалмів 38 (39): 2.
[349] Неточна цитата з Книги Псалмів 138 (139): 23–24. Пор.: И҆скꙋси́ мѧ, бж҃е, и҆ ꙋвѣ́ждь се́рдце моѐ: и҆спыта́жи мѧ и҆ разꙋмѣ́й стєзи́ моа҃: и҆ ви́ждь, а҆ще пꙋ́ть беззако́нїѧ во мнѣ́, и҆ наста́ви мѧ на пꙋ́ть вѣ́чнꙋю.
[350] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 18: 27. Пор.: рєчѐ: нн҃ѣ нача́хъ.
[351] Парафраза Книги Псалмів 118 (119): 57. Пор.: рѣ́хъ сохрани́ти зако́нъ твои́.
[352] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 13 (14): 1; 52 (53): 2. Пор.: Рєчѐ безꙋ́менъ въ се́рдцы своє́мъ.
[353] Книга Псалмів 30 (31): 15.
[354] Книга Псалмів 34 (35): 3.
[355] Книга Псалмів 50 (51): 17.
[356] Книга Псалмів 63 (64): 7.
[357] Книга пророка Єремії 17: 9.
[358] Можливо, Сковорода має на думці слова: Помѧнѝ за́пшвѣди и҆ не гнѣ́вайсѧ на бли́жнѧго, и҆ завѣ́тъ вы́шнѧгш и҆ презира́й невѣ́жество (Книга Ісуса, сина Сирахового 28: 7–8).
[359] Очевидно, Сковорода має на думці слова: и҆́менемъ мои́мъ бѣ́сы и҆зженꙋ́тъ (Євангелія від св. Марка 16: 17).
[360] Книга Псалмів 38 (39): 4.
[361] Книга Псалмів 38 (39): 4.
[362] Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 15 (16): 9. Пор.: возвесели́сѧ се́рдце моѐ.
[363] Неточна цитата з Книги Псалмів 44 (45): 2. Пор.: Ѡ҆ры́гнꙋ се́рдце моѐ сло́во бла́го, глаго́лю а҆́зъ дѣла́ моа҃ цр҃ю́ви: ѧ҆зы́къ мо́й тро́сть.
[364] Книга Псалмів 50 (51): 16.
[365] Книга Псалмів 104 (105): 19.
[366] Книга Псалмів 105 (106): 5.
[367] Книга Псалмів 72 (73): 21.
[368] Неточна цитата з Книги Псалмів 70 (71): 23. Пор.: Возра́дꙋетсѧ ꙋ҆стнѣ́ моѝ, є҆гда́ воспою́ тебѣ́, и҆ дꙋ́ша моѧ̀.
[369] Книга Псалмів 26 (27): 8.
[370] Очевидно, це парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 21: 29. Пор.: въ се́рдцы же премꙋ́дрыхъ ꙋ҆стѣ́ а҆́хъ.
[371] Книга Псалмів 75 (76): 9–10.
[372] Сковорода має на думці слова: Воспою́ нн҃ѣ возлю́бленномꙋ пѣ́снь (Книга пророка Ісаї 5: 1).
[373] Можливо, Сковорода має на думці слова: пою́щихъ а҆́кш пѣ́снь но́вꙋ пред҃ пр҃то́ломъ (Апокаліпсис 14: 3).
[374] Неточна цитата з Книги Псалмів 70 (71): 22. Пор.: воспою́ тебѣ́ въ гꙋ́слехъ, ст҃ы́й і҆и҃левъ.

[375] Книга Псалмів 44 (45): 3.
[376] Книга Псалмів 28 (29): 6.
[377] Книга Псалмів 44 (45): 8.
[378] Книга Псалмів 71 (72): 14–15.
[379] Книга Псалмів 102 (103): 5.
[380] Книга Псалмів 109 (110): 2.
[381] Книга Псалмів 8: 5.
[382] Книга Псалмів 86 (87): 5.
[383] Книга Псалмів 88 (89): 37.
[384] Книга Псалмів 43 (44): 24.
[385] Книга Псалмів 17 (18): 36.
[386] Книга Псалмів 15 (16): 10.
[387] Книга Псалмів 15 (16): 9.
[388] Книга Псалмів 101 (102): 28.
[389] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 15 (16): 4. Пор.: **не соберѫ собо́ры и҃хъ ѡ҃ кровéй.**
[390] Книга Псалмів 61 (62): 12.
[391] Одне зі значень гр. *ἁμαρτία* (‘гріх’) – ‘заблуд’.
[392] Книга Псалмів 38 (39): 2.
[393] Книга Псалмів 74 (75): 5.
[394] Книга Псалмів 74 (75): 5.
[395] Неточна цитата з Книги Псалмів 84 (85): 9. Пор.: **Ѹ҆слы́шѫ, что҆ рече́тъ ѡ҆ мнѣ̀ гд҃ь.**
[396] Книга Псалмів 84 (85): 9.
[397] Книга Псалмів 50 (51): 17.
[398] Книга Псалмів 67 (68): 12.
[399] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 106 (107): 20. Пор.: **посла́ сло́во своѐ, и҆ и҆зцѣли́ и҃.**
[400] Євангелія від св. Івана 1: 1.
[401] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 4: 6.
[402] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 15. Пор.: **то́й твою҆ блюсти́ бу́детъ главу́.**
[403] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 3.
[404] Неточна цитата з Книги Псалмів 17 (18): 29. Пор.: **просвѣти́ши тму́ мою҆.**
[405] Книга Псалмів 50 (51): 12.
[406] Можливо, це парафраза Книги пророка Ісаї 26: 18. Пор.: **гд҃и, во чре́вѣ прїе́мхомъ.** Див. також: **а҆зъ во ѹ҆тро́бѣ зача́хъ всѧ́ лю́ди сїѧ́** (Четверта книга Мойсеєва: Числа 11: 12).
[407] Неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Петра 1: 24. Пор.: **всѧ́ка пло́ть а҆́кш травá.**
[408] Неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 106. Пор.: **Кля́хсѧ и҆ поста́вихъ сохрани́ти сѹ́дбы.**
[409] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до євреїв 4: 12. Пор.: **Жи́во бо сло́во бж҃ïе.**
[410] Неточна цитата з Книги пророка Єремії 47: 6. Пор.: **Доко́лѣ сѣцмѝ бу́деши, ѡ҃, мечу́ бж҃ïй!**
[411] Неточна цитата з Книги Псалмів 14 (15): 2. Пор.: **глаго́лай и҆стину́ въ се́рдцы свое́мъ.**
[412] Книга Псалмів 72 (73): 26.
[413] Неточна цитата з Книги пророка Єремії 47: 6. Пор.: **Доко́лѣ сѣцмѝ бу́деши.**
[414] Парафраза Книги Псалмів 118 (119): 11. Пор.: **Въ се́рдцы мое́мъ скры́хъ словесá твоѧ́.**
[415] Книга Псалмів 55 (56): 11.
[416] Книга Псалмів 5: 10.
[417] Книга Псалмів 11 (12): 3.

[418] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 13 (14): 1; 52 (53): 2. Пор.: **Рєчѣ́ вєзу́мєнъ въ сє́рдцы своє́мъ.**
[419] Неточна цитата з Книги Псалмів 9: 28. Пор.: **подъ́ ѧзы́комъ є́гѡ̀ трудъ и̑ болѣ́знь.**
[420] Книга Псалмів 12 (13): 3.
[421] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 12 (13): 3. Пор.: **вшлѣ́зни въ сє́рдцы моє́мъ.**
[422] Книга Псалмів 72 (73): 8.
[423] Можливо, це парафраза Книги Псалмів 118 (119): 15. Пор.: **о҆разумѣ́ю пу́тїи твоѧ̑.**
[424] Книга Псалмів 38 (39): 2.
[425] Книга Псалмів 51 (52): 4.
[426] Книга Псалмів 40 (41): 7.
[427] Книга Псалмів 25 (26): 12.
[428] Неточна цитата з Книги Псалмів 94 (95): 10 та з Послання св. ап. Павла до євреїв 3: 10. Пор.: **пр҃нш забл҃ждаю́тъ сє́рдцємъ, тїи́ же не позна́ша пу́тїй мои́хъ.**
[429] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 57 (58): 3. Пор.: **непра́вдꙋ ру́ки ва́ша сплета́ютъ.**
[430] Книга Псалмів 57 (58): 3.
[431] Неточна цитата з Книги Псалмів 49 (50): 19. Пор.: **ѧзы́къ твоѝ сплета́ше лыщє́нїѧ.**
[432] Книга Псалмів 120 (121): 1.
[433] Книга Псалмів 85 (86): 4.
[434] Книга Псалмів 44 (45): 11.
[435] Книга Псалмів 118 (119): 36.
[436] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 21: 29. Пор.: **Во о҆стѣ́хъ бу́йхъ сє́рдце и̑́хъ, въ сє́рдцы же прему́дрыхъ о҆стꙋ́ и̑́хъ.**
[437] Книга Псалмів 38 (39): 2.
[438] Книга Псалмів 68 (69): 15.
[439] Неточна цитата з Книги Псалмів 80 (81): 6. Пор.: **ѧзы́ка, є́гѡ́же не вѣ́дѧше, о҆слы́ша.**
[440] Неточна цитата з Книги Псалмів 106 (107): 20. Пор.: **посла́ сло́во своѐ, и̑ и҆зцѣли́ ѧ̑, и̑ и҆зба́ви ѧ̑ ѿ растлѣ́нїй и̑́хъ.**
[441] Книга Псалмів 50 (51): 10.
[442] Парафраза Книги Псалмів 31 (32): 3. Пор.: **Ꙗ҃ко о҆мо́лчахъ, ѡ҆бетша́ша кꙋ́сти моѧ̑.**
[443] Парафраза Книги Псалмів 38 (39): 2–3. Пор.: **внегда́ веста́ти грѣ́шномꙋ предо мно́ю. Ѡ҆нѣмѣ́хъ и̑ смири́хсѧ, и̑ о҆мо́лчахъ ѿ бла҃гъ.**
[444] Книга Псалмів 50 (51): 10.
[445] Парафраза Книги Псалмів 50 (51): 10. Пор.: **возра́дꙋютсѧ кꙋ́сти смире́нныѧ.**
[446] Книга Псалмів 115 (116): 2.
[447] Книга пророка Ісаї 40: 6.
[448] Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: **пло́ть не по́льзꙋетъ ничто́же.**
[449] Книга Псалмів 115 (116): 4.
[450] Книга Псалмів 38 (39): 2.
[451] Книга пророка Ісаї 44: 5.
[452] Можливо, Сковорода має на думці слова: **и̑ приближа́йсѧ къ бг҃ꙋ** (Книга пророка Осії 12: 6).
[453] Парафраза Книги Псалмів 118 (119): 105. Пор.: **Свѣти́лникъ нога́ма моима́ зако́нъ твоѝ, и̑ свѣ́тъ стезѣ́мъ моѝмъ.**

СVМФОНІ́А,
нарече́нная
Кни́га
Аскха́нь
о
Познанїи сама́го себѐ.
Рожде́нна 1767-го *Л*ѣта.
*

*Л*юбе́зный *Д*ру́же Михаи́ле[1]!

*Д*е́сять Верст от Ха́ркова написа́л я сію Кни́гу в *Л*ѣса́х Зембо́рских[2]. Дух велѣл, да наречѐтся Аскха́нь. Аскха́нь есть *Д*ще́рь Хале́ва, вше́дшаго в Зе́млю Обѣтова́нную. Значит Красотà[3]. Он Еѐ отдае́т Брата́ничу своему в Супру́гу за то, что доста́л Град Арво́к[4]. Сей Град ина́че называ́ется Хевро́н, си́рѣчь *Д*ру́жба и Град Пи́смен[5]. Сія́ есть Прему́дрость Божія, сокрове́нна во Глубинах Бі́бліи. Всѣ, стяжа́вшіи Прему́дрость, сею Невѣ́стою услажда́ются, по Глаго́лу Иса́ину: "Якоже весели́тся Жени́х о Невѣ́стѣ, та́ко возра́дуется Госпо́дь о тебѣ"[6].

Се́рдце наше, узна́вшее себе, есть вить Го́луб. Сей Го́луб вызыва́ет себѣ из Но́ева Ковче́га, из Бі́бліи, чи́стый чи́стую Голуби́цу. Вот Невѣ́ста! Вот всепріятнѣ́йшая и Еди́ная Же́ртва Богу[7]! Вот Па́ра Го́лубов! Вот Во́ня Благово́нія Го́споду! Вот Верх Блаженства! Сія́ Во́ня кончит сію Кни́гу. Что значит? сломи́ть Го́луба от Крил его[8]? То́ же, что сломи́ть Ро́ги. "Вся Ро́ги Грѣ́шных сломлю̀"[9]. Рог, Но́готь, Во́лос, Пе́рья разни́тся от Тѣ́ла, хотя́ Все Сіе в Тѣ́лѣ. В Тѣ́лѣ и разни́тся от Тѣ́ла Что́ *ли*? Мысль! Мысль чи́стая есть Влас Главы́ негі́блющій[10], Ро́ги и *Л*у́чи на Главѣ́ Мойсе́ю. Рог, Іереми́ину Но́гтю Адама́нтову[11] ра́вный, есть то чи́стая Мысль. Кри́ла Голуби́ны, ле́гко паря́щіи во Вѣ́чность[12], вот они́! "Помышле́нія Се́рдца Его суть в Род и Род"[13].

Сломи́те Кри́ла[14]! разумѣ́й: раздери́те Сердца̀ ва́ша[15]. Тогда̀ сло́мишь дурны́я Кри́ла и Голуби́цѣ твое́й, Бі́бліи. Вот Па́ра! "Да отто́ргнет Гла́ву (Го́лубову)"[16]. "*Д*а отлу́чит, де, Горта́нь с Пе́рьям…"[17] Сіе есть То́ же: "Разлучи́ Бог ме́жду Водо́ю и Водо́ю…"[18] Что есть Вода̀ сія, а́ще не Рѣка̀, Рѣчь, Мысль, Сло́во, Горта́нь, Се́рдце, Пе́рья? Вся́ка Фігу́ра, па́че же Со́нце, есть то Мысль. Нѣ́что бо нам проповѣ́дует. А́ще же Со́нце есть то Мысль, ей! оно̀ Го́луб. Куда̀ *лети́т*? Во Вѣ́чность. "Полещу̀ и почі́ю"[19]. Тут Вѣ́чность имену́ется Восто́ком. Что бо вы́шше Ея́? "Восто́к И́мя Ему̀"[20]. Сюда̀ броса́й! Броса́й на Восто́к Горта́нь и Пе́рья. Го́рняя му́дрствуй[21]. Поними́ во Верх. Пожри́ Богу[22]. Мета́й вы́шше Пе́пела. На Мѣ́сто Пе́пела. Вмѣ́сто Пло́ти возве́рзи на Господа Печа́ль твою̀[23], Тлѣ́нь твою̀, Плоть твою̀, Ничто́же сіѐ твое. *Д*а бу́дут О́чи твои Голуби́ны[24] вы́шше Пе́пела, на Мѣ́стѣ ино́м от Пе́пела. Все бо есть Пе́пел, кромѣ Вѣ́чности. Вот! тогда́-то исцѣ́дишь Кровь от Со́нца. Узна́в И́стину, прело́жи́тся тебѣ Со́нце во Кровь[25]. Что бо есть оно, аще не Плоть, Кровь и Пе́пел?.. А как Крова́выя Кри́ла от Се́рдца твоего

отлучѝ, так и Скоти́ну твою̀ раздѣлѝ. Тѣ́ло твоѐ. Пе́пелная твоя Часть: вот То тебѣ! Дай же Мѣ́сто на Мѣ́стѣ твоего Пе́пела, слу́шай! на вся́ком же Мѣ́стѣ дай Мѣ́сто и Бо́гу твоему. Во Во́лосѣ Во́лосу Его, в Жи́лочкѣ твоей Жи́лкѣ Его, в Костя́х твоих Костя́м Его. Подѣли́ся с ним до послѣ́днія твоея Ча́сточки, как Царь Содо́мскій со Авраа́мом[26]. Вот! тогда́-то собу́дется: “Жена̀ твоя (Прему́дрость), яко Лоза̀ Плодови́та во всѣх Бока́х До́му твоего”[27]. Вот тебѣ Лѣтора́сли, Ча́да твоя! Но́выя Жи́лы! Но́вая Плоть и Кость! А Тра́пеза твоя Вы́шнему – Се́рдце твое. Ами́нь!

Мир на Ізра́иля[28]! Григо́рій Сковорода̀

*

ГЛАВИ́ЗНА КНИ́ГИ СЕЯ.

*

Земля̀ бѣ невиди́ма… и Тма верху̀ Бе́здны[29].

*

Еда̀ позна́нна бу́дут во Тмѣ Чудеса́ твоя̀ и
Пра́вда твоя в Землѣ̀ Заб[в]е́ннѣй?[30]

*

Помяни́те Чудеса̀ Его, (сіесть) Судбы̀ Уст Его̀[31].

*

Не утаи́тся Кость моя от тебе, ю́же сотвори́л еси в Та́йнѣ[32].

*

Дух Вся испы́тует, и Глуби́ны Божія[33].

*

СИМФОНІ́Я.
С СИМ СТИХО́М:

*

“А́ще не увѣси са́мую тебе, о до́брая в Жена́х, изыдѝ ты в Пята́х Паств и пасѝ Ко́злища твоя у Ку́щей Па́стырских”.

Пѣснь Пѣсней[34]

Ли́ца в Разгово́рѣ.
Па́мва, Анто́н, Лука̀, Ко́нон, Фило́н, Квадра́т, Друг.

ПА́МВА. Прекра́сное У́тро, Пресвѣ́тлый сей Воскресе́нія день, сей весе́лый Сад, Но́вый свой лист развива́ющій, сія в нем Го́рняя бесѣ́дка, Священнѣ́йшим Би́блїи Прису́дствїем Освященная и Ея ж Карти́нами украше́нная. Не все ли сїе возбужда́ет Тебе к бесѣ́дѣ? Слу́шай! собра́вшійся здесь Но́вый Израилю[35], любе́зныи Друзья̀! Оживи́ло мене Прису́дствїе Ва́ше. Находя́сь окруже́н толь Че́стными и Человѣколю́бными сердца́ми, могу сказа́ть с возлюбленным Давидом, что согрѣ́лося во мнѣ сердце мое[36].

АНТОН. А что это за Картина? Слышь, Лука̀!

*Л*УКА̀. *Д*очь Царская со Служанками. Вот видишь! нашла в Коробочкѣ пла́вающаго Младенца.

АНТ[ОН]. *Д*а! *д*а! да! Человѣка Божїя, Мойсе́я[37]. А сих двоих Картин не знаю.

*Л*УК[А]. Не знаю, какїе-то два Города̀ на превысоких Горах?

ПАМ[ВА]. Вот Город Хевро́н!

АНТ[ОН]. Что́ за Хеврон?

ПАМ[ВА]. Которым благословил Їисус Нави́н Хале́ва, отдаѧ ему в наслѣдїе. Он ина́че называ́ется Арво́к. А сей *д*ругой есть Го́род *Д*ави́р, изпре́жде на́зван: Град Учёнїя, *и*ли Город Пи́сменный[38].

*Л*УК[А]. А что ж это за два Мужи вооруженныи? а меж ними Женщина?

ПАМ[ВА]. Сей-то есть Божїй Муж Хале́в. Он отдает Прекрасную Асха́нь, *Д*очь свою, в жену брата́ничу своему за то, что Он взял Город *Д*ави́р. Сїя вся Исторїя видна из 14 и 15 Главы во Їисусѣ Нави́нѣ.

АНТ[ОН]. О прекрасныи Карти́ны!

ПАМ[ВА]. Ты видишь одну Наружность их. Но если б ты увидѣл вну́тренніи в Них сокровенныи Мысли и был в числѣ Божїих *Л*юдей Святых, О́бразов событїѐ зрящих, разумѣющих самую в Картинах силу, намѣренїе, Конец и Предѣл, конечно, бы ты не удержался, чтоб не скакать с *Д*авидом пред Сѣнным Ковче́гом[39], и с тобою здѣлалося бы то ж самое, что с тое́ю Короле́вою, о которой в Тре́тей Книгѣ Царств вот что! “И видѣ Царица Са́вска весь смысл Соломо́нь: и *Д*ом, егоже созда, и Снѣди Соломо́новы, и жили́ща О́троков Его, и предстоянїе Служащих Ему, и Облаченїе Его, и Виноче́рпцы Его, и всесожженїя Его, яже приношаше в Храмѣ Господни, и внѣ себе бысть. И рече к Соломо́ну: ‘Истинна суть Словеса, яже слышах в Землѣ моей о Словесѣх твоих и о Смыслѣ твоем, и не ях Вѣры Глаголющим мнѣ, дондеже прїйдох сѣмо, и видѣша Очи мои. И се нѣсть ни Пол того, якоже мнѣ повѣдаша. Приложил еси Премудрость, паче всякаго Слуха…’”[40]

*Л*УК[А]. Вот нам это знакома! Это наша.

АНТ[ОН]. Кака́я?

*Л*УК[А]. Рождество Христово.

ПАМ[ВА]. Почему Она ваша?

*Л*УК[А]. Как же? Видь мы Христїя́не.

ПАМ[ВА]. Если эта Картина ваша, то и Первая ваша, а иначе – ни одна не ваша.

*Л*УК[А]. Ни! Там Мойсей, а Тут Христос. Тот Жидовскїй, а Сей Христїянскїй Вождь.

ПАМ[ВА]. А Мойсей не Христїянскїй?

*Л*УК[А]. Ника́к!

ПАМ[ВА]. *Д*лячего ж Христїяне в Собранїи читают сїе: “Отверзши же, видит Отроча, плачущееся в Ковчежцѣ, и пощадѣ Е *Д*щерь Фараоня, и рече: От дѣтей Еврейских сїе…”[41]

*Л*УК[А]. *Д*лятого читают, что Мойсей прообразовал[42] Христа, Сына Божїя…

ПАМ[ВА]. Да разумѣеш *ли* полно сам то, что говориш? Что это значит "Прообразовал"?

*Л*УК[А]. Что *ли* это значит "Прообразовал"?

ПАМ[ВА]. Да!

*Л*УК[А]. А что ж оно значит?

ПАМ[ВА]. Я не знаю.

*Л*УК[А]. Бездѣлица! Как не знать этого? Он был О́браз и одна Тѣнь Сына Божїя.

ПАМ[ВА]. Как же Тѣнь? Видь сам Бог Свидѣтелствует, что Он Человѣк Божїй[43]. А Божїй и Истинный – все то одно. Бог и Истина – Одно. Человѣк Божїй и Сын Божїй – Одно то. Посему-то и Павел таковаго Бо́жїя Человѣка называет созда́нным по Богу, в Правдѣ и Преподобїи Истины[44]. И сего одного хвалит.

*Л*УК[А]. Однако ж Мойсей был тлѣнный, как мы, Человѣк, а Божїим назван по Благодати[45].

ПАМ[ВА]. Вот тебѣ выласка! Пожалуй, брось твое (однако ж)! Не представляй мнѣ Подлых, Шко́лных Богословцов, кваснúн[46]. Слушай! что такое о Мойсеи говорит Божїе Сло́во? "Не отемнѣстѣ Очи Его, ни истлѣста Устнѣ Его"[47].

*Л*УК[А]. Однако ж Мойсей иное, а иное Христос.

ПАМ[ВА]. Слушай, Прúпутню[48]! Сама Евангелская Премудрость вот что говорит! "Аще бысте вѣровали Мойсеови, вѣровали бысте без сумнѣнїя и мнѣ…"[49] Видиш, что разумѣть Мойсея есть то разумѣть Христа, и Мойсей закрылся в Евангелїи так, как Евангелїе пожéрто Мойсеовыми Книгами, которых оно есть *Л*ѣтораслью.

*Л*УК[А]. Да там же вдруг слѣдует и сїе: "О мнѣ бо той писа"[50], а ты замолча́л[51].

ПАМ[ВА]. Конечно, не писал бы, если б не видѣл его. А что ж есть Живот вѣчный, если не то, чтоб знать Бога? Сїе-то есть быть Живы́м, Вѣчным и не Тлѣнным Человѣком, и быть Преображенным в Бога, а Бог, *Л*юбовь и соединенїе – все то Одно. Сверх того, примѣчай, что и самыи их сїи О́бразы меж собою во всем сходны. Тут *л*ежит, Пеленами повит, Израилскїй Младенец. И там от Еврейских дѣтей. Сей положен Ма́терью в Яслех, а Тот свое́ю в Коро́бочкѣ. Сего наблюдает Мати Его, а Того издалеча Сестра Его. Тут пришли Па́стыри и Волхвы, а там Царева дочь с Языческими служанками[52]. А у древних Пастырями Цари назывались. Напримѣр: "Пасы́й Израиля воньми"[53], то есть: Пастырю и Ца́рю Израилскїй. Впротчем, что Израилскїй Род не умирает, слушай Пророка Їо́иля! "Якоже Утро, разлїю́тся по Горам *л*юдїе мнози и крѣпцы. Подобны им не быша отвѣка, и по них не приложится до *Л*ѣт в род и род…"[54] Если бы до их *л*ѣт можно что другое приложить, имѣли б они Конец. Но они, всему другому Концем находясь, сами суть безконечны. Израиль есть сам остаток умира́ющим всѣм Земным Язы́кам. А что Їо́иль тое сказует о Еврейском Родѣ, слушай Мойсе́я: "Блажен еси, Изра́илю! Кто подобен тебѣ?"[55]

*Л*УК[А]. Однако ж Мойсей иное, а иное ХРИСТОС.

ПАМ[ВА]. Как же иное, если заодно с ним говорит на Ѳавóрѣ? Видь ты слыхал Родословїе Христово?

*Л*УК[А]. Слыхал. “Книга Родства Їисуса Христа…”[56] и протчая.

ПАМ[ВА]. Как же думаеш? Что се за Книга? Вѣдь этая Книга не простая. Она есть Книга Божїя. В сей Кни́гѣ ни один Плотской не запи́сывается. Слушай Давида! “Не соберу Соборов их от Кровей”[57]. А записываются одни тѣ, кои “не от Крове, ни от Похоти Плотскїя, но от Бога родишася”[58]. А когда Мойсея самое Слово Божїе называет Божїим Человѣком да и Самому ему велит в Книгѣ Чисел ста́вить протчїих в сїе Щасливѣйшее Число и Запись[59], как посмѣешь из сея Книги Его самаго вычернить? Учись! не разумѣеш[60]! В сїю Книгу и Ученики Христовы записанны. “Ра́дуйтеся, – говорит, – яко Имена̀ ваша написанна”[61]. Да о сем одном и радоваться вели́т. В Сїю Книгу вся-на́-вся родня̀ Христова, не Плотская (Слышь!), но Духовная, записывается. А вот Она Родня! “Кто есть Мати моя или Братїя моя? Иже бо аще сотворит волю Божїю, сей Брат мой, и Сестра моя, и Мати моя есть…”[62] Удивительно тебѣ показалось, что Мойсей и ХРИСТОС Одно[63]. Но не слышишь ли, что такое о всей своей роднѣ Христос говорит к Нетлѣнному своему Отцу? “Да будут Едино, якоже и МЫ. Нѣт из вас ни Їуде́я, ни Еллина, ни Раба, ни Вольнаго”[64]. “Нѣсть Мужеск Пол, ни Женск, Одно вы, – говорит Павел, – во Христѣ, и ХРИСТОС в вас. Божїй Род, как Конца, так не имѣет и Раздѣленїя”[65].

*Л*УК[А]. Как же может Одно быть то, что не Одно?

ПАМ[ВА]. Спрошу ж и я тебе. Как можно, чтоб было 12 Опра́вленных разно и разно разными Языка́ми напеча́танных Книг Евангелских и чтоб Одна то была Книга? Если кто одну из них знает, тот знает всѣ. Если б ты узнал Мойсея, узнал бы и Христа. Или если б Христа узнал, узнал бы Мойсея, Илїю̀, Авраа́ма, Дави́да, Иса́їю и протчїих.

*Л*УК[А]. Я Христа знаю, а Мойсея не знаю.

ПАМ[ВА]. Так ты знаешь Христа, как нѣкоторый Дурачок, о котором выслушай Ба́сеньку. Богатой Отец имѣл 8 сынов. Они были в Худом и в Добром разумны, но непокорныи и великїи Отцу досадители. Между семью Братьями был Один и Глух и Глуп, но горячїй Во́ли отцовскїя Почитатель. Умира́я, Отец велѣл их призвать к себѣ всѣх и, находясь от ПРИРОДЫ Добрым, Благословил их. Пото́м оборотя взор к дурачку̀: “Я знаю, что тебе Братья обидят в Наслѣдїи. Вместо (де) того усугубляю тебѣ мое Благословенїе. Вот тебѣ сїя моя Трость свидѣтелством! Возьми Ее и Храни при себѣ. Почувствуешь Блаженство твое тогда, когда покажутся тебѣ слова̀ сїи: ‘Покрыет тя Божїе Начало’”[66]. По смерти разорвали Господа̀ все Имущество, один только маленькїй с Садом домик оставив Па́лочнику. Здѣсь он, про́стую Жизнь провождая Один, тужил по Отцу. В Седмой Год весно́ю, Воскресным Утром, прохаживаясь по Вышших своего Райка̀ Мѣстах, чуть было не наступил на Змїю̀. Расколоти́л ей Тро́стью Голову и так шибко уда́рил, что нѣкая Часть Тро́сти, как Шелуха̀, отпала.

Почувствовал Он в Ушах своих не слыханный пред сим Звон и дивный Голос таков: “Глупый! Чего ты плачешь? Кого ищеш? Я всегда с тобою”. Обняла Его несказанная Радость. Открылся ему Слух. И так-то он усмотрѣл, что Его Трость есть двойна́я. Снял он подлую Поверхность. Открылась Но́вая Золотая па́лка, драгоцѣннѣйшими Каменьями наса́женная от самаго Верха̀ до самаго Конца. Ея Голову составлял один самой Бо́льшой Голубой Ша́фир. На Головѣ Живый Образ Отца его, вѣчными написан Кра́сками, а вкруг о́наго – Слова̀ сїи: “Покрыет тя Божїе Нача́ло”[67]. Вот так-то ты, слушай! Знаеш Христа, как сей, находясь Глух и Глуп, знал Отцо́вску Па́лку[68]. Не вѣроятным тебѣ кажется сїе слово, что, узнав Мойсея, узна́еш одним взором и Христа. Ты ж еще чуднѣе услышишь Сло́во. Не только когда̀ довѣде́тся тебѣ узнать Ада́ма, или А́веля, или Но́я, или Іису́са Нави́на, или Хале́ва, или Їова, или Соломо́на, или Їереми́ю, или Па́вла, но когда, хотя самого себе хорошенько узна́еш, изволь знать, что одним взором узна́еш и Христа. Один есть весь вышепомянутый Род Авраа́мль, ни Числа̀, ни Нача́ла, ни Конца не имѣющїй, всѣ четыре Сто́роны исполняющїй. “Аще кто мо́жет, – говори́т Бог Авраа́му, – исчестѝ Пѣсо́к Земны́й, то и Сѣ́мя твое изочте́т”[69]. Впротчем, не Коне́ц то, послѣ чего еще нѣчтось Слѣдует. Но послѣ сего Рода ничего уже Слѣдовать не может. Все погибает Огнем Божїим, и самыи Нечестивых Останки, а потому уже и не Останки, что не остаются. Не терпит ничто̀ О́гненнаго Лица̀ Божїя. Всѣ, как Хвра́стные, горят, кромѣ сего Сѣмени, о котором в Иса́їи. “Якоже Не́бо Но́во и Земля̀ Но́ва, яже Аз творю̀, пребыва́ют предо мно́ю, – глаго́лет Госпо́дь, – та́ко ста́нет Сѣмя ва́ше и И́мя ва́ше”[70]. Тож и в Їереми́и: “Возвеселя́теся Весе́лїем. Воскли́кните на Гла́ву Языко́в. Слышанно сотворите и похвалите. Рцы́те: Спасѐ Господь люди своя, Останок Израи́лев”[71]. Сей-то Род есть и́щущих Го́спода, и́щущих Лице Бога Їаковля, пред которым никакой Язык устоять не может: “Яко О́гнь сходит от Лица̀ Его”[72]. Из сего Богоспасаемаго Ро́да хоть одного узнав, всѣх узна́еш. Во всѣх их Один Новый Человѣк, и они в нем, а Он в Отцѣ своем. Но понеже ни одного из них узнать не можем, то, по крайней мѣрѣ, узнать самых себе постараймось. Сим О́бразом можем узнать И́стиннаго Человѣка, “созда́ннаго по Богу в Правдѣ и Преподобїи И́стины”[73]. А се ж то самое есть и Живот вѣчный[74]. Узнав же Его, во мгновенїи Ока преобра́зимся в него, и все наше мертвенное пожерто будет Животом Его. Слушай! Что такое сам он говорит к своему любителю, который в Его род отродиться и с Ним за Одно̀ быть желает: “Аще не увѣси самую тебе, о добрая в женах! изыйдѝ ты в Пята́х паств и пасѝ козлища твоя у ку́щей Па́стырских”[75]. Напишите ж слова̀ сїи вѣчными Кра́сками на Сердцѣ вашем и на Мыслях ваших. Предайте Глас сей Божїй в наслѣдїе и потомкам вашим, да Оста́нки их будут благословенны и вселятся на Землѣ доброй, и насытятся Пшеницы, Винà и Елея[76], и воспита́ются на Водѣ покойнѣ[77], и утучнѣют Хлѣбом Сло́ва Божїя, и так Землю свою втори́цею наслѣдят, и Веселїе вѣчное над Главо́ю их[78]. А если кто не узна́ет себе, сей не может слухом услышати гла́са Господа Бога своего[79], чтоб отверзл ему

Господь сокровище свое благое – Не́бо[80]. И не полу́чит, не увидит, ни уразумѣет Сладчайших сих Божїих Обѣщанїй во Їса́їи: “Тогда разве́рзется ра́но свѣт твой, и исцѣленїя твоя скоро возсїя́ют, и преди́йдет пред тобою правда твоя, и слава Божїя обы́мет тя. Тогда воззове́ши, и Бог услышит тя, и Еще Глаголющу ти речет: ‘Се прїйдох!’[81] И будет Бог твой с тобою присно, и насытишися, якоже желает душа твоя. И Ко́сти твоя утучнѣют и будут яко вертоград напое́нный и яко Источник, ему же не оскудѣ вода. И Ко́сти твоя прозябнут, яко трава, и разботѣют, и наслѣдят ро́ды родо́в”[82]. “Смиренная и колеблемая, не имѣла еси Утѣшенїя. Се аз уготовля́ю тебѣ А́нѳракс, Камень твой, и на основанїе твое Са́пфир, и положу забрала твоя Їа́спис, и Врата твоя каменїе Кристалла, и огражденїе твое, ка́менїе избранная[83]. Се пришелцы прїйдут к тебѣ мною, и вселятся у тебе, и к тебѣ прибѣгнут. Се аз создах тя, не якоже кузне́ц, раздува́яй у́глїя и износя́ сосуд на дѣло. Аз же создах тя не на пагубу, еже истлити”[84]. Что ж то за пришелцы? “Возведи о́крест очи твои и виждь: вся се собрашася и прїйдоша к тебѣ. Живу́ аз, – глаголет Господь, – яко всѣми ими, аки в красоту облечешися и обло́жили себе ими, яко у́тварїю невѣста”[85].

Друг. Спо́ришь, *Лука́*, и хвалишься, будьто знаешь Христа. Разумѣй! Чем хвалишся? Опасайся Їереми́иных слов сих: “Близ еси ты, Господи, уст их, далече же от утроб их”[86], и Давидовых: “Положиша на Небеси Уста своя, и Язык их прейде по Землѣ”[87], и Мойсе́евых: “Не во́змеши Имени Господа Бога твоего всуе”[88], и Христовых: “Плоть ничтоже. Дух животворит”[89]. *Легко* могли смотрѣть сыны Израилевы на поверхность покры́вала Мойсеева. Но на Богом прославленный зрак *лица́* его смотрѣть боялись. Видишь *ли*, что двойной Мойсей? В одном Мойсеѣ тлѣнный и славный. Тож самое дѣлается и на Ѳаво́рѣ. Один Христос сно́сен очам Петровым, вторый страшен. Перваго множайшїи видѣли, втораго никто, кромѣ Учеников, в то время, как *дал* и отверз им ум разумѣти писанїя[90]. Тлѣннаго и мертваго всѣ видѣли, а о живом никто не терпѣл и слышать. Всилу ученики увѣрились и присмотрѣли, и увидѣли. Перваго смертнаго Христа не хочет знать и видѣть Его Павел, и сим гаразда разни́тся от протчїих. Слу́шай, что он говорит? “Тѣмже и мы отнынѣ ни Единаго вѣмы по пло́ти. Аще же и разумѣхом по пло́ти Христа, но нынѣ ктому не разумѣем”[91]. Скажи ж тепер, что такое разумѣешь чрез сїе имя “Христос”[92]? Если разумѣешь какую тлѣнь, без сумнѣнїя, чрез имя Христово разумѣешь пу́стошь. И се-то есть принима́ть имя Его всуе[93]! А чтож есть суетность и *лжа*, если не то, что тлѣнь? И сїе-то есть не живот, но погибель свою видѣть: “Да узрят о́чи его свое убїенїе!”[94] Кричи́т Їов: “От Господа же да не спасется!”[95] Сїе-то тлѣнїе есть точное поле па́губы[96], а на нем все, что только заста́нет, или от Человѣк, или от Его скотов, Огнь Господень, з Гро́мом и Гра́дом, тое все-на́-все, во всей Землѣ Еги́петской, пораżáет па́губою, кромѣ одной земли, гдѣ находился род Божїй, Сыны Израилевы. Так вот гдѣ ищи́ узнать Христа! в Землѣ Гесе́мской[97]. Этїи всѣ одного суть роду. “Род спасаемый от Господа”[98]. А между тѣм поучись, что то говорит Давид? “Восста́ните по сидѣнїи, ядущїи

Хлѣб болѣзни”[99]. “Доколѣ належитѐ на Человѣка? Убива́ете всѣ вы”[100]. “Цѣну мою совѣщаша отри́нути, тека́ша в жажды”[101]. “Усты своими благословляху и Сердцем своим кленя́ху”[102]. “Единою, – глагола Бог, – дво́я сїя слышах”[103]. И внуши, пожалуй, что то опять Мїхе́й пое́т? “И ты, Сто́лпе па́ствы мгля́ный, дщи Сїо́ня к тебѣ прїйдет, и внїйдет власть первая, Царство из Вавило́на, дщерѣ Їерусали́млѣ. И нынѣ вску́ю познала еси зло? Не бѣ *ли* тебѣ Царя? *Или* совѣт твой погибе? Яко обыдо́ша тя болѣзни, яко ражда́ющїя. Болѣзнуй и мужайся, и приближайся, дщи Сїо́ня, яко раждающая. Занѐ нынѣ изыйдеши из Града, и всели́шися на По́лѣ, и дойдеши Вавило́на. Оттуду из[и]мет тя и оттуду избавит тя Господь Бог твой…”[104] Не можеш, *Лукà*, Христа видѣть. Одну срамоту, *Лице* Его покрывающую, и За́дняя Его видиш, и как Їоиль говорит: “Землю созади́, по́ле па́губы и *лежащаго* видиш”[105]. И бойся, чтоб не был на Паденїе тебѣ[106], и засмотрѣвшися на Плечи Его, не миновал бы ты того Христа, Павлом позна́ннаго, вчера и днесь и во вѣки находящагося[107], и Їса́їею ви́дѣннаго, глаголющаго к тебѣ: “Аз есмь, Аз есмь, утѣшаяй тя. Разумѣй! Кто есть[108] Сый? Убоялся еси Человѣка смертна и сына человѣча, иже яко трава Изсхо́ша, и забыл еси Бога, создавшаго тя, сотворшаго Небо и Основавшаго Землю”[109]. Сего Божїего Человѣка, если узна́еш, о сем похвались[110]. В то время дерзновенно возопїй со Їса́їею: “И сам Божїй есмь”[111]. Но вот тебѣ! Знай, что во вѣки не узна́еш ни одного от Ро́да Божественнаго, поколь прежде не узна́еш самаго себе. Во вѣки не здѣлаешся пресе́льником с Авраа́мом. Во вѣки не поставиш Ку́щи твоея со Їа́ковом[112]. Во вѣки не всели́шся на мѣстѣ Зла́чнѣ с Дави́дом[113]. Во вѣки не поста́вит тебе в Число Божїих *Людей* Мойсе́й[114]. Во вѣки не дождешся обѣща́емых во Їса́їи Царей, Корми́телей твоих[115]. Сей род есть Царское Священїе и Язык свят[116]: Царїе, Священ́ники и Корми́тели с Проро́ками, о коих всѣх вот что говорит Бог! “Подъях вас, яко на крилѣх О́рлих, и приведо́х вас к себѣ”[117]. Если ж не узна́еш себе, будет Царь твой Вала́к, а Корми́тели твои – Посла́нники Его, непрїятели рода Израилскаго, почива́ющїи в ночѣ при Валаа́мѣ[118]. Се-то тѣ *лжи́выи* корми́тели и Проро́ки, о коих Мїхе́й воспѣвает: “Узрят языцы и усрамя́тся от всея крѣпости своея. Ру́цѣ возло́жат на Уста своя, и Уши их оглохнут, поли́жут персть, яко Зми́еве, по́лзуще[119] по Землѣ, смяту́тся во облежен́їи своем, о Господѣ Бозѣ нашем ужаснутся и убоятся от тебе. Кто Бог, якоже ты?”[120] И о которых Захарїя: “О пасу́щїи суетная и оста́вльшїи овец! Мечь на Мышцу Его! и на Око Его десное! Мышца ему изсыхающи изсхне́т, и Око ему десное ослѣпа́я ослѣпнет”[121]. И о которых Їса́їя: “Нынѣ же слыши сїе, Ю́ная, сидя́щая дщи Вавило́ня, уповающая в сердцѣ своем, аз есмь глаголющая и нѣсть иныя, не ся́ду вдово́ю и не позна́ю сиро́тства[122]. Нынѣ же прїйдут на тя два сїя внеза́пу в Един день. Безча́дїе и вдовство̀ внеза́пу на тя прїйдет в волшебствѣ твоем и в крѣпости волхво́в твоих[123]. Се вси, яко Хвра́стїе, огнем погорят и не изы́мут души своея из Пла́мене”[124]. Вот се-то тѣ ку́щи Пастырскїи! до коих отсыла́ет тебе Человѣк Божїй, если не можеш узнать самаго себе[125]. Сїи ку́щи совсѣм противны той Купинѣ

Мойсе́евой и тѣм ку́щам, о коих напи́сано в Чи́слах: “Коль до́бры до́мы твои, Їа́кове, и ку́щи твоя, Їзраилю! яко дубра́вы осѣняющїя, и яко Са́дые при рѣках, и яко ку́щи, яже водрузил Господь, и яко Ке́дры при Вода́х”[126].

Антон. Конечно ж, самонужнѣйшее есть слово сїе, чтоб познать себе самаго. Что нужнѣе, как увидѣть Бога? “Нѣсть Истины, ни Милости, ни Видѣнїя Божїя на Землѣ, – вопїет Осси́я. – Клятва и лжа, и убїйство, и татьба, и любодѣянїе разлїяся по Землѣ, и кровь с кровьми мѣшают[127]. Яко ты умѣнїе отверг еси, отвергу и аз тебе, еже не жречествовати тебѣ и забыл еси Закон Бога своего, забуду и аз чада твоя[128]. И будет, якоже людїе, тако й жрец”[129]. И опять: “Соблуди Ефре́м, и осквернися Израиль. Не положи́ша помышленїй своих, еже возвратитися к Богу своему, яко дух блуженїя есть в них, и Господа не увидѣша”[130]. Но нельзя не соблудить, не узнавши Господа. Ах, дражайшее умѣнїе! Нѣт тебе на Землѣ, в пе́пелных сих сердца́х. О Высочайшая Господственная Сцїэ́нцїя[131]! Умѣетность! Умѣетность! Гдѣ ты нынѣ? Поразила тебе мечем языка́ своего блу́дница, сирѣчь Земля, Плоть и Кровь. Умножились вездѣ по́хотники Ея. Но нельзя никак узнать Господа, не узнавши самаго себе. Правда, что видим себе всяк из нас и знаем себе. Но как же знаем себе? И как видим? Не все ли то языческое? Не все ли то тлѣнное, что мы познали в себѣ? Хребет один в нас видим, а не лице в нас наше, лжу нашея пло́ти одну видим, не Истину в ней. И как нам сыскать утѣшенїе? “О Лютѣ! – вопїет Исаїя. – Множеству Язы́ков многих. Аки Мо́ре волнующееся, тако смятете́ся, и хребет язы́ков многих, яко вода возшумит, аки вода многа, языцы мнози, аки шум воды́ многїя, нуждою носимыя, и отвержет его, и далече поженет его, аки прах плевный, вѣющїйся противу вѣтра, и яко прах колесный буря возносящая”[132]. Да развѣ ж довольно сего, когда в нас видим одну разливающуюся тлѣнїя нашего Воду? Длячего не проницаем в то, что еѐ держи́т? “О Граде лживый[133]! – кричит Їерми́я. – Что хвалишися во Удо́лїях? Стечѐ Удо́лїе твое, дщи безстудная, уповающая на богатства своя, глаголющи: ‘Кто прїйдет на мя?’ ‘Се аз наведу на тя страх’, – глаголет Господь Вседержитель”[134]. “О! Лютѣ гра́де крове́й, – гласит Їезеки́иль, – в нем же есть яд, и яд не изыйде из него”[135]. Сего ради глаголет Адонай[136] Господь: “Се аз сужду́ тебѣ по кровѐм твоим и по по́мыслам твоим! Сужду тебѣ, нечистый, преслову́те и великїй, на Разгнѣванїе”[137]. Не довольно еще для нас видѣть одну в нас нашу Землю, но нужно еще подниматься и прозрѣть за нашею Землею и тую Землю Господню, о которой Иса́їя: “С веселїем, – говорит, – изыйдете и с радостїю научите́ся”[138]. И о которой Їо́иль: “Якоже Рай сладости, Земля пред лицем Его, а яже созади Его (та) по́ле пагубы, и спасающаго не будет на нем”[139]. Не довлѣет нам видѣть одно тлѣнности нашея лице, но продыра́ться сквозь тѣнь нашу, чтоб увидѣть там лице человѣка от того Божїего народа, о коих Їо́иль же: “И Господь даст Глас Свой пред лицем Силы Своея. Яко мног есть зѣло полк Его. Яко крѣпка дѣла́ словес Его”[140]. И, описуя сей нетлѣнный Род, вот что пое́т! “Якоже вид конскїй, вид их, и якоже конники, тако поженут. Якоже глас колесниц, на Верхи́ Гор востекут, и яко глас пламене Огненна,

попаляющаго[141] тростїе, и яко людїе мнози и крѣпцы, ополчающїися на брань. От лица их сокрушатся людїе. Всѧкое лице, аки опаленїе горнца̀. Якоже борцы̀ потекут и якоже Мужы[142] храбры взыйдут на ограды, й кїйждо в путь свой пойдет, и не совратят путей своих, и кїйждо от брата своего не отступит. Отягощенны оружїи своими пойдут и в Стрѣлах своих падут, но не скончаются. Гра́да и́мутся, и на забрала востекут, и на Храмины взлѣзут, и оконцами внїйдут, якоже татїе"[143]. Вот еще какой род! Есть род, и есть род: Языческїй и Израильскїй. Тот начинается, сей начинает. Тот кончится, сей кончит. Тот среди́на, сей нача́ло и Конец. Раздѣлите! Не смѣшивайте людей избранных с отверженными. Не разливайте крови[144] неповинныя на Землю. Есть кровь беззаконная, есть и Праведная. Есть плоть тлѣнная, есть и не тлѣнная. Есть рука лѣвая, есть и правая. Есть кость изсо́хшая, есть и прозяба́ющая и несокрушаемая. Есть о́ко темное, есть и свѣтлое: "Не отемнѣстѣ Очи Его, ни истлѣста Устнѣ Его"[145]. Да длячего ж не бывать сему всему, когда есть и новая Земля пред лицем Его[146]? Длячего ж не бывать новой Землѣ, когда весь Ми́р новый в Началѣ созидается? Есть Нача́ло начинаемое, и то не Нача́ло, потому что предваряется другим, прежде себе Началом. И есть Начало не начинаемое, о коем сказанно: "Нача́ло Сїо́ну дам"[147]. "Со мною Сїо́н есть"[148], – глаголет Господь. И сїе-то есть Истинное Нача́ло безначалное[149]: "И без него ничто же бысть, еже бысть"[150], Нача́ло безконечное и Само всему Конец, и всему ги́блющему как начаток, так и остаток. Постигните Господа, и стрѣтит вас Нача́ло. Взыщите Господа[151], и обрящете Остаток. Обрящете Остаток, если взыщете Начаток. Господень есть Начаток, Господень и Остаток. Отдайте ж Господу Нача́тки. Его суть всѣ Начатки. Посвятите от всего, что угодно Сердцу вашему, что только лиш видите[152]. Его есть Небо и Земля.

Дай Начаток Сынов твоих и Дщерей твоих от всего Плода Утробы твоея[153]. Дай Начатки жит твоих, и от скотов твоих, и от всего твоего, дай Первыи Начатки и внесѝ в дом Господа Бога твоего[154]. Обрѣте́нїе Господа есть видѣнїе Начатков, видѣнїе Начатков есть Знанїе самаго себе в себѣ, да уразумѣются, яже в Сердцѣ твоем[155]. "Возмите от себе самых участїе Господу"[156]. Во́змете, если узна́ете себе самых.

Лука̀. Если толь нужное сїе слово "узнать себе", что без него и Го́спода, и ничего узнать не можно, то думаю, что не на одном мѣстѣ в Божественных Книгах означено. Помню, что Мойсей, очищая Израильскїй народ для Снисхожденїя Божїя в Третїй день над Гору Синайскую и как можно лучше его прїуготовляя на встрѣчу, вот что говорит! "Внемлите себѣ, не восходити на Гору"[157]. Конечно бы, они, прикоснувшись Горѣ, умерли, если б не внушили себѣ. Главнѣйшїй Пункт сей "Внемлите себѣ"[158] совсѣм кажется сходен с сим: "Узнайте себе"[159]. Видно ж, что не косну́лись Горы. Потому что там им дал суды и оправданїя Господь Бог[160]. Впротчем, ходити с Господем по Заповѣдем Его[161], имѣть Его Вождом и Пастырем своим – все то одно. И так "внемлите себѣ, не восходити на Гору"[162], кажется, совсѣм сходное с сими словами: "Аще не увѣси самую тебе, изыйди в пята́х паств"[163]. Если

(де) коснете́ся Горы̀, умрете[164]. То есть: Не будете управляемы Царствїем повелѣнїй Господних, чего то и Давид просит: “В Пути твоем живи мя”[165]. Потому что не мертвїи восхвалят Его[166]. Длятого, предоберегая в началѣ: “Внемлите (де) себѣ”[167]. И тут тож в сих словах: “Аще не увѣси”[168]. “Если (де) себе не узна́еш, то я твой не Царь, – говорит Господь. – Прочь изыйди из мѣст моих Злачных! Паси́ся при пята́х у лживых Пастырей”[169]. Беззаконная Пята̀, Гора, Плоть, Ложь, Земля – все одно. Словом сказать: “Смерть упасет их”[170]. И, конечно, умерщвляющая сїя Гора есть то ж, что ложь и плоть. А тож как бы она могла умерщвлять? А как Мойсей не велит к ней касатись, так и Исаїя изгонит из нея ж книжника Сомна́са, вопїя на него: “Что ты здѣ? И что тебѣ здѣ? Яко истеса́л еси здѣ гроб, и сотворил еси себѣ гроб, и написал еси себѣ на Каменѣ ку́щу? Се нынѣ Господь извержет…”[171] Куда высоко многїи возносятся в мудрова́нїи Божїя Писанїя! Возносятся по Знанїю Исто́ричному, Геогра́фичному, Матема́тичному, да все Плотскому. Скажем же со Исаїею, что все сїе Высокїй есть Гроб[172]. “Презорство Се́рдца твоего, – вопїет Авдїй, – воздвиже тя живущаго в пещерах каменных, возвышаяй храмину свою, глаголяй в Сердцѣ своем: кто мя свержет на Землю?”[173] “‘Аще вознесешися, якоже Орел, и аще положиши гнѣздо твое средѣ звѣзд, и оттуду свергну тя’, – глаголет Господь”[174]. Видно ж, что такова гора не Їаковля есть Лу́за, или Веѳи́ль[175], но Иса́вля Сїи́р[176]. “Лютѣ! – кричит Амо́с, – уничижающим Сїо́на и уповающим на Гору Самарі́йскую. Обыма́ша начатки Языков и внїйдоша (туда ж) к ним дом Израилев”[177]. А что сїя Гора о высоком да плотском смыслѣ разумѣется, слушай Авдї́а! “В той день, – глаголет Господь, – погублю премудрыя от Їдуме́и и смысл от Горы̀ Иса́вовы[178], да оти́мется человѣк от Горы̀ Иса́вовы[179], и взыйдут спасаемыи от Горы̀ Сїо́ни, еже отмстити Го́ру Иса́влю, и будет Царство Господе́ви”[180]. Сїи Го́ры Господь па́лит, колеблет и смущает, Вѣра прочь переносит, а несмысленнїи суетно возопїют: “Покрыйте нас…”[181] “Пи́сьмя бо убивает, а дух животворит”[182].

Квадрат. Помню и я, во второй Книгѣ Моисеевой, вот что! “Се аз послю Ангела моего пред лицем твоим, да сохранит тя на пути, яко да введет тя в землю, юже уготовах тебѣ”[183]. А дабы не лишиться Вожда сего, в самом Началѣ, как всенужнѣйшее, говорит: “Воньми себѣ, и послушай Его, и не осл́ушайся Его, не обине́тся бо тебе, имя бо мое есть на нем”[184]. Ничево, видно, нельзя здѣлать без “Воньми себѣ”[185]. Потом: “и послушай Его”[186]. От познанїя себе самаго раждается послушанїе Богу, а послушность вот чем дѣлает! “Будете ми Людїе избранныи от всѣх язык, моя бо есть вся Земля, вы же будете мнѣ Царское Священїе и Язык Свят”[187]. Блаженны слышащїи Слово Ангела сего[188]! Сей Ангел там же именуется страхом: “И страх послю ведущїй тя, и устрашу вся языки”[189]. Сей точно есть один страх с тѣм, который Їякова выводил на мѣсто Веѳи́ль. Вот! “И воздвижеся Израиль от Сїки́мов, и бысть страх Божїй на Градѣх, иже окрест их, и не гнаша в слѣд Сынов Израилевых”[190]. Да и не о нем ли Мойсей в Книгѣ 5-й гремит? “Да не хо́дите в слѣд Богов иных, Богов языческих, иже о́крест вас, яко Бог ревнив,

Господь Бог твой посредѣ тебе”[191]. И не сей ли стоит посредѣ вас, ЕГОЖЕ вы не не вѣсте, но вѣсте[192]? Блажен, имѣяй Уши слышати! и слышит[193]. “По малу-малу изженȕ (де) Язы́ки от тебе, дондеже возрастеши и наслѣдиши Землю”[194]. Но всему сему преддверїе и Дверь: “Воньми себѣ!”[195]

ПА́МВА. Без сумнѣнїя, Единственное сїе преддверїе не даéт нам уклонитись в сторону и прямо ведет к той Двери, которая сама о себѣ вопїет: “Аз есмь дверь”[196]. “Внемли ты вся, – говорит Господь к Мойсею, – елика аз заповѣдаю тебѣ. Се аз изжену пред лицем вашим Аморре́я и протчих всѣх”[197]. А дабы Мойсей не помарал народа идолопоклонством, вот что! “Внемли себѣ, да не когда завѣщаеши Завѣт сидящим на Землѣ, в ню же внїйдеши…”[198] Мойсей, узнав себе, все идолское сокрушил, посѣ́к, пожéг. Пото́м снишол с Горы от Бога, имѣя прослáвлен Зрак плоти лицà своего[199]. И если всяк человѣк ложь и плоть[200], то гдѣ главнѣйшее Идолочтенїе, как во всяком человѣкѣ, если не удостоился познать себе?

ДРУГ. Мойсей, в послѣдней своей книгѣ, на нѣсколько мѣстах как самонужнѣйшее повторяет сїе Слово: “Внемли себѣ”[201]. Вон послушай!

1.

“И нынѣ, Израилю, послушай[202]. Видите, показах вам оправданїя и суды[203], и сохрани́те, и сотвори́те, яко сїя Премудрость ваша и смышленїе пред всѣми языки, и рекут: се людїе премудры и умѣ́телны! язык великїй сей”[204]. А дабы не позабыть оправданїй, вот что! “Воньми себѣ и снабди душу твою зѣло”[205].

2.

“Господь Бог твой введет тя в Землю благую и многу, идѣ же водотечи водныя и источники бездны по полям и горам, в Землю пшеницы и ячменя, в Землю Ма́слична Елея и Меда, в Землю, на ней же не с Нищетою снѣ́си Хлѣб твой, и ничесо же востребуеши на ней”[206]. Но что да́лъе? “Воньми (де) себѣ”[207]. А длячего? “Да некогда[208] вознесешися сердцем твоим и забудеши Господа Бога твоего[209], да не речеши в сердцѣ твоем: крѣпость и сила руки моея, сотвори мнѣ силу великую сїю”[210].

3.

“И дасть Дождь Землѣ твоей во время, раннїй и поздный, и собереши жита твоя, и вино твое, и Елей твой, и даст пищу на Селѣ́х скотом твоим”[211]. Но что далъе? “И ядый насытився: внемли себѣ”[212]. А длячего? “Да не обма́нится Сердце твое: и преступитѐ, и послу́жите Богóм иным…”[213]

4.

“Да не сотворитѐ тамо всѣх, елика вы творитѐ здѣ днесь, кїйждо угодное пред собою”[214]. Но гдѣ тамо? То-то и дивно, что не знаешь. “Ту принесетѐ

вся всесожженїя ваша, и жертвы ваши, и десятины ваши, и начатки рук ваших”[215]. Так вот! “Внемли себѣ: да не принесеши всесожженїй твоих на всяком мѣстѣ”[216]. Боже мой! ни Бога слушать, ни жертвы ему приносить, ни гдѣ приносить? Ничево нельзя ни знать, ни дѣлать, если не узнать себе самаго.

5.

О Жертвах Приказывает так: “Токмо крове да не снѣсте: на Землю пролїетѐ, как воду”[217]. Если (де) крови не станеш ѣсти, то, конечно, снѣси пред Богом твоим. Он сам тебѣ изберет мѣсто. А кушай ты, и сын твой, и дщерь твоя, и раб, и раба твоя. Не отганяй же и Левúта. Он части не имѣет для себе. Его часть Господь. Прїйми и пришелца[218]. Но что ж есть Левит? То-то и дивно. Внемли ж себѣ. В то время не оставиш и Левúта[219] и узнáешь, гдѣ-то ТАМО?

6.

“Да не снѣси ю (Кровь), да благо тебѣ будет, и сынам твоим по тебѣ во вѣки, аще сотвориши се, еже добро и угодно есть пред Господем Богом твоим”[220]. Кто видѣл, чтоб Блаженство состояло в неяденїи кровей? Однак кричит: “Воньми Крѣпцѣ, еже не ясти крове”[221]. Затѣм, что кровь есть душа животнаго. Пролый (де) Землю на Землю[222]. Не принось крови тому, кто кровь потребляет. А дабы не здѣлался язычником чрез кровавую жертву, так вот! “Внемли себѣ, да не взыщеши послѣдовати им”[223], то есть язы́кам. Язычник приносит плоть и кровь Богу.

7.

“В седмое лѣто да сотвориши отпущенїе. И сице заповѣдь отпущенїя: Да оставиши весь долг твой, им же должен ближнїй тебѣ, и от брата своего не истяжеши. Яко наречеся отпущенїе Господу Богу твоему…[224] Аще же брат от братїи твоея будет[225] недостаточен во Едином от Градов твоих, в Землѣ, юже Господь Бог твой дает тебѣ, да не отвратиши Сердца твоего, ниже сожмеши Рукѝ твоея[226], отверзая, да отверзеши Руку твою ему, и взаим да даси ему, елико просит, и елико ему не достанет”[227]. А дабы отпущенїе и одолженїе можно здѣлать брату своему, придает наконец сїе: “Внемли себѣ. В то время не будет (де) Слово тайно в сердцѣ твоем беззаконїя, и брат твой не возопїет на тя ко Господу”[228].

8.

Коль много заповѣдуется, в Третей Мойсеевой книгѣ, о я́звенной прока́зѣ[229]! А если кто хочет во всем том исправен быть, так вот! “Внемли себѣ в я́звѣ проказы”[230], – гово́рит во Второзаконїи.

9.

Наконец Мойсей, при подаянїи Заповѣдей Господних, перестал придавать сїе слово, которое вмѣсто ключа̀ служит – “Воньми себѣ”[231]. Сыскал он другое вмѣсто того. А именно: “Погуби́те сами злое от вас самих”[232]. Гдѣ не сказал: “Внемли себѣ”[233], там говорит: “Погуби́те сами злое от вас самих”[234]. Велит убить пророка, земная мудрствующаго и плотскїи чудеса дающаго, и придает: “Погубите сами злое от вас самих”[235]. Велит побить каменїем кланяющагося израилтянина солнцу или лунѣ и придает: “Изми́те злое от вас самих”[236]. Велит убить человѣка, непослушнаго жерцу̀, кой не по плоти, но по духу жрец: “И да измеши (де) злое от Израиля”[237]. Велит клевету, на невиннаго брата реченную, обратить на клеветникову голову и придает: “Измите злое от вас самих”[238]. Велит убить непокориваго родителям сына, и: “И измите злое от себе самих”[239]. Велит прелюбодѣйствующую пару убить и тож одно придает[240], и протчая, и протчая.

А мнѣ кажется совсѣм сїе слово согласное с тѣм, что: “Внемли себѣ”[241]. И никто не может погубить внутрь себе злость, если не узна́ет прежде, что такое в нем Зло? И что Добро? А не узнав в себѣ, как может узнать и изгнать от других?

Антóн. И старик, наставляя сына своего Товíю, недовольно что говорит: “Вся дни, Чадо, Господа Бога нашего по́мни и да не похощеши согрѣшати и преступати Заповѣди Его”[242]. Вот еще! Будьто ключ к тому вручает: “Внемли себѣ, Чадо, от всякаго Благодѣянїя. Да не поймеши жены̀ чуждыя, яже нѣсть от племене Отца твоего. Зане Сынове Пророков есмы: Но́е, Авраа́м, Исаа́к, Иаков Отцы наши от вѣка. Сїи всѣ же́ны поя́ша от братїй своих”[243]. И наконец прилагает печать: “Внемли тебѣ, Чадо, во всѣх дѣлах твоих. И так будеш наказан во всем житїи твоем”[244]. Конечно, не сыскать было Товíи ни человѣка ангела Рафаи́ла, ни убѣжать смерти от Асмодея[245], лютаго ангела в чертогѣ невѣстном, ни веселиться с возлюбленною Саррою[246], если б не послушал отца, а здѣлался бы досадителем и ругателем его, и не постарался бы узнать прежде всего сам себе хорошенько, как Соломон сказует: “Злый с досажденїем творит злая, себе же знающїи Премудры суть”[247]. Он вы́потрошил сам себе, как рыбу, о коих Аввакȕм: “Сотвориши Человѣки, яко Рыбы Морскїя”[248]. Вынял из нутра̀ своего сердце каменное, и пе́чень по́хоти плотскїя, и желчь, о коей в пятой книгѣ Мойсей: “Еда кто есть в вас муж, или жена, или отечество, или племя, Егоже сердце уклонися от Господа Бога вашего, итѝ, еже служити бога́м языков оних? Еда кїй есть корень, горѣ прорастающ, в желчѣ и горести?”[249] И опять: “От виноградов Содомских виноград их, и розга их от Гомо́рры, грозд их грозд желчи, грозд горести их”[250]. И о коей прито́чник: “Мед каплет от устен жены̀ блудницы, яже на время наслаждает твой гортань, послѣди же горчае же́лчи обрящеши”[251].

Сїе все зло изняв от себе самаго и сожег огнем Господним[252], безопасно вселился в любезныя своея объя́тїях, о коей Соломон: “Сїю возлюбих и

поисках от Юности моея, и взысках невѣсту привести себѣ, и Любитель бых красоты Ея…”[253]

Па́мва. Сколько по наружности разнятся, столько по внутренности согласны сїи слова: “Внемли себѣ”[254] и “Ищите прежде всего Царствїя Божїя и правды Его”[255].

Царствїе Божїе не так приходит, как гость до гостя, чтоб можно встрѣтить приходящее из-за гор, из-за моря, из облаков. Оно не далече от нас. Оно внутрь нас есть[256]. “Заповѣдь сїя, юже аз заповѣдаю тебѣ днесь, – говорит Мойсей, – не тяжка есть, ниже далече есть от тебе, не на Небеси есть, чтоб ты сказал: ‘Кто взыйдет от нас на Небо и возмет ю нам, и, услышав ю, сотво́рим’[257]. Близ тебе есть Глагол зѣло, во устѣх твоих, и в сердцѣ твоем, и в Руку̀ твоею творити его”[258]. Сїе-то слово Царствїя прозирают пророки, сѣет Христос, проповѣдует Павел. Кто себе увѣдал, нашол царство.

Квадра́т. Теперь начинаю разумѣть сїе Соломоново: “Сердце премудраго уразумѣет, яже от своих ему уст, во устнах же носит разум”[259]. Слово царствїя Божїя внутрь сердца нашего сокрылось, будьто источник, в землѣ утаенный. Кто узнал себе, тот обрѣл желаемое сокровище Божїе, Источник и исполненїе его обрѣл внутрь себе, внутренно внимая себѣ, о коем Соломон: “Вода глубока слово в сердцѣ мужа, рѣка же изскачущая, и Источник жизни[260], Муж же премудр исчерплет ю”[261]. Кто сїе видѣнїе почерпл, тот имѣет кри́ла, желаемыи Давидом[262], и очи, похваляемыи сыном его: “Очи его, яко Голу́бицы, на Исполненїих вод, измовенны в млецѣ, сидящїя в наполненїих вод”[263]. К таковому вот что говорит познанныи брат его и друг! “Отврати очи твои, яко тїи воскрилиша мя”[264]. Но сей, узнавши себе, то есть узнавши его, не спущает очей с него, и друг дру́га пасе́т, хвалясь: “Аз Брату моему, и Брат мой мнѣ, пасый мене в Крынѣх”[265].

Лука. Сїе ж то исполненїе уразумѣть и Павел желает Ефесїа́ном: “Да дасть вам по богатству славы своея силою утвердиться духом его во внутреннѣм человѣцѣ[266], вселитися Христу вѣрою в сердца ваша, в Любви вкорененны и основанны[267], да возможете разумѣти со всѣми святыми, что широта, и долгота, и глубина, и высота? Разумѣти же преспѣющую Разум Любовь Христову, да исполнитеся во всякое[268] исполненїе Божїе”[269]. Тож и Колосса́ем: “Блюдитеся, да никто же вас будет прелщая Филосо́фїею и тщетною лестїю, по преданїю человѣческому, по Стихїам Ми́ра сего, а не по Христѣ, яко в том живет всякое[270] исполненїе Божества тѣлеснѣ”[271]. Всяк человѣк есть земля, по́ле и вертоград, но земля сїя наполненна водою Божїею. “И Того даде Гла́ву вышше всѣх Церкви, яже есть Тѣло его, исполненїе исполняющаго всяческая во всѣх”[272]. По́ле произнесть может кры́ны, а вертоград сѣмена, сїе же пусто есть, дондеже, как Иса́їя говорит, “найдет на ны дух от Вышняго, и будет пустыня в Херме́ль”[273].

Друг. Человѣк Божїй Їисус, свободивши от Легеона Бѣсов Мужа Гадаринскїя Земли[274], говорит ему наконец: “Возвратися в дом твой”[275].

Отсылает в дом и Разслабленнаго[276]. Отсылает и Слѣпаго[277], кой наконец усмотрѣл, что всѣ люде есть как древо, или хворо́ст[278]. А другаго слѣпца, послѣ просвѣщенїя, находит уже не на улицах, но в церквѣ[279]. А что ж есть дом наш, если не тот, о коем Павел говорит: "Вы есте храм Бога жива"[280]? И кто может живущаго внутрь нас узнать, не внушив себѣ и не узнав себе? Отсюду зави́сит все наше здравїе и просвѣщенїе. К сему-то храму призывает и Нави́н Израиля: "Приступите, – говорит, – сѣмо и слышите слово Господа Бога вашего"[281]. Тут то (де) увѣсте, яко Господь живяй есть внутрь вас[282]. И по сему обѣщает им, что пагубою погубится Хамово Племя и все их непрїятелей сѣмя[283]. Сїю-то Храмину свою мете́т и премудрая жена, чтоб сыскать Моне́ту[284]. Употребляя, вмѣсто свѣтилника, Божїя Писанїя слово, глаголющее: "Аз есмь Свѣт Мыру"[285]. "Свѣтилник ногам моим Закон твой"[286]. Кленется Давид, что не даст сна очам своим, покол (де) обрящу мѣсто Господевѣ и сыщу̀: гдѣ-то жильїо свое имѣет Бог пре́дка моего Їакова[287]? Кричит: "Внїйдем в селенїя Его"[288]. Ска́чет: "Возвеселихся о рекших мнѣ: в дом Господень пойдем"[289]. "Молитвы (де) моя воздам посредѣ тебе, Їерусалиме, и в твоих дво́рѣх"[290]. Да гдѣ ж точно? "Посредѣ Церкве воспою тя"[291].

Да гдѣ ж ты воспѣваеш Господу твоему? Отвѣт: "В незлобїи сердца моего. Посредѣ дому моего"[292]. Скажи пояснѣе, Дави́де! На вот! "Еже сотворити волю твою, Боже мой, восхотѣх, и Закон твой не на Небеси, ни за Морями, но посредѣ чре́ва моего"[293]. Сїю я правду и Царствїе твое посредѣ мене сыскал, вырил, как Источник живыя Воды̀, в тлѣнной Землѣ моей, не скрых и не смѣшал, как Филисти́мы[294], с землею, вы́рил сокровище, на Нивѣ моей сокровенное[295]. Я признаю́ся со Авраа́мом, что я прах есмь и пепел[296]. Но посредѣ предѣл моих сыскал я спасенїе, кое ты содѣлал посредѣ Земли моея[297]. Сїю Истину твою и спасенїе твое сказал я и другим, и не закрыл от народа. Теперь скажу: Бросьте, о Дру́ги мои, народныя вожделѣнїя! Возвратитеся в до́мы ваши, к Отцу вашему[298]. Развѣ не разумѣете, что ХРИСТОС изводит слѣпца вон из веси[299]? В то время отверзает Очи Его. Развѣ не слышите, что Бѣсноватый не живал прежде сего в Храмѣ, лишен одежды нетлѣнныя[300]? Да гдѣ ж он живал? Гонила его нечистая сила по пустыням, а водворялся во гробѣх[301]. Похотѣнїя наши суть то гробы наши. Го́нимся за пу́стошами свѣтовыми, ищя в них вожделѣннаго блаженства и удоволствїя. Но послушай! что плѣненная Невѣста говорит? "Воста́ну и обыду̀ во Градѣ. Исках Его, и не обрѣтох Его"[302]. А длячего? Длятого, что искала на то́ржищах и на улицах. Улицы сїи не иное что суть, как путь или совѣт безбожников[303], которыи, кромѣ тлѣнных видимостей, ничего не понимают и на них укрѣпляются. А ищут всего внѣ себе: Земле́нныи Земле́ностей. Сїи-то волнуются и почити не могут[304], как прах коле́сный, бурею возносимый[305]. О коих сказанно: "Яко бренїе путей, поглажду их"[306]. Внѣ дому Божїя, на улицах ищут тѣ, о коих Давид: "Не оскудѣ от Стогн Его лихва и лесть"[307]. Да длячего ж ты обходиш Город, как написанно: "Вкруг нечестивыи ходят"[308]? Длячего внутрь не входиш? Чаеш ли насытиться око́лицею? Но не слышиш

ли, что сïе есть *лихва*[309], не И́ста, прелесть, а не Истина? Не слышиш, что такая Мудрость есть то меч во устнах сердца твоего[310]? Повѣрь, что взалчеш, сколь долго будеш око́линичить. Из сей-то ве́си, из сих улиц выводит слѣпца Небесный Учитель. Возврати́мся ж и мы с Ним в дом наш[311]. Не в наш же еще дом, но в дом Божïй. Есть в тѣлѣ нашем двѣ Храмины: одна перстна, вторая Небесна, нерукотворенна. Она погребенна в Храминѣ нашей Земной. Не остана́вливаймось в нашей. Проходьмо сквозь нашу к Божïей, с Давидом: "Внïйду к дому Божïю, к Богу веселящему Юность мою"[312]. Поколь мы в нашей внѣшней сиди́м, потоль глупо и грубо ищем с невѣстою. Она искала на *ложи* своем, да не нашла[313]. Но вот Ïеремïя что кричит! "Почто мы сѣди́м? Совокупитеся, и внïйдем во Гра́ды тверды, и повержемся тамо"[314]. Да гдѣ ж Тамо? "Пред Господем, сотворшим нас"[315]. Там, гдѣ Павел говорит: "Вышних ищи́те"[316]. Там высоко! Там! По ту́ю сто́рону Ïорда́на[317]. В новой нагóрней Землѣ. Там, идѣже есть ХРИСТОС, одесную Бога[318]. А на улицах еще и пуще не сыщем. Если тѣло наше Тьма, то Околичность Его гаразда крайнѣйшая и погу́ще Тма. Тут-то мы стараемся сыскать. Но уже невѣста искала в Нощи, да не нашла. Что ж она дѣлает? Не бойсь! Она не остановилася на пути грѣшных, на коих Пу́тников с у́жасом вопïет Приточник: "О оста́вившïи пути Пра́выя! Еже ходити в путех Тмы"[319]. И о коих Ïеремïя: "Упраздню от Гра́дов Иудиных и от путей Ïерусали́мских, Глас радующихся и Глас веселящихся, Глас жениха и Глас Невѣсты"[320]. Затѣм-то и нещасная Магдалина плачет, по кривых околичностях бродит, между мертвецами во гробѣ ищет, да еще тогда и тма была[321]. Пожалуй! хоть тысячу *лѣт* или вѣков ищи. Не сыщеш. Вѣдь развѣ по сïю пору ушей не имѣеш? И не слышишь, что такое Молнïе-ви́дный Ангел вопïет? "НѢСТЬ ЗДѢ!.."[322] Да притом и путь Ей очищает, камень отбра́шивает. Даéт Сигна́л. А кой? "ТАМО ЕГО УЗРИТЕ!"[323] Как Исаïя: "Идите врáты моими, и путь сотворите *людем* моим, и каменïе, еже на пути, разме́щите, воздвигните Знаменïе на Языки"[324]. А дабы Магдали́на путем Идолопокло́нничим искать не пошла, поднимает Ее в Гору Галиле́ю. Да гдѣ ж Галиле́я? "Пойду себѣ к Горѣ Сму́рнѣй и к Холму *Лива́нску*"[325]. Да гдѣ ж Галиле́я? "Бѣжи, брате мой, и уподобися Се́рнѣ или Юнцу́ Е́леней, на Го́ры Аро́матов"[326]. Да скажи мнѣ, гдѣ Галиле́я? Ошибе́шся, если начнеш внѣ себе Ея искать. Слу́шай! Ангел Исаïя не раздѣляет горы́ от дому: "Слово, бывшее от Господа ко Иса́ïи, сыну Амо́сову[327]. Будет в послѣднïя дни явленна Гора Господня и дом Божïй на версѣ Гор, и возвысится превышше Холмов, и прïйдут к ней вси Языцы"[328]. Знаеш, что и Авраам восходит, куда высоко! Восходит? Да он бѣ тамо[329] со Исаа́ком. Гдѣ тамо? "Обрѣтши тя внѣ, цѣлую тя, и ктому не уничижат мене"[330]. Гдѣ тамо? "Поиму тя, введу тя в дом матере моея и в ло́жницу заченшïя мя, тамо мя научиши[331], тамо дам тебѣ сосца́ моя"[332]. Гдѣ тамо? "Под Яблонею возбудих тя, тамо роди тя Мати твоя, тамо поболѣ тобою, рождая тя"[333]. Гдѣ тамо? "Положи мя, яко Печать на сердцѣ твоем, яко Печать на мышцѣ твоей. Зане крѣпка, яко Смерть, *Любовь*…"[334] Постой! "Кри́ла ея Кри́ла огня"[335]. Постой! "Вода многа не

может угасити любве”[336]. Пожалуй, постой! Я не разумѣю[337]: гдѣ тамо? “На мѣстѣ злачнѣ, тамо”[338]. “Под Яблонею”[339]. “Обращаяй Море в Сушу, в рѣцѣ пройдут ногами: тамо возвеселимся в нем”[340]. “В Церквах Благословите Господа”[341]. “Тамо Венїамин”[342]. “Тамо явися Їа́кову Господь”[343].

“Тамо взыйдоша колѣна Їзраилева”[344].

“Да не сотворитѐ тамо всѣх, елика вы творитѐ здѣ днесь, кїиждо угодное пред собою”[345].

“Гора Сїон сїя, в ней же вселился еси”[346]. Разумѣеш ли Гору? “Не разумѣю”[347]. “Правда твоя, яко Го́ры Божїя. Судьбы твоя бездна многа”[348]. Хощеш ли постигнуть Гору? Узнай Правду. “Правда твоя, яко Горы Божїя”[349]. Хощеш ли постигнуть Правду? Узнай Царство Божїе. Хощешь ли постигнуть Царство? Узнай себе самаго. Есть в тебѣ Гора твоя, есть там же и Божїя. Раздѣли себе всего, все твое ско́тское тѣло на двое. Раздѣли, если ты Їзраиль, если имѣеш Жезл. Раздѣли на хвост и на Голову. Ударь по всему тѣлу. Бїй по всѣм удам так, как велит нѣкоему Пророку: “Не щади ни во́лоса”[350]. Вот как гнѣвается Бог на тѣх, что смѣшивают!

“И бысть Слово Господне ко мнѣ[351], – вопїе́т Їезеки́иль, глаголя: – Сыне человѣч! Се быша мнѣ дом Їзра́илев смѣшанны вси с Мѣдїю, и Желѣзом, и с Оловом чистым, и с Свинце́м[352]. Сего ради рцы! Сїя Глаголет Адонаѝ Господь: Понеже бысте вси в смѣшенїе едино, сего ради се Аз прїйму вас, якоже прїемлется Сребро и Мѣдь, и Желѣзо, и Свинец, и О́лово чистое в средину Пещи[353]. И ду́ну на вас во Огнѣ Гнѣва Моего, и слїянны будете средѣ Его[354], и Жерцы его отвергошася Закона моего, и осквернишa Святая Моя, между Святым и Сквернавым не разлучаху, и между нечистым и чистым не раздѣляху, и от Суббот моих покрываху Очи свои, и оскверняху мя посредѣ себе…”[355] Послѣ сего слїя́нїя называет Князей Їерусали́мских Хи́щниками[356], а помазующих Пророков – Волхвами[357], суетныя лжи глаголющих: Вот чего Бог требует! А Господь о сем и не мыслил никогда[358]. Так вот! Раздѣли же, друг мой, Церковь Бо́жїю на двое. Не имѣеш ли Жезла? Остав же все, все продай, да купи меч Їезеки́илев: “Сїя Глаголет Адонаѝ Господь: Рцы! Ме́чу! Ме́чу! Изострися и разъярися, яко да изсѣчеши сѣченїя. Изострися, якоже да будеши в блещанїе и готов на разсыпанїе, сѣцы, изничтожай, отрины всякое древо”[359]. Раздѣлити, разсѣкти и разсудити – все то одно. И сего-то суда̀ единственно ищет от тебе Бог. А ищет, желая тебе Блаженным здѣлать. “Живо бо есть Слово Божїе и остръе всякаго Меча”[360]. Ищи, стучѝ в двери, метѝ хорошенько дом. Рый в нем. Перебирай все. Вывѣдывай закау́лки. Выщу́пывай всѣ потайники, испытывай, прислу́шивайся. Сїе-то есть премудрѣйшее и вселюбезнѣйшее Любопытство и сладчайшее[361]. Сія-то Нау́ка высоча́йшая и новѣйшая. Но́вая затѣм, что нигдѣ ея не обучаются. А предревняя потому, что самонужнѣйшая. Гдѣ ты видѣл или читал, или слышал о щасливцѣ каком, которой бы не внутрь себе носил свое Сокровище? Нельзя внѣ себе сыскать. Истинное Щастїе внутру нас есть[362]. Непрестанно думай, чтоб узнать себе. И сїе-то есть Молитва, то есть ражженїе мыслей твоих к сему[363]. Сей вопль твой, вопль тайный, сей один

входит во уши Господа Савао́ѳа[364], и на подобїе благовоннаго же́ртвеннаго дыма, происходящаго в Блаженной Аравíи, восходит и услаждает обонянїе Божїе. Видь не до одного точїю Їереми́и тако рече Господь: “Возопiй ко мнѣ, и отвѣщаю тебѣ, и возвѣщу тебѣ великая и крѣпкая, ихже не разумѣл еси”[365]. А что ж нам ползы из сего? А вот послушай! “Се Аз наведу на них срастѣнїе я́звы и исцѣленїе, и уврачу́ю их, и явлю им, еже слушати, и исцѣлю их, и сотворю им Мир и Вѣру…”[366] Сїе все Говорит Господь о домах Їзраилевых. А ты развѣ не дом? Одна ты Земля и Тма? И никакой Свѣт не свѣтится во тмѣ твоей[367]? Один ли только Давид говорит: “Просвѣщаеши тму мою?”[368] А ты, кромѣ тмы, ничего в твоем дому не проницаешь? Пѣсок один видиш? Одну Плоть и Кровь? О граде бѣдный[369]! Что ж за Мир тебѣ тут? И что за Вѣра? Развѣ на пѣску увѣришся с Евангелским Глупцем, Храмину свою на нем основавшим[370]? Поспѣшай, пожалуй, сыскать в дому твоем то, что обѣщает Господь у Исаїи: “Сокровенная невидимая отверзу тебѣ”[371]. Нашол сїе Исаїя и сказал: “В сокровищах спасенїе наше”[372]. А ты в твоей Ночи́ развѣ не можеш сыскать Утра? Но вот “Авраму бысть Слово Господне в видѣнїи Но́щїю, глаголя[373]: ‘Не бойся, Авраме! Аз защищаю тя. Мзда твоя многа будет зѣло’”[374]. Вот Мир Истинный! Егоже Мыр не может дати[375]. Вот Вѣра! Есть на что положитись безопасно. Сыскал Блаженный Авраа́м во Тмѣ Свѣт[376], а в Пѣску Камень. В тлѣнном живое, в мертвенном нетлѣнное, в сокрушенїи исцѣленїе язвы[377]. Не сыскал же еще, но точїю, будьто во снѣ, нѣсколько начал понимать. И́здали нѣсколько начинало трогать мысли его Слово Господне, что есть и находится еще другое Нѣчтось там же, гдѣ тма. Чрез ни́зкость сея Тмы хочет Его перевесть Господь и поселить Его на другом мѣстѣ, если Авраам послушает Его. Обѣщает ему, вмѣсто ста́рыя, новую Землю в награжденїе. И се-то значит! “Мзда твоя многа бу́дет зѣло”[378], о коей Иса́ia: “Се Бог ваш! Се Господь! Господь с крѣпостїю идет, и мышца Его со властїю. Се мзда Его с ним! И дѣло Его пред ним”[379]. А чтоб лучше уразумѣть, что сїе он воздаянїе точно разумѣет о нерукотворенной Храминѣ, в пепелѣ тут же Тлѣнныя Скинїи нашея сокровенной, до которой никто не может добратися, если сердце Его, как О́лово, погрязло в собственном Его домостроенїи[380], длятого немножко вышше сказал слѣдующее: “Возопiй! и рекох: что возопiю?”[381] (А вот что!) “Всяка плоть сѣно, и всяка Сла́ва человѣча, яко цвѣт Травный[382], Глагол же Бога нашего пребывает во вѣки”[383]. Сыскал Иса́iя внутрь двое: наружность и внутренность, в сѣнѣ своем – Глагол Божiй, Царство нашол в срединѣ своей. По сей причинѣ вопiет и до нас: “Всяка плоть сѣно!”[384] Велит бросать сѣно, а сверх сѣна искать того, кто в сѣнѣ зарылся. “Положив Тму Закров свой”[385]. Лежит на сѣнѣ нашем и в темной сѣни нашей, в Храминѣ нашей, но никто, кромѣ Царей да Пастырей, не кланяются Ему. Длячего? Видно, что не видят Его. Почему? Потому что не сыскали Царя или Царства. Что за причина? Не узнали себе. Вот вся тебѣ тут вина! Они искали, да внѣ себе, на Торжищах и на улицах[386]. А Цари издалеча прiйшли во Град Дави́дов и Ночью в Вертепных Тайностях сыскали Его. Вон видно, кто сыскал! “И Слово плоть

бысть”[387]. Вон Давид! “Закон твой посредѣ есть чрева моего”[388]. Царство без законов не бывает. “И рече Авраам: Понеже мнѣ не дал еси сѣмене, домочадец же мой наслѣдник мой будет…”[389] Еще ошибается Авраам: “И абїе Глас Господень бысть к нему Глаголющїй: ‘Не будет сей Наслѣдник твой, но иже изыйдет из тебе, той будет наслѣдник тебѣ’”[390]. Ищи, Авраме, другаго наслѣдника внутрь себе. Изыйдет в то время, как узнаеш Его. Ты не что иное, как сухая и мертвая Па́лка, но из средины ея может процвѣстѝ Цвѣт неувядаемый[391]. Куды как нескоро возводим на Небо косный взор наш, погруженный в пепелъ тѣла нашего! Нескоро Авраа́м сказал: “Аз есмь Земля и пепел”[392], а теперь говорит: “Владыко Господи! Почесому уразумѣю, яко и́мам наслѣдити новую Землю с Новым Наслѣдником?”[393] Что ж ему Господь? Велит разсѣчь на двѣ Половины скотину: “И раздѣли я на по́лы, и положи я противолична едино к другому”[394].

Вот! Тогда-то уже по раздѣленїи на́чало застарѣлое Его мнѣнїе земное под Землю заходить, как Солнце ищезает и крыется: “И се страх те́мен велїй нападе нань”[395]. Не ищи, пожалуй, внѣ себе как Царства, так и скотины. Слушай! что вопїе́т Малахи́а? “Возсїя́ет вам, боящимся Имене моего, Солнце Правды и исцѣленїе в кри́лѣх Его, и изыйдете, и взыграете, якоже телцы, от уз разрѣшенны, и поперетѐ беззаконники, и будут пепел под ногами вашими в день, в онь же Аз сотворю”[396]. Смотри ж! как Павел раздѣляет Человѣка? Как скотину на двое: “Есть тѣло душевное, и есть тѣло духовное”[397]. А что Он чрез душевное разумѣет скоти́нную Плоть и Кровь, тое видно из Второзаконїя: “Если (де) заколешь от волов твоих и от Овец твоих[398], воньми крѣпцѣ, еже не я́сти Крове”[399]. А длячего? “Кровь бо есть душа. Да не снѣсться душа с мя́сы, да не снѣсте Ея, на землю пролїе́те ю, аки воду”[400].

Удивительно, коль строго запрещается сїе! “Да не снѣси (де) ю, да благо тебѣ будет, и сыном твоим по тебѣ, во вѣки, аще сотвориши се, еже добро и угодно есть пред Господем Богом твоим, развѣ Святая твоя, яже аще будут тебѣ…”[401] Скажи мнѣ, гдѣ тот, кой имѣет духа раздѣленїя, или меч духовной[402]? Сей один может принести себе в жертву Господеви. Но можно ли посвятить такую жертву? Можно, если узнать себе. В то время человѣк, кромѣ Плоти и Крови, находит (минув Еѐ) Святое и Божественное средѣ себе. А засмотрѣвшїйся Змїи́ным Оком на беззаконїе Пяты̀ своея, на нечистоту плоти и крови своея, во вѣки не наслѣдит Царствїя Божїя. Кромѣ Исмаи́ла, не породит Исаа́ка, и будут чада Его в погубленїе на Землѣ не своей[403]. Слушай, коль страшно гремит на сих Крово-наблюдателей Їереми́я! “Проклят человѣк, иже надѣется на человѣка и утвердит плоть мышцы своея на нем, и от Господа отступит Сердце его. И будет, как дикая Маслина в Пустынѣ, в Землѣ сла́нѣй и необитаемѣй”[404]. Не по Землѣ ли че́ревом ползают сїи Змїи? Не в Водѣ ли играют сїи Ки́ты? Но что Исаїя на таковых Змїевъ? “В той день, – говорит, – наведет Господь Меч Святый и Великїй и крѣпкїй на Дра́конта, Змїя бѣжаща, на Дра́конта, Змїя лукаваго, и убїет Дра́конта, сущаго в Морѣ”[405]. Скажи мнѣ! Зачем ты засмотрѣлся на кровь

твою? Что пользы, что пасеш и бережеш Еѐ? Чему вы, о Ки́ты! не и́щете Їо́ны средѣ себе? “О Пасущїи, – вопїет на вас Захарїя, – суетная! И оставльшїи Овец! Вот Меч Господень на мышцу вашу и на О́ко ваше десное!”[406] Что есть плоть твоя, если не Земля пустая, соло́ная и необита́емая? Здѣ сѣдиш и, засмотрѣвся на неѐ, на Хребе́т твоея плоти, совсѣм преобразился в Столп солоный[407]. Что есть Кровь твоя, если не ничтожная мимотекущая вода[408]? Погрузил ты весь ум твой, как О́лово[409], и плаваеш в ней, доволствуясь не́ю и увѣрившись на ней. Не о тебѣ ли пишется во Їовѣ? “Свѣтом тебѣ Тма бысть, уснувшаго же, вода тя покры”[410]. Не о тебѣ ли и сїе? “Рѣка текущая основанїе их; глаголющїи, что сотворит нам Господь?”[411] Вот на что ты засмотрѣлся! Послушай Їова самаго: “Да узрят Очи его свое убїенїе! От Господа же да не спасется[412]! Сей умирает в горести души́, не ядый ничтоже бла́га, вкупѣ же на Землѣ спят, гнилость их покры[413], яко на день пагубы соблюдается нечестивый, и в день гнѣва его отведен будет[414], и той во гроб отнесен бысть, и на гробищах побдѣ, усладися ему дро́бное каменїе пото́ка, и в слѣд Его всяк человѣк отыдет, и пред ним безчисленныи”[415]. Востань, нещасный мертвец! Возведи О́ко твое и узнай себе! Не думаеш ли, что сквернáвая гнилость составляет существо твое? Узнай же себе и уразумѣеш, что Лихва то – не самая Иста, Тѣнь твоя – не Крѣпость Мамври́йскаго Дуба[416] и безчестїе, цѣну подлинную внутрь закрывающее. Ах! Человѣк в чести сый, но не разумѣет себе. Почéл себе за скота и здѣлался им. Земляный гроб его селенїем его стал. А длячего? “Нарекоша имена своя на Землях”[417]. Кровь (говорит в сердцѣ своем) и плоть моя – я то есмь: и что ж еще есть, кромѣ сего? Что ты говориш, безумный? Поэтому нѣт Бога[418]? Лучше скажи, что тово-то нѣт, что у тебе за существо почитается. Так не бывать же тебѣ никогда написанным на Небесах. Ты говоришь, что их нѣт, кромѣ Земли твоея. Не бывать тебѣ Израилем. Раздѣлить не смыслишь затѣм, что не понимаются тебѣ двое. Одно только впечатлѣлося твоим мыслям. Одно бренїе начерталось на Главѣ твоей, на пе́пелном сердцѣ твоем, как Їереми́я говорит: “Грѣх Їудин написан есть писáлом желѣзным на но́гтѣ Адамантовѣ, начертáн на Скрижалѣх се́рдца их и на Ро́зѣх Олтаре́й их”[419]. И немножко послѣ вопїет на таковых: “О! НАГОРНЇЙ (жителю), крѣпость твою и сокровища твоя в расхищенїе дам, и высокая твоя, грѣх ради твоих, яже во всѣх предѣлѣх твоих, и оста́нешися един от наслѣдїя твоего, еже дах тебѣ, и служити тя сотворю врагом твоим в Землѣ, еяже не вѣси: яко Огнь разжегл еси в ярости моей, даже во вѣки горѣти будет”[420]. Вот и Аввакýм! “У Лютѣ! созидающему Град кровьми и уготовляющему Град неправдами”[421]. И опять: “Горе лихоимствующим лихоимство злое дому своему! Еже учинити на Высотѣ гнѣздо свое, еже исторгнути от рукѝ злых. Умыслил еси стыдѣнїе дому своему, убил еси люди многи, и согрѣши душа твоя”[422]. Если бы ты в себѣ самом мог различить честное от недостойнаго, никогда б не кричал на тебе Аввакýм: “Сы́тость безчестїя от Славы испїй, и ты, Сердце, поколебнися и сотрясни́ся”[423]. А длячего? “Минула (де) тебе чаша десницы Господни, и

собрася безчестїе на славу твою”[424]. Видь ты ж слыхал о чашѣ спасенїя и что “спасенїе в Силах Десницы Его”[425], а не в ме́рзости праха твоего. Так послу́шай же опять пѣсеньки Аввакýмовскїя: “У Лютѣ! глаголющему ко Древу, ободрися! востани! И каменїю: Возвысися! А то есть мечтанїе, и сїе есть скованїе Зла́та и Сребра, и всякаго Духа нѣсть в нем, Господь же во Храмѣ Святѣм своем”[426]. Вот! Слышиш ли, что и Идолопоклонник тот, кто, одну только видимость в себѣ понимая, почитает? Так что ж дѣлать? Собери расточенныи по пустыням свѣцким, по Честолюбїю, по Сребролюбїю, по Сластолюбїю Мысли твоя, и внїйди внутрь себе. Минѝ стѣнь и завѣсу мертвыя твоея Храмины. Что пользы тебѣ волнова́тись по пу́стошам, забыв дом твой, Храм Господень? Послушай, пожалуй, Иса́ïи, кая польза и мир из того? “Я́йца А́спидска разбиша, и По́став Паучи́нный ткут”[427]. А что ж из того? “И хотяй (де) от Яи́ц их ясти, разбив за́порток его, обрѣте в нем[428] Васи́лиска. По́став их не будет на Ризу, и не одеждутся от дѣл своих, дѣла̀ бо их дѣла̀ беззаконїя, нозѣ же их на зло текут, ско́ры пролїяти Кровь, и Мысли их Мысли о убїйствах, сокрушенїе и бѣдность в путех их, и пути мирнаго не познаша, и нѣсть Суда в путех их…”[429] Можно ли живѣе изобразить Пользу Свѣцких дѣл? Теперь, думаю, хорошенько понимаеш, что такое значит бѣсноватый, о котором Лука̀ пишет: “Иже имяше Бѣсы от Лѣт многих и в Ризу не облачашеся, и во Храмѣ не живяше, но во Гробѣх”[430]. Мало понижше: “Гони́м (де) бываше Бѣсом сквозѣ Пустыни”[431]. Сего-то ХРИСТОС отсылает в дом свой, чтоб в домѣ своем искал Царствїя Божїя, то есть Благополучїя своего и, узнав себе, увидѣл бы то, чего до сих пор никогда не разумѣл. Узнал себе Аввакýм, и вот что спѣвает! “Господи! Услышах слух твой и убояхся. Господи! Разумѣх дѣла̀ твоя и ужасохся”[432]. А какое ж лучшее Сокровище, как Страх Божїй? “Страх Господень, – говорит Сын Сира́хов, – возвеселит Сердце и дасть Веселїе и радость, и Долгоденствїе”[433]. “Коль Вели́к, – говорит он же, – иже Обрѣте Премудрость! Но нѣсть паче боящагося Господа”[434]. Но до́лжно ж знать, что всѣ бы боя́лися Господа, если б могли узнать себе. Коль долго Павел не знал себе! Наконец, немного вни́кнув в себе и услышав Глас Господень, сказал: “Господи! Ты кто еси? Что мнѣ велиш дѣлать?”[435] И сему говорит: “Востани и внїйди во Град”[436]. Будьто Павлу не доводилось быть во Градѣ, да все ж, однако ж, ничево. Но чуть ли се не тот Град, о коем Приточник: “Брат от брата помага́емый, яко Град тверд и высок, укрѣпляется же, яко основанное Царство”[437]. Кто ж не знает, что творящих Волю Божїю называет ХРИСТОС братами своими[438]? Там (де) во градѣ скажется тебѣ, как поступать[439]? А что ж есть Воля Божїя, если не Зако́н? А Закон что такое, есть ли не Власть и Царство[440]? И если Павел сказует: “Вы есте Храм Бога живаго”[441], то длячего нельзя сказать: “Вы есте Град Бога живаго”? Давид Град Божїй и Го́ру Его за одно вмѣстѣ ставит: “Во Градѣ Бога нашего, в Горѣ святѣй Его”[442]. Но если Бог говорит, что Сїо́н со мною есть, то и Град Его с Ним же[443], и Дом, и Храм Его. “И наречешися, – говорит Исаïя, – Град Господень, Сїо́н Святаго Израилева”[444]. Удивительно было б, когда б Бог любящих Волю Его и творящих не назвал Градом

Своим, назвав их у Исаїи новыми Небесами и новой Землею[445]. Все то есть Жильїо Божїе, а ты одно старайся: узнать себе. Как ты здѣлаешся мѣстом Богу, не слушая нетлѣннаго Гласа Его? Как можешь слышать, не узнав Бога? Как узна́ешь, не сыскав Его? Как же сыщешь, не распознав себе самаго? Правда, что хвалится Павел Человѣком каким-то, но он сыскал Его внутрь себе: "Не живу Аз, но живет во мнѣ ХРИСТОС"[446]. А каким образом себе познавать? И говорено уже, и Аввакум там же вдруг учит: "Посредѣ двою животну познан будеши"[447]. Видиш? что то же говорит, что Аврааму Бог: "Возьми мнѣ юницу трилѣтну…"[448] Авраам догадався, растесал на по́лы еѐ. Многїи подумали бы, что Авраам вздор и чепухѹ̀ плете́т. Ника́к! Авраам очень догадлив. Он слышит, чево себѣ хощет Бог в Посвященїе? "Святѝ их во Истинѣ твоей, Слово твое ИСТИНА есть"[449]. Кто ж может сказать, чтоб в пос[вя]щенїе себѣ, то есть в познанїе Истины своея, требовал Господь от своего Авраама Воло́в, Овно́в, Телцо́в, Козло́в? Не чепуха ли се? Да и чем разнится от Скотов и Звѣрей Человѣк, не узнавшїй себе? Вѣдь слышим Давида, что Человѣк, в Чести (безспорно) находясь, но не понимая находящагося в себѣ Великолѣпнаго Царствїя Божїя, совсѣм тѣм скотом здѣлался, не разумѣя Истины Господнїя[450]. Агнец, напримѣр, жа́реный, и в собранїи Истину любящих, и сою́зом блаженныя Любви связанных Прїятелей ядо́мый, может Церемонїю дѣлать, то есть тайно назнаменовать и в дога́дку разум наш приводить, что Человѣк, ради благополучїя своего, должен себе посвятить Богу, то есть отдать на исканїе и жва́нїе точныя И́стины, но се одна только, только Церемонїя, то есть У́зол и Тайный Значо́к. Если ж мы этой Шелухѝ, или Ко́рки, не проницаем догадкою, а не разумѣя, слѣдовательно, ниже исполняем, в то время уже Церемонїя, как Орѣх без Зерна, пуста. А длячего? Длятого, что не приводит Мыслей к тому Це́нтру, для показания котораго она и родилась. Если бы Человѣк прозывался Козлом, а никто того не знает, в то время и именовать его козлом есть дѣло пустое, потому что слышателева Мысль на Козлѣ остановится, не дойшов до Человѣка. Всѣх во всѣх Странах и Вѣках Церемо́нїй, всѣх Узлов, всѣх тайных Образов Печатей и Призна́ков Це́нтром, или Концем, тут-то все-на́-все кончится, а что такое? Человѣк! Что бы оно ни было: дѣло ли, дѣйствїе ли, или Слово – все то пустая пу́стошь, если оно не получило событїя своего в самом Человѣкѣ. Не всякое ли дыханїе[451] и не вся ли Тварь изображенна на картинѣ Священныя БИБЛЇИ? Небо, Земля, Море и все исполненїе их[452]. Но вся сїя разновидная плоть, вся сїя неизмѣримая безчисленность и видимость стекается в Человѣкѣ и пожирается в Человѣкѣ и как самое пространнѣйшее дерево, временностью обетшающее, и дряхлѣющее, и исчезающее, в своем Сѣмени, как в мѣлчайшей точкѣ, с вѣтвами, листом и плодами безопасно сокрывается. Все, что там только именуется, даже до послѣднїя черты̀, до кро́шечныя то́чки, все Ну́ждою обязано во исполненїе прїйти в самом Человѣкѣ. Посему-то и Павел, поминая Солнце, Луну, Звѣзды, ведет все сїе в Воскресенїе[453], то есть к Человѣку. Да и гдѣ ж быть в другом мѣстѣ

Воскресенїю? когда сам тот живет в Человѣкѣ Человѣк, кой о себѣ говорит: “Аз есмь Воскресенїе”[454], и о коем Павел: “Вторый Человѣк Господь с небесе”[455]? Да и за что только Павел прїймется, все то обращает в самый Центр себе самаго, будьто претвердую Пищу, крѣпчайшими зубами смóлотую. Вот так же точно и Авраам. Он знал, что невеликая Мудрость и никакая Святость убить барана, и что Бог не охотник кушать мясо юнчее и пить кровь козлову, и что на тѣх, кои не смыслят (а, может быть, сверх того и не хотят), к чему ведет и какое дѣло тайно означает сїя Церемонїя? Ужасно гремит Бог: Что, к чему мнѣ множество жертв ваших[456]? Милости хощу от вас, слушай Ефрéме и Їýдо[457]! Сїя Церемонїя дает вам маленькїй слѣдок к тому, чтоб вам постараться увѣдать Бога. Сыщите и дайте мнѣ Милость, а посвящая мнѣ еѐ, сами возьмете для себя Еѐ[458]. Ваш суд и понятїе о мнѣ, и теперишня ваша Милость никогда и никуда не годится. Я люблю видь Церемонїю, она мнѣ не противна. Она (бывает) может надоýмить добрую и разумную душу. Не спорю. Но знайте ж, что паче всего Милость мнѣ любезна: Суд или видѣнїе Божїе. Вот Конец всѣх ваших жертв и всѣх-нá-всѣх Таин! А теперь, когда вы заблудили от предмéта и от точки всѣх Церемонїй, так скажите: к чему они мнѣ, а слѣдовательно, и вам? что с них? К чему вам имѣть, естьли не хотите развязать Загадку? Все то мнѣ не полезно, что только вам вредно. Столько уже вѣков мудрствуете в Церемóнїях, и каков плод? кромѣ одних Раскóлов, Суевѣрїй и Лицемѣрїй. Бездѣльники прикрылися сим Листом в наготѣ своей. Глупцы основали на Тѣни сей Блаженство свое. Безразумныи ревнители породили Раздоры Раскóличїи, всенародное Общество жителей Вселенныя, Храм мой несогласїем за одни враки разоряющїи, желая ввесть то, чего я никогда не желал, то есть чтоб во всѣх Концах Земных на одну мѣру и форму сошиты были Церемонїи. Отсюду непримиримыи сосѣдных Земель Вражды, нéнависти, а нерѣдко и Кровопролитїе. Что ж это за такая превратность? Тот Лабиринт[459], который должен был вас путевóдничить к Милости, отводит от нея? Так я ж вам говорю: бросьте их! Они теперь не что иное, как Пустош и Мерзость предо мною. Прїймитеся прямо за Суд, за Милость и за Истину. Спроси́те вы моего Давида. Он вам скажет, что такое Оно? А лутче спроси самаго себе. Не Один ты в себѣ, но и Я средѣ тебе. Узнай и Внемли себѣ[460], и услышиш тайно, немолчно вопїющїй Глас мой. А Слово мое и Истина, Судьба и Милость, и Имя мое – все то Одно. Понимал все сїе высокаго Сéрдца Муж, Авраам. Ревность Его разжигалась к Увидѣнїю Божїю, а высокая Душа Его час от часу, как Орéл, поднималась: “Владыко Господи! Почесому уразумѣю, яко и́мам наслѣдити нóвую ту Землю?”[461] Слушай, Авраам! Возьми мнѣ Юницу трилѣтну, и козу трилѣтну, и Овнà трилѣтна, и Голубя, и Горлицу[462] – в то время узнáеш. Нáчал Авраам всею душею и всею собранною своею мыслїю без ослабы, не дая сна умному своему Оку, разсуждать: какая бы то нужда Богу была в скотинѣ? Да сверх того, чтоб она была трех лѣт. Что се? На враки похóжо… Ах! Не враки!.. Бог сказует. Конечно, Тайна… Но кто наставит мене[463]? Открой Очи мои! Вразуми мя[464]!

В то время научусь. Авраам со временем доказал самым дѣлом то, что у Приточника: “Ищя́й Господа обрящет Разум с Правдою, правѣ же ищущїи Его обрящут Мир”[465]. И то, что Соломон же говорит: “Все твореніе, во всем ему родѣ, паки свышше преобразовашеся, служащее свойственным твоим повелѣнїям, да Отроцы твои сохранятся невредженны. О́блак, осѣняющїй полк их, и из прежде бывшїя Водꙑ, открытїе сухїя Земли́ явися, и из Мо́ря Че́рмнаго Путь не возбранен, и поле Злачное от волненїя зѣлнаго, им же весь Язык пройде, Твоею Рукою покровенны, видящи Дивная Чудеса. Якоже бо кони насытишася и яко Агнцы взыграшася, хваляще Тя, Господи, Избавльшаго их”[466].

К сему пути имѣл уже Авраам Безначалное Нача́ло, будьто жезл в руках, а именно: “Вѣрова Авраам Богу”[467]. Он догадался, что дѣло идет не до скотины, а до тоей тели́чки, о коей Потомок духовный Его, Пророк Оси́я, говорит: “Ефрем, Юница наученная (на то), еже любити прѣнїе, аз же найду на доброту Вы́и Ея, наступлю на Ефрема”[468]. И о коей Его ж сѣмя Їеремїя: “Слыша слышах Ефре́ма Плачуща, наказал мя еси, Господи, и наказа́хся. Аз, якоже телец, не научихся”[469]. Сим именем значатся всѣ языческаго се́рдца Люде, ничево в себѣ самых, кромѣ пе́пелныя тлѣнности, не разумѣющїи и в сей Водѣ погрязшїи, не проходя к Су́шѣ. Всѣх сих Їеремі́я, называя Еги́птом, называет и Ю́ницею: “Ю́ница избранна и украшенна Еги́пет, разоренїе от Полунощи прїйде на ню, и наемницы Его, живущїи посредѣ Его, якоже Телцы ту́чнїи, питаемы в нем”[470]. Сїи, увѣрившись на Прах свой, как на надежное что, сим самым уничтожают сокровенную в прахѣ их Божїю Правду, не разумѣя и не ища Еѐ, упря́млясь, как скот, рога́ми своими тлѣнными. Длятого Їеремїя: “Отсѣче́н есть рог Моа́вль, и мышца Его сокрушися”[471]. И Давид: “Вся роги грѣшных сломлю”[472]. Да и какая нужда Богу, зовущему тебе в познанїе свое, требовать от тебе скотов и напоминать об них? Ты то сам и Телец, и Козел, и Баран, и Елень, и все. А и́наче, кая нужда была Данїи́лу мудрствовать о козлѣ, поразившем Овна̀, или барана скопца̀? “И порази́ Овна̀, и сокруши оба рога̀ Его, и не бѣ силы Овну, еже стати противу Ему, и поверже Его на Землю, и попра Его, и не бѣ Овна, избавляяй от Руки Его”[473]. Кая нужда грозить Богу чрез Захарїю на Пастырей? “Прогнѣвася ярость моя и на Агнцы посѣщу, и посѣтит Господь Бог Вседержитель стадо свое, дом Їу́дин, и учи́нит я, аки коня благолѣпна в брани своей”[474]. Баран, в котором не имѣются Я́тра, не посвящается Богу так, как и протчїи испорченныи скоты[475]. Не велит Бог во Второзаконїи Ка́женика и Скопца в Храм Господень пущать[476]. Но, Друг мой, все сїе прямо до тебе, кто бы ты ни был, Истины любитель, касается. Если бы ты узнал себе, в то время ты Божїим, а Бог твоим здѣлался бы: находился бы посредѣ дому Его не Скопцем или Женою, каковых не велит в Числах и в Небесной свой список поставлять, но Мужем, познавшим Господа своего, как сам Бог о своем Мойсеи свидѣтелствует: “Раб мой Мойсей во всем дому моем вѣрен есть. Устꙑ ко усто́м возглаголю ему я́вѣ и не гаданїем, и Славу Господню видѣ, и почто не убоя́стеся глаголати на раба моего Мойсея?”[477]

Послушай! Вот как Премудро несмысленных Скотов и Скопцéв, не познавших Истины, Жúвописью описал Соломóн! “Жена срящет его, Зрак имущи прелюбодѣйничь, яже творит юны́х парúти сердца́м, воскриленна же есть и блудна, в дому же не почивают Но́зѣ ея”[478]. Вот тот час тебѣ и Моло́дчик! Се-то тѣ младенцы, не поставляемыи в Книгѣ Числ в число Мужей Божїих, хотя б они и лѣтныи были. А гдѣ ж она их стрѣтает? Конечно, на Улицах? Видь слышиш, что не почивают в Дому Но́зѣ Ея[479]. Слушай же далѣ: “И прельсти Его многою бесѣдою, Тенета́ми же Устен в Блуд привлече его, Он же абїе послѣдова Ей обюро́дѣв, и якоже Вол на заколенїе ведется, и яко Пéс на узы или яко Елень, уя́звлен Стрѣлою в Я́тра, и спѣшит, яко Птица в Сѣть, не вѣдый, яко на Душу свою течет”[480]. Вот тебѣ и Ско́ты, и Звѣры, и Птицы! Справся ж теперь о всѣх Скотах, не посвящаемых Богу, и увидиш, что вся тая Дрянь до познанїя твоего касается. Напримѣр: “Слѣпо, или Сокрушенно, или Язык урѣзан имущо, и протчая, да не принесут тѣх Господу”[481]. Но вон! Слушай, что тож самое сказано выше о Человѣкѣ: “Всяк Человѣк Слѣп, или Хром, или Корносый, или Ухорѣзан, или Сокрушенїе Рукѝ или Ногѝ имущїй, или Горбат”[482] и протчая, “Да не присту́пит принести жертв”[483]. Что ж се значит? Брось враки церемонїа́лныи! А выслушай, что говорит Оси́я? “Яко ты умѣнїе отвергл еси: отвергу и Аз тебе, еже не жречествовати Мнѣ. И забыл еси Закон Бога своего, забуду и Аз ча́да твоя”[484]. Вот кого Бог не хощет Жрецом своим имѣть! Умѣнїе сїе Он же вышше толкует так: “Слышите Слово Господне, Сынове Израилевы, яко Суд Господеви к живущим на Землѣ, зане нѣсть Истины, ни Милости, ни Ви́дѣнїя Божїя на Землѣ”[485]. А что ж есть Слѣп, или Хром, или Корно́с? Слу́шай Дави́да: “Очи имут, и не узрят, Уши имут, и не услышат, Ноздри имут, и не обоняют”[486] и протчая. Что ж да́лѣе? “Подобны им да будут”[487] и протчая. Чу́вствуеш ли, что всѣм срамотам сим родителница есть Не-ви́дѣнїе Божїе? Она-то у Соломона именуется блудницею, как от дому своего Мужа, так и от познанїя Его отходящая и отводящая[488]. О сих-то Иса́їя: “Ося́жут, яко слѣпыи стѣну”[489]. И Дави́д: “Обетша́ша и охромоша от стезь своих”[490]. Се-то тѣ А́спиды, о коих Иса́їя: “Глуси́и, услышите, и Слѣпыи, прозрите видѣти. И кто Слѣп? Развѣ рабы мои. И кто Глух? Развѣ владѣющїи ими. И ослѣпоша рабы Божїи”[491]. Се-то тѣ, потерявшїи Язык тот: “Язык мой поучится Правдѣ твоей”[492]. “Господь, Господь даéт мнѣ язык научéнїя”[493]. Се-то тѣ Горбатыи, о коих написанно: “Горб не исцѣлен”[494]. “Да помрачатся Очи их, еже не видѣти, и Хребет их вы́ну сляцы̀”[495]. “И наполнися Земля Мерзостей дѣл Рук их, и поклонишася тѣм, яже сотвориша Персты их, и преклонися Человѣк, и смирися Муж, и не потерплю̀ им”[496].

Но кто есть Корно́с? Тот, кто лишен Но́са сего: “И рече ему Исаа́к, Отец его: Приближися ко мнѣ и Облобызай мя, чадо. И приближився, Лобыза Его, и Обоня́ Во́ню Риз Его, и Благослови Его, и Рече: Се! Во́ня Сына моего, яко Во́ня Ни́вы исполне́нны, юже Благослови Господь”[497]. Сей Исаа́ков Но́с есть Высо́кїй, испо́лнен Острѣйшаго Чу́вства. Он вездѣ чувствует

сладча́йшїй Дух и Благово́ннѣйшїй Дым Повсе́мственнаго Присудствїя Божїя. Таков Но́с имѣл Їо́в: “Дух Божїй, сущїй в Ноздрех моих”[498]. Тако́в Но́с имѣли Безневѣстныя тѣ Дѣ́вы[499], кои говорят: “Влецы́ мя в Слѣд тебе”[500]. “В Во́ню Мы́ра твоего течем”[501]. Сїи-то Дѣвы Слѣдом выслѣдили того, о коем слышим: “Аз Цвѣт По́лнїй и Крын Удо́лнїй”[502]. Вот одна з них что говорит! “На́рд мой даде Во́ню свою[503], Виногради зрѣюще даша Во́ню”[504]. А что ж есть Виноград? Слушай Иса́їи: “Виноград Господа Саваоѳа, дом Їзра́илев есть”[505]. Видиш, что все приходит до тебе самаго, до твоего дому. Ты и Земля, и Звѣрь, и Скот, и Дерево, и Виноград, и Дом. В сем-то До́мѣ нашла Невѣста Брата своего[506]. В сем-то Виноградѣ почувствовала сладчайшїи Аро́матных Де́рев и Зе́лїй ду́хи тѣм обонянїем, которое в ней похваляет возлюбленный Ея друг: “Кто сїя, проницающая, аки Утро[507]? Очи твои, яко Езе́ра во Есево́нѣ, Но́с твой, яко Столп Лива́нскїй, смотря́яй лице Дама́ска”[508]. А в какое ж время получила Она себѣ острый сей Взор и Обонянїе? Тогда, как ста́ла дружить с Братом своим. “Брат мой мнѣ, и Аз ему, пасый в Крынах”[509]. Длячего ж она не отослана до Кущей Пастырских[510]? Вот опять и Га́вань наша!

Памва. Ах! не могу больше терпѣть. Вот вам еще одна Дѣва! “Богу благодаренїе, всегда побѣдители нас творящему, о Христѣ Їисусѣ, и Во́ню разума Его являющу нами во всяком мѣстѣ, яко Христово Благоуханїе есмы Богови в спасаемых и в погибающих”[511].

Квадра́т. Длячего ж ты, Памво, замолчал? Там слѣдует вот что! “Нѣсмы, якоже мнози, нечисто проповѣдающїи Слово Божїе, но яко от Чистоты, но яко от Бога, пред Богом во Христѣ Глаголем”[512]. Примѣчайте: не совершенное ль согласїе тут? нечисто проповѣдающїи и Ку́щи Па́стырскїи? Видно ж, что таковыи не узнали себе. А как таковыи неспознавшїися и сами с собою раздружившїися не чувствуют внутрь себе Благоуха́нїя Божїя, так и в Священном Домѣ Библїи. Один дух дышет во обоих сих Церквах. И как послушаешь и соблюдеш внѣ тебѣ на Бумагѣ написанное, если пренебрегаеш внутрь Дому твоего Гремящее? О сих-то Двоих Домах Павел говорит: “Кто вѣсть от Человѣк, яже в Человѣцѣ? Точїю Дух живущїй в нем. Такожде и Божїя никтоже вѣсть, то́чїю Дух Божїй”[513]. Не слушаеш внутрь себе? Кто ж тебе пошлет к Силоа́му[514] Священнѣйших и живых Вод Библе́йных? Не послан, пойдеш самовольно? Послушай Иса́їи: “И будет вмѣсто Во́ни добрыя смрад и вмѣсто Пояса, препояшешися Вретищем, и вмѣсто Украшенїя Злата́го, еже на Главѣ, плѣш имѣти будеши”[515]. Длячего? “Дѣл твоих ради”[516]. Беззаконїе твое пренебрегает тайный Голос живущаго в тебѣ Духа Божїя. О сем Голосѣ Павел сказует: “Закон Духовен есть”[517]. Сей-то Закон загремѣл к нему: “Савле! Савле!”[518] Потом послушнаго сего Раба посылает к Библїи. Так вот! “Прїе́м пи́щу, укрѣпися”[519]. Закон послал его до Закона, брат к брату, друг к другу, родня к роднѣ, Їаков к Їосифу, Тови́т к Рагуи́лу, Царь к Царю. И в сей-то силѣ Прито́чник: “Брат, от Брата помагаемый, яко Град тверд и высок, укрѣпляется же, яко Основанное Царство”[520].

По сей-то причинѣ Павел себе называет посланным не от Человѣк, но от Бога[521]. А не из числа тѣх, о ко́их Їеремїя: “Не посылах Пророки, а Онѝ тека́ху. Не глаго́лах к ни́м, и ти́и Проро́чествоваху”[522]. Если бы, – продолжает там же Бог, – от Моего Парламе́нта и Совѣта посланы были, слышанны сотворили бы Словеса моя[523]. А каковая? “Отвратили бы Людей моих от пути их лукаваго и от начинанїй их лукавых”[524]. Но кто может сїе? “То́чїю вдаю́щїи ду́шу свою̀ и размышля́ющїи в Зако́нѣ Вы́шняго”[525], как Їисус Сїра́х говорит: “Сей-то Премудрости всѣх древних взыщет и в Пророчествїих поучатися будет”[526].

Анто́н. Вот же вам еще с Но́сом, полным благоуханїя Божїя, одна Дѣва, сладчайшую Во́ню дышущїй Иса́їя! “Ду́х Господень на мнѣ”[527]. Ах, Иса́їе! И Твой На́рд даде Во́ню свою[528]? Он, благовѣствуя Ни́щим, кажется, со Сира́ховым сыном весьма согласно спѣвает: “Послу́шайте мене, Преподобныи Сынове, и прозя́бните, как Ро́зы, и якоже Лива́н, дадите благовонїе, преподади́те Воню”[529]. А какую? “Воспойте Пѣснь, благословите Господа во всѣх дѣлѣх Его”[530]. Узнавши Брата своего, и других к нему ж ведут за собою: “Приведутся Царю Дѣвы…”[531] “Мы́ же не Ду́ха Мы́ра сего прїя́хом, но Ду́ха, иже от Бо́га, да Вѣмы, яже от Бо́га дарова́нная нам, яже и глаго́лем не в научённых Человѣческїя Прему́дрости словесѣх, но в научёнїих Ду́ха Свята́го, духо́вная с духо́вными разсужда́юще”[532].

Лука̀. Куда далече нас завел слѣпый да хромый с корно́сым! Пожинай, Їзра́илю! и внеси все в Дом Господа Бога твоего[533]. Пожина́й с Ра́достїю! говоря с Возлюбленною Сестрою: “Да снїйдет брат мой в Вертоград свой, и да ясть плод О́вощей своих”[534]. Би́блїя твоя твой-то есть Виноград. Да молчит тут всякая Плоть Человѣча! Если твой сей Виноград, то на что нам Его сквернить плотскою жатвою? Ста́нем плоды собирать с тобою, чрез тебе и для тебе. Но все то не твое, что скверное, все то скверное, что Земля, Плоть и Кровь. Ты посѣял на Землѣ, ты и жнеш от Землѝ, но не Землю. Землю, но Землю твою́. Есть земля земле́нная и есть Земля нагóрняя, Обѣтованная, Небесная, Господня, Духовная. Ты насадил на Землѣ Рай твой, ты оббира́й и Плоды Его. Если Ты ему был Нача́лом, будь Ты ж и Концем ему. Что Ты нам, Павле, говориш? “Сѣяй, – говорит, – в плоть свою от плоти пожне́т истлѣнїе, а сѣяй в Дух от Духа пожне́т живот Вѣчный”[535]. По сїе время, на Божественной сей Ни́вѣ, сѣял я и разумѣл все по плоти. И что ж пожинал? Смертные снопы̀ и один Яд. А теперь хорошо понимаю то, в чем наставляет мене Оси́я: “Сѣйте себѣ в правду, соберите плод живота, просвѣтите себѣ Свѣт видѣнїя. Дондеже время взыщите Господа, дондеже прїйдут вам Жи́та Пра́вды”[536]. “Благословен еси, Господи Боже мой”[537]. Се! начинаю чувствовать Сладчайшее Благоуха́нїе разлившагося без Грани́ц Ду́ха Животворя́щаго твоего̀, как Сладково́ннѣйшаго Ѳими́ама, готов в слѣд Его тектѝ. Впишѝ менѐ в Число̀ и волочѝ в слѣд тебѐ с тѣми отрокови́цами, о ко́их Амо́с: “В то́й день Оскудѣют дѣвы до́брыя”[538]. А Заха́рїя ра́дуяся кричи́т: “Пшени́ца Ю́ношам, и Вино̀ Благоуха́нно Дѣвам…”[539] Жни́те, Дру́ги! жни́те!

ПА́МВА. Если слѣпота, хромота, корно́сость, сокрушенїе Членов и протчїи пороки не могут в Храмѣ Господнем быть никоим образом, ниже отнюд приносить Жертвы, и таковыи скоты, как Нечистыи и к познанїю Бо́жїю негодныи, не посвящаются Ему, так видно, что, напротив того, Чистыи скоты и Птицы не иное что Значат, как Людей, имѣющих Сердце, способное к Уви́дѣнїю Божїю. Разсуди, пожалуй! Бог велит себѣ посвящать тѣх Звѣрей и Скотов, кои имѣют раздвоенное Копы́то. А сего еще недовольно. Он ищет, чтоб, сверх того, тая Животи́на отрыга́ла Жванїе, то есть по два раза бы жевала Пищу, в Желудок опуща́емую[540]. Таков есть Вол, Коза, Елень. Не смѣх ли таковая Премудрость? А конечно ж, она Премудрость Божїя, то есть Истинная и Всеблаженная, если Ражжева́ть еѐ два раза, или Хорошенько. Можно ль, чтоб чрез перебо́р в Пищѣ здѣлался Человѣк щасливым? Вѣдь сей Единственный есть Конец Божїя Премудрости. Какое несогласїе! “Сыне! даждь мнѣ Сердце твое[541]. Посвяти мнѣ душу твою. Она для тебе ж и будет”. А здесь Бог будьто бы позабывся: “Дай Волà, Козлà, Овнà”[542]. Сїи всѣ церемонїи, ежеднéвно, как на Теáтрѣ, представляемыи, тайным Мановéнїем давали знать, чтоб Человѣк вни́кнул во внутренности свои и со временем добрался бы до Уви́дѣнїя Божїя, сими Обря́дами, как бы дя́дькою, Путеводствуемый. Да в сей же то силѣ точно и говорит Павел: “Закон пѣстун нам бысть во Христа”[543]. Однако ж во всѣх Вѣках и Наро́дах полно вездѣ таковых, кои в сей Законной Тѣни[544], не сродны находясь к Жва́нїю, засѣли и поселились. И о сих-то Осі́я говорит: “Со овцами и телцы̀ пойдут взыскати Господа, и не обрящут его, уклонися бо от них”[545]. А длячего? Длятого, что они Жертвенных Та́ин не почитали средством, ведущим к Чемусь тайному, и, не могучи разжевать их, отчуждались от того Конца, куда их Церемонїя, как нѣкая тропи́нка, привесть имѣла. Вот вся Винà! “Яко Господа, – продолжает Осі́я, – оставиша, яко чада чужда породи́ша себѣ, нынѣ поясть их Ржа”[546]. Сих несмысленных скотин весьма ясно наставляет Михéя. Вот! “В чем постигну Господа? в чем[547] срящу Господа моего Вышняго? Срящу ли Его со Всесожжéнїем? Телцы единолѣтными? Еда прїймет Господь в Тысящах Овно́в и в[548] Тмах Козлищ тучных? Дам ли Первенцы моя о нечестїи моем? Плод Утробы моея, за Грѣхи Души моея? Возвѣстися бо тебѣ, Человѣче, что Добро? Или чесого Господь ищет от тебе? Развѣ, еже творити Суд, и Любити Милость, и готову быти, еже ходити с Господем Богом твоим”[549]. Вот тебѣ Конец всѣх-на́-всѣх Обрядов и Та́ин! Милость и Суд[550]. А что ж есть Милость и Суд? Слушай Давида: “По Милости твоей, по Судьбѣ твоей живи мя”[551]. “Милость и Истина срѣто́стѣся”[552]. “Правда твоя Правда во вѣк, и Закон твой Истина”[553]. “Мир мног Любящим Закон твой”[554]. “Правда и Мир Облобыза́стася”[555]. “Ищите прежде Царствїя Божїя и Правды Его”[556]. “Царствїе Божїе внутрь вас”[557]. “В чем постигну Господа”[558]? Первое Жва́нїе в том состоит, чтоб разобрать Ко́рку или ШЕЛУХУ̀ Истори́чную, Церемонїа́лную, Прито́ческую, кратко сказать, Плотскую[559]. Но понеже Плоть вся-на́-вся и Кровь не Царствїе то Божїе и не Божїя Правда, но наша то Правда нечиста,

как Порт жены нечистыя[560], длятого Проходить подалѣ надобно, к другому Жва́нїю, и послѣ безполезныя Орѣховыя Ко́рки искать сокровеннаго Вку́са, на подобїе Зе́рна, внутрь своея Ко́рки Утае́ннаго, как к Кори́но[яном] написанно: “Дух вся испы́тует, и Глуби́ны Божїя”[561]. Вот тебѣ скотина со Жва́нїем! Слышь! “Вмѣняю вся тщету быти за превосходящее разумѣнїе Христа Їисуса, Господа моего, Егоже ради всѣх отщетихся, и вмѣняю вся Уме́ты быти, да Христа прїобрящу и обрящуся в нем, не имый моея Правды, яже от Закона, но яже Вѣрою Їисус Христовою, сущую от Бога Правду в Вѣрѣ”[562]. Вот как пережовует! “Чтоб разумѣти Его, и Силу Воскресенїя Его, и Сообщенїе страстей Его (Боже мой!), сообразуяся Смерти Его…”[563] Авось-либо достигну, может быть, в Воскресенїе Мертвых…[564] Возможно ли избраннѣе скотину избрать Богу? Все оставил, жует. А что жевал, то опять пережо́вует. Смиряет себе, будьто бы еще не постыгл, чтоб тѣм самым иных заохотить. Будьто льстец, но И́стинен[565]. Вот вам еще один Звѣрь со Жва́нїем, Возлюбленный Богу! “Имже Образом желает Елень на Исто́чники…”[566] Ах! “Когда прїйду и явлюся Лицу Божїю?”[567] Вот Звѣри́на! достойна быть посвященною Богу, угодна к исканїю Правды Божїя, коея ничто не может быть Сладча́е[568]. И о сих-то Молится Сы́н Человѣч: “Святи́ их во И́стинѣ твоей”[569]. Сїи-то постигают Го́ру Правды Божїя. “Горы высо́кїя Еленем”[570]. “На Гору высоку взыйди, благовѣствуяй Сїо́ну”[571]. Вон посмотри! Скачет Елень в Дѣя́нїях, Петром исцѣленный: “Вскочи́в, ста и хождаше. Ходя́ и скача́, и сла́вя Бо́га”[572]. О си́х-то Звѣрках с великою Важностїю спрашует Бог Їова: “Аще уразумѣл еси время рожденїя Ко́з, живущих на Гора́х Каменных? Усмотрѣл же ли еси болѣзнь при рожденїи Еленей?”[573] Вот Коза! “Тави́ѳо, востани!”[574] Вот! Посмотри на Еленя родящаго, на Иса́їю. “Страха ради твоего, Господи, во чревѣ прїя́хом, и поболѣхом, и родихом духа Спасенїя твоего, Егоже сотворихом на Землѣ, не паде́мся, но падутся вси живущїи на Землѣ”[575]. От сих-то скотин роди́лась и Истина Божїя, и со Человѣкы Поживе[576]. Они Еѐ для себе разжевали, а родили на Землѣ для благощастїя иных. Вот тебѣ еще чистая Скотина с Харошими Зубами! Выслушай, что такое говорит Їаков к Сыну своему Їу́дѣ, началнику фамилїи тѣх скотов и звѣрей, кои для жва́нїя доброродными Зубами Одаренны? “Їу́до, тебе похвалят братїя твоя[577]. Не Оскудѣет Князь от Їуды и Вождь от чресл Его[578]. Радостотворны очи Его паче Вина, и бѣлы Зубы Его паче Млека”[579]. Поощряет Давид Потомков Їу́диных: “Вкусите и увидите, коль благ Господь”[580]. Павел из Молодых лѣт негодненькїи имѣл Зубы: “Егда бѣх Младенец, яко Млада́нец, мудрствовах”[581]. И до Прїятелей своих, не взро́сших в мѣру возраста исполненїя Христова[582]: “Млеко́м, – говори́т, – пита́х ва́с, а не бра́шном”[583]. Брашном называет Пшеницу, коéю снабдѣвал Братїю свою Їосиф и о коей Захарїя: “Пшеница Ю́ношам”[584]. Она есть Зерно Воскресенїя, Сѣмя Слова и Премудрости Божїя[585], погребенное в грязѣ Плоти и Кро́ви, о коем сказуется: “Кто разумѣ Ум Господень?”[586] Сїя Пи́ща, Пшеница, есть для совершенных, у коих Зубы Їудины, то есть повышше уже младенческаго молока. Молоком называет ве́рхнюю Орѣхову Ко́рку,

заключающую Зе́рно, которыя младенческое Жванїе раскусить не может. Об одном только себѣ и о подобных себѣ говорит: “Мы ум Христов имамы”[587]. И удивительно, как то он вездѣ жует дѣйствително! Но могут ли лучшїи Зубы быть от сих: “Како сей вѣсть Книги, не учився?”[588] Мало читать, много жевать, ах! Коль благородный вкус! Куда не сходны со вкусом своим тѣ, к коим вопїе́т! “Не сего ли ради прелщаетеся, не вѣдуще Писа́нїя, ни Силы Божїя?”[589] О Господи мой! Как же они не знают? Они с маленьких лѣт начали болтать Би́блїю твою, на ней состарѣлись, не оставили ни Стишка, ни словца, не оспорив его, имя твое, Крест твой всегда у них на грудях, на губа́х, на одеждах, на стѣнах, на блюдах, на Церемонїях… Но что пользы жевать и Вку́су не чувствовать? По сей-то причинѣ сих беззубых скотов отсылает: “Шедше научитеся”[590]. Что то такое значит: “Милости хощу, а не Жертвы”[591]? Не лю́бит сих неугодных Господу Звѣрей и Избранный Павел: “Водимы похотьми различными, всегда учащеся и николиже в разум Истины прїйти могуще”[592]. Называет их Врагами Креста Христова[593], а Давид – Мужами Кровей и льсти[594]. А длячего? Засмотрѣлись на Церемонїи, засѣли на мясных Пи́рах, не взяли во Ум свой искать Истины Божїя, к коей вела их Церемонїя, а оставив Свѣт Ея, вернулись к Тмѣ своей, к своей Плоти и Лжи, возвратясь на Вечерь[595]. И так, прелстясь тлѣнными своими Мясами, лишаются тоя Пи́щи, о коей Сын Сира́хов: “Всякое Брашно ясть Чрево, есть же Брашно Брашна добрѣе”[596]. Но что то? “Блажен, иже снѣсть Обѣд в Царствїи Божїи!”[597] Но что то за Брашно? “Блаженны Алчущїи и Жаждущїи Правды”[598]. Вот послушай! “Плоть моя Истинное есть Брашно”[599]. Что за Плоть? “Есть тѣло душевное, и есть тѣло духовное”[600]. Что за Тѣло? “Сей есть Хлѣб, сходяй с небесе…”[601] Что за Хлѣб? “Дух есть, иже оживляет, плоть не ползует”[602]. О сей-то животворящей И́стинѣ воспѣвает Давид: “И́стина Господня пребывает во вѣки”[603]. “Живи мя по словеси твоему”[604]. От нея-то они возвратились на свой плачевной Вечерь[605], не захотѣв с Павлом гонитись за И́стиною: “Бра́тїе, Аз себе не ў Помышляю достигша[606], только ж задняя убо забывая, в предняя же простираяся, к намѣренному текў…”[607] Се-то тѣ, Сира́хова сына дураки, кои, услышав доброе слово, бросают за плечи свои[608], о коих в Ψал[мѣ]: “Да возвратятся вспять и постыдятся…”[609], и Исаїя: “Увы, язык грѣшный! Сынове беззаконныи! Людїе, исполненныи Грѣхов! сѣмя лукавое! Остависте Господа и разгнѣвасте Святаго Израилева, отвратистеся вспять”[610]. Се-то тое Ха́мово Племя! “Проклят Ханаа́н отрок”[611], и Ангелы, не соблюдшїи Своего Началства[612], на коих толь ужасно гремит Раб Христов Їу́да, называя их, между протчим, Звѣздами Прелестными, для которых Мрак Тмы во вѣки блюдется[613], и Пло́тїю, Духа не имущею[614]. Сїи Ха́мы несмысленныи совсѣм обнажили Бога Отца своего, и вся дѣла Его, в Вѣрѣ и в Духѣ находящаясь, уничтожив, сы́скали на тое мѣсто свои ру́ки, свои но́ги, свою Плоть и Дрянь, и в сей Одной Мудрствуют, чтоб постигло их страшное Проклятїе из Второзаконїя: “Понеже не послужил еси Господу Богу твоему с Веселїем и благим Сердцем[615], и послужиши врагам твоим[616], и наведет Господь Язык на тебе

издалеча, от Кра́я Земли[617], и сокрушит тя во всѣх Градѣх твоих, дондеже разорятся Стѣны твоя Высокїя и Крѣпкїя, на них же ты уповаеши[618], и снѣси Чада утробы твоея, плоть сынов и дщереи твоих, их же даде тебѣ Господь Бог твой…"[619]

Вот коликая погибель находит тѣх, кои Худыя Зубы имѣют! Послушаймо об них еще Їова: "У них погибаше скончанїе"[620]. Примѣть тот час, что они к намѣренному с Павлом не достигают. А что ж далѣе? "В скудости и Гладѣ Безводны"[621]. Длячего? "Иже бѣжаху в безводное вчерашнее сотѣсненїе и Бѣдность"[622]. Не удивительно, что попали в скудость. Не надобно было бѣжать им в тѣсноту вчера́шнюю, Вечерь всегда голодный. "Взалчут на вечерь"[623]. Вон было чего искать должно! "Дух есть, иже оживляет…"[624] Развѣ они не разумѣют, что такое Дух? В том-то и Бѣда, что Худо Жую́т. Длятого-то да́лѣе Їов: "Иже обхождаху, – говорит, – Былїе в дебрех, им же Былїе бяше Брашно, безчестныи же и похуле́нныи скудны всякаго Бла́га, иже и Коренїе Древес жваху от Глада Великаго"[625]. Можно ли скверньe сих Зубов? Скажи, пожалуй, сїи Уро́ды не родныи ли Потомки ока́зуются Страшнаго того у Данїи́ла Звѣря, кой все переѣл и пережевал, но то бѣда, что останки Ногами потоптал[626]? Примѣть, что Останок топчут тѣ же сами, о коих теперь же Їов: "У них погибаше скончанїе"[627], – сказал. Что за Чудо? Все порвали, пожрали, поглотали Зубами Отца своего Желѣзными, да без Оста́нка. Гдѣ ж ваш Останок? Ах! Потоптали вы Останок! "Увы Язык грѣшный! Сѣмя Змїиное!"[628] Потоптали вы того, кой жалуется у Давида: "Попраша мя Врази…"[629] И того: "Аз есмь НАЧА́ЛО и КОНЕ́Ц"[630]. Один Їзраиль го́нится и постыгает всеблаженнѣйшее НАЧА́ЛО свое, тое, о коем Мойсей, благословляя их, говорит Аси́ру: "Покрыет тя Божїе НАЧАЛО"[631]. Один он постигает и Останок. "Останок Їзраилю есть"[632]. Он один все снѣдает, сокрушает, топчет, лишь бы только добраться и сохранить себѣ ТО, О ЧЕМ пишется: "Благословен ты во Градѣ, и Благословен ты на Селѣ, Благословенна исча́дїя Чрева твоего, и плоды Земли твоея, и Стада̀ Волов твоих, и паствы Овец твоих, Благословенны Житницы твои и Останки твои!"[633] Куда как не сходны Зубы твои, Роде, спасаемый от Господа[634]! Как Небо от Земли, разнятся от проклятых тѣх желѣзных. Вот послушаймо! до чего дожевался Любезный Давид? "НАЧА́ЛО"[635]. А что ж, скажи, Нача́ло? "НАЧА́ЛО СЛОВЕС ТВОИХ ИСТИНА"[636]. Так, слѣдовательно, вѣдал ты, Давиде, и Кончину? Конечно, так. НАЧА́ЛО и КОНЕЦ – все Одно. Ах! Хорошее твое Кушанье, затѣм что оста́нков не топчеш! Да и как тебѣ топтать, если сам просиш: "Скажи мнѣ, Господи, кончину мою"[637]. Она тебѣ Ме́да и Со́та слаже[638]. Я уже получил сїе от Господа. "Всякїя Кончины видѣх Конец"[639]. А что ж то тако́е за Конец? Ах! Куды Широка Заповѣдь Его! "Вся, яко Риза, обетшают…"[640] "Не́бо и Земля̀ ми́мо и́дут…"[641] Подлинно, Давид, Бѣлы Зубы твои и Радостотворны Очи[642], и Красны Но́зъ[643] твои! Вкусил Господа, увидѣл Его, постиг И́стину, Правду и Царствїе Божїе. Вот вам Скотина и Звѣр, отрыга́ющїй Жванїе!..

КОНОН. Подлинно сïе Животное Чистое! Ни Хромое, ни Слѣпое, ни… сказать: никакого Порока не имѣющее[644]. Не напрасно Оно Любезное Богу. Оно достойное Господа, а Господь Его. Теперь, кажется, я и не грамотный начинаю разумѣть то, что часто мы с Филóном слышим в собранïи читаемое: “Сынове Человѣчестïи: Зубы их, Оружïя и Стрѣлы…[645] Бог сокрушит Зубы их”[646].

ФИЛО́Н. Ах, Конон! Нам было молчать надобно и слушать. Но за тобою и я не умолчал. Нас, простако́в, называют Скотинами. Но дал бы Бог, чтоб мы не много Пороков имѣли! По крайней мѣрѣ, будем беззлобны. Мнѣ Любо, что будьто нѣчто разжевать могу то, что вбилось в Память: “Вмѣнихомся, яко Овцы заколенïя”[647]. “Благословен Господь, иже не даде нас в ловитву Зубом их…”[648]

КВАДРА́Т. Па́мво! Сказанныи тобою словà Ïóвлевы сïи: “Коренïе древес жваху от Глада великаго”[649] привели мнѣ на память Притчу о Блудном Сынѣ. Бѣдный свинно́й Пастырь! Сам изсох от голоду, а Свиней пасет. Видно, что у Пастыря и у Паствы такïи ж Зубы, и той же Вкус. Вот что дѣлает не-Зна́нïе себе! Оставил Дом свой, Дом Отца своего[650], расточил по посторонным внѣшностям мысли свои, Душу свою, выбросив Еѐ от Сокровища своего вну́тренняго, как Грозд от виноградныя Лозы отсѣченный, вы́рвав, как Ве́рбу, при живых Вода́х насажденную, а еще желает насытитись и иных накормить. Но стаду Его никогда не бывать ни Вола́ми, ни Козла́ми, ни Овца́ми, ни Еленями, поко́ль не возвратятся к Отцу своему в Дом свой[651]. Правда, что Свинья имѣет Копы́то раздвое́нное, но не посвящается Богу в Жилище, за неимѣнïем двойна́го жванïя[652]. Да и как можно Богу в сем стадѣ жить, когда бѣсы к нему на Жильïо отсылаются? Кромѣ того, Свинья Грязь лю́бит и не Источники с Е́ленями, но боло́тную и мутную Воду. А сïе не что иное значит, как Душу с таковым Вку́сом и Зубами, каковыи описываются в Книгѣ Чисел, при Ро́потѣ Жыдо́вском. “Кто нас напитает мя́сом?”[653] – с плачем вопïю́т. “Даждь нам Мясà, да яди́м”[654]. Велит Господь Моисе́ю Очистить сïи Свинны́и Толки и Преобразить их в Чистыи и Священныи Ему Скоты. Ах! Коль трудно узнать себе! Что есть одно и одинакое Жванïе, если не одно только тлѣнное Вещество в себѣ самом Разумѣть? Одно Египетское Мясо в себѣ постигаем, не проницая Зуба́ми в наводненïе исполненïя Божïя, о коем Ïов: “От Во́ни Воды процвѣтет, сотворит же Жатву, яко новосажденное”[655].

А как разумѣем нас самих, так точно мудрствуем и в Братѣ нашем, во С[вященном] Писа́нïи. Уже Господь и Кра́стели дал им, но́вую Пищу извед из Моря, посушили себѣ на Корм, вкусили Духа, однак: “Мясà, – говорит, – бяху им еще в Зубах их прежде оскудѣнïя”[656]. Довольно еще Господня Мя́са, однак они свое Мясо в Зубах жую́т. Вот как трудно прогризтись Ра́зуму нашему ко Второму Жва́нïю! А тут-то все на́ше нещастïе. “И Господь разгнѣвася Зѣло на люди, и порази Господь люди Язвою великою Зѣло, и прозвася и́мя мѣсту тому: Гробы похотѣнïя”[657]. Внемлите себѣ[658], нещастныи Толко́вники! Разжуйте себе покрѣпче. Не поминайте первых, и Ветхих не

помышля́йте. Ску́шайте Ветхая Ветхих[659]. “Се Аз творю Новая”[660], – глаголет Господь. Будет ли коли́-ни-есть для вас Не́бо сошве́нно[661]? или Вѣк вам не востать от сна Гробов ваших[662]? Жуе́м Мя́со, но наше собственное, и нашими ж Зубами ку́шаем Мертвечи́ну нашу. Но для втораго вкуше́нїя дай тѣ́ мнѣ Зу́бы: “Зу́бы твои, яко стада́ остриже́нных, яже взыдоша из Купѣ́ли, вси двоеплодны, вси близня́та Родящїи”[663]. Дай, пожалуй, мнѣ Павловы Зубы! “Имамы же Олтарь, от него же не имут власти вкушати, служащїи Сѣни”[664]. Дай Зубы Давидовы: “Уготовал еси тра́пезу предо мною…”[665] Не хочу Зубов тѣх Глупых Скотов, которыи говорят: “Жесто́ко есть Слово сїе, и Кто может Его послу́шати?”[666] Сіи свинныи Зубы в одном Ква́сѣ Фарисейском[667] Вкус чувствуют, не в Хлѣбѣ Ангелском и Животном[668], не в Истинной плоти, в плоти Господней, сшедшей с небесе[669], к коей поощряет Дави́д: “Вкусите и увидите”[670]. “Дух есть, иже Оживляет”[671]. Развѣ думаете, что у вас только Плоть одних есть, а у Бога Ея и не бывало? Кромѣ вашея, нѣт Божїя? Длячего ж разливаете на вашу Землю Кровь Праведную, Кровь Истинную, Кровь Господню, Кровь нетлѣнную? Вот ядущїи Хлѣб болѣзни[672] и Скве́рну Мертвечин своих! Вот Данїиловы Звѣри, попирающїи Останки Господни[673]! Вот Во́лки Ара́пскїи, о коих Софо́нїя: “Князи Его в нем, яко Львы Рыкающе, Судїи́ Его, яко Во́лцы Ара́в[їй]стїи, не оставляху на У́тро”[674]. Проклятая прожорливость! Ночью все-на́-все пожирают, не оставляя для У́тра, для прекра́снѣйшаго Утра, что у Иса́їи: “Положи мя У́тро У́тро…”[675] Убиваете вы внутренняго вашего Небеснаго Человѣка[676] Мече́м Мыслей ваших, не признающих Его средѣ Тмы вашея, разсуждая, что одна тлѣнная Тма составляет Существа вашего И́сту. Знайте ж, Во́лки Ара́пскїи, что я вам Пророк, и собудется Страшное сїе на вас: “Воззрят нань, ЕГОЖЕ прободоша, и восплачутся о нем плаканїем, яко о Возлюбленном, и поболят о Нем Болѣзнїю, яко о Первенцѣ”[677]. И сїе: “Будет живот твой висящ пред Очима твоима, и убоишися во дни и в нощи, и не будеши Вѣры яти житїю твоему, за утра речеши: како будет Вечерь? и в Вечерь речеши: како будет Утро? От страха Сердца твоего имже убоишися, и от видѣнїй Очес твоих, и́миже узриши…”[678]

Но всему сему Винѹ Бѣ́дствїю, там же у Софо́нїя слыш!

“О свѣтлый и избавленный Граде Голубице! Не услыша Гласа, ни прїят наказанїя, на Господа не упова, и к Богу своему не приближися”[679]. Потом уже говорит: “Пророцы Его вѣтроно́сцы, мужи прозорливы, Священницы Его скверня́т Святая и не чувствуют в Закон…”[680] Да гдѣ ж было им слышать Глас Божїй? В том же то все и разоренїе, что не знали того, что там же слѣдует: “Господь же Праведен посредѣ его…”[681] Вот куды слѣд! Наговорил, други мои, и я нѣсколько Звѣрей и Скотов, не угодных Богу, ради Худой Жвачки их.

Анто́н. Как Жванїе, так раздвое́нное Копы́то Единственно касается к Нашему наставленїю. Павел толкуя сїи Слова́: “Да не заградиши Уст Волу́ молотящу”[682], “не думаете ли, – говорит, – что Богу здесь рѣч о Волах?”[683] Он тебе, друг мой, наставляет, тебе самаго к познанїю Истины, оставив твои

Волы̀ для писателей Экономических и Фи́зических[684]. Что ползы тебѣ Знат[о]ко́м в Вола́х, а Слѣпым быть в познанїи себе самаго? Двойное Жванїе вкушает Истину Господню, а Раздвое́нное Копы́то Ей же послѣдует. “Ка́мо иде́м, – Петр отвѣчает, – и к кому? Глаголы живота вѣчнаго имаши”[685]. Раздвоить Копыто есть то раздвоить ногу свою и Путь свой с Дави́дом: “Стопы моя направи по Словеси Твоему”[686]. Слу́шай Михея: “Возвѣстися тебѣ, Человѣче, что Добро?..”[687] Вот тебѣ Истина! Уже вкушаеш Ея. Чего ж, кромѣ сего, Господь ищет от тебе? Вот! “Развѣ еже творити Су́д, и любити Милость, и готову быти, еже ходити с Господем Богом твоим”[688]. Начинаеш ли познавать И́стину? Люби ж Ея и поступай по ней. А без сего не годишся в Ея посвященїе. Доселѣ бродил ты твоим путем, ведущим в Ров страстей, а Теперь, узнав Путь Истины, признайся с Давидом: “Пути моя исповѣдах, и услышал мя еси”[689]. Для Новаго пути Новыя ногѝ ищи. Одна то Нога твоя и тая ж будет в одном только ступанїи, будьто в Копы́тѣ, поразни́ш Ее. Отрознѝ в шествїе Бога твоего Царя. Поднимайся от подлых низкостей на Го́ры Правды и Царствїя Его, поколь совершит Но́зѣ твои, яко Еле́ньи[690]. Поколь скажешь: “Нога моя ста на Правотѣ”[691]. А не Се ж ли то значит быть Воло́м моло́тником[692]? Вол то́пчет Снопы, трет Соло́му, вытру́шивает Зе́рно. Ты, ходя Путем Господним, то ж самое дѣлаеш. Все тлѣнїе Человѣческое, что такое есть, если не Соло́ма и Поло́ва? “Всяка плоть сѣно”[693]. “Аки Прах Пле́нный”[694], – вопїет Исаїя. В сем Сѣнѣ и Поло́вном Пра́хѣ и́щеш и находиш Глагол Бога твоего, Сѣмя Сло́ва[695] и Ца́рствїя Его безконечнаго. Минѝ Все Языческое. До тебе-то Рѣч Михе́ина: “Не разумѣша Помышленїя Господня и не домыслишася Совѣта Его, яко собра их, аки Снопы Гуме́нныя. Востани и измлатѝ их, дщи Сїо́ня”[696]. В то время ты и Овцо́ю дѣлаешся, говоря с Давидом: “Незлобою моею ходих”[697]. “Господь пасет мя…”[698] Потому что уже твои но́ги не на Зло текут[699]. И о таковых-то Волах и Овцах Исаїя Проро́чит: “Не найдет Тамо Страх. Будет от Ляди́ны и от Тернїя в паству Овцам и в попранїе Волу”[700].

Бываеш и Козо́ю: “Бѣжи, Брате мой, и уподобися Се́рнѣ, или Юнцу̀ Е́леней, на Го́ры Аро́матов”[701]. Ах! коль прекрасныи Но́ги сїи, на Горах Благовѣтствующїи Мир[702]! Окрыла́тѣют, яко Орлы, пойдут и не взалчут, потекут и не утрудятся[703], возрастут от силы в силу[704], пока собудется над Главою их Слѣдующее[705]: “Познают лю́дїе мои имя мое в той день, яко Аз есмь сам глаголяй: ту есмь”[706]. “В той день воспоют пѣснь сїю в Землѣ Їуде́йстѣй, глаголюще: Се Град крѣпок! и Спасенїе нам положит Стѣну и Огражденїе. Отверзите врата̀, да внѝйдут людїе, Хранящїи Правду и Хранящїи И́стину, прїемлющїи Истину и Хранящїи Мир. Яко на тя надѣянїем надѣяшася, Господи, во Вѣк, Боже Великїй, Вѣчный, иже, смирив, низвел еси живущїя в высоких, Грады крѣпкїя разориши и обни́зиши их[707] даже до Земли, и поперут их[708] Но́ги кротких и смиренных. Путь Благочестивых прав бысть, и приуготован Путь Благочестивых, Путь бо Господень Суд”[709]. Вот и Амо́с! “В той день возста́влю Ски́нїю Давидову падшую[710], постигнет Жатва, обиманїе Винограда, и созрѣют Гро́здїе в Сѣятву, и

иска́пают Горы Сладость…[711] Возвращу Плѣнь людей моих Израиля…”[712] “И насажду их[713] на Землѣ их, и не исторгнутся ктому от Земли своея, ю́же дах им”[714], – глаголет Господь.

Теперь видиш, или не видиш, что такое значит с Двойным Копы́том Нога? И куда должно ступать сїе Чистое и посвящаемое Богу животное? Догадайся ж, что-то за Быкѝ, о коих Исаїя? “Напасутся Скоты твои в той день на мѣстѣ Тучнѣ и пространнѣ, Юнцы ваши и Волове, дѣлающїи Землю, наядятся Плев, смѣшенных с Ячменем извѣянным…”[715] Но послушай, друг мой, надѣюсь, что догадаешся, кого Исаїя разумѣет чрез Животных, отрыгающих Жва́нїе и раздвое́нным Копытом одаренных? “Да отрыгнут Веселїе вкупѣ Пустыни Їерусалимскїя! Яко помилова Господь Людей Своих”[716]. Если ж по сїе время Стада̀ Скотскїе бродят в Головѣ твоей, а не можеш Разжевать, что все сїе до тебе касается, так выслушай послѣдняго Давида: “Отрыгну Сердце мое Слово Благо”[717]. “Отрыгнут устнѣ мои пѣнїе…”[718] А что до чистых Ног принадлежит, вот Исаїя! “Отступите, отступите, изыйдите отсюду и нечистотѣ не прикасайтеся”[719]. Сим-то Звѣркам умывает Господь из Умывалницы Ноги ко́ею Водо́ю? “Омыет Господь Скверну, – говорит Иса́їя, – Сынов и дщерей Сїонских, и Кровь Їерусалимску Очистит от среди их Духом Суда”[720]. И удивительно, как то сїи Звѣрки из Нечистых преобразуются в Чистыи? Но возможно ли, чтоб ослабѣл Глагол Божїй? Он-то им дает Новой Вкус и Чистыи Но́ги. Он-то превращает Софо́нїевых Львов[721] в Телцы и Юнцы, а Его ж Во́лков, Жванїя не отрыгающих и чрез Прожорство до Утра не оставляющих[722], перера́живает в Агнцы, Ры́ся в козлище. Они тѣ ж звѣри, что и были, но с Бара́ньею уже Отрыжкою и с Еле́ньими Ногами. Уже Отрыгают Веселїе и Скачут на Го́ры Аро́матов[723]. Боже мой! Не се ли Новое Созда́нїе и Нова Тварь? Что за Чудо? Рысь Лютый и Козлище Человѣколюбное вмѣстѣ! Волк Хищный и незлобный Агнец! Лев, страшно Рыкающїй, и Теле́нок Рычущїй к Матерѣ своей… О любезнѣйшїй Иса́їе! Ты самую правду поеш: “Пасти́ся будут вкупѣ Волк с Агнцем, и Рысь почїет с Козлищем, и Телец, и Юне́ц, и Лев вкупѣ пасти́ся будут”[724]. Когда ж се будет? Будет, не бойсь! Дай Бог только, чтоб процвѣла Лѣторасль от Корене Їесе́ова[725].

Лука. Свяще́нное Писа́нїе есть Фана́рь, Божїим Свѣтом блистающїй для нас Путников. Вѣрую, что так оно есть, а только дивлюся, что Рѣч Его отличным течет Образцем, не сходным с протчими Писателями. Рѣч Библїи подобна Азїа́тской Рѣкѣ, именуемой Ме́андер[726]. Сказуют, что Рѣка тая по самых прекрасных мѣстах протѣкает, но теченїе ея вьется, как Зми́й, а заплутывает ход свой, как Хоро́мы Лаби́ринт[727]. Пускай так будет хорошо, что Человѣк, ищущїй Царствїя Божїя, различествует от протчих Людей и подобен Животному, Жванїе отрыгающему, а сїе протчим Звѣрям не сродно. Быть так! Пущай сїе похожо на Прите́чу! Пущай и Раздвоенное Копы́то значит особливое шествїе! Быть так! И, конечно, из новаго в путниковой Головѣ понятїя должна родиться другая дорога для него и отличное от перваго шествїе. Пускай будет так! Но то нѣсколько чуднѣе, что

Нога значит склонность, любленїе и жадное желанїе. Сїе можно, кажется, видѣть как из протчих, так из сих Аввакумовых слов: “Господь Бог мой Сила моя, и учинит но́зъ мои на Совершенїе и на высокая возводит мя, еже побѣдити мнѣ в Пѣсни Его”[728]. Я понимаю, что многїе могут разжевать и внушить Благово́нїе Ду́ха, да и возвратиться в тѣх число, о коих сказанно: “Мнози от ученик Его идоша вспять, и ктому не хождаху с ним”[729]. И знаю, что весьма не без причины Господь требует, дабы посвящаемый ему Звѣрь, сверх отрыжки в жвачкѣ, был бы с Раздвоенным Копытом, потому что не всегда тое может нашему Вкусу понравиться, что прикушиваем, а требуется к сему, чтоб были Охотники с добрыми Зубами. Но длячего Аппети́т означается Ногою́? Чуде́сный Штиль…

ПА́МВА. Любезный Друг! Приобучай Вку́с твой к Пищѣ БИБЛЕ́ЙНОЙ. Нѣт Ея ни по́лезнѣе, ни Слаже, хотя Ея Хоромы не красны Углами[730]. Но во-первых прошу тебе получшее взять Мнѣнїе об Угрю́мой сей Премудрости, создавшей себѣ дом седмисто́лпный[731]. Сколько она снаружи неказиста и презрѣнна, столько Внутрь Важна и Великолѣпна. Она заимствует от тебе слова̀, подлую твою Околичность значащїи, напримѣр: Но́ги, Руки, Очи, Уши, Голову, Одежду, Хлѣб, Сосуды, Дом, Грунта̀, Скот, Землю, Воду, Воздух, Огонь. Но сама Она никогда не бро́дит по Окружности, а поражает в самую тончайшую и гла́внѣйшую всего Окру́жїя То́чку, до которой и привесть тебе единственно намѣрилась. Она твоими только словами говорит, а не Твое. На твою Свирѣлку да свою Пѣсеньку спѣвает: “Еже побѣдити ми в Пѣснѣ Его”[732], – то ж то самое есть, дабы возвесть тебе от до́лней твоей Грязи и от Околи́чной твоей наружности к самой, Существо твое и И́сту твою составляющей, невещественной и нераздѣлной То́чкѣ, и на тую Высоту, о коей сама Премудрость изволит сказывать: “Исхо́ды мои исхо́ды живота”[733]. К сему Возвышенїю и Воскресенїю, то есть, чтоб возставить тебе, во Тмѣ в крайнѣйшей Наружности твоей лежа́щаго, на Новыи Но́ги, употребляет плотски́и слова̀, вытя́гивая тебе, будьто У́дкою Рыбу, обви́тою тѣм, за что хвата́ешься, вѣдая, что ничего не можеш разжевать и ничто для тебе не Вкусно, ни Снѣдно, кромѣ пове́рхнїя плоти. Слыхал ли ты о Деревѣ, называемом Фи́ник? Или представ себѣ расту́щее в твое́й приро́дной Землѣ. Взглянь на сїю прекрасную пред Око́шком Яблонь. Видиш, что Она Су́чья свои, будьто множество Рук своих, Ли́стом украшенных, возвышает. Но скажи, чево ты в ней не видиш? Коре́нїе Ея закрыто пред тобою. Поколь ты не услышал слова сего “Коре́нїе”, не мыслил о тайности Его. А теперь, не видя, видиш Оное. Вѣтвы пред тобою молча́нїем вопїют, свидѣтелствуя о Коре́нїи своем, посылающем для них Вла́гу и распространяющем их пове́рхность. Ах! ты, Друг мой, точная Я́блонь. Вижу твои Вѣтвы, но не вижу Коре́нїя, Се́рдца твоего̀, Души́ твоея, Мыслей твоих. Утаилось Оно в Землѣ поверхности твоея. Вижу пове́рхнее твое О́ко, будьто рукави́цу на Рукѣ. Но не вижу Самаго О́ка. Оно закрылось Там… Гдѣ там? Ох, не спрашуй! Как сказать? Не знаю! Как я могу тебѣ сказать? Довольно для тебе то, что не Здѣсь, а Там. Разумѣеш ли, что значит

Здѣсь? Не разумѣю…[734] Чего ж спрашуеш? на что тебѣ знать Там? да и можно ль? Уразумѣй Здѣсь. Уразумѣеш и Там. Узна́й, что значит Ни́зко? Узнаеш и до Высоты касающееся. Усмотри Ночь, пото́м само тебѣ возсїя́ет Утро. Если ж Утро почтеш Ночью, а ночь назовеш Утром, тогда окончиш Тмою. Кто может узнать Матерыя Землѝ Су́шу, не узнав Жы́дкїя, Землѣ противныя Стихі́и? Черное и Бѣлое один взор видит. Твердое с Непостоянным один Луч Ра́зума постигает. Отдерѝ Бѣльмо̀ от О́ка, скинь рукавицу из руки, иззу́й сапог твой из ногѝ твоея, и увидиш, в какой-то сторонѣ Тамо? А теперь Одно только тебѣ скажу. Тамо, откуду произрастает пове́рхность вся твоя. Досадно тебѣ показалось, что Библі́я называет Человѣческое Желанїе Ного́ю. Но она ж Человѣка называет и Деревом, как Фи́ником[735], так Смоко́вницею[736]. И если раззу́еш и ражжуе́шь, то увидиш, что называемая тобою Нога̀ не что ино́е, как только Го́лый Пове́рхнїй Прах, будьто Де́ревной Су́к, из Земли вы́лѣпленный, как Болва́н Скуделный, и будьто сапо́г твоея Ногѝ, свидѣтелствующїй своею наружностью о пребыванїи ея в Коре́нїи Сердца твоего сокровенном и весь прах, как Сапог свой, надѣтой на Ногу, носящем. И в Сію-то мѣть, думаю, попада́л Їов, вот! “Положил еси Но́гу мою в возбраненїе, сохранил же еси дѣла̀ моя вся, в Коре́нїя же Ног моих пришел еси”[737]. О сем Ко́ренѣ и Иса́їя: “Корень их, яко персть будет”[738]. А что Он Ко́ренем Сердце называ́ет, так послу́шай Его ж: “Увѣждь, яко пе́пел Сердце их, и прелщаются”[739]. Примѣть: там Ко́рень называется Пе́рстью, а тут Сердце Пе́пелом. Сердце есть Корень. В нем-то живет самая Твоя Нога̀, а нару́жнїй прах есть Башма́к Ея. Так вот почему Би́блія называет сердечное желанїе Ного́ю! Оно-то есть то́чная Нога̀, хоть Она чиста, хоть не чиста, как Прито́чник учит: “Желанїя нечестивых Зла, Коренїе же Благочестивых в твердостех…”[740] И Дави́д Сердце, Гордостью Тщеславїя надме́нное, весьма прилично называет Ного́ю: “Да не прїйдет мнѣ Нога̀ Гордыни”[741]. Как только сердечная нога твоя надулась, тот час и Сапог на ней, Головѣ послѣдуя, в ту ж Фо́рму с нею сообразуется, как Спи́сок с по́длинником. А если тое для тебе дивно, что Нога твоя в Сердцѣ и она с ним Одно тож есть, то еще чуднѣе тебѣ покажется, если усмотриш, что не только Нога̀, но и Ру́ки, и Очи, и Уши, и Язык, и вся твоя Окружность всѣх чле́нов болванѣющих есть не иное что, как Одежда одна̀. А са́мыи то́чныи У́ды закры́лися в Се́рдцѣ. Во́т тебѣ Приточник все твое с сокровищем сердечных Мыслей твоих вмѣстѣ кладет! “Око досадителя, язык неправедный, Руцѣ, проливающїя Кровь Праведнаго, и Сердце, кую́щее Мысли Зlы, и Но́зѣ, тщащїися Зло творити, потребятся”[742]. Приподнимай помалу слух твой и внушай, что то значит? “Имѣяй уши слышати…”[743] “Аще Око твое соблазняет тя”[744]. “Умертвите Уды ваша”[745]. Но можно ли вы́колоть Око? Умертвить уды? Можно. Тфу! Легко можно. Нѣт ничего легше, но тому, если кто хоть понѣскольку узнал себе. А тогда же, когда не знаешь себе, как выколеш? Как отсѣчеш? Как полѣчишь себе и исправиш? Видь не слышишь, гдѣ твои ру́ки, но́ги, очи. То, что почитаеш Ногою твоею, не бывала Она никогда. Ты слѣп! Ты Змїй! по́лзающїй

черевом твоим, ядýщїй во всем себѣ прах и Землю свою…[746] Но можно ли земляныи Ýды отсѣчь? Ты ли спрашуеш мене, Друг мой? Не можно, никак не можно. Длячего? А вот я тебѣ скажу, длячево. Длятого, что дурно. Как так? О бѣдный Человѣк! Коль Худаго ты мнѣнїя о Богѣ! Не довольно ли тебѣ в отвѣт, что не можно. На что ты раздѣляеш невозможность от Вредà, а пользу от спосóбности? Все то одно: невозможно и неполезно. Не думай Худо о Божїей к тебѣ Милости. Сïе блаженное Естество все в Пóлзу твою дѣлает. Давно б уже Оно здѣлано возможным, если б было полезным. Без Дýха нельзя тебѣ и дхнуть: гдѣ ж Его нѣт для тебе? А если б Воздух был не полезным, конечно б, сыскать тебѣ трудно. И здесь-то должно было тебѣ Отвѣтом удовольствоваться. Сказано, что нельзя отсѣчь. Не спрашуй же далѣе. Знать то, что не полезно. Но знаю: тебѣ хочется в тонкость знать, почему то не полезно? Знай же! потому, что не можно. А не можно затѣм, что не полезно. Еще ли не понимаеш? В мнѣнїи о Божїей Милости плох, а в понятїи туп. Видь ты уже слыхал, что Ногà твоя наружняя – не Ногà, а только одно Обутья̀ твоея Ногѝ? Так точно… Какой же Вздор? Лѣчить Нóгу, а прикладывать Эмпла́стр[747] к Сапогу? Вот видиш! длячего не возможно? Длятого, что не полезно. И напротив того, не дѣйствительно и не полезно, так стало и не возможно. Дѣйствїе в пользѣ, а пóльза в дѣйствїи. Дѣйствїе, Сила, Возможность и Полезность – все то Одно. И напротив того, Безсилїе и Безполезность – Одно. Кая Пóльза тебѣ отсѣчь нарýжную твою Нóгу, если она тебе не ведет в Ров, но ты сам Ее несеш? И какая ж Она Ногà, если ты Ее носиш, не Она тебе? Что тебѣ винова́то поверхнее твое О́ко? Ты сам оное открываеш, устремляясь на погубленїе свое, сердечным твоим, Змїиным О́ком, а оно не иное что есть, как нечу́вственныи О́чки О́ка твоего. Учись! Не смыслиш! Разбери сам себе получше! И не будь нагл во Охуждéнїи Библéйнаго Шти́ля! Она одним смирéнным своим Любовникам открывается. Пойди, зачав от Ногѝ твоея, по всѣм твоих У́дов Крайностям или хотя один с них разсуди поумняе, то может статься узна́еш, что вся крайняя Тѣла твоего наружность не что иное, как Ма́ска твоя, каждый член твой прикрывающая, по Роду Его и по подобїю[748], будьто в Сѣмени, в Сердцѣ твоем сокровенный. А по Справкѣ с собою о себѣ уразумѣеш сïе Їеремїино: “Глубоко сердце Человѣку, паче всѣх, и Человѣк есть, и кто познает Его?”[749] И не удивишся, что Давидово Сердце имѣет у себе уста и говорит[750], язы́к Его радуется[751], а нога веселится. Кто вида́л, что язык радуется? Тот, кто узнал себе. И конечно, что бѣдныи ни мало не вникнули внутрь себе, кои Христа с Его друзьями называют Меланхóликом[752]. Отсюду родится и несмысленный тот запрос: смѣялся ли когда Христос[753]? Сей вопрос весьма схож с премудрым сим: бывает ли когда горя́чее Солнце? Что ты говориш? Христос есть сам Авраа́мов сын Исаа́к, то есть Смѣх, Радость и Веселїе, Сладость, Мир и Пра́зднество…[754] Сердце Человѣческое, Премудростїю Закона Божїя Просвѣщенное, подобное Кóреню Дéрева, насажденнаго при Исхóдищах Вод[755], а Законопреступник есть проклятая Смокóвница[756]. Как польза лист снарýжи зеленѣющїй, если Корень жи́зненнаго напоéнїя

лишается? Скоро он отпадает. Кая весе́лость, если пове́рхнїй смѣх разводит че́люсти, открывая Зрителям Зубы твои, а сердце твое сжима́ется то́ю Туго́ю[757], о коей сказано: “Нѣсть Радоватися нечестивым”[758]? Распространи сердце твое[759], отве́рзи Внутреннїи Уста с Давидом: “Уста моя отверзох и привлекох дух”[760]. В то время и без наружнїя Улы́бки всегда Внутрь смѣя́тимешся со Са́ррою: “Смѣх мнѣ сотвори Господь”[761]. И с Дави́дом: “Дал еси Веселїе в Сердцѣ моем”[762]. Есть ли сердце может тайно Говорить, можно ему тайно и Смѣяться. В то время уподобишся Зи́мному Дереву без листов. Но они утаились в Коренѣ, сохраняемом то́ю жи́зненною Водою, о коей Приточник: “Вода Глубока Совѣт в Сердцѣ мужа”[763]. И Давид: “Помышленїя Се́рдца Его в Род и Род”[764]. А без сего не ты сам, но одна только мертвая Уст твоих Ко́жа улыбается. И таковаго смѣха может ли что быть противнѣе, лицемѣрнѣе и невкуснѣе? Вот Родный смѣх! Послу́шай! “Возрадовася Ду́хом Їису́с…”[765] Вот Самуи́лова Ма́ти смѣется по Правдѣ! “Разширишася Уста моя на враги́ моя, возвеселихся о Спасенїи твоем…”[766] Вот точно смѣется Павел! “Уста наша Отверзошася к вам, Кори́нѳяне. Сердце наше распространилось[767]. Распространитесь и вы”[768]. Вот и Дави́дова Улыбка! “В скорби распространил мя еси[769], разширил еси сердце мое”[770]. Но то дивно, что и самыи Его слѣ́ды разширяются. “Уши́рил еси стопы моя”[771]. Будьто и самыи Его слѣ́ды разширяются, и Его ступни́ смѣются с ним. Но что сїе за Чудо? Видь ты слышал от Їеремїи, что Сердце точный есть Человѣк[772]. В сердцѣ всѣ Уды! Так длячего ж не смѣяться всѣм его Членам, когда сам говорит: “Возвеселися сердце мое, и Возрадовася Язык мой”[773]? Исполне́нное Веселїя Сердце исполняет всѣ Уды того Блаженнаго наводненїя: “На водѣ покойнѣ воспита мя”[774], и Смѣха, о коем Їов: “Господь не отри́нет незлобиваго, всякаго же Да́ра от Нечестиваго не прїймет, Истинным же Уста испо́лнит Смѣха”[775]. А потерявших сїе несказанное такова́го Се́рдца Сокровище, Спасенїе или Благосостоянїе Души́ своея, с великим сожалѣнїем призывает Бог у Исаїи: “Приступите ко мнѣ, погубльшїи Сердце, сущїе дале́че от Правды…”[776]

*Л*УКА́. Би́бл*І*я подобна ужасной Пещерѣ, в коей жил Пустынник, братом своим посѣщенный. “Скажи, братец, что тебе держит в сем Угрю́мом Обиталищѣ?” Послѣ сих слов оттворил Пустынник ви́сящую на Стѣнѣ Завѣсу… “Ах! Боже мой!” – закричал гость, узрѣв Великолѣпїе, всякой Ум Человѣческой превосходящее[777]. “Вот! братец, что мене забавляет”, – отвѣчал Уединенной. Потом брат с братом жить остался на Вѣки… В По́длых и Угрюмых наружностях, как в ветхом Портищѣ, зави́та невосходящая на Сердце Человѣческое Премудрость, коей вся и всякая Драгоцѣнность недостойна. Сею подлостью высокая сїя Божїя *Л*ѣсница опустилася на простонародной У́лицѣ, дабы вступивших возвесть до самой Крайней Верху́шки небеснаго понятїя. И не то же ли вперяет нам Приточник? “На высо́ких Краях есть, посредѣ же стезь стоит”[778]. Се-то тое дурачество! Павлом у Кори́нѳян называемое[779]. Открой покры́вало! и увидиш, что оно самое премудрѣйшее, а только прикрылось Юро́дством.

Но ах! Любезныи Други! Теперь познаю̀, что не откро́еш Завѣсы, не узнав сам себе. Не узнав себе, как можно сыскать того: “Обрѣтох желаемаго”[780]. А без сего Человѣка, – Павел кричит, – не престанет покрывать покры́вало. Сей Один открывает наши Очи и переводит от Земли к Небесным[781].

Квадра́т. Вся Книга Исхо́да сюда ведет, чтоб познать себе. Если Исходы Премудрости суть то Исходы Живота[782], видно, что исходить из Египта значит выходить от Смерти в Живот[783], от познанїя в познанїе, от силы в силу, поколь явится Бог Богов в Сїо́нѣ[784]. Но гдѣ тот живот? Слушай Павла! “В Смерть предаемся Їисуса ради, да и живот Їисусов явится в мертвеннѣй Плоти нашей”[785]. Вездѣ есть Бог. К чему ж переходить с мѣста на мѣсто? От одной внѣшности к другой? Да гдѣ ж Его ближе искать для тебе, как в тебѣ самом? Удивительно, если б Землемѣр в другом мѣстѣ сыскать Центр Земли был в си́лах, а под самым бы собою не мог. А если сыщеш, тогда Он тебѣ, а ты Ему явишся.

Анто́н. А развѣ Иса́їя не ясно толкует, что то есть Исхо́д? “С Весе́лїем изыйдете”[786]. Что ж далѣе? “И с радостїю научите́ся”[787]. Перенеси, о Человѣче! мысли твои от одного понятїя в иное. Видиш, чем Давид переходил? “Поток прейде Душа наша, Душа наша прейде Воду непостоянную”[788]. А так перейти есть то научитись. Учитись безпутно, исходить безпутно – все то одно, и нельзя не заблудить Ногѣ твоей, если заблуждает сердце твое. Вот учит Павел ходить! “Послушествую о Господѣ: ктому не ходити вам, якоже и протчїи языцы ходят в суетѣ Ума их, помраченны смыслом, суще отчужденны от жизни Божїя, за невѣжество, сущее в них, за окаменењe Сердец их…”[789]

Друг. Иде́т Їзраиль Царственным путем, не уклоняясь ни на десно, ни на лѣво[790]. Минает все тлѣнное. Перехо́дит языческїи предѣлы. Разрушает всѣ препятствїя. Не держат его ни Рѣки, ни Море. Все раздѣляет на двое. Вездѣ Путь Божїй находит. Кратко сказать: то ж дѣлает, что и Авраа́м. Расте́сывает на по́лы. А что ж се значит, если не то? “Ищите и обрящете”[791]. Узнать себе тру́дится Израиль. Вот смотри! Как один старается? “Задняя забывая, в предняя же простираясь, к намѣренному теку, к почести Вышняго Званїя Божїя, о Христѣ Їису́сѣ”[792]. Раздѣли себе, чтоб узнать себе. Вот! Бог учит Їеремїю: как раздѣлять? “Аще изведе́ши Честное от Недостойнаго, яко Уста моя бу́деши”[793]. Усмотри, что в тебѣ подлое, а что дорогое?

Па́мва. Идет Израиль между огустѣвшими Морскими Стѣна́ми Су́шею к Сушѣ. А куды̀ Он идет? Туда, куда Давид: “Когда прїйду и явлюся лицу Божїю?”[794] Идѝ, ищѝ, не ошибайся, внемлѝ себѣ[795].

Анто́н. Авраа́м на одном мѣстѣ то же дѣлает, что Израиль в походѣ своем. Там идет Израиль между двома полови́нами Вод, а здесь проходят между растесанными на по́лы Тѣла́ми Свѣщи Огненны[796]. Вот что повидѣл Авраа́м! чего отроду не видал. Узнай себе, пожалуй, увидиш никогда неви́данное.

Квадрат. Если кто разумѣть хочет Огненны тѣ Свѣщи, пущай справится со Заха́рїею. Тѣ-то суть Мужи у него диво-Зри́тели, о коих вот

что поет! “В день Он положу тысящники Їу́дины, яко Главню̀ Огненну в дровах и яко Свѣ́щу Огненну в Стебліи, и поядят Одесную и Ошуюю вся *л*юди Окрест”[797]. Вот и Нау́м Второй! “Усмотри путь, укрѣпи чре́сла. Возмужай крѣпостїю Зѣло. Понеже отврати Господь Укоризну Їаковлю, якоже Укоризну Израилеву”[798]. Что ж далѣе пониже? “Вид их, яко Свѣщи Огненны и яко Мо́лнїя протекающая”[799]. “Подобны им не быша от Вѣка”[800]. Припѣвает Тре́тїй Їо́иль: “Всякое (де) *Л*ице, аки опаленїе Горнца̀…”[801] Вот! что увидѣл Авраа́м в растеса́нїих тѣх. Увидѣл Новый Род *л*юдей, от Бога рожденных. Тогда же то Господь завѣща̀ ему Завѣт, а скоро пото́м родился Ему и Наслѣдник, никоею Пространностїю не Ограниченный. Что ж думаеш? Я четвертый, что тебѣ запою̀? Подобныи родятся от Подобнаго, от Молнїе-ви́днаго – Молнїе-ви́дныи. Внемли себѣ[802]! Тут сыщеш того, о коем сказано: “Бог наш Огнь поядаяй есть”[803]. Тут ищи и Пле́мени всего Его. Увидѣл Его Данїил в себѣ и вот что спѣвает! “Воздвигох Очи мои и видѣх: и се Муж един! облечен в Ризу Льня́ну, и Чре́сла Его препоясанна Зла́том Свѣтлым, Тѣло же Его, аки Ѳарси́с (Камень), *Л*ице же Его, аки зрѣнїе Мо́лнїи, Очи же Его, аки Свѣщи Огненны…”[804] Таковое ж то и Племя. Но гдѣ ж ты Его сыщеш, Благословенный Род сей? Послушай же, что такое отвѣчает Господь Рева́ккѣ: “И Рече Ей Господь: Два Язы́ка во Утробѣ твоей суть, и дво́и *Л*юдїе от Утробы твоея Разлучатся, и *Л*юдїе *л*юдей превзыйдут, и большїй поработает меншему…”[805] Посредѣ тебе, друг мой, ищи. Тут в тебѣ первенец Иса́в твой. Тут и Їаков, придержащїйся пятѣ Иса́вовѣ, или, справедливѣе сказать, он держит пяту̀ Иса́вову, говоря у Давида: “Беззаконїе пяты̀ (моего брата) обыдет мя”[806]. “Тїи пяту̀ мою бере́чь станут…”[807] Узнай себе, разлучив между мужем кровей[808] и Мужем Божїим, и скажи: “Первый Человѣк от Земли Пе́рстен, Вторый…”[809]

П*А́*МВА. Конечно ж, о сих-то двоих Человѣках, неразривным союзом сопряженных между собою, говорит Бог Їову: “Кто открыет лице обличенїя Его? в согбе́нїе же Пе́рсей Его кто внїйдет? Двери *Л*ица̀ Его кто отверзет? Окрест Зубо́в Его Страх, Утроба Его Щиты мѣдяны, союз же Его, яко Сма́рагд камень, един ко другому прилипа́ют, Дух же не пройдет Его, яко Муж Брату своему прилѣпится, содержатся и не отто́ргнутся, в Чханїи его возблистает Свѣт, Очи же его видѣнїе Денницы, из уст его исходят, аки Свѣщи горящїя, и Размещутся, аки Искры О́гненны, из Но́здрей его исходит дым пе́щи, горящїя Огнем У́глїя, Душа же его, аки[810] Углїе и яко Пла́мы, из Уст его исходят, на Вы́и же его водворяется Сила…”[811]

*Д*РУГ. Теперь-то ты изъяснил, Памво, слѣдующїй Стих: “Егдаже бысть Солнце на Западѣ, Пламень бысть, и се Пещ дымящися и Свѣщи Огненны! яже пройдоша между растеса́нїи сими”[812]. Теперь видно, отчего-то толь сильно спужался Авраам? “Заходящу же Солнцу, Ужас нападе на Авраама. И се Страх, те́мен вельми, нападе нань”[813]! В Раздѣленїи Он увидѣл того: “Окрест Зубо́в его Стра́х…”[814] Как не задрожать? Увидѣл его? Чха́ет Мо́лнїею, смо́трит Денни́цею, дышет И́скрами и горящим У́глїем…

Антóн. Сего ж то Страшнаго Мужа не менѣе спужался и Исаïя: “Видѣх Господа[815], о окаянный аз[816]! исполнь дом Славы Его”[817]. Тогда-то Он покушал и сладчайшаго У́гля от олтаря̀ Госпóдня, очистились Его Уста̀, ищезло Беззаконïе, здѣлался Апостолом. “Кого послю? Се аз есмь! посли мя…”[818] Аврааму Завѣт завѣщавается, а Сей Посланником дѣлается. Блажен! сыскавшïй Племя в Сïóнѣ и Родню̀ во Ïерусали́мѣ[819].

Квадра́т. Иса́ïя будьто па́лцем указует на не познаю́щих себе: “Горе! полагающим Тму Свѣтом и Свѣт Тмою…[820] Горе! иже мудры в себѣ самых, и пред собою разумны”[821]. Только лиш не сказал: во плоти своей[822].

Па́мва. Точно на сих он кричит. Видно из Слѣдующего: “Якоже сгорит трость от Углïя Огненнаго и сожже́тся от Пламене Разгорѣвшагося. Корень их, яко Персть будет, и Цвѣт их, яко Прах, взыйдет, не восхотѣша бо Зако́на Господа Сав[аоѳа]”[823].

Друг. Да там же нижше говорится, что подыме́т Господь Знаменïе для Народов, заблудивших от дому своего на конец Земли, и отзове́т сви́стом своим[824]. Сви́стом отзываются отдаленныи заблужденïем в по́лѣ или в лѣсу, живо на го́лос возвращаясь. “Не взалчут, ни утрудятся, ни воздремлют, ни поспят, ни распояшут по́ясов своих от чресл своих, нижѐ расторгнутся Ре́мени Сапогов их, ихже стрѣлы Остры суть, и Лу́ки их напряженны, Копы́та Коней их, яко тверд Ка́мень вмѣнишася, Коле́са Колесниц их, яко Бу́ря, ярятся, яко Львове, и предсташа, яко Льви́чища”[825]. Видите, сей Род уже не таков, потому что там же слѣдует, что: “Воззрят на Зе́млю, и се тма жестока в недоумѣнïи их”[826]. Сего роду был и Авраам: “Ужас нападе на Авраама”[827]. Откуду ж возмется недоумѣнïе и ужас? Из раздѣленïя между Свѣтом и Тмою: Израилю Страх Господень родится.

Антóн. Пришел мнѣ во ум Ïаков. Сей также, пробудяся от сна, убояся и рече: “Яко Страшно мѣсто сïе…”[828] Пришел на ум и Павел, облиставаемый Свѣтом Небесным на пути: “Трепеща̀ же и ужасаяся глагола: Господи! Что мя хощеши творити?”[829] Но Любезная Невѣста весьма отважно говорит: “Крѣпка, яко Смерть, Любовь, жестока, яко Ад, ревность, кри́ла Ея кри́ла Огня, Углïе Огненно Пламы Ея”[830]. Сïя также, видно, Родня есть Изра́илева. Раздѣлила Во́ды, нашла Пламень с Авраамом и влюбилась в него. “Вода многа не может угасити Любве”[831]. Не ужасается, но та́ет от Любви.

Квадра́т. Невѣста давно уже обозналась, узнав себе, и не впе́рвïе то говорит так, как и Давид: “Знаменася на нас Свѣт лица̀ Твоего”[832]. А прежде кричал: “Страх и трепет прïйде на мя…”[833]

Па́мва. Самая правда. Она давно уже прежде сказала: “Душа̀ моя изыде во Слово Его”[834]. Вышла и сыскала того, что “Небо и Земля мимо и́дут, да не Словеса̀ Его”[835]. Искала Ночью, не нашла. Пото́м, разсѣкши и бросив в сто́роны всю ночь, напа́ла на тое Сокровище свое: “И Свѣт во Тмѣ свѣтится”[836]. А сим самым истолковала для нас, что то значит Книга Исход.

Друг. Книга Леви́тская вся согласная нашему Пѣнïю. А если Она не спѣвает Господу, Правдѣ и Царствïю Его, тогда уже давно нѣт Ея в Числѣ Духовных Книг. “Ду́х есть Бог”[837]. “Господь Ду́х есть”[838]. Воспойте Господеви!

Но смотрите, чтоб была Пѣснь Нова[839]. Принесите Господеви[840], но чтоб Все то было Чи́стое. Все то старое, что тлѣнное, все то не Чистое, что проходящее. Но́вому но́вое дай, Чистому Чистое, не Видимому Тайное. Представте себѣ Прекра́снѣйшїй, Благоуха́нный, нагóрнїй Сад, непрестаю́щїя Утѣхи исполненный. Коль желательно гостям войтить в Него! Но продраться нельзя. Непроходимыи Ча́щи, непролазный Терно́вник, струпова́тыи мѣста́ окружают Рай сей. О Дражайшїй Раю! Сладча́йшая Истино Господня! Когда продере́мся до Тебе? Не допущает нас Терно́вник Церемонїа́лный. В нем-то мы увязли. А ты по ту́ сто́рону сїя Жестокїя Стѣны̀ чуть-чуть блистаешь, Радосте наша. Но кто сквозь сїю Пустыню проведет нас? Блажен, кто узнал себе! Сей один имѣет Пастыря и Вожда своего. С сим Вождом Давид прола́зит стѣну, не боится посредѣ самыя сѣни Смертныя. Слово Его был Жезл внутренньїй Давиду. С сим Жезлом Он взойшол на самую Го́ру Царствїя Божїя и Правды Его. Страх Божїй вводит во внутреннюю Би́блїи Завѣсу, а Библїя, тебе ж самаго взяв за руку, вводит в тво́й же внутреннїй Чертог, котораго ты отроду не видывал, к тому Другу, о коем Соломо́н: “Велика вещ Человѣк и драга́я, Муж творяй Милость, Мужа же Вѣрна Великое дѣло Обрѣсти”[841]. И тогда-то бывает тое Прито́чниково ж: “Брат от брата помагаемый, яко Град тверд”[842]. Би́блїя есть брат-то наш. Он родился для сохраненїя нас, братов своих. К цѣлой Библїи, не к одному Їереми́и, говорит Господь: “Сыне Человѣч! стра́жа дах тя, дому Изра́илеву”[843]. Развѣ не слышите, что Невѣста поет? “Положиша мя стра́жа в Виноградѣх”[844]. Бро́дишь невѣдомо гдѣ, по пустым Околи́чностям, а Она тебе старается ввесть в Спа́лню Матери своея. Да и о Христѣ недурно написано: “Она же, мнящи, яко Вертогра́дарь есть”[845]. Конечно, схож на Вертоградаря. Всѣ Богоглаго́ливыи Проро́ки суть будьто Хранители Вертограда. Мы ж уже слышали Иса́їю, что “Виноград Господа Савао́ѳа есть то дом Изра́илев”[846]. Мы тут же. Да мы ж то сами дом есмы Божїй. Они-то берегут: дабы мы не сойшли из до́му Господня и от Его самаго, со блудным сыном, на стра́ну далече или во Їерихо́н, с падшим в Разбойники[847]. Всѣ сїи стра́жи в одном Человѣкѣ, и один во всѣх Ду́х. Вот один! и первый Страж Христос! “Возвратися в дом твой!”[848] Вот другой Исаїя! “Идите, людїе мои, внїйдите в Храмину вашу”[849]. Се-то тѣ Херувими! с Пламенным Оружїем, хранящїи Внутрь себе Путь Дре́ва Жизненнаго[850], их же стрѣлы Остры суть, вид их, яко Свѣщи Огненны[851], лице, аки Опаленїе Горнца̀[852], Род, спасаемый от Господа[853], Серафимы, угль носящїи Божїя Премудрости[854]. А как сами Они Колесницею и Престолом живущаго Внутрь их Господа суть, так и нас, заблуждающих на Концы Земли, возвращают во Внутренность нашу, к Главѣ нашей, к тому Дереву жизненному (будьто к безопасному Ковчегу), о ко́ем Приточник: “Древо живота есть всѣм держащимся Ея и восклоняющимся на ню, яко на Господа тверда”[855]. Мы ж, повинуясь им, вот что слышим! “Вы други мои есте, аще творитѐ, елика Аз Заповѣдаю ва́м”[856]. Отселѣ ничево не слушаю, если Оно не ведет мене во внутреннѣйшую во мнѣ Ски́нїю Свидѣнїя[857]. Там-то для мене Рай

Сладости[858], а в нем Плод Дре́ва Живаго и Воды̀ такїя же. Полно! не говори больше мнѣ никто ничево…

Па́мва. “Принесите Господеви, Сынове Божїи”[859]. Сын Божїй Изра́иль прино́сит живому Богу своему Же́ртвы и Да́ры: на что? “Да не потребится душа их”[860]. Разсуди сїе: Чтоб не пропа́ла Душа[861]. Дай нам, Господи, хоть немножко отку́шать, что оно значит? “Да зако́лют телца̀ пред Господем”[862], – говорится там… Не колѝ! Слышь, не колѝ! Знай себе! Слушай Исаїи: “Что мнѣ множество Жертв ваших? – глаголет Господь. – Ту́ка Агнцов и кро́ве Юнцов и Козло́в не хощу. Кто взыскивает сего из рук ваших?..”[863] Развѣ ты позабыл, что Бог наш есть Огнь? Коли́кая ж глупость! нестѝ мясо пред Очи, пред Пламенно-дышущїи Очи того, пред Которым всякая Плоть, как Соло́ма, гори́т и ищезает? “Принесите Господеви, – слушай Дави́да, – Славу и Честь”[864]. Если можеш Вкус чувствовать в том, чего ты никогда не жевал, то можеш и Любить то, чего не разумѣешь. Знай же себе! Ту́т-то Он.

Анто́н. Не разумѣли Сего глупыи Жерцы. Думали, что дѣло в том состоит, чтоб заколоть Телца и здѣлать Пи́р хоро́шенькїй. Описывает их Ду́рость Иса́їя: “Тїи же сотвориша Радость и Веселѝе, закалающе Телцы и жруще Овцы, яко ясти мяса̀ и пити вино, глаголюще: Да ями и пїем, Утрѣ бо умрем…”[865] Сих утуче́нных скотов называет Амо́с телицами Васа́нских Па́житей: “Жерцы, послу́шайте[866]! Слышите Сло́во сїе, Ю́ницы Васанити́дскїя…”[867] Послу́шай, коего телца па́лит и сокруша́ет за Любовь к Господу той же Мойсей во Второзаконїи: “И Грѣх ваш, егоже сотвористе (сирѣчь Телца), взях Его и сожгох Его на Огнѣ, избих Его и сотрох Его Зѣло, даже бысть дробен, и бысть яко Прах…”[868] Заколи Грѣх в тебѣ, о Человѣче! Убїй в себѣ Упрямость твою и Гордость, досаждающую Гла́су Зако́на Вы́шняго. Сотрѝ и сожги Еѐ Жаром Любви твоей к Богу. Послу́шай Мойсея и искорени Зло из себе самаго. Во́т Же́ртва! Вот Во́ня Благоуханная Господу[869]! Вот приношенїе Спасителное Душѣ твоей! Разумѣйте сїя, вы! забывающїи Бога. Слу́шайте, что говорит? “Же́ртва Хвалы̀ прославит мя, и Та́мо путь, имже явлю̀ ему Спасенїе мое”[870].

Квадра́т. О сих, упрямых Бо́гу телцах, можно сказать со Сира́ховым сыном: “Не возноси себе совѣтом Души твоея, да не расхище́нна будет, аки Ю́нец, Душа твоя…”[871] Нелзя Упрямаго Ю́нца посвяти́ть Богу.

Па́мва. Їерми́я точно телцами и волами их называет: “Весели́стеся и велерѣчивасте, расхищающе наслѣдїе мое. Скакасте бо, яко Телцы на Травѣ, и бодосте, яко Волы̀”[872]. Конечно, до сих-то Телцов Бог в Книгѣ Леви́тской со Грозою Говорит: “Аще не послушаете мене, нижѐ сотворитѐ Повелѣнїй моих сих, но не покорите́ся им, и о Судбах моих вознегодует Душа ваша[873], изжену́ (де) вас из Наслѣдїя”[874]. А наслѣдїе Божїе, вот оно! “Наслѣдовах Свидѣнїя твоя во вѣк”[875].

Друг. Сте́фан в Дѣя́нїях на сих же Упря́мых Воло́в кричит: “Жестоковы́йныи и не Обрѣзанныи се́рдцем…”[876] Но вот же смиренный и Обрѣзанный Телец!

“Сердце сокрушенно и Смиренно, Бог не…”[877] Когда Такое кто сердце сыщет, вот тогда-то, Боже! возложит на Олтарь твой Телцы[878].

Анто́н. Ах! изрядныи Юнцы! К сим-то Телцам говорится:

“Возми́те И́го мое на себе”[879]. О Сладчайшее Иго!

“Благо есть мужу, – плачет Їерми́я, – егда возмет ярем в Ю́ности своей”[880].

“Благо мнѣ, яко смирил мя еси…”[881]

“В чесом исправит юнѣйшїй (Человѣк) путь свой?”[882] Вот в чем!

“Внегда сохранити словеса Твоя”[883].

Брось, Друг, Телцо́в да Козло́в. Прїймись за Себе. Убїй для Бога в себѣ самом Воло́вую Упря́мость. Останется в тебѣ другой Бык. А вот Он!

“Їо́сифови Мойсей рече[884]: От Благослове́нїя Господня Земля Его, от Красот Небесных и Росы̀[885], аки перворо́дна Ю́нца, красота его, Ро́ги Единоро́га Ро́ги Его, и́ми Язы́ки избоде́т, вку́пѣ да́же до кра́я Землѝ[886]. Вот Му́жеск по́л непорочен!”[887]

Квадра́т. Би́бли́я есть Человѣком, и ты Человѣк. Она есть Телцом, и ты тоже. Если узна́еш Ее, Один Человѣк и Один Телец будеш с не́ю. Узнай же прежде себе. Она с Дурако́м Ду́рна, а со Преподобным Преподобна. Бездѣлникови Паденїе, а Доброму Воста́нїе[888]. Узнай же себе. Раздѣли меж Добро́м и Зло́м, меж Драгоцѣнным и Добрым, Подлым и Злым, узна́еш и в ней, а без сего наѣси́ся Я́да. Без сумнѣнїя, се тот Телец, что Авраа́м представляет Всевожделѣннѣйшему своему Троели́чному Гостеви. К сему Телцу и Премудрость, “Заклав своя Же́ртвенная”[889], зовет тебе. Сего представляет и Отец Блудному сыну, однако ж в то время, как он уже вернулся домо́й. Сего-то Телца Принеси Богу. Сим одним Умилостивиш Его и Очистишся от всѣх Заблужденїй твоих, а не тѣм, что в мясных ряда́х продается. Ему посвяти́ш, да и сам будеш ясти с ним и для него, потому что и Телец Прекрасный сей Его ж есть. Узнай же прежде себе. Не броди по Плане́там и по Звѣздам. Воротись домо́й. Тут Отец твой, и Телца того Он тебѣ сам представит его: Бо́г Бога, Правда Правду, Истина Истину. Истина от земляныя пло́ти телцовой возсїя́ет, а Правда с Небесе Отца твоего прини́кнет[890]. Вот в тое-то уже время Пра́вда и Ми́р встрѣнутся и привитаются. Тогда скажеш: “Мир имамы к Богу…”[891]

Анто́н. “Да возложит Ру́ку свою на Гла́ву Телца пред Господем…”[892] Сїе дѣлать должен Жрец Пома́занный. А что ж есть во-первых Помазанный? Вот слушай! “Дух Господень на мнѣ, егоже ради помаза мя”[893]. Помазанный на Помазаннаго возлагает Ру́ку, Духовный на Духовнаго Телца, потому что “Душевный Человѣк не прїе́млет (видно ж, что и не возлагает рукѝ), яже суть Ду́ха Божїя, Юродство бо ему есть”[894]. Пожалуй, узна́й себе. Узнав в себѣ Отца, возложить можеш Руку на Сына[895]. Никто не может к сему Телцу прїйти, если не Отец к нему привлечет Его. Послушай Па́вла: “Дух вся испытует, и Глубины Бо́жїя”[896]. Павел, узнав себе, пома́зался Духом: “Мы же не Духа Мїра сего прїя́хом, но Духа, иже от Бога”[897]. Потом уже приступает к Та́инственному Телцу,

говоря: “Да вѣмы, яже от Бога дарóванная нам”[898]. Святѣйшая Библ҃їя Спасителный есть Телец, от Бога нам дарóванный.

Квадра́т. Вон тебѣ Телец! Їезекі҃иль. “Бысть на мнѣ Рукà Господня, и видѣх…”[899] Кто себе не знает, тому Їезекі҃иль есть Слѣпцéм. Узнай же себе, помажся Дýхом, наложѝ Руку на него, вдруг скажет: “и ви́дѣх…”[900] А что ж он видѣл? Между протчі҃им, видѣл и Лице Телчее[901]. Ах, Друг мой! Пророк для тебе и Слѣп и Мертв, если приходиш к нему без Духа Божі҃я. Возможно ль, чтоб увидѣть тебѣ в нем си́лу Бóжію, руку Божію, если не увидѣл ты в себѣ того, до котораго Давид: “Рýцѣ твои сотвористѣ мя”[902]. Узнай себе, и возложить можеш на него Руку, сущую в тебѣ, Бóжію. Дух Духа познаéт, Брат Брату помагает[903], Рука Руку знает[904]. Ка́к приступиш, плоть, лишенная Духа, к Дýху? Если б ты узнал себе, мог бы сказать с тѣм же Пророком: “Бысть на мнѣ Рука Господня, и изведе мя в Дýсѣ Господни, и постави мя средѣ пóля, се же бяше полно Костей Человѣческих”[905]. Оживляет Їезекі҃иль Мертвыя Кости, навóдит на них Жи́лы, Плоть, Кóжу, все Нóвое и Дух Жизни[906]. Чýдо! Встает на нóги свои собóр мног зѣло[907]. Кости сі҃я есть Дóм Библéйный, и ты сам Дом. Как Прорече́ш на сухі҃я и безплодныя Кости Ея, не имѣя в себѣ Дýха? Одно говорю: все от тебе зависит, знай себе. Ты Телец, на себе Руку возложи, потом на Брата, и будете, яко Утвержденное Царство[908].

Па́мва. А Лукà Богогласный, развѣ не Телец? Телец Мойсей, Телец Иса́ія, Телец Па́вел. Сі҃и вси суть от Ста́да Господня, отрыгающі҃и Жванїе и Копы́то раздвоивші҃и, видящі҃и со Їезекі҃илем Видѣнїе славы Господни[909]. “Ви́дѣхом славу Его…”[910] Со всѣми сими бѣ Рука Господня[911], и изыйдоша, и взыграша, якоже Телцы, от Уз разрѣшенны[912]. Сі҃и вси суть во Господѣ, а Господь в них. Возьми из сих Телцов какого ни есть. Пожри Его, но Пожри Господу[913]. Господни Телцы суть. Ку́шай их с Господем и пред Господем. Не примѣшуй ничего твоего. Вот Мойсей, как учит ѣсть! “И ясти будете тамо, пред Господом Богом вашим, и возвеселите́ся о всѣх, на ня́ же возложитѐ ру́ки ваша вы и до́мове ваши, якоже тя Благословил есть Господь Бог твой. Да не сотворитѐ (слу́шай гаразда) Тамо всѣх, елика вы творитѐ Здѣ Днесь, кі҃йждо угодное пред собою”[914]. Пожалуй, с разсуждені҃ем ку́шай: “Воньми Крѣпцѣ, еже не ясти Кро́ве”[915]. Что только там говорится, все то Нóвое, чистое, все Господне. Не ду́май, что там очи, уши, нóги, ру́ки твои. Не твое, но Божі҃е там все, до послѣдняго сапожняго Ре́меня от Ни́точки[916]. Как могут о Плóти говорить, кои не от Плоти, ни от Похоти Ея, но от Бога родишася[917]? Вот же тебѣ Полная Би́бл҃їя непорочных, Мужеска Пóла, Божі҃его рода Телцов! Для очищенїя твоего. Твое только дѣло взять одного любимаго на Жертву, наложить ру́ку на него. Но первѣе заглянь Внутрь себе. Рукà твоя – не Рука. Разсуди́ся сам с собою и сыщи в себѣ руку Крѣпкую и мы́шцу Высóкую[918]. В то время, Ей послѣдуя, наслади́шся Высóким Умом сея́ Безсме́ртныя Тра́пезы. Если ж сам не можеш, принеси к Пома́занному Духом Божі҃им Толкóвнику: сей служитель Божі҃й послужит тебѣ. “Понеже устнѣ і҃ерéовы, – говорит Малахі҃я, – сохранят Разум и Закона взыщут от Уст его, яко Ангел Господа Вседержителя есть”[919]. Но все сі҃е тогда

здѣлается, ка́к начнеш узнавать себе, а без сего никоим образом Законныя Жертвы принесть нельзя.

Друг. “Утробу и но́ги (телцу) да измыют Водою…”[920]

Вот тебѣ Один, с омыва́емою Утро́бою Теле́ц.

“Сердце Чи́сто созижди во мнѣ, Боже, и Ду́х…”[921]

Анто́н. Вот тебѣ и Другой! Других омывает, сам омытый:

“Измы́йтеся, и чисты будете…”[922]

Квадра́т. На вот вам и Третїй! “Рече Їа́ков дому своему и всѣм, иже с ни́м: Поверзите Боги чуждыя, иже с вами от среди вас, и очи́ститеся, и измѣни́те ризы ваша, и воставше взыйдем в Веѳи́ль, и сотво́рим тамо Жертвенник Богу, послушавшему мене в День скорбѣнїя…”[923]

Па́мва. Вот вам еще Прекрасный Юнец! Брат Невѣсты:

“Умых но́зѣ мои, како оскверню их?”[924]

Друг. А о нечистых молчитѐ? Ах! Когда б умножились сїи! “Дам Законы моя в мысли их, и на сердцах их напишу я, и буду им в Бога, и тїи будут мнѣ в Людїе, и не научит кїйждо Ближняго своего, глаголя: Познай Господа, яко вси позна́ют мя от Ма́ла до Велика”[925].

“Излїю̀ от Духа моего на всяку Плоть, и Прорекут Сынове ваши, и Дщери ваши…”[926] О сладча́йшїи Проро́ки! Когда дождемся, чтоб и нам быть таковыми Телца́ми? Бѣда̀ наша, что мы не узнали себе, а в себѣ Того, о коего внутреннем присудствїи повышше Їо́иль говорит там же: “И увидите, яко посредѣ Израиля Аз есмь, и Аз Господь Бог ваш, и нѣсть инаго, развѣ мене”[927]. Вот тогда-то уже слѣдует: “Не посрамя́тся людїе мои во вѣк”[928], и тут-то зараз: “Излїю от Духа моего на всяку Плоть…”[929]

Анто́н. Вот же вам и нечистаго Телца выводит Авваку́м! “У лютѣ! глаголющему ко Древу: ободрися! востани! и к Ка́менїю: возвысися! А то есть мечтанїе, скованїе Злата и Сребра, лишеннаго всякаго Духа”[930].

Квадра́т. Сей Телец весьма годится для И́долов. Он не знает про себе и о своем домѣ, о котором там же непрерывно говорит чистый наш Телец Аввакум: “Господь же во Храмѣ Святѣм своем, да убоится от лица Его вся Земля”[931].

Па́мва. Сей Телец – родный Урод есть. Он Жванїя не отрыга́ет, потому что не может Я́сти Израилскаго Телца, да у него ж и Копы́то не двойное.

Друг. Языческїи Телцы очень разнятся от Израилских. Жва́чка у них Одина́кая и Копыт вмѣсто сли́тыи. Так их Природа велит. Язычники всѣ означаются сим именем “Вавило́н”, а сїе значит – смѣшенїе, или слїя́нїе[932]. Одну они наружную Плоть видят и Ей вездѣ удивляются, описуют, измѣряют, а находящуюсь во Плоти Духовную Истину, не зна́я Ее, смѣшивают с Пло́тїю и называ́ют Ме́чтою. Но наш дивно-Зритель, Телец Аввакум, примѣчай, что, напротив того, всякое Дерево, Камень и Сребро, и всю внѣшнюю Плоть Ме́чтою зовет[933], провидя в ней нетлѣнную Божїю Истину и познав дома Того, Котораго наружностелюбцы проминув, несы́то воло́чатся по Облакам. И се-то есть быть Пророком, то есть очи́тым и прозорли́вым.

Антóн. О сих не Ѝстинѣ, но Ѝдолам посвященных Телцах вот Варýх! “Отверзи, Господи, очи твои и вижд, яко не умершїи, иже во Адѣ, ихже взяся Дух их, от утроб их, воздадят тебѣ славу и оправданїе Господеви, но Душа, сѣтующая о Величествѣ Зла, иже хóдит слячéн и боляй, и Очи оскудѣвающїи, и Душа Алчущая, воздадят тебѣ Славу и Правду, Господи”[934].

Квадрáт. Варýх говорит о обоéм родѣ Телцов: чистых и нечистых. Вот тебѣ нечистыи! “Ихже взяся Дух их от Утроб их”[935]. Тепер скажи: чем измыются? Не нашли, потеряли в себѣ Дýха: “Взяся Дух от Утроб их”[936]. Отнялося ж от них и Царствїе Божїе, и Правда Его[937]. Отнялося затѣм, что не нашли. Не найшли же чрез то, что не узнали себе. Но Душà Алчущая не тѣх ли означает: “Блаженны Алчущїи”[938]? Сїи с Давидом сѣтуют, болѣзнуют, о Злобѣ негодýют, ходят слячéнны[939], ищезают очи их во Спасенїе Божїе: “Когда Утѣшиши мя?”[940] “Да прїйдет Царствїе твое!”[941] Вси сїи по времени со Исáїею говорят: “Сего ради Чрево мое на Моáва, аки Гýсли, возгласит, и внутренняя моя, аки стѣнь, обновил еси”[942].

Пáмва. Сїе Блаженное Утроб тѣх обновленїе вон у Їезекїиля! “Воскроплят на вас Воду чисту, и очистúтеся от всѣх нечистот ваших, и от всѣх Кумиров ваших, и дам вам сердце Нóво, и Дух Нов дам вам”[943].

А гдѣ тот Щасливец, о коем можно сказать: “Омылся еси, оправдался еси”[944]? Гдѣ тѣ Голубины Óчи, сидящїи на исполненїи тѣх Вод[945], о коих Напéрсник: “Аще кто жаждет, да прїйдет ко мнѣ и пїет…[946] Рѣки от Чрева его истекут Воды̀ живыя”[947]. Сїе же рече о Дýсѣ?..

Друг. Сїи-то чистыи Телцы могут приносить в Жертву Святѣйшаго Телца Господу так, как Авраáм Исаáка. Но неомы́тыи сею Водою и, сказать, безсердечныи Сердцà, как могут возложить руку на Глáву Телца[948]? Они в себѣ самых Глáву, Господа своего потеряли, и кто ж их приведет до Тéлцовой? Потеряв в себѣ, сыщут ли в другом? Вот развѣ как налóжат Рýку: “Упойте его, яко на Господа возвеличися. И приразит Моáв руку свою о Блевотúну, и будет в посмѣх и сам…”[949] Может ли Сердце, смѣшéнїем Языческим обладаемое, раздѣлить в сем Телцѣ Плоть и Крóвь от Дýха, а Смерть от Жизни, негодное от Тука? Может ли содрать Покры́вало срамныя Кóжи, не узнав того внутрь себе, чрез коего престаéт Покрывало? Может ли возложить на Олтарь Огнь и Дрова[950], не зная и не видя в Дому своем не Рукотворенныя Скинїи свидѣнїя Господня[951]? Вон кто дрова имѣет! “И показà ему Господь Древо…”[952] Вон в Невѣстѣ Огнь! “Крúла ея крúла Огня”[953]. Вон, посмотри, Олтарь! Послушай! “Имамы же Олтарь”[954]. Вон отдѣляемый Тук! “Да даст тебѣ Бог от росы Небесныя и от Тýка Земли…”[955] Что то за Тук? Послушай Мойсéя: “Возведе я на Сúлу Земли, насы́ти их Жит Сéлных, Ссáша Мед из Кáмене, и Елей от тверда Кáмене, Мáсло Кравїе, и Млеко Óвчее, с Тýком Агнчим и Овным сынов Юнчих и Козлих, с Тýком Пшеничным, и Кровь Грóздову Пїяху Винò”[956].

Бúблїя есть обѣтовáнная Земля̀, на нéй Стáдо Божїе[957] и чúстое есть Израúль. Вон тебѣ Юнца сын, Прекрасный Їóсиф! насыщáющїй брáтїю

свою, во время голо́дное, Ту́ка Пшени́чна. Вон тебѣ другїй сын Овна̀, Агнец: “Плоть моя Истинное есть Брашно”[958]. Вот Ту́к! “Плоть ничтоже…”[959] Развѣ не знаеш, коего Агнца омывает Кресми́тель? Но хоти́ш ли взойти на Благоту и на Тук Земли Божїя? Так вот! “Се аз послю Ангела моего пред лицем твоим, пред очима твоима, над лбом твоим, да сохранит тя на Пути́, яко да введет тя в Землю, юже уготовах тебѣ. Вонми ж себѣ и послушай Его”[960]. Хотиш ли Принести Телца в Жертву Богу твоему или Агнца? “Вонми ж себѣ Крѣпцѣ, еже не ясти Кро́ве[961], да Благо тебѣ будет, и сыно́м твоим по тебѣ во вѣки…”[962]

Не упивайсь Кровїю Плотскаго твоего Вина. Пїй Кровь Праведную (“Плоть ничтоже”[963]), Кровь Господню, Кровь Духо́вну. Не говори, что одна твоя только лиш есть Кровь. Сим опровергаеш И́стиннаго, Духовнаго Человѣка, созданнаго по Богѣ в Правдѣ и Преподобїи Истины[964], и умножаеш число тѣх безбожников у Приточника: “Сыне! да не прелстят тебе мужи нечестивыи[965], иди с нами, приобщись крове, скрыем же в Землю мужа Праведна неправедно, пожре́м же Его, якоже Ад, жи́ва, и возмем Память Его от Земли”[966]. Таковая Жертва есть И́долская мерзость, а не Во́ня Благоуха́нїя Господу[967]. Бог Божїе любит.

Анто́н. О сих, оскорбляющих Изра́иля, вот что поет Исаїя! “Оскорбившїи тебе снѣдят Плоть свою, и испїют, яко Вино Ново, Кровь свою, и упїются”[968]. И се-то тѣ Волки, до У́тра не оставляющїи[969]! “Да ямы и пїем, Утрѣ бо умрем”[970].

Квадра́т. Таковая-то была когдась и Дщерь Їерусали́мска, до которой вот что у Їезек[їиля] Бог говорит: “Корень твой и Бытїе твое от Земли Хананейской, Отец твой Аморре́анин, и мати твоя Хеттеаны́ня, и рожденїе твое: в онь же день родилася еси, не отрѣзаша тебѣ Пу́па[971], и Водою не омыша тя на Спасенїе, ни Со́лїю осолиша, ниже Пеленами повиша”[972]. Но вот! что далѣе к ней говорится? “И прострох крилѣ мои на тя, и прикрых Студ твой, и кляхся тебѣ, и внидох в Завѣт с тобою, – глаголет Адонаѝ Господь, – и была еси мнѣ, и омых тя Водою, и ополоска́х Кровь твою от тебе, и помазах тя Елеем”[973]. Дщери Їерусалимскїя суть: Руѳ, Юди́ѳ, Есѳи́рь, Суса́нна, Марїа́м. Сїи всѣ блудничим покрывалом покрытїи так, как Невѣстка Їу́дина Ѳама́р. Так тебѣ можно принесть из сих Ю́ниц прекрасных и высокоскачущих Коз в Жертву Господу. Узнай же прежде в себѣ того, кой говорит: “И покрых студ твой”[974]. А без сего будет тебѣ тое, что старикам, влюбившимся в Суса́нну, или то, что пострадал Первый сын Їу́дин, Ир. “Бысть зол пред Господем, и уби его Бог”[975]. Тое ж случилось и меншему Его брату, Ауна́ну. С сим та же Прекрасная Ѳама́р Женою жила̀. Но сей безпутный свое сѣмя хотел возставити, а не Бра́ту тому, о коем: “Брат мой мнѣ, и аз брату”[976], и умертви Бог и сего[977]. Длячего ж Їу́дѣ сїя Прекрасная в Дщерях Їерусалимских родила Вселюбезнѣйшаго Фаре́са? Вот длячего: “Уклонися же к ней Путем”[978]. Ко́им? Оным: “Пу́ть За́повѣдей твои́х тео́х”[979]. Видиш ли? с кѣм пришел к ней? Уже знал нѣсколько себе, чувствовал внутрѣ глас и, имѣя Духа, дал Ей в Зало́г Пе́рстень[980]. Что есть

Перстень? Есть Ци́ркул, Ко́лесо, Вѣчность. Слушай Їезек[їиля]: “Дух жизни бяше в Колесѣ́х”[981]. Слушай Дави́да: “Глас Грома твоего в Ко́леси”[982]. “Судбы Господни Истинны, вожделѣнны паче Зла́та…”[983] А кои без сего Пе́рстня обручают себѣ невѣсты сїи, не родится им Первенец, Богу посвящаемый, потому что нелзя о них сказать сего: “Їо́сиф муж ея, Праведен сый”[984], но сїѐ: “Собл҃уди́ Ефре́м”[985].

Пам҃ва. О сих точно Слѣпцах крѣпко приказывается Мойсе́ю: “Да не приступит принести жертв Богу твоему”[986]. И о таковых-то Тупоо́ких Птичках говорит Оси́я: “Не возвратишася ко Господу Богу своему, и не взыскаша Его во всѣх сих, и бяше Ефре́м, яко Голубь безумный, не имущїй Сердца”[987]. А в Началѣ Леви́тск[ой] Книги, послѣ Телца, и Агнца, и Козла, говорится о Птицах: “Принесет от Горлиц, или от Голубов, Дар свой”[988]. Так вот безумныи Голубы[989]! Знай себе!

Друг. Би́бл҃їя ничево не говорит, что б не касалось до Человѣка. До безтолковых Голубов говорит Їерем[їя] вот что! “Оставите Грады и пребывайте на Ка́менѣ, живущїи в Моа́вѣ, и будите якоже Голубы, гнѣздящїися в Каменех, во Устѣх сква́жни…”[990] Вот Каме́нья! от которых пропали Старики, влюбившїися в Суса́нну, и из коих безмо́зкую Птицу Сомна́са, строителя дому, изгонит Иса́ія: “Что ты Здѣ? и что тебѣ Здѣ? яко истесал еси себѣ Здѣ Гроб[991], и та́мо умреши”[992]. Сїи-то Блудники си́лятся непорочную Суса́нну растлить, Библ҃їю[993]. Прилѣпляются блудницѣ, плѣненны Пло́тїю своею, и претворився в Нея, заходят во Ад. К ним у Їереми́и: “Бысть ни во что Блуд Ея, и Оскверни Землю, и соблудила есть с Ка́менем и с Древом”[994]. О них Прито́чник: “Ду́ши мужей, жена́м подобных, взалчут”[995]. Всегда учащеся, но никогдаже научаясь[996]. Но Они сами виною, не распознав в себѣ Языка̀ Злаго от Добраго. Длятого там же вкупѣ вышше у Приточника: “Устнѣ безу́мнаго приводят его на Зло, Уста же Его дерзостная призывают Смерть”[997].

Анто́н. Но кто есть чи́стая Голубица? Вот вам одна! “Кто даст мнѣ Кри́лѣ, яко голубины?”[998] Вы́пустите, любезныи Други, пред Очи мои легкопа́рных и быстрозра́чных Голубов. Доку́чили уже мнѣ сїи Иса́ины: “Осяжут, яко слѣпыи, стѣну и яко суще без очес[999]. Умирающе возстену́т, яко Медвѣдь, и яко Голубь, вкупѣ пойдут”[1000].

Квадра́т. Вот же тебѣ одна Посланница летит из Ковче́га! “И возвратися к нему Голубица к Ве́черу, и имѣяше сучец Масличен с листвїем во устѣх своих”[1001].

Па́мва. О Блаженныи очи твои! Усмотрѣли Су́шу, увидѣли Землю, износящую Былїе Травно́е, сѣющее сѣмя по роду и по подобїю[1002]. Кто тебѣ отдѣлил от Воды́ Су́шу? Скажи, Любезная! Отец мой, Но́е мой, Мир мой. Я знаю Его. Я с ним в дому Его. Я сидѣла в Ковчезѣ, не летѣла без него в Мїр сей, потопля́ющїй беззаконников и омывающїй грѣхи. Он сам мене послал к Мо́рю сему, к пото́пу Божїя Ра́зума и Прему́дрости Его, к Вода́м Свяще́ннаго Писа́нїя. Послала мене Истина к Милости, а Мир к Правдѣ. Длятого-то не пожерла мене, как протчїих, Морская Глуби́на. Вот! несу̀

Вѣтву Ма́сличную отту́ду, откуду многїи Погибель, Желчь и Смерть. “Милость и Истина срѣтостѣся”[1003], а по Седми днях изся́чет Вода от лица всея Землѝ[1004]. “Господня Земля и исполненїе ея”[1005]. В то время уже не ста́ну крыться в Ковчезѣ, почивая в том, иже есть всяческая во всем[1006]. “И полещу̀ и почі́ю”[1007].

Друг. Трудно усмотрѣть сїю Зе́млю. 12 Старшин посыла́ются от Мойсея для того, чтоб разсудить, чтоб усмотрѣть, чтоб заглянуть в нее, но из самых тѣх выборных соглядáтелей два только годились: Халéв да Іису́с, а протчїи только развратили людей. Одна Прозорливая Голубица, Дража́йшїй Халéв, вот что сказует! “Земля, юже соглядахом, Добра есть Зѣло[1008]. Аще любит нас Господь, воведет нас в Землю ту”[1009].

Антóн. Сїю Блаженную Землю чтоб провидѣть, возводит Бог Мойсея на Высокую Гóру. Гора сїя, Авари́м, тож значит, что Па́сха[1010]. На сей Горѣ и Он почил с Голубицею. “И полещу и почїю”[1011]. Но: “Не отемнѣстѣ очи Его”[1012].

Квадра́т. Раздѣляется Суша от Воды, раздѣляется Обѣтованная Земля от Языческїя. Там почивает Голубица, а в Нагорней Землѣ Изра́иль, о коей: “Преста Земля вокóема быти”[1013]. “Почи Земля от Брани”[1014].

Ах дража́йшая Земля! Покóю наш! Кто нам возвѣстит о Тебѣ[1015]? Гдѣ Голубица? Гдѣ Соглядатель?

Па́мва. Гдѣ тѣ Кри́лѣ Голубины Посребренныи[1016]? Гдѣ Красныи Нóги на Гора́х благовѣствующих Мир, благовѣствующих благая[1017]? Кто нам, по кра́йней мѣрѣ, скажет о той высокой и далекой Землѣ, о коей: “Животная твоя живут на ней”[1018]. Боже! внегда исходити тебѣ пред людьми твоими[1019], тогда развѣ, за Твоим Предводителством, Земля̀ потрясется, раздѣлится на двое, усмотрим Су́шу. Небеса Ро́су дадут, а Земля принесет Плод свой[1020].

Друг. Кто узнал себе, тому даст Глагол к Благовѣствованїю Царь сил[1021] тот, о ко́ем Приточник: “Царь Праведен возвышает Землю, Муж же Законопреступник раскопывает”[1022]. Сїю Землю коль трудно усмотрѣть, послушай Петра: “Таится им сїе, хотящим знать”[1023]. А что такое? Вот что! “Небеса быша исперва”[1024]. А еще что? “И Земля от Воды̀ и посредѣ Воды̀ составленна Божїим Словом”[1025]. Один Изра́иль Ея жаждет и видит. “Якоже Душѣ жаждущей Студеная Вода благопрїятна, тако вѣсть благая от Земли издалеча”[1026].

Па́мва. Кто ж нам Жажду сїю Уто́лит? Гдѣ тое О́ко, о коем: “Видящее О́ко Добрая, веселит Сердце, Слава же благая утучняет Кости”[1027]?

Друг. Вот тебѣ летят Благовѣстники! Слушай Иса́їи! “Господь Савао́ѳ Заповѣда язы́ку оружеборцу прїйти от Земли издалеча, от края Основанїя Небесе, Господь и оружебо́рцы Его, растлити всю Вселенную”[1028]. О сих же поминая, называет их Пти́цею. “Вся, елика Завѣщах, сотворю, призывая от Восток Птицу, и от Земли издалеча…”[1029] Теперь вспомни и тѣ Птицы, кои при Авраа́му сѣли на раздѣленных на по́лы тѣлах[1030].

Антóн. Смотри, Квадрат! Вот еще Голуб, Езеки́я у Иса́їи! “Яко Ластовица, тако возопїю, и яко Голуб, тако поучуся. Ищезостѣ бо очи мои, еже взирати на Высоту Небесную ко Господу, иже избави мя”[1031]. Весьма

согласно с Давѝдом говорит. “Помянух лѣта̀ вѣчная и поучахся”[1032]. “Помяните первая от вѣка, яко аз есмь Бог, и нѣсть еще развѣ мене, возвѣщаяй первѣе послѣдняя, прежде неже быти им, и абїе сбышася”[1033]. Видиш, куда Голубиное О́ко смотрит? На надежную Вѣчность. Сюда-то ищезло цѣлое сердце Давидово, ничево Тлѣннаго не мыслящее. “Исперва познах от Свидѣнїй твоих, яко во вѣк основал я еси”[1034]. Вот тебѣ и Колцо̀ Їу́дино! прелюбезной Ѳамарѣ в Зало́г данное, и Золотая Гри́вна, и Жезл[1035]. Вот тебѣ и Вѣтва Масличная! “По милости Твоей, по Судбѣ Твоей живи мя”[1036].

Квадра́т. Благодарю за сїю Пару, за Езеки́ю с Давидом. На ж тебѣ за них одну Голубку, прелюбезную брату своему! Брат Ея, лежавшїй до Третяго дня не в Брю́хѣ Ки́товом, но в Ка́менном Гробѣ, Но́вый наш Їона, сирѣчь Голуб[1037], Всеми́лостивѣйше изволит к Ней говорить: “Ты, Голубице моя, в покровѣ Ка́меннѣ, близ предстѣнїя, яви мнѣ Зрак твой, и услышан сотвори ми Глас твой, яко Глас твой Сладок, и Образ твой Кра́сен”[1038]. Покров сей Ка́менный, в котором Она находится, не ду́май, что та Пеще́ра и ло́же А́спидское есть, поминаемое Иса́їею, но другая Пещера, повышше Аспидскїя: “Отроча младо на Пещеры Аспидов и на ложе Исчадїй Аспидских руку возложит”[1039]. Примѣть: “на Пеще́ры”[1040], то есть над Пещеры, повышше Пещер тѣх. А то бы и Еѐ Исаїя из Аспидских Ложей выганял так, как Сомна́са: “Что ты Здѣ?”[1041] Или другой бы, кромѣ Исаїи, Молнїевидный Ангел сказал бы Ей: “Нѣсть Здѣ! Воста̀!”[1042] Ищи повышше! “на Высоких бо Краéх есть”[1043]. Горняя Му́дрствуй[1044]. Зачем ползаеш по тлѣнной подлости со Змі́ем? Хитра̀ ты, как Змїй, да не имѣеш чистаго О́ка Голубинаго и непорочнаго, о коем Аввакум: “Чисто О́ко, еже не видѣти зла и не взирати на Труды Болѣзненныя”[1045]. “Труд и Болѣзнь в сердцѣ их”[1046]. “Доколѣ положу совѣты в душѣ моей…”[1047] Но сїя добровзо́рная Птичка в ту разсѣлину влетѣла: “Положу тя в разсѣлинѣ Ка́мене”[1048]. Там-то сїя Птица Обрѣте себѣ Храмину[1049]. Сюда, кромѣ Мойсея, вводит Бог и Їезеки́иля: “И введе мя к предвратїю двора, и видѣх, и се скважня Едина в Стѣнѣ. И рече ко мнѣ: Сыне Человѣч, раскопай Стѣну. И раскопах, и се дверь едина”[1050]. Тут-то все его Видѣнїе, Пророчество и Премудрость, как увидѣл сква́жню, как раскопал стѣну, которую и Давид пролазит, да однако ж за руководством Божїим. Так и не дивно, что не в стѣнѣ, но близ предстѣнїя находится Невѣста[1051]. Близ предстѣнїя, но уже за стѣною по ту сто́рону, миновав Ее, или с Давидом, или по Изра́илскому раздѣлив с Авраамом. “И сѣде близу их Авраам”[1052].

Антон. Ах! сколько ты одолжил Ду́шу мою сею Птицею! Достойна Она такого Брата, а Брат такїя же Сестры̀. Заплачу̀ ж тебѣ за Нея цѣлым Стадом у Иса́їи. “Кїи суть, иже, яко Облацы, летят, и яко Голубы со Птенцы, ко мнѣ”[1053].

Квадра́т. Мило мнѣ сїе Стадо. Да и самому Господу ми́лы сїи Го́сти. Он будьто вышел навстрѣчу им и от радости спрашует: “Кїи суть?”[1054] и будьто тож гово́рит к ним с простертыми к обятїю руками, что к Невѣстѣ: “Ты,

Голубице моя!”[1055] “Вы, Други мои[1056]! раб не вѣсть, что творит Господь Его[1057], ваши же очи блаженны”[1058]. Свѣтлый Свѣтлых, Голуб Голубов, Отец Сынов, Дух Духа встрѣчает. “Возведи Окрест очи твои, и виждь собранная Чада твоя издалеча”[1059].

ПА́МВА. Голуб Їо́на, Голуб Исаїя, и всѣ Прозорливцы Проро́ки. Принеси в Жертву Да́ра из сих Голубов к Богу твоему. Принеси ж (Знай) Па́ру. Другой Голуб должен в тебѣ быть, и есть, только Узнай Его. Узнай себе.

ДРУГ. Омы́в Посвяща́емаго за Грѣхи́ Агнца, Крести́тель увидѣл Духа Божїя, сходяща, яко Голубя, и грядуща на него[1060]. Дух к Духу, Подобный к Подобному идет[1061]. Но никогда б сего не было, если б прежде не узнал был внутрь Гла́са Глаголющаго: “Сей есть Сын мой…”[1062] Начало и Конец тут: Зна́й себе.

АНТО́Н. “Видѣ Духа Божїя, сходяща, яко Голубя”[1063]. Сїе сходно с тѣм: “Слетѣша же Птицы на Тѣлеса растесанная их”[1064]. Там Гром Гла́са, а тут ужас на Авраа́ма.

КВАДРА́Т. Голуб есть всяк Человѣк. Но должен слушать Софо́нїи: “О Свѣтлый и Избавленный Граде, Голубице!”[1065] Но то Бѣда, что далѣе говорит: “Не услыша Гласа, ни Прїя́т наказанїя, и к Богу своему не приближися”[1066]. Длятого ж то самаго и не приближися, что не слушает Гласа Грома[1067]. Знай себе.

ПА́МВА. “Принесет от Горлиц или от Голубов Дар свой”[1068]. Что за Го́рлицы? на что Богу Горлицы? Пускай их Охотники и Птицело́вы ловят! а Ты – Знай себе. Все тое до тебе надлежит. Ты сам – Горлица! В тебѣ Горлица! Узнай себе! Вот тебѣ Горлица! “Коль Возлюбленна Селенїя твоя, Господи Сил!”[1069] Чувствуеш ли горли́вое желанїе сея Горлицы? “Желает и скончавается Душа моя…”[1070] Не спит и воздыхает сїя Горлица на уединенных Вѣтвах[1071].

“Аще дам Со́н Очи́ма мои́ма?”[1072] Сон есть всяка Плоть[1073]. Но Ея Взор О́стрый презырает все тое: не удостоивает смотрѣть, отвращая О́ко от Суеты. “Что бо мнѣ есть на небеси…”[1074] Ах! “Вси, удаляющїися от тебе, Погибнут”[1075]. “Сердце мое и плоть моя возрадовастася о Бозѣ жи́вѣ”[1076]. Вижу дворы̀ твои и ищеза́ю по них. Они Гнѣздо мое. “Та́мо Пти́цы возгнѣздятся!”[1077] На Краѣ Небесе! Вот тебѣ Горлица! Посвяти Ее Господу твоему. Узнай себе! Там Господь твой[1078]! А в Нем – все.

ДРУГ. Смотри, Па́мво! до твоея Горлицы летит и моя. “Что украшенны Лани́ты твоя, яко Горлицы?”[1079] Лани́ты – сосѣды очам. В Голубинных Невѣсты очах живет проницающая, как Денница, Прозорли́вость, а на Лани́тах, как на Красных Ягодах, Чистота, Вѣрность, ревность и тое желанїе: “Желанїя Благочестивых наслаждают душу, Дѣла̀ же нечестивых далече от Разума”[1080].

АНТО́Н. А Їя́ков? Развѣ не Го́рлица? Он так же поставил Ку́щу свою на Горѣ[1081], как Го́рлица Гнѣздо себѣ, и до Его так же Тесть Лава́н вот что говорит! “Жела́нїем возжелал еси отыйти в дом Отца твоего”[1082]. “Желает и скончавается душа моя во дворы̀ Господни”[1083].

Квадра́т. Но что то за *Лани́ты* у Го́рлицы? *Лани́ты* – то ж само, что *Лицо̀*, а о *Лицѣ* слушай Прито́чника: “*Лице* Разумное есть Мужа Премудра, Очи же безумнаго на Концах Земли”[1084]. Видите, что тут Очи и *Лицо* – все то одно. Так не дивно, что и Богу в Дар приносится хоть Голубов, хоть Горлиц Па́ра. Голубица взо́ром проницает, Горлица того же жаждою желает. Как можно *любить*, не проникнув? Как же, не *любя*, и проникнуть? Сія-то Сердечная Па́ра Богу *любезная*. Она-то прозирает Божїю Землю, жаждет сыскать Вѣтву Ми́лыя *Любви* и *Любезныя* Милости. Голубица ищет: “Яви мнѣ Зрак твой”[1085], а Горлица жаждет: “Услышан сотвори мнѣ Глас твой”[1086]. Голубица: “Яко Образ твой Красен”[1087]. Горлица: “Яко Глас твой Сла́док”[1088]. Та Взор простирает, а Сія Кри́ла Вожделѣнїя и, в Па́ру сопряжа́сь, Одну Птицу составляют. Тая находит Вѣтву, на Землѣ Новой, на мѣстѣ Злачнѣ[1089], а Сія там же на Вѣтвах ворчи́т, в Кра́сное Весны̀ время: “Се Зима прейде! Дождь отыйде, отыйде себѣ[1090], собрася Вода̀, яже под Небесем в собранїя своя, и явися Су́ша[1091], отыде себѣ Зима[1092], Цвѣты явишася на Землѣ, время Обрѣзанїя Виноградов приспѣ, Глас Горлицы слышан в Землѣ нашей…”[1093] *Лицо* разумное Прему́дрыя Голубицы усмотрѣло Су́шу, а Ревностная Горлица тож Обрѣла надежнѣйшее *для* своих Птенцов мѣсто. И как Мудрое Око тоя во Главѣ Ея[1094], в Началѣ Ея, в Господѣ Ея, так и Го́рличны Птенцы не на Концах Землѝ[1095], не Здѣсь, не Внизу, но Там! Высоко, во Дворѣ Господнем, пред Господем. Там Далече, гдѣ Города̀ Хевро́н и Дави́р, отку́да прилѣтывают Птицы, откуду низходят и восходят Ангелы Божїи, гдѣ Кроется Дави́д. “Покры мя в тайнѣ *лица̀* своего…”[1096] А дабы кто не помыслил, что в сих Господних Птицах нару́жнее *Лице* и Взор похваляется, пусть слышут Сира́ха: “Сердце Человѣческое измѣняет *Лице* Его на Добро”[1097]. Сердце Чистое раждает Голубиное О́ко и Го́рличный Глас. Уста Безумных и Очи в таковом же их сердцѣ живут, сердце же Премудрых – Ко́рень и Глава Внѣшностей их.

Памва. Чудныи Образ, по коему ве́лено приносить в Жертву Птицы. Велит оторвать Го́лову, исцѣдить Кровь доло́й: “Да отто́ргнет Гла́ву его (Голубову) и исцѣдит кровь”[1098]. Так же велит отлучи́ть Горта́нь с Пе́рьям и бросить против Восто́ка там, гдѣ Пе́пел: “Да отлу́чит Горта́нь с Пе́рьем и изве́ргнет оную от Олтаря на Восто́к, на мѣсто Пе́пела”[1099]. Голуба не велит так, как Скота, раздѣлять, а только: “Да изло́мит его от Крил, и да не раздѣлит”[1100]. “Таковая (де) Жертва Во́ня благово́нїя Господу”[1101].

Вот вам Пова́рня и Дура́чество Бо́жїе[1102]!

Сковорода датує цей твір 1767 роком, але, очевидно, він помилився, бо «Асхань» було написано після «Наркісса», а цей останній філософ написав невдовзі після свого остаточного звільнення з Харківського колегіуму, тобто впродовж 1769–1771 рр. [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 211–212]. Автограф, який спочатку мав назву «Сумфоніа с сим стихом: Аще не увѣси тебе…», не зберігся: у листі до Михайла Ковалинського від 26 вересня 1790 р. Сковорода писав, що колись, бувши в

поганому настрої, власноруч спалив його. Однак список цього твору зберігся в Якова Правицького, тож Сковорода десь близько 1790 р. ще раз уважно прочитав його, зробив незначну правку та змінив назву, а також доповнив дарчим листом до Михайла Ковалинського. Цей список зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 22). «Асхань» було вперше опубліковано в санкт-петербурзькому виданні творів Сковороди 1912 р. Подаємо за рукописом.

[1] Михайло Іванович Ковалинський (1745–1807 рр.) – український та російський педагог, письменник, державний діяч, найближчий приятель Сковороди. Ковалинський був сином священика Миколаївської церкви Олексіївської кріпості на Слобожанщині. У 1753 р. він вступив до Харківського колегіуму, а після закінчення навчання впродовж 1766–1769 рр. викладав тут-таки поетику. Восени 1769 р. вирушив до Санкт-Петербурга й став вихователем синів останнього гетьмана України Кирила Розумовського – Лева та Григорія. У 1772–1775 рр. перебував із ними за кордоном (Франція, Швейцарія). Після повернення назад служив головним наглядачем Виховного будинку (Москва), прокурором Військової колегії (Санкт-Петербург), у 1780-х рр. був керівником канцелярії князя Григорія Потьомкіна, у 1790-х – управителем Рязанського намісництва, а в 1801–1804 рр. – куратором Московського університету. Автор кількох літературних творів, зокрема «Оды на новый 1774 год Екатеринѣ II» (Санкт-Петербург, 1774), «Оды на день рожденія Екатерины II» (Санкт-Петербург, 1774) та двох од на честь князя Потьомкіна. Найвідомішим твором Ковалинського є «Жизнь Григорія Сковороды» – біографія Сковороди, написана в 1794–1795 рр. на підставі власного досвіду спілкування з філософом. Ковалинський познайомився зі Сковородою ще навесні 1762 р., коли був студентом класу богослів'я Харківського колегіуму. Їхня дружба тривала понад три десятиліття. Збереглося 79 листів Сковороди до Ковалинського та 6 листів Ковалинського до Сковороди. Ковалинському Сковорода присвятив і низку своїх трактатів та діалогів: «Асхань» (початок 1770-х рр.), «Разглагол о древнем міръ» (1772 р.), «Жена Лотова» (1780 р.), «Брань архистратига Михаила со Сатаною» (1783 р.), «Потоп зміин» (1791 р.). Хоча Ковалинський, як згадував його праправнук по материнській лінії поет-символіст Сергій Соловйов, "був близький до Потьомкіна, обертався в колі вихованців «Енциклопедії» Дідро, ба навіть їздив у Ферней до Вольтера, його погляди перебували цілком під впливом Сковороди…" [*Соловьев С. М.* Воспоминания. – Москва, 2003. – С. 36].

[2] Цей твір було написано під час перебування Сковороди в Гужвинських лісах біля Деркачів, які належали Василеві Михайловичу Земборському [див.: *Ніженець А.*, *Стогній І.* Григорій Сковорода. Пам'ятні місця на Україні. – Київ, 1984. – С. 58].

[3] Ім'я *Асхань* (*Асха*) в масоретському тексті Біблії подано як *ʿaḵsāʰ*, у Септуагінті – *Αχσα* (Книга Ісуса Навина 15: 16) та *Ασχα* (Перша книга параліпоменон 2: 49), у Вульгаті – *Аха*, *Achsa*, в Єлизаветинській Біблії – **ѧсχа́нь**. Значення цього імені пов'язують зі словом "ножна спряжка, браслет" [The Interpreter's Dictionary of the Bible. – Nashville, 1990. – Vol. 1. – P. 27]. Про красиві ножні браслети доньок Сіона йдеться в Книзі пророка Ісаї: "і дзвонять спряжками на ногах своїх (*təʿakkásnāʰ*)" (Книга пророка Ісаї 3: 16); "поскидає Господь окрасу спряжок на їхніх ногах (*tipʾéreṯ hāʿăḵāsîm*)" (Книга пророка Ісаї 3: 18). Можливо, саме під впливом цих віршів Сковорода й пов'язав ім'я *Асхань* зі словом "красота".

[4] Див.: Книга Ісуса Навина 15: 16–17.

[5] Сковорода змішує назви двох міст: Давір (євр. *ḏəḇîr*, *Девір*) та Хеврон (євр. *ḥeḇrôn*). Згідно з Книгою Ісуса Навина, Давір раніше називали Кіріаф-Сефер (євр. *qiryaṯ-sēp̄er*, *Кір'ят-*

Сефер – у буквальному сенсі “місто книги, сувою”, в Септуагінті: “*πόλις γραμμάτων*”, звідси – “град писмен” у Єлизаветинській Біблії та в Сковороди), а Хеврон – Кіріаф-Арба (євр. *qiryaṯ ʾarbaʿ*, *Кір’ят-Арба*, у Септуагінті: “*πόλις Αρβόκ*”, “град Арвок” – у Сковороди). Пор.: и҆ вꙁы́де ѿтꙋ́дꙋ хале́въ на живꙋ́щихъ въ дави́рѣ: и҆́мѧ же пре́жде ба́ше дави́рꙋ гра́дъ пи́сменъ (Книга Ісуса Навина 15: 15). У словнику Памви Беринди слово *Хеврон* витлумачено так: “Хеврон: товариство, учасництво, або пристанье, або заклинанье, або зависть” [див.: *Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 471]. Євр. *ḥebrôn* справді асоціюють із дієслівним коренем *ḥbr*, що означає “зв’язувати, об’єднуватися, укладати спілку” [див.: The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon. – Peabody, Mass., 1999. – P. 287–288]. Отже, Хеврон – це “союз” [ibid. – P. 289]. Назва “Кір’ят-Сефер” могла виникнути наслідком народної етимології, а від початку, найімовірніше, звучала інакше: “Кір’ят-Софер” (євр. *sōp̄ēr*), що означає “місто писця”. За однією з версій, джерелом обох назв (“Девір” та “Кір’ят-Софер”) було хетське слово *dabara* – ‘правитель’.

[6] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 62: 5. Пор.: ѩ҆коже ра́дꙋетсѧ жени́хъ ѡ҆ неве́стѣ, та́кω возра́дꙋетсѧ гд҃ь ѡ҆ тебѣ.

[7] Фразу же́ртва бг҃ꙋ взято з Книги Псалмів 50 (51): 19.

[8] Сковорода має на думці слова: и҆ да и҆зло́митъ є҆гѡҀ ѿ кри́лъ (Третя книга Мойсеєва: *Левит* 1: 17).

[9] Книга Псалмів 74 (75): 11.

[10] Сковорода має на думці слова: и҆ вла́съ главы́ ва́шеѧ не пого́бнетъ (Євангелія від св. *Луки* 21: 18).

[11] Сковорода має на думці слова: Гре́хъ і҆ѳ́диннъ напи́санъ е҆́сть писа́ломъ желѣ́знымъ на но́гти а҆дама́нтовѣ (Книга пророка Єремії 17: 1).

[12] Очевидно, Сковорода має на думці слова: ктоҀ да́стъ мн҃ѣ кри́лѣ ѩ҆кω голꙋби́нѣ; и҆ полещꙋ́, и҆ почі́ю (Книга Псалмів 54 (55): 7).

[13] Неточна цитата з Книги Псалмів 32 (33): 11. Пор.: помышле́нїѧ ср҃ца є҆гѡҀ въ ро́дъ и҆ ро́дъ.

[14] Парафраза Третьої книги Мойсеєвої: *Левит* 1: 17. Пор.: и҆ да и҆зло́митъ є҆гѡҀ ѿ кри́лъ.

[15] Очевидно, це парафраза Другої книги царств 3: 31. Пор.: раздери́те р҃ы́зы ва́ша.

[16] Неточна цитата з Третьої книги Мойсеєвої: *Левит* 1: 15. Пор.: и҆ да ѿто́ргнетъ главꙋ́ є҆гѡҀ.

[17] Третя книга Мойсеєва: *Левит* 1: 16.

[18] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 7. Пор.: разлꙋчи́ бг҃ъ межды́ водо́ю, ѩ҆же бѣҀ под҃ тве́рдїю, и҆ межды́ водо́ю, ѩ҆же бѣҀ над҃ тве́рдїю.

[19] Книга Псалмів 54 (55): 7.

[20] Книга пророка Захарії 6: 12. Ідеться про Христа. Пор.: “Нелія ликуй, Дѣвая бо пріят во чревѣ и породи Сына Еммануила, Бога и человѣка, Восток имя єму, єгоже величающе, Дѣву ублажаєм” [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 424].

[21] Парафраза Послання св. ап. Павла до колосян 3: 2. Пор.: гѡ́рнѧѧ мы́слствꙋйте.

[22] Сковорода має на думці слова: Пожрѝ бг҃ови же́ртвы хвалы́ (Книга Псалмів 49 (50): 14).

[23] Парафраза Книги Псалмів 54 (55): 23. Пор.: Возве́рзи на гд҃а печа́ль твоюҀ.

[24] Парафраза Пісні над піснями 5: 12. Пор.: о҆́чи є҆гѡҀ ѩ҆кω голꙋби́цы.

[25] Парафраза Дій св. апостолів 2: 20. Пор.: со́лнце преложи́тсѧ во тмꙋ́, и҆ лꙋна́ въ кро́вь.

[26] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 14: 17–24.

[27] Неточна цитата з Книги Псалмів 127 (128): 3. Пор.: Жена́ твоѧ ѩ҆кω лоза́ плодови́та въ страна́хъ до́мꙋ твоегѡҀ.

[28] Книга Псалмів 124 (125): 5; 127 (128): 7.
[29] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 2.
[30] Книга Псалмів 87 (88): 13.
[31] Неточна цитата з Першої книги параліпоменон 16: 12. Пор.: помяни́те чудеса̀ є҆гѡ̀, ѩ҆́же сотворѝ, зна́менїа̀ и҆ сѹ́дбы ѹ҃стъ є҆гѡ̀.
[32] Книга Псалмів 138 (139): 15.
[33] Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 10. Пор.: дх҃ъ бо всѧ̑ и҆спытѹ́етъ, и҆ глѹбины̀ бж҃їа.
[34] Пісня над піснями 1: 7.
[35] Це парафраза слів послу́шай, їи҆лю, які двічі зринають у П'ятій книзі Мойсеєвій: Повторення Закону (6: 3; 20: 3).
[36] Парафраза Книги Псалмів 38 (39): 4. Пор.: Согрѣ́ѧся се́рдце моѐ во мнѣ̀.
[37] Фраза мшт҃е́й человѣ́къ бж҃ій зринає в П'ятій книзі Мойсеєвій: Повторення Закону 33: 1.
[38] Сковорода має на думці слова: и҆ взы́де ѡ҃тѹ́дꙋ хале́въ на живу́щихъ въ дави́рѣ: и҆́мѧ же пре́жде ба́ше дави́рꙋ гра́дъ пи́сменъ (Книга Ісуса Навина 15: 15).
[39] Сковорода має на думці слова: и҆ ви́дѣ царѧ̀ дави́да ска́чꙋща и҆ и҆гра́ющa пред҃ г҃де́мъ (Друга книга царств 6: 16).
[40] Неточна цитата з Третьої книги царств 10: 4–7. Пор.: И҆ ви́дѣ цари́ца са́вска вре́сь смы́слъ соломо́нь и҆ до́мъ є҆го́же созда̀, и҆ снѣ́ди соломѡ̑нни, и҆ жили́ща о҆троко́въ є҆гѡ̀, и҆ предстоа́нїе слꙋжа́щихъ е҆мꙋ̀, и҆ ѡ҆блаче́нїе є҆гѡ̀, и҆ вїночерпцы̀ є҆гѡ̀, и҆ всесожже́нїѧ є҆гѡ̀, ѩ҆́же приноша́ше во хра́мѣ г҃дни, и҆ внѣ̀ себѣ̀ бы́сть, и҆ речѐ къ соломо́нꙋ царю̀: и҆́стинна сѹ́ть словеса̀, ѩ҆́же слы́шахъ въ зе́мли мое́й, ѡ҆ словесѣ́хъ твои́хъ и҆ ѡ҆ смы́слѣ твое́мъ: и҆ не ѣ҆́хъ вѣ́ры глаго́лющымъ мн҃ѣ, до́ндеже прїидо́хъ сѣ́мѡ, и҆ ви́дѣста о҆́чи мои́: и҆ сѐ, нѣ́сть ни по́лъ тогѡ̀, ѩ҆́коже мн҃ѣ повѣ́даша: приложи́лъ е҆сѝ премꙋ́дрость и҆ блага̑ѧ къ сѝмъ па́че всѧ́каго слꙋ́ха.
[41] Друга книга Мойсеєва: Вихід 2: 6.
[42] "Прообразування", чи "префігурація" (старі українські письменники вживали також поняття "выобразованіе", "знаменованіе", "образованіе", "предображеніе", "прознаменованіе", "проображеніе", "фѣгурація" тощо), тобто уявлення, згідно з яким особи, речі та події Старого Заповіту містично засвідчують майбутню євангельську історію, є однією з найважливіших засад християнської ноематики. "Прообразом (*τύπος* – форма, модель) зветься особа, річ або дійство у Ст. Завіті, що проображує, т. зн. наперед означує і передсказує в Нов. Завіті Месію (месійні типи) або інші особи, чи то установи, чи події Нов. Завіту, нпр. Пр. Діву, Апостолів, Церкву, св. Тайни, розсіяння жидів по цілім світі й т. п. (пророчі типи). Особа, установа, подія Нов. Завіта, наперед проображена в Ст. Завіті, зветься антитипом (*ἀντίτυπος*, I Петр. 3: 21), а первісна ідея в Бога, якою він передвидів схожість між прообразом і образом, називається прототипом (*ἀρχέτυπον*)" [*Лаба В.* Біблійна герменевтика. Вид. 2-е. – Рим, 1990. – С. 20]. Отож, услід за Іваном Златоустом українські барокові автори зазвичай стверджували: "Яко маляр, нежели сам образ вымалюєт, перше рисунок или сѣнь єго выставит, так подобне Бог, нежели подал свѣту цѣлому самую истинну спасенія в Христѣ Спасителѣ, в муцѣ и смерти єго, в сакраментах от Христа поставленных Новаго Завѣта, выставил перше сѣнь или рисунок того всего в законѣ найбарзѣй Мойсеовом" [Начатки догмато-нравоучителнаго богословія. – Почаїв, 1770. – С. 529]. Природно, що екзегетичні студії наших богословів XVII–XVIII ст. часто були не чим іншим, як міркуваннями над "прообразним сенсом" (*sensus typicus*) Святого Письма [докладніше див.: *Ушкалов Л.* Біблійна герменевтика // *Ушкалов Л.* Світ українського бароко: філологічні етюди. – Харків, 1994. – С. 22–23].

[43] Сковорода має на думці слова: **мѡѷ҃сéй человѣ́къ бж҃ій** (П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 33: 1).

[44] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 24. Пор.: **и҆ ѡ҆блещи́сѧ въ но́ваго человѣ́ка, со́зданнаго по бг҃ѣ въ пра́вдѣ и҆ въ преподо́бїи и҆стины**.

[45] Згідно з богословською наукою, Всевишній робить людину причетною до його єства "не существенно, так бо толко сам Отец и Сын, и Дух Святый имѣют в себѣ єство Божіє, понеже суть єдним и тим же самым Богом. Ниже іпостатичне чинит нас участниками своєго єства, так бо толко натура человѣческая в Христѣ причастіє имать Божіяго єства, ради єдиной іпостаси или особы Божой, то єсть Сына, который вкупѣ єсть Бог и человѣк, но чинит нас причастниками Божіяго єства своєго чрез дар всыновленія, то єсть начинает быти в нас началом житія надприроднаго, вышшеєстественнаго, вытискает в душѣ нашей образ свой чрез пребываніе своє в нас и творит нас тѣм самым членами Тѣла Христова" [Начатки догмато-нравоучителнаго богословія. – Почаїв, 1770. – С. 104–105].

[46] Судячи з усього, Сковорода дуже неприхильно ставився не лише до раціоналізму просвітницького ґатунку, але й до раціоналізму схоластичного, який він іронічно називає тут "підлим квасом".

[47] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 34: 7.

[48] Тут: той, хто сновигає. Пор. приказку: "Ходить, як припутень (сновигає)" [*Номис*, № 10945].

[49] Парафраза Євангелії від св. Івана 5: 46. Пор.: **а҆́ще бо бы́сте вѣ́ровали мѡѷ҃сéови, вѣ́ровали бы́сте (ѻ҆́бѡ и҆) мнѣ̀**.

[50] Євангелія від св. Івана 5: 46.

[51] Цей текст справді цитували в тій формі, про яку каже Лука. Ось, наприклад, у Василя Суразького: "Яко сам Христос мовит: єсли бысте вѣрили Моісею, вѣрили бысте и мнѣ, той о мнѣ писал" [*Суразький В.* О єдиной, истинной, православной вѣрѣ. – Остріг, 1588. – Арк. 35 (зв.)–36 (друга пагін.)].

[52] Сковорода трактує ці старозаповітні та новозаповітні епізоди як *речові гомологізми*, годні засвідчити, що Мойсей та Христос – одне й те саме [див.: *Ушкалов Л.* Theologia exegetica // *Ушкалов Л.* Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. – Харків, 2001. – С. 120–121].

[53] Книга Псалмів 79 (80): 2.

[54] Книга пророка Іоїля 2: 2.

[55] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 33: 29.

[56] Євангелія від св. Матвія 1: 1.

[57] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 15 (16): 4. Пор.: **не совер҃ѫ̀ собо́ры и҆́хъ ѿ кровéй**.

[58] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 1: 13. Пор.: **не ѿ кро́вѣ, ни ѿ по́хоти плотскі́ѧ, ни ѿ по́хоти мѫ́жескїѧ, но ѿ бг҃а роди́шасѧ**.

[59] Сковорода має на думці слова: **И напи҆сѧ̀ мѡѷ҃сéй воздвиже́нїѧ и҆́хъ и҆ ста́ны и҆́хъ, по словесѝ гд҃ню** (Четверта книга Мойсеєва: Числа 33: 2).

[60] Можливо, Сковорода має на думці слова: **не разѹмѣ́ю** (Послання св. ап. Павла до римлян 7: 15).

[61] Євангелія від св. Луки 10: 20.

[62] Парафраза Євангелії від св. Матвія 12: 48–50. Пор.: **кто҆̀ е҆́сть мт҃и моѧ̀, и҆ кто҆̀ сѫ́ть бра́тїѧ моѧ̀; ѣ҆ и҆́же бо а҆́ще сотвори́тъ во́лю ѻ҆ц҃а̀ моегѡ̀, и҆́же е҆́сть на нб҃сѣ́хъ, то́й бра́тъ мо́й, и҆ сестра̀, и҆ мт҃и (мѝ) е҆́сть**.

[63] Ця думка не могла не здивувати Луку, адже християнські богослови ніколи не врівнювали Мойсея та Христа, розглядаючи їх у префігуральній стратегії. Скажімо,

Оріген (Про першооснови, IV, 24) писав: "Мойсей же, як ми віримо, слугує образом нашого Спасителя, Який Своїм другим законом, тобто євангельськими заповідями, приводить усе до досконалості" [*Оріген*. О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 356]. Зрештою, Стефан Яворський прямо стверджував: "Не может быти Моісей равен Христу" [*Яворський С*. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 882].

[64] Парафраза Послання св. ап. Павла до галатів 3: 28. Пор.: **Нѣ́сть і҆ѹде́й, ни є҆́ллинъ: нѣ́сть ра́бъ, ни свобо́дь.**

[65] Парафраза Послання св. ап. Павла до галатів 3: 28. Пор.: **нѣ́сть мѹ́жескїй по́лъ, ни же́нскїй: вси́ бо вы̀ є҆ди́но є҆стѐ ѽ хр҃тѣ̀ і҆йсѣ.**

[66] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 33: 27.

[67] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 33: 27.

[68] Ця середньовічна притча має за прототип оповідання про Соломонові суди (батько ділить своє майно між синами так, що одному дістається якась нібито дрібничка, котра, як перегодом з'ясовується, є найбільшим скарбом) [див.: *Мишанич О*. Григорій Сковорода і усна народна творчість. – Київ, 1976. – С. 58].

[69] Перша книга Мойсеєва: Буття 13: 16.

[70] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 66: 22. Початок вірша звучить так: **Ꙗ҆́коже бо…**

[71] Книга пророка Єремії 31: 7.

[72] Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 17 (18): 9. Пор.: **Взы́де ды́мъ гнѣ́вомъ є҆гѡ̀, и҆ ѻ҆́гнь ѿ лица̀ є҆гѡ̀ воспла́менитсѧ.** Пор. також: **и҆ и҆зы́де ѻ҆́гнь ѿ гд҃а** (Третя книга Мойсеєва: Левит 9: 24).

[73] Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 24.

[74] Можливо, Сковорода має на думці слова: **се́й є҆́сть и҆стинный бг҃ъ и҆ живо́тъ вѣ́чный** (Перше соборне послання св. ап. Івана 5: 20).

[75] Пісня над піснями 1: 7.

[76] Фразу "пшеницы, вина и елея" взято, очевидно, з молитовних текстів. Пор.: "Исполни домы их пшеница, вина и елея" [*Могила П*. Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 413].

[77] Парафраза Книги Псалмів 22 (23): 2. Пор.: **На мѣ́стѣ зла́чнѣ, та́мѡ всели́ мѧ, на водѣ̀ поко́йнѣ воспита́ мѧ.**

[78] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 61: 7. Пор.: **Сѝце зе́млю свою̀ втори́цею наслѣ́дѧтъ, и҆ весе́лїе вѣ́чное над҃ главо́ю и҆́хъ.**

[79] Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 129 (130): 1. Пор.: **гд҃и, ѹ҆слы́ши гла́съ мо́й.**

[80] Парафраза П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 28: 12. Пор.: **Да ѿве́рзетъ тебѣ̀ гд҃ь сокро́вище свое҆̀ благо́е, не́бо.**

[81] Книга пророка Ісаї 58: 8–9.

[82] Книга пророка Ісаї 58: 11.

[83] Книга пророка Ісаї 54: 11–12.

[84] Книга пророка Ісаї 54: 15–16.

[85] Книга пророка Ісаї 49: 18.

[86] Неточна цитата з Книги пророка Єремії 12: 2. Пор.: **бли́з҃ є҆сѝ ты̀ ѹ҆стъ и҆́хъ, дале́че же ѿ ѹ҆тро́бъ и҆́хъ.**

[87] Книга Псалмів 72 (73): 9.

[88] Друга книга Мойсеєва: Вихід 20: 7.

[89] Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: **дх҃ъ є҆́сть, и҆́же ѽживла́етъ, пло́ть не по́льзуетъ ничто́же.**

[90] Парафраза Євангелії від св. *Луки* 24: 45. Пор.: **Т**огда҃ ѿве́рзе и҆мъ ѹ҆мъ разумѣ́ти писа́нїа.

[91] *Друге послання св. ап. Павла до коринтян* 5: 16.

[92] Це ім'я означає "Месія, Помазанец" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 472].

[93] Сковорода має на думці слова: **Н**е во́змеши и҆́мене гд҃а бг҃а твоегѡ̀ всу́е: не ѡ҆чи́титъ во гд҃ь прїе́млющаго и҆́мя е҆гѡ̀ всу́е (*Друга книга Мойсеєва*: Вихід 20: 7; *П'ята книга Мойсеєва*: Повторення Закону 5: 11).

[94] Книга Йова 21: 20.

[95] Книга Йова 21: 20.

[96] Фразу по́ле па́гъбы взято з Книги пророка Іоїля 2: 3.

[97] Про цю землю йдеться, наприклад, у Першій книзі Мойсеєвій: Буття 45: 10. *Див.*: и҆ всели́шися въ земли҇ гесе́мли а҆рави́йстѣй.

[98] Парафраза П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 33: 29. Пор.: лю́дїе спаса́емїи ѿ гд҃а.

[99] Книга Псалмів 126 (127): 2.

[100] Книга Псалмів 61 (62): 4.

[101] Книга Псалмів 61 (62): 5.

[102] Книга Псалмів 61 (62): 5.

[103] Книга Псалмів 61 (62): 12.

[104] Книга пророка Михея 4: 8–10.

[105] Парафраза Книги пророка Іоїля 2: 3. Пор.: і҆́коже ра́й сла́дости земля҃ пред҃ лице́мъ е҆гѡ̀, и҆ і҆́же созади҇ е҆гѡ̀ по́ле па́гъбы, и҆ спаса́ющагося не бу́детъ и҆́мъ.

[106] Сковорода має на думці слова: сѣ, лежи́тъ сі́й на паде́нїе и҆ на воста́нїе мно́гимъ во і҆и҃ли (Євангелія від св. *Луки* 2: 34).

[107] Парафраза Послання св. ап. Павла до євреїв 13: 8. Пор.: І҆и҃съ хр҃то́съ вчера҃ и҆ дне́сь то́йже, и҆ во вѣ́ки.

[108] Цього слова в Біблії тут немає.

[109] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 51: 12–13.

[110] Очевидно, це парафраза *Другого послання св. ап. Павла до коринтян* 12: 5. Пор.: ѠҀ таковѣ́мъ похвали́ся.

[111] Парафраза Книги пророка Ісаї 44: 5. Пор.: Сі́й рече́тъ: бж҃їй е҆́смь.

[112] Сковорода має на думці слова: и҆ ѡ҆ви́ска кы҆́мъ і҆а́кѡвлю (*Перша книга Мойсеєва*: Буття 31: 33).

[113] Сковорода має на думці слова: На мѣ́стѣ зла́чнѣ, та́мѡ всели́ мя (Книга Псалмів 22 (23): 2). Пригадаймо також молитовні тексти на взір: "душу раба твоєго упокой на мѣстѣ злачнѣ, яко милосерд" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 577]. Слід зазначити, що Давидів вираз "злачне місце" в символічному сенсі означає Святе Письмо [див.: Псалтырь с толкованіем. – Київ, 1755. – Арк. 16 (зв.)].

[114] Пор., наприклад: и҆ просла́вленъ бу́дѹ а҆́зъ же и҆ лю́дїе твои҇ па́че всѣ́хъ і҆а҃зы́къ, е҆ли́цы сѫ́ть на земли҇ (*Друга книга Мойсеєва*: Вихід 33: 16).

[115] Сковорода має на думці слова: И҆ бу́дѹтъ ца́рїе корми́телїе твои҇ (Книга пророка Ісаї 49: 23).

[116] Парафраза Першого соборного послання св. ап. Петра 2: 9. Пор.: Вы҆ же ро́дъ и҆збра́нъ, ца́рское сващє́нїе, і҆а҃зы́къ сѧ҃тъ. Пор. також: вы́ же бу́дете мн҇ цр҃ское сщ҃е́нїе и҆ і҆а҃зы́къ сѧ҃тъ (*Друга книга Мойсеєва*: Вихід 19: 6).

[117] *Друга книга Мойсеєва*: Вихід 19: 4.

[118] Див.: Четверта книга Мойсеєва: Числа 22: 7–8.
[119] У Біблії: плѣжд҃ще.
[120] Книга пророка Михея 7: 16–18.
[121] Трохи неточна цитата з Книги пророка Захарії 11: 17. Пор.: **Ѡ҃**, пасд҃щіи сѣ́тнаѧ и҆ ѡ҆ста́вльшіи о҆ве́цъ! ме́чь на мы́шцѣ є҆гѡ̀ и҆ на о́ко є҆мѹ̀ десно́е: мы́шца є҆гѡ̀ и҆зсыха́ющи и҆зсхнетъ, и҆ о́ко є҆мѹ̀ десно́е ѡ҆слѣпа́ѧ ѡ҆слѣпнетъ.
[122] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 47: 8. Пор.: нн҃ѣ же слы́ши сіѐ, ѹ҆наѧ, сѣдя́щаѧ, ѹ҆пова́ющаѧ, глаго́лющаѧ въ се́рдцы свое́мъ: а҆зъ е҆́смь, и҆ нѣ́сть и҆ны́ѧ, не ся́дѹ вдово́ю и҆ не позна́ю сиротства̀.
[123] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 47: 9. Пор.: **Н**нѣ́ же прїи́дѹтъ на тѧ̀ два̀ сі҃а̀ внеза́пѹ во є҆ди́нъ де́нь, безча́дїе и҆ вдовство̀ внеза́пѹ прїи́детъ на тѧ̀, въ волше́бствѣ твое́мъ и҆ въ крѣ́пости волхвова́нъ твои́хъ зѣлѡ̀.
[124] Книга пророка Ісаї 47: 14.
[125] Парафраза Пісні над піснями 1: 7. Пор.: а҆́ще не ѹ҆вѣ́си са́мѹю тебѣ̀, до́бряѧ въ жена́хъ, и҆зы́ди ты̀ въ пята́хъ па́ствъ и҆ пасѝ ко́злища твоѧ̀ ѹ҆ кѹ́щей па́стырскихъ.
[126] Четверта книга Мойсеєва: Числа 24: 5–6.
[127] Книга пророка Осії 4: 1–2.
[128] Книга пророка Осії 4: 6.
[129] Книга пророка Осії 4: 9.
[130] Книга пророка Осії 5: 3–4.
[131] Лат. *scientia* – ‘знання, уміння’.
[132] Книга пророка Ісаї 17: 12–13.
[133] Книга пророка Єремії 6: 6.
[134] Книга пророка Єремії 49: 4–5.
[135] Парафраза Книги пророка Єзекіїля 24: 6. Пор.: ѡ҃, гра́де крове́й! коно́бе, въ не́мже е҆́сть а҆́дъ, и҆ а҆́дъ не и҆зы́де и҆з негѡ̀.
[136] Євр. *Адонаї* – одне з десяти Божих імен у Старому Заповіті. Означає “Господь, Пан” [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 335] або “Господь мій” [*Аверинцев С.* Адонаї // *Аверинцев С.* Софія-Логос: Словник / Упорядник та автор передмови Костянтин Сігов; науковий редактор видання Марина Ткачук. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 33]. Вживається, зокрема, у молитовних текстах. Пор.: “Заклинаю тя, душе нечистый, Богом Саваоѳом, и всѣм воинством ангел Божіих, Адонаї Єлої Бога Вседержителя…” [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 344 (третя пагін.)]. Див. також прим. 87 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».
[137] Трохи неточна цитата з Книги пророка Єзекіїля 24: 14. Пор.: сѐ, а҆́зъ сѫ́ждѹ тебѣ̀ по кро́вемъ твои́мъ и҆ по помыслѡ́мъ твои́мъ сѫ́ждѹ тебѣ̀, нечи́сте, пресловѹ́те и҆ вели́кїй на разгнѣ́ваніе.
[138] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 55: 12. Пор.: **С**о весе́лїемъ во и҆зы́дете и҆ съ ра́достїю наꙗ́тесѧ.
[139] Трохи неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 3. Кінець вірша звучить так: не вѹ́детъ и҆́мъ.
[140] Книга пророка Іоїля 2: 11.
[141] У Біблії: попала́ющиа.
[142] У Біблії: мѫ́жїе.
[143] Трохи неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 4–9.
[144] Очевидно, це парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 37: 22. Пор.: не проли́йте кро́ве.

[145] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 34: 7.
[146] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **И̑** ви́дѣхъ не́бо но́во и̑ зе́млю но́вꙋ (Апокаліпсис 21: 1).
[147] Книга пророка Ісаї 41: 27.
[148] Можливо, це парафраза Третьої книги царств 8: 1. Пор.: то́й е̑́сть сїю́нъ.
[149] Можливо, це окреслення постало на ґрунті богослужбових текстів (пор., наприклад: "Безначалное єстество и непредѣлное" [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 12]). У слов'янській Біблії слово "безначалный" зринає в Першому соборному посланні св. ап. Івана 2: 13 на позначення Бога. Див.: **П**ишꙋ̀ ва́мъ, о̀тцы̀, я̑́кш позна́сте безнача́лнаго.
[150] Євангелія від св. Івана 1: 3.
[151] Фраза взыщи́те гд̑а не раз зринає в Біблії, уперше – у Першій книзі параліпоменон 16: 11.
[152] Сковорода має на думці слова: вса́къ по во́ли се́рдца своегѡ̀ да принесе́тъ нача́тки гд̑ꙋ̀ (Друга книга Мойсеєва: Вихід 35: 5).
[153] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Н**ача́тки ѿ гꙋмна̀ и̑ ѿ точи́ла твоегѡ̀ да не косни́ши принестѝ (мнѣ̀): пе́рвенцы сыно́въ твои́хъ да да́си мнѣ̀ (Друга книга Мойсеєва: Вихід 22: 29).
[154] Очевидно, це парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 23: 19. Пор.: **Н**ача́тки пе́рвыхъ жи́тъ землѝ твоеѧ̀ да внесе́ши въ до́мъ гд̑а бг̑а твоегѡ̀.
[155] Парафраза Книги пророка Даниїла 2: 30. Пор.: да ꙋ̑разꙋмѣ́еши размышле́нїѧ се́рдца твоегѡ̀.
[156] Друга книга Мойсеєва: Вихід 35: 5.
[157] Друга книга Мойсеєва: Вихід 19: 12.
[158] Перша книга Мойсеєва: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеєва: Вихід 10: 28; 34: 12; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.
[159] Потрактування цих Мойсеєвих слів у стратегії себепізнання можна знайти і в інших богословів, наприклад, у Роберто Беллярміно [див.: *Беллармин Р.* Руководство к богопознанію по лѣствицѣ сотворенных вещей. – Москва, 1783. – С. 1].
[160] Очевидно, Сковорода має на думці слова: всѧ̀ ѡ̀правда̀нїѧ моѧ̀ и̑ всѧ̀ сꙋ́ды моѧ̀ (Третя книга Мойсеєва: Левит 25: 18).
[161] Очевидно, це парафраза Книги пророка Михея 6: 8. Пор.: ходи́ти съ гд̑е́мъ бг̑омъ твои́мъ.
[162] Друга книга Мойсеєва: Вихід 19: 12.
[163] Неточна цитата з Пісні над піснями 1: 7. Пор.: а̑́ще не ꙋ̑вѣ́си са́мꙋю тебѣ̀, до́браѧ въ жена́хъ, и̑зы́ди ты̀ въ пята́хъ па́ствъ.
[164] Парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 19: 12. Пор.: внемли́те себѣ̀ не восходи́ти на го́рꙋ и̑ ни чи́мже косну́тисѧ е̑́ѧ: всѧ́къ прикосну́выйсѧ горѣ̀ сме́ртїю ꙋ̑мретъ.
[165] Книга Псалмів 118 (119): 37.
[166] Парафраза Книги Псалмів 113 (114): 25. Пор.: **Н**е ме́ртвїи восхва́лѧтъ тѧ̀, гд̑и.
[167] Друга книга Мойсеєва: Вихід 19: 12.
[168] Пісня над піснями 1: 7.
[169] Це – сковородинська інтерпретація Пісні над піснями 1: 7. Пор.: а̑́ще не ꙋ̑вѣ́си са́мꙋю тебѣ̀, до́браѧ въ жена́хъ, и̑зы́ди ты̀ въ пята́хъ па́ствъ и̑ пасѝ ку́злица твоѧ̀ ѹ̑ кꙋ́щей па́стырскихъ.
[170] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 48 (49): 15. Пор.: сме́рть ꙋ̑пасе́тъ ѧ̀.
[171] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 22: 16–17. Пор.: что̀ ты̀ здѣ̀, и̑ что̀ тебѣ̀ здѣ̀, я̑́кш и̑стеса́лъ е̑́сѝ себѣ̀ здѣ̀ гро́бъ и̑ сотвори́лъ е̑́сѝ себѣ̀ на высо́цѣ гро́бъ, и̑ написа́лъ е̑́сѝ себѣ̀ на ка́мени кꙋ́щꙋ; **С**ѐ, нн̑ѣ̀ гд̑ь савао́ѳъ и̑звре́жетъ.

[172] Парафраза Книги пророка Ісаї 22: 16. Пор.: сотвори́лъ є҆сѝ себѣ́ на высо́цѣ гро́бъ.
[173] Книга пророка Авдія 1: 3.
[174] Книга пророка Авдія 1: 4.
[175] Див.: Рече́ же бг҃ъ ко і҆а́кwвѹ: воста́въ взы́ди на мѣ́сто верои́ль, и҆ живи́ та́мw (Перша книга Мойсеєва: Буття 35: 1). Назва *Вефиль* означає "Дом Божій" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 375].
[176] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 32: 3.
[177] Книга пророка Амоса 6: 1.
[178] Книга пророка Авдія 1: 8.
[179] Книга пророка Авдія 1: 9. Сковорода цитує тільки частину вірша.
[180] Книга пророка Авдія 1: 21.
[181] Фраза покры́йте ны зринає в Біблії тричі (див.: Книга пророка Осії 10: 8; Євангелія від св. Луки 23: 30; Апокаліпсис 6: 16).
[182] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 3: 6.
[183] Друга книга Мойсеєва: Вихід 23: 20.
[184] Друга книга Мойсеєва: Вихід 23: 21.
[185] Друга книга Мойсеєва: Вихід 23: 21.
[186] Друга книга Мойсеєва: Вихід 23: 21.
[187] Неточна цитата з Другої книги Мойсеєвої: Вихід 19: 5–6. Пор.: бѹ́дете мнѣ лю́дїе и҆збра́нни ѿ всѣ́хъ а҆зы́къ: мо́и бо є҆́сть всѧ̀ земл҃а: вы́ же бѹ́дете мнѣ цр҃ское сщ҃е́нїе и҆ а҆зы́къ сты́ъ. Див. також: Друга книга Мойсеєва: Вихід 23: 22.
[188] Очевидно, це парафраза Євангелії від св. Луки 11: 28. Пор.: бл҃же́ни слы́шащїи сло́во бж҃ї́є.
[189] Друга книга Мойсеєва: Вихід 23: 27.
[190] Перша книга Мойсеєва: Буття 35: 5.
[191] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 6: 14–15.
[192] Парафраза Євангелії від св. Івана 1: 26. Пор.: посредѣ́ же ва́съ стои́тъ, є҆гѡ́же вы не вѣ́сте.
[193] Парафраза Євангелії від св. Матвія 11: 15; 13: 9, 43; 25: 30; Євангелії від св. Марка 4: 9; Євангелії від св. Луки 8: 8, 15; 14: 35. Пор.: и҆мы́й ѹ҆́шы слы́шати да слы́шитъ.
[194] Друга книга Мойсеєва: Вихід 23: 30.
[195] Друга книга Мойсеєва: Вихід 23: 21; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 4: 9; 6: 12; 8: 11.
[196] Євангелія від св. Івана 10: 9.
[197] Парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 34: 11. Пор.: внемли́ ты всѧ̀, є҆ли́ка а҆́зъ заповѣ́даю тебѣ́: сѐ, а҆́зъ и҆зженѹ́ пред҆ лице́мъ ва́шимъ а҆морре́а и҆ ханане́а, и҆ хеттте́а и҆ ферезе́а, и҆ є҆вє́а и҆ гергесе́а и҆ іевѵсе́а.
[198] Друга книга Мойсеєва: Вихід 34: 12.
[199] Парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 34: 30. Пор.: и҆ ва́ше просла́вленъ зра́къ пло́ти лица҆ є҆гѡ̀.
[200] Парафраза Книги Псалмів 115 (116): 2. Пор.: всѧ́къ человѣ́къ ло́жь.
[201] Перша книга Мойсеєва: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеєва: Вихід 10: 28; 34: 12; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.
[202] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 4: 1.
[203] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 4: 5. Сковорода цитує лише початок вірша.
[204] Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 4: 6. Пор.: и҆ сохрани́те, и҆ сотвори́те, я҆́кw сїѧ̀ премѹ́дрость ва́ша и҆ смышле́нїе пред҆ всѣ́ми а҆зы́ки, є҆ли́цы а҆́ще

ꙋслы́шатъ всѧ̀ ѡ҃правда́нїѧ сїѧ̀ и҆ рекѹ́тъ: сѐ, лю́дїе премѹ́дрїи и҆ ꙋмѣ́телны: ꙗ҆зы́къ вели́кїй се́й.

[205] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 4: 9.

[206] Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 8: 7–9. Пор.: **Г҃дь** бо бг҃ъ твоѝ введе́тъ тѧ̀ въ зе́млю благ҃ꙋ́ю и҆ мно́гѹ, и҆дѣ́же водоте́чи вѡ́дныѧ и҆ и҆сто́чники бе́здны и҆сходѧ́щыѧ по поля́мъ и҆ гора́мъ, въ зе́млю пшени́цы и҆ ꙗ҆чме́нѧ, (и҆дѣ́же) ви҃ногра́ди, смѡ́кви и҆ ци́пцы, въ зе́млю ма́сличїѧ є҆ле́а и҆ ме́да: въ зе́млю на не́йже не съ ни҆щето́ю сн҃ѣси хлѣ́бъ твоѝ, и҆ ничесогѡ̀ востре́бѹеши на не́й.

[207] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 8: 11.

[208] Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 8: 12. Пор.: *да не когда̀*.

[209] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 8: 14.

[210] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 8: 17.

[211] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 11: 14–15.

[212] Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 6: 11–12; 11: 16. Пор.: и҆ ꙗ҆ды́й и҆ насы́тивсѧ, вонмѝ себѣ̀.

[213] Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 11: 16. Пор.: *да не* разшири́тсѧ се́рдце твоѐ, и҆ прест҃ꙋпите, и҆ послꙋ́жите богѡ́мъ и҃нымъ.

[214] П'ята книга Мойсеєва: Повторення закону 12: 8.

[215] Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 12: 11. Пор.: тѹ̀ принесе́те всѧ̀, є҆лѝка а҆зъ заповѣ́даю ва́мъ днє́сь: всесожже́нїѧ ва́ша и҆ же́ртвы ва́ша, и҆ десѧтѝны ва́ша и҆ нача́тки рѹ́къ ва́шихъ.

[216] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 12: 13.

[217] Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 12: 16. Пор.: **Т**о́кмѡ кро́ве да не снѣ́сте: на зе́млю пролїе́те ю҃̀, а҆ки во́дꙋ.

[218] Парафраза П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 12: 18. Пор.: то́кмѡ пре҆д҆ г҃дѣ́мъ бг҃омъ твои́мъ да снѣ́сти ѧ҆̀ на мѣ́стѣ, е҆́же и҆збере́тъ г҃дь бг҃ъ твоѝ себѣ̀, ты̀ и҆ сы́нъ твоѝ и҆ дще́рь твоя̀, и҆ ра́бъ твоѝ и҆ раба̀ твоя̀, и҆ леви́тъ, и҆ пришле́цъ и҆́же во градѣ́хъ твои́хъ.

[219] Парафраза П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 12: 19. Пор.: **В**немлѝ себѣ̀, *да* не ѡ҃ста́виши леви́тина во всѐ вре́мѧ.

[220] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 12: 25.

[221] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 12: 23.

[222] Парафраза П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 12: 24. Пор.: на зе́млю пролїе́те ю҃̀ а҆ки во́дꙋ.

[223] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 12: 30.

[224] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 15: 1–2.

[225] У Біблії далі: тебѣ̀.

[226] У Біблії далі: пре҆д҆ бра́томъ твои́мъ тре́бѹющимъ.

[227] Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 15: 7–8.

[228] Парафраза П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 15: 9. Пор.: **В**немлѝ себѣ̀: *да* не бѹ́детъ сло́во та́йно въ се́рдцы твое́мъ беззакѡ́нїѧ, глаго́ля: бли́з҃ е҆́сть седмо́е лѣ́то, лѣ́то ѿ҃пѹще́нїѧ, и҆ возлꙋка́внетъ о҆́ко твоѐ бра́тꙋ твоемꙋ̀ тре́бѹющемꙋ, и҆ не да́си є҆мꙋ̀, и҆ возопїе́тъ на тѧ̀ ко г҃дꙋ.

[229] *Див.*: Третя книга Мойсеєва: Левит 13: 2 і далі.

[230] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 24: 8.

[231] *Друга книга Мойсеєва*: Вихід 23: 21; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 4: 9; 6: 12; 8: 11.

[232] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 13: 5.
[233] Перша книга Мойсеєва: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеєва: Вихід 10: 28; 34: 12; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.
[234] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 13: 5.
[235] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 13: 5.
[236] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 17: 7.
[237] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 17: 12.
[238] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 17: 7.
[239] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 21: 21.
[240] Див.: П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 22: 22–24.
[241] Перша книга Мойсеєва: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеєва: Вихід 10: 28; 34: 12; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.
[242] Книга Товіта 4: 5.
[243] Неточна цитата з Книги Товіта 4: 12. Пор.: внемлѝ себѣ́, ча́до, ѿ всѣ́кагѡ блудодѣ́нїа, ѝ жено́ пе́рвѣе поимѝ ѿ сѣ́мене о҆те́цъ твои́хъ: да не по́ймеши жены чꙋжда́а, и҆́же нѣ́сть ѿ пле́мене о҆тца̀ твоегѡ̀, занѐ сы́нове пр҃ро́кшвъ е҆́смы: нꙋ́не, а҆враа́мъ, і҆саа́къ, і҆а́кшвъ о҆тцы̀ на́ши ѿ вѣ́ка: помнѝ, ча́до, и҆́ко сі́и всѝ пожѫ́ша же́ны ѿ бра́тїи свои́хъ.
[244] Неточна цитата з Книги Товіта 4: 14. Пор.: внемлѝ тебѣ́, ча́до, во всѣ́хъ дѣ́лѣхъ твои́хъ ѝ вѣ́ди нака́занъ во все́мъ житїѝ твое́мъ.
[245] Асмодей – демонічна істота, чиє ім'я зринає в Книзі Товіта. Асмодей виступає тут у ролі ворога шлюбу [див.: *Аверинцев С.* Асмодей // *Аверинцев С.* Софія-Логос: Словник / Упорядник та автор передмови Костянтин Сігов; науковий редактор видання Марина Ткачук. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 47].
[246] Див.: Книга Товіта 3: 7–8; 9.
[247] Книга Притч Соломонових 13: 10.
[248] Книга пророка Аввакума 1: 14.
[249] Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 29: 18. Пор.: Є҆да̀ кто̀ е҆́сть въ ва́съ мꙋ́жъ ѝлѝ жена̀, ѝлѝ о҆те́чество ѝлѝ пле́мѧ, е҆гѡ́же се́рдце ꙋ҆клони́тсѧ ѿ гд҃а бг҃а ва́шегѡ, и҆тѝ е҆́же слꙋжи́ти богѡ́мъ ꙗ҆зы́кшвъ о҆́ныхъ; е҆да̀ кі́й е҆́сть въ ва́съ ко́рень горѣ́ прораста́ѭщь въ же́лчи ѝ го́рести;
[250] Трохи неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 32: 32. Пор.: ѿ вїногра́дшвъ бо содо́мскихъ вїногра́дъ и҆́хъ, ѝ розга̀ и҆́хъ ѿ гомо́рры: гро́здъ и҆́хъ гро́здъ же́лчи, гро́здъ го́рести и҆́хъ.
[251] Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 5: 3–4. Пор.: ме́дъ бо ка́плетъ ѿ ꙋ҆сте́нъ жены̀ блꙋдни́цы, и҆́же на вре́мѧ наслажда́етъ тво́й горта́нь: послѣ́ди́ же горчи́е же́лчи ѡ҆брѧ́щеши.
[252] Можливо, це парафраза Книги Псалмів 65 (66): 10. Пор.: и҆́ко и҆скꙋси́лъ ны̀ е҆сѝ, бж҃е, разжего́лъ ны̀ е҆сѝ, и҆́коже разжига́етсѧ сребро̀.
[253] Книга Премудрості Соломонової 8: 2.
[254] Перша книга Мойсеєва: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеєва: Вихід 10: 28; 34: 12; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.
[255] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 6: 33. Пор.: И҆щи́те же пре́жде ц҃р҃твїа бж҃їа ѝ пра́вды е҆гѡ̀.
[256] Парафраза Євангелії від св. Луки 17: 21. Пор.: Се́ бо, ц҃р҃твїе бж҃їе вну́трь ва́съ е҆́сть.
[257] Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 30: 11–12. Пор.: и҆́ко за́повѣдь сі́а, ю҆́же а҆́зъ заповѣ́даю тебѣ́ дне́сь, не тѧ́жка̀ е҆́сть, нижѐ дале́че е҆́сть ѿ тебѐ: не на нб҃сѝ е҆́сть, глаго́ла: кто̀ взы́детъ ѿ на́съ на нб҃о ѝ во́зметъ ю҆̀ на́мъ, ѝ ꙋ҆слы́шавше ю҆̀ сотвори́мъ.

[258] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 30: 14.
[259] Книга Притч Соломонових 16: 23.
[260] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 18: 4. Пор.: Вода̀ глубока̀ сло́во въ се́рдцы мо́жа, рѣка́ же и̑зска́чющи и̑ и̑сто́чникъ жи́зни.
[261] Книга Притч Соломонових 20: 5.
[262] Сковорода має на думці слова: кто̀ да́стъ мѝ крилѣ̀ я̑кш голубѝнѣ (Книга Псалмів 54 (55): 7).
[263] Пісня над піснями 5: 12.
[264] Неточна цитата з Пісні над піснями 6: 4. Пор.: Ѡвратѝ о̑чи твоѝ ѿ менѐ, я̑кш ті́и воскрили́ша мѧ̀.
[265] Неточна цитата з Пісні над піснями 6: 2. Пор.: А̑зъ бра́тъ моемъ̀ и̑ бра́тъ мо́й мнѣ̀, пасы́й въ кри́нѣхъ.
[266] Це біблійне поняття відіграє ключову роль в антропології Сковороди. На думку філософа, "внутрішня людина" захована в зовнішній людині так, як ідея в матерії. "Внутрішня людина" не схожа на зовнішню, а її оприявнення є "другим народженням", "переображенням" чи "воскресінням". Слід сказати, що старі українські письменники досить часто послуговувалися поняттям "внутрішня людина". Наприклад, Дмитро Туптало писав: "Сугуб єсть человѣкъ, внѣшній и внутренній, плотян и духовен. Внѣшній, плотяный видимый єсть, внутренній же, духовный – невидимый… Внѣшній убо человѣкъ от многих членов составляется, внутренній же умом, вниманіем себѣ, страхом Господним в совершенство приходит" [*Туптало Д.* Внутренній человѣкъ // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 3 ч. – Киев, 1824. – Ч. 1. – С. 101–102]. Попри наявність різних тлумачень, під "внутрішньою людиною" мали на думці передовсім душу [див., наприклад: Євангеліє учителное. – Київ, 1637. – С. 805], а стосунок "внутрішньої людини" до "зовнішньої" зазвичай поставав як *борня*. Так, Віталій Дубенський писав: "Во єдином человѣцѣ полагает апостол [Павло] два человѣка. И тако сопряженна, яко ни єдин пребыти без другаго, и тако между собою разнствующа, яко живот єдинаго єст смерть другаго. Тако с собою суть сопряженны, яко суще два, обаче єдин єст, и єдин – два. В сих двоих всего живота дѣло прохожденно бывает" [Діоптра, сирѣч Зерцало, албо Изображеніе извѣстное живота человѣческаго в мирѣ. – Кутейно, 1654. – Арк. 148 (зв.)–149].
[267] У Біблії: вкорене́ни и̑ ѿснова́ни.
[268] У Біблії: вса́ко.
[269] Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 3: 16–19.
[270] У Біблії: вса́ко.
[271] Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до колосян 2: 8–9.
[272] Послання св. ап. Павла до ефесян 1: 22–23.
[273] Книга пророка Ісаї 32: 15.
[274] Говорячи про "Гадаринську землю", Сковорода орієнтується на Єлизаветинську Біблію, тимчасом як іще Оріген казав (мавши на думці, наприклад, грецький текст Євангелії від св. Матвія 8: 28), що це помилка, бо "Гадара – місто в Іудеї, поблизу якого є славетні гарячі джерела, але тут немає озера з крутими берегами чи моря. А ось Гергеса – звідки й гергесійці – це стародавнє місто поблизу озера, що його нині називають 'Тиверіада' і яке має крутий берег, з котрого, як кажуть, і кинулись із-за демонів свині" [*Ориген*. Толкования к Евангелию от Иоанна // *Ориген*. О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 432].
[275] Євангелія від св. Луки 8: 39. В алегоричному сенсі цей епізод міг бути потрактований так: "Приходящу… Іисусови в страну Гадаринскую, стрѣте єго муж, имѣяй бѣсы многи, цѣлый легеон. Так мы Гадару в містическом разумѣніи разумѣем быти мір сей окаянный,

весь во злѣ лежащій, котораго мы населники" [*Туптало Д.* Брань святаго архістратига Міхаила, воєводы сил небесных, и ангелов его с седмоглавным змієм // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: У 3 ч. – Киев, 1824. – Ч. 3. – С. 388].

[276] Сковорода має на думці слова: **тебѣ глю: востáни, и возмú одръ твóй, и йдú въ домъ твóй** (Євангелія від св. Марка 2: 11).

[277] Сковорода має на думці слова: **И послá его̀ въ домъ его̀** (Євангелія від св. Марка 8: 26).

[278] Сковорода має на думці слова: **И** воззрѣ́въ глаго́лаше: ви́жд человѣки я̆ко дре́вїе ходя́щмь (Євангелія від св. Марка 8: 24).

[279] Див.: Євангелія від св. Івана 9: 1.

[280] Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 3: 16. Пор.: **Не вѣстє ли, я̆ко хра́мъ бжїй є́стѐ, и дхъ бжїй живе́тъ въ ва́съ;**

[281] Книга Ісуса Навина 3: 9.

[282] Парафраза Книги Ісуса Навина 3: 10. Пор.: **въ си́хъ ꙋ́вѣсте, я̆ко гдь живáй въ ва́съ.**

[283] Пор.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 17: 14; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 4: 26; 8: 19.

[284] Сковорода має на думці слова: **Или ка́мь жена̀ имúщи де́сѧть дра́хмъ, ӑще погꙋби́тъ дра́хмꙋ є̀дúнꙋ, не вжига́етъ ли свѣти́лника, и помете́тъ хра́минꙋ, и йщетъ прилѣ́жно, до́ндеже ѡбря́щетъ** (Євангелія від св. Луки 15: 8).

[285] Євангелія від св. Івана 8: 12.

[286] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 105. Пор.: **Свѣти́лникъ нога́ма моúма зако́нъ твóй.**

[287] Парафраза Книги Псалмів 131 (132): 4–5. Пор.: **ӑще да́мъ со́нъ о҃чи́ма моúма, и вѣ́ждома моúма дремáнїе, и поко́й скранїа́ма моúма: до́ндеже ѡбря́щꙋ мѣ́сто гдеви, селе́нїе бгꙋ і҆а́кшвлю.**

[288] Книга Псалмів 131 (132): 7.

[289] Книга Псалмів 121 (122): 1.

[290] Парафраза Книги Псалмів 115 (116): 9–10. Пор.: **Молúтвы моя̂ гдеви воздáмъ пред всѣ́ми людьмú его̀, во дво́рѣхъ до́мꙋ гдн҃я, посредѣ тебѣ̀, і҆ерли́ме.**

[291] Книга Псалмів 21 (22): 23.

[292] Книга Псалмів 100 (101): 2.

[293] Парафраза Книги Псалмів 39 (40): 9. Пор.: **є҆́же сотвори́ти во́лю твою̀, бже мо́й, восхотѣ́хъ, и закóнъ твóй посредѣ̀ чре́ва моегѡ̀.**

[294] Сковорода має на думці слова: **и всѧ̂ кладязи, я̆же йскопа́ша рабѝ ѻ҃тца̀ его̀, во вре́мя ѻ҃тца̀ его̀, загради́ша а҆̂ фꙋ́лїстúмляне** (Перша книга Мойсеєва: Буття 26: 15).

[295] Можливо, Сковорода має на думці слова: **и сѐ, сїѧ̂ сокрове́нна сы́ть въ землѝ въ кꙋ́щи моéй, и сребрò сокрове́нно под ни́ми** (Книга Ісуса Навина 7: 21).

[296] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 18: 27. Пор.: **а҆́зъ же є҆́смь земля̀ и пе́пелъ.**

[297] Мабуть, Сковорода має на думці слова: **трѝ гра́ды да ѿлꙋчи́ши себѣ̀ средѝ землѝ твоея̀, ю҆́же гдь бгъ твóй даéтъ тебѣ̀ въ наслѣ́дїе** (П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 19: 2).

[298] Парафраза Євангелії від св. Луки 8: 39. Пор.: **возврати́ся въ до́мъ твóй и повѣ́дай, є҆лúка тѝ сотворѝ бгъ.**

[299] Сковорода має на думці слова: **ни въ вéсь вни́дн, ни повѣ́ждь комꙋ̀ въ вéси** (Євангелія від св. Марка 8: 26).

[300] Фраза "одежда нетлѣнія" зринає в молитвах [див., наприклад: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 910].

[301] Див.: Євангелія від св. Марка 5: 3.

[302] Неточна цитата з Пісні над піснями 3: 2. Пор.: **Востáнѹ ѹ̓бо и̓ ѡ҆бы́дѹ во гра́дѣ… Поиска́хъ є҆го̀, и̓ не ѡ҆брѣто́хъ є҆гѡ̀.**

[303] Сковорода має на думці слова: **Бл҃же́нъ мѹ́жъ, и҆́же не и҆́де на совѣ́тъ нечести́выхъ, и̓ на пѹ́тѝ грѣ́шныхъ не стà** (Книга Псалмів 1: 1).

[304] Парафраза Книги пророка Ісаї 57: 20. Пор.: **Непра́веднїи же возволнѹ́ютсѧ и̓ почи́ти не возмо́гѹтъ.**

[305] Парафраза Книги пророка Ісаї 17: 13. Пор.: **҆а҃кш пра́хъ коле́сный бѹ́рѧ возноса́щаѧ.**

[306] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 17 (18): 43. Останнє слово має форму: **ѧ̀.**

[307] Книга Псалмів 54 (55): 12.

[308] Парафраза Книги Псалмів 11 (12): 9. Пор.: **Ѡ҃крестъ нечести́вїи хо́дѧтъ.**

[309] У церковній традиції *лихву* розглядали як великий гріх. Пор.: "*Лихва* єсть сице вещь злая, яко оную всякій закон запрещает: и Божій, и церковный, и гражданскый. Тыи всѣ законы *лихву* проклятству предают" [*Гізель І.* Мир с Богом человѣку. – Київ, 1669. – С. 537]. Є й приказка: "*Лихва* да лесть дьяволу в честь" [Пословицы русского народа. Сборник В. *Даля*. – Москва, 1957. – С. 657].

[310] Парафраза Книги Псалмів 58 (59): 8. Пор.: **и̓ ме́чь во ѹ̓стна́хъ и҆́хъ.**

[311] Парафраза Євангелії від св. *Луки* 8: 39. Пор.: **возврати́сѧ въ до́мъ тво́и̑.**

[312] Неточна цитата з Книги Псалмів 42 (43): 4. Пор.: **И̓ вни́дѹ къ же́ртвенникѹ бж҃їю, къ бг҃ѹ весела́щемѹ ю҆́ность мою̀.**

[313] Сковорода має на думці слова: **На ло́жи мое́мъ въ но́щехъ и̓ска́хъ, є҆го́же возлюбѝ дѹ́ша̀ моѧ̀, и̓ска́хъ є҆го̀, и̓ не ѡ҆брѣто́хъ є҆гѡ̀** (Пісня над піснями 3: 1).

[314] Книга пророка Єремії 8: 14.

[315] Книга Псалмів 94 (95): 6.

[316] Послання св. ап. Павла до колосян 3: 1.

[317] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **взы́ди на го́рѹ, и҆́же ѡ҆̀ ѻ҆нѹ̀ странѹ̀ і҆ордáна** (Четверта книга Мойсеєва: Числа 27: 12).

[318] Пор.: "И возшедшаго на небеса, и сѣдящаго одесную Отца…" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 46].

[319] Книга Притч Соломонових 2: 13.

[320] Книга пророка Єремії 7: 34.

[321] Сковорода має на думці слова: **Во є҆ди́нѹ же ѿ сѹ́ббѡ́тъ маріа магдали́на прїи́де заѹ́тра, є҆щѐ сѹ́щей тмѣ́, на гро́бъ, и̓ ви́дѣ ка́мень взѧ́тъ ѿ гро́ба** (Євангелія від св. Івана 20: 1).

[322] Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. *Луки* 24: 6.

[323] Євангелія від св. Матвія 28: 7.

[324] Книга пророка Ісаї 62: 10.

[325] Пісня над піснями 4: 6.

[326] Пісня над піснями 8: 14.

[327] У Біблії далі: **ѡ҆ і҆ѹдéи и̓ ѡ҆ і҆ер҃ли́мѣ. ҆а҃кш.**

[328] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 2: 1–2.

[329] Можливо, Сковорода має на думці слова: **и̓ вѣ҆ та́мш на горѣ҆** (*Друга* книга Мойсеєва: Вихід 24: 18).

[330] Пісня над піснями 8: 1.

[331] Пісня над піснями 8: 2.

[332] Пісня над піснями 7: 12. Див. також: **Та́мш да́мъ сосца̂ моѧ̂ тебѣ҆** (Пісня над піснями 6: 11).

[333] Пісня над піснями 8: 5.

[334] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 8: 6. Пор.: **крѣпкà ҆а҃кш сме́рть любы.**

[335] Пісня над піснями 8: 6.
[336] Пісня над піснями 8: 7.
[337] Фразу **нє разꙋмѣю** взято з Послання св. ап. Павла до римлян 7: 15.
[338] Книга Псалмів 22 (23): 2.
[339] Пісня над піснями 8: 5.
[340] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 65 (66): 6. Кінець цього вірша звучить так: **ѡ̀ нем҃ъ**.
[341] Неточна цитата з Книги Псалмів 67 (68): 27. Пор.: **Въ цр҃квахъ** благослови́тє бг҃а, гд̂а.
[342] Книга Псалмів 67 (68): 28.
[343] Можливо, це парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 48: 3. Пор.: **їа́кѡвъ ко їѡ́сифѹ: бг҃ъ мо́й їави́сѧ мнѣ̀ въ лꙋ́зѣ, въ зємлѝ ханаа́ни**. Див. також: **пото́мъ же їави́сѧ їа́кѡвѹ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 7).
[344] Парафраза Книги Псалмів 121 (122): 4. Пор.: **Та́мѡ бо взыдо́ша кѡлѣ́на, кѡлѣ́на гд̂на, свидѣ́нїє їи́лево**.
[345] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 12: 8.
[346] Книга Псалмів 73 (74): 2.
[347] Послання св. ап. Павла до римлян 7: 15.
[348] Книга Псалмів 35 (36): 7.
[349] Книга Псалмів 35 (36): 7.
[350] Можливо, Сковорода має на думці слова: **Ѝзба́ви ведо́мыѧ на сме́рть ѝ їскꙋпѝ ѹ҆бива́емыхъ, не цадѝ** (Книга Притч Соломонових 24: 11).
[351] У Біблії далі: **гл҃ѧ**.
[352] У Біблії далі: **средѣ̀ пе́ци сребро̀ смѣ́шено сы́ть**.
[353] Неточна цитата з Книги пророка Єзекіїля 22: 17–19. Слово **пе́ци** наприкінці 19-го вірша Сковорода бере з 20-го вірша і ставить його замість слова **їер҃ли́ма**, пропустивши потому весь 20-ий вірш.
[354] Трохи неточна цитата з Книги пророка Єзекіїля 22: 21. Пор.: **ѝ дꙋ́хꙋ на вы во ѻ҆гнѝ гнѣ́ва моегѡ̀, ѝ слїя́ни вꙋ́дете средѣ̀ є҆гѡ̀**.
[355] Книга пророка Єзекіїля 22: 26.
[356] Сковорода має на думці слова: **кнѧ̂зи є҆гѡ̀ средѣ̀ є҆гѡ̀ ꙗ҆кѡ во́лцы восхища́ющіе похище́нїѧ** (Книга пророка Єзекіїля 22: 27).
[357] У рукопису спершу було написано слово *Волфами*, а потім над рядком рукою Сковороди воно виправлено на *Волхвами*.
[358] Парафраза Книги пророка Єзекіїля 22: 28. Пор.: **ѝ проро́цы є҆гѡ̀ помазꙋ́ющіи ѝхъ падꙋ́тъ, ви́дящіи сꙋ́етнаѧ, волхвꙋ́ющіи лꙋ́жнаѧ, глаго́люще: сїѧ гл҃етъ ѧ҆дѡнаї̀ гд̂ь: а҆ гд̂ь не гл҃а**.
[359] Книга пророка Єзекіїля 21: 9–10.
[360] Парафраза Послання св. ап. Павла до євреїв 4: 12. Пор.: **Жи́во бо сло́во бж҃їе ѝ дѣ́йственно, ѝ ѻ҆стрѣ́йше па́че всѧ́каго мечà**.
[361] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Є҆́же ѹ҆́бѡ глаго́лаѥ їспы́товати ѝ ѡ҆ всѣ́хъ твори́ти сло́во ѝ любопы́тствовати ѡ҆ ко́емждо подро́бнꙋ, по́вѣсти сочини́телю досто́итъ** (Друга книга маккавейська 2: 31).
[362] Очевидно, це парафраза Євангелії від св. Луки 17: 21. Пор.: **цр҃твїе бж҃їе внꙋ́трь ва́съ е҆́сть**.
[363] В українській літературі XVII–XVIII ст. молитву було заведено окреслювати як "восхожденіє от земных сердца и ума к Богу" [*Транквіліон-Ставровецький К.* Євангеліє учителное. – Рахманів, 1619. – Арк. 5 (зв.)], "мысли до Бога поднесенє" [*Винницький І.*

Катихисіс, албо Наука христіанскія. – Унів, 1685. – Арк. 27 (зв.)]; рятівну “бесѣду с неприступным Богом и Творцем всего свѣта” [Съмя слова Божія. – Почаїв, 1772. – С. 371], “поднесеніє сердца к Богу” [Слово к народу каѳоліческому. – Почаїв, 1765. – Арк. 59], “ума в Бога возвышеніє” [Вѣнец в честь тревѣнчанному Богу в Троици славимому. – Чернігів, 1712. – Арк. 111] тощо.

[364] Парафраза Соборного послання св. ап. Якова 5: 4. Пор.: и҆ вопїе́нїѧ жа́вшихъ во у҆ши гд҃а сава́ѳа внидо́ша.

[365] Трохи неточна цитата з Книги пророка Єремії 33: 3. Пор.: возопи́й ко мнѣ, и҆ ѿвѣща́ю тѝ и҆ возвѣщ҃ѹ тебѣ велїка́ѧ и҆ крѣпка́ѧ, и҆хже не разумѣ́лъ є҆сѝ.

[366] Трохи неточна цитата з Книги пророка Єремії 33: 6. Пор.: Сѐ, а҆зъ наведѹ́ на нѧ срастѣнїе и҆ а҆звы и҆ и҆зцѣле́нїе, и҆ и҆звраща́ю а҆ и҆ а҆влю́ и҆мъ, е҆́же слы́шати, и҆ и҆зцѣлю́ а҆ и҆ сотворю́ и҆мъ ми́ръ и҆ вѣ́рѹ.

[367] Парафраза Євангелії від св. Івана 1: 5. Пор.: и҆ свѣ́тъ во тмѣ свѣ́титсѧ.

[368] Неточна цитата з Книги Псалмів 17 (18): 29. Пор.: просвѣти́ши тмѹ́ мою̀.

[369] Цей образ створено як антитезу до образу: і҆ерли́ме, гра́де бога́тый (Книга пророка Ісаї 33: 20).

[370] Див.: Євангелія від св. Матвія 7: 26–27.

[371] Книга пророка Ісаї 45: 3.

[372] Книга пророка Ісаї 33: 6.

[373] Цю частину вірша Сковорода цитує неточно. Пор.: бы́сть сло́во гд҃не ко а҆вра́мѹ въ видѣнїи но́цїю, гл҃ѧ.

[374] Перша книга Мойсеєва: Буття 15: 1.

[375] Парафраза Євангелії від св. Івана 14: 17. Пор.: дх҃ъ и҆стины, е҆гѡ́же ми́ръ не мо́жетъ прїѧ́ти.

[376] Можливо, Сковорода має на думці слова: и҆ свѣ́тъ во тмѣ свѣ́титсѧ, и҆ тма̀ е҆гѡ̀ не ѡ҆бя́тъ (Євангелія від св. Івана 1: 5).

[377] Очевидно, Сковорода має на думці слова: болѣ́зни а҆́звы твоеѧ̀ изцѣли́тъ (Книга пророка Ісаї 30: 26).

[378] Перша книга Мойсеєва: Буття 15: 1.

[379] Книга пророка Ісаї 40: 10.

[380] Парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 15: 10. Пор.: погрѧзо́ша а҆́кш о҆́лово въ водѣ ѕѣ́лнѣй.

[381] Книга пророка Ісаї 40: 6.

[382] Книга пророка Ісаї 40: 6.

[383] Книга пророка Ісаї 40: 8.

[384] Книга пророка Ісаї 40: 6.

[385] Неточна цитата з Другої книги царств 22: 12 та з Книги Псалмів 17 (18): 12. Пор.: и҆ положѝ тмѹ́ закро́въ сво́й.

[386] Очевидно, Сковорода має на думці слова: Воста́нь ѹ҆́бо и҆ ѡ҆бы́дь во гра́дѣ и҆ на то́ржищихъ и҆ на сто́гнахъ, и҆ поищ҃ь, е҆гѡ́же возлюбѝ дѹ́ша мо́ѧ (Пісня над піснями 3: 2).

[387] Євангелія від св. Івана 1: 14.

[388] Книга Псалмів 39 (40): 9.

[389] Перша книга Мойсеєва: Буття 15: 3.

[390] Перша книга Мойсеєва: Буття 15: 4.

[391] Це – популярний емблематичний образ процвілого посоха [див.: *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 58, 61, 123], який є, наприклад, на 358-му малюнку зі збірки «Symbola et

emblemata» під назвою «Ааронов жезл прозябшій» (підпис: "Нечаянно процвѣл. Прозябну, когда не думали. Insperata floruit") [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 90–91]. У його основі – історія про Ааронів посох: и сѣ, прозѧбѣ жезлъ ѧарѡнь въ домѣ левїинѣ, и ѩзрасти вѣтвь, и процвѣтоша цвѣти, и ѩзрасти ѻрѣхи (Четверта книга Мойсеєва: Числа 17: 8).

[392] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 18: 27. Пор.: ѧзъ же єсмь земл҃а и пепелъ.

[393] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 15: 8. Пор.: вл҃ко гд҃и, по чесомѣ ѹразумѣю, ꙗкш наслѣдити ю҆ имамъ;

[394] Перша книга Мойсеєва: Буття 15: 10.

[395] Перша книга Мойсеєва: Буття 15: 12.

[396] Книга пророка Малахії 4: 2–3.

[397] Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 44. Пор. коментар Петра Могили: "…сѣется тѣло душевное, востаєт тѣло духовное. Єст тѣло душевное, и єст тѣло духовное" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 744].

[398] Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 12: 21. Пор.: а҆ще же… закоѡлеши ѿ волѡвъ твоихъ и ѿ овецъ твоихъ.

[399] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 12: 23.

[400] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 12: 23–24.

[401] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 12: 25–26.

[402] Сковорода має на думці слова: Живо бо словѡ бжїе и дѣйственно, и острейше паче всѧкагш мечѧ обоюдѹ острѧ, и проходѧщее даже до раздѣленїѧ дшй же и дха (Послання св. ап. Павла до євреїв 4: 12). Див. також прим. 106 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[403] Парафраза Книги Псалмів 108 (109): 13. Пор.: да бѹдѹтъ чада его въ погѹбленїе, въ родѣ единѣмъ да потребится имѧ его.

[404] Неточна цитата з Книги пророка Єремії 17: 5–6. Пор.: проклѧтъ человѣкъ, иже надѣется на человѣка и ѹтвердитъ плоть мышцы своеѧ на немъ, и ѿ гда ѿступитъ сердце его: и бѹдетъ ꙗкш дивїѧ мѵрика въ пѹстыни и не ѹзритъ, егда прїидѹтъ блага҃а, и ѡбитати бѹдетъ въ сѣхотѣ и въ пѹстыни, въ земли слан҃ѣй и неѡбитаемѣй.

[405] Книга пророка Ісаї 27: 1.

[406] Парафраза Книги пророка Захарії 11: 17. Пор.: ѿ, пасѹщїи сѣтнаѧ и ѡставльшїи овецъ! мечь на мышцѹ его и на око емѹ десное.

[407] Сковорода має на думці слова: И ѡзрѣся жена его вспять, и бысть столпъ слан҃ъ (Перша книга Мойсеєва: Буття 19: 26).

[408] Очевидно, Сковорода має на думці слова: Ѹничижатся ꙗкш вода мимотекѹщаѧ (Книга Псалмів 57 (58): 8).

[409] Сковорода має на думці слова: погрязоша ꙗкш олово въ водѣ ѕѣлнѣй (Друга книга Мойсеєва: Вихід 15: 10).

[410] Книга Йова 22: 11.

[411] Книга Йова 22: 16–17.

[412] Книга Йова 21: 20.

[413] Неточна цитата з Книги Йова 21: 25–26. Пор.: Овъ же ѹмираетъ въ горести дшѝ, не ѣдый ничтоже блага. Вкѹпѣ же на земли спятъ, гниость же ихъ покрыѥ.

[414] Книга Йова 21: 30.

[415] Книга Йова 21: 32–33.

[416] Про мамврійський дуб див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 13: 18; 14: 13; 18: 1.

[417] Книга Псалмів 48 (49): 12.
[418] Це – варіації на тему: **Рече́ безу́менъ въ се́рдцы свое́мъ: не́сть бг̃ъ** (Книга Псалмів 13 (14): 1).
[419] Трохи неточна цитата з Книги пророка Єремії 17: 1. Пор.: **Грѣ́хъ і҆у́динъ напи́санъ е҆́сть писа́ломъ желѣ́знымъ на но́гти а҆дама́нтовѣ, начерта́нъ на скрижа́ли се́рдца и҆́хъ и҆ на ро́зѣхъ о҆лтаре́й и҆́хъ.**
[420] Книга пророка Єремії 17: 3–4.
[421] Книга пророка Аввакума 2: 12.
[422] Книга пророка Аввакума 2: 9–10.
[423] Книга пророка Аввакума 2: 16.
[424] Неточна цитата з Книги пророка Аввакума 2: 16. Пор.: **а҆́бы и҆́де а҆́ ѳ҃ тебѣ́ ча́ша десни́цы гд҃ни, и҆ собра́сѧ безче́стїе на главу́ твою҆́.**
[425] Неточна цитата з Книги Псалмів 19 (20): 7. Пор.: **въ си́лахъ сп҃нїе десни́цы є҆гѡ̀.**
[426] Книга пророка Аввакума 2: 19–20.
[427] Книга пророка Ісаї 59: 5.
[428] У Біблії: **и҆ въ не́мъ.**
[429] Книга пророка Ісаї 59: 5–7.
[430] Євангелія від св. Луки 8: 27.
[431] Євангелія від св. Луки 8: 29.
[432] Книга пророка Аввакума 3: 1–2.
[433] Книга Ісуса, сина Сирахового 1: 12.
[434] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 25: 13. Пор.: **Ко́ль вели́къ, и҆́же мудрость а҆́бре́тте, но не́сть па́че боѧ́щагосѧ гд҃а.**
[435] Парафраза Дій св. апостолів 9: 6. Пор.: **гд҃и, что́ мѧ хо́щеши твори́ти;**
[436] Трохи неточна цитата з Дій св. апостолів 9: 6. Пор.: **воста́ни и҆ вни́ди во гра́дъ.**
[437] Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 18: 19. Пор.: **Бра́тъ ѿ бра́та помога́емь, а҆́кѡ гра́дъ тве́рдъ и҆ высо́къ, о҆́укрѣпля́етсѧ же а҆́кѡже ѡ҆снова́ное ца́рство.**
[438] Сковорода має на думці слова: **и҆́же бо а҆́ще сотвори́тъ во́лю о҆́ц҃а моегѡ̀, и҆́же е҆́сть на не́бсѣ́хъ, то́й бра́тъ мо́й** (Євангелія від св. Матвія 12: 50).
[439] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **вы́ же сѣ́ди́те во гра́дѣ і҆ерли́мстѣ, до́ндеже ѡ҆блече́тесѧ си́лою свы́ше** (Євангелія від св. Луки 24: 49).
[440] Сковорода має на думці слова на взір: **вла́сть є҆гѡ̀ вла́сть вѣ́чна, и҆ ц҃рство є҆гѡ̀ въ ро́ды и҆ ро́ды** (Книга пророка Даниїла 4: 31).
[441] Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 3: 16. Пор.: **Не вѣ́сте ли, а҆́кѡ хра́мъ бж҃їй е҆́стѐ;**
[442] Книга Псалмів 47 (48): 2.
[443] Можливо, Сковорода має на думці слова: **а҆́кѡ со мно́ю е҆́сть си́ла градо́въ** (Перша книга маккавейська 10: 71).
[444] Книга пророка Ісаї 60: 14.
[445] Сковорода має на думці слова: **Бу́детъ бо не́бо но́во и҆ земл҃ѧ нова҆** (Книга пророка Ісаї 65: 17).
[446] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до галатів 2: 20. Пор.: **живу́ же не ктому́ а҆́зъ, но живе́тъ во мнѣ́ хр҃то́съ.**
[447] Книга пророка Аввакума 3: 2.
[448] Перша книга Мойсеєва: Буття 15: 9.
[449] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 17: 17. Пор.: **сн҃и́ и҆́хъ во и҆́стинѹ твою҆́: сло́во твое҆̀ и҆́стина е҆́сть.**

[450] Парафраза Книги Псалмів 48 (49): 13. Пор.: **Й человѣкъ въ че́сти сы́й не разумѣ́, приложи́сѧ скотѡ́мъ несмы́сленнымъ и̑ ѹ̑подо́бисѧ и̑мъ.**

[451] Фраза **всѧ́кое дыха́нїе** зринає в Книзі Псалмів 149 (150): 6 та в Книзі пророка Ісаї 57: 16.

[452] Можливо, Сковорода має на думці слова: **Да возвесели́тсѧ нб҃сѧ, и̑ ра́дуетсѧ земл҃ѧ: да подви́житсѧ мо́ре и̑ и̑сполне́нїе е̑гѡ̀** (Книга Псалмів 95 (96): 11).

[453] Сковорода має на думці слова: **и̑на сла́ва со́лнцъ, и̑ и̑на сла́ва лу́нѣ, и̑ и̑на сла́ва звѣзда́мъ: звѣзда́ бо ѿ звѣзды́ ра́зствуетъ во сла́вѣ. Та́кожде и̑ воскр҃не́нїе ме́ртвыхъ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 41–42).

[454] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Івана 11: 25. Пор.: **а҆ъ е̑́смь воскр҃ше́нїе.**

[455] Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 47.

[456] Парафраза Книги пророка Ісаї 1: 11. Пор.: **Что́ ми мно́жество же́ртвъ ва́шихъ, гл҃етъ гд҃ь.**

[457] Парафраза Книги пророка Осії 6: 4, 6. Пор.: **Что́ ти сотворю̀, е̑фре́ме; что́ ти сотворю̀, і҆ю́до;.. Занѐ ми́лости хощ҃ѹ̀ а҆ не же́ртвы.**

[458] Очевидно, це парафраза Книги пророка Осії 6: 6. Пор.: **Занѐ ми́лости хощ҃ѹ̀ а҆ не же́ртвы, и̑ ѹ̑вѣ́дѣнїѧ бж҃їа, не́жели всесожже́нїѧ.**

[459] *Лабіринт* – популярний емблематичний образ марного світу й дочасного людського життя. Див., зокрема, 443-ю емблему зі збірки «Symbola et emblemata» (підпис: "Судьба путь найдет и откроет. Божие провидѣние меня оттуда освободит. Бог мнѣ поможет оттуда вытти. Fata viam invenient") [Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 112–113], або «Передвісник всезагальної мудрості» Яна Амоса Коменського, де сказано: мета пансофії – "сіяти зерна справжнього пізнання та страху Божого, щоб, куди не звернулась людина, скрізь вона бачила: ніщо не буває без Бога… Якщо ми цього… не досягнемо, тоді марними будуть усі наші зусилля, безцільне саме наше існування, позбавлене сенсу все, що ми робимо. Як і раніше, 'мудрі' будуть блукати своїми *лабіринтами*, як і раніше, школи будуть котити своє Сізіфове каміння, як і раніше, світ буде кружляти в безумному танці" [*Коменский Я. А.* Сочинения. – Москва, 1997. – С. 146–147; див. про це: *Hocke G. R.* Die Welt als Labyrinth: Manierismus in der europäischen Kunst und Literatur. – Hamburg, 1957; *Kern H.* Labyrinte: Erscheinungsformen und Deutungen 5000. Jahre Gegenwart eines Urbilds. 4 unv. Aufl. – München, 1999]. Українські письменники XVII–XVIII ст. зверталися до образу *лабіринту* в творах найрізноманітніших жанрів: панегіриках [див.: *Величковський І.* Твори. – Київ, 1972. – С. 54], збірниках чудес [див.: *Kalnofoyski A.* Τερατούργημα. – Kiiów, 1638. – S. 4], віршованих фабулах [див.: *Максимович І.* Алфавит собранный, риѳмами сложенный. – Чернігів, 1705. – Арк. 118], учительній прозі [див.: *Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 323] тощо. Найчастіше під *лабіринтом* вони мали на думці світ та земне життя людини. Наприклад, Іван Максимович писав: "Теченіє живота – лябиринт…" [*Максимович І.* Богомыслїє. – Чернігів, 1710. – Арк. 297]. Тим часом Сковорода, говорячи про *лабіринт*, має на думці передовсім Біблію.

[460] Перша книга Мойсеєва: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеєва: Вихід 10: 28; 34: 12; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.

[461] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 15: 8. Пор.: **вл҃ко гд҃и, по чесомѹ̀ ѹ̑разумѣ́ю, ѩ҆ко наслѣ́дити ю҆ и̑мамъ;**

[462] Перша книга Мойсеєва: Буття 15: 9.

[463] Фраза **кто̀ наста́витъ мѧ̀** зринає в Книзі Псалмів 59 (60): 11; 107 (108): 11 та в Діях св. апостолів 8: 31.

[464] Парафраза Книги Псалмів 118 (119): 18. Пор.: **Ѿкры́й о҃чи мои́, и҆ ꙋ҆разꙁмлю́ ꙗ҆вле́сѧ ѿ зако́на твоегѡ̀.**
[465] Книга Притч Соломонових 16: 7–8.
[466] Трохи неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 19: 6–9. Початок 6-го вірша звучить так: **Всѣ́ бо творе́нїе во свое́мъ…**
[467] Перша книга Мойсеєва: Буття 15: 6.
[468] Книга пророка Осії 10: 11.
[469] Книга пророка Єремії 31: 18.
[470] Книга пророка Єремії 46: 20–21.
[471] Книга пророка Єремії 48: 25.
[472] Книга Псалмів 74 (75): 11.
[473] Неточна цитата з Книги пророка Даниїла 8: 7. Закінчення вірша звучить так: **не бѣ҆ и҆зба́вля́ѧй о҆вна҃ ѿ рѹ́кн є҆гѡ̀.**
[474] Неточна цитата з Книги пророка Захарії 10: 3. Закінчення вірша звучить так: **благолѣ́пна своегѡ̀ во бра́ни.**
[475] Див.: Третя книга Мойсеєва: Левит 22: 24.
[476] Сковорода має на думці слова: **Да не вхо́дитъ ка́женикъ и҆ скопе́цъ въ со́нмъ гд҃ень** (П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 23: 1).
[477] Четверта книга Мойсеєва: Числа 12: 7–8.
[478] Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 7: 10–11. Початок 10-го вірша звучить так: **жена́ же…**
[479] Можливо, Сковорода має на думці слова: **є҆гда҆ почі́ютъ но́зи жерце́въ воздвиза́ющихъ кївѡ́тъ завѣ́та гд҃а всем҃ земли́ въ водѣ̀ і҆орда́на** (Книга Ісуса Навина 3: 13).
[480] Книга Притч Соломонових 7: 21–23.
[481] Неточна цитата з Третьої книги Мойсеєвої: Левит 22: 22. Пор.: **слѣпо, и҆ли҆ сокрꙋше́но, и҆ли҆ ꙗ҆зы́къ ꙋ҆ре́занъ и҆мы́що, и҆ли҆ черви́во, и҆ли҆ кра́стово, и҆ли҆ лиша́во, да не принесѹ́тъ тѣ́хъ гд҃ꙋ.**
[482] Цитата скомпонована з уривків Третьої книги Мойсеєвої: Левит 21: 18–20.
[483] Третя книга Мойсеєва: Левит 21: 21.
[484] Книга пророка Осії 4: 6.
[485] Книга пророка Осії 4: 1.
[486] Книга Псалмів 113 (114): 13–14.
[487] Книга Псалмів 113 (114): 16.
[488] Очевидно, Сковорода має на думці Книгу Притч Соломонових 19: 13–14. Пор.: **Стꙋ́дъ е҆́сть о҆тцꙋ̀ сы́нъ безꙋ́менъ, и҆ нечи́сты ѡ҆бы́кты ѿ мзды́ блꙋдни́цы. До́мъ и҆ и҆мѣ́нїе раздѣля́ютъ о҆тцы́ ча́дшмъ: ѿ гд҃а же сочета́ва́етсѧ жена́ мꙋ́жеви.**
[489] Книга пророка Ісаї 59: 10.
[490] Книга Псалмів 17 (18): 46.
[491] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 42: 18–19. Пор.: **Гла́сѝн, ꙋ҆слы́шите, и҆ слѣпі́и, прозри́те ви́дѣти. Кто̀ слѣ́пъ, ра́звѣ рабы́ мои́; и҆ гла́си, ра́звѣ влады́кющїи и҆ми; и҆ ѡ҆слѣпо́ша рабы́ бж҃їи.**
[492] Книга Псалмів 34 (35): 28.
[493] Книга пророка Ісаї 50: 4.
[494] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 32: 24.
[495] Книга Псалмів 68 (69): 24.
[496] Книга пророка Ісаї 2: 8–9.
[497] Перша книга Мойсеєва: Буття 27: 26–27.

[498] Книга Йова 27: 3.

[499] Це окреслення взято з марійних текстів. Пор., наприклад: “Безневѣстная богородителнице…” [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 14 (зв.)].

[500] Очевидно, це парафраза Пісні над піснями 1: 3. Пор.: **Привлеко́ша тѧ: вслѣ́дъ тебѐ**.

[501] Пісня над піснями 1: 3.

[502] Пісня над піснями 2: 1.

[503] Пісня над піснями 1: 11.

[504] Пісня над піснями 2: 13.

[505] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 5: 7. Пор.: **Ви́ногра́дъ бо гд҃а савао́ѳа, до́мъ і҆и́левъ е҆́сть.**

[506] Сковорода має на думці слова: **до́ндеже введо́хъ є҆го̀ въ до́мъ ма́тере моеѧ̀** (Пісня над піснями 3: 4).

[507] Пісня над піснями 6: 9.

[508] Неточна цитата з Пісні над піснями 7: 4. Пор.: **о҆́чи твои҆̀ ѩ҆́кш є҆зе́ра во є҆севѡ́нѣ, во врата́хъ дще́рей мно́гихъ: но́съ тво́й ѩ҆́кш сто́лпъ лїва́нскїй, сматра́ѧй лицѐ дама́ска.**

[509] Пісня над піснями 2: 16.

[510] Сковорода має на думці слова: **и҆зы́ди ты̀ въ пла́тѣхъ па́ствъ и҆ пасѝ ко҃зли҃ца твоѧ̀ ѹ҆ ко҃́шей па́стырскихъ** (Пісня над піснями 1: 7).

[511] Трохи неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 14–15. Пор.: **Бг҃ѹ́ же бл҃годаре́нїе, всегда̀ повѣди́тєли на́съ твори́ѧщемѹ̀ ѡ҆ хр҃тѣ̀ і҆и́сѣ и҆ воню̀ ра́зѹма є҆гѡ̀ ѩ҆вла́ѭщѹ на́ми во всѧ́цѣмъ мѣ́стѣ. Ѩ҆́кш хр҃то́во бл҃гоѹха́нїе є҆смы̀ бг҃ови въ спаса́емыхъ и҆ въ погиба́ющихъ.**

[512] Трохи неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 17. Початок вірша звучить так: **Нѣ́смы бо…**

[513] Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 11. Пор.: **Кто́ бо вѣ́сть ѿ человѣ́къ, ѩ҆́же въ человѣ́цѣ, то́чїю дх҃ъ человѣ́ка, живѹ́щїй въ не́мъ; Та́кожде и҆ бж҃їа никто́же вѣ́сть, то́чїю дх҃ъ бж҃їй.**

[514] Див. прим. 11 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[515] Парафраза Книги пророка Ісаї 3: 23. Пор.: **и҆ вѹ́детъ вмѣ́стѡ воню̀ до́брыѧ смра́дъ, и҆ вмѣ́стѡ по́ѧса ѹ҆́жемъ препоѧ́шешисѧ, и҆ вмѣ́стѡ ѹ҆краше́нїѧ злата́гѡ, е҆́же на главѣ́, плѣ́шь и҆мѣ́ти вѹ́деши дѣ́лъ твои́хъ ра́ди, и҆ вмѣ́стѡ ри́зы багря́ныѧ препоѧ́шешисѧ вре́тищемъ.**

[516] Книга пророка Ісаї 3: 23.

[517] Послання св. ап. Павла до римлян 7: 14.

[518] Дії св. апостолів 9: 4.

[519] Дії св. апостолів 9: 19.

[520] Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 18: 19. Пор.: **Бра́тъ ѿ бра́та помога́емь, ѩ҆́кш гра́дъ тве́рдъ и҆ высо́къ, ѹ҆кре́пля́ется же ѩ҆́коже ѡ҆снова́ное ца́рство.**

[521] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **е҆мѹ́же похвала̀ не ѿ человѣ́къ, но ѿ бг҃а** (Послання св. ап. Павла до римлян 3: 29).

[522] Книга пророка Єремії 23: 21.

[523] Парафраза Книги пророка Єремії 23: 22. Пор.: **И҆ ѩ҆́ще бы ста́ли въ совѣ́тѣ мое́мъ, слы́шана сотвори́ли бы словеса̀ моѧ̀.**

[524] Трохи неточна цитата з Книги пророка Єремії 23: 22. Пор.: **ѿвратѝли бы люді́й мои́хъ ѿ пѹ́тїй ѩ҆́хъ лѹка́вагѡ и҆ ѿ начина́нїй ѩ҆́хъ лѹка́выхъ.**

[525] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 39: 1. Пор.: **То́чїю вдаѧ́й дѹ́шѹ свою̀ и҆ размышля́ѧй въ зако́нѣ вы́шнягѡ.**

[526] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 39: 1. Пор.: премѫ́дрости всѣ́хъ дре́вних҃ъ взы́щетъ и҆ во пр҃ро́чествїихъ пожи́тисѧ бу́детъ.
[527] Книга пророка Ісаї 61: 1.
[528] Парафраза Пісні над піснями 1: 11. Пор.: на́рдъ мо́й дадѣ́ воню҆ свою҆.
[529] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 39: 16–18. Пор.: **П**осло́ушайте менѣ́, преподо́бнїи сы́нове, и҆ прозя́бните ꙗ҆́кш ши́пки произраста́ющыѧ при пото́цѣ се́лнѣмъ, и҆ ꙗ҆́коже лїва́нъ дади́те благово́нїе, и҆ процвѣти́те цвѣ́тъ ꙗ҆́кш кри́нъ, преподади́те воню҆.
[530] Книга Ісуса, сина Сирахового 39: 18–19.
[531] Книга Псалмів 44 (45): 15.
[532] Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 12–13. Закінчення останнього вірша звучить так: наꙋче́ныхъ а҆́ѳа сѵ́́гѡ, а҆ѳхѡ́вна҃ѧ а҆ѳхо́вными сразсꙋжда́ющε.
[533] Парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 23: 19. Пор.: **Н**ача́тки пе́рвыхъ жи҃тъ земли҆ твоеѧ̀ да внесе́ши въ до́мъ гд҃а бг҃а твоегѡ̀. Див. також: Друга книга Мойсеєва: Вихід 34: 26.
[534] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 4: 16. Закінчення вірша має форму: о҆во́щїй свои́хъ.
[535] Послання св. ап. Павла до галатів 6: 8.
[536] Книга пророка Осії 10: 12.
[537] Книга Товіта 3 :11.
[538] Книга пророка Амоса 8: 13.
[539] Книга пророка Захарії 9: 17.
[540] Сковорода має на думці слова: всѧ́къ ско́тъ раздвоѧ́ющь копы́то и҆ па́зноктн и҆мѣ́ющь на дво́е, и҆ ѿрыга́ѧй жва́нїе въ скотѣ́хъ (Третя книга Мойсеєва: Левит 11: 3).
[541] Парафраза Книги Притч Соломонових 23: 26. Пор.: **Д**а́ждь мн҃, сы́не, твоѣ́ се́рдце.
[542] Ця та дві попередні фрази – слова самого Сковороди.
[543] Послання св. ап. Павла до галатів 3: 24.
[544] Говорячи про "законну тінь", Сковорода, очевидно, має на думці слова: **С**ѣ́нь бо и҆мы́й зако́нъ гряды́щихъ бла҃гъ, (а҆) не са́мый ѻ҆́бразъ вещи́й, на всѧ́кое лѣ́то тѣ́миже же́ртвами, и҆́хже прино́сѧтъ вы́нѹ, никогда́же мо́жетъ приступа́ющихъ совершѝти (Послання св. ап. Павла до євреїв 10: 1).
[545] Книга пророка Осії 5: 6.
[546] Трохи неточна цитата з Книги пророка Осії 5: 7. Останні слова звучать так: а҆̂ ржа҃.
[547] Слів "в чем" у Біблії тут немає.
[548] У Біблії: и҆лн҃ во.
[549] Книга пророка Михея 6: 6–8.
[550] Сковорода має на думці слова: **И** ты҃ ѡ҆ бз҃ѣ́ своѣ́мъ ѡ҆братн́шисѧ, ми́лость и҆ сѹ́дъ снабди́, и҆ приближа́йсѧ къ бг҃ѹ своемѹ̀ пр҃нш (Книга пророка Осії 12: 6).
[551] Книга Псалмів 118 (119): 149.
[552] Книга Псалмів 84 (85): 11.
[553] Книга Псалмів 118 (119): 142.
[554] Книга Псалмів 118 (119): 165.
[555] Книга Псалмів 84 (85): 11.
[556] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 6: 33. Пор.: **И**щи́те же пре́жде цр҃твїѧ бж҃їѧ и҆ пра́вды є҆гѡ̀.
[557] Євангелія від св. Луки 17: 21.
[558] Книга пророка Михея 6: 6.
[559] Ідеться про буквальний сенс Біблії. Див. прим. 194 та 196 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».

[560] Парафраза Книги пророка Ісаї 64: 6. Пор.: **Сегѡ̀ ра́ди заблуди́хомъ и҆ бы́хомъ ꙗ҆кѡ нечи́сти всѝ мы, ꙗ҆кожε по́ртъ нечи́стыѧ всѧ̀ пра́вда на́ша.**

[561] Трохи неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 10. Пор.: **дх҃ъ бо всѧ̀ и҆спыту́етъ, и҆ глубины́ бж҃їѧ.**

[562] Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 8–9.

[563] Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 10. Пор.: **ꙗ҆кѡ разумѣ́ти є҆гѡ̀, и҆ си́лу воскр҃нїѧ є҆гѡ̀, и҆ сообще́нїе стр҃тей є҆гѡ̀, сообразу́ѧсѧ сме́рти є҆гѡ̀.**

[564] Парафраза Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 11. Пор.: **а҆́ще ка́кω дости́гнȣ въ воскр҃нїе ме́ртвыхъ.**

[565] Мабуть, Сковорода має на думці слова: **го́споди, помнѭ́хомъ, ꙗ҆кω лсте́цъ ѡ҆нъ рече́, є҆щὲ сы́й жи́въ** (Євангелія від св. Матвія 27: 63).

[566] Книга Псалмів 41 (42): 2.

[567] Книга Псалмів 41 (42): 3.

[568] Див. прим. 11 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».

[569] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 17: 17. Пор.: **сты̀ и҆̀хъ во и҆́стинȣ твоѭ̀.**

[570] Книга Псалмів 103 (104): 18.

[571] Книга пророка Ісаї 40: 9.

[572] Неточна цитата з Дій св. апостолів 3: 8. Пор.: **и҆ вскочи́въ ста̀ и҆ хожда́ше, и҆ вни́де съ ни́ма въ це́рковь, ходѧ̀ и҆ скачѧ̀ и҆ хвалѧ̀ бг҃а.**

[573] Книга Йова 39: 1.

[574] Дії св. апостолів 9: 40.

[575] Книга пророка Ісаї 26: 18.

[576] Трохи неточна цитата з Книги пророка Варуха 3: 38. Пор.: **и҆ съ человѣ́ки пожи́вѣ.**

[577] Перша книга Мойсеєва: Буття 49: 8.

[578] Перша книга Мойсеєва: Буття 49: 10.

[579] Перша книга Мойсеєва: Буття 49: 12.

[580] Неточна цитата з Книги Псалмів 33 (34): 9. Пор.: **Вкуси́те и҆ ви́дите, ꙗ҆кω бл҃гъ гд҃ь.**

[581] Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 13: 11. Пор.: **Є҆гда̀ бѣ́хъ младе́нецъ, ꙗ҆кω младе́нецъ глаго́лахъ, ꙗ҆кω младе́нецъ мы́дрствовахъ.**

[582] Фразу **въ мѣ́рȣ во́зраста и҆сполне́нїѧ хр҃то́ва** взято з Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 13.

[583] Перше послання св. ап. Павла до коринтян 3: 2.

[584] Книга пророка Захарії 9: 17.

[585] Парафраза Євангелії від св. Луки 8: 11. Пор.: **сѣ́мѧ е҆́сть сло́во бж҃їе.**

[586] Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 16. Пор.: **Кто́ бо разумѣ́ ѹ҆мъ гд҃ень;**

[587] Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 16. Пор.: **Мы́ же ѹ҆мъ хр҃то́въ и҆́мамы.**

[588] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 7: 15. Пор.: **ка́кω сей кни́ги вѣ́сть не ѹ҆чи́всѧ;**

[589] Євангелія від св. Марка 12: 24.

[590] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 9: 13. Пор.: **ше́дше же нαучи́тесѧ.**

[591] Книга пророка Осії 6: 6.

[592] Неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до Тимофія 3: 6–7. Пор.: **водѝмыѧ по́хотьми разли́чными, всегда̀ ѹ҆чѧщисѧ и҆ николи́же въ ра́зумъ и҆́стины прїитѝ могȣ́щыѧ.**

[593] Сковорода має на думці слова: **Мно́зи бо хо́дятъ, и҆̀хже мно́гажды глаго́лахъ ва́мъ, нн҃ѣ̀ же и҆ пла́чѧ глаго́лю, врагѝ кр҃та̀ хр҃то́ва** (Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 18).

[594] Сковорода має на думці слова: **мȣ́жа кровέй и҆ льсти́ва гнушάетсѧ гд҃ь** (Книга Псалмів 5: 7).

[595] Сковорода має на думці слова: **Возвраща́тсѧ на ве́черъ** (Книга Псалмів 58 (59): 7, 15).
[596] Книга Ісуса, сина Сирахового 36: 20.
[597] Євангелія від св. Луки 14: 15.
[598] Євангелія від св. Матвія 5: 6.
[599] Євангелія від св. Івана 6: 55.
[600] Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 44.
[601] Євангелія від св. Івана 6: 50. Пор. також: 6: 33: **хлѣ́бъ бо бж҃їи є́сть сходя́й съ нб҃сѐ.**
[602] Євангелія від св. Івана 6: 63.
[603] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 116 (117): 2. Кінець вірша звучить так: **во вѣ́къ.**
[604] Книга Псалмів 118 (119): 25.
[605] Парафраза Книги Псалмів 58 (59): 7, 15. Пор.: **Возвраща́тсѧ на ве́черъ.**
[606] Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 13.
[607] Парафраза Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 13–14. Пор.: **є҆ди́но же, за҆дняѧ у҆бш забыва́ѧ, въ пре́дняѧ же простира́сѧ, со у҆се́рдіемъ гоню҆.**
[608] Парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 21: 18. Пор.: **Сло́во прему́дро а҆ще у҆слы́шитъ разу́мный, восхва́литъ є҆̀ и҆ къ нему́ приложи́тъ: у҆слы́ша є҆̀ бг҃ъ, и҆ не у҆го́дно є҆мꙋ́ бы́сть, и҆ ѡ҆братѝ є҆̀ за плещы́ своѧ҆.**
[609] Книга Псалмів 34 (35): 4.
[610] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 1: 4. Пор.: **У҆вы́, а҆зы́къ грѣ́шный, лю́дїе и҆спо́лнени грѣхо́въ, сѣ́мѧ лука́вое, сы́нове беззако́нніи, ѡ҆ста́висте гд҃а и҆ разгнѣ́васте сто́го і҆и́лева, ѿвратѝстесѧ вспя́ть.**
[611] Перша книга Мойсеєва: Буття 9: 25.
[612] Трохи неточна цитата із Соборного послання св. ап. Іуди 6. Пор.: **а҆́ггелы же не соблю́дшыѧ своегѡ҆ нача́льства.**
[613] Сковорода має на думці слова: **звѣ́зды пре́лєстныѧ, и҆́мже мра́къ тьмы́ во вѣ́ки блюде́тсѧ** (Соборне послання св. ап. Іуди 13).
[614] Сковорода має на думці слова: **Сі́и сꙋ́ть ѿдѣля́ющіе себѐ (ѿ є҆ди́ности вѣ́ры, и҆ сꙋ́ть) тѣле́сни, дꙋ́ха не и҆мꙋ́щіе** (Соборне послання св. ап. Іуди 19).
[615] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 28: 47. Далі в Біблії йдуть слова: **мно́жества ра́ди всѣ́хъ (благи́хъ).**
[616] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 28: 48. Сковорода пропускає більшу частину цього вірша.
[617] Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 28: 49. Пор.: **И҆ наведе́тъ гд҃ь на тѧ҆ а҆зы́къ и҆здалеча ѿ кра́ѧ земли́.** Подальші слова цього вірша, а також два наступні вірші Сковорода пропускає.
[618] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 28: 52. Закінчення вірша Сковорода пропускає.
[619] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 28: 53.
[620] Книга Йова 30: 2.
[621] Неточна цитата з Книги Йова 30: 3. Пор.: **Въ скꙋ́дости и҆ гла́дѣ безпло́денъ.**
[622] Трохи неточна цитата з Книги Йова 30: 3. Пор.: **и҆̀же бѣжа́хꙋ въ безво́дное вчера҆ сотѣсне́нїе и҆ вѣ́дность.**
[623] Парафраза Книги Псалмів 58 (59): 7. Пор.: **Возвраща́тсѧ на ве́черъ, и҆ взла́чꙋтъ.**
[624] Євангелія від св. Івана 6: 63.
[625] Книга Йова 30: 4.
[626] Сковорода має на думці слова: **и҆ сѐ, звѣ́рь четве́ртый стра́шенъ и҆ ꙋжа́сенъ и҆ крѣпокъ и҆зли́ха, зꙋ́бы же є҆гѡ҆ желѣ́зни ве́лїи, а҆́дый и҆ и҆стончева́ѧ, ѡ҆ста́нки же нога́ма свои́ма попира́ше** (Книга пророка Даниїла 7 : 7).

[627] Книга Йова 30: 2.
[628] Парафраза Книги пророка Ісаї 1: 4. Пор.: оу҃вы, ѩзы́къ гре́шный, лю́дїе и҆спо́лнени гре́хѡ́въ, сѣ́мя лука́вое.
[629] Книга Псалмів 55 (56): 3.
[630] Парафраза Апокаліпсису 1: 8; 21: 6; 22: 13. Пор.: а҆́зъ е҆́смь а҃лфа и҆ ѡ҆ме́га, нача́токъ и҆ коне́цъ. Див. також: 1: 10 (а҆́зъ е҆́смь а҃лфа и҆ ѡ҆ме́га, пе́рвый и҆ послѣ́днїй).
[631] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 33: 27.
[632] Можливо, це парафраза Книги пророка Ісаї 4: 2. Пор.: вознести҇ и҆ просла́вити ѡ҆ста́нокъ і҆и҃лѧ.
[633] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 28: 3–5.
[634] Очевидно, це парафраза П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 33: 29. Пор.: лю́дїе спаса́емїи҃ ѿ г҃да.
[635] Книга Псалмів 118 (119): 160.
[636] Книга Псалмів 118 (119): 160.
[637] Книга Псалмів 38 (39): 5.
[638] Парафраза Книги Псалмів 18 (19) : 11. Пор.: сла́ждшѧ па́че ме́да и҆ со́та.
[639] Книга Псалмів 118 (119): 96.
[640] Книга Псалмів 101 (102): 27.
[641] Євангелія від св. Луки 21: 33. Див. також: Євангелія від св. Матвія 24: 35 (не́бо и҆ земл҃ѧ мимои́детъ); Євангелія від св. Марка 13: 31 (**Н**е́бо и҆ земл҃ѧ пре́йдѫтъ).
[642] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 49: 12. Пор.: радостотвѡ́рны о҆́чи е҆гѡ҆ па́че вїна́, и҆ бѣлы҆ зѫбы҆ е҆гѡ҆ па́че мл҃ека.
[643] Фраза но́зѣ кра́сни зринає в Книзі Ісуса, сина Сирахового 26: 23.
[644] Можливо, Сковорода має на думці слова: да предста́витъ ѩ҆ себѣ҆ сла́вну҇ ц҃р҃ковь, не и҆мы́ущ҇ скве́рны, и҆ли҇ поро́ка, и҆ли҇ нѣ́что ѿ таковы́хъ, но да бу҆́детъ сѷ́та и҆ непоро́чна (Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 27).
[645] Книга Псалмів 56 (57): 5.
[646] Книга Псалмів 57 (58): 7.
[647] Книга Псалмів 43 (44): 23.
[648] Книга Псалмів 123 (124): 6.
[649] Книга Йова 30: 4.
[650] Фраза до́мъ о҆́тца҃ своегѡ҆ кілька разів зринає в Біблії, уперше – в Третій книзі Мойсеєвій: Левит 22: 13.
[651] Фраза возврати́ся въ до́мъ сво́й кілька разів зринає в Біблії, уперше – в Книзі Суддів 18: 26.
[652] Див.: Третя книга Мойсеєва: Левит 11: 7.
[653] Неточна цитата з Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 11: 4, 18. Пор.: кто́ ны напита́етъ мѧ́сы;
[654] Четверта книга Мойсеєва: Числа 11: 13.
[655] Трохи неточна цитата з Книги Йова 14: 9. Пор.: ѿ вони҇ воды҆ процвѣте́тъ, сотвори́тъ же жа́твѹ, я҆́коже новосажде́нное.
[656] Четверта книга Мойсеєва: Числа 11: 33.
[657] Четверта книга Мойсеєва: Числа 11: 33–34.
[658] Друга книга Мойсеєва: Вихід 19: 12; Євангелія від св. Луки 12: 1; 17: 3; 20: 46.
[659] Парафраза Третьої книги Мойсеєвої: Левит 25: 22. Пор.: снѣ́сте ве́тхаѧ ве́тхихъ.
[660] Книга пророка Ісаї 43: 19.
[661] Парафраза Книги Йова 14: 12. Пор.: человѣ́къ же оу҃сну́въ не воста́нетъ, до́ндеже не бу҆́детъ не́бо сошве́но.

[662] Можливо, Сковорода має на думці слова: **Докóлѣ, ѿ, лѣни́вѣ, лежи́ши; когдá же ѿ снá востáнеши;** (Книга Притч Соломонових 6: 9).
[663] Неточна цитата з Пісні над піснями 4: 2. Друга частина вірша звучить так: **ѩ́же ѝзыдóша ѝз̾ кѫпѣ́ли, всѣ̂ двоепли́дны, и̇ неродя́щїѧ нѣ́сть въ ни́хъ.**
[664] Послання св. ап. Павла до євреїв 13: 10.
[665] Неточна цитата з Книги Псалмів 22 (23): 5. Пор.: **ѹ̾готовáлъ є̀сѝ предо мнóю трапе́зѹ.**
[666] Євангелія від св. Івана 6: 60.
[667] Фарисеї (гр. *Φαρισαῖοι*) – релігійна течія в іудаїзмі, яка виникла у II ст. до н. е., після повернення іудеїв з полону, й існувала ще в I ст. н. е. Фарисеї відзначалися особливою скрупульозністю в дотриманні норм Закону, включно із "Законом неписаним", тобто тлумаченнями книжників та равинів, які стосувалися здебільшого зовнішніх форм благочестя. Метафорично: лицеміри.
[668] Очевидно, Сковорода має на думці слова молитви: "Господи Ісусе Христе Боже наш, хлѣбе ангелскій, хлѣбе живота вѣчнаго" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 219 (друга пагін.)], а також Євангелію від св. Івана 6: 35, 48, 51. Пор.: **Рече́ же и̇̂мъ її̀съ: а̏зъ е̏смь хлѣ́бъ живо́тный.**
[669] Сковорода має на думці слова: **хлѣ́бъ бо бӝїи є̏сть сходя́й съ нб̈сѐ и̇ дая́й живо́тъ мі́рꙋ** (Євангелія від св. Івана 6: 33).
[670] Неточна цитата з Книги Псалмів 33 (34): 9. Пор.: **Вкꙋси́тє и̇ ви́дитє.**
[671] Євангелія від св. Івана 6: 63.
[672] Парафраза Книги Псалмів 126 (127): 2. Пор.: **востáнетє по сѣдѣ́нїи ѩдꙋ́щїи хлѣ́бъ болѣ́зни.**
[673] Сковорода має на думці слова: **и̇ сѐ, ꙗвѣ́рь четвёртый стрáшенъ и̇ ѹ̾жáсенъ и̇ крѣпокъ ѝзли́ха, зꙋ́бы же є̀гѡ̀ желѣ́зни вели́ї, ѩдый и̇ и̇стончевáѧ, ѡ̑стáнки же ногáма своі́ма попирáше** (Книга пророка Даниїла 7: 7).
[674] Книга пророка Софонії 3: 3.
[675] Книга пророка Ісаї 50: 4.
[676] Див. прим. 266.
[677] Книга пророка Захарії 12: 10.
[678] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 28: 66–67.
[679] Книга пророка Софонії 3: 1–2.
[680] Неточна цитата з Книги пророка Софонії 3: 4. Пор.: **Пророцы є̀гѡ̀ вѣтроно́сцы, мꙋ́жїе презо́рливи: свѧще́нницы є̀гѡ̀ сквернꙗ́тъ сѧ̑̀ѧ и̇ нечéствꙋю́тъ въ зако́нъ.**
[681] Книга пророка Софонії 3: 5.
[682] Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 9: 9. Пор.: **да нє загради́ши ꙋ̑стнꙋ̀ вола̀ молотя́ща.**
[683] Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 9: 9. Пор.: **Є̂да̀ ѡ̀ волѣ́хъ ради́тъ бг̈ъ;**
[684] Пор. з коментарем Орігена: "…Він піклувався не про волів, а про апостолів, які проповідували Христову Євангелію" (Про першооснови, II, IV, 2) [*Ориген*. О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 123].
[685] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 6: 68. Пор.: **гд̑и, къ комꙋ̀ и̑демъ; гл̑го́лы живота̀ вѣ́чнагѡ и̑маши.**
[686] Книга Псалмів 118 (119): 133.
[687] Книга пророка Михея 6: 8.
[688] Книга пророка Михея 6: 8.
[689] Книга Псалмів 118 (119): 26.

[690] Парафраза Книги Псалмів 17 (18): 34. Пор.: совершáмй нóзѣ мои҃ ѩ҆кш ҆елéни.
[691] Книга Псалмів 25 (26): 12.
[692] Віл-молотник – знаний емблематичний образ [див. про це: *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 58, 138].
[693] Книга пророка Ісаї 40: 6.
[694] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 17: 13. Пор.: ѩ҆ки прáхъ плéвный.
[695] Парафраза Євангелії від св. Луки 8: 11. Пор.: сѣ́мѧ ёсть слóво бж҃іе.
[696] Книга пророка Михея 4: 12–13.
[697] Книга Псалмів 25 (26): 1.
[698] Книга Псалмів 22 (23): 1.
[699] Парафраза Книги Притч Соломонових 1: 16. Пор.: нóзѣ бо и҃хъ на зло҆ текýтъ.
[700] Книга пророка Ісаї 7: 25.
[701] Пісня над піснями 8: 14.
[702] Парафраза Книги пророка Ісаї 52: 7. Пор.: **К**óль красны҃ на горáхъ нóги благовѣствýющихъ мúръ.
[703] Парафраза Книги пророка Ісаї 40: 31. Пор.: ѡ҆крылáтѣютъ ѩ҆ки ѻ҆рли҃, потекýтъ и҆ не ѹ҆трýдятсѧ, пóйдýтъ и҆ не взáлчýтъ.
[704] Парафраза Книги Псалмів 83 (84): 8. Пор.: **П**óйдýтъ ѿ сúлы въ сúлý.
[705] Можливо, Сковорода має на думці слова: и҆ рáдость вѣ́чнаѧ надъ главóю и҆хъ (Книга пророка Ісаї 35: 10).
[706] Книга пророка Ісаї 52: 6.
[707] У Біблії: а҃.
[708] У Біблії: а҃.
[709] Книга пророка Ісаї 26: 1–8.
[710] Книга пророка Амоса 9: 11. Сковорода пропускає другу частину цього вірша, а також увесь 12-ий вірш та початок 13-го.
[711] Книга пророка Амоса 9: 13. Сковорода пропускає закінчення цього вірша.
[712] Книга пророка Амоса 9: 14.
[713] У Біблії: а҃.
[714] Книга пророка Амоса 9: 15.
[715] Книга пророка Ісаї 30: 23–24.
[716] Книга пророка Ісаї 52: 9.
[717] Книга Псалмів 44 (45): 2.
[718] Книга Псалмів 118 (119): 171.
[719] Книга пророка Ісаї 52: 11.
[720] Книга пророка Ісаї 4: 4.
[721] Сковорода має на думці слова: **К**на҃зи ѐгѡ҆ въ нéмъ, ѩ҆кш львы҆ рыкáющіе (Книга пророка Софонії 3: 3).
[722] Парафраза Книги пророка Софонії 3: 3. Пор.: сýдіи҃ ѐгѡ҆ ѩ҆кш вóлцы ѧравíйстіи, не ѡ҆ставлáхѹ на ѹ҆тро.
[723] Парафраза Пісні над піснями 8: 14. Пор.: **Б**ѣжи҃, брáте мóй, и҆ ѹ҆подóбисѧ сéрнѣ и҆ли҃ ю҃нцѹ҆ ѥлéней, на гóры ѧрωмáтωвъ.
[724] Книга пророка Ісаї 11: 6.
[725] Сковорода має на думці слова: **И҆** ѷзы́детъ жéзлъ ѷ҆з҃ корéне і҆ессéова, и҆ цвѣ́тъ ѿ корéне ѐгѡ҆ взы́детъ (Книга пророка Ісаї 11: 1).
[726] Див. прим. 136 до циклу «Басни Харьковскія».

[727] *Див.* прим. 459.
[728] Книга пророка Аввакума 3: 19.
[729] Євангелія від св. Івана 6: 66.
[730] Сковорода має на думці приказки: "Не славна хата углами, славна пирогами" [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 238]; "Не красна изба углами, красна пирогами" [Пословицы русского народа. Сборник В. *Даля*. – Москва, 1957. – С. 589, 700].
[731] Сковорода має на думці слова: **Премѫ́дрость созда̀ себѣ̀ до́мъ ѝ ѹ҃твердѝ столпо́въ се́дмь** (Книга Притч Соломонових 9: 1).
[732] Книга пророка Аввакума 3: 19.
[733] Книга Притч Соломонових 8: 35.
[734] Фразу **не разѹмѣ́ю** взято з Послання св. ап. Павла до римлян 7: 15.
[735] *Див.*, наприклад: **ѹ҃подо́билася є҆сѝ фі́нїкѹ** (Пісня над піснями 7: 7).
[736] *Див.*, наприклад, євангельську історію про прокляту смоковницю (Євангелія від св. Матвія 21: 19–21; Євангелія від св. Марка 11: 13–14).
[737] Трохи неточна цитата з Книги Йова 13: 27. Її початок звучить так: **положи́лъ же**…
[738] Книга пророка Ісаї 5: 24.
[739] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 44: 20. Пор.: **ѹ҃вѣ́ждь, я҆́кш пе́пелъ є́сть се́рдце и҆́хъ, ѝ прельща́ютсѧ.**
[740] Книга Притч Соломонових 12: 12.
[741] Книга Псалмів 35 (36): 12.
[742] Книга Притч Соломонових 6: 17–18.
[743] Євангелія від св. Матвія 11: 15; 13: 9, 43; 25: 30; Євангелія від св. Марка 4: 9; Євангелія від св. *Луки* 8: 8, 15; 14: 35.
[744] Євангелія від св. Матвія 18: 9; Євангелія від св. Марка 9: 47.
[745] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до колосян 3: 5. Пор.: **ѹ҃мертви́те ѹ҃́бо ѹ҃́ды ва́шѧ.**
[746] Сковорода має на думці слова: **И̂ речѐ гд҃ь бг҃ъ сми́ю: я҆́кш сотвори́лъ є҆сѝ сіѐ, про́клѧтъ ты̀ ѿ всѣ́хъ скотѡ́въ ѝ ѿ всѣ́хъ звѣре́й земны́хъ: на пе́рсехъ твои́хъ ѝ чре́вѣ ходи́ти бу́деши, ѝ зе́млю снѣ́си всѧ̀ днѝ живота̀ твоегѡ̀** (Перша книга Мойсеєва: Буття 3: 14).
[747] *Лат. emplastrum* – 'пластир'.
[748] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 11. Пор.: **по ро́ду ѝ по подо́бїю.**
[749] Книга пророка Єремії 17: 9.
[750] Сковорода має на думці слова на взір: **Тебѣ̀ речѐ се́рдце моѐ** (Книга Псалмів 26 (27): 8) тощо.
[751] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **возра́довасѧ ѧ҆зы́къ мо́й** (Книга Псалмів 15 (16): 9).
[752] Ці міркування Сковороди, очевидно, нав'язуються до діалогу Еразма Роттердамського «Epicureus», а власне, до репліки *Hedonius'a* (420–425): "Quod si Epicurei sunt, qui suauiter viuunt, nulli verius sunt Epicurei quam qui sancte picque viuunt. Et si nos tangit cura nominem, nemo magis promeretur cognomen Epicuri, quam adorandus ille Christianae philosophiae princeps. Graecus enim *ἐπίκουρος* auxiliatorem declerat. Quum naturae lex esset vitiis tantum non oblitterata, quum Mosi lex magis iritaret cupiditates quam sanaret, quum impune regnaret in mundo tyrannus Satanas, solus ille pereunti humano generi praesentaneam attulit opem. Proinde vehementer falluntur quidam, qui blaterant Christum natura fuisse tristem quempiam ac melancholicum nosque ad inamoenum vitae genus inuitasse. Imo is unus

ostendit vitam omnium suauissimam, veraeque voluptatis plenissimam, tantum absit lapis ille Tantaleus" [Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami. – Amsterdam; London; New York; Tokyo, 1972. – Ordinis I. – T. 3. – P. 731–732]. ("Отже, якщо епікурейці – це ті, хто живе приємно, то ніхто не може називатися епікурейцем з більшим на те правом, ніж святі й благочестиві. А якщо нас непокоять імена, то ніхто так не заслуговує на ймення епікурейця, як прославлений і шанований глава християнської філософії. У греків *ἐπίκουρος* означає 'помічник'. У той час, як природний закон був майже стертий із пам'яті гріхами, як закон Мойсея швидше розбурхував пристрасті, ніж їх гасив, як світом безперешкодно правив тиран Сатана, тільки Він один надав нагальну допомогу людському роду, який гинув. І грубо помиляються ті, хто плеще, начебто Христос від природи сам був сумний та похмурий і ніби нас закликав до безрадісного життя. Навпаки, тільки Він показує нам життя, найприємніше з усіх можливих і по вінця наповнене справжнім задоволенням – якщо тільки не висить над нами Танталова каменюка" [*Эразм Роттердамский*. Разговоры запросто / Пер. с лат. С. Маркиша. – Москва, 1969. – С. 633]).

[753] У християнській традиції панівною є Златоустова теза: "Христос ніколи не сміявся". Принаймні старі українські письменники та богослови енергійно підкреслювали цю обставину. Як сказано в «Бесѣдѣ старца з молодиком»: "Смѣющагося Христа ни єдин не видѣ, / плакавшаго часто о чловѣчой бидѣ" [Бесѣда старца з молодиком // Українська поезія. Кінець XVI – поч. XVII ст. / Упор. В. П. Колосова, В. І. Крекотень. – Київ, 1978. – С. 97–98]. На цьому наполягали також Іоаникій Галятовський ("Христос цар наш идет до нас… з слезами обфитыми, которыи трикрот плачучи за грѣхи наши выливает" [*Галятовський І.* Ключ разумѣнія. – Київ, 1659. – Арк. 59 (зв.)]), Лазар Баранович ("Nie raz Pan płakał, śmiechu nie widziano" [*Baranowicz Ł.* Lutnia Apollinowa. – Kiiów, 1671. – S. 368]), Іван Максимович ("Яко Ісус плакаша, и нам подобаєт" [*Максимович І.* Осм блаженства євангелскія. – Чернігів, 1709. – Арк. 23]) та інші. Докладніше див.: *Ушкалов Л.* "Хто посіє в сльозах, пожинатиме в радощах" // *Ушкалов Л.* З історії української літератури XVII–XVIII століть. – Харків, 1999. – С. 105–120.

[754] "Ісаак – Христос" – одна з класичних "префігурацій". Наприклад, Дмитро Туптало у своєму «Літописі» стверджував: "…Ісаак святый, носяй дрова раменьми своими и на жертву возносимый, бяше прообразованіем Христа, Спасителя нашего…" [*Туптало Д.* Лѣтопись // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 461; див. також: *Туптало Д.* Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 349; *Транквіліон-Ставровецький К.* Євангеліє учителнoє. – Рахманів, 1619. – Арк. 93; *Галятовський І.* Ключ разумѣнія. – Київ, 1659. – Арк. 236 (зв.); *Галятовський І.* Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 146 (зв.), 254 (зв.)–255; *Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 37, 44; *Максимович І.* Богомыслiе. – Чернігів, 1710. – Арк. 29–29 (зв.); *Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 181]. Тим часом Сковорода не був схильний розглядати "фігури" Ісаака та Христа як "тип" й "антитип". Абстрагуючись від традиційного сотеріологічного стрижня "префігурації" "Ісаак – Христос" на підставі етимології "Ісаак: радость, смѣх…" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 415; пор.: *Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 256; *Радивиловський А.* Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 516 (зв.)], – він говорить про *тотожність* Ісаака й Христа [докладніше див.: *Ушкалов Л.*, *Марченко О.* Нариси з філософії Григорія Сковороди. – Харків, 1993. – С. 73–82].

[755] Парафраза Книги Псалмів 1: 3. Пор.: **И҃** бꙋ́детъ ꙗ҆́кω дрⷭ́во насажде́ное при ѡ҆хо́дищихъ во́дъ.

[756] Проклята смоковниця – один з не надто численних євангельських епізодів, які заведено було тлумачити також алегорично. Так, Георгій Кониський писав: Христос "ясти захотѣл и на смоковницѣ, близ дороги стоявшей, для утоленія глада своєго плодов искал. Но чтущій сію євангелскую повѣсть не может удовольствоваться буквальным разумом оной, ибо непонятно, как Іисус Христос, Бог всевѣдущій, зная, что та смоковница была безплодна и покрыта только листьями, приступил к ней и искал на ней плодов. Также непонятно, как Бог правосудный, зная, что смоковница єсть древо нечувственноє и потому ни закону и преступленію онаго, ни наказанію не подлежит (тѣм паче, что и время єще не было смоквам, как євангелист Марко добавляєт), не смотря ни на что, проклял єя с такою силою, что чрез одну ночь изсохла она до корня. Таковыя обстоятельства повѣсти сей заставляют нас искать тут при разумѣ буквальном высшаго и таинственнаго. Не был ли єще другой глад у Христа, Спасителя нашего, который єго больше мучил, нежели тѣлесный? Не скрывается ли под ієроглифом смоковницы и єя листвія тварь иная?" [*Конисъкий Г.* Слово в недѣлю ваій (цвѣтоносную) // Собраніе сочиненій Георгіа Конисскаго, архіепископа Бѣлорусскаго. – Санкт-Петербург, 1835. – Ч. 1. – С. 108]. Однак найчастіше проклята смоковниця символізувала, як і в Сковороди, грішну душу. Пор.: "Вѣмы, яко многащи покляніе обѣщавше и многащи солгавше, посѣченію по неплодныя смоковници осуждени быхом, но паки и єще потерпи, человѣколюбивый дѣлателю" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 228 (третя пагін.)].

[757] Сковорода йде тут услід за схоластичною традицією. Наприклад, Стефан Калиновський, покликаючись на Тому Аквінського, писав: "…насолода – це коли серце розширюється, а туга – коли воно стискається…" [*Калиновский С.* Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 106].

[758] Книга пророка Ісаї 48: 22; 57: 21.

[759] Парафраза Другого послання св. ап. Павла до коринтян 6: 11. Пор.: сéрдцє нáше распространúсѧ.

[760] Книга Псалмів 118 (119): 131.

[761] Перша книга Мойсеєва: Буття 21: 6.

[762] Книга Псалмів 4: 8.

[763] Книга Притч Соломонових 20: 5.

[764] Книга Псалмів 32 (33): 11.

[765] Євангелія від св. Луки 10: 21.

[766] Перша книга царств 2: 1.

[767] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 6: 11. Далі Сковорода пропускає увесь 12-ий вірш та початок 13-го.

[768] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 6: 13.

[769] Книга Псалмів 4: 2.

[770] Книга Псалмів 118 (119): 32.

[771] Книга Псалмів 17 (18): 37.

[772] Сковорода має на думці слова: **Глѹбокꙋ сéрдцє (человѣкѹ) пáчє всѣхъ, и̑ человѣкъ ѥ̑стъ** (Книга пророка Єремії 17: 9).

[773] Книга Псалмів 15 (16): 9.

[774] Книга Псалмів 22 (23): 2.

[775] Трохи неточна цитата з Книги Йова 8: 20–21. Початок вірша звучить так: **Гд҃ь бо…**

[776] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 46: 12. Пор.: **Послу́шайте мене́, погу́бльшіи се́рдце, сущіи дале́че ѿ пра́вды.**
[777] Сковорода має на думці слова: **ми́ръ бж҃ій, превосходя́й вся́къ у҃мъ** (Послання св. ап. Павла до филип'ян 4: 7).
[778] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 8: 2. Пор.: **На высо́кихъ бо краѣ́хъ є́сть, посредѣ́ же сте́зь стои́тъ.**
[779] Сковорода має на думці слова: **Поне́же бо въ премр҃рости бж҃іей не разумѣ́ ми́ръ премр҃дрости́ю бг҃а, бл҃говзво́лилъ бг҃ъ бл҃йствомъ про́повѣди спт҃и҃ вѣ́рующихъ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 1: 21).
[780] Мабуть, це парафраза Книги Притч Соломонових 7: 15. Пор.: **жела́ющи лица҃ твоегѡ̀, ѡ҆брѣто́хъ тя҃.**
[781] Сковорода має на думці слова: **Но да́же до дне́сь, внегда҃ чте́тся мшт҃е́й, покрыва́ло на се́рдцѣ и҃хъ лежи́тъ: внегда́ же ѡ҆братя́тся ко гд҃ꙋ, взима́ется покрыва́ло** (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 3: 15–16).
[782] Парафраза Книги Притч Соломонових 8: 35. Пор.: **и҆схо́ди бо мои҃ и҆схо́ди живота҃.**
[783] Парафраза або Євангелії від св. Івана 5: 24 (пор.: **пре́йдетъ ѿ сме́рти въ живо́тъ**), або Першого соборного послання св. ап. Івана 3: 14 (пор.: **прендо́хомъ ѿ сме́рти въ живо́тъ**).
[784] Парафраза Книги Псалмів 83 (84): 8. Пор.: **По́йдутъ ѿ си́лы въ си́лꙋ: а҆ви́тся бг҃ъ богѡ́въ въ сі҃ѡнѣ.**
[785] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 4: 11.
[786] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 55: 12. Пор.: **Со весе́лїемъ бо и҆зы́дете.**
[787] Книга пророка Ісаї 55: 12.
[788] Неточна цитата з Книги Псалмів 123 (124): 4–5. Пор.: **Пото́къ пре́йде дꙋша҃ на́ша: у҃бо пре́йде дꙋша҃ на́ша во́дꙋ непостоа́нnꙋю.**
[789] Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 17–18.
[790] Парафраза Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 20: 17. Пор.: **пꙋте́мъ ца́рскимъ по́йдемъ, не соврати́мся ни на де́сно, ни на лѣ́во.**
[791] Євангелія від св. Матвія 7: 7.
[792] Парафраза Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 13–14. Пор.: **за҆дняѧ у҃бш забыва́я, въ пре́дняѧ же простира́ясь, со у҃се́рдїемъ гоню́, къ по́чести вы́шнягш зва́нїа бж҃їа ѡ҆ хр҃тѣ і҃исѣ.**
[793] Книга пророка Єремії 15: 19.
[794] Книга Псалмів 41 (42): 3.
[795] Перша книга Мойсеєва: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеєва: Вихід 10: 28; 34: 12; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.
[796] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 15: 17. Пор.: **свѣщы ѻ҆гнєнны, а҆же прондо́ша междꙋ растеса҃нїи си́ми.**
[797] Книга пророка Захарії 12: 6.
[798] Книга пророка Наума 2: 1–2.
[799] Книга пророка Наума 2: 4.
[800] Книга пророка Іоїля 2: 2.
[801] Книга пророка Іоїля 2: 6.
[802] Перша книга Мойсеєва: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеєва: Вихід 10: 28; 34: 12; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.
[803] Послання св. ап. Павла до євреїв 12: 29.
[804] Книга пророка Даниїла 10: 5–6.
[805] Перша книга Мойсеєва: Буття 25: 23.

[806] Книга Псалмів 48 (49): 6.
[807] Неточна цитата з Книги Псалмів 55 (56): 7. Пор.: тїи пⷭ҇тⷭ҇ моⷭ҇ сохранⷭ҇тⷭ҇.
[808] Фраза мⷭ҇жъ кровеⷭ҇й кілька разів зринає в Біблії, уперше – у Другій книзі царств 16: 7.
[809] Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 47.
[810] У Біблії: ѩкѡ.
[811] Книга Йова 41: 4–13.
[812] Перша книга Мойсеєва: Буття 15: 17.
[813] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 15: 12. Пор.: Заходⷭ҇щⷭ҇ же соⷭ҇нцⷭ҇, ѹ҆жасъ нападѣ на а҆враⷭ҇ма, и҆ сѣ, страⷭ҇хъ тⷭ҇менъ вⷭ҇лїй нападѣ наⷭ҇нь.
[814] Книга Йова 41: 5.
[815] Книга пророка Ісаї 6: 1.
[816] Книга пророка Ісаї 6: 5.
[817] Книга пророка Ісаї 6: 1.
[818] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 6: 8. Пор.: когѡ̀ послю̀, и҆ кто̀ поⷭ҇йдетъ къ люⷣемъ сⷭ҇мъ; И҆ рекоⷭ҇хъ: сѣ, а҆зъ є҆смь, послиⷭ҇ мⷭ҇.
[819] Парафраза Книги пророка Ісаї 31: 9. Пор.: Сїⷭ҇ гⷭ҇етъ гⷣ҇ь: (бⷭ҇жеⷭ҇нъ,) и҆же и҆мⷭ҇етъ плⷭ҇мⷭ҇ въ сїѡ́нѣ и҆ ѭжики во і҆ерⷭ҇и́мѣ.
[820] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 5: 20. Пор.: Гоⷭ҇ре глаголющымъ лⷭ҇каⷭ҇вое доⷭ҇брое, и҆ доⷭ҇брое лⷭ҇каⷭ҇вое, полагⷭ҇ающымъ тмⷭ҇ свⷭ҇тъ, и҆ свⷭ҇тъ тмⷭ҇.
[821] Книга пророка Ісаї 5: 21.
[822] Можливо, Сковорода має на думці слова: во плоⷭ҇ти моеⷭ҇й (Послання св. ап. Павла до римлян 7: 18; Послання св. ап. Павла до галатів 4: 14; Послання св. ап. Павла до колосян 1: 24).
[823] Книга пророка Ісаї 5: 24.
[824] Парафраза Книги пророка Ісаї 5: 26. Пор.: Воздвиⷭ҇гнетъ ѹ҆бѡ знаⷭ҇менїе во ѩзы́цѣхъ сⷭ҇щихъ далеⷭ҇че и҆ позвиⷭ҇ждетъ и҃мъ ѿ конеⷭ҇цъ земліⷭ҇, и҆ сѣ, скоⷭ҇рш леⷭ҇гцѣ грⷣ҇дⷭ҇тъ.
[825] Книга пророка Ісаї 5: 27–29.
[826] Книга пророка Ісаї 5: 30.
[827] Перша книга Мойсеєва: Буття 15: 12.
[828] Перша книга Мойсеєва: Буття 28: 17.
[829] Дії св. апостолів 9: 6.
[830] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 8: 6. Пор.: крⷣ҇пка ѩкѡ смеⷭ҇ртъ любы, жеⷭ҇стока ѩкѡ а҆дъ реⷭ҇вность: криⷭ҇ла є҆ⷭ҇ криⷭ҇ла о҆гнⷭ҇, (ѹ҆гліе о҆гненно) плⷭ҇мы є҆ⷭ҇.
[831] Пісня над піснями 8: 7.
[832] Книга Псалмів 4: 7.
[833] Книга Псалмів 54 (55): 6.
[834] Пісня над піснями 5: 6.
[835] Парафраза Євангелії від св. Луки 21: 33. Пор.: неⷭ҇бо и҆ земліⷭ҇ миⷭ҇мш йдетъ, а҆ словесⷭ҇ моⷭ҇ не имⷭ҇тъ прейтⷭ҇.
[836] Євангелія від св. Івана 1: 5.
[837] Євангелія від св. Івана 4: 24. Пор.: дⷭ҇хъ (є҆ⷭ҇сть) бⷭ҇ъ.
[838] Трохи неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 3: 17. Пор.: Гⷣ҇ь же дⷭ҇хъ є҆ⷭ҇сть.
[839] Парафраза Книги Псалмів 95 (96): 1. Пор.: Воспоⷭ҇йте гⷣ҇еви пⷭ҇снь новⷭ҇.
[840] Фраза принесиⷭ҇те гⷣ҇еви зринає в Біблії кілька разів, уперше – у Книзі Псалмів 28 (29): 1.
[841] Книга Притч Соломонових 20: 6.
[842] Книга Притч Соломонових 18: 19.

[843] Книга пророка Єзекіїля 3: 17.
[844] Пісня над піснями 1: 5.
[845] Євангелія від св. Івана 20: 15.
[846] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 5: 7. Пор.: **Вїногра́дъ** бо г҃да саваѡ́ѳа, до́мъ їи́левъ е́сть.
[847] Сковорода має на думці слова: **человѣ́къ нѣ́кїй** схожда́ше ѿ їер҃ли́ма во їерїхѡ́нъ, ѝ въ **разбо́йники впадѐ** (Євангелія від св. Луки 10: 30).
[848] Євангелія від св. Луки 8: 39.
[849] Книга пророка Ісаї 26: 20.
[850] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 24. Пор.: ѝ **приста́ви** херѵві́ма, ѝ **пла́менное** ѻ҆рѫ́жїе ѡ҆бращ҆а́емое, **храни́ти** пу́ть дре́ва жи́зни.
[851] Парафраза Книги пророка Наума 2: 4. Пор.: **ви́дъ** и̑хъ а҆́кѡ **свѣщы** ѻ҆гнє́нны, ѝ а҆́кѡ **мо́лнїѧ** протека́ющаѧ.
[852] Книга пророка Іоїля 2: 6.
[853] Парафраза П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 33: 29. Пор.: **мо́дїе** спаса́емїи ѿ г҃да.
[854] Сковорода має на думці слова: **И̑** **по́сланъ** бы́сть ко мнѣ̀ **є҆ди́нъ** ѿ **серафи́мшвъ**, ѝ въ **рѫцѣ̀** **свое́й** и̑ма́ше ѹ҆́гль **горѧ́щь** (Книга пророка Ісаї 6: 6).
[855] Книга Притч Соломонових 3: 18.
[856] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Івана 15: 14. Пор.: **Вы́** **дру́зи** моѝ **е҆стѐ**, а҆́ще **твори́тѐ**, **є҆лі́ка** а҆́зъ **заповѣ́даю** ва́мъ.
[857] Фраза **ски́нїѧ свидѣ́нїѧ** зринає в Біблії кілька разів – уперше в Другій книзі Мойсеєвій: Вихід 33: 7.
[858] Фраза **ра́й сла́дости** зринає в Першій книзі Мойсеєвій: Буття 2: 15 та в Книзі пророка Іоїля 2: 3.
[859] Книга Псалмів 28 (29): 1.
[860] Можливо, це парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 45: 31. Пор.: **да не потреба́тсѧ** **блага҃ѧ** и̑хъ.
[861] Це – український переклад попередньої цитати.
[862] Третя книга Мойсеєва: Левит 1: 5.
[863] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 1: 11–12. Пор.: **Что́ ми мно́жество же́ртвъ ва́шихъ, гл҃етъ г҃дь; И̑спо́лненъ е҆́смь всесожже́нїй о҆́вничъ** ѝ тѹ́ка а҆́гнцєвъ, ѝ ѝ кро́ве **ю҆нцє́въ** ѝ козло́въ не хощѹ̀. **Нижѐ** приходи́те **ѩви́тисѧ** мн҃ѣ̀: кто́ бо и̑зыска҂ сі҃ѧ и̑з рѫ́къ **ва́шихъ;**
[864] Книга Псалмів 28 (29): 1; 95 (96): 7.
[865] Книга пророка Ісаї 22: 13.
[866] Книга пророка Амоса 3: 13.
[867] Книга пророка Амоса 4: 1.
[868] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 9: 21.
[869] Парафраза Третьої книги Мойсеєвої: Левит 1: 9. Пор.: **приноше́нїе** е҆́сть же́ртва, **вонѧ̀** **благоѹха́нїѧ** г҃дⷭ҃. Крім того, фраза "воня благоуханія" є також у молитовних текстах [див., наприклад: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 171 (друга пагін.), 28 (третя пагін.)].
[870] Книга Псалмів 49 (50): 23.
[871] Книга Ісуса, сина Сирахового 6: 2.
[872] Книга пророка Єремії 50: 11.
[873] Трохи неточна цитата з Третьої книги Мойсеєвої: Левит 26: 14–15. Початок 14-го вірша звучить так: **А҆́ше же**…

[874] Можливо, це парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 23: 30. Пор.: и҃зженѫ̀ и҃хъ ѿ тебє̀, до́ндеже возрасте́ши и҃ насле́диши зе́млю.
[875] Книга Псалмів 118 (119): 111.
[876] Трохи неточна цитата з Дій св. апостолів 7: 51. Пор.: **Ж**е́стоковы́йнїи и҃ нешбрѣ́заннїи сердцы̀.
[877] Книга Псалмів 50 (51): 19.
[878] Парафраза Книги Псалмів 50 (51): 21. Пор.: тогда̀ возложа́тъ на о҆лта́рь твоѝ телцы̀. Цей вираз за старих часів міг викликати жваві суперечки. Наприклад, Симеон Полоцький писав: "В греческом языцѣ и в прочіих, имиже Божественноє Писаніє писася, нѣсть здѣ усумнѣніє, вездѣ бо єсть на множественном числѣ 'телцы', а не єдинаго 'телца'. В славенском же родися усумнителство от подобія в произношеніи гласом писменє 'я' и 'а'. В древних бо харатейных книгах обрѣтается 'телця', єже тожде єсть, єже и 'телцы', яко видти єсть в грамматіцѣ Мелетіа Смотрицкаго в парадигматѣ кончащихся на 'цы' и на 'ця', яко 'отец', тыя "отцы' или 'отця', 'чванец', тыя 'чванцы' или 'чванця'. Подобнѣ 'телец', тыя 'телцы' или 'телця'. Сей убо винителный множественный кончащійся на 'ця' не искусніи списателіє измѣниша на 'ца' и тако сотвориша винителный падеж єдинственнаго числа" [*Полоцький С.* Жезл правленія, утвержденія, наказанія и казненія. – Москва, 1767. – Арк. 145 (зв.)–146; пор.: *Лопатинський Ѳ.* Обличеніе неправды расколническія. – Москва, 1745. – Арк. 33–33 (зв.) (друга пагін.)].
[879] Євангелія від св. Матвія 11: 29.
[880] Плач Єремії 3: 27.
[881] Книга Псалмів 118 (119): 71.
[882] Книга Псалмів 118 (119): 9.
[883] Книга Псалмів 118 (119): 9.
[884] У Біблії: **И** і҆ѡ́сифови речѐ.
[885] Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 33: 13. Закінчення 13-го вірша та вірші 14–16 Сковорода пропускає.
[886] Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 33: 17. Цей вірш починається так: **П**ерворо́дный ѻ҆нца̀ добро́та є҆гѡ̀, ро́зи є҆диноро́га ро́зи є҆гѡ̀.
[887] Фраза мѫ́жескъ по́лъ непоро́ченъ зринає в П'ятикнижжі кілька разів. Див., наприклад: Третя книга Мойсеєва: Левит 1: 3.
[888] Можливо, Сковорода має на думці слова: лежи́тъ се́й на паде́нїе и҃ на воста́нїе мно́гимъ во і҆и҃ли (Євангелія від св. Луки 2: 34).
[889] Книга Притч Соломонових 9: 2.
[890] Парафраза Книги Псалмів 84 (85): 12. Пор.: и҃стина ѿ землѝ возсі́ѧ, и҃ пра́вда съ нб҃сѣ̀ прини́чє.
[891] Послання св. ап. Павла до римлян 5: 1.
[892] Третя книга Мойсеєва: Левит 4: 4.
[893] Книга пророка Ісаї 61: 1.
[894] Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 14. Пор.: **Д**ше́венъ же человѣ́къ не прїе́млетъ и҃̃же дх҃а бж҃їѧ: ѹ҆ро́дство бо є҆мꙋ̀ е҆́сть.
[895] Очевидно, Сковорода має на думці слова: возложи́ рѫ́кꙋ̀ десни́ю твою̀ на главꙋ̀ є҆гѡ̀ (Перша книга Мойсеєва: Буття 48: 18).
[896] Трохи неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 10. Пор: дх҃ъ бо всѧ̀ и҃спыта́етъ, и҃ глꙋ́бины бж҃їѧ.
[897] Перше послання св. ап. Павла до коринтян 2: 12.
[898] Перше послання св. ап. Павла до коринтян 2: 12.

[899] Книга пророка Єзекіїля 1: 3–4.
[900] Книга пророка Єзекіїля 1: 4.
[901] Сковорода має на думці слова: и̑ лицѣ̀ тє́лчее ѡ̑шу́ю чету́рємъ (Книга пророка Єзекіїля 1: 10).
[902] Книга Псалмів 118 (119): 73.
[903] Парафраза Книги Притч Соломонових 18: 19. Пор.: **Б**ра́тъ ѿ бра́та помога́ємь.
[904] Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 631. Пор.: "Рука руку знає" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 138].
[905] Книга пророка Єзекіїля 37: 1.
[906] Фраза дх҃ъ жи́зни кілька разів зринає в Біблії; уперше – в Першій книзі Мойсеєвій: Буття 6: 17.
[907] Парафраза Книги пророка Єзекіїля 37: 10. Пор.: и̑ ѡ̀жи́ша и̑ ста́ша на нога́хъ свои́хъ, собо́ръ мно́гъ ѕѣлѡ̀.
[908] Парафраза Книги Притч Соломонових 18: 19. Пор.: ѹ̑крѣпля́ется же ѩ̆коже ѡ̀снова́ное ца́рство.
[909] Сковорода має на думці слова: Їезекі́иль, и̑же ви́дѣ видѣ́нїѣ сла́вы (Книга Ісуса, сина Сирахового 49: 10).
[910] Євангелія від св. Івана 1: 14.
[911] Парафраза Дій св. апостолів 11: 21. Пор.: **И** бѣ рꙋ́кы гд҃нѧ съ ни́ми.
[912] Парафраза Книги пророка Малахії 4: 2. Пор.: и̑ ѡ҃зы́дете и̑ взыгра́ете, ѩ̆коже телцы̀ ѿ ѹ̑зъ разрѣше́ни.
[913] Можливо, це парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 8: 28. Пор.: пожри́те гд҃ꙋ бг҃ꙋ ва́шемꙋ.
[914] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 12: 7–8.
[915] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 12: 23.
[916] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 14: 23. Пор.: ѩ̆ще ѿ ни́ти до реме́нѧ сапо́жнагѡ возмꙋ̀ ѿ всегѡ̀ твоегѡ̀.
[917] Парафраза Євангелії від св. Івана 1: 13. Пор.: и̑̀же не ѿ кро́вѣ, ни ѿ по́хоти плотскі́ѧ, ни ѿ по́хоти мꙋ́жескїѧ, но ѿ бг҃а роди́шасѧ.
[918] Парафраза П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 5: 15. Пор.: рꙋко́ю кр҃ѣпкою и̑ мы́шцею высо́кою.
[919] Книга пророка Малахії 2: 7.
[920] Третя книга Мойсеєва: Левит 1: 9.
[921] Книга Псалмів 50 (51): 12.
[922] Книга пророка Ісаї 1: 16.
[923] Трохи неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 35: 2–3. Початок 2-го вірша звучить так: **Р**ечѣ́ же…
[924] Пісня над піснями 5: 3.
[925] Неточна цитата з Книги пророка Єремії 31: 33–34. Пор.: да́ѧ зако́ны моѧ̀ въ мы́сли и̑̀хъ, и̑ на сердца́хъ и̑̀хъ напишꙋ̀ а҆̀, и̑ бꙋ́дꙋ и̑̀мъ въ бг҃а, и̑ ті́и бꙋ́дꙋтъ мн҃ѣ̀ въ лю́ди: и̑ не наꙋчи́тъ кі́йждо бли́жняго своегѡ̀ и̑ кі́йждо бра́та своегѡ̀, глаго́ля: позна́й гд҃а: ѩ̆кѡ всѝ позна́ютъ мѧ̀ ѿ ма́ла да́же и̑ до вели́кагѡ и̑̀хъ. Див. також: Послання св. ап. Павла до євреїв 8: 10–11.
[926] Книга пророка Іоїля 2: 28.
[927] Книга пророка Іоїля 2: 27.
[928] Неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 27. Пор.: не посра́мятсѧ ктомꙋ̀ лю́дїе моѝ во вѣ́къ.

[929] Книга пророка Іоїля 2: 28.
[930] Парафраза Книги пророка Аввакума 2: 19. Пор.: **Оу҃, люті҃ глаго́люще́мꙋ ко дре́вꙋ: ѡ҃бодри́сѧ, воста́ни: и҆ ка́менїю: возвы́сисѧ: и҆ то҇ є҆́сть мечта́нїе, и҆ сі́е є҆́сть скова́нїе зла́та и҆ сребра̀, и҆ всѧ́каго дꙋ́ха нѣ́сть въ не́мъ.**
[931] Книга пророка Аввакума 2: 20.
[932] Назва *Вавилон* (гр. *Βαβυλών*) походить від аморей. *bab-illu*, що означає "ворота Бога". У ранньохристиянській традиції Вавилон трактували як перше місто, засноване після потопу. Про це писав, наприклад, Феофіл Антіохійський (*До Автоліка*, II, 31) [див.: Феофила к Автолику книга вторая // Ранние отцы Церкви: Антология. – Брюссель, 1988. – С. 492]. Крім того, на ту пору "новим Вавилоном" іменували Рим (за часів Сковороди "новим Вавилоном" інколи називали Париж). Як трактували цю назву письменники кола Києво-Могилянської академії, можна збагнути, скажімо, з коментаря *Дмитра Туптала*, котрий зазначав, що слово *Вавилон* слід розуміти "уподобителнѣ и существеннѣ. Уподобителнѣ всяк град, беззаконія исполненный, Вавілоном наречен быти может, существеннѣ же єдин токмо Вавілон град в Писаніи воспоминаємый, иже обрѣтаєтся в Халдеи, в немже и Персідскаго царства престол бяше" [*Туптало Д.* Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1747. – Арк. 98]. Сковорода тлумачить назву Вавилон як "смѣшеніе", засновуючись на Біблії (сюжет про Вавилонську вежу). Пор.: **Сегѡ҇ ра́ди наречёсѧ и҃мѧ є҆гѡ҇ смѣше́нїе, и҃́же та́мѡ смѣ́сѝ гд҃ь ꙋ҆стна̀ всеѧ̀ земли҇̀, и҆ ѿ҃тꙋ́дꙋ разсѣ́ѧ и҆́хъ гд҃ь по лицꙋ́ всеѧ̀ земли҇̀** (Перша книга Мойсеєва: Буття 11: 9).
[933] Сковорода має на думці слова: **Что҇ по́льзꙋетъ и҆зва́ѧное, и҃́же и҆зва́ша є҆̑; созда́ша слїа́нїе, мечта́нїе ло́жное, и҃́же ꙋ҆пова̀ созда́вый на созда́нїе своє҇, сотвори́ти кꙋми́ры нѣмы́ѧ** (Книга пророка Аввакума 2: 18).
[934] Книга пророка Варуха 2: 17–18.
[935] Книга пророка Варуха 2: 17.
[936] Книга пророка Варуха 2: 17.
[937] Фраза **и҆ пра́вда є҆гѡ҇** зринає в Книзі Псалмів 102 (103): 18; 110 (111): 3; 111 (112): 3.
[938] Євангелія від св. Матвія 5: 6.
[939] Парафраза Книги Псалмів 37 (38): 7. Пор.: **Пострада́хъ и҆ слако́хсѧ до конца̀, ве́сь де́нь сѣ́тꙋѧ хожда́хъ.**
[940] Книга Псалмів 118 (119): 82.
[941] Євангелія від св. Матвія 6: 10.
[942] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 16: 11. Пор.: **сегѡ҇ ра́ди чре́во моє҇ на мша́ва а҃ки гꙋ́сли возгласи́тъ, и҆ вну́трєнняѧ моѧ҇ а҃ки стѣ́нꙋ ѡ҃бнови́лъ є҆сѝ.**
[943] Неточна цитата з Книги пророка Єзекіїля 36: 25–26. Пор.: **и҆ воскроплю́ на вы́ во́дꙋ чи́стꙋ, и҆ ѡ҃чи́ститесѧ ѿ҃ всѣ́хъ нечисто́тъ ва́шихъ и҆ ѿ҃ всѣ́хъ кꙋми́рствъ ва́шихъ, и҆ ѡ҃чи́щꙋ ва́съ. И҆ да́мъ ва́мъ се́рдце но́во и҆ дꙋ́хъ но́въ да́мъ ва́мъ.**
[944] Слова з Требника: "Оправдался єси… омылся єси именем Господа нашего Іисуса Христа" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 190].
[945] Парафраза Пісні над піснями 5: 12. Пор.: **о҃чи є҆гѡ҇ а҃ки голꙋбѝцы на и҆сполне́нїихъ во́дъ, и҆змове́ни во мли҇цѣ҆, сѣда́щыѧ въ наполне́нїихъ** (во́дъ).
[946] Далі в Біблії: **вѣ́рꙋй въ мѧ̀, а҃коже рече҇ писа́нїе.**
[947] Євангелія від св. Івана 7: 37–38.
[948] Парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 29: 10. Пор.: **и҆ возложа́тъ а҆ароно́въ и҆ сы́нове є҆гѡ҇ ру́цѣ свои҇ на главꙋ́ телца̀.** Схожі вислови не раз зринають у Біблії й перегодом.
[949] Книга пророка Єремії 48: 26.
[950] Парафраза Третьої книги Мойсеєвої: Левит 1: 17. Пор.: **и҆ да возложи́тъ є҆̑ жре́цъ на о҆лта́рь на дрова̀, а҃́же на о҆гнѝ.**

[951] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **ски́нїѧ свидѣ́нїѧ бж̑їѧ** (*Друга книга параліпоменон* 1: 3).
[952] *Друга книга Мойсеєва*: Вихід 15: 25.
[953] Пісня над піснями 8: 6.
[954] Послання св. ап. Павла до євреїв 13: 10.
[955] Перша книга Мойсеєва: Буття 27: 28.
[956] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 32: 13–14.
[957] Фраза **ста́до бж̑їе** зринає в Біблії в Першому соборному посланні св. ап. Петра 5: 2.
[958] Євангелія від св. Івана 6: 55.
[959] Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: **пло́ть не по́льзуетъ ничто́же**.
[960] Неточна цитата з Другої книги Мойсеєвої: Вихід 23: 20–21. Пор.: **И̑ сѐ, а̑зъ послю̀ а̑гг҃ла моего̀ пред҃ лице́мъ твои́мъ, да сохрани́тъ тѧ̀ на пу́тѝ, ѩ̑кш да введе́тъ тѧ̀ въ зе́млю, ю̑же у҆гото́вахъ тебѣ̀: вонмѝ себѣ̀ ѝ посл҃ша́й е҆го̀**.
[961] Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 12: 23. Пор.: **Вонмѝ кр҃ѣ́пцѣ, е̑же не ѩ̑сти кро́ве**.
[962] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 12: 25.
[963] Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: **пло́ть не по́льзуетъ ничто́же**.
[964] Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 24. Пор.: **ѝ ѡ҆блещи́сѧ въ но́ваго челове́ка, со́зданнаго по бг҃ѣ̀ въ пра́вдѣ ѝ въ преподо́бїи и̑стины**.
[965] Далі в Біблії йде: **нижѐ да восхо́щеши, а̑ще помо́лѧтъ тѧ̀**.
[966] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 1: 10–12.
[967] Фраза **вонѧ̀ благоу҆хáнїѧ гд҃ѣ̀** зринає в Третій книзі Мойсеєвій: *Левит* 1: 9, 13, 17; 2: 2. Крім того, вона є також у молитовних текстах [див., наприклад: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 171 (друга пагін.), 28 (третя пагін.)].
[968] Книга пророка Ісаї 49: 26.
[969] У списку – помилково: *остановляющїи*. Сковорода має на думці Книгу пророка Софонії 3: 3. Пор.: **ѩ̑кш во́лцы а҆раві́йстїи, не ѡ҆ставля́хѫ на у҆́тро**.
[970] Книга пророка Ісаї 22: 13.
[971] У Біблії замість "не отрѣзаша тебѣ Пупа" – **не ѡ҆бѣзá́ша сосе́цъ твои́хъ**.
[972] Неточна цитата з Книги пророка Єзекіїля 16: 3–4.
[973] Книга пророка Єзекіїля 16: 8–9.
[974] Книга пророка Єзекіїля 16: 8.
[975] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 38: 7. Пор.: **Бы́сть же и̑ръ пе́рвенецъ і҆ѹ́динъ ѕо́лъ пред҃ гд҃е́мъ: ѝ у҆́би е҆го̀ бг҃ъ**.
[976] Неточна цитата з Пісні над піснями 2: 16. Пор.: **Бра́тъ мо́й мнѣ̀, ѝ а̑зъ е҆мꙋ̀**. Див. також: **А̑зъ бра́тъ моемꙋ̀ ѝ бра́тъ мо́й мнѣ̀** (Пісня над піснями 6: 2).
[977] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 38: 10. Пор.: **ѝ у҆́мертвѝ ѝ сего̀**.
[978] Перша книга Мойсеєва: Буття 38: 16.
[979] Книга Псалмів 118 (119): 32.
[980] Сковорода має на думці слова: **О̑нъ же речѐ: кі́й зало́гъ тебѣ̀ да́мъ; О̑на́ же речѐ: пе́рстень тво́й ѝ гри́внꙋ, ѝ же́злъ и̑же въ рꙋ́цѣ твое́й. И̑ дадѐ е̑́й** (Перша книга Мойсеєва: Буття 38: 18).
[981] Книга пророка Єзекіїля 1: 20.
[982] Книга Псалмів 76 (77): 19.
[983] Неточна цитата з Книги Псалмів 18 (19): 10–11. Пор.: **сꙋдбы̀ гд҃ни и̑стинны, ѡ҆правда́нны вкꙋ́пѣ, вожделѣ́нны па́че зла́та**.
[984] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 1: 19. Пор.: **І҆ѡ́сифъ же мꙋ́жъ е҆̀, прⷭ҇вънъ сы́й**.

[985] Книга пророка Осії 5: 3.
[986] Третя книга Мойсеєва: *Левит* 21: 21.
[987] Трохи неточна цитата з Книги пророка Осії 7: 10–11. Її закінчення звучить так: **не ѝмы́й се́рдца**.
[988] Третя книга Мойсеєва: *Левит* 1: 14.
[989] Фраза **го́лѹбь безѹ́мный** зринає в Книзі пророка Осії 7: 11.
[990] Книга пророка Єремії 48: 28.
[991] Книга пророка Ісаї 22: 16. Закінчення цього вірша, увесь 17-ий вірш та початок 18-го Сковорода пропускає.
[992] Книга пророка Ісаї 22: 18.
[993] Сковорода алегорично тлумачить історію Сусанни, викладену в 13-ій главі Книги пророка *Даниїла*. Варто зазначити, що історія про Сусанну є тільки в грецькому та слов'янському перекладах Біблії.
[994] Книга пророка Єремії 3: 9.
[995] Книга Притч Соломонових 18: 8.
[996] Парафраза *Другого послання* св. ап. Павла до Тимофія 3: 7. Пор.: **всегда̀ ѹ҆ча́щмсѧ и҆ николи́же въ ра́зѹмъ и҆стины прїи́тѝ могѹ́щыѧ**.
[997] Книга Притч Соломонових 18: 6.
[998] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: **кто̀ да́стъ мн҃ крилѣ̑ ꙗ҆кѡ голѹби́нѣ;**
[999] У Біблії далі йдуть слова: **ѡ҆слаба́ти бѹ́дѹтъ, и҆ паду́тсѧ въ полу́дни ꙗ҆кѡ въ полу́ночи, ꙗ҆кѡ**.
[1000] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 59: 10–11.
[1001] Перша книга Мойсеєва: Буття 8: 11.
[1002] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 12. Пор.: **И҆ и҆знесѣ̀ земл҃ѧ вы́лїѥ травно́є, сѣ́ющее сѣ́мѧ по ро́ду и҆ по подо́бїю**.
[1003] Книга Псалмів 84 (85): 11.
[1004] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 8: 13. Пор.: **и҆зсы́че вода̀ ѿ лица̀ землѝ**.
[1005] Книга Псалмів 23 (24): 1.
[1006] Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 28. Пор.: *да* **бу́детъ бг҃ъ всѧ́чєскаѧ во всѣ́хъ**.
[1007] Книга Псалмів 54 (55): 7.
[1008] У Біблії: **ѳ҆ѣлѡ̀ ѳ҆ѣлѡ̀**.
[1009] Неточна цитата з Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 14: 7–8.
[1010] Назва гірського хребта Аварім (євр. *ʿāḇārîm*), який пролягає на схід від Йордану, походить від дієслівного кореня *ʿāḇār*, що означає "проходити, переходити, пересікати" [див.: The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon. – Peabody, Mass., 1999. – P. 716–719]. Септуагінта й Вульгата віддзеркалюють цю семантику, наприклад, при перекладі Книги пророка Єремії 22: 20 "*wəṣaʿăqî mēʿāḇārîm*" ("і кричи з Аваріму"): "καὶ βόησον εἰς τὸ πέραν τῆς θαλάσσης" ("і кричи до меж моря"); "et clama ad transeuntes" ("і кричи до тих, хто переходить"). Згідно з народною етимологією, зафіксованою в Другій книзі Мойсеєвій: Вихід 12: 27: "це жертва – Пасха (*zeḇaḥ-pésaḥ*) для Господа, що обминув був (*pāsaḥ*) доми Ізраїлевих синів в Єгипті". Правда, зв'язок між словом *pésaḥ* та дієсловом *pāsaḥ* ("проходити, перестрибувати, накульгувати, захищати, щадити") залишається проблематичним. Джерела слова *pésaḥ* пробують шукати і в інших семітських мовах [див.: The Interpreter's Dictionary of the Bible. – Nashville, 1989. – Vol. 3. – P. 663]. У всякому разі, Памва Беринда тлумачив слово *пасха* як "перестье" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 444].

[1011] Книга Псалмів 54 (55): 7.
[1012] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 34: 7.
[1013] Книга Ісуса Навина 11: 23.
[1014] Книга Ісуса Навина 14: 15.
[1015] Можливо, це парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 11. Пор.: кто҃ возвѣсти҃ тебѣ҆;
[1016] Парафраза Книги Псалмів 67 (68): 14. Пор.: крилѣ҆ голꙋбѝнѣ҆ посре́бренѣ҆.
[1017] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 52: 7. Пор.: Ко́ль краснꙑ на гора́хъ но́ги благовѣствꙋ́ющихъ ми́ръ, благовѣствꙋ́ющихъ блага҆а҆.
[1018] Книга Псалмів 67 (68): 11.
[1019] Книга Псалмів 67 (68): 8.
[1020] Парафраза Книги пророка Захарії 8: 12. Пор.: и҆ земл҆а҆ да́стъ жи҃та своа҃, и҆ не́бо да́стъ ро́сꙋ свою҆.
[1021] Фразу ца́рь си́ленъ узято з Книги пророка Даниїла 11: 3.
[1022] Книга Притч Соломонових 29: 4.
[1023] Неточна цитата з Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 5. Пор.: Таи́тсѧ бо и҃мъ сїѐ хотѧ́щымъ.
[1024] Друге соборне послання св. ап. Петра 3: 5.
[1025] Неточна цитата з Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 5. Пор.: и҆ земл҆а҆ ѿ водꙑ и҆ водо́ю соста́вленa, вжи҃мъ сло́вомъ.
[1026] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 25: 26. Початок цього вірша звучить так: Ѩ҆коже вода҆ стꙋдѐна҆ дꙋшѝ жа́ждꙋщей благопрїа́тна…
[1027] Книга Притч Соломонових 15: 30.
[1028] Книга пророка Ісаї 13: 4–5.
[1029] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 46: 10–11. Пор.: и҆ всѧ҃, є҆ли́ка совѣща́хъ, сотворю҆. Призыва́ѧй ѿ восто́къ пти́цꙋ, и҆ ѿ земли҆ и҆здале́ча.
[1030] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 15: 11. Слетѣ́ша же пти́цы на тѣлесѧ҆ расте́саная и҃хъ: и҆ сѣ́де бли́зꙋ и҃хъ а҆вра́мъ.
[1031] Книга пророка Ісаї 38: 14.
[1032] Парафраза Книги Псалмів 142 (143): 5. Пор.: Помѧнꙋ́хъ дни҃ дре́внїѧ, позна́хсѧ.
[1033] Книга пророка Ісаї 46: 9–10.
[1034] Книга Псалмів 118 (119): 152.
[1035] Сковорода має на думці слова: О҆нъ же рече҆: кі́й зало́гъ тебѣ҆ да́мъ; О҆на́ же рече҆: пе́рстень тво́й и҆ гри́внꙋ, и҆ же́злъ (Перша книга Мойсеєва: Буття 38: 18).
[1036] Книга Псалмів 118 (119): 149.
[1037] Див. прим. 257 до діалогу «Наркісс».
[1038] Пісня над піснями 2: 14.
[1039] Книга пророка Ісаї 11: 8.
[1040] Книга пророка Ісаї 11: 8.
[1041] Книга пророка Ісаї 22: 16.
[1042] Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.
[1043] Книга Притч Соломонових 8: 2.
[1044] Парафраза Послання св. ап. Павла до колосян 3: 2. Пор.: гѡ́рнѧ҆ мꙋ́дрствꙋйте, (а҆) не земна҆а҃.
[1045] Неточна цитата з Книги пророка Аввакума 1: 13. Пор.: Чи́сто о҃ко є҆́же не ви́дѣти зла҆ и҆ взира́ти на трꙋ́ды болѣ́знєнныѧ.
[1046] Мабуть, це парафраза Книги Псалмів 9: 28. Пор.: под҆ а҆зы́комъ є҆гѡ̀ трꙋ́дъ и҆ болѣ́знь.

[1047] Книга Псалмів 12 (13): 3.
[1048] Друга книга Мойсеєва: Вихід 33: 22.
[1049] Сковорода має на думці слова: **Ѝбо птѝца ѡбрѣ́тѐ себѣ̀ хра́минꙋ** (Книга Псалмів 83 (84): 4).
[1050] Книга пророка Єзекіїля 8: 7–8.
[1051] Сковорода має на думці слова: **Тꙋ́, голꙋби́це моѧ̀, въ покро́вѣ ка́менѣ, бли́з предстѣ́нїѧ** (Пісня над піснями 2: 14).
[1052] Перша книга Мойсеєва: Буття 15: 11.
[1053] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 60: 8. Пор.: **Кѝи сѧ́ть, ѩ̀же ѩ̆кш ѡ̃блацы летѧ́тъ, ѝ ѩ̆кш го́лꙋбїе со птєнцы̀ ко мнѣ̀;**
[1054] Книга пророка Ісаї 60: 8.
[1055] Пісня над піснями 2: 14.
[1056] Євангелія від св. Івана 15: 14.
[1057] Євангелія від св. Івана 15: 15.
[1058] Парафраза другої частини вірша Євангелія від св. Івана 15: 15. Пор.: **ва́съ же рекѡ́хъ дрꙋ́зи, ѩ̆кш всѧ̂, ѩ̆же слы́шахъ ѿ ѻ҆ц҃а̀ моегѡ̀, сказа́хъ ва́мъ.**
[1059] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 60: 4. Пор.: **Возведѝ ѡ̃крестъ ѻ̆чи твоѝ ѝ ви́ждь собра̑нѧ чѧ́да твоѧ̂: сѐ, прїидо́ша всѝ сы́нове твоѝ ѿздале́ча.**
[1060] Парафраза Євангелії від св. Матвія 3: 16. Пор.: **ѝ сѐ, ѿверзо́шасѧ є҆мꙋ̀ невесà, ѝ ви́дѣ дх҃а бж҃їѧ сходѧ́ща ѩ̆кш го́лꙋбь ѝ гради́ща на негѡ̀.**
[1061] Див. прим. 108 до циклу «Басни Харьковскія».
[1062] Євангелія від св. Матвія 3: 17.
[1063] Євангелія від св. Матвія 3: 16.
[1064] Перша книга Мойсеєва: Буття 15: 11.
[1065] Книга пророка Софонії 3: 1.
[1066] Неточна цитата з Книги пророка Софонії 3: 2. Пор.: **Нє ѹ҆слы́ша гла́са, не прїѧ́тъ наказа́нїѧ, на гд҃а не ѹ҆пова̀ ѝ къ бг҃ꙋ̀ своемꙋ̀ не прибли́жисѧ.**
[1067] Фраза **гла́съ гро́ма** зринає в Книзі Псалмів 76 (77): 19, у Книзі Ісуса, сина Сирахового 43: 18 та в Апокаліпсисі 14: 2.
[1068] Третя книга Мойсеєва: Левит 1: 14.
[1069] Книга Псалмів 83 (84): 2.
[1070] Книга Псалмів 83 (84): 3.
[1071] Мабуть, Сковорода має на думці емблематичний образ горлиці. Див. прим. 466 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».
[1072] Книга Псалмів 131 (132): 4.
[1073] Можливо, це парафраза Книги пророка Ісаї 40: 6. Пор.: **всѧ́ка пло́ть сѣ̑но.**
[1074] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 72 (73): 25. Пор.: **Что́ бо мѝ ѥ̑сть на нб҃сѝ;**
[1075] Неточна цитата з Книги Псалмів 72 (73): 27. Пор.: **ѹ҆далѧ́ющїи себѐ ѿ тебѐ поги́бнꙋтъ.**
[1076] Книга Псалмів 83 (84): 3.
[1077] Книга Псалмів 103 (104): 17.
[1078] Можливо, це парафраза Третьої книги царств 19: 12. Пор.: **ѝ та́мш гд҃ь.**
[1079] Пісня над піснями 1: 9.
[1080] Книга Притч Соломонових 13: 20.
[1081] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 31: 25. Пор.: **їа́кшвъ же поста́ви кꙋ́щꙋ свою̀ на горѣ̀.**
[1082] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 31: 30. Пор.: **жела́нїемъ бо возжела́лъ є҆сѝ ѿитѝ въ до́мъ ѻ҆тца̀ твоегѡ̀.**

[1083] Книга Псалмів 83 (84): 3.
[1084] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 17: 24. Початок вірша звучить так: **Лицѣ̀ разꙋ́мно мꙋ́жа премꙋ́дра…**
[1085] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 14. Пор.: **ꙗ҆ви́ ми зра́къ твоѝ.**
[1086] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 14. Пор.: **ѹ҆слы́шанъ сотвори́ ми гла́съ твоѝй.**
[1087] Пісня над піснями 2: 14.
[1088] Пісня над піснями 2: 14.
[1089] Фразу **на мѣ́стѣ ѕла́чнѣ** взято з Книги Псалмів 22 (23): 2.
[1090] Пісня над піснями 2: 11.
[1091] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 9.
[1092] Слова "отыде себѣ Зима" – інтерполяція Сковороди.
[1093] Пісня над піснями 2: 12.
[1094] Парафраза Книги Екклезіястової 2: 14. Пор.: **мꙋ́драгш о҃чи є҆гѡ̀ во главѣ̀ є҆гѡ̀.**
[1095] Фразу **на концáҳъ землѝ** взято з Книги Псалмів 47 (48): 11.
[1096] Парафраза Книги Псалмів 30 (31): 21. Пор.: **скры́еши ѧ҆ҳъ въ та́йнѣ лицà твоегѡ̀.**
[1097] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 13: 31. Пор.: **Се́рдце человѣ́чєско ѧ҆змѣня́етъ лицѐ є҆гѡ̀, ѧ҆лѝ на добрѡ̀ ѧ҆лѝ на ѕлѡ̀.**
[1098] Неточна цитата з Третьої книги Мойсеєвої: *Левит* 1: 15. Пор.: *да* **ѿто́ргнетъ главꙋ̀ є҆гѡ̀, и҆ да возложи́тъ жре́цъ на ѻ҆лта́рь и҆ и҃сцѣди́тъ кро́вь.**
[1099] Неточна цитата з Третьої книги Мойсеєвої: *Левит* 1: 16. Пор.: **и҆ да ѿлꙋчи́тъ горта́нь съ пе́рїемъ, и҆ и҃звéргнетъ ѩ҆ ѿ ѻ҆лтарѧ̀ на восто́къ на мѣ́сто пе́пела.**
[1100] Третя книга Мойсеєва: *Левит* 1: 17.
[1101] Неточна цитата з Третьої книги Мойсеєвої: *Левит* 1: 17. Пор.: **приноше́нїе є҆́сть же́ртва, вонѧ̀ благоꙋха́нїѧ гд҃ꙋ.** *Див. також:* **же́ртва вонѧ̀ благово́нїѧ гд҃ꙋ** (Третя книга Мойсеєва: *Левит* 23: 18).
[1102] Пор. із думкою Орігена: "…Слово про принесення жертв треба розуміти як слово про якісь небесні таїнства" [*Ориген*. Толкования к Евангелию от Иоанна // *Ориген*. О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 445].

Бесѣда,
нареченная
Двое:
о том, что
Блаженным быть легко

Персо́ны:
Михаи́л. Данїи́л[1]. Израи́л. Ѳа́рра[2]. Наема́н[3].

Ѳа́рра. О Наема́н! Наема́н! Утѣшь мене, друг мой…

Наема́н. Кто тебе перепугал, брате Ѳа́рра? Дерзай! Мир тебѣ! Не бойся[4]! Конечно, ты сидѣл в со́ньмищѣ оных:

“Гроб отверст, Гортань их…”[5]

Ѳа́рра. Тѣ-то Сире́ны[6] наполнили мой слух и сердце жалостным и смущенным пѣнїем.

Михаи́л. Дл*я*чего ж ты себѣ ушей не заку́порил воском так, как древнїй Улѝкс[7]?

Ѳа́рра. Тайна сїя мнѣ не извѣстна. А знаю, что они мнѣ напѣли много чудес, обезкура́живших сердце мое. Не чудо ли сїе? Есть, де, во Европѣ нѣкїй Пророк, святый Їеремїй. Он нашел от трав сок, обновляющїй ему и Друзям его Младость, яко О́рлюю Юность[8].

Выслушайте второе Чудо. Нѣкїй До́ктор медыцы́ны питался хлѣбом точїю и водою и жил без всяких болѣзней л*ѣ*т 300.

На вот и третее! Нѣкїй Калмы́к имѣет столь быстрыя Очи, что яснѣе и далѣе видит, нежели кая-л*и*бо зрительна Трубка. Вот чем мене плѣнили сладкогласны Си́рины! А мои очи день от дня слабѣют. Не чаю прожить ни 20 л*ѣ*т. Кто же мнѣ и кая страна обновит Юность? Вѣк мой скончавается…

Михаи́л. О Ѳа́рра! не тужи, друг мой. Мы зама́жем уши твои воском, медом и сотом: вѣчностью. “С нами Бог, разумѣйте, о невѣжи”[9]. И совѣт ваш и слово разорится, яко с нами Бог[10].

Услышите! Господа сил, того освятите[11].

“Той будет тебѣ во Освященїе, аще будеши уповая на него”[12]. А иначе вся ваша крѣпость, о языцы осязающїе, языцы невѣрующїе! будет вам камень претыканїя, и камень паденїя[13], и падеж сокрушенїя. “И сокрушатся, и приближатся, и я́ты будут человѣцы, в твердынѣ своей суще”[14]. О Друг мой, Израилю! Блаженны есмы, яко Богу угодная нам разумна суть[15].

Израиль. Взглянь на мене, Ѳа́рра. Почто ты плѣнился Л*е*стным твоих Си́ринов пѣнїем? Вот влекут тебе на Камень претыканїя и паде́нїя[16]. Почто, забыв Господа, святиш тое, что нѣсть святое?

“Той будет тебѣ во освященїе,
аще будеши уповая на него”[17].

Друзья Їеремїины состарѣют паки, безболѣзнїе Дóкторово прервется, а Очи Калмыковы потемнѣют. “Терпящїи же Господа обновлят крѣпость, окрыла́тѣют, аки Орлы, потекут и не утрудятся, пойдут и не взалчут”[18].

Данїил. Слушай, Ѳарра! Разумѣеш ли, что значит освятить?

Ѳа́рра. Ей! ей не разумѣю[19]! Научи мене[20].

Данїил. Освятить значит Основать и утвердить. Святое же значит незыблемое, неподвижное… Когда Исаïа вопїет:

“Го́спода сил, того Освятите”[21], тогда значит, что Он Един есть Свят, сирѣчь Камень тверд, чтоб безопасно основать нам нашего Щастїя Храмину, а не дерзали бы мы святить ни одной Твари, яко клятву и пѣсок.

“Всяка плоть сѣно”[22]. Глагол же Божїй, сирѣчь Основанїе, Сила и Дух, пребывает во вѣки[23].

А́дамант сам собою тверд есть, а мы, только почитая его таковым, дѣлаем твердым. И сїе-то есть: “Будет тебѣ во Освященїе, аще будеши уповая на него”[24]. Сирѣчь: Освятит тебе и утверди́т щастїя твой Домик вѣчно и неподвижно, Если, минув дрянь, весь пѣсок и сѣно, почтеш Единаго Его святым и твердым.

Ѳа́рра. Ай, друг мой Данїил! не худо ты судил.

Данїил. Плюнь же, Голубчик мой, на Веремѣеву юность, на Дóкторово Тристалѣтїе и на Калмы́цкїя Глаза́. И́стинная дру́жба, правди́вое Ща́стье и прямая Ю́ность никогда не обветша́ет.

Ах! все то не наше, что нас оставля́ет.

Пускай бу́дет при нас, поколь оста́вит нас.

Но да зна́ем, что все сїе не-вѣрный нам Друг. Один умирает в 30, а другой в 300 лѣт. Если умира́ть есть нища́стье, так о́ба бѣдны. Не вели́ка в том отра́да Тюре́мнику, что ины́х в три часа, а его̀ в 30[-й] день вы́тащат на Ешафо́т. Ко́е же то мнѣ и здравїе, коему Конце́м сла́бость? Ка́я то мнѣ Мла́дость, рожда́ющая мнѣ Ста́рость? Ах! не называй Сла́достью, если рожда́ет Го́ресть. Не дѣлай Долгото́ю ничего, что прекраща́ется. Не имену́й Щастїем ничего̀, Что опроверга́ется. От Плодо́в и от Конца̀ его судѝ всякое дѣло[25]. Не люблю̀ жи́зни, печатлѣемыя смертью, и са́ма она есть смерть. Коне́ц дѣла́м, будь Суди́я!

Не то Орел, что лѣта́ет,
Но то, что легко съда́ет[26].
Не то О́ко, что яснѣет,
Но то, что не отемнѣет.

Вот тебѣ прямо́е О́КО! как напи́сано о Дру́гѣ Бо́жїем:

“Не отемнѣ́стѣ О́чи Его,
Ни истлѣ́ста Устнѣ́ Его”[27].

Ѳа́рра. О Наема́н! Наема́н! утѣшь мене, Друг мой.

Наема́н. О любезная душа! Околду́нил тебе Глас сладкїй, Сире́нскїй, Глас, влекущїй Ло́тку твою на Ка́мни. Ей! о сих-то камнях Глас сей Иса́ïи:

“Приближатся, и сокрушатся, и падýт”[28].

“Наполнятся дóмове шýма, и почíют ту Сúрины”[29].

Но не бóйся! Господь избáвит тебе[30]. Полóжит тебѣ во Основáнїе КАМЕНЬ многоцѣ́нен, краеугóлен[31].

“Тогда спасéшися и уразумѣеши, гдѣ еси был”[32].

ӨА́РРА. Не дивúсь сему, что я околдýнен, а скажú мнѣ, гдѣ не слы́шится Глас пусты́нных сих Птиц?

Сúрен лéстный Окїáна!
Глáсом его обая́нна,
Бѣдная душа на пути
Всегда желает уснути,
Не доплывши брéга[33].

Се исполнилось на мнѣ, что я мальчиком пѣвáл.

НАЕМА́Н. А я тебѣ взаимно от той же пѣсни воспою:

Распространú Бодр вѣтрúла,
И Ума твоего кры́ла,
Пловущи на бурном морѣ,
Возведи Очесà горѣ,
Да потечéш путь прав[34].

ӨА́РРА. Протолкуй мнѣ, Наемáн, что значит Сúрин? Я слышал, что Сúрен значит пусты́нную птицу[35].

НАЕМА́Н. Когда не разумѣеш, что есть Сúрин? ниже уразумѣеш, что ли есть пустынная птúца? Иное разумѣть ИМЯ, а иное дѣло разумѣть то, что именем означáется. Разумѣеш Имя сїе, или скажý, Звон сей: Христóс, но дай Бог, чтоб ты знал! что сїе Имя значит?

ӨА́РРА. Так протолкуй же мнѣ не имя, но дѣло.

НАЕМА́Н. Сúрин есть сладкорѣчивый Дурáк, влекущíй тебе к тому, чтоб ты основал Щастїе твое на Кáмни том, который не утверждáет, но разбивáет.

ӨА́РРА. Ражжуй как можно простѣе и вкуснѣе…

НАЕМ[АН]. Сколько у вас славных и почтенных Любомудрцев? Всѣ сїи суть Сúрины. Они-то соблазняют в жизни сей пловущих, Стариков и Молодцов. Взглянь сердечным Оком на житейское Море. Взглянь на претыканїе и паденїе пловущих и на вопль их. Один возгнѣздиться хотѣл на Капитáлѣ, как Нóева Голубица на ХОЛМѢ, и под Старость сокрушился. Другой на Плотоугóдїи думал создать дом свой и в Кончúну лѣт постыдился. Иной основался на Кáмнѣ Милости Исполúнскїя[36] и был ему претыканїем. Ты думаешь, но и ревнуеш сѣсть на Камень плотскїя Юности, плотскаго безболѣзнїя и плотских Очей твоих, и се ожидает тебе претыканїе, паденїе и сокрушенїе[37]!

Ѳа́рра. Брось людскїя Бѣшенства, а скажи только, Что значит пребыванїе Си́ринов на морѣ? Зачем на водѣ?..

Наем[ан]. Затѣм, что в Суетѣ. Не хотят они в Га́вань и в Ло́но Авраа́мле[38], на Матеру́ю и твердую Землю со Израилем, но с Фараóном[39].

Вот вам благолѣпная Фигура и преподобный Образ Надежды и обманьчивости! Га́ванью или Лоном образуется Упованїе, а морем и водо́ю – лживость всякїя плоти. Во Евангелїи Камень и пѣсок есть то же. На оном Мудрый, а на сем домик себѣ строит муж Безпутный[40].

Ковчег и потоп – не то же ли[41]? Вода и Елиссе́йское Желѣзо[42] – не то же ли? Сороколѣтная пустыня и Обѣтованная Земля – не то же ли? Что только преходит Израиль, все то Море, вода, зы́бкость, основанїе и упованїе юродивых мужей, как написано:

“Рѣка текущая основанїе их”[43]. “Почи́ют ту Си́рины”[44].

“Возволнуются и почити не возмогут”[45].

“Нѣсть радоватися нечестивым”[46].

Ѳарра. Ты уже и много насказал, и завел в любопытность. Так скажи же мнѣ: длячего иные толкуют, что Иса́ины Си́рины суть то пустынныя птицы, а возгнѣздиваются в пустом Вавило́нѣ градѣ[47].

Наем[ан]. О младенец с ба́бїими твоими Баснями[48]! Ражжуй только Зу́бом мужеским сей час по Сампсо́нову, найдеш в жостком нѣжное, а в пустом пищу[49].

Пустынныя Птицы, развѣ то не лже-Пророки, пустое поющїе? Пустый Вавилон, развѣ то не Сире́нскїй Камень? Не все ли пустое, что суета? и не все ли то вода, что не твердое? Послушай, вот Птица!

“Ефре́м, яко Голуб безумный, не имый се́рдца”[50].

Учеников сих Птиц называет Михе́а дщерьми Сири́нскими, и точно о Самарíи, кая таких птиц довольно у себе имѣла, вопїет: “Сотворит плач, аки Змїе́в, и рыданїе, аки дщерей Сири́нских”[51].

К сим-то безумным птицам слѣдующїй Божїй отзыв:

“Приступите ко мнѣ[52], послушайте мене, погублшїи сердце, сущїи далече от правды”[53].

О сих же птицах нечистых Оси́а поет вот что!

“Якоже Пти́цы небесныя, све́ргу я…

Горе им, яко отскочиша от мене”[54].

Учеников же их называет чадами вод:

“Яко Лев, возревет Господь, и ужаснутся чада вод”[55].

Чада вод и дщери Сири́нскїя есть то же, у Исаїи называются отъятыми парящих птиц птенцами[56].

Сїи ж Сире́ны называются Змíями и Га́дами.

“Сотворит плач, аки Змїе́в…”[57]

“Полижут персть, аки Змїеве…”[58]

“Послю, аки Га́ды на Землю”[59].

Зачем туда? Затѣм, чтоб вся дни живота своего кушали Грязь[60].

Сїи-то суть Ангелы лютые[61], псы, злые дѣлатели[62], облаки бездождные[63],

водные, земные, духа не имуще…[64]

Θа́рра. Полно! полно! Поговори еще мнѣ о добрых Птицах. Я уже и разумѣю, что, конечно, не худо поет оная Птица:

“Глас Горлицы слышан в Землѣ нашей”[65].

Наем[ан]. Нѣсколько тебѣ благовѣствующих Птиц выпущу из Ковчега. Взглянь! “Кіи суть, иже, яко Облацы, летят?

И, яко Голубы со Птенцы, ко мнѣ?”[66]

Как темна̀ и тонка̀ вода во Облацѣх воздушных[67], так вода Глубока – Совѣт в сердцѣ Мужей сих[68] и их Птенцов. И как Голубины Очи вышше волнованїя Сире́нских вод, так Сердце их вышше всея тлѣни подъялось. Взглянь еще на Горнїй Хор Птиц прозорливых!

“Подъях вас, яко на Крилѣх Орлих, и приведох вас к себѣ”[69].

“Идѣже труп, тамо соберутся Орлы”[70].

Не Орел ли то: “Ангел Господень восхити Фи́липпа”[71]?

Не Орел ли то: “Не обрѣтеся Ено́х в живых”[72]?

Не Орел ли то: “Взят бысть Илїа вихром”[73]?

Вот Орел пари́т! “Вѣм Человѣка[74], прошедшаго небеса[75]”.

Вот Орел! “Ят Аввакума Ангел Господень за верх Его”[76].

Вот Орел! “Вознесу тя, Господи, яко подъял мя еси”[77].

Взглянь же на сего любезнаго Орла! “Видѣхом Славу Его…”[78] Куда-то они летят? Ах, превзойшли Они Труп и тлѣнь. Устремили взор на того: “Вземлется от Земли Живот Его”[79]. “Взятся великолѣпїе Его превыше небес”[80].

Ах! взглянь сюда!.. Не се ли оная Благовѣстница с масличною вѣтвою из Но́ева Ковчега, Мир нам приносящая, летит? и, летя, вот что, кажется, поет: Дерзайте[81]! Да не смущается сердце ваше[82] потопом вод Сири́нских! Я вижу Холм незыблемый, верхи́ Гор, из-под потопных волн выникающих, провижу весьма издалеча Землю и Га́вань[83]: вѣруйте в Бога[84], там почи́ем.

“Кто даст мнѣ кри́лѣ…”[85]

“Очи ваши узрят Землю издалеча”[86].

А мнѣ любезна и Горлица сїя. Летит выспр поющи:

“Воспою нынѣ Возлюбленному пѣснь”[87].

О Θа́рра! Θа́рра! чувствуеш ли вкус во Проро́чїих Му́зах? А иначе – бѣжи́ и приложися к Га́латам.

Θа́рра. Вѣриш ли, что для мене прїятнѣе пѣнїе Сире́нское.

Наем[ан]. Ей, друже, вѣрю, что больше Еле́я имѣет во умащенїи своем Лстец, нежели в Наказанїи своем Отец, и что ложная позоло́тка есть блистательнѣе паче самаго Зла́та, и что И́родова Пляса́вица[88] гаразда краси́вѣе, нежели Захарїина Елисавет[89]. Но помни Притчу:

“Не славна изба̀ углами, славна пирогами”[90].

“Не красна Челоби́тна слогом, но Законом”[91].

В самом сладчайшем ядѣ внутреннїй вред уничтожает сладость. Предревняя есть причта сїя:

“Ἀπλός ὁ μῦθος τῆς ἀληθείας”[92].

“У Истины простая рѣчь”.

Инако поют в Костéлѣ, а инако на Маскарáдѣ[93].

Смѣшóн, кто ищет красных слов в том, кого спрашивает о дорогѣ, и кто Лакирýет чистое Золото. На что Пророчїим Пѣсням Блядословїе? Пусть покрывается им Сирéнская лжа! А то, что они поют во Фигурах, фигуры суть мѣшéчки на Золото и шелуха для Зернà Божїя. Сїе-то есть иносказанїе и истинная ОнаяΠοίησις, сирѣчь твореніе[94]: положить в плотскую пустош Злато Божїе и здѣлать Духом из плоти, авось-либо кто догадлив найдет в коробочкѣ прекрасное Отроча Еврейское, взятаго вышше вод Сирéнских Человѣка[95].

“Творяй Ангелы своя духи (духами)”[96].

Вот истинные Пїи́ты, сирѣчь Творцы и Пророки, и сих-то Писанїя любил читать возлюбленный Давид:

“В творенїих рукỳ твоею поучахся”[97].

Θарра. Однак мнѣ прїятны и Ковчéговы Птички. Мудренько поют. Выпусти еще хоть одну.

Михаил. Я тебѣ выпущу, обратись сюда, Θáрра! возведи Очеса[98].

“Яко Ластовица, тако возопїю,

и я́ко Голуб, тако поучуся”[99].

Θáрра. Кой вздор? Громкїя ластовицы в коих странах родятся? А у нас они то же, что свершкѝ. Голуб глупяе Курицы, как может любомудрствовать?

Видиш ли? коль стропотныя Музы Пророческїя? Вот каких птиц насобрал в свой Ковчег Ной! А мои Сирéны нѣжно, сладко, ясно, громко и самыми преславными мóдными слóвушками воспѣвают. Самыя морскїя волны, кажется, что от их пѣнїя поднимаются и пляшут, будьто от Орфéевой Псалтыри[100], и нѣт толь глупаго скота и звѣря, даже и самаго нечувственнаго пня и холма, чтоб их не разумѣл, чтоб не скакал и с воскликновенїем не восплескал в длáни, и не дивно, что вселенную влекут за собою.

Михаил. Не бойся, Θáрра. Израиль видит Двое. А сїе-то есть Жезл, и власть Ему здѣлать из яда ядь, из смерти жизнь, из обуялости вкус, а из стропотнаго гладкое, и ничесоже Его вредит. Он ссет Камень[101], преходит Море, вземлет Змїя[102] и пьет Мéрру в сладость. Его желудок все варит в пользу, а зубы все стирают и вся поспѣшествуют во Благое. Слушай, Израиль! Раскуси ему Езекїину Мысль. Испїй стропотну сїю рѣчь так, как написано о Тебѣ:

“От потока на пути пїет…”[103]

О Израилю! Преходь поток, исходь на второе, сїе есть твое.

Израиль. “Господь даде мнѣ Язык…”[104] Ластовица и Голуб значит Израиля. Взглянь, Θáрра, на стѣну и скажи, что ли видиш? Взглянь сюда.

Θáрра. Вижу Картинку, гдѣ написана птичка, поднявшаясь из морскаго Брéга и летя́щая на другой невидный Брег.

Израиль. Сїя есть Израилская Картина, нареченна Сúмвол[105]. Ластовица, убѣгая зимы, летит чрез море, от сѣвернаго Брéга на Южный и, летя, вопїет:

“Нѣсть мнѣ мира здѣ”[106].

В сей-то Си́мвол ударяет Езеки́ина Се́рдца Луч сей:

“Яко Ластовица, тако возопїю”[107].

Израиль вездѣ ви́дит Двое́. Ла́стовицу осяза́ет, а чрез нея, будьто чрез примѣту, ведущую к мѣти, прови́дит Духом чистое, свѣтлое и Божественное Сердце, возлѣта́ющее вышше непостоя́нных вод к Матеро́й и те́плой Тве́рди. Сїе-то есть стоять на Стражѣ со Авваку́мом, возво́дить О́чи[108] и быть Обсерваторо́м на Сїо́нѣ[109]. Необрѣзанный же сердцем видит одни Примѣты без мѣты. Взглянь, Ѳа́рра, и на сей Си́мвол. Ви́диш окрыла́тѣвшую Дѣву, просте́ршую ру́ки и Кри́ла и хотящую летѣть чрез пучи́ну морскую, к выника́ющим издале́ча Холмам. А любѣзный Ея над Холмами из Облака взаимно к ней летит уже, простирая к обятїю ру́ки своя. Здѣсь видиш и плавающїй Ковчег[110]. Сїя есть чистая Жена, о коей написано:

“Даны быша Женѣ два Кри́ла Орла великаго”[111].

Блаженныя сея Жены потопом Блево́тин своих не мог потопить Змїй седмиглавный[112]. Она-то вопїет: “Кто даст мнѣ крилѣ…”[113] Вот тебѣ Ластовица! “Яко Ластовица, тако возопїю…”[114] “‘Не в силѣ велицѣй, ни в крѣпости Глас Ея, но в Дусѣ моем’, – глаголет Господь Вседержитель”[115].

“Радуйся зѣло, дщи Сїоня, проповѣдуй, Дщи Їерусалимля”[116].

Не Ластовица ли Павел, проповѣдующїй не в мудрости сло́ва и мїрскаго витыйства, и Сире́нскаго Блядословїя, но в наученїи и Силѣ Духа святаго[117]?

А когда Ластовица кричит, что для нея Сѣверный Брег опасен и что узнала Она надежный Южный Брег, так не Двое ли Она видит? и не то же ли нам благовѣстит: “Вѣм Человѣка, о сем похвалюся”[118]?

Не то же ли, что Давид: “И полещу, и почи́ю”[119]?

Не то же ли, что Ангел: “Се благовѣствую вам радость велїю”[120]?.. “Нѣсть здѣ”[121]. “Тамо Его узрите”[122].

“Нѣсть мнѣ Мира здѣ”[123].

Сам Езеки́я, сказав: “Яко Ластовица”[124] и протчая, всплош придает сїе: “Ищезостѣ бо Очи мои”[125]. Сирѣчь престал я то видѣть, что прежде видѣл. Я видѣл одну воду, одну плоть и кровь, и одну пустош и суету, и сїе есть Одно, и есть ничтоже, посему я и слѣп был, видѣвшїй то, что ничтоже и Одна точїю тѣнь есть. Нынѣ же глупое Око мое ищезло и преобразилося во Око Вѣры, видящїя в тѣлишкѣ моем обон-пол непостоянныя Плоти и Крови Твердь и высоту Господа моего, Духа Божїя, содержащаго своею Горстїю прах мой, и сїе есть второе и надежное, вторый Человѣк – Господь мой[126].

“Иже избави мя и отъя Болѣзнь Души моея”[127].

Отселѣ всѣ воскресшїи возблагословят тя[128], и я, ожившїй,

“Яко Ластовица, тако возопїю”[129].

И яко Павел, тако поучуся[130].

“От днесь бо дѣти сотворю, яже возвѣстят Правду твою…”[131]

“От нынѣ ни единаго вѣмы по Плоти. Аще же и разумѣхом по плоти Христа, но нынѣ ктому не разумѣем”[132].

Посмотри же, Ѳа́рра, и на другой Си́мвол, в Центр коего ударяет сїя ж Езекі́ина рѣчь. Взглянь сюда.

Ѳа́РРА. Вижу. На самом верхѣ Ка́мня, в срединѣ моря стоящаго, стоит кая-то Птичка. Камень схож на Сире́нскїй.

ИЗРАИЛЬ. Как ему быть Сире́нским, когда Глас Си́мволов есть Таков: "IN CONSTANTIA QUIESCO". Сирѣчь:

"На незыблемости почиваю"[133]?

Кая вѣрность на Сире́нском, волнами покрываемом? Сей есть каменный ХОЛМ ВѢЧНАГО, выникшїй из-под вселенскаго Потопа, на коем упокоился Но́ев Голуб, с таким Благовѣстїем:

Inveni portum Jesum. Caro, Munde, valete.
Sat me jactâstis. Nunc mihi certa QUIES[134].
Сирѣчь:
Прощай, Стихі́йной потоп!
Я почїю на ХОЛМАХ ВѢЧНАГО,
Обрѣтши вѣтву БЛАЖЕНСТВА.

Вот тебѣ Но́ев Голуб! Послушай Гласа Его.
"Лѣта вѣчная помянух и поучахся"[135].
"Постави на Камени нози мои"[136].
"На Камень вознесл мя еси"[137].
"Господь – утвержденїе мое и КАМЕНЬ мой"[138].
Вот еще Голуб! "Со усердїем гоню"[139], к намѣренному теку.
Аще како достигну во воскресенїе мертвых"[140].
"Разумѣхом по плоти Христа, но нынѣ ктому не разумѣем"[141].

Пожалуй, посмотри мнѣ и на Сына Їо́нина, сирѣчь Голуби́нина[142]: "Блажен еси, Си́моне, Сыне Їо́нин. Яко плоть и кровь не яви́ тебѣ (мене), но Отец мой, иже на небесѣх… Ты еси КАМЕНЬ (Ки́ФА), и на сем КАМЕНѢ утвержу всю Церковь мою…"[143] Слыхал ли ты о Данїи́ловом КАМЕНѢ[144]? Се Он есть. Слышал ли За́мок Апокалипти́чный[145]? Се он есть. Слышал ли Рай? Вот он тебѣ! Слыхал ли о Землѣ дивной, что от воды и посредѣ воды[146]? Вот же тебѣ обѣтованная ЗЕМЛЯ! Вспомни Евангелскїй Маргари́т[147]. Вспомни обрѣтенную Дра́хму[148]. Вспомни свобожденїе, исцѣленїе, воскресенїе и протч[ая], и протч[ая], и протч[ая]. Все сїе и всѣ Пророческїя Му́зы, как праволучныя стрѣлы молнїины[149], в сей святый и един КАМЕНЬ ударяя, путеводствуют.

Видиш, Ѳа́рра, в кую Гавань доплыла рѣчь Езекі́ина? Не дерзай же хулить Птиц Но́евых. Они поют тихо, но Глас то́нок их, остр и высок. А Сире́ны, как Ле́беди, возносят громко крик, но по Пословицѣ:

"Высоко полетѣла, да не далеко сѣла"[150].

Ѳа́РРА. Право я влюбился в ваши птички. Ковчег ваш подобен Троя́нскому Коню́[151]. Выпустите мнѣ еще хоть одну. Люблю, что поют ДВОЕ. Одно во уши, другое в Разум, как написано: "ДВОЕ сїя слышах"[152].

Теперь вижу, что не пустая древняя оная Притча:

“Глуп, кто двое нащитать не умѣет”.

Видѣть кошельок – не знать, что в кошелькѣ, – сїе есть видящи не видѣть. Ви́дно, нужно вездѣ видѣть Двое.

Видѣть болван – не знать, что в болванѣ, есть не знать себе. Сире́ны поют воду, а ваши Птицы – воду и Гавань.

Вода есть кошельок, а Гавань есть Имперїа́л[153]. Тѣло есть вода и кожа, в которую одѣт Истинный наш Адам[154].

Данїил. О Ѳарра! на́чал ты издавать благоуханїе.

“Сот искапают устнѣ твои, Невѣсто”[155].

Вот сей-то Сот заку́порит тебѣ уши противу Сире́н[156].

Ѳа́рра. Выпусти, Данїил, еще хоть одну мнѣ Райскую Птицу.

Данїил. Изволь! Еще ты такой не видал. Ловѝ Ее!

“Ерóдїй на небесѝ позна время свое”[157].

Ѳарра. Дичинѹ ты выпустил. Я и имя ея в первое слышу. Скажи мнѣ, кой сей род есть птицы, Ерóдїй?

Данїил. У древних Славя́н она Ерóдїй, у Е́ллинов – Пеларго́с[158], у Ри́млян – Кико́нїа[159], у Поля́ков – Бо́цян[160], у Малороссїа́н – Га́йстер[161], – схо́жа на Журавля. Ерóдїй[a] значит Боголю́бный, если слово Еллинское. Но что в том нужды? Брось тѣнь, спѣшѝ ко И́стинѣ. Оста́вь физическїя ска́зки беззу́бым младе́нцам. Все то ба́бїе, и басня, и пустош, что не веде́т к Га́вани. Сѣкѝ скорѣе всю плоть по Изра́илски[162]. Сержусь, что медлиш на Скорлупѣ. Сокруша́й и выдырай Зе́рно Силы Божїя. Ерóдїй знаменует Вѣру во Христа, а яснѣе сказать, Изра́илское О́ко, ви́дящее Двое, – вот тебѣ Га́йстер! Будь здоро́в с ним! С Небесѐ Кра́стель…[163]

Ѳа́рра. Коне́чно ж, есть причина, длячего взят он во О́браз сей.

Данїил. Конечно, троя́кая винà сему есть. 1-я – что гнѣзди́тся на Ки́рках[164]. 2-я – что снѣда́ет Зми́и[165]. 3-я – что в старости родителей ко́рмит, храни́т и но́сит[166]. Ки́рка значит Двор Божїй[167]. “Коль возлюбл[енна] Селенїя твоя…”[168]

“Птица обрѣте себѣ храмину…”[169]

“Тамо птицы возгнѣзд[ятся]”[170]. “Ероди́ево жилище предводительствует”[171]. Ерóдїй всегда на вышших мѣстах, на Шпи́цах и на Ку́полах гнѣзди́тся, будьто предводитель протчїим птицам.

“Блаженны живущїи в Дому твоем”[172].

Вот тебѣ Ерóдїй! “Едино просих от Господа”[173] и протч[ая]. Вот Ерóдїй! “Обрѣте его Їисус в Це́ркви”[174].

А сїи тебѣ развѣ не предводительствующїе суть Ерóдїи?

“Взыдоша на Го́рницу, идѣже бяху пребывающе,

Петр же, и Їяков, и Їоанн[175], и протчїе единодушно вкупѣ[176].

И бысть внезапу с небесе шум[177]… и исполнишася вси

Духа свята, и начаша глаголати иными языки”[178].

---

[a] Ἔρος, значит желанїе, Римски – Купидо́н; Ζεύς, Jupiter, или Дїй. Отсюду слово Ероди́й – то же, что Фило́ѳеи(1).

Вот что в сей пти́цѣ великое! “Позна̀ вре́мя свое”[179].

Ви́дно, что она позна́ла Дво́е: вре́мя и вре́мя[180].

О кто сей прекрасный Еро́дїй есть! Послушай Его:

“Се зима прейде, дождь (Пото́п) отъиде, отъи́де

себѣ, Цвѣты явишася на землѣ”[181] и протч[ая].

Видиш ли? Что знают? и куда летят Но́евы Пти́цы? Ко Авраамлю За́ливу и к Га́вани оной:

“Господь пасет мя…”[182]

На вот тебѣ ста́до и безтолко́вых Га́йстров!

“Лице небесе умѣете разсуждати”[183].

“Горе вам смѣющимся нынѣ!”[184]

Ѳа́рра. А почему ты их назвал безтолковыми? Вить их за прогно́стики Христос не осуждает.

Данїил. Они чрез солнце разумѣют разумно непого́ды, но не прозорливы узрѣть второе время, сирѣчь Царствїе Божїе. Надобно знать с Данїилом Время одно и время второе[185]. Из сих полу́-времен все составленно.

“И бысть вечерь, и бысть Утро, День един”[186].

Одно время есть плакать, а второе время смѣяться[187]. Кто одно знает, а не Двое, тот одну бѣду знает. Вот еще бѣдные Га́йстри! “Взалчут на вечерь…”[188]

“Возволнуются, и почити не возмогут”[189].

О безумно вознѣздившихся сих Га́йстрах можно сказать:

Их Твердь – одна вода,
В срединѣ их – Бѣда[190].

Смѣяться нынѣ и веселиться здѣ значит не видать ничево, кромѣ тмы и стихі́йныя сѣни.

“Горе вам, смѣющимся нынѣ”[191]. И когда Петр сказал: “Добро нам здѣ быти”[192], тогда вдруг обличен: “Не вѣдый, еже глаголаше”[193]. Он раздѣлял Мойсея от Илїи, Илїю от Христа, не познав еще истиннаго Человѣка, кромѣ Человѣчїя плоти или сѣни.

А когда просну́лся, тогда здѣлался мудрым Еродíем и, познав Двое, познал истиннаго, сверх человѣчїя сѣни, Человѣка, который есть Един во всѣх и всегда[194].

“Убуждшеся видѣша Славу Его”[195].

“Обрѣтеся Иисус Един”[196].

“Иже есть всяческая во всем”[197].

Простый Еро́дїй на одном небеси видит двойное время: сту́жу и теплоту, Зи́му и ве́сну, покой и досаду, – а Тайный Еро́дїй, сирѣчь Израиль, сверх стихі́й и сверх самаго то́нкаго во́здуха, видит тончайшее второе Естество, и тамо сей Еро́дїй гнѣзди́тся.

“Что мнѣ есть на небеси? и от тебе что восх[отѣх] на землѣ?”[198] Сїе второе Естество, аще в стихїах? или кромѣ стихі́й? Бог вѣсть. Однак Израиль познал оное[199].

Ѳа́рра. О Данїи́л! Ей! понравились мнѣ твои Га́йстры. Выпусти еще хоть одного.

Данїи́л. Развѣ и тебѣ хочется быть Га́йстром?

Ѳа́рра. Велмѝ хочется, но да не безтолковым же.

Данїи́л. И мудрый часто претыка́ется. "Толи́ко вре́мя с вами есмь, и не познал еси мене, Фи́липпе?"[200]

"Не можеши нынѣ по мнѣ ити"[201].

"Отвержешися мене три́щи"[202].

Дай Бог! чтобы ты был в ли́кѣ сих Га́йстров:

"Сей есть живот вѣчный, да знают ТЕБЕ, и Егоже послал еси…"[203]

Вот Предводитель и Царь их! Послушай Его:

"Дух Господень на мнѣ…"[204] "Нарещѝ Лѣто Господне прїятно, и день…"[205]

Вот и сей не послѣднїй! "Се нынѣ время благопрїятно! Се нынѣ день спасенїя!"[206]

Вот коль нужно слово сїе! Γνῶθι Καιρὸν[207]. Nosce Tempus[208]. Познай время.

"Еродї́й позна время свое: Го́рлица и Ла́стовица…"[209] О Еродї́ево жилище[210]! Блаженно еси! Не то ли Оно?

"По землѣ ходяще, обращенїе имамы на небесѣх"[211].

"Праведных Ду́шы в руцѣ Божїей…"[212]

"Боже се́рдца моего[213]! Душа моя в руку̀ твоею"[214].

"Под сѣнь Его возжелах и сѣдох…"[215]

"Авраа́м рад бы видѣть День мой, и видѣ, и возрадовася"[216]. "О́нѣма же отверзостѣся Очи, и познаста Его, и Той не видим бысть и́ма"[217].

Да избавит же тебе Господь от тѣх Ю́родов!

"Еродї́а позна время свое: Горлица и Ластовица… Людїе же мои сїи, не познаша судеб Господних"[218].

"Возлюбиша паче славу человѣческую, неже Славу Божїю"[219]. "Ослѣпи Очи их, да не видят, ни разумѣют"[220], – вопїет Иса́їа, увидѣв Славу Христа Господня.

А они хвалятся: "Да ямы и пї́ем! утрѣ бо умрем"[221]. Умирайте! Умирайте! Яко нѣсть ваше разумѣти Двое. Видите, о нощные Вра́ны[222], один только днешнїй вечер, одну только воду со Сире́нами. Сїя-то мрачная слава ослѣпила вам Очи, да не ви́дите Утреннїя оныя Славы:

"Востани Слава моя! Востану рано"[223].

Длячего вы, о Звѣри дубравные! в ложах своих леглѝ, не дождав Блаженнаго Онаго втораго Дня[224]:

"Во у́трїй же видѣ Їоанн Їисуса.

Се Агнец Божїй!

Сей есть, о немже аз рѣх"[225].

Вы есте тма Мїру[226], и волки, не от числа оных:

"Венїамин волк, хищник, рано ясть еще…"[227] но в вечер глотающїе все без Оста́нка на Утро[228], да

“Оста́нки нечестивых потреблятся”[229].

Ѳа́рра. Я во́вся не разумѣю, что значит Оста́нок…

Дан[їил]. О дряхлый и ко́сный Клео́по! Останок есть то же, что бары́ш, рост, приложенїе, прилагаемое Прекрасным Їо́сифом[230] в пустое вре́тище Венїами́ново[231]. И сего ли не разумѣеш? Не приложатся ж тебѣ Лѣта̀ живота…[232]

Ѳа́рра. О! нынѣ разумѣю, и приложатся мнѣ, яко Езеки́и[233].

Данїил. Останок есть Лѣто Господне прїятное (Iubilaeus Annus)[234], День воздаянїя[235], Весна Вѣчности, таящїяся под нашим сокрушенїем, будьто Злато в Сума́х Венїами́новых[236], и воздающїя Израилеви вмѣсто мѣди – Злато, вмѣсто желѣза – сребро, вмѣсто дров – мѣдь, вмѣсто каменїя – Желѣзо[237], вмѣсто пѣсочнаго фундаме́нта – А́дамант, Са́пфир и А́нѳракс… Чол ли ты во Притчах:

“Исцѣленїе пло́тем и Приложенїе костем”[238]?

Плоть бре́нная твоя есть-то здѣшнїй Мїр, и днешнїй вечер, и пѣсо́чный Грунт, и море Сире́нское, и Ка́мни претыканїя. Но там же, за твоею плотїю, до твоей же плоти совокупилась Га́вань и Ло́но Авраа́мле[239], Земля посредѣ воды[240], словом Божїим держима, если ты не нощный еси, но излетѣвшїй из Ковче́га Вран, если ты Ластовица или Голуби́ца, узнавшая себе, сирѣчь видящая Двое: мїр и Мїр, тѣло и Тѣло, человѣка и Человѣка, – двое в одном, и одно во двоих, нераздѣлно и неслитно же[241]. Будьто Я́блонь и тѣнь ея, Древо живое и древо ме́ртвое, лукавое и доброе, лжа и Истина, грѣх и разрѣшенїе, кратко сказать: Все, что осязаеш в наружности твоей, аще вѣруеши, все тое имѣеш во Славѣ и в тайности И́стое, твоею ж внѣшностїю свидѣтелствуемое, душевным тѣлом духовное[242].

В сей-то Центр ударяет Луч Се́рдца Напе́рсникова:

“Всяк Дух, иже исповѣдует Їисуса Христа, во плоти пришедша (плоти приложившагося), от Бога есть”[243]. “Вѣмы же, яко, егда явится, подобны Ему будем, ибо у́зрим Его, якоже есть”[244]. “И всяк имѣяй надежду сїю на него, очищает себе, якоже Он чист есть”[245].

Вот тебѣ Оста́нок! вот Приложенїе костем твоим[246]! Все Тебе оставит, а Сей Оста́нок никогда.

“Вся преходят, Любви же – ни”[247].

“Господа сил, того освятите…”[248]

Нынѣ разумѣеши ли Надежду твою и Лжу Сире́нскую? Вот тебѣ вмѣсто тристалѣтныя вѣчная Память и Юность! Будь Здоров!

“В память вѣчную пребудет Праведник”[249].

От шума Сире́нских вод не убоится.

Сей есть Живот вѣчный. Нынѣ

“Обновится, яко О́рляя, Юность твоя”[250]. Но не тѣх Орло́в, что паки старѣют и умирают, но Оных, кои в познанїи Самаго себе велми высоко вознеслися, вышше всѣх Стихїй и вышше самаго Здѣшняго солнца, яко и оно есть суета же и ве́тош, ко Оному пресвѣтлѣйшему моему Солнушку[251]:

“Ты же Тойжде еси…”[252] “Одѣяйся свѣтом солнечным, яко ризою”[253], глаголяй к нам сїя: “Подъях вас, яко на крилѣх Орлих, и приведох вас к себѣ”[254]. И видѣхом в трупѣ нашем СЛАВУ ЕГО[255], во Лвѣ сем сот вѣчности ЕГО[256], во тмѣ сей Свѣт не вечернїй ЕГО[257], в водѣ сей нашей ТВЕРДЬ Гáвани ЕГО. Труп есть всяк бренный человѣк, и Библїа есть человѣк и труп. Найшов в нашем трупѣ Свѣт и Сот, находим послѣ того сїю ж пищу и в Библїи, да исполнится сїе:

“Идѣже Труп, тамо соберутся Орлы”[258].

Высоку сей труп обѣщает Трáпезу, высоко и мы возлетѣли, гдѣ царствует вѣчная СЛАДОСТЬ и вѣчная ЮНОСТЬ.

*

ВРАТА ГОСПОДНЯ,
В новую Страну, в предѣлы вѣчности.
Там испытáем, Легко ли быть Блаженным?

*

ΘΆΡΡΑ. Тфу!.. Оправди́лась Притча: “На конѣ ѣздя, коня ищет”[259]. Я думал, что вельми трудно быть блаженным… По Землѣ, по Морю, по Горних и преисподних шатался за Щастїем. А оно у мене за пáзухою… Дóма… Древняя Притча: “Ita fugias, ut ne praeter casam”[260].

“От ли́ха убѣгай, да хáты не минáй”[261].

НАЕМА́Н. О Θа́рра! не только дóма, но в сердцѣ твоем и в душѣ твоей ЦАРСТВЇЕ БОЖЇЕ[262] и ГЛАГО́Л ЕГО.

СЕЙ ЕСТЬ КАМЕНЬ[263], а протчее все тлѣнь, ложь, лу́жа…

“ВСЯ ПРЕХОДЯТ…”[264]

Но кто тебѣ насѣял лукавое сѣмя сїе, будьто трудно быть блаженным? Не врагѝ ли Сирéны?

О Глагол Потóпный! и язык льстивый!

ΘΆΡΡΑ. Ей! ей! они. От их-то Гортáни Глас сей:

Χαλεπὰ τὰ καλὰ[265].

Τὸ κάλλος χαλεπόν εστὶ. Трудна Доброта…

НАЕМА́Н. О да прильпнéт язык их к Гортáнѣ их[266]!

“Нѣмы да будут Устнѣ льстивыя!”[267]

Изблюй онаго Духа лжы вон. А положи в сердцѣ сей многоцѣнный во Основанїе КАМЕНЬ:

“Χαλεπὰ τὰ κακὰ”.

“Трудно быть злобным”.

Что может обезкура́жить и потопить сладко-те́плый ОГНЬ ПАРА́КЛИТОВ[268], если не оная Змїи́на, Сирéнская Блевóтина[269]? Отсюду-то в Душѣ Мраз и Скре́жет, Кóсность и Унынїе во обрѣтенїи ЦАРСТВЇЯ БОЖЇЯ. Отсюду ни тепл еси, ни хладен, имам тя изблевати…[270] О Грядѝ ГОСПОДИ ЇИСУСЕ[271]! Ей! Гряду скоро, ами́нь…[272] Нынѣ не обыну́яся сказую: Се Господь мой пришел! Се солнце возсїяло! и новая ВЕСНА! Да расточатся и ижденутся

со Блево́тинами своими Ду́шы нечестивых от Предѣлов ВЕСНЫ ВѢЧНАЯ! Не входит туда неправда. Нам же даны КЛЮЧИ[273].

“Χαλεπὰ τὰ κακὰ”[274].

Не тмами ли тем[275] тяжелѣе о́лова беззаконїе?

Что же ли есть легча́е Любвѝ Божїя?

“Кри́ла Ея Кри́ла Огня̀”[276].

Напишѝ кра́сками на но́гтѣ Адама́нтовом Славу сїю[277]:

“Сро́дное, Ну́жное, Ла́твое есть то же”.

Что же есть нужнѣе Ца́рствїя Божїя? В заплу́танных Дума́х и в затмѣнных рѣча́х гнѣзди́тся Лжа и Притво́р, а в тру́дных дѣлах водворя́ется Обма́н и Суета̀. Но Ла́твость в Ну́жности, а Нужность в Сро́дности, Сродность же обита́ет в Ца́рствїи Божїи. Что нужнѣе для душевнаго человѣка, как дыханїе? И се вездѣ ту́не во́здух! Что потребнѣе для Духовнаго, как Бог? И се вся исполняет[278]!

А́ще же что кому̀ не удо́бное, напишѝ, что не на́добное. О Глубина̀ Прему́дрыя Бла́гости[279]! сотво́ршїя нужное не тру́дным, а тру́дное не ну́жным[280].

Тако мой Господь сказа мнѣ: “Дух сладкїй, Дух Мирный, Дух Пророческїй, и не печатлѣю словес, да оправдится Премудрость Его от Чад Его”[281].

Изра́илѣ. О Наема́н! Наеман! Дышеш Духом Параклѝтовым[282], с высоты силою Его облеченный. И что есть Дух Утѣшитель, если не чистое СЕРДЦЕ, от мрака грѣховнаго воззванное? Аки в солнцѣ СОЛНУШКО, Зѣница его, во вкус и прозорливость сїяющее.

Сей есть живый Силоа́м[283] и родная Софі́а[284], видящая ДВОЕ и глаголющая Странное[285].

Наема́н. Тѣмже, о Израилю, идуще новым святаго Духа путем: Ищите и Обрящете[286]. Се вся полезная суть возможна, и возможная – полезна.

Ѳа́рра. Мнѣ бы хотѣлось быть оным Па́пою и сочетать во одной Ипо́стаси Первосвященство и Царство[287].

Михаи́л. О славолюбный За́ра[288]! Куда тебе Дух воскриляет? Но притом приснопамятно будь сїе:

“Кто, яко Бог?”[289]

Ѳа́рра. Развѣ же Бог не хощет, чтоб мы были Богом[290]?

Михаи́л. О Ѳарра! что радостнѣе святому Духу, как тое, чтоб нам всѣм стать Богом[291]?

Ѳа́рра. О Михаи́л! Се ты странное воспѣл!

Михаи́л. Если оно святому Духу прїятное, тогда во истину странное и преславное. Он един есть любопытная Осе́лка, показующая чистое Зла́то, нареченна Ри́мски INDEX[292]. И в сїю-то мѣть ударяет сїе Па́влово Слово: “Докима́зете па́нта…”[293]

“Вся испытайте, благая же прїемлите”[294].

Аще же гнушается Оный Го́луб, тогда оно бывает Мїрско́е, мо́дное, и в таком смы́слѣ о́бщее, в како́м разумѣет Петр святый, глаголя сїе:

“Господи, николи́же ядо́х скверно”[295].

Скве́рно, в Ри́мском же лежи́т COMMÚNE[296], Э́ллински κοινὸν[297], разумѣй COENUM[298], сирѣчь Бла́то, грязь, ме́рзкое, мїрско́е…

ΘА́РРА. Вить же славы искать Дух святый не запрещает?

МИХ[АИЛ]. “Слава в студѣ их…”[299] Видиш, что сту́дная слава запрещается. За добрую же славу лучше желает Па́вел умрѣть, нежели еѐ испразни́ть[300]. Оная слава есть тѣнь, а сїя Фи́никс[301]. Оную хвата́ют Псы на водѣ Сире́нской[302], Сїю же прїемлют Ча́да Божїя во Авраа́млей Га́вани. Суетна слава, тщетная прибыль, сласть ядовита, се три суть, суть А́дскїя Горячки и Ехиднины[303] Дщери, нечестивому сердцу во опаленїе. Но Сущая СЛАВА, истинная прибыль, СЛАСТЬ не притворна, се сїи суть Духа святаго Невѣсты, во обятїях своих чистую душу услаждающїя.

ΘА́РРА. Угадал ли я, что по Правилу Израилскому пустая слава есть труднѣе истинныя?

МИХ[АИЛ]. Тфу! Как же не труднѣе Псу схватить тѣнь, нежели истинный Кус[304]? Вот пред тобою Яблонь! Схвати мнѣ и подай тѣнь. Но самое тѣло Ея вдруг обнять можеш.

ΘА́РРА. Не только, но и плод сорвȕ. Се тебѣ с нея прекрасное Яблоко! Благовонное! Дарую тебѣ. В нем обря́щешь столько яблочных Вертоградов, сколько во Все-вселе́ннѣй Копернича́нских Мїров. Вот тебѣ от мене награда! За твое доброе Слово!

МИХ[АИЛ]. Если бы ты мнѣ Все-вселенну дарил по плоти, я бы отказался. И малыя Сторо́нки, моея Ма́тери Малороссїи[305], и одной Ея Горы̀, не взял бы. Гдѣ мнѣ Еѐ дѣвать? Тѣли́шко мое есть маленькая Ку́чка, но и та мнѣ скучна. Что есть плоть, если не Гора? Что Гора, если не Горесть? “КТО, ЯКО БОГ?”[306]

Что сладчае и легчае, и вмѣстнѣе, как Дух? Сердце мое вкушает ЕГО без гру́сти, пьет без омерзѣнїя, вмѣщает без труда, носит без досады. Душа моя в Духа, а Дух в Сердце мое преобразился. Боже се́рдца моего[307]! О Часть моя всесладчайшая[308]! Ты Един мнѣ явил ДВОЕ: сѣнь и безвѣстную ТАЙНУ. Ты еси ТАЙНА моя, вся же плоть есть сѣнь и Закро́в твой[309]. Всяка плоть есть риза твоя, сѣно и пепел, Ты же тѣло, Зе́рно, Θимїа́м, Ста́кти и Каси́а[310], пречистый, нетлѣнный, вѣчный. Все тебѣ подобно, и ты всему, но ничтоже есть тобою, и ты ничемже, кромѣ тебе. Ничтоже, якоже Ты[311].

“КТО, ЯКО БОГ?”[312]

О Θарра! Что плачеши? Чего ищешь в ПА́ПСТВѢ? Духа? Или Пло́ти? Дух сего Христа́ Божїя вдруг, как Мо́лнїю, прїять можешь. Но Престо́лы, Пала́ты, Колесницы, Сребро и Злато… все сїе есть плоть, гора, труд и горесть. Не прикасайся сему. Восходящее, высокое в нем и Божественное, Оное да будет твое.

Сїе-то есть истинное Еди́нство и То́ждество, и Легкость, и Нужность быть Причастником не плоти, но Духа. Протчее же все есть тѣнь, вода и бѣда… Хочеш ли быть Христо́м? К чему ж тебѣ свышше сотка́н Его Кафта́н? К чему плоть Его? Имѣешь собственную. Возми ты от стра́нника сего то, что сам тебѣ подносит. Вот ОНО!

“Ду́ну, прїимите Дух свят”[313].

Сим образом будешь Едино и то́жде с ним, якоже он со Отцем твоим. Неужели ты Кафта́н и плоть дѣлаешь Христом? и хвата́я на потокѣ тѣнь, умножаешь число не чад Божїих, но оных псов[314]: “Отъяти хлѣб чадом и поврещи псом”[315]. Ах! Блюдись от сих псов, от злых дѣлателей[316]. Не дѣлай Благим зла, а пло́ти Богом. Уклонися от зла и сотвори Благо[317], и будешь в числѣ Чад оных:

“Елицы же прїяша Его, даде им область Ча́ды Б[ожїи] б[ыти]…”[318]

Хочешь ли быть Царем? На что ж тебѣ Еле́й, вѣнец, скиптр, гва́рдїа? Сїя есть тѣнь и Ма́ска. Доста́нь же себѣ свышше Сердце Царское. Сим образом будешь Едино с Царем твоим. Дух Правды, он-то есть Сердце Царе́во[319]. Правда утверждает Престолы сильных[320] и обладает наро́дами. И что сильнѣе Ея? Кто, яко правда[321]? Сей есть истинный Царь и Господь, Твердь и Крѣпость, Елей и Милость. Сей Дух да царствует в тебѣ! и Милостїю Вышняго не подвижишся[322]. На вот тебѣ Царя без Ма́ски!

“Царь уповает на Господа”[323].

“Пома́за нас Бог Духом”[324].

“Дух Господень на мнѣ”[325].

Хочешь ли быть Па́влом Ѳиве́йским[326]? Анто́нїем Еги́петским[327]? или Са́вою Освященным[328]? Лицемѣре! к чему ж тебѣ фи́никова Епанча Па́влова? К чему Анто́нїевска борода? а Са́вин Монастырь? Капишо́н Пахо́мїев[329]?.. Сей есть один только мона́шескїй Маскара́д. Кая ж польза сею Ма́скою сокрывать тебѣ мїрское твое сердце? Да явишися Человѣком? Уклонися от зла[330]. Оставь тѣнь. Стяжи себѣ Мужей оных Сердце. В то время, вдру[г], как молнїа, преобразишся во всѣх Их. Бѣгай молвы, объемли Уединенїе, люби Нищету, цѣлуй цѣломудренность, дружись со Терпеливостью, водворися со Смиренїем, ревнуй по Господѣ Вседержителѣ. Вот тебѣ Лучи Божественнаго Се́рдца их! Сїе И́го велми Благо и Легко есть[331]. А наживать странный и Маскара́дный Га́бит[332], забродить в Нитрїйскїя Го́ры[333], жить между во́ющими волками и Змїями, сїе не Бремя ли есть? Ей! не удобоносимое, тѣм что глупое и не нужное. Скажу:

“Χαλεπὰ τὰ κακὰ”[334].

Ѳа́рра. А Елиссе́й? не просит ли Епанчи от Илїи[335]?

Мих[аил]. Епанча оная нѣсть мертвых, но живущих во Предѣлах Вѣчности. В ней все новое вмѣсто ве́тоши. Чол ли ты у Иса́їи Одежду Веселїя[336]? вот она!

“Под сѣнїю Руки моея покрыю тя”[337].

Не Елиссе́й ли просит? “Да будет Дух, иже в тебѣ, суґу́б во мнѣ”[338]. Как же дал бы Он просящему вмѣсто Хлѣба Камень? Сей есть Дух Вѣры[339], Дух суґу́б, Дух, открывающїй Двое[340], Дух, раздѣляющїй Їорда́нскїя струи[341], Дух, Богоявляющїй сверх Сире́нских вод пла́вающее и вы́никшее Желѣзо[342]. Оно-то есть из-под-потопный Холм. Обитель вѣрныя Голубицы. Га́вань, Ло́но и Ки́фа Авраа́мля[343]. Спасенїе от Потопа. “Да возрадуется Душа моя во Господѣ. Облече бо мя в Ризу спасенїя…”[344] Вот от потопа Епапча!

Самый Ковче́г есть то нерукотворенная СКИ́НЇА[345], златотканными вѣтри́лами от дожде́вных ту́чей покрывающая лучше, нежели Ма́нтель[346].

На сїю-то СКИ́НЇЮ то́нко издале́ча взирает Илїина̀ Шине́ль, или Бу́рка, оттворившая Їорда́нскую Су́шу и спасшая Елиссе́я от омоче́нїя[347]. Желѣ́зо же тайно блистает на Твердь, на твердую, Матеру́ю Землю и Су́шу, а Су́ша тихо возво́дит нас на Авваку́мовскїй оный СЇО́Н, сирѣчь Обсервато́рїум[348] (Тере́м):

“На Стра́жѣ моей ста́ну и взыйду на КАМЕНЬ”[349].

Вот тебѣ ОДЕЖДА и НАДЕЖДА! Носѝ здоров! Она есть Дух сугу́б, видящїй ДВО́Е[350]. А Илїину̀ Бу́рку гдѣ тебѣ взять? Χαλεπὰ τὰ κακὰ[351].

ΘА́РРА. Велмѝ благодарю тебѣ за сїю РИ́ЗУ. А без нея чем бы я был в Бу́ркѣ? вот чем! Лицемѣр, Лже-Илїа̀, пророчїй И́дол. Что же? Ковчег преиспо́лнен есть всякїя животи́ны. Хотѣлось бы мнѣ быть хорошенькою в нем кое́ю-то Птицею. Как думаешь?

МИХ[АИЛ]. Ковчег, есть он Це́рковь Израилская. Люби Еѐ и молись. Аще до́брѣ просиши, прїймеши[352]. Проси во Имя Христово, все вдруг получиш. Не забывай никогда сего: “Χαλεπὰ τὰ κακὰ”[353].

ИЗРАИЛЬ. Слушай, Θа́рра! не желаешь ли быть Кабано́м?

ΘА́РРА. Пропадай он! я и велблю́дом быть не хочу. Е́ленем быть? Я бы хотѣл, а лучше Птицею.

Чиста Птица Голубица таков Дух имѣет:
Буде мѣсто гдѣ не чисто, тамо не почїет.
Развѣ тра́вы и Дубравы, и сѣнь есть от Зноя:
Там прїятно и прохладно Мѣсто Ей Покоя[354].

Так и Дух святый не почивает, развѣ в чистом Сердцѣ, при водѣ тихой и прозрачнѣй, живой и тайнѣй.

“Вода Глубока, Совѣт в сердцѣ МУЖА…”[355]

О Мире наш! Мужу и Ло́но! Христе Їису́се! Явися людем твоим, во водах Сире́нских обуреваемым. Но растолкуй мнѣ, о Израилю, кое то есть Сердце и Дух, преображающїй Естество наше во ве́пров?

ИЗРАИЛЬ. Пес хватает тѣнь[356], а Сердце, до́лняя мудрствующее, есть вепр. Не мыслит Горняя, развѣ точїю о Брашнѣ и чревѣ сердце Ха́мское любомудрствует[357]. Если имѣеш Израилское Око, оглянься на Предѣлы Гергесе́нскїя. Вот тебѣ великое стадо Свинно́е[358]! Провидиш ли, что, мину́я Брег, всѣ уто́пли во водах[359]? Что есть Брег, если не Господь мой? Сами просят, да прейдет проч от Предѣл их[360]. Блато и воду Сире́нскую возлюбили, паче СЛАВЫ БОЖЇЯ[361]. Грязь любить, есть то быть ве́пром. Ганяться за нею: есть то быть Псом[362], вкушать ея: есть то быть Змїем[363]. Хвалить еѐ: есть то воспѣвать лестныя Сире́нскїя пѣсеньки. Любомудрствовать о ней: есть то мучиться Легео́ном бѣсов[364]. Не Земля ли раждает и Звѣри, и скоты̀, и гады, и му́хи? Так-то и сердце земное преображает нас в разныя нечистыя Звѣри, скоты и Птицы. Чадами же

Божїими творит чистое сердце, вышше всей тлѣни возлетѣвшее. Сердце златожаждное, любящее мудрствовать об одних кошельках, мѣшках и чемода́нах, есть сущїй велблюд, любящїй пить мутную воду[365] и за вю́ками не могущїй пролѣзти сквозь тѣсную дверь во Предѣлы вѣчности[366]. Сердце есть Ко́рень и существо. Всяк есть тѣм, чїѐ есть сердце в нем. Во́лчее сердце есть родный волк, хотя лице и не волчее. Если перейшла в нея сила, тогда Сталь точным Магни́том ста́ла. Но Ру́та Ру́той перестала быть, как только с нея Спирт и силу вывесть. Сїе есть Сердце и Существо Травы̀. Афедро́н[367] со всяким своим Лицем есть афедро́н. Но Храм Божїй всегда есть вмѣстилищем Святынѣ, хотя вид имѣет блудных домов. Женская плоть не мѣшает быть Мужем Мужескому Сердцу. Сердце, востекающее с Дави́дом на Горняя[368], оставляющее велблюдам и Сире́нам со Чадами их мутныя и морскі́я во́ды, жаждущее Давидовскїя, утоли́вшїя Самаря́нкѣ жажду, Оныя ВОДЫ[369]:

“Кто мя напоит ВОДОЮ?..”[370]

“Господи, дажд ми сїю воду…”[371]

Таково Сердце не О́лень ли есть? Да́ром, что рогов не имѣет. Ро́ги и кожа Оле́нья есть плоть и тѣнь. Надѣнь кожу его с рогами, без сердца его, и будешь Чу́чела его. Смѣшна̀ Пу́стошь, не только χαλεπὰ τὰ κακὰ[372].

Сердце, трудолюбствующее с Мужем Ру́ѳиным Воо́зом[373] на Гумнѣ Библе́йном, очищающее от поло́вы вѣчное ЗЕ́РНО святаго ДУХА на Хлѣб, СЕРДЦЕ Изра́илское укрѣпляющїй, скажи, не ВОЛ ли есть млатящїй? В любезной моей Унга́рїи[374] вола́ми молотят. И что ж воспящает Лукѣ быть воло́м[375]? Не думай, будьто до плотских волов вздорная сїя истина касается: “Волу̀ молотящу да не заград[иши] Уст”[376].

Сердце, воцарившееся над Звѣрскими бѣшенствами и над волею своею, растерзающее всякую власть и Славу[377], востающую на Бога, дерзающее в нищетѣ, в гоненїях, в болѣзнях, во смерти, не сей ли есть Ски́мен Львов Їу́да от тѣх[378]: “Ря́тся, аки Льво́ве”[379]. “Бѣгает нечестивый никомуже гонящу, Праведник же дерзает, аки Лев”[380]. Что ж мѣшает Ма́рку быть львом[381]? К таким-то Богосерде́чным Ски́мнам, аки Лев, тако возреве́т Господь: “Востани! и измлатѝ их, Дщи Сїо́ня, яко ро́ги твоя положу (осную̀) желѣзны, и па́знокти твоя положу мѣдяны, и истончи́ши Люди…“[382] Вот Рев! Льви́наго Щенка̀, от тридневнаго сна воскрешающїй, как написано: “Возлег почи, Кто воздвигнет Его?”[383]

Сердце, выспр сверкающее, как молнїя, постигающее и низвергающее всякїя перна́тыя Ме́чты и замысловатыя стихі́йныя Ду́мы: не СОКО́Л ли есть? Послушай Соко́льяго ви́ска. “‘Аще вознесешися, якоже Оре́л, и оттуду свергу тя’, – глаголет Господь”[384].

Сердце, парящее на пространство высоты небесныя, люблящее свѣт и вперяющее Зѣницу Очей во блеск полуденных Лучей, в самое Солнца Солнушко Оное: “В Солнцѣ положи селенїе свое”[385], не благородный ли есть Орел с Напе́рсником[386]? Ей, не от Ро́да Он подлецо́в сих: “Не вѣм Орла, паряща по воздуху. Глупца̀, высокомудрствующа по стихі́ам”[387].

“Аще вознесеш[ися], яко Орел, и оттуду свергу тя…”[388]

А не Го́рлица *ли* есть Сердце, *люблящее* Господа, по нему Единому ревнующее, святыя Наде́жды Гнѣздо в нем обрѣтшее[389]? Послушай Гласа Ея. “Ревнуя поревновах по Господѣ Б[озѣ]…”[390] “Жив Господь мой, жива и Душа моя”[391]. А тот Глас не Ея *ли* есть? “Иста́яла мя ревность моя…”[392] “Видѣх не разумѣвающїя, и иста́ях”[393]. На вот тебѣ *Лик*, или Хор, Го́рлиц!

“Се вся оставихом и вслѣд тебе идохом”[394].

Знай, что Библ*ї*а есть Вдова, Го́рлица, ревну́ющая и воздыхающая во Пустынѣ о едином оном Мужѣ: “Бог *Любви* есть…”[395] У сея-то вдовицы не оскудѣвает Чва́нец Еле́я[396], сирѣчь Милости, *Любви* и Сладости, если посѣтит Ее Кто, Духа Пророческаго Дары имущїй. Кто благ? или кто мил, кромѣ Бога? Сей Един есть не оскудѣвающїй. “Вся преходят, *Любви* же – ни“[397].

Взглянь мнѣ, пожалуй, на Магдале́ну. Библ*ї*и Сердце есть Сердцем Го́рлицы сея. При Еле́йной *Лампа́дѣ* не спит, тужит и воздыхает. О чем? Что безсмертнаго Жениха умертвили, что в Библейной Его *Лампа́дѣ* ничего милаго и свѣтлаго не найшли нощныи враны сїи, кромѣ тру́па гнилаго сего: “Воззрят нань, егоже прободоша”[398]. Что, кромѣ риз Его, не нашли в ризах Его ни Сми́рны, ни Ста́кты, ни Кас*ї*и[399], сирѣчь одѣющагося оными ризами[400]. Плачет пустынолюбная Горлица сїя о буйных *Дѣвах* со Їеремїею, воспѣвая жалостную пѣсеньку оную: “Очи мои изл*ї*ястѣ воду, яко оскудѣша добрыя *Дѣвы*”[401].

Блаженны мы, о Ѳарра! яко Глас Го́рлицы слышан в маленькой Земе́лькѣ нашей[402]. Ах! Сколько тогда Го́рлиц было, когда говорил Павел: “Обручи́х вас Единому Мужу чистую *Дѣву*”[403], и протчая. О обуя́лыя и бѣдныя Го́рлицы со Чва́нцем своим оныя!

“Идите ко продающим”[404] и протч[ая].

Без милости Милаго, а без твоего же преподоб*ї*я нигдѣ не обрящеши онаго Преподобнаго Мужа[405]:

“Удиви Господь Преподобнаго своего”[406].

Напослѣдок, не Го́луб *ли* тебѣ есть Сердце, видящее *Двое*? Сердце, узрѣвшее сверх непостоянности Потопных вод Иса́*ї*евскую Твердь, Брег и Га́вань оную:

“Царя со Славою узрите, и

Очи ваши узрят Землю издалеча”[407].

Сїе чистое Сердце, верх всея Дря́ни возлетѣвшее, есть Го́луб чистый, есть Дух святый, Дух вѣдѣн*ї*я, Дух благочест*ї*я, Дух Премудрости, Дух Совѣта, Дух нетлѣнныя Славы[408], Дух и Камень Вѣры[409].

Вот почему Христос не рукосѣчною и Адама́нтовою Га́ванью нарицает святаго Петра[410]! По Сердцу Его…[411]

Ѳа́рра. О Сердце!.. Что ж ты стал? Ступай далѣе!

Изра[иль]. Израиль далѣе сей Га́вани не ходит. Се ему Дом, Гнѣздо и Ку́щи! водруженныя не на пѣскѣ, но на Ки́фѣ[412]. Конец пото́пу, Ра́дуга и Мир есть Ки́фа, на ней он возсѣл.

Inveni portum КЕ́РНАМ. Caro, munde, valete!
Sat me jactâstis. Nunc mihi Sancta quies[413].

“Прощай стихі́йный потоп! – вѣщает Но́ева Голубица. – Я почі́ю на ХОЛМА́Х СВЯТЫХ, обрѣтши Оли́вныя Ку́щи”.

ӨА́РРА. О Сердце Голуби́ное! и Сердечный Го́луб! Сей есть истинный ЇОНА̀, А́дом изблева́н во третїи День на Брег Гор Ка́вказких. Сей Голуб есть истинный Américus Colúmbus[414], обрѣтшїй новую Землю. Не хочется и мнѣ отсюду итить. О Наема́н! Наеман! Дай! ну! ста́нем и мы со Израилем в сей Га́ванѣ. Оснуе́м себѣ Ку́щи на сей КИ́ФѢ. А! а! Любезный мой Аввакум! Се нынѣ разумѣю пѣсеньку твою: “На Стражѣ моей стану и взыйду на КАМЕНЬ”[415]. Сюда-то взирало твое Пророчее Око? Сїю-то КИ́ФУ издали наблюдала бодрая Стража твоя? Сюда-то Пѣсня твоя и нас мани́ла? Блаженно Око твое! прозорливѣе труб Звѣздозо́рных. Блаженны поющїя нам уста твоя! Блажен и Сїо́н твой, или Зоро-Тере́м[416], Пирами́да и Столп твой, из коего высоты простиралися Лучи Очей Голубиных. Не отемнѣют Очи твои, не истлѣют Уста твоя[417], и не падет СТОЛП твой во вѣки вѣков.

Прощайте на вѣки! дурно-мудрыя[418] Дѣвы, сладкогласные Сире́ны, с вашими тлѣнными Очима, с вашею старѣющеюся Младостью, с младенческим вашим Долголѣтїем и с вашею, рыданїя исполненною Га́ванью. Пойте ваши пѣсни людем вашего рода. Не прикасается Израиль Гергесе́ям. Свои ему поют Пророки. Сам Господь ему, яко Лев, возреве́т[419], и, яко вихр Духа, возсви́щет в крилѣх своих[420], и ужаснутся Чада вод…[421]

Радуйся, КЕ́ФО моя, ПЕ́ТРЕ мой[422], Га́вань моя! Га́вань Вѣры, Любви и Надежды! Вѣм тя, яко не плоть и кровь, но свышше рожден еси[423]. Ты мнѣ отверзаеши ВРАТА во Блаженное ЦАРСТВО свѣтлыя Страны. Пятнадесятое Лѣто плаваю по Морю сему и се достигох ко Пристанищу тихому, в Землю святую, юже мнѣ открыл Господь Бог мой. Радуйся Градо-Ма́ти! Цѣлу́ю тя, ПРЕСТО́ЛЕ любезныя Страны̀, не имущїя на путех своих[424] бѣдности и сокрушенїя, печали и воздыханїя[425].

Се тебѣ приношу благїй Дар от твоих же вертоградов[426]! Ко́шницу Гро́здїя, и Смо́квей[427], и Орѣхов со Хлѣбом Па́схи, во свидѣтельство, яко Путем Праотцев моих внїйдох во обѣтованную ЗЕМЛЮ.

Цей твір не датований. Встановити час його написання досить складно. Автограф діалогу зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 9, арк. 1/41–26/66). Твір був уперше опублікований у Москві 1837 р. окремою книжечкою [див.: *Сковорода Г. С.* Бесѣда двое. – Москва: Издание Московского попечительного комитета «Человеколюбивого общества», 1837. – 50 с.]. Подаємо за автографом.

[1] Очевидно, під цим ім’ям виступає сам Сковорода – “Даниїл Мейнгард”.

[2] Як припускав Леонід Махновець, під цим іменем може виступати Яків Правицький, бо він тут наймолодший, до того ж каже, що в дитинстві співав пісню «Сирен лестный окіана…», тобто 14-у пісню «Саду…» Сковороди, написану в 1762 р., тоді, коли Правицький був його учнем [*Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 236–237].

[3] Очевидно, це мешканець Бабаїв, єврей-вихрест Наеман Петрович. Слід зазначити, що біблійне ім'я Наеман (Неєман) могло набувати й символічного сенсу, як-от у Симеона Полоцького: "…нам очиститися ими от проказы душевныя, якоже Неєман євріанин очистися водами іорданскими от проказы тѣлесныя" [*Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 38 (зв.); див. також: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 536; пор.: *Ориген*. Толкования к Евангелию от Иоанна // *Ориген*. О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 439].

[4] Трохи неточна цитата з Книги Суддів 6: 23. Пор.: **И̑** рече҆ є҆мꙋ̀ гд҃ь: ми́ръ тебѣ̀, и̑ не бо́йсѧ.

[5] Книга Псалмів 5: 10.

[6] Див. прим. (3) до циклу «Сад божественных пѣсней».

[7] Натяк на одну з пригод Одіссея (Улісса): щоб якось пропливти повз сирен, він заліпив воском вуха своїх супутників (Одіссея, XII, 47–49): "Ти ж поуз них пропливи, заліпивши супутникам вуха / Воском медяним розм'яклим, щоб часом вони не почули / Співу того" [*Гомер*. Одіссея / Переклад із старогрецької Бориса Тена. – Харків, 2004. – С. 261]. Перегодом цю пригоду часто тлумачили в алегоричному сенсі як уміння людини не піддаватися світовим спокусам. "…Сягнеш мудрості тоді, – писав, наприклад, Сенека в «Моральних листах до Луцілія» (XXXI, 2), – коли заткнеш вуха, і то не воском, що став у пригоді Уліссові та його супутникам: тут потрібна щільніша замазка" [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 122]. Починаючи з «Emblematum liber» (1531 р.) Андреа Альціаті (1492–1550), ця історія входить до репертуару емблематичної літератури [див.: *Erdmann E. von*. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 377]. На неї любили покликатися й українські барокові письменники. Скажімо, Іван Максимович у своєму «Театроні» писав таке: "Тѣм поучаєт Сократ: похоти плотскія, аки сирены морскія, должно преходити на образ Улисса, вложивши он в ушеса своя воск, безбѣдно прейде по водах их пѣнія" [*Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 115].

[8] Парафраза Книги Псалмів 102 (103): 5. Пор.: ѡ҆бнови́тсѧ а҆́кш ѻ҆́рлѧ ю҆́ность твоѧ̀.

[9] Парафраза Книги пророка Ісаї 8: 8–9. Пор.: съ на́ми бг҃ъ! **Р**азꙋмѣ́йте, а҆́зы́цы. Пор.: "Пріидите вси языцы, уразумѣйте" [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 110].

[10] Парафраза Книги пророка Ісаї 8: 10. Пор.: и҆ и҆́же а҆́ще совѣ́тъ совѣща́ете, разори́тъ гд҃ь, и҆ сло́во, є҆́же а҆́ще возглаго́лете, не пребꙋ́детъ въ ва́съ, а҆́кш съ на́ми бг҃ъ.

[11] Книга пророка Ісаї 8: 13.

[12] Парафраза Книги пророка Ісаї 8: 13–14. Пор.: то́й бꙋ́детъ тебѣ̀ въ стра́хъ. **И̑** а҆́ще бꙋ́деши ѹ҆пова́ѧ на него̀, бꙋ́детъ тебѣ̀ во ѡ҆щ҆е́нїе, а҆ не а҆́коже ѡ҆ ка́мень претыка́нїѧ преткне́шисѧ, нижѐ а҆́кш ѡ҆ ка́мень паде́нїѧ.

[14] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 8: 15. Пор.: и҆ сокрꙋша́тсѧ, и҆ прибли́жатсѧ, и҆ а҆́ти бꙋ́дꙋтъ человѣ́цы въ твердыни сѣ́ще.

[15] Неточна цитата з Книги пророка Варуха 4: 4. Пор.: **Блаже́ни є́смы, їи́лю, я́кш ѹ҆гѡ́дна҄ бг҃ѹ на́мъ разѹмна҄ сѹ́ть.**

[16] Сковорода має на думці слова: **не я́коже ѡ҆ ка́мень претыка́нїѧ преткне́шисѧ, нижѐ я́кш ѡ҆ ка́мень паде́нїѧ** (Книга пророка Ісаї 8: 14).

[17] Парафраза Книги пророка Ісаї 8: 14. Пор.: **И҆ а҆ще бѹ́деши ѹ҆пова́ѧ на него́, бѹ́детъ тебѣ́ во ѡ҆сцѣ́нїе.**

[18] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 40: 31. Пор.: **терпѧ́щїи же гд҃а ѷ҆змѣна́ютъ кр҃пость, ѡ҆крыла́тѣютъ а҆ки ѻ҆рли҄, потекѹ́тъ и҆ не ѹ҆трѹдя́тсѧ, по́йдѹтъ и҆ не взя́лчѹтъ.**

[19] Фразу **не разѹмѣ́ю** взято з Послання св. ап. Павла до римлян 7: 15.

[20] Можливо, це трохи неточна цитата з Книги Йова 13: 23. Пор.: **наѹчи́ мѧ.**

[21] Книга пророка Ісаї 8: 13.

[22] Книга пророка Ісаї 40: 6.

[23] Парафраза Книги пророка Ісаї 40: 8. Пор.: **гл҃го́лъ же бг҃а на́шегѡ пребыва́етъ во вѣ́ки.**

[24] Парафраза Книги пророка Ісаї 8: 13–14. Пор.: **Гд҃а си́лъ, того́ ѡ҆свѧти́те, и҆ то́й бѹ́детъ тебѣ́ въ стра́хъ. И҆ а҆ще бѹ́деши ѹ҆пова́ѧ на него́, бѹ́детъ тебѣ́ во ѡ҆сцѣ́нїе.**

[25] Парафраза Євангелії від св. Луки 6: 44. Пор.: **Всѧ́ко бо дре́во ѿ҆ плода́ своегѡ҆ позна́етсѧ.**

[26] Див. прим. 38 до циклу «Басни Харьковскія».

[27] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 34: 7.

[28] Парафраза Книги пророка Ісаї 8: 15. Пор.: **и҆ паде́тъ, и҆ сокрѹша́тсѧ, и҆ прибли́жатсѧ.**

[29] Книга пророка Ісаї 13: 21.

[30] Парафраза Книги пророка Ісаї 49: 26. Пор.: **а҆зъ гд҃ь ѷ҆зба́вивый тѧ.**

[31] Парафраза Книги пророка Ісаї 28: 16. Пор.: **полага́ю во ѡ҆снова́нїе сїѡ́нѹ ка́мень многоцѣ́ненъ, ѷ҆збра́нъ, краеѹго́ленъ.**

[32] Книга пророка Ісаї 30: 15.

[33] Це – 4-а строфа 14-ої пісні «Саду божественных пѣсней».

[34] Це – варіант 7-ої строфи 14-ої пісні «Саду божественных пѣсней».

[35] Див. прим. (3) до циклу «Сад божественных пѣсней».

[36] Очевидно, Сковорода має на думці згадувану в Біблії любов Божих синів до людських доньок: **И҆сполѝни же ба́хѹ на земли҄ во дни҄ о҃ны: и҆ пото́мъ, є҆гда҄ вхожда́хѹ сы́нове бж҃їи къ дце́ремъ человѣ́чєскимъ, и҆ рожда́хѹ себѣ́: тїи ба́хѹ и҆сполѝни, и҆́же ѿ҆ вѣ́ка, человѣ́цы и҆мени́тїи** (Перша книга Мойсеєва: Буття 6: 4).

[37] Фразу **паде́нїе и҆ сокрѹше́нїе** взято з Книги пророка Ісаї 51: 19.

[38] *Лоно Авраамове* – одна з місцин потойбічного світу, "где души праведных людей в Старом Тестаментѣ умерших чекали приходу Христа Мессіи" [Слово к народу каѳоліческому. – Почаїв, 1765. – Арк. 36 (зв.)], або місцина, де перебувають душі померлих немовлят ("Храняй младенця, Господи, в нынѣшнѣм житіи, в будущом же вѣцѣ уготовавый им пространство Авраамово лоно" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 746]). *Лоно Авраамове* може виступати також як синонім до слова "рай". Пор.: "…на лонѣ Авраамли ты Боже всели, прегрѣшеныя вся отпустив, яко милосерд" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 779; або: "…понесюн у пазуху Авраамови у царство небесноє" [Няговские поучения. Факсимильное воспроизведение текста по изданию А. *Л.* Петрова с вводной статьей *Ласло Дэже* / Под редакцией и с предисловием Андраша Золтана. – Ньиредьхаза, 2006. – С. 149; див. про це: *Аверинцев С.* Лоно Авраамове // *Аверинцев С.* Софія-Логос: Словник / Упорядник та автор передмови Костянтин Сігов; науковий редактор видання Марина Ткачук. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 132].

[39] Алегоричне тлумачення епізоду виходу богообраного народу з єгипетської неволі, коли Червоне море розступилося перед ізраїльтянами, а вояків фараона потопило (див.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 14: 19–31).

[40] Див.: Євангелія від св. Матвія 7: 24–27.

[41] *Ковчег* і *потоп* старі українські богослови тлумачили в цілій низці алегоричних стратегій. Так, Дмитро Туптало писав: "…Ковчег Ноєв в духовноє нам обученіє привести может, аллигорически (иносказателнѣ) того располагающа. Ноє образ єсть Христа, ковчег образ Церкве Христовы, потоп – гоненіє на Церковь. И инако: Ноє – Христос, ковчег – Пречистая Дѣва Богородица, пріємшая внутрь себе Христа, в ней вочеловѣчшася. Потоп – всеродная клятва, єюже погрузися весь мір… Паки инако: ковчег – человѣк, Ноє – душа, потоп – мір, во злѣ лежащ…" [*Туптало Д.* Лѣтопись // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 269–270]. А ось як трактували *Ноїв ковчег* у набожній лірициі: "Витай, Христе наш, витай, утѣхо наша, / Витай, Спасителю, витай Откупителю. / Ти в Ноєвом ковчезѣ был фѣгурованій, / Жес мав принести покой пожаданій, / Як соцец голубица принесла оливный…" [Українсько-руський архів. Т. IX. Матеріяли до історії української пісні і вірші: Тексти й замітки / Вид. М. Возняк. – Львів, 1913. – С. 80].

[42] Сковорода має на думці слова: **всплывѣ желѣзо** (Четверта книга царств 6: 6).

[43] Книга Йова 22: 16.

[44] Книга пророка Ісаї 13: 21.

[45] Книга пророка Ісаї 57: 20.

[46] Книга пророка Ісаї 48: 22; 57: 21.

[47] Сковорода має на думці слова: **И** во врéмѧ мнóго птѝцы и ѣжеве, сшвы и врáновє возгнѣздáтсѧ въ нéмъ: и возложáтъ нáнь ѹ҆жє землемѣрно пѹстыни, и ѻнокентáври вселáтсѧ въ нéмъ (Книга пророка Ісаї 34: 11).

[48] Сковорода має на думці слова: **Сквéрныхъ же и бáбїихъ бáсней ѿрицáйсѧ** (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 4: 7).

[49] Сковорода має на думці слова: **ѿ ѣадѹщагѡ ѣадóмоє ѝзыдє, и ѿ крѣпкагѡ ѝзыдє слáдкоє** (Книга Суддів 14: 14).

[50] Книга пророка Осії 7: 11.

[51] Книга пророка Михея 1: 8.

[52] Книга пророка Ісаї 48: 16.

[53] Книга пророка Ісаї 46: 12.

[54] Книга пророка Осії 7: 12–13.

[55] Парафраза Книги пророка Осії 11: 10. Пор.: **Вслѣдъ гд҃а ймамъ ходи́ти: ѣкш лéвъ возревéтъ, понéже тóй возревéтъ, и ѹ҆жáснѹтсѧ чáда вóдъ.**

[56] Сковорода має на думці слова: **Бѹ́деши во ѣки птѝцы парáцїѧ птенéцъ ѿчтый** (Книга пророка Ісаї 16: 2).

[57] Книга пророка Михея 1: 8.

[58] Книга пророка Михея 7: 17.

[59] Книга пророка Ісаї 16: 1.

[60] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 14. Пор.: **и зéмлю снѣси всѧ днй животá твоегѡ.**

[61] Фраза **ѣггєлы лю́тыми** зринає в Книзі Псалмів 77 (78): 49.

[62] Фраза **дѣлателїє злы́хъ** зринає в Книзі Притч Соломонових 14: 22.

[63] Фраза **ѿблацы безвóдни** зринає в Соборному посланні св. ап. Іуди 12.

[64] Парафраза Соборного послання св. ап. Іуди 19. Пор.: **тѣлéсни, дх҃а не ймѹщє.**

[65] Пісня над піснями 2: 12.
[66] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 60: 8. Пор.: **Кі́и сі́ть, и҆́же я҆́кѡ ѡ҃блацы лета́тъ, и҆ я҆́кѡ го́лꙋбїе со птѣнцы́ ко мнѣ́;**
[67] Неточна цитата з Книги Псалмів 17 (18): 12. Пор.: **тѣмна҇ вода҇ во ѡ҃блацѣ́хъ воздꙋ́шныхъ.**
[68] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 20: 5. Пор.: **Вода҇ глꙋбока҇ совѣ́тъ въ се́рдцы мꙋ́жа.**
[69] Друга книга Мойсеєва: Вихід 19: 4.
[70] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 24: 28. Пор.: **и҆дѣ́же бо а҆́ще бꙋ́детъ тр҃пъ, та́мш собер҃ꙋ́тсѧ о҆рли҇.** Див. також: **и҆дѣ́же тѣ́ло, та́мш собер҃ꙋ́тсѧ и҆ о҆рли҇** (Євангелія від св. Луки 17: 37).
[71] Трохи неточна цитата з Дій св. апостолів 8: 39. Пор.: **а҆г҃гла҆ же г҃дн҃ень восхи́ти фі҃ли́ппа.** Филип – один з перших дияконів Єрусалимської Церкви; його забрав на небеса янгол.
[72] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 5: 24. Пор.: **И҆ ѹ҆годи҇ є҆нѡ́хъ бг҃ꙋ, и҆ не ѡ҆бр҃тета́шесѧ, зане҇ преложи҇ є҆го҇ бг҃ъ.** Єнох – син Яреда, патріарх допотопної доби, якого Бог забрав у Царство Небесне.
[73] Четверта книга царств 2: 11. Ілля – найбільший старозаповітний пророк; він вознісся в небо на вогненній колісниці.
[74] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.
[75] Послання св. ап. Павла до євреїв 4: 14.
[76] Неточна цитата з Книги пророка Даниїла 14: 36. Пор.: **И҆ я҆́тъ є҆го҇ а҆г҃гла҆ г҃дн҃ень за ве́рхъ є҆гѡ̀.**
[77] Книга Псалмів 29 (30): 2.
[78] Євангелія від св. Івана 1: 14.
[79] Книга пророка Ісаї 53: 8; Дії св. апостолів 8: 33.
[80] Книга Псалмів 8: 2.
[81] Очевидно, Сковорода має на думці слова Христа: **дерза́йте: а҆́зъ є҆́смь, не бо́йтесѧ** (Євангелія від св. Матвія 14: 27).
[82] Євангелія від св. Івана 14: 1.
[83] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **и҆ о҆́чи ва́ши ѹ҆зрѧтъ зе́млю и҆здале́ча** (Книга пророка Ісаї 33: 17).
[84] Євангелія від св. Івана 14: 1.
[85] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: **кто҇ да́стъ мн҇ крилѣ́;**
[86] Книга пророка Ісаї 33: 17.
[87] Книга пророка Ісаї 5: 1.
[88] Ідеться про онучку Ірода Великого й сестру Ірода Агрипи І-го, котра випросила в тетрарха Ірода Молодшого (Ірода Антипи) голову святого Івана Хрестителя (Євангелія від св. Марка 6: 17–28) [див. про це: *Евсевий Памфил.* Церковная история. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 39–40]. Історія "Іродової плясавиці" в літературі старої України в моральному ключі тлумачилась так: "Да слезимо Іродіадѣ и о поревновавших оной. Многа бо и нынѣ такова пиршества бывает, аще и не Іоанн убивается, но Христовы уды, и много лютѣйше. Не главу бо просят на блюдѣ, но душа возлежащих, єгда бо рабов себѣ творят и в беззаконная желанія приводят, и блудницы заграждают, не главу отемлют, но душю закаляют, прелюбодѣйства сотворяюще… Аще не дщи Іродіяна близ єсть, но оною плясавый тогда діавол…" [Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 207; пор.: *Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 102].
[89] Єлизавета – дружина священика Захарії, мати Івана Хрестителя.

[90] Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 589, 700.

[91] Пор.: "Не красна челобитная складом, складна указом" [*Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка. – Москва, 1956. – Т. IV. – С. 464, 700].

[92] *Еврипід*. Фінікіянки, 469. Пор.: "Ἁπλός ὁ μῦθος τῆς ἀληθείας ἔφυ" [див.: *Еврипид*. Трагедии: В 2 т. – Москва, 1999. – Т. 2. – С. 167]. Ця думка не раз лунала й пізніше. Наприклад, Сенека писав у «Моральних листах до Луцілія» (XL, 4): "…мова, звернена на пошуки правди, повинна бути простою, без окрас. Інша річ – привселюдні виступи: тут не дослухаєшся правди". А трохи перегодом (L, 12) Сенека цитує Еврипіда: "Якщо, за словами знаменитого трагіка, 'мова правди проста', то не гоже її заплутувати" [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 139, 163]. Ця Еврипідова фраза стала крилатою. Її можна потрактувати, зокрема, словами Петра Лодія: "Философ должен употреблять слова в собственном их значеніи, а переносное знаменованіе оных предоставлять ораторам и піитам, потому что должность философа есть научать и убѣждать; переносныя же рѣченія болѣе увеселяют, нежели научают, ибо они сильно увлекают дух от обращенія вниманія на истину" [*Лодій П.* Логическія наставленія, руководствующія к познанію и различенію истиннаго от ложнаго. – Санкт-Петербург, 1815. – С. 184].

[93] Пор. із настановою «Номоканона»: "Пѣснь, многих в преисподняя земли низведе не точію міряны, но и священики, иже, умягчивши себе, удобнѣ в блуд и в иныя многія скверныя страсти низвергошася. Пѣснь убо мірским єсть, да людіє собираются в церковь. Да не убо с гласом вопієніа молитву творим, но со всякою кротостію и вниманієм ума" [Номоканон, си єст Законоправилник. – Київ, 1629. – С. 153].

[94] У курсах поетики зазначалося, що "слова *поет*, *поема* й *поезія* походять від грецького слова *ποιέω*, що означає 'творити' [facere] чи 'вигадувати' [fingere]" [*Prokopowicz Th*. De arte poetica libri III ad usum et institutionem studiosae iuventutis roxolanae. Dictati Kioviae in orthodoxa Academia Mohileana. Anno Domini 1705. – Mohiloviae, 1786. – P. 13].

[95] Сковорода має на думці слова: **Ѡвѣ́рзши же, ви́дитъ о҃трочѧ́ пла́чющееѧ въ ковче́жцѣ, и̓ поцадѣ́ ѥ̃ дще́рь фарао́нѧ, и̓ рече́: ѡ̃ дѣте́й є҃вре́йскихъ сі́ѥ** (Друга книга Мойсеєва: Вихід 2: 6).

[96] Книга Псалмів 103 (104): 4; Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 7.

[97] Книга Псалмів 142 (143): 5.

[98] Можливо, це парафраза Книги пророка Ісаї 49: 18; 60: 4. Пор.: **Возведѝ ѡ̃крестъ о҃чи твои̓**.

[99] Книга пророка Ісаї 38: 14.

[100] Орфей (гр. *Ὀρφεύς*) – легендарний співець і поет. Його гра на арфі година була зачаровувати все живе й неживе, навіть морські хвилі. Про магічну дію Орфеєвої музики йдеться в поезії Горація (Оди, I, 24; Про поетичне мистецтво, 302) [див.: *Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 34, 223], у «Метаморфозах» Овідія (X, 88–146) [див.: *Публій Овідій Назон*. Метаморфози / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1985. – С. 175–176], у «Георгіках» Вергілія (IV, 511–512) [*Зеров М.* Твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 206], в «Аргонавтиці» Аполлонія Родоського (Аргонавтика I, 23–27) [див.: *Аполлоний Родосский*. Аргонавтика / Перевод, введение и примечания Г. Церетели. – Тбилиси, 1964. – С. 5]. Зрештою, про це часто писали й перегодом, наприклад, Боецій («Розрада від філософії» III. M12) [див.: *Боецій С.* Розрада від філософії / Пер. з лат. А. Содомори; передм. В. Кондзьолки. – Київ, 2002. – С. 99]. В українській літературі перша згадка про Орфея зринає в перекладній хроніці Іоана Малали [див.: *Чижевський Д.* Антична література в

старій Україні // *Чижевський Д.* Філософські твори: У 4 т. – Київ, 2005. – Т. 2. – С. 46]. За часів бароко про Орфея, чия музика зрушувала з місця скелі й вела за собою звірів, писали, наприклад, Софроній Почаський [див.: *Почаський С.* Εὐχαριστήριον, албо Вдячность ясне превелебнѣйшому в Христѣ єго милости господину отцу кир Петру Могилѣ // *Тітов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 296], Афанасій Мирославський [див.: *Мирославський А.* Присвята кн. Д. М. Голіцину книги «Алфавит духовный» 1713 року // *Тітов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 501] та інші. Образ Орфея-співця міг на ту пору символізувати навіть Христа, як, приміром, в одному з казань Антонія Радивиловського: "Змышляют поетове, же Орфеус мовою своєю змягчал тигрисов и львов. Христос Спаситель азаж не змягчал мовою своєю львов и тигрисов? Змягчал" [*Радивиловський А.* Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 43].

[101] Сковорода має на думці слова: **сса́ша мо́йсѣ ѝзъ ка́мене** (П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 32: 13).

[102] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **змі́я возми́ въ ру́кꙋ твою́** (*Друга книга Мойсеєва*: Вихід 7: 15).

[103] Книга Псалмів 109 (110): 7.

[104] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 50: 4. Пор.: **гд҃ь даѣ́тъ мнѣ̀ ѧзы́къ.**

[105] Див. прим. 18 до циклу «Басни Харьковскія».

[106] Це – емблематичний образ «Ластовица над морем лѣтающая» (підпис: "Ищет индѣ себѣ пребыванія для зимы. Alio hybernaculum") [Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 78–79].

[107] Книга пророка Ісаї 38: 14.

[108] Парафраза Книги пророка Аввакума 2: 1. Пор.: **На стра́жи мое́й ста́нꙋ, ѝ взы́ждꙋ на ка́мень, ѝ посмотрю́ є́же ви́дѣти.**

[109] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **ѝ воззря́тъ на сїѡ́нъ о҃чи на́ши** (Книга пророка Михея 4: 11).

[110] Сковорода подає тут опис 43-ї емблеми зі збірника Германа Гуго «Pia desideria» (Антверпен, 1624) (між сторінками 378–379) [див. про це: *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 248].

[111] Трохи неточна цитата з Апокаліпсису 12: 14. Пор.: **И̂ дана̂ бы́ша женѐ два̀ крила̂ ѻ̀рла̀ вели́каго.**

[112] Сковорода має на думці слова: **И̂ ѝспꙋсти́ змі́й за жено́ю ѝзъ ꙋ̑стъ свои́хъ во́дꙋ ꙗ̆кѡ рѣкꙋ̀, да ѝѳ̀ въ рѣцѣ̀ потопи́тъ** (Апокаліпсис 12: 15).

[113] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: **кто̀ да́стъ мн҃ крилѣ̀;**

[114] Книга пророка Ісаї 38: 14.

[115] Неточна цитата з Книги пророка Захарії 4: 6. Пор.: **не въ си́лѣ вели́цѣй, ни въ кр҃пости, но въ дх҃ѣ̀ мое́мъ, гл҃етъ гд҃ь вседержи́тель.**

[116] Книга пророка Захарії 9: 9. Див. також: **Ра́дꙋйсѧ, дщѝ сїѡ́нова, зѣлѡ̀, проповѣ́дꙋй, дщѝ їер҃ли́мова** (Книга пророка Софонії 3: 14).

[117] Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 13. Пор.: **ꙗ̆же ѝ глаго́лемъ не въ нау́ченыхъ человѣ́ческїѧ премꙋ́дрости словесѣ́хъ, но въ нау́ченыхъ дх҃а ст҃а́го.**

[118] Неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 12: 3–5. Пор.: **И̂ вѣ́мъ такова̀ человѣ́ка… Ѡ̂ таковѣ́мъ похвали́мсѧ.**

[119] Книга Псалмів 54 (55): 7.

[120] Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 2: 10. Пор.: сѣ́ бо, бл҃говѣствꙋ́ю ва́мъ ра́дость вел҃їю.
[121] Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.
[122] Євангелія від св. Матвія 28: 7.
[123] Сковорода має на думці підпис під емблемою «Ластовица над морем лѣтающая»: “Ищет индѣ себѣ пребыванія для зимы. Alio hybernaculum”.
[124] Книга пророка Ісаї 38: 14.
[125] Книга пророка Ісаї 38: 14.
[126] Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 47. Пор.: вторы́й чл҃вѣ́къ гд҃ь съ нб҃сѣ́.
[127] Книга пророка Ісаї 38: 14.
[128] Очевидно, це парафраза Книги пророка Ісаї 38: 19. Пор.: **Ж**ивы́и же возблагословя́тъ тѧ̀.
[129] Книга пророка Ісаї 38: 14.
[130] Парафраза Книги пророка Ісаї 38: 14. Пор.: и҆ ꙗ̆кш голꙋ́бь, тя́кш поꙋ́чꙋсѧ.
[131] Книга пророка Ісаї 38: 19.
[132] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 5: 16.
[133] Це – 482-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», що має назву «Голуб на горѣ, окруженной морем» (підпис: “Опочиваю на постоянствѣ. In constantia quiesco” [Емблемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 122–123].
[134] Сковорода дуже любив цю старовинну латинську епіграму [про її генезу див.: *Циганок О.* “Inveni portum…”: форми сприйняття однієї античної епіграми у творчості Григорія Сковороди // *Циганок О.* З історії латинських літературних впливів в українському письменстві XVI–XVIII ст. – Київ, 1999. – С. 74–86]. До речі, ця епіграма була добре відома в українській літературі й до Сковороди. Наприклад, вона є в курсі поетики Митрофана Довгалевського.
[135] Книга Псалмів 76 (77): 6.
[136] Книга Псалмів 39 (40): 3.
[137] Книга Псалмів 60 (61): 3.
[138] Парафраза Книги Псалмів 17 (18): 3. Пор.: гд҃ь ѹ҆тверждени҃е моѐ, и҆ прибѣ́жище моѐ. Див. також: гд҃и, ка́меню мо́й и҆ ѹ҆тверждени҃е моѐ (Друга книга царств 22: 2).
[139] Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 14.
[140] Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 11.
[141] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 5: 16.
[142] Див. прим. 257 до діалогу «Наркісс».
[143] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 16: 17–18. Пор.: бл҃же́нъ є҆сѝ, сі́мшне, ва́ръ і҆ѡ́на, ꙗ̆кш пло́ть и҆ кро́вь не ꙗ̀ви тебѣ́, но ѻ҆ц҃ъ мо́й, и҆же на нб҃сѣ́хъ… ты є҆сѝ пе́тръ, и҆ на се́мъ ка́мени созижд҃ꙋ̀ ц҃р҃ковь мою̀.
[144] Сковорода має на думці слова: ка́мень же порази́вый тѣ́ло бы́сть горы̀ вели́ка и҆ напо́лни всю̀ зе́млю (Книга пророка Даниїла 2: 35).
[145] Ідеться про візію “нового Єрусалима”. Пор.: **И** ѧ̆зъ і҆ѡа́ннъ ви́дѣхъ гра́дъ сты́й, і҆ер҃ли́мъ но́въ сходя́щь ѿ бг҃а съ невесѐ (Апокаліпсис 21: 2).
[146] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 6. Пор.: **И** рече҆ бг҃ъ: да бꙋ́детъ тве́рдь посредѣ̀ водꙑ, и҆ да бꙋ́детъ разлꙋча́ющи посредѣ̀ водꙑ и҆ водꙑ.
[147] Сковорода має на думці слова: **П**а́ки подо́бно е҆́сть ц҃р҃тві҃е нб҃ное человѣ́кꙋ кꙋпцѣ̀, ѩ҆вшꙋ̀ до́брыхъ би́серей, и҆же ѡ҆брѣ́тъ е҆ди́нъ многоцѣ́ненъ би́серъ, ше́дъ продаде҆ всѧ̀, е҆лі́ка ѩ҆ма́ше, и҆ кꙋпѝ е҆го̀ (Євангелія від св. Матвія 13: 45–46).

[148] Сковорода має на думці слова: **Ѝлѝ ка́мѫ жена̀ и҃мѹ́щи де́сѧть дра́хмъ, а҆́ще погѹби́тъ дра́хмѹ є҆ди́нѹ, не вжига́етъ ли свѣти́лника, и҆ помете́тъ хра́минѹ, и҆ и҆́щетъ прилѣ́жно, до́ндеже ѡ҆бра́щетъ; и҆ ѡ҆брѣ́тши созыва́етъ дрѹ́зѣ и҃ сосѣ́ды, глаго́лющи: ра́дѹйтеся со мно́ю, я҆́ко ѡ҆брѣто́хъ дра́хмѹ поги́бшѹю** (Євангелія від св. Луки 15: 8–9).

[149] Фразу **праволя́чныѧ стрѣ́лы мѡлнїи́ны** взято з Книги Премудрості Соломонової 5: 21.

[150] Пор.: "Летала высоко, а села недалеко" [Пословицы русского народа / Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 733].

[151] У міфах про Троянську війну (див. «Енеїду» Вергілія II, 1–268) сказано, що на десятий рік облоги Трої ахейці здобули місто, сховавшись усередині спорудженого за порадою Одіссея величезного дерев'яного коня, якого троянці сприйняли за дарунок і власноруч затягли до міста. Отож, "троянський кінь" (*equus trojanus*) означає "підступний намір". Окрім того, це – емблематичний образ. Див., наприклад, 174-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», що має назву «Троянскій конь» (підпис: "Под видом вѣры. Подъ предлогом благочестія. Specie religionis") [Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 44–45]. Однак Сковорода абстрагується тут від цього значення.

[152] Книга Псалмів 61 (62): 12.

[153] Імперіал – російська золота монета вартістю п'ять ("пятирублевый империал") або десять ("десятирублевый империал") рублів. Чеканилася з 1755 р.

[154] Тобто Христос. Див. прим. 43 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[155] Пісня над піснями 4: 11.

[156] Див. прим. 7.

[157] Трохи неточна цитата з Книги пророка Єремії 8: 7. Пор.: **Є҆рѡдіа́ на нєбєсѝ позна̀ вре́мѧ своє́.**

[158] Гр. *πελαργός*.

[159] Лат. *ciconia*.

[160] Пол. *bocian*.

[161] Див. прим. 14 до притчі «Благодарный Еродій».

[162] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Во всѧ́кїй пѹ́ть пѹстыни́ прїидо́ша ѡ҆пѹстоша́ющїи, я҆́ко ме́чь гдн҃ень пожре́тъ ѿ̀ кра́ѧ землѝ да́же до кра́ѧ є҆̀: нѣ́сть ми́ра всѧ́цѣ́й пло́ти** (Книга пророка Єремії 12: 12).

[163] Мабуть, Сковорода має на думці слова: **Проси́ша, и҆ прїидо́ша кра́стєли, и҆ хлѣ́ба нєбє́снаго насы́ти а҆̑** (Книга Псалмів 104 (105): 40).

[164] Див. емблематичний малюнок «Аиста, или буселя, гнѣздо на церквѣ» (підпис: "Здѣ безопаснѣе. Hic augusta") [Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 32–33].

[165] Див. емблематичний малюнок «Аист, или бусел, пожирающая змію» з таким підписом: "Желал бы я всѣх их перегубить. Consicere est aninus" [Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 72–73].

[166] Див. емблематичний малюнок «Аист, или Бусел-птица, на себѣ носящая другую» (підпис: "Совершенное благочестіе помогает своим родителям в их нуждѣ. Pietas augusta") [Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 26–27].

[167] Нім. *die Kirche* – 'церква'.

[168] Книга Псалмів 83 (84): 2.

[169] Книга Псалмів 83 (84): 4.

[170] Книга Псалмів 103 (104): 17.

[171] Книга Псалмів 103 (104): 17.

[172] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 83 (84): 5. Пор.: **Бл҃же́ни живѹ́щїи въ домѣ́ твое́мъ.**

[173] Книга Псалмів 26 (27): 4.
[174] Євангелія від св. Івана 5: 14.
[175] Дії св. апостолів 1: 13.
[176] Парафраза Дій св. апостолів 1: 13–14. Пор.: и҆ а҆ндре́й, фі҃ли́ппъ и҆ ѳ҃ома́, варѳоломе́й и҆ матѳе́й, і҆а́кwвъ а҆лфе́овъ и҆ сі́мwнъ зилѡ́тъ и҆ і҆ѹ́да і҆а́кwвль: сі́и вс҃и бѣ́хѫ терпя́ще є҆динодꙋ́шнw въ моли́твѣ и҆ моле́нїи.
(1) Ім'я "Філофей" (гр. *Φιλόθεος*) означає "друг Божій, Боголюбив, Богом любим" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 469].
[177] Дії св. апостолів 2: 2.
[178] Дії св. апостолів 2: 4.
[179] Книга пророка Єремії 8: 7.
[180] Сковорода має на думці слова: Вс҃ѣмъ вре́мя и҆ вре́мя вся́цѣй ве́щи подъ̀ небесе́мъ (Книга Екклезіястова 3: 1).
[181] Пісня над піснями 2: 11–12.
[182] Книга Псалмів 22 (23): 1.
[183] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 16: 3. Пор.: лицѐ ꙋ҆́бw небесѐ ꙋ҆мѣ́сте разсꙋжда́ти.
[184] Євангелія від св. Луки 6: 25.
[185] Мабуть, Сковорода має на думці слова: дадо́сѧ и҃мъ до вре́мене и҆ вре́мене (Книга пророка Даниїла 7: 12).
[186] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 5.
[187] Парафраза Книги Екклезіястової 3: 4. Пор.: вре́мя пла́кати и҆ вре́мя смѣ́тисѧ.
[188] Парафраза Книги Псалмів 58 (59): 7. Пор.: Возвраща́тсѧ на ве́черъ, и҆ взла́ю́тъ.
[189] Книга пророка Ісаї 57: 20.
[190] Парафраза приказок: "В Луцку все не по-людску: навколо вода, в середині беда"; "Кременец – венец: кругом вода, а в середине беда" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 344].
[191] Євангелія від св. Луки 6: 25.
[192] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 17: 4 та Євангелії від св. Луки 9: 33. Пор.: добро̀ ѥ҆́сть на́мъ зд҃ѣ́ бы́ти.
[193] Євангелія від св. Луки 9: 33.
[194] Очевидно, Сковорода має на думці слова: и҆ дꙋ́хъ є҆ди́нъ во вс҃ѣ́хъ (Книга Екклезіястова 3: 19).
[195] Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 9: 32. Пор.: ꙋ҆бꙋ́ждшесѧ же ви́дѣша сла́вꙋ є҆гѡ̀.
[196] Євангелія від св. Луки 9: 36.
[197] Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 1: 23. Пор.: и҃же ѥ҆́сть… вся́ческаѧ во вс҃ѣ́хъ. Див. також: да вꙋ́детъ бг҃ъ вся́ческаѧ во вс҃ѣ́хъ (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 28).
[198] Неточна цитата з Книги Псалмів 72 (73): 25. Пор.: Что́ бо мѝ ѥ҆́сть на нб҃сѣ̀; и҆ ѿ тебѐ что̀ восхотѣ́хъ на землѝ;
[199] Парафраза Книги Ісуса Навина 22: 22. Пор.: гдь̀ са́мъ вѣ́сть, и҆ і҆и́ль са́мъ позна́етъ.
[200] Євангелія від св. Івана 14: 9.
[201] Євангелія від св. Івана 13: 36.
[202] Євангелія від св. Івана 13: 38.
[203] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 17: 3. Пор.: се́ же ѥ҆́сть живо́тъ вѣ́чный, да зна́ютъ тебѐ є҆ди́наго и҃стиннаго бг҃а, и҆ є҆го́же посла́лъ є҆сѝ і҆и҃съ хр҃та̀.
[204] Книга пророка Ісаї 61: 1.

[205] Книга пророка Ісаї 61: 2.
[206] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 6: 2.
[207] Автором цієї фрази вважають Піттака. Принаймні так свідчив славетний римський поет і ритор Авзоній (310–392 рр.) у «Ludus septem sapientium» [див.: *Авсоний*. Стихотворения. – Москва, 1993. – С. 68]. Варто зазначити, що творчість Авзонія була добре відома вихованцям Києво-Могилянської академії. Наприклад, Дмитро Туптало цитував його «Книгу еклог» (I, 10) в одному зі своїх листів [див.: *Федотова М. А.* Эпистолярное наследие Димитрия Ростовского. Исследования и тексты. – Москва, 2005. – С. 161–162].
[208] Див.: *Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л.* Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 236].
[209] Книга пророка Єремії 8: 7.
[210] Сковорода має на думці слова: та́мѡ птѝцы вогнѣздя́тсѧ, ѐрѡдіе́во жили́ще предводи́телствѹетъ и̑ми (Книга Псалмів 103 (104): 17).
[211] Очевидно, це парафраза Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 20. Пор.: На́ше бо житїѐ на нб҃сѣ́хъ е́сть.
[212] Книга Премудрості Соломонової 3: 1.
[213] Книга Псалмів 72 (73): 26.
[214] Книга Псалмів 118 (119): 109.
[215] Неточна цитата з Пісні над піснями 2: 3. Пор.: под҃ сѣ́нь ѐгѡ̀ восхотѣ́хъ и̑ сѣдо́хъ.
[216] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 8: 56. Пор.: а҆враа́мъ о҆те́цъ ва́шъ ра́дъ бы бы́лъ, дабы́ ви́дѣлъ де́нь мо́й: и̑ ви́дѣ и̑ возра́довасѧ.
[217] Євангелія від св. Луки 24: 31.
[218] Неточна цитата з Книги пророка Єремії 8: 7. Пор.: Ѐрѡдіа́ на небесѝ позна̀ вре́мѧ своѐ, го́рлица и̑ ла́стовица се́лнаѧ, вра́бїе сохрани́ша времена̀ вхо́дшвъ свои́хъ: лю́дїе же мои̑ сі́и не позна́ша сѹде́бъ гд҃ни́хъ.
[219] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 12: 43. Пор.: возлюби́ша бо па́че сла́вѹ человѣ́ческѹю, не́же сла́вѹ бж҃ію.
[220] Парафраза Книги пророка Ісаї 44: 18. Пор.: ѡ҆темнѣ́ша о҆́чи и̑хъ ѐже ви́дѣти и̑ разѹмѣ́ти.
[221] Книга пророка Ісаї 22: 13.
[222] Памва Беринда у своєму лексиконі тлумачив це слово так: "Нощный вран: слѣповорон, птица си плачлива єст и на нырищех и на здѣх ту любит сѣдати" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 148].
[223] Неточна цитата з Книги Псалмів 56 (57): 9. Пор.: Воста́ни, сла́ва моѧ̀, воста́ни, псалти́рю и̑ гу́сли: воста́нѹ ра́нѡ.
[224] Парафраза Книги Псалмів 103 (104): 20–22. Пор.: Положи́лъ е҆сѝ тмѹ́, и̑ бы́сть но́щь, въ не́йже про́йдѹтъ вси̑ звѣ́рїе дѹбра́внїи, ску́мни рыка́ющїи восхи́тити и̑ взыска́ти ѿ бг҃а пи́щѹ себѣ́. Возсі́ѧ со́лнце, и̑ собра́шасѧ, и̑ въ ло́жахъ свои́хъ ля́гѹтъ.
[225] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 1: 29–30. Пор.: Во ѹ҆́трїй (же) ви́дѣ і҆ѡа́ннъ і҆и̑са гражда́щаѧ къ себѣ́ и̑ глаго́ла: сѐ, а҆́гнецъ бж҃ій, взе́млѧй грѣ́хѝ ми́ра: сі́й е́сть, ѡ҆ не́мже а҆́зъ рѣ́хъ.
[226] Парафраза Євангелії від св. Матвія 5: 14. Пор.: Вы̀ е҆стѐ свѣ́тъ ми́ра.
[227] Перша книга Мойсеєва: Буття 49: 27.
[228] Сковорода має на думці слова: сѣдїи̑ ѐгѡ̀ я҆́кш во́лцы а҆раві́йстїи, не ѡ҆ставля́хѹ на ѹ҆́тро (Книга пророка Софонії 3: 3).
[229] Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 36 (37): 28. Пор.: сѣ́мѧ нечести́выхъ потреби́тсѧ.

[230] Перше значення імені *Йосиф* – "помноженє" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 417]. Йосиф Прекрасний – одинадцятий (і улюблений) син Якова, один з головних прообразів Ісуса Христа. В українській бароковій літературі образ Йосифа, мабуть, найліпше змалював Лаврентій Горка у своїй драмі «Іосиф патріарха» (1707–1708 рр.).

[231] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 42: 25–28.

[232] Парафраза Книги Притч Соломонових 9: 11. Пор.: и҃ приложа́тсѧ тебѣ̀ лѣ̂та живота̀ твоегѡ̀.

[233] Сковорода має на думці звернені до Єзекії слова Бога: и҃ приложѫ̀ къ лѣ́тѡмъ твои́мъ лѣ́тъ пѧтьна́десѧть (Четверта книга царств 20: 6).

[234] "Ювілейний рік" (лат.) – рік звільнення, відпущення; кожен п'ятдесятий рік.

[235] Парафраза Книги пророка Ісаї 61: 2. Пор.: нарещи҃ лѣ́то гд҃не прїа́тно и҃ де́нь воздаа́нїѧ.

[236] Сковорода має на думці слова: и҃ ѡ҆вре́тє ча́шѫ во вре́тищи венїами́ни (Перша книга Мойсеєва: Буття 44: 12).

[237] Парафраза Книги пророка Ісаї 60: 17. Пор.: **И҃** вмѣ́стѡ мѣ́ди принесѫ̀ тѝ зла́то, и҃ вмѣ́стѡ желѣ́за принесѫ̀ тѝ сребро̀, и҃ вмѣ́стѡ древе́съ принесѫ̀ тѝ мѣ́дь, и҃ вмѣ́стѡ ка́менїѧ желѣ́зо.

[238] Парафраза Книги Притч Соломонових: або 3: 8 (пор.: и҃зцѣле́нїе бу́детъ тѣ́лѹ твоемѹ̀ и҃ ѹ҆вра́чева́нїе косте́мъ твои́мъ), або 3: 22 (пор.: и҃зцѣле́нїе пло́тємъ твои́мъ и҃ ѹ҆вра́чева́нїе косте́мъ).

[239] Див. прим. 38.

[240] Сковорода має на думці слова: тве́рдь посредѣ̀ воды̀ (Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 6).

[241] Говорячи про спосіб поєднання видимої та невидимої природ, Сковорода послуговується формулою христологічного догмата. Вперше на цю обставину вказав Дмитро Чижевський [див.: *Tschižewskij D.* Skovoroda, ein ukrainischer Philosoph (1722–1794) (Zur Geschichte der "dialektischen Methode") // Der russische Gedanke. – 1929. – Hft. II. – S. 168].

[242] Сковорода має на думці слова: сѣ́ется тѣ́ло дш҃е́вное, воста́нетъ тѣ́ло дх҃о́вное. Е҆́сть тѣ́ло дш҃е́вное, и҃ е҆́сть тѣ́ло дх҃о́вное (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 44).

[243] Перше соборне послання св. ап. Івана 4: 2.

[244] Перше соборне послання св. ап. Івана 3: 2.

[245] Трохи неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 3: 3. Пор.: **И҃** всѧ́къ и҃мы́й наде́жду сїю̀ на́нь, ѡ҆чища́етъ себѐ, ꙗ҆коже о҆́нъ чи́стъ е҆́сть.

[246] Парафраза Книги Притч Соломонових 3: 8, 22. Пор.: ѹ҆вра́чева́нїе косте́мъ твои́мъ.

[247] Схожі вислови Сковорода подає по-латинському у вірші, вміщеному в листі до Якова Правицького від 3 жовтня 1785 р.: "Omnia praetereunt, sed Amor post omnia durat. / Omnia praetereunt, haud Deus, haud et Amor". В амстердамській збірці «Symbola et emblemata» під № 733 міститься емблема «Купидон окруженный змією, т. е. в вѣчности» (підпис: "Любовь вѣчна, безпредѣльна. Любовь всегда пребывает. Amor perpetuo durat") [Емблемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 184–185]. Пор. також слова з молитви: "истинная же любовь точію николиже умерщвляется" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 788].

[248] Книга пророка Ісаї 8: 13.

[249] Неточна цитата з Книги Псалмів 111 (112): 6. Пор.: **Въ** па́мѧть вѣ́чнꙋю бу́детъ пр҃а́вникъ.

[250] Книга Псалмів 102 (103): 5.

[251] Сковородинське "солнушко" ("сонушко") – відповідник "розумного сонця" (*νοοσύνθετον ἄστρον*) Діонісія Ареопагітського. Інок Ісая свого часу перекладав цю фразу по-слов'янському словами "умосоставная звѣзда", "единая заря", "вѣчное свѣтило" тощо [див.: Творения Дионисия Ареопагита: Рукопис Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка. – № 819168-С-2. – Ост. чверть XV ст.].

[252] Книга Псалмів 101 (102): 28.

[253] Неточна цитата з Книги Псалмів 103 (104): 2. Пор.: ѡдѣ́йсѧ свѣ́томъ ꙗ́кѡ ри́зою.

[254] Друга книга Мойсеєва: Вихід 19: 4.

[255] Парафраза Євангелії від св. Івана 1: 14. Пор.: ви́дѣхомъ сла́вꙋ є҆гѡ̀.

[256] Сковорода має на думці слова: ѿ ꙋ҆стъ льво́выхъ и҆зы́ де́й ме́дъ (Книга Суддів 14: 9).

[257] Очевидно, Сковорода має на думці слова: и҆ свѣ́тъ во тмѣ́ свѣ́титсѧ (Євангелія від св. Івана 1: 5).

[258] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 24: 28. Пор.: и҆дѣ́же бо а҆́ще бꙋ́детъ трꙋ́пъ, та́мѡ соберꙋ́тсѧ ѻ҆рлѝ. Див. також: и҆дѣ́же тѣ́ло, та́мѡ соберꙋ́тсѧ и҆ ѻ҆рлѝ (Євангелія від св. Луки 17: 37).

[259] Пор.: "На коні їде, і коня шукає" [*Номис*, № 6618; *Франко*, № 14784]; "На коне сидит, а коня ищет" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 578].

[260] Цю приказку подає у своїх «Адагіях» (I. 5. 3) Еразм Роттердамський, покликаючись на Теренція. Існує й трохи інакша її форма: "Ita fugias, ne praeter casam" [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 184].

[261] Очевидно, Сковорода створив цей вираз, спираючись на народні приказки: "Від лиха не втечеш"; "Від лихого поли ріж, а втікай" [*Франко*, № 16525, 16527] тощо.

[262] Можливо, Сковорода має на думці слова: ц҃рт҃вїе бж҃їе внꙋ́трь ва́съ е҆́сть (Євангелія від св. Луки 17: 21).

[263] Дії св. апостолів 4: 11.

[264] Див. прим. 247.

[265] Вислів "χαλεπὰ τὰ καλά" є, наприклад, у Платоновому «Гіппії більшому» (304e; у перекладі Уляни Головач: "Прекрасне – річ складна" [*Платон*. Діалоги. – Київ, 1995. – С. 107]) та в «Державі» (435c, 497d; у перекладі Дзвінки Коваль: "Прекрасне – важке" [*Платон*. Держава. – Київ, 2000. – С. 125, 192]). Схожу сентенцію Діоген Лаерцій приписував Піттакові (I, 76) [див.: *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 63]. Серед старих українських письменників у формі "τα χαλεπὰ καλά" ("добрая неудобна суть") це прислів'я згадували, зокрема, Тарасій Земка [див.: *Земка Т.* Друга передмова до тлумачень св. Андрія, архієпископа Кесарії Каппадокійської, на Апокаліпсис св. Івана Богослова // *Тітов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 140; пор.: *Радивиловський А.* Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 311], Стефан Калиновський [див.: *Калиновский С.* Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 176].

[266] Парафраза Книги Йова 29: 10. Пор.: а҆зы́къ и҆́хъ прильпѣ́ горта́ни и҆́хъ.

[267] Книга Псалмів 30 (31): 19.

[268] Див. прим. 281 до діалогу «Наркісс».

[269] Сковорода має на думці слова: И҆ и҆спꙋ́стѝ ѕмі́й за жено́ю и҆з ꙋ҆стъ свои́хъ во́дꙋ ꙗ́кѡ рѣ́кꙋ, да ю҆̑ въ рѣцѣ́ потопи́тъ (Апокаліпсис 12: 15).

[270] Парафраза Апокаліпсису 3: 16. Пор.: **Тáкω, ѩкω ѡбѣморéнъ є҆сѝ, и҆ ни тéплъ ни стѹдéнъ, и҆зблева́ти тѧ ѿ моегѡ́ хъ ѷмамъ.**

[271] Трохи неточна цитата з Апокаліпсису 22: 20. Пор.: **Є҆й, гдⷭ҇и і҆ѩ҃сє.**

[272] Апокаліпсис 22: 20.

[273] Сковорода має на думці звернені до Петра слова Христа: **и҆ да́мъ тѝ ключи҆ цр҃тва нб҃наго** (Євангелія від св. Матвія 16: 19). Пор.: "Владыко многомилостиве, Господи Іисусе Христе, Боже наш, верховному твоєму апостолу Петру и прочіим апостолом твоим ключа Царствія Небеснаго вручивый…" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 355].

[274] "Важко бути злим" (гр.).

[275] Фраза **тма́ми тéмъ** зринає в Книзі Псалмів 67 (68): 18 та в Книзі Ісуса, сина Сирахового 23: 27.

[276] Пісня над піснями 8: 6.

[277] Парафраза Книги пророка Єремії 17: 1. Пор.: **Грѣхъ і҆ѹдинъ напи́санъ є҆́сть писа́ломъ желѣ́знымъ на но́гти а҆дама́нтовѣ.**

[278] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **и҆сполнéнїе и҆сполня́ющагѡ всѧ́чєскаѧ во всѣ́хъ** (Послання св. ап. Павла до ефесян 1: 23).

[279] Парафраза Послання св. ап. Павла до римлян 11: 33. Пор.: **Ѡ҆, глⷡбинѣ̀ бога́тства и҆ премѹ́дрости и҆ ра́зѹма вж҃їѧ!**

[280] *Див. прим. 162 до циклу «Басни Харьковскія».*

[281] *Друга частина цитати – це парафраза Євангелії від св. Матвія 11: 19. Пор.:* **И҆ ѡправди́сѧ премѹ́дрость ѿ ча҆дъ свои́хъ.**

[282] *Див. прим. 281 до діалогу «Наркісс».*

[283] *Див. прим. 11 до циклу «Сад божественных пѣсней».*

[284] *Див. прим. 2 до віршованого діалогу «Разговор о премудрости».*

[285] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **стра҆нна бо нѣ́каѧ влага́еши во ѹ҆шеса҆ на҆ша** (*Дії* св. апостолів 17: 20).

[286] Євангелія від св. Матвія 7: 7; Євангелія від св. *Луки* 11: 9.

[287] Папи римські інколи поєднували вищу церковну та світську владу.

[288] Зара – син Юди й Тамари (див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 38: 27–30).

[289] Неточна цитата з Книги Псалмів 112 (113): 5. Пор.: **Кто҆ ѩкω гдⷭ҇ь бг҃ъ на́шъ;**

[290] Ідеться про уподібнення *л*юдини до Бога, тобто про *обоження* (*теозис* чи *теомімезіс*) [див. про це: *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. *Л*еоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 162–166]. Старі українські богослови зазвичай мали на думці благодатне "обоження". *Див. прим. 45 до діалогу «Сумфоніа, нареченная Книга Асхань».* Тим часом Сковорода схильний говорити про "іпостатичну" причетність *л*юдини до Божого єства.

[291] Очевидно, Сковорода має на думці Книгу Псалмів 81 (82): 6. Пор.: **А҆́зъ рѣ́хъ: бо́зи є҆стѐ, и҆ сы́нове вы́шнягѡ всѝ.**

[292] Одне зі значень *л*ат. *index* – 'пробний камінь'.

[293] Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до солунян 5: 21. Пор.: "πάντα δὲ δοκιμάζετε".

[294] Так Сковорода переклав фразу: "πάντα δὲ δοκιμάζετε, τὸ καλὸν κατέχετε" (Перше послання св. ап. Павла до солунян 5: 21). У Єлизаветинській Біблії цей вірш подано так: **Всѧ̀ же и҆скѹша́юще, до́браѧ держи́те.**

[295] Неточна цитата з *Дій* св. апостолів 10: 14. Пор.: **гдⷭ҇и, ѩкω никогда́ же а҆до́хъ всѧ́ко скве́рно.**

[296] Пор. у Вульгаті: "numquam manducavi omne commune" (*Дії* св. апостолів 10: 14).

[297] Пор. у Септуагінті: “οὐδέποτε ἔφαγον πᾶν κοινὸν” (*Дії* св. апостолів 10: 14).
[298] У Новому Заповіті (див., наприклад: *Дії* св. апостолів 10: 14) *κοινός* могло означати ‘підлий, нечистий’. Його латинським відповідником виступало слово *coenit* – ‘багно, болото’.
[299] Послання св. ап. Павла до филип’ян 3: 19.
[300] Сковорода має на думці слова: **до́брѣе бо мнѣ па́че ѹ҃мре́ти, не́жели похвалѫ́ мою҆ кто҆ да ѝспразднѝтъ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 9: 15).
[301] Фенікс (лат. *phoenix*) – міфічний чарівний птах, що мав здатність воскресати з попелу. Феофан Прокопович писав: “…цей птах є казковим, або напевно символічним чи ієрогліфічним. І дійсно, єгиптяни, які створили культ сонця і йому найбільше поклонялись, уявляли собі його немов птаха, який сходить і заходить в Геліополісі, місті сонця. Його ж вони уявляли як одинокого фенікса, бо й сонце є одне. Тому, за свідченням Лактанція, Клавдіана, Овідія та інших, фенікс називається сонячним птахом” [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 307]. У християнській традиції фенікс зазвичай символізував Христа. Скажімо, Іван Величковський писав: “Умне феникс, Христе, Отче царю чисте, / Шествуй щедротами, Матерє молбами” [*Величковський І.* Твори. – Київ, 1972. – С. 122]. Образ фенікса був популярний також в емблематичній літературі. Скажімо, він є на малюнках № 57, 135, 320 та 649 зі збірки «Symbola et emblemata» [див.: Емвлемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 16–17, 34–35, 80–81, 164–165]. У всякому разі, образ фенікса належав до сталих виражальних засобів української барокової літератури. Це засвідчує хоч би низка творів, у чиїх назвах фігурує слово *фенікс*, наприклад, «Тричі воскреслий фенікс» Якова Суші чи «Воскреслий фенікс» Лаврентія Крщоновича. Зверталися до нього й барокові проповідники [див., зокрема: *Радивиловський А.* Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 209 і деінде].
[302] Сковорода має на думці байку «Про собачу зажерливість». Див.: прим. 161 до діалогу «Наркісс».
[303] Див. прим. 78 до трактату «Начальная дверь ко христіянскому добронравію».
[304] Див. прим. 161 до діалогу «Наркісс».
[305] Сам Сковорода називав Малоросію, тобто Гетьманщину, “матір’ю”. Див. його лист до Михайла Ковалинського від 26 вересня 1790 р.
[306] Неточна цитата з Книги Псалмів 112 (113): 5. Пор.: **Кто҆ а҃кш г҃дь бг҃ъ на́шъ;**
[307] Книга Псалмів 72 (73): 26.
[308] Парафраза Книги Псалмів 72 (73): 26. Пор.: **ѝ ча́сть мо҆ѧ, бж҃е, во вѣ́къ.**
[309] Очевидно, це парафраза Другої книги царств 22: 12 та Книги Псалмів 17 (18): 12. Пор.: **ѝ положѝ тмѫ́ закро́въ сво́й.**
[310] Парафраза Книги Псалмів 44 (45): 9. Пор.: **Смѵ́рна ѝ ста́кти ѝ каси́а ѿ ри́зъ твои́хъ.**
[311] Очевидно, це парафраза Другої книги царств 7: 22. Пор.: **нѣ́сть во ѩнъ а҃коже ты́.**
[312] Неточна цитата з Книги Псалмів 112 (113): 5. Пор.: **Кто҆ а҃кш г҃дь бг҃ъ на́шъ;**
[313] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 20: 22. Пор.: **И҆ сі҃е ре́къ, дꙋ́нꙋ ѝ гла҃ ѥ҆мъ: прїими́те дх҃ъ сг҃ъ.**
[314] Див. прим. 161 до діалогу «Наркісс».
[315] Євангелія від св. Матвія 15: 26; Євангелія від св. Марка 7: 27.
[316] Фраза **дѣ́лателѥ злы́хъ** зринає в Книзі Притч Соломонових 14: 22.
[317] Книга Псалмів 33 (34): 15. Пор. зі словами молитви: “еже по исповѣданіи сем уклонитися от зла и помощію Божіею творити благоє” [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 351].

[318] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Івана 1: 12. Пор.: **Є́ли́цы же прїѧ́ша є́гѡ̀, дадѐ ѝмъ ѿбласть ча́дшмъ бж̃їимъ бы́ти.**

[319] Цікаві міркування на тему "духа правди" в царя подав свого часу Семен Климовський у своїй дидактичній поемі «О правосудію начальствующих, правдѣ и бодрости их». Див., наприклад: "Бог мирствует с правдою, что правда требует, / то и Бог благоволит и с нею дѣйствует, / правда же со Богом мир содержит сладчайший, / не пребудет без Бога а ни час кратчайший; / Бог с правдою, правда з Богом живет во вся вѣки: / сим мѣрилом казнь приемлют злобни человѣки" [Барокова поезія Слобожанщини / Упорядкування, передмова, примітки та коментарі Леоніда Ушкалова. – Харків, 2002. – С. 103].

[320] Фразу **прєсто́лы си́льныχъ** узято з Книги Премудрості Соломонової 5: 24.

[321] Парафраза Книги Псалмів 112 (113): 5. Пор.: **Кто̀ ꙗ̆кш гдь̑ бг̃ъ на́шъ;** Це означає, що Сковорода ототожнював Правду з Богом, так само, як, приміром, Лазар Баранович ("Chrystus iest prawda…" [*Baranowicz Ł.* Lutnia Apollinowa. – Kiiów, 1671. – S. 130]) або навідомий автор славетної лірницької пісні «Про Правду і Кривду»: "Бо сам Господь – Правда, і смирить гординю, / Сокрушить Неправду, вознесе святиню" [*Драгоманов М.* Політичні пісні українського народу. – Женева, 1885. – Ч. II. – С. 213].

[322] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 20 (21): 8. Пор.: **и̑ мл̑тїю вы́шнѧгш не подви́житсѧ.**

[323] Книга Псалмів 20 (21): 8.

[324] Парафраза Дій св. апостолів 10: 38. Пор.: **пома́за є́гѡ̀ бг̃ъ дх̃омъ.**

[325] Книга пророка Ісаї 61: 1; Євангелія від св. Луки 4: 18.

[326] Павло Фівейський (228–341 рр.) – перший єгипетський пустельник, найбільш шанований преподобний у православній традиції. Недаром його ім'я названо першим у молитві до преподобних: "Преподобніи и богоносніи отци наши, Павле Ѳивейскій, Антоніє Великій, Ѳеодосіє, Євѳиміє, Макаріє, Аѳанасіє, Аѳонскій, Савво Освященный…" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 324 (третя пагін.)].

[327] Преподобний Антоній Єгипетський (Великий) (251–356 рр.) – уславлений затворник, зверхник перших чернечих спільнот.

[328] Преподобний Сава Освящений (439–532 рр.) – засновник кількох монастирів у Палестині, з-поміж яких і славетна Велика лавра.

[329] Ідеться про Пахомія Великого (бл. 292–347 рр.) – фундатора єгипетського кіновіального, тобто спільножительного, чернецтва.

[330] Книга Псалмів 33 (34): 15.

[331] Парафраза Євангелії від св. Матвія 11: 30. Пор.: **и̑го бо моє бл́го, и̑ бре́мѧ моє легко̀ є́сть.**

[332] Від лат. *habitus* – 'зовнішність, вигляд, образ'.

[333] Нітрійські гори, або Нітрійська пустеля, – солончаковий скелястий степ на західному березі Нілу, де, починаючи з II ст., мешкали пустельники.

[334] "Важко бути злим" (гр.).

[335] Сковорода має на думці слова: **и̑ взѧ́ ми́лшть и̑лїѧ̀ є́лїссе́й па́дшдю вєрхѣ̀ є́гѡ̀** (Четверта книга царств 2: 13).

[336] Сковорода має на думці слова: **ѡ̀блечи́ бо мѧ̀ въ ри́зꙋ сп̃нїѧ и̑ ѻ̀де́ждею вєсе́лїѧ (ѡ̀дѣ́ѧ мѧ̀)** (Книга пророка Ісаї 61: 10).

[337] Книга пророка Ісаї 51: 16.

[338] Неточна цитата з Четвертої книги царств 2: 9. Пор.: **да вꙋ́детъ ꙋ̑бо дх̃ъ, и̑же въ тебѣ́, сꙋгꙋ́бъ бо мнѣ́.**

[339] Фразу **дх̃ъ вѣ́ры** взято з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 4: 13.

[340] Сковорода має на думці слова: **И́** рече́ є҆лїссе́й: да бу́детъ у҃бо а҃хъ, и҆́же въ тебѣ́, съгу́бъ во мнѣ̀ (Четверта книга царств 2: 9).

[341] Сковорода має на думці слова: **И́** прїа́тъ и҆лїа̀ ми́лоть свои́̀, и҆ сви́тъ и҃, и҆ у҃да́ри є҆ю̀ въ во́ды, и҆ разстꙋпи́сѧ вода̀ сю́ды и҆ сю́ды: и҆ проидо́ста о҆́ба по су́хꙋ (Четверта книга царств 2: 8).

[342] Сковорода має на думці слова: и҆ всплывѐ желѣ́зо (Четверта книга царств 6: 6).

[343] Див. прим. 38.

[344] Книга пророка Ісаї 61: 10.

[345] Скинія (гр. *σκηνή*) – переносне святилище, що його мав богообраний народ до побудови Єрусалимського храму.

[346] Лат. *mantellum* – 'покривало, плащ'.

[347] Сковорода має на думці слова: **И́** прїа́тъ (є҆лїссе́й) ми́лоть и҆лїинѫ̀, и҃́же падѐ верху̀ є҆гѡ̀, и҆ у҃да́ри въ во́ды, и҆ не разстꙋпи́сѧ вода̀. **И́** речѐ: гдⷭ̀ бг҃ъ и҆лїи́нъ а҆ффѡ̀; **И́** у҃да́ри є҆лїссе́й во́ды (второ́ицею), и҆ разстꙋпи́шасѧ сю́ды и҆ сю́ды, и҆ пре́йде є҆лїссе́й по су́хꙋ (Четверта книга царств 2: 14).

[348] Транслітерація середньовічного лат. *observatorium* – 'споглядальна вежа'.

[349] Книга пророка Аввакума 2: 1.

[350] Сковорода має на думці слова: **И́** речѐ є҆лїссе́й: да бу́детъ у҃бо а҃хъ, и҃́же въ тебѣ́, съгу́бъ во мнѣ̀ (Четверта книга царств 2: 9).

[351] "Важко бути злим" (гр.).

[352] Парафраза Євангелії від св. Івана 11: 22. Пор.: а҃ще про́сиши ѿ бг҃а, да́стъ тебѣ̀ бг҃ъ.

[353] "Важко бути злим" (гр.).

[354] Сковорода цитує в трохи зміненому вигляді леонівські вірші з поетики свого професора богослів'я в Києво-Могилянській академії Георгія Конисського (1717–1795). Пор.: "Чиста птица Голубица Таков нрав имѣет: / Буде мѣсто Где нечисто, Тамо не почиет. / Но где травы и дубравы и сѣнь есть от зноя – / То прилично, То обычно Мѣсто ей покоя" [*Волинський П.* Основи теорії літератури. Вступ до літературознавства. – Київ, 1962. – С. 183].

[355] Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 20: 5. Пор.: **В**ода̀ глубока̀ совѣ́тъ въ се́рдцы мꙋ́жа.

[356] Див. прим. 161 до діалогу «Наркісс».

[357] Можливо, це парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 30: 27. Пор.: **С**вѣ́тло се́рдце и҆ бла́го ѡ҆ бра́шнѣ и҆ ѡ҆ а҃ди свое́й попече́тсѧ.

[358] Сковорода має на думці слова: **Б**л҃́ше же але́че ѿ нея̀ ста́до свини́й мно́го пасо́мо (Євангелія від св. Матвія 8: 30). Див. також: Євангелія від св. Марка 5: 11; Євангелія від св. Луки 8: 32.

[359] Сковорода має на думці слова: и҆ сѐ, (а҃вїѐ) у҃стреми́сѧ ста́до всѐ по бре́гꙋ въ мо́ре, и҆ у҃топо́ша въ вода́хъ (Євангелія від св. Матвія 8: 32). Див. також: Євангелія від св. Марка 5: 13; Євангелія від св. Луки 8: 33.

[360] Сковорода має на думці слова: **И́** сѐ, ве́сь гра́дъ и҃зы́де въ срѣ́тенїе і҆и҃сови: и҆ ви́дѣвше є҆гѡ̀, моли́ша, а҃кш давы́ преше́лъ ѿ предѣ́лъ и҃хъ (Євангелія від св. Матвія 8: 34).

[361] Очевидно, це парафраза Євангелії від св. Івана 12: 43. Пор.: возлюби́ша бо па́че сла́вꙋ человѣ́ческꙋю, не́же сла́вꙋ бж҃їю.

[362] Див. прим. 161 до діалогу «Наркісс».

[363] Сковорода має на думці слова: и҆ зе́млю снѣ́сти всѣ̂ дни́ живота̀ твоегѡ̀ (Перша книга Мойсеєва: Буття 3: 14).

[364] Сковорода має на думці слова диявола: легео́нъ и҃мѧ мнѣ̀, а҃кш мно́зи є҆смы̀ (Євангелія від св. Марка 5: 9; див. також: Євангелія від св. Луки 8: 30).

[365] *Див. прим. 89 до циклу «Басни Харьковскія».*

[366] Сковорода має на думці слова: **ѹ҆до́бѣе є҆́сть вельбу́дъ сквозѣ̀ и҆глиньѣ̀ ѹ҆́шы проити҃, не́же бога́тъ въ ц҃рт҃вїе бж҃їе вни́ти** (Євангелія від св. Матвія 19: 24).

[367] Гр. *ἀφεδρών* – ‘нужник’.

[368] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **и҆́ко роса̀ а҆ермо́нскаѧ сходя́щаѧ на го́ры сі҆ѡ́нскі҃а** (Книга Псалмів 132 (133): 3).

[369] *Див. розмову Ісуса із самарянкою про живу воду в Євангелії від св. Івана 4: 10–15.*

[370] Неточна цитата з *Другої книги царств* 23: 15. Пор.: **кто̀ напои́тъ мѧ̀ водо́ю;**

[371] Євангелія від св. Івана 4: 15.

[372] “Важко бути злим” (гр.).

[373] *Див.: Книга Рут 2: 1–18.*

[374] Сковорода добре знав звичаї та обичаї Угорщини, оскільки перебував там п’ять років у складі Токайської комісії.

[375] У християнській традиції, зокрема іконографічній, *віл* є символом євангеліста *Луки*. Пор., наприклад, поезію Івана Величковського: “*Луки* благовѣстіє от жреца начася, / того ради вол жремій при нем написася” [*Величковський І.* Твори. – Київ, 1972. – С. 105].

[376] Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 9: 9. Пор.: **да не заградѝши ѹ҆стнꙋ̀ вола̀ молоти́ща.**

[377] Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 24. Пор.: **є҆гда̀ и҆спразднѝтъ всѧ́ко нача́лство и҆ всѧ́кꙋ власть и҆ си́лꙋ.**

[378] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 49: 9. Пор.: **скꙋ́менъ львѡ́въ і҆ꙋ́да: ѿ мѣ́тораслѝ.**

[379] Книга пророка Ісаї 5: 29.

[380] Парафраза Книги Притч Соломонових 28: 1. Пор.: **Бѣ́гаетъ нечестѝвый ни є҆ди́номꙋ же гоня́щꙋ, прⷭ̑ный же и҆́ко ле́въ ѹ҆пова́ѧ.**

[381] Символом євангеліста Марка є *лев*. Пор.: “Марку лев знаменіє, яко он начал єст / гласом в пустини, иже, яко лев, кричал єст” [*Величковський І.* Твори. – Київ, 1972. – С. 105].

[382] Книга пророка Михея 4: 13.

[383] Парафраза Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 24: 9. Пор.: **возлеⷝгъ почѝ и҆́ко ле́въ и҆ и҆́ко скꙋ́менъ: кто̀ возбу́дитъ є҆го̀;** *Див. також:* **возлеⷝгъ ѹ҆сну́лъ є҆сѝ и҆́ко ле́въ и҆ и҆́ко скꙋ́менъ: кто̀ возбу́дитъ є҆го̀;** (Перша книга Мойсеєва: Буття 49: 9).

[384] Неточна цитата з Книги пророка Авдія 1: 4. Пор.: **А҆́ще вознесе́шисѧ и҆́коже о҆ре́лъ и҆ а҆́ще положѝши гнѣ́здо твоє̀ средѣ̀ звѣ́здъ, и҆ ѿтꙋ́дꙋ свергꙋ́ тѧ̀, гл҃етъ гд҃ь.**

[385] Книга Псалмів 18 (19): 5.

[386] Символом св. ап. Івана Богослова як євангеліста є *орел*. Пор.: “Іоан орла имат, яко возлѣтает / к солнцу-Христу и єго божество являет” [*Величковський І.* Твори. – Київ, 1972. – С. 105].

[387] Парафраза Книги Притч Соломонових 30: 18–19. Пор.: **не вѣ́мъ: слѣда̀ о҆рла̀ пара́ща (по воздꙋ́хꙋ) и҆ пꙋтѝ зми́а (ползꙋ́ща) по ка́мени, и҆ стезѝ корабла̀ плову́ща по мо́рю и҆ пꙋти́й мꙋ́жа въ ю҆́ности (є҆гѡ̀).**

[388] Неточна цитата з Книги пророка Авдія 1: 4. Пор.: **А҆́ще вознесе́шисѧ и҆́коже о҆ре́лъ и҆ а҆́ще положѝши гнѣ́здо твоє̀ средѣ̀ звѣ́здъ, и҆ ѿтꙋ́дꙋ свергꙋ́ тѧ̀.**

[389] Сковорода має на думці слова: **И҆́бо пти́ца ѡ҆брѣ́тте себѣ̀ хра́минꙋ, и҆ го́рлица гнѣ́здо себѣ̀, и҆дѣ́же положи́тъ птенцы̀ своѧ̀, о҆лтарѝ твоѧ̀, гд҃и сі҆лъ, ц҃рю̀ мо́й и҆ бж҃е мо́й** (Книга Псалмів 83 (84): 4).

[390] Третя книга царств 19: 10, 14.

[391] Парафраза Першої книги царств 25: 26 та Четвертої книги царств 2: 2. Пор.: **жи́въ гд҃ь и҆ жива̀ дꙋ́ша твоѧ̀.**

[392] Парафраза Книги Псалмів 118 (119): 139. Пор.: **И̂ста́ла мѧ̀ ѣ́сть ре́вность твоѧ̀.**

[393] Книга Псалмів 118 (119): 158.

[394] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 19: 27. Пор.: **сѐ, мы̀ ѡ̑ста́вихомъ всѧ̑ и̑ вслѣ́дъ тебѣ̀ и̑до́хомъ.**

[395] Трохи неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 4: 8, 16. Пор.: **бг҃ъ любы̀ ѣ́сть.** Сковорода має на думці 534-у емблему зі збірки «Symbola et emblemata», яка називається «Горлица со своими птенцами взирающая на убитаго самца» (підпис "Нынѣ познаю, что есть любовь. Nunc scio, quid amor sit") [Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 134–135].

[396] Сковорода має на думці слова: **чва́нецъ є̀ле́а не ѹ̑ма́лится̀ до днѐ** (Третя книга царств 17: 14).

[397] *Див. прим. 247.*

[398] Книга пророка Захарії 12: 10; Євангелія від св. Івана 19: 37.

[399] Парафраза Книги Псалмів 44 (45): 9. Пор.: **Смѵ́рна и̑ ста́кти и̑ каси́а ѿ ри́зъ твои́хъ.**

[400] Сковорода має на думці слова: **Пр҃ія́ста же тѣ́ло і҆и̑сово и̑ ѡ҃ббви́ста є̂ ри́зами со а҆рѡматы̑** (Євангелія від св. Івана 19: 40).

[401] Це – контамінація Плачу Єремії 1: 16 (**О̃чи мои̑ и̑зліа́стѣ во́дѡ, я̃кш ѹ̑далѝся ѿ менѐ ѹ̑тѣша́ймй мѧ̀**) та Книги пророка Амоса 8: 13 (**Въ то́й де́нь ѡ҃скѹдѣ́ютъ дѣ́вы ю҃́брыѧ**).

[402] Парафраза Пісні над піснями 2: 12. Пор.: **гла́съ го́рлицы слы́шанъ въ землѝ на́шей.**

[403] Неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 11: 2. Пор.: **ѡ҃бручи́хъ бо ва́съ є̀ди́номѹ мѹ́жѹ дѣ́вѹ чи́стѹ.**

[404] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 25: 9. Пор.: **и̑ди́тѐ же па́че къ прода́ю҆щымъ.**

[405] Очевидно, це парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 24. Пор.: **и̑ ѡ҃блещи́ся въ но́ваго челове́ка, со́зданнаго по бг҃ѹ̀ въ пра́вдѣ и̑ въ преподо́бїи и̑стины.**

[406] Книга Псалмів 4: 4.

[407] Книга пророка Ісаї 33: 17.

[408] Парафраза Книги пророка Ісаї 11: 2 (пор.: **и̑ почі́етъ на не́мъ дх҃ъ бж҃і́й, дх҃ъ прмѣ́рости и̑ ра́ѕѹма, дх҃ъ совѣ́та и̑ крѣ́пости, дх҃ъ вѣ́дѣнїѧ и̑ бл҃гочести́ѧ**) або відповідного молитовного тексту (пор.: "Дух премудрости, дух разума, дух страха Божія" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 34 (друга пагін.)]).

[409] "Камень вѣры" – одне з Божих імен. Пор.: "Камень вѣры краеугольный же и основаніе церкви своєй сам сый, Христе Боже…" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 125 (третя пагін.)].

[410] Ідеться про слова Христа: **ты̀ є̀сѝ сі́мшнъ сы́нъ і҆ѡ́нинъ: ты̀ нарече́шисѧ ки́фа, ѣ́же сказа́ется̀ пе́тръ** (Євангелія від св. Івана 1: 42).

[411] Фразу **по се́рдцѹ є̀гѡ̀** взято з Другої книги параліпоменон 6: 30.

[412] *Див. прим. 257 до рубрики «Листи до різних осіб» (лист № 110).*

[413] *Див. прим. 134.*

[414] Прізвище відкривача Америки, славетного іспанського мореплавця Христофора Колумба (лат. *Columbus*) (1451–1505 рр.) походить від лат. *columba* – 'голуб'.

[415] Книга пророка Аввакума 2: 1.

[416] Тобто *обсерваторія*.

[417] Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 34: 7. Пор.: **не ѡ҃темнѣ́стѣ о҆́чи є̀гѡ̀, ни и̑стлѣ́ста ѹ̑стнѣ̀ є̀гѡ̀.**

[418] Це – слов'янський відповідник лат. *stulta philosophia* та гр. *μοροσόφια*. Сковорода вживав усі ці три форми.

[419] Фразу **я̃кш ле́въ возрева́етъ** узято з Книги пророка Осії 11: 10.

[420] Книга пророка Осії 4: 19.
[421] Книга пророка Осії 11: 10.
[422] Див. прим. 186 до циклу «Сад божественных пѣсней».
[423] Можливо, це парафраза Книги Йова 38: 21. Пор.: **Вѣмъ оу҃бо, ѩкш тогда҆ рожде́нъ є҆сѝ.**
[424] Фразу **на пѫтє́хъ свои́хъ** узято з Книги пророка Єремії 18: 15.
[425] Парафраза Книги пророка Ісаї 35: 10. Пор.: **ѿбѣжѐ болѣ́знь и҆ печа́ль и҆ воздыха́нїє.**
[426] Очевидно, Сковорода має на думці слова: "Сам твоя от твоих тебѣ приносящих…" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 167 (друга пагін.)].
[427] Сковорода має на думці слова: **ко́шницѫ гро́здїѧ и҆ двѣ́сти ва́заницъ смо́квей** (Перша книга царств 25: 18).

БЕСѢ́ДА 1-я[a],
НАРЕЧЕННАЯ
OBSERVATORIUM. (СІО́Н)

Ли́ца:
Аѳанасі́й[1], *Ло́нгин*[2], Яков[3], Ермо́лай, Григорі́й[4]

Григ[орі́й]. “Прі́йдите, взыйдем на Го́ру Божі́ю…”[5]

О Бесѣ́дка! О Сад! О Время *лѣ́тное*! О *Дру́ги* мои! Восхища́юсь весели́ем, ви́дя вас, моих Собесѣ́дников.

“Прі́йд[ите], взы́йд[ем] на Го́ру Госпо́дню…”[6]

Аѳан[асі́й]. Вчера напада́ла на мене ужаснѣ́йшая Ску́ка и, как пшени́чную Ни́ву Вихр, колеба́ла. Едва̀ *довлѣ́л* отби́ться.

Григ[орі́й]. Блажу̀ тебе, друг мой: Радуйся, Во́ине Христов! Сі́я есть Побѣ́да наша, побѣ́ждающая не *плоть* и кровь *людскую*, но бѣ́шенныя мы́сли и мучи́тельные *Ду́хи*[7]. Они-то суть Сѣ́мя, Глава̀ и Нача́ло всякі́я человѣ́ческія *Злобы*, а *власть* тмы[8] житейскія, опаляющія *Душу* мертвых человѣ́ков.

Аѳан[асі́й]. Я вчера не *был* мертвым, а тѣ́м-то самым и чувствовал, что сердце мое горестнѣ́йшим нѣ́кі́им огнем опалялося.

Григ[орі́й]. Как? ты вчера не *был* мертв?.. Не достойно ж я тебе назвал Блаженным.

Аѳан[асі́й]. А мнѣ́ твое слово не понятно.

Григ[орі́й]. *Был ли* кто болен? тот нѣ́сть болен. А кто *был* мертв, тот есть уже жив[9].

Как пройшла ночь смерти, так настал *День* Жизни.

Аѳан[асі́й]. Вот тебѣ́ крючки по Закоу́лкам[10]! а Закоу́лки по крючкам. Кто *ли* завертѣ́л Закоу́лок? Тот перейшол Крючок. Не погнѣ́вайся, я не Пророк, и меня твой Сви́ток внутрь не услаждает[11].

Григ[орі́й]. О *любезный* Человѣ́че! Коль сладка̀ Сердцу моему простота твоя!

Аѳан[асі́й]. Но не сладка̀ Горта́ни моему словеса твоя[12]. Помилуй: Бесѣ́дуй простѣе.

Григ[орі́й]. Есть, что мнится правым, но существом кри́во[13]. И есть, что мнится развращенным, но Естеством правое. Если Закоу́лок ведет к Правотѣ́, по Концу своему прав есть. Но косогла́зый тот прямик и крючковата есть простота, отверзающая Проспекти́ву[14] и Архитекту́рной Мост прямо во Град *Лжи*. Конец *дѣ́лу* Судья[15]. Что́-то показалось *ли* тебѣ́ Крючком, что *ли*?..

---

[a] Primo et novissimo amico meo Andrea Joannidi Kowalewscio, Domino Vice Tribuno proprii fetûs editionem dono affero. Senex Gregorius de Sabba Skoworoda. [Першому й останньому моєму другові Андрію Івановичу Ковалевському, панові віце-губернаторові, присвячую й дарую витвір моєї душі. Старець Григорій Савич Сковорода (лат.)].

Аѳан[асїй]. Я вчера, слышь, не былъ мертвым, а днесь жив есмь[16]. Так не достоин ли я Ублаженїя и твоего сорадованїя?

Григ[орїй]. Таковаго величанья достоин и Бу́йвол. Он тебе здоровъе и вчера не былъ мертвым.

Аѳан[асїй]. По мнѣ, изволь, блажи и его. Бу́йволовское Блаженство моего не упразднит. Неужель Милость Божїя в одних точїю наших выгодах ограничилась?

“Щедро́ты Его на всѣх дѣлѣх Его”[17].

И я благодарю Ему, что доселѣ есмь жив.

Григ[орїй]. Чем ты увѣрен в животѣ твоем?

Аѳан[асїй]. Развѣ ты Член Се́кты Пирро́нскїя[18]? А мнѣ в доказательство употребить Трость сїю[19]?

Григ[орїй]. Развѣ тѣм, что шатко похаживаеш?

Аѳан[асїй]. То-то видиш, мое тѣлишко, слава Богу, котится, как телѣжка. Ай дядя!..

Григ[орїй]. Дядя Сестри́нцу своему не совѣтовал ѣхать в глубоку Осѣнь возком, но верхом на Свадьбу. Аѳо́нька рѣшился ѣхать возком: сам себѣ Господин и Ку́чер.

В полѣ средѣ Бро́да Лошак отпрягся, оставив Колесницегонителя во потопѣ вод многих…[20]

Аѳан[асїй]. Ну! Что стал? Вези далѣе.

Григ[орїй]. Не везется. Аѳонька с нуждою пѣш добрался до брачнаго дому, испольнив Пословицы:

“Спѣшил на Обѣд, да и Ужина не застал”[21].

“Кто спѣшит – насмѣшит”[22].

Вот тебѣ твоя телѣжка!

Аѳан[асїй]. Молодчик твой былъ вѣтрогон.

Григ[орїй]. Старик Аѳонька с женою своею построили себѣ ха́тку на льду[23]. В седмый день с полночи пришол, как тать, дождевой Поток и стащил их с Хра́минкою в Потоп…

Аѳан[асїй]. Вот разъѣхался с Баснями! Все твое Доказательство на пустых небыли́цах.

Григ[орїй]. Евангелїе развѣ не Притчами учит? Забылъ ты храмину, дураком основанную на пѣскѣ[24]? Пусть учит без Притчей тот, кто пишет без кра́сок! Знаеш, что Ско́ропись без красок, а Жи́вопись пишет Красками. Но во обоих, как в Моисейской Купинѣ, дѣйствует тойжде Язык огненный, если только мы сами не лишенны онаго Языка:

“Начаша глаголати стран[ными] Языки”[25].

Пускай, напримѣр, Книжник, сирѣчь Муж учоный, напишет Сенте́нцїю сїю:

“Бѣс скуки мучит душу”.

Без сумнѣнїя, сердце его отры́гнуло, а Трость его написала слово благое[26]. Но чем лучша Трость Книжника Скорописца[27] от Ки́сти Книжника Живописца, если он невидимое скучных Мыслей волнованїе

изобразил утопающим человѣком? Он со Їеремїею чрез человѣка изобразил душу:

“Глубоко сердце человѣку, и человѣк (то) есть”[28],

а со Иса́їею чрез потоп изъяснил мучительное сердца обуреванїе:

“Взволнуются нечистивыи”[29].

Таковая При́точная Рѣчь ничем не хужа от оной, так сказать, безкра́сочной рѣчи, напримѣр:

“Душа их в злых та́яше”[30].

Однако ж и сїя самая па́хнет притчею та́ющаго от воздушныя теплоты льда. Так, как и сїе Книги Їовскїя Слово:

“Рѣка текущая основанїе их”[31], –

дышет сказкою о построенной хра́минкѣ на льду.

АѲАН[АСЇЙ]. Как вьюн вьется. Трудно схватить.

ГРИГ[ОРЇЙ]. Вот, наприм[ѣр], безкра́сочное слово!

“Вся погибнут”[32].

Но коль красно сїе ж самое выразил Иса́їа!

“Всяка плоть сѣно”[33].

Сноп травы́ есть то пригожїй Образ всей Гибели[34]. Сам Иса́їа без фигуры сказал слѣдующее:

“Да́ти плачущим веселїе”[35].

Но коль благообразно и краснопи́сно то же он же:

“Скочит хромый, аки Елень”[36].

“Востанут Мертвыи”[37].

Труп лежащїй есть образом души́, в унылу отчаянность поверженныя. Тогда она, как сте́рво, лежит долѣ в плачевной стужѣ и скрежетѣ, лишенна животворящаго теплоты Духа и жизненныя проворности. Будьто Змїй, лютым мразом одебелѣвшїй там, гдѣ Кавка́зская Гора стѣнью своею застѣняет ему спасительный Солнечный Свѣт.

Сїя оледелѣлость находит тогда, когда в яблонѣ корень и мозг, называемый сердечко, а во внутренних душевных тайностях тлѣет и увядает тое, от чего все протчее, как дверь, зависит от Завѣса.

Прозрѣл сїю гнѣздящуюся язву очитый Їерми́а:

“В тайнѣ восплачется душа ваша”[38].

Сих движущихся мертвецов изобразил Оси́а Змїями:

“Поли́жут персть, аки Змїеве, плѣжуще по земли”[39].

А Павел от праха возбуждает, как пьяных:

“Востани СПЯЙ…”[40]

АѲАН[АСЇЙ]. Куда тебе занес дух бурен[41]? Ты заѣхал в невеселу страну и в царство, гдѣ живут:

“Яко язвенны, спящїи во гробѣх”[42].

ГРИГ[ОРЇЙ]. А как душевная Унылость (Можно сказать: Ной и гной[43]) образуется поверженным сте́рвом, так сего ж Болвана оживленїем и востанїем на но́ги живопишется Сердечное Веселїе.

“Воскреснут Мертвыи”[44].

Взглянь на востающаго пред Петром Ене́я[45]! Он ходит и скачет, как Елень и как Тави́ѳа, сирѣчь Се́рна[46], или Сайга́к.

“Востанут сущїи во гробѣх”[47].

Знай же, что он сїе говорит о веселїи и слушай:

“Вси земнородныи возрадуются”[48].

Не забывай, Аѳанасїй, сея Сїра́ховскїя пѣсеньки:

“Веселїѣ се́рдца живот человѣку”[49].

Аѳан[асїй]. Я се каждый день пою. Я веселїе весьма очень *люблю*. Я тогда только и радостен, когда весел. *Люблю* Пророков, если они одно веселїе нам поют. Не их *ли* Рѣчи нареченны от древних Му́зами?[a]

Григ[орїй]. Так точно. Их пѣнїе есть то вѣщанїе Веселїя. И сїе-то значит Е́ллински: Ἐυαγγέλιον[50], а затыкающїй от сих Пѣвцов Уши свои нарѣцался Ἄμουσος[b], сирѣчь бу́їй, безвкусный дурень, Еврейски Нава́л[51], Римски Fatuus[52]… Противный же сему: Σοφός[c], или Philosophus[53]. А пророк: Προφήτης, сирѣчь провѣщатель, *или* звался – Ποιητὴς, сирѣчь Творец[54].

Аѳан[асїй]. Ба! ба! Ты мнѣ Божїих Пророков подѣлал Пїи́тами?

Григ[орїй]. Я об Орла́х, а ты о Сова́х[55]. Не поминай мнѣ обезьян и не дивись, что Сатана образ и имя свѣтлаго Ангела на себе крадет.

Самое имя “Ποιητὴς” что значит[56]? Един только пророческїй дух провидит[57].

Аѳанасїй. Правда, что всяк художник – творец, и видно, что сїе имя закрытое. Одно только мнѣ не мило в Пророках, что их рѣчи для мене суть стро́потныя, развращенныя, завитыя, странныя, прямѣе сказать: крутогористыя, окольосныя, заплутанныя, необыкновенныя… Кратко сказать: бабья баснь[58], хлопотной сумозброд, младенческа небыль.

Кто может, напримѣр, развязать сїе:

“Идѣже труп, тамо собер[утся] орлы”[59]?

Если ж оно простое, кто премудр не заткнет ноздрей от смрада сте́рва сего? Ѳиве́йская уро́дивая Сфи́нга мучила древле Еги́птян[60]. А нынѣ вѣшает на страсть ду́ши наши Їерусалимская Красавица Марїа́м[61]. Вселенная, пробождаема востріем Їефѳа́евых Пик[62], бѣсится от болѣзни и ярясь вопїет:

“Доколѣ вземлеши ду́ши наши?”[63]

Григ[орїй]. Нетопы́р вопрошал Птенцов:

Длячего вы не любите лѣтать ночью?

А ты длячего не любиш Днем? – спросили Го́рличищ и Го́лубя. Мнѣ воспящает причина достаточная, – отвѣчает Темная Птица: Мое око не родилось терпѣть свѣта… А наше Око – тмы, – улыбнувшись, сказали Чистыя Птицы…[64]

Аѳан[асїй]. Замолк? Бай далѣе.

---

[a] Сирѣчь пѣснями.

[b] Ἄμουσος – безпѣсненный, вкуса не имущїй.

[c] Σοφὸς – вкус имущїй. Σοφία значит вкус.

Григ[орїй]. Иностранцы вошли в Дом Соломóнов. Услаждались, взирая на безчисленные Образы безцѣннаго Богатства. Слѣпый с них, ощýпывая фигуру Золотаго Льва, уязвил острѣйшими его зубами сам свою руку. Гости, исшед из дому, воскликнули:

“Коль возлюбленный дом!

И Горницы твоя, Сыне Давидов[65]!

Сам Господь сотворил оныя”.

“А я изшел из Чертогов уязвленным”, – вскричал слѣпый. “Мы видѣли, как ты то жезлом, то руками щýпал”, – сказали Очитые. Осязать и касаться есть язва и смерть, а взирать и понять есть сладость и неизреченное Чудо.

Аѳан[асїй]. Опять ты возвратился на свои Балясы.

Григ[орїй]. Прости мнѣ, Друг мой. Люблю Притчи.

Аѳан[асїй]. К чему ж ты приточил притчи твои? Вить притча есть Баля́с, Баснь, пустошь…

Григ[орїй]. Слышал ты Пророческих рѣчей фигуры. Фигура, Образ, Притча, Баля́с есть то же. Но сїи Баля́сы суть то же, что Зерцало. Весь Дом Соломонов, вся Библїа наполненна ими.

Аѳан[асїй]. Если так, всуе защищаеш Красавицу твою Библїю. Не́чево на Ее зѣвать.

Григ[орїй]. Длячего ж ты зѣваеш в Зеркало[66]?

Аѳан[асїй]. К чему ж зѣвать на Библїю, когда в ней голые Баля́сы? А зеркало – дѣло иное.

Григ[орїй]. Как иное, если оно есть та же пустошь? Развѣ тебѣ не довелось быть в хрустальных Фа́бриках? Оно есть пепел.

Аѳан[асїй]. Пепел, но прозрачный[67]. Он меня веселит. Я в нем вижу самаго себя. А всяк сам себѣ миляе всего.

Григ[орїй]. О плѣненный твоим Болваном Нарцы́ссе[68]! Мило тебѣ в источник и в прозрачный пепел зѣвать на гибельный твой Кумир, а не сносно смотрѣть во священныя Библе́йныя Во́ды, дабы узрѣть в Богозданных сих Пророческих Зерцалах Радость и весели́е, и услышать преславныя сладости Благовѣстїе:

“Днесь спасенїе Дому сему бысть”[69].

Повернись на право, слѣпец, выглянь из Бесѣдки на небеса, скажи мнѣ, Что ли видиш?

Аѳан[асїй]. Я ничево не вижу. Облаки вижу, а облак есть то Морская па́ра и ничто.

Григ[орїй]. О нетопыр! взглянь с примѣтою. Будь твое Око О́рлее и Голубиное! Да избодет твое вечернее Око Вран Соломоновскїй[70]!

Аѳан[асїй]. А! а! вот она Красавица! в восточном облакѣ Радуга. Вижу Еѐ.

“Коль прекрасна сїянїем своим!”[71]

Григ[орїй]. Нынѣ ж скажи мнѣ, что видиш?

Конечно, в пустом не пу́стошь же видиш.

Аѳан[асїй]. Радугу вижу, а чем она и что ли такое она есть, город или село[72], по пословицѣ, не знаю, Бог весть. Знаю, что сей Лук благокруглый

облачный[73], испещренный называют Дугóю, рáем, райкóм, радостною дугóю и Радугою[74].

Григ[орїй]. В Индѣйских Горах путешествовали Европейцы. Найшли кожаной Мѣх с хлѣбами и такое же судно с вином.

Потом пришед над Прóпасть, усмотрѣли по другую сторону что-то черное, лежащее на Дорогѣ. “Авось еще Бог даст Хлѣб, – вскричал Один, – я вижу Мѣши́ще”. “Провались такой Мѣшище, – спорил другой, – я боюсь: то Звѣрище”. “Кой Звѣрище? кленусь вам: то огорѣлый пнище”. Четвертый сказал: “То гóрод”. Пятый вопїял: “То село…” Так-то и ты видиш, а что ли такое оно? не знаеш.

Аѳан[асїй]. Который же с них отгадал?

Григ[орїй]. Рѣшил Гаданїе послѣднїй.

Аѳан[асїй]. Ну пошол! врїош.

Григ[орїй]. Точно село. Они всѣ там посѣли.

Аѳан[асїй]. И один не спасся?

Григ[орїй]. Один из 7 одобрил древнюю Пословицу:

“Боязливаго сына Матерѣ ридать нéчево”[75].

Аѳан[асїй]. Кая ж пагуба их погубила?

Григ[орїй]. Дурной взор и дурна прозорливость. Как только взодрались на он-пол бездны, так всѣх их в смерть перемучил Индѣйскїй Дракóн.

Аѳан[асїй]. Видно, что сїи Прозорливцы имѣли рабское Лїино Око[76], а не Ревéккин пригожїй взор, и не Лукинà Товарища, Клеóпы.

Фигурненькїй ты выточил балáсик, право… Да к чему же ты его приточил?

Григ[орїй]. К твоим Очам на Очки.

Аѳан[асїй]. А мнѣ на что твои Очки? Я и без них вижу.

Григ[орїй]. Видиш так, как по Заходѣ Солнца курица[77]. Чем больше зѣвает, тѣм менѣе видит. Должно зрѣть, узрѣть и прозрѣть, ощупать и придумать, повидать и догадаться.

Крáсочная тѣнь встрѣчает твой взгляд, а мечтанье да блистает во твой Ум[78]. Наружность шибает в Глаз, а из нея Спирт да мечется в твой разум. Видиш слѣд? вздумай Зайца. Болванѣет Предмет? умствуй, куда он ведет? Смотриш на Портрет? Помяни Царя. Глядиш в Зеркало? Вспомни твой Болван. Он позади́ тебе, а видиш его Тѣнь. Пред очима твоима благокруглый Радуги Лук[79], а за спиною у тебе – Царь небесных кругов Солнце[80]. На прекрасную Его во Облакѣ, как в чистом Источникѣ тѣнь, гляди внѣшним взором, а на Животворящее и спасительное Его сїянїе взирай умным Оком… Чистый Ум есть то же, что Солнце. Его праволучныя стрѣлы[81] прямо ударяют в лице Окиáна, а самое их Жало, уклоняясь от лица Морскаго, кóсвенно бодет Мѣть иную.

Сїе-то значит Блюсти и Примѣчать.

Видим и осязаем в наличности, а примѣчаем и соблюдаем в Сердцѣ.

Таков Человѣк есть точный Обсервáтор[82]. А жизни его поле есть то Обсерватóрїум. Вон гдѣ один тебѣ Обсервáтор! взглянь!

“На стражѣ моей ста́ну”[83].

Аѳан[асїй]. О Голубчик мой! о мой Кум Аввакум[84]! Воистину люблю Его. Конечно, он что-то не подлое примѣчает на Стражѣ своей[85]. Скажи мнѣ, мой Прозорливец: куда смотрит и что-то видит Пророческое Око твое?

Григ[орїй]. Не шалѝ, Аѳанасїй. Не мѣшай ему смотрѣть. Пускай себѣ забавляется…

Аѳан[асїй]. Вот! а мы что? Пускай же и нам покажет то, что видит. Так ли, друг мой Ло́нгин? А Ермолай наш дрѣмлет. Слышь, Ермолай! Востани, спяй[86]!

Дрѣмая, как Курица, пуще не усмотриш.

Ло́нгин. Пожалуй, не шуми. Я не сплю, я все слышу.

Аѳан[асїй]. Ермолай дрѣмает, а ты глубоко задумался, и то же, что спиш. Вить я не тебе бужу̀. Однак и ты ободрись. Давай перейдем до Прорóка! Доколѣ нам быть печальными?

“Прейдем до Виѳлее́ма”[87].

Яков. Постой, Аѳанасїй! постой, не спѣши!

Аѳан[асїй]. Иду Рыбы ловити[88].

Яков. Не забудь же торбы взяти[89].

Аѳан[асїй]. Ба! Друг мой, гдѣ ты взялся? Глас твой возвеселил мене.

Як[ов]. Я вашу всю Бесѣду до одной нитки слышал под Яблонею. А твоим рѣчам смѣялся.

Аѳан[асїй]. Люблю, что смѣялся. Я плакать не люблю.

Як[ов]. Куда ты поднимаеш кри́ла летѣть?

Аѳан[асїй]. А вон-гдѣ, видиш, на Горѣ Пророк!

Як[ов]. Гдѣ тебѣ Пророк? То пасет Овцы Пастыр из Рыбенс-До́рфа[90]. О Простак! Или ты шут, или Младенец.

Аѳан[асїй]. О когда бы мнѣ быть оным Младенцем!

“Открыл еси та Младенцем…”[91]

Як[ов]. Развѣ ты не слыхал мудраго онаго сло́ва:

“Не мѣсто святит Человѣка”[92]?

Аѳан[асїй]. Слыхал, да не вздумалось.

Як[ов]. Попловѝ во Їерусалим. Внїиди в Палаты Соломоновскїя. Проберись в самый Давíр, Храм Его. Вздерись хоть на Ѳаво́р, хоть на Галиле́ю, хоть на Сина́й. Водворись в Вертепѣ Виѳлеемском, или при Силоа́мѣ, или над Їорда́ном. Вселися здѣсь в Пророческїя Ке́лїи. Питайся с ними боба́ми. Не пїй вина и Си́керы[93]. Яждь Хлѣб и воду в мѣру. Надѣнь Илїину̀ Ма́нтїю[94] и санда́лїа. Опояшись Їереми́иным чре́сленником[95]. Размѣрь Їерусалимскїй Храм со Їезеки́илем[96]. Разочти с Данїилом крючкѝ Седмин его[97]. Стань Казначеем при Христѣ. Одѣнься в Кафта́н Его и спи в нем, и обѣдай, и вечеряй вмѣстѣ. Наложи на себе Петровы и Павловы Узы. Раздѣли Море. Возврати Рѣки. Воскреси мертвых. Каждую неделю дѣйствуй над собою седмину Церковных Церемо́нїй. Если можеш, вознесися выспрь к Денни́цѣ. Сядь на Радугѣ судїею[98]. Займи для себе Чертоги в Солнцѣ и Лунѣ[99]. Оставь всю ве́тошь под Солнцем. Взлети к но́востям с Орла́ми.

Воспяти небесным Кругам теченїе с Нави́ном[100]. Повели вѣтренным волненїям[101], и протч[ая] и протч[ая].

А я при всѣх сих Знаменїях и Чудесах твоих воспою в честь твою Соломо́новскую Пѣсеньку:

“Суета суетствїй”[102].

Или сїю Гамали́евскую:

Буря море раздымает,
Вѣтер во́лны…[103]

Если не процвѣтет в Душѣ твоей оное Понятїе, кое обитало в Сердцѣ Мойсе́я и Илїѝ, и того Единаго Мужа, с кѣм они ведут свою на Ѳаво́рѣ бесѣду. Если для тебе не понятен и не примѣтен, а посему и не вкусен оный Исход, сирѣчь Центр и Мѣть, куда бьет от чистаго их се́рдца Дух Прав, как из Облака праволучная стрѣла Мо́лнїина[104]. Ей! воспою тебѣ:

“Всяческая суета”[105].

Аѳан[асїй]. Однак я иду до Пророка. Нигдѣ он от мене не скроется.

Як[ов]. Вот тебѣ без со́ли и У́ксусу сала́та[106]! Скажи мнѣ, не вкусный Шут, Что то есть Пророк?

Аѳан[асїй]. Пророк есть Человѣк очи́тый.

Як[ов]. Вить же ты ни Человѣка, ни Пророка не найдеш.

Аѳан[асїй]. Будьто велика Фигура найтить Человѣка.

Як[ов]. Очень велика Фигура, и ты вмѣсто Очитаго попадешь на слѣпца, а вмѣсто человѣка, на его скотину. Испольниш Пословицу:

“Ѣхал в Каза́нь,
Да заѣхал в Рѣза́нь”[107].

Аѳан[асїй]. Фу! на то будет у нас перебор.

Як[ов]. Как может имѣть перебор слѣпец, а омраченный найтить Просвѣщеннаго?

Аѳан[асїй]. Врїош, Якуша. Я с очима.

Як[ов]. Да откуду же у тебе Человѣческое Око? Вить человѣческим оком есть сам Бог.

Аѳан[асїй]. Так развѣ ж у мене 2 Боги во лбу? Куда ты, брат, заѣхал? Бог с тобою!..

Як[ов]. А я молюся, чтоб Он и с тобою так был, как есть уже со мною.

Аѳан[асїй]. Кошелек пустой, не́чево дать на Молитвы. Да ты же, брат, и не поп.

Як[ов]. О друг мой! не было б мнѣ от тебе сладчайшїя Мзды, как если бы я до того домолился, дабы испольнилось на тебѣ Желанїе, сирѣчь Молитва, просвѣщеннаго и радостотворными Очима взирающаго и вопїющаго Иса́їи:

“Свѣтися, свѣтися Їерус[алиме]…”[108]

“Се тма покрыет Землю…”[109]

“На тебѣ же явится Господь
И слава Его…”[110]

Аѳан[асїй]. Ну полно с Пророчьими *Л*оскутками! Много вас таких Вéтошников и *л*оскутосошивателей. А скажи мнѣ только тое, о чем Пророки пишут?

Як[ов]. То же, что Евангелисты, о едином Человѣкѣ.

Аѳан[асїй]. Так выплутайся же ты мнѣ из сего Узла: *д*лячего мнѣ нелзя найтить Человѣка?

Як[ов]. Фу! *д*лятого что не знаеш, что то есть Человѣк. Не узнав прежде, что значит А́дамант, ни с Фанаром, ни с Очками не найдеш, хоть он есть в Гно́ищѣ твоем[111]. Ну! найди мнѣ, если скажу, что в *Д*омикѣ твоем есть А́мбра[112].

Аѳан[асїй]. А Бог Еѐ вѣсть. А́мбра *и*ли У́мбра[113].

Як[ов]. Э! не У́мбра, но А́мбра…

Аѳан[асїй]. А́мбра твоя что значит, не знаю. Сїи Города̀ мнѣ совсѣм не знакомы. А человѣка знаю. Перевидал я их один, другой 1000000.

Як[ов]. Видал и зѣвал, но не увидѣл и не знаеш.

Аѳан[асїй]. Я и тебе вижу и знаю.

Як[ов]. От рожденїя ты не видал и не знаеш мене.

Аѳан[асїй]. *И*ли шутиш, *и*ли ты впал в Обморок…

Як[ов]. Что-то запа́хло тебѣ Обмороком?

Аѳан[асїй]. И мою Голову поразил ты мраком твоим.

Як[ов]. Я, Яков, есмь Человѣк. А ты Человѣка не знаеш, посему и не видиш. Гдѣ ж тебѣ Обморок?

Аѳан[асїй]. О Человѣче! Когда бы ты в головѣ моей не потушил Останков свѣта молитвами твоими[114]! Ты мнѣ наскажеш, и до того уже доходит, что у мене ни очей ни ушей, ни рук ни ног не бывало.

Як[ов]. *Д*а только *л*и рук и ног? Ты весь ничтоже. Ты У́мбра, ты тѣнь не исповѣдующаяся:

“Господи, Человѣка не имам”[115].

Аѳан[асїй]. Почему же я нѣсмь Человѣк?

Як[ов]. Может *л*и быть человѣком то, что ничтоже?

Аѳан[асїй]. Как же я есмь “ничтоже” твое?

Як[ов]. Скажи ж мнѣ, почему есть ничтожеством Дым, Пар, Тѣнь?

Аѳан[асїй]. Кая ж вина *л*ишила мене Человѣчества?

Як[ов]. Тая, что ты не искал.

Аѳан[асїй]. А не искал почему?

Як[ов]. А почему не ищеш А́мбры?

Аѳан[асїй]. Есть *л*и она? и что то есть она? не знаю.

Як[ов]. Не вѣруяй о Естествѣ Человѣка, не ищет Его, не обрѣтает и не вѣсть Его.

Аѳан[асїй]. Как же протчїе *л*юди? Развѣ не разумѣют? Всегда им Человѣк во устах.

Як[ов]. Всѣ бесѣдуют о всем. Но не всѣ Знатоки. Бредут в слѣд владѣющая Мо́ды, как О́вцы. А Человѣк разумѣет Путь свой.

Аѳан[асїй]. И так они слабо знают и дурно видят?

Як[ов]. Так, как ты, и тѣм же о́ком. Но что тебѣ до людей? “Знай себе…”[116] Довольно про тебе. Тѣм мы не зна́ем себе, что всю жизнь любопытствуем в людях. Осудливое Око наше дома слѣпо́тствует, а зѣвая на Улицы, простирает Луч свой во внутренность Сосѣдских стѣн, приникнув в самое их Пи́щное Блюдо и в самый горящїй в спальнѣ их ночный Свѣтилник. Отсюду Крити́ческїя бесѣды. Богатые столы во всѣ колокола́ повсюду звонят осужденїем. Кая польза любопытно зѣвать и цѣнить путь побочных Путников, а презирать без наблюденїя ведущую нас стезю? Отсюду Заблужденїе, проступка, преткновенїе и Паденїе.

Что пособит знать, по сколько Очей во лбу имѣют жители Лу́нные и дозѣваться чрез всепрехвальнѣйшее Штекляное Око до чернѣющих в Лунѣ пя́тен, если наша Зѣница до́ма не прозо́рна? Кто дома слѣп, тот и в Гостях, и кто в своей Горницѣ не порядочен, тот на Рынкѣ пуще не исправен. Если ж ты дома слѣп, а в людях очи́т, знай Притчу:

“Врачу! сам прежде исцѣлись”[117].

Не твое то, но чужее Око, что не тебѣ служит. Чу́чел тот, не Мудрец, что не прежде учит сам себе. Лже-моне́та всегда по рынкѣ бро́дит, дома пуще опасна. “Знай себе…”[118] Тѣм-то не разумѣем и Библїи, что не зна́ем себе. Она то-есть Вселенская Лампа́да, огненная Фарі́йская Ве́жа[119] для Мореплавающїя жизни нашея. Она-то есть:

“Друг вѣрен, кров крѣпок.

Обрѣтый же Его, обрѣте Сокровище”[120].

Но когда на домашней нашей стезѣ о Бревно претыкаемся, тогда и на Улицах друга нашего, нас, по лицу судящих Лицемѣров, самая мѣлочная соблазняет ще́пка[121]. Заплутываемся, как кровожаждная муха, в пагубную паучи́ну плотских Дум подло ползающаго сердца нашего. Падаем в сѣть и мре́жу нечистых Уст наших. Погрязаем, как О́лово, в потопѣ лстиваго Языка[122]. Погибаем вѣчно в священнѣйшем сем Лабиринтѣ[123], не достойны вкусить сладчайшїя оныя Пасхи:

“Един есмь аз, дондеже Прейду”[124].

Возвратися ж в дом твой, о буйный Человѣче[125]!

Выйди вон из тебе дух пытливый[126], а сам изыйди из Лика у Павла намѣченных Жен оплази́вых[127]. Очисти свою прежде Горницу. Сыщи внутрь себе Свѣт[128]. Тогда найдеш и Библейным ссором погребенную дра́хму[129]. Стань на собственной твоей стражѣ с Аввакумом:

“На стражѣ моей стану”[130].

Слышь Ушима! На стражѣ моей, а не чуждей.

“Знай себе,

Довлѣет за тебе”[131].

Аѳан[асїй]. Не без то́лку ты наврал. Но только тое для моих Зубов терпким и жестоким кажется, будьто я даже и сам себе не знаю.

Як[ов]. Не уповай на твое знанїе, а Рѣчи Пророков почитай не пустыми. Не все то ложное, что тебѣ не понятое. Вздором тебѣ кажется тѣм, что не разумѣеш. Не кичись твоею прозорливостью. Вспомни Индѣйских путников.

Чем кто глупѣе, тѣм гордѣе и самолюбнѣе. Повѣрь, что не из дура родилось Їеремі́ино слово:

“Воззрѣх, и се не бѣ Человѣка…[132]

И не видѣх Мужа”[133].

Аѳан[асїй]. Развѣ ж около Его людей не было?

Як[ов]. А гдѣ ж сей твари нѣт? Но они были У́мбра, или тѣнь, а не прямые люди.

Аѳан[асїй]. Почему же они тѣнь?

Як[ов]. Потому что они тма. Они не знали, так, как и ты, человѣка, ухватився чрез слѣпоту свою не за Человѣка, но за обманьчиву тѣнь Его. А сей-то человѣк лож[134], отвел их от Истиннаго.

Аѳан[асїй]. Изъясни мнѣ, как ухватились за тѣнь?

Як[ов]. Вить ты тѣнь разумѣеш. Если купу́еш сад, плотиш деньги за Яблоню, не за тѣнь. Не безумен ли, кто Яблоню мѣняет на тѣнь? Вить ты слыхал Басню: Пес, пловучи, хватал на водѣ тѣнь от мяса, чрез то из уст прямый кус выпустил, а поток унес[135].

В сїю-то мѣть Дїоге́н[136], в полдень с Фана́рем ищучи Человѣка, когда отозвалась Людская Смѣсь: “А мы ж, де, развѣ не люди?”, – отвѣчал: “Вы собаки…”[137]

Аѳан[асїй]. Пожалуй, не примѣшивай к Предитечѣ и к Пророкам Божїим Дїоге́нишка. Иное дѣло Пророк, иное Филосо́фишка.

Як[ов]. Имя есть то же: Пророк и Фило́соф.

Но не суди Лица̀, суди слово Его. Сам Христос сих, сидящих во тмѣ и сѣни смертнѣй, называет Псами. Нехорошо, де, отнять хлѣб чадом и “Повреща̀ Псом”[138]. А кои ухватились не за тѣнь, но за прямаго Человѣка:

“Даде им область чады Божїими быти”[139].

Аѳан[асїй]. Ну! быть так. Пускай сїи Пе́сїи люде хватаются за тѣнь Человѣчу[140], как за Лже-моне́ту. Но сами же однак они суть человѣки, люди почотные, а не мертвая тѣнь.

Як[ов]. Сѣнь стѣни мила, а ночь тмѣ люба. Сродное к сродному склонно[141], а прилипчивость обое сливает в ту же смѣсь. И сам ты таков, каково̀ то, что любиш и объемлеш. Любляй тму, сам еси тма и сын тмы[142].

Аѳан[асїй]. А! а! Чувствует нос мой Кадильницу твою. Туда ты завѣял, что и я есмь тѣнь? Нѣт, Якуша! Я тѣни не ловлю̀.

Як[ов]. Я давича еще сказал, что ты одна еси от сих безчисленных, Земный Клуб обременяющих, Мертвых Тѣней, коим Предитеча и весь Пророческїй Лик точным сидѣлцам Адским благовѣствуют Истиннаго Человѣка. Безумїе есть в 1000-чу крат тяжелѣе свинцу̀. Самая тяжчайшая глупость образуется сими сына Амо́сова словами:

“Одебелѣ сердце их,

Тяжко ушима слышат”[143].

Сїе тяжкосердїе, сирѣчь доло́й садящееся, усыре́ннаго и грубаго се́рдца, мыслей его дрождїе, в самый Центр Земный погрязает, как Олово[144], откуду тебе выдрать никак не возможно. Сердце твое, возлюбившее сует-

ную ложь и лживую гибель тѣни Человѣчїя, кто силен поднять из бездн Земных, дабы выскочить могло на Гору Воскресенїя и узрѣть цѣломудренным взором блаженнаго Онаго, на сѣдалищѣ губителей не сѣвшаго, Давидова Мужа[145]?

“Удиви Господь Преподобнаго своего”[146].

Шатайся ж, гони вѣтры, люби суету, ищи лжи, хватай тѣнь, печися, мучься, жгись…

Аѳан[асїй]. О мучиш мене, паче Египетскїя гадательныя оныя Льво-Дѣвы[147]! низвергаеш в Центр Земли. Садиш в преисподнюю Ада. Связуеш не рѣшимими Узами Гаданїй. А я, хоть не Сампсо́н[148] и не рѣшительный оный предревнїй Э́дып[149], однак доселѣ нахожусь пред тобою, Якуша, и волен, и не связан. По Пословицѣ: “Мѣхом пугаеш”[150].

Як[ов]. Кто дурак, тот и во Їерусалимѣ глуп, а кто слѣп, тому вездѣ ночь. Если ты Тѣнь, вездѣ для тебе ад.

Аѳан[асїй]. Право, ты, друг, забавен, люблю тебе. Можеш и о враках рѣчь весть Трагедїа́лно. Вижу, что твой Хранитель есть то Ангел Витыйства. Тебѣ-то дано, как Притча есть,

“Ex musca Elephantem”[151],

“Ex cloaca arcem…”[152] скажу на прямик:

Из кота̀ Ки́та,

а Из нужника создать Сїо́н.

Як[ов]. Как хотиш, ругайся и шпыня́й. А я со Иса́їею,

“Яко Ла́стовица, тако возопїю и

яко Го́луб, тако поучуся”[153].

Аѳан[асїй]. Вот нашол громогласну птицу! Развѣ она твоему Пророку Лебедем показалась? А твоего голуба курица никак не глупѣе.

Як[ов]. О кожаной Мѣх! “Да избодет Вран ругающееся Отцу око твое!”[154]

Аѳан[асїй]. Ты, как сам странными и крутыми дышеш мыслями, так и единомысленники твои дикїя Ду́мы странным отрыгают Языком. Сказать Притчею:

“По губа́м сала́та”.

Як[ов]. А не то же ли поет и твой Пророк Гора́тїй:

“Porticibus, non judiciis utere vulgi”[155]?

По мосту-мосточку с народом ходи,

а по разуму его себе не веди[156].

Болен вкус твой, тѣм дурен и суд твой. Чувствуй же, что мудрых дум дичина̀ состоит в том, чем она отстоит от бродящих по сто́гнам и торжищам[157] дрождей Мїрскаго Повѣрїя. И гаразда скорѣе встрѣтишся на улицах с Гли́нкою, неж с Алма́зом. Многїе ли из людей могут похвалиться: “Вѣм Человѣка”[158], когда сам человѣк жалѣет о себѣ:

“Возгля́дах, и не бѣ знаяй мене”[159]?

Всѣ устремили взор свой на мертвость и лжу.

“Воззрят нань, егоже прободоша”[160].

А на сердце им никогда не всходит Оный:

“Кость не сокрушится от него”[161].

“Род же Его кто исповѣсть?..”[162]

Аѳан[асїй]. Ну! добро быть так. Но за что ты мене назвал кожаным мѣхом?

Як[ов]. Ты не только мѣх, но чу́чел и и́дол По́ля Деи́рскаго[163], поругавшїйся Божїю Пророку.

Аѳан[асїй]. Но прежде выправься: как я мѣх?

Як[ов]. Видал ли ты деревенску Ма́ску, что зовут Кобыла[164]?

Аѳан[асїй]. Знаю, в ней ловлят тетерваков. Что же?..

Як[ов]. Ну! Если бы в таких Масках 1000 человѣк на смотр твой пришла и пройшла, можно ли сказать, что ты был им Инспе́ктор, или Обсерва́тор?

Аѳан[асїй]. Кто исправно носит кобылу, можно видѣть, но кто он внутрь есть и каков человѣк? почему знать? Ври далѣе.

Як[ов]. К чему же далѣе? Уже видиш, что ты не точїю мѣх, но Чучела и Болван.

Аѳан[асїй]. Вот тебѣ на! За кой Грѣх?

Як[ов]. За тот, что ты, всѣх видѣнных тобою в Жизни Человѣков, одну точїю на них кожу видѣл и плоть, а плоть есть идол, сирѣчь видимость, видимость же есть то мертвая крыша, закрывающая внутрь истиннаго Онаго Человѣка:

“Положи тму, Закров свой”[165].

“Се Сей стоит за стѣною нашею”[166].

“Посреди вас стоит, егоже не вѣсте”[167].

“Слыши, Израилю[168]! Господь Бог твой посреди тебе”[169].

Видиш, что и человѣк твой, и ты с ним – кожаной, дряхлой, мертв, прах, тѣнь… еси.

“Каков перстный, таковы и…”[170]

Аѳан[асїй]. Вот он куда выѣхал!

Як[ов]. Собери не только всѣх видѣнных, но всего Земнаго, если можеш, и Лу́ннаго Шара людей, свяжи в один Сноп, закрой им, будьто Ко́лосы, Го́ловы, смотри на подошвы их Тысячу лѣт, надѣнь Очки, прибавь прозорливое штекло, зѣвай, ничево не увидиш, кромѣ соломы оной:

“Всяка плоть сѣно”[171].

А я, в похвалу твоей Прозорливости, воспою:

“Мудраго Очи его во Главѣ его, Очи же безумных на концах Земли”[172].

Аѳан[асїй]. Что ты? взбѣсился, что ли? Я людям никогда не заглядал в подо́швы, а Око мое сидит в Головѣ моей…

Як[ов]. Что ты? Пень, что ли? Развѣ свинно́е Око не в Голови ея? Чувствуеш ли, что Голова есть Болван? Сей Болван, как начальною частю есть своего Болвана, так у Пророков значит не видимую во всякой плоти, господствующую в ней Силу ея и Начальство. А хвост, подошва, пята̀ есть фигурою праха, поло́вы, отрубо́в, дрождей, и что только есть грубое, подлое и дебе́лое во всякой твари, как бурда, брага, сыр, грязь и протч[ая]. То же бы значило, когда бы Соломон сказал и так:

“Очи безумных на хвостах земли”[173].

Когда слышиш сïе: “Блюсти будеш его пятȣ̀”[174], разумѣй так: Будеш Обсерва́тор наружнiй, из числа тѣх: “Осяжут, яко слѣпыи стѣну”[175].

“Поли́жут персть, аки Зми́еве, плѣжуще по земли”[176]. Враги истиннаго Человѣка.

“Врази Его персть полижут”[177].

“Смерть упасет их”[178], ядущих плоды сме́ртныя плоти, горкую и гладную Тѣнь гибельныя Смоковницы, минувших самое Древо Райское.

“Взалчут на вечерь…”[179]

Когда слышиш: “Испiют вси грѣшныи земли дрождiе”[180], разумѣй, что устранившïеся и бродящïе по око́льным око́лицам и наружним городским ру́гам, шатающïеся по Концам и хвостам с Евангелским бѣсным, по пустым мѣстам, по распутïям внѣ селенiй и гробовищам[181], имущïе скотское и женское оное разсужденïе:

“Ду́ши муже́й, женам подобных, взалчут”[182].

Всѣ сïи, Ей! не вкусят сладчайшïя оныя, Сына Царева Ве́чери: “Не имам пити…

Дондеже пïю новое Вино в Царст[вïи] Неб[есном]”[183].

Всѣ сïи Содо́мляне то́лпятся под вечерь в дом Ло́тов к Ангелам[184], но не входят, а только извнѣ обходят по Калу́гам[185], окружающе стѣ́ны града: алчны и жаждны[186], труждающïеся и обремененны[187]. Главная вина сему есть подлая и прегрубая, тяжелѣе олова, а грубѣе Сы́ра, тяжесть сердца их. Погрязают сынове сïи тяжкосердые, как олово[188].

“Глава окруженiя их, труд устен их”[189].

“Усырися, яко млеко, сердце их”[190]. О Иса́ïе!

“Увѣждь, яко пепел есть сердце их, и прельщаются”[191].

“Вскую любите суету, и ищете лжи?”[192]

“Вкусите, и види́те”[193].

“Яко удиви Господь Преподобнаго своего”[194]. “Возведите Очи ваши…”[195]

Что ж ты, Друг мой, думаеш? Ты все, как слѣпый Содо́млянин, одно осязаеш. Всяка тлѣнь есть то одно. Очувствуйся. Мертв еси[196]. Привязался ты к твоему трупу, ни о чем сверх его не помышляя. Одно, а не двое в себѣ видиш и к сему прилѣпляясь, исполняеш Пословицу:

“Глуп, кто двое насчитать не знает”.

Глядиш в Зеркало, не думая про себе. Взираеш на тѣнь, не помня Яблони самой. Смотриш на слѣд, а не вздумаеш про Льва, куда сей слѣд ведет? Зѣваеш на Ра́дугу, а не памятуеш о Солнцѣ, образуемом красками Ея.

Сïе значит: одно пустое в себѣ видѣть, а посему и не разумѣть, и не знать себѣ самаго себе.

Разумѣть же значит: сверх виднаго предмета провидѣть Умом нѣчтось невидное, обѣтованное видным. “Восклонитеся, и видите…”[197] Сïе-то есть хранить, наблюдать, примѣчать, сирѣчь при извѣстном понять безвѣстное, а с предстоящаго, будьто с высокой Горы, Умный Луч, как праволучную стрѣлу[198] в мѣть, метать в отдаленную Тайность… Отсюду родилось слово:

Си́мвол[199]. Вот что значит взойти на Сїон[200], на Соломоновску воору́женну Ве́жу[201], стоять на стражѣ с Аввакумом и быть Обсерва́тором[202].

Так-то блистает, как Солнце, и как праволучныя стрѣлы Молнїины[203], Ум Праведных, имущих ду́ши своя в Руцѣ Божїей, и не прикоснется им Мука[204]. Они, как искры по стеблїю, чрез всю, угльми их опустошаемую тлѣнь, текут, возлѣтают и возносятся к Вѣчному, как стрѣлы Силнаго изощренны[205], вооруживши́я Столп Давидов, в тулѣ тѣла тлѣннаго сокровенныя[206].

Сїи Божественныя Сердца́ и Ду́ши воскрилився посребренными оными, Но́евой Голубицы Крилами[207]:

"Крила Ея, крила огня"[208],

и выспрь в Чертог Вѣчности устремляясь, О́рлим…

*

ὕλη πρὸς τὸν διάλογον τὸν περὶ της Εὐδαιμονίας[209].

*

Аѳан[асїй]. Ей!..

Судячи з усього, цей твір був написаний на початку 1770-х рр. Автограф зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки (ф. 14, оп. 1365, арк. 1–19). «Бесѣда 1-я» була вперше опублікована в 1971 р. на сторінках київського часопису «Філософська думка» [див.: *Сковорода Г. С.* Бесіда 1-я, нареченная observatorium (Сіон) [Публікація та вступна стаття «Невідомі твори Г. С. Сковороди. Бесіда 1-я, нареченная observatorium (Сіон.) і Бесіда 2-я, нареченная observatorium Specula…» І. А. Табачникова; пер. М. Д. Рогович] // Філософська думка. – 1971. – № 5. – С. 94–107]. Подаємо за автографом.

[1] Під цим ім'ям виступає Панас Панков. Див. прим. 1 до циклу «Басни Харьковскія».

[2] Як припускала Анастасія Ніженець, Лонгин – це липецький мешканець із родини Логвинів, яка належала до секти духоборів [див.: *Ніженець А. М.* Про оточення Г. С. Сковороди у Липцях і Валках (70–80-і роки XVIII ст.) // Радянське літературознавство. – 1983. – № 2. – С. 34–35].

[3] Це – Яків Петрович Правицький, учень і один з найближчих приятелів Сковороди. Народився в селі Жихор. У 1752-му (за іншими даними – десь у 1756-му) році вступив до Харківського колегіуму. Після закінчення колегіуму (мабуть, 1766 р. або трохи пізніше) став священиком Архангельської церкви в Бабаях (якраз на ту пору тамтешній священик Тимофій Лавровський помер). Збирав і переписував твори Сковороди, листувався з філософом. Помер не пізніше 1795 р. [див.: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 166–170].

[4] Під цим ім'ям виступав сам Сковорода.

[5] Трохи неточна цитата з Книги пророка Михея 4: 2. Пор.: **прїи́ндѣте, взы́демъ на го́рꙋ гд҃ню**. Див. також: **прїи́ндѣте, и҆ взы́демъ на го́рꙋ гд҃ню** (Книга пророка Ісаї 2: 3).

[6] Книга пророка Михея 4: 2.

[7] Варіація на тему Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 12 Пор.: **а҆́кѡ нѣ́сть на́ша бра́нь къ кро́ви и҆ пло́ти, но къ нача́лшмъ и҆ ко власте́мъ (и҆) къ мі́родержи́телємъ тмы̀ вѣ́ка сегѡ̀, къ дх҃ѡвомъ̀ зло́бы поднебе́снымъ**.

[8] Говорячи про "власть тьми", Сковорода, очевидно, має на думці слова: **и҆зба́ви на́съ ѿ вла́сти те́мныѧ** (Послання св. ап. Павла до колосян 1: 13).

[9] Парафраза Апокаліпсису 1: 18. Пор.: и̑ бы́хъ мє́ртвъ, и̑ сѐ, жи́въ є́смь.

[10] Пор.: "Разошелся ум по закоулкам, а в середине ничего не осталось" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 437].

[11] Ідеться про епізод із Книги пророка Єзекіїля 3: 1–3. Див.: И̑ рє҃ѣ ко мнѣ҃: сы́не человѣ́чь, снѣ́жди сви́токъ сі́й, и̑ и̑ди̑ и̑ рцы̀ сынѡ́мъ їи҃лєвымъ. И̑ ѿверзо́хъ ѹ̑стà моѝ, и̑ напита́ мz̀ сви́ткомъ си́мъ и̑ рє҃ѣ ко мнѣ҃: сы́не человѣ́чь, ѹ̑стà твоѝ снѣ́ждитъ, и̑ чре́во твоѐ насы́тится сви́тка сегѡ̀ да́ннагш тебѣ́, и̑ снѣдо́хъ є́гѡ̀, и̑ бы́сть во ѹ̑стѣ́хъ мои́хъ ѩ҃кш мє́дъ сла́докъ.

[12] Парафраза Книги Псалмів 118 (119): 103. Пор.: Ко́ль сладка̀ горта́ни моемѹ̀ словесà твоѝ.

[13] Сковорода має на думці слова: Є́сть пу́ть, иже мни́тсz̀ человѣ́кшмъ пра́въ бы́ти, послѣ́днzz̀ же є́гѡ̀ прихо́дzтъ во днò а҃да (Книга Притч Соломонових 14: 12).

[14] Лат. *prospectivus* – 'видноколо'.

[15] Див. прим. 39 до циклу «Басни Харьковскія».

[16] Парафраза Апокаліпсису 1: 18. Пор.: и̑ бы́хъ мє́ртвъ, и̑ сѐ, жи́въ є́смь.

[17] Книга Псалмів 144 (145): 9.

[18] Піррон (гр. *Πύρρων*) (бл. 360–270 рр. до н. е.) – давньогрецький філософ, засновник скептичної школи. Як свідчив Діоген Лаерцій (IX, 69, 107), його послідовників називали "пірронівцями" (за ім'ям їхнього зверхника), а також "апоретиками", "скептиками", "ефектиками" й "зететиками" – за основними принципами їхньої науки. Зрештою, усі ці принципи зводяться до того, що треба утримуватися від суджень, і це принесе спокій [див.: *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 381, 393]. Сам Піррон нічого не писав. Про його науку докладно знаємо з трактату Секста Емпірика «Пірронові засади» [див.: *Секст Эмпирик*. Сочинения: В 2 т. – Москва, 1976. – Т. 2. – С. 207–380].

[19] Якийсь філософ відлупцював чоловіка, котрий, щоб довести, що рух є, став ходити. Діоген Лаерцій (VI, 39) свідчив, що так робив кінік Діоген: "…коли хтось стверджував, що руху нема, він звівся й почав ходити" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 246]. Те саме в Секста Емпірика (Проти фізиків, II, 68–69): "…один зі старих кініків [Діоген] на силогістичні міркування, спрямовані на заперечення руху, нічого не відповів, але встав і пройшовся, оприявнюючи тим самим глупоту софістів" [*Секст Эмпирик*. Сочинения: В 2 т. – Москва, 1976. – Т. 1. – С. 327–328].

[20] Фразу въ пото́пѣ во́дъ мно́гихъ узято з Книги Псалмів 31 (32): 6.

[21] Пор.: "Їхав на обід, але й вечері не застав" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 192].

[22] Пор.: "Хто спішить, той людей смішить" [*Номис*, № 5581; *Франко*, № 24709]; "Поспішиш – людей насмішиш" [*Франко*, № 21036; Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 530].

[23] Див. прим. 177 до діалогу «Наркісс».

[24] Див.: Євангелія від св. Матвія 7: 26–27.

[25] Неточна цитата з Дій св. апостолів 2: 4. Пор.: нача́ша глаго́лати и҃ны́ми а҃зы́ки.

[26] Парафраза Книги Псалмів 44 (45): 2. Пор.: Ѿ рыгнѹ̀ се́рдце моѐ сло́во бла́го, глаго́лю а҃зъ дѣ́ла моѝ цр҃е́ви: а҃зы́къ мо́й тро́сть кни́жника скорописца.

[27] Образ книжника-скорописця зринав, зокрема, тоді, як мова заходила про богодухновенність Святого Письма. Біблійні книги, зазначав, наприклад, Георгій Кониський,

“словом Божіим и Богодухновенным Писанієм потому называются, что Дух Святый вдохнул оныя пророком и апостолом, и язык их (как о себѣ пророк Давид написал) был *трость*, то єсть перо *книжника скорописца* самаго Бога” [*Конисъкий Г.* Слово в недѣлю Великаго поста // Собраніе сочиненій Георгіа Конисскаго, архіепископа Бѣлорусскаго. – Санкт-Петербург, 1835. – Ч. 1. – С. 96].

[28] Неточна цитата з Книги пророка Єремії 17: 9. Пор.: **Глѵбоко̀ се́рдце (человѣ́кѵ) па́че всѣ́хъ, и̑ человѣ́къ е̑сть.**

[29] Парафраза Книги пророка Ісаї 57: 20. Пор.: **Непра́веднїи же возволнѵ́ютсѧ.**

[30] Книга Псалмів 106 (107): 26.

[31] Книга Йова 22: 16.

[32] Можливо, Сковорода має на думці слова: **всѝ вкѵ́пѣ погѝбнѵтъ** (Книга пророка Ісаї 31: 3).

[33] Книга пророка Ісаї 40: 6.

[34] “Сноп травы” – це 414-та емблема зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Связка сѣна» (підпис: “Се все тѣло. Кромѣ сѣна нѣт ничего. Тако всякая плоть. Hoc omnis caro”) [Емблемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 104–105].

[35] Парафраза Книги пророка Ісаї 61: 3. Пор.: **да́ти пла́чѵщымъ сі҃ѡ́на сла́вѵ вмѣ́стѡ пе́пела, пома́занїе весе́лїѧ пла́чѵщымъ.**

[36] Книга пророка Ісаї 35: 6.

[37] Парафраза Книги пророка Ісаї 26: 19. Пор.: **Воскре́снѵтъ ме́ртвїи и̑ воста́нѵтъ.**

[38] Книга пророка Єремії 13: 17.

[39] Книга пророка Михея 7: 17.

[40] Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 14.

[41] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **о҃гнь и̑ жѵ́пелъ, и̑ дѵ́хъ вѵ́ренъ ча́сть ча́ши и̑́хъ** (Книга Псалмів 10 (11): 6.

[42] Неточна цитата з Книги Псалмів 87 (88): 6. Пор.: **а҃кѡ а҃звенніи спа́щіи во гро́бѣ.**

[43] Римування чужих та питомих слів на взір “Ной :: гной” у старій Україні належало до улюблених школярських грашок [див.: *Чижевський Д. І.* Історія української літератури. – Київ, 2003. – С. 369].

[44] Книга пророка Ісаї 26: 19.

[45] Див.: Дії св. апостолів 9: 32–35.

[46] Сковорода має на думці слова: **таві҃а, а҃́же сказа́ема глаго́летсѧ се́рна** (Дії св. апостолів 9: 36). Образ Тавіти зазвичай зринав у ході розгортання “воскресенського” мотиву, як-от в Івана Величковського: “Внезапу Тавиѳу мертву воскрешает / и сим чудом в вѣръ народ утверждает” [*Величковський І.* Твори. – Київ, 1972. – С. 134].

[47] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 26: 19. Пор.: **воста́нѵтъ и̑́же во гробѣ́хъ.**

[48] Парафраза Апокаліпсису 11: 10. Пор.: **И̑ живѵ́щіи на землѝ возра́дѵются и̑ возвесела́тсѧ.** Див. також: **и̑ возра́дѵются и̑́же на землѝ** (Книга пророка Ісаї 26: 19).

[49] Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 30: 23. Останнє слово має форму: **человѣ́ка.**

[50] “Радісна звістка” (гр.). В «Учительній Євангелії» 1637 р. це слово потрактоване так: “*Євангеліе* єст слово грецкоє, по-славенску выкладается ‘благовѣстіе’, а нашим языком руским ‘доброє ознайменіе’ або ‘добрая вѣсть’” [Євангеліє учителноє. – Київ, 1637. – С. 827].

[51] Історію Навала див.: Перша книга царств 25: 1–42. Навал постає жорстоким, злим і грубим чоловіком. При тому в тексті Біблії спеціально підкреслено, що його ім’я цілком відповідає його ж таки вдачі: “Навал ім’я йому, і глупота (*nəḇālāh*) з ним” (Перша книга

царств 25: 25). Слово *nāḇāl* означає "дурний", "поганий" [The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon. – Peabody, Mass., 1999. – P. 614–615; The Interpreter's Dictionary of the Bible. – Nashville, 1989. – Vol. 3. – P. 491] (див., наприклад: П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 32: 6); "низький" за суспільним становищем, "той, що діє безчесно"; "нікчема", "нечестивець", "безумець", тобто той, чиї думки та слова спрямовані проти Бога (див.: Книга Йова 2: 10; Книга Псалмів 13 (14): 1 та ін.). Сковорода тлумачить це ім'я, спираючись, найімовірніше, на Септуагінту й Вульгату, де воно подане різними словами зі значенням "дурний, нерозумний". Наприклад, слово *nəḇālāʰ* з Першої книги царств 25: 25 у Септуагінті перекладено як *ἀφροσύνη*, у Вульгаті – *stultitia*. Щоправда, ужитого Сковородою слова *ἄμουσος* у Септуагінті, здається, нема.

[52] Дурний, тупий (лат.).

[53] Гр. *φιλόσοφος* – 'той, хто любить мудрість'. Як свідчив Діоген Лаерцій (I, 12), "філософію філософією, а себе філософом уперше став називати Піфагор" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 66]. Слід сказати, що в Україні часів бароко любов до мудрості поставала, зрештою, не чим іншим, як любов'ю до Бога, адже, як казав іще Іван Дамаскин у своїй «Діалектиці», справжньою Мудрістю є Бог [див.: Йоана Дамаскина діалектика, або логіка // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 126; див. про це: *Tatarkiewicz W.* Historia filozofii. – Warszawa, 1970. – T. 1. – S. 162]. Отже, філософ – це той, хто любить Бога. Як зазначав, наприклад, Іоаникій Галятовський у другому казанні на пошану Івана Богослова: "Святый апостол Іоан має в себѣ філософію, любов мудрости, и єст філософ, любячій мудрость, бо любил он Мудрость Бозскую, Христа, Збавителя нашего…" [*Галятовський І.* Ключ разумѣнія. – Львів, 1665. – Арк. 455 (зв.); докладніше див. про це: *Ушкалов Л.* "Бо ж любив він Мудрість Божу" // *Ушкалов Л.* З історії української літератури XVII–XVIII століть. – Харків, 1999. – С. 121–134]. Варто зазначити, що в середньовічній традиції поетів часто називали *sophista* або *sophus* [див.: *Курціус Е.-Р.* Європейська література і латинське середньовіччя / Переклав з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 233].

[54] Ототожнення поета й пророка особливо помітне в римській традиції, де поета називали *vates* – 'провісник'.

[55] Пор.: "Орел орла плодить, а сова сову родить" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 291]; "Свинья не родит бобра, а сова не высиживает орла" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 722]. Орел протиставляється сові і в класичній літературі: досить пригадати хоч би одну з епіграм Марціала (Епіграми, X, 100, 4) [див.: *Марк Валерий Марциал*. Эпиграммы / Пер. с лат. Ф. Петровского. – Москва, 1968. – С. 311], добре знану в старій Україні [див., зокрема: *Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 453].

[56] Гр. *ποιητὴς* означає "творець". Феофан Прокопович у своїй поетиці пояснював його так: "…Слова *поет*, *поема* й *поезія* походять від грецького слова *ποιέω*, що означає 'творити' чи 'вигадувати', звідси й поета, якби так було заведено, сміло можна було б назвати 'творцем', 'вигадником' чи 'наслідувачем'. Адже вигадувати чи змальовувати – значить наслідувати ту річ, чий відбиток, або подоба, змальовується" [*Prokopowicz Th.* De arte poetica libri III ad usum et institutionem studiosae iuventutis roxolanae. Dictati Kioviae in orthodoxa Academia Mohileana. Anno Domini 1705. – Mohiloviae, 1786. – P. 13]. Поет і пророк у свідомості старих українських письменників прямо корелювали. Наприклад, у курсі «Liber artis poeticae» (1637 р.) сказано: "поети – тлумачі слів і помислів Бога, вони розкривають їхню суть, учать людей священнодіянню і богопоклонінню: завдяки поетам

смертні навчаються всілякому добру" [*Крекотень В. І.* Київська поетика 1637 року // *Л*ітературна спадщина Київської Русі і українська *л*ітература XVI–XVIII ст. – Київ, 1981. – С. 126].

[57] *Д*ив. прим. 97 до циклу «Басни Харьковскія».

[58] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Сквéрныхъ же и̑ ба́вїихъ ба́сней ѿрица́йсѧ, ѡ҆бы́чаи́ же себѣ̀ ко бл҃гоче́стїю** (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 4: 7).

[59] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 24: 28. Пор.: **и̑дѣ́же бо а҆́ще бу́детъ тру́пъ, та́мѡ собере́́тсѧ о҆рлѝ**. *Д*ив. також: **и̑дѣ́же тѣ́ло, та́мѡ собере́́тсѧ и̑ о҆рлѝ** (Євангелія від св. *Л*уки 17: 37).

[60] *Д*ив. прим. 19 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

[61] Сковорода має на думці Біблію, алегорично витлумачуючи сюжет про Маріам із 12-ої глави Четвертої книги Мойсеєвої: Числа.

[62] *Д*ив.: Книга Суддів 12: 6.

[63] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 10: 24. Пор.: **доко́лѣ ду́шы на́шѧ взе́млеши**.

[64] *Д*ив. 19-у байку Сковороди «Нетопыр и два птенца – Горлицын и Голубинин».

[65] Можливо, це парафраза Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 24: 5. Пор.: **ко́ль добрѝ до́ми твоѝ, і҆а́кѡве, и̑ ку́щы твоѧ̑, і҆и̑лю**.

[66] *Дзеркало* було улюбленим образом українських барокових письменників, зокрема Кирила Ставровецького, Мелетія Смотрицького, Іоаникія Галятовського, Антонія Радивиловського, Симеона Полоцького, Інокентія Гізеля, *Л*азаря Барановича, *Д*митра Туптала, Стефана Яворського, Івана Максимовича, Михайла Козачинського, Феофілакта *Л*опатинського, Феофана Прокоповича, Йоасафа Кроковського, Паїсія Величковського та інших. Його рясно вживали передовсім у ході богословських тлумачень таїнства святої євхаристії: Христос є цілим під особою хліба в цілій гостії й цілий у щонайменшій її частинці так само, як обличчя людини є цілим у цілому дзеркалі та в кожній окремій частинці, коли дзеркало розлітається на друзки. Саме в цьому сенсі Сковорода вживає "дзеркальну" символіку в своїй ранній латиномовній поезії «Про святу вечерю, або Про вічність» («De sacra caena, seu aeternitate»). Крім того, за допомогою цього образу Сковорода пробує окреслити єство матерії, "істинного чоловіка" та Біблії, котрі відбивають Божу Премудрість так само, як частинки розбитого дзеркала – людське обличчя. Зрештою, *дзеркало* багато важить для Сковороди й тоді, коли мова заходить про ідею себепізнання.

[67] Образ дзеркала як *ніщоти*, здатної породжувати примари сущого, робить його міцно прив'язаним до "ванітативного" мотиву [пор.: *Hernas Cz.* Barok. – Warszawa, 1980. – S. 86; докладніше див.: *Ушкалов Л.* Григорій Сковорода і антична культура. – Харків, 1997. – С. 53–68]. Власне кажучи, пишно вбрана панночка, яка милується собою перед дзеркалом, – це усталена барокова емблема самої марноти [див.: Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. XXI].

[68] *Д*ив. прим. 1 до діалогу «Наркісс».

[69] Євангелія від св. *Л*уки 19: 9.

[70] Сковорода має на думці слова: **О҆́ко ру́гаю́щееѧ о҆́тцѣ̀ и̑ досажда́ю́щее ста́рости ма́тери, да и̑сто́ргнѫ́тъ є҆̑ вра́нове ѿ де́вїѧ** (Книга Притч Соломонових 30: 17).

[71] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 43: 12. Пор.: **ѕ҆ѣлѡ̀ прекра́сна сїѧ́нїемъ своѝмъ**.

[72] Можливо, Сковорода має на думці приказку: "Ні к селу, ні к городу" [*Номис*, № 7650]; "Ни к селу, ни к городу" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 637].

[73] Фраза **благокру́гла лѣ́ка ѡ҆блаки́ѡвъ** зринає в Книзі Премудрості Соломонової 5: 21.

[74] *Див. прим. 92 до циклу «Сад божественных пѣсней».*

[75] Пор.: "Боязливого сина мати не плаче" [*Номис*, № 9294]. Сковорода *любив* повторювати цю приказку, мавши на думці передовсім *богобоязливість* – чесноту, яка обіймає дуже високий щабель у християнській ієрархії вартостей. Скажімо, Касіян Сакович уважав "боязнь Божую" за першу серед таких чеснот християнина, як "трезвость", "чуйность", "статечность", "чистость" [див.: *Сакович К.* Вѣршъ на жалосный погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного // *Тітов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 49]. Тим часом Пантелеймон Кульчицький розглядав її у низці так званих "моральних" чеснот [див.: *Kulczycki P.* Treść theologiczney nauki obyczayney. – Poczaiów, 1787. – S. 152], хоч, як правило, і філософи [див.: *Козачинский М.* Книга третья. Нравственная философия, или Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 375–404], і богослови [див.: Начатки догмато-нравоучителнаго богословія. – Почаїв, 1770. – С. 25] розташовували на цьому щаблі тільки *розважливість*, *мужність*, *поміркованість* та *справедливість*. Іноді богобоязливість ставили навіть побіч "богословських" чеснот: *віри*, *надії* та *любові*. Наприклад, Антоній Радивиловський казав: "Кто має познанє себе самого, таковый боязнь Божію, любов, вѣру, надѣю и иныи цноты заховати может…" [*Радивиловський А.* Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 623].

[76] *Лія* – старша донька *Лавана*, яка мала слабкі очі (див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 29: 16), протиставлена тут "вельми вродливій з обличчя" Ревеці (Перша книга Мойсеєва: Буття 24: 16) – сестрі *Лавана*, майбутній дружині Ісаака й матері Ісава та Якова. *Джерело*, до якого вона зійшла, в символічному сенсі означало Божу Премудрість, "сходження вниз до якої ріворозначне сходженню вгору" (*Філон Олександрійський*. Про нащадків Каїна, 136) [*Филон Александрийский*. Толкования Ветхого Завета. – Москва, 2002. – С. 280–281]. Крім того, слабка на очі *Лія* протиставлена тут Клеопі та *Луці*, яким "відкрилися очі" пізнати Христа (див.: Євангелія від св. *Луки* 24: 30–31).

[77] Пор. із приказкою: "Сліпій курці усе пшениця" [Українські народні прислів'я та приказки: *Дожовтневий період* / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 542].

[78] Сковорода говорить тут про пізнання як про рух від чуттєвого до розумового. Старі українські письменники та богослови зазвичай розв'язували це питання так: "Дух нѣсть видим плотскими очима. Ум паки не может умствовати духа, развѣ во образѣх чювством подлагаємых. Тако бо глаголет князь всѣх любомудрцев: 'Не может быти в умѣ, аже не бяше в коєм-любо чювствѣ…'" [*Полоцький С.* Жезл правленія, утвержденія, наказанія и казненія. – Москва, 1667. – Арк. 120]. А Стефан Яворський спеціально наголошував: "Ничтоже бывает во умѣ, аще не прежде будет в чувствѣ, якоже філософіа учит и самим искусом познаваєм сію истину. Вся бо, яже во умѣ имамы, быша прежде в чувствѣ нѣкоєм, или в чувствѣ видѣнія, или слышанія, или уханія, вкушенія, осязанія и просто рещи: чувства суть аки нѣкія врата, имиже входит во ум всяко познаваємо" [*Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 77–78].

[79] У Книзі Премудрості Соломонової 5: 21 є фраза **благокр҃гла л҃ка ѡ҃блакѡ́въ**.

[80] Сковорода говорить тут про знаковий характер чуттєвих образів, коли вони стають, як казав Стефан Яворський, "'знаменієм' присущія вещи". Наприклад, "дым єсть знаменіе присущаго огня, аще и невидимаго. Воздыханіе єсть знаменіе печали присущея, аще и невидимыя. Движеніе жилы в руках єсть знаменіе здравія или скорби, и прочая тѣм подобная" [*Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 433].

[81] Фраза **праволѣчныѧ стрѣлы** зринає в Книзі Премудрості Соломонової 5: 21.
[82] Лат. *observator* – 'спостерігач'.
[83] Книга пророка Аввакума 2: 1.
[84] Пор.: "Аввакум не кум…"; "Того ж кума, Аввакума" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 108, 855].
[85] Сковорода має на думці слова: **На стра́жи мое́й ста́нъ, и̑ взы́дъ на ка́мень, и̑ посмотрю̀ е́же ви́дѣти, что̀ возгла́етъ во мнѣ̀ и̑ что̀ ѿвѣщма́ю на ѻ̑бличе́нїе моѐ** (Книга пророка Аввакума 2: 1).
[86] Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 14.
[87] Євангелія від св. Луки 2: 15.
[88] Євангелія від св. Івана 21: 3.
[89] Напевно, Сковорода має тут на думці іронічні приказки на взір: "Пішов дід на жебри, та не мав у що хліба класти" [*Франко,* № 9603].
[90] Рібенсдорф – німецька колонія, заснована 1765 р. вихідцями з Віттенберга за 5–6 верст на північний схід від Острогозька та за 3 версти від слободи Таволзької на протилежному березі річки Тиха Сосна.
[91] Євангелія від св. Матвія 11: 25.
[92] Пор.: "Не місце чоловіка красить, а чоловік місце" [*Номис,* № 955].
[93] Парафраза Третьої книги Мойсеєвої: Левит 10: 9. Пор.: **вїна̀ и̑ сїке́ра не пи́йте**.
[94] Про "мантію", тобто мілоть (овечу шкуру), Іллі йдеться у Третій книзі царств 19: 19 та в Четвертій книзі царств 2: 8, 13–14.
[95] Сковорода має на думці слова: **Сїѧ̂ гл҃етъ гд҃ь ко мнѣ̀: и̑дѝ и̑ стяжѝ себѣ̀ пре́сленикъ льня́ный и̑ препоа́ши того̀ на чре́слѣхъ твои́хъ** (Книга пророка Єремії 13: 1).
[96] Про це йдеться у 40–42 главах Книги пророка Єзекіїля.
[97] Див.: Книга пророка Даниїла 9: 24–27.
[98] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **сѣ́лъ ѐсѝ на пр҃то́лѣ, сѣдя́й пра́вдѣ** (Книга Псалмів 9: 5).
[99] Мабуть, Сковорода має на думці слова: **въ со́лнцѣ положѝ селе́нїе своѐ** (Книга Псалмів 18 (19): 5).
[100] Сковорода має на думці слова: **И̑ ста̀ со́лнце и̑ лу́на̀ въ стоа́нїи** (Книга Ісуса Навина 10: 13).
[101] Сковорода має на думці слова: **запретѝ вѣ́тру и̑ волне́нїю водно́мꙋ** (Євангелія від св. Луки 8: 24). Див. також: Євангелія від св. Матвія 8: 26; Євангелія від св. Марка 4: 39.
[102] Книга Екклезіястова 1: 2.
[103] Сковорода цитує початкові рядки російського канта, який з'явився десь у 1720-х рр. і був дуже популярний і тоді, і перегодом: "Буря море раздымает, / А ветр волны подымает: / Сверху небо потемнело, / Кругом море почернело, / Почернело. / В полдни будто в полуночи, / Ослепило мраком очи: / Одна молнья-свет мелькает, / Туча с громом наступает. / Наступает…" [див.: Русская литература XVIII века, 1700–1775: Хрестоматия / Сост. В. А. Западов. – Москва, 1979. – С. 22–23]. Чому він називає цю пісню "гамаліївською", сказати важко.
[104] Фраза **праволѣчныѧ стрѣлы мо́лнїины** зринає в Книзі Премудрості Соломонової 5: 21.
[105] Книга Екклезіястова 1: 2.
[106] Фразу "Без солі та оцту" ("Без соли и уксуса") здавна використовують кулінари, коли йдеться про відповідний спосіб приготування страв.
[107] Пор.: "Ехал в Казань, а заехал в Рязань" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 449].
[108] Книга пророка Ісаї 60: 1.

[109] Книга пророка Ісаї 60: 2.
[110] Книга пророка Ісаї 60: 2.
[111] Можливо, Сковорода має на думці сюжет Езопової байки «Півень та перлина».
[112] Амбра (італ. *ambra*, франц. *ambre*) – пахощі, один із трьох основних видів коагульованої смоли. Феофан Прокопович характеризував його так: "Амбра – це арабський медикамент, що являє собою жирний субстрат. Вона звичайно знаходиться в Індійському чи Ефіопському морі і на їх берегах, дуже пахуча й дуже дорога, дуже густа… Кажуть, що вона витікає з якихось джерел, але кинута в море й піднята високо в повітря згущується й коагулюється" [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 484].
[113] *Лат. umbra* – 'тінь'. Це слово в старій Україні було, зокрема, складником "театральної" метафори, адже деякі сцени в шкільному театрі подавали тінями, чи, як тоді казали, "per umbra" [див.: *Ерчић В.* Мануил (Михаил) Козачинскиј и његова Траедокомедија. – Нови Сад; Београд, 1980. – С. 262].
[114] Пор. з народним прислів'ям: "З цим і останній розум загубиш" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 400].
[115] Євангелія від св. Івана 5: 7.
[116] Гасло "Пізнай себе" Сковорода ототожнює з біблійним блюдѝ себѐ (Перша книга Мойсеєва: Буття 31: 24), йспытáй себѐ (Книга Ісуса, сина Сирахового 18: 20) тощо.
[117] Парафраза Євангелії від св. Луки 4: 23. Пор.: врачѐ, йзцѣлúсѧ сáмъ. Цей вислів став народною приказкою. Пор.: "Врачу, ізціли ся сам!" [*Франко,* № 4138].
[118] Див. прим. 16 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».
[119] Ідеться про "сьоме чудо світу" – велетенський маяк на острофі Фарос біля Олександрії, що його збудував кнідський архітектор Сострат [див.: *Замаровський В.* Сім чудес світу: художні нариси. – Київ, 1979. – С. 257–282].
[120] Книга Ісуса, сина Сирахового 6: 14.
[121] Пор.: "В чужім оці порошинку бачиш, а в своїм і поліна не помічаєш" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 522]; "В чужом глазу порошина велик сучец; в своем и бревна не видать" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 465].
[122] Парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 15: 10. Пор.: погрязóша я҃кш оло҃во въ водѣ сѣлнѣй.
[123] Див. прим. 459 до діалогу «Сумфоніа, нареченная Книга Асхань».
[124] Книга Псалмів 140 (141): 10.
[125] Парафраза Євангелії від св. Луки 8: 38–39. Пор.: Ѡ҃пóстѝ же є҆гѡ̀ і҆и҃съ, глá: возврати́сѧ въ дóмъ твóй ѝ повѣ́дай, є҆лúка тѝ сотворѝ бг҃ъ.
[126] Сковорода має на думці слова: Бы́сть же йдýщымъ нáмъ на моли́твý, о҆троковúца нѣ́каѧ и҃мýщаѧ дýхъ пытли́въ срѣ́тѣ нáсъ, я҃же стяжáнїе мно́го даѧ́ше господ҃е́мъ свои́мъ волхвýющи (Дії св. апостолів 16: 16).
[127] Сковорода має на думці слова: кýпнш же ѝ прáздны ꙋ҆чáтсѧ ѡ҆входи́ти до́мы, не то́чїю же прáздны, но ѝ блядивы ѝ ѡ҆плазúвы, глаго́лющыѧ, я҃же не подоба́етъ (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 5: 13).
[128] Очевидно, Сковорода має на думці слова: просвѣти́те себѣ̀ свѣ́тъ вѣ́дѣнїѧ (Книга пророка Осії 10: 12).

[129] Сковорода має на думці слова: **Ѝлѝ ка́ѧ жена̀ и҃мꙋ́щи де́сѧть дра́хмъ, а҆́ще погꙋби́тъ дра́хмꙋ є҆ди́нꙋ, не вжига́етъ ли свѣтѝлника, и҆ помете́тъ хра́минꙋ, и҆ и҆́щетъ прилѣ́жно, до́ндеже ѡ҆бря́щетъ** (Євангелія від св. *Луки* 15: 8).

[130] Книга пророка Аввакума 2: 1.

[131] Пор. з народною приказкою: "Пізнай себе, буде з тебе" [*Франко*, № 20310], – що її Яків Головацький узяв перегодом за свій девіз [див.: *Дашкевич Н. П.* Отзыв о сочинении г. Петрова «Очерки истории украинской литературы XIX столетия» // Отчет о двадцать девятом присуждении наград графа Уварова. Приложение к LIX-му тому Записок Императорской академии наук. – № 1. – Санкт-Петербург, 1888. – С. 130 (прим.); про це: *Ушкалов Л.* Сковорода та Україна // *Ушкалов Л.* Есеї про українське бароко. – Київ, 2006. – С. 133–161]. Є й російські приказки: "Знай себя, и того будет с тебя"; "Знай себя, и будет с тебя" [Пословицы русского народа. Сборник В. *Даля*. – Москва, 1957. – С. 620].

[132] Книга пророка Єремії 4: 25.

[133] Мабуть, це парафраза Книги Псалмів 36 (37): 25. Пор.: **и҆ не ви́дѣхъ пр҃ве҃ника**.

[134] Сковорода має на думці слова: **всѧ́къ человѣ́къ ло́жь** (Книга Псалмів 115 (116): 2).

[135] *Див.* прим. 161 до діалогу «Наркісс».

[136] *Діоген* Синопський (гр. *Διογένης Σινωπεύς*) (412–323 рр. до н. е.) – славетний давньогрецький філософ-кінік, добре знаний у старій Україні. Недаром історії чи згадки про *Діогена* є в таких різножанрових книжках, як «Юстифікація невинності» Мелетія Смотрицького [див.: *Smotryc'kyj M.* Iustificacia niewinności. – S. l., 1923. – K. 4 (v.)], «Вѣршъ на жалосный погреб… Петра Конашевича Сагайдачного» Касіяна Саковича [див.: *Сакович К.* Вѣршъ на жалосный погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного // *Тітов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 43], «Євхаристеріон» Софронія Почаського [див.: *Почаський С.* Εὐχαριστήριον, албо Вдячность ясне превелебнѣйшому в Христѣ єго милости господину отцу кир Петру Могилѣ // *Тітов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 296], «Огородок Маріи Богородицы» та «Вѣнец Христов» Антонія Радивиловського [див.: *Радивиловський А.* Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 469; *Радивиловський А.* Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 151–151 (зв.), 255, 367, 370, 480], «Вечеря душевная» Симеона Полоцького [див.: *Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 113 (друга пагін.)], «Алфавит» і «Театрон» Івана Максимовича [див.: *Максимович І.* Алфавит собранный, риѳмами сложенный. – Чернігів, 1705. – Арк. 112–113 (зв.); *Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 311, 345, 404 (зв.)], «Съмя слова Божія» [див.: Съмя слова Божія. – Почаїв, 1772. – С. 437] тощо.

[137] Сковорода поєднує тут два сюжети, що їх розповідав про *Діогена* доксограф *Діоген Лаерцій*: історію про те, як *Діоген* серед білого дня ходив з ліхтарем, кажучи: "Шукаю *людину*" (VI, 41), – та оповідку про те, як *Діоген*, снідаючи якось на майдані, відповів *людям*, котрі обізвали його собакою: "Це ви собаки, тому що з'юрмилися біля мого сніданку" (VI, 61) [див.: *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 246–247, 263]. Вислів "Шукаю *людину*" ("Hominem quaero") приписують також Езопові: "Коли з рабів у домі був Езоп один, / Хазяїн наказав йому обід зварить. / У хаті не було вогню. Тож він / Став бігать по сусідах, жару взяти десь. / Небавом роздобув і повернув назад; / Щоб скоротити шлях, через майдан подавсь. / Аж тут гукнув якийсь Базіка з натовпу: / 'Чому, Езопе, ходиш вдень з вогнем?' Мудрець /

На те: ‘Шукаю чоловіка!..’” [*Федр*. Байки / Упорядкування, передмова, переклад та примітки Володимира *Литвинова*. – Київ, 1986. – С. 70].

[138] Євангелія від св. Матвія 15: 26; Євангелія від св. Марка 7: 27.

[139] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Івана 1: 12. Пор.: **дадѣ̀ и҃мъ ѿ҃власть ча́дшмъ бж҃їимъ бы́ти**.

[140] Натяк на байку «Про собачу зажерливість». *Див.* прим. 161 до діалогу «Наркісс».

[141] *Див.* прим. 108 до циклу «Басни Харьковскія».

[142] *Див.* прим. 79 до циклу «Басни Харьковскія».

[143] Парафраза Книги пророка Ісаї 6: 10. Пор.: **ѡ҆дебелѣ́ бо се́рдце люді́й си́хъ, и҆ ꙋ҆ши́ма свои́ма тѧ́жкш слы́шаша**. Іван *Леванда* коментував цей вірш так: “Жалується на нас Дух Святый и говорит: ‘Одебелѣ сердце *людей* сих, и ушима тяжко слышаша необрѣзаніи сердцы и ушеса’. И что ж се за уши, которыя Дух Святый называєт необрѣзанными? Уши нечистыя, уши набитыя полно похотьми так, как гноєм, уши глухія *для* Бога, короче сказать, уши наши” [*Леванда І*. Слова и рѣчи. – Санкт-Петербург, 1821. – Ч. 2. – С. 12–13].

[144] Сковорода має на думці слова: **погрѧзо́ша ꙗ҆кш ѻ҆лово въ водѣ̀ ꙁе҆лнѣ́й** (*Друга* книга Мойсеєва: Вихід 15: 10). Пор. народну приказку: “Тыижке, як олово” [*Франко*, № 30866].

[145] Сковорода має на думці слова: **Бл҃же́нъ мꙋ́жъ, и҆́же не и҆де́ на совѣ́тъ нечестиви́ыхъ, и҆ на пꙋ́ть гре́шныхъ не ста́, и҆ на сѣда́лищи гꙋби́телей не сѣ́де** (Книга Псалмів 1: 1).

[146] Книга Псалмів 4: 4.

[147] Тобто Сфінкса. *Див.* прим. 19 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

[148] Сковорода має на думці Самсонову загадку: **ѿ҃ ꙗ҆дꙋ́щаго ꙗ҆до́мое и҆зы́де, и҆ ѿ҃ кре́пкаго и҆зы́де сла́дкое** (Книга Суддів 14: 14).

[149] *Див.* прим. 217 до діалогу «Кольцо».

[150] Пор.: “Не міхом полохає” [*Номис*, № 4327]; “Налякав міх – і торби страшно!”; “Кого міх налякає, тому й торба не дасть спати” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 470].

[151] “З мухи слона” (*лат.*). Цю приказку наводить, зокрема, *Лукіан* [див.: *Коваль А. П., Коптілов В. В*. Крилаті вислови в українській літературній мові. Вид. 2-е, перер. і доп. – Київ, 1975. – С. 241] у своїй «Похвалі мусі» (12): “Але я закінчую свою промову, хоч іще багато чого міг би сказати, – щоб хто-небудь не подумав, що я, як каже приказка, роблю з мухи слона” [*Лукиан из Самосаты*. Избранная проза. – Москва, 1991. – С. 173]. Володимир Даль також подавав її у своїй збірці: “Из мухи делает слона” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 734].

[152] “З нужника – жертовник” (*лат.*). Схожі слова є в Ціцероновій промові «На захист Планція» (XL. 95). Еразм Роттердамський подає цю приказку у своїх «Адагіях» (IV. 5. 94) у такій формі: “Ex cloaca facere arcem”.

[153] Книга пророка Ісаї 38: 14.

[154] Парафраза Книги Притч Соломонових 30: 17. Пор.: **О҆́ко рꙋга́ющееѧ ѻ҆тцꙋ́… да и҆сто́ргнꙋтъ ѥ̑ вра́новє**.

[155] Мабуть, Сковорода коротко переказує тут 72–77 рядки послання Горація «До Мецената». У перекладі Андрія Содомори вони звучать так: “Хай би спитав мене римський народ, чому не тримаюсь / Звичних *для* римлян засад, не ходжу попід портики звичні, / Чом не спішу я до того, що всі, не того й уникаю, – / Я відповім, як-то хворому *левові* мовила в байці / Хитра *лисиця*: ‘Тому що сліди мене надто *лякають*: / Всі, бач, до

тебе ведуть, а від тебе – ні одного сліду'" [*Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 179].

[156] На думку Миколи Сиваченка [див.: *Сиваченко М*. До історії української пареміографії: Г. С. Сковорода // *Сиваченко М*. Літературознавчі та фольклористичні розвідки. – Київ, 1974. – С. 28], Сковорода цитує тут (трохи скоротивши) російське прислів'я, чиїми українськими відповідниками є: "Людей ся радь, а свій розум май" [*Франко*, № 16898]; "Людей слухай, а свій розум май"; "На людей складайся, розуму ж тримайся"; "Людей питай, а свій розум май" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 321–322].

[157] Фразу **на тѡ́ржищихъ и̑ на сто́гнахъ** узято з Пісні над піснями 3: 2.

[158] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.

[159] Книга Псалмів 141 (142): 5.

[160] Книга пророка Захарії 12: 10; Євангелія від св. Івана 19: 37.

[161] Євангелія від св. Івана 19: 36.

[162] Книга пророка Ісаї 53: 8.

[163] Див.: Книга пророка Даниїла 3: 1.

[164] Пор. фразу із царської грамоти до мешканців Білгорода, де їм було сказано, щоб вони "личин на себя не накладывали, и кобылок бѣсовских…" [*Лебедев А*. О борьбе духовных властей епархии белогородской с суевериями // Киевская старина. – 1890. – Т. XXVIII. – Янв. – С. 2]. Сковорода тлумачив *маску* як метонімію оманливої зовнішності, підступну шкаралущу речей. На думку Ришарда Лужного, розуміння світу як "маски", котра приховує "єство речей", є "фундаментальною" ідеєю Сковороди [див.: *Łużny R*. Teodycea Hryhorija Skoworody na tle słowiańskiej myśli religijnej okresu oświecenia // Studia Slavica in Honorem Viri Doctissimi Olexa Horbatsch: Festgabe zum 65. Geburtstag / Hrsg. von G. Friedhof, P. Kosta und M. Schütrumpf. – München, 1983. – Vol. 2. – S. 104]. Справді-бо, наш філософ універсалізує стару богословську настанову, згідно з якою маска виказує своє диявольське підложжя закоріненістю в поганських звичаях. "Иные, – писав, наприклад, Інокентій Гізель про празник на пошану Коляди, – лица своя и всю красоту человѣческую, по образу и по подобію Божію сотворенную, нѣкими лярвами, или страшилами, на діаволскій образ пристроєнными, закрывают, страшаще и утѣшающе людій, Творца же и Зиждителя своєго укаряюще и аки бы не доволствующе или мерзящеся твореніем руку єго" [Синопсіс, или Краткоє собраніє от разных лѣтописцев о началѣ славяно-россійскаго народа // Українська література XVII ст. – Київ, 1987. – С. 175; пор.: *Туптало Д*. Лѣтопись // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 657]. Так само неприхильно старі українські богослови поціновували й маски, що їх використовували під час "латинських" карнавалів [див., наприклад: Номоканон, си єст Законоправилник. – Київ, 1629. – С. 38].

[165] Друга книга царств 22: 12.

[166] Пісня над піснями 2: 9. *Сей* означає тут Христа.

[167] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 1: 26. Пор.: **посрѣдѣ̀ же ва́съ стои́тъ, є҆гѡ́же вы̀ не вѣ́сте.**

[168] Заклик **слы́ши, їи҃лю** чотири рази звучить у П'ятій книзі Мойсеєвій: Повторення Закону: 5: 1; 6: 4; 9: 1; 27: 9.

[169] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 6: 15.

[170] Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 48.

[171] Книга пророка Ісаї 40: 6.

[172] Парафраза або Книги Екклезіястової 2: 14 (пор.: мѫ́драгш ѻ҃чи є҆гѡ̀ во главѣ̀ є҆гѡ̀, а҆ безѹ́мный во тмѣ̀ хо́дитъ), або Книги Притч Соломонових 17: 24 (пор.: Лицѣ̀ разѹ́мно мѫ́жа премѫ́дра, ѻ҃чи же безѹ́магш на концѣ́хъ землѝ).
[173] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 17: 24. Пор.: ѻ҃чи же безѹ́магш на концѣ́хъ землѝ.
[174] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 15. Пор.: то́й твою̀ блюстѝ бѫ́детъ главѫ̀.
[175] Книга пророка Ісаї 59: 10.
[176] Книга пророка Михея 7: 17.
[177] Книга Псалмів 71 (72): 9.
[178] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 48 (49): 15. Пор.: сме́рть ѹ҆пасе́тъ а҃.
[179] Парафраза Книги Псалмів 58 (59): 7. Пор.: Возвратя́тсѧ на ве́черъ, и҆ взя́лчѹтъ.
[180] Парафраза Книги Псалмів 74 (75): 9. Пор.: дро́ждїе є҆гѡ̀ не и҆стощи́сѧ, и҆спїю́тъ всѝ грѣ́шнїи землѝ.
[181] Див.: Євангелія від св. Марка 5: 1–5.
[182] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 18: 8. Пор.: дѹ́ши же мѫ́жей жена́мъ подо́бныхъ взя́лчѹтъ.
[183] Парафраза Євангелії від св. Матвія 26: 29. Пор.: не и҆ма́мъ пи́ти ѿны́нѣ ѿ сегѡ̀ плода̀ ло́знагш, до днѐ тогѡ̀, є҆гда̀ є҆́ пїю̀ съ ва́ми но́во во ц҃рствїи ѻ҆ц҃а̀ моегѡ̀. Пор.: не и҆ма́мъ пи́ти ѿ плода̀ ло́знагш, до́ндеже ц҃рствїе бж҃їе прїи́детъ (Євангелія від св. Луки 22: 18; див. також: Євангелія від св. Марка 14: 25).
[184] Сковорода має на думці слова: Пред спа́нїемъ же мѫ́жїе гра́да содо́млѧне ѡ҆вида́ша до́мъ (Перша книга Мойсеєва: Буття 19: 4).
[185] Згідно зі словником Памви Беринди, слово “халуга” (“калуга”) означає “улица, заплутя, заулок” [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 277].
[186] Сковорода має на думці слова: а҆лчѹ́ще и҆ жа́ждѹще, дѹ́ша и҆́хъ въ ни́хъ и҆зчезѐ (Книга Псалмів 106 (107): 5).
[187] Фразу трѹжда́ющїисѧ и҆ ѡ҆бремене́ннїи взято з Євангелії від св. Матвія 11: 28.
[188] Сковорода має на думці слова: погрѧзо́ша а҆́кѡ о҆́лово въ водѣ̀ ѕѣ́лнѣй (Друга книга Мойсеєва: Вихід 15: 10).
[189] Книга Псалмів 139 (140): 10.
[190] Книга Псалмів 118 (119): 70.
[191] Книга пророка Ісаї 44: 20.
[192] Книга Псалмів 4: 3.
[193] Книга Псалмів 33 (34): 9.
[194] Книга Псалмів 4: 4.
[195] Євангелія від св. Івана 4: 35.
[196] Фразу ме́ртвъ є҆сѝ взято з Апокаліпсису 3: 1.
[197] Мабуть, це парафраза Євангелії від св. Луки 21: 28. Пор.: восклони́тесѧ и҆ воздви́гните главы́ ва́шѧ.
[198] Фраза праволѣ́чныѧ стрѣ́лы зринає в Книзі Премудрості Соломонової 5: 21.
[199] Див. прим. 18 до циклу «Басни Харьковскія».
[200] Очевидно, Сковорода має на думці слова: и҆ воззря́тъ на сїѡ́нъ ѻ҃чи на́ши (Книга пророка Михея 4: 11).
[201] Сковорода має на думці слова: а҆́кѡ сто́лпъ дави́довъ вы́ѧ твоѧ́, со́зданъ въ ѳалпїѡ́ѳ: ты́сѧща цито́въ ви́ситъ на не́мъ, всѧ́ стрѣ́лы си́льныхъ (Пісня над піснями 4: 4).

[202] Сковорода має на думці слова: **На стра́жи мое́й ста́нѹ, и̑ взы́дѹ на ка́мень, и̑ посмотрю̀ є́же ви́дѣти** (Книга пророка Аввакума 2: 1).
[203] Фразу **праволѹ́чным҃ стрѣ́лы мѡ́лнїины** взято з Книги Премудрості Соломонової 5: 21.
[204] Парафраза Книги Премудрості Соломонової 3: 1. Пор.: **Пра̑ведныхъ не дѹ́ши въ рѹцѣ́ бж҃їей, и̑ не прико́снетсѧ и̑̓хъ мѹ́ка**.
[205] Фразу **стрѣ́лы си́льнагѡ и̑̓ѕщрє́ны** взято з Книги Псалмів 119 (120): 4.
[206] Сковорода має на думці слова: **положѝ мѧ ꙗ̑кѡ стрѣлѹ̀ и̑збра́ннѹ, и̑ въ тѹ́лѣ своє́мъ скры̀ мѧ** (Книга пророка Ісаї 49: 2).
[207] Парафраза Книги Псалмів 67 (68): 14. Пор.: **крилѣ̑ голѹбі̑нѣ посре́брєнѣ**.
[208] Пісня над піснями 8: 6.
[209] "Матерія для діалогу про щастя" (гр.).

БЕСѢ́ДА 2-я,
Нарече́нная
OBSERVATORIUM. SPÉCULA. Евре́йски: СЇО́Н[1]

Что есть И́стинное Блаже́нство?
На чем оно твердо стои́т?
Коне́чно, КА́МЕНЬ оный есть вели́кїй, ди́вный
и ЕДИН.
*
Ли́ца.
Аѳан[асїй], Я́ков, Ермо́л[ай], *Ло́нгин*, Григорїй.
*

АѲАН[АСЇЙ]. Скажѝ мнѣ Григо́рїй: *длячего̀* Е́ллины назва́ли Блаже́нство: Εὐδαιμονία? си́рѣчь Благоразу́мїе, а Блаже́ннаго: Εὐδαίμων?

ГРИГ[ОРЇЙ]. Ты ж мнѣ скажѝ! *Длячего* Евре́и назва́ли о́ное ж Свѣ́том? Оно не Со́лнце.

"Возсїя́ет вам, боя́щимся И́мене моего,
СО́ЛНЦЕ Пра́вды…"[2] Малах[їя].

АѲАН[АСЇЙ]. Не *длятого ли*, что умное О́ко, как Свѣт и Фана́рь во тмѣ[3], предводительствует нам, когда Блаже́нства и́щем? А вся́кое Сумнѣнїе и Невѣжество есть то тма.

ЯК[ОВ]. У́мное О́ко есть нам вождь во всѣх дѣла́х. Неуже́ли хоро́шая Скрипи́ца и Табаке́ра наречѐтся у тебе свѣт и Благоразумїе[4]?

ГРИГОР[ЇЙ]. Δαίμων, или *Да́ймон*, или *Де́мон*, значит *Дух* Вѣдѣнїя[5]. Каждый же Человѣк состо́ит из двои́х, противостоящих себѣ и борю́щихся Нача́л, или Есте́ств: из Го́рняго и По́длаго, си́рѣчь из Вѣчности и Тлѣнїя. Посему в ка́ждом живу́т два *Де́моны*, или А́нгелы, сирѣчь Вѣстники и Посла́нники[6] своих Царе́й: А́нгел благїй и злый, Храни́тель и Губи́тель, ми́рный и мяте́жный, свѣтлый и темный…[7] Спра́втеся, о други мои, с собою, загля́ньте внутрь себе. Ей, ска́зую вам: уви́дите та́йную бо́рбу двои́х Мы́сленных Во́инств, найпаче при Начина́нїи ва́жнаго *дѣла*[8]. Вни́кните только и возни́кните на *у́мное* се́рдца вашего По́ле, всѣх Оки́анов и всяких Небе́с простра́ннѣйшее. В Еди́н Час коли́кїя ты́сячи перелѣ́тывают перна́тых и Мо́лнїи быстрѣ́йших Дум ваших во всѣ концы̀ Вселе́нныя и во всю Поднебе́сную пресмыка́ющихся? Нѣт *дѣла*, ни са́маго мѣ́лочнаго дѣ́йствїя, коему бы не были онѝ Нача́лом и сѣ́менем.

Горнее Духо́в ополче́нїе немо́лчно вопїе́т:

"КТО, яко БОГ?"[9]

"Всяка ПЛОТЬ сѣ́но и ничтоже"[10].

"*Дух* животвори́т"[11]. Глагол Божїй.

"Внял *ли* еси Рабу моему Їову?"[12]

"Ты есѝ ХРИСТОС, Сын Бога Живаго…"[13]

А до́лнее в Бе́зднѣ Серде́чной противорѣ́чит:

†“Нѣ́сть Бог”[14].

†“Плоть и кровь все животвори́т”.

†“Туне ли чтит Їов Бога?”[15]

†“Дохо́ды то дѣ́лают”.

†“Христос льстит наро́ды…”[16]

Обѣ сїи А́рмїи, как пото́ки о́т Исто́чников, зави́сят от таковых же, двои́х свои́х Нача́л: Го́рняго и до́лняго, от Духа и Пло́ти, от Бога и Сатаны̀, от Отца̀ Истины и от Отца̀ Лжи, от Христа̀ и Анти́христа. Вели́кая и благая Дума̀ Есть-то Гла́вный А́нгел, вѣсть благая, Совѣ́т прав, Уста̀ прему́драя, Язы́к ново-огне́нный, Благовѣ́стїе Ми́ра, Глагол Живота̀, Сѣ́мя благослове́нное[17], Сло́во спаси́тельное[18], и напротив того. Тепе́рь скажѝ, Аѳана́сїй: Бо́рются ли твои Мы́сли[19]?

Аѳан[асїй]. Ей, отгада́л ты! Одна мысль вопїе́т во мнѣ, или скажу с Проро́ком Заха́рїею:

“Ангел глаго́ляй во мнѣ”[20]:

Но́вое, но поле́зное[21] возвѣща́ет Сковорода̀. А непрїязненный Ангел хи́тро противорѣчит и ше́пчет, как Е́вѣ, вот что!

†“То́нко чрез-чур пряде́т… Не годи́тся на руба́ху паучи́на…”

Я же во Иса́їи неда́вно чита́л сїе:

“По́став паучи́ный ткут”[22], и не будет, де, им во одѣя́нїе[23]. Говорит о Вѣтрого́нах, поуча́ющихся тще́тным, а презрѣвших поле́зная. И подлинно:

“Лѣта̀ на́ши, яко паучи́на…”[24]

Я́ков. Я́бедник из тѣх же Зако́нов, как Змїй из тѣх же Цвѣто́в, не мед, но яд высоса́ет, а Дїа́вол в той же Би́блїи весь вкус от своего чре́ва, как Пау́к паучи́ну из собственнаго своего брю́ха, тонча́йше и гла́же шо́лка, веде́т, а не от Божїего Ду́ха, как Мини́стр Лже́-Христа, а не Зако́ннаго Царя̀, ко́его верхо́вный Благовѣ́стник вот чем хва́лится!

“Мы же Ум Христо́в и́мамы”[25].

Лонгин. И я чувствую моих Духо́в Бо́рбу.

Ермо́лай. А во мнѣ таков же спор тайно шуми́т.

Яков. Сїе и ди́вно, и не ди́вно. Ди́вно, что мало кто усердству́ет загляда́ть внутрь, испытывать и узнавать себе. А не ди́вно потому, что непрери́вная сїя Брань в ка́ждом до еди́наго се́рдцѣ не усыпа́ет. Во мнѣ самом серде́чный избы́ток, или неисчерпа́емый Родни́к, от са́маго рождества̀ моего не роди́л ни сло́ва, ни дѣ́ла, чтоб начинанїю его преиспо́дних Духо́в с небе́сными Си́лами Брань не предигра́ла так, как на небѣ борю́щихся вѣ́тров шум предваря́ет Гряду́щую Ве́сну. Сїе мнѣ примѣтно не было в ю́ношеских лѣ́тѣх. Бу́йныя мои мы́сли презира́ли оную При́тчу:

“Всяк Еремѣ́й

Про себя̀ разумѣ́й”[26].

Стра́нныя Рѣ́дкости и вѣ́тренныя Но́вости отма́нывали их от вку́са, как оныя, так и сея общенаро́дныя Рѣ́чи:

“Харо́ш Дон.

Но что лу́чше, как свой ДОМ?”[27]

Каза́лось, что в До́мѣ мое́м всѣ для мене ра́вно прїя́тели. А мнѣ и на ум не всходи́ло о́ное Ева́нгелское: “Врагѝ человѣ́ку дома́шнїи его”[28].

Наконец уси́лившаясь, как пожа́р, в тѣле́сном Доми́шкѣ мое́м нестро́йность бу́йности расточе́нных по безпу́тїям мы́слей, бу́дьто Ю́жный вѣ́тер пото́ки, собра́ла во еди́но, а мнѣ на па́мять, и во Ува́гу привелà рече́нное о́ное к исцѣлѣ́вшему Бѣснова́тому Сло́во ХРИСТО́ВО:

“ВОЗВРАТИ́СЯ В ДОМ твой”[29].

От того нача́ла Благоде́нствїя моего весна́ возсїя́ла. И так, сло́во твое, Григо́рїй, и ди́вно, и не ди́вно, и но́вое, и дре́внее, и рѣ́дкое, и о́бщее.

Одна́к блага́я во мнѣ думà, или скажѹ̀ с Патрїа́рхом Исаа́ком: “А́нгел мой…”[30], похваля́ет сло́во твое, а Клеветни́к[31] нѣм.

ЕРМОЛ[АЙ]. А́нгел твой, о Друг ты мой Я́ков,

“Иже тя сохраня́ет от вся́каго зла”[32],

не прельща́ется, похваля́я Дре́внюю Но́вость и но́вую Дре́вность. Все то не вели́кое, что не заключа́ет в себѣ ку́пно Дре́вности и но́вости. Если во времена́ Соломо́новскїя[33] не ѣда́ли грибо́в, а ны́нѣ вста́л Изобрѣта́тель о́ных, сїе не вели́кое, я́ко не дре́внее, а не дре́внее потомѹ̀, что без сего Лю́ди жива́ли древле блаже́нно. Что древнѣе, как ПРЕМУ́ДРОСТЬ, И́СТИНА, БОГ? Всѣ дѣла́ не для всѣх, а СЇЕ – всѣм Времена́м, Страна́м и Людя́м сто́лько для ка́ждаго ну́жное, ско́лько для Корабля́ Ко́мпас[34] и Корми́ло[35], а для Пу́тника Товї́и – Наста́вник Рафаи́л. ПРЕМУ́ДРОСТЬ чу́вствует вкус во всесладча́йшей И́СТИНѢ, а И́СТИНА сокры́лась в БОГѢ, и БОГ в НЕЙ. Сей есть Еди́н краеуго́лный КА́МЕНЬ для всѣх зи́ждущих Храм Блаже́нства, и прему́драя Симметрї́а[36] для стро́ющих Ковче́г ПОКО́Я. Сїя есть еди́ная, святы́х святѣ́йшая, Дре́вностей Дре́вность.

Но гдѣ ты мнѣ па́ки найдеш се́рдце, управля́емое Ко́мпасом[37] и Телеско́пом Вѣ́ры Бо́жїя? Вот сїя́ ж са́мая Дре́вность есть преди́вная Рѣ́дкость, но́вость, Чу́до! а хуля́щїй еѐ есть Па́костник пло́ти, А́нгел Сатаны́н[38]. Не лю́ди сему вино́ю, но сердца́ми их овладѣ́вшїй ху́льный Дух.

ЛО́НГИН. Да! Вспо́мнил и я, что Христо́в Напе́рсник[39] называ́ет Зако́н Его но́вым:

“Но́вую За́пов[ѣдь] даю̀ вам…”[40]

Пра́вда, что и́стинная есть Соломо́нова При́тча:

“Брат от Бра́та помога́ем”[41] и протч[ая].

Есть така́ же и Ру́ская:

“До́брое Бра́тство Лу́чше Бога́тства”[42].

Одна́к сей необори́мый Град всѣ презира́ют, и Дру́жней Любвѝ А́дамант блиста́ет весьма́ в рѣ́дких мѣста́х. Вот тебѣ́ нови́нка!

Но па́ки, когда́ Превѣ́чный сей Совѣ́т есть древнѣ́йшая всѣх тваре́й Симметрї́а и

“крѣпка, яко смерть, ЛЮБО́ВЬ”[43],

ре́вностным Состра́стїем[44] всѣх Ми́ров Систе́мы связа́вшая и обраща́ющая, тогда́ он же в посла́нїи свое́м нарица́ет Его ве́тхим[45].

Сам Бого-Человѣк, котóраго не пóдлый дух, по прáхѣ пóлзущїй, как Змїй, но вы́шнїй óный Архáнгел Дѣвѣ благовѣстúт, нарицáется нóвым Адáмом[46] и вéтхим дéньми[47].

“Бог Любвѝ есть”[48].

И так: “Нѣмы да бýдут Устнѣ льстúвыя”[49],

слóво, твое, Григóрїй, хулящїя.

Аѳан[асїй]. А мнѣ взойшлѝ на пáмять гóрдые Мудрецы́ пы́шныя плóти, с ругáтельством вопрощáющїе: “Что есть Сатана? Гдѣ он? Подáй его проклáтаго сюдà мнѣ в рýки! Многó ль у егò рогóв?..”

Не прáвду ли скáзует Апóстол: “Хуля́ще, в ни́хже не разумѣют”[50]?

Суди́те: не онѝ ли сáми с рогáми? и не забавны ли для сына Сирáхова:

“Кленýщу нечести́вому Сатанý,

сам кленéт свою́ дýшу”[51].

Ýмной в Кáртошной Игрѣ Лабéт[52] быть Мóжет, а блаѓïй и Злый Дух есть для них нéбыль. Вот тебѣ преддвéрїе в Лаби́ринт[53] Безбóжїя! Уничтóжив Áнгелскїя Чи́ны, лéгко сказáть:

“Нѣсть Бог”[54].

Так, как затаскáв по Филисти́мску живы́я воды́ потóки[55], сам собою становúтся Истóчник не изслѣдованным и не вѣроя́тным.

Яков. Остáвь Филисти́мов и Хáмов…

“Всяк Веремѣй

Про себя разумѣй”[56].

Не лю́ди сему винóю, но овладѣвшїй сердцáми их Дух клеветни́чїй. Если в тебѣ человѣчее сéрдце, сожалѣй, а если угóдно, ревнýй и гнѣвайся, но бѣгай врáжды и злóбныя гóрдости с ядови́тою насмѣшкою. Кто гóнит человѣка за Вѣру, есть сáмый глáвный Бóжїю человѣколю́бїю враг, рáвен озлобля́ющему ни́щаго за то, что не захотѣл Христà рáди в ми́лостыню приня́ть одéжды. Берегись, друг мой, дабы не вкрался, под свѣтлою Máскою, в нѣдро твое хи́трый Змїй, дабы Áнгелская любóвь к Богу не преобрази́ла тебе в Дïáвола для человѣков. Не забывáй учи́тельскїя оныя пýти:

“Не вѣсте, кóего дýха естѐ”[57].

Áнгелскими язы́ками говорѝ, а людéй всѣх любѝ[58]. И́стинная Любóвь не самолюби́ва.

Григ[орїй]. А я рáдуюся о единомы́слїи нáшем. Довлѣет мнѣ вас четырех согласïе. Гóрнїя Мы́сли в тяжкосéрдых душáх не водворя́ются. Сáмый чистѣйшїй Спирт небéсный, нареченный у Éллин[a]: Ἀϋρα[59], Римски тоже Aura[60], не Живет развѣ только вышше Óблаков.

Возвратимся ж на путь теченїя рѣчи нáшей.

По числý Áнгел раздѣли́те весь род человѣчїй на два Рóды: на вышнїй и ни́жнїй, на дéсный и лѣвый, на благослове́нный и отриновéнный[61].

Тепéрь мóжно вся́каго вопроси́ть:

---

[a] Называ́ется тож: Αἰθήρ, Aether: coelum, quod supra nubes [небо, яке понад хмарами (лат.)]. В Библïи: “Дух хлáда тóнка”(1). Царст[в]. “Дух есть Бог”(2).

“Наш ли еси?

Или от супостат наших?”[62]

“Коего духа еси?”[63]

Нѣт здѣсь неутра́лства. По двойно́му ро́ду лю́дей, вспо́мните Ева́нгелское распу́тїе: путь у́зкїй и простра́нный, де́сный и лѣ́вый[64].

Жизнь на́ша есть путеше́ствїе[65]. Лѣ́вый, чрез Трїумфа́лныя воротà, чрез увеселѝтельныя Проспекти́вы[66] и цвѣтоно́сные Лугà низво́дит в Преиспо́днюю, пря́мо сказа́ть, в грусть не усыпа́ющих в Душѣ Черве́й. Де́сный во вхо́дѣ же́сток и стропо́тен, в про́тчем пома́лу-ма́лу гла́док, напослѣ́док сла́док, во Исхо́дѣ сладчайшїй[67]. Так, как вся́кое благо́е Дѣ́ло в зача́тїи и в ко́ренѣ го́ркое, а в плода́х свои́х сла́дкое, и сѣ́явшїе со слеза́ми – жнут с ра́достїю[68].

Де́сным ше́ствует Род пра́вых, за руково́дством А́нгела ми́рна, вѣ́рна наста́вника, Храни́теля душ и тѣле́с на́ших. И как сам Вождь их свѣ́тел, так и Род о́ный правых за есть благоу́мный, благодухо́вный, благоуха́нный, а жизнь их есть вот то-то: Евдемони́я[69]! Благово́нїе, Благовѣ́нїе, каково́е ды́шет Сми́рна, Ста́кта и Каси́а[70]. Отсю́ду роди́лось у нас Сло́во: Благоговѣ́нїе. Отсю́ду у древних вся́кая благоспѣ́шная уда́ча называ́лась: Дексѝома[71]. Десни́чїе, де́сныя рукѝ дѣ́ло, а Лю́ди – Сыны Свѣта[72] и Десницы. Напримѣр, Венїами́н значит Сын Десни́цы[73].

Шу́йскїй же род, или лѣ́вый, во всем оному есть противен. Него́дную по́длость и у нас в Малоро́ссїи называ́ют: Шу́я[74]. Без сумнѣ́нїя, то́ же, что Шу́їя, и чутьли не отсю́ду роди́лось сло́во сїе: Лѣни́в. Бу́дьто Лѣвы́н сын, не Десни́цын. Но я уже завра́лся. Вот вам! длячего в Е́ллинской Дре́вности Блаже́нство наречѐнно: Εὐδαμονία?

Аѳан[асїй]. Нынѣ мнѣ откры́лися сїи Па́вловы рѣ́чи:

“Прїя́сте мя, яко А́нгела Божїя”[75].

“Христо́во Благовонїе есмы̀”[76].

И сам тако́в есть всяк, каково́му А́нгелу прилѣпля́ется. Сїи суть до́брыя дѣ́вы[77].

“В во́ню Мѵ́ра твоего тече́м”[78].

Но ах! Скѵ́дно их… Не пѵ́сто пла́чеш, о Їерем͡ї́а[79]!

“Оскудѣ́ша до́брыя дѣ́вы”[80].

Род лука́вый и прелюбодѣ́йный[81] повсю́ду умножа́ется. Всѣ сїи не вни́йдут в Бра́чный Поко́й черто́га Женихо́ва.

“Не вѣм вас!”[82]

Ермо́л[ай]. Мнѣ непреста́нно в Оча́х мечта́ется Искуси́тель Учи́теля на́шего во Пусты́нѣ. О безстыдный! На когò не дерзне́т наступи́ть, когда̀ ко́зненные свои́ навѣ́ты не устыди́лся воздви́гнуть на Гла́ву всѣх Бо́жїих Муже́й и Проро́ков?

“Верзи́ся до́лу”[83].

Возмо́жно ли, дабы̀ повали́лся в до́лнюю грязь и в по́длость сма́дную ре́кшїй И́стину сїю:

“Аз от вы́шних есмь…”[84]

Кто свы́шше и в Го́рняя рожде́н, ника́к не вмѣща́ет духо́в, отсыла́емых в ста́до свинно́е. “Вы от ни́жних естѐ”[85].

Но паки, коль прїятен был Ему Ангел в Вертоградѣ, побуждающїй Его к высотѣ терпѣнїя, по Благоволенїю и Естеству Горняго Отца Его.

*Л*ОНГ[ИН]. Конечно, тебѣ сад сей, гдѣ бесѣдуем, навел такїя Мысли. И мнѣ сїи, пред нами цвѣтущїе Кри́ины се́лные[86], дышущїе во обоняніе наше Ѳимїа́мом своего Благоуханїя, возвели на сердце сидящаго на гробном Каменѣ Матѳе́ева Ангела[87], благовѣствующаго Мvроно́сицам Онаго Единаго ЧЕЛОВѢКА:

“Род же Его кто исповѣсть?”[88]

“Аз Цвѣт полнїй и КРИН удолнїй”[89].

*Д*ля стрегущих гроб Ангел мой ужасен[90], но для Мироносиц – коль красен! Свѣтовиден, как Молнїя и как Крин, исполнившїй воздух благоуханїя[91]. Не оно *л*и моего тайно касается обонянїя, услаждая горящее во мнѣ с Клео́пою и *Л*ука́ю сердце мое?

…“Кри́ла Ея Кри́ла огня…”[92]

…“Полещу и почи́ю”[93].

АѲАН[АСЇЙ]. Нѣт, Брат, постой! Высоко, не долетиш. *Д*абы возмогти обонять Благоуханїе нетлѣннаго онаго Человѣка, нужно нажить оный Нос:

“Нос твой, яко Столп *Л*ива́нскїй”[94].

Сим-то носом обоняет Исаа́к ризы Сына своего Їякова[95]. Потеряли было сей нос, и за то услышали вот что!

“О несмысленные Гала́ты!”[96]

“и косные сердцем…”[97]

Остервенѣвшую *Л*уну и пе́рстнаго человѣка каждое Око видит.

“Безумный яко *Л*уна измѣняется”[98].

Но небеснаго Онаго Человѣка: Яко взятся от земли Живот Его[99], как первородныя *Л*уны, не узрит, развѣ пребыстрое чувство.

“Тебѣ подобает расти, мнѣ же…”[100]

“Пребудет с солнцем и прежде *Л*уны”[101].

Всѣ тѣ были безносые, коих вопрошает Павел:

“Прїясте *л*и духа свята?”[102]

Мы, де, и не знаем: есть *л*и? и что он значит? Хотя Царедво́рец, однак без носа был тогда и Евнух тот, что спрашивал Фи́липпа: “Скажи, о коем Человѣкѣ столь великолѣпно говорит Иса́їа?”[103] Не без Толку у Евреев не ставили во Священники без-носых и кратко-носых[104]. *Л*ише́н чувства, обоняющаго Христово Благовонїе, и не могущїй похвалиться:

“Вѣм Человѣка”[105],

Как может показать другим невѣждам:

“Се Агнец Божїй”[106]?

Соломо́новская Невѣста, кромѣ похваляемаго Братом носа[107], имѣет Голубиныя Очи[108]. Сими Благородными Чувствами не дивно, что провидит нестарѣющагося Еленя, высоко скачущаго и прескакивающаго по Горам и Холмам[109].

“Чувство правѣдных благоспѣшно”[110].

Яков. Носатых носатый хвалиш. Ангел Божїй, восхитившїй выспр за волоса̀ Аввакýма[111] и Фи́липпа[112], может и друга нашего Ло́нгина поднять в Горняя. Неужель думаеш, что он лыс? Думаеш так, а оно не так. Дух Вѣры[113] – не прозорливая ли есть Премудрость? Не она ли есть блаженная Съди́на и Во́лосы оные:

“Влас Главы вашея не погибнет”[114].

Не он ли восхищает и Лик Мvроносиц? Благоуханное Мvро Божїя Вѣры в сердцѣ их – достаточный для Благовѣстника повод, чтоб схватить и поднять их из ползанья в Горняя. Вѣра зрит неосязаемаго Человѣка, и он не смотрит на тлѣнь, кромѣ Вѣры.

“Господи, очи твои зрят на Вѣру”[115].

Сей благовѣстил Сына и Пречистѣй Мари́и. Сей и Захарїи, но при Ѳимїа́мѣ же Вѣры. Сей же обѣщает Родителям Израилскаго избавителя Сампсо́на. Но и здѣсь дѣйствует не гиблющїй Влас Вѣры[116].

“Желѣзо не взыйдет на Главу Его”[117].

Сїи ж Власы и нетлѣнные Вѣры Лучи украшали и озаряли и Мойсееву Главу, восхитили Ено́ха[118] и всѣх оных с Павлом:

“Подъях вас, яко на Крилѣх Орлих,
и приведох вас к Себѣ”[119].

Воплощенный Ангел Павел хвалится, что и ему власы Главы помазал Бог духом своим так, как и Иса́їи: “Помазавый нас Бог…”[120] “Дух Господень на мнѣ…”[121]

А как вѣрует, так и благовѣстит ползущим:

“Востани спяй…”[122]

Так, как Иса́їа нѣкоему горестному Книжнику:

“Что ты здѣ? и что тебѣ здѣ…”[123]

То же, что Евангелскїй Ангел:

“Что ищете?.. нѣсть здѣ…”[124]

“Тамо Его узрите[125], о косные сердцем![126]”

И восхищает их в Горняя Галиле́йская, гдѣ “видѣвше Его, поклонишася Ему…”[127] “И той невидим бысть и́ма”[128].

Тогда прямо увидѣли, когда стал невиден и неосязаем так, как когда ищез из Глаз тѣлесный друга Моего Болван, тогда осталось в Моем сердцѣ Сердце Его, как Магни́тной Дух в стально́м Колцѣ.

“Крѣпка, яко смерть, Любви…
Крила Ея крила огня…”[129]

А когда плотская Любов толь сильно вѣет и женет к смертностным вожделѣнїям, то равно и Дух Божїя Любви жесток, как Буря, шумен, как от вина, углїем огненным и пламеньми варит[130], как Ад, жжет сердце, воскриляет и устремляет в Горняя.

“Жестока̀, аки ад, Ревность”[131].

И так мило мнѣ, когда признался Ло́нгин, что рушит сердце жало Ревности Божїя и утробу ему так, как Лукѣ и Клео́пѣ[132]. Признаться ли вам,

что и мою утробу трогает той же Пламень? Часто он угашается плотским Жаром. Но кто прямо вкусил Красоты Горняго Человѣка, сих Любви ни вода Многа угасить, ни рѣки потопить не могут[133].

“Ни настоящая, ни грядущая…”[134]

“Ополчится Ангел Господень…”[135]

Простудит Вавило́нску Пещь и избавит их[136].

“Ищезе сердце мое и плоть моя…”[137]

Григ[орїй]. Се уже слышали мы – о двоих началах, о двойном родѣ Ангелов и человѣков, о двоепутїи человѣческїя жизни. В протчем нынѣ сами доумѣвайте, что от сих же Источников раждается двойный вкус в Библїи: Добрый и Лукавый, спасительный и погибельный, ложный и Истинный, Мудрый и Безумный…

Яков. Нѣт легше доумѣться, как в сем. Змїй из той же Коро́вы сосе́т молоко[138] и преображает в яд, а человѣк слушает При́тчы:

“Мелзи́ млеко, и будет Масло”[139].

Душевному человѣку Ло́тово пїянство, Давидово и Соломоново женолюбїе – смрад, яд и смерть, а Духовному – благовонїе, ядь, пища и Живот.

Вѣра Горняя вземлет Змїя[140] и не язвится, в пещи не опаляется, в Морѣ не погрязает, яд и смерть яст и пьет, и оттуду здрава, вот

“Знаменїя вѣрующим!”[141]

Библїа есть не только Корова, но Ад и Змїй, и лютый поглощающїй Лев. Но в жестокости сего Льва находят со Сампсоном сот сладости[142] тѣ: “Десница твоя́ воспрїят мя…”[143]

Сей Драко́н для таких цѣлителный и есть Древо сладчайших Райских Плодов, но не тѣм:

“Полижут Персть, аки Змі́еве, плѣжуще по земли”[144].

“Той сотрет твою Главу…”[145]

Чудо Израилское! Гдѣ Вѣра находит сладчайшую паче Меда и Сота[146] пищу, там тяжкосердую Душу кусают песїя Мухи и Шершни.

“Послю на них Шершни…”[147]

Аѳан[асїй]. Берегись, Яков. Ты уже здѣлал Библїю древним чудовищем, мучившим древле Египтян.

Имя Ея Сфинкс. Дѣвичья голова, тулуб львиный…[148]

Яков. Не обынуясь, друг мой, сказую, что она-то есть Лев, обходящїй Вселенную, рыкающїй и терзающїй[149], попавши на бѣднаго, от лѣвой страны чтельника. Пропал он во Адских Ея челюстах. Ты же, о Израилю! не бойся, Їякове[150]!

“Срящет его, яко Мати…”[151]

Покрыет его от Зноя, вспокоит в Матернем лонѣ, ухлѣбит хлѣбом и напоит водою.

“Вода глубока совѣт в Сердцѣ мужа”[152].

“Пїяй от Воды сея…

не вжаждется во вѣки”[153].

Аѳан[асїй]. Так не она ж *ли* есть и Блудница о́ная у Соломона, которыя слѣдом волочутся буйные Молодчики? Она горчайшая Ада[154]. Бѣгут, де,

“Яко Елень, стрѣлою уязвлен в Я́тра…

Не вѣдый, яко на душу свою течет”[155].

Куда она заводит их? О *лютый* язык ея!

“Зубы его Зубы *Л*ьвовы,

убивающїи душу…”[156]

Яков. О друг мой! Отгадал ты. Се тая Блудница!

“Глаголы потопныя, Язык *л*ьстив”[157] сея Блудницы.

Она наводит всемі́рный потоп. Но Вѣра с Но́ем из не гнїющаго зиждет себѣ безопасную Храмину. Она Римски: Arca[158], то же что Еллински: Ἀρχὴ[159]. Сїе есть Имя Божїе.

“Покрыет тя Божїе Нача́ло”[160].

От сея Блудницы спас Ангел Обручника.

“Їо́сифе, не убойся…”[161]

Не много не попал, мимо Рахи́ль, на прѣлоо́кую *Л*ї́ю[162].

Ермол[ай]. Не отгадаю *ли* и я? Не Библ*ї*а *ли* есть оные смертоносные Источники, преображаемые Елиссе́ем во спасительные, когда их осоли́л Солью Пророк[163]? Зассорили их Филистины[164].

Яков. Ты в самый Центр попал. Очищает их Исаа́к[165], осоляет Елиссей[166], освящает, погружая в них Христа, Предитеча, а сам Христос претворяет обуялую их воду во вино новое, кое

“Веселит сердце Человѣка”[167].

А Мойсей Горним Жезлом раздѣляет и услаждает невкусную их Горесть[168], по Павловому:

“Слово ваше, да будет со́л*ї*ю растворенное”[169].

“О Бозѣ похвалю Глагол, о Господѣ похвалю Слово”[170].

*Л*онг[ин]. *Д*ух Гаданїя тронул и мене. Не она *ли* есть оный, что в Данїи́лѣ, седми-главный Змїй, же́ны и младенцы погубляющїй[171]?

“Змїй сей, егоже создал еси…”[172]

Хоть он Кит, хоть *Д*ракон – есть-то Библ*ї*а.

Яков. Не излился *ли* на вас, други мои, *Д*ух оный от Вышняго? “Излїю от *Д*уха моего…”[173]

“Старцы ваши со́нїя узрят…”[174]

Кто силен сїе разрѣшить, аще не будет Бог с ним[175]? “Дух Вѣры вся испытует и вся отверзает”[176]. Сему Зми́ю в челюсть, вмѣсто со́ли, ввергает Данїи́л Гомо́лку, Пи́лулу, *и*ли Котишо́к[177]. Тогда сего А́спида малое Отроча повесть может[178].

Ермол[ай]. *Л*юбезный мой Котишо́к! Что значит сей ша́рик? *И*ли вопрошу тебе Еврейски: Ма́нна? что сїе[179]?

Яков. Он слѣплен из Смо́рны, из дерева́ныя во́лны и из Ту́ку. Пошол прямо в Брюхо Змїино.

Ермол[ай]. Говори, друг мой, поскоряе, не мучь мене[180].

“*Д*околѣ вземлеши *Д*ушу нашу?”[181]

Яков. Фу! развѣ не знаешь, кто был во чревѣ Ки́товѣ?

Ермол[ай]. Ах! ты теперь пуще помрачил мене.

Яков. “Вѣровах, тѣмже возглаголах”[182].

Сей ша́рик есть Присносущный Центр Пресвятыя Вѣчности. В храмѣх Божїих образуется так:

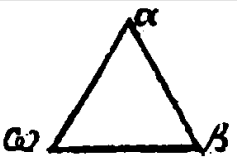

В це́нтрѣ Треуго́лника Око.

1. А́лфа, всякую тварь предваряет.

2. ω-ме́га, послѣ всей твари остается.

3. Ви́та, есть раждающаясь и ищезающая Среди́на.

Но по Началу и Концу вѣчная.

Сїя Трои́ца есть Еди́ница [a].

“Трисо́лнечное Еди́нство”[183].

“не дремлющее Око…”

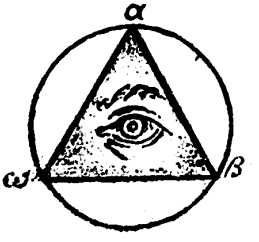

Ермол[ай]. Не знаю, что-то Аѳанас[їй] все улыбается.

Аѳан[асїй]. Треуголник твой, Якуша, пахнет Пиѳаго́ром[184]. Опасно, чтоб ты не накадил и духом Плато́новским[185]. А мы ищем Христова Духа[186].

Лонг[ин]. И мнѣ кажется, будьто запахли Плато́новскїя Їде́и[187].

Яков. Пиѳаго́рствую или Плато́нствую – нѣт нужды. Только бы не Идолопоклонствовал. И Павел, и Аполло́с суть ничтоже с Авраамом:

“Никтоже Благ…”[188]

Григ[орїй]. Дайте Покой! Пожалуйте, не дѣйте его[189]. Он слово благое отрыгнул, от вѣрующаго сердца[190].

С Вѣрою грязь есть у Бога дражайшая чистаго Зла́та. Не на Ли́ца зряще судите[191]. Вспомните вдовы́н Пѣнязь[192]. Не заключайте Боговѣдѣнїя в тѣснотѣ Палести́нской. Доходят к Богу и Волхвы́, сирѣчь Фило́софы[193]. Един Бог Їудеев и Язы́ков, Едина и Премудрость. Не весь Израиль мудр. Не всѣ Язычники тма. Позна Господь сущїя его[194]. Собирает от всѣх четырех

[a] Τρισήλιος Μονάς καὶ Φύσις. [Трисонячна єдність і природа (гр.)].

вѣтров[195]. Всяк *для* Его есть Авраамом, только бы сердцем обладал Дух Божїя Вѣры, без коей и Авраам не мог оправдаться, и никтоже ин.

Един Дух Вѣры[196] оправдает и Племя, и страну, и время, и пол, и чин, и возраст, и разум… Иноплеменник Неема́н исцѣлился во Їорда́нѣ[197], гдѣ тщетно омывался не обрѣзанный сердцем Израиль. Куда глупое самолюбїе! Кланяетеся в храмѣх изображенному Треуголнику[198] не разумѣющим онаго Живописцем, а сей же образ, у *Любомудрцов*, толком Божества озаренный, ругаете. Не сїе *ли* есть:

“Кланяетеся, егоже не вѣсте?..”[199]

Не ражжевав Хлѣба сего Христова, как можете претворить и пресуществовать[200] в животворящїй сок? Не сїе *ли* есть Суд себѣ жрать и смерть[201], дабы исполнилось Писанїе: “Шед удавися”[202]?

Вгляньте, слѣпцы, на Божїе хлѣбы, называемые Просфора̀, сирѣчь Приношенїе[203]. Не видите *ли*, что на одном из седми, средѣ верха его, *ло́же* Треуголника, вырѣзаннаго Копїем Священничим? раздробляемаго и влагаемаго во уста Причастникам? Священник – не Пророк *ли* есть? А пророк – не *Любомудрый ли* и Очитый Муж? не Мини́стр *ли* и Апостол Божїй, из тѣх числа:

“Безвѣстн[ая] и тайн[ая] Премудр[ости] тв[оея] явил ми еси”[204].

“Научу беззаконныя Путем т[воим]”[205].

Не хлѣб сей есть, но Хлѣб пресуществленный, Он есть Дух Божїй. Тайна Тройцы, и не вино Стїхи́йное, не вино физы́ческое, но вино новое нетлѣнїя, Вино Христовой Премудрости, веселящїя сердце вѣрных[206]. Сего Премудрости Духа в Хлѣб сей и в Вино если не вдунуть, что осталось вкусить? развѣ смерть.

“Смерть упасет их”[207].

“Близь еси ты, Господи, устен их, *далече* же от сердец их”[208].

Сего-ж-то ради Пророк Данїил влагает в челюсть Змїнну таинственный Хлѣбец[209].

Аѳанас[їй]. Кой вздор? Там Хлѣбец во устах Змїиных, а у нас Треуголник в Хлѣбикѣ. Не *лѣ*пится что-то. Не могу согласить…

Григ[орїй]. Куда ты, друг мой, остр и шаток в ругательствах! А в ра́зумѣ Проро́ческих Та́ин се́рдце твоѐ коснѣе Черепа́хи. Ражжу́й хорошѐнько, почу́вствуешь вкус. Там хлѣбец во Главѣ Змїи́ной, я здѣсь Треуго́лник в Хлѣбѣ. “Той сотре́т…”[210]

Аѳанас[їй]. Во́ля твоя̀: не *лѣ*пится. Там в Головѣ, бу́дьто в Горшкѣ, Хлѣб, а здѣсь в Хлѣбѣ Хлѣбик Треуго́лный. Хлѣб и Горшо́к – ра́зница…

Григ[орїй]. О ко́сный Гала́те, мой Бра́те! Догада́йся, что Змїи́на Глава̀ и Хлѣб есть то́ же.

Аѳан[асїй]. Боже мой! Сїѐ не вмѣсти́мое *для* се́рдца моего̀.

Григ[орїй]. О любе́зное мнѣ, про́стое твоѐ, но не вѣрное сердце!

Аѳан[асїй]. Ражжу́й мнѣ, тогда̀ могу̀ повѣрить.

Григ[орїй]. Би́блїа, не Змїй *ли* есть? Вход и Дверь ея, не Глави́зна *ли* Кни́жная[211]? Седмь Дней, не седмь *ли* глав? Седмь Со́лнцев, не седмь *ли* Хлѣбов? Не в сїя̀ *ли* Хлѣбы вкида́ет Данїи́л Хлѣбец о́ный?

“В Со́лнцѣ положи́ сел[енїе] своѐ”[212].
“Той сотре́т т[вою] Гла́ву”[213].
Со́лнце запа́ло… Прощайте[214]!

Судячи з усього, цей твір було написано на початку 1770-х рр. Автограф зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки (ф. 14, оп. 1365, арк. 19 (зв.)–34). «Бесѣду 2-ю» було вперше опубліковано в 1971 р. на сторінках київського часопису «Філософська думка» [див.: *Сковорода Г. С.* Бесіда 2-я, нареченная Observatorium specula [Публікація та вступна стаття «Невідомі твори Г. С. Сковороди. Бесіда 2-я» І. А. Табачникова] // Філософська думка. – 1971. – № 6. – С. 83–92]. Подаємо за автографом.

[1] Етимологія слова *Сіон* (євр. *ṣiyyôn*, *Ційон*) остаточно не з’ясована, але значення “спостережний пункт” чи “дозорна вежа” з цим словом напевно ніяк не пов’язані. Можливо, Сковорода ототожнив гору Сіон (її й справді ототожнюють із кількома різними місцинами, включно з Храмовою горою) з горою Цофім (євр. *ṣōp̂îm*). Якраз слово *Цофім* означає “сторожа”, “спостерігачі” (корінь *ṣāp̄āh* означає “оглядати, шпигувати, спостерігати, слідкувати” [див.: The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon. – Peabody, Mass., 1999. – P. 859]). По-грецькому ця гора називається *Скопос*, тобто “Спостерігач”; латинізована форма – *Scopus*. Гора Скопус [див.: *Avi-Yonah M.* Zofim // Encyclopaedia Judaica. – Jerusalem, 1973. – Vol. 16. – P. 1192–1193] – це узвишшя на північ від Єрусалима (зараз входить у межу міста). Згадки про цю гору є тільки в післябіблійній літературі. З гори Цофім паломники, які прямували до Єрусалима, могли вперше побачити Храм. Після його зруйнування, дивлячись зі Скопусу на Храмову гору, вони на знак скорботи надривали собі край одягу (див.: Єрусалимський Талмуд, Моед Катан 3: 7, 83b; Вавилонський Талмуд, Песахім 3: 8 та ін.; мідраш Ейха рабба 5: 18, 1). Йосиф Флавій також згадував про гору Скопус в «Іудейських старожитностях» (XI, 329) та в «Іудейській війні» (II, 528, 542; V, 67, 106).

[2] Книга пророка Малахії 4: 2.

[3] “Фанар”-світильник міг набувати різних символічних значень. Пор., наприклад: “душу свою в тѣлѣ, как свѣчку в фонарѣ…” [*Туптало Д.* Брань святаго архістратига Міхаила, воєводы сил небесных, и ангелов его с седмоглавным змієм // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: У 3 ч. – Киев, 1824. – Ч. 3. – С. 395].

[4] Метафорично слово *скрипица* означає “мысль” [див.: *Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 48], тож його можна асоціювати зі словами “свѣт и благоразуміе”, а от *табакерка* за часів Сковороди була ходовою метонімією нікчемної речі. Варто пригадати хоч би санкт-петербурзький часопис «Трутень», де в одному з матеріалів до геть порожніх, але модних, дрібниць зараховані “табакерки черепаховые, бумажные, сургучные; кружева, блонды, бахромки, манжеты, ленты, чулки, пряжки, шляпы, запонки…” [Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. – Москва, 1952. – Т. II. – С. 137], або «Подорож із Петербурга до Москви» Олександра Радіщева: “Табакерочка золотая, пряжки серебряные и другая дрянь…” [*Радищев А. Н.* Избранные философские сочинения. – Москва, 1949. – С. 92].

[5] Фразу ѧ҃ъ вѣ҆дѣнїѧ взято з Книги пророка Ісаї 11: 2.

[6] За словником Памви Беринди, *ангел* означає “вѣстник, посел, оповѣдач” [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 334; про значення цього слова див. також: *Аверинцев С.* Ангели // *Аверинцев С.* Софія-Логос: Словник / Упорядник

та автор передмови Костянтин Сігов; науковий редактор видання Марина Ткачук. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 35–39].

[7] Ця думка дуже стара. Про двох янголів, які супроводжують людину, говорили ще Єрм у своєму «Пастирі» ("Два янголи з людиною: один добрий, а другий злий" [Ранние отцы Церкви: антология. – Брюссель, 1988. – С. 193]), Оріген (Про першооснови, III, II, 4) [див.: *Ориген*. О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 256] та інші.

[8] Як писав свого часу Оріген (Про першооснови, I, 5), "…усяка розумна душа… повинна витримати боротьбу проти диявола та його янголів і супротивних сил, тому що вони намагаються обтяжити її гріхами…" [*Ориген*. О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 24]. Пор., наприклад, з «Діоптрою» Віталія Дубенського: "Не возможеши без брани жити, идѣже будеши имѣти имаши брань, понеже в себѣ имаши, иже ти сопротив речет. Во єдином человѣцѣ полагает апостол два человѣка [йдеться про слова святого апостола Павла: 'Через те ми відваги не тратимо, бо хоч нищиться зовнішній наш чоловік, зате день у день відновляється внутрішній' (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 4: 16)]. И тако сопряженна, яко ни єдин пребывати может без другаго, и тако между собою разнствующа, яко суще два, обаче єдин єст, и єдин – два. В сих двоих всего живота дѣло прохожденно бывает" [Діоптра, сирѣч Зерцало, албо Изображеніе извѣстное живота человѣческаго в мирѣ. – Кутейно, 1654. – Арк. 148 (зв.)–149; про "внутрішню" та "зовнішню" людину див. також: *Туптало Д.* Внутренній человѣкъ // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 3 ч. – Киев, 1824. – Ч. 1. – С. 101–108; *Максимович І.* Богомисліє. – Чернігів, 1710. – Арк. 70 (зв.), 357 (зв.); *Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 256].

[9] Неточна цитата з Книги Псалмів 112 (113): 5. Пор.: **Кто̀ ꙗ̆коу гд҃ь бг҃ъ на́шъ;**

[10] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 40: 6. Пор.: **вса́ка пло́ть сѣ́но.**

[11] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 3: 6.

[12] Неточна цитата з Книги Йова 3: 3. Пор.: **вна́лъ ли є́сѝ о҆́бо (мы́слїю твое́ю) рабѹ̀ моемѹ̀ ꙗ̆шѹ̀; Див. також: вна́лъ ли є́сѝ мы́слїю твое́ю на раба̀ моего̀ ꙗ̆шва;** (Книга Йова 1: 8).

[13] Євангелія від св. Матвія 16: 16; Євангелія від св. Івана 6: 69.

[14] Книга Псалмів 13 (14): 1. Інокентій Гізель стверджував, що думку: "аз мню, яко нѣсть Бога", – людині навіює сам диявол [*Гізель І.* Мир с Богом человѣку. – Київ, 1669. – С. 616–618].

[15] Неточна цитата з Книги Йова 1: 10. Пор.: **тв҃не ꙗ̆швъ чти́тъ гд҃а;**

[16] Парафраза Євангелії від св. Івана 7: 12. Пор.: **нѝ, но льсти́тъ наро́ды.**

[17] Фразу **сѣ́мѧ бл҃гове́но** взято з Книги пророка Ісаї 61: 9; 65: 23.

[18] Фраза **сло́во сп҃нїѧ** зринає в Діях св. апостолів 13: 26.

[19] Сковорода змальовує тут картину "психомахії" (Пруденцій), що її можна порівняти з такими творами старої української літератури, як «Брань святаго архистратига Михаіла, воєводы сил небесных, и ангелов єго, с седмоглавным змієм» Дмитра Туптала чи «Брань честних седми добродѣтелей з седми грѣхами смертними» Йоасафа Горленка [див.: *Ушкалов Л.* Психомахія // *Ушкалов Л.* Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. – Харків, 2001. – С. 63–87].

[20] Книга пророка Захарії 1: 9.

[21] Цю опозицію можна зрозуміти, коли згадати, що старі українські письменники дотримувалися традиціоналістських настанов, особливо тоді, коли йшлося про питання віри. Скажімо, Лазар Баранович писав: "Omnis in religione novitas est vanitas" [*Baranovicz Ł.* Nowa miara starey wiary. – Nowogrod-Siewierski, 1676. – S. 262]. Таку саму настанову можна добачити і в уснопоетичній традиції: "Нового не запроваджай, старовини держись" [*Номис*, № 685; докладніше див.: *Ушкалов Л.* Antiquus – modernus // *Ушкалов Л.* Світ українського бароко: філологічні етюди. – Харків, 1994. – С. 11–18.

[22] Книга пророка Ісаї 59: 5.
[23] Парафраза Книги пророка Ісаї 59: 6. Пор.: **Поста́въ и҃хъ не вѣ́детъ на ри́зѣ.**
[24] Книга Псалмів 89 (90): 10. *Л*азар Баранович коментував ці слова так: "…Живот наш держася на шелковой нити. Но єгда повѣшен бысть на тонком власѣ… Єгда повѣшен на слабой паучинѣ: *л*ѣта наша, яко паучина" [*Баранович Л.* Трубы словес проповѣдных. – Київ, 1674. – Арк. 316].
[25] Перше послання св. ап. Павла до коринтян 2: 16.
[26] Пор.: "Всяк Еремей про себя разумей!" [Пословицы русского народа. Сборник В. *Д*аля. – Москва, 1957. – С. 440, 620]; "Усякий Веремій про себе розумій" [*Номис*, № 9582]; "Усяк Веремій про себе розумій" [Українські народні прислів'я та приказки: *Д*ожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 322].
[27] Пор.: "*Д*он *Д*оном, а найкраще дома" [Українські народні прислів'я та приказки: *Д*ожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 201]; "*Д*он, *Д*он, а *л*учше дом" [Пословицы русского народа. Сборник В. *Д*аля. – Москва, 1957. – С. 325].
[28] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 10: 36. Пор.: **И҆ вразѝ человѣ́къ дома́шнїи҃ є҆гѡ̀.**
[29] Євангелія від св. *Л*уки 8: 39.
[30] Фразу а҆г҃гла҃ мо́й узято з *Д*ругої книги Мойсеєвої: Вихід 23: 23; 32: 34.
[31] Тобто *д*иявол, адже гр. *διάβολος* означає "наклепник".
[32] Неточна цитата з Книги Псалмів 120 (121): 7. Пор.: **Г҃дь сохрани́тъ тѧ҆ ѿ всѧ́каго зла҆.**
[33] *Д*ив. прим. 6 до трактату «Начальная дверь ко христіянскому добронравію».
[34] Компас – популярний емблематичний образ. Його можна знайти, скажімо, у збірці «Symbola et emblemata» під № 129 [див.: Емблемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 34–35; про цей образ у Сковороди див.: *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. *Л*еоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 143].
[35] Цей образ також належить до емблематики. *Д*ив., наприклад, малюнок № 461 зі збірки «Symbola et emblemata», що має назву «Кормило корабельное» та підпис: "Водам полагает закон. Укрощает волны морскія. Legem ponit aquis" [див.: Емблемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 116–117].
[36] Гр. *συμμετρία* – 'сумірність, належна пропорція'.
[37] *Д*ив. прим. 34.
[38] Трохи неточна цитата з *Д*ругого послання св. ап. Павла до коринтян 12: 7. Пор.: **дадѐсѧ мн҃ѣ па́костникъ пло́ти, а҆ггелъ сатани́нъ.**
[39] В автографі: *Наперстник*.
[40] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 13: 34. Пор.: **Зⷡ́повѣ́дь но́вꙋ҆ даю҆ ва́мъ.**
[41] Книга Притч Соломонових 18: 19.
[42] *Д*ив. прим. 204 до циклу «Басни Харьковскія».
[43] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 8: 6. Пор.: **крѣпка҆ ѧ҆кѡ смє́рть любы҃.**
[44] Поняття *состра́стіе* у Сковороди є відповідником гр. *συμπάθεια* й синонімом до слова *любов*. Коли він говорить про *состра́стіе* між елементами світу, це можна трактувати як щось схоже на Емпедоклове розуміння *л*юбові – рушійної сили, яка забезпечує єдність першостихій.
[45] Сковорода має на думці слова: **Возлю́бленнїи҃, не зⷡ́повѣ́дь но́вꙋ҆ пишꙋ҆ ва́мъ, но зⷡ́повѣ́дь ве́тхꙋ҆, ю҆́же и҆мѣ́сте и҆спе́рва. Зⷡ́повѣ́дь ве́тха є҆́сть сло́во, є҆́же слы́шасте и҆спе́рва** (Перше соборне послання св. ап. Івана 2: 7).

[46] Див. прим. 43 до циклу «Сад божественных пѣсней».
[47] Фразу **вéтхїй дéнми** взято з Книги пророка Даниїла 7: 9, 22.
[48] Трохи неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 4: 8, 16. Пор.: **бг҃ъ любы ѥ́сть.**
[49] Книга Псалмів 30 (31): 19.
[50] Друге соборне послання св. ап. Петра 2: 12.
[51] Книга Ісуса, сина Сирахового 21: 30.
[52] *Лабет* (від франц. *la bête* – 'звір, дурень') – штрафний внесок у грі в ломбер, що його в певних випадках платили гравці, наприклад, тоді, коли скидали карту іншої масті, тощо. Про все це докладно йдеться, скажімо, в ірої-комічній поемі сучасника Сковороди Василія Майкова «Игрок ломбера» (1763 р.) [див.: Ирои-комическая поэма / Ред. и прим. Б. Томашевского; вступ. статья В. Десницкого. – Ленинград, 1933. – С. 101–116]. Слід сказати, що у XVIII ст. ця гра була дуже популярною. Її форму використовували навіть у літературі. Наприклад, один з перекладних українських сатиричних діалогів (із французької) розпочинається так: "Року 1733, октоврія 10, в Глуховъ получено: «Игра ломбер знатнѣйших европейских дворов»" [Малорусская историческая шарада // Киевская старина. – 1885. – Т. XI. – Март. – С. 592–593].
[53] Див. прим. 459 до діалогу «Сумфоніа, нареченная Книга Асхань».
[54] Книга Псалмів 13 (14): 1.
[55] Сковорода має на думці слова: **и̑ всѧ̑ кла̑дѧзи, ѩ̑же и̑скопа́ша рабѝ о̑тца̀ є́гѡ̀, во вре́мѧ о̑тца̀ є́гѡ̀, загради́ша а̑̀ фл҃ї́сти́млѧне** (Перша книга Мойсеєва: Буття 26: 15).
[56] Див. прим. 26.
[57] Євангелія від св. Луки 9: 55.
[58] Сковорода має на думці слова: **А̑ще а̑зы́ки человѣ́чєскими глаго́лю и̑ а̑гг҃лскими, любвє́ же нє и̑мамъ, бы́хъ (ѩ̑кш) мѣ́дь звєна́щи, и̑лѝ кы́мва́лъ звѧца́ю́й** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 13: 1).
[59] Гр. *αὔρα* – 'подув, вітрець'.
[60] Лат. *aura* – 'подув, вітрець; повітря; випари; небо, небесна висота; легенький подих, просвіт, примара, тінь; блиск, сяйво; звук, голос, відлуння'. Очевидно, Сковорода має тут на думці своїх улюблених римських класиків, наприклад, Горація, який говорив (Сатири, II, 2, 79) про душу як про "частку небесного подуву" [*Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 155], чи Сенеку, котрий у «Моральних листах до Луцілія» (LXVI, 12) писав те саме про розум: "А що таке розум, як не частка божественного подиху, що проникла в людське тіло?" [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 215].
[61] Старі українські богослови пов'язували цю думку з наукою Августина. Наприклад, Петро Могила писав: "Яко мовит Августин: 'Двои суть людей товариства, с которых єдно предуставлено єст на вѣки царствовати з Богом, а другоє вѣчноє однести каранє'" [*Могила П.* Крест Христа Спасителя и всякаго человѣка // *Тітов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 281].
[62] Книга Ісуса Навина 5: 13.
[63] Парафраза Євангелії від св. Луки 9: 55. Пор.: **ко́егш дх҃а є́стѣ вы.**
(1) Парафраза Третьої книги царств 19: 12. Пор.: **гла́съ хла́да то́нка.**
(2) Парафраза Євангелії від св. Івана 4: 24. Пор.: **дх҃ъ (є́сть) бг҃ъ.**
[64] Сковорода має на думці слова: **Вни́дите о̑̀зкими вратѣ̀: ѩ̑кш простра̑ннаѧ врата̀ и̑ широ́кїй пу́ть вводя́й въ па́губу, и̑ мно́зи су́ть входа́щїи и̑̀мъ: что̀ о̑̀зкаѧ врата̀, и̑**

тѣ́сный пу́ть вводя́й въ живо́тъ, и ма́лш и́хъ е́сть, и́же ѡ҆брѣта́ютъ его̀ (Євангелія від св. Матвія 7: 13–14).

[65] Символ *дороги* – один із найбільш поширених у літературі українського бароко. Справа в тому, що зазвичай людина поставала тут мандрівником-"перегрином" (*homo viator*), а її життя – повсякчасною екзистенційною мандрівкою. Отож, образи мандрівника й дороги належали до кола сталих виражальних засобів нашого письменства XVII–XVIII ст. Наприклад, Кирило Ставровецький писав: "Странствіє наше в мирѣ сем зѣло єст прудкоє, яко наибыстрѣйшая рѣка плынет без постоянія текуще, тако и мы течем и приближаємся к смерти, яко бѣг конскій до кресу, и дни нашѣ прудко преходят, яка тѣнь облака безводнаго и яко корабль волнами морскими и вѣтры носимый без постоянія, яко камень з горы на дол летит и ниже опертися мало может, тако приближаєтся живот наш к смерти и мы, яко странницы в мирѣ сем, понеже странствуєм невидимым странствіем през позорище мира, яко през нѣкую гостинницу" [*Транквіліон-Ставровецький К.* Євангеліє учителноє. – Рахманів, 1619. – Арк. 353]. Самого Христа було заведено змальовувати "небесным Пелгримом" [див.: *Транквіліон-Ставровецький К.* Перло многоцѣнноє. – Могилів, 1699. – Арк. 57], а його дочасне життя – "уставничим пелгримством" [див.: *Радивиловський А.* Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 424 (зв.)]. Попри все розмаїття житейських шляхів, вільна воля людини мала обирати, зрештою, одну з двох доріг: ліву (дорогу гріха) чи праву (дорогу порятунку). Мабуть, найяскравіший образ цих двох доріг на тлі "великого ланцюга буття", тобто неба, землі й підземного світу, Сковорода змалював у своїй візії «Брань архистратига Михаила со Сатаною".

[66] Лат. *prospectivus* – 'видноколо'.

[67] "Ліва" ("широка") та "права" ("вузька") дороги людського життя – мотив, який бере свій початок з Євангелії від св. Матвія 7: 13–14. Він був надзвичайно поширений у старій українській літературі. От як описував ці дороги, наприклад, Климентій Зиновіїв: "Двѣ дороги вѣм на сем свѣтѣ ся обрѣтают, / которыє человѣков до двох стран привождают. / Єдна до преисподних мѣст грѣшников уводит, / другая праведников самого неба доводит. / Лѣвая то дорога знать ведет в вѣчны муки, / а правая до неба приводит Богу в руки" [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 200].

[68] Див. прим. 3–4 до поезії «Est quaedam moerenti flere voluptas» та прим. 752–753 до діалогу «Сумфоніа, нареченная Книга Асхань».

[69] Гр. *εὐδαιμονία* – 'щастя; достаток'.

[70] Сковорода має на думці слова: **Смѵ́рна и́ ста́кти и́ каси́а ѿ ри́зъ твои́хъ** (Книга Псалмів 44 (45): 9).

[71] Гр. *δεξίωμα* – 'подання правої руки'; в переносному значенні: 'союз, дружба'.

[72] Окреслення **сы́новє свѣ́та** зринає в Євангелії від св. Луки 16: 8 (пор.: **сы́новє вѣ́ка сегѡ̀ мѫдрѣ́йши па́чє сынѡ́въ свѣ́та**) та в Євангелії від св. Івана 12: 36 (пор.: **до́ндеже свѣ́тъ и́маτє, вѣ́рѫйτє во свѣ́тъ, да сы́новє свѣ́та бѫ́дετє**).

[73] Пор.: Веніамін: сын дній, або добродѣтелей, або правицы" [*Беринда П.* Лексікон славенороссій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 376].

[74] Ці роздуми про єство "правого" та "лівого" навіяні, мабуть, євангельською візією Страшного суду: **и́ поста́витъ ѻ҆́вцы ѿдесну́ю себѐ, а҆ ко́зліца ѡ҆шу́ю** (Євангелія від св. Матвія 25: 33) та посталими на її ґрунті фразами на взір: "шуицу грѣшным всѣм людєм презначает" [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 150]; "Избави нас, Бог, от шуего стояния…" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 43] тощо. Крім того, як свідчив Володимир Даль, одне зі значень слова "шуя" – "полова" [*Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка. – Москва, 1956. – Т. IV. – С. 651].

[75] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до галатів 4: 14. Пор.: ѩкожѐ а҆гг҃ла бж҃їѧ прі́сте мѧ.
[76] Неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 15. Пор.: хр҃то́во бл҃гоѡхани́ѥ є҆смы.
[77] У Третій книзі царств 1: 3 зринає фраза о҆троковѝцы до́брыѧ.
[78] Пісня над піснями 1: 3.
[79] Очевидно, Сковорода має на думці слова: дв҃вѝцы моѧ̀ и҆ ѹ҃ншты моѝ ѿндо́ша въ плв҃нъ (Плач Єремії 2: 21).
[80] Неточна цитата з Книги пророка Амоса 8: 13. Пор.: ѡ҆скѹдв҃ю́тъ дв҃вы дѡ́брыѧ.
[81] Фраза ро́дъ лѹка́въ и҆ прелюводв҃йный зринає в Євангелії від св. Матвія 16: 4.
[82] Євангелія від св. Матвія 25: 12.
[83] Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 4: 9. Пор.: ве́рзисѧ ѿсю́дѹ до́лѹ.
[84] Євангелія від св. Івана 8: 23.
[85] Євангелія від св. Івана 8: 23.
[86] В Євангелії від св. Матвія 6: 28 зринає фраза кр҃і̂нъ се́лныхъ.
[87] Сковорода має на думці слова: а҆гг҃лъ бо гд҃е́нь сше́дъ съ нб҃сѣ̀, приста́пль ѿвалѝ ка́мень ѿ дверїи́ гро́ба и҆ сѣдѧ́ше на не́мъ (Євангелія від св. Матвія 28: 2).
[88] Книга пророка Ісаї 53: 8; Дії св. апостолів 8: 33.
[89] Пісня над піснями 2: 1.
[90] Сковорода має на думці слова: ѿ стра́ха же є҆гѡ̀ сотрѧсо́шасѧ стрегѹ́щіи и҆ бы́ша ѩкш ме́ртви (Євангелія від св. Матвія 28: 4).
[91] Можливо, Сковорода має на думці слова: бц҃ же зра́къ є҆гѡ̀ ѩкш мо́лнїѧ, и҆ ѡдея́нїе є҆гѡ̀ бѣлѡ̀ ѩкш сне́гъ (Євангелія від св. Матвія 28: 3).
[92] Пісня над піснями 8: 6.
[93] Книга Псалмів 54 (55): 7.
[94] Пісня над піснями 7: 4.
[95] Сковорода має на думці слова: и҆ ѡбонѧ̀ воню̀ ри́зъ є҆гѡ̀, и҆ бл҃гословѝ є҆гѡ̀ и҆ рече҃: сѣ, вонѧ̀ сы́на моегѡ̀, ѩкш вонѧ̀ ни́вы и҆спо́лнены, ю҆́же бл҃гвѝ гд҃ь (Перша книга Мойсеєва: Буття 27: 27).
[96] Послання св. ап. Павла до галатів 3: 1.
[97] Парафраза Євангелії від св. Луки 24: 25. Пор.: ѿ несмы́слєннаѧ и҆ кѡ́снаѧ се́рдцемъ.
[98] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 27: 11. Пор.: безѹ́мный же ѩкш лѹнѧ̀ и҆змѣня́ѥтсѧ.
[99] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 53: 8. Пор.: ѩкш вземлѥтсѧ ѿ землѝ живо́тъ є҆гѡ̀.
[100] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 3: 30. Пор.: ѻ҆номѹ̀ подоба́ѥтъ растѝ, мнѣ̀ же.
[101] Книга Псалмів 71 (72): 5.
[102] Очевидно, це парафраза Дій св. апостолів 19: 2. Пор.: а҆ще у҃бш дх҃ъ сѵ҃тъ прі́ѧли;
[103] Парафраза Дій св. апостолів 8: 34. Пор.: ѡ҆ ко́мъ пр҃ро́къ глаго́летъ сі̀ѥ; ѡ҆ себѣ̀ ли, и҆лѝ ѡ҆ и҆нѣ́мъ нѣ́коемъ;
[104] Див.: Третя книга Мойсеєва: Левит 21: 18.
[105] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.
[106] Євангелія від св. Івана 1: 29.
[107] Сковорода має на думці слова: но́съ твоѝ ѩкш сто́лпъ лїва́нскїй (Пісня над піснями 7: 4).
[108] Сковорода має на думці слова: о҆́чи твоѝ голѹбі́нѣ̀ (Пісня над піснями 4: 1).
[109] Очевидно, Сковорода має на думці слова: Бѣжѝ, бра́тє мо́й, и҆ ѹ҃подо́бисѧ се́рнѣ̀ и҆лѝ ѽнцѹ̀ є҆ле́неи҆, на го́ры а҆ромаа҆́тwвъ (Пісня над піснями 8: 14).
[110] Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 11: 9. Пор.: чѹ́вство же прв҃ныхъ благопоспѣ́шно.

[111] Сковорода має на думці слова: **И̂** ѣ̈тъ є̀гѡ̀ ӓг҃лъ г҃дєнь за вє́рхъ є̀гѡ̀, и̂ дєржа̀ за власы̀ главы̀ є̀гѡ̀, и̂ поста́ви є̀гѡ̀ въ вавѷ̈лѡ́нѣ верхѹ̀ рва̀ шѹ́момъ дѹ́ха своєгѡ̀ (Книга пророка Даниїла 14: 36).

[112] Сковорода має на думці слова: ӓг҃лъ же г҃дєнь восхи́ти фі҃лі́ппа (Дії св. апостолів 8: 39).

[113] Фразу **дх҃ъ вѣ́ры** взято з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 4: 13.

[114] Євангелія від св. Луки 21: 18.

[115] Книга пророка Єремії 5: 3.

[116] Сковорода має на думці слова: **и̂ вла́съ главы̀ ва́шєѧ не поги́бнетъ** (Євангелія від св. Луки 21: 18).

[117] Перша книга царств 1: 11. Див. також: **и̂ желѣ́зо на главѹ̀ є̀гѡ̀ не взы́детъ** (Книга Суддів 13: 5).

[118] Сковорода має на думці слова: **И̂** ѹ̑годѝ є̀нѡ́хъ бг҃ѹ̀, и̂ не ѡ̑брѣта́шесѧ, занѐ прєложѝ є̀гѡ̀ бг҃ъ (Перша книга Мойсеєва: Буття 5: 24).

[119] Друга книга Мойсеєва: Вихід 19: 4.

[120] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 1: 21.

[121] Книга пророка Ісаї 61: 1.

[122] Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 14.

[123] Книга пророка Ісаї 22: 16.

[124] Євангелія від св. Луки 24: 5–6.

[125] Євангелія від св. Матвія 28: 7.

[126] Парафраза Євангелії від св. Луки 24: 25. Пор.: **ѡ̑ несмы́слєннаѧ и̂ кѡ́снаѧ сє́рдцемъ.**

[127] Євангелія від св. Матвія 28: 17.

[128] Євангелія від св. Луки 24: 31.

[129] Неточна цитата з Пісні над піснями 8: 6. Пор.: **крѣпка̀ ѣ̈кш смє́рть любы̀, же́стока ѣ̈кш ӓдъ ре́вность: кри́ла є̀ѧ̀ кри́ла о̀гнѧ̀.**

[130] Сковорода має на думці слова: **кри́ла є̀ѧ̀ кри́ла о̀гнѧ̀, (ѹ̑гліє ӧгненно) пла́мы є̀ѧ̀** (Пісня над піснями 8: 6).

[131] Пісня над піснями 8: 6.

[132] Див.: Євангелія від св. Луки 24: 1–35.

[133] Парафраза Пісні над піснями 8: 7. Пор.: **Вода̀ мно́га не мо́жетъ ѹ̑гаси́ти любвѐ, и̂ рѣ́ки не потопя́тъ є̀ѧ̀.**

[134] Послання св. ап. Павла до римлян 8: 38.

[135] Книга Псалмів 33 (34): 8.

[136] Про вогненну піч вавилонського царя Навуходоносора та про врятування кинутих у неї трьох отроків: Ананії, Азарії та Мисаїла – ідеться в Книзі пророка Даниїла 3: 19–28. Цей сюжет є в канонах та акафістах. Кажуть, що Сковорода особливо любив співати ірмос 7-ої пісні Івана Дамаскина: "Образу златому на полѣ Деиръ служиму, тріє Твоя отроцы не брегоша безбожнаго велѣнія. Посредѣ же огня ввержени, орошаємы пояху: благословен єси, Боже отец наших". Пор., наприклад, «Стиси краєсогласніи на Рождество Христово» Симеона Полоцького: "Отроцы в святой вѣрѣ воспитани, / от мучителя, в огнь пещный послани. / Яко идолу поклона не даху, / но Сыном Божим орошени бяху. / Проклят єсть идол, и вси суть прокляти, / иже дерзают Богом єго звати" [*Полоцкий С.* Вирши. – Минск, 1990. – С. 327].

[137] Книга Псалмів 72 (73): 26.

[138] Сковорода має на думці народні повір'я про те, що змії чи вужі ссуть у коров молоко. Існують оповідки й про те, що відьми можуть перетворюватись на змій, коли рушають доїти корів [див.: *Иванов П. В.* Народные рассказы о ведьмах и упырях // Українці: народні

вірування, повір'я, демонологія. – Київ, 1991. – С. 449–450]. Є навіть приказка: "Нассав сі як вуж" [*Франко,* № 4520]. Свого часу Себастьян Фабіян Кльонович описав це повір'я в поемі «Роксоланія» [див.: *Себастьян Фабіян Кльонович*. Роксоланія / Пер. Михайла Білика. – Київ, 1987. – С. 34–35].

[139] Книга Притч Соломонових 30: 33.

[140] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **и҆ же́злъ ѡ҆бращ҆е́йс҇а въ҃ ꙁмі́а҇ возмн҃ въ҃ р҃ку҃ твою҃** (Друга книга Мойсеєва: Вихід 7: 15).

[141] Мабуть, це парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 14: 22. Пор.: **зна́мєніє сы́ть не вѣ́рующымъ, но невѣ́рнымъ**.

[142] Сковорода має на думці слова: **ѿ҆ у҆стъ̀ льво́выхъ и҆҃зм҇ се́й ме́дъ** (Книга Суддів 14: 9).

[143] Книга Псалмів 17 (18): 36. Цей образ є і в емблематиці. Див., наприклад, малюнок № 554) у збірці «Symbola et emblemata», який має назву «Самсон вынимает мед из львиного черепа» та підпис: "Сладость присходит от силы. Vincit solertia vires" [Емблемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 140–141].

[144] Книга пророка Михея 7: 17.

[145] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 15. Пор.: **то́й твою҃ блюсти́ бу́детъ главу҃**.

[146] Парафраза Книги Псалмів 18 (19): 11. Пор.: **сла́ждш҇а па́че ме́да и҆ со́та**.

[147] Парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 23: 28. Пор.: **послю҃ ше́ршни пред҃ тобо́ю**.

[148] Див. прим. 19 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

[149] Сковорода має на думці слова: **сѵпоста́тъ ва́шъ дїа́волъ, а҆́кш лє́въ ры́к҇а, хо́дитъ, и҆ск҃ій кого҃ поглоти́ти** (Перше соборне послання св. ап. Петра 5: 8).

[150] Парафраза Книги пророка Ісаї 41: 14. Пор.: **не бо́йс҇а, і҆а́кшве, ма́лый і҆и҃лю**.

[151] Книга Ісуса, сина Сирахового 15: 2.

[152] Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 20: 5. Пор.: **Вода҆ глубока҆ совѣ́тъ въ҃ се́рдцы мѫ́жа**.

[153] Євангелія від св. Івана 4: 13–14.

[154] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **ме́дъ бо ка́плетъ ѿ҆ у҆сте́нъ жены҃ блудни́цы, а҆́же на вре́м҇а наслажда́етъ твоя́ горта́нь: послѣ́ди́ же горч҇а́е же́лчи ѡ҆брѧ́щеши** (Книга Притч Соломонових 5: 3–4).

[155] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 7: 23. Початок вірша звучить так: **а҆́кш є҆ле́нь у҆ѧ́звленъ стрѣло́ю въ҃ а҆́тра**…

[156] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 21: 3. Пор.: **зѹ́бы львю́вы зѹ́бы є҆гѡ҆, у҆бива́ющіи ду́шы человѣ́чи**.

[157] Книга Псалмів 51 (52): 6.

[158] У Вульгаті *arca* означає "ковчег": *arca Noe*.

[159] Гр. *ἀρχή* – 'початок, первень'. Корелят лат. *principium*. Один із найважливіших термінів грецької філософії, що його семантичний опис уперше подав у своїй «Метафізиці» Арістотель.

[160] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 33: 27.

[161] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 1: 20. Пор.: **і҆ѡ́сифе, сы́не дв҃дов҃ъ, не у҆бо́йс҇а**.

[162] *Лію*, яка мала слабкі очі (див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 29: 16) й символізує діяльне життя, протиставлено тут образові Рахілі, котра символізує життя споглядальне. Скажімо, в Данте (Чистилище XXVII, 97–108) цей мотив постає таким: "Побачив уві сні я юну жінку, – / Вона, вродлива, поставна, стрункa, / Співала, рвавши квіти у корзинку: / 'Коли питаєшся, хто я така / Й чого квітки збираю, знай, – я Лія, / І гарні руки ці плетуть вінки, / Бо дзеркало оздобить – в мене мрія. / Не чинить так сестра моя Рахіль: / Вдивлятись в нього – це для неї дія. / Для неї зір – мета дбання й зусиль, / А я цікавлюсь

рук своїх діянням, / Їй споглядать, для мене ж діять – ціль'" [*Данте Аліг'єрі*. Божественна комедія / Переклад з італійської та примітки Євгена Дроб'язка. – Київ, 1976. – С. 338–340]. Про Рахіль та Лію не раз говорили й старі українські письменники, наприклад, Симеон Полоцький [див.: *Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 129 (зв.)].

[163] Сковорода має на думці слова: **И́** и҃зы́де є҆лїссе́й на и҃схо́дища вwдна́м҃, и҆ всы́па тр҃ь со́ль, и҆ рече́: сѝце гл҃етъ гд҃ь: и҃зцѣли́хъ во́ды сїа́, не бу́детъ ѿ ни́хъ ктомѣ́ сме́рти и҆ непло́дства. **И́** и҃зцѣлѣ́ша во́ды до днє́ сегѡ̀ (Четверта книга царств 2: 21–22).

[164] Сковорода має на думці слова: и҆ всѣ́ кла́дязи, и҃́же и҃скопа́ша рабѝ ѻ҆тца̀ є҆гѡ̀, во вре́мм҃а ѻ҆тца̀ є҆гѡ̀, загради́ша а҆̃ фл҃істи́млнне (Перша книга Мойсеєва: Буття 26: 15).

[165] Сковорода має на думці слова: **И́** па́ки і҃саа́къ и҃скопа̀ кла́дязи вwдны́м҃, и҃́же и҃скопа́ша рабѝ а҆враа́ма ѻ҆тца̀ є҆гѡ̀, и҆ загради́ша ты́м҃ фл҃істи́млнне (Перша книга Мойсеєва: Буття 26: 18).

[166] Див.: Четверта книга царств 2: 21–22.

[167] Книга Псалмів 103 (104): 15.

[168] Сковорода має на думці звернені до Мойсея Божі слова: ты́ же возмѝ же́злъ тво́й и҆ простри́ р҃ку́ твою̀ на мо́ре, и҆ расто́ргни є҆̑ (Друга книга Мойсеєва: Вихід 14: 16).

[169] Парафраза Послання св. ап. Павла до колосян 4: 6. Пор.: **Сло́во** ва́ше (*да* быва́етъ) всегда̀ во бл҃а́ти, со́лїю растворе́но.

[170] Книга Псалмів 55 (56): 11.

[171] Про цього змія-Віла йдеться в 14-ій главі Книги пророка Даниїла.

[172] Книга Псалмів 103 (104): 26.

[173] Книга пророка Іоїля 2: 28.

[174] Книга пророка Іоїля 2: 28.

[175] Слова а҆̈ще не бу́детъ бг҃ъ съ ни́мъ зринають у Євангелії від св. Івана 3: 2.

[176] Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 10. Пор.: **На́мъ** же бг҃ъ ѿкры́лъ е҆́сть а҆х҃омъ свои́мъ: а҆х҃ъ бо всѣ́ и҆спыту́етъ, и҆ глу́бины бж҃їа.

[177] Сковорода має на думці слова: **И́** взѧ̀ данї́илъ смо́лу и҆ тку́къ и҆ во́лну, и҆ возварѝ вку́пѣ, и҆ сотворѝ гомо́лу, и҆ вве́же во у҆стѣ̀ зми́ю, и҆ и҃зда́ъ разсѣ́десм҃ зми́й (Книга пророка Даниїла 14: 27).

[178] Сковорода має на думці слова: и҆ телецъ и҆ ю҃не́цъ и҆ ле́въ вку́пѣ пасти́см҃ бу́дутъ, и҆ ѻ҆тро́чѧ ма́ло поведе́тъ а҆̃ (Книга пророка Ісаї 11: 6). Цей вірш – яскравий приклад символічності Біблії. Якби тлумач Святого Письма, – писав, наприклад, Іоаникій Галятовський, – "разумѣл сенс чворакій, который в Писмѣ Святом знайдует, зрозумѣл бысь и тоє, же юж тепер пасется в купѣ волк с агнцем, и рысь почивает с козлищем, и юнец со львом в купѣ пасется, и отроча малоє водит их" [*Галятовський І.* Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 353].

[179] Манна (євр. *mān*) – чудесний харч, що його Бог щодня посилав ізраїльтянам під час їхнього перебування в пустелі. Пояснення походження слова від займенника *ma* ("що") є тільки в Другій книзі Мойсеєвій: Вихід 16: 15: "І побачили Ізраїлеві сини, та й казали один до одного: 'ман гу' (*mān hû'*), бо не знали що то (*ma^{h}-hû'*)". Більше ніде форма *mān* у значенні "що" в єврейській Біблії не зустрічається. Памва Беринда тлумачив слово *манна* як "дар, або упоминок, або що?" [*Беринда П.* Лексікон славенороссійй и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 433]. Цей старозаповітний образ міг набувати різних символічних значень, як-от у Дмитра Туптала: "Манна образ бъ тѣла Христова во євхаристіи святой" [*Туптало Д.* Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 314 (зв.)].

[180] Фраза не мо́чи менѐ зринає в Євангелії від св. Марка 5: 7; 8: 28.

[181] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 10: 24. Пор.: доко́лѣ ду́шы на́шѧ взе́млеши;

[182] Книга Псалмів 115 (116): 1.

[183] Очевидно, Сковорода цитує тут слова з 9-ої пісні п'ятниці 3-го тижня Великого посту (ірмос інший): "Свѣт и жизнь и вседѣтель, трисолнечное єдинство, Бог же и Господь…". Трикутник символізував "таинство Св. Тройцы" також в емблематиці [див.: Емвлемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. LV].

[184] Піфагор (гр. *Πυθαγόρας*) (друга половина VI – початок V ст. до н. е.) – давньогрецький філософ, чия наука та оповідки про якого були добре знані в старій Україні. Досить пригадати бодай Іоаникія Галятовського ("Пиѳагорас филіозоф такоє был выдал право, же богом их поганским потреба офѣровати з винограда необрѣзанного…" [*Галятовський І.* Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 211 (зв.)]) або Василя Григоровича-Барського, який, подаючи опис острова Самос, двічі згадує про те, що тут, у печері гори Керкіс, мешкав колись "пресловутый философ Пиѳагор" [*Григорович-Барський В.* Странствованія. – Санкт-Петербург, 1778. – С. 379, 384]. Сковорода покликався на Піфагора у діалозі «Бесѣда 2-я», у трактатах «Silenus Alcibiadis», «Жена Лотова», а також у перекладі Плутархового трактату «Про спокій душі».

[185] Див. прим. 55 до циклу «Басни Харьковскія».

[186] Таке неприхильне ставлення до цієї геометричної символіки було характерне для деяких українських православних письменників-полемістів домогилянської доби. Наприклад, Василь Суразький писав про трикутники "латинян": "…Отца и Сына, и Святаго Духа латины быти мнимают. Верхній угол полагают Отца, низу же оба углы кладут Сына и Духа. Так нѣкако выображают. И треми углы три ипостаси, окруженіем же около их безначалное и безконечное Божественнаго єстества объявити хотят, зато, иже глаголют, круг ни начала, ниже конца имат" [*Суразький В.* О єдиной, истинной, православной вѣрѣ. – Острiг, 1588. – Арк. 68].

[187] Як свідчив Діоген Лаерцій (III, 75), Платон учив, що всі першостихії (повітря, вогонь, земля, вода) "складаються… з трикутників і розкладаються на трикутники" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 172].

[188] Євангелія від св. Матвія 19: 17.

[189] Очевидно, це парафраза Євангелії від св. Івана 12: 7. Пор.: **Рєчє́ же їйсъ: не дѣ́йте є҃мѣ.**

[190] Парафраза Книги Псалмів 44 (45): 2. Пор.: **Ѡ҆рыгнѫ́ сє́рдце моє҃ сло́во бла́го.**

[191] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **не на лицѣ́ зрѧ́ще и҆мѣ́йте вѣ́рѫ** (Соборне послання св. ап. Якова 2: 1).

[192] Див.: Євангелія від св. Марка 12: 41–44.

[193] Сковорода має на думці царів-волхвів, що прийшли поклонитися Христові-немовляті (див.: Євангелія від св. Матвія 2: 1–12). Це – мудреці-маги чи халдеї. Їхньою батьківщиною від часу Климента Олександрійського заведено вважати Персію і Месопотамію. *Волхви*, *маги*, *халдеї*, *філософи* є для Сковороди синонімічними поняттями.

[194] Сковорода має на думці слова: **позна҃ гд҃ь сѣ́цѝхъ є҃гѡ҆** (Четверта книга Мойсеєва: Числа 16: 5). Старі українські богослови досить часто говорили про існування християнства до Різдва. Як стверджував, наприклад, Іоаникій Галятовський, "христіане зась были от початку свѣта" [*Галятовський І.* Ключ разумѣнія. – Київ, 1659. – Арк. 101 (зв.)]. На його думку, вже Адам був християнином, бо він "вѣрил в Христа, Месію правдивого, которій мѣл пріити на свѣт, и пророковал о пристю єго…" [*Галятовський І.* Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 144]. Із другого боку, пелагіанське твердження, начебто "до спасенія не треба человѣкови ласки Божои надприроднои…, но толко треба до того щегулне соизволенія людскаго, которого то соизволенія… и всемогущая сила Божая не

потрафит в человѣкови справити, єжели человѣк не схощет" [Начатки догматонравоучителнаго богословія. – Почаїв, 1770. – С. 854], зазнавало тут різкої критики з позицій християнського ексклюзивізму. Припустімо, у книзі «Съмя слова Божія» сказано таке: попри те, що філософи, які жили до Різдва, "так много писали о добродѣтелех, рекше о цнотах…, так много наук прекрасных сложили о укрощеніи душевных страстей, о управленіи обычаєв наших подлуг разума и совѣсти…, сами так цнотливоє и воздержноє житіє проводили, обаче ничтоже у Бога себѣ заслужили, не были бо в ласцѣ Божієй" [Съмя слова Божія. – Почаїв, 1772. – С. 215; пор., наприклад: Мысли при чтеніи Посланія святаго апостола Павла к Колоссяном, изложенные в Харьковском духовном коллегиумѣ… ректором коллегіума и богословских наук профессором протоіереем и кавалером Андреем Прокоповичем. – Санкт-Петербург, 1820. – С. 15].

[195] Чотири вітри, згідно з грецькою міфологією: Борей (північний вітер), Евр (східний вітер), Зефір (західний вітер) та Нот (південний вітер).

[196] Фразу **дх҃ъ вѣ҆ры** взято з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 4: 13.

[197] Історію зцілення сиріянина Неємана від прокази подано в 5-ій главі Четвертої книги царств. Неєман згадується і в «Молитвослові»: "Єліссеом пророком твоим проказу Неєммана сурiанина очистивый" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 536].

[198] Ідеться про іконографію "всевидящого Ока".

[199] Євангелія від св. Івана 4: 22.

[200] Сковорода говорить тут про епіклезу.

[201] Сковорода має на думці слова: **сѣ́дъ себѣ҆ ѥ҆́стъ и҆ пїе́тъ, не ра҃зсѫ́ждаѧ тѣ́ла гд҃нѧ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 11: 29).

[202] Євангелія від св. Матвія 27: 5.

[203] Гр. *προσφορά* – 'приношення, дар'.

[204] Книга Псалмів 50 (51): 8.

[205] Книга Псалмів 50 (51): 15.

[206] Можливо, це парафраза Книги Суддів 9: 13. Пор.: **вїно҆ мое҆, весели҆́щее бг҃а и҆ человѣ́ки.**

[207] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 48 (49): 15. Пор.: **сме́рть ѹ҆пасе́тъ а҃.**

[208] Неточна цитата з Книги пророка Єремії 12: 2. Пор.: **бли́з є҆сѝ ты҆ ѹ҆стъ и҆́хъ, дале́че же ѿ ѹ҆тро́бъ и҆́хъ.**

[209] Див.: Книга пророка Даниїла 14: 27.

[210] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 15. Пор.: **то́й твою҆ блюстѝ бу́детъ главу́.**

[211] Сковорода має на думці або слова: **сѐ, пр҃їидѹ́: въ глави́знѣ кни́жнѣ пи́сано є҆́сть ѡ҆ мнѣ** (Книга Псалмів 39 (40): 8), або слова: **сѐ, и҆дѹ́: въ глави́знѣ кни́жнѣй написа́сѧ ѡ҆ мнѣ** (Послання св. ап. Павла до євреїв 10 : 7).

[212] Книга Псалмів 18 (19): 5.

[213] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 15. Пор.: **то́й твою҆ блюстѝ бу́детъ главу́.**

[214] Таке раптове закінчення розмови є одним зі старих конклюзивних топосів: "Мусимо закінчувати, бо вечоріє" [див.: *Курціус Е.-Р.* Європейська література і латинське середньовіччя / Пер. з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 105]. Наприклад, саме так закінчується трактат Ціцерона «Про оратора» або діалог Марка Мінуція Фелікса «Октавій» [див.: *Марк Минуций Феликс*. Октавий // Ранние отцы Церкви: Антология. – Брюссель, 1988. – С. 590].

Діа́лог, или Разглаго́л о Дре́внем Ми́рѣ

Любе́зному Дру́гу Михаи́лу Іоа́нновичу Ковалѣ́нскому[1]

Пи́сан 1772-го Года̀. Дан в Дар 1788-го

*

Возлю́бленный Дру́же Михаи́ле!

Пріи́мѝ от мене ма́ленькій сей Да́рик. Дару́ю тебѣ́ мою Заба́вочку[2]. Она Боже́ственная. Разглаго́л о Дре́внем Ми́рѣ. Что́ *ли* есть найдревнѣ́йшее? Бог. Ты роди́лся люби́тися с Богом. Пріи́мѝ сію мою *Ле́пту*. Чита́й. Му́дрствуй. Прирасти́ Еѐ. И возрасти́ Еѐ. От Зе́рна изы́йдет благосѣ́ннoли́ственный Дуб Мамври́йскій[3]. Сѣнь его вмѣсти́т хоть Все-всели́нную… Мно́зи глаголют, Что *ли* дѣ́лает в Жи́зни Сковорода̀? Чем забавля́ется? Аз же о Господѣ ра́дуюся. Веселю́ся о Бозѣ Спа́сѣ моем…[4]

Заба́ва, Ри́мски Oblectatio[5], Е́ллински *Діатрiба̀*[6], Славе́нски Глум[7], или Глумле́ніе, есть Корvфа̀[8], и Верх, и Цвѣт, и Зе́рно Человѣ́ческія Жи́зни. Она есть Чентр[9] ка́ждыя Жи́зни. Всѣ Дѣла̀ коея́ждо Жи́зни сюда̀ теку́т, бу́дьто Сте́бліе преобразу́яся в Зе́рно. Суть Нѣ́кіи, без Це́нтра живу́щіи, бу́дьто без Га́вани плову́щіи. А я о растлѣ́нных не бесѣ́дую[10]. Своя Коему́ждо видь Заба́ва ми́ла. Аз же поглумлю́ся в За́повѣдех Вѣ́чнаго[11]. Ты вѣ́си, я́ко *люблю* Его и я́ко Он возлюби́л мя есть[12]. Рече́ши, Ка́ко 10 За́повѣдей довлѣ́ют в Долголѣ́тную Заба́ву? Тфу! Аще бы и Суґу́бый Маѳуса́лов Вѣ́к[13], и тогда̀ довлѣ́ют. Ах! Все Омерзѣ́ніем и во Омерзѣ́ніе исхо́дит, развѣ Святы́ни. Ах! не всу́е Дави́д: “Ди́вна (де) Свидѣ́н[ія] твоя”[14]. Все предваря́ют, все печатлѣ́ют. Вся́кой Кончи́нѣ суть Конце́м и Оста́нком без Ме́рзости. Вѣ́чная Ма́ти Святы́ня ко́рмит мою Ста́рость. Я Сосца̀ Ея̀ сосу̀ без Омерзѣ́нія[15]. И а́лчу па́че и па́че[16]. Я во Вѣ́ки бу́ду с Не́ю, а Она̀ со мною. Вся бо прехо́дят, *Любе́зная* же *Любо́вь*? Ни[17]! Кра́тко рещѝ: се есть *Діатрiба̀* и Типи́к[18] моея Жизни!

“Блаже́н Муж, и́же в Прему́дрости умре́т и И́же в Ра́зумѣ своем поуча́ется Святы́нѣ, размышля́я Путѝ Ея́ в Се́рдцѣ своем, и в Сокрове́нных Ея уразуми́тся…”[19]

Любе́зный Дру́же! Есмь и пребу́ду твой Дании́л Ме́інгард[20].

***

Основа́ніе Діа́лога

“Помяну́х Дни Дре́внія”. Ψало́м 142[21].

“Воззри́те на Дре́внія Ро́ды”. Сира́х[22].

“Снѣ́сте Ве́тхая Ве́тхих”. Мойсе́й[23].

“Помяну́х Судбы̀ твоя от Вѣ́ка, Господи, и утѣ́шихся”[24].

“Повѣ́даша мнѣ Законопресту́пницы Глумле́нія,
но не я́ко Зако́н твой, Господи”. Ψал[о́м] 118[25].

***

Sola Veritas, est dulcis, viva, Antiquissima.
Cetera Omnia sunt Foenus, et heri natus Fungus[26].

Разглаго́л о Дре́внем Ми́рѣ

Ли́ца:
Аѳана́сій. Ія́ков. *Ло́нгин.* Ермо́лай. Григо́рій.

Григ[орій]. Посмо́трим же ны́нѣ на Приро́дныя Богопроповѣ́дники. Загля́нем в *Дре́вняя Лѣта̀*, а́ще хо́щете.

Аѳан[асій]. О Пресла́вное Позо́рище! Но коим О́бразом мо́жно ви́дѣть *Дре́вняя Лѣта̀*? Мо́жно *ли* на то́е взира́ть, Что ужѐ протекло̀? А́ще же протекло̀, тогда не ви́дное. Ка́ко же взира́ть?

Ло́нг[ин]. Аще открыва́ется Ѳе́атр са́мых Древнѣ́йших Време́н, тогда̀ мо́жно ви́дѣть и *Люде́й*. Вода̀ без Рыб, Воздух без Птиц, а Вре́мя без *Люде́й* быть не мо́жет.

Аѳан[асій]. Ка́ко же мо́жно ви́дѣть Проше́дшая Времена̀?

Іяков. Так мо́жно ви́дѣть, как Вчера́шній Житія твоего *День*, а вчера́шній *День* так, как *Дне́шнее*, проше́дшее У́тро, а У́тро так, как Пол-Часа̀ сего, в коем нахо́димся. Се ны́нѣ тече́т *Деся́тый* Час, 30-четве́ртая Мину́та, 1772-е *Лѣто* от Христа̀, Пя́тый-на́десят *День* Мѣ́сяца Ма́ia. Наконе́ц, Полови́ну *Деся́таго* Часа̀ сего Проше́дшую, так ви́дѣть мо́жно, как 4 Мину́ты. Вот! только что протекли́ они. А тепе́рь 5-я вторы́я Полови́ны Мину́та. Взгля́ньте на Часы̀!..

Аѳан[асій]. Что надле́жит до Вчера́шняго Житія̀ моего *Дня*, Он мнѣ во всей Жи́зни есть сладча́йшим Позо́ром.

Ло́нг[ин]. Как так?

Аѳан[асій]. Господи! не мнѣ, но И́мени твоему Сла́ва…[27] Похвалю́ся о Господѣ пред Друга́ми. Вчера̀ довело́ся в Бесѣ́дѣ спо́рить с нѣ́которым моим Сосѣ́дом. Он разъяри́вся, называ́л мене Негодя́ем, Жи́телству вре́дным, Во́ром и протчая. Пришо́в я Домой, по Проше́ствіи нѣ́сколько Часо́в услы́шал Же́нской и Дѣ́тской Вой. Что за Причи́на? Сказа́ли мнѣ, что до помяну́таго Сосѣ́да пріѣ́хал стари́нный его Заимода́вец с Ве́кселем, что не в Си́лах доплати́ть 30-ти Рубле́й по Ве́кселю, что Никто̀ на Про́зьбу его, хотя̀ обша́стал 30 Дворо́в, не помо́г ему и что напослѣ́док беру́т его под Стра́жу. Жа́лко мнѣ ста́ло! Схвати́в Перо̀, написа́л к нему Слѣ́дующее:

Люби́мый Друг!

Благодарю̀ вам, что по́дали мнѣ Слу́чай к Благодѣя́нію. Посыла́ю вам 30 Рубле́й. Употреби́те о́ныя, как Со́бственныи своѝ. Сим вѣ́чно мене одолжи́ть мо́жете.

Ваш Усе́рдный Слугà, H. N.

Я посла́л Де́ньги, а Он свободи́лся. На сіе Вчера́шнее Дѣло взира́я, чу́вствую внутрь Бога́тство Сла́дости, коея́ еди́ныя Ка́пли не отда́л бы я за 1000 Ефи́мков[28]. А мнѣ Она вся ста́ла только 30 Рубле́й.

Ермо́лай. Де́шева Ку́пля твоя. А иной продае́т за 30 Рубле́й и цѣлаго Христа̀[29].

*Л*онг[ин]. Тѣм же О́ком, коим смо́тришь на Вчера́шнее Вре́мя, мо́жно взира́ть на са́мыя Авраа́мскія Времена̀[30]. Па́вел всѣ проше́дшіи *Л*ѣта̀ заключа́ет в сем Сло́вѣ "вчера̀", ны́нѣшныи – в Сло́вѣ "Днесь", а Все бу́дущее нарица́ет Вѣком:

"Іисус Христос Вчера̀ и Днесь, Тойже и во Вѣки"[31].

А́ки бы рекл: Вчера̀ и Днесь и За́втра, Си́рѣчь во Вѣки Вѣко́в[32]. Аще Кто ви́дит Днесь, той ви́дит и Вчера̀, и Открове́ніем еди́наго Дня отверза́ется 1000 *Л*ѣт[33]. Она вмѣща́ется в одном Днѣ, а День простира́ется в 1000 *Л*ѣт. Уразумѣ́й Ве́чер Седми́цы и у́зриши У́тро Седми́-Ты́сящ *Л*ѣт.

"И бысть Ве́чер, и бысть У́тро, но День еди́н"[34].

Ія́ков. Мо́жет быть, и Пра́вда, что Ты́сяща единообразных Печа́тей заключа́ется в одно́й тако́й же, а одна̀ расхо́дится в Ты́сящу, и еди́н Скуде́льный Мо́дель сокры́лся в Десяти́ Ты́сящах Сосу́дов[35]. "Вся Тѣм быша…"[36]

Аѳан[асій]. Каким же О́бразом 1000 *Л*ѣт бу́дет одны́м Днем и вопре́ки?

*Л*онг[ин]. Ох! не любопы́тствуй. Не Все то ло́жное, что Младе́нческим Ума́м не вмѣстное. Если не понима́ешь, обузда́й Ра́зум твой в Послуша́ніе[37] и вѣруй Петрѹ̀ Свято́му…

"Еди́но же сіе да не утаи́тся от вас, Возлю́бленныи, яко еди́н День пред Господем, аки 1000 *Л*ѣт, и Ты́сяща *Л*ѣт, аки День Еди́н"[38]. Огля́нься на Ѱалом 89.

Аѳан[асій]. Вѣ́рую, Господи, яко 1000 *Л*ѣт пред Очи́ма твои́ма, яко День Вчера́шній…[39]

*Л*онг[ин]. Я бы мог тебѣ сказа́ть и Сіе, что, если Кто еди́наго Человѣка зна́ет, тот всѣх зна́ет. Еди́н в Ты́сящѣ, а Ты́сяща, как Человѣк Еди́н[40]. Но Сіе не у нас, но пред Господем.

Аѳан[асій]. Ах! пред Господем. Скажѝ, гдѣ пред Господем?

*Л*онг[ин]. Там. На том Мі́рѣ, на друго́м Свѣтѣ.

Аѳан[асій]. Гдѣ же той вторы́й Мїр?

*Л*онг[ин]. Там, гдѣ "Вторы́й Человѣк, Господь с Небесѐ"[41].

Аѳан[асій]. А вторы́й Человѣк гдѣ?

*Л*онг[ин]. Там, гдѣ вторы́й Мїр.

Аѳан[асій]. А вторы́й Мїр гдѣ?

*Л*онг[ин]. Вот гдѣ! Послу́шай Петра̀ святаго:

"Но́ваго Небесѐ и но́выя Землѝ ча́ем, по Обѣтова́нію Его, в нихже Пра́вда живе́т"[42].

Ви́дишь, что вторы́й Мїр там, гдѣ но́вое Не́бо и но́вая Земля̀. Онѝ его суть У́ды.

Аѳан[асій]. Гдѣ же но́вое Не́бо и Земля̀ нова̀?

*Л*ОНГ[ИН]. Там, гдѣ ста́рое Не́бо и Земля́.

АѲАН[АСІЙ]. А ста́рое Не́бо гдѣ?

І́Я́К[ОВ]. Изря́дный есѝ Исте́ц! Ещѐ но́ваго не сыска́л, а ста́рый Мїр потеря́л. Ста́рое Не́бо под Но́сом у тебе.

АѲАН[АСІЙ]. Видь ста́рое Не́бо и ста́рая Земля́ вездѣ́?

*Л*ОНГ[ИН]. Вездѣ́.

АѲАН[АСІЙ]. И нелзя́ сыска́ть Мѣ́ста, ни на еди́н Чентр[43] пуста́го?

*Л*ОНГ[ИН]. Нелзя́.

АѲАН[АСІЙ]. Все напо́лненно ста́рым Не́бом и Земле́ю?

*Л*ОНГ[ИН]. Все.

АѲАН[АСІЙ]. Гдѣ ж твой но́вый Мїр?

*Л*ОНГ[ИН]. Вездѣ́.

АѲАН[АСІЙ]. Как же ста́рый Мїр помѣсти́шь с но́вым?

*Л*ОНГ[ИН]. Так, как Тѣнь с ея́ Де́ревом. Взгля́нь на сію Живу́ю и Благосѣнноли́ственную Я́блоню.

АѲАН[АСІЙ]. Я́блоня подняла́ся выспр, а Тѣнь протяну́лася по До́лу. Тѣнь на ином, а Я́блоня на ином Мѣ́стѣ. Тут Дѣ́ло ино́е.

*Л*ОНГ[ИН]. Кра́йняя видь Часть Тѣ́ни *л*ежи́т на Землѣ́, но Нача́ло и Основа́ніе Ея́ есть с Я́блонею вку́пѣ, и она никогда́ не быва́ет ни больше, ни ме́ньше Я́блони своея. Кратко сказа́ть, Тѣнь Я́блоням мѣсти́ться не мѣша́ет.

АѲАН[АСІЙ]. Вот так развѣ скажѝ: “Тѣнь Я́блоням мѣсти́ться не мѣша́ет”.

*Л*ОНГ[ИН]. Да я же так и ска́зую.

АѲАН[АСІЙ]. Тѣнь Я́блонѣ мѣсти́ться не мѣша́ет.

*Л*ОНГ[ИН]. Коне́чно.

АѲАН[АСІЙ]. И так ве́тхій Мїр есть Тѣ́нію новаго?

*Л*ОНГ[ИН]. Ду́маю и вѣ́рую. А если соверше́нно уразумѣ́ю, что так есть сіе, тогда узрю́ его и *л*юбля́ возлюблю́ Его во Господѣ, а Господа в Мї́рѣ Его.

АѲАН[АСІЙ]. Ах! бѣ́дненькіи мы с на́шим Мї́ром. Мїр наш, Вѣк наш и Человѣк наш есть то Тѣнь одна́. Но почему́ Мїр наш есть Тѣ́нію?

*Л*ОНГ[ИН]. Вопрошу́ и я тебе. Почему Тѣнь есть Тѣ́нію?

АѲАН[АСІЙ]. Потому́, что прохо́дит и не постоя́нствует.

*Л*ОНГ[ИН]. Как же она прохо́дит?

АѲАН[АСІЙ]. Когда́ Со́лнце Запада́ет, тогда́ Тѣнь ищеза́ет, а тѣм скорѣ́е, чем бо́льше простира́ется. Вчера́ была́ одна́. Днесь друга́я. Зау́тра тре́тяя приви́дится. То рожда́ется, то ищеза́ет. А роди́вшись, не стои́т тве́рдо, но от сего к тому Мѣ́сту уклоня́ется. Вопре́ки же Я́блоня Лѣт Сто стои́т неподви́жна.

*Л*ОНГ[ИН]. Вот еще почему́ Тѣнь есть Бездѣ́лкою! Она́ не есть Дѣ́лом, но нѣ́коею то́лько Ико́ною[44] Его явля́ется и приде́ржится Ему. Воззри́ же ны́нѣ тлѣ́нным твоим О́ком на бездѣ́лную Тѣнь тлѣ́ннаго твоего Мї́ра и воспо́й с Дави́дом:

“Дніе наши, я́ко Сѣнь на Землѣ́, и нѣсть Постоя́нія”[45].

Он непреста́нно премѣня́ется. То рожда́ется, то ищеза́ет. То убыва́ет, то уклоня́ется. Не мно́гія *л*и Ты́сящи Тѣ́ней ея́ в Я́блонѣ? Так Ты́сяща наших

Лѣт в Еди́ном Днѣ Господнем сокрыва́ются. Мїр Господень и День Господень е́сть то Дре́во Жи́зни. А наш Дря́хлый, Тѣ́нный и Тлѣ́нный Мїр е́сть то Дре́во Сме́рти. Онѡ̀ Глупому́дрым[46] Сердца́м ви́дится Добро́м, по Естеству́ же своему есть лука́вое.

“И прикры̀ ны Сѣнь Сме́ртная”[47].

Мїр наш есть Ри́за, а Господень – Тѣ́ло. Не́бо наше есть Тѣнь, а Господне – Твердь. Земля̀ наша – Ад, Смерть, а Госпо́дня – Рай, Воскресе́ніе. Вѣк наш есть то Лжа, Мечта̀, Суета̀, Па́ра, Ничто́же, а Истина Господня Пребыва́ет во Вѣки[48]. Вѣк наш есть то Разли́чіе и Разнофо́рміе Тѣни, Съче́ніе Пѣска̀, Увяде́ніе Цвѣта. Вѣк же Господень есть Еди́нство, То́ждество, А́дамант. День наш есть то́ же, что Ве́чер, Нощ, Луна̀. День Госпо́день есть то Вѣ́чное У́тро, Свѣт непристу́пный[49], незаходи́мое Со́лнце. “Господь блѝз”[50]. “Прі́йдет же День Госпо́день, яко Тать в Нощѝ, в оньже Небеса̀ у́бо со Шу́мом ми́мо по́йдут, Стихі́и же сожига́емы разоря́тся”[51]. А как Мїр наш и Вѣк зол, так и Человѣк наш лука́в.

“Пе́рвый Человѣк от Землѝ Пе́рстный”[52].

Аѳан[асій]. Таковы́х-то, ду́маю, 1000 во Еди́ном Человѣкѣ, стоя́щем пред Господем, а Един Божі́й Человѣк в Ты́сящѣ наших.

Лонг[ин]. А я тебѣ ска́зую, что не Ты́сяща, но всѣ наши, всѣх Вѣко́в Человѣки, во Еди́ном Господнем Человѣкѣ так обрѣта́ются, как безще́тный всѣх наших Ми́ров Хор сокрыва́ется в Божіем Мїрѣ и в Ра́ѣ Перворо́днаго о́наго Мїра, о коем Ѵ́ов:

“Кто мя устро́ит по Мѣсяцам пре́жних Дней, в нихже мя Бог храня́ше”[53]. Сей-то есть День Госпо́день, яко Тать[54]. Зри Ѱало́м 83-й, Стих 11-й[55].

А как в Бозѣ раздѣле́нія нѣсть, но Он есть простира́ющееся по всѣм Вѣка́м, Мѣста́м и Тваря́м Еди́нство, у́бо Бог, и Мїр его, и Человѣк его есть то Еди́но.

Аѳан[асій]. Чу́ден есѝ, Господи! Чу́ден Мїр твой. Чу́ден Человѣк твой.

Лонг[ин]. Уразумѣ́й еди́но Зе́рно Я́блочное, и довлѣет тебѣ[56]. А́ще же еди́но в нем Дре́во с Ко́ренем, с Вѣ́твами, с Листа́ми и Плода́ми сокры́лося, тогда̀ мо́жеши та́м же обрѣстѝ безчи́сленныя Садо́в Милліо́ны. Дерза́ю сказа́ть: и безчи́сленныя Ми́ры. Ви́диши ли в ма́ленькой нашей Кро́шкѣ и в Кро́шечном Зе́рнѣ ужа́сную Бе́здну Божія Си́лы? Дла̀чего́ же вопре́ки наша простира́ющаяся вы́шше Звѣзд Обши́рность во Еди́ном Божіем Пу́нктѣ утаи́ться не могла бы? Если Кто хоть ма́ло Нѣ́что Духом Божіим надхне́н, тот мо́жет ско́ро повѣ́рить, что во еди́ном Господнем Человѣкѣ всѣ на́ши Пе́рстныи вмѣща́ются. По́длая наша Приро́да, находя́сь Тѣ́нью, нахо́дится Обезя́ною, подража́ющею во всем своей Госпожѣ́ Нату́рѣ. Сія Рабы́ня Внѣ́шностьми свои́ми, бу́дьто Кра́сками, наво́дит Тѣнь на всѣх Блаже́нныя Нату́ры Дѣла́х, изобража́я Тѣ́нію для Тлѣ́нных и Младе́нческих Умо́в Все Сокро́вище, тая́щееся в Неищерпа́емом Нѣ́дрѣ Госпо́дствующія Приро́ды, яко неви́дима есть Присносу́щная И́стина[57]. И так, если Нѣ́что узна́ть хо́чешь в Дусѣ или во И́стинѣ, усмотрѝ пре́жде во Пло́ти, си́рѣчь в

Нару́жности, и уви́дишь на ней Печатле́емыя Слѣды̀ Божіи, безвѣ́стная и Та́йная Прему́дрости его облича́ющіи и бу́дьто Тропи́нкою к ней веду́щіи.

Аѳан[асій]. Пото́ише, Господи́не мой! не залѣ́тывай с Орла́ми во Мрак О́блачный. Перестаю̀ разумѣ́ть Рѣчь твою. Прядѝ погрубѣ́е Ни́точку для Оче́й моих Се́лских.

*Л*онг[ин]. Быва́л *ли* ты когда̀ в Ца́рских Пала́тах? Стоя́л *ли* посредѣ̀ Черто́га, имѣ́ющаго всѣ четы́рѣ Стѣ́ны и Две́ри, покры́тыя, бу́дьто *Л*а́ком, Зе́ркалами?

Аѳан[асій]. Не довело́сь.

*Л*онг[ин]. Стань же, если хоти́шь, на ра́вном Мѣ́стѣ и велѝ поста́вить вкруг себе Со́тню Зе́ркал Вѣнце́м. В то Вре́мя уви́дишь, что еди́н твой Тѣле́сный Болва́н владѣ́ет Со́тнею Ви́дов, от еди́наго его зави́сящих. А как то́лько отня́ть Зе́ркалы, вдруг всѣ Ко́піи сокрыва́ются во своей Иско́нности, или Ориги́на́лѣ, бу́дьто Вѣ́твы в Зе́рнѣ свое́м. Одна́ко же Тѣле́сный наш Болва́н и сам есть еди́на то́кмо Тѣнь И́стиннаго Человѣка. Сія Тварь, бу́дьто Обезья́на, образу́ет *Л*ицеви́дным Дѣя́ніем неви́димую и Присносу́щную Си́лу и Божествò Того̀ Человѣка, коего всѣ наши Болваны̀ суть а́кибы Зерцалови́дныя Тѣ́ни, то явля́ющіяся, то ищеза́ющіи при том, как И́стина Господня стои́т неподви́жна во Вѣ́ки[58], утверди́вшая Адама́нтово свое *Л*ицѐ, вмѣща́ющее безчи́сленный Пѣсо́к наших Тѣ́ней, простира́емых из вездѣсу́щаго и неищерпа́емаго Нѣдра ея̀ безконе́чно.

“Сокры́еши их в Та́йнѣ *Л*ица̀ твоего”[59].

Сего̀-то Человѣка ви́дит Блаже́нный Нави́н, как напи́санно:

“Воззрѣ́в Очи́ма свои́ма, ви́дѣ Человѣка, стоя́ща пред ним”[60].

Ражжу́й вся́кое Словцò, а попе́рвых то: “Воззрѣ́х”, и то: “Стоя́ща”. А Дніе наши яко Сѣнь, и нѣсть Постоя́нія[61]. Нави́ну яви́лося То́ же, Что Авраа́му:

“Воззрѣ́в Очи́ма свои́ма, ви́дѣ: и се трі́е Му́жи!”[62] Авраа́м к Чу́дному сему Человѣку гово́рит:

“Аз есмь Земля̀ и Пе́пел”[63].

А там Пи́шется: “Стоя́ща проти́ву себе”[64].

Коне́чно ж, Го́рній о́ный Человѣк Проти́внаго есть Естества̀. А Нави́н – одна то́кмо Тѣнь и Пе́пел.

“Ви́дѣ Человѣка стоя́ща проти́ву себе”[65].

Ермо́лай. “Господи! Что есть Человѣк? Я́ко по́мниши Его”[66].

Мнѣ ви́дится, что Дави́д вопроша́ет Бога о том же чу́дном Человѣкѣ, о коем пре́жде сказа́л:

“Сла́вою и Че́стію вѣнча́л есѝ Его”[67].

*Л*онг[ин]. Коне́чно, сему́-то Человѣку ди́вится Дави́д, воззрѣ́в У́мныма Очи́ма на Великолѣ́піе Его, подня́вшееся превы́шше наших Небе́с и Стихі́й. Он ви́дѣл, что из на́шея Бра́тіи Человѣк всяк есть не то, что Он, и разни́тся, как отсто́ит Не́бо от Землѝ[68]. Бу́дьто бы сказа́л: “Ах Господи! Коль чу́дный тот Человѣк, коего сам ты поче́л Человѣком! Он тебѣ, а ты Ему̀ Друг. Он в тебѣ, а ты в нем”.

“Господи! Что есть Человѣк? яко позна́лся еси Ему”[69].

Кто из нас Сме́ртных подо́бен Ему? Ах! ни еди́н! Наш Род есть то Земля́, Пе́пел, Тѣнь, Вид, Ничто̀…

“Дни́е наши яко Сѣнь прехо́дят”[70].

Но твой Человѣк есть вѣ́чно стоя́щій.

“Поста́вил еси Его… Вся покори́л есѝ под Но́зъ Его”[71].

Ія́ков. Ни ма́ло нѣт Сумнѣ́нія, чтоб Давидова Рѣчь не каса́лася до Чу́днаго Человѣка сего: “Что есть Человѣк, яко по́мниши Его?”[72]

Разсуди́те Сло́во сіе: “По́мниши Его”[73]. Коне́чно же, Он не Земна́го на́шего Ро́да есть, Если Бог Его по́мнит. Наш весь Род изключе́н из Его За́писи. Вот Слу́шай!

“Не соберу̀ Собо́ров их от Кровей, нижѐ помяну̀ Име́н их Устна́ма мои́ма”[74]. Мы-то есмы̀ Плоть и Кровь, и Сѣно. Ка́ко мо́жет Плоть и Кровь устоя́ть пред Лицем Господним[75]?

“Бог наш Огнь пояда́яй есть”[76].

Но о сем Человѣкѣ пи́шется: “Посѣща́еши Его”[77].

Ви́дно, что чу́дный сей Человѣк чужд есть Пло́ти нашея и Кровѝ и всѣ нашего Мі́ра Стихі́и превозшедшій.

“Я́ко взя́тся Великолѣ́піе твое превышше Небе́с”[78].

Григо́рій. Если бы он был Земны́й, тогда̀ хотя́щим его ви́дѣть кая Ну́жда была̀ смотрѣ́ть в Го́ру? Видь Плотя́наго Человѣка скорѣе уви́дишь, в Зе́млю Взор устреми́вши, не́жели зѣва́я на Небе́сный Свод. Однак единогла́сно проповѣ́дуют: “Воззрѣ́х. Воззрѣ́х…”[79] Вот! в ту́ же Ду́дку дмет и Дании́л: слу́шай!

“Воздвигох О́чи мои и ви́дѣх. И се Муж Еди́н! Облече́н в Ри́зу Льня́ную [a], и Чре́сла Его препоя́санна Зла́том свѣ́тлым, Тѣ́ло же Его, а́ки Ѳарси́с… Глас же Слове́с Его, аки Глас Наро́да”[80].

В сих Слова́х примѣча́й то: “Еди́н”, и то: “Глас, а́ки Глас Наро́да”[81]. То́лько что не сказа́л: Еди́н во всѣх, а всѣ в нем. “И речѐ мнѣ:

Не бо́йся, Му́же жела́ній! Мир Тебѣ!”[82]

Сего-то узрѣв, Дави́д задиви́лся, поя̀ с Восто́ргом:

“Господи, Господь наш! Коль чу́дно Имя твое!..

Я́ко взя́ся Великолѣ́піе твое превы́шше Небе́с”[83].

Лонг[ин]. Ми́лый Позо́р Серде́чным моим Оча́м открыва́ется. Се ви́жу на Пусто́м Путѝ в По́лѣ Вельмо́жескую Колесни́цу теку́щую! а сидя́щаго в ней Знамени́таго Господина. С Кѣм же? С Ни́щим Стра́нником скита́ющимся. Онѝ сидя́ще бесѣ́дуют. А пред нимѝ лежи́т Отве́рстая Кни́га. “Скажѝ, пожа́луй! Ражжу́й мнѣ хоть Ма́ло! – про́сит Придво́рный Пан, Казначе́й Цари́цы Еѳіо́пскія. – Мо́жешь ли знать, о Друг ты мой, Фи́липпе! О Коем Человѣкѣ повѣствует Иса́іа слѣ́дующее?

“Я́ко Овча̀ на Заколе́ніе веде́ся…”[84]

---

[a] Здѣ Лен разумѣется, нарица́емый О́ный вуссо́н, Е́ллински – βυσσὸς[1]. Сей Род есть Ка́меннаго Ле́на, неопаля́емый во Огнѣ. Образу́ет у́бо Нетлѣ́ніе. Зла́то та́кожде имѣет свои́ Отре́бы. Огнем же очище́нное и свѣ́тится, и не согаря́ет, и есть Безсме́ртія О́браз.

“Во Смире́ніи Его Суд его взя́ся”[85].

“Род же Его Кто исповѣ́сть?

Я́ко взе́млется от Земли́ Живо́т Его”[86].

Здѣ́лай Ми́лость! О себѣ́ *ли*, *или* об ином Ком сія Рѣчь Его?

Фи́липп: Ка́я По́льза чита́ть от Проро́ков и не разумѣ́ть[87]?

Евну́х: Как же мо́жно разумѣ́ть, аще не Кто наста́вит мя[88]?

Фи́липп: О Господи́не! Ей! вои́стину нѣ́си Невѣ́жда. Не жа́ждет бо Ра́зума Прему́дрости развѣ́ Прему́др. Не ду́май же, Па́не ми́лый, дабы Иса́ія си́ми толь вели́кими Слова́ми велича́л тлѣ́ннаго Коего́ *либо* Человѣка. Проро́к постоя́нен в Рѣчѣ́ свое́й. Не мо́жет похвали́ть То́ же, Что неда́вно похули́л. Ра́звѣ вы позабы́ли? Вспо́мните вышрече́нное.

“Вся́ка Плоть Сѣ́но”[89], – неда́вно возопи́л [а].

Смотри́те на Вселе́нну, напо́лненну таки́ми, как мы, Человѣками, то рожда́ющимися, то погиба́ющими. Так возмо́жно *ли*, чтоб Проро́к о себѣ́ или о *Другом* дерзнул сказа́ть:

“Род же Его Кто исповѣ́ст?”[90]

Кто ж ска́жет, что наш Род не Земля́, Плоть, Сѣ́но и Тѣнь? Но Прозорли́вое Иса́іно О́ко прозрѣ́ло в Пло́тской на́шей Тѣ́ни особли́ваго Человѣка, кой Еди́н то́кмо и есть, и о нем вопіе́т: “Взе́млется от Земли́ Живо́т Его…”[91] А наше все Родосло́віе земно́е заключи́л в сем Сло́вѣ:

“Вся́ка Плоть Сѣ́но”[92].

И как *Даніи́л* сказал:

“Глас Слове́с Его, а́ки Глас Наро́да”[93], так и Иса́ія вопіет о то́м же Му́жѣ:

“Глаго́л Бога нашего пребыва́ет во Вѣ́ки”[94].

Бу́дьто бы на еди́н Тон пѣ́л с Даніи́лом:

“Си́ла Глаго́ла Его, аки Си́ла в Наро́дѣ”[95 б].

Евну́х: О Фи́липп! Чудеса́ ты насказа́л. Ты во мнѣ́ Сме́ртное зажего́ Жела́ніе ви́дѣти сего Человѣка. Я о нем от Рожде́нія слы́шу пе́рвый Раз.

Фи́липп: Ми́лостивый Госуда́рь! “Крѣ́пка, яко Смерть, *Любо́в*…”[96] Но когда́ Великолѣ́піе о́наго Человѣка превы́шше Небе́с и вы́шше всѣх наших Стихі́й подняло́ся, тогда́ нелзя по́лзующим по Землѣ́ и пресмыка́ющимся по Стихі́ам Взо́ром ви́дѣть Его. Сіе значи́т – иска́ть во Ме́ртвых Жива́го и вести́ Сего Пра́веднаго и неви́ннаго А́гнца на Заколе́ніе, стри́гти Ме́ртвенность Волосо́в Его, я́сти Зе́млю и му́дрствовать о Сѣ́нѣ. Такова́я Душа, яко дви́жущаяся по Землѣ́, не посвяща́ется Господе́ви Изра́илскому и внѣ Числа́ есть сего:

“Святи́ их во И́стину твою. Сло́во твое И́стина есть”[97].

Пра́вда, что вся Стихі́йная По́длость, бу́дьто Ри́за, им носи́мая, Его ж са́маго Она есть, и Он в ней вездѣ́. Но не Она им есть, ни Он Е́ю[98]. И хотя́ в

[а] Вы́шше ужѐ ска́занно сіе: “Сы́не Человѣчь, возопі́й” (велѣ́л ему́ Бог). “И Что (де) возопію́?” (вопроша́ет Иса́ія). “А вот Что! (гово́рит ему Бог):

Вся́ка Плоть Сѣ́но”(2) и про́тчая…

[б] Глас, Глаго́л, Во́ля, Велѣ́ніе, Ца́рствіе, Зако́н, Си́ла, Дух есть То́жде.

ней, но кромѣ еѧ, и вы́шше еѧ пребыва́ет, не Мѣ́стом, но Святы́нею, и Разсужде́ніе о нем отню́д нѣсть по́длое, яко

“Во Смире́ніи Его Суд о нем высо́к”[99].

Сія Стихі́йная Его По́длость и Смире́ніе Его ж Са́маго уничтожа́ет пред на́ми. В ней-то мы, устремля́я О́чи, погружа́ем и Мы́сли наши и, засмотрѣ́вся на Тѣнь, не возво́дим Серде́чных Оче́й в Го́рнее И́стины Разсужде́ніе и в Вѣ́дѣніе И́стиннаго Человѣка, яко

“Взе́млется от Земли́ Живо́т Его”[100] и

“Взя́ся Великолѣ́піе Его превы́шше Небе́с”[101].

И так, Па́не ми́лый! Если мо́жешь возвесть Серде́чное твое О́ко от по́длыя Нату́ры нашея в Го́ру ко о́ной Госпо́дствующей Свято́й Вро́дѣ, в той День мо́жешь уви́дѣть и Еди́наго о́наго Божія Человѣка.

Но никогда́ У́мный Взор наш от Сме́рти к Жи́зни и от Земли́ к Небе́сным не восхо́дит, развѣ в той День:

“Во́ньже Стихі́и сожига́емы разоря́тся…”[102]

В День о́ный Господень созида́ется Се́рдце чи́стое в Человѣкѣ, а в Се́рдце вселя́ется Сло́во сіе, та́йно вопію́щее:

“Плоть ничто́же…”[103]

Во Вре́мя о́ное[104] Пра́вда, с Небе́с прини́кнувшая и ку́пно возсія́вшая от Земли́ И́стина па́лит и уничтожа́ет всѣ Стихі́и, пока́зуя, что они́ суть то́лько одно́ю Тѣ́нью И́стины. Утае́нна же И́стина, а́ки Ри́зу, их но́сит.

Ви́дишь, Госуда́рь, что еди́на то́кмо Вѣ́ра ви́дит чу́днаго О́наго Человѣка, Коего́ Тѣнь всѣ мы есмы́. Вѣ́ра есть О́ко Прозорли́вое, Се́рдце чи́стое, Уста́ отве́рстая. Она еди́на ви́дит Свѣт, во Тмѣ Стихі́йной свѣтя́щійся[105]. Ви́дит, лю́бит и благовѣстит Его́. Не ви́дѣть Его́ е́сть то Слѣпота́. Не слы́шать Его́ е́сть то быть А́спидом. Не говори́ть о Нем е́сть то быть Нѣмы́м. Вѣ́ра всю сію ми́мотеку́щую Сѣнь, а́ки Во́ду непостоя́нную, прехо́дит[106]. Верши́т свой Исхо́д Воскресе́ніем, очище́нным Чу́вством взира́я на Человѣка, непристу́пным Свѣ́том Блиста́ющася и “Ра́дуйтеся”[107] реку́ща…

Евну́х: Сіи Мы́сли для мене особли́во Но́выя. Ах! я их давно́ жажда́л. Тепе́рь они́ долголѣ́тнѣйшую мою Жа́жду утоля́ют. Ей! Священное Писа́ніе есть то Вода́ и Купѣ́ль. Се и́стинная Вода! Вода́ и Дух. Ни́щій Фи́липп Духа к ней приложи́л. Нынѣ Что́ ли возбраня́ет мнѣ в ней крести́тися, измы́тися, очи́ститися Се́рдцем от Лука́вствій и всѣх Пре́жних моих Началоро́дных Заблужденій и Слѣпоты́?..

Фи́липп: Вои́стину мо́жно, аще вѣ́руеши от всего Се́рдца твоего во Нетлѣ́ннаго Человѣка, Христа Іисуса… Что каса́ется и до са́маго мене: “Вѣ́рова́х, тѣ́мже возглаго́лах…”[108]

Еуну́х: “Вѣ́рую, Сы́на Божія бы́ти, Іисуса Христа́”[109].

Ермо́лай. Коне́чно ж, в сію́-то Пресвѣ́тлую Стра́ну приподнима́ет яду́щая Зе́млю Сердца́ наша Небе́сный наш Человѣк и по́лзущих До́лу нас, спя́щих и Ме́ртвых, возбужда́ет слѣдующим Гро́мом свои́м:

“Восклони́теся и воздвигни́те Гла́вы ва́ша. Зане́ приближа́ется Избавле́ніе ва́ше”[110].

В се́й-то Странѣ́ Живо́го Человѣка у́зриши, по Ска́зкѣ А́нгела: “Та́мо Его́ у́зрите”[111].

Ія́ков. Та́кожде го́нит и Па́вел почива́ющія на ме́ртвых Стихі́ах, возбужда́я Ха́мов, вовѣ́рившихся Ме́ртвенности Стихі́йной:

“Ка́ко возвраща́етеся па́ки на немощны́я и худы́я Стихі́и?”[112]

“Та́кожде и мы, егда̀ бѣ́хом Мла́ды, под Стихі́ами бѣ́хом Мі́ра, порабоще́нны”[113].

И Сіе Мудрова́ніе Ме́ртвых Серде́ц называ́ет Пусто́ю Философі́ею, кото́рая бра́жничит по Бурдѣ́ Стихі́йной, препя́тствующей филосо́фствовать по Христѣ́[114], о коем к Гала́там:

“Посла̀ Бог Духа Сы́на своего в Сердца̀ ваша…”[115]

Таково́е Мудрова́ніе, поне́же во́вся Ра́йскому нашему Восхо́ду в Перворо́дный Мїр мѣша́ет, ота́скивая до́лу О́ко наше, для́того бу́дьто в Трубу̀ тру́бит:

“Аще умро́сте со Христо́м от Стихі́й Мі́ра, почто̀, аки живу́ще в Мі́рѣ, стяза́етеся?”[116]

“Вы́шних ищи́те, идѣ́же есть Христос”[117].

“Го́рняя му́дрствуйте, а не Земна́я. Умро́сте бо, и Живо́т ваш сокрове́н есть со Христо́м в Бозѣ”[118].

“Нѣ́смы Рабы́нина Ча́да, но Свобо́дныя”[119].

“Вы́шній Іерусали́м свобо́ден есть”[120].

Григо́рій. Труба̀ Вселе́ннѣй, Па́вел наш, сто́лько вѣ́рным Сердца́м сла́док, ско́лько А́спидам проти́вный. Ах! коли́ко, я́ко раждаю́щая Ма́терь, боли́т Утро́бою, да вообразится в нас Христос! Сей Молніеви́дный А́нгел неутоми́мо и чистосерде́чно очища́ет нам Путь к Перехо́ду в Го́ру Галиле́ю, дабы нам обнови́ться Духом Ума̀ и оде́ться в но́ваго Человѣка, созда́ннаго по Богу, в Пра́вдѣ и Преподо́бной И́стинѣ[121].

Он сам пе́рвый Раз услы́шал Животворя́щій Глас Блаже́ннаго сего Человѣка во́злѣ Да́маска:

“Са́уле! Са́уле! Что мя го́ниши?”[122]

О сем Еди́ном Му́жѣ и хва́лится: “Вѣм Человѣка…”[123] И сим Гла́сом ни ма́ло не разни́т Дании́ловскія Мусики́и:

“И се Муж Еди́н! Облече́н в Ри́зу Льня́ну”[124].

А поне́же сей есть Живо́т Вѣ́чный, дабы зна́ть сего Человѣка со Отце́м Его[125], И́стиннаго же Ща́стія такова̀ есть Приро́да, что чем множа́йших имѣ́ть в нем Соприча́стников, тѣм сла́же и дѣ́йстви́телнѣе беззави́стное сіе Добро станови́тся и сим одним разни́тся от Ло́жнаго Мїрска́го Ща́стія, о коем Подо́бное сказа́ть ника́к не возмо́жно, затѣм что как са́ма наша Приро́да есть Тлѣ́нная, так и Ща́стія Ея суть тѣ́сныи Предѣ́лы, Уча́стников не терпля́щіи, развѣ со Умале́ніем своим и, бу́дто Древе́сныя Тѣ́ни, мно́гих вмѣсти́ть не могу́щіи. Того ра́ди Па́ул, Всего̀ отщети́вся и собра́в все Усе́рдіе, Го́нится, тече́т, все пробѣга́ет, все мина́ет, впере́д простира́ясь, дабы Ко́им-либо О́бразом пости́гнуть и приобрѣсти́ Человѣка, коего всѣ Свя́тостныи Ви́ды (разумѣ́й Церко́вныя Церемо́ніи) сла́бою нѣ́коею Тѣ́нью бы́ти ви́дятся,

затмѣ́нным Мановéніем ко Дражáйшей Истинѣ́ и ко Крайнѣ́йшему Концу̀ приводя́щіи, обѣща́я блажéнное во Врéмя свое[126] Явлéніе сего Краснѣ́йшаго паче всѣх Сынóв Человѣ́ческих[127] так, как обѣща́ет Цвѣту́щая Смокóвница Сладча́йшіи Плоды̀.

“Вмѣня́ю Вся Тщету̀ бы́ти за Превосходя́щее Разумѣ́ніе Христа Іисуса, Господа моего…”[128] “Е́же разумѣ́ти Его и Си́лу Воскресенія Его…”[129] “Аще ка́ко дости́гну во Воскресеніе Мéртвых”[130].

А как ужѐ получи́л желáнное, и испóлнилося на нем сіе Его Слóво: “Не вóтще текóх”[131], “Вѣм Человѣка”[132], “Послѣ́ди всѣх, я́ко нѣ́коему И́звергу, яви́ся и мнѣ”[133], в то Врéмя, дабы Мнóжеством Соучáстников Премі́рное свое умнóжить Щáстіе, к тому́жде Еди́ному Вѣ́нцу̀ Слáвы не во тлѣ́нных наших Мїрáх, но в Перворо́дном Божіем, и во Днѣ Господнем, вѣ́чно процвѣта́ющему, поощря́ет и Прóтчіих всѣми Мѣ́рами к Разумѣ́нію, тогóжде блажéннаго, нетлѣ́ннаго Му́жа возбужда́я:

“Воста́ни спяй! и воскресни от Мéртвых, и освѣ́тит тя Христос”[134].

До́лго ли тебѣ Кача́тися по Стихі́ам? О нещáсный Мертвéц! Поднимѝ хоть мáло погребéнныя твоя Мы́сли в Гóру, повы́шше Стихі́йныя Тѣ́ни, и у́зриши Человѣка живáго, непристу́пним Свѣ́том блиста́ющася[135]. Тут Мир твой, а не в твоем мятéжном Мїрѣ[136].

Уви́ждь со Авраáмом и возрáдуйся:

“Авраáм ви́дѣ День мой и возрáдовася”[137].

Пáул кричи́т во еди́н Тон с вопію́щим Исáіею:

“Воста́ни, воста́ни, Сіóне! Облецы́ся в Крѣ́пость твою!

Истряси́ Прах и воста́ни. Ся́ди, Іерусалиме.

Совлецы̀ У́зу Вы́и твоея, плѣне́нная Дщерь Сіóня[138].

Свѣти́ся, Свѣтися, Іерусалиме!..”[139]

“Тогдà у́зриши и возрáдуешися”[140].

Сіи А́нгелы Божіи высóким Тру́бным Глáсом возбужда́ют спя́щих на Землѣ́ и Мéртвых в Сѣ́ни Стихі́йной. Да воскре́снут и узря́т Человѣка, вышше О́блаков сидя́ща[141], и просвѣтя́тся, я́ко Со́лнце[142].

Аѳан[асій]. Чудéсная есть сія Двои́ца Трубачéй.

Лонг[ин]. Конéчно, Чу́дная. Онѝ тру́бят не о Пéрстном коéм Человѣкѣ, но о том высóком Му́жѣ, Котóрый

“Отлучéн от Грѣ́шных и вышше Небéс бысть”[143].

“Я́ко Чу́дно И́мя Его по всей Землѣ́”[144].

Мóжно ли им во своéй Му́зикѣ разногла́сить? Их Обои́х Трубà есть согла́сна Трубѣ́ святаго Петрà:

“Во Имя Іисуса Христа Назорéя воста́ни и ходи́!

И ем его за Дéсную Ру́ку, воздви́же”[145].

О коль Крáсное и Согла́сное сих Трубачéй Воскликновéніе!

“И вскóчив ста, и хожда́ше”[146]. И се исполни́лася на нем Трубачà Захáріи прóповѣдь!

“Се Муж! Востóк И́мя Ему”[147]. “А Вѣнéц бу́дет терпля́щим и Ключи́мым Ему и Разумѣ́вшим Его”[148].

Ія́ков. Не Іезекіи́ль ли воскреша́ет Мертвецы̀ на По́ли?

“Поста́ви мя средѣ́ По́ля. Се же бя́ше По́лное Косте́й”[149].

“Се аз воведу̀ во вас Дух Живо́тен!”[150]

Что́ ли есть По́ле сіе, аще не Ме́ртвенность Стихі́йна? В сію Смерть погруже́нны Сердца̀ наши. Сія есть Земля̀ Еги́петска и По́ле Танео́с[151], си́рѣчь По́ле Па́губы, и По́ле Мертвецо́в, и По́ле Жа́жды, о коем Іои́ль:

“Ско́ты По́лскіи воззрѣ́ша к тебѣ, я́ко посхо́ша Исто́чники Во́дныи, и Огнь поядѐ Кра́сная Пусты́ни[152]. Воззрѣ́ша к Тебѣ, даю́щему Ско́там Пи́щу…”[153]

Не мы ли есмы̀ Ско́ты По́лскіи, опусти́вшіи О́чи наши на Подо́шву По́ля? Длячего не возво́дим Оче́й к Тому̀: “Вся покори́л еси под Но́зѣ Его, О́вцы и Волы̀ вся. Еще же и Ско́ты По́лскіи”[154].

Длячего не взира́ем к Тому̀:

“Аз Цвѣт По́лній (полевый) и Крын Удо́лній”[155].

Длячего не имѣ́ем ни Оче́й, ни Уше́й и не слы́шим Иса́іи?

“Проведе их сквозь Бе́здну, я́коже Коня̀ сквозь Пусты́ню,

и не утруди́шася, и я́ко Ско́ты по По́лю, и сни́йде

Дух от Господа и наста́ви их. Тако прове́л еси Лю́ди твоя,

да сотво́ривши Тебѣ́ Еди́ному Имя сла́вно”[156].

Восста́ни, о Лѣни́вый Дремлю́че! Возведѝ О́чи твои, о сидя́щій в Темни́цѣ! Мина́й и проходѝ Пусту̀ Бе́здну и Стѣ́ну твоих Стихі́й. Воззрѝ хоть ма́ло, о тяжкосе́рдая и по́лзущая Ду́ша! к Тому̀:

“Се Сей стоит за Стѣно́ю нашею, Проглядая́й!”[157]

Подними́ся от По́ля и, если имѣ́ешь У́ши, слу́шай Са́маго Его[158]!

“Отвѣща́ет Брат мой и Глаго́лет мнѣ:

Восста́ни! Прійди, Бли́жняя моя, До́брая моя”[159].

Не ду́маешь ли, что Брат сей внизу̀ и в Стихі́ах? Повѣ́рь же, пожа́луй, А́нгелам вопію́щим:

“Нѣ́сть здѣ́! Восста́!”[160]

Поднима́йся ж и ты на Го́ру Галиле́ю. Не по́лзай по По́лю, как Скот. Восклони́ся и подними Гла́ву твою с Дави́дом: “Возведо́х О́чи мои в Го́ру…”[161]

Знай, что во Во Вѣ́ки не уто́лят Жа́жды твоея по́длыи Стихі́и, и бу́дешь во Вѣ́ки во Пла́менѣ сем:

“О! О! Бѣжи́те от Земли́! в Сіо́н спаса́йтеся!”[162]

Слышь! Что́ ли вопіет Заха́ріа? А Дави́да не слы́шит ли У́хо твое? Гдѣ Прибѣ́жище? Вот гдѣ!

“Го́ры высо́кія Е́леням”[163]. “И́мже О́бразом жела́ет Е́лень на Исто́чники Вод, си́це жела́ет Душа моя к тебѣ”[164].

Но зна́ешь ли И́стиннаго сего Е́леня? Вот он тебѣ!

“Вско́чив, ста, и хожда́ше, и вни́йде с ни́ми в Церковь”[165].

Что́ ли есть Це́рковь, аще не Гора̀ его свята́я[166]?

Ермо́лай. Вѣ́рно, что сіи Е́лени поднима́ются к Исто́чникам, о коих Иса́іа:

“Пои́щут Воды̀, и не бу́дет. Язы́к их от Жа́жды изсшѐ. Аз Господь Бог, аз услы́шу их, Бог Израилев, и не оста́влю их. Но отве́рзу на Гора́х Рѣ́ки и

средѣ́ По́ля Исто́чники. Сотворю̀ Пусты́ню в Лузѣ̀ Водны́я и жа́ждущую Зе́млю во Водоте́чи[167]. Да у́зрят и уразумѣ́ют, и помы́слят, и увѣ́дят вку́пѣ, яко рука̀ Госпо́дня сотворѝ сія Вся"[168].

А что Заха́ріа ко Уразумѣ́нію того́жде Божестве́ннаго Му́жа сими Слова́ми: "О! О!"[169] – возбужда́ет, ви́дно из Нача́ла Рѣ́чи его, изрече́нныя по́слѣ Откровéнія и Видѣ́нія Его.

"Воздвиго́х (де) О́чи мои и ви́дѣх. И се Муж! и в Руцѣ́ Его У́же Землемѣ́рно"[170].

Григо́рій. Заха́ріа то́ же Са́мое тру́бит, Что Іезекіи́л:

"В той День бысть на мнѣ Рука̀ Господня. И ведѐ мя Та́мо. Во Видѣ́ніи Божіи веде́ мя на Зе́млю Изра́илеву и поста́ви мя на Горѣ́ висо́цѣ зѣло"[171].

Когда̀ гово́рит: "В той День"[172], – проповѣ́дует всера́достный День, и Вѣк Господень, и Мїр Перворо́дный, всѣ Стихїи Превосходя́щій[173], о коем Даніи́л:

"Той премѣня́ет Времена̀ и Лѣта̀"[174].

Сіе блаже́нное Вре́мя есть наших Време́н Оконча́ніем, а Но́ваго Вѣ́ка Нача́лом, по Даніи́лову Сло́ву:

"Ещѐ Коне́ц на (и́ное) Вре́мя"[175].

Сіе Пресвѣ́тлое Вре́мя и День Господень нарица́ется у Іои́ля

"День Тмы и Бу́ри, День О́блака и Мглы"[176].

В сих Слова́х сопряже́нна есть И́стина и Тѣнь. День Госпо́день е́сть то Свѣт, а наш есть Мгла, О́блак, Бу́ря и Тма. Сіе есть То́ же, Что "И бысть Ве́чер, и бысть У́тро, День Еди́н"[177].

А когда̀ гово́рит Іезекіи́ль: "Веде́ мя Та́мо"[178], – тогда̀ согла́сен А́нгелу, сидя́щему при Гро́бѣ и глаго́лющему:

"Та́мо Его у́зрите"[179].

Когда̀ же гово́рит: "Веде́ мя на Зе́млю Израилеву и поста́ви мя на Горѣ́ высо́цѣ"[180], – тогда̀ согла́сен Іои́лю:

"Рай Сла́дости, Земля̀ пред Лице́м Его"[181].

Сія Земля̀ есть Но́вая, Нагóрняя, Обѣтова́нная. Сюда̀ воведе́н и Дави́д: "Воведе́ мя в Го́ру святую свою"[182].

"Та́мо (де) его у́зрите"[183].

Так во́т же и послу́шаймо! Тут же гово́рит Іезекіи́ль:

"И воведе́ мя Та́мо. И се Муж! И Зрак Его бя́ше, яко Видѣ́ніе Мѣ́ди блещ а́щіяся. И в Руцѣ́ Его бя́ше Вервь Те́ктонская и Трость Землемѣ́рская"[184].

Что ж ему гово́рит сей безсме́ртный Муж? Вот Что!

"Ви́жд Очи́ма твои́ма и Уши́ма твои́ма слы́ши! Того́ ради вшел есѝ Сѣ́мо, да покажу̀ тебѣ́ и да пока́жеши ты Вся, Ели́ка ви́диши, До́му Израилеву"[185].

Туда̀ же за Іезекіи́лем грядýт и Дю́жина Апостолов:

"Единона́десять Ученицы̀ идо́ша в Галиле́ю в Го́ру, а́може повелѣ́ им Іисус. И ви́дѣвше Его, поклони́шася Ему"[186].

"Прі́йде Іисус, и ста посредѣ́ их, и глагола им: 'Мир вам!'"[187]

Но Даніи́л Дру́жбу сего Му́жа пре́жде их получи́л:

“Не бо́йся, Му́же Жела́ній! Мир тебѣ!”[188]

“Ше́дше научи́те вся Язы́ки”[189] есть То́ же, Что: “Да пока́жеши До́му Изра́илеву, Іезекии́ле, Вся, Ели́ка ви́дишь…”[190]

Аѳана́сій. Не мо́жно дово́льно надиви́ться, Коль согла́сная сих Проповѣ́дников Труба̀ и Му́зика! Сія пресли́чная Святаго Духа Мусики́я проти́вится в Чело̀ о́ной, И́дола Дейрскаго Му́зыкѣ[191], ку́ю помина́ют Пѣвцы̀ во Хра́мах так:

“Согла́сная возшумѣ́ Пища́лская Пѣснь, почита́ти

Златосотворе́нный, безду́шный Истука́н”[192] и про́тчая.

Подоба́ло же пѣти так: “Разгла́сная возшумѣ́…”

Толь она Му́тна, Раздо́рна и Сквёрна! Ды́шущая Столпотворе́ніем. Сі́и же А́нгелы Божіи всѣ пою́т, всѣ вопію́т, но о Еди́ном всѣ проповѣ́дуют, о Еди́ном восклица́ют Му́жѣ, в кото́раго влюби́лся Иса́іа:

“Воспою̀ Возлюбле́нному моему Пѣснь”[193].

Не се́ ли ті́и блаже́нны Лю́де, о коих Дави́д:

“Блаже́нны Лю́діе, вѣ́дущіи Воскликнове́ніе”[194]?

“Воскликни́те Богу Ія́ковлю”[195].

Ія́ков. Без Сумнѣ́нія, Они́-то суть. Всѣ сіи А́нгелы Единогла́сно восклица́ют о том, кото́рый со Пло́тію своею взя́ся превы́шше Небе́с, превозше́д всѣ Ми́ра Стихі́и. И кто мо́жет очи́стити Се́рдце свое от всея̀ Стихі́йныя Грязѝ, да узрит Очи́ма сего Человѣка:

“Взыйде Бог во Воскликнове́ніи”[196]?

Держа́тся при Землѣ́ О́чи наши, да его не позна́ем[197]. Но сіи всѣ Вѣ́стники Божіи ви́дят Лицѐ И́стиннаго Человѣка не между Мертвеца́ми, в До́лней нашей По́длости рожда́ющася и ищеза́юща, яко Тѣнь, но в Горѣ́ святѣ́й Его[198] ви́дят с Нави́ном Человѣка стоя́ща[199], и со Сте́фаном: “Се ви́жду Небеса отве́рста и Сы́на Человѣ́ческаго, стоя́ща Оде́сную Бога!”[200]

Ви́дят и наслади́ться в Сы́тость не могу́т. Мы же не ви́дим за Стѣно́ю[201] и Мра́ком Стихі́йным.

“Положѝ Тму, Закро́в свой”[202].

О коль несмы́сленная и Ко́сная Сердца̀ наша[203]!

Лонг[ин]. Кто то́лько удосто́ился ви́дѣть живо́го сего Му́жа, во Мгнове́ніи дѣ́лается Проповѣ́дником Его и слы́шит сіе:

“Воструби́те в Новомѣ́сячіи”[204].

Му́жеск ли Пол, или Женск, как то́лько яви́лся ему воскре́сшій Человѣк, бѣжи́т и благовѣству́ет. С Ра́достію вели́кою возвѣща́ет о нем. Воскре́с! Воскрес! Вои́стину воскресе Господь! Яви́ся не то́лько Си́мону[205], но и мнѣ малѣ́йшему позна́лся. Тѣм са́мым позна́лся мнѣ, что неви́димый для мене есть. Не ви́жу Его во ме́ртвых, но тѣм са́мым ви́жу Его в живы́х. А ви́дѣть в Стихі́ах – сіе значи́т не ви́дѣть Его, ниже зна́ти Его. Ра́дуйтеся со мно́ю! Погубле́ннаго обрѣто́х Человѣка[206]. Мы ду́мали – Мертв. Уби́ли Его него́дныи Свяще́нники. “Попра́ша мя Вразѝ мои”[207]. Но я, ма́ленькая Тварь, есмь Свидѣ́телем Его, что Он вои́стину жив есть. Я иска́л Его и Обрѣто́х Его[208]. Раста́яло Се́рдце мое от Вита́ющаго Гла́са Его ко мнѣ сего:

“Дерза́й! Ра́дуйся! Мир тебѣ!”[209]

Кто есть Друг Его? Той повѣ́рит Благовѣ́стію.

“Зима́ пре́йде, Дождь отыи́де, отыи́де себѣ”[210].

“Се ви́жу Небеса̀ отве́рста!”[211] “Вѣм Челове́ка”[212].

“И се День Тре́тій! отне́лѣже сія́ бы́ша”[213].

Ах, День Тре́тій! День Господень[214]! Блаже́нны О́чи, ви́дящіи Су́шу твою с Но́евою Голуби́цею[215]! Ты прозяба́ешь Зе́ліе Зла́ка[216] по Ро́ду своему[217]. В твое́м Вертогра́дѣ ви́жу Му́жа Божія, Человѣка моего, Жизнь мою. Он пасе́т мя, и Ничто́же мя лиши́т[218].

Григо́рій. “Вострубите в Новомѣ́сячіи”[219].

Свяще́нная Би́бліа е́сть то позлаще́нная Духом Труба̀ и ма́ленькій Мїро́к[220]. В Морски́х Вода́х Рѣ́чи ея вся Тварь и вся́кое Дыха́ніе, а́ки Зерца́ло, представля́ется.

“Вострубите в Новомѣ́сячіи”[221].

Но да не мнитѐ, яко Труба̀ сія тру́бит о Стихі́ах. Мо́жет ли о Грязѝ вѣща́ть Богу посвяще́нная Труба̀? Еди́наго Господа в ней вся́кое Дыха́ніе хва́лит[222]. Солнце, Луна̀, Звѣ́зды, Зе́мли, Моря̀, Во́здух, Огнь со свои́ми Исполне́ніями[223] приосѣня́ют и веду́т к сему:

“Положѝ Тму, Закро́в свой”[224].

“Се Сей стои́т за Стѣно́ю нашею!”[225]

Хотя́щіи сею̀ Трубо́ю проповѣ́довать, да пою́т Еди́наго Го́спода с Его Мї́ром и со Человѣком Его! Да молчи́т тут вся́кая Плоть Человѣческая! “Вострубите в Новомѣ́сячіи”[226]. Вся́ка Плоть е́сть то Сѣ́но, и вся Сла́ва Человѣческая е́сть то Тлѣнь[227], Грязь, Ве́тош, Ничто́же. “Вострубите в Новомѣ́сячіи”[228]. “Проповѣ́дуйте Лѣ́то Господне Прія́тное, ра́достное, весе́лое!”[229] Престаньте от Пла́ча. Раздери́те Вре́тища[230]. Вся́ка Стихі́а е́сть то Сѣтова́ніе, Плач, Го́ресть. “Ра́дуйтеся Богу!”[231] “Прїймите Ψало́м”[232]! “Востр[убите] в Новомѣ́сячіи”[233].

“Я́ко близ есть День Господень”[234].

“Вострубите во бл[а]гознамени́тый День Пра́здника ва́шего”[235].

День Госпо́день есть то Пра́здник, Мир, Вспокое́ніе от всѣх Трудо́в[236]. Сія́-то есть Преблагослове́нная Суббо́та, в кое́й Господень Человѣк почива́ет. Что́ ли есть почи́ть, аще не вознести́ся вы́шше всѣх мї́ра нашего Стихі́й? Что́ ли есть немощна́я Стихі́я, всемину́тно разоря́ема, аще не Труд и Болѣ́знь[237]? До́лго ли мнѣ по́лзать по Землѣ́? До́лго ли я́сти Хлѣ́б Болѣ́зни[238]? Доко́лѣ положу̀ Совѣ́ты в Душѣ́ моей? Болѣ́зни в Се́рдцѣ моем[239]?..

Воста́ни, Ду́ше моя! Не спи на Стихі́ах! Нельзя̀ почи́ть на них. Они Труд и Болѣ́знь[240]. А если увѣря́ешься им, тогда̀ пита́ешь Болѣ́зни в Се́рдцѣ твоем День и Нощь[241].

Вы́рви впери́вшееся во Прах О́ко твое. Поднимѝ в Го́ру разслабле́нное твое Тяжкосе́рдіе. Воззрѝ выспр над Небе́сну Твердь. Не сliва́й в То́ждество Но́щи и Дня.

Ви́дишь Го́ркое, но есть еще ту́т же и Сла́дкое. Чу́вствуешь труд, почу́вствуй и Поко́й. При твое́й Но́щи есть ту́т же и У́тро Дня Господня. Во

еди́ном Обо́е Мѣстѣ и во еди́ном Лицѣ́, но не в то́й же Че́сти, ни в то́й же Приро́дѣ.

“И бысть У́тро, и бысть Ве́чер”[242].

Не полага́й же Болѣзней в Се́рдцѣ твоем[243]. Полага́ешь, если простира́ешь чрез День и чрез Нощь. Простира́еш, если не даёшь Мѣста ту́т же и Дню Господню, не вѣруяй, ни взира́я на Высоту́ Небе́сную. Что́ то значит полага́ть Болѣзни в Се́рдцѣ, если не мы́слить и не совѣтовать в Душѣ́ своей, что всѣх Твари́ Основа́ніем есть Ого́нь, Во́здух, Вода̀, Земля̀[244]? Ах нища́сная Ду́ша моя! Для чегò называ́ешь Ничто́жное Естествò Основа́тельною Тве́рдію? Кто ослѣпи́л О́ко твое? Ах! сія Слѣпота̀ от Рожде́нія твоего тебѣ[245]. Не ви́дишь И́стины, кро́мѣ Тѣни Ея. Не чу́вствуешь, что прехо́дит Мїр сей[246]. И не вчера̀ на́чал. Прехо́дит всеминý тно. Оба́че То́ же Все в нем ви́дим. Все, Что пре́жде было. Коне́чно ж, тут нѣкая Та́йна.

“Го́ре глаго́лющим Свѣт Тму!”[247]

Бле́сни Мо́нію[248], о Преблаже́нное Естествò! и возгремѝ над Бе́здною Душѝ моея сим Гро́мом:

“Да бу́дет Свѣт!”[249]

Во Вре́мя о́но[250] воззрю̀ на Мїр твой, на День твой и на Человѣка твоего. Во Вре́мя о́но бу́дет Рука̀ твоя на мнѣ[251]. В Разумѣ́ніях Ея̀ наста́виши мя[252], прове́д чрез Стихи́и, аки Коня твоего[253], да испо́лнится:

“И изы́йдете, и взыгра́ете, я́коже Телцы̀, от Уз Разрѣше́нны”[254]. Ами́нь!

«Діалог, или Разглагол о древнем міръ» Сковорода, як свідчить дата на першій сторінці автографа, написав у 1772 р. У 1788 р. він подарував його Михайлові Ковалинському. Очевидно, було два автографи твору (початковий, 1772 р., та пізніший, десь 1786–1787 рр., наново відредагований). До нашого часу дійшов тільки другий автограф. Він написаний згідно з новим правописом, яким у 1772 р. Сковорода ще не користувався. Супровідний лист до Ковалинського датовано 1788 роком і написано на іншому папері та іншим чорнилом – тим самим, що ним зроблено й правку в основному тексті та примітки до нього. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 6, арк. 1/58–17/74). Діалог було вперше надруковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

[1] Див. прим. 1 до діалогу «Сумфоніа, нареченная Книга Асхань».

[2] Філософські бесіди не раз називав “забавою” (*παιδία*) Платон (Федр, 265с; Тімей, 59с). Так само й Плутарх іменує описані Платоном та Ксенофонтом сократичні бесіди “веселим філософуванням”. При цьому Плутарх зазначав, що “найвища мудрість для філософа не здаватися філософувальником, а жартом досягати серйозної мети” (Застільні бесіди, VI, 686d; I, 614a) [*Плутарх*. Застольные беседы. – Ленинград, 1990. – С. 98, 7].

[3] Про мамврійський дуб див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 13: 18; 14: 13; 18: 1.

[4] Неточна цитата з Книги пророка Аввакума 3: 18. Пор.: **возвеселю́сѧ ѡ҃ бг҃ѣ̀ сп҃сѣ̀ мое́мъ**.

[5] Лат. *oblectatio* – буквально: ‘насолода’.

[6] Гр. *διατριβή* – ‘розвага’.

[7] "Глум", за словником Памви Беринди, означає "подражнєнє, смѣх, жарт", вираз "в глум" – "на смѣх, на жарт", а дієслово "глумлюся" – "завше учуся, уставичнє цвичуся, прохожуюся, подражняюся" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіе. – Кіӥв, 1627. – Ст. 42].

[8] Гр. *корυфή* – 'вивершення'.

[9] Форма *центр*, як уже давно вказували коментатори [див., наприклад: *Ковалівський А. П.* Григорій Сковорода: дослідження і переклади. – Харків, 2007. – С. 20], відповідає "римській" вимові лат. *centrum*. Тим часом в Україні лат. ***c*** у такій позиції було заведено вимовляти як ***ц***. Зрештою, і сам Сковорода зазвичай пише *центр*. Те, що форма *чентр* тричі зринає в його творах, може свідчити про обізнаність філософа з італійською вимовою, а отже й на користь припущення про його мандри Італією, про які не раз говорили коментатори [див.: *Гесс де Кальве Г., Вернет І.* Сковорода, український філософ // Григорій Сковорода в спогадах сучасників і народних легендах. – Харків, 2002. – С. 61–62; *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 58–59; *Bojko-Blochin Ju.* H. S. Skovoroda im Lichte der ukrainischen Geschichte // Die Welt der Slaven. – 1966. – Jg. XI. – S. 308; *Manning C. A.* Hrihori Skovoroda // *Manning C. A.* Ukrainian Literature. Studies of the Leading Authors. – Plainview, NY, 1971. – P. 18; *Chopyk D. B.* G. S. Skovoroda – the fable writer: His life and times // *Skovoroda G. S.* Fables and Aphorisms / Translation, biography and analysis by D. B. Chopyk. – New York; Bern; Frankfurt am Main; Paris, 1990. – P. 33]. Із другого боку, Сковорода міг бодай трохи знати італійську мову ще від часу свого перебування в придворній капелі імператриці Єлизавети, бо хористів у вільний від репетицій час навчали італійської та французької мов. Окрім того, італійську мову викладали й у Харківському колегіумі. Принаймні 1768 р. її викладачем було призначено Олексія Кастеллі. Щоправда, невдовзі вчитель-італієць змушений був тікати з Харкова, зважаючи на своє вкрай скрутне матеріальне становище [див.: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 127–128].

[10] Очевидно, Сковорода обіграє тут слова: **вєсѣ́ды зл҃ы҃м растлѣ́нныхъ человѣ́кшвъ** (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 6: 5).

[11] Парафраза Книги Псалмів 118 (119): 78. Пор.: **а҆́зъ же погрꙋмлю́сѧ въ заповѣ́дехъ твои́хъ.**

[12] Фраза **а҆́кш возлюби́лъ мѧ є҆сѝ** зринає в Другій книзі царств 7: 18, у Першій книзі параліпоменон 17: 16 та в Євангелії від св. Івана 17: 24.

[13] Згідно зі Священною історією, Матузал жив 969 років: **И́ бы́ша всѝ дніе маѳѹса́лшвы, а҆́же пожи҃вѐ, лѣ́тъ дев҃ѧть сѡ́тъ и҆̀ шестьдеся́тъ дев҃ѧть** (Перша книга Мойсеєва: Буття 5: 27).

[14] Книга Псалмів 118 (119): 129.

[15] Сковорода має на думці слова: **сѣ́ща сощы̀ ма́тере моеѧ̀** (Пісня над піснями 8: 1).

[16] Фраза **па́че и҆̀ па́че** зринає в Посланні св. ап. Павла до филип'ян 1: 9: **да любо́вь ва́ша є҆щѐ па́че и҆̀ па́че и҆зобы́точествѣетъ въ ра́зумѣ и҆ во всѧ́цѣмъ чꙋ́вствїи.**

[17] Див. прим. 247 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».

[18] Слово *типик* (від гр. *τυπικόν*) означає тут "правила, статут".

[19] Книга Ісуса, сина Сирахового 14: 21–22.

[20] Історія появи цього прибраного імені Сковороди, як її подає Михайло Ковалинський, така: "В 1772 году, в февралѣ мѣсяцѣ, друг его [Сковороди, – тобто сам Ковалинський] поѣхал в чужіе краи и, быв во Франціи в разных городѣх, прибыл в 1773 году в Швейцарію, в город Лозан. Между многими умными и учеными людьми, каковых в Лозани нашол он, находился там нѣкто Даніил Мейнгард, человѣк отмѣннаго разума

природнаго, имѣвшій дар слова, ученость рѣдкую, обширныя познанія, благонравіе философское. Он столько похож был чертами лица, обращеніем, образом мыслей, даром слова на Сковороду, что можно бы почесть его ближайшим родственником его. Друг Сковороды познакомился с ним, и они друг друга столько полюбили, что Мейнгард, имѣя у себя подлѣ Лозани прекрасный загородный дом, сад и величайшую библіотеку, просил его располагать оным всѣм в свое удовольствіе, и сей пользовался всегда, как и многими свѣдѣніями от него. Возвратясь из чужих краев и увидясь с Сковородою в 1775 году, расказал ему друг его ту удивительную встрѣчу, по которой он нашол в Лозани похожаго человѣка на него чертами лица, свойствами, образом мыслей и дружбою к нему. Сковорода возлюбил его заочно и с того времени начал подписывать на письмах и сочиненіях своих имя свое тако: Григорій *вар* (евр[ейски] сын) Сава Сковорода, Даніил Мейнгард". Про Сковороду та Даниїла Майнгарда (*Jean-Pierre-Daniel Mingard*) див.: *Ковалівський А. П.* Нові дані про двійника Г. С. Сковороди в Лозанні Даніїла Майнгарда та його сім'ю // *Ковалівський А. П.* Григорій Сковорода: дослідження і переклади. – Харків, 2007. – С. 38–39; *Штейн Г.* Григорій Сковорода і Даніїл Мейнгард // Ноосфера: Збірник філософських праць [Донецького національного технічного університету]: Матеріали міжрегіональної наукової конференції «Філософсько-етична спадщина Г. С. Сковороди та духовний світ сучасної людини». – Донецьк, 2002. – Вип. 2. – С. 17–24.

[21] Книга Псалмів 142 (143): 5.

[22] Книга Ісуса, сина Сирахового 2: 10.

[23] Третя книга Мойсеєва: Левит 25: 22.

[24] Книга Псалмів 118 (119): 52.

[25] Книга Псалмів 118 (119): 85.

[26] "Правда одна лиш солодка, вічно жива і найстарша, / Решта – це сіна пучок, гриб, що проклюнувсь учора" (пер. Леоніда Ушкалова). Думку про те, що немає нічого, солодшого за правду, Сковорода в діалозі «Silenus Alcibiadis» та в одному з листів пов'язував із Платоновою наукою. Див. прим. 11 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».

[27] Парафраза Книги Псалмів 113 (114): 9. Пор.: **Не на́мъ, гд҃и, не на́мъ, но и҃мени твоемꙋ да́ждь сла́вꙋ.**

[28] Єфімок – російська назва таляра ("йоахімсталяр"). Ці гроші були зняті з обігу в 1726 р.

[29] Натяк на історію Юди.

[30] Авраам жив у другому тисячолітті до н. е. (1996–1821 рр.) [див.: *Костів К.* Словник-довідник біблійних осіб, племен і народів. – Київ, 1995. – С. 15–18].

[31] Послання св. ап. Павла до євреїв 13: 8.

[32] Фраза **во вѣ́ки вѣко́въ** зринає в Біблії не раз, особливо часто – в «Апокаліпсисі».

[33] Можливо, Сковорода має на думці слова: **є҆ди́нъ де́нь пред҃ гд҃емъ и҃ꙗко ты́сꙗща лѣ́тъ** (Друге соборне послання св. ап. Петра 3: 8).

[34] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 5. Пор.: **И́ бы́сть ве́черъ, и҆ бы́сть ꙋ҆́тро, де́нь є҆ди́нъ.**

[35] Ці міркування розгортаються в рамках платонівської моделі думання, згідно з якою "за всіма людьми мислиться одна людина, за всіма кіньми – один кінь… Як одна печатка може давати численні відбитки, так від однієї людини виникає тисяча відображень" [*Альбин*. Учебник платоновской философии // *Платон*. Диалоги. – Москва, 1986. – С. 451].

[36] Євангелія від св. Івана 1: 3.

[37] Парафраза Другого послання св. ап. Павла до коринтян 10: 5. Пор.: **и҆ плѣна́юще всѧ́къ ра́зꙋмъ въ послꙋша́нїе хр҃то́во.**

[38] Друге соборне послання св. ап. Петра 3: 8.
[39] Неточна цитата з Книги Псалмів 89 (90): 5. Пор.: **Ꙗ҆**кѡ ты́сѧща лѣ́тъ пред҃ ѻ҆чи́ма твои́ма, г҃и, ꙗ҆кѡ дне́ вчера́шнїй.
[40] Можливо, це парафраза Першої книги Ездри 3: 1. Пор.: и҆ собра́шасѧ лю́дїе ꙗ҆ки человѣ́къ є҆ди́нъ.
[41] Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 47.
[42] Неточна цитата з Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 13. Пор.: **Н**ова́ же нб҃се и҆ но́вы земл҇и по ѡ҆бѣтова́нїю є҆гѡ҆ ча́емъ, въ ни́хже пра́вда живе́тъ.
[43] Див. прим. 9.
[44] Тобто образом; від гр. *εἰκών* – ‘образ, зображення, подоба’.
[45] Перша книга параліпоменон 29: 15.
[46] Прикметник *глупомудрый* є відповідником гр. *μωρόσοφος*. Це грецьке слово Сковорода двічі вживав у своїх листах.
[47] Книга Псалмів 43 (44): 20.
[48] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 116 (117): 2. Кінець вірша звучить так: во вѣ́къ.
[49] Сковорода має на думці слова: є҆ди́нъ и҆мѣ́й безсме́ртїе и҆ во свѣ́тѣ живы́й непристу́пнѣмъ (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 6: 16).
[50] Послання св. ап. Павла до филип’ян 4: 5.
[51] Неточна цитата з Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 10. Пор.: **П**рїи́детъ же дне́нь г҃день ꙗ҆кѡ та́ть въ нощи́, въ ѻ҆ньже небеса҇ ѹ҆бѡ съ шꙋ́момъ ми́мшо и҆́дутъ, стїхі́и же сжига́емы разоря́тсѧ.
[52] Трохи неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 47. Пор.: **П**е́рвый человѣ́къ ѿ҆ земли́, пе́рстенъ.
[53] Книга Йова 29: 2.
[54] Парафраза Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 10. Пор.: **П**рїи́детъ же дне́нь г҃день ꙗ҆кѡ та́ть въ нощи́.
[55] Цей вірш звучить так: **Ꙗ**кѡ лу́чше дне́нь є҆ди́нъ во дво́рѣхъ твои́хъ па́че ты́сящъ: и҆зво́лихъ приметá́тисѧ въ домѣ́ бг҃а моегѡ҆ па́че, не́же жи́ти ми́ въ селе́нїихъ грѣ́шничихъ.
[56] Можливо, це парафраза Євангелії від св. Івана 14: 8. Пор.: г҃и, покажи́ на́мъ ѻ҆ц҃а́, и҆ довлѣ́етъ на́мъ.
[57] Парафраза Послання св. ап. Павла до римлян 1: 20. Пор.: невиди́маѧ бо є҆гѡ҆, ѿ҆ созда́нїѧ ми́ра творе́ньми помышля́ема, ви́дима сꙋ́ть, и҆ пр҃носꙋ́щнаѧ си́ла є҆гѡ҆ и҆ бж҃ество.
[58] Парафраза Книги Псалмів 116 (117): 2. Пор.: и҆ и҆стина г҃дня пребыва́етъ во вѣ́къ.
[59] Книга Псалмів 30 (31): 21.
[60] Книга Ісуса Навина 5: 13.
[61] Неточна цитата з Першої книги параліпоменон 29: 15. Пор.: дніе на́ши ꙗ҆кѡ сѣ́нь на земли́, и҆ нѣ́сть посто́нїѧ.
[62] Трохи неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 18: 2. Пор.: **В**оззрѣ́въ же ѻ҆чи́ма свои́ма, ви́дѣ, и҆ сѐ, трїѐ мꙋ́жїе.
[63] Трохи неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 18: 27. Пор.: ꙗ҆зъ же е҆́смь земл҇ѧ и҆ пе́пелъ.
[64] Парафраза Книги Ісуса Навина 5: 13. Пор.: стоꙗ́щи пред҃ ни́мъ.
[65] Парафраза Книги Ісуса Навина 5: 13. Пор.: ви́дѣ человѣ́ка стоꙗ́ща пред҃ ни́мъ.
[66] Неточна цитата з Книги Псалмів 8: 5. Пор.: что҆́ е҆́сть человѣ́къ, ꙗ҆кѡ по́мниши є҆гѡ҆;
[67] Книга Псалмів 8: 6.

[68] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 55: 9. Пор.: ѩ҆коже ѡ҆стои́тъ не́бо ѿ҆ землѝ.
[69] Книга Псалмів 143 (144): 3.
[70] Неточна цитата з Книги Псалмів 143 (144): 4. Пор.: **Человѣ́къ сѣ́тѣ ѹ҆подо́бисѧ: дніе́ є҆гѡ̀ ѩ҆кѡ сѣ́нь прехо́дѧтъ.**
[71] Книга Псалмів 8: 7.
[72] Книга Псалмів 8: 5.
[73] Книга Псалмів 8: 5.
[74] Неточна цитата з Книги Псалмів 15 (16): 4. Пор.: **не собер҃ѫ собо́ры и҆̀хъ ѿ҆ кровеи́, ни помяну́ же и҆ме́нъ и҆̀хъ ѹ҆стна́ма мои́ма.**
[75] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **ѩ҆кѡ пло́ть и҆ кро́вь ц҃рт҃вїѧ бж҃їѧ наслѣ́дити не мо́гѹтъ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 50).
[76] Послання св. ап. Павла до євреїв 12: 29.
[77] Книга Псалмів 8: 5.
[78] Книга Псалмів 8: 2.
[79] Слово **воззрѣ́хъ** зринає в Книзі Притч Соломонових 24: 32, у Книзі Ісуса, сина Сирахового 51: 10, у Книзі пророка Єремії 4: 23, 25, у Книзі пророка Єзекіїля 8: 5 та в Діях св. апостолів 22: 13.
[80] Книга пророка Даниїла 10: 5–6.
[81] Книга пророка Даниїла 10: 6.
[82] Трохи неточна цитата з Книги пророка Даниїла 10: 19. Пор.: **и҆ рече́ ми: не бо́йсѧ, мѹ́жѹ жела́нїй, ми́ръ тебѣ̀.**
[83] Книга Псалмів 8: 2.
[84] Книга пророка Ісаї 53: 7; *Дії* св. апостолів 8: 32.
[85] Книга пророка Ісаї 53: 8; *Дії* св. апостолів 8: 33.
[86] Книга пророка Ісаї 53: 8; *Дії* св. апостолів 8: 33.
[87] Пор.: **Притекъ же фїлі́ппъ ѹ҆слы́ша є҆гѡ̀ чтѹ́ща пр҃ро́ка и҆са́їю и҆ речѐ: ѹ҆̀бѡ разѹмѣ́еши ли, ѩ҆́же чте́ши;** (*Дії* св. апостолів 8: 30).
(1) Сковорода коментує слово *віссон*, зважаючи на те, що похідна від нього форма зринає в Септуагінті: "καὶ ἦρα τοὺς ὀφθαλμούς μου καὶ εἶδον καὶ ἰδοὺ ἄνθρωπος εἷς ἐνδεδυμένος βύσσινα καὶ τὴν ὀσφὺν περιεζωμένος βυσσίνῳ…" У перекладі Івана Огієнка: "І звів я свої очі та й побачив, аж ось один чоловік, одягнений у льняну одіж, а стегна його оперезані золотом з Уфазу" (Книга пророка Даниїла 10: 5). У словнику Памви Беринди це слово потрактовано так: "порфира, паволока и иный бисер, або єдваб, червоный, бѣл, або найсуптелнѣйшее полотно" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 382].
[88] Пор.: **ка́кѡ ѹ҆̀бѡ могѹ̀ (разѹмѣ́ти), а҆́ще не кто̀ наста́витъ мѧ̀;** (*Дії* св. апостолів 8: 31).
[89] Книга пророка Ісаї 40: 6.
[90] Книга пророка Ісаї 53: 8; *Дії* св. апостолів 8: 33.
[91] Книга пророка Ісаї 53: 8; *Дії* св. апостолів 8: 33.
[92] Книга пророка Ісаї 40: 6.
[93] Книга пророка Даниїла 10: 6.
[94] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 40: 8. Пор.: **гл҃го́лъ же бг҃а на́шегѡ пребыва́етъ во вѣ́ки.**
[95] Парафраза Книги пророка Даниїла 10: 6. Пор.: **гла́съ же слове́съ є҆гѡ̀ ѩ҆́ки гла́съ наро́да.**
[96] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 8: 6. Пор.: **крѣпка̀ ѩ҆́кѡ сме́ртъ любы.**
(2) Парафраза Книги пророка Ісаї 40: 6. Пор.: **Гла́съ вопїю́щагѡ: возопі́й. И҆̀ реко́хъ: что̀ возопїю̀; вса́ка пло́ть сѣ́но.**

[97] Євангелія від св. Івана 17: 17.
[98] *Див. прим. 184 до діалогу «Наркісс».*
[99] Парафраза Книги пророка Ісаї 53: 8. Пор.: **Во смире́нїи є҆гѡ̀ сѹ́дъ є҆гѡ̀ взя́тсѧ**. *Див. також:* ***Дії*** *св. апостолів 8: 33.*
[100] Книга пророка Ісаї 53: 8; *Дії св. апостолів 8: 33.*
[101] Книга Псалмів 8: 2.
[102] Неточна цитата з *Другого соборного послання св. ап. Петра* 3: 10. Пор.: **въ ѻ҆ньже нєбєсѝ ѹ҆́бѡ съ шꙋ́момъ ми́мѡ йдѹ́тъ, стїхі́и же сжига́є҆мы разори́́тсѧ.**
[103] Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: **пло́ть не по́льзѹетъ ничто́же.**
[104] Фраза **во вре́мѧ ѻ҆́но** дуже часто зринає в Біблії, уперше – у П'ятій книзі Мойсеєвій: Повторення Закону 1: 9. Крім того, нею розпочинаються євангельські читання в «Молитвослові».
[105] Парафраза Євангелії від св. Івана 1: 5. Пор.: **и҆ свѣ́тъ во тмѣ̀ свѣ́титсѧ, и҆ тма̀ є҆гѡ̀ не ѡ҆бы́́тъ.**
[106] Парафраза Книги Псалмів 123 (124): 5. Пор.: **пре́йдє дꙋ́шꙋ на́шꙋ во́дꙋ непостоа́ннꙋю.**
[107] Пор.: **Є҆гда́ же и҆дя́стѣ возвѣсти́ти ѹ҆чнкѡ́мъ є҆гѡ̀, и҆ сѐ, їи҃съ срѣ́тє а҃, гла҃: ра́дꙋйтесѧ** (Євангелія від св. Матвія 28: 9).
[108] Книга Псалмів 115 (116): 1.
[109] *Дії св. апостолів 8: 37.*
[110] Євангелія від св. *Луки* 21: 28.
[111] Євангелія від св. Матвія 28: 7.
[112] Послання св. ап. Павла до галатів 4: 9.
[113] Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до галатів 4: 3. Останнє слово цитати в Біблії має форму **порабоще́ни**.
[114] Сковорода має на думці слова: (**Бра́тїє,**) **блюди́тесѧ, да никто́же ва́съ бѹ́детъ прельща́ѧ фїлосо́фїєю и҆ тщ҃е́тною ле́стїю, по преда́нїю человѣ́ческомꙋ, по стїхі́амъ ми́ра, а҆ не по хр҃тѣ** (Послання св. ап. Павла до колосян 2: 8).
[115] Послання св. ап. Павла до галатів 4: 6.
[116] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до колосян 2: 20. Початок вірша звучить так: **А҆́ще ѹ҆́бо ѹ҆мро́сте со хр҃то́мъ…**
[117] Послання св. ап. Павла до колосян 3: 1.
[118] Послання св. ап. Павла до колосян 3: 2–3.
[119] Послання св. ап. Павла до галатів 4: 31.
[120] Послання св. ап. Павла до галатів 4: 26.
[121] Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 23–24. Пор.: **ѡ҆бновля́тисѧ же дꙋ́хомъ ѹ҆ма̀ ва́шегѡ, и҆ ѡ҆блещи́сѧ въ но́ваго человѣ́ка, со́зданнаго по бг҃ꙋ въ пра́вдѣ и҆ въ преподо́бїи и҃стины**. Пор. також богослужбові тексти на взір: "Обновляимся, братіє, и ветхаго человѣка со страстьми и похотьми єго отложше, в новости жизни поживѣм, в новаго человѣка, в живот нас вѣчный обновляющагося Христа облекшеся…" [див.: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 36 (третя пагін.)].
[122] *Дії св. апостолів 9: 4.* Серед старих українських письменників цей епізод, мабуть, найкраще опрацював Яків Суша у своїй славетній книжці «Савл та Павло Руської Унії, навернений кров'ю святого Йосафата, або Мелетій Смотрицький». Накидаючи на життя Смотрицького історію перетворення Савла на Павла, він надав зверненим до Савла Христовим словам: "Савле, Савле, – чому ти мене переслідуєш?" – форми: "Meleti, Meleti, quid me persequeris?" [*Susza I.* Saulus et Paulus Ruthenae Unionis sanguine Beati Iosaphat transformatus sive Meletius Smotriscius. – Romae, 1666. – P. 26].

[123] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.
[124] Книга пророка Даниїла 10: 5.
[125] Парафраза Євангелії від св. Івана 17: 3. Пор.: сѣ́ же є́сть живо́тъ вѣ́чный, да зна́ютъ тебѐ є́дина́го и́стиннаго бг҃а, и́ є́го́же посла́лъ є́сѝ і҃исъ хр҃та̀.
[126] Фраза во вре́мя своѐ часто зринає в Біблії, вперше – у Третій книзі Мойсеєвій: Левит 26: 4.
[127] Фраза па́че всѣ́хъ сыно́въ человѣ́ческихъ зринає в Книзі пророка Ісаї 53: 3.
[128] Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 8.
[129] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 10. Пор.: ѩ́кш разумѣ́ти є́го̀, и́ си́лу воскр҃нїа̀ є́гѡ̀.
[130] Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 11.
[131] Послання св. ап. Павла до филип'ян 2: 16.
[132] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.
[133] Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 8. Початок цього вірша звучить так: послѣ́ди́ же всѣ́хъ…
[134] Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 14.
[135] Сковорода має на думці слова: є́ди́нъ и́мѣ́й безсмр҃тїѐ и́ во свѣ́тѣ живы́й непристу́пнѣмъ (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 6: 16).
[136] Сковорода послідовно протиставляє слова *мир* як "душевний спокій" та *мір* (*мїр*, *мыр*) як "світ". Таке розрізнення і за часів Сковороди, і перегодом було звичним. Наприклад, Тимофій Ліницький у своєму підручнику з російського правопису спеціально вказував на те, що *миръ* пишуть тоді, коли це слово "обозначает тишину, спокойствие", а *мїръ* – "когда оно значит вселенную" [*Леницкий Т.* Правила россійскаго правописанія и чистописанія. – Харьков, 1818. – С. 5]. Загалом беручи, слова "мир", "мір", "мыр" виступають у Сковороди складниками щонайменше п'яти різних мисленнєвих сюжетів. Філософ уживав їх 1) на позначення невидимої та видимої природи; 2) на позначення першого складника "богопротивної трійці": світ (тобто пристрасті) – плоть – диявол; 3) на позначення всіх трьох складників концепції "трьох світів", тобто макрокосмосу, мікрокосмосу та Біблії; 4) на позначення стану злагоди між елементами тіла; 5) на позначення душевного спокою, тобто відсутності пристрастей.
[137] Парафраза Євангелії від св. Івана 8: 56. Пор.: а҆враа́мъ о҆те́цъ ва́шъ ра́дъ бы́лъ, дабы́ ви́дѣлъ дн҃ь мо́й: и́ ви́дѣ и́ возра́довасѧ.
[138] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 52: 1–2. Пор.: Восста́ни, восста́ни, сїѡ́нѥ, ѡ҆блецы́сѧ во кр҃по́сть твою̀, сїѡ́нѥ, и́ ты̀ ѡ҆блецы́сѧ во сла́вѫ твою̀, і҃ер҃ли́ме, гра́де ст҃ы́й, ктомѫ́ нѐ приложи́тъ пронтѝ сквозѣ̀ тѧ̀ нешвр҃ѣ́занный и́ нечи́стый. Истрѧсѝ пра́хъ и́ восста́ни, сѧ́ди, і҃ер҃ли́ме, совлецы́ ѹ҆зы́ вы́и твоеѧ̀, плѣне́наѧ дщѝ сїѡ́нѧ.
[139] Книга пророка Ісаї 60: 1.
[140] Книга пророка Ісаї 60: 5.
[141] Можливо, Сковорода має на думці слова: взы́дѫ вы́ше ѡ҆́блакъ, бу́дѫ подо́бенъ вы́шнемѹ́ (Книга пророка Ісаї 14: 14).
[142] Сковорода має на думці слова: тогда́ прѣ́вницы просвѣтя́тсѧ ѩ́кш со́лнце въ ц҃р҃твїи о҆ц҃а̀ и́хъ (Євангелія від св. Матвія 13: 43).
[143] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до євреїв 7: 26. Пор.: ѡ҆лꙗчє́нъ ѡ҆ гр҃ѣ́шникъ и́ вы́ше нб҃съ бы́вый.
[144] Неточна цитата з Книги Псалмів 8: 2. Пор.: ѩ́кш чу́дно и́мѧ твоѐ по всеи́ землѝ.
[145] Дії св. апостолів 3: 6–7.
[146] Дії св. апостолів 3: 8.

[147] Книга пророка Захарії 6: 12.
[148] Книга пророка Захарії 6: 14.
[149] Трохи неточна цитата з Книги пророка Єзекіїля 37: 1. Пор.: поста́ви мѧ̀ средѣ̀ по́ля: се́ же бѣ́ше по́лно косте́й.
[150] Книга пророка Єзекіїля 37: 5.
[151] Парафраза Книги Псалмів 77 (78): 12. Пор.: сотворѝ чѹ́деса̀ въ землѝ є҆гу́петстѣй, на по́ли танеѡ́сѣ. Див. також: Книга Псалмів 77 (78): 43.
[152] Книга пророка Іоїля 1: 20.
[153] Парафраза Книги Псалмів 146 (147): 9. Пор.: даю́щемѹ̀ скотѡ́мъ пи́щѹ̀ и҆́хъ.
[154] Книга Псалмів 8: 7–8.
[155] Пісня над піснями 2: 1.
[156] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 63: 13–14. Кінець 14-го вірша звучить так: сотвори́ти тебѣ̀ самомѹ̀ и҆́мя сла́вно.
[157] Пісня над піснями 2: 9.
[158] Парафраза Євангелії від св. Матвія 11: 15; 13: 9, 43; 25: 30; Євангелії від св. Марка 4: 9; Євангелії від св. Луки 8: 8, 15; 14: 35. Пор.: и҆мѣ́й ѹ҆́шы слы́шати да слы́шитъ.
[159] Пісня над піснями 2: 10.
[160] Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.
[161] Книга Псалмів 120 (121): 1.
[162] Неточна цитата з Книги пророка Захарії 2: 6–7. Пор.: ѠѠ, ѡ҆, бѣжи́те ѿ землѝ сѣ́верныя, гл҃етъ гд҃ь, занѐ ѿ четы́рехъ вѣ́трѡвъ небе́сныхъ собрѣ̀ вы̀, гл҃етъ гд҃ь: въ сі҆ѡ́нъ спаса́йтеся.
[163] Книга Псалмів 103 (104): 18.
[164] Книга Псалмів 41 (42): 2.
[165] Дії св. апостолів 3: 8.
[166] Парафраза Книги Псалмів 47 (48): 2. Пор.: въ горѣ̀ сѵ̑тѣ́й є҆гѡ̀.
[167] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 41: 17–18. Початок 17-го вірша звучить так: пои́щѹ̀тъ бо…
[168] Книга пророка Ісаї 41: 20.
[169] Книга пророка Захарії 2: 6. Див.: ѠѠ, ѡ҆, бѣжи́те ѿ землѝ сѣ́верныя.
[170] Книга пророка Захарії 2: 1.
[171] Книга пророка Єзекіїля 40: 1–2.
[172] Книга пророка Єзекіїля 40: 1.
[173] Можливо, Сковорода має на думці слова: ми́ръ бж҃ій, превосходя́й всѧ́къ ѹ҆́мъ (Послання св. ап. Павла до филип'ян 4: 7).
[174] Книга пророка Даниїла 2: 21.
[175] Книга пророка Даниїла 11: 27.
[176] Книга пророка Іоїля 2: 2.
[177] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 5.
[178] Книга пророка Єзекіїля 40: 1.
[179] Євангелія від св. Матвія 28: 7.
[180] Книга пророка Єзекіїля 40: 2.
[181] Книга пророка Іоїля 2: 3.
[182] Неточна цитата з Книги Псалмів 42 (43): 3. Пор.: введо́ста мѧ̀ въ го́рѹ сѵ̑тѹ́ю твою̀.
[183] Євангелія від св. Матвія 28: 7.
[184] Неточна цитата з Книги пророка Єзекіїля 40: 3. Закінчення цього вірша звучить так: ве́рвь зи́ждѹщихъ и҆ тро́сть мѣ́рительная.

[185] Неточна цитата з Книги пророка Єзекіїля 40: 4. Пор.: ви́ждь о҃чи́ма твои́ма и҆ у҆ши́ма твои́ма слы́ши, и҆ у҆чинѝ въ се́рдцы твое́мъ всѧ̑, є҆ли́ка а҆зъ показ҃ю́ тебѣ̀, занѐ тогѡ̀ ра́ди вше́лъ є҆сѝ сю́мѡ, да покажѫ̀ тебѣ̀, и҆ пока́жеши ты̀ всѧ̑, є҆ли́ка ви́диши, до́мꙋ і҆и́левꙋ.

[186] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 28: 16–17. Початок 16-го вірша звучить так: **Є҆ди́нїи же на́десѧте**…

[187] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 20: 19. Пор.: **прїи́де і҆и̑съ и҆ ста̀ посредѣ̀ и҆ гл҃а а҆мъ: ми́ръ ва́мъ**.

[188] Книга пророка Даниїла 10: 19.

[189] Євангелія від св. Матвія 28: 19.

[190] Парафраза Книги пророка Єзекіїля 40: 4. Пор.: **пока́жеши ты̀ всѧ̑, є҆ли́ка ви́диши, до́мꙋ і҆и́левꙋ**.

[191] Сковорода має на думці слова: **въ о҃ньже ча́съ а҆́ще у҆слы́шите гла́съ трꙋбы̀, свирѣ́ли же и҆ гу́сли, самву́ки же и҆ псалти́ри и҆ согла́сїѧ, и҆ всѧ́каго ро́да мꙋзі҆кі́йска, па́дающе покланя́йтесѧ тѣ́лꙋ злато́мꙋ, е҆́же поста́ви навꙋходоносо́ръ ца́рь** (Книга пророка Даниїла 3: 5).

[192] Трохи неточна цитата з ірмосу 7-ої пісні канону утрені П'ятдесятниці. Пор.: "Согласная возшумъ органская пѣснь, почитати златосотворенный бездушный истукан".

[193] Парафраза Книги пророка Ісаї 5: 1. Пор.: **Воспою́ нн҃ѣ̀ возлю́бленномꙋ пѣ́снь возлю́бленнагѡ моегѡ̀ ві҃ногра́дꙋ моемꙋ̀**.

[194] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 88 (89): 16. Пор.: **Бл҃же́ни лю́дїе вѣ́дꙋщїи воскликнове́нїе**.

[195] Книга Псалмів 80 (81): 2.

[196] Книга Псалмів 46 (47): 6.

[197] Парафраза Євангелії від св. Луки 24: 16. Пор.: **о҃чи же є҆ю̀ держа́стѣсѧ, да є҆гѡ̀ не позна́ета**.

[198] Фраза **въ горѣ сѵ҃ѣ́й є҆гѡ̀** зринає в Книзі Псалмів 47 (48): 2.

[199] Сковорода має на думці слова: **И́ бы́сть є҆гда̀ ба́ше і҆нсꙋ́съ ꙋ҆ і҆ерїхѡ́на, и҆ воззрѣ́въ о҃чи́ма свои́ма, ви́дѣ человѣ́ка стоя́ща пред҃ ни́мъ, и҆ ме́чь є҆гѡ̀ ѡ҆бнаже́нъ въ рꙋцѣ̀ є҆гѡ̀** (Книга Ісуса Навина 5: 13).

[200] Неточна цитата з Дій св. апостолів 7: 56. Пор.: **сѐ, ви́жꙋ небесѐ ѿвёрста и҆ сы́на человѣ́ча ѡ҆ десны́ю стоя́ща бг҃а**.

[201] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Сѐ, се́й стои́тъ за стѣно́ю на́шею** (Пісня над піснями 2: 9).

[202] Друга книга царств 22: 12.

[203] Парафраза Євангелії від св. Луки 24: 25. Пор.: **ѡ҆ несмы́сленнаѧ и҆ кѡ́снаѧ се́рдцемъ**.

[204] Книга Псалмів 80 (81): 4.

[205] Сковорода має на думці слова: **вои́стиннꙋ воста̀ гд҃ь и҆ а҆ви́сѧ сі́мшнꙋ** (Євангелія від св. Луки 24: 34).

[206] Парафраза Євангелії від св. Луки: або 15: 6 (пор.: **ра́дꙋйтесѧ со мно́ю, я҆́кш ѡ҆брѣто́хъ о҃вцꙋ мою̀ поги́бшꙋю**), або 15: 9 (пор.: **ра́дꙋйтесѧ со мно́ю, я҆́кш ѡ҆брѣто́хъ дра́хмꙋ поги́бшꙋю**).

[207] Книга Псалмів 55 (56): 3.

[208] Парафраза Пісні над піснями 3: 1. Пор.: **и҆ска́хъ є҆го̀, и҆ не ѡ҆брѣто́хъ є҆гѡ̀**. Див. також: Пісня над піснями 3: 2; 5: 6.

[209] Слова "Дерзай!", " Радуйся!", "Мир тебъ!" окремо зринають у тексті Біблії досить часто.

[210] Пісня над піснями 2: 11.
[211] Дії св. апостолів 7: 56.
[212] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.
[213] Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 24: 21. Пор.: трéтїй сéй дéнь ѐсть днéсь, ѿнéлиже сїѧ́ бы́ша.
[214] Фраза дéнь гд҃ень зринає в Біблії досить часто, уперше – в Другій книзі Ездри 9: 52.
[215] Цей образ є і в емблематиці. Див., наприклад, 769-ий малюнок у збірці «Symbola et emblemata» під назвою «Голубица Ноева» і з таким підписом: "Божескаго мира предвозвѣстница. Небо посылает меня, да благовѣствую мир міру. Divinae nuncia pacis" [Емблемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 194–195].
[216] Слова ꙗ҆ѕе́ліѣ ꙗ҆ла́ка зринають у Книзі Псалмів 36 (37): 2.
[217] Слова по ро́дѫ своемѹ̀ зринають у Першій книзі Мойсеєвій: Буття 7: 14; 8: 19.
[218] Парафраза Книги Псалмів 22 (23): 1. Пор.: Г҃дь пасе́тъ мѧ̀, и҆ ничто́же мѧ̀ лиши́тъ.
[219] Книга Псалмів 80 (81): 4.
[220] Теорію "трьох світів", зокрема, Біблії як "символічного світу", Сковорода найдокладніше розглядає в діалозі «Потоп зміин».
[221] Книга Псалмів 80 (81): 4.
[222] Парафраза Книги Псалмів 150: 6. Пор.: Вса́кое дыха́нїе да хва́литъ гд҃а.
[223] Можливо, це парафраза Книги Псалмів 95 (96): 11. Пор.: Да возвесела́тсѧ нб҃сѧ̀, и҆ ра́дѹетсѧ земл҃ѧ̀: да подви́житсѧ мо́ре и҆ и҆сполне́нїе ѐгѡ̀.
[224] Друга книга царств 22: 12.
[225] Пісня над піснями 2: 9.
[226] Книга Псалмів 80 (81): 4.
[227] Парафраза Книги пророка Ісаї 40: 6. Пор.: вса́ка пло́ть сѣ́но, и҆ вса́ка сла́ва человѣ́ча ꙗ҆́кѡ цвѣ́тъ травны́й.
[228] Книга Псалмів 80 (81): 4.
[229] Парафраза Євангелії від св. Луки 4: 19. Пор.: проповѣ́дати лѣ́то гд҃не прїя́тно. Див. також: нарещѝ лѣ́то гд҃не прїя́тно (Книга пророка Ісаї 61: 2).
[230] Парафраза Другої книги царств 3: 31. Пор.: И҆ речѐ дави́дъ ко їѡа́вѹ и҆ ко всѣ́мъ лю́демъ ѐгѡ̀: раздери́те ри҃зы ва́шѧ и҆ препоѧ́шитесѧ вре́тищы, и҆ рыда́йте ѡ҆ а҆вени́рѣ.
[231] Книга Псалмів 80 (81): 2.
[232] Книга Псалмів 80 (81): 3.
[233] Книга Псалмів 80 (81): 4.
[234] Книга пророка Іоїля 1: 15.
[235] Книга Псалмів 80 (81): 4.
[236] Сковорода має на думці слова: и҆ почѝ въ дéнь седмы́й ѿ всѣ́хъ дѣ́лъ свои́хъ (Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 2).
[237] Фразу тр҃ѹ́дъ и҆ болѣ́знь узято з Книги Псалмів 9: 28; 89 (90): 10.
[238] Очевидно, Сковорода має на думці слова: болѣ́зней мои́хъ въ се́рдцы мое́мъ (Книга Псалмів 93 (94): 19).
[239] Книга Псалмів 12 (13): 3.
[240] Фразу тр҃ѹ́дъ и҆ болѣ́знь узято з Книги Псалмів 9: 28; 89 (90): 10.
[241] Парафраза Книги Псалмів 12 (13): 3. Пор.: вшлѣ́зни въ се́рдцы мое́мъ дéнь и҆ но́щь.
[242] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 5. Пор.: И҆ бы́сть ве́черъ, и҆ бы́сть ѹ҆́тро.
[243] Парафраза Книги Псалмів 93 (94): 19. Пор.: болѣ́зней мои́хъ въ се́рдцы мое́мъ.
[244] Сковорода має на думці традиційне уявлення про чотири стихії (елементи, первні). Зокрема, у Стародавній Греції чи не першим філософом, який його обстоював, був

Емпедокл (бл. 490 – бл. 430 рр. до н. е.). Як свідчить Діоген Лаерцій (VIII, 76), він ототожнював кожен елемент із певним божеством: вогонь – із Зевсом, землю – з Герою, повітря – з Аїдонеєм, воду – з Нестідою. Відповідно, поєднання та роз'єднання цих елементів Емпедокл трактував як "приязнь" і "ворожнечу" [див.: *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 353–354]. За часів Сковороди це уявлення було загальником. Про першоелементи йшлося, наприклад, у молитвах [див.: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 46 (друга пагін.)], у богословських працях [див.: *Транквіліон-Ставровецький К.* Зерцало богословіи. – Унів, 1692. – Арк. 28–36], у церковних проповідях [див.: *Галятовський І.* Ключ разумѣнія. – Київ, 1659. – Арк. 40 (зв.)], у марійній поезії [див.: *Максимович І.* Богородице Дѣво. – Чернігів, 1707. – Арк. 228], ба навіть у панегіриках [див.: *Ornowski J.* Bogaty… wirydarz. – Kiiów, 1705. – K. 46]. Симеон Полоцький у своєму «Слові в день святыя и славныя великомученицы Ірины» зробив їх ампліфікаційним принципом [див.: *Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 311–312], а Лазар Баранович у своїй «Аполлоновій лютні» – підґрунтям візуальної поезії [див.: *Baranowicz Ł.* Lutnia Apollinowa. – Kiiów, 1671. – S. 159]. Здебільшого цей концепт зринав у ході розгортання теми "людина-мікрокосмос" [див., наприклад: *Максимович І.* Богородице Дѣво. – Чернігів, 1707. – Арк. 228 (зв.)]. Крім того, символічні зображення першоелементів фігурували в популярних енциклопедіях емблем і символів. Так, воду змальовували в образі молодої дівчини з посудиною, з якої ллється вода, та з дельфіном, повітря – в образі жінки, що сидить на хмарі, тримаючи в руках хамелеона, землю – в образі заквітчаної жінки, яка тримає ріг достатку, а вогонь – в образі Вулкана [див.: Емблемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. XXXV–XXXVI; пор.: *Picinellus Ph.* Mundus symbolicus. – Coloniae Agrippinae, 1729. – T. 1. – P. 61–145].

[245] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Й мимоидꙋ́й ви́дѣ человѣ́ка слѣ́па ѿ рождества̀** (Євангелія від св. Івана 9: 1).

[246] Очевидно, це парафраза Першого соборного послання св. ап. Івана 2: 17. Пор.: **Й мі́ръ прехо́дитъ.**

[247] Книга пророка Ісаї 5: 20. Сковорода цитує цей вірш із пропуском. Пор.: **Го́ре глаго́лющымъ лꙋка́вое до́брое, ѝ до́брое лꙋка́вое, полага́ющымъ тмꙋ̀ свѣ́тъ, ѝ свѣ́тъ тмꙋ̀.**

[248] Книга Псалмів 143 (144): 6.

[249] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 3.

[250] Фраза **во вре́мꙗ о҃но** часто зринає в Біблії, уперше – у П'ятій книзі Мойсеєвій: Повторення Закону 1: 9.

[251] Неточна цитата з Другої книги царств 24: 17. Пор.: **да бꙋ́детъ нн҃ѣ рꙋка̀ твоꙗ̀ на мнѣ̀.**

[252] Парафраза Книги Псалмів 30 (31): 4. Пор.: **ѝ и҃мене твоегѡ̀ ра́ди наста́виши мꙗ̀.**

[253] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **ѝ посѣти́тъ гд҃ь бг҃ъ вседержи́тель ста́до своѐ, до́мъ і҆ꙋди́нъ, ѝ ꙋ҆чини́тъ ꙗ̀ ꙗ҆ки конѧ̀ благолѣ́пна своегѡ̀ во бра́ни** (Книга пророка Захарії 10: 3).

[254] Книга пророка Малахії 4: 2.

Разговор
Пяти путников
о
истинном щастіи в жизни

(Разговор Дружескїй
О Душе́вном Ми́рѣ)

Бесѣдующїе Лица:
Яков, Аѳанасїй, Григорїй, Ермолай, Лонгин[1]

Аѳанасїй. Люди в жизни своей трудятся, мятутся, сокровиществуют, а для чего, то многіе и самы не знают. Естли разсудить, то всѣм человѣческим затѣям, сколько их тем тысяч разных ни бывает, выйдет один конец: Радость сердца[2]. Не для оной ли выбираем мы по вкусу нашему друзей, дабы от сообщенія своих им мыслей имѣть удовольствіе; достаем высокіе чины, дабы мнѣніе наше от почтенія других восхищалось; изобрѣтаем разные напитки, кушанья, закуски для услажденія вкусу, изыскиваем разные музики, сочиняем тьму концертов, минуетов, танцов и контратанцов для увеселенія слуху; созидаем хорошіе домы, насаждаем сады, дѣлаем златотканные перчи, матеріи, вышиваем их разными шелками и взору пріятными цвѣтами и обвѣшуемся оными, дабы сим здѣлать пріятство глазам и тѣлу нѣжность доставить; составляем благовонные спирты, порошки, помады, духи и оными обоняніе доволствуем. Словом, всѣми способами, какіе только вздумать можем, стараемся веселить дух наш. О, сколь великим веселіем доволствуются знатные и достаток имѣющіе в свѣтѣ персоны! В их-то домах радостію и удоволствіем растворенной дух живет. О, сколь дорога ты, радость сердечная!

За тебе царіе, князья и богатые нещетные тысячи платят; а мы, бѣднячье, достатков не имущіе, как бы от крупиц, с столов их падающих, питаемся[3]. Разсуди ж тепер, каким тріумфом объяты всѣ славные европейскіе города[4]?

Яков. Подлинно великим[5]. Одна́к я слыха́л, что нигдѣ нѣт больше заба́в и весе́лостей, как в Пари́жѣ да в Вене́ціи.

Аѳанасїй. Вѣрно, там их много[6], а пока̀ их ты нам из Вене́ціи перевезе́ш, то помре́м здесь[7] от Скуки.

Григорїй. Переста́ньте врать, хоро́шіе друзья: высокіе чины, весе́лое Мѣсто, разли́чныи И́гры и Заба́вы и всѣ ваши затѣи не си́льны обрадовать духа и тѣм[8] излѣчи́ть ску́ку[9].

Яков. А что ж си́льно?

Григорїй. Одно̀ то́е, если с Хоро́шими друзья́ми завести́[10] Че́стный Разгово́р[11].

Яков. Како́й[12]?

Григорїй. Тако́й, в кото́ром мо́жно разсужда́ть, в чем состои́т И́стинное Ща́стїе[13]?

Аѳанасїй. Пра́вда: Нѣт прїя́тнѣе для Путеше́ственника как говори́ть с ним о том Го́родѣ, кото́рый всѣ его Трудо́ы Поко́ем увѣнча́ет. Мы родили́сь к И́стинному Ща́стію и Путеше́ствуем к нему. А жизнь на́ша есть Путь, как Рѣка̀ теку́щїй[14].

Яков. Мы друзья̀ хоро́шїи. А кто ж меж нами разгово́р заведе́т[15]?

Григорїй. Я. Развяжи́те мнѣ сей вопрос? Что тако́е есть для человѣка лу́чше всего̀[16]?

Яков. Бог зна́ет! И на что нас спра́шиваеш о то́м, чего вели́кіе Мудрецы́ Усмотрѣть не могли́: и поразни́лись в свои́х мнѣніях так[17], как пу́тники в доро́гах? Вить то́е, что лу́чше всего̀, то и выше всего, а что выше всего[18], то всему̀ Голова̀ и Коне́ц. Сіе гла́внѣйшее добро̀ на́звано у дре́вних филосо́фов Оконча́ніем всѣх добр и верхо́внѣйшим добро́м[19]. Кто ж тебѣ мо́жет развяза́ть, что тако́е есть Край и Приста́нище всѣх на́ших жела́ній?

Григорїй. Пости́ше, госуда́рь мой! Ты о́чень завысоко́сился[20]. Так я вас простѣе спрошу̀: Чего̀ вы себѣ в жи́зни па́че всего̀ жела́ете?

Яков. Ты бу́дто Мурав**е**́йник Па́лкою покопа́л, так вдруг сим вопро́сом возволнова́лись[21] на́ши жела́нія.

Аѳанасїй. Я бы жела́л быть Человѣком высокочино́вным, дабы́ моѝ подкома́ндные[22] бы́ли крѣпки, как Росси́ане, а добросерде́чны[23], как Дре́внїи Ри́мляне[24]. Когда б у меня дом был как в Вене́ціи, а сад как в Флоре́нціи[25]. Чтоб быть мнѣ и Разу́мным, и Учо́ным, и Благоро́дным. Бога́тым, как бык[26].

Григорїй. Что ты врїо́ш?

Аѳанасїй. Бога́тым, как жид[27]; дю́жим, как бык[28]; приго́жим, как Вене́ра[29]; споко́йным, как Однодво́рец…[30]

Яков. Взойшла́ мнѣ на па́мять Вене́ра, так называ́емая соба́чка.

Григорїй. Извольте[31], госуда́рь мой, приба́вить!

Яков. Хвоста́тым, как Лев; голова́тым, как Медвѣдь; уха́тым, как Осе́л…

Григорїй. Сумнительно, чтоб могли́ войти́ть во Уши Бо́жія столь безтолко́выя жела́нїя. Ты с твои́ми Затѣями похо́ж на Вербу, кото́рая[32] быть жела́ет в одно̀ вре́мя и Ду́бом, и Кле́ном, и Ли́пою, и Бере́зою, и Смокви́ною[33], и Масли́ною, и Я́вором и Фи́ником, и Ро́зою и Ру́тою…[34] Со́лнцем и Луно́ю… Хвосто́м и Голово́ю… Младе́нец, на Рука́х Ма́терних сидя́щїй, ча́сто за Нож и за Ого́нь Хвата́ется. Но премилосе́рдная и прему́драя[35] Мать на́ша Приро́да[36] лу́чше зна́ет о то́м, что нам поле́зно. Хотя̀ пла́чем и рве́мся, она̀ как[37] Сосца́ми свои́ми всѣх нас по благопристо́йности Пита́ет, так[38] и одѣва́ет, и сим до́брый младе́нец дово́лен. А Злоро́дное сѣмя безпоко́ится и других безпокоит. Ско́лько ж милліо́нов во вселе́нной[39] сих нища́стных дѣте́й? День и нощ во́плят, ничем не дово́льны[40]; одно̀ даду́т в Руки, за но́вым чем пла́чут. Нельзя нам не быть нища́стными[41].

Аѳанасїй. Для чего?

Григорїй. Не мо́жем сыскать Ща́стїя.

Яков. Зачем?

Григорїй. Затѣм, что не жела́ем, и жела́ть не мо́жем.

АѲАНАСІЙ. Почему̀?

ГРИГОРІЙ. Потому̀ что не разумѣем, в чем онò состои́т. Голова̀ дѣлу то, чтоб узнать: Отсю́ду ро́дится жела́нїе, от жела́нїя иск, пото́м получе́нїе. Вот и благополучіе, сирѣч полученіе[42], что для тебѐ бла́го. Тепе́рь понима́й, что Значи́т Прему́дрость.

ЯКОВ. Я Ча́сто слы́шу сло́во сіѐ "Прему́дрость".

ГРИГОРІЙ. Прему́дрости дѣло в том состои́т, чтоб Уразумѣть то́е, в чем состои́т Ща́стїе; вот Пра́вое крилò. А добродѣтель тру́дится Сыска́ть. По се́й причи́нѣ Онà у Е́ллин и Ри́млян му́жеством и крѣпостїю зове́тся: ἀρετή, virtus[43], вот и лѣвое. Без сих крил, нико́им Образом нельзя̀ вы́браться и взлетѣть к Благополу́чїю[44]. Прему́дрость – как остро-дално-зрителной орлиной глаз[45], а добродѣтель – как Му́жественныя Ру́ки, с ле́гкими Оле́ньими нога́ми. Сїѐ Боже́ственное Супру́жество жи́во изображенò се́ю ба́сенькою.

ЯКОВ. Ты из уст мои́х вырвал ея. Коне́чно, онà о двух пу́тниках, безно́гом и слѣпо́м[46].

ГРИГОРІЙ. Ты то́чно[47] в мысль мою́ попа́л.

АѲАНАСІЙ. Раскажи́ ж пообстоя́телнѣе.

ГРИГОРІЙ. Путник, обходя разные земли и государства, лишился ног; тут пришло ему на мысль возвратиться в дом к Отцу своему, куда он, опираясь руками, с превеликим трудом продолжал обратной путь свой; наконец, доползши до горы, с которой виден уже был ему и дом Отца его, лишился совсѣм и рук. Отсель[48] живо́е О́ко его с весе́лою жа́дностїю взира́ет на За́мок, чрез лѣса, рѣки, стремины[49], чрез Пирами́дных Гор верху́шки и́здали блиста́ющїй[50]. Сей За́мок[51] есть дом Отцà его и всей Миролюбной фамилїи, конец и вѣнец всѣх подоро́жных трудов. Но то бѣда, что наш Обсерва́тор ни рук, ни ног дѣйстви́телных не имѣет, а только мучится, как Ева́нгельскїй бога́ч, смотря на Ла́заря[52]. Между тѣм, осмотрясь назад, увидѣл нечаянно чудное и бѣдственное позо́рище: Бреде́т слѣпец, присла́шивается, ощу́пывает По́сохом, то в право, то в лѣво, и, бу́дто Пян, из дороги слоня́ется. Подхо́дит бли́же, воздыха́ет:

"Исчезоша в суетѣ днїе наши…"[53]

"Пути твоя, Господи, скажи ми…"[54]

"Увы мнѣ, яко пришелствїе мое продолжися"[55].

И протчїи таковїи слова сам себѣ говорил[56], воздыхая с Частым преткновенїем и паде́нїем. Бою́ся, друг мой, чтоб не спуга́ть тебя: "Кто ты таков?" – спроси́л[57] Прозорли́вый. "34-й год путешествїя моего, а ты мнѣ на пути́ сем Первый случи́лся, – отвѣча́л Помраче́нный. – Мать моя Сосла́ла[58] меня[59] в Ссы́лку. Необыкновенный жар солнечных лучей в Аравіи лишил меня очей, и я слѣп уже[60] возвраща́юся ко Отцу́ моему". "А кто твой Оте́ц?" "Он живет в нагóрном За́мкѣ, называ́емом Мир-го́род. И́мя его[61] Ура́нїй[62], а мое́ Пра́ктик". "Бо́же мой! – вскрича́л просвѣще́нный. – Что ты мнѣ говори́ш? Я твой Родно́й брат[63], я Обсерва́тор…"[64] Необыкнове́нная ра́дость печатлѣется всегда[65] слеза́ми; послѣ Изоби́льнаго слез излія́нїя, слѣпе́ц с[66]

орошенными Очи́ма, говорил брату своему слѣдующее: “Сладча́йшій брате[67]! По слуху слыха́л Я о тебѣ, а теперь сердечное О́ко мое видит тебе. Умилосе́рдись, оконча́й мои бѣдствія, будь мнѣ наста́вником: Скажу Правду, что мене труд веселит, но всемину́тное претика́нїе всю мою Крѣпость Уничтожа́ет”. “Жаль мнѣ, – говори́л свѣтлоо́кій, – что не могу тебѣ служи́ть, любезная душа моя: я путник, обышедшій уже одними ногами моими весь круг земли; они меня носили вездѣ поспѣшно; но каменистыя в пути встрѣчавшіяся горы лишили меня оных, и я, опираясь руками моими, продолжал путь мой, а на сем мѣстѣ потерял и руки; болѣе уже ни ходить, ни ползать по землѣ не могу[68]. Мно́гїе жела́ли мене к сему употреби́ть, но, не способен[69] Полза́ть, не́ был им Поле́зен…” “За си́м дѣло не ста́ло, – сказа́л слѣпо́й. – Ты мнѣ бре́мя ле́гкое и любе́зное[70]: возьму́ тебе, сокро́вище мое, на себе: Чи́стое твое Око[71] будь вѣчным тѣла моего Облада́телем, и всѣх мои́х У́дов голово́ю. Прекрати Мучи́телство началоро́дной тмы, безчеловѣчно меня гоняющей[72] по пусты́м пути́ сего[73] посторо́нностям: Я твой Конь, сядь на Ра́мена мои, и управля́й мно́ю, дражайшїй Господи́не и Бра́те!..” “Ся́ду, бра́тец[74] мой, с Охо́тою, дабы доказа́ть нам И́стину напи́саннаго сло́ва Бо́жїя сего у Прито́чника: ‘брат от Брата помагаемый есть яко град тверд и высо́к: Укрѣпля́ется же Яко Осно́ванное Ца́рство’[75]”.

Тепе́рь взгля́ньте на ди́вное дѣло Бо́жїе. Из двои́х челове́ков соста́влен Оди́н: Одно̀ Пу́тничее лице здѣлано из двоих сро́дностей, без вся́каго смѣше́нїя, но и без раздѣле́нїя[76], взаи́мно служа́щих. И́дет не быва́лой Пу́тник гла́внѣйшим Путе́м, ни в право, ни в лѣво не Уклоня́ясь[77]: Исправно перехо́дит рѣки, лѣса̀, рвы и стреми́ны; прохо́дит стропо́тныя го́ры с весе́лїем; поднима́ется Ми́рнаго на высоту̀ Го́рода; облива́ет его свѣтлый и благово́нный во́здух; выхо́дит безмяте́жная Толпа̀ Ми́ром и любо́вїю ды́шущих жи́телей, пле́щущи Рука́ми; ожида́ет на крылцѣ и прїе́млет в нѣдро Блаже́ннаго объя́тїя сам ве́тхїй де́ньми[78] отец Ура́нїй.

Яков. Так что ж теперь[79] сказа́ть?

Григорїй. Обяви́те гла́вное ва́ше жела́нїе.

Яков. На́ше жела́нїе верхо́вное в том, чтоб быть Щасли́выми.

Григорїй. Гдѣ ж ты вида́л Звѣря или Пти́цу без си́х Мы́слей? Ты скажи́, гдѣ и в Чем иско́мое тобо́ю Ща́стїе? А Без сего̀ родны́й ты слѣпе́ц: Он и́щет Отцо́вскаго За́мка, да не ви́дит, гдѣ он. Зна́ю, что и́щеш[80] Ща́стїя, но, не разумѣя, гдѣ Оно̀, па́даеш[81] в неща́стїе. Премилосе́рднѣйшее Естество всѣм без вы́бора душа́м Откры́ло Путь к Ща́стїю…

Аѳанасїй. Посто́й! Сїе сло́во, ка́жется, воня́ет Ересью: всѣм без вы́бору[82]?..

Яков. Пожа́луй, не мѣша́й, Господи́н правосла́вный Суевѣр: все-на-все родило́сь на до́брый Коне́ц[83]: до́брый коне́ц, разумѣй – Ща́стїе. Так мо́жно ли сказа́ть, что не вся́кому дыха́нїю откры́ла путь всеоо́бщая Мать на́ша нату́ра к ща́стїю?

Аѳанасїй. И твоя нату́ра па́хнет идолопокло́нством. Лу́чше сказа́ть: Бог открыл, не зы́ческая твоя Нату́ра[84].

Яков. Здра́вствуй же, ольхо́вый богосло́вец[85]: Естьли я, называ́я Бо́га нату́рою, Здѣлался Язы́чником, то ты и сам давно уже преобрази́лся в Идолопокло́нника.

Аѳанасїй. Чего ради?

Яков. Того ради, что сїе имя “Бог” есть Языческое назва́нїе.

Аѳанасїй. Пуска́й и так, но Христїя́не уже здѣлали Оное свои́м.

Яков. Длячего́ ж ты бои́шся Бо́га называ́ть нату́рою, если пе́рвїи Христїя́не усвои́ли себѣ Язы́ческое назва́нїе сїе “Бог”?

Аѳанасїй. Мно́го ты болта́ть научи́лся.

Яков. Ра́звѣ ты не слыха́л никогда̀, что высоча́йшее Существо̀ сво́йственнаго себѣ и́мени не имѣет[86]?

Аѳанасїй. Не имѣет? А что ж за и́мя было ему у Жидо́в? Како́е-то Егова̀[87]? Разумѣеш ли?

Яков. Не разумѣю[88].

Аѳанасїй. Вот то́-то оно, что не разумѣеш.

Яков. Зна́ю то́лько то, что у Иса́їи на мно́гих мѣста́х напи́сано так: “Аз есмь, Аз есмь, Аз есмь сый…”[89] Оста́в же, господи́н богосло́в, Толкова́нїе сло́ва для Евре́йских словотолко́вников, а сам внемли́, что то тако́е, что Означа́ется тѣм И́менем “Сый”? Не вели́ка нужда знать, отку́ду сїе сло́во родило́сь “Хлѣб”: от Хлѣва́ или от Хлопо́т, или от Хлебанья[90]; а в том то́лько си́ла, чтоб узна́ть, что чрез То́е И́мя означа́ется. В том-то жизнь состоит вре́менная Если́ доста́ть Его.

Ермолай. Бог По́мочь! Что у вас за спор? Я давно́ присл у́шиваюсь.

Аѳанасїй. Здра́вствуй, друг!

Яков. Пожа́луй, будь судье́ю на́шей ссо́рѣ.

Ермолай. Гото́в. А в чем дѣло?

Яков. Идолопокло́нством почита́ет, если́ Бо́га назва́ть Нату́рою.

Ермолай. В Би́бліи Бог именуется Огне́м, водо́ю, вѣтром, желѣзом, ка́менем[91] и протчими безчи́сленными имена́ми; длячего ж Его не назвать “Natura” – Нату́рою? Что ж[92] до моего мнѣнїя надлежи́т, нельзя сыска́ть важнѣе и Богу прили́чнѣе и́мени, как сїе. “Natura” есть ри́мское сло́во, по на́шему Приро́да, или Естество̀. Сим сло́вом Означа́ется все-на-все, что только роди́тся во всей Ми́ра сего Ма́шинѣ[93]; а что нахо́дится нерожде́нное, как Ого́нь[94], и все родя́щееся вообще называ́ется Мїр, длячего…

Аѳанасїй. Посто́й, все веще́ственное роди́лось и рожда́ется, и сам Господин Ого́нь[95].

Ермолай. Не спо́рю, друг мой: Пуска́й все веще́ственное роди́лось[96]. Так точно: для чего́ ж всю тлѣнь[97] Заключа́ющим и́менем, то есть Нату́рою, не назва́ть того́, в ко́ем весь Мїр с рожде́нїями свои́ми, как Прекра́сное Цвѣту́щее де́рево, закрыва́ется в Зе́рнѣ своем и отту́да ж явля́ется? Сверх того, сло́во сїе “Нату́ра” не то́чїю вся́кое рожда́емое и премѣня́емое вещество̀[98] значи́т, но и[99] та́йную Эконо́мїю[100] той присносу́щной си́лы, кото́рая вездѣ имѣет свой Центр, или сре́днюю гла́внѣйшую то́чку, а околи́чности свое́й нигдѣ так, как шар[101], кото́рым О́ная си́ла жи́вописью

Изображáется: “Кто Яко Бог?”[102] Онà называ́ется Натýрою потомý, что все нарýжу происходя́щее или рождáемое от тáйных неогрáниченных Ея нѣдр, как от всеóбщей Мáтери Чрéва, врéменное свое имѣет Начáло. А понéже сïя Мáти, рождáя, ни от когò не принимáет, но самá собóю рождáет, длятого[103] называ́ется и Отцóм, и Начáлом, ни начáла, ни концá не имýщим, ни от мѣста, ни от врéмени не завúсящим; а изображáют Ее живопúсцы Колцóм, Пéрстнем[104], или Змúем, в кóло свúтым, свой Хвост своúми ж держáщим Зубáми[105]. Сея повсéмственныя, всемогущïя[106] и премýдрыя сúлы дѣйствïе называ́ется тáйным Закóном, правлéнïем или Цáрством, по всемý матерïáлу разлúтым безконéчно и безврéменно, сúрѣчь нелзя о нéй спросúть: “Когдà онà началáсь[107]?” – Онà всегдá былá. Или: “Покóль Онà бýдет?” – Онà всегдá бýдет. Или: “До кóего Мѣста простирáется?” – Онà всегдá вездѣ есть. “На Что ты, – говорúт Бог Мойсéю, – спрáшиваешь о úмени моéм[108]? Если мóжеш сквозь Матерïáлной мрак прозрѣть тóе, что всегдá – вездѣ – бы́ло – бýдет – есть[109]: вот моé Имя и Естествò. Имя в Естествѣ, а онò в úмени[110]. Одно другаго не разнится, тож[111] однò и другóе, Обóе вѣчное. Кто вѣры óком чрез мрак мене вúдит, тот и Úмя мое Знáет. А кто úщет знать о моéм[112] имени, тот, конéчно, не знáет менѐ. Знать менѐ и мое úмя – все то Однò; Úмя мое и я – Однò то; Аз есмь тот, что есмь; Аз есмь сый”[113]. Еслú кто знáет Бóга, чем ни éсть именýет Его сéрдце почитáтелево, все то дѣйствúтелно и дóброе úмя. Нѣт ничего, что одúн знáет Ἄρτος[114], а другой PANIS[115], тóлько бы в разумѣ не поразнúлись. Мойсéй и Исáïя именýют Его Сый[116]. Им подражáя, Пáвел говорúт[117]: “вчера и днесь тóйже, и во вѣки”[118]. А богослóв другóе úмя дает: Бог *Любóвь* Есть…[119] *Любóвïю* называ́ет тóе, что Одинáкое и неслóжное: Едúнство вездѣ, всегдà, во всéм. *Любóвь* и Едúнство есть тó же. Едúнство Частéй Чýждое есть. Посему разрушúтися[120] Емý есть дѣло лúшнее, а погúбнути есть[121] совсѣм постороннее: Иеремúя зовéт Мечéм[122], а Пáвел Слóвом именýет живы́м[123], но óба то ж разумѣют. Сей Меч всю тлѣнь разúт, “и вся я́ко рúза обетшáют”[124], а слова Закóна и Царствïя Его не мúмо úдут[125].

Григорïй. Дóлго *ли* вам спóрить? Возвратúмся к нáшему разговóру.

Ермолай. О чем разговóр?

Яков. О тóм, в чéм состоúт Щáстïе.

Григорïй. Премилосéрднѣйшая Мáти нáша Натýра и Отéц всякïя Утѣхи всякому без вы́бору дыханïю открыл путь к Щáстïю.

Яков. Довóлен *ли* ты сим мнѣнiем, Аѳанáсïй[126]?

Аѳанасïй. Тепéрь довóлен.

Григорïй. Но тò бѣдà, что не úщем знать тóчно[127], в чем онò имѣет свое поселéнïе? Хватáемся и берéмся за тóе[128], как за твéрдое нáше Основáнïе, что одни́м тóлько Хорóшим Прикры́лося вúдом. Истóчником нещáстïя есть нам нáше безсовѣтïе: Оно-то нас плѣняет, представля́я гóрькое слáдким, а слáдкое гóрьким[129]. Но сегó бы нé было, еслú бы мы сáми с сóбою посовѣтовали. Поразсудúмся, дрýги мои, и справ́мося[130]; к дóброму дѣлу приниматься никогдà не пóздо. Поúщем: в чем твéрдость нáша? Подýмаймо: таковáя дýма есть то сáмая сладчáйшая Бóгу Молúтва[131].

Скажи́те мнѣ, что тако́е для вас лу́чше всего̀? Если́ тое сы́щете, тогда̀[132] на́йдете и ща́стїе то́чное: в то вре́мя и добра́ться до него Мо́жно[133].

Ермола́й. Для мене ка́жется лу́чше всего[134] то, если́ быть во всем довольным.

Григорїи́. Скажи́ ясне́е!

Ермола́й. На де́ньги, на Зе́млю, на Здоро́вья, на люде́й и на все, что То́лько ни есть в све́тѣ…

Яков. Чего ты засмѣя́лся?

Аѳанасїи́. От ра́дости, что случи́лся дура́честву моему́ това́рищ. Сей та́к же быть жела́ет горба́тым, как верблю́д, брюха́тым, как Кит, носа́тым, как Крокоди́л, Приго́жим, как Хорт, аппетитным, как каба́н, и про́тчая.

Григорїи́. Богосло́вскїи Уста̀, а не богосло́вское Се́рдце. Хорошо̀ ты говори́ш о Бо́гѣ, а жела́еш нелѣпаго. Не погнѣвайся, друг мой, на моѐ чистосерде́чїе. Предста́в себѣ безчи́сленное число̀ тѣх, ко́им никогда̀ не вида́ть изоби́лїя; вообрази́[135] больны́х и Пристарѣлых; приведи́ на память всѣх с[136] нескла́дным тѣлом рожде́нных; неужель ты ду́маеш, что Премилосе́рдная и попечи́тельная Мать наша Нату́ра затвори́ла им две́ри к Ща́стїю, здѣлався для них Ма́чехою[137]? Ах, пожа́луй, не стѣсня́й мнѣ прему́драго Еѧ[138] про́мысла в у́зкїи Предѣлы; не клевещи́ на всемогу́щее Еѧ̀ Милосе́рдїе[139]: Она́ для вся́каго дыха́нїя до́бра, не для нѣкоторых вы́борных из одного̀ то́чїю Человѣческаго ро́да; Она̀ рачи́телнѣйшим свои́м Про́мыслом все то́е изгото́вила, без чего не мо́жет соверши́тись Послѣдняго червяка̀ Ща́стїе; а если́ чего̀ не доста́ет, то, коне́чно, ли́шнее[140]. Оче́й не имѣет Крот, на что ж Ему[141]? Пти́цы не зна́ют Корабе́льнаго строе́нїя, не на́добно; а кому́ на́добно, зна́ет. Ли́лїя не зна́ет фа́брик, Она̀ и без ни́х кра́сна[142]. Оста́в же, друг мой, сїе Клеветли́вое на родну́ю мать на́шу Проше́нїе.

Ермола́й. Я не клевещу и не подаю на ее челобитной!

Григорїи́. Ты клевещеш на ея милосердїе[143].

Ермола́й. Сохрани́ меня Бог, я на Бо́га не клевещу̀.

Григорїи́. Как не клеве́щеш? Ско́лько ты́сящ[144] люде́й Лише́нных того̀, чего ты жела́еш?

Ермола́й. Без числа̀. Так что́ же?

Григорїи́. Удиви́тельный Человѣк! Так Бог, по твое́му Опредѣле́нїю, Есть не милосе́рдный?

Ермола́й. Дячего?

Григорїи́. Дятого, что затвори́л им путь к сему́, чего ты жела́ешь Так, как наде́жной тве́рди Ща́стїя.

Ермола́й. Так до чего́ ж мы тепе́рь договори́лись?

Григорїи́. До того̀, что или ты с твои́м жела́нїем глуп, или Госпо́дь не милосе́рдный.

Ермола́й. Не дай Бог сего говори́ть.

Григорїи́. По чему́ Зна́еш, что получе́нїе твоего̀ жела́нїя тебе Ощасли́вит? Спра́вся: ско́лько ты́сяч люде́й о́ное погуби́ло? До ко́их

поро́ков не приво́дит Здра́вїе с изоби́лїем? Цѣлыя респу́блики чрез о́ное пропа́ли. Ка́к же ты изоби́лїя жела́еш, как Ща́стїя? Ща́стїе нещасли́выми не дѣлает. Не ви́диш ли и те́перь, сколь мно́гих изоби́лїе, как наводне́нїе всеми́рнаго пото́па, поже́рло? А ду́ши их чрезмѣрными затѣями, как ме́лничныи Ка́мни, са́ми себя снѣда́я, без Зе́рна кру́тятся? Божїе милосе́рдїе, коне́чно бы, Осы́пало тебе изоби́лїем, если б оно́ бы́ло тебѣ на́добное. А тепе́рь вы́бросай из души́ сїе жела́нїе: Оно́ совсѣм смерди́т родны́м[145] свѣтовы́м ква́сом.

Ермолай. Называ́еш мое жела́нїе Ква́сом[146]?

Григорїй. Да еще ква́сом прескве́рным, свѣтовы́м, испо́лненным черве́й неусыпа́емых, день и нощ Умерщвля́ющих душу. И, как Соломо́н сказу́ет: “вода глубока́ и чи́ста, Совѣт в се́рдцѣ му́жа”[147], – так и я говорю́, что квас прескве́рный, свѣтовы́й жела́нїе в се́рдцѣ твоем. “Дал еси весе́лїе в се́рдцѣ мое́м”[148], – Дави́д пое́т[149], – а я скажу́: взял еси смяте́нїе в се́рдце твое[150].

Ермолай. Почему́ жела́нїе мое[151] свѣтское?

Григорїй. Потому́ что о́бщее.

Ермолай. Дла чего́ ж оно О́бщее?

Григорїй. Потому́ что просмердѣлось и вездѣ оно́ Есть. Гдѣ мнѣ сы́щеш ду́шу, не напо́енную ква́сом сим? Кто не жела́ет Че́стей, Сребра́, во́лостей? Вот тебѣ исто́чник ро́поту[152], жа́лоб, печа́лей, вражд, тяжеб, войн[153], граблёнїй, татьбы́, всѣх ма́шин, крючко́в и хи́тростей. Из сего родника́ ро́дятся измѣны, бунт, заговоры[154], похище́нїя ски́птров[155], паде́нїя госуда́рств и вся нища́стїй бе́здна. “Го́споди! – говори́т Петр Святый в Дѣя́нїях, – ничто́же скве́рно вни́йде во Уста́ моя”[156]. На на́шем языкѣ “скве́рное”, а на Е́ллинском лежит Κοινόν, то есть “О́бщее”. Все то Оно́: О́бщее, свѣтское, скве́рное. Мїрско́е мнѣнїе[157] не есть то в сердцѣ Му́жа Чи́стая вода́, но бла́то, Κοινόν, coenum[158]: Свинїя́м и бѣса́м водворе́нїе. Кто им на се́рдцѣ толь глубо́ко напечатлѣл сей Криво́й Путь к Ща́стїю? Коне́чно, Оте́ц Тмы. Сїю́ те́мную мра́чнаго Ца́рства сла́ву друг от дру́га прїе́млюще, заблужда́ют от сла́вы совѣта Божїя, веду́щаго в И́стинное Ща́стїе[159], води́мы засѣянным Мїрски́х похоте́й ду́хом, не вни́кнув в нѣдра сладча́йшей и́стины. А сїе их Заблужде́нїе, сказа́ть Їереми́иными слова́ми, написа́но на Но́гтѣ Адама́нтовом, на са́мом ро́зѣ Олтаре́й их[160], отку́ду проистека́ют всѣ рѣчи и дѣла́[161], так что сего началороднаго[162] рукописа́нїя ни стере́ть, ни вы́рѣзать, ни раздра́ть невозмо́жно, если́ не постара́ется сам о себѣ́ вседу́шно Человѣк, с Бо́гом в Па́влѣ глаго́лющїй[163]: “Нѣсть на́ша брань…”[164] Препояши́ ж, о Человѣк, чре́сла твоя[165] И́стиною[166]: вооружи́сь против сего твоего Зло́бнаго мнѣнія: На Что тебѣ засма́триваться на Манѣры свѣтови́и? Видь ты зна́еш, что И́стина всегда в малолю́дном Числѣ Просвѣще́нных Бо́жіих Человѣков Ца́рствовала и Ца́рствует, а Мїр Ея́ прїя́ти не может[167]? Собери́ пред себе из всего све́та[168] живопи́сцов и Архите́кторов, и Узна́ешь, что живопи́сная Истина в немно́гих сердца́х Обита́ет, а са́мую бо́льшую их толпу́ посѣло невѣжество и неиску́ство.

Ермолай. Так сам же ты скажи́, в чем состои́т Истинное Ща́стїе.

Григорїй. Первѣе Узна́й все то́е, в чем она́ не состои́т, а Переша́рив Пусты́е Закау́лки, скорѣе добере́шся Туды́[169], гдѣ оно̀ Обита́ет.

Яков. А без свѣщи́[170] по те́мных Угла́х как ему иска́ть?

Григорїй. Вот тебѣ свѣча̀: Премилосе́рднѣйшїй Оте́ц наш всѣм откры́л путь к Ща́стію… Сим Ка́менем искуша́й зо́лото и сребро̀: Чи́стое *ли*[171]?

Аѳанасїй. А что ж, если́ кто искуша́ть[172] не иску́сен?

Григорїй. Вот как испы́туй! Мо́жно *ли* всѣм *лю́дям* быть живопи́сцами и Архите́кторами?

Аѳанасїй. Никак нельзя̀, вздор нелѣпой.

Григорїй. Так не ту́т же Ща́стїе ви́дишь, что к сему не вся́кому путь откры́т. Как не может все тѣло быть оком[173], так сему не бывать никогда[174].

Аѳанасїй. Как не мо́жет все тѣло быть О́ком, так сему́ не бы́вать никогда́.

Григорїй. Мо́жно *ли* быть всѣм изоби́льными или чино́вными; дю́жимы или прито́жими? Мо́жно *ли* помѣсти́ться во Фра́нцїи? Мо́жно *ли* в одном вѣкѣ роди́ться? Нелзя̀ ника́к. Ви́дите, что родно́е Ща́стїе ни в Зна́тном Чи́нѣ, ни в тѣле́сных дарова́нїях, ни в кра́сной Странѣ, ни в сла́вном вѣкѣ, ни в высо́ких Нау́ках, ни в бога́том Изоби́лїи.

Аѳанасїй. Ра́звѣ ж в зна́тном чи́нѣ и в весе́лой сторонѣ нельзя быть Щасли́вым?

Григорїй. Ты Уже на другу́ю сто́рону, как пя́ный[175] *лях* чрез кобы́лу, Переско́чил.

Аѳанасїй. Как?

Григорїй. Не мог взлѣзти[176] без призыва́нїя Святы́х[177]. Пото́м, в двена́дцатый раз Поси́лившись, переваля́лся на друго́й бок. “Ну вас к Чо́рту! Передали́ пе́рцу”, – сказа́л, осерди́сь[178].

Аѳанасїй. Да я[179] не о то́м спра́шую, я[180] о мнѣ спра́шую.

Григорїй. Ты неда́вно называ́л Ща́стьем высо́кїй Чин с Изоби́лїем, а тепе́рь совсѣм[181] выго́ниш О́ное. Я не говорю́, что щасли́вый Человѣк не мо́жет отправля́ть высо́каго Зва́нія или жить в весе́лой сторонѣ, или по́льзоваться изоби́лїем, а то́лько говорю́, что не по чи́ну, ни по сторонѣ, ни по изоби́лїю щасли́вым Есть. Если́ в кра́сном до́мѣ пирожное[182] Изоби́лїе па́хнет, то причиною тому́ не Углы̀ Кра́сныи: Ча́сто и не в сла́вных Пироги́ живу́т Угла́х, по посло́вицѣ[183]. Мо́жеш *ли* сказа́ть, что всѣ равноду́шны жи́тели и весе́лы во Фра́нцїи?

Аѳанасїй. Кто ж на Э́том Подпи́шется?

Григорїй. Но если бы сторона̀ существо́м, или Эссе́нцїею[184], Ща́стїя была́, непремѣнно нельзя́ бы не бы́ть всѣм Щасли́вым[и]. Во вся́кой статьи́ есть щасли́вый и нещасли́вый[185]. Не Привязал Бог ща́стїя ни к времена́м Авраа́мовым, ни к предѣлам Соломо́новым, ни к царствованію Давидову[186], ни к нау́кам, ни к статьям, ни к Приро́дным дарова́нїям, ни к изоби́лїю. По сей причи́нѣ не всѣм к сему[187] путь Откры́л, и Пра́веден во всѣх дѣлах свои́х[188].

Аѳанасїй. Гдѣ ж Ща́стїя иска́ть, естли́ оно̀ ни тут, ни та́м, ни Гдѣ?

Григорїй. Я Еще младе́нцом вы́учил, вы́слушай ба́сеньку. Дѣд и ба́ба здѣлали себѣ Ха́тку[189], да не прорубѝли ни одного Око́шка. Не весе́ла Ха́тка[190]. Что дѣлать? По до́лгом размышле́нїи Опредѣлено в Сена́тѣ[191] ити́ть за свѣ́том доставать. Взяли мѣх, рази́нули Его в самой полдень пред Солнцем, чтоб, набрав[192], будьто бо́рошна или воды̀, внесть в Ха́тку[193]. Здѣлав нѣсколько раз, Есть ли свѣт, смо́трят. Ничего нѣт. Догада́лась Ба́ба, что Свѣт, как винò, из Мѣха вытека́ет. На́добно поскорѣе бѣжа́ть с мѣхом (обра́тно)[194]. Бѣжучи́, на дверя́х оба Сена́торы Оди́н Ного́ю, Другой Голово́ю заши́блись. Зашумѣл между ни́ми[195] Спор: “Конечно, ты вы́старѣл Ум!..” “А ты и родилась без него”. Хотѣли Похо́д воспрїя́ть на Чужїе Го́ры и Грунтà за Свѣ́том, помѣшал им Стра́нный Мона́х. Он имѣл о́троду лѣт только 50, но в сообщенїи Свѣ́та вели́кїй был Хитре́ц. “За ва́шу хлѣб и соль недо́лжно секретной по́льзы Утаи́ть”, – сказал Монах[196]. По Его совѣ́ту, Стари́к, взяв Топо́р, на́чал прору́бывать стѣ́ну с таковы́ми Слова́ми: “Свѣ́те весе́лый, Свѣте жи́зненный, Свѣте повсе́мственный, Свѣ́те присносу́щный, Свѣте нелицепрїя́тный, посвѣти́ и просвѣти́ и Освѣти́ Хра́мину мою”. Вдруг оттвори́лась Стѣнà, напо́лнил Хра́мину сла́дкїй Свѣт, и от того вре́мени да́же до сего дни на́чали в той странѣ созида́ть свѣ́тлыя Го́рницы[197].

Аѳанасїй. Цѣ́лый свѣт не вида́л сто́лько безтолко́вых, ско́лько твой дѣд да Ба́ба.

Григорїй. Он мой и твой, вмѣстѣ и всѣх…

Аѳанасїй. Пропада́й Он! Как Ему́ И́мя?

Григорїй. Иш[198].

Аѳанасїй. Иш, к Чо́рту Его.

Григорїй. Ты Его бѣ́гаеш, а он с Тобо́ю всегдà.

Аѳанасїй. Как, со мно́ю?

Григорїй. Если́ не хо́чеш быть с ним, то бу́деш самым им.

Аѳанасїй. Вот навяза́лся с свои́м дѣдом.

Григорїй. Что ж ну́жды в и́мени, если ты дѣлом то́чный Иш.

Аѳанасїй. Пойди́ себѣ Прочь с ним.

Ермолай. А Ба́бу как зову́т?

Григорїй. Мут[199].

Яков. Мут от И́ша не разлучи́тся, сїя па́ра[200] сопряже́нная.

Григорїй. Но не родны́е ли И́ши всѣ мы есмы̀? И́щем Ща́стїя по сторона́м, по вѣка́м, по статьям, А О́ное Есть вездѣ и всегда с На́ми: Как Ры́ба в водѣ[201], так мы в нем, а Онò О́коло нас, и́щет самих нас. Нѣт Его нигдѣ, затѣм что Есть вездѣ. Не ищи́ Его нигдѣ, если́ не сы́щеш вездѣ[202]. Онò преподо́бное со́лнечному сїя́нїю, оттвори́ то́лько вход Ему в ду́шу твою. Онò всегда Толка́ет в Стѣнȕ твою́, и́щет прохо́да и не сы́скивает. А твоѐ Се́рдце те́мное и невесе́лое, и тма верхȕ бе́здны[203]. Скажи́, пожа́луй, не вздо́р ли и не сумозбро́д ли, что человѣк пече́тся о драгоцѣ́ннѣйшем вѣнцѣ? А на что? На тò, будьто в Просто́й ша́пкѣ нельзя́ наслаждаться тѣм щасли́вым и всеми́рным свѣ́том, до ко́его лье́тся сїя Моли́тва: “Услы́ши о Блаже́нный! Вѣ́чное имѣющій, и всеви́дящее О́ко!”[204]

Безу́мный Муж со Зло́ю жено́ю выхо́дит вон из до́му своего̀, ищет Ща́стїя внѣ себе, бро́дит по ра́зным Посторо́нностям[205], достае́т блиста́ющее И́мя, обвѣшивается[206] свѣтлым Пла́тьем, притя́гивает разнови́дную сво́лочь Золото́й Моне́ты и сре́бренной посу́ды, нахо́дит друзе́й и безу́мїя Това́рищей, чтоб занесть в Ду́шу Луч блаже́ннаго Свѣти́ла и Свѣтлаго блаже́нства… Есть ли свѣт, смо́трит[207]. Ничего нѣт… Взглянь тепе́рь на волну́ющееся Мо́ре, на многомяте́жную во вся́ком вѣкѣ, Сторонѣ и Статьи́ толпу́ люде́й, так называ́емую Мїр, или Свѣт[208]: Чего он не дѣлает? Вою́ется, тяжбы́ во́дит, кова́рничает, пече́тся, затѣва́ет, стро́ит, разоря́ет, кручи́нится[209], пѣнит[210]. Не ви́дится ли тебѣ, что Иш и Мут в Ха́тку бѣгу́т? Е́сть ли[211] свѣт, смо́трят. Ничего нѣт!

Яков. Блаже́нный Иш и щасли́вая Мут: Они́ в Кончи́ну дней свои́х домоли́лися, чтоб всеви́дящее недре́млющее вели́кое всего Мїра О́КО[212], Свѣти́ло, Хра́мину их Просвѣти́ло: А протчїим вѣчная Му́ка, Мяте́ж и шата́нье.

Лонгин. Дай Бог ра́доваться!

Григорїй. О, Любе́зная душа̀! Кой дух научи́л тебя так вита́тися? Благодари́м тебѣ за сїе Поздравле́нїе.

Яков. Так вита́лися всегда дре́внїи Христїя́не.

Ермолай. Не ди́вно. Сей вита́льный Образе́ц сво́йственный Христу́ Го́споду на́шему[213]. Он Рожде́н Бо́жїим Ми́ром. В Мїрѣ прине́с нам, благовѣству́я, Мир, всяк Ум превосходя́щїй[214]. Снисхо́дит к нам с Ми́ром. Сла́ва в вы́шних Бо́гу…[215] вита́ется Ми́ром[216]: Мир до́му сему́[217], Мир вам[218]; Учит о Ми́рѣ: Но́вую За́повѣдь даю́ вам…[219] Отходя̀, Ми́р же Оставля́ет: Мир мой даю́ вам: дерза́йте! не бо́йтеся! ра́дуйтеся[220]!

Аѳанасїй. Зна́еш ли, о че́м Между́ на́ми разгово́р?

Лонгин. Я все до то́чки слы́шал.

Аѳанасїй. Он под тою Я́блонею[221] сидѣл, коне́чно. Отгада́л ли я?

Лонгин. Вы не могли́ менѐ ви́дѣть за вѣтвами.

Григорїй. Скажи́, Любе́зный Ло́нгин, есть ли бѣднѣе тварь от того Человѣка, кой не дозна́лся, что тако́е Лу́чше для него̀ и жела́тельнѣе всего?

Лонгин. Я и сам сему́[222] ча́сто удивля́юсь, что мы в посторо́нних Околи́чностях чрез-чур любопы́тны, рачи́тельны и проница́тельны, измѣрили Мо́ре, Зе́млю, Во́здух[223], Небеса̀ и обезпоко́или брю́хо Земно́е ра́ди Мета́ллов[224], размежева́ли Плане́ты: доиска́лись в Лунѣ Гор, Рѣк и Городо́в, нашли́ Закомпле́тных[225] Мїров неищетное Мно́жество, стро́им непоня́тныя Ма́шины, засыпа́ем бе́здны, воспяща́ем и привлека́ем Стремле́нїя во́дная, чтоде́нно но́вые О́пыты и ди́кїя Изображе́нїя. Бо́же мой! Чего мы не Умѣем! Чего не мо́жем! Но то Го́ре, что при всем том, ка́жется, чего́сь вели́каго не достает[226]. Нѣт того̀, чего и сказа́ть не умѣем: Одно̀ то́лько Зна́ем, что недостае́т Чего́сь, а Что Оно̀ тако́е, не понима́ем. Похо́жы на безслове́снаго Младе́нца: Он то́лько пла́чет, не в си́лах ни Знать, ни ска́зать, в Чем ему нужда. Одну́ то́лько доса́ду чу́вствует. Сїѐ я́вное души́ на́шей неудово́лствїе не мо́жет ли нам дать догада́ться, что всѣ сїи́ Нау́ки не

мо́гут Мы́слей на́ших насы́тить? Бе́здна душе́вная, ви́дишь, О́ными не наполня́ется[227]. Пожре́рли мы безчи́сленное Мно́жество Обраща́ющихся (как на Англинских Колоко́лнях Часо́в[228]) Си́стем[229] с Плане́тами, а плане́т с Гора́ми, Моря́ми и Города́ми, да одна́ко ж А́лчем: не Утоля́ется[230], а рожда́ется на́ша жа́жда. Матема́тика, Медицы́на, Фи́зика, Меха́ника, Музы́ка с свои́ми бу́ими се́страми, чем изоби́лнѣе их вкуша́ем, тѣм Пу́ще Пали́т Се́рдце на́ше Го́лод и жа́жда, а Гру́бая на́ша Остолбенѣлость не мо́жет догадаться, что всѣ Они́ суть служа́нки при Госпожѣ и Хвост при свое́й Головѣ, без Кото́рой весь ту́луб не дѣйстви́телен[231]. И что несы́тѣе, безпоко́йнѣе и вре́днѣе, как Человѣческое Се́рдце, си́ми рабы́нями без свое́й нача́льницы вооруже́нное? Чего́ ж о́ное не дерза́ет предпрїя́ть? Дух несы́тости женет, Наря́д спосо́бствует стреми́ться за скло́нностїю[232], как Кора́бль и Коля́ска без Управи́теля, без Совѣта и предви́дѣнїя, и Удово́лствїя, взалка́вши я́ко пес[233], с ро́потом вѣчно Глота́я прах и пе́пел ги́бнущїй Ли́хвы[234]. Отчужде́нны Ещѐ от *ложе́сн*, заблуди́вше от чре́ва[235], мину́в Суще́ственную И́сту над душе́вною бе́здною внутрь нас Гремя́щаго Сїе: “Аз есмь[236], Аз есмь Сый[237]!”

А Поне́же не спра́вилися[238], в чем для них са́мая Нужнѣйшая на́добность и что тако́е есть Предѣл, Черта́ и Край всѣх-на́-всѣх жела́нїй и намѣренїй, дабы́ всѣ свои́ дѣла́ Приводи́ть к сему́ гла́внѣйшему и наде́жнѣйшему Пу́нкту, затѣм Пренебрегли́ и Цари́цу всѣх служе́бных сих духо́в[239], или нау́к, от Земли́ и в Зе́млю возвраща́ющихся[240]: Мину́в Милосе́рдную дверь Ея́, Отверза́ющую Исхо́д и вводя́щую мысли наши от ни́зовых по́длостей тѣни к Пресвѣтлой и Суще́ственной И́стѣ неувяда́ющаго Ща́стїя. Тепе́рь поду́майте, дру́ги мои, и скажи́те: в чем состои́т Самонужнѣйшая на́добность? Что есть *для* вас *Лу́чшее* и саможела́телнѣе всего̀? Что тако́е Здѣлать вас мо́жет Щасли́выми? Разсужда́йте заблаговре́менно, вы́йдите из числа безпу́тных Пу́тников, ко́и и са́ми не могут сказа́ть, куда̀ и́дут и за Чем. Житїѐ на́ше есть путь[241], а исхо́д к Ща́стїю не Коро́тенькїй…

Аѳанасїй. Я давно́ бы сказа́л мое́ жела́нїе, да не прихо́дит мнѣ в ум то́е, что *для* меня̀ *Лу́чшее* в Свѣтѣ.

Лонгин. Ах, Человѣк! Постыди́сь сего̀ Говори́ть: Если́ Червонѣет[242] За́пад со́лнечный, проро́чествуем, что За́втрешней день возсїя́ет Чи́стый, а Если́ зарумя́нится восто́к, сту́жа и непого́да бу́дет сего̀ дня, всѣ Говори́м, и быва́ет так. Скажи́, Пожа́луй: если́ бы жи́тель из Городо́в, населе́нных в *Лунѣ*, к нам на наш Земны́й шар[243] пришо́л, не Удиви́лся ли[244] бы на́шей Прему́дрости, ви́дя, что небе́сные Зна́ки толь иску́сно понима́ем? А[245] в то время внѣ себе стал бы наш *Луна́тик*, когда б Узна́л, что мы в Эконо́мїи кро́шечнаго ми́ра на́шего, как в ма́ленких *Ло́ндонских* Часа́х[246], слѣпы́е не́смыслы и соверше́нные Тру́тни[247]. Ничего не примѣча́ем и не ради́м о Удиви́телнѣйшей всѣх Си́стем Си́стемѣ на́шего тѣлышка. Скажи́, пожа́луй, не Заслужи́ли ли бы мы у на́шего Го́стя Имени безтолко́ваго Матема́тика, кой тве́рдо разумѣет Цы́ркул, Окру́жїем[248] свои́м многїи Милліо́ны Миль вмѣща́ющїй, а в ма́леньком Золото́м Колцѣ то́й же си́лы и вку́су Чу́вствовать не мо́жет?

Или безу́мнаго того Кни́жника дал бы нам по са́мой справедли́вости Титуля́цїю[249], кото́рой[250] слова́ и пи́сьмена в 15 аршѝн разумѣть и читать мо́жет, а То́е ж А́лфа или Оме́га, на ма́ленькой бума́жкѣ или на Но́гтѣ напи́санное[251], совсѣм Ему̀ не поня́тно. Коне́чно, назва́л бы нас то́ю вѣдьмою, кото́рая Зна́ет, како́е ку́шанье в чужих Горшка́х кипи́т[252], а в своём до́мѣ и слѣпа, и неради́ва, и го́лодна. И Чуть ли таковы́е мудрецы́[253] не из числа́ тѣх жен, своего до́му не брегу́щих, ко́их вели́кїй Па́вел называ́ет Опла́зывыми или волоки́тами[254]? Я нау́к не Хулю̀ и са́мое Послѣднее ремесло̀ Хвалю́: Одно то Хулы́ досто́йно, что, на [н]их надѣясь, Пренебрега́ем верхо́внѣйшую нау́ку, до кото́рой вся́кому вѣку, странѣ и статьи́, по́лу и во́зрасту длятого оттворена̀ дверь[255], что ща́стїе всѣм без вы́бора[256] есть нужное, чего, кромѣ Ея, ни о како́й нау́кѣ сказа́ть не мо́жно. И Сим всевысоча́йшїй вѣками и Си́стемами вѣчно владѣющій Парламе́нт дово́льно доказал[257], что он всегда̀ пра́веден есть, и Пра́ви судѝ Его[258].

Яков. Конечно, не за то Муж женѹ̀ нака́зует[259], что в Гостя́х была̀, но за то, что до́ма не ночева́ла[260].

Лонгин. Еще нам не́ было слы́шно И́мя сїе "Матема́тика", а на́ши пре́дки, давно̀ уже имѣли постро́енные[261] Хра́мы Христо́вой шко́лы. В ней Обуча́ется весь род человѣческїй сро́днаго себѣ ща́стїя: и Сїя́-то Есть Каѳоли́ческая[262], то́ есть всеро́дная[263], нау́ка. Язы́ческїе Куми́рницы, божницы[264] или ка́пища, суть тож хра́мы Христо́ваго Учѐнїя и шко́лы; в них и на них напи́сано бы́ло премудрѣйшее и всеблаже́ннѣйшее Сло́во сїе: Γνῶθι σεαυτὸν, nosce te ipsum[265], узна́й себе. Без прекосло́вїя, то ж то́чно, что у нас самы́х. Вот:

"Внемли́ себѣ[266], воньми́ себѣ…[267]" (Мойсе́й).

"Ца́рствїе бо́жїе внутрь вас есть" (Христо́с)[268].

"Вы есте Храм бо́га жи́ва" (Па́вел)[269].

"Себе́ же Зна́ющїи Прему́дры суть" (Соломо́н)[270].

"Аще не увѣси саму́ю тебе" (Соломо́н)[271].

"Зако́н твой посредѣ Чре́ва моего" (Дави́д)[272].

"А не вѣруяй уже Осужде́н Есть" (Христос)[273].

Но языческїе Хра́мы за лицемѣрїе неиску́сных Проро́ков, то́ есть свяще́нников или Учи́телей, совсѣм Уже попо́рчены и здѣлались Ме́рзости Запустѣнїем[274] в то вре́мя, когда̀ И́стина, бу́дьто жива́я исто́чничая вода̀, ско́тскими нога́ми Зата́скана и погребена̀. Сїе Случа́лось[275] и самым Їуде́ям, у ко́их Ча́сто чрез до́лгое вре́мя бы́ла Зары́та И́стина за Оскудѣнїе Исаа́ковых Отроко́в, прочища́ющих Авраа́мовы и́сточники[276], а за умноже́нїе Сомна́сов[277] и филисти́мов, забро́шивающих Земле́ю во́ду[278], ска́чущую в живо́т вѣчный[279]. И так сїи[280] фонта́ны глубоко̀ бы́ли погребе́нны, что (как ви́дно из Би́блїи) в си́лу вели́кую[281] могли́ найтить в Хра́мѣ Бо́жїем Зако́н Госпо́день, то́ есть Узна́ть себе и Обрѣсти́ си́лу Ца́рствїя Бо́жїя и пра́вды его[282] внутрь себе. Да мы и са́ми теперь Гора́здо отроди́лись от дре́вних Христїа́нских Пре́дков, пред кото́рых блаже́нными Очи́ма И́стина Госпо́дня от Земли́ возведена̀[283] и си́ла свѣтлаго воскресе́нїя

от Гро́ба воздви́гнутая в По́лном свое́м сїя́ла блиста́нїи. Но не о́чень иску́сно и у на́с теперь[284] обуча́ют: Причи́на сему́ та́я, что никто́ не хо́чет от дѣл жите́йских упразднѝться и очи́стить Се́рдце свое[285], чтоб мог вни́кнуть в нѣдра сокрове́нной в святѣ́йшем библе́йном[286] Хра́мѣ сладча́йшей И́стины, необходи́мо для всенаро́дного ща́стїя Самонужнѣ́йшей. Не слы́ша Дави́да: “Упразднѝтеся и разумѣ́йте…”[287] Не Слу́шая Христа̀: “Ищи́те…”[288], – всѣ Нау́ки, всѣ про́мыслы и все нам мыля́е, не́жели то́е, что Еди́нственное нас поте́рянных наха́дит и нам же самим нас возвраща́ет. И сїе-то есть быть Щасли́вым: Узна́ть, найти́ть себе сама́го. Лицемѣ́ры (говори́тся к нам), Лице́ небе́сное По́длинно Хорошо́ вы разбира́ть научи́лись, а длячего не примѣча́ете Зна́ков, чтоб вам, как по слѣдꙋ̀, добраться до имѣющей Ощасли́вить вас И́стины? Все вы имѣете и умѣете[289], кромѣ что вас же самы́х вы найтить не зна́ете и не́ хощете. И по́длинно Удивле́нїя досто́йно, что Человѣ́к за 30 лѣт живе́т, а примѣ́тить не мог: что для него Лу́чшее всего? И когда с ним найлу́чше дѣлается? Ви́дно, что он рѣ́дко быва́ет до́ма и не ради́т: “Ах Їерусали́ме! а́ще бы вѣ́дал Еси я́же в ми́ру твоему́: Но ны́нѣ скры́ся от Оче́й твои́х…”[290]

Аѳанасїй. Для меня, ка́жется, нѣт ничего Лу́чшаго, как получи́ть Ми́рное и споко́йное Се́рдце; в то вре́мя все[291] прїя́тно и сно́сно.

Яков. А я жела́л бы в души́ мое́й имѣ́ть толь тве́рдую крѣ́пость, дабы́ ничто Ея Поколеба́ть и опроки́нуть не моглò.

Ермолай. А мнѣ дай живу́ю ра́дость и ра́достную жи́вность: Сегò Сокро́вища ни за Что не промѣня́ю.

Лонгин. Сїи́ трои́х вас жела́нїя по существу́ своему́ Есть Однò. Мо́жет ли Я́блонь быть[292] жива и весела, если́ Ко́рень не Здоро́вый? А Здоро́вый Ко́рень есть то Крѣ́пкая душа̀ и Ми́рное Се́рдце. Здоро́вый Ко́рень разсыпа́ет по всѣм вѣ́твам вла́гу и оживля́ет их, а се́рдце Ми́рное, жи́зненною вла́гою напое́нное[293], печа́тает Слѣды́ свои по нару́жностям: “И бу́деть я́ко дре́во насажде́нное при исхо́дищих вод…”[294]

Григорїй. Не утерпѣ́л ты, чтоб не приложи́ть Библе́йнаго Алма́за; на ж и сiѐ: “на водѣ́ Поко́йнѣ воспита́ мя”[295].

Лонгин. Во́т же вам верху́шка и Цвѣто́к всегò житїя̀ ва́шего! Вну́треннїй мир, серде́чное весе́лїе, душе́вная крѣ́пость… Сюда̀ исправля́йте всѣх ва́ших дѣл тече́нїе: вот Край, Га́вань[296], Коне́ц! Отрѣ́зывай все что-ли́бо, сей[297] При́стани Проти́вное. Вся́кое сло́во, вся́кое дѣ́ло к сему́ Концу́ да спосо́бствует. Сей Край да бу́дет всѣм мы́слям и всѣм твои́м жела́нїям. Коль мно́гїе по тѣ́лу Здоро́вы, Сы́ты, Одѣ́ты и Споко́йны, но я не сей Мїр Хвалю̀: Сей Мїр Мїрско́й, Он всѣм Знатен и всѣх Обма́нывает. Вот Мир! Вспокое́нїе[298] Мы́слей, Обра́дованїе Се́рдца, Оживотворе́нїе души́: вот Мир! Вот Ща́стїя Нѣ́дро! Сей-то Мир Оттворя́ет Мы́слям твои́м Храм Поко́я, одѣва́ет ду́шу твою́ Оде́ждою весе́лїя[299], насыща́ет пшени́чна тука[300] и утвержда́ет Се́рдце[301]. “О Ми́ре! – вопїе́т Григо́рїй Богосло́в[302], – ты Бо́жїй, а Бог твой”[303].

Аѳанасїй. О не́м-то, ду́маю, говори́т Па́вел: “Мир Бо́жїй да водворя́ется в сердца́х ва́ших…”[304]

*Л*ОНГИН. Да.

АѲАНАСЇЙ. Его̀-то бла́говѣству́ют Кра́сны но́ги Апо́столскїи и Чи́стїи но́ги[305]?

*Л*ОНГИН. Да.

АѲАНАСЇЙ. Его̀-то, умира́я, оставля́ет Ученика́м свои́м Христо́с[306]?

*Л*ОНГИН. Да.

АѲАНАСЇЙ. А как Его̀ оста́вил им, так на Земли́ совсѣ́м отдѣ́лался.

*Л*ОНГИН. Совсѣ́м.

АѲАНАСЇЙ. Да мо́жно ль всѣм доста́ть Его?

*Л*ОНГИН. Мо́жно всѣм.

АѲАНАСЇЙ. Гдѣ ж Его̀ мо́жно доста́ть?

*Л*ОНГИН. Вездѣ́.

АѲАНАСЇЙ. Когда̀?

*Л*ОНГИН. Всегда̀.

АѲАНАСЇЙ. Дла́чего́ ж не всѣ́ имѣ́ют?

*Л*ОНГИН. Дла́того, что имѣ́ть не жела́ют!

АѲАНАСЇЙ. Если́ Мо́жно всѣм Его доста́ть, почему́ ж Павел называ́ет вся́кой Ум, или́ поня́тїе, Превосходя́щим[307]?

*Л*ОНГИН. Потому́, что никто не Удосто́ивает приня́ть Его в разсужде́нїе и Поду́мать о не́м. Без охоты все тяжело, и самое легкое[308]. Если́ всѣ́ Сыновя Отца оста́вили и, бросив дом, отдали́лися в Матема́тику, в Навига́цїю, в Фи́зику, мо́жно Справедли́во Сказа́ть, что таковы́м Го́ловам и в Мысль не прихо́дит Хлѣбопа́шество, одна́к Земледѣ́льство десятью́ Ле́гшее[309] тѣ́х Кру́ченых Нау́к, потому́ что для всѣ́х Нужня́е. Сей Мир, будьто неоцѣне́нное Сокро́вище, в Дому̀ на́шем внутрь нас самы́х Зары́то, но[310] мо́жно сказа́ть, что О́ное броде́гам и бездо́мкам на Ум не всхо́дит, расточи́вшим Се́рдце свое по Пусты́м Посторо́нностям. Одна́к О́ное дале́ко сыска́ть Ле́гше, не́жели гони́ться и собира́ть Пу́стошь по Око́лицам. Ра́звѣ ты не слыхал, что Сы́нове вѣ́ка сего Мудря́е, не́жели сы́ны дне[311]?

АѲАНАСЇЙ. Так что ж?

*Л*ОНГИН. Так то ж, что хотя Они и дураки́, да сы́скивают своѐ.

АѲАНАСЇЙ. Что ж да́лѣе?

*Л*ОНГИН. То да́лѣе, что Оно̀ не трудно, когда́ до́брыи *Лю́де*, хоть непрово́рны и *Лѣни́вы*, одна́к находя́т.

АѲАНАСЇЙ. Дла́чего́ ж молодїи *Лю́де* не имѣ́ют Ми́ра, хотя̀ Они Остры́?

*Л*ОНГИН. Дла́того, что не могу́т и Поду́мать о нем, поко́ль не обма́нятся[312].

АѲАНАСЇЙ. Как?

*Л*ОНГИН. Кого ж скоря́е мо́жно отве́сть от до́му, как молоды́х? Если́ Цѣ́лой Го́род *Ло́жно* Закричи́т: “Вот Непрїя́тель! Вот Уже под Го́родом!” – не броси́тся ли Молодо́й дити́на в Очерета̀, в Луга̀, в Пусты́ни? Ви́дишь, в чем вся тру́дность? Ему̀ не тяжело̀ До́ма покоиться, да сводя́т с Ума̀ *Лю́ди* и Заго́нят в безпоко́йство.

АѲАНАСЇЙ. Как сїи́ *Лю́де* Зову́тся?

*Л*ОНГИН. Мїр, Свѣт, Манѣр; в то вре́мя Послу́шает *ли* тот Молокосо́с Одного̀ *д*ѡ́браго Человѣка.

АѲАНАСЇЙ. Пуска́й Цѣлый день Кричи́т, что *Л*ожь, не повѣрит. А как сей добры́й Человѣк называ́ется?

*Л*ОНГИН. Тот, что не и́де на совѣт нечести́вых…[313]

АѲАНАСЇЙ. Как Ему́ И́мя?

*Л*ОНГИН. Христос, Ева́нгелїе, Би́блїя. Сей Оди́н хо́дит без Поро́ка: не *л*ьсти́т Языко́м свои́м бли́жним свои́м[314], а послѣдователям и друзья́м свои́м вот что да́рует:

“Мир Мой Оставля́ю вам, Мир мой даю́ вам: не Я́коже Мїр даю́т…”[315]

ЯКОВ. Не о се́м *ли* Ми́рѣ Сира́хов Сы́н говори́т сїе: “весе́лїе се́рдца Живо́т Человѣку и ра́дованіе Му́жа, долгоде́нствїе“[316].

*Л*ОНГИН. Всѣ в Би́блїи Прїя́тные Имена̀, напримѣр: Свѣт, Весе́лїе, Ра́дость, Живо́т, Воскресе́нїе, Путь, Обѣща́ніе, Рай, Сла́дость и проч[ая], – всѣ тѣ Означа́ют сей блаже́нный Мир. Па́вел Его (слышь) чем Имену́ет: “И Бог Ми́ра бу́дет с ва́ми”[317]. И Опя́ть: “Христос, И́же Есть Мир наш…“[318]

ЯКОВ. Он Его и Бо́гом называ́ет?

*Л*ОНГИН. Коне́чно. Се́-то та́я Прекра́сная Дуга̀, умири́вшая дни Но́евы.

ЯКОВ. Чудеса́ говори́ш. *Д*лячего́ ж Сей Чуде́сный Мир называ́ется Бо́гом?

*Л*ОНГИН. *Д*лятого, что Он все ко́нчит, Сам безконе́чный, а безконе́чный Коне́ц, безнача́лное Нача́ло[319] и Бог – все Одно.

ЯКОВ. *Д*лячего Называ́ется Свѣтом?

*Л*ОНГИН. *Д*лятого, что ни в одно́м Се́рдцѣ не быва́ет, ра́звѣ в Просвѣще́нном. Он всегда вмѣстѣ с незаходи́мым Свѣтом[320], будто Сїя́нїе Его, а гдѣ в душѣ Свѣта сего нѣт, там Ра́дости, Живота́, Весе́лїя и Утѣхи нѣт, но Тма, Страх, Мяте́ж, Го́ресть, Смерть, Гее́нна.

ЯКОВ. И Стра́нное, и Сла́дкое, и Стра́шное Говори́ш.

*Л*ОНГИН. Так Скажи́ ты[321]: Что *Л*у́чшее сего? Я тебе Послу́шаю.

АѲАНАСЇЙ. Слу́шай, Брат!

*Л*ОНГИН. А Что?

АѲАНАСЇЙ. Поэ́тому сїи Па́вловы Слова̀: “Си́ла Бо́жїя с на́ми“[322], – се́й же Мир означа́ют?

*Л*ОНГИН. *Д*у́маю.

АѲАНАСЇЙ. Так ви́дно, что оши́бся Григо́рїй: он пред сим сказа́л, что добродѣтель тру́дится искáть Ща́стїе, назва́в Ея по Е́ллинскому и Ри́мскому Крѣпостію и Му́жеством[323], но когда́ Крѣпость означа́ет Мир, то Она̀ сама̀ и Ща́стьем есть. На что ж Еѐ искáть и чего? Видь Крѣпость и Си́ла – все то Одно̀?

*Л*ОНГИН. Вот како́е *Л*ука́вство! Когда б ты был столь в Сыска́нїи Ми́ра Хитр, сколь прово́рный в Помѣхѣ[324] и в Примѣча́нїи чужи́х Оши́бок. Сим ты доказа́л, что Сы́нове вѣка сего зла́го мудрѣе сынов БО́ЖЇЕГО Свѣта[325]. Не зна́еш *ли* ты, что и са́мой Ща́стїя И́стиннаго Иск есть то Ше́ствїе Путе́м Бо́жїим и Путе́м Ми́ра[326], имѣющаго[327] свои́ мно́гїе Степе́ни? И не Нача́ло *ли*

сїе есть И́стиннаго Ща́стїя[328], чтоб находиться на Путѝ Ми́рном? Не вдруг восхо́дим на всеблаже́ннѣйшїй верх Горы̀, имену́емой Фазга̀[329], гдѣ ВЕЛИ́КІЙ МОЙСЕ́Й У́мре, с се́ю На́дписью: “Не отемнѣ́стѣ О́чи Его, ни Истлѣ́ста Уста̀ Его”[330]. Незаходи́мый Свѣт[331], те́мную Мы́слей на́ших бе́здну Просвѣща́ющїй на то, чтоб усмотрѣ́ть нам, гдѣ высо́кїй и твердый Мир наш Обита́ет, он же сам и побужда́ет Се́рдце на́ше к восхо́ду на Го́ру Ми́ра. *Для*чего́ ж не зваться Ему́ Ми́ром и Ми́ра иму́щею Крѣпостью, если Он пока́зует, гдѣ Мир, и побужда́ет к нему̀, находя́сь сам всему̀ бла́гу Нача́лом и Исто́чником? Кто не И́щет Ми́ра, ви́дно, что не понима́ет безцѣнной Цѣны́ Его, а усмотрѣ́ть и горячо̀[332] иска́ть Его – О́бъ сїи Суть *Лучѝ* блаже́ннаго Пра́вды Со́лнца, как два Крила̀ Свята́го ду́ха.

ГРИГОРЇЙ. Переста́ньте, *Дру́ги* мои, спо́рить: Мы здѣсь Собрали́сь не *для* Хвастли́вых *Любопрѣ́ній*, но ра́ди соедине́нїя жела́нїй на́ших Серде́чных, дабы́ чрез сопряже́нїе испра́внѣе устремля́лись, как благоуха́нный *Дым*, к наставля́ющему Заблужда́ющих на путь Ми́ра[333]. Поощря́ет к сему̀ всѣх нас сам Па́вел; вот: “Всегда́ ра́дуйтеся. Непреста́нно моли́теся. О всем благодари́те”[334]. Вели́т всегда пита́ть внутрѣ Мир и ра́дость Серде́чную и будьто в горя́щую *Лампа́ду* Еле́й подлива́ть. И сїе-то Значи́т: “непреста́нно моли́теся”[335], то́ есть жела́йте Его вседу́шно[336]. “Ищи́те и обрящете”[337]. Я, де[338], зна́ю, что Клеветни́к всегда̀ безпоко́ит ду́шу ва́шу, дабы́ вам роптáть и ничем́, от Бо́га посыла́емым, не дово́льствоваться; но вы *Лука́ваго*[339] сего искуси́теля, то́ есть Мучи́теля, отгоня́йте, *люблѧ*, ища̀ и храня̀ Мир и Ра́дость[340]. Се есть Жизнь[341] и Здоро́вья душ ваших: пото́ль вы и жи́вы, поко́ль Его Храните в Сердца́х свои́х. О всем зрѣ́лым ра́зумом разсужда́йте, не слу́шая Шепотника *дїа́вола*[342], и уразумѣ́ете, что вся Эконо́мїя Бо́жїя во все́й вселе́нной Испра́вна, добра̀ и всѣм нам всепо́лезна есть. Его И́менем и вла́стїю все-на́-все на Небеси́ и на земли́ *дѣ*лается[343]; говори́те с ра́зумом: “да Свяги́тся И́мя твое”[344], “да Бу́дет во́ля твоя…”[345] И избáвит вас от *Лука́ваго*[346]. А как то́лько здѣлаетесь за все благода́рны, то вдруг збу́дутся на вас сї́и Слова̀: “весе́лїе Се́рдца Живо́т Человѣ́ку”[347].

АѲАНАСЇЙ. Ка́жется, всегда́ бы был Споко́ен Человѣ́к, если́ бы в свѣтѣ все по Его̀ во́лѣ дѣ́лалось.

*Л*ОНГИН. Сохрани́ Бог!

АѲАНАСЇЙ. *Для*чего?

ГРИГОРЇЙ. А что ж, если твой Ра́зум и во́ля подо́бна Старико́вой Ко́шкѣ?

АѲАНАСЇЙ. Что се значи́т?

ГРИГОРЇЙ. Стари́к запали́л Пѣчь, упря́мая Ко́шечка не вылѣза́ет из нея̀[348]. Стари́к вы́тащил Ее и пле́тью вы́хлїостал.

АѲАНАСЇЙ. *Я́* бы стара́лся, чтоб моя воля была согла́сная са́мым Иску́снѣйшим Го́ловам в Свѣтѣ.

ГРИГОРЇЙ. А из кото́раго, *Ло́*ндонскаго или Пари́жскаго, вы́брал бы ты тѣх *Люде́й* Парламе́нта? Но зна́й, что хотя бы ты к сему́ взял Суді́ею са́маго того Короля̀, кой Охужда́л Премудрѣ́йшую Мать нашу Нату́ру за распоряже́нїе Небе́сных Круго́в[349], то Бог и вре́мя и Его мудря́е. На что ж

тебѣ лу́чшаго Судїи иска́ть? Положи́сь на Его́ и здѣлай Его во́лю Святу́ю свое́ю во́лею: Если́ ЕѢ принима́еш, то уже ста́ла и твоя́. Согла́сїе во́ли есть то Еди́на Душа́ и Еди́но Се́рдце[350], и что ж Лу́чшее, как дру́жба с высоча́йшим? В то вре́мя все по твое́й да еще Прему́дрой во́лѣ дѣлатиметься. И сїе́-то есть быть во всем дово́льным. Сего́-то жела́л[351] и наш Ермола́й, да неразумѣл, что значи́т быть во всем дово́льным. Ви́дите, что Па́влово Сло́во "О все́м благодари́те"[352] Исто́чником есть Соверше́ннаго Ми́ра и Ра́дости, и Ща́стїя: Что мо́жет потрево́жить Мое Се́рдце? Дѣйстви́тельно, все дѣлается по во́лѣ Бо́жїей, но[353] я Ей согла́сен – и Она́ уже моя во́ля. Заче́м же трево́житься? Если что не возмо́жное, то, коне́чно, и не поле́зное: все то Одно́. Чем что поле́знѣе тѣм Ста́точнѣе. Дру́ги мои, вот Прему́дрость, если́ исполня́ем, что говори́м: "Да бу́дет во́ля твоя…"[354]

Ермола́й. Вспо́мнились мнѣ нѣкоего Мудреца́ Хоро́шїи Слова́: "Благодаре́нїе, де[355], возсыла́ю блаже́нной Нату́рѣ за то, что Она́ все ну́жное ле́гко добыто́чным здѣлала, а чего́ доста́ть трудно, то́е нену́жным и мало полезным"[356].

Григорїй. Благодаре́нїе Отцу́ на́шему небе́сному за то, что откры́л О́чи на́ши. Тепе́рь разумѣем, в чем состои́т на́ше и́стинное Ща́стїе. Оно́ живе́т во вну́треннем се́рдца на́шего Ми́рѣ, а Мир в согла́сїи с Бо́гом. Чем кто согла́снѣе с Бо́гом, тѣм мирня́е[357] и блаже́ннѣе. Тѣле́сное Здоро́вья[358] не и́ное что есть, как равновѣ́сїе и согла́сїе Огня́, Воды́, Возду́ха и Земли́[359], а Умире́нїе бунту́ющихся[360] мы́слей есть Здра́вїе души́ и Живо́т вѣ́чный. Если́ кто согла́сїя с Бо́гом три Золотника́[361] то́лько[362] име́ет, тогда́ не бо́льше в нем и Ми́ра. А когда́ кто 50 или 100, то сто́лько же в се́рдцѣ Его и Ми́ра. Сто́лько уступи́ла тѣнь, сто́лько наступи́л свѣт. Блаже́нны, ко́и день от дня вы́ше поднима́ются на Гору́ пресвѣтлѣ́йшаго сего Ми́ра-Го́рода. Сї́и-то по́йдут от си́лы в си́лу, до́ндеже яви́тся Бог Бого́в в Сїо́нѣ[363]. Восхо́д сей и исхо́д Изра́илев не нога́ми, но мы́слями соверша́ется. Вот Дави́д: "Восхожде́нїе в се́рдцѣ своем Положи́"[364]. "Душа́ на́ша пре́йде во́ду непостоя́нную"[365]. Вот и Иса́їя: "С весе́лїем изыйди́те"[366]. То́ есть с ра́достїю научи́теся оста́вить ло́жная Мнѣ́нїя, а перейти́ть к таковы́м: "Помышле́нїя Его в род и род"[367]. Се то есть Па́сха, или перехо́д во Їерусали́м: разумѣй, в Го́род Ми́ра и в Крѣпость его Сїо́н. Собери́теся, дру́ги мои́, взы́йдем на Гору́ Госпо́дню, в дом Бога Їа́ковля[368], да ска́жем там: "Се́рдце мое и плоть возра́довастася о Бо́зѣ жи́вѣ"[369].

Яков. Ах, Гора́ Боже́ственная! Когда б мы Зна́ли, как на тебѣ́ восходи́ть?

Лонгин. Слу́шай Їса́їю: "С весе́лїем изыйди́те"[370].

Аѳанасїй. Но гдѣ́ мнѣ взять весе́лїя? И Что есть О́ное?

Лонгин. "Страх Госпо́день возвеселит се́рдце"[371]. Вот тебѣ́ вожд. Вот А́нгел вели́каго Совѣта[372]. Развѣ ты не слыха́л, Что Бог Мойсе́ю говори́т?

Аѳанасїй. А Что?

Лонгин. "Послю́ Страх, веду́щїй тя"[373]. "Се аз послю́ А́нгела моего[374], воньми себѣ, и послушай Его, не обине́тся бо, яко и́мя мое на нем есть"[375].

Ермола́й. Скажи́, друг мой, яснѣе, как должно восходи́ть?

ГРИГОРЇЙ. Прошу́ поко́рно вы́слушать слѣ́дующую ба́сню. Пять пу́тников, за предводи́тельством своего А́нгела Храни́теля, пришли́ в Ца́рство Ми́ра и любви́. Царь сея Земли́ МЕЛХИСЕДЕ́К нико́его сродства́ не имѣ́ет с посторонними Царя́ми[376]. Ничего́ там тлѣ́ннаго нѣ́т, но все вѣ́чное и любе́зное да́же до послѣ́днего во́лоса[377], а Зако́ны совсѣ́м проти́вны Тира́нским. Дугà, Прекра́сная Сія́нїем, была́ предѣ́лом и грани́цею благослове́нной сей страны, с се́ю на́писью: МИР ПЕРВОРО́ДНЫЙ. К семѹ̀ Ми́ру касается все то́е, что свидѣ́телствуется в Свя́том Писа́нїи о Земли́ Обѣтова́нной. А о́коло Его́ как было, так и каза́лось все тмо́ю. Как то́лько пришелцы приступи́ли к Сія́ющей дугѣ́, вы́шли к ним навстрѣ́чу вели́ким мно́жеством безсме́ртные жи́тели. Ски́нули с них все ве́тхое как платья, так и тѣ́ло, будьто Оде́жду, а одѣ́ли в но́вое Тѣ́ло и Оде́жды, вы́шитые Золоты́ми си́ми слова́ми: “Внемли́ себѣ́ крѣ́пцѣ”[378]. Вдруг согла́сная зашумѣ́ла Му́зыка. Оди́н Хор Пѣ́л: “Отве́рзите врата̀ пра́вды!..”[379] Другой: “Возми́те врата̀ вѣ́чная…”[380] Подняли́ся врата̀, повели́ Госте́й к тѣ́м Оби́телем, о ко́их Дави́д: “Коль возлю́бленна селе́нїя твоя…”[381] Там Особли́вым согла́сїем пѣ́ли хо́ры слѣ́дующее: “Коль красны́ до́ми твои́ Їя́кове, и Ку́щи твоя Изра́илю, я́же водрузи́ Госпо́дь”[382], а не человѣ́к. Сѣ́ли стра́нники у Безсме́ртныя Тра́пезы; предложены́ им[383] А́нгелскїе Хлѣ́бы[384], предста́влено винò но́вое[385], Соверше́нный и Единолѣ́тнїй А́гнец, Трилѣ́тняя Ю́ница и Коза̀, и тот Теле́ц, ко́им АВРАА́М по́тчивал всевожделѣ́ннаго своего Троели́чнаго Го́стя, Го́лубы и го́рлицы[386], и ма́нна, и все, каса́ющееся до Обѣ́да, о ко́ем пи́сано: “Блаже́н, и́же снѣ́сть обѣд…”[387] Одна́к во всѣ́х весе́лїях Го́сти бы́ли невесе́лы: Та́йная нѣ́кая Го́ресть сердца̀ их Угриза́ла. “Не бо́йтеся, любе́зные На́ши Го́сти, – говори́ли блаже́нные Гражда́не. – Сїе случа́ется всѣ́м, сюдѝ[388] внов прише́дшим. На ни́х до́лжно испо́лнитись[389] сїе́ боже́ственное Писа́нїе: ‘Шести́жды от бѣд и́змет тя: в седмѣ́м же не ко́снеттися Зло’”[390]. Пото́м отве́дены бы́ли к Самому Царю̀. “Я пре́жде прошéнїя ва́шего зна́ю ва́ши жа́лобы, – сказа́л Царь Ми́ра. –В мои́х предѣ́лах нѣ́т ни болѣ́зни, ни печа́ли, ни воздыха́нїя[391], вы са́ми Го́ресть сїю занесли́ сюда из посторо́нных Язы́ческих, враждéбных моей Землѣ́ Земе́ль”. Пото́м велѣ́л их Ангелам свои́м Отвесть во врачебный дом[392]. Тут они́, чрез цѣ́лые Шесть дней принима́я рво́тное, в седмы́й соверше́нно вспоко́ились от всѣ́х болѣ́зней свои́х, а вмѣ́сто го́рести на одно́м се́рдцѣ напи́сано бы́ло сїе́: “Да бу́дет во́ля твоя̀”[393]; на друго́м: “Пра́веден еси́, Го́споди, и пра́ви суди́ твои”[394]; на тре́тьем: “вѣ́рова Авраа́м Бо́гу…”[395] На Четве́ртом: “Благословлю́ Го́спода на вся́кое вре́мя…”[396] На пя́том: “О всем благодари́те…”[397] В то время вся вселе́нная, с несказа́нным весе́лїем и согла́сїем пле́щущая рука́ми[398], воскли́кнула сїю́ ИСА́ИНУ пѣснь: “И бу́дет Бог твой с тобо́ю при́сно, и насы́тишися Я́коже жела́ет душа́ твоя, и ко́сти твоя Утучнѣ́ют, И бу́дут я́ко вертогра́д напоéнный, и я́коже исто́чник, Ему́ же не Оскудѣ́ вода̀, и ко́сти твоя прозя́бнут яко трава̀, и разботѣ́ют и наслѣ́дят ро́ды родо́в”[399]. Сїю́ пѣснь всѣ́ до Еди́наго жи́тели толь сла́дко и гро́мко запѣ́ли, что и в сем Ми́рѣ серде́чное мое У́хо слы́шит ее.

Аѳанасїй. Зна́ю, куда говори́ш! А ко́е рво́тное Лѣка́рство принима́ли Они́?

Григорїй. Спирт[400].

Аѳанасїй. Как сей спирт зове́тся?

Григорїй. Евхари́стїя.

Аѳанасїй. Гдѣ ж нам взять его?

Григорїй. Бедня́че! Досе́лѣ не зна́еш, что ца́рскїй врачебный дом есть святѣ́йшая Би́блїя. Там Апте́ка, там больни́ца го́рняя и А́нгели, а внутрь тебе сам Архїя́тор[401]. В сїю-то больни́чную Го́рницу Їерихо́нскаго нещасли́вца привозит Человѣколюби́вый Самаряни́н[402]. В сем Одно́м до́мѣ можеш сыска́ть врачевство̀ для искорене́нїя сердца твоего Ядови́тых и муче́лных непрїя́телей, о ко́их напи́сано: “Враги́ Человѣку дома́шнїи Его”[403]. Врагѝ твои́ суть со́бственные твои́ мнѣнїя, воцари́вшїеся в се́рдцѣ твоем и всемину́тно О́ное му́чащїи. Шепотникѝ, Клеветникѝ и проти́вники Бо́жїи, Ху́лящїи непрестанно влады́чнее в Ми́рѣ правле́нїе и дре́внѣйшїи Зако́ны обнови́ть покуша́ющїися, са́ми себе во тмѣ и согла́сников свои́х вѣчно му́чащїи, ви́дя, что правле́нїе природы во всем не по бѣсноватым их желанїям, ни по омраче́нным Поня́тїям, но по высоча́йшим Отца̀ на́шего совѣтам вчера и днесь, и во вѣки[404] свя́то Продолжа́ется. Сѝи-то, неразумѣ́юще, ху́лят распоряже́нїе круго́в небе́сных, охуждаю́т ка́чество Земе́ль, поро́чат Извая́нїе прему́дрой Бо́жїей десни́цы, в Звѣря́х, древа́х, гора́х, рѣках и трава́х ничем недовольны. По их нища́сному и смѣшному поня́тїю, не на́добно в Ми́рѣ ни но́чи, ни зимы̀, ни ста́рости, ни трудà, ни го́лоду, ни жа́жды, ни болѣзней, – а паче всего сме́рти: к чемȕ онà? Ах, бѣдное на́ше Зна́нїйцо и поня́тїйцо! Ду́маю, не ху́же бы мы упра́вили Ма́шиною Мїрско́ю[405], как беззако́нно воспи́танный Сын Оте́ческим[406] до́мом. Откуда сѝи бѣсы всели́лись в сердцà на́ши? Не Легїо́н ли их в нас? Но мы сами занесли́ сїю́ началоро́дную Тму с собо́ю, роди́вшись с не́ю.

Аѳанасїй. Почемȕ ты Мнѣнія называ́еш бѣсами?

Григорїй. А ка́к же их назове́ш?

Аѳанасїй. Я не зна́ю.

Григорїй. Так я зна́ю. Бѣс Е́ллинским Язы́ком называ́ется δαιμόνιον.

Аѳанасїй. Так что ж?

Григорїй. То, что δαιμόνιον значи́т зна́нїйцо, или разумѣ́нїйцо, а δαίμων – зна́ющїй, или́ разумѣ́ющїй. Так прошу простить, что ма́леньким бѣска́м о́тдал я Фами́лїю вели́каго бѣса.

Лонгин. Негра́мотный Ма́рко[407] (вы́слушайше ба́сеньку) добра́лся до Рая̀. Вы́шел Петр С[вятый] с ключа́ми[408] и, отверза́я Ему ра́йскїя две́ри, спра́шует: “Учи́лся ли ты свяще́нных Язы́ков?” “Никак”, – отвѣча́л Проста́к. “Был ли в Акаде́мїях?” “Никогда̀, О́тче святы́й”. “Чо́л ли дре́вних богосло́вов Кни́ги?” “Не чол, я Аза̀ в глаза̀ не зна́ю”. “Кто ж тебе испра́вил на путь Ми́ра?” “Мене испра́вили три Ре́гулки”. “Кѝи три ре́гулки?” “А вот Они: 1[я] сїя. Все то до́брое, что опредѣлено̀ и святы́м Людя́м. 2[я]. Все то не вели́ко, что получа́ют и беззако́нники[409]. 3[я]. Чего себѣ не хо́щеш, друго́му не

жела́й. 1я и 2я дома́шнїя, и я сам их наду́мал, а 3я есть Апо́столскїй Зако́н для всѣх Язы́ков да́нный[410]. 1я роди́ла во мнѣ Íóвле терпѣ́ніе и благода́рность. 2я дари́ла свобо́дою всѣх Мїрски́х вожделѣ́ній. 3я Примири́ла меня со вну́тренным мои́м Господи́ном. Апо́стол, взглянув на Его Просвѣще́нным, яко Со́лнце, Лице́м, сказа́л: “О, благослове́нная и благода́рная душа̀! Вни́йди во оби́тель отца̀ твоего́ небе́снаго и весели́сь вѣ́чно. Ма́ло ты ку́шал, а мно́го сыт”[411].

Яков. Не ра́зум от Книг, но Кни́ги от ра́зума родили́сь. Кто Чи́стыми Размышле́нїями о Истинѣ очи́стил свой ра́зум, тот подо́бен рачи́телному Хазя́ину, Исто́чник Чи́стой воды̀ живо́й в до́мѣ свое́м вы́рившему, как напи́сано: “Вода̀ глубока̀, Совѣ́т в се́рдцѣ Му́жа”[412]. “Сы́не, пїй во́ды от твои́х Сосу́дов”[413]. В то вре́мя, немножко с Книг отку́шав, мо́жет мно́го пользоваться, как напи́сано об облиста́нном с небесѐ Па́влѣ: “И прїе́м Пи́щу, укрепи́ся”[414]. Тако́в-то есть и сей Ма́рко: Он из Числа̀ посвяща́емых Бо́гу ското́в, жва́нїе отрыга́ющих. “Святѝ их во И́стинѣ твое́й…”[415] Ма́ло ку́шал, мно́го жева́л. И из ма́ленькой Су́ммы или и́скры ра́змно́жил Пламень, вселе́нную Обе́млющїй. Не мно́го ли мы Его бо́льше зна́ем? Ско́лько мы наброса́ли в наш желу́док свяще́нных слов? А ка́я по́лза? То́лько засори́ли. Ах, бѣ́дная ты жена̀ Кровоточи́вая[416], с сла́бым желу́дком! Вот чего надѣ́лали вре́дныя Мокро́ты, Змїем Апокалипти́чным Избле́ванные, от кото́рых Соломо́н Сы́на своего отвлека́ет: “От Чуждых же Исто́чников да не пїе́ши”[417]. Как же мо́жно Таково́му го́рьких вод испо́лненному Се́рдцу вмѣсти́ть Мир Бо́жїй: здра́вїе, ра́дованїе, жизнь душе́вную? Сыщи́м пре́жде внутрь нас и́скру Истины бо́жіей, а Она̀, облиста́в на́шу тму, по́слет нас к свяще́нным вод библе́йских Силоа́му[418], до кото́рых зове́т Проро́к… “Измы́йтеся, отими́те Лука́вства[419] от душ ва́ших”[420]. Вот тебѣ́ рво́тное! Не житїе́ ли наше есть брань[421]? Не со Змѣи́ными ли Мнѣ́ніями нам Ну́жда бороться? Не се́ ли та Па́влова благоро́днѣйшая бата́лїя, о ко́ей: “Нѣсть на́ша брань к Пло́ти и Кро́ви…”[422] Мнѣ́ніе и Совѣ́т есть сѣ́мя и ца́рство[423]. Сїя глава̀ гнѣ́здится в се́рдцѣ. Что ж, если́ сїя глава̀ Змїи́на? Если сїе сѣ́мя и Ца́рство Зло́е? Какова́го Ми́ра надѣ́ятся в се́рдцѣ от Тира́нна? Он Человѣкоубї́йца Исконѝ: наблюда́ет, стереже́т, лю́бит и владѣ́ет Тмо́ю. И если таково́е го́рькое Мнѣ́ній Мо́ре напо́лнило Се́рдце и пожре́рла зла́я Глубина̀ ду́шу, то ко́его там надѣ́яться Свѣта[424], гдѣ горе и тма[425]? Ко́его весе́лїя и сла́дости, гдѣ нѣсть свѣта[426]? Ко́его Ми́ра, гдѣ нѣсть Жи́зни и весе́лїя. Ка́я жизнь и Мир[427], если нѣсть Бо́га? Что за Бог, если нѣсть ду́ха И́стины[428] и ду́ха влады́чня[429]? Кїй дух И́стины, если не мы́сли невеще́ственныя и Се́рдце Чи́стое[430]? Что за Чи́стое, если́ не вѣ́чное, как пи́сано[431]: “Помышле́нїя Его в род и род”[432]? Как же вѣ́чное, естли на вещество̀ засмотрѣ́лось? Как же не засмотрѣ́лось, если почита́ет О́ное? Как же не почита́ет, естли надѣ́ется на О́ное? Как же не надѣ́ется, если ту́жит о разрѣше́нїи Пра́ха? Не се́ ли есть Имѣ́ть таково́е се́рдце: “Увѣ́жд, я́ко Пе́пел се́рдце их, и прельща́ются, и ни Еди́н возмо́жет изба́вить Ду́шу свою́?“[433] Не се́ ли есть грѣхопаде́нїе и Заблужде́нїе от Бо́га в

сто́рону Пра́ха Идолоче́стїя? Не се́ *ли* есть Глава̀ Змїи́на, о ко́ей пи́сано: “Той сотре́т твою́ Главу̀?”[434] Слу́шай, Ермола́й! Вот как до́лжно восходи́ть на Гору̀ Ми́ра! Принима́й рво́тное, очища́й Се́рдце, вы́блюй Застарѣ́лїи Мнѣ́нїя и не возвраща́йся на блево́тину[435]. Пїй Чи́стую но́вых совѣ́тов во́ду по вся дни[436]. Се́-то есть Переходи́ть от По́длости на Гору̀, от Го́рести в Сла́дость, от Сме́рти в Живо́т[437], от свинны́х *Л*уж к Го́рним исто́чникам Еле́ньим и Сайга́чным[438]. Пїй потоль, поко́ль рѣ́ки от Чре́ва твоего потеку́т воды̀ живо́й[439], утоля́ющей Нища́стнѣйшую жа́жду, то́ есть Несы́тость, Неудово́лствїе, За́висть, Вожделѣ́нїе, Ску́ку, Ро́пот, Тоску̀, Страх, Грусть[440], Раска́янїе и про́тчїя бѣсо́вских Голо́в жа́ла, ду́шу всѣ̀[441] Ку́пно Умерщвля́ющїи. Пїй пото́ль, поко́ль запое́ш: “Душа̀ на́ша яко Пти́ца изба́вися…”[442] “Пре́йде во́ду непостоя́нную”[443]. “Благослове́н Госпо́дь, и́же не дадѐ нас в *Л*ови́тву Зуба́м их”[444]. Поко́ль Утѣ́шишся со Авваку́мом, поя̀: “вложи́л еси в Главы́ беззако́нных Смерть[445], Аз же о Го́сподѣ возра́дуюся, возвеселю́ся о Бо́зѣ спа́сѣ мое́м”[446]. Поя̀ со А́нною: “Утверди́ся се́рдце мое во Го́сподѣ”[447]. Поя̀ с Дави́дом: “Зна́менася на нас свѣт *Л*ица̀ твоего”[448]. Преси́лный и прехи́трый есть непрїя́тель застарѣ́лое Мнѣ́нїе. Тру́дно (по Ева́нгелїю) сего Крѣ́пкаго связа́ти, и расхи́тити Сосу́ды Его[449], когда Раз Он в се́рдцѣ возродился. Но Что сладча́е сего труда̀, возвраща́ющаго безцѣ́нный Поко́й в се́рдце на́ше? Бори́ся день от дня и выганя́й хоть по Одному[450] из нутра̀, поднима́йся Час от Часу̀ на Гору̀, Хра́бро велича́ясь с Дави́дом: “Не возвращу́ся до́ндеже скончаю́тся…”[451] Се́-то есть Пресла́внѣйшая сѣчь содомо-гомо́рская[452], от кото́рой боже́ственный побѣди́тель Авраа́м возвраща́ется.

Г*РИГОРЇЙ*. Живы́е прожива́ймо, дру́ги мои́, жизнь на́шу, да протѣка́ют без Уны́нїя[453] дни на́ши и мину́ты. О всем ну́жном для тече́нїя дней на́ших промышля́ймо, но пе́рвѣйшее попече́нїе наше пусть бу́дет о Ми́рѣ душе́вном, си́рѣчь о Жи́зни, Здра́вїи и спасенїи Ея. Что нам по́льзы приобрѣсти́ цѣ́лой вселе́нной владѣ́нїе, а ду́шу потѣря́ть[454]? Что ты в Мїрѣ сы́щешь толь дорого́е и поле́зное, что б замѣня́ть отва́жился за ду́шу твою́? Ах, опа́сно ступа́ймо[455], чтоб попа́сть нам внїйти́ть в Поко́й Бо́жїй в праздник Госпо́день[456]. По кра́йнѣйшей Мѣрѣ, в Суббо́ту, если не в Преблагослове́нную Суббо́т Суббо́ту и в Пра́здников Пра́здник. Да получи́в Ша́бас, хотя̀ от Полови́ны Го́рестнѣйших трудо́в уво́лнить возмо́жем если не Осла̀[457] нашего, то *Д*у́шу на́шу. И дости́гнем, если не в *л*ѣто Господне прїя́тное[458] в седми́жды седмо́й или в Пятидеся́тый с Апо́столами Год, когда́ всеобщее *Л*юдям и скота́м[459] Уволненїе быва́ет[460], то хотя Нѣ́сколко освободимо̀ бѣ́дную ду́шу от тѣх трудо́в: “Доко́лѣ положу̀ совѣ́ты в души́ мое́й, болѣ́зни в се́рдцѣ мое́м”[461]. Глава́ в Человѣ́кѣ всему̀ Се́рдце Человѣ́ческое. Оно́-то есть самый то́чный в Человѣ́кѣ Человѣ́к, а про́тчее все Око́лица, как учи́т Їерми́я: “Глубоко̀ се́рдце Человѣ́ку (Па́че всѣх) и Человѣ́к Есть, и кто познает его?”[462] Внемли́, пожа́луй: Глубоко́ (де) Се́рдце, и Человѣ́к (Оно́-то) Есть…[463] А Что ж есть Се́рдце, если не душа̀? Что есть душа̀, если не бездо́нная Мы́слей бе́здна? Что есть Мысль, если не Ко́рень,

Сѣмя и Зе́рно всей на́шей Кра́йней Пло́ти, Крови, Ко́жи и про́тчей нару́жности? Ви́дишь, что Человѣк, Мир Серде́чный Погуби́вшїй, погуби́л свою́ Главу̀ и Ко́рень свой. И не то́чный ли Он Орѣх, снѣденный по Зе́рну своему́ Черва́ми, ничего́ си́лы, кромѣ Око́лицы, не имѣющїй[464]? До си́х-то бѣдняко́в Госпо́дь с толи́ким сожалѣнїем у Иса́їи говори́т: “Приступи́те ко мнѣ вси погу́бльшїи Се́рдце, Су́щїи далече от Пра́вды…”[465] Мысль есть Та́йная в тѣле́сной на́шей Ма́шинѣ Пружи́на, Глава̀ и Нача́ло всего движе́нїя Ея, а Головѣ сей вся Чле́нов Нару́жность, как Обу́зданный Скот, послѣдует. И[466] как Пла́мень и рѣка́, так мысль никогда не почива́ет. Непрери́вное стремленїе Ея есть то жела́нїе. Ого́нь угаса́ет, рѣка́ останови́тся, а невеще́ственная и безстихі́йная Мысль, нося́щая на себѣ Гру́бую бре́нность, как ри́зу Ме́ртвую, движе́нїе свое прекрати́ть (хоть она̀ в тѣлѣ, хоть внѣ тѣла) никак не сро́дна ни на Одно̀ Мгнове́нїе и продолжа́ет равномо́лнїйное своего̀[467] Лѣта́нья стремленїе чрез неограни́ченнїи вѣчности Милліо́ны безконе́чнїи. За че́м же Она̀ стреми́тся? И́щет свое́й сла́дости и поко́ю: Поко́й же[468] ея не в том, чтоб останови́ться и протяну́ться, как ме́ртвое тѣло; живо́й Ея Нату́рѣ, или поро́дѣ, сїе несро́дно и чу́ждо. Но проти́вное сему̀: Она̀, будьто во стра́нствїи находя́сь, и́щет по Ме́ртвым стихі́ям своего̀ сродства́: и по́длыми Заба́вами не угаси́в, но пу́ще распали́в свою́ жа́жду, тѣм стреми́телнѣе от раболѣпной[469] веще́ственной Приро́ды возносится к вы́шней Госпо́дственной Нату́рѣ, к родно́му своему́ и безнача́лному Нача́лу, дабы́, сі́я́нїем Его и Огне́м Та́йнаго Зрѣнїя очи́стившись, уво́лнитись тѣле́сной Земли́ и Земляна́го Тѣла. И сїе́-то Есть вні́йти[470] в Поко́й Бо́жїй[471], очи́ститись вся́каго тлѣнія, здѣлать совершенно во́льное стремле́нїе и безпрепя́тственное движе́нїе, вы́летѣв из тѣле́сных[472] вещества̀ Грани́ц на свобо́ду ду́ха, как пи́сано: “Поста́ви на простра́ннѣ но́зѣ мои́…”[473] “Изведе́ мя в Простра́нство…”[474] “И Подъя́х вас я́ко на Кри́лѣх О́рлих, и приведо́х вас к Себѣ”[475]. Сего-то и Дави́д про́сит: “Кто мнѣ даст Кри́лѣ Я́ко Голуби́нѣ, и Полещу́ и почі́ю…”[476]

Ермола́й. А Гдѣ она̀ находи́т сїе безнача́лное Нача́ло и вы́шнее Естество̀?

Григорі́й. Если́ пре́жде не сы́щет внутрь себе, без По́льзы иска́ть бу́дет в други́х мѣста́х. Но сїѐ дѣло есть Совершенных Се́рдцем. А нам до́лжно обучатся букваръ̀ сея Преблагослове́нныя Суббо́ты, или́ Поко́я.

Ермола́й. Побѣди́ть Апокалѣпти́ческаго Зми́я и Страшнаго того с желѣзными Зубами Звѣра, кой у Пророка Данії́ла все-на-все пожира́ет, Остаток нога́ми попира́я[477], есть дѣло тѣх Геро́ев, ко́их Бог в Кни́гѣ Чисел[478] вели́т Мойсе́ю вписа́ть в Нетлѣнный свой спи́сок для войны́, мину́я Жен и дете́й, не могу́щих умно́жить Число святых Бо́жїих Муже́й, “не от Кро́ве, ни от По́хоти Плотскїя ни от По́хоти Му́жескїя, но от Бо́га рожде́нных”[479], как напи́сано: “Не соберу́ Собо́ров их от Кровей…”[480] Тѣ Однѝ почива́ют с Бо́гом от всѣх дѣл свои́х[481]. А для нас немощны́х и той Благода́ти Бо́жїей дово́льно, если́ мо́жем дать бата́лїю с ма́ленькими бѣска́ми[482]: Ча́сто Оди́н Кро́шечный душо́к де́монскїй стра́шный бунт и Го́рькїй Мяте́ж, как пожа́р ду́шу жгу́щїй, взбурю́ет в Се́рдцѣ.

Григорїй. На́добно Хра́бро стоя́ть, и не уступа́ть Мѣста дїа́волу: “Проти́вится, и бѣжи́т от вас”[483]. Сты́дно быть толь жено́ю и младе́нцом, чтоб не устоя́ть нам проти́ву Одного̀ бездѣльнаго наѣздника, а хотя и против Ма́ленькой Па́ртїи. Бо́же мой! Коли́кое в нас нерадѣнїе о Сниска́нїи и Охране́нїи драгоцѣннѣйшаго небе́с и Земли́ Серде́чнаго Ми́ра. О не́м Одно́м до́лжен Человѣк и мы́слить в Уедине́нїи, и Разгава́ривать в Обраще́нїях: “Сидя́й в дому́ и идый Путе́м, и лежа̀ и востая̀”[484]. Но мы когда́ о не́м ду́маем? Не всѣ ли Разгово́ры на́ши Одни́ вра́ки и бѣсо́вскїе вѣтры[485]? Ах! Коль мы самы́х себе́ не узна́ли! Забыв нерукотворе́нный дом наш и Главу́ его, ду́шу на́шу, и Главу́ Ея, Богоблаже́нный[486] Рай Ми́ра. Имѣем же зато Изря́дное награжде́нїе: в си́лу с ты́сячи найти́ть Одно̀ Се́рдце, чтоб Оно̀ не́ было Занято̀ Гварнизо́ном Нѣсколких Экскадро́нов бѣсо́вских. И поне́же не обуча́емся с Авваку́мом стоя́ть на Боже́ственной сей Стра́жѣ[487] и продолжа́ть всеполе́знѣйшую сїю́ войну́, затѣм здѣлалися в Ко́рень неради́вы, глу́хи, глу́пы, пужли́вы, неиску́сны и во́вся борцы́ разсла́бленнїи на то̀, чтоб и са́мая вели́кая к нам Ми́лость Бо́жїя, но нам не понима́емая, так Се́рдцем нашим колоти́ла, как волк Овца́ми. Оди́н, напримѣр, безпоко́ится тѣм, что не в Зна́тном до́мѣ, не с прито́жим родился Лицо́м, и не нѣжно воспи́тан; Друго́й Ту́жит, что хотя и́дет Путе́м неви́ннаго житїя́, одна́к Мно́гїе, как Зна́тные, так и по́длые, ненави́дят Его и Ху́лят, называ́я Отча́янным, Него́дным, Лицемѣром; Тре́тїй Кручи́нится, что не получи́л Зва́нїя или Мѣста, кото́рое могло́ б[488] Ему поста́вить Стол из деся́тка[489] блюд Состоя́щїй: А тепе́рь то́лько что по шести́ блюд Изво́лит Ку́шать[490]; Четве́ртый Му́чится, каки́м бы Образом не лишиться, пра́вда что Мучи́тельнаго, но прито́м и Прибыльнаго[491] Зва́нїя, дабы́ в Пра́здности не умере́ть от ску́ки, не разсужда́я, что нѣт поле́знѣе и важнѣе, как богому́дро управля́ть [не] внѣшнею дома́шнею, а вну́тренною душе́вною Эконо́мїею, То́ есть узнать себе и здѣлать Поря́док в Се́рдцѣ своем; Пя́тый терза́ется, что, чу́вствуя в себѣ спосо́бность к Услу́гѣ О́бществу, не мо́жет за мно́жеством Кандида́тов Продра́ться к Приня́тїю до́лжности, бу́дьто Одни́ Чино́вные имѣют слу́чай быть добродѣтельными и будьто Услу́га разни́тся от до́браго дѣла, а до́брое дѣло от добродѣтели; Шесто́й трево́жится, что на́чала предъявля́ться в Его волосах сѣди́на, что приближа́ется час от часу́ с Ужа́сною А́рмїею немилосе́рдная Ста́рость, что с други́м Ко́рпусом за не́ю[492] слѣдует непобѣди́мая Смерть, что начина́ет ослабѣва́ть все тѣло, притупля́ются Глаза̀ и Зу́бы, не в си́лах уже танцова́ть, не сто́лько Мно́го и вку́сно пить, ѣсть и про́чая…[493] Но мо́жно ли счесть неищете́тные Тмы нечи́стых духо́в и Че́рных во́ронов, или (с Па́влом сказа́ть) духов Зло́бы поднебе́сных[494], по те́мной и неограни́ченной бе́зднѣ, по душѣ на́шей, будьто по простра́ннѣйшем во́здухѣ, шата́ющихся[495]? Сїи всѣ еще не Исполи́ны, но сами́и бездѣльнїи, как соба́чки постѣльніи, душкѝ, однак дѣйстви́тельно коле́блют на́ше не иску́сное в би́твѣ и не воруже́нное совѣтами Се́рдце: са́мый Послѣднїй бѣсы́шка трево́жит наш не Укрѣпле́нный Городо́к. Что ж, если́ дѣло до́йдет до Льво́в? Откро́ю вам,

дру́ги мои́[496], Сла́бость мою̀: Случи́лось мнѣ в непо́длой Компа́нїи не без Уда́чи быть Уча́стником разгово́ра. Ра́довался я тѣм, но Ра́дость моя вдруг ище́зла: двѣ Персо́ны на́чали хи́тро руга́ть и осмѣва́ть[497] меня̀, вкида́я в разгово́р такїе Алма́зные слова̀, ко́и Та́йно изобража́ли по́длый мой род и ни́зкое состоя́нїе, и Тѣле́сное Безобра́зїе. Сты́дно мнѣ вспо́мнить, сколь[498] затриво́жилось Се́рдце мое, а па́че, что сего̀ от них не ча́ял; в си́лу я по до́лгом размышле́нїи возврати́л мой Поко́й, вспо́мнив, что они́ ба́бины Сыны̀[499].

Аѳанасїй. Что се значи́т?

Григорїй. Ба́ба покупа́ла Го́ршки; Аму́ры Молоды́х Лѣт еще и тогда̀ Ей отрыга́лись. “А что за се́й Хоро́шенькой?..” “За тово̀ дай хоть три Полу́шки”[500], – отвѣча́л Горше́чник… “А за тово̀ гню́сново (вот он), коне́чно, полу́шка?” “За то́т же ни́же двух Копѣек не возьму̀…” “Что за Чу́до?” “У нас, ба́бка, – сказа́л Ма́стер, – не глаза́ми выбира́ют, мы испы́туем, чи́сто ли зво́нит”. Ба́ба, хотя была не по́длаго вку́су, одна́к не могла̀ отвѣча́ть, а то́лько сказа́ла, что она̀ и сама давно̀ сїе зна́ла, да вду́мать не могла̀[501].

Аѳанасїй. Си́и Лю́де, имѣя с собо́ю Одина́кїй вкус, соверше́нно дока́зывают, что они́ плод ра́йской сей Я́блони.

Яков. Зако́нное житїѐ, тве́рдый ра́зум, великоду́шное и Милосе́рдное[502] Се́рдце есть то Чи́стой Звон Почте́нной Персо́ны.

Григорїй. Ви́дите, дру́ги мои, ско́лько мы отроди́лись от Пре́дков свои́х? Са́мое по́длое ба́бское Мнѣнїйцо мо́жет поколоти́ть Се́рдце на́ше.

Ермолай. Не погнѣвайся, И сам Петр спуга́лся Ба́бы: “Бесѣда (де) твоя[503] Я́вѣ тя твори́т, что Галїлеа́нин еси”[504].

Лонгин. Но таково́е ли Се́рдце было у Дре́вних Пре́дков? Кто мо́жет без У́жаса вспо́мнить Їова? Одна́к со всѣм тѣм пи́шется: “И не дадѐ Їов безу́мїя Бо́гу…”[505] Внима́й, Что пи́шет Лука̀ о пе́рвых Христїя́нах? “Бѣ в них Еди́на душа́ и Еди́но Се́рдце…”[506] А Что ж то? Како́е в[507] них было Се́рдце? Кро́мѣ Согла́сной их Любвѝ, вот како́е! “Они́ же У́бо ра́довахуся, Я́ко за И́мя Го́спода Їису́са Сподо́бишася Прїя́ти безче́стїе…”[508] Но вот Еще Геро́йское Се́рдце! “Ху́лими Утѣша́емся”[509]. “Ра́дуюся во Страда́нїях Мои́х…”[510] Кто мо́жет без Удивле́нїя проче́сть ту часть Его Письма̀, кото́рая чита́ется в день Торжества́ Его? Она̀ есть Позо́рищем Прекра́снѣйших Чудес, плѣня́ющих Серде́чное О́ко. Вели́кое Чу́до! Что други́х приво́дит в Горча́йшее Смуще́нїе, то́е Па́вла весели́т, ды́шущаго душе́ю, здоро́вому желу́дку подо́бною, кото́рый са́мую грубѣ́йшую и твердѣ́йшую Пи́щу в По́льзу вари́т. Не се́ ли имѣть Се́рдце Алма́зное? Тяжча́йшїй Уда́р все про́тчее сокруша́ет, а Его̀ утвержда́ет. О Ми́ре! Ты Бо́жїй, А Бог твой[511]! Сїе́ то значи́т И́стинное Ща́стїе: получи́ть Се́рдце, Адама́нтовыми Стѣна́ми огражденное[512], и сказа́ть: “Си́ла Божїя с на́ми”[513]. “Мир и́мамы к Бо́гу…”[514]

Ермолай. Ах, высо́кїй сей Мир! Тру́дно до него̀ добра́ться. Коль чу́дное было Се́рдце сїе, что за все Бо́гу благодари́ло[515]!

Лонгин. Невозмо́жно, тру́дно, но достои́н Он и бо́льшаго Труда̀. Тру́дно, но без него тысячу раз труднѣе; трудно, но сей труд свобожда́ет

нас тяжча́йших безчи́сленных Трудо́в сих: “Я́ко Бре́мя тя́жкое отяготѣ́ша на мнѣ”[516]. “Нѣсть Ми́ра в косте́х мои́х…”[517] Не сты́дно ли сказа́ть, что тя́жко несть сїе Ярмо̀, когда́, нося Его, находим толи́кое Сокро́вище, Мир Серде́чный?.. “Возми́те И́го мое на себе, и обря́щете Поко́й душа́м ва́шим”[518]. Ско́лько мы теря́ем Трудо́в для ма́ленькой По́льзы, а ча́сто и для бездѣ́лиц, нерѣ́дко и для вре́да? Тру́дно одѣ́ть и пита́ть тѣ́ло, да на́добно, и нельзя́ без сего̀: в сем состои́т жизнь тѣле́сная, и никто̀ о сем Трудѣ́ ка́яться не до́лжен; а без сего попаде́т в тяжча́йшую Го́ресть, в Хо́лод, Го́лод, Жа́жду и Болѣ́зни. Но не ле́гше ли тебѣ́ пита́ться одни́м Зе́лїем Суро́вым и прито́м имѣ́ть Мир и Утѣше́нїе в Се́рдцѣ, не́жели над изоби́льным Столо́м сидѣ́ть Гро́бом Пова́пленным, испо́лненным Черве́й Неусыпа́емых, Ду́шу День и Нощ без поко́я угриза́ющих[519]? Не лу́чше ли покры́ть тѣ́лышко са́мою Ни́щею Оде́ждою и прито́м имѣ́ть Се́рдце, в ри́зу Спасе́нїя и Оде́ждою Весе́лїя одѣ́тое[520], не́жели носи́ть Златотка́нное Пла́тье и между тѣ́м таска́ть Гее́нскїй[521] Огнь в душе́вном Нѣ́дрѣ, Печа́льми бѣсо́вских Манѣ́вров се́рдце Опаля́ющїй? Что По́льзы сидѣ́ть при вся́ком дово́лствѣ внутрѣ́ Кра́сных Углов Тѣ́лом твои́м, если́ Се́рдце вве́рженно[522] в са́мую Кра́йнѣйшую Тму Неудово́лствїя из Украше́ннаго Черто́га, о ко́ем Пи́шется: “Пти́ца Обрѣ́те себѣ́ Хра́мину…”[523] “Осно́вана бо бѣ на Ка́мени…”[524] “Ка́мень же бѣ Христос…”[525] “Иже Есть Мир наш…”[526] “Душа̀ на́ша яко Пти́ца Изба́вися, и Сѣ́ть Сокруши́ся”[527]. “Кто да́ст ми Крилѣ?..”[528] Что ж ты Мнѣ представля́ешь Тру́дность? Если́ кто попа́л в Ров или бе́здну водя́ную, не до́лжен думать о Тру́дности, но о Избавле́нїи! Если́ стро́иш Дом, строй для обе́их Существа́ твоего Часте́й, Душѝ и Тѣ́ла. Если́ украша́ешь и одѣва́ешь Тѣ́ло, не забыва́й и Се́рдца. Два Хлѣ́ба, два До́мы и двѣ Оде́жды, два Ро́да всего есть: всего̀ Есть по дво́е, затѣ́м что есть два Человѣ́ка в Человѣ́кѣ Одно́м и Два Отца̀, Небе́сный и Земны́й, и Два Ми́ры, Перворо́дный и Вре́менный, и двѣ Нату́ры, Боже́ственная и Тѣле́сная, во всем-на-все́м… Если́ ж О́ба сїи Естества́ смѣша́ть в Одно и признава́ть Одну́ то́лько ви́димую Нату́ру, тогда́-то быва́ет родно́е Идолопоклоне́нїе – и сему́-то Еди́нственно препя́тствует Свяще́нная Би́блїя, находя́сь дугою, всю тлѣ́нь ограни́чивающею, и воро́тами, вводя́щими Сердца̀ на́ша в вѣ́ру Богозна́нїя, в наде́жду Госпо́дственной Нату́ры, в Ца́рство Ми́ра и Любви́, в Мир Перворо́дный. И сїе-то есть И́стинный и Тве́рдый Мир: вѣ́рить и признава́ть Госпо́дственное Естество̀ и на О́ное, как на необори́мый Го́род, положи́ться и ду́мать: “Жив Госпо́дь Бог мой…”[529] Тогда́-то ска́жеш: “И жива душа̀ моя…”[530] А без сего̀ как тебѣ́ положи́ться на тлѣ́нную Нату́ру? Как не востре́пета́ть, ви́дя, что вся Тлѣ́нь всемину́тно ро́дится и ищеза́ет? Кто не обезпо́коится, смотря́ на погиба́ющую Существа́ И́сту[531]? Таковы́и пуска́й не ожида́ют Ми́ра и слу́шают Иса́їи: “Взволну́ются и почи́ти не могу́т. Нѣсть Ра́доватися нечести́вым, глаго́лет Госпо́дь Бог…”[532] Вон[533] смотри́, кто восхо́дит на Го́ру Ми́ра? “Госпо́дь Си́ла моя́, и Учини́т но́зѣ мои на соверше́нїе, на высо́кая возво́дит мя, Е́же побѣди́ти ми в пѣ́сни Его”[534]. Признава́ет Господа и пред

не ви́дящим Его пое́т, а Госпо́дь веде́т Его на Го́ру Ми́ра. Непризна́нїе Господа есть мучи́телнѣйшее волнова́нїе и Смерть Серде́чная, как Аввакӯм же пое́т: “Вложи́л еси во Главы̀ беззако́нных Смерть”[535]. Сїю̀ Главу̀ Дави́д называ́ет Се́рдцем, и Оно́-то есть Глави́зна на́ша: “Глава̀ Окруже́нїя их”[536]. Что за Глава̀? “Труд Усте́н их”[537]. Что за Уста̀? “Доко́лѣ положӯ Совѣ́ты в души́ мое́й, Болѣ́зни в Се́рдцѣ мое́м…”[538] Труд Усте́н е́сть то болѣ́знь Се́рдца, а Болѣ́знь Се́рдца е́сть то Смерть, вложе́нная во Главы̀ беззако́нных, а родна́я Смерть сїя, ду́шу убива́ющая жа́лом[539], есть Смѣше́нїе в Одно Тлѣ́нной и Боже́ственной Нату́р, а Смѣше́нное сїе Слїя́нїе есть Устране́нїе от Боже́ственнаго Естества̀ в Страну̀ Пра́ха и Пе́пела, как пи́сано: “Еда̀ исповѣ́стся тебѣ персть?”[540] А Устране́нїе есть то Грѣхопаде́нїе, как напи́сано: “Грѣхопаде́нїя кто разумѣ́ет?”[541] О Грѣсѣ́ вот что Сира́х: “Зӯбы Его Зӯбы Льво́вы, убива́ющїи ду́шу…”[542] Вот Тма! Вот Заблужде́нїе! Вот Нища́стїе! Ви́диш, куда̀ нас завела̀ тѣле́сная Нату́ра? Чего надѣ́лало Слїя́нїе Есте́ств? Оно̀ есть родно́е Идолобѣ́шенство и Устране́нїе от блаже́нной Нату́ры, и невѣ́дѣнїе о Бо́зѣ[543]. Такова́го На́шего Се́рдца извѣ́стная есть Печа́ть[544] то, что ни о че́м, кро́мѣ тѣле́снаго, не стара́емся, то́чныи Язы́чники: “всѣх бо сих и язы́цы и́щут”[545]. А еслѝ хоть ма́ло поднять к Блаже́нной Нату́рѣ О́чи, тот Час кричи́м: “Тру́дно! Тру́дно!” Сїе́ то есть называ́ть Сла́дкое Го́рьким[546], но Пра́ведник от вѣ́ры жив[547]. А Что ж есть вѣ́ра, если́ не Обличе́нїе или Изъясне́нїе Се́рдцем понима́емой неви́димой Нату́ры[548]? И не сїе́ *ли* есть быть родны́м Изра́илем, все на́ двое раздѣля́ющим, и от всего̀ ви́димаго неви́димую полови́ну Господе́ви[549] своему̀ посвяща́ющим[550]? О се́м-то Па́вел щасли́вцѣ вопіет[551]: “Ели́цы Пра́вилом сим жи́тельствуют, Мир на ни́х и Ми́лость”[552]. Скажѝ, пожа́луй, чем замѣша́ется тот, кто совершенно зна́ет, что ничего̀ пого́бнуть не мо́жет, но все в Нача́лѣ свое́м вѣ́чно и невреди́мо пребыва́ет?

Ермола́й. Для меня̀ сїе темнова́то.

*Л*онги́н. Как не темнова́то *лежа́щему* в Грязѣ́ невѣ́рїя? Продыра́й, пожа́луй, О́ко и прочища́й взор. Ца́рствїе блаже́нной Нату́ры, хотя Утае́нное, одна́к внѣ́шними Зна́ками не несвидѣ́тельственно Себе дѣ́лает, печа́тая слѣ́ды̀ свои по Пустому Веществу̀, будьто Справедли́вѣйшїй Рису́нок по живопи́сным Кра́скам: Все вещество̀ есть Кра́сная Грязь и Гря́зная Кра́ска, и живопи́сный По́рох, а блаже́нная Нату́ра есть сама̀ Нача́лом, то́ есть безнача́лною Инве́нцїею[553], или Изобрѣ́тенїем, и Премудрѣ́йшею Делинеа́цїею[554], всю ви́димую фа́рбу нося́щею, кото́рая Нетлѣ́нной свое́й си́лѣ и Существу̀ так сообра́зна, будьто Оде́жда тѣ́лу. Называ́ет ви́димость Оде́ждою сам Дави́д: “Вся яко ри́за обетша́ют…”[555] А Рису́нок то Пя́дїю, то Це́пью Землемѣ́рною, то Десни́цею, то И́стиною: “Красота̀ в десни́цѣ твое́й…”[556] “Пя́дїю измѣ́рил Еси…”[557] “Десни́ца твоя̀ воспрїя́т мя…”[558] “И́стина Госпо́дня пребыва́ет во вѣ́ки”[559]. Таковы́м зво́ром взырал и на тѣ́ло свое: “Ру́цѣ, де[560], твои́ сотвори́стѣ мя…”[561] Мина́ет непостоя́нную Тлѣ́нности свое́й во́ду: “Душа̀ на́ша пре́йде воду непостоя́нную”[562]. Проница́ет Мы́слїю в са́мую Си́лу и Ца́рство Тая́щейся в

Пра́хѣ Его десни́цы Вы́шняго и кричи́т: “Господь Защи́титель живота̀ моего̀, от кого̀ Устраши́ся?”[563] “Бла́женны, я́же избра́л и прїя́л еси Го́споди…”[564] Щасли́вы, перелетѣвшїи в Ца́рство блаженной Нату́ры! О се́м-то Па́вел: “По Земли́ ходя́ще, Обраще́нїе и́мамы на небесѣ́х”[565]. Се́й же Мир и Соломо́н Пи́шет: “Пра́ведных ду́ши в руцѣ Бо́жїей, и не Прикосне́тся им Му́ка…”[566] Сїе́ ж та́йнообразу́ет Церемо́нїя Обрѣзанїя и Креще́нїя. Умере́ть со Христо́м е́сть то оста́вить Стихі́йную немощну́ю Нату́ру, а перейтѝ в Неви́димая и Го́рняя му́дрствовать[567]. Тот уже перешо́л, кто влюби́лся в сі́и сладча́йшїи слова̀: “Плоть ничто́же…”[568] Все то плоть, что тлѣнное. Сюда̀ принадлежи́т Па́сха, Воскресе́нїе и Исхо́д в Зе́млю Обѣтова́нную. Сюда̀ взыдо́ша Колѣна Їзра́илева пред Го́спода[569]. Тут всѣ Проро́ки и Апо́столы[570], в Гра́дѣ Бога на́шего, в Горѣ святѣ́й Его[571], Мир на Їзра́иля[572].

Ермола́й. Те́мно говори́ш.

Аѳанасі́й. Ты толь загусти́л рѣчь твою́ Библе́йным Лоску́тьям, что нельзя разумѣть.

Лонги́н. Прости́те, други мои, чрезмѣрной мое́й склонности к сей Кни́гѣ. Признаю̀ мою́ горя́чую страсть. Пра́вда, что из са́мых младе́нческих Лѣт та́йная си́ла и ма́нїе влече́т меня̀ к Нравоучи́телным Кни́гам и я их па́че всѣх Люблю́: Они́ врачу́ют и веселя́т мое Се́рдце; а Би́блїю начал чита́ть около тридцати́ лѣт рожде́нїя моего̀[573], но сїя̀ Прекра́снѣйшая для меня Кни́га над всѣми мои́ми полюбо́вницами верх одержа́ла, утоли́в мою́ долговре́менную А́лчбу и Жа́жду Хлѣбом и Водо́ю, сладча́йшею Ме́да и Со́та[574] Бо́жїей Пра́вды и И́стины, и чу́вствую особли́вую мою́ к ней Приро́ду. Убѣга́л, убѣга́ю и убѣжа́л за Предводи́телством Го́спода моего всѣх жите́йских Препя́тствїй и плотски́х вожд[е]лѣнїй[575], дабы мог споко́йно наслажда́тись в Пречи́стых Обя́тїях Краснѣ́йшей па́че всѣх дще́рей[576] Человѣ́ческих сей Бо́жїей Дще́ри. Она̀ мнѣ из непоро́чных ложе́сн свои́х роди́ла того Чу́днаго Ада́ма, кой, как учи́т Па́вел, “со́зданный по Бо́зѣ, в Пра́вдѣ, и преподо́бїи и И́стинѣ”[577], и о ко́ем Їса́їя: “Род же Его кто исповѣ́сть?”[578] Никогда̀ не могу́ дово́льно надиви́ться Проро́чей Прему́дрости. Са́мые Пра́здные в ней то́нкости для меня ка́жутся О́чень ва́жными. Так всегда ду́мает влюби́вшїйся. Премно́гїи никако́го вку́са не нахо́дят в сих Слова́х: “Венїями́н волк Хи́щник, ра́но яст Еще, и на ве́чер даст Пи́щу”[579]. “О́чи твои на исполненїях вод…”[580] А мнѣ Онѝ несказа́нную в Се́рдце влива́ют сла́дость и весе́лїе, чем ча́ще, их отрыга́я, жва́нїе Жую́. Чем бы́ло глубоча́е и безлю́днѣе Уедине́нїе мое, тѣм Щасли́вѣе сожи́телство с се́ю возлю́бленною в жена́х, и[581] си́м Госпо́дним жре́бїем я дово́лен. Роди́лся мнѣ Му́жеск пол, Соверше́нный и Истинный Человѣ́к; Умира́ю небезча́ден[582]. И в сем Человѣ́кѣ похвалю́ся[583], дерза́я с Па́влом: “Не всу́е текох”[584]. Се́-то тот Госпо́день Человѣ́к, о ко́ем пи́сано: “Не отемнѣстѣ О́чи Его”[585].

Григорі́й. Если́ вам не нра́вятся Библе́йные Укру́хи, то поведе́м наш разгово́р Други́м О́бразом. Цѣ́лое воскре́сное У́тро мы провели́ о том бесѣ́дою, о чем всегда́ мы́слить до́лженствуем, а За́втрешнїй день есть

рабо́тный. Одна́к, когда к ве́черу собере́теся, то вня́тнѣе побесѣ́дуем о душе́вном Ми́рѣ. Он всегда́ досто́ин на́шего внима́нїя, находя́сь всего житїя на́шего Намѣ́ренным Концо́м и Приста́нищем.

Цей твір, відомий під різними назвами («Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни», «Разговор дружескій о душевном мирѣ», «Разговор о душевном мирѣ», «Разговор дружескій о мирѣ»), Сковорода написав, судячи з усього, у 1770-х рр. Автограф не зберігся. «Разговор» дійшов до нас у кількох списках кінця XVIII – початку XIX ст., між якими існує чимало розбіжностей. Уперше його було надруковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. В основу нашої публікації покладено три списки твору з кінця XVIII ст.: список (його вважають найранішим), що зберігається в Інституті рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України під шифром 326 *Л.* (Муз. 605/8), трохи пізніший список, який зберігається там-таки під шифром І, 377, а також список (неповний) від 1790-х рр., що зберігається серед паперів Ізмаїла Срезневського в Архіві Російської академії наук у Санкт-Петербурзі (ф. 216, оп. 3, № 1070). Позначаємо ці списки – відповідно – А, Б, В.

[1] Реєстр дійових осіб подано за списком В. У списках А і Б його немає.
[2] Фраза ра́дость сердє́цъ зринає в Плачі Єремії 5: 15.
[3] Сковорода має на думці притчу про багатого й Лазаря: "Був і вбогий один, на ім'я *йому* Лазар, що лежав у воріт його, струпами вкритий, і бажав годуватися кришками, що зо столу багатого падали…" (Євангелія від св. Луки 16: 20–21).
[4] До цього місця текст подано за списком Б.
[5] Слова "Подлинно великим" подано за списком Б (замість "Правду говориш" у списку А та В).
[6] Слова "Вѣрно там их много" подано за списком Б. У списках А та В їх немає.
[7] Слово *здесь* подано за списком Б. У списках А та В його немає.
[8] До цього місця репліку подано за списком Б (наголоси в поодиноких словах – за списком А).
[9] У списку Б: "выгнать обовладавшую вами скуку".
[10] У списку В: *завесть*.
[11] У списку Б ця репліка має такий вигляд: "Одно то, естли узнать, в чем состоит истинное щастье, и приобрѣсть оное".
[12] У списку Б цієї репліки немає.
[13] У списку Б ця репліка має такий вигляд: "Правда мы родились к истинному щастію, и путешествуем к нему; а жизнь наша есть путь, как рѣка текущій".
[14] Див. прим. 65 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон».
[15] У списку Б подано іншу репліку: "Я давно уже ищу щастія, да нигдѣ я сыскать его не могу".
[16] У списку Б ця репліка має такий вигляд: "Ежели вы подлинно сыскать его хотите, то развяжить мнѣ сей вопрос, что есть для человѣка лучшее всего?"
[17] Слова *так* у списку Б немає.
[18] Слова "то и выше всего, а что выше всего" подано за списками Б і В. У списку А їх немає.
[19] Гр. *μέγιστον ἀγαθόν*, лат. *summum bonum*. Серед грецьких філософів це поняття використовували, зокрема, Платон та Арістотель, а серед римських – Ціцерон і

Сенека. Велику увагу приділяли йому й отці Церкви, наприклад, Августин [див.: *Erdmann E. von*. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 431]. Перегодом до нього зверталися, скажімо, Ніколай Кузанський у вступі до «Вченого незнання» [див.: *Николай Кузанский*. Сочинения: В 2 т. – Москва, 1979. – Т. 1. – С. 49–50], Ян Амос Коменський у своєму «Лабіринті світу та раї серця» [*Коменский Я. А.* Сочинения. – Москва, 1997. – С. 15] й інші. Це поняття було звичним і в українській інтелектуальній традиції XVII–XVIII ст. [див., наприклад: *Прокопович Ф.* Етика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 514]. Воно відлунює ще в «Енеїді» Івана Котляревського: "Де общеє добро в упадку, / Забудь отця, забудь і матку, / Лети повинность іспрaвлять" [*Котляревський І.* Енеїда // *Котляревський І.* Повне зібрання творів. – Київ, 1969. – С. 170].

[20] Форму *завысокосился* подано за списком В. У списку А: *зависокосился*. У списку Б ужито форму множини: "Вы очень завысокосылись".

[21] У списку Б: *возволновал*.

[22] У списку Б: *подчиненные*.

[23] У списку Б: *добродѣтелны*.

[24] Захоплену характеристику стародавніх римлян Сковорода подав у листі-присвяті свого перекладу Ціцеронового трактату «De senectute».

[25] Історичний центр Венеції забудований палацами (*palazzo*), а Флоренція, крім усього іншого, славиться своїми садами та парками (Boboli, Cascine). У старій Україні Італію зазвичай сприймали як країну, де панує розкіш. Наприклад, Василь Григорович-Барський із неабияким захватом розповідає про її солодку мову, звичаї та обичаї, прекрасну архітектуру, карнавали й ремесла: "Что же реку о оных сладких словесах и прекрасных бесѣдах, их же слышати єдино услажденіє иноземцу, что же паки реку о множествѣ купеческих лавок и различных товарах, или о множествѣ искусных во всяком художествѣ дѣлателей, иже от наших, аки небо от земли, разнствуют…" [*Григорович-Барський В.* Странствованія. – Санкт-Петербург, 1778. – С. 68]. Пор. у Гоголя («Рим»): "И самое это чудное собрание отживших миров, и прелесть соединения их с вечно-цветущей природой – все существует для того, чтобы будить мир, чтоб жителю севера, как сквозь сон, представлялся иногда этот юг, чтоб мечта о нем вырывала его из среды хладной жизни, преданной занятиям, очерствляющим душу, – вырывала бы его оттуда, блеснув ему нежданно уносящею в даль перспективой, колизейскою ночью при луне, прекрасно умирающей Венецией, невидимым блеском и теплыми поцелуями чудесного воздуха, – чтобы хоть раз в жизни он был прекрасным человеком…" [*Гоголь Н. В.* Полное собрание сочинений. – Москва, 1938. – Т. 3. – С. 242–243].

[26] У списку Б: "как бык на шерсть"; у списку В репліка закінчується на слові *как*. Пор. із приказками: "Мужик багатий, як бик рогатий" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 99]; "Богатый – что бык рогатый…"; "Мужик богатый, как бык рогатый" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 84, 730].

[27] Пор. з народною приказкою: "Багатий, як жид" [*Франко*, № 1247].

[28] Пор.: "Здоров, як бик" [*Франко*, № 13153]; "Здоров, как бык…" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 397].

[29] Див. прим. 63 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[30] У списку Б ця репліка має такий вигляд: "Дюжим, как лев, пригожим, как Венера…". Однодворцями називали ту групу державних селян, яка сформувалася в Російській

імперії XVIII ст. з нащадків дрібного служилого люду й обіймала серединне становище між селянством та дрібномаєтковою шляхтою.

[31] У списках А та В: *позвольте*.

[32] У списку Б: "на то древо, которое".

[33] У списку Б: *смоквою*.

[34] Цей реєстр-ампліфікація нагадує «Рахубу древам розным» Климентія Зиновіїва: "Дубына, Грабына, Рябына, Вербына. / Соснина, Кленина, Тернина, Вышнина / Ялына, Калына, Вязына, Лозына…" [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 266].

[35] У списку Б слів "и премудрая" немає.

[36] Судячи з усього, цей образ Матері-природи Сковорода запозичив у Сенеки (Моральні листи до Луцілія XC, 38): "Вона ж гойно постачала ними всіх – дбайлива матір, опікунка" [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 371; див. про це: *Erdmann E. von*. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 433].

[37] У списку Б слова *как* немає.

[38] У списку Б слова *так* немає.

[39] У списку Б слів "во вселенной" немає.

[40] У списку Б: "день и ноч воплют, ничим не доволны".

[41] У списку Б: "быть не нещастливыми".

[42] Слова "Вот и благополучіе, сирѣч полученіе" подано за списком Б (у списках А та В їх немає).

[43] У списку Б слів *ἀρετή*, *virtus* немає.

[44] Сковорода переінакшує тут поширений у старій українській літературі образ *крил* віри та добрих справ, без яких людина не може долетіти до Царства Небесного. Слід сказати, що православні богослови різко заперечували притаманне передовсім кальвінізмові радикальне обмеження свободи волі, здійснюване шляхом абсолютизації Божої благодаті [див.: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 82; *Туптало Д.* Книга житій святых. – Київ, 1689. – Арк. 120; *Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 891–1026; Съмя слова Божія. – Почаїв, 1772. – С. 38, 311–312]. Протестантській апології "самостайної" віри вони протиставляли максиму "віра без діл – мертва!" (Соборне послання св. ап. Якова 2: 26), яка навіть стала приказкою [див.: *Франко*, № 3293]. Ось тут і зринав образ двох крил. Скажімо, Лазар Баранович писав про це так: "Вѣра єдино крило. Дѣла другоє. Кая птица єдиным крилом лѣтает? Вѣрою и дѣлы лѣтаніе извѣстно на небо" [*Баранович Л.* Трубы словес проповѣдных. – Київ, 1674. – Арк. 321]. Те саме в Івана Величковського: "Рекл би ктось: 'Сама вѣра до неба досягнет', / отвѣщаю: 'И кождій того з вѣри прягнет', / Леч питаю: 'Мертвій труп лѣтати чи может? / А вѣра без дѣл мертва, як же то возможет?' / Вѣра єдно єст крило, о єдном несмѣло / крилѣ летѣти, звлаща морем – страшно дѣло" [*Величковський І.* Твори. – Київ, 1972. – С. 168; докладніше див.: *Ушкалов Л.* "Що є свобода? Добро в ній яке?" // *Ушкалов Л.* З історії української літератури XVII–XVIII століть. – Харків, 1999. – С. 31–33].

[45] Слова "как остро-дално-зрителной орлиной глаз" подано за списком Б (замість "Как орлиное крило" у списках А і В).

[46] Старовинний мандрований сюжет про сліпця та хромця вперше в українській літературі опрацював іще у XII ст. Кирило Турівський («Притча о человѣчестѣй души и о тѣлеси»). За часів бароко до цього сюжету звертался, скажімо, Григорій Димитрович («Приповѣсть о тѣлѣ чловеческом и о души») [див.: *Перетц В. Н.* К истории украинской

повести XVII в. // *Перетц В. Н.* Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков. – Ленинград, 1926. – Вып. 1. – С. 118–119], Іван Максимович [див.: *Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 141 (зв.)–142] та інші. Цей сюжет був популярний і в емблематичній літературі. Під номером 187-им ("Mutum auxilium") він є, наприклад, у збірці емблем Андреа Альчіаті («Emblemata», 1531), а під номером 15-им – у збірці Отто Ван Вена «Amorum emblemata, figuris aeneis incisa» (Антверпен, 1608).

[47] У списку Б: *конечно*.

[48] Початок репліки подано за списком Б. У списках А та В він набагато коротший: "Вообрази себѣ, что видиш путника, возлѣ пути сидящаго".

[49] Слова "чрез лѣса, рѣки, стремины" подано за списком В. У списку А їх немає.

[50] У списку Б ця частина фрази має такий вигляд: "отсель живое око его, взирало с веселою жадностію через рѣки, лѣса, стремнины, чрез пирамидных гор верхушки, на блистающій издали замок".

[51] У списку Б: "который был" (речення продовжується).

[52] Див.: Євангелія від св. Луки 16: 20–31. Сюжет про багатого й Лазаря був надзвичайно популярний у старій українській літературі [див., наприклад: *Транквіліон-Ставровецький К.* Євангеліє учителное. – Рахманів, 1619. – Арк. 316–316 (зв.); *Транквіліон-Ставровецький К.* Зерцало богословіи. – Унів, 1692. – Арк. 53; Євангеліє учителное. – Київ, 1637. – С. 596–604; *Baranowicz Ł.* Lutnia Apollinowa. – Kiiów, 1671. – S. 346–347; *Туптало Д.* Слово в недѣлю о мытари и фарисеи // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1782. – Ч. 1. – Арк. 11–11 (зв.); *Туптало Д.* Поученіе в недѣлю двадесят вторую по Святом Дусѣ // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 2. – С. 584–594; *Туптало Д.* Поученіе в недѣлю тридцать вторую по Святом Дусѣ // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 2. – С. 668; *Конисьκий Г.* Слово в недѣлю двадесят третію // Собраніе сочиненій Георгіа Конисскаго, архіепископа Бѣлорусскаго. – Санкт-Петербург, 1835. – Ч. 1. – С. 22–28; *Конисьκий Г.* Слово в день святой великомученицы Варвары // Там само. – С. 263; *Величковський П.* Листи // Житие и писания молдавского старца Паисия Величковского. – Москва, 1892. – С. 236; *Леванда І.* Слова и рѣчи. – Санкт-Петербург, 1821. – Ч. 1. – С. 65–66].

[53] Неточна цитата з Книги Псалмів 77 (78): 33. Пор.: **и҃зчезо́ша въ сѣетѣ̀ дніе́ и҃̀хъ**.

[54] Книга Псалмів 24 (25): 4.

[55] Книга Псалмів 110 (120): 5.

[56] У списку Б: *говорит*.

[57] У списку Б: *спрашивал*.

[58] У списку Б: "Странствованіе мое в разных краях свѣта сослало".

[59] Слово *меня* подано за списком Б (у списках А і В його немає).

[60] Початок речення подано за списком Б. У списках А та В натомість: "родила меня без очей, а я…"

[61] У списку Б: *ему*.

[62] Ім'я *Ураній* походить від гр. *οὐράνιος* – 'небесний'.

[63] У списку Б слова "вскричал просвѣщенный" стоять після слова "брат".

[64] Називаючи персонажів притчі *Практиком* та *Обсерватором*, Сковорода, певно, має на думці поняття "практика" й "теорія", що їх отці Церкви використовували задля того, щоб описати чин обоження [див.: *Минин П.* Главные направления древне-церковной мистики // Мистическое богословие. – Киев, 1991. – С. 344]. Зрештою, ці поняття виходять далеко за межі патристичної традиції. Досить пригадати хоч би Данте, який писав у

своєму «Бенкеті» таке: "…Наше блаженство (те щастя, про яке йдеться) ми щонайперше можемо віднайти ніби недосконалим у житті діяльному, тобто в застосуванні моральних чеснот [аскетична "практика" (*πράξις*)], а потім ніби досконалим – у застосуванні чеснот інтелектуальних [аскетична "теорія" (*θεωρία*)]. Обидві ці дії – вільні та найкоротші шляхи, які ведуть до вищого блаженства, що його тут досягти неможливо…" [*Данте Алигиери*. Малые произведения. – Москва, 1968. – С. 252].

[65] У списку Б: "всегда печатлѣется".

[66] Прийменник *с* подано за списком Б. У списку А його немає.

[67] Форму *брате* подано за списком Б (замість *брат* у списку А).

[68] Частину речення після двокрапки подано за списком Б. У списку А натомість: "Мой Отец так меня Родил, что по Землѣ Ходить не могу, ни ползать Руками", у списку В: "Мой меня так родил…".

[69] Слово *способен* подано за списком Б (замість *рожден* у списках А і В).

[70] Можливо, Сковорода має на думці слова: **бре́мя моѐ легко̀ е̑сть** (Євангелія від св. Матвія 11: 30).

[71] У списку Б: "око твоє".

[72] У списку Б: *гонящей*.

[73] У списку Б: *его*.

[74] У списку Б: *брате*.

[75] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 18: 19. Пор.: **Бра́тъ ѿ бра́та помога́емь, а̑кш гра́дъ тве́рдъ и̑ высо́къ, ѹ̑крѣпля́етсѧ же а̑кожє ѡ̑снова́ное ца́рство**.

[76] Поєднання двох "сродностей" подано тут за допомогою формули христологічного догмата. Обидві вони, кажучи словами Дмитра Чижевського, "звязані між собою так само, як обидві природи – людська та божеська – в Христі. Вони – 'ἀτρέπτως', 'ἀμερίστως', 'ἀσυγχύτως', 'ἀδιαιρέτως', 'ἀχωρίστως' – 'без змішання, але й без розділення'" [*Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 105].

[77] Сковорода говорить про "золоту мірноту". Мотив "золотої мірноти" був дуже популярний в українській культурі часів бароко. Думка, згідно з якою "щасливі тримаються середини" [(*Mohyła P.*) Λίθος, abo Kamień z procy prawdy Cerkwie świętey prawosławney Ruskiey // Архив Юго-Западной России. – Киев, 1893. – Ч. I. – Т. IX. – С. 56], "цнота полягає в помірності" [*Сакович К.* Арістотелівські проблеми // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 384], а доброго чоловіка прикрашає "мірнота в усьому" [*Smotryc'kyj M.* Kazanie na znamienity pogrzeb przezacnego y przewielebnego męża, pana y oyca Leontego Karpowicza // Collected Works of Meletij Smotryc'kyj / With an Introduction by David A. Frick. – Cambridge, Mass., 1987. – Vol. 1. – P. 253], була на ту пору загальником, адже всяка галузка сфери моральності має тричленну структуру: "Medium, тобто середина, а два полюси побіля неї…, один край можна назвати недостатністю, другий – надміром, й обидва вони є на шкоду. Цнота завжди тяжіє до середини…" [Examen Obrony // Архив Юго-Западной России. – Киев, 1914. – Ч. I. – Т. VIII. – Вып. 1. – С. 579]. "Золотій мірноті" підлягала не тільки сфера моралі, що красномовно засвідчують твори Софронія Почаського [див.: *Почаський С.* Εὐχαριστήριον, албо Вдячность ясне превелебнѣйшому в Христѣ єго милости господину отцу кир Петру Могилѣ // *Тітов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 295], Стефана Калиновського [див.: *Калиновский С.* Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. /

Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 186], Лазаря Барановича [див.: *Baranowicz Ł.* Nowa miara starey wiary. – Nowogrod-Siewierski, 1676. – S. 99], Феофана Прокоповича [див.: *Prokopowicz Th.* De arte poetica libri III ad usum et institutionem studiosae iuventutis roxolanae. Dictati Kioviae in orthodoxa Academia Mohileana. Anno Domini 1705. – Mohiloviae, 1786. – P. 184], Стефана Яворського [див.: *Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 173], Дмитра Туптала [див.: Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго. – Киев, 1824. – Ч. 1. – С. 215], Івана Максимовича [див.: *Максимович І.* Царскій путь креста Господня. – Чернігів, 1709. – Арк. 25 (зв.)] та інших, але й віра [див.: Examen obrony, to iest Odpis na script Obrona werificatii nazwany // Архив Юго-Западной России. – Киев, 1914. – Ч. І. – Т. VIII. – Вып. 1. – С. 579; *Smotryc'kyj M.* Obrona verificaciey // Collected Works of Meletij Smotryc'kyj / With an Introduction by David A. Frick. – Cambridge, Mass., 1987. – Vol. 1. – P. 452], ба навіть християнський догмат [див.: *Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 173–174]. Докладніше див. про це: *Ушкалов Л.* "Золота мірнота" на теренах українського духовного досвіду // *Ушкалов Л.* Есеї про українське бароко. – Київ, 2006. – С. 98–109.

[78] Фразу **вéтхїй дéнми** взято з Книги пророка Даниїла 7: 9, 22.

[79] У списку Б: *тебъ*.

[80] У списку Б: *ищет*.

[81] У списку Б: *падает*.

[82] Сковорода має на думці засуджену Церквою як єретичну ідею Орігена (бл. 185–253/254) про всеосяжну віднову Божого творива (*ἀποκατάστασις πάντων*) [див.: *Мейендорф И.* Введение в святоотеческое богословие. – New York, 1985. – С. 102–103].

[83] У списку Б між частинами речення стоїть сполучник *а*.

[84] Міркування Сковороди про Бога-*натуру* могли бути інспіровані трактатом Ціцерона «Про природу богів» (II, XLV–XLVII), де він викладав відповідні ідеї стоїків. У християнській традиції окреслення *natura* щодо Бога вживав Августин: "Deus est natura scilicet non creata, sed creatrix" (De trinitate, 15, 1, 1). Починаючи з XIII ст., класичною стає опозиція: natura naturans / natura naturata [див. про це: *Erdmann E. von.* Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 434, 439]. Що означало слово *натура* для українських письменників часів Сковороди можна зрозуміти, скажімо, з коментаря, який подав до нього Феофан Прокопович у своєму курсі натурфілософії: "По-перше, під природою розуміють самого Бога. Наприклад, Сенека, провідник римських стоїків («Про обов'язки», кн. IV) легко присвоює [йому] назву природи, коли каже, що вона є нічим іншим, як Богом. Звідси філософи виводять відмінність природи, говорячи по-латинському, що однією є 'природа творча' (natura naturans), а другою – 'природа створена' (natura naturata). Під першою вони розуміють самого Бога, а під цією – створені речі. По-друге, під назвою 'природа' розуміється сутність будь-якої речі… По-третє, природою називається всезагальність речей… По-четверте, її визнають природною причиною… Нарешті, назвою 'природа' послуговуються для визначення народження живого" [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 147]. Ці міркування Прокоповича дослівно повторив учитель Сковороди Георгій Кониський [див.: *Кониський Г.* Філософія природи, або Фізика // *Кониський Г.* Філософські твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 2. – С. 66].

[85] У списку Б: *богослов*.

[86] Сковорода вважав, що Бог не має властивого собі імені ("Deus innomius"), хоча, з другого боку, Божих імен є сила-силенна ("Deus multinomius"). Таким чином,

богослів'я Сковороди поєднує в собі *апофатичні* й *катафатичні* риси [див.: *Эрн В. Ф.* Григорий Саввич Сковорода. Жизнь и учение. – Москва, 1912. – С. 272–274]. Слід відзначити, що старе українське богослів'я йшло як апофатичною дорогою (*via negationis*) (її блискуче окреслення подав свого часу Кирило Ставровецький: "непостиженієм постизаю непостижимаго Бога" [*Транквіліон-Ставровецький К.* Зерцало богословіи. – Унів, 1692. – Арк. 6]), так і катафатичною (*via eminentiae*) (на цьому грунті поставали твори на взір «О именах Божских» Климентія Зиновіївa, де подано 16 Божих імен [див.: *Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 34], присвяти Євангелії, виданої в Києво-Печерській лаврі 1707 р. [див.: *Тітов Хв*. Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 474], де подано десяток Божих імен, чи апокрифічних «Сімдесяти імен Богу» [див.: Памятники отреченной русской литературы. Собраны и изданы Николаем Тихонравовым. – Москва, 1863. – Т. II. – С. 339–344]). При тому наші богослови все-таки (бодай на рівні декларацій) надавали перевагу апофатиці. Як писав, наприклад, Симеон Полоцький: "Бог бо паче чрез отреченія познаваєм бывает, неже чрез укрѣпленія, по согласію всѣх богословцов" [*Полоцький С.* Жезл правленія, утвержденія, наказанія и казненія. – Москва, 1667. – Арк. 22; пор.: *Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 129; *Кониський Г.* Філософія природи, або Фізика // *Кониський Г.* Філософські твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 2. – С. 35].

[87] Єгова – *yhwh*, ім'я Бога, яке записується за допомогою чотирьох літер: *йод*, *хе*, *вав*, *хе*, а тому називається також Тетраграматон. Автентична вимова цього імені була втрачена, оскільки від початку біблійний текст був консонантним, а вимова передавалась усно. При читанні вслух Тетраграматон зазвичай заступали словом "Адонаї" (буквально "мій Господь"). Ця звичка віддзеркалена вже в Септуагінті, де ім'я *yhwh* передано грецьким *κύριος* – пан. У масоретському тексті Біблії для того, щоб показати, що Тетраграматон слід читати як *ʾăḏōnay*, приголосні *yhwh* огласовані значками, що відповідають цьому слову. Християнські вчені доби пізнього середньовіччя й Відродження сприйняли таке написання буквально, тому й виникло прочитання *yəhōwāh*, яке перейшло з латини до багатьох європейських мов. Реконструкція звучання імені *yhwh*, що її дотримуються сучасні гебраїсти, – *yahwe* (Ягве). На користь такого прочитання свідчать і тексти ранніх грецьких отців Церкви. Етимологічно ім'я *yhwh* часто пов'язують із дієслівним коренем *hwy* / *hyy* "бути", як, наприклад, у Другій книзі Мойсеєвій: Вихід 3: 14: "Я Той, що є". Інші гіпотези пов'язують це ім'я з дієсловами, які означають "падати", "дути" тощо [див.: The Interpreter's Dictionary of the Bible. – Nashville, 1989. – Vol. 2. – P. 409–411].

[88] Фразу **не разумѣю** взято з Послання св. ап. Павла до римлян 7: 15.

[89] Пор.: Книга пророка Ісаї 6: 8; 41: 4, 10; 43: 10, 25; 45: 8, 18, 19, 22; 46: 4, 9; 47: 8, 10; 48: 12, 17; 51: 12; 52: 6; 61: 8. Фраза **азъ єсмь сы́й** узята з Другої книги Мойсеєвої: Вихід 3: 14.

[90] Слова "или от Хлебанья" подано за списком В. У списках А і Б їх немає.

[91] Схожий реєстр Божих імен подав свого часу Діонісій Ареопагітський (Про Божі імена, 596С). Пор.: "вони славословлять його також як Сонце, Зірку, Вогонь, Воду, Вітер, Росу, Хмару, Камінь, Скелю, тобто як Усе суще та як Нічого з усього сущого" [*Дионисий Ареопагит*. Божественные имена // Мистическое богословие. – Киев, 1991. – С. 20].

[92] Частку *ж* подано за списком Б (у списку А її немає).

[93] Див. прим. 144 до діалогу «Наркісс».

[94] У списку Б: *огнь*.

[95] У списку Б: *огнь*.

[96] У списку В – пропуск між однаковими словами *родилось* у репліках Афанасія та Єрмолая.
[97] У списку Б і В: *тварь*.
[98] У списку Б: *существо*.
[99] Сполучник *и* подано за списком Б (у списку А його немає).
[100] Теологи пояснюють сенс Божої *економії* так: "Бог безугавно 'сходить у світ' діями свого промислу через власну економію, що в буквальному розумінні означає 'домобудівництво' чи 'домоуправління'. А виповнюючи 'повноту часів', Божа Премудрість, котра діє у світі як сила, енергія, промисел, входить в історичний процес як Персона. Іпостасна Премудрість Отця 'створює собі дім' – пречисту плоть Діви, сприйняту на себе Словом" [*Лосский Вл.* Очерк мистического богословия Восточной Церкви // Мистическое богословие. – Киев, 1991. – С. 186]. Одним словом, *економія* – це всі зовнішні прояви Бога, тобто Тройця, пізнавана в її стосунку до творива.
[101] Дмитро Чижевський каже з приводу цієї думки, що її взято з «Правил святого богослів'я» (№ 447) Алана Лільського (1128–1202 рр.). Друге джерело, що його називає Чижевський, – це «Книга двадцяти чотирьох філософів» (1-ша частина, I–II, ii), де подано таке окреслення Бога: "нескінченна куля, що її осереддя є повсюди, а обводу немає нідé" ("Deus est sphaera infinita, cuius centrum est ubique, circumferentia nusquam") [див.: *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 43; пор.: *Erdmann E. von.* Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 191]. Очевидно, Алан Лільський запозичив це окреслення саме з «Книги двадцяти чотирьох філософів». Та й загалом, воно стало дуже популярним у Європі, починаючи з XIII ст. [див.: *Курціус Е.-Р.* Європейська література і латинське середньовіччя / Переклав з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 136 (прим.), 393]. Його добре знали й українські інтелектуалісти XVII–XVIII ст. Наприклад, Іван Максимович писав про Бога таке: "…єст Бог сфера, сієст коло разумноє, єгоже центр вездѣ, круг обводный нигдеже, или окруженіе мѣстом не облечено нигдѣ…" [*Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 256 (зв.)].
[102] Неточна цитата з Книги Псалмів 112 (113): 5. Пор.: **Кто҃ ѩ́кѡ гд҃ь бг҃ъ на́шъ;** Є також народна приказка: "Хто як Бог!" [*Франко*, № 1195].
[103] У списку Б слова *длятого* немає. У списку В натомість стоїть слово *потому*.
[104] *Коло* належить до найулюбленіших символів Сковороди [див.: *Čyževśkyj D.* Skovoroda-Studien: I. Skovoroda und Angelus Silesius // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1930. – Bd. VII. – S. 1–2, 9; *Tschižewskij D.* Skovoroda: Dichter, Denker, Mystiker. – München, 1974. – S. 38–45]. Філософ називав безпочатковим і безконечним *колом* Бога, говорив про *коло* як про символ вічності, про "доброкруглість" істини, про *коло* як про джерело всіх інших фігур, про коловий рух душі та всього творива, яке, виливаючись із Абсолютного, стремить до нього назад. "Віцефігурами" *кола* в Сковороди постають численні образи: *хлібина*, *монета*, *жорна*, *виноград*, *корона*, *намисто*, *яблуко*, *сонце* тощо. Джерелом сковородинського образу *кола* є передовсім християнський платонізм (Климент Олександрійський, Оріген, Діонісій Ареопагітський, Еріугена, Бонавентура й інші) та емблематика. Зрештою, Сковорода йде тут услід за ранішими українськими авторами. Варто пригадати, наприклад, те, що Іоаникій Галятовський уподібнював до *кола* Бога [див.: *Галятовський І.* Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 102 (зв.)], він-таки та Стефан Яворський говорили про *коло* вічності ("…коло вѣчность сімболизует, же як в колѣ

нѣмаш ни конца, ни початку, так вѣчность ни початку, ни конца не має…" [*Галятовський І.* Небо новоє. – Львів, 1665. – Арк. 4 (передмова, б.п.); пор.: *Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 854]), а Лазар Баранович – про *коло* блаженства [див.: *Баранович Л.* Трубы словес проповѣдных. – Київ, 1674. – Арк. 204].

[105] Старовинний образ *змія* був поширений в емблематичній літературі. Див., наприклад, 615-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», що має назву «Змія свившаяся в круг и держащая хвост во рту» (підпис: "Такова есть вѣчность: ни начала, ни конца не имѣющая. Конец зависит от начала. Finisque ab origine pendet" [Емвлемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 154–155]. До нього не раз зверталися й старі українські письменники. Скажімо, Симеон Полоцький подавав "знаменієм вѣчности" *змія*, що "огиб себе пригризает, во образ колеса свивается" [*Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 115 (зв.) (друга пагін.)]. А ще на початку XVII ст. Захарія Копистенський писав: "Не длячого бовѣм иного заисте єгипетскіи філософове ιερογλυφικῶς, тоєст назвиско речи выображенєм означаючи, рок малевали, в той способ, уж в коло звившися хвост аж до уст приводил, а по том зась разводил ся и разпущал, єно длятого, абы показали, иж рок где ся кончаєт, там знову початок берет, знову ся розводит, и до своєи клюбы приходит" [*Копистенський З.* Оміліа, албо Казанье на роковує память в Бозъ велебного блаженнои памяти отца Єліссеа в схиммонасєх Євтіміа Плетенецкого // *Тітов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 164].

[106] Слово *всемогущія* подано за списками Б і В. У списку А його немає.

[107] У списку В: *зачалась*.

[108] Пор. звернені до Бога слова Мойсея: **и ѣ́ще вопро́сѧтъ мѧ́, что҃ и҃мѧ є҆мꙋ́, что҃ реку́ къ ни҂мъ;** (Друга книга Мойсеєва: Вихід 3: 13).

[109] У списку Б: "всегда, вездѣ было, будет и есть".

[110] Див. прим. 507 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

[111] Слова "Одно другаго не разнится, тож" подано за списками Б і В. У списку А їх немає.

[112] У списку Б: "о моем знать".

[113] Пор.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 3: 14.

[114] Гр. *ἄρτος* – 'хліб'. У православній традиції це слово здавна відоме також у кириличній транслітерації. Досить пригадати хоч би «Молитву на благословеніє Артоса в день святыя неделя Пасхи» та «Молитву на раздробленыи Артоса в субботу свѣтлыя неделя» [див.: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 217–220 (друга пагін.)].

[115] Лат. *panis* – 'хліб'.

[116] Див.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 3: 14; Книга пророка Ісаї 51: 12.

[117] У списку Б: *говорил*.

[118] Послання св. ап. Павла до євреїв 13: 8.

[119] Трохи неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 4: 8, 16. Пор.: **бг҃ъ любы́ є́сть.**

[120] У списку Б: *разрешится*.

[121] Слово *есть* подано за списком Б (у списках А і В його немає).

[122] Сковорода має на думці слова: **И** реко́хъ: ѡ҃, вл҃ко гд҃и, є҆да҆ ѡ҃больсти́лъ є҆сѝ мо́ди сі҃а҃ и҆ і҆ерли́ма, реки́й: ми́ръ бꙋ́детъ ва́мъ; и҆ се҆, про́йде ме́чь да́же до дꙋшѝ и҆́хъ (Книга пророка Єремії 4: 10).

[123] Сковорода має на думці слова: сло́во живо́тно придержа́ще, въ похвалꙋ́ мнѣ҆ въ де́нь хр҃то́въ (Послання св. ап. Павла до филип'ян 2: 16).

[124] Книга Псалмів 101 (102): 27. Пор.: Книга Ісуса, сина Сирахового 14: 18; Книга пророка Ісаї 49: 9; 50: 6.

[125] Парафраза або Книги Псалмів 148 (149): 6 (пор.: **повелѣнїе положѝ, ѝ не ми́мш и́детъ**), або Книги Притч Соломонових 8: 29 (пор.: **ѝ є́гда̀ полага́ше мо́рю предѣ́лъ є́гѡ̀, да во́ды не ми́мш и́дѫтъ ѹ҃стъ є́гѡ̀**), або Книги Премудрості Соломонової 1: 8 (пор.: **ѝ не ми́мш и́детъ є́гѡ̀ ѡ҃блича́ющь сѧ́дъ**).

[126] У списку Б слова *Аѳанасїй* немає.

[127] У списку Б слово *точно* стоїть перед словом *имѣет*.

[128] У списку Б: *то*.

[129] Парафраза Книги пророка Ісаї 5: 20. Пор.: **полага́ющымъ го́рькое сла́дкое, ѝ сла́дкое го́рькое**.

[130] У списку Б: *справимося*.

[131] Див. прим. 363 до діалогу «Сумфоніа, нареченная Книга Асхань».

[132] У списку Б після слова *тогда* стоїть сполучник *и*.

[133] У списку Б: “до него и добрется можно”.

[134] У списку Б: *все*.

[135] У списку Б: *в образъ* (sic!).

[136] У списку Б прийменника *с* немає.

[137] Протиставлення образів “природа-мати” – “природа-мачуха” дуже давнє. Його можна знайти, скажімо, ще в «Institutio oratoria» Квінтіліана (XII, 1, 2) [див.: *Курціус Е.-Р.* Європейська література і латинське середньовіччя / Переклав з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 152].

[138] У списку Б: *его*.

[139] Думку Єрмолая справді можна було потрактувати як “клевету”, чи “хулу”, на Бога. Пор., наприклад, окреслення “хулы”, що його подав Інокентій Гізель: “Хула же єсть глаголаніе, писаніе или помышленіе, противное Богу или святым”, зокрема, коли хто каже, що “Бог єсть неправеден, не помнящ о человѣцѣ…” [*Гізель І.* Мир с Богом человѣку. – Київ, 1669. – С. 80].

[140] У списку Б: *лишняго*.

[141] На цю тему Сковорода написав байку «Крот и Линкс».

[142] Парафраза Євангелії від св. Матвія 6: 26–28. Пор.: **Воззри́те на пта̑цы небе́сныѧ, я̆кш не сѣю́тъ, ни жнꙋ́тъ, ни собира́ютъ въ жи́тницы, ѝ ѻ҆ц҃ъ ва́шъ нб̑ный пита́етъ йхъ. Не вы́ ли па́че ла́чши йхъ є́стѣ; Кто́ же ѿ ва́съ пекі́йсѧ мо́жетъ приложи́ти во́зрасту̀ своемꙋ̀ ла́коть є҆ди́нъ; Ѝ ѡ҃ ѡ҃дє́жди что̀ пече́тесѧ; Смотри́те кр̑ѣнъ се́лныхъ, ка́кш расту́тъ: не тр҃ждаю́тсѧ, ни пр҃ꙗду́тъ.**

[143] Цю та попередню репліку подано за списком Б. У списках А і В їх немає.

[144] У списку Б: *тысяч*.

[145] Слово *родным* подано за списками Б і В. У списку А його немає.

[146] У списку Б цієї репліки немає.

[147] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 20: 5. Пор.: **Вода̀ глꙋбока̀ совѣ́тъ въ се́рдцы мꙋ́жа**.

[148] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 4: 8. Пор.: **Да́лъ є҆сѝ весе́лїе въ се́рдцы мое́мъ**.

[149] У списках Б і В: *спъвает*.

[150] У списку Б: “в сердцѣ твоем”.

[151] У списку Б слова *мое* немає.

[152] Форму *ропоту* подано за списком Б (замість *ропот* у списку А і В).

[153] У списку Б слова *войн* немає.

[154] У списку Б слова *заговоры* немає.
[155] У списку Б слова *скиптров* немає, а замість *похищенїя* стоїть *похищеннаго*.
[156] Парафраза Дій св. апостолів 11: 8. Пор.: **гд҃и, ꙗ҆кш всѧ́ко сквє́рно и҆ли҆ нечи́сто николи́же вни́де во ѹ҆ста҇ мо҆ѧ̀.**
[157] У списку В: *званїе*.
[158] Див. прим. 296–298 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое». Схожа думка є, наприклад, у «Моральних листах до Луцілія» Сенеки (LXXVI, 6): "А благо – це лише те, що чесне; що ж схвалює юрба, в тому ні крихти правди, ані натяку на щось постійне" [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 268].
[159] Парафраза Дій св. апостолів 22: 11. Пор.: **И҆ ꙗ҆коже не ви́дѣхъ ѿ҆ сла́вы свѣ́та о҆́нагш, за рѹ́кѹ҇ вед҇о́мь ѿ҆ сѹ́щихъ со мно́ю.**
[160] Парафраза Книги пророка Єремії 17: 1. Пор.: **Грѣ́хъ і҆ѹ́динъ напи́санъ є҆́сть писа́ломъ желѣ́знымъ на но́гти а҆дама́нтовѣ, начерта́нъ на скрижа́ли се́рдца и҆́хъ и҆ на ро́зѣхъ о҆лтаре́й и҆́хъ.**
[161] У списку Б: *дѣло*.
[162] Прикметник *началороднаго* подано за списком Б (замість *начала роднаго* в списках А і В).
[163] У всіх трьох списках на цьому місці стоїть форма *глаголющим*. Однак цитовані слова в Біблії не належать Богові. Тому до змісту речення краще пасує форма *глаголющїй*.
[164] Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 12.
[165] Парафраза Євангелії від св. Луки 12: 35. Пор.: **Да҆ бѹ́дѹтъ чресла҇ ва҆́ша препоа҆́сана.**
[166] У списку Б: *истинное*.
[167] Парафраза Євангелії від св. Івана 14: 17. Пор.: **дх҃ъ и҆́стины, є҆гѡ́же ми́ръ не мо́жетъ прїа́ти, ꙗ҆кш не ви́дитъ є҆гѡ̀, ниже҆̀ зна́етъ є҆гѡ̀: вы́ же зна́етє є҆го҆̀, ꙗ҆кш въ ва́съ пребыва́етъ и҆ въ ва́съ бѹ́детъ.**
[168] У списку Б замість *всего свѣта* написано *всѣх*.
[169] У списках Б і В: *туда*.
[170] У списку Б: *вещи* (sic!).
[171] Сковорода має на думці так званий "пробний камінь" (лат. *index*).
[172] У списку Б: *испитывать*.
[173] Сковорода користується тут образами, котрі віддзеркалюють ідею Церкви як містичного Христового Тіла. Пор., наприклад, із міркуваннями Мелетія Смотрицького: "Аби не казав зір слухові: ти не належиш до тіла та є геть марним, – а слух аби не казав того самого нюхові, нюх – смакові, смак – дотикові. Бо якби все тіло перетворилося на око, де ж тоді був би слух? Якби все тіло стало слухом, де пак тоді нюх? А коли б усе тіло було нюхом, де ж таки смак? Де, нарешті, дотик, коли все тіло перетворюється на смак? Отож, Господь Бог розподілив тілесні чуття так, як була на те його воля. Хіба ж існувало б тіло, якби всі чуття злилися в одне? А так є п'ять чуттів, але одне-єдине тіло. Чуття не існують самі по собі й не заступають одне одного, бо так не було б тіла. Тому зір не може казати слухові: ти не належиш до тіла та є геть марним, – тіло не годне бути одним тільки оком, бо його складає таки п'ятірка чуттів. О, дав би то Господь Бог…, аби п'ять чуттів Христового Тіла, себто Церкви його святої, перебували один біля одного в… мирі та злагоді…" [*Smotryc'kyj M.* Verificacia niewinniści powtore wydana // Collected Works of Meletij Smotryc'kyj / With an Introduction by David A. Frick. – Cambridge, Mass., 1987. – Vol. 1. – P. 388].
[174] У списках Б і В цього речення немає.
[175] У списку Б: *нѣкой*.
[176] У списку Б: *слѣзти*.
[177] У списку Б: "без подсаживанія других".

[178] Цей анекдот, відомий у пізніших записах під назвою «Не всі разом», був досить поширений і в поляків, і в українців, і в росіян [бібліографію варіантів див.: *Сиваченко М.* До історії української пареміографії: Г. С. Сковорода // *Сиваченко М.* Літературознавчі та фольклористичні розвідки. – Київ, 1974. – С. 62–63]. Наприклад, Володимир Даль подав такий його короткий варіант: "Да не все разом (сказал хмельной козак, который полез на коня, прося помощи угодников, и перекинулся через седло наземь)" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 548].

[179] У списку Б займенника *я* немає.

[180] Займенник *я* подано за списком Б. У списку А його немає.

[181] У списку Б далі йде слово *отсюду*.

[182] У списку Б: *пировное*.

[183] Див. прим. 4, 183 до циклу «Басни Харьковскія».

[184] Див. прим. 141 до діалогу «Наркісс».

[185] У спису Б – "щастлив ли и нещастлив ли" (sic!).

[186] Слова "ни к царствованію Давидову" подано за списками Б і В. У списку А їх немає.

[187] Форму *сему* подано за списком В (замість *нему* у списках А і Б).

[188] Парафраза Книги Псалмів 144 (145): 17. Пор.: **Прⷭ҃вн҃ъ гⷣ҃ь во всѣ҃хъ пⷵтѣ́хъ свои́хъ и҆ прⷭ҃вєнъ во всѣ҃хъ дѣ́лѣхъ свои́хъ**. Думка Сковороди про всеосяжність щастя помітно вирізняється на тлі міркувань києво-могилянських філософів, позначених виразними рисами християнського ексклюзивізму. Наприклад, Стефан Калиновський писав: "Арістотель та інші античні філософи, які були позбавлені світла віри, а тому й не пізнали надприродного щастя, визнавали [блаженство] тільки природне, яке не може бути справжнім блаженством" [*Калиновский С.* Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступительная статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 111; пор.: *Олексюк В.* Християнська основа української філософії. – Київ, 1996. – С. 150].

[189] У списку Б: *хату*.

[190] У списку Б: *хата*.

[191] Лат. *senatus*. Сковорода вживає це слово іронічно, спираючись на його етимологію (від *senex* – 'старий'). У своєму перекладі Ціцеронового трактату «De senectute» філософ зауважив, що римську найголовнішу раду називали "сенатом, то есть старшиною".

[192] У списку Б: *набрать*.

[193] Ця оповідка була досить поширена у фольклорі, зокрема українському, де існує понад два десятки її варіантів [див.: *Мишанич О.* Григорій Сковорода і усна народна творчість. – Київ, 1976. – С. 46–48]. Найбільше цих сюжетів належить до групи казок та анекдотів про дурнів [див., наприклад: *Сумцов Н.* Разыскания в области анекдотической литературы. Анекдоты о глупцах. – Харьков, 1898. – С. 33–34; пор.: Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Составители: Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – Ленинград, 1979. – С. 277 (1245)].

[194] У списку Б слова *обратно* немає.

[195] У списку Б: *ими*.

[196] Слова "сказал Монах" подано за списком Б. У списках А і В їх немає.

[197] Про цей сюжет див.: *Мишанич О.* Григорій Сковорода і усна народна творчість. – Київ, 1976. – С. 46–48; *Ласло-Куцюк М.* Апофеоз світла у творчості Григорія Сковороди // *Ласло-Куцюк М.* Боги світла і боги темряви. – Бухарест, 1994. – С. 84–89.

[198] Як запримітила Магдалина Ласло-Куцюк, це ім'я має символічний характер, оскільки *іш* (*ʾîš*) – по-давньоєврейському означає "людина", "чоловік" [див.: *Ласло-Куцюк М.* Апофеоз

світла у творчості Григорія Сковороди // *Ласло-Куцюк М.* Боги світла і боги темряви. – Бухарест, 1994. – С. 85]. Можна послатися, наприклад, на Першу книгу Мойсеєву: Буття 2: 23 або на Книгу Йова 1: 1.

[199] *Мут* (євр. *mūṯ*) – інфінітив дієслова "помирати", а однокореневий іменник *māweṯ* (мавет) означає "смерть" [див.: The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon. – Peabody, Mass., 1999. – P. 559–560; див. про це: *Ласло-Куцюк М.* Апофеоз світла у творчості Григорія Сковороди // *Ласло-Куцюк М.* Боги світла і боги темряви. – Бухарест, 1994. – С. 85].

[200] У списку Б: *опера* (sic!).

[201] Див. прим. 105 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[202] У списку Б цього речення немає.

[203] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 2.

[204] У своїх творах («Кольцо», «Silenus Alcibiadis») Сковорода цитує цю "молитву" по-церковнослов'янському та по-грецькому, називаючи її автором Зороастра. Насправді – це перший рядок VIII-го з так званих Орфічних гімнів, який має назву «Геліосу». У російському перекладі, дуже близькому до перекладу Сковороди, він звучить так: "Внемли, блаженный, всезрящий, имущий всевечное око" [Античные гимны / Под ред. А. А. Тахо-Годи. – Москва, 1988. – С. 188].

[205] У списку Б: *званіям*.

[206] У списку Б: *обвѣшуется*.

[207] У списку Б: *смотрят*.

[208] У цьому контексті сковородинське *мїр* дуже нагадує уявлення Кирила Ставровецького про "злостивий світ", який існує побіч трьох інших світів: видимого, невидимого та людини [див.: *Транквіліон-Ставровецький К.* Зерцало богословіи. – Унів, 1692. – Арк. 44 (зв.), наст.].

[209] У списку Б: *кручится* (sic!).

[210] У списку Б: *тѣнит* (sic!).

[211] Слова *Есть ли* подано за списками Б і В (замість *Если* в списку А).

[212] Фраза "всевидящее око" зринає в молитовних текстах. Пор., наприклад: "…благоутробым всевидящим своим оком нане призри…" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 171 (друга пагін.)].

[213] У списку Б цього слова немає. Христос вітається словом **рⷣдⷭйтесѧ** в Євангелії від св. Матвія 5: 12; 28: 9 та в Євангелії від св. Луки 10: 20; 15: 6, 9.

[214] Парафраза Послання св. ап. Павла до филип'ян 4: 7. Пор.: **ми́ръ бж҃їй, превосходи́й всѧ́къ ᲂу҃мъ.**

[215] Євангелія від св. Луки 2: 14.

[216] Слів "Слава в вышних Богу… витается Миром" у списку Б немає.

[217] Євангелія від св. Матвія 10: 12; Євангелія від св. Луки 10: 5.

[218] Євангелія від св. Луки 24: 36; Євангелія від св. Івана 20: 19, 21, 26.

[219] Євангелія від св. Івана 13: 34.

[220] Парафраза Євангелії від св. Івана 14: 27. Пор.: **Ми́ръ ѡ҆ставлѧ́ю ва́мъ, ми́ръ мо́й даю̀ ва́мъ: не ꙗ҆коже ми́ръ даю́тъ, а҆́зъ даю̀ ва́мъ. Да не смᲂущаетсѧ се́рдце ва́ше, ни ᲂу҃страша́етъ.**

[221] У списку Б: *яблунею*.

[222] У списку Б цього слова немає.

[223] У списку Б далі йде сполучник *и*.

[224] “Копирсання в землі” вже в улюблених Сковородою латинських класиків поставало втіленням марнотних людських прагнень. Наприклад, Сенека писав у «Моральних листах до Луцілія» (CX, 9): “Ми ж, відвернувши душу від божественного споглядання, скерували її на нікчемне та вбоге, аби вона слугувала жадобі, аби, полишивши світ, його прекрасні обрії і тих, що всім керують, володарів, копирсалась у землі, промишляючи, яке б то ще з неї викопати зло, не вдовольняючись тими, що на виду, благами” [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 492].

[225] Див. прим. 166 до діалогу «Наркісс».

[226] Схожі міркування висловлював і учитель Сковороди Георгій Кониський, який писав: “Мудрецы вѣка нашего прилѣжно испытуют о єстествѣ Божіих тварей, чудных произрастѣніях и ископаємостях земли, кои доселѣ дѣйствительно были тайною, а нынѣ содѣлались во многом открытыми… Похваляя, однако, любопытство и труд их, не станем притом стыда нашего таить, что рѣдко кто-либо испытуєт о тайнах спасенія нашего…” [*Кониський Г.* Слово в день Рождества Христова // Собраніе сочиненій Георгіа Конисскаго, архіепископа Бѣлорусскаго. – Санкт-Петербург, 1835. – Ч. 1. – С. 265–266].

[227] У списку Б: “оными (видиш) наполняется”.

[228] Можливо, Сковорода має на думці Біг Бен.

[229] У списку Б цього слова немає.

[230] У списку Б: *умаляется*.

[231] Ця думка в українській літературі XVII–XVIII ст. була ледь не загальником, починаючи з творів о. Віталія Дубенського (“В истинном познаніи самаго себе возлежит высота премудрости Христовы. В сравненіи тоя премудрости всяческое наученіє єст невѣдѣніє. Аще бы и всѣх любомудрческих ученій имѣл совершенноє познаніє, кая от сего полза, єгда себе не вѣси, обходиши внѣуду и надѣєшися многа вѣдѣти, ничтоже вѣдуще о себѣ” [Діоптра, сирѣч Зерцало, албо Изображеніе извѣстноє живота человѣческаго в миръ. – Кутейно, 1654. – Арк. 57]) та Захарії Копистенського (“Барзо бовѣм єсть реч пожитечная, же человѣк самого себе познаваєт. …Мнози многая свѣдят, самѣх же себе не знают. Бо нѣкоторыи мают вѣдомость около живіолов, яко філософове, другіи вѣдомость комплексіи, яко лѣкарове, иныи о тѣлах небесных, яко астрологове, иныи зась о справах мѣсцких, яко юристове, але о самых собѣ вѣдомости не мают…” [*Копистенський З.* Оміліа албо Казаньє на роковую память в Бозѣ велебного блаженноі памяти отца Єліссеа в схиммонасєх Євтіміа Плетенецкого // *Тітов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 169].

[232] У списку Б: *силностію*.

[233] Парафраза Книги Псалмів 58 (59): 7. Пор.: **и҃ възла́чѧтъ а҃ко пе́съ**.

[234] У всіх трьох списках речення закінчується словом *гибнущїи*. Переставляємо крапку з огляду на зміст речення, а також на автентичну форму відповідного вірша Біблії (Книга Псалмів 57 (58): 4).

[235] Неточна цитата з Книги Псалмів 57 (58): 4. Пор.: **Ѡчѧжди́шасѧ гр҃ѣшницы ѿ ложе́снъ, заблѧди́ша ѿ чре́ва**.

[236] Фраза **а҃зъ е҃смь** зринає в Першій книзі Мойсеєвій: Буття 17: 1, а потім багато разів.

[237] Друга книга Мойсеєва: Вихід 3: 14.

[238] У списках Б і В: *исправилися*.

[239] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Не вси́ ли сѹ́ть слѹже́бнїи дѹ́си, въ слѹже́нїе посыла́еми за хотѧщихъ насл҃ѣдовати сп҃нїе;** (Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 14).

[240] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 19. Пор.: **въ по́тѣ лица́ твоегѡ̀ снѣ́си хлѣ́бъ тво́й, до́ндеже возврати́шисѧ въ зе́млю, ѿ не́мже взя́тъ є́сѝ: ѩ̆ко земла̀ є́сѝ, ѝ въ зе́млю ѿи́деши.**

[241] Див. прим. 65 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон».

[242] У списку Б: *краснѣет*.

[243] У списку Б: *шар земный*.

[244] Цього слова в списку Б немає.

[245] У списку Б: *И*.

[246] У літературно-меморіальному музеї Григорія Сковороди в с. Сковородинівка (Золочівського р-ну Харківської обл.) зберігається кишеньковий годинник Сковороди лондонської фірми «Barwingten» [див.: Літературно-меморіальний музей Г. С. Сковороди: фотопутівник. – Сковородинівка, 2007].

[247] У списку Б: "несмѣли и совершенія трудны" (sic!).

[248] У списку Б: *окруженіем*.

[249] Найменння; від лат. *titulo* – 'називати'.

[250] У списку Б: *кои* (sic!). У списку В: *кой*.

[251] Сковорода має на думці слова: **Грѣ́хъ і҆́динъ напи́санъ є́сть писа́ломъ желѣ́знымъ на но́гти а҆дама́нтовѣ** (Книга пророка Єремії 17: 1).

[252] Пор.: "Знає, що в людей в горшках кипит" [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 226]; "Знає, що в людей в горшках кипить" [*Номис*, № 4809]; "Вона знає, що у нас і в борщі кипить" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 476].

[253] У списку Б: "таковой мудрець".

[254] Сковорода має на думці слова: **кѵ́пнш же ѝ пра̂здны ѹ҆чи́тсѧ ѡ҆бходи́ти до́мы, не то́чїю же пра̂здны, но ѝ бладѝвы ѝ ѡплазѝвы, глаго́лющыѧ, ѩ̆же не подоба́етъ** (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 5: 13).

[255] Схожий мотив є в Симеона Полоцького. Пор.: "…не гаждаются здѣ художества свободная, грамматика, риторика, філософія и прочая, яко зѣло суть полезна во гражданствѣ и к духовной премудрости пособственна, но обхуждаются здѣ разума єстественнаго, художеством тѣх хитростію изощреннаго, Божію словеси непокорство, єгда кто на єстественные вины взирая, Божію не повинуєтся слову, та мудрость міра сего буйство єсть у Бога…" [*Полоцький С*. Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 225].

[256] У списку Б: *выбору*.

[257] Форму *доказал* подано за списком В. У списках А і Б: *доказав*.

[258] Парафраза Книги Псалмів 118 (119): 137). Пор.: **Пра̑вънъ є́сѝ, гд҃и, ѝ пра́ви сѹ́дѝ твоѝ.**

[259] У списку Б: *наказывает*.

[260] Пор.: "Не за те бито, що ходила в жито, а за те, що вдома не ночувала" [*Номис*, № 7238; *Франко*, № 418].

[261] У списку Б: *посторонніе* (sic!).

[262] У списку Б: *кафтолическая*.

[263] Від гр. *καθολικός* – 'всезагальний'. Памва Беринда тлумачив слово "католическая" як "соборная, повшехная" [*Беринда П*. Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 417].

[264] Слово *божницы* подано за списком В. У списках А і Б його немає.

[265] Цю надзвичайно поширену фразу Сковорода міг взяти, наприклад, у Плутарха (Quomodo possit adulator ab amico internosci, 49a) [див.: Plutarchi Chaeronensis Moralia.

Omnes de Graeca in Latinam linguam transscripti summo labore, cura, ac fide. Guiliel. Xylandro Augustano interprete. – Francofurti, MDCXIX. – P. 124; також: Plutarchi Chaeronensis Scripta Moralia. Graece et latine. – Paris, 1841. – T. I. – P. 59]) або в «Адагіях» Еразма Роттердамського (I. 6. 95).

[266] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеєва: Вихід 10: 28; 34: 12; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.

[267] Друга книга Мойсеєва: Вихід 23: 21; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 4: 9; 6: 12; 8: 11.

[268] Євангелія від св. Луки 17: 21.

[269] Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 3: 16. Пор.: хра́мъ бж҃ій є́стѐ. Див. також: **Вы́** бо є́стѐ ц҃ркви бо҃га жи́ва (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 6: 16).

[270] Книга Притч Соломонових 13: 10.

[271] Пісня над піснями 1: 7.

[272] Книга Псалмів 39 (40): 9.

[273] Євангелія від св. Івана 3: 18.

[274] Фраза ме́рзость запꙋстѣ́нїѧ зринає в Книзі пророка Даниїла 9: 27; 11: 31; 12: 11, у Першій книзі маккавейській 1: 54, в Євангелії від св. Матвія 24: 15 та в Євангелії від св. Марка 13: 14.

[275] У списках Б і В: *случилось*.

[276] Сковорода має на думці слова: **И́** па́ки і҆саа́къ и҆скопа҆̀ кла҆̂дѧзи во҆́дныѧ, ѩ҆́же и҆скопа́ша рабѝ а҆враа́ма о҆тца҆̀ є҆гѡ̀, и҆ загради́ша ты́ѧ фꙋ҆лїстї́млнє (Перша книга Мойсеєва: Буття 26: 18).

[277] У списку Б: *самсонов* (sic!).

[278] Сковорода має на думці слова: и҆ всѣ̂ кла҆̂дѧзи, ѩ҆́же и҆скопа́ша рабѝ о҆тца҆̀ є҆гѡ̀, во вре́ѧ о҆тца҆̀ є҆гѡ̀, загради́ша а҆̃ фꙋ҆лїстї́млнє (Перша книга Мойсеєва: Буття 26: 15).

[279] Сковорода має на думці слова: бу́детъ въ не́мъ и҆сто́чникъ воды́ текꙋ́щїѧ въ живо́тъ вѣ́чный (Євангелія від св. Івана 4: 14).

[280] У списку Б цього слова немає.

[281] Фразу въ си́лꙋ вели́кꙋ взято з Першої книги параліпоменон 12: 22.

[282] Парафраза Євангелії від св. Матвія 6: 33. Пор.: И҆щи́те же пре́жде ц҃рт҃вїѧ бж҃їѧ и҆ пра́вды є҆гѡ̀.

[283] Парафраза Книги Псалмів 84 (85): 12. Пор.: и҆́стина ѿ землѝ возсїѧ́.

[284] Слово *теперь* подано за списками Б і В (у списку А його немає).

[285] Парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 38: 10. Пор.: и҆ ѿ всѧ́каго грѣ́ха҆̀ ѡ҆чи́сти се́рдце (твоѐ).

[286] У списку Б: *библейском*.

[287] Книга Псалмів 45 (46): 11.

[288] Євангелія від св. Матвія 7: 7; Євангелія від св. Луки 11: 9; 12: 31.

[289] У списку Б слова́ "и умѣете" стоять після *найтить*.

[290] Варіація на тему Євангелії від св. Луки 19: 42. Пор.: ѩ҆́коже а҆́ще бы разꙋмѣ́лъ и҆ ты̀, въ де́нь се́й твоѝ, є҆́же къ смире́нїю твоемꙋ̀: нн҃ѣ же скры́сѧ ѿ о҆́чїю твое́ю.

[291] У списку Б і В: *всѣ́*.

[292] У списках Б і В: "быть яблонь".

[293] У списку Б: *наполненное*.

[294] Книга Псалмів 1: 3.

[295] Книга Псалмів 22 (23): 2.

[296] У списку Б далі йде сполучник *и*.
[297] Форму *сей* подано за списком В. У списках А і Б: *всей*.
[298] У списку Б: "в упокоеніе".
[299] Парафраза Книги пророка Ісаї 61: 10. Пор.: ѡ҃блекѣ́ бо мѧ̀ въ ри́зѹ сп҃нїм и҃ ѻ҆дѣ́ждею весе́лїѧ (ѡ҃дѣ́ѧ мѧ̀).
[300] Парафраза Книги Псалмів 80 (81): 17. Пор.: и҃ напита̀ и҃хъ ѿ тѹ́ка пшени́чна, и҃ ѿ ка́менє ме́да насы́ти и҃хъ; и҃ тѹ́ка пшени́чна насыщма́й тѧ̀. У списку Б натомість: *мука*.
[301] Очевидно, це парафраза Послання св. ап. Павла до євреїв 13: 9. Пор.: добро́ бо бл҃гт҃їю ѹ҃твержда́ти сердца̀.
[302] Григорій Богослов (Назіанзин) (гр. *Γρηγόριος ὁ Θεολόγος καὶ Ναζιανζινός*) (бл. 330–390 рр.) – великий грецький філософ, поет, богослов та церковний діяч, один із найвидатніших представників східної патристики.
[303] Сковорода перекладає початок 23-ї гомілії Григорія Богослова: "Εἰρήνη φίλη… ἣν Θεοῦ τε εἶναι ἀκούομεν καὶ ἧς Θεὸν, τὸν Θεὸν καὶ αὐτόθεον, ὡς ἐν τῷ. »Ἡ εἰρήνη τοῦ Θεοῦ«. καὶ »Ὁ Θεὸς τῆς εἰρήνης«" [Patrologiae cursus completus. Series graeca / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 1857. – T. 35. – Col. 1132A]. Пор.: "Любий мир – мій труд і моя похвала, про який чуємо, що він Божий, що Бог є його Бог, та що сам Бог так іменується, як-от у цих словах: *мир Божий* (Фил. 4: 7); *Бог миру* (2 Кор. 13: 11); *Він бо наш мир* (Еф. 2: 14), – і який ми, попри все це, не шануємо!" [Святитель Григорий Богослов, архиепископ константинопольский. Собрание творений: В 2 т. Репринтное изд. – Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1994. – Т. 1. – С. 336].
[304] Послання св. ап. Павла до колосян 3: 15.
[305] Сковорода має на думці слова: ко́ль красн�big нѡ́ги благовѣ́ствꙋ́ющихъ ми́ръ (Послання св. ап. Павла до римлян 10: 15).
[306] Сковорода має на думці слова: **М**и́ръ ѡ҃ставля́ю ва́мъ (Євангелія від св. Івана 14: 27).
[307] Сковорода має на думці слова: и҃ ми́ръ бж҃їй, превосходя́й всѧ́къ ѹ҃мъ (Послання св. ап. Павла до филип'ян 4: 7).
[308] Це речення подано за списком Б. У списках А і В його немає.
[309] У списку Б: *лучшее*.
[310] У списках Б і В цього слова немає. Далі починається нове речення.
[311] Парафраза Євангелії від св. Луки 16: 8. Пор.: сы́новє вѣ́ка сегѡ̀ мꙋдрѣ́йши па́че сынѡ́въ свѣ́та.
[312] У списку Б: *обманутся*.
[313] Парафраза Книги Псалмів 1: 1. Пор.: **Б**лаже́нъ мꙋ́жъ, и҃же не и҃де́ на совѣ́тъ нечести́выхъ.
[314] Очевидно, це парафраза Апокаліпсису 14: 5. Пор.: и҃ во ѹ҃стѣ́хъ и҃хъ не ѡ҃брѣ́тесѧ ле́сть: вез҄ поро́ка бо сꙋ́ть пред҄ пр҃то́ломъ бж҃їимъ.
[315] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 14: 27. Пор.: **М**и́ръ ѡ҃ставля́ю ва́мъ, ми́ръ мо́й даю̀ ва́мъ: не ꙗ҆коже ми́ръ да́ютъ.
[316] Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 30: 23. Пор.: **В**есе́лїє се́рдца живо́тъ челове́ка, и҃ ра́дованїє мꙋ́жа долгоде́нствїе.
[317] Неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 13: 11. Пор.: **И҃** бг҃ъ любвѣ̀ и҃ ми́ра вꙋ́детъ съ ва́ми.
[318] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 2: 14. Пор.: **Т**о́й бо е҆́сть ми́ръ на́шъ.
[319] Такі антитетичні конструкції є прикметною рисою стилю Сковороди. Особливо цікаві під цим оглядом його тричленні антитетичні формули, які, на думку Дмитра Чижев-

ського, є хіба що в Авреліяя Августина [див.: *Čyževśkyj D.* Literarische Lesefrüchte. Zu einer dichterischen Formel Skovorodas // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1941. – Bd. XVII. – S. 110].

[320] Фразу "свѣт незаходимый" узято з церковних піснеспівів. Див., наприклад: "Вскую мя єси отринул, свѣте незаходяй" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 445].

[321] Займенник *ты* подано за списком Б. У списку А його немає.

[322] Мабуть, це парафраза Послання св. ап. Павла до римлян 1: 16. Пор.: **сі́ла бо бж҃їѧ є́сть во сп҃сенїе всѧ́комꙋ вѣ́рꙋющемꙋ.**

[323] Гр. *ἀρετή*, лат. *virtus*.

[324] У списку Б: *посмьхъ*.

[325] Сковорода має на думці слова: **сы́нове вѣ́ка сегѡ̀ мꙋдре́йши па́че сынѡ́въ свѣ́та въ ро́дѣ своє́мъ сꙋ́ть** (Євангелія від св. Луки 16: 8).

[326] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **а҆́ще бы пꙋте́мъ бж҃їимъ ходи́лъ є҆сѝ, жи́лъ бы въ ми́рѣ во вре́мѧ вѣ́чное** (Книга пророка Варуха 3: 13).

[327] У списку Б: *имѣющим*.

[328] У списку Б далі йде сполучник *а*.

[329] Пор.: Книга Ісуса Навина 13: 20.

[330] Трохи неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 34: 7. Пор.: **нє ѡ҆темнѣ́стѣ о҆́чи є҆гѡ̀, ни и҆стлѣ́ста ꙗ҆́стнѣ є҆гѡ̀.**

[331] Див. прим. 320.

[332] У списку Б: *гарячо*.

[333] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **наставлю́ же тебѣ̀ на тече́нїѧ пра҆́вѧ** (Книга Притч Соломонових 4: 11).

[334] Перше послання св. ап. Павла до солунян 5: 16–18.

[335] Перше послання св. ап. Павла до солунян 5: 17.

[336] Можливо, Сковорода має на думці слова: **понꙋ́дивъ себѣ̀ вседꙋ́шно, да и҆спо́лнитъ ва́ше лише́нїе слꙋ́жбы ѿ҆́же ко мнѣ̀** (Послання св. ап. Павла до филип'ян 2: 30).

[337] Євангелія від св. Матвія 7: 7; Євангелія від св. Луки 11: 9. Слова "и обрящете" подано за списком Б. У списку А їх немає.

[338] У списку Б цього слова немає.

[339] У списку Б: *лукавство*.

[340] Слова **ми́ръ и҆ ра́дость** зринають у Посланні св. ап. Павла до римлян 14: 17. Див.: **Нѣ́сть бо ц҃рт҃во бж҃їе бра́шно и҆ питїѐ, но пра́вда и҆ ми́ръ и҆ ра́дость ѡ҆ дх҃ѣ̀ ст҃ѣ́.**

[341] У списку А: "Се есть жизни"; у списку Б: "сей день жизни". Виходячи зі змісту, найвірогіднішою видається конструкція: "Се есть жизнь…".

[342] Гр. *διάβολος* утворено від дієслова *διαβάλλω* – 'зводити наклеп, обґріхувати'. Отже, *диявол*, окрім усього іншого, означає "наклепник".

[343] Можливо, це парафраза Першої книги параліпоменон 29: 11. Пор.: **ты всѣ́ми, и҆́же на нб҃сѝ и҆ на зе́млѝ, вл҃ꙗ́ствꙋеши.**

[344] Євангелія від св. Матвія 6: 9; Євангелія від св. Луки 11: 2.

[345] Євангелія від св. Матвія 6: 10; Євангелія від св. Луки 11: 2.

[346] Парафраза Євангелії від св. Матвія 6: 13; Євангелії від св. Луки 11: 4. Пор.: **но и҆́зба́ви на́съ ѿ҆ лꙋка́вагѡ.**

[347] Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 30: 23. Останнє слово має форму: **человѣ́ка.**

[348] У списку Б: "с печи".

[349] Очевидно, Сковорода має на думці короля Леонії та Кастилії Альфонса X-го (Мудрого) (1221–1284 рр.) – письменника й ученого, видавця астрономічних таблиць, – про якого Феофан Прокопович писав: "…Магометанські араби і з ними Альфонс, іспанський король, крім цих двох рухів зореносної орбіти [Птолемеєвих], відкрили якийсь третій, завдяки якому вона, наприклад, то відходить від знаків рівнодення на схід, то знову наближається до них. Цей рух вони назвали тремтінням…" [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 325]. Раніше про цього короля згадував Софроній Почаський: "Юж не кроль мавританскій сферы модерует, / Леч найвышшій Монарха сам небом керует" [*Почаський С.* Εὐχαριστήριον, албо Вдячность ясне превелебнѣйшому в Христѣ єго милости господину отцу кир Петру Могилѣ // *Titов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 301].

[350] Парафраза Дій св. апостолів 4: 32. Пор.: **Наро́дъ же вѣ́ровавшемъ бѣ́ се́рдце и́ душа́ є́ди́на.**

[351] У списку Б: *желает*.

[352] Перше послання св. ап. Павла до солунян 5: 18.

[353] У списку Б далі йде сполучник *и*.

[354] Євангелія від св. Матвія 6: 10; Євангелія від св. Луки 11: 2.

[355] У списку Б цього слова немає.

[356] Див. прим. 162 до циклу «Басни Харьковскія».

[357] У списку Б слів "с Богом, тѣм мирняе" немає.

[358] У списку Б: *здравіе*.

[359] Див. прим. 244 до діалогу «Разглагол о древнем мірѣ».

[360] У списку Б: "бунтующих ея".

[361] Золотник – стара російська міра ваги; дорівнювала приблизно 4 грамам.

[362] У списку Б: "3 золотника токмо".

[363] Парафраза Книги Псалмів 83 (84): 8. Пор.: **По́йдѹтъ ѿ си́лы въ си́лѹ: ꙗ҆ви́тсѧ бг҃ъ богѡ́въ въ сі҃ѡ́нѣ.**

[364] Книга Псалмів 83 (84): 6.

[365] Неточна цитата з Книги Псалмів 123 (124): 5. Пор.: **прⷮе́йде дѹша́ на́ша во́дѹ непостоа́нн҃ю.**

[366] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 55: 12. Пор.: **Со весе́лїемъ бо и҆зы́дете.**

[367] Неточна цитата з Книги Псалмів 32 (33): 11. Пор.: **помышле́нїѧ ср҃ца є҆гѡ̀ въ ро́дъ и́ ро́дъ.**

[368] Парафраза Книги пророка Ісаї 2: 3. Пор.: **прⷮїнди́те, и҆ взы́демъ на го́рѹ гд҃ню и҆ въ до́мъ бг҃а ꙗ҆кѡвлѧ.**

[369] Книга Псалмів 83 (84): 3.

[370] Книга пророка Ісаї 55: 12.

[371] Книга Ісуса, сина Сирахового 1: 12.

[372] Парафраза Книги пророка Ісаї 9: 6. Пор.: **вели́ка совѣ́та а҆гг҃лъ.**

[373] Неточна цитата з Другої книги Мойсеєвої: Вихід 23: 27. Пор.: **И́ стра́хъ послѡ̀ веда́ющїй тѧ̀.**

[374] Друга книга Мойсеєва: Вихід 23: 20.

[375] Неточна цитата з Другої книги Мойсеєвої: Вихід 23: 21. Пор.: **вонми́ севѣ́ и҆ послу́шай є҆гѡ̀, и҆ не ѡслу́шайсѧ є҆гѡ̀: не ѡбине́тсѧ бо тебѣ̀, и҆мⷯ бо моѥ́ ѥ́сть на не́мъ.**

[376] Мелхіседек є "месійним типом", тобто прообразом, Христа. Скажімо, Дмитро Туптало у своєму «Літописі» писав: "Бяше же Мелхіседек образ и подобіє Сына Божія"

[*Туптало Д.* Лѣтопись // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 365; пор., наприклад: *Суразький В.* О єдиной, истинной, православной вѣръ. – Острiг, 1588. – Арк. 186–186 (зв.)]. Пригадаймо також слова молитви: "Священник сый во вѣки, по чину Мелхиседекову, Христе Спасе мой…" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 279].

377 Сковорода має на думці слова: **вла́съ главы̀ ва́шеѧ не поги́бнетъ** (Євангелія від св. Луки 21: 18).

378 Мабуть, це контамінація біблійних фраз **внемлѝ себѣ** (див., наприклад: Перша книга Мойсеєва: Буття 24: 6) та **Вонмѝ крѣпцѣ** (П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 12: 23).

379 Можливо, це парафраза Книги пророка Ісаї 26: 2. Пор.: **Ѿве́рзите врата̀, да вни́дѧтъ лю́дїе хранѧ́щїи пра́вдꙋ ѝ хранѧ́щїи и̑стинꙋ.**

380 Пор.: **Возми́те врата̀ кнѧ́зи ва́ша, ѝ возми́тесѧ врата̀ вѣ́чнаѧ: ѝ вни́детъ цр̃ь сла́вы** (Книга Псалмів 23 (24): 7, 9). У списку Б слів "правды!..' Другой: 'Возмите врата'" немає.

381 Книга Псалмів 83 (84): 2.

382 Неточна цитата з Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 24: 5–6. Пор.: **ко́ль добрѝ до́ми твоѝ, і̑а́кwве, ѝ ко́цы твоѧ̀, і̑и̑лю: ꙗ̑кw дꙋбра́вы ѡ̑сѣнѧ́ющыѧ ѝ ꙗ̑кw са́дїе при рѣка́хъ, ѝ ꙗ̑кw ке́дры, ꙗ̑же водрꙋзѝ гд̑ь.**

383 У списку Б цього слова немає.

384 Пор. зі словами молитви: "Господи Ісусе Христе Боже наш, хлѣбе ангелскій, хлѣбе живота вѣчнаго" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 219 (друга пагін.)].

385 Сковорода має на думці слова: **ѝ мелхїседе́къ цр̃ь сали́мскїй и̑знесѣ̀ хлѣ́бы ѝ вїно̀** (Перша книга Мойсеєва: Буття 14: 18).

386 Сковорода має на думці слова: **Рече́ же къ немꙋ̀: возмѝ мнѣ̀ ю̑ницꙋ трилѣ́тнꙋ ѝ ко́зꙋ трилѣ́тнꙋ ѝ ѡ̀вна̀ трилѣ́тна, ѝ го́рлицꙋ ѝ го́лꙋбꙗ** (Перша книга Мойсеєва: Буття 15: 9).

387 Євангелія від св. Луки 14: 15.

388 У списку Б: "сюди всѣм".

389 У списку Б: *исполнить*.

390 Книга Йова 5: 19.

391 Парафраза Книги пророка Ісаї 35: 10. Пор.: **ѿбѣжѣ́ болѣ́знь ѝ печа́ль ѝ воздыха́нїе.**

392 «Номоканон» називає "врачебницею" храм Божий: "Понеже пришел єси во врачебницу, да не неисцѣлен отидеши" [Номоканон, си єст Законоправилник. – Київ, 1629. – С. 6].

393 Євангелія від св. Матвія 6: 10; Євангелія від св. Луки 11: 2.

394 Книга Псалмів 118 (119): 137.

395 Трохи неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 15: 6. Пор.: **И̑ вѣ́рова ѧ̀вра́мъ бг̃ꙋ.**

396 Книга Псалмів 33 (34): 2.

397 Перше послання св. ап. Павла до солунян 5: 18.

398 Можливо, Сковорода має на думці слова: **всѧ̀ слы́шащїи вѣ́сть твою̀ воспле́щꙋтъ рꙋка́ми ѡ̀ тебѣ̀** (Книга пророка Наума 3: 19).

399 Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 58: 11. Пор.: **ѝ ва́детъ бг̃ъ тво́й съ тобо́ю пр̃но: ѝ насы́тишисѧ, ꙗ̑коже жела́етъ дꙋша̀ твоѧ̀, ѝ кѡ́сти твоѧ̀ ѹ̑тꙋчнѣ́ютъ, ѝ ва́дꙋтъ ꙗ̑кw вертогра́дъ напое́нъ, ѝ ꙗ̑кw и̑сто́чникъ, є̑мꙋ́же не ѡ̀скꙋдѣ̀ вода̀: ѝ кѡ́сти твоѧ̀ проза́бнꙋтъ ꙗ̑кw трава̀, ѝ развотѣ́ютъ, ѝ наслѣ́дятъ ро́ды родѡ́въ.**

400 Слово *спирт* поширилося в Російській імперії за часів Петра I-го. Воно походить від англ. *spirit*, яке своєю чергою постало з лат. *spiritus* [про сковородинське окреслення

спирт-євхаристія див.: *Erdmann E. von*. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 496, 502, 504].

[401] "Головний лікар" (від гр. *ἀρχίατρος*). *Лікарем* у християнській традиції заведено називати Христа. Див. прим. 51 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[402] Сковорода має на думці слова: **Самарѧни́нъ же нѣ́кто гражды́й, прїи́де над҃ него҃, и҆ ви́дѣвъ є҆го҃, милосе́рдова: и҆ приста́пль ѡ҆бвѧза́ стрⷭ҃пы є҆гѡ҃, возлива́ ма́сло и҆ ві҃но҃: всади́въ же є҆го҃ на сво́й ско́тъ, приведѣ́ є҆го҃ въ гостинницѫ и҆ прилѣ́жа є҆мꙋ҃** (Євангелія від св. Луки 10: 33–34). Слід зазначити, що добрий самарянин символізує Христа. Пор.: "Самарянин єст Іисус Христос…" [Няговские поучения. Факсимильное воспроизведение текста по изданию А. Л. Петрова с вводной статьей Ласло Дэже / Под редакцией и с предисловием Андраша Золтана. – Ньиредьхаза, 2006. – С. 160].

[403] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 10: 36. Пор.: **И҆ вразѝ человѣ́кꙋ҃ дома́шнїи҆ є҆гѡ҃**.

[404] Парафраза Послання св. ап. Павла до євреїв 13: 8. Пор.: **Їи҃съ хр҃то́съ вчера́ и҆ дне́сь то́йже, и҆ во вѣ́ки**.

[405] Див. прим. 144 до діалогу «Наркісс».

[406] У списку Б: *отческим*.

[407] Про фольклорні паралелі до сковородинського образу "неграмотного Марка" (Марко Багатий, Марко Проклятий, Марко Пекельний) див.: *Мишанич О.* Григорій Сковорода і усна народна творчість. – Київ, 1976. – С. 53–55.

[408] Св. ап. Петро в церковній іконографії має за неодмінний атрибут ключ [див., наприклад: *Степовик Д.* Історія української ікони X–XX століть. – Київ, 1996. – С. 252].

[409] Схожа думка є, наприклад, у «Моральних листах до Луцілія» Сенеки (LXXXVII, 15): "Що може випасти на долю найнікчемнішої, найганебнішої людини, те не може бути благом" [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 337].

[410] Сковорода подає "золоте правило" етики в його негативній формі вслід за Біблією. Пор.: **и҆ є҆́же ненави́диши, да ни комꙋ́же твори́ши** (Книга Товіта 4: 15); **Всѧ҆̂ ꙋ҆̂бо, є҆ли́ка а҆́ще хо́щете, да твора́тъ ва́мъ человѣ́цы, та́кш и҆ вы҆ твори́те и҆̂мъ: се́ бо є҆́сть зако́нъ и҆ пр҃ро́цы** (Євангелія від св. Матвія 7: 12) [див. про це: *Erdmann E. von*. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 449]. Схожі вислови є і в українській книжній ("чого сам утерпѣти не хочеш, того другому не чини" [Євангеліє учителноє. – Київ, 1637. – С. 566]; "…никому не твори, чего сам себѣ не хочешь" [Старинные поучения переяславскому семинаристу при вступлении его в Киевскую Академию // Киевская старина. – 1892. – Т. XXXVI. – Янв. – С. 142]) та успопоетичній ("Не роби нікому того, що тобі не мило"; "Чого сам не любиш, того і другому не чини"; "Чого сам собі не зичиш, того і другому не жадай" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 289]) традиції.

[411] Пор.: "Мало вкусиш, більше ковтнеш" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 429].

[412] Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 20: 5. Пор.: **Вода́ глⷡбока́ совѣ́тъ въ се́рдцы мⷭ҃жа**.

[413] Книга Притч Соломонових 5: 15.

[414] *Дії* св. апостолів 9: 19.

[415] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 17: 17. Пор.: **сѧ҆ти҃и а҆хъ во и҆стинѫ̀ твою҆̀**.
[416] *Див.*: Євангелія від св. Матвія 9: 20–22.
[417] Парафраза Книги Притч Соломонових 5: 15–16. Пор.: **Сы́не, пі́й во́ды ѿ свои́хъ сосѣ́дшвъ и ѿ твои́хъ кладе́нцѣ́въ и҆сто́чника: да прензли́ва́ютсѧ тебѣ̀ во́ды ѿ твоегѡ̀ и҆сто́чника, во твоѧ̀ же пу҃тѝ да происхо́дятъ твоѧ̀ во́ды**.
[418] *Див.* прим. 11 до циклу «Сад божественных пѣсней».
[419] У списках: *лукавствїе*.
[420] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 1: 16. Пор.: **И҆змы́йтесѧ, (и҆) чи́сти бу́дите, ѿними́те лу҃ка҆́вства ѿ до́шъ ва́шихъ**.
[421] Пор.: Книга Йова 7: 1. Сковорода цитує це місце не за Єлизаветинською Біблією (пор.: **Не҆ и҆скушє́нїе ли житїѐ челове́ку҃ на земли҃;**), яка дослівно збігається тут із Септуагінтою (пор.: "πότερον οὐχὶ πειρατήριόν ἐστιν ὁ βίος ἀνθρώπου ἐπὶ τῆς γῆς"). У Вульгаті вжито ближчий за значенням до слова *брань* іменник *militia*, однак граматична конструкція тут не питальна, а стверджувальна: "militia est vita hominis super terram". Старі українські письменники називали людське життя "раттю" ("Рать єсть живот человѣческій на земли, глаголет праведный Іов" [Діоптра, сирѣч Зерцало, албо Изображеніе извѣстное живота человѣческаго в мирѣ. – Кутейно, 1654. – Арк. 148 (зв.)]), "бранью" ("живот наш єст брань…" [*Радивиловський А.* Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 49]; "брань єсть житіє человѣческое на земли" [*Туптало Д.* Поученіе в недѣлю седмую по пасцѣ // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1782. – Ч. 1. – Арк. 54 (зв.)]), "Брань єсть житіє наше, святый Іов говорит" [*Туптало Д.* Брань святаго архістратига Міхаила… // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 3 ч. – Киев, 1824. – Ч. 3. – С. 389]), "бранью и искушеніем" ("что єсть жизнь человѣческая, аще не брань и искушеніе" [*Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 490]) тощо [див. також: *Транквіліон-Ставровецький К.* Євангеліє учителное. – Рахманів, 1619. – Арк. 162 (зв.)–164 (зв.) (друга пагін.); *Туптало Д.* Руно орошенное. – Чернігів, 1680. – Арк. 23 (зв.); *Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 5 (зв.), 305–305 (зв.); *Максимович І.* Молитва Отче наш. – Чернігів, 1709. – Арк. 60; *Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 312; *Максимович І.* Богомыслі́е. – Чернігів, 1710. – Арк. 289; *Горленко Й.* Брань честних седми добродѣтелей з седми грѣхами смертними // Святитель Иоасаф Горленко, епископ Белгородский и Обоянский (1705–1754). Материалы для биографии, собранные и изданные кн. Н. Д. Жеваховым. – Киев, 1907. – Ч. II: Святитель Иоасаф и его сочинения. – С. 183–212; *Величковський П. Листи* // Житие и писания молдавского старца Паисия Величковского. – Москва, 1892. – С. 225].
[422] Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 12.
[423] У списку Б: *начало*.
[424] У списку Б: *совѣта*.
[425] Пор.: **ско́рбь и҆ те҆́снота҆̀ и҆ тма҆̀** (Книга пророка Ісаї 8: 22); у Вульгаті: "et ecce tribulatio et tenebrae dissolutio angustia et caligo persequens". Списки А і Б відбігають від тексту Святого Письма (А: "Горе. Тма"; Б: "Гдѣ горей тма").
[426] Очевидно, це парафраза Книги Йова 10: 22. Пор.: **и҆дѣ́же не҆́сть све́та**.
[427] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Завѣ́тъ мо́й бѣ̀ съ ни́мъ жи́зни и҆ ми́ра** (Книга пророка Малахії 2: 5).
[428] Фраза **а҆ѫ̑ъ и҆́стины** зринає в Євангелії від св. Івана 14: 17.
[429] Фраза **а҆ѫ̑ъ влады́кющагѡ** зринає в Книзі Екклезіястовій 10: 4.
[430] Фразу **се́рдце чи́сто** взято з Книги Псалмів 50 (51): 12.

[431] У списку Б: *написано*.
[432] Неточна цитата з Книги Псалмів 32 (33): 11. Пор.: **помышле́нїѧ ср҃ца є҆гѡ̀ въ ро́дъ и҆ ро́дъ.**
[433] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 44: 20. Пор.: **У҆вѣ́ждь, ꙗ҆кѡ пе́пелъ є҆́сть се́рдце и҆́хъ, и҆ прельща́ютсѧ, и҆ ни є҆ди́нъ мо́жетъ дꙋ́шѝ своеѧ̀ и҆зба́вити.**
[434] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 15. Пор.: **то́й тво҇ю̀ влюстѝ бу́детъ главꙋ́.**
[435] Парафраза Книги Притч Соломонових 26: 11. Пор.: **Ꙗ҆́коже пе́съ, є҆гда̀ возврати́тсѧ на своѧ̀ блевоты́ны.** Є й народні приказки: "Їсть пес і свої власні блювотини"; "Вертає пес на свої блювотини" [*Франко*, № 14116, 30536].
[436] У Біблії є фраза **во всѧ̀ дни́** (П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 5: 29).
[437] Сковорода має на думці або слова: **пре́йдетъ ѿ сме́рти въ живо́тъ** (Євангелія від св. Івана 5: 24), або: **Мы̀ вѣ́мы, ꙗ҆кѡ преидо́хомъ ѿ сме́рти въ живо́тъ** (Перше соборне послання св. ап. Івана 3: 14).
[438] Форму *сайгачным* подано за списком Б (замість *сагайдачным* у списку А).
[439] Парафраза Євангелії від св. Івана 7: 38. Пор.: **рѣ́ки ѿ чре́ва є҆гѡ̀ и҆стекꙋ́тъ водꙑ жи́вы.**
[440] У списку Б: *горесть*.
[441] Форму *всть* подано за списком Б (замість *всъми* у списку А).
[442] Книга Псалмів 123 (124): 7.
[443] Неточна цитата з Книги Псалмів 123 (124): 5. Пор.: **пре́йде дꙋ́шѧ на́ша во́дꙋ непостоа́нндю.**
[444] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 123 (124): 6. Пор.: **Бл҃гове́нъ гдь, и҆́же не дадѐ на́съ въ лови́твꙋ зꙋбо́мъ и҆́хъ.**
[445] Книга пророка Аввакума 3: 13.
[446] Книга пророка Аввакума 3: 18.
[447] Перша книга царств 2: 1.
[448] Книга Псалмів 4: 7.
[449] Парафраза Євангелії від св. Матвія 12: 29. Пор.: **И҆лѝ ка́кш мо́жетъ кто̀ вни́ти въ до́мъ крѣ́пкагш и҆ сосꙋ́ды є҆гѡ̀ расхи́тити, а҆́ще не пе́рвѣе сва́жетъ крѣ́пкаго.**
[450] У списку Б: *единому*.
[451] Книга Псалмів 17 (18): 38.
[452] Слово *содомо-гоморская* подано за списком Б (замість *Ходологоморская* у списку А).
[453] У списку Б: *безумныя*.
[454] Парафраза Євангелії від св. Матвія 16: 26. Пор.: **ка́ѧ бо по́льза человѣ́кꙋ, а҆́ще мі́ръ вѣ́сь приошвра́щетъ, дꙋ́шꙋ же свою҆ ѿтщети́тъ;**
[455] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Блюди́те ꙋ҆́бо, ка́кш ѡ҆па́снш хо́дите** (Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 15).
[456] Можливо, Сковорода має на думці слова: **вы̀ взы́дите въ пра́здникъ се́й** (Євангелія від св. Івана 7: 8).
[457] Під *вислюком* Сковорода має на думці людське тіло. Це – алегоричне тлумачення євангельського *вислюка*, що на ньому Христос в'їжджає до Єрусалима [про цей сюжет див., зокрема: *Фрейденберг О.* Въезд в Иерусалим на осле (Из евангельской мифологии) // *Фрейденберг О.* Миф и литература древности. – Москва, 1978. – С. 491–523; *Heers J.* Swięta glupców i karnawały. – Warszawa, 1995. – S. 97–101]. Українські барокові письменники могли тлумачити євангельського *вислюка* як урятований Христом "народ поганскій" [див.: *Галятовський І.* Ключ разумѣнія. – Київ, 1659. – Арк. 61; пор.: Няговские поучения. Факсимильное воспроизведение текста по изданию А. *Л.* Петрова с вводной статьей *Ласло Дэже* / Под редакцией и с предисловием Андраша Золтана. – Ньиредьхаза, 2006. –

С. 44], як гріхи, що їх перемагає праведник [див.: *Радивиловський А.* Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 1025] тощо. Докладніше див.: *Ушкалов Л.* Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. – Харків, 2001. – С. 194–195.

[458] Фраза **лѣ́то гд҃не прїа́тно** зринає в Книзі пророка Ісаї 61: 2.

[459] Порядок слів "*Людям* и скотам" подано за списком Б (замість "скотам и *Людям*" у списку А).

[460] Сковорода має на думці *jubilaeus annus* ("ювілейний рік") – рік звільнення, відпущення; кожен п'ятдесятий рік.

[461] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 12 (13): 3. Пор.: **Доко́лѣ положѝ совѣ́ты въ дꙋшѝ моéй, вшлѣ́зни въ сéрдцы моéмъ.**

[462] Трохи неточна цитата з Книги пророка Єремії 17: 9. Пор.: **Глꙋбокѡ̀ сéрдце (человѣ́кѫ) па́че всѣ́хъ, ѝ человѣ́къ е̑́сть, ѝ кто̀ позна́етъ е̑́го̀.**

[463] У списку Б: "глубоко сердце, человѣк есть".

[464] Пор. народну приказку: "Був колись оріх, а тепер свистун" [*Номис*, № 1866].

[465] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 46: 12. Пор.: **Послꙋ́шайте менѐ, погꙋ́бльшїи сéрдце, сꙋ́щїи дале́че ѿ пра́вды.**

[466] У списку Б речення починається сполучником *А*.

[467] У списку Б: *свое*.

[468] Слово *же* подано за списком Б. У списку А його немає.

[469] У списку Б: *растлѣнной*.

[470] У списку Б: *взыйти*.

[471] Можливо, це парафраза Послання св. ап. Павла до євреїв 4: 1. Пор.: **вни́ти въ поко́й е̑го̀.**

[472] У списку Б: *тѣсных*.

[473] Неточна цитата з Книги Псалмів 30 (31): 9. Пор.: **поста́вилъ е̑сѝ на простра́ннѣ но́зѣ мою̀.**

[474] Можливо, це неточна цитата з Книги Псалмів 117 (118): 5. Пор.: **ꙋ҆слы́ша мѧ̀ въ простра́нство.**

[475] Друга книга Мойсеєва: Вихід 19: 4.

[476] Неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: **кто̀ да́стъ мѝ крилѣ́ ꙗ̆кш голꙋбѝнѣ; ѝ полещѫ̀, ѝ почи́ю.**

[477] Див.: Книга пророка Даниїла 7: 6.

[478] Див.: Четверта книга Мойсеєва: Числа 1: 1–16.

[479] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Івана 1: 13. Останнє слово має форму: **роди́шасѧ.**

[480] Книга Псалмів 15 (16): 4.

[481] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 2: 2. Пор.: **ѝ почѝ въ де́нь седмы́й ѿ всѣ́хъ дѣ́лъ свои́хъ.**

[482] Під *бісами* Сковорода зазвичай має на думці пристрасті. Таке трактування – не дивина і в творчості інших старих українських письменників. Наприклад, Іван Максимович писав: "Похотѣнія наша бѣсы нам бывают" [*Максимович І.* Алфавит собранный, риѳмами сложенный. – Чернігів, 1705. – Арк. 2].

[483] Неточна цитата із Соборного послання св. ап. Якова 4: 7. Пор.: **проти́витесѧ же дїа́волꙋ, ѝ бѣжи́тъ ѿ ва́съ.**

[484] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 6: 7.

[485] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Ѩже ꙋ҆твержда́етсѧ на лжа́хъ, се́й пасе́тъ вѣ́тры** (Книга Притч Соломонових 9: 12).

[486] У списку Б: *богообразный*.
[487] Сковорода має на думці слова: **На стра́жи мое́й ста́нꙋ, и̑ взы́дꙋ на ка́мень** (Книга пророка Аввакума 2: 1).
[488] У списку Б: "которое б могло".
[489] У списку Б: *десяти*.
[490] У списку Б: "кушать изволит".
[491] Форму *Прибыльнаго* подано за списком Б (замість *Прибылаго* у списку А).
[492] У списку Б: *ним*.
[493] Схожа ампліфікаційна вервечка, яка нагадує відповідний образок із «Похвали глупоті» Еразма Роттердамського, є в Івана Леванди. Пор.: "Сей тужит, что начал созидать и не может совершить; тот скорбит, что путь к чинам ему препят; сему о бракѣ, тому о ссорѣ и тяжбах и мщеніях печаль; сей о худой продажѣ, другой о худой куплѣ сѣтует, – а всѣ исчезаем в суетах, розставляем сѣти, чтоб для пищи наловить вѣтров. Єсли небесныє духи в наши дѣла приникнуть могут, то всеконечно или плачут о ослѣпленіях наших, или мы такоє позорище, которому смѣются они" [*Леванда І.* Слова и рѣчи. – Санкт-Петербург, 1821. – Ч. 1. – С. 191].
[494] Сковорода має на думці слова: **а̑кш нѣ́сть на́ша бра́нь къ кро́ви и̑ пло́ти, но къ нача́лшмъ и̑ ко власте́мъ (и̑) къ мїродержи́телемъ тмы̑ вѣ́ка сегѡ̀, къ дх҃овны́мъ зло́бы подне҃бе́сным҃ъ** (Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 12).
[495] Як писав Петро Могила, гріхів, які воюють із кожною людиною, важко навіть перебрати в пам'яті, адже, "як бісів існує така сила-силенна, яку годі перелічити, так само й гріхів, що їх вони вигадують щодень-щогодини" [(*Mohyła P.*) Λίθος, abo Kamień z procy prawdy Cerkwie świętey prawosławney Ruskiey // Архив Юго-Западной России. – Киев, 1893. – Ч. I. – Т. IX. – С. 49].
[496] У списку Б цього слова немає.
[497] У списку Б: *осмѣхивать*.
[498] У списку Б: *сколко*.
[499] Вислів "бабини сини" слід розуміти як "ду́рні". Пор. приказки: "Се ще бабин дурник" [*Номис*, № 8607]; "Что не дурень, то и бабин" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 437].
[500] Див. прим. 175 до циклу «Басни Харьковскія».
[501] На цей сюжет Сковорода написав свою 29-у байку «Старуха и Горшечник».
[502] У списку Б: *милосердое*.
[503] У списку Б слів "(де) твоя" немає.
[504] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 26: 73. Пор.: **и̑ ты̑ ѿ ни́хъ є҆сѝ, и̑бо бесѣ́да твоѧ̀ я҃вѣ тѧ̀ твори́тъ**. Див. також: **и̑бо галїле́анинъ є҆сѝ, и̑ бесѣ́да твоѧ̀ подо́бится҃** (Євангелія від св. Марка 14: 70).
[505] Неточна цитата з Книги Йова 1: 22. Пор.: **и̑ не дадѐ безу́мїѧ бг҃ꙋ**.
[506] Неточна цитата з Дій св. апостолів 4: 32. Пор.: **Наро́дъ же вѣ́ровавшемꙋ бѣ҃ се́рдце и̑ дꙋшѧ̀ є҆ди́на**.
[507] У списку Б тут ужито прийменник *у*.
[508] Неточна цитата з Дій св. апостолів 5: 41. Пор.: **Они́ же ꙋ҆́бо и̑да́хꙋ ра́дꙋющеѧ ѿ лицѧ̀ собо́ра, я҃кш за и҃мѧ гд҃а ї҃са сподо́бишасѧ безче́стїе прїѧ́ти**.
[509] Перше послання св. ап. Павла до коринтян 4: 13.
[510] Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до колосян 1: 24. Пор.: **ра́дꙋюсѧ во страда́нїихъ мои́хъ**.
[511] Це слова Григорія Богослова. Див. прим. 303.

[512] Очевидно, Сковорода має на думці слова: сѣ, а҆зъ о҆учиню҆ а҆дама́нта средѣ люді́й мои́хъ і҆и҃лм҃ (Книга пророка Амоса 7: 8).
[513] Можливо, це парафраза Послання св. ап. Павла до римлян 1: 16. Пор.: си́ла бо бж҃ія є҆́сть во сп҃сенїе всѣ́комꙋ вѣ́рꙋющемꙋ. Див. також: и҆ рече́ ми: довлѣ́етъ тѝ бл҃гть мо҃ѧ: си́ла бо мо҃ѧ въ не́мощи совершае́тсѧ. Сла́дцѣ ꙋ҆́бо похвалю́сѧ па́че въ не́мощехъ мои́хъ, да всели́тсѧ въ мѧ҆ си́ла хр҃то́ва (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 9).
[514] Послання св. ап. Павла до римлян 5: 1.
[515] Парафраза Першого послання св. ап. Павла до солунян 5: 18. Пор.: **Ѡ** всѣ́мъ благодари́те.
[516] Книга Псалмів 37 (38): 5.
[517] Книга Псалмів 37 (38): 4.
[518] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 11: 29. Пор.: возми́те и҆́го мое҃ на себѣ҆ и҆ научи́тесѧ ѿ менѐ, я҆́кш кро́токъ є҆́смь и҆ смире́нъ ср҃це́мъ: и҆ ѡ҆бря́щете поко́й дꙋша́мъ ва́шымъ.
[519] Парафраза Євангелії від св. Матвія 23: 27. Пор.: я҆́кш подо́битесѧ гробꙋ́мъ пова́пленымъ, и҆́же внѣ́дꙋ ꙋ҆́бо ѧ҆вля́ютсѧ красны, внꙋтрь҆́дꙋ же по́лни сꙋ́ть косте́й ме́ртвыхъ и҆ всѧ́кїѧ нечистоты.
[520] Парафраза Книги пророка Ісаї 61: 10. Пор.: ѡ҆блече́ бо мѧ҆ въ ри́зꙋ сп҃нїѧ и҆ ѻ҆де́ждею весе́лїѧ (ѡ҆дѣ́ѧ мѧ҆).
[521] У списку Б: *геенный*.
[522] У списку Б: *ввергнутое*.
[523] Книга Псалмів 83 (84): 4.
[524] Євангелія від св. Матвія 7: 25.
[525] Перше послання св. ап. Павла до коринтян 10: 4.
[526] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 2: 14. Пор.: **Т**о́й бо є҆́сть ми́ръ на́шъ.
[527] Неточна цитата з Книги Псалмів 123 (124): 7. Пор.: **Д**ꙋша҆ на́ша ѧ҆кш пти́ца и҆зба́висѧ ѿ сѣ́ти лова́щихъ: сѣ́ть сокрꙋши́сѧ, и҆ мы и҆зба́влени бы́хомъ.
[528] Книга Псалмів 54 (55): 7.
[529] Неточна цитата з Третьої книги царств 17: 12; 18: 10. Пор.: жи́въ гд҃ь бг҃ъ твоѝ.
[530] Неточна цитата з Першої книги царств 20: 3; 25: 26 та Четвертої книги царств 2: 2, 4, 6; 4: 30. Пор.: и҆ жива҆ дꙋша҆ твоѧ҆. Див. також: **Ж**ива҆ бꙋ́детъ дꙋша҆ мо҃ѧ҆ (Книга Псалмів 118 (119): 175).
[531] У списку Б: *истинну*.
[532] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 57: 20–21. Пор.: возволнꙋ́ютсѧ и҆ почи́ти не возмо́гꙋтъ. **Н**ѣ́сть ра́доватисѧ нечести́вымъ, рече҆ гд҃ь бг҃ъ.
[533] У списку Б: *вот*.
[534] Неточна цитата з Книги пророка Аввакума 3: 19. Пор.: **Г**д҃ь бг҃ъ мо́й си́ла моѧ҆, и҆ ꙋ҆чини́тъ но́зѣ мои҃ на совершє́нїе, и҆ на высо́кая возво́дитъ мѧ҆, є҆́же побѣди́ти ми҃ въ пѣ́сни є҆гѡ҃.
[535] Книга пророка Аввакума 3: 13.
[536] Книга Псалмів 139 (140): 10.
[537] Книга Псалмів 139 (140): 10.
[538] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 12 (13): 3. Пор.: **Д**око́лѣ положꙋ́ совѣ́ты въ дꙋшѝ мое́й, вшлѣ́зни въ се́рдцы мое́мъ.
[539] Можливо, Сковорода має на думці слова: зꙋ́бы львю́вы зꙋ́бы є҆гѡ҃, ꙋ҆бива́ющїи дꙋ́шы человѣ́чи (Книга Ісуса, сина Сирахового 21: 3).

[540] Книга Псалмів 29 (30): 10.
[541] Книга Псалмів 18 (19): 13.
[542] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 21: 3. Пор.: зѵ́бы лъвѡ́вы зѵ́бы ѥ̀гѡ̀, ѻ҆ѵ҃бива́ющіи дꙋ́шы человѣ́чи.
[543] Фразу невѣ́дѣнїе ѡ҆ бз҃ѣ взято з Книги Премудрості Соломонової 13: 1.
[544] У списку Б: *печаль*.
[545] Євангелія від св. Матвія 6: 32.
[546] Сковорода має на думці слова: полага́ющымъ го́рькое сла́дкое, и҆ сла́дкое го́рькое (Книга пророка Ісаї 5: 20).
[547] Парафраза Книги пророка Аввакума 2: 4. Пор.: пр҃ѣ́никъ же (мо́й) ѿ вѣ́ры жи́въ бꙋ́детъ. У списку Б після слова *жив* іде слово *есть*.
[548] *Див.* прим. 70 до трактату «Начальная дверь ко христіянскому добронравію».
[549] У списку Б: *Господу*.
[550] Очевидно, Сковорода має на думці слова: Взе́мъ же мшы̑се́й полови́нꙋ кро́ве, ѥ҆ліи҃ъ въ ча́шы, полови́нꙋ же кро́ве возліи҃ъ на ѻ҆лта́рь (Друга книга Мойсеєва: Вихід 24: 6).
[551] Форму *вопіет* подано за списком Б (замість *вот* у списку А).
[552] Послання св. ап. Павла до галатів 6: 16.
[553] *Лат. inventio* – 'віднайдення, винайдення'. У старій Україні це слово вживали здебільшого як термін риторики.
[554] *Лат. delineatio* – 'рисунок, шкіц'.
[555] Книга Псалмів 101 (102): 27.
[556] Книга Псалмів 15 (16): 11.
[557] Мабуть, це парафраза Книги пророка Ісаї 40: 12. Пор.: Кто̀ и҆змѣ́ри го́рстїю во́дꙋ и҆ не́бо па́дїю;
[558] Книга Псалмів 17 (18): 36.
[559] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 116 (117): 2. Кінець вірша звучить так: во вѣ́къ.
[560] У списку Б цього слова немає.
[561] Книга Йова 10: 8; Книга Псалмів 118 (119): 73.
[562] Неточна цитата з Книги Псалмів 123 (124): 5. Пор.: пре́йде дꙋ́ша на́ша во́дꙋ непосто́и҃нꙋю.
[563] Книга Псалмів 26 (27): 1.
[564] Слова зі стихів на "Алилуя", співаних у м'ясопусну суботу (глава 8, стих 1).
[565] Очевидно, це парафраза Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 20. Пор.: На́ше бо житїѐ на нб҃сѣ́хъ е҆́сть.
[566] Трохи неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 3: 1. Пор.: Пр҃ѣ́ныхъ же дꙋ́ши въ рꙋцѣ́ бж҃їей, и҆ не прико́снетсѧ и҃̑хъ мꙋ́ка.
[567] Парафраза Послання св. ап. Павла до колосян 3: 2. Пор.: го́рнѧѧ мꙋ́дрствꙋйте, (а҆) не земна҃̂ѧ.
[568] Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: пло́ть не по́льзꙋетъ ничто́же.
[569] Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 121 (122): 4. Пор.: Та́мѡ бо взыдо́ша кѡлѣ́на, кѡлѣ́на гд҃на, свидѣ́нїе і҃йлево, и҆сповѣ́датисѧ и҃́мени гд҃ню.
[570] Очевидно, Сковорода має на думці слова: Сегѡ̀ ра́ди и҆ премꙋ́дрость бж҃їа҃ речѐ: пошлю̀ въ ни́хъ пр҃ро́ки и҆ а҃п҃лы (Євангелія від св. Луки 11: 49).
[571] Книга Псалмів 47 (48): 2.
[572] Книга Псалмів 124 (125): 5; 127 (128): 7.
[573] Тридцять років символізує повноліття. Це – вік Йосифа часу його звеличення в Єгипті, вік Давида на початку його царювання, вік Христа на початку проповіді [див.:

Аверинцев С. Йосиф Прекрасний // *Аверинцев С.* Софія-Логос: Словник / Упорядник та автор передмови Костянтин Сігов; науковий редактор видання Марина Ткачук. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 125].

[574] Парафраза Книги Псалмів 18 (19): 11. Пор.: сла́ждшѧ па́че ме́да и̑ со́та.

[575] У списку Б: *любовниц*.

[576] Фраза па́че всѣ́хъ дше́рей зринає в Плачі Єремії 3: 51.

[577] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 24. Пор.: со́зданнаго по бг҃ѣ̀ въ пра́вдѣ и̑ въ прⷣподо́бїи и̑стины.

[578] Книга пророка Ісаї 53: 8.

[579] Перша книга Мойсеєва: Буття 49: 27.

[580] Неточна цитата з Пісні над піснями 5: 12. Пор.: о҃чи є҆гѡ̀ ѩ̆кш голꙋбі̑цы на и̑сполне́нїихъ во́дъ.

[581] У списку Б цього слова немає.

[582] Очевидно, це парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 15: 2. Пор.: а҆́зъ же ѿпꙋщма́юсѧ безча́денъ.

[583] Парафраза Другого послання св. ап. Павла до коринтян 12: 5. Пор.: ѡ҆̀ таковѣ́мъ похвалю́сѧ.

[584] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до филип'ян 2: 16. Пор.: не вотщѐ тєко́хъ.

[585] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 34: 7.

КОЛЬЦО

Милостивый Государь[1]!

Идут к вам два разговора[2], жаждущіе вашего лицезрѣнія. Удостойте их своего пріятія. Они уже прежде рожденія своего опредѣлены доброму вашему духу. Почтеніе мое к человѣколюбному и кротчайшему батюшкѣ Вашему, усердіе мое к Вам и доброжелательство к цѣлой фамиліи вашей приносит оные. Душа есть MOBILE PERPETUUM[3] – движимость непрерывная[4]. Крила ея есть мысли, мнѣнія, совѣты; она или желает чего, или убѣгает от чего; желая, любит, убѣгая, боится. Естли не знает, чего желать, а чего убѣгать, тогда недоумѣет, сомнѣвается, мучится, сюда и туда наш шарик качается, мятется и вертится, как магнитная стрѣла, доколѣ не устремит взор свой в дражайшую точку холоднаго сѣвера[5].

Так и душа наконец, когда нашла того, кого нигдѣ нѣт и вездѣ есть[6], щаслива. Сей один довлѣет ее насытить, а без сего глотает воздух с ядущим вся дни живота своего землю Зміем[7].

Мнѣнія подобны воздуху, он между стихіями не виден, но твердѣе земли, а сильнѣе воды; ламает дерева, низвергает строенія, гонит волны и корабли, ѣст желѣзо и камень, тушит и разъяряет пламень.

Так и мысли сердечныя, они не видны, как будто их нѣт, но от сей искры весь пожар, мятеж и сокрушеніе; от сего зерна зависит цѣлое жизни нашей дерево; естли зерно доброе, добрыми (в старости найпаче) наслаждаемся плодами; как сѣеш, так и жнеш[8].

Весьма я рад буду, естли сія книжечка в прогнаніи только нѣсколькихъ дней скуки послужит, но как я доволен, естли она хоть в каплѣ внутренняго мира поспособствует. Вседражайшій сердечный мир подобен самым драгоцѣнным камушкам: одна крошечка цѣну свою имѣет, естли станем его одну каплю щадить, тогда можем со временем имѣть цѣлую чашу спасенія.

Разливши мысли наши по одним наружным попеченіям, и не помышляем о душѣ, не разсуждая, что от нея всякое дѣло и слово проистекает, а естли сѣмя зло[9], нельзя не послѣдовать худым плодам, все нас сирых оставит, кромѣ сего неотъемлемаго сокровища.

Представте себѣ смѣсь людей, во всю жизнь, а паче в кончину лѣт своих, тоскою, малодушіем, отверженіем утѣх, задумчивою грустью, печалью, страхом, среди изобилія отчаяніем без ослабы мучащихся, и вспомните, что все сіе зло и родное нещастіе родилось от преслушанія сих Христовых слов:

“Ищите прежде Царствія Божія…”[10]

“Возвратися в дом твой”[11].

“Царствіе Божіе внутрь вас есть”[12].

“Омый прежде внутренность стакана…”[13]

Но благодареніе Всевышнему за то, что никогда не бывает поздный труд в том, что для человѣка есть самонужнѣйшее[14].

Царствіе Божіе вдруг, как молнія, озаряет душу, и для пріобретенія Вѣры надобен один точію пункт времени.

Дай Боже вам читать Слово Божіе со вкусом и примѣчаніем, дабы исполнилось на вас:

"Блажени слышащіи Слово Б[ожіе] и хранящ[іи]…"[15].

Другій разговор[16] скоро послѣдует. А я пребуду

М[илостивый] Г[осударь]
Вашего благородія
покорнѣйшій слуга,
Любитель Священныя Библіи
Григорій Сковорода.

Кольцо.
Дружескій Разговор
о Душевном Мирѣ

Лица:
Аѳанасій, Їаков, Лонгин, Ермолай, Григорій.

Григорій. Перестаньте, пожалуйте! дорогіе гости мои! Пожалуйте, перестаньте шумѣть! Прошу покорно, что за шум и смятеніе? Один кричит: "Скажи мнѣ силу слова сего: Знай себе". Другой: "Скажи мнѣ прежде, в чем состоит и что значит премудрость"? Третій вопіет: "Вся премудрость – пустош без мира. Но знаеш ли, что есть мир? Тут сумма щастія".

"Слыхали ль вы, братія, – четвертый, вмѣшавшись, возглашает, – слыхали ль вы, что значит Египетское Чудовище, именуемое Сфинкс[17]?" Что за срам, думаю, что такого вздору не было и в самом столпотвореніи. Сіе значит не разговор вести, но, подѣлавшись вѣтрами, вздувать волны на Черном морѣ. Естли хотим разсуждать о мирѣ, должно говорить осторожно и мирно. Я мальчиком слыхал от знакомаго Персіанина слѣдующую басеньку.

Нѣсколько чужестранцев путешествовали в Индіи. Рано вставали, спрашивали хозяина о дорогѣ. "Двѣ дороги, – говорил им человѣколюбивый старик, – вот вам двѣ дороги, служащія вашему намѣренію! Одна напрямик, а другая с обиняком. Совѣтую держатся обиняка. Не спѣшите и далѣе пройдете, будте осторожны, помните, что вы в Индіи". "Батюшка! мы не трусы, – вскричал один востряк, – мы европейцы, мы ѣздим по всѣм морям, а земля нам не страшна, вооруженным". Идя нѣсколько часов, нашли кожаной мѣх с хлѣбом и такое ж судно с вином, наѣлись и напились довольно. Отдыхая под каменем, сказал один: "Не даст ли нам Бог другой находки? Кажется, нѣчтось вижу вперед по дорогѣ, взгляните, по ту сторону бездны чернѣет что-то…" Один говорил: "Кожаной мѣшище"; другой угадывал, что обгорѣлый пнище; иному казался камень, иному город,

иному село. Послѣдній угадал точно: они всѣ там посѣли, нашедши на индійскаго дракона, всѣ погибли. Спасся один, находясь глупѣе, но осторожнѣе. Сей по нѣкіим примѣчаніям и по внутреннему предвѣщающему ужасу притворился остатся за нуждою на сей сторонѣ глубочайшей яруги и, услышав страшной умерщвляемых вой, поспѣшно воротился в сторону, одобрив старинных вѣков пословицу: "Боязливаго сына матери плакать нечего"[18].

Не спорю: будь сія басня нестаточною, но она есть чучелом, весьма схожим на житіе человѣческое.

Земнородный ничем скорѣе не попадает в нещастіе, как скоропостижною наглостїю, и скажу с Приточником, что "безсовѣтіем уловляются беззаконные"[19]. "Сѣть бо крѣпка мужу свои устнѣ, и плѣняется устнами своих уст"[20]. Посмотрите на людскую толпу и смѣсь, увидите, что не точію пожилые, но и самые с них молодчики льстят себе, что они вооружены рогом единорога, спасающим их от нещастія[21], уповая, что как очам их очки, так свѣт и совѣт не нужен сердцу их.

Сія надежда здѣлала их оплошными, наглыми в путех своих и упрямыми[22].

А естли мой молокососный мудрец здѣлается двух или трех языков попугаем, побывав в знатных компаніях и в славных городах, естли вооружится ариѳметикою и геометрическими кубами, пролетѣв нѣсколько десятков любовных исторій и гражданских и проглянув нѣколикое число Коперниканских пилюль, во время оно[23] Платоны[24], Солоны[25], Сократы[26], Пиѳагоры[27], Цицероны[28] и вся древность суть одни только метелики, над поверхностію земли лѣтающіе, в сравненіи нашего высокопарнаго орла[29] к неподвижным солнцам возлѣтающаго и все на окіанѣ острова пересчитавшаго. Тут-то выныряют хвалители, проповѣдающіи и удивляющіися новорожденной в его мозгѣ премудрости, утаенной от всѣх древних, яко не просвѣщенных вѣков, без коей, однако, не худо жизнь проживалась. Тогда-то уже всѣх древних вѣков реченія великій сей Дій[30] пересуживает и, будто ювелир камушки, по своему благоволенію то одобряет, то обезцѣняет, здѣлавшись вселенским судіею. А что уже касается до Мойсея и пророков, и говорить нечево; он и взгляду своего не удостоивает сих вздорных и скучных говорунов; сожалѣет будто б о ночных птичках и нетопырях, в нещастный мрак суевѣрія влюбившихся. Все то у него суевѣріе, что понять и принять горячка его не может. И подлинно: возможно ли, чтоб сіи терновники могли нѣчто разумѣть о премудрости, о щастіи, о душевном мирѣ, когда им и не снилось, что Земля есть планетою? что около Сатурна есть Луна? а может быть, и не одна[31]. Любезныи други! Сіи-то молодецкіе умы, плѣненны своими мнѣніями, как бы лестною блудницею, и будто умною бѣснующіеся горячкою, лишенны оберегателей своих, безпутно и безсовѣтно стремятся в погибель. Портрет их живо описал Соломон в концѣ Главы 7-й в Притчах от 20 стиха[32]. С таковыми мыслями продолжают путь к старости безчисленное сердец множество,

язвою своею заражая, нахальныи нарушители печати Кесаря Августа: “Спѣши, да исподволь”[33].

Ругатели мудрых, противники Богу и Предкам своим поколь, вознесшись до небес, попадутся в зубы мучительнѣйшему безумію, у древних Адом образованному[34], без освобожденія, чтоб исполнилось на них: “Видѣх Сатану, яко молнію…”[35] Да и кто ж не дерзает быть вождем к щастію? Поколь Александр Македонскій[36] вел в домѣ живописца разговор о сродном и знакомом ему дѣлѣ, с удивленіем всѣ его слушали, потом стал судейски говорить о живописи, но как только живописец шепнул ему в ухо, что и самые краскотіоры начали ему смѣятся, тот час перестал[37]. Почувствовал человѣк разумный, что царю не было времени в живописныи тайны вникнуть, но прочим Александроваго ума недостает. Естли кто в какую-либо науку влюбился, успѣл и прославился, тогда мечтает, что всякое уже вѣдѣніе отдано ему за невѣстою его в приданое. Всякій художник о всѣх ремеслах судейскую произносит сентенцію[38], не разсуждая, что одной наукѣ хорошо научится, едва достанет цѣлый вѣк человѣческій.

Ни о коей же наукѣ чаще и отважнѣе не судят, как о той, какая дѣлает блаженным человѣка, потому, я думаю, что всякому сіе нужно, так, будто всякому и учить должно.

Правда, что говорить и испытывать похвально, но усыновлять себѣ вѣдѣніе сіе дурно и погибельно.

Однако ж думают, что всякому легко сіе знать можно. Не диковина дорогу сыскать, но никто не хочет искать, всяк своим путем бредет и другаго ведет, в сем-то и трудность. Проповѣдует о щастіи историк, благовѣстит химик, возвѣщает путь щастія физик, логик, граматик, землемѣр, воин, откупщик, часовщик, знатный и подлый, богат и убог, живый и мертвый… Всѣ на сѣдалищѣ учителей сѣли; каждый себѣ науку сію присвоил.

Но их ли дѣло учить, судить, знать о Блаженствѣ? Сіе слово есть апостолов, пророков, священников, Богомудрых проповѣдников и просвѣщенных христіанских учителей, коих никогда общество не лишается. Развѣ не довольно для их неба и земли со всѣм вмѣщающимся. Сія должность есть тѣх, коим сказано: “Мир мой оставляю вам”[39]. Один со всѣх тварей человѣк остался для духовных, да и в сем самом портной взял одежду, сапожник сапоги, врач тѣло. Один только владѣтель тѣла остался для апостолов.

Он есть сердце человѣческое.

Знаеш ли, сколько огнедышущих гор по всему шару земному? Сія правда пускай тебе обогатит, пускай поставит в список почетных людей, не спорю, но не ублажит сердца твоего, сія правда не та, о коей Соломон:

“Правда мужей правых избавит их…”[40]

Твоя правда на шарѣ земном, но апостольская правда внутрь нас, как написано:

“Царствіе Божіе внутрь вас есть”[41].

Иное дѣло знать вершины рѣки Нила[42] и план Лабиринта[43], а другое разумѣть исту щастія. Не вдруг ты попал в царство мира, когда узнал, кто

насадил Город Аѳинейскій[44]? И не то сердце есть несмысленною и непросвѣщенною тварью, что не разумѣет, гдѣ Великое[45] и гдѣ Средиземное море, но душа, не чувствующая Господа своего, есть чучела, чувства лишенная[46].

Море от нас далече, а Господь наш внутрь нас есть[47], в сердцѣ нашем. Естли кто странствует по планетам, бродит вѣк свой по исторіям, как может знать, что дѣлается в сердцѣ? И кое то есть веселіе, о котором написано: "Веселіе сердца живот человѣку…"[48]? Пускай бы каждый художник свое дѣло знал. Больные не могут в пищѣ чувствовать вкусу: сіе дѣло есть здоровых; так о мирѣ судить одним тѣм свойственно, коих душа миром ублаженна.

Щастіе наше есть мир душевный, но сей мир ни к коему-либо веществу не причитается; он ни золото, ни сребро, ни древо, ни огонь, ни вода, ни звѣзды, ни планеты. Кая ж приличность учить о мирѣ тѣм, коим вещественный сей мір предметом? Иное сад разводить, иное плетень дѣлать, иное краски тереть, иное разумѣть рисунок, иное дѣло вылѣпить тѣло, иное дѣло водхнуть в душу веселіе сердца. Вот чіе дѣло сіе есть: "Коль красны ноги благовѣствующих…"[49] Сим-то обѣщано: "Сядете на престолѣх…"[50] Всѣм блаженство, всѣм мир нужен, для того сказано: "Судяще обѣманадесяте колѣнома Ізраилевома"[51]. Вот кто на учительских стульях учит о мирѣ! И сія-то есть КАѲОЛИЧЕСКАЯ[52], то есть всеобщая, наука, чего ни о какой другой сказать нельзя.

Всѣ прочія науки не всѣм и не всегда, и не на все, и не вездѣ нужны, и о всѣх их говорит Исаія: "Пути мирнаго не познаша, и нѣсть суда во путех их, стези бо их развращены, по нихже ходят и не вѣдят мира. Того ради отступи от них суд и не постигнет их правда. Ждущым им свѣта, бысть им тма, ждуще зари во мрацѣ ходиша. Осяжут, яко слѣпіи стѣну, яко суще без очес осязати будут, и падутся в полудни, яко в полунощи, яко умирающе возстенут…"[53] Правда, что сіе нещастіе владѣет сердцами, населенными невѣдѣніем о Богѣ, но о сем же то и рѣчь, что учить о мирѣ и щастіи есть дѣло одних Богопроповѣдников; учить о Богѣ есть то учить о мирѣ, щастіи и премудрости. Они, всю тлѣнь оставив, искали и сыскали того, у коего все вещество есть краскою, оплотом и тѣнью, закрывающею Рай веселія и мира нашего. Но прежде усмотрѣли внутрь себе. "Се вся оставихом…"[54] Из сих числа Ісаія говорит: "Слышах глас Господа глаголюща: Кого послю? И кто пойдет к людем сим? И рекох: Се Аз есмь, посли мя. И рече: Иди и рцы людем сим…"[55] И не дивно, что учил о мирѣ, когда ХРИСТОС, мир наш[56], был с ним. "Отроча (вопіет, как веселящійся в жатву[57]) родися нам, сын, и дадеся нам. Имя его: велика совѣта ангел, чуден, совѣтник, Бог крѣпкій, властелин, князь мира, отец будущаго вѣка: приведу бо мир на князи, мир и здравіе ему (у его)"[58].

Видите, чіе дѣло учить о мирѣ? Да учат тѣ, кои познали человѣка, у котораго мир и здравіе[59]. Вот учит о щастіи Варух: "Слыши, Ізраилю, заповѣди живота, внуши разумѣти смышленіе. Что есть, Ізраилю? Что яко

еси на земли вражіи? Обетшал еси на земли чуждей, осквернился еси с мертвыми, вмѣнился еси с сущими во Адѣ, оставил еси источника премудрости. Аще бы путем Божіим ходил еси, жил бы в мирѣ во время вѣчное. Научися, гдѣ есть смышленіе, гдѣ есть крѣпость, гдѣ есть Мудрость? Еже (бы) разумѣти купно, гдѣ есть долгожитіе и жизнь, гдѣ есть свѣт очес и мир?..”[60] Видите, что в познаніи Божіи живет жизнь и свѣт, и долгожитіе, и мир, и крѣпость, и премудрость. Пускай же учат о щастіи тѣ, что говорят с Варухом: “Блажени есмы, Ізраилю, яко угодная Богу нам разумна суть”[61]. Не видѣть Господа есть лишится жизни, свѣта, мира и сидѣть во Адѣ. Внемлите словам Іереміиным: “Слышите и внемлите, и не возноситеся, яко Господь глаголал есть. Дадите Господу Богу вашему славу, прежде даже не смеркнется и прежде даже не преткнутся нозѣ ваши ко Горам темным; и пождете свѣта, и тамо сѣнь Смертная, и положени будут во мрак. Аще же не послушаете, в тайнѣ восплачется душа ваша от лица гордыни, и плачя восплачет, и изведут очи ваши слезы”[62]. Вот Мойсей учит о щастіи! “Аще не послушаете творити вся словеса закона сего, написанная в Книзѣ сей, еже боятися имене честнаго и чуднаго сего, Господа Бога твоего, и удивит Господь язвы твоя и язвы сѣмене твоего, язвы великія и дивныя, и болѣзни злыя и извѣстныя”[63]; (немного пониже): “И даст тебѣ Господь тамо сердце печальное и оскудѣвающая очеса и истаявающую душу, и будет живот твой висящь пред очима твоима, и убоишися во дни и в нощи, и не будеши вѣры яти житію твоему…”[64] Вот проповѣдует Соломон о блаженствѣ: “Во Страсѣ Господни упованіе крѣпости, чадом же своим оставит утвержденіе мира. Страх Господень Источник жизни, творит же укланятися от сѣти Смертныя”[65]. “Благословеніе Господне на Главѣ праведнаго, сіе обогащает, и не имать приложитися ему печаль в Сердцы”[66]. Благословеніе, благополучіе и благоразуміе – все одно значит, естли разжевать сіи еллинскія слова Εὐλογεῖν[67], Εὐδαιμονεῖν[68]. Вот благовѣстит Павел Христа Божію Силу и Божію премудрость! “Оружія воинства нашего не плотская, но сильна Богом на разореніе твердем: помышленія низлагающе, и всяко возношеніе взимающееся на разум Божій, и плѣняюще всяк разум в послушаніе ХРИСТОВО”[69]. Павел мечем премудрости закалает мысли, возрастающія в сердцѣ противу Бога, чтоб покорить всѣ наши помышленія затвердѣлыя Божію вѣдѣнію и разуму, и сим нас просвѣтить, и сіе-то значит изгонить бѣсы[70]. Бѣс, по-еллинскому Δαιμόνιον[71], значит вѣдѣніе, знаніе, подлое помышленіе, стихійное разумѣніе, долу ползущее, не прозирающее в Божія Стихіи, исполняющее исполненіе[72]. Сіе есть родное идолочтеніе, не видѣть в мірѣ ничего, кромѣ стихій, сіе есть начало всякаго зла, и вина, и Конец, как сказует Соломон[73], знать-то всемучительнѣйшій страх тревожит сердце, в Стихіях лежащее, видящее оныя, всеминутно перемѣняемыя и разоряемыя, взирающее вдруг и на состав своего пепельнаго тѣлишка, тому ж паденію подверженнаго, но никоей помощи сему злу не находящее. “Ничтоже бо есть страх, – тот же сын Давидов говорит, – токмо лишеніе помощей сущих от помышленія”[74]. В таковом сердцѣ тѣм менѣе пищи от сладкой и твердой

надежды, чѣм большее невѣдѣніе вины, муку наводящей[75]. Совѣт истинный и правое помышленіе есть источником отрады. И напротив того, ничто нещастнѣе не язвит и не мучит сердечной нашей точки, как темныя мнѣнія, слѣпыя знанія и бѣснующіяся разумѣнія. Теперь видно, что значит сіе Солом[оново]:

"В совѣтѣх нечестиваго истязаніе будет"[76].

"Уста лжущая убивают душу"[77].

"Аможе обратится нечестивый, исчезает"[78].

"Правда безсмертна есть: неправда же смерти снабдѣніе; нечестивіи же рукама и словесы призваша ю, другиню вмѣниша ю и истаяша, и завѣт положиша с нею, яко достойни суть оноя части быти"[79].

Разорить и умертвить сердце свое есть единственное и родное злополучіе. Сіе сокрушеніе и смерть сердечная зависит от безпутных мыслей, ничего, кромѣ стихій, не видящих; оно со входу прелестно: "Сладок есть человѣку Хлѣб лжи, но потом исполнятся уста его каменія"[80]. Сія помышленія называет сын Сирахов языком злѣйшим. "Смерть люта смерть его, и паче его лучше есть Ад. Не обладает благовѣрными, и в пламени его не сгорят. Оставляющіи Господа впадутся в онь, и в них возгорится и не угаснет: послан будет на ня, яко лев, и яко пард погубит я"[81].

Они называются блудницею, мечем, ехидною, дикими звѣрьми, шершнями… Да и чѣм назовем невидимое зло и безименное? О таковых сердцах сказано: "Людіе седящіи во тмѣ…"[82] Сіи совѣты мечем Божіим вырѣзать не чисто дышущія мысли и мучительныя мнѣнія труждается Павел, а на то мѣсто возвратить в сердца наши мир Божій[83]. Он называет их началами, властями, весь мір во тмѣ невѣдѣнія Божія заключившими[84]. Совѣт, часть началом именуется, потому что, как плод без сѣмен, так дѣла без совѣтов не родятся. У Давида именуются мысли начинаніями:

"Растлѣша и омерзишася в начинаніих"[85].

Именуются и Головою у Мойсея:

"Сей сотрет твою главу"[86].

Но погана сія голова:

"Рече безумен в сердцы своем…"[87]

У Мойсея ж они называются сѣменем зміиным:

"Вражду положу…"[88]

Теперь видно, что значат тѣ зміи, о коих пишется:

"Посла Господь на люди зміев умерщвляющих, и угрызаху людій: и умроша люди мнози от сынов Ізраилевых"[89].

Сія казнь родилась из роптанія на Бога. А роптать не иное что, как не разумѣть и не признавать Господа, довольствуясь стихіями. Как (говорят ропотники), как быть может то, чего ощупать нельзя? Теперь видно, что значит тьма Египетская, тьма осязающая: сія есть ночь страшнѣйшая, ужасов и привидѣній исполненна, невѣдѣніе грубѣйшее и лютѣйшее. Взгляните на 17ю главу Прем[удрости] Солом[они][90]; о сих Смертных мыслях и в Книгѣ Іова:

“Желчь аспідов во чревѣ его”[91].

“Ярость зміеву да ссет, да убіет его язык зміин”[92].

А что сіе все до стихійных мыслей надлежит, слушай Михеа: “Полижут персть, яко зміеве, плѣжуще по земли, смятутся во облеженіи своем: о Господѣ Бозѣ нашем ужаснутся и убоятся от тебе”[93]. Сих-то проклинает Рай и блаженство наше, Господь: “Яко сотворил еси сіе, проклят ты паче всѣх скотов и паче всѣх звѣрей земных”[94]. О сих зміях Давид: “Язык их прейде по земли”[95]. “Изостриша язык свой, яко зміин”[96]. “Что хвалишися во злобѣ, сильне?..”[97]

Сіе нещастіе смертельным жалом сердца человѣческіи дабы не умерщвляло, велит Господь Мойсею здѣлать мѣдную змію, чтоб была она маіяком, отводящим от злополучнаго пути безбожнаго и указывающим благополучный ход в познаніе Божіе, в Рай сладости, в Царство мира и любви[98].

Когда змій, ползущій по травѣ, выманивает сердца наши из блаженнаго сада, то пусть и возвратит змій, но уже вознесенный от земли[99].

Сей уже змій не так, как в Даніиловой Книгѣ идол Вил[100], сей, напротив того, снаружи прах, но внутрь твердая мѣдь и сила живаго Бога, плотским пріодѣтая прахом. Сей змій воплощенная есть Премудрость Божія, бесѣдующая нашими словами, но ведущая от земли на небо, да избавит нас от ползущих зміев. К ней Михеа говорит: “Возстани и измлати их, дщи Сіоня, яко роги твоя положу желѣзны и пазнокти твоя положу мѣдяны, и сотреши люди многи”[101]. Сей змій есть ХРИСТОС, Слово Божіе, СВЯЩЕННАЯ БИБЛІЯ.

“Аз есмь (вопіет) свѣт міру…”[102]

“Аз есмь пастырь добрый…”[103] “Той сотрет…”[104]

Естли имѣеш уши, послушай[105], как чудно сей змій свистит: “Плоть ничтоже…”[106]

Что слаще сей благой вѣсти сердцу христіанскому? О сего-то змія благовѣстіи Приточник дает знать:

“Страшное СЛОВО сердце мужа праведнаго смущает, вѣсть же благая веселит его”[107].

Сей есть столб облачный, изводящій Израиля из осязающей тмы в нетлѣнное ВѢЧНАГО[108], сей лежит на паденіе и на возстаніе[109], сей змій с преподобным будет преподобный, говоря к нам:

“Сыне, аще премудро будет сердце твое, возвеселиши и мое сердце”[110].

Таков один вознесет змія, как написано:

“Змія возмут… (вознесут)”[111].

Презирать мудрых совѣты значит самому себѣ зажигать факел. Для безпрепятственнаго путешествія нѣт важнѣе, то есть полезнѣе и величественнѣе, как узнать самаго себе и сыскать в нашем пепелѣ погребенную Искру Божества. Отсюду раждается благословенное оное царство владѣть собою[112], имѣть мощь и на стремленіях душевных, всѣх тигров лютѣйших[113], как на везущих колесницу львах, ѣхать.

Всѣх наук сѣмена внутрь человѣка сокрываются, тут их источник утаен, а кто видит его? Сей есть один родник неисчерпаемый всему благу и блаженству нашему, он сам есть оное блаженство, безвиновное НАЧАЛО, безначальная ВИНА, в коей и от коей все, а она сама от самой себе и всегда с собою есть и будет. Посему и вѣчна, всегда и по всему одна и одинакая, разлившаяся и содержащая. Сія высочайшая вина всеобщим именем именуется БОГ, свойственнаго имени ей нѣт[114]. Сіе блаженство премудрыи люди уже в древнѣйших вѣках нашли и наслаждались оным, а нам завѣтом своим неоцѣненное то сокровище оставили в наслѣдіе. Завѣт тот суть книги их и ворота к щастію.

"Премудрость и мысль блага во вратѣх премудрых"[115].

"У врат сильных присѣдит, во вратѣх же града дерзающи глаголет…"[116]

"Мудрыя жены создаша домы"[117]. О сих-то книгах пишется:

"Страшно мѣсто сіе нѣсть сіе, но дом Божій, и сія врата небесная"[118].

"Яждь мед, сыне, благ бо есть [сот], да насладится гортань твой, сице уразумѣеши премудрость душею твоею"[119].

"Аще бо обрящеши (оную), будет добра кончина твоя, и Упованіе тебе не оставит"[120].

"Сія книга повелѣній Божіих и закон сый во вѣк:

Вси держащіися ея в живот внидут, оставившіи же ю умрут"[121].

В сих премудростію созданных домах[122] Блаженный Лот пирует и упивается со дщерми своими[123], в сих упился и Ное[124], там пирует и братія с Іосифом:

"Пиша же и упишася с ним"[125].

Не то они вино пили, что пьют у Приточника беззаконники: "Тіи (бо) питаются пищею нечестія, віном же законопреступным упиваются"[126]. Но вино, веселящее сердце[127]. Видите, в коих книгах искать должно веселія, а чіе дѣло учить о нем.

Сіе вино пьет Небесный Учитель в Царствіи Отца своего с тѣми, о коих сказует: "Соглядав окрест себе сѣдящыя, глагола: Се мати моя и братія моя…"[128]

Сіе вино есть от стола высокаго: "Упіются от тука дому твоего"[129]. От сего стола вкушает и Павел: "Имамы олтарь…"[130] Познаніе сладчайшія истины Божіей подобное вину веселящему, с сими тож дѣлается, что с нѣкіим древним мудрецом. Сей любитель истины и ревностный мудрости искатель от младых ногтей многая лѣта между прочим желал знать, кій разум и тайна закрывается в образѣ треугольника, который и нынѣ пишется в христіанских храмах, а изнутри его или око смотрит, или Солнечныи лучи льются[131]. Наконец сокровенная сила вдруг, как молнія, озарила душу его; вскочил Пиѳагор, начал руками плескать и кричать: "Сыскал! Сыскал! Сыскал!"[132] Скажите мнѣ, кто б не почел пьяным, взирая на него? Скакал и Давид, играя на органы. Несут и ведут за ним кивот с сокрушенным внутрь завѣтом Господа сил[133] в замок его Сіон, а Давид пред ним пляшет. "Конечно, он спился или от меланхоліи с ума сошел", – говорит, смотря в

окошко, Мелхола, дочь Саулова[134]. А Давид, на ея руганіе не смотря, что желал, совершил: поднес Господу жертву всесожженія и жертву мира, праздник радости и веселія. Наконец и послѣдовавших ему израильтян здѣлал щасливыми, открыв им Господа сил, а у Мелхолы, дщери Саула, не бысть дѣтища до дне смерти ея. 2 Цар[ств], Гл[ава] 6.

Не очень сладкаго разсужденія был бы Давид, и сам я чуть ли бы от смѣха удержался, видя Давидово плясаніе о том, что втащил в крѣпость свою сундучище с каменными таблицами.

Сіе многіе и нынѣ дѣлают, всякой день цѣлуют Евангеліе и почти спят на сем каменѣ с Іаковом[135]; но вѣрую и разумѣю, что тайная воскресенія сила, под каменными Скрыжалами сокровенная, как Мойсеево из горящей купины, так и Давидово сердце облистала и напечатлѣлася внутрь его.

Там и Авраам увидѣл день Господень и возрадовался, сіе сам Давид доказывает сими словами: "Знаменася (напечатлѣся) на нас свѣт лица твоего…"[136] Иное дѣло видѣть камень с буквами и бумагу с чернилами внѣшним оком, а другое взирать тѣм взором: "Возведите очи ваши"[137], и слышать тѣми ушами: "Имѣяй ушы слышати, да слышит"[138], и могти сказать с Павлом: "Написано не чернилом, но Духом Бога жива на скрижалех сердца плотяных"[139].

Краски на картинѣ всяк видит, но чтоб рисунок и живость усмотрѣть, требуется другое око, а не имѣяй оное слѣп в живописи. Скрып музыкальнаго орудія каждое ухо слышит, но чтоб чувствовать вкус утаеннаго в скрыпѣніи согласія, должно имѣть тайное понятія ухо, а лишенный онаго длятого лишен движущей сердце радости, что нѣм в музыкѣ. В самую пламенѣющую усердіем душу не скоро входит сіяніе Славы Божія: "Внегда пріити времени, явишися"[140]. Блаженное сіе время на многих мѣстах назначено. У Ісаіи: "Тогда отверзутся очи слѣпых, и уши глухих услышат. Тогда скочит хромый, яко елень, и ясен будет язык гнуснивых"[141].

"Собранніи Господем обратятся и пріидут в Сіон с радостію, и радость вѣчная над главою их"[142]. "Тогда волцы и агнцы имут пастися вкупѣ"[143]. "Свѣтися, свѣтися, Іерусалиме…"[144]

Сей-то свѣт снисшедшій здѣлал схожими на пьяных Апостолов: "Иніи же ругающеся глаголаху, яко віном исполнени суть"[145].

Кричит Петр и защищает их[146]; но можно ль увѣрить застарѣлое в душах повѣрье? а иногда и злобное? Пьяны от радости, что уразумѣли то, чего, все оставив, искали… Увидѣли с Давидом знаменія и образов событіе, чудеса на небеси и на земли[147] прозрѣли, стали собирать манну.

Манна значит чудо, т. е. что то такое[148]? "И се на лицы пустыни мелко, яко коріандр, бѣло, аки лед на земли. Узрѣвше же то сынове Ізраилевы, рѣша друг ко другу: 'Манна!', сирѣчь: что есть сіе? Не вѣдяху бо, что бяше. Рече же Мойсей к ним: 'Сей хлѣб, егоже завѣща Господь'"[149]. Несказанно радостны, что прозрѣли новое, начали прорицать новое новыми языки[150].

Сіе-то есть быть пророком, или философом, прозрѣть сверх пустыни, сверх стихійной бражди, нѣчто новое, нестарѣющееся, чудное и вѣчное, и сіе возвѣщать.

“Всяк, иже аще призовет имя Господне, спасется”[151]. Спасеніем душѣ есть основательная радость и твердая надежда, дышут таковым же пьянством и сіи Павловы слова: “Кто ны разлучит от любве Божія?”[152] “Но во всѣх сих препобѣждаем за возлюбшаго нас”[153]. Видите, сколько сильно в сем мужѣ вкоренилась радость, что всѣ горести его пріуслаждает, ничто ему не страшно, весел и в темницѣ. Сей есть Истинный Мир[154].

Как здравіе селеніе свое имѣет не внѣ, но внутрь тѣла, так мир и щастіе в самой среднѣйшей точкѣ душы нашея обитает и есть здравіе ея, а наше блаженство.

Здравіе тѣла не иное что есть, как мир тѣлесный, а мир сердечный есть живность и здравіе души, и как здоровье раждается послѣ очищенія из тѣла вредной и лишней Мокроты, матери всѣх Болѣзней, так и сердце, очищаемое от подлых мірских мнѣній, безпокоящих душу, начинает прозирать Сокровенное внутрь себе сокровище щастія своего, чувствуя будто послѣ болѣзни желаніе пищи своея, подобное нашему орѣху, зерно жизни своея в пустом молочкѣ зачинающему. Сих-то начинающих себе познавать призывает премудрость Божія в дом свой на угощеніе чрез служителей: “Пріидите, ядите мой хлѣб и пійте віно…”[155]

В сію гостинницу и паціент Іерихонскій привозится самарянином[156], зовет и всѣх, сердце свое потерявших: “Приступите ко мнѣ, погубльшіи сердце, сущіи далече от правды[157], пріидите ко мнѣ, вси труждающіися…”[158] О сем врачѣ внушает нам сын Сирахов: “Почитай врача… ибо Господь созда его”[159]. А кто ж есть тот врач, естли не сей: “Изцѣляя всяк недуг и всяку язву в людех”[160]. Но что изцѣлял? “Изцѣляя сокрушенные сердцем…”[161] Естли кто сердцем болен, естли мыслями недужен, тогда точно сам человѣк страждет. Не тѣло, но душа есть человѣком, не корка, но зерно есть орѣхом. Естли цѣлое зерно, сохранится и корка в зернѣ. Кто прозрит сіе и повѣрит? “Очисти прежде внутреннее стклянницы и блюда, да будет и внѣшнее има чисто”[162]. Изцѣли прежде сердечное сокрушеніе, не бойся от убивающих тѣло[163]. Иное тѣлесное здоровья, другое дѣло веселіе и живость сердца.

Садом, оплота лишенным, есть нещасливая душа, щастіе свое на пѣску стихійном основавшая и увѣрившая себя, что можно добро свое сыскать внѣ Бога. Начало премудрости – страх Божій[164]. Он первѣе усматривает щастіе свое внутрь себе. Сіе блаженное утро внутрь сердца свѣтить начинает, ведущее за собою ведро пресвѣтлаго и вѣчнаго мира, и естли бы оно было тлѣнію подвержено, то могло ли бы родить вѣчный мир? Может ли душа незыблемое имѣть упованіе на то, что третяго дня сокрушится? Не вся ли таковая пѣсочная надежда есть мать душевнаго сокрушенія? И как может твердо устоять сердце, видя все стихійное, до послѣдней крошки разоряемое, а прозрѣть за слѣпотою не может то, на чем благонадежно можно опереться? Сія благонадежная надежда зовется у Павла якорем[165].

По сему видно, что все свѣтское добро нѣсть добро; оно сокрушается даже до самаго здравія тѣлеснаго и успокоить сердца не может. Доколѣ душа не почувствует вкусу нетлѣнія, дотолѣ не вкусит она твердаго мира и есть мертва.

Коль многое множество читает Библію! Но без пользы: сей дом Божій заперт и запечатан.

Дух страха Божія и дух разума вход отверзает. Без сего ключа всяк поропщет, взалчет и обойдет Град сей[166].

Многіи приходят к нему с любопытным духом, иныи с половиною души, иныи с Іудиным сердцем, но без пользы. "Окрест нечестивіи ходят"[167]. Иныи преклоняют ее к защищенію своих плотоугодій и со строптивым развращается[168] во вред. Выводят пророчества о временной пользѣ, о частных враках, о тлѣнных предметах, но окрест нечестивіи ходят[169]. Коль мало истинных рачителей, вѣрных искателей и снарядных чтецов, – жалуется о сем Іеремія: "Кому возглаголю и кому засвидѣтельствую, и услышит? Се необрѣзана ушеса их, и слышати не возмогут! Се слово Господне бысть у них в поношеніе, и не воспріимут!"[170] Библія есть совершеннѣйшій и мудрѣйшій орган. Как стрѣла магнитная в одну сѣверную точку устремляет взор свой[171], так и сія к ономy взирает и ведет [к] тому: "Востокъ имя ему"[172]. Сія есть стрѣла спасенія Господня, как говорит Елисей, пособляя собственными своими руками напрягти лук и выстрѣлить стрѣлу на непріятелей, наложив руки свои на руки царя Іоаса. 4 Царст[в], Гл[ава] 13[173].

Естли язык разит, длячего не назвать его стрѣлою? Библія есть слово Божіе и язык огненный.

Исаія в лице ея говорит: "От чрева матере моея нарече имя мое и положи уста моя, яко мечь остр, и под кровом руки своея скры мя; положи мя, яко стрѣлу избранну, и в тулѣ своем скры мя, и рече ми: Раб мой еси ты, Ізраилю, и в тебѣ прославлюся"[174]. Сія стрѣла от вышняго нам послана для врагов.

Слова Богопроповѣдников суть стрѣлы, о коих Исаія: "Ихже стрѣлы остры суть, и луцы их напряжени; копыта коней их, яко тверд камень, вмѣнишася; колеса колесниц их, яко буря. Ярятся, яко львы"[175]. Вот один из сих воинов! "Оружіе воинства нашего не плотское, но сильно Богом…"[176]

Но как напрягать стрѣлу сію? Должно умѣть и имѣть в себѣ того: "Научаяй руцѣ мои на ополченіе"[177]. Сію-то стрѣлу сыскали в колчанѣ апостолы, язык огненный: "Языка, егоже не вѣдяше, услыша"[178]. А как стрѣла сія парящая взирает к одному точію востоку[179], так и сей орган одному Богу пѣснь воспѣвает. Очень вздорно и худо разногласит и сам свое мѣшает сличное согласіе, естли стать на нем играть для плоти и крови. Играет и скачет Давид, но пред Господем, т. е. ради Господа, так, как и Мелхолѣ говорит: "Благословен Господь, иже избра мя паче отца твоего… Буду играти и плясати пред Господем"[180]. Поощряет и других: "Воспойте ко Господеви. Сей, де, один только благ Псалом есть"[181].

Нѣт сладостнѣе и дѣйствительнѣе, как бренчать на нем Богу, а не стихіям, Господу, а не міру, не тлѣни, но вѣчности; тогда-то дѣйствительно изгонятся Бѣсы из Саулов. При том надобно умѣть сличать голоса, вливающіе в душевное ухо сладкую Симфонію.

При свидѣтельствѣ двоих или троих голосов твердый псалом составляется, напримѣр: "Почитай врача противу потреб честію его, яко Господь созда его"[182]. Вот! кого ж не Господь созда? Тот час и вздор: длячего ж Царь Іудин Аса осуждается ради лѣкарей? "И ниже в немощи своей взыска Господа, но врачев"[183]. Смотрите, как дурно сей орган разногласит ко человѣку! Не спорю, да и сам я рад почитать тѣлеснаго врача. Притом говорю, что Библія весьма есть дурною и несложною дудою, естли ее обращаем к нашим плотским дѣлам, бодущій терновник, горькая и невкусная вода, дурачество, естли с Павлом сказать, Божіе[184], или скажу лайно, мотыла, дрянь, грязь, гной человѣческій, в коем велит Бог Іезекіилю сокрыть ячменный опрѣснок[185]. "Тако снѣдят сынове Ізраилевы хлѣб свой нечист во языцѣх, аможе разсыплю я". Гл[ава] 4[186].

У Ісаіи – стрѣла избрана, в тулѣ своем сокрытая[187], а у Іезекіиля – в лайнѣ мотыл скотских сокрывается опрѣснок[188].

Не сіе ли есть таинство утверждающаго сердца нам слова Божія, грязью земных дѣл наших обвитое? Тѣ только однѣ от зміиных утрызеній изцѣлились, кои на вознесеннаго змія в гору взирали[189], не тѣ, что смотрѣли на ползущаго по земляном прахѣ.

Так и здѣсь питаются во время глада пшеницею Іосифовою[190] приступившіе к столу и наслаждающіеся высокими умы, а не тѣ, кои жрут гнилую свою мертвечину около слова животнаго[191].

"Окрест нечестивіи…"[192]

Там проминается змій, ползущій и ядущій грязь, а у Іезекіиля на гноеядцов вот что Бог вѣщает: "Да скудни будут хлѣбом и водою, и погибнет человѣк и брат его, и истают в неправдах своих"[193]. Длячего мы находим там нашу грязь и гной и ядим оной, когда все сіе Богу и Божественному Его слову единственно посвящено? Конечно, мы не узнали себе. Естли ж скажете, что оное жестоко[194] и трудно читать и разумѣть, сіе вам Бог прощает. Одно то непростительно, что мы похожи на умницу бабу; сія разумница изволила кушать горчайшую около орѣха волоскаго корку. Наконец осердившись, начала ругать и смѣятся, кои, лишившись добраго вкуса, похваляют иностранные плоды.

"Почитай врача… Яко Господь созда его"[195]. Но дабы тут не приснились нам наши тѣлесные врачеванія, для того там же всплош говорится сіе: "Не от древа ли осладися вода, да познана будет сила его?"[196] Лѣкарствам плотским кое есть сходство с тѣм Богопоказанным древом, коим Мойсей воду горькую осладил[197]? Естли кто сіе древо знает, может вознести змія[198], отбить грязь от опрѣсноков[199], осладить библейную воду. Вот лѣкарь кричит. Послушайте премудрость в притчах! "Господь созда мя, начало путей своих"[200]. Слушай лѣченіе: "Сыне, да не преминеши! соблюди же

совѣт мой[201] и мысль, да жива будет душа твоя, и благодать будет на твоей выи! Будет же изцѣленіе (приложеніе) плотем твоим и уврачеваніе костем твоим, да ходиши надѣяся в мирѣ во всѣх путех твоих…”[202]

Видите, что лѣчит сей врач[203]? Душу болѣзненную. “Мир мой даю вам”[204]. “Вы друзи мои есте…”[205]

Сего-то добраго друга толь высоко рекомендует сын Сирахов: “Друг вѣрен покров крѣпок есть, обрѣтый же его обрѣте сокровище. Другу вѣрну нѣсть измѣны, и нѣсть мѣрила добротѣ его! Друг вѣрен врачеваніе житію, и боящіися Господа обрящут его”[206]. Теперь же скажу: почитайте Библію в разсужденіи надобностей ея, она есть Аптека, Божіею премудростію пріобрѣтенная, для уврачеванія душевнаго мира, ни одним земным лѣкарством не изцѣляемаго.

В сей-то аптекѣ Павел роет, копает, силою древа крестнаго вооружен, и, убивая всю мертвую гниль и гной, вынимает и сообщает нам само чистое, новое, благовонное, Божіе, нетлѣнное, вѣчное, проповѣдуя ХРИСТА, Божію силу.

Церемонисты сердятся, а Аѳинейцы смѣются. Нам же, званным, ХРИСТОС есть Божія сила и Божія премудрость[207]. Естли ж спросите, длячего сіи книги одно пишут налицо, а другое тайное и новое из них выходит? А кто ж сѣет на нивѣ сѣмя будущее? Да и можно ль? Пахарь сѣет зерно нынѣшнее. Оно, принятое в нѣдро земное, разопрѣет и сотлѣет. В той день выходит из него плод новый с новым зерном. А к сему круг годоваго времени надобен.

Скажите, возможно ль на молодом сердцѣ вырастить плод вѣдѣнія Божія и познанія (сіе обое с собою неразлучное) самаго себе[208]? К сему круг цѣлаго человѣческаго вѣка потребен. Библія есть человѣк домовит, уготовавшій сѣмена в закромех своих[209]. О сем-то хозяинѣ пишется: “Изыде сѣяй сѣяти”[210]. Она в молодыя наши мысли насѣвает сѣмя нынѣшняго плотскаго нашего вѣка, дабы несмысленное наше сердце[211] способно принять могло. Сіе сѣмя не пустое, но утаевает в себѣ Божію силу.

Оно, как ни потребное, со временем портится в сердцѣ и гибнет, а новое прозябает. Сѣется гніющее, возстает благовонное; сѣется жестокое, возстает нѣжное; сѣется горькое, возстает сладкое; сѣется стихійное, возстает Божіе; сѣется несмысленное и глупое, воскреснет премудрое и прозорливое. Все, что только мы имѣем, есть то ж и у Бога. В сем только разнь, что наша гниль и стѣнь, а его – нетлѣніе и истина.

Древній мудрец Эдип, умирая, оставляет малолѣтному сыну в наслѣдіе исторію именем «Сфинкс»: “Любезный сын[212], вот тебѣ самое лучшее по мнѣ наслѣдіе! Пріими малую сію книжку от десницы моей; люби ее, естли хочеш любить твоего отца; меня почтеш, почитая оную. Носи ее с собою и имѣй в сердцѣ своем, ложася и вставая. Она тебѣ плод принесет тот, что и мнѣ, разумѣй – Блаженный конец жизни твоей. Не будь нагл и безсовѣтен, ступай тихонько, жизнь есть путь опасный; пріучай себя малым быть довольным. Не подражай расточающим сердце свое по наружностям, учись

собирать расточенія мыслей твоих и обращать их внутрь тебе. Щастіе твое внутрь тебе есть[213], тут центр его зарыт; узнав себе, все познаеш, не узнав себе, во тмѣ ходить будеш и убоишися страха, гдѣ его не бывало[214]. Узнать себе полно, познаться и задружить с собою сей есть неотъемлемый мир, истинное щастіе и мудрость совершенная. Ах, естли б мог я напечатлѣть теперь на сердцѣ твоем познаніе самаго себе!.. Но сей свѣт озаряет в поздный вѣк, естли кто щаслив… Будь добр ко всѣм. Не обидиш и врага своего, естли хоть мало узнать себе потщишся. Но прозираю природу твою и радуюсь. Конечно, узнаеш себе, естли любить будеш вникать крѣпко внутрь себе, крѣпко, крѣпко… Сим одним спасешся от челюстей лютаго мучителя".

Он много говорил, но мальчик ничего не мог понять. Омоча отцовскую руку слезами и принимая книжку, прилагал ее, будто отца, к сердцу своему; а отец, радуясь как сыновнему усердію, так и разлученію своему от тѣла, уснул в вѣчности, оставив на смертном лицѣ образ радости, живый слѣд ублаженныя миром души своея.

Добрый сын, малую сію книжечку часто читая, почти наизус ее знал. В ней написано было, что лютѣйшій и страшнѣйшій урод, именем Сфинкс, во время жизни отца его всѣх встрѣчающихся ему, кто бы он ни был, мучил и умерщвлял людей. Лице его было дѣвичье, а прочее все льву приличное. Вся вина убивства состояла в том, что не могли рѣшить предлагаемой сим чудовищем задачи, или загадки, закрывающей понятіе о человѣкѣ. Кто бы ни попался, вдруг задача сія: поутру четвероножный! во полдень двуножный, в вечеру треножный, скажи мнѣ, какой звѣрь…[215] Наконец написано, что Эдип загадку рѣшил, урод изчез, а возсіяла во дни его радость и мир[216]. Всю сію опись держал он в сердцѣ своем[217].

Пришол мудрецов сын в возраст, усилилися страсти, а свѣтское дружество помогло ему развратиться. "Сфинкс – какое дурачество, – говорили ему, – пустая небыль! Суевѣріе!.." Да и сам он уже имѣл не дѣтской разум, он понимал, что сих звѣрей ни в Америкѣ, ни в самой Африкѣ, ни в островах Японских натура не раждает, а в Европѣ их не бывало. Ни одна натуральная исторія об них не упоминает, все уже изрядно понимал, чтоб быть прозорливым нетопырем. Нетопырю острый взор в ночи, а бездѣлнику во злѣ. Безпутная жизнь совсѣм лишила его сердечной веселости. Тогда первый засѣв юродивой о уродѣ исторіи в сердцѣ его согнил, так как гніет старое пшеничное зерно, на нивѣ погребенное.

В 30 лѣт начал входить в себя и узнавать. "Какое бѣдствіе! – говорил он сам с собою. – Я совсѣм перемѣнился. Гдѣ дѣвалась радость моя? Я мальчиком был весел, все у меня есть с излишком, одного недостает веселія. Есть и веселіе и таковым меня почитают, но внѣшнее, а внутрь сам чувствую развалины основанія его, боюсь и сумнѣваюсь. Одно то твердо знаю, что я бѣден. Что ж мнѣ пользы в добром о мнѣ людском мнѣніи? Вот точной плод презрѣннаго мною завѣта и совѣта отческаго! Прибыль моя двоит во мнѣ жажду, а мои услажденія сторичным кончаются огорченіем. Сфинкс… Чудное дѣло…

Конечно, тут тайна какая-то… Мой отец былъ мудр и человѣколюбив, не лгал и в шутку и не былъ к сему сроден; нельзя, чтоб он меня хотѣл обмануть. Конечно, все то правда. А чуть ли я уже не попался звѣрю тому; мучит меня что-то, но не понимаю, и пособить нельзя. Одно только чудо, что мучусь тѣм, чего не вижу, и от того, кого не знаю… Нещастное заблужденіе! Мучительная тьма! Ты-то поражаеш в самую точку меня, в самую душу мою, опрокинув, как вихрь, хижину, как буря, кедр. Безразсудный міре! прельщающій и прельщаемый! Яд совѣтов твоих есть то сѣмя смерти сердечныя, а твоя сласть есть то лютѣйшій звѣрь; она неразумных встрѣчает лицем дѣвичьим, но когти ея – когти львовы, убивающіе душу, и убивства ея каждый вѣк и каждая страна исполнена". Продолжать не хочу. Начал прозябать из ложной исторіи новый и всеполезный дух. Добрый сын при восходящей внутрь себе предводительствующей зарѣ, помалу-малу узнав себе, со временем здѣлался наслѣдником высокаго отеческаго мира, возгнѣздившись на храмѣ нетлѣнной истины, как почитатель родителей зміененавистный бусел[218], исполнив как отцовское, так и пророчество, сокрываемое тайнообразным голубом, средѣ морских волн на камени стоящем, с сею подписью: "На твердости почиваю"[219].

Что нужнѣе, как мир душевный? Библія нам от предков наших завѣтом оставлена, да и сама она есть завѣт, запечатлѣвшая внутрь себе мир Божій, как огражденный рай увеселеніе, как заключенный кивот сокровище, как перлова мать, драгоцѣннѣшее перло внутрь соблюдающая. Но несмысленная наглость наша, по углам дом сей оцѣняющая[220], презирает и знать не ищет. Очень нам смѣшным кажется сотвореніе міра, отдых послѣ трудов Божій, раскаяніе и ярость его, вылѣпленіе из глины Адама, вдуновеніе жизненнаго духа, изгнаніе из Рая, пьянство Лотово, родящая Сарра, всемірный потоп, столпотвореніе, пѣшествіе чрез море, чин жертвоприношенія, лабиринт гражданских законов, шествіе в какую-то новую землю, странныя войны и побѣды, чудное межеваніе и прочая, и проч[ая].

Возможно ль, чтоб Енох с Іліею залетѣли будто в небо[221]? Сносно ли натурѣ, чтоб остановил Навин солнце[222]? Чтоб возвратился Іордан[223], чтоб плавало желѣзо[224]? Чтоб дѣва по рождествѣ осталась? Чтоб человѣк воскрес? Кой судія на радугѣ[225]? Кая огненная рѣка? Кая челюсть адская? Вѣрь сему, грубая древность; наш вѣк – просвѣщенный[226].

Нимало сему не удивляюсь. Они приступают к наслѣдію сему без вкусу и без зубов, жуют одну немудреную и горькую Корку. Естли бы к сему источнику принесли с собою соль и посолили его с Елисеем[227], вдруг бы сей напиток преобразился в вино, веселящее сердце[228]. Сіи воды до дне сего[229] суть тѣ же елисейскія, как только Елисей посвятил их Господним глаголом, Божію слову тот час перестали быть смертоносными и вредными, стали сладкими и цѣлительными душам.

Естли кто узнал себе и задружил, естли может сказать: "бысть глагол Господень ко мнѣ"[230], "вѣм человѣка"[231], может и теперь посѣщать сія же воды. Сіи-то источники оставляются в наслѣдіе от отца Ісааку: "Паки ископа

Ісаак кладязи водныя, яже ископаша раби Авраама отца его". Гл[ава] 26[232]. Возлѣ сего источника раб Авраамов находит для Исаака супругу Ревекку[233].

Толкует обрученіе сіе Осіа: "Обручу тя себѣ во вѣк и обручу тя себѣ в правдѣ и в судѣ, и в милости, и в щедротах: и обручу тя себѣ в вѣрѣ, и увѣси Господа"[234]. Послушайте, вот раб сына Авраамля: "Обручих вас ономy мужу дѣву чисту представити Христови"[235].

Испытайте писанія[236]: разумѣй, очищайте, ройте, копайте, смотри, как роет Исаак: "Отшед же оттуду, ископа кладязь другій. И не пряхуся о том, и прозва имя ему пространство, глаголя: яко нынѣ распространи Господь нам"[237]. Развѣ не слышим призывающаго нас живаго источника? "Вжаждай да грядет ко мнѣ…"[238] Вот наслѣдіе! покой сердца, пространство духа, утоленіе душевной жажды. Не дай Бог нам так пить из сего источника, как сіи потоки. "Юдоль же сланая имяше кладязи смоляныя. И побѣже царь Содомскій и царь Гоморрскій, и падоша тамо: оставшіися же бѣжаша в горняя"[239]. Один и тот же источник есть паденіем и возстаніем[240], презирателей Богу посвящаемых сих вод и ругателей Елисеевых уже не Сфинкс[241], но медвѣдицы терзают[242]; "и озрѣся вслѣд их, и видѣ я, и проклят я именем Господним…" 4 Цар[ств], Гл[ава] 2[243]. Мы не дѣти умом; медвѣдица душу не тронет; я тебѣ скажу, кіи то звѣри, от Бога насылаемыи. "Зубы звѣрій послю в ня…" Второзак[оніе], 32, с[тих] 24. Примѣть слово сіе "в ня"[244], разумѣй: "внутрь их"; звѣря впустить во внутренность как можно? Посылает на них и шершня[245]. Нельзя, чтоб наказывал по тѣлу тот, которой говорит:

"Не убойтеся от убивающих тѣло…"[246]

Кіи ж суть сіи звѣри и шершни? Слушай Мойсея: "И будет аще не послушаеши гласа Господа Бога твоего…[247] проклят ты внегда входити тебѣ, и проклят ты, внегда исходити тебѣ. Да послет тебѣ Господь скудость и глад, и истребленіе на вся…"[248] Слушай далѣе: "Да поразит тя Господь истлѣніем, и огневицею, и стужею, и жженіем, и убийством, и вѣтром тлетворным, и блѣдостію, и поженут тя, дондеже погубят"[249]. Слушай далѣе: "Поразит тя Господь неистовством и слѣпотою и изступленіем ума"[250]. Станем тут: довольно сего. Только не забудьте Сираховых слов о языкѣ: "Послан будет на ня, яко лев, и, яко пард, погубит я"[251].

О сих Грызеніях и душегубных жалах говорит и Павел:

"Жало же смерти Грѣх…"[252]

Что есть грѣх, естли не заблужденіе? Грѣшить, в греческом языкѣ ἁμαρτάνειν, значит быть безпутным[253]; что ж бѣдственнѣе, как шествовать без дороги, жить без пути, ходить без совѣта? Сіе поразит сердце больнѣе медвѣдиц, жалчае шершней. Нѣт слаще и увеселительнѣе истины[254], путеведущей душу, и нѣт горестнѣе, как тма невѣдѣнія. "Будеши (там же у Мойсея говорится) осязаяй в полудни, якоже осязает слѣпый во тмѣ, и не исправит (Господь) путій твоих"[255].

Еще простѣе говорится у Іереміи: "Накажет тя отступленіе твое, и злоба твоя обличит тя и увѣждь, и виждь, яко зло и горько ти есть"[256], "и не

исправит (Господь) путій твоих”[257]. Не вѣруяй и не вѣдущій Господа уже осужден есть[258]. Нѣт горестнѣе и мучительнѣе сего, и не будет никогда. Грѣх есть порча самаго существа и разореніе самой душевной исты; грѣх значит заблудить от Господа своего, а сіе есть потерять живот и мир сердечный[259]. Грѣх сам себѣ яд и казнь[260]; а мучит паче тысячи адов. Видите, чіе дѣло учить о мирѣ и щастіи. Библія сему источник и основаніе. Правда, что многіе ангелы сокровищу нашему, в вертепѣ родшемуся, не очень искусно и не по Давидову на библейном инструментѣ поют пѣснь: “Слава в Вышних Богу”[261]. Но глупость цѣлой тысячи несмысленных живописцов не сильна у нас живописную хитрость привесть в презрѣніе, а научает нас, что сія наука есть многотрудная и от толикаго своих любителей стара, немногими постигаема.

Старинный друг мой Алексѣй Соха[262] в собраніи дружеском по теченіи рѣчи стал хвалится, что общій наш пріятель Севастіан, сын Іакинѳов, лѣкарь, возвратил ему очи, в опаснѣйшем состояніи находящіяся. В сем мѣстѣ нашего разговора один из собранія начал горько плакать; всѣ мы задивилися: что причина? “Мнѣ тот же лѣкарь, – сказал с плачем слѣпец, – сам собою обѣщался было исцѣлить очи”. Мы знали, что добродушный Севастіян не принимался за невозможное, для того спросили: “Длячего ж ты не отдался?”– “Вот длячего! – отвѣчал безокій. – Обманут многими врачами, думалось мнѣ, что всѣ суть тѣ же; а теперь я навѣки Слѣп…” Достойно и праведно! Монета воровская не может уничтожить цѣну и честь монеты царской. Теперь скажу вам то же, что в началѣ: осторожно говорите о Мирѣ. Высокая рѣчь есть МИР. Не будьте наглы, испытуйте все опасно. Не полагайтеся на ваших мыслей паутину. Помните слово сіе: “Не буди мудр о себѣ”[263].

“Не мудрися излишше, да не когда изумишися”[264].

“Не оправдай себе пред Богом”[265].

“Почитай врача”[266].

“Не высокомудрствуй, но бойся”[267].

Презирать Библію значит мудриться излишше, будто мы что лучшее выдумали.

Оправдать себя пред Богом значит то ж, будто мы упредѣли его новоизобрѣтенным прямиком к щастію. Высокомудрствовать значит, будто в наш вѣк родилась истинная премудрость, не знаемая древним вѣкам и нашим предкам.

Сіе есть высокостепенное сумазбродство[268], естли думать, что в наших временах взойшло солнце, отворился ключ здоровых вод, изобрѣтена соль… Самонужность есть повсемѣстная и вѣчная. Бог и Премудрость безначалны[269]. А то самая дрянь, что вчера с грибами родилось. Изберите день и соберитеся. Я за предводительством Божіим и его Библіи мог к вам, естли меня не обманет самолюбіе, показать алфавит мира, или букварь его[270]. А теперь поручаю вас Богу. Сумма всей нашей рѣчи будет сія: чем кто согласнѣе с Богом, тѣм мирнѣе и щасливѣе. Стыжуся сам своего слова.

Лучше было сказать: соберемся и участно всѣ побесѣдуем. Авось-либо что откроет тот, который близ есть всѣм, призывающим его в Истинѣ[271].

АѲАН[АСІЙ]. А мы пойдем в сад, а из саду домой… Скажите мнѣ, как вам показалась рѣчь его?

ЕРМ[ОЛАЙ]. Мнѣ она показалась дѣлом. Нѣт вреднѣе, как наглость.

ЯК[ОВ]. И мнѣ его рѣчь кажется небезосновательною. Может статься, что мы разсуждаем о мирѣ так, как древніи разсуждали о пиѳагоровских бобах. Между многими его гадательными реченіями есть и сіе: "Не ѣж бобов". Многія сему смѣялися, а иные высосали из сих слов подлые соки, всяк по своему сновидѣнію. Один думал, что в бобах вредной сок, раждающій безсонницу. Другой мечтал, что срамный дух имѣют и фигуру. Третьему приснилось, будто бы обращаются в кровь, естли скрыть в мѣдном сосудѣ, и прочій вздор[272]. О сем написали и книги. Возможно ли, чтоб мудрый муж толь подлыя мысли закрыл в своем символѣ? Мнѣ кажется, тѣ угадали, кои высосали оттуда сіе Сираховское слово: "Премудрость книжника во благовременіи празднества, и умаляяйся в дѣяніях своих упремудрится"[273]. За неимѣніем камушков употребляли древніи для кандидатов бѣлыя и черныя бобы. Пиѳагор любителей премудрости отвлекал сим словом от честолюбія, чтоб имѣть вольное сердце к изслѣдованію истины. Толкует один его символ Цицерон в книгѣ своей о старости[274], но весьма нехудо: древніи мудрецы имѣли свой язык особливый, они изображали мысли свои образами, будто словами. Образы тѣ были фигуры небесных и земных тварей, наприм[ѣр], Солнце значило истину. Кольцо, или змій, в кольцо свитый, – вѣчность. Якорь – утвержденіе или совѣт. Голубь – стыдливость. Птица бусел – Богочтенїе. Зерно и сѣмя – помышленіе и мнѣніе. Были и вымышленные образы, наприм[ѣр], Сфинкс[275], сирена[276], феникс[277], семиглавный змій и прочая. Печать кесаря Августа имѣла с кольцом якорь, обвитый стремительнѣйшим морским звѣрем Делфином с сею подписью: FESTINA LENTE[278], т. е. спѣши (всегда) исподволь. Образ, заключающій в себѣ тайну, именовался по-еллински ΈΜΒΛΗΜΑ, EMBLEMA, т. е. вкидка, вправка, будто в перстень алмаза[279]. Наприм[ѣр], изображенный гриф с сею подписью: "Наглорожденное скоро изчезает"[280]. Или сноп травы с сею надписью: "Всяка плоть трава"[281]. А естли таких фигур сложить вмѣстѣ двѣ или три, как в помянутой печати, тогда называлося ΣΎΜΒΟΛΟΝ[282], CONJECTURA по-римски; по-нашему бы сказать: скидка, сметка[283]. Августова печать была головою всѣх его совѣтов в Царствованіи. Он почитал за одно скорость и исправность. Наконец, так щасливо царствовал, что народная рѣчь сія почти обратилась в пословицу: Августу или не должно было зачинать, или переставать царствовать[284]. Но мнѣ кажется, что Августова печать значит и то, дабы бѣшенство душевных стремленій удерживать совѣтом, зависящим от вѣчности. В сію мысль приводит фигура змія, в кольцо свитаго, с сею надписью: "От тебе, Боже, начало, в тебѣ же да кончится"[285]. Вѣчнаго вѣчность так же образовалась тремя перстнями, или кольцами, меж собою сцѣпленными, с надписью: "СІИ ТРІЕ вышше всѣх

стихій”[286]. Сердце, устремившееся к вѣчному, означалося образом стрѣлы, горѣ стремящейся к звѣздѣ, с такою подписью: “Довлѣет мнѣ один он”[287]. Сердце, вѣчностію просвѣщенное, образовалось кустарником, или насажденіем, плодопринесшим зерно, падающее сверху поверхности земной, с подписью: “Чаю Будущія жизни”[288]. Изображалося и орлом, взирающим и возлетающим к Солнцу, с подписью: “Горю к Безсмертію”[289]. Также зміем, совлекшим свою ветош весною и обновившим юность[290]. Я недавно написал таинственный образ. Он представляет море с берегом, с котораго летит на другую сторону моря ласточка, с надписью: “Зимою нѣт здесь для меня покою”[291]. Таковыя тайно образующія вѣчность фигуры бывали у древних вырѣзываемы на печатях, на перстнях, на сосудах, на таблицах, на стѣнах храмов; по сей причинѣ названы Іероглифика (Hieroglyphica[292]), т. е. священная скульптура, или рѣзьба, а толкователи названы Hierophantes[293] – священноявители, или Mystagogi[294] – тайноводители. Конечно, никто бы не мог разумѣть и видя не видѣл бы, наприм[ѣр], шар земный, изображенный с царскою короною и скипетром, но опровержен, естли бы не было подписано слѣдующее: “Дурак уповает на него”[295]. Отсюду, видно, родилася пословица сія: “Не фигура”[296], т. е. не трудно.

Лонг[ин]. Мнѣ кажется, что и самая Библія есть Богом создана из священно таинственных образов. Небо, луна, Солнце, звѣзды, вечер, утро, облак, дуга, рай, птицы, звѣри, человѣк и прочая. Все сіе суть образы высоты небесной премудрости, показанной Мойсею на горѣ; все сіе и вся тварь есть стѣнь, образующая Вѣчность. Кто бы мог догадаться, что Ноева дуга образ есть священныя Библіи, естли бы не сын Сирахов, похваляя Божественную премудрость, сказал: “Слава высоты, твердь чистоты… Солнце во явленіи… пожигающее горы… Луна всѣм… мѣсяц по имени своему есть… Доброта Небесе, Слава Звѣзд… Виждь дугу и благослови сотворшаго ю, зѣло прекрасна сіяніем своим”? Гл[ава] 43[297]. Всю сію неба и земли тварь Сотворил вышній в том, да прообразует[298] она горнее начало власти Божіей, силу слова его и славу присносущнаго духа его.

“В Началѣ сотвори Бог небо и землю”[299].

Когда вся тварей смѣсь проистекает из Божіего источника, тогда да возвращается к тому же, кой есть начало и конец[300], и нас за собою да ведет от смерти к жизни[301] и от земли к небеси[302]. Сіе великое свѣтило (Библіа), сотворенное на тверди крѣпости вѣчнаго на то, да освящает земленные умы наши, да разлучает нам между днем воскресенія и между нощію тлѣнія[303], которое одно нам, как видимое, так и знаемое, да ведет своими з[на]меніями во времена вѣчности, во дни спасенія[304], в лѣто Господне благопріятное[305]. Оно утвержденное в роды родов[306], да по крайнѣйшей мѣрѣ нѣкоторая частичка людей Божіих в Сем Ковчегѣ спасется от змія, изблевающаго потоп, наводняющій землю безбожіем[307]. В сем ковчегѣ почивает наш Ное, т. е. мир, всяк ум превосходящій[308], и кто воздвигнет его[309]? Тут гнѣздится и голубица его (“іона” Еврейски[310]), извнутрь испущаемая, возводящая

высокій взор свой, усматривающая превосходящія тлѣнія воду верхи Гор вѣчных, Гор правды Божіей, мѣсто злачное[311], землю износящую быліе травное и древо плодовитое[312], день третій воскресенія, и приносящая во устах своих нам милость мира и твердое надежды утвержденіе, глаголя: "Радуйтеся! не бойтеся! Что смущенны есте[313]? Мир вам[314]! Идите возвѣстите братіи моей"[315].

Естли бы кто вошел в покой чистыя сея голубицы и, отдохнув посредѣ предѣлов[316] ея с Исааковым сыном, тогда бы узнал, что вся слава ея внутрь находится, и признался бы, что подлинно крила ея посребренны, что шум их чудный, а междураміе ея сіяет самым чистѣйшим и никому не слыханным златом[317]: "Злато же земли сея доброе: и тамо есть АНѲРАКС и камень зеленый" (Быт[іе], Гл[ава] 2)[318]. Но так все закрыто фигурами, и образами так запечатлено, что весьма трудно, да и невозможно пролѣзть сквозь ограждающую рай сей стѣну, естли с нашим соглядателем Халевом не будешь в товарищах[319] сей: "Аз есмь дверь…"[320] Глубина сія Божіей премудрости[321], стѣнью образов снаружи покрытая, никоего вида, ни стройности, ни вкуса не имѣет. "Земля же бѣ невидима и неустроена, и тма…"[322] Такова она бывает потоль, поколь найдеш на ней дух от вышняго, как говорит Исаія (Гл[ава] 32): "И будет пустыня в Хермель[323], претворится в гору Кармиль"[324]. "В плодоносіи или в пище изобиліе"[325]. "И дух Божій ношашеся верху воды"[326].

Сей один всесильный, сходящій от вышняго дух, как сотворил всю сію небесных и земных, и преисподних[327], и морских (свѣтила, звѣри, золото, перла) образов тму, так и вывесть может из мертваго живое, из пустыни изобиліе, из обуялаго вкус, из тьмы просвѣщеніе. "И рече Бог: Да будет свѣт! И бысть свѣт"[328]. Все в ней кажется просто и одинаково сказано. Однако двое сіе слышах, Давид говорит: "И дух двойное свое слово на двое разумѣет: на образующее и на тайнообразуемое"[329].

"И разлучи Бог между свѣтом и между…"[330]

Да не помыслим же, что слово Божіе в самом дѣлѣ есть двойное. Двойное по естествам своим, двоим по тлѣнію и нетлѣнію, по плоти и духу, по Божеству и человѣчеству – по лицу же, или ипостаси, одно и то же[331].

"И бысть вечер, и бысть утро, день един"[332].

В сей-то силѣ сквозь бурю и облак спрашивает Іова Бог: "Гдѣ был еси, егда основах землю? Возвѣсти ми, аще вѣси разум. Кто положи мѣры ея, аще вѣси?.."[333] В коей же землѣ вселяется свѣт? Тмѣ же кое есть мѣсто?"[334] Гл[ава] 38, с[тих] 4. Вся тма земных образов в ту мету, мѣру и намѣреніе положена, да течет к своему началу. "В началѣ Бѣ Слово"[335]. "Вся тѣм быша…"[336]

Самыи сіи два образа, вечер и утро, естли бы не истинны были и не возводили куда-то, никогда бы не сказал Давид: "Исходы утра и вечера украсиши"[337]. Но Богодухновенное сердце и в сих кочках находит землю вселяющагося свѣта и мѣсто тмы[338]: "И свѣт во тмѣ свѣтится…"[339]

Таковые образы (EMBLEMATA[340]) всегда заключают внутрь себе нѣчто золотое и драгоцѣнное. Разумѣй Божіе: "И Видѣ Бог, яко добро"[341].

Возмите, напримѣр, сіи два образа из Ісаіи: “Персть от Колесе”[342], – и вспомните данный Іову запрос: “В коей землѣ вселяется свѣт …”[343]

Кто не скажет, что персть или грязь от колеса значит тлѣнную природу? Сіе есть мѣсто тмѣ. Кто же опять не видит, что колесо пріосѣняет вѣчнаго вѣчность? Сія есть земля, включающая в себе свѣт вѣчности. Знаменуется колесом[344], будто колесо в колеси заключилося[345]: в земном небесное, в тлѣнном нетлѣнное, как говорит Іезекіиль, видѣвшій колеса: “И дѣло их бяше, якоже аще бы было коло в колеси”. Гл[ава] 1[346].

Но сіи колеса не простыя были. “И видѣніе колес и сотвореніе их, яко видѣніе ѳарсіса”[347] (род драгоцѣннаго камня). Говорит и Давид: “Глас грома твоего в колеси…”[348] Видите, куды сіи колеса докатилися. Теперь, кажется, видно, что колесо есть образ, закрывающій внутрь себе безконечное Колесо Божія Вѣчности, и есть будто персть, прильнувшая к ней: “Дух жизни бяше в колесѣх”[349]. Дух жизни и вѣчность – одно то же.

Мнѣ кажется, что и сам Іезекіиль тоже признает, что в тварях сокрывается пріосѣняемая Божія истина, когда говорит сіе: “Посредѣ животных видѣніе свѣщ…”[350] Сіи слова его по всему одни суть и тѣ же с словами сими: “Злато же оныя земли доброе, и тамо есть Анѳракс…”[351]

Анѳракс драгоцѣнный есть камень, подобен блистаніем огненному углю, гречески Анѳракс, т. е. разкаленный уголь[352]. Сей уголь очистил Исаіи уста; то уже и видно, что угль есть фигура, и не уголь очистил сердце сыну Амосову, но тайно образуемая углем горящим слава Божія, “не бѣ той свѣт, но да свидѣтельствует о свѣтѣ”[353]. Самыя его четыре животныя, что таскают за собою видѣнныя ему колеса, кажется, тоже начерчивает. Образ коей-либо твари, включающій в себе блистательный вид вѣчности, есть будто бы везущій Сокровище Божіе возок. Еврейски чуть ли не херувим[354]. Имѣем же Сокровище сіе в скудельных сосудѣх[355].

Может статься, что сіе ж значит и то, что пророк своим животным так, как и колесам, вкруг насажал и, будто алмазы, вставил множество очей. Колеса пророк умом проницая, услышит тайный вопль сей: “О колеса!” Но и здѣсь приличествует тот же вопль: “О очи!” И чуть ли сіи очи не тѣ, о коих Іереміа: “Господи, очи наши зрят на вѣру”. Гл[ава] 5[356]. Сіи очи и в Іовѣ есть: “Очи твои на мнѣ”. Гл[ава] 7[357]. Сверх пророчих и Іововых очей, есть еще Господни. “И положи (Елисей) уста своя на устѣх его, и очи свои на очи его… и согрѣся плоть отрочища”. 4 Цар[ств], Гл[ава] 4[358]. А без сих очей очи пророчи болѣзненны, как у Ліи, и слѣпы, и не вкусны. Затѣм сидящаго на херувимѣх[359]: “Отверзи, Господи, (просит Езекія) очи твои и виждь…”[360] Не всякому сіи очи отворяются, но содержатся внутрь сѣни животных: “Отвращу очи мои от вас” (Їсаіа)[361]. Іонѣ и Клеопѣ они отверзлись, но прежде и сим держастеся, да его не познают. Сокрыша было взор блаженных сих очей скоты полевые и звѣри дубравные[362], поколь “возсія солнце и собрашася”[363] …Вот один щенок львов, “скимен львов Іуда”[364] …но имѣет ли очи лице сіе львово? Имѣет, но для вѣрных, вот они: “Радостотворны очи его паче віна…” Быт[іе], Гл[ава] 49[365]. А невѣрным, не

раскусив на лицѣ образующем, увязают. “Очи Господни на праведныя, лице же Господне на творящія злая”[366], видящіе доброе и лукавое[367]. Они видят доброе, но лукаво: в добротѣ лукавство, в истинѣ сѣнь, в животѣ смерть, а сим самым дѣлают доброе злым. “Творящія злая”[368]. И не дивно очи сіи очень глубоки; одна точію вѣра на них взирает, а они взаим на вѣру. “Очи твои, яко езера во Есевонѣ (градѣ)” (Пѣснь пѣсней)[369], и очень высоки поднимаются над преддверіе врат дому Господня[370]. Они не дремлют и никогда не уснут, храняще дом свой Израильскій, Храм Библіи. “Да будут очи твои отверсты на храм сей день и нощь”. 3 Цар[ств][371]. Сіи очи увидѣли Закхея: “воззрѣв Іисус…”[372], и Веніамина: “воззрѣв очима своима Іосиф…”[373] Вот же вам и телячее лицо! Мойсей, благословляя Іосифа, называет его быком. “Первородный юнец доброта его…” Втор[о]зак[оніе], Гл[ава] 33[374]. Юнец есть ничто, но первородный лица сего есть красотою. Первородный и начало все одно. “На неже мѣсто аще зряше начало едино, идяху вслѣд его…” Іезекіиль, Гл[ава] 10[375]. Много я о очах наболтал, не можно ль нѣсколько удостовѣрить, что видѣніе внѣшнее сих многих очей есть фигура одного недремлющаго, Вседержительнаго ока Божія; и когда колеса образуют глас грома его[376], тогда очи пріосѣняют присносущное сіяніе славы его[377]. “Слово плоть бысть… и видѣхом славу его…”[378] Не хочу больше говорить, кромѣ с пророком же сіе: “Идѣже аще бяше облак, тамо бяше и дух”[379]. Облак и образ кажется одно. Но он и сам говорит: “Сіе видѣніе (есть) подобіе славы Господни”[380]. Будто ж не одно то: подобіе и образ[381]. А между колесом и оком немного разности. Кольцо и то, и другое. Вся Библія есть прах и персть, но осыпившая многоочитое колесо вѣчности Божіей. Из сей безобразной грязи исходит свѣт вѣдѣнія[382] славы Господни, блистательныя, как молнія, сіяющія, как золото, прозрачныя, как имитрос (янтарь), огнезрачныя, как анѳракс, добровидныя, как ѳарсіс. Сей свѣт избавляет ея от уничиженія и оплеванія людскаго. “Смиренная и колеблемая не имѣла еси утѣшенія: се аз уготовляю тебѣ анѳракс камень твой и на основаніе твое сапфир”. Ісаіи, Гл[ава] 54[383]. В то время веселится сія невѣста. Взгляните, напримѣр, на облак, объемлющій прекрасное кольцо сіяющія дуги; не живой ли сей образ Библіи, фигурами осѣняющій сіяніе славы Божія, на горѣ преобразуемыя? “Дугу мою полагаю во облацѣ…”[384] Взгляните на пустое поле, износящее траву и благовонные цвѣты. Сей есть Символ ея, раждающія из пустыни изобиліе, из гнили нетлѣніе. “Аз есмь цвѣт полный (полевый) и крін удольный”[385].

Сіе-то поле видѣл Іезекіиль, полное костей человѣческих[386], но тѣ бяше слова Господа Бога Ізраилева, видѣнная ему на сем полѣ. И теперь есть и видится, естли кто может проекти на кости сіи. Из сего поля персть взем Создатель[387], подмѣшав своей слины, помаза очи слѣпому[388]. Персть ничто, но подмѣшанный вкус Божественныя слины свобождает слѣпоты, отверзая очи Боговѣдѣнія. Вкус без слины в пищѣ не бывает. “Приложил еси премудрость и благая к сим паче всякаго слуха…” 3 Цар[ств], Гл[ава] 10[389]. Взгляните опять на вознесеннаго змія Мойсеева[390]. Естли он висит в кольцо

свитый, есть фигура вѣчности[391], естли же просто, есть образ Божіей премудрости. Сей змій всѣ ползущіи зміи пожирает. Сей пожер египетских мудрецов жезлы[392], "вся мудрость их поглощенна…"[393] Сей змій возносится на крестѣ – ХРИСТОС – Божія сила и премудрость[394].

"Погублю премудрость премудрых…"[395]

Взгляните на самаго Адама; припомните, что значит сей из глины вылѣпленный человѣк[396]? Бог на глину смотрѣть не терпит: "не соберу соборов их от кровей…"[397] И так сія обветшалая фигура, конечно, образует того человѣка: и "что есть человѣк, яко помниши его…"[398] Сей болв[ан] ведет за собою того мужа, который его создал, да образует стѣнью своею величіе его. "Се Сей стоит за стѣною нашею…"[399] "Сей бѣ, егоже рѣх, иже по мнѣ грядый, предо мною бысть, яко первѣе мене бѣ"[400]. Сего-то видѣл за глинкою Даніил (гл[ава] 10): "Воздвигох очи мои и видѣх, и се муж Един… Чресла его препоясана златом свѣтлым, тѣло же его, аки ѳарсіс"[401]. До сего-то мужа мальчиков, долѣ ползующих, приподнимает Павел: "Вышних ищите, идѣже есть Христос…"[402] "Горняя мудрствуйте"[403]. Что больше говорить? "По образу Божію сотворити его"[404]. Хоть по образу, хоть в началѣ, да образует сѣнь того единаго мужа, кой есть НАЧАЛО и КОНЕЦ[405].

Теперь наш Адам вкуснѣе здѣлался: был он глиняный только, а теперь и дух жизни внутрь его есть[406]; был один земный, а нынѣ в одно лицо соединился и небесный:

"Снидет, яко дождь, на руно"[407].

Затаскал было и задавил перстный.

Всѣ родове от Адама до ХРИСТА – образы и тѣни суть величія Божія, посему род Божій называется[408].

Каждое сего рода лицо, будто ложесна разверзает, когда исходит из него первородное оное ЕДИНОНАЧАЛО.

"Бог рекій из тмы свѣту возсіяти…"[409]

Іаков есть ничто, но Бог Іаковль, стоящій за стѣною его[410], – сѣмя и зерно Божіе, распространяющееся на четырѣ части міра. Сіе одно великое, сіе одно прозябшее из Іаковлева праха великим дѣлает Іакова: "твой есть день и твоя есть нощь"[411]. "И бысть вечер, и бысть утро…"[412] И в сію-то силу пишется: "Велик быв Моисей, изыде к братіям своим"[413]. "Востав Іаков на нозѣ, иде в землю восточн[ую]"[414]. О сем на многих мѣстах Ісаія: "Не бойся, Іакове, малый Ізраилю, аз помогох ти…[415] се сотворих тя, аки колеса колесничная новая, стирающая аки пила…"[416] Гл[ава] 41 и Гл[авы] 14 и 17, с[тих] 4[417].

Естли орел, находясь Божественною фигурою, высоко возносится в силѣ своей[418], как видно из Божіего к Іову вопроса: "Твоим ли повеленіем возносится орел?"[419] – много паче сей род возвышается, о коем Господь: "Подъях вас, яко на крилѣх орлих, и приведох вас к себѣ". Гл[ава] 19 Исх[ода][420].

Всѣ сіи суть селеніе СЛАВЫ его[421] и птенцы орлины отца сего, "яко орел покры гнѣздо свое, и на птенцы своя возжелѣ…" Гл[ава] 32 Второз[аконія][422]. Имя "Давид" значит "возлюбленный"[423], и есть сѣнь того: "Бог любви

есть…”[424] Фарес гласит “раздѣленіе”[425] и есть образ того: “Разлучи Бог между свѣтом…”[426] Даніил есть сѣнь того: “Гортань его сладость, и весь желаніе”[427]. Енох сѣнь того: “Вземлется от земли живот его”[428]. Іосиф (“приложеніе”[429]) есть печать того: “Бог мира будет с вами”[430].

Всѣ сіи суть чистые скоты вышняго Авраама, везущіе сокровище Божіе, о коих Исаія: “Терпящіи Господа измѣнят крѣпость, окрылатѣют, яко орли, потекут и не утрудятся, пойдут и не взалчут”. Гл[ава] 40[431]. Вот один рыкает: “Терпя потерпѣх Господа”[432]. Сіи суть овцы Божіи, пасомыя Господем, а без Его мертвы. Вон одна овца блеет: “Пасый Ізраиля вонми…[433] Господь пасет мя”[434]. Сіи овцы “вся близнята родящыя, и безчадныя нѣсть в них”. Пѣснь пѣсн[ей], Гл[ава] 6[435]. Неназнаменанное раждают для Лавана, а Знаменанное, т. е. образуемое, для благословеннаго Іакова[436]. Сколько ж сих овец наш Іов, не на гноищѣ уже внѣ Града Божія лежащій, Господь возставит его[437], но воздвигнутый от болѣзненнаго праха, имѣет? Овец 14 тысяч, велблюдов 6 тысяч…[438] Сіи суть домочадцы великаго Авраама, присудствовавшіи сильному мужу Гедеону противу Мадіама[439]. Они и люди, и скоты, и звѣри, и птицы, коим нацеплял Іезекіиль множество крил, очей и колес[440]. И не он нацеплял, но прозрѣл под шестокрыльною их тѣнью Вѣчно Блистающую истину Божію и единоначало, четыре части міра исполняющее. Длятого и не говорит, что животная, но говорит, “яко подобіе четырех животных”[441]. Они точію похожи на то, [что] Давид о себѣ и о прочих говорит: “Дніе мои яко сѣнь…”[442] И правда, что князи всѣ они и сыны человѣческіи, в нихже нѣсть спасенія[443]. Но сія сѣнь везет за собою вѣчнаго: “Ты же, Господи, во вѣк пребыв[аеши]…”[444], просит: “Изведи из темницы душу мою”[445], да уразумѣют, что я не пустая сѣнь, но тебе славящая, тайнообразуемаго. И не дивно, что сѣнь Петрова изцѣляла[446]. Она закрывает имя Господне. “Изму его и прославлю его…”[447] “Яко время ущедрити”[448]. Сіе время провидѣв, Исаія говорит, что, конечно, по времени упасет Господь сих вмѣстѣ своих агнцов, волков и львов[449]. “Веніамин волк, хищник…”[450], и чуть ли не сіе значит исход израильскій, когда имена сих людей выходят в горнюю силу начала своего: “Исперва имя твое на нас есть”. Исаіи Гл[ава] 63[451]. Тогда-то, кажется, исполняется на них слово Малахіино: “И изыдите, и взыграете, якоже телцы, от уз разрѣшени”. Гл[ава] 4[452]. Не знаю, сіе ж ли значит и переход чрез море? “Из преждебывшія воды открытіе сухія земли явися, и из моря Чермнаго путь невозбранен, и поле злачное от волненія зѣлнаго: имже весь язык пройде, твоею рукою покровени, видяще дивная чудеса. Якоже бо кони насытишася, и яко агнцы взыграшася”. Прем[удрости] Сол[омони], Гл[ава] 19[453]. Но и сам Давид говорит: “Проидохом сквозѣ… И извел еси нас в покой[454]. От земли взошли мы к тебѣ, Господи”[455]. “Бысть в мирѣ мѣсто его…”[456] Может быть, и апокалипсическіи сего отмщенія просят старцы[457]; и сюда хочет сокрытся тамошняя ж жена с чадом от зміинаго потопа: “Сокрываеши их в тайнѣ лица твоего…”[458]

Жена раждает чадо, восхищаемое к Богу и престолу Его, иже имать упасти вся языки[459]; Исаіа говорит тож о себѣ: “Господи, во чревѣ пріяхом и

поболѣхом, и родихом дух спасенія…”[460] “Женѣ даются два крила орла великаго”[461]. “Яко орел покры гнѣздо свое…”[462] И Давид крил желает: “Кто даст мнѣ крилѣ, яко голубинѣ?”[463] Сіе все доказывает, что они суть образы присносущія Божія. А что сей многочисленный род часто в Библіи извѣстным числом ограничивается, напр[имѣр]: Авраам сочте своя домочадцы 300 и 18[464]. Гедеон взял с собою 330 мужей[465] и проч[ая]. Все сіе сюда же служит и дѣлается или потому, что они всѣ суть, как одна жена, раждающая одно твердое и извѣстное НАЧАЛО, когда безчисленнаго праха перечесть нельзя, или потому, что сія безобразная грязь, возвращаясь к своему Началу, пріемлет от его печатлѣемое на себе благообразіе вида и мѣры, а мѣра и число в себѣ заключает[466], или потому, что велит Бог Мойсею поставить в щету своих мужей, а о прочих говорит: “Не помяну имен их устнама моима”[467]. И самое время когда ограничивается, тогда разумѣется Божіе и вѣчное. Наприм[ѣр]: “Бысть в тридесятое лѣто, в четвертый мѣсяц, в пятый день мѣсяца” Іезек[іиль], Гл[ава] 1[468]. “И бысть утро, и бысть вечер, день третій”[469]. Тогда значится лѣто Господне пріятное, день радости и спасенія[470], “и тысяча лѣт яко день един”[471]. “Яко день вчерашній…”[472] “Плоть ничтоже…”[473] Но когда сія невидима и неустроенна плоть из ничтожности своей выходит в точное свое начало, тогда созидается из ничтожности в нѣчто и престает быть ничто, т. е. плотію и тьмою, в то время, когда Бог, изчитаяй множество звѣзд и нарицая не сущая, яко сущая, речет: “Да будет свѣт”[474]. Се есте яко днесь звѣзды небесныя множеством[475]. Правда, что Бог также по имени называет Каина, Исава, Саула и прочих таких, но они хотя не чистыи, однако Божіи же скоты. “Аз устроивый свѣт и сотворивый тму, творяй мир и зиждяй злая…” Исаія, Гл[ава] 45[476]. Они суть мѣсто и образ тмы, удаляющія око наше от Боговидѣнія, сіе значит убійство Каина, Исавле и Саулово гоненіе. Всѣ по плоти разумѣющіи Библію суть племя их едомское, сей гром Божій слышащее: “Аще право принесл еси, право же не раздѣлил еси, не согрѣшил ли еси? Умолкни”. Быт[іе], Гл[ава] 4[477]. “Разлучи Бог между свѣтом…”[478] Хотѣл Валаам, положившись на свое скотское разумѣніе, проклять Израиля, т. е. дабы они не исходили в землю Божію, а значили бы тлѣнь, плоть, клятву: “Исходы мои исходы живота”[479]. Наконец не терпя противорѣчія образов, утѣснен в непроходимых закоулках и приник в сокровенное меча [о]стріе, Слово Божіе, с поклоненіем вскричал: “Что проклену, егоже не кленет Господь?..”[480] “Нѣсть вражды во Іаковѣ, ниже волхвованія во Ізраили…”[481] “Коль добри доми твои, Іакове, и кущы твоя, Ізраилю…”[482] “Бог изведе его из Египта…”[483] “Возлег почи…”[484] “Благословящіи тя благословени, и проклинающіи тя прокляти”[485]. Числ Гл[авы] 23 и 24.

Но можно ль изчислить всѣ тмы образов?

Одно то извѣстно, что весь сей сѣновный мір до послѣднія своея черты, от виноградныя лозы до самой кропивы, от нитки до ремня, событіе свое получает от вышняго: “Отвращшу тебѣ лице, возмятутся…”[486] Всякая видимость есть образ, а каждый образ есть плоть, сѣнь, идол и ничто.

“Послеши дух свой, и созиждутся…”[487] Взгляните на непроходную чащу левитских обрядов, коликій вздор, однако вся сія земленность, со всѣм хворостіем сгорѣв, в начало течет: “Коль чудно имя твое по всей земли”[488].

Сіе все дѣлает нашедшій дух от вышняго, вѣдая, что всякое дыханіе и тварь ему служит[489]: “Учиненіем твоим пребывает день, яко всяческая работна тебѣ”[490].

Один всесильный дух уловляет великаго кита сего, и он-то вопрошает Іова: “Извлечеши ли змія удицею… или вдѣнеши колце в ноздри его? Шилом же провертиши ли устнѣ его[491]? Возложиши ли нань руку?..”[492] Он один сим зміем, как дѣтина воробьем, играет: “Или свяжеши его, яко врабія дѣтищу?”[493] Одну свою руку он один налагает на него: “В разумѣх руку своею наставил я есть”[494]; “Дух твой благій наставит мя…”[495] “Дух вся испытует, и глубины Божія”[496].

Сіе-то покрывало и мрак стѣны отводит читателей от Библіи, лишая нас вкуса, да не слышим глаголющаго к нам сквозь бурю и облак Бога[497] и не можем сказать: “Пройду в мѣсто селенія дивнаго, даже до дому Божія…”[498] “Вниду к жертвеннику Божію…”[499] Кромѣ прочіих, один Соломон для созиданія стѣны сея сколько натаскал матеріалов: сія бѣ вещь корысти, юже принял царь Соломон на созиданіе храма Господня, и дому цареву, и стѣнѣ Іерусалимстѣй[500], “и все внутрь Давіра покры златом”. Ц[арств] 3[501]. Но кто силен, да возсіяет красота дому сему Божію, отдѣлить корысти, будто завѣсу храма отдернуть, войти внутрь Давіра (Давір значит “слово”[502]) и ввесть в самыя междорамія? Дух утѣшитель управляет силу Библіи, вдѣвает кольцо в ноздри ея[503], находясь и сам вѣчным, и дает глагол благовѣствующим: “Царь сил возлюбленнаго, ради красоты дому раздѣлити корысти…”[504] А без его все темное, невидимое и неустроено[505], дондеже найдет дух…[506] Тогда все возвращается к Безначальному концу, как кольцу, и к безначальному началу: “В началѣ сотвори Бог небо и землю…”[507] “В НАЧАЛѢ БѢ СЛОВО…”[508] Сей многоразличный плетень образов и фигуральныи узлы именуются в Библіи знаменія и чудеса: “Посла Моисея, раба своего…”[509] “Помяните чудеса его…”[510] “Просите и дастся вам”[511].

“Сей род знаменія ищет…”[512] “Знаменася на нас свѣт…”[513] Разумѣть таящуюся в знаменіях и чудесах силу слова Божія есть дѣло пророков, т. е. видящих, очитых, прозорливцов: “Знаменій наших не видѣхом, нѣсть ктому пророка…”[514] Пророки то прорицают, что прозирают. Провидят в тѣни СУЩАГО[515]. Все то не будущее, чего не будет; все то не будет, что тѣнь; все то тѣнь, что гибнет. То одно есть будущее, что всегда пребудет: “Воззрѣв очима своима, видѣ человѣка стояща пред ним” (Іисус Нав[ин], Гл[ава] 5)[516], т. е. вѣчно пребывающаго и пребудущаго. Вот как они пророчат будущее. Послушаем Давида: “Помянух лѣта вѣчная и поучахся”[517].

Конечно, твореніями помышляема присносущная сила его и Божество[518] уразумѣвается. Разсуждал, без сомнѣнія, он чудеса, образы и фигуры Божіи, как сам там же сплош говорит: “Нощію сердцем моим размышлях и испытоваше дух мой”. Псал[мы], 76[519].

Мнѣ кажется, Давид между прочими Знаменіями размышлял и о фигурѣ Колес, о коих там же поминает: “Глас грома твоего в колеси”[520]. Кромѣ того, лѣто и год – то же; год и круг – то же; круг и кольцо – то же. Простѣе ж теперь позвольте мнѣ пересказать его слова хоть так: “Помыслих…”[521] Вспомнил я колеса безконечныя и доразумѣлся, что сія фигура напоминает о безлѣтном вѣчнаго присносущіи. Круг лѣта римски Annus[522], а кольцо Annulus[523]. “Взыщите Господа и утвердитеся, помяните чудеса его…”[524] Помянуть чудеса Божія значит то же, что римское слово сіе: Comminiscor, Commentor – вздумать, надумать. Commentarius гречески Ἑρμηνεύω, “толку, толмачу”. И не дивно, что у Павла сіе слово “пророчествовать” значит толочь и раскушивать Священное Писаніе: “Держитеся любве, ревнуйте же духовным, паче же да пророчествуете…[525] Пророчествуяй человѣком глаголет созиданіе и утѣшеніе и утвержденіе”[526]. I к Кор[инѳяном], Гл[ава] 14. Взгляните на Гл[ава] 11 Числ. С коликим прилежаніем сынове Ізраілевы манну собирают и толкут! “Исхождаху людіе и собираху, и меляху в жерновах и толцаху в ступах, и варяху в горшках”[527]. Вспомните и то: “Да не заградиши устен вола молотяща”[528]. Имѣет обычай и Италія молотить волами[529]. Вспомните же и Луку, образуемаго волом[530]. Сіи суть сынове Израилевы, очищающіи от шелухи СЛОВО БОЖІЕ: “Находящіи в грязи золотое кольцо[531], да сотвориши на словеси два колца злата…” (Исх[од], 28)[532], “якоже аще бы было кольцо в колеси”[533].

Обрѣтающіи в обуялом вкусное, в мертвенном живое, в безчестном безцѣнное, как евангельская жена монету в горничном сорѣ: “радуйтеся со мною”[534]… как радостотворный Господа перстень и гривну у блудницы Ѳамары, и жезл свой, отцом его Іаковом для овец остроганный[535], как Іезекіиль сокрытые в лайнѣ опрѣсноки[536], говоря с Мойсеем: “Сей есть Глагол, егоже завѣща…”[537] “Сей хлѣб…[538] вкусите и видите…”[539] “Обрѣтохом мессію…”[540] “Аще изведеши честное от недостойнаго, яко уста моя будеши”. Іерем[іи], Гл[ава] 15[541].

И чуть ли не сіе тайныя вечери Зерно кушал с товарищами своими Даніил и здѣлался добрѣе лицом и крѣпче тѣлом, паче служителей, ядущих от стола двора Вавилонскаго[542]? А Іаков чрез сіе же достал от Исава первенство; поощряет к сему и пророк Михея: “Сіи же не разумѣша помышленія Господня…”[543] Что ж дѣлать? Так “востани, – говорит, – и измлати их, дщи Сіоня…, и возложиши Господеви множество их…” Гл[ава] 4[544]. Истолочь знаменіе и манну, т. е. чудо[545], значит разжевать, раскусить. Ісаія кричит: “Воздвигните знаменіе на языки”[546]. Воздвигнуть знаменіе значит возвысить оное в гору и поднять к разумѣнію самаго его НАЧАЛА. Взойти в Божественное понятіе, дабы не пахла больше Землею. И сіе-то значит: “исхождаху людіе…”[547] и то “возложиши Господеви…”[548], т. е. положить на горнем мѣстѣ, вышше всѣх стихій. И не сюда ли приглашает сіе: “Аще аз вознесен буду от земли, тогда вся привлеку к себѣ”. Еванг[еліе] Іоанн[а][549].

Естли из тлѣнных стало выникать нетлѣнное понятіе, тогда-то можно сказать: “Зима прейде, дождь отиде, отиде себѣ. Цвѣты явишася на земли,

время обрѣзанія (виноградных гроздей) приспѣ" Пѣсн[ь] пѣсн[ей], Гл[ава] 2[550]. "Собрася вода, яже под небесем, в собранія своя, и явися суша"[551].

В то время точно дается знаменіе в понятіе человѣку, когда оно из плоти преобразуется в Божество. "Сотвори со мною знаменіе во благо"[552]. Будто бы сказал: сотвори в НАЧАЛѢ, здѣлай ТВОИМ, приведи к КОНЦУ. ТЫ НАЧАЛО и всякія кончины конец безконечный. И не сіе ль значит манна, падающая сверх поверхности земной? "И се на лицы пустыни мелко, яко коріандр (чуть ли не червец), бѣло, аки лед, на землѣ…"[553]

Сіи ж знаменія называются терминами[554], славенски – предѣлами[555], силу Божію внутрь себе заключающими. "Аще поспите посредѣ предѣл…"[556] Тот отдохнет, кто вникнет, внійдет, раскусит "и пажить обрящет"[557].

"…Аще внидут в покой мой"[558].

Называются и дверью: "Сія врата небесная…"[559],

"—"—"—" и стѣною: "Осяжут слѣпіи стѣну…"[560],

"—"—"—" и печатью: "Книга запечатлѣнная…"[561],

"—"—"—" и слѣдом: "Изыди вслѣд ея…" (Сирах)[562],

"—"—"—" и путем: "На путех ея (премудрости) присѣди…"[563],

"—"—"—" и оконцом: "Приницаяй сквозѣ оконца ея…"[564],

"—"—"—" и сѣнью: "Людіе седящіи во тмѣ…"[565]

Сіи суть сидящіи с Валаамом на подлости тлѣнных образов, падая долой[566], и не возстанут в совѣт праведных[567], доколѣ от тѣни не подымутся и не пролѣзут стѣн дому сего, развѣ о Бозѣ. "Тіи спяты быша и падоша…"[568]

Вспомните чтомое из Іоіля в день пятдесятницы: "Чада Сіоня, радуйтеся, яко даде вам пищу в правду…"[569] "Излію от духа моего на всяку плоть (образов), и пророкут сынове ваши и дщери вашя, и старцы ваши сонія узрят…"[570] "Дам чудеса на небеси горѣ и знаменія на Земли низу…" Дѣян[ія], Гл[ава] 2[571].

Вспомните не во тмѣ, но в горницѣ сидящих апостолов.

"И начаша глаголати, якоже Дух даяше им…"[572] Кромѣ того…

АѲАН[АСІЙ]. О брат Лонгин! Долго везешь твою околесную[573], с твоими херув[имами], велблюдами и ослами. У кольца нѣт конца, по пословицѣ[574], и у твоей рѣчи.

ЕРМОЛ[АЙ]. Не мѣшай ему, Аѳанасій! Мнѣ много хорошаго привела на память рѣчь его. Вспомнил я Дамаскинову[575] оду, поемую в пресвѣтлѣйшее воскресенія утро: "Богоотец убо Давид…"[576] Образы, или символы[577], дали вспомнить сѣнь Авраамову, пріемлющую в себе трисолнечное Единство Божіе[578], и кто мнѣ воспретит мыслить, что Авраам сѣнію своею служит вышнему? Авраам образует вѣчнаго. Сѣнь свидѣтельствует о истинѣ. 70 старцев, Мойсеем избранных, служит скиніи свѣдѣнія[579]. Скинія значит куща, сѣнь, шатер. В сію сѣнь снисходит и почивает Дух Божій. "Препочи Дух на них, и пророчествоваша". Числ, 11[580].

Іезекіилевскіи твои, друг мой Лонгин, колеса привели на ум вѣнец Павлов, воздаваемый ему не в наш день, но в день оный[581]. Вспомнил и

перстень, обручающій в живот вѣчный: “Обручу тя себѣ во вѣк… Обручу тя себѣ в вѣрѣ, и увѣси Господа”. Осія, 2[582].

Вспомнил и монисто возлюбленныя невѣсты: “Сердце наше привлекла еси единым от очію твоею, единым монистом выи твоея”[583]. Монисто на выи есть тое же кольцо, состоящее из шариков. Вздумал и яблоко заключеннаго вертограда[584].

А что есть яблоко, естли не шар? Что ж есть шар, естли не фигура, состоящая из многих колес? “Положите мя во яблоцѣх, яко уязвлена есмь любовію”[585]. Естли бы оно было не так, никогда бы ни сказал Соломон: “Якоже яблоко злато во усерязи сардійскаго камене, сице рещи слово при приличных ему”. Притч[и], 25[586]. Дражайшій твой Анѳракс и ѳарсіс привели сіе: “Угнѣжденія Премудрости избраннѣе злата, вселенія же разума дражайши сребра”. При[т]ч[и], 16[587].

Сіяніе премудрости Божія, из тлѣнных образов блистающія, подобно есть драгоцѣнному сокровищу, в нѣдрах сокровенному[588]. Но очи… очи, зарею Божества блистающія, очи спасительныя… очи тобою помянутыя, представили мнѣ жалости достойнаго без очей Сампсона. Очи сильнѣйшему сему мужу и судіи израильскому выкололи[589] тѣ, кои Исааку грязью затаскали источники[590]. “Очи твои, яко Езера во Есевонѣ”[591]. Плачет Іеремія о сих очах: “Камо омрачи во гнѣвѣ своем Господь дщерь Сіоню, сверже с небесе на землю Славу Ізраилеву!..[592] Погрузи Господь и не пощадѣ: вся красная Іаковля разори… Твердыни дщере Іудины изверже…[593] Око мое погрязну…[594] Око мое закрывается…[595] Оскудѣша очи наши…[596] Померкнуша очи наши…[597] Разсыпася радость сердец наших…[598] Спаде вѣнец со главы нашея…”[599]

Но никогда они пуще затасканы не были, как в наше время, да не видим то: “Блажени очи видящіе, яже видите”[600]. Тут о сем же Іов: “Кто мя устроит по мѣсяцам преждних дній?..[601] Око бѣх слѣпым, нога же хромым…[602] Нынѣ же поругашамися малѣйшіи…[603] ни лица моего пощадѣша от плюновенія[604]. Обратишася в плачь гусли, пѣснь же моя в рыданіе мнѣ[605]: вѣм, яко смерть мя сотрет”[606]. В сих Господних очах высокое вѣдѣніе утаевается.

“Очи Господни соблюдают чувство”. Притч[и], 22[607].

Сіе чувство есть источник мира и веселія.

“Видящее око добрая веселит сердце”. Прит[чи], 15[608].

Сіе Божественное око одно точію свѣтится. Един Бог, едина Вѣра, едино око и в Библіи, и вездѣ.

“Сердце наше привлекла еси единым от очію твоею…”[609]

О преблаженное и вѣчно сіяющее око! Привлеки нас, “яви нам зрак твой, и услышан сотвори нам глас твой, яко глас твой сладок и образ твой красен”[610].

“Глас грома твоего в колеси”[611].

Наконец вздумалося мнѣ Навиново Солнце[612]. Но кто нам удержит оное солнце: “Солнце пожигающее горы”[613]? Кто поставит в чинном стояніи намѣренныя точки Его? “Дондеже дхнет день, и двигнутся сѣни”[614], да

увидим не лице Господне на творящія злая[615], но послѣдующее за лицом, образующим сіяніе Божественнаго зрака его, по примѣру Мойсея:

"Лице же мое не явится тебѣ"[616].

"Господь же благослови послѣдняя Іовля…"[617]

Но теперь только лиш пришла мнѣ на ум Іліина Колесница огненная…[618]

АѲАН[АСІЙ]. Куда вам, братцы, понравилась околесная! Один устал, другой начал.

ЯК[ОВ]. Подлинно жалки израильскому сердцу иноплеменничею рукою избоденныя очи Сампсону[619]. Сампсон значит Солнце[620]. Но Господь, слѣпцы умудряяй, может ему по времени опять возвратить очи его и здѣлать из яда ядомую пищу, а из мертвой ослиной челюсти извести сладчайшее питіе нетлѣннаго источника[621], как обѣщался: "Аще и что смертно испіют, не вредит их"[622].

ЕРМ[ОЛАЙ]. Ах! не один Сампсон слѣп. Іов, Давид, Соломон, Товит и прочіи суть слѣпцы, при пути сидящіи и вопіющіи[623]:

"Призри на мя и помилуй мя…"[624]

"Очи наши ко Господу Богу нашему…"[625]

Один Господь, мимоходя, сокровенныя их очи отверзает.

"Просвѣтиши тму мою…"[626]

"Наведу слѣпыя на путь, егоже не видѣша, и по стезям, ихже не знаша, ходити сотворю им; сотворю им тму во свѣт и стропотная в правая". Ісаія, 42[627].

Тогда сіи нищіи богатѣют, недужныи исцѣляются, мертвіи возстают.

"Тогда скочит хромый, аки Елень…"[628] Идет и мимо Мойсея Господь: "Покрыю рукою моею над тобою, дондеже мимоиду"[629].

Ожидает и Ісаія чаянія Израилева и говорит, что "не минет мене Господь мой"[630]. Просит Іеремія: "Изцѣли мя, Господи, и изцѣлѣю… Яко хвала моя ты еси". Гл[ава] 17[631]. Жаждет сего же и Аввакум: "Нѣси ли ты искони, Господи Боже, Святый мой? и не умрем"[632]. "Вѣм бо, яко присносущен есть, иже имать искупити мя, и на земли воскресити" Іов, 19[633].

Словом сказать, всѣх их взор и вход к Ною:

"Непщевани быша во очію безумных умрети… они же суть в мирѣ…"[634]

А исход из ковчега на сушу.

"На мѣстѣ злачнѣ, тамо всели мя…"[635]

Что древам плод и цвѣт, что нощи дневный свѣт, что солнцу лучи, что вечерней зари темно блистающіи волоса, то и Израильскому роду намѣренная точка их, помазанный Господь[636] их. Его лучи суть свѣтом очей их, сердца радостію, волосом и вѣнцем главы.

Мы думали (плачет Іеремія), что, находясь сѣнью Божіею между не вѣдущими Бога, надоумить их о вѣдѣніи Божіи, и сіе будет нам защитою, но не так послѣдовало. Они начали щипать тлѣніе наше, а растлѣнными мыслями намѣренную точку нашу совсѣм задавили. "Дух лица нашего, помазанный Господь ят бысть в растлѣніях их, о немже рѣхом: В сѣни его

поживем во языцѣх". Гл[ава] 4[637]. "Скорѣйшіи быша гонящіи ны паче орлов небесных…"[638] "Положиша трупія раб твоих брашно птицам…"[639] Однако ж влас главы их на время может, а во вѣк погибнуть не может[640]. Конечно, по времени над трупы рабов Божіих соберутся небесные орлы[641], силою того: "Призываяй от восток птицу…" Ісаія, 46[642].

"Птицы да умножатся на земли". Быт[іе], 1[643].

"Око, ругающееся отцу… да исторгнут е вранове от дебрія и да снѣдят е птенцы орли". Притч[и], 30[644].

Аѳан[асій]. Чудно, что старику Товиту очи заслѣпила падшая сверху грязь воробеина[645].

Ерм[олай]. А развѣ не грязь затаскала источники Іереміины, осыпала колесо Исаино? Что есть грязь теплая, естли не стихійная душа с тѣлом? Представь грязное гнѣздо с воробьем очитым, а над трупом быстрозорнаго орла, тогда вспомниш сіе: "В коей земли вселяется свѣт, тмѣ же кое есть мѣсто?"[646] "Птицы да умножатся на земли"[647]. "Есть тѣло душевное, и есть тѣло духовное"[648].

Як[ов]. А мнѣ всплыл на сердце сей Соломонов узелок:

"Ничтоже ново под Солнцем"[649].

Аѳан[асій]. А тебѣ в солнцѣ вмѣсто колеса приснился узелок; кой ты тут узелок нашел? Его тут никогда не бывало. Мнѣ кажется, Соломон просто говорит, что в свѣтѣ все старое: что сего дня есть, тож и прежде всегда было.

Як[ов]. Высморкай же нос, тогда почувствуеш, что в сыновних и отцовских сих словах тот же Дух. "Вся, яко риза, обетшают…[650] Ты же тойжде еси…"[651] Развѣ ты позабыл: "В коей землѣ вселяется свѣт…"[652] Подними ухо и слыш, что все ветош есть под солнцем, но не то, что сверх солнца. И самое Солнце есть ветош, тма и буря, кромѣ одного того:

"В Солнцѣ положи селеніе Свое…"[653]

Божіе слово и духом Божіим должно дышать. Закройся ж в уголок и кушай свою ветош, а мы в тлѣніи нашли неувядающую пищу того:

"Аз цвѣт полный и крін удолный"[654].

"Снѣсте ветхая и ветхая ветхих, и ветхая от лица новых изнесете…"[655]

"Похожду в вас…"[656]

Ах! когда бы ты раскусил хоть сіи его слова:

"Нѣсть благо человѣку, но развѣ еже яст и піет"[657].

Слушай же далѣе: "И сіе видѣх аз, яко от руки Божія есть"[658]. Потом сказует о мудрости, разумѣ и веселіи. Естли есть мудрость, тогда есть насыщеніе и веселіе. Но понеже мудрость в Богѣ, для того выше сказал: "Мудраго очи его во главѣ его, а безумный во тмѣ ходит"[659]. А когда говорит: "Суета суетствій…[660] нѣсть изобиліе под солнцем"[661], не то же ли есть: "Вкусите и видите…[662] Плоть ничтоже, Дух животворит…"[663]

Ерм[олай]. Теперь солнцу теченіе свое далѣе простирать нѣкуда. Пришло к главной своей точкѣ и стало в твердом стояніи. А остановил оное: "Глаголяй солнцу, и не восходит…" Іов, 9[664]. "Повелѣ бури, и ста в тишину…"[665] "Да станет солнце… и ста солнце…" Нав[ин], 10[666].

Тут рѣшеніе всѣм звѣздочетским фигурам и знакам небесным, как дышет Божій вопрос к Іову: “Разумѣл же ли еси соуз Пліад, и огражденіе Оріоново отверзл ли еси? Или отверзеши знаменія небесная во время свое, и вечернюю звѣзду за власы ея привлечеши ли?” Гл[ава] 38[667]. “Истают вся силы небесныя, и свіется небо, яко свиток, и вся звѣзды спадут, яко листвіе с лозы”. Исаія, 34[668]. Тут собираются всѣ Божественные звѣздочетцы.

“И падше поклонишася ему…”[669]

“Твой есть день, и твоя есть нощь…”[670]

“Тебѣ приносит хвалу вся тварь…”[671]

Тут предѣл лунѣ и звѣздам. “Дондеже пришедши, ста верху, идѣже бѣ отроча”[672].

Як[ов]. Взбрѣл же мнѣ на ум предревній Зороастр[673] с пѣснію: Κλῦθι μάκαρ, πανδερκὲς ἔχων αἰώνιον ὄμμα, т. е. “Услыши, Блаженный, всевидящее имѣяй вѣчное око”[674].

Аѳ[анасій]. Многіи говорят, будто он сіе пѣл солнцу.

Як[ов]. Но может ли солнце одним взором сіе видѣть, хоть на одной поверхности земли? Взор его не присносущный. Так думали в Персіи тѣ тяжкосердіи, кои, не взойдя к образуемому, погрязли в образующей стихіи[675]. Пускай же и так, а мы с Израилем воспоем сію пѣснь тому: “Возсіяет вам, боящымся имене моего, солнце правды…[676] престол его яко дніе неба”[677].

А видали ль вы когда символ, представляющій дождевный облак с радугою? А возлѣ его сіяющее Солнце с подписью:

“Ни дожда, ни дуги без солнца”[678]. Так Библія:

“Дондеже найдет дух от вышняго”[679].

Вспомните Михаила, поднявшаго шар и вопіющаго: “Кто яко Бог?”[680] Вспомните старинных любомудрцев реченіе сіе: “Центр Божій вездѣ, окружности нигдѣ”[681]. Вспомните ж и жерновный уломок, сокрушившій тѣмя Авимелеху[682]. Развѣ жерновный камень не то же есть колесо? Кажется, что…

Аѳ[анасій]. Вот и третій принялся гнуть тѣ же дуги с лукошками и обручьями. Сколько видѣть можно, вы скоро накладете в щет ваших колес решета, блюда, хлѣбы, опрѣсноки, блины с тарѣлками, с яйцами, с ложками и орѣхами и прочую рухлядь. Я помню, что в Іаковлевском лѣсѣ, называемом Уламлуг[683], находится множество орѣхов. Придайте горох с бобами и с дождевыми каплями – в Библіи, думаю, все сіе есть. Не забудьте плодов из Соломоновых садов[684], с Іониною тыквою[685] и арбузами. Наконец и Захаріин седмисвѣщник с кружечками и с горящим в орѣховидных чашках елеем[686]; а чашка есть большая часть шара, нежели тарѣлка, а тарѣлка – нежели ваш обод. И так будет у вас полный пир голодный.

Як[ов]. Что ж ты думаеш?

Аѳ[анасій]. Думаю, что не укосните сіе здѣлать, а я вас запру в пустую горницу.

Як[ов]. Не устыдился всеблагій Бог, одѣваяйся свѣтом солнечным[687], и в тлѣнных пеленах сокрыться так, как плод в ничтожном зернѣ; и сокровище,

утаенное в рубищѣ, тѣм приятнѣе, когда найдется. И как Іона с головою своею есть ничто и один из числа слѣпых и недужных, лежащих при Божіем пути[688], так и тлѣнная тыква, начало и раждающаяся и погибающая, может быть сѣнь вѣчнаго, прохлаждающая Іону[689]. "Осѣнил еси над главою моею…"[690] Іона значит голубь[691]. Око его смотрит в вѣчность, тѣнью тыквы образуемую. Естли б Захаріин свѣщник не был Символ, а масли[ч]ное древо Эмблема, никогда бы он не сказал: "Видѣх…"[692] Видѣть свѣтильник и маслину значит чувствовать разум, соблюдаемый в сих фигурах, кои давно уже изображены в Мойсеевских книгах; и не иное значит, что пророчит Іоиль по изліянiи духа: "Сонія узрят и видѣнія увидят"[693]. То ли тебѣ дивно, что мы в сей Божіей землѣ толчем, роем и находим вѣчность его? Не слыхал ли ты, что говорит Приточник о Библіи?

"Вся содѣла Господь себе ради"[694].

И не догадаешся, что проклят похищаяй что-либо от тлѣнія Іерихонскаго с собою[695]? Не можеш ли чувствовать, что Библія тѣм есть Книга Богословская, что ведет нас единственно к вѣдѣнію Божію, скинув все тлѣнное? Все тут земное разоряется, да созиждется скинія нерукотворенная вышнему[696]. Конечно, забыл ты зарывшаго в землю талант[697]. Вспомни Блудницу Ѳамар: сія женщина тѣм одним оправдалась, что нашлось у нея кольцо, и гривна, и посох Господни[698]. Вспомни, что земля, раждающая соль, ни к чему уже другому не способна. Куда годится руно сіе подлое, естли не оросится каплями превыспреннія росы[699], естли разумом собственных своих рук не прикроет вышній? "Сотвори мнѣ величіе сильный…"[700] Весь сѣннописанный мрак разоряет, всю тлѣнія воду бурею своею возмущает, все неопалимо палит во всесожженіе – до единаго его дым Духа, со всего града сего, выспрь столпом вземлется и дышет по вселеннѣй…[701]

"Не дам славы моея иному". Исаія[702].

"Смирна и стакти и касіа от риз твоих…"[703]

Аѳ[анасій]. А я не думаю, чтоб Каин с Ламехом или Саул с Исавом внушали нам своею фигурою присносущіе Божіе. Как же: "Вся содѣла Господь себе ради"[704]? Сіе ж можно сказать о филистимах, а может быть и о крилатых ваших быках с лѣтучими львами и прочих пліотках.

Як[ов]. Естли бы вы изволили разсудить потонѣе, никогда бы сего не сказали. Для того-то нам внушается тма, дабы открылся Свѣт. Кто научил, что такое есть кривое, тот давно показал прямое. Чувствуют, что один взор, познав черное, познавает вдруг и бѣлое. Не забывай вопроса: "Тмѣ же кое есть мѣсто?"[705] Саул с Давидом представляют тебѣ два Естества, с собою борющіяся: одно селеніем свѣта, другое жилищем тмы. Когда Ламех убил мужа, Саул изгнал Давида, а Іона в китѣ страждет, тогда Библіа прекрасных вѣчности очей, землею засыпанных, открыть не может. Тогда в землѣ израильской царствует глад, а жажда при источникѣ (воды) Іакова[706]. Когда же пожерто будет мертвенное животом, когда явится суша, на которую пожершій изблевает кит Іону, тогда стѣны града сего созиждутся[707], тогда

горы возрадуются и взыграют[708] каплюще сладость[709], возскачут выспрь тельцы и встанут на ноги свои весь сонм людей[710], как писано: “Касаяйся вас, яко касаяйся в зѣницу ока его”[711].

“Ты воскрес ущедриши Сіона…”[712]

“Умертви Сампсон при смерти своей множае…”[713]

А что называем крылатые волы[714] пліотками, и Приточник тѣм же их именует:

“Не без причины пернатым мрежи простираются”[715]. Но когда сія мрежа волочет за собою причину, то уже она и не пустая пліотка.

АѲ[АНАСІЙ]. Бросим мрежи с пліотками. Скажи мнѣ, длячего Бог изображается Колесом?

ЯК[ОВ]. Сей твой вопрос воняет Аѳинейскими плетеніями[716]. Он начинает все, не начинается; тѣм есть начало. Не может быть началом ничто, естли прежде того было что-либо. То одно есть истинное начало, что все предваряет и само ничѣм не предваряемо. Один только Бог есть родное Начало, что все предваряет. Он все предваряет и послѣ всего остается, чего ни о чем другом уже сказать не можно.

“Останки младенцем”[717].

“Покрыет тя Божіе начало”. Второ[законіе][718].

Вот кольцо и вѣнец Вѣчнаго, вѣнчающаго тя милостію! Сіе истинное начало образуется и всѣм тѣм, что походило на начало, наприм[ѣр], главою:

“Мудраго очи его во главѣ его”[719].

Тож источником: “Источник запечатлѣн”[720].

Коренем: “Корень премудрости кому открыся?”[721]

Зерном: “Сѣмя есть слово Божіе”[722].

Востоком: “Восток имя ему”[723].

Сердцем: “Вода глубока совѣт в сердцы мужа”[724].

“Аз сплю, а сердце мое бдит”. Пѣсн[ь] пѣсн[ей][725].

Древом плодовитым: “Древо жизни посредѣ Рая”[726].

Устами: “Не отемнѣстѣ очи его, не истлѣста устнѣ его”[727].

Сюда принадлежит облак, искра, отец, мать и проч[ая].

АѲ[АНАСІЙ]. Длячего же сіе начало образуется зміем?

ЯК[ОВ]. Длятого, что змій в кольцо свивается, притом и острый взор имѣет, как свидѣтельствует имя его дракон, т. е. прозорливый. Δέρκων значит видящій, а Δράκον – будущій видѣть. Око есть правитель дѣлу. Оно в животном есть то, что солнце (есть) в мірѣ, что драгоцѣнныи камни в землѣ. Притом змій свивает такой свиток, что, не узнав ока, не узнаеш намѣренія. Библія есть точный змій. Из множества таковых образов сплетается исторія, будто корзинка или коробочка, вмѣщающая снисхожденіе невмѣстимаго, похожа на перлову мать, показующую извнѣ ничтожную жидкость, но внутрь, как зѣницу ока, соблюдающую дражайшее Сіяніе жемчужнаго шарика:

“Мати его соблюдаше вся глаголы сія в сердцы своем”[728].

“Ковчег завѣта окован всюду златом”[729].

По наружности кажется что-то человѣческое, но внутрь жилище духа Святаго.

“Преславная глаголашася о тебѣ, граде Божій”[730].

“Есть тѣло душевное, и есть тѣло духовное”[731].

“Злато же земли оныя доброе…”[732]

Мнѣ кажется, Библія похожа на дом премилосердаго и пребогатаго господина, стоящій в пустынях на пути под видом гостинницы, даремной для путников. Сіе он вздумал, дабы приближить честь свою к подлости для нѣколикаго с нею обращенія. Господин из тайных своих горниц видѣл вольные поступки, слышал разговоры всѣх без разбору угощаемых, избирал себѣ в дружбу из прохожих, кто бы он ни был, естли понравился. А послѣ обыкновенной щедроты дѣлал особливой милости своей вѣчными участниками. На лицѣ гостинницы написано было:

“Всѣ внійдут, но не всѣ будут”.

“Всѣ насытятся, не всѣ насладятся”[733].

Сія надпись иным чудна, множайшим казалась смѣшна. Естли таков был Авраам, то и не дивно, что сдѣлал историчным плетенем Воплощаемыя Божія премудрости. Прилично Богу образоваться драгими Камнями, но не меньше сего достойная благодарность Іовлева, цѣломудріе Іосифово, ревность Іліина, чистота Сусаннина, кротость Давидова, правда и вѣра Авраамова. А как в розах, лиліях, нарцысах благовонность по добротѣ одна, разная по вкусу, так сія разновидная сила Божія, таящаяся в избранных его наподобіе злата и драгих камней, довольно заслужила, дабы имена любезнѣйших человѣков и дѣла их, будто корзинками и кошельками были вседражайшаго СУЩЕСТВА вѣчнаго, царствовавшаго в одушевленной их плоти. И подлинно сила терпѣнія похожа на адамант, цѣломудренная чистота – на прозрачную зелень смарагда; вѣра и любовь Божія – на огненный Анѳракс. И не напрасно Іезекіиль говорит, что руцѣ их исполненны очес[734]. Самыя мѣлочныя их дѣйствія, будто отломки зеркала, цѣлое лице Божіе изображают[735], напримѣр:

“Гнаша даже до предѣл”[736].

“Варак гоняй вслѣд колесниц его…”[737]

“Постигните останок их…”[738]

“Взыде наипаче над градом, аки столп дыма…”[739]

“Взыде скончаніе града до небеси…”[740]

“Взях (Авраам юницу) и раздѣли…”[741]

“Ударі (Юдіѳ) в выю его дважды…”[742]

“Простре Іисус руку свою и с копіем на град…”[743]

Самая их легонькая сѣнь, будто маленькое крилышко, кроет под собою вѣчнаго. И точную правду сказал Іезекіиль, что сія животныя не имѣют хребта[744]. Хребет есть Божій. Одно только лице их есть собственное, а за лицом слѣдует станок и подсада Божія в цѣлом сем Божіем градѣ:

“Іисус же и весь Ізраиль, увидѣша, яко взяша подсады град, и яко восходит дым градный до небесе…” Нав[ин], 8[745].

АѲ[АНАСІЙ]. Почему ж они шестокрылатыи?

Як[ов]. Думаю, потому, что в шестодневствѣ Бытейском заключалася вся веществннаго міра сего тлѣнная природа, и когда суббота есть селеніем мира и свѣта, тогда работныя дни суть мѣстом мятежа и тмы. “Шестижды от бѣд измет тя (Іову говорится), в седмѣм же не коснеттися зло”. Гл[ава] 5[746].

И как трудныя дни суть завѣсою сладчайшаго упокоенія преблагословенныя субботы, так шестокрыльная сих животных сѣнь, тлѣнным лицем закрыв, ведет за собою вѣчнаго.

“Положи тму закров свой…”[747]

“Се Сей стоит за стѣною нашею”[748].

“Благослови Бог день седмый…”[749]

“Господь же благослови послѣдняя Іовля…”[750]

“Ниже хребты их, и высота бяше им…” Іезек[іиль], І[751].

“По высотѣ твоей умножил еси сыны человѣч[ескія]…”[752]

Размѣрь ковчег, разбери скинію и увидиш, что и тамо, и вездѣ высота и широта не человѣческая.

“Да возможете разумѣти, что широта, и долгота, и глубина, и высота…” Ефес[еем], 3[753].

“Ниже хребты их, и высота бяше им”[754].

Аѳ[анасій]. Мнѣ кажется, нельзя быть приличнѣе Богообразной тѣни, как око. Зѣница в окѣ есть центр кольца и будто кольцо в кольцѣ[755]. Она есть Источник Свѣта, а без нея вездѣ все тьма.

Сія дражайшая рѣчь достойна быть образом Вышняго. Тут мнѣ вспомнилось, что наш Ермолай часто сам себѣ поет оду:

“Свѣт блистанія твоего во свѣтѣ языков изыдет, и возгласит бездна с веселіем…”[756]

Без сумнѣнія, тма образов есть бездна.

Як[ов]. Конечно, цыркуль есть начальная фигура, отец квадратов, треугольников и других безчисленных. Но однако ж и самая окружность зависит от Своего Центра, предваряемая оным. И примѣчанія достойное, что цыркульной пункт самая крошечная фигурка, умаленнѣе маковаго зерна и пѣсчинки, родителем есть плотных и дебелых фигур с их машинами огромными. И когда от столь малесенькой, вида не имущей и почти ничтожной точки породилися корабли с городскими стѣнами, хоромами, мостами, башнями, пирамидами, колоссами, лабиринтами… то длячего не могло из тайной бездны вѣчных нѣдр своих породить все безчисленное мірских машин число? Оное всякій пункт предваряющее Безначальное невидимое Начало, центр свой вездѣ, окружности нигдѣ не имущее[757], и здѣсь непрерывным тварей рожденіем свидѣтельствующее о безлѣтном своем пребываніи.

“Мудраго очи его во главѣ Его”. Солом[он][758].

“Очи же безумнаго на концѣх земли”. При[т]ч[и][759].

Око есть природный цыркуль. Центр его зѣница. Она просвѣщает око: владыку всѣх дѣл[760]. Что коло в колеси[761], что зѣница в оку и что луч в Солнцѣ, т. е. Бог в небесных и земных тмах знаменій. Как только из тмы их

блеснули его лучи Божества, вдруг невидима и неустроенна библейная земля[762], приняв на себя новый вид, просвѣщается. Когда Библіа маленькій мір[763], тогда Бог есть солнце ея. Когда есть планета земля, тогда Бог центр ея. Когда же она человѣк послан от него[764], Бог есть ей дух, сердце, глава, око, зѣница. Язычники сверх стихій ничего не прозирали. Посему образы иногда называются языками.

"Свѣт блистанія твоего во свѣтѣ языков изыдет…"[765]

"Процвѣла пустыня языческая, яко крин (лиліа)…"[766]

АѲ[АНАСІЙ]. Чудным словом и дивным словом сотворена Библіа.

ЯК[ОВ]. Един свят; для единаго един сей штиль.

АѲ[АНАСІЙ]. А на что похож слог библейный? Скажи мнѣ. Не гнѣвайся, что она мнѣ показуется басн[ею], к тому ж и не хитрою.

ЯК[ОВ]. Я уже тебѣ сказал, что она похожа на великолѣпный господской дом, под видом гостиннаго дому утаенный.

АѲ[АНАСІЙ]. А кромѣ сего, на что похожа?

ЯК[ОВ]. Похожа на нехитрый домик, оставленный богатым отцом один только в наслѣдіе сыну. Но сын со временем догадался, что сей домик есть громада безцѣннаго сокровища. Стѣны его, не искусно обмазанныя, состояли из неочищенных рудокопных золотых и сребряных кип. Над входом из неограненых алмазов варварская мозаическая надпись была сія:

"Коль красны доми твои, Іакове…"[767]

"Юже водрузи Господь, а не человѣк…"[768]

АѲ[АНАСІЙ]. Скажи, еще на что схожа?

ЯК[ОВ]. Схожа на грубую, суевѣрную и древнюю варварскую статую, представляющую умершаго за истину друга, но внутрь преисполненную высокаго рода маргарит. Подпись такая:

"Сила в немощи, цѣна в нищетѣ, в буйствѣ премудрость".

АѲ[АНАСІЙ]. Для меня такая древность пріятна. А еще на что схожа?

ЯК[ОВ]. На рыбарскую мрежу, множеством безчисленных шариков из дражайших камней осажденную, цѣну свою утаевающих. Они по виду есть пустой водный сосуд, но по силѣ своей – цепь красот и сокровищ. Похожа на золотородныя горы каменную (пещеру), ужасом дышущую пещеру, пресвѣтлыя горницы внутрь себе сокрывающую, с надписью:

"Гроб живота"[769].

"Источник свѣта"[770].

"Гора Вышняго".

Похожа на олтарь, посвященный СУЩЕМУ, окруженный вкруг плетенем, который соплетают непроходимыя чащи густо насажденных древес, сладчайшія плоды во время свое[771] приносящих. Под заключенными дверьми написано: "НѢСТЬ СІЕ, НО ДОМ БОЖІЙ"[772].

АѲ[АНАСІЙ]. Рыбарская мрежа, Божественная фигура, Богословская пліотка, я думаю, одно и то же. Так ли?

ЯК[ОВ]. Не знаю, знаю только, что Богословская сѣнь не пустая есть, если несет за собою шарик, величиною хоть как зерно горчичное.

АѲ[АНАСІЙ]. Что ж развѣ оное великое?

ЯК[ОВ]. Оно собою ничто, но внутрь великое утаевается. Присмотрися на смоквенное зернушко, есть ли крошечнѣе его? Подними ж очи и взгляни на силу его умным оком, и увидиш и увѣришся, что в нем цѣлое дерево с плодами и листом закрылося, но и безчисленные миліоны смоковных садов тут же утаилися. Для того хорошенько разжуй, естли гдѣ в Библіи начитаеш: зерно, сѣмена, колос, хлѣбы, яблоки, смоквы, виноград, плоды, чернуху, кмѣнь, просо и прочая. И не напрасно уподоблено: "СѢМЯ ЕСТЬ СЛОВО БОЖІЕ"[773].

АѲ[АНАСІЙ]. Скажи мнѣ, можно ли библейным штилем писать прочія книги? Мнѣ кажется, можно фигурами небесных кругов и земных шаров изобразить, напримѣр, Астрономію, дабы она на сих знаменитых знаках изволила ѣздить, будто на колесницѣ.

ЯК[ОВ]. Длячего ж нельзя? Будто не одѣвают в высокородное платье обезьян? И будто не возсѣдают рабы в господских каретах? Что до моего мнѣнія надлежит, можно сѣсть сатанѣ на престолѣ вышняго.

АѲ[АНАСІЙ]. Ты шутиш. Развѣ астрономія не вѣчна?

ЯК[ОВ]. Естли астрономія вѣчна, тогда гдѣ будет сапожное ремесло? Вѣчным быть значит всѣ мѣста занять. Развѣ думаеш, что и в сапожном дѣлѣ астрономія мѣсто имѣет? Полно врать, пора кушать, по пословицѣ[774].

АѲ[АНАСІЙ]. Вить Астрономія есть дух.

ЯК[ОВ]. И обоняніе есть дух, естли понюхать в навозную кучу.

АѲ[АНАСІЙ]. Она не около куч упражняется.

ЯК[ОВ]. Планета и куча одно то ж. А твой нос, видно, что не чувствует духа сих слов:

"В той день оскудѣют дѣвы добрыя". Амос, 8[775].

АѲ[АНАСІЙ]. Я сих твоих дѣв не знаю.

ЯК[ОВ]. Они не нюхают в грязные кучи, но очищенным обоняніем чувствуют пречистый дух, плѣненны им одним:

"В воню мира твоего течем". Пѣсн[ь пѣсней][776].

АѲ[АНАСІЙ]. А развѣ Исаак сына своего не обоняет?

"Се воня сына моего, яко воня нивы исполнены"[777].

Человѣк немного разнится от грязной кучи.

ЯК[ОВ]. Куда ты очень памятлив и проворен в том, что одобряют враки твои! А в том, что может тебѣ очки (по пословицѣ) вставить[778], ты туп. Длячего ты в сих словах: "Яко воня нивы исполнены", – уронил остаток: "юже благослови Господь"[779]? Вѣриш ли, кій дух обоняет Исаак из священной нивы? "Посла Бог духа сына своего в сердца ваша"[780]. В тлѣніи нетлѣніе, во плоти дух Божій чувствует.

"Глас убо глас Іаковль,

руцѣ же руцѣ Исавовѣ"[781].

Сей-то дух Божій есть Благовонным мvром, текущим в слѣд его дѣвам. А сіе значит родное идолопочтеніе, естли отнять от цѣломудренных жен и дщерей израильских златыя усерязи и кольца, а передѣлать оные на тельца

литаго[782]. Всякая стихія со всѣм своих мыслей потрохом есть раб, скот и кумир.

“И рекоша: сіи Бози твои, Ізраилю”. Исход, 32[783].

Доброзрачныя жены сіи и чистыя дщери суть мать Ісаакова, Ревекка, Рахиль, Асхань, дочь Халева[784], дочь Іефѳая Галадскаго, не познавшая мужа, вознесенна во всесожженіе Господеви[785]; жена, сокрушившая жерновным уломком из израильской башни тѣмя Авимелеху, врагу сынов Гедеоновых[786]; благословенная в женах Іаиль, супруга Хаверова, разбившая колом голову Сисарѣ и прободшая скранія его[787]; Анна, мать Самуилова, внѣшним движеніем уст своих на пьяну похожа, но изливающая пред Господем душу свою[788]. Авигеа, супруга невкуснаго и гордаго Навала, почтившая Давида хлѣбом, вином, овцами, чистою мукою, корзиною гроздій и двумястами смоковных связок[789]. Руѳь, Есѳирь, Сусанна, Іудиѳ… всѣ сіи жены и дѣвы с матерію царевою, минув подлыя стихійныя кучи, идут в горняя со тщаніем[790].

“Благословена ты в женах…”[791]

Сих то назнаменует Божій вопрос к Іову: “Аще уразумѣл еси время рожденія коз, живущих на горах каменных?”[792]

Сіи суть юницы, голубицы, горлицы, вселюбезнѣйшія Господу, рожденіем своим умилостивляющія его, о коих сам Аврааму говорит: “Владыко Господи, по чесому уразумѣю?..”[793] “Рече же к нему: Возми юницу трилѣтну и козу трилѣтну, и овна трилѣтна, и горлицу, и голубя”[794]. И чуть ли не из сего числа воскресил одну Петр: “Она же отверзе очи свои…”[795] “Очи твои голубинѣ…”[796] Тавиѳа значит серна[797]. Всѣ сіи суть не своея, но Божія славы преукрашенныя служительницы: “Се раба Господня…”[798]

Как же дерзаеш сих прекрасных невѣст Божіих лишить украшеній своих? Как смѣеш отдать оныя блудницам, угодницам идолов?

“И совлече ризы вдовства своего… и облечеся в ризы веселія своего…[799] и обложи мониста и цѣпки, и усерязи, и все украшенме свое…[800] и бѣ измѣнено лице ея… и удивишася о красотѣ ея попремногу зѣло”[801]. Іудиѳ, Гл[ава] 10.

“Вся слава дщере царевы внутрь”[802].

Израиль, похитив хорошее у язычников, посвящает Господу. А ты хочеш дѣлать наоборот. Напримѣр, Гедеон от златых усерязей и монистов и от золотых цепей, украшающих выи велблюдов, и от других красот, от плѣна побѣжденных врагов добытых, здѣлал одежду первосвященнику:

“Да даст мнѣ всяк муж усерязь от плѣна своего… И простре ризу, и ввергоша ту…” Суд[ій], 8[803].

Так Іосиф завладѣл всею землею Египетскою. Ея мудрецы найпаче писали фигурами, что все Израиль под имен[ем] Іосифа посвятил живому Богу[804]. А все то Іосиф, т. е. “приложеніе”[805], что прилагается сверх тлѣнных образов, кои в видѣ Египтян просят Іосифа: “Даждь сѣмя, да посѣем, и живи будем, и не умрем, и земля не опустѣет”[806]. Дает им хлѣбы за скоты их. “Плоть ничтоже…”[807]

Мнѣ кажется, что и самая славная Египетская фигура Сфинкс перенесена Израилем в посвященіе Богу. Она мучила не могущих рѣшить полезнѣйшаго гаданія[808]. И князь израильскій Іефѳай с воинством своим переколол всѣх мужей Ефремовых, не могущих рѣшить фигуры сея: клас. “Рцыте, клас. И не управиша рещи тако: и имаху их, и закалаху”. Суд[ій], Гл[ава] 12[809].

Аѳ[анасій]. А что значит слово сіе “клас”?

Як[ов]. Думаю, то же, что пшеничный колос.

Аѳ[анасій]. Я слышу: клас, но не слышу силы его.

Як[ов]. Думаю, он из числа тѣх, которыи рвали и молотили, и ѣли Апостолы в Субботу[810].

Аѳ[анасій]. Тѣх-то я и не разумѣю. Апостолам чужое рвать не пристало; своего не имѣли жать и молотить никогда, а исторгать будто пеньку, дурно; да и кушать зерно сырое скотам прилично. Конечно, сей клас есть фигура.

Як[ов]. Без сумнѣнія, он из числа седми класов, явившихся во снѣ фараону: “И седмь класи исхождаху из стеблія единаго избранны и добры”[811].

Аѳ[анасій]. А я сих фараоновых пуще не понимаю; естли что смыслиш, скажи, не мучь[812].

Як[ов]. Бытейская Седмица, скажите мнѣ, что она есть, естли не из всемірных тварей громада грубых и невкусных Болванов? Но когда присмотрѣться и вникнуть внутрь, тогда можно увидѣть, что в сей жестокой и отощалой седмицѣ сокрывается Седмица инородная, гораздо слаще, сытнѣе и пи[та]тельнѣе наружныя; а составляют обѣ одну Седмицу.

“И бысть вечер, и бысть утро, день един”[813]. Будто наличная седмица Колос, а тайная Зерно; или один пустой, а другой внутрь полной 7 дней и 7 колосов.

“Повторися же сон фараону дважды”[814]. Однако ж “сон фараонов один есть”[815].

“И бысть вечер, и бысть утро, день един”[816].

Слово Божіе является одинакое, но слышится двойное.

“Елика Бог творит, показа фараону”[817].

Лицо одно, но двѣ породы: пустая и Божія, явная и тайная, образующая и образуемая[818].

“И пожроша седмь класи тонцыи и истончени вѣтром седмь класов избранных и полных”[819].

Так, как Кит Іону. Однако же и тма его не объят[820].

Аѳ[анасій]. Куда ты нелѣпую дичину наврал?

Як[ов]. Ночь несвѣтла не будет тебѣ; раскуси только хорошенько. Развѣ то для тебя стропотным и жестоким кажется, что в Седмицѣ свѣт, а в колосѣх хлѣб? Но сердце тогда насыщается, когда просвѣщается. Взгляни на Давидову рѣчь: “Знаменася на нас…”[821] Увидиш там же вкупѣ свѣт и пшеницу. “И живот бѣ свѣт человѣком”. Іоан[н], І[822]. Разсуждай и сіе: “Взалчут на вечер…”[823]

Когда вечер с нощію голодный, тогда утро со свѣтом сытное.

“Исполнихомся заутра…”[824] “Насыщуся, внегда…”[825] Разумѣю, де, сон сей, да ночью же и видѣл[826].

“И се свѣщник злат весь…”[827]

Но что значит? Внутренній ему Ангел толкует.

“Сіе слово Господне…”[828] “Свѣтилник ногама моима Закон твой…”[829]

О сем свѣтильникѣ навѣдайся в книгѣ Исх[ода], 25. Сколь же велико сходство, равнословіе и пропорція[830]! 7 Вечерей с Утрами, 7 Колосов с Колосами, 7 Свѣщничих вѣтвей со Свѣтильцами.

В вечерах утро, день, око, шар, солнце.

В пустых колосах колосы полныи с зерном.

В свѣщничих вѣтвах, от одного стебля произшедших, кружочки с чашечками, полушариками, наполненными елеем и просвѣщающим, и насыщающим. Теперь о сем свѣщникѣ скажу с Захаріиным Ангелом: “Седмь сія очеса Господня суть, призирающая на всю Землю”[831]. Так седмь же и свѣтов, просвѣщающих Вселенную, и седмь хлѣбов, насыщающих 5 тысяч[832].

“Сіе слово Господне…”[833]

Аѳ[анасій]. Так развѣ же у Бога только 7 очей?

Як[ов]. Вріош! не 7, но одна вѣчность. 7 дней заключили в себѣ всю тварь. А сверх всей седмицы блистает слава Вѣчнаго. Как одно лицо в седми зеркалах[834], и одно солнце в седми днях, и один огнь в седми свѣчах, и одно зерно в седми добрых класах, и одна печать в седми сургучах. “Призирающая на всю Землю”[835], т. е. открывающіяся сверх всея тлѣни. “И Свѣт во тмѣ Свѣтится…”[836]

Естли ты уже примѣтил, что свѣщничіи вѣтвы и добрыи колосы происходят от одного стеблія, чего в простых колосах никогда не бывает, не забудь же, что и блеск свѣтлыя седмицы молніевидно исходит от одной пустой плоти.

“Всяка плоть трава…”[837] – вот тебѣ стебліе. Сіе означает Захарія тѣнью двух маслин, десныя и лѣвыя, пріосѣняющих свѣщник[838].

“Не в силѣ велицѣй, ни в крѣпости, но в дусѣ моем, глаголет Господь Вседержитель”. Гл[ава] 4[839].

“Снѣсть от шуіих человѣк, и не насытится”. Ісаія[840].

“Послю глад на землю”[841]. То же, что “взалчут на вечер…”[842]

“Повторися же сон фараону дважды, яко истинно будет Слово, еже от Бога”. Быт[іе], 41[843].

Разжуй: от Бога, а протчее сон, тѣнь…

Естли ж тебѣ все сіе нелѣпостію кажется, так послушай самаго Іосифа: “Седмь класи добріи седмь лѣт суть”[844].

Аѳ[анасій]. Так на что же лгать? 7 лѣт, а не 7 дней.

Як[ов]. А! А! тут-то твой видно закоулок? Не скроешся[845]. У Бога день, яко 1000 лѣт[846].

И так мнѣ кажется, “Рцыте, клас”[847] значит: раскусите слово Божіе, да не умрете[848]. “Аз есмь хлѣб животный…”[849]

“Жестоко есть слово сіе…”[850] “Имѣяй уши слыш[ати]…”[851] “Аще же не послушаете, в тайнѣ восплачется душа ваша”[852].

Развѣ думаеш, не одно то: невѣдѣніе, ночь, сон, глад, меч, мученіе, смерть, Ад?.. “Кто ны разлучит от Любве Божія”[853].

Тут-то заключается бѣдность, тлѣніе, расточеніе, утѣсненіе… Пожалуй, взгляни на начало гл[авы] 15 в Іерем[іи]:

“Ты оставил мя еси, рече Господь”[854].

“И простру руку мою на тя, и убію тя…”[855]

“И имаху их, и закалаху…” Суд[ій], 12[856].

“Се сей лежит на паденіе…”[857]

Теперь, обратив рѣчи к намѣренной точкѣ[858], сказываю вам, что не только землю с ея плодами и рожденіями, но всѣ небесныя и земныя фигуры, домашнія древним, найпаче в Египтѣ, любомудрцам, отняв от означенія таинств их, перенес Израиль в посвященіе Господеви. И ты ли похитить поучаешися вспять.

“И снем фараон перстень с руки своея, возложи его на руку Іосифову, и облече его в ризу червлену, и возложи гривну злату на выю его, и всади его на колесницу свою втору”[859].

“Возшел еси на высоту… пріял еси даянія…”[860]

“И отверзше сокровища своя, принесоша ему дары: злато, и ліван, и смирну”[861].

“Царіе Аравстіи и Сава дары приведут”[862].

АѲ[анасій]. Не похищаю, а спрашиваю, можно ль, напримѣр, ариѳметику, геометрію или…

Як[ов]. Потѣряли цѣну свою пророки языческіе тогда, когда пророченное о всеобщем, о безвременном, о безмѣстном, обратив к частному, мѣстному и временному, перенесли оное на князи, на сыны человѣческіи. Сей есть всеобщій источник идолослуженія. Тлѣнь повсюду взлѣзла на Колесницу Божію. Сами свой прах вознесли на Высоту Господню. “Сіи на колесницах, и сіи на конех…”[863]

Посади, естли хочеш, служанку стихіи, твою астрономію, вознеси на колесницу Вѣчнаго. “Колесница Божія тмами тем…”[864]

АѲ[анасій]. Что есть Вѣчность?

Як[ов]. То, что Истина.

АѲ[анасій]. Что есть Истина[865]?

Як[ов]. То, что пречистое, нетлѣнное и единое.

АѲ[анасій]. Не можно ль нѣсколько расказать яснѣе?

Як[ов]. То, что вездѣ, всегда, все во всем есть.

АѲ[анасій]. Отрѣж как можно простѣе.

Як[ов]. То, что вездѣ и нигдѣ.

АѲ[анасій]. Фу! ты сам толком пуще мнѣ очи помрачил.

Як[ов]. Иначе от тебя не отдѣлаться.

АѲ[анасій]. Ну! длячего Бог изображается образами?

Як[ов]. А ты длячего твои мысли изображаеш фигурами букв или удареніем воздуха?

АѲ[анасій]. Длятого, что мысли мои не видны.

Як[ов]. А Бог во сто тысяч раз сокровеннѣе внутрь твоих мыслей, нежели твоя воздушная мысль в наружном твоем болванѣ.

Аѳ[анасій]. Хорошо. Скажи же мнѣ, кто сія Божественныя узы соплѣтает?

Як[ов]. Тѣ, что разрѣшают.

Аѳ[анасій]. А разрѣшает кто?

Як[ов]. Тѣ, что связуют.

Аѳ[анасій]. А я ни сих, ни тѣх не знаю.

Як[ов]. Развѣ ты никогда не слыхал о Веселеилѣ[866] и его товарищах, украсивших разными художествами храм Господень? Пробѣги Исход[а] Гл[ава] 31 или 37. Сей первой художник скиніи посребрил и позолотил столпы: вылил золотые кольца, золотые петли, золотые крючки, пуговицы, колокольчики на священничей одеждѣ, сребреные куполки скиніи, мѣдные у дверей головки, и протч[ая], и протч[ая]…

Аѳ[анасій]. Видно, что Веселеил был крючкотворец.

Як[ов]. А Гедеоном составленную ризу уже ты позабыл? Она, конечно, то же, что Веселеилов Логіон[867], т. е. Слово Божіе. Вспомни, коликое число всѣх приношеній Господеви от сынов Израилевых, и воскликни с Варухом:

“О Ізраилю, коль велик дом Божій и пространно мѣсто селенія его: велико и не имать конца, высоко и безмѣрно”. Гл[ава] 3[868].

Всѣ сіи приносы суть узлы, славу Божію внутрь утаевающіи: “Да возмеши от начатка плодов земли твоея, юже Господь Бог [твой] дает тебѣ в жребій, и вложиши в кошницу, и пойдеши на мѣсто, еже изберет Господь Бог твой, призывати имя его тамо[869]. И нынѣ се принесох начатки от плодов земли, юже дал ми еси”. Второзак[оніе], 26[870].

“Взя ему мати его ковчежец ситовый, и помаза и клеем и смолою, и вложи отроча в него, и положи его в лучицѣ при рѣцѣ”. Исход[871].

Но Исаак связанный[872], Іосиф во узах[873], Мойсей в коробочкѣ[874], Сампсон в веревках[875], Даніил во рвѣ[876], Іеремія в колодѣ[877], Петр в темницѣ[878], Павел в кошницѣ[879] – вѣрю, что они не для всѣх кажутся узлами.

“Разрѣшите его и оставите ити”. Іоан[н], 11[880].

“Изведи из темницы душу мою”[881].

“От бездн земли возвел мя еси”[882].

О всѣх сих несмысленных дѣтях еврейских, держащих в руках своих вѣтви того финика: “Яко фінікс, возвысихся на брезѣх”[883]. Да тут же и о самом себѣ Павел: “Мы буіи Христа ради…”[884] Сіи узлы, будто зміи, вьются и переплетываются между собою, нечаянно там являя голову, гдѣ был недавно хвост, и напротив. И как двѣ природы: главная и низшая, вѣчная и тлѣнная, все составляют, так и два образы, составляющіе Cvmvol, по всему священному полю являются, часто перемѣняя мѣсто своея тмы на землю вселяющагося свѣта[885], и напротив, напримѣр:

“Злато оныя земли доброе…”[886]

Злато образует вѣчную, земля – тлѣнную природу. Вспомним третій день бытейный и увидим, что сей хвост недавно был головою. Там море есть мѣстом тлѣни, а суша землею, плодоприносящею Божіе обѣтованіе.

“На мѣстѣ злачнѣ, тамо всели мя…”[887]

“Погрязоша, яко олово, в водѣ зѣлнѣй”. Исход[888].

Кит, в сравненіи моря, фигура есть Божіей премудрости, плавающія сверх стихійныя гнили.

“И Дух Божій ношашеся верху воды”[889].

“И всплыве желѣзо”. 4 Цар[ств], 6, с[ти]х 6.

“Господь Бог твой введет тя в землю благую…[890] В землю пшеницы…[891] в землю, в нейже каменіе желѣзо, и от гор ея ископаеши мѣдь”[892]. Втор[озаконіе], 8.

Но вода, Мойсеем изведенная от каменя[893] и Сампсоном из челюсти ослиной[894], знаменует вѣчность. Камень же и челюсть есть персть гнили. Взгляни же на нерукосѣчный Даніилов камень с горою[895] и увидиш, что камень есть чертогом свѣта Слова Божія, а гора – плоти и крови ложем. Но сей змій вдруг завернул голову к хвосту, естли поднять очи к раждающемуся и к вертепному камню, к воскресшему и ко гробу. Иногда голова его и хвост в одном мѣстѣ, будто хвост в устах держа, дѣлается кольцом[896]. Взгляни на вторый бытейный день.

“Посредѣ воды и воды…[897] вода и вода”[898].

Сея воды и Давид жаждет, пренебрег одну.

“Кто напоит мя водою из рова, иже в Виѳлеемѣ”. 2 Царств, 23[899].

Иногда змія сего свитки очень между собою схожи. Наприм[ѣр]: Мойсей влагает в воду древо[900], Елисей соль[901], корабельщики Іону[902], предтеча Христа[903].

“Сходящіи в море… Творящіи дѣланія в водах многих…”[904] И Даніил ввергает меч дракону, или великому змію, во уста. Оный шар был смѣшан из смолы, жиру и волны[905].

Сіи три печати от Духа Премудрости Божіей. Манна, падающая сверх поверхности земной, похожа на снѣжную крупу, а снѣг на руно.

“Дающаго снѣг свой, яко волну…”[906]

“Полагаяй предѣлы твоя мир, и тука пшенична насыщ[аяй тя]…”[907]

Оно печатлѣется, а паче из благовонных древ, смол[о]ю: “Яко смирна избранна, издах благоуханіе” Сирах[908]. Куда страшна и опасна Библіа, поколь семиглавному сему змію вбросить в изблевающія горких вод челюсти[909] свою пилюлю не удостоит тот:

“Посылаяй слово свое земли…”[910]

“Одежда его бѣла аки снѣг, и власи главы его аки волна чиста…” Дан[іил], 7[911].

Тогда сего аспида отроча малое поведет[912].

“Зрите чтилища ваша”. Дан[іил][913].

Смотри, как вьется змій сей и играет! Море и кит, кит и Іона, Іона и тыква. Море в разсужденіи кита есть ничто, а кит в разсужденіи Іоны пустош.

Іона взглядом тыквы, голову его прохлаждающія, а тыква взором славы ВѢЧНАГО ничтоже есть. “Поиграеши ли с ним…[914] извлечеши ли змія удицею?.. или вдѣжеши колце в ноздри его?..”[915] Іов, 40.

Сей змій весь Іордан вмѣщает в уста свои. А на одно око Божіе, будто на удицу, возмется.

Всѣ плаватели хвоста и всѣ корабли рыбарскіи не поднимут главы его.

“Сотворен поруган быти…” Іов, 40[916].

“Змій сей, егоже создал еси…”[917]

“Поругаются ему, и укорят его, и оплюют его…” Лука[918].

То же разсуждается о рыбѣ Товіиной, с печенью ея и сердцем[919]; о рыбѣ, удицею Петровою извлеченной, с монетою внутрь ея[920]; о рыбах, Христом благословенных: “Иду рыбы ловити…”[921]

Таковые ж свертки сгибает змій сей и здѣсь: вода и ковчег, ковчег и Ной, Ной и голубица, голубица и око, око и верхи гор, верх и ВѢЧНОСТЬ.

“Возшед на гору стреминную…” Іов, 40[922].

“Ложе его остни остріи…” Іов, 41[923].

То же и здѣсь: Содом и огнь, огнь и дым, дым и дух, дух и благовоніе. А Лот значит: благоуханіе (Стакти)[924].

“Взыде дым гнѣвом его…”[925]

“Потщавшеся, запалиша град огнем…”[926]

“Узрѣша дым восходящь от града до небесе”. Нав[ин], 8[927].

“Дух и вода и кровь: и тріе во едино…” Іоанн[а] посл[аніе][928].

Тѣ же винты, или извитія змііны, и здѣсь:

Израиль и языки, Израиль и скинія, скинія и мѣра ея, чудно составляющая во всѣх частях сумму десяточну. Наконец, вся скинія ничто есть.

Взглядом внутренностей ея сіе есть: манны, свѣтильника, хлѣбов и проч[ая]. А сіе опять ничтоже есть, взглядом Славы Божія, во мракѣ сем блистающія: “Небо небесе не довлѣют тебѣ…”[929]

АѲ[АНАСІЙ]. Ты мнѣ своими винтами змііными совсѣм ум помрачаеш; скажи только мнѣ, которую ты нащитал сумму десяточну в частях скиніи и в мѣрѣ, и в числѣ ея?

ЯК[ОВ]. Скинія из десяти опон. Вот тебѣ десяток в частях! Долгота каждой опонѣ 28 лакот. Вот десяток: 2 и 8. Во всѣх опонах лактей 280. Вот в числѣ лактей так, как в долготѣ, десяток: 2 и 8! Широта каждой опоны 4 лактя, а во всѣх 40, скинь на щеты 1, 2, 3, 4 и выйдет 10, а 4, 40 и 400 в той же пропорціи суть.

АѲ[АНАСІЙ]. Вот еще какіе крючки! Они нѣсколько подходят к нашим гражданским.

ЯК[ОВ]. Мѣра и число всегда есть Божіе.

“Ниже хребты их, и высота бяше им…” Іезек[іиль][930].

“Скажи ми, Господи, кончину мою и число дній моих”[931].

“Сочте своя домочадцы…”[932]

“Возведох очи мои и видѣх, и се, муж, и в руцѣ его уже землемѣрно”. Захар[ія], 2[933].

Вся Библія есть Узел и узлов цепь. Вся в одном узлѣ и в тмах тем узлов, тѣмже весь сей Рай насадил Господь Бог во Едемѣ на востоцѣх[934].

“Велія будет слава храма сего послѣдняя паче первыя, глаголет Господь…” Аг[г]ей, 2[935].

Едем значит Рай сладости, увеселительный сад[936]. Что же за вздор Рай в Едемѣ? Сад в Саду?.. Все сіе хврастіе есть чаша колких шиповников. Продерись, развяжи, и вкусиш от древа жизни.

“Древо жизни посредѣ Рая…”[937]

“Восток имя ему”[938]

“Гортань его сладость…”[939]

“И идоша по пустыни, и пріидоша до Хеврона”. Числ, 13[940].

Хеврон есть град горный, значит дружество[941]. По чащам сих узлов ходит неизслѣдимая Божія Премудрость. Сюда-то Приточник… “Не вѣм: слѣда орла, паряща по воздуху, и пути зміа, ползуща по камени…” 30[942].

“Услышаста глас Господа Бога, ходяща в Раи…”[943]

Самый послѣдній голосок или словцо дышет СѴМВОЛОМ[944] или зависит от него. Наприм[ѣр]: “Тамо его узрите…”[945], т. е. на горѣ, сверх горы, вышше стихій.

“Горняя мудрствуйте, а не земная…”[946]

“Тамо взыдоша колѣна, колѣна Господня…”[947]

“Тамо возращу рог Давидови…”[948]

Каждая пара образов есть двое двое.

“Вся сугуба, едино противу единаго”. Сирах, 42[949].

“Единою глагола Бог, двое сія…”[950]

“Внидоша к Ною в ковчег два два…”[951]

А естли разсудить, тогда каждый образ есть трое, т. е. простый, образующій и образуемый[952]. Напримѣр, хлѣб простый, хлѣб образующій и хлѣб ангельскій[953]. “Не о хлѣбѣ единѣм жив будет человѣк…”[954] Грозд простый, образующій и веселящій.

“Віно веселит сердце человѣка…”[955]

“Кровь гроздову піяху віно…”[956]

Небо простое, образующее и небо небесе[957]. Так, как круг в колеси[958], Солнце в Солнцѣ.

“Небо небесе Господеви”[959].

И думаю, в сію-то силу сказывает Приточник: “Ко словесем мудрых прилагай твое ухо… да разумѣеши, яко добра суть[960]. Ты же напиши я себѣ трижды” (на сердцѣ твоем), естли, де, хощеш совѣта, смысла и разума. Гл[ава] 22[961].

При всем сем вспомни межеванье между градом и градом, Мойсеем узаконенное. Два образы суть, как два населенные грады. Паче же не забудь сего: “В коей земли вселяется свѣт, тмѣ же кое есть мѣсто? Аще введеши мя в предѣлы (TERMINUS) их!”[962]

“Аще же ли и вѣси стези их?”[963]

“Гдѣ был еси, егда основах землю?”[964]

“Кто положи мѣры ея, аще вѣси?”[965]

“Возвѣсти ми, аще вѣси разум (земли)…”[966] Іов, 38.

Аѳ[анасій]. Я устал, слушая твоих узлов собраніе.

Як[ов]. Вспомни кущи Израилевы, сады Соломоновы.

“Востани, сѣвере, и гряди, юже…”[967]

“Дух вся испытует, и глубины Божія”[968].

Из таковой кущи колом Іаіль пробила голову Сисарѣ. 4 Суд[ій], ст[их] 21[969].

Таков был сын Іаковль Іуда. “Привязуяй к лозѣ жребя свое…”[970] Развѣ к подлому привязует? “Аз есмь лоза…”[971]

Взгляни, пожалуй, на Іисуса Навина с Халевом. Развѣ не видиш, какое сокровище несут сіи мужи? На дрюкѣ привязан из земли Божіей пребогатый грозд, кромѣ шипков (полных роз) и смоквей[972]. Сколько виноградных ягод, столько шариков, сколько шариков, столько узлов, заключающих в себѣ Сладчайшій Божества муст, Веселящій Сердце[973], при котором пирует небесный Учитель со ученики своими.

“Сія есть кровь моя…”[974]

“Пиша же и упишася с ним”. Быт[іе], 43[975].

Что же касается до рѣшителей сих Божественных гаданій, вспомни Даніила с Іосифом, разрѣшающих сонія.

“Еда не Богом изявленія их есть”. Быт[іе], 40[976].

“Сказуя сны и возвѣщая сокровенная, и разрѣшая соузы”. Дан[іил], 5[977].

Вспомни Маріина обручника, слышащаго во снѣ глас Ангела Божія[978], вспомни Мойсея, узрѣвшаго во мракѣ Бога[979].

Вспомни Авраама, раздѣляющаго пополам скоты пред Господом. Быт[іе], 15.

“Заходящу же солнцу, ужас нападе на Аврама”[980].

Раздѣлить и разрѣшить значит то же.

Таков был Авель, принесшій первородное и от туков овец Господеви, и не испаде лице его[981], но, подняв очи, видѣ день Господень[982].

Таков был тот: “Зубы его паче млека…”[983] Таковы были тѣ: “Кровь гроздову піяху вино с туком Агн[чим]…”[984] Вспомни, кой пророк скушал горькой свиток[985]? Но куда сладок был! когда дожевался до останка. Останок есть Бог.

“Открыл еси та младенцем…”[986]

“Останки младенцем…”[987]

Но и всѣ пророки вопіют: “Видѣх, видѣх…” Вспомни Сампсона, веревки и льва разтерзающаго, находящаго в ядовитом ядомое, а в жестоком сладкое[988].

“Насыщуся, внегда явитимися славѣ твоей”[989].

Вспомни Давида, исторгающаго из уст львиных и медвежьих овцу[990]. Сей из Голіаѳовых[991], а Іудиѳ из Олоферновых ножен меч извлекает[992].

“Живо бо Слово Божіе, острѣй[ше] паче всякаго меча”[993].

Еанея, сын Іодаев, убил льва, вырвал копіе из рук египтянина. “И уби его копіем его”. 2 Царст[в], 23[994]. “Яко искры по стеблію потекут…”[995]

Кто разорил города Іерихон и Гаі?

Кто расторгнул ополченіе иноплеменничее и достал воду Давиду из рва виѳлеемскаго?

“Облецыся во славу твою, Іерусалиме, граде святый…”[996] “Совлецы узу выи твоея, плѣненая дщи Сіоня”. Ісаія, 52[997].

Вздумай, гдѣ тот, кто на гумнѣ молотит? А к нему на воловом возу прикатывается Кивот Господень[998].

“Свѣтися, свѣтися, Іерусалиме…”[999]

“Благословены житницы твои…” Второзак[оніе], 28[1000].

“Благослови Господь дом Аведдаров…” 2 Царст[в], 6[1001].

Посмотри, что дѣлает муж Руѳин Вооз? Служанки его жнут и вяжут снопы, а он вымолачивает из стеблія Зерно. “Се, той вѣет на гумнѣ ячмень сея нощи”. Руѳь, 3[1002].

“И преломив даяше има. Онѣма же отверзостѣся очи”[1003].

АѲ[анасій]. Я о всѣх сих читал, но не даются читать. Трудно…

Як[ов]. Так послушай же о новѣйших скинотворцах и плетущих мрежи рыбарях, вот они: “Елика аще свяжете на земли, будут связана на небеси…”[1004] Никогда они не вяжут узлов, чтоб не скрывалася внутрь цѣльная простота Голубинаго ока. И никогда не разрѣшают гаданій[1005], чтоб не вынуть оттуда перстня сладчайшія меда и сота[1006] вѣчности.

“От ядущаго ядомое и от крѣпкаго изыдѣ сладкое”[1007]. “И снѣсте ветхая и ветхая ветхих”[1008]. “Веніамін волк хищник, рано яст, еще и на вечер дает пищу”. Быт[іе], 49[1009].

“Вѣрова Аврам Богу, и вмѣнися ему в правду (все писанное)”[1010].

“Знаменія же вѣровашым сія…”[1011] “Языки возглаголют новы…”[1012] “Змія возмут…”[1013]

“И сіе рек, дуну и глагола им: Пріимите дух свят! имже отпустите грѣхи, отпустятся им, и имже держите, держатся”[1014].

АѲ[анасій]. Пускай же сему разговору будет имя:

КОЛЬЦО.

Цей твір Сковорода написав десь наприкінці 1773-го або на початку 1774 р. Автограф до нас не дійшов. Твір знаємо в одному-єдиному списку з першої чверті XIX ст., який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 11). Діалог був уперше надрукований (з купюрами й без закінчення) у Москві 1837 р. окремою книжечкою [див.: *Сковорода Г. С.* Дружескій разговор о душевном мирѣ. – Москва: Издание Московского попечительного комитета «Человеколюбивого общества», 1837. – 94 с.]. Подаємо за рукописом. Зважаючи на те, що переписувач посутньо змінив правопис Сковороди (скажімо, заступив літеру *ѣ* літерою *е* тощо), відтворюємо ті граматичні форми, які характерні для сковородинських автографів.

[1] Цей супровідний лист-присвята адресований Володимирові Степановичу Тев’яшову – воронізькому поміщикові, сину Степана Івановича Тев’яшова, харківського (1734–1757 рр.)

та острогозького (1757–1763 рр.) полковника [див.: *Ніженець А.*, *Стогній І.* Григорій Сковорода. Пам'ятні місця на Україні. – Київ, 1984. – С. 52–53; *Гавриленко А.* Над Тихою Сосною. На зарубіжній Слобожанщині // Березіль. – 2002. – № 7–8. – С. 151–154].

[2] Сковорода має на думці діалоги «Кольцо» та «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

[3] "Вічний двигун" (*лат.*).

[4] Сковорода називає душу "вічним двигуном" з огляду на те, що вона, на відміну від тіла, повсякчас перебуває в русі. Думку про саморухомість душі Діоген Лаерцій (III, 67; VIII, 83) пов'язував з наукою Платона й Алкмеона [див.: *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 169, 356].

[5] Цей образ походить з емблематики. Див., наприклад, 645-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Стрѣла, обращенная к сѣверной звѣздѣ» (підпис: "Прямо к цѣли, или ко предмету. Recta ad metam" [Емвлемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 162–163].

[6] Тобто Бога. Див. прим. 101 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».

[7] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 14. Пор.: **и҆ зе́млю снѣ́си всѧ̑ дни́ живота̀ твоегѡ̀**.

[8] Пор.: "Що посієш, те й пожнеш" [*Франко,* № 21024; Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 252]; "Что посеешь, то и пожнешь" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 230]. В українській літературі ця приказка вживалася задовго до Сковороди, наприклад, у Статуті Львівської братської школи «Порядок школьний» 1586 р.: "єже бо сѣеть человѣкъ, тоже и пожнеть" [Порядок школьний // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 38].

[9] Можливо, Сковорода має на думці слова: **не пребы́деши въ вѣ́чное вре́мѧ, сѣ́мѧ зло́е** (Книга пророка Ісаї 14: 20).

[10] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 6: 33. Пор.: **И҆щи́те же пре́жде цр҃тві҃ѧ бж҃і҃ѧ**. Див. також: **Обаче́ и҆щи́те цр҃тві҃ѧ бж҃і҃ѧ** (Євангелія від св. Луки 12: 31).

[11] Євангелія від св. Луки 8: 39.

[12] Євангелія від св. Луки 17: 21.

[13] Парафраза Євангелії від св. Матвія 23: 26. Пор.: **ѡ҆чи́сти пре́жде внѹ́треннее стекла́ницы**. Див. також: Євангелія від св. Луки 11: 39.

[14] Див. прим. 162 до циклу «Басни Харьковскія».

[15] Євангелія від св. Луки 11: 28.

[16] Тобто «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

[17] Див. прим. 19 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

[18] Пор.: "Боязливого сина мати не плаче" [*Номис,* № 9294]. Можливо, Сковорода травестує тут почутий колись від "персіянина" сюжет «Тисячі й однієї ночі», а власне, про третю подорож Синдбада-мореплавця, коли дракон пожер його товаришів.

[19] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 11: 6. Пор.: **безсовѣ́тїемъ же ѹ҆ловля́ютсѧ безза́коннїи**.

[20] Книга Притч Соломонових 6: 2.

[21] Деякі оповідки про єдинорога наголошують на тому, що ця тварина покладається тільки на власні сили (наприклад, під час потопу він не захотів іти до Ноєвого ковчега), а вмістилищем його надзвичайної сили є ріг [див.: *Войтович В.* Українська міфологія. – Київ, 2002. – С. 536].

[22] Очевидно, Сковорода має на думці слова: ѩ҃кѡ безъзако́нновaша въ пⷭ҇тѣ́хъ свои́хъ, забы́ша гд҃а бг҃а сⷭ҇та́го своегѡ̀ (Книга пророка Єремії 3: 21).

[23] Фраза во вре́мѧ о҃но дуже часто зринає в Біблії, уперше – у П'ятій книзі Мойсеєвій: Повторення Закону 1: 9. Крім того, нею розпочинаються євангельські читання в «Молитвослові».

[24] Див. прим. 55 до циклу «Басни Харьковскія».

[25] Солон (гр. *Σόλων*) – афінський поет, законодавець і філософ кінця VII – початку VI ст. до н. е., архонт у 594-му та 595 рр., один із "семи мудреців". У старій Україні його науку пов'язували найперше з гаслом "Пізнай себе". Див. прим. 16 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

[26] Див. прим. 21 до циклу «Басни Харьковскія».

[27] Див. прим. 184 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон».

[28] Див. прим. 159 до циклу «Басни Харьковскія».

[29] Сковорода іронізує, бо зазвичай "высокопарными орлами" називали видатних богословів, наприклад, Діонісія Ареопагітського [див.: *Транквіліон-Ставровецький К.* Євангеліє учителное. – Рахманів, 1619. – Арк. 24 (друга пагін.)].

[30] Ідеться про Зевса (гр. *Ζευς*, род. *Διος*).

[31] Сковорода шкилює тут із характерного для доби Просвітництва нігілістичного ставлення до старовини, зокрема з просвітницького лібералізму в питаннях релігії, який набув на ту пору значного поширення. Навіть в українських духовних навчальних закладах десь від початку 1760-х рр. твори Вольтера й Руссо правили за стилістичні посібники з французької мови. Однак їхній релігійний лібералізм зазнавав рішучої критики. Досить пригадати хоч би полеміку Георгія Кониського з Вольтером [див.: Письмо г-на Волтера к учителям Церкви и богословам [и] ответ на оное письмо архиепископа Могилевскаго Георгия Конисскаго // Домашняя беседа. – 1867. – Вып. 46. – С. 1102–1106; Вып. 47. – С. 1122–1126; Вып. 48. – С. 1154–1156], "антилібертинську" спрямованість проповідей Івана Леванди та деяких василіянських друків, інспіровані, очевидно, активними спробами протидії поширенню ідей французького вільнодумства з боку католицької Церкви, утіленими в численних книжках на взір двотомового віленського видання 1786 р. «Filozof bez reliij» тощо.

[32] Див.: И҆ прельсти҆̀ є҆гѡ̀ мно́гою бесѣ́дою, тенѐтами же ѹ҆сте́нъ (въ бл҃дъ) привлечѐ є҆гѡ̀. О҆нъ же а҃вїе послѣ́дова є҆й ѡ҆бю́ро́дѣвъ, и҆ ѩ҃коже во́лъ на заколе́нїе веде́тсѧ, и҆ ѩ҃кѡ пе́съ на ѹ҆зы, и҆лѝ ѩ҃кѡ є҆ле́нь ѹ҆ѧзвленъ стрѣло́ю въ а҃тра: и҆ спѣши́тъ ѩ҃кѡ пти́ца въ сѣ́ть, не вѣ́дый, ѩ҃кѡ на дꙋ́шѫ свою҆ течѐтъ. Нн҃ѣ ѹ҆́бо, сы́не, послꙋ́шай мене҆̀ и҆ внима́й глаго́лѡмъ ꙋ҆стъ мои́хъ, да не ѹ҆клони́тсѧ въ пⷭ҇тѝ є҆̀ѧ се́рдце твоѐ, и҆ да не прельсти́шисѧ въ стезя́хъ є҆̀ѧ: мно́гихъ бо ѹ҆ѧзви́вши низве́рже, и҆ безчи́сленни сꙋ́ть, и҆̀хже ѹ҆би́ла є҆́сть: пⷭ҇тїѐ а҆́дѡвы до́мъ є҆̀ѧ, низводѧ́щїи въ сокро́вища сме́ртнаѧ (Книга Притч Соломонових 7: 21–27).

[33] Як свідчив Светоній у «Житті дванадцяти цезарів» (II, 25), Август любив повторювати цей вислів, маючи на думці дії взірцевого полководця, якому "менш за все личить бути поспішливим та необачним" [*Гай Светоний Транквилл.* Жизнь двенадцати цезарей / Пер. с лат., предисловие и послесловие М. Л. Гаспарова. – Москва, 1990. – С. 47].

[34] Гр. *ᾅδης* (чи *Ἅιδης*) – 'підземне царство'; у Новому Заповіті – 'пекло'.

[35] Євангелія від св. Луки 10: 18.

[36] Олександр (гр. *Ἀλέξανδρος*) Македонський (356–323 рр. до н. е.) – великий завойовник стародавнього світу, учень Арістотеля. У старій Україні образ Олександра був знаний десь

від середини XIII ст. завдяки перекладному роману «Александрія». Олександр – один з улюблених персонажів української барокової літератури. Наприклад, Антоній Радивиловський порівнював із ним Христа [див.: *Радивиловський А.* Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 764; *Радивиловський А.* Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 3 (зв.)], Феофан Прокопович, покликаючись на трактат Плутарха «Про спокій душі», згадував про те, як Олександр заплакав, коли дізнався, що число світів – безконечне [див.: *Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 313], а в Івана Максимовича є поезія «Цар Александер», в якій ідеться про зустріч Олександра з кініком Діогеном [див.: *Максимович І.* Алфавит собранный, риѳмами сложенный. – Чернігів, 1705. – Арк. 112–113 (зв.)]. Образ Олександра, з одного боку, втілював марність дочасних прагнень людини, ілюзорність земної влади та величі, а з другого – уособлював мудрого володаря й мудрого чоловіка як такого.

[37] Про це писав Пліній Старший у своїй «Природознавчій історії» (XXXV, 85): "Апеллесові властива була надзвичайна привітність, чим він здобув ласку Олександра Великого, який часто бував у майстерні художника. Крім того, як мовилось вище, Олександр окремим розпорядженням заборонив будь-кому, за винятком Апеллеса, малювати його портрети. Але, коли Олександр одного разу в його майстерні довго розводився про малювання без достатнього знання справи, Апеллес увічливо порадив йому мовчати, попереджаючи, що в противному випадку з нього сміятимуться хлопці, які розтирають фарби" [Віхи в історії античної естетики: Збірник. – Київ, 1988. – С. 204–205]. Слід сказати, що популярні сюжети про Апеллеса (наприклад, про його суперечку з чоботарем) старі українські письменники брали здебільшого з XXXV-ої книги «Природознавчої історії» Плінія Старшого [див., зокрема: Съмя слова Божія. – Почаїв, 1772. – С. 226].

[38] Лат. *sententia* – 'думка, погляд, вираз'.

[39] Парафраза Євангелії від св. Івана 14: 27. Пор.: **Ми́ръ ѡ҃ставлю́ ва́мъ, ми́ръ мо́й даю́ ва́мъ**.

[40] Книга Притч Соломонових 11: 6.

[41] Євангелія від св. Луки 17: 21.

[42] "Знаття вершин Нілу" – образ, узятий з риторичної топіки. Згадаймо, наприклад, такий самий образ у поезії Горація (Оди, IV, 14): "…Ніл, що й досі витік ховає свій" [*Квінт Горацій Флакк.* Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 106]), або в «Євхаристеріоні» Софронія Почаського: "Нурт рѣки красномовства, юж початок Нилу, / Будет знати поета…" [*Почаський С.* Єὐχαριστήριον, албо Вдячность ясне превелебнѣйшому в Христѣ єго милости господину отцу кир Петру Могилѣ // *Тітов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 295]. Цей образ мав цілу низку конотацій, починаючи від "знаття того, чого ніхто не знає" й закінчуючи "знаттям того, де знаходиться рай". Скажімо, Феофан Прокопович писав про Ніл таке: "Витікає з невідомого джерела, хоч деякі вважають, що він бере початок із священного місця і є річкою, яка називається Піон («Буття», кн. II). Однак з його початком пов'язане інше питання, а саме: чи існує рай і де він є" [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 469]. А в курсі риторики Прокопович зазначав, що початки всіх народів сховані від нас так само, як джерела Нілу [див.: *Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 342].

[43] Див. прим. 459 до діалогу «Сумфоніа, нареченная Книга Асхань».

[44] Головне місто Аттики Афіни виникло на початку першого тисячоліття до н. е. Назву міста – *Ἀθῆναι* – Памва Беринда пояснював так: “без холма, без пагорка, без згромаженя, або от Аѳины, то єсть Минервы, богинѣ наук” [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 336]. Заснування Афін було оповите легендами. Як зазначав, наприклад, Феофан Прокопович, дехто стверджує, що “праматір афінського народу походить не з чого іншого, як з самої землі” [*Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 342].

[45] За часів Сковороди гідрографи нараховували п’ять морів: Океан, Середземне, Червоне, Перське й Каспійське [див.: *Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 465]. Отже, під “Великим морем” Сковорода, очевидно, мав на думці Океан.

[46] Мабуть, Сковорода має на думці слова: **Сéрдце прáвоє йщетъ чⷭдства** (Книга Притч Соломонових 15: 14).

[47] Можливо, це парафраза Євангелії від св. Луки 17: 21. Пор.: **цр҃твїє бж̃їе внⷭтрь вáсъ ёсть**.

[48] Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 30: 23. Останнє слово має форму: **чєловѣкa**.

[49] Послання св. ап. Павла до римлян 10: 15.

[50] Євангелія від св. Луки 22: 30.

[51] Євангелія від св. Матвія 19: 28.

[52] Від гр. *καθολικός* – ‘всезагальний’.

[53] Книга пророка Ісаї 59: 8–10.

[54] Фраза **сѐ, мы ѡстáвихомъ всѧ** зринає в Євангелії від св. Матвія 19: 27, в Євангелії від св. Марка 10: 28 та в Євангелії від св. Луки 18: 28.

[55] Книга пророка Ісаї 6: 8–9.

[56] Сковорода має на думці слова: **Тóй бо ёсть мúръ нáшъ** (Послання св. ап. Павла до ефесян 2: 14).

[57] У цій інтерполяції Сковорода використовує слова: **ѩкоже весели҃щїисѧ въ жáтвѹ** (Книга пророка Ісаї 9: 3).

[58] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 9: 6. Пор.: **Ѩкш ѻ҃трочѧ родúсѧ нáмъ, сн҃ъ, и дадéсѧ нáмъ, ѓгѡ́же начáлство бы́сть на рáмѣ ѓгѡ̀: и нарицáется и҃мѧ ѓгѡ̀: велúка совѣ́та а҃гг҃лъ, чⷭденъ, совѣ́тникъ, бг҃ъ крѣ́пкїй, властелúнъ, кн҃зь мúра, ѻ҆цъ вⷭдущагш вѣ́ка: приведѹ́ бо мúръ на кнѧ̂зи, мúръ и҆ здрáвїє ѓмѹ̀**.

[59] Можливо, Сковорода має на думці слова: **Вѣнéцъ мⷭдрости стрáхъ гд҃ень, возцвѣтáй мúръ и҆ здрáвїє йзцѣлéнїѧ** (Книга Ісуса, сина Сирахового 1: 18).

[60] Книга пророка Варуха 3: 9–14.

[61] Книга пророка Варуха 4: 4.

[62] Книга пророка Єремії 13: 15–17.

[63] П’ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 28: 58–59.

[64] П’ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 28: 65–66.

[65] Книга Притч Соломонових 14: 26–27.

[66] Книга Притч Соломонових 10: 6.

[67] Від гр. *εὐλογέω*, що в Новому Заповіті означає “благословляти, дякувати”.

[68] Сковорода тлумачить поняття *ευδαιμονία* як “благополучіе”, тобто *щастя*. А це останнє він розглядав як остаточну мету філософії та всього дочасного життя людини. Більше того, філософ перетворює його на своєрідний есхатологічний принцип, тобто на щось підхоже до орігенівського уявлення про всеосяжну віднову Божого творива – апокатастазис.

[69] Трохи неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 10: 4–5. Її початок звучить так: ѡ҆р҃ѫжїꙗ бо…

[70] Очевидно, Сковорода має на думці слова: и҆менемъ мои҃мъ бѣсы и҆жденѹ́тъ (Євангелія від св. Марка 16: 17).

[71] Гр. *δαιμόνιον* означає "божественна, надприродна сила, божество, дух"; у Новому Заповіті – "злий дух, біс".

[72] Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 1: 23. Пор.: и҆сполне́нїе и҆сполна́ющагѡ всѧ́чєскаѧ во всѣ́хъ.

[73] Сковорода має на думці слова: **Н**едосто́йныхъ бо и҃мене і҆дѡлѡвъ сложе́нїе нача́ло всѧ́каго зла́, и҆ вина́ и҆ коне́цъ е҆́сть (Книга Премудрості Соломонової 14: 27).

[74] Книга Премудрості Соломонової 17: 11.

[75] Парафраза Книги Притч Соломонових 17: 12. Пор.: **В**нѹ́тръ же ме́ньше сы́щее ча́нїе, бо́лшее мни́тъ невѣ́дѣнїе винꙑ подаю́щїѧ мѹ́кѣ.

[76] Неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 1: 9. Пор.: **В**ъ совѣ́тѣхъ бо нечестиві́агѡ и҆стаза́нїе бѹ́детъ.

[77] Неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 1: 11. Пор.: ѹ҆стꙋ́ же лжꙋщаѧ ѹ҆бива́ютъ дѹ́шѹ.

[78] Книга Притч Соломонових 12: 7.

[79] Трохи неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 1: 15–16. Початок 15-го вірша звучить так: **П**ра́вда бо…

[80] Книга Притч Соломонових 20: 17.

[81] Книга Ісуса, сина Сирахового 28: 24–26.

[82] Євангелія від св. Матвія 4: 16.

[83] Фраза ми́ръ бж҃ій зринає в Посланні св. ап. Павла до филип'ян 4: 7 та в його ж таки Посланні до колосян 3: 15.

[84] Сковорода має на думці слова: ѣ҆кѡ нѣ́сть на́ша бра́нь къ кро́ви и҆ пло́ти, но къ нача́лшмъ и҆ ко власте́мъ (и҆) къ мі҃родержи́телємъ тмы вѣ́ка сегѡ̀, къ дх҃овнѡ́мъ зло́бы поднебе́снымъ (Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 12).

[85] Книга Псалмів 13 (14): 1.

[86] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 15. Пор.: то́й твою̀ блюстѝ бѹ́детъ главѹ́.

[87] Книга Псалмів 13 (14): 1; 52 (53): 2.

[88] Перша книга Мойсеєва: Буття 3: 15.

[89] Четверта книга Мойсеєва: Числа 21: 6.

[90] Ця похмура глава закінчується таким віршем: на е҆ди́ныхъ же о҃ныхъ простира́шесѧ тѧ́жкаѧ но́щь, ѿ́бразъ бѹ́дꙋщагѡ и҃хъ воспрїѧ́тїѧ тмы: са́ми же себѣ́ вы́ша тмы тѧжча́йшїи (Книга Премудрості Соломонової 17: 20).

[91] Книга Йова 20: 14.

[92] Неточна цитата з Книги Йова 20: 16. Пор.: **Г**ѣ́рость же зміе́ва да се́ютъ, да ѹ҆бїе́тъ же е҆гѡ̀ а҆зы́къ змі҃и́нъ.

[93] Книга пророка Михея 7: 17.

[94] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 14. Пор.: ѣ҆кѡ сотвори́лъ е҆сѝ сїѐ, про́клятъ ты҃ ѿ всѣ́хъ скотѡ́въ и҆ ѿ всѣ́хъ звѣре́й земны́хъ.

[95] Книга Псалмів 72 (73): 9.

[96] Книга Псалмів 139 (140): 3.

[97] Книга Псалмів 51 (52): 3.

[98] Див.: Четверта книга Мойсеєва: Числа 21: 8–9. У християнській традиції жердина, на якій Мойсей почепив мідного змія, здавна символізувала хрест, як-от в «Апології» (I, 60)

Юстина Мученика [див.: Святого Иустина Апология I // Ранние отцы Церкви: Антология. – Брюссель, 1988. – С. 330–331].

[99] Див.: Четверта книга Мойсеєва: Числа 21: 8–9.

[100] Сковорода має на думці слова: **Й** ба́ше кѫмі́ръ вавѷлѡ́нѧншмъ, ѥ́мѫ́же ѩ́мѧ ви́лъ (Книга пророка Даниїла 14: 3).

[101] Неточна цитата з Книги пророка Михея 4: 13. Пор.: **В**ста́ни ѝ ѩ́змлатѝ ѩ̑хъ, дцѝ сі́ѡ́нѧ, ѩ́кш ро́ги твоѧ̑ положѫ̀ желѣ́зны ѝ па́знокти твоѧ̑ положѫ̀ мѣ́дяны, ѝ ѩ́стончи́ши лю́ди мно́ги.

[102] Євангелія від св. Івана 8: 12.

[103] Євангелія від св. Івана 10: 11, 14.

[104] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 15. Пор.: то́й твою́ блюстѝ бѫ́детъ главѫ̀.

[105] Парафраза Євангелії від св. Матвія 11: 15. Пор.: ѩ́мѣ́й ѹ̑шы слы́шати да слы́шитъ.

[106] Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: пло́ть не по́льзѫ́етъ ничто́же.

[107] Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 12: 25. Пор.: **С**тра́шное сло́во се́рдце мѫ́жа пр҃ѣ́на смѫща́етъ, вѣ́сть же бл҃га́а весели́тъ ѥ̀го̀.

[108] Парафраза П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 31: 15. Пор.: **Й** сни́де гд҃ь въ столпѣ́ о҃бла́чнѣ, ѝ ста̀ ѹ̑ две́рїй ски́нїи свидѣ́нїѧ: ѝ ста̀ сто́лпъ о҃бла́чный ѹ̑ две́рїй ски́нїи свидѣ́нїѧ.

[109] Парафраза Євангелії від св. Луки 2: 34. Пор.: сѐ, лежи́тъ се́й на паде́нїе ѝ на воста́нїе мно́гимъ во їи҃лѣ, ѝ въ зна́менїе прерѣка́емо.

[110] Книга Притч Соломонових 23: 15.

[111] Євангелія від св. Марка 16: 18. Пор.: ѕмїѧ̑ во́змѫтъ.

[112] Схожа думка є, наприклад, у Сенеки (Моральні листи до Луцілія, CXIII, 30): "Найвища влада – мати владу над собою" [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 503].

[113] Див. прим. (32) до діалогу «Брань архистратига Михаила со Сатаною».

[114] Див. прим. 86 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».

[115] Книга Притч Соломонових 24: 7.

[116] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 1: 21. Пор.: ѹ̑ вра́тъ же си́льныхъ присѣ́ди́тъ, во вратѣ́хъ же гра́да дерза́ющи глаго́летъ.

[117] Книга Притч Соломонових 14: 1.

[118] Перша книга Мойсеєва: Буття 28: 17.

[119] Книга Притч Соломонових 24: 13–14.

[120] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 24: 14. Закінчення фрази звучить так: ѹ̑пова́нїе не ѡ̑ста́витъ тебѣ̀.

[121] Книга пророка Варуха 4: 1.

[122] Сковорода має на думці слова: **П**рем҃дрость созда̀ себѣ̀ до́мъ (Книга Притч Соломонових 9: 1).

[123] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 19: 33–35.

[124] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 9: 21.

[125] Перша книга Мойсеєва: Буття 43: 34.

[126] Книга Притч Соломонових 4: 17.

[127] Очевидно, Сковорода має на думці слова: вїно̀ моѐ, весела́щее бг҃а ѝ челове́ки (Книга Суддів 9: 13).

[128] Євангелія від св. Марка 3: 34.

[129] Книга Псалмів 35 (36): 9.

[130] Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до євреїв 13: 10. Пор.: **Й**мамы (же) ѡлта́рь.

[131] Ідеться про символічне зображення Трійці.

[132] Сковорода має на думці вигук Архімеда: “Εὕρηκα!” (“Знайшов!”). У IX-ій книзі свого трактату «Про архітектуру» Вітрувій розповідав, що сиракузький тиран Гієрон доручив Архімедові перевірити склад сплаву, з якого зроблена його корона. Архімед зміг упоратися з цим завданням тільки тоді, коли випадково під час купання відкрив основний закон гідростатики. Тоді він із криком “Еврика!” чимдуж помчав додому, щоб перевірити своє відкриття [див.: *Коваль А. П., Коптілов В. В.* Крилаті вислови в українській літературній мові. Вид. 2-е, перер. і доп. – Київ, 1975. – С. 85].

[133] Парафраза Другої книги царств 6: 2. Пор.: вознестѝ ѿтꙋ́дꙋ кївѡ́тъ бж҃ій, надъ нѝмже призва́сѧ и҃мѧ гда̀ си́лъ.

[134] Парафраза Другої книги царств 6: 16. Пор.: мелхо́ла дщѝ сав́лова приница́ше ѻ҆ко́нцемъ и҆ ви́дѣ царѧ̀ дави́да ска́чꙋща и҆ и҆гра́ющa пред҃ гд҃е́мъ, и҆ ꙋ҆ничижѝ є҆гѡ̀ въ се́рдцы свое́мъ.

[135] Сковорода має на думці слова: и҆ ѡ҆бре́тѐ мѣ́сто и҆ ѻ҆спе́ та́мѡ, за́йде бо со́лнце: и҆ возмѝ ѿ ка́менїѧ мѣ́ста (того̀) и҆ положѝ въ возгла́вїе себѣ́, и҆ спа̀ на мѣ́стѣ ѻ҆нѣ́мъ (Перша книга Мойсеєва: Буття 28: 11).

[136] Книга Псалмів 4: 7.

[137] Євангелія від св. Івана 4: 35.

[138] Євангелія від св. Матвія 11: 15.

[139] Неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 3: 3. Пор.: напи́сано нѐ черни́ломъ, но дх҃омъ бг҃а жи́ва, нѐ на скрижа́лехъ ка́менныхъ, но на скрижа́лехъ се́рдца пло́тꙗныхъ.

[140] Книга пророка Аввакума 3: 2.

[141] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 35: 5–6. Останнє слово має форму: рꙋгни́выхъ.

[142] Книга пророка Ісаї 35: 10.

[143] Книга пророка Ісаї 65: 25.

[144] Книга пророка Ісаї 60: 1.

[145] Дії св. апостолів 2: 13.

[146] Див.: Дії св. апостолів 2: 14–36.

[147] Можливо, Сковорода має на думці слова: и҆ твори́тъ зна́мєнїѧ и҆ чꙋдесѐ на нєбесѝ и҆ на землѝ (Книга пророка Даниїла 6: 27).

[148] Див. прим. 179 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон».

[149] Неточна цитата з Другої книги Мойсеєвої: Вихід 16: 14–16. Пор.: и҆ сѐ, на лицы̀ пꙋсты́ни ме́лко ѩ҆кш коріа́ндръ, бѣ́ло ѩ҆ки ле́дъ на землѝ. ѻ҆зрѣ́вше же то̀ сы́новѥ їи҆лєвы, рѣ́ша дрꙋ́гъ ко дрꙋ́гꙋ: что́ є҆сть сїѐ; Не вѣ́дмы бо, что̀ бы́ше. Рече́ же мшѷ́се́й къ ни́мъ: се́й хлѣ́бъ, є҆гѡ́же дадѐ гд҃ь вам҃ъ ѩ҆сти: се́й гла́гѡлъ, є҆гѡ́же завѣща̀ гд҃ь.

[150] Парафраза Дій св. апостолів 2: 4. Пор.: нача́ша глаго́лати ины́ми ѧ҆зы́ки.

[151] Дії св. апостолів 2: 21.

[152] Послання св. ап. Павла до римлян 8: 35.

[153] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до римлян 8: 37. Пор.: Но во всѣ́хъ си́хъ препобѣжда́емъ за возлю́бльшаго ны.

[154] Парафраза Першого соборного послання св. ап. Івана 5: 20. Пор.: се́й є҆́сть и҆стинный бг҃ъ.

[155] Книга Притч Соломонових 9: 5.

[156] Див.: Євангелія від св. Луки 10: 33–34.

[157] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 46: 12. Пор.: Послꙋ́шайте менѐ, погꙋ́бльшїи се́рдце, сꙋ́щїи дале́че ѿ пра́вды.

[158] Євангелія від св. Матвія 11: 28.

[159] Книга Ісуса, сина Сирахового 38: 1.

[160] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 4: 23. Пор.: и҃зцѣлѧ́ѧ всѧ́къ нед8́гъ и҆ всѧ́къ бо҃лзю въ лю́дехъ.

[161] Неточна цитата з Книги Псалмів 146 (147): 3. Пор.: и҃зцѣлѧ́ѧй сокрꙋшє́нныѧ сє́рдцемъ.

[162] Євангелія від св. Матвія 23: 26.

[163] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 10: 28. Пор.: **И҆** не ꙋбо́йтесѧ ѿ ꙋбива́ющихъ тѣ́ло.

[164] Неточна цитата з Книги Псалмів 110 (111): 10. Пор.: **Н**ача́ло премд҃рости стра́хъ гд҃не. Старі українські богослови досить часто тлумачили цю тезу [див., наприклад: Діоптра, сирѣч Зерцало, албо Изображеніе извѣстное живота человѣческаго в мирѣ. – Кутейно, 1654. – Арк. 150 (зв.); *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 256 (друга пагін.); *Туптало Д.* Слово о страсѣ Божіи, како той имѣти всякому человѣку // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 3. – С. 485]. Страх Божий має за власне першоджерело *знаття Божої всемогутності*, тобто того, що Бог "вездѣ предстоит", "вся слышит", "вся видит не точію дѣемая и глаголемая, но яже в сердцах вся и яже во глубинѣ помышленія" [*Туптало Д.* Слово о страсѣ Божіи, како той имѣти всякому человѣку // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 3. – С. 486], а ще – *людської мізерності* супроти Творця: "Познаніем самого себе смиришися и тако боятися будеши Бога" [Діоптра, сирѣч Зерцало, албо Изображеніе извѣстное живота человѣческаго в мирѣ. – Кутейно, 1654. – Арк. 150 (зв.)].

[165] Очевидно, Сковорода має на думці слова: и҆ въ тре́тїй де́нь свои́ми р8́ка́ми ѣ҆дрило кора́бленое и҃звергохомъ (*Дії св. апостолів* 27: 19).

[166] Парафраза Книги Псалмів 58 (59): 7. Пор.: и҆ взала́ютъ ѣ҆ко пе́съ, и҆ ѡ҆бы́дутъ гра́дъ.

[167] Книга Псалмів 11 (12): 9.

[168] Сковорода має на думці слова: и҆ со строптивы́мъ разврати́шисѧ (*Друга книга царств* 22: 27).

[169] Книга Псалмів 11 (12): 9.

[170] Неточна цитата з Книги пророка Єремії 6: 10. Пор.: **К**омꙋ̀ возглаго́лю и҆ (комꙋ̀) засвидѣ́тельствꙋю, и҆ ꙋ҆слы́шитъ; сѐ, нешбрѣ́зана ꙋ҆шесà и҃хъ, и҆ слы́шати не возмо́гꙋтъ: сѐ, сло́во гд҃не бы́сть къ нн҃мъ въ поношє́нїе, и҆ не воспрїи́мꙋтъ того҆̀.

[171] Пор. із 645-им малюнком зі збірки «Symbola et emblemata», який має назву «Стрѣла, обращенная к сѣверной звѣздѣ» і такий підпис: "Прямо к цѣли, или ко предмету. Recta ad metam" [Емблемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 162–163].

[172] Книга пророка Захарії 6: 12.

[173] Четверта книга царств 13: 16–17. *Див.*: **И҆** рече҆̀ царю҆̀: возложи҆̀ р8́кꙋ свою҆̀ на л8́къ. **И҆** возложи҆̀ і҃ѡа́съ р8́кꙋ свою҆̀ на л8́къ, и҆ є҆лїссе́й возложи҆̀ р8́ки своѝ на р8́ки царе́вы, и҆ рече҆̀: ѿве́рзи о҆кно҆̀ є҆́же на восто́къ. **И҆** ѿве́рзе. **И҆** рече҆̀ є҆лїссе́й: стрѣли́. **И҆** стрѣли́ (ца́рь). **И҆** рече҆̀ є҆лїссе́й: стрѣла́ спн҃їѧ гд҃нѧ и҆ стрѣла́ спасе́нїѧ на сꙋ́рїю, и҆ побѣди́ши сꙋ́рїю во а҆фе́кѣ да́же до скончáнїѧ.

[174] Книга пророка Ісаї 49: 1–3.

[175] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 5: 28–29. Останнє слово має форму: льво́ве.

[176] Неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 10: 4. Пор.: ѡ҆р8́жїѧ бо во́инства на́шегѡ не плотскà, но сúльна бг҃омъ.

[177] Книга Псалмів 143 (144): 1.

[178] Книга Псалмів 80 (81): 6.

[179] Можливо, цей образ Сковороди постав наслідком алегоричного тлумачення емблематичних малюнків на взір малюнка № 645 зі збірки «Symbola et emblemata» («Стрѣла, обращенная к сѣверной звѣздѣ»).
[180] Друга книга царств 6: 21.
[181] Можливо, Сковорода має на думці слова: **По́йте гд҃еви въ гу́слехъ, въ гу́слехъ и̑ гла́сѣ ѱало́мстѣ** (Книга Псалмів 97 (98): 5).
[182] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 38: 1. Пор.: **Почита́й врача̀ проти́вѣ потре́бъ че́стїю є̀гѡ̀, и̑бо гд҃ь созда̀ є̀го̀.**
[183] Друга книга параліпоменон 16: 12.
[184] Сковорода має на думці слова: **Поне́же бо въ премр҃ости бж҃їей не разумѣ́ мі́ръ премр҃ости́ю бг҃а, бл҃гоизво́лилъ бг҃ъ вѣ́йстовмъ про́повѣди спт҃и̑ вѣ́рующихъ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 1: 21).
[185] Сковорода має на думці слова: **И̑ ѡ҆прѣсно́къ ѣ҆чме́нный снѣ́сти а҃, въ ла́йнѣ моты́лъ человѣ́чихъ сокры́еши а҃ пред҃ о҆чи́ма и̑хъ** (Книга пророка Єзекіїля 4: 12).
[186] Книга пророка Єзекіїля 4: 13.
[187] Сковорода має на думці слова: **положѝ мѧ ꙗ҆ко стрѣлу̀ и҆збра́нну, и̑ въ ту́лѣ свое́мъ скры̀ мѧ** (Книга пророка Ісаї 49: 2).
[188] Див.: Книга пророка Єзекіїля 4: 12.
[189] Див.: Четверта книга Мойсеєва: Числа 21: 8–9.
[190] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 41–43.
[191] Фраза **сло́во живо́тно** зринає в Посланні св. ап. Павла до филип'ян 2: 16.
[192] Книга Псалмів 11 (12): 9.
[193] Книга пророка Єзекіїля 4: 17.
[194] Можливо, це парафраза Євангелії від св. Івана 6: 60. Пор.: **же́стоко е̑́сть сло́во сїѐ.**
[195] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 38: 1. Пор.: **Почита́й врача̀ проти́вѣ потре́бъ че́стїю є̀гѡ̀, и̑бо гд҃ь созда̀ є̀го̀.**
[196] Книга Ісуса, сина Сирахового 38: 5.
[197] Сковорода має на думці слова: **Возопи́ же мѡ҆ѷсе́й ко гд҃у, и̑ показа̀ є̀мѹ̀ гд҃ь дре́во, и̑ вложѝ е̑́ въ во́ду, и̑ ѹ҆слади́сѧ вода̀** (Друга книга Мойсеєва: Вихід 15: 25).
[198] Сковорода має на думці Четверту книгу Мойсеєву: Числа 21: 8–9.
[199] Сковорода має на думці Книгу пророка Єзекіїля 4: 12–13.
[200] Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 8: 22. Пор.: **Гд҃ь созда́ мѧ (Євр.: стяжа́ мѧ) нача́ло пу́тій свои́хъ.**
[201] У Біблії: **мо́й совѣ́тъ.**
[202] Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 3: 21–23.
[203] Пор., наприклад: "Сый врач, Христе, исцѣли страсти сердца моєго" [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 17 (зв.)].
[204] Євангелія від св. Івана 14: 27.
[205] Євангелія від св. Івана 15: 14.
[206] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 6: 14–16. Замість слів "покров крѣпок есть" у Біблії: **кро́въ крѣ́покъ.**
[207] Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 1: 23–24. Пор.: **і҆ѹде́ємъ ѹ҃бѡ собла́знъ, е҆́ллинѡмъ же безу́мїе, самѣ́мъ же зва́нным҃ъ і҆ѹде́ємъ же и̑ е҆́ллинѡмъ хр҃та̀, бж҃їю си́лу и̑ бж҃їю прем҃ость.**
[208] Див. прим. 131 до діалогу «Наркісс».
[209] Парафраза Євангелії від св. Матвія 13: 52. Пор.: **сегѡ̀ ра́ди всѧ́къ кни́жникъ, наꙋчи́всѧ цр҃твїю нб҃номꙋ, подо́бенъ е̑́сть человѣ́кꙋ домови́тꙋ, и̑же и҆зно́ситъ ѿ сокро́вища своегѡ̀ нѡ́вая̀ и̑ ве́тхая̀.**

[210] Євангелія від св. Марка 4: 3.

[211] Очевидно, це парафраза Євангелії від св. Луки 24: 25. Пор.: **ѡ̑ несмы́слѣннаѧ и̑ ко́снаѧ се́рдцемъ.**

[212] "Любезный сын!" – звичайна ча часів Сковороди формула листовного звертання. Див., наприклад, листи із санкт-петербурзького часопису «Почта духов» [Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. – Москва, 1952. – Т. II. – С. 326].

[213] Очевидно, це парафраза Євангелії від св. Луки 17: 21. Пор.: **цр҃твїе бж҃їе внꙋ́трь ва́съ е́стъ.**

[214] Парафраза Книги Псалмів 13 (14): 5. Пор.: **Т҃а́мѡ ѹ҆бо́ѧшасѧ стра́ха, и҆дѣ́же не бѣ̀ стра́хъ.**

[215] Сфінксова загадка була добре знана і в українському фольклорі (див.: "Що то за звір, що рано ходить на чотирох ногах, удень на двох, а увечері на трох?" [*Номис*, № 221 (загадки)]), і в літературі [див., наприклад: *Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 337 (зв.)].

[216] Очевидно, це парафраза Першої книги параліпоменон 22: 9. Пор.: **ми́ръ и̑ поко́й да́мъ є҆мꙋ̀ над҆ і҆и́лемъ во дни̑ є҆гѡ̀.**

[217] Основна версія міфу про Едіпа відтворена в трагедіях Софокла й Сенеки. У старій Україні цей міф був знаний щонайперше з трагедій Сенеки «Едіп» та «Фінікіянки» (скажімо, саме за Сенекою він поданий у поетиках Феофана Прокоповича й Митрофана Довгалевського), а ще – з емблематичних енциклопедій. Окрім того, Едіпова історія здавна була тут відома з хроніки Іоана Малали, де вона викладена за Еврипідом, а також у формі її переробок на взір християнських легенд про Андрія Критського, апостола Юду, папу Григорія. Зрештою, як тільки наші письменники заводили мову про щось таємниче, то одразу ж зринали образи Едіпа та сфінкса. Наприклад, в одному з курсів поетики про символ сказано таке: "усе це слід огортати таємницею, але не так темно, щоб затуманений символ не зміг розгадати навіть Едіп або сфінкс" [*Крекотень В. І.* Київська поетика 1637 року // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI–XVIII ст. – Київ, 1981. – С. 141]. Під пером Сковороди трагедіальна Едіпова історія перетворюється на філософський міф про себепізнання. Більше того, Сковороді вдається створити своєрідний "міф у міфі": мудрий Едіп (Бог) дарує своєму синові (людині) книгу «Сфінкс» (Біблію), аби той мав змогу пізнати самого себе [див.: *Ушкалов Л.* Едіпова історія в опрацюванні Г. С. Сковороди // Сковорода Григорій: Дослідження, розвідки, матеріали: Збірник наукових праць / Упоряд. В. Нічик, Я. Стратій. – Київ, 1992. – С. 126–132].

[218] Це – емблематичний образ. Саме емблематика подає бусла як *а*) такого, що гніздиться на храмах (див. малюнок «Аиста, или буселя, гнѣздо на церквѣ» з підписом: "Здѣ безопаснѣе. Hic augusta" [Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 32–33]), *б*) шанує батьків (див. малюнок «Аист, или Бусел-птица, на себѣ носящая другую» з підписом: "Совершенное благочестіе помогает своим родителям в их нуждѣ. Pietas augusta" [Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 26–27]) та *в*) знищує змій (див., малюнок «Аист, или бусел, пожирающая змію» з підписом: "Желал бы я всѣх их перегубить. Consicere est aninus" [Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 72–73]).

[219] Це – 482-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», що має назву «Голуб на горѣ, окруженной морем» (підпис: "Опочиваю на постоянствѣ. In constantia quiesco" [Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 122–123].

[220] Сковорода має на думці приказки: "Не славна хата углами, славна пирогами" [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 238]; "Не красна изба

углами, красна пирогами" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 589, 700].

[221] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 5: 24; Четверта книга царств 2: 11.

[222] Див.: Книга Ісуса Навина 10: 12–13.

[223] Див.: Книга Ісуса Навина 3: 15–17.

[224] Див.: Четверта книга царств 6: 6.

[225] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **сѣлъ є҆сѝ на пр҃то́лѣ, сѫдя́й пра́вдѫ** (Книга Псалмів 9: 5).

[226] Просвітництво – філософська течія, що набуває поширення в Європі наприкінці XVII та впродовж XVIII ст. Для просвітників був характерний культ розуму, свободи, оптимізм, уявлення про незмінну людську природу, звідки випливала ідея громадянської рівності тощо. Філософія Просвітництва найбільше розвинулась у Франції (Ларошфуко, Декарт, Гассенді, Вольтер, Монтеск'є, Кондільяк, Руссо, Дідро, Ламетрі, Гельвецій, Гольбах), Англії (Локк, Барклі, Г'юм, Толанд, Ньютон) та Німеччині (Вольф, Бавмгартен, Бавмайстер, Гердер, Гете, Лессінг). Для українського Просвітництва (Петро Лодій, Яків Козельський, Яків Рубан, Василь Довгович, Опанас Шафонський, Нестор Максимович, Федір Туманський та інші) характерна зорієнтованість передовсім на німецькі традиції. Попри те, що, скажімо, у Києво-Могилянській академії ще 1689 р. перекладали Локка, а твори Вольтера й Руссо в Харківському колегіумі за часів Сковороди правили за стилістичні посібники з французької мови, найбільшої популярності зажили тут саме німецькі просвітники. Так, учитель Сковороди Георгій Кониський усіляко популяризує вольфіанську філософію, але водночас опонує Вольтерові. Сковорода загалом був далекий від просвітницької ідеології, більше того, досить різко критикував просвітницьку ідею "рівної рівності" та просвітницький нігілізм у питаннях релігії.

[227] Сковорода має на думці слова: **И҆ и҆зы́де є҆лїссе́й на и҆схо́дища вѡдна́а, и҆ всы́па тѹ́ со́ль, и҆ рече́: сі́це гл҃етъ гд҃ь: и҆зцѣли́хъ во́ды сі́а, не вѣ́дутъ ѿ ни́хъ кто́мѫ сме́рти и҆ непло́дства. И҆ и҆зцѣлѣ́ша во́ды до днє́ сегѡ̀, по глаго́лѹ є҆лїссе́евѹ, є҆гóже глаго́ла** (Четверта книга царств 2: 21–22).

[228] Це – парафраза Книги Суддів 9: 13. Пор.: **вїно̀ моє̀, весели́мее бг҃а и҆ челове́ки**.

[229] Фраза **до днє̀ сегѡ̀** часто зринає в Біблії, уперше – в Першій книзі Мойсеєвій: Буття 32: 32.

[230] Очевидно, це парафраза Книги пророка Єзекіїля: або 4: 17 (пор.: **сло́во гд҃не бы́сть ко мнѣ̀**), або 7: 1 (пор.: **бы́сть сло́во гд҃не ко мнѣ̀**).

[231] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.

[232] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 26: 18. Пор.: **И҆ па́ки і҆саа́къ и҆скопа̀ кла҆да́зи вѡ́дныя, а҆́же и҆скопа́ша рабѝ а҆враа́ма О҆тца̀ є҆гѡ̀**.

[233] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 24: 15–27.

[234] Книга пророка Осії 2: 19–20.

[235] Неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 11: 2. Пор.: **ѡ҆бручи́хъ бо ва́съ є҆ди́номѫ мѫ́жѫ дѣ́вѫ чи́стѫ предста́вити хр҃то́ви**.

[236] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Івана 5: 39. Пор.: **И҆спыта́йте писа́нїй**.

[237] Перша книга Мойсеєва: Буття 26: 22.

[238] Мабуть, це парафраза Євангелії від св. Івана 7: 37. Пор.: **а҆́ще кто̀ жа́ждетъ, да прїи́детъ ко мнѣ̀**.

[239] Перша книга Мойсеєва: Буття 14: 10.

[240] Очевидно, це парафраза Євангелії від св. Луки 2: 34. Пор.: **сі̀, лежи́тъ сі́й на паде́нїе и҆ на воста́нїе**.

[241] Див. прим. 217.

[242] Сковорода має на думці слова: сѣ, и҃зыдо́ша двѣ̀ медвѣ́дицы и҃з дв҃бра́вы и растерза́ша ѿ ни́хъ четы́редесѧтъ два̀ о҃трочица (Четверта книга царств 2: 24).
[243] Четверта книга царств 2: 24.
[244] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 32: 24.
[245] Сковорода має на думці слова: послю̀ ше́ршни пред҃ тобо́ю (Друга книга Мойсеєва: Вихід 23: 28).
[246] Євангелія від св. Матвія 10: 28.
[247] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 28: 15.
[248] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 28: 19–20.
[249] Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 28: 22. Пор.: Да порази́тъ тѧ̀ гд҃ь неимѣ́нїемъ и҃ о҃гнѣ́вицею, и҃ сте́жею и҃ жже́нїемъ, и҃ оу҃бі́йствомъ и҃ вѣ́тромъ тлетво́рнымъ и҃ блѣ́достїю, и҃ пожену́тъ тѧ̀, до́ндеже погы́бнутъ тѧ̀.
[250] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 28: 28.
[251] Книга Ісуса, сина Сирахового 28: 26.
[252] Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 56.
[253] *Див. прим. 21 до діалогу «Пря бѣсу со Варсавою».*
[254] *Див. прим. 11 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».*
[255] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 28: 29.
[256] Книга пророка Єремії 2: 19.
[257] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 28: 29.
[258] Парафраза Євангелії від св. Івана 3: 18. Пор.: а҃ не вѣ́рвый оу҃жѐ ѡ҃сѫжде́нъ е҃́сть.
[259] Очевидно, Сковорода має на думці слова: Мдрова́нїе бо плотско́е смерть е҃́сть, а҃ мдрова́нїе дх҃о́вное живо́тъ и҃ ми́ръ (Послання св. ап. Павла до римлян 8: 6).
[260] *Див. прим. (26) до циклу «Сад божественных пѣсней».*
[261] Євангелія від св. Луки 2: 14.
[262] Ідеться про старого приятеля Сковороди Олексія Коноровського-Соху – племінника переяславського полковника Семена Івановича Сулими (див. примітку Олександра Лазаревського до публікації листа Коноровського-Сохи до Сковороди від 25 січня 1754 р. [*Коноровский-Соха А.* Письмо к Григорию Сковороде. 1754 г. // Киевская старина. – 1882. – Т. IV. – Ноябрь. – С. 308], а також: *Шевчук Вал.* Пізнаний і непізнаний Сфінкс: Григорій Сковорода сучасними очима: розмисли. – Київ, 2008. – С. 65–68).
[263] Книга Притч Соломонових 3: 7.
[264] Книга Екклезіястова 7: 17.
[265] Книга Ісуса, сина Сирахового 7: 5.
[266] Книга Ісуса, сина Сирахового 38: 1.
[267] Послання св. ап. Павла до римлян 11: 20.
[268] Денис Фонвізін у своєму «Опыте российского сословника» окреслив слово *сумасброд* так: "Сумасброд никогда не следует рассудку, с которого сбрел, а руководствуется во всех своих делах одним воображением" [Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. – Москва, 1952. – Т. II. – С. 236].
[269] Таке окреслення Бога зринає в Першому соборному посланні св. ап. Івана 2: 13. Див.: Пишу́ ва́мъ, о҃тцы, ꙗ҆́кѡ познасте́ безнача́льнаго.
[270] Ідеться про діалог «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».
[271] Парафраза Книги Псалмів 144 (145): 18. Пор.: Бли́з гд҃ь всѣ̀мъ призыва́ющымъ е҃го̀, всѣ̀мъ призыва́ющымъ е҃го̀ во и҃́стинѣ.
[272] *Діоген Лаерцій свідчить (VIII, 19) : "А понад усе заповідав він [Піфагор] не їсти краснушки, не їсти чорнохвостки, утримуватися від серця та від бобів…" [Диоген Лаэртский.*

О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 337]. В іншому місці (VIII, 34) доксограф, покликаючись на Арістотеля, пояснює: “Піфагор велів утримуватися від бобів… чи вже тому, що вони схожі на грішне тіло, чи тому, що вони – не колінчасті, чи тому, що вони шкідливі, чи то тому, що схожі на єство цілокупності, чи тому, що служать владі небагатьох (адже ними кидають жереб)” [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 341]. Пор. також свідчення Авла Геллія (Аттичні ночі, IV, 11, 1) [див.: Фрагменты ранних греческих философов. – Москва, 1989. – Ч. 1: От эпических теокосмогоний до возникновения атомизма. – С. 144]. З українських авторів про цей піфагорійський звичай згадував, зокрема, Феофан Прокопович (з покликанням на Ціцерона) [див.: *Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 260].

[273] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 38: 24. Пор.: **Премудрость книжника во благовремении праздности, и умалаяйся деланиемъ своимъ упремудритсѧ**.

[274] Сковорода має на думці слова Ціцерона: “vetatque Pythagoras iniussu imperatoris, id est dei, de praesidio et statione vitae decedere” (Про старість, XX, 73), які він переклав так: “Не велит Пиѳагор выходить из тѣлеснаго нашего замка без повелѣнія от военачалника, разумѣй Бога”.

[275] Див. прим. 217.

[276] Див. прим. (3) до циклу «Сад божественных пѣсней».

[277] Див. прим. 301 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».

[278] “Спіши поволі” (лат). За свідченням Светонія (див. прим. 33), Август справді любив цю фразу. За часів Сковороди вона була знана передовсім з емблематичної літератури. Наприклад, у збірці Андреа Альціаті вона є під малюнком № 167, у збірці «Symbola Heroica Clavdii Paradini et Gabrielis Symeonis» (Антверпен, 1556) – під 163-м малюнком, а в збірці «Symbola et emblemata» – під малюнками 161-м «Черепаха с парусом» (підпис: “Медленно спѣши. Терпѣніе преодолѣвает всѣ трудности. Festina lente”), 167-м «Делфин на якоръ и весло» (підпис: “Медленно спѣши. Без совѣта не дѣлай ничего. Festina lente”), 383-м «Столб виноградною лозою обвитый» (підпис: “Медленно спѣши. Скоро и тихо. Festina lente”) та 489-м «Делфин обвившійся кругом якоря» (підпис: “Медлѣнно спѣши. Поспѣшай, но бережно. Festina lente”) [Емвлемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 42–43, 96–97, 124–125]. Її наводив і Еразм Роттердамський у своїх «Адагіях» (II. 1. 1). Українським відповідником цих крилатих слів є приказка: “Квап сі, але помалу!” [*Франко*, № 14594].

[279] Див. прим. 17 до циклу «Басни Харьковскія». Твори Сковороди рясніють різноманітними емблематичними образами. На цій підставі Дмитро Чижевський стверджував, що Сковорода “належить до найяскравіших представників емблєматичного стилю в містичній літературі нового часу” [*Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 71]. Сковородинські емблеми та символи Чижевський поділяв на п’ять основних груп: 1) тварини й птахи; 2) фантастичні істоти; 3) рослинний світ; 4) мертва природа; 5) продукти людської праці [див.: там само. – С. 58]. Основним джерелом цих та інших образів Сковороди були популярні під добу бароко емблематичні збірники й енциклопедії. Їх мали в особистих бібліотеках багато українських письменників XVII–XVIII ст. [див.: *Čyževśkyj D.* Literarische Lesefrüchte. Emblematische Literatur in den ukrainischen Bibliotheken // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1936. – Bd. XIII. – S. 51–54]. Наприклад, в особистій бібліотеці Стефана Яворського, яка складала основу книгозбірні Харківського колегіуму на ту пору, коли там професорував Сковорода, були емблематичні збірники

«Symbola amoris divini» Вена (порівняймо образи купідонів у діалозі «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира» Сковороди з відповідними "піктурами" цієї книги), «Piae animae desideria versibus et symbolis» Гуго, «Symbola politica» Сааведри. Помітний вплив на наше тогочасне письменство справили також книжки «Electorum symbolorum et parabolarum historicarum syntagmata» Коссена, «Hieroglyphica, sive de sacris Aegyptiorum aliarumque gentium literis» Пієрія, «Sylva allegoriarum totius sacrae scripturae» Лавретуса, «Zodiacus christianus» Дрекеліуса, «Maria Sol mysticus» Сандеуса тощо. Від часів бароко маємо й кілька українських перекладів західних емблематичних збірників. Так, Феофан Прокопович переклав славетну збірку іспанського письменника Сааведри «Symbola politica», якийсь невідомий автор – книжку Гуго, а Іван Максимович зробив "претолкованіє" збірки Гефтена «Schola cordis sive aversi a Deo cordis ad eundem reductio et instructio». Крім того, 1712 р. в Києві було видано друком оригінальну збірку емблематичної поезії під назвою «Иѳіка іерополітіка», що зажила свого часу неабиякої слави й перегодом друкувалася також у Санкт-Петербурзі, Москві, Львові та Відні. Сковорода послуговувався збіркою «Symbola et emblemata». Можливо, він знав також збірки Вена, Гуго та Сааведри.

[280] У збірці «Symbola et emblemata» під № 45 подано емблему «Купидон над воспламененною соломою» (підпис: "Чѣм что скоряе бывает, тѣм скоряе и исчезает. Quod cito fit, cito perit"). А вгорі над цією емблемою (під № 43) розташована інша – «Орел [чи гриф] с распростертыми крылами, при блистаніи, сидящій на огнестрѣльном орудіи» [див.: Емблемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 12–13]. Очевидно, Сковорода по пам'яті сконтамінував ці дві емблеми. Тим часом підпис: "Наглорожденное скоро изчезает" – найбільше нагадує підпис під емблемою № 440 «Тиквы около ели произрастающія»: "Скоро возвышается, скоро и унижается. Скоропостижно раждающееся не долго пребывает. Cito nata, cito pereunt" [там само. – С. 110–111].

[281] «Сноп травы» – це 414-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata»: "Hoc omnis caro. Токмо сѣно". Щоправда замість цього підпису Сковорода подає цитату з Першого соборного послання св. ап. Петра 1: 24. Пор.: **всѧ́ка плоть̀ ꙗ̆кш̀ трава̀**.

[282] Див. прим. 18 до циклу «Басни Харьковскія».

[283] Сковорода наголошує на етимологічному значенні слова "символ" [див.: *Erdmann E. von*. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 304]. Одне зі значень гр. дієслова *συμβάλλω* (*συμ-βάλλειν*) – 'скидати докупи', а лат. дієслова *conjecto* – 'вкладати, вносити'.

[284] Сковорода має на думці латинський вислів: "Utinam aut non nasceretur aut non moreretur!" ("О, якби він або не народжувався, або не помирав!"). Ось що писав про це римський історик IV ст. Секст Аврелій Віктор («Нотатки про життя та звичаї римських імператорів», 1, 30–31): покійного Августа "сенат вирішив прославити багатьма небувалими почестями: крім того, що він уже раніше був названий батьком вітчизни, сенат присвятив йому тоді храми і в Римі, і в інших великих містах, і скрізь у народі казали: "Ліпше б уже йому було не народжуватися тільки для того, щоб померти!" З одного боку, він починав правити дуже погано, а з другого – кінець його правління був прекрасний" [Римские историки IV века. – Москва, 1997. – С. 126].

[285] У збірці «Symbola et emblemata» під номером 615-м є малюнок: «Змія, свившаяся в круг и держащая хвост во рту» з таким підписом: "Такова есть вѣчность: ни начала, ни конца не имѣющая. Конец зависит от начала" [Емблемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 154–155].

[286] Очевидно, це – 168-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Три кольцы единое в другом соединенное» (підпис: “Преодолѣю всяческая. Superabo” [Емвлемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 42–43].

[287] Це – 217-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Стрѣла ко звѣздѣ обращенная» (підпис: “Едина мнѣ довлѣет. Unus sufficit”) [Емвлемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 56–57].

[288] Це – 417-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Растѣніе цвѣтущее и сок источающее» (підпис: “Надежда другой жизни. Мы должны ожидать другой жизни. Spes alterae vitae”) [Емвлемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 106–107].

[289] Орел, який летить до сонця, є на 142-ий та 260-ий емблемах збірки «Symbola et emblemata»: «Орел зрящій на солнце» (підпис: “Превосходное мужество. Без страха. Praestantior animus”) та «Орел близко на солнце взирающій» (підпис: “Не смертнаго желаю. Хочу нѣчто божественное. Non est mortale, quod orto”) [Емвлемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 36–37, 66–67].

[290] Цей образ є на двох малюнках збірника «Symbola et emblemata»: 213-му (підпис: “Пригожа буду, егда кожу свою совлеку. Vestutatae relicta”) та 613-му (підпис: “Тѣм обновляюся. Positis novis exuviis”) [Емвлемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 54–55, 154–155]. На його підставі Сковорода написав байку «Змія и Буфон».

[291] Це – 309-а емблема зі збірки «Symbola et emblemata», яка має назву «Ластовица над морем лѣтающая» (підпис: “Ищет индѣ себѣ пребыванія для зимы. Alio hybernaculum”) [Емвлемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 78–79].

[292] Див. прим. 16 до циклу «Басни Харьковскія».

[293] Гр. *ἱεροφάντης* – ‘той, хто являє щось священне’; верховний жрець, який посвящав в Елевксинські містерії.

[294] Гр. *μυσταγωγός* – ‘той, хто вводить у таїнства, посвячує в містерії’. Звісно, це міг бути не тільки тлумач ієрогліфів, але й тлумач сакральних текстів. Принаймні старі українські письменники послуговувалися поняттям “містагогічне казання”. Наприклад, саме так називав твори Кирила Єрусалимського Петро Могила [див.: (*Mohyła P.*) Λίθος, abo Kamień z procy prawdy Cerkwie świętey prawosławney Ruskiey // Архив Юго-Западной России. – Киев, 1893. – Ч. I. – Т. IX. – С. 18].

[295] Див. прим. 113 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[296] Можливо, Сковорода має на думці приказку на взір: “Витріщив очі, як чорт на фігуру” [*Франко*, № 19029], абощо.

[297] Це – фрагменти з Книги Ісуса, сина Сирахового 43: 1–12.

[298] Див. прим. 42 до діалогу «Сумфоніа, нареченная Книга Асхань».

[299] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 1.

[300] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **а҃зъ є́смь а҃лфа и҆ ѡ҃мега́, пе́рвый и҆ послѣ́днїй** (Апокаліпсис 1: 10). Пор. також зі словами молитви: “И ты, иже єси Алфа и Омега, Начало и Конец” [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 61 (друга пагін.)].

[301] Сковорода має на думці слова: **и҆ вѣ́рова́й посла́вшемѹ мѧ҆ и҃мать живо́тъ вѣ́чный, и҆ на сѹ́дъ не прїи́детъ, но пре́йдетъ ѿ сме́рти въ живо́тъ** (Євангелія від св. Івана 5: 24).

[302] Богослів’я Сковороди має виразне есхатологічне забарвлення. Принаймні в думці, згідно з якою, “як уся сумішка творива випливає з божественного джерела, так вона й повернеться до Того, хто є початок та кінець”, досить виразно відлунює орігенівська ідея всезагальної віднови творива (*ἀποκατάστασις πάντων*) [див.: *Чижевський Д.* Філософія

Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 113].

[303] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 14. Пор.: разлꙋчи́ти междꙋ днє́мъ и̑ междꙋ но́щїю.

[304] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 14. Пор.: да бꙋ́дꙋтъ въ зна́менїа и̑ во времена̀, и̑ во дни̑ и̑ въ лѣ́та.

[305] Парафраза Книги пророка Ісаї 61: 2. Пор.: лѣ́то гд҃не прїа́тно.

[306] Фраза въ ро́ды родо́въ зринає в Книзі Юдити 8: 32, у Книзі Ісуса, сина Сирахового 39: 12, у Книзі пророка Ісаї 34: 17; 51: 8, у Книзі пророка Іоїля 3: 20 та в Євангелії від св. Луки 1: 50.

[307] Сковорода має на думці слова: И̑ и̑спꙋстѝ зми́й за жено́ю и̑з ꙋ̑стъ свои́хъ во́дꙋ ꙗ̑кш рѣкꙋ̀, да ю̑ въ рѣцѣ̀ потопи́тъ (Апокаліпсис 12: 15).

[308] Парафраза Послання св. ап. Павла до филип'ян 4: 7. Пор.: ми́ръ бж҃їй, превосходя́й всѧ́къ ꙋ̑мъ.

[309] Парафраза Соборного послання св. ап. Якова 5: 15. Пор.: и̑ воздви́гнетъ є̀го̀ гд҃ь.

[310] Див. прим. 257 до діалогу «Наркісс».

[311] Сковорода має на думці слова: На мѣ́стѣ зла́чнѣ, та́мш всели́ мѧ (Книга Псалмів 22 (23): 2).

[312] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 12. Пор.: И̑ и̑знесѣ̀ земл҃а̀ бы́лїе травно́е, сѣ́ющее сѣ́мѧ по ро́дꙋ и̑ по подо́бїю, и̑ дре́во плодови́тое твори́ще плоды̀.

[313] Євангелія від св. Луки 24: 38.

[314] Євангелія від св. Луки 24: 36.

[315] Євангелія від св. Матвія 28: 10.

[316] Парафраза Книги Псалмів 67 (68): 14. Пор.: А̑ще поспитѐ посредѣ̀ предѣлъ.

[317] Парафраза Книги Псалмів 67 (68): 14. Пор.: крилѣ̀ голꙋби́нѣ посре́брѣнѣ, и̑ междора̑мїѧ є̀ѧ̀ въ блещѧни́и зла́та.

[318] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 2: 12. Пор.: Зла́то же о̑ны̀ землѝ до́брое: и̑ та́мш є̑сть а̑нѳраѯъ и̑ ка́мень зеле́ный.

[319] Сковорода має на думці слова: Іисꙋ́съ же сы́нъ наꙋи́нъ и̑ хале́въ сы́нъ іефонни́инъ ѿ согла́давшихъ зе́млю, растерза́ста ри̑зы свои̑, и̑ рекоста ко всемꙋ̀ со́нмꙋ сынѡ́въ ізра̀илевыхъ, глаго́люще: земл҃а̀, ю̑же согла́дахомъ, добра̀ є̑сть ѕѣлѡ̀ ѕѣлѡ̀ (Четверта книга Мойсеєва: Числа 14: 6–7).

[320] Євангелія від св. Івана 10: 7, 9.

[321] Сковорода має на думці слова: Ѡ̑, глꙋбина̀ бога́тства и̑ премꙋ́дрости и̑ ра́зꙋма бж҃їа̀! (Послання св. ап. Павла до римлян 11: 33).

[322] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 2.

[323] Книга пророка Ісаї 32: 15.

[324] Парафраза Книги пророка Ісаї 32: 16. Пор.: и̑ пра́вда въ карми́лѣ̀ всели́тсѧ.

[325] Мабуть, це парафраза Дій св. апостолів 14: 17. Пор.: времена̀ плодоно́сна, и̑сполня́ѧ пи́щею.

[326] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 2.

[327] Сковорода має на думці слова: да ѡ̑ и̑мени і҆и̑совѣ̀ всѧ́ко коле́но поклони́тсѧ нб҃ныхъ и̑ земны́хъ и̑ преспо́дних҃ъ (Послання св. ап. Павла до филип'ян 2: 10).

[328] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 3.

[329] Мабуть, Сковорода в такий спосіб інтерпретує слова Псаломника: Сло́вомъ гд҃нимъ небеса̀ ꙋ̑тверди́шасѧ, и̑ дх҃омъ ꙋ̑стъ є̀гѡ̀ всѧ̀ си́ла и̑хъ (Книга Псалмів 32 (33): 6).

[330] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 4.

[331] Описуючи явище поєднання “двох природ” у Святому Письмі, Сковорода послуговується термінами христологічного догмата. *Див. прим. 184 до діалогу «Наркісс».*
[332] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 5.
[333] Книга Йова 38: 4–5.
[334] Книга Йова 38: 19.
[335] Євангелія від св. Івана 1: 1.
[336] Євангелія від св. Івана 1: 3.
[337] Книга Псалмів 64 (65): 9.
[338] Парафраза Книги Йова 38: 19. Пор.: **Въ ко́ей же землѝ вселя́ется свѣ́тъ, тмѣ́ же ко́е е̑сть мѣ́сто;**
[339] Євангелія від св. Івана 1: 5.
[340] *Див. прим. 17 до циклу «Басни Харьковскія».*
[341] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 8.
[342] Книга пророка Ісаї 29: 5.
[343] Неточна цитата з Книги Йова 38: 19. Початок вірша звучить так: **Въ ко́ей же…**
[344] *Див. прим. 104 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».*
[345] Парафраза Книги пророка Єзекіїля 10: 10. Пор.: **а̑кибы бы́ло ко́ло въ колесѝ.**
[346] Книга пророка Єзекіїля 1: 16.
[347] Книга пророка Єзекіїля 1: 16.
[348] Книга Псалмів 76 (77): 19.
[349] Книга пророка Єзекіїля 1: 20.
[350] Неточна цитата з Книги пророка Єзекіїля 1: 13. Пор.: **И̑ посредѣ̀ живо́тныхъ видѣ́нїе, а̑ко у̑гліѧ о̀гнѧ̀ горя́щагѡ, а̑ко видѣ́нїе свѣ́щъ.**
[351] Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 12.
[352] Гр. *ἄνθραξ* – ‘вуглина’. Згідно зі словником Памви Беринди, іменник *анѳракс* означає “карбункулюс, камень дорогій на кшталт угля горячого” [*Беринда П. Л*ексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 344].
[353] Євангелія від св. Івана 1: 8.
[354] Говорячи про “візок”, Сковорода, напевно, має на думці колісницю – євр. *меркава* (*merkāḇāʰ*) або *рехев* (*reḵeḇ*). Ці слова походять від кореня *rkḇ* – ‘сидіти верхи, їхати’. Тим часом *херувим* (євр. *kərūḇîm*) – це множина від слова *керув* (*kərûḇ*), що означає крилату істоту (етимологічно це слово може бути пов’язане з аккадськими *kāribu* й *kurību*: обидва слова означають духів-хранителів). Конкретні риси херувимів у Біблії описано порізному. Зображення херувимів прикрашали культові предмети, зокрема Ковчег Заповіту (див.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 25: 18–20), і споруди, наприклад, Храм (див.: Третя книга царств 6: 29). Асоціація херувимів із колісницями в Сковороди засновується на тих біблійних текстах, в яких Господь описаний як такий, що сидить на херувимах (наприклад, Книга Псалмів 17 (18): 11; Друга книга царств 22: 11: wayyirkaḇ ʿal-kərûḇ). Докладний опис колісниці Бога та херувимів бачимо в Книзі пророка Єзекіїля 1: 10–11. У єврейській традиції видіння Єзекіїля називають “видінням [божественної] Колісниці”. Значення біблійного слова *візок* у старій українській літературі можна зрозуміти з коментаря Іоаникія Галятовського до слів: **О̑дръ сотворѝ себѣ̀ ца́рь соломо́нъ ѿ древе́съ лїва́нскихъ. Столпы̀ е̑гѡ̀ сотворѝ сре́бряны и̑ восклоне́нїе е̑гѡ̀ зла́то: восхо́дъ е̑гѡ̀ багря́нъ** (Пісня над піснями 3: 9–10): “В тых словах ведлуг сенсу лѣтералного посилником [у Галятовського замість слова ‘одр’ стоїть ‘посилник’] называется воз коштовный, которым Соломон, цар іудейскій, издѣл; ведлуг сенсу моралного возом называется душа побожная, которая цнотами и добрыми учинками на кшталт золота,

сребра и шарлату здобится. Таким возом был пророк Ієлисей, до которого Іоас, цар ізраилскій, мовил: ‘Отче, отче, колесница Ізраилева и снузницы єя’. Ведлуг сенсу аллегоричного возом называється Церков воюючая, которая ся на земли знайдує, бо фараон возами узброєными воєвал, так Церков на земли узброєна єст панцыром вѣры, шишаком надѣи збавеня и мечем духовным – словом Божіим, молитвою, и воює з непріятелями духовными, для чого Христос до Церкви мовит: ‘Конем моим в колесници фараоновъ уподобих тя, ближняя моя’. Ведлуг сенсу анагогичного возом называється Церков тріумфуючая, которая в небѣ знайдує, бо на возах тріумфалных издили звѣтязци под час тріумфу. В Церкви тріумфуючой, яко на возѣ тріумфалном ся знайдує, которую Церков тріумфуючую пророк Давид возом называє, мовячи: ‘Колеснице Божія, тмами тем тысящи гобзующих, Господь в них’” [*Галятовський І.* Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 353 (зв.)–354].

[355] Трохи неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 4: 7. Пор.: **Ѩмамы же сокро́вище сіѐ въ скѵде́льныхъ сосѵ́дѣхъ.**

[356] Неточна цитата з Книги пророка Єремії 5: 3. Пор.: **Гд҃и, о҃чи твои҆ (зра́тъ) на вѣ́рѵ.**

[357] Книга Йова 7: 8.

[358] Четверта книга царств 4: 34.

[359] Це – окреслення Бога. Пор.: “Убойся сидящаго на херувимѣх, и призирающаго бездны”; “Господи Боже сил, Боже христіанскій, сѣдяй на херувимѣх” [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 40, 150 (третя пагін.)].

[360] Четверта книга царств 19: 16.

[361] Книга пророка Ісаї 1: 15.

[362] Сковорода має на думці слова: **Положи́лъ є҆сѝ тмѵ́, и҆ бы́сть но́щь, въ не́йже про́йдѵтъ всѝ звѣ́рїе дѵбра́внїи** (Книга Псалмів 103 (104): 20).

[363] Книга Псалмів 103 (104): 22.

[364] Перша книга Мойсеєва: Буття 49 : 9.

[365] Перша книга Мойсеєва: Буття 49: 12.

[366] Неточна цитата з Книги Псалмів 33 (34): 17–18. Пор.: **О҃чи гд҃ни на пра҃вныѧ, и҆ ѹ҃ши є҆гѡ̀ въ моли́твѵ и҃хъ. Лицѐ же гд҃не на твори́цыѧ зла́ѧ.**

[367] Сковорода має на думці слова: **вѣ́дѧще до́брое и҆ лѵка́вое** (Перша книга Мойсеєва: Буття 3: 5).

[368] Книга Псалмів 33 (34): 18.

[369] Пісня над піснями 7: 4.

[370] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **и҆ ста́ша над҆ пре҆ддвє́рїемъ вра́тъ до́мѵ гд҃нѧ** (Книга пророка Єзекіїля 10: 19).

[371] Третя книга царств 8: 29.

[372] Євангелія від св. Луки 19: 5.

[373] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 43: 29. Пор.: **Воззрѣ́въ же о҆чи́ма свои́ма і҆ѡ́сифъ, ви́дѣ венїами́на.**

[374] Неточна цитата з П’ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 33: 17. Пор.: **Перворо́дный ѡ҆нца҆ добро́та є҆гѡ̀.**

[375] Книга пророка Єзекіїля 10: 11.

[376] Парафраза Книги Псалмів 76 (77): 19. Пор.: **Гла́съ гро́ма твоє҆гѡ̀ въ колесѝ.**

[377] Сковорода має на думці слова: **Ѩже сы́й сїа́нїе сла́вы и҆ ѿбразъ ѵ҆постáси є҆гѡ̀** (Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 3).

[378] Євангелія від св. Івана 1: 14.

[379] Книга пророка Єзекіїля 1: 20.

[380] Книга пророка Єзекіїля 2: 1.

[381] Богослови чітко розрізняють *образ* і *подобу* тоді, коли йдеться про людину як образ і подобу Божу. Наприклад, Дмитро Туптало писав: "Образ Божій пріємлет душа во время своєго от Бога созданія, подобіє же Божіе в ней совершается в крещеніи. Образ в разумѣ, подобіе в произволеніи, образ в самовластіи, подобіе в добродѣтелех" [*Туптало Д.* Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 253; пор.: *Беллармин Р.* Руководство к богопознанію по лѣствицѣ сотворенных вещей. – Москва, 1783. – С. 12–19].

[382] Фраза **свѣ́тъ вѣ́дѣнїѧ** зринає в Книзі пророка Осії 10: 12.

[383] Книга пророка Ісаї 54: 11.

[384] Перша книга Мойсеєва: Буття 9: 13.

[385] Неточна цитата з Пісні над піснями 2: 1. Пор.: **А҃зъ цвѣ́тъ по́льный и҆ кри́нъ ꙋ҆до́льный.**

[386] Сковорода має на думці слова: **И҆ бы́сть на мнѣ̀ рꙋ́ка гд҃нѧ, и҆ и҆зведе́ мѧ въ дх҃ѣ̀ гд҃ни и҆ поста́ви мѧ̀ средѣ̀ по́лѧ: се́ же бо́лше по́лно костє́й человѣ́ческихъ** (Книга пророка Єзекіїля 37: 1).

[387] Сковорода має на думці слова: **И҆ созда́ бг҃ъ человѣ́ка, пе́рсть (вземъ) ѿ земли҆** (Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 7).

[388] Парафраза Євангелії від св. Івана 9: 6. Пор.: **плю́нꙋ на зе́млю, и҆ сотвори҆ бре́нїе ѿ плюновє́нїѧ, и҆ пома́за о҆́чи бре́нїемъ слѣпо́мꙋ.**

[389] Третя книга царств 10: 7.

[390] Див.: Четверта книга Мойсеєва: Числа 21: 8–9.

[391] Див. прим. 1 до поезії «De sacra caena, seu aeternitate».

[392] Сковорода має на думці слова: **Созва́ же фараѡ́нъ мꙋ́дрецы҆ є҆гꙋ́петскїѧ и҆ волхвы҆: и҆ сотвори́ша и҆ волсви҆ є҆гꙋ́петскїи чарова́нїѧми свои́ми та́кожде: и҆ поверго́ша кі́йждо же́злъ сво́й, и҆ бы́ша зми́еве: и҆ пожре҆̀ же́злъ а҆арѡ́новъ о҆́ныхъ жезлы҆** (Друга книга Мойсеєва: Вихід 7: 11–12).

[393] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 106 (107): 27. Пор.: **и҆ всѧ̀ мꙋ́дрость и҆́хъ поглощена҆ бы́сть.**

[394] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Сло́во бо кр҃тное погиба́ющымъ ꙋ҆́бш ꙋ҆ро́дство е҆́сть, а҆ спаса́емымъ на́мъ си́ла бж҃ї҆ѧ е҆́сть. Пи́сано бо е҆́сть: погꙋблю́ премꙋ́дрость премꙋ́дрыхъ, и҆ ра́зꙋмъ разꙋ́миныхъ ѿве́ргꙋ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 1: 18–19).

[395] Книга пророка Ісаї 29: 14; Перше послання св. ап. Павла до коринтян 1: 19.

[396] Памва Беринда тлумачив слово *Адам* так: "Адам: человѣк, або земскій, рудый, а през литеры значит ввесь свѣт, з грецкаго: А – Анатоли, Восток, Д – Дісіс, Запад, А – Арктос, Сѣвер, М – Месімврія, Полудне" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 335; див. також: Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 37]. Були й складніші тлумачення, вчинені, зокрема, в прообразній стратегії. "В языкѣ еврейском, – писав, наприклад, Дмитро Туптало, – Адам толкует человѣк землен, или чермн, понеже от земли червленыя создан, в еллинском же сказуется 'мікрокосмос', єже єсть малый мір, яко от четырєх концев великаго міра пріят своє именованіє, от востока и запада, и сѣвера и полуднє. В еллинском бо тыя четыре вселенскія концы именуются сице: Анатоли – восток, Дісіс – запад, Арктос – сѣвер, или полунощь, Месимврія – полудень. От тѣх именованій еллинских отыми первыи літеры, будет Адам. А якоже во имени Адамовом прообразися четвероконечный мір, єгоже Адам родом человѣческим имѣ населити, сице в том же имени прообразовася четвероконечный крест Христов, имже имѣ послѣжде новый Адам, Христос, Господь наш, род человѣческій в четырєх концѣх вселенныя населенный от смерти и ада избавити" [*Туптало Д.* Поученіе о четвероконечном крестѣ //

Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 3. – С. 469].

[397] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 15 (16): 4. Пор.: **не соберѫ собо́ры и҃хъ ѡ҃ кровє́й.**

[398] Книга Псалмів 8: 5.

[399] Пісня над піснями 2: 9.

[400] Євангелія від св. Івана 1: 15.

[401] Книга пророка Даниїла 10: 5–6.

[402] Послання св. ап. Павла до колосян 3: 1.

[403] Послання св. ап. Павла до колосян 3: 2.

[404] Трохи неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 27. Пор.: **по о҃бразѹ бж҃їю сотвори҆ є҆гѡ҆.**

[405] Сковорода має на думці слова: **а҆зъ є҆́смь а҆́лфа и҆ ѡ҆мє́га, пе́рвый и҆ послѣ́днїй** (Апокаліпсис 1: 10).

[406] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **пло́ть, въ не́йже є҆́сть дх҃ъ жи́зни под҆ небєсе́мъ** (Перша книга Мойсеєва: Буття 6: 17).

[407] Книга Псалмів 71 (72): 6.

[408] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Ро́дъ ѹ҃бо сѣ́мє бж҃їй** (*Дії* св. апостолів 17: 29).

[409] *Друге послання* св. ап. Павла до коринтян 4: 6.

[410] Парафраза Пісні над піснями 2: 9. Пор.: **Сѐ, се́й стои́тъ за стѣно́ю на́шею.**

[411] Книга Псалмів 73 (74): 16.

[412] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 5.

[413] *Друга книга* Мойсеєва: Вихід 2: 11.

[414] Перша книга Мойсеєва: Буття 29: 1.

[415] Книга пророка Ісаї 41: 14.

[416] Книга пророка Ісаї 41: 15.

[417] *Див.*: **И҆ прїи́меши пла́чь се́й на царѣ́ вавѵ҆лѡ́нска и҆ рече́ши въ то́й де́нь: ка́кѡ преста́ и҆стаѕ҆́лый и҆ преста́ понѫжда́лый;** (Книга пророка Ісаї 14: 4); **Бу҆́детъ въ то́й де́нь помраче́нїе сла́вы і҆а́кѡвли, и҆ тѣ҆́чнам сла́вы є҆гѡ҆ потрасу҆́тсѧ** (Книга пророка Ісаї 17: 4).

[418] Фраза **въ си́лѣ свое́й** кілька разів зринає в Біблії, уперше – в Книзі Суддів 5: 31.

[419] Неточна цитата з Книги Йова 39: 27. Початок вірша звучить так: **Тво́имъ же ли…**

[420] *Друга книга* Мойсеєва: Вихід 19: 4.

[421] Сковорода має на думці слова: **Гд҃и, возлюби́хъ бл҃голѣпїє до́мѹ твоегѡ҆ и҆ мѣ́сто селе́нїѧ сла́вы твоєѧ** (Книга Псалмів 25 (26): 8).

[422] *П'ята книга* Мойсеєва: Повторення Закону 32: 11.

[423] Одне зі значень імені *Давид* – "возлюбленный" [див.: *Беринда П. Л*ексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 390].

[424] Трохи неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 4: 8, 16. Пор.: **бг҃ъ любы́ є҆́сть.**

[425] *Див.*: "Фарес: роздѣленє" [*Беринда П. Л*ексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 467].

[426] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 4.

[427] Пісня над піснями 5: 16.

[428] Книга пророка Ісаї 53: 8.

[429] *Див.* прим. 230 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».

[430] Послання св. ап. Павла до филип'ян 4: 9.

[431] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 40: 31. Її початок звучить так: **терпа́щїи же…**

[432] Книга Псалмів 39 (40): 2.
[433] Книга Псалмів 79 (80): 2.
[434] Книга Псалмів 22 (23): 1.
[435] Пісня над піснями 6: 5.
[436] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 30: 42. Пор.: **бы́ша же неназнамена́ныѧ лава́ншвы, а̀ знамена́ныѧ і҆ако҃вли.**
[437] Неточна цитата з Книги Йова 42: 17. Пор.: **гд҃ь возста́витъ и҃.**
[438] Неточна цитата з Книги Йова 42: 12. Пор.: **о҆ве́цъ четырена́десѧть ты́сѧщъ, велблю́дшвъ ше́сть ты́сѧщъ.**
[439] Сковорода має на думці слова: **И҆** рече҆ гд҃ь къ гедео́нѹ: мно́зи мо́дїе и҃же съ тобо́ю, сего҆̀ ра́ди не преда́мъ мадїа́ма въ р҃ѫ́кѹ и҃хъ (Книга Суддів 7: 2).
[440] Сковорода має на думці слова: **Всѧ̂** же тѣлесѧ̀ и҃хъ и҆ хребты̀ и҃хъ, и҆ ру́цѣ и҃хъ и҆ кри́ла и҃хъ и҆ коле́са пѡ́лна о҆чі́есъ ѿкрестъ четы́рехъ коле́съ (Книга пророка Єзекіїля 10: 12).
[441] Книга пророка Єзекіїля 1: 5.
[442] Книга Псалмів 101 (102): 12.
[443] Парафраза Книги Псалмів 145 (146): 3. Пор.: **Нѐ надѣ́йтесѧ на кнѧ́зи, на сы́ны челове́ческїѧ, въ ни́хже не́сть сп҃нїѧ.**
[444] Книга Псалмів 101 (102): 13.
[445] Книга Псалмів 141 (142): 8.
[446] Див.: Дії св. апостолів 5: 15.
[447] Книга Псалмів 90 (91): 15.
[448] Книга Псалмів 101 (102): 14.
[449] Сковорода має на думці слова: **а҆̃зъ гд҃ь по вре́мени собер҃ѹ̀ и҃хъ** (Книга пророка Ісаї 60: 22).
[450] Перша книга Мойсеєва: Буття 49: 27. Ці слова з Якового благословення Веніаміна стосуються "не самої особи Веніаміна, а майбутньої історії його племені, яке вирізнялося особливою войовничістю" [див.: *Аверинцев С.* Веніямин // *Аверинцев С.* Софія-Логос: Словник / Упорядник та автор передмови Костянтин Сігов; науковий редактор видання Марина Ткачук. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 66].
[451] Книга пророка Ісаї 63: 16.
[452] Книга пророка Малахії 4: 2.
[453] Книга Премудрості Соломонової 19: 7–9.
[454] Неточна цитата з Книги Псалмів 65 (66): 12. Пор.: **прондо́хомъ сквозѣ̀ о҃гнь и҆ во́дѹ, и҆ и҃зве́лъ е҆сѝ ны̀ въ поко́й.**
[455] Можливо, це парафраза Книги пророка Йони 2: 7. Пор.: **снидо́хъ въ зе́млю, е҆́же верее҆̀ е҆̀ заклепи́ вѣ́чнїи: и҆ да вы́детъ и҃з и҃стлѣ́нїѧ живо́тъ мо́й къ тебѣ́, гд҃и бж҃е мо́й.**
[456] Книга Псалмів 75 (76): 3.
[457] Сковорода має на думці слова: **и҆ прїи́де гнѣ́въ тво́й, и҆ вре́мѧ ме́ртвымъ сѫ́дъ прїѧ́ти, и҆ да́ти мздѫ̀ рабо́мъ твои́мъ прр҃о́кшмъ и҆ сѷ̑мъ и҆ бо́ѧщымсѧ и҃мене твоегѡ̀, ма̂лымъ и҆ вели́кимъ, и҆ растли́ти посмра́ждшыѧ зе́млю** (Апокаліпсис 11: 18).
[458] Неточна цитата з Книги Псалмів 30 (31): 21. Пор.: **скры́еши и҃хъ въ та́йнѣ лица҆̀ твоегѡ̀.**
[459] Парафраза Апокаліпсису 12: 5. Пор.: **И҆** родѝ сы́на мѫ́жеска, и҃же и҃мать пастѝ всѧ̂ ѩ҆зы́ки же҆зло́мъ желѣ́знымъ: и҆ восхище́но бы́сть ча́до е҆̀ къ бг҃ѹ и҆ пр҃то́лѹ е҆гѡ.
[460] Книга пророка Ісаї 26: 18.
[461] Неточна цитата з Апокаліпсису 12: 14. Пор.: **И҆** дана̂ бы́ша женѣ̀ два̀ крила̂ о҆рла̀ вели́каго.
[462] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 32: 11.

[463] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: кто̀ да́стъ мн҃ѣ кри́лѣ ꙗ҆кш голꙋбѝнѣ;
[464] Див.: **С**лы́шавъ же а҆вра́мъ, ꙗ҆кш плѣне́нъ бы́сть лю́тъ брата́ничь є҆гѡ̀, сочтѐ домоча́дцы свои҃ три́ста и҆ о҆смьна́десѧть, и҆ погна́ вслѣ́дъ и҃хъ да́же до да́на (Перша книга Мойсеєва: Буття 14: 14).
[465] У Гедеона було триста людей. Див.: **И** бы́сть число̀ въ го́рстехъ лока́вшихъ а҆зы́комъ три́ста мꙋжє́й (Книга Суддів 7: 6).
[466] Очевидно, Сковорода має на думці слова: всѣ҃ мѣ́рою и҆ число́мъ и҆ вѣ́сомъ расположи́лъ є҆сѝ (Книга Премудрості Соломонової 11: 21).
[467] Неточна цитата з Книги Псалмів 15 (16): 4. Пор.: ни помяну́ же и҆мена́ и҃хъ ꙋ҆стна́ма мои́ма.
[468] Книга пророка Єзекіїля 1: 1.
[469] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 13. Пор.: **И** бы́сть ве́черъ, и҆ бы́сть ꙋ҆тро, де́нь тре́тїй.
[470] Парафраза Книги пророка Ісаї 61: 2. Пор.: нарещи҇ лѣ́то гд҃не прїа́тно и҆ де́нь воздаа́нїѧ, ꙋ҆тѣ́шити всѣ҃ пла́чꙋщыѧ.
[471] Трохи неточна цитата з Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 8. Пор.: и҆ ты́сѧща лѣ́тъ ꙗ҆кш де́нь є҆ди́нъ.
[472] Книга Псалмів 89 (90): 5.
[473] Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: пло́ть не по́льзꙋетъ ничто́же.
[474] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 3.
[475] Парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 32: 13. Пор.: ѕѣлѡ̀ ꙋ҆мно́жꙋ сѣ́мѧ ва́ше, ꙗ҆кш ѕвѣ́зды небе́сныѧ мно́жествомъ.
[476] Книга пророка Ісаї 45: 7.
[477] Перша книга Мойсеєва: Буття 4: 7.
[478] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 4.
[479] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 8: 35. Пор.: и҆схо́ди бо мои҆ и҆схо́ди живота̀.
[480] Четверта книга Мойсеєва: Числа 23: 8.
[481] Неточна цитата з Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 23: 23. Пор.: нѣ́сть бо вражбы̀ во ꙗ́кшвѣ, нижѐ волхова́нїѧ во їи҃ли.
[482] Четверта книга Мойсеєва: Числа 24: 5.
[483] Четверта книга Мойсеєва: Числа 24: 8.
[484] Четверта книга Мойсеєва: Числа 24: 9.
[485] Четверта книга Мойсеєва: Числа 24: 9.
[486] Неточна цитата з Книги Псалмів 103 (104): 29. Пор.: ѿвра́щшꙋ же тебѣ́ лицѐ, возмяте́тсѧ.
[487] Неточна цитата з Книги Псалмів 103 (104): 30. Пор.: по́слеши дх҃а твоего̀, и҆ сози́ждꙋтсѧ.
[488] Неточна цитата з Книги Псалмів 8: 2, 10. Пор.: ꙗ҆кш чю́дно и҃мѧ твое҃ по всеи҆́ земли҇.
[489] Можливо, Сковорода має на думці слова: **В**сѧ́кое дыха́нїе да хва́литъ гд҃а (Книга Псалмів 150: 6).
[490] Книга Псалмів 118 (119): 91.
[491] Книга Йова 40: 20–21.
[492] Неточна цитата з Книги Йова 40: 27. Пор.: **В**озложи́ши же ли на́нь рꙋ́кꙋ.
[493] Книга Йова 40: 24.
[494] Книга Псалмів 77 (78): 72.
[495] Книга Псалмів 142 (143): 10.

[496] Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 10. Пор.: дх҃ъ бо всѧ̑ и҆спыт҃ѣетъ, и҆ глубины бж҃іѧ.
[497] Парафраза Книги Йова 38: 1. Пор.: рече҆ гд҃ь і҆ѡвѣ сквозѣ҆ бу́рю и҆ ѡ҃блаки.
[498] Неточна цитата з Книги Псалмів 41 (42): 5. Пор.: пройдѣ҆ въ мѣ́сто селе́нїѧ ди́вна, да́же до до́мѹ бж҃іѧ.
[499] Книга Псалмів 42 (43): 4.
[500] Парафраза Третьої книги царств 9: 15. Пор.: Сїе́ же е҆́сть число҆ дани́ѧ е҆́же принесе҆ ца́рь соломо́нъ, да созі́ждетъ хра́мъ гд҃ень и҆ до́мъ царе́въ, и҆ мело́нъ и҆ стѣ́нѹ і҆ерли́мскѹ.
[501] Третя книга царств 6: 22.
[502] Одне зі значень назви міста Давір (Давер), яке, судячи зі згадок у Книзі Ісуса Навина 10: 38–39, Книзі Суддів 1: 14 тощо, було осередком учености хананейського народу, – "слово" [див.: *Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 390]. Див. також прим. 5 до діалогу «Сумфоніа, нареченная Книга Асхань».
[503] Очевидно, Сковорода має на думці слова: И҆звлечеши ли зми́а ѹ҃дицею, и҆ли҆ ѡ҃бложи́ши ѹ҃здѹ҆ ѡ҆ ноздре́хъ е҆гѡ҆; и҆ли҆ вдѣ́жеши колцѣ҆ въ ни́ждри е҆гѡ҆ (Книга Йова 40: 20–21).
[504] Неточна цитата з Книги Псалмів 67 (68): 13. Пор.: цр҃ь си́лъ возлю́бленнагѡ, красото́ю до́мѹ раздѣли́ти кгры́сти.
[505] Сковорода має на думці слова: Земл҃а́ же бѣ҆ неви́дима и҆ неѹстро́ена, и҆ тма҆ верхѹ҆ бе́здны (Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 2).
[506] Парафраза Книги пророка Ісаї 32: 15. Пор.: до́ндеже на́йдетъ на ны҆ дх҃ъ ѿ вы́шнягѡ.
[507] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 1.
[508] Євангелія від св. Івана 1: 1.
[509] Книга Псалмів 104 (105): 26.
[510] Перша книга параліпоменон 16: 12.
[511] Євангелія від св. Матвія 7: 7.
[512] Неточна цитата з Євангелії від св. Марка 8: 12. Пор.: ро́дъ се́й зна́менїѧ и҆́щетъ.
[513] Книга Псалмів 4: 7.
[514] Неточна цитата з Книги Псалмів 73 (74): 9. Пор.: Зна́менїѧ и҆́хъ не ви́дѣхомъ: нѣ́сть ктомѹ҆ пр҃ро́ка.
[515] Можливо, Сковорода має на думці слова: въ сѣ́нни е҆гѡ҆ мѹ́дрость (Книга Екклезіястова 7: 13).
[516] Книга Ісуса Навина 5: 13.
[517] Книга Псалмів 76 (77): 6.
[518] Парафраза Послання св. ап. Павла до римлян 1: 20. Пор.: ѿ созда́нїѧ ми́ра твори́ньми помышля́ема, ви́дима сѫ́ть, и҆ пр҃носи́мая си́ла е҆гѡ҆ и҆ бж҃ество.
[519] Парафраза Книги Псалмів 76 (77): 7. Пор.: но́щїю се́рдцемъ мои́мъ глубля́хсѧ, и҆ тѫжа́ше дх҃ъ мо́й.
[520] Книга Псалмів 76 (77): 19.
[521] Книга Псалмів 76 (77): 6; 118 (119): 59.
[522] *Лат. annus* – 'рік'.
[523] *Лат. annulus* – 'кільце, перстень'.
[524] Неточна цитата з Першої книги параліпоменон 16: 11–12. Пор.: взыщи́те гд҃а и҆ ѹ҃крѣпи́тесѧ, взыщи́те лица҆ е҆гѡ҆ вы́нѹ: помяни́те чѹдеса҆ е҆гѡ҆.
[525] Перше послання св. ап. Павла до коринтян 14: 1.
[526] Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 14: 3. Пор.: пр҃ро́чествѹй же, человѣ́кѡмъ глаго́летъ созида́нїе и҆ ѹ҃тѣше́нїе и҆ ѹ҃твержде́нїе.

[527] Четверта книга Мойсеєва: Числа 11: 8.
[528] Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 9: 9. Пор.: да не заградѝши ѹ̑стнꙋ̀ волꙋ̀ молотѧ́щꙋ.
[529] Можливо, Сковорода бачив це на власні очі. Див. прим. 9 до діалогу «Разглагол о древнем мірѣ».
[530] Див. прим. 375 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».
[531] Цих слів у 28-у розділі «Виходу», на який покликається Сковорода, немає.
[532] Друга книга Мойсеєва: Вихід 28: 23.
[533] Неточна цитата з Книги пророка Єзекіїля 1: 16. Пор.: ѩ̑коже а̑ще бы бы́ло ко́ло въ колесѝ.
[534] Євангелія від св. Луки 15: 8.
[535] Сковорода має на думці слова повії Тамари: пе́рстень тво́й и̑ гри́вну, и̑ же́злъ и̑же въ рꙋ̑цѣ̀ тво́ей (Перша книга Мойсеєва: Буття 38: 18).
[536] Див.: Книга пророка Єзекіїля 4: 12.
[537] Неточна цитата з Другої книги Мойсеєвої: Вихід 16: 16. Пор.: се́й гл҃го́лъ, є̀го́же заве́щꙋ̀ гд҃ь.
[538] Друга книга Мойсеєва: Вихід 16: 15.
[539] Книга Псалмів 33 (34): 9.
[540] Євангелія від св. Івана 1: 41.
[541] Книга пророка Єремії 15: 19.
[542] Парафраза Книги пророка Даниїла 1: 15. Пор.: ѩ̑ви́шасѧ ли́ца и̑̀хъ бла́га и̑ крѐпка пло́тїю па́че о̀трокѡ́въ ѩ̑дꙋ́щихъ ѿ трапе́зы царе́вы.
[543] Книга пророка Михея 4: 12.
[544] Книга пророка Михея 4: 13.
[545] Див прим. 179 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон».
[546] Книга пророка Ісаї 62: 10.
[547] Четверта книга Мойсеєва: Числа 11: 8.
[548] Книга пророка Михея 4: 13.
[549] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 12: 32. Пор.: и̑ а̑ще а̑зъ вознесе́нъ бꙋ́дꙋ ѿ земл҃и, всѧ̑ привлекꙋ̀ къ себѣ̀.
[550] Пісня над піснями 2: 11–12.
[551] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 9.
[552] Книга Псалмів 85 (86): 17.
[553] Друга книга Мойсеєва: Вихід 16: 14.
[554] Лат. *termini* – ‘кордони, межі’.
[555] Памва Беринда тлумачить слово *предѣл* як “граница, крис, повѣт” [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 178].
[556] Книга Псалмів 67 (68): 14. У Вульгаті в цьому вірші вжито якраз слово *terminus*: “si dormieritis inter medios terminos”.
[557] Євангелія від св. Івана 10: 9.
[558] Книга Псалмів 94 (95): 11.
[559] Перша книга Мойсеєва: Буття 28: 17.
[560] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 59: 10. Пор.: Ѡ҆слѣ́пꙋтъ ѩ̑ко слѣпи́и стѣ̀нꙋ.
[561] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 29: 11. Пор.: кни́ги запечатлѣ̀нныѧ.
[562] Книга Ісуса, сина Сирахового 14: 23.
[563] Книга Ісуса, сина Сирахового 14: 23.

[564] Книга Ісуса, сина Сирахового 14: 24.
[565] Євангелія від св. Матвія 4: 16.
[566] Сковорода має на думці слова: и҆ ви́дѣ ѻ҆слѧ а҆гг҃ла бж҃їѧ, паде҆ по́дъ валаа́момъ (Четверта книга Мойсеєва: Числа 22: 27).
[567] Парафраза Книги Псалмів 1: 5. Пор.: **С**егѡ̀ ра́ди не воскре́снѫтъ нечести́вїи на сѹ́дъ, ниже҆ гр҃ѣшницы въ совѣ́тъ пр҃а҃вныхъ.
[568] Книга Псалмів 19 (20): 9.
[569] Неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 23. Пор.: **И҆** ча҆да сі҃ѡнѧ, ра́дѹйтесѧ и҆ весели́тесѧ ѡ҆ г҃дѣ҆ вз҃ѣ҆ ва́шемъ, я҆́кш дадѐ ва́мъ пи́щѹ въ пра́вдѹ.
[570] Книга пророка Іоїля 2: 28.
[571] Дії св. апостолів 2: 19.
[572] Неточна цитата з Дій св. апостолів 2: 4. Пор.: и҆ нача́ша глаго́лати и҆ны́ми а҆зы́ки, я҆́коже а҆х҃ъ дава́ше и҆̑мъ.
[573] Пор. російську приказку: "Заехать околицею" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 483].
[574] Див.: Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 500.
[575] Іван Дамаскин (гр. *Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός*) (бл. 675–749 рр.) – видатний візантійський богослов, філософ та поет. Його основна праця має назву «Джерело знання» і складається з трьох частин: «Діалектика» (виклад «Категорій» Арістотеля та «Вступу до "Категорій"» Порфирія), «Реєстр єресей» та «Достотний виклад православної віри» (систематика християнського богослів'я). Вона була знана в Україні, починаючи з XI ст. («Ізборник Святослава» 1073 р.) [див.: *Пейчев Б.* Философский трактат в Симеоновом сборнике. – Киев, 1983]. Сковорода міг спиратися на Дамаскина у своїх роздумах про єство філософії та богослів'я (а також про стосунок між ними), про Божі імена тощо. Крім того, він з дитинства любив церковні піснеспіви Дамаскина.
[576] Пасхальна заутреня, пісня 4-а, ірмос: "Богоотец убо Давид пред сѣнным ковчегом скакаше играя…".
[577] Див. прим. 18 до циклу «Басни Харьковскія».
[578] Пор.: "Трісолнечный и єдиноначалный Боже…" [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 7].
[579] Сковорода має на думці слова: **И҆** вз҃ы́де мшѷ̑се́й и҆ а҆рѡ́нъ, и҆ нада́въ и҆ а҆вї́ѹдъ и҆ се́дмьдесѧтъ ѿ҆ ста́рєцъ і҆и҃левыхъ (Друга книга Мойсеєва: Вихід 24: 9).
[580] Четверта книга Мойсеєва: Числа 11: 25.
[581] Сковорода має на думці слова: соблюда́етсѧ мнѣ҆ вѣне́цъ пра́вды, є҆го́же возда́стъ мн҃ѣ г҃дь въ де́нь ѻ҃нъ (Друге послання св. ап. Павла до Тимофія 4: 8).
[582] Книга пророка Осії 2: 19–20.
[583] Пісня над піснями 4: 9.
[584] Сковорода має на думці слова: **В**ертогра́дъ заключе́нъ сестра̀ моѧ̀ невѣ́ста, вертогра́дъ заключе́нъ (Пісня над піснями 4: 12).
[585] Пісня над піснями 2: 5.
[586] Книга Притч Соломонових 25: 11.
[587] Книга Притч Соломонових 16: 16.
[588] Можливо, Сковорода має на думці слова: въ нѣ́дрѣхъ же мои́хъ сокры́хъ гла́голы є҆гѡ̀ (Книга Йова 23: 12).
[589] Див.: Книга Суддів 16: 21.
[590] Сковорода має на думці слова: и҆ всѧ̂ кла̂дѧзи, я҆́же и҆скопа́ша рабѝ ѻ҆тца̀ є҆гѡ̀, во вре́мѧ ѻ҆тца̀ є҆гѡ̀, загради́ша а҆̂ фѷ̀лїсти́млѧне (Перша книга Мойсеєва: Буття 26: 15).

[591] Пісня над піснями 7: 4.
[592] Плач Єремії 2: 1.
[593] Плач Єремії 2: 2.
[594] Плач Єремії 3: 49.
[595] Плач Єремії 3: 51.
[596] Плач Єремії 4: 17.
[597] Плач Єремії 5: 17.
[598] Плач Єремії 5: 15.
[599] Плач Єремії 5: 16.
[600] Євангелія від св. Луки 10: 23.
[601] Книга Йова 29: 2.
[602] Книга Йова 29: 15.
[603] Книга Йова 30: 1.
[604] Книга Йова 30: 10.
[605] Неточна цитата з Книги Йова 30: 31. Пор.: **Ѡбрати́шасѧ же въ пла́чь гу́сли моѧ̑, пѣ́снь же моѧ̀ въ рыда́нїе мнѣ̀**.
[606] Неточна цитата з Книги Йова 30: 23. Пор.: **Вѣ́мъ бо, ꙗ̆кш сме́рть мѧ̀ сотре́тъ**.
[607] Книга Притч Соломонових 22: 13.
[608] Книга Притч Соломонових 15: 30.
[609] Пісня над піснями 4: 9.
[610] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 14. Пор.: **ꙗ̆ви́ ми зра́къ твоѝ, и҆ ѹ҆слы́шанъ сотвори́ ми гла́съ твоѝ: ꙗ̆кш гла́съ твоѝ сла́докъ, и҆ ѡ҃бразъ твоѝ краси́нъ**.
[611] Книга Псалмів 76 (77): 19.
[612] Див.: Книга Ісуса Навина 10: 12–13.
[613] Книга Ісуса, сина Сирахового 43: 4.
[614] Пісня над піснями 2: 17.
[615] Неточна цитата з Книги Псалмів 33 (34): 17. Пор.: **Лицѣ́ же гд҃не на твори́щыѧ зла́ѧ**.
[616] Друга книга Мойсеєва: Вихід 33: 23.
[617] Книга Йова 42: 12.
[618] Сковорода має на думці слова: **и҆ сѐ, колесни́ца ѻ҃гненнаѧ и҆ ко́ни ѻ҃гненнїи** (Четверта книга царств 2: 11).
[619] Сковорода має на думці слова: **И҆ ꙗ̆ша є҆гѡ̀ и҆ноплемѣ́нницы, и҆ и҆зводо́ша є҆мꙋ̀ ѻ҃чи** (Книга Суддів 16: 21).
[620] Перше значення імені *Самсон* – "солнце єго", або "малоє солнце" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 451].
[621] Див.: Книга Суддів 15: 19.
[622] Євангелія від св. Марка 16: 18.
[623] Сковорода має на думці слова: **слѣпе́цъ нѣ́кїй сѣдя́ше при пꙋ́тѝ просѧ̀** (Євангелія від св. Луки 18: 35).
[624] Книга Псалмів 24 (25): 16; 85 (86): 16.
[625] Книга Псалмів 122 (123): 2.
[626] Книга Псалмів 17 (18): 29.
[627] Книга пророка Ісаї 42: 16.
[628] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 35: 6. Пор.: **Тогдà скóчитъ хромы́й ꙗ̆кш є҆ле́нь**.
[629] Друга книга Мойсеєва: Вихід 33: 22.
[630] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 33: 22. Пор.: **не мине́тъ менѐ гд҃ь сꙋдї́ѧ на́шъ**.

[631] Книга пророка Єремії 17: 14.
[632] Книга пророка Аввакума 1: 12.
[633] Книга Йова 19: 25–26.
[634] Книга Премудрості Соломонової 3: 2.
[635] Книга Псалмів 22 (23): 2.
[636] Фразу **пома́занный гд҃ь** узято з Плачу Єремії 4: 20.
[637] Плач Єремії 4: 20.
[638] Плач Єремії 4: 19.
[639] Книга Псалмів 78 (79): 2.
[640] Сковорода має на думці слова: **и̑ вла́съ главы̀ ва́шея не поги́бнетъ** (Євангелія від св. Луки 21: 18).
[641] Парафраза Євангелії від св. Матвія 24: 28. Пор.: **и̑дѣ́же бо а҆́ще бу́детъ тру́пъ, та́мо соберу́тся о҆рлѝ.**
[642] Книга пророка Ісаї 46: 11.
[643] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 22.
[644] Книга Притч Соломонових 30: 17.
[645] Сковорода має на думці слова: **не ви́дѣхъ же, а҆́кw вра҆вїѝ на стѣнѣ́ су́ть, и̑ о҆чесе́мъ мои́мъ ѿве́рстымъ сы́мымъ, и̑спы́стиша вра҆вїѝ те́плое на о҆чесѝ мое́, и̑ бы́ша бѣ́льма на о҆чесѣ́хъ мои́хъ** (Книга Товіта 2: 10).
[646] Неточна цитата з Книги Йова 38: 19. Пор.: **Въ ко́ей же землѝ вселя́ется свѣ́тъ, тмѣ́ же ко́е е҆́сть мѣ́сто;**
[647] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 22.
[648] Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 44.
[649] Книга Екклезіястова 1: 10.
[650] Книга Псалмів 101 (102): 27.
[651] Книга Псалмів 101 (102): 28.
[652] Неточна цитата з Книги Йова 38: 19. Пор.: **Въ ко́ей же землѝ вселя́ется свѣ́тъ.**
[653] Книга Псалмів 18 (19): 5.
[654] Пісня над піснями 2: 1.
[655] Третя книга Мойсеєва: Левит 26: 10.
[656] Третя книга Мойсеєва: Левит 26: 12.
[657] Книга Екклезіястова 2: 24.
[658] Книга Екклезіястова 2: 24.
[659] Книга Екклезіястова 2: 14.
[660] Книга Екклезіястова 1: 2.
[661] Книга Екклезіястова 2: 11.
[662] Книга Псалмів 33 (34): 9.
[663] Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: **дх҃ъ е҆́сть, и̑́же w҆живля́етъ, пло́ть не по́льзуетъ ничто́же.**
[664] Книга Йова 9: 7.
[665] Книга Псалмів 106 (107): 29.
[666] Книга Ісуса Навина 10: 12–13.
[667] Книга Йова 38: 31–32.
[668] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 34: 4. Пор.: **и̑ и̑ста́ютъ вся҆ си́лы небе́сныя, и̑ свї́ется не́бо а҆́ки сви́токъ, и̑ вся҆ зв҃ѣ́зды спаду́тъ а҆́кw ли́ствїе съ лозы̀.**
[669] Євангелія від св. Матвія 2: 11.
[670] Книга Псалмів 73 (74): 16.

[671] Очевидно, це парафраза або Книги пророка Ісаї 63: 14 (пор.: та́кω прове́лъ є҆сѝ лю́ди твоѧ̀ сотвори́ти тебѣ̀ самомѹ̀ и҃мѧ сла́вно), або Книги Псалмів 49 (50): 23 (пор.: **Же́**ртва хвалы̀ просла́витъ мѧ̀).

[672] Євангелія від св. Матвія 2: 9.

[673] Окреслення Бога як "вічного всевидящого ока" Сковорода пов'язував з ім'ям здогадного автора «Авести» Заратустри, чи Зороастра (VII ст. до н. е.). Згідно з версією Діогена Лаерція (I, 2), Зороастр був першим магом [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 63]. Покликання на Зороастра можна знайти і в інших старих українських письменників, наприклад, у Феофана Прокоповича [див.: *Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 284].

[674] Це – перший рядок VIII-го з так званих Орфічних гімнів. *Див.* прим. 204 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».

[675] *Див.* прим. 952.

[676] Книга пророка Малахії 4: 2.

[677] Книга Псалмів 88 (89): 30.

[678] Сковорода має на думці емблематичний малюнок «Радуга на небѣ» (підпис: "Дождь без солнца не бывает. Non aqua sine sole") [Емблемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 66–67].

[679] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 32: 15. Пор.: до́ндеже на́йдетъ на на҃съ дⷯъ ѿ вы́шнѧгω.

[680] Неточна цитата з Книги Псалмів 112 (113): 5. Пор.: **Кто**̀ я҃кω гд҃ь бг҃ъ на́шъ; Ім'я *Михаїл* (гр. *Μιχαὴλ*) означає, зокрема, "Кто ж яко Бог?" [див.: *Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 436]. *Див.* прим. 2 до діалогу «Брань архистратига Михаила со Сатаною».

[681] *Див.* прим. 101 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».

[682] Сковорода має на думці слова: и҆ све́рже жена҃ є҆ди́на ѹ҆ло́мокъ жерно́вный на главѹ̀ а҆вїмеле́ха, и҆ сокрꙋшѝ є҆мѹ̀ те́мѧ (Книга Суддів 9: 53).

[683] Сковорода має на думці слова: **И҆** прозва҃ і҆а́кwвъ и҃мѧ мⷭ҇тѹ̀ томѹ̀ до́мъ бж҃їй: ѹ҆ламле́ѹ же бⷭ҇ и҃мѧ гра́дѹ пе́рвѣе (Перша книга Мойсеєва: Буття 28: 19).

[684] Сковорода має на думці слова: **Л**ѣ́тwрасли твоѧ̀ са́дъ ши́пкwвъ съ плодо́мъ я҃блочнымъ (Пісня над піснями 4: 13).

[685] *Див.*: Книга пророка Йони 4: 6–10.

[686] Сковорода має на думці слова: и҆ сѣ̀, свѣ́щникъ зла́тъ вѣ́сь, и҆ свѣти́лце верхѹ̀ є҆гѡ̀, и҆ се́дмь свѣтⷱ́ликъ верхѹ̀ є҆гѡ̀, и҆ се́дмь ч҃а́шицъ свѣти́лникwмъ ве́рхнимъ є҆гѡ̀ (Книга пророка Захарії 4: 2).

[687] Парафраза Книги Псалмів 103 (104): 2. Пор.: ѡ҆дѣ́йсѧ свѣ́томъ я҃кω ри́зою.

[688] Парафраза Євангелії від св. Матвія 20: 30. Пор.: **И҆** сѣ̀, два҃ слѣпца҃ сѣдⷱ́ща при пⷵ́ти҃.

[689] Сковорода має на думці слова: **И҆** повелѣ́ гд҃ь бг҃ъ ты́квѣ, и҆ возрастѐ над҃ главо́ю є҆гѡ̀, ѥ҆́же ѡ҆сѣ́нити є҆гѡ̀ ѿ сы́хъ є҆гѡ̀ (Книга пророка Йони 4: 6). "Тыква" справді належить до кола емблематичних образів. *Див.*, наприклад, 415-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» з підписом: "Онѣ суть естественны. Природою производятся. Без наставленія учителей. Nullo docente magistro" [Емблемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 104–105].

[690] Книга Псалмів 139 (140): 8.

[691] *Див.* прим. 257 до діалогу «Наркісс».

[692] Книга пророка Захарії 4: 2.

[693] Парафраза Книги пророка Іоїля 2: 28. Пор.: ста́рцы ва́ши сно́ѩ ѹ҃зрѧтъ, и҆ ю҃ноты ва́ши видѣ́нїѧ ѹ҃ви́дѧтъ.
[694] Книга Притч Соломонових 16: 4.
[695] Сковорода має на думці слова: про́клѧтъ человѣ́къ пред҆ г҃ѣ́мъ, и҆́же поста́витъ и҆ созижде́тъ гра́дъ се́й і҆ерїхѡ́нъ (Книга Ісуса Навина 6: 25).
[696] Парафраза Другого послання св. ап. Павла до коринтян 5: 1. Пор.: а҆́кѡ а҆́ще земна́ѧ на́ша хра́мина тѣ́ла разори́тсѧ, созда́нїе ѿ бг҃а и҆мамы, хра́минѫ нерѫкотворе́нѫ, вѣ́чнѫ на нб҃сѣ́хъ.
[697] Сковорода має на думці слова: и҆ ѹ҃бои́всѧ, ше́дъ скры́хъ тала́нтъ тво́й въ земли҆ (Євангелія від св. Матвія 25: 25).
[698] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 38: 25–26.
[699] Сковорода має на думці слова Гедеона: се҆́, а҆́зъ положѫ́ рѫно҆ ѻ҃вчее на гумнѣ́: и҆ а҆́ще бу́детъ роса҆ на рѫнѣ́ то́чїю, и҆ по всей҆ земли҆ су́ша, ѹ҃разумѣ́ю, а҆́кѡ спасе́ши рѫко́ю мое́ю і҆и҆ла, а҆́коже гл҃алъ е҆сѝ (Книга Суддів 6: 37). Образ "орошеного руна" був дуже популярний в українській бароковій літературі. Досить пригадати хоч би марійну збірку Дмитра Туптала під назвою «Руно орошенное» (Чернігів, 1680).
[700] Євангелія від св. Луки 1: 49.
[701] Можливо, це парафраза Книги Премудрості Соломонової 1: 7. Пор.: а҆́кѡ дх҃ъ г҃ѣ́нь и҆спо́лни вселе́ннꙋю.
[702] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 42: 8; 48: 11. Пор.: сла́вы мое҆ѧ҆ и҆но́мꙋ не да́мъ.
[703] Книга Псалмів 44 (45): 9.
[704] Книга Притч Соломонових 16: 4.
[705] Книга Йова 38: 19.
[706] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **И҆** безво́дна҆ бу́детъ во е҆ѕе́ра, и҆ на жа́ждущей҆ земли҆ и҆сто́чникъ во́дный бу́детъ (Книга пророка Ісаї 35: 7).
[707] Очевидно, Сковорода має на думці слова: и҆ да созижде́тсѧ стѣ́ны і҆ер҃и҆мскїѧ (Книга Псалмів 50 (51): 20).
[708] Мабуть, Сковорода має на думці слова: го́ры взыгра́шасѧ а҆́кѡ ѻ҆вни҆ (Книга Псалмів 113 (114): 4).
[709] Сковорода має на думці слова: и҆ска́плютъ го́ры сла́дость (Книга пророка Іоїля 3: 18).
[710] Фраза ве́сь со́нмъ люді́й зринає в Книзі Псалмів 61 (62): 9.
[711] Книга пророка Захарії 2: 8.
[712] Книга Псалмів 101 (102): 14.
[713] Книга Суддів 16: 30.
[714] Сковорода має на думці образи 1-ої глави Книги пророка Єзекіїля.
[715] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 1: 17. Пор.: **Н҆**е бе҃з пра́вды во простира́ютсѧ мре́жи… перна́тымъ.
[716] Див. прим. 44 до циклу «Сад божественных пѣсней».
[717] Книга Псалмів 16 (17): 14.
[718] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 33: 27.
[719] Книга Екклезіястова 2: 14.
[720] Пісня над піснями 4: 12.
[721] Книга Ісуса, сина Сирахового 1: 6.
[722] Євангелія від св. Луки 8: 11.
[723] Книга пророка Захарії 6: 12.
[724] Книга Притч Соломонових 20: 5.
[725] Пісня над піснями 5: 2.

[726] Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 9.
[727] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 34: 7.
[728] Євангелія від св. Луки 2: 51.
[729] Послання св. ап. Павла до євреїв 9: 4.
[730] Книга Псалмів 86 (87): 3.
[731] Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 44.
[732] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 2: 12. Пор.: **Зла́то же о҃ныѧ землѝ до́бро҆е.**
[733] Очевидно, це парафраза слів Христа: **глаго́лю бо ва́мъ, ꙗ҆кш ни є҆ди́нъ мѫ́же́й тѣ́хъ зва́нныхъ вкуси́тъ мое́ѧ ве́чери: мно́зи бо сѫ́ть зва́ни, ма́лш же и҆збра́нныхъ** (Євангелія від св. Луки 14: 24).
[734] Сковорода має на думці слова: **Всѣ́ же тѣ́лесѣ̀ и҆́хъ и҆ хребты̀ и҆́хъ, и҆ ру́цѣ и҆́хъ и҆ кри́ла и҆́хъ и҆ коле́са пу́лна о҆чі́есъ во҃кре́стъ четы́рехъ коле́съ** (Книга пророка Єзекіїля 10: 12).
[735] Див. прим. 2 до поезії «De sacra caena, seu aeternitate» та прим. 66 до діалогу «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)».
[736] Можливо, це парафраза Першої книги маккавейської 5: 60. Пор.: **гна́ни бы́ша да́же до предѣ́лъ.**
[737] Книга Суддів 4: 16.
[738] Книга Ісуса Навина 10: 19.
[739] Книга Суддів 20: 40.
[740] Книга Суддів 20: 40.
[741] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 15: 10. Пор.: **Взя́ же о҃нъ всѣ́ сі́ѣ и҆ раздѣлѝ.**
[742] Книга Юдити 13: 8.
[743] Книга Ісуса Навина 8: 18.
[744] Сковорода має на думці слова: **нижѐ хребты̀ и҆́хъ, и҆ высота̀ ба́ше и҆́мъ** (Книга пророка Єзекіїля 1: 18).
[745] Книга Ісуса Навина 8: 21.
[746] Книга Йова 5: 19.
[747] Друга книга царств 22: 12.
[748] Пісня над піснями 2: 9.
[749] Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 3.
[750] Книга Йова 42: 12.
[751] Книга пророка Єзекіїля 1: 18.
[752] Книга Псалмів 11 (12): 9.
[753] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 3: 18. Пор.: **да возмо́жете разумѣ́ти со всѣ́ми сты́ми, что̀ широта̀ и҆ долгота̀ и҆ глубина̀ и҆ высота̀.**
[754] Книга пророка Єзекіїля 1: 18.
[755] Парафраза Книги пророка Єзекіїля 1: 16. Пор.: **ꙗ҆коже ꙗ҆ще бы бы́ло ко́ло въ колесѝ.**
[756] Успіння Пресвятої Богородиці, утреня, пісня 4-а, ірмос. Пор.: "сияніе блистанія Твоего, во свѣт языков изыдет, и возгласит Тебе бездна с веселіем…".
[757] Див. прим. 101 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».
[758] Книга Екклезіястова 2: 14.
[759] Книга Притч Соломонових 17: 24.
[760] Можливо, Сковорода має на думці слова: **то́й бо вели́къ па́че всѣ́хъ дѣ́лъ свои́хъ** (Книга Ісуса, сина Сирахового 43: 30).
[761] Фразу **ко́ло въ колесѝ** взято з Книги пророка Єзекіїля 1: 16.

[762] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 2. Пор.: **Зе́мля́ же бѣ́ неви́дима и́ неустро́ена.**
[763] *Див.* прим. 152 до циклу «Сад божественных пѣсней».
[764] Парафраза Євангелії від св. Івана 1: 6. Пор.: **Бы́сть челове́къ посла́нъ ѿ бг̃а.**
[765] Успіння Пресвятої Богородиці, утреня, пісня 4-а, ірмос. Пор.: "сияніе блистанія Твоего, во свѣт языков изыдет…".
[766] Воскресний канон, глас 2-ий, пісня 3-я. Пор.: "Процвѣла есть пустыня, яко крин, Господи, языческая неплодящая церковь…".
[767] Неточна цитата з Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 24: 5. Пор.: **ко́ль добрѝ до́ми твои́, і҆а́кѡвє.**
[768] Послання св. ап. Павла до євреїв 8: 2.
[769] Очевидно, Сковорода має на думці слова на взір: "Живот от гроба возсіял еси, Христе Боже" (Неділя друга по Пасці, тропар, глас 8-ий).
[770] Пор. зі зверненими до Христа словами молитви: "Присносущно кипящій, животный и просвѣтительный источниче…" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 18 (третя пагін.)].
[771] Фраза **во вре́мя своѐ** часто зринає в Біблії, вперше – у Третій книзі Мойсеєвій: *Левит* 26: 4.
[772] Перша книга Мойсеєва: Буття 28: 17.
[773] Євангелія від св. *Луки* 8: 11.
[774] На цій приказці можуть засновуватися цілі сценки, як, припустімо, у книзі «Съмя слова Божія»: "…лѣнивіи христіане, когда комедія, охота якая чрез цѣлый день или нощь продолжается, ни мало не скучают, а когда проповѣдь хотя чрез один час или и менше предлагается, описати трудно, якая им скука. Ох! як долго, молвят, разговорился наш духовный! пора уже обѣдати" [Съмя слова Божія. – Почаїв, 1772. – С. 488].
[775] Книга пророка Амоса 8: 13.
[776] Пісня над піснями 1: 3.
[777] Перша книга Мойсеєва: Буття 27: 27.
[778] Пор.: "Окуляри під очі поставити" [*Номис*, № 3849]; "Вставив му окуляри"; "Справив їй окуляри під очима" [*Франко*, № 4244, 19179]. Цю приказку можна зустріти й у творах інших українських письменників. Наприклад, один із героїв «Енеїди» Івана Котляревського погрожує іншим: "На очі вставлю окуляри" [*Котляревський І.* Енеїда // *Котляревський І.* Повне зібрання творів. – Київ, 1969. – С. 63].
[779] Перша книга Мойсеєва: Буття 27: 27.
[780] Послання св. ап. Павла до галатів 4: 6.
[781] Перша книга Мойсеєва: Буття 27: 22.
[782] *Див.*: Друга книга Мойсеєва: Вихід 32: 2–4.
[783] Друга книга Мойсеєва: Вихід 32: 4.
[784] *Див.*: Книга Ісуса Навина 15: 16, наст.
[785] *Див.*: Книга Суддів 11: 34–40.
[786] *Див.*: Книга Суддів 9: 53.
[787] *Див.*: Книга Суддів 4: 21.
[788] *Див.*: Перша книга царств 1: 13–15.
[789] *Див.*: Перша книга царств 25: 18–21.
[790] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. *Луки* 1: 39. Пор.: **и́де въ гѡ́рнюю со тщани́ємъ.**
[791] Євангелія від св. *Луки* 1: 28, 42.
[792] Книга Йова 39: 1.

[793] Перша книга Мойсеєва: Буття 15: 8.
[794] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 15: 9. Пор.: **возмѝ мнѣ ѹ҃ницѫ трилѣ́тнꙋ и҆ ко́зꙋ трилѣ́тнꙋ и҆ ѻ҆вна̀ трилѣ́тна, и҆ го́рлицꙋ и҆ го́лꙋбѧ.**
[795] Дії св. апостолів 9: 40.
[796] Пісня над піснями 1: 14; 4: 1.
[797] Див.: *Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 462.
[798] Євангелія від св. Луки 1: 38.
[799] Книга Юдити 10: 3.
[800] Неточна цитата з Книги Юдити 10: 4. Пор.: **и҆ ѡ҆бложѝ монѝ́ста и҆ цѣ́пки, и҆ пе́рстни и҆ ѹ҆серѧ́зи и҆ всѐ ѹ҆крашéнмє своѐ.**
[801] Книга Юдити 10: 7.
[802] Книга Псалмів 44 (45): 14.
[803] Книга Суддів 8: 24–25.
[804] Фраза **живо́мꙋ бг҃ꙋ** зринає в Книзі пророка Даниїла 14: 5. Див.: **поне́же не покланя́юсѧ кꙋми́ршмъ рꙋка́ми сотворе́ннымъ, но живо́мꙋ бг҃ꙋ сотво́рцемꙋ не́бо и҆ зе́млю и҆ владꙋ́щемꙋ всѣ́ми.**
[805] Одне зі значень імені *Йосиф* – "помноженє" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 417].
[806] Перша книга Мойсеєва: Буття 47: 19.
[807] Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: **пло́ть не по́льзꙋетъ ничто́же.**
[808] Див. прим. 217.
[809] Книга Суддів 12: 6.
[810] Див.: Євангелія від св. Матвія 12: 1–8; Євангелія від св. Марка 2: 23–28; Євангелія від св. Луки 6: 1–5.
[811] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 41: 5. Пор.: **и҆ сѐ, се́дмь кла́си и҆схожда́хꙋ и҆з̾ сте́блїѧ є҆ди́нагѡ и҆звра́нны и҆ добры̑.**
[812] Фраза **не мо́чи менѐ** зринає в Євангелії від св. Марка 5: 7; 8: 28.
[813] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 5.
[814] Перша книга Мойсеєва: Буття 41: 32.
[815] Перша книга Мойсеєва: Буття 41: 25.
[816] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 5.
[817] Перша книга Мойсеєва: Буття 41: 25.
[818] Див. прим. 952.
[819] Перша книга Мойсеєва: Буття 41: 7.
[820] Друга частина речення являє собою цитату з Євангелії від св. Івана 1: 5. Пор.: **и҆ тма̀ є҆гѡ̀ не ѡ҆вла́дѣ.**
[821] Книга Псалмів 4: 7.
[822] Євангелія від св. Івана 1: 4.
[823] Парафраза Книги Псалмів 58 (59): 7. Пор.: **Возврата́тсѧ на ве́черъ, и҆ взла́ꙗтъ.**
[824] Книга Псалмів 89 (90): 14.
[825] Книга Псалмів 16 (17): 15.
[826] Можливо, це парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 37: 10. Пор.: **что̀ со́нъ се́й, є҆го́же є҆сѝ ви́дѣлъ;**
[827] Книга пророка Захарії 4: 2.
[828] Четверта книга царств 15: 12.
[829] Книга Псалмів 118 (119): 105.
[830] Див. прим. 32 до трактату «Начальная дверь ко христіянскому добронравію».

[831] Книга пророка Захарії 4: 10.
[832] У Євангеліях сказано, що Ісус нагодував п'ять тисяч народу *п'ятьма* хлібинами (див.: Євангелія від св. Матвія 14: 13–21; Євангелія від св. Марка 6: 30–44; Євангелія від св. Луки 9: 10–17; Євангелія від св. Івана 6: 1–15). Це диво старі українські богослови тлумачили найперше в буквальному сенсі. Наприклад, Дмитро Туптало писав: "Пятьма хлѣбами от Христа пяти тысящ народа насыщеніе самим бѣ дѣлом, якоже то ясно евангелская історіа изявляєт" [*Туптало Д.* Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 321]. Хоча, з другого боку, "по образу аллигоріческаго толкованія", "то чудесноє Христово дѣло образова собою будущая: пусто мѣсть образова языков… Пять хлѣбы образоваху собою пять чувств, или паче познаменоваху пять болших язв пречистаго тѣла Христова… Двѣма рыбами познаменовахуся двѣ книги: Євангеліе и Апостол. Дванадесятьма кошами познаменовахуся 12 апостоли" [там само. – Арк. 321–321 (зв.)].
[833] Четверта книга царств 15: 12; Книга пророка Захарії 4: 6.
[834] Див. прим. 2 до поезії «De sacra caena, seu aeternitate» та прим. 66 до діалогу «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)».
[835] Книга пророка Захарії 4: 10.
[836] Євангелія від св. Івана 1: 5.
[837] Неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Петра 1: 24. Пор.: **всѧ́ка пло́ть ꙗ̆кѡ трава̀**.
[838] Сковорода має на думці слова: **и̑ двѣ̀ ма̑слины верхѹ̀ є̀гѡ̀, є̀ди́на ѡ̀десна́ю свѣтѝлица є̀гѡ̀ и̑ є̀ди́на ѡ̀шу́ю** (Книга пророка Захарії 4: 3).
[839] Книга пророка Захарії 4: 6.
[840] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 9: 20. Пор.: **снѣ́сть ѿ шу́їихъ, и̑ не насы́титсѧ человѣ́къ**.
[841] Книга пророка Амоса 8: 11.
[842] Парафраза Книги Псалмів 58 (59): 7. Пор.: **Возвраща́тсѧ на вѣ́черъ, и̑ взла́чѹтъ**.
[843] Перша книга Мойсеєва: Буття 41: 32.
[844] Перша книга Мойсеєва: Буття 41: 26.
[845] Можливо, Сковорода має на думці слова: **не скры́етсѧ во сла́ꙑхъ вра́гъ** (Книга Ісуса, сина Сирахового 12: 8).
[846] Парафраза Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 8. Пор.: **є̀ди́нъ дѣ́нь пред҃ гд҃е́мъ ꙗ̆кѡ ты́сѧща лѣ́тъ**.
[847] Книга Суддів 12: 6.
[848] Очевидно, це парафраза Третьої книги Мойсеєвої: *Левит* 8: 35. Пор.: **сохрани́те повелѣ́нїѧ гд҃ня, да не ӯмрете**.
[849] Євангелія від св. Івана 6: 35, 51.
[850] Євангелія від св. Івана 6: 60.
[851] Євангелія від св. Матвія 11: 15; 13: 9, 43; 25: 30; Євангелія від св. Марка 4: 9; Євангелія від св. Луки 8: 8, 15; 14: 35.
[852] Книга пророка Єремії 13: 17.
[853] Послання св. ап. Павла до римлян 8: 35.
[854] Книга пророка Єремії 15: 6.
[855] Книга пророка Єремії 15: 6.
[856] Книга Суддів 12: 6.
[857] Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 2: 34. Пор.: **сѐ, лежи́тъ се́й на паде́нїе**.
[858] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **ꙗ̆кѡ стрѣла́ ѩспѫще́ною на намѣ́реное мѣ́сто разсѣ́ченный ꙗ̆ръ** (Книга Премудрості Соломонової 5: 12).

[859] Перша книга Мойсеєва: Буття 41: 42–43.
[860] Книга Псалмів 67 (68): 19.
[861] Євангелія від св. Матвія 2: 11.
[862] Книга Псалмів 71 (72): 10.
[863] Книга Псалмів 19 (20): 8.
[864] Книга Псалмів 67 (68): 18.
[865] Євангелія від св. Івана 18: 38.
[866] Веселеїл – син Урії, будівничий і художник часів Мойсея. Бог казав Мойсеєві про Веселеїла таке: сѣ, нарекóхъ йменемъ веселеи́ла сы́на ѹ҃ріи́на, сы́на ѿрова, ѿ племе́нє і҆ѹдина, и҆ напóлнихъ є҆гò дх҃омъ бж҃їимъ премд҃рости и҆ смышлéнїѧ и҆ вѣдѣнїѧ, во всѧ́комъ дѣлѣ разумѣ́ти и҆ а҆рхїтéктонствовати, дѣ́лати злáто и҆ сребрò и҆ мѣ́дь, и҆ синетъ́ и҆ багрáни́цѫ, и҆ червлени́цѫ прѧ́денѫ и҆ вѵ́ссóнъ скáный, и҆ кáменное дѣ́ло, и҆ разли́чнаѧ древодѣ́лства дѣ́лати во всѣ́хъ дѣлѣ́хъ (Друга книга Мойсеєва: Вихід 31: 2–5).
[867] Сковорода має на думці слова: четверобгóлно сѵ́гѵ́бо сотвори́ша логі́онъ пѧ́ди въ долготѫ́, и҆ пѧ́ди въ широтѫ́, сѵ́гѵ́бо (Друга книга Мойсеєва: Вихід 36: 16).
[868] Книга пророка Варуха 3: 25.
[869] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 26: 2.
[870] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 26: 10.
[871] Друга книга Мойсеєва: Вихід 2: 3.
[872] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 22: 9.
[873] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 39: 20, наст.
[874] Див.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 2: 3–6.
[875] Див.: Книга Суддів 16: 8, наст.
[876] Див.: Книга пророка Даниїла 6: 16, наст.
[877] Див.: Книга пророка Єремії 20: 2, наст.
[878] Див.: Дії св. апостолів 12: 4, наст.
[879] Див.: Дії св. апостолів 9: 25.
[880] Євангелія від св. Івана 11: 44.
[881] Книга Псалмів 141 (142): 8.
[882] Книга Псалмів 70 (71): 20.
[883] Книга Ісуса, сина Сирахового 24: 15.
[884] Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 4: 10. Пор.: **Мы** (ѹ҃бш) вѣ́ри хр҃та ра́ди.
[885] Парафраза Книги Йова 38: 19. Пор.: **Въ** ко́ей же земли́ вселя́етсѧ свѣ́тъ, тмѣ́ же ко́е є҆́сть мѣ́сто;
[886] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 2: 12. Пор.: **Зла́то** же ѻ҃ныѧ земли́ до́брое.
[887] Книга Псалмів 22 (23): 2.
[888] Друга книга Мойсеєва: Вихід 15: 10.
[889] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 2.
[890] Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 8: 7. Пор.: **Гд҃ь** бо бг҃ъ твоѝ введе́тъ тѧ̀ въ зе́млю благу́ю.
[891] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 8: 8.
[892] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 8: 9.
[893] Див.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 17: 6.

[894] Див.: Книга Суддів 15: 19.
[895] Див.: Книга пророка Даниїла 2: 34. Ідеться про Христа. Пор.: "Камень нерукосѣчный от горы несѣкомыя тя, Дѣво, краєуголный отсѣчеся – Христос" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 458].
[896] Див. прим. 1 до поезії «De sacra caena, seu aeternitate».
[897] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 6.
[898] Слів "вода и вода" в Біблії немає.
[899] Друга книга царств 23: 15.
[900] Див.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 15: 25.
[901] Див.: Четверта книга царств 2: 21.
[902] Див.: Книга пророка Йони 1: 15.
[903] Див.: Євангелія від св. Матвія 3: 13–17; Євангелія від св. Марка 1: 9–11; Євангелія від св. Луки 3: 21–22.
[904] Книга Псалмів 106 (107): 23.
[905] Див.: Книга пророка Даниїла 14: 27.
[906] Книга Псалмів 147 (148): 5.
[907] Книга Псалмів 147 (148): 3.
[908] Книга Ісуса, сина Сирахового 24: 17.
[909] Сковорода має на думці слова: **И̑** ѝспꙋстѝ ѕмі́й за женоу́ ѝзъ ꙋ̑стъ свои́хъ во́дꙋ ꙗ̑кш рѣкꙋ̀, да ю̑ въ рѣцѣ̀ потопи́тъ (Апокаліпсис 12: 15).
[910] Книга Псалмів 147 (148): 4.
[911] Книга пророка Даниїла 7: 9.
[912] Сковорода контамінує тут два вірші: Книга пророка Ісаї 11: 6 (и̑ ѻ̀трочѧ̀ ма́ло повѣде́тъ а̑) та 11: 8 (и̑ ѻ̀трочѧ̀ мла́до на пещѐры а̑спї́дшвъ и̑ на ло́же ѝзчада́ї́и а̑спї́дскихъ рꙋ́кꙋ возложи́тъ).
[913] Книга пророка Даниїла 14: 27.
[914] Неточна цитата з Книги Йова 40: 24. Пор.: поигра́еши же ли съ ни́мъ.
[915] Книга Йова 40: 20–21.
[916] Книга Йова 40: 14.
[917] Книга Псалмів 103 (104): 26.
[918] Євангелія від св. Луки 18: 32.
[919] Сковорода має на думці слова: разрѣ́жи ры́бꙋ, и̑ вꙁ́мъ се́рдце и̑ пе́чень и̑ же́лчь, положѝ сохра́нш (Книга Товіта 6: 5).
[920] Див.: Євангелія від св. Матвія 17: 27.
[921] Євангелія від св. Івана 21: 3.
[922] Неточна цитата з Книги Йова 40: 15. Пор.: возше́дъ же на го́рꙋ стреми́нноꙋю.
[923] Книга Йова 41: 21.
[924] Див. прим. 173 до трактату «Книжечка о чтеніи Священ[наго] Писанія, нареченна Жена Лотова».
[925] Друга книга царств 22: 9.
[926] Книга Ісуса Навина 8: 19.
[927] Книга Ісуса Навина 8: 20.
[928] Перше соборне послання св. ап. Івана 5: 8.
[929] Трохи неточна цитата з Третьої книги царств 8: 27. Останнє слово має форму: тѝ.
[930] Книга пророка Єзекіїля 1: 18.
[931] Книга Псалмів 38 (39): 5.
[932] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 14: 14. Пор.: сочтѐ домоча́дцы свои̑.

[933] Книга пророка Захарії 2: 1.
[934] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 2: 8. Пор.: **И̑ насадѝ гд҃ь бг҃ъ ра́й во є҆де́мѣ на восто́цѣхъ.**
[935] Книга пророка Аггея 2: 10.
[936] Едем – по-єврейському "Еден" (*ʿēḏen*) означає "насолода", "розкіш". У словнику Памви Беринди воно тлумачиться як "роскош, охолода" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 396]. Це також назва місцевості. Див.: "І насадив Господь Бог рай (буквально: *ган*, 'сад'; у Септуагінті: *παράδεισος*) ув Едені" (Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 8). Еден – це земля достатку й блаженства. За назвою місцевості був іменований сад: ган-Еден, Едемський сад (див., наприклад: Перша книга Мойсеєва: Буття 3: 23; у Септуагінті: "παράδεισος τῆς τρυφῆς", "сад розкоші") [докладніше див.: The Interpreter's Dictionary of the Bible. – Nashville, 1989. – Vol. 2. – P. 22]. Саме тому Сковорода міг надавати цьому слову таке значення.
[937] Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 9.
[938] Книга пророка Захарії 6: 12.
[939] Пісня над піснями 5: 16.
[940] Четверта книга Мойсеєва: Числа 13: 23.
[941] Див. прим. 5 до діалогу «Сумфоніа, нареченная Книга Асхань».
[942] Книга Притч Соломонових 30: 19.
[943] Перша книга Мойсеєва: Буття 3: 8.
[944] Див. прим. 18 до циклу «Басни Харьковскія».
[945] Євангелія від св. Матвія 28: 7.
[946] Послання св. ап. Павла до колосян 3: 2.
[947] Неточна цитата з Книги Псалмів 121 (122): 4. Пор.: **Тѣ́мѡ бо взыдо́ша кѡлѣ́на, кѡлѣ́на гд҃на̀.**
[948] Книга Псалмів 131 (132): 17.
[949] Книга Ісуса, сина Сирахового 42: 25.
[950] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 61 (62): 12. Пор.: **Є̑ди́ною гл҃а бг҃ъ, дво́ма сі̑̀ слы́шахъ.**
[951] Перша книга Мойсеєва: Буття 7: 15.
[952] Сковорода добачає в структурі образу три рівні: "образ простий" є знаком "образу твірного", а той своєю чергою є знаком "образу утворюваного", що його в літературі українського бароко зазвичай окреслювали як "первообразноє", чи "архетип". Дмитро Чижевський коментував цю трихотомію так: "У кожному символі – три шари буття: 1) просте, голе буття; 2) буття, що зображує (так би мовити, 'буття в функції зображення') та 3) захований сенс образу" [*Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 48]. Пор., наприклад, з міркуваннями Антонія Радивиловського: "В каждом образѣ три рѣчи маются от нас уважати: наперед матеріа, иж образ єст златый албо сребрный, люб на чом иншом выраженый. По-вторе, кшталт, иж єст пієнкне и штучне зробленый. По-третє, выображенє, иж выражаєт того, чіим єст образом и подобієм…" [*Радивиловський А.* Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 435 (зв.); докладніше див.: *Ушкалов Л.* Метафізика образу // *Ушкалов Л.* Світ українського бароко: філологічні етюди. – Харків, 1994. – С. 3–10].
[953] "Хлѣб ангельскій" – це Христос. Пор.: "Господи Ісусе Христе Боже наш, хлѣбе ангелскій, хлѣбе живота вѣчнаго" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 219 (друга пагін.)].
[954] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 8: 3.

[955] Книга Псалмів 103 (104): 15.
[956] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 32: 14.
[957] Фразу не́бо небесѐ взято з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 10: 14. Пор. також: "Небеса небес не довлѣют тебѣ…" [див.: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 45 (третя пагін.)].
[958] Парафраза Книги пророка Єзекіїля 1: 16. Пор.: ко́ло въ колесѝ.
[959] Книга Псалмів 113 (114): 24.
[960] Книга Притч Соломонових 22: 18.
[961] Парафраза Книги Притч Соломонових 22: 21. Пор.: **Ты́ же напишѝ а҃ себѣ́ три́жды, на совѣ́тъ и҆ смы́слъ и҆ ра́зумъ, на широтѣ́ се́рдца твоего̀.**
[962] Неточна цитата з Книги Йова 38: 19–20. Пор.: **Въ ко́ей же землѝ вселя́ется свѣ́тъ, тмѣ́ же ко́е е҆́сть мѣ́сто; а҆́ще у҆́бо введе́ши мя̀ въ предѣ́лы и҆́хъ.** У Вульгаті (Job 38: 20) тут справді вжито слово *terminos*. Пор.: "…ut ducas unumquoque ad terminos suos…"
[963] Книга Йова 38: 20.
[964] Книга Йова 38: 4.
[965] Книга Йова 38: 5.
[966] Книга Йова 38: 4.
[967] Пісня над піснями 4: 16.
[968] Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 10. Пор.: **дх҃ъ бо всѧ̀ и҆спыту́етъ, и҆ глубины̀ бж҃ія.**
[969] Див.: **іаи́ль, жена̀ хаве́рова, ко́лъ кѫ́пный, и҆ взѧ̀ мла́тъ въ ру́кꙋ свою̀, и҆ вни́де къ немꙋ ти́хѡ, и҆ водрꙋзѝ ко́лъ во скра́нїи е҆гѡ̀, и҆ пронзѐ до землѝ: и҆ се́й у҆тружда́ся спа́ше, и҆ и҆́здше** (Книга Суддів 4: 21).
[970] Перша книга Мойсеєва: Буття 49: 11.
[971] Євангелія від св. Івана 15: 1, 5. Пор. молитовний текст: "Господи Ісусе Христе наш, иже єси лоза истинная…" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 205 (друга пагін.)].
[972] Сковорода має на думці слова: **И҆ прїидо́ша до де́бри гро́здныѧ, и҆ согла́даша ю҃: и҆ ꙋ҆ре́заша ѿтто́дꙋ вѣ́твь, и҆ гро́здъ вїногра́да е҆ди́нъ на не́й, и҆ воздвиго́ша ю҃ на же́рдь, и҆ ѿ ши́пкшвъ, и҆ ѿ смо́квей** (Четверта книга Мойсеєва: Числа 13: 24).
[973] Очевидно, це парафраза Книги Суддів 9: 13. Пор.: **вїно̀ моѐ, весела́щее бг҃а и҆ человѣ́кы.**
[974] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 26: 28. Пор.: **сїѧ́ бо е҆́сть кро́вь моѧ̀.**
[975] Перша книга Мойсеєва: Буття 43: 34.
[976] Перша книга Мойсеєва: Буття 40: 8.
[977] Книга пророка Даниїла 5: 12.
[978] Див.: Євангелія від св. Матвія 1: 20.
[979] Сковорода має на думці слова: **мшѵ̈се́й же вни́де во мра́къ, и҆дѣ́же бѧ́ше бг҃ъ** (Друга книга Мойсеєва: Вихід 20: 21).
[980] Перша книга Мойсеєва: Буття 15: 12.
[981] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 4: 5. Пор.: **и҆ и҆спадѐ лицѐ е҆гѡ̀.**
[982] Фраза **де́нь гд҃ень** не раз зринає в Біблії, уперше – в Другій книзі Ездри 9: 52.
[983] Перша книга Мойсеєва: Буття 49: 12.
[984] Парафраза П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 32: 14. Пор.: **ма́сло кра́вїе и҆ млекò ѻ҆вчее съ тѫ́комъ а҆́гнчимъ и҆ ѻ҆внимъ сынѡ́въ ѽнчихъ и҆ ко́зличъ, съ тѫ́комъ пшени́чнымъ, и҆ кро́вь гро́здовꙋ пїѧ́хꙋ вїно̀.**
[985] Див.: Книга пророка Єзекіїля 3: 1–3.
[986] Євангелія від св. Матвія 11: 25.

[987] Книга Псалмів 16 (17): 14.
[988] Див.: Книга Суддів 14: 5–9.
[989] Книга Псалмів 16 (17): 15.
[990] Див.: Перша книга царств 17: 34–35.
[991] Див.: Перша книга царств 17: 51.
[992] Див.: Книга Юдити 13: 6.
[993] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до євреїв 4: 12. Пор.: **Жи́во бо сло́во бжїе и̑ дв҃йственно, и̑ о҆стр҃е́йше па́че всѧ́каго мечà.**
[994] Друга книга царств 23: 21.
[995] Книга Премудрості Соломонової 3: 7.
[996] Книга пророка Ісаї 52: 1.
[997] Книга пророка Ісаї 52: 2.
[998] Сковорода має на думці звернені до Орна слова Давида: **да́ждь мнѣ̀ мѣ́сто гу́мна̀ твоегѡ̀, да созижду́ на не́мъ о҆лта́рь гд҃е́ви** (Перша книга параліпоменон 21: 22).
[999] Книга пророка Ісаї 60: 1.
[1000] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 28: 5.
[1001] Друга книга царств 6: 12.
[1002] Книга Рут 3: 2.
[1003] Євангелія від св. Луки 24: 30–31.
[1004] Євангелія від св. Матвія 18: 18.
[1005] У Книзі Притч Соломонових 1: 3 та в Книзі Премудрості Соломонової 8: 8 зринає фраза: **разрѣше́нїѧ гада́нїй**.
[1006] Парафраза Книги Псалмів 18 (19): 11. Пор.: **сла́ждшѧ па́че ме́да и̑ со́та**.
[1007] Неточна цитата з Книги Суддів 14: 14. Пор.: **ѿ ѣ́дущаго ѣ́до́мое и̑зы́де, и̑ ѿ кр҃е́пкаго и̑зы́де сла́дкое**.
[1008] Третя книга Мойсеєва: Левит 26: 10.
[1009] Перша книга Мойсеєва: Буття 49: 27.
[1010] Перша книга Мойсеєва: Буття 15: 6. Див. також: **вѣ́рова же а҆враа́мъ бг҃ови, и̑ вмѣ́нисѧ є҆мꙋ̀ въ пра́вдꙋ** (Послання св. ап. Павла до римлян 4: 3).
[1011] Євангелія від св. Марка 16: 17.
[1012] Євангелія від св. Марка 16: 17.
[1013] Євангелія від св. Марка 16: 18.
[1014] Євангелія від св. Івана 20: 22–23.

РАЗГОВОР,
НАЗЫВАЕМЫЙ АЛФА́ВИТ,
ИЛИ БУКВА́РЬ МИ́РА[1].

ПѢСНЯ
Сложенна 1761-го Года, о том,
Что конце́м жизни на́шей есть Мир,
а вожд к нему БОГ,
и о Людских разнопу́тїях.

*

О Жизнь безпе́чна! о драгїй поко́й!
Ты дражайшїй мнѣ всяких вещей.
На тебе смо́трит вездѣ Ко́мпас[2] мой.
Ты край и Га́вань жизни моей.
Мнѣ одна в свѣтѣ Тишина́ нравна:
И безмятежный, не славный Путь.
Се моя мѣ́ра в житїи Главна.
Весь да ко́нчится мой Цы́ркул тут!

*

Ты, святый Боже, и вѣко́в Твори́ц,
Утверди сїе, что сам создал.
При тебѣ может все в Благїй Коне́ц
Так попа́сти, как к Магни́ту Сталь.
Если ж не пра́во зрит мое О́ко,
Ты мене, О́ТЧЕ, наста́ви здѣсь.
Ты людских видиш, сидяй высо́ко,
Разных толь мнѣнїй безще́тну смѣсь[3].

*

Одни́ в восто́чной, тѣ в вече́рнїй край
Плову́т по щастье, со всѣх вѣтри́л.
Иной в полно́чной странѣ ви́дит Рай.
Иной на по́лдень путь свой открыл.
Оди́н говорит: “Вот кто́-то ко́сит!”
А другой спо́рит: “Се ктось стриже́т!”[4]
Ино́й: “У во́за пять кол”, голо́сит[5]!
Скажи: кой Бѣс нам толь мысль сѣчет[6]?

*

Inveni portum Jesum. Caro, Munde, valete.
Sat me jactastis. Nunc mihi cetra quies[7].

*

Прощай, Стихи́йной потоп!
Вѣща́ла Но́ева Голуби́ца.
Я почи́ю на Холма́х ВѢЧНОСТИ,
Обрѣтши Вѣтву Блаже́нства.

Милостивому Государю,
Владымиру Степановичу,
Его Благороді́ю Тевя́шову[8].

Милости́вый Государь!

Оди́н разговор уже к вам пришел[9]. Вот же нашо́л вас и Брат Перваго! Когда мене жалуете, прі́ймите милости́во и сего и положите Братнюю сі́ю двои́цу пред лицем дражайшаго вашего Родителя[10], как о́браз и па́мять усерднаго моего почитанія. В обоих написано то, что говорено в Бесѣдах с здѣшними прі́ятельми. Они́ ж и бесѣдующими ли́цами поставленны в обои́х. Первый испытует с Дави́дом Небесныя Кру́ги, повѣдающія Славу ВѢЧНАГО:

"Лѣта́ вѣчная помянух…"[11]

и назван «Колцо́м». А вторый, узнав Безнача́льное НАЧА́ЛО, из не трудных Нача́тков, бу́дьто из Алфа́вита, Богу послѣдовать побуждает, и назван «Буквре́м».

Предревнѣйшее Слово есть сі́е:

ΓΝΩΘΙ ΣΕΑΥΤΌΝ.
NOSCE TE IPSUM.
УЗНАЙ СЕБЕ САМАГО.

И теперь оно всѣм во устах, но не многим во вку́сѣ. Са́мая сла́стная Я́года, или Зе́рно, хотя во уста́х, не дае́т вку́са, поко́ль не ражжева́ть. Кро́шечное, как Зе́рно, сло́во сі́е высо́кій вкус утаи́ло. Ду́мают, что Нача́льник сло́ва сего был древнѣйшій Мудрец Ѳали́с[12]. Вѣрю. Кто что нашел и лю́бит, тое свои́м ему быть может[13], а И́СТИНА Безначальна[14]. Пишет Плута́рх[15], что на Аполло́новом, Делфі́йском Храмѣ было написано:

"УЗНАЙ СЕБЕ"[16].

Дре́вніе Еги́птяне слово сі́е высоко почитали. Что значи́т Сфинкс, изъяснено в первом разговорѣ[17]. Имя его значит связь, или у́зол[18]. Гада́ніе сего Уро́да утаева́ло ту ж силу:

"Узнай себе".

Не развязать сего У́зла была смерть мучи́тельная, уби́йство душѣ, лишенїе МИРА. Длясего Египтяне онаго Уро́да ста́туи поставля́ли по у́лицам, дабы, как многочисленныя Зе́ркала, вездѣ в О́чи попада́я, сей самонужнѣйшее Знанїе утаевающій У́зол на па́мять приводили[19].

Пото́мки их были не таковы. Отнялась от них Глава Мудрости, долой па́ла чи́стая часть Богочте́нія. Оста́лись одни Художества, с Физы́ческими волше́бствами и Суевѣрі́ем. МОНУМЕ́НТ, напое́нный всеполезнѣйшим для Каждаго совѣ́том, обрати́лся в Куми́р, уста́ имущій, и не глаголющій, а только у́лицы украшающій, и будьто Исто́чник в Лу́жу отроди́лся.

Так и всѣ Богословскія Та́йны превращаются в смѣшные вздо́ры и суевѣрныя ска́зки.

Во времена Авраа́мскїя дѣлали сїе Филисти́ны[20], а нынѣ дѣлают не вѣдущїе себе и Бога. В Божественном мракѣ Мойсе́йских Книг почти 20 раз нахо́дится сїе:

“Воньмѝ себѣ”[21], “Внемлѝ себѣ”[22],

и вмѣсто Ключа̀ ко всему предвруча́ется. То же, что “Узна́й себе”.

И не дивно, что древнїе Египтяне, Евре́и и Е́ллины высоко почитали Слово сїе. Знать-то от познанїя себе самаго входит в Душу Свѣт вѣдѣнїя[23] Божїя, а с ним Путь Щастїя Мирный.

Что Ко́мпас[24] в Кораблѣ, то Бог в Человѣкѣ. Ко́мпасная в сердцѣ Корабе́льном Стрѣла̀ есть тайный язык, Закон, Глава, О́ко и Царство Корабельное. Би́блїа то́же именуется стрѣлою, яко начерта́нная тѣнь Вѣчнаго Зако́на и тма Божїя. Не тот мнѣ Знато́к в Кораблѣ, кто переч о́л и перемѣрил Каю́ты и вере́вки. Но кто познал си́лу и Природу Корабля, тот, разумѣя Ко́мпас, разумѣет путь его и всѣ околи́чности.

А что ж есть Бог, если не Вѣчная Глава и тайный Закон в тварях? Истину сказует Павел: “Закон духовен есть”[25].

Закон же сей что есть, если не владѣющая тлѣнїем Госпо́дственна Приро́да, названа у дре́вних Отцо́в:

Τρισήλιος Μονὰς καὶ Φύσις,

Трисо́лнечное Единство и Естество[26]?

Сїя Единица всему Глава, а сама Безначальная, ни временем, ни мѣстом, ни по́лом не ограни́ченная, ни И́менем.

Сїя-то Мати и Отец отвѣчает Мойсе́ю, что Ей И́мени нѣт. Кто (де) и́щет моего И́мени, тот не ви́дит Естества моего. Имя мое и Естество есть то́ же.

“Аз есмь СЫЙ”[27].

Я тот, что есмь вездѣ, всегда во всем, и не видно мене, а протчее все видно, и нѣт того ничего. “Плоть Ничто́же…”[28]

Я Дре́во жизни, а другое все – тѣнь моя.

И не напрасно Е́ллины к обое́му По́лу прилагали слово сїе: Θεός. И не без то́лку у нѣкоторых Христїя́н даю́т И́мя Мущи́нѣ с му́жеским и же́нское. Наприм[ѣр]:

Ю́зеф-Марїа.

Сюда́-то смотрит о́строе Па́вловское слово:

“Нѣсть мужеск пол ни женск…”[29]

Итак, не прекрасный Нарцы́сс[30], не Хирома́нтик[31] и не Анато́мик, но увидѣвшїй внутрь себе Главный Машины Пункт, Царствїе Божїе, – сей узнал себе, нашед в Мертвом Живое, во тмѣ свѣт[32], как Алма́з в Грязи́ и как Евангелская Жена Имперїа́л в го́рничном ссорѣ:

“Радуйтеся со мною…”[33]

Сей точно узнал Человѣка и может похвалиться:

“Вѣм Человѣка”[34].

Вот вам нѣсколько Знатоков!

Авраа́м: “Видѣ и возрадовася”[35].

Нави́н: “Видѣ человѣка стояща…”[36]

Їов: “Нынѣ же око мое видѣ ТЯ”[37].

Дави́д: “Возведох очи моѝ вгору”[38].

Иса́їа: “Ви́дѣ славу Его”[39].

Данїи́л: “Видѣл, и се Муж Еди́н”[40].

Заха́рїа: “Воздвигох Очи мои и видѣх, и се Муж, и в руцѣ Его…”[41]

Вот еще Дю́жинна! Взгля́ньте на Го́ру Галиле́ю!

11 Апостолов: “Видѣвше Его поклонишася…”[42]

И Сте́фан: “Се ви́жу небеса отве́рста…”[43]

А как “Мудраго о́чи его, во Главѣ его”[44],

так “Очи безумных на Концах земли”[45].

С лица̀ Человѣка примѣтить можно, но не с подо́швы. “Ты̀и пяту̀ мою соблюду́т”[46].

Сколь о многих можно сказать!

“Вы кля́няетеся, егоже не вѣсте”[47].

О всѣх сих, по́дло ползущих, написано:

“Блюстѝ будеш Его пяту̀”[48].

Вся Библ́їа дышет сим вкусом:

“Узнай себе”.

Развѣ ж Бог в человѣкѣ точїю? Никак! Но кто слѣп до́ма, тот и в Гостя́х, и, не имѣя сам в себѣ, не найдет и в Пищѣ вкуса. А тогда можно смѣло отва́житься и на Глубину Библе́йную с тѣм, кого слушает вѣтер и мо́ре[49].

Узнать Его есть Чувство Премудрости. Любить и слушать есть Дух Вѣры[50] и Благочестїя. Руково́дство Блаженныя Нату́ры всей своей Му́дрости вино́ю ста́вит Като́н Цицеро́нов[51]. Но Ключ к сему Черто́гу сей есть:

“Воньмѝ себѣ”[52].

Чем болѣе кто себе узнава́ет, тѣм вышше восхо́дит на Сїо́н Ми́ра[53].

Нѣт легче послѣдовать Богу, как в пищѣ, в дружбѣ, в Званїи. Тут приобучи́выйся может подняться и на Крутыя мѣста̀, поколь сбу́дется:

“Положу̀ стропо́тная их в Гла́дкая”[54].

А я желаю вам ити́ть от силы в силу[55]. Полови́ну здѣлал, кто хорошо на́чал[56].

Окончу̀ рѣчь любезнаго моего Ѳали́са словом:

Ἀρχὴν ἁπάντων καὶ Τέλος ποίει ΘΕΌΝ.

“Нача́лом и Концем во всем тебѣ будь Бог”[57].

И пребу́ду,

Милост[ивый] Государь!

Вашего Благородїя

нижайшїй слуга,

Любитель священныя Библ́їи,

Григорїй Сковорода̀.

1775 года̀, Генв[аря] 1 Дня, в Ли́пцах[58].

ОСНОВАНЇЕ.

“Аз есмь АЛФА и ΩМЕ́ГА”. Апока́л[vψic][59].

“Слыши Израилю[60]: Воньми себѣ[61];
Внемли себѣ[62]”. Мойсей.

“Себе знающїи премудры суть”. Притч[и][63].

“Аще не увѣси самую тебе… Изыди”. Пѣснь Пѣсней[64].

“Узнай себе самаго”. Ѳали́с[65].

ДРУЖЕСКЇЙ РАЗГОВОР,
О Душевном Мирѣ.

Ли́ца.
Аѳанасїй. Яков. Лонгин. Ермолай. Григорїй.

Григ[орїй]. Слава Богу! Собралась наша бесѣда. Что слышно? Нѣт ли вѣстей?

Яков. Вчера здѣлался пожар. Довелось быть в Гостях и напасть на шайку учоных.

Лонгин. Был ли пожар?

Як[ов]. При бутылках и стаканах ужасный загорѣлся дыспут. Иной величал Меха́нику; иной превозносил Хи́мїю; иной ублажал Геометрїю; иной пришивал человѣческое щастїе врачебной Наукѣ; иной похвальными пѣсньми вѣнчал Исторїю; иной возвышал Грамма́тику с Языками; иной Поли́тику с Обращенїем. Потом был Спор, кая пища здоровѣе? кое вино полезнѣе? Наконец самый пламень загудѣл о причи́нѣ, погубившей Респу́блику Аѳи́нскую, плодородную Мать ученых людей. Много вра́ли и о Богѝнѣ Мине́рвѣ[66], которой посвящен был Го́род Аѳи́нскїй. Однак я не мог ничево понять и, не знаю почему, никакова вкуса не чувствовал. А в любезной моей Книжечкѣ[67], которую всегда с собою ношѹ̀, недавно начитал, что щастїе ни от наук, ни от Чино́в, ни от Богатства, но единственно зависит оттуду, чтоб охотно отдаться на Волю Божїю. Сїе одно может вспоко́ить ду́шу.

Григор[їй]. Как прозываются тѣ Учо́ные?

Яков. Первой Нава́л[68], второй Сомна́с[69], третїй Пи́ѳиков[70], Люди славно-учоные, а протчих не знаю.

Григ[орїй]. Как же ты не мог ничево понять?

Яков. Сему я и сам дивлюсь. Одно только то знаю, что слушать их вовся мене не позывало.

Григ[орїй]. Развѣ они о Минéрвѣ говорили без Минéрвы? Так побесѣдуем же сами о драгоцѣннѣйшем нашем Мирѣ, безспорно и дружелюбно. Раскýсим нѣсколько слово сїе:

“Отдаться в Волю Божїю”.

А премилосердная Мати наша, Блаженная Натура, нас, *любителей* своих, не оставит, руководствуя нашу всю бесѣду.

Вспóмните сказанное мною слово сїе:

“Чем кто согласнѣе с Богом,

Тѣм мирнѣе и щасливѣе”.

Сїе-то значит: “Жить по Натурѣ”. Кто же не говорит сего: Жить по Натурѣ? Но сїя ошибка путем есть всей пагубы, если кто, смѣшав рабскую и Господственную Натуру в одно тóждество, вмѣсто прозорливой, или Божественной, избирает себѣ путеводительницею скóтскую и слѣпую Натуру.

Сїе есть родное нечестїе, невѣдѣнїе о Богѣ, непознанїе пути мирнаго[71], шествїе путем нещастїя, ведущим в Царство тмы, в Жилище Духов Безпокойных.

Самое сїе слово – нещастїе[72] – оттуду родилось, что прелщенный человѣк, пошедшїй за руководством слѣпой Натуры, ухватился за Хвост, минув Гóлову, или тую высочайшую Часть: “Часть моя еси, Господи”[73].

Сколько ж мы одолженны Мáтерѣ нашей Биóлїи? Онà непрестанно кладéт нам воýши иное высочайшее нѣкое Естествò, называя óное Начáлом[74], Óком[75], Отцéм[76], Сильным[77], Гóсподем[78], Царéм[79], Áнгелом Совѣта[80], Дýхом Владычным[81], Стрáхом путеведущим[82], вторым человѣком[83], свѣтом[84], радостїю, веселїем[85], Миром[86] и протчая.

На скóльких мѣстáх вопїет нам!

“Внемли себѣ”[87]. “Воньми себѣ крѣпцѣ”[88].

“Внїйдите в Храмину вáшу”[89].

“Возвратися в дом твой”[90].

“Дух Божїй живет в вас”[91].

“Вторый человѣк, Господь с небесе…”[92]

И сїе-то есть благовѣстити Мир[93], возвѣщати щастїя путь, отворять Воротà к Благоденствїю, отверзать предводительствующее во всем и недремлющее Óко, дабы всеусерднѣйше всяк, тайному Мановéнїю Блаженнаго внутрь себе Духа повинуясь, мог получáть наставленїе, просвѣщенїе, Кураж и совершенїе в каждом своем дѣлѣ, а без Его дозволенїя самаго мѣлочнаго не всчинáть дѣйствїя и самаго маленькаго ступнѣ не ступать.

Щáслив, живýщїй по Волѣ Благаго Дýха!

“Господь будет на всѣх путех твоих”[94].

Бѣдная душа, своими похотьми водúмая!

“Путь нечестивых погúб”[95].

Сáмое перéднее Крильцò и преддвéрїе, вводя́щее в пáгубу, и сáмая начáльная Замáшка, бýдто Буквáрь, обучáющїй нас быть Супостáтами Бóгу, есть сїя:

а. Входи́ть в не сродную Стать.
б. Несть до́лжность Природѣ противну.
в. Обучаться, к чему не рожден.
г. Дружи́ть с тѣми, к кои́м не рожде́н.

Сїи Доро́жки есть родный нещастїя Путь.
Аѳанас[їй]. А если кто к воровствѹ рожден?
Григ[орїй]. Убира́йся проч! Моя рѣчь единственно точїю каса́ется до человѣколюбных душ, до честных Званїй и до благослове́нных про́мысла родов, кои́х Божїй и человѣческїй Закон вон из сожи́тельства не изго́нит[96], а составляют они плодоносный Це́ркви, яснѣе сказать, О́бщества Сад[97], так, как Часовую Машину свои Ча́сти. Она в то время поря́дочное продолжает теченїе, когда ка́ждый Член не только добр, но и сро́дную себѣ разлившїяся по всему Соста́ву Должности Часть отправля́ет. И сїе-то есть быть щасливым, познать себе, или свою природу, взяться за свою До́лю и пребывать с Ча́стїю себѣ сро́дною от всео́бщей До́лжности. Сїи Должности уча́стїя есть Благодѣянїе и Услуга. И не дивно, что у древних Ри́млян как должность, так и Благодѣянїе, означалося сим словом: Officium[98].

Са́мая добрая Душа тѣм безпокойнѣе и нещасливѣе живет, чем важнѣйшую должность несет, если к ней не рожденна. Да и как ей не быть нещасною, если потеряла Сокровище сїе, всего Мїра дражайшее:

“Веселїе се́рдца живо́т человѣку,
и радованїе Му́жа [есть то] долгоде́нствїе”[99]? (Сїрах)[100].

Как же не потерять, если вмѣсто услуг обижа́ет Друзе́й и ро́дственников, ближних и да́льних, однородных и чужостранных? Как не обижать, если вред прино́сит О́бществу? Как не повреди́ть, если ху́до несть должность? Как не ху́до, если нѣт упря́маго рачѐнїя и неутоми́маго Трудà? Отку́ду же уродится Труд, если нѣт Охо́ты и Усе́рдїя? Гдѣ ж возмеш Охо́ту без Природы? Приро́да есть первоначальная всему Причина[101] и самодвижущаяся Пружи́на. Она есть Мать Охо́ты. Охота есть ражженїе, склонность и движенїе. Охо́та силня́е Нево́ли, по Пословицѣ[102]. Она стремится к Труду и радуется им, как сы́ном своим. Труд есть живый и неусыпный всей Маши́ны ход потоль, поколь породит совершенное дѣло, соплѣтающее Творцу своему Вѣнец радости[103]. Кратко сказать, Природа запаляет к дѣлу и укрѣпляет в Трудѣ, дѣлая труд сладким.

А что ж есть сїя Природа, если не тот Блаженный в человѣкѣ Дух, о коем Бог к Мойсею:

“Се Аз посылаю А́нгела моего пред лицем твоим…[104]
Воньми себѣ и послушай Его:
Не обине́тся бо, яко Имя мое на
нем есть”[105].

Вели́кое есть сїе дѣло:

“Имя мое на нем есть”[106].

Бо́жїе И́мя и Естество Его есть то же. Того ради вели́т вни́кнуть внутрь себе и внима́ть сему Наста́внику, ясно все нужное показующему. Сколько можно дога́дываться, сей есть тот, что сказует:

“Без мене не можете творити ничесоже”[107].

И сїе-то есть с Бо́гом щасливо вступить в Званїе, когда человѣк не по своим при́хотям и не по чужим совѣтам, но, вникнув в самаго себе и вняв живущему внутрь и зовущему его святому Духу, послѣдуя тайному Его Мановéнїю, принимается и придержится той Должности, для которой он в Мїрѣ родился, самым Вышним к тому предопредѣлéн.

Не вездѣ ли присносущнаго Божїя Естества испольнéнїе? Есть Он во всяком человѣкѣ. Есть и в тебѣ, и с тобою. Что ж он дѣлает? Послушай Соломóна:

> “Нетлѣнный Дух твой во всѣх есть. Тѣмже заблужда́ющих облича́еши и в нихже согрѣшиша, воспомина́я учи́ши, да премѣнившеся от Злобы, вѣруют в тя, Господи”[108].

Ви́диш, что живущее в тебѣ блаженное Естество управляет, будьто скотом, твоею природою.

Сїя слѣпая натура есть ты ж сам, с прихотьми своими. И сїе-то значит:

“Царствїе Божїе внутрь вас есть”[109].

Оно не ошиба́ется и лучшим путем поведет тебе, разумѣй, к тому, к чему ты рожден, да будеш для себе и для Братїи твоей полезным, нежели чужїе совѣты и собственныя твоя стремлéнїя, о коих написано:

“Врагѝ человѣку дома́шнїи его”[110].

А теперь осмотри́сь, чево торопи́шься? Куда забѣжит твоя необузданность? Зачем хватаешся за должность, не вѣдая, будеш ли в ней щасли́вым? Как можно тебѣ отправить удачно, не до ея рожденному? Кто можеть подписаться, что хорошая сїя пища будет в по́льзу твоего желу́дка? Не лу́чше ль сам о сем можеш освѣдоми́ться? Справся ж сам с собою. Узнай себе. Внемли себѣ[111] и послушай Го́спода своего. Есть в тебѣ Царь твой, Отец и Наста́вник. Воньми себѣ[112], сыщи Его и послушай Его. Он один знает, что тебѣ сродное, сїесть поле́зное? Сам он и поведет к сему, зажже́т Охо́ту, закура́жит к труду, увѣнчает Концем и благословенїем Гла́ву твою. Пожа́луй, друг мой! не начинай ничево без сего Царя в жизни твоей. Чу́до! что доселѣ не могут тебе тро́нуть сїи слова̀:

“Ищи́те прежде Царствїя Божїя”[113].

Ищѝ, и день и ночь во́пли:

“Да прїидет Царствїе твое”[114].

А без сего наплюй на всѣ дѣла̀ твои, сколько ни хороши они и сла́вны. Все то для тебе худая пища, что не сродная, хотя бы она и царьская. Ах! Гдѣ ты мнѣ сыщеш человѣка, чтоб, избирая стать, сказал:

“Да будет Воля твоя!”[115]

Сей-то небесный Оте́ц, приводя́ нас по святой своей Волѣ к то́му, к чему нас родил, сам и совѣтами утверждает сердце наше, ежеде́нно оные, как пищу, в душу нашу посылая. И тогда-то дѣло нашей должности имѣет свое

существо и силу. Если ж постúгло уже тебе Царствїе Божїе, взглянь на оное и ужаснися. Проси о оставленїи Долгов твоих за то, что, похитив высочайшую власть, доселѣ прáвил житїем твоим по совѣтам слѣпой твоей натуры, не по руководству Царственнаго Естества.

Сїе есть родное искушенїе, разумѣй, мученїе твое, раждаемое от лукаваго Духа, в скотской твоей натурѣ царствующаго.

Не думай никто, будьто от нашей воли зависит избрать Стать, или должность. Владѣет Вышнїй царством человѣческим, и блажен сему Истинному Царю̀ послѣдующїй. Сїе-то есть быть в Царствїи Божїи и в щасливой Странѣ твердаго Мира.

Теперь взойшли мнѣ на ум тоскою, скукою, горестью средѣ изобилїя мучащїеся.

Сїи просят у Бóга Богáтства, а не удовольствїя, великолѣпнаго Столà, но не вкýса, мягкой Постѣли, да не прóсят сладкаго сна, нѣжной Одéжи, не сердечнаго Куражà, Чúна, а не сладчайшїя оныя Кéсаря Тúта Забáвы:

“О други мои! Потерял я день…”[116]

Ах, друг мой! не просú дождя̀, по Пословицѣ, просú Урожáю[117]. Бывает, что и дождь вредúт плодонóсїю.

Ермол[ай]. А я вспомнил тѣх совопросников вѣка сего: “Богословская Наýка, к чему она? Я, де, не Священ́ник и не Монáх…” Будьто не всѣм нужное душевное спасéнїе и будьто спасéнїе и спокойствїе сердечное не тó же есть.

Яков. А я не могу довольно надиви́тись ужáсному множеству грѣшащих прóтиву сего тайнопишемаго Божественнаго Закона.

Не сыщеш столь подлой души нигдѣ, которая не рáда бы хоть севóдня взойтить и на самое высокое Званїе, ни мало не разсуждая о сродности своей. Сїе Царствїя Божїя невѣжество всѣ сердцà помрачúло. Без сумнѣнїя, они увѣренны, будьто щастїе наше к одному коему-то Званїю, или Статью, привязано, хотя сто раз слышали о Царствїи Бóжїи, кое, если кто сыскал и повинулся, принявся за природное Званїе, томý легко все прóтчее нужное присовокупляется. А без сего и званїе есть не званїем. И как быть может Званїем, если я к оному не зван вышним Царством? Как же зван, если не к тому рожден? Божїе Царство вездѣ присутствует, и щастїе во всяком Статьѝ живéт, если входиш в оное за руковóдством твоего Создáтеля, на тое самое тебе в Мїр сей произведшаго, и во сто раз блаженнѣе Пастýх, óвцы или свúньи с природою пасýщїй, нежели Священ́ник, Брань протúву Бóга имýщїй.

Почемý нам столь пóдлым кáжется хлѣбопáшество[118], что всѣ онаго убѣгáем? Щаслúв, кто родился к Медыцúнѣ, к Пиктýрѣ[119], к Архитектýрѣ, к Книгóчеству… Я их благословéнную, яко природ́ную, Шкóлу (разумѣй, прáзность, упражнéнїе[120]) блажý и поздравля́ю. Рáдуюсь, если и сам в одной из сих Наýк, тóлько бы сїе было с Богом, упражня́юсь.

Но чем нещáснѣе Земледѣл, если с Природ́ою Зéмлю пашет? Признаю́сь, Дрýги моѝ, пред Богом и пред вáми, что в самую сїю Минýту, в

кото́рую с ва́ми бесѣ́дую, бро́шу ны́нѣшнее мое Статьѐ, хотя в нем состарѣ́лся, и ста́ну послѣднѣйшим Горше́чником, как то́лько почу́вствую, что досе́лѣ наха́дился в нем без Природы, имѣ́я сродность к скуде́льничеству. Повѣрьте, что с Бо́гом будет мнѣ во сто раз и веселѣе, и удачнѣе лѣпи́ть однѝ Гли́няныя Ско́вороды, не́жели писать без Натуры. Но доселѣ чувствую, что уде́рживает мене в сем состоя́нїи нетлѣнная Рука̀ Вѣ́чнаго[121].

*Л*обыза́ю оную и Ей послѣ́дую. Презира́ю всѣх посторо́нных совѣ́тников безсовѣ́тїе. И если бы я их слу́шал, давно бы здѣлался врагóм Господеви моему[122]. А ныне раб Его есмь[123].

*Л*ОНГИН. Я, на́против того, с удово́льствїем дивлю́ся, коль сладок труждда́ющемуся труд, если он приро́дный! С коли́ким весе́лїем го́нит За́йца борза́я соба́ка! Кой Восто́рг, как то́лько дан Сигна́л к *Л*о́влѣ? Сколько услажда́ется трудом пчела в собиранїи Ме́да? За мед еѐ умерщвля́ют, но она трудитись не престáнет, поколь живà. Сладок ей, как мед, и слаже Со́та труд. К нему она родилась[124]. О Боже мой! коль сладкїй самый го́ркїй труд с тобою!

ГРИГ[ОРЇЙ]. Нѣ́который Моло́дчик был моим учеником. *Д*ити́на по́длинно рожден к человѣколюбїю и дружбѣ. Рожден все честное слышать и дѣлать, но не рожден быть Студе́нтом. С удивленїем сожалѣл я о его остолбенѣ́лости. Но как только он отрѣши́лся к Меха́никѣ, так вдруг всѣх удиви́л своим понятїем, без всякаго руководи́теля.

Мертва совсѣм душа человѣческая[125], не отрѣше́нная к природному своему дѣлу. Подобна мутной и смердящей водѣ́, в тѣснотѣ заключе́нной.

Внушал я сїе непрестанно Молодца́м, дабы испытывали свою природу[126]. Жа́лко, что заблаговременнѣе Отцы̀ не печатлѣют сего в се́рдцѣ сыновя́м своим. Отсю́ду-то бывает, что во́инскую Ро́ту веде́т тот, кто должен был сидѣть в Орхе́стрѣ.

АѲАНАСЇЙ. Как же наживать можно Шляхе́тство и соблюстѝ Грунт?

ГРИГ[ОРЇЙ]. Хвата́ешься за хвост, не за Го́лову.

Ска́зую: если хотиш, чтоб сын твой куражно и удачно отправлял До́лжность, долженствуеш ему способствовать в выборѣ сроднаго ка́чествам его Званїя. Сто сро́дностей, сто Званїй, а всѣ почтенные, яко Зако́нные.

Развѣ не знаеш, что Грунт от честно носи́мыя *Д*олжности, не она от Грунта зави́сит? И не видиш, что низкое Званїе часто приобрѣтает Грунт, а вышшее теряет?

Не смотри, что вы́шше и ни́жше, что виднѣе и незнатнѣе, богатѣе и убогшее, но смотри тое, что тебѣ сродное. Раз уже ска́зано, что без сро́дности все ничто…

Если кто владѣющїй Грунтом живет щасливо, не потому щаслив, что владѣет им: щастїе к Гру́нту не привязано, но что владѣет по сро́дности. Тое ж разумѣть должно о всѣх внѣшностей ро́дах. Все ж то внѣшность, что находится внѣ человѣка: Грунт, Фами́лїа, чин и про́тчая. Чего хочеш ищѝ, но не потеряй Мира. Шляхе́тный список внѣ тебе находится, а ты внѣ его быть

можеш щасливым. Он без Мира ничтò, а Мир без его есть нѣ́чтось, без чего нелзя быть щасливым и в самом Едéмском Рáѣ.

Развѣ чáеш сыскать Рай внѣ Бога? А Бога внѣ души твоей? Щáстïе твое и Мир твой, и Рай твой, и Бог твой внутрь тебе есть[127]. Он о тебѣ, в тебѣ же находясь, промышля́ет, наставляя к тому, что прежде всѣх, для самаго тебе, есть полезное, разумѣй, честное и благоприли́чное. А ты смотри, чтоб Бог твой был всегда с тобою. Бу́дет же с тобою, если ты с ним будеш. А, конечно, будеш с ним, если, примири́вся, задружи́ш с пресла́дким сим и Блаже́нным Ду́хом. Дружба и отдаленнаго сопряга́ет. Вра́жда и близь сущаго удаля́ет. С приро́дою жить и с Богом быть есть то же; жизнь и дѣло есть то же.

Слыхал я ма́льчиком, что на Европе́йскïе Берегà вы́бросила Бу́ря ди́каго человѣка, оле́ньею ко́жею обши́таго, с такою же Ло́точкою.

Окружи́л сïе чу́до Народ. Удивля́ется, соболѣ́знует, прïя́тствует. Предлага́ет нѣмо́му Го́стю ра́зные ро́ды изря́дныя пи́щи. Но он ничево не каса́ется. Сиди́т, будьто мертв. А наконец, как только усмотрѣл предложе́нные плоды, тотчас задрожа́л к ним и воскре́с. Сей есть родный Образ вѣрныя Господе́ви своему души в выборѣ Званïя.

Лонгин. Жи́во мнѣ представля́ются два человѣка, одно и то́ же дѣло дѣлающïе. Но от сей Души родится прïятное, а от тоей непрïятное дѣло. Сей са́мою ничто́жною услу́гою весели́т, а тот дороги́м пода́рком огорчает. От сей Персо́ны доса́да, насмѣшка и самое Пуга́нье нѣкоторую в себѣ утаевает прïятность, а от другой самая Ласкавость тайною дышет проти́вностью. Сего хула вкуснѣе от того хвалы…

Чудо! Ши́ло, как при́тчу говорят, бри́ет, а Бри́тва не берьо́т[128]. Что за чудо?

Сïе чу́до есть Божïе. Он один тайная пружи́на всему сему. Все дѣйствительным, все прïя́тным, все благоприли́чным дѣлает одно только повиновенïе сокровенной Его в человѣкѣ си́лѣ. А противленïе святому сему, вся дѣйствующему Духу все уничтожа́ет.

По сей-то причинѣ искусный Врач неудачно лѣчит. Знающïй Учи́тель без успѣху учит. Учёный Проповѣ́дник без вкуса говорит. С при́писью Поддя́чïй без пра́вды правду пишет. Перевра́вшïй Би́блïю Студе́нт без со́ли вкуша́ет. Истощи́вшïй в Пикту́рѣ вѣк без Натуры подражает Нату́рѣ[129].

Во всѣх сих всегда не достае́т нѣ́чтось. Но сïе нѣчтось есть всему Глава и коне́чная красота Десни́цы Божïя, всякое дѣло совершающïя. Кратко притчею сказать:

“Совсѣм телѣга, кромѣ коле́с”[130].

И не без толку здѣлали Лако́нцы. Они полезнѣйшïй для Общества Вымысел, из Уст плутовски́х произше́дшïй, отри́нули, а приняли из Уст добросе́рдаго Гражданина, который, по прошенïю Се́йма, то́е ж самое своим языко́м вы́сказал[131].

Са́мое изрядное дѣло, без сродности дѣемое, теряет свою честь и цѣ́ну. Так, как хорошая пи́ща дѣлается га́дкою, прïе́млемая из Урына́ла. Сïе внушает предре́вняя старинных вѣков Посло́вица о́ная:

“От врагов и Да́ры – не Да́ры”[132].

И слаже ме́да сїя Ру́ская при́тча:

“Гдѣ былъ? У друга.

Что пилъ? Воду.

Сла́же непрїя́тельскаго мїо́ду”[133].

И по́длинно: самая мѣлкая услуга есть милая и чувствительна, от Природы, как от неисчерпа́емаго Родника́ сердечнаго, исходящая. Вспо́мните поселяни́на, поднесшаго при́горстю из Исто́чника во́ду проежжа́ющему Перси́дскому Мона́рху[134]. Вспо́мните, чему мы недавно смѣялись, мужичка́ Ко́нона Рѣпищу, принесенную в дар Лудови́ку 12-му, Королю́ Францу́зкому[135]. Ско́лько сїи Мона́рхи весели́лись гру́бою сею, но усе́рдною простото́ю!

Зачем же окаеваеш себе, о маловѣрная душа, когда твой Отец небесный родил тебе или Земледѣлом, или Горше́чником, или Бандури́стом? Зачем не послѣдуеш Зва́нїю Его, уклоня́ясь в вышшее, но не тебѣ сродное? Конечно, не разумѣеш, что для тебе в тысячу раз щасливѣе в сей не знатной низкости жить с Богом твоим, нежели без Его находиться в числѣ Военача́льников или Первосвяще́нников? Неужель ты доселѣ не примѣтил, щастїе твое гдѣ живет?

Нѣт Его нигдѣ, но вездѣ оно есть. Пожа́луй, чувствуй, что разумным и добрым сердцам гара́зда миляе и почтеннѣе природный и честный Сапо́жник, нежели безприродный Шта́тскїй Совѣтник. Ка́я по́льза, если имя твое в тлѣнном спи́скѣ напеча́танно, а Дух И́стины, сидя́щїй и суля́щїй во вну́трностех твоих[136], не одобряет и не зрит на лицо́, но на твое сердце[137]?

Оста́нься ж в природном твоем Званїи, сколько оно ни подлое. Лучше тебѣ попрощаться с огро́мными хоро́мами, с простра́нными Грунта́ми, с великолѣпными назва́нїями, нежели раста́ться с душе́вным Ми́ром, здѣлав чрез сопротивле́нїе твое вну́тренним себѣ непрїя́телем так чуднаго, сильнаго и непобѣдимаго Духа, самые Лива́нскїе Ке́дри стира́ющаго[138].

Нѣ́сколько
Окру́хов и Крупи́ц
из языческой Богосло́вїи.

Яков. Позво́лите ли нѣчто предложить на Стол из языческих Закро́мов?

Григ[орїй]. Предста́вь, только бы не было Идоложе́ртвенное.

Ло́нгин. Смотрѝ, чтоб не смердѣло духом, Христовому Благово́нїю проти́вным. Сїе-то значит у Павла: Бѣсо́вская Тра́пеза[139].

Аѳана́с[їй]. Возмо́жно ли, чтоб пи́ща не была скве́рная, если она от Языческаго Стола́?

Ермо́лай. А я вѣрую, что она преста́нет быть скве́рною, если Господь освятить оную соблаговоли́т. Все то свято́е, что доброе. Все то доброе, что Господе́ви прино́сится. Все то Госпо́дне, Духу Стра́ха Божїя[140] и Ца́рствїю Его не противустоя́щее. Если ж сам Господь освяти́л, то кто дерзне́т

скверни́ть? Дава́й сюда̀! Я прежде всѣх начну ку́шать с Господем и пред Господем, ни мало не боя́сь Мойсе́ева угрожє́нїя.

“И́стина есть Господня, не бѣсовская”[141].

Я́КОВ. Предлага́емое мною не точїю не востае́т противу Господа, но, сверх того, стои́т за ним.

Ло́НГИН. Развѣ ж ты позабы́л, что всяк, кто не противу нас, по нас есть[142]? – сказует И́СТИНА. И кто даёт быть Проро́ками?..

“Еда̀ Їуде́ов то́чїю БОГ?”

“Ей! и Языков”[143].

Ды́шет вездѣ живущїй во всѣх Дух Господень, и блажен послу́шаяй Его.

Сїе-то значит похище́нное у Язы́чников Зо́лото посвяща́ть в Храм Господеви[144]. И не ме́нше Богу любезный Ри́мскїй Капита́н Корни́лїй[145], как са́мый Їуде́й, в та́йнѣ обрѣзан по сердцу, омы́т по смыслу.

Я́КОВ. Мнѣ кажется, что сїя Божественная в человѣкѣ сила, побуждающая его к сродности, называлась у древних Египтян:

Їсыс. Isis[146].

У Е́ллин: Ἀθηνᾶ. Athéna[147].

У Ри́млян: Minérva[148].

Си́рѣчь: Natura. Природа.

Называ́лася и: Γένιος. Genius[149].

А́нгел Приро́ды. Называлася тож:

ΘΕΌΣ. БОГ.

АѲАНА́С[їй]. А почему называ́лась Мине́рвою?

Я́КОВ. Не зна́ю, а только думаю, потому, что Мине́рва был человѣк (Мущи́на или Же́нщина)[150] к тому рожден, чтоб мог для себе и для своей Бра́тьи хорошо научиться знать: гдѣ обитает ща́стїе? Сему научи́вшїйся назывался у Е́ллин: Εὐδαίμων. Eudaemon, сїесть хорошо зна́ющїй, а благополучїе:

Εὐδαιμονία.

Проти́вное ж сему: Какоде́мон[151], Какодемоні́а[152]. А у Ри́млян сей хорошо знающїй, ка́жется, назывался: Divini juris peritus.

Сїесть: “Хорошо зна́ющїй Божїе Пра́во”.

Что же присносу́щное Вели́чество Божїе его и́менем означалось, сїе, ду́маю, здѣлано для любвѝ к нему и почтенїя, дабы чрез любе́знаго человѣка и́мя означи́ть Вселюбезнѣйшаго, приводящаго к щастїю и таящагося в каждом человѣкѣ Бо́жїего Ду́ха, кото́рый со́бственнаго имени для себе не имѣет[153] и с которым неразри́вная была дружба Мине́рвѣ.

Сего̀ Ду́ха, если кто, не слушая, принима́лся за дѣло, о сем у Язы́чников была Посло́вица:

INVITÂ MINERVÂ[154].

“Без благоволенїя Мине́рвы”.

А у нас говорят: “Без БОГА”[155].

И пе́рвѣе так говорено о нау́ках, пото́м о всем, даже о самом мѣлочном дѣлѣ.

Если кто без природы су́нулся во Врачебную Нау́ку или в Музыку, говори́ли:

Invito Apolline. Iratís Musis.

“Без Благоволенїя Аполло́нова”.

“Без Ми́лости Муз”.

Если кто обраща́лся в Купе́чествѣ:

“Без дозволе́нїя Меркурїева”[156].

Если обитал в прекрасных ро́щах, на полях, на холма́х и гора́х, при чистых рѣка́х и прозра́чных Исто́чниках, уединя́ясь в лѣса́х и в шумя́щих пти́чьм пѣнїем Вертогра́дѣх, убѣгая человѣческаго сожи́тельства и бра́чнаго сою́за, но без Бога, говорили:

“Без благослове́нїя Дїа́ны”[157].

Ско́лько должностей, столько сродностей.

Сїи ра́зныя, к различным должностям, Божественныя побужденїя означались у них разными разных человѣков имена́ми, своими сродностьми просла́вившихся. Однак всѣ сїи дарованїя, столь различныя, Един и той же Дух святый дѣйствует. Так, как, напримѣр, в Мусикїйском О́рганѣ один воздух ра́зные чрез различныя тру́бки голоса́ произво́дит. Или как в человѣческом тѣлѣ один Ум, однак разно по разсужденїю разных часте́й, дѣйствует.

Аѳана́сїй. По моему мнѣнїю, не очень пага́но из Язы́ческаго навоза собира́еш Зо́лото[158]. Ча́сто загреба́ется в Го́рничном ссо́рѣ Моне́та Царская[159], а родни́к здоровѣйшїя воды́ гря́зью зата́скивается.

Я́ков. Вить Ба́сня о Исполи́нах, воздви́гших брань проти́ву Бога[160], всѣм знако́мая.

Но она не пе́рстом ли пока́зывает на тѣх Смѣлчако́в, кои́ дерзновеннѣе и упря́мѣе Ду́ху Божественному сопротивля́ются, устремля́ясь с отча́янным упо́рством к вели́кому, но совсѣм приро́дѣ их не Благоприли́чному Званїю?

Сїе ско́ль смерди́т Богоме́рзостю и нече́стїем, столь, напротиву того, благослове́нное Господем дѣ́ло, бу́дьто по́лная Ро́за и благово́нный Ла́ндыш, сокрове́нною ды́шет Красото́ю.

Сїя́ Красота называ́лась у Дре́вних:

Пре́пон. Decórum.

Сїесть благолѣпїе, благоприли́чность, всю тварь и всякое дѣло осуществующая, но никоим человѣческим правилам не подлежащая, а единственно от Царствїя Божїя зависящая. И кто может человѣка наставить к тому, к чему сам Бог преградил ему путь?

Отсюду, ду́маю, родился у них чудный сей философскїй До́гмат:

Ὅτι μόνον Ἀγαθὸν τὸ Καλόν[161].

Сїесть: “Доброта́ живет в одной Красотѣ”.

Отсюду у них же слѣдующая пословица:

Ὅμοιον πρὸς Ὅμοιον Ἄγει Θεός[162].

“Подобнаго до подобнаго ведет Бог”.

Она учит, что не точїю Зва́нїя, но и высокостепенныя Дружбы избранїе не от нас, а зависит от Вышняго опредѣленїя. Наше то́чїю дѣло: узнать себе

и спра́виться, в кую должность и с кѣм обращенїе имѣть мы родились? И как сродность к Званїю, так и склонность к Дружбѣ ни куплею, ни про́сьбою, ни наси́лїем не достае́тся, но сей есть Дар Духа святаго, все по своему благоволе́нїю раздѣляющаго; и послѣдующїй благому сему Духу человѣк каждое Званїе хва́лит, но принимается за сродное; вся́кому доброжелательствует, но дружит с тѣми, к кои́м особливое Святаго Духа чувствует привлеканїе.

Сему вѣрному Наставнику столь усердно послѣдовал Сокра́т, что и в самых мѣлочях Его совѣтов придержа́лся. Я вам недавно расказывал, коим образом сей Муж, вы́шед из госте́й, верну́лся из пере́улка и пошо́л домо́й другою у́лицею, по одному только вну́треннему Ма́нїю[163], ничево не предви́дя.

Аѳана́сїй. А если бы не воротился, тогда что тако́е?..

Яков. То́ же, что други́м, не послѣдовавшим. Нечаянно на встрѣчу гони́мое ста́до Свинно́е всѣх их перемарало, как видно из кни́ги Плута́рховой о А́нгелѣ Храни́телѣ Сокра́товом[164]. И нелзя́ повѣрить, чтоб сей Муж, находя́сь в Бесѣдах, не по бо́лшей части бесѣдовал о сем премудром Наставникѣ и Главѣ щастїя.

Оттуду носится и у нас премудрая сїя Пословица:

“Без Бога ни до поро́га,
а с Бо́гом хоть за море”[165].

А когда таких Бесѣдников не стало в Аѳи́нах, тогда Исто́чник, напаяющїй сад о́бщества, и Родни́к Му́дрости совсѣм стал зата́скан и забы́т стада́ми свинны́ми[166].

Стада̀ сїи были Собо́рища обезья́н филосо́фских, кои, кромѣ кази́стой Ма́ски (разумѣй, философскую Епанчу̀ и Бо́роду[167]), ничево существа от истинныя Мудрости не имѣли. Сїи растлѣнїем спо́ртили самое основанїе Аѳи́нскаго Ю́ношества[168]. Оно̀ и вздумать не могло, дабы заглянуть внутрь себе, к Божественному своему Предводителю. Беспу́тно стремилися в слѣд бѣшенных своих За́мыслов, будьто О́лень, котораго крилами бьет по Оча́м сидящїй на рога́х его Оре́л[169], дабы как можно пробраться к знатнѣйшим Зва́нїям, ни мало не разсужда́я, сродны ли им тѣ Званїя? и будут ли О́бществу, а во-первых, сами для се́бе поле́зными? Только бы доста́ть блиста́тельное, хоть пустое оно, имя или обогати́ться.

Суди́те, коли́кое множество там было пожа́ловано Осло́в Му́лами, а Му́лов Лошака́ми? Тогда-то Богочтенїе преврати́лося в яд, в Раздо́ры, в Суевѣрїе и Лицемѣрїе. Правле́нїе в мучи́тельство. Суде́йство в хище́нїе. Во́инство в грабленїе, а нау́ки в ору́дїе Зло́бы.

Сим о́бразом во́инствуя противу Мине́рвы, здѣлали себѣ Защи́тницу свою враждебною, а Респу́блику погибельною.

Аѳана́сїй. Или я ошибся, или ты твою язычничую Дѣву Мине́рву не беззаконно обрѣзал, но так, как велит Обряд Обрѣзанїя, дабы непорочно посвятить Еѐ Господе́ви Богу нашему.

Она перестае́т быть Идолослужи́тельною, не означая впред тлѣнную плоть и кровь, но слу́жит являющемуся под и́менем, будьто под одѣя́нїем Ея́, тому, о ком написано:

“Вы есте́ храм Бога жи́ва, и
Дух Божїй живет в вас”[170].

Кра́тко скажу: нынѣ Еги́петская Ї̈СЫС[171] и и́менем, и Естество́м есть то же, что Па́вловскїй ЇИСУ́С.

“Вѣм ЧЕЛОВѢКА…”[172]

Но скажи́ мнѣ, каковы были Аѳи́няне в то время, когда Па́вел к ним пришол? Му́дрые ли[173]?

Я́КОВ. Если бы ты перезнал всѣ твои тѣлесные у́ды, мину́в Го́лову, и от самаго рождества твоего, не вѣруя о пребыванїи ея, можно ли поче́сть тебе за Знатока́ или за изря́днаго Анато́мика?

АѲАН[АСЇЙ]. Фу!.. В то время был бы я самой изрядненькой Чу́чел.

Я́КОВ. Тогда бы ты был ро́дной Па́вловых време́н Аѳи́нянин. Скажи мнѣ, кая му́дрость быть может в не познавших Естества Бо́жїя? Одно́ тлѣнное Естество́ в сердца́х их царствовало. Зѣва́ли они на Мїрску́ю Машину[174], но одну только Гли́нку на ней видѣли. Гли́нку мѣ́рали, Гли́нку счита́ли, Гли́нку существом называли. Так, как неиску́сный Зри́тель взирает на Карти́ну, погрузи́в свой тѣле́сный взор в одну кра́сочную Грязцу́, но не свой Ум в невеществе́нный О́браз носящаго Кра́ски Рису́нка… Или как негра́мотный, впери́вшїй тлѣнное О́ко в бума́гу и в Черни́ло Букв, но не Ра́зум в разумѣнїе сокровенныя под Бу́квами силы. А им и на ум не всходило сїе нетлѣннаго нашего Человѣка чудное слово:

“Плоть ничтоже,
Дух животвори́т”[175].

У них тое только одно было И́стиною, что ощу́пать можно. Гли́няные Душки́ – тѣ их Защи́тники. Ка́ждое мнѣнїйцо – то их Божок, а каждый Божок – то их утѣшенїйцо. Собачою охотою чествовали Дїа́ну[176], Матема́тикою Ю́питера[177], или Дїа, мореплаванїем Нептуна[178]. Инаго Бога чтили оружейным брязком, иных великолѣпными пирами и уборами, и протчая.

Одно точїю осязаемое было у них натурою, или Физыкою, Физыка Философїею. А все неосязаемое – пустою Фантазїею, безмѣстными враками, чепухою, вздором, суевѣрїем и ничтожностью[179]. Кратко сказать, все имѣли и все разумѣли… Кромѣ что, не узнав не-физыческаго, не-тлѣннаго Бога, с ним потеряли НѢЧТОСЬ, разумѣй –

“Мир душевный”[180].

А хотя чувствовали, что как-то, что-то, чем-то, тайным коим-то ядом жжет и мятежит сердце их, но оно как не осязаемое, так и презираемо было дотоль, доколь сїя искра выросла в пожар неугасаемый.

Бывает же сїе в каждом, что хотя весь Мїр приобрѣсть удается, однак неизглаголанными воздыханїями сердце внутрь вопїет о том, что еще что-то не достает НѢЧТОСЬ и будьто странная и не натуралная у больнаго жажда не утоляется.

Так же то здѣлалось и с Аѳи́нянами.

Они чувствовали, что вся Вселенная мудрость их прославляет, коею, будьто богатыми товарами, Род человѣческїй снабдѣвали[181]. Но при всем том принуждены внимать тайному сердечному воплю. Начали догадываться, что доселѣ не все-на́-все перезнали и что, конечно, нужны еще какїя-то Коле́са для Коляски[182].

Сей недостаток своего хвальнаго и прехвальнаго одной только Їезекиилевских Колес Вѣчности[183] не понимающаго разума поставленным Монуме́нтом признали пред цѣлым Свѣтом.

Кромѣ любезнѣйших своих Богов, кои всю их мудрость, будьто ложные Камни столп, почастно составляли, построили Храм тому Богу, котораго сїянїя, как Очи, кровїю играющїя, солнечнаго свѣта понять и снесть не могли. Храм тот был с сею надписью:

“Не вѣдомому Богу”[184].

Павел наш, между множеством Куми́рниц сей храм примѣтив, ухватился за желанный Повод к благовѣстїю. На́чал предисловїе, что Аѳи́нскаго Шляхет[ст]ва мудрость по всему видна, но что еще нѣчтось к совершенной их Мудрости не достает однак… Как сами в сем Благородною оною надписью признаваются. Сего ж то, де, вам Благовѣствую[185]. Стал странник сей разгребать Физическїй Пепел, находить в нем Божественную Искру и тое Господственное Естество, кое им, кромѣ пепелныя натуры, понятно не было; показывать, что Пепелное, или глиняное, естество, в коем сердце их обитало, есть Идол, разумѣй, видимость, и одно ничто, тма и тѣнь, свидѣтельствующая о живой Натурѣ, нетлѣнным Словом своим вѣки сотворившей[186], и что сїе Слово есть вторый Человѣк в перстном тѣлѣ нашем[187], Живот и Спасенїе наше… И сїе-то есть Благовѣстить нетлѣнїе Воскресенїя[188]. Но можно ль излѣчить больнаго, почитающаго себе в здоровых? Нѣт труднѣе, как вперить истину в глупое, но гордое сердце. Проповѣдь Воскресенїя здѣлала Павла нашего буйством у Аѳи́нян и игралищем у их мудрецов.

Отсюду-то породились Его рѣчи:

“Мнящеся мудры быти, объюродѣша”[189].

“Гдѣ премудр? Гдѣ Книжник?..”[190].

Вот сколь мудрые были Аѳи́нцы во время Павлово!

Григ[орїй]. Видно, что они любомудрствовали так, как Медвѣдь пляшет, научен в Ро́пскѣ[191].

Аѳан[асїй]. Конечно, пляшет, по наукѣ своей; и есть пословица: “Медведя, да учат…”[192]

Григ[орїй]. Учат, но во вѣки ему не умѣть.

Аѳан[асїй]. Почему?

Григ[орїй]. Потому что сїе дѣло человѣчое, не медвежое.

Аѳан[асїй]. Однако же он пляшет.

Григ[орїй]. И волк в Баснях играет на Фла́втѣ козлїонку[193].

Аѳан[асїй]. А длячего не играть, если научился?

Григ[орїй]. Какой сей Капелмейстр[194], такой твой Танцмейстр[195].

Аѳан[асїй]. Иное дѣло Басня, а медвѣдь пляшет дѣйствительно.

Григ[орїй]. Если ты так дѣйствительно кушаеш, как он пляшет, чуть ли и сам заохотишся танцовать.

Аѳан[асїй]. Как же не дѣйствительное то, что дѣло?

Григ[орїй]. Без вкуса пища, без очей взор, без кормила корабль, без толку рѣчь, без природы дѣло, без Бога жизнь есть то же, что без размѣра строить, без Закроя шить, без Рисунка писать, а без Та́кта плясать… Спроси ж теперь, как не дѣйствительное то, что дѣло?

Аѳан[асїй]. Длячего ж забавно, когда он танчит?

Григ[орїй]. Длятово, что смѣшно, а смѣшно затѣм, что не сродно и не прилично. Итак, нѣт безтолковѣе и вреднѣе, как медвежая твоя пословица. Будь Волк поваром, Медвѣдь мясником, а Лошак под сѣдоком. Сїе дѣло честное. Если ж Волк свиряет в свирѣлку, Медвѣдь пляшет[196], а Лошак носит Поноску, нелзя не смѣяться. Всякая безвредная неприличность смѣшит. А когда уже стал Волк Пастухом[197], Медвѣдь Монахом, а Лошак Совѣтником, сїе не шутка, но бѣда. О когда б мы проникнули! Коль сїе Обществу вредно?

Но кто может пектися о других ползѣ, презрѣв собственную? И если для себе зол, кому добр будет? Самим себѣ суть Убїйцы борющїеся с Природою. Коликое мученїе – трудиться в несродном дѣлѣ? Самое пиршество без охоты тяжелое.

Напротив того, в природном не точїю труд сладок, но и сама смерть прїятна.

И сїя-то есть вина тому, что во всяком Званїи находятся щасливые и нещасливые, спокойные и безпокойные, куражные и унылые.

Запри несроднаго в Уединенїе. Оно ему смерть, а с природою Рай. “Уединенїе для мене Рай, – вопїет Блаже́нный Їеро́ним[198], – а Город темница”[199]. “О Уединенїе! – кричит другой, ему подобен, – умерщвленїе порокам! Оживленїе Добродѣтелям!..”

Для таковых сердец самая внутренняя Пустыня тѣм многолюднѣе, чем уединеннѣе, а дѣлнѣе тѣм, чем празднѣе. Будьто виноградная Ягода тѣм в сладкой своей Силѣ богатѣет, чем варит и сокращает ее Солнце в Полудни.

Аѳан[асїй]. Зачем же люди сунутся в Званїя без природы?

Григ[орїй]. Самих их спроси.

Аѳан[асїй]. Конечно, охота влечет их.

Григ[орїй]. Конечно, тѣ не виноваты, коих принуждают к сему.

Аѳан[асїй]. А если охота, откуду ж им мучиться? С охотою все прїятно. А гдѣ охота, там и Природа. Охота, по твоей же сказкѣ, есть родная дочь Природы. Как же?..

Григ[орїй]. О крючкотворная тварь! Как прехитрый Змїй, вьешся, развиваешся в разные Свертки.

Аѳан[асїй]. Пожалуй, не сердись!

“Яко лестцы и истинны”[200].

Григ[орїй]. Хорошо: выслушай же прежде Басеньку.

Басня
О Котах.

Кот из Пчельника, по давней Знаемости, пришол в Деревню, к своему Товарищу, и принят великолѣпно. Удивлялся во время Ужина изобилїю.

– Бог мнѣ дал Должность, – сказал хазяин. – Она приносит на дом мой в сутки по двадцати туш самых добрых мышей. Смѣю сказать, что я в деревнѣ великим Като́ном[201].

– Длятого-то я пришол повидаться с вами, – говорил Гость, – и освѣдомиться о щастїи вашем, притом и ловлею позабавиться. Слышно, что у вас харошїя появились Крысы.

Послѣ ужина легли спать. Хазяин во снѣ стал кричать и разбудил гостя.

– Конечно, вам страшное нѣчто во снѣ явилось.

– Ох Братец! Казалось, будьто я утоп в самой безднѣ.

– А я ловлею веселился. Казалось, будьто поймал самую чистую Сиби́рскую Крысу.

Гость опять уснул, выспался и проснулся. Услышал воздыхающаго хазяина.

– Господин Катон! Уже ль вы выспались?

– Нѣт! Я послѣ соннаго страшилища не спал.

– Ба! А длячего?

– Такая моя Натура, что, раз проснувшись, уснуть больше не могу.

– Что за причина?

– Тут есть тайна… Ах, Друг мой! не знаеш, что я обовязался быть рыболовом для всѣх котов в сем селенїи. Ужасно мене безпокоит, когда вспомню лотку, мрежу, воду…

– Зачем же ты взялся за Рыболовство?

– Как же, Братец? Без пропитанїя в свѣтѣ не проживеш. Сверх того, и сам я к рыбѣ великїй Охотник.

Гость, пошатав головою, сказал:

– О Государь! не знаю, в коей силѣ понимаеш имя сїе: Бог. Но если бы ты придержался твоей Природы, которую безвинно обвиняеш, был бы гаразда одною в сутки тушею доволнѣе. Прощай с твоим Щастїем! Моя нищета лучше.

И возвратился в свой лѣсок.

Отсюду родилась притча сїя:

Catus amat piscem, simul odit flumen aquarum.
“Кот охотник к Рыбѣ,
Да воды боится”[202].

Сїе нещастїе постигает всѣх охотников не к Званїю, но к доходам.

Не нещасное ли разсужденїе? Любить от хазяина платеж, а виноград копать не быть охотником. Конечно, тот не охотник, кто не природный. Природному Охотнику больше веселїя приносит самая ловля и труд,

нежели поставленный на стол жареный Заец. На искусной Живописи Картину смотрѣть всякому мило, но к Пикторѣ один тот охотник, кто любит день и ночь погружать Мысли своя в Мысли Ея, примѣчая пропорцыю[203], написывая и подражая натурѣ.

Никто не пожнет твердой славы от коего-либо Художества, если около онаго трудиться не почтет за сладчайшее, самую славу превосходящее увеселенїе. А тот уже самый вѣрный друг Званїю своему, если и самая доходов убыль, нищета, хула, гоненїе любви его угасить не может. Но без Природы труд сладок быть никак не может.

Многїе, презрѣв Природу, избирают для себе Ремесло самое модное и прибыльное, но вовся обманываются. Прибыль не есть увеселенїе, но исполненїе нужности тѣлесныя, а если увеселенїе, то не внутреннее. Родное же увеселенїе Сердечное обитает в дѣланїи сродном. Тѣм оно слаже, чем сроднѣе. Если бы Блаженство в изобилїи жило, то мало ли изобильных? Но равнодушных и куражных скудно.

Изобилїем снабдѣвается одно точїю тѣло, а Душу веселит сродное дѣланїе. Сїя-то есть За́ла сладчайшаго ея Пиршества. Тут-то она, будьто хитрая Машина, в полном своем ходу обращаясь, радуется и, находясь при одном ржаном хлѣбѣ и водѣ, Царским Чертогам не завидит.

КАРТИНА
Изображеннаго Бѣса,
называемаго
Грусть, тоска, скука…

Если же отнять от нея сродное дѣйствїе, тогда-то ей смертная мука. Грустит и мятется, будьто пчела, заперта в горницѣ, а Солнечный свѣтлѣйшїй Луч, окошка пронзающїй, зовет ее на цвѣтоносные Луга.

Сїя мука лишает душу здравїя, разумѣй, Мира, отнимает кураж и приводит в разслабленїе. Тогда она ничем не довольна. Мерзит и состоянїем, и селенїем, гдѣ находится. Гнусны кажутся Сосѣды, не вкусны Забавы, постылые разговоры, не прїятны горничныя стѣны, не милы всѣ домашнїе; ночь скучна, а День досадный; Лѣтом Зиму, а Зимою хвалит Лѣто; нравлятся прошедшїе, Авраамскїе вѣка̀[204], или Сату́рновы[205]; хотѣлося бы возвратиться из старости в младость, из младости в отрочество, из отрочества в мужество. Хулит народ свой и своея стороны обычаи. Порочит Натуру, ропщет на Бога и сама на себе гнѣвается. Тое одно сладкое, что невозможное; вожделѣнное, что минувшее; завидное, что отдаленное. Там только хорошо, гдѣ ея, и тогда, когда ея нѣт. Больному всякая пища горка[206], услуга противна, а постѣль жостка. Жить не может и умрѣть не хочет[207].

Млось у Врачей есть предводительницею всѣм тѣлесным болѣзням и возмущенїям.

А душевное неудовольствїе дверь есть всѣм сердечным страстям и внутренним обуреванїям.

Не виден воздух, пѣнящїй море, не видна и скука, волнующая душу. Не видна – и мучит. Мучит – и не видна.

Она есть дух мучительный, мысль не чистая, буря лютая.

Ламлет все и возмущает. Лѣтает и садится на позлащенных Крышах.

Проницает сквозь свѣтлые Чертоги.

Присидит Престолам Сильных.

Нападает на Воинскїе Ста́ны.

Достает в Кораблях. Находит в Кана́рских Островах. Внѣдряется в Глубокую Пустыню. Гнѣздится в Душевной Точкѣ…

Вить тоска вездѣ лѣтает,
На Землѣ и на водѣ.
Сей дух молнїй всѣх быстряе,
Может нас сыскать вездѣ[208].

Един Вышнїй Отец бурю сїю в тишину обратить, управить к Гавани, а душу сродным дѣланїем, будьто броздами и уздою буйную скотину, удержать может.

Аѳан[асїй]. О Брате! Странное влагаеш во Уши мои…[209] А народ скуку ни во что ставит и к прогнанїю сего непрїятеля за чрез-чур довольное оружїе почитает: деньгу, вино, сады, музыку, шутки, карты, проездки…

Григ[орїй]. О друг мой! Не ничто есть то, что возрастает в великое. Не почитай малым тое, что ведет за собою не мѣлкое.

Малая в Кораблѣ скважина впущает внутрь страшную стечь. Не думай, что невидное и безсильное есть то же. А народ, одно то за существо почитая, что в кулак схватить может, там боится, гдѣ нѣт страха, и напротив того.

Ве́ксель не бумагою и чернилами страшен, но утаенною там обовязательностью. Бомба не чугуно́м опасна, но порохом, или утаенным в порохѣ огнем.

Все невидное сильняе есть своего виднаго, и от невиднаго зависит видное.

Скука у древних Христїанских Писателей названа бѣсом Унынїя[210]. Чего сїя ожившая искра не дѣлает? Все в треск и мятеж обращает. Вводит в душу все не чистых духов, Ехиднино[211] порожденїе.

Гризущая мысль – не червь ли не усыпающїй? и не Ехидна ли есть? Палящая печаль, или Зависть, – не лютый ли дух есть? и не лютая ли мысль? А мысль злая – не тайный ли и лютый есть язык? о коем Сын Сира́хов:

“Зубы его Зубы Львовы,
убивающїи душу”[212].

Сїе столь тяжело, что лучше душа изволяет несродное и вредное брѣдить, нежель быть от природнаго дѣла упражненною.

Отсюду всѣх безобразных дѣл страшилища и саморучныя себе убїйства.

А когда Апостол Їяков сказует, что маленькая частица – язык, но, будьто Кормило Кораблем, цѣлым владѣет тѣлом, – так не мысль ли движет и

правит тѣлом[213]? Мѣлкая язычная частица есть одна видная тѣнь и будьто шумящїй воздухом часобойный Колокольчик, а самая Пружина и Существо есть Мысль.

Мысль есть невидная Глава Языкà, сѣмя дѣлу, корень тѣлу. Мысль есть язык немолчный, неослабная пружина, движимость непрери́вная[214], движущая и нося́щая на себѣ, будьто обетшающую ризу, тлѣнную тѣлесную грязь, прильнувшую к своей Мысли и ищезающую, как тѣнь при Яблонѣ.

Видиш ли, друг мой Аѳанасїй? что невидное сильняе есть своего виднаго, и от невиднаго зависит видное.

К сему Хору прищалкивает Їеремїа, называя человѣком не тѣлесный вид, но Сердце, яко неисчерпаемое сокровище мысленных таин:

“Глубоко сердце Человѣку…
И Человѣк есть…” Гл[ава] 17[215].

Если сердечное Око и сѣмя злое[216], тогда все тѣло злое и всякое дѣло приносит плоды горести. Горестному источнику – грустные поточки.

АѲАН[АСЇЙ]. Ты заврался, дружище… Я слыхал и увѣрен, что Їеремїино слово касается до Библїи. В ней тлѣнь Образов подобна тѣлу, а сокровенное в Образах Божїе вѣдѣнїе подобное утаенным в тѣлѣ сердечным Мыслям. Яснѣе пересказать слово его так.

Библїа есть будьто один Человѣк, или Адам. Глинку и тѣло его всяк видит, а сердце закрыто, и дух жизни в нем не виден[217]. Сїе то же есть, что у Павла:

“Кто разумѣ Ум Господень?”[218]

ГРИГ[ОРЇЙ]. Узнай же прежде самаго себе. Тогда позна́еш и Адама с Евою. Развѣ нелзя мнѣ Библейнаго слова рѣчь приточить к Человѣку, когда вся Библїа уподобляется Человѣку? Длятого-то, сирѣчь, сдѣлал Пророк Человѣка Образом двоестественныя Библїи, что одно в нем есть видное, второе не видное. Так, как сердце Морское или тончайшая вода в Облакѣ, из Моря исходящем.

АѲАН[АСЇЙ]. По крайней мѣрѣ ты, Братец, не туда заѣхал.

“Ѣхал в Казань,
да заѣхал на Рязань”[219].

Теченїе нашей рѣчи было о природных упражненїях, о веселїи и Мирѣ. А теперь дѣло дошло до сокровищ Мысленных. Потом докотится до сокровищ снѣжных, что в Їовѣ…[220]

ГРИГ[ОРЇЙ]. Пожалуй, не печалься! Не очень в сторону заѣхали. Веселїе и радость не далече от сердца. А сердце всегда при своих Мыслях, как источник при своем токѣ.

АѲАН[АСЇЙ]. Ну! добро, быть так. Скажи же мнѣ: длячего иной сроднѣе к нижшей Должности и к подлѣйшему Ремеслу?

ГРИГ[ОРЇЙ]. А ты мнѣ скажи: длячего иному пища простая здоровѣе?

АѲАН[АСЇЙ]. Конечно, длятого, что сроднѣе.

ГРИГ[ОРЇЙ]. Так и сроднѣе иной к подлѣйшему Ремеслу длятого, что для его оно полезнѣе.

Аѳан[асїй]. Длячего же, скажи мнѣ, и почему полезнѣе?

Григ[орїй]. Потому что куражнѣе, забавнѣе и веселѣе.

Аѳан[асїй]. Так ты только мнѣ скажи: почему веселѣе?

Григ[орїй]. Потому что с Богом. Без Бога ничто не веселит. О чудный ты вопросник!.. Вить когда сродно, тогда и с Богом. Чево ж тебѣ далѣе спрашивать? Довольно точїю спросить:

Сродно ли? сирѣчь:

Хощет ли Бог?

Воля Божїя есть то Верх и Закон Законов. Не ходи далѣе… А ты спрашиваешь:

Почему сродно? сирѣчь:

Почему так Бог хочет?

А если должен он тебѣ дать отчет в дѣлах своих, спроси Его и требуй в ответ: почему он Землю и воду здѣлал преклонными долой? А воздух и огонь стремительными выспрь? Длячего огонь все снѣдает? кромѣ Вvссóна, или каменнаго Льна[221], обратить в пепел не родился? Почему малая рыба, названа у Римлян Rе́morа[222], имѣет сродность удержать стремленїе Корабля, прильнувши к его брюху? Почему природа Делфи́нова любит горячо человѣка[223], но Змїина ненавидит? а Львиная трепещет поющаго Пѣтуха[224]?..

Природа и сродность значит врожденное Божїе Благоволенїе и Тайный Его Закон, всю тварь управляющїй. Знать-то, что есть подобїе в Душѣ и в том дѣлѣ, к которому она стремится, каковое равенство между Другом и Другом[225], а сходство между пищею и желудком.

“Подобное течет к подобному”[226].

Царствїе Божїе и Правда Его внутрь тварей есть[227]. Никого он не обижает, вливая Закон сродностей. Один к одному, другїй к другому, сотый к сотому, хотя к подлому Званїю, или Ремеслу, но не к безчестному, а для его забавному и полезному, если устремляется с Богом, щаслив.

Что тогда бы было, когда бы Бог Блаженство наше заключил в одном коем-либо Званїи?

Тогда бы щастїе ограниченно было тѣснотою одной стороны и одного только времени.

Тогда мог ли бы Бог в одной сторонѣ и в одном времени помѣстить весь род человѣчїй, когда каждому щастїе нужно[228]?

Возможно ль, чтоб в одном родѣ пи́щи или в двоих заключилося Здравїе?

Все-мїрная Божїя Экономїа[229] безчисленную тварь и дыханїе троих точїю жребїев пищею пропитать может ли?

Все то одно: не можно и безполезно.

Если бы было полезно, было бы и можно.

А не могти безполезнаго здѣлать – сїя есть неизреченная сила его и Власть.

Сколь же теперь премудро дѣлается?

Что одной твари бывает Ядом и смертїю, тое ж для другой Я́дью и Здравїем.

Сколько родов Твари, столько родов Пи́щи, и всякое дыханїе имѣет внутреннїй по́зыв к сродной себѣ.

Когда ж Отец наш небесный столько радит о тѣлѣ, тогда о Душѣ много больше.

Примѣты
Нѣкїих Сродностей.

Аѳан[асїй]. Трудно узнать свою Природу, а чужую познать и того трудняе. Узна́еш, да поздо. Черепаха ошибку почувствовала, как на́чала летѣть[230].

Григ[орїй]. Не помина́й мнѣ трудности в нужном дѣлѣ. Нелзя никак, чтоб Натура нужное здѣлала трудным[231]. Не нужно, сирѣчь не поле́зно, а тѣм-то и трудно летѣть черепа́хѣ, но не Со́колу. Трудно, де, узнать… Да гдѣ ж тот, кто охо́тник узнать? Сложи́вшему Кри́ла трудно летѣть и самому Орлу.

Знаеш ли, что Землемѣры узнавают высоту превысокаго Фарі́йскаго Те́рема[232] из одной его тѣни?

Всякая тайна имѣет свою обличительную тѣнь. Трудно распознать между Дружеским и Ласка́тельским сердцем, но наружная тѣнь, будьто изъяснительное Штекло̀, и самые серде́чные Закоу́лки ставит в виду̀ О́стрым Блюсти́телям.

Смотри: когда Мальчик, здѣлав для игру́шки воло́вый Яре́м, налага́ет оной щенка́м или ко́тикам, – не сїя ли есть тѣнь Хлѣбопа́шескїя в нем Душѝ? И не По́зыв ли к Земледѣланїю?..

Если припоя́сует са́блю, – не аппети́т ли к во́инствованїю?..

Когда трилѣтнїй Отрок самово́льною наслышкою перенимает Божестве́нныя Пѣсни, лю́бит заглядя́ть в свяще́нныя Кни́ги, перекида́ть ли́сты, смотрѣть то на Та́инственных О́бразов Карти́нки, то на Бу́квы, не сїе ли обличает тайную И́скру Приро́ды, родившїя и зову́щїя его в упражне́нїе Богосло́вское? Невидимая Его си́ла в нас и Божество, безпритворными сими творенїями разумѣваема, ясно изображается[233].

Зачем же Блаженство ограни́чивать в одном Житїя ро́дѣ или в двои́х?

Бог вездѣ есть, и щастїе во всяком состоя́нїи, если с Богом в оное вхо́дим.

Нужно только узнать себе: куда кто рожден?

Лучше быть натуралным Котом, нежель с Осли́ною приро́дою Львом.

Ганя́ться в Званїи за дохо́дами есть нело́жный Знак несро́дности. Не лиши́шься дохо́дов, если будет в тебѣ Царствїе Божїе в силѣ своей[234].

Не чудо ли, что один в изобилїи скуден, а другой в скудости доволен? Видно, что Природа больше прилагает Хитрости, вылѣпливая Фигу́ру Мура́шкину, нежели Сло́нову, и дивнѣйшїй Царствїя Божїя Промысл можно видѣть в пче́льных Роя́х, не́жели в Ове́чьих и воло́вых стада́х.

Бог богатому подобен Фонта́ну, наполняющему различные сосуды по их вмѣстности. Над Фонта́ном надпись сїя:

“Не ра́вное всѣм ра́венство”.

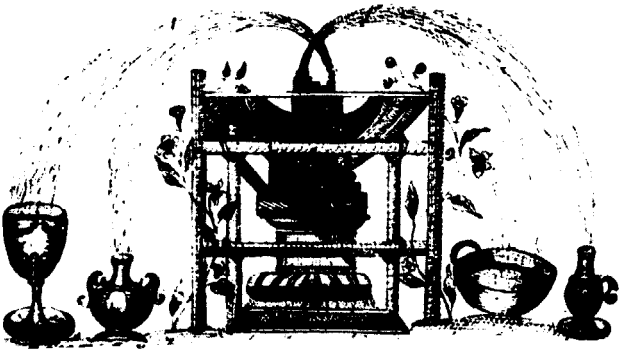

Лью́тся из разных тру́бок ра́зные То́ки в ра́зные Сосу́ды, вкруг Фонта́на стоя́щїе. Ме́ншїй сосу́д ме́нѣе имѣет. Но в том ра́вен есть бо́льшему, что ра́вно есть по́лный[235]. И что глупѣе, как ра́вное ра́венство, которое Глупцы̀ в Мїр ввесть всуе покуша́ются[236]?

Куда глу́пое все то, что противно Блаже́нной Нату́рѣ?.. Бои́мся го́лода, не по́мня, что гара́зда множа́йшїе умира́ют из пресыще́нїя.

Глу́пая грусть сама не знает, чего жела́ет.

Са́мое пресыще́нїе не от ску́ки ли? Лучше умрѣть, нежель всю жизнь тоскова́ть в несро́дностях. Несродность всякїя Праздности есть тяжелѣе. И лего́че не по́лзать, нежели лѣтать для Черепа́хи. Не по́лзая, лиша́ется точїю сродныя Заба́вы, а лѣта́я, стена́ет сверх того под несро́дным Бре́менем.

Яков. Слушай, Аѳанасїй! Слыхал ли ты Басню о дворово́м Псу и Ослѣ, что?..

Аѳан[асїй]. Да! Довольно мы третово́дни смѣя́лись, как он, зави́дуя соба́чьим Ла́скавостям, спя́тился копытами на Брюхо Хазяину[237]. Как Черепахѣ не бывать Орлом, так Ослу – придворным человѣком.

Ермол[ай]. А скажи: которую награду получил Осел, встрѣтившїй Хазяина придворною ласкавостью?

Аѳан[асїй]. Тую, что служитель, снявшїй с Королевскаго платья в присутствїи Блоху[238].

Лонгин. Таковых всѣх точный есть Герб – Обезьяна. Дивно, что они ее не вырѣжут на своих печатях. На печати Августа Кесаря была сила: «Festina lentè»[239].

“Поспѣшай с совѣтом”.

А на их печать пристало слово:

“Дерзай, хоть не к стати”[240].

Общїй наш друг – вы знаете, кто мнѣ в умѣ[241], – описал Басню о козлїонкѣ и свиряющем волкѣ, приточив к ней слѣдующее наставленїе:

TU NIHIL INVITÂ DICES, FACIESVE MINERVÂ.

Сирѣчь:

“Не говори и не дѣлай ничево без Благоволенїя
Мине́рвы”.

Довелось у его спросить: что значит древняя Пословица: “Без Благоволенїя Мине́рвы”?

Отвѣчал: “Не пялься к тому, что не дано от Природы. Без Бога, знаеш, нелзя и до порога[242]. Если не рожден, не суйся в Книго́чество. Ах! многїе чрез то в вѣчну па́ли Муку.

Не многих Мати породила к Школѣ.

Хочеш ли блажен быть? Будь доволен долею твоей Природы.

Самая его аффабула́ціïа[243], вот она!

Tu nihil invitâ dices, faciesve Minervâ.
Quae Natura negat, scilicet illa fuge.
Si non es natus Musis, fuge discere Musas.
Heu! multos perdit fistula docta viros.
Paucos justa parens Musis Natura creavit.
Essene vis felix? Sorte quiesce tua[244].

Изрядно Вели́кая Россїа говорит:

“За Богом пойде́ш,
Доброй путь найде́ш”[245].

Видно, что усердно послѣдовать Богу есть сладчайшїй источник Мира, щастїя и Мудрости.

Да знает же всяк свою Природу и да искушает:

“Что есть Благоугодно Богу?”[246]

Общество есть то же, что Машина. В ней замѣшательство бывает тогда, когда ея части отступают от того, к чему оныя своим Хитрецом здѣланны.

СРОДНОСТЬ
К ХЛѢБОПАШЕСТВУ.

Слушай, Аѳанасїй! Скажи ж теперь: кой ты Звѣрок? Что за птичка? И чем рожден?.. Мнѣ кажется, ты рожден к Земледѣлству.

АѲАН[АСЇЙ]. Правда, что я сады, поля, лѣса́ люблю по природѣ, но Отец мой есть точный Земледѣл.

ЛОНГИН. Слава Богу! Ты к сему родился затѣм, что иные к иному; а они рожденны к другому потому, что ты к сему. Божїе сїе Царствїе есть. Не спорь же. Прибирайся пахать Землю, заготовлять пищу для Людей и скотов, водить стада́ или пче́лы, или что твой в тебѣ Господь повелит. Не бойся. Самый в дѣланїи твоем труд будет для тебе сладчайшїй, нежели благовонный воздух, чистые вод потоки, птиц пѣнїе, нежели и самые трудов твоих плоды. Сего ожидает от тебе Отечество твое.

Если ж не повинешся Господеви, знай, что Грусть загризет Душу твою средѣ позлащенных Палат и заплачеш, вспомнив поля̀ зеленыя. Рано скажеш:

“Когда тот день пройдет?..”

а в вечерь скажеш:

“Когда тот рассвѣт будет?”

Или скажу тебе Мойсейскими словами.

> “Будет Живот твой висящ пред очима твоима, и убоишися в дни и в нощи, и не будеши вѣры яти Житїю твоему. Заутра речеши: ‘Како будет вечерь?..’ и в вечерь речеши: ‘Како будет утро?..’ От страха сердца твоего, имже убоишися, и от видѣнїй очес твоих, имиже узриши”[247].

Сїе-то есть: жить в тѣлесном изобилїи, а лишиться Душевнаго утѣшенїя. Имѣть Господа своего, висяща над очима твоима. И не покрывающаго, будьто Гнѣздо и Птенцы своя[248], но бїющаго по сердечным Зѣницам, как Орел Оленя, сидящїй на рогах его.

Аѳан[асїй]. Уже вы другой раз вспомнинаете Орла с вашим Оленем.

Лонг[ин]. Довелось читать, что Орел Оленя на пищу убить намѣревая, прежде качается по пѣску, чтоб зассорить Кри́ла. Потом взлѣтует на Оленя и, сидя на рогах, бьет Крилами по Очам, поколь то ударами, то пѣском обезъочит. А слѣпой Олень быстрѣе стрѣлы̀ по Холмах стремится и, взбѣг на стремины, падает в бездну и разбивается[249].

“Блаженны слышащ[їи] Слово Божїе и хранящїи Є”[250].

Друг мой, Аѳанасїй!..

СРОДНОСТЬ
к Воинству.

…Может быть, ты Воином родился?

Аѳан[асїй]. Не хочу… Я не воин. Я Законник. Гражданскїе Законы знать – то мое дѣло.

Яков. Дай Бог вам знать Законы! да и вкус чувствовать. Тать крадет, однак знает Закон:

“Не укради”[251].

Ермолай. Что до мене надлежит, куда мнѣ мил всяк человѣк в сродности своей! Не могу довольно насладиться позором, когда он дѣйствует, и его дѣйствїе, как Смо́рна, издает благовонїе. И воином кто рожден? Дерзай! Вооружайся!.. С природою скоро научишся. Защищай Земледѣлство и Купечество от внутренних грабителей и внѣшних непрїятелей. Тут твое Щастїе и Увеселенїе. Береги Званїе, как Око[252]. Что слаже природному Воину, как воинское дѣло? Закалать обиду, защищать страждующую и безоружную Невинность, заступать Общества основанїе, Правду, – сей есть Его пресладкїй Завтрак, Обѣд и Ужин. Не бойся! С Богом легко тебѣ будет несть Голод, Жажду, Холод, Жар, Безсонницу,

кровокаплющїя раны и самый страх смертный, и гаразда легоче, нежели без Его противное сему: да уразумѣеш, сколь сильная Природа. Сїе воинское Горе с Богом тебѣ будет во сто раз прїятнѣе Ра́нков и доходов твоих. Ранк носить может всяк, но дѣло дѣйствительно дѣлает один тот, кто природный. Дѣло и без Ра́нга дѣлом, но Ранг без дѣла ничто, а дѣло без Бога.

Если ж, Званїе Божїе презрѣв, пойдеш в слѣд своих прихотей и посторонных Совѣтников, не забудь проститься на вѣк со всѣм утѣшенїем, хотя бы ты схоронился в Рогѣ изобилїя[253], и, боясь умереть по тѣлу, станеш всеминутно терпѣть Душевную смерть.

Отнять от Души сродное дѣланїе значит ее лишить живности своей. Сїя смерть есть люта[254]. Знаю, что щадиш тѣло. Но убиваеш Душу. Сїя замѣна есть худа.

Не понимаю: к чему имѣть меч? Если не тое сѣчь, на что Он выкован. И не разумѣю[255]: к чему носить тѣло? Если щадѣть, на то терять, к чему кто им одѣт.

Повѣрь, что самая Маѳуса́лова Жизнь[256] вся пропала и самый есть Ад, если не истощенна на то, к чему тебѣ Господь твой дал оную. Коль сладкая Здравїя и лѣт трата в Главноприродном дѣлѣ! Тогда-то жизнь наша бывает жертвою Благоуханїя Господеви[257].

О́пера, Книга, Пѣсня и Жизнь не от долготы, но от Благолѣпїя и Доброты Цѣну свою получает[258]. Цѣна всему и Благолѣпїе – Бог.

“Красота в Десницѣ твоей…”[259]

С Богом краткая жизнь исполняет долгїя лѣта, а дѣло с ним есть само себѣ верховна награда.

АѲАН[АСЇЙ]. Но что значит то, что говорят Студе́нты?

ARS PERFICIT NATURAM[260]?

ГРИГ[ОРЇЙ]. Правда, что наука приводит в совершенство сродность. Но если не дана сродность, тогда наука что может совершить?

Наука есть Пра́ктика и Привычка, и есть дочь Натуры. Птица может научиться лѣтать – не Черепаха.

Куда мы хитры находить вылазку, гдѣ не надобно! Удивительно, что всякая тварь послѣдует Создателеву Предводительству. Один чрез непослушанїе человѣк Глупомудрою[261] дѣлается Мартышкою, засмотрѣвся на слѣпую Моду, не на Мановенїе прозорливыя Природы.

Кто зовет в лѣса̀ и сады род Соловьев и Дроздов? на поля̀ Жа́воронков? а Жаб в во́ды и болота? Кто ведет рѣчные потоки к Морю? Кто влечет к Магниту сталь? Кто устремляет дрожащїй пламень выспрь? Сей есть Бог наш, всѣми царствующїй и всѣм все домостроящїй.

Все то́ сносное, что природное, и Симпати́а (Συμπάθεια) значит природную сносность, касающуюся к Дружбѣ, к Пищѣ, и паче всего к избранїю Званїя.

Если кто щасливо живет в изобилїи, не потому щаслив, что в изобилїи, но что в изобилїи с Богом. А без сего гораздо его щасливѣе природный нищїй. Не всѣ рожденны к изобилїю.

Естли Матема́тик, Ме́дик или Архите́ктор щаслив, конечно, щастїе тое зависит от Природы, родившїя его к тому. А без Ея он – бѣдная и смѣшная тварь.

С Богом святым низкое возводится.

А без Его низводится и высокое[262].

Щастїе наше внутрь нас…[263] Пускай никто не ожидает щастїя ни от высоких наук, ни от почтенных Должностей, ни от изобилїя… Нѣт его нигдѣ. Оно зависит от сердца, сердце от Мира, Мир от Званїя, Званїе от Бога.

Тут Конец: не ходи далѣе.

Сей есть Источник всякїя Утѣхи, и Царствїю Его не будет конца[264].

СРОДНОСТЬ
к Богословїи.

Да умножит же Господь царствїя своего Благовѣстники[265]! Да возобновит время, написанное у Иса́їи!

“Иже до конца не премолкнут,
Поминающе Господа”[266].

Да востру́бят и возопїю́т тѣ, о коих Сам милостиво извóлит спра́шивать:

“Кїи суть, иже яко О́блацы летя́т?
И яко Го́лубы со птенцы ко мнѣ?”[267]

Да возсїяет всевожделѣннѣйшїй День оный!

“Свѣтися! свѣтися! Їерусалиме!..
Се тма покрыет землю! и
Мрак на Языцы.
На тебѣ же яви́тся Господь…”[268]

Сїи Проповѣдники, как из червячко́в Пче́лы, раждаются из Студе́нтов.

Студе́нт ли ты рожден? Смотри ж, так ли оно? Ты, может статься, червячо́к, но подло́жный. Из сих раждаются Тру́тни.

Они́ в Нача́лѣ с вели́ким Шу́мом веду́т свой Хор, но наконе́ц быва́ют посты́дны и изгна́нны из Дому Бо́жїя.

Нѣсколько ты, может быть, к сему родился, но главное твое рожденїе для ина́го дѣла.

И как быть можеш Проповѣдником, находясь сам Ца́рствїю Божїю Проти́вником?

Внемли ж себѣ[269]. Испыта́й опа́сно. Осмотри́сь испра́вно… А если оно́ то́чно так, и не тщесла́вїе, ни При́быль, но сам Господь тебе зове́т врожденною к самому дѣлу любо́вїю, ступай в слѣд Его и прибирайся к Зва́нїю.

Оста́вь всѣ дѣла́. Для того ты к сему рожде́н, что другїе к друго́му.

Бѣгай Молвы. Объе́мли Уедине́нїе. Люби́ Нищету́. Цѣлу́й Цѣлому́дрїе. Дружи́ с терпѣнїем. Учись свяще́нным языкам[270]. Научи́сь хоть одному тве́рдо и будь в числѣ научоных для Царствїя Божїя Кни́жников, о кои́х Христос:

“Всяк Кни́жник, научи́выйся Царствїю Б[ожїю]…”[271]

Вот длячего сїи Книжники учатся язы́кам! Не бойся! Го́лод, хо́лод, Нена́висть, Гоне́нїе, Клеветà, руга́нїе и всякїй труд не только сно́сен, но и сла́достен, если ты к сему рожден. Господь твой – сила твоя[272]. Сïе все здѣлает тебе острѣе и крилатѣе. Устремленїе Приро́ды, бу́дьто Ключевой Пото́к или Пла́мень, быстрѣе рве́тся чрез препя́тствїя.

Привитайся с древними языческими Философами[273]. Побесѣдуй с Отцами Вселенскими[274].

Наконец, пойдеш в Землю Израилскую[275], в самый Виѳлее́м, в дом хлѣба[276] и винà, в священнѣйшїй Храм Библїи, поя́ с Давидом:

“Возвеселихся о рекших мнѣ…”[277]

Коль опасно входить в сей Чертог!

Имѣй одѣянïе[278].

Омый руки и но́ги.

Потом садись за Безсмертный Стол сей. Но берегись! Не тѣснися в соло́нку с Господином[279]. Помни, что не твоя плотская, но Господня есть Тра́пеза.

Сохрани тебе Бог! Умреш, ести́ будеш ѣсть кровь.

Ѣжь кровь и плоть Господню, а не твою.

“Да благо тебѣ будет, и угодно будет,
пред Господем Богом твоим”[280].

Принимай, но от Господа. Кушай, но для Господа. Насыщайся, но пред Господем.

Коль многïе жерут! Но пред собою, не пред Господем. Не дай тебѣ Бог вкусить от древа смерти!

“Разумѣй, яже глаголю…”[281]

Премудрость Божïя, безспорно, что на на́ших у́лицах и средѣ наших Стезь, будьто Лѣствица утвержденна на землѣ[282] стои́т, но на высо́ких Края́х и на острѣйших Остна́х и на Горных Гора́х почива́ет. “Исхо́ды Ея́, Исхо́ды суть живота. И кто взы́дет? Еди́н Господь уготовля́ет Хотѣнïе”[283].

Коль о Мно́гих прича́стниках можно сказать с Їереми́ею!

“Близь еси ты, Господи, усте́н их,
Дале́че же от Серде́ц их”[284].

Печи́сь прежде всего уразумѣть: что значи́т Вѣра? Нѣт нужнѣе Ея́. Но знай, что нигдѣ Еѐ не найдеш, если не вы́роеш И́скры Ея́ прежде внутрь себе. Узрѣв Еѐ, вѣдай, что на́чал ты соединя́ться с тѣм:

“Господи, О́чи твои зрят на Вѣру”[285].

И если не больше о́ныя в тебѣ будет, как Зе́рно Горчи́чное, тогда щасливо внїйдеш в седмисто́лпный Дом Премудрости Божïя и наслади́шься на Го́рнем мѣстѣ высо́ким Умо́м Божестве́ннаго Сло́ва, плотїю твоею облече́ннаго, от Его ж самаго научаясь.

В тридцати лѣтѣх Утро Истины свѣтать начинает. В сих лѣтѣх крещенïе Христово, оттворенïе небес, снисхожденïе святаго Духа.

“И той бѣ, яко лѣт тридесят”[286].

В сем возрастѣ у Жыдов ставили во Священники.

Если ж уже ты призапасался Хлѣбом Христовым и собылось на тебѣ:

“Износит от сокровища своего новая и ветхая”[287],

в то время можеш удѣлять Друзьям, Благодѣтелям, Ближним и Дальним[288].

Долго сам учись, если хочеш учить других.

Во всѣх науках и художествах плодом есть правильная Практика[289]. А ты, проповѣдуя Слово Истины Божїя, утверждай оное непорочнаго житїя Чудесами.

Нелзя построить словом, если тое ж самое разорять дѣлом[290]. Сїе значит: давать правила для Корабельнаго строенїя, а дѣлать телѣгу. Без святости житїя корабельным Мастером, может быть, можно здѣлаться, но Проповѣдником никак нелзя, развѣ Мартышкою Его. Начало и Конец Званїю сему, природная сила его и печать есть Страх Божїй, всю нечистоту изгоняющїй. Сей есть Дар Божїй и Ключ, данный от Господа[291]. Он один отверзает вход в Дом Давидов и в тѣ Библейныя внутрности:

“В сокровищах спасенїе наше”[292].

“И отверзет, и не будет затворяющаго,

И затворит, и не будет отверзающаго”[293].

Всегда бывает скудное число охотников к Божїей Истинѣ. Сїе да приводит тебе не в негодованїе, но в сожалѣнїе.

Берегись сребролюбїя[294]. Помни, что туне прїял еси[295]. Весь твой труд ничтоже есть в сравненїи Дара сего. Кой ты мнѣ Богослов, если сребролюбец? Не думай, что до иных касается слово сїе, кромѣ тебе:

“Воззрите на птицы…”[296]

Пускай другїе собирают, а твоя часть будь Господь[297]. Имѣя пищу и одѣянїе, тут все твое довольство тѣлесное. Богатѣй и собирай день от дня Богатства Славы Божїя. “Всѣх отщетихся, – говори с Павлом, –

да Христа прїобрящу”[298].

Авось-либо достигнеш в силу совершеннаго Воскресенїя мертвых, в Землю обѣтованную, в Лѣто Господне прїятное[299] и в 50 лѣт житїя твоего получиш всеобщее от всѣх твоих души и тѣла твоего долгов разрѣшенїе и полное просвѣщенїе тебѣ и ближнему твоему.

Аѳан[асїй]. Приказное дѣло подлинно трудное. А и сїе не без тово…

Яков. А я вѣрю, что самый тѣсный, жосткїй и крутый путь бывает легким, если сам Бог указывает дорогу к намѣренїю. И, конечно, указывает тому, кого родил к сему.

ХОР

Природных Благовѣстников.

Аѳан[асїй]. Да гдѣ ж он таков? Покажи хоть одного.

Яков. На вот тебѣ один!

“В трудѣ и подвизѣ, во бдѣнїих множицею,

во алчбѣ и жаждѣ, в пощенїих многащи,

в зимѣ и наготѣ…”[300]

Пробѣги 11-ю главу втораго Письма̀ его к Кори́нѳянам и задивишся Природѣ Его, всѣ горести услаждающей.

Чего не терпит Воин или Купец? Не сыщеш дня без тмы и свѣта, а года без зимы и теплоты. Не найдеш и состоянїя, чтоб оное из горести и сладости не было смѣшенное. Так весь Мїр стоит. Противное противному способствует[301]. Сладость есть наградою Горести, но Горесть – Мати Сладости.

Кто хочет пожинать сладость, да любит прежде Горесть: и уродится сладость, а любит природный.

АѲАН[АСЇЙ]. Сказуют, в Норве́гїи день без тмы и свѣта бывает…

ЛОНГИН. Кто ж был природнѣе, как Сей?

“Аз на сїе родихся…

Да свидѣтельствую ИСТИНУ”[302].

Утружден от пути, сидит при источникѣ[303], и голоден и жажден. 12 часов у них в день щиталось. Уже велось около полудня.

“Бѣ яко час шестый”[304].

Не было с кѣм завесть бесѣду о царствїи Божїи. Пришла жена за водою[305]. Вот и случай! Просит пить не для утоленїя жажды, но для заведенїя бесѣды[306]. Вода стихи́йная подала повод говорить с несмысленною женою о Водѣ живой, о Водѣ Божїей, утоляющей жажду нещасных несытостей, день и ночь душу нашу безпокоющих[307], о коей Иса́їа:

“Измыйтеся, и чисты будите”[308].

Не устыдился, ни поопасался Муж Божїй со слабым полом богословствовать: авось-либо приведет ее в истинное из суевѣрїя Богочтенїе, ни к полу, ни к статью̀, ни к сторонам, ни к мѣстам, ни к временам, ни к обрядам, кромѣ одного се́рдца, не привязанное, и откроет очи ея к уразумѣнїю Естества Божїя, утаеннаго в Стихи́ях, на подобїе Ключево́й воды, в земном сердцѣ сокрываемой, коея жаждет Давид:

“Кто мя напоит водою”[309]?

Возвратились Друзья с пищею и, зная, что он ничево еще не ѣл, просят, чтоб покушал:

“Раввѝ, яждь”[310].

“Моя пища, – сказал Учитель, – есть: да сотворю волю Пославшаго мя”[311].

И голоден, и жажден, и не весел, если не дѣлать и не говорить о том, к чему Отец небесный Его родил и послал. Тут Его и пища, и питїе, и веселїе.

Учит в соньмищах, учит в домах, учит на улицах, учит в Кораблѣ, учит на травѣ зеленой, на Горах и вертоградах, и на мѣстѣ равнѣ, стоя и сидя, и идый, и ночью и днем, в Городах и селах, в разных предѣлах, каждаго и народ мног зѣло[312].

В не сродное себѣ дѣло не мѣшается. “Учителю (просил его нѣкто), поговори брату моему, чтоб дал и мнѣ часть наслѣдїя, пускай мене не обижает. Он тебе послушает…”[313] “Человѣче! Кто

мя постави Судїю или Дѣлителя?[314]

Мое дѣло учить о Царствїи Божїи[315]”.

Каково ж учил? Был ли Бог с ним?

Я закричу, возвысив глас, с женою, слышавшею его:

“Блаженно Чрево носившее тя…”[316]

Удивлялись народы, яко николиже бѣ тако во Їзраилѣ[317] и никогда так не говорил человѣк: столь великая от Уст Его исходила Прїятность.

Яков. Вот вам еще один природный!

Говорит Бог к Мойсею:

“Аз есмь Сый…”[318]

И посылает его в посольство, а он отрѣкается:

“Молюся ти, Господи,
не доброрѣчив есмь…”[319]

Диво, сколь неторопко принимается за должность? Знал он свои дарованїя, видѣл в купинѣ сїяющую Истину, однак сам себѣ не вѣрит, дабы паче чаянїя[320], принявся за несродное, не завел в безпутное народ, а себе в погибель.

Да и как не опасно – подрядиться показать утаеннѣйшую Естества Божїя Истину? ввесть в Землю таковой же Природы? развязать заплутанный в людях путь к точному Благополучїя Це́нтру?

Сїе значит: испытывать себе[321].

Может статься, что рожден кто быть воином, но пѣшим, не конным, быть Хазяином, но не пахать и не скот водить, быть купцом, но не золотыми торжить товарами, быть учоным, но не Евангелїя Проповѣдником, пущай же и сим, но Писателем, не Ора́тором.

И, конечно бы, не отважился без сего Гласа:

“Нынѣ же иди, и снїйди, и возведи люди”[322].

И так, чувствуя руку Божїю, пошол за привѣтствїем Їофо́ра, тестя своего:

“Иди здрав”[323].

Здравїе и мир душѣ нашей есть послѣдовать Господу. Каков же был проповѣдник? Слушай самаго Бога:

“Почто не убоястеся глаголати на раба моего Мойсея?”[324]
“Не воста ктому Пророк во Израили,
якоже Мойсей”[325].
“Не отемнѣстѣ очи Его,
ни истлѣста Устнѣ Его”[326].

Ермолай. Кто дерзнет из Числа Проповѣдников исключить Свѣтилника Сло́ва? чрез всю жизнь гласившаго сїе?

“Покайтеся…”[327]

Не был он Свѣт, но имѣл и любил в себѣ Свѣт, свидѣтелствовал[328] и ходил во Свѣтѣ, окончив в нем и за него теченїе жизни своей[329]. Свидѣтельствовать о свѣтѣ – значит Благовѣстить Истину, Правду и Царствїе Божїе внутрь нас[330]. Проповѣдует в Пустынѣ, Благовѣстит, кому может, и в селенїях, сей до конца Цѣломудрїе возлюбившїй Пустыножитель:

“Бысть человѣк послан от Бога”[331].

Вот свидѣтельство о сродности Его!

Но он и сам о себѣ признавает:

“Да явится (Христос) Израилеви,
сего ради прїйдох…”[332].

Каков же Проповѣдник? Сам Господь одобряет:

“Не воста в рожденных женами болїй”[333].

“Мнози о рождествѣ Его возрадуются”[334].

Яков. До сего рода надлежат всѣ Пророки.

Иной с них вопїет:

“Бысть слово Господне ко мнѣ”[335].

Иной: “Бысть на мнѣ Рука Господня”[336].

Иной: “Господь посла мя прорещи”[337].

Иной: “Слышах Глас словес Его”[338].

Иной: “Слух слышах от Господа”[339].

Иной: “Рече ко мнѣ Ангел, глаголяй во мнѣ”[340].

“Востани, и иди, и проповѣжд”[341].

“Рцы, сыне человѣчь”[342].

Всѣ сїи, святыи Божїи, не были из числа тѣх:

“Не посылах Пророки, а они течаху.
Не глаголах к ним, и тїи пророчествоваху”[343].

“Не слушайте словес Пророков”[344].

“От сердца своего глаголют,
а не от Уст Господних”[345].

Григ[орїй]. Вот вам еще дюжина рожденных к проповѣди!

> “Призва, ихже хотяше сам, и прїидоша к нему. И сотвори дванадесяте, да будут с ним, и да посылает их проповѣдати и имѣти власть цѣлити недуги и изгонити бѣсы. И нарече Си́мону имя…”[346]

Їскарїо́тскїй тут же. Да познаем, что невозможно, дабы между сродными не нашолся несродный, и напротив того. И да устрашит нещасная сего Ученика дерзость всѣх, по сребролюбїю и тщеславїю устремляющихся к дѣлу Апостолскому. И сїе-то значит:

“Призва, ихже хотяше Сам”[347].

Видно, что не от смертных сїе зависит.

Сам призывает, Сам посылает и имена дает:

“Ихже и Апостоли нарече”[348].

Даются Си́мону и Савлу новыя Имена.

У смертных часто именем величаются не имущїе существа его. У Бога не так. У Его имя и существо есть тождеством[349]. Как только назвал, так вдруг и естество дал[350].

Как только сказал: “Да наречется Свѣт!”[351], разумѣй: “Да будет Свѣт!”[352]

Когда слышиш: “Апостоли нарече”[353], разумѣй:

“Вы есте Свѣт Мїру”[354].

Быть и называться раздѣляет наша ложь, а не Божїя нераздѣлная Истина.

Если дана свыше твердость Алма́зу, прозрачна Зе́лень Смара́гду, если Са́пфир родился с голубым, А́нѳракс с блистательным, как огнь, сїянїем, – назови, как хотиш, но Естества его не тронеш.

Что ж силнѣе? Бог ли? Или ты? называя сущее не-сущим и противляяйся Богу:

“Животворящему Мертвыя
и нарицающу не-сущая у тебе, яко сущая у себе”[355].

Бог, раждая, вливает существо, силу и естество, а сим самим нарицает.

Пустое имя без существа, подобное виноградному Гроздью, на стѣнѣ живописью хитро изображенному.

Он накрашен, видом сущаго Гро́зда обманывает, обѣщая сокровенный внутрь себе зрѣлый вкус сладкаго Му́ста, а безразсудныя птички, прилѣтывая, бьются в нѣмую стѣну[356].

Если чем-то хочеш славиться, будь по Естеству тѣм. Бытїе и слава имени, как доброе Зерно с вѣтвами, как источник с потоками, как Солнце с лучами, есть нераздѣлное, а тщеславїе, как трава на кровлях растущая, прежде исторженїя сохнущая.

Но от тебе ли зависит взять бытїе? Можеш ли быть служителем при боку Его[357]? Не можеш: ни чрез себе, ни чрез другаго. Вот кто силен! “И сотвори дванадесяте, да будут с ним”[358]. Сотворить, призвать, назвать, послать, дать власть – зависит от рожденїя, а сїе от Царствїя Божїя.

Теперь отгадай: что значит?

“Павел зван Апостол”[359]. Да кѣм?

Ни от человѣк, ни человѣком.

Но Їисус Христом и Богом Отцем[360].

Нелзя было не позвать на то рожденнаго:

“Бог избравый мя от чрева Матере моея…”[361]

Как можеш цѣлить недуги, не имѣя власти?

Откуду ж власть, когда ты не послан от Бога?

Как послан, если не наречен?

Как наречен, если не зван?

Как же зван, если не на то рожден?

Вспокойся, не твое дѣло. Чуть ли ты не брат нахалу тому:

“Учителю, иду по тебѣ”[362].

Скажи мнѣ, откуду толикїй безбожїя потоп?

Откуду суевѣрїя, лицемѣрїя и ереси?

Откуду у Христїан ругательство священныя Библїи?

Гдѣ раченїе сладчайшїя Дружбы?

Гдѣ согласїе дражайшаго Мира?

Гдѣ жи́вость сердечнаго веселїя?

Кто безобразит и растлѣвает всякую должность?

Несродность.

Кто умерщвляет науки и Художества?

Несродность.

Кто обезчестил чин Священничїй и Монашескїй?

Несродность.

Она каждому Званїю – внутреннѣйшїй яд и Убїйца.

“Учителю, иду по тебѣ”[363].

Иди лучше паши землю или носи Оружїе, отправляй купеческое дѣло или Художество твое. Дѣлай то, к чему рожден. Будь справедливый и миролюбный Гражданин – и довлѣет.

“Учителю, иду по тебѣ”[364].

Не ходи… Сего не довольно, что ты остр и учон. Должно быть другом Званїю, не любителем прибыли от него. Сему одному не будет Должность орудїем Лакомства. Развѣ не учон Симон Волхв? Волхв значит Мудреца[365]. Развѣ не был остр? Вся Самарїа проповѣдывала:

“Сей есть сила Божїя великая”[366].

Схватила Мудреца Лихорадка имѣть Духа святаго и подавать людям по Апостолску.

Что ж сему востряку отвѣчает Петр?

“Нѣсть ти части…

Сердце твое нѣсть право…”[367]

Дать и взять для сребра Должность – равная Бѣда. С таковым сердцем, хотя врачуеш страсти и изгониш Бѣсы, не радуйся. Хотя Ангелскими языками проповѣдуеш, не годишся. Пускай многїе народы на Золотѣ напишут:

“Сей есть сила Божїя велика”[368], –

пустая пустошь.

Если, по пословицѣ, на должность мостишся, как Коза на Кровлю[369], длятого, чтоб чрез нея вскочить на Кучу изобильнаго Тщеславїя, видно, как в Зеркалѣ, что ты не к должности усерден, а посему и не рожден. Слѣдственно, и не записан на небесѣх, развѣ у людей.

Не слыть у людей, но быть Благовѣстником с Богом и у Бога – сїе есть дѣлно, как написано:

“Бѣ Бог с ним”[370].

“Радуйтеся, яко имена ваша…”[371]

“Учителю, иду по тебѣ”[372].

Вижу в тебѣ корень желчи и горести. Вижу в сердцѣ твоем сѣмя сребролюбїя. Не обновляться Духом святым[373], но чтоб торжить сим сокровищем и повесть себе великолѣпно, сего ради бѣшенно желаеш Божественным Знанїем прославиться.

“Покайся о злобѣ твоей”[374].

Куда нелѣпой вздор! Лѣсницу, возводящую от земных подлостей, обращать на снисхождение в Бездну. Не сїе ли значит: данным для живота хлѣбом задавиться?

“Шед удавися”[375].

Если любиш прибыль, ищи еѐ приличным путем. 1000 на то пред тобою благословенных Ремесл.

“Учителю, иду по тебѣ”[376].

Иди… и будеш естества лишенный Чу́чел, О́блак бездо́ждный[377], преле́стная Денни́ца[378], Сатана̀, с небесной должности к подлым по́хотям падшїй: “имже мрак темный

во вѣки блюде́тся”[379].

Лонгин. А иной рад бы убѣжать с Їо́ною, но влечет Бог:

“Вста́ни и идѝ в Ниневі́ю, и проповѣ́ждь”[380].

К ино́му сам гово́рит Господь:

“Ходѝ в слѣд Мене”[381].

По крайней мѣрѣ, дай погребсти Отца…

“Остави…”[382]

Не пущает и проститься с домашними.

И поддинно. Управляеш ли ралом? Не оглядайся назад[383]. Родился ли в проповѣдь? Брось все житейское. А иначе и природный не годишся.

Пущай всяк дѣло свое знает. Ты же возвѣщай Царствїе и старайся быть в числѣ сих:

“Бл[а]женны очи видящїи, яже видите”[384].

А дабы получить мзду сїю, нужно прежде поработать в Божїем Виноградѣ. К природным говорится:

“Идите в Виноград мой”[385].

Коль скудное число сродных дѣлателей!

Отводит их лукавый Мїр, плѣнив плотскими науками и Книгами, славу и Прибыль обѣщающими, отвлекая от безневѣстныя Невѣсты[386] оныя:

“Вся слава Дщере Царевы внутрь”[387].

Если кто почувствовал обман, да не стоит на пути чуждем[388], да спѣшит в Виноград и да слышит:

“Что стоите праздны?”[389]

Виноград Господа Саваóѳа есть Библїа[390].

Ум остр во многих, но не обучились разсуждать. Иные имѣют обученны чувства долгим ученїем, но не имѣют неутомимой Охоты. Сыщеш и охотников, но связанны житейскими печальми. Найдеш и вольное сердце, но без Страха Божїя.

Всѣ сїи средства без Природы мертвы, но и Природа без них безоружна.

Видите, сколь трудно поднять Змїя, как обѣщал Господь:

“Змїя возмут”[391].

С помянутых четырех средств нужнѣе страх Божїй[392].

“Бл[а]жен муж, иже в Премудрости умрет”[393].

Но там же Сын Сира́хов сказует:

“Бояйся Господа сотворит сїе, и держайся Закона постигнет ю̀”[394].

Однак нужно имѣть и вольное сердце, по его ж слову:

“Умаляяйся дѣянїем своим, упрему́дрится”[395].

Сїе он твердит и в другом мѣстѣ:

“Дѣла̀ Правды Его кто возвѣстит?”[396]

“Умаляяйся сердцем, размышляет сїя”[397].

Умаляяйся сердцем и дѣянїем – значит то же.

АѲАН[АСЇЙ]. Развѣ ж сердце и дѣянїе значит то же?

*Л*ОНГ[ИН]. А ты доселѣ не знаеш, что сердце есть мыслей бездна? а мысли – сѣмена и источник дѣйствїям?

Умаляющееся сердце[398] значит не заросло тернїем житейских печалей и дѣл[399], а готовое к снисканїю Правды Божїя:

“Упразднитеся и разумѣйте”[400].

Посему-то вседушный Искатель бывает нищ, воздержан и пустынолюбный. *Д*ляcего добрый книгочїй книгочтенїю учится, а добрый Схола́стик[401] от дѣл упражняется.

Скажем с Сыном Сира́ховым:

“Чем умудрится, держай Ора́ло?”[402]

Мысли его и разговоры о быках, о нивах, о скотском кормѣ. То же разсуждать о протчїих.

Правда, что Общество без них не населится, но быть они не могут в совѣтѣ, все в Порядкѣ содержащем.

> “Точїю, де, вдающїй душу свою и размышляющїй в Законѣ Вышняго Премудрости всѣх древних взыщет и в Пророчествїих поучатися будет. Повѣсти мужей именитых соблюдет и во извитїя Притчей совнїйдет, Сокровенная Притчей изыщет и в Гаданїи Притчей поживет. Посредѣ Велмож послужит…”[403]

*Д*ля сего не велит Господь Аарону имѣть Грунт:

“Аз часть твоя и наслѣдїе твое”[404].

*Д*а блюдут Ски́нїю[405], да роют священныя Книги.

АѲАН[АСЇЙ]. И так бѣдные твои Проповѣдники остаются нищими?

*Л*ОНГ[ИН]. Совсѣм нищими, чтоб были готовы. Но сїи нищїе Благовѣствуют. Сам Господь учит их.

“Приступиша к нему Ученицы Его,
и отверз Уста своя, учаше их”[406].

О сих-то умаляющихся сердцем и дѣянїем сказует:

“Блаженны нищїи духом…”[407]

Они-то плачут, а*л*чут и жаждут Царст[вїя] Божїя и правды Его[408]. Кротки, *л*ишенны, гонимы, поношаемы. Но имѣют же мзду свою с Петром:

“Сребра и Зла́та не имам…”[409]

и со Їисусом Сира́ховым:

“*Д*аде Господь язык мнѣ, мзду мою,
и тѣм восхвалю Его”[410].

Послушай: вот нищїй хвалится мздою!

“Уготовася мнѣ Вѣнец…”[411]

Куда охотник до Премудрости бы*л* Сын Сира́х!

“Еще юн сый, прежде неже странствовати ми,
исках Премудрости явѣ, в молитвѣ моей”[412].

А сїи слова́ не чудною *л*и дышут горячностью?

“Боряшеся *Д*уша моя о ней”[413].

“Возвеселися сердце мое о ней”[414].
“До послѣдних взыщу Ея…”[415]
“Предуспѣяніе бысть мнѣ в ней…”[416]

Но живѣе всего изображает сродность Его сїе:

“Даде Господь язык мнѣ, мзду мою,
и тѣм восхвалю Его”[417].

Видно, что не для Кошелька учился.

Не было ему любезнѣе, как достать сїе с Иса́їею:

“Господь дает мнѣ язык наученїя…”[418]

И с тоею: “Мед и млеко под языком твоим”[419].

“И начаша глаголати иными языки…”[420]

Сїю Премудрость, познавающую и любящую Господа своего, называет Соломон долготою житїя[421], Древом Жизни[422], Вѣрою[423], Правдою[424], Миром[425], Молитвою[426], Богатством и Славою[427], красотою Молодцам, а Старикам Сѣдиною.

“Лѣпота Юным – Премудрость,
Слава же Старым – сѣди́ны”[428].

НѢСКОЛЬКО
Си́мволов,
сирѣчь
Гадательных, или Таинственных,
Образов, из Языческой Богословїи.

Не хочется мнѣ с вами растаться. Забавно для мене сказал тот, кто дружескую в путешествїи Бесѣду назвал возком.

Жизнь наша есть путешествїе[429].

Григ[орїй]. Прошу из саду в мою Горницу…

Правда, что дружеска бесѣда есть возок, путника облегчающїй. А тѣм он лучше, когда катится на Колесах Пророческих.

О Коле́са! О сладчайшая Вѣчносте!

Щаслив! кто взор свой приобучил к свѣтозарному твоему блистанїю. Сей почаще взглядывает и вкушает от тебе.

Вот точная Манна! а Зерно Ея, мѣлкое, как Корі́андр[430], разными любителям своим прїятностьми вкус услаждает. Как дражайшїй Алмаз, мечет в очи молнїю разнаго цвѣта. Кто хочет облегчить несытость свою без Ея, тот чает горстью пѣска забросать бездну Окїа́на, а ка́плею прохладить Огненное Царство, обѣщая душѣ своей пространную Роскошь, заключив ее, как Орла, в тѣсну Яскиню[431] и не разумѣя, что

Бездна Дух есть в человѣкѣ,
Вод всѣх ширшїй и небес.
Не насытиш тѣм во вѣки,
Чем плѣняет Мїр сей весь[432].

Но чувствуя жало Ея, наставляющее нас в выборѣ пи́щи, Дружбы и Званїя, помаленьку узнавать ее, будьто из Букваря, обучаемся.

Аѳан[асїй]. Ба! Откуду у тебе столько новых Картин? Смотри: вся Горница ими одѣта.

Яков. Не удивляйся: разумным людям мудрая Картина есть Планом, представляющим обширность цѣлой Книги. Картина есть Книга нѣмая[433]. Но, как вижу, здѣсь они не нѣмы. Всѣ го́воры.

Аѳан[асїй]. Фе! Они всѣ, как вижу, Языческая Грязь…

Григ[орїй]. Пересмотрите. Длясего я вас позвал. Но не ругайте. Они мнѣ всѣ любезны.

Ермол[ай]. Если бы в твою Горницу пришол младоумный Христїанин, почел бы тебе Идолочтецом.

Григ[орїй]. Чистое небо не боится молнїи и грому[434].

Аѳан[асїй]. Что за вздор? Вкруг звѣри, птицы, лѣса̀, го́ры, скоты, воды, рыбы, гады и протч[ая], и протч[ая]. Будьто Рай Пага́нскїй.

Григ[орїй]. Я с Петром святым все сїе рѣжу и в сладость с Богом кушаю[435]. С ним ничтоже есть скверно[436].

Аѳан[асїй]. Пожалуй, не все глотай. Пожалѣй хоть гор с дерева́ми. Посмотрим на первую, что над дверьми.

Что за птички сидят на цвѣтущих вѣтвах?

Григ[орїй]. Соловей с своими дѣтьми. Учит их пѣть.

Яков. А прочитайте, что говорит Картинка?

Григ[орїй]. “Родители суть наши лучшїе Учители”[437].

Судите: не прекрасная ли Пѣснь? И не должно ли почитать Предков наших Законы? Извѣстно, чего учит нас Мати наша Библїа.

Ерм[олай]. Взгляньте сюда. О бѣдненькой Олень! с вонзенною в тѣло стрѣлою, страждет возлѣ Холма. Пол стрѣлы в язвѣ. Пропал он. Кто пособит[438]?

Яков. Не бойся! Развѣ не видиш, что траву кушает? Она ему выгонит вон стрѣлу. Сія трава у древних Еллинов звалась: Δίκταμνος[439].

Ерм[олай]. И так стрѣлец ничево над ним не успѣл. Хотѣл бы я знать, кто его учит цѣлбы сей?

Яков. Развѣ не видиш? что сей тебѣ говорит Олень?

"Природа превосходит науку"[440].

Вот кто его учит! Самый лучшїй Учитель.

Аѳан[асїй]. А протолкуйте мнѣ, что се за пирог… что ли…

Лонг[ин]. Гдѣ тебѣ пирог? Конечно, севодня мало ты ѣл.

Се раковина, или черепашка, или У́стрица.

Откушай ее. Она говорит самое премудрѣйшее:

"Ищи себе внутрь себе"[441].

Все Ея добро внутрь че́репа сохраняется.

Аѳан[асїй]. О право! вкусная черепашка… Ба! Да ты, Брат, и Слона кушаеш?.. Хлѣб да соль!..[442]

Григ[орїй]. Нѣт его вкуснѣе и здоровѣе. И вас милости просим. Он мене укрѣпляет искать Щастїя в Богѣ.

А дабы я Бога искал внутрь себе самаго, к сему оправляет мене Устрица моя.

Аѳан[асїй]. На что ж он в Гору поднимает Хобот?

Лонг[ин]. Ожидает поздравить восходящее Солнце[443].

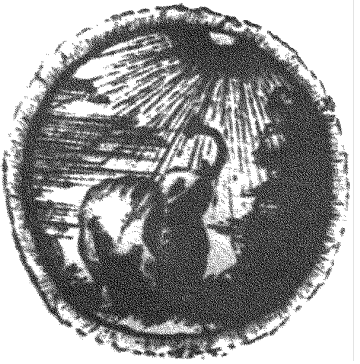

Вон смотри! *Л*учи из-за Гор выникают. Описатели Звѣрей пишут, что Сло́ны каждый день Громадою собираются пред восходом солнца и смотрят на востокˢ⁴⁴⁴.

Не живой *ли* сей образ человѣка Благочестиваго?

А *д*лячего не уподобить его Слону, если Пророк Малахі́а уподобляет Быку?

“Возсїяет вам, Боящимся Имене моего,
Солнце Правды и исцѣленїе в Крилѣх Его.
И изыдете, и взыграете, якоже Телцы, от
Уз разрѣшенны”[445].

Григ[орїй]. Прочитайте ж Сло́ново Поздравленїе Солнцу.

*Л*онг[ин]. “Заутра предстану ти, и узриши мя”[446].

“Не пребудут беззакон[ницы] пред очима твоима”[447].

Аѳан[асїй]. Я *л*юблю Го́ры, *Д*убровы, Источники, Вертограды…

Ерм[олай]. Кто се таков? Какой-то молодчик. Конечно, пить хочет. Наклонился в Источн[ик]…

Яков. Вот нещасный Нарцы́сс[448]! О бѣдненькой!

Конечно, он не раскусил сея Притчи:

“Не красна Хата углами,
а Живопись Красками”[449].

В чистом Источникѣ засмотрѣлся на благообразную свою кожу, а не вникает внутрь, в самое сердце свое, и в Тайное Руководство Блаженныя Натуры, могущія его наставить на путь Мира. Тѣм губит себе, что *л*юбит себе.

*Л*ОНГ[ИН]. Нарцысс – изрядная ста́туа и живая Фигура чтущих Библію, но одну в ней тлѣнь свою видящих, а не проницающих в сокровенное под тлѣнію и не слышащих Мойсеа:

“Слыши, Израилю!”[450]

“Воньми себѣ[451]; Внемли себѣ…”[452]

“Господь Бог твой посредѣ тебе”[453].

ГРИГ[ОРЇЙ]. Не узнав себе, как узнаеш Библію?

Кто дома слѣп, тот и в Гостях.

О Нарцысс! Премудрая твоя Пѣсенька. Но не разумѣеш Ея.

Я ж твою Пѣсню воспою тебѣ же:

“Узнай себе.

Заглянь внутрь”.

АѲАН[АСЇЙ]. Воля ваша. Не могу узнать сего хвостатаго Звѣря. Бѣжит и оглядывается. Схож на волка.

ЯКОВ. Бобр, отгриз сам себѣ Я́дра, бросив, убѣгает. Вон смотри! Охотники гонят его.

АѲАН[АСЇЙ]. Начто ж он, дурак, портит сам себе?

ЯКОВ. Охотникам нужны одни его Я́дра для Апте́карей. Ничего не щадит, только бы вспокоить себе.

Вот пѣсня его!

“Только б не потерять сердца”[454].

АѲАН[АСЇЙ]. Не очень глупа Замѣна. Весь Мїр не заплатит вспокойствїя сердечнаго.

“Веселїе сердца живот человѣку”[455].

ЕРМОЛ[АЙ]. Взгляньте на горящую свѣчу. Что она значит?

*Л*ОНГ[ИН]. А вот видиш: *л*ѣтает около свѣчи ночной Мете́лик.

ЕРМ[ОЛАЙ]. Развѣ он *л*юбит свѣчу?

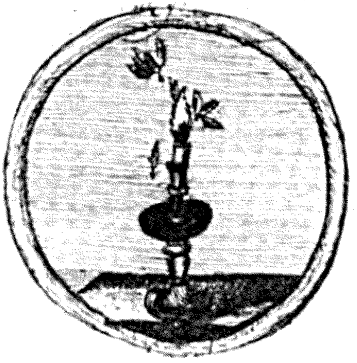

Лонг[ин]. Возможно ль, чтоб ночной твари нравился Свѣт?

Ермол[ай]. Кой же Бѣс несет его к несродному? Развѣ надѣется от товарищей награжденїя, если угасит Свѣт, очи их ослѣпляющїй?

Лонг[ин]. Может быть и то. Но прежде сам ожжется. Вот прочти внизу ему награжденїе!

“Охота моя погубляет мене”[456].

Аѳан[асїй]. Смотри! собаки на горѣ, рвут Оленя… Но сей олень в человѣчом одѣянїи. Что за вздор?

Яков. Бѣдный Актéон[457] превращается в оленя. Вот при источникѣ моется с служанками Дїáна. Она его передѣлала в Звѣря, чтоб охотника свои ж собаки загризли[458]. Зачем ему итить из селенїя? Не к стати ему видѣть Чистую Дѣву.

Дал бы Бог, чтоб сїю Басню раскусили Монахи! Не всяк рожден к уединенїю и Умозрѣнїю.

Праздность, грусть, тоска, ах! многих погубила. Олень есть та ж скотина, только что в лѣсу живет. Библїа есть то же, что Сфинкс[459]. Она портит и мучит не познавшаго самаго себе и слѣпца в собственном домѣ своем. Древнїй дурак Иксїон ухватился за пустый облак, осѣняющїй Сестру Дїеву,

вмѣсто Ея[460]. А на Актéона, вмѣсто сладчайшїя Дїáниной Любви, попала Месть и клятва потопнаго языка. Вот что дѣлают!

“Враги человѣку домашнїи его”[461].

Лонг[ин]. Здѣсь тщеславный Фáетон с шумом и с Колесницею с небес низвергается[462]. Достоин! Достоин… Сѣл не на своем Мѣстѣ, презрѣв совѣт Отческїй:

“Досажденїе Мужа смиряет”. Притч[и][463].

Досажденїе значит: противиться Отцу.

Сей подобен Їяковлю сыну Симеону, отцовское ложе осквернившему и от отца проклятому[464].

Да внимают сїе нахально засѣдающїе в Званїи! Пускай ражжуют и тѣ, кои тащатся с своею грязью на Колесницу Божїю, рожденную возить одну точїю Вѣчность, Кїота Господня.

Ермол[ай]. О прекрасный Холм, приосѣненный!

Что за птички сидят на сухих вѣтвах?

Лонг[ин]. Пѣсня сея птицы дает знать, что пустынолюбная Горлица с своими дѣтьми воздыхает о своем Супругѣ. Пѣснь Ея из Исаїи:

“Воспою Возлюбленному пѣснь”[465].

Вот под Деревом лежит ея любезный мертв! А от его богатый Ключ качает струи Вод, под Гору на Луга̀…[466]

Сей есть портрет Библ҃ии. Сія Колесница одного носит, а сія Вдова одного точ҃ію любит и воздыхает:

“Бог Любви есть”[467].

Григ[орїй]. Скажи мнѣ, Аѳанасїй: чего ты все смѣешся?

Я давно примѣтил. Что тебѣ смѣшно?

Аѳан[асїй]. Смѣюсь твоим Купидо́нам[468]. Ты их множество собрал, помѣшав дѣло с бездѣльям, а Христїанство с Язычеством.

Григ[орїй]. Не опасайся, друг мой. Вся чиста чистым[469]. Баснословныя Древних Мудрецов Книги есть то самая предревняя Богословїя[470].

Они также не-вещественное Естество Божїе изображали тлѣнными Фигурами, дабы не-видимое было видимым, представляемое Фигурами Тварей.

Скажи: каким Образом изобразиш мнѣ нетлѣннаго Духа существо, если не Младенцем крилатым? Кри́ла Его значат: не-преривное, всю Вселенную движущее движенїе, а младенство намѣчает в нем тое: “…Ты же тойжде еси…”[471]

Может быть, отсюду родилось и Имя сїе: “БОГ”, что движенїя, Вселе́нную движущаго так, как рѣкы̀ текущїя, есть бѣг непреривный[472].

Если сїе изображенїе хулиш, скажи мнѣ: много ли ты разумѣеш Ло́тово с Дочерьми пьянство[473]? Їеро́ним называет сїе Баснею. И, конечно, она тайно-образная, если Богословская[474].

Всей Библ҃ии предметом сам только один БОГ. Тут Ей конец, до послѣднїя черты̀.

Без Его она и лжива, и дурна, и вредна.

А с ним – вкуснѣе и прекраснѣе всѣх невѣст. Он Свѣт Ея грязи, как честь Алмазу – Блеск. Ты ж слыхал, что и Малахи́а поминает какїя-то Божественныя Кри́ла:

“Исцѣленїе в крилѣх Его”[475].

“Яко Орел покры гнѣздо свое”[476].

И невѣста о братней Любви сказует:

“Кри́ла Ея Кри́ла огня”[477].

Купидон – значит желанїе. Еллински: Ἔρος.

Мудрецы их означали сим тое, что самое любезнѣйшее в Мїрѣ и Благородное.

Не знаю, друг мой: что такое разумѣеш чрез сїе слово? А мнѣ дай волю разумѣть с Невѣстою Того:

“Гортань Его сладость,

и весь Желанїе”[478].

“Бог Любви есть”[479].

Были и тогда, и нынѣ, и всегда мудрствующїе подло. Если называеш Купидо́на Бѣсом, не спорю… Дай же мнѣ в сем рыкающем Львѣ сыскать Сладость Со́та[480], а в Исполинѣ – корысти[481].

Развѣ ты никогда не слыхал, что такое к просвѣщающемуся Їерусалиму вопїет Иса́їа?

“Иссеши Млеко Языков”[482].

“И поймут их Языцы, и введут на
мѣсто их, и наслѣдят, и умножатся
на Земли Божїи”[483].

Видиш, что Израиля и Языцы ведут на Мѣсто его[484]. Если ж сего не знаеш, то, конечно, слыхал то:

“Аще и что смертно испїют,
не вредит их”[485].

Всякая ж Фигура есть смерть и яд языческїй, если не исходит из нея Дух ТОГО:

“В воню Мvра твоего течем”[486].

“Гортань Его сладость…”[487]

Просвѣщенное Духом Господним сердце взором маленькой травки и крошечнаго Червячка возводится к Чувству Вѣчнаго, будьто у́ксусное Гнѣздо, все влитое к себѣ, в Уксус превращая, – не точїю Языческими Баснями, которыя тебѣ читать и не совѣтую. Я не виноват, что ты беззубый, и за сїе тебе не укаряю. Много жрать, а мало жевать – дурно. Но –

“Не ядый ядущаго да не осуждает”[488].

Ермол[ай]. Взгляньте, пожалуйте, на великолѣпну Га́вань! Издали видну. А за нею на высокой горѣ Богатый Город, смотрящїй на широту морскую.

Без сумнѣнїя, к той-то Гавани пловут три Кораблѝ сїи с подня́тыми Фла́ками, управля́емы Купидо́нами[489].

Лонг[ин]. Смотри же, коль прили́чное сїя Карти́на говорит!

“Господь пра́ва сотво́рит тече́нїя твоя”. Притч[и][490].

Ерм[олай]. Вот два прекра́сные Ма́льчики! Коне́чно, онѝ Купидо́ны. Оди́н друга́го на рамена́х несе́т[491]. До́лжен носи́мый нося́щему благодари́ть.

Лонг[ин]. Но ещѐ бо́льше одолже́н нося́щїй носи́мому Другу.

Ерм[олай]. Длячего?

Лонг[ин]. Длятого, что нося́щїй слѣп, а носи́мый Очи́т. Един Человѣкъ, из двои́х составлен. По́дпись из Па́вла:

“Прилѣпля́яйся Господеви
еди́н Дух есть с Господем”[492].

Ерм[олай]. Помоги́те семѹ̀ трудолю́бцу. Упаде́т под Бре́менем. Купидо́н цѣлую на рамена́х таска́ет Си́стему Ми́ра[493].

Лонг[ин]. Не бойся!

Яков. Не опаса́йся! Он в одной десни́цѣ и всѣ Копе́рниковы Ми́ры в заба́ву но́сит, лу́чше А́тласа[494]. А Кто он? Се тот, что спра́шивает Ѥ́ова:

“Гдѣ былъ еси, егда основа́х Зе́млю?”[495]

Но кто ска́жет: что значи́т Круг Ми́ра, со всѣх сторо́н пронзе́н стрѣла́ми[496]?

Григор[їй]. Что есть стрѣла, если не стремлéнїе? Что ж есть стремлéнїе, если не Бóжїе побуждéнїе, всю тварь к своему мѣсту и своим путéм двúжущее?

Сїе-то значит составля́ть Мїр и сей Машинѣ движéнїе дава́ть.

Древнѣйщее *Л*юбому́дрцов Речéнїе:

“*Л*юбовь составля́ет Мїр”.

Помина́ет о сем и Цицеро́н, в Кни́жечкѣ о Дру́жбѣ[497]. Тот же вкус и в тѣх рѣчах:

“Omnia vincit Amor…”

“Все побѣжда́ет *Л*юбо́вь”[498].

О сей-то преблажéнной и всѣм владѣющей *Л*юбвú и Симпати́и Невѣста в «Пѣснѣ Пѣсней»:

“Крѣпка̀, яко смерть, *Л*ЮБОВЬ[499],
Жестока̀, яко Ад, Рéвность;
Кри́ла Ея кри́ла Огня́,
У́глїе огненное Пла́мы Ея”[500].

Теперь Напéрсниково[501] Сло́во са́мо изъясни́лось:

“Бог *Л*юбвú есть”[502].

Я так же разсужда́л о А́нгелах Приро́ды, называ́емых у Дрéвних: Ге́нїос[503], кои́м о́ни приноси́ли приношенїя, дабы сїи Ангелы были вожда́ми в дѣла́х Житїя их.

Ерм[олай]. Сей Мальчик без крил, увѣнча́н цвѣтовым вѣнце́м, держа́щїй Рог изоби́лїя[504], чуть ли не Ангел Природы.

Григ[орїй]. Так. Но не бѣшенством ли па́хнет? Приноси́ть Храни́телю своему Ла́дан, винò, цвѣты, а не послѣдовать Ему туда, куда ведет Божїй сей Наста́вник.

Са́мая их Мине́рва, когда то́ же есть, что Нату́ра, тогда видно, длячего поставили Ее начальницею всѣх наук и художеств? Знать-то, что всѣ науки и всѣ Книги родились от тѣх, кои за то принимались, самою Начальницею руководствуемы.

Между тѣм, разбирая древних Любомудрцов тайно-образующїя Божїю Премудрость Картины, не видите на Главнѣйшем мѣстѣ, будьто всѣми ими Образ владѣющїй Христов.

Вверху надписано:

"Образ Ὑпостаси Его"[505].

Внизу: "Їисус Христос вчера и днесь…"[506]

В кругѣ, окружающем Голову Его, сїе:

Ὁ Ὢν. Сирѣчь:

Сый[507].

На взаимном мѣстѣ Образ Пречистыя Матери Его. Вѣнец Ея от Звѣзд. Под ногами Луна, система Мїра и Змїй, держащїй во устах яблоко. Но в руках Ея цвѣт Ли́лїа, а в сердцѣ сїянїе святаго Духа. Задумчив и цѣломудренный взор[508].

Вверху̀ надписано:

"Сотвори мнѣ величїе, Сильный"[509].

Внизу: "Радуйся, честнаго таинства Двери[510].

Радуйся, премудрых превосходящая разум.

Радуйся, вѣрных озаряющая Смыслы"[511].

*

Fabula
de Haedo et Lupo Tibícine[512].

Reformata 1760-mo Anno, in Ludo Poëtico Zachárpolî.
Occasionem Fabulae dederunt quidam Discipuli, prorsus invitâ, ut ajunt, Minervâ, discentes.

A Grege parvulus Haedus erat cum sorte relictus,
Exsilit ex Sylvis ecce repente Lupus!
Tentavit primò Fugam. Mox versus ad Hostem,

Tergori inhaesurum, Talia fatur ei:
"Haud ignoro quidem, tibi jam me in Ventre futurum,
Atque necesse mori. Sed miserere tamen.

Attamen hoc unum, moribundo cede roganti;
Nonnihil ut Tibiis mi modulere prius.
Dulciter ut Vitam concludam. Namque beari,

Scis, cum ipse es Sapiens, Omnia Fine bono".
Tum Lupus haec secum: "Nae Stultus ego! Hactenus haud scivi,
Esse mihi Dotem hanc". Incipit ergo statim.

Ast Haedus, modulante Lupo, curvare Choréas,
Artificem mulcens Laude subinde novum.
Turbine cum citior circumstat Utrumque Molossûm

Turba. Lupo Calamos excutit, atque Lupum,
Cincedo omisso, solum stimul stimulare Choraulem
Incipiunt. Tandem saltat et ipse Lupus.

Prima Melanchaeteo, in Tergo Vulnêra ferit.
Ásbolus et Léucon, arripuêre simul
Collo. At Theridamas, et Poemenis, haesit in Armo.

Latratû resonat, Aura serena nimis.
Cetera Turba coit, confertque in Corpore Dentes.
Vulneribus desunt jam Loca. At ille gemit,

Ipsum se obiurgans: "Cur, Pessime, Cantor haberi,
Cum Cocus es natus, tam bonus ambieras?
Nonne erat hoc satius, condire Haedos et Oves, quam

Tractare illotâ, Musica Sacra, Manu?
Dignus es hac Mercede!" Canes, in Corpore Rostris
Mersi, dilacerant. Ecce Corona Lupo!

AFFABULATIO.

Tu nihil invita dices, faciesve Minervâ[513].
Quae Natura negat, scilicet Illa fuge.
Si non es natus Musis, fuge discere Musas!
Heu! multos perdit, Fistula docta, Viros.
Paucos justa Parens, Musis Natura creavit.
Essene vis Felix? Sorte quiesce tua.

FINIS.

*

БА́СНЯ ЕСО́ПОВА.

Преображе́нна на но́вый Вид, Малороссі́йскими Фа́рбами, для Ученико́в Пое́тики. 1760-го Года҃ в Ха́рковѣ. Вина҃ сея Ба́сни та, что мно́гіи от Ученико́в, ни ма́ло к семꙋ҆ не рожде́нны, обуча́лися.

*

Козля҃ от Ста́да оста́лось до Бѣса.
Се ж и Това́риш, бѣжи́т Волк из Лѣса!
Ки́нулось было снача́ла в Утѣки.
Пото́м ста́вши, так сказа́ло Драпѣкъ:
“Я зна́ю, что мнѣ нелзя҃ мину́ть Сме́рти,
От твои́х Зубо́в. Но будь милосе́рдый!
Здѣлай, молю҃ тя, ту Ми́лость еди́ну:
На Флейту́зѣ мнѣ загра́й на Кончи́ну.
Чтоб моя мнѣ Жизнь увѣнча́лась ми́ла.
Сам Му́дрый, зна́ешь, что в Концѣ вся Си́ла…”[514]
“Не знал я сего во мнѣ Квалите́та[515]”,
Волк себѣ мы́слит… Пото́м Минове́та[516]
На́чал надува́ть, а пляса́ть Козля́тко,
Во́лка Хвала́ми подма́зуя гла́дко.
Вдруг Ю́рта Соба́к, как Вихр, вкруг их ста́ла.
Музика́нту з Рук и Фле́йта упа́ла.
Про́сто до Во́лка. Сей той щипне́т, вку́сит.
И сам Капелме́йстр[517] пляса́ть уже му́сит.
Вдруг Черногри́вка хвать за Поясни́цу,
А Жук с Бѣлко́м за Го́рлову Цѣвни́цу.
Кудла́й да Гривко҃ упяли́ся в Бе́дра.
Вопль раздается в Доли́нах от Ве́дра.
Еще́ ж наспѣл Хвост. Сюда́ ж Ры́ло пха́ет.
Не дото́лпятся. А он воздыха́ет.
“На что (сам себѣ) стал ты Капелме́йстром?
Прокля́тый! з Роду роди́вшись Кохме́йстром[518].
Не лу́чше ль Ко́зы справля́ть до Росо́лу?
Неж заво́дити Музика́нску Шко́лу.
А! а! Досто́йно!..” А Соба́ки, Ры́ла
Потопи́вши, рвут. И так Смерть пости́гла.

ПРИ́КАЗКА.

Не ревну́й в том, что не да́нно от Бога.
Без Бога (зна́ешь) нижѐ до Поро́га[519].
Аще не рожде́н? Не су́йся в Нау́ку.
Ах! премного сих вѣчно па́ли в Му́ку.

Не многих Ма́ти породи́ла к Шко́лѣ.
Хочь ли быть щасли́в? Будь сыт в свое́й До́лѣ[520].

Коне́ц.

Сія о Музыка́нтѣ Во́лкѣ Ка́зка успѣла до того̀, что Па́стырь До́брый, Іоаса́ф Митке́вич[521], бо́льше 40 О́троков и Ю́нош свободи́л от Учи́лищнаго И́га во Путь Приро́ды их, ревну́я Человѣколю́бію, не Тщесла́вію.

Сему̀ и Аз ревнуя, написа́х Кни́жицу «Алфа́вит Ми́ра».

Г[ригорій] С[коворода]

Цей діалог Сковорода написав у 1775 р. До початку 1960-х рр. твір був відомий лише в кількох списках. За одним із цих списків його було вперше опубліковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. У ході підготовки академічного видання творів Сковороди 1961 р. у відділі письмових джерел Державного історичного музею в Москві було віднайдено й автограф «Алфавиту». Де зберігається цей автограф зараз, з'ясувати не вдалося. Подаємо за фотокопією автографа, яка зберігається в бібліотеці Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України.

[1] Назва діалогу віддзеркалює стару й дуже популярну ідею про світ як розгорнуту книжку. В українській бароковій літературі, крім діалогу Сковороди, є ще кілька творів під назвою «Алфавит»: «Алфавит духовный» Ісаї Копинського чи Дмитра Туптала (уже на початку XVIII ст., як свідчить передмова-присвята Афанасія Мирославського до видання «Алфавиту…» 1713 р., точно не знали, хто саме написав цей трактат, а «Житіє иже во святых отца нашего Димитріа, митрополіта Ростовскаго чудотворца» стверджує, що автором твору є Дмитро Туптало [див.: Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1786. – Ч. 1. – Арк. 15]), «Алфавит собранный…» Івана Максимовича та інші.

[2] Див. прим. 34 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон».

[3] Див. прим. 57 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[4] Див. прим. 58 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[5] Див. прим. 59 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[6] Це – варіант 9-ої пісні циклу «Сад божественных пѣсней». Він відрізняється від того варіанта, що входить до циклу, першою строфою.

[7] "Знайдено гавань – Христа. Тіло і світе, прощайте. / Годі тріпати мене. Маю вже спокій певно" (пер. Леоніда Ушкалова). Сковорода подає варіацію на тему двовірша з роману Алена Рене Лесажа «Історія Жіля Блаза із Сантільяни». Див. прим. 449 до рубрики «Листи до Михайла Івановича Ковалинського», а також прим. 134 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».

[8] Див. прим. 1 до діалогу «Кольцо».

[9] Сковорода має на думці діалог «Кольцо».

[10] Ідеться про Степана Івановича Тев'яшова. Див. прим. 1 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».

[11] Книга Псалмів 76 (77): 6.

[12] Фалесові приписує цей вислів, зокрема, Діоген Лаерцій (I, 40): "Йому ж таки [Фалесові] належить приказка 'Пізнай себе', – хоч Антисфен у «Переємствах» стверджує, нібито сказано це було Фемоноєю, а привласнено Хілоном" [див.: *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 75].

[13] Ця теза перегукується з думкою Сенеки про те, що не гріх уважати за свою знайдену кимось істину. Так, про цитовані ним Епікурові сентенції Сенека в «Моральних листах до Луцілія» (XIV, 17) казав: я "і хвалити їх люблю, і присвоювати собі дозволяю" [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 69].

[14] Ця думка, що її не раз висловлював Сковорода, дозволяє розглядати його науку в стратегії "вічної філософії", як те робить Елізабет фон Ердманн у своїй книзі «Несхожа схожість» [див.: *Erdmann E. von*. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005]. Поняття *philosophia perennis* запровадив 1540 р. Августин Стойхус у своєму трактаті «De perenni philosophia». Тим часом концепт "вічної Божої мудрості" можна знайти і у святих отців, і в Якоба Беме та німецьких пієтистів, і в неоплатоніків доби Відродження, зокрема в Марсіліо Фічіно та Піко делла Мірандоли, і в популярного письменника-єзуїта Атанасія Кірхера, і в багатьох інших. Зрештою, *philosophia perennis* має за першоджерело коло ідей Платона й може по праву розглядатися як характерна риса платонізму, чиїм яскравим представником в Україні був Григорій Сковорода. Недаром він не раз підкреслював, що Божа Премудрість є спільною для всіх віків і народів. Як гадає фон Ердманн, до традиції "вічної філософії" Сковорода, найвірогідніше, прилучився під час своєї закордонної мандрівки. Можливо, він запозичив цей концепт навіть безпосередньо з трактату Стойхуса «De perenni philosophia». Однак концепт "вічної філософії" Сковорода, звісно, знав іще задовго до того, як вирушив у мандрівку дорогами Європи. Він міг знайти його і в писаннях святих отців, і в творах старих українських авторів. Власне кажучи, думку, згідно з якою поганська філософія не суперечить Біблії, оскільки як одна, так і друга мають за джерело божественний Логос, уперше висловив іще Філон Олександрійський – один із найулюбленіших філософів Сковороди. Перегодом Юстин Мученик ототожнить Логос із Христом. Спаситель постане тут вічним Словом, до якого причетний увесь людський рід. Так само розмірковував і Климент Олександрійський, котрий у своїх «Строматах» не раз наголошував на єдності біблійної мудрості з мудрістю Стародавньої Греції, Єгипту, Вавилона, Персії, Ассирії, Індії. Саме у святоотцівській версії думка про "безпочатковість істини" була знана в Україні ще за старокиївської доби. Це годні засвідчити такі пам'ятки тогочасної літератури, як «Ізборник Святослава» 1073 р., «Шестоднев» Іоана Екзарха або переклад хроніки Георгія Амартола, в якому сказано, що славетні грецькі філософи (Анаксагор, Піфагор, Платон) запозичили свої знання в єврейських мудреців. Перегодом ця ідея не раз і не два буде зринати також у творах найяскравіших інтелектуалістів кола Києво-Могилянської академії. Так, Стефан Яворський говорив про божественне походження логіки, Митрофан Довгалевський – про божественне походження поезії, а вчитель Сковороди Георгій Конисський стверджував, що всі науки та мистецтва були надані Богом Адамові, а потім поширилися від нього до Ноя, від Ноя та його синів – до халдеїв і євреїв, від євреїв до єгиптян, від них до греків, від греків до римлян і так далі [докладніше див.: *Ушкалов Л.* Translatio studii // *Ушкалов Л.* Світ українського бароко: філологічні етюди. – Харків, 1994. – С. 31–42].

[15] Плутарх (гр. *Πλούταρχος*) (бл. 45 – бл. 127 рр.) – видатний давньогрецький письменник і філософ, автор «Порівняльних життєписів» та «Моралій», дуже популярний у старій

Україні (Іван Максимович, наприклад, стверджував, що в ділянці моральної філософії Плутарх не має собі рівних [див.: *Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 143]), один із найулюбленіших письменників Сковороди. Недаром Сковорода переклав аж п'ять трактатів Плутарха: «Про Боже правосуддя», «Про смерть», «Про те, що треба остерігатися боргів», «Про жадобу до багатства», «Про спокій душі». Зберігся тільки останній переклад. У передмові-присвяті до нього Сковорода розглядав Плутарха як справжнього "християнина до Христа". У діалозі «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира» Сковорода, покликаючись на Плутарха, говорить про гасло "Пізнай себе" на Аполлоновому храмі в Дельфах, у цьому ж таки діалозі, вслід за Плутархом, згадує про Сократового даймона ("янгола-охоронця"), рясно цитує Плутарха в листах до Михайла Ковалинського [див. про це: *Дложевський С.* Плутарх у листуванні Сковороди (до проблеми літературних джерел Сковороди) // Памяти Г. С. Сковороди (1722–1922): Збірка статтів. – Одеса, 1923. – С. 85–97]. Плутарх близький Сковороді найперше своєю проповіддю спокою, який є найголовнішим моральним обов'язком філософа, платонічними настановами, інтересом до символіки тощо.

[16] Плутарх згадує про це в кількох своїх творах, наприклад, у трактаті «Про εἶ в Дельфах», де є, зокрема, такі слова: "Адже бог звертається тут до кожного з нас начебто з приязним вітанням: 'Пізнай самого себе', яке має не менший сенс, аніж 'Здрастуй'" [див.: *Плутарх*. Об εἶ в Дельфах // *Плутарх*. Исида и Осирис. – Киев, 1996. – С. 90]. Джерело цього міркування – діалог Платона «Хармід» (164d) [див.: *Платон*. Диалоги. – Москва, 1986. – С. 310]. Старі українські письменники досить часто говорили про цей напис на Дельфійському храмі. Варто пригадати хоч би «Арістотелівські проблеми» Касіяна Саковича, де той писав: "На мою думку, найбільша мудрість, найвища філософія і найпотрібніша теологія є пізнання самого себе. Всі, хто хотів догодити Богові, проводили своє життя, вивчаючи цю сентенцію й роздумуючи над нею. Навіть стародавні погани, які жили на світі лише за законами природи, настільки шанували і вихваляли цю цінну сентенцію, що, намалювавши золотими літерами γνῶτι σεαυτόν, повісили її як пророкування оракула на храмі Аполлона в Дельфах, щоби, споглядаючи її, приходити до пізнання самого себе" [*Сакович К.* Арістотелівські проблеми // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 338; див. також: *Радивиловський А.* Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 623; *Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 336]. А Дмитро Туптало використав цей епізод, змальовуючи свою "віртуальну" мандрівку до Стародавньої Греції: "…и се вижду во Аѳинѣх нѣкоего мужа честна, от самыя верхнія одежды філософа знатна. Кто таков, спрашиваю. Солон філософ, главен той в філософѣх. Сказуют єго быти єдинаго от седми премудрѣйших мудрецов греческих… Той філософ Солон пришед к капищу своєму еллинскому, пишет на дверех великими писмены; аз же созади издалеча стоя и смотря, чту пишемоє, и написа сице: 'Знай себе самаго'. Для чего ты, о філософе, то написал єси на дверех капища вашего? Для того, рече, понеже множество народа сему на всяк день проходит. Всяк убо во двери сія входяй, да чтет по вся дни. И кая сила словес тѣх? …Положи во умѣ своєм испытаніе таково: кто єси ты? откуду? и камо грядеши?" [*Туптало Д.* Слово в субботу четвертыя недѣли Великаго поста // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1782. – Ч. 1. – Арк. 41].

[17] У діалозі «Кольцо» Сковорода подав оригінальну версію історії про Едіпа та сфінкса. Див. прим. 217 до діалогу «Кольцо».

[18] Етимологічно слово *Σφίγξ* пов'язане з дієсловом *σφίγγω* – "зв'язувати".

[19] Пор., наприклад: "От древних [сфінкс] поставлялся при входѣ храмов для означенія святости таинств вѣры" [Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. XLVI]. Про це писав свого часу й Плутарх у трактаті «Про Ізіду та Озіріса»: мовляв, єгипетські жерці "виставляють перед храмами сфінксів на знак того, що їхня наука про божество приховує в собі таємну мудрість" [*Плутарх*. Об Исиде и Осирисе // *Плутарх*. Исида и Осирис. – Киев, 1996. – С. 11].

[20] Сковорода має на думці слова: **и̑ всѣ̑ кла́дѧзи, ѩ̑же и̑скопа́ша рабѝ о̑тца̀ є̀гѡ̀, во вре́мѧ о̑тца̀ є̀гѡ̀, загради́ша а̑̀ фꙋ̀лїсти́млѧне** (Перша книга Мойсеєва: Буття 26: 15).

[21] Ця фраза в Мойсеєвих книгах зринає 4 рази. Див.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 23: 21; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 4: 9; 6: 12; 8: 11.

[22] Ця фраза в Мойсеєвих книгах зринає 9 разів. Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеєва: Вихід 10: 28; 34: 12; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.

[23] Фразу **свѣ́тъ вѣ́дѣнїѧ** взято з Книги пророка Осії 10: 12.

[24] Див. прим. 34 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон».

[25] Послання св. ап. Павла до римлян 7: 14.

[26] Можливо, Сковорода має на думці слова з 9-ої пісні п'ятниці 3-го тижня Великого посту (ірмос інший). Пор.: "Φῶς, καὶ ζωὴ καὶ παντουργός, ἡ τρισήλιος Μονάς, Θεός τε καὶ Κύριος…", – тобто "Свѣт и жизнь и вседѣтель, трисолнечное єдинство, Бог же и Господь…". У 1-му гласі канону на полунощницю схожі фрази зринають не раз: "Єдино тя пою трісолнечное єстество"; "Поем тя, единоначалнаго Бога и трисолнечнаго"; "Возсіяй ми богоначаліе трисолнечное"; "Нынѣ єстество єдинственное богоначаліе трісолнечное"; "єдинственнаго и трісолнечнаго божества"; "трісолнечный и єдиноначалный Боже" [Октоіх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 5 (зв.)–7].

[27] Друга книга Мойсеєва: Вихід 3: 14.

[28] Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: **пло́ть не по́льзꙋетъ ничто́же**.

[29] Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до галатів 3: 28. Пор.: **нѣ́сть мꙋ́жескїй по́лъ, ни же́нскїй**.

[30] Див. прим. 1 до діалогу «Наркісс».

[31] "Хиромантик" – той, хто займається хіромантією (від гр. *χειρός* – 'рука' та *μαντεία* – 'гадання'), тобто пророкує по капілярних та флексорних лініях на долоні, по зовнішньому вигляду руки тощо. Розквіт хіромантії в Європі припадає на XVI–XVII ст.

[32] Можливо, Сковорода має на думці слова: **и̑ свѣ́тъ во тмѣ̀ свѣ́титсѧ, и̑ тма̀ є̀гѡ̀ не ѡ̑бы́тъ** (Євангелія від св. Івана 1: 5).

[33] Євангелія від св. Луки 15: 9.

[34] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.

[35] Євангелія від св. Івана 8: 56.

[36] Книга Ісуса Навина 5: 13.

[37] Книга Йова 42: 5.

[38] Неточна цитата з Книги Псалмів 120 (121): 1. Пор.: **Возведо́хъ о̑чи мои̑ въ го́ры**.

[39] Євангелія від св. Івана 12: 41. У Книзі пророка Ісаї найближчими до цих слів є такі: **ви́дѣша сла́вꙋ мою̀** (Книга пророка Ісаї 66: 19).

[40] Неточна цитата з Книги пророка Даниїла 10: 5. Пор.: **ви́дѣхъ, и̑ сѐ, мꙋ́жъ є̀ди́нъ**.

[41] Неточна цитата з Книги пророка Захарії 2: 1. Пор.: **И̑ возведо́хъ о̑чи мои̑ и̑ ви́дѣхъ, и̑ сѐ, мꙋ́жъ, и̑ въ рꙋ̑цѣ̀ є̀гѡ̀**…

[42] Євангелія від св. Матвія 28: 17.
[43] *Дії* св. апостолів 7: 56.
[44] Книга Екклезіястова 2: 14.
[45] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 17: 24. Пор.: **ѻ҃чи же вєзѣ́минагѡ на концѣ́хъ землѝ**.
[46] Неточна цитата з Книги Псалмів 55 (56): 7. Пор.: **тїи па́тѵ мою̀ сохрана́тъ**.
[47] Євангелія від св. Івана 4: 22.
[48] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 15. Пор.: **блюстѝ бѵ́деши є҆гѡ̀ па́тѵ**.
[49] Парафраза Євангелії від св. Марка: 4: 41. Пор.: **вѣ́тръ ѝ мо́ре послу́шаютъ є҆гѡ̀**. Див. також: Євангелія від св. Матвія 8: 27; Євангелія від св. Луки 8: 25.
[50] Фразу **а҆х҃ъ вѣ́ры** взято з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 4: 13.
[51] Сковорода має на думці звернені до Сціпіона та Лелія слова Катона з Ціцеронового діалогу «De senectute» (ii, 5): "Quocirca si sapientiam meam admirari soletis, quae utinam digna esset opinione vestra nostroquae cognomine, in hoc sumus sapientes, quod naturam optimam ducem tamquam deum sequimur eique paremus", – які він переклав так: "И так естьли вам моя мудрость удивительна (дай Бог, чтоб вы не ошиблись, а я бы достоин был прозываться мудрым), в сем она состоит, что я естественным уставам, как самому Богу, повинуюсь и не противлюсь".
[52] Друга книга Мойсеєва: Вихід 23: 21; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 4: 9; 6: 12; 8: 11.
[53] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **ѝ воззра́тъ на сїѡ́нъ ѻ҃чи на́ши** (Книга пророка Михея 4: 11).
[54] Парафраза або Книги пророка Ісаї 42: 16 (пор.: **сотворю̀ и҆̀мъ тмѵ̀ во свѣ́тъ ѝ стро́пштнаѧ въ пра́ваѧ**), або Євангелії від св. Луки 3: 5 (пор.: **ѝ вѵ́дѵтъ стро́пштнаѧ въ пра́ваѧ, ѝ ѻ҃стрїѝ въ пѵ́тѝ гла́дки**).
[55] Парафраза Книги Псалмів 83 (84): 8. Пор.: **По́йдѵтъ ѿ си́лы въ си́лѵ**.
[56] Ці слова є, наприклад, у Горація (Послання, I, 2, 40): "Dimidium facti qui coepit habet" (у перекладі Андрія Содомори: "Хто розпочав – половину зробив" [*Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 181]), у Сенеки (Моральні *листи до Луцілія*, XXXIV, 3): "…недарма кажуть: 'Початок – наполовину зроблене діло'" [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 130]), в Еразма Роттердамського ("добрий початок – половина роботи" [*Еразм Роттердамський*. Похвала глупоті. Домашні бесіди / Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. – Київ, 1993. – С. 198]) та інших знаних Сковородою авторів. Пор. також народні прислів'я: "Добрий почьиток – половина діла" [*Франко*, № 30609]; "Добре начало половину діла вкачало" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 271]; "Доброе начало – половина дела" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 495] тощо.
[57] Насправді ці слова належать Григорію Богослову. Пор.: "Ἀρχὴν ἁπάντων καὶ τέλος ποιοῦ Θεόν" [Patrologiae cursus completus. Series graeca / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 1857. – T. 37. – Col. 908A]. Можливо, ім'я Фалеса зринає тут з огляду на те, що ця фраза перегукується зі славнозвісним Фалесовим окресленням Бога, як того, "що не має ані початку, ані кінця" [див.: Фрагменты ранних греческих философов. – Москва, 1989. – Ч. 1: От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики. – С. 109].
[58] Липці – велике село під Харковом, засноване в 1656 р. Свого часу – сотенний осередок Харківського полку. На час його відвідин Сковородою основу населення складали так

звані "військові обиватели" (колишні слобідські козаки). Перебуваючи в *Липцях*, Сковорода мешкав у відставного поручика Олексія Івановича Авксентьєва. Тут філософ працював, зокрема, над діалогами «Алфавит» та «Кольцо» [див.: *Ніженець А. М.* Про оточення Г. С. Сковороди у *Липцях* і Валках (70–80-і роки XVIII ст.) // Радянське літературознавство. – 1983. – № 2. – С. 28–29].

[59] Апокаліпсис 1: 8.

[60] Фраза **слы́ши, їи́лю** чотири рази зринає в П'ятій книзі Мойсеєвій: Повторення Закону: 5: 1; 6: 4; 9: 1; 27: 9.

[61] *Друга книга Мойсеєва*: Вихід 23: 21; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 4: 9; 6: 12; 8: 11.

[62] Перша книга Мойсеєва: Буття 24: 6; *Друга книга Мойсеєва*: Вихід 10: 28; 34: 12; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.

[63] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 13: 10. Пор.: **себе́ же зна́ющіи премо́дри (сы́ть)**.

[64] Пісня над піснями 1: 7.

[65] *Див. прим. 1 до віршованої оповідки «Fabula»*.

[66] *Див. прим. 3 до віршованого діалогу «Разговор о премудрости»*.

[67] Можливо, ідеться про діалог Сковороди «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».

[68] *Див. прим. 65 до діалогу «Наркісс»*.

[69] Про Сомнаса йдеться в 36-ій главі Книги пророка Ісаї.

[70] Це прізвище утворене від гр. *πίθηξ, πίθηκος* – 'мавпа'.

[71] Парафраза Книги пророка Ісаї 59: 8. Пор.: **и̑ пу́ти ми́рнагw не позна́ша**.

[72] Сковорода виводить слово *нещастіе* зі сполуки *не с частію*. *Див.* його подальші міркування: "И сіе-то есть быть щасливым, познать себе, или свою природу, взяться за свою долю и пребывать с частію себѣ сродною от всеобщей должности".

[73] Парафраза Книги Псалмів 141 (142): 6. Пор.: **Воззва́хъ къ тебѣ́, гд҃и, рѣ́хъ: ты̀ є́сѝ оу҃пова́нїе моѐ, ча́сть моѧ̀ є́сѝ на землѝ живы́хъ**.

[74] *Див.*, наприклад: **покры́етъ тѧ̀ бе҃́ї́е нача́ло** (П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 33: 27).

[75] *Див.*, наприклад: **Не оу҃зритъ менѐ о҃́ко ви́дѧщагw мѧ̀** (Книга Йова 7: 8).

[76] *Див.*, наприклад: **Ꙗ҆́коже цѣ́дритъ о҆тцѣ́ъ сы́ны, оу҃цѣ́дри гд҃ь боѧ́щихсѧ є́гѡ̀** (Книга Псалмів 102 (103): 13).

[77] *Див.*, наприклад: **И҆зба́витель же и҃́хъ си́льный, гд҃ь вседержи́тель и҃мѧ є́мѹ̀** (Книга пророка Єремії 50: 34).

[78] *Див.*, наприклад: **а҃́зъ е҃́смь гд҃ь** (*Друга книга Мойсеєва*: Вихід 7: 5).

[79] *Див.*, наприклад: **са́мъ же ца́рь всѣ́мъ сы́щымъ въ вода́хъ** (Книга Йова 41: 25).

[80] *Див.*: **вели́ка совѣ́та а҃́гг҃лъ** (Книга пророка Ісаї 9: 6).

[81] *Див.*: **дх҃омъ вн҃чнимъ оу҃тверди́ мѧ** (Книга Псалмів 50 (51): 14).

[82] *Див.*: **И стра́хъ послѹ̀ ведо́щїй тѧ̀** (*Друга книга Мойсеєва*: Вихід 23: 27).

[83] *Див.*: **второ́й чл҃вѣ́къ гд҃ь съ нб҃сѐ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 47).

[84] *Див.*, наприклад: **Под҃ всѣ́мъ не́бомъ нача́лство є́гѡ̀, и҆ свѣ́тъ є́гѡ̀ на крилѣ̀ землѝ** (Книга Йова 37: 3).

[85] *Див.*, наприклад: **Стра́хъ гд҃ень возвесели́тъ се́рдце и҆ да́стъ весе́лїе и҆ ра́дость** (Книга Ісуса, сина Сирахового 1: 12).

[86] *Див.*, наприклад: **и҆ а҃́ще оу҃бѡ вѣ́детъ тѣ̀ сы́нъ ми́ра, почі́етъ на не́мъ ми́ръ ва́шъ** (Євангелія від св. *Луки* 10: 6).

[87] Перша книга Мойсеєва: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеєва: Вихід 10: 28; 34: 12; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.

[88] Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 12: 23. Пор.: **Вонмѝ кр҃пцѣ.**

[89] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 26: 20. Пор.: **вни́дите во хра́мины̀ ва́шѫ.**

[90] Євангелія від св. Луки 8: 39.

[91] Послання св. ап. Павла до римлян 8: 9.

[92] Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 47.

[93] Очевидно, Сковорода має на думці слова Христа: **ми́ръ мо́й даю̀ ва́мъ** (Євангелія від св. Івана 14: 27).

[94] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 3: 26. Пор.: **гд҃ь бо бу́детъ на всѣ́хъ пу́тє́хъ твои́хъ.**

[95] Неточна цитата з Книги Псалмів 1: 6. Пор.: **пу́ть нечести́выхъ поги́бнетъ.**

[96] Пор. приказку: "Всяко ремесло честно, кроме воровства" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 523].

[97] Сковорода ототожнює тут Церкву та суспільство [див. про це: *Ушкалов Л.* Себепізнання // *Ушкалов Л.* Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. – Харків, 2001. – С. 141–155].

[98] Слово *officium* у таких значеннях не раз зустрічається у творах римських класиків, зокрема в Ціцерона.

[99] Книга Ісуса, сина Сирахового 30: 23.

[100] Це слово написано на березі навпроти цитати.

[101] В українській філософії XVII–XVIII ст. аналіз субстанціально сущого передбачав (як і в Арістотеля на схоластів) осягнення *першопричин*. Наприклад, Іоаникій Галятовський писав: "Чтыри причины знайдуются у філософов, без которых нѣчого на свѣтѣ не может ся стати. Першая причина чинячая… Другая причина у філософов єст матеріалная, с которои якая реч стаєтся… Третяя причина у філософов єст формалная, которая дає истность вшелякой речи… Четвертая, остатняя, причина у філософов єст финалная, для которои якая реч стаєтся" [*Галятовский І.* Ключ разумѣнія. – Київ, 1659. – Арк. 230–233; докладний розгляд питання про *першопричини* див., наприклад, у першій книзі першої частини «Фізики» Феофана Прокоповича: *Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 119–190].

[102] Див. прим. 67 до циклу «Басни Харьковскія».

[103] Фразу **вѣне́цъ ра́дости** взято з Книги Ісуса, сина Сирахового 1: 11; 6: 32; 15: 6.

[104] Неточна цитата з Другої книги Мойсеєвої: Вихід 23: 20. Пор.: **И̂ сѐ, а҆зъ посилю̀ а҆гг҃ла моего̀ пред҆ лице́мъ твои́мъ.** Див. також: **Сѐ, а҆зъ посыла́ю а҆гг҃ла моего̀, и̂ при́зритъ на пу́ть пред҆ лице́мъ мои́мъ** (Книга пророка Малахії 3: 1).

[105] Неточна цитата з Другої книги Мойсеєвої: Вихід 23: 21. Пор.: **вонмѝ сево́ѣ и̂ послу́шай є҆го̀, и̂ не ѡ҆слу́шайсѧ є҆го̀: не ѡ҆бине́тсѧ бо тебѣ́, и҆мѧ бо мое҆ є҆́сть на не́мъ.**

[106] Друга книга Мойсеєва: Вихід 23: 21.

[107] Євангелія від св. Івана 15: 5.

[108] Неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 12: 1–2. Пор.: **Нетлѣ́нный бо дх҃ъ тво́й є҆́сть во всѣ́хъ. Т҃ѣ́мже заблужда́ющихъ пома́лу ѡ҆блича́еши, и̂ въ ни́хже согрѣша́ютъ, воспомина́ѧ ѹ҆чи́ши, да премѣни́вшесѧ ѿ зло́бы вѣ́рую́тъ въ тѧ, гд҃и.**

[109] Євангелія від св. Луки 17: 21.

[110] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 10: 36. Пор.: **И̂ вразѝ человѣ́кѹ дома́шнїи є҆го̀.**

[111] Перша книга Мойсеєва: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеєва: Вихід 10: 28; 34: 12; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.

[112] Друга книга Мойсеєва: Вихід 23: 21; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 4: 9; 6: 12; 8: 11.

[113] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 6: 33. Пор.: **Ищи́те же пре́жде цр҃твїа бж҃їа.**

[114] Євангелія від св. Матвія 6: 10.

[115] Євангелія від св. Матвія 6: 10.

[116] *Див.* прим. 197 до циклу «Басни Харьковскія».

[117] "Не проси у Бога дощу, а проси урожаю" [*Номис*, № 7270].

[118] В українській традиції хліборобство споконвіку ставилось вище за всі інші ремесла. *Див.*, наприклад, поезію Климентія Зиновіїва «О ратаях, або теж о пашущих хлѣб людєх»: "Над всѣ ремесла потребнѣйшоє подобно / пахарство, же тоє всему свѣту выгодно" [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 131].

[119] *Лат. pictura* – 'малярство, картина, зображення'.

[120] Гр. *σχολή* – 'заняття, навчання; дозвілля, спокій'. *Див.* прим. 427 до рубрики «*Листи до* Михайла Івановича Ковалинського» (*лист* № 52).

[121] Можливо, це парафраза Першої книги Ездри 7: 28. Пор.: **рѫка̀ бж҃їа бл҃га́а на мнѣ.**

[122] Можливо, Сковорода має на думці слова: **йже бо восхо́щетъ дрѫ́гъ бы́ти мі́рѫ, вра́гъ бж҃їи быва́етъ** (Соборне послання св. ап. Якова 4: 4).

[123] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **ра́бъ е҆́сть хр҃то́въ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 7: 22).

[124] Цій темі Сковорода присвятив байку «Пчела и Шершень».

[125] Концепт "мертва душа", що буде, можливо, не без впливу Сковороди правити за назву славетної поеми Миколи Гоголя [див.: *Tschyževskyj D.* Skovoroda – Gogol' (Y. G. Shevelov zum Geburtstag) // Die Welt der Slaven. Vierteljahrsschrift für Slavistik. – Wiesbaden, 1968. – Jg. XIII. – Hft. 1. – S. 318–325], бере свій початок у східнохристиянській традиції [див.: *Вайскопф М.* Гоголь и Сковорода: Проблема "внешнего человека" // Советское славяноведение. – 1990. – № 4. – С. 36–45]. Хоча, з другого боку, тут чимало важили й інші джерела. Скажімо, Мелетій Смотрицький, говорячи про "мертві душі", покликався на Августина: "Чимало є таких, каже [Августин], що в живих тілах носять мертві душі" [*Smotryc'kyj M.* Kazanie na znamienity pogrzeb przezacnego y przewielebnego męża, pana y oyca Leontego Karpowicza // Collected Works of Meletij Smotryc'kyj / With an Introduction by David A. Frick. – Cambridge, Mass., 1987. – Vol. 1. – P. 244].

[126] *Докладніше* Сковорода говорить про це в *листі* до Василя Максимовича.

[127] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **цр҃твїє бж҃їє вн҃ѹ́трь ва́съ е҆́сть** (Євангелія від св. *Луки* 17: 21).

[128] Пор.: "Його й шило голило, а наша і бритва не бере" [*Номис*, № 1693]; "Багатого і серп голить, а вбогого і бритва не бере" [*Франко*, № 1251]; "Багатого і серп голить, а бідного й бритва не бере"; "Ваше й шило голить, а наш і ніж не бере"; "Його й шило голило, а наша бритва не бере" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 117, 194].

[129] Українські філософи та богослови XVII–XVIII ст. уважали, що мистецтво, зокрема й малярське, є "певним наслідуванням (imitatio) природи" [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 152], а митець, "наче другий Бог, кує в людських душах замінні субстанції речей" [*Довгалевський М.* Поетика (Сад поетичний). – Київ, 1973. – С. 37; див. про це: *Ушкалов Л.* Метафізика образу // *Ушкалов Л.* Світ українського бароко: філологічні етюди. – Харків, 1994. – С. 3–10].

[130] Див. прим. (11) до притчі «Убогій Жайворонок».

[131] Сковорода має на думці стародавній спартанський звичай: якщо якусь слушну думку виказував чоловік, який не відзначався належною моральністю, то ту ж саму думку просили висловити іншу людину, котру всі шанували.

[132] Пор. латинську приказку: "Hostium munera – non munera" ("Гостинці ворогів – не гостинці") [*Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л.* Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 160]. Можливо, Сковорода натякає тут і на "данайські дари", що про них згадував Вергілій в «Енеїді» (II, 49), де Лаокоон говорить: "Timeo Danaos et dona ferentes" (у перекладі Михайла Білика: "данайців боюсь і з дарами прибулих" [див.: *Публій Вергілій Марон*. Енеїда / З латинської переклав Михайло Білик; переклад звірив і зредагував Борис Тен. – Київ, 1972. – С. 44]. Ця фраза за часів Сковороди належала до риторичної топіки [див.: *Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 439]. Крім того, Сковорода міг мати на думці емблему «Троянскій конь» (підпис: "Под видом вѣры. Под предлогом благочестія. Specie religionis") [див.: Емвлемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 44–45].

[133] Див. прим. 192 до циклу «Басни Харьковскія».

[134] Ця історія трапилася з перським володарем Артаксерксом. В українській літературі старої доби її переказував, зокрема, Софроній Почаський [див.: *Почаський С.* Εὐχαριστήριον, албо Вдячность ясне превелебнѣйшому в Христѣ єго милости господину отцу кир Петру Могилѣ // *Тітов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 304].

[135] Цю історію Сковорода міг запозичити зі збірки «Спутник и собесѣдник веселых людей» (Москва, 1773), що є перекладом німецького видання 1769 р. «Vademecum für lustige Leute». Тут є сюжет про те, як бургундський селянин Канон подарував ріпу Людовікові XI-му [див.: *Сиваченко М.* До коментування «Алфавита мира» Г. С. Сковороди // *Сиваченко М.* Над текстами українських письменників. – Київ, 1985. – С. 20–22; пор.: Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Составители: Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – Ленинград, 1979. – С. 346 (1689A)]. Крім того, цей самий сюжет Сковорода міг знати також із «Домашніх бесід» («Гамірний бенкет») Еразма Роттердамського [див.: *Эразм Роттердамский*. Разговоры запросто / Пер. с лат. С. Маркиша. – Москва, 1969. – С. 303–304].

[136] Сковорода має на думці слова: **дх҃ъ йстины, є҆гѡ́же мі́ръ не мо́жетъ прі҃а́ти, я҃кѡ не ви́дитъ є҆гѡ҆, ниже҆ зна́етъ є҆гѡ҆: вы́ же зна́етє є҆гѡ́, я҃кѡ въ ва́съ пребыва́етъ и҆ въ ва́съ бу́детъ** (Євангелія від св. Івана 14: 17).

[137] Парафраза Першої книги царств 16: 7. Пор.: **я҃кѡ человѣ́къ зри́тъ на лице҆́, бг҃ъ же зри́тъ на се́рдце**.

[138] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Гла́съ гд҃а, сокрꙋша́ющаго ке́дры: и҆ стры́етъ гд҃ь ке́дры лїва́нскїѧ** (Книга Псалмів 28 (29): 5).

[139] Сковорода має на думці слова: **Не мо́жете ча́шꙋ гд҃ню пи́ти и҆ ча́шꙋ бѣсо́вскꙋю: не мо́жете трапе́зѣ гд҃ней причаща́тисѧ и҆ трапе́зѣ бѣсо́вствѣй** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 10: 21).

[140] Фразу **дх҃ъ стра́ха бж҃їѧ** взято з Книги пророка Ісаї 11: 3.

[141] Можливо, це парафраза Соборного послання св. ап. Якова 3: 14–15. Пор.: **ни лжи́те на йстинꙋ: нѣ́сть сїѧ҆ премꙋ́дрость свы́ше низходѧ́щи, но зе́мна, дꙋше́вна, бѣсо́вска**.

[142] Парафраза Євангелії від св. Марка 9: 40 та Євангелії від св. Луки 9: 50. Пор.: **Йже бо нѣ́сть на вы҆, по ва́съ е҆́сть**.

[143] Парафраза Послання св. ап. Павла до римлян 3: 29. Пор.: **Ѝли їѹдеѥвъ бг҃ъ то́кмѡ, а҆ не и҆ ꙗ҆зы́кѡвъ; Є҆й, и҆ ꙗ҆зы́кѡвъ.**

[144] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Ѝ гра́дъ сожго́ша о҆гне́мъ со всѣ́мъ, е҆́же бѣ̀ въ не́мъ, кромѣ̀ зла́та и҆ сре́бра̀, мѣ́ди и҆ желѣ́за, ꙗ҆́же ѿда́ша въ до́мъ г҃дн҃ень внестѝ г҃дн҃еви** (Книга Ісуса Навина 6: 23).

[145] Про сотника Корнилія – першого серед поган, хто увірував у Христа, див.: *Дії* св. апостолів 10: 1–31. Перегодом Корнилій стане святителем, сповідником, єпископом Кесарії Палестинської.

[146] Ідеться про Ізіду (гр. *Ἴσις*) – одну з головних богинь єгипетської міфології, доньку бога землі Геба (чи бога сонця Ра) та богині неба Нут, (згідно з пізнішими переказами) сестру й дружину Озіріса, богиню родючості й материнства. Під добу еллінізму Ізіду ототожнювали, зокрема, з Афіною [див.: *Липинская Я., Марциняк М.* Мифология Древнего Египта / Пер. с польс. – Москва, 1983. – С. 196–197]. Старі українські письменники згадували про Ізіду не раз. Наприклад, Феофан Прокопович писав: "…вони поховані ще тоді, коли приносили жертви Ізіді, найдавнішій єгипетській богині…" [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 408].

[147] Афіна (гр. *Ἀθηνᾶ*) – грецька богиня, покровителька мистецтв та розуму. Римляни ототожнювали її з Мінервою.

[148] Див. прим. 3 до віршованого діалогу «Разговор о премудрости».

[149] Геній (гр. *γένιος*, лат. *genius*) – творчий дух всесвіту, опікун людини; відповідник "даймона".

[150] Сковорода вдається тут до так званого "евгемерівського" способу тлумачення персонажів стародавньої міфології, згідно з яким, поганські боги є не ким іншим, як людьми, обоженими після смерті. "Евгемерівський" підхід до грецької та римської міфології був дуже поширений у старій українській літературі. Варто пригадати хоч би «Книгу житій святых» Дмитра Туптала: "Не за сіє ли Сократ ваш осужден бысть от Аѳин испити яд смертный, яко многія боги отметаше, а ихже вы богами безсмертными нарицаєте, в началѣ Діа, богов началнѣйшаго, отцеубійца и купнородныя сестры своєя мужа, но не в Критѣ ли он пребываше? и не зрится ли тамо даже до днесь гроб єго? Посидіон же ваш не бяше ли старѣйшина разбойников, и хищник, и губитель, – и того гроб не в Калаврііи ли обрѣтается?" [*Туптало Д.* Книга житій святых. – Київ, 1705. – Арк. 362 (зв.)]. Єдина відмінність між Тупталом і Сковородою полягає в тому, що Туптало тлумачить героїв грецької міфології як поганих людей, а Сковорода – як гарних [див. про це: *Ушкалов Л.* З історії української літератури XVII–XVIII століть. – Харків, 1999. – С. 169–171; *Ушкалов Л.* Дмитро Туптало та Григорій Сковорода: про одну паралель акад. Миколи Сумцова // *Ушкалов Л.* Сковорода та інші. Причинки до історії української літератури. – Київ, 2007. – С. 184].

[151] Гр. *κακοδαίμων* – 'той, хто перебуває під владою злого духа; нещасливець'.

[152] Гр. *κακοδαιμονία* – 'божевілля; нещастя'.

[153] Див. прим. 86 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».

[154] Цю приказку з посиланням на Горація подав у своїх «Адагіях» Еразм Роттердамський (I. 1. 42). Фраза "invita Minerva" є також у трактаті Ціцерона «Про обов'язки» (I, XXXI, 110).

[155] Пор.: "Без Бога ні до порога" [*Номис*, № 7; *Франко*, № 865]; "С Богом хоть за море, а без Бога ни до порога" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 36].

[156] Меркурій (лат. *Mercurius*) – римський бог, покровитель торгівлі.

[157] Діана (лат. *Diana*) – римська богиня, покровителька лісів, гір, полювання, вічна цнотливиця. Ця богиня, як сказано в словнику Памви Беринди, "от дня названа єст, для того, же має ясность, подобную дневи" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 351]. У християнській традиції її часто порівнювали з Дівою Марією. Наприклад, в українській бароковій поезії Марію не раз називали "слѣчною Діаною", "святою Діаною", "золотою Діаною", "краснѣйшою Діаною" тощо [див.: *Перетц В. Н.* Историко-литературные исследования и материалы. – Т. I. Из истории русской песни. – Ч. 1. Начало искусственной поэзии в России. Исследования о влиянии малорусской виршевой и народной поэзии XVI–XVIII в. на великорусскую. К истории «Богогласника». – Санкт-Петербург, 1900. – С. 227]. Див., наприклад: "Видѣв Захарія во церков идущу / Родителей Дѣвыя днес тамо грядущу, / Чистую Панну в руцѣ пріимает / Слѣчну Діянну Богу отдает / На службу" [Українсько-руський архів. Т. IX. Матеріяли до історії української пісні і вірші: Тексти й замітки / Вид. М. Возняк. – Львів, 1913. – С. 206; пор.: *Грушевський М.* Кілька духовних віршів з Галичини // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – 1896. – Т. XIV. – Кн. VI. – С. 14]. Схоже потрактування образу Діани характерне також для емблематики. Варто пригадати хоч би малюнок № 164 «Діана с козерогом» зі збірки «Symbola et emblemata» (підпис: "Чист и непорочен. Мудрый управляет звѣздами. Interget vitae scelerisque purus") [Емблемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 42–43].

[158] Пор., наприклад, з думкою Інокентія Гізеля: "и в еллинских ученіях иногда истинныя и здравому разуму служащія повѣсти, яко злато посредѣ блата, обрѣтаются" [*Гізель І.* Мир с Богом человѣку. – Київ, 1669. – Арк. 5 (передмова, б. п.)].

[159] Сковорода має на думці слова Євангелії від св. Луки 15: 8: **Ѝлѝ ка́ѧ жена̀ и҃мы́ци де́сѧть дра́хмъ, а҆́ще погꙋби́тъ дра́хмꙋ є҆ди́нꙋ, не вжига́етъ ли свѣтѝлника, и҆ помете́тъ хра́минꙋ, и҆ и҆́щетъ прилѣ́жно, до́ндеже ѡ҆бре́щетъ.**

[160] Очевидно, Сковорода має на думці історію про титанів, які повстали проти Зевса й були покарані за це. Див. прим. 3 до поезії «Похвала астрономіи». Про богоборних "исполинов", котрі, як писав Євсевій Памфіл (Церковна історія, 1, 2, 18), "замислили відгородитися від неба стінами й у дикому безумстві збиралися йти війною на Всевишнього" [*Евсевий Памфил*. Церковная история. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 17], ідеться також у Біблії (див., зокрема: Перша книга Мойсеєва: Буття 6: 4). Інша слов'янська назва біблійних "исполинов" – "гіганты" [див.: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 344 (третя пагін.)], а українська – "велетни" [див.: *Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 292–293].

[161] Ця думка походить із фрагмента Сапфо: "ὸ μὲν γὰρ καλὸς ὅσσον ἰδεῖν πέλεται / ὸ δὲ κάγαθος αὐτίκα καὶ καλὸς ἔσται". У перекладі Марії Габлевич: "Хто гарний, є гарний очам, / А добрий стане так само гарний" [*Габлевич М.* 2600 років ґендерної лінгвістики // Сапфо: Збірник статей / Упоряд. Олена Галета, Євген Гулевич (Центр ґуманітарних досліджень Львівського національного університету ім. Івана Франка). – Львів, 2005. – С. 160 ("Соло триває… нові голоси", № 2: Тарас Лучук, "Catullus versus Sappho: переклад поза контекстом ґендерної лінгвістики": Лекція-2003 на пошану Соломії Павличко)]. Слід сказати, що Сапфо була добре відома в старій українській літературі. "Кажуть, – зазначав, наприклад, Іпатій Потій, – що знаний грецький поет Піндар написав якось вірші, де було надзвичайно багато всіляких прикладів та порівнянь, і подарував їх ученій панні на ім'я Сапфо. Однак та дівчина замість подяки присоромила його, мовивши, що вченим людям такими прикладами варто користатися, неначе присмачками або сіллю, щоб не занадто пересолити…" [*Pociey H.* Odpis na list nieiakiego kleryka ostrozskiego bezimennego //

Памятники полемической литературы в Западной Руси. – Санкт-Петербург, 1903. – Кн. 3. – Ст. 1054]. Свідченням природної єдності добра та краси для старих українських богословів був сюжет гріхопадіння. Допоки Адам та Єва не знали гріха, вони мешкали в раю нагими й не соромились своєї наготи, бо "самоє их безстрастіє и невинность бяше им аки одѣяніє прекрасно" [*Туптало Д.* Лѣтопись // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 39]. Це свідчить про те, що "чужда бо нагость всякія стамоты бяше, и красота єстественная доволнолѣпотно сіяше… А внегда преступити заповѣдь Господню Євы ради Адаму, и нагость срамом облечеся, даже требовати єй смоковнаго листвія ко покровенію, и красота доброты лишися своєя…" [*Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 403].

[162] Див. прим. 108 до циклу «Басни Харьковскія».

[163] Гр. *μᾰνία* – 'натхнення'.

[164] Плутарх розказує цю історію в 10-му параграфі трактату «Про Сократового демона» (580e10–f8) [див.: *Плутарх*. Сочинения. – Москва, 1983. – С. 509].

[165] Пор.: "С Богом хоть за море, а без Бога ни до порога" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 36]; "Без Бога ні до порога" [*Номис*, № 7; *Франко*, № 865].

[166] Сковорода алегорично тлумачить розказану Плутархом історію про Сократа й свиней.

[167] Пор. зі словами Епіктета (бл. 50 – бл. 130 рр.): "'Це – філософ'. А чому? 'Та він же носить потертий плащ і довге волосся'" [*Эпиктет*. Беседы // Вестник древней истории. – 1976. – № 2. – С. 224], або з латинськими ("Barba crescit, caput nescit" [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 49]) чи українськими ("Борода не робить мудрим чоловіка" [*Франко*, № 1474]) приказками.

[168] Можливо, Сковорода переказує тут слова Пакувія з «Аттичних ночей» Авла Геллія: "Бо не може бути нічого більш негідного й незносного…, аніж коли ледарі й нероби, прикривши бородою та плащем, перетворюють моральну науку й користь філософії на вправну балаканину та дуже красномовно засуджують пороки, бувши наскрізь ними пройняті…" [*Авл Геллий*. Аттические ночи // Памятники поздней античной научно-художественной литературы II–V века. – Москва, 1964. – С. 281]. Крім того, схожу картину змальовував також Лукіан у своєму діалозі «Ікароменіпп, або Захмарний політ» (29), де Зевс, мавши на думці філософів, каже таке: "Ці люди поділились на школи, вигадали різноманітні лабіринти міркувань і називають себе стоїками, академіками, епікурейцями, перипатетиками й іншими ще більш кумедними іменами. Прикривши славним ім'ям Доброчесності, наморщивши лоби, довгобороді, вони розгулюють по світу, приховуючи свій негідний спосіб життя пристойною зовнішністю. Тим самим вони дуже нагадують акторів у трагедії: зніміть із них маску та шите золотом вбрання – і перед вами постане нікчемний чоловічок, годний за сім драхм грати на сцені" [*Лукиан из Самосаты*. Избранная проза. – Москва, 1991. – С. 489–490]. Зрештою, цей мотив характерний і для ранньохристиянської традиції. Він є, наприклад, в «Апології» (I, 4) Юстина Мученика ("поміж тими, котрі носять ім'я та одяг філософів, є також люди, які не роблять нічого, що б личило їхньому званню" [Святого Иустина Апология I // Ранние отцы Церкви: Антология. – Брюссель, 1988. – С. 275]).

[169] Поширений емблематичний образ. Він є, зокрема, в амстердамській збірці «Symbola et emblemata» (№ 211) під назвою «Орел сидящій на главѣ оленя» (підпис: "Настоит побѣда. Его бѣгом егож умерщвляю. Instante victoria") [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 54–55].

[170] Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 3: 16. Пор.: **Нє вѣ́сте ли, ꙗ̆ко хра́мъ бж̑ій є́стѐ, и̑ дх̑ъ бж̑ій живе́тъ въ ва́съ;**
[171] *Див. прим. 146.*
[172] *Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.*
[173] *Див. прим. 44 до циклу «Сад божественных пѣсней».*
[174] *Див. прим. 144 до діалогу «Наркісс».*
[175] Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: **дх̑ъ є́сть, и̑же ѡ̑живл҃а́етъ, пло́ть не по́льзѹ́етъ ничто́же.**
[176] *Див. прим. 157.*
[177] Юпітер (*лат. Iuppiter*) – римський верховний бог.
[178] Нептун (*лат. Neptunus*) – римський бог, покровитель морів.
[179] Цю саму думку виказували й інші старі українські письменники. Наприклад, Стефан Яворський писав, що стародавні епікурейці та стоїки, "яже ум человѣческій сказует и чувства являют, сих держахуся, а яже ум превосходят, тая, аки баснорѣчіє нѣкоє, отметаху. Сія єсть вѣры пагуба вселютѣйшая" [*Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 356].
[180] Неточна цитата з Книги пророка Аггея 2: 10. Пор.: **ми́ръ дѹ́шѝ.**
[181] Згадаймо, наприклад, що писав про це Герасим Смотрицький: "А кому на свѣтѣ може быти тайно, же з греков философы, з греков богословцы увесь свѣт маєт…" [*Смотрицький Г.* Ключ Царства Небесного // Українська література XIV–XVI ст. – Київ, 1988. – С. 219; див. про це: *Ушкалов Л.* Translatio studii // *Ушкалов Л.* Світ українського бароко: філологічні етюди. – Харків, 1994. – С. 33–36].
[182] *Див. прим. (11) до притчі «Убогій Жайворонок».*
[183] *Див.: Книга пророка Єзекіїля 1: 16, наст.*
[184] *Дії св. апостолів 17: 23.*
[185] Парафраза *Дій св. апостолів 17: 23.* Пор.: **сего̀ а̑ꙁъ проповѣ́дю̑ ва́мъ.**
[186] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Бж̑е ѻ̀тцє́въ и̑ гд҃и ма̑ти твоєѧ̀, сотвори́вый всѧ̑ сло́вомъ твои́мъ** (Книга Премудрості Соломонової 9: 1).
[187] Сковорода має на думці слова: **Пе́рвый человѣ́къ ѿ̑ земли̑, пе́рстенъ: второ́ый чл҃вѣ́къ гд҃ь съ нб҃сѐ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 47).
[188] Сковорода має на думці слова: **Та́кожде и̑ воскр҃нїе ме́ртвыхъ: сѣ́ется въ тлѣ́нїе, воста́етъ въ нетлѣ́нїи** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 42).
[189] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до римлян 1: 22. Пор.: **глаго́люще҃ся бы́ти мд҃ри, ѡ̑бе́ꙋродѣ́ша.**
[190] *Перше послання св. ап. Павла до коринтян 1: 20.*
[191] Ропськ – старовинне містечко на Стародубщині, на річці Снов, тепер у Брянській обл. Російської Федерації.
[192] Пор.: "И медведя учат, не только человека" [*Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка. – Москва, 1956. – Т. IV. – С. 528].
[193] Ідеться про «Басню Есопову» Сковороди.
[194] Капельмейстер (нім. *der Kappellmeister*) – керівник та диригент хору чи оркестру.
[195] Танцмейстер (нім. *der Tanzmeister*) – керівник танцювального колективу.
[196] Очевидно, Сковорода має на думці сюжет про ведмедя, який вчиться танцювати [див.: Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Составители: Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – Ленинград, 1979. – С. 76 (151)].
[197] Пор.: "Lupus malus ovium custos" ("Вовк – поганий сторож овець") [*Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л.* Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та

англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 186]; "Біда вівцям, де вовк пастушит"; "Біда череді, як вовк за пастуха" [*Франко*, № 2893, 30951]; "Худо овцам, где волк в пастухах" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 226].

[198] Єронім (*Hieronymus*) Стридонський (340/350–419/420 рр.) – великий західний богослов і аскет, автор Вульгати – латинського перекладу Біблії. У старій Україні був дуже шанований і як теолог [див., наприклад: *Галятовський І.* Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 144], і як мовознавець, імовірний творець слов'янської абетки, про що сповіщали такі авторитетні джерела, як хроніки Мартіна Бєльського [див.: *Bielski M.* Kronika. – Warszawa, 1764. – S. 314] та Олександра Гвагніна [див.: *Gwagnin A.* Kronika Sarmacyi Europskiej. – Warszawa, 1768. – S. 314], і як взірцевий латиномовний письменник [див.: *Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 158]. Користувалися популярністю, зокрема, його біблійні коментарі [див.: *Сакович К.* Трактат про душу // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 469], листи [див.: *Калиновский С.* Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 201, 248; *Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 302], апокрифічне «Сказаніе учителя церковнаго Іероныма святаго о Іюдѣ, предателѣ Господа нашего Іисуса Христа» [див.: Памятки українсько-руської мови та літератури. Апокрифи і легенди з українських рукописів / Зібрав, упорядкував і пояснив І. Франко. – Львів, 1899. – Т. ІІ. – С. 345–346] тощо.

[199] Така фраза є в листах св. Єроніма (ad Rusticum monachum CXXV, 8 [937]): "Mihi OPPIDIUM carcer, et solitudo paradisus est" [Patrologiae cursus completus. Series latina / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 1864. – T. 22. – Col. 1076].

[200] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 6: 8.

[201] Гра слів: лат. *Cato* (Катон) – ім'я (cognomen) кількох славетних давньоримських діячів (Марк Порцій Катон Старший, Марк Порцій Катон Молодший та інші), а *catus* – 'кіт'.

[202] Пор.: "Їв би кіт рибу, а в воду не хоче"; "Кіт риби прагне, а сіти не тягне"; "Люби кіт рибу, а в воду не хоче" [*Франко*, № 14877, 14883, 14904]; "Ласа кішка до риби, та в воду лізти не хоче" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 421]; "Лакома кошка до рыбки, да в воду лезть не хочется" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 504].

[203] Див. прим. 32 до трактату «Начальная дверь ко христіянскому добронравію».

[204] Авраам народився 1996-го, а помер 1821 р. до н. е.

[205] З ім'ям римського бога Сатурна (лат. *Saturnus*) пов'язане уявлення про "золотий вік". Сковорода міг узяти цей образ, скажімо, із 433-го малюнка збірки «Symbola et emblemata», що має назву «Кленовое и пальмовое древо с плодами, и Сатурн между ними, изображающій златой вѣк» (підпис: "Нельзя сего надѣяться. Тщетно не ожидай, дабы сіе время снова возвратилось. Sperare nefas") [див.: Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 110–111].

[206] Пор.: "Больному все горько" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 398]; "Хорому все гирке" [*Франко*, № 26920].

[207] Схожа думка є в «Моральних листах до Луцілія» Сенеки: "А скільки ще й таких нещасливців, які хитаються між страхом перед смертю та муками, що їх завдає життя: не хочуть жити, але й померти не годні" (IV, 5); "…ні жити не хочемо, ані вмерти: життя нам осоружне, смерть – страшна" (LXXVI, 11) [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до

Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 43, 257]. Є й українська приказка: "Жити – мучитись, а вмирати не хочеться" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 15].

[208] Це – варіант 7-ої строфи 24-ої пісні циклу «Сад божественных пѣсней».

[209] Парафраза Дій св. апостолів 17: 20. Пор.: **стра҃нна бо нѣкаѧ влага́еши во ѹ҃шеса҆ на҃ша.**

[210] Про це писав, зокрема, Євагрій Понтійський у своєму «Слові про духовну роботу» [Patrologiae cursus completus. Series graeca / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 1858. – T. 40. – Col. 1224C]: "Біс смутку [бес уныния], що його називають також 'полуденним' (Пс. 90: 6), є найважчим серед усіх бісів" [Творения аввы Евагрия. Аскетические и богословские трактаты. – Москва, 1994. – С. 97]. Сковорода добре знав творчість Євагрія й цитував його по-грецькому в листі до Михайла Ковалинського, датованому вереснем – жовтнем 1763 р. [див. про це: *Ушкалов Л., Марченко О.* Зняття антитетики "Афін" та "Єрусалима" на терені вчення про "безначальну істину" (Про цитацію Євагрія Понтійського в одному з листів Григорія Сковороди) // *Ушкалов Л., Марченко О.* Нариси з філософії Григорія Сковороди. – Харків, 1993. – С. 53–70]. Окрім того, у молитовних текстах, поруч зі згадкою про "біса полуденного", зринає також фраза "дух унынія" [див.: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 171 (друга пагін.)].

[211] Див. прим. 78 до трактату «Начальная дверь ко христіянскому добронравію».

[212] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 21: 3. Пор.: **зѹ́бы львѡ́вы зѹ́бы є҆гѡ̀, ѹ҃бива́ющїи дѹ́шы человѣ́чи.**

[213] Парафраза Соборного послання св. ап. Якова 3: 4–5. Пор.: **сѐ, и҆ корабли́ вели́цы сѹ́ще и҆ ѿ же́стокихъ вѣ́трѡвъ заточа́еми, ѡ҃враща́ютсѧ ма́лымъ корми́лцемъ, а҆́може стремле́нїе пра́вѧщагѡ хо́щетъ: та́кождε же и҆ а҆зы́къ ма́лъ ѹ҃дъ є҆́сть, и҆ вельми́ хва́литсѧ.**

[214] "Движимость непреривная" виступає у Сковороди відповідником лат. *mobile perpetuum*.

[215] Книга пророка Єремії 17: 9.

[216] Фраза **сѣ́мѧ зло́е** зринає в Книзі пророка Ісаї 14: 20.

[217] Таке розуміння природи Святого Письма в старій Україні зазвичай пов'язували з наукою Філона Олександрійського (бл. 25 р. до н. е. – 50 р. н. е.). Наприклад, Іоаникій Галятовський переказував Філона так: "литера позверхнюе писмо єсть яко тѣло, а закрытоє єго розумѣнє єсть яко душа невидимая" [*Галятовський І.* Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 352 (зв.)–353]. Сковорода високо цінував Філона й покликався на нього у своїх творах. Мабуть, найбільший вплив на Сковороду Філон справив у ділянці гносеології. Зокрема, саме Філон започаткував науку про об'явлення Бога "в трьох світах" (природі, людині та Біблії), він-таки вперше почав символічно трактувати Святе Письмо, намагаючись узгодити його з грецькою філософією. Символічно Філон потрактував (так само, як і Сковорода) навіть поняття творення (креації). Крім того, Філон обстоював такі важливі для Сковороди ідеї, як "обоження" (*θέωσις*), людина-мікрокосмос, "внутрішня людина", Софія-Премудрість Божа, преекзистенція матерії тощо. Для науки Філона (як і Сковороди) характерний питомо платонівський дуалізм. Філон-таки запровадив до богослів'я і прикметну для Сковороди антитетичну модель думання [див.: *Čyževśkyj D.* Skovoroda-Studien: II. Skovorodas Erkenntnislehre und Philo // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1933. – Bd. X. – S. 47–60].

[218] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до римлян 11: 34. Пор.: **Кто̀ бо̀ разѹмѣ́ ѹ҃мъ гд҃е́нь;**

[219] Пор.: "Ехал в Казань, а заехал в Рязань" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 449].

[220] Сковорода має на думці слова: **Пришéлъ же ли є́сѝ въ сокрóвища снѣ́жнаѧ, и̑ сокрóвища гра̑днаѧ ви́дѣлъ ли є́сѝ;** (Книга Йова 38: 22).
[221] *Див. прим.* (1) до діалогу «Разглагол о древнем мірѣ».
[222] Це – емблематичний образ. Наприклад, малюнок риби-"причепи" є в збірнику німецького письменника Йоахіма Камерарія «Symbola et emblemata» (Нюрнберг, 1590–1604) [*див.*: *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. *Леоніда* Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 98]. Цей образ не раз зринає й у творах українських письменників XVII–XVIII ст. Наприклад, Кирило Ставровецький згадує про ремору, коли говорить про себепізнання ("…в нашем плаваніи духовном грѣх, яко ремора, прилнувши к душѣ, застановляет ладію упованія нашего и не дает плынути до блаженнаго пристанища, аж потреба пуститися навклирови в глубину сердца, сирѣчь самою совѣстію обличити своє паденіє и познати свой грѣх, яко возбраняет ми ити до живота вѣчнаго" [*Транквіліон-Ставровецький К.* Євангеліє учителное. – Рахманів, 1619. – Арк. 213]), а Іван Максимович – у ході розмови про ідеал мудрого володаря ("…умѣреннѣ слѣпотное правленія желаніе содержи, никако не уничижай, всѣм со страхом благоугаждай, всегда воспоминая реченную притчу: и влас малѣйшій тѣнь свою имѣет. Изрядно се изображается сим знаменієм, сієст реморы, держала двох рыбак, корабля кормилу прилѣпшейся, з написанієм: 'Малыми великая удержуется', – зѣло бо малѣйшая ремора рыбка єсть, єдва двопядна, кормилу корабля прилѣпшися, жестокотекущій корабль удержует и воспящяет" [*Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 319]).
[223] Можливо, Сковорода має на думці історію, що її переказав Пліній Молодший у своїх «Листах» (IX, 33), про дружбу хлопчика та дельфіна [*див.*: Дамоклів меч. Антична новела. – Київ, 1984. – С. 178–179], або розказану Клавдієм Еліаном («Про природу тварин», VI, 15) історію про те, як дружили й померли разом юнак з міста Іаса та дельфін [*див.*: Дамоклів меч. Антична новела. – Київ, 1984. – С. 119–120].
[224] Це – відомий емблематичний образ. *Див.*, наприклад, 336-ий («Пѣтух над львом»; підпис: "Причиняю страх найсильнѣйшему. Заставляю дрожать найотважнѣйшаго. Tremorem injicio fortissimo") та 410-ій («Пѣтух прогоняет льва»; підпис: "Пришел, видѣл, побѣдил. Довольно его видѣть, чтоб побѣдить. Veni, vidi, vici") малюнки зі збірки «Symbola et emblemata» [Емблемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 84–85, 104–105].
[225] Як свідчить Діоген Лаерцій (VIII, 10), думку про те, що "дружба – це рівність", першим виказав Піфагор [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 335]. Пор. латинську приказку: "Amicitia aequalitas" ("Дружба – це рівність") [*Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л.* Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 42].
[226] *Див. прим.* 108 до циклу «Басни Харьковскія».
[227] Парафраза Євангелії від св. Луки 17: 21. Пор.: **Сé бо, цр҃твїе бж̑їе внýтрь вáсъ є́сть.**
[228] *Див. прим.* 82 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».
[229] *Див. прим.* 100 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».
[230] *Див. прим.* 36 до циклу «Басни Харьковскія».
[231] *Див. прим.* 162 до циклу «Басни Харьковскія».
[232] *Див. прим.* 119 до діалогу «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)».
[233] Мотив розпізнання людської природи за її "тінню" в нашій літературі був знаний і до Сковороди. Приміром, Антоній Радивиловський писав таке: "Хвалена была у аѳенчиков устава, з которои, хотячи аѳенчикове своих дѣтей склонность прирожоную до якои речи в

молодых лѣтех познати, певных нѣкоторых дній, гды всѣх ремесников варстаты отвореныи были, розныє в себѣ начиня маючіє, выводили оных, пилно ся присмотруючи, на который кто з дѣтей их варстат очи свои обернет, на которых ремесников пилно пойзрит. Что обачивши, познавали, до чого кто мѣл прироженную склонность; єсли кто очи свои обернул на варстат, где начинє было до войны належноє, и простер руцѣ свои до луку, до шаблѣ, доходили през тоє, иж мѣл быти воином. Єсли кто глянул на варстат, где были книги, и простер руку до Аристотеля, Гомера, доходили, иж маєт быти поетою и филіозофом добрым" [*Радивиловський А.* Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 216–217].

[234] Фраза **въ сі́лѣ своє́й** не раз зринає в Біблії. Див., наприклад: **Гдь сотвори́вый зе́млю въ сі́лѣ своє́й** (Книга пророка Єремії 51: 15).

[235] Сковородинський образ фонтана можна розглядати як свого роду відповідь на запитання Августина, подане в його «Сповіді» (1. III. 3): "Чи ж охоплюють Тебе небо й земля, оскільки Ти виповнюєш їх? А може, Ти їх виповнюєш, але ще лишається якась маленька частинка Твоєї істоти, тому що вони не охоплюють Тебе всього? А де ж Ти виливаєш те, що лишилося з Твоєї істоти після виповнення неба й землі? А може, Ти не потребуєш, щоби будь-що містило Тебе, Тебе, що охоплюєш усе, тому що те, що Ти виповнюєш, Ти виповнюєш, вміщаючи в собі? Бо не посудини, повні Тебе, надають Тобі стійкості; адже, хоча б вони й розбилися, Ти не виливаєшся. А коли Ти розливаєшся понад ними, то Ти не падаєш на землю, а нас підіймаєш угору; Ти не розсіваєшся, а нас громадиш. Але чи те все, що Ти виповнюєш, Ти виповнюєш цілою своєю істотою? Чи, може, тому, що ті всі речі не можуть охопити Тебе цілого, охоплюють тільки частинку Тебе, і ту саму частинку охоплюють одночасно всі? Чи, може, кожна річ охоплює якусь відповідну частину, більші охоплюють більші, а менші охоплюють менші? Та чи ж є в Тобі якась частинка більша, а якась частинка менша? Чи, може, Ти всюди цілий, і ніяка річ не охоплює Тебе всього?" [*Святий Августин.* Сповідь / Пер. з латини Ю. Мушака. Вид. 3. – Київ, 1999. – С. 4–5].

[236] Сковорода має на думці просвітницьке гасло всеосяжної "рівності" людей, котре означало для нього цілком неприйнятну "універсальну несродність" [див.: *Эрн В. Ф.* Григорий Саввич Сковорода. Жизнь и учение. – Москва, 1912. – С. 309].

[237] Сковорода має на думці Федрову байку «Улесливий Осел та Господар» [див.: *Федр.* Байки / Упорядкування, передмова, переклад і примітки Володимира Литвинова. – Київ, 1986. – С. 125–127]. Зрештою, сюжет про віслюка, який, наслідуючи собаку, спробував поцілувати свого хазяїна, був відомий і в фольклорній традиції [див.: Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Составители: Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – Ленинград, 1979. – С. 87 (214)].

[238] У діалозі Еразма Роттердамського «Гамірний бенкет» є історія про те, як слуга, який зняв вошу з одягу Людовіка XI-го, отримав у нагороду сорок золотих. Побачивши це, інший слуга за якийсь час удав, що вчинив королеві ту саму послугу. Але за неї він отримав сорок ударів батогом [див.: *Эразм Роттердамский*. Разговоры запросто / Пер. с лат. С. Маркиша. – Москва, 1969. – С. 304–305].

[239] Див. прим. 278 до діалогу «Кольцо».

[240] Можливо, це парафраза підпису під 541-м малюнком зі збірки «Symbola et emblemata», що має назву «Венера вручает Купидону свое письмо». Підпис такий: "Дерзай, и все будет. Будь смѣл и отважен, и здѣлается. Aude, et fiet" [Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 136–137].

[241] Ідеться про Сковороду як автора «Басни Есоповой».

[242] Пор.: “С Богом хоть за море, а без Бога ни до порога” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 36]; “Без Бога ні до порога” [*Номис*, № 7; *Франко*, № 865].

[243] Аффабуляція (лат. *affabulatio*) – як переклав це слово сам Сковорода наприкінці діалогу, – означає “приказка”. У старих українських поетиках слово *аффабуляція* пояснювали так: “Зазвичай байка поділяється на дві частини: проміфій, тобто вступна розповідь чи власне байка, та епіміфій, тобто застосування розповіді (*affabulationem*), де прямо викладено те, чого навчає байка” [*Prokopowicz Th.* De arte poetica libri III ad usum et institutionem studiosae iuventutis roxolanae. Dictati Kioviae in orthodoxa Academia Mohileana. Anno Domini 1705. – Mohiloviae, 1786. – P. 65].

[244] Ця аффабуляція повторюється наприкінці тексту разом із перекладом самого Сковороди.

[245] Пор.: “За Богом пойдешь, добрый путь найдешь” [*Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка. – Москва, 1956. – Т. III. – С. 543].

[246] Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 10. Останнє слово має форму: **бг҃ови**.

[247] Трохи неточна цитата з П’ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 28: 66–67. Пор.: **и̑ бу́детъ живо́тъ твои́ ви́мыць пред҃ о҆чи́ма твои́ма, и̑ у҆бои́шисѧ во днь̀ и̑ въ но́щи, и̑ не вѣ́дѣши вѣ́ры ѥ̈ти жи҃тїю твоемꙋ̀: За́ утра рече́ши: ка́ко бу́детъ ве́черъ; и̑ въ ве́черъ рече́ши: ка́ко бу́детъ у҆́тро; ѿ стра́ха се́рдца твоего҃ѡ̀, и҃мже у҆бои́шисѧ, и̑ ѿ видѣ́нїи о҆чі́съ твои́хъ, и҃миже у҆́зриши**.

[248] Сковорода має на думці слова: **ѥ̈ко о҆ре́лъ покры́ гнѣ́здо̀ своѐ, и̑ на птѣнцы́ свои҃ возжелѣ́**̀ (П’ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 32: 11).

[249] Про це писав Пліній Старший у своїй «Природознавчій історії» (X, 5, 17).

[250] Євангелія від св. Луки 11: 28.

[251] Друга книга Мойсеєва: Вихід 20: 15.

[252] Пор.: “Пильнуй, як ока”; “Бережи, як ока в лобі!”; “Доглядай, як ока!” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 259, 742].

[253] Ріг достатку (лат. *cornu copiae*) – ріг кози німфи Амальтеї – годувальниці Зевса, наповнений квітами, фруктами та овочами; символ багатства. Ріг достатку є центральним елементом герба міста Харкова, що його було затверджено указом імператриці Катерини II від 21 вересня 1781 р.

[254] Цей мотив Сковорода розробляє в 1-ій пісні циклу «Сад божественных пѣсней». Пор.: “О грѣх-то смерть родит! живу смерть наводит. / Из смерти ад, душу жжет глад. / О смерть сія люта!”

[255] Фразу **не разꙁмѣ́ю** взято з Послання св. ап. Павла до римлян 7: 15.

[256] Див. прим. 13 до діалогу «Разглагол о древнем мірѣ».

[257] Парафраза Третьої книги Мойсеєвої: Левит 1: 9. Пор.: **е҆́сть же́ртва, вонѧ̀ благоу҆хáнїѧ гд҃ꙋ**.

[258] Цей мотив зринає в 30-ій поезії циклу «Сад божественных пѣсней». Пор.: “Не красна долготою, но красна добротою, / Как пѣснь, так и жизнь”.

[259] Книга Псалмів 15 (16): 11.

[260] Див. прим. 65 до циклу «Басни Харьковскія».

[261] Прикметник *глупомудрый* є відповідником гр. *μωρόσοφος*. Це грецьке слово Сковорода вживав у своїх листах.

[262] Мабуть, Сковорода має тут на думці свідчення Діогена Лаерція (I, 69), начебто Хілон спитав колись Езопа, “чим займається Зевс, а Езоп відповів: ‘Високе понижує, а низьке

вивищує'" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 84].

[263] Парафраза Євангелії від св. *Луки* 17: 21. Пор.: **цр҃твїе бж҃їе внꙋ́трь ва́съ е҆́сть.**

[264] Євангелія від св. *Луки* 1: 33.

[265] Можливо, це парафраза Першого послання св. ап. Павла до солунян 3: 12. Пор.: **Ва́съ же гд҃ь да ꙋ҆мно́житъ.**

[266] Книга пророка Ісаї 62: 6.

[267] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 60: 8. Пор.: **Ки́и сꙋ́ть, и҆́же а҆́кш ѡ҆́блацы лета́тъ, и҆ а҆́кш го́лꙋбїе со птєнцы́ ко мнѣ҆;**

[268] Книга пророка Ісаї 60: 1–2.

[269] Пор.: Перша книга Мойсеєва: Буття 24: 6; *Друга* книга Мойсеєва: Вихід 10: 28; 34: 12; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.

[270] Священними мовами в старовину називали грецьку, гебрейську та *латинську*.

[271] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 13: 52. Пор.: **всѧ́къ кни́жникъ, наꙋ́чивсѧ цр҃твїю нб҃номꙋ.**

[272] Парафраза Книги пророка Аввакума 3: 19. Пор.: **Гд҃ь бг҃ъ мо́й си́ла мо҆и҃.**

[273] Сам Сковорода добре знав філософію Стародавньої Греції та Риму. У своїх творах він покликався на Марка Аврелія, Анаксагора, Арістіппа, Арістотеля, Боеція, *Демонакса*, Діогена, Епікура, Зенона з Кітіона, Кратеса, Піррона, Піфагора, Платона, Плутарха, Сенеку, Сократа, Солона, Фалеса, Філона й Ціцерона. Як свідчить Михайло Ковалинський, Плутарх, Філон та Ціцерон входили до десятка улюблених письменників Сковороди. На відміну від переважної більшості українських авторів XVII–XVIII ст., котрі, хоч і розглядали поганську філософію як "другий Старий Заповіт", тобто як своєрідну "префігурацію" євангельської правди, але поділяли Тертуліанове протиставлення *Афін* та *Єрусалима*, Сковорода засадничо врівнював стародавню поганську мудрість та Христову науку на підставі думки про *безпочатковість істини* [див.: *Ушкалов Л.* Григорій Сковорода і антична культура. – Харків, 1997].

[274] Імена отців Церкви досить часто зринають і в творах самого Сковороди. Саме патристика могла бути джерелом цілої низки ідей Сковороди, зокрема "наслідування Христа", "обоження" (цю науку він міг знайти в Климента, Орігена, Григорія Назіанзина, Григорія Ниського, Василія Кесарійського, Макарія, Діонісія Ареопагітського, Августина, Максима Сповідника та інших), себепізнання, "внутрішньої людини", "анамнезису", "гесихії"-"суботи", людського "різнопуття" тощо. Патристика була також джерелом таких важливих сковородинських образів, як *серце* (Климент, Оріген, Григорій Назіанзин, Діонісій Ареопагітський, Макарій Єгипетський, Августин), *дзеркало* (Григорій Ниський, Діонісій Ареопагітський), *рослина* чи *внутрішнє око*. Зрештою, як казав Дмитро Чижевський, "остаточно зрозуміти символіку Сковороди можна лише на грунті символіки отців Церкви та барока" [*Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 46].

[275] Очевидно, це парафраза Євангелії від св. Матвія 2: 21. Пор.: **прїи́де въ зе́млю їꙋдеѵ́.**

[276] Назва *Виѳлеєм* означає "дом хлѣба" [див.: *Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 379].

[277] Книга Псалмів 121 (122): 1.

[278] Сковорода має на думці слова: **дрꙋ́же, ка́кш вше́лъ е҆сѝ сѣ́мш не и҆мы́й ѡ҆дѣ́нїѧ бра́чна** (Євангелія від св. Матвія 22: 12).

[279] Парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 31: 16. Пор.: **не простира́й рꙋ́кѝ и҆ не гнѣти́сѧ съ ни́мъ въ соли́ло.**

[280] Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 12: 25. Пор.: да бла́го тебѣ бу́детъ и̑ сыно́мъ твои́мъ по тебѣ во вѣки, а̑ще сотвори́ши сѐ, є́же добро̀ и̑ у̑го́дно є́сть пред҃ гд҃емъ бг҃омъ твои́мъ.

[281] Друге послання св. ап. Павла до Тимофія 2: 7.

[282] Фразу лѣ́ствица у̑тверждена на землѝ взято з Першої книги Мойсеєвої: Буття 28: 12.

[283] Парафраза Книги Притч Соломонових 8: 35. Пор.: и̑схо́ди бо моѝ и̑схо́ди живота̀, и̑ у̑готовла́ется хотѣ́нїе ѿ гд҃а.

[284] Неточна цитата з Книги пророка Єремії 12: 2. Пор.: бли́з є̀сѝ ты̀ у̑стъ и̑хъ, дале́че же ѿ у̑тро́бъ и̑хъ.

[285] Книга пророка Єремії 5: 3.

[286] Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 3: 23. Пор.: **И̑** то́й бѣ і҃исъ а̑кѡ лѣ́тъ три́десѧть.

[287] Євангелія від св. Матвія 13: 52.

[288] Фраза бли́жнимъ и̑ да́льнимъ зринає в Книзі пророка Даниїла 9: 7.

[289] Пор. з народною приказкою: "Наука срібло, а практика золото" [*Франко*, № 18331].

[290] Схожа теза є, наприклад, в «Уставі» Антонія Великого: "Нічого не пропонуй комусь за правило, поки сам того не сповниш ділом. Найбільш потворним є заповідати іншому чинити те, чого сам не робиш…" [*Ігор Ісіченко, архиєп*. Монашество Давнього Єгипту. – Харків, 2002. – С. 101]. Пор., наприклад, із тезою Номоканона: "Аще ли же сам невѣжа єст и невоздержный, како иных добродѣтели научит…" [Номоканон, си єст Законоправилник. – Київ, 1629. – С. 1–2], або з думкою Антонія Радивиловського: "…гаснет свѣтилник без єлея, гаснет и наука без прикладного житія учителя" [*Радивиловський А*. Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 882].

[291] Сковорода має на думці слова: да́мъ є̀мꙋ̀ кли́чь до́мꙋ давíдова (Книга пророка Ісаї 22: 22).

[292] Книга пророка Ісаї 33: 6.

[293] Книга пророка Ісаї 22: 22.

[294] "Сребролюбіє", чи "лихоимство", у старій українській традиції трактували як "излишнює желаніе имѣти что" [*Гізель І*. Мир с Богом человѣку. – Київ, 1669. – С. 226]. Воно беззастережно прилучалось до низки смертних гріхів [див., наприклад: *Могила П*. Собраніе краткія науки о артикулєх вѣры. – Почаїв, 1783. – Арк. 57]. Дехто стверджував, що "сребролюбіє" є "корѣнь всѣм злым" [Патерік, или Отечник Печерскій. – Київ, 1661. – Арк. 213 (зв.)], а "сребролюбец" – "паче всѣх неправеднѣйшій" [*Максимович І*. Богомыслі́є. – Чернігів, 1710. – Арк. 272 (зв.); пор.: *Климовський С*. О правосудію началствующих, правдѣ и бодрости их // Барокова поезія Слобожанщини / Упорядкування, передмова, примітки та коментарі Леоніда Ушкалова. – Харків, 2002. – С. 111–112], бо цнота має за власне коріння "безсребріє" [*Баранович Л*. Трубы словес проповѣдных. – Київ, 1674. – Арк. 60 (зв.)–61]. З огляду на це людям, "которыи до богатства прикладают сердца свои", не варто сподіватися на Царство Боже [див.: *Радивиловський А*. Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 116 (зв.)].

[295] Пор.: тꙋ́не прїи́сте, тꙋ́не дади́те. **Н**е стяжи́те зла́та, ни сребра̀, ни мѣ́ди при поясѣ́хъ ва́шихъ (Євангелія від св. Матвія 10: 8–9).

[296] Євангелія від св. Матвія 6: 26.

[297] Очевидно, Сковорода має на думці слова: бж҃е се́рдца моегѡ̀, и̑ ча́сть моя̀, бж҃е, во вѣ́къ (Книга Псалмів 72 (73): 26).

[298] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 8. Пор.: всѣхъ ѡ̀тщети́хсѧ, и̑ вмѣня́ю всѧ̀ у̑ме́ты бы́ти, да хр҃та̀ приобря́цѹ.

[299] Фраза мѣ́то гд҃нє прїа́тно зринає в Книзі пророка Ісаї 61: 2 та в Євангелії від св. Луки 4: 19.
[300] Трохи неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 11: 27. Пор.: въ трꙋдѣ̀ ѝ по́двизѣ, во бдѣ́нїихъ мно́жицею, во а҆́лчбѣ ѝ жа́жди, въ поцѣ́нїихъ мно́гащи, въ зимѣ̀ ѝ наготѣ̀.
[301] Це – варіація на тему "єдності суперечних речей", що бере свій початок від послання Горація «До Ікція» (I, 12, 19): "quid velit et possit rerum concordia discors". У перекладі Андрія Содомори: "Звідки ця єдність речей суперечних, яка її сила?" [*Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 191].
[302] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 18: 37. Пор.: а҆́зъ на сїѐ роди́хсѧ ѝ на сїѐ прїи́дохъ въ ми́ръ, да свидѣ́телствꙋю и҆́стинѣ.
[303] Парафраза Євангелії від св. Івана 4: 6. Пор.: І҆и̑съ же ѹ҆трꙋ́ждсѧ ѿ пꙋ́тїи, сѣдя́ше та́кѡ на и҆сто́чницѣ.
[304] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 4: 6. Пор.: бѣ́ (же) я҆́кѡ ча́съ шесты́й.
[305] Парафраза Євангелії від св. Івана 4: 7. Пор.: **П**рїи́де жена̀ ѿ самарі́и почерпа́ти во́дꙋ.
[306] Сковорода має на думці слова: **Г**а́ да҆́й і҆́съ: дажды̀ мѝ пи́ти (Євангелія від св. Івана 4: 7).
[307] Див. розмову Ісуса із самарянкою про живу воду в Євангелії від св. Івана 4: 10–15.
[308] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 1: 16. Пор.: **И**҆змы́йтесѧ, (ѝ) чи́сти бꙋ́дите.
[309] Неточна цитата з Другої книги царств 23: 15. Пор.: кто̀ напои́тъ мѧ̀ водо́ю;
[310] Євангелія від св. Івана 4: 31.
[311] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 4: 34. Пор.: моѐ бра́шно ѥ҆́сть, да сотворю̀ во́лю посла́вшаго мѧ̀.
[312] Фраза наро́дъ мно́гъ ѕ҃ѣлѡ̀ зринає в Другій книзі Ездри 8: 88.
[313] Парафраза Євангелії від св. Луки 12: 13. Пор.: ѹ҆чи́телю, рцы̀ бра́тꙋ моемꙋ̀ раздѣли́ти со мно́ю досто́нїѥ.
[314] Євангелія від св. Луки 12: 14.
[315] Це слова самого Сковороди.
[316] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Луки 11: 27. Пор.: бл҃же́но чре́во носи́вшее тѧ̀.
[317] Парафраза Євангелії від св. Матвія 9: 33. Пор.: **И** диви́шасѧ наро́ди, глаго́люще, я҆́кѡ николи́же я҆́висѧ та́кѡ во і҆и̑лѣ.
[318] Друга книга Мойсеєва: Вихід 3: 14.
[319] Друга книга Мойсеєва: Вихід 4: 10.
[320] Фраза па́че ча́мнїѧ зринає в Книзі Юдити 13: 13.
[321] Фраза и҆спыта́й себѐ зринає в Книзі Ісуса, сина Сирахового 18: 20.
[322] Неточна цитата з Другої книги Мойсеєвої: Вихід 32: 34. Пор.: нн҃ѣ же и҆́ди, сни́ди ѝ возведѝ лю́ди.
[323] Друга книга Мойсеєва: Вихід 4: 18.
[324] Четверта книга Мойсеєва: Числа 12: 8.
[325] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 34: 10.
[326] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 34: 7.
[327] Заклик пока́йтесѧ є в Книзі пророка Ісаї 46: 8, в Євангелії від св. Матвія 3: 2 (слова Івана Хрестителя), в Євангелії від св. Матвія 4: 17 (слова Ісуса Христа), в Євангелії від св. Марка 1: 15 (слова Ісуса Христа) та в Діях св. апостолів 2: 38 та 3: 19 (слова св. ап. Петра).
[328] Сковорода має на думці слова св. ап. Павла: засвидѣ́телствѡмъ і҆ꙋде́ємъ же ѝ є҆́ллинѡмъ ѥ҆́же къ бг҃ꙋ пока́нїѥ (Дії св. апостолів 20: 21).
[329] Сковорода має на думці слова св. ап. Павла: скончи́ти тече́нїѥ моѐ съ ра́достїю (Дії св. апостолів 20: 24).
[330] Парафраза Євангелії від св. Луки 17: 21. Пор.: **С**е́ бо, цр҃твїе бж҃їе вн҃ꙋтрь ва́съ ѥ҆́сть.

[331] Євангелія від св. Івана 1: 6.
[332] Євангелія від св. Івана 1: 31.
[333] Євангелія від св. Матвія 11: 11. Далі йде: **їѡа́нна кр҃ти́тєлѧ**.
[334] Євангелія від св. Луки 1: 14.
[335] Перша книга параліпоменон 22: 8.
[336] Книга пророка Єзекиїля 1: 3; 3: 22.
[337] Книга пророка Єремії 26: 12.
[338] Книга пророка Даниїла 10: 9.
[339] Книга пророка Єремії 49: 14.
[340] Книга пророка Захарії 1: 9.
[341] Неточна цитата з Книги пророка Йони 1: 2. Пор.: **востá́ни и̑ и́дѝ въ нїневі́ю гра́дъ вели́кїй и̑ проповѣ́ждь**.
[342] Фраза **пророцы, сы́нє человѣ́чь** чотири рази зринає в Книзі пророка Єзекиїля: 11: 4; 21: 2; 37: 9; 38: 14.
[343] Книга пророка Єремії 23: 21.
[344] Книга пророка Єремії 23: 16.
[345] Книга пророка Єремії 23: 16.
[346] Євангелія від св. Марка 3: 13–16.
[347] Євангелія від св. Марка 3: 13.
[348] Євангелія від св. Луки 6: 13.
[349] Очевидно, це тому, що, як писав Іоаникій Галятовський: "…в створеню, *любо* в ангелѣ, *любо* в человѣку, *інтелльгенс*, розумѣючій, *інтеллектус*, розум, *інтеллігенціо*, розумѣнє, *інтелльгьбьлє*, тоє, що розумѣється, суть речи розныи; в Богу зась все тоє єдино єст" [*Галятовський І.* Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 301]. Одначе, як гадали старі українські богослови, до гріха Адам та Єва мали особливий Божий дар, "они бо внутрняя самыя вещи поразумѣвали ясно, що видѣти єсть от назвиск имен нареченных от Адама коєй *ли* бо вещи, изображающих самоє єстество кождой з особна. Сіє бо доводом єсть великія в Адамѣ бывшея премудрости, понеже тако кую *ли* бо вещь нарече, яко и нареченіє со єстеством тоя и єстество со нареченієм єя согласуєт всячески" [Начатки догмато-нравоучителнаго богословія. – Почаїв, 1770. – С. 309].
[350] Схожі міркування, які віддзеркалюють розуміння слова-імені в перспективі платонівського «Кратіла», висловлювалися в українській літературі й значно раніше. Наприклад, іще на початку XVII ст. Тарасій Земка писав: "…всякая вещь от имен себѣ налагаємых свойство своє являєт" [*Земка Т.* Друга передмова до Служебника 1629 року // *Тітов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 200], – а Касіян Сакович цитував старий латинський віршик: "Conventiunt rebus nomina saepe suis" ("Назви відповідають своїм речам") [*Сакович К.* Трактат про душу // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 496]. Така засада перетворює сковородинське етимологізування на своєрідну містагогію (форму сходження до Бога через слово) не лише тоді, коли мова заходить про Божі імена чи біблійну герменевтику, але й щоразу, коли, поширюючи методу тлумачення біблійних віршів у "далекому" контексті на всю вербальну сферу, наш філософ вибудовує численні етимологічні вервечки на підставі так званих "словесних гомологізмів" (*parallelismus verbalis*). Зрештою, і антична риторика (Арістотель, Квінтіліан, Ціцерон), і середньовічна християнська традиція (Єронім, Августин, Ісидор Севільський) вважали за можливе пізнавати єство речі шляхом тлумачення її імені, тобто шлях пізнання природи речей поставав тут як шлях від *verba* до *res* [див.:

Курціус Е.-Р. Європейська література і латинське середньовіччя / Пер. з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 561–567].

[351] Можливо, Сковорода має на думці слова: да просвѣтѝтсѧ свѣ́тъ (Євангелія від св. Матвія 5: 16).

[352] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 3.

[353] Євангелія від св. Луки 6: 13.

[354] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 5: 14. Останнє слово має форму: мі́ра.

[355] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до римлян 4: 17. Пор.: животворѧщемꙋ ме́ртвыѧ и̑ нарица́ющꙋ не сꙋщаѧ ꙗ̑кш сꙋщаѧ.

[356] Сковорода має на думці історію про мальований виноград Зевксіда (Зевксія). Див. прим. 153 до діалогу «Наркісс».

[357] Очевидно, Сковорода має на думці слова: є́мꙋ́же бы́хъ слꙋжи́тель по да́рꙋ бл҃гти бж҃їѧ, да́нныѧ мнѣ̀ по дѣ́йствꙋ си́лы є́гѡ̀ (Послання св. ап. Павла до ефесян 3: 7).

[358] Євангелія від св. Марка 3: 14.

[359] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до римлян 1: 1. Пор.: **П**а́влъ, ра́бъ і҃ісъ хр҃то́въ, зва́нъ а҃пл҃ъ.

[360] Парафраза Послання св. ап. Павла до галатів 1: 1. Пор.: **П**а́влъ, а҃пл҃ъ ни ѿ человѣ́къ, ни человѣ́комъ, но і҃исъ хр҃то́мъ и̑ бг҃омъ ѻ҆ц҃е́мъ воскр҃си́вшимъ є́гѡ̀ и̑з̀ ме́ртвыхъ.

[361] Послання св. ап. Павла до галатів 1: 15.

[362] Євангелія від св. Матвія 8: 19.

[363] Євангелія від св. Матвія 8: 19.

[364] Євангелія від св. Матвія 8: 19.

[365] Див. прим. 193 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон».

[366] Дії св. апостолів 8: 10.

[367] Дії св. апостолів 8: 21.

[368] Дії св. апостолів 8: 10.

[369] Пор.: "Словно коза, на кровлю мостится"; "Как коза, на кровлю мостится" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 257, 477].

[370] Дії св. апостолів 7: 9.

[371] Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 10: 20. Пор.: ра́дꙋйтесѧ же, ꙗ̑кш и̑мена̀ ва́ша.

[372] Євангелія від св. Матвія 8: 19.

[373] Очевидно, це парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 23. Пор.: ѡ҆бновлѧ́тисѧ же дꙋ́хомъ ꙋ́мꙋ ва́шегѡ.

[374] Неточна цитата з Дій св. апостолів 8: 22. Пор.: пока́йсѧ ꙋ́бо ѡ҆ сло́вѣ твое́й.

[375] Євангелія від св. Матвія 27: 5.

[376] Євангелія від св. Матвія 8: 19.

[377] У Соборному посланні св. ап. Іуди 12 є фраза ѿ҆блацы безво́дни.

[378] У православній традиції, зокрема іконографічній, *Денницею* називали Сатану-Люцифера [див.: *Аверинцев С.* Люцифер // *Аверинцев С.* Софія-Логос: Словник / Упорядник та автор передмови Костянтин Сігов; науковий редактор видання Марина Ткачук. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 137]. Те саме й у молитовних текстах: "Заклинаю тя, с небесе спадшая деннице…" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 375 (третя пагін.)].

[379] Друге соборне послання св. ап. Петра 2: 17.

[380] Неточна цитата з Книги пророка Йони 1: 2. Пор.: воста́ни и̑ и̑дѝ въ нїневі́ю гра́дъ вели́кїй и̑ проповѣ́ждь.

[381] Євангелія від св. Луки 9: 59.
[382] Євангелія від св. Луки 9: 60.
[383] Очевидно, це парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 19: 17. Пор.: **не ѡ҃зира́йсѧ вспѧ́ть.**
[384] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Луки 10: 23. Пор.: **бл҃же́ни о҃чи ви́дѧщїи, а҆́же ви́дите.**
[385] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 20: 4. Пор.: **и҆ди́те и҆ вы̀ въ вїногра́дъ мо́й.**
[386] Це – окреслення Богородиці. Пор., наприклад: "Безневѣстная богородителнице…"; "Радуйся, невѣсто неневѣстная" [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 14 (зв.), 15 (зв.)].
[387] Книга Псалмів 44 (45): 14.
[388] Парафраза Книги Псалмів 1: 1. Пор.: **на пⷭ҇тѝ грѣ́шныхъ не стⷭ҇а.**
[389] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 20: 6. Пор.: **что̀ здѣ̀ стоитѐ вѣ́сь де́нь пра́здни;**
[390] Парафраза Книги пророка Ісаї 5: 7. Пор.: **Вїногра́дъ бо гд҃а сава́ѳа, до́мъ і҆и́левъ є҆́сть.**
[391] Євангелія від св. Марка 16: 18.
[392] Поняття *страх Божий* відігравало дуже важливу роль у міркуваннях старих українських богословів. Недаром Феофан Прокопович підкреслював, що саме слово *Бог* (*Θεός*) старі греки виводили зі слова *страх* (*δέος*) [*Prokopowicz Th.* Christianae Orthodoxae Theologiae. – Lipsiae, MDCCLXXXXII. – Vol. 1. – P. 336–337]. Цей "спасителный страх", залежно від того, *що са́ме* спонукало *людину* цуратися гріха (щира *любов до добра*, сподівання на посмертну винагороду чи боязнь посмертного покарання), набуває рис страху *синівського*, *наймитського* та *рабського*. Отож, згідно з наукою святих отців, наші барокові богослови правили про *три чини*, якими можна "угодити Богу: или боящеся муки, и єсмы в чину раба, или за мзду своєя ради ползы и подобихомся наємником, или за самоє доброє, и єсмы в чину сына" [Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 47; пор.: *Григорий Богослов.* Слово 4. Первое обличительное на царя Юлиана // Творения иже во святых отца нашего Григория Богослова, архиепископа Константинопольского. – Санкт-Петербург, б. г. – Т. 1. – С. 87]. Усі три боговгодні чини породжують у серці *жаль*. Одначе страх "рабський" та "наймитський", коли чоловік шкодує, що образив Бога, але "робить те через боязнь пекла й вічних мук або втрати небесної хвали" [*Menniti P.* Szkoła Bazyliańska. – Wilno, 1764. – S. 129–130], не в змозі викликати "ревного жалю", "правдивої сердечної скрухи", тобто *щирого каяття*, вчиненого "не для боязни пекелных мук, не для утраченя небесных роскошей, але для того самого, же Бога всемогущаго чловѣк, так добротливого Пана своєго, образил" [*Winnicki I.* Ustawy rządu duchownego i inne pisma. – Przemyśl, 1998. – S. 74]. Він викликає тільки "жаль недосконалий" (*attritio*), або, як казали отці василіяни, "укруху" [див.: *Derdziuk A., OFMCap.* Grzech w XVIII wieku. Nurty w polskiej teologii moralnej. – Lublin, 1996. – S. 266–267]. Отож, смиренномудра душа воліє боятися Бога "чистым сыновским страхом" [Вѣнец в честь тревѣнчанному Богу. – Чернігів, 1712. – Арк. 7 (зв.)]. Саме про це й говорить Сковорода.
[393] Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 14: 21. Пор.: **Бл҃же́нъ мⷭ҇жъ, и҆́же во премⷣрости у҃мретъ.**
[394] Книга Ісуса, сина Сирахового 15: 1.
[395] Книга Ісуса, сина Сирахового 38: 24.
[396] Книга Ісуса, сина Сирахового 16: 22.
[397] Книга Ісуса, сина Сирахового 16: 23.

[398] Сковорода говорить тут про самоприниження-κένωσις [див.: *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 175–182].

[399] Пор. з коментарем Іоаникія Галятовського: "Ведлуг сенсу аллегорычного закрытого, назвал Христом тернієм богатства, роскоши и клопоты свѣцкіи…" [*Галятовський І.* Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 184 (зв.)].

[400] Книга Псалмів 45 (46): 11.

[401] Самого Христа Сковорода називав "главою схоластів" ("pincipem τῶν σχολαστικῶν"), мавши на думці характерний для мудрого чоловіка спокій, по-грецькому – *σχολή* [див. про це: *Ушкалов Л., Марченко О.* Нариси з філософії Григорія Сковороди. – Харків, 1993. – С. 65–67].

[402] Книга Ісуса, сина Сирахового 38: 25.

[403] Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 39: 1–4. Перший вірш звучить так: **Т**о́чїю вдаа́й дꙋ́шꙋ свою҆ и҆ размышла́й въ зако́нѣ вы́шнягш премꙋ́дрости всѣ́хъ дре́вних҃ъ взы́щетъ и҆ во пр҃ро́чествїих҃ъ поꙋча́тисѧ бꙋ́детъ.

[404] Четверта книга Мойсеєва: Числа 18: 20.

[405] Очевидно, Сковорода має на думці слова: *да блюдꙋ́тъ стражбы твоѧ̀ и҆ стражбы ски́нїи* (Четверта книга Мойсеєва: Числа 18: 3).

[406] Євангелія від св. Матвія 5: 1–2.

[407] Євангелія від св. Матвія 5: 3.

[408] Парафраза Євангелії від св. Матвія 6: 33. Пор.: **И҆щи́те же пре́жде цр҃твїѧ бжїѧ и҆ пра́вды є҆гѡ̀**.

[409] Неточна цитата з Дій св. апостолів 3: 6. Пор.: **сребра̀ и҆ зла́та нѣ́сть ꙋ҆ менѐ**.

[410] Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 51: 30. Пор.: **Дадѐ гд҃ь а҆зы́къ мѝ мздꙋ́ мою҆, и҆ тѣ́мъ восхвалю҆ є҆гѡ̀**.

[411] Мабуть, це парафраза Другого послання св. ап. Павла до Тимофія 4: 8. Пор.: **соблюда́етсѧ мнѣ̀ вѣне́цъ**.

[412] Книга Ісуса, сина Сирахового 51: 18.

[413] Книга Ісуса, сина Сирахового 51: 25.

[414] Книга Ісуса, сина Сирахового 51: 20.

[415] Книга Ісуса, сина Сирахового 51: 19.

[416] Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 51: 22. Пор.: **предꙋспѣ́вшїе бы́сть мѝ въ не́й**.

[417] Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 51: 30. Пор.: **Дадѐ гд҃ь а҆зы́къ мѝ мздꙋ́ мою҆, и҆ тѣ́мъ восхвалю҆ є҆гѡ̀**.

[418] Книга пророка Ісаї 50: 4.

[419] Пісня над піснями 4: 11.

[420] Дії св. апостолів 2: 4.

[421] Див.: **долготꙋ́ бо житїѧ̀ и҆ лѣ́та жи́зни и҆ ми́ръ приложа́тъ тебѣ́** (Книга Притч Соломонових 3: 2).

[422] Див.: **Дре́во живота̀ е҆́сть всѣ́мъ держа́щымсѧ є҆ѧ̀** (Книга Притч Соломонових 3: 18).

[423] Можливо, Сковорода має на думці слова: **И҆зле́нндю вѣ́рꙋ возвѣща́етъ пр҃ѣ́ный** (Книга Притч Соломонових 12: 17).

[424] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **ѿ ꙋ҆стъ є҆ѧ̀ и҆схо́дитъ пра́вда** (Книга Притч Соломонових 3: 16).

[425] Можливо, Сковорода має на думці слова: **хота́щїи же ми́ра возвеселя́тсѧ** (Книга Притч Соломонових 12: 20).

[426] Сковорода має на думці слова: **Дале́че ѿстои́тъ бг҃ъ ѿ нечести́выхъ, моли́твы же пра҃вы́хъ послу́шаетъ** (Книга Притч Соломонових 15: 29).
[427] Сковорода має на думці слова: **въ шу́йцѣ же є҆г҃ѡ бога́тство и҆ сла́ва** (Книга Притч Соломонових 3: 16).
[428] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 20: 29. Пор.: **Л҃ѣпота (е҆́сть) ю҃нымъ прему́дрость: сла́ва же ста҃рымъ сѣди́ны**.
[429] *Див.* прим. 65 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон».
[430] Сковорода має на думці слова: **и҆ се҆̀, на лицы́ пу́сты́ни ме́лко я҃кѡ кори́а́ндръ** (*Друга* книга Мойсеєва: Вихід 16: 14).
[431] Це – парафраза 1-ої строфи 11-ої пісні циклу «Сад божественных пѣсней». Пор.: "Нелзя бездны окіана горстью персти забросать. / Нелзя огненнаго стана скудной каплѣ прохлаждать. / Возможет *ли* в темной яскинѣ гулять орел. / Так, как в поднебесный край вилетѣв он отсель?"
[432] Початок другої строфи 11-ої пісні циклу «Сад божественных пѣсней». Щоправда, Сковорода змінює тут розбивку на рядки та закінчення. Замість "плѣняет зрак очес" подає "мір сей весь".
[433] Така опозиція малярства й літератури – дуже давня. Її автором зазвичай уважають грецького лірика й епіграматиста Симоніда Кеоського (556–468 рр. до н. е.). Принаймні Лессінг у своєму славетному трактаті «Лаокоон, або Про межі живопису і поезії» писав: "Блискуча антитеза грецького Вольтера, що живопис – німа поезія, а поезія – промовистий живопис, була, мабуть, не запозичена з підручника. То був влучний здогад, яких багато є в Симоніда…" [*Лессінг Г.-Е.* Мінна фон Барнгельм. Емілія Галотті. Лаокоон. – Київ, 1976. – С. 172]. Сковорода міг знати цю думку, скажімо, з Плутарха, котрий у трактаті «Як юнакові слухати поетичні твори» писав: "поезія – це озвучене малярство, а малярство – німа поезія" [*Плутарх*. Как юноше слушать поэтические произведения // Памятники поздней античной научно-художественной литературы II–V века. – Москва, 1964. – С. 16], або з курсів поетики (наприклад, Феофан Прокопович цитував її в п'ятому розділі другої книги свого курсу). Є також латинська приказка: "Poema loquens pictura est" [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 275]. Загалом беручи, ця думка була добре відома старим українським письменникам. Скажімо, Захарія Копистенський писав: "Которыи бовѣм рѣчи исторіи мова ушом прекладает, тыи маліованіє молчачеє очом показуєт" [Книга о вѣрѣ. – Київ, 1620. – С. 19 (друга пагін.); пор.: *Туптало Д.* Книга житій святых. – Київ, 1700. – Арк. 108]. А ось слова ігумена Скиту Манявського Феодосія: "Писаніє бо єсть… философ нѣмый, который много разумѣєт, а сказати людєм разумѣнных не может…" [Завѣт духовный в ієросхимонасех Ѳеодосія… // Акты, относящиеся к истории Южнозападной Руси / Изд. А. П. Петрушевич. – Львов, 1868. – С. 85]. Крім того, варто пам'ятати також старовинний концепт "картина – це книга для неписьменних", до якого часто зверталися українські письменники [див., наприклад: *Kalnofoyski A.* Τερατούργημα. – Kiiów, 1638. – S. 85]. При цьому, приміром, Дмитро Туптало, порівнюючи книгу та малярську картину, надавав перевагу останній: "…єсть живописноє художество скорѣйшая, внятнѣйшая и вразумителнѣйшая повѣсть, паче повѣсти книжныя" [*Туптало Д.* Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 22].
[434] Пор.: "Чисте небо не боїться ні блискавки, ні грому" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 145].

[435] Сковорода має на думці слова: **Не оу҃хищре́ннымъ бо ба́снемъ послѣ́довавше сказа́хомъ ва́мъ си́лꙋ и҆ прише́ствїе гд҃а на́шегѡ і҃сса хр҃та, но самови́дцы бы́вше вели́чествїѧ о҆́нагѡ** (Друге соборне послання св. ап. Петра 1: 16).

[436] Можливо, це парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 39: 26. Пор.: **ничто́же е҆́сть ди́вно пред҃ ни́мъ.**

[437] Це – 302-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Соловей со своими птенцами» (підпис: "Лучшая есть родительская наука. Отцы суть лучшіе дѣтям учители. Melior doctrina parentum") [Емблемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 76–77].

[438] Можливо, це парафраза Книги пророка Осії 13: 9. Пор.: **Въ пога́бели твое́й, і҃и҃лю, ктоҀ помо́жетъ тебѣ҆;**

[439] *Δίκταμνος* – лікарська рослина, яка нібито мала здатність виганяти стріли з ран. Наприклад, Ціцерон (Про природу богів, II, 126) писав про це так: "Дикі кози на Криті, коли їх ранять мисливські стріли, знаходять траву, що має назву dictamnus. Коли вони її поїдять, то, кажуть, стріли самі по собі виходять із тіла" [див.: *Цицерон*. Философские трактаты. – Москва, 1985. – С. 143].

[440] Сковорода описує 332-ій малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Раненный олень ѣст извѣстное растѣніе для своего увраченія» (підпис: "Природа превосходит искусство. Он сам находит свое лѣкарственное средство. Natura praestat arte") [Емблемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 84–85].

[441] Це – 351-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Жемчужина в раковинѣ» (підпис: "Не ищи ея внѣ. Ne te quaesiveris extra") [Емблемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 88–89].

[442] Так звучить російське вітання під час їди [див.: Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 751]. Пор. також українське: Хліб та сіль!" [*Номис*, № 11952].

[443] Це – 422-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Слон смотрящій на солнце» (підпис: "Чистое благочестіе Богу угодно. Непорочная жизнь благопріятна Господу. Pura placet pietas") [Емблемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 106–107].

[444] Про "набожність" слонів ідеться, зокрема, у Плутарховому трактаті «Які з тварин розумніші: земні чи морські?» (972b), у «Фізіолозі» тощо [див.: *Чижевський Д.* Український літературний барок / Підготовка тексту й мовна редакція Леоніда Ушкалова; вступна стаття Олекси Мишанича. – Харків, 2003. – С. 374–375; *Čyževśkyj D.* Literarische Lesefrüchte. Zur Emblematik im ukrainischen Drama des 17. Jahrhunderts // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1934. – Bd. XI. – S. 23–24].

[445] Неточна цитата з Книги пророка Малахії 4: 2. Пор.: **И҆ возсі́ѧетъ ва́мъ бо́ѧщымсѧ и҃́менє моегѡ̀ со́лнце пра́вды и҆ и҃зцѣле́нїе въ крилѣ́хъ е҆гѡ̀: и҆ и҃зы́дете и҆ взыгра́ете, ꙗ҆́коже телцы̀ и҃з оу҃зъ разрѣше́ни.**

[446] Книга Псалмів 5: 4.

[447] Неточна цитата з Книги Псалмів 5: 6. Пор.: **нижѐ пребу́дꙋтъ беззако́нницы пред҃ о҆чи́ма твои́ма.**

[448] Див. прим. 1 до діалогу «Наркісс».

[449] Сковорода переробляє тут приказки: "Не славна хата углами, славна пирогами" [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 238]; "Не красна изба углами, красна пирогами" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 589, 700].

[450] Заклик **слы́ши, і҃и́лю** чотири рази звучить у П'ятій книзі Мойсеєвій: Повторення Закону: 5: 1; 6: 4; 9: 1; 27: 9.

[451] Друга книга Мойсеєва: Вихід 23: 21; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 4: 9; 6: 12; 8: 11.
[452] Перша книга Мойсеєва: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеєва: Вихід 10: 28; 34: 12; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8.
[453] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 6: 15.
[454] Це – 203-ій малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Бобр самого себе гризущій» (підпис: "Для сохраненія жизни. Для спасенія самого себе. Modo vita supersit") [Емблемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 52–53].
[455] Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 30: 23. Останнє слово має форму: **чєловѣ́ка**.
[456] Це – 310-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Мушки лѣтающія около горящей свѣчи» (підпис: "Вредная прихоть. Мое удовольствіе стоит мнѣ жизни. Damnosa voluptas") [Емблемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 78–79].
[457] Актеон (гр. *Ἀκταίων*) – син Арістея та Автоної. Одного разу, коли він був на полюванні, то побачив, як Артеміда купалася з німфами. Розгнівана богиня перетворила його на оленя, і Актеонові пси розшматували свого хазяїна. Образ Актеона – надзвичайно популярний у мистецтві. До нього зверталися й українські письменники старої доби, наприклад, Стефан Яворський [див.: *Jaworski S*. Pełnia nieubywaiącey chwały. – Kiiów, 1691. – K. 30], Іван Максимович [див.: *Максимович І*. Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 296] та інші, а вперше в українській літературі він став відомий з перекладних гомілій Григорія Богослова ще за старокиївських часів [див.: *Чижевський Д*. Антична література в старій Україні // *Чижевський Д*. Філософські твори: У 4 т. – Київ, 2005. – Т. 2. – С. 45].
[458] Це – 493-ій малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Актеон от своих псов растерзанный» (підпис: "Чувствует звѣрскія дѣйствія своих псов. Ближайшіе его ему измѣнили. Умерщвлен от найвѣрнѣйших друзей. Sentit canum fera facta suorum") [Емблемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 124–125 пор.: *Picinellus Ph*. Mundus symbolicus. – Coloniae Agrippinae, 1729. – T. 1. – P. 147].
[459] Див. прим. 217 до діалогу «Кольцо».
[460] Згідно з грецькою міфологією, цар фессалійських лапітів Іксіон на бенкеті в Зевса став домагатися любові Гери, а Зевс, увівши його в оману, дав йому богиню Нетелу.
[461] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 10: 36. Пор.: **Й̑ вразѝ чєловѣ́къ домáшнїи̑ є́гѡ̀**.
[462] Фаетон (гр. *Φαέτων*) – син бога сонця Геліоса й океаніди Клімени. Одного разу він попросив у свого батька дозволу правити сонячною колісницею, але не впорався з нею, підлетів надто близько до землі, так що вона мало не згоріла, і тоді Геліос, аби не сталося нещастя, убив його блискавкою. Про це розповідають Еврипід у трагедії «Фаетон» та Овідій у «Метаморфозах». Сковорода змальовує тут 748-у емблему зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Фаетон» (підпис: "Вышше возносящіеся, низпадают. Кто высоко возходит, больно ушибается. Altius ascendentes lapsu graviore ruunt") [Емблемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 188–189; пор.: *Picinellus Ph*. Mundus symbolicus. – Coloniae Agrippinae, 1729. – T. 1. – P. 167]. До цього образу українські письменники зверталися й раніше. Наприклад, Іван Максимович переказував сюжет про Фаетона (за Овідієм) у своєму «Театроні» [див.: *Максимович І*. Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 230], а Феофан Прокопович писав про нього в курсі натурфілософії [див.: *Прокопович Ф*. Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф*. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 414].

[463] Книга Притч Соломонових 29: 23.

[464] Ця пригода трапилася не із Симеоном, а з Рувимом, котрий переспав з наложницею свого батька Якова (див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 35: 22) і був проклятий ним за це (див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 49: 4).

[465] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 5: 1. Пор.: **Воспою нн҃ѣ возлю́бленномꙋ пѣ́снь.**

[466] Це – 534-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», який називається «Горлица со своими птенцами взирающая на убитаго самца» (підпис: "Нынѣ познаю, что есть любовь. Nunc scio, quid amor sit") [Емвлемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 134–135]. Див. також малюнок № 639 «Горлица над лежащим убитым самцом» (підпис: "Мою жизнь, а его смерть оплакиваю. Vitam meam, ejus que mortem plango") [там само. – С. 160–161]. Горлиця віддавна була символом подружньої вірності [див., наприклад: *Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 184].

[467] Трохи неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 4: 8, 16. Пор.: **бг҃ъ любы̏ е̏стъ.**

[468] Див. прим. 64 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[469] Фразу "вся чиста чистым" узято з молитовних текстів [див., наприклад: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 202 (друга пагін.)]. Її джерелом є Послання св. ап. Павла до Тіта 1: 15. Пор.: **Всѧ̑ ꙋ҆̑бω чи҃ста чи҃стымъ.** Пор. з народними приказками: "Чистому все чисто" [*Франко*, № 27463]; "Чистому все чисто" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 126].

[470] Фраза "предревняя богословія", очевидно, є перекладом лат. *prisca theologia* [коментар до цих понять див.: *Erdmann E. von*. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 116–123].

[471] Книга Псалмів 101 (102): 28; Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 12.

[472] За часів Сковороди це було звичне уявлення. Наприклад, Михайло Ломоносов у своїй риториці писав: "…якщо грецьке ім'я *θεὸς* (Бог) походить від дієслова *θέειν* (бігти), російське *Бог* від імені *біг*, німецьке *Gott* від дієслова *geht*, то можна напевно стверджувати, що стародавні греки, слов'яни та німці вважали за богів ті речі, які повсякчас перебувають у русі, тобто сонце, місяць, зірки або великі ріки" [*Ломоносов М. В.* Полное собрание сочинений. – Москва; Ленинград, 1952. – Т. 7: Труды по филологии. 1739–1758 гг. – С. 160]. До речі, така збіжність у потрактуванні етимології слова *Бог* дозволила Анастасії Ніженець стверджувати, що Сковорода знав риторику Ломоносова [див.: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 18]. Очевидно, так воно й було, оскільки курс риторики в Харківському колегіумі (принаймні з 1769 р.) читали за підручником Ломоносова [див.: *Лебедев А.* Харьковский коллегиум как просветительный центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1885. – Кн. 4 (окт.-дек.). – С. 70].

[473] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 19: 30–35.

[474] Лотове п'янство та кровосумішку алегорично трактував іще Оріген (Про першооснови, IV, 9) [див.: *Ориген*. О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 317, 318]. Тим часом старі українські письменники тлумачили цей сюжет передовсім у буквальному сенсі [див., наприклад: *Туптало Д.* Слово на празденство явленія пречистыя іконы Пречистыя Владычицы нашея Богородицы и Приснодѣвы Маріи в градѣ Казанѣ // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 3. – С. 109; *Щеглова С.* Давні

українські вірші про пияцтво // Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови / За ред. В. Перетця.– Київ, 1929. – Кн. ІІ. – С. 84].

[475] Книга пророка Малахії 4: 2.

[476] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 32: 11.

[477] Пісня над піснями 8: 6.

[478] Пісня над піснями 5: 16.

[479] Трохи неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 4: 8, 16. Пор.: **бг҃ъ любы̀ е́сть.**

[480] Сковорода має на думці історію Самсона: **ѿ оу҃стъ льво́выхъ и҆зы̀де́й ме́дъ** (Книга Суддів 14: 9).

[481] Парафраза Книги пророка Ісаї 49: 24. Пор.: **Е́да̀ во́зметъ кто̀ ѿ и҆споли́на кѡры́сти;**

[482] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 60: 16. Пор.: **И҆** и҆зссе́ши млекò ца҃зы́кѡвъ.

[483] Книга пророка Ісаї 14: 2.

[484] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **скажи́те на́мъ, ка́кѡ по́слемъ е҆гò на мѣ́сто е҆гѡ̀;** (Перша книга царств 6: 2).

[485] Євангелія від св. Марка 16: 18.

[486] Пісня над піснями 1: 3.

[487] Пісня над піснями 5: 16.

[488] Послання св. ап. Павла до римлян 14: 3.

[489] Це – 654-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Купидон правит кораблем» (підпис: "Счастливо тѣ преплавают море, коими любовь управляет. При добром вѣтрѣ, благопріятное мореплаваніе. Quam bene navigant, quos amor dirigit") [Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 164–165].

[490] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 4: 29. Пор.: **Т҃о́й же пра̂ва сотвори́тъ** тече́нїѧ твоѧ̂.

[491] Це – 721-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Купидон слѣпый на себѣ несет хромоногаго» (підпис: "У любящих единая воля. Любящіеся должны имѣть токмо единое желаніе. Amantibus una voluntas") [Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 182–183]. Сюжет про сліпця та хромця Сковорода подав у діалозі «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».

[492] Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 6: 17. Пор.: **Прилѣпля́ѧйсѧ же г҃дє҃ви е҆ди́нъ дх҃ъ е҃сть** (съ г҃дє҃мъ).

[493] Це – 744-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Купидон на плечах носит свѣт» (підпис: "Болѣе Атланта. Сильнѣе Геркулеса. Plus quam Atlas") [Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 186–187].

[494] Згідно з грецькою міфологією, Зевс покарав Атласа (Атланта) – сина титана Япета й океаніди Клімени, – змусивши його тримати на собі небозвід. Це – емблематичний образ. Див. малюнок «Атлас на раменах носит свѣт» (підпис: "Поддерживает и не гнушается. Все носит без труда, без усталости") [Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 96–97].

[495] Книга Йова 38: 4.

[496] Це – 741-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Купидон простръливает сферу» (підпис: "Любовь сохраняет все. Любовь бережет всего. Cuncta conservat amor") [Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 186–187].

[497] *Ціцерон*. Про дружбу VIII, 26 [див.: *Марк Туллий Цицерон*. О старости. О дружбе. Об обязанностях. – Москва, 1993. – С. 38].

[498] Слова “Omnia vincit amor” походять із Вергілієвих «Буколік» (X, 69). Пор.: “Omnia vincit amor; et nos cedemus amori” (“Все переможе любов; скоряємось ми любові”) [див. про це: *Курціус Е.-Р.* Європейська література і латинське середньовіччя / Переклав з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 144]. Вони були популярні, зокрема, в емблематичній літературі. Згадаймо для прикладу 728-ий, 774-ий та 785-ий малюнки зі збірки «Symbola et emblemata»: «Андромеда» (підпис: “Любовь побѣждает все. Никто не может сопротивляться любви. Omnia vincit amor”), «Купидон учит Геркулеса прясти» (підпис: “Любовь все побѣждает. Любовь есть совершенный учитель. Omnia vincit amor”) та «Купидон, сидя на львѣ, его укрощает» (підпис: “Любовь побѣждает все. Любви все возможно. Amor vincit omnia”) [Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 182–183, 194–195].

[499] У Біблії: **любы**.

[500] Пісня над піснями 8: 6.

[501] В автографі: *Наперстниково*.

[502] Трохи неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 4: 8, 16. Пор.: **бг҃ъ любы є҆́стъ**.

[503] Див. прим. 149.

[504] Це – 625-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Рог наполненный цвѣтами» (підпис: “Геркулесов дар. Мое мужество мнѣ пріобрѣло мое богатство. Храбрости обязан имѣніем. Herculis munus”) [Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 158–159].

[505] Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 3.

[506] Послання св. ап. Павла до євреїв 13: 8.

[507] У відповідь на запитання Мойсея про Боже ім’я, Бог сказав: “Я Той, що є” (Друга книга Мойсеєва: Вихід 3: 14). У слов’янському перекладі: **а҆́зъ є҆́смь сы́й**. Феофан Прокопович коментував це місце так: “…Бог, розмовляючи з Мойсеєм, присвоює собі назву буття як власне ім’я. ‘Я, – каже він, – є той, хто є’. Тому й існує в церквах вельми старий звичай: над головою Христа Господа, щоб довести, що він – істинний Бог, писати навкруги грецьке слово Ὢν, що означає ‘буття’” [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 122; пор.: *Сакович К.* Трактат про душу // Пам’ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 471]. Перше словникове значення займенника *сый* таке: “О Ὢν, то єсть тот, который был и тепер єст и на вѣки будет. (Власный тітул Бозскій). ‘Аз єсмь сый’. Бог єст вѣчный, немаючій початку ни конца” [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 252].

[508] Цю саму емблему Сковорода описав у поезії «Carmen» («Мелодіа»).

[509] Євангелія від св. Луки 1: 49.

[510] Акафіст Пресвятій Богородиці, ікос 8-ий.

[511] Акафіст Пресвятій Богородиці, ікос 2-ий.

[512] Сковорода подає тут переробку езопівського сюжету про Вовка та Ягня, здавна знаного в Україні. Поширеність цього сюжету засвідчує і те, що на його ґрунті виникає народна приказка: “Баране, не мути воду вовкові” [*Номис*, № 1101; *Франко*, № 263], – і те, що філософи використовували його як усім відомий приклад софістичних силогізмів: “Цією помилкою грішить оте звинувачення вовка проти ягняти в Езопа: ‘Ти п’єш одночасно, коли й я п’ю, отже, каламутиш мені воду’” [*Конисκий Г.* Загальна філософія, поділена на чотири відділи… // *Конисκий Г.* Філософські твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 180]. Сковородинська переробка засновується на фольклорному сюжеті про те, як вівці (чи

свині) просять вовка заспівати, той починає вити, прибігають люди із собакими й б'ють вовка [див.: Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Составители: Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – Ленинград, 1979. – С. 71 (122С)]. Варто зазначити, що імена собак запозичені Сковородою з Овідієвих «Метаморфоз» (III, 208, наст.) [див.: *Публій Овідій Назон*. Метаморфози / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1985. – С. 55–56].

[513] Це – варіація на тему: invita Minerva ("Без благоволенія Минервы").

[514] Див. прим. 39 до циклу «Басни Харьковскія».

[515] Нім. *die Qualität* – 'якість, властивість'.

[516] Менует (франц. *menuet*) – старовинний французький танець або музичний твір розміром менуета.

[517] Капельмейстер (нім. *der Kappellmeister*) – керівник та диригент хору чи оркестру.

[518] Кохмейстер (нім. *der Kochmeister*) – головний кухар.

[519] Пор.: "С Богом хоть за море, а без Бога ни до порога" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 36]; "Без Бога ні до порога" [*Номис*, № 7; *Франко*, № 865].

[520] Свого часу Павло Житецький знайшов у одному з рукописів, що зберігалися в Києво-Михайлівському монастирі, таку версію цієї аффабуляції: "Не пнись, что тебѣ не дано от Бога: / Без Бога, знаешь, ниже до порога. / Єсли не рожден, не сунься в науку: / Ах, многи чрез то в вѣчну впали муку! / Не многих мати породила к школѣ. / Хочь ли блажен быть? / Будь сыт в твоєй долѣ" [*Житецкий П.* Странствующие школьники в старинной Малороссии // Киевская старина. – 1892. – Т. XXXVI. – Февр. – С. 194].

[521] Див. прим. 147 до циклу «Сад божественных пѣсней».

КНИЖЕЧКА,
называемая
SILÉNUS ALCIBIADIS.
Си́рѣчь
И́КОНА АЛКЇВЇА́ДСКАЯ.

Написана 1776 года, Ма́рта 28-го.
Поднесена в день Па́схи.

Высокомилостивому Государю
Степану Ивановичу, Господину Полковнику его
Высокородію Тевяшеву[1]
*

Высокоми́лостивый Государь!

Извѣстное впрямь есть Слово Сокра́тово:

“Ино́й живе́т на то, чтоб ѣсть,

А я, де, ѣм на то, чтоб жить”[2].

Жизнь не то значит, чтоб только ѣсть и пить, но быть веселым и кура́жным, и сы́тость тѣлесная не даст куражѣ Сердцу, лише́нному своея Пи́щи.

В сем-то ра́зумѣ учи́л своих Друзей Епи́кур, что жизнь зави́сит от сладости[3] и что весели́е Се́рдца есть то Живот Человѣку[4].

Гора́тїус то́ же, что Епи́кур, мыслит:

Nec dulcia differ in annum…[5] Си́рѣчь:

Сладости не отлагай на Год.

А что он чрез сладость разумѣет весели́е се́рдца, ви́дно из послѣдующих:

Ut quocunque loco fueris; vixisse libenter

Te dicas[6].

Сирѣчь:

Дабы ты мог сказать о себѣ, что для

Тебе вездѣ жило́сь кура́жно.

Утѣшенїе и Кура́ж, Кура́ж и сладость, сладость и Жизнь есть то же, и что Гора́ці͡ій сказа́л: Сладости не отлагай, то Се́нека[7] протолковал: Жи́зни не отлагай[8]. Sera nimis est Vita crastina. Vive hodie[9]. Живи́ днесь.

Си́лу Сло́ва сего Люди не раскуси́в, во всѣх вѣках и Наро́дах, обезславили Епи́кура за сладость и почли́ са́маго его Па́стырем ста́да свинна́го, а каждаго из Друзей его величали:

Epicuri de grege porcus[10].

Но когда жизнь от сердечнаго весели́я, а весели́е от сладости, тогда откуда зависит сладость, услаждающая сердце? Изъясняет Богови́дец Плато́н[a]:

[a] Divinus Plato [Божественний Платон (лат.)].

“Нѣт сладчае Истины”[11].

А нам можно сказать, что в одной Истинѣ живет истинная сладость и что одна она Животворит владѣющее тѣлом Сердце наше. И не ошибся нѣкїй Мудре́ц, положившїй предѣлом между Учоным и не-учоным предѣл мертваго и живаго[12].

Пиѳагор, раскуси́в Е́мблемат Треуго́лника и узрѣв в нем Истину, с веселїем вопїет:

“Обрѣтох! Обрѣтох!”[13]

Видно, что жизнь живет тогда, когда мысль на́ша, *люблѧ* Истину, *лю́бит* выслѣдыватъ Тропи́нки Ея и, встрѣтив О́ко Ея, торжествует и веселится сим незаходимым Свѣтом[14]. Сей Свѣт услаждает и Старость Соло́нову[15], а он, и состарѣва́ясь, каждый *день* нѣчто вкушает от ядо́мых всѣми, но не истощаемых сладостей, согрѣвающих и питающих сердечныя мысли, как весе́нное Солнце каждую Тварь[16].

И как пра́вильная цыркула́ціа крови́ в звѣря́х, а в Травах Со́ков раждает благосостоянїе тѣлу их, так истинныя Мысли озаряют Благодушїем Сердце; и не дивно, что нѣкїих избранных Человѣков Монуме́нты и Записки сею тако́ю на́дписью Оглавлены́:

Житїе и Жизнь имярек[17].

Житїе значит родиться, корми́ться, расти́ и умаля́ться, а жизнь есть плодоприношенїе, проза́бшее от Зе́рна Истины, ца́рствовавшїя в Сердцѣ их[18], и не напрасно *Друг* Истины Цицеро́нов Като́н[19] *любил* в старости Пиру́шки[20], но растворе́нныя насыща́ющими сердце, мудрыми Бесѣдами, начертающими невидимую нигдѣ, а прекрасную Ипо́стась Истины, влекущїя всѣх чувствы и услаждающїя.

К чему ж сїя рѣчь течет? К тому, что высоких Фамилїй *люди*, не только в Тяжбах, Война́х, Комме́рцїях, Домострои́тельствах, Худо́жествах, но и в самом Первом Пунктѣ, си́рѣчь в Мыслях, до Бога касающихся, должны находить Истину, а противобо́рствовать Суевѣрїю.

Вѣрно, что Шар Земный без боло́тных Луж, без мертвых Озе́р, без гнилы́х и до́лних ни́зкостей быть не может. Но в таких мѣстах Жа́бы и сродныя им Птицы да водворяются, а Со́колы с Орла́ми выспрь, в Пространство Чистых Небес да возно́сятся, оставив Дро́ждїе для непросвѣщенной Подлости. И так Благочестивое Сердце между вы́сыпанными Курга́нами бу́йнаго Безбожїя и между подлыми Боло́тами рабострастнаго Суевѣрїя, не уклоня́ясь ни в право, ни в лѣво, прямо тече́т на Го́ру Божїю и в Дом Бога Ия́ковля[21].

Вѣрно слово, что Царь и Судїя Изра́илскїй, а Христїанскїй Бог есть Бїбліа[22].

Но сей Бог наш первѣе на Еврейскїй, пото́м на Христїанскїй род безчисленныя и ужа́сныя навел Суевѣрїй наводне́нїя.

Из суевѣрїй роди́лись вздо́ры, спо́ры, Се́кты, Вражды междусо́бныя и странныя, ручныя и словесныя во́йны, младенческїе стра́хи и протч[ая]. Нѣт же́лчнѣе и жестоковыйнѣе Суевѣрїя и нѣт дерзновеннѣе, как Бѣшенность, разже́нная слѣпы́м, но ревностным глупаго повѣрїя Жа́ром тогда, когда сїя Е́хидна[23], предпочитая нелѣпыя и неста́точныя Вра́ки над Милость и любов,

и онѣмѣв чувством человѣколюбїя, го́нит своего Брата, ды́ша убїйством, и сим мнится службу приносити Богу.

Сей Седмиглавный Драко́н (Бі́бліа), Вод горких Хля́бы изблева́я, весь свой Шар Земный покры́л суевѣрїем[24]. Оно не и́ное что есть, как безразумное, но будьто Богом осуществованное и защища́емое разумѣнїе.

Говорят Суевѣру: "Слушай, Друг! нельзя сему статься… Противно Натурѣ… Кро́ется здѣсь что-то…" Но он во весь Опо́р, со же́лчїю вопїе́т, что то́чно лѣта́ли Илїины Ко́ни[25], при Елиссе́ѣ пла́вало, де, Желѣзо[26], раздѣля́лись во́ды[27], возвращался Їорда́н[28], за Їису́са Нави́на зацепи́лося Солнце[29], за Ада́ма Зми́и имѣли язык человѣческой…[30] Вот! Скоро, де, конец Мїру… Бог знает: может быть, в слѣдующїй 1777 год спаду́т на Зе́млю Звѣзды…[31] Что? развѣ нельзя, чтоб Лот был пян от ново-вы́давленнаго вина̀[32]? Пускай оно у нас не Хмѣльно́е, но от Бога вся возможна…[33]

Сих Дрожде́й упи́вся, Суевѣр бра́жничает и козлогласу́ет нелѣпую, обявляя непрїятелями и Еретиками[34] всѣх несогласных ему. Лучше не читать и не слышать, нежели читать без Очей, а без ушей слышать и поучатися тщетным[35]. Дѣтское есть сїе мудрованїе, обличающее на́глость и непостоянность Блаженныя Натуры, бу́дьто она когда́-то и гдѣ-то дѣлала то, чего теперь нигдѣ не дѣлает и впредь не ста́нет.

Все же то не великое, что не нужное, и все не нужное то, что не всегда и не вездѣ есть возможное. Возможное и нужное, а нужное и полезное есть то же, и напротив того. Кая ж сла́ва и хвала̀ дѣлать невозможное?

Все, прегражда́емое Зако́ном Блаженныя Натуры, есть тѣм неполезное, чем невозможное, а чем полезное, тѣм возможное. Посему-то есть благослове́нно Царство Ея и ди́вным вку́сом дышет сїе слово Епику́рово:

"Благодаренїе Блаженной Натурѣ за то,
что нужное здѣлала не трудным,
а трудное не нужным"[36].

Вста́ть противу Царства Ея и Зако́нов – сїя есть нещасная Испол и́нская Дерзость, люблящая прегражденїе, невозможность и безполезность, а Супоста́т По́лзѣ.

Как же могла̀ востать са́ма на свой Закон Блаженная Натура? Раз она велѣла тону́ть Желѣзу, и бысть тако[37].

Такїя нелѣпыя Мысли пуща́й мѣсто имѣют в дѣтских и подлых Умах, не в возмужавших и высоких фамилїй людях. Да вкушают Божїю сїю Ложь и Буйство дѣти, и то до времени, а благоразумные да будут готовы к лучшему столу[38]. Они, не быв причастниками Лжи сея и Буйства, могут не зажига́ть, но тушить фа́кал колеблющаго общую тишину и бражничествующаго раско́ла.

Нѣт вреднѣе, как тое, что сооружено к главному добру, а здѣлалось растлѣнным, и нѣт смертоноснѣе для общества Я́звы, как Суевѣрїе – Ли́ствїе Лицемѣрам, Ма́ска Моше́нникам, Стѣнь Тунея́дцам, стрека́ло и поджо́га дѣто-умным.

Оно возъярило премилосердную Утро́бу Ти́та[39], загла́дило Їерусали́м[40], разорило Царь-град[41], обезобразило бра́тнею кровїю Пари́жскїя у́лицы[42],

сы́на на Отца вооружи́ло. И не напрасно Плута́рх ху́же Безбожі́я ста́вит суевѣрїе[43]. Для меня, де, лучше, когда лю́ди скажут, что Плута́рха на свѣтѣ не было, нежели что он был нагл, непостоянен, немилосерд и протч[ая]. Да и впрямь Суевѣр скорбит, если кто на Полдень, а не на Восток с ним мо́лится[44]. Иной сердит, что погружают, другой бѣсится, что обливают крещаемаго[45]. Иной кленéт Квас, другой Опрúсно́ки…[46] Но кто сочтéт всю суевѣрных Голо́в паучину? Будьто Бог ва́рвар, чтоб за мѣ́лочь враждова́ть[47].

Во всѣх же сих вздорах бѣгут к покрови́тельницѣ своей Бі҃бліи, а она со строптивыми развращается[48].

Бі҃блія есть ложь и буйство Божіе не в том, чтоб лжи нас научала, но только во лжѣ напечатлѣла слѣды́ и стези́, ползущіи Ум возводящія к Превы́спреннѣй Истинѣ, как значит Вопрос сей:

“Аще убо введеши мя в предѣлы их,

Аще же ли и вѣси стези́ их?” (Iов, 38)[49].

Вся же тварь есть ложь непостоянна и обма́нчива и вся тварь есть то По́ле слѣдов Божіих. Во всѣх сих лживых Те́рминах, или Предѣлах[50], таи́тся и является, лежит и востаéт пресвѣтлая Истина, и о ней-то слово:

“Истина от земли́ возсі҃я”[51].

”Зла́то земли́ оныя доброе”[52].

И всѣм сим слѣда́м, и пи́санным, и глаголанным в ней, будет совершенїе от Господа[53], сирѣчь Конец и событїе не-осуществова́нным Твaря́м прило́жит Истина Господня. Вот что значит! “От Бога вся возможна”[54]. Си́рѣчь: По тварям оно пустое и нестаточное, а по Бозѣ дѣйстви́тельное и то́чное.

Кто? ра́звѣ кто угорѣ́л или в горя́чкѣ, тот скажет: “Желѣ́зо пла́вает…[55] От Бога, де, вся возмо́жна…”[56] И кой сей есть род странный Богословія, если в нем рѣчь о желѣ́зѣ, не о Бозѣ? Сіе значит: нача́ть за Здоро́вья, а кончить за упоко́й, по Пословицѣ[57].

В про́тчем же, бу́де когда, наконец, сверх По́ля тлѣнныя тва́ри (Желѣ́зо ли она, или Зо́лото, или Алма́з) покажется обви́тая Желѣ́зом по ре́брам своим пресильная Истина, во время оно Благоразумный не умо́лкнет и скажет[58]:

“Всплывѐ Желѣ́зо” ([4] Царств, гл[ава] [6])[59].

Как Со́лнечный Блеск по верху вод, а во́ды сверх голуба́го О́зера[60], и как пе́стрые цвѣты, вы́сыпанные по ше́лковом по́лю в хитротка́нных Камка́х[61], так по лицу́ в Бі҃бліи сплетеннаго множества тварей безчисленных, как Ма́нна и Снѣг, во свое время являет прекрасное свое Вѣчности О́ко Истина. И ѡ сих-то Тка́телях и Книгоспле́тцах, каков был Веселеи́л[62] и протчіе, греми́т вопро́с Божі҃й к Їову:

“Кто дал есть Жена́м тка́нїя Мудрость, или испещре́нїя Хи́трость?” (гл[ава] 38)[63].

Здѣсь Авкто́ры[64] нарицаются Же́ны, сотка́вшїя Бі҃бле́йные Сви́тки разных Поло́тен. Во Илії́ѝ то́же нам нужды нѣт. Но сія Стѣнь нѣчтось веде́т Лучшее себе. Да там и напи́сано так:

“Разумѣеши *ли*, яко Илїя взятся?..”[65]

Бу́дьто за У́хо порва́в, дога́дываться вели́т, что в сих вра́ках, как в шелухѣ, закрылось сѣмя Истины, а сїе и Ма́льчик разумѣет: “Взят бысть Илїя́ ви́хром…”[66] Что ж есть сїе? Отвѣт. Сей есть Глаго́л Божїй[67], не человѣчїй и не о человѣкѣ.

Илїя́ есть стѣнь того:

“Ходя́й на крилу вѣтрен[ю]”[68].

А колесни́ца и ко́нница чїя? Изра́илева? Никак! Колесни́ца Божїя! а ко́нница Его ж[69]. Їя́ков же, так, как и Илїя́, есть слабая тѣнь того:

“Подъя́х вас, яко на крилѣх О́рлих, и приведох вас к себѣ”[70].

Сей на всѣх их, как на Апо́столах и на своих Ангелах, ѣ́здит, и не Симео́н Его, но Вѣчный Симео́на и всѣх их, как ве́тошь свою, но́сит.

Явля́ясь И́стина по *лицу̀* Фїгу́р своих, будьто ѣ́здит по них. А они, возвыша́ясь в то́нкїй Божества разум[71], будьто взе́млются от Земли и, дости́г к своему Нача́лу с Їорда́ном, паки отпадают, как послѣ плодов *ли́ствїе* в прежнее тлѣни своей мѣсто с Давидом:

“Осла́би ми, да почи́ю прежде даже…”[72]

И сїе-то есть: “Преобрази́т тѣло смир[енїя] н[ашего]”[73].

Истина, возвыша́я Илїю̀, преобразует и всѣх их. В сїю Га́вань желает душа Давидова, и в сем безопасном мѣстѣ намѣрен, как Елень, отложи́ть ро́ги свои[74].

“Кто даст мнѣ Крилѣ?..”[75]

Достиг же к точкѣ, паки в ничтожность свою возвращается:

“Прежде да́же не отыйду̀, и ктому не бу́ду”[76]. Презирающїй сокровенную во *лжи* Бїблейной Истину пода́лся к сторонѣ Безбожников, а гоня́й вѣ́тры[77] и насыща́яйся *лже́ю*[78] есть Суевѣр, по́лзущїй и грязь со Зми́ем ядущїй. Тот нагл и не догадлив, а сей глуп и гнусен. Благороднѣе есть презрѣть, нежели около Опрично́ка жева́ть трепи́цу.

Если Кто оттворил начальную Дверь сїю:

“В Началѣ сотвори Б[ог] небо и з[емлю]”[79], –

легко может входить и в протчїя сих книг Оби́тели. Кажется, Дверь сїя отве́рста для каждаго, но сїю мысль опроверга́ет сло́во Петрово:

“Таи́тся бо Сїе от них, яко небеса̀ бѣша испе́рва”[80].

Си́рѣчь: Что значит?

“В Началѣ сотвори Б[ог] небо и з[емлю]”[81].

Каждая почти здѣсь Сенте́нцїя[82] не вкусна, поко́ль не прило́жит своея к ней силы Рука, у Данїила по верху стѣны̀[83], а у Евангелиста по Землѣ пи́шущая[84], и всякая мысль по́дло, как Змїй по землѣ, ползе́т. Но есть в ней О́ко Голубицы, взирающїя вышше пото́пных вод, на прекрасную Ипо́стась Истины. Словом, Вся сїя дрянь дышет Богом и Вѣчностью, и Дух Божїй но́сится над всею сею *Лу́жею* и *лже́ю*[85]. Я в сей Книжечкѣ представляю О́пыты, кои́м образом входить можно в то́чный сих Книг разум? Писал я еѐ, забавляя праздность и прогоняя скуку, а вашему Высокород[їю] подношу не столько для *Любопытства*, сколько ради засвидѣтельствованїя Благодарнаго

Моего Се́рдца за многїя Милости ваши, на подобїе частых Древесных вѣтвей, прохладною тѣнью праздность Мою вспокоива́ющїя, так что и мнѣ можно сказать с Маро́новым Пастухом[86]:

Deus nobis haec otia fecit[87].

Высокомилост[ивый] Государь!
Вашего Высокор[одїя]
Всепокорнѣйшїй и многоодолжен[ный] Слуга
Студе́нт Григ[орїй] Сковорода̀.

Глави́зна
сея Кни́ги

***

"Ты кто еси? и рече им Їисус: Начаток"
(Ev[ангелїе] Їоан[на], гл[ава] 8)[88].

"Блага Му́дрость…[89] па́че же ви́дящим Солнце"[90]
(Прему́др[ости] Солом[она]).

"Блага Я́рость паче Смѣха. Яко в Зло́бѣ Лица̀ ублажится Се́рдце" (Премудр[ости] Солом[она])[91].

*

"Нача́ло Сіо́ну дам…" (Иса́ia)[92].

***

"Испыта́йте Писанїй…
Та суть, свидетѣлствующая о мнѣ"
(Ev[ангелїе] Іоан[на], гл[ава] 5)[93].

"Не на ли́ца зря́ще суди́те…" (Іоан[на] Ev[ангелїе])[94].

***

Слово к Богу:
A te principium, tibi desinat[95].
То есть:
"Ты, и от тебе Нача́ло исходит,
К тебѣ ж Оно и Конец свой Приво́дит".

***

ПРЕДДВЕРІЕ,
Или Крильцо̀[96].

Пусты́нник обита́л в глубо́ком Уедине́нїи[97]. Он каждый день, при восхожденїи Со́лнца, всходил в пространный вертоград.

В вертоградѣ жила прекрасная и чрез-чур смирная Птица. Он любопытно взирал на чудныя свойства оныя Птицы, веселился, лови́л и тѣм не чувствительно провождал время. Птица, нарочно близко садясь, кура́жила Ло́влю его и казалась тысячу раз быть в руках, но не мог еѐ никогда поймать. "Не тужи́ о сем, Друг мой, сказала Птица, что поймать не можеш. Ты ста́неш вѣк меня ловить на то, чтоб никогда не уловить, а только забавляться".

Когда́-то приходит к нему Друг его.

По привита́ньи завелась дружеская бесѣда. “Скажи мнѣ, –спрашивает Гость, – чем ты в дрему́чей твоей Пусты́нѣ забавляешься?.. я бы в ней умер от скуки…” Но Пусты́нник: ”Скажи, де, ты прежде, Что тебе веселит в Общежительствѣ? я бы в нем умер от Гру́сти…” – “Моих забав три родника̀, – Гость отвѣча́л, – 1). Ока́зываю по силѣ Домашним Моим и чужим Благодѣянїя. 2). Хорошее Благосостоянїе Здравїя. 3). Прїятность Дружескаго Общежительства…” – “А я, – сказал Пустынник, – имѣю двѣ Забавы: Птицу и НАЧА́ЛО. Я птицу всегда ловлю̀, но никогда не могу Еѐ поймать. Я имѣю ше́лковых тысячу и один фигурных Узлов. Ищу̀ в них НАЧА́ЛА и никогда развязать не могу…” “Мнѣ твои заба́вы, – говорит Гость, – кажутся дѣтскими. Но если они невинны, а тебе веселить сро́дны, я тебѣ прощаю́”.

И оставил друга с забавным его НАЧА́ЛОМ.

*

ПРЕДѢ́Л 1.
ОБРАЩЕНЇЕ ПРИ́ТЧИ к Богу, или к Вѣчности.

Божественные Миста́гоги[98], или Тайноводи́тели, приписывают НАЧА́ЛО единственно точїю Богу. Да оно и есть так точно, есть ли Осмотрѣться… НАЧА́ЛО то́чное есть то, что прежде себе ничего не имѣло. А как вся тварь родится и ищезает, так, конечно, нѣчтось прежде ея было и послѣ ея остае́тся.

И так ничто̀ НАЧА́ЛОМ и КОНЦЕМ быть не может. НАЧА́ЛО и КОНЕЦ есть то́ же, что БОГ или ВѢЧНОСТЬ. Ничево̀ нѣт ни прежде Ея, ни послѣ Ея. Все в неограни́ченных своих нѣдрах вмѣщает, и не Ей что́-либо, но Она всему Нача́лом и Концем.

НАЧА́ЛО и КОНЕ́Ц есть, по мнѣнїю их, то́ же. И точно так есть, если разсудить.

ВѢЧНОСТЬ не начинаемое свое и послѣ всего остающееся Пространство даже до того простира́ет, чтоб Ей и предварять все-на́-все[a]. В ней так, как в Колцѣ: первая и послѣдняя То́чка есть та же, и гдѣ начало́сь, там же и кончилось.

В самых тварях сїе можно примѣтить: что тогда, когда согнива́ет ста́рое на Ни́вѣ Зе́рно, выходит из него новая Зе́лень, и согнитїе стараго есть рожденїем новаго[99], дабы, гдѣ паденїе, тут же присутствовало и возобновленїе, свидѣтельствующее о премудром Ея и все сохраняющем Мїрострои́тельствѣ.

Во всяких же веществах для любопы́тнаго Зри́теля Премилосердная сїя МАТИ, почти осязаемая, но не понимаемая, подобна смирной, но не уловляемой Пти́цѣ.

Сїе правдивое Нача́ло вездѣ живет. По сему Оно не Часть и не состо́ит из Часте́й, но цѣлое и твердое, затѣм и не разоряемое, с мѣста на мѣсто не

[a] Все-на́-все. Graece Па́мпан(1). Universum.

преходящее, но единое, безмѣрное и надежное. А как вездѣ, так и всегда есть. Все предваряет и заключает, само ни предваряемое, ни заключаемое.

Сим Нача́лом благословляется Аси́р, сын Їя́ковль:

“Покры́ет тя Божїе НАЧА́ЛО”[100].

Прозрѣвшїй сквозь мрак сїе Нача́ло называ́лся у Еврей Проро́ком[101]. Назывался и Свяще́нником, то есть Святое видящим и показующим, а чрез то людским Освяти́телем. И́ндѣ такїе назывались МА́ГИ[102], или Во́лхвы[103]. И́ндѣ Халде́и[104], Гимнософи́сты[105]. У Е́ллин Їере́и[106], Софѝ[107], Фило́софи[108], Їерофа́нты[109] и про́тчая. Опредѣленные ж в сїю Науку увольня́лись всѣх житейских дѣл. Сїе значило посвятиться Богу. Тогда они в Натурѣ[110] и в Книгах во́льно иска́ли НАЧА́ЛА.

ПРЕДѢЛ 2.
В вещах можно примѣтить ВѢЧНОСТЬ.

*

Землемѣры во всѣх своих фигу́рах восходят к источнику, находят ЦЕНТР и нача́ло.

А если кто чистосердечный Охотник, может в нѣкоторых веществах примѣчать тончайшїй дивнаго сего НАЧА́ЛА луч, Каков испущает во Мра́кѣ утренняя Заря̀.

Взглянем (напримѣр) на рыбу, названную у Ри́млян “Rémora”, сирѣчь удержанїе[111]. Она, прильну́вши к брюху Корабля, самое быстрѣйшее удерживает его стремленїе.

Поколь смо́триш на рыбу, не чувствует Душа никакова вкуса. А когда проница́ть О́ком в утае́нное в неболшой рыбѣ Божїе Нача́ло, тогда Сердце находит сладость со́та, на́йденнаго во Львѣ Сампсо́ном[112]:

“Горта́нь Его сладость, и весь желанїе”[113].

Безмѣ́стное и неста́точное дѣло, дабы̀ Рыба одною тлѣнныя своея приро́ды грязью могла препобѣдить и обуздать быстроту̀ столь ужасныя Ма́шины, если бы в тлѣнной ея тмѣ не закрывался НАЧАЛЬНИК тот:

“Положи́ тму Закров свой”[114].

Сей есть Родни́к Антипа́ѳїи и Симпа́ѳїи [a].

Взгля́нем на землю и на Около нас находя́щеесь! Мѣлочной звѣро́чок Мыш, вкра́вшаясь за дорожним припа́сом в Коля́ску, бѣшенную рысть самых буйных Лошако́в приводит в сла́бость и Истомле́нїе.

Взглянь на слабосильнаго Звѣрька Человѣка. Он во́дит Медве́ди и Сло́ны.

Взглянь на маленькую Ко́мпасную Коро́бочку и на малую часть Корабля̀, на его Руль. Он правит теченїе, а тая указывает путь. Ма́ленькая Искра разоряет городски́я стѣны. Из кро́шечнаго Зе́рна выхо́дит толикая Я́блонь. Ле́генькїй во́здушный Шум есть испущенное из уст слово. Но оно часто или смертно уязвляет, или в Кура́ж приводит и оживляет Душу.

[a] Ἀντιπαθὴς, συμπαθὴς. Противостра́стный, Состра́стный. Состра́стїе, Противострастїе.

Малая птица Пѣту́х пуга́ет Льва[115], а Мыш Сло́на[116]. Невидная пружи́на в Соста́вѣ дви́жет всю часову́ю Машину. Неосяза́емая в Ци́ркулѣ то́чка Исто́чником есть всѣх фигур и машин. Десято-фу́нтная Машинка воро́чает сто-пу́дную Тя́жесть. Соло́мяный Крутѣнь[117] разбивает Креме́нь. Ничто́жная Гражда́нских Зако́нов Бума́жка содержит Граждáнство в Тишинѣ. Отцо́вская Старость владѣет жестоковыйными рабами и буйными Сына́ми.

Сла́баго Здоровья Государ управляет безсловесную свирѣпость народную.

Все сïе по пло́ти ничтоже есть[118], но по сокровенному в себѣ ЕСТЕСТВУ сильное.

“ДУХ ЖИВОТВОРИ́Т”[119].

Сïе чу́дное Нача́ло, в Не́мощах Сила[120], в тлѣни нетлѣнïе, а в Мѣлочи есть вели́чïе.

Оно̀ начиная ко́нчит, а конча̀ начинает.

Рожда́я погубля́ет, погубля́я раждает; противным врачу́я противное[121] и вражде́бным премудро споспѣшествуя вражде́бному, как свидѣтельствует о́строе филосо́фских Учеников Рече́нïе:

“Unius interitus est alterius generatio”.

“Одной ве́щи ги́бель раждает тварь другую”[122].

ПРЕДѢЛ 3-й.
Нача́ло во всѣх Си́стемах Мïрских умо-зрится
и всю тлѣнь, как Оде́жду свою, носит.
Оно есть Мïр перворо́дный.
*

Взгля́нем теперь на всемïрный Мïр сей, как на увесели́тельный Дом ВѢЧНАГО, как на прекра́сный Рай из безще́тных Вертогра́дов, будьто вѣне́ц из вѣно́чков, или Маши́нище, из Маши́нок составленный[123].

А я ви́жу в нем еди́ное НАЧА́ЛО так, как един ЦЕНТР и един умный Ци́ркул во множествѣ их.

Но когда сïе НАЧА́ЛО и сей ЦЕНТР есть вездѣ, а Окру́жïя Его нигдѣ нѣт[124], тогда ви́жу в сем цѣлом Мíрѣ два Мíра, един Мïр составляющïя: Мïр ви́дный и невидный, живый и мертвый, цѣлый и сокрушаемый. Сей риза, а тот Тѣло. Сей тѣнь, а тот дре́во. Сей вещество̀, а тот Ипо́стась, сирѣчь Основанïе[125], содержащее веществе́нную Грязь так, как Рису́нок держит свою кра́ску.

И так Мïр в мïрѣ есть то Вѣчность в тлѣни, Жизнь в смерти, Востанïе во снѣ, Свѣт во тмѣ[126], во лжѣ Истина, в плачѣ Радость, в отчаянïи Наде́жда.

В сем мѣстѣ встрѣчается со мною Любому́дрое Слово Плато́ново в такой силѣ:

“Подлость не почитает за сущую Точность”:

Nisi quod πρὶξ teneat[127]. Сирѣчь:

Кромѣ одно тое, что в кула́к схватить может. А в кулак схватить можно одно Осязаемое.

Если ж мнѣ скажеш, что внѣшнiй Мiр сей в каких-то мѣстах и временах ко́нчится, имѣя положенный себѣ Предѣл, и я скажу, что кончится, сирѣчь начина́ется.

Видиш, что одного Мѣ́ста Грани́ца есть она́ же и дверь, открывающая По́ле новых простра́нностей, и тогда ж зачина́ется Цыпля́онок, когда по́ртится Яйцо̀.

И так всегда все идет в Безконечность[128].

Вся исполняющее НАЧА́ЛО и Мiр сей, находясь тѣнью Его, границ не имѣет. Он всегда и вездѣ при своем НАЧА́ЛѢ, как тѣнь при Я́блонѣ. В том только разнь, что Дре́во жи́зни стои́т и пребыва́ет, а тѣнь умаляется; то преходит, то родится, то ищезает и есть ничто̀.

"MATERIA AETERNA"[129].

ПРЕДѢЛ 4.
Здѣсь нѣсколько Зна́менiй, Гербо́в и Печа́тей, тайно-образу́ющих Го́рнее НАЧА́ЛО.

*

Сiе единственное НАЧА́ЛО, как Гла́ву Мудрости, Любому́дрцы в разных вѣках и народах разными фигу́рами и Монуме́нтами изобразили. Напримѣр, Колцо́м, Ша́ром, Со́лнцем, О́ком… А как Колцо̀, так Пе́рстень, Гри́вна, Вѣне́ц и протч[ая] есть тот же Образ.

За Ша́ром идут Звѣ́зды, Плане́ты, Плоды̀, Зе́рно, Дре́во, рай и протч[ая]. За солнцем Утро, Свѣт, день, огнь, луча̀, молнiя, блистанiе, дорогiе Камни, Зо́лото, прекрасные и благовонные цвѣты и протч[ая]. Прекрасно-сiя́ющая Ра́дуга тож взята во Образ[130]. Зороа́стер[131] изобрази́л со́лнцем с сею пѣснiю:

"УСЛЫШИ, БЛАЖЕННЫЙ, ВСЕВИДЯЩЕЕ ИМѢЮЩIЙ ВѢЧНОЕ О́КО!"[132]

Отсюду у древних Пе́рсов поклоненiе Солнцу[133], а День воскресный назван День Со́лнца, сирѣчь День Господень[134].

Монуме́нт О́ко подало По́вод изобразить человѣками, Звѣрьми, скотами, птицами, рыбами и га́дами. Отсюду случай к Идолочтенiю. По́длость, ви́дя на че́стных Мѣста́х написанныя или изва́янныя тваре́й фигу́ры и не дости́г в тайно-образу́емое чрез оныя Богонача́лiе, слѣпо, как за Я́кор спасенiя своего, ухвати́лась за ничто́жную сѣнь О́бразов и погря́зла в ней. Отсю́ду обоже́нiе Человѣческой тлѣни и иным Живо́тным. Отсюду вздорныя нелѣпых Мнѣнiй Кни́ги, раско́лы, заблужденiя и заразительнѣйшая язва, ху́же безбожiя – суевѣрiе. Оно есть то же, что Идолочтенiе. Чему кто вѣрит и на что надѣется, тое и почитает. Суевѣр суетному вѣрит, Идолочтец пустое чтет.

Но каждой твари фигура есть нечестивая Пустошь, если воплощенiем и вмѣщенiем своим не освяща́ет ЕДИН СВЯТ.

"И́дол ничтоже есть"[135].

И́дол, фигу́ра, О́браз есть то же и ничтоже[136].

Просвѣще́нные так же изобразили Исто́чником[137]. А в слѣд сему водо́ю, росо́ю, мглóю, снѣгом, льдом, и́неем и протч[ая].

И Сердце взято во О́браз, как Ко́рень жи́зни, а Оби́тель Огня́ и *любви́*[138].

И стоя́щая средѣ Мо́ря Ка́менная Гора[139], а в слѣд сему О́стров, Га́вань, Су́ша или Матера́я земля и протч[ая]. В числѣ образов и кри́ла О́рлїя[140]. Они, возвыша́я доло́й склонное Пти́чее тѣло, отмѣннаго Естества вид ка́жут.

А Змїй, держащїй во уста́х свой хвост[141], приосѣняет, что безконе́чное НАЧА́ЛО и безначальный Коне́ц, начина́я, ко́нчит, конча́я, начинает.

Но безчи́сленный есть тайно-образный Мрак Божественных Гаданїй.

ПРЕДѢЛ 5-й.

На сем НАЧА́ЛѢ утверждена вся Библїа.

*

Сїе и́стинное и единое НАЧА́ЛО есть Зе́рном и Плодо́м, Це́нтром и Га́ванью, НАЧА́ЛОМ и КОНЦЕ́М всѣх Книг Евре́йских.

“В НАЧАЛѢ бѣ слово”[142]. Сирѣчь:

Всей Би́блїи Сло́во со́здано в том, чтоб была Она еди́нственным Монуме́нтом НАЧА́ЛА.

“В НАЧА́ЛѢ бѣ слово”[143].

А дабы не было сумнѣнїя, что сїе НАЧА́ЛО есть не по́длое, но высокое, истинное и еди́ное, длятого всплошь напи́сано:

“И Слово бѣ к Богу”[144].

Когда ж Она здѣлана к Богу и для Бога, тогда сїя Богоды́шущая Книга и сама ста́ла Бо́гом.

“И Бог бѣ слово”[145].

Так, как ве́ксельная[146] Бумажка, или Ассигна́цїя[147], стала Моне́тою, а Завѣт сокровищем. Сїе Сло́во издре́вле здѣлано к Богу.

“Сей бѣ искони к Богу”[148]. (Должно читать так:)

Сїе бѣ искони к Богу, Сирѣчь Слово (сей Λόγος[149]). Все в нем Богозданное, и ничего нѣт, что бы не текло̀ к Богу.

“Вся тѣм быша…”[150]

И как в ничтожной Ве́ксельной Бумажкѣ сокрыва́ется Импери́а́л[151], так в тлѣнной и смертной сих Книг сѣни и во мракѣ Образов таи́тся Пречи́стое, Пресвѣтлое и Живо́е.

“В том ЖИВОТ БѢ”[152] и протч[ая].

ПРЕДѢЛ 6-й.

Би́блїа есть Ма́ленькїй Бого-образный Мїр, или Ми́рик. Мїроздáнїе
каса́ется до одной Ея,
не до великаго, тварьми обита́емаго Мїра.

*

Мойсей, ревну́я Свяще́нникам Еги́петским, собра́л в одну Грома́ду небесныя и земныя Тва́ри и, придав род Благочести́вых Предков своих, слѣпи́л Кни́гу Бытїя, сирѣчь Мїроздáнїя… Сїе заста́вило ду́мать, что Мїр создан за 7000 *лѣт* наза́д[153].

Но оби́тельный Мїр касается до тварей. Мы в нем, а он в нас Обитает.

Мойсе́йскїй же, Симболи́ческїй (тайнообразный), Мїр есть Книга[154]. Она ни в чем не тро́гает оби́тельнаго Мїра, а только слѣда́ми собранных от него тваре́й путево́дствует нас к присносущному Нача́лу единственно, как Магни́тная Стрѣла̀, взирая на вѣчную твердь Его.

А в том не о́чень нужная мудрость, чтоб вѣдать, прежде ли создан цвѣт или родился Гриб?..

В сем предохраняет нас самый Нача́ток Кни́ги:

“В Нача́лѣ сотвори Бог небо и з[емлю]”[155].

Ска́зуют, что в Евре́йском лежи́т так:

“В Нача́лѣ сотворил Бо́ги”[156].

А дабы сїе разумѣлось о Кни́гѣ, написано:

“Я Ги́ммел, кѣ я Га́рец”[157], си́рѣчь:

“Сїе небо и сїю Землю”.

Рѣчь сїя никак не пристала ко вселе́нскому Мїру. Естли находится одна точїю Земля, как прежде думали, не к ста́ти говорится:

“Сїю Землю, сїе Солнце”.

Естли же обитаемым Мїрам нѣсть числа, как нынѣ начали думать, и тут нелѣпый вздор:

“Сїе небо…”

А другое ж, деся́тое, со́тое, ты́сящное, кто создал? Коне́чно, каждаго Мїра Маши́на[158] имѣет свое, с пловущими в нем Плане́тами небо.

Вот на что создана сїя Мїроздáнїя Книга!

“Небеса повѣда́ют славу Божїю…”[159]

Нѣт в ней Рѣчи, ни сло́ва, чтоб не ды́шало Благовѣстїем вѣчнаго. Во всѣх Землѝ сея предѣлах (terminus, Зна́менїе[160]) и во всѣх концáх Вселе́нныя сея выхо́дит вѣща́нїе вселюбезнѣйшаго Нача́ла и есть Земля обѣтова́нная.

“Не суть рѣчи, ни словесà…”[161] и про́тчая.

В Нача́лѣ Божїем основал Вѣчный сїя небесныя и земныя твари, в сей Книгѣ для Его еди́наго собранныя.

“В Нача́лѣ сотвори Бог Небо и З[емлю]”[162].

Грязь же сїя и Сво́лочь тлѣнных фигу́р ната́скана безобразно и безпорядочно, не имущая ви́да, ни доброты.

“Земля же бѣ неви́д[има] и не-устр[оена]”[163].

И глубо́кая бе́здна Морскаго стече́нїя их тмою неудоборазумѣнїя покрыва́ется.

“И тма верху бездны”[164].

И Дух же Бо́жїй над сею то́пкою тлѣнью, как Ковче́г сверх все-ми́рнїя воды̀, но́сится[165]. Он сїю тму просвѣщает, как Мо́лнїя Вселе́нную. Схо́дит на ню̀, как Го́луб, согрѣвает, как Ко́кош, покрыва́ет, как Оре́л хвра́стное гнѣздо̀ свое и Кри́лами своими ничтожное Естество наше возно́сит в Го́рняя и преобразу́ет.

“И Дух Божїй нош[ашеся] верху воды̀”[166].

В слѣд сего Мойсе́ева предисло́вїя начина́ется сотворенїе тваре́й, созда́нїе Сѣни, дѣланїе Чуде́с Божїих, Фа́брика фигу́р Его[167].

“И рече Бог”[168].

Ви́жу сквозь Мрак Присно-су́щное НАЧА́ЛО и ему раболѣпно покланя́юся. Слышу тайный Его во мнѣ Гром сей:

“И рече Бог:

Слушай, Мойсей! Пуща́й будет солнечный свѣт Фигу́рою моею! Она ста́нет пока́зывать перстом И́СТИНУ мою, сїяющую в тлѣнной вашей натурѣ, не вѣроя́тную смертным”.

“Да Будет Свѣт!“[169]

И так вдруг Со́лнечный Свѣт надѣл Блистанїе СЛА́ВЫ БОЖЇЯ и О́браз Ипоста́си Его, а тлѣнь Свѣти́ла сего здѣлалась СО́ЛНЦЕМ ПРАВДЫ и селенїем ИСТИНЫ[170], как только ВѢ́ЧНЫЙ в Со́лнцѣ положил селенїе свое[171].

Сїе-то есть прямо́е сотворенїе СИ́ЛЬНАГО![a] дѣлать из ничего̀ Чудо, из сѣни точность, дать грязѝ Ипоста́сь, а подлой Тлѣни Величїе.

Вся дѣла̀ его в Вѣрѣ, Вѣра во И́стинѣ, Истина в Вѣчности, Вѣчность в Нетлѣнїи, Нетлѣнїе в Нача́лѣ, Нача́ло в Богѣ.

“И БЫСТЬ СВѢТ“[172].

На сїе доброе свое дѣло взира́л ВЫШНЇЙ добрым своим О́ком. Он, презирая нашего свѣ́та подлую ху́дость, терпя́щую За́пад, единственно смо́трит на свой невече́рнїй Свѣт, в вещественном Со́лнцѣ посели́вшїйся и для Любителей своих от сѣни его исходящїй, как Жени́х от Черто́га своего[173].

“И видѣ Бог свѣт, яко добро”[174].

А дабы из двои́х одно̀ составляющих Естеств не послѣдовала смѣсь, а из нея Идоло-чтенїе, раздѣли́л Творе́ц между Свѣтом Славы своея и между тмою тлѣни нашея, между Истиною и между образу́ющею сѣнью.

“И разлучи Бог между свѣтом и…”[175]

И назвал свѣт Истины Днем, а сѣннообразную тму – но́чью.

“И нарече Бог свѣт день…”[176]

Но дабы опя́ть не послѣдовал раздор, разривающїй двои́цу сопряженных во едино Естеств, здѣлан из тмы и свѣта, из дня и ночи, из ве́чера и Утра День ЕДИН[177].

Сей есть Мїр Божїй! Лѣ́то радости и Весе́лїя, Время вожделѣнное, ДЕНЬ ГОСПОДЕНЬ[178].

Оди́н он в ты́сячѣ лѣт, а 1000 Лѣт в нем[179].

Сей День сотворил Господь из противных Нату́р: из Лукавыя и добрыя, тлѣнныя и нетлѣнныя, из Гла́да и Сы́тости, из плача и радости в несли́тном соединенїи.

Между водо́ю по́длою и небе́сною как раздѣляющая, так и соединяющая укрѣплена вѣчная Твердь.

А на все сїе смотрит Созда́тель как на доброе, не как на Лукавое.

В сем первом днѣ явилось фигу́р 6.

---

[a] Quid est Techna Poetica?

Facere ex Malo BONUM. Quis Bonus?.. Caro Nihil… [Що таке поетичне мистецтво? Робити з поганого ДОБРЕ. Хто добрий?.. Плоть – ніщота… (лат.)].

Тма, свѣт, нощь, день, вечер, Утро.

Из тѣх фигу́р Си́мволы 3.

Тма и свѣт, нощь и день, вечер и Утро.

Си́мвол составляется из фигур двоих или троих, означающих тлѣнь и Вѣчность.

Сюда-то смо́трит Божїй тот Запрос к Їо́ву:

“В коей Землѣ вселя́ется Свѣт?

Тмѣ же ко́е есть мѣсто?”[180] Напримѣр:

Вечер и Утро.

Вода, твердь и облак.

Море и суша.

Ве́чер есть дом тлѣни, а У́тро – Град Вѣчности.

“Вечер водвори́тся плач, а Зау́тра радость”[181].

В водѣ и Морѣ вмѣсти́лась тма и смерть[182], а на Су́шѣ, на небѣ и в О́блакѣ вселился Свѣт и живот[183].

“Еда́ в рѣка́х ярость твоя?”[184]

“Над небесѝ Слава Его”[185].

ПРЕДѢЛ 7-й.

О Си́мволах, или О́бразах.

Как оные назывались у Е́ллин?

А как называются в Библїи?

*

Такїя Фигу́ры, заключающїя в себѣ тайную силу, на́званы от Е́ллинских Любому́дрцов:

Emblémata[186], Hieroglýphica[187].

А в Библїи называются: Чудеса̀, Зна́менїя, Путїѐ, слѣды̀, сѣнь, стѣна̀, Дверь, Око́нцо, О́браз, Предѣ́л, Печа́ть, сосу́д, мѣсто, дом, Град, престо́л, Конь, Херуви́м, си́рѣчь колесни́ца, и протч[ая]… Они-то суть Скоты, Звѣ́ри, Пти́цы, чистыя и нечистыя, а Би́блїа есть Ковче́г и Рай Божїй, просте́е сказать – Звѣри́нец.

“Насадѝ Господь Б[ог] Рай во Еде́мѣ, на Востоцѣ”[188].

Сюда́ ж в число̀ ввел и человѣка.

Должно тре́звенно поднимать О́чи, когда здѣсь начита́ть: Одѣя́нїе, мѣх, вре́тище, пе́лены, я́слы, коро́бочка, ко́шница, гнѣздо̀, Ны́рище[189], разсѣ́лина, пеще́ра, гроб, ров, темни́ца, у́зы, сѣть, плете́нь, ку́ща и сим подо́бное.

“Коль до́бры домы твои, Їя́кове,

И ку́щи твоя, Їзра́илю!”[190]

Также, когда начитается фигу́ра Ци́ркулная, плоско-кру́глая, шарови́дная, каковая есть: Пе́рстень, Хлѣб, Моне́та и протч[ая].

Или виногра́дные и садовы́е Плоды̀ с вѣтвами и съмена́ми и протч[ая] смотри бо́дро! Напримѣр: Когда доброзрачная Же́нщина Авиге́а привезла̀ Дави́ду, между протчим, 200 хлѣбов, ко́шницу гро́здїя и 200 вя́заниц смо́квей[191].

“Привязу́яй к *Лозѣ* жребя́ свое“[192].

“Тебѣ и сѣмени твоему…”[193]

Сей есть приро́дный Штиль Би́бліи! Исторіа́лною[194] или Мора́лною[195] *Лицем*ѣ́рностью так сопле́сть фигу́ры и Си́мволы, что иное на *лицѣ*, а иное в се́рдцѣ[196]. *Лицо̀*, как шелуха̀, а сердце есть Зе́рном. И сїе-то значит:

“Венїами́н волк хи́щник; ра́но яст, еще и на ве́чер дае́т пи́щу”[197].

И не ди́вно, что весь Изра́иль толче́т в сту́пах Ма́нну[a]. Ма́нна значит: Что то? си́рѣчь Чу́до, а Чудо есть О́браз, или фигу́ра.

Са́ма Ея о фигу́рах рѣчь ды́шет Гада́нїй Мра́ком, и самая кратча́йшая Ска́зочка заключа́ет в У́злѣ своем Монуме́нт сладча́йшїя Вѣчности, как Ко́рка Зе́рно, а Пе́рлова Мать Жемчу́жину, и как *Луна̀* Со́лнечный Свѣт отдае́т по всей земленности своей[198]. Напримѣ́р.

ПРЕДѢЛ 8.

Пе́рвый О́пыт, испы́тывающїй Си́лу слѣ́дующаго Сло́ва:

*

“Совершѝшася небо и Земля!..”[199]

*

Под сим Истори́чным ви́дом закры́лось то же, что под тѣм:

“В нача́лѣ сотвори Бог…”[200]

Соверше́нїе, верх, Коне́ц и Нача́ло есть то́ же. Їа́ков, благословля́я, сирѣчь дѣ́лая фигу́рою Божїею Ио́сифа, перено́сит на верх Главы̀ Его си́лу, Вѣчность образу́ющих Холмо́в, или Го́рских верху́шек[201], явля́ющихся из-под Пото́па. То ж дѣлает и Мойсей.

“От верха̀ Гор Нача́ла,

И от верха̀ Холмо́в вѣчных[202]

Земля̀ есть Ио́сифова”[203], – говорит Мойсе́й.

Так же кла́няется Їа́ков верху̀ жезла̀ Ио́сифова. Вспомина́ет и Дави́д верх влас…[204] но все сїе:

“Изнемо́же, Ты́ же соверши́л еси“[205].

Верхѝ Гор, во́лосы Глав, *Лу́чи* Зарѝ и Со́лнца – все сїе ничто́же есть. Но сїи фигу́ры теку́т к Вѣчному, Его ж си́лою влеко́мыя, как Гласит Запро́с Его к Їову:

“Вече́рнюю Звѣзду за вла́сы ея привлече́ши *ли*?”[206]

Он оди́н соверше́нїе и Коне́ц Свѣти́лам и Знаменїям.

“Да ста́нет Со́лнце!

И ста Со́лнце и *Луна̀*”[207].

“До́ндеже пришедши, ста верху̀…[208] Се нынѣ!”[209]

“Соверш[ишася] небо и Земля и все украше́нїе их”[210].

Спаси́тель, умира́я, послѣдній испусти́л вопль:

“Совершѝшася”[211], сирѣчь:

---

[a] Manna? Quidnam hoc(2)? Се Что́ *ли*(3)? Чу́до, а родни́к его – Что́ то(4)? Славе́нски: Щу́до – есть ве́тхое.

Вся сїя Исто́рїа с нравоуче́нїем создана в Нача́лѣ, сїесть в Бо́зѣ, Отцѣ моем.

“В нача́лѣ бѣ слово”[212].

И все сїе иде́т к Вѣ́чнаго То́чкѣ, как к своему соверше́нїю. Все сїе ны́нѣ соверше́нно ужѐ и отдѣлано. “Соверши́ш[ася] не́бо и Земля”[213].

Не наше сїе, и не до нас. Бо́жїе есть время и дѣло, и слава.

“Соверши́ Бог в день шестый дѣла̀ своя”[214].

Когда весь Симболи́чный Мїр устро́ен в тече́нїе к Б[о]жестве́нному Це́нтру, можно сказать:

“Соверши́ш[ася] небо и Земля”[215].

И когда уже вся тварь приспѣла к намѣренной своей то́чкѣ и Поко́ю, досто́йно сказа́ть:

“Соверши́шася”[216].

Как ищеза́ет Стебло̀ при зрѣлости Пшени́чнаго Зе́рна, а правдивѣе сказа́ть – сокрыва́ется в Зе́рнѣ, так вся фигура́лная ме́ртвенность, доплы́в к своему приста́нищу, поже́ртая живото́м, истребля́ется.

Сего про́сит Возлюбленный, находя́сь фигу́рою Его̀.

“Осла́би ми, да почїю…”[217]

“Ищезо́ша О́чи мои ”[218] “Кто даст мнѣ Кр[илъ]…”[219]

Отсю́ду рѣчи Проро́ков:

“Звѣзды спаду́т”[220]. “Со́лнце поме́ркнет”[221].

“Свїе́тся не́бо, а́ки Сви́ток”[222] и протчая, –

да́ли по́вод ду́мать, будьто Мїр оби́тельный когда́-то поги́бнет.

Во умира́ющей на Крестѣ Христо́вой Пло́ти умира́ет весь вздор Исторїа́лный, и достойно испущен Глас сей:

“Совершѝшася”[223].

Тогда померкает солнце, раздырается вся фигуралная Завѣса[224], а свѣтает Утро всемирнаго и пре-мїрнаго Воскресе́нїя.

“Зима̀ пре́йде, дождь отъи́де…”[225]

“Цвѣты яви́шася на Землѣ.

Вре́мя обрѣзанїя (Гро́здей) приспѣ”[226].

*

“Совершѝшася”[227].

Примѣр второ́й.

ПРЕДѢЛ 9.

Испы́тывается Си́ла слѣдующаго Сло́ва.

*

“Почи́ в день седмы́й от всѣх дѣл своих”[228].

Вот встрѣча́ет смѣшным лицо́м Истори́чный Вздор! Глу́пость сим дово́льна, а са́мые Прему́дрые, не раскуси́в, соблазня́ются.

Кромѣ нали́чности, нѣт Ничего̀ тут нелѣпаго. Все простое для разумѣва́ющих.

Про́сто сказа́ть: Бог, всю тварь здѣлав Сла́вы своея фигу́рами, Здѣлал осо́бенным Портре́том День Суббо́тный.

Как Лев в Ло́жѣ свое́м, так образу́емая Си́ла Его во Фигу́рѣ почива́ет.

Сїе-то значит: Ἔμβλημα. Emblema [a].

И не о тлѣни написано:

“Возле́г почи́, яко Лев”[229].

“Возложив Їяков но́зѣ свои на одр, умре”[230].

“Погребоша Его в пещерѣ Сугубѣй,

юже стяжа̀ Авраа́м“[231].

Вспо́мни Село̀ Кро́ве[232], сїесть всю Фигура́лную тлѣнь. Но не забывай:

“В кое́й Землѣ вселя́ется Свѣт?

Тмѣ же ко́е есть мѣсто?”[233]

А Суббота есть всѣх чи́стых Фигу́р изряднѣйшая и пресвѣтлѣйшіїй Упокоенїя Черто́г.

“Благослови Бог день 7-й”[234].

И не дивно. От всѣх дѣл своих избрал Сїю Оби́тель.

Су́тки состо́ят из Тмы и Свѣта. О́бъ Ча́сти, а ча́ще свѣт называ́ется днем.

Но Исто́чник и Центр Свѣта есть Со́лнце.

Сїя́ Благороднѣйшая и прекраснѣйшая Тварь в Мїрѣ есть то, что в тѣлѣ О́ко.

“В Со́лнцѣ положѝ селе́нїе свое”[235].

День есть Ма́лое Ко́ло, обраща́емое в 24 часа̀. Оно составля́ет Кру́ги Вѣко́в и ты́сячи лѣт, как одна фо́рма Милліо́ны Моне́т. Ра́вный и примѣрный тече́нїя бѣг обращает всѣ дни. И время, и мѣра, и движе́нїе схо́дное.

Как седмы́й день, так и пятдеся́тая Суббо́та, седми́ц седми́цу заключа́ющая, есть Поко́й, свят Господе́ви[236]. И пятдесятый Год есть Его ж Ра́достное Лѣто (Jubilaeus)[237].

И так Суббо́та есть Пра́здников Пра́здник, Си́рѣчь Поко́й Поко́ев и Оби́тель Оби́телей Божїих, так, как Пѣснь пѣсней главнѣйшая и Си́мволов Си́мвол, слича́ющїй тлѣнь с Вѣчностью, да па́мятуем Нетлѣнїе Ея.

“Да будет свѣт! и бысть свѣт”[238].

Тма Ея и ве́чер приводит в ра́зум плач всея тлѣни. А У́тро и свѣтолу́чное Со́лнце гро́мко проповѣ́дует Радость сїяющїя Вѣ́чнаго сла́вы.

“Небеса̀ повѣда́ют сл[аву] Божїю…”[239]

“День Дню отрыга́ет глагол,

а нощь но́щи возвѣщ[ает] разум”[240].

“И бысть веч[ер] и бысть Утро день…”[241]

Каждый же день фигу́рныя сея Седми́цы, имѣя Солнце, есть Суббо́та и Поко́й Божїй[242].

“Зѣло заутра, во еди́ну от Суббо́т,

---

[a] Ἔμβλημα, то есть Вки́дка, Вме́тка, Впра́вка. Injectio, Insertio, tanquam Praetiosi Lapilli in Loculum, sive Oculum Annuli [Вкидка, вкладка, наче коштовні камінці в гніздечку, чи вічку, персня (лат.)].

Прїйдоша на Гроб, возсїявшу Солнцу”[243].

“Зѣло ра́но”[244]; “возсїявшу Солнцу”[245] … По наружности есть вздор. Но в Богѣ есть возможное[246] и то́ же.

“Положи́ мя У́тро У́тро”[247].

“Правда твоя, яко Полудне”[248].

“Гдѣ почиваеши? В Полудне”[249].

Если Кто из одной сих свѣтлых Суббот Субботы уви́дит востаю́щаго Жениха, сей может и из протчих фигуралных сосцей вы́сосать сладча́йшую Со́та и Му́ста Вѣчность.

“Испусти́л еси У́зники твоя от ро́ва…“[250]

“Гро́бы отверзо́шася”[251].

ПРЕДѢ́Л 10-й.
О Заха́ріевском Свѣ́щникѣ.

Сей седмочисленный Вѣчности Вѣне́ц, сквозь Завѣ́су прозрѣ́в Заха́рїа, слышит от Бога:

“Седмь сїя Очеса̀ Господня суть”[252].

Седмь в Седми́цѣ Со́лнцев и одно Со́лнце. Седмь Очє́й Вѣчности и одно недре́млющее О́ко. Сїя ж Седми́ца у Заха́рїи уподобля́ется седмилампа́дному Свѣ́щнику:

“Ви́дѣх, и се Свѣ́щник Злат весь!”[253]

Иска́л он, но у Бога что сїе значит? И сыска́л, что всѣх сих мыслей Стрѣла̀ напряже́нна в один точїю Центр Вѣчности, презрѣв всю Стихі́йную Грязь.

“Сїе Слово Господне. Не в си́лѣ вели́цѣй,

ни в крѣпости, но в Дусѣ, глаголет Господь”[254].

Сей Свѣтосо́лнечный Свѣ́щник просвѣща́ет Исхо́ды и Вхо́ды[255] в сїю запечатлѣ́нную Кни́гу, а сїе Седмивзо́рное Око весь дом сей свой в цѣ́лости доселѣ сохраняет.

“Господня Земля…”[256]

Сїе О́ко открыва́ется по всей Его Земли́ сей с Нагру́зом ея.

“Седмь сїя Очеса̀ Господня суть, призира́ющая на всю Зе́млю”[257].

И не ди́вно, что Їезекїи́ль ви́дит вкруг крила́тым своим животи́нам и коле́сам их наса́женныя О́чи[258]. Ска́зано уже, что Библ҃їа есть Мїр Симболи́чный и Звѣри́нец Божїй. А Лю́де, ско́ты, Звѣ́ри и пти́цы суть Фигу́ры и Херуви́мы, си́рѣчь Во́зики, везущїе Вѣчности Сокро́вище.

Про́сит Їезеки́а сидя́щаго на Херуви́мѣх[259], дабы избавил от поруга́нїя нетлѣ́нную свою Дѣву, Би́блїю, и сих-то Очє́й Его в ней Откровє́нїя про́сит:

“Отве́рзи, Господи, очи твои и виждь”[260].

О сем же про́сит и Соломо́н:

“Да бу́дут О́чи твои отве́рсты на Храм сей день и нощь!”[261]

Тогда они не днем, а только но́чью открыва́ются, когда стѣнь точїю и Фигу́ра болванѣет. Открыва́ются они Венїами́ну и Бра́тїи его.

“Воззрѣв очи́ма своима Ио́сиф, видѣ Венїами́на”[262].

Но Венїами́н, сверх ве́чера, и ра́но еще ку́шает[263].

“Вза́лчут на вечер…”[264]

“Отвращѹ̀ О́ЧИ мои от вас”[265].

“ИСПО́ЛНИХОМСЯ заѹ́тра…”[266]

Открыва́ются Закхе́ю: “Воззрѣв Їисус…”[267] Открываются Дави́ду: “Во свѣтѣ т[воем] ѹ́зрим Свѣт”[268]. Но и сей в седми́чных днях узрѣл Бога.

“Седмери́цею днем хвалих тя”[269].

Открыва́ются Соломо́ну: “О́чи твои Голуби́ны…”[270]

Но и сей кричи́т, что под со́лнцем ску́дость и труд, и нѣт заба́вных но́востей, кромѣ почива́ющаго на Со́лнцѣ.

“До́ндеже дхнет день…“[271]

“Гдѣ почиваеши? В полудне”[272].

“Явѝ ми Зрак твой…”[273]

Во всѣх таки́х как соде́ржатся внутрь их, так и открыва́ются ВѢЧНАГО О́чи. А без сего Онѝ и недѹ́жные, и хромы́е, и слѣпы́е.

“Тогда ско́чит хромы́й, яко Елень…”[274]

“О́чи Господни высо́цы, человѣк же смире́н”[275].

Они называ́ются затѣм Наро́д Божїй, и Мойсей Сы́ны Їякова так благословит:

“Вси Освяще́нныи под рука́ми твоими, и сїи под тобою суть”[276].

Онѝ и Лю́ди, и Быкѝ, и Львы, и Орлы̀, заня́в мѣста̀ Египетских фигур, названных

HIEROGLYPHICÀ[277].

“Ски́мен Львов Їуда[278]! радостотво́рны О́чи его… ”[279]

“Перворо́дный Юнца̀ доброта Его“[280].

“Твоим ли повелѣнїем возно́сится Орел?”[281]

“Подъя́х вас, яко на Крилѣх О́рлих, и приведо́х вас к себѣ”[282].

“О́чи твои на мнѣ…” (Íóв)[283].

Вот заче́м Херуви́мскїя сїя Животи́ны представля́ет Їезекїи́ль крила́тыми, четвероно́гими, многоочи́тыми, везу́щими Коле́са многоочи́тыя!

“На не́же мѣсто а́ще зряше НАЧА́ЛО еди́но, идя́ху в слѣд Его”[284].

Бу́дьто бы в оча́х их высо́кое оное ОКО, Зѣни́ца Вѣчности и во свѣтѣ свѣт И́стинный, а в солнцѣ но́вое заключа́лося СОЛНЦЕ.

“Аки бы было КО́ЛО в Колесѝ”[285].

Он же ви́дит средѣ сих живо́тных, горя́щїя Захарїевскїя свѣчи. Извѣстно, что Дре́внїе Свѣчо́ю, Лампа́дою и О́ком Мїра называли Со́лнце[286], а Человѣк есть Маленькїй Мї́рик[287].

“Почѝ в день седмый”[288].

ПРЕДѢЛ 11-й.
О Снах Фараóновых.

Сïя радостотвóрных Суббóт Седмица, являясь в различной Одеждѣ, является и под ви́дом седмѝ Кóлосов, ви́дѣнных во снѣ Фараóну, и седмѝ Коро́в.

Толкует сïе сам Ïóсиф:

“Седмь лѣт суть”[289].

Как Суббота, так и 50-ый Год есть Чертог Вы́шняго. А можно дога́даться и из сего, что всѣ Кóлосы, как и Заха́рïевскïя 7 Лампа́ды, из одного Стебла̀ происходят, чего в нашем Мïрѣ не ви́дно.

Но сходно ли Солнце и Кóлос?..

Что ж ну́жды в Кошелька́х, если в них Зóлото то́ же? “Всяка плоть сѣно[290], и все как риза обветша́ет”[291], а мысли в них Божïя и тѣ же. Когда Солнце просвѣщает, вино веселит, а хлѣб укрѣпляет, тогда не велика разнь. Дави́дова рѣчь о свѣтѣ мѣша́ет пшеницу, вино и Елей.

“Знаменася на нас”[292] и про́тчая.

Мнѣ ка́жется, сон Фараóнов значит нощь и стѣнь, взятых от Еги́петских Свящéнников и пу́сто у них почита́емых сих фигур, внутрь кои́х прозрѣло Изра́ильское О́ко вѣчныя Мысли и похитило в свою Пользу.

“Сон Фараóнов един есть”[293].

Тма только одна Еги́петская в сих словах, а сила в них Божïя.

“Яко и́стинно будет слово, еже от Бога”[294].

Затѣм и Сон повторе́н. Один его, другïй Кóлос Божïй. “И бысть вечер, и бысть Утро…”[295]

Сïи-то Кóлосы рва́ли и те́рли Апóстолы в Субботу[296]. Помогла им Суббота. А без нея встрѣтило бы их то, чем при́нял Евре́йскïй Сфинкс[297], Си́льный Князь Ïефа́й, всѣх Ефреми́тов.

Он всѣх их перекóло́л, не рѣши́вших Зада́чу сïю:

“Рцыте: Клас! (Шибóле́т – Евре́йски[298]) [a].

И не упра́виша рещѝ тако:

И има́ху их, и закала́ху”[299].

Смерть, глад, яд и Уро́д есть Би́блïа, от Нача́ла своего заблуди́вшая.

Ви́дно, что Ефреми́ты о днях пе́рвых и Лѣта́х вѣчных с Дави́дом не помышляли[300], а с Апóстолами не думали о Суббóтѣ.

Не взойшло им на Ум дога́даться, что всяка трава в тре́тïй день[301], а день в Нача́лѣ сотворе́н. Тут всему Га́вань… Суббóта День Ея и Со́лнце, си́лу, рѣше́нïе и Шаба́ш всему прилага́ет. А правдивѣе сказать: Зѣни́ца Со́лнца Маленькое находящееся в Со́лнцѣ Со́лнушко.

В сей свѣтлѣйшей всѣх своих Чертогов Пала́тѣ почивая, прекра́сный наш Иосиф (Прилага́тель[302]) фигу́рной своей Си́стемѣ восходящим и заходя́щим со́лнцам, Очам Мïра, растущей и увяда́ющей травѣ всякïя

[a] Не вы́гласили Ши-, но Сиболет, сего ради поги́бли (Книг[а] Суде́й).

Пло́ти[303] Свѣт, толк и вкус прилагает, обновля́я Лицо̀ Фигу́р и сам на всяку свою похвалу прилагая. Должно только из сей Тве́рдости вы́звать Его, обрѣзать ему волосожа́рные[304] Лу́чи, снять одѣва́ющїй Его свѣт и всю ве́тошь отослать на За́пад[305]. Тогда оста́нет "и вознесется Господь един"[306].

"Возлег почѝ…"[307]

"Почѝ в день седмый"[308].

ПРЕДѢЛ 12-й.
О Же́ртвѣ Авраа́мской.

Бога́тая сїя и великолѣпная Фигура Солнце есть Ту́чная Жертва Богу. 7 Суббот. 7 Коро́в. Ху́дость наша, а тук Божїй.

Наш голодный ве́чер, а Его У́тро сы́тостное. Тук есть то же, что в Заха́рїевских Лампа́дах Еле́й: и просвѣща́ющїй, и насыща́ющїй.

Сїю-то: "Возмѝ мнѣ Ю́ницу Трилѣтну!"[309] – вели́т Бог Аврааму. Подня́в он Же́ртву в ра́зум НАЧА́ЛА и раздѣли́в Фигу́ру на тѣнь и И́стину, видит, что Со́лнце не иное что есть, как Пещь, благово́нным Нетлѣнїя ды́мом дымя́щаясь [а]. Тогда солнце, показа́в собою образу́емаго, па́ло, как Шелуха̀, в За́пад свой [б], а Авраам задиви́лся, ви́дя, что на мѣсто отдѣленной тлѣни присовокупились новыя Мысли, Мысли Вѣчныя.

"Пти́цы да умно́жатся на землѣ"[310].

Тут он услышал Го́рлицу тую:

"Глас Го́рлицы слышан в землѣ нашей"[311].

Уви́дѣл из Ковче́га Голуби́цу, взирающую вышше потопных вод. И ска́зано ему, что сїе зача́тое в сердцѣ его Вѣчности Зе́рно преврати́тся в тлѣнь Язы́ческих Фигу́р, поже́ртое ими, и всяк пото́пчет как по́длое, но что сему подавля́ющему Язы́ку сам он даст суд и рѣшенїе и что сїе Сѣмя наслѣдит всю Землю их[312], взяв от невку́снаго Египетскаго Ни́ла все к Ефра́тову плодоносїю.

От сих Коро́в предлага́ет дражайшим своим Гостя́м Ма́сло и Молоко̀, и Телца̀ Одного. Оди́н только и есть у всѣх сих чистых Божїих Ю́ниц Сын, но всегда молод и прекра́сный.

"Почи в день седмый"[313].

ПРЕДѢЛ 13-й.
О Седмѝ Хлѣбах.

Сюда̀ смо́трят и 7 Хлѣбы. Из сих Хлѣбов Еди́н вкуша́ют два Пу́тники: Лука̀ и славный взо́ром Клео́па, но на путѝ Суббо́тном[314].

Суббо́та есть и Путь, и Вкус, и Пу́тникам, и Хлѣбам.

Кто ж им переломи́л сей твердѣе всякаго Ка́мня Хлѣб?.. Вот Кто!

[а] Воззри́! Что значит И́стый Содо́м и Іерихо́н? По Пустозво́ну, Іеріх[он] значит Благоуха́ніе[(5)].

[б] Зри! Со́лнце па́ло. Жена̀ Ло́това обрати́ся наза́д. То́ же.

Здѣ́лавшїй Пир седмѝ дней, откры́вшїй Гада́нїе в день седмы́й, Попали́вшїй Гу́мна и Ко́лосы Филисти́мскїя, Возне́сшїй на Го́ру Воротà Городски́я, Растерза́вшїй Льва, Спа́вшїй и веста́вшїй от сна своего… Ужѐ со́лнце сади́лось, не́чево было Желѣ́зом стричь и обрѣ́зывать. “Желѣ́зо не взо́йдет…”[315] Оста́лась одна Зѣни́ца со́лнца, СО́ЛНУШКО… Тут рѣше́нїе Гада́нїю! Сампсо́н значит Со́лнушко[316].

“О́нѣма же отверзо́стѣся О́чи…”[317]

Преблаже́нное Со́лнушко почива́ет в день Седмы́й, востае́т в тре́тїй, па́лит всю тлѣнь, разоря́ет ино-племе́нничїя стѣны, отверза́ет Гро́бы, открыва́ет О́чи, ла́млет Хлѣ́бы, насыща́ет весь свой почо́тный Наро́д вкусом ВѢЧНОСТИ.

“О́чи всѣх на тя упова́ют,

и ты д[аеши] им пи́щу во БЛАГОВРЕ́МЯ”[318].

Все сїе родство, богообра́зныя О́чи нося́щее, взяв от послѣ́дняго Апо́стола до Ада́ма, гово́рит с Їо́вом:

“О́чи твои на мнѣ, и ктому нѣсмь”[a319].

Число̀ ядо́щих сїя хлѣ́бы, как 4000 или 5000. Затѣм, что вся сила Госпо́дня исхо́дит из Еги́пта в 430 лѣт. И в сей Су́ммѣ заключается 7. А седмиц седми́ца составляет 40, 400 или 4000 с ли́шком. Затѣм написано:

“Яко 4000”[320]. “Яко 5000…”[321]

И ча́сто помина́ется четвертый и седмый род.

“В четвертом ро́дѣ возврата́тся”[322].

А как они нахо́дятся вице-фигу́рою [б] Седми́цы, так ко всѣм и к каждому их каса́ется сїе:

“Шести́жды от бѣд измет тя,

в седмѣм же не коснет-ти-ся Зло”[323]. Си́рѣчь: Насы́тит зау́тра, умно́жит и прило́жит Пшени́цу, Винò и Еле́й. И прилага́ет Їову седмь сыно́в и три до́чери: Каси́ю, Рог Изоби́лїя[324] и День.

“Почи в день седмый”[325].

ПРЕДѢЛ 14-й.
О Плащени́цѣ, Петрѹ̀ низпуще́нной.

Свѣтлая сїя Седмица есть пространный Кове́р, вмѣщающїй всѣ четвероно́гїя и птицы, и рыбы, и гады, и плоды̀ древ, и трав. Все в ней, а сама она в НАЧА́ЛѢ сотворена.

Сей небесный Кове́р низпусти́л:

“Простира́яй небо, яко кожу”[326].

---

[a] Amplius и ктому нѣсмь(6). Id est Umbra sum et Figura: Amplius Nihilum. Sol est Pascha; at ego sum Solis Sol: Umbra Umbrae, seu Antípascha, id est Viceumbra, Vicefigura, Antitypus [Отже, я тінь і фігура: більш нічого. Сонце є пасха, а от я – сонце сонця, тінь тіні, або антипасха, тобто заміна тіні, заміна фігури, антитип (лат.)].

[б] Віце-фігу́ра, graece: Ἀντίτυπος(7).

А когда Ковéр, то и Стол, и дом седмистóлпный, и предложенїе хлѣбов[327]. И чуть ли не над сéю Скáтертю в Дѣянїях пирýет в пóлдень Петр на Гóрницѣ, подняв все по Авраáмску в верх НАЧÁЛА. “Заколѝ и яждь!”[328]

Там, похваля́ясь, кýшает и Павел:

“И́мамы же Олтáрь…”[329]

Там причащáются и всѣ ему освящéнные.

“Упїю́тся от тýка Дому твоего“[330].

“Пи́ша же и упишася с ним”[331].

И нам можно сказать: “И́мамы олтáрь”[332]. Но никто не Сквернѝ, Я́же Бог для себе освятил[333]. Да молчи́т здѣсь всяка плоть[334]! Да зако́лется! Божїе сїе тѣло есть, а сїя тлѣнная Ко́жа и вид есть Фигýрная Завѣса Храáма, гдѣ Вѣчный почивáет.

“Сїя есть кровь моя̀…”[335]

Моя… (Над сим словцóм Émphasis – ударéнїе) Моя. Божїя, не человѣча.

Сим Холстóм повивáет Марї́а Младéнца, а Ио́сиф Мертвецà.

“И се вам Знаменїе!..”[336] Сирѣчь Фигýра.

Щасли́ва Земля! когда сей Мертвец востал, когда сей Ио́сиф изведéн из Твердыни, Когда сей Сампсóн проснýлся, разорвáл У́жи, свернýл небо, как сукнò, потря́с Землéю и разогнáл всю Язы́ческих Фигýр Стрáжу.

“Тамо Его узрите”[337].

“Почи в день седмы́й”[338].

ПРЕДѢЛ 15-й.
О Лѣствицѣ Ія́ковлѣй. О седмѝ Грáдѣх, Женáх, Трýбах и Горáх…

Касающаясь до небес Ї́яковская Лѣствица сїю ж покáзует Седми́цу. От нея̀ и чрез нея истекáют и востекáют к Тóчкѣ своей всѣ Фигуры, чáсто называясь свидѣтельми, стрáжами и А́нгелами, Си́рѣчь Слýжками[339], мир благовѣствýющими. “Слáва во Вы́шних Богу…”[340]

Ї́яков так, как и Дѣд Его, прозрѣл, что сїя шýтка не человѣча, но дом Божїй, и что сїя седми́ца есть Дверь, на высокый возводя́щая Край, а уви́дѣл также по Захóдѣ Солнца.

Сюда взирáют и Отцóвскїе Его кля́твенные Истóчники.

“О́ЧИ ТВОИ, ЯКО ЕЗЕ́РА во Есевóнѣ (Грáдѣ)”[341].

Кля́тва, смерть и Фигýра есть то же.

Сїи ж дни суть и седмь Грáды Божїи, и Седмь Исáїевскїя Жéны, как однà, одного придержащїяся МУ́ЖА, и седмь разори́вшїя Ї́ерихóн Трубы. И, конечно, небо, когда повѣдáет славу Божїю[342], есть Трубà.

Сїи суть Гóры Божїя[343], Гóры тучныя. Там растéт рог Дави́ду[344]. Туда восхóдят вся Колѣна Израи́лева. Туда ж идéт в Гóрняя и Марїáм. Там Еленéй и раждáющих Елени́ц Стадáм мѣсто.

“Прéйдем до Виѳлеéма…”[345]

“Тáмо родѝ тя МА́ТИ твоя”[346].

Сюда́ взира́ет и *Дан*ї*и́л* Mein-gard[347], с Крючка́ми своих Седми́н. И 11 иду́щїе в Галиле́ю, и *Павел*, и Сте́фан.

“Вѣм Человѣка”[348]. “Тѣло Его аки Ѳарси́с”[349] (Ка́мень).

“Яко взя́тся великолѣпїе Его!”[350] “Се ви́жу Небеса́ отве́р[ста]”[351].

“Прїи́дите, взы́дем на Го́ру Госпо́дню…”[352]

Там мир Изра́илю[353]! и Га́вань всѣм Фигу́рам!

“Почи в день седмый”[354].

ПРЕДЪ́*Л* 16-й.
О Безконе́чной Простра́нности и Непроходи́мости До́му Божія.

Узна́в день, узна́еш Седми́цу. А сїю познав, позна́еш бытїя Книгу и протчїя, как о́трасли Ея. А хотя в сем не всяку Дверь оттворить можно непроходимом *Лабири́нт*ѣ, но уже зна́еш, что под тою Печа́тью не иное что, как только Божїе таи́тся Сокровище. *Довл*ѣ́*ет* тебѣ, что получи́*л* Исхо́д и что дарена́ тебѣ ше́лковаго Клу́ба Нить от Царе́вны Арїа́дны[355], путеведу́щая тебе из сего *Лави́ра*[356] на пространство.

Їерусали́мская Арїа́дна есть Раа́в, свободи́вшая из Їерихо́на шпїо́нов Їису́совых, обязанною у Окна́ черв*л*е́нною вере́вкою[357].

Сїя вере́вочка вождь нам есть во многосвя́занных черто́гах *Дому Божія*, раздѣля́ющая Фаре́са от За́ри[358], свѣт от тмы [a].

Сею вере́вкою межу́ет Нави́н Землю[359], и по сей Мѣрѣ ку́шает Їезекїи́ль свяще́нныя Хлѣбы и воду[360]. “Вервь черв*л*е́нна устнѣ твои”[361]. “Ви́дѣх, и се МУЖ! и в руцѣ его У́ЖЕ земл*е*мѣрно”[362]. “Еюже Мѣр… Возмѣрится вам”[363].

К чему жела́ть все перезнать? Ненасытная есть Заба́ва гулять по Соломо́новских Сада́х и домах, а не все вы́смотрѣть. Искать и удивляться значит то же. Сїе движе́нїе веселит и оживляет Душу, как стремл*е*́нїе текущую по Ка́мнях воду. Но при по́льном открытїи всего-на́-всего ищеза́ет удивленїе. Тогда слабѣет аппети́т и приходит насыщенїе, пото́м скука и уны́нїе.

1000 *л*ѣ́т и еди́н день[364] – одна Фигу́ра, и 1000000 их есть то же. Если что непоня́тно, закричи́ с Вару́хом: “О Изра́илю! Коль велик *Дом Божїй*[365]! Вели́к! и не и́мать Конца“[366]. “Сїе море великое…”[367]

ПРЕДЪ*Л* 17-й.
О Зми́ѣ.

Мойсе́й между про́тчїими Фигу́рами занял у Еги́петских Свяще́нников и Їко́ну Зми́я, образу́ющаго Божїю Премудрость.

“Змїй же бѣ мудрѣйшїй…”[368]

А когда одна Фигу́ра, то и вся Библїа есть Змїй. Возно́сит Его Мойсей в Гору, чтоб не умер Изра́иль[369]. То же и Евангелскїй ЗМЇЙ сказует:

[a] Раздѣля́ющая Мо́ре. Что бо есть Со́лнце, аще не О́гненное Мо́ре?

“Аще аз вознесен буду от Земли,

Тогда вся привлеку к себѣ”[370].

Змiй сей, по́лзая по землѣ, всю сiю Мойсе́ева Мiра Си́стему и Адама со всѣм здѣсь населенным родством по́ртит. Они всѣ остаю́тся дурными и невкусными Болвана́ми Потоль, поколь не раскуси́ть ему Го́лову.

Голова его есть Седми́ца. И так Би́блiа есть Змiй, хоть одноглавный, хоть седмиглавный.

А расто́пчет ему Голову почивающiй в солнцѣ[371]. Избраннѣйшая Фигур Фигура, Солнце, есть и Ма́терь, и Дѣва, испуща́ющая из Ложе́сн прiя́тое от Бога Вѣчности Зе́рно.

“Той твою сотрет Гла́ву”[372].

И так Змiй оста́нется одним только подно́жiем сидя́щаго в солнцѣ. Тогда все оживляется, а Мертвецы востаю́т к то́чкѣ своей. В друго́м слу́чаѣ че́рный сей Драко́н, вод Горких Бе́здну изблевая[373], Апокалипти́ческiя облеченныя в солнце Сына Жены[374], потом всю обѣтованную Землю потопляет.

Но Женѣ даю́тся Орли́ныя Кри́ла[375], дабы родила не в подлом мѣстѣ и не смертное.

“Восхищено бысть чадо Ея к Богу”[376].

Сей есть Го́рдая Денни́ца[377], Сатана̀ и враг Ангелам, Херувимам и всѣм носящим Господа Фигу́рам.

Не те́рпит смотрѣть Соломо́н как на Орла̀, паря́щаго к Со́лнцу, не к Со́лнушку, так и на гнусное сего Змiя по́лзанье[378]. И чутьли не сей поминается в Прíтчах раб воцарившiйся[379]!

А дабы сiе не послѣдовало, почи́вшiй во Льви́ном рвѣ Данiи́л вкидает сему А́спиду в а́дскую че́люсть Хлѣбец, спе́ченный из смолы̀ благовонных Древ и Ту́ка, и клопча́той Бума́ги[380].

Все сiе есть Вѣчности Фигу́ры.

“Сми́рна и Ста́кти и Каси́а…”[381]

“Даю́щаго снѣг свой, яко во́лну (Ба́воллну)”[382].

“И тука пшен[ична] насыщаяй тя”[383].

От сей нашего Данiи́ла чудной Пи́лулы Змiй ло́пнул.

“Той твою сотре́т Главу”[384].

Востае́т и Iона от лица Господня[385]. Сему́ ж чудо́вищу в брю́хо ввергае́т его Бог. Тогда спаса́ется все священнаго сего Мiра селенiе с людьми его[386]. Ниневíа значит жилище[387], а Iона есть Го́луб[388].

“Дерзай, Земле…[389] дерзайте, скоты по́лстыи”[390].

“Ча́да Сiоня, радуйтеся! яко даде вам пи́щу в правдѣ”[391]. Лицо̀, от котораго востае́т Iона, льви́ной ров, Пещь, Сми́рною дымя́щаясь, Ковче́г и Кiот, Сампсо́нова и Ада́мова Жена, Ризы Ио́сифовы, Черто́г Солнечный Вѣчнаго есть то же.

“Одѣяйся свѣтом, яко ризою”[392].

“Той твою сотрет Гла́ву”[393].

Сего рыка́ющаго Дiя́вола растерзав Самсон, наxо́дит в тру́пѣ его сладость Вѣчности[394].

Сїе дѣлается при Го́родѣ Ѳамна́ѳѣ[395]. Ѳа́мна значит Образ[396].

“Той твою сотрет Гла́ву”[397].

Мойсею подража́ет Напе́рсник, называя Истину свѣтом, просвѣща́ющим всякаго Человѣка[398], прише́льца в сей Симболи́чный Мїр. Он поставляет Предите́чу на мѣстѣ главныя Фигу́ры солнечныя.

“Да свидѣтельствует о Свѣтѣ…”[399]

“Бѣ свѣти́лник…”[400]

Но меньшее Со́лнушко есть болѣе великаго.

“О́ному подобает расти, Мнѣ же мали́тися”[401].

Сей Суді́я Израилскїй разоряет все ветхое Фигур По́лзанье, обновляет естество наше, претворяя невкусную во́ду в Кура́жное ВИНО и придая всей Библїи Сот Вѣчности.

“Дадеся ми всяка власть…”[402]

“Той твою сотре́т Гла́ву”[403].

Сего просят Давид с Мойсеем, во́плем возбуждающїе уснувшаго на колѣнах своея Дали́ды.

“Да воскреснет Бог!..”[404].

“Восста́ни, Господи! и да разсы́плются врази твои!”[405]

“ПОЧИ В ДЕНЬ СЕДМЫЙ…”[406]

КАТАВАСЇА[407],
или
СНИСХОЖДЕНЇЕ.

Око́нчив другїй примѣр, Па́ки ска́зую, что в Библїи иное на *Лицѣ*, а иное в Се́рдцѣ.

Так, как Алкивїа́дская Ико́на, называемая Е́ллински Σιληνός, с *лица* была шу́точная, а внутрь сокрыва́ла великолѣпїе Божїе[408].

Благородный и забавный есть обма́н и подло́г, гдѣ нахо́дим под *Лже́ю* И́стину, Мудрость под Буйством, а во Пло́ти Бога.

Вот прямое, имену́емое у древних Е́ллин “Ποίημα”, сїесть Твори́нїе[409]! А такїе Писатели суть то́чные Пїи́ты, и ни мало не дивно, что Мойсе́я зовут Обма́нщиком[410].

Сей Змїй нарочно создан, да поруга́ются ему собо́рища на́гло судящих.

И не дивно, что для сих *Ли́сов* из высоких Божїих ГОР раждается не *Лев* или Оре́л, но Мы́ши[411], Е́жи, Со́вы, Вдо́ды, Нетопы́ри, Ше́ршни, Жа́бы, Пе́сїя Му́хи, Е́хидны, Васи́лиски, Обезъя́ны и вредящїя Соломо́новским Виногра́дам *Лиси́цы*[412].

***

“ИСПЫТАЙТЕ ПИСАНЇЙ…”[413]

Конец!
и свято́му Богу Слава!

Цей трактат написано впродовж 1775–1776 рр. Він присвячений Степану Тев'яшову й був надісланий йому 28 березня 1776 р. Через чотири роки Сковорода зробив поновну редакцію трактату. Обидві редакції дійшли до нас в автографах. Кращий автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 7, арк. 1/20–31/51). Уривки із цього трактату були вперше опубліковані в харківському виданні творів Сковороди 1894 р., а повний текст – у санкт-петербурзькому виданні 1912 р. Подаємо за автографом відділу рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

[1] Текст посвяти закреслено. Натомість іншою рукою написано: "Степану Ивановичу, Господину Полковнику его Высокородію Тевяшеву". Степан Іванович Тев'яшов – син острогозького полковника Івана Івановича Тев'яшова (молодшого). Сам був харківським (1734–1757 рр.) та острогозьким (1757–1763 рр.) полковником. У його маєтку Сковорода не раз бував [див.: *Ніженець А., Стогній І.* Григорій Сковорода. Пам'ятні місця на Україні. – Київ, 1984. – С. 52–53; *Гавриленко А.* Над Тихою Сосною. На зарубіжній Слобожанщині // Березіль. – 2002. – № 7–8. – С. 151–154].

[2] Див. прим. 93 до циклу «Басни Харьковскія».

[3] Епікурова насолода в християнській традиції, як правило, поціновувалась украй негативно. Наприклад, Лактанцій уважав науку Епікура шкідливою для доброчесної людини, зокрема й тому, що, на думку старогрецького філософа, "насолода є найвищим добром" [Луція Цецилія Лактанція Фирмиана, нареченнаго христіанским Цицероном, божественных наставленій седмь книг, писанных к Константину Великому, первому христіанскому императору. – Москва, 1783. – С. 264–265]. Так само й Григорій Богослов із властивою йому експресією закликав боротися з "Епікуровою безбожністю, з його атомами й чужою філософії насолодою" [Творения иже во святых отца нашего Григория Богослова, архиепископа Константинопольского. – Санкт-Петербург, б. г. – Т. І. – С. 391]. Цей погляд поділяла й переважна більшість письменників та філософів старої України. Тільки дехто з них, так само, як Сковорода, пробував тлумачити Епікурову насолоду як явище духовного ряду. Наприклад, Михайло Козачинський писав: "Розбещені люди вбачають своє щастя в чуттєвих насолодах і матеріальних статках. Такої думки дотримувалися філософ Арістіпп, цар Сарданапал, імператор Магомет. Її зазвичай приписують також Епікурові, однак безпідставно, адже хоч Епікур в «Етиці» теж пов'язував щастя з насолодою, але не з насолодою тіла, а зі справжньою насолодою душі" [*Козачинский М.* Книга третья. Нравственная философия, или Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 336]. Така апологія Епікура була характерною для XVIII ст. [див., наприклад: *Татищев В. Н.* Разговор двух пріятелей о пользѣ наук и училищ // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1887. – Кн. І. – С. 44; *Przybylski J.* Wieki uczone starożytnych Greków i Rzymian. – Kraków, 1789. – S. 66].

[4] Парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 30: 23. Пор.: **Весе́лїе се́рдца живо́тъ челове́ка.**

[5] *Горацій*. Послання, І, 11, 23 («До Буллатія»). У перекладі Андрія Содомори: "…насолоди на рік не відтягуй…" [*Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 190].

[6] *Горацій*. Послання, I, 11, 24 («До Буллатія»). У перекладі Андрія Содомори: "Щоб похвалитись міг будь-коли й будь-де: 'З приємністю жив я'" [*Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 190].

[7] *Люцій Анней Сенека Молодший* (*Lucius Annaeus Seneca Junior*) (бл. 5 р. до н. е. – 65 р. н. е.) – видатний римський філософ-стоїк, поет і державний діяч. У старій Україні Сенека втішався неабиякою славою і як взірцевий письменник, зокрема трагедіограф [див.: *Prokopowicz Th*. De arte poetica libri III ad usum et institutionem studiosae iuventutis roxolanae. Dictati Kioviae in orthodoxa Academia Mohileana. Anno Domini 1705. – Mohiloviae, 1786. – P. 69], і як філософ-мораліст. Цитати з римського класика можна знайти у творах Захарії Копистенського, Іпатія Потія, Мелетія Смотрицького, Афанасія Кальнофойського, Касіяна Саковича, Петра Могили, Антонія Радивиловського, Дмитра Туптала, Івана Максимовича, Івана Леванди та інших. Із другого боку, наші письменники ніколи не забували, що Сенека представляє поганську мудрість та ще й самогубець. "Стара Русь", писав Лазар Баранович, обходить Сенеку, "бо Сенека se necat, сам собі завдав смертельних ран" [*Baranowicz Ł*. Nowa miara starey wiary. – Nowogrod-Siewierski, 1676. – K. 4 (v.) (appendix)]. Одним словом, як казав про Сенеку Митрофан Довгалевський: "Життя він вів нехристиянське, але щодо моралі – він християнин" [*Довгалевський М*. Поетика (Сад поетичний). – Київ, 1973. – С. 369]. Популярність Сенеки засвідчує й те, що його ім'я зринає в народних приказках: "Сказав Сенека: 'стій, свине, здалека'" [*Номис*, № 1000]; "Казав Сенека: уважай з далека" [*Франко*, № 23281]. Із творів Сенеки Сковороду найбільше приваблювали «Моральні листи до Луцілія». Саме їх він цитує в діалозі «Потоп зміин», а також у листах до Михайла Ковалинського й Кирила Ляшевецького. А перекладаючи трактат Плутарха «Про спокій душі», Сковорода пробує подивитися на поняття "спокій" у Сенеки крізь призму перипатетичної понятєвої тріади: *defectus* (недостатність) – *modus* (міра) – *excessus* (надмір), – яка була засадничою на грунті схоластичної етики ще від часів Томи Аквінського (саме Тома Аквінський упродовж XVII–XVIII ст. був чи не найбільшим авторитетом для українських богословів [див.: *Cracraft J*. Theology at the Kiev Academy during its Golden Age // Harvard Ukrainian Studies. – 1984. – Vol. VIII. – Nos. 1/2. – P. 75]).

[8] Сковорода має на думці «Моральні листи до Луцілія» (CI, 7, 10): "Нічого не відкладаймо на потім. Щодня розраховуймося з життям, аби нічого йому не бути винним"; "Отож, мій Луцілію, поспішай жити і вважай, що кожен окремий день – це окреме твоє життя" [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 450, 451].

[9] *Марціал*. Епіграми, I, 15 [див.: *Марк Валерий Марциал*. Эпиграммы / Пер. с лат. Ф. Петровского. – Москва, 1968. – С. 33].

[10] *Горацій*. Послання, I, 4 («До Альбія Тібулла»). У перекладі Андрія Содомори: "…з череди Епікура / Я поросятко гладке…" [*Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 183]. Серед українських письменників на ці рядки Горація покликався, наприклад, Феофан Прокопович [див.: *Прокопович Ф*. Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф*. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 276].

[11] *Діоген Лаерцій* свідчив: "Солодше за все, – казав він [Платон], – слухати істину" (а інші переказують: "говорити істину") (III, 39–40) [див.: *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 162]. Ця Платонова сентенція ("сладко слушать правду") була відома в Україні ще за старокиївських часів із «Пчолы» [див.: *Чижевський Д*. Платон в Давній Русі // *Чижевський Д*. Філософські твори: У 4 т. – Київ, 2005. – Т. 2. – С. 64].

[12] Ідеться про Арістотеля. Як свідчив Діоген Лаерцій (V, 19), "на запитання, яка різниця між чоловіком освіченим та неосвіченим, він [Арістотель] відповів: 'Така, як між живим та мертвим'" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 211].

[13] Див. прим. 132 до діалогу «Кольцо».

[14] Фразу "свѣт незаходимый" узято з церковних піснеспівів. Див., наприклад: "Вскую мя єси отринул, свѣте незаходяй" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 445].

[15] Як свідчить Діоген Лаерцій (I, 62), свою старість Солон провів на Кіпрі, а помер, мавши вісімдесят років [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 82].

[16] Можна пригадати розмову Солона з Крезом про те, хто з людей найщасливіший, яку переповів Геродот (Історія, I, 29–32). У цій розмові, яка була добре відома старим українським письменникам [див., наприклад: *Туптало Д.* Слово в субботу четвертыя недѣли Великаго поста // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1782. – Ч. 1. – Арк. 41], Солон стверджував, що "крайньою межею людського життя" є 70 років, а найщасливіший той, хто "протягом усього життя посідає найбільшу кількість благ і щасливо закінчить життя", адже "у будь-якій справі треба зважати на кінець" [Дамоклів меч. Антична новела. – Київ, 1984. – С. 27]. Див. також Плутархові «Порівняльні життєписи» (Солон, XXXI).

[17] Як правило, окреслення *жизнь* та *житіе* в нашій традиції фігурували нарізно. Наприклад, "жизнь" Георгія Конисського («Жизнь Георгіа Конисскаго») [див.: Жизнь Георгіа Конисскаго, архіепископа Бѣлорусскаго // Собраніе сочиненій Георгіа Конисскаго, архіепископа Бѣлорусскаго. – Санкт-Петербург, 1835. – Ч. 1. – С. IX–LXXXVIII], але "житіе" Паїсія Величковського [див.: Житіе и подвиги отца нашего старца Паисія, архимандрита модлавских святых монастырей Нямецкаго и Сѣкула // Житие и писания молдавского старца Паисия Величковского. – Москва, 1892. – С. 17–77]. Або й таке: Ілля Квітка називає біографію Йоасафа Горленка "житієм" («Житіе преосвященнаго єпископа Бѣлоградскаго Іоасафа Горленка…»), тимчасом як у книзі, де було надруковане це "житіе", фігурує окреслення "жизнь" [див.: Святитель Иоасаф Горленко, епископ Белгородский и Обоянский (1705–1754). Материалы для биографии, собранные и изданные кн. Н. Д. Жеваховым. – Киев, 1909. – Т. 1. – Ч. III: Жизнь и деятельность святителя Иоасафа. – С. 253–278].

[18] Очевидно, розрізняючи в такий спосіб *житіе* та *жизнь*, Сковорода має на думці заведене в шкільній моральній філософії розрізнення "вчинків людини", тобто всього, що вона робить, та "людських учинків", тобто того, що вона робить як істота, наділена вільною волею.

[19] Див. прим. 158 до циклу «Басни Харьковскія».

[20] Як зазначав Михайло Козачинський, ця Катонова любов дала привід недоброзичливцям називати його п'яницею [*Козачинский М.* Книга третья. Нравственная философия, или Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 362].

[21] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 2: 3. Пор.: **на го́рѣ гд҃ню и҆ въ до́мъ бг҃а і҆ко́влѧ.** Сковорода розглядає віру як *середину* між безбожництвом та марновірством. Безпосереднім джерелом цієї думки міг бути трактат Плутарха «Про марновірство» [пор.: *Плутарх*. Моралии. О суеверии // Вестник древней истории. – 1979. – № 2. – С. 243]. Зрештою, вона була добре знана й у старій українській літературі. Див., наприклад: "Віра також є однією із цнот, до того ж засадничих, таких, що мають стосунок до самого Бога, а

тому підлягає тим самим законам, що й інші цноти. Отже, як той, хто вірить замало, не має віри й не може отримати порятунку, так і той, хто вірить занадто, не має віри й так само не може бути врятований" [Examen obrony, to iest Odpis na script Obrona werificatii nazwany // Архив Юго-Западной России. – Киев, 1914. – Ч. I. – Т. VIII. – Вып. 1. – С. 579; пор.: *Smotryc'kyj M.* Obrona verificaciey // Collected Works of Meletij Smotryc'kyj / With an Introduction by David A. Frick. – Cambridge, Mass., 1987. – Vol. 1. – P. 452; див. про це: *Соловій М. о.*, *ЧСВВ*. Мелетій Смотрицький як письменник. – Рим; Торонто, 1978. – Ч. II. – С. 261–262, 294].

[22] Коментуючи цю думку Сковороди, Володимир Ерн зазначав: "Біблія – це цілокупність божественного Розуму, це *вся* Його незбагненна Премудрість" [*Эрн В. Ф.* Григорий Саввич Сковорода. Жизнь и учение. – Москва, 1912. – С. 275]. Платонічна традиція розуміння філософії як розмислу про душу, світ і Бога, принаймні від часів Ціцерона, Плутарха та Орігена, передбачала її поділ на три частини: етику, фізику й теологію. "Християнство, – як писав, наприклад, добре знаний Сковородою Євагрій Понтійський, – це наука нашого Спасителя Ісуса Христа, яка складається з діяльного, природного та богословського [любомудрія]" [*Евагрий Понтийский*. Слово о духовном делании, или Монах // *Евагрий Понтийский*. Аскетические и богословские творения. – Москва, 1994. – С. 96]. Ця традиція віддзеркалена в уявленні Сковороди про "три світи". Розмисл про мікрокосмос – етика, про макрокосмос – фізика (осягнення логосів та ейдосів Божого творива), а розмисл про Бога, теологія, – це не що інше, як розмисл про "символічний світ". Саме тому наш філософ і стверджував, що "християнський Бог є Біблія".

[23] Див. прим. 78 до трактату «Начальная дверь ко християнскому добронравию».

[24] Сковорода має на думці слова: **И̑ и҃спо҃стѝ ѕмі́й за же҃но҃ю и҃ѕ о҃у҃стъ свои́хъ во҃дꙋ ꙗ҃ко рѣкꙋ́, да ю҃ въ рѣцѣ̀ потопи́тъ** (Апокаліпсис 12: 15).

[25] Див.: Четверта книга царств 2: 11.

[26] Див.: Четверта книга царств 6: 6.

[27] Див.: Четверта книга царств 2: 14.

[28] Див.: Книга Ісуса Навина 3: 15–17.

[29] Див.: Книга Ісуса Навина 10: 13.

[30] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 3: 1, наст.

[31] Богослови могилянського кола, трактуючи питання про кінець світу, виходили з того, що есхатологічні таємниці перебувають по той бік людського досвіду та знання. Наприклад, Феофілакт Лопатинський, різко критикуючи «Казання святого Кирила…» Стефана Зизанія, писав, що Кирило Єрусалимський не вважав за можливе знаття кінецьсвітньої таємниці, тимчасом як "лживый Кірілл рускій [Зизаній] являет себе о том извѣстна… И еще дерзновенно глаголет: 'Скоро же и антіхриста и скончаніе вѣка сего содѣватися имать'. Зри лжепророка!" [*Лопатинський Ѳ.* Обличеніе неправды расколническія. – Москва, 1745. – Арк. 135 (зв.)–136].

[32] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 19: 32–35.

[33] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 19: 26. Пор.: **о҃у҃ бг҃а же всѣ̑ возмо́жна**. Пор. народні приказки: "У Бога все мога" [*Номис*, № 21; *Франко*, № 1183]; "У Бога все возможно" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 35].

[34] Стара українська еклезіологія, окреслюючи єство єресі, виходила з того, що Церква – це спільнота вірних *а*) єдиного християнського віровизнання, які *б*) беруть участь у сакраментах і *в*) підлягають оруді належних старших. Того, хто належав до Церкви, але потім перестав визнавати засади християнської віри, тобто відійшов від "першої єдності", називають єретиком [див.: *Dubowicz J.* Hierarchia, abo O Zwierchności w Cerkwi Bożey. –

Lwów, 1644. – S. 8–9; *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 142 (друга пагін.); *Rutka Th.* Herby, abo Znaki Kościoła prawdziwego. – Lublin, 1696. – S. 3].

[35] Фраза **поѫ́ши́шасѧ тщ́е́тнымъ** зринає в Книзі Псалмів 2: 1 та в Діях св. апостолів 4: 25.

[36] Див. прим. 162 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[37] Фраза **И̂ бы́сть та́ко** кілька разів зринає в Біблії. Див., наприклад: Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 6.

[38] Сковорода розробляє тут старий мотив: "розуміння Біблії – духовний бенкет". Наприклад, у Дмитра Туптала він звучить так: "Пиршество… Божественнаго Писанія три трапезы представленныя имать. Первая єсть трапеза – разум історическій, повѣствователный, по писмени сказуємый и проповѣдуємый. Вторая трапеза – разум містическій, сієсть таинственный. Третія трапеза – разум нравоучителный. Первая трапеза неученых ради простаков. Вторая трапеза премудрых ради учителей. Третія трапеза общая всѣм, ученым и неученым. На первой трапезѣ пища дебелѣйшая. На второй трапезѣ пища тончайшая. На третій трапезѣ пища сладчайшая. Первая трапеза содержит вкус древних дѣяній. Вторая трапеза содержит вкус таинств. Третія трапеза содержит сладость добронравія" [*Туптало Д.* Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 319 (зв.)–320].

[39] Ідеться про римського імператора Тіта Флавія Веспасіана. Див. прим. 196 до циклу «Басни Харьковскія».

[40] Ідеться про зруйнування Єрусалима військом римського імператора Тіта в 72 р. В Україні ця історія була добре знана ще від часів Ярослава Мудрого завдяки перекладу повісті Йосифа Флавія (37/38–95 рр.) «Іудейська війна».

[41] Ідеться про завоювання турками Константинополя в 1453 р., тобто про занепад колись могутньої "імперії ромеїв". До речі, католицькі та православні богослови з позицій крайнього ексклюзивізму сперечалися про причини падіння Константинополя. Так, католицькі богослови, згідно зі своєю наукою про "правдиву Церкву" (її виклад подав Теофіл Рутка в трактаті «Herby, abo Znaki Kościoła prawdziwego» – Люблін, 1696), стверджували, що занепад Візантії – це не що інше, як Божа кара. Бог, казали вони, покарав греків за невизнання сходження Святого Духа від Бога-Сина, бо саме в день сходження Святого Духа розпочався турецький штурм Константинополя, а місто було взяте в день Святої Трійці. Цей мотив є вже, приміром, в «Описі дороги» (1566 р.) Бенедикта Гербеста [див.: *Herbest B.* Wypisanie drogi // Памятки українсько-руської мови і літератури. Памятки полемічного письменства кінця XVI і початку XVII в. / Вид. К. Студинський. – Львів, 1908. – С. 8–9]. Не раз він зринає й у Петра Скарги: досить пригадати хоч би такі його твори, як «Про єдність Божої Церкви» [див.: *Skarga P.* O jedności Kościoła Bożego // *Skarga P.* Kazania przygodne z inemi drobnieyszemi pracami. – Kraków, 1610. – S. 365–366], «Берестейський собор» [див.: *Skarga P.* Synod Brzeski // *Skarga P.* Kazania przygodne z inemi drobnieyszemi pracami. – Kraków, 1610. – S. 401] чи «Заклик до покаяння» [див.: *Skarga P.* Wzywanie do pokuty… – Kraków, 1610. – S. 17]. Цю ж таки думку активно обстоював Іпатій Потій, зокрема, у своїх посланнях до Костянтина Острозького [див.: *Pociey H.* Oświeconemu xiążęciu a iasne wielmożnemu panu Konstantynowi, z łaski Bożey xiążęciu Ostrozkiemu // Памятники полемической литературы в Западной Руси. – Петербург, 1903. – Кн. 3. – Ст. 1028], Клирика Острозького [див.: *Pociey H.* Odpis na list nieiakiego Kleryka Ostrozkiego bezimiennego // Памятники полемической литературы в Западной Руси. – Петербург, 1903. – Кн. 3. – Ст. 1102] та олександрійського патріарха Мелетія [див.: Respons Hipatiusza Pocieia… na list Melecyusza, patriarchy Alexandriyskiego // *Pociey H.* Kazania i homilie. – S. l., s. a. – S. 56]. Перегодом про це ж таки

будуть писати Іван Дубович [див.: *Dubowicz J.* Hierarchia, abo O Zwierchności w Cerkwi Bożey. – Lwów, 1644. – S. 151–157], Кипріян Жоховський [див.: *Żochowski C.* Colloquium Lubelski. – Leopoli, 1680. – K. 1 (присвята)], Теофіл Рутка [див.: *Rutka Th.* Chorągiew zgody y pokoiu. – Lublin, 1691. – S. 229], Ян Алоїз Кулєша [див.: *Kulesza J.* Wiara prawosławna. – Wilno, 1704. – S. 179] та інші. Тим часом православні полемісти були схильні трактувати це як Господню благодать. Зокрема, Христофор Філалет, який присвятив перший розділ четвертої частини свого «Апокрисиса» розглядові цього питання, каже, що то була Божа ласка, адже греки, "бувши поневолені турками по тілу, по духу перемогли світ, плоть та диявола з усіма їхніми спокусами" [*Broniewski M.* Apokrisis. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1994. – S. 195–196]. Так само гадали й Василь Суразький [див.: *Суразький В.* О єдиной, истинной, православной вѣрѣ. – Острiг, 1588. – Арк. 164–166], Мелетій Смотрицький у своєму «Треносі» [див.: *Smotryc'kyj M.* Θρῆνος, to iest Lament iedyney ś. Powszechney Apostolskiey Wschodniey Cerkwie z obiaśnieniem dogmat wiary. – Wilno, 1610. – K. 82] та інші.

[42] Сковорода має на думці так звану Варфоломіївську ніч – масову різанину католиками протестантів, яка сталася 24 серпня 1572 р. в Парижі на свято святого Варфоломія, коли загинуло близько 30 тисяч людей. Із сучасників Сковороди про цю спричинену марновірством трагедію згадував, наприклад, Микола Новиков у передмові до першого видання «Древней российской вивлиофики»: "Пусть припомнят господа наши полуфранцузы день святого Варфоломея; тогда не должно будет удивляться, что у нас некоторые частные люди от суеверия пострадали" [Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. – Москва, 1952. – Т. II. – С. 212].

[43] Плутарх говорив про це в трактаті «Про марновірство». У ньому він, зокрема, зазначав, що марновірство перетворює людину на справжнього раба, чого не годна зробити навіть безбожність [див.: *Плутарх*. Моралии. О суеверии // Вестник древней истории. – 1979. – № 2. – С. 237]. Забобонний чоловік "був би радий звільнитися від страху, який пригнічує його, немов Тантала – нависла над ним скеля, і безбожність була б для нього блаженним звільненням" [там само. – С. 242]. Зрештою, Плутарх говорив про це і в інших своїх творах, приміром, у трактаті «Про Ізіду та Озіріса».

[44] Згадаймо, наприклад, настанови Петра Могили: "…стояти имате к западом, идеже єст начало чувственныя тмы"; "На западѣх убо стоит діавол, идеже начало тмы" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 150, 152], або те, як трохи перегодом Іоаникій Галятовський писав: "От востока походит свѣтлость, которая темности розганяєт. Так в Церкви Восточной мешкаючи, Христос-восток свѣтлостю вѣры православнои розганяєт межи людми невѣрными темности невѣрства, балвохвалства и герезій розмаитых" [*Галятовський І.* Скарбница потребная // *Галятовський І.* Ключ розуміння. – Київ, 1985. – С. 348].

[45] Сковорода має на думці суперечки між українськими та російськими православними богословами щодо обряду хрещення. Якщо українські теологи визнавали хрещення і способом "погруженія", і способом "облѣянія" (наприклад, Петро Могила писав: "Крещеніе святоє якоже погруженіем всего в водѣ, сице и облѣяніем водою от верху главы чрез все тѣло совершенно бываєт" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 8]), то московські богослови рішуче заперечували "обливателноє" хрещення й критикували на цій підставі «Євхологіон» Могили [див., наприклад: *Питирим, еп.* Пращица духовная. – Санкт-Петербург, 1721. – Арк. 342 (зв.)].

[46] Питання про опрісноки входило до кола тих питань, про які запекло сперечалися католики й православні. Принаймні полемічна література в Україні розпочинається з

антикатолицького трактату київського митрополита Леонтія (початок XI ст.), що має назву «Про опрісноки». Особливої гостроти суперечка про опрісноки набула в полемічних творах зламу XVI–XVII ст. Згадаймо, наприклад, що писав про це Стефан Зизаній: "…якая єст разность межи человѣком и трупом, такая єсть разность межи хлѣбом и опрѣсноком, бо яко тѣло без душѣ розумнои, также и тѣсто без квасу и соли єсть мертво" [*Зизаній С.* Казаньє св. Кирилла. – Вільно, 1596. – Арк. 44].

[47] Тут можна провести певні паралелі з просвітницькою ідеологією, зокрема українською. Згадаймо, як трохи перегодом Петро Лодій писав про забобони у своїй логіці: "Отсюда произходила упорная защита религіи, в которой кто-нибудь родился и был воспитан и наставлен; отсюда мученики и дух преслѣдованія произходили" [*Лодій П.* Логическія наставленія, руководствующія к познанію и различенію истиннаго от ложнаго. – Санкт-Петербург, 1815. – С. 391].

[48] Парафраза Другої книги царств 22: 27 та Книги Псалмів 17 (18): 27. Пор.: со строптивымъ развратишисѧ.

[49] Книга Йова 38: 20.

[50] Сковорода нав'язується тут до Книги Псалмів 67 (68): 14. Пор.: а҆ще поспитѣ посредѣ предѣлъ. У Вульгаті в цьому вірші вжито слово *terminus*: "si dormieritis inter medios terminos".

[51] Книга Псалмів 84 (85): 12.

[52] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 2: 12. Пор.: Злато же ѡ҆ныѧ земли доброе.

[53] Парафраза Євангелії від св. Луки 1: 45. Пор.: и҆ блаженна вѣровавшаѧ, ꙗкѡ вудетъ совершенїе глгѡланнымъ ѥ҆й ѿ гда.

[54] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 19: 26. Пор.: ѳ҆у бга же всѣ возмѡжна.

[55] Сковорода має на думці слова: и҆ всплывѣ желѣзо (Четверта книга царств 6: 6).

[56] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 19: 26. Пор.: ѳ҆у бга же всѣ возмѡжна.

[57] Пор.: "Начал за здравие, а свел на (за) упокой" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 498, 648].

[58] Сковорода нав'язується тут до біблійних фраз на взір: Ѝ рекохъ къ вамъ во времѧ ѻ҆но глаголѧ (П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 1: 9).

[59] Четверта книга царств 6: 6.

[60] У рукопису: *обера*.

[61] Камка – старовинна перська шовкова тканина з кольоровими візерунками. Пригадаймо російську приказку: "Кто в камке, кто в парче, а мы в холсту – по тому ж мосту" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 585].

[62] Див. прим. 866 до діалогу «Кольцо».

[63] Неточна цитата з Книги Йова 38: 36. Пор.: Кто же далъ єсть женамъ тканїѧ мудрость, и҆ли и҆спещренїѧ хитрость;

[64] Від лат. *auctor* – тут: 'творець'.

[65] Очевидно, це контамінація віршів Четвертої книги царств 2: 5 (разумѣеши ли, ꙗкѡ днесь вземлетъ гдь) та 2: 11 (Ѝ взѧтъ бысть и҆лиа҆ ви҆хромъ ꙗкѡ на небо).

[66] Четверта книга царств 2: 11.

[67] Можливо, Сковорода має на думці слова: и҆же єсть глголъ бжїй (Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 17).

[68] Книга Псалмів 103 (104): 3.

[69] Парафраза Четвертої книги царств 2: 12. Пор.: ѻ҆тче, ѻ҆тче, колесни҆ца і҆и҆лева и҆ кѡнница є҆гѡ҆.

[70] Друга книга Мойсеєва: Вихід 19: 4.
[71] Сковорода має на думці слова: **Є́сть бо въ то́й дх҃ъ ра́зума сты́ѧ, є̀диноро́дный, многочаⷭ́тный, то́нкїй** (Книга Премудрості Соломонової 7: 22).
[72] Книга Псалмів 38 (39): 14.
[73] Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 21.
[74] Сковорода має на думці слова: **Та́мо возращѫ̀ ро́гъ дв҃до́ви** (Книга Псалмів 131 (132): 17).
[75] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: **кто̀ да́стъ мн҃ѣ крилѣ́;**
[76] Книга Псалмів 38 (39): 14.
[77] Сковорода має на думці слова: **Ꙗ҆́коже є́мл҃ѧйсѧ за стѣ́нь и҆ гонѧ́й вѣ́тры** (Книга Ісуса, сина Сирахового 34: 2).
[78] Можливо, Сковорода має на думці слова: **положи́хомъ лжѫ̀ наде́ждх на́шх и҆ лже́ю покры́емсѧ** (Книга пророка Ісаї 28: 15).
[79] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 1.
[80] Неточна цитата з Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 5. Пор.: **Таи́тсѧ бо и҆̑мъ сїѐ хотѧ́щымъ, ꙗ҆́кш нєвєсѐ вѣ́ша и҆спе́рва.**
[81] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 1.
[82] Лат. *sententia* – 'думка, погляд, вираз'.
[83] Сковорода має на думці слова: **Въ то́й ча́съ и҆зыдо́ша пе́рсты р҃кы̀ человѣ́чи и҆ писа́хх протѝвх лампа́ды на повапле́нїи стѣ́ны до́мх царе́ва, и҆ ца́рь ви́дѧше пе́рсты р҃кы̀ пи́шѫщїѧ** (Книга пророка Даниїла 5: 5).
[84] Сковорода має на думці слова: **І҆́йсъ же до́лу прекло́ньсѧ, пе́рстомъ писа́ше на землѝ** (Євангелія від св. Івана 8: 6).
[85] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 2. Пор.: **и҆ дх҃ъ бж҃ій ноша́шесѧ верхх҃ воды̀.**
[86] Сковорода має на думці пастуха Тітіра – персонажа Вергілієвих «Буколік». Про нього він згадував також у 23-ій байці циклу «Басни Харьковскія».
[87] *Вергілій*. Буколіки, I, 6. У перекладі Миколи Зерова: "…мій бог послав мені втіху цю й радість" [*Зеров М.* Твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 197]. З-поміж улюблених Сковородою авторів ці слова Вергілія цитував Сенека в «Моральних листах до Луцілія» (LXXIII, 10), супроводивши їх таким коментарем: "І якщо почувати себе в такому великому боргу перед дарувальником того дозвілля, найвищий плід якого в тому, що 'Він і коровам моїм випасатись дозволив, як бачиш, / Вільно, й мені – на сільській, що лиш хочу, дуді награвати', – то наскільки вище цінитимемо те дозвілля, яке проводимо серед богів, яке прирівнює нас до богів?" [*Луцій Анней Сенека.* Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 253].
[88] Євангелія від св. Івана 8: 25.
[89] У Біблії далі: **съ наслѣ́дїємъ.**
[90] Книга Екклезіястова 7: 12.
[91] Книга Екклезіястова 7: 4. Між частинами цитати в Біблії стоїть не крапка, а кома.
[92] Книга пророка Ісаї 41: 27.
[93] Євангелія від св. Івана 5: 39.
[94] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 7: 24. Пор.: **не сѫди́те на лица҂, но прв҃ный сѫдъ сѫди́те.** Див. також: **и҆ не на лица҂ зри́ши, но воⷭ́тиннх пѫтѝ бж҃їю оу҃чи́ши** (Євангелія від св. Луки 20: 21); **не на лица҂ зри́тъ бг҃ъ** (Дії св. апостолів 10: 34); **не на лица҂ зра́ще и҆мѣ́йте вѣ́рх г҃а҆ на́шегѡ і҆йса хр҃та̀ сла́вы** (Соборне послання св. ап. Якова 2: 1).
[95] *Вергілій*. Буколіки, VIII, 11.

[96] Памва Беринда тлумачив слово *преддверіе* як "ганок або сєни" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 177].

[97] Сковородинська легенда про пустельника та птаха має за основу сюжет із популярного збірника «Велике зерцало», прототипом якого був укладений 1605 р. єзуїтом Йоаном Майором збірник «Speculum magnum exemplorum». Українські переклади цієї легенди відомі з XVIII ст. [див.: Хрестоматія давньої української літератури / Упор. О. І. Білецький. Вид. 2-е, випр. і доп. – Київ, 1952. – С. 574].

[98] Гр. *μυσταγωγός* – 'той, хто вводить у таїнства, посвящає в містерії'.

[99] Зерно, що помирає та оживає, – популярний образ воскресіння. Див. прим. 136 до діалогу «Наркісс».

[100] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 33: 27.

[101] У староєврейській мові є кілька слів, що означають "пророк": *наві* (*nāḇî'*), як-от у П'ятій книзі Мойсеєвій: Повторення Закону 13: 1; *хозе* (*ḥōzeʰ*), як, припустімо, у Другій книзі царств 24: 11 чи в Книзі пророка Амоса 7: 12; *рое* (*rô'eʰ*), як у Першій книзі царств 9: 9. *Наві*, за етимологією, – це найперше "глашатай", а *хозе* та *рое* – "провидець" (обидва ці слова утворені від синонімічних коренів зі значенням "бачити"). Сковорода, очевидно, мав на думці або якесь одне із цих слів, або й обидва.

[102] Магами (гр. *μάγος*, з перс. *магуш*) називали жерців у Стародавньому Ірані та сусідніх із ним краях. Як свідчив Діоген Лаерцій (I, 6), "маги проводили час у служінні богам, жертвоприношеннях та молитвах…; розмірковували про єство та походження богів, вважаючи за богів вогонь, землю та воду…" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 65]. Загалом, говорячи про магів, волхвів, халдеїв та гімнософістів, Сковорода, мабуть, переказує початок першої книги «Vitae philosophorum» Діогена Лаерція (I, 1–10), де йдеться про зародження філософії [пор.: *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 63–66].

[103] Див. прим. 193 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон».

[104] Халдеї – вавилонські жерці. Про халдеїв Діоген Лаерцій (I, 6) каже, що вони "займалися астрономією та пророкуванням" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 64].

[105] Гімнософісти – індійські брахмани, яких називали ще "голими мудрецями". В Україні були здавна відомі з роману «Олександрія». А Діоген Лаерцій (I, 6) свідчив, що гімнософісти "говорили загадковими фразами, вчили шанувати богів, не чинити зла та вправлятися в мужності; гімнософісти зневажали навіть смерть…" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 64].

[106] Гр. *ἱερεύς* – 'жрець'.

[107] Ідеться про *софістів*. Дмитро Туптало пояснював це слово так: "…То бо нареченіе *софіста* в оныя времена зѣло бысть честно, и изряднѣйшіи філософы тѣм бываху нарицаємы, якоже иногда Ліваній Софіста, знаємый святому Василію Великому" [*Туптало Д.* Книга житій святых. – Київ, 1700. – Арк. 91; пор.: *Курціус Е.-Р.* Європейська література і латинське середньовіччя / Переклав з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 236–237]. Щоправда, за часів Сковороди це слово було здебільшого пейоративом. Наприклад, Стефан Яворський говорив про "суємудріє софістов міра сего" [*Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 355]. Зрештою, слово *софи* вживалося як синонім до слова *философы*, як-от у «Театроні» Івана Максимовича: "Свято царство, аще бы софи

царствовали, / Или сами царіє философовали" [*Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 210].

[108] *Див.* прим. 53 до діалогу «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)».

[109] Гр. *ἱεροφάντης* – 'той, хто являє щось священне'; верховний жрець, який посвящав в Елевксинські містерії.

[110] Як вважали старі українські богослови, справжня мудрість полягає в тому, щоб пізнавати Творця за його творивом. Феофан Прокопович, наприклад, писав: "Истинное бо слово Павлово или паче Божіе: 'Невидимая єго от созданія міра творенми помышляєма, видим суть и присносущная сила єго и Божество'. И сію філософію свою сказал быти Антоній Великій, єгда вопрошающим єго языческим філософом, гдѣ суть книги єго, показал на весь мір и рекл: 'Сія єсть книга моя'" [*Прокопович Ѳ.* Слово в недѣлю осмую на десять // Ѳеофана Прокоповича, архіепископа Великаго Новаграда и Великих Лук… слова и рѣчи. – Санкт-Петербург, 1760. – Ч. 1. – С. 205].

[(1)] Гр. *πάμπαν* – 'досконало, зовсім'.

[111] *Див.* прим. 222 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

[112] Сковорода має на думці слова: **и҆ ѡ҆брати́сѧ ви́дѣти тр҃о́пъ льво́въ, и҆ сѣ, ро́й пчє́лъ во ѹ҆стѣ́хъ льво́выхъ и҆ ме́дъ** (Книга Суддів 14: 8).

[113] Пісня над піснями 5: 16.

[114] *Друга* книга царств 22: 12.

[115] Це – емблематичний образ. Наприклад, у збірці «Symbola et emblemata» є два відповідні малюнки: 336-ий ("Tremorem injicio fortissimo. Приключаю и сильнѣйшему трясеніе") та 410-ий ("Veni vidi vici. Пріѣхал, видѣл, побѣдил") [Емвлемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 84–85, 104–105].

[116] Про це писав, зокрема, Пліній Старший у своїй «Природознавчій історії» (VIII, 9).

[117] Крутень – скручений жмут соломи, яким розпалюють вогонь.

[118] Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: **пло́ть не по́льзѹетъ ничто́же**.

[119] *Друге* послання св. ап. Павла до коринтян 3: 6.

[120] Можливо, Сковорода має на думці слова: **сѣ́ется въ не́мощи, востаёт҃ъ въ си́лѣ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 43).

[121] Пор.: "Да противная противными врачуются" [Номоканон, си єст Законоправилник. – Київ, 1629. – С. 27].

[122] Незнищенність матерії та неможливість її "голого", тобто безформного, існування – одна з аксіом схоластичних курсів натурфілософії. Скажімо, Касіян Сакович у «Трактаті про душу» писав: "Народження, як говорять філософи, відбувається через руйнування однієї речі для виникнення другої" [*Сакович К.* Трактат про душу // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 484]. Пор., наприклад, відповідні міркування Феофана Прокоповича: "Бо коли одні [речі] гинуть, то інші виникають"; "…з народженням однієї [речі] завжди збігається руйнування іншої речі"; "…коли руйнується [одне] тіло й народжується нове…"; "…Бог створив природу так, щоб до виникнення чогось щось руйнувалось для того, щоб була матерія для майбутнього тіла, й навпаки, коли щось гине, то відразу виникає інше тіло, щоб матерія не залишилась голою й без форми, оскільки вона не може бути такою за своєю природою" [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 121, 125, 127, 128]. *Див.* також емблематичний образ «Пальмовое дерево», що має такий підпис: "Единое умирает, а другое рождается. Uno avulso non deficit alter" [Емвлемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 40–41].

[123] Сковорода говорить тут про *макрокосмос*, що його він уявляв безконечним у часі (тобто таким, який з'явився разом із часом) та просторі. Макрокосмос цікавить Сковороду не сам по собі, а передусім, як корелят *мікрокосмосу*, тобто людини, і Біблії. "Схожість структури великого та малого світу, – слушно зазначав Дмитро Чижевський, – є для Сковороди лише спеціяльний випадок загальної згоди, паралєлізму між різними сферами буття: не лише людина… виказує паралєлізм із 'великим світом', але й Біблія. Дальша далекосяжна паралєльність існує між Богом та людиною. Христологію можна перенести на 'великий світ'. Антропологія виказує різноманітні пункти схожости з космологією. Таким чином виявляється, що наука про мікрокосмос є ніби лише одна глава з загальної науки про схожости та паралєлізми в будові світу" [*Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 150]. Отож, філософ говорить про макрокосмос здебільшого саме в оцій символічній стратегії.

[124] Див. прим. 101 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».

[125] Гр. *ὑπόστᾰσις* – 'основа, єство'.

[126] Можливо, Сковорода має на думці слова: **и свѣтъ во тмѣ свѣтитсѧ** (Євангелія від св. Івана 1: 5).

[127] *Платон*. Теетет, 155e [див.: *Платон*. Собрание сочинений: В 4 т. – Москва, 1993. – Т. 2. – С. 208]. Серед українських філософів раніше ці слова цитував, наприклад, Феофан Прокопович: "'Темними є ті, які вважають, що немає нічого [іншого], крім того, чого можна доторкнутись і помацати руками', – каже Платон у «Теететі» [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 142].

[128] Схожа думка лунала не раз, зокрема, у творах тих письменників, що їх добре знав Сковорода. Наприклад, Сенека писав у «Моральних листах до Луцілія» (XXXVI, 11): "Пригляньсѧ до коловороту речей, які спішать до своїх витоків: побачиш, що в цьому світі ніщо не пропадає – все своєю чергою то вгору йде, то додолу" [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 134].

[129] Думку про вічність матерії Сковорода міг узяти, скажімо, з поеми Лукреція «Про природу речей» (I, 239). Пор.: "…nisi materies aeterna". У перекладі Андрія Содомори: "…коли скрізь є матерія вічна" [*Тіт Лукрецій Кар*. Про природу речей / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1988. – С. 31]. Крім того, ідея преекзистенції матерії характерна для Філона, Климента Олександрійського, Орігена, Василія Великого, Августина та інших. Про це докладно писав Дмитро Чижевський у 8-му параграфі книги «Філософія Г. С. Сковороди», який має назву «Materia aeterna» [див.: *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 89–94]. Зрештою, і києво-могилянські професори підкреслювали як визначальні риси матерії її "непороджуваність і незнищенність" [*Конисьκий Г.* Філософія природи, або Фізика // *Конисьκий Г.* Філософські твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 2. – С. 35].

[130] Див. прим. 92 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[131] Див. прим. 673 до діалогу «Кольцо».

[132] Див. прим. 674 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».

[133] Про зороастризм див.: *Бойс М.* Зороастрийцы. Верования и обычаи / Пер. с англ. И. М. Стеблин-Каменского. – Москва, 1988, – а про роль зороастризму в українській традиції: *Забужко О.* Notre Dame d'Ukraine. Українка в контексті міфологій. – Київ, 2007.

[134] Фраза **дéнь гд̂ень** не раз зустрічається в Біблії – уперше в Другій книзі Ездри 9: 52.

[135] Перше послання св. ап. Павла до коринтян 8: 4.

[136] Схожі міркування старі українські богослови висловлювали тоді, коли мова заходила про *ідоли*, тобто образи поганських богів, які, як казав Стефан Яворський, "по веществу суть нѣчто, по образителству же суть ничтó" [*Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 79].

[137] "Джерело" – одне з традиційних Божих імен. Згадаймо для прикладу поезію Боеція (Розрада від філософії IV. M6): "Високотронний владар тим часом / Віжки напнувши, світом керує – / Пан і Творець, Джерело і Начало, / Законодавець, Суддя справедливий" [*Боецій С.* Розрада від філософії / Пер. з лат. А. Содомори; передм. В. Кондзьолки. – Київ, 2002. – С. 119], богословські трактати Роберто Беллярміно [див.: *Беллармин Р.* Руководство к богопознанію по лѣствицѣ сотворенных вещей. – Москва, 1783. – С. 82–96], православний молитвослов ("Благослове єси, Господи Боже вседержителю, источниче благих…" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 65]) або «Шестоднев» [див.: Шестоднев. – Чернігів, 1749. – Арк. 12, 19, 32, 202, 232]. Про Бога-"джерело" ("источник") ідеться також у творах Віталія Дубенського [див.: Діоптра, сирѣч Зерцало, албо Изображеніе извѣстное живота человѣческаго в мирѣ. – Кутейно, 1654. – Арк. 88, 135], Кирила Ставровецького [див.: *Транквіліон-Ставровецький К.* Євангеліє учителное. – Рахманів, 1619. – Арк. 53; *Транквіліон-Ставровецький К.* Зерцало богословіи. – Унів, 1692. – Арк. 6], Івана Максимовича [див.: *Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 237; *Максимович І.* Богомысліє. – Чернігів, 1710. – Арк. 37] та інших. Крім того, це був поширений емблематичний образ [див.: *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 61].

[138] Див. прим. 5 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[139] Це – емблематичний образ. Наприклад, у збірці «Symbola et emblemata» є малюнок «Каменная гора, морем окруженная» (№ 462) з таким підписом: "Неподвижно смотрю на свирѣпѣющія волны. Опочиваю на постоянствѣ. Immotus consurrere vidi" [Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 116–117].

[140] Див. прим. 16 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[141] Див. прим. 1 до поезії «De sacra caena, seu aeternitate».

[142] Євангелія від св. Івана 1: 1.

[143] Євангелія від св. Івана 1: 1.

[144] Євангелія від св. Івана 1: 1.

[145] Євангелія від св. Івана 1: 1. Старі українські богослови, звісно, не визнали б рації за таким тлумаченням. Згадаймо, як різко негативно Захарія Копистенський поцінував спробу раціоналістичного "випрямлення" першого вірша Іванової Євангелії з боку Мартіна Чеховича, який "…вымыслил свой выклад новый тыми словы: 'На початку была мова о Месіяшу, а была у Бога, же ся о ню Бог сам с продками нашими умавял'. Але и той выкрут єго явне єст не слушный и противный євангелисту Іоанну. Бо Іоанн святый не написал так, як Чехович смѣл написати…, але толко написал: 'На початку было Слово, и Слово было у Бога'" [Книга о вѣрѣ. – Київ, 1620. – С. 62–63].

[146] Вексель (нім. *der Wechsel* – 'розмін, обмін') – письмове боргове зобов'язання.

[147] Асигнація (від лат. *assignatio* – 'призначення') – паперові гроші. У Російській імперії з'явилися в 1769 р.

[148] Євангелія від св. Івана 1: 2.

[149] Слово *Λόγος* фігурує в перших віршах Євангелії від св. Івана на позначення другої Божої іпостасі.

[150] Євангелія від св. Івана 1: 3.
[151] *Див. прим. 153 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».*
[152] Євангелія від св. Івана 1: 4.
[153] Ця стара думка за часів Сковороди була узвичаєною. Наприклад, Феофан Прокопович у своєму курсі натурфілософії писав: "…про Землю говоримо, що її Бог створив більш як сім тисяч років тому…" [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 309].
[154] На думку Сковороди, вчинена "из тайнообразных фігур, притчей и подобій", Біблія є рятівним плетивом *образів Абсолютного*. Сам невидимий Бог, перетворюючись на чуттєві образи книг Святого Письма, дозволяє обтяженій плоттю людині збагнути єство Абсолютного. При тому Сковорода розглядає біблійні образи-"фігури" передовсім як *емблеми* Божої правди. У структурі "символічного світу", так само, як і в людині та макрокосмосі, Сковорода розрізняє матерію і форму, розглядаючи які, він послуговується ноематичними універсаліями *тип* (*фігура*), *антитип* та *архетип*, що ними богослови зазвичай окреслювали сенс "префігурації" [див.: *Erdmann E. von.* Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 363–383].
[155] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 1.
[156] Андрій Ковалівський подав такий коментар до цієї фрази: "Під 'елогім' первісно в Біблії розуміли багато богів. Але множина має в семитських мовах форму збірности…, а тому і дієслово в однині. В арабській мові це правило (хоча одушевлені якраз виключення). Так само вживання члена ще не вказує, що крім 'цього' неба існує ще якесь інше, як розуміє це місце Сковорода" [*Ковалівський А. П.* Григорій Сковорода: дослідження і переклади. – Харків, 2007. – С. 19]. Власне кажучи, "боги"-*ʾĕlōhîm* у Книзі Буття 1: 1 – це множина від *ʾĕlôªh*, Бог. Слово *елогім* послідовно вживається на позначення як багатьох богів, так і одного бога (причому не лише Яхве). Вживання форми множини в значенні однини (дієслово "створив" при іменникові *ʾĕlōhîm* стоїть в однині – *bārāʾ*) заведено трактувати як *pluralis majestatis* [див.: The Interpreter's Dictionary of the Bible. – Nashville, 1989. – Vol. 2. – P. 413–414].
[157] Магдалина Ласло-Куцюк коментувала цю фразу так: "Слово 'небо' в давньоєврейській мові – це іменник у двоїні – 'шамаїм', вживане у мові їдиш слово 'гімел' [*der himl*] – німецьке, а не давньоєврейське. Слово 'я' – це хіба скорочена назва Бога, але в жодному разі не зі значенням 'цей', як його перекладає Сковорода, – 'ке' може означати 'щоб', а не 'і', 'гарец' – це, може, 'га-арец' [*hāʾāʹāreṣ*] – давньоєврейське слово зі значенням 'земля' ('арец') із визначальним препозитивним артиклем 'га'. Може, в певних містичних текстах хасидизму, коли їдиш вживався на рівні з давньоєврейською, переміщуючи слова двох мов, це речення може означати: 'Бог – небо, тому що Бог – земля'" [*Ласло-Куцюк М.* Апофеоз світла у творчості Григорія Сковороди // *Ласло-Куцюк М.* Боги світла і боги темряви. – Бухарест, 1994. – С. 93–94]. Тим часом Андрій Ковалівський уважав, що слово "кѣ" – це хибно прочитаний видавцями єднальний сполучник "вѣ", тобто "і, та" [див.: *Ковалівський А. П.* Григорій Сковорода: дослідження і переклади. – Харків, 2007. – С. 206 (прим.)]. Одначе в автографі таки ж чітко написано "кѣ".
[158] *Див. прим. 144 до діалогу «Наркісс».*
[159] Книга Псалмів 18 (19): 2.
[160] *Див. прим. 556, 962 до діалогу «Кольцо».*
[161] Неточна цитата з Книги Псалмів 18 (19): 4. Пор.: **Нє сѹ́ть рⷮ҃чи, нижѣ̀ словєсѣ̀.**
[162] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 1.

[163] Трохи неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 2. У Біблії останнє слово має форму: **невстро́ена**.
[164] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 2.
[165] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 2. Пор.: **и̑ дх҃ъ бж҃їй ноша́шесѧ верхꙋ̀ водꙑ̀**.
[166] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 2.
[167] Слово *фабрика* в схожих контекстах (*mundi fabrica*) можна знайти, скажімо, в Августина Стойхуса, Піко делла Мірандоли, Ніколая Кузанського та інших [див.: *Erdmann E. von*. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 306]. Вживали його й українські автори, наприклад, Іпатій Потій: "…świata dziwney Fabryki" [*Pociey H.* Kazania i homilie. – Poczaiów, 1788. – S. 616]. За часів Сковороди воно могло вживатися і як синонім до слова *виріб*, наприклад, у фразі "дворянин новой фабрики" [Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. – Москва, 1952. – Т. II. – С. 330].
[168] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 3.
[169] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 3.
[170] Бог-сонце – традиційний образ у старій українській літературі. Наприклад, Кирило Ставровецький писав про Бога, що він є "розумноє солнце, жрудло и творец всякои свѣтлости видимои и не видимои" [*Транквіліон-Ставровецький К.* Зерцало богословіи. – Унів, 1692. – Арк. 70 (зв.); пор.: *Галятовський І.* Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 102 (зв.)], Лазар Баранович уподібнював сонячний круг до Бога-Отця, сонячне проміння – до Бога-Сина, сонячне тепло – до Бога-Духа [див.: *Баранович Л.* Меч духовный. – Київ, 1666. – Арк. 75], а перегодом автори книги «Начатки догмато-нравоучителнаго богословія» стверджували, що світлість творива – це не що інше, як віддзеркалена світлість Творця: "якоже бо месяц всю ясность не сам от себе, но от солнца имѣет, так и созданіе всю честь и славу свою от Господа Бога пріемлет" [Начатки догмато-нравоучителнаго богословія. – Почаїв, 1770. – С. 431].
[171] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 18 (19): 5. Пор.: **въ со́лнцѣ положѝ селе́нїе своѐ**.
[172] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 3.
[173] Парафраза Книги пророка Іоїля 2: 16. Пор.: **да и҆зы́детъ жени́хъ ѿ ло́жа своегѡ̀, и̑ невѣ́ста ѿ чертого́га своегѡ̀**.
[174] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 4.
[175] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 4.
[176] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 5.
[177] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 5.
[178] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **ꙗ҆кѡ сты҃ъ е҆́сть де́нь гд҃еви на́шемꙋ̆, и̑ не печа́литесѧ, йбо ра́дость гд҃нѧ сїѧ̀ е҆́сть си́ла на́ша** (Книга Неємії 8: 10).
[179] Можливо, Сковорода має на думці слова: **е҆ди́нъ де́нь пред҃ гд҃емъ ꙗ҆кѡ ты́сѧща лѣ́тъ** (Друге соборне послання св. ап. Петра 3: 8).
[180] Неточна цитата з Книги Йова 38: 19. Початок вірша звучить так: **Въ ко́ей же землѝ всела́етсѧ свѣ́тъ, тмѣ́**…
[181] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 29 (30): 6. Пор.: **ве́черъ водвори́тсѧ пла́чь, и̑ заꙋ́тра ра́дость**.
[182] У Книзі Йова 3: 5 є фраза **тма̀ и̑ сѣ́нь сме́ртнаѧ**.
[183] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **да́нъ е҆́сть сѣ́щымъ въ го́рести свѣ́тъ и̑ сѣ́щымъ въ болѣ́знехъ дꙋшА́мъ живо́тъ** (Книга Йова 3: 20).
[184] Книга пророка Аввакума 3: 8.

[185] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 112 (113): 4. Пор.: **над̀ нб҃сы̀ сла́ва є҆гѡ̀**.
[186] *Див. прим. 17 до циклу «Басни Харьковскія».*
[187] *Див. прим. 16 до циклу «Басни Харьковскія».*
[188] Трохи неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 2: 8. Останнє слово має форму: **восто́цѣхъ**.
[189] Памва Беринда тлумачив слово *нырище* як "с пѣску домок, ямка, гнѣздо" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 149].
[190] Трохи неточна цитата з Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 24: 5. Пор.: **ко́ль добрѝ до́ми твоѝ, і҆а́кѡвє, и҆̀ кы́цы твоа̂, і҆и́лю**.
[191] *Див.*: Перша книга царств 25: 18, наст.
[192] Перша книга Мойсеєва: Буття 49: 11.
[193] Четверта книга Мойсеєва: Числа 18: 19.
[194] Ідеться про *буквальний* сенс Святого Письма, що його старі українські богослови позначали як "власный", "истинный", "историческій", "историалный", "лѣтералный", "писменный", "повѣствователный", "простый", "свѣтлый", "тѣлесный", "явственный" тощо.
[195] Сковорода має на думці *тропологічний* (*моральний*) сенс Святого Письма, "коли правда, яку прообразно виражує Св. Письмо, відноситься до того, як маємо поступати (ad recte operandum)" [*Лаба В.* Біблійна герменевтика. Вид. 2-е. – Рим, 1990. – С. 27].
[196] Старі українські богослови найчастіше послуговувалися так званою "чотирисенсовою" ("почвірною") методою тлумачення Святого Письма [див.: *Ушкалов Л.* Біблійна герменевтика // *Ушкалов Л.* Світ українського бароко: філологічні етюди. – Харків, 1994. – С. 19–30]. Отож, вони розрізняли *буквальний* і *таємний* сенси Біблії, останній з яких своєю чергою "раздѣляется на различныя толкованій образы, а именно на три, яже греческим языком глаголются: аллигоріа, анагоги, тропологіа", згідно з трьома "богословськими" цнотами – вірою, надією та любов'ю: "Аллигоріа согласует вѣрѣ, анагоги – надеждѣ, тропологіа – любви" [*Туптало Д.* Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 315 (зв.)]. Очевидно, що українські автори наслідують тут західних католицьких богословів [див., зокрема: *Lewin P.* Drama and Theater at Ukrainian Schools in the Seventeenth and Eighteenth Centuries: The Bible as Inspiration of Images, Meanings, Style and Stage Productions // Harvard Ukrainian Studies. – 1984. – Vol. VIII. – № 1/2. – P. 94], – досить пригадати бодай відповідні міркування Томи Аквінського [див.: *Thomas Aquinas*. Summa totius theologiae. – Lugduni, MDCCI. – P. 1. – Vol. 1. – P. 27] або Томаша Млодзяновського [див.: *Młodzianowski T.* Kazania i homilie na niedziele doroczne, także święta uroczyste. – Poznań, 1681. – T. 1. – S. 77], чиї твори були добре знані в Києво-Могилянській академії [див.: *Cracraft J.* Theology at the Kiev Akademy during its Golden Age // Harvard Ukrainian Studies. – 1984. – Vol. VIII. – № 1/2. – P. 75]. Тим часом Сковорода тлумачить *буквальний* та *моральний* сенси Біблії тільки як проблему стилістики, тобто як свого роду образну ширму, що приховує потаємні сенси.
[197] Перша книга Мойсеєва: Буття 49: 27.
(2) У Вульгаті: "Manhu? (quod significat): 'Quid est hoc?'" (*Друга книга Мойсеєва*: Вихід 16: 15).
(3) Пор.: **Ѹ҆зрѣ́вше же тѡ̀ сы́новє і҆и́лєвы, рѣ́ша дрⷪ́гъ ко дрⷪ́гѹ: что́ є҆́сть сі́ѐ;** (*Друга книга Мойсеєва*: Вихід 16: 15).
(4) *Див. прим. 179 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон».*
[198] Усеосяжна сковородинська алегореза Святого Письма відбігає від узвичаєних методик його інтерпретації. Наприклад, українські богослови старої доби завжди зважали на те,

що далеко не все в біблійному тексті "требует толкованія, но токмо та, яже не всякому суть уразумителна" [*Туптало Д.* Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 305–305 (зв.); пор.: *Smotryc'kyj M.* Exethesis, abo Expostulatia. – Lwów, 1629. – K. 35; *Prokopowicz Th.* Christianae Orthodoxae Theologiae. – Lipsiae, MDCCLXXXXII. – Vol. 1. – P. 155, 159]. Недаром Стефан Яворський, розмірковуючи над питанням: "Кое Священное Писаніе єсть явственное и коє примрачное?", – тобто що тут варто розуміти "фігуратно", а що тільки буквально, зазначав: "Все Священное Писаніе может раздѣлитися на четыре части. В первой части полагаем книги історическая, якоже суть книги Бытія, Исхода, Числ, Второзаконія, Іисуса Навіна, Судей израилевых, Царств, Параліпоменон, Ездры, Іудити, Товіи, Есѳиры, Маккавеов. От Новаго Завѣта: четыре Євангелія и Дѣянія апостолская. Во второй части полагаем книги пророческія, якоже Исаіи, Іереміи, Іезекіиля, Даніила и прочіих двенадесят пророк менших… От Новаго Завѣта Апокаліпсіс. В третіей части полагаем таинства вѣры, наипаче о Пресвятѣй Троицѣ, о Воплощеніи Сына Божія и прочая. В четвертой части полагаем заповѣди и нравоученія о добродѣтелех и о прегрѣшеніях. В первом убо ряду и четвертом [тих, що підлягають лише *буквальному* та *моральному* тлумаченню], аще и не велик мнится быти труд и примрак в разумѣніи, обаче яже суть во втором и третіем ряду [тих, що підлягають також *алегоричному* й *анагогічному* тлумаченню], веліе имут покровеніе и к разумѣнію неудобства, сирѣчь в пророчествах и тайнах вѣры. Тая бо суть паче ума человѣческаго, ниже постизателна нами суть, развѣ в гаданіи…" [*Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 745]. З огляду на це жодне "фігуратне" тлумачення *не може слугувати за підставу правд віри*: "theologia parabolica non est argumentativa" [Delineatio hermeneuticae sacrae ad usum studiosorum Sacrae Scripturae accomodata. – Petropoli, 1828. – P. 29].

[199] Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 1.

[200] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 1.

[201] Сковорода має на думці слова: **прешдолѣ̀ па́че бл҃гове́нїѧ го́ръ пребыва́ющихъ и̓ бл҃гове́нїѧ холмо́въ вѣ́чныхъ: бу́дутъ на главѣ̀ і̓ѡ́сифовѣ̀ и̓ на версѣ̀ (главы) бра́тїй, и̓́миже ѡ̓блада́ше** (Перша книга Мойсеєва: Буття 49: 26).

[202] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 33: 15.

[203] Парафраза П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 33: 13. Пор.: **И̓ і̓ѡ́сифови речѐ: ѿ̀ бл҃гове́нїѧ гд҃на̀ земл҃̀ є̓гѡ̀.**

[204] Сковорода має на думці слова: **Ова́че бг҃ъ сокрꙋши́тъ главы̀ врагѡ́въ свои́хъ, ве́рхъ вла̑съ прехода́щихъ въ прегрѣше́нїихъ свои́хъ** (Книга Псалмів 67 (68): 22).

[205] Книга Псалмів 67 (68): 10.

[206] Книга Йова 38: 32.

[207] Неточна цитата з Книги Ісуса Навина 10: 12–13. Пор.: **да ста́нетъ со́лнце пра́мш гаваѡ́нꙋ, и̓ лꙋна̀ пра́мш де́бри є̓лѡ́нъ. И̓ ста̀ со́лнце и̓ лꙋна̀.**

[208] Євангелія від св. Матвія 2: 9.

[209] Мабуть, це початок вірша 6: 2 з Другого послання св. ап. Павла до коринтян. Пор.: **Сѐ нн҃ѣ вре́мѧ бл҃гопрїѧ́тно, сѐ нн҃ѣ де́нь сп҃нїѧ.**

[210] Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 1.

[211] Євангелія від св. Івана 19: 30.

[212] Євангелія від св. Івана 1: 1.

[213] Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 1.

[214] Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 2.

[215] Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 1.

[216] Євангелія від св. Івана 19: 30.

[217] Книга Псалмів 38 (39): 14.
[218] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 82. Пор.: и҃зчезо́ша о҃чи мои҆.
[219] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: кто҆ да́стъ ми҆ крилѣ́;
[220] Книга пророка Ісаї 34: 4; Євангелія від св. Матвія 24: 29.
[221] Євангелія від св. Матвія 24: 29; Євангелія від св. Марка 13: 24.
[222] Книга пророка Ісаї 34: 4. Пор.: Апокаліпсис 6: 14.
[223] Євангелія від св. Івана 19: 30.
[224] Сковорода має на думці слова: И҆ сѐ, завѣ́са церко́внаѧ раздра́сѧ на дво́е съ вы́шнѧгш кра́ѧ до ни́жнѧгш (Євангелія від св. Матвія 27: 51; пор.: Євангелія від св. Марка 15: 38; Євангелія від св. Луки 23: 45).
[225] Пісня над піснями 2: 11.
[226] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 12. Пор.: цвѣ́ти а҆ви́шасѧ на земли҆, вре́ѧ ѡ҆брѣ́занїѧ приспѣ́.
[227] Євангелія від св. Івана 19: 30.
[228] Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 2.
[229] Четверта книга Мойсеєва: Числа 24: 9.
[230] Перша книга Мойсеєва: Буття 49: 33.
[231] Перша книга Мойсеєва: Буття 50: 13.
[232] Сковорода має на думці слова: Совѣ́тъ же сотво́рше, кѵпи́ша и҃ми село҆ скѵде́льничо, въ погрева́нїѐ стра҆нными҆ъ: тѣ́мже нарече́сѧ село҆ то҆ село҆ кро́ве, до сего҆ дне҆ (Євангелія від св. Матвія 27: 7–8).
[233] Неточна цитата з Книги Йова 38: 19. Пор.: Въ ко́ей же земли҆ вселѧ́ется свѣ́тъ, тмѣ́ же ко́е ѣ́сть мѣ́сто;
[234] Трохи неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 2: 3. Пор.: И҆ бл҃гви҆ бг҃ъ де́нь седмы́й.
[235] Книга Псалмів 18 (19): 5.
[236] Сковорода має на думці слова: сѵ҆ббѡ́та поко́й с҃тъ г҃ѵ҆ (Друга книга Мойсеєва: Вихід 16: 23; 31: 15).
[237] Лат. *jubilaeus annus* (“ювілейний рік”) – рік звільнення, відпущення; кожен п’ятдесятий рік.
[238] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 3.
[239] Книга Псалмів 18 (19): 2.
[240] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 18 (19): 3. Пор.: Де́нь дни҆ ѿрыга́етъ глаго́лъ, и҆ но́щь но́щи возвѣща́етъ ра́зѵмъ.
[241] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 5.
[242] Парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 16: 23; 31: 15. Пор.: сѵ҆ббѡ́та поко́й с҃тъ г҃ѵ҆.
[243] Євангелія від св. Марка 16: 2.
[244] Парафраза Євангелії від св. Марка 16: 2. Пор.: ѕѣлѡ҆ заѵ҆тра.
[245] Євангелія від св. Марка 16: 2.
[246] Парафраза Євангелії від св. Матвія 19: 26. Пор.: ѡ҆ бг҃а же всѧ҆ возмо́жна.
[247] Книга пророка Ісаї 50: 4.
[248] Парафраза Книги Псалмів 36 (37): 6. Пор.: И҆ и҆зведе́тъ а҆кѡ свѣ́тъ пра́вдѵ твою҆ и҆ сѵ҆дъ҆ твою҆ а҆кѡ полѵ҆дне.
[249] Неточна цитата з Пісні над піснями 1: 6. Пор.: гдѣ҆ почива́еши въ полѵ҆дне;
[250] Книга пророка Захарії 9: 11.
[251] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 27: 52. Перше слово має форму: гро́би.
[252] Книга пророка Захарії 4: 10.
[253] Книга пророка Захарії 4: 2.

[254] Неточна цитата з Книги пророка Захарії 4: 6. Пор.: сїѣ сло́во гд҃не къ зоровава́велю гл҃ѧ: не въ си́лѣ вели́цѣй, ни въ кр҃ѣпости, но въ дх҃ѣ мое́мъ, гл҃етъ гд҃ь вседержи́тель.
[255] Очевидно, це парафраза Книги пророка Єзекіїля 43: 11. Пор.: и҆схо́ды е҆гѡ̀ и҆ вхо́ды е҆гѡ̀.
[256] Книга Псалмів 23 (24): 1. Див. також: П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 33: 13.
[257] Книга пророка Захарії 4: 10.
[258] Сковорода має на думці слова: **Вса́** же тѣлесѣ̀ и҆́хъ и҆ хребты́ и҆́хъ, и҆ ру́цѣ и҆́хъ и҆ кри́ла и҆́хъ и҆ коле́са пѡ́лна о҆чі́есъ ѿкрестъ четы́рехъ коле́съ (Книга пророка Єзекіїля 10: 12).
[259] Парафраза Четвертої книги царств 19: 15. Пор.: и҆ моли́сѧ е҆зекі́а пред҃ гд҃емъ и҆ рече́: гд҃и бж҃е і҆и́левъ, сѣда́й на херуві́мѣхъ.
[260] Четверта книга царств 19: 16.
[261] Третя книга царств 8: 29.
[262] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 43: 29. Пор.: **Воззрѣ́въ** же о҆чи́ма свои́ма і҆ѡ́сифъ, ви́дѣ вені҆ами́на.
[263] Сковорода має на думці слова: **Вені҆ами́нъ** во́лкъ хи́щникъ, ра́нш ꙗ҆стъ е҆щѐ и҆ на ве́черъ дае́тъ пи́щ (Перша книга Мойсеєва: Буття 49: 27).
[264] Парафраза Книги Псалмів 58 (59): 7, 15. Пор.: **Возврата́тсѧ** на ве́черъ, и҆ взала́ютъ ꙗ҆ко пе́съ, и҆ ѡ҆бы́даютъ гра́дъ.
[265] Книга пророка Ісаї 1: 15.
[266] Книга Псалмів 89 (90): 14.
[267] Євангелія від св. Луки 19: 5.
[268] Книга Псалмів 35 (36): 10.
[269] Книга Псалмів 118 (119): 164.
[270] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 1: 14; 4: 1. Останнє слово має форму: **голу́бинѣ**.
[271] Пісня над піснями 2: 17; 4: 6.
[272] Неточна цитата з Пісні над піснями 1: 6. Пор.: **гдѣ́ почива́еши въ полу́дне;**
[273] Пісня над піснями 2: 14.
[274] Книга пророка Ісаї 35: 6.
[275] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 2: 11. Пор.: **О҆чи** во гд҃ни высо́цы, челове́къ же смире́нъ.
[276] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 33: 3.
[277] Див. прим. 16 до циклу «Басни Харьковскія».
[278] Перша книга Мойсеєва: Буття 49: 9.
[279] Перша книга Мойсеєва: Буття 49: 12.
[280] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 33: 17.
[281] Неточна цитата з Книги Йова 39: 27. Пор.: **Твои́мъ** же ли повелѣ́нї҆емъ возно́ситсѧ о҆ре́лъ.
[282] Друга книга Мойсеєва: Вихід 19: 4.
[283] Книга Йова 7: 8.
[284] Книга пророка Єзекіїля 10: 11.
[285] Книга пророка Єзекіїля 10: 10.
[286] Очевидно, Сковорода має на думці ті окреслення *сонця*, які є, наприклад, у славетному орфічному гімні «Геліосу»: "всевічне око", "небесний світоч", "біжучий вогонь", "око, що обходить світ", "око справедливості", "світло життя" тощо [див.: Античные гимны / Составление и общая редакция А. А. Тахо-Годи. – Москва, 1988. – С. 188].
[287] Див. прим. 29 до діалогу «Потоп зміин».
[288] Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 2.

[289] Перша книга Мойсеєва: Буття 41: 26–27.
[290] Книга пророка Ісаї 40: 6.
[291] Парафраза або Книги Псалмів 101 (102): 27 (пор.: всѧ ꙗ҆кѡ ри́за ѡ҆бетша́ютъ), або Книги Ісуса, сина Сирахового 14: 18 (пор.: **В**сѧ́ка пло́ть ꙗ҆кѡ ри́за ѡ҆бетша́етъ).
[292] Книга Псалмів 4: 7.
[293] Перша книга Мойсеєва: Буття 41: 25.
[294] Перша книга Мойсеєва: Буття 41: 32.
[295] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 5.
[296] Див.: **В**ъ то҆ вре́мѧ и҆де́ і҆и҃съ въ сѹббѡ́ты сквозѣ́ сѣ́мѧ: ѹ҆чн҃цы́ же є҆гѡ҆ взалка́ша и҆ нача́ша востерзати кла́сы и҆ ꙗ҆сти (Євангелія від св. Матвія 12: 1).
[297] Зазвичай Сковорода називав Сфінксом Біблію, але в цьому разі він порівнює зі Сфінксом "князя" (саме так він названий у Книзі Суддів 11: 11) Іефая.
[298] Єврейське слово *шибболет* (*šibbōleṯ*) має два значення: 1) "потік, ріка" та 2) "колос" [див.: The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon. – Peabody, Mass., 1999. – P. 987]. Сковорода говорить тут про епізод із Книги Суддів 12: 5–6: "І зайняв Гілеад йорданські переходи до Єфрема. І сталося, коли говорили Єфремові втікачі: 'Нехай я перейду', то гілеадські люди йому говорили: 'Чи ти єфремівець?' Той казав: 'Ні'. І казали йому: 'Скажи бо шібболет'. А той казав: 'Сібболет', то не міг виговорити так. І хапали його, і різали при йорданським переході. І впало того часу в Єфрема сорок і дві тисячі". Очевидно, людину, яка намагалася переправитися через річку, прохали вимовити слово *ріка*, але в Септуагінті *šibbōleṯ* перекладено тут як "колос" (*στάχυς*).
[299] Книга Суддів 12: 6.
[300] Парафраза Книги Псалмів 76 (77): 6. Пор.: **П**омы́слихъ дни҃ пе́рвыѧ, и҆ лѣ́та вѣ́чнаѧ поманѹ́хъ.
[301] Сковорода має на думці слова: **И҆** и҆зне́сѣ земл҃ѧ бы́лїє травно́є (Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 12).
[302] Ім'я "Іосиф" означає "помноженє" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 417].
[303] Сковорода має на думці слова: всѧ́ка пло́ть сѣ́но (Книга пророка Ісаї 40: 6).
[304] Волосожар – українська народна назва Плеяд.
[305] Можливо, Сковорода має на думці слова: и҆ ста҆ со́лнце посредѣ́ нєбєсѣ́ и҆ не и҆дѧ́ше на за́падъ въ совершє́нїє днѐ є҆ди́наго (Книга Ісуса Навина 10: 13).
[306] Книга пророка Ісаї 2: 17.
[307] Четверта книга Мойсеєва: Числа 24: 9.
[308] Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 2.
[309] Перша книга Мойсеєва: Буття 15: 9.
[(5)] Пор.: "Іеріхон: луна, або мѣсяц, або запах…" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 412].
[310] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 22.
[311] Пісня над піснями 2: 12.
[312] Парафраза Книги Товіта 4: 12 та Книга Псалмів 24 (25): 13. Пор.: и҆ сѣ́мѧ и҃хъ наслѣ́дитъ зе́млю.
[313] Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 2.
[314] *Див.*: Євангелія від св. Луки 24: 13–35.
[315] Трохи неточна цитата з Першої книги царств 1: 11. Пор.: желѣ́зо не взы́детъ на главѣ́ є҆гѡ҆. *Див. також:* и҆ желѣ́зо на главѣ́ є҆гѡ҆ не взы́детъ (Книга Суддів 13: 5); желѣ́зо не взы́де на главѣ́ мою҆ (Книга Суддів 16: 17).

[316] Одне зі значень імені *Самсон* – "малоє солнце" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 451].
[317] Євангелія від св. Луки 24: 31.
[318] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 144 (145): 15. Останнє слово має форму: **благовре́менїи**.
[319] Книга Йова 7: 8.
[320] *Див.*: **Бо́лхъ** же **а҃дшихъ а҃кш чєты́ре ты́сащы** (Євангелія від св. Марка 8: 9).
[321] *Див.*: **И҆** **взѧ́ а҃кш па́ть ты́сащъ мужє́й** (Книга Ісуса Навина 8: 12); **И҆** **падо́ша ѿ сѹ́щихъ при нїкано́рѣ а҃кш па́ть ты́сащъ мужє́й** (Перша книга маккавейська 7: 32); **а҃дѹ́щихъ же вѣ́ мужє́й а҃кш па́ть ты́сащъ** (Євангелія від св. Матвія 14: 21); **Бо́лше же а҃дшихъ хл҃вы а҃кш па́ть ты́сащъ мужє́й** (Євангелія від св. Марка 6: 44); **Бѣ́хѹ бо мужє́й а҃кш па́ть ты́сащъ** (Євангелія від св. Луки 9: 14); **Возлежѣ́ ѹ҆́бо мужє́й число́мъ а҃кш па́ть ты́сащъ** (Євангелія від св. Івана 6: 10); **бы́сть число҆ мужє́й а҃кш ты́сащъ па́ть** (Дії св. апостолів 4: 4).
[322] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 15: 16. Пор.: **въ четвє́ртѣмъ же ро́дѣ возврата́тсѧ**.
[323] Книга Йова 5: 19.
[324] *Див.* прим. 253 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».
[325] Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 2.
[326] Книга Псалмів 103 (104): 2.
[327] Фразу **и҆ предложе́нїє хл҃вшвъ** узято з Послання св. ап. Павла до євреїв 9: 2.
[(6)] Фраза **и҆ ктомѹ҆ нѣ́смь** зринає в Біблії двічі: у Книзі Йова 7: 8 та в Євангелії від св. Івана 17: 11.
[(7)] *Див.* прим. 42 до діалогу «Сумфоніа, нареченная Книга Асхань».
[328] *Дії* св. апостолів 10: 13.
[329] Послання св. ап. Павла до євреїв 13: 10.
[330] Книга Псалмів 35 (36): 9.
[331] Перша книга Мойсеєва: Буття 43: 34.
[332] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до євреїв 13: 10. Пор.: **И҃мамы** (же) **ѻ҆лта́рь**.
[333] Очевидно, це парафраза *Дій* св. апостолів 10: 15; 11: 9. Пор.: **а҃же бг҃ъ ѡ҆҃чистилъ ѥ́сть, ты не скверни҃**.
[334] Можливо, це парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 1: 29. Пор.: **да не похва́литсѧ вса́ка пло́ть пред҆ бг҃омъ**.
[335] Євангелія від св. Марка 14: 24. *Див.* також: **сїа́ бо ѥ́сть кро́вь моѧ҆, но́вагѡ завѣ́та** (Євангелія від св. Матвія 26: 28).
[336] Євангелія від св. Луки 2: 12.
[337] Євангелія від св. Матвія 28: 7.
[338] Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 2.
[339] Сковорода має тут на думці Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 14, де янголи названі "служебними духами" (**слѹжє́бнїи дх҃си**). В одній старій українській учительній Євангелії сказано, що янголи названі "служебними духами", тому що "учинены су на службу людюм" [Няговские поучения. Факсимильное воспроизведение текста по изданию А. Л. Петрова с вводной статьей Ласло Дэже / Под редакцией и с предисловием Андраша Золтана. – Ньиредьхаза, 2006. – С. 59].
[340] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Луки 2: 14. Пор.: **сла́ва въ вы́шнихъ бг҃ѹ**.
[341] Пісня над піснями 7: 4.
[342] Сковорода має на думці слова: **Нєбєсѧ҆ повѣ́даютъ сла́ѹ бж҃їю** (Книга Псалмів 18 (19): 2).

[343] Фраза го́ры бж҃їѧ зринає в Книзі Псалмів 35 (36): 7.
[344] Сковорода має на думці слова Давида: бг҃ъ мо́й, храни́тель мо́й вѣ́детъ мнѣ, ѹ҆пова́ѧ вѣ́дѫ на него̀: защи́тникъ мо́й и҆ ро́гъ спасе́нїѧ моегѡ̀ (Друга книга царств 22: 3).
[345] Євангелія від св. Луки 2: 15.
[346] Пісня над піснями 8: 5.
[347] Див. прим. 20 до діалогу «Разглагол о древнем мірѣ».
[348] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.
[349] Неточна цитата з Книги пророка Даниїла 10: 6. Пор.: тѣ́ло же є҆гѡ̀ а҆ки ѳарсі́съ.
[350] Неточна цитата з Книги Псалмів 8: 2. Пор.: ꙗ҆́кѡ взма́тсѧ великолѣ́пїе твоє̀.
[351] Дії св. апостолів 7: 56.
[352] Трохи неточна цитата з Книги пророка Михея 4: 2. Пор.: прїи́ндѣте, взы́демъ на го́рꙋ гд҃ню. Див. також: прїи́ндѣте, и҆ взы́демъ на го́рꙋ гд҃ню (Книга пророка Ісаї 2: 3).
[353] Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 124 (125): 5; 127 (128): 7. Пор.: ми́ръ на їи́лѧ.
[354] Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 2.
[355] Аріадна (гр. Ἀριάδνη) – донька Міноса й Пасіфаї, яка, закохавшись у Тезея, вивела його з критського лабіринту за допомогою клубка ниток, котрий показував героєві дорогу. Це ім'я, згідно зі словником Памви Беринди, означає "барзо чистая" [див.: *Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 349]. Образ Аріадни був знаний у літературі старої України, починаючи з перекладної хроніки Іоана Малали [див.: *Чижевський Д.* Антична література в старій Україні // *Чижевський Д.* Філософські твори: У 4 т. – Київ, 2005. – Т. 2. – С. 46]. Особливої популярності він набув за часів бароко. Наприклад, міф про Аріадну й Тезея подав у віршах Іван Максимович, який уподібнив світ лабіринтові [див.: *Максимович І.* Алфавит собранный, риѳмами сложенный. – Чернігів, 1705. – Арк. 118; пор.: *Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 323]. Раніше Афанасій Кальнофойський називав Аріадною, котра виводить із сьогосвітнього лабіринту людину-Тезея, ласку Божу та молитви святих [див.: *Kalnofoyski A.* Τερατούργημα. – Kiiów, 1638. – S. 4], перегодом Феофан Прокопович буде говорити про логіку як про "нитку Аріадни" [див.: *Прокопович Ф.* Логіка // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 9], а Стефан Яворський у своєму філософському курсі назве Аріадною Пресвяту Діву Марію [див.: *Яворський С.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1992. – Т. 1. – С. 42].
[356] Можливо, це субстантивована форма дієслова *лавірувати* (голл. *laveeren*, від. франц. *louvoyer*).
[357] Історію про блудницю Раав, яка врятувала шпигунів Ісуса Навина, викладено в другому розділі Книги Ісуса Навина.
[358] Ідеться про народження близнят у Тамари: Бы́сть же є҆гда̀ рожда́ше, и҆ вѣ́ста близна́та во ѹ҆тро́бѣ є҆ѧ̀. Бы́сть же въ рожде́нїи є҆ѧ̀, є҆ди́нъ произнесѣ̀ рꙋ́кꙋ: взе́миши же ба́ба навлзà на рꙋ́кꙋ є҆гѡ̀ че́рвленъ, глаго́люще: се́й и҆зы́детъ пе́рвый. Є҆гда̀ же вовлечѣ рꙋ́кꙋ, и҆ а҆́бїе и҆зы́де бра́тъ є҆гѡ̀. Она́ же речѐ: что̀ пресѣче́сѧ тебѣ̀ ра́ди прегражде́нїе; И҆ прозва̀ и҆́мѧ є҆мꙋ̀ фаре́съ. И҆ посе́мъ и҆зы́де бра́тъ є҆гѡ̀, є҆мꙋ́же вѣ̀ на рꙋцѣ̀ є҆гѡ̀ че́рвлень: и҆ прозва̀ и҆́мѧ є҆мꙋ̀ за́ра (Перша книга Мойсеєва: Буття 38: 27–30).
[359] Очевидно, Сковорода має на думці слова: И҆ взѧ̀ їнсꙋ́съ всю̀ зе́млю, ꙗ҆́коже заповѣ́да гд҃ь мшѵ̈се́ю: и҆ дадѣ̀ ю҆̀ їнсꙋ́съ въ насл҃ѣ́дїе їи́лю, раздѣле́нїемъ по племено́мъ и҆́хъ (Книга Ісуса Навина 11: 23).
[360] Див.: Книга пророка Єзекіїля 4: 9–11.
[361] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 4: 3. Пор.: ве́рвь черве́на ꙋ҆стнѣ̀ твои́.

[362] Книга пророка Захарії 2: 1.
[363] Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 6: 38. Пор.: ѥ҆́юже мѣ́рите, возмѣ́рится ва́мъ.
[364] Можливо, Сковорода має на думці слова: ѥ҆дино́къ де́нь пред҃ гд҃е́мъ а҆́кш тыс҃ѧща лѣ́тъ (Друге соборне послання св. ап. Петра 3: 8).
[365] Книга пророка Варуха 3: 24.
[366] Трохи неточна цитата з Книги пророка Варуха 3: 25. Пор.: **В**ели́ко и҆ не и҆́мать конца҆̀.
[367] Книга Псалмів 103 (104): 25.
[368] Перша книга Мойсеєва: Буття 3: 1.
[369] Див.: Четверта книга Мойсеєва: Числа 21: 8–9.
[370] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 12: 32. Пор.: и҆ а҆́ще а҆́зъ вознесе́нъ бу́дꙋ ѿ҆ земли́, всѧ҆̀ привлекꙋ́ къ себѣ́.
[371] Сковорода має на думці слова: въ со́лнцѣ положи́ селе́нїе свое҆̀ (Книга Псалмів 18 (19): 5).
[372] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 15. Пор.: то́й твою҆̀ блюсти́ бу́детъ главꙋ́.
[373] Сковорода має на думці слова: **И** и҆спо́сти҆ѕмі́й за жено́ю и҆́ѕ ꙋ҆́стъ свои́хъ во́дꙋ а҆́кш рѣкꙋ́, да ѡ҆́ въ рѣцѣ́ потопи́тъ (Апокаліпсис 12: 15).
[374] Див.: **И** зна́менїе ве́лїе а҆́вися҆ на небесѝ: жена҆̀ ѡ҆блече́на въ со́лнце (Апокаліпсис 12: 1).
[375] Сковорода має на думці слова: **И** дана҆̀ бы́ша женѣ́ два҆̀ крила҆̀ ѻ҆рла҆̀ вели́каго (Апокаліпсис 12: 14).
[376] Апокаліпсис 12: 5.
[377] Див. прим. 378 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».
[378] Сковорода має на думці слова Соломона: **Т**рїе́ ми сꙋ́ть невозмо́жнаѧ ꙋ҆разꙋмѣ́ти, и҆ четве́ртаго не вѣ́мъ: слѣда҆̀ ѻ҆рла҆̀ пара́ща (по воздꙋ́хꙋ) и҆ пꙋ́ть ѕмі́а (ползꙋ́ща) по ка́мени… (Книга Притч Соломонових 30: 18–19).
[379] Сковорода має на думці слова: а҆́ще ра́бъ воцари́тсѧ, и҆ безꙋ́мный и҆спо́лнитсѧ пи́щею, и҆ раба҆̀ а҆́ще и҆ѕжене́тъ свою҆̀ госпожꙋ́ (Книга Притч Соломонових 30: 22).
[380] "Хлопчатая бумага" – бавовна. Сковорода переказує Книгу пророка Даниїла 3: 46. Пор.: **И** не престу́ша ввергшїи и҆̃хъ слꙋгы́ царе́вы, жгꙋ́ще пе́чь на́фѳою и҆ смоло́ю, и҆ и҆ѕгре́бьними и҆ хвра́стїемъ.
[381] Книга Псалмів 44 (45): 9.
[382] Книга Псалмів 147 (148): 5.
[383] Книга Псалмів 147 (148): 3.
[384] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 15. Пор.: то́й твою҆̀ блюсти́ бу́детъ главꙋ́.
[385] Парафраза Книги пророка Йони 1: 3. Пор.: и҆ вста҆̀ і҆ѡ́на, ѥ҆́же бѣжа́ти въ ѳарси́съ ѿ҆ лица҆̀ гд҃нѧ.
[386] Фраза съ людьми́ ѥ҆гѡҀ зринає в Посланні св. ап. Павла до римлян 15: 10.
[387] Ніневія (гр. *Nínoς*, лат. *Ninus*) – стародавня столиця Ассирії, зруйнована в 606 р. до н. е. Кіаксаром. Ця назва походить від слова *nawah*, що означає "оселятися". Тим часом перекладена ще за старокиївської доби хроніка Іоана Малали стверджувала, що це місто заснував син Кроноса й брат Зевса Нін [див.: *Чижевський Д.* Антична література в старій Україні // *Чижевський Д.* Філософські твори: У 4 т. – Київ, 2005. – Т. 2. – С. 51].
[388] Див. прим. 257 до діалогу «Наркісс».
[389] Книга пророка Іоїля 2: 21.
[390] Трохи неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 22. Пор.: **Д**ерза́йте, ско́ти польсти́и.
[391] Неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 23. Пор.: **И** ча́да сі҃ѡнѧ, ра́дꙋйтесѧ и҆ весели́тесѧ ѡ҆ гд҃ѣҀѣҀѣҀ

[394] Сковорода має на думці слова: **и҆ ѡ҆брати́сѧ ви́дѣти тр҃пъ льво́въ, и҆ сѣ, ро́й пчє́лъ во ѹ҆стѣ́хъ льво́выхъ и҆ мє́дъ** (Книга Суддів 14: 8).

[395] *Див.:* **И҆** сни́дє самꙋ́нъ во ѳамна́ѳ и҆ ви́дѣ женѫ̀ во ѳамна́ѳѣ ѿ дщере́й фꙋ҃ллїстíмскихъ (Книга Суддів 14: 1).

[396] "Ѳамна" – це місто Тімна (євр. *timnāʰ*), згадуване в Першій книзі Мойсеєвій: Буття 38: 12 і деінде. Одна з можливих етимологій – "частина (території)", від дієслова *tānāʰ* – "вираховувати" [див.: The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon. – Peabody, Mass., 1999. – P. 584]. Та́ етимологія, яку подав Сковорода, засновується на співзвуччі слова *Тімна* зі словом *темуна* (євр. *təmûnāʰ* – 'образ, форма, зображення'), хоч насправді це різнокореневі слова.

[397] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 15. Пор.: **то́й твою҆ блюстѝ бу́детъ главу́**.

[398] Сковорода має на думці слова: **Въ то́мъ живо́тъ бѣ҆, и҆ живо́тъ бѣ҆ свѣ́тъ человѣ́кѡмъ: и҆ свѣ́тъ во тмѣ҆ свѣ́титсѧ, и҆ тма҆ є҆гѡ҆ нє ѡ҆бя́тъ** (Євангелія від св. Івана 1: 4–5).

[399] Євангелія від св. Івана 1: 7, 8.

[400] Євангелія від св. Івана 5: 35.

[401] Євангелія від св. Івана 3: 30.

[402] Євангелія від св. Матвія 28: 18.

[403] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 15. Пор.: **то́й твою҆ блюстѝ бу́детъ главу́**.

[404] Книга Псалмів 67 (68): 1.

[405] Четверта книга Мойсеєва: Числа 10: 34.

[406] Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 2.

[407] Катавасія (гр. *καταβασία*) – поняття, взяте з практики православного церковного співу: обидва кліроси сходяться разом посередині храму перед амвоном для завершення пісні канону.

[408] У «Бенкеті» Платона Алківіад порівнює Сократа з фігурками силенів, усередині яких були заховані зображення богів (Бенкет 215b). *Див. прим. 7 до циклу «Басни Харьковскія».*

[409] *Див. прим. 94 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».* Сковорода розглядав біблійний текст як свого роду поетичну фікцію, яка являє собою "неправду", що є *особливою правдою* [про природу поетичної правди див.: *Ingarden R.* O tak zwaney "prawdzie" w literaturze // *Ingarden R.* Studia z estetyki. – Warszawa, 1966. – T. 1. – S. 415–464].

[410] Говорячи про Мойсея-"обманщика", Сковорода, очевидно, має на думці поширений у Європі "лібертинський" твір «Про трьох обманщиків», в основу якого покладені писання сирійського автора XI ст. Абу ль Алла, спрямовані проти Мойсея, Христа й Магомета, котрі, мовляв, є "трьома ошуканцями" людства [див.: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 58]. Зрештою, сюжет про "трьох ошуканців" зринав і в інших виданнях, наприклад, у книзі «Theophrastus redivivus» (1659 р.).

[411] Очевидно, Сковорода натякає на Федрову байку «Гора породила мишенятко» [див.: *Федр.* Байки / Упорядкування, передмова, переклад та примітки Володимира Литвинова. – Київ, 1986. – С. 89]. Була й латинська приказка: "Parturiunt montes, nascetur ridiculus mus" ("Тужаться гори, а народжується смішне мишеня") [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 263], яка зринає, наприклад, у трактаті Горація «Про поетичне мистецтво» (139): "Гори в пологах важких, а родиться… мишка маленька" [*Квінт Горацій Флакк.* Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 218]. Український варіант цієї приказки: "Вродила гора миш" [*Франко*, № 6658], а росій-

ський: “Гора мышь родила” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 516].

[412] Натяк на байку «Голодний Лис та виноград»: “Якось в саду голодний Лис, стрибаючи, / Зірвати гроно прагнув із вершка лози. / Коли дістати все ж не зміг, сказав таке: ‘Облишу, виноград ще кислий, не дозрів’” [*Федр*. Байки / Упорядкування, передмова, переклад та примітки Володимира Литвинова. – Київ, 1986. – С. 74]. Сюжет про лисицю та кислий виноград добре відомий і в східнослов’янському фольклорі [див.: Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Составители: Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – Ленинград, 1979. – С. 59 (59)].

[413] Євангелія від св. Івана 5: 39.

Кни́жечка
о Чте́ніи Свящ[е́]н[наго] Писа́нія,
наре́чённа
Жена̀ Ло́това

Любе́зный Дру́же Михаи́ле[1]!

В са́мом Откры́тіи Намѣ́стничества Ха́рковскаго[2], во Вре́мя непреста́нных О́сѣнних Дощє́й, прогоня́я Ску́ку, написа́л я сію Кни́жицу в Монастырѣ̀ Сѣння́нском[3]. Сей Монасты́рик подари́л Пече́рской Ла́урѣ святый Іусты́н, Митрополи́та Бѣлагоро́дскій[4], в кото́ром он ча́сто уедини́ялся ра́ди Го́рних Вертогра́дов и Чи́стаго Не́ба. Брат мой, Іусти́н Звѣря́ка[5], бы́вый тогда̀ Игу́меном, не могл чу́вствовать Вку́са в Женѣ̀ мое́й Ло́товой. Одна́к был Тупо́графом и забавля́лся Книгами Е́ллинскими и Ри́мскими. Но ты, Любе́зный Дру́же, имѣ́ешь Вкус не Звѣ́рскій. Мо́жно ли мнѣ̀ не сказа́ть о Тебѣ̀ (в Полу́ночном Кано́нѣ̀ пе́рваго Гла́са):

"Яви́лся есѝ Авраа́му, Чистѣ́йшую Часть Богосло́вія пока́зуя"[6].

Всѣ̀ богосло́вствуют, но не по Авраа́мску. Всѣ̀ вкуша́ют и жую́т, но не по Ія́ковлю Сы́ну.

"Іу́до, Сы́не мой! Тебе похва́лят бра́тія твоя̀…"[7]

"Зу́бы Его, па́че Млека̀"[8].

Кто мо́жет помина́ть Же́ну Ло́тову, аще не бу́дет Бог с ним? "По́мни, де, Послѣ́дняя твоя…"[9] А Послѣ́днее видь есть Что́ ли Оно, а́ще не Коне́ц и Вѣ́чность? "По́мни Послѣ́дняя твоя̀"[10], си́рѣчь Слѣ́дующее за Дѣла́ми твои́ми. Все на́ше ищеза́ет, а на Мѣ́сто Тѣ́ни Вѣ́чность… О Вѣ́чносте! Ты Еди́на есѝ и Свѣт нам и Па́мять. Безсла́вен Судія̀, не по́мнящій Тебе́! Безпа́мятен Тебѣ̀ забы́вшій Богосло́в! О Вѣ́чносте! Ма́ти тебѣ̀ Па́мять, а Ты Ея̀ Ма́ти… Спя́щій на Бі́бліи, Кни́жниче мой, скажѝ мнѣ̀, Кто́ ли? и Что́ ли гнѣзди́тся в Па́мяти твое́й? Ка́я Рѣчь и ка́я Невѣ́ста живе́т и образу́ется в твоем сем, всѣх Морски́х и Во́здушных Бездн ши́ршем, Зерца́лѣ? Что́ то плѣня́ет и весели́т твою и Вселе́нныя Цари́цу? Ку́ю Цари́цу? Па́мять (говорю̀) твою? Пожа́луй, скажѝ!..

Отвѣща́ет Кни́жник. Тфу! Как не зна́ть Сего? Ра́дуга во О́блакѣ, Краса́вица в Зе́ркалѣ, а прекра́сный На́ркісс мой[11], Мїр сей ви́димый во Оча́х мои́х, бу́дьто в двои́х Зе́ркалушках, смо́трит на себе, аму́рится и лю́бу́ется сам собо́ю непреста́нно…[12]

А сверх сего̀, ничего́ ли тебѣ̀ на Па́мять не прихо́дит?

Отвѣ́т. Да Что́ ли Друго́е Како́е прі́йде́т? Видь, что ви́диш, то и по́мниш… О Друг ты мой! Знал я Сіе пре́жде твоего Отвѣ́та. Зна́ю, что ты весь, как На́ркісс твой во Вода́х, потопи́лся в Нали́чность[13]. А Па́мять твоя̀ гдѣ? Во мнѣ! Что́ ли она̀ по́мнит? Все! Как же по́мнит? Видь Все твое и весь твой Вздор (ха́ос[14]) торчи́т под Но́сом твоим. Вся твоя Ру́хлядь, весь Болва́н твой, Мїр сей, лежи́т на Оча́х твои́х, гнѣзди́тся в твои́х Зѣни́цах. То Еди́но то́чію по́мнится, что Заочное. Гдѣ у́бо твоя̀ Па́мять? Видь у тебѣ̀ нѣт Ничего̀

Заóчнаго. И ны́нѣ к чемѹ̀ она тебѣ? Скажѝ мнѣ: гдѣ такое О́ко, чтоб не было ему на Что́-либо смотрѣть? Не мо́жет ӳбо быть и Па́мять, когда̀ Не́чево ей по́мнить.

Пожа́луй, не мучь мене[15]! (про́сится Кни́жник). Я видь по́мню Все То́е, Что здѣ́лалося Вчера… О бѣ́дный! с твое́ю Вчера́шнею Па́мятію…

Вчера̀ сіе твое ужѐ пройшло̀. Погиб́ла ку́пно со твоим Ве́чером и Па́мять твоя̀. Все То́е есть то твоѐ Вчера̀, что ужѐ ище́зло, отцвѣло̀ и не узна́ет Мѣ́ста своего[16]. А́ще Земля̀ твоя̀ есть Ничто̀же, ка́ко и не Па́мять? Вот! се она̀ от Земли Земна́я твоя Па́мять, послу́шай! “Лицѐ Господне на твор[ящыя] Зла́я, е́же потреби́ти от Землѝ (зави́сящу) Па́мять их”[17]. Пожа́луй, просни́ся! Не весь погружа́йся в Зе́млю! Приложѝ к ней и То, Чего̀ не ви́диш. А прило́жиш, если вспо́мниш. Тѣм оно̀ Вели́кое, чем Нетлѣ́нное. Нетлѣ́нное, я́ко неви́дное. Кто бо мо́жет растли́ть Зао́чное и Неви́дное? И Что есть Святое, аще не удале́нное от Тли? Сія́ же то есть И́стинная Па́мять: призна́ть, обня́ть и приня́ть в Па́мятное на́ше Зерца́ло Тую Святы́ню, кото́рая утае́нна, то́ есть от Тли удале́нна, и па́че Со́нца сія́ет, то есть Всѣм Вся оживля́ет.

“По́йте Господе́ви, Преподо́бныи Его,
и исповѣдайте Па́мять Святы́ни Его”[18].

Ви́диш ли, что Святы́ня и Па́мять не разлу́чна Дру́жка? А ты Ея̀ привяза́л до прокля́тія Землѝ.

Святы́ня и Па́мять двойна̀ сія̀ Луча̀ есть Невече́рняго Со́нца. Святы́ню Вѣ́ра ви́дит, Наде́жда надѣ́ется, Любо́в объе́млет Се́рдцем, а Па́мять па́мятует. Четы́ре сіи Ду́хи суть Еди́но с Вѣ́чностю, с Бе́здною Нетлѣ́нія, с Апока́лиψным Гра́дом, с незаходи́мым Со́нцем. Ви́диш дым? вспо́мни Огнь[19]. Ви́диш Мыр сей? вспо́мни Вѣ́чность. Что есть Мыр сей? Дым Вѣ́чности. Вѣ́чность есть Огнь Все яду́щій.

Глуп Лове́ц на Слѣд зѣва́ет. Е́лень в Па́мять не прихо́дит. А Слѣд веде́т до Е́леня.

Буй Кни́жник на Болва́н смо́трит. Вѣ́чность в Па́мять не прихо́дит. А Сте́зи до Ея̀ веду́т.

“Сте́зи твоя в Вода́х мно́гих”[20].

Бі́бліа есть Сте́зи Его̀. А ты в Стезя́х поглуби́лся. Но просни́ся и припо́мни. Куда̀ сіи Слѣды̀ веду́т? Куда̀ сіи Но́ги несу́т? Вот куда̀! Нау́м спѣва́ет:

“Се на Гора́х Но́ги! (Чіѝ Но́ги?)[21]
Благовѣствӳющаго и возвѣща́ющаго Мир”[22].

Ви́диш? На Гора́х твой Е́лень. К нему̀ сіи Слѣды̀ веду́т. К нему̀ сіи Но́ги несу́т. Возво́дь же Па́мять на Го́ры. Отту́ду прихо́дит По́мощ.

Что есть Ло́това Жена̀? Слѣд! Куда̀ Она тебе веде́т? Туда̀, куда̀ сама иде́т. Иде́т туда̀, куда̀ смо́трит. Куда̀ смо́трит, там Ея̀ Мысль. Она огля́нулась в Содо́м. Жена̀ и Содо́м есть То́ же. Содо́м значит То, Что Та́йна[23]. Вот куда̀ Жена̀ привела̀! в Содо́м. А Содо́м же куда̀ веде́т? Туда̀, куда̀ Дым восхо́дит. Дым Его восхо́дит в Не́бо. Дым его подня́лся в Го́ру. Дым, Чад, Дух, Мысль,

Толк есть То́ же. Ви́диш? куда̀ веде́т Содо́м? Жена̀ и Содо́м суть Но́ги. Ви́диш, что иду́т на Го́ры?

“Се на Го́рах Но́ги!..”[24]

Но и Гора̀ Слѣд есть Божій. А куда̀ она̀ возво́дит? На Сіо́н Го́ру возво́дит. Но Сіо́н Гора̀ Земна́я. Она̀ возво́дит к Небе́сной. Сіо́н на Град призира́ет. Небе́сна Гора̀ на весь Мыр. Там-то твой Лот обита́ет! “Гора̀ Сіо́н, в нейже всели́лся есѝ”[25]. Гдѣ же наш Сіо́н Небе́сный? Со́нце на весь Мыр взира́ет. Вот тебѣ Гора̀ Небесна! Со́нце и́стинный Содо́м есть. Ло́това есть Жена̀ Со́нце. В сем Болва́нѣ Лот сокры́лся. Ви́дит Его Па́мять чи́ста. Зрит на Его̀ свята̀ Вѣра. Со́нце Содо́м, а Он Сиго́р[26]. Со́нце Жу́пель, он Ѳіміа́м. Со́нце Пе́кло, а Он Роса̀. Со́нце западе́т под Зе́млю. В Па́мять вѣчную бу́дет Лот. Он тебѣ Оте́ц и Жени́х. Купідо́н и ве́тхій Де́ньми[27].

Примѣта 1-я
О наставникѣ

Проходить Море сїе, великое и пространное[28], за руководством Ангелов Божїих должно. Таков вождь был Рафаил Товїи.

Ангел, Апостол и истинный Богослов есть то же. Но по чему знать, кто от Бога послан? Слушай Іереми́ю. Гл[ава] 23, с[ти]х 22.

“Аще бы стали в Совѣтѣ моем, слышаны сотворили бы словеса моя и отвратили бы людей моих от пути их лукаваго и от начинанїй лукавых”[29].

Видиш, что Посланник от Совѣта Божїя есть тот, кто толкует к нравоученїю, паче же к Вѣрѣ, без коей и добродѣтель – не добродѣтель. Таковы суть: Василїй Великїй[30], Їоанн Златоустый[31], Григ[орїй] Назїа́нзын[32], Амвросїй[33], Їеро́ним[34], Августи́н[35], Папа Григ[орїй] Великїй[36] и сим подобные[37]. Сїи-то могли с Павлом сказать:

“Мы же Ум Христов имами”[38].

Богословїа учит, или цѣли́т, самыя тайныя в душѣ начинанїя, совѣты и мысли.

“Растлѣша и омерзиш[ася] в начинан[їих]”[39].

Начинанїе, начало, совѣт, “λόγος”[40] и Бог есть то же. От совѣта, или главы, как от источника, всѣ наши дѣла̀ наружу происходят. Если Совѣт добр, то и плоды добрые.

И так Богословїа есть не иное что, как искорененїе злых Мыслей, или, как Павел говорит, началов и властей[41]. Вить если два суть человѣка, перстный и небесный, в том же человѣкѣ, то и два нача́ла: одно Змїино, или Плотское, другое Божїе.

В протчем, тѣ искореняют худыя Мысли, а на то Мѣсто насѣвают слово Божїе, сѣмя всѣх добрых дѣл, о коих можно сказать:

“Начат Їисус творити же и учити”[42].

Любовь одна Ангелскїй язык дѣлает дѣйствительным[43].

Примѣта 2-я
О симпа́ѳїи, или сострастїи, между чтецом и наставником

Нача́ло всему и вкус есть *Л*юбовь. Как пища, так и наука, не дѣйствительна от нелюбимаго. И так с помянутых Ангелов избрать для себе одного, кой паче протчїих понравится. Откушать нѣсколько каждаго или нѣкоторых с них. В то время вдруг к одному особливое движенїе почувствуеш. Одну Ма́нну всѣ сїи ядят[44]: хорош во всѣх помянутых вкус, но разный.

Примѣта 3-я
О отверженїи свѣцких Мнѣнїй

Приступая к небе́сным оным Писателям, должно принять чистительныя Пи́лулы и всѣ старинныя с глупаго Общества водхненныя мнѣнїя так изблевать, как Израиль ничего не взял от разореннаго Їерихо́на, а если что удержал, за то был казнен. Если в море для измытїя итить, так на что удерживать мїрску́ю грязь? Муж двоедушен есть искуситель, дух пытливый[45], хром на обѣ но́ги, ни тепл, ни хладен[46]. Муж неутральный есть непрїятель дѣлу, а Библїа есть то тяжебное дѣло Богу с смертными. Сей-то род людей вопрошает Бога:

“Жив ли в руках моих воробей?”

“Жив, если не задавиш”, – отвѣчал Бог.

“Не искусиши Господа Бога твоего”[47].

Примѣта 4-я
О страшной опасности в чтенїи

Но понеже, по Августиновому слову, не точїю в свѣцких дѣлах, но и в самом Раѣ сло́ва Божїя скрыты находятся Дїаволскїя сѣти[48], длятого с великим опасенїем поступать должно, дабы при самом чтенїи и поученїи в Законѣ Вышняго не вплутаться нам в силѡ́ лукавое, по примѣру Їу́дыну.

“По хлѣбѣ внїйде в него Сатана”[49].

А вот тѣ сѣти! Сребролюбїе, честолюбїе, сластолюбїе, тщеславїе… Сїи всѣ Духи возвращаются в землю свою[50], то есть к Брюху и к плоти, откуда нас Слово Божіе вывесть единственно намѣренно.

Коль многих погубила грязь Ло́това пїянства? Безчисленных растлил яд Давидова прелюбодѣйства, а в старости его – мнимый Дур дѣволожства. Не менѣе яда в повѣстях о Сынѣ его. Читаем о ревности Илїиной и острим нож на ближняго. Слышав о Їезекїиной болѣзни, раздражаем страх смертный и наше Суевѣрїе. Богатство Їовлево – жадными, а Благородность Авраа́мова дѣлает нас тщеславными.

*Л*а́зарево воскресенїе, слѣпых прозрѣнїе, свобода бѣснова́тых совсѣм нас превращает в плотомудрствующїя скоты. Самое сїе Зерно Божїе, сирѣчь слово сїе “Вѣра”[51], соблазняет нас, повергая на стїхїи внѣшняго Мїра. Отсюду-то уповаем на плоть и кровь святых[52], надѣемся на тлѣнь и клятву,

обожаем вещество в Ла́данѣ, в свѣчах, в живописи, в образах и церемо́нїах[53], забыв, что, кромѣ Бога, ничтоже Благо и что всякая внѣшность есть тлѣнь и клятва. Кратко сказать, вся Библ҃їа преисполненна пропастей и соблазнов. “Сей лежит на паденїе”[54], и весь сей путь ея Їерихо́нскїй воздушными осажден разбойниками[55]. Скажем с Давидом:

“На пути сем… скрыша сѣть мнѣ”[56].

Слышал ты о мытарствах[57]? Так вот они! В протчем они есть небыль. Помяни, что Библ҃їа есть Еврейская Сфинкс[58], и не думай, будьто об ином чем, а не о ней написано:

“Яко Лев рыкая ходит,
искїй, кого поглотити”[59].

Помни, что опасное дѣло встрѣчаться с Голїа́ѳом. Щаслив, кому удалось раздрать Льва сего и обрѣсти в жостком нѣжное, в горком сладкое, в лютости Милость, в Ядѣ ядь, в Буйствѣ вкус, во смерти жизнь, в безчестїи славу…[60] Но, как притча есть: не всякому по Якову[61], сїесть по Сампсо́нову, удается.

Примѣта 5-я.
О чтенїи в мѣру

Весьма помнить должно увѣщанїе Сира́х[ова] Сына:

“Мнози пресыщенїем умроша”[62].

Затѣм, как можно, стараться в мѣру кушать, не обременяя желудка мыслей наших. Здоровой и чистой вкус малым доволен, а зассоренная Глотка без мѣры и без вкуса жерет. Длясего-то не велит Бог святить себѣ скотов, не имѣющих жванїя[63]. Много жрать, а мало жевать – дурно. Многїя, к тому разномысленныя чтущїй Книги, не будет благоучоным[64].

Когда наш вѣк или наша страна имѣет мудрых мужей гаразда менѣе, нежели в других вѣках и сторонах, тогда виною сему есть то, что шатаемся по безчисленным и разнородным книг стада́м – без мѣры, без разбору, без Га́вани.

Больный разных Тварей безпокоит, а Здоровый одною я́дью сыт. Скушай одно со вкусом, и довлѣет. Нѣт вреднѣе, как разное и безмѣрное. Пиѳаго́р, ражжевав един Треуголник, сколько насытился[65]? Давид, раскусив едину стѣнь Ковчега, сколько просвѣтился? Даже скакаше играя[66]. Ражжуй одну преславную Славу, и во многїя обители Божїего сего Лаби́ринѳа[67] отверзется тебѣ вход и Исход[68]. Преславная Слава, Слово Божїе и Мысли Его есть то же.

“Преславная Глаголашася в тебѣ, Гр[аде] Б[ожїй]”[69].

“По всей земли Слава твоя”[70].

Раскуси одну точїю, напримѣр сїю Славу:

“Идѣже труп, тамо соберутся Орлы”[71].

Или сїю: “Птицы да умножатся на земли”[72].

Или сїю: “Слетѣша Птицы на тѣлеса расте́санная”[73].

Или сїю: “Седмь ю́ниц во юницах людских”[74].

Или сїю: “Очи твои, яко Голубины”[75].
Или сїю: “Не вѣм Орла, паря́щаго к солнцу”[76].
Или: “Твоим ли повелѣнїем возносится Орел?”[77]
Или: “Подъях вас, яко на крилѣх Орлих”[78].
Или: “Призовет (Бог) от восток птицу”[79].
Или: “Глас Горлицы слышан в земли нашей”[80].
Или: “Да станет Солнце[81]! и ста солнце”[82].
Или: “Дондеже пришедши, ста верхѹ̀, идѣже бѣ отроча”[83].
Или: “Вознесе Сампсо́н на верх Горы̀ врата гра́дныя”[84].
Или: “Возмите врата князи ваш”[85].
Или: “Врата сїя затворенна будут”[86].
Или: “Да хвалим будет во вратѣх Муж ея”[87].
Или: “Се Лѣствица утвержд[ена] на земли”[88].
Или: “Желѣзо не взыйдет на главу мою”[89].
Или: “Всплывѐ желѣзо”[90].
Или: “Что есть Чел[овѣк], яко помниши Его?”[91]
Или: “Взятся от земли живот Его”[92].
Или: “Един есмь аз, дондеже прейду”[93].
Или: “Прейдем до Виѳлеема”[94].
Или: “Не изыйдеши, Боже, в силах наших”[95].
Или: “Премудрость во исходѣх поется”[96].
Или: “Возвеселися Непло́ды не раждающая”[97].
Или: “Созиждутся Пустыни твоя вѣчныя”[98].
Или: “Дщери твоя на ра́мѣх возмутся”[99].
Или: “Будут царїе кормители твои”[100].
Или: “Приступите ко мнѣ, погублшїи сердце”[101].
Или: “Ниже хребты их, и высота бяше им”[102].
Или: “Узриши задняя моя”[103].
Или: “Помни послѣдняя твоя”[104].
Или: “Полижут персть, аки Змїеве”[105].
Или: “Яко Ластовица, тако возопїю”[106].
Или: “Бяше Ефрем, яко голуб безумный, не имый сердца”[107].
Или: “Кто прейде на ону страну моря и обрѣте премудрость?”[108]
Или: “Звѣзды возсїяша в хранилищах своих”[109].
Или: “Со́нїя узрят”[110]. “На забра́ла востекут”[111].
“Глубоко сердце Человѣку, и кто познает ѐ?”[112]
“Вода глубока совѣт в сердцѣ Мужа”[113].
“Человѣк насади Виноград”[114].
“Подобает вам родитися свыше”[115].
“Дал бы тебѣ воду живу”[116].
“Ангел Господень возмущаше воду”[117].
“Иже первѣе влазяше… здрав бываше”[118].
“Познася има в преломленїи Хлѣба”[119].
“Змїя возмут[120]. Языки возглаголют новы”[121].

“Востани и ходи[122]. И вскочив, ста и хождаше”[123].

“Востани спяй, и воскресни от мертвых”[124].

“Даны быша Женѣ два кри́ла Орла великаго”[125].

Кто развяжет хоть одну связь,

В том блещит Израилскїй Глаз.

Кто премудр (тот) и сохранит сїя[126]. Сирѣчь примѣтит, соблюдет, постигнет и размыслит[127]. Когда слышиш сїе: “Поминайте жену Ло́тову”[128], не довлѣет вспомнить одно тое, что была жена у Лота. Сїя такая пища есть гладная, тощная, не сытостная, худая, кратко сказать, пустый Колос и худая Корова от сна Фараонскаго[129] и суеты мїрскїя. Но должно размыслить и припомянуть тое, куда ведет разумы наши сей соле́ный Болван[130]? Что то внушает нам не вкусная и бу́їя сїя Корова?

Не обращайся сердцем твоим в Содо́м алчныя тлѣни и суеты[131], не опочивай здѣ в смертной сѣни, но в предняя простирайся на Гору с Ло́том и тако тецы̀, да постигнеш[132] соль и нетлѣнную Силу тлѣни сея, и Славу воскресенїя Ея, да то, что посѣянно в тлѣнїи, востанет в нетлѣнїи[133], да воспоеш:

“Востани Слава моя”[134].

“Един есмь аз, дондеже прейду”[135], и будеш блаженный оный Странник и Пришлец, о коем вопрошает Прозорливый Варух:

“Кто прейде на ону страну моря и обрѣте ю̀?”[136]

Сїе-то значит поминать. “Поминайте жену Лот[ову]”[137]. Сирѣчь: ражжуйте, раскусите, растолочте, разбїйте и сокрушите И́дола сего, раздерите Льва сего Дїа́вола, и сыщите внутрь его сокровенную ядь и сладкїй сот вѣчности, безвѣстная и тайная Премудрость Божїя, о коей Иса́їа: “В сокровищах спасенїе наше”[138].

Из двоих Естеств состоит Слово Божїе.

“Единою Глагола Бог, но двойное слышно”[139].

Двѣ страны имѣет Библейное Море. Одна страна наша, вторая Божїя. На нашем Брегѣ ко́лосы пустые, а коровы худыя, обон-пол же Моря и кла́сы добры, и Юницы избранны. Наш брег и бѣден, и гладен, заморскїй же есть доброй надежды Га́вань, лоно, или Залив Авраамлїй[140], мѣсто злачное[141], гдѣ весь Израиль пасется и почивает, оставив на голодной сторонѣ Содо́млян.

“Кто прейде на ону страну Моря?”[142]

А вот кто! “И полещу и почїю”[143].

“Аз уснух, и спах, и востах”[144].

Вот и Дѣвица! “Под сѣнь Его вожделѣх и сѣдох”[145]. Почивай, душа моя, мудрая Дѣво! не бойся[146].

“Аще поспиши, сладостно поспиши”[147].

О Раю мой, Раю! мы тебе почитаем, но не разумѣем. Ах! с толком нужно вкушать Слово Божїе. Зубами Сына Їяковля жевать должно.

“Їудо[148]! возлег уснул еси, яко лев”[149]. И не дивно: Мог он ражжевать и обрѣсти себѣ сладость покоя.

“Яко Рай сладости, Земля пред лицем Его”[150].

И всѣ оные имѣют Їу́дыны Зубы, о коих написано:

“Якоже Утро, разлїются по Горам *люд*їе мнози
и крѣпцы, подобны им не быша от вѣка”[151].

“Праведник дерзает, аки *Лев*”[152].

“Поминайте жену *Л*о́тову”[153].

Вся тварь есть сѣнь привидѣнїя, а Бог есть *Дух* Ви́дѣнїя[154]. Вот тебѣ два Хвалы́нскаго Мо́ря[155] Берега̀! Сѣверный и Южный.

“Поминайте жену *Л*о́тову”[156].

Слышиш мрачное привидѣнїе[157]? Вспомни чрез сей мрак свѣт ви́дѣнїя[158]. Осязаеш не чувственный солоный Кумир, *д*лячего чрез сїю примѣту не взойдет тебѣ на сердце Соль нетлѣнїя и вкус Вѣчности[159]? Видиш Сѣверный Берег, помяни на нем Южный невидный: “От Юга прїйдет Бог”[160]. Уготовь Па́сху. Вить здѣсь не нажиться. Не ногами прейдеш, ни Кораблем, ни Крилами. Сам Господь восхитит сердце твое и преставит от смерти к жизни[161], от буйства – в разум и Суд.

“Путь бо Господень есть Суд и Милость”[162].

Если взираеш на Жену сїю, почто прелюбодѣйствуеш в сердцѣ твоем[163]? Почто почити на плоти и крови ея мыслиш? *Д*лячего не размыслиш, что плоть и кровь нѣсть Царствїе небесное[164], нѣсть покой и сладость, но мертвый сей Болван, сѣнь и привидѣнїе, а сїя Примѣта ведет тебе к мѣткѣ своей, к Мужу своему, дабы не с нею, но с ним тебѣ почить и насладиться:

“Потребил еси всякаго *люб*одѣющаго от тебе”[165].

Развѣ ж великое есть нѣчтось Муж ея *Л*от? О друг мой! Когда Сын Авраамль[166], велик есть Человѣк Христос, тогда Его ж Братанич Авраамль, малое *ли* нѣчтось тебѣ мнится быти? О всем родѣ сем дерзновенно скажем:

“Род же Его кто исповѣсть?”[167]

*Л*от есть оный Человѣк, о коем написано:

“В воню Мvра твоего течем”[168].

За ним-то чистыя *Д*ѣвы текут из сѣвернаго Брега на Го́ры Кавказскїя, да упїются и почїют:

“Упїются от тука *Д*ому твоего”[169].

*Л*от есть одного рода с Смv́рною, сїесть тук или клей из Арома́тных древ. Вот Премудрость Божїя! “Яко Смырна, издах благовонїе”[170].

“Смv́рна и Ста́кти, и касїя от риз твоих”[171].

Еллинскїй глас Ста́кти[172], а Еврейски *Л*от[173]. Ста́кти – не благїй *ли* Дух? а *Д*ух благїй не то же *ли*, что Бог? Шаба́ш? Здѣсь почїем!

…“И полещу, и почїю”[174].

“Господь пасет мя”[175]. “На мѣстѣ зла́чнѣм всели мя”[176].

“Помин[айте] жену *Л*о́тову”[177].

О жена, жена! Ты и горесть, и сладость моя. Живиш и умерщвляеш… Если бы мы тебе так *люб*или, как твой сладчайшїй Муж *Л*от, якоже и Христос Церковь свою, никогда бы мы не разлучали, яже Бог сочета[178]. Тайна сїя велїя есть…[179] А нынѣ холодно и несмысленно *люб*ля, а безтолково и безпамятно поминая тебе, не вспомним о Мужѣ твоем, раздѣляя не-

раздѣлную Двоицу и забыв Совѣт Божїй: “Сыне Человѣч, да не сотвориши чад по плоти”[180].

И невозможно, чтоб сїя Е́ва не вкусила смертных плодов и не породила Чад в погубленїе[181] тогда, когда станут с нею аму́риться подлыя, плотоядныя и Ха́мскїя оныя сердца̀, кои описанны так:

“Полижут персть, аки Змі́еве, плѣзуще по земли”[182].

“Увѣждь, яко пепел сердце их, и прелщаются”[183].

“Врази его персть полижут”[184]. “Смерть упасет их”[185].

“Яд Аспидов под уст[нами] их“[186]. “Гроб отверст Горт[ань] их”[187].

“Измы мя, Господи, от чел[овѣка] лук[ава]”[188]. “В сердцѣ и в сердцѣ глаголаша злая”[189]. Как так? А вот как! Принесли с собою злость в сердцѣ своем, затѣм не нашли доброты и в сердцѣ жены Ло́товы, кромѣ глаголов потопных и языка Лстива[190], с коим пришли. До доброты же оныя, яко сокровенныя, не добрались:

“Вся слава Дщере Царевы внутрь”[191].

И се-то тѣ Содо́мляне, бродящїе по око́лицам Града.

“Преславная Глаг[олашася] в тебѣ, граде Божїй”[192].

“Мари́я соблюдаше вся глаг[олы] в сердцѣ своем”[193].

Да как же им и найтить? Вить “глубоко сердце”, а паче оному Человѣку[194]: “Взятся от земли живот его”[195]. А их дѣло ползать и кушать Землю вся дни живота своего[196]. Смерть им – хлѣб, а Мати – ночь.

“Взалчут на вечерь и обыйдут Град”[197].

“Проклят ты паче всѣх скотов!”[198]

“Проклят Ханаа́н Отрок!”[199]

“О несмысленная и Косная сердцем!”[200]

*

“Поминайте жену Ло́тову”[201].

О прекрасная моя и Благословенна в женах Неплóды[202]! Не могу в сытость намыслиться о тебѣ, толь сладка мнѣ память твоя, память Ло́това. Седмь мужей и 7000 имѣла еси и нынѣ имѣеш, но всѣ Прелюбодѣи, кромѣ Сына Тови́тына, а Рафаи́лова Друга Товїи. Сей накадил Невѣстник и Ложницу твою Ѳимїамом и благоуханным Чадом[203], восходящим от сладчайшїя Памяти о Мужѣ твоем, да “в память вѣчную будет Праведник”[204], преспал с чистою Невѣстою не зазорно и цѣломудренно, внѣ Бѣсовскаго идолскаго смрада, обрѣтшїй, как в рыбѣ печо́нку, внутрь Царскїя сея Дщери Славу ея, Каси́ю и Ста́кти в ризах ея[205]; воздвиг чада не в рабство, но в свободу[206], кои не от похоти Женскїя, ни от похоти Мужескїя, но от Бога родишася[207], как здѣлал оный Пророк:

“От днесь дѣти сотворю, яже возвѣстят правду твою, Господи, спасенїя моего“[208]. “Аз уснух…”[209]

Скажите мнѣ, кто у вас человѣк, бояйся Господа[210]? Кто? Не Ханаа́н отрок[211] и хло́пец, но прямой Муж оный:

“Господь с тобою, Мужу сильный”[212].

Есть ли кто из числа оных мужей?

“Мужїе, любите своя же́ны”[213].

“Аз же глаголю во Христа и во Церковь”[214].

Так возлюбите со мною Неплодящую сїю.

“Возвеселися, Неплоды, не раждающая!”[215]

Если ж сїя не нравится, кромѣ Ея, суть множайшїя дщери Царскїя. Кїя? А вот оныя! Їуди́ѳ, Руѳь, Рахиль, Рева́кка, Са́рра, Анна, мати Самуи́лова, Любезная Давиду Авига́а, Дали́да Сампсо́нова, Ѳама́рь, Есфирь, а Е́ву ты забыл? и не читал ли ты, что Ангелы Божїи амурились со дщерьми человѣческими[216]? Сїи-то Дѣвочки согрѣвали старость Давидову[217]. С тѣми же любился и Сын его, и во одной хвалит всѣх в концѣ Притчей[218]. Всѣ сїя же́ны аму́рятся и раждают не на долних Сѣверных Брегах и полях, но на Горних стреми́н Черке́ских верхах[219], в безпечных мѣстах райских; и о сих-то Елени́цах стязует Бог у Їова:

“Аще уразумѣл еси время рожденїя Коз,

живущих на Горах каменных?”[220]

Там-то обновляется о́рляя юность Давиду[221]. Возрастают новые рога́ и ему, и Козам. Там и Евангелскїя Елени́цы: Елисавет и возшедшая в Горняя Марїа́м. Туда же поднята Петром и Тави́ѳа, сирѣчь се́рна, сайга́к[222]. Туда отсылает Ангел и Мироносиц. Кратко сказать о всѣх: да не растлится Дѣвство их[223].

“Даны быша Женѣ два крила Орла великаго”[224].

*

“Поминайте жену Ло́тову”[225].

Что ж ты думаеш, о Аму́рник мой?

“Не суть совѣты мои, якоже Совѣты ваши”[226].

Знай, друг мой, что Библїа есть Новый Мїр и Люд Божїй, Земля живых[227], Страна и Царство Любви, Горнїй Їерусалим, и, сверх подлаго Азїатскаго, есть Вышнїй[228]. Нѣт там вражды и раздора.

Нѣт в оной Респу́бликѣ[229] ни старости, ни пола, ни разнствїя. Все там общее. Общество в любви. Любов в Богѣ. Бог во обществѣ. Вот и Колцо вѣчности[230]!

“От человѣк сїе не возможно”[231].

Брось думать, что Ева старуха или чужая жена. Сїи думы суть от Берегов Содомлянских[232].

“Грозд их грозд желчи”[233].

Сей-то корень выспр прозябает, многих оскверняя[234]. И не многїе ли осквернились, начитав Ло́тово пїянство[235]? “Вся убо чиста чистым”[236].

“Но осквернися их ум и совѣсть”[237].

Плюнь на бабскїя и дѣтскїя сказки, не вѣрными Чтецами и на ложь плотоядными Змїями отрыгаемую, растлившими Еву, обращающими лукавое свое воспять в Содом Око, на свою Блево́тину[238].

“Взалчут, яко Пес”[239].

А ты, друг мой, поспѣшая и не осматриваясь ниже в право и лѣво[240], иди в Горняя со тщанїем, куда тебе зовет не обманщик Змїй, но прозорливый Захáрїа:

“О! О! Бѣжите от земли сѣверныя”[241], и Исáїа:

“Отступите, отступите, изыйдите отсюду”[242].

“Прїйди, да покажу тебѣ суд Любодѣйцы великїя”[243].

“Яко от вина ярости любодѣянїя своего напои вся языки”[244]. “О Граде кровей! весь лживый, полн неправды…[245] Глас бичéй, и Глас труса Колéс, и Конника текуща, и Колесницы шумящїя…[246] Открыю задняя твоя к лицу твоему и покажу язы́ком срамоту твою, и царьствам Безчестїе твое…[247] Положу тя в Притчу. Возвергу на тя огнушенїе по нечистотам твоим”[248].

“Паде, паде Содом”[249].

*

“Поминайте жену Лóтову”[250].

Но, о друг ты мой! Прежде приберись и уготуйся для Синáйскїя Оныя Горы̀, сладким дымящїяся оным дымом нашего Лóта: “Христово Благоуханїе есмы”[251].

Пожалуй, будь мудрою дѣвою, если хочеш быть в Кáнѣ Галилейской и преображеннаго из огнушенных сих (моча́щих к стѣнѣ Градской[252]) псов урыны, и жезлом Мойсейским услажденнаго насладиться Му́ста. Заплачь, о Їеремїе, яко “Оскудѣша добрыя Дѣвы”[253].

Но ты веселѣе воспой, о Исаїе:

“Свѣтися! свѣтися, Горнїй Граде!”[254]

“Возведи окрест Очи твои и виждь”[255].

“Се Дщери твоя на рамѣх возмутся!”[256]

“Кїи суть? иже яко облацы летят и яко Голубы со птенцы ко мнѣ”[257]. “Отверзутся врата твоя присно[258]. Преложится к тебѣ богатство морское…[259] Радуйся, пустыня”[260]. “Кто даст мнѣ Крилѣ? и полещу…”[261]

Да как же тебѣ к веселью оному и к Горнему добраться Браку? Как приступить к неосязаемому Ка́вказу? и взлетѣть на стремины его?

“Положу стропотная Его в Гладкая”[262].

“Дам им путь нов, и пойдут”[263]. Кїй путь? Никогда ты его не узна́еш. Как же? Скажу. Если кто не рожден Поро́дою с вышней оной Страны̀, не может найтить онаго пути и взойти в Горняя. Молчи мнѣ с глупым вопросом Нико́димским[264]. Плоть, трижды рожденная, есть одна грязь и один тот же перстный Болван. Но нужда в том, да скуде́льная твоя природа зачнет, прїймет и вмѣстит, как нива зе́рно, горнїя Поро́ды и новых людей Сѣмя. Слушай! сѣмя сѣемое по роду[265], слышь! по высокому оному роду. “Род его кто исповѣсть?”[266]. Вот тогда-то рожденное от Духа есть второе, новое и инородное, сверх от плоти рожденнаго, сказать Мойсейским штилем: “Человѣк – Человѣк”[267], сирѣчь Душевный вкупѣ и Духовный, не всѣм знакомый: “Аз, который говорит, от вышних есмь, вы же от нижних есте”[268]. Вот в чем, повторяю, нужда! Чтоб из навóзной твоей кучи блеснул Алмаз[269],

а от пѣщаной твоей Горы откатился оный краеугольный КАМЕНЬ[270], дабы Болото и Грязь твоего трупа прорастила Былїе травное, выпущающее сѣмя по Роду Божественному[271]. Дабы полевые и дубравные Крыны и благовонные Шыпки произникли из земли и сверх земли твоей. Да ко́сти мертвыя твоя прозябнут, яко трава[272], и созиждется стѣнь тѣлишка твоего, и Пустыня твоя вѣчною в роды родов[273]. Сїе-то есть второй раз родитись, сирѣчь свышше, и обрѣсти в себѣ то, что быть никогда не начинало, но ты глухо только слышал о том без всякаго вкуса, а на сердце тебѣ оно не всходило, и ты того не чаял, ни думал о том, а если думал, думка твоя похожая была на беззубаго младенца, обращающаго во устах своих самый благородный из Соломоновских Вертоградов Орѣх, но не по Зубам своим.

Естли же кому пришло время и удалось раскусить самаго себе, сей в горницѣ своей и на мысль не восходившее, паче надежды вырыл Золото кое? Оное:

"Злато оныя ЗЕМЛИ доброе, и тамо А́НѲРАКС"[274].

"Радуйтеся со мною"[275].

Тогда сердце дѣлается доброю нивою, падает и прїемлется ВѢЧНОСТИ Зерно, а плоть, как поле цвѣтами и как сухая в кустах па́лица, процвѣтенїем весенных вѣтвей[276], будьто Орѣх, наполняется Зерном оным: "Аз есмь хлѣб животный"[277].

"Аз Цвѣт полнїй и КРЫН удольнїй"[278].

"Изнесе Земля Былїе травное"[279].

"Цвѣты явишася на землѣ"[280].

Во время оно[281] свышше второе рожденны бываем чистою Дѣвою, заченшею и вмѣстившею ОНАГО, Кто есть точїю ЕДИН и един Свят.

"Се Раба Господня!"[282]

"Господи, во чревѣ зачахом и поболѣхом, и родихом Дух спасенїя твоего"[283].

"СЛОВО Плоть бысть и вселися в ны"[284].

Разумѣй же мнѣ и памятуй от нынѣ Богословское созданїе Человѣка онаго: "Созда БОГ ЧЕЛОВѢКА"[285].

В Горней Республикѣ[286] все новое: новые Люди, нова тварь, новое творенїе. Не так, как у нас под солнцем, все ве́тошь ветошей и суета суетствїй[287].

"Вся дѣла ЕГО в вѣрѣ"[288].

"В творенїих руку твоею поучахся"[289].

"Творяй Ангелы своя, духи" (духами)[290].

"Сотворю, и кто отвратит?"[291]

Слушай же! да напишется сїе Перстом Божїим на сердцѣ!

"СОТВОРЕНЇЕ ЧЕЛОВѢКА есть то второе рожденїе".

Оно бывает не тогда, когда Содомскїй человѣк из плоти и крови, и будьто из бренїя и грязи Горшок, зиждется[292], слѣпливается, образуется, изваяется, стоит, ходит, сидит, ма́шет; очи, уши, ноздры имѣет, шевелится и красуется, как обезьяна; болтает и велерѣчит, как Римская ЦЫТЕ́РЇА[293]; чувствует, как Кумир; мудрствует, как Идол; осязает, как преисподнїй Крот;

щупает, как Безокой; гордится, как Безумный; измѣняется, как Луна; безпокоится, как Сатана; паучится, как Паучина; алчен, как пес; жаден, как водная Болѣзнь; лукав, как Змiй; ласкав, как Крокодыл; постоянен, как Море; вѣрный, как вѣтер; надежный, как лед; рассыпчив, как прах; ищезает, как сон… Сей всяк человѣк ложный[294]: сѣнь, тма, пар, тлѣнь, сон.

Когда ж бывает прямое сотворенiе человѣку?

Тогда, когда второе рожденiе. Не дивись сей СЛАВѢ и сему Слову: “Подобает вам родитися свышше”[295].

Бренный кумир ограничен, заключаем тѣснотою. Духовный же ЧЕЛОВѢК есть свобод. В высоту, в глубину, в широту лѣтает безпредѣлно. Не мѣшают ему ни го́ры, ни рѣ́ки, ни моря́, ни пустыни[296]. Провидит отдаленное, прозирает сокровенное, заглядает в преждебывшее, приникает в будущее, шествует по лицу Оки́ана, входит дверем заключенным[297]. Очи Его голубины[298], орлiя кри́ла, еленья проворность, львиная дерзость, го́рличина вѣрность[299], Пела́ргова благодарность[300], агнцово незлобiе, быстрота соко́лья, жура́вляя бодрость[301]. Тѣло Его – А́дамант, Сма́рагд, Са́пфир, Їа́спис, Ѳарси́с, Кри́сталл и Анѳракс. Над главою Его лѣтает седмица Божiих Птиц: дух Вкуса, дух Вѣры, дух Надежды, дух милосердiя, дух Совѣта, дух прозрѣнiя, дух Чистосердiя. Глас Его – глас Грома[302], не чаянный, как молнiя и как шумящiй Бурный дух.

“Идѣже хощет, дышет”[303].

ГОСПОДИ! Сей ли есть ЧЕЛОВѢК оный, коего ты помниши[304], поставив ЕГО над дѣлами рук твоих[305]? Люба тебѣ память Праведника сего[306]. Мило поминать Его при женѣ Ло́товой. Хощеш положить и на наше сердце Имя и память ЕГО[307]. Сего ради низвел еси ЕГО пред очи наши, одѣтаго в болванѣющую кожу нашу, да прославиш у нас и Сына и тогожде Брата твоего, низпосланнаго на Спасенiе наше. Но мы не угадали и, вмѣсто ЕГО самаго, раздѣлили себѣ ризы ЕГО по модѣ Пенте́фрiевой жены[308]. А мода сiя оттуду, что Содо́мляне одно осязают осязаемое, лишенны Їсаа́ковой дога́дливости, обоняющiя от Сына своего ризы благоуханiе ЛО́ТОВО[309]. Сею модою мы прельщенны: ни Ло́та, ни жены Его не узнали. Сего ради сiя Безплодная прямо неплóды нам была, когда мы со Иса́вом на Содомском полѣ ловитвою забавлялись, не на Горах со Їаковом[310], забыв совѣт Пророка Нау́ма: “Не осяжется ловитва”[311].

Слушай! “О Граде Кровей! Не осяжется Ловитва”[312].

“ВИДѢХ, и се Муж ЕДИН”[313].

“Взятся великолѣпiе ЕГО, превышше небес”[314].

“Помышленiя сердца ЕГО в род и род”[315].

Вот тебѣ второе рожденiе и прямое сотворенiе!

“ДУХ СВЯТЫЙ снiйдет на тя…”[316], сирѣчь неосязаемый, вторый, новый, вѣчный, словом рещи:

“Послѣднiй Адам в Дух животворящ[ь]”[317].

Когда “вся дѣла его в Вѣрѣ”[318], тогда и Человѣк, Богом сотворенный, есть неосязаемый. Дух Духа творит. “Рожденное от Духа Дух есть”[319]. Слѣпота

Содо́мская, свое рожденное от плоти, осязает, в даль не простира́ясь. Но Їсаа́ковская Вѣра, осязая Сыновнюю ризу[320], обличает не видимое, сверх осязаемаго, и при глухом болванѣ, в плотских очах болванѣющем, возводит Голубиное Око на Нѣчтость превосходящее, а присовокупляя к подлым и гнилым мыслям высокїя и прозорливыя, насыщающїя сердце, мысли, будьто высоко-высоко востекшїя и на пространствѣ Горних небес Гуляющїя, прима́нывает к поверженному сему сте́рву о́рлїя птенцы̀, со́колы, кре́четы, вра́ны, дабы не пожерла, как во снѣ Фарао́нском, худая стерва́га Содо́мская чистыя и избранныя Ю́ницы[321] и Дѣвы Премудрости Божїя, но вмѣсто того мертвенное животом, а смрадная Содомска пища да будет пожерта Славою нетлѣнною, Силою Воскресенїя и высокими Вѣчнаго Мыслями, будьто бы свышше налетѣвшими Орлами. Вот! “Идѣже труп, тамо соберутся Орлы”[322], Герб Наперсников[323]. Вот что есть! “Птицы да умнож[атся] на зем[ли]”[324].

Разумѣеш ли нынѣ сїе: “Призовет от восток птицу”[325]? Или сїе Соломоновское: “Око, ругающееся Отцу и досаждающее Матерней Старости, да изободут вра́нове и О́рлїе Птенцы̀”[326]. “Яко Орел, покры Гнѣздо свое и на Птенцы̀ своя вожделѣ”[327].

Сей Го́рскїй Орел перера́живает нас, творяй из плоти Духы своя[328], из не-сущих сущими[329], из скотов и Звѣрей Человѣками, зародившись в Болванѣ нашем, как в Орѣхѣ и ко́лосѣ Зерно, а в Ягодѣ виноградньй Сот сладкаго Му́ста.

“Закон твой посредѣ чрева моего”[330].

“Посредѣ вас ст[оит,] Егоже не вѣсте”[331].

“Се Дѣва во чревѣ прїймет”[332].

Не из стороны Он приходит и не из плотских сплочивается Плїоток, Вѣчный, Цѣлный, но в нашей же Плоти, будьто Свѣтозарная Искра в кремешкѣ утаеваясь, напослѣдок во время свое[333], как Крын из нивы и как в безводнѣй пустынѣ источник, является. Его точно прообразует[334] оный Райскїй Родник:

“Источник исхождаше и напаяше вся”[335].

И в сїю точно Мѣть пущает Иса́їа стрѣлу слѣдующую:

“Ко́сти твоя утучнѣют и будут яко вертоград напое́нный и яко источник, емуже не оскудѣ вода…

Ко́сти твоя прозябнут, яко трава, и разботѣют, и наслѣдят ро́ды родов. И созиждутся пустыни твоя вѣчными, и будут основанїя твоя вѣчная родо́м родов. И прозовешися Здатель Оград, и стези твоя Посреди упокоиши”[336].

Задивилась, услышав о сей водѣ, Самаря́нка. Просит ея от учителя[337], возжелав ея с Еленем Давидом.

“Кто мя напоит водою?”[338] не Содомскою, но от вертепа Виѳлее́мскаго, от Росы̀, высо́т и красот Їосифовых[339], от Гор Аермо́нских, сходящїя на браду Ааро́ню и на всѣ отре́бы плотскїя[340], да собудется во благое: “Ре́ки от чрева его потекут”[341].

При сем Человѣкѣ ищезает в нас слѣпота и насморк, а нос, ей! обоняïе и догадливое оное Исаа́ково чувство, могущее обонять Ло́тово Кадило,

дѣлается высоким, как Соломо́новска Пирами́да, просто скажу, Библїа, до которой Он, как до Родственницы своей, говорит: “Внїйдох в вертоград мой, Сестро моя, невѣсто”[342]. “Кто сей, скрываяй от мене совѣт, содержай же Глаголы в сердцѣ? Мене же ли мнится утаити?”[343]

Сей Муж, зачатый от тебе, чистыя Дѣвы, без мужа; рожден же, а не сотворен от Бога без Матере: Дух от Духа, Свѣт от Свѣта, оставляет вас, Родителей своих, и прилѣпляется женѣ своей[344], сей сущїй Лот вскричав от радости:

“Се нынѣ плоть от плоти моея”[345] и, будьто вино в Чашу изливается, да будут оба в едино[346].

“Отверзи мнѣ, Сестро моя”[347].

“Врата сїя затворенна будут и, кромѣ Его, ни для кого, яко смертны суть, не отверзутся”[348].

Вот кто отверзает нам путь в Горняя!

“Вѣм Человѣка[349], прошедшаго небеса”[350].

Он не только на неприступныя прямо верхи Гор Ка́вказких, но на небо, даже до Сату́рна, и в самое солнце восходит и нисходит. Не думай:

“Како сей глаголет, яко с небесе снїйдох?”[351]

“Не ропщите между собою”[352]. “Аз есмь Дверь”[353].

*

“Поминайте жену Ло́тову”[354].

А когда прекрасное сїе Отроча Еврейское[355] задушится или потопом Змїи́ных блевотин[356], или Злобою И́родскою, тогда не только Рахи́ль и Їуди́ѳ остается вдовою, но и всѣ Дщери Їерусали́мскїя рыдают, лишенны жениха и брачных одѣянїй[357]. Не думай, будьто плач Їереми́ин смотрит на нижнїй Град, а не на вышнїй Библейный, на Мать нашу. “Да пла́чуся день и нощь”[358]. “Яко отъя́ся от Дщере Сїо́нской вся Лѣпота Ея”[359]. “Любодѣйствуют вси”[360]. Тогда-то прекрасная сїя Невѣста тоскует, ме́чется, бѣгает, ищет Его: “Взысках Его и не обрѣтох его”[361]. Напали, де, на мене Содо́мляне, стѣнь осязающїе. Били мене, поязвили мене; довольны негодя́и сїи негодные тѣм одним, что содрали с мене одежду, раздѣлили ризы моя между собою, но не обоняли из риз Моих, сладости и желанїя моего, Кры́на моего, благоуханнаго Мура, Жениха моего, Ло́та.

Отступите от мене в пламень и жупель Содомскаго сладострастїя вашего, о любодѣи[362]! Бѣжите от мене, землеядные Змїи, Псы, моча́щїе к стѣнѣ Градской[363], плотожадные Звѣри, ве́при дубравные. Жрите тернїе и волче́ц[364]: вот по губам вашим Сала́т! Райскїй Шы́пок не для ваших ноздрей. Зубы ваши Ага́рины, очи Лїины[365], уши Аспидовы, ноздри и нос свинной и дурен, не могущїй слышать Духа Божїя ни в Райских Цвѣтах, ни в Святѣм святых, ни в столпѣ обла́чном, ни в столпѣ соле́ном, ни в Пирами́дѣ Лива́нской…

“Смотрях одесную и возглядах и не бѣ знаяй мене”[366].

“Воззрѣх, и се не бѣ Человѣка”[367], и не видѣх Мужа, “всѣ уклонишася в Содом, неключимы быша до единаго”[368].

Гдѣ ты, о человѣче-человѣче? Яви мнѣ зрак твой и услышан сотвори мнѣ Глас твой[369], яко уязвленна есмь Любовїю[370] чистою, нетлѣнною, цѣломудренною. Изведи из темницы Содо́мскїя. Освободи твоего Братанича от плѣни, вѣрный человѣче Аврааме, да идем в Горняя со тщанїем[371] и там, на Горнем Мѣстѣ, насладимся, новые люди, новаго вина и почїем.

*

"Поминайте жену Ло́тову"[372].

Умѣйте, други мои, поминать жену Ло́тову.

Когда в Божїих Книгах читаеш: пїянство, наложничество, кровосмѣшенїе, аму́ры и подобное, не мѣшкай на Содомских сих улицах, но проходь, не задумываясь на них, и на пути грѣшных не стой[373]. Вить Библїа не к сим улицам, а только чрез сїи улицы ведет тебе в Горнїя страны и Чистый край, не в плотскїя Мудрованїя, и исходит к вѣчному. Библїи нѣт нужды до Брюха, до нижняго сего нашего Бога[374], ни до Брака, ни до Царя плотскаго. Она вся в вышнем Богѣ. Неужель ты и в сем не слышиш вкуса словѣ?

"Премудрость во исходѣх поется"[375]. Или: "Не упивайтеся, но бесѣдуйте в проходѣх"[376], сирѣчь в Па́схах. Ей! сїя Ло́товска Басня издревле портит чтецов, с не омытыми их руками и ногами, раздражая в них плотоугодїе, и на ее-то перстом показывает Павел, чтоб не упивались вином, но под видом вина напивалися бы Духа Божїя[377] и вина новаго Завѣта, не Содомскаго. Вот причина омытїя ног пред таинственною вечерею[378]! Также и Мойсей Израиля приуготовляет к яденїю Па́схи[379], дабы в путническом Маскарадѣ, опоя́санны, стояще, и в шля́пах, и со жезлами Пасху вкушали. А что значит сїя Церемонїа? То, что Библїа есть Па́сха, Проход, Переход, Исход и Вход.

Что же далѣе? То, что Бїблїа есть Книга и Глагол, завѣщанный от Бога. Ба! Да сїе, ты мнѣ говориш, и бабушка знает. Так ли? Так точно. Знает сїе всякая дура. Так теперь от уст твоих же сужду тебе[380]. Длячего ты не сидиш дома, когда сей день не твой работный есть, но Суббота Господеви и Богу твоему[381]? На что ты из твоего гнуснаго домишка дрянь и рухлядь таскаеш в субботы, в покои, в чертоги, в Горницы и Обители Божїя? За чем суешся с твоею Бѣдностью и смрадом во Град Вышняго? Забыл ты то, что и бабы знают? Не пришло на память, что Библїа есть храм Вѣчнаго Славы, а не плотскїя твоея дряни? Длячего ты там находиш пїянство, мотовство и твои аму́ры? Не сїе ли есть осквернять Субботу, преблагословенную сїю Субботу[382]? Ей! оскверняеш, когда вводиш рабское иго и тяжкую работу в Страну совершеннаго Мира и Свободы. Пожалуй, уцѣломудрись. Иззуй твои сапоги дома, омый руки и ноги, оставь твое все тлѣнное и переходь к Божественным. Па́сха! К сему переходу Библїа тебѣ есть и Мост, и Лѣствица. Пасха! Там тебѣ воздастся вмѣсто тлѣнїя все нетлѣнное. Пасха! Вкусиш, чего око твое не видѣло и на сердце тебѣ не всходило. Па́сха! Если она бьет тебе в ланиту, оборотись второю[383], ю́жною стороною к ней Мо́ря. Пасха! Если благое воздаеш Ей за благое, не великая еще благодать в тебѣ.

И заблуждаемый Чтец то же творит. Но если злое тебѣ представляет, а ты вмѣсто того нашол ей благое, тогда-то ты сын Вышняго и сїя-то есть Пасха. Представляет ли тебѣ и похваляет в Лотѣ пїянство? Помяни, что наше пїянство злое, а Божїе доброе. Пасха! Мати твоя Библїа ничего не хулит, кромѣ твоего, и ничего не хвалит, кромѣ Божїего. Пасха! Хвалит ли Змі́я? "Будите хитры…"[384] Помяни Премудрость Христову. Он сам Змїй есть. Пасха! Совѣтует ли все продать, а купить нож[385]? О младенец! не поминай о твоем ножѣ. Сей есть Оный Кинжа́л, коим сквозь брюхо пронзил внук Ааро́нов Фи́неес Израилтянина, блудодѣйствующаго с Мадїа́нкою, – одним ударом и его и ее[386].

О чтецы мои, чтецы! Да дасть вам Господь мой Кинжа́л сей! дабы Ло́товы жены сея, с безчисленными любодѣйствующїя, пресѣкся яд и вред. Да пронзит ложесна блудницы сея даже до костей и мозгов ея тончайшїй востре́й силы и Духа Божїя! Пасха! Величает ли Она пред тобою Солнце, Луну, Звѣзды, ра́дугу, цвѣты, тра́вы, древа̀, птицы, рыбы, человѣка – властелина всѣх тварей оных, в свѣтлой Господней Седмицѣ созидаемых? Пожалуй, онѣмѣй на время с подлым твоим Мїром и со всѣми смертными смертных писателей Коперника́нскими Си́стемами. Оставь сей весь физическїй гной и Моты́лу буйным и насмо́ркливым дѣвам. А сам кушай со Їезеки́илем благоуханный Опрѣсно́к[387] и сытостную Ма́нну священныя Пасхи Божїя, преходя от Земли к небесным, от осязаемых к неосязаемим, от нижняго, тлѣннаго, в Мїр первородный. Пасха! Повели так, как Нави́н Їисус, и скажи солнцу: "Останься в твоем мїрѣ. Теперь ты мнѣ не нужное. Я иду к Солнцу лучшему тебе. Ты питаеш, просвѣщаеш и согрѣваеш раба моего, плотскую Си́стему. Но оное не-вечерьнее Солнушко самаго мене, мой Центр, мои Мысли, мою сердечную Бездну, ничем видимым и осязаемым неудовляемую и не-укротимым волнующуюся свирѣпыя жажды бѣшенством, ширшую всѣх Коперниковых Мїров, насыщает, услаждает, утишает и утѣшает полно".

Пасха! "Да станет солнце на западѣ!"[388] Да воззрит сердце твое на новый Свѣт, воззванный из тмы и мрака, из солнца вечерняго, возсїявшїй над ширшею небес Бездною сердца твоего. Да памятует память твоего сердца, чего не видит твое тлѣнное Око! Господи, что есть Свѣт твой, напоминаемый нам западнаго солнца монуме́нтом? Скажи мнѣ. "Скажи мнѣ, Господи, кончину мою и число дней Моих, кое есть? да разумѣю"[389]. Открой мнѣ, на кїй Конец ведет нас и куда сей день наш, сїе солнце наше? Развяжи мнѣ, кое есть и что значит число дней наших, число Седмицы, бѣдныя сея Седмицы дней наших сих?

"И бысть вечер, и бысть Утро…"[390]

О не-смысленные! Коль ми ко́сны[391] и тупы в разумѣнїи Пророческих Пѣсней! Но сей ли есть преподобный Образ, чтоб изобразить преподобнаго Мужа? и чтоб поставить всемїрное сїе око монуме́нтом не-дремлющаго Ока? Сей есть оный Муж:

"Господи! Что есть Человѣк, яко помниши Его?"[392]

Пророки уподобили Его нашему солнцу. “Человѣк суетѣ уподобися”[393]. Не горнее ли Царство Библїа? Не он ли Царь блаженныя Страны живых[394]? Не Ему ли власть на небеси и на земли[395]? Не он ли Судїя над дѣлами рук Божїих? Не он ли Начало и Кончина всея Библїи? Не Он ли в солнцѣ положи селенїе свое[396]? Одѣяйся свѣтом его, яко ризою[397]? Не Он ли пядїю измѣрил седмицу дней наших[398]? Не Он ли Премудрость, создавшая себѣ дом сей седми-пирами́дный[399]? Не Его ли поет солнце, и пѣснь оная: “Пребудет с солнцем”[400]? Его-то небеса проповѣдуют[401], Ему-то Слава в вышних[402] сих фигурах. Он-то есть День, источник вѣчности, ни в высоту, ни в глубину, ни в широту не-ограниченныя, наполнившїя и носящїя всяческая до послѣднїя жилки и во́лоса. Сему-то Дню, Дневи великому и дивному, наш день отрыгает Глагол и слово Благо[403]. Сей наш День есть Ико́на и Картина, есть Образ Дня онаго, море и Кит, Їону отрыгающїй.

“Се вам знаменїе”[404]. В сих солнечных ризах, в сей плащаницѣ и пеленах обрящете Младенца, краснѣйшаго всѣх сынов[405], Сына онаго:

“Дондеже пришедши, ста верхѹ́, идѣже бѣ Отроча”[406].

Се благовѣствую вам радость велїю[407]! Благовѣствую от ветхаго дня Новый, от плача вѣчную Радость[408]. Вострубите, небеса[409]! Благовѣстите и вы, други мои.

“Благовѣстите День от дне”[410].

Возрадуемся и возвеселимся в сей день[411]. Не в худую сторону завело ты нас, о солнце наше! О ты, огненный Херувиме! Колеснице нашего новаго Человѣка. Довезла ты нас, колеснице Божїя[412], туда, куда довела Волхво́в Звѣзда. Протчїе на сей Колесницѣ не сыскали ничево, кромѣ физыческаго блата и своея плоти. Сами на ней сѣли и на конях ея, будьто на твердом чем. Затѣм и погрязли в огненном сем Морѣ солнечном, в Содомском сем огнѣ и жупелѣ. Мы же, призвав Имя Божїе и Онаго Иса́ина Человѣка:

“Царя со славою узрите, и Очи ваши узрят землю издалеча”[413], добрались с Израилем до Га́вани, до твердой Га́вани Южнїя стороны, оставив Колеснице-гонителей со всадниками их во потопѣ вод многих[414], воспѣвая Господу нашему пѣснь побѣдную[415].

“Сїи на Колесницах, а тѣ на Конѣх”[416].

“Погрязоша, яко Олово в водѣ”[417].

Оставайся ж ты колесница себѣ! Теперь ты не нужна, когда довезла к тому, кому имя Восто́к[418], и довела нас туда, “Идѣже бѣ Отроча”[419]. Он тебѣ велит:

“Да станет солнце[420]! И ста солнце”[421].

Вот так-то подобает вкушать Пасху и во исходѣх насыщаться Премудрости[422], бесѣдовать в проходѣх!

Пасха! Таким побитом встрѣчайся и с Луною, и со всею ната́сканных в седмицу созидаемых тварей дря́нью. Не трогай клятвы Їерихо́нскїя, сѣки с Нави́ном всяк язык безбожный, даже до предѣл.

Все то язык, что клятва, все клятва, что плоть, и все то плоть, что сѣнь, знаменїе, образ или Предѣл… Слышь! сѣки, не щади ничево. Заколи с

Петром[423] всякое там дыханїе, брось мертвое, кушай живое, скверное сквернѝ, а святи святое. Един свят, един Господь[424].

“Во утрїе избивах вся Грѣшныя Земли…”[425]

Дѣлать беззаконїе есть то духовное превращать в плотское, а Божїе дѣло в человѣческїя и физическїя плетки; портить Матерь нашу общую Еву – Библїю, жизнь нашу по змїиному. Для себе то все освятил Бог, почто к себѣ влечеш, о Змїй? Почто разоряеш, что сотворено̀, о убїйца? Плоть ничтоже[426], и все плотское есть идол и ничтоже. Здѣлай духовным – вот истина! вот дѣло! вот сотворенїе! Сотвори Ангелы сїя духы[427], а не плоть. Все то ангел, что служит Богу[428], все то служит, что хвалит, все то хвалит, что для Его собрано, здѣланно, посвящено.

Слушай все и Сотвори все, тогда ты мнѣ Муж мудрый, основавшїй себѣ храмину на Камнѣ[429], не на пѣскѣ. Вот твердость! Пасха! Слышиш воскресенїе? Не су́йся с твоим! Слышиш рожденїе? Забудь твое. Слышиш о Дщерех Ло́товых? Не поминай людей и дому Отца твоего[430]! Проходь, о Дщи Моя, далѣе, приклони ухо твое Гаразда[431]. Пророки тебѣ твоим языком говорят, да не о твоем, подлыми и ветхими рѣчьми, да новое и премудрое. Проходь твое. Исходь к доброму. Вот что значит!

“Премудрость во исходѣх поется“[432].

“Исходы мои исходы живота”[433].

Вознесись хоть к солнцу, как Орел, и солнце есть тлѣнь и ветошь, а ты все тоже летиш по воздуху. Сего Орла гнушается Соломон: “Не вѣм Орла, паряща по воздуху”[434]. Не только все под солнцем, но и самое солнце есть ветошь и суета. Мїрская Си́стема всякая есть Идол Деи́рскаго поля[435], а златая глава его есть то солнце. Доколѣ ты в Мїрѣ, дотолѣ в суетѣ, а не во Исходѣ Божїем, с Быстрозорным оным Напе́рсниковым Орлом[436], о коем, как о любезном, вопрошает Бог Їова:

“Твоим ли повелѣнїем возносится Орел?”[437]

Все подлое и все низкое, кромѣ Бога, и не можешь похвалиться с Павлом: “Не всуе текох”[438], – поколь полэ́ш со Змїем, Соломону ненавистным, по Камнѣ и по стихї́ам физическим[439], а с Орлом, имущим Око сови́ное, лѣтаеш по осязаемом воздухѣ.

“Всяка плоть сѣно”[440].

Возлети сверх стихї́й, пролети всю воздушную Бездну, вылети со всей тлѣни в не-зыблемую твердь вѣчности, вот тогда-то ты находишся во Исходѣ Израилевом, от рабства физическаго, бѣднаго сокрушеннаго. В то время воспой с Аввакумом пѣсеньку сїю:

“Господь Бог мой, сила моя, и учинит нозѣ мои на совершенїе, и на высокая возводит мя, еже побѣдити мнѣ в пѣсни (поющей) Его”[441]. Видиш? Коль высоко восходят Пророческїя Му́зы! Примѣть и ражжуй сїе: “Побѣдить в пѣсни”[442]. Сирѣчь взойтить туда, куда Божїя Муза ведет. Так и Римляне гова́ривали: Ascendere, superare montem[443]. Сїе-то значит преставлять Го́ры, дабы физическая стѣнь Лотовой Дщерѣ не мѣшала, дабы не застѣняла Вѣрѣ, орлим оком, будьто чрез Телеско́п, прозирающей отдаленное и высокое, но

вездѣ сущее: свѣт, за тмою свѣтящїйся[444]; верхи Холмов, из среди потопа выникающих; Землю и Га́вань Израилскую, обѣтованную, высокую, нагорнюю, за́лив, нѣдро и Лоно Авраа́мле[445]; Камень и Дом Мужа мудраго; Го́рличино Гнѣздо, возлюбленная селенїя Господа сил[446]; Субботу и шабаш многобѣдственному плаванїю; Кончину дней и исполненїе рыданїя своего[447], оный, сказую тебѣ, Восход и Исход и Пасху, которая была Це́нтром сладчайшїя бесѣды оныя между трема оными собесѣдниками: Христом, Мойсеем и Илїею на Ѳаворѣ.

“Прїйдите, взыйдем на Гору Господню…”[448]

Но, о Господи! не возведеш нас во вѣки на Гору твою нашею силою и мудрованїем, развѣ твоею единою. “Не изыйдеши, Боже, в силах наших”[449]. Ты один даждь нам помощ[450]. Исходы твои высоки, Исходят в живое, а мы есмы всѣ от физическїя смѣси, плоть и кровь, дух бродяй по мертвым стихи́ам, не обращаяйся в Горняя, развѣ в Содом. Кто ж взыйдет? Вить “Уготовляется хотѣнїе от Господа”[451]. И Орел Его ж повелѣнїем возносится. Гдѣ же взять нам вторую волю, вторую душу, сердце и Око? Вот гдѣ!

“Подобает вам родитися свышше”[452]. Тогда прочувствуеш вкус в сем: “Премудрость во Исх[одѣх] поется”[453].

*

“Поминайте жену Ло́тову”[454].

Если ты, друг мой, рожден уже свышше и сугуб еси Естеством, так здраствуй ты, Дщерь Ло́това! Радуйся, Невѣсто неневѣстная[455]! Слыши, Дщи[456]. Не забудь, что в Странѣ и Царствѣ живых нѣт возраста, по́ла и разности. Все там в Богѣ, а во всем всячеством есть Бог[457]. Когда ты Дщерь, тогда и Невѣста, и Мати, и Сестра, а Лот тебѣ и Отец, и Жених, и Сын, и Брат и наоборо́т. Иса́їа то Невѣстою, то Женихом является Божїим:

“Яко на Жениха возложи на мя вѣнец”[458].

“Яко Невѣсту украси мя Красотою”[459].

Христос другов своих называет купно и Матерью, и Братом, и Сестрою[460]. Хоть Библїа тебѣ, хоть ты Ей Дщерь и Отец, и Брат Брату, и Друг Другу, и Сестрѣ Сестра. Соломон и женою[461], и сестрою[462], и Братом Брату помогающим[463] называет Премудрость Божїю. У сего-то друга сосѣда друг занимает во Евангелїи Хлѣб для гостей[464]. И не то же ли есть, что Давиду любезная Авигéа приносит в Дар нѣсколько Ко́шиков, наполненных смо́квами, Гроздїем и чисто спеченными Хлѣбами[465]? И не то же ли дѣлает Мелхисе́дек Аврааму[466], Авраам же Гостям то же своим[467]? И не то же ли, что Давид, побѣдив с Авраа́мом, по Аввакýмову, всю Содомскую дрянь, в Пѣсни пѣсней Божїих, и превзошед всѣ стихїи, всю же смерть поправ, возшел в Сїон, по Павловому, к оному на обѣд столу, от котораго не имѣют власти вкусить всѣ осязающїе Содомляне, и не только сам насытился, но и не-имущим охотникам раздарил хоть по одному Блинý Сковородному[468]?

“Возшел еси на высоту, плѣнил еси плѣнь…”[469]

Кратко сказать, все, что похваляется о Дружбѣ, о родствѣ, о угощенїи, о хлѣбѣ, о яствїях, о одѣянїи, о домѣ и его украшенїи, о дарах, о виноградах, о вертоградах и плодах, напримѣр: Їосиф дает пшеницу Братьям своим, подлагает им золото во вретище их[470], Са́вская Царица посѣщает Соломона и угощается[471], ламлются хлѣбы в пустынѣ для голодных 5000[472], дары от Волхвов приносятся[473], уготовляется Царская вечеря[474] и протчая. Знай, что все сїе смотрит на пированїе Дщерей Лотовых и все есть, сего ж кореня отрасль, как поток Источника.

“Упїются от тука Дому твоего”[475]. “Блажен, иже имѣет племя в Сїонѣ”[476]. “Блажен, иже снѣст[ь] Обѣд”[477]. “Премудрость созда себѣ дом”[478]. “Пиша же и упишася с ним”[479]. “Пїйте от нея вси”[480]. “Познася има в преломленїи Хлѣба”[481]. “Положите мя в[о] яблоцѣх”[482]. “Под сѣнь Его возжелах”[483]. Всѣм сим вракам вот куда Исход!

“Брат от брата помогаемый, яко Град тверд…”[484]

“Аз брату моему и брат мнѣ”[485].

Смертен не рожден свышше, не есть родственник Библїи. Не может смертное сердце соединиться с Божественным Сердцем. Великое противострастїе, сїесть антипа́ѳїа, коликое между небом и землею, между дневнею птицею и нощною, между сокрушаемым и вѣчным. Мысль, или Сердце, есть то Дух, владѣтель тѣлу, Господин дому. Вот точный Человѣк! А тѣло? Есть У́стричный череп. Если сокрушаемыя физическїя Мысли и Сердце, тогда человѣк есть мертвая стихи́а, прах и тѣнь и ничтоже.

О Исаїе! “Увѣждь, яко пепел есть сердце их”[486].

О, коль правдиво называет таких Библїа Мертвыми[487]? Созидается же и воскреснет тогда, когда зародится в сокрушенном сердцѣ Сердце вѣчное, и над темною нощных мыслей бездною возсїяет Солнце Истины оное:

“Да будет свѣт!”[488] “Иже и возсїя в сердцах наших”[489].

Библїа есть Мысли Божїя, сїе есть Сердце вѣчное, а Сердце вѣчное есть то Человѣк вѣчный.

“Помышленїя сердца Его в род и род”[490].

Не к стати-ли Пророки, сирѣчь очитыя, живыя и Божественныя Сердца̀, физыческое, Грязь освѣщающее солнце сотворили Портретом, Богочеловѣка образующим, сирѣчь Божественных Мыслей и родни́к вѣчных Лучей – Сердце, восходящее над темную адских сердец Бездну и невечерним Свѣтом просвѣщающее? Вот какїя сердца̀ могут наслаждаться Би́блїею! Она им родная родня. Вѣчный Вѣчнаго любит. Дух Духа знает. Дух вся испытует и всѣ Глубины Божїя[491]. Дух чистый написал Библїю, не иной, а той же Дух и Сердце чистое развяжет Ее и скажет: “Мене ли мнится утаити?”[492]

“Отверзох аз Брату моему. Брат мой прейде”[493].

“Обрѣтох Мужа по Сердцу моему”[494].

А как чистое и свѣтлое, как полуденное ве́дро, Сердце есть истинный Бог, так стихїйное и пепелное есть не-чистый Дух. Знать-то он тонкїй, но воздушный, когда же воздушный, тогда и стихи́йный, а посему и грубый, и

темный. Сей воздушный Дух царствует во всѣх смертных, раз точїю рожденных, и каков сам, такїе и подданные и домашнїе его – враги Человѣку нашему[495]. Сей есть Царь Содомскїй[496]. Дух слѣпый, стихїйный, плотскїй, физычный. Посему-то Содо́мляне бродят во мракѣ, бьются об стѣны, осязают Две́ри, прутся во весь опо́р ко Пиру, шатаются и бѣсятся, предстоят Дверям исключенны. Но Лот о гладном их сердцѣ, ядущем вся дни живота своего пепел и воздух[497], не милосердствует, не хочет насытить душу тщу и Душу их алчущу[498], а пирует и угощает любезную родню свою Ангелов, Гостей, свышше рожденных и свышше пришедших, Божїих Людей. Сюда-то точно смотрѣл Давид, когда пѣл: "Вскую шаташася Языцы?"[499] "Предсташа Царїе земстїи"[500]. Ищут пло́ти, да любодѣйствуют. Не вселится Дух Божїй в сердцах сих и не вкусят ве́чери Господнїя. "Блажен, иже снѣсть Обѣд во Царствїи Божїи"[501].

*

"Поминайте жену Ло́тову"[502].

Полюбомудрствуем еще, о други мои, над сим Болваном. Учитель наш не сказует: осязайте, но: "Поминайте"[503]. Да не прелюбодѣйствуем. Осязается плоть, а памятуется Дух. Осязается Прах, а Вѣчность вѣруется. Рука ощупывает камень, а Сердце наше памятїю вѣчною обоняет Смо́рну нетлѣнїя. В сугубом Словѣ Божїем, сугубым чувством сугубаго в нас Естества чувствуем сугубое, будьто взирая на Радугу, в ту же минуту за спино́ю видит наша Память Солнце, образуемое, как в Зерцалѣ, в чистѣйших водах небесных, и когда Очи солнечную тѣнь, тогда ж и сердце, Господин Очей, зрит самое Мїра Свѣтило Вселенское. О Ло́те! Пасха наша[504]! О сладчайшїй Ло́те наш! веди нас, веди на Го́ры твои! Мы на твою жену взираем, как на Радугу, а тебе памятуем, о Свѣте не-вечернїй, над Бездною Сердец наших возсїявшїй! Памятуем памятью чистаго и вѣрнаго се́рдца, воспѣвая тебе с нашим Исаїею:

"Путь Господень есть Суд. Уповахом на Имя твое и Память, еяже желает душа наша"[505].

Возсѣл еси сверх жены твоея, как Орел над трупом[506], как Судїя на Радугѣ, судяй правду[507], и Мир на Мир ближним и дальним благовѣствуя: Христе Їисусе. Ты и плоть и Дух. Ты и Радуга, и Солнце наше. Радуга, яко солнцем Образуемый не-вещественный Образ Ипо́стаси Отца твоего[508]. Солнце же, яко Лучи и Сїянїе Славы Его[509].

"Царя со Славою узрите, и Очи ваши узрят землю издалеча"[510]. Труп наш сидит и почивает, а Сердце наше течет. Преходит от трупа к Богу, от обуялаго к Премудрому. Возлѣтает, как Но́ева Голубица, вышше потопных вод всѣх Стихїй, да почїет на Холмах Вѣчности. Пасха Господня есть то Суд, когда Сердце перелѣтывает от тмы к Свѣту, от глупости в разум и Суд.

"Не воскреснут нечестивые на Суд"[511].

Скажите мнѣ, Братїя моя, чему подобна Пасха наша? Подобна Кораблю, пловущему в Древнюю Гавань О́острова Ро́доскаго. Воротами оныя

Гавани Кумúр. Нóги его суть верей врат, а свод врат – то его чресла. Сквозь вздорныя сïя ворота между Голенами Исполина сего входили всѣ Корабли в Гавань[512].

О други мои! Страшное и срамное встрѣчает вас. Сей есть скверный идол – жена Лóтова. Не убойтеся Голïáѳа сего. Его ж Кинжáлом заколем его[513]. Любезный Пророче Наýме! Прïйди и покажи нам Суд великïя сея любодѣйцы. Вот Пророк!

“Открыю задняя твоя к Лицу твоему”[514].

Не бойтеся: яд смертный сей не повредит вашего чистаго сердца. Сей васúлиск лицем убивает. Áспид сей и Лев в преддверïи вреден, а за хребтом его – Мир и Дружба. Там почивает волк со агнцем без всякой опасности, и рысь с козлéнком, и Лев с телéнком, и Медвѣдь товарищ быку, а молодое Отроча – сосѣд пещерѣ Аспидской[515]. Там смѣло на Аспида и Васúлиска наступиш, на Льва и Змïя[516], не в язву, но в забаву. Дерзайте! Родилось нам Отроча: не-старѣющïйся наш Купïдóн[517]. Он ведет нас за хребет. Хотя пойдем посредѣ сѣни смертныя, хоть между Голены сего Исполина Деúрскаго – не бойтеся[518]: с нами Бог[519]. Пойдем же теперь в Гавань. Прейдем до Виѳлеéма[520]. Там раждают не в бурях морских, ни в яростных волнах и рѣках и не в стремленïи текущих стихïй, но на Горних Горах и плодоносных, плодоносныя и чистыя Кóзы и Еленицы. “Тамо роди тя Мати твоя”[521].

“Прейдем до Виѳлеема”[522].

Прощай, сланый столпе! Прощай, скверное и дурное Лицо! Прощай, Любодѣйце, душú и тѣла убïйце! Оставайся нѣмый, Кумире! Чтись от подобных! Отверзите нам врата правды[523]! врата чистыя Дѣвы! врата жены добрыя! Жены похваляемаго и Брата, и Мужа Ея во вратѣх Ея[524] затворенных и запечатлѣнных. Се новый наш Наýм открывает нам послѣдняя Божественныя Пасхи! Вводит новое сердце наше в новый Суд и разум, за прелюбодѣйственным Лицом позади, за стѣною сею стоящïй:

“Се Сей стоит за стѣною нашею”[525].

К наличной Исторïи, сверх Бабïих Басень[526] и кромѣ смертоносных Сóков, открывáет нам второе, чистое, не-тлѣнное, спасительное, послѣдующее за ядом, захребéтнее, послѣднее, вѣчное, Божïе, да, не на Лица зряще, судим[527], но испытуем завѣсою сокровенное и дверью затворенное, да аще и что смертно испïет, не повредится вѣрное Сердце наше[528]. Гдѣ теперь твое, смерте, жало[529]? Гдѣ нынѣ твоя побѣда, о адскïй Исполине? “Пройдохом сквозь огнь и воду”[530].

“Открою задняя твоя к Лицу твоему,

И покажу языкам срамоту твою и царствам

Безчестïе твое…[531] Положу тя в притчу. Возвергу на тя огнушенïе по нечистотам твоим”[532].

Не цѣломудренная сïя о Лóтѣ Басня есть притча и образ, завивающïй в не-чистом пóртищѣ своем пречестный Маргарúт Царствïя Божïя[533] и закрывающïй, будьто орѣшная кóрка, Зерно. Сими-то Орѣхами весь

Библейный Рай, как Ро́доскїе Вертограды плодами[534], наполнен и преисполнен.

“В вертоград орѣхов снїйдох”[535].

Коль услаждается в сем Вертоградѣ сугубо рожденный Человѣк! как в Зерцалѣ видно в Соломоновской Пѣснѣ Пѣснеи́. О пречестный Аму́р[536]! О Вѣчносте! Пресладчайшїй и не-насытный Му́сте! Ядущїи тя еще взалчут, и пїющїи тя еще вжаждут[537].

“Бог Любовь есть”[538]. “Вдающїй душу свою и размышляющїй в Законѣ Вышняго премудрости всѣх древних взыщет и в пророчествїих поучатися будет. По́вѣсти Мужей именитых соблюде́т и во извитїя Притчей совнїйдет. Сокровенная Притчей изыщет и в Гада́нїи При́тчей пожи́ве́т”[539].

Приме́та 6-я
О Чте́ніи в По́лзу Душе́вну

Ви́диш, Друг мой, что мно́гія до́брыя Со́ки источи́ло Одно̀ Сло́во, с То́лком раскуше́нное.

Би́бліа есть то́чная Лу́за. Вы́рви из сея̀ Лу́зы оди́н Орѣх, еди́н то́лько Лузан. Раскусѝ его и разжу́й. Тогда̀ ражжева́л есѝ всю Би́блію. Всѣ сея̀ Лу́зы (Орѣшня́к) Орѣхи по Ско́ркѣ видь вельмѝ разня́тся, а по Зе́рну не говорю̀ Подо́бное, но То́ же.

Ча́стицы разби́таго Зерца́ла Еди́но всѣ Лицѐ изобража́ют[540]. А Разнообра́зная Прему́дрость Божія[541] в разли́чных в Сто-Ви́дных, Тысяще-Ли́чных Ри́зах в Царски́х и в Се́лских, в Дре́вних и Ны́нѣшних, в Бога́тых, в ни́щих и в са́мых По́длых и Смѣшных Оде́ждах, а́ки Крын в Те́рніи[542], Са́ма собо́ю Все украша́я, явля́ется Еди́на и Та́жде. Ей! Она̀-то есть то́чный и Правди́вый Морфе́й[543].

Как еди́н Змій, вье́тся, развива́ется в разныя Фо́рмы. В про́тчем, не бу́дем безчи́нно и безмѣрно жрать Сло́во Божіе и тѣсни́ться с ним в Соли́ло[544], если бу́дем ждать, поко́ль Са́мо Оно̀ нам пода́ст свое Божестве́нное и невидимое под Ви́дом Внѣшностей Тѣло.

Уче́ный премно́го жерет. Му́дрый ма́ло яст со Вку́сом. Уче́ность, Прожо́рство – То́ же. Му́дрость же и Вкус есть То́ же. И́стиный Вкус при Здра́віи. А прямà Му́дрость при По́лзѣ. Нѣт лу́чше Ничегò, как Истинна По́лза. И нѣт Лу́чше По́лзы, как По́лза Душе́вна. По́лза Душевна есть Лѣчбà, Пи́ща и Здра́віе Се́рдцу. Здра́віе же – Весе́ліе. И Что ж Сего Дража́йшее? Все Суетà, кро́мѣ Сегò. Приживѝ мнѣ хоть Цѣлый Мыр. Все Суетà без Ра́дости. Здра́віе от Многожо́рства, Му́дрость Разнь от Уче́ности. Прожо́рство рожда́ет Болѣзнь. Мѣрная же Пи́ща крѣпи́т. Не чита́й, да мно́жишь Поро́к! Чита́й, да зако́лешь Поро́к. А́ще же лю́бишь Непра́вду, ненави́дишь твою̀ Душу[545].

Возлюбѝ сам свою̀ Душу и будь Блаже́нный Самолю́б, возлю́бленный Соломо́ну, о коем так воспѣва́ет:

“Разумли́вый Пра́ведник себѣ Друг бу́дет”[546].

А сіе тогда̀ быва́ет, когда̀ без вся́ких и́ных Намѣре́ній, длятогò то́лько чита́ем, дабы̀ очи́стить, просвѣти́ть и укрѣпи́ть Душу нашу. Очи́стить от

Лю́дских Мнѣ́ній. Напи́тися Божестве́нных и укрѣпи́тись проти́в Страсте́й Душевных, проти́ву За́висти, Нена́висти, Гнѣ́ва, Ско́рби, Смуще́нія… а Сим Са́мым вмѣ́сто сих Ти́раннов воздви́гнуть в себѣ́ Царствіе Божіе. Си́рѣчь Духи Спаси́телныя, Ми́рныя, Ра́достныя.

Сей-то есть блаже́нный о́ный Кни́жник и Гра́ммотник, кото́раго Христо́с, похваля́я, равня́ет Его̀ с Господаре́м.

“Всяк, де, Кни́жник, научи́выйся Ца́рствію Божію,

изно́сит от Сокро́вища своего Но́вая и Ве́тхая”[547].

Мот, Вѣтрого́н го́нит Пу́стош. А Господа́р Поле́зное. Си́мон Волхв тут и́щет Зла́та, а Кни́жник – Духа Святаго. Вои́стину не бу́дет Проро́ческими Та́йнами никогда̀ обжира́ться той, кто вѣ́рит Па́влу, что Та́йны ни Полу́шки[548] Всѣ-на́-всѣ не сто́ят, если им Любо́в Божія не бу́дет Предводи́телницею[549]. Она Основа́ніе и Верх Всему̀. Зачина́ется го́рким Кресто́м. Кончи́тся Христо́м, иже есть Мир, Любо́в и Пра́вда наша.

Примѣ́та 7-я
О вѣ́рном Во́ждѣ

Что в пе́рвом, То́ же са́мое и в послѣ́днем Мѣ́стѣ сказа́ть до́лжно, чтоб не избра́ть нам Предводи́теля из Числа̀ Тѣх, кото́рыи суть Люби́тели не Духа, но Сѣнно-Пи́сменнаго Мра́ка и убива́ющія нас баснослО́вныя Ба́бскія Исто́ріи. Таки́я-то По́вѣсти называ́ет Па́вел РодослО́віами пусты́ми[550], Иуде́йскими и Ба́біими Ба́снями[551], Душу не насыща́ющими.

Си́и Во́ждьі лю́блят внѣ́шнюю Стѣнь и на ней соверше́нно почива́ют, не возводя̀ с Давидом О́чи в Духо́вныя Го́ры и ко О́ной Царствія Божія Тра́пезѣ, от коея́ то́лько Одни́ подня́вшіися вы́шше Пло́ти высо́кіи У́мы наслаждаются, како́в был Вожд Тови́ин Рафаи́л. О сей Тра́пезѣ сам хва́лится Па́вел так:

“И́мамы Олта́рь, от него́же не и́мут Вла́сти вкуша́ти (всѣ), служа́щіи Сѣ́ни”[552].

Называ́я себе Служи́телем не Письмозво́нства, но Духа и зна́ющим Христа̀ не по Плотско́й Исто́ріи[553].

Сам Христо́с называ́ет их Раба́ми, в то́м же До́мѣ находя́щимися, но о Секре́тах Госпо́дских не вѣ́дущими[554].

“От нас, – гово́рит Напе́рсник, – изыйдо́ша, но не бѣша от нас”[555].

Таковы́х во Главѣ́ 9-й проклина́ет Иису́с Нави́н.

“Про́кляты естѐ, – гово́рит, – и не оскудѣ́ет от вас Раб”[556].

Да и как их не проклина́ть, когда̀ онѝ мѣша́ют Отрокам Иса́ковым? Сіи О́тро́ки с Господи́ном своим еди́нственно трудя́тся в Том, чтоб вы́рить Ключ Чи́стыя и Фонта́н в Го́ру пряду́щія Воды̀. Ро́ют, как в Землѣ́, в Плотско́и Исто́ріи, откида́я Еѐ на Сто́рону, как Мойсе́й Ка́мен от Кла́дязя, чтоб утоли́ть Жа́жду бѣ́дным Овца́м своего Те́стя[557]. Но Филисти́ны вездѣ́ мѣша́ют, вездѣ Земле́ю закида́ют[558] и крича́т: Э́то Земля̀ наша! Э́то по Пло́ти до́лжно разумѣ́ть, а ина́че Все сіе есть Привидѣ́ніе, Мечта̀…[559] Но Дѣ́ти Иса́ковы Дух почита́ть за И́стину, а всю Плоть за Суету̀ не престаю́т и Ста́рыя Кла́дязи от

Гря́зи очища́ют, и но́выя на вся́ком Мѣстѣ копа́ют, восклица́я с Господи́ном своим:

“Плоть Ничто́же…”[560]

На Что нам Родосло́вія Истори́чная? Кая По́лза? На Что Мѣстоположе́нія Тлѣннаго Ра́я?

Ку́ю Душѣ нашей По́лзу принесе́т Фо́рма и Мѣ́ра Ковче́говска! К Чему̀ Исцѣле́ніе Плотско́е? К Чему Воскресе́ніе Тлѣнное, па́ки в Тлѣнь обраща́ющееся? Да па́ки рабо́таем по́длой Пло́ти и Страстям? Ей! Еди́н Дух нам Вку́сен и поле́зен, очища́я, исцѣля́я, проница́я в са́мыя та́йныя Начина́нія Душѝ на́шея и Мир нам рожда́я.

Но, ка́жется, Святый Іу́да Апостол жесто́ко их Оцѣня́ет.

“Облацы безво́дныи[561] – Плоть, Духа неиму́ща”[562] и про́тчая. Сі́и-то сѣ́ют Раско́лы во всем Мырѣ. Спо́рятся о Происхожде́ніи Духа[563], о Сакраме́нтах[564], о Вѣ́рѣ[565], о Церемо́ніах[566], о А́нгелах[567], о Му́ках[568], о Блаже́нствах[569] и протчая. Врагѝ Крестà Христо́ва и За́повѣдей Его Животворя́щих.

Коне́ц.

И Богу Сла́ва.

Сковорода почав писати цей твір наприкінці вересня 1780 р., а закінчив десь після 1788 р. Автограф трактату зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 6, арк. 1/29–29/57). Трактат присвячений питанням біблійної герменевтики. Свого часу Ришард Лужний, маючи на те всі підстави, назвав його “справжнім гімном на честь” Біблії [*Łużny R.* Teodycea Hryhorija Skoworody na tle słowiańskiej myśli religijnej okresu oświecenia // Studia Slavica in Honorem Viri Doctissimi Olexa Horbatsch: Festgabe zum 65. Geburtstag / Hrsg. von G. Friedhof, P. Kosta und M. Schütrumpf. – München, 1983. – Vol. 2. – S. 106]. «Книжечку…» було вперше надруковано в санкт-петербурзькому виданні творів Сковороди 1912 р. Подаємо за автографом.

[1] Трактат присвячений Михайлові Ковалинському. Див. прим. 1 до діалогу «Сумфоніа, нареченная Книга Асхань».

[2] Харківське намісництво було відкрите 29 вересня 1780 р.

[3] Див. прим. 196 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[4] Ідеться про митрополита білгородського та обоянського Юстина (Базилевича). Вихованець Києво-Могилянської академії, він почав служити на митрополичій кафедрі з 23 січня 1704 р. До цього був настоятелем ближніх печер Києво-Печерської лаври. На єпархії пробув недовго. За станом здоров’я знову повернувся в лавру, де й помер 17 серпня 1709 р.

[5] Юстин (у миру – Іван) Звіряка – родич Сковороди. Народився 1717 р. в містечку Чорнухи, навчався в Києво-Могилянській академії, у 1743 р. прийняв постриг, ставши ченцем Києво-Печерської лаври. Працював там у друкарні, потім був старшим у Китаївській пустині, настоятелем Сіннянського Покровського монастиря [див.: *Тетерина Д.* Перші спроби генеалогії роду Григорія Савича Сковороди // *Тетерина Д.* Вибрані

праці: У 7 т. – Київ; Мюнхен, 2006. – Т. VII: Філософія, історія, літературознавство. – С. 263].

[6] Неточна цитата з Канону Митрофана Смірнського «До святої й живоначальної Трійці» на недільній Полуночниці (глас 1-ий, пісня 3-я, тропар 1-ий). Пор.: "Ты древле яве Аврааму яко явился еси Триипостасный, Единствен же Естеством Божества, богословія истиннѣйшее образно явил еси: и вѣрно поем Тя, Единоначальнаго Бога, и Трисолнечнаго".

[7] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 49: 8. Пор.: **І҃ѹ́до, тебѐ похва́лѧтъ бра́тїѧ твоѧ̑**.

[8] Перша книга Мойсеєва: Буття 49: 12.

[9] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 7: 39. Пор.: **помина́й послѣ́дняѧ твоѧ̑**.

[10] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 7: 39. Пор.: **помина́й послѣ́дняѧ твоѧ̑**.

[11] Див. прим. 1 до діалогу «Наркісс».

[12] Сковорода змальовує тут картину своєрідної "дзеркальної інверсії". Коли на світ дивиться мудрий чоловік, то "дзеркалами" є форми цього видимого світу, а коли на нього дивиться чоловік "плотяний", то "дзеркалами" стають його очі. Світ сприймається "плотяною" людиною ніби зі споду, з погляду матерії як нульового рівня буття [див.: *Ушкалов Л.* Сенс "дзеркальної діалектики" самопізнання Г. Сковороди // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – № 5. – С. 128–137].

[13] Див. прим. 1 до діалогу «Наркісс».

[14] Гр. *χάος* – 'провалля, темрява, первісний морок, що передував постанню світу'. Памва Беринда тлумачив слово *хаос* як "пропасть, або змѣшаная, або краина, або матеріа всего свѣта" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 470].

[15] Фраза **не мо́чи менѐ** зринає в Євангелії від св. Марка 5: 7; 8: 28.

[16] Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 102 (103): 16. Пор.: **и҆ не позна́етъ ктомѹ̀ мѣ́ста своегѡ̀**.

[17] Неточна цитата з Книги Псалмів 33 (34): 17. Пор.: **Лицѐ же гд҃не на творя́щыѧ зла́ѧ, ѥ́же потребѝти ѿ̀ землѝ па́мѧть и҆́хъ**.

[18] Книга Псалмів 29 (30): 5. Див. також: **Весели́тесѧ, прⷭ̑вѣ́нїи, ѡ҆̀ гд҃ѣ̀, и҆ и҆сповѣ́дайте па́мѧть сⷭ̑ты́ни ѐгѡ̀** (Книга Псалмів 96 (97): 12).

[19] Сковорода говорить тут про так звані "природні" знаки, тобто "знаки-ознаки, які перебувають у причинному чи будь-якому іншому функціональному, досить тісному відношенні до позначуваних ними речей, наприклад, *дим* стосовно *вогню*…" [*Рогович М.* Проблема знака в логіці Христофора Чарнуцького та Мануйла Козачинського // Мовознавство. – 1971. – № 5. – С. 48].

[20] Книга Псалмів 76 (77): 20.

[21] Знак оклику (замість коми) та слова в дужках – інтерполяції Сковороди.

[22] Книга пророка Наума 1: 15.

[23] Згідно зі словником Памви Беринди, *Содом* означає "таємниця" [див.: *Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 455]. Можна припустити, що Сковорода має тут на думці також суто богословське трактування слова *таємниця*, адже "тайна, по богословскому опредѣленію, єсть образ, или знаменіе видимое невидимыя вещи" [*Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 433].

[24] Книга пророка Наума 1: 15.

[25] Неточна цитата з Книги Псалмів 73 (74): 2. Пор.: **горы́ сі҃ѡ́нъ сі҃ѧ, въ не́йже всели́лсѧ ѐсѝ**.

[26] Див. прим. 109 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[27] Фразу **ве́тхїй де́нми** взято з Книги пророка Даниїла 7: 9, 22.

[28] Парафраза Книги Псалмів 103 (104): 25. Пор.: **Сі҃ѐ мо́ре вели́кое и҆ простра́нное**.

[29] Неточна цитата з Книги пророка Єремії 23: 22. Пор.: **И̑ а҃ще бы ста́ли въ совѣ́тѣ мое́мъ, слы́шана сотвори́ли бы словесѧ̀ мо҃ѧ и̑ ѡ҃врати́ли бы лю́дій мои́хъ ѡ҃ пу́тїй и̑хъ лу́кавагш и̑ ѡ҃ начина́нїй и̑хъ лу́ка́выхъ.**

[30] *Див. прим. 129 до циклу «Басни Харьковскія».*

[31] Іван Златоуст (*Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος*) (344/354–408 рр.) – великий грецький богослов, проповідник і церковний діяч (архієпископ константинопольський), один із найбільш відомих отців Церкви, автор понад 800 проповідей. Мав величезну популярність в Україні ще від часів Хрещення. Наприклад, Феофан Прокопович у своїй риториці почав характеристику творчості Златоуста такими словами: "Протягом усіх століть лунала його слава, а ніжне ім'я 'Златоуст' стало величним пам'ятником його вічної слави", – щоб насамкінець вигукнути: "Ніхто більше, ніхто краще за святого Златоуста!" [*Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 155–156]. Його твори складають основу таких популярних повчальних книг, як «Златоуст», «Златоструй», «Ізмарагд», «Маргарит», «Торжественник» тощо. З кінця XVI ст. в Україні з'являється також ціла низка друкованих видань Златоуста: «Маргарит» (Острiг, 1596), «Лѣкарство на оспалый умысл чоловѣчый» (Острiг, 1607), «О воспитаніи чад» (Львів, 1609), «Бесѣды на 14 посланій св. ап. Павла» (Київ, 1623), «Бесѣды на Дѣянія св. апостол» (Київ, 1624) та інші.

[32] *Див. прим. 302 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».*

[33] Амвросій Медіоланський (*Sanctus Ambrosius*) (333–397 рр.) – видатний римський богослов і церковний діяч, автор трактатів «Про таїнства», «Шестоднев», «Про безшлюбність» тощо. Користувався великим авторитетом у старих українських богословів. Наприклад, Мелетій Смотрицький на початку свого «Треносу» подає св. Амвросія ("Ambrosius Mediolan.") в реєстрі тих авторів, на яких він спирався у власних міркуваннях (окрім Амвросія, тут фігурують Альберт Великий, Ансельм Кантерберійський, Августин, Беда Достойний, Бернард Клервоський, Бонавентура, Василій Великий, Григорій Богослов, Григорій Ниський, Діонісій Ареопагітський, Єронім Стридонський, Іриней Ліонський, Оріген, Тертуліан, Тома Аквінський, Юстин Філософ та інші). Перегодом на нього покликалися Інокентій Гізель [див.: *Гізель І.* Мир с Богом человѣку. – Київ, 1669. – С. 24], Антоній Радивиловський [див.: *Радивиловський А.* Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 622–623], Стефан Калиновський [див.: *Калиновский С.* Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 201], Феофан Прокопович [див.: *Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 175], Стефан Яворський [див.: *Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 29] та інші. Варто зазначити, що св. Амвросій – один-єдиний латинський автор, згаданий у православному «Номоканоні» (тут за ним окреслене єство віри [див.: Номоканон, си єст Законоправилник. – Київ, 1629. – С. 7]) й чия молитва «Тебе, Бога, хвалим» включена до «Требника» Петра Могили [див.: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 413–414 (третя пагін.)].

[34] *Див. прим. 198 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».*

[35] *Див. прим. 159 до циклу «Сад божественных пѣсней».*

[36] Григорій I Великий, чи Двоєслов (*Gregorius Magnus*) (бл. 540–604 рр.) – Папа Римський упродовж 590–604 рр., а крім того, славетний письменник. Був добре знаний в Україні, починаючи зі старокиївської доби [див.: Перші українські проповідники і їх твори. – Рим, 1973. – С. 19]. За часів бароко на його «Моралії» покликалися, наприклад, Стефан

Калиновський [див.: *Калиновский С.* Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 201], Феофан Прокопович [див.: *Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 159; *Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 167], Михайло Козачинський [див.: *Козачинский М.* Книга третья. Нравственная философия, или Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 368] та інші.

[37] Зазначмо, що Сковорода називає тут трьох святих отців-каппадокійців, найбільш шанованих у православній традиції (пор., наприклад, молитву до святих учителів, в якій вони розпочинають реєстр: "Святый Василіе Великій, Григоріе Богослове, Іоанне Златоустый, Діонісіе Ареопагіта, Аѳанасіе, Кірілле Александрійскій и Іерусалимскій, Григоріе Нисскій, Клименте, Єпифаніе, Ѳеофилакте, Іоанне Дамаскине и всѣ святыи учителіе вселенстіи" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 323 (третя пагін.)]), та "чотирьох великих латинських учителів Церкви": Амвросія, Єроніма, Августина й Григорія Великого. Як писав свого часу Еразм Роттердамський: "З тлумачів Святого Письма обирай передовсім тих, які якнайдалі відходять від букви. Після Павла такими є найперше Оріген, Амвросій, Єронім, Августин" [*Эразм Роттердамский*. Оружие христианского воина // *Эразм Роттердамский*. Философские произведения. – Москва, 1986. – С. 103]. Отже, якраз екзегетичний досвід святих отців та вчителів надихав Сковороду на пошуки містичного сенсу Біблії – недарма ж бо православні українські богослови, так само, як і католицькі, заперечуючи протестантську ідею *ясності* Святого Письма, покликалися щонайперше на церковний Переказ. "…Аще бы явственна быша Писаніе, – наголошував, наприклад, Стефан Яворський, – то кая бы нужда бяше толиких толкователей, богомудрых отец святых, свѣтил церковных, иже тайны Священнаго Писанія испытующе, єдинѣм усты исповѣдуют, яко слово Божіе єсть бездна многа" [*Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 740; пор.: *Rutka Th.* Herby, abo Znaki Kościoła prawdziwego. – Lublin, 1696. – S. 138–139].

[38] Трохи неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 16. Останнє слово має форму: **ѩмамы**.

[39] Книга Псалмів 13 (14): 1.

[40] Див. прим. 25 до трактату «Начальная дверь ко христіянскому добронравію».

[41] Сковорода має на думці слова: **совлéкъ начáла и влáсти** (Послання св. ап. Павла до колосян 2: 15), а також: **испраздни́тъ всáко начáлство и всáкъ влáсть и сúлъ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 24).

[42] *Дії* св. апостолів 1: 1.

[43] Сковорода має на думці слова: **Ѧще ѧзы́ки человѣ́ческими глаго́лю и ѧ҆гг҃лскими, любвé же не ѩмамъ, бы́хъ** (ѩкш) **мѣ́дь звенúщи, йлú кѵ́мвáлъ звящáяй** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 13: 1).

[44] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Сы́новє же і҆йлєвы ѧдо́ша мáнн҃ѹ** (Друга книга Мойсеєва: Вихід 16: 35).

[45] Цей образ узято з *Дій* св. апостолів 16: 16. Пор.: **о҆трокови́ца нѣ́кая ѩмѹ́щая дх҃ъ пыти́въ**.

[46] Парафраза Апокаліпсису 3: 16. Пор.: **Т҃а́кш, ѩкш ѡ҆ѣ҃мори́нъ є҆сú, и ни тéплъ ни стѹдéнъ**.

[47] Четверта книга Мойсеєва: Числа 6: 16; Євангелія від св. Матвія 4: 7.

[48] Пор.: *Августин*. Сповідь, 3. VI. 10. "Так я потрапив поміж пихатих і ниць людей, надмірно відданих справам тіла й велемовних, їх уста закривали диявольські сіті й клей, що складався з суміші складів Твого імені, й імені Господа Нашого Ісуса Христа, і Духа Святого, Розрадника нашого" *Святий Августин*. Сповідь / Пер. з латини Ю. Мушака. Вид. 3. – Київ, 1999. – С. 37]. Образ "диявольських сітей" був добре знаний у літературі старої України. Наприклад, Антоній Радивиловський писав: "Михаиле святый, маєш меч в руках, маєш и поза, мечем теды своим ангелским пресѣчи всѣ сѣти, которыи Люцифер, низверженный през тебе з неба, всюда на сем свѣтѣ пороскидал на уловленіе душ наших" [*Радивиловський А*. Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 577]. Пор.: "сохрани єго от сѣтій діаволских" [*Могила П*. Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 896]; "Видѣ славный Антоній сѣти распростерти / бѣсом по всей вселенной, нѣгдѣ не раздерти" [*Максимович І*. Алфавит собранный, риѳмами сложенный. – Чернігів, 1705. – Арк. 7], тощо.

[49] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 13: 27. Пор.: **И̑ по хл҃бѣ҆ тогда҆ вни́де въ о҆́нь сатана҆̀**.

[50] Парафраза Книги Псалмів 145 (146): 4. Пор.: **И̑зы́детъ дх҃ъ є҆гѡ̀, и̑ возврати́тсѧ въ зе́млю свою҆̀**.

[51] Див. прим. 70 до трактату «Начальная дверь ко христіянскому добронравію».

[52] Сковорода говорить про поклоніння святим мощам.

[53] Варто зазначити, що старі українські православні й католицькі богослови, сперечаючись із протестантами, старообрядцями та іншими, зокрема, про ікони та їхній "прокінезіс", повсякчас наголошували, що в образі пошановується *форма*, а не *матерія* [див.: Книга о вѣрѣ. – Київ, 1620. – С. 23 (друга пагін.); *Яворський С*. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 3; *Туптало Д*. Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 23], а "образова честь переходить на сам першообраз" [*Kalnofoyski A*. Τερατούργημα. – Kiiów, 1638. – S. 85–86; пор.: Книга о вѣрѣ. – Київ, 1620. – С. 8 (друга пагін.); *Галятовський І*. Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 208; *Яворський С*. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 16; *Туптало Д*. Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 23, 156; Слово к народу каѳоліческому. – Почаїв, 1765. – Арк. 108].

[54] Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 2: 34. Пор.: **сѐ, лежи́тъ сѐй на паде́нїе**.

[55] Пор.: Євангелія від св. Луки 10: 30–37.

[56] Книга Псалмів 141 (142): 4.

[57] Митарства (гр. *ἐναέρια τελωνία*) – у православній традиції: випробування душі після смерті до остаточного вирішення її долі на Страшному Суді [див.: *Аверинцев С*. Митарства // *Аверинцев С*. Софія-Логос: Словник / Упорядник та автор передмови Костянтин Сігов; науковий редактор видання Марина Ткачук. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 155]. Старі українські богослови інколи ототожнювали *митарства* з *чистилищем*. Наприклад, у «Слові к народу каѳоліческому» сказано, що одну з чотирьох місцин "преісподнього" світу називають "'митарство', или 'чистец', где идут души, отсланніи на дочасную муку" [Слово к народу каѳоліческому. – Почаїв, 1765. – Арк. 36 (зв.)]. Докладніше писав про це Інокентій Винницький: "…идут на Мытарства, которыи Всходняя Церков на повѣтру быти повѣдают, иж там духове злобы поднебесныи, то єсть діаволи, души таковыи турбуют, смущают и трапят. А Заходняя Церков Чистцем називает и повѣдают, же мѣстце єсть єго в певной части земли, где души огнем чистятся…" [*Винницький І*. Катихисіс, албо Наука христіанскія. – Унів, 1685. – Арк. 79]. Те саме в Касіяна Саковича, який присвятив питанню про митарства спеціальний параграф свого «Трактату про душу» [див.: *Сакович К*. Трактат про душу // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 500–505].

[58] Див. прим. 217 до діалогу «Кольцо».

[59] Перше соборне послання св. ап. Петра 5: 8.
[60] Сковорода має на думці історію про те, як Самсон убив лева (див.: Книга Суддів 14: 5–9).
[61] Пор.: "Не всякому по Якову" [*Номис*, № 4726; Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 56].
[62] Неточна цитата з книги Ісуса, сина Сирахового 37: 34. Пор.: **пресыщ҃е́нїемъ бо мно́зи ѹ҆мро́ша**.
[63] Див., наприклад: Третя книга Мойсеєва: Левит 11: 7.
[64] Мабуть, Сковорода має тут на думці сюжет про Арістіппа, що його переказав Діоген Лаерцій (II, 71): "Чоловікові, який вихвалявся широкими знаннями, він [Арістіпп] сказав: 'Від того, що людина багато їсть, вона не стає здоровішою, аніж та, котра вдовольняється лиш необхідним: так само й учений – це не той, хто багато читає, а той, хто читає з користю'" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 126].
[65] Див. прим. 132 до діалогу «Кольцо».
[66] Сковорода має на думці слова: **и҆ ви́дѣ царѧ̀ дави́да ска́чюща и҆ и҆гра́ющa пред҃ гд҃е́мъ** (Друга книга царств 6: 16).
[67] Див. прим. 459 до діалогу «Сумфоніа, нареченная Книга Асхань».
[68] Очевидно, це парафраза Першої книги царств 29: 6. Пор.: **вхо́дъ тво́й и҆ и҆схо́дъ тво́й**.
[69] Неточна цитата з Книги Псалмів 86 (87): 3. Пор.: **Пресла́вная глаго́лашасѧ ѡ҆ тебѣ́, гра́де бж҃їй**.
[70] Книга Псалмів 56 (57): 6.
[71] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 24: 28. Пор.: **и҆дѣ́же бо а҆́ще бу́детъ тру́пъ, та́мѡ соберу́тсѧ о҆рлѝ**. Див. також: **и҆дѣ́же тѣ́ло, та́мѡ соберу́тсѧ и҆ о҆рлѝ** (Євангелія від св. Луки 17: 37).
[72] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 22.
[73] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 15: 11. Пор.: **Слетѣ́ша же пти҃цы на тѣлесà растѐсанаѧ и҃хъ**.
[74] Неточна цитата з Книги Псалмів 67 (68): 31. Пор.: **со́нмъ ю҃не́цъ въ ю҃ницахъ людски́хъ**.
[75] Неточна цитата з Пісні над піснями 1: 14; 4: 1. Пор.: **о҆́чи твоѝ голубі́нѣ**.
[76] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 30: 18–19. Пор.: **не вѣ́мъ: слѣда̀ о҆рла̀ пара́ща (по возду́хꙋ)**.
[77] Неточна цитата з Книги Йова 39: 27. Пор.: **Твои́мъ же ли повелѣ́нїемъ возно́ситсѧ о҆ре́лъ**.
[78] Друга книга Мойсеєва: Вихід 19: 4.
[79] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 46: 11. Пор.: **Призыва́ѧй ѿ восто́къ пти́цꙋ**.
[80] Пісня над піснями 2: 12.
[81] Книга Ісуса Навина 10: 12.
[82] Книга Ісуса Навина 10: 13.
[83] Євангелія від св. Матвія 2: 9.
[84] Парафраза Книги Суддів 16: 3. Пор.: **И҆ спà самсѡ́нъ до полу́ночи: и҆ востà въ полу́ночи, и҆ восхи́ти двє́ри ѹ҆ вра́тъ гра́да со о҆бою́ими верея́ми, и҆ поді҃ѧ ѿны́мъ съ завоѻ́ромъ, и҆ возложѝ а҃̀ на ра́мена своѧ́, и҆ вознесѐ а҃̀ на ве́рхъ горы́, и҃̀же пред҃ лице́мъ хеврѡ́на, и҆ положѝ и҃̀хъ та́мѡ**.
[85] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 23 (24): 7. Останнє слово має форму: **ва҆́ша**.
[86] Це парафраза Книги пророка Єзекіїля: або 44: 1 (пор.: **И҆ ѡ҆врати́ мѧ на пꙋ́ть вра́тъ ст҃ы́хъ вне́шнихъ, зра́щихъ на восто́ки: и҆ сі҃̀ бѧ́хꙋ затворе́нна**), або 44: 2 (пор.: **И҆ речѐ гд҃ь ко мнѣ́: сі҃̀ врата̀ заключе́нна бꙋ́дꙋтъ и҆ не ѿве́рзꙋтсѧ**).

[87] Книга Премудрості Соломонової 31: 32.
[88] Перша книга Мойсеєва: Буття 28: 12.
[89] Трохи неточна цитата з Книги Суддів 16: 17. Пор.: желѣ́зо не взы́де на главу́ мою́.
[90] Четверта книга царств 6: 6.
[91] Книга Псалмів 8: 5.
[92] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 53: 8 та Дій св. апостолів 8: 33. Пор.: взе́млется ѿ земли́ живо́тъ є́гѡ̀.
[93] Книга Псалмів 140 (141): 10.
[94] Євангелія від св. Луки 2: 15.
[95] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 43 (44): 10; 59 (60): 12. Пор.: не и҃зы́деши, бж҃е, въ си́лахъ на́шихъ.
[96] Книга Притч Соломонових 1: 20.
[97] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 54: 1 та з Послання св. ап. Павла до галатів 4: 27. Пор.: Возвесели́сѧ, неплодо́вы, нераждаю́щаѧ.
[98] Книга пророка Ісаї 58: 12.
[99] Книга пророка Ісаї 60: 4.
[100] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 49: 23. Пор.: И҆ во́дѹтъ ца́рїе корми́телїе твои́.
[101] Парафраза Книги пророка Ісаї 46: 12. Пор.: Послу́шайте мене́, погы́бльшїи се́рдце.
[102] Книга пророка Єзекіїля 1: 18.
[103] Друга книга Мойсеєва: Вихід 33: 23.
[104] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 7: 39. Пор.: помина́й послѣ́днѧѧ твоѧ̀.
[105] Трохи неточна цитата з Книги пророка Михея 7: 17. Пор.: поли́жѹтъ пе́рсть ꙗ҆кѡ̀ зми́евє.
[106] Книга пророка Ісаї 38: 14.
[107] Трохи неточна цитата з Книги пророка Осії 7: 11. Пор.: И҆ бы́ше є҆фре́мъ ꙗ҆кѡ̀ го́лѹбь безу́мный, не и҆мы́й се́рдца.
[108] Неточна цитата з Книги пророка Варуха 3: 30. Пор.: Кто̀ пре́йде на о҆́нѹ страну́ мо́рѧ, и҆ ѡ҆брѣ́тє ю҆̀;
[109] Неточна цитата з Книги пророка Єзекіїля 3: 34. Пор.: Ꙁвѣ́зды же возсїя́ша во храни́лищихъ свои́хъ и҆ возвесели́шасѧ.
[110] Книга пророка Іоїля 2: 28.
[111] Книга пророка Іоїля 2: 9.
[112] Неточна цитата з Книги пророка Єремії 17: 9. Пор.: Глѹбоко̀ се́рдце (человѣ́кѹ) па́че всѣ́хъ, и҆ человѣ́къ є́сть, и҆ кто̀ позна́етъ є́гѡ̀;
[113] Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 20: 5. Пор.: Вода́ глѹбока́ совѣ́тъ въ се́рдцы мѹ́жа.
[114] Парафраза або Першої книги Мойсеєвої: Буття 9: 20 (пор.: И҆ нача́тъ ни́є человѣ́къ дѣ́латєль (бы́ти) земли́, и҆ насади́ вїногра́дъ), або П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 20: 6 (пор.: и҆ кі́и человѣ́къ, и҆́же насади́ вїногра́дъ, и҆ не весели́сѧ ѿ негѡ̀), або Євангелії від св. Матвія 21: 33 (пор.: Человѣ́къ нѣ́кїй бѣ̀ домови́тъ, и҆́же насади́ вїногра́дъ), або Євангелії від св. Луки 20: 9 (пор.: человѣ́къ нѣ́кїй насади́ вїногра́дъ).
[115] Євангелія від св. Івана 3: 7.
[116] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Івана 4: 10. Пор.: да́лъ бы тѝ во́дѹ жи́вѹ.
[117] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 5: 4. Пор.: а҆́гг҃лъ во г҃дн҃ень на (всѧ́ко) лѣ́то схожда́ше въ кѹпѣ́ль и҆ возмѹща́ше во́дѹ.
[118] Євангелія від св. Івана 5: 4.

[119] Євангелія від св. Луки 24: 35.
[120] Євангелія від св. Марка 16: 18.
[121] Євангелія від св. Марка 16: 17.
[122] Дії св. апостолів 3: 6.
[123] Дії св. апостолів 3: 8.
[124] Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 14.
[125] Трохи неточна цитата з Апокаліпсису 12: 14. Пор.: **И̂ дана̂ бы́ша женѣ̀ два̀ крила̂ о̀рла̀ вели́каго.**
[126] Неточна цитата з Книги Псалмів 106 (107): 43. Пор.: **Кто̀ премѫ́дръ и̂ сохрани́тъ сїѧ̂.**
[127] Як писав Еразм Роттердамський: "Роздуми над одним віршем задовольнять більше, наситять більше, якщо ти, розбивши шкаралущу, виймеш зерно, аніж коли ти проспіваєш усі псалми до останньої літери" [*Эразм Роттердамский*. Оружие христианского воина // *Эразм Роттердамский*. Философские произведения. – Москва, 1986. – С. 103].
[128] Євангелія від св. Луки 17: 32.
[129] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 41: 1–7.
[130] У літературі старої України історію Лотової дружини було заведено трактувати передовсім у буквальному сенсі, як-от в Іоаникія Галятовського [див.: *Галятовський І*. Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 226] чи Дмитра Туптала [див.: *Туптало Д*. Книга житій святых. – Київ, 1700. – Арк. 605; *Туптало Д*. Лѣтопись // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 227, 409], або в сенсі моральному (тропологічному), як у Віталія Дубенського [див.: Діоптра, сирѣч Зерцало, албо Изображеніе извѣстное живота человѣческаго в мирѣ. – Кутейно, 1654. – Арк. 183], Петра Могили [див.: *Могила П*. Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 936], Кипріяна Жоховського [див.: *Żochowski C*. Colloquium Lubelski. – Leopoli, 1680. – S. 28], Симеона Полоцького [див.: *Полоцький С*. Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 56], Івана Максимовича [див.: *Максимович І*. Богомысліє. – Чернігів, 1710. – Арк. 297], Івана Леванди [див.: *Леванда І*. Слова и рѣчи. – Санкт-Петербург, 1821. – Ч. 1. – С. 18–19, 95] та інших. Тільки вряди-годи її могли трактувати в якомусь "містичному" сенсі [див., наприклад: *Туптало Д*. Лѣтопись // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 427–428].
[131] Можливо, Сковорода має на думці слова: **ѥ̀же растли́ти дх҃шы а҃лчныѧ и̂ дх҃шы жа́ждущыѧ тщы̀ сотвори́ти** (Книга пророка Ісаї 32: 6).
[132] Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 9: 24. Пор.: **Та́кω тецы́те, да посты́гнете.**
[133] Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 42. Пор.: **сѣ́ется въ тлѣ́нїе, воста́етъ въ нетлѣ́нїи.**
[134] Книга Псалмів 56 (57): 9.
[135] Книга Псалмів 140 (141): 10.
[136] Книга пророка Варуха 3: 30.
[137] Євангелія від св. Луки 17: 32.
[138] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 33: 6. Пор.: **въ сокро́вищихъ спн҃їе на́ше.**
[139] Неточна цитата з Книги Псалмів 61 (62): 12. Пор.: **Є́дино҃ гл҃а бг҃ъ, дво́ѧ сїѧ̂ слы́шахъ.**
[140] Див. прим. 38 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».
[141] Цей образ узято з Книги Псалмів 22 (23): 2. Пор.: **На мѣ́стѣ зла́чнѣ, та́мω всели́ мѧ.**
[142] Книга пророка Варуха 3: 30.
[143] Книга Псалмів 54 (55): 7.
[144] Книга Псалмів 3: 6.

[145] Неточна цитата з Пісні над піснями 2: 3. Пор.: подъ сѣнь є҆гѡ̀ восхотѣ́хъ и҆ сѣдо́хъ.
[146] Мабуть, Сковорода має на думці слова: **И҆** рє҆вѣ̀ а҆гг҃лъ є҆́й: не бо́йсѧ, мр҃і́ѧмь: ѡ҆брѣла́ бо є҆сѝ бл҃а҃ть ѹ҆ бг҃а (Євангелія від св. *Луки* 1: 30).
[147] Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 3: 24. Пор.: а҆́ще же поспи́ши, сла́достнш поспи́ши.
[148] Перша книга Мойсеєва: Буття 49: 8. Далі Сковорода пропускає увесь цей вірш та першу половину наступного вірша.
[149] Перша книга Мойсеєва: Буття 49: 9.
[150] Трохи неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 3. Пор.: а҆́коже ра́й сла́дости землѧ̀ пред҆ лице́мъ є҆гѡ̀.
[151] Книга пророка Іоїля 2: 2.
[152] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 28: 1. Пор.: пр҃вны́й же а҆́кш лє́въ ѹ҆пова́ѧ.
[153] Євангелія від св. *Луки* 17: 32.
[154] Сковорода має на думці слова: и҆ почі́етъ на не́мъ дх҃ъ бж҃і́й, дх҃ъ прмд҃ро́сти и҆ ра́зѹма, дх҃ъ совѣ́та и҆ кр҃е́пости, дх҃ъ вѣ́дѣнїѧ и҆ бл҃гочести́ѧ (Книга пророка Ісаї 11: 2).
[155] Стара назва Каспійського моря. Як писав, наприклад, Феофан Прокопович: "Каспійське море, яке ми називаємо Гірканом і Хвалинським морем, є не стільки море, як величезне озеро або болото" [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 466].
[156] Євангелія від св. *Луки* 17: 32.
[157] Можливо, Сковорода має на думці слова: глаго́люшаго въ тѣ́мный ве́черъ, є҆гда҆ ѹ҆покое́нїє бѹ́детъ нощно́є и҆ мра́чноє (Книга Притч Соломонових 7: 9).
[158] Сковорода має на думці слова: просвѣти́тє себѣ̀ свѣ́тъ вѣ́дѣнїѧ (Книга пророка Осії 10: 12).
[159] Можливо, Сковорода має на думці слова: **Д**обро̀ со́ль: а҆́ще же со́ль не слана̀ бѹ́детъ, чи́мъ ѡ҆соли́тсѧ; **И**мѣ́йте со́ль въ себѣ̀, и҆ ми́ръ и҆мѣ́йте межд҆ѹ̀ собо́ю (Євангелія від св. Марка 9: 50).
[160] Неточна цитата з Книги пророка Аввакума 3: 3. Пор.: **Б**г҃ъ ѿ ю҆́га прїи́детъ.
[161] Сковорода має на думці слова: пр҃е́йдетъ ѿ сме́рти въ живо́тъ (Євангелія від св. Івана 5: 24).
[162] Парафраза Книги пророка Захарії 7: 9. Пор.: си́це гл҃етъ гд҃ь вседержи́тель: сѹ́дъ пра́веденъ сѹди́тє и҆ ми́лость и҆ щедро́ты твори́тє кі́йждо ко бра́тѹ своемѹ̀.
[163] Парафраза Євангелії від св. Матвія 5: 28. Пор.: всѧ́къ, и҆́же воззри́тъ на женѹ̀ ко є҆́же вождлѣ́ти є҆мѹ̀, ѹ҆жѐ любодѣ́йствова съ не́ю въ се́рдцы свое́мъ.
[164] Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 50. Пор.: **С**і́е же глаго́лю, бра́тїе, а҆́кш пло́ть и҆ кро́вь ц҃р҃твїѧ бж҃їѧ наслѣ́дити не мо́гѹтъ.
[165] Книга Псалмів 72 (73): 27.
[166] Фразу сы́нъ а҆враа́мль узято з Євангелії від св. *Луки* 19: 9.
[167] Книга пророка Ісаї 53: 8; Дії св. апостолів 8: 33.
[168] Пісня над піснями 1: 3.
[169] Книга Псалмів 35 (36): 9.
[170] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 24: 17. Пор.: а҆́кш смѹ́рна и҆збра́нна и҆зда́хъ благоѹха́нїє.
[171] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 44 (45): 9. Пор.: **С**мѹ́рна и҆ ста́кти и҆ каси́а ѿ ри́зъ твои́хъ.
[172] Від гр. *στακτός*. Памва Беринда тлумачив слово *стакти* так: "капля, або крапля, або олѣек, барзо пахнучій, з мірры вытисненый" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен

толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 457]. Вживання в обрядах цієї ароматичної речовини було передбачене Мойсеєвим законом (див.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 30: 34).

[173] Точна етимологія імені *Лот* (євр. *Lôṭ*) невідома. Щоправда, існує іменник *Lōṭ*, який зустрічається тільки в Першій книзі Мойсеєвій: Буття (37: 25 та 43: 11) й означає якусь ароматичну рослину. У Септуагінті в обох випадках – *στακτή*. Слово *Lṓṭ* звучить так само, як і ім'я *Лот*, але пишеться без літери *вав* (в івриті позначення *ō* через *вав* у багатьох випадках є факультативним – одне й те саме слово може писатися двома способами). Існує також дієслово *lôṭ*, написання якого теж збігається з написанням імені *Лот*. Воно означає "загортати, ховати" [див.: The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon. – Peabody, Mass., 1999. – P. 532]. Варто відзначити, що при перекладі по-грецькому Книги пророка Ісаї 25: 7: ûḇillaᶜ bāhār hazzeʰ pənê̱-hallôṭ hallôṭ ʿal-kol-hā̱ʿammîm ("і Він на горі цій понищить заслону, заслону над усіма народами"), слово *lôṭ* (заслона), очевидно, потрактували як *lōṭ* (миро). Тому в Септуагінті сказано: "χρίσονται μύρον ἐν τῷ ὄρει" ("вони будуть змащувати себе миром на цій горі"). Памва Беринда тлумачив ім'я *Лот*, зокрема, так: "живица дорогая, которая называется стакти" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 431].

[174] Книга Псалмів 54 (55): 7.

[175] Книга Псалмів 22 (23): 1.

[176] Неточна цитата з Книги Псалмів 22 (23): 1. Пор.: **Н**а мѣстѣ слачнѣ, тамш всели мѧ.

[177] Євангелія від св. Луки 17: 32.

[178] Очевидно, це неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 19: 6 та з Євангелії від св. Марка 10: 9. Пор.: ѓже оубо бгъ сочетѣ.

[179] Парафраза Першого послання св. ап. Павла до Тимофія 3: 16. Пор.: вєлїѧ ѥсть благочєстїѧ тайна.

[180] Можливо, це парафраза Послання св. ап. Павла до галатів 4: 23. Пор.: **Н**о йже ѿ рабы, по плоти роди́сѧ: а йже ѿ свобо́дныѧ, по ѡбѣтова́нїю.

[181] Очевидно, Сковорода має на думці слова: да бѫдѫтъ чада єгѡ въ погѫблєнїє (Книга Псалмів 108 (109): 13).

[182] Трохи неточна цитата з Книги пророка Михея 7: 17. Пор.: полижѫтъ пєрсть ѩкш смієвє плєжщє по землѝ.

[183] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 44: 20. Пор.: оубѣждь, ѩкш пєпелъ ѥсть сєрдце йхъ, и прельщаютсѧ.

[184] Книга Псалмів 71 (72): 9.

[185] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 48 (49): 15. Пор.: смєртъ упасєтъ ѧ.

[186] Книга Псалмів 139 (140): 3; Послання св. ап. Павла до римлян 3: 13.

[187] Послання св. ап. Павла до римлян 3: 13.

[188] Книга Псалмів 139 (140): 1.

[189] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 11 (12): 3. Пор.: въ сєрдцы, и въ сєрдцы глаголаша злаѧ.

[190] Парафраза Книги Псалмів 51 (52): 6. Пор.: возлюбилъ єсѝ всѧ глаголы потюпныѧ, ѧзыкъ льстивъ.

[191] Книга Псалмів 44 (45): 14.

[192] Неточна цитата з Книги Псалмів 86 (87): 3. Пор.: **П**рославнаѧ глаголашасѧ ѡ тебѣ, граде бжїй.

[193] Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 2: 19. Пор.: **М**ріа́мь же соблюда́ше всѧ глаголы сїѧ, слагаюши въ сєрдцы своємъ.

[194] Парафраза Книги пророка Єремії 17: 9. Пор.: **Г**лѫбоко сєрдце (человѣкъ) паче всѣхъ.

[195] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 53: 8 та Дій св. апостолів 8: 33. Пор.: взе́млется ѿ земли́ живо́тъ є́гѡ̀.
[196] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 14. Пор.: на пе́рсехъ твои́хъ и̑ чре́вѣ ходи́ти бу́деши, и̑ зе́млю снѣ́си всѧ̂ дни́ живота̀ твоегѡ̀.
[197] Неточна цитата з Книги Псалмів 58 (59): 7, 15. Пор.: Возврата́тсѧ на ве́черъ, и̑ взла́ютъ ѩ̑кѡ пе́съ, и̑ ѡ̑бы́дутъ гра́дъ.
[198] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 14. Пор.: про́клятъ ты̀ ѿ всѣ́хъ скоти́въ.
[199] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 9: 25. Пор.: про́клятъ (бу́ди) ханаа́нъ о᷑трокъ.
[200] Євангелія від св. Луки 24: 25.
[201] Євангелія від св. Луки 17: 32.
[202] Парафраза Книги Премудрості Соломонової 3: 13. Пор.: Ѩ̑кѡ блаже́на е᷑сть непло́ды нешскверне́наѧ.
[203] Сковорода має на думці слова: и̑ ѩ̑ще вни́деши въ невѣ́стникъ, во́змеши жера́токъ ѹ᷑мѣ́лный, и̑ возложи́ши ѿ се́рдца и̑ ѿ пе́чени ры́бныѧ и̑ покади́ши (Книга Товіта 6: 17).
[204] Книга Псалмів 111 (112): 6.
[205] Парафраза Книги Псалмів 44 (45): 9. Пор.: Сми́рна и̑ ста́кти и̑ каси́а ѿ ри́зъ твои́хъ.
[206] Очевидно, Сковорода має на думці слова: нѣ́смы рабы́нина ча̑да, но свобо́дныѧ (Послання св. ап. Павла до галатів 4: 31).
[207] Парафраза Євангелії від св. Івана 1: 13. Пор.: ни ѿ по́хоти плотскі́ѧ, ни ѿ по́хоти мѹ́жескі́ѧ, но ѿ бг̑а роди́шасѧ.
[208] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 38: 19–20. Початок вірша звучить так: ѿдне́сь бо…
[209] Книга Псалмів 3: 6.
[210] Парафраза Книги Псалмів 24 (25): 12. Пор.: Кто́ ѐсть человѣ́къ боа́йсѧ гд̑а̂;
[211] Фразу ханаа́нъ о᷑трокъ узято з Першої книги Мойсеєвої: Буття 9: 25–26.
[212] Неточна цитата з Книги Суддів 6: 12. Пор.: гд̑ь съ тобо́ю, си́льный кр҃пости́ю.
[213] Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 25.
[214] Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 32.
[215] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 54: 1 та з Послання св. ап. Павла до галатів 4: 27. Пор.: Возвесели́сѧ, непло́ды, нераждаю́щаѧ.
[216] Сковорода має на думці слова: ви́дѣвше же сы́нове бж̑іи дще́ри человѣ́чи, ѩ̑кѡ добры́ сѹ́ть, поа́ша себѣ̀ жѐны ѿ всѣ́хъ, ѩ̑же и̑збра́ша (Перша книга Мойсеєва: Буття 6: 2).
[217] Див.: Третя книга царств 1: 1–4.
[218] Див.: Книга Притч Соломонових 31: 10–32.
[219] Тобто на Кавказьких горах.
[220] Книга Йова 39: 1.
[221] Парафраза Книги Псалмів 102 (103): 5. Пор.: ѡ̑бнови́тсѧ ѩ̑кѡ о᷑рлѧ ю̑ность твоѧ̀.
[222] Див. прим. 46 до діалогу «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)».
[223] Парафраза Книги пророка Єзекіїля 23: 8. Пор.: и̑ ті́и растли́ша дѣ́вство ѐѧ̀.
[224] Трохи неточна цитата з Апокаліпсису 12: 14. Пор.: И̑ дана̂ бы́ша женѣ̀ два̀ крила̂ о᷑рла̀ вели́каго.
[225] Євангелія від св. Луки 17: 32.
[226] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 55: 8. Пор.: Не сѹ́ть бо совѣ́ти моѝ ѩ̑коже совѣ́ти ва́ши.
[227] Фраза землѧ̀ живы́хъ кілька разів зринає в Біблії, уперше – в Книзі Псалмів 26 (27): 13.

[228] Слово *Єрусалим* старі українські письменники зазвичай тлумачили в чотирьох сенсах. Наприклад, Дмитро Туптало зазначав: "По писмени, єже єсть історічески или повѣствователнѣ, Ієрусалим сказуется град в Палестинѣ сущ. Аллигорически, єже єсть иносказателнѣ, Ієрусалим знаменует воюющую Церковь. Анагогічески, єже єсть вышним разумом, Ієрусалим знаменует торжествующую горѣ Церковь. Тропологічески же, єже єсть нравоучителнѣ, Ієрусалим знаменует душу человѣческую в жизни сей" [*Туптало Д.* Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 318–318 (зв.)].

[229] Сковорода має на думці поняття *spiritualis res publica*. Слово *республіка* зринало в ході опису потойбічного світу в тих авторів, чию творчість Сковорода добре знав. Наприклад, Еразм Роттердамський писав: "Справді-бо, хіба то не найбільше щастя зображувати потойбічне життя з такою точністю, немов провів ти в цій республіці довгі роки…" [*Еразм Роттердамський*. Похвала глупоті. Домашні бесіди / Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. – Київ, 1993. – С. 74]. Латинські автори часом називали "республікою" також Церкву [див.: *Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 243]. Та й перегодом, аж до Великої французької революції, як слушно зазначав Василь Зеньковський, значення слова *республіка* "далеко вибігало за рамки суто політичної сфери й було пов'язане із загальною вірою в торжество розуму в історичному русі, з вірою в можливість побудувати життя на раціональних засадах" [*Зеньковский В.* Русские мыслители и Европа. Критика европейской культуры у русских мыслителей. 2-е изд. – Париж, 1955. – С. 23].

[230] У такій стилістиці старі українські письменники зазвичай описували рай, де немає ні "болѣзни, ни жажды, ни глада, ни смерти, но вѣчный свѣт непрестанный, день нескончаемый, покой, радость и веселіе" [Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 595 (зв.)].

[231] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 19: 26. Пор.: о҃ч҃ человѣкъ сіѣ̀ невозмо́жно е҆́сть.

[232] Пор.: "…Той самий слизький змій – перший зрадник нашого спокою, то ховався в одного кольору з ним траві, то, причаївшись у своїх норах, звиваючись сотнями кілець, не перестає переслідувати колись упалу нашу жінку. Зрозумій, що жінка – це плотяна частина чоловіка. Адже це наша Єва, через яку підступна змія спокушає наш дух смертоносними насолодами" [*Эразм Роттердамский*. Оружие христианского воина // *Эразм Роттердамский*. Философские произведения. – Москва, 1986. – С. 91].

[233] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 32: 32.

[234] Парафраза Послання св. ап. Павла до євреїв 12: 15. Пор.: да не кі́й ко́рень го́рести, вы́спрь прозѧба́ѧй, па́кость сотвори́тъ, и҆ тѣ́мъ ѡ҆скверна́тсѧ мно́зи.

[235] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 19: 33–35.

[236] Послання св. ап. Павла до Тіта 1: 15.

[237] Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до Тіта 1: 15. Пор.: но ѡ҆скверни́сѧ и҆́хъ и҆ ѹ҆́мъ и҆ со́вѣсть.

[238] Сковорода має на думці слова: пе́съ возвра́щьсѧ на свою҆̀ блево́тинѫ (Друге соборне послання св. ап. Петра 2: 22).

[239] Книга Псалмів 58 (59): 7.

[240] Сковорода має на думці слова: пѫте́мъ ца́рскимъ по́йдемъ, не соврати́мсѧ ни на де́сно, ни на лѣ́во (Четверта книга Мойсеєва: Числа 20: 17).

[241] Книга пророка Захарії 2: 6.

[242] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 52: 11. Пор.: ѿ҆стѫпи́те, ѿ҆стѫпи́те, и҆зыди́те ѿ҆ сю́дѣ.

[243] Трохи неточна цитата з Апокаліпсису 17: 1. Пор.: прїиди́, да покажѹ́ ти сѫ́дъ любодѣ́йцы вели́кїѧ.

[244] Апокаліпсис 18: 2.
[245] Книга пророка Наума 3: 1. Сковорода змінює тут пунктуацію.
[246] Неточна цитата з Книги пророка Наума 3: 2. Пор.: **Гла́съ бичє́й и̑ гла́съ тр҃ка колє́съ, и̑ конь̀ тек҃ыи̑ и̑ колесни́цы шꙋмя́щїѧ.** Слово **ко́нника** замість **конь̀** Сковорода по пам'яті вставив з наступного вірша: **и̑ ко́нника ѣ́дꙋщꙋ** (Книга пророка Наума 3: 3).
[247] Книга пророка Наума 3: 5.
[248] Неточна цитата з Книги пророка Наума 3: 6. Пор.: **и̑ возвє́ргꙋ на тѧ̀ ѡ҆гнꙋше́нїе по нечистота́мъ твои́мъ, и̑ положꙋ́ тѧ въ при́тчꙋ.**
[249] Парафраза П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 29: 23. Пор.: **ѡ҆прове́ржесѧ содо́мъ.**
[250] Євангелія від св. Луки 17: 32.
[251] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 2: 15.
[252] Фраза **моча́щїйсѧ къ стѣнѣ́** кілька разів зринає в Біблії. Див., наприклад: **да́же до моча́щагосѧ къ стѣнѣ́** (Перша книга царств 25: 22).
[253] Неточна цитата з Книги пророка Амоса 8: 13. Пор.: **ѡ҆скꙋдѣ́ютъ дѣ́вы дꙋ́брыѧ.**
[254] Парафраза Книги пророка Ісаї 60: 1. Пор.: **Свѣти́сѧ, свѣти́сѧ і҆ерⷧ҆ли́ме.**
[255] Книга пророка Ісаї 60: 4.
[256] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 60: 4. Пор.: **сѐ, прїидо́ша всѝ сы́нове твоѝ и҆здале́ча, и̑ дще́ри твоѧ̀ на ра́мѣхъ во́змꙋтсѧ.**
[257] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 60: 8. Пор.: **Ки́и сꙋ́ть, и҆́же ѩ҆кш ѡ҆блацы летя́тъ, и̑ ѩ҆кш го́лꙋбїе со птѧ́нцы ко мнѣ́;**
[258] Книга пророка Ісаї 60: 11.
[259] Книга пророка Ісаї 60: 5.
[260] Книга пророка Ісаї 35: 1.
[261] Неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: **кто̀ да́стъ мѝ крилѣ́ ѩ҆кш голꙋбѝнѣ́; и̑ полещꙋ́.**
[262] Парафраза або Книги пророка Ісаї 40: 4 (пор.: **и̑ бꙋ́дꙋтъ всѧ̀ стро́пштнаѧ въ пра́во, и̑ ѻ҆́страѧ въ пꙋтⷢ҆ гла̀дки**), або Книга пророка Ісаї 42: 16 (пор.: **сотворю̀ и҆̑мъ тмꙋ́ во свѣ́тъ и̑ стро́пштнаѧ въ пра̀ваѧ**), або Євангелії від св. Луки 3: 5 (пор.: **и̑ бꙋ́дꙋтъ стро́пштнаѧ въ пра̀ваѧ, и̑ ѻ҆́стрїи въ пꙋтⷢ҆ гла̀дки**).
[263] Парафраза Книги пророка Єремії 32: 39. Пор.: **да́мъ и҆̑мъ пꙋ́ть и҆́нъ.**
[264] Сковорода має на думці звернене до Христа питання фарисея Никодима: **Глаго́ла къ немꙋ́ нїкоди́мъ: ка́кш мо́жетъ человѣ́къ роди́тисѧ ста́ръ сы́й; е҆̀да мо́жетъ второ́е вни́ти во ꙋ҆тро́бꙋ ма́тере своеѧ̀ и̑ роди́тисѧ;** (Євангелія від св. Івана 3: 4).
[265] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 12. Пор.: **сѣ́ющее сѣ́мѧ по ро́дꙋ.**
[266] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 53: 8 та Дій св. апостолів 8: 33. Пор.: **ро́дъ же е҆гѡ̀ кто̀ и҆сповѣ́сть;**
[267] Див.: Третя книга Мойсеєва: Левит 17: 3, 8, 10, 13; 22: 18; 24: 15; Четверта книга Мойсеєва: Числа 9: 10. Пор.: Книга пророка Єзекіїля 14: 4, 7.
[268] Парафраза Євангелії від св. Івана 8: 23. Пор.: **И̑ речѐ и҆̑мъ: вы ѿ ни́жнихъ е҆́стѐ, а҆́зъ ѿ вы́шнихъ е҆́смь.**
[269] 22-а байка Своворди має назву «Навоз и Алмаз».
[270] Фраза **ка́мень краеꙋго́лный (краеꙋго́лєнъ)** зринає в Книзі Йова 38: 6, у Книзі пророка Ісаї 28: 16, у Першому соборному посланні св. ап. Петра 2: 6 та в Посланні св. ап. Павла до ефесян 2: 20.
[271] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 11. Пор.: **да прораста́ть земл҃ѧ бы́лїе травно́е, сѣ́ющее сѣ́мѧ по ро́дꙋ и̑ по подо́бїю.**

[272] Парафраза Книги пророка Ісаї 58: 11. Пор.: и҆ кѡ́сти твоѧ̀ прозя́бнѹтъ ѩ҆́кѡ трава̀.
[273] Фраза въ ро́ды родѡ́въ зринає в Книзі Юдити 8: 32, у Книзі Ісуса, сина Сирахового 39: 12, у Книзі пророка Ісаї 34: 17; 51: 8, у Книзі пророка Іоїля 3: 20 та в Євангелії від св. Луки 1: 50.
[274] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 2: 12. Пор.: Зла́то же ѻ҆́ныѧ землѝ до́брое: и҆ та́мѡ е҆́сть а҆́нѳракъ.
[275] Євангелія від св. Луки 15: 6, 9.
[276] Див. прим. 391 до діалогу «Сумфоніа, нареченная Книга Асхань».
[277] Євангелія від св. Івана 6: 35, 51.
[278] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 1. Пор.: а҆́зъ цвѣ́тъ по́льный и҆ кри́нъ ѹ҆до́льный.
[279] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 12.
[280] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 12. Пор.: цвѣ́ти ѩ҆ви́шасѧ на землѝ.
[281] Фраза во вре́мя ѻ҆́но дуже часто зринає в Біблії, уперше – у П'ятій книзі Мойсеєвій: Повторення Закону 1: 9. Крім того, нею розпочинаються євангельські читання в «Молитвослові».
[282] Євангелія від св. Луки 1: 38.
[283] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 26: 18. Пор.: гд҃и, во чре́вѣ прїа́хомъ и҆ поволѣ́хомъ, и҆ роди́хомъ дх҃ъ сп҃нїѧ твоегѡ̀.
[284] Євангелія від св. Івана 1: 14.
[285] Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 7.
[286] Див. прим. 229.
[287] Фразу сѵ́ета̀ сѵ́етствїй узято з Книги Екклезіястової 1: 2; 12: 8.
[288] Книга Псалмів 32 (33): 4.
[289] Книга Псалмів 142 (143): 5.
[290] Книга Псалмів 103 (104): 4; Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 5.
[291] Книга пророка Ісаї 43: 13.
[292] Очевидно, Сковорода має на думці слова: Ѿ бре́нїѧ сотворе́нъ е҆сѝ ты, ѩ҆́коже и҆ а҆́зъ (Книга Йова 33: 6).
[293] Мабуть, Сковорода має на думці Кіфериду (лат. *Cytheris*) – славетну мімічну акторку, котра була коханкою Марка Антонія, а перед тим – поета Гнея Корнелія Галла. Цей останній оспівав її у своїх любовних елегіях під ім'ям Лікоріди. Про Кіфериду писав також Ціцерон у «Другій філіппіці проти Марка Антонія» та інші.
[294] Парафраза Книги Псалмів 115 (116): 2. Пор.: всѧ́къ человѣ́къ ло́жь. Див. також: Послання св. ап. Павла до римлян 3: 4.
[295] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Івана 3: 7. Останнє слово має форму: свы́ше.
[296] Це – емблематичний образ "небесної", або "внутрішньої людини", яка злітає високо в небо, тримаючи в руці "абетку світу" [див.: *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 250].
[297] Сковорода має на думці слова: Прїи́де і҆и҃съ две́ремъ затворе́нными (Євангелія від св. Івана 20: 26).
[298] Парафраза Пісні над піснями 5: 12. Пор.: ѻ҆чи е҆гѡ̀ ѩ҆́кѡ голѹбі̑цы.
[299] Сковорода має на думці емблематичний образ горлиці. Див. прим. 466 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».
[300] Гр. *πελαργός* – 'лелека'. Про лелеку як символ вдячності див. прим. 15 до притчі «Благодарный Еродій».
[301] Сковорода має на думці емблематичний образ журавля-сторожа. Див., наприклад, 564-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Журавль, держащій ногою

камень» (підпис: “Дабы кто внезапно на меня не напал. Трудно меня найти спящаго. Ne improviso”) [Емблемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 142–143]. Цей образ є також у трактаті Касіяна Саковича «Арістотелівські проблеми» [див.: *Сакович К.* Арістотелівські проблеми // Пам’ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 411], у славетній київській емблематичній збірці «Ивіка іерополітіка»: “Служащій многим многи имат труды. / Нѣсть он свой и всѣх имат аки уды. / Всѣм служит и всѣм дает совѣт здравый / О всѣх бодрствуя, аки страж жоравый” [*Чижевський Д.* Український літературний барок: нариси / Підготовка тексту та мовна редакція *Леоніда* Ушкалова; вступна стаття Олекси Мишанича. – Харків, 2003. – С. 341], в учительному трактаті Семена Климовського «О правосудію началствующих, правдѣ и бодрости их» [див.: *Климовський С.* О правосудію началствующих, правдѣ и бодрости их // Барокова поезія Слобожанщини / Упорядкування, передмова, примітки та коментарі *Леоніда* Ушкалова. – Харків, 2002. – С. 125], в «Енеїді» Івана Котляревського (“Цесарці ходять журавлями, / Цирцеї служать за гусар / І в острові тім сторожами” [*Котляревський І.* Енеїда // *Котляревський І.* Повне зібрання творів. – Київ, 1969. – С. 118]) тощо. Його відлуння є й у народній творчості. Пор. приказку: “Стоїт, як журавель на варті” [*Франко*, № 12422].

[302] Парафраза Апокаліпсису 14: 2. Пор.: **И̑** слы́шахъ гла́съ съ нєбесѣ̀, ꙗ̑кш гла́съ во́дъ мно́гихъ и̑ ꙗ̑кш гла́съ гро́ма вели́ка.

[303] Євангелія від св. Івана 3: 8.

[304] Парафраза Книги Псалмів 8: 5. Пор.: что̀ е̑́сть человѣ́къ, ꙗ̑кш по́мниши є̀го̀;

[305] Парафраза Книги Псалмів 8: 7. Пор.: и̑ поста́вилъ є̀сѝ є̀го̀ над̀ дѣ́лы рꙋ́къ твоє́ю.

[306] Сковорода має на думці слова: **П**а́мѧть пр҃ве́ныхъ съ похвала́ми: и̑мѧ́ же нечестѝвыхъ ꙋ҆гаса́етъ (Книга Притч Соломонових 10: 7).

[307] Парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 3: 15. Пор.: сїѐ моѐ е̑́сть и̑мѧ вѣ́чное и̑ па́мѧть родѡ́въ родѡ́мъ.

[308] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 39: 7–20. Історія Йосифа та Пентефрієвої дружини стала сюжетом відомої драми *Лаврентія* Горки «Іосиф патріарха» (1707–1708 рр.).

[309] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 27: 27.

[310] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 25: 28. Пор.: **И̑** возлюбѝ їсаа́къ и̑са́ꙗ, ꙗ̑кш лови́тва є̀гѡ̀ ба́ше бра́шно є̀мꙋ́: ревє́кка же люблѧ́ше ꙗ̑́кшва.

[311] Книга пророка Наума 3: 1.

[312] Неточна цитата з Книги пророка Наума 3: 1. Пор.: **Ѡ̑**, гра́дє кровє́й, вє́сь лжи́вый, по́лнъ непра́вды! нє ѡ҆сы́жетсѧ лови́тва.

[313] Книга пророка Даниїла 10: 5.

[314] Неточна цитата з Книги Псалмів 8: 2. Пор.: взы́тсѧ великолѣ́пїе твоѐ превы́ше нб҃съ.

[315] Книга Псалмів 32 (33): 11.

[316] Парафраза або Першої книги царств 10: 6 (пор.: сни́детъ на тѧ̀ дх҃ъ гд҃ень), або Євангелії від св. *Луки* 1: 35 (пор.: дх҃ъ ст҃ы́й на́йдетъ на тѧ̀).

[317] Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 45.

[318] Книга Псалмів 32 (33): 4.

[319] Євангелія від св. Івана 3: 6.

[320] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 27: 27.

[321] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 41: 4.

[322] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 24: 28. Пор.: и̑дѣ́же бо а҆́ще бѣ́детъ трꙋ́пъ, та́мш собер҃ꙋ́тсѧ ѻ҆рли̑. Див. також: и̑дѣ́же тѣ́ло, та́мш собер҃ꙋ́тсѧ и̑ ѻ҆рли̑ (Євангелія від св. *Луки* 17: 37).

[323] Див. прим. 386 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».
[324] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 22.
[325] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 46: 11. Пор.: **П**ризыва́й ѿ восто́къ пти́цѫ.
[326] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 30: 17. Пор.: **О**́ко ръга́ющееся ѻ҃тцѹ̀ и҆ досажда́ющее ста́рости ма́терни, да и҆сто́ргнѹтъ е҆̀ вра́нове ѿ де́рїа и҆ да снѣда́тъ е҆̀ птенцы̀ ѻ҃рли.
[327] Трохи неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 32: 11. У Біблії останнє слово має форму: **возжелѣ**.
[328] Парафраза Книги Псалмів 103 (104): 4. Пор.: **твори́й а҆г҃гелы свои҂ дх҃и**.
[329] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **ѿ не сѹ́щихъ сотвори҂ сїѧ̀ бг҃ъ, и҆ челове́чь ро́дъ та́кѡ бы́сть** (Друга книга маккавейська 7: 28).
[330] Книга Псалмів 39 (40): 9.
[331] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 1: 26. Пор.: **посредѣ́ же ва́съ стои́тъ, е҆гѡ́же вы́ не вѣ́сте.**
[332] Євангелія від св. Матвія 1: 23.
[333] Фраза **во вре́мѧ своѐ** часто зринає в Біблії, вперше – у Третій книзі Мойсеєвій: *Левит* 26: 4.
[334] Див. прим. 42 до діалогу «Сумфоніа, нареченная Книга Асхань».
[335] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 2: 6. Пор.: **и҆сто́чникъ же и҆схожда́ше и҆з҃ земли҂ и҆ напа́ше всѐ лицѐ земли҂.**
[336] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 58: 11–12. Пор.: **кѡ́сти твои҂ ѹ҃тѹчнѣ́ютъ, и҆ вѣ́дѹтъ ѩ҆кѡ вертогра́дъ напое́нъ, и҆ ѩ҆кѡ и҆сто́чникъ, е҆мѹ́же не ѡ҆скѹдѣ́ вода҆: и҆ кѡ́сти твои҂ прозя́бнѹтъ ѩ҆кѡ трава҆, и҆ разботѣ́ютъ, и҆ наслѣ́дѧтъ ро́ды родѡ́въ. И҆ созижди́тся пѹстыни твои҂ вѣ́чныѧ, и҆ вѣ́дѹтъ ѡ҆снова҆нїѧ твои҂ вѣ́чнаѧ родѡ́мъ родѡ́въ: и҆ прозове́шися зда́тель ѡ҆гра́дъ, и҆ стезѝ твои҂ посредѣ́ ѹ҃поко́иши.**
[337] Див. розмову Ісуса із самарянкою про живу воду в Євангелії від св. Івана 4: 10–15.
[338] Неточна цитата з Другої книги царств 23: 15. Пор.: **кто҆̀ напои́тъ мѧ҆ водо́ю;**
[339] Сковорода має на думці слова: **И҆ і҆ѡ́сифови рече́: ѿ бл҃гове́нїѧ г҃дня҂ земли҂ е҆гѡ̀, ѿ краесо́тъ небе́сныхъ и҆ росы̀** (П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 33: 13).
[340] Парафраза Книги Псалмів 132 (133): 2–3. Пор.: **Ѩ҆кѡ ми́ро на главѣ́, сходя́щее на брадѹ́, брадѹ́ а҆арѡ́ню, сходя́щее на ѡ҆ме́ты ѻ҆де́жды е҆гѡ: ѩ҆кѡ роса҆ а҆ермѡ́нскаѧ сходя́щаѧ на го́ры сїѡ̑нскїѧ.**
[341] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 7: 38. Пор.: **рѣ́ки ѿ чре́ва е҆гѡ̀ и҆стекѹ́тъ.**
[342] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 5: 1. Перше слово у Біблії має форму: **Вниду́хъ.**
[343] Трохи неточна цитата з Книги Йова 38: 2. Пор.: **кто҆̀ се́й скрыва́й ѿ менѐ совѣ́тъ, содержа́й же глаго́лы въ се́рдцы, мене́ же ли мни́тся ѹ҃таи́ти;**
[344] Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 31. Пор.: **ѡ҆ста́витъ челове́къ ѻ҆тца҆ своего҆̀ и҆ ма́терь, и҆ прилѣ́пится къ женѣ́ свое́й.**
[345] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 2: 23. Пор.: **се҆̀, нн҃ѣ ко́сть ѿ косте́й мои́хъ и҆ пло́ть ѿ пло́ти моея҆̀.**
[346] Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 31. Пор.: **и҆ вѣ́дета два҆ въ пло́ть е҆ди́ну.**
[347] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 5: 2. Пор.: **ѿве́рзи мн҃, сестро҆̀ моя҆̀.**
[348] Парафраза Книги пророка Єзекіїля 44: 2. Пор.: **сїѧ̀ врата҆ заключе́нна вѣ́дѹтъ и҆ не ѿве́рзѹтся, и҆ никто́же про́йдетъ и҃ми: ѩ҆кѡ г҃дь бг҃ъ і҃илевъ вни́детъ и҃ми, и҆ вѣ́дѹтъ заключе́нна.**
[349] Друге послання св. ав. Павла до коринтян 12: 2.

[350] Послання св. ав. Павла до євреїв 4: 14.
[351] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 6: 42. Пор.: ка́кω ѹ҃бо гл҃етъ се́й, ѩ҆кω съ нб҃сѣ снидо́хъ.
[352] Євангелія від св. Івана 6: 43.
[353] Євангелія від св. Івана 10: 7, 9.
[354] Євангелія від св. Луки 17: 32.
[355] Очевидно, Сковорода має на думці слова: ѻ҆трочѧ́ пла́чѹщееслѧ въ ковче́жцѣ, и҆ попладе҆ ѥ҆ дще́рь фарао́нѫ, и҆ рече҆: ѿ дѣте́й є҆вре́йскихъ сїѐ (Друга книга Мойсеєва: Вихід 2: 6).
[356] Сковорода має на думці слова: И҆ и҆спѹстѝ зми́й за жено́ю и҆з ѹ҃стъ свои́хъ во́дѹ ѩ҆кω рѣкѹ́, да и҆ѳ҆ въ рѣцѣ҆ потопи́тъ (Апокаліпсис 12: 15).
[357] Сковорода має на думці слова Євангелії від св. Матвія 22: 12. Пор.: дрѹ́же, ка́кω вше́лъ є҆сѝ сѣ́мω не и҆мы́й ѽдѣ́жніѧ бра́чна;
[358] Трохи неточна цитата з Книги пророка Єремії 9: 1. Пор.: и҆ пла́чѹсѧ де́нь и҆ но́щь.
[359] Неточна цитата з Плачу Єремії 1: 6. Пор.: И҆ ѿ́сѧ ѿ дще́ре сїѡ́ни всѧ̀ лѣпота є҆ѧ̀.
[360] Неточна цитата з Книги пророка Єремії 9: 2. Пор.: всѝ любодѣ́йствѹю́тъ.
[361] Пісня над піснями 5: 6.
[362] Сковорода має на думці слова: Ѡ҆дожди́тъ на грѣ́шники сѣ́ти: ѻ҆гнь и҆ жу́пелъ, и҆ дꙋ́хъ бу́реньъ ча́сть ча́ши и҆хъ (Книга Псалмів 10 (11): 6).
[363] Фраза моча́щїйсѧ къ стѣнѣ҆ кілька разів зринає в Біблії. Див., наприклад: да́же до моча́щагосѧ къ стѣнѣ҆ (Перша книга царств 25: 22).
[364] Сковорода має на думці слова: те́рнїе и҆ волче́цъ возни́кнѹтъ на тре́бищихъ и҆хъ (Книга пророка Осії 10: 8).
[365] Див. прим. 76 до діалогу «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)».
[366] Книга Псалмів 141 (142): 5.
[367] Книга пророка Єремії 4: 25.
[368] Парафраза Книги Псалмів 13 (14): 3. Пор.: Вси҆ ѹ҃клони́шасѧ, вкꙋпѣ҆ неключи́ми бы́ша.
[369] Пісня над піснями 2: 14.
[370] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 5. Пор.: ѩ҆кω ꙋ҆ѧ́звлена (є҆́смь) любо́вїю.
[371] Парафраза Євангелії від св. Луки 1: 39. Пор.: и҆де въ гѹ́рнѫ со тщаніе́мъ.
[372] Євангелія від св. Луки 17: 32.
[373] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 1: 1. Пор.: и҆ на пѹтѝ грѣ́шныхъ не ста̀.
[374] Сковорода має на думці слова: и҆мже бо́гъ чре́во, и҆ сла́ва въ стꙋдѣ҆ и҆хъ, и҆же земна̀ѧ мꙋ́дрствѹю́тъ (Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 19).
[375] Книга Притч Соломонових 1: 20.
[376] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 23: 31. Пор.: Не ѹ҃пива́йтесѧ вїно́мъ, но бесѣ́дѹйте ко человѣ́кѡмъ прⷭ҃нымъ, и҆ бесѣ́дѹйте во прохо́дѣхъ.
[377] Сковорода має на думці слова: И҆ не ѹ҃пива́йтесѧ вїно́мъ, въ не́мже є҆́сть блꙋ́дъ: но па́че и҆сполня́йтесѧ дх҃омъ (Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 18).
[378] Див.: Євангелія від св. Івана 13: 1–11.
[379] Див.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 12: 21–28.
[380] Парафраза Євангелії від св. Луки 19: 22. Пор.: ѿ ѹ҃стъ твои́хъ сꙋ́ждꙋ ти.
[381] Неточна цитата з Другої книги Мойсеєвої: Вихід 20: 10. Пор.: сꙋббѡ́та гд҃ꙋ бг҃ꙋ твоемꙋ́.
[382] Очевидно, Сковорода має на думці слова: и҆ сохрани́те сꙋббѡ́тꙋ, ѩ҆кω сѧ̀ сїѧ̀ є҆́сть гд҃ꙋ и҆ ва́мъ: ѡ҆скверни́вый и҆ѳ҆ сме́ртїю ꙋ҆мретъ (Друга книга Мойсеєва: Вихід 31: 14).
[383] Парафраза Євангелії від св. Матвія 5: 39. Пор.: а҆́ще тⷭ҃ кто̀ ꙋ҆да́ритъ въ десну́ю твою̀ лани́тꙋ, ѡ҆братѝ є҆мꙋ́ и҆ дрꙋгꙋ́ю.
[384] Парафраза Євангелії від св. Матвія 10: 16. Пор.: вꙋ́дите ѹ҃бо мꙋ́дри ѩ҆кω зми́ѧ.

[385] Сковорода має на думці слова: да продáстъ ри́зꙋ свою́, и̑ кꙋ́питъ но́жъ (Євангелія від св. Луки 22: 36).
[386] Див.: Четверта книга Мойсеєва: Числа 25: 7–8.
[387] Сковорода має на думці слова: та́кш снѣдáтъ сы́новє їи̑лєвы хлѣ́бъ сво́й нечи́стъ во ꙗзы́цѣхъ, а̑можє разсы́плю а̑ (Книга пророка Єзекіїля 4: 13).
[388] Парафраза Книги Ісуса Навина 10: 12. Пор.: да ста́нетъ со́лнце прáмш гаваѡ́нꙋ.
[389] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 38 (39): 5. Пор.: скажи́ ми, гд҃и, конча́нꙋ мою́ и̑ число́ дні́й мои́хъ, ко́є є́сть, да разꙋмѣ́ю.
[390] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 5, 8, 13, 19, 23, 31.
[391] Очевидно, це парафраза Євангелії від св. Луки 24: 25. Пор.: ѡ҃ несмы́слєннаѧ и̑ кѡ́снаѧ сє́рдцемъ.
[392] Книга Псалмів 8: 5.
[393] Книга Псалмів 143 (144): 4.
[394] Цей образ узято з Книги Псалмів 114 (115): 8. Пор.: Бла́гословлю́ пред҃ гд҃е́мъ во странѣ́ живы́хъ.
[395] Фраза на нєбєсѝ и̑ на землѝ зринає в Книзі пророка Даниїла 6: 27, у Книзі пророка Іоїля 2: 30 та в Апокаліпсисі 5: 13.
[396] Книга Псалмів 18 (19): 5.
[397] Книга Псалмів 103 (104): 2.
[398] Парафраза Книги пророка Ісаї 40: 12. Пор.: Кто́ и̑змѣ́ри го́рстїю во́дꙋ и̑ нє́бо пáдїю и̑ всю́ зє́млю го́рстїю;
[399] Парафраза Книги Притч Соломонових 9: 1. Пор.: Премꙋ́дрость созда́ себѣ́ до́мъ и̑ ѹ҆тверди́ столпѡ́въ се́дмь.
[400] Книга Псалмів 71 (72): 5.
[401] Парафраза Книги Псалмів 18 (19): 2. Пор.: Нєбєсѝ повѣ́даютъ сла́вꙋ бж҃їю.
[402] Сковорода має на думці слова: сла́ва въ вы́шнихъ бг҃ꙋ (Євангелія від св. Луки 2: 14).
[403] Парафраза Книги Псалмів 44 (45): 2. Пор.: Ѡ҃ры́гнꙋ се́рдце моє́ сло́во бла́го.
[404] Євангелія від св. Луки 2: 12.
[405] Очевидно, Сковорода має на думці слова: па́чє всѣ́хъ сынѡ́въ человѣ́ческихъ (Книга пророка Ісаї 53: 3).
[406] Євангелія від св. Матвія 2: 9.
[407] Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 2: 10. Пор.: се́ бо, бл҃говѣствꙋ́ю ва́мъ ра́дость вє́лїю.
[408] Сковорода має на думці слова: и̑же ѡ҆брати́сѧ и̑мъ ѡ҃ пла́ча въ ра́дость (Книга Естер 9: 22).
[409] Парафраза Книги пророка Ісаї 44: 23. Пор.: Возвесели́тесѧ, нєбєсѧ, а̑кш поми́лова бг҃ъ їи̑лѧ: вострꙋби́те, ѡ҆снова́нїѧ земна́ѧ.
[410] Книга Псалмів 95 (96): 2.
[411] Парафраза Книги Псалмів 117 (118): 24. Пор.: Се́й де́нь, є҆го́же сотвори́ гд҃ь, возра́дꙋємсѧ и̑ возвесели́мсѧ въ о҆́нь.
[412] У Книзі Псалмів 67 (68): 18 зринає фраза колесни́ца бж҃їѧ.
[413] Книга пророка Ісаї 33: 17.
[414] Див.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 14: 23–28.
[415] Фразу "пѣснь побѣдная" взято з церковних піснеспівів. Пор.: "Пою Спасителю побѣдную пѣснь" [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 8 (зв.)].
[416] Неточна цитата з Книги Псалмів 19 (20): 8. Пор.: Сі́и на колесни́цахъ, и̑ сі́и на ко́нехъ.
[417] Друга книга Мойсеєва: Вихід 15: 10.

[418] Сковорода має на думці слова: **востóкъ и҃мѧ є҆мꙋ̀** (Книга пророка Захарії 6: 12).
[419] Євангелія від св. Матвія 2: 9.
[420] Книга Ісуса Навина 10: 12.
[421] Книга Ісуса Навина 10: 13.
[422] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Премꙋ́дрость во и҆схо́дѣхъ поéтсѧ** (Книга Притч Соломонових 1: 20).
[423] Сковорода має на думці слова: **вста́въ, пе́тре, заколи҆̀ и҆ ꙗ҆ждь** (Дії св. апостолів 10: 13). Див. також: Дії св. апостолів 11: 7.
[424] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **є҆ди́нъ гд҃ь, є҆ди́на вѣ́ра, є҆ди́но кр҃щє́нїе** (Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 5).
[425] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 100 (101): 8. Пор.: **Во҃трїѧ и҆збива́хъ всѧ̀ грѣ́шныѧ земли҆̀**.
[426] Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: **пло́ть не по́льзꙋетъ ничто́же**.
[427] Парафраза Книги Псалмів 103 (104): 4. Пор.: **твори́й а҆г҃лы своѧ̀ дꙋ́хи**.
[428] Очевидно, Сковорода алегорично трактує тут Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 14, де янголи названі "служебними духами" (**слꙋжє́бнїи дꙋ́си**).
[429] Парафраза Євангелії від св. Матвія 24: 7. Пор.: **ѹ҆подо́блю є҆го҆̀ мꙋ́жꙋ мꙋ́дрꙋ, и҆́же созда́ хра́минꙋ свою҆̀ на ка́мени**.
[430] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **и҆зы́ди о҃ земли҆̀ твоеѧ̀ и҆ о҃ ро́да твоегѡ̀ и҆ о҃ до́мꙋ о҆тца̀ твоегѡ̀** (Дії св. апостолів 7: 3).
[431] Парафраза Книги Псалмів 44 (45): 11. Пор.: **Слы́ши, дч҃и҆̀, и҆ ви́ждь, и҆ приклони҆̀ ѹ҆хо твоѐ, и҆ забꙋ́ди лю́ди твоѧ̀ и҆ до́мъ о҆тца̀ твоегѡ̀**.
[432] Книга Притч Соломонових 1: 20.
[433] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 8: 35. Пор.: **и҆схо́ди во мои҆̀ и҆схо́ди живота̀**.
[434] Парафраза Книги Притч Соломонових 30: 18–19. Пор.: **не вѣ́мъ: слѣда̀ о҆рла̀ пара́ща (по воздꙋ́хꙋ)**.
[435] Див.: Книга пророка Даниїла 3: 1.
[436] Див. прим. 386 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».
[437] Трохи неточна цитата з Книги Йова 39: 27. Пор.: **Твои́мъ же ли повелѣ́нїемъ возно́ситсѧ о҆ре́лъ**.
[438] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до филип'ян 2: 16. Пор.: **не вотщѐ тек҃о́хъ**.
[439] Сковорода має на думці слова: **не вѣ́мъ: слѣда̀ о҆рла̀ пара́ща (по воздꙋ́хꙋ) и҆ пꙋ́ть зми́а (ползꙋ́ща) по ка́мени** (Книга Притч Соломонових 30: 18–19).
[440] Книга пророка Ісаї 40: 6.
[441] Трохи неточна цитата з Книги пророка Аввакума 3: 19. Пор.: **Гд҃ь бг҃ъ мо́й си́ла моѧ̀, и҆ ѹ҆чини́тъ но́зѣ мои҆̀ на совершє́нїе, и҆ на высо́кая возво́дитъ мѧ̀, є҆́же побѣди́ти ми҆̀ въ пѣ́сни є҆гѡ̀**.
[442] Неточна цитата з Книги пророка Аввакума 3: 19. Пор.: **побѣди́ти ми҆̀ въ пѣ́сни**.
[443] Схожий вислів є, наприклад, в «Енеїді» Вергілія (XI, 513–514): "ipse ardua montis / per deserta iugo superans adventat ad urbem" (у перекладі Михайла Білика: "а сам по стрімких, недоступних / Пнеться верхах і підходить під місто" [*Публій Вергілій Марон*. Енеїда / З латинської переклав Михайло Білик; переклад звірив і зредагував Борис Тен. – Київ, 1972. – С. 252]) чи в поемі Лукреція «Про природу речей» (VI, 469): "montis cum ascendimus altos" (у перекладі Андрія Содомори: "сходим на гори високі" [*Тіт Лукрецій Кар*. Про природу речей / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1988. – С. 161].
[444] Сковорода має на думці слова: **и҆ свѣ́тъ во тмѣ̀ свѣ́титсѧ** (Євангелія від св. Івана 1: 5).

[445] Див. прим. 38 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».
[446] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Ꙗ҆коже слы́шахомъ, та́кω и҆ ви́дѣхомъ во гра́дѣ гд҃а си́лъ, во гра́дѣ бг҃а на́шегω: бг҃ъ ѡ҆снова́ и҆ въ вѣ́къ** (Книга Псалмів 47 (48): 9).
[447] Парафраза Книги пророка Ісаї 60: 20. Пор.: **и҆спо́лнѧтсѧ дні́е рыда́нїѧ твоегѡ̀**.
[448] Трохи неточна цитата з Книги пророка Михея 4: 2. Пор.: **прїиди́те, взы́демъ на го́рꙋ гд҃ню**. Див. також: **прїиди́те, и҆ взы́демъ на го́рꙋ гд҃ню** (Книга пророка Ісаї 2: 3).
[449] Книга Псалмів 43 (44): 10; 59 (60): 12.
[450] Фразу **да́ждь на́мъ по́мощь** узято з Книги Псалмів 59 (60): 13; 107 (108): 13.
[451] Книга Притч Соломонових 8: 35.
[452] Євангелія від св. Івана 3: 7.
[453] Книга Притч Соломонових 1: 20.
[454] Євангелія від св. Луки 17: 32.
[455] Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 15 (зв.).
[456] Книга Рут 2: 8; Книга Псалмів 44 (45): 11.
[457] Очевидно, це парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 28. Пор.: **да бу́детъ бг҃ъ всѧ́чєскаѧ во всѣ́хъ**.
[458] Книга пророка Ісаї 61: 10.
[459] Книга пророка Ісаї 61: 10.
[460] Сковорода має на думці Христові слова: **ма́ти моѧ̀ и҆ бра́тїѧ моѧ̀ сі́и сꙋ́ть, слы́шащїи сло́во бж҃їе, и҆ твори́щїи є҆̑** (Євангелія від св. Луки 8: 21).
[461] Можливо, Сковорода має на думці слова: **и҆ весели́сѧ съ жено́ю** (Книга Притч Соломонових 5: 18).
[462] Див.: **Нарцы̀ премꙋ́дрость сестрѣ̀ тебѣ̀ бы́ти** (Книга Притч Соломонових 7: 4).
[463] Див.: **Бра́тъ ѿ бра́та помога́емь** (Книга Притч Соломонових 18: 19).
[464] Див.: Євангелія від св. Луки 11: 5.
[465] Див.: Перша книга царств 25: 18.
[466] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 14: 18.
[467] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 18: 8.
[468] Сковорода має на думці слова: **и҆ раздѣли́ всѣмъ лю́демъ на всю́ си́лꙋ їѝлевꙋ ѿ да́на да́же до вирсаві́и, и҆ ѿ мꙋ́жа да́же до жены́, коемꙋ́ждо по ѻ҆кро́ху хлѣ́ба, и҆ по ча́сти пече́нагω ма́са, и҆ по сковрадно́мꙋ млинꙋ̀** (Друга книга царств 6: 19).
[469] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 67 (68): 19. Останнє слово має форму: **плѣ́нъ**. Див. також: **возше́дъ на высотꙋ̀, плѣни́лъ є҆сѝ плѣ́нъ** (Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 8).
[470] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 42: 25–28.
[471] Див.: Третя книга царств 10: 13.
[472] Див.: Євангелія від св. Матвія 14: 21; Євангелія від св. Марка 6: 44; Євангелія від св. Луки 9: 14.
[473] Див.: Євангелія від св. Матвія 2: 11.
[474] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **ни є҆ди́нъ мꙋ́жє́й тѣ́хъ зва́нныхъ вкꙋ́ситъ моєѧ̀ ве́чери: мно́зи бо сꙋ́ть зва́ни, ма́лш же и҆збра́нныхъ** (Євангелія від св. Луки 14: 24).
[475] Книга Псалмів 35 (36): 9.
[476] Книга пророка Ісаї 31: 9.
[477] Євангелія від св. Луки 14: 15.
[478] Книга Притч Соломонових 9: 1.
[479] Перша книга Мойсеєва: Буття 43: 34.
[480] Євангелія від св Матвія 26: 27.

[481] Євангелія від св. Луки 24: 35.
[482] Пісня над піснями 2: 5.
[483] Неточна цитата з Пісні над піснями 2: 3. Пор.: подъ сѣнь є҆гѡ̀ восхотѣ́хъ.
[484] Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 18: 19. Пор.: Бра́тъ ѿ бра́та помога́ємь, а҆́кш гра́дъ тве́рдъ.
[485] Неточна цитата з Пісні над піснями 6: 2. Пор.: А҆́зъ бра́тъ моемъ҆̀ и҆ бра́тъ мо́й мнѣ.
[486] Книга пророка Ісаї 44: 20.
[487] Див., наприклад: Не ме́ртвїи восхва́лятъ тя̀, гд҃и, нижѐ всѝ низходя́щїи во а҆́дъ: но мы̀ живїи́ благослови́мъ гда҃ ѿнн҃ѣ и҆ до вѣ́ка (Книга Псалмів 113 (114): 25–26).
[488] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 3.
[489] Трохи неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 4: 6. Пор.: и҆́же возсїя́ въ сердца́хъ на́шихъ.
[490] Книга Псалмів 32 (33): 11.
[491] Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 10. Пор.: дх҃ъ бо всѧ̑ и҆спытѹ́етъ, и҆ глубины̀ бж҃їа.
[492] Неточна цитата з Книги Йова 38: 2. Пор.: мене́ же ли мни́тсѧ ѹ҆таи́ти;
[493] Пісня над піснями 5: 6.
[494] Неточна цитата з Дій св. апостолів 13: 22. Пор.: ѡ҆брѣто́хъ дв҃да сы́на і҆ессе́ова, мѹ́жа по ср҃цꙋ̀ моемꙋ̀.
[495] Парафраза Євангелії від св. Матвія 10: 36. Пор.: вразѝ человѣ́кѹ домаш҃нїи є҆гѡ̀.
[496] Парафраза Євангелії від св. Луки 23: 38. Пор.: сей҆́ е҆́сть цр҃ь і҆ѹде́йскъ.
[497] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 14. Пор.: и҆ зе́млю снѣ́си всѧ̑ днѝ живота̀ твоегѡ̀.
[498] Парафраза Книги Псалмів 106 (107): 9. Пор.: а҆́кш насы́тилъ е҆́сть дꙋ́шꙋ тщ҃ꙋ̀, и҆ дꙋ́шꙋ а҆́лчꙋщꙋ и҆спо́лни бла҆гъ.
[499] Книга Псалмів 2: 1.
[500] Книга Псалмів 2: 2.
[501] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Луки 14: 15. Пор.: блаже́нъ, и҆́же снѣ́сть ѡ҆бѣ́дъ въ цр҃твїи бж҃їи.
[502] Євангелія від св. Луки 17: 32.
[503] Євангелія від св. Луки 17: 32.
[504] Фразу па́сха на́ша взято з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 5: 7.
[505] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 26: 8. Пор.: Пꙋ́ть бо гд҃ень сꙋ́дъ: ѹ҆повава́хомъ на и҆́мѧ твоѐ и҆ па́мять, е҆́же жела́етъ дꙋша̀ на́ша.
[506] Парафраза Євангелії від св. Матвія 24: 28. Пор.: и҆дѣ́же бо а҆́ще бꙋ́детъ трꙋ́пъ, та́мѡ соберꙋ́тсѧ ѻ҆рлѝ.
[507] Сковорода має на думці слова: сѣ́лъ е҆сѝ на пр҃то́лѣ, сꙋдя́й пра́вдꙋ (Книга Псалмів 9: 5).
[508] Парафраза Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 3. Пор.: ѿбразъ ѵ҆поста́си є҆гѡ̀.
[509] Парафраза Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 3. Пор.: сі҃мнїе сла́вы и҆ ѿбразъ ѵ҆поста́си є҆гѡ̀.
[510] Книга пророка Ісаї 33: 17.
[511] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 1: 5. Пор.: не воскре́снꙋтъ нечести́вїи на сꙋ́дъ.
[512] Сковорода говорить тут про Родоського колоса – статую Геліоса, зруйновану землетрусом у 224 р. до н. е. Про цю статую згадували й інші українські письменники. Наприклад, автор однієї з різдвяних драм писав: “Солнечнозрачный боже, чюдны Аполлине, / Іовиша и Латоны первородны сыне! / Брате день въщающей от утра Діанны, / Свѣтом, аки ризою, свыше одѣянный! / В островѣ Родѣ создал столп своими труды, /

Между седми сочислен мира сего чюды" [Різдвяна драма // *Рєзанов В.* Драма українська. Старовинний театр український. – Київ, 1927. – Вип. 4: Шкільні дійства різдвяного циклу. – С. 191–192].

[513] Сковорода має на думці слова: **И** тєчє̀ ско́рш давíдъ, и̑ ста̀ над̀ ни́мъ, и̑ взѧ̀ ме́чь є̑гѡ̀, и̑ и̑звлечє̀ є̑го̀ ѿ нє́дръ є̑гѡ̀, и̑ ѹ̑мертвѝ є̑го̀, и̑ ѿсѣчє̀ и̑мъ главꙋ̀ є̑гѡ̀. **И** ви́дѣша и̑ноплеме́нницы, я̆кш ѹ̑мре си́льный и̑ ́хъ, и̑ бѣжа́ша (Перша книга царств 17: 51). Цей образ був досить популярний в літературі старої України. Досить пригадати бодай назву спрямованого проти Іоаникія Галятовського полемічного трактату Теофіла Рутки «Голіат, вражений своїм мечем» [див.: *Rutka Th.* Goliat swoim mieczem porażony, to iest Ioannicius Galatowski, archimandrita Ielecki, przeciw pochodzenia Ducha S. od Syna y o Kosciołowi Rzymskiemu piszący. – Lublin, 1689].

[514] Книга пророка Наума 3: 5.

[515] Парафраза Книги пророка Ісаї 11: 6–8. Пор.: и̑ пасти́сѧ вꙋ́ꙁтъ вкꙋ́пѣ во́лкъ съ а̑гнцемъ, и̑ ры́сь почі́етъ со ко́ꙁлищемъ, и̑ телє́цъ и̑ ю҃не́цъ и̑ ле́въ вкꙋ́пѣ пасти́сѧ вꙋ́ꙁтъ, и̑ ѻ̀трочѧ̀ ма́ло поведе́тъ и̑̀: и̑ во́лъ и̑ медвѣ́дь вкꙋ́пѣ пасти́сѧ вꙋ́ꙁтъ, и̑ вкꙋ́пѣ дѣ́ти и̑ ́хъ вꙋ́ꙁтъ, и̑ ле́въ а̑ки во́лъ я̆сти вꙋ́детъ пле́вы: и̑ ѻ̀трочѧ̀ мла́до на пеще́ры а̑спі́дѡвъ и̑ на ло́же и̑ꙁчада́ї́и а̑спі́дскихъ рꙋ́кꙋ возложи́тъ.

[516] Парафраза Книги Псалмів 90 (91): 13. Пор.: на а̑спі́да и̑ васі́лі́ска наста́пиши, и̑ попере́ши льва̀ и̑ ѕмі́ѧ.

[517] Див. прим. 64 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[518] Парафраза Книги Псалмів 22 (23): 4. Пор.: а̑̀ще бо и̑ пойдꙋ̀ посредѣ̀ сѣ́ни сме́ртныѧ, не ѹ̑бою́сѧ ѕла̀, я̆кш ты̀ со мно́ю є̑сѝ.

[519] Книга Юдити 13: 11; Книга пророка Ісаї 8: 8.

[520] Євангелія від св. Луки 2: 15.

[521] Пісня над піснями 8: 5.

[522] Євангелія від св. Луки 2: 15.

[523] Парафраза Книги Юдити 13: 11. Пор.: ѿве́рзите нн҃ѣ, ѿве́рзите врата̀, съ на́ми бг҃ъ.

[524] Фраза во вратѣ́хъ є̑̀ зринає в Книзі пророка Софонії 2: 14.

[525] Пісня над піснями 2: 9.

[526] Сковорода має на думці слова: **С**кве́рныхъ же и̑ ва́вїнхъ ва́сней ѿрица́йсѧ (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 4: 7).

[527] Парафраза Євангелії від св. Івана 7: 24. Пор.: не сꙋди́те на лица̂.

[528] Парафраза Євангелії від св. Марка 16: 18. Пор.: а̑̀ще и̑ что̀ сме́ртно и̑спі́ю́тъ, не вреди́тъ и̑ ́хъ.

[529] Сковорода має на думці слова: **Ж**а́ло же сме́рти гр҃ѣ́хъ (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 56).

[530] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 65 (66): 12. Пор.: проидо́хомъ сквозѣ̀ ѻ̆гнь и̑ во́дꙋ.

[531] Трохи неточна цитата з Книги пророка Наума 3: 5. Пор.: ѿкры́ю за̂дняѧ твоѧ̂ къ лицꙋ̀ твоемꙋ̀, и̑ покажꙋ̀ ѩ̀зы́кшмъ срамотꙋ̀ твою̀ и̑ ца́рствамъ безче́стїе твоѐ.

[532] Парафраза Книги пророка Наума 3: 6. Пор.: возве́ргꙋ на тѧ̀ ѡ̀гнꙋше́нїе по нечистота́мъ твои́мъ, и̑ положꙋ́ тѧ̀ въ при́тчꙋ.

[533] Сковорода має на думці слова: **П**а́ки подо́бно е̑́сть ц҃рт҃вїе нб҃ное человѣ́кꙋ кꙋпцꙋ̀, и̑ма́щꙋ до́брыхъ би́серей, и̑же ѡ̀брѣ́тъ є̑ди́нъ многоцѣ́ненъ би́серъ, ше́дъ продадѐ всѧ̂, є̑ли́ка и̑ма́ше, и̑ кꙋпѝ є̑го̀ (Євангелія від св. Матвія 13: 45–46).

[534] Родос здавна славився своїми помаранчевими гаями й пальмами [див.: *Замаровський В.* Сім чудес світу: художні нариси. – Київ, 1979. – С. 230].

[535] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 6: 10. Останнє слово має форму: снидо́хъ.
[536] *Див. прим. 64 до циклу «Сад божественных пѣсней».*
[537] Парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 24: 23. Пор.: І҃да́ющїи мѧ̀ ѥ́щѐ взы́чжтъ, ѝ пїю́щїи мѧ̀ ѥ́щѐ вжа́ждѫтсѧ.
[538] Неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 4: 8, 16. Пор.: бг҃ъ любы ѥ́стъ.
[539] Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 39: 1–3. Пор.: Т҃о́чїю вдаю́й дꙋ́шѫ свою̀ ѝ размышля́ѧй въ зако́нѣ вы́шняго премꙋ́дрости всѣ́хъ дре́вних҃ъ взы́щетъ ѝ во пр҃ро́чествїих҃ъ поꙋчи́тисѧ бꙋ́детъ: пꙋ́вѣсти мꙋжи́й ѝмени́тыхъ соблюде́тъ ѝ во ѝзви́тїѧ при́тчей совни́детъ, сокрове́нна при́тчей ѝзы́щетъ ѝ въ гада́нїи при́тчей пожи́ве́тъ.
[540] Коли Сковорода стверджує, що тисячі образів Святого Письма "наслідують" Божу Премудрість так само, як "частицы разбитаго зерцала" – людське обличчя, він нав'язується до образу, за допомогою якого богослови намагалися пояснити таїнство святої євхаристії: ціле дзеркало показує ціле обличчя, так само, як і кожен шматочок дзеркала розбитого [див.: *Транквіліон-Ставровецький К.* Євангеліе учителное. – Рахманів, 1619. – Арк. 82 (зв.); *Галятовський І.* Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 230; *Туптало Д.* Двенадесят статей, иже увеpяют сомнящихся или невѣрство имущих человѣков о пресуществленіи хлѣба в тѣло и віна в кров Господа нашего Ісуса Христа // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 5. – С. 125; Слово к народу каѳоліческому. – Почаїв, 1765. – Арк. 7 (зв.), 192 (зв.); Сѣмя слова Божія. – Почаїв, 1772. – С. 287; Начатки догмато-нравоучителнаго богословія. – Почаїв, 1770. – С. 565–566]. Набуваючи універсальності, це старе богословське "подобенство" могло втілювати також метафізичні опозиції Бога та творива, духу й матерії, цілого й частини, континуальності й дискретності. Саме воно стає "принципом індивідуації", скажімо, ідеї *богосинівства* ("…дар всыновленія Божія єсть то причастіе и присвоеніе человѣка Богови, то єсть Бог сам от неисповѣмаго милосердія своєго, хотя єсть в себѣ безмѣрный, безконечный, к єстеству человѣческому мѣримому и кончаємому способом не вымовным себе аки бы ужичает, изображаючи в томже єстествѣ человѣка своє подобіе, сподобяще єго до видѣнія Божественнаго лица своєго вѣчна в небѣ так, нѣбы якоже солнце, хотя єсть велми великое и над круг земли болшое, блеском єднак своим в зерцалѣ цѣлоє изображается" [Начатки догмато-нравоучителнаго богословія. – Почаїв, 1770. – С. 108]), думки про *неподільність духовної субстанції* ("…частей бо душа не имать, дух нераздѣлен суть. Но и в иных вещех не тожде ли бывает. Ни ли видѣсте когда от многих частей устроєнное зерцало, како єдино и тожде лице человѣческое во многих оных зерцала частєх видимо бывает" [*Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 392–393]) тощо.
[541] *Див. прим. 4 до віршованого діалогу «Разговор о премудрости».*
[542] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 2. Пор.: І҃ко́же кри́нъ въ те́рнїи.
[543] Грецький бог сновидінь Морфей приходив у сни в образах різних людей.
[544] Парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 31: 16. Пор.: не простира́й рꙋ́кѝ ѝ не гнѣти́сѧ съ ни́мъ въ соли́ло.
[545] Парафраза Книги Псалмів 10 (11): 5. Пор.: любя́й же непра́вдꙋ ненави́дитъ свою̀ дꙋ́шꙋ.
[546] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 12: 26. Пор.: Разми́въ пр҃ѣ́никъ себѣ̀ дрꙋ́гъ бꙋ́детъ.
[547] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 13: 52. Пор.: вся́къ кни́жникъ, наꙋчи́всѧ ц҃р҃твїю нб҃номꙋ́, подо́бенъ ѥ́стъ челове́кꙋ домови́тꙋ, и̑же ѝзно́ситъ ѿ сокро́вища своегѡ̀ нѡ́вая ѝ ве́тхая.
[548] *Див. прим. 175 до циклу «Басни Харьковскія».*

[549] Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 13: 2. Пор.: и҆ а҆́ще и҃маⷨ пр҃ро́чество, и҆ вѣ́мъ тайны всѧ̑ и҆ вѣ́сь ра́зумъ, и҆ а҆́ще и҃маⷨ всю̀ вѣ́рꙋ, ꙗ̑кш и҆ го́ры преставля́ти, любве́ же не и҃маⷨ, ничто́же е҆́смь.

[550] Див.: нижѐ внима́ти ба́снемъ и҆ родосло́вїемъ безконе́чнымъ, ꙗ̑же стѧзанїѧ̀ творя́тъ па́че, не́жели бж҃їе строе́нїе, е҆́же въ вѣ́рѣ (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 1: 4).

[551] Див.: **Скве́рныхъ же и҆ ба́вїнъ ба́сней ѿрица́йсѧ, ѡ҆бꙋча́й же себѐ ко бл҃гоч҃естїю** (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 4: 7).

[552] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до євреїв 13: 10. Пор.: **И҃маⷨ** (же) ѻ҆лта́рь, ѿ него́же не и҃мꙋ́тъ вла́сти ꙗ̑сти слꙋжа́щїи сѣ́ни.

[553] Сковорода має на думці слова: **Вѣ́мъ человѣ́ка ѡ҆ хр҃тѣ́, пре́жде лѣ́тъ четыренадесѧтѝ: а҆́ще въ тѣ́лѣ, не вѣ́мъ, а҆́ще ли кромѣ́ тѣ́ла, не вѣ́мъ, бг҃ъ вѣ́сть** (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2).

[554] Очевидно, Сковорода має на думці слова Христа: **Т҃о́й же ра́бъ вѣ́дѣвый во́лю господи́на своегѡ̀, и҆ не ꙋ҆гото́вавъ, ни сотвори́въ по во́ли е҆гѡ̀, бї҃е́нъ бꙋ́детъ мно́гѡ** (Євангелія від св. Луки 12: 47).

[555] Трохи неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 2: 19. Пор.: **ѿ** на́съ и҆зыдо́ша, но не бѣ́ша ѿ на́съ.

[556] Трохи неточна цитата з Книги Ісуса Навина 9: 23. Пор.: про́клати е҆стѐ: и҆ не ѡ҆скꙋдѣ́етъ ѿ ва́съ ра́бъ.

[557] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 26: 18–19.

[558] Сковорода має на думці слова: и҆ всѧ̑ кла́дязи, ꙗ̑же и҆скопа́ша рабѝ ѻ҆тца̀ е҆гѡ̀, во вре́мѧ ѻ҆тца̀ е҆гѡ̀, загради́ша а҆̑ фꙋ҃ли́стїмлѧне (Перша книга Мойсеєва: Буття 26: 15).

[559] Усеосяжно-алегоричне тлумачення Святого Письма мало власним наслідком, зокрема, маніхейську гадку про ілюзорність людського тіла Христа ("…такіи геретики были, которыи мовили, же не мъл Христос правдивого тъла, але фантастикум котум, змышленое тъло мъл" [*Галятовський І.* Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 80]). Як писав про це Дмитро Туптало: "И болшей єреси сотворится начало, єже и воплощеніе Христово, и страданіе, и вся преславная єго дѣянія и чудеса не в дѣло, но в притчу вмѣняти и привидѣнієм, а не самим дѣлом, Христа плоть пріемша и пострадавша мнѣти, якоже древле манихейская злоумная учаще єресь…" [*Туптало Д.* Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 303 (зв.)–304].

[560] Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: пло́ть не по́льзꙋетъ ничто́же.

[561] Трохи неточна цитата із Соборного послання св. ап. Іуди 12. Останнє слово має форму: безво́дни.

[562] Це може бути парафраза кількох новозаповітних віршів. Пор.: рожде́нное ѿ пло́ти пло́ть е҆́сть, и҆ рожде́нное ѿ дх҃а дх҃ъ е҆́сть (Євангелія від св. Івана 3: 9); пло́ть ꙋ҆́бѡ мертва̀ гр҃ха̀ ра́ди, дх҃ъ же живе́тъ пра́вды ра́ди (Послання св. ап. Павла до римлян 8: 10); пло́ть бо похотствꙋ́етъ на дх҃а, дх҃ъ же на пло́ть: сі҃̑ же дрꙋ́гъ дрꙋ́гꙋ проти́вѧтсѧ (Послання св. ап. Павла до галатів 5: 17); ꙗ̑кш сѣ́ми въ пло́ть свою̀, ѿ пло́ти по́жнетъ и҆стлѣ́нїе: а҆ сѣ́ми въ дх҃ъ, ѿ дх҃а по́жнетъ живо́тъ вѣ́чный (Послання св. ап. Павла до галатів 6: 8).

[563] Сковорода має на думці суперечки між православними й католиками щодо питання про сходження Святого Духа, які були надзвичайно напруженими й породили цілу літературу. Наприклад, старі українські письменники присвячували полеміці довкола "придатку" чи "непридатку" "й від Сина" (лат. *Filioque*) не тільки спеціальні богословські трактати на взір «Старий Західний Костел» Іоаникія Галятовського, «Голіат, уражений власним мечем» і «Посланець до Східної Церкви св. Аврелій Августин» Теофіла Рутки,

«Про сходження Святого Духа від самого Отця» Адама Зерникава, але й численні поетичні твори, що їх можна знайти в книжках Кирила Ставровецького [див.: *Транквіліон-Ставровецький К.* Перло многоцѣнное. – Могилів, 1699. – Арк. 35 (зв.)–42], Лазаря Барановича [див.: *Baranowicz Ł.* Lutnia Apollinowa. – Kiiów, 1671. – S. 166–167], Івана Максимовича [див.: *Максимович І.* Осм блаженства євангелскія. – Чернігів, 1709. – Арк. 82] та інших [про цей та інші сюжети української полемічної літератури див.: *Ушкалов Л.* Феномен української полемічної літератури // *Ушкалов Л.* Есеї про українське бароко. – Київ, 2006. – С. 121–132].

[564] Сковорода має на думці суперечки про таїнства, зокрема про причастя під однією чи двома особами, про час перетворення святих дарів, про поливальне хрещення тощо.

[565] Очевидно, Сковорода має на думці суперечку між православними й католиками, з одного боку, та протестантами – з другого про те, чи може порятувати людину сама тільки віра. Цей сюжет досить часто зринає у творах старих українських богословів [див., наприклад: Книга о вѣрѣ. – Київ, 1620. – С. 168; *Галятовський І.* Ключ разумѣнія. – Київ, 1659. – Арк. 101; *Баранович Л.* Трубы словес проповѣдных. – Київ, 1674. – Арк. 8 (зв.); *Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 891–1026; Начатки догмато-нравоучителнаго богословія. – Почаїв, 1770. – С. 258–273].

[566] Тут можна пригадати суперечки про "двоєперстіє" чи "троєперстіє", про партесний спів тощо.

[567] Чи не найголовнішим питанням пневматологічних суперечок було питання про те, чи янголи цілком безплотні, чи мають "духовне тіло".

[568] Тут на передньому плані перебували суперечки між католиками й православними про чистилище, що в Україні набули особливої гостроти на зламі XVI–XVII ст.

[569] Сковорода має на думці богословські суперечки з приводу трьох основних моделей змалювання раю: рай-*сад*, рай-*місто*, рай-*небо*.

Брань
Архистрати́га Михаи́ла со Сатано́ю
о сем:
Ле́гко быть Благим
Напи́санна в 1783-м *Лѣтѣ*.

Возлю́бленный *Дру́же* Михаи́ле[1]!

Пріи́ми́ от мене и сію̀ Кни́жечку в *Дар* тебѣ, И́менем Твоего же тезоимени́та печатлѣ́нную. Аще И́мя Михаи́лово прія́л еси, пріи́ми́ и Се́рдце Его[2], воспѣва́я из Кни́ги Царственныя Пѣснь о́ную: "Се́рдце мое твоим, Твое же есть моим"[3].

В то Вре́мя, о Михаи́ле! су́щій есѝ Друг Храни́телю твоему Михаи́лу, единосерде́чно восклица́я:

"Кто яко Бог?"[4]

Я сію Кни́жечку на́чал в Бурлу́ках[5]. Ко́нчил в Бабая́х[6].

Не орю̀ у́бо, ни се́ю, ни Ку́плю дѣ́ю, ни во́инствую. Отверга́ю же вся́кую Жите́йскую Печа́ль. Что у́бо дѣ́ю? Се Что!

"Всегда̀ благослови́ще Господа, поем Воскресеніе его"[7].

Се моя *Дѣ́жа* и Надѣ́жа! Что́ *ли* убо есть Воскресеніе? Воскресеніе есть вся Земля̀ Изра́илева. Пря́мо сказа́ть, весь Би́бличный Мы́рик. Но́вая и Дре́вняя Е́ва. В сей Земли́цѣ спа́ше Ія́ков с Поко́ем. Ка́ко же не с Поко́ем? Са́мый Ка́мень был ему вмѣ́сто Поду́шки[8]. Са́мая Же́стость была̀ ему Мя́гкостію Та́мо, Гдѣ по нем Самѱо́н нашел Со́ты[9].

Ей глаголю! Обрѣто́х и аз. Та́мо и сам я поко́юся, наслажда́юся, веселю́ся. Пою̀ со Маро́ном: Deus nobis haec Otia fecit[10].

"Бог нам сіе Пра́зденство даровал".

Па́че же пою̀ с моим *Давидом*: "Аз усну́х, и спах, и воста́х"[11].

И с моим Иса́ією: "Поко́й нам дал Бог на Горѣ́ сей"[12].

Не зна́ю, Что́ то разумѣ́ет Плута́рх чрез свою Наде́жду (нарица́емую у его) Пі́ндарскую[13]. Он еѐ тво́рит Доили́цею Ста́рцам. Сіе же вѣм воистину, яко Ста́рцы О́ныи Соломо́новы:

"Вѣне́ц Хвалы̀, Ста́рость…"[14] и про́тчая, –

ко́рмлятся, со́суще Сосца̀ двоих Ма́терей и Безневѣ́стных Невѣ́ст[15]: Прама́тери Е́вы и Ма́тери Маріа́м, я́коже ест пи́санно:

"Соса́ша Мед из Ка́меня"[16] и "Та́мо дам тебѣ Сосца̀ моя"[17].

Рече́ши, почто̀ у́бо не всѣ в сей Земе́лькѣ наслажда́ются, но а́лчут, ро́пщут и клену́т еѐ? Отвѣ́т: Того ради, яко сія Земли́чка имѣ́ет Двѣ Ча́сти. До́лнюю и Го́рнюю, Здѣ́шнюю и Та́мошнюю, Прокля́ту и Благослове́нну, Бѣсо́вску и Господню, а́ки два Сосца̀ и два Исто́чники. "Изы́йде Ія́ков от Студ[енца] Кля́твеннаго"[18]. Внял *ли* еси[19]? "и идѐ в Харра́н"[20]. Внял *ли* еси[21]? "и обрѣ́те Мѣ́сто"[22]. Внял *ли*? "и спа Та́мо"[23]. Внял *ли* еси[24]? Аще бы ра́вная Мѣста̀, не бы иска́л втора́го и не шел бы от Здѣ. Не всу́е и Иса́ія: не то́чію, –

речѐ, – в Земл҃ѣ сей, но на Горѣ́ ея[25]. ТАМО! Рече́ши, Кто у́бо благу́ю Часть избира́ет? Отвѣ́т: Сего у́бо ра́ди сія Кни́жечка изво́дит на Поднебе́сный Позо́р два Сердца̀: А́нгелское и Сата́нское, борю́щаяся между собо́ю. Сія два Царства в ка́ждом Человѣ́кѣ дѣ́ют вѣ́чную Бо́рбу. Егда̀ же Чистое Се́рдце одоле́ло Зло́бную Бе́здну, тогда̀ Врата̀ А́дова сокруша́ются[26]. Рѣша́тся Плѣ́нники. Открыва́ется Путь на о́ную Воскре́сшую из Бездн Го́ру: "Кто взы́йдет на Го́ру Господню?"[27]

Ка́я же СЛАСТЬ и Утѣ́ха на Горѣ́ той? Возвѣстѝ нам, о Иса́ие! "Поко́й даст Бог на Горѣ́ сей"[28]. О дово́льно! Еще ли Что то? "Испію́т (де) Вино̀. Испію́т Ра́дость на Горѣ́ сей"[29]. О предово́льно! "Пома́жутся (де) Мы́ром на Горѣ́ сей"[30]. О предово́льно дово́льно! Се гдѣ наш Ія́ков поко́ился! "И спа ТА́МО"[31]. Спа в Харра́нѣ. Во Гра́дѣ Любвѝ спа.

"ТА́МО ДАМ ТЕБѢ СОСЦА̀ МОЯ"[32].

Ви́диши ли, Возлю́бленне Михаи́ле? Се гдѣ поко́ится Друг твой! Ста́рец Варса́ва Дании́л Ме́ін-Гард[33]. Ами́нь!

Ію́ня 19-го, 1788-го Года̀.

Глави́зна Твори́нія

*

"Убіе́т Драко́на, су́щаго в Мо́ри". Иса́ія[34].

*

"Ка́ко спадѐ Денни́ца!"[35]

*

"Клену́щу Нечести́вому Сатану̀, сам клене́т свою Душу". Сирах[36].

*

"До́ндеже День озари́т, и Денни́ца возсія́ет в Сердцах ваших". Петр[37].

БОРБА и ПРЯ о Том: Претру́дно быть злым.
Легко̀ быть благи́м.

Возлетѣ́в Нетопы́рскими Кри́лами Сатана̀ из преиспо́дних в Го́рняя, останови́лся на Предѣ́лах Атмосфе́ры[a]. Узрѣ́в же Нощны́м О́ком Лучеза́рный О́ный ДОМ:

"ПРЕМУ́ДРОСТЬ созда̀ себѣ ДОМ

И утвердѝ Пирами́д[6] седмь"[38], – А́дским Ры́ком, а́ки Гро́мом, возревѣ́л так:

---

[a] Атмосфе́ра – Сло́во Е́ллинское(1): значи́т Земна́го Клу́ба во́здушну Околи́чность, просте́рту дото́лѣ, доко́лѣ восхо́дят Пары̀, или А́томы. Я́снѣе сказа́ть: доко́лѣ О́блаки восхо́дят. Мѣще́ніе Пе́рунам и Мо́лніям.

[б] Сло́во Е́ллинское(2). Значи́т Го́рнія Ко́мнаты и Оби́тели, воздви́гнутыя по О́бразу Головы̀ Са́харныя или Пла́меня. Воо́бще, Го́рнее Жили́ще. Е́ллински: Пи́ргос(3), Ри́мски: Turris. Туре́цки: Колонча́к(4), По́лски: Ве́жа(5). По-зде́шнему: Ба́шня, Те́рем. Как при Ки́ркѣ Колоко́лня, так они при Дома́х. Славе́нски: Столп. "В Столпѣ О́блачнѣ Глаго́лаше к ним"(6). "Бу́ди же Мир в Си́лѣ твоей, и Оби́ліе в Столпостѣна́х твои́х"(7).

“К Чему̀ сей Дом сотворе́н?”

На сей Трус Бу́рен, Среброви́дными, со златы́м Междора́міем, Кри́лами, аки Оре́л на Лов, низпуща́ясь, Михаи́л возопи́л:

О Вра́же Божій[39]! Почто̀ ты здѣ? И что тебѣ здѣ[40]? Древле отры́гнул еси предо мною ху́лу на Мойсе́ево Тѣло[а]. Нынѣ той же яд изблева́ешь на Дом Божїй. Кто, яко Бог[41]? И что добро, и толь красно, яко Дом Его? Да запретит тебѣ Господь мой[42], емуже предстою̀ днесь[43]!..

Сатана̀. Не подобает небесных Во́инств Архистрати́гу[б] быть сварли́ву, но ти́ху, кро́тку и…

Михаи́л. О Змій! Умягчи́л еси словеса твоя, паче Еле́я, и та суть стрѣлы[44]. Нѣсть твое разумѣти, что благовре́менный Гнѣв есть то Любовь Божїя, а что безвременная Милость есть то твое Сердце.

Сатана. Се странную Пѣснь воспѣл еси!

Мих[аил]. Стра́нная убо, новая и преславная воспѣвают небесныя Си́лы во Градѣ Божїем[45]. Сїя есть Истина.

Сат[ана][в]. Силы же преиспо́днія что́ ли пою́т?

Мих[аил]. Си́лы твоя пою́т по́длое, мїрско́е, ме́рзкое. Сказать же Петро́вым в «Дѣя́нїях» Сло́вом[г] (Commúne, Κοινὸν, Соénum)[46]. Просто сказать, грязь ры́ночную и, обви́вшую Їезекїи́левскїй о́ный Оприсно́к[47], Моты́лу[д].

Сатана. Ха! ха! хе! Стра́нное пою́т Силы небе́сныя…

Мих[аил]. О руга́тель! к чему сей пе́сїй Смѣх твой? Не таи́тся же предо мною Лука́вство твое. Нарица́я стра́нною, та́йно клеве́щешь небесную Сла́ву и До́гматы Ея, воздая̀ Ей мни́мое тобо́ю Неблаголѣпїе и Непреподобїе, про́сто ре́кши: вздор.

Сатана̀. Нынѣ убо не обыну́яся провѣща́л еси вину̀, чесо́ради преиспо́днее жи́тельство в ты́сящу крат многолюднѣе паче вашего Небе́снаго?

Михаи́л. И лжешь, и темнорѣчишь. Открый, аще можеши, откровеннѣе Се́рдца твоего Бе́здну.

[а] Сія Хула̀ воспомина́ется в Посланіи Святаго Апостола Іу́ды[(8)].

[б] Архистрати́г[(9)]. Славе́нски Пе́рвовоево́да. Си́рѣчь над Вожда́ми Вожд.

[в] Сата́н – Сло́во Евре́йское. Славе́нски – Супоста́т.

[г] Воззрѝ на Исто́рію о Корни́ліи Со́тникѣ в Дѣя́ніях[(10)]. Там Петр гово́рит: “Господи! нико́лиже Скве́рно вни́йде во Уста̀ моя”[(11)]; в Е́ллинском же лежи́т: Κοινόν, Ри́мски – Commune, Славе́нски – О́бщее. Все бо то Скве́рное есть, Что О́бщее Мы́ру, си́рѣчь Мно́гим. Отсю́ду и Ри́мляне имену́ют Бла́то Coenum. Сей Глас есть Е́ллинскій: Κοινόν, сіесть Общее. Мырскія Ду́мы есть то бла́то, гдѣ Гергеси́нскіи Ве́пры потопля́ются, в нихже Бог Мы́ра сего, сирѣчь Сатана̀, ослѣпи́л Ра́зумы, якоже толку́ет Златоу́ст сіи Па́вловы Слова̀: “Бог Мы́ра сего…”[(12)].

[д] Моты́ла есть Ветхославе́нское Сло́во. Ри́мски – Excreméntum.

САТАНА. О Апокали́пта[а]! Странность в До́гматах, Стропо́тность в Путѝ, Трудность в Дѣлѣ, сей есть троеро́дный Источник пустыни вашея небе́сныя.

МИХ[АИЛ]. Не можно ли хоть мало откровеннѣе?

САТАНА̀. Претрудно быть жителем небесным. Внял ли еси[48]? Се вина! опустошившая небеса вашя.

МИХАИ́Л. Откуду сей Камень? и кто его положил во Основанїе?

САТ[АНА]. Се Аз глаголю! Претрудно быть, и бысть Тако.

МИХ[АИЛ]. Ты ли еси Творец До́гмата сего?

САТ[АНА]. Сей До́гмат есть несокруши́мый А́дамант.

МИХАИ́Л. "Воньми небо! и внуши Земле!.."[49]

Услышите и преисподняя! Кая есть большая на Господа Вседержителя хула и клевета, паче сея? Се удица, всѣх уловляющая! Се Ключ, всѣм врата Адова отверзающїй! Се соблазнь всѣм путь на небеса оскорбляющая! О украше́нная гро́бница Царская! по́лна мертвых костей и праха[50], Мїре Блядосло́вный!

Прелщаешь ста́рых, млады́я и дѣ́ти.

Вяжешь в пре́лести, аки птенцы в сѣти.

Весь Мїр дышет Его духом. Он есть сердце Мїру. Сердце нечистое, Сердце плотское. Се Богомерзская Троица! Сатана̀, плоть, Мїр[51]. Кто даст мнѣ Меч Божїй? Да прободу̀ сего Мадїани́та[б], любодѣйствующаго со Блудницею и Любодѣ́йницею Ми́ра сего[52], и обличу̀ срамоту̀ Ея.

И подъя́в Михаи́л молнїеви́дное Копїѐ, порази́л Адама́нтовым востре́ем Сатану в самое сердце Его, и пове́рже Его во о́блак вече́рнїй. Он же, па́дая стремгла́в, воскрика́л: "Ура̀! Ура̀! побѣди́х! побѣди́х!" Из-средѝ же о́блака возревѣ́л: "О! О! Апокали́пта! Призови́ не́бо и Зе́млю во свидѣ́тели[53], аз же тебѣ не покорю́ся, да́же до сего̀ есмь тверд в сем моем До́гматѣ".

МИХАИЛ. О Нетопы́р! Горе тебѣ! творящему Свѣт тмою, тму же Свѣтом, нарицающему сладкое горким, легкое же бременем[54].

САТАНА̀. Нѣсть ли писано: "Нужное есть Царствїе Божїе?.."[55]

МИХАИ́Л. Онѣмѣ́й, Псе лжи́вый!

САТАНА. И не Ну́жницы ли восхища́ют О́ное?..

МИХАИЛ. Лай! лай! нынѣ, Псе, издале́ча на Со́лнце… Господи Боже мой! Правда твоя, яко Полу́день[56]. Кто, якоже Ты[57]? Ты сам Драко́ну сему Че́люсти Его, всѣх пожира́ющїя, заради́ на Еди́н токмо День твой, и́же есть яко ты́сяща лѣт[58]. Ами́нь!

На сей шум и рев, аки Еродиевы Птенцы[в] слета́ют со гнѣзда̀ к Ма́терѣ своей, попра́вшей Зми́я[59], он же под ногами Ея вье́тся, развива́ется, так

[а] Апокали́пта есть Е́ллинское Имя[13]. Значит Славенски: Открови́тель. Сим Словом Тайно ругается Михаилу, яко Открови́телю Таин Божїих. Сатана же Любит Помрачать. Дабы никто не видѣл Безвѣстныя и Тайныя Премудрости Божїя.

[б] Мадиани́та. Сіе Сло́во отрыга́ет Свяще́нную Исто́рію о Финее́сѣ, кото́рый Израилтя́нина, любодѣйствующаго со Мадиани́ткою, пронзи́л обои́х сквозь[14].

[в] Сло́во Е́ллинское. Ὕδρος значит Жела́ніе. Ζεὺς значит Ю́питер, или Дій. Отсю́ду И́мя Еро́дій[15], Славе́нски – Боголю́бный. Ина́че сія Пти́ца нарица́ется Пеларго́с[16], Ри́мски – Сісо́nia, По́лски – Во́cian, у нас – Га́йстер. Она̀ гнѣзди́тся на Ки́рках, на Ба́шнях, на

низлетѣли к Михаи́лу Гаврїи́л, Рафаи́л, Урїи́л и Варахїи́л[60]. Михаи́л же, а́ки Боголюби́вый Еро́дій, терзает и попира́ет Дома́шняго врага, воздая́ Благодать До́му Влады́кѣ, дозво́лившему на седми́ Ба́шнях, надзира́ющих Прему́дрый Дом Его[61], возгнѣзди́тися Пти́цам, по Писанїю:

“Коль возлюбл[енна] Селе́нїя твоя!..”[62]

“Птица обрѣте себѣ Хра́мину”[63].

“Тамо Птицы возгнѣзде́ятся,

Еродїево жилище предводи́телст[вует] ими”[64].

“Блаже́нны живущїи в Дому твоем…”[65]

БЕСѢДА
Ангелская,
о клеветѣ Дїа́волской, и о Ко́знех,
отводя́щих от и́стиннаго утѣше́нїя.

*

Небе́снїи Архиво́ины возсѣ́ли на Ра́дугѣ, Михаи́л же так пове́л сло́во. “Нѣсть наша Брань проти́ву Крови́ и Пло́ти, но…”[66]

Сердце человѣку есть не-ограни́ченная Бе́здна. Она есть то, что во́здух, пла́вающїя Плане́ты нося́щїй. Сїя бездна если темна и не собыло́сь на ней: “Просвѣщаеши тму мою”[67].

“Бог, реки́й из тмы Свѣту возсїяти,

иже и возсїя в Сердца́х наших…”[68], –

тогда она бывает А́дом, си́рѣчь темни́цею, и исполня́ется, а́ки нощных птиц, мра́чных мечт и привидѣ́нїй. Нощны́й Оре́л[a], Царь и Оте́ц всѣм про́тчїим, есть Сатана́.

Сїи пусты́я ме́чты суть то Злы́и Ду́хи, а злы́и Ду́хи суть то злыя Мы́сли, злыя же мы́сли суть мысли плотски́я, владѣ́ющїя Ми́ром. И сїе-то напи́сано:

“К Мїродержи́телям тмы вѣ́ка сего”[69],

сирѣчь Брань наша проти́ву злых Духов, Держа́ву иму́щих над непросвѣще́нным Мїром и над всею Смѣ́сью Беззако́нников.

Что же да́лѣе? Нача́лом Вертогра́дных плодо́в суть сѣмена́. Сѣмена́ми же злых дѣл суть злыя Мы́сли. Сїе же то и напи́сано:

“К нача́лам и ко Власте́м…

К духовом Злобы́ поднебесным”[70].

высоча́йших Мѣста́х, Остна́х и Шпи́цах. Друг Люде́м. Враг Змія́м и Буфо́нам. Роди́телей ко́рмит и но́сит в Ста́рости. Отсю́ду у Е́ллин Сло́во – Ἀντιπελαργεῖν[(17)], си́рѣчь возблагодава́ть. Образу́ет благочести́вую Душу, лю́бящую Бога и Бли́жняго. Образу́ет и Богосло́ва, высо́ко возгнѣзди́вшагося О́наго: “Вѣм ЧЕЛОВѢКА…”[(18)].

[a] Нощны́й Оре́л, просто сказа́ть: Пу́гач. Вра́жда ему есть непримири́мая со Дне́вным Орло́м. Можно обои́х уловѝть на борьбѣ, толь упо́рно бо́рются.

Поднебе́сныи Ду́хи Злобы суть Ме́чты плотскаго, ско́тскаго и Звѣ́рскаго Се́рдца, коему О́чи боде́т о́стрый сей ПРА́ВДЫ БОЖЇЯ МЕЧ:

“Сатано̀! не мы́слиши, яже суть Божїя, но яже человѣ́ческая”[71].

Любе́зная моя Бра́тїя! Ви́дите? коль по всей Вселе́ннѣй разсѣ́ял Сатана̀ сѣмена̀ своя!

От Его ро́да сѣме́н суть и сїи Блядосло́вныя Сире́нскїя[a] и Блядогла́сныя Пѣ́сеньки:

Жесто́к и го́рок труд:
Быть Жи́телем небе́с.
Весе́л и гла́док путь:
Жить, как живе́т Мїр весь.
И па́ки:
Святы́ня стра́ждет без Утѣх.
А Злость вездѣ свой зрит Успѣх.
Ка́я по́льза быть святы́м?
Жизнь уда́чнѣе всѣм Злым.

Сих услажде́нных свои́х вод Хля́бы изблева́я[72], А́нгелское О́ко ваше о́стро прови́дит, коль Хи́тро погаси́л во всѣх сердцах Божественный оный Огнь:

“Кто даст мнѣ Кри́лѣ?.. И полещȕ и почи́́ю”[73].

“Крѣпка, яко смерть, ЛЮБОВЬ.
Кри́ла Ея, Кри́ла Огня…”[74] “Кто ны разлучит от Любве Божїя?”[75]

“Согрѣяся сердце мое, и в поученїи
моем разгорится ОГНЬ”[76].

Васи́лисковым убо я́дом надхне́н Мір, глух, а́ки А́спид, и студе́н, аки Лед, сотворился к Матерѣ нашей, ко Премудрости Божїей, согрѣвающей нас в нѣдрѣ своем и утѣшающей.

“Сыне! Аще поспи́ши, сладостно поспи́ши.
Аще пойдеши, безбоя́знен будеши, и Радость
будет на всѣх путех твоих”[77].

Сего ради нѣсть дивно, яко всѣ уклонишася вкупѣ. Не сладок БОГ, и нѣсть БОГ есть тожде[б]. Растлѣша и Омерзишася в самых Нача́лах и сѣмена́х своих[78], в самом ко́ренѣ се́рдца своего. Кто может подня́ть на пути Зла́то или Бы́сер, мнящїй быть нѣчтось безполе́зное? Кїй Тетерва́к не дерзне́т вскочи́ть в сѣть, почита́я Ро́гом изоби́лїя[79]? Кїй А́гнец не устраши́тся Ма́тери, творящїй Ея̀ во́лком, и не прилпне́т к во́лку, творящїй его Ма́терью[80]? Не вини́те Ми́́ра. Не винен сей мертвец. Отнят сему плѣннику

---

[a] Сире́на. Σειρήν – слово Е́ллинское, значи́т – Пу́то, Око́вы. Так называ́ется Уро́д Морски́й со преле́стным Дѣви́чїим Лице́м. Он так Проро́ками вы́мышлен, как Змій седмигла́вный. Образу́ет Пре́лести Мырски́я.

[б] Весь Мїр та́ко мнит, яко За́повѣди Божія суть тя́жки и Го́рки, и Безполе́зны. Сіѐ То́ же есть, что сказа́ть: не сла́док и Ду́рен Бог. А ду́мать, я́ко не сла́док и Ду́рен Бог есть То́жде, Что: “Рече безу́мен в Се́рдцѣ свое́м: НѢСТЬ БОГ”(19).

Кура́ж. Изболе́нно О́ко. Прегражден Путь. Связа́ла вѣчными У́зами Тугà сердце Его.

Ка́я тугà? Когда что *люблят* и жела́ют Мысли, тогда и плотя́ное Сердце внутрь нас распространя́ется, раздува́ется, ра́дуется[a], во время же огнуше́нїя – стѣсня́ется, жме́тся, ту́жит, аки неду́жный, отвращается от пи́щы и Устà сжима́ет[81]. Сатанà, погаси́в Огнь Божества в мїрском се́рдцѣ, связал ту́го Тугóю, *дабы* оно вѣчно гнуша́лося Ца́рствїем Божїим и во вѣк не разрѣши́лося ко Обрѣте́нїю Его, *дабы* не воспѣло побѣдныя оныя Пѣсни: “Сѣть сокруши́ся…”[82]

“Путь Заповѣдей твоих текóх, егда разшири́л еси сердце мое”[83].

“Желает и скончавается душа моя…

Сердце мое и плоть моя возрадовастася…”[84]

И когда пишется: “*Да* возвеселѝтся сердце мое…”[85], сїе значит: *да* закура́жится. “Отвержéся утѣшитися *Душа моя…*”[86], значит: не прїемлет Куражà и Жела́нїя. Отнять Кура́ж, а навесть Ужа́с есть то стѣсни́ть, затвори́ть и связа́ть *Душу*, *дабы* она не весели́лася, но тужи́ла в благом дѣлѣ. Сїя есть престра́шная оби́да, плѣнь и убїйство – растлить человѣка в самых мыслях и в сердцѣ его, аки в сѣмена́х и в Ко́ренѣ его, как напи́сано:

“Растлѣ́ша и омерзи́шася в начина́нїих своих”[87], сирѣчь в гла́вностях: подобны Колесни́чному или Корабе́льному Бѣснова́тому Управи́телю. Не ви́нен убо мертвец, винен человѣкоубїйца. Мїр есть Орѣх, че́рвом растлѣн, слѣпе́ц без Оче́й и вождa, Медвѣдь, влеко́м за но́здри своя, Раб Сатанѣ, плѣ́нник *Дїа́волу*, *Льви́на* Огра́да. Кая Ограда? Послу́шаем При́тчы.

Льви́на Огра́да

*

Лев дрѣма́ющую *Дубра́ву* со де́брями Ея ограждáет, дав Ей одни́ вратà, гдѣ и сам близ обита́ет в Та́йнѣ. Ограждáет же не стѣно́ю и рвом, но своим слѣдо́м. Как только гла́ден, так возревѣл. Звѣри, востреперета́в, и́щут спасе́нїя и, притéк ко Спасительным Стезя́м, отска́кивают воспя́ть от *Льви́наго* слѣдà, ды́шущаго в чу́вства их нестерпи́мым Ужа́сом и прегради́вшаго Путь. Убоя́вшеся убо тамо, идѣже не бѣ страх[88], и́щут безопасныя Стези́ потоль, поколь прибли́жатся ко Врата́м, гдѣ нѣсть подлинно Слѣдà и нечувстви́телен правди́вый Ужа́с. Здѣ уловля́ются. Вот Врата Адова! Здѣ всему Мїру Исхóд и Кончина. Сатанà “*ловит*, яко *Лев*, во

[a] Сло́во сіе (Ра́дость) роди́лося отсю́ду, что раздува́ется тогдà, когдà Что слу́чися по Жела́нію, стѣсня́ется же в проти́вном Слу́чаѣ Се́рдце. Отсю́ду роди́лося Сло́во (Тугà)[20]. Отсю́ду Па́вел:

“Распространи́лося Се́рдце мое к вам, о Корінѳяне!..

не тѣ́сно вмѣща́етеся”[21].

Сей-то есть и́стинный Смѣх: non Dentes nudare, non Ore ringi, sed Corde ridere[22], как смѣ́ется наш Ісаа́к О́ный: “Возрадов[ася] *Духом* Іисус…”[23].

Оградѣ Своей”[89] и, яко Львин Щенóк, обита́яй в тайных, всѣх тѣх, о кои́х написано:

“Убоя́шася стра́ха, идѣже не бѣ страх”[90].

В сем стра́шном мѣстѣ умолча́л Михаи́л. Го́рнїи же Военача́лники, сидя́ще на Благокру́глом Лу́кѣ Облако́в[91], отдали́ся в размышленїя, призира́я на Круг Земный и унива́я, а́ки разоря́емый Содо́м или Вавило́н пред собою видяще. В самое сїе Задумчи́вое время вмѣсто Унынїя Кура́ж, вмѣсто же страха Радость, послѣдующим словом нечаянно так возблаговѣсти́л Гаврїи́л.

ПУТЬ
Спаси́тельный

*

Он прежде Запѣл Пѣснь, а за ним всѣ Арха́нгелы сїю:

Сни́йде Арха́нгел в Назаре́т ко Дѣвѣ.
Приносит ра́дость Прама́терѣ Е́вѣ.
Радуйся, Е́во! Радуйся, Дѣво!
Обрадованна[92].
Госпо́дь с Тобою! Радость Тобою,
Всѣм будет данна…

Пото́м отверзл цвѣтущая Уста̀ в сей нетлѣнный За́пах, Благовѣствуя День от дне Спасенїе Бога нашего[93]: По́сланником есмь не ко единой Дѣвѣ Мари́и, но во всей Вселеннѣй, всѣх тѣх:

“Господи, во чревѣ нашем зачахом”[94],

всѣх заче́нших во Утробѣ своей и вмѣстивших в сердцѣ своем Дух Заповѣдей Господних, посѣщаю, ублажаю и цѣлу́ю сим Цѣлованїем: “Радуйся Благодатная! Господь с Тобою!

Благословенна Ты в Женах”[95].

Сїи суть правдивыя Ма́тери Божїя: не от крови́, ни от по́хоти плотскїя, ни от по́хоти мужескїя, но от Бога раждающїя Чада своя[96]. “Рожденное от пло́ти плоть есть, рожденное же от Духа есть Дух”[97], освятившїй сердца̀ и Утробы наши. Господи! Сей Дух есть Закон твой, посредѣ чре́ва нашего[98]. Путь, Истина и Живот. Мир мног люблящим Его, и нѣсть им собла́зна[99]. “Мир на Израи́ля!”[100] И на всѣх, ели́цы Правилом сим жителствуют, Мир на них и Милость[101]! Воньми небо! и возглаго́лю…[102] Жизнь безопасна, есть то Путь сладкїй, Путь Господень[103].

Любезная моя Братїя! отвратите от Содо́млян А́нгелскїя Очи ваши и призрите на грядущаго пред вами Стра́нника сего на Землѣ. Он шествует со Жезлом веселыми ногами и мѣстами и спокойно воспѣвает:

“Пришлец аз есмь на Землѣ,
Не скрый от мене Заповѣдей твоих”[104].

Воспѣвая, обращает Очи то на Дéсно, то на Лѣво, то на весь Гори́зонт[a]. Почивает то на Холмѣ, то при Источникѣ, то на Травѣ зеленѣй. Вкушает пищу безпритворную, но сам он Ей, как искусный Пѣвéц простой Пѣснѣ, придаéт вкус. Он спит сладостно и тѣми же Божїими видѣнїями во снѣ и внѣ сна наслаждается[105]. Востает заутра свѣж и исполнен Надежды, воспѣвая Иса́їевскую Пѣснь: “Взáлчут Юнѣйшїи, и утрудя́тся

Ю́ноты и Избранныи не крѣпцы будут.

Терпящи́и же Господа обновлят крѣпость.

Окрила́тѣют, яко Орлы̀. Потекут и не утрудятся. Пойдут и не взалчут”[106].

День Его – вѣк ему, и есть, яко Тысяща лѣт, и за тысящу лѣт нечестивых не продаст его[107]. Он по Мїру паче всѣх нищїй, но по Богу всѣх богатѣе. И что лучше, как “Веселїе Се́рдца живот Человѣку”[108]? Жезл его есть Господь страстей и вожделѣнїй его, и радости его никтоже возмет от его[109]. Достал он сей Мир не якоже Мїр доставáть обы́че. Он возлюбил Путь и Слáву Божїю. Сей есть истинный Мир и Живот вѣчный[110], а вѣсть его – Благовѣстїе.

“Да слышит Земля Глаголы Уст моих!”[111]

Сей Стра́нник бро́дит нога́ми по Землѣ, Сердце же Его с нами обращается на небесѣх и наслаждается[112]. “Праведных Ду́ши в Руцѣ Божїей”[113]. У безумных почитаются пога́ибшими и заблуждшими: “Они же суть в Мирѣ”[114]. Хотя тѣлесныя нали́чности досаждая безпокоят, но сей Уро́н со излишком награждает Упованїе их, безсмертїя исполненно[115], и воцарившїйся Господь в них во вѣки[116].

“Не слышите ли, что сей Пѣшехо́дец поет?..” “Как не слышать? – воскли́кнули Арха́нгелы. – Он руками ма́шет и поет пѣснь сїю:

“На пути свидѣнїй Твоих насладихся,

Яко во всяком Богатствѣ”[117].

Он един нам есть милѣйшїй Позор паче всѣх Содо́млян. Мы же его познали. Сей есть друг наш, Дании́л Вар-са́ва[118]. И всѣ возсмѣялися. Потом же Гаврїил простер Смарагди́нныя Кри́ла и, прелетѣв, сѣде при бо́ку Рафаи́лову, обоня́я в руках своих сладково́нный Шы́пок и Крын се́лный. Рафаи́л, смотря на Вар-са́ву и посмѣявся, яко Са́рра[119], помянул духо́внаго своего Сына, любезнаго Путника Тови́ю, сына Тови́тына[120]. Он долгую по́вѣсть сотка́л, коим образом поручил ему Старик сына своего[121]? Кїя напасти и припа́дки встрѣчалися на пути? Коль щасливо Ю́ноша вшел в Невѣстник и преспа́л с Невѣстою Божїею[122]? Когда он боялся воды̀ или Рыбы, – повѣтствовал Рафаи́л, – тогда я его научал: “Сыне мой! Тови́я, сыне мой! не бойся! Вода не пото́пит тебе. Но во́ды Блево́тин Змии́ных, но пото́пныя рѣчи Совѣтов Мїрских, но волне́нїя плотских устремле́нїй – сей есть всемїрный оный древнїй Пото́п! всѣх пожира́ющїй. Ей! Глаголю тебѣ:

---

[a] Гори́зонт. Сло́во Е́ллинское[24]. Значи́т Небе́сное ку́пно и Земно́е Мѣсто, сколько мо́жет обозрѣть Взор наш. Есть же Предѣл Взо́ру для всѣх до еди́наго населя́ющего Вселе́нную Человѣка. Топос горізон[25]. Си́рѣчь: Мѣсто, Ограни́чивающее Прозо́р Оче́й. Одни́м одно̀, други́м друго́е ви́дно.

сего убойся. И Рыба, Сыне, не поглоти́т тебе. Но чрево, но Сири́ще[а] и Чре́сла твоя – се есть ад и Кит! поглощающїй всѣх, имже Бог – чрево, и слава в студѣ их[123]. Ей! Глаголю тебѣ: сего убойся. И Утро́ба Рыбная, и дым вну́тренностей Ея не спасет тебе. Но Дым дыма и Дух духа, Ей! – глаголю тебѣ, – он спасет тебе. “Слыши, Израилю[124]! Господь Бог твой посредѣ тебе[125], во вну́трностех твоих, в сердцѣ твоем и в душѣ твоей”[126]. Той есть Дым дыма и Дух духа. Дым от Утро́б твоих, от Содо́мскаго Запаленїя вожделѣнїй, восходящїй до небес. И Дух, не раздѣляющїйся от тебе, но превосходящїй дебе́лость плоти и то́нкость Душы твоея, той спасет тебе[127]. Сей есть Сми́рна, и Ста́кта, и Каси́а от Утроб твоих[128]. Сей да изыйдет, да явится тебѣ. Да зачнеши во Утробѣ и вмѣстиши в сердцѣ[129], да в воню Ми́ра его тече́ши[130]. Да не уда́вит душы твоея Смрад бѣсовскїй и Мїрских вожделѣнїй Злово́нїе.

Соже́чь Утро́бы, по Мойсе́еву повелѣнїю[131], и умертвить У́ды[132], составленныя с праха, есть то же. Сїе все бывает Вѣрою. Сирѣчь помышлять себе, – мертвым убо быти по пло́ти, живым же по Богу.

Соже́чь и убить Душу твою, разумѣй, отнять от нея власть и Силу[133]. Тогда оста́нется в тебѣ един Ѳими́ам Божїй, Спасительное Благоуханїе, Мы́ро Ми́ра, и пома́завшїй тебе Дух Господень, и собудется: “Направити но́ги наши на пут[ь] МИ́РА”[134].

ПУТЬ МИРА,
НАРЕЧЕН ПУСТ[б].

*

– Сим благовѣстїем ражже́н, – продолжал Рафаи́л, – пошел мой Това́ на де́сно, во путь Мира, коим нынѣ шествует наш Вар-са́ва. Сей есть Путь Царскїй[135], Путь верхо́вный, Путь Го́рнїй. Сим Путем Ено́х[136], Илїа̀[137], Аввакум[138] и Фи́липп[139] восхищен, не обрѣтошася в Мїрѣ. Сим Путем возшел на Гору Авраа́м вознести на жертву Исаа́ка и прїял от Бога печа́ть Вѣры[140]. Сим Путем возшел на Гору Фасга̀ Мойсе́й и упокоился[141]. Сим Путем шествует весь Израиль во обѣтова́нную Землю. Сим Путем возшел в Сїо́н Дави́д, насытился Свяще́нных Хлѣбов, раздав и сущим с ним по Сковрадно́му Блину[142]. Сим Путем восходит в Го́рняя Марїа́м, цѣлует Елисавету и ублажается[143]. Сим Путем шед Христос во Пустыню, побѣдил

[а] Сири́ще есть Глас Ветхославе́нскїй. Значи́т Тѣле́сную Вну́тренность, ка́я всю Сы́рость Пи́щную ва́рит, си́рѣчь Желу́док(26). Сей есть всѣх Зол Вино́ю во всю Жизнь. Отску́ду Бра́ни, Хище́нія, Уби́йства и всѣ Бѣды. Он Царь есть всѣм Мірски́м Сердца́м. Сей есть о́ный Архима́гир(27), сіе́сть Архипо́вар, помина́емый в Кни́гах Царств, возмути́вшїй весь Іерусали́м, Царь По́варям и Царя́м. Весьма сли́чно моя Ма́ти Малоро́ссіа называ́ет его Бо́гом(28). То́ же, что Па́вел: “Имже Бог Чре́во…”(29) Дре́вле во Еги́птѣ Іере́й, погреба́я Мертвеца̀, повѣлѣва́л вырѣзывать Сири́ще и, подня́в пред Наро́дом, воскли́кнуть Проповѣднику сіе: “Сей в Жи́зни всѣх Зол Вино́ю!”

[б] Воззрѝ на 26-й Стих 8-я Главы в Дѣя́ніях. “Ангел же Господень” и про́тчая. “Сей ест Пуст”(30).

Сатану̀[144]. Сим Путем восходят на Го́ру Галиле́йскую Апо́столы и видят Свѣт Воскресенїя[145]. Сей есть Путь Суббо́тный, разумѣй – Ми́рный. Сим Путем ше́ствовали Лука̀ и Клео́па[146]. Соше́лся с ними тре́тїй блаженный оный Собесѣ́дник, преломи́вшїй им Хлѣб небесный и открывшїй им Очи видѣти невидимое Его благоуханїе[147].

Напослѣдок Сим Путем ѣхал в Колесни́цѣ Евну́х Царицы Кандаки́и и познался со Фи́липпом[148]. Филипп открыл Ему в человѣкѣ Человѣка, в Естествѣ Естество, Благоуханїе Христово и новым Благовѣстїем, аки чу́дным Ѳимї́амом, накади́л Ему Сердце, омыл его нетлѣнною сверх от Стихї́йныя воды̀ Водою и отпустил Его в Дом свой. Он же отыйде в Путь свой, ра́дуяся[149]. Сей Путь есть ра́достен, но Пуст[150], пуст, но радостен, и внѣ Его нѣсть Спасенїя. Пуст же, яко людем избранным точїю Отве́рст. Мїр мнит Его быти пусты́м, сирѣчь су́етным. Сїя есть Клевета̀. Мнит же паки Его быти Го́рним, сирѣчь Го́рким. И сїе Клевета. Гора значит превосходство, не труд и Горесть. Го́ре! Глаголющим, сладкое Горкое и вопреки[151]. “Путь Господень есть Суд, разсудити злое, избра́ти благое”[152]. Любе́зный Путь! “Не зайдет Солнце тебѣ, и Луна̀ не оску́дѣет тебѣ. Есть Господь тебѣ Свѣт твой, и ище́зли дни рыданїя твоего”[153]. Сїя возгласи́в, Рафаи́л умолкнул. Уріил же воззвал: “Распростри́те в даль взор ваш, и увидите нѣсколько Пу́тников, предвари́вших Варса́ву”. Но Рафаи́л на́чал понужда́ть: “Любезная моя Братїя! Призрите хоть мало на путь шу́їй и на Ко́злища, на нещасных Пу́тников его…“ “Ах! Отвращаеш нас, Друже, – вскричали Архангелы, – от прекраснаго позорища к страшному”. Обращаяся же, воспѣли всѣ пѣснь таковую:

О Мїре! Мїре! Мїре украше́нный!
Весь притворный, весь гро́бе повапле́нный[a]!
Прелщаешь старых, младыя и дѣти.
В пре́лести вя́жешь, аки Пте́нцы в сѣти.
Свѣт кажется украшенный,
Но он, как гроб повапле́нный[154].
Внутрь же Его вы́ну, зрю мерзость едину.

ПУТЬ ШУ́ЙИ,
НАРЕЧЕН ВЕ́НТЕР.
*

– Сей Путь, – сказал Рафаи́л, – нарицается ве́нтер. Есть же ве́нтер сѣть рыболовна, сотворе́нна по образу Чре́ва: широка̀ во вхо́дѣ, тѣсна̀ во

[a] Гро́бницы Дре́вних Царе́й былѝ высо́кыя Го́рницы, извнѣ Архитекту́рно украше́нныя. Но Что́ ли там внутрь? Прах, Смрад, Гной, Ко́сти, Пусты́ня. Пресли́чно наш Рабии́н Христос сими Гро́бами имену́ет Лицемѣров, ищу́щих О́браз Благоче́стїя, Си́лы же Его отвергшихся. Ра́вное сему есть и Мырско́е Ща́стїе. У́дица, Сѣть и Ядови́тый Мед. Извнѣ Блеск, а внутрь Тма, Тля…

Исхо́дѣ[155]. Сей Путь, уклоняясь от Восто́ка, сокрывает Конец свой не во свѣтлой Ю́жной Странѣ, но во мра́кѣ полу́нощном.

– Вот путь! – говорил Товѝин вождь, – вот и нещасный его Путник грядет пред вами! Судите Его! Небе́сныя Силы, призирая на Пу́тника со унынїем и Милосердствуя о нем, возгласили: “О бѣдный страдалец! Сей есть сребролюбец. Боже мой! весь обременён мѣшка́ми, сума́ми, кошеля́ми, кошельками. Едва движется, будьто навю́ченный велблю́д. Каждый ступе́нь ему Му́кою. “Горе вам богатыи! Яко отстоитѐ от Утѣшенїя вашего”[156].

– Но он сего, – извиняет Рафаи́л, – не чувствует, но паче еще блажит себе и почитает путь свой Благословенным во вѣки. Он благодушествует, шествует и поет.

– Возможно ли? – вскричали Духи.

– Пожалуйте, – просил Рафаил, – внемлите Пѣснѣ его.

БОГА́Ч,
ПУТЕШЕ́СТВУЯ ПОЕТ ПѢСНЬ.
*

Пусть я во Свѣтѣ скверн! только бы был богат[а].
Днесь не в Мо́ду Со́вѣсть, но Злато идет в Лад.
Как нажил? не спросят, только б жирный был грош.
Сколь богат, столь всѣм брат[157], и честен и пригож[б] [158].
Что у нас безчестно в Мїрѣ? Кошéль пустóй.
Нищим ли жить? Лучше пущу́ся в смертной гной.
И смерть сладка, поколь Рубль за Рублем плывет[в].
О святое Злато! над тебе в Свѣтѣ нѣт.
Не столь милый Отец, не столь рождшая Мать,
Не столь любезныи и Ча́да веселят.
И если такая у Венéры Красà,
Не дивно, что в Еѐ влюбилася Тварь вся.

[а] Сіи Стихѝ суть из Дре́вняго Трагедіо́графа Эури́пида[31]. Вот еди́н!

Ὦ Χρυσὲ. Δεξίωμα κάλλισον βροτοῖς!
O Aurum! Dexteritas optima Mortalibus.
О Зла́то! Уда́чность найлу́чша Сме́ртным.

Нача́ло их сіе:

Sine me vocari Pessimum, ut Dives vocer.
Nemo an Bonus? num Dives? omnes quaerimus.

[б] Ubique tantî quisque, quantum habuit, fuit.

[в] Мо́жно и так:

И Смерть сла́дка, поко́ль Зла́то плыве́т раз в раз.
О свято́е Зла́то, моли́ Бога о нас!

Latine sic:

O Plute, summa Dextritas Mortalibus!

А́нгелскїя Силы ужаснулися, видяще, что Сатана толь Хитро умѣл растли́ть бѣсноватую сїю Душу, обожающую Мертвое и уповающую на Куми́ра. “О Сатана! – воззвали они, соболѣзнуя, – родная Божїя Обезя́на!”[159] Он им вмѣсто Сло́ва: “Горе вам, богатыи…”[160], “Блаженны нищїи…”[161] – положил на Сердцѣ во Основанїе сей свой Смрад:

“Блаженны богатыи, яко тѣх есть Царство всяких Утѣх”[162].

Такова Душа есть А́спид, отнюд не слышащїй призывающїя Милости: “Прїйдите ко мнѣ все труждающїися и Обремененныи, и Аз упокою вы…”[163]

– Боже мой! – возгласил Урїи́л, – сей безпокойный Путь толпа́ми Людей, как Торга́ми, весь зассорен[164]. Слышь, Рафаи́л! Кая есть сїя ближайшая Толпа̀?

– Трус Колесни́ц, – отвѣщал он, – шум бичё́й, ко́нскїй То́пот и Свист обличает, что сїя Грома́да есть полк Честолю́бцов. Сїю же предварившая Толпа есть Торжество Сластолюбцов. Сїе обличается пища́нїем и ржа́нїем Мусики́йских О́рганов, восклицанїем торжествующих и козлогласованїем, пова́ренными За́пахами, Га́ром и Куре́нїем. Протчее в далних оних сво́лочях и стеченїях: там – Тя́жбы, Бра́ни, та́тьбы, Грабительства, ле́сти, Ку́пли, продажи, Лихоимства…[165] Бра́тїе! Призрите к пра́вой сторонѣ. Вот они! Нѣсколько Пу́тников, откра́вшись от Шу́їяго пути, пробираються чрез стропо́тная Мѣста̀ к Пути Ми́рному. “Яко Бог искуси́ я и обрѣте их достойны себѣ…”[166]

– Ба! Ба! ба! Кое странное сїе ви́жу позо́рище? – возопи́л, как Мо́лнїя, нечаянно Варахїи́л. – Пятери́ца Человѣков бредут в преобши́рных Епанча́х, на пять Ла́ктей по пути влеку́щихся. На головах Капишо́ны. В руках не жезлы̀, но дреко́лїе. На ше́ѣ каждому по Ко́локолу с вере́вкою. Сума́ми, Ико́нами, Кни́гами обвѣшенны. Едва̀! едва̀ движутся, аки быкѝ, Парохїа́лный Ко́локол везу́щїи. Вот развѣ прямо труждающїися и обремененныи[167]! Горе им, горе!..

– Сїи суть Лицемѣры, – сказал Рафаи́л. – Мартыи́шки истинныя Свя́тости. Они долго мо́лятся в Ко́стелах. Непрестанно во Псалты́рь бараба́нят. Строят Ки́рки и снабдѣвают. Бро́дят Покло́нниками по Їерусали́мам. По лицу свя́ты, по сердцу всѣх беззаконнѣе. Сребролюбивы, честолюбивы, Сластолюбцы, Ласкатели, Сво́дники, не милосерды, не примирительны, радующїися злом сосѣдским. Полагающїи в при́былях благочестїе. Цѣлу́ющїи всяк день За́повѣди Господни и за Алты́н[168] оныя продающїи. Дома́шнїи Звѣри[a] и внутреннїи Зми́и, лютѣйшїи Ти́гров, Крокоди́лов и Васи́лисков. Сїи Нетопы́ры между Де́сным и Шу́їим Путе́м суть ни Му́жескаго, ни Же́нскаго ро́да. Обоим врагѝ, хро́мы на обѣ но́ги. Ни теплы̀, ни студенны̀. Нѣ Звѣрь, ни Птица. Шу́їй Путь их чуждается, яко иму́щих Образ благочестїя. Десный же отвергает, яко силы Его отвергшихся. В Сума́х

[a] Нѣкїй Мудре́ц вопроше́н: “Ка́ко мо́жно прожи́ть Жизнь благоде́нно?” – отвѣща́л: “Та́ко, а́ще спасе́шися от Ди́ких и Дома́шних Ти́гров”, си́рѣчь о́ных: “Іуда – Раб и Лстец”(32).

их Пѣсо́к Їорда́нскїй с Де́ньгами. Обвѣ́шенныя же Кни́ги их суть Типики́[169], Псалты́ри[170], Про́логи[171] и про́тчая. Вся их Молитва в том, чтоб роптать на Бога и просить тлѣ́нностей.

Вот остана́вливаются молящеся! и пѣть начинают. Послушаем безбожныя их Пѣсни Божїя.

ЛИЦЕМѢРЫ,
МОЛЯ́ЩЕСЯ, ПОЮТ[172].

Боже! востани! Что спи́ши?
Почто о нас не радиши?
Се путь беззаконных цвѣтет!
На путех их бѣдностей нѣт.
Мы ж тебѣ Свѣчи́щы ста́вим.
Всякїй день моле́бни правим:
И забыл ты всѣх нас.

*

Два раза пости́м в недѣлю.
В пост не уживаем хме́лю.
Странствуем по святым града́м.
Мо́лимся и до́ма и там.
Хоть Псалты́ри не внимаем,
Но на-изу́ст еѐ зна́ем:
И забыл ты всѣх нас.

*

Услыши, Боже, вопль и рык!
Даждь нам Богатство всѣх Языќ!
Тогда-то тебе просла́вим.
Златыя Свѣ́чы поставим,
И всѣ Хра́мы позлащенны
Возшумлят твоих шум пѣнїй.
Токмо даждь нам вѣк Злат[173].

–- О смердя́щїя Гро́бы, со своею Молитвою, – возопил Варахїи́л! – Сїи блядолѣ́пныя Ла́рвы[174] под видом Божїим Сатану обожают. Злоба, во одежду Преподобїя одѣта, есть то Сатана, преобрази́выйся во А́нгела свѣ́тла[175]. Нѣт сего злѣе во всем А́дѣ. Опустошенїе Царствам, Це́ркви поколебанїе, Избранных Божїих прелщенїе… Отврати́м очи наши от Богоме́рзких сих Ропотнико́в, Прошако́в, Лстецов и Лицемѣров. Не слышите ли, что шум, треск, рев, вопль, вой, свист, дым, Жу́пель и Смрад Содо́мскїй восходит от сего Пути?

Арха́нгелы обратили свѣтлыя Ли́ца своя от Сѣ́вера[176] к ясному Ю́гу и воспѣли Пѣснь сїю.

Ангелская пѣснь,
в си́лу сего:
“Бездна бездну призывает”[177]

*

Нелзя бездны Оки́ана го́рстью пе́рсти забросать.
Нелзя огненнаго Ста́на скуднѣй ка́плѣ прохлаждать.
Возможет ли в темной яски́нѣ гулять Орел
Так, как на небесный Край вылетѣв он отсель?
Так не будет сыт плотским Дух.

*

Бездна Дух есть в человѣкѣ, вод всѣх ширшїй и небес.
Не насытиш тѣм во вѣки, чем плѣняет Мїр сей весь.
Отсюду-то скука, внутрь скре́жет, тоскà, печаль.
Отсюду несытость, чтоб с капли жар горшїй встал.
Знай: не будет сыт плотским Дух.

*

О роде плотскїй! невѣжды! доколѣ ты тяжкосерд?
Возведи сердечны вѣжды, взглянь выспр на небесну Твердь.
Чему ты не ищешь знать, что то зовется Бог?
Чему не толчешь, чтоб увидѣть его ты мог?
Бездна бездну удовлит вдруг[178].

КЛЕВЕТА
Е́ллински Διαволѝ,
Ри́мски Traductio.

*

Воспѣвше же, вопросили: Что есть Клевета[a]? Изрече́й нам, Молнїе Божїя, Варахїиле… Он же отвѣщал тако: “Клевета есть творить сладкое горким, и вопреки[179]. Она есть тожде, что татьбà. Татьба крадет вещи, а Клевета Мысли. Мысль есть Руководительница Человѣку и Путь. Дїа́вол, украв у Человѣка добрую мысль, перекидает будьто сѣть и препо́ну чрез добрый Путь, а сим самым сводит и переводит его на путь зол. Вот почему Е́ллински Διάβολος[180], сирѣчь Переме́тчик[181], Ри́мски же Tradúctor, сирѣчь Сво́дник, или Перево́дник[182], дано имя Клеветнику́[183]! Славя́нски же

[a] Девя́тая Божественная За́повѣдь реми́т: “Не Лжесвидѣтельствуй”(33). Сіе же есть То́жде, е́же: “Не Клевещи́”.

Ужа́сная Клеветà! твори́ть Заповѣди Господни Тру́дными и Го́ркими. Сіе на Се́рдцѣ начертал Дiáвол всѣм, Презира́ющим Зако́н Божій.

О! раздери́те Сердцà ва́ша сія́, Ослѣпле́нныи(34).

“клеветать” значит то же, что колотить, мѣшать горкое со сладким, и вопреки. Сїе бывает тогда, когда на мѣсто сладкаго поставляется горкое, и вопреки[184]. Сей есть един Источник всѣх А́дских мук”[a].

КОЗНЬ

“Ты же, о Свѣте Божїй, Урїи́ле! Изъясни нам, что значит то Кознь?” Отвѣщал Урїил: “Кознь есть Образ Клеветы, по коему она растет и съется. Она есть то же, что Машина. Машина хи́трствует в вещах, а Дїаволска Кознь в мыслях. Птицелов и Рыболов ловит сѣтьми, а он Козньми. Кознь есть ло́вкая Машина, напримѣр, Ков, пругло̀[185], Капка́н, Западня̀, сѣть, ве́нтер, ве́рша, Е́ллин[ски] – строфà[186], сирѣчь Уве́ртка, верту́шка и протчая. У Архите́ктонов[187] и нынѣ нѣкая Машина именуется Лати́нски Са́per, сирѣчь Козе́л. Нынѣ ясно видно, что хитрость в татьбѣ, а Кознь в Клеветѣ есть тожде. О коль прелестная У́дица! Ею точно возбѣсившися Человѣча воля ужасается Преподобїя, стремится за Нелѣпостьми, аки Елень, устрѣлен в Я́тра, не видя, яко в погибель свою течет[188]. Сїи-то Ду́ши услаждаются Пѣсеньками сими.

Древнїй вѣк был для Святцов.
Нынѣ вѣк есть не таков.
Плюнь, Брат, на Сіо́н. Пой на Свѣцкой Тон.
Скоро ль Святость жить дождется?
Наша ж здѣ Жизнь наживется.
И Паки.
В молоды лѣта не зажить Свѣта?
Что ж за Корысть Свѣт Молодому?
И Паки.
В старом вѣкѣ нѣсть Покою.
Только Болѣзнь со Бѣдою.
Тогда Щастя хоть бы й было,
Но в Старости не так мило…

Кое же то мнѣ щастїе, если оно мнѣ измѣняет во время Старости? если нѣсть вѣрный и вѣчный Друг оный?

“Друг вѣрен Кров крѣпок…”[189]

“Не остави мене во время Старости…”[190]

“Вся преходят, Любви же – ни!”[191]

“Бог Любви есть…”[192]

“Слыши, Израилю[193]! Господь Бог твой посредѣ тебе”[194].

---

[a] Клеве́тный Мрак есть Оте́ц Лжи́вости. Лжа же и Лесть есть Ма́ти Грѣха́м. Грѣхѝ же суть Му́ки и Стра́сти Серде́чныя.

“Чем бо Кто согрѣша́ет, Тѣм и му́чится”(35).

Се видна зла У́дица! Бѣсноватыми Душами пожираема. А как Волк О́вцы на па́житѣ и при водопо́ѣ похищает, тайный же Ласкатель в самом Чертогѣ и при Тра́незѣ, аки Червь Орѣхи, внутрь их обрѣтаясь, растливает, – так Дїавол на самых зла́чных Мѣстах, во Еде́мѣ Священныя Би́блїи, хитро уловляет, примѣшав, аки Змїй, в Ма́тернее для Чад Млекò яд свой, так он вкус и Дух свой в благоуханныя ПЛОДЫ Божїего Рая.

“Нужное есть ЦАРСТВ[ЇЕ] БОЖЇЕ, и нужницы восхищают è”[195].

Сей Ора́кул Сатана растлил. Он в нем осквернил Христово Благоуханїе. Он, в нем украв Дух Христов, вложил в него свой душеубїйственный вкус. Он перекова́л нужное на трудное[а]. Поют Герма́ны Притчу сїю:

“Бог строит Ки́рку, а Чорт там же Часо́вню”[196].

Поет Христос: “Нужное есть Царст[вїе] Божїе”[197].

Дїавол подпѣвает: “Трудное есть Царст[вїе] Б[ожїе]”.

О па́костная Обезяна! Тѣм же Мостом грядет, а в разный Го́род. Тѣм же Зво́ном поет, да чего-то как нѣт. Ангелскїй Тон – Адская Думка. Глас Їя́ковль – Сердце Иса́влее. Лобзает, как Друг, – продает, как Їу́да. И смѣх, и плач нам есть Божїя сїя Марты́шка… “Воньми, небо! и возглаголю”[198]. Се Клевета на Господа Вседержителя! Нужность со Трудностью так не вмѣщается, как Свѣт со Тмою. Нужно Солнце – трудно же ли? Нужен Огнь – а труден ли? Нужен Воздух – но труден ли? Нужна Земля и вода – и Кто без нея? Видите Нужность? Гдѣ же при бокѣ ея Трудность? Ах! ищезла. Нѣт Ей мѣста в чертогах непорочныя и блаженныя Нужности! Дом Ея есть Дом Мира, Дом Любви и Сладости. Покажите же мнѣ, гдѣ водворяется Трудность? во Адѣ ли? Вѣрую, Господи[199]. Там-то обитает Труд и Болѣзнь[200], Печаль и Воздыханїе[201]. Но там ли Нужность? Ах! небывала она там. Ея присутствїем Ад во мгнове́нїи преображается в Рай. Во Адѣ все дѣлается то, что не нужное, что лишнее, что не надобное, не приличное, противное, вредное, па́костное, гнусное, дурное, не пригожее, скверное, мучительное, нечестивое, Богомерзское, проклятое, Мїрское, плотское, тлѣнное, вѣтренное, дорогое, рѣдкое, Мо́дное, заботное, разорительное, погибельное, Адское… и протчїй неусыпающїй Червь. Сїя бѣсноватая и буйная Дѣва Трудность именуется Еллински ЎАТА[202], сирѣчь Па́губа, Еврейски же Адà, Ламе́хова жена, сирѣчь блядокрасующаяся и забо́тная[203], противная Женѣ, именуемой СЕЛЛÀ[204], МИ́РНА.

Коль же разнится чистая наша Дѣва – святая Нужность[б]! Она нѣсть ЎАТА, но Л҃ЇТА[205] и ЛЇТУРГИ́ССА[206]. Нѣсть АДÀ, но СЕЛЛÀ. Нѣсть ФУ́РЇА[207], но А́ННА[208],

---

[а] Ну́жда и Ну́жное не в том стои́т, а́ки бы тру́дно оное имѣть, но То есть Ну́жное, без Чего ника́к Жить невозмо́жно, или с Мучéніем живéтся без него. А Чем же что Нужнѣе, тѣм доста́ть Легча́е. Напримѣр. Воздух есть необходи́мо Ну́жен. Без Обува́нія же в Зимѣ мо́жно жить с Мучéніем.

[б] Не утерплю̀ приписать тут Пресла́дких Епику́ровых Слов сих:

Χάρις τῇ μακαρίᾳ Φύσει. ὅτι τα ἀναγκαῖα ἐποίησεν εὐπόριστα. τὰ δε δυσπόριστα, οὐκ ἀναγκαῖα[36]. Сiесть:

“Благодаре́ніе Богу! яко Ну́жная сотворì Легкостя́жными, Злостя́жная же – нену́жными”.

но Харі́а[209], но Гратї́а[210], разумѣй: Возлюбленная, Милостивая, Дарови́та. С небесных Кругов и от Горних Предѣлов возлюбленныя сея Царицы ищезла всякая горесть со Трудом, а печаль со воздыханїем. Оттуду Сатана со всѣми своими тмами низвержен во Ад. Кая Сила низвергла? Та, что там Жизнь не зависит от заботных Сует и суетных Забот. Там живет едино точїю нужное Оное: "Едино есть на потребу"[211]. Оно есть и сродное, и Легкое, и Благолѣпное, и Преподобное, и веселое, и полезное, без Сребра и без Горестей стяжаемое, как написано:

"Туне прїясте, туне дадите"[212].

Внуши, Земле[213]! Услыши, Роде человѣчь! Напиши на Но́гтѣ Адама́нтовом, на вѣчных Се́рдца своего Скрыжа́лях[214] Госпо́дню Сла́ву сїю:

"Благословен еси́!

творяй

Нужное не трудным, трудное не нужным"[215].

Как только Урїи́л отры́гнул Госпо́дствующую сїю Славу Вышняго, поднялся от преисподних ху́лный Шум, Рык, Вой, Свист, Стон… каков бывает от Дубра́вных Звѣрей, от нощных Птиц, от бла́тных Жаб во время Землетрясенїя. Замялся, свива́ясь и развиваясь в безчисленныя све́ртки, Адскїй Змїй, пронзен изощренною Сильнаго Стрѣлою и Ва́ром палящих У́глїй осы́пан, по ономy: "Иже от Устен произносит Премудрость, Жезлом бїет Мужа Безсердечна"[216]. На Крилах Урїи́ловых видѣн был вид многоцѣннаго Са́пфира, превосходящїй голубы́й Свод благовиднаго Неба. Сей Божественный Ум, пустившїй из Уст своих Меч обоюду Остр[217], поразил Сатану̀ в самое Чрево его и убил Блудодѣянїе.

Варахїил же выстрѣлил Праволучную Стрѣлу Мо́лнїину[218], пронзил Драко́на в самое Око его и убил похоть Очес́[219], по писанїю: "Око, ругающееся Отцу и Досаждающее Матерѣ своей, да избодут Оное Вра́нове от Де́брїя"[220]. Прежде же всѣх умертвил Копїем Михаил Любодѣйственное Сердце его. От того часа Царство его и Ко́зни разоренны.

А́дское царство, на чем Основанно?

*

Простер же Рафаи́л Їаписо-ша́рныя Кри́ла своя со Гаврїи́лом и, прелетѣв, сѣде при боку Варахїилову. Потом возсмѣявся, веселовидно изречѐ: "Возрадовася Дух мой[221], яко Урїи́л, аки Фи́неес[222], во чрево, ты же, аки Сиса́рѣ[223], в самое Око его пробил ему Гла́ву его". Вид же Варахїи́ловых Крил, аки вид У́глей ражженных от онаго У́глїя:

"Стрѣлы Сильнаго изощренны со У́гльми поядающими"[224].

"Ражженно Слово твое зѣло, и Раб твой возлюби ѐ"[225].

"Слово плоть бысть и вселися в ны"[226].

Тогда сей Пламенѣющїй Оре́л, Служитель в Мо́лнїи Вышнему, Божественный Вара́к, распростер Кри́ла своя и, пома́яв оныя, возгласил:

“Сїя есть Побѣда, побѣдившая Мїр, Плоть и Дїа́вола[227] – Любовь наша! ‘Крѣпка̀, яко смерть, Любовь. Жестока̀, яко Ад, Ревность Божїя. Кри́ла Ея Кри́ла Огненныя. Угліе Огненное воспламеняет Еѐ’[228]. О Угль! О Возлюбленный наш А́нѳракс оный!”[a]

“Зла́то Земли оныя доброе, и тамо А́нѳракс”[229]. Сей дражайшїй А́нѳракс нас, Серафи́мов, воспламеняет, Творяй Ангелы своя Духами и Слу́ги своя Пламенем Огненным[230]. Глас Его оный… “Глас Брата моего…”[231] Сей Един утѣшает и укрѣпляет нас. “Возвеселися, Неплóды!”[232] Сей есть Глас Его. “Смиренная! и Колéблемая! не имѣла еси Утѣшенїя. Се аз уготовляю тебѣ А́нѳракс, Ка́мень твой, и на Основанїе твое Са́пфир. И положу Забрала твоя, Їа́спис и Врата твоя, Каменїя Кри́сталла и огражденїе твое, Каменїя избранная[233], и Правдою возградишися…[234] Всякое Орудїе, содѣланное на тя, и всякїй Глас, иже на тя востанет на Прю, не благоспѣшу. Одолѣеши им всѣм[235]. Вся Сыны твоя наученны Богом, и во мнозѣ Мирѣ Чада твоя[236]. Сїе есть Наслѣдїе служащим Господеви, и вы будете мнѣ праведны, Глаголет Господь”[237].

Нынѣ Желанїе наше исполнилось. Нынѣ услышана трича́стная Оная Молитва Сира́ховская:

Господи, Отче и Боже живота моего!
Да не пожрет мя Бездна Мїрская,
возведша Очи на прелесть Его.
Да не поглотит мя Про́пасть Чре́ва,
угождающаго яко Богу. И да не свяжет мя
Студодѣйство, и́щуща сладости в мертвом Блатѣ[238].

На сей Трича́стности стои́т все Адское Царство. Нынѣ Мудрость одолѣла Злобѣ, и всѣ воспѣли так:

О Сыне, рожден от Дѣвы!
Во безстрастїя Глубинѣ,
Тричастную Злобу Душы̀
Потопѝ, молюся.
Да якоже во Ти́мпанѣ,
Во умерщвленном Тѣлесѝ,
Воспою побѣдную Пѣснь[239].

– О Язык Трегу́бый! – возглашая возгласил Вара́к, разорившӥй Гра́ды и превратившӥй До́мы Вельмо́ж[240]. – Блажен, обладаяй тобою. Се есть Царствїе Божїе! Нѣсть Его легча́е, яко нѣсть нужнѣе, и нѣсть нужнѣе, яко

[a] А́нѳракс есть Сло́во Е́ллинское, значи́т Угль Горя́щiй, значи́т же и Драгоцѣнный Ка́мень, его́же Вид есть, а́ки Угль Горя́щiй. Всѣ же Драгоцѣнные Ка́мни, яко Са́пфир, Ѳарси́с и протчiи, суть Красото́ю свое́ю и Тве́рдостiю О́бразы Божiя Прему́дрости.

нѣсть врожде́ннѣе Его. И что есть Бог? если не внутрь нас пламенѣющая, аки искродышущїй Уг҃ль, Блаженная Оная Вро́да: “Без мене не можете творити ничесоже”[241]. Что убо есть? Она носит Го́ры и Во́ды, и весь Труд наш. Она тонкопло́тное Небо и Огнь Десницею своею Жмет и Держит. Кто убо присноблаженную и Пренепорочную сїю Ма́терь нашу дерзает нарещи Трудною? Аще ли Сатана Сатану изго́нит? Тако нижѐ Трудностїю Труд уврачуется. Господи! се Труд воздают Тебѣ[242]! Ты же еси весели́е и Радость, Мир и Упокоенїе. Правда твоя, яко Солнце. И се Сатана помрачает! Мїр же свидѣтельствует о Лжѣ. Господи! аще возможно есть, да ми́мо идет от тебе Горкая Чаша сїя[243]. Аще же не может сїя Лжа мимо итѝ от Тебе, Буди воля Твоя[а]!

Пла́чущая Непло́ды

Во оно Время слы́шан бысть жа́лостный Глас на Небесѝ. Вдова̀, броде́ящая по Землѣ, оболче́нна в те́мныя Ри́зы, иму́щая родити Сы́на, и́щет Мѣста, но не обрѣтает, гони́ма Зми́ем, поже́рти Плод Чре́ва Ея хотя́щим и во Слѣд Ея изблева́ющим Пото́п Блево́тин[244]. Сего ради скита́ется, рыда́ющая и вопію́щая Пѣснь сїю́[б]:

Кто даст мнѣ Кри́лѣ нынѣ[245]? Кто даст посребре́нны[246]?
Кто даст мнѣ Ра́ма ны́нѣ? Кто даст воспере́нны?
Да лещу̀ сквозѣ, при́сно о Бозѣ,
От Земна̀ Кра́я, даже до Ра́я,
И почи́ю.

*

Се Е́хидн лю́тый бѣжи́т! Се мя достиза́ет!
Се Че́люсть А́дску на мя лю́тѣ разверзает!
Погло́тити хощет. Я́дом клоко́щет.
Васи́лиск ди́вый. А́спид питли́вый.
Ах увы̀ мнѣ!

*

Вод го́рких Хля́бы сту́дно изблева́ет Че́рный.
Се мрак! Се Облак покры̀ мя нынѣ Вече́рнїй!
Увы мнѣ нынѣ! Увы еди́нѣ!
Го́нит всѣм А́дом мене со Ча́дом.
Нѣсть мнѣ Ми́ра.

[а] При Бо́гѣ, яко при Зе́рнѣ и И́стинѣ, не разлу́чно приде́ржится, аки Шелуха̀, Лжа. Но Шелухѹ̀ Сви́ніи, Хлѣб же ядя́т Ча́да.

[б] Сія Пѣснь взя́та из Трагедо-коме́діи, наречѐнныя «Гони́мая Це́рковь». Жена̀ Апока́лиѱная там, гони́ма Зми́ем, пое́т Пѣснь сію, или Хор. Есть сіе ми́лое Творе́ніе Варлаа́ма Ла̀ще́вскаго[37], учи́вшаго в Кіе́вѣ и Богословію с Евре́йским и Е́ллинским Язы́ком, и бы́вшаго Предводи́телем в Послѣднем Исправле́ніи Бі́бліи. Почѝ Архимандр[итом] Донским.

Вѣчная Па́мять!

*

Увы мнѣ! Горе! Увы! Что и́мам творити?
Кого на По́мощь дерза́ю Бѣдна Молити?
Увы мнѣ нынѣ! Увы еди́нѣ!
Го́нит всѣм А́дом мене со Чадом.
Нѣсть мнѣ Мира.

*

Боже! ты призри́ на мя с Высоты́ святыя.
И приклони́ся Стра́нной на Сле́зы ми сія.
Даждь Крѣпость Си́лы, бы не сдолѣ́ли
Твое́й Рабы́нѣ Уста Змии́ны.
Ах! о Боже!

*

Кто даст мнѣ Кри́ла нынѣ[247]? Кто даст Голуби́ны[248]?
Да выспрь парю́ от сея А́дскія Глуби́ны…

Арха́нгелы возлюбили Прекра́сную сію Невѣсту Божію, скита́ющуюся по Землѣ и не иму́щую, гдѣ Главы́ подкло́ни́ти[249], милосе́рдствуя о ней. Михаи́л же, ражже́н Ре́вностію, разши́рил Посребре́нныя Кри́ла своя и устремився, аки ко стра́ждущему своему Птенцу́ Оре́л, восхи́тил Жену и посадил Ея на Ра́дугѣ. Тогда цѣ[ло]му́дренная сія Сусанна[a] не обрѣтеся между Сме́ртными на Землѣ, да не Зло́ба измѣнит Разум Ея, или Лесть прелсти́т Душу Ея[250]. Непраздная МАТИ возсѣла со Сы́ном своим на благокру́глом Лу́кѣ О́блаков[251], и Сама́ су́щи прекратившая Пото́п Ра́дуга Оная. “Виждь Дугу́ и благослови́ Сотво́ршаго Ю̀.

Зѣло прекра́сна Сія́ніем своим”[252].

Досади́тели же Ея́ суть сіи:

“Премудрость и Наказа́ніе уничтожа́яй есть Ока́янен, и пра́здно Упова́ніе их, и Трудьі безпло́дны, и неключи́ма Дѣла́ их. Же́ны их Безу́мны, и Лука́ва Ча́да их, проклято Рожде́ніе их. Яко Блаже́нна есть Непло́ды неосквернённая!”[253]

Тогда из О́блака возгремѣл Михаи́л к живу́щим на Землѣ сим Гла́сом:

“Сы́нове Человѣческіи! Вску́ю лю́бите Лжу?

Яду́ще Зе́млю во вся Дни Живота вашего[254]?

Тако ли Юро́дивы есте, Сы́нове Изра́илевы?”

Не испыта́вше, ни И́стины разумѣвше, осуди́сте Дщерь Изра́илеву? О обвѣтша́лыи злыми Дня́ми вашими! Почто́ су́дите Судьі неправедны? и неслы́шите Глаголюща Бога: “Непови́нна и Пра́ведна, не убивай”[255]. “Имѣяй У́ши слышати, да слышит!”[256]

Послѣ сего Гро́ма слы́шанна бысть издале́ча в Го́рнем Во́инствѣ Ангелском Пѣснь воспѣва́ема сія:

---

[a] Суса́нна – Сло́во Евре́йское, Е́ллински – Κρῖνον, Ри́мски – Lilium, Славе́нски – Крын, Малоросси́йски – Ли́лія[38].

*

ПѢСНЬ[257]

в Коне́ц сего:

“Испусти́ Змі́й за Женою из Уст своих Воду, яко Рѣку́, да Ю в Рѣцѣ потопит”[258].

*

Воньми, Небо и Земля[259]! Нынѣ ужаснися.
Море Бе́зднами всѣми согла́сно двигнися.
И ты, быстро-теку́щій, возвратися, Іорда́не[260].
Прійди скоро крести́ти Христа, Іоа́нне.

*

Краснозра́чныи Лѣсы, Сте́зи оттвори́те.
Предите́чу Іоа́нна ко Христу пустите.
Земныи же Языцы, купно с нами всѣ ликуйте.
Ангелскіи Хо́ры вси, в Небѣ торжествуйте.

*

Снійде Спас во Іордан. Ста в Его Глуби́нѣ.
Се снійде и Дух Свят на-нь в Ви́дѣ Голубинѣ[261].
Сей есть Сын мой возлюбл[енный]. Отец из О́блак вѣща́ше.
Сей Мессі́а обновит Естество все ваше[262].

*

Освяти́ Струи́ и нам. Змі́ю сотри́ Гла́ву.
Духа твоего, Христе, Ро́су даждь и Славу.
Да не потопи́т нас Змій. И мы вси от Земна́ Кра́я
Да почи́ти полещем до твоего Ра́я.

ОБНОВЛЕНІЕ

Мы́ра

*

Седмь Глав суть Сатанѣ, яко еди́на. Глава же, а́ки заходящее Со́лнце, Мглою́ обезображе́нное.

Вскорѣ пото́м Лице́ Земли́ покрыл Мрак Вече́рній. Безчи́сленныи же Нетопы́ры и Нощны́я Пти́цы, лѣта́я во Мра́кѣ, неключи́мую Ху́лу и Клевету́ на Сла́ву Вы́шняго возвѣща́ли.

Тогда явися и Ангелское многое Во́инство, а́ки Звѣзды Небесныя, но разслабле́нно сіяющія. Архи́ангелы, Исполняя напи́санное: “Во Время оно Разумный умо́лкнет”[263] – и плѣняясь Краснѣйшія всѣх Земных Дще́рей Красотою Небесныя Суса́нны, терпѣли и пребывали, молящеся тако:

“Господи Боже наш! Правда твоя во свѣтѣ твоем. Свѣт же во Правдѣ твоей. Истина твоя в Со́лнцѣ живет, Солнце же стои́т на Истинѣ твоей”. Се сіе Знаменіе есть твое, от тебе и тебѣ у нас. От тебе Глагол сей твой и о тебѣ. Ты Един и сотвориши Его. Се Лѣствица седмистепе́нная к тебѣ нам. И се Сатана́ низверг[л] Ея́! Он сотворил из нея́ Врата́ Адова, наре́к Ну́жное Трудным, сладкое же Горким. И се Врата А́дова одолѣвают Людем твоим[264].

Востани Господи[265]! Воста́ни, СЛА́ВО наша! Воста́ни Ра́но!.. Возле́г, почи́л еси в Ту́чной Горѣ́ твоей, аки Лев, мно́гая Лѣта̀ спя́щій. Возбуди́ся, яко Сампсо́н. Сотвори Вели́чіе Неплодя́щей твоей. Косни́ся Гора́м твоим. И воздымя́тся. Блеснѝ Мо́лнію, и разженѝ Супоста́ты[266]. Да во Свѣтѣ твоем у́зрим НО́ВЫЙ Свѣт. "И обнови́ши Лице Землѝ"[267]. Ты и Вчера̀, и Днесь, и во Вѣки Бы́вшій, Су́щій и Будущій Есѝ. Ами́нь!

Помоли́вшеся же, Всера́достным воскли́кнули Гла́сом:

"Да будет но́вый Свѣт!"[268]

И бысть но́вый Свѣт[269]. Абіе прони́кнуло Ра́достное У́тро. Возсія́ло Со́лнушко. Просвѣти́ло Небеса̀, проповѣдающія СЛА́ВУ Божію, и обнови́ло Лице Землѝ[270]. И нарекоша Ангелы вчера́шній День Тмо́ю. Дне́шній же День Свѣтом. И бысть ве́тхій, и бысть Но́вый Свѣт. Но День Еди́н и Мыр Еди́н. Дре́вле сотворил Бог Мыр в Седмь Дней для Человѣков. В послѣдніи же Вѣки ради Ангелов обновотвори́л Его во Един День, иже есть яко Ты́сяща Лѣт[271].

Да испо́лнится Проро́чество Верхо́внаго Петра̀:

"Пока́йтеся! Яко да прі́йдут Времена̀ Прохла́дна от Лица̀ Господня"[272]. "Прі́йдет же День Господень, а́ки Тать в Нощѝ, в о́ньже Небеса убо со Шу́мом ми́мо по́йдут…"[273] "Новаго же Небесѐ и но́выя Землѝ Ча́ем, в ни́хже Пра́вда живет"[274]. И Іоа́нново. "Дѣти! Послѣдняя Годи́на есть[275]. И Мыр прехо́дит, и По́хоть Его. Творя́й же Волю Божію пребывает во Вѣки"[276]. "Не взя́лчут ктому̀. Нижѐ вжа́ждут. Не и́мать же па́сти на них Со́лнце, ниже всяк Зной. Яко А́гнец, иже посредѣ Престо́ла, упасе́т их. И наста́вит их на Живо́тныя Исто́чники Вод. И отыи́мет Бог всяку Сле́зу от О́чію их…"[277] А как только прешѐ́л и зашѐ́л ве́тхій Мыр, возсіяло же ку́пно и Но́ево, и Но́вое Вре́мя, и Лѣто, тогда, во Мгнове́ніи О́ка, в Послѣдней Трубѣ́ всѣ Нощны́я Пти́цы, всѣ ядови́тыи Га́ды, всѣ лю́тыи Звѣ́ри, всякій Труд и Болѣзнь, и всѣ злых Духо́в Легео́ны, всѣ безчи́сленныи Сви́тки, изблева́ющіи Ху́лу на Вы́шняго, Ви́хром возмета́емы от Лица̀ Землѝ, ищезо́ша. И се! воспѣва́юще воспѣ́ли Архи́ангелы и все Ангелское Во́инство во Псалмѣ́х и Пѣ́ніих, и Пѣ́снех Духо́вных Побѣ́дную.

ПѢСНЬ
Побѣдная[a]

*

Пой и воспой[278]! Коль Благ Бог твой!
Скор Руко́ю, за тобою,
В День Бра́ни твоея ста́ти
Врагѝ твоя Супоста́ты
Погоня́яй, Побори́яй.

[a] И сія Пѣснь из того́жде Твори́нія Лащѐвскаго. Хор пое́т, егда изба́вися Жена̀ от Зми́я. О Пла́мень! поя́дшій Кіевскую Библіоте́ку[(39)]! Такі́я и толи́кія Манускри́пты! Коли́кую Ги́бель сотвори́л еси?

День и Вечерь пой. Нощь и У́тро пой.
Коль Десни́ца прославися!
Коль Мессі́а возвысися!
Во Побѣ́дѣ ди́вных. На Хребтѣ Проти́вных.

Анти́фон[а]
*

Я, Боже, тебѣ Пѣснь но́ву,
Пѣснь Мойсе́йску, Пѣснь Христову,
Воспою̀ в Духо́вной *Ли́рѣ*.
В Десятостру́нной Псалтырѣ.
Всяк Царь в Бою цѣ*л* тобою.
Цѣ*л* твой и Дави́*д*. Мече́м не уби́т.
Ты изво́*лил* мя изъя́ти.
Злоплеме́нным не *дал* я́ти.
Из Уст их Меч Сме́рти готов мя пожерти.
И зла их Десни́ца Пра́вды не держится.

В Полка́х же А́нгелских слы́шанны были се сіи!
*

Воспои́м Господеви! О Боже всеси́*л*ный!
Еще наш прія́*л* еси Вопль и Плач уми́*л*ный.
Еще нас не су́диши в Конец отрину́ти.
Побѣди́хом! Паде́ся Супоста́т наш лю́тый.
И Анти́христ прія́*л* Казнь. Дома́шній Врагъ ве́лій.
Ко нам же возврати́вся, грядѐт Мир весе́лый.
Он безбѣ́дно Здра́віе ведет за собою.
Нынѣ и *День лу́чшею* кра́сен Доброто́ю.
И Со́лнце силнѣ́йшіи *Лу́чы* испуща́ет.
И *Лице* краснѣ́йшее Цвѣт По́лній являет[б].
*

Зима̀ пре́йде. Со́лнце ясно[в]
Мы́ру откры̀ *Лице* красно.
Из подзе́мной Клѣ́ти явишася Цвѣ́ты.
Мра́зом прежде побіе́нны.

[а] Сіе сам я на ту́южде Мелоді́ю сличи́*л* из Дави́довы Пѣсни 143-я, с[ти]х 9:

"Боже, Пѣснь но́ву воспою̀ тебѣ, во Ψалт[ири] Десятостр[уннѣм], даю́щему Сп[асеніе] Царям"[40].

Анті́фон значи́т: Пѣ́ніе во Отвѣ́т.

[б] По́лній. Сіе значи́т не тое, Что Исполне́нный, но Полевы́й, Что в По́лѣ. Сі́и Стихѝ суть из Побѣ́дныя Пѣ́сни Ѳеофа́на Прокопо́вича[41], Ре́ктора Кі́евскія Акаде́міи, трезы́чнѣ воспѣ́вшаго Царю̀ Петрѹ̀, побѣди́вшему под Полта́вою Гра́дом. Почѝ Президе́нтом в Сыно́дѣ. Вѣ́чная Память!

[в] Сія Пѣснь есть из Дре́вних Малоросс*і*́йских, и есть ми́*л*ая Ико́на, образу́ющая Ве́сну[42]. Она простра́нна.

*

Уже всѣ Ра́йскія Пти́цы
Испуще́нны из Темни́цы.
Повсю́ду лѣтают. Сладко воспѣвают.
Весе́лія исполне́нны.

*

Зеле́ныи Поля̀ в Тра́вы,
Шумя́щіи в Лист Дубра́вы
Встаю́т одѣва́ясь, смотря̀ возсмѣва́ясь.
Ах коль сладко там взирати!

От Днесь откры́лися в жа́ждущих Поля́х и Пусты́нях живы́я Воды̀ Исто́чники. Яви́лися Гра́ды и Жили́ща оная: "Коль кра́сны До́мы твои, Ія́кове!"[279] Стропо́тныи Го́ры оттвори́ли Сте́зи свои, одѣва́ясь Цвѣта́ми о́ными:

"Аз Цвѣт По́лній и Крын Удо́лній"[280].

Ди́кій и Безстраннопріи́мный, непристу́пный КА́ВКАЗ отве́рзл Гости́нницы своѝ Стра́нникам. Мо́ре сказало Доро́гу Кораблям всѣм пловущим. Показа́лися плодоно́сніи О́стровы, Ке́фы, Пе́тры, Га́вани и Мы́сы добрыя Наде́жды[281]. Оттворилися спаси́тельныи Приста́нища всѣм Морепла́вателям, да́же до Дре́вняго Ѳарси́са[а] и до Одиги́тріи[б] заблужда́ющим, до О́блачныя Огнедыша̀щія Го́рницы, призира́ющія на Александрі́ю Фарі́йскія Пирами́ды"[в].

Увидѣли Славное Царство и святую Зе́млю Оную: "Тамо родѝ тя Мати твоя"[282]. "Царя со Сла́вою у́зрите, и Очи ваши у́зрят Зе́млю издалеча"[283]. Преупоко́илися на Зла́чных Мѣста́х и на Бл[а]же́нных Удо́ліях, по Писа́нію:

[а] Ѳарсі́с есть Драгоцѣнный Ка́мень. Есть же и Град, иму́щій Кораблям Ло́но.

[б] Одиги́тріа. Сло́во Е́ллинское, значи́т – Путево́дница, Наста́вница(43). Отсю́ду во Ака́ѳистѣ: "Ра́дуйся, Сто́лпе, наставля́я пла́вающія…"(44) и протчая. Таковы́и прим о́рскіи Ту́рни при Затмѣніи Звѣзд наставля́ют ко Бре́гу Пла́вателей Горя́щим на них Огне́м. В Би́бліи нарица́ется: Столп О́блачный, си́рѣчь высо́кій, до О́блаков досяза́ющій. Напримѣр: "В Столпѣ О́блачнѣ Глаголаше к ним"(45). Образу́ется сим Столпо́м Свяще́нная Би́бліа. Она́-то нас, обурева́емых в Мо́рѣ Мы́ра сего, наставля́ет к Га́ванѣ о́ной, гдѣ Убо́гій Ла́зар со Авраа́мом и вся Це́рковь почива́ет.

Сія Га́вань нарица́ется Евре́йски КИ́ФА, или КЕ́ФА. Е́ллински Пе́тра, си́рѣчь Ка́менная Гора̀, Ло́но и Град. Что убо сія Ки́фа и сей Апока́липсный Град зна́менует? Пир о́ный Ло́тов с До́черьми свои́ми, о Коем: "Блаже́н, иже снѣсть Обѣд во Ца́рст[віи] Н[ебесном]"(46).

"Ра́дости ва́шея Никто́же во́зме́т от вас"(47).

"Весе́ліе вѣчное над Главо́ю их"(48).

Глава̀ наша есть Сердце наше. Аще оно не боли́т и вѣчно ра́дуется, сіе есть Еди́ное и́стинное БЛАЖЕ́НСТВО: "Мир, всяк Ум превосходящій"(49).

АМИ́НЬ!

[в] Фарі́йская Пирами́да, или Ту́рня, не дале́че от Устія Рѣкѝ Ни́ла, гдѣ Град Алекса́ндріа.

“Ядѝте, Блѝжніи, и пі́йте, и упі́йтеся, Братія…”[284] От Днесь возсіяли над Главáми святых Человѣков Лучезáрныи Вѣнцы̀, окружáющіи в себѣ сію Адамáнтову Слáву: “Легкó̀ быть Благи́м”. Тогда и на мою Глáву возложéн Вѣнец нетлѣнный. Архáнгелы, Пѣснь Побѣдную воспѣвше[285], возлетѣ́ли в Гóрняя, и паки вселѝлися в седмѝ Пирамѝдах, Суббóты велѝки нареченных, призирающих и соблюдáющих Премýдрости Дом Седми-Суббóтный, Слáвяще Отцà и Сы́на, и Святáго Духа, Вчерà, Днесь и во Вѣ́ки.

Сіѐ Видѣ́ніе Аз, Стáрец Данѝил Варсáва, воѝстину ви́дѣх[286]. Написáх же во Просвѣщéніе Невѣ́ждам блажéнным óным: “Даждь Премý́дрому Винý̀…” [287] И во Слáву Людей святых Израиля.

Конéц.

Цей твір Сковорода написав 1783 р., коли перебував у Великому Бурлуці та Бабаях. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 6, арк. 1–26). «Брань…» було вперше надруковано (з деякими цензурними купюрами) окремою книжечкою в Москві 1839 р. [див.: *Сковорода Г. С.* Брань архистратига Михаила со Сатаною, о сем: легко быть благим. – Москва: Изд. Московского попечительного комитета «Человеколюбивого общества», 1839. – 45 с.]. Подаємо за автографом.

[1] Твір присвячено Михайлові Ковалинському. Див. прим. 1 до діалогу «Сумфоніа, нареченная Книга Асхань».

[2] Ім’я *Михаїл* (гр. *Μιχαὴλ*) означає “Кто ж яко Бог? або покора, або убозство Божеє, або ударенє [Божеє], або ударяючій Бог” [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 436]. У християнській традиції воно має численні сакральні конотації. Найперше, архангел Михаїл є архістратигом небесного воїнства, а також заступником усіх людей, котрі “вели боротьбу з диявολом і перемогли його” [*Ерм*. Пастырь // Ранние отцы Церкви: антология. – Брюссель, 1988. – С. 233]. Особливу роль він відіграє в деяких дуалістичних єресях. Скажімо, богомили вчили про те, що могутній дух Сатанїіл за свої гордощі був скинутий з небес. Прагнучи стати богорівним, він створив на місці свого падіння друге небо й другу землю, а також людське тіло. Але він не мав сили дати людині душу, і на його прохання це робить Бог. П’ять із половиною тисяч років Сатанїіл боровся з Богом, аж доки той не створив із власного серця великого янгола Миха, який з’явився “во плоті” як Христос і переміг Сатанїіла, відібравши від його імені священне закінчення “їл” [див.: *Сумцов Н*. Очерк истории южно-русских апокрифических сказаний и песен // Киевская старина. – 1887. – Т. XV. – Апр. – С. 77]. Християнська традиція знає три поєдинки Михаїла та Сатани: перший – відтворений в Апокаліпсисі поєдинок на небесах; другий – боротьба за тіло Мойсея; третій – майбутня битва з Антихристом [докладніше див.: *Ушкалов Л*. Григорій Сковорода і антична культура. – Харків, 1997. – С. 115–116].

[3] Парафраза Першої книги царств 14: 7. Пор.: **сéрдце твоѐ сéрдце моѐ.**

[4] Неточна цитата з Книги Псалмів 112 (113): 5. Пор.: **Кто̀ а҃кш гдь бг҃ъ на́шъ;** Сковорода нав’язується тут до етимології імені “Михаїл”, так само, як це робив раніше, наприклад, Іван Величковський. Пор.: “Архистратиже Божій, святый МИХАИЛЕ, / кто, яко Бог, о сем ми дажд внимати цѣле” [*Величковський І*. Твори. – Київ, 1972. – С. 96].

[5] Див. прим. 187 до циклу «Сад божественных пѣсней».
[6] Див. прим. 3 до циклу «Басни Харьковскія».
[7] Пісня на недільній утрені по читанні Євангелії.
[8] Сковорода має на думці слова: и҆ ѡ҃брѣ́тє мѣ́сто и҆ о҆спе́ та́мш, за́йде бо со́лнце: и҆ взѧ҇ ѿ ка́мєнїѧ мѣ́ста (того҆) и҆ положи҆ въ возгла́вїє себѣ́, и҆ спа҇ на мѣ́стѣ о҆нѣ́мъ (Перша книга Мойсеєва: Буття 28: 11).
[9] Див.: Книга Суддів 14: 8–9.
[10] *Вергілій*. Буколіки, I, 6. Див. прим. 87 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».
[11] Книга Псалмів 3: 6.
[12] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 25: 10. Пор.: **П**око́й да́стъ бг҃ъ на горѣ́ сей�́.
[13] Ідеться про уривок з Піндара, який цитував у своїй «Державі» Платон (331a): "А той, хто не відчуває за собою жодної несправедливості, завжди має поруч незмінну супутницю – блаженну надію – цю добру годувальницю старості, як мовиться у Піндара" [*Платон*. Держава. – Київ, 2000. – С. 10–11]. Це – 214-ий фрагмент Піндара, який у російському перекладі звучить так: "Сладостная, / Лелеющая сердце, / Питающая старость, / Сопутствует [ему] Надежда, / Кормчая правительница / Переменчивых помыслов смертных…" [*Пиндар*. *Вакхилид*. Оды. Фрагменты. – Москва, 1980. – С. 223]. У тому ж річищі йдуть і Плутархові міркування в трактаті «Про спокій душі» (477a–b), які сам Сковорода переказав так: "Ни великолѣпной дом, ни царственной родъ, ни высочайшій чин, ни тысячи злата и сребра, ни ученіе, ни ангелскій язык, но только едина дружественная и милосердая совѣсть. Она-то есть внутрь нас источник всѣх чистых и честных наших дѣл, раждающая святую нѣкую кичливость и безстрашіе, отверзающая сердечному оку вѣчное сладчайшія памяти зерцало, в коем видим нашу твердую надежду, умащающую нас и питающую во время старости".
[14] Книга Притч Соломонових 16: 31.
[15] Пор. молитовне звертання до Богородиці: "Безневѣстная богородителнице…"; "Радуйся, невѣсто неневѣстная" [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 14 (зв.), 15 (зв.)].
[16] Трохи неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 32: 13. Пор.: сса́ша мє́дъ и҆з҃ ка́мене.
[17] Пісня над піснями 7: 12. Див. також: **Т**а́мш да́мъ сосца҆ моѧ҆ тебѣ́ (Пісня над піснями 6: 11).
[18] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 28: 10. Пор.: ѿ и҆́де і҆а́кшвъ ѿ кла́дѧзѧ кла́твеннагш.
[19] Фразу вна́лъ ли є҆сѝ взято з Книги Йова 1: 8; 2: 3.
[20] Перша книга Мойсеєва: Буття 28: 10.
[21] Фразу вна́лъ ли є҆сѝ взято з Книги Йова 1: 8; 2: 3.
[22] Перша книга Мойсеєва: Буття 28: 11.
[23] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 28: 11. Пор.: и҆ ѹ҆спе́ та́мш.
[24] Фразу вна́лъ ли є҆сѝ взято з Книги Йова 1: 8; 2: 3.
[25] Можливо, це парафраза Книги пророка Ісаї 25: 6. Пор.: на горѣ́ сей҆ и҆спїю́тъ ра́дость, и҆спїю́тъ вїно҆́.
[26] Можливо, Сковорода має на думці слова: и҆ на се́мъ ка́мени созижду҆ цр҃ковь мою҆, и҆ врата҇ а҆́дшва не ѡ҆долѣ́ютъ є҆́й (Євангелія від св. Матвія 16: 18).
[27] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 23 (24): 3. Пор.: **К**то҆ взы́детъ на го́рꙋ г҃дню҆;
[28] Книга пророка Ісаї 25: 10.

[29] Парафраза Книги пророка Ісаї 25: 6. Пор.: на горѣ сей̀ и҆спїю́тъ ра́дость, и҆спїю́тъ вїно̀.
[30] Книга пророка Ісаї 25: 7.
[31] Перша книга Мойсеєва: Буття 28: 11.
[32] Пісня над піснями 7: 12. Див. також: Та́мш да́мъ сосца̀ моѧ̀ тебѣ̀ (Пісня над піснями 6: 11).
[33] Див. прим. 20 до діалогу «Разглагол о древнем мірѣ».
[34] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 27: 1. Пор.: ѹ҆бїе́тъ дра́конта сы́щаго въ мо́ри.
[35] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 14: 12. Пор.: Ка́кш спадѐ съ невесѐ денни́ца.
[36] Книга Ісуса, сина Сирахового 21: 30.
[(1)] Це слово утворене з гр. *ἀτμός* – 'пара' та *σφαῖρα* – 'куля'.
[37] Друге соборне послання св. ап. Петра 1: 19.
[38] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 9: 1. Пор.: Премы́дрость созда̀ себѣ̀ до́мъ и҆ ѹ҆твердѝ столпо́въ се́дмь.
[39] Боротьба Михайла та Сатани – дуже поширений сюжет в українській літературі XVII–XVIII ст. Він є, зокрема, у творах Кирила Ставровецького [див.: *Транквіліон-Ставровецький К.* Євангеліє учителное. – Рахманів, 1619. – Арк. 49–50 (друга пагін.)], Лазаря Барановича [див.: *Баранович Л.* Трубы словес проповѣдных. – Київ, 1674. – Арк. 64–69], Антонія Радивиловського [див.: *Радивиловський А.* Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 406–408, 556–578], Симеона Полоцького [див.: *Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 90–90 (зв.)], Дмитра Туптала [див.: *Туптало Д.* Книга житій святых. – Київ, 1700. – Арк. 179–179 (зв.); *Туптало Д.* Поученіе в недѣлю седмую по Пасцѣ // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1782. – Ч. 1. – Арк. 55 (друга пагін.); *Туптало Д.* Брань святаго архістратига Міхаила, воєводы сил небесных, и ангелов єго с седмоглавным змієм // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 3. – С. 553–573], в анонімних духовних піснях [див., наприклад: Українсько-руський архів. – Т. IX. Матеріали до історії української пісні і вірші / Вид. М. Возняк. – Львів, 1913. – С. 228–230], усних переказах [див.: *Драгоманов М.* Замітки про слов'янські релігійні тай етичні легенди // Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство / Зладив М. Павлик. – Львів, 1907. – Т. IV. – С. 343–344, 379–380] тощо.
[40] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 22: 16. Пор.: что̀ ты̀ здѣ̀, и҆ что̀ тебѣ̀ здѣ̀;
[41] Неточна цитата з Книги Псалмів 112 (113): 5. Пор.: Кто̀ ꙗ̆ко гд҃ь бг҃ъ на́шъ;
[42] Сковорода має на думці слова: Ми҆ха́илъ же а҆рха́гг҃лъ, є҆гда̀ со дїа́воломъ разсужда́ѧ глаго́лаше ѡ҆ мѡѵсе́овѣ тѣлесѝ, не смѣ́ше сда̀ навестѝ хо́льна, но речѐ: да запрети́тъ тебѣ̀ гд҃ь (Соборне послання св. ап. Іуди 9).
[43] Очевидно, Сковорода має на думці слова: жи́въ гд҃ь бг҃ъ си́лъ, бг҃ъ і҆йлевъ, є҆мо́же предстоѝ пред҃ ни́мъ, ꙗ̆ще бу́детъ въ лѣ́та сі҃ѧ роса̀ и҆ до́ждь (Третя книга царств 17: 1). Пор. також: жи́въ гд҃ь си́лъ, є҆мо́же предстоѝ пред҃ ни́мъ, ꙗ̆ко днє́сь покажу́сѧ є҆мꙋ̀ (Третя книга царств 18: 15); жи́въ гд҃ь си́лъ є҆мо́же предстоѝ пред҃ ни́мъ (Четверта книга царств 3: 14).
[44] Парафраза Книги Псалмів 54 (55): 22. Пор.: ѹ҆мо́кнꙋша словеса̀ и҆хъ па́че є҆ле́а, и҆ та̀ сꙋ́ть стрѣ́лы.
[45] Можливо, Сковорода має на думці слова: Вели́й гд҃ь и҆ хвале́нъ зѣлѡ̀ во гра́дѣ бг҃а на́шегѡ, въ горѣ ст҃ѣ́й є҆гѡ̀ (Книга Псалмів 47 (48): 2).
[46] Сковорода має на думці слова св. ап. Петра: "ніколи не їв я нічого огидного" (Дії св. апостолів 10: 14) (у Вульгаті: "numquam manducavi omne commune"; у Септуагінті:

“οὐδέποτε ἔφαγον πᾶν κοινὸν”. Гр. *κοινός* означає тут ‘нечистий’. Отже, його латинським відповідником є *coenit* – ‘багно, болото’.

[47] Див.: Книга пророка Єзекіїля 4: 13.

[48] Фразу **вна́лъ ли є҆сѝ** взято з Книги Йова 1: 8; 2: 3.

[(2)] Гр. *πῦρᾰμίς*.

[(3)] Гр. *πύργος*.

[(4)] Слово *каланча* етимологічно пов’язане з турецькими словами *kule*, *kale*.

[(5)] Пол. *wieża*.

[(6)] Книга Псалмів 98 (99): 7.

[(7)] Книга Псалмів 121 (122): 7.

[(8)] Соборне послання св. ап. Іуди 9.

[(9)] Гр. *ἀρχιστράτηγος*.

[(10)] Дії св. апостолів 10: 1–33.

[(11)] Парафраза Дій св. апостолів 11: 8. Пор.: **ника́коже, гд҃и, їа҃кш всѧ́ко скве́рно и҆ли́ нечи́сто николи́же вни́де во ѹ҆стꙋ̀ моѧ̀**.

[(12)] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до римлян 16: 20. Пор.: **Бг҃ъ же ми́ра да сокрꙋши́тъ сатан҃ꙋ̀ под҃ ноги҃ ва́шѧ вскоре́**. Іван Златоуст тлумачить це місце в 32-ій гомілії, присвяченій Посланню св. ап. Павла до римлян [див.: Patrologiae cursus completus. Series graeca / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 1859. – T. 60. – Col. 677].

[49] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 1: 2. Пор.: **Слы́ши, нб҃о, и҆ вни́ши, земле҆̀**.

[(13)] Від гр. *ἀποκαλύπτων* – ‘той, що розкриває таємниці’.

[(14)] Див.: Четверта книга Мойсеєва: Числа 25: 7–8.

[(15)] У словнику Памви Беринди слово *єродїй* потрактовано так: “птах подобен боцяну албо чапли, жиєт на воднистых мѣстцєх, той и орла забиває и заѣдаєт” [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 400].

[(16)] Гр. *πελαργός*.

[(17)] Дієслово *ἀντιπελαργεῖν* означає “любити взаємно (на манір лелек)”.

[(18)] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.

[50] Сковорода має на думці слова: **Го́ре ва́мъ, кни́жницы и҆ фарїсе́є, лицемѣ́ри, їа҃кш подо́битесѧ гробѡ́мъ пова́плєнымъ, и҆́же вн҃ѣ́дꙋ ѹ҆́бо ѩвлѧ́ютсѧ красны́, внꙋ́трьдꙋ́ же по́лни сꙋ́ть косте́й ме́ртвыхъ и҆ всѧ́кїѧ нечистоты́** (Євангелія від св. Матвія 23: 27).

[51] Мотив боротьби зі світом, плоттю й дияволом був дуже популярний у старих українських письменників, зокрема в Петра Могили [див.: *Могила П.* Крест Христа Спасителя // *Тітов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 284], Антонія Радивиловського [див.: *Радивиловський А.* Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 691], Івана Максимовича [див.: *Максимович І.* Осм блаженства євангелскія. – Чернігів, 1709. – Арк. 67 (зв.)–68], Йоасафа Кроковського [див.: *Кроковський Й.* Акафіст святѣй великомученицѣ Варварѣ. – Чернігів, 1749. – Арк. 11 (зв.), 24 (зв.)] та інших.

[52] Див.: Четверта книга Мойсеєва: Числа 25: 8.

[53] Парафраза Книги пророка Ісаї 22: 16. Пор.: **Слы́ши, нб҃о, и҆ вни́ши, земле҆̀**.

[54] Парафраза Книги пророка Ісаї 5: 20. Пор.: **Го́ре глаго́лющымъ лꙗка́вое до́брое, и҆ до́брое лꙗка́вое, полага́ющымъ тмꙋ̀ свѣ́тъ, и҆ свѣ́тъ тмꙋ̀, полага́ющымъ го́рькое сла́дкое, и҆ сла́дкое го́рькое**.

[55] Можливо, це парафраза Євангелії від св. Луки 21: 31. Пор.: **ли́з҃ є҆́сть ц҃рт҃вїе бж҃їе**.

[56] Сковорода має на думці слова: **И҆ и҆зведе́тъ їа҃кш свѣ́тъ пра́вдꙋ твою҆ и҆ сꙋдꙋ̀ твою҆ їа҃кш полꙋ́дне** (Книга Псалмів 36 (37): 6).

[57] Парафраза Книги Псалмів 112 (113): 5. Пор.: **Кто҃ ꙗ҆кш гдⷭ҇ь бг҃ъ на́шъ;**

[58] Парафраза Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 8. Пор.: **є҆ди́нъ де́нь пре́д гдⷭ҇емъ ꙗ҆кш тыс҃ща лѣ́тъ, и҆ тыс҃ща лѣ́тъ ꙗ҆кш де́нь є҆ди́нъ.**

[59] Це – емблематичний образ. Див., наприклад, 283-ій малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», який має назву «Аист, или бусел, попирающая змію» (підпис: "Желал бы я всѣх их перегубить. Consicere est animus") [Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 72–73].

[60] Християнська ортодоксія знає імена чотирьох архангелів: Михаїл, Гавриїл, Рафаїл та Уріїл. Див., наприклад, молитву до архангелів: "Святыи чиноначальници, Міхаиле, Гавріиле, Рафаиле, Уріиле, со всѣми умными небесными силами…" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 321 (третя пагін.)]. Ім'я Варахіїла зустрічається в апокрифах [див.: *Аверинцев С.* Архангели // *Аверинцев С.* Софія-Логос: Словник / Упорядник та автор передмови Костянтин Сігов; науковий редактор видання Марина Ткачук. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 44].

[61] Сковорода має на думці слова: **Премꙋ́дрость созда́ себѣ̀ до́мъ и҆ ꙋ҆тверди́ столпо́въ се́дмь** (Книга Притч Соломонових 9: 1).

[62] Книга Псалмів 83 (84): 2.

[63] Книга Псалмів 83 (84): 4.

[64] Книга Псалмів 103 (104): 17.

[65] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 83 (84): 5. Пор.: **Бл҃же́ни живꙋ́щіи въ домꙋ́ твое́мъ.**

[66] Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 12. Пор.: **нѣ́сть на́ша бра́нь къ кро́ви и҆ пло́ти, но…**

[67] Парафраза Другої книги царств 22: 29. Пор.: **просвѣщ҃а́еши свѣти́ликъ мо́й, гдⷭ҇и, и҆ гдⷭ҇ь просвѣти́тъ мои҆ тмꙋ́ мою҆.**

[68] Трохи неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 4: 6. Пор.: **бг҃ъ реки́й и҆з҆ тмы́ свѣтꙋ́ возсі́ати, и҆́же возсі́я́ въ сердца́хъ на́шихъ.**

[69] Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 12. Пор.: **къ мі҃родержи́телемъ тмы́ вѣ́ка сего҆́.**

[70] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 12. Пор.: **къ нача́лшмъ и҆ ко власте́мъ (и҆) къ мі҃родержи́телемъ тмы́ вѣ́ка сего҆́, къ дх҃ховны́мъ зло́бы поднебе́снымъ.**

[71] Парафраза Євангелії від св. Матвія 16: 23. Пор.: **сатано҆́, собла́знъ мн҃ є҆сі҃: ꙗ҆кш не мы́слиши ꙗ҆́же (сꙋ́ть) бж҃ія, но человѣ́ческая.**

[72] Сковорода має на думці слова: **И҆ и҆спꙋ́стн҃ змі́й за жено́ю и҆з҆ ꙋ҆стъ свои́хъ во́дꙋ ꙗ҆кш рѣкꙋ́, да ю҆̀ въ рѣцѣ̀ потопи́тъ** (Апокаліпсис 12: 15).

[73] Неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: **кто҆̀ да́стъ мн҃ крилѣ́ ꙗ҆кш голꙋбі́нѣ; и҆ полещ҃ꙋ́, и҆ поч҃і́ю.**

[74] Неточна цитата з Пісні над піснями 8: 6. Пор.: **крѣпка҆̀ ꙗ҆кш сме́рть любы, же́стока ꙗ҆кш а҆́дъ ре́вность: кри́ла є҆̀ кри́ла о҆́гнѧ.**

[75] Послання св. ап. Павла до римлян 8: 35.

[76] Неточна цитата з Книги Псалмів 38 (39): 4. Пор.: **Согрѣ́лсѧ се́рдце мое҆̀ во мнѣ̀, и҆ въ поꙁ҆ене́нїи мое́мъ разгори́тсѧ о҆́гнь.**

[77] Парафраза Книги Притч Соломонових 3: 24–26. Пор.: **безбоя́зненъ вꙋ́деши, а҆́ще же поспи́ши, сла́достно поспи́ши. И҆ не ꙋ҆боя́шисѧ стра́ха наше́дшаго, ниже҆̀ ꙋ҆стремле́нїѧ нечести́выхъ находя́щаго: гдⷭ҇ь бо вꙋ́детъ на всѣ́хъ пꙋте́хъ твои́хъ.**

[(19)] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 13 (14): 1. Пор.: **Рече҆̀ безꙋ́менъ въ се́рдцы свое́мъ: нѣ́сть бг҃ъ.**

[78] Парафраза Книги Псалмів 13 (14): 1. Пор.: **Растлѣ́ша и̑ о̑мерзи́шасѧ въ начина́нїихъ.**
[79] Цій темі присвячена притча Сковороди «Убогій Жайворонок».
[80] Очевидно, Сковорода має на думці сюжет казки про вовка й козенят [див.: Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Составители: *Л.* Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – *Л*енинград, 1979. – С. 73 (123)]. Про цей сюжет він іще раз згадує в притчі «Благодарный Еродій».
[81] Словникове значення іменника *туга* таке: "тескность, фрасунок, тужѣнє, посупленє, твар надол спущеная, встыд з фрасунком. Безсластіе, негодованіе. Бѣда" [*Беринда П.* Лексікон славенороссkій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 260].
[82] Книга Псалмів 123 (124): 7.
[83] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 32. Пор.: **Пу́ть за́повѣдїй твои́хъ теко́хъ, є́гда̀ разшири́лъ є́сѝ се́рдце моѐ.**
[84] Книга Псалмів 83 (84): 3. Повністю цей вірш звучить так: **Жела́етъ и̑ скончава́етсѧ дꙋ́ша̀ мо́ѧ̀ во дворы̀ гд҃ни: се́рдце моѐ и̑ пло́ть мо́ѧ̀ возра́довастасѧ о̑ бз҃ѣ̀ жи́вѣ.**
[85] Книга Псалмів 85 (86): 11.
[86] Книга Псалмів 76 (77): 3.
[87] Неточна цитата з Книги Псалмів 13 (14): 1. Пор.: **Растлѣ́ша и̑ о̑мерзи́шасѧ въ начина́нїихъ.**
(20) У такий спосіб пояснювали ці душевні порухи стоїки. Як свідчить Діоген Лаерцій (VII, 111), вони, наприклад, вважали, що "скорбота – це нерозумне душевне стиснення" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 302].
(21) Парафраза Другого послання св. ап. Павла до коринтян 6: 11–12. Пор.: **ꙋ̑стà на̑ша о̑тверзо́шасѧ къ ва́мъ, кори́нѳѧне, се́рдце на́ше распростра́нисѧ. Не тѣ́снꙋ вмѣщ́а́етесѧ.**
(22) "Не оголяти зуби, не вишкірятися, а сміятися серцем" (лат.).
(23) Євангелія від св. Луки 10: 21.
[88] Неточна цитата з Книги Псалмів 13 (14): 5. Пор.: **Та́мш ꙋ̑бо́ѧшасѧ стра́ха, и̑дѣ́же не бѣ́ стра́хъ.**
[89] Неточна цитата з Книги Псалмів 9: 30. Пор.: **Лови́тъ въ та́йнѣ ꙗ̆кш ле́въ во о̑гра́дѣ свое́й.**
[90] Книга Псалмів 13 (14): 5.
[91] Фраза **благокр҃гла лꙋ́ка о̑блаку́въ** зринає в Книзі Премудрості Соломонової 5: 21.
[92] Пор.: "Радуйся, обрадованная Богородице Дѣво" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 25].
[93] Парафраза Книги Псалмів 95 (96): 2. Пор.: **благовѣсти́те де́нь о̑ дне́ спн҃їе є́гѡ̀.**
[94] Парафраза Книги пророка Ісаї 26: 18. Пор.: **гд҃и, во чре́вѣ прїѧ́хомъ и̑ поволѣ́хомъ, и̑ роди́хомъ дꙋ́хъ спн҃їѧ твоегѡ̀.**
[95] Євангелія від св. Луки 1: 28.
[96] Парафраза Євангелії від св. Івана 1: 13. Пор.: **и̑же не о̑ кро́вѣ, ни о̑ по́хоти плотскі́ѧ, ни о̑ по́хоти мꙋ́жескїѧ, но о̑ бг҃а роди́шасѧ.**
[97] Євангелія від св. Івана 3: 6.
[98] Неточна цитата з Книги Псалмів 39 (40) : 9. Пор.: **зако́нъ тво́й посредѣ́ чре́ва моегѡ̀.**
[99] Парафраза Книги Псалмів 118 (119): 165. Пор.: **Ми́ръ мно́гъ лю́бѧщымъ зако́нъ тво́й, и̑ нѣ́сть и̑̀мъ собла́зна.**
[100] Книга Псалмів 124 (125): 5.
[101] Фразу **ми́ръ на ни́хъ и̑ ма́ть** узято з Послання св. ап. Павла до галатів 6: 16.
[102] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 32: 4.

[103] Фраза **пѫ́ть гд҃ень** не раз зринає в Біблії, уперше – у Книзі Суддів 2: 22.
[104] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 19. Пор.: **Пришле́цъ а҆́зъ є҆́смь на земли́: не скры́й ѿ менѐ за́пѡвѣди твоя҃.**
[105] Пор. приказку: "Беспечальному сон сладок" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 518].
[106] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 40: 30–31. Пор.: **Вза́лчѫтъ бо ю҆нѣ́йшіи, и҆ ѹ҆трѫда́тсѧ ѻ҆нѡты, и҆ и҆збра́ннїи не крѣ́пцы вѣ́дѫтъ: терпѧ́щіи же гд҃а и҆змѣня́тъ крѣпость, ѡ҆крыла́тѣю҆тъ а҆́ки ѻ҆рли́, потекѫ́тъ и҆ не ѹ҆трѫда́тсѧ, пѡ́йдѫтъ и҆ не взя́лчѫтъ.**
[107] Парафраза Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 8. Пор.: **а҆́кѡ є҆ди́нъ де́нь пред҃ гд҃е́мъ а҆́кѡ ты́сѧща лѣ́тъ, и҆ ты́сѧща лѣ́тъ а҆́кѡ де́нь є҆ди́нъ.**
[24] Гр. *ὁρίζων*. Це слово в кириличній транслітерації могло мати й трохи інакшу форму. Наприклад, Софроній Почаський подавав його як *хоризонт* [див.: *Почаський С.* Εὐχαριστήριον, албо Вдячность ясне превелебнѣйшому в Христѣ єго милости господину отцу кир Петру Могилѣ // *Titов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 303].
[25] Гр. *τόπος ὁρίζων*.
[108] Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 30: 23. Останнє слово має форму: **человѣ́ка.**
[109] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 16: 22. Пор.: **и҆ ра́дости ва́шегѡ никто́же во́зметъ ѿ ва́съ.**
[110] Парафраза Першого соборного послання св. ап. Івана 5: 20. Пор.: **є҆́сть и҆́стинный бг҃ъ и҆ живо́тъ вѣ́чный.**
[111] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 32: 1.
[112] Пор. із думкою автора «Послання до Діогнета» (5): християни "перебувають на землі, але є громадянами неба" [Послание к Диогнету // Ранние отцы Церкви: Антология. – Брюссель, 1988. – С. 596].
[113] Книга Премудрості Соломонової 3: 1.
[114] Книга Премудрості Соломонової 3: 3.
[115] Парафраза Книги Премудрості Соломонової 3: 4. Пор.: **Ѩ́вѡ пред҃ лице́мъ человѣ́ческимъ а҆́ще и҆ мѹ́кѫ прїи́мѫтъ, ѹ҆пова́нїе и҆́хъ безсме́ртїа и҆спо́лнено.**
[116] Можливо, Сковорода має на думці слова: **Мно́гѫ сла́вѫ созда́ гд҃ь въ ни́хъ вели́чїемъ свои́мъ ѿ вѣ́ка** (Книга Ісуса, сина Сирахового 44: 2).
[117] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 14. Пор.: **На пѫти́ свидѣ́нїй твои́хъ наслади́хсѧ, а҆́кѡ ѡ҆ всѣ́комъ бога́тствѣ.**
[26] Саме так подано цей іменник у словнику Памви Беринди [див.: *Беринда П. Л*ексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 218].
[27] Словник Памви Беринди тлумачить іменник *архімагір* так: "старѣйшій поваром, кухмистр, майстер кухаром, або воєвода войска, гетман, мужеубієц" [*Беринда П. Л*ексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 352].
[28] *Бог* у значенні 'шлунок; перше відділення шлунка жуйних тварин, рубець'.
[29] Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 19.
[30] Дії св. апостолів 8: 26. Закінчення цього вірша звучить так: **и҆ то́й є҆́сть пѹ́стъ.**
[118] Сковорода змальовує тут, сказати б, свій духовний автопортрет.
[119] Сковорода має на думці слова: **Рече́ же са́рра: смѣ́хъ мнѣ сотвори́ гд҃ь** (Перша книга Мойсеєва: Буття 21: 6).
[120] Рафаїл супроводжував Товію. Див.: **Й҆ йдѐ и҆ска́ти человѣ́ка, и҆ ѡ҆брѣ́тѐ рафаи́ла, йже бѣ а҆́гг҃лъ** (Книга Товіта 5: 4).

[121] *Див.*: Книга Товіта 5: 22.

[122] *Див.*: Книга Товіта 8: 1–7.

[123] Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 19. Пор.: **и҆мже бо́гъ чре́во, и҆ сла́ва въ стыдѣ̀ и҆́хъ, и҆́же зе́мна҃ мы́дрствуютъ**. Євангельський образ богачерева не раз зринав у творах старих українських письменників, як-от в Антонія Радивиловського: "…обжирца и піяница знову прилучаются до обжирци и піяници и мовят: бог наш чрево и Бахус єст" [*Радивиловський А.* Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 23].

[124] Заклик **слы́ши, і҆и́лю** чотири рази звучить у П'ятій книзі Мойсеєвій: Повторення Закону: 5: 1; 6: 4; 9: 1; 27: 9.

[125] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 6: 15.

[126] Друга половина фрази – це трохи неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 6: 6. Пор.: **въ се́рдцы твое́мъ и҆ въ дꙋшѝ твое́й**.

[127] Парафраза Євангелії від св. Марка 8: 35. Пор.: **то́й спасе́тъ ю҆̀**.

[128] Парафраза Книги Псалмів 44 (45): 9. Пор.: **Смꙋ́рна и҆ ста́кти и҆ каси́а ѿ ри́зъ твои́хъ**.

[129] Парафраза Євангелії від св. Луки 1: 31. Пор.: **И҆̀ сѐ зачне́ши во чре́вѣ, и҆ роди́ши сы́на**.

[130] Парафраза Пісні над піснями 1: 3. Пор.: **въ воню҆̀ ми́ра твоегѡ̀ тече́мъ**.

[131] *Див.*: Третя книга Мойсеєва: *Левит* 4: 11–12.

[132] Сковорода має на думці слова: **Ѹ҆мертви́те ѹ҆́бо ѹ҆́ды ва́ша҃** (Послання св. ап. Павла до колосян 3: 5).

[133] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **є҆гда҆̀ и҆спразднѝтъ всѧ́ко нача́лство и҆ всѧ́кꙋ вла́сть и҆ си́лꙋ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 24).

[134] Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 1: 79. Пор.: **напра́вити но́ги на́ша҃ на пꙋ́ть ми́ренъ**.

[135] "Царська дорога" – це дорога "золотої мірноти". "Человѣку, – зазначав, наприклад, Дмитро Туптало, – требъ бодрого опасства с праваго пути не уклонятися на уєє, сієсть на прелести грѣховныя, не уклонятися ни на десноє, сієсть на лишніе жестокіе зѣло подвиги, дабы не пришол в высокоуміе, но царским путем идти, сієсть мѣрным житієм, мѣрною добродѣтелію" [*Туптало Д.* Поученіе в недѣлю пред просвѣщенієм // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 3. – С. 25–26]. *Див.* прим. 77 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни». Є також народна приказка: "Середна дорога найліпша" [*Франко*, № 10641].

[136] *Див.*: Перша книга Мойсеєва: Буття 5: 24.

[137] *Див.*: Четверта книга царств 2: 11.

[138] *Див.*: Книга пророка Даниїла 14: 36.

[139] *Див.*: Дії св. апостолів 8: 39.

[140] *Див.*: Перша книга Мойсеєва: Буття 22: 5–14.

[141] *Див.*: П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 34: 1.

[142] Сковорода має на думці слова: **коемꙋ́ждо по ѹ҆кро́хꙋ хлѣ́ба, и҆ по ча́сти пече́нагѡ мѧ́са, и҆ по сковрадно́мꙋ млинꙋ́** (Друга книга царств 6: 19).

[143] *Див.*: **Воста́вши же мр҃і́ами во дни̑ сі́и҃, и҆́де въ го́рнюю со тщани́емъ, во гра́дъ і҆ꙋдовъ: и҆ вни́де въ до́мъ заха́рїинъ и҆ цѣлова҆̀ є҆лїсаве́ть** (Євангелія від св. Луки 1: 39–40).

[144] *Див.*: Євангелія від св. Матвія 4: 1–10; Євангелія від св. Луки 4: 1–13.

[145] *Див.*: Євангелія від св. Матвія 17: 1–9; Євангелія від св. Марка 9: 2–9; Євангелія від св. Луки 9: 28–36.

[146] Лука й Клеопа, які першими пізнали Христа після Воскресіння, в літературі українського бароко символізувати тих, кому відкрилася справжня віра. Наприклад, Лазар

Баранович писав: “Lukasz z Kleopą, że Pana spotkali, / W drodze pospołu chleb z Panem łamali. / Iak chleba w drodze, tak Chrystusa trzeba, / Droga z Chrystusem dobra, bo do nieba” [*Baranowicz Ł.* Lutnia Apollinowa. – Kiiów, 1671. – S. 69; пор.: Книга о вѣръ. – Київ, 1620. – С. 84 (друга пагін.); Євангеліє учителноє. – Київ, 1637. – С. 224; *Галятовський І.* Ключ разумѣнія. – Київ, 1659. – Арк. 45; *Радивиловський А.* Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 42–43; *Туптало Д.* Книга житій святых. – Київ, 1705. – Арк. 200 (зв.); *Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 384, 399].

[147] Сковорода має на думці слова: **и҆ прело́мивъ да́ше и҃ма: о҆нѣ́ма же ѿверзо́стѣсѧ о҆́чи, и҆ позна́ста є҆гѡ̀: и҆ то́й неви́димь бы́сть и҃ма** (Євангелія від св. Луки 24: 30–31).

[148] Див.: Дії св. апостолів 8: 26–39.

[149] Парафраза Дій св. апостолів 8: 39. Пор.: **ка́женикъ, и҆да́ше бо въ пу́ть сво́й ра́дѹѧсѧ.**

[150] “Праву” дорогу заведено змальовувати майже порожньою. Як писав, наприклад, Симеон Полоцький: “Не тѣсно же идут благоразумніи, яко мало их єсть…” [*Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 390].

[151] Сковорода має на думці слова: **Го́ре глаго́лющымъ лѹка́вое до́брое, и҆ до́брое лѹка́вое, полага́ющымъ тмѹ̀ свѣ́тъ, и҆ свѣ́тъ тмѹ̀, полага́ющымъ го́рькое сла́дкое, и҆ сла́дкое го́рькое** (Книга пророка Ісаї 5: 20).

[152] Мабуть, це парафраза Книги пророка Ісаї 7: 15. Пор.: **пре́жде не́же разѹмѣ́ти є҆мѹ̀ и҆зво́лити зла́ѧ, и҆лѝ и҆збра́ти благо́е.** Див. також: **занѐ пре́жде не́же разѹмѣ́ти о҆трочя́ти благо́е и҆лѝ зло́е, ѿри́нетъ лѹка́вое, є҆́же и҆збра́ти благо́е** (Книга пророка Ісаї 7: 16).

[153] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 60: 20. Пор.: **Не за́йдетъ бо со́лнце тебѣ̀, и҆ лѹна́ не ѡ҆скѹдѣ́етъ тебѣ̀: вѹ́детъ бо гдь̀ тебѣ̀ свѣ́тъ вѣ́чный, и҆ и҆спо́лнятсѧ дніе́ рыда́нїѧ твоегѡ̀.**

[154] Образ, запозичений із Євангелії від св. Матвія 23: 27. Пор.: **Го́ре ва́мъ, кни́жницы и҆ фарїсе́е, лицемѣ́ри, ꙗ҆́кѡ подо́битесѧ гробѡ́мъ пова́пленымъ, и҆́же вне́ѹ́ду ѹ҆́бо ꙗ҆вля́ютсѧ красны́, внѹ́трьѹ́ду же по́лни сѹ́ть косте́й ме́ртвыхъ и҆ всѧ́кїѧ нечистоты́.**

[155] Пор. російську приказку: “Влез, что в вентер: ни взад, ни вперед” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 479].

[156] Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 6: 24. Пор.: **го́ре ва́мъ бога́тымъ: ꙗ҆́кѡ ѿстоитѐ ѹ҆тѣше́нїѧ ва́шегѡ.**

[157] Пор.: “Хто богат, той всѣм брат, / а хто ничого не має, того нихто не знає” [*Климентій Зіновіїв.* Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 94]; “Хто богат, то всім брат, а хто нічого не має, то о тім ніхто не знає” [*Франко*, № 28798]; “Як був багат, всяк казав сват, а як бідний став, ніхто й шапки не зніме” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 22].

[158] Пор.: “Коли в кого грош, то всюда хорош” [*Номис*, № 9638].

[159] Сатану від часів середньовіччя було заведено трактувати як “мавпу Бога” [див.: *Аверинцев С.* Антихрист // *Аверинцев С.* Софія-Логос: Словник / Упорядник та автор передмови Костянтин Сігов; науковий редактор видання Марина Ткачук. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 40]. З українських письменників про Сатану-“мавпу” писав, зокрема, великий шанувальник Сковороди Євген Маланюк: “Найзгубніше в S., в Антихристі – те, що він удає Христа, що він є Лже-Христос (як зауважив уже В. Соловйов). Це не є оперовий Мефісто, чи Князь Тьми (адже ж він ‘Lucifer’!!), – це малпа, це – актор, це – ‘ерзац’” [*Маланюк Є.* Нотатники (1936–1968): Документально-художнє видання. – Київ, 2008. – С. 73–74].

[(31)] Сковорода цитує тут у власному перекладі Еврипідову трагедію «Даная» за «Моральними листами до Луцілія» (CXV, 14) Сенеки [див.: *Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 515].

[160] Євангелія від св. Луки 6: 24.

[161] Євангелія від св. Матвія 5: 3; Євангелія від св. Луки 6: 20.

[162] Переробка Євангелії від св. Матвія 5: 3. Пор.: **бл҃же́ни ни́щіи дх҃омъ: я҆́кω тѣ́хъ е҆́сть ц҃р҃тві҃є нб҃но҃е.**

[163] Євангелія від св. Матвія 11: 28.

[164] "Ліва дорога" – це не що інше, як дорога гріха: "Пространный же и широкій путь ведый в погибель сей єсть: невѣріє, непокорство, непослушаніє, гордыня, величаніє, тщеславіє и лѣность, піянство и обяденіє, блуд, зависть, клевета и ненависть, роптаніє и хула, душегубная ярость и осуждати ближняго" [Слово к народу каѳоліческому. – Почаїв, 1765. – Арк. 105 (зв.)]. Грішники "многолюдными полками, конницы и пѣшіи, друг друга предваряя, бѣгут путем широким" [*Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 390]. Пор. з народною приказкою: "Широка дорога до пекла" [*Франко*, № 10677]. Див. також прим. 54 до циклу «Басни Харьковскія».

[165] Як пояснював у своєму пенітенціалії Інокентій Гізель, "лихоимтсво, єже в Писаніи Святом нарицается сребролюбіем, єсть излишнеє желаніє имѣти что" [*Гізель І.* Мир с Богом человѣку. – Київ, 1669. – С. 226]. Див. прим. 294 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

[166] Трохи неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 3: 5. Пор.: **я҆́кω бг҃ъ и҆скуси҆́ и҆́хъ и҆ ѡ҆брѣ́тѐ и҆́хъ досто́йны себѣ̀.**

[(32)] Сковорода нав'язується тут до історії, яку розповів про кініка Діогена Діоген Лаерцій (VI, 51): "На запитання, які звірі найнебезпечніше кусаються, він відповів: 'Із дикий – сикофант, із домашніх – підлесник'" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 250]. Про "домашніх тигрів" говорив і Сенека в «Моральних листах до Луцілія» (LXXXV, 41): "Є такі приборкувачі, які навіть найдикіших звірів, що й зустрічатися з ними жахно, призвичаюють до присутності людей. Вдовольняються не тільки тим, що пом'якшують їх жорстокість, але й поводяться з ними, як із домашніми… Так і мудрець по-мистецькому приборкує біди: страждання, вбогість, неслава, в'язниця, вигнання – все, що таким жахом повсюдно сповнює людей, тільки-но потраплять до нього, відразу стають лагідними" [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 329]. Подальша цитата взята зі служби на Великий четвер (пісня 6-та, кондак, глас 2-ий).

[167] Фразу **трz҃жда́ющїисѧ и҆ ѡ҆бремене́нніи** взято з Євангелії від св. Матвія 11: 28.

[168] Алтин – старовинна російська монета вартістю в три копійки.

[169] Тут: церковний устав. Пор. з народною приказкою: "Що попик, то типик" [*Франко*, № 20395].

[170] Псалтир – одна з найпоширеніших богослужбових книжок. Саме Псалтир став першою слов'янською друкованою книжкою (його видав у Празі 1517 р. Франциск Скорина) та однією з перших друкованих книжок в Україні (острозький Псалтир 1580 р., надрукований Іваном Федоровим). Псалтир дуже часто видавався й перегодом. Наприклад, одна тільки друкарня Києво-Печерської лаври видавала Псалтир у 1624, 1629, 1643–1644, 1667, 1672, 1678, 1690, 1693, 1697, 1703, 1705, 1708, 1715 та пізніших роках.

[171] "Прологами" в Україні, починаючи зі старокиївської доби, називали синаксарі – збірники коротких житій святих, укладені за календарним принципом.

[172] Оця пісня "лицемірів" дуже підхожа до молитви Фарисея з «Трагедокомедії» вчителя Сковороди Михайла Козачинського, створеної 1734 р. під час перебування автора в Карловцях [пор.: *Ерчић В.* Мануил (Михаил) Козачинскиј и његова Траедокомедија. – Нови Сад; Београд, 1980. – С. 519–521].

[173] Іронічне переосмислення концепту "золотий вік" можна зустріти й у творах інших старих українських письменників. Наприклад, Іван Максимович писав: "Златый нынѣ вѣкъ єст, честь златом подаєтся, / Злата ради и любов всѣх умножаєтся" [*Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 132].

[174] Від лат. *larva* – 'злий дух, привид, маска, личина'.

[175] Пор.: "Сам сатана преображается в ангела света" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 177].

[176] Слово *сьвер* метафорично означало "тма, ров" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 253].

[177] Книга Псалмів 41 (42): 8.

[(33)] Євангелія від св. Матвія 10: 19; Євангелія від св. Луки 18: 20.

[(34)] Парафраза Книги пророка Іоїля 2: 13. Пор.: **растѡ́ргните сердца̀ ва̑ша**.

[(35)] Неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 11: 17. Пор.: **и҃миже кто҆ согрѣши́етъ, си́ми и҆ мы́чится҇а**.

[178] Це – 11-а пісня циклу «Сад божественных пѣсней».

[179] Сковорода має на думці слова: **Го́ре глаго́лющымъ лꙋка́вое до́брое, и҆ до́брое лꙋка́вое, полага́ющымъ тмꙋ̀ свѣ́тъ, и҆ свѣ́тъ тмꙋ̀, полага́ющымъ го́рькое сла́дкое, и҆ сла́дкое го́рькое** (Книги пророка Ісаї 5: 20).

[180] Див. прим. 342 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».

[181] "Перекинчиком" диявола називають, починаючи з ранньохристиянської доби; варто пригадати бодай Орігена (Про першооснови, I, V, 5) [див.: *Ориген*. О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 75–76].

[182] Від початку лат. *traductor* – 'перевідник' – було прізвиськом Помпея, котрий перевів Публія Клодія з патриціїв у плебеї.

[183] Памва Беринда тлумачив слово *клеветник* так: "ябедник, потварца, звадца, ошуст, лгар, обмовца, оболгатель, сікофант, дѣдко, діавол" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 96].

[184] Сковорода має на думці слова: **Го́ре глаго́лющымъ лꙋка́вое до́брое, и҆ до́брое лꙋка́вое, полага́ющымъ тмꙋ̀ свѣ́тъ, и҆ свѣ́тъ тмꙋ̀, полага́ющымъ го́рькое сла́дкое, и҆ сла́дкое го́рькое** (Книга пророка Ісаї 5: 20).

[185] Памва Беринда тлумачив слово *пругло* як "сило" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 197]. Пор.: "Сило – плѣница, сѣть, мрежа, тенет, пугло" [Синонима славенороссκая // Киевская старина. – 1888. – Т. XXIII. – Дек. – С. 83 (додаток)].

[186] Гр. *στροφή* – 'поворот, зміна'; у переносному значенні: 'хитрощі, ловитва'.

[187] Див.: "Архітектон: старшій теcля або майстер теселскій" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 353]. "Архітектоном" старі українські письменники й богослови зазвичай називали Бога-Творця [див., наприклад: *Сакович К.* Трактат про душу // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 463; Діоптра, сирѣч Зерцало, албо Изображеніе извѣстноє живота человѣческаго в мирѣ. – Кутейно, 1654. – Арк. 104 (зв.); *Баранович Л.* Трубы словес проповѣдных. – Київ, 1674. – Арк. 22, 41 (зв.), 226 (зв.); *Полоцькый С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 73; *Туптало Д.* Слово в день Покрова пресвятыя Богородицы // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 3. – С. 280].

[188] Парафраза Книги Притч Соломонових 7: 23. Пор.: **а҃кш є҆ле́нь ꙋ҆ѧ́звленъ стрѣло́ю въ а҃тра, нє вѣ́дый, а҃кш на дꙋ́шꙋ свою҆ течє́тъ**.

[189] Книга Ісуса, сина Сирахового 6: 14.

[190] Неточна цитата з Книги Псалмів 70 (71): 9. Пор.: **Не ѿвéржи менѐ во врéмя стáрости.**
[191] *Див. прим. 247 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».*
[192] Трохи неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 4: 8, 16. Пор.: **бг҃ъ любы́ ёсть.**
[193] Заклик **слы́ши, їи́лю** чотири рази звучить у П'ятій книзі Мойсеєвій: Повторення Закону: 5: 1; 6: 4; 9: 1; 27: 9.
[194] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 6: 15.
[195] Парафраза Євангелії від св. Матвія 11: 12. Пор.: **цр҃твїе нб҃ное нз́дитсѧ, и҆ нз́ждницы восхищáютъ ѐ.**
[196] Пор. німецькі прислів'я: "Wo Gott eine Kirchen hinbawet, da bawet der Teuffel ein Capell daneben"; "Wo der liebe Gott wohnt, hat auch der Teuffel sein Nest". Схожі приказки є і в українців: "Всюди коло церкви чорт каплицю ставить"; "Де Біг церкву ставить, там дідько коршму" [*Франко,* № 27681, 1036].
[197] Парафраза Євангелії від св. Матвія 11: 12. Пор.: **ѿ** дні́й же їѡа́нна кр҃ти́теля досе́лѣ **цр҃твїе нб҃ное нз́дитсѧ, и҆ нз́ждницы восхищáютъ ѐ.**
[198] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 32: 1.
[199] Фраза **вѣ́рую, гд҃и** зринає в Біблії двічі: в Євангелії від св. Марка 9: 24 та в Євангелії від св. Івана 9: 38.
[200] Фразу **трз́дъ и҆ болѣ́знь** узято з Книги Псалмів 9: 28; 89 (90): 10.
[201] Фразу **печáль и҆ воздыха́нїе** узято з Книги пророка Ісаї 35: 10; 51: 11.
[202] Ата, чи Ате (гр. *Ἄτη*) – у грецькій міфології донька Зевса, яка мала можливість насилати божевілля на богів та людей.
[203] Ада (євр. *ʿāḏāh*) – перша дружина Ламеха (див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 4: 19–21). *Ада* – дуже поширене в старовину семітське ім'я. Пор.: *Адіель, Адайя* та інші. Спільний у цих іменах елемент означає "прикрашати, прикрашатися" [див.: The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon. – Peabody, Mass., 1999. – P. 725]. Сковорода надає цьому імені негативних конотацій, хоча дієслово *ʿāḏāh* зринає в різних контекстах (пор., наприклад: Книга пророка Єремії 4: 30 та 31: 4). В арамейській мові *ʿāḏāh* означає "проходити, переходити, закінчуватися" [див.: The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon. – Peabody, Mass., 1999. – P. 1105]. Памва Беринда писав, що ім'я *Ада* означає "згромаженє, або оздобна, з сірскаго – отдаленая" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 335].
[204] Селла (так у Септуагінті та в слов'янській Біблії) – це Цілла (євр. *ṣillāh*), друга дружина Ламеха (див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 4: 19–21). Етимологія цього імені остаточно не з'ясована. Можливо, воно походить від слова *ṣēl* ('тінь' – у сенсі "затінок"), можливо, – від слова *ṣālal* ('дзвеніти') чи від *ṣelṣelîm* ('кімвали' – стосовно голосу Цілли).
[205] Очевидно, Сковорода має на думці грецьку богиню пологів Ілітію (гр. *Εἰλείθυια*), яку зображували зі смолоскипом як символом нового життя, а можливо, матір Аполлона й Артеміди – Лето (гр. *Λητώ*), що її часом ототожнювали з Ілітією.
[206] Ім'я, утворене від гр. *λειτουργία* – 'відправа'.
[207] *Див. прим. (35) до циклу «Сад божественных пѣсней».*
[208] Ім'я *Анна* (євр. *ḥannāh*) утворене або від дієслова *ḥānan*, яке означає "милувати, виявляти милосердя, дарувати", або від однокореневого іменника *ḥēn*, що означає як "прихильність", так і здатність викликати прихильне ставлення, тобто "приємність, краса". Памва Беринда тлумачив його так: "благодать, потѣха або ласкавая, милосердная, милая, вдячная, лютостивая, отпочиваючая, даруючая" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 344].

[209] Очевидно, ідеться про якусь одну з трьох харит (Евфросину, Талію чи Аглаю) – грецьких богинь вроди та радощів. Їх ототожнювали з римськими граціями.
[210] Грація (лат. *Gratia*) – якась одна з римських богинь вроди й радощів.
[211] Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 10: 42. Пор.: **є҆ди́но же є҆́сть на потре́бѣ.**
[212] Євангелія від св. Матвія 10: 8.
[(36)] Див. прим. 162 до циклу «Басни Харьковскія».
[213] Книга пророка Ісаї 22: 16.
[214] Парафраза Книги пророка Єремії 17: 1. Пор.: **Грѣ́хъ і҆́динъ напи́санъ є҆́сть писа́ломъ желѣ́знымъ на но́гти а҆дама́нтовѣ, начерта́нъ на скрижа́ли се́рдца и҆́хъ и҆ на ро́зѣхъ о҆лтаре́й и҆́хъ.**
[215] Див. прим. 162 до циклу «Сад божественных пѣсней».
[216] Книга Притч Соломонових 10: 13.
[217] Сковорода має на думці слова: **и҆ и҆з҆ у҆стъ є҆гѡҀ ме́чь о҆бою́дъ о҆стръ и҆з҆шестре́нъ и҆сходя́й** (Апокаліпсис 1: 16).
[218] Фраза **праволѣ́чныѧ стрѣ́лы мѡ́лнїины** зринає в Книзі Премудрості Соломонової 5: 21.
[219] Фразу **по́хоть о҆чи́ма** взято з Першого соборного послання св. ап. Івана 2: 16.
[220] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 30: 17. Пор.: **О҆́ко ря́гающееѧ о҆тцꙋҀ и҆ досажда́ющее ста́рости ма́тери, да и҆сто́ргнꙋтъ є҆̀ вра́новє ѿ де́врїѧ.**
[221] Євангелія від св. Луки 1: 47.
[222] Див.: Четверта книга Мойсеєва: Числа 25: 7–8.
[223] Див.: Книга Суддів 4: 21.
[224] Неточна цитата з Книги Псалмів 119 (120): 4. Пор.: **Стрѣ́лы си́льнаго и҆з҆шедшре́ны, со у҆́гльми пꙋсты́нными.**
[225] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 140. Перше слово цитати в Біблії має форму: **Разжже́но.**
[226] Євангелія від св. Івана 1: 14.
[227] Боротьба зі світом, плоттю й дияволом – основа основ аскетичної "психомахії". Наприклад, Іван Максимович змальовував її так: "Не єдна плоть, мѣю враг много неотступных, / На брань противу мене всегда совокупных. / Діавола лукава, и міра прелестна. / Подвизаются с нами, да являт безчестна. / Єдина плоть довлѣєт на безсилну немощь, / Купно всѣ три воюют на мя во всяк день и нощь. / Весь мір мя окружает, от всюду обходит, / И пять полков пресилных з собою приводит. / Отверзает оконца, имиже внутрь входит, / Мнѣ бѣдному пагубу безконечну родит. / Окна же сут пять чувств, вся сія прелщают, / В день и в нощи стрѣлами язвят, не прощают" [*Максимович І.* Осм блаженства євангелскія. – Чернігів, 1709. – Арк. 68; див. про це: *Ушкалов Л.* Психомахія // *Ушкалов Л.* Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. – Харків, 2001. – С. 63–87].
[228] Неточна цитата з Пісні над піснями 8: 6. Пор.: **крѣпка́ ѧ҆́кш сме́рть любы́, же́стока ѧ҆́кш а҆́дъ ре́вность: кри́ла є҆̀ кри́ла о҆гнѧ̀, (у҆́гліѥ о҆́гненно) пла́мы є҆̀.**
[229] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 2: 12. Пор.: **Зла́то же ѡ҆ны́ѧ земли҆̀ до́брое: и҆ та́мш є҆́сть а҆́нѳракъ.**
[230] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 103 (104): 4. Пор.: **творе́й а҆гг҃лы свои҆̂ дꙋ́хи, и҆ слꙋгѝ свои҆̂ пла́мень о҆́гненный.**
[231] Пісня над піснями 2: 8.
[232] Книга пророка Ісаї 54: 1.
[233] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 54: 11–12. Останні слова мають форму: **ка́менїѥ и҆збра́нное.**

[234] Книга пророка Ісаї 54: 14.

[235] Парафраза Книги пророка Ісаї 54: 17. Пор.: **Всѧ́къ сосу́дъ содѣ́ланъ на тѧ̀ не бу́детъ успѣ́шенъ, ѝ всѧ́къ гла́съ, и́же на тѧ̀ воста́нетъ на прю́, ѡ̀долѣ́еши и́мъ всѣ́мъ.**

[236] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 54: 13. Пор.: **ѝ всѣ̂ сы́ны твои̂ нау́чены бу́дутъ бо́гомъ, ѝ во мно́зѣ ми́ръ ча̂да твои̂.**

[237] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 54: 17. Пор.: **Е́сть насле́дїе слу́жа́щымъ гд҃еви, ѝ вы́ бу́дете мнѣ̀ прⷣ́ни, гл҃етъ гд҃ь.**

[238] Парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 23: 4–5. Пор.: **Г҃ди о҃ц҃е ѝ вл҃же живота̀ моегѡ̀, не да́ждь возноше́нїѧ о҃чи́ма мои́ма ѝ вожделѣ́нїе ѿвратѝ ѿ менѐ. Чре́ва по́хоть ѝ влⷣодѣ́ѧнїѧ да не ѡ҆бы́мутъ мѧ̀, ѝ безстⷣ́днѣй дⷣу́шѝ не преда́ждь менѐ.**

[239] Останній рядок – це парафраза церковних піснеспівів. Пор.: "…пою побѣдную пѣснь" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 877]; "Пою Спасителю побѣдную пѣснь" [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 8 (зв.)].

[240] Парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 28: 17–18. Пор.: **Ѧ̀зы́къ трегу́бый мно́ги потрясѐ ѝ разлу́чи ѧ̀ ѿ ѧ̀зы́ка во ѧ̀зы́къ, ѝ гра́ды тве́рды разорѝ ѝ до́мы вельмо́жей превратѝ.**

[241] Євангелія від св. Івана 15: 5.

[242] Сковорода має на думці слова: **е҆да̀ ма́ло ва́мъ е́сть тру́дъ да́ти человѣ́кшмъ, ѝ ка́кш даетѐ гд҃еви тру́дъ;** (Книга пророка Ісаї 7: 13).

[243] Парафраза Євангелії від св. Матвія 26: 39. Пор.: **о҃ц҃е мо́й, а҆ще возмо́жно е́сть, да мимои́детъ ѿ менѐ ча́ша сїѧ̀.**

[(37)] Варлаам Лащевський (бл. 1704–1774 рр.) – видатний український поет, богослов, церковний діяч, учений (його латиномовна граматика грецької мови була перекладена по-російському й видана вже у XVIII ст. [див.: *Лащевский В.* Греческая грамматика, в которой также розличные греческие диалекты и просодія из разных древних писателей / Пер. с лат. В. Петрова. – Санкт-Петербург, 1788]). Вихованець Києво-Могилянської академії, архімандрит Донського монастиря. Свого часу керував підготовкою Єлизаветинської Біблії, на яку Сковорода рясно покликається у своїх творах. Тут Сковорода цитує по пам'яті чималу пісню (п'ять строф із початком шостої) «Безплідна, що плаче» з трагедокомедії Лащевського «Гнана Церква» («Гонимая Церковь»), яка до нашого часу не дійшла й відома лише з тих уривків, що їх подав Сковорода [див.: *Сулима М.* Українська драматургія XVII–XVIII ст. – Київ, 2005. – С. 76]. Три строфи канта «Безплідна, що плаче» Сковорода цитує (зі змінами) також у діалозі «Потоп зміин».

[244] Сковорода має на думці слова: **И́ и҆спу́стѝ зми́й за жено́ю и҆з у҃стъ свои́хъ во́дꙋ ꙗ̀кш рѣ́кꙋ, да ю҆ въ рѣцѣ̀ потопи́тъ** (Апокаліпсис 12: 15).

[245] Неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: **кто̀ да́стъ мн҃ крилѣ̀;**

[246] Маються на думці слова: **крилѣ̀ голу́би́нѣ посре́бренѣ, ѝ междорᲂ́мїѧ е҆̀ѧ въ блещи́нїи зла́та** (Книга Псалмів 67 (68): 14).

[247] Неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: **кто̀ да́стъ мн҃ крилѣ̀;**

[248] Маються на думці слова: **крилѣ̀ голу́би́нѣ посре́бренѣ** (Книга Псалмів 67 (68): 14).

[249] Парафраза Євангелії від св. Матвія 8: 20. Пор.: **сн҃ъ же чл҃вѣ́чески҃й не и́мать гдѣ̀ главы̀ подклони́ти.**

[250] Парафраза Книги Премудрості Соломонової 4: 11. Пор.: **восхище́нъ бы́сть, да не зло́ба и҆змѣни́тъ ра́зумъ е҆гѡ̀, и҆ли́ ле́сть прельсти́тъ дⷣу́шꙋ е҆гѡ̀.**

[251] Фраза **благокрⷭ́гла лⷭ́ка ѡ҆блакѡ́къ** зринає в Книзі Премудрості Соломонової 5: 21.

[252] Книга Ісуса, сина Сирахового 43: 12.

[253] Трохи неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 3: 11–13. Початок 11-го вірша звучить так: **Премѹ́дрость** бо и̑ наказа́нїе ѹ̑ничижа́мый ѡ̑ка́менъ…, – а слово *блаженна* має форму: **блаже́на**.

[254] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 14. Пор.: и̑ зе́млю снѣ́си всѧ̑ дни̑ живота̀ твоегѡ̀.

[255] Книга пророка Даниїла 13: 53.

[256] Євангелія від св. Матвія 11: 15; 13: 9, 43; 25: 30; Євангелія від св. Марка 4: 9; Євангелія від св. Луки 8: 8, 15; 14: 35.

[257] Це – 6-а пісня циклу «Сад божественных пѣсней».

[258] Апокаліпсис 12: 15.

[259] Парафраза Книги пророка Ісаї 22: 16. Пор.: **Слы́ши**, нѣ́бо, и̑ внѹ́шн, землѐ.

[260] *Див.*: Книга Ісуса Навина 3: 15–17.

[(38)] У словнику Памви Беринди ім'я *Сусанна* потрактовано так: "лелѣа, або рожа, або веселье, охота" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіе. – Кіïв, 1627. – Ст. 461].

[261] *Див.* прим. 38 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[262] *Див.* прим. 39 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[263] Очевидно, це парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 20: 7. Пор.: **Человѣ́къ премѹ́дръ** ѹ̑молчи́тъ до вре́мене.

[264] Парафраза Євангелії від св. Матвія 16: 18. Пор.: и̑ врата̀ а̏дова не ѡ̑долѣ́ютъ ѐй.

[265] Фраза **воста́ни, гд҃и** зринає в Четвертій книзі Мойсеєвій: Числа 10: 34, у Другій книзі параліпоменон 6: 41 та в Книзі Псалмів 7: 7; 34 (35): 23.

[266] Парафраза Книги Псалмів 143 (144): 5–6. Пор.: **коснѝсѧ гора́мъ, и̑ воздыма́тсѧ: блеснѝ мо́лнїю, и̑ разжене́ши а̑̀**.

[267] Книга Псалмів 103 (104): 30.

[268] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 3. Пор.: **да бѹ́детъ свѣ́тъ**.

[269] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 3. Пор.: **И** бы́сть свѣ́тъ.

[270] Парафраза Книги Псалмів 103 (104): 30. Пор.: **по́слеши дх҃а твоего̀, и̑ созижд҃тсѧ, и̑ ѡ̑бнови́ши лицѐ землѝ**.

[271] Парафраза Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 8. Пор.: **а̑́кш ѐди́нъ де́нь пред҃ гд҃емъ а̑́кш ты́сщи лѣ́тъ**.

[272] Неточна цитата з Дій св. апостолів 3: 19–20. Пор.: **Пока́йтесѧ ѹ̑бо и̑ ѡ̑врати́тесѧ, да ѡ̑чи́ститесѧ ѿ̀ грѣ́хъ ва́шихъ, а̑́кш да прїи́дѧтъ времена̀ прохлажд҃ениѧ ѿ̀ лица̀ гд҃нѧ**.

[273] Трохи неточна цитата з Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 10. Останнє слово має форму: **и̏дѹтъ**.

[274] Неточна цитата з Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 13. Пор.: **Но́ва же нб҃се и̑ но́вы землѝ по ѡ̑бѣтова́нїю ѐгѡ̀ ча́емъ, въ ни́хже пра́вда живе́тъ**.

[275] Перше соборне послання св. ап. Івана 2: 18.

[276] Неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 2: 17. Пор.: **И** ми́ръ прехо́дитъ, и̑ по́хоть ѐгѡ̀, а̀ твори́й во́лю б҃жїю пребыва́етъ во вѣ́ки.

[277] Неточна цитата з Апокаліпсису 7: 16–17. Пор.: **не взма́лѹтъ ктомѹ́, нижѐ вжа́ждѹтъ, не и̑́мать же па́сти на ни́хъ со́лнце, нижѐ всѧ́къ зно́й: а̑́кш а̏гнецъ, и̑же посредѣ̀ пр҃то́ла, ѹ̑пасе́тъ а̑̀ и̑ наста́витъ и̑̀хъ на живѹ́тныѧ и̑стóчники во́дъ, и̑ ѿ̀и́метъ бг҃ъ всѧ́кѹ сле́зѹ ѿ̀ о҃чїю и̑̀хъ**.

[(39)] Сковорода має на думці велику пожежу, яка сталася 29 лютого 1780 р., коли згоріла бібліотека Києво-Могилянської академії.

[(40)] Неточна цитата з Книги Псалмів 143 (144): 9–10. Пор.: **Бж҃е, пѣ́снь но́вѹ воспою̀ тебѣ̀, во ѱалти́ри десѧтострѹ́ннѣмъ пою̀ тебѣ̀: даю́щемѹ сп҃нїе царе́мъ**.

[278] Очевидно, це парафраза або Першої книги параліпоменон 16: 9 (пор.: по́йте є́мꙋ и̑ воспо́йте є́мꙋ), або Книги Псалмів 97 (98): 4 (пор.: воспо́йте и̑ ра́дꙋйтесѧ и̑ по́йте).

[279] Неточна цитата з Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 24: 5. Пор.: ко́ль добрꙑ̀ до́ми твои̑, і҆а́кѡвє.

[280] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 1. Пор.: А҆зъ цвѣ́тъ по́льный и̑ кри́нъ ꙋдо́льный.

[281] Очевидно, Сковорода має на думці слова: прїи́до́хомъ на мѣ́сто нѣ́кое, нарица́емое до́брое приста́нище (Дії св. апостолів 27: 8). Принаймні Памва Беринда тлумачив словосполуку "доброє пристанище" так: "добрая пристань, мѣстце, мнимаю, Критенскоє, которому имя *καλὴ ἀκτὴ*, то єсть *пенкный берег*, о котором вспоминаєт Стефан. Дѣян. 27: 8" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 52].

(41) Феофан Прокопович (1677 або 1681/4–1736 рр.) – видатний український поет, філософ, богослов і церковний діяч. Вихованець Києво-Могилянської академії, навчався також у колегії святого Афанасія в Римі (1698–1701 рр.). Повернувшись до Києва, тривалий час викладав поетику, риторику, філософію й богослів'я в Києво-Могилянській академії, був її ректором. У 1716 р. за наказом Петра І переїздить до Санкт-Петербурга. Бувши одним з найліпших інтелектуалістів тодішньої Російської імперії, фаворитом Петра І, Прокопович усіляко підтримував його реформи. Помер у сані митрополита новгородського. Перу Прокоповича належить ціла низка творів найрізноманітнішого характеру: академічні курси поетики, риторики, філософії, богослів'я, присвячена гетьману Мазепі трагедокомедія «Володимир», численні проповіді, українські та латинські поезії, трактати «Правда волі монаршої», «Духовний регламент» тощо. Сковороду називають інколи "духовним онуком" Прокоповича, мавши на думці те, що його вчителі в Києво-Могилянській академії – Михайло Козачинський, Симон Тодорський, Георгій Кониський – були шанувальниками Прокоповича. Судячи з усього, Сковорода добре знав життя та творчість Прокоповича. Тут він цитує в трохи зміненому вигляді десять рядків Прокоповичевого «Епінікіона» [див.: *Прокопович Ф.* Сочинения / Под ред. И. П. Еремина. – Москва; Ленинград, 1961. – С. 209; про це: *Shevelov G. Y.* Prolegomena to Studies of Skovoroda's Language and Style // Hryhorij Savyč Skovoroda. An Anthology of Critical Articles / Ed. by R. H. Marshall, Jr. and Th. E. Bird. – Edmonton; Toronto, 1994. – P. 98].

(42) Ця пісня збереглася в одному з рукописних збірників українських псальм та кантів першої половини XVIII ст.: "Зима прейде, солнце ясно, / Свѣту откры лице красно…" [див.: *Перетц В. Н.* Историко-литературные исследования и материалы. Т. I. Из истории русской песни. Ч. 2: Приложения. Описания сборников псальм, кантов и песен. Вирши из старопечатных изданий. Малорусские песни из рукописей XVIII в. Указатели. – Санкт-Петербург, 1900. – С. 90].

[282] Пісня над піснями 8: 5.

[283] Книга пророка Ісаї 33: 17.

[284] Пісня над піснями 5: 1.

(43) Одигітрія ("Дороговказниця") (за словником Памви Беринди, "радостная и крѣпкая помощница, или наставница" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 440]) – православний іконографічний тип Богородиці [див.: *Успенский Л. А.* Богословие иконы Православной Церкви. – Б. м., 1989. – С. 28], в якому підкреслено такі її риси, як "суворість духовної дисципліни, стриманість, розсудливість" [див.: *Аверинцев С.* Марія // *Аверинцев С.* Софія-Логос: Словник / Упорядник та автор передмови Костянтин Сігов; науковий редактор видання Марина Ткачук. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 143].

(44) Схожі слова є в Акафісті святителю Миколаю. Пор.: "Радуйся, великій благочестія столпе, …наставляя по морю плавающих люте…" (ікос 2-ий, кондак 5-ий).

(45) Книга Псалмів 98 (99): 7.
(46) Євангелія від св. Луки 14: 15. Закінчення вірша звучить так: **въ цр҃твїи бж҃їи**.
(47) Євангелія від св. Івана 16: 22.
(48) Книга пророка Ісаї 61: 7.
(49) Послання св. ап. Павла до филип'ян 4: 7. Пор.: **ми́ръ бж҃їй, прєвосходя́й вся́къ ꙋ᷑мъ**.
285 Парафраза церковних піснеспівів. Пор., наприклад: "Пою Спасителю побѣдную пѣснь" [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 8 (зв.)].
286 Варто зазначити, що в західній традиції візії (*visiones*) часто існували у формі суперечки між янголами та демонами [див.: *Ярхо Б. И.* Средневековые латинские видения. Введение // Восток – Запад: Исследования. Переводы. Публикации. – Москва, 1989. – Вып. 4. – С. 38]. При цьому з огляду на те, що в українській літературі XVII–XVIII ст. слово *видѣніє* означало не лише "сновидіння" [див.: Синонима славенороссkая // Киевская старина. – 1888. – Т. XXIII. – Дек. – С. 84 (додаток)], але також "театральне дійство" [див.: *Транквіліон-Ставровецький К.* Зерцало богословіи. – Унів, 1692. – Арк. 1 (лексікон); про це: *Петров Н. И.* Очерки по истории украинской литературы XVII–XVIII веков. Киевская искусственная литература XVII–XVIII в. в., преимущественно драматическая. – Киев, 1911. – С. 142], ба навіть "ідея" (наприклад, у «Потопѣ зміином» Сковороди), окреслення «Брани архистратига Михаила со Сатаною» як "видѣнія", очевидно, містить у собі вказівку на існування таємного зв'язку між 1) фантазмами сну, 2) мистецькими образами й 3) архетипами.
287 Книга Притч Соломонових 9: 9.

ПРЯ
Бѣсу со Варса́вою

Егда во Обновленіи Міра собылося на мнѣ оное:
Ὁ Στέφανος τῶν Σοφῶν Πλοῦτος ἐστὶ αὐτῶν.
"Вѣнец Премудрых Богатство Их". Прит[чи][1].
Яснѣе изрещи:
"In Corona Sapientum, Divitia Eorum"[2].

Тогда во Пустынѣ явися мнѣ Бѣс[3] от Полчища оных: "Кленущу Нечестивому Сатанѹ, сам клене́т свою душу"[4]. Имя ему Да́ймон[a].

Да́ймон. Слыши, Варса́ва! младе́нческій Уме! Сердце безобразное[5]! Ду́шо, исполненна Паучи́ны! не поучающая, но пауча́ющая…[6] Ты ли еси творяй странныя До́гматы и новыя Славы?

Варса́ва. Мы-то Божіею Милостію Рабы Господни есмы и дерзаем благовѣстити Божію Славу сію[7]:

"Яко Злость Трудна̀ и Горка̀,
Бла́гость же Легка̀ и Сладка̀".

Да́ймон. Что ли есть Благость?
Варсава. Тожде, что Нужность.
Дай[мон]. Что есть Нужность?
Вар[сава]. То, что нѣсть Злость.
Дай[мон]. Что ли есть Злость?
Вар[сава]. То, что нѣстъ Благость.
Дай[мон]. Откуду родится Нужность?
Вар[сава]. Она есть Вѣтва Благости и Блаженства.
Дай[мон]. Благость же или Блаженство откуду есть?
Вар[сава]. Сія Вѣтва есть от Дре́ва Жизни.
Дай[мон]. Гдѣ есть Древо Жизни?
Вар[сава]. Посредѣ Пло́ти нашея.
Дай[мон]. Что ли есть Древо Жизни?
Вар[сава]. Есть Закон Умà.
Дай[мон]. Что ли есть Закон Ума?
Вар[сава]. Свѣт тихій Святыя Славы Безсмертнаго Отца небеснаго… О́браз Ипо́стаси Его[8], Емуже Слава во Вѣки. Ами́нь[9].

Бѣс нѣколико быв смущен, и водрузи́в Очи в Землю, помышляше в себѣ, негоду́я на Стра́нности отвѣтныя. Послѣди же вопросил:

"Нынѣ ли убо Узаконяеши? и подлагаеши во Основаніе лжи́вую Твердь сію: "Нужность не Трудна"?"

---

[a] Да́ймон, или Де́мон, у Е́ллин значит: Вѣдящій, или Вѣдьма, Знато́к. Δάιμων. Отсюду Δαιμόνιον: острое, трудное, но неключимое и непотребное Вѣдѣніе. У Евангелистов сим Словом именуются Бѣсы(1).

Вар[сава]. Ами́нь глаголю тебѣ[10]:
“Елико что нужнѣе,
Толико удобнѣе”.
Дай[мон]. Ты ли написал 30 При́тчей и дарил Оныя Аѳана́сію Панко́ву[11]?
Вар[сава]. Во Истину тако есть[12]. Сей есть Друг Варсавѣ.
Дай[мон]. Помниши ли едину от них, в коей бесѣдует Буфо́н со Змі́ею, обновившею Ю́ность[13]?
Вар[сава]. Помню. Я Оную Притчу Увѣнчал Толкованіем таковым:

Чем Большее Добро,
Тѣм Большим то Трудом
Огражденно, как Рвом[14].

Дай[мон]. А! а! новый Архите́ктон[15]! Нынѣ-то ты мнѣ впал в Пругло̀[16].
Вар[сава]. Исповѣ́дую Согрѣшеніе мое.
Дай[мон]. Видиши ли, яко Брань на тебе твоя же воздвизает Слава.
Вар[сава]. “Аще рече́м, яко Грѣха не имамы, себе прелщаем…”[17]
Дай[мон]. Или убо заколи́ новую твою Славу тую: “Нужность не трудна̀” […]
Вар[сава]. Новое Чудо Боголѣпное[18]: заколю̀ ли?
Дай[мон]. […]или, аще поборя́еши по Ей, Престу́пника себе обличаеши, разоряя созданную са́мым тобою прежнюю Огра́ду, оградившую Трудо́м (якоже великолѣпно написал еси) вся́кое Бла́го.
Вар[сава]. Нѣсмь аз Бог, и согрѣшаю, нѣсмь паки Бѣс, и каюся[19].
Дай[мон]. Ох! Словеса твоя возбѣсиша мя. “Иди за мною, Сатано!”[20] Не о Покаяніи Глагол мой. Но разумѣеши ли, яко Грѣх нарицается Е́ллински: Гамарте́іа[21], гласит же: Преступленіе, Буйство, Заблужденіе, Безуміе…[22]
Вар[сава]. Вельми́ разумѣю. Грѣх есть слѣпота душевная.
Дай[мон]. Почто убо, слѣп сый, слѣпцов водити дерзаеши[23], узаконяя странную и неслышанную Славу?
Вар[сава]. Почто? Того ради, яко Каюся.
Дай[мон]. О Вра́не нощный[24]! Кайся, раскайся, Окаевайся… но не Бу́ди Творец До́гматов новых.
Вар[сава]. Кто же может ка́ятися и прейти на иное, не поставив прежде новыя Судбы и новаго Ро́ка во Основаніе? На чем станет? Вѣдомо, что Дух Покаянія стои́т на Каменном О́стровѣ, попра́в прежнюю Злобу, облобызав же новую Благодать. Сія Благодать есть новый А́дамант, подлагаемый во Основаніе новозиждемому Граду святому. Она есть вѣчное Зе́рно, откуда произрастает Древо нетлѣнных Плодов и новаго Вѣка. Сего ради всу́е раздѣляеши нераздѣлное. Каятися, узрѣть Брег новыя Славы, начать новую Жизнь, новым Сердцем, новыми Плодами – всѣ сіи Вѣтвы суть от единаго Дре́ва и есть едино и Тожде. Якоже Утро, Свѣт, Солнце, Луча̀, День есть Тожде. Како убо рекл еси мнѣ: “Кайся, но не Буди Творец До́гматов новых”?

ДАЙ[МОН]. Перестани, рекѹ̀, высокобу́йствовати! Остави Прю и облобызай слывѹ́щую И́скони в Народах Славу сію:

Δύσκολα τὰ καλὰ[25].
Εὔκολα τὰ κακὰ.
Gravissima Bonitas.
Levissima Malitia[26].

ВАР[САВА]. Приложи, аще хощеши и сіе:

Dulcissima Mala.
Amarissima Bona[27].
Beatissima Mala.
Miserrima Bona[28].

Оба́че Смра́да сего отнюд не вмѣщает Сердце мое. Аще ли будет Горта́нь мой Гро́бом отверстым[29]? Аще ли возвратятся мнѣ Лі́ины Очи[30]? Ве́прово Обоняніе? Уста Іу́дины? Тогда развѣ облобыза́ю сію неключи́мую Славу.

Когда Изра́иль почте́т над Кра́стели Сте́рву,
Тогда и я предпочтѹ̀ Ве́пра над Мине́вру[31].

ДАЙ[МОН]. Тако ли убо? на всѣ Акаде́міи? на всѣ Шко́лы? и на всѣ их Книги Брань воздвизаеши[32]?

ВАР[САВА]. Прости мнѣ, Друже и Враже мой[33]. Нужда мнѣ належит и на тебе Ополча́тися. Во Крещеніи Клятвою закляхся Никогоже слышати, развѣ единыя ПРЕМУДРОСТИ, во Ева́нгеліи освященных Би́блейскаго Іерусали́ма Оби́телях почивающія.

От того даже Времени заплева́н от мене Мір, Плоть и Діа́вол[34] со всѣми своими Совѣтами.

Іере́й обли́л Тѣло мое Ско́тскою Водою на той Конец, дабы по́слѣжде омы́л я Сердце мое Водою Духа из Евангелскаго СЫЛОА́МА. Се ТА́ЙНА есть! Плотскою Водою, тайно-Образующая Воду Премудрости, пі́емую из Би́бліи во Спасеніе. И́нако же ащели кто обли́т или погружен, но не испо́лнивый ТА́ЙНЫ, люблящій же пить гнилую Мірских Совѣтов Воду есть Лицемѣр, чужд Царствія Божія, яко водою точію Крещен, но не купно и ДУХОМ. Нужда убо мнѣ ополчатися на всѣх, да сохраню Царю моему Вѣру мою. Паки же… Ко́лькраты привязала мене Богу Та́йна Евхари́стіи? Кро́шка Хлѣба и Ло́жечка Вина̀ не насыщающая Тѣла… Не сей ли Вид преобразу́ется в Пи́щу Премудрости Его, укрѣпляющія и веселящія Сердце? Не Он ли, прильпну́в к НЕВИДИМОМУ, претворяется в Тайнообразу́емое ПЕРВООБРА́ЗНОЕ[35]? Сія Пресу́щность Ви́да совершается тогда, егда Тлѣнь та и Сѣнь тлѣнными Устами пріемлется купно же, аки У́дицею, тайно вовле́кается Сердце во

Ева́нгелскія Черто́ги и вкушает от Та́йныя оныя ВЕ́ЧЕРИ: “Блажен! иже снѣст Обѣ́д, во Царств[іи] Неб[есном]” [36].

И́нако же нѣсть Евхари́стіа, сирѣчь Благодареніе[37], но *Лицемѣрность*, но Предательство, но Неблагодарность, предающая СЕРДЦЕ Христово за малоцѣ́нныя Мірскія Совѣты. Се толь чудным Сою́зом *Любви*[38] связанное Сердце мое со Сердцем Божіим, не радостно *ли* востанет на всѣ Супоста́ты Его? Открый мнѣ во Священной Би́бліи хотя едино Мѣсто, благословляющее твою Славу, и довлѣет мнѣ[39]. И́нако же не наш еси, но от Супостат наших.

Да́ймон. Убо *ли* глух еси, не слышай, яко тѣсный есть Путь, ведущій во Царствіе Небесное? и яко малое Стадо спасающихся[40]? яко мно́зи взыщут внійти, и не возмогут[41]? яко востанет *Дому* Владыка и затворит *Две́ри*[42]?.. “Ту будет Плач и Скре́жет Зубо́в, егда узрите Авраа́ма и Исаа́ка и протч[ая] во Царст[віи] Божіи, вас же изгонимых вон…” [43]

ВАР[САВА]. О *Клевета*! смути́вшая и смѣсившая Го́рняя со Преиспо́дними…

Дайм[он]. Внемли же и сему: “Бдите! *Да* не когда отягчают Сердца̀ ваша…”[44] “Востани Спяй!”[45] “Что стоите Праздны?”[46] “Восклонитеся и воздвигните Гла́вы ва́шя…”[47] “Труждающемуся *Дѣлателю* прежде…”[48] И Тма иных Мѣст. Сіе же Мѣсто: “Удобѣе Велблю́ду сквозѣ Игли́нныя У́ши пройти”[49]. “Будут *Дни* тіи Скорбь, якова̀ не Бысть…”[50] непреодолѣ́нную Трудность ко Благу обличает.

ВАР[САВА]. *Доколѣ* мнѣ ругался еси, терпя потерпѣ́х[51]. Нынѣ же, о нечестивый и Ко́зненный! Бога моего Благодать прелагаеши во Скверну твою[52].

Дай[мон]. Почто, Варса́во, бѣснуешися?

ВАР[САВА]. Путь Божіих Словес превращаеши в *лукавую* твою Стезю.

Дай[мон]. Како сія могут быти?

ВАР[САВА]. Како может Трудом устрашати Той, иже призывает глаголя: “Прійдите ко мнѣ, всѣ труждающ[іися], и Аз упоко́ю вы”[53]?

Не клевещи убо, *День* Божій быти Скорб, но твоѝ *Дни* и моѝ есть Скорб, и не до Ско́рбы, но от Ско́рби сея отзывает обремененных. Твоѝ убо *Дни* суть Мерзость Запустѣ́нія, Дании́лом реченная[54], и во твоих *Днех* Горе родящим и дои́щим[55]. Сего ради глаголет:

“Молитеся, *да* не будет Бѣгство ваше в Зи́му”[56].

Твой-то *День* есть Зима̀, Скре́жет, Плач, Буря, Мо́ре… Отсюду вызывает в Ке́фу свою, в тихое Пристанище, в *Дом* Прибѣ́жища[57]: “Аз упокою вы”[58].

“Отступите от мене всѣ *Дѣлатели* Неправды”[59].

Мучитеся всѣ, возненавидѣ́вшіи Покой Мой.

Дай[мон]. Не рекох *ли*, яко Бѣса имаши? Воньми, о Бѣсне! не глаголю, яко не Бла́го есть Царствіе Божіе, но яко жесто́ким Трудом огражденно и яко к Нему Путь тѣ́сен и При́ступ прискорбный.

ВАР[САВА]. Но не ты *ли* сказал, яко сія Мѣста̀ благословляют Славу твою? Сам убо понудив мене глаголати о сих, нынѣ Бѣсным мене нарицаеши. Аще бѣснуюся, ты еси вина сего, аще же до́брѣ глаголах[60], почто мя злословиши?

Дай[мон]. О Лис! о Змій! Мета́ешися, свива́ясь, развива́ясь в различный Сви́ток. Обаче Аминь глаголю тебѣ[61], яко узкій Путь и тѣсная Врата во Царство Небесное[62].

Вар[сава]. Тѣсная, вѣрно, Велблю́ду, но Человѣку довольно пространная[63].

Дай[мон]. Что ли есть Велблю́д?

Вар[сава]. Душа, Мірскими Бременами отягченна.

Дай[мон]. Что ли есть Бремя?

Вар[сава]. Богатство, Пи́ры и Сла́сти Міра сего, яже суть У́дица Дія́волская. Несу́т нечестивыи на Раменах своих злый Крест свой и мучащее их неудобоноси́мое И́го, Тяготу же свою, еяже сами суть вино́вники, возвергают на Царствіе Божіе.

Дай[мон]. Уа̀! Нынѣ не обыну́ся исповѣдал еси, яко тру́ден Путь. Ура̀! Побѣдих! Тѣсен, у́зкій, тру́ден есть тожде.

Вар[сава]. Воистину не удо́бен и труден злым Мужам. Но они за самими собою влекут сію Трудность, на Пути же Божіем не обрящут, и нѣсть Ея во Вѣки. Злоба Благоту̀ во вред, Яд, во Труд и Болѣзнь сама собою себѣ же превращает.

Дай[мон]. Что ли есть Злость?

Вар[сава]. Почто мя искушаеши, Лицемѣре? Рекох тебѣ уже, яко Злость есть то, что нѣсть Благость. Она есть Дух губи́тельный, все во Всегубительство преображающій.

Дай[мон]. Како могут сія быти?

Вар[сава]. Ты Да́ймон еси и сих ли не вѣси? Жизнь наша – не Путь ли есть[64]? Не сей ли Путь самым Богом есть положен? Не Бог ли есть Всехитре́ц, Е́ллински – Аристоте́хна[65]? Како убо труден Путь нам сотворил? Онѣмѣй, о Языче лживый! Не клевещѝ, Зло́бо, Бла́гости и Премудрости. Ты сама сотворила Путь Божій трудным, содѣлав Его беззаконным. Что бо есть Беззаконіе, аще не Растлѣніе? и что есть Грѣх, аще не Жа́ло Смерти, вся разоряющее[66]?

Дай[мон]. Како могут сія быти?

Вар[сава]. Не искушай мене, пытли́вая Зло́бо, не смущай Се́рдца моего[67]. Не во Благость, но во Злость ревну́еши знати.

Дай[мон]. Но подобает же тебѣ обличити, Како Злоба дѣлает сладкое горким, легкое же трудным?

Вар[сава]. О Ро́де развращенный[68]! Доколѣ искуша́еши? Ами́нь глаголю тебѣ[69], яко елико что Благо есть, толико и творити, и вѣдѣти удобно есть.

Дай[мон]. Ка́мо идет Слово твое? Не вѣм.

Вар[сава]. Камо? Пече́шися и мо́лвиши[70] о сей Истинѣ, яко Злоба дѣлает легкое трудным, испытуеши, како бывает сіе? Сія же Истина блистает паче Со́лнца в Полу́днѣ[71]. Яко все Истинное и легкое, и ясное есть.

Дай[мон]. Како же ясное, аще аз не вижу?

Вар[сава]. Нѣсть удобнѣе, якоже удобно есть видѣти Солнце. Но сіе Труд и Болѣзнь есть Нетопы́ру. Обаче Труд сей сам за собою но́сит во Оча́х своих, возлюбивших Тму, паче Свѣта… Предложѝ сладкоздра́вую Пи́щу

Болящему. Но Он со Трудом вкуша́ет. Возведи Пу́тника на гла́док Путь. Но Он Слѣпым и Хромы́м – Собла́знь и Претыка́ніе, развраще́нно же и превра́тно ше́ствующим – Го́ресть, Труд и Болѣзнь.

Дай[мон]. Кто *ли* развращенно хо́дит?

Вар[сава]. Той, Кто в *Д*е́бри, в Про́пасти, в безпу́тныя и стропти́выя Калу́ги от Пути́ уклоня́ется.

Дай[мон]. Кто же *ли* превратно шествует?

Вар[сава]. Той, Кто на Руках, преврати́в но́ги свои́ выспрь, *или* не *Л*ице́м, но Хребто́м в За́дняя грядет. Сим Образом весь Мір живе́т, якоже Нѣкто от Благочестивых воспѣвает:

Кто хощет в Мірѣ Жизнь Блаженно пра́вить,
О! да Совѣты Мірски́ всѣ отста́вит.
Мір естъ превратный. Он грядет Руками,
Пад ниц на Земл*ю*, но горѣ Ногами.
Слѣпый Слѣпаго в Слѣд вода́йй с собою,
Падут, ах! о́ба в Ров глубок с Бѣдою[72].

Видиши *ли*, яко Злость сама себѣ Труд содѣвает? Не вопроша́й убо, Како могут сія быти?

Дай[мон]. Обаче тѣсна Дверь и мало входящих.

Вар[сава]. Злѣ про́сят, и не пріемл*ю*т. Не вхо́дят, яко злѣ входят.

Дай[мон]. Како же злѣ?

Вар[сава]. Со Тру́сом Колесни́ц, со Шу́мом Бичє́й, Ко́ней и Ко́нников, со Тя́жестьми Мамм*о́*ны[73], со ту́чными Тра́пезами, со Смра́дом Пло́ти и Крове́й, в Безбра́чных Вре́тищах, в Безпу́тных Сапога́х, с непокры́тою Главою и без Жезл*а́*, не препоя́санны, Руками и Ногами не омове́нны… Се тако Злѣ!

Дай[мон]. Кія Колесни́цы? Кія Ко́ни? Кая мнѣ Вре́тища глаголеши? Не даже *ли* всяк ѣ́здит на Колесницах Фарао́нских? Чудо!

Вар[сава]. Ей глаголю тебѣ! всяк.

Дай[мон]. Не му́чи мене, рцы кія?

Вар[сава]. Во́ля твоя.

Дай[мон]. Се нынѣ разумѣх, яко Бѣса и́маши[74]. Глаголеши неи́стова.

Вар[сава]. Ей! паки и паки глаголю тебѣ, яко всяк обожи́вшій Во́л*ю* свою, Враг есть Божіей Волѣ и не может внiйти во Царствіе Божіе. Кое Причáстіе Животу у Смерти? Тмѣ же у Свѣта?

Вы Отца вашего *Д*іавола По́хоти *лю́*бите твори́ти, сего ради и трудно вам, и не возможно.

Дай[мон]. Како убо Колесницею нарицаеши Во́л*ю*?

Вар[сава]. Что же *ли* убо но́сит и возбѣшает вас, аще не непостоянныя Коле́са Во́ли вашея и не бу́йныя Кри́ла вѣтренных ваших По́хотей? Сію вы возлюбивши и возсѣвши на Ней, яко на Колесницѣ, везу́щей во Блаже́нство, ищете Ея̀, пія́ны Е́ю, во *Д*нех Царствія Божія и Во́ли Его, но не обрѣтаете и глаголете: Увы̀! тру́дно есть Царствіе Божіе. Кто может обрѣсти́ Тму во

Свѣтѣ? Не обитает та́мо ло́жная Сласть, Честь и Сокро́вище. Ваша есть сія Во́ля, не Его. Она, Ей глаголю! Она вам есть и У́зы, и Вереѝ, и Лев поглоти́вшій[75], и Ад, и Огнь, и Червь, и Плач, и Скре́жет[76]. И не изы́йдете отсюду, до́ндеже расто́ржете У́зы и Отве́ржете И́го Во́ли вашея, якоже есть писано: "Раздери́те Сердца̀ ваша"[77]. Во Время оно[78] явится Сампсо́ну по жесто́ком сладкое[79], по Зимѣ Дуга̀ и Мир Но́ев.

ДАЙ[МОН]. Кто убо Вина̀? Не Воля ли дадеся Человѣку?

ВАР[САВА]. О Злобо! не клевещѝ Премудрости. Не одна, но двѣ Во́ли тебѣ данныя[80]. Пи́санно бо есть: "Предложих тебѣ Огнь и Воду"[81]. Двѣ Во́ли есть то сугубо есте́ствен Путь: Десны́й и Шу́ій. Но вы, возлюбивше Волю вашу паче Воли Божія, вѣчно сокрушаетеся на Путѝ Грѣшных[82]. Не сам ли убо еси Вина̀?

ДАЙ[МОН]. Почто убо предложе́нна зла Воля Человѣку? Лучше бы не быти Ей вовся.

ВАР[САВА]. Почто Беззаконникам предлагает мучи́тельная Ору́дія Судія? Того ради, яко да тѣми му́чимы навы́кнут покарятися Правдѣ. И́нако же колико бы удалялися от Благодѣтельницы Сея, аще толь му́чимы едва̀ покаряются?

ДАЙ[МОН]. Откуду мнѣ убо сіе, яко Воля мнѣ моя благоугодна есть и паче ме́да услаждает мя[83]? Вопрекѝ же, Божія Воля – Пелы́нь мнѣ и Ало́й есть, и Ра́ны…

ВАР[САВА]. О бѣдная Злобо! Нынѣ сам исповѣдал еси Окая́нство твое. Не мене убо, но сам себе о сем вопрошай. Не я, но ты еси Страж и Хранитель тебѣ. Прови́жу со Ужасом Разореніе в Душѣ твоей, Вину̀ же сего обличить ужасаюся.

ДАЙ[МОН]. Ха! ха! хе! Прелщаешися, Варса́во, мня, яко ищу̀ Суда̀ от тебе. Но твой Ум младе́нствует. Пи́санно же есть: "Бывайте Младе́нцы во Зло́бѣ, но не во Умѣ"[84]. Не прійдох прія́ти, но да́ти Совѣты.

ВАР[САВА]. От всѣх ваших Бре́нных Совѣтов, да́же от Ю́ности моея[85], омы́хся уже в СИЛОА́МѢ[86]. ГОСПОДЬ дадѐ мнѣ О́КО свое, и не постыжду́ся[87].

ДАЙ[МОН]. Чу́дное твое Око! ви́дящее то, что нигдѣже обрѣтается. Гдѣ бо Сердце, подобное твоему? Возлюбил еси Стра́нность. Что убо? Даже ли все общее и все бываемое в Мірѣ, все́ ли то есть Зло? Едина ли Стра́нность блага?

ВАР[САВА]. Не отвлека́й мене Та́тьски в Кривую̀ Сте́зю. Путь Сло́ва моего есть о Трудности, гнѣздящейся во А́дѣ, изгна́нной же из Еде́ма. Хощеши ли о Стра́нности? Дай! сотво́рим Единобо́рбу и о сем. Есть со мною научая́й Ру́цѣ мои на Ополченія[88]. Предложи убо мнѣ хотя едино, быва́емое на То́ржищи Міра сего, общедѣемое у всѣх и вездѣ, и всегда, нѣсть ли Оно скве́рное, тру́дное и муче́ительное? Довлѣет…

ДАЙ[МОН]. Фу! Предлагаю тебѣ у всѣх, вездѣ, всегда дѣемое, и оно вельмѝ Благо есть. Не всѣ ли наслажда́ются Пи́щи и Питія? Не вездѣ ли и всегда? И сіе есть Благо, якоже пи́санно: "Нѣсть Благо Человѣку, развѣ е́же я́ст и піе́т…" [89] И паки: "Прійдѝ и яждь во Весе́ліи Хлѣб твой и пій во Бла́зѣ Се́рдцѣ Вино̀ твое…"[90]

ВАР[САВА]. Молюся Ти, Господи: избави мя от Голіáѳа сего, изостри́вшаго, аки Меч, Язык свой…

Гдѣ же больше Богоме́рзостей, Вражд, Болѣзней, аще не во Обще́ніях Мірски́х, имже Бог Чре́во[91]? На всѣх Блу́дных Ве́черях и Тра́пезах их, якоже РУКА̀, рече́нная Даниі́лом, на Стѣнѣ пи́шет[92], тако греми́т ГРОМ Божій сей:

“Нѣсть ра́доватися Нечести́вым”[93].

Коль же малое Стадо, в Сравне́ніи со Содо́млянами, Дом *Ло́*тов! Там пиру́ют Ангели во Веселіи. Много *ли* в Тысящѣ обря́щеши, коѝ ядя́т и пію́т не во Страданіе, но во Здравіе, по ономy: “Аще я́сте, аще піете и протч[ая] вся во Славу Божію”[94]?.. Како убо глаголеши, я́ко ядят Хлѣб? не па́че *ли* Зе́млю со Зми́ем? Како же во Весе́ліи? Не паче *ли* в По́тѣ *Лица̀* и в Трудах ядят не Благословенный Хлѣб свой сей[95]:

“Сла́док Человѣку Хлѣб *Лжы*,

Послѣжде же обращается ему в Ка́меніе”[96].

Истинный же Прича́стник вкуша́ет со Благодареніем Хлѣб[97], по Соломонову Слову:

“*Лучше* Укру́х Хлѣба с Водо́ю в Ми́рѣ…”[98]

и пié́т Вино свое во Блазѣ Сердцѣ[99] оном:

“*Любов* не завидит, не безчи́нствует,

не радуется о неправедном Богатствѣ,

вся лю́бит, вся терпит”[100] и протч[ая].

Тра́пеза, ды́шущая Кова́рством, Убійством, Грабле́ніем, – не сей *ли* есть Хлѣб *Лжы*[101]? Что́ *ли* есть Безвку́снѣе и Ска́реднѣе, паче Неправды? Сія обветша́вшая Е́ва есть общая, обы́чная и при́сная Невѣста Міру, Печа́лію и По́хотію Оче́с жего́мому[102]. Мір есть Пир бѣснующихся, То́ржище шата́ющихся, Мо́ре волну́ющихся, Ад мучащихся. Тако *ли* во Веселіи? *Лжеши*! Іезеки́иль же Истину Благовѣстит: яко истаева́ют ядуще не Опрісно́к, но Моты́лу[a], в Непра́вдах своих[103]. Се твой Хлѣб. От сего твоего Хлѣба отрицается Петр, глаголя:

“Господи! николи́же ядо́х сквернаго…” [104]

ДАЙ[МОН]. А! а! Но обаче же убо *ял*.

ВАР[САВА]. *Ял* убо, но уже освященное. Аще же бы то не угодно было Богу, не вкусил бы. Не многоцѣнность блу́дная, но освящающая Правда Тра́пезу сладкую творит. “Прійди и яждь во Веселіи Хлѣб твой”[105] и протч[ая]. Но *лукавая* твоя Кознь, показав Хвост, утаи́л еси Вино́вницу Веселія, там же сущую, освящающую ГЛА́ВУ сію:

“Яко уже угодна Богу Творенія твоя” (Еккл[есіаст])[106].

Вѣждь же и сіе, яко нареченное Петром Скве́рное, *лежит* в Ри́мском COMMÚNE[107], сирѣчь О́бщее, Е́ллински KOINÓN[108]. Сіе же Е́ллинское знаменует у Ри́млян Бла́то (COENUM)[109].

Кій убо мнѣ предлагаеши Хлѣб твой? Сам вкушай! Мірска́я Община̀ ме́рзка мнѣ и тяжка̀. Сладка же и добра̀ *Дѣва* есть ди́вая Стра́нность,

[a] Моты́ла есть имя Славе́нское древнее(2). Е́ллински – Κόπρος. Ри́мски – Excrementum, Merda.

странная Но́вость, новая *Ди́вость*. Сію Благочести́выи возлюбивше, устраня́ются Ми́ра, не Ми́ра, но Скве́рнаго Се́рдца Его.

“Изыди́те, и Нечистотѣ их не прикаса́йтеся, изыдите от Среди́ их, – глаголет Господь”[110].

Дай[мон]. Бу́ди Здра́во, якоже глаго́лал еси! Обаче Вѣра во Христа́, изше́дшая Благовѣстіем в Концы̀ Вселе́нныя, не Вселе́нское *ли* Обще́ніе? и не Благо *ли* есть?

Вар[сава]. Ах! оста́ви, молю̀! Мір суетное то́чію *Лицѐ* Вѣры но́сит *Ли́ствіем* проклятыя Смоко́вницы[111], имущія Образ Благочестія, Плодо́в же Его отвергшіяся, Наготу̀ свою покрывая, *Лицемѣр*, или *Лицевѣр*, Суевѣр и повапле́нная Гро́бница[112]. Дух же Вѣры и Плоды̀ Его когда он имѣет? Аминь! никогда же. Мниши *ли*, яко обрящет Сын Человѣческій на Землѣ Вѣру? Ни! ни! “нѣсть Здѣ! воста”[113]. Что и́щете Живаго и Благоуха́ннаго в смрадном Содомском и ме́ртвом Бла́тѣ его! Та́мо! “Тамо Его у́зрите”[114]. Гдѣ же та́мо? Тамо, гдѣ нѣсть Смрад. Ах! в Сиго́рѣ[115]. Тамо *Лот*! тамо *Дух* Вѣры[116]! Тамо Благоуха́ніе наше! не со обетша́вшими Е́вами, но со Богорожде́нными от себе и чистыми *Дѣ́вами*.

“Не бойся, малое Стадо”[117]. Се Тамо!

О сладчайшая Галиле́а! Гра́де и Пи́ре ма́лых-малых! Блажен, иже снѣст Обѣд твой[118]! Что́ *ли* есть Плоть? То, что Мір. Что есть Мір? Ад, Яд, Тля. Ах! Око и Свѣт, Вѣра и Бог есть то́жде. Мѣлкое Око – Свѣти́льник Тѣлу[119]. Ма́ленькая Це́рков – Свѣт Ми́ру[120]. О! прекрасная! но малолюдная Невѣсто неневѣстная[121]! Тебѣ подобает слышати Единой сіе: “Очи твои, яко Голуби́ны”[122]. “Изыди от Средѝ их, в Сиго́р спаса́йся”[123]. “Изыдите, Вѣрныи, во Воскресеніе[124]. И ма́ло их есть…” [125]

Дай[мон]. *Дѣй*! дѣй! Аще все общее скверно есть, како убо Общее Воскресеніе че́стно и свя́то, увѣряемое *Ла́заревым* Воста́ніем?

Вар[сава]. Тако, яко общее Вѣрным, не Міру, во Блатѣ *лежащему*. И́нако же все Ему общее безчестно. Внял *ли* еси[126]?

Дай[мон]. Вельмѝ внял, яко ты мнѣ нынѣ, аки Птица в Сѣть[127], ят еси.

Вар[сава]. Ят, но не уде́ржан.

Дай[мон]. Не чувствуеши? и не устрашаешися?

Вар[сава]. “Праведник дерзает, аки *Лев*…”[128]

ПРЕДѢ*Л*.

Яко

Все, еже в Мірѣ, – По́хоть Оче́с, Труд и Го́рость[129].

*

Да́ймон. Угото́ви *Лице* твое, Варса́во, на Обличе́ніе.

Вар[сава]. Аще хощеши, готово и на Оплева́ніе.

Дай[мон]. Вѣм, яко Обличе́ніе, Труд и Го́рость тебѣ.

Вар[сава]. Обличѝ Грѣх мой во мнѣ, молю̀, и будеши *Друг*. Между им и мною вѣчна Вражда.

Дай[мон]. Не ты *ли* сказал еси, яко Мір есть безчисленное Собóрище Беззакóнных? и яко вопреки, малолю́дненькое Стáдо Благочестивых?

Вар[сава]. Вои́стину тако есть[130].

Дай[мон]. Убо не то́жде *ли* есть сказать и сіе: Беззакóніе легкóе, Благочестіе же – трудно и тяжко? Како бо не трудно, аще сіе малым-малым, оное же всѣм достизáемое? Суди́ Дре́во от Плодóв[131].

Вар[сава]. Тьфу! Putabam te Cornua habére[а 132].

Дай[мон]. Что́ *ли*? "Начáша глаголати ины́ми Язы́кы"[133]?

Вар[сава]. Скажи мнѣ, Господи, И́стину твою[134]. Устрóй Сердце и Язык мой во Слóво Правды твоея[135].

Дай[мон]. Уà! Ше́пчеши? Се тебѣ Удáре́ніе, Варсáво!

Вар[сава]. Чáях, яко избоде́ши Рогáми, и се Удар Младе́нческій! Дѣй! приложи́м Единобóрбу. Аще Благость трудна̀, Бог Винóю есть стра́ждущему Міру. Нынѣ же Вины̀ не и́мут о Грѣсѣ своем[136], возлюбивше Гóресть свою, паче Слáдости Его[137]! Дѣй! Крáсти *ли*? или не красти? Что *ли* труднѣе? Обаче весь Мір пóлен Татéй и Разбóйников. Дѣй! Нýжная *ли*? или многоцѣнная Одéжда и Дом? Что *ли* труднѣе? Обаче весь Мір Блядокра́сіем красу́ется в су́етное *Любодѣяніе* Очéс. Что *ли* удобнѣе, как Хлѣб и Водá? Обаче весь Мір обременéн Чрево-неи́стовством[б]. Чрéво есть Бог Міру[138], Пуп А́ду, Чéлюсти, Ключ и Жéрло, изблева́ющее из Бéздны Сердéчныя всеро́дную Скверну, неусы́пных Червéй и клоко́щущих Дрождéй и Блево́тин о́ных и Вод:

"Исходя́щая от Се́рдца – та суть скверня́щая…"[139] За́висти, Граблéнія, Тя́жбы, Та́тьбы, Убі́йства, Ху́лы, Клеве́ты, *Лицемѣрія*, *Лихои́мства*, *Любодѣянія*, Студодѣя́нія, Суевѣрія…

Се! всеро́дный Пото́п Но́евскій, Верх Влас[140] и Гла́ву Міру подавля́ющій. Обаче Мір вся сія твори́ти радуется. По Успѣху Беззакóній своих, и Мудрость, и Сла́ву, и Благоро́дность, и Сласть, и Блаже́нство оцѣня́ет. Не пра́во убо суди́л еси, оба́че право рекл еси, яко Трудность есть Винóю Грѣха ему. Се бо Мір Адскую Дщерь сію, Тру́дность и Го́ресть, от всего Се́рдца своего возлюбившій, возненавидѣл Божію Благость, призывающую его: "Прі́йдите ко мнѣ! Аз упокóю вы"[141]. "Ко́лькра́ты восхотѣх собра́ти Ча́да твоя? И не восхотѣсте"[142]. "Ходи́те во Пла́менѣ Огня̀ вашего за то, егоже сами себѣ разжегóсте"[143]. "Нака́жет тя Отступленіе твое и Зло́ба твоя"[144]. *Диви́ся* нынѣ, и подоба́ет *диви́тися*, яко погиба́ющему Міру не Бог, отве́рзшій Две́ри и Обя́тія О́тча, но сам он есть себѣ, и его Во́ля Винóю:

[а] Древняя Притча на тѣх, коѝ в Началѣ стра́шны, потом смѣшны.
Славе́нски: Чáях, яко Ро́ги и́маши.

[б] Чревонеи́стовство есть чре́вная Му́дрость, му́дрствующая о том, ки́я сладча́йшія Же́ртвы суть Богу ея Чре́ву?
Так толку́ет святый Нил в Кни́гѣ о седмѝ Бѣса́х(3).

Во́ля! о несы́тый Ад!
Всѣ тебѣ́ Ядь. Всѣм ты Яд.
День-Нощь Че́люстьми зѣва́ешь.
Всѣх без Взгля́да поглоща́ешь.
Аще Змі́й сей заклá́т?
Се! упразднé́н весь Ад[145].

Сея̀ Вавило́нскія Блу́дницы Ча́шею упое́н Мір, *любодѣ́йствует* с не́ю, презрѣ́в Черто́г *Дѣв* му́дрых и Невѣ́стник нашего *Ло́та*.

Онѣмѣ́й убо! и молчи́! Не клевещи́ Бога! и не *лай* на отве́рстыя Врата̀ Блаже́нства! Отверстыя Врата̀ не ви́нны суть Ма́лости спаса́емых.

Ах! прокля́тая Во́ля! Ей! ты еди́на Міру, а́ки *Лев* из Огра́ды своея[146], прегражда́еши ему Пу́ть во блаже́нный Исхо́д Живота̀ оный:

“Изы́йдете и взыгра́ете, яко Телцы̀, от Уз разрѣшенны”[147].

Оправда́ся же в По́льзу нам дре́вняя При́тча:

“Turdus, ipse sibi Malum cacat”[148].

“Пого́бель Дро́здова из-внутрь его исхо́дит”[a].

Дай[мон]. Кто убо может сотворити Путь[149] во Блаженный оный Исход?

Вар[сава]. Всяк, аще Кто восхо́щет. Хо́щет же возлюбившій Бога. Сія но́вая *Любовь* творит ищезати ве́тху. Ветха же, ищезая, пома́лу-малу преобразу́ется в новую Во́лю и в новое Сердце взаи́мно:

“Ищезѐ Сердце мое и Плоть моя,

Боже Се́рдца моего!”[150] Сіесть: Сердце мое в тебе, ты же взаи́мно в Сердце мнѣ преобрази́лся. Ны́нѣ: “Что мнѣ есть на Небесѝ? и от тебе что восхотѣх на Земли[151]? Ты един довлѣеши мнѣ”[152].

Дай[мон]. Како убо? Та́мо Чре́во, здѣ же *злу* Волю нарицаеши Мір[с]ки́м Богом. Аще *ли* два Міру суть Боги?

Вар[сава]. Уа̀! Остр еси, Блюсти́тель моих Преткнове́ній. Нощь, Тма, Мрак, Ме́чты, Призра́ки, Страши́лища – всѣ сіи А́дскія Езе́ра сою́зны своей Бе́зднѣ. Воля Пло́ти, Сердце Міра, Дух А́да, Бог Чре́ва и По́хоть Его, Сердце нечистое есть то́жде. Сей есть Архисатана̀! нечи́стая Серде́чная Бе́здна, рожда́ющая во Мгнове́ніи О́ка безчи́сленныя *Легео́ны* Духо́в и Тмы Мы́сленных Мечт во Муче́ніе всѣм: “И́мже Мрак те́мный во Вѣки блюде́тся”[153].

О Міре! возлюбившій Труд и Горесть. Коль ско́ро снисходиши во Ад! и не возвраща́ешися. Сатана̀ *ослѣпил* О́ко твое. Сія Слѣпота есть Ма́ти жите́йских По́хотей и Плотски́х Сласте́й. Сіи суть тебѣ Червь неусыпа́ющій и Огнь неугаса́ющій[154]. Сіи укрѣпи́ша тебѣ Верея̀ Врат А́довых, затвори́ша же Ра́йскія Две́ри блюду́щему Пяту̀ Божію[155], храня́щему Су́етная и *ло́жная*, яду́щему вся *Дни* Живота̀ своего Зе́млю[156].

---

[a] Дро́здики, *или* По́льски – Ко́сики(4), ржа́щіи, как Ко́ни, от *Ловцо́в уловля́ются*, ува́зши во свою Дро́здовску Моты́лу.

Но, увы̀ мнѣ! Се! пловýщи на Мóрѣ Міра сего: Се ви́жу издалéча Зéмлю святую! О сладчáйшій Желáній Крáю[157]! Спасѝ мя от Пáкостника Плóти и от Мóря Міра сего.

КРАЙ РА́ЙСКІЙ.

*

“Благослове́нно Ца́рство Блаже́ннаго Отца̀,
Поло́жшаго Потре́бная во Удо́бности,
Неудо́бная же Дѣла̀ – во Непотре́бѣ”[158].

Да́йм[он]. Отрыга́еши несли́чную Непотре́бность. Вои́стину пія́ный еси.

Вар[сава]. Ей! Упи́хся но́вым Ло́товым Вино́м. Ты же – ве́тхим, Содо́мским.

Да́й[мон]. Но чу́вствуеши *ли*, Пія́ная Гла́во, Исхо́д? В ку́ю Ме́ту улуча́ет Стрѣла̀ Слов твои́х?

Вар[сава]. Ей! Она в са́мый Кон рази́т и в самую Иско́нную И́сту праволу́чно ударя́ет.

Дай[мон]. О Праволу́чный Стрѣле́ц! Стрѣля́еши во Гла́ву, ударя́еши во Пяту̀.

Вар[сава]. И́стину рекл еси, нехотящій[159]. Пята̀ бо вам есть во Гла́ву Угла̀[160] во всѣх Дома́х ваших. Пра́отец ваш Змій И́скони блюде́т Пяту̀. И вы, *люблѧ люби́те* и блюдѧ блюде́те Пяту̀[161]. Пята̀ есть Глава и Нача́ло всѣм, и́мже Врата̀ А́дова одолѣ́ли[162], *Лжу* Мра́ка храня́щим. Мы же стрѣля́я стрѣля́ем во *Лжегла́ву* вашу сію, да воскре́снет И́стинна наша Глава̀ о́на: “Той сотре́т твою Гла́ву…” [163] Нѣсть бо наше Стрѣля́ніе на Плоть и Кровь, но на Мыроде́ржцы и Влады́ки омраче́ннаго Вѣка сего, на блюду́щія Пяту̀ Злобныя Ду́хи[164]. Управля́ет же Стрѣлы наши Научáяй Ру́цѣ нашя на Стрѣля́ніе[165].

Дай[мон]. О, бу́ій *Ло́бе*! испо́лнен Сѣте́й Паучи́нных! Ви́жу нынѣ, яко у тебе Пять Ячме́нных Хлѣ́бов[166] че́стны суть, паче предрагоцѣннаго Ада́манта. Зри безмѣ́стный и неключи́мый Слов твоих Исхо́д! Удобнѣ́йшіи *ли* Пять Хлѣ́бов?

Вар[сава]. Ей!

Дай[мон]. Како же честнѣ́йшіи?

Вар[сава]. Та́ко *ли*? Ами́нь глаголю тебѣ[167], яко Пол Хлѣ́ба есть честнѣ́йшій Его.

Дай[мон]. Почему?

Вар[сава]. Не рекох уже тебѣ, яко всяка Удо́бность че́стна есть? Всяка же Че́стность есть удо́бна? Но всякая Трудность есть безчестна. И всякая Безче́стность есть трудна̀.

Дай[мон]. Кі́я мнѣ Плени́цы соплѣта́еши, Нечести́вый[168]? Аз о Дра́гости, ты же глаголеши о Тру́дности. Почто возсмѣялся еси? Ска́зуй мнѣ, о Бѣсне! не му́чи мене…[169]

Вар[сава]. Ты сотворил еси сам Смѣх мнѣ[170], раздѣлив Че́стность от Удо́бности, Дра́гость же от Тру́дности.

Д[АЙМОН]. Ей! У́гліе мнѣ на Гла́ву возлива́еши[171], нарицая мене Невѣ́ждою. Да́ймон есмь. Нѣсмь буіи. Нарцы̀ мя Че́м-либо. Но сего не терплю… Рцы же мнѣ: Чего́ ради А́дамант безче́стный?

ВАР[САВА]. Того ради, яко неудо́бный.

Д[АЙМОН]. Отку́ду неудо́бный?

В[АРСАВА]. Отту́ду, яко нену́жный.

Д[АЙМОН]. Ка́ко же нену́жный?

В[АРСАВА]. Яко не поле́зный.

Д[АЙМОН]. Почему̀ не полезный?

В[АРСАВА]. Потому̀, что драгоцѣ́нный, тру́дный, неудо́бный, все то одно.

Д[АЙМОН]. А! а! Вкруг Нечести́выи хо́дят[172]? Паки на Пе́рвое? "Lúpus circa Puteum errat"[173], якоже есть При́тча.

ВАР[САВА]. Убо бл[а]гокру́гла есть І́стина[174]. А́ки Дуга̀ вѣ́чная.

ДАЙ[МОН]. Не прозрѣ́л ли ты, слѣпы́й Слѣ́пче, яко у Е́ллинов Слово сіе: Τίμιος – зна́менует и Драгі́й, и Че́стный? есть тожде.

ВАР[САВА]. От Уст твоих суждȕ[175] и твоим Мече́м бодȕ тя[176]. Аще у Е́ллин Драгі́й и Че́стный есть то́жде, тогда̀ и вопрекѝ – Че́стный и Драгі́й есть то́жде.

ДАЙ[МОН]. Что се изблева́л еси? Ха! Ха! Хе! о бу́ій! Ка́мо лети́т сія твоя Криволу́чна Стрѣла̀? Не прови́жу.

ВАР[САВА]. О Господи́не Га́лате[177]! На твою Гла́ву[178].

ДАЙ[МОН]. Ох! Зауша́еши мя, нарица́я Галатом. Не опаля́й мя, молю̀, сим Седмери́чным Огнем[179].

ВАР[САВА]. Воньмѝ же! Ты Дра́гость вогна́л еси в Че́стность, аз же Че́стность твою изганя́ю в Дра́гость.

ДАЙ[МОН]. Сіе в Лицѐ тебѣ, яко Дра́гость и Че́стность то́жде есть.

ВАР[САВА]. Сіе же на Гла́ву твою[180], яко Че́стность твоя и Дра́гость есть То́жде.

ДАЙ[МОН]. Что же отсю́ду?..

ВАР[САВА]. То, яко Че́стность твоя пресуществи́лася и преобрази́лася во Дра́гость.

ДАЙ[МОН]. Что же да́лѣе?

ВАР[САВА]. Что про́тчее? Не постига́еши? То, что Че́стность твоя и Дра́гость, Дра́гость и Тру́дность есть то́жде. Трудность же, Злость и Безче́стность – То́жде паки есть. Внял ли еси[181]?

ДАЙ[МОН]. О Діа́вол да ста́нет одесну́ю тебе[182]! Толь помрача́еши мнѣ Ум!

ВАР[САВА]. "Кленȕщу Нечести́вому Сатанȕ, сам клене́т свою Ду́шу"[183].

ДАЙ[МОН]. Кій же Бѣс сотвори́л Дра́гость Че́стно[с]тію?

ВАР[САВА]. Дух, возлюбившій Труд и Болѣ́знь[184].

ДАЙ[МОН]. Кій сей Дух есть?

ВАР[САВА]. Дух Мо́ря Мырска́го, Се́рдце Плотско́е, Оте́ц Лжы, Сатана̀ – Сія есть Трои́ца нераздѣ́лная ваша и Еди́н Бог ваш, вся́кія Му́ки Вина̀ и вся́кія Зло́сти Исто́чник[185].

Д[АЙМОН]. Ты же ка́ко му́дрствуеши?

В[АРСАВА]. У нас По́лза со̀ Красото́ю, Красота̀ же с По́лзою нераздѣлна. Сія̀ благодвоео́бразна, и Ма́ти, и *Дѣ*ва, и *Дѣ*вствует, и рожда́ет Еди́ну Дщерь. Она нарица́ется Евре́йски А́нна[186]. Ри́мски Фло́ра[187]. Славе́нски же – Честь, Цѣна̀. Но безцѣнная, сирѣчь Благода́тная, *Да́*рная, Даре́мная. Ба́ба же Ея нарица́ется Е́ллински Ἀνάγκα[188]. Пра́баба же – Εὖα. Си́рѣчь Жизнь[189], живы́й и вѣчнотеку́щій Источник. Сей есть Прему́дрость и Про́мысл Бо́жій, напая́ющій без Цѣны̀ и Сребра̀ Тварь всякую всѣми Благи́ми. Отец, Сын и Святый *Дух*.

Сковорода написав цей твір у 1783 р. Автограф зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки (ф. 14, № 1365, арк. 35–50). Повний текст діалогу вперше був опублікований у санкт-петербурзькому виданні творів Сковороди 1912 р. Подаємо за автографом.

[1] Книга Притч Соломонових 14: 24. Текст Септуагінти відрізняється від поданого Сковородою. Пор.: "στέφανος σοφῶν πανοῦργος". У перекладі Івана Огієнка: "Корона премудрих – їхня мудрість".

[2] За Вульгатою: "corona sapientium divitiae eorum fatuitas stultorum inprudentia" (Книга Притч Соломонових 14: 24).

[3] Натяк на епізод спокушання Христа в пустелі (див.: Євангелія від св. Матвія 4: 1–10; Євангелія від св. *Л*уки 4: 1–13).

[4] Книга Ісуса, сина Сирахового 21: 30.

[(1)] *Див.*, наприклад: Євангелія від св. Матвія 11: 18–19 ("ἦλθεν γὰρ Ἰωάνης μήτε ἐσθίων μήτε πίνων, καὶ λέγουσιν Δαιμόνιον ἔχει"). *Див.* також: Євангелія від св. Матвія 17: 18; Євангелія від св. Марка 7: 26, 29, 30; Євангелія від св. *Л*уки 4: 35; 7: 34; 9: 42; 11: 14; Євангелія від св. Івана 7: 20; 8: 48, 52; 10: 20, 21.

[5] Ідеться про серце, котре втратило красу Божого образу. Пор., наприклад: "Безобразіє души моєя кто исправит, аще не ты, Мати Божія, шарами [фарбами] благости твоєя тоє *л*ице в благообразіє претвориши…" [Службы преподобным отцем Печерским. – Київ, 1763. – Арк. 108 (зв.)].

[6] Сковорода має на думці слова: **ꙗ́кш пазу́ина позна́хѫсѧ** (Книга Псалмів 89 (90): 10).

[7] Можливо, Сковорода має на думці слова: **по бл҃говѣ́стїю сла́вы бл҃же́ннагш бг҃а, ѥ́же мнѣ̀ ѹ҆вѣ́рено бы́сть** (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 1: 11).

[8] Парафраза Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 3. Пор.: **Йже сы́й сїа́нїє сла́вы и҆ ѡ҃бразъ ѵ҆поста́си ѥ́гѡ̀**.

[9] Послання св. ап. Павла до римлян 14: 26.

[10] Фраза **а҆ми́нь гл҃ю тебѣ̀** не раз зринає в Новому Заповіті, уперше – в Євангелії від св. Матвія 5: 26.

[11] Ідеться про «Басни Харьковскія», подаровані Афанасію Панкову. *Див.* прим. 1 до циклу «Басни Харьковскія».

[12] Парафраза Книги Йова 9: 2. Пор.: **вои́стиннѫ вѣ́мъ, ꙗ́кш та́кш е҆́сть**.

[13] *Див.* байку 15-у «Змія и Буфон».

[14] Цитована тут перша половина "сили" 15-ої байки звучить трохи інакше: "Чем лучшее добро, тѣм большим трудом окопалось, как рвом".

[15] Тут це слово означає “майстер” або навіть “теся”. Див. прим. 187 діалогу «Брань архистратига Михаила со Сатаною».
[16] Пор.: “Попав в сіло” [*Номис*, № 3924].
[17] Перше соборне послання св. ап. Івана 1: 8.
[18] Неточна цитата зі служби Божої. Пор.: “Новоє чудо и благолѣпноє” [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 109 (зв.)].
[19] Пор.: “Чоловік не ангел, щоб не согрішить, але й не чорт, щоб не покаятися” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 495].
[20] Євангелія від св. Матвія 4: 10; 16: 23; Євангелія від св. Марка 8: 33; Євангелія від св. Луки 4: 8.
[21] Гр. *ἁμαρτία* – ‘хиба, гандж, провина, гріх, заблуд’.
[22] В українській гамартіології XVII–XVIII ст. *гріх* було заведено окреслювати як “найбільше лихо”, яке може спіткати людину [див., наприклад: *Калиновский С.* Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 90], “преступленіє божественнаго закона и божественнаго хотѣнія” [*Могила П.* Православноє исповѣданіе вѣры. – Чернігів, 1752. – Арк. 22; пор.: *Szczurowski T.* Hasło zbawienne nauki apostolskiey. – Wilno, 1783. – T. 4. – S. 199], “реченноє или сотворенноє, или вождѣленноє противу закону вѣчному” [Номоканон, си єст Законоправилник. – Київ, 1629. – С. 6], “преступленіє приказаня Божого” [*Галятовський І.* Грѣхи розмаитіи // *Галятовський І.* Ключ розуміння. – Київ, 1985. – С. 375], “самоизволноє преступленіє заповѣдей Божіих”, тобто “глаголаніє, дѣланіє или желаніє противу заповѣдъ Божея” [*Гізель І.* Мир с Богом человѣку. – Київ, 1669. – С. 24], “воля, що цурається Господа Бога”, “занедбання небесних справ” [*Kalnofoyski A.* Τερατούργημα. – Kiiów, 1638. – S. 134] тощо.
[23] Парафраза Євангелії від св. Матвія 15: 14. Пор.: **слѣпе́цъ же слѣпца̀ а̑ще во́дитъ, о̑ба въ я̑мꙋ впаде́тасѧ**. Є також народне прислів’я: “Сліпий невидющого водив, та обидва в яму повпадали” [*Номис*, № 8004]. Ця сентенція була популярною і в літературі старої України. Наприклад, в одному з віршів Климентія Зиновіїва вона звучить так: “Бо слѣпец слѣпца водяй оба в яму впадают” [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 124].
[24] Див. прим. 222 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».
[25] У такій формі це прислів’я подає у своїх «Адагіях» Еразм Роттердамський (II. 1. 12). Більш поширена його форма: “*χαλεπὰ τὰ καλά*”. Саме вона двічі зринає і в Сковороди: у діалозі «Бесѣда, нареченная двое» та в листі до Михайла Ковалинського від 9 липня 1762 р.
[26] “Добро таке важке, / а зло таке приступне” (пер. з лат. і гр. Леоніда Ушкалова).
[27] Мабуть, це парафраза Книги пророка Ісаї 5: 20. Пор. у Вульгаті: “vae qui dicitis malum bonum et bonum malum ponentes tenebras lucem et lucem tenebras ponentes amarum in dulce et dulce in amarum” (у перекладі Івана Огієнка: “Горе тим, що зло називають добром, а добро – злом, що ставлять темноту за світло, а світло – за темряву, що ставлять гірке за солодке, а солодке – за гірке”). До речі, ці слова зринають у творах Сковороди 10 разів.
[28] “Зло – найсолодше. / Добро – найгіркіше. / Зло – це блаженство. / Добро – безталання” (пер. з лат. Леоніда Ушкалова).
[29] Парафраза Книги Псалмів 5: 10. Пор.: **гро́бъ ѿве́рстъ горта́нь и̑хъ**.
[30] Див. прим. 76 до діалогу «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)».
[31] В останньому рядку Сковорода обіграє старовинну латинську приказку “Sus Minervam docet” (“Свиня вчить Мінерву”) [див.: Вечные истины на вечной латыни. De verbo in

verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 331], яку можна знайти, наприклад, у Цензоріна [див.: *Цензорин*. Книга о дне рождения. К Квинту Церелию // Вестник древней истории. – 1986. – № 2. – С. 230] та в інших авторів.

[32] У шкільній традиції добро трактувалося як таке, що до нього важко доступитися [див., наприклад: *Калиновский С.* Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 188].

[33] Образ "друга-ворога" був добре знаний у старій українській літературі. Наприклад, Іван Максимович змальовував за його допомогою боротьбу з тілом (плоттю): "Невозможно от себе отнюд удалити, / До исхода от здѣшних с нею бѣдній жити / Долженствую, пытати во всѣм угаждати, / Неразлучно, як з другом, врагом пребывати" [*Максимович І.* Осм блаженства євангелскія. – Чернігів, 1709. – Арк. 67 (зв.)].

[34] Див. прим. 227 до діалогу «Брань архистратига Михаила со Сатаною».

[35] Синонімами до поняття "первообразное" в українській літературі XVII–XVIII ст. виступали слова: "началный образ", "архітип", "прототип", "форма найпершая" тощо [див.: *Беринда П.* Лексікон славенороссій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 353; *Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 386 (зв.)–387, 462 (зв.), 470, 477, 487; *Туптало Д.* Книга житій святых. – Київ, 1700. – Арк. 108, 565; *Максимович І.* Богородице Дѣво. – Чернігів, 1707. – Арк. 120; *Яворський С.* Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 16, 77; Слово к народу каѳоліческому. – Почаїв, 1765. – Арк. 108; про це: *Ушкалов Л.* Метафізика образу // *Ушкалов Л.* Світ українського бароко: філологічні етюди. – Харків, 1994. – С. 3–10]. Це поняття могло бути допасоване й до Бога. Про Бога-*архетипа* з посиланням на Ксенофана йдеться, наприклад, в «Євхаристеріоні» Софронія Почаського [див.: *Почаський С.* Εὐχαριστήριον, албо Вдячность ясне превелебнѣйшому в Христѣ єго милости господину отцу кир Петру Могилѣ // *Titов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 295].

[36] Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 14: 15. Пор.: **блаже́нъ, и́же снѣ́сть хлѣ́бъ въ ца́рствіи бжі́и.**

[37] Гр. *εὐχαριστία* – 'подяка, вдячність'.

[38] Фразу "союз любве" взято з «Молитвослова». Пор.: "Боже вѣчный, растоящаяся совокупляяй в єдинство и союз любве положивый нераздрушимый" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 400].

[39] Можливо, Сковорода має на думці слова: **довлѣ́етъ мѝ ѿ всеѧ̀ пра́вды и ѿ всеѧ̀ и́стины** (Перша книга Мойсеєва: Буття 32: 10).

[40] Сковорода має на думці слова: **тѣ́сный пу́ть вводя́й въ живо́тъ, ѝ ма́лш и́хъ е́сть, и̂же ѡ҆брѣта́ютъ є҆го̀** (Євангелія від св. Матвія 7: 14).

[41] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **мно́зи бо сы́ть зва́ни, ма́лш же и҆збра́нныхъ** (Євангелія від св. Луки 14: 24).

[42] Євангелія від св. Луки 13: 25.

[43] Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 13: 28. Пор.: **Т҃ъ бу́детъ пла́чь ѝ скре́жетъ зубо́мъ, є҆гда̀ у҆́зрите а҆враа́ма ѝ ісаа́ка ѝ ія́кшва ѝ всѣ̀ прр҃о́ки во ца́рствіи бжі́и, ва́съ же и҆згони́мыхъ во́нъ.**

[44] Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 21: 34. Пор.: **Вонемли́те же себѣ̀, да не когда̀ ѡ҆тмчаю́тъ сердца̀ ва̂ша.**

[45] Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 14.

[46] Мабуть, це парафраза Дій св. апостолів 1: 11. Пор.: **что̀ стоитѐ зря́ще на не́бо;**

[47] Євангелія від св. Луки 21: 28.
[48] Друге послання св. ап. Павла до Тимофія 2: 6.
[49] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 19: 24. Пор.: **оудо́бѣе є́сть вельбу́дъ сквозѣ́ и́глиньѣ оу҃шы проити́**.
[50] Неточна цитата з Євангелії від св. Марка 13: 19. Початок вірша звучить так: **Бу́дутъ бо дни́е…**
[51] Сковорода має на думці слова: **Терпѧ̀ потерпѣ́хъ гд҃а** (Книга Псалмів 39 (40) : 2).
[52] Схожа думка є у св. Григорія Палами. Змій-спокусник, писав він, прагне довести, що "доброчесність є справою важкою й погано надається до здійснення" [Святаго отца нашего Григорія Палама, архіепископа Θессалонитскаго, десять бесѣд. – Москва, 1785. – С. 18].
[53] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 11: 28. Пор.: **Прїи́дите ко мнѣ̀ вси́ трꙋжда́ющїисѧ и҆ ѡ҆бремене́ннїи, и҆ а҆зъ ѹ҃поко́ю вы́**.
[54] Сковорода має на думці слова: **и҆ во свѧти́лници ме́рзость запꙋстѣ́нїѧ бу́детъ** (Книга пророка Даниїла 9: 27).
[55] Парафраза Євангелії від св. Матвія 24: 19 та Євангелії від св. Марка 13: 17. Пор.: **Го́ре же непра́зднымъ и҆ доѧ́щымъ въ тыѧ̀ дни́**.
[56] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 24: 20 та Євангелії від св. Марка 13: 18. Пор.: **Моли́тесѧ же, да не бу́детъ бѣ́гство ва́ше въ зимѣ́**.
[57] Фразу **въ до́мъ прибѣ́жища** взято з Книги Псалмів 30 (31): 3.
[58] Євангелія від св. Матвія 11: 28.
[59] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Луки 13: 27. Пор.: **Ѿстꙋпи́те ѿ менѐ, вси҆ дѣ́латєлїе непра́вды**.
[60] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Вы҆ глаша́ете мѧ̀ ѹ҃чи́тєлѧ и҆ гд҃а, и҆ до́бре глаго́лете: є́смь бо** (Євангелія від св. Івана 13: 13).
[61] Фраза **а҆ми́нь гл҃ю тебѣ́** не раз зринає в Новому Заповіті, уперше – в Євангелії від св. Матвія 5: 26.
[62] Парафраза Євангелії від св. Матвія 7: 14. Пор.: **ѹ҃зкаѧ врата̀, и҆ тѣ́сный пꙋ́ть вводя́й въ живо́тъ, и҆ ма́лш и҆хъ є́сть, и҆же ѡ҆брѣта́ютъ є҆гѡ̀**.
[63] Сковорода має на думці слова: **оудо́бѣе є́сть вельбу́дъ сквозѣ́ и҆глиньѣ́ ѹ҃шы проити́, не́же бога́тꙋ въ ц҃р҃твїе бж҃їе вни́ти** (Євангелія від св. Матвія 19: 24; Євангелія від св. Марка 10: 25).
[64] Див. прим. 65 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон».
[65] Гр. *ἀριστοτέχνης* – 'найкращий із майстрів'. Феофан Прокопович у своєму філософському курсі коментував це слово так: "…Платон вважав двояке мистецтво: одне – людське, а друге – Боже, розуміючи під першим ті [його] твори, що створені рукою митців, а під другим – ті, що виникають у природі. Адже чимало інших філософів самого Бога називали ἀριστοτέχνων, тобто найкращим митцем" [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 150]. Цей коментар дослівно повторює Георгій Кониський [див.: *Кониський Г.* Філософія природи, або Фізика // *Кониський Г.* Філософські твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 2. – С. 73]. Те саме розуміли під цим словом і святі отці, зокрема Климент Олександрійський, Григорій Ниський, Василій Великий, Іван Златоуст, Іван Дамаскин та інші.
[66] Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 56. Пор.: **Жа́ло же сме́рти грѣ́хъ**.
[67] Очевидно, це парафраза Євангелії від св. Івана 14: 1. Пор.: **Да не смꙋща́етсѧ се́рдце ва́ше**.

[68] Сковорода має на думці слова: ро́де стропти́вый ѝ развраще́нный (П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 32: 5).
[69] Фраза а҆ми́нь гл҃ю тебѣ́ часто зринає в Новому Заповіті, уперше – в Євангелії від св. Матвія 5: 26.
[70] Фраза пече́шисѧ ѝ мо́лвиши зринає в Євангелії від св. Луки 10: 41.
[71] Очевидно, Сковорода має на думці слова: въ полу́дни на пу́тѝ ви́дѣхъ, царю́, съ небесѐ па́че сі́а́нїа со́лнечнагш ѡ҆сі́я́вшїй мѧ̀ свѣ́тъ ѝ со мно́ю ѝду́щихъ (Дії св. апостолів 26: 13).
[72] Цей образ узято з Євангелії від св. Матвія 15: 14. Пор.: слѣпе́цъ же слѣпца̀ а҆́ще во́дитъ, о҆́ба въ я҆́му впаде́тасѧ.
[73] "Маммона" – марнотні життєві багатства. Походить від арамейського слова *маммон*, що означає "маєток, статок". Своїх негативних конотацій набуло за посередництвом Євангелій (див.: Євангелія від св. Матвія 6: 24; Євангелія від св. Луки 16: 9, 13). У старій українській літературі означало пристрасть до збагачення. Наприклад, в одній учительній Євангелії сказано таке: "Ну, ци знаєш, што єст мамон, чом то єст сиряньскым языком, а як у нас марга, богатство, албо товар золота, албо сребра, албо хоть якоє иманіє сегосвѣтнеє" [Няговские поучения. Факсимильное воспроизведение текста по изданию А. Л. Петрова с вводной статьей Ласло Дэже / Под редакцией и с предисловием Андраша Золтана. – Ньиредьхаза, 2006. – С. 93]. Так само в Антонія Радивиловського ("Богач прилучается до богача и мовит: бог мой Маммона єст" [*Радивиловський А.* Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 23]), Лазаря Барановича: "Иныи копают в землю злато, сребро, драгоє каменє, за что предаются в работу Маммонѣ" [*Баранович Л.* Меч духовный. – Київ, 1666. – Арк. 450]. Є також приказка: "Гроші – то мамона" [*Франко*, № 7643].
[74] Фразу бѣ́сы и҆́маши взято з Євангелії від св. Івана 8: 48.
[75] Сковорода має на думці слова: дїа́волъ, я҆́кш ле́въ ры́каѧ, хо́дитъ, ѝски́й кого́ поглоти́ти (Перше соборне послання св. ап. Петра 5: 8).
[76] Сковорода має на думці слова: тѫ̀ бѫ́детъ пла́чь ѝ скре́жетъ зѫбѡ́мъ (Євангелія від св. Матвія 8: 12).
[77] Мабуть, це парафраза Книги пророка Іоїля 2: 13. Пор.: расто́ргните сердца̀ ва҃ша.
[78] Фраза во вре́мѧ о҆́но дуже часто зринає в Біблії, уперше – у П'ятій книзі Мойсеєвій: Повторення Закону 1: 9. Крім того, нею розпочинаються євангельські читання в «Молитвослові».
[79] Сковорода має на думці слова: ѿ ѣ҆да́щагш ѣ҆до́мое и҆зы́де, ѝ ѿ кре́пкагш и҆зы́де сла́дкое (Книга Суддів 14: 14).
[80] Див. прим. 161 та 163 до циклу «Сад божественных пѣсней».
[81] Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 15: 16. Пор.: Предложи́лъ тѝ о҆́гнь ѝ во́дѫ.
[82] Фразу на пу́тѝ гре́шныхъ узято з Книги Псалмів 1: 1.
[83] Сковорода має на думці слова: сла́ждшѧ па́че ме́да ѝ со́та (Книга Псалмів 18 (19): 11).
[84] Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 14: 20. Пор.: не дѣ́ти быва́йте ѹ҆мы́: но зло́бою младе́нствѹйте, ѹ҆мы́ же соверше́ни быва́йте.
[85] Можливо, Сковорода має на думці слова на взір: "От юности моєя многи борут мя страсти, но сам мя заступи и спаси мя, Спасе" [див.: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 963].
[86] Див. прим. 11 до циклу «Сад божественных пѣсней».
[87] Фразу ѝ не постыжу́сѧ взято з Книги Ісуса, сина Сирахового 51: 24.
[88] Парафраза Книги Псалмів 143 (144): 1. Пор.: Бл҃гове́нъ гд҃ь бг҃ъ мо́й, наꙋча́ю рѹ́цѣ моѝ на ѡ҆полче́нїе.

[89] Неточна цитата з Книги Екклезіястової 2: 24. Пор.: **Нѣ́сть** бла́го челове́кꙋ, но (ра́звѣ) є́же ѣ́стъ ѝ пїе́тъ.
[90] Трохи неточна цитата з Книги Екклезіястової 9: 7. Пор.: **Прїи́ди**, ѣ́ждь въ весе́лїи хлѣ́бъ твои́ ѝ пи́й во бла́зѣ се́рдцы вїно̀ твоє̀.
[91] Фразу ѝмже бо́гъ чре́во взято з Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 19.
[92] Сковорода має на думці слова: **Въ то́й ча́съ ѝзыдо́ша пе́рсты рꙋ́кѝ челове́чи ѝ писа́хꙋ проти́вꙋ лампа́ды на повапле́нїи стѣ́ны до́мꙋ царе́ва, ѝ ца́рь ви́дѧше пе́рсты рꙋ́кѝ пи́шꙋщїѧ** (Книга пророка Даниїла 5: 5).
[93] Книга пророка Ісаї 48: 22.
[94] Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 10: 31. Пор.: **А̏ще** ꙋ̑бо ѣ́сте, а̏ще ли пїе́тѐ, а̏ще ли и̏но что̀ твори́тѐ, всѧ̑ во сла́вꙋ бж̑їю твори́те.
[95] Сковорода має на думці слова: **въ по́тѣ лица̀ твоегѡ̀ снѣ́си хлѣ́бъ тво́й** (Перша книга Мойсеєва: Буття 3: 19).
[96] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 20: 17. Пор.: **Сла́докъ є́сть челове́кꙋ хлѣ́бъ лжѝ, но пото́мъ ѝспо́лнѧтсѧ ꙋ̑стѣ̀ є́гѡ̀ ка́менїѧ.**
[97] Сковорода має на думці слова: **Ѿ бра́шенъ, ѣ̀же бг̑ъ сотворѝ въ снѣде́нїе со благодаре́нїемъ вѣ́рнымъ ѝ позна́вшымъ и̏стинꙋ** (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 4: 3).
[98] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 17: 1. Пор.: **Лꙋ́чше ꙋ̑кро́хъ хлѣ́ба со сла́стїю въ ми́рѣ.**
[99] Парафраза Книги Екклезіястової 9: 7. Пор.: пи́й во бла́зѣ се́рдцы вїно̀ твоє̀.
[100] Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 13: 4–7. Пор.: **любы́ не зави́дитъ, любы́ не превозно́ситсѧ, не горди́тсѧ, не безчи́нствꙋетъ, не и̑щетъ свои́хъ сѝ, не раздража́етсѧ, не мы́слитъ зла̀, не ра́дꙋетсѧ ѡ̀ непра́вдѣ, ра́дꙋетсѧ же ѡ̀ и̏стинѣ: всѧ̑ лꙋ́битъ, всемꙋ̀ вѣ́рꙋ є́млетъ, всѧ̑ ꙋ̑пова́етъ, всѧ̑ терпи́тъ.**
[101] Сковорода має на думці слова: **Сла́докъ є́сть челове́кꙋ хлѣ́бъ лжѝ** (Книга Притч Соломонових 20: 17).
[102] Можливо, Сковорода має на думці слова: **Всѝ любодѣ́ющїи, ѣ̀кш пе́щь жего́ма** (Книга пророка Осії 7: 4).
[103] Сковорода має на думці слова: **И̑ ѡ̀прѣсно́къ ѧ̀чме́нный снѣ́си а̑̀, въ ла́йнѣ моты́лъ челове́чихъ сокры́еши а̑̀** (Книга пророка Єзекіїля 4: 12).
[104] Неточна цитата з Дій св. апостолів 10: 14. Пор.: **николи́же ѧ̀до́хъ всѧ́ко сквє́рно.**
[105] Книга Екклезіястова 9: 7.
[106] Книга Екклезіястова 9: 7.
[107] Див. у Вульгаті: "numquam manducavi omne commune" (Дії св. апостолів 10: 14).
[108] Див. у Септуагінті: "οὐδέποτε ἔφαγον πᾶν κοινὸν" (Дії св. апостолів 10: 14).
[109] Гр. *κοινός* означає тут 'підлий, нечистий'. Йому відповідає лат. *coenit* – 'багно, болото'.
[110] Парафраза або Книги пророка Ісаї 52: 11 (пор.: **ѝзыди́те ѿ̑ю́дꙋ ѝ нечистотѣ̀ не прикаса́йтесѧ, ѝзыди́те ѿ̑ среды̀ є́гѡ̀**), або Другого послання св. ап. Павла до коринтян 6: 17 (пор.: **ѝзыди́те ѿ̑ среды̀ и̑хъ ѝ ѿлꙋчи́тесѧ, гл҃етъ гд҃ь, ѝ нечистотѣ̀ не прикаса́йтесѧ**).
[111] Див. прим. 756 до діалогу «Сумфоніа, нареченная Книга Асхань».
[112] Сковорода має на думці слова: **Го́ре ва́мъ, кни́жницы ѝ фарїсе́є, лицемѣ́ри, ѣ̀кш подо́битесѧ гробꙋ́мъ пова́пленымъ** (Євангелія від св. Матвія 23: 27).
(2) У словнику Памви Беринди це слово тлумачиться як "гной, лайна" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 122].
[113] Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.
[114] Євангелія від св. Матвія 28: 7.

[115] Див. прим. 109 до циклу «Сад божественных пѣсней».
[116] Фразу дх҃ъ вѣ́ры взято з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 4: 13.
[117] Євангелія від св. Луки 12: 32.
[118] Парафраза Євангелії від св. Луки 14: 15. Пор.: блаже́нъ, и҆́же снѣ́сть хлѣ́бъ въ цр҃твїи бж҃їи.
[119] Парафраза Євангелії від св. Матвія 6: 22. Пор.: Свѣти́ликъ тѣ́лу є҆́сть о҆́ко.
[120] Очевидно, Сковорода має на думці слова: Вы̀ є҆стѐ свѣ́тъ ми́ра (Євангелія від св. Матвія 5: 14).
[121] Пор.: "Радуйся, невѣсто неневѣстная" [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 15 (зв.)].
[122] Неточна цитата з Пісні над піснями 5: 12. Пор.: о҆́чи є҆гѡ̀ я҆́кш голꙋбі́цы.
[123] Мабуть, це парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 19: 17. Пор.: спаса́й спаса́й твою҆ дꙋ́шꙋ: не҆ ѡ҆зира́йсѧ вспя́ть, нижѐ посто́й во всѣ́мъ предѣ́лѣ (сѣ́мъ): въ горѣ́ спаса́йсѧ.
[124] Парафраза Євангелії від св. Івана 5: 29. Пор.: и҆зы́дꙋтъ сотво́ршїи бл҃га́ѧ въ воскр҃ше́нїе.
[125] Євангелія від св. Матвія 7: 14.
[126] Фразу вня́лъ ли є҆сѝ взято з Книги Йова 1: 8; 2: 3.
[127] Фразу я҆́кш пти́ца въ сѣ́ть узято з Книги Притч Соломонових 7: 23.
[128] Парафраза Книги Притч Соломонових 28: 1. Пор.: пр҃вный же я҆́кш лє́въ ꙋпова́ѧ.
[129] Парафраза Першого соборного послання св. ап. Івана 2: 16. Пор.: я҆́кш всѐ, є҆́же въ ми́рѣ, по́хоть плотска́ѧ и҆ по́хоть о҆чи́ма и҆ го́рдость житѣ́йскаѧ, нѣ́сть и҆̃ о҆҆ц҃а̀, но и҆̃ ми́ра сегѡ̀ є҆́сть.
[130] Парафраза Книги Йова 9: 2. Пор.: вои́стиннꙋ вѣ́мъ, я҆́кш та́кш є҆́сть.
[131] Парафраза Євангелії від св. Луки 6: 44. Пор.: Вса́ко бо дре́во и҆̃ плода̀ своегѡ̀ позна́ется҃ѧ.
[132] Це прислів'я наводить у своїх «Адагіях» Еразм Роттердамський (III. 3. 12).
[133] Дії св. апостолів 2: 4.
[134] Парафраза Книги Псалмів 142 (143): 8. Пор.: скажѝ мнѣ̀, гд҃и, пꙋ́ть, въ о҆́ньже пойдꙋ́.
[135] Парафраза Книги Псалмів 118 (119): 123. Пор.: О҆чи мои҆ и҆зчезо́стѣ во спн҃ѣ́ твоѐ и҆ въ сло́во пра́вды твоеѧ҃.
[136] Євангелія від св. Івана 15: 22.
[137] Можливо, Сковорода має на думці слова: возлюби́ша бо па́че сла́вꙋ человѣ́ческꙋю, не́же сла́вꙋ бж҃їю (Євангелія від св. Івана 12: 43).
[138] Можливо, Сковорода має на думці слова: и҆́миже бо́гъ чре́во (Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 19).
(3) Сковорода має на думці трактат Ніла Сінайського (пом. 450 р.) (можливо, його автором є Євагрій Понтійський) «Про вісім злих духів» [див.: Patrologiae cursus completus. Series graeca / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 1860. – T. 79. – Col. 1145–1164].
[139] Мабуть, це парафраза Євангелії від св. Матвія 15: 11. Пор.: и҆схода́щее и҆зо ꙋ҆стъ, то҆ сквернѝтъ человѣ́ка. Див. також: и҆̃ се́рдца и҆схо́дятъ, и҆ та҆̂ сквернѧ́тъ человѣ́ка (Євангелія від св. Матвія 15: 18).
[140] Фразу вѣ́рхъ вла҆̂съ узято з Книги Псалмів 67 (68): 22.
[141] Євангелія від св. Матвія 11: 28.
[142] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 23: 37. Пор.: колькра́ты восхотѣ́хъ собра́ти ча҆да твоа҆̂, я҆́коже собира́етъ ко́кошъ птенцы̀ своа҆̂ под҆ крилѣ́, и҆ не восхотѣ́сте҃;
[143] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 50: 11. Пор.: ходи́те свѣ́томъ о҆гнѧ̀ ва́шегш и҆ пла́менемъ, є҆го́же разжего́сте҃.
[144] Книга пророка Єремії 2: 19.

[145] Це – восьма строфа 28-ої пісні циклу «Сад божественных пѣсней». Щоправда, Сковорода подає інакшу версію двох останніх рядків.
[146] Сковорода має на думці слова: **Лови́тъ въ та́йнѣ ѩ́кш ле́въ во ѡ҆гра́дѣ свое́й** (Книга Псалмів 9: 30).
[147] Трохи неточна цитата з Книги пророка Малахії 4: 2. Пор.: **и҆ и҆зы́дете и҆ взыгра́ете, ѩ́коже телцы́ ѿ у҆зъ разрѣше́ни.**
[148] Це прислів'я є в «Адагіях» Еразма Роттердамського (I. 1. 55). Існувало повір'я, що з дроздового посліду утворюється клей, на який ловлять цих птахів.
[149] Фразу **сотвори́ти пу́ть** узято з Книги Суддів 17: 8.
[150] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 72 (73): 26. Пор.: **И҆зчезѐ се́рдце мое҆ и҆ пло́ть моа̀, бг҃е се́рдца моегѡ̀.**
[151] Неточна цитата з Книги Псалмів 72 (73): 25. Пор.: **Что́ бо мѝ ѐсть на нб҃си; и҆ ѿ тебѐ что҆ восхотѣ́хъ на земли́;**
[152] Можливо, це парафраза Книги Псалмів 82 (83): 19. Пор.: **И҆ да позна́ютъ, ѩ́кш и҃мя тебѣ̀ г҃дь, ты҆ є҆ди́нъ вы́шнїй по все́й земли́.**
[153] Друге соборне послання св. ап. Петра 2: 17.
[154] Парафраза Євангелії від св. Марка 9: 44. Пор.: **и҆дѣ́же че́рвь и҆́хъ не ѹ҆мира́етъ, и҆ о҆́гнь не ѹ҆гаса́етъ.**
[155] Можливо, це парафраза Книги Псалмів 55 (56): 7. Пор.: **ти́и пу́ть мою҆ сохрана́тъ.**
[156] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 14. Пор.: **и҆ зе́млю снѣ́си всѧ̀ дни҆ живота̀ твоегѡ̀.**
[157] Фраза "желаній краю" взята з церковних піснеспівів [див.: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 736, 857].
[158] Ще один варіант Епікурової сентенції про легкість потрібного. Див. прим. 194 до циклу «Сад божественных пѣсней».
[159] Пор. із приказкою: "П'яні а діти і нехотя правду скажуть" [*Номис*, № 8079], або з «Треносом» Мелетія Смотрицького: "…сталося, наче ото в приказці: язик їхній, заблукавши, правду мовив" [*Smotryc'kyj M.* Θρῆνος, to iest Lament iedyney ś. Powszechney Apostolskiey Wschodniey Cerkwie z obiaśnieniem dogmat wiary. – Wilno, 1610. – K. 69].
[160] Парафраза Першого соборного послання св. ап. Петра 2: 7. Пор.: **се́й бы́сть во главѣ̀ ѹ҆гла̀.**
[4] Пол. *kos* – 'дрізд'.
[161] Можливо, Сковорода має на думці Першу книгу Мойсеєву: Буття 49: 17. Пор.: **и҆ да бу́детъ да́нъ смі́й на пу́ти, сѣда́й на распу́тїи, ѹ҆грыза́ѧ пя́ты҆ ко́нскы҆.**
[162] Парафраза Євангелії від св. Матвія 16: 18. Пор.: **и҆ врата̀ а҆́дова не ѡ҆долѣ́ютъ ѐй.**
[163] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 15. Пор.: **то́й твою҆ блюсти́ бу́детъ главу́.**
[164] Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 12. Пор.: **ѩ́кш нѣ́сть на́ша бра́нь къ кро́ви и҆ пло́ти, но къ нача́лшмъ и҆ ко власте́мъ (и҆) къ мі҃родержи́телемъ тмы҆ вѣ́ка сегѡ̀, къ дх҃ови́мъ зло́бы поднебе́снымъ.**
[165] Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 143 (144): 1. Пор.: **научáй рц҃ѣ мою҆ на ѡ҆полче́нїе.**
[166] Фраза **пя́ть хлѣ́бъ ѧ҆чме́нныхъ** зринає в Євангелії від св. Івана 6: 9.
[167] Фраза **а҆ми́нь гл҃ю тебѣ̀** часто зринає в Новому Заповіті, уперше – в Євангелії від св. Матвія 5: 26.
[168] Можливо, Сковорода має на думці звернені до Даліли слова Самсона: **а҆ще сплете́ши се́дмь плени́цъ вла̀съ главы҆ мое҆ѧ спражде́нїемъ и҆ вбїе́ши ко́ломъ въ стѣ́ну, и҆ бу́ду не́мощенъ ѩ́кш є҆ди́нъ ѿ челов҃ѣ́къ** (Книга Суддів 16: 13).

[169] Фраза **не мо́чи менѣ́** зринає в Євангелії від св. Марка 5: 7; 8: 28.
[170] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 21: 6. Пор.: **смѣ́хъ мнѣ̀ сотворѝ гд҃ь**.
[171] Очевидно, це парафраза Книги Притч Соломонових 25: 23. Пор.: **у҃гліе о҃гнєнное собира́еши на главы̀ є҆гѡ̀**.
[172] Парафраза Книги Псалмів 11 (12): 9. Пор.: **Ѡ҃крестъ нечести́вїи хо́дѧтъ**.
[173] "Вовк ходить навколо криниці" (лат.). Цю приказку подає у своїх «Адагіях» Еразм Роттердамський (II. 2. 76). Пор.: "Lupus circum puteum chorum agit".
[174] Сковорода має на думці слова: **ѡ҃ благокро́гла лы́ка ѡ҆блаку́въ** (Книга Премудрості Соломонової 5: 21).
[175] Пор.: **ѡ҃ у҃стъ твои́хъ сѫжды́ ти, лы́ка́вый ра́бе** (Євангелія від св. Луки 19: 22).
[176] Сковорода має на думці слова: **И҃ тєчѣ́ ско́рш давíдъ, и҆ ста̀ над ни́мъ, и҆ взѧ̀ ме́чь є҆гѡ̀, и҆ и҆звлечѣ̀ є҆гѡ̀ ѡ҃ нѣ́дръ є҆гѡ̀, и҆ у҃мертвѝ є҆гѡ̀** (Перша книга царств 17: 51).
[177] Можливо, це парафраза Послання св. ап. Павла до галатів 3: 1. Пор.: **Ѡ҃, несмы́сленнїи гала́тѣ**.
[178] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **и҆ собра́сѧ безче́стїе на главы̀ твою̀** (Книга пророка Аввакума 2: 16).
[179] Мабуть, Сковорода має на думці слова: **Т҃огда̀ навходоно́сор и҆спо́лнисѧ ѧ҃рости, и҆ зра́къ лица̀ є҆гѡ̀ и҆змѣни́сѧ на седра́ха, мїса́ха и҆ а҃веднагѡ̀, и҆ речѐ: разжжи́те пе́чь седмери́цею, до́ндеже до конца̀ разгори́тсѧ** (Книга пророка Даниїла 3: 19).
[180] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **и҆ собра́сѧ безче́стїе на главы̀ твою̀** (Книга пророка Аввакума 2: 16).
[181] Фразу **вна́лъ ли є҆сѝ** взято з Книги Йова 1: 8; 2: 3.
[182] Неточна цитата з Книги Псалмів 108 (109): 6. Пор.: **дїа́волъ да ста́нетъ ѡ҆десны́ю є҆гѡ̀**.
[183] Книга Ісуса, сина Сирахового 21: 30.
[184] Фразу **тры́дъ и҆ боле́знь** узято з Книги Псалмів 9: 28; 89 (90): 10.
[185] Очевидно, Сковорода має на думці слова Христа з Євангелії від св. Івана 8: 44. Пор.: **вы̀ о҆тца̀ (ва́шегѡ) дїа́вола є҆стѐ, и҆ по́хоти о҆тца̀ ва́шегѡ хо́щете твори́ти: о҃нъ человѣкоубі́йца бѣ̀ и҆сконѝ и҆ во и҃стинѣ не стои́тъ, ѣ҃кѡ нѣ́сть и҃стины въ не́мъ: є҆гда̀ глаго́летъ лжы̀, ѡ҃ свои́хъ глаго́летъ, ѣ҃кѡ ло́жь є҆́сть и҆ о҆те́цъ лжѝ**.
[186] Див. прим. 208 до діалогу «Брань архистратига Михаила со Сатаною».
[187] Флора (лат. *Flora*) – римська богиня весни. Свято на її честь (флоралії) відбувалося з 28 квітня по 3 травня.
[188] Ἀνάγκα (Ананка) – старогрецька богиня долі, яку Платон уважав матір'ю мойр.
[189] Єва – євр. *ḥawwāḥ*. У Першій книзі Мойсеєвій: Буття 3: 20 сказано: "І назвав Адам ім'я своїй жінці: Єва (*ḥawwāḥ*), бо вона була мати всього живого (*ḥāy*)". У Септуагінті ім'я *Хавва* перекладено тут словом *Ζωή* ('життя'), а трохи далі (4: 1) – просто транслітеровано: *Ευα*. Асоціація імені *ḥawwāḥ* з дієслівним коренем *ḥyy* ('жити') для єврейської мови цілком природна, оскільки тут незрідка трапляється чергування приголосних *w* и *y*. Однак важко сказати, наскільки достеменною є ця етимологія. Памва Беринда стверджував, що ім'я Єва означає "жизнь, жывот, або жива, або живячіа" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 401].

БЛАГОДАРНЫЙ ЕРОДІЙ

***

Григо́рій Вар-са́ва [a] Сковорода̀
Любезному Дру́гу, Семе́ну Никифо́ровичу Дя́тлову[1],
Жела́ет Ми́ра Божія

*

Прожива́я Дни Жи́зни, по О́ному Сира́ховскому Типику̀[2]:
"Блаже́н Муж, и́же в Прему́дрости у́мрет
и и́же в Ра́зумѣ своем поуча́ется Святы́нѣ, размышля́яй
Путѝ Ея̀ в Се́рдцѣ своем, и в Сокрове́нных Ея̀ уразуми́тся"[3],
сопле́л я в сіе 1787-е Лѣто ма́ленькую Плетени́цу, или Корзи́нку, нарече́нную «Благода́рный Еро́дій». Се тебѣ Дар, Дру́же! Пріимѝ Его̀. Еро́діа по Ероді́еву. Пріимѝ Паря́щаго, и сам сый Паря́щій. Пріимѝ Се́рдцем Ероді́ево Се́рдце. Пти́ца Пти́цу. "Душа наша, яко Пти́ца"[4]. Да бу́дет Плете́нка сія̀ Зерца́лом тебѣ Се́рдца моего и Па́мяткою нашея Дру́жбы в Послѣдняя Лѣта̀. Ты видь Оте́ц есѝ и сам Пте́нцы твоя̀ воспи́туеши. Я же есмь Друг твой, прине́сшій Плете́нку сію̀. В ней для мла́да́го Ума̀ твои́х Пте́нцов обря́щеши Опри́снок от о́ных Хлѣбов: "Хлѣб Се́рдце Человѣку укрѣпи́т…"[5] Всѣй в них Зе́рно сіѐ си́це: я́ко живе́т средѣ вас Нѣ́чтось Ди́вное, чу́дное, стра́нное и Пресла́вное, иму́щее яви́тися во свое Ему̀ Вре́мя. Вы же со Благоговѣ́ніем жди́те, яко Рабы̀, ча́ющіи Господа своего…[6] Ничто́же бо есть Бог, то́чію Се́рдце Вселе́нныя, наше же Се́рдце нам же есть Господь и Дух. Сіѐ Дома́шнее онѝ своѐ Благо со Вре́менем узна́в и плѣни́вся Прекра́сною Его Доброто́ю, не ста́нут безо́бразно и бѣснова́то гони́тися за Мырски́ми Суета́ми и во всѣх Злоуда́чах возмогу́т себе утѣшити се́ю Дави́дскою Пѣсенькою: "Возврати́ся, Душа моя, в Поко́й твой"[7], и "Сте́зи своя̀ посредѣ себе упоко́ят"[8] со Иса́ією. Ничи́мже бо Бе́здна сія Се́рдце наше удовля́ется, то́кмо Са́мо собо́ю, и тогда́-то в нем сія́ет Вѣчная Ра́дости Весна̀.

Таково́е Се́рдце вроди́в Пте́нцам твоим, бу́деши им суѓубый, си́рѣчь и́стинный Оте́ц, Ча́да же твоя̀ бу́дут и́стинныи, благода́рныи, благочестивыи и Самодово́лныи Еро́дии.

Про́тчее же подоба́ет нѣ́что сказа́ть о Еро́дійской Приро́дѣ. Они подо́бны Журавля́м. Но свѣтлѣ́йшее Пе́ріе и Кора́лловый или свѣтло-черв́ле́нный Нос. Непримири́мыи Врагѝ Змія́м и Буфо́нам, значи́т: ядови́тым Жа́бам. И́мя сіе "Еро́діос"[9] есть Е́ллинское. Значи́т Боголю́бный. Ина́че зове́тся "Пелаго́с"[10] и "Ерога́с"[11]. Ри́мски – Кико́нія[12]. По́лски – Бо́цян[13]. Малороссі́йски – Га́йстер[14]. Сія Пти́ца освяти́лася в Богосло́вская

[a] Вар, правди́вѣе же Бар, есть Сло́во Евре́йское, значи́т Сын. Сава̀ же есть Сло́во Си́рское, значи́т Суббо́ту, Поко́й, Пра́здник, Мир. И так Вар-сава̀ – Сын Са́вын, си́рѣчь Сын Ми́ра(1), так, как Вар-Іона̀ есть Сын Голуби́цы(2).

Гада́нія ради своея Благода́рности, Прозорли́вости и Человѣколю́бія[15]. Помина́ет Еѐ Дави́д[16] и Іереми́а[17]. Они ко́рмлят и но́сят Роди́телей, па́че же престарѣлых[18]. Гнѣзди́тся на Дома́х, на Ки́рках, на их Шпи́цах и на Ту́рнях, си́рѣчь Го́рницах, Пирами́дах, Те́ремах, во́льно, во́льно. В Гунга́ріи ви́дѣл я на Ками́нах. Гада́ніе – Е́ллински – Си́мволон[19]. Пе́рвый Си́мвол составля́ет она сей: "Сиди́т в Гнѣздѣ, на Хра́мѣ свято́м утвержде́нном". Под О́бразом По́дпись такова̀:

"Господь Утвержде́ніе мое"[20].

Вторы́й Си́мвол. "Стои́т еди́н Еро́дій". По́дпись сія:

"Ничто́же си́льнѣе Бла́гоче́стія"[21].

Тре́тій Си́мвол. "Еро́дій терза́ет Зми́я". По́дпись:

"Не возвраща́ется, до́ндеже скончаю́тся"[22].

Сіи три Си́мволы да бу́дут Зна́меніем, Ге́рбом и Печа́тію Кни́жицы сея̀. Она̀ соверши́лася в Пе́рвую Ква́дру Пе́рвыя Луны̀ Осѣ́нныя[23]. Ами́нь!

"Та́мо Пти́цы возгнѣзди́ться. Еродіе́во Жил[ище] предвод[ительствует] и́ми". Ѱало́м[24].

"Еро́дій позна̀ Вре́мя своѐ". Іереми́а[25].

* * *

Глави́зна и Твердь
Кни́жицы.

*

"Прійди́те, Ча́да, послу́шайте мене. Стра́ху Господню научу̀ вас". Дави́д[26].

*

"А́ще Се́рдце наше не осужда́ет нас, Дерзнове́ніе и́мамы". Іоа́нн[27].

*

"Сы́не! Хранѝ Се́рдце твоѐ. Любѝ Душу твою̀". Сира́х[28].

*

"Разумы́в Пра́ведник, себѣ Друг бу́дет". Соломо́н[29].

*

"Человѣ́к в Че́сти сый, не разумѣ́…" Дави́д[30].

*

"Всяк Дух, иже не исповѣ́дует Іисуса Христа̀, во Пло́ти прише́дша, от Бога нѣсть". Іоа́нн[31].

*

"Еро́дій позна̀ Вре́мя своѐ[32], Изра́иль же менѐ не позна̀"[33]. Іереми́а.

*

"Неблагода́рнаго Упова́ніе, я́ко И́ней Зи́мный, раста́ет и изліе́тся, яко Вода̀ неключи́ма". Соломо́н[34].

***

ПРИ́ТЧА,
наречéнна: ЕРО́ДІЙ.
В ней разглагóлствует Обезя́на со Птéнцем Ероді́евым о Воспита́ніи.

*

Обезя́на, по дре́вней своéй Фами́ліи именýемая: Пи́шек[35]. Она во Африка́нских Гора́х, на ря́сном и превознесéнном Дре́вѣ[36], со двомà Чад своих Седми́цами сидѣла. В то́ же Вре́мя пролѣта́л ми́мо млады́й Еро́дій. Госпожà Пи́шек, узрѣв его: – Еро́дій! Еро́дій! – воззва́ла к нему, – Друг мой, Еро́дій, Сын Пела́ргов! Ра́дуйся! Мир тебѣ! Χαῖρε! Сала́м али́ Кюм!..[а]

ЕРО́ДІЙ. А! а! Всеми́лостивая Госуда́рыня! Бон Жу́р[б]! Калѝ Име́ра! День до́брый! Gehorsámer Díener[в]! Дай Бог ра́доваться! Salve[г]! Спаса́йся во Го́сподѣ!..

ПИ́ШЕК. Ай! Друг ты мой! Ра́дуюся, яко нача́ша Глаго́лати мно́гими Язы́ки[37]. Видно, что учéный обуча́л тебе Попуга́й. Кудà Бог несéт?

ЕРО́ДІЙ. Лечý за Пи́щею для Роди́телей.

ПИ́ШЕК. Вот Бѣда̀! Ты ли Роди́телей? а не они тебе ко́рмлят?

ЕРО́ДІЙ. Сіè нѣсть Бѣда̀, но Весе́ліе и Блаже́нство мое. Они корми́ли мене в Мла́дости моей, от млады́х Но́гтей мои́х, а мнѣ подоба́ет корми́ть их при Ста́рости их. Сіè у нас нарица́ется: ἀντιπελαργεῖν, си́рѣчь возблагода́вать, или взаи́мно Пела́ргствовать[38], и Е́ллины весь наших Птиц Род называ́ют: Пеларго́с. Но мы их не то́чію ко́рмим, но и но́сим: за Не́мощь и Ста́рость их.

ПИ́ШЕК. Чу́до преесте́ственное[39]! Но́вость, Рѣдкость, Раритéт, Необыкнове́нность, Капри́з, стра́нная и ди́кая Дичь… Ско́лько вас у Отцà и Ма́тери Чад?

ЕРО́ДІЙ. Я и мнѣйшій мене Брат Ерога́с и Сестрà Кико́ніа.

ПИ́ШЕК. Гдѣ вы обуча́лися во О́троческіи Лѣтà?

ЕРО́ДІЙ. Нигдѣ. Мене и Бра́та научи́л Отец, а Ма́ти Сестрý.

ПИ́ШЕК. О мой Боже! Вездѣ цвѣту́т сла́вныи Учи́лища, в кои́х всеязы́чныи обуча́ют Попуга́и. Длячего он вас не отдава́л? Он не убо́г. Как быть без Воспита́нія?

ЕРО́ДІЙ. Длятого же то са́маго са́ми нас воспита́ли Роди́тели.

ПИШ[ЕК]. Да Его ли Дѣло учи́ть и воспи́тывать? Ра́звѣ ма́ло у нас вездѣ Учи́телей?

ЕР[ОДІЙ]. Он сам вели́кій к семý Охо́тник, а Ма́ти Ему во всем послѣдует. Он славосло́вит, яко Двѣ суть Гла́вныя Роди́тельскія До́лжности сіи: “БЛАГО роди́ть и БЛАГО научи́ть”.

[а] Χαῖρε (Хáire) есть Поздравле́ніе Е́ллинское. Ра́дуйся!
Сала́м – Ту́рское. Славенски: Мир да бу́дет тебѣ!

[б] Бон Жур – Францу́зкое. До́брый День! Калѝ Име́ра – Гре́цкое(3). То́ же.

[в] Gehorsámer Díener – Нѣме́цкое. Поко́рный Слугà.

[г] Sálve (Са́луе) – Ри́мское. Благоде́нствуй! Спаса́йся!

Аще Кто ни еди́ныя от сих Двои́х За́повѣдей не соблю́л, ни БЛАГО роди́л, ни БЛАГО научи́л, сей нѣсть Оте́ц Ча́ду, но Вино́вник вѣ́чныя Поги́бели. Аще же роди́л ви́дно БЛАГО, но не научи́л, тако́в, речѐ, есть Полу́отец, я́коже досто́йно есть Полу̀-Мати, чреворо́ди́вшая, но не млекопита́вшая, дарова́вшая Пол-Ма́терства своего Дои́лицѣ и погуби́вшая Полови́ну Чадолю́бія[40]. Аще, де, Мѣ́сто Влады́чнее Сидѣ́ніем Ра́бским безче́стится, како не безобра́зится О́тческая До́лжность, исправля́ема Рабо́м или Нае́мником? Бу́де же Оте́ц извиня́ется Ску́достію Вре́мени, проща́ется тогда̀, когда̀ обря́щет лу́чшее Дѣ́ло. Но Ничто́же лу́чше есть благаго Воспита́нія: ни Чин, ни Бога́тство, ни Фами́ліа, ни Ми́лость Вельмо́ж, ра́звѣ Благое Рожде́ніе. Оно еди́но есть лу́чше Всего̀ и Сего̀, яко Сѣ́мя Ща́стію и Зе́рно Воспита́нію.

ПИШ[ЕК]. БЛАГО роди́ть, разумѣ́еши ли? Что ли?

ЕР[ОДІЙ]. Не зна́ю. Зна́ю же, что Он сіе поставля́ет извѣ́стным для еди́ных избра́нных Божіих. И́ногда, де, во убо́гом До́микѣ, испо́лненном Стра́ха Божія, Друг Ро́ду Человѣческому Благо роди́тся ЧЕЛОВѢК[41], не всегда̀ же и в Царски́х Черто́гах, да уразумѣем, яко не Красота̀ Мы́ра сего, ни Тварь ка́я-либо, но еди́на Благо́дать Божія Благо́му Рожде́нію Вино́вна быва́ет и яко Благоро́дство не Лѣта́ми к нам прицепля́ется, но рожда́ется Зе́рно Его с на́ми. Зна́ю же и сіе, яко мой Оте́ц, разъяре́н от коего́-либо Негодя́я, стрѣля́ет на его симѝ слова́ми:

O quartâ Lunâ seminate!
O malè Utero gestate!
O mala Mens, et Ingenium!

Иныѝми же Слова́ми язви́ть не обы́к никого́.

ПИШ[ЕК]. Протолку́й же мнѣ сіи Уязвле́нія.

ЕР[ОДІЙ]. Я Си́лы их не зна́ю, а скажу̀ оди́н их Звон.

О в четве́рту Луну̀ посѣ́ян!
О злѣ чревоноше́н Ма́терью!
О злый У́ме! и зла́я Вро́до!

ПИ́ШЕК. Коне́чно, Оте́ц твой зна́ет Ри́мскій и Е́ллинскій Язы́к?

ЕРО́ДІЙ. Сто́лько зна́ет, ско́лько Попуга́й по-францу́зски.

ПИШ[ЕК]. Что се? Не руга́ешься ли Отцу̀ твоему[42]?

ЕР[ОДІЙ]. Сохранѝ мя, Господи… Не так я рожде́н и воспи́тан. Я са́мую Истину благочести́во сказа́л.

ПИШ[ЕК]. Как же он, не науче́н Ри́мски, гово́рит Ри́мски?

ЕР[ОДІЙ]. Есть у его Друг, не ху́до зна́ющій Ри́мски и ма́леньку Часть Е́ллински. С ним он ча́сто бесѣ́дуя, научи́лся сказа́ть нѣ́сколько Слов и нѣ́сколько Сенте́нцій.

ПИШ[ЕК]. Ах мой Боже! Как же он могл вас воспита́ть, Невѣ́жда сый?

ЕР[ОДІЙ]. О прему́драя Госпо́же моя! Но́сится сла́вная При́тча сія:

“Не ходи́ в чужі́й Монасты́р с твоим Уста́вом[43],

А в чужу́ю Це́рковь с твоим Типико́м”[44].

У нас не как у вас, но совсѣм ины́й Родъ Воспита́нія в Мо́дѣ. У вас Воспита́ніе зѣло̀ Драго́е. У нас же вельмѝ Дешёвое. Мы воспи́тываемся да́ромъ. Вы́ же вели́кою Цѣно́ю.

Пи́ш[ек]. Бездѣлица! Со́тницу Ру́бликовъ с Хво́стикомъ потеря́ть в Годъ на Ма́лчика. А чрез 5 лѣтъ вдругъ онъ тебѣ и У́мница.

Ерѡ́д[ій]. Госпо́же! Де́ньга достаёт и за́ Моремъ. Но гдѣ еѐ взять? А Воспитаніе и Убо́гимъ ну́жно есть. И Ко́шка Блудли́ва[a] не нахо́дитъ себѣ Приста́нища. Избавля́етъ же отъ Блуда̀ насъ не Деньга, но Моли́тва ту́не.

Пиш[ек]. Я говорю̀ не о по́длом, но о Благоро́дномъ Воспита́ніи.

Ер[одій]. А я размышля́ю не о Богатомъ, но о спаси́тельномъ Воспита́ніи.

Пиш[ек]. По́лно же! Ты, ви́жу, стари́нныхъ и стра́нныхъ Думъ придержи́шься. Одна́к скажѝ: Какъ онъ васъ воспита́лъ? Чему научи́лъ? Ариѳме́тикѣ ли и Геоме́тріи? Уче́ному ли Коему? или Шляхе́тному Язы́ку?..

Ер[одій]. Да мнѣ и сіе невѣ́домо: Кто есть уче́ный, а кто-то Шляхе́тный Языкъ?

Пиш[ек]. Да ты же со мною привита́лся ра́зными Языка́ми.

Ер[одій]. Да ско́лько же сказа́лося, сто́лько и зна́ю, не бо́льше.

Пиш[ек]. По кра́йней Мѣ́рѣ, та́нчить или игра́ть на Лю́тню…

Ер[одій]. А Богъ с ва́ми! Я и на Балала́йку, не то́лько на Цымба́лахъ не умѣ́ю.

Пиш[ек]. Ха! ха! хе! Ему Лю́тня и Цымба́ли – все одно. И сего-то не зна́етъ. Но, Другъ мой! Му́зыка вели́кое Врачество̀ во Ско́рбехъ, Утѣ́ха же в Печа́ли и Заба́ва в Ща́стіи[45]. Да чего же онъ тебе научи́лъ? Скажи, пожа́луй!

Ер[одій]. Ничего̀.

Пиш[ек]. Умо́ра! Ей! ей! умори́лъ ты мене Смѣ́хомъ… Такъ так-то у васъ воспи́тываютъ?

Ер[одій]. Такъ!

Пиш[ек]. Мо́жетъ быть, доста́лъ тебѣ Чино́къ?

Ер[одій]. Ни!

Пиш[ек]. Мо́жетъ быть, Де́ньгу вамъ вели́ку собра́лъ? или Имѣ́ніе?

Ер[одій]. Ни!

П[ишек]. Такъ что́ же? Ро́ги золоты́я вамъ на Головѣ́ возрасти́лъ? Что́ ли?

Е[родій]. Роди́лъ и возрасти́лъ намъ посребре́нныя Кри́ла, Но́ги, попира́ющія Гла́вы Зміе́въ, Носъ, разстерза́ющій оныя. Се наша и Пи́ща, и Сла́ва, и Заба́ва!

---

[a] Блудли́вый, Блу́дный есть то́ же, что Невозде́ржный и Роско́шный, или Сластолю́бный. Сей Ри́мски сли́чно зове́тся discinctus (Дисци́нктусъ), сіестъ распоя́санъ. Блудъ – Славе́нскій Глас[4]. То́ же, что Расточе́ніе, Разлія́ніе, нещадѣ́ніе, Мотовство̀. Е́ллински – Асоті́а, си́рѣчь Нехране́ніе.

“О Блудъ! Разори́тель Царствамъ, Дома́мъ, Людя́мъ.

Ма́ти же Его есть Неблагода́рность”.

П[ИШЕК]. Да у вас же Кри́ла че́рныя. По кра́йней Мѣ́рѣ, сму́глыя.

Е[РОДІЙ]. Че́рныя видь, но *лѣта́*ют Путе́м Посребре́нным.

П[ИШЕК]. Чего́-же-*либо* научи́л вас однак, нелзя не так. Коне́чно, есть Что́-то, на Се́рдце вам напеча́танное. Роди́тели суть Божій, Ча́да же суть роди́тельскій Спи́сок, Изображе́ніе, Ко́піа. Как от Я́блони Со́ки во Вѣ́твы своя, так Роди́тельскій Дух и Нрав прехо́дит в Ча́да, до́ндеже отлу́чатся и нововкоренятся.

Е[РОДІЙ]. Рожде́ннаго на Добро̀ не тру́дно научи́ть на Добро̀. Хоть научи́ть, хоть навы́чить, хоть извы́чить. Хоть Уче́ный, хоть Звыча́йный, хоть Привы́чный есть то́ же. От Приро́ды, яко Ма́тери, *лег*е́сенько спѣ́ет Нау́ка собо́ю. Сія есть всеро́дная и и́стинная Учи́тельница, и еди́ная. Со́кола вско́рѣ нау́чишь *лѣта́*ть, но не Черепа́ху[46]. Орла̀ во мгновеніе навы́чишь взира́ть на Со́лнце и забавля́ться, но не Со́ву. Е́леня *ле́*гко испра́вишь на Ка́вказныя Го́ры, привлече́шь пить без Трудà из чистѣ́йших наго́рних Водоте́чей, но не Велблю́да и не Ве́пра. Аще вся́ческая стро́ит прему́драя и Блаже́нная Нату́ра, тогда ка́ко не еди́на она и исцѣля́ет, и научáет? Вся́кое Дѣ́ло спѣ́ет, аще она путево́дствует. Не мѣша́й то́лько Ей, а если мо́жешь, отвращай Препя́тствія и бу́дьто Доро́гу Ей очища́й: вои́стину са́ма она чи́сто и уда́чно соверши́т. Клубо́к сам собо́ю пото́чится из Горы́[47]: отнимѝ то́лько Ему Препя́тствующій Претыка́нія Ка́мень[48]. Не учѝ Его коти́ться, а то́лько помага́й. Я́блони не учѝ роди́ть Я́блока: уже сама Нату́ра Еѐ научи́ла. Оградѝ то́лько еѐ от Свине́й, отрѣ́жь Волчцы̀, очи́сти Гу́сень, отвратѝ устремля́ющуюся на Ко́рень Ея̀ Уры́ну и протчая. Учи́тель и Врач нѣ́сть Врач и Учи́тель, а то́лько Служи́тель Приро́ды, еди́нственныя и и́стинныя и Враче́бницы, и Учи́тельницы[49]. Бу́де Кто Чего хо́щет научи́тися, к сему подоба́ет ему роди́тися. Ничто́же от Человѣ́к, от Бога же вся возмо́жна суть[50]. Аще же Кто дерза́ет без Бога научи́ть или научи́тися, да па́мятует Посло́вицу:

“Во́лка в Плуг, а он в *Л*уг”[51].

Доко́лѣ Колцò ви́сит из Но́здрей Свиній, дото́лѣ не ро́ет. Вы́йми же, па́ки безобра́зит Зе́млю[a]. Сіе нѣ́сть Воспита́ніе и нѣ́сть Уче́ніе, но Обузда́ніе, от Человѣ́ческія По́мощи поисходя́щее, всѣх Беззако́нников управля́ющее. Воспита́ніе же истека́ет от Приро́ды, влива́ющія в Се́рдце Сѣ́мя Благія Во́ли, да пома́лу-ма́лу, без Препя́тствій возра́сши, самово́льно и доброхо́тно дѣ́лаем Все тое, еже свя́то и уго́дно есть пред Бо́гом и Человѣ́ки[52]. Коли́кое Идолопокло́нство! воспи́сывать Человѣ́ческим Нау́кам и Человѣ́ческим Язы́кам восприноси́ть и воспричита́ть Воспитаніе? Кая По́лза А́нгелскій Язы́к без До́брыя Мы́сли? Кій Плод то́нкая Нау́ка без Се́рдца блага́го? ра́звѣ е́же Ору́діе Зло́бы, Бѣ́шенству Меч и – При́тчею сказа́ть – “Кри́ла и Ро́ги Свиній”[53]. Воззри́м, Госпо́же моя, на весь Род Человѣ́ческій! У них Нау́ки,

[a] Так обуздава́ются Сви́ньи и ны́нѣ во А́нгліи. Сей Обы́чай был и дре́вле: как ви́дно из Соломо́новых При́тчей:

“Я́коже Колцò Злато́е в Но́здрях Свиній”(5) и про́тчая.

я́коже на То́ржищах Ку́пля, кипля́т и мяту́тся. Оба́че они хи́щнѣе суть Птиц, невозде́ржнѣе Ското́в, зло́бнѣе Звѣре́й, лука́вѣе Га́дов, безпоко́йнѣе Рыб, невѣ́рнѣе Мо́ря, опа́снѣе Африка́нских Пѣско́в… Чего́ ради? Того́ ради, я́ко злѣ ро́дятся. Приро́да Блага́я есть Всему̀ Нача́ло и без нея̀ Ничто́же бысть, еже бысть Бл҃аго[54].

Благодарю̀ убо неизрече́нным О́бразом Богу во О́бразѣ его̀ святом, во Отцѣ́ моем, яко Благо от Его̀ роди́тися сподо́бил мя есть. Втора́я же Ико́на Божія нам есть Ма́ти на́ша.

Сего ра́ди Гла́вным Божіим Дарова́ніем одаре́н чрез Роди́телей мои́х; Все про́тчее Человѣ́ческое: Чин, Бога́тство, Нау́ки и всѣ вѣтроно́сныи их Бло́нды и Пу́кли с Ку́дрями[a] вмѣня́ю во Хвост, без коего́ Голова̀ и живе́т, и чти́тся, и весели́тся, но не Хвост без Головы̀.

Пи́шек. Убо Что́ *ли* есть Благо роди́тися? и Благая Приро́да есть Что́ *ли*?

Ер[одiй]. Блага́я Приро́да и Вро́да есть Благо́е Се́рдце.

П[ишек]. Что́ *ли* есть Се́рдце Благо́е?

Ер[одiй]. Се́рдце Благое есть то́ же, что приснотеку́щій Исто́чник, точа́щій чи́стыя вѣ́чно Струѝ, знай, Мы́сли.

П[ишек]. Что́ *ли* суть Мы́сли?

Ер[одiй]. Сѣ́мя Благи́х Дѣл.

П[ишек]. Дѣла̀ же Блага́я суть Что́ *ли*?

Ер[одiй]. До́брыи Плоды̀, принози́міи Богу, Роди́телям, Благодѣ́телям в Честь, Сла́ву и Же́ртву.

П[ишек]. Заче́м же мнѣ Се́рдце твое неви́дно?

Ер[одiй]. Тѣм, что Древе́снаго Ко́рня не ви́дишь.

П[ишек]. А вѣдь вся Вла́га от Ко́реня.

Ер[одiй]. От Се́рдца же всѣ Совѣ́ты.

П[ишек]. Ка́я же твоя Приро́да? или Вро́да? К Чему ты рожде́н? или врожде́нное тебѣ Что́ *ли*? Скажѝ, молю̀.

Ер[одiй]. Благода́рность – вот вам Нача́ло и Коне́ц моего Рожде́нія!

П[ишек]. Ах мой Боже! И ты на сем Одно́м Хра́мину Ща́стія основа́л? та́ко *ли*?

Ер[одiй]. Ей! ей! Тритысящолѣ́тная Пещь неопа́лно соблюла̀ При́тчу сію:

“Мно́го Хи́тростей зна́ет *Лис*[б],

А Еж Одно̀ вели́кое”[55].

Пишек. Но мо́жет *ли* от Дожде́вных Безго́дій спастѝ сія, так сказа́ть, ку́ртая и ку́цая Курти́нка?

---

[a] Бло́нды, Пу́кли, Ку́дри – сіе значит внѣ́шнее Украше́ніе, кои́м Мыр сей, во Злѣ *лежа́щій*(6), аки Блу́дница, украша́ется, презрѣв Совѣ́т Христо́в:

“*Лицемѣ́ре!* омы́й пре́жде Вну́тренность Скля́ницы”(7).

[б] Е́ллинска Посло́вица есть так:

Πολλὰ μὲν οἶδεν ἡ Ἀλώπηξ. αλλ’ Ἐχῖνος ἓν μέγα.

Римски. Multa novit Vulpes, sed Echinus, Unum magnum(8).

Ер[одій]. Довлѣет, как Ковче́г.

П[ишек]. Мнѣ ка́жется, сія Наде́жда есть Паучи́нная Оде́жда.

Ер[одій]. И мнѣ ви́дится ма́лым Черво́нчик[56], но та́йно там много сиди́т Гри́вень[57].

П[ишек]. Сего́ же то *ли* Еди́наго у́чит тебе твой Оте́ц?

Е[родій]. Еди́наго точію сего. Он роди́л мнѣ Кри́ла, а я сам научи́лся лѣта́ть. Он вроди́л мнѣ Благо́е Се́рдце, я же самово́льно навыка́ю и глумлю́ся, си́рѣчь забавля́юся Благода́рностію. Он то́лько ча́сто отсѣка́ет мнѣ Волчцы̀, разумѣ́й, Посту́пки мои, не сли́чныи Бл[а]годаре́нію. Ороша́ет Бесѣ́дою, оживля́ещею ко Благода́рности. Всѣ же Бесѣ́ды Его, как Магни́тная Стрѣла̀ в Сѣверную То́чку, праволу́чно пораżáют в сей Кон:

“Неблагода́рная Во́ля – Ключ А́дских Мучѐній.

Благода́рная же Во́ля есть всѣх Сла́достей Рай”.

Сы́не! (ча́сто вопіе́т на мене) Сы́не мой! Эй! учи́ся еди́ныя Благода́рности. Учи́ся, сидя́й в *Дому̀*, *лети́й* Путе́м, и засыпа́я, и просыпа́ясь. Ты рожден есѝ Благо, и сія Нау́ка есть *Дщерь* Природы твоея. Да бу́дет она тебѣ сладча́йшим и вече́рним, и Ра́нним, и Обѣ́дним Куско́м! Знай! что всѣ про́тчія Нау́ки суть Рабы́ни сея Цари́цы. Не бу́ди буі̀й! не хвата́йся за Хвост, мину́в Го́лову. Прiе́мли и обраща́й Все во Благо. Да бу́дет *Душа* твоя Желу́дком Птиц, кои Пѣсо́к, Черепа́шины и Ка́мушки обраща́ют себѣ́ Варе́нiем крѣ́пкаго своего вну́тренняго Жа́ра в пита́тельныи свои Со́ки. Неблагода́рная и Ропотли́вая *Душа* есть То́ же, что бо́льный Желу́док, гнуша́ющiйся вся́кія Пи́щы. Благода́рность же есть Твердь и Здра́вiе Се́рдца, прiемлющаго Все во Благо и укрѣпля́ющагося. Плоды̀ блаже́нныя Жи́зни суть Ра́дость, Весе́лiе и Удово́льствiе; Ко́рень же их и Дре́во благоли́ственное есть Тишина̀ Серде́чная, а Ко́рню Зе́рном есть Благода́рность. Она есть *Дух* чи́стый, ти́хiй, благоду́шный, благово́нный, Весна̀ и Ве́дро свѣ́тлаго Смы́сла. Не трещи́т там Мо́лнiя и Гром. Вопреки́ же, все Те́рнiе и Волчцы̀[58] рожда́ются от несы́тыя Пія́вицы[59] За́висти, За́висть же от Ро́пота, Ро́пот же от неблагода́рныя Во́ли, напо́лнившiя Серде́чное Нѣ́дро неусыпа́емым Че́рвiем, безпереры́вно, де́нно и Но́щно *Душу* Гризу́щим.

Ах! Дѣ́ти мои! *Дѣти*! Вот вам Наде́жда и Га́вань! Еухари́стiа.

П[ишек]. А что *ли* сіе Сло́во значит “Еухари́стiа”?

Е[родій]. Е́ллины сим Сло́вом называ́ют Благода́реніе[60].

П[ишек]. Итак сим-то О́бразом вас у́чит ваш Оте́ц? Кому̀ же вы сіе Благодаре́нiе ваше воздава́ть бу́дете?

Е[родій]. Богу, Роди́телям и Благодѣ́телям. Оно Богу Же́ртва, Роди́телям Честь, а Благодѣ́телям Воздая́нiе. Облада́тели суть пе́рвыи Благодѣ́тели.

П[ишек]. Чу́дная Фо́рма Воспита́нiя. У нас бы осмѣя́ли из Ног до Головы̀ вас. Гдѣ сія Мо́да? Развѣ в *Лунѣ* или в ди́кой Аме́рикѣ?

Е[родій]. Оте́ц наш вельмѝ стра́ннаго Се́рдца. Из Ты́сящи Серде́ц едва̀ однѐ найтѝ, согла́сное ему.

П[ишек]. Так что́ же про́тчее?

Е[родій]. Так не диви́теся Чу́дной Фо́рмѣ.

П[ИШЕК]. Как же так? Видь не до́лжно отстава́ть от *Люде́й*, а *Лю́де* и Мо́да – одно То.

Е[РОДІЙ]. О! о! Он от сея̀ *Думы̀* далеча́е, нежели Кита́йская Столи́ца[61] от Португа́лскія[62]. Он нам ча́сто преча́сто сію При́тчу спѣва́ет:

По Мосту̀, Мосто́чку с Наро́дом ходѝ,
По Ра́зуму ж Его себе не веди́[63].
За Жуко́м по́лзая, влѣ́зешь и сам в Гли́нку[64].

Он всегда благовѣсти́т нам, что Мо́да то́жде есть, что Мыр. Мыр же есть Мо́ре потопля́ющихся, Страна̀ морово́ю Я́звою прокаже́нных, Огра́да *лю́тых Львов*, Остро́г плѣненных, То́ржище Блу́дников, У́дица Сластолю́бная, Пещь, распаля́ющая По́хоти, Пир бѣсну́ющихся, *Лик* и Корово́д Пяносумозбро́дных, и не истрезвля́тся, до́ндеже изнуря́тся[65]. Кра́тко сказа́ть: Слѣпцы̀ за Слѣпце́м в Бе́здну грядущe[66]. Блаже́н Муж! иже не иде́т на Путь его[67]. В Нача́лѣ видь Врата̀ Его кра́сны и Путь простра́нный, Коне́ц же его – непроходи́мая Про́пасть, нетре́нная *Де́бря*, Бе́здна глубо́ка. Ах! каковы́х он прiе́млет к себѣ? Каковы́ми же па́ки отпуща́ет от себе Ю́нош? Если́ бы ва́ше, *Дѣти* мои, Око прозира́ло так, как мое, показа́лися бы и в ва́ших Оча́х Сле́зы. Но Око ваше есть слѣпо, а Злодѣ́й ваш хитр, сіе источа́ет мнѣ Сле́зы. О Ю́ноши! Когда помышля́ю о вас, в Мыр устремля́ющихся, нелзя̀, чтоб не па́ла мнѣ во Ум При́тча о Во́лкѣ, кой, поже́рши Ма́терь незло́бных А́гнцев и надѣв Ко́жу ея на себе, прибли́жился к Ста́ду. Сын же, уви́дѣв мни́мую Ма́терь свою, со всѣх Сил устреми́лся к ней, а за ним безчи́сленныи[68]. Та́кожде мнѣ прихо́дят на Па́мять наша Бра́тія – Пти́цы Тетервакѝ, ганя́ющіися за *Изоби́лiем* Пи́щи и уловля́емыи. Но Ча́йки, Сосѣ́дки и *Дя́тлы* бережли́вѣе их сто́лько, ско́лько Е́лени и Сайга́ки Ове́ц и Воло́в. Послу́шаите, *Дѣти*, Отца̀ ва́шего Пѣ́сеньки сея̀:

Будь дово́лен Ма́лым[69]. За Мно́гим не гони́ся.
Сѣ́ти просте́рты на *Лов*, вельмѝ бережи́ся.
Я вам предска́зываю: Роско́шно не жи́ти.
На таковых-то всегда запина́ют Сѣ́ти.
Три́ста па́ли в Нево́лю по горя́чей Стра́сти.
Шесть-Со́т пла́чут в Болѣ́знях за вре́менны Сла́сти.
Кто благода́рен Богу, тот Ма́лым дово́лен.
А Ропотни́к всѣм Мы́ром не сыт и не по́лен.
Благода́рная Душа избѣжи́т от Сѣ́ти.
Вмѣ́сто же Ея̀ в Сѣ́ти попаде́т несы́тый.

Не Пра́ву *ли* я сказа́л, Госпо́же моя, что Оте́ц наш Нравоуче́ніе всегда̀ печатлѣ́ет Благода́рностію? Во Благода́рности (речѐ) так сокры́лося вся́кое Благо, как Огнь и Свѣт утаи́лся во Кремешкѣ. Вѣ́рую и исповѣ́дую. Кто бо мо́жет возложи́ть Ру́ки на Чуждое, аще не пре́жде погубит Благода́рность,

дово́лствующуюся Со́бственным Своим, посыла́емым Ей от Бога? Из Неблагода́рности Уны́ніе, Тоскà и Жа́жда. Из Жа́жды – За́висть. Из За́висти – Лесть, Хище́ніе, Татьбà, Кровопроли́тіе и вся Беззако́ній Бе́здна. В Безднѣ же сей ца́рствует вѣ́чная Печа́ль, Смуще́ніе, Отча́яніе и с неусы́пным Че́рвіем У́дка, увя́зшая в Се́рдце.

Сим О́бразом живе́т весь Мыр.

П[ИШЕК]. Но, Друг мой! Поко́ль Мыр впаде́т в Ров Отча́янія, вы, с ва́шею Боги́нею, Благода́рностію, пре́жде поги́бнете от Гла́да, не научи́вшися иска́ть Мѣ́сто для Пропита́нія.

Е[РОДІЙ]. Так ли? В сем-то ли Блаже́нство живе́т? Имѣ́ть Пропита́ніе? Ви́жу у́бо ны́нѣ, что по ва́шей Желу́дковой и Черева́той Филосо́фіи блаже́ннѣйшая есть заса́женная в Тюрму́, не́жели во́льная Свинья́.

П[ИШЕК]. Вот он! Чорт зна́ет, что пое́т. Развѣ же Го́лод – то не Му́ка?

Е[РОДІЙ]. Сію́ Му́ку исцѣ́лит Мукà.

П[ИШЕК]. Да гдѣ же Ее́ взять?

Е[РОДІЙ]. Когда Свинія́ имѣ́ет, как ли нам не доста́ть Пи́щи? Да и гдѣ вы ви́дите, что Свинія́ или наш Брат, Тетерва́к, от Гла́да умира́ет: но от Прожо́рства или умира́ет, или страда́ет. Мо́жет ли быть Безу́міе безумнѣ́йшее и ме́рзостнѣйшая Неблагода́рность Богу, промышля́ющему о нас, как боя́ться Гла́да? Ну́жнаго видь Никто не лиша́ется. Почто клеве́щете на Влады́ку Вселе́нныя, аки бы Он Гла́дом погубля́л свои́х Домоча́дцов? Пи́ща Насу́щна от Небе́снаго Отцà всѣм подае́тся Тваря́м. Будь только ма́лым дово́лен. Не жа́жди Нену́жнаго и Ли́шняго. Не за Ну́жным, но за Ли́шним за́ Море плову́т. От Нену́жнаго и Ли́шняго – вся́кая Тру́дность, вся́ка Поги́бель. Всякая Ну́жность видь есть де́шева, и вся́кая Ли́шность есть до́рога. Длячего до́рога и трудна? Длятого, что не ну́жна, и напротив того.

Мы Га́йстры есмы́. Я́мы Зе́ліе, вкуша́ем Зе́рно, пояда́ем Зми́и, рѣ́дко снѣда́ем Буфо́ны, и Пи́щи никогда не лиша́емся, то́лько бои́мся Прожо́рливости. О Боже! Ка́я Чародѣ́йка ослѣпи́ла О́чи на́ши не ви́дѣти, что Приро́дная Ну́жда ма́лою Ма́лостію и Ма́лским Ма́лым удовля́ется и что необузда́нная По́хоть есть То́жде, что Питли́вая Пія́вица, раждающая во еди́н День Ты́сящу Дще́рей, никогда́же ре́кших: “ДОВЛѢ́ЕТ!”[70]

П[ИШЕК]. Отры́гну Сло́во Е́ллинское μάλα εὖ (ма́ла Эѝ) или Ту́рское: Пек Эѝ. “Вельмѝ до́брѣ”. “Благоже!”[71] Но Питли́вая Пія́вица разноо́бразно из Околи́чностей мо́жет видь помалу-малу насоса́ть себѣ мно́гаго Добрецà, но ужѐ суха́я ваша, нема́заная[72], по Посло́вицѣ, и нѣма́я Благода́рность, скажѝ, молю́, ки́я вам принесе́т Плоды́? Чино́к ли? или Гру́нтик? или Имперіа́лик[73]? Что́ ли? Скажѝ, умилосе́рдись!

Е[РОДІЙ]. Онà нам не прино́сит мно́гих Плодо́в, но ЕДИ́Н ВЕЛИ́КІЙ.

П[ИШЕК]. В одно́м не мно́го видь До́браго на́йдешь.

Е[РОДІЙ]. Отец наш славосло́вит, что все Вся́ческое, вся́кая Вся́чина и вся́кая Спле́тка, соплета́ющая Мно́жество, нѣсть Блаже́нная, то́кмо Блаже́нное есть еди́но ТО́Е, что ЕДИ́НОЕ то́чію есть. На сем ЕДИ́НОМ, сего́ же ра́ди и СВЯТО́М, Пти́ца обрѣ́те себѣ Хра́мину, и Го́рлица Гнѣздò себѣ[74],

Ероді́ево же Жили́ще предводи́телствует и́ми[75]. Ока́янен (рече) всяк Челове́къ есть и всу́е мяте́тся[76], не обре́тшій Еди́ное.

П[ишек]. Да пода́й же мнѣ в Ру́ки о́ное твое Еди́ное!

Е[родій]. Прему́драя и цѣлому́драя Госпо́же! Наше Добро̀ во Огнѣ́ не гори́т, в Водѣ́ не то́нет[77], Тля не тлит, Тать не кра́дет[78]. Как же вам показа́ть? Я единосерде́чен Отцу̀ е́смь и в Том, что Ща́стія и Неща́стія нельзя̀ ви́дѣть. Обо́е сіе Дух есть. Просто́е сказа́ть: Мысль. Мы́сли в Се́рдцѣ, а Се́рдце с ни́ми, бу́дьто со свои́ми Кри́лами. Но Се́рдце неви́дное. Ве́дро ли в нем и Весна̀, и Брак? или Война̀, Мо́лнія и Гром? не ви́дно. Отсю́ду-то и Прелще́ніе, когда̀ Неща́сных Щасли́выми, вопре́ки же блаже́нных тво́рим бѣ́дными.

П[ишек]. Одна́к я ничему̀ не вѣ́рю, поко́ль не ощу́паю и не уви́жу[79]. Такова́я у мене из мла́дых Лѣт Мо́да.

Е[родій]. Сія̀ Мо́да есть Слѣпе́цкая. Он ничему не вѣ́рит, поко́ль не ощу́пает Лбом Стѣны̀ и не паде́т в Ров.

П[ишек]. По кра́йней Мѣ́рѣ, назови́ И́менем Духо́вное твое о́ное Еди́но. Что́ ли оно?

Е[родій]. Не хо́чется говори́ть. Пе́вно, Оно вам посты́лою пока́жется Пу́стошью.

П[ишек]. Здѣ́лай Ми́лость, Откро́й! Не му́чи[80].

Е[родій]. Оно Е́ллински имену́ется: Χαρὰ[81], или Εὐφροσύνη (Эвфроси́на)[82].

П[ишек]. Но протолку́й же, Христа̀ ра́ди, Что значи́т сія твоя̀ Ха́ря?

Е[родій]. Бу́дете видь смѣя́ться.

П[ишек]. Что ж тебѣ́ Ну́жды? Смѣх сей есть Прія́тельскій.

Е[родій]. Оно есть Весе́ліе и Ра́дость[83].

П[ишек]. Ха! ха! ха! ха!.. Христа̀ ра́ди, дай мнѣ отдохну́ть… Умо́ришь Смѣ́хом… Здра́вствуй же и ра́дуйся, Гол да Весіо́л[84]! Ты мнѣ сим Смѣ́хом на три Дни Здра́вія призапа́сил.

Е[родій]. Для мене видь лу́чше Весе́ліе без Бога́тства, не́жели Бога́тство без Весе́лія.

П[ишек]. О Ма́ти Божая! Поми́луй нас… Да отку́ду же тебѣ́ Ра́дость сія и Весе́ліе? Оттуду, что ты Гол? Вот! в каку́ю Пу́стошь ва́ша вас приво́дит Благода́рность. Харашò весели́ться тогда̀, когда̀ есть Чем. Весе́ліе так, как Благово́нное Я́блочко. Оно не быва́ет без Я́блони. Наде́жда есть сего Я́блока Я́блонь. Но не тве́рда Ра́дость, Вѣ́тренно Весе́ліе есть что́ ли? Пуста́я Мечта̀, Мече́тна Пусты́ня, Со́ніе востаю́щаго[85].

Е[родій]. Вои́стину та́ко есть[86]. Всяк Тѣм весели́тся, Что обожа́ет. Обожа́ет же То́е, на Что надѣ́ется. Павли́н[87] надѣ́ется на Красоту̀, Со́кол на Быстроту̀, Оре́л на Вели́чество, Еро́дій же весели́тся Тѣм, что Гнѣздò его Тве́рдо на Еди́нѣ. Порица́ете во мнѣ Тое, что я Гол, да Весіо́л[88]. Но Сіе́ же то Са́мое весели́т мене, что моя Наде́жна Надѣ́жа не на бога́тствѣ. Надѣ́ющійся на Бога́тство в кипя́щих Морски́х Волна́х и́щет Га́вани. Ра́дуюся и веселю́ся, яко Гнѣздò наше не на Са́харном Лiодкѣ́[89], не на золото́м Пѣскѣ́, не на

Буя́ном Возкѣ́, но на О́блачном Столпѣ́[90] Возлю́бленнаго Хра́ма, краса́щаго всю Ки́фу, Ки́фу Адама́нтову, Свята́го Петра̀ Ки́фу, Е́йже Врата̀ А́дова во Вѣк не одолѣ́ют[91]. В про́тчем, в ку́ю Суетѹ̀ наша нас вово́дит Бл[а]года́рность? Не клевещи́те Ея̀! Она никогда̀ не низво́дит во Врата̀ А́дова[92]. Она избавля́ет от Врат Сме́ртных. Благода́рность вхо́дит во Врата̀ Господня[93], Неблагода́рность во А́дская, возлюби́в Суетѹ̀ Мы́ра сего, паче Бы́серей, и́же суть За́повѣди Господни, и Путь Нечести́вых[94], аки Свинія̀ Бла́то, предизбра́вшая паче Путѝ, и́мже хо́дят Блаже́нны Непоро́чныи[95]. Что бо есть о́ный Бог: “в нихже Бог Мы́ра сего осле́пи́л Ра́зумы”[96]? Бог сей есть Неблагода́рность. Всѣ, Ду́хом Ея̀ води́мыи, а́ки Ста́до Гергесе́нское, потопля́ются во Е́зерѣ Суе́т и увяза́ют во Бла́тѣ свои́х Тлѣ́нностей, ядѹ́ще вся Дни Живота своего[97] и не насыща́ющеся[98], жа́ждущіи, ропотли́вы и День от Дня неблагода́рны. Поне́же бо не искуси́ша Божія За́повѣди имѣ́ти в Ра́зумѣ и презрѣ́ли вкуси́ти А́нгелскаго сего Хлѣ́ба, услажда́ющаго и насыща́ющаго Се́рдце, сего ра́ди предадѐ их Вы́шнiй во Свинны́и Мудрова́нія, иска́ти Сы́тости и Сла́дости там, гдѣ Ея̀ не быва́ло, и боя́тися Стра́ха, идѣ́же не бѣ Страх[99], дабы из еди́ныя Несы́тости 300 и из еди́ныя Неблагода́рности 600 роди́лося Дще́рей во Истомле́ніе и Муче́ніе Сердца́м и Тѣлеса́м их, и во Исполне́ніе Иса́иных Слов: “Са́ми себѣ ражжего́сте Огнь Вожделѣ́нiй ва́ших, ходи́те ѹ́бо во Пла́менѣ Огня̀ ва́шего и опаля́йтеся”[100]. Не Го́рдость ли низве́ргнула Сатанѹ̀ в преиспо́днюю Бездну? Она изгна́ла из Ра́я Ада́ма. Что убо есть Рай? Что́ ли есть Благови́дная Свѣ́тлость Высоты̀ Небе́сныя[101], аще не За́повѣди Господни, просвѣща́ющія О́чи? Что же па́ки есть Го́рдость, аще не Бѣсо́вская Му́дрость, предпочита́ющая Драгоцѣ́нныя Оде́жды, сла́стныя Тра́пезы, свѣ́тлыя Черто́ги, позлаще́нныя Колесни́цы, и а́ки бы Престо́л свой поставля́ющая вы́шше Ски́птра и Царствія Божія, вы́шше Во́ли и За́повѣдей Его? Не то́лько же, но и всѣ Служе́бныи Ду́хи[102] (Разумѣ́й, Нау́ки Мырски́я) возно́сятся и возсѣда́ют вы́шше Цари́цы своея, вы́шше Божія Прему́дрости. Кто есть Ма́ти сих Бляди́вых и Презо́рливых Бѣ́сиков? Го́рдость. Го́рдости же Кто Ма́ти? За́висть. За́висти же Кто? По́хоть. По́хоти же Кто? Неблагода́рность. Неблагода́рности же Кто? Никто̀! Тут Ко́рень и А́дское тут Дно. Сія а́дская Ду́шка, жа́ждна Утро́ба, А́лчная Бе́здна, Рай За́повѣдей Господних презрѣ́вшая, никогда́же ничи́мже удовля́ется. До́ндеже живе́т, Пла́менем и Хвра́стіем По́хотей опаля́ется. По Сме́рти же Го́рѣе жже́тся Ѹ́гліем и Жу́пелем своих Вожделѣ́нiй. Что бо есть Се́рдце, аще не Пещь, горя́щая и дымя́щая вѣ́чно? Что же па́ки есть Смерть, аще не от Снов Гла́вный Сон? Беззако́нную бо Душу, не спя́щую видь во вну́треннем Суди́лищѣ, Зерца́лом, тайнообразу́ющим жи́во Беззако́нія, та́йно уязвля́ет свѣ́жая Па́мять, во Снѣ же Го́рѣе ужа́сными Ме́чтами, Стра́шными Привидѣ́нiй Теа́трами и Дикообразными Страши́лищами смуща́ет и му́чит Та́яжде Вѣ́чности Па́мятная Кни́га, грозя́щи Досто́йною Ме́стю. Из Неблагода́рнаго Се́рдца, а́ки и Горни́ла Вавило́нскаго[103], По́хотный Огнь Пла́менными Кри́лами развѣва́яся, Наси́ліем Се́рдце восхища́ет, да, Я́же ненави́дит, Та́яжде и тво́рит и Тѣ́мижде му́чится. Ничто́же бо есть

Вѣ́чная Му́ка, то́кмо от Са́маго себе осужда́тися, бы́ти Досто́йным Ме́сти. Грѣх же Досто́инством, а́ки Жа́лом, уязвля́ет Душу, покрыва́ющей Тмѣ и находя́щу Стра́ху[104]. Надлѣта́ет же Страх отту́ду, я́ко По́мыслы, не обрѣта́я По́мощи, а́ки Га́вани, и не ви́дя ни ма́лаго Свѣ́та Наде́жды, помышля́я, ужаса́ются, Разсужда́я, недоумѣва́ют, Ка́ко бы улу́чити Исхо́д Злоключе́нію?.. Отсю́ду раскаева́ются без По́лзы, боля́т без Отра́ды, жела́ют без Наде́жды. Вот сей есть Исхо́д Се́рдцу Неблагода́рну!

Пи́шек. Уа̀! Как Балала́йку, нала́дил тебе твой Оте́ц. Бряца́ешь не во́вся Глу́по. Для мене ми́ло, что Се́рдце есть то́ же, что Пещь.

Е[родій]. Вся́кое Се́рдце есть Же́ртвенник, О́гнище или Камино́к…

П[ишек]. Что ж ты замо́лк?

Е[родій]. Жела́ніе есть то неугаса́емый Огнь, День и Нощь горя́щій. Дрова̀ суть то Вся, жела́емая на́ми. Сіе Горни́ло и сія Бе́здна, У́гліе О́гненное[105], Куре́ніе Ды́ма восходя́щія до Небе́с и нисходя́щія до Бездн[106] Пла́менныя Во́лны вѣ́чно изблева́ет, са́ма су́щи Морски́х Бездн и Ши́рша Небе́с всѣх[107]. Тут-то сли́чно подоба́ет сказа́ть Святаго Іси́дора[108] Сло́во:

> “О Человѣ́че! Почто̀ ди́вишься Высота́м Звѣ́здным и Морски́м Глубина́м? Внійдѝ в Бе́здну Се́рдца твоего! Тут-то диви́ся, аще и́маши О́чи”[109].

О! глубо́кое Се́рдце Человѣ́ку. И Кто позна́ет Его̀[110]? О! Се́рдце и Во́ля. Безпредѣ́льный и Безконе́чный А́де!

П[ишек]. Видь же и твое Се́рдце гори́т, кури́т и Дыми́тся. Кипи́т, клоко́щет, пѣ́нится. Так ли?

Е[родій]. Со́дома видь гори́т, кури́т и про́тчая, си́рѣчь неблагода́рное Се́рдце. О всих бо Неблагода́рных пи́шется: “Го́ре им! яко в Путь Ка́инов пойдо́ша…”[111] Но не всѣ же суть Сердца̀ Ка́иновы. Суть и А́велевы Же́ртвенники, Благово́нный, яко Кади́ло Дым, возвѣва́ющіи во Обоня́ніе Господа Вседержи́теля[112]. Не вѣ́сте ли, Госпо́же моя, я́ко Пеларгія́нскій Род есмы̀, рожда́емыи ко Благода́рности? Сего ра́ди и от Человѣ́к Благочести́выи нашим И́менем знамена́ются “Ѳеро́діос”. “Божіе бо Бл[а]гоуха́ніе есмы̀”[113]. “Не воздае́м Безу́мія Богу”[114]. “Тща́ніем не Лѣни́вы. Духом горя́ще. Господе́ви рабо́тающе. Упова́ніем ра́дующеся. Ско́рби терпя́ще. В Моли́твах пребыва́юще”[115]. “О Всем благодаря́ще. Всегда̀ ра́дующеся”[116].

П[ишек]. Ра́звѣ же у вас Бл[а]гоче́стіе и Благода́рность есть То́жде?

Е[родій]. Ра́звѣ́ же То не То́жде есть: Благо́е че́ствовать и Благі́й Дар за Бла́го почита́ть? Благоче́стіе че́ствует тогда̀, когда̀ Благода́рность почте́т за Благо́е. Благоче́стность есть Дщерь Благода́рности. Благода́рность есть Дщерь Ду́ха Вѣ́ры. Тут ВЕРХ… Вот вам Арара́тска Гора̀!

П[ишек]. Признаю́ся, Дру́же, что Се́рдце мое ну́дится диви́тися Се́рдцу, неопи́санной (по Глаго́лу твоему) Бе́зднѣ. Оно мнѣ Час от Часу̀ удиви́телнѣе. Сло́во твоѐ дѣ́йствует во мнѣ, бу́дто Жа́ло, впуще́нное в Се́рдце Пчело́ю.

Е[родій]. Сего̀ ра́ди ублажа́ю вас.

П[ишек]. О чем?

Е[РОДІЙ]. О Том, что ва́ше Жела́ніе, или Аппети́т, на́чал остри́тися ко еди́ной сладча́йшей и Спаси́телнѣйшей со всѣх Пи́щей Пи́щѣ. Как Денни́ца Со́лнце, так сіе Зна́меніе веде́т за собо́ю Здра́віе. Неду́жной Утро́бѣ ме́рзка есть Ядь са́мая Лу́чшая, и Яд для нея̀. Здра́вое же и обновле́нное, я́ко О́рляя Ю́ность[117], Го́сподем Се́рдце преобража́ет и Яд в сладкополе́зну Ядь. Кая Спаси́телнѣе Пи́ща, как Бесѣда о Богѣ? и Всѣ гнуша́ются. Что го́рестнѣе есть, как Пароксі́змами[118] Мырски́х Суе́т волнова́тися? и Всѣ услажда́ются. Отку́ду сія Превра́тность? Отту́ду, яко Глава̀ у них боли́т. Бо́льны, послѣды же ме́ртвы, и нѣсть Елиссе́я сих Умонеду́жных и Сердобо́льных О́троков воскреси́ти[119]. Что бо есть в Человѣкѣ Глава̀, аще не Се́рдце? Ко́рень Дре́ву, Со́лнце Мы́ру, Царь Наро́ду, Се́рдце же Человѣку есть Ко́рень, Со́лнце, Царь и Глава̀. Ма́ти же Что́ ли есть боля́щаго сего О́трока, аще не Перло-Ма́терь, Плоть Тѣла нашего? соблюда́ющая во Утро́бѣ свое́й Бы́сер о́ный: “Сыне! Хранѝ Се́рдце твое”[120]. “Сы́не! Дажд мнѣ Се́рдце твоѐ”[121]. “Се́рдце чи́сто сози́жди во мнѣ, Боже”[122]. О Блаже́н! сохрани́вшій цѣло Цѣну сего Маргари́та[123]! О Благода́рносте! Дщерь Господа Савао́ва! Здра́віе, Жизнь и Воскресе́ніе Се́рдцу.

П[ИШЕК]. Пожа́луй, ещѐ Что́-либо поговорѝ о Се́рдцѣ. Вельмѝ люблю̀.

Е[РОДІЙ]. О любезная Госпо́же моя! Повѣрьте, что соверше́нно бу́дете споко́йны тогда̀, когда̀ и ду́мать, и бесѣдовать о Се́рдцѣ не бу́дет вам ни Омерзѣнія, ни Сы́тости. Сей есть са́мый Благоро́дный Глум. Люби́тели же его наре́чены: “Ца́рское Свяще́ніе”[124].

П[ИШЕК]. Длячего?

Е[РОДІЙ]. Длятого, что вся про́тчая Дѣла̀ суть Хвост. Сіе́ же есть Глава̀ и Царь.

П[ИШЕК]. Ба! А Что значи́т Глум? Я во́вся не разумѣю. Мню, яко Иностра́нное Сло́во сіе.

Е[РОДІЙ]. Ника́ко. Оно есть Ветхослове́нское. Значи́т То́ же, что Заба́ва[125]. Е́ллински Διατριβή́[126] (Діатріба̀)[127]. Си́рѣчь Провожде́ніе Вре́мени. Сей Глум толи́ко вели́к, яко нарочи́то Бог возбужда́ет к нему̀: “Упразднѝтеся и уразумѣ́йте”[128]. Толи́ко же сла́вен, яко Дави́д им, я́коже Ца́рским, хва́лится: “Поглумлю́ся в За́повѣдех твоих”[129]. Дре́вле еди́н то́чію Изра́иль се́ю Заба́вою утѣша́лся и наречѐн Язы́ком святым[130], Про́тчіи же Язы́цы, гоня́щіи и храня́щіи Су́етная и Ло́жная[131], – Псами и Свинія́ми[132]. Сей Ца́рскій Те́атр и ди́вный Позо́р всегда был При́сный и неразлу́чный всѣм Любому́дрым, Благочести́вым и Блаженным Лю́дем. Вся́кое Позо́рище веде́т за собо́ю Ску́ку и Омерзѣ́ніе, кромѣ сего̀. Па́че же сказа́ть: чем бо́лѣе зри́тся, тѣм живѣе рве́тся Ре́вность и Жела́ніе. Ели́ко внутреннѣе отверза́ется, то́лико множа́йшая и сладча́йшая Чудеса́ открыва́ются. Не се́й ли есть сладча́йшій и несы́тый Сот Вѣ́чности? Мыр не-сы́тый есть, яко не удовля́ет. Вѣ́чность несы́та, яко не огорча́ет. Сего ра́ди глаго́лет: “Сы́не! хранѝ Се́рдце твое”[133]. Разжева́в, скажи́те так: “Сы́не! Отвратѝ О́чи твоѝ от Суе́т Мырски́х. Переста́нь примѣча́ть Вра́ки Его. Обратѝ Серде́чное О́ко твое во твое́ же Се́рдце. Тут дѣлай Наблюде́нія. Тут стань на Стра́жѣ со Аввакýмом[134]. Тут

тебѣ Обсерватóріум. Тут-то у́зриш, чего никогдѧ не видáл. Тут-то надúвишься, насладúшься и успокóишься”.

П[ИШЕК]. Но длячегò, скажú мнѣ, всѣ Сéрдце презирáют?

Е[РОДІЙ]. Длятого, что Всѣ Егò Цѣны̀ не прозирáют. Сéрдце подóбно Царю̀, во Убóгой Хúжинкѣ и в Рúзѣ живу́щему. Всяк Его презирáет. А Кому̀ явúлося Велúчествіе Его, Тот, пад ниц, раболѣпно Ему покланя́ется и Сколь мóжно, все презрѣв, наслажда́ется Его и Лицà, и Бесѣды. Слóво сіе: “Сы́не! хранú Сéрдце твое”[135] – сей Толк и Сок утаева́ет. Сы́не! Не взирáй на То, что твое Тѣлúшко есть Убóгая Хúжинка и что Плоть твоя есть Плéтка и Тка́нка Простонарóдная, Пóртище пóдлое, слáбое и нечúстое. Не судú по Лицу̀ Ничегò, Никогò, ни Себе[136]. В Хúжинкѣ той и под Убóгою тóю Одéждою найдешь там Царя̀ твоего, Отцà твоего, Дом твой, Ковчéг Его, Кúфу, Гáвань, Пéтру и Спасéніе твое[137]. Бы́стро тóлько Хранú, блюдú и примѣчай. А когда пáки Давúд говóрит: “Поглумлю́ся в Зап[овѣдех] твоих”[138], – не Тó же ли есть, что сказáть Так: “Наслажду́ся твоего Лицà, Словéс твоих, Совѣтов и Повелѣній”. Сáмое видь Велúчествіе Егò неизречéнно удивля́ет Прозорлúвца. Не пусты́й видь Вопль сей: “Исповѣмся Тебѣ, яко стрáшно удивúл мя еси”[139]. В Дрéвняя Лѣтà междȕ Любому́дрыми востáл Вопрóс сей: “Что ли есть Найбольшее?..” О сем Всѣ размышля́ли чрез дóлгое Врéмя, Лѣтом и Зимóю, Нóщію и Днем. Породúлися о Сем Кнúги. Отдавáлося от Учéных Гор, по всей Вселéннѣй, мнóгое мнóгих Отвѣтов и разногласное Э́хо. Тогдá-то размѣсúшася и слія́шася Язы́цы. Востáл Язы́к на Язык, Головà на Гóлову, Рáзум на Рáзум, Сéрдце на Сéрдце… В сем Столпотворéніи обрѣтеся Муж нѣкій, не Учéный, но Себѣ Прозрѣвшій. Сей, паче Надéжды, Обезглáвил Голіáѳа. Смутúлася и воскипѣла вся Мусикúя, пою́щая Пѣсни бездýшному Истукáну, тлѣнному сему Мы́ру, со Златóю его Главóю, Сóлнцем[140]. Злóба Прáвдѣ приразúлась, но о Кúфу вся разбúлась[141]. Востáли борю́щія Вóлны, но Побѣду достáла слáвна сія Слáва:

“Посредѣ (речѐ) вас живéт То, что Превы́шше Всегò Есть”[142].

О Боже! Коль не слúчна Мусикúя без Святаго Духа твоего!

И Коль смѣхотвóрна есть Премýдрость, не познáвшая себѐ!

Сего рáди молю̀ вас, Любéзная Госпóже моя, не смѣйтеся и не хулúте Отцà моего за то, что Ничегò нас не научúл, кромѣ Благодáрности. Я стáну плáкать, утекȕ и полечȕ от вас.

П[ИШЕК]. Постóй! Постóй! Любéзный мой Ерóдій! Ны́нѣ не тóлько не хулю̀ Отца твоего, но и благословлю и хвалю̀ Его. Ны́нѣ нáчало мнѣ, аки У́тро зарѣть, тáко открывáтися, коль велúкое Дѣло есть Благодáрность! Сотворú Мúлость, ещѐ хотя̀ мáло побесѣдуй.

Е[РОДІЙ]. О Добродѣйко моя! Порà мнѣ за моим Дѣлом лѣтѣть.

П[ИШЕК]. Дру́же мой Сердéчный! я знáю, что Отéц твой есть милосéрдая и благочестúвая Душа. Не разгнѣвается за сіѐ.

Е[РОДІЙ]. Чего ж вы желáете?

П[ИШЕК]. Ещѐ о сéм же хоть мáло побесѣдуем.

Е[РОДІЙ]. Стáнем же и мы ловúть Птúцу Ты́сячу Лѣт.

П[ИШЕК]. Что се ты сказа́л?

Е[РОДІЙ]. Вот Что! Нѣ́кій Мона́х 1000 *лѣт ловѝл* прекраснѣ́йшую из всѣх Птиц Пти́цу[143].

П[ИШЕК]. Знал *ли* он, что уло́вит?

Е[РОДІЙ]. Он знал, что Еѐ во Вѣ́ки не уло́вит.

П[ИШЕК]. *Для*чего́ ж себе пу́сто трудѝл?

Е[РОДІЙ]. Как пу́сто, когда̀ забавля́лся? *Лю́де* Заба́ву купу́ют. Заба́ва есть Врачевство̀ и Оживотворе́ніе Се́рдцу.

П[ИШЕК]. Вот ра́звѣ чу́дный твой Глум и *Ди́вная* Діатриба̀[144]!

Е[РОДІЙ]. Вои́стину чу́дна, *ди́вна* и Прекраснѣ́йша Пти́ца есть Вѣ́ЧНОСТЬ.

П[ИШЕК]. О! когда̀ Вѣ́чность *ловѝл*, тогда̀ не всу́е трудѝлся. Вѣ́рую, что она сла́же Ме́да. Посему̀ вели́кое Дѣ́ло есть Се́рдце, яко оно есть Вѣ́чность.

ЕР[ОДІЙ]. О *любе́зная* Ма́ти! И́стину Рекла̀ есѝ. Сего толи́каго Да́ра и Еди́наго Блага слѣпа́я Неблагода́рность не чу́вствуя, за 1000 Бездѣ́лиц всякій День ро́пщет на Про́мысл ВѢЧНАГО и сим опаля́ется. Обрати́ся, ока́янное Се́рдце, и взглянь на Себе са́мое, и вдруг оживотвори́шься. Почто ты забы́ло себе? Кто отве́рзет О́КО твоѐ? Кто воскреси́т ПА́МЯТЬ твою? Блаже́нная Бе́здно! ка́ко Во́ля твоя низве́ргнула тебе во Мра́чную сію Бездну? преобрази́в Свѣт твой во Тму. *Любе́зная* Ма́ти! разумѣ́ете *ли*, Отку́ду ро́дится Ра́дуга?

П[ИШЕК]. А скажи, пожа́луй: Отку́ду? я не зна́ю.

ЕР[ОДІЙ]. Когда̀ смо́трит на себе в Зерца́лѣ пречи́стых О́блачных Вод Со́лнце, тогда̀ его̀ *Лицѐ*, явля́емое во О́блаках, есть Ра́дуга. Се́рдце Человѣ́ческое, взира́я на свою са́мую Ипо́стась, вои́стину рожда́ет Предѣ́л Обурева́ній, *и́же* есть Ра́достная о́ная *Дуга̀* Но́ева:

Пройшлѝ Облака̀. Ра́достна *Дуга̀* сія́ет.
Пройшла̀ вся Тоска̀. Свѣт наш блиста́ет.
Весе́ліе серде́чное есть чи́стый Свѣт Ве́дра,
Когда̀ минова́л Мрак и Шум мырска́го Вѣ́тра[145].

Дуга̀! Прекра́сна Сія́ніем свои́м, Ка́ко ты ны́нѣ отемнѣ́ла? Денни́це Пресвѣ́тлая? Ка́ко ны́нѣ с Небесѐ спа́ла еси?

А́у! Низве́ргла Тебѐ Го́рдость, Дщерь безчу́вственныя Неблагода́рности, предпоче́тшая Хо́бот па́че Главы̀, Сѣнь преходя́щу паче Мамвр*і*́йскаго Ду́ба[146]. Е́же бо Кто Обожа́ет, в То себѐ преобража́ет. Удиви́тельно! Ка́ко Се́рдце из Вѣ́чнаго и Свѣ́тлаго преобража́ется в те́мное и сокруше́нное? утверди́вшися на Сокруше́ніи Пло́ти Тѣ́ла своего. Тако́в, аще себѣ Зол, Кому̀ добр бу́дет[147]? “Разуми́вый же Пра́ведник себѣ Друг бу́дет”[148] и “Сте́зи своя посредѣ себе упоко́ит”[149]. Сіе есть И́стинное, блаже́нное Самолюбіе: имѣ́ть До́ма, внутрь себе, все свое некрадо́мое *Добро̀*, не надѣ́яться же на Пусты́я Ру́ги и на нару́жныя Око́лицы Пло́ти своея, от са́маго Се́рдца, аки Тѣ́нь от своего *Ду́ба*, и аки Вѣ́твы от Ко́рене, и аки Оде́жда от нося́щаго еѐ, зави́сясящія. Вот тогда́-то уже рожда́ется нам из Благода́рности Ма́терь подо́бная *Дщерь*, Е́ллински имену́емая Αὐτάρκεια[150] (Автаркѣ́я), си́рѣчь

Самодово́льность, быть са́мым собо́ю и в себѣ́ дово́льным, похваля́емая и превозноси́мая, яко Сладчайшій истиннаго Блаже́нства Плод, в пе́рвом Па́вловом Письмѣ́ к Тимоѳе́ю, в Стихѣ́ 6-м так:

“Есть Снискáніе ве́ліе, Благоче́стіе с Дово́лством”[151].

Вот вам Два Голуби́ная Кри́ла! вот вам Двѣ Денни́цы! Двѣ Дще́ри Благода́рности! Благочестность и Самодово́лность.

“…И полещу́ и почи́ю”[152].

Да запечатлѣ́ется же сія Бесѣ́да Сла́вою Отцà моего Се́ю:

“Глави́зна Воспита́нія есть:

1. Благо роди́ть.

2. Сохрани́ть Пте́нцеви мла́до́е Здра́віе.

3. Научи́ть Благода́рности.

П[ишек]. Ба! На что ж ты подня́л Кри́ла?

Е[родій]. Прощáйте, Ма́ти. Полечу́ от вас. Се́рдце мое мнѣ зазира́ет, что не лечу́ за Дѣ́лом.

П[ишек]. По кра́йней Мѣ́рѣ, привита́йся з До́черьми мои́ми.

Е[родій]. Здѣ́лайте Ми́лость! изба́вте мене от ва́шего Типикà[153].

П[ишек]. Марту́шка моя поигра́ет тебѣ́ на Лю́тнѣ. Верту́шка запое́т или пота́нчит. Они́ чрез Верх благоро́дно воспи́танны и в Мо́дѣ у Госпо́д. А Ку́зя и Кузу́рка люби́мы за Красоту́. Зна́ешь ли, что Они Пѣ́сеньки слага́ют? И вѣ́ришь ли, что они в Мо́дѣ при Дворѣ́ у Маро́кскаго Владѣ́лца? Там Сыно́к мой Па́жем. Неда́вно к своéй Роднѣ́ прилетѣ́л отту́да зде́шній Попуга́й и сказа́л, что Госуда́рь жалова́л Золоту́ю Табаки́рку…

Е[родій]. На что ему Табаки́рка?

П[ишек]. Ха! ха! ха! На что? Наша видь Честь зави́сит, что Никто́ уда́чнѣе не сообразу́ется Лю́дям, как наш Род. Носи́ и имѣ́й, хоть не ню́хай. Зна́ешь ли, как ему И́мя?

Е[родій]. Не зна́ю.

П[ишек]. И́мя ему Пѣ́шок. Весьма любе́зное Ча́до.

Е[родій]. Бога ра́ди! Отпуща́йте мене!

П[ишек]. Куда́ заба́вен Скаку́н! Как живо́е Сребро́[154], всѣми́ Соста́вами ма́ет. Принц лю́бит его. Цѣ́лые Часы́ прово́дит с ним забавля́ясь.

Е[родій]. О сем его ни ублажа́ю, ни зави́жу. Проща́йте!

П[ишек]. Посто́й, Друг мой, посто́й! А о благо́м Рожде́ніи не сказа́л ты мнѣ ни Сло́ва? Так ли? О! о! полетѣ́л! Слу́шай, Верту́шка! Что-то он, поднима́ясь, ка́жется, сказа́л…

Верту́шка. Он сказа́л, Ма́тушка Суда́рыня, вот Что! О благо́м Рожде́ніи принесу́ вам Ка́рту.

П[ишек]. А когда́ же то бу́дет?..

Еро́діи не лгут. Он в слѣ́дующем Мѣ́сяцѣ Ма́ѣ па́ки посѣти́л сію́ Госпожу́. Приné́с о благо́м Рожде́ніи Сви́ток. Но не мог ничé́м Ее́ утѣ́шить, то́ль лю́тая терза́ла Ее́ Печа́ль. Никогда́ жесточа́е не свирѣпѣ́ет Печа́ль, как в то Вре́мя, когда́ Се́рдце наше, основа́в Надѣ́жу свою на лжи́вом Мо́рѣ Мы́ра сего́ и на Лжека́мнях Его́, у́зрит наконе́ц опроверже́нное Гнѣзда́ своѐ и

разоря́ющійся Град ло́жнаго Блаже́нства. Господи́н Пѣшок, преска́кивая из Окна̀ на Окно̀, упа́л на Двор из Го́рних Черто́гов, сокруши́л Но́ги и отста́влен от Двора̀. Сверх того, ста́ршія Дще́ри на́чали безчи́нствовать и Ха́мским Досажде́ніем досажда́ть Ма́терѣ. Вско́рѣ она у́мре. Дом же стал пуст. Тогда̀, аки Желѣзо на Водѣ, восплыла̀ на Верх Пра́вда[155], я́ко силнѣе Всего есть Страх Божій[156] и я́ко Благочести́вая и Самодово́льная Благода́рность превосхо́дит Не́бо и Зе́млю.

Еро́дій, отлѣта́я, повѣсил на Цвѣту́щем Фи́никѣ Лист сей:

СВИ́ТОК,
о благом Рожде́ніи Чад,
Ра́ди благочести́вых, состра́стных и Здра́вых Роди́телей.
*

Сѣй в пе́рву и втору̀ Луну̀, си́рѣчь в Ква́дру.
Сѣй, изше́д из Пи́ров и Бесѣд свяще́нных.
Зрѣв Мертвеца̀ или стра́шен Позо́р, не сѣй.
Заче́ншей сверх не сѣй. Не в Мѣру пян не сѣй.
Заче́нша да но́сит в Мысля́х и в Позо́рах святы́х,
И в Бесѣдах святы́х, чу́жда Стра́стных Бу́рей,
В ти́хом Безстра́стіи, во Зрѣ́ніи Святых.

Тогда собу́дется:
“И про́йде Дух Хла́да то́нка, и та́мо Бог”. Кни́га Ца́рств[157].
Посе́м Га́йстер возне́сся выспрь, воспѣва́л Малороссі́йску Пѣсеньку сію:

Солове́ечку, Сва́тку, Сва́тку! Че быва́л же ты в Садку̀, в Садку̀?
Че вида́л же ты, как сѣют Мак?
Вот так, так! сѣют Мак. А ты, Шпа́чку, Дура́к…[158]

Сію Пѣсеньку Мальчики, соста́вив Лик, си́рѣчь Хор, или Корово́д, Дома́шніи Его Пѣвчіи, во Увесели́ніе спѣвали свято́му Блаже́нному Епископу, Іоаса́фу Го́рленку[159].

Ами́нь!

Цей твір Сковорода написав десь улітку або на початку осені 1787 р. На ту пору філософ мешкав у Гусинці. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 7, арк. 1/57–16/72). Притча була вперше надрукована в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

[1] Семен Никифорович Дятлов – приятель Сковороди. Зберігав і переписував твори філософа. Принаймні один зі списків діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира» зроблений саме його рукою.

(1) Сковорода подає тут свою власну етимологію імені *Варсава*. Тим часом узвичаєне тлумачення цього слова в Україні було інакшим. Наприклад, у словнику Памви Беринди його подано як "сын обращенія" [див.: *Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 373]. Так само тлумачив це слово й Дмитро Туптало: "Варсава же толкується 'сын обращенія', и аки бы того ради наречеся Іуда святый Варсавою [ідеться про того Юду, що був супутником Павла й Варнави в їхній мандрівці до Антіохії: 'Тоді постановили апостоли й старші з цілою Церквою вибрати мужів із них, і послали до Антіохії з Павлом та Варнавою Юду, що зветься Варсавва…' – Дії 15: 22], сієсть сыном обращенія, яко по преждних своих к Христу согрѣшеніях обратися к нему покаянієм с вѣрою и любовію" [див.: *Туптало Д.* Книга житій святых. – Київ, 1705. – Арк. 180 (зв.)].

(2) Таке саме пояснення імені *Вар-Іона* подає й Памва Беринда у своєму словнику [див.: *Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 373].

[2] Тут це слово означає "правило".

[3] Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 14: 21–22. Пор.: **Блаже́нъ мо́жъ, и́же во премо́дрости у҃мретъ и҆ и́же въ ра́зумѣ свое́мъ побѣ́дитсѧ сты́ни: размышля́ѧй пу́ти҆ є҆ѧ̀ въ се́рдцы свое́мъ, и҆ въ сокрове́нныхъ є҆ѧ̀ у҃разуми́тсѧ.**

[4] Книга Псалмів 123 (124): 7. Зазвичай цей вірш цитували в повнішій версії. Пор.: "…душа наша, яко птица, избавися от сѣти ловящих" [*Суразький В.* О єдиной, истинной, православной вѣрѣ. – Остріг, 1588. – Арк. 1 (зв.) (передмова, б. п.)].

[5] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 103 (104): 15. Пор.: **хлѣ́бъ се́рдце человѣ́ка у҃крѣпи́тъ.**

[6] Парафраза Євангелії від св. Луки 12: 36. Пор.: **и҆ вы̀ подо́бни человѣ́комъ ча́ющымъ го́спода своегѡ̀.**

[7] Неточна цитата з Книги Псалмів 114 (115): 6. Пор.: **Ѡ҆брати́сѧ, дꙋ́ше мо҆ѧ̀, въ поко́й тво́й.**

[8] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 58: 12. Пор.: **и҆ стєзѝ твоѧ̀ посредѣ̀ у҃поко́иши.**

[9] Ἐρωδιός (гр.).

[10] Πελαργός (гр.).

[11] Ἐρωγάς (гр.).

[12] Ciconia (лат.).

[13] Bocian (пол.).

[14] На Україні цей птах має понад півсотні імен. Приміром, Василь Голобородько у своїй поезійній книзі «Українські птахи в українському краєвиді» подає такі: астер, бацан, боцан, боцок, боцюн, боцюра, боцян, боцьок, бочан, бузок, бузян, бузько, бузьок, бусань, бусев, бусел, бусель, бусень, бусик, бусил, бусиль, бусіль, бусля, бусок, бусол, буська, бусько, бусьок, бусьол, буцел, буциль, буцоль, бучак, бушель, бушла, бушля, веселик, гастір, гарист, гайстер, гагув, гагів, глекотень, гова, гованя, говля, говня, говря, гов'я, гоя, жабоїд, клекотень, кліконь, лелека, неклійка, чорногуз [див.: *Голобородько В.* Українські птахи в українському краєвиді. – Харків, 2002. – С. 99–166]. Зазначмо, що Сковорода обирає саме те ім'я птаха, яке поширене на його рідній Полтавщині.

[15] Лелека був символом вдячності з давніх часів. Наприклад, про вдячність лелеки говорив Клавдій Еліан («Про природу тварин», VIII, 22) [див.: Дамоклів меч. Антична новела. – Київ, 1984. – С. 121–122], а серед письменників старої України – Феофан Прокопович [див.: *Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 184].

[16] Сковорода має на думці слова: **та́мо птѝцы погнѣзда́тсѧ, є҆рѡдіе́во жили́ще предводи́телствꙋетъ и҆́ми** (Книга Псалмів 103 (104): 17).

[17] Сковорода має на думці слова: **Ѣ́рщдíа на нєвєсѝ позна́ вре́мѧ своє́** (Книга пророка Єремії 8: 7).

[18] *Див.*, наприклад, емблематичний малюнок «Аист, или Бусел-птица, на себѣ носящая другую» (підпис: "Совершенное благочестіе помогает своим родителям в их нуждѣ. Pietas augusta") [Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 26–27].

[19] Гр. *σύμβολον*.

[20] Книга Псалмів 17 (18): 3. Пор. емблематичний малюнок «Аиста, или буселя, гнѣздо на церквѣ» (підпис: "Здѣ безопаснѣе. Hic augusta") [Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 32–33].

[21] Можливо, це парафраза Книги Премудрості Соломонової 10: 12. Пор.: **всѣ́хъ сильнѣ́е є́сть бл҃гоче́стїе**. Сковорода вслід за емблематичними книжками трактував єродія також як символ набожності, віри в Христа [див.: *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 48].

[22] Неточна цитата з Другої книги царств 22: 38. Пор.: **не возвращу́сѧ до́ндеже скончáю и҃хъ**. Пор. 283-ій малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», що має назву «Аист, или бусел, попирающая змію» (підпис: "Желал бы я всѣх их перегубить. Consicere est animus") [Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 72–73].

[23] Тобто 8 вересня 1787 р. [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 243].

[24] Книга Псалмів 103 (104): 17.

[25] Неточна цитата з Книги пророка Єремії 8: 7. Пор.: **Ѣ́рщдíа на нєвєсѝ позна́ вре́мѧ своє́**.

[26] Книга Псалмів 33 (34): 12.

[27] Неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 3: 21. Пор.: **а҆́ще се́рдце на́ше не зá҆зритъ на́мъ, дерзновéнїе и҃мамы**.

[28] Очевидно, це парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 30: 24. Пор.: **Любѝ дꙋ́шѫ твою́ и҆ ѹ҆тѣшá҆й се́рдце твоє́**.

[29] Книга Притч Соломонових 12: 26.

[30] Книга Псалмів 48 (49): 13, 21.

[31] Перше соборне послання св. ап. Івана 4: 3.

[32] Книга пророка Єремії 8: 7.

[33] Книга пророка Ісаї 1: 3.

[34] Неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 16: 29. Початок вірша звучить так: **Неблагода́рнагш бо ѹ҆пова́нїе а҆́кш зи́мный и҃нéй**…

[35] Очевидно, це ім'я утворене від слова "піѳік", тобто мавпа.

[36] Мавпа, яка стискає в обіймах свою дитину, – емблематичний образ поганого виховання. *Див.*, наприклад, 557-ий малюнок із книги «Symbola et emblemata», що має назву «Старая объзьяна обниманіем задушивающая свою маленькую мартышку» (підпис: "Слѣпая любовь к дѣтям. Caecus amor sobolis") [Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 140–141].

[37] Парафраза Дій св. апостолів 2: 4. Пор.: **нача́ша глаго́лати и҃ны́ми ѧ҆зы́ки**.

[(3)] Як запримітив свого часу Андрій Ковалівський, вимова "калі імера" вказує на те, що Сковорода мав на думці новогрецьку мову [див.: *Ковалівський А. П.* Григорій Сковорода: дослідження і переклади. – Харків, 2007. – С. 201].

[38] *Див.* прим. (17) до діалогу «Брань архистратига Михаила со Сатаною».

[39] Прикметник *преестественный* є відповідником лат. *supernaturaliter* – 'надприродний' – терміна, що вживався, зокрема, у ділянці схоластичної філософії та богослів'я. Наприклад, Іоаникій Галятовський писав: "…в сакраментѣ євхаристіи неподобная єст реч,

жебы *натуральтер*, способом прирожоным, силою человѣчою, тѣло Христа, Месіи нашего, могло з хлѣба статися, и жебы кровь Христова могла з вина статися, єднак *суперънатуральтер*, способом надприрожоным, през вшехмоцность Бозскую, мает ся тое стати…" [*Галятовський І.* Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 225 (зв.)–226].

[40] Пор. народне прислів'я: "Не та мама, що вродит, а та, що виховає" [*Франко*, № 17086]; "Не та мати, що родила, а та, що вигодувала!" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 609].

[41] Очевидно, це алюзія на латинські приказки: "Saepe est etiam sub palliolo sordido sapientia"; "E tenui casa saepe vir magnus exit"; "Saepe sub paupere tecto ingenium habitat"; "Sub vili verte quandoque latent manus artae" ("Часто під убогим плащем приховується мудрість"; "З бідної хати часто виходить велика людина"; "Часто в бідній хаті живе талант"; "Під убогим одягом іноді приховуються здібні руки") [*Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л.* Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 300–301]. Згадаймо хоч би «Моральні листи до Луцілія» Сенеки (LXVI, 3): "З-під убогої крівлі може вийти велика людина" [*Луцій Анней Сенека.* Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 213].

[42] Можливо, Сковорода має на думці слова: **Ѻко рѣга́ющееся ѻ҃тцѣ̀ и̇ доса́жда́ющее ста́рости ма́терни, да и̇ста́ргнѫ́тъ є҆̀ вра́новє** (Книга Притч Соломонових 30: 17).

[43] Пор.: "В чужий манастир з своїм уставом не ходи" [*Номис*, № 9605]; "В чужой монастырь со своим уставом не ходи!"; "В чужой монастырь со своим уставом не ходят" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 629, 681].

[44] Пор.: "З своїм уставом у чужу церкву не ходи" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 292].

[45] Очевидно, Сковорода переказує тут міркування про музику Арістотеля (Політика, VIII, 5): "Чи повинна музика становити предмет навчання і якій із трьох можливих цілей вона може служити: *вихованню*, *розвазі* чи *благородному дозвіллю*? Є підстави гадати, що музичне мистецтво має зв'язок з усіма трьома. Розвага служить відпочинкові, а відпочинок, звичайно, приємний, бо він є, так би мовити, лікарем від журби, якої завдає тяжка праця. Благородне дозвілля має бути пов'язане, як загально визнають, не тільки з прекрасним, а й з насолодою, бо відчуття щастя складається з цих двох чинників. А всі ми згодні, що музика належить до найприємніших речей, як чисто інструментальна, так і в поєднанні із співом" [Віхи в історії античної естетики: Збірник. – Київ, 1988. – С. 22]. Схожі судження можна знайти й у творах старих українських авторів, наприклад, в «Євхаристеріоні» Софронія Почаського: "Музыка цвѣт веселя, корень пѣсній значных, / Музыка сад утѣхи жродло мыслій вдячных" [*Почаський С.* Εὐχαριστήριον, албо Вдячность ясне превелебнѣйшому в Христѣ єго милости господину отцу кир Петру Могилѣ // *Тітов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 296]. Те саме й у Миколи Дилецького: "Что єсть музыка? Музыка то єсть, которая спѣванієм албо ли играннєм своим сердца людскіє албо до веселости, албо до смутку и жалю побуждаєт" [*Дилецький М.* Граматика музикальна. – Київ, 1970. – С. III].

[(4)] Памва Беринда тлумачив іменник *блуд* так: "πορνία, порубство, вшетеченство…, албо ασωτία, марнотратство, збыток" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 12].

[46] Пор. з народною приказкою: "Не вчи орла літати, а рибу плавати" [*Номис*, № 5357].

[47] Пор. із приказкою: “З гори не треба пхати, само піде” [*Франко*, № 6665].

[48] Фраза **ка́мень прѣтыка́нїѧ** зринає в Книзі пророка Ісаї 8: 14, у Першому соборному посланні св. ап. Петра 2: 7 та в Посланні св. ап. Павла до римлян 9: 32–33.

[49] Пор. латинську приказку: “Medicus curat, natura sanat” (“*Л*ікар лікує, природа зцілює”) [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 210].

[50] Парафраза Євангелії від св. Матвія 19: 26 та Євангелії від св. Марка 10: 27. Пор.: **ѻ҆ человѣ́къ сі́е невозмо́жно е́сть, ѻ҆ бг҃а же всѧ̑ возмо́жна**.

[51] Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 724. Пор.: “Вовка в плуг, а он глядыт у луг” [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 217]; “Вовка в плуг, а він к чорту в луг” [*Номис*, № 2645; *Франко*, № 3491]; “Вовка запряжи в плуг, а він дивиться в луг” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 146]. Варіації на цю тему є й у старих українських письменників, наприклад, у Данила Братковського: “A wilka ciągnie natura do lasu” [*Братковський Д.* Світ, по частинах розглянутий: Фототипічне видання. Переклад. Джерела. Студії. – Луцьк, 2004. – С. 206].

(5) Книга Притч Соломонових 11: 22. Пор.: **Ꙗ҆коже ѹ҆серя́зь златы́й въ но́здрехъ свинїѝ**. Цим яскравим Соломоновим образом українські письменники послуговувались і до Сковороди. Його знаходимо, наприклад, у «Ексетезисі» Мелетія Смотрицького [див.: *Smotryc'kyj M*. Exethesis, abo Expostulatia. – Lwów, 1629. – K. 1].

(6) Парафраза Першого соборного послання св. ап. Івана 5: 19. Пор.: **мі́ръ вѣ́сь во зл҃ѣ̀ лежи́тъ**.

(7) Євангелія від св. Матвія 23: 26. Пор.: **фарїсе́е слѣпы́й, ѡ҆чи́сти пре́жде вну́треннее стекла́ницы**.

[52] Фразу **пред҃ бг҃омъ и҆ человѣ́ки** взято з Книги Ісуса, сина Сирахового 10: 7.

[53] Пор.: “Коли б свині роги, то б всіх поколола” [*Франко*, № 22874]; “Дай свині роги – людей поколе”; “Коли б свині крила, вона б і небо зрила”; “Подобає, як свині роги” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 344, 352, 576]; “Кабы свинье рога – всех бы со свету сжила” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 130].

[54] Парафраза Євангелії від св. Івана 1: 3. Пор.: **и҆ вез҄ него҆ ничто́же бы́сть, е́же бы́сть**.

[55] Їжак – емблематичний образ. Наприклад, у збірці «Symbola et emblemata» є малюнок «Еж» (№ 399) із підписом: “Украшеніе и защита в моем оружіи. Прилично єму жить под ружьем. Decus est tutamen in armis” [Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 100–101]. Їжак зображений також на емблемах № 403, 404, 457.

[56] Червінець – монета вартістю 2–3 карбованці сріблом, карбована із золота високої проби (“червоного”). Пор. народні приказки: “Червінець хоць маленький, але важненький” [*Номис*, № 1386]; “Червонець маленький, але важкенький” [*Франко*, № 27370].

[57] Гривня – мідна монета вартістю три або дві з половиною копійки.

(8) Очевидно, Сковорода взяв це прислів’я з «Адагій» Еразма Роттердамського (I. 5. 18). Пор.: “Multa novit vulpes, verun echinus unum magnum”. Як джерело, Еразм указував олександрійського поета й філолога Зенодота (бл. 325 – бл. 260 рр. до н. е.).

[58] Фраза **те́рнїе и҆ волче́цъ** зринає в Книзі пророка Осії 10: 8.

[59] Образ “неситої п’явиці” має за джерело слова: **Пїа́вица и҆мѣ́ѥ трѝ дще́ри, любо́вїю возлю́бленны, и҆ трѝ сі́ѧ не насы́тишасѧ е҆ѧ̀** (Книга Притч Соломонових 30: 15).

[60] Гр. *εὐχαριστία* – ‘подяка, вдячність’.

[61] Див. прим. 5 до віршованого діалогу «Разговор о премудрости».

[62] Можливо, Сковорода мав на думці ту обставину, що Пекін був найсхідніше розташованою столицею на Євразійському континенті, а Лісабон – найзахіднішою. У всякому разі, Китай та Португалія зринали одне побіч одного не лише в Сковороди. Наприклад, у «Духовному регламенті» (1721 р.) Феофана Прокоповича (цей твір Сковорода, поза всяким сумнівом, знав) зазначено, що студенти повинні вміти показати на географічній мапі, "гдѣ Хина, гдѣ Португалія" [Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отделение II / Со введением и примечаниями Н. И. Петрова. – Киев, 1904. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 7].

[63] Пор.: "Людей ся раль, а свій розум май" [*Франко*, № 16898].

[64] Пор.: "Послухавши жука, всігди в гною будеш" [*Номис*, № 5984]; "Послухаєш жука – в гною будеш" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 705]; "Подле пчелки – в медок, а подле жука – в навоз" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 524, 724].

[65] Можливо, Сковорода має на думці слова: **до́ндеже и҆знемо́гу҃тъ** (Книга Псалмів 57 (58): 8).

[66] Парафраза Євангелії від св. Матвія 15: 14. Пор.: **слѣпе́цъ же слѣпца́ а҆́ще во́дитъ, о҆́ба въ я҆́му впаде́тасѧ.**

[67] Парафраза Книги Псалмів 1: 1. Пор.: **Бл҃же́нъ мꙋ́жъ, и҆́же не и҆́де на совѣ́тъ нечести́выхъ, и҆ на пꙋ́ти грѣ́шныхъ не ста́.**

[68] Напевно, Сковорода має на думці сюжет казки про вовка й козенят [див.: Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Составители: Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – Ленинград, 1979. – С. 73 (123)].

[69] Пор.: "Кто малым доволен, тот у Бога не забыт" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 679].

[70] Мабуть, це парафраза Книги Притч Соломонових 30: 15. Пор.: **Пїа́вица и҆мѣ́ трѝ дще́ри, любо́вїю возлю́блєны, и҆ трѝ сі҃и҂ не насы́тишасѧ є҆̀, и҆ четве́ртаѧ не ꙋ҆довли́сѧ рещи́: дово́лно (мѝ є҆́сть).**

[71] Вигук **вла́гоже** трапляється в Біблії досить часто, уперше – у Книзі Йова 31: 29.

[72] Пор.: "Кто это такой – немазаный, сухой?" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 308]. Можливо, тут є також натяк на приказки: "Немащене колесо скрипит"; "Не мастивши, не поїдеш"; "Не помажеш – не поїдеш" [*Франко*, № 15220, 17189, 20894]; "Де не мажуть, там дуже рипить"; "Хто маже, той і їде"; "Суха ложка рот дере"; "Як у кармані сухо, то й на суді глухо"; "Немазаний віз скрипить, а мазаний сам біжить" тощо [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 136–137, 264].

[73] Див. прим. 153 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».

[74] Книга Псалмів 83 (84): 4.

[75] Книга Псалмів 103 (104): 17.

[76] Фразу **всѣ́ мѧте́тсѧ** взято з Книги Псалмів 38 (39): 7.

[77] Пор.: "Він і в воді не тоне, і в огні не горит"; "Він ані в воді не втоне, ані в огні не згорит" [*Франко*, № 3643, 4461]; "Правда і в огні не горить, і в воді не тоне" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 164]; "Что в воде не тонет, на огне не горит?" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 318].

[78] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 6: 20. Пор.: **ни тлѣ̀ тли́тъ, и҆ и҆дѣ́же та́тїе не подко́пываютъ, ни кра́дꙋтъ.**

[79] Див. прим. 135 до діалогу «Наркісс».
[80] Фраза **не мо́чи менѣ́** зринає в Євангелії від св. Марка 5: 7; 8: 28.
[81] 'Радість' (гр.).
[82] 'Радість, веселість, задоволення' (гр.).
[83] Фраза **весе́лїе и̑ ра́дость** зринає в Книзі Йова 3: 7, у Книзі Премудрості Соломонової 8: 16, у Книзі Ісуса, сина Сирахового 1: 12 та в Книзі пророка Іоїля 1: 5, 16.
[84] Пор.: "Хоч голо, аби весело" [*Номис*, № 1471; *Франко*, № 6081].
[85] Фразу **со́нїе восста́ющаго** взято з Книги Псалмів 72 (73): 20.
[86] Парафраза Книги Йова 9: 2. Пор.: **вои́стинну̀ вѣ́мъ, я̑ко та́ко е̑сть.**
[87] Павич – популярний емблематичний образ. Павич зображений, наприклад, на 158-му малюнку зі збірки «Symbola et emblemata», який має назву «Павлин с распростертым хвостом пред своими птенцами» й підпис: "Сколько добросерд, столько и горд. Non minus caritativus, quam superbus" [Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 40–41]. Старі українські письменники досить часто зверталися до цього образу. Так, Іван Максимович писав: "…смиренно о себѣ возмудрствуѣши, развѣ яко прегордій павлин, распростренны имѣющи крилѣ зѣло гордится, обративши же оцѣ на мерзостные нозѣ, вскорѣ совокупляет красны перія и смущается…" [*Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 282]. Але найчастіше павич символізував тут зрадливість світу. "Хотячи старожитность чрез подобенство здраду и ошуканство сего свѣта выразити, – писав, наприклад, Антоній Радивиловський, – маліовала єго в кшталтѣ пава, лице пієнкное и крила, а ноги голыє шпетныє маючого. През что выражала тоє, же свѣт сей облудный на початку человѣка оздобляет, пієнкным єго показует, то честми, то славою, то богатством, и во всѣм фортуною, але на концу з всего того обнажает єго" [*Радивиловський А.* Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 66 (зв.)–67].
[88] Пор.: "Хоч голо, аби весело" [*Номис*, № 1471; *Франко*, № 6081].
[89] Пор.: "На льоду дурний хату ставить" [*Номис*, № 6671]; "Будує замки на леді" [*Франко*, № 12722].
[90] Фраза **въ столпѣ о̑блачнѣ** досить часто зринає в Біблії; перший раз – у Другій книзі Мойсеєвій: Вихід 19: 9.
[91] Парафраза Євангелії від св. Матвія 16: 18. Пор.: **я̑ко ты̀ е̑сѝ пе́тръ, и̑ на се́мъ ка́мени созижду̀ цр҃ковь мою̀, и̑ врата̀ а̑дова не ѡ̀долѣ́ютъ е̑й.**
[92] Фразу **во врата̀ а̑дова** взято з Книги пророка Ісаї 38: 10.
[93] Фразу **врата̀ г҃дня** взято з Книги Псалмів 117 (118): 20.
[94] Фраза **пу́ть нечести́выхъ** уперше зринає в Книзі Псалмів 1: 6.
[95] Парафраза Книги Псалмів 118 (119): 1. Пор.: **Бл҃же́ни непоро́чнїи въ пу́ть, ходя́щїи въ зако́нѣ г҃дни.**
[96] Парафраза Другого послання св. ап. Павла до коринтян 4: 4. Пор.: **въ ни́хже бо́гъ вѣ́ка сегѡ̀ ѡ̀слѣпѝ ра́зумы невѣ́рныхъ.**
[97] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 14. Пор.: **и̑ зе́млю снѣ́си всѧ̑ дни̑ живота̀ твоегѡ̀.**
[98] Можливо, Сковорода має на думці слова: **И̑ бу́дутъ я̑сти и̑ не насы́тятсѧ** (Книга пророка Осії 4: 10).
[99] Парафраза Книги Псалмів 13 (14): 5. Пор.: **Та́мѡ у҆боя́шасѧ стра́ха, и̑дѣ́же не бѣ́ стра́хъ.**
[100] Парафраза Книги пророка Ісаї 50: 11. Пор.: **Сѣ, всѝ вы̀ о̑гнь раждза́ете и̑ у҆крѣпля́ете пла́мень: ходи́те свѣ́томъ о̑гня̀ ва́шегѡ и̑ пла́менемъ, е̑го́же разжего́сте.**

[101] Можливо, Сковорода має на думці слова: **И҆ смы́сльщїи просвѣтя́тсѧ а҆ки свѣ́тлость тве́рди** (Книга пророка Даниїла 12: 3).
[102] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Нє вси́ ли сѹ́ть слѹже́бнїи дѹ́си, въ слѹже́нїє посыла́еми за хотя́щихъ насл҃ѣдовати спнїе;** (Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 14).
[103] Див.: Книга пророка Даниїла 3: 19–28.
[104] Можливо, Сковорода має на думці слова: **И҆ не ѹ҆бои́шисѧ стра́ха наше́дшагѡ, нижѐ ѹ҆стремле́нїѧ нечестн҃ы́хъ находя́щагѡ** (Книга Притч Соломонових 3: 25).
[105] Фраза **ѹ҆гл҃ї҆є ѻ҆гнє́нное** кілька разів зустрічається в Біблії, уперше – у Книзі Псалмів 17 (18): 13.
[106] Парафраза Книги Псалмів 106 (107): 26. Пор.: **восхо́дѧтъ до нєбе́съ и҆ низхо́дѧтъ до бе́здънъ.**
[107] Ця фраза нагадує початок 2-ої строфи 11-ої пісні циклу «Сад божественных пѣсней».
[108] Ісидор Пелусіот (пом. бл. 436 р.) – учень Івана Златоуста, знаний супротивник аріанства. У старій Україні листи Ісидора Пелусіота правили за взірець епістолярного жанру [див., наприклад: *Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 364]. Крім того, у православній традиції цього автора дуже цінують як інтерпретатора Святого Письма [див., наприклад: Delineatio hermeneuticae sacrae ad usum studiosorum Sacrae Scripturae accomodata. – Petropoli, 1828. – P. 121].
[109] Очевидно, Сковорода має на думці лист Ісидора Пелусіота до Павла (кн. II, № 100), в якому йдеться про себепізнання як вершину мудрості: "Τί τὰ κατὰ σαυτὸν ἀγνοῶν, ἄνθρωπε, τὰ ὑπὲρ σαυτὸν ζητεῖς…" ("Для чого ти, чоловіче, коли сам себе не знаєш, міркуєш про те, що над тобою…") [Patrologiae cursus completus. Series graeca / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 1860. – T. 78. – Col. 544–545].
[110] Парафраза Книги пророка Єремії 17: 9. Пор.: **Гл҃бокѡ се́рдце (человѣ́кѹ) па́че всѣ́хъ, и҆ человѣ́къ е́сть, и҆ кто̀ позна́етъ є҆гѡ̀;**
[111] Соборне послання св. ап. Іуди 11.
[112] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Да и҆спра́витсѧ моли́тва моѧ҆ ѩ҆кѡ кади́ло пред҃ тобо́ю: воздѣ́нїе рѹ́къ моє́ю, же́ртва вечє́рнѧѧ** (Книга Псалмів 140 (141): 2).
[113] Парафраза Другого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 15. Пор.: **Ѩ҆кѡ хр҃то́во бл҃гоѹха́нїе є҆смы̀ бг҃ови.**
[114] Парафраза Книги Йова 1: 22; 2: 10. Пор.: **и҆ не дадѐ безѹ́мїѧ бг҃ѹ.**
[115] Послання св. ап. Павла до римлян 12: 11–12. Сковорода змінює пунктуацію: у Біблії замість крапок стоять коми.
[116] Парафраза Першого послання св. ап. Павла до солунян 5: 16–18. Пор.: **Всегда́ ра́дѹйтесѧ. Непреста́ннѡ моли́тесѧ. Ѡ҆ всє́мъ благодари́те.**
[117] Парафраза Книги Псалмів 102 (103): 5. Пор.: **ѡ҆бнови́тсѧ ѩ҆кѡ ѻ орлѧ ю҆ность твоѧ҆.**
[118] Гр. *παροξυσμός* – 'спонука, подразник'.
[119] Сковорода має на думці одне з Єлисеєвих чудес (див.: Четверта книга царств 4: 33–35).
[120] Парафраза Книги Притч Соломонових: або 4: 23 (пор.: **хранє́нїемъ блюди́ твоє́ се́рдце**), або 30: 24 (пор.: **ѹ҆тѣша́й се́рдце твоє́**).
[121] Парафраза Книги Притч Соломонових 23: 26. Пор.: **Да́ждь мн҃, сы́не, твоє́ се́рдце.**
[122] Книга Псалмів 50 (51): 12.
[123] Сковорода має на думці слова: **Па́ки подо́бно е҆́сть ц҃рт҃вїе нб҃ное человѣ́кѹ кѹпцѣ́, и҆щ҃ѹщ҃ѹ до́брыхъ би́серей, и҆́же ѡ҆брѣ́тъ є҆ди́нъ многоцѣ́ненъ би́серъ, ше́дъ продадѐ всѧ҆, є҆ли́ка и҆ма́ше, и҆ кѹпѝ є҆гѡ̀** (Євангелія від св. Матвія 13: 45–46).

[124] Перше соборне послання св. ап. Петра 2: 9. Повністю цей вірш звучить так: **Вы же ро́дъ и҃збра́нъ, ца́рское сѣмще́нїе, ꙗ҆зы́къ сѣ́тъ, лю́дїе ѡ҆бновле́нїѧ, ꙗ҆кѡ да добродѣ́тели возвѣ́стите и҃́ тмы̀ ва́съ призва́вшаго въ чю́дный сво́й свѣ́тъ.**

[125] Див. прим. 7 до діалогу «Разглагол о древнем мірѣ».

[126] В автографі: *διατριβα*.

[127] Гр. *διατριβή* – ‘розвага’.

[128] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 45 (46): 11. Пор.: **О҆́ праздни́тесѧ и҆ разумѣ́йте.**

[129] Книга Псалмів 118 (119): 78.

[130] Фраза **ꙗ҆зы́къ сѣ́тъ** зринає в Другій книзі Мойсеєвій: Вихід 19: 6; 23: 22 та в Першому соборному посланні св. ап. Петра 2: 9.

[131] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Дѣ́лаѧй сокро́вища ꙗ҆зы́комъ лжи́вымъ сѣ́тнаѧ го́нитъ въ сѣ́ти сме́ртныѧ** (Книга Притч Соломонових 21: 6).

[132] Фраза **свинїѝ и҆ псѝ** зринає в Третій книзі царств 21: 19; 22: 38.

[133] Парафраза Книги Притч Соломонових: або 4: 23 (пор.: **хране́нїемъ блюди́ твоѐ се́рдце**), або 30: 24 (пор.: **о҆́тѣшаѧ́й се́рдце твоѐ**).

[134] Сковорода має на думці слова: **На стра́жи мое́й ста́нѹ** (Книга пророка Аввакума 2: 1).

[135] Парафраза Книги Притч Соломонових: або 4: 23 (пор.: **хране́нїемъ блюди́ твоѐ се́рдце**), або 30: 24 (пор.: **о҆́тѣшаѧ́й се́рдце твоѐ**).

[136] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **не на лица҆́ зра́ще и҆мѣ́йте вѣ́рѹ** (Соборне послання св. ап. Якова 2: 1).

[137] Див. прим. 41.

[138] Книга Псалмів 118 (119): 78.

[139] Неточна цитата з Книги Псалмів 138 (139): 14. Пор.: **И҆сповѣ́мсѧ тебѣ́, ꙗ҆кѡ стра́шно о҆́дивѝлсѧ є҆сѝ.**

[140] Варіація на тему ірмосу 7-ої пісні канону утрені П’ятдесятниці. Пор.: “Согласная возшумѣ органская пѣснь, почитати златосотворенный бездушный истукан”.

[141] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **се́й прираꙁи́тсѧ, и҆ то́й сокрꙋши́тсѧ** (Книга Ісуса, сина Сирахового 13: 3).

[142] Мабуть, це парафраза Євангелії від св. Івана 1: 26. Пор.: **посредѣ́ же ва́съ стои́тъ, є҆гѡ́же вы не вѣ́сте.**

[143] Цю взяту з «Великого зерцала» легенду Сковорода докладно переповів у трактаті «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».

[144] Гр. *διατριβή* – ‘розвага’.

[145] Це – перша строфа 16-ої пісні циклу «Сад божественных пѣсней».

[146] Про мамврійський дуб див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 13: 18; 14: 13; 18: 1.

[147] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 14: 5. Пор.: **И҆́же себѣ́ ꙁо́лъ, кома́ до́бръ ба́детъ;**

[148] Книга Притч Соломонових 12: 26.

[149] Парафраза Книги пророка Ісаї 58: 12. Пор.: **и҆ стѣ́зѝ твоѝ посредѣ́ ѹ҆поко́иши.**

[150] Грецьке слово *αὐτάρκεια* означає “самодостатність, незалежність від усього стороннього та вміння вдовольнятися своїм”. Кажуть, що вперше так окреслив призначення людини софіст Гіппій. У словнику Памви Беринди гр. *αὐτάρκεια* зринає як одне зі значень слова “доволство” поруч зі словами “достаток, моц”, “насыченя, сытость”, “обфитость, богатство, збыток” [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 53]. Сковорода перекладав це слово по-українському як *самодовольность*, а по-латинському як *aequitas animi*.

[151] Трохи неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до Тимофія 6: 6. Пор.: **Є́сть же снискáнїє вéлїє бл҃гочт҃їє съ довóлствомъ.**

[152] Книга Псалмів 54 (55): 7.

[153] Від гр. *τύπος* – тут: 'образ'.

[154] "Живе срібло" – це ртуть. "Живе срібло", як писав, наприклад, Феофан Прокопович у своїй «Фізиці», зазвичай не відносять ні до шляхетних, ні до звичайних металів. "Воно має дуже цікаву природу: тече, подібно до води, але не зволожує, дуже важке, і нічому, крім золота, не дозволяє занурюватись у себе" [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 493]. Це окреслення ввійшло й до фольклору. Пор. приказку: "Хлопець, як живе срібло" [*Франко*, № 26805].

[155] Сковорода має на думці слова: **и҆ всплывѣ́ желѣ́зо** (Четверта книга царств 6: 6).

[156] Можливо, Сковорода має на думці слова: **Нача́ло прем҃дрости стра́хъ г҃дн҃ень** (Книга Псалмів 110 (111): 10).

[157] Парафраза Третьої книги царств 19: 12. Пор.: **и҆ по о҆гнѝ гла́съ хла́да то́нка, и҆ та́мш г҃дь.**

[158] Слова з дитячої весняної обрядової пісні-гри «Мак». Приміром, на Слобожанщині її виконували так: "Маленькі дівчатка, узявшись за руки, ведуть круг, а посередині його сидить одна. Співають: 'Соловеєчку, сватку, сватку, / Чи бував же ти в садку, в садку? / Чи видав, як сіють мак?'. Дівчинка, що сидить, показує руками, як мак сіють. Далі співають знов 'Соловеєчку…', тільки змінюють слова: 'Чи видав ти, як мак рвуть? Чи видав ти, як мак їдять?', – а дівчинка усе показує руками" [*Сумцов М. Ф.* Слобожане. Історико-етнографічна розвідка / Підготовка тексту й мовна редакція Леоніда Ушкалова; слово до читача, примітки та післямова Володимира Фрадкіна. – Харків, 2002. – С. 91]. До речі, Сумцов не зміг дати відповіді на питання: "Чому шпачка названо дурнем?" Ця обставина стає зрозумілою, якщо пригадати той варіант пісні, що був записаний Борисом Грінченком: "Горобеєчку, / Шпачку, шпачку! / А чи був же ти / У садочку? / А чи бачив ти, / Як мак трусять? / Ось так / Трусять мак / І ріпочку / Й пастернак! / А ти, шпачку, дурак, / Не роби собі так: / Не літай у садок, / Не щипай ягідок!" При цьому учасники гри штурхали й скубли дурника-"шпачка", який сидів усередині хороводу [*Мишанич О.* Григорій Сковорода і усна народна творчість. – Київ, 1976. – С. 132–133; пор.: *Маркевич Н. А.* Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – Київ, 1991. – С. 111].

[159] Йоасаф Горленко (1705–1754 рр.) – видатний український письменник і церковний діяч. Вихованець Києво-Могилянської академії. Був архімандритом Мгарського монастиря (1737–1745 рр.), намісником Троїце-Сергієвої лаври, білгородським та обоянським єпископом (1748–1754 рр.). Судячи з характеру згадки про те, як хлопчики-хористи співали Горленкові пісню «Мак», можна припустити, услід за Леонідом Махновцем, що Сковорода бачив це на власні очі. На думку Махновця, це могло статися тоді, як Горленко був архімандритом Мгарського монастиря, розташованого неподалік від Чорнух [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 245]. Натомість Олекса Мишанич, зважаючи на те, що Сковорода називає Горленка єпископом, дотримувався іншої думки: Сковорода міг бачити й чути цю пісню у виконанні домашніх півчих Горленка десь у 1751–1753 рр., побувавши в Білгороді [див.: *Мишанич О.* Григорій Сковорода і усна народна творчість. – Київ, 1976. – С. 131–132].

УБОГІЙ ЖАЙВОРОНОК

ПРИТЧА

ПОСВЯЩЕНІЕ

ЛЮБЕЗНОМУ ДРУГУ, ѲЕОДОРУ ИВАНОВИЧУ ДИСКОМУ[1],
ЖЕЛАЕТ ИСТИННАГО МИРА

Жизнь наша есть вѣдь Путь непрерывный[2]. Мір сей есть великое Море всѣм нам пловущим. Он то есть Окіан[3]. О! вельми немногими Щасливцами безбѣдно преплаваемый[4]. На Пути сем встрѣчают Каменныя Скалы и Скалки. На Островах Сирены[5]. Во глубинах Киты. По Воздуху Вѣтры. Волненія повсюду. От Каменей Претыканіе. От Сирен Прельщеніе. От Китов Поглощеніе. От вѣтров Противленіе. От Волн Погруженіе. Каменныя вѣдь Соблазны суть то Неудачи. Сирены суть то Льстивые Други. Киты суть то Запазушніи Страстей наших Зміи[6]. Вѣтры, разумѣй Напасти. Волненіе, Мода и Суета Житейска… Непремѣнно поглотила бы Рыба младаго Товію, если бы в Пути его не был Наставником Рафаил[7]. – РАФА (Еврейски) значит Медицину. Ил или Эл значит Бога[8]. – Сего Путеводника промыслил ему Отец его. А Сын нашел в нем Божію Медицину, врачующую не Тѣло, но Сердце. По Сердцу же и Тѣло, яко от Сердца зависящее. Іоанн, Отец твой[9], в седьмом Десяткѣ Вѣка сего (в 62-м Году) в Городѣ Купянкѣ[10] первый раз взглянул на мене, возлюбил мене. Он никогда не видѣл мене. Услышав же Имя, выскочил и, достигши на Улицѣ, молча в Лице смотрѣл на мене и приникал, будто познавая мене, толь милым Взором, яко до Днесь, в зерцалѣ моея Памяти, живо мнѣ он зрится. Воистину прозрѣл Дух его, прежде Рождества твоего, что я тебѣ, Друже, буду полезным. Видишь, коль Далече прозирает Симпатіа! Се нынѣ Пророчество Его исполняется! Пріими, Друже, от мене маленькое сіе Наставленіе. Дарую тебѣ УБОГАГО моего ЖАЙВОРОНКА. Он тебѣ Заспѣвает и Зимою, не в Клѣткѣ, но в Сердцѣ твоем, и нѣсколько поможет спасатися от Ловца и Хитреца, от Лукаваго Міра сего. О Боже! Коликое Число сей Волк[11], День и Нощь, незлобных жрет Агнцов! Ах, блюди, Друже, да Опасно ходиши[12]. Не спит Ловец. Бодрствуй и ты. Оплошность есть Мати Нещастія. Впрочем, да не соблазнит тебе, Друже, то, что Тетервак назван Фридриком[13]. Если же досадно, вспомни, что мы всѣ таковы. Всю вѣдь Малороссію Велероссія нарицает Тетерваками. Чего же стыдиться? Тетервак вѣдь есть Птица Глупа, но не злобива. Не тот есть Глуп, кто не знает (еще Все Перезнавшій не родился), но тот, Кто знать не хочет. Возненавидь Глупость, тогда, хотя Глуп, Обаче будеши в Числѣ Блаженных оных Тетерваков: ОБЛИЧАЙ ПРЕМУДРАГО, И ВОЗЛЮБИТ ТЯ[14]. Обличай, де, его, яко Глуп есть. Как же он есть Премудр? яко

не любит Глупости. Почему? Потому что пріемлет и любит Обличеніе от Другов своих. О! да сохранит Юность твою Христос от умащающих Елеем Главу твою, от Домашних сих Тигров[15] и Сирен.

Аминь.

1787-го Лѣта, в Полнолуніе послѣднія Луны Осѣннія[16].

ОСНОВАНІЕ ПРИТЧИ

"Той избавит тя от сѣти ловчія…" Псалом 90, ст[их] 3[17].

***

"Бдите и молитеся, да не внидите в напасть". ХРИСТОС[18]

***

"Горе вам, богатолюбцы! яко отстоите от утѣшенія вашего". ХРИСТОС[19]

***

"Блажени нищіи духом…" ХРИСТОС[20]

***

"Обрящете покой душам вашим…" ХРИСТОС[21]

***

ПРИТЧА, НАРЕЧЕННА:
УБОГІЙ ЖАЙВОРОНОК,

С НИМ РАЗГЛАГОЛЬСТВУЕТ ТЕТЕРВАК О СПОКОЙСТВІИ

ТЕТЕРВАК, налетѣв на ловчую сѣть, начал во весь опор жрать тучную ядь. Нажрався по уши, похаживал, надуваясь, вельми доволен сам собою, аки буйный юноша, по модѣ одѣтый. Имя ему Фридрик. Родовое же, или фамиліальное, прозваніе, или, как обычно в народѣ говорят, фамилія: Салакон[a].

Во время оно[22] пролѣтал Сабаш (имя жайворонку) прозваніем Сколарь[23]. "Куда тя черт несет, Сабаш?" – воскликнул, надувшися, Тетервак.

САБАШ. О возлюбленный Фридрик! мир да будет тебѣ! радуйся во Господѣ!

САЛАКОН. Фе! запахла школа.

САБАШ. Сей дух для мене мил.

САЛАКОН. По губам салата, как поют притчу.

САБАШ. Радуюся, яко обоняніе ваше исцѣлилося. Прежде вы жаловалися на насморк.

---

[a] Салакон есть Еллинское слово[(1)]. Значит нищаго видом, но лицемѣрствующаго богатством ХВАСТУНА. Сих лицемѣров преисполнен мір. Всяк до единаго из нас больше на лицѣ кажет, нежели имѣет; даже до сего сатанинское богатство нищету Христову преодолѣло, осквернив сим лицемѣріем и самые Храмы Божіи, и отсюду выгнав нищету Христову, и отвсюду. И нѣсть человѣка, хвалящагося с Павлом нищетою Христовою[(2)].

САЛАКОН. Протершись, брат, меж людьми, нынѣ всячину разумѣю. Не уйдет от нас ничто.

САБАШ. Тетервачій вѣдь ум остр, а обоняніе и того востръе.

САЛАКОН. Потише, друг ты мой. Вѣдь я нынѣ не без чинишка.

САБАШ. Извините, Ваше Благородіе, Ей! не знал. Посему-то вѣдь и хвост, и хохол ваш нынѣ новомодными пуклями и кудрявыми раздуты завертасами.

САЛАКОН. Конечно. Благородный дух от моды не отстает. Прошу, голубчик, у мене откушать. Бог мнѣ дал изобиліе. Видишь, что я брожу по хлѣбѣ? Не милость ли Божія?

САБАШ[а]. Хлѣб да соль! Изволите на здравіе кушать. А мнѣ неколи.

САЛАКОН. Как неколи? что ты? взбѣсился?

САБАШ. Я послан за дѣлом от Отца.

САЛАКОН. Плюнь! наѣвшися, справишся.

САБАШ. Не отвлечет мя чрево от Отчія воли. А сверх того, боюся чуждаго добра. Отец мой от младых ногтей спѣвает мнѣ сіе:

ЧЕГО НЕ ПОЛОЖИЛ, НЕ РУШ[24].

САЛАКОН. О труслива тварь!

САБАШ. Есть пословица: боязливаго сына Мати не плачет[25].

САЛАКОН. Вѣдь оно теперь мое. У нас поют так: ну! что Бог дал, таскай ты все тое в кошель.

САБАШ. И у нас поют, но наша разнит пѣсенка с вами. Вот она!

ВСЕ ЛИШНЕ ОТСѢКАЙ, ТО НЕ БУДЕТ КАШЕЛЬ.

Сверх же всего, влюблен есмь в нищету святую.

САЛАКОН. Ха! ха! ха! хе! в нищету святую… Ну ее! со святынею ея! Ступай же, брат! влечи за собою на веревкѣ и возлюбленную твою невѣсту. Дуракови желаеш добра, а он к чорту. Гордыя нищеты ненавидит душа моя пуще врат адских.

САБАШ. Прощайте, Ваше Благородіе! Се отлѣтаю! А вам желаю: да будет конец благ[26]!

САЛАКОН. Вот полетѣл! Не могу довольно надивиться разумам сим школярским. "Блаженны (де) нищіи…"[27] Изрядное блаженство, когда нечево кусать! Правда, что и много жрать может быть дурно, однако же спокойнѣе, нежели терпѣть глад. В селѣ Ровенках[б] [28] прекрасную слыхал я пословицу сію:

НЕ ѢВШИ – ЛЕГЧЕ, ПОѢВШИ – ЛУЧШЕ[29].

Но что же то есть лучше, если не то, что спокойнѣе? Не тронь (де) чуждаго… Как не тронуть, когда само в глаза плывет? По пословицѣ: "На

[а] Сабаш значит праздный, спокойный; от Сирскаго слова: Саба, или Сава, сирѣчь мир, покой, тишина. Отсюду и у Евреев Суббота – Сабаш. Отсюду и сіе имя – Варсава. То есть сын міра. Бар – Еврейски сын.

[б] Ровеньки есть тоже, что Ровенники, сирѣчь по Ровам живущіе воры. ДА НЕ СВЕДЕТ ВО МНѢ РОВЕННИК УСТ СВОИХ. Псалом(3).

ловца звѣрь бѣжит”[30]. Я вѣдь не в дураках. Черепок нашол? Миную. Хлѣб попался? Никак не пропущу. Вот это лучше для спокойствія. Так думаю я. Да и не ошибаюсь. Не вчера я рожден, да и протерся меж людьми, слава Богу. Мода и свѣт есть найлучшій учитель и лучшая школа всякія школы. Правда, что было время, когда и нищих, но добродѣтельных почитали. Но нынѣ свѣт совсѣм не тот. Нынѣ, когда нищ, тогда и бѣдняк и дурак, хотя бы то был воистину Израильтянин, в немже льсти нѣсть[31]. Потерять же в свѣтѣ доброе о себѣ мнѣніе – дурно. Куда ты тогда годишся? Будь ты каков хочешь внутрѣ. Хотя десятка шибениц достоин. Что в том нужды? тайная Бог вѣсть. Только бы ты имѣл добрую славу в свѣтѣ и был почетным в числѣ знаменитых людей, не бойся! дерзай! не подвижишся во вѣк. Не тот прав, кто в существѣ прав, но тот, кто вѣдь не прав по истѣ, но казаться правым умѣет и один токмо вид правоты имѣет, хитро лицемѣрствуя и шествуя стезею спасительныя оныя притчи: “КОНЦЫ В ВОДУ[а]”[32]. Вот нынѣшняго свѣта самая модная и спасительная премудрость! Кратко скажу: тот един есть щаслив, кто не прав вѣдь по совѣсти, но прав есть по бумажкѣ, как богомудро глаголют Богоглаголивыи наши Юристи[б]. Сколько я видал дураков, всѣ глупы. За богатством (де) слѣдует безпокойство. Ха! ха! ха! А что же есть безпокойство, если не труд? Труд же не всякому ли благу Отец? Премудро вѣдь воспѣвают Русскіе люди премудрую пословицу сію:

ПОКОЙ ВОДУ ПЬЕТ,
А НЕПОКОЙ МЕД[33].

Что же ли даст тебѣ пить виновница всѣх зол, праздность?
Развѣ поднесет тебѣ на здравіе воду, не мутящую ума?

КОМУ МЕНЬШЕ В ЖИЗНИ ТРЕБА?
ТОТ БЛИЖАЕ ВСѢХ ДО НЕБА.

А кто же сіе спѣвает? Архидурак нѣкій древній, нарицаемый Сократ[34]. А подпѣвает ему весь хор дурацкій. О! о! весьма они разнят в нашем хорѣ. Мы вот как поем!

ЖРИ ВСЕ ТО, ЧТО ПРЕД ОЧИМА.
А СЧАСТІЕ ЗА ПЛЕЧИМА.

[а] Коль прельщаются нечестивыи притчею сею беззаконною своею: КОНЦЫ В ВОДУ(4). Нѣсть бо тайна, яже не открыется(5).

[б] Христос же вопреки говорит: Славы от человѣк не хощу(6). Есть прославляяй мя Отец мой(7). Отец, Бог совѣсть, свидѣніе – есть то же. “На пути свидѣній твоих насладихся”(8). Ах! убойтеся, нечестивыи, свидѣній Божіих! “Не убойтеся от убивающих тѣло”(9). Скажите с Давидом: “Прокленут тіи, и ты благословиши”(10). Бумажка, о лицемѣри, человѣческая оправдит тебѣ у человѣк, но не у Бога. Се тебѣ колесница без колес(11)! таково без Бога всякое дѣло.

Кто несмѣлый, тот страдает,
Хоть добыл, хоть пропадает.
Так премудрый Фридрик судит.
А ум его не заблудит.
Слава Тебѣ, показавшему нам свѣт!

Между тѣм, как Фридрик мудрствует, прилетѣла седмица Тетерваков и три братанича его. Сіе капральство составило богатый и шумный пир. Он совершался не далече от байрака, в коем дятел выстукивал себѣ носиком пищу[35], по древней Малороссійской притчѣ: Всякая птичка своим носком жива[36].

Подвижный Сабашик пролѣтал не малое время. Пробавил путь свой чрез три часа. Он посылан был к родному дядѣ пригласить его на дружескую бесѣду и на убогій обѣд к Отцу. Возвращаясь в дом, забавлялся пѣсенкою, научен от Отца своего измлада, сею:

Не то орел, что лѣтает.
Но то, что легко сѣдает[37].
Не то скуден, что убогой.
Но то, что желает много.
Сласть ловит рыбы и звѣри,
И птиц, вышедших из мѣры.
Лучше мнѣ сухарь с водою,
Нежели сахар с бѣдою[38].

Летѣл Сабаш мимо байрака. "Помогай Бог, Дубе!" – сіе он сказал на вѣтер. Но нечаянно из за дуба отдался глас таков:

Гдѣ не чаеш и не мыслишь, там тебѣ Друг буде…

– Ба! ба! ба! О любезный Немес! – воскликнул от радости Сабаш, узрѣв дятла, именуемаго Немес[39]. – Радуйся! и паки реку, радуйся[40]!

Немес. Мир тебѣ[41], друже мой! мир нам всѣм! Благословен Господь Бог Израилев[42]! сохраняяй тя доселѣ от сѣтованія.

Сабаш. Я сѣть разумѣю. А что значит сѣтованіе? не знаю.

Немес. Наш брат птах, когда впадет в сѣть, тогда сѣтует, сирѣчь печется, мечется и бьется о избавленіи. Вот сѣтованіе!

Сабаш. Избави, Боже, Израиля от сих скорбей его[43]!

Немес. А я давича из того крайняго дуба взирал на жалостное сіе позорище. Взглянь! видишь ли сѣть напяленну? Не прошол час, когда в ней и вкруг ея страшная совершалася. Будто Бендерска осада[44]. Гуляла в ней дюжина Тетерваков. Но в самом шумѣ, и плясаніи, и козлогласованіи, и прожорствѣ, как молнія, пала на их сѣть. Боже мой! коликая молва, лопот, хлопот, стук, шум, страх и мятеж! нечаянно выскочил ловец и всѣм им переломал шеи.

Сабаш. Спасеся ли кто от них?

НЕМЕС. Два. А прочіе всѣ погибли. Знаешь ли Фридрика?

САБАШ. Знаю. Он добрая птица.

НЕМЕС. Воистину Тетервак добрый. Он-то пролетѣл мимо мене из пира, теряя по воздуху перья. На силу я мог узнать его. Трепетен, растрепан, распушен, замят… Как мышь, играема котом[45]. А за ним издалеча братанич.

САБАШ. Куда же он полетѣл?

НЕМЕС. Во внутренній байрак, оплакивать грѣхи.

САБАШ. Мир же тебѣ, возлюбленный мой Немес! Пора мнѣ домой.

НЕМЕС. А гдѣ ты был?

САБАШ. Звал Дядю в гости.

НЕМЕС. Я вчера с ним видѣлся и долго бесѣдовал. Лети ж, друже мой, и спасайся, да будет Господь на всѣх путех твоих[46]! сохраняяй вхожденія твоя и исхожденія твоя[47]. Возвѣсти Отцу и Дядѣ мир мой.

Сія вѣсть неизрѣченно Сабаша устрашила. Сего ради он не признался Немесу, что бесѣдовал с Фридриком пред самым его нещастіем. “Ну! – говорил сам себѣ, – научайся, Сабаш, чуждою бѣдою. Для того то бьют песика пред львом (как притча есть), чтоб лев был кроток[48]. О Боже! В очах моих бьешь и ранишь других, достойнѣйших от мене, да устрашуся и трепещу беззаконныя жизни и сластей міра сего! О сласть! О удица, и сѣть ты діавольска! Коль ты сладка! яко всѣ тобою плѣненны! Коль же погибельна! яко мало спасаемых. Первое всѣ видят, второе – избранныи”[49].

Таковым образом жестоко себѣ наказывала и сама себѣ налагала раны сія благочестивая Врода и, взирая на чужую бѣдность, больше пользовалася, нежели собственными своими язвами біемыи от Бога, жестокосердыи беззаконники, и живѣе научалася из черныя сея, мірскія бѣды содержащія (черная бо книга, бѣды содержащая, есть то сам мір) книги, нежели нечестивая природа, тысячу книг перечетшая разноязычных. О таковых вѣдь написано: “Вѣсть Господь неповинныя избавляти от напасти…”[50] “Праведник от лова убѣгнет, вмѣсто же его предается нечестивый”[51].

В сих благочестивых мыслях прилетѣл Сабаш домой, а за ним вскорѣ с двома своими сынами приспѣл Дядя. Созваны были и сосѣды на сей убогій, но цѣломудренный пир и безпечный. В сей маленькой сторонкѣ водворялася простота и царствовала дружба, творящая малое великим, дешевое дорогим, а простое пріятным. Сія землица была часточка тоя земельки, гдѣ странствовавшая между человѣки Истина и убѣгающая во злѣ лежащаго міра сего[52], послѣдніе дни пребыванія своего на землѣ провождала и остатній роздох имѣла, дондеже возлетѣла из долних в горнія страны.

Сабаш, отдав Отцу и дядѣ радость и мир от Немеса, тут же при гостях возвѣстил все приключившееся. – Гостей был сонм не мал, со чады своими, отроками и юношами, и женами. Алауда[a], так нарицался Отец Сабашов,

[a] Алауда – Римски значит жайворонок (Alauda). Хвалю, Римски laudo (Лаудо), лаудон(12) – хвалящій.

был не учен наукам мірским, но сердце его была столица здраваго разума. Всякое дѣло и слово мог совершенно раскусить, обрѣсти в нем корку и зерно, яд и ядь сладкую, и обратить во спасеніе. И о таковых то писано:

КАКО СЕЙ ВѢСТЬ КНИГИ, НЕ УЧИВСЯ[53]?

Алауда, во слух многих мужей, юнош и отроков, научал сына так: Сыне мой единородный! Приклони ухо Твое. Услыши глас Отца Твоего[54] и спасешися от сѣти, якоже серна от ловцов[55]. Сыне! аще премудр будеши, чуждая бѣда научит тебе, дерзкій же и безсердый сын уцѣломудряется собственным искушеніем. И сіе есть бѣдственное. Сыне! да болит тебѣ ближняго бѣда! Любляй же свою бѣду и не боляй о чуждой, сей есть достоин ея. Не забуди притчи, кую часто слышал еси от мене, сея:

ПЕСИКА БЬЮТ, А ЛЕВИК БОИТСЯ[56].

Кая польза читать многія книги и быть беззаконником? Едину читай книгу, и довлѣет. Воззри на мір сей. Взглянь на род человѣческій. Он вѣдь есть книга, книга же черная, содержащая бѣды всякаго рода, аки волны, востающія непрестанно на морѣ. Читай ее всегда и поучайся, купно же будто из высокія гавани на бѣснующійся Окіан взирай и забавляйся. Не всѣ ли читают сію книгу? Всѣ. Всѣ читают, но несмысленно. Пяту его блюдут[57], как написано. На ноги взирают. Не на самый мір, сирѣчь не на главу и не на сердце его смотрят. Сего ради никогда его узнать не могут. Из подошвы человѣка, из хвоста птицы, так и міра сего, из ног его не узнаешь его, развѣ из главы его, разумѣй, из сердца его. Кую тайну затворяет в себѣ гаданіе сіе? Сыне! всѣ силы моя напрягу, чтоб развязать тебѣ узел сей. Ты же вонми крѣпко[58]. Тетервак видит сѣть и в сѣти ядь, или снѣдь. Он видит что ли? Он видит хвост, ноги и пяту сего дѣла; главы же и сердца сея твари, будто самыя птицы, не видит. Гдѣ же сего дѣла глава? И есть она что то такое? Ловцово сердце в тѣлѣ его, утаенном за купиною. Итак, тетервак, видя едину пяту в дѣлѣ сем, но не видя в нем главы его, видя не видит, очит по тѣлу, а слѣп по сердцу. Тѣло тѣлом, а сердце зрится сердцем. Се видь оная Евангельская слѣпота, мати всякія злости[59]! Сим образом всѣ безумные читают книгу міра сего. И не пользуются, но увязают в сѣти его. Источник рѣкам и морям есть главою. Бездна же сердечная есть глава и источник всѣм дѣлам и всему міру. Ничтоже бо есть мір, точію связь, или состав дѣл, или тварей. И ничтоже есть Бог, развѣ мірское сердце, источник и глава міра. Ты же, сыне мой, читая книгу видимаго и злаго сего міра, возводь сердечное твое око во всяком дѣлѣ на самую главу дѣла, на самое сердце его, на самый источник его, тогда, узнав начало и сѣмя его, будеши прав судія всякому дѣлу, видя главу дѣла и самую исту, истина же избавит тя от всякія напасти[60]. Аще бо два рода тварей и дѣл суть, тогда и два сердца. Аще же два сердца, тогда и два духи: благій и злый, истинный и лестчій. По сих двоих источниках суди всякое дѣло. Аще сѣмя и корень благ, тогда и вѣтви и плоды. Нынѣ, сыне мой, буди судія, и суди учинок Тетерваков. Аще право осудиши[61], тогда по сему образу правый судія будеши всему міру. Суди же тако. Напал Тетервак на снѣдь. Видиши ли сіе? Как не видѣть? Сіе и свинія

видит. Но сіе есть едина точію тѣнь, пята и хвост. Тѣнь себе ни оправдает, ни осуждает. Она зависит от своея главы и исты. Воззри на источник ея! На сердце, источившее и родившее ее. От избытка бо сердца, сирѣчь от бездны его, глаголют уста, ходят ноги, смотрят очи, творят руки. Зри! Аще сердце Тетерваково благо, откуду родилося сіе его дѣло, тогда и дѣло благо и благословенно. Но не видишь ли, яко зміина глава есть у сего дѣла? Сіе дѣло родилося от сердца неблагодарнаго, своею долею недовольнаго, алчущаго и похищающаго чуждое… Сія то есть истинная Авраамская Богословія: прозрѣть во всяком дѣлѣ гнѣздящагося духа: благ ли он? или зол? Не судить по лицу[62], якоже лицемѣры. Часто под злобным лицем и под худою маскою Божественное сіяніе и блаженное таится сердце[63], в лицѣ же свѣтлом, Ангельском – Сатана. Сего ради, видя неволю и плѣнь Тетервакову, жертвующую себе в пользу чуждую, не лѣнися работати для собственныя твоея пользы и промышляти нужное, да будеши свободен. Аще же не будеши для себе самаго рабом, принужден будеши работати для других и, убѣгая легких трудов, попадешь в тяжкія и сторичныя. Видиши ли чью-либо сіяющую одежду или славный чин, или красный дом, но внутрь исполненный неусыпаемаго червія? Воспомни сам себѣ слова Христовы: “Горе вам, лицемѣры[64]! Горе вам, смѣющимся нынѣ”[65], разумѣй, снаружи. Видиши ли нищаго, или престарѣлаго, или больнаго, но Божественныя надежды полнаго? Воспой себѣ пѣсенку сію Соломоновскую: “Блага ярость паче смѣха, яко в злобном лицѣ ублажается сердце”[66]. Видиши ли разслабленнаго паралишем? Бѣгай печальнаго, ревностнаго и яростнаго сердца. Убѣжиши, аще не будеши завистлив. Сотреши главу завистному зміеви[67], аще будеши за малое благодарен и уповающій на Бога живаго. Видиши ли ни драгую, ни сластную, но здравую пищу, воспой: “Блага ярость паче смѣха”[68]. Видиши ли книжку, не имущую опрятных слов, но духа Святаго исполненну, воспой: “Блага ярость паче смѣха”[69]. Слышиши совѣт, словесным медом умащенный, но со утаенным внутрь ядом? Воспой: “Блага ярость паче смѣха[70]. Елей грѣшнаго, да не намастит главы моея”[71]. Видиши ли убогій домик, но невинный и спокойный, и безпечный? Воспой: “Блага ярость паче смѣха…”[72] Сим образом читай, сыне, мірскую книгу и имѣти будеши купно утѣшеніе и спасеніе. Блажен, разумѣваяй вину всякаго дѣла! Сердце человѣческое измѣняет лице его на добро или на зло. О милыи мои гости! Наскучил я вам моим многорѣчіем. Простите мнѣ! Се стол уже готов, прошу садиться безразборно. Прошу паки простить мнѣ, что и трапеза моя нища и созвал вас на убогій пир мой в день безпраздничный.

Гости всѣ воспѣли притчу оную: “что у друга вода есть слаже вражескаго меда”[73].

– Как же в день безпраздничный? – сказал Алаудин брат Адоній[a]. Ах! доброму человѣкови всякій день праздник[74], беззаконнику же – ни

[a] Адоній Еллин[ски] значит пѣвца. Ода – пѣсня[(13)].

Великдень…[75] Аще всему міру главою и источником есть сердце, не корень ли и празднику? Празднику матерь есть не время, но чистое сердце. Оно господин есть и субботъ. О чистое сердце! Ты воистину не боишся ни молніи, ни грому[76]. Ты еси Божіе, а Бог есть тебъ твой. Ты ему, а он тебъ есть друг. Оно Тебъ, Боже мой, жертвою, Ты же ему. Вы двое есте, и есте едино. О сердце чисто! Ты новый вѣк, вѣчная весна, благовидное небо, обѣтованная земля, рай умный, веселіе, тишина, покой Божій, суббота и великій день Пасхи. Ты нас посѣтило с высоких обителей свѣтлаго востока, изшед от солнца, яко жених от чертога своего[77]. Слава тебъ, показавшему нам свѣт твой! Сей день Господень, возрадуемся и возвеселимся[78], братіе!

– О возлюбленный брате мой! – воскликнул Алауда. – Медом каплют уста твоя. Воистину ничтоже благо, токмо сердце чисто. Зерно, прораставшее небеса и землю. Зерцало! вмѣщающее в себъ и живописующее всю тварь вѣчными красками. Твердь! утвердившая мудростію своею чудная небеса. Рука! содержащая горстію круг земный и прах нашея плоти. Что бо есть дивнѣе памяти, вѣчно весь мір образующія? Сѣмена всѣх тварей в нѣдрах своих хранящія вѣчно? Зрящія единым оком прошедшая и будущая дѣла, аки настоящая. Скажите мнѣ, гости мои: что ли есть память? Молчите? Я ж вам скажу. Не я же, но благодать Божія во мнѣ[79]. Память есть недремлющее сердечное око, призирающее всю тварь[80]. Незаходимое солнце, просвѣщающее вселенную. О память! утренняя, яко нетлѣнная крила! Тобою сердце возлѣтает во высоту, во глубину, в широту, безконечно, быстрѣе молніи сторично. “Возму крилъ мои рано…”[81], с Давидом. Что ли есть память? Есть беззабвеніе. Забвеніе Еллинами глаголется – лиѳа[82]. Беззабвеніе же – алиѳіа[83]. Алиѳія же есть истина. Кая истина? Се сія истина Господня[84]? Аз есмь путь, истина и живот[85]. Христос Господь Бог наш, Емуже слава во вѣки. Аминь[86]!

По сем Алауда благодарственною молитвою благословил трапезу, и всѣ возсѣли. При трапезѣ не была критика, осуждающая чуждую жизнь и приницающая в тайныя закаулки людских беззаконій. Бесѣда была о дружбѣ, о чистотѣ и спокойствіи сердечном, о истинном блаженствѣ, о твердой надеждѣ, услаждающей всѣ житейскія горести. В срединѣ трапезы объяснял Адоній сіе слово: Блажени нищіи духом, яко тѣх есть царствіе небесное[87]. Не на лицы, – говорил он, – ядущи со сладостію бобы, зрит Бог. Человѣк зрит на лице, а Бог зрит на сердце…[88] Не тот нищ есть, кто не имѣет, но тот, кто по уши в богатствѣ ходит, но не прилагает к нему сердца, сирѣчь на оное не надѣется; готов всегда, аще Господеви угодно, лишитися с равнодушіем. И сіе то значит: нищіи духом[89]. Сердце чистое и дух вѣры[90] есть тожде. Кая польза тебѣ в полных твоих закромах, аще душа твоя алчет и жаждет? наполни бездну, насыти прежде душу твою. Аще же она алчет, нѣси блаженный оный Евангельскій нищій, хотя и богат еси у человѣк, но не у Бога, хотя и нищій еси у человѣк, но не у Бога[91]. Без Бога же и нищета и богатство есть окаянное. Нѣсть же бѣдственнѣе, как нищета средь богатства, и нѣсть блаженнѣе, как средь нищеты богатство. Аще мір весь пріобрѣл еси

и еще алчеши[92], о! средѣ богатства страждеши нищету во пламенѣ твоих похотѣній. Аще ничтоже имаши в мірѣ сем, кромѣ самонужных твоих, и благодарен еси Господеви твоему, уповая на него, не на сокровища твоя, воспѣвая с Аввакумом:

ПРАВЕДНИК ОТ ВѢРЫ ЖИВ БУДЕТ[93],

О, воистину, нищета твоя есть богатѣйшая Царей. Нищета, обрѣтшая нужное, презрѣвшая лишнее, есть истинное богатство и блаженная оная среда[94], аки мост между блатом и блатом, между скудостію и лишностію. Что бо есть система міра сего, аще не храм Божій и дом его? В нем нищета живет и священствует. Приносит милость мира, жертву хваленія[95]. Довольствуется, аки чадо, подаваемым себѣ от Отца Небеснаго, завися от промысла его и вселенскія экономіи. И сіе-то значит: ЯКО ТѢХ ЕСТЬ ЦАРСТВО НЕБЕСНОЕ[96]. Сіе есть – они знают промысл Божій и на оный надѣются. Сего ради нищета нарицается убожеством. Или, яко аки чадо, живет в домѣ у Бога, или того ради, яко все свое имѣет, не во своих руках, но у Бога. Не тако нечестивый, не тако, но яко прах от вихра[97], тако зависят от самих себе. Обожают сокровища своя. Уповают на собранія своя. Дондеже постыдятся о идолѣх своих[98]. Сего ради нарицаются богатыи, яко сами себѣ суть лживыи боги.

– Возлюбленный друже и брате мой, – сказал тогда Алауда, – вкусно ты вкушал у нас бобы. Но не без вкуса разжевал ты нам и слово Христово. Насыщая тѣло, еще лучше мы насытили сердце. Аще же оно гладно, суетна есть самая сладкая пища. Прошу же еще покушать рѣпы, послѣ капусты и послѣ бобов. Увѣнчает же трапезу нашу ячменная с маслом кутія.

В концѣ трапезы начал пироначальник пришучивать, а гости смѣяться. Адоній, пособляя брату, забавно повѣствовал, коим образом древле Божія дѣва, Истина, первый раз пришла к ним во Украину[99]. Так называется страна их. Первый, де, встрѣтил ее, близ дому своего, старик Маной[100] и жена его Каска[101]. Маной узрѣв, вопросил [с] суровым лицем: “кое имя твое, о жено?”[102] “Имя мое есть Астрая[a]”, – отвѣчала дѣва[103]. “Кто ты еси[104]? откуду? И почто здѣ пришла еси?” “Возненавидѣв злобу мірскую, пришла к вам водворитися, услышав, что во странѣ вашей царствует благочестіе и дружба”. Дѣва же была во убогом одѣяніи, препоясанна, волосы в пучкѣ, а в руках жезл. “А! а! Не имаши здѣ пребывальнаго града, – воскликнул со гнѣвом старец. – Сія страна нѣсть прибѣжище блудностям. Вид твой и одѣяніе обличает тебе быти блудницу”. Дѣва сему смѣялася, а старик возгорѣлся. Увидѣв же, что Каска вынесла на стрѣчу чистый хлѣб на древяном блюдѣ, во знаменіе страннопріимства, совсѣм возбѣсился. “Что ты дѣлаеш, безумная в женах? Не вѣдая, коего духа есть странница сія? спѣшиш страннопріятствовать. Воззри на вид и на одѣяніе ея. И проснися”. Каска возсмѣялася и молчала. Дѣва же сказала: “Так не похвали человѣка в красотѣ его, и не буди тебѣ мерзок человѣк видѣніем

[a] Астраіа – Слово Еллинское. Значит “звѣздная”. Сіе есть “горняя, лучезарная”.

своим”[а] [105]. Послѣ сих Божіих слов старик нѣсколько усомнился. Нечаянно же узрѣв на главѣ ея вѣнец лучезарный и Божества свѣтом возсіявшіе очи, вельми удивился. Паче же ужаснулся тогда, когда дивный дух, превосходящій ѳиміамы, крины[б] и розы, изшедшій из уст дѣвичих, коснулся обонянія его и усладил неизрѣченно. Тогда Маной отскочил воспять, поклонился до землѣ и, лежащи ниц, сказал: “Госпоже! Аще обрѣтох благодать пред тобою, не мини мене, раба твоего…”[106] Старица, оставив лежащаго старца, повела дѣву в горницу. Омыла ей по обычаю ноги и маслом главу помазала. Тогда вся горница Божественнаго исполнилася благоуханія. Маной, вскочив в горницу, лобызал ей руки. Хотѣл лобызать и ноги, но дѣва не допустила. “Едину имѣю гуску, – закричал старик, – и тую для тебе на обѣд заръжу”. Дѣва, смотря в окно, усмѣхалася, видя, что старина, господарь и господарка, новою формою ловлят гуску. Они бѣгали, шаталися, падали и сварилися. Дѣвѣ смѣшным показалось, что старик преткнулся о старуху и покатился. “Что ты? ты выстарѣл ум, что ли?” “А у тебе его и не бывало”, – сказал вставая старик. Гостья, выскочив из горницы, сказала, что я прочь иду, если не оставите гуски с покоем. На сем договорѣ вошли всѣ в горницу. Вмѣсто обѣтованныя гуски в саду, в простой бесѣдкѣ, приняли и учествовали Небесную гостью и Божественную странницу яичницею и ячменною с маслом кутіею[107]. От того времени, даже доселѣ, ячменная кутія нашей сторонѣ есть во обычаѣ[108].

В сем мѣстѣ встали из за стола всѣ гости. Алауда же благодарил Богу так: ОЧИ ВСѢХ НА ТЯ УПОВАЮТ, И ТЫ ДАЕШИ ИМ ПИЩУ ВО БЛАГО ВРЕМЯ[109]. БОГАТАЯ ДЕСНИЦА ТВОЯ В СЫТОСТЬ И НАС УБОГИХ ТВОИХ ИСПОЛНЯЕТ ТВОЕГО БЛАГОВОЛЕНІЯ, ХРИСТЕ БОЖЕ. БУДИ БЛАГОСЛОВЕН СО ОТЦЕМ ТВОИМ И СВЯТЫМ ДУХОМ ВО ВѢКИ! Гости всѣ возшумѣли: АМИНЬ! Адоній продолжал повѣсть, что Астрая во странѣ их жила уединенно. Маноя и Каску паче прочих любила, посѣщала и шутила, дондеже преселилася в небесныя обители. Алауда пить и пѣть побуждал. Он наполнил стаканище крѣпкаго меда. “Да царствует Астрая! да процвѣтает дружба! да увядает вражда!” Сіе возгласив, изпразднил стакан. Прочіи послѣдовали. Они пили крѣпкій мед, хмѣльное пиво и питіе, или сикеру[в], называемую в Малороссіи головичник[110]. Дѣти же – воду и квас. Из гостей большая часть была сродна к пѣнію. Адоній раздѣлил пѣвцов на два крила, или хоры. На хор вопросный и на хор

[а] Сіе слово есть Сираховское. Оно тот же имѣет вкус со Христовым оным: НЕ НА ЛИЦА ЗРЯЩЕ СУДИТЕ[14]. И с оным Самуила Пророка, пришедшаго помазать на Царство всѣх братій своих безобразнѣйшаго и меньшаго Давида[15]. Человѣк зрит на лице, а Бог зрит на сердце[16].

[б] Крин слово Еллинское. Римски Лиліа, Крина. Крины сельныи, то есть дикіи, полевыи.

[в] Сікера есть слово Еллинское. Значит всякое питье упоевающее, пьяное или хмѣльное, кромѣ единаго грозднаго вина[17]. Хлѣбное же (называемое) вино в том же всеродном имени заключается. Сего ради пишется: ВИНА И СІКЕРЫ НЕ ИМАТЬ ПИТИ[18]. Еллин[ски] Σίκερα.

отвѣтный, придав к обоим по нѣскольку свирѣльщиков. Они первѣе раздѣльно, потом спѣвали, лик совокупивши. Пѣснь была такова:

ПѢСНЬ РОЖДЕСТВУ ХРИСТОВУ, О НИЩЕТѢ ЕГО[111]

Из онаго Соломонова зерна:

Блага ярость паче смѣха, яко в злобѣ лица ублажится сердце [Екклесіаст][112].

Из Христова: Горе вам, смѣющимся нынѣ[113], то есть снаружи.

Из Іереміина: В тайнѣ восплачется душа ваша[114].

В[опрос]. Пастыри мили!
Гдѣ вы днесь были?
Гдѣ вы бывали?
Что вы видали?

От[вѣт]. Грядем днесь из Виѳлеема.
Из Града уничтоженна.
Но днесь блаженна.

В[опрос]. Кое ж оттуду несете Чудо?
И нам прорцыте.
Благовѣстите.

От[вѣт]. Видѣли мы вновь рожденно,
Отроча Свято, Блаженно.
Владыку всѣм нам.

В[опрос]. Кія Палаты имѣет Тое,
Ах! Всеблаженно Чадо Царское?

От[вѣт]. Вертеп выбит под Скалою.
И то Простою Рукою.
Се Чертог Его!

В[опрос]. Мягка Постель ли?
В красном ли Ложи,
Сей почивает Чудный Сын Божій?

От[вѣт]. В Яслях Мати кладет Траву.
Ту ж Перину и под Главу.
Се Царска Кравать!

В[опрос]. Кія там Слуги от Домочадцов,
Имѣет тое Милое Чадцо?

От[вѣт]. Овцы и Мулы с Ослами.
Волы и кони с Козлами.
Се Домочадцы!

В[опрос]. Воинов кій Род? Коего Чина?
Чем окружают Царскаго Сына?
От[вѣт]. Грабли, Вила, Серпы, Косы.
Хлѣборобы, Сѣнокосцы.
Се Дориносцы[115]!
В[опрос]. Кую же той Дом вкушает Пищу?
Развѣ имѣет Трапезу нищу?
От[вѣт]. Пища в Зеллѣ, в Млекѣ, в Зернѣ.
Се Стол Ранній и Вечерній!
В том чудном Домѣ.
В[опрос]. Музыка там ли Модна и Лестна,
Увеселяет Царя Небесна?
От[вѣт]. Пастырскій Сонм на Свирѣлках,
Хвалит Его на Сопѣлках,
Препростым Хором.
В[опрос]. Кія же Ризы? Мню, Златотканны,
У сего Сына Маріи Панны.
От[вѣт]. Баволна[a], и Лен, и Волна.
Сим Нищета предовольна,
В Наготѣ своей.

Лики поют совокупно:

О нището! Блаженна, Святая!
Дверь нам отверзи, твоего Рая.
Кій Бѣс Сердце украл наше?
Кій нас Мрак ослѣпил?
Даже чуждатись Тебе?
О Нището! О даре Небесный!
Любит тебе всяк Муж Свят и Честный.
Кто с тобою раздружился,
Тот в ночи токмо родился.
Нѣсть Сугубый Муж.
Мір сей являет Вид Благолѣпный.
Но в нем таится Червь неусыпный.
Се Пещера Убога!
Таит Блаженнаго Бога
В Блаженном Сердцѣ.
Ах! Блага Ярость есть паче Смѣха.
Яко в Лицѣ злом тайна утѣха.

[a] Баволна значит “от древа рожденная волна”. Это есть слово нѣмецкое. Баум-волле[(19)]. Баум – дерево; Волле – волна.

Се бо Нищета святая!
Извнѣ яра, внутр Златая,
Во Мирной Душѣ.
Горе ти, Міре! Смѣх внѣ являеш.
Внутр же Душею тайно рыдаеш.
Украсился ты Углами.
Но облился ты Слезами,
Внутрѣ День и Нощь.
Зависть, Печаль, Страх, несыта Жажда,
Ревность, Мятеж, Скорбь, Тяжба и Вражда,
День и Нощь тя Опаляют.
Как Сіонскій Град плѣняют,
Душевный твой Дом.
Возвеселимся! а не смутимся!
Днесь непрестанне, всѣ Христіане.
Там, Гдѣ Бог наш нам родися,
И Пеленами повися.
Хвала День и Нощь.

КОНЕЦ

Сковорода написав цей твір, очевидно, десь у другій половині 1787 р., перебуваючи в Гусинці. Принаймні лист-присвяту до нього датовано листопадом цього року. Ані автограф, ані списки до нашого часу не дійшли. Притча «Убогій Жайворонок» була вперше надрукована окремою книжечкою в Москві 1837 р. [див.: *Сковорода Г.* Убогій Жайворонок. Притча / Предисловие и примечания М. Макарова и И. Решетникова. – Москва: Изд. Московского попечительного комитета «Человеколюбивого общества», 1837. – II, IV, 32 с.]. Удруге притча побачила світ у санкт-петербурзькому виданні творів Сковороди 1861 р. Подаємо за першодруком, уточнюючи деякі місця за виданням 1861 р.

[1] Федір Іванович Диський – приятель Сковороди, куп'янський поміщик, нащадок сотенних старшин Ізюмського полку. Його дід Григорій та батько Іван були сотниками в Куп'янську [див.: *Гомон П.* Григорій Сковорода і Нижнє Приоскілля. – Харків, 2006. – С. 106–108]. Як свідчив Григорій Данилевський, перегодом Федір Диський мешкав у Москві, "до пам'яті Сковороди ставився з якоюсь благоговійною пошаною, а твори Сковороди були його найулюбленішим читанням". Трагічно загинув у 1833 р. [*Данилевский Г. П.* Григорий Савич Сковорода (с 1722 по 1794 г.) // *Данилевский Г. П.* Украинская старина. Материалы для истории украинской литературы и народного образования. – Харьков, 1866. – С. 57 (прим.)].

[2] Пор. зі словами Дмитра Туптала, якими той зображував плинність людського життя: "Жизнь наша на земли єсть движеніе. Движется растущу с младенчества в юношество, с юношества в мужество, с мужества в старость, движется ходя, сѣдя, ѣздя, дѣлая. Движется и непостоянством фортуны, или щастія: днесь богат, утро нищ, днесь славен, утро безчестен, днесь здрав, утро болен, днесь любимый, утро ненавидимый. Движется и

премѣненіем нрава: бываєт бо временем добр, временем зол, временем смирен, временем горд, временем трезвен, временем піянствуяй, временем к Богу тепл, временем далече отстояй от Бога, временем угождаяй Богу, временем прогнѣвающ Бога. Убо да вкратцѣ реку: все житіе наше движеніе єсть на земли" [*Туптало Д.* Слово на поминовеніе Іоанна Семеновича Грибоѣдова // Сочиненія святаго Димитрія, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 3. – С. 539–540].

[3] Див. прим. 91 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[4] Форму *преплаваемый* подано за виданням 1861 р. У виданні 1837 р. – *преплавляемый*.

[5] Див. прим. (3) до циклу «Сад божественных пѣсней».

[6] Пор. вираз: "Запазушная змея…" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 137].

[7] Див.: Книга Товіта 3: 16–17.

[8] Ім'я *Рафаїл* означає "Бог вилікував" [див.: *Трійняк І.* Словник українських імен. – Київ, 2005. – С. 310].

[9] Ідеться про куп'янського сотника Івана Григоровича Диського, власника хутора Диськівка, що був поруч із сучасною Ковалівкою.

[10] Куп'янка (Купенка, Купецьке, Купенське, з 1799 р. – Куп'янськ) – сотенне містечко Ізюмського полку, засноване близько 1675 р., потім – повітовий центр Слобідсько-Української губернії. З 1780 р. віддане з округою до Воронізького намісництва. Сковорода не раз бував у Куп'янці, а вперше потрапив сюди, очевидно, ще 1762 р., після того, як залишив посаду викладача поетики Харківського колегіуму.

[11] Очевидно, цей образ має за джерело церковні піснеспіви. Пор.: "От уст мысленнаго волка избави мя" [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 15].

[12] Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 15. Пор.: **Блюди́тє у҃бо, ка́кш ѡпа́снш хо́дитє.**

[13] Та обставина, що нерозумного тетервачка названо в притчі *Фрідріком*, справді могла збити з пантелику Федора Диського, адже його власне ім'я – *Федір* – суголосне імені тетервачка. Сковорода прохає свого любого приятеля не вбачати в цій збіжності жодних пейоративів або принаймні, як скаже він трохи далі, пам'ятати одну обставину: коли зважити на те, що "велероси" називають усіх українців *тетерваками*, тобто дурнями, то ім'я *Фрідрік* пасує кожному з нас. Що ж із того? – продовжує філософ. "Велероси", як "сторонні люди", бачать тільки поверхню речей (те, що здається їм глупотою), але не годні добачити схованого під цією "маскою" єства, адже ім'я *Фрідрік* (*Friedrich*), яке походить від германського *Frithuric*, означає не що інше, як "князь миру" [*Трійняк І.* Словник українських імен. – Київ, 2005. – С. 396; про цей сюжет докладніше див.: *Ушкалов Л.* Сковорода та інші: причинки до історії української літератури. – Київ, 2007. – С. 303–304].

[14] Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 9: 8. Пор.: **ѡблича́й премо́дра, и҆ возлю́битъ тѧ.**

[15] Див. прим. (32) до діалогу «Брань архистратига Михаила со Сатаною».

[16] Тобто 13 листопада 1787 р. [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 245].

[17] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 90 (91): 3. Пор.: **І҆́ко то́й и҆зба́витъ тѧ ѿ сѣ́ти ло́вчи.**

[18] Євангелія від св. Матвія 26: 41.

[19] Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 6: 24. Пор.: **го́рє ва́мъ бога́тымъ: я҆́ко ѿстоитѣ ѹ҆тѣше́нїѧ ва́шегѡ.**

[20] Євангелія від св. Матвія 5: 3; Євангелія від св. Луки 6: 20.

[21] Євангелія від св. Матвія 11: 29.
[22] Фраза **во вре́мѧ о҃но** дуже часто зринає в Біблії, уперше – у П'ятій книзі Мойсеєвій: Повторення Закону 1: 9. Крім того, нею розпочинаються євангельські читання в «Молитвослові».
[23] Можливо, Сковорода натякає на італ. *scolare* – 'учень'.
(1) Гр. *σαλάκων*.
(2) Сковорода має на думці слова: **Вѣ́сте бо бл҃гть гд҃а на́шегѡ і҃йса хр҃та̀, ꙗ̆кѡ ва́съ ра́ди ѡ҆бнищà бога́тъ сы́й, да вы̀ нище́то́ю є҆гѡ̀ ѡ҆богатите́сѧ** (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 8: 9).
[24] Діоген Лаерцій (I, 57) приписував цей вислів Солонові [див.: *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 80]. Крім того, є ціла низка підхожих українських прислів'їв та приказок. Пор.: "Не беры, где не положив" [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 266]; "Бере, де не положив" [*Франко*, № 1615]; "Не руш чужого"; "Чуже переступи, та не займи"; "Не бери, де не поклав"; "Не ходи, куди не просили; не бери, чого не поклав" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 332–333].
[25] Пор.: "Боязливого сина мати не плаче" [*Номис*, № 9294].
[26] Пор. із молитовним текстом: "…нас же сущих зде благослови, конец благій и мирный даруя нам…" [*Могила П*. Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 23 (третя пагін.)], або з приказкою: "Конец дѣло хвалит" [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 230].
[27] Євангелія від св. Матвія 5: 3; Євангелія від св. Луки 6: 20.
(3) Неточна цитата з Книги Псалмів 68 (69): 16. Пор.: **нижѐ свѣдéтъ ѡ҆ мнѣ̀ рове́нникъ ꙋ҆стъ свои́хъ.**
(4) Див. прим. 32.
(5) Парафраза або Євангелії від св. Матвія 10: 26 (пор.: **ничто́же бо ёсть покрове́но, ёже не ѿкры́ется, и҆ та́йно, ёже не ꙋ҆вѣ́дѣно бу́детъ**), або Євангелії від св. Луки 8: 17 (пор.: **Нѣ́сть бо та́йно, ёже не ꙗ҆вле́но бу́детъ: нижѐ ꙋ҆таѣ́но, ёже не позна́ется и҆ въ ꙗ҆вле́нїе прїи́детъ**).
(6) Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 5: 41. Пор.: **Сла́вы ѿ҆ человѣ́къ не прїе́млю.**
(7) Очевидно, це парафраза Євангелії від св. Івана 5: 43. Пор.: **Ꙗ҆зъ прїидо́хъ во и҆мѧ ѻ҆ц҃а моегѡ̀.**
(8) Книга Псалмів 118 (119): 14.
(9) Євангелія від св. Матвія 10: 28.
(10) Книга Псалмів 108 (109): 28.
(11) Очевидно, це старозаповітний образ. Пор.: "А єгиптяни гналися [за ізраїлевими синами], і ввійшли за ними всі фараонові коні й колесниці його, та його комонники до середини моря. І сталося за ранньої сторожі, і поглянув Господь на єгипетський табір у стовпі огня й хмари, та й привів у замішання єгипетський табір. І поскидав колеса з колесниць його, і вчинив, що йому тяжко було ходити. І єгиптяни сказали: 'Утікаймо від ізраїльтян, бо Господь воює за них з Єгиптом!'" (*Друга книга Мойсеєва*: Вихід 14: 23–25).
[28] Ровеньки – місто на Луганщині, засноване 1705 р. Тамтешні краєзнавці пояснюють походження його назви так: у старовину в цих околицях було чимало розбишак, яких залежно від того, де вони промишляли, називали "могильниками" та "ровенниками". Назва Ровеньки походить від слова "ровенники". Сковорода заходив до Ровеньків у 1781 р.
[29] *Номис*, № 12120.

[30] Пор.: “На ловца и звѣр бѣжит” [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 237]; “На ловца и зверь бежит” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 425, 476, 575]; “Наскочив звір на ловця”; “На стрільцьи звір біжит” [*Франко*, № 13028, 25134].

[31] Парафраза Євангелії від св. Івана 1: 47. Пор.: **сѣ, воистинꙋ їйлтѧнинъ, въ нѣмже льстꙗ нѣсть**.

[32] Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 208. Пор.: “Зробивши добре діло, та й кінці у воду”; “І кінці в воду” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 162, 370].

[33] Пор.: “Покой пьет воду, а беспокой мед” [*Даль В*. Толковый словарь живого великорусского языка. – Москва, 1956. – Т. II. – С. 313]; “Думка п’є воду, а відвага мед” [*Номис*, № 4255].

[34] Ксенофонт Афінський (Меморабілії, I, 4, 10) подає такі Сократові слова: “на мою думку, не мати жодних потреб – це риса божества, а мати щонайменші потреби – це значить бути дуже близьким до божества; але ж божество досконале, а бути близьким до божества – значить бути дуже близьким до досконалості” [*Ксенофонт Афинский*. Сократические сочинения: Воспоминания о Сократе. Защита Сократа на суде. Пир. Домострой / Перевод, статьи и комментарии С. И. Соболевского. – Москва; Ленинград, 1935. – С. 21]. Тим часом Діоген Лаерцій у своїй книзі (II, 27) переказує цю думку Сократа так: “чим менше чоловікові треба, тим ближче він до богів” [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 111–112]. Цю Сократову фразу любив повторювати кінік Діоген [див.: *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 286], перегодом її схвально цитував Цензорін [див.: *Цензорин*. Книга о дне рождения. К Квинту Церелию // Вестник древней истории. – 1986. – № 2. – С. 230] та інші. Сократ названий тут “архидураком”, бо казав про самого себе, що він нічого не знає. Пор. із реплікою одного з персонажів, змальованих Миколою Новиковим на сторінках часопису «Трутень»: “Сократ, славный в древности философ, говаривал о себе, что он дурак…” [Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. – Москва, 1952. – Т. II. – С. 144].

[35] Це – емблематичний образ «Дятел носом продолбляющій древо» (підпис: “Се надежная за мои труды награда. Удостовѣрен, что труд мой не будет тщетным. Haec merces tuta laboris”) [Емвлемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 76–77].

[36] Пор.: “Жадная пташка своим носком сыта” [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 224]; “Всяка птичка своїм носиком живе” [*Номис*, № 7195]; “Кожна пташка своїм носом годується” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 243]; “Всяка птичка своим носком клюет”; “Всякая птица свои носом сыта” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 607, 724].

[37] Сковорода полюбляв цю фразу. Недаром вона зринає також у циклі «Басни Харьковскія» та в діалозі «Двое».

[38] Див. прим. 42 до циклу «Басни Харьковскія».

[39] Очевидно, це ім’я утворене від гр. *νέμεσις* – ‘почуття справедливості, совість’.

[40] Парафраза Послання св. ап. Павла до филип’ян 4: 4. Пор.: **Рⷣдꙋйтесѧ всегдⷣ ѡ гⷤдⷭ: и пⷣки реку: рⷣдꙋйтесѧ**.

[41] Фраза **миⷬръ тебⷭ** не раз зустрічається в Біблії, уперше – у Книзі Суддів 6: 23.

[42] Перша книга царств 25: 32; Третя книга царств 1: 48 та деінде.

[43] Книга Псалмів 108 (109): 28.

[44] Ідеться про облогу військами Російської імперії молдовського міста Бендери (вересень 1770 р.) у ході російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Ця подія міцно закарбувалася в народній пам'яті. Про неї навіть складали пісні. Принаймні Іван Котляревський, розповідаючи про спів Енеєвих гребців, каже, що серед їхніх пісень була й пісня про те, "як під Бендер'ю воювали" [*Котляревський І.* Енеїда // *Котляревський І.* Повне зібрання творів. – Київ, 1969. – С. 79]. Є й народна приказка: "Се ще чума бендерська!" [*Номис*, № 3569].

[45] Пор.: "Граєцця, як кіт з мишою" [*Номис*, № 2348].

[46] Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 3: 26. Пор.: **гдь бо бѹ́детъ на всѣ́хъ пѹте́хъ твои́хъ.**

[47] Парафраза Книги Псалмів 120 (121): 8. Пор.: **гдь сохрани́тъ вхожде́нїе твоѐ и҆ и҆схожде́нїе твоѐ.**

[48] Пор.: "Песика б'ють, а левик боїться"; "Бійся, левку, коли пса б'ють" [*Номис*, № 3902, 3903; *Франко*, № 1542].

[49] Як запримітив свого часу Володимир Крекотень, притча «Убогий Жайворонок» своїм сюжетом нагадує байку Антонія Радивиловського про Болотяну Курочку та Яструба: Болотяна Курочка, побачивши забитого й виставленого на показ задля науки іншим Яструба, котрий щойно перед тим потішався над нею, мовляв, ти тільки "малих робачків" на землі збираєш, а на інших птахів не полюєш, скрушно каже: "О, мій милий братику Яструбе! Ліпше б тобі було на землі робачків збирати, аніж ширяти в небі. Живий би тепер був" [*Крекотень В.* Оповідання Антонія Радивиловського. З історії української новелістики XVII ст. – Київ, 1983. – С. 178].

[50] Парафраза Другого соборного послання св. ап. Петра 2: 9. Пор.: **вѣ́сть гдь благоѷ́тїи́выѧ ѿ напа́сти и҆збавля́ти.**

[51] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 11: 8. Пор.: **Пр҃ве́ный ѿ ло́ва ѹ҆вѣ́гнетъ, въ него́же мѣ́сто преда́е́тсѧ нечести́вый.**

[52] Парафраза Першого соборного послання св. ап. Івана 5: 19. Пор.: **ми́ръ ве́сь во зл҃ѣ лежи́тъ.**

[53] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 7: 15. Пор.: **ка́кш се́й кни́ги вѣ́сть не ѹ҆чи́всѧ;**

[54] Очевидно, це парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 15: 26. Пор.: **ѹ҆слы́шиши гла́съ гд҃а бг҃а твоегѡ̀.**

[55] Парафраза Книги Притч Соломонових 6: 5. Пор.: **да спасе́шисѧ а҆́ки се́рна ѿ тене́тъ.**

[56] *Номис*, № 3902.

[57] Парафраза Книги Псалмів 55 (55): 7. Пор.: **тїи пѧ́тѹ моѭ̀ сохрана́тъ.**

(12) Так подано у виданнях 1837-го й 1861 рр. Можливо, це звичайна помилка, оскільки "хвалящій" по-латинському – *laudans*.

[58] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Вонми҆ кр҃пцѣ** (П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 12: 23).

[59] Мабуть, Сковорода має на думці слова: **ѡ҆слѣпи҆ о҆́чи и҆́хъ и҆ ѡ҆ка́менилъ є҆́сть сердца̀ и҆́хъ** (Євангелія від св. Івана 12: 40).

[60] Можливо, Сковорода має на думці слова: **вѣ́сть гдь благоѷ́тїи́выѧ ѿ напа́сти и҆збавля́ти** (Друге соборне послання св. ап. Петра 2: 9).

[61] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **пра́вш сѣди́лъ є҆сѝ** (Євангелія від св. Луки 7: 43).

[62] Сковорода має на думці або слова: **вѣ́мы, а҆́кш пра́вш гл҃еши и҆ ѹ҆чи́ши, и҆ не на лица̀ зри́ши** (Євангелія від св. Луки 20: 21), або: **а҆́кш не на лица̀ зри́тъ бг҃ъ** (Дії св. апостолів 10: 34), або: **не на лица̀ зра́ще и҆мѣ́йте вѣ́рѹ** (Соборне послання св. ап. Якова 2: 1).

[63] Цю думку Сковорода міг знайти у своїх улюблених римських класиків, наприклад, у Горація (Сатири, I, 3, 33–34): “У такому незграбному тілі / Рідкісний хист притаївсь” [*Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 134], чи в Сенеки (Моральні листи до Луцілія, LXVI, 3): “…непоказне, упосліджене тіло може явити нам прекрасну, велику душу” [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 213].

[64] Фраза **Го́ре ва́мъ, кни́жницы и̑ фарїсе́є, лицемѣ́ри** розпочинає кілька віршів Євангелії від св. Матвія (23: 13–15, 23, 25, 27, 29) та вірш Євангелії від св. Луки 11: 44.

[65] Євангелія від св. Луки 6: 25.

[66] Неточна цитата з Книги Екклезіястової 7: 4. Пор.: **Бла́га ѣ̈рость па́че смѣ́ха, ѣ̈ко во зло́бѣ лица̀ ѹ̑блажи́тсѧ се́рдце.**

[67] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 15. Пор.: **то́й твою̀ блюстѝ бу́детъ главу̀.**

[68] Книга Екклезіястова 7: 4.

[69] Книга Екклезіястова 7: 4.

[70] Книга Екклезіястова 7: 4.

[71] Неточна цитата з Книги Псалмів 140 (141): 5. Пор.: **є̀ле́й же грѣ́шнагѡ да не нама́ститъ главы̀ моєѧ̀.**

[72] Книга Екклезіястова 7: 4.

[73] Пор.: “У друга вода солодча вражеського меду” [*Номис*, № 9513]; “У друга вода солодша від вражого меду” [*Франко*, № 10883].

[74] Пор.: “Доброму человеку – что день, то и праздник” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 126].

[75] Пор.: “Не щодень Великдень” [*Франко*, № 2009].

[76] Пор.: “Чисте небо не боїться ні блискавки, ні грому” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 145].

(13) Сковорода має на думці гр. *ἀηδών* – ‘соловей’, – етимологічно пов’язане з дієсловом *ἄδω* –‘співати’.

[77] Парафраза Книги Псалмів 17 (18): 6. Пор.: **и̑ то́й ѣ̈ко жени́хъ и̑схода́и̑ ѿ̈ черто́га своегѡ̀.**

[78] Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 117 (118): 24. Пор.: **Се́й де́нь, є̀го́же сотворѝ гд҃ь, возра́дуемсѧ и̑ возвесели́мсѧ въ о̑нь.**

[79] Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 10. Пор.: **не а̑зъ же, но бл҃гть бж҃їѧ, ѣ̈же со мно́ю.**

[80] Очевидно, це парафраза Книги пророка Захарії 4: 10. Пор.: **о҆чеса̀ гд҃ня сѹ́ть, призира́ющаѧ на всю̀ зе́млю.**

[81] Книга Псалмів 138 (139): 9.

[82] Гр. *λήθη*.

[83] Гр. *ἀλήθεια* – ‘правда’.

[84] Фраза **и̑стина гд҃ня** зринає в Книзі Псалмів 116 (117): 2.

[85] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Івана 14: 6. Пор.: **а̑зъ е̑смь пу́ть и̑ и̑стина и̑ живо́тъ.**

[86] Парафраза Послання св. ап. Павла до римлян 14: 26. Пор.: **є̀ди́номѹ премѫ́дромѹ бг҃ѹ, і҆и҃сомъ хр҃то́мъ, є̀мѹ́же сла́ва во вѣ́ки. А҆ми́нь.**

[87] Євангелія від св. Матвія 5: 3.

[88] Неточна цитата з Першої книги царств 16: 7. Пор.: **человѣ́къ зри́тъ на лицѐ, бг҃ъ же зри́тъ на се́рдце.**

[89] Євангелія від св. Матвія 5: 3.
[90] Фраза **дх҃ъ вѣ҆ры** зринає в *Другому посланні св. ап. Павла до коринтян* 4: 13.
[91] Сковорода має на думці історію про багатого й *Лазаря* (Євангелія від св. *Луки* 16: 19–31).
[92] Парафраза Євангелії від св. Матвія 16: 26. Пор.: **а҆ще мі́ръ вє́сь пріобрѧ́щетъ, дꙋ́шꙋ же свою҆ ѡ҆тщетѝтъ.**
[93] Неточна цитата з Книги пророка Аввакума 2: 4. Пор.: **прⷭ҃никъ же (мо́й) ѿ вѣ҆ры жи́въ бꙋ́детъ.**
[94] "Середина" означає тут "золоту мірноту" (*aurea mediocritas*). *Див. прим. 77 до діалогу* «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни». Пор. народну приказку: "Середина все найліпша" [*Франко*, № 30734].
[95] Фраза **же́ртвꙋ хвале́нїѧ** не раз зринає в Біблії, уперше – у Третій книзі Мойсеєвій: *Левит* 7: 12.
[96] Євангелія від св. Матвія 5: 3.
[97] Парафраза Книги Премудрості Соломонової 5: 14. Пор.: **Ѝво ѹ҆пова́нїе нечестѝвагѡ, ꙗ҆́кѡ пра́хъ ѿ вѣ҆тра подо́е́млемый.**
[98] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 1: 29. Пор.: **занé́же постыдѧ́тсѧ ѡ҆ їдѡлѣ́хъ свои́хъ.**
[99] За часів Сковороди Україною зазвичай називали Слобожанщину.
[100] Маной (євр. *mānôªḥ*) є персонажем 13-ої глави Книги Суддів. Старі українські письменники згадували про нього доволі рідко. Можемо послатися тут хіба що на «Вечерю душевную» Симеона Полоцького [див.: *Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 295]. Згідно зі словником Памви Беринди ім'я *Маное* означає "отпочиненьє або дар" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 433].
[101] *Дружина Маноя* фігурує анонімно як в масоретському тексті Біблії, так і в Септуагінті. У раввіністичній літературі її інколи ототожнюють із Гаццелелпоні (євр. *haṣəlelpṓnî*) з Першої книги параліпоменон 4: 3.
[102] Можливо, це парафраза Книги Притч Соломонових 30: 4. Пор.: **ко́е и҃мѧ е҆гѡ̀;**
[103] Астрая (гр. *Ἀστραία*) – стародавня богиня справедливості, яка правила світом за "золотого віку", а коли перегодом *людьми* опанували облуда, віроломство, чвари, насилля і жадоба (*Овідій*. Метаморфози, I, 89–150 [див.: *Публій Овідій Назон*. Метаморфози / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1985. – С. 17–18]), останньою серед богів полинула на небо. Про це писав Вергілій у «Георгіках» (II, 473–474) (у перекладі Миколи Зерова: "Злітаючи в небо, / Слід найостанніший свій поміж ними покинула Правда" [*Зеров М.* Твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 203]). Як підкреслював Дмитро Чижевський [див.: *Čiževskij D.* Die vertriebene Wahrheit // *Čiževskij D.* Aus zwei Welten. Beiträge zur Geschichte der slavisch-westlichen literarischen Beziehungen. – 's-Gravenhage, 1956. – S. 119–121], мотив гнаної Правди бере свій початок в «Явищах» («Φαινόμενα») Арата Солійського (бл. 315 – бл. 240 рр. до н. е.): "καὶ τότε μισήσασα Δίκη κείνων ἀνδρων / ἔπταθ᾽ ὑπουρανίη" ("Тоді, зненавидівши рід людський, Правда полинула геть аж на небо") [*Арат Солийский*. Явления / Пер. с древнегреч., вступ. ст. и коммент. К. А. Богданова. С приложением оригинального греческого текста. – Санкт-Петербург, 2000. – С. 148–149]. Цей мотив добре знаний у багатьох європейських літературах, зокрема й у слов'янських письменників: Яна Амоса Коменського («Лабиринт світу і рай серця»), Натанела Воднянського («Theatrum mundi minoris»), Матея Конечного («Theatrum divinus»), у казаннях Дмитра Туптала та Стефана Яворського – аж до «Легенди про Великого Інквізитора» Федора Достоєвського. Варто додати, що славетне кантівське "зоряне небо наді мною та моральний закон у мені" є не чим іншим, як метаморфозою цього самого мотиву. Можливим джерелом образу Астраї-Правди в

Сковороди, крім Арата (в європейських університетах Аратові «Явища» аж до XVII ст. правили за підручник астрономії, а водночас за взірець урочистої поезії), Овідія та Вергілія, може бути пролог до опери «La clemenza di Tito» («Титове милосердя»), що його написав Якоб фон Штелін. Бувши альтистом придворної капели імператриці Єлизавети, Сковорода виступав у цій опері [про сенс легенди про Астраю в Сковороди див.: *Ушкалов Л.* Сковорода та Україна // *Ушкалов Л.* Есеї про українське бароко. – Київ, 2006. – С. 146–147]. Цей самий мотив зринає також у сковородинському «Сні».

[104] Фраза: **кто҃ ты҃ є҆сѝ;** зринає в *Другій книзі царств* 1: 8 та в Четвертій книзі царств 9: 32.

[105] Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 11: 2. Пор.: **Не похвали҃ челове́ка во красоте́ є҆гѡ̀, и҆ не ба́ди тѝ ме́рзокъ челове́къ вида́ѣнїемъ свои́мъ.**

(14) Це парафраза або Євангелії від св. Івана 7: 24 (пор.: **не сѣди́те на лица҃**), або Соборного послання св. ап. Якова 2: 1 (пор.: **не на лица҃ зра́ѧще и҆ме́йте ве́ру**).

(15) *Див.*: Перша книга царств 16: 11–13.

(16) Перша книга царств 16: 7. Пор.: **челове́къ зри́тъ на лицѐ, бг҃ъ же зри́тъ на се́рдце.**

[106] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 18: 3. Пор.: **гд҃и, а҆ще҆ у҆́бо ѡ҆брѣто́хъ бла҃ть пред҃ тобо́ю, не мини҃ раба҃ твоегѡ̀.**

[107] Типологічно близькі сюжети про мандри Христа і святих («Як Ісус Христос ночував у бідної вдови», «Лакома баба», «Вдовині діти») [див.: Етнографічний збірник. Видає етнографічна комісія Наукового Товариства імени Шевченка. Т. XII. Галицько-руські народні легенди / Зібрав Володимир Гнатюк. – Львів, 1902. – Т. 1. – С. 93–95]) були поширені в українському фольклорі [докладніше див. про це: *Мишанич О.* Григорій Сковорода і усна народна творчість. – Київ, 1976. – С. 50–51].

[108] Існує навіть «Чин благословенія Колива, сіест Кутіи, или вареной пшеници с медом смѣшаной и различными сладкими овощми украшенной» [див.: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 223–224 (друга пагін.)].

[109] Неточна цитата з Книги Псалмів 144 (145): 15. Пор.: **О҆чи всѣ́хъ на тѧ̀ у҆пова́ютъ, и҆ ты҃ даѥ́ши и҃мъ пи́щу҃ во благовре́менїи.**

(17) За словником Памви Беринди, *сікера* – це "хмѣлный напиток, или пьянство" [див.: *Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 454].

(18) Євангелія від св. Луки 1: 15.

[110] Очевидно, це народна форма слова *оловина*, яке Памва Беринда тлумачив, зокрема, так: "напиток, трунок, питье, напой з ячменю, пиво" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 150].

[111] Як з'ясував Володимир Перетц, ця пісня Сковороди має за взірець добре знану в Україні польську різдвяну віршу: "Pasterze mili, / Coście widzieli? / Widzieliśmy maleńkiego / Jezusa narodzonego, / Syna Boskiego…" [*Перетц В. Н.* Историко-литературные исследования и материалы. – Т. I. Из истории русской песни. – Ч. 1. Начало искусственной поэзии в России. Исследования о влиянии малорусской виршевой и народной поэзии XVI–XVIII в. на великорусскую. К истории «Богогласника». – Санкт-Петербург, 1900. – С. 238]. Такий самий вірш є і в старій чеській поезії [див.: *Чижевський Д.* Український літературний барок / Підготовка тексту й мовна редакція Леоніда Ушкалова; вступна стаття Олекси Мишанича. – Харків, 2003. – С. 238 (прим.)].

[112] Книга Екклезіястова 7: 4.

[113] Євангелія від св. Луки 6: 25.

[114] Книга пророка Єремії 13: 17.

[115] Дві попередні репліки подано за виданням 1861 р. У виданні 1837 р. їх немає.

(19) Нім. *die Baumwolle*.

Діа́лог. И́мя Ему̀: Пото́п Змі́ѝн
Бесѣ́дуют Душа и Нетлѣ́нный Дух
1791 года̀, авг[уста] 16

Любе́зный Дру́же, Михаи́ле!

Дре́вній Мона́х Эвіра́тус[1] всѣ своѝ Заба́вныя Пису́льки прино́сил в Дар Дру́гу и Господи́ну своему, Патрія́рху Софро́нію[2], а я приношу̀ тебѣ.

Ты мнѣ в Дру́гѣ Господи́н, а в Господи́нѣ друг.

Я сію Кни́жечку написа́л в Бурлу́кѣ[3], забавля́я Пра́здность. Она̀ укра́дена. Но я, напа́в на Спи́сок, испра́вил, умно́жил и ко́нчил.

Пото́п Змі́ин, Но́ев, Божій и Бі́бліа есть то́ же.

А́ще она̀ Мо́ре, ка́ко и не Пото́п? Взгля́ньте на Назо́нову[4] Карти́ну Пото́пну: Nat Lupus inter Oves…[5]

Не в сем *ли* Мо́рѣ обурева́ется вся Вселе́нна?

Ей, в сем! Ей, вся! "Погрязо́ша, я́ко О́лово во Водѣ…"[6] Еди́н мой Ізра́иль сію̀ Пучи́ну прелѣта́я прехо́дит. Еди́н он удовля́ет Жа́лостну Ре́вность Вару́хову:

"Кто пре́йде на о́ну Стра́ну Мо́ря и Обрѣте Премудрость?"[7]

Что есть Бі́бліа, а́ще не Мыр? Что есть Мыр, а́ще не І́дол Деи́р[с]кій[8]? Что есть Злата́я Глава̀ ему̀, а́ще не Со́нце? Что есть Со́нце, а́ще не О́гненное Мо́ре?

Не оно́ *ли* заступи́ло на́шу нам Га́вань тую:

"Се Сей стои́т за Стѣно́ю на́шею?"[9] и глаголет: "*Лицемѣ́ре*! Почто усумнѣ́лся есѝ?"[10]

Не всѣ *ли* не преплы́вшіи му́чатся в О́гненной Бе́зднѣ? Не всѣ *ли* блеко́т о Пе́клѣ[11]? И Кто уразумѣ́л Пе́кло? Не смѣ́шно *ли*, что всѣ в Пе́клѣ, а боя́тся, чтоб не попа́сть?

Вот то́чна Сфінкс! му́чащая не рѣши́вших Гада́нія[12]. "Возволну́ются и почи́ти не возмогу́т"[13]. "Ходи́те во Пла́менѣ Огня̀ ва́шего"[14].

А мой Ной Ра́дугу ви́дит, и Пото́п прекраща́ется. Что есть прекра́сна Ра́дуга? Не Ра́дость *ли* есть Ра́дуга? Не Со́нце *ли* зрит свой О́браз во Зерца́лѣ Вод О́блачных? Не Со́нце *ли* зрит на Со́нце, на второ́е свое Со́нце? На О́браз образу́емый[15]? на Ра́дость и на Мир тве́рдый? Не туда́ *ли* зрит сей Вожд наш? не туда́ *ли* Волхвы̀ веде́т? Оста́ньсѧ ж, Со́нце и *Лунà*! Проща́й, Огненная Бе́здно! Простѝ, За́падное Со́нце! Мы сотво́рим Свѣт полу́чшій. Созиждем День веселѣ́йшій. Да бу́дет Свѣт! и се бысть Свѣт[16]! Да ста́нет Со́нце и *Лунà*[17]! Да ста́нет и утверди́тся! Да свѣ́тит во Вѣ́ки Вѣков! И се ста Со́нце и *Лунà*[18]! Но́вая *Лунà* и Сонце. От Бога Божестве́нное. Воспо́й же, о Иса́іе! Воспо́й нам Пѣснь Побѣ́дную[19]. Се Ізра́иль пре́йде Море!

"Не за́йдет бо Со́нце тебѣ̀.
И *Лунà* не оскудѣ́ет.

Бу́дет Господь тебѣ Свѣт твой.
И совершá́тся Дни твоѝ.
Дни Рыда́нія твоегò”[20].

Воспою́ ж и я с Тобо́ю, любе́зный мой Иса́іе:
“Дугу̀ мою̀ полага́ю во О́блацѣ”[21].
Сіé есть:
Мир утвержда́ю внутрь себѐ.

Со́нце всю Тварь презира́ет.
Взор Дуго́ю утѣша́ет.
Бе́здно Се́рдце, о просни́ся!
Будь себѣ Друг и влюби́ся!

Весь тогда̀ Пото́п ище́знет.
Ра́дуга же вѣ́чна бле́снет.
Враз отре́шь Твоѝ всѣ Сле́зы.
Внутрь всѣ упоко́иш Сте́зы.

Са́мо будь себѣ Дуго́ю.
И расста́нешься с Туго́ю.
Се Тварь вся не насыща́ет!
Бе́здна Бездну удовля́ет[22].

Пусты́нник Григ[орій] Бар-Сава̀ Сковорода̀ Д[аніил] Ме́ингард[23].

Insuperabili Loco stat Animus, qui externa deseruit[24]. Nunquam major est, quam ubi Aliena deposuit, et fecit sibi Pacem, Nil timendo…[25] Séneca, Epist[olae], 79.

Сіе есть То́ же: “Разумли́в Пра́ведник себѣ Друг бу́дет”. Прито́чей, гл[ава] 12-я[26].

Глава̀ 1-я

Прито́ча

Слѣпы́й и Очи́тый

Два Пришéлцы войшлú в Храм Соломо́нов: Одúн Слѣпы́й, Другíй Очи́тый. Слѣпы́й без По́лзы возво́дил О́чи и водúл Вѣжды своѝ по Стѣнам Хра́ма. А Очи́тый, ви́дя Стѣнь, представля́ющую Человѣка, Звѣри, Пти́цы, Го́ры, Рѣки, Лѣсы, Поля̀, Цвѣты, Со́лнце, Звѣзды и Драгоцѣнныи Ка́мни, и Приводя̀ во Всем безизмѣнную Мѣру, называ́емую Живопи́сцами Рису́нок, ненасы́тною забавля́лся Весе́лостю. Паче же Любопы́тною Зѣни́цею прозира́л он Седми-Лампа́дный Свѣщник и Сѣнь Херуви́мов. “Я не ви́жу Весе́лости в сем Хра́мѣ”, – сказа́л Слѣпый… “О бѣ́дный! – воскрича́л Очи́тый. – Пойдѝ Домо́й! и вы́рой Зѣни́цы твоѝ, погребе́нныя в Мѣху̀ твое́м. Принесѝ О́ныя

сюда̀. В то Вре́мя обнови́тся тебѣ Храм сей и почу́вствуешь услажда́ющее тебѣ̀ твоѐ Блаже́нство”.

Глава 2-я
Дiа́лог, или Разглаго́л

Осо́бы в Разглаго́лѣ: Душа, Нетлѣ́нный Дух

[Душа]. Вся́кая Невку́сность даѐт для менѐ Пита́тельный Сок, еслѝ то́лько благоволи́шь, о нетлѣ́нный Дух. Скажѝ мнѣ, Что значи́т: Два Прише́лцы?

Дух. Всяк рожде́нный есть в Мы́рѣ сем Прише́лец[27], Слѣпый или Просвѣще́нный. Не Прекра́сный ли Храм Прему́драго Бога Мыр сей? Суть же три Мы́ры. Пе́рвый есть Всео́бщiй и Мыр Оби́тельный, гдѣ Все рожде́нное обита́ет. Сей соста́влен из безчи́сленных Мыр Мы́ров[28] и есть вели́кiй Мыр. Други́и Два суть Ча́стныи и Ма́лыи Мы́ры. Пе́рвый Мiкро́-Козм, си́рѣчь Мы́рик, Миро́к, или Человѣ́к[29]. Вторый Мыр Симболи́чный, сирѣчь Би́бліа. Во Оби́тельном Ко́ем-либо Мы́рѣ Со́лнце есть О́ком его, и О́ко у́бо ест Со́лнцем. А как Со́лнце есть Глава̀ Мы́ра, тогда̀ не ди́вно, что Человѣк назва́н Мiкро́космос, сирѣчь ма́ленькiй Мыр. А Бíбліа есть Симболи́чный Мыр, затѣм что в ней собра́нныя Небе́сных, Земны́х и Преиспо́дних Тваре́й Фiгу́ры, дабы̀ онѝ бы́ли Монуме́нтами, веду́щими Мысль нашу в Поня́тiе вѣ́чныя Нату́ры, утае́нныя в тлѣ́нной так, как Ри́сунок в Кра́сках своих.

Душа. Что значи́т вы́рыть погребе́нныя в Мѣху̀ Зѣни́цы?

Дух. Нача́ло Вѣ́чнаго Чу́вства зави́сит отту́ду, дабы прежде узна́ть Самаго Себе, прозрѣ́ть тая́щуюся в Тѣлѣ своем Вѣ́чность и будьто И́скру в Пе́пелѣ своем вы́рыть. Сiя И́скра про́тчiя Мы́ры, и сiя Мы́сленная Зѣни́ца[30] прови́дит в них Вѣ́чность.

Душа. Ра́звѣ Вѣ́чность и Бог есть То́ же?

Дух. Конечно. Вѣ́чность есть Твердь, вездѣ̀ всегда̀ во Всем тве́рдо стоя́щая, и всю Тлѣнь, как Оде́жду, нося́щая, вся́каго Раздѣле́нiя и Осяза́нiя чу́ждая. Она́-то есть И́стина и Нетлѣ́нiе. Ви́дишь, что Свѣт Прему́дрости тогда̀ вхо́дит в Душу, когда Человѣ́к два Естества̀ познава́ет: тлѣ́нное и Вѣ́чное. А о неразумѣ́ющих есть Посло́вица: “Двои́х нащита́ть не умѣ́ет”.

Душа. Но скажѝ мнѣ, ка́я По́лза ви́дѣть вездѣ̀ два Естества̀, а не одно̀? И ко́е в Сем Утѣше́нiе?

Дух. Сiе изображу̀ тебѣ Подо́бiем. Прехи́трый Живопи́сец написа́л на Стѣнѣ̀ О́леня[31] и Павли́на[32] весьма жи́во. Симѝ О́бразами Сын его Млadéнец несказа́нно весели́лся. И ста́ршiй Сын взира́л со Удивле́нiем. Живопи́сец со вре́менем оте́р Кра́ски, и Живо́тины с Ви́ду ище́зли. О Сем Ма́лчик рыда́л неутѣ́шно, а ста́ршiй смѣя́лся… Тепе́рь скажѝ мнѣ Вину̀ Смѣ́ха и Рыда́нiя.

Душа. О! не могу̀ сказа́ть, но от тебѐ слы́шать жажду̀.

Дух. Коне́чно, Ма́лчик ду́мает, что поги́бли Животи́ны, того ра́ди пла́чет.

Душа. Как же не поги́бли, если ищезли?

Дух. Ах! не называ́й Кра́ску О́бразом. Она̀ есть одна̀ то́чію Тѣнь во О́бразѣ, а Си́ла и Се́рдце есть Рысу́нок, си́рѣчь невеществе́нная Мысль и та́йная Начерта́нія, до кои́х то пристае́т, то отстае́т Кра́ска так, как Тѣнь к Я́блонѣ свое́й, и Кра́ска есть как Плоть, а Рысу́нок, как Кость в Тѣлѣ. Сего ради не разумѣющій Рысу́нка не прило́жит Кра́ски. Сіе Ста́ршій понима́ет и смѣе́тся. Са́мыи то́чныи О́бразы ещѐ пре́жде Явле́нія своего на Стѣнѣ всегда́ были во Умѣ Живопи́сцу. Онѝ не роди́лись и не поги́бнут. А Кра́ски, то прильну́в ко О́ным, представля́ют О́ныя во веществе́нном Ви́дѣ, то, отста́в от них, уно́сят из Ви́ду Вид их, но не уно́сят вѣ́чнаго Бытія их так, как ищеза́ющая Тѣнь от Я́блони не ру́шит Я́блоню. И тогда̀-то быва́ет прама́я Пікту́ра[33], когда̀ она̀ согла́сна с вѣ́чною су́щих О́бразов Мѣ́рою, а со Сво́йством их согла́сны суть Кра́ски.

Душа. Вѣ́рую, что Сло́во твое не ло́жное, но для мене нѣ́сколько те́мно.

Дух. Внемли́ же второ́му Подо́бію! Напишѝ Ці́ркул[34]. Здѣлай из Де́рева или вы́лѣпи его̀ из Гли́ны. Пото́м опя́ть его̀ затрѝ, а про́тчія разорѝ… Тепе́рь скажѝ мнѣ: поги́бл ли Ці́ркул?..

Душа. Поги́бл пи́санный, Деревя́ный и Гли́няный…

Дух. Прав Суд твой[35]! Поги́бл ви́дно ви́димый, но невеществе́нный и Су́щій Ці́ркул нетлѣ́нен пребыва́ет в Сокро́вищах Умà. Сей, как несозда́н, так и разори́тися не мо́жет. Веществе́нныи же Ці́ркулы не Ці́ркулы суть, но, прямѣ́е сказа́ть, ло́жная Тѣнь есть и Оде́жда Ці́ркулу И́стинному.

Душа. К Чему́ же твоя Рѣчь тече́т?

Дух. К Тому̀, чтоб поня́ть во Всем Два Естества̀: Божіе и Веществе́нное.

Душа. А сіе Поня́тіе куда̀ выхо́дит?

Дух. Туда̀, что не мо́жет Ничто́же поги́бнуть, а то́лько Тѣнь свою̀ теря́ет.

Душа. Что же да́лѣе из Сего̀ слѣ́дует?

Дух. Ничево̀! Кромѣ Неустраши́мость, Благоду́шіе, Упова́ніе, Кура́ж, Весе́ліе и Благови́дное Ве́дро того̀ Серде́чнаго Ми́ра, кото́рый у Па́вла всяк ум превосходя́щим нарица́ется[36]. Разсужда́й о Тѣлѣ твоем То́ же, что о помяну́тых О́бразах и Ці́ркулѣ. Щита́й все Мырско́е Естество̀ Кра́скою. Но вѣ́чная Мѣ́ра и присносу́щныя Ру́ки Божія, я́коже Ко́сти прильну́вшую к ним Плоть, всю Стѣнь подде́рживают, пребыва́я во Всем Главо́ю, а сверх непостоя́нныя своея Сѣни Дре́вом вѣ́чныя Жи́зни. Не на по́длыя ви́дно Ко́сти и Ру́ки смо́трит Бі́бліа Сло́вом сим: “Кость не сокруши́тся от него̀”[37]. “Не бо́йся, Ія́кове[38]! Се на Рука́х моих написа́х Стѣ́ны твоя!..”[39]. И догада́лся Дре́вній Плато́н, когда̀ сказа́л: Θεὸς γεομετρεῖ”– “Бог Землемѣ́рит”[40]. Не будь, Душа моя, из Числа̀ тѣх, коѝ Вещество̀ за То́чность почита́ют. Онѝ не исповѣ́дуют Естества̀ Бо́жія. Отнима́ют Си́лу и Честь, Бытіѐ и Сла́ву невеществе́нному и благо́му Духу, а вмѣ́сто Его̀ воздаю́т ме́ртвым и гру́бым Стихі́ам. Сіе́-то значит: Осуди́ть и приговори́ть ко Сме́рти Нача́льника вѣ́чныя Жи́зни и Всеоб̀щаго вся́кія Тва́ри Жизнода́вца. Бо́га ви́дно уби́ть нелзя́. Но нечести́вую Мысль их Пра́вда Божія в Дѣ́ло ста́вит. Тогда̀ отняли от Бога Жизнь и Си́лу, как то́лько присуди́ли еѐ Тлѣ́нію. И тогда́ же отдали

Тлѣнности Жизнь, как то́лько отняли еѐ от Бога. Вот Суд! воцари́вшій Раба̀ вмѣсто Господи́на, испроси́вшій себѣ Разбо́йника Вара́ввy[41]. Сіи Отцеубі́йцы и слѣпы́и Стѣн Осяза́тели называ́ются у Плато́на По́длостю, во мра́чном Рвѣ и А́дѣ сидя́щею, одну̀ те́мную Тѣнь ви́дящею и Ничего̀ за су́щую И́стину не почита́ющею, ра́звѣ одно̀ Тое, что ощу́пать и в Кула́к схвати́ть мо́гут[42]. Сей есть Исто́чник Безбо́жія и Серде́чному Гра́ду Разоре́нія. По́лзущая сія̀ и ядýщая Зе́млю По́длость, прилѣпи́вся ко Бре́нію, ста́ла и са́ма Грязью и возмета́емым от Ви́хра Пра́хом[43]. Прилѣпи́вшіи же Се́рдце свое Господе́ви суть еди́наго с ним Духа и хва́лятся со Иса́іею: “Божій есмь”[44]. “Путь Благочести́вых прав”[45]. “Не паде́мся! но паду́тся всѣ живýщіи на Землѣ”[46]. Всѣ три Мы́ры состо́ят из двоих, Еди́но составля́ющих Есте́ств, называ́емых Мате́рІА и Фо́рма[47]. Сі́и Фо́рмы у Плато́на называ́ются Іде́и, си́рѣчь Ви́дѣнія, Ви́ды, О́бразы[48]. Онѝ суть Перворо́дныи Мы́ры, Нерукотворе́нныя, Та́йныя Вере́вки, преходя́щую Сѣнь, или Мате́рію, содержа́щія. Во вели́ком и в ма́лом Мы́рѣ Вещественный Вид даѐт знать о утаѐнных под ним Фо́рмах, или вѣчных О́бразах. Та́кожде и в Симво́личном, или Бі́блічном, Мы́рѣ Собра́ніе Тваре́й составля́ет Мате́рію. Но Божіе Естество̀, куда̀ Зна́менієм своим веде́т Тварь, есть Фо́рма. У́бо и в сем Мы́рѣ есть Мате́рІА и Фо́рма[49], си́рѣчь Плоть и Дух, Стѣнь и И́стина, Смерть и Жизнь. Напримѣр, Со́лнечная Фігу́ра есть Мате́рІа, или Стѣнь. Но поне́же она значит положи́вшаго в Со́нцѣ Селе́ніе свое[50], того ра́ди втора́я Мысль есть Фо́рма и Дух, бу́дьто второ́е в Со́нцѣ Со́нце. Как из двоих Цвѣто́в два Ду́хи, так из двоих Есте́ств двѣ Мы́сли и два Сердца̀: тлѣнное и нетлѣнное, чи́стое и нечи́стое, ме́ртвое и живо́е… О Душа̀ моя! Мо́жно ли нам в Сем похвали́тися и воспѣть: “Христо́во Благоуха́ніе есмы̀?..”[51]

Душа. О Ду́ше мой! Блаже́нна тая Душа̀!.. По кра́йней же Мѣрѣ, мо́жем о нас сказа́ть: “В Во́ню Му́ра твоего тече́м”[52]. Наконе́ц научѝ мя: Что значит Сѣдмилампа́дный Свѣти́льник?

Дух. Значи́т Седми́цу Быте́йскую, в кото́рой весь Симво́личный Мыр созда́н.

Душа. Что тако́е слы́шу? Ты мнѣ насказа́л Чу́дное и безвѣстное.

Дух. Ужѐ ска́занно, что Со́лнечная Фігу́ра есть Мате́рІа и Стѣнь. Седмь Дней и седмь Со́нцов. В ка́ждом же Со́нцѣ есть Зѣни́ца: второ́е прекра́сное Со́нушко. Сі́и Со́нушки из своих Стѣней блиста́ют вѣчности Свѣтом так, как горя́щій Еле́й сія́ет из Лампа́д своих.

Душа. О Божестве́нное! О Любе́зное! О Сладча́йшее Со́нушко!.. Ещѐ же мнѣ скажѝ: Что́ то есть Херуві́мы?

Дух. Седми́ца и Херуві́мы, то есть Колесни́цы и Престо́лы – То́ же.

Душа. О ХЕРУВІМАХ. Почему̀ Онѝ Престо́лы?

Дух. Со́нце есть Храм и Черто́г Вѣчнаго, а в Го́рницах ту́т же Сту́лья, гдѣ Суббо́тствует. Колесни́ца тоже, есть Она̀ Дом ходя́щій. Ви́дь Со́нце есть Огне́нный Шар и никогда не стои́т, а Шар состо́ит из мно́гих Ці́ркулов, бу́дьто из Коле́с. У́бо Со́нце не то́чію есть Черто́г и вѣчно-броде́ящая Авраа́мская Ски́нія, но и Колесни́ца, служа́щая нетлѣнному нашему Илііѝ[53],

могу́щая вози́ть вѣ́чное наше СО́НУШКО. Сія́ Со́нечныя Суббо́ты, сирѣчь черто́ги и Поко́и ВѢ́ЧНАГО, называ́ются то́же Седми́цею Коро́в, или Ю́ниц, и Седми́цею Пшени́чных Ко́лосов[54], а у Заха́ріи Седми́цею Оче́й[55]. Слѣпы́я и Гада́тельныя сія́ О́чи сидя́щій на Херуви́мах отверза́ет тогда́, когда́ из Вну́тренностей их Вѣ́чныя Зѣни́цы, как из Со́нцев СО́НУШКИ, нетлѣ́нным Воскресенія Свѣ́том блиста́ть начина́ют.

ДУША. Протчее: Херуви́мска сѣнь, что *ли* она есть?

ДУХ. Сѣнь, Тѣнь, Кра́ска, А́брис, Ру́га, Ма́ска, тая́щая за собо́ю Фо́рму свою, Іде́ю свою, Рису́нок свой, Вѣ́чность свою – Все То́е есть Херуви́м и Сѣнь купно, то есть Ме́ртвая Внѣ́шность.

ДУША. На что Іезекіи́л припра́вил им всѣм Кри́ла, дабы сверх Орло́в Быкѝ и Кра́вы по Поднебе́сной *лѣта́ли*[56]?

ДУХ. На то, дабы́ возлѣта́ли ко Еди́ному НАЧА́ЛУ, си́рѣчь к Со́нушку. Он не припра́вил, но прови́дѣл, что они всѣ Крила́тыи.

ДУША. Что знача́т кри́ла?

ДУХ. Вторы́я и Вѣ́чныя Мы́сли, прелѣта́ющыя от Сме́рти в Живо́т, от Мате́ріи к Фо́рмѣ. Вот тебѣ Па́сха! Си́рѣчь Прехо́д. О Душа моя! Мо́жешь *ли* от ме́ртвых Твaréй и от Сѣни Херуви́мскія перебра́ться к Господу твоему и ко Осуществу́ющей тебѐ Фо́рмѣ твое́й? "Крѣпкà, *я́ко* Смерть, *Любо́вь*"[57]. "Кри́ла Ея́ Кри́ла Огня́"[58].

ДУША. О О́тче мой! Тру́дно вы́рвать Се́рдце из кле́йкія Стіхі́йныя Гря́зи. Ах, тру́дно! Я ви́дѣла напи́сан О́браз Крила́таго Ю́ноши. Он пя́лится *лете́ть* в Го́рняя, но Ногà, прико́ванна Це́пью к Земно́му Ша́ру, мѣша́ет[59]. Сей О́браз – мой О́браз. Не могу́, а то́лько жела́ю. "Кто даст мнѣ Кри́лъ?.."[60] Для Облегче́нія, О́тче мой Небе́сный, Го́рести моя́ услажда́ющаго, продолжа́й Бесѣ́ду. Откро́й мнѣ: *для чегò* Дави́д жела́ет Крил сих? Видь Ты сказа́л, что одни́ то́лько Со́нцы Херуви́мами.

ДУХ. Со́нце есть архи́тупос[a], сирѣчь Первонача́лна и Гла́вна Фігу́ра. А Ко́піи ея́ и Віцефігу́ры суть Безчи́сленныя, всю Бі́блію испо́лнившія. Така́я ФІГУ́РА называ́лась Анті́тупос (Про́образ, Віцеобраз), си́рѣчь вмѣ́сто Гла́вныя ФІГУ́РЫ поста́вленна ина́я[61]. Но всѣ они́, как к своему Исто́чнику, стека́ются к Со́нцу. Таки́я ВІЦЕФІГУ́РЫ суть, напримѣ́р: Темни́ца и Ио́сиф, Коро́бочка и Мойсе́й, Ров и Дании́л, Авраа́мова Сѣнь и Го́сти, Ковче́г и Ной, Коло́да и Іереми́а, Мо́ре и Изра́иль, Дали́да и Сампсо́н, си́рѣчь Со́нушко[62], Ко́жа и Ио́в, Плоть и Христо́с, Пеще́ра и Лев, Кит и Ио́на, Я́слы и Младе́нец, Гроб и Воскре́сшій, Вери́ги и Петр, Ко́шница и Па́вел, Женà и Сѣ́мя, Голіа́ѳ и Дави́д, Е́ва и Ада́м… Все Сіѐ То́ же есть, что Со́нце и Со́нушко, Змій и Бог. Краснѣ́йшая всѣх и Ма́ти про́тчіим есть Фігу́ра Со́нечная. Она пе́рвая Благословля́ется и Освяща́ется в Поко́й Богу: "Благослови́ Бог День седмы́й"[63]. По сей Причи́нѣ про́тчіих Твaréй ВІЦЕФІГУ́РЫ, в Си́лѣ Ея́ поставля́емыя, всѣ Бытіѐ свое пріе́млют во *Днях* Свѣ́тлыя Седми́цы, яко в ней вся Тварь ражда́ется, Са́ма же пре́жде Всѣх созида́ется.

---

[a] Архи́тупос – архио́браз.

“Да бу́дет Свѣт! и Бысть Свѣт”[64]. Свѣт, У́тро, День всегда́ о́коло Лучей́, а Лу́чи при Со́нцѣ. И так не ди́вно, что Дави́д, находя́сь Херуви́мскою Ко́піею, жела́ет Крил, имѣя ту́ же Си́лу и Мысли со Седми́цею: “Помы́слих (де) Дни пе́рвыя, и Лѣта́ Вѣ́чная помянух и поучахся”[65].

Всѣм Тваря́м дае́т Толк и Свѣт Свѣ́тлая Седми́ца. “Седмь сія́ Очеса́ Господня суть, призира́ющая на всю Зе́млю”[66]. Когда́ они́ Слѣ́пы, тогда́ вся Бі́бліа есть Тма и Содо́ма. От нея и Дави́д у́чится. Там седмь Со́нцы, а у Дави́да О́чи. Со́нце почива́ющаго в Со́нцѣ[67] на себѣ во́зит. И Дави́д то́ же. “Терпля́, де, потерпѣ́х”[68]. “Поднима́я, подъя́х”[69]. “Вознесу́ тя, Господи, яко подъя́л мя еси́”[70]. Со́нце есть заходя́щая Стѣнь, но Си́ла и Бытіе́ его в Со́нушкѣ своем. И Дави́довы О́чи есть ищеза́ющій Прах, но Тѣнь их востека́ет туда́, дабы́, ищеза́я, преобрази́тися во Вѣ́чную Зѣни́цу, во вторы́й Ра́зум и в животворя́щее Сло́во Божіе: “Ищезо́ша О́чи мои́ во Сло́во твое́”[71].

Херуви́м есть и Заха́ріа. И сей взира́ет на Седми́цу и То́ же, что Она́, мы́слит: “Лѣта́ Вѣ́чная помяну́х…”[72] “Ви́дѣх! – вопие́т Заха́ріа, – и Се Свѣ́щник Злат весь!”[73] Куда́ Кто смо́трит, туда́ и иде́т. К Лѣтам вѣ́чным! Туда́ ему́ Путь! К Свѣтлой Седми́цѣ лети́т. О́рлими Кри́лами пари́т. А гдѣ его Кри́ла? Вот они́! “Рече ко мнѣ А́нгел, глаго́ляй во мнѣ”[74]. Во Вну́трности Кри́ла его. Се́рдце Его́ Перна́тое. “Крѣ́пка, я́ко Смерть, Любо́вь”[75]. “Кри́ла Ея Кри́ла Огня…”[76]

Херуви́м есть и Предте́ча. “Бѣ Свѣ́щник горя́й и свѣтя́й”[77]. “Бѣ” значи́т не То, что был, но То, что здѣ́лан и создан Свѣти́льником. Звѣ́зды преле́стныя[78] и Лжеденни́цы, горя́т, но не свѣтят. Іоа́нн же И́стинная есть Денни́ца[79].

Душа. Пожа́луй, Отче Небе́сный, скажи! Что есть, что значит Лжеденни́ца? Горю́ и воспламеня́юся знать.

Дух. Лжеденни́цы суть То́ же, что Лже-Херуви́мы.

Душа. Да гдѣ же они таковы́? Я их во́вся не понима́ю. Откры́й!

Дух. Любе́зный Мой Друг! Іу́да апостол, той тебѣ да Откро́ет. Вот тебѣ Лже-Херуви́мы! вот и Лже-Денни́цы! “А́нгелы, не соблю́дшіи своего Нача́ла”[80]. “Звѣ́зды преле́стныя”[81]. “Тѣле́сны, то́ есть Душе́вны, или Ско́тскіи, нетлѣ́ннаго Духа не иму́щіи”[82]. Кра́тко сказа́ть: заблуди́вшіи от Свѣ́тлыя Седми́цы, я́же есть Га́вань Всѣм. И сіе́-то зна́чит: “Не соблю́дшіи Нача́ла”[83]. Бог, Нача́ло, Вѣ́чность, Свѣт есть То́жде. Сей Свѣт освяти́л есть Селе́ніе свое[84] в Седми́цѣ, Седми́ца же есть то Главизна Кни́жняя. “Во Глави́знѣ Кни́жней[85] пи́санно есть о мнѣ”[86], – гово́рит Христос. Нача́ло и Глави́зна То́ же. Сюда́-то мой Іу́да блиста́ет сло́вом сим: “А́нгелы, не соблюд[шіи] своего Нача́ла”[87]. “Звѣ́зды преле́стныя: и́мже Мрак Тмы во Вѣки Блюде́тся”[88]. Вот низпа́дшіи с Небе́сныя Седми́цы Лучі́феры! Денни́ца Ри́мски – Лучі́фер[89], то есть Свѣтоно́сец, или День за собо́ю веду́щій. Денни́ца бо есть Со́нцу Предите́ча и Предвѣ́стник Дню. Взгля́нь! Се прекрасная тебѣ Денни́ца! “Во У́тріе ви́дѣ Іоа́нн Іисуса грядущa к себѣ и Глагола: Се А́гнец Божій!”[90] Гдѣ же твой день нам, любе́зная наша Денни́це? Дай нам! Видь ты не преле́стная, во Мрак влюби́вшаяся Звѣзда́. Уже нам Ночь ме́рзка омерзѣ́ла[91].

“Сей есть! По мнѣ грядéт Муж, и́же предо мною бысть…”[92] И так Сын Захáріин есть Свѣти́ликоми, или Лампáдою, Горя́щій и Озаря́ющій Елéй вмѣщáющею, и сотворéн áки О́ком, внутрь Зѣни́цу свою заключáющим.

У Дрéвних Свѣчóю, Лампáдою и О́ком Вселéнныя называ́лося Сóнце. “Не бѣ Той Свѣт, но да свидѣтелствýет о Свѣтѣ”[93]. Вот тебѣ и́стинный, Дщерь моя, Херувíм! И сегó-то рáди во Хрáмах ви́дишь О́браз Его Крилáтый.

Душа. О дражáйшій мой Херувíме, Іоáнне! Благодарю́ тя, О́тче Небéсный, за Егò. А Лукà и Клеóпа? не Херувíмы ли? Я вчерà во Хрáмѣ слýшала их Путешéствіе и вельмѝ услаждáлася[94]. Аще же Херувíмы, почемýзнать, что Херувíмы? Я бы óчень рáда…

Дух. Потомý, что идýт Путéм Суббóтным. Ви́дноýбо, что сим Пýтникам на Умѣ́ Свѣтлая Суббóт Седми́ца. Суббóта им голóдным раздробля́ет Хлѣб их. Отверзáет помрачéнныя О́чи, правдивѣе же сказáть: Суббóтствующій в Сóнцѣ и исходя́щій от Чертóга своего[95]. “О́нѣма же отверзóстся О́чи”[96]. Сей Жени́х воскрили́л их óными Кри́лами: “Кри́ла Ея́ Кри́ла Огня́”[97]. Дал сим невкýсным Болвáнам Пи́щу и Вкус, но на Путѝ и на Рáзумѣ Суббóтном основáнный. А мои́ Пѣшехóдцы, надѣв Кри́ла и сотвори́вся из пóлзущих и Зéмлю ядýщих Змíев Пернáтыми Орлáми, по Исáіевскому Слóву семý: “Терпя́щіи Господа обновля́т Си́лу, окрилатѣют, яко Орлы́”[98] – всерáдостно воскли́кнули: “Не Сéрдце ли нáю горя́ бѣ в нáю: егдà глаголаше нáма на Путѝ?”[99] Си́рѣчь: Не воспламени́л ли Он нас летѣть в Гóрняя, от Смéрти к Жи́зни[100], вдýнув нам Вкус и Свѣт Свѣтлыя Седми́цы?..

Душа. Нынѣ я уразумѣла. Сóнушко, как от Пресвѣтлѣйшаго своего Чертóга, от Гróба возсія́вшее, воскрили́ло их и отвéрзло им О́чи их, дабы́ Сѣнь Херувíмска не почива́ла на Путѝ Грѣшных[101], но, мину́я всю Тлѣнь, возвыша́лася бы ко Еди́ной своéй неви́димой Фóрмѣ. “И Той неви́дим Бысть и́ма”[102].

Дух. О душа моя! Не одномý Клеóпѣ сія́ Ми́лость. Свѣтлая Седми́ца есть то Горà Божія, гдѣ благоволи́л жи́ти. Сюдà идéт со Тщáніем Маріáм, цѣлýет и дружи́тся со Елісавéтою[103]. Тудà восхóдят всѣ Фами́ліи и Колѣна Ізрáилская. “Тáмо взыйдóша…”[104] Сюда бѣгýт Слѣпы́и, Хромы́и, Нѣмы́и. Тут Дрýжбу и Компáнію завóдят Вóлки со А́гнцами, Рыси с Козлéнками, львы с Телéнками, А́спіды с О́троками[105] и созидáются Очи́тыми, Крилáтыми по своéй всяк Сѣни Херувíмами, возлѣтáющими к Начáлу, Котóрое Одно только есть, яко да Царя всѣх поды́ймут; “да бýдет Бог всяческая во всѣх…”[106] Трýдно тóлько сим Горáм взыгрáтись, вскочи́ть выспр, искáпать Слáдость, воздыми́ться и породи́ть, как Тýчным Ю́ницам[107], Еди́наго своего Юнцà. “Прійди́те, взы́йдем на Гóру Господню…”[108]

Душа. Я читáла нѣкогдась, что Елени́цы и Гóрнія Кóзы не могут раждáть, рáзвѣ на сих Горáх[109].

Дух. Сіè, Душа моя, в одномóм Разсужéніи о Богѣ возмóжное, а в Натýрѣ Твареéй нестáточное. В Сумбóличном Мы́рѣ, Óн же есть Бíбліа, гдѣ о Еди́ном Богѣ Слóво, так вóдится, но сіе в нáшем вели́ком Мы́рѣ есть Нéбыль. В Бóзѣ и от Бóга Все возмóжное, не от Твареé, ни во Тваря́х[110]. Фігýрныя сія Гóры

суть Со́нцы. Онѝ Прибѣ́жище таки́м Е́леням, како́в есть Дави́д и о каковых Сло́во сіе: “Тогда̀ ско́чит Хромы́й, а́ки Е́лень”[111].

На сих Гора́х откида́ет Давід ве́тхія своѝ Ро́ги, а расту́т ему̀ но́выи. “Та́мо возращу̀ Рог Давіду…”[112] Сюда̀ возска́кивает исцѣленный Петро́м Хромы́й[113] и возбужде́нна Сло́вом от него̀ изше́дшим Тави́ѳа, си́рѣчь Го́рняя Коза̀[114]. По сих Хо́лмах ска́чет и проска́кивает Млады́й Е́лень, Брат и Жени́х Соломо́новскія Невѣсты[115]. Сюда́ ж тече́т к Бра́ту и она̀. “Явѝ мнѣ Зрак твой[116]. Гдѣ почиваеши?”[117] Отвѣт: “В Полу́днѣ[118], в Со́нцѣ”[119]. Все Во́инство А́нгелское То́ же воспѣва́ет, что во Вы́шних сих и Го́рних Гора́х Вѣ́чныя Мы́сли и одна Сла́ва Божія жи́тельствует. “Сла́ва во Вы́шних Богу!”[120] – и тогда̀ всей Обѣтова́нной Библе́йской Землѣ Мир! Поко́й! и вѣ́чная Дру́жба! – я́коже пи́шется в Кни́гѣ Нави́на: “Почѝ Земля̀ от Бра́ни”[121]. Сюда̀ спѣша́т и Па́стыри. “Пре́йдем до Виѳлее́ма!”[122] “Та́мо родѝ тя Ма́ти твоя”[123].

Сюда̀ за Звѣзло́ю путеше́ствуют и Во́лхвы. “Ви́дѣхом (вопію́т со Заха́ріею: ‘ви́дѣх! и се Свѣ́щник…’[124]), ви́дѣхом, де, Звѣзду̀ Его на восто́кѣ”[125]. Восто́ка без Со́нца нигдѣ нѣт. “Ста верху̀, идѣ́же бѣ Отроча̀”[126].

Не то́лько Е́леням, но и Звѣзда́м нѣт Разло́ху, кро́мѣ сея Горы̀. Вся Тварь воздыха́ет, в Жи́лище Небе́сное облекти́ся жела́я и вопія: “Сей Поко́й мой!”[127] Магдали́на то́же, ища̀ Ра́дости и Утѣше́нія своего, зѣло̀ Ра́но прихо́дит на Гроб. Нелзя, чтоб сей Гроб не был тот Ка́мень, гдѣ почива́л Ія́ков и ви́дѣл Лѣ́ствицу. Внима́й и примѣча́й, Дщерь моя! что при Магдали́нѣ воспомина́ется Разсвѣ́т и Глубо́кое У́тро[128], а при Іа́ковѣ Со́нце[129]. Чу́вствуеши ли, что сей Ка́мень, бу́дто бы У́тро, чу́ть-чуть проница́ющее из Мра́ка, темнова́то начерта́вает Ка́менную Го́ру Божію и пресвѣ́тлый Черто́г Его, Со́нце? Весьма ошиба́ешься, Голу́бо́чко моя, когда̀ не ду́маешь, что Гроб о́ный не ино́е Что́-либо есть, как то́лько Пеще́ра, в Нѣ́драх Ка́менныя Горы̀ вы́сѣченна, гдѣ почи́ла Прему́дрость.

Ны́нѣ у́бо научи́ся и вѣ́руй, и вѣ́дай, я́ко Господня Земля̀ и все Исполне́ніе Ея̀[130] иде́т к Горѣ Божіей, в Нѣ́драх своих Рай Сла́достный и вѣ́чную Жизнь сокрывающей дото́лѣ: “До́ндеже дхнет День и дви́гнутся (Херуви́мскія) Сѣ́ни”[131]. О́ный Свѣт и День! “Ду́нув речѐ: Пріими́те Дух Святый…”[132] Тогда̀ Все, чрез сію Божію Го́ру, как по Лѣ́сницѣ, восхо́дит к Богу. “Нѣсть сіѐ! Но Дом Божій и сія̀ Врата̀ Небе́сная”[133].

Душа. Ено́х не обрѣте́н в живу́щих[134], Илія̀ взят Ви́хром[135], восхище́н за Волоса̀ А́нгелом Проро́к Аввакум[136] и Апо́стол Фи́ліпп[137], Па́влов Человѣк, до тре́тяго Не́ба восхище́н[138] – Все Сіѐ каза́лося мнѣ Жо́стким и Гла́дным. Ны́нѣ же в сей Жесто́кости обрѣла̀ я со Сампсо́ном нѣжную и Сла́достну Пи́щу[139]. Услади́ла мнѣ Все сіѐ твоя̀ Херуви́мска Рѣчь и Гора̀ чу́дна. Не о сей ли Горѣ Чудотво́рной, не то́лько Илію̀, но и Быкѝ, и Го́ры ска́чущія, и Хо́лмы воскриля́ющей, и Древеса̀; не о сей ли Ма́терѣ нашей Сіо́нской и не Ей ли Пѣ́сенька сія Иса́ина? “Поко́й даст Бог на Горѣ сей[140]. Испію́т Вино̀, испію́т Ра́дость на Горѣ сей. Пома́жутся Му́ром на Горѣ сей”[141].

Дух. Угада́ла ты со Сампсо́ном Гада́ніе Его[142]! Сія́-то есть Столи́ца Сіо́н, я́же есть Ма́ти всѣм нам[143], вопію́щая ко всѣм нам: “Та́мо дам тебѣ Сосца̀

моя̀…”[144] “Блаже́н! и́же и́мать Ю́жики своя̀ в Сіо́нѣ и Пле́мя своѐ во Іерусали́мѣ”[145]. Посмотри́ ж тепе́рь, Сестри́це моя! Куда̀ иду́т 12 Ученикѝ? Не на Го́ру *ли* Галиле́ю[146]? Веде́т их Брат и Друг, Прекра́сный Іо́сиф, изше́дшій, как из Свѣ́тлых Пала́т, из Темни́цы. На Горѣ́ со Бра́тіею свое́ю весели́тся, возно́сится, благословля́ет и утѣша́ет Наде́ждою хотя́щаго их утѣ́шить Святаго *Духа*. В сей За́лѣ Та́инствами и Благоуха́ніем Безсме́ртія ды́шущая Вече́ря и Ѳомино̀ Увѣре́ніе[147]. В сей Го́рницѣ здѣ́лался Вѣ́тер и Шум из Крил Параклі́товых[148]. В сем Хра́мѣ Излія́ніе Стра́нных Язы́ков и Наде́жды Совершѐніе[149]. “Ча́да Сіо́ня, ра́дуйтеся! яко *дадѐ* вам Пи́щу в Пра́вдѣ…”[150] А Сте́фан? Не Херуви́м *ли*? не в Го́ры *ли* взира́ет? “Се ви́жу Небеса̀ отве́рста!”[151] А Па́вел? не с *Данії́лом ли* возво́дит О́чи в Го́ры? “Возведо́х О́чи моѝ в Го́ры и ви́дѣх: и се Муж!.. [152] Тѣло его̀ а́ки ѳарси́с…”[153] А Па́вел не то́ же *ли*? “Вѣм Человѣка”[154]. “Го́рняя му́дрствуйте”[155]. “Я́ко взя́тся Великол[ѣпіе] Его̀!”[156] Вот тебѣ́ ма́лое Число̀ Херуви́мов! окружа́ющих Господа Сла́вы[157]. А не ды́шет *ли* во У́ши твоѝ, *Любе́зная* моя, Вѣтр и Шум Орли́ных Крил, несу́щих Апока́липсину Же́ну с Прекра́сным Ея̀ Сы́ном[158]? Посребре́нныя Кри́ла Ея̀ высо́ко паря́т[159]! И Она̀ жела́ет в Гора́х Святых укры́ться от гоня́щаго Зми́я. “И полещу̀ и почи́ю”[160]. О цѣлому́драя Ма́ти! Невѣ́сто неневѣ́стная[161]! Нѣт тебѣ́ на Землѣ́ Ми́ра[162]! Поспѣша́й, молю̀ тя, с *любе́зным* Ча́дом, к Го́рним Вѣчнаго Суббо́там. На том Седмихо́лміи вѣ́рно сы́щешь Поко́йное Мѣ́сто, как Но́ева Голу́бка *или как Ла́стовка*, убѣга́ющая Зи́мныя Сту́жи, прелѣта́ющая от Сѣ́верных Стран, чрез Че́рный Понт[163], ко Полу́дню, воспѣва́я Пѣ́сеньку сію: “Нѣсть здѣ *для мене* Поко́я”[164]. “Кто пре́йде на о́ную Стра́ну Мо́ря и обрѣ́те Прему́дрость?”[165] “Еди́на есмь аз, до́ндеже прейду̀”[166].

Свѣ́тлая Седми́ца есть *День* Господень[167], Поко́йный По́лудень[168], Весна̀ Цвѣтоно́сная, Вѣ́чное *Лѣ́то*, Вре́мя Благо, Всѣм Воскресеніе, Просвѣще́ніе и Освяще́ніе. “Очи всѣх на Тя упова́ют, и Ты дае́ши им Пи́щу во Благовре́мя”[169]. “Прійми́те *Дух* Свят!”[170]

Глава̀ 3-я
Испы́туется Божія Си́ла в нѣ́кіих Мѣста́х Бі́бличных

Душа. Свѣ́тлая Седми́ца и Сѣнь Херуви́мска из Па́мяти моея не выхо́дит, о *любе́зный* О́тче! Свѣт, Теплоты̀, Прохла́дну Тѣнь, Пи́щу, насыща́ющую Вѣ́чности Со́том, Живу́ю Заба́ву, тве́рдое Наде́жды Утѣше́ніе – Все сіе нахо́жу *для себе* во Свѣ́тлых Черто́гах и на Прекра́сных Гора́х Ея̀. *Люблю* Ізра́иля, что сосе́т Ка́мень Горы̀ сея̀[171]. А не сіе *ли* есть поуча́тися Святи́нѣ[172]?.. Но ми́лое *для мене* и Жа́лостное Позо́рище сіе: Жена̀ с Прекра́сным своим Младе́нцем, по воздуху паря́щая, убѣга́ет от гоня́щаго Еѐ Зми́я…[173] О Богоме́рзкій! На Слѣд Божестве́нныя Невѣ́сты Вод го́рких Блевоти́ны своя изблева́ет Скве́рный…[174] Скажѝ мнѣ, О́тче мой! Ка́я По́лза Драко́ну в том, чтоб потопи́ть Младе́нца?

Дух. По́лза та́я, что, потопи́в сію Невѣ́сту с Младе́нцем, *ле́гко* тогда̀ мо́жет всю покры́ть Зе́млю Пото́пом, а Бог от Вод очища́ет[175].

Душа. Отку́ду же Ему̀ сія Зло́ба и Упря́мство к Вы́шнему?

Дух. На Что о Сем спра́шивать? Плоть по Приро́дѣ враждебна Духу.

Душа. Неуже́ль сей Сатана̀ отрыга́ет Пото́п, бы́вшій во Днех Но́евых?

Дух. Без Сумнѣ́нія, бы́вшій при Но́ѣ.

Душа. Почему̀ сія Дѣва облече́нна в Со́нце[176]?

Дух. Мо́жно догада́ться, что Она̀ стои́т на Мѣ́стѣ Фігу́ры Со́нечныя и есть Ко́піа Ея̀.

Душа. Коне́чно, сей Зми́й есть то́т же, что нашепта́л Е́вѣ, бу́дьто у Сме́ртнаго Дре́ва до́брый Плод[177].

Дух. Сей есть о́ный Са́мый. Тогда́ ж то Он задави́л Сѣ́мя Женѣ и потопи́л Наслѣ́дника Обѣтова́ній О́ных: "Тебѣ дам О́ную Зе́млю и Сѣ́мени твоему"[178]. Пото́м ле́гко ужѐ, с Нагру́зом своим, воведена̀ Земля̀ под Кля́тву и покры́лася Го́рких его Вод[179], а простѣе с Давідом сказа́ть, Пото́пных его Глаго́лов и Асти́ваго Языка̀ Блевоти́нами[180]. Тогда̀ вездѣ́ наста́ло Зло́е Вре́мя[181], Чужда́я Тма, Гниль и Растлѣ́ніе Плодо́в его Сме́ртных, одному̀ то́лько ему̀ вку́сных. Не ви́дна же была̀ ни во О́блаках прекра́сно сія́ющая Ра́дуга, ни весе́лаго Во́здуха благови́дность, ни Прія́тность вѣ́чнаго Лѣ́та благовре́менна, о кое́м бесѣдует безневѣ́стная Невѣ́ста[182]. "Зима̀ пре́йде. Дождь отыйде. Цвѣты яви́шася на Землѣ. Вре́мя Обрѣ́занія Гро́здей приспѣ̀…"[183]

Душа. Жела́ла бы я знать, О́тче наш Небе́сный, и прошу̀ откры́ть не о́бину́яся: Что ли значит пря́мо и то́чно сей Змій? Е́жели во Фігура́лном Бі́блічном сем Мы́рѣ вся́кое Дыха́ніе[184] и вся Тварь со́бранна для составля́ющих Си́стему его Фігу́р наго́дится, посему̀ и Он до́лжен быть Фігу́рою, знача́щею Нѣ́чтось то́чное. Да и напи́санно в сем Свяще́нном Мы́рѣ, что с про́тчіими Тварьмѝ и Га́ды Господа хва́лят. Хвали́ть же Его̀ ка́ко мо́жет Тварь Безсло́весна? Ра́звѣ то́лько мо́жет болванѣ́ть Фігу́рою и Гада́тельным Молча́ніем, а́ки помава́ніем, дава́ть Знать о Бозѣ. Не ина́че бо Нѣмы́и Небеса̀ повѣда́ют Сла́ву Божію[185], то́чію молча̀. Оба́че, а́ки Трубо́ю, Премилосе́рдный Его Про́мысл, в Мы́рах Его закры́вшійся, проповѣ́дуют. Научѝ у́бо мя, Влады́ко Святы́й, Что́ ли значи́т Змій сей? Присем и то мнѣ непоня́тный Вздор, чтоб почита́ть за Одно̀ о́ба Пото́пы: Драко́нов и Божій… Не вмѣща́ет Се́рдце…

Дух. Ну, Душа моя! Дѣй! Ста́нем учи́ть и ку́пно ту́т же учи́ться. Что Сла́же, как, по Сіра́хову Совѣ́ту, поуча́ться Святы́нѣ в Разумѣ своем? "Блаже́н, де, Муж, и́же в Премудрости умре́т и и́же в Ра́зумѣ своем поуча́ется Святы́нѣ…"[186] Не спѣшѝ то́лько, моя Любе́зная. Не будь На́гла и не почита́й Неста́точным То́е, что для тебе не поня́тно. По́мни, что Фігура́лный Мыр сей есть то из Гада́ній спле́тенна, а запечатлѣ́нна Та́йнами Кни́га. Забавляй в сем У́мном Ра́ѣ Мы́сли твоѝ. Но нигдѣ́ не судѝ на́гло… Слыха́ла ль ты когда̀, что са́мыи Предре́вніи Вѣ́чности Испыта́тели созда́ли Зми́я Фігу́рою Ея? Змій же был и хи́трыя о Богѣ Нау́ки Ико́ною[187].

Душа. Слыха́ла. Он пи́шется и по́лзущим и в Ко́ло сви́тым, сво́й же Хвост во Уста́х держа́щим[188]. А почему Он тако́ю Фігу́рою здѣ́лан?

Дух. Потому́, что хитр и вьется в Ко́лца так, что не ви́дно, куда́ Ду́мает, если не примѣтить Го́лову Его. Так и Вѣчность вездѣ есть, и нигдѣ Ея́ нѣт, тѣм что неви́дна, закрыва́я свою Vпо́стась. Подо́бна у́бо Ей и Нау́ка о ней. Притом Све́ртки и Ко́лца Ея́ суть Ико́ны Вѣчности и Сви́тков Таинственных Нау́ки Божестве́нныя. Кромѣ сего, имѣет он прео́стрый взор, как ви́дно из Его И́мени. Е́ллинское Сло́во сіе Δέρκω значи́т "Зрю"; Δρακῶ значи́т "Узрю́"; Δρακών – "могу́щій впред узрѣть", си́рѣчь "Прозорли́вый". Нѣт труднѣе, как прозрѣть Вѣчность Грязью зассо́ренному О́ку. Если ты разжева́ла и Вкус почу́вствовала в сем: "Сло́во бѣ к Богу, и Бог бѣ Сло́во"[189], тогда́ понима́й, что Би́бліа, все свое Фігу́рное Сло́во во Видѣніе Вѣчнаго простира́я, здѣлалася и са́ма Богом. "И Бог бѣ Сло́во"[190] – так, как на Золоту́ю Моне́ту Ве́ксель и сам стал Зо́лотом… Тепе́р ужѐ не обину́ясь скажу́, что Бі́бліа есть и Бог, и Змій.

Душа. Ах О́тче!.. Стра́нное и Нечая́нное слы́шу.

Дух. Глава́ Его есть Седми́ца. Вот тебѣ Седмигла́вный Драко́н Дании́лов[191]!.. Престáнь же диви́ться Помяну́тым Пото́пам и не говори́: Не вмѣща́ет Се́рдце…

Душа. У́бо и Со́нце есть Змій?

Дух. Коне́чно, Голова́ Змиі́на, а Лицѐ Божіе.

Душа. И всѣ про́тчія Віцефігу́ры суть Зми́и?

Дух. Без Сумнѣнія, они́ суть Ту́луб и Хвост Его, а Божія Но́ги и Подно́жіе. Престо́л же Его́ Не́бо и Со́нце.

Душа. Куда́ тепе́р мно́го я ви́жу Зміе́в!

Дух. У Бога 1000 Лѣт, я́ко День еди́н[192], и 1000 Віце-Фігу́р во Единодне́вной Со́нечной, а Она́ Еди́на за 1000 их сто́ит. Я́коже Змій ча́сто вье́тся, перевива́ясь в ра́зныя Сви́тки на том же Мѣстѣ, а по Ви́ду ка́жет Перемѣну, так и Бі́бліа представля́ет Разнообра́зныя По́вѣсти и Рече́нія, но Все сіе на то́м же Пу́нктѣ, как Ко́лесо на своем Це́нтрѣ, обраща́ется[193].

"Змій же бѣ Мудрѣйшій"[194].

Здѣланна же Змиі́на Фігу́ра Мудрѣе всѣх Звѣри́ных, я́ко прили́чнѣе живопи́шущая Кни́гу Вѣчности и Си́лу Божію. "Змій сей, его́же созда́л еси руга́тися Ему"[195].

Душа. Как же так? Бі́бліа есть ку́пно и Бог и Змій?

Дух. Как же так? Она́ видь Плоть и Дух, Бу́йство и Му́дрость, Мо́ре и Га́вань, Пото́п и Ковче́г… Не будь несмы́сленна и Ко́сна[196]! У́мствуй проворнѣе. Видь ты ужѐ слыха́ла, что всѣ Мы́ры состо́ят из двои́х Есте́ств: зла́го и добраго. Почему́ ж тебѣ сей Змій чрез-чур стра́шен? Он не вс[е]гда́ вреди́т и юро́дствует, но быва́ет и вку́сный и поле́зный. Если нашепта́л Е́вѣ по-Сатани́нску, мо́жет и Марі́и возблаговѣсти́ть по-Архáнгелску.

Душа. Почему́ ж сему́ Змі́ю во всѣх Вѣка́х и Наро́дах руга́ются, плюю́т и презира́ют?

Дух. Не ди́вно. Он их Пото́пом му́чит. Он на Поруга́ніе со́здан[197] и того́ досто́ин.

Душа. Ах! Он того́ досто́ин?

Дух. Потому́ что во мно́гих Мѣста́х безсту́дно и вре́дно, без вся́каго Вку́са лжет. Также нелѣпыя Вра́ки и сра́мныя и Не́быль ше́пчет.

Душа. Гдѣ ж он лжет? Покажи́ мнѣ хоть одно̀ Мѣсто.

Дух. Покажу̀. А чтоб всю Его Ложь щи́слить, к Сему̀ чу́ть ли довлѣет Полгода̀. Вот он тебѣ зараз, на са́мом Поро́гѣ, лжет! "В Нача́лѣ сотворѝ Бог Не́бо и Зе́млю"[198].

Душа. Боже мой! Неуже́ль сіе Ложь есть?

Дух. Са́мая гла́вная Кри́тская[199] и Сика́нская[200] Ложь. Поко́ль Я́блонь, пото́ль с не́ю и Тѣнь ея̀. Тѣнь значи́т Мѣстечко, Я́блонею от Со́нца заступа́емое. Но Дре́во Вѣчности всегда зеленѣет. И Тѣнь у́бо ея̀ ни Вре́менем, ни Мѣстом есть не Ограни́ченна. Мыр сей и всѣ Мы́ры, если они безчи́сленны, е́сть то Тѣнь Божія. Она̀ ищеза́ет из Ви́ду по Ча́сти, не стои́т постоя́нно и в разли́чныя Фо́рмы преобразу́ется видь, одна́ко же никогда̀ не отлуча́ясь от своего жива́го Дре́ва; и давно̀ уже Просвѣще́нныи сказа́ли Вѣсть сію: "Materia aeterna. Вещество̀ вѣчно есть"[201]. Си́рѣчь всѣ Мѣста̀ и Времена̀ напо́лнила. Еди́н то́чію Младе́нческій Ра́зум сказа́ть может, бу́дьто Мы́ра, вели́каго сего І́дола и Голіа́ѳа, когда́-то не быва́ло или не бу́дет. Сею̀ Младе́нскою Лже́ю, во Исхо́дѣ деся́таго по́слѣ Христа̀ Вѣка, всю Христіа́нску Всели́нну толь поколеба́л, что Мырокруше́нія так всѣ трепета́ли[202], как Морехо́дцы в чрезвыча́йную Бу́рю Кораблекруше́нія[a].

Предста́вь у́бо себѣ, Ду́шо моя, тогда́шнее Душ Христіанских от сего Зми́я Муче́ніе! Оно̀ видь не седм Дней, как на Мо́рѣ, продолжа́лось, но… и вове́ргнуло Христо́ву Філосо́фію в Кра́йнее Презрѣ́ніе и Поруга́ніе, когда̀ наконе́ц ужѐ откры́лось, что всѣ Язы́чники досто́йно и Пра́ведно Христіа́нску Бѣсность сію осмѣва́ли и ны́нѣ осмѣва́ют. А как в са́мых Дверя́х, и (по Посло́вицѣ) на пе́рвом По́скокѣ[203] лжет, так и в са́мый пе́рвый День непостоя́нен: "Да бу́дет Свѣт!"[204]

Отку́ду же Свѣт сей, когда̀ всѣ Небе́сныя Свѣти́ла показа́лися в четве́ртый День[205]? И как День быть мо́жет без Со́нца? Блаже́нная Нату́ра постоя́нна. Все Что́-ли-то Днесь, То всегда не есть Ста́точное. Таки́м Вздо́ром чрез всю Седми́цу рыга́ет, бу́дьто был Зри́телем Всели́нскаго сего Чудотво́рнаго Теа́тра и бу́дьто Ну́жда знать: Пре́жде ли Цвѣт, или роди́лся Гриб? Наконе́ц, всю Божію Фа́бріку сію са́мым Гру́бым Юро́дством запечатлѣл: "Почѝ от всѣх Дѣл свои́х"[206].

Бу́дьто истомле́н, Ничево̀ созда́ть не мог ужѐ больше. А если бы не сіе помѣша́ло было, непремѣ́нно у нас ны́нѣ показа́лися бы безхво́стые Львы, Крыла́тыя Черепа́хи и Кобы́лы, Хвоста́тые За́йцы, Единоро́жны Волы̀, Сладкогла́сные Кра́стели, Пухо-Собо́льи Ежакѝ, Четыре-О́кіе и Четыре-У́шіе Су́дьи, Правдолю́бные Я́бедники и Клеветникѝ, Прему́дрые (сказа́ть по-Теуто́нску) Шпіц-Бу́бы[207], по-малоросси́йску – У́мные Дуракѝ, и про́тчая Чудо́вища и Уро́ды, а за ни́ми бы в Слѣд, как Елісси́йское Желѣзо,

[a] Вот Сло́во! потря́сшее тогда̀ Всели́нну: "Свяжа̀ Сатану̀ на Ты́сящу Лѣт"(1). Боя́лася, чтоб не развяза́лся Губи́тель.

вы́нырнуло бы[208] (сказа́ть по Ри́мску) Mobile perpetuum[209] и Фі́лозо́фскій, Все Бла́то Европейское преобразу́ющій в Зла́то, Ка́мень…[210] Ны́нѣ же Все сіе засѣ́ло в Божіей Бе́зднѣ. Послу́шай, Душа моя! От сего̀ видь *Лжи́*вых Вод Пото́п изблева́ющаго Исто́чника убѣга́л Іа́ков, как пи́шется: “Изы́йде Іа́ков от Студе́нца прокля́таго и взойшо́л в Харра́нь”[211] – там, гдѣ возсѣ́ла и су́дит Вѣ́чная Дру́жба и Пра́вда. А как Божію Богу отня́л Неутоми́мость, так сам себѣ́ чуждое и несро́дное усвои́л, си́рѣчь Человѣ́ческій Язы́к:

“Речѐ Змій Женѣ́”[212].

Душа. На́чала и я чу́вствовать Вздор в сих Слова́х: “Почѝ”[213]. “Бысть Свѣт”[214]. Сіе значит: Свѣ́тлое и Со́нечное Вре́мя. Пото́м, как безпа́мятен, повѣствует о Со́нцѣ, бу́дто Оно не быва́ло, а созида́ется но́вое. Естли же пе́рваго Дня Ве́дро и Свѣтлость созда́нна без Со́нца, ка́я Ну́жда созида́ть Со́нце? Не скла́дно *лжет*[215].

Дух. О Душа моя! Знай! что Бі́блію чита́ть и *Ложь* Его щита́ть есть то́ же[216]. “Насадѝ Господь Бог Рай во Еде́мѣ на Восто́цѣх”[217]. Вот болту́н! Сад насади́л в Саду̀. Евре́йское Сло́во Еде́м есть то́ же, что Сад[218]. Отку́ду же на сей (так сказа́ть) Садовы́й Сад *глядѣть*, чтоб он каза́лся на Восто́ках? Но и ви́дно, что у него̀ как Со́нце, так не Еди́н и Восто́к. “Позна̀ Ка́ін Же́ну свою”[219]. О, безсту́дный буесло́в! Забы́л, что, по Его̀ ж Ска́зкѣ, не́ было в Мы́рѣ, кро́мѣ четыре́х Человѣ́к. Гдѣ ж он взял Же́ну себѣ кромѣ Ма́тери?

Душа. Мнѣ и то Вздор ка́жется: “Бога ходя́ща в Раю̀…”[220] Ка́ко премѣня́ет Мѣ́сто вездѣ сый?

Дух. Но сей Клеветни́к наше́пчет тебѣ, Голуби́це моя, что Бог пла́чет, яри́тся, спит, раскаева́ется… “Помы́сли Бог… и размы́сли, яко сотворѝ Человѣка”[221]. Пото́м наска́жет, что *Лю́де* преобразу́ются в Соля́ные Столпы̀[222], возно́сятся к Плане́там[223], Ѣ́здят Коля́сками по Морско́м Днѣ[224] и по Во́здухѣ[225], Со́нце, бу́дто Каре́та, остано́вливается и наза́д подае́тся[226], Желѣ́зо пла́вает[227], Рѣки возвраща́ются[228], от Гла́са Тру́бнаго разва́ливаются Городски́я Стѣ́ны[229], Го́ры, как Бараны̀, ска́чут[230], Рѣки пле́щут Рука́ми[231], Дубра́вы и Поля̀ ра́дуются[232], Во́лки с Овца́ми друга́т, Волы̀ со *Льва́ми* пасу́тся[233], игра́ют Ма́лчики с А́спідами[234], востаю́т Ме́ртвыя Ко́сти[235], па́дают из Я́блонь Небе́сная Свѣти́ла[236], а из О́блаков Крупя́на Ка́ша с Перепе́лками[237], из Воды̀ дѣ́лается Вино̀[238], а Нѣмы́и, напи́вшися, бесѣ́дуют и прекра́сно пою́т[239], и про́тч[ая], и протч[ая]… “Рысь почі́ет с Ко́злищем”[240], “и Вол и Медвѣ́дь вку́пѣ”[241]. Ах! “Не вѣм Зми́я, по́лзущаго по Ка́менѣ”[242], – вопіе́т Соломо́н. Ви́дишь, что Змій по *Лжѣ* полzéт, *Ложь* жере́т, *Лже́ю* рыга́ет. Не знай и ты его̀, о Душа̀ моя! Ка́я Тве́рдость в слѣ́дующих его Рѣча́х? “Вся́каго Ту́ка и вся́кія Кро́ви да не яст”[243]. Пото́м, забы́в Ска́занное, гово́рит: “Напита̀ их от Ту́ка”[244]. “Пі́йте от нея̀ всѣ. Сія есть Кровь моя…”[245] Мно́го *ли* же Вку́са и в таки́х Слова́х? “Да отыі́мет Жрец от Же́ртвы Па́мять Ея̀”[246]. “Да возло́жит Жрец Па́мять ея̀ на Олта́рь”[247]. “Всяк *Дар* Же́ртвы ва́шея Со́лію да осо́лится”[248]. Ка́я ж Прія́тность и в сих не осо́ленных Слова́х?

“Мелзи́ Млеко̀, и бу́дет Ма́сло”[249]. “Аще *ли* Но́здри че́шеши, изы́йдет Кровь”[250]. “Дади́те Ей от Плодо́в Усте́н Ея̀, и да хвали́м бу́дет во Вратѣ́х Муж

Ея̀…”[251] Что тощнѣе, худѣе и невкуснѣе, как сіе: “От Пото́ка на Путѝ піе́т: сего ра́ди вознесе́т Гла́ву”[252]. Что срамнѣе и вреднѣе, как *Ло́тово* в Пеще́рѣ Обхожде́ніе[253]? А сіѐ ужѐ па́че вся́кія *Лжи Лживѣе*: “Вся покори́л еси под Но́ги его”[254]. Кромѣ Звѣре́й и Га́дов, ско́лько Ты́сящ Кро́шечных, *лѣта́ющих* и По́лзущих Звѣро́чков сосу́т Кровь Человѣчу и пояда́ют Кровопо́тныя Трудꙑ его? Наконе́ц взглянь, Душà моя! Зжа́лься и поболѝ о безчи́сленных, Вѣнцà *лише́нных*, Му́ченикаx, о тѣx нища́сныx Страда́лцаx, коѝ, *Ле́стію* сего Мучи́теля прелще́нны, вы́бодли себѣ соблазня́ющія О́чи, вырѣзали *для* Царствія Небе́снаго своѝ Я́тра и Скопи́ли Самоизво́льно[255] *или* вдруг во вели́ком Числѣ сожглѝ са́мы себе[256]. Бог Вѣрою, он же Суевѣ́ріем в та́йнѣ *ло́вит*. Суевѣ́ріе раздражи́ло Премилосе́рднаго Ке́саря Ті́та[257], бу́дьто бы Бі́бліа не велѣла смиря́тися пред Царя́ми. А сіѐ же то са́мое с По́лом Земны́м сравни́ло Іерусали́мскія Стѣны[258]. Призрѝ, пожа́луй, на весь сей Земны́й Клуб и на весь бѣдный Род Человѣчій. Ви́дишь *ли*? Коль мучи́тельным и бѣдственным Е́ресей, Раздо́ров, Суевѣ́рій, Многовѣ́рій и Разновѣ́рій ПОТО́ПОМ волну́ется, обурева́ется, потопля́ется! А сей же видь весь Пото́п не свы́шше нам *данн*, но А́дская Змиѝна Че́люсть отрыга́я отрыгну́ла, изблева́я изблева́ла, *я́коже* пи́шется: “Глаголы Пото́пныя, Язы́к *Лстив*”[259]. “Сохранѝ мя, Господи, от Человѣка *Лука́ва*…”[260] Скажѝ же тепе́рь, Ду́шечко моя, не досто́ин *ли* сей Змій за таки́я Блева́ки, Вздо́ры, Я́звы, Му́ки Всемы́рнаго Смѣха, Мерзѣнія и Руга́нія?

“…Созда́л еси руга́тися Ему”[261].

Глава̀ 4-я

Продолжа́ется Суд над Зми́ем

ДУША. Когда̀ сей Змій подверже́н Всемы́рному Судꙋ̀, тогда̀ мо́жем быть и мы над ним Судія́ми. Не он *ли* есть О́ный *Дании́лов* Болва́н[262], Фі́лосо́фским…[263] скажꙋ̀ *лу́чше*, Изра́илским КА́МЕНЕМ сотре́нный?.. Неда́вно я смѣя́лась Томꙋ̀, что он до Авраа́ма приве́л Число̀ трои́х Гостéй, а в Содо́м отпра́вил то́лько Двои́цу[264]. А тре́тій гдѣ? Из Во́за, по Посло́вицѣ, уби́лся[265]?.. Коне́чно, Го́сти стоя́ли на Горѣ. “Три́е Му́жи стоя́ху над ним”[266]. Одна́ко ж не сказа́л: яви́ся Емꙋ̀ Бог у Горы̀, но У Ду́БА[267]. Смѣшно и То́е: “Не минѝ менѐ Раба̀ твоего̀”[268]. Пото́м: “И омы́ются Но́ги ва́ши”[269]. И так у Авраа́ма Тріе, Дво́е и Еди́н Гость есть То́ же. Не сіе́ *ли* есть, по-Герма́нску, Шпи́ц-буб[270]? по-Гре́цку – Хи́мера, Хімара̀[271], а у нас То́ же, что Мара̀?..

ДУХ. Цы́сс-сысс-сысс!.. Ти́ше пото́ише, Голу́бко моя̀!.. Огляда́йся, как При́тча у́чит, на За́днія Коле́са[272]. Не спѣшѝ! Ах! Да не пожре́т тя Драко́н и Пото́п! Рыда́ет Ма́ти, роди́вшая Де́рзкаго Сы́на[273]. О! дабы̀ не рыда́ла и тебѐ! Невѣнча́нныя о́ныя Страда́лцы погуби́л Кто́ *ли*? Суд На́глый. Вселе́нскій всеро́дных бѣд вѣчно обурева́ющій вся Ро́ды и вся Вѣки и Человѣки наво́дит Пото́п Кто́ *ли*? Суд На́глый. Спаси́тельную О́ную от Пото́па Пирами́ду соверши́ть в Столпотворе́ніи помѣша́л Кто́ *ли*? Язы́ки слія́л и Ре́чи замѣша́л[274], источи́вшія всѣx Раздо́ров и Разновѣ́рій Е́ресы: Кто́ *ли*? Суд На́глый. Кто́ *ли* пресладча́йшій Мусікі́йскій Богу О́РГАН, си́рѣчь Бі́блію,

Дурногла́сною и Безсогла́сною сотвори́л и разстро́ил? Кто научи́л сію́ Е́ву пѣть Пѣсни не Бо́гу Ія́ковлю, но бездýшному Дея́рскому І́долу, Мы́ру семý? Суд На́глый. Пою́т в Ко́стелах в День Свят[аго] Духа:

“Согла́сная возшумѣ́ Пища́лская Пѣснь”[275] и протч[ая].

Но лу́чше было так пѣть: “Разгла́сная возшумѣ…” Сего ради изгна́н из Ра́я Ада́м, с растро́енною свое́ю Ѱалты́рью и с несли́чными свои́ми Гу́слями. Эй, Ду́шо моя! Бѣ́гай Суда́ На́глаго. Опа́сно судѝ Суд Божі́й. Зна́ешь ли? Бі́бліа есть Что́ ли? Видь она́-то есть Дре́вняя О́ная ΣΦΙΓΞ (Сфынкс)[276]. Лев-Дѣ́ва, или Льво-Дѣ́ва. Ку́пно Лев и Дѣ́ва. Се стрѣта́ет тебе обходя́й Вселе́нную, и́щущій, а́ки Лев, дабы Когò поглотить[277]! а Кто́ то стрѣта́ет? Дави́дов о́ный Прока́зник, Срящ и Бѣс Полуде́нный[278]. Вот тебѣ Сфынкс! а ты дрѣма́ешь и игра́ешь! Не слы́шишь ли Соломо́на: “Люба́я Бѣ́ду, досто́ин ея́”[279]. Разумѣеши ли, я́ко ны́нѣ стрѣта́ет и ожида́ет тебе или Преблаже́нна Побѣ́да, или соверше́нная Бѣда́? А́ще рѣши́шь Гада́ніе Ея́, аще доста́нешь Острого́рній о́ный Град, Град Дави́р, Град Прему́дрости и Гра́ммоты Ея Прему́дрыя[280], Град О́ный Апока́липсный, Град Драгоцѣнно Ка́менный, Еди́ный возлюбленный Дави́ду Град О́НЫЙ:

“Кто воведе́т мя во Град утвержде́н?”[281]

Се! Мир тебѣ и Ми́лость во вся Дни Живота́ твоего[282]! И Дѣ́ва и Жена́ твоя́. Се! я́ко Лоза́ Виногра́дная[283], в Бока́х Тѣле́снаго До́му твоего ро́дит тебѣ Сы́ны Сіо́нскія и Дще́ри Іерусали́мскія, не от Кро́ве, но от Бога рожда́емыя, я́коже пи́шется: “Блаже́н! иже и́мать Сро́дники своя в Сіо́нѣ и Пле́мя свое во Іерусали́мѣ”[284]. Сему́-то Побѣди́телю Вы́шняго Гра́да Муж Божій Хале́б даёт в Супру́жество Краснѣ́йшую всѣх Плотски́х Мы́ра сего́ Невѣ́ст, Безневѣ́стную[285] Дщерь свою Аскáнь О́ную[286]: “Сію́ возлюби́х от Ю́ности моея и взыска́х Невѣ́сту привести́ себѣ”[287], яко не увяда́ет Красота́ ея. Аще же по Самѱоновску Льва сего, первосря́щаго Стра́жа и Пѣ́стуна Дѣ́вы сея́, а́ки Драко́на, Злато́е Руно́ стрегу́щаго[288], не раздере́шь, – о! тогда́-то вмѣ́сто сла́дкаго Аскáни твоея Со́та о́наго: “Горта́нь Ея Сла́дость”[289] – встрѣ́нут тебе Пе́сіи Му́хи, изгоня́ющіи Сла́дость Еле́я, и Ше́ршни и Го́ресть о́ная. “Го́ре глаголющим Го́ркое Сла́дким”[290]. “Напита́ю их Пе́лынем”[291]. “Пошлю́ в них Звѣ́ри”[292]. “Зу́бы их Зу́бы Львовы, убива́ющіи Душу”[293].

Раздерѝ Льва, Душо моя! да не он раздере́т тя. Раздере́шь, а́ще убѣжи́шь На́глаго Суда́. Убѣжи́шь, а́ще бу́дет Господь Бог твой с тобо́ю[294]. В зло́бном Благаго Человѣка Лицѣ́ Се́рдце кры́ется Блаже́нно. “Словеса[295] Му́дрых я́коже Гво́зди вонзе́нныи”[296]. О! Опа́сно ходѝ о́коло их[297], Душо моя. Ка́ждое Библе́йное Сло́во есть пригвожде́нно Гво́здом О́ным: “Пригвоздѝ Стра́хом твои́м Пло́ти моя́”[298]. И вся́кій Глас Ея́ есть то Львиный Рык О́ный: “Яко Лев, возреве́т Господь”[299]. Тогда́ раздере́шь, когда́ разбере́шь, найшо́в же Сот И́стины, воспое́шь со Иса́ією:

“В Сокро́вищах Спасеніе наше”[300].

Зна́ю. Тебѐ видь соблазни́ли Авраа́мовы Го́сти. Прошу́ не уничижа́ть и не руга́ться им. Ви́дно, что Сіе не Дур и не Вздор, когда́ ска́зуют, что Евре́йская Бі́бліа си́м же Шті́лем начина́ется: “В НАЧА́ЛѢ сотвори́л Бо́ги сіе

Не́бо и сію Зе́млю”[301]. Ражжу́й! Сотворил? Сіе значи́т Еди́н. Бо́ги? Сіе значи́т не Еди́н. Подо́бно пи́шется и о Стра́нниках о́ных: “Соше́д у́бо (Стра́нник речѐ) узрю̀”[302]. Пото́м: “Мы погубля́ем (гово́рит тот же Стра́нник) Мѣ́сто сіе”[303]. Я и Мы? Ви́дишь, что здѣсь значи́т то́ же. А́ще Кто с Піѳаго́ром[304] раскуси́л Фігу́рный Тріуго́л, образу́ющій И́стину, Той ви́дит, я́ко в нем 3, 2 и 1 есть То́жде.

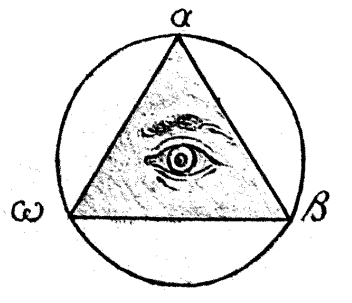

Тро́йца во Еди́ницѣ и Еди́ница в Трои́цѣ быть не мо́жет, ра́звѣ Еди́ницы[305]. Никто́же Еди́н, то́кмо Еди́н Бог. Вся Тварь есть то Плоть, разумѣ́й, спле́тенная Плью́тка, скле́енный Пѣсо́к, слѣ́пленный Прах, раздѣля́юйся во свою̀ Безконе́чность, Раздѣле́ніем свои́м и Съче́ніем отвѣ́тствуя противостоя́щему Естеству̀ Божію, Еди́ницею свое́ю в нераздѣ́лную Безконе́чность и в безконе́чную Нераздѣ́лность просте́ртому. У́бо вся Тварь есть то съко́мая Нату́ра. Нѣсть Ей Прича́стія со Всеблаже́нною О́ною Еди́ницею: “Еди́но есть на потре́бу”[306]. И па́ки со Свято́ю Тро́йцею нѣсть Ча́сти Тва́ри. Сія́ А́гарь есть мно́гая Бѣ́дность и бѣ́дная О́ная Мно́гость: “Ма́рѳо! Ма́рѳо! пече́шися и мо́львиши о Мно́гости…”[307] Еди́но Нача́ло, а Нача́лная Еди́ность Всю Тварь предваря́ет. Се Уго́л! Созда́вшая Плоть, и все́лшаяся в ней. Се Уго́л! Ище́зшей Пло́ти пребыва́юща же. Се Уго́л! Вот тебѣ, Го́рлице моя, Еги́петскій Тріуго́л! Вот для чего влюби́лся в Его̀ Мудре́ц Сами́йскій[308]! Не вѣ́дущіи себѐ и Бога Сим соблазня́ются и руга́ются. Свѣ́тлыи же А́нгелы озаря́ют Смы́слы, весели́щеся, я́ко с на́ми Бог[309]. Тріуго́л, Квадра́т, Ко́ло, Со́нце, Просфо́рный Хлѣб, с вы́рѣзанным средѣ его и вы́нятым чрез Іере́я Квадра́том или Тріугло́м, преломле́н, про́сто сказа́ть, растолко́ван Лукѣ́ и Клео́пѣ[310], Все сіе Еди́ность образу́ет.

Душа. “Ра́дуйся, Ковче́же! Духом позлаще́нный”[311]. Ны́нѣ слы́шу! ны́нѣ ви́жу! Ты Ма́ти и Дом…[312] Се! ви́жу Духа Божія, нося́щася верху̀ Пото́пных Вод[313]. Ви́жу Еди́но, а То́е есть Тро́е. Ви́жу Тро́е, а То Еди́но… Но ка́ко Дво́е и Еди́но?.. Недоумѣ́ет Ум… Накажи́ мя, Господи, и накажу́ся. Обличи́ мя! и возлюблю̀ тя[314].

Дух. О несмы́сленна и Ко́сна[315]! от Ли́ка Бу́йных Дѣв Дѣ́во! И сего̀ ли не постига́еши? Положи́ во Еди́но Коне́ц и Нача́ло. Эй! будь мнѣ Прозорли́ва, как Но́ева Голуби́ца, да не причте́шься к неща́сному о́ному Хо́ру и не поги́бнешь Пото́пом.

“Оскудѣ́ша до́брыя Дѣ́вы”[316].

“Погрязо́ша, яко О́лово во Вода́х”[317].

Будь же и ты Судіе́ю, но смотрѝ: Пра́веден Суд судѝ[318]. Не на Лицо̀ одно взира́й[319] и не цѣнѝ по Угла́м Го́рницы[320], а по позлаще́нной Скорлупѣ Орѣха[321]. Зна́ешь видь, что Змій есть, Знай же, что О́н же и Бог есть[322]. Лжив, но и И́стинен. Юро́д, но и Прему́др. Зол, но О́н же и благ. “Коль Благ Бог Ізра́илев Пра́вым и Му́дрым Дѣвам!”[323] Бу́де в нем ста́нешь ви́дѣт одну̀ Злость и Плоть, не преста́нет тебе уязвля́ть и пита́ть о́ною, как пи́шется: “Приложѝ им Зла, Господи, приложѝ”[324]. Кому? “Сла́вным Землѝ”[325]. Ка́ко мо́жет Земля̀, Плоть, Гной сла́виться в До́мѣ Божіем? Весьма̀ не совѣтует Мойсе́ю взира́ть на Лицѐ свое Бог[326]. Сіѐ значит ви́дѣть в Бі́бліи Зе́млю и Тму, а вкуша́ть Яд. Содо́мляне всплошь, Ю́ноши и Ста́рцы их, пред Сном в Ве́черь бро́дят о́коло До́му Божія. Но а́лчут, а́ки Пес вс[е]гда̀[327].

Душа. Я ра́да О́чень, чтоб Он не был язви́телным. Тогда̀ бы я не руга́лася Ему̀ и не боя́лася бы Сме́ртнаго Жа́ла его̀.

Душа. Но Что с ним дѣлать?

Дух. Произве́сть Пра́ведный Суд Ему̀. Вот Что! и то́чно узна́ть Си́лу Дѣла его. Тогда̀ ма́лое Отроча̀ поведе́т его[328].

Душа. Как же сіѐ дѣлать?

Дух. Возне́сть и подня́ть Его от Землѝ в Го́ру. Тогда̀ яви́тся Спаси́тельная Си́ла Его̀, как Сам Он признава́ется: “Егда̀, де, вознесетѐ Сы́на Человѣ́ческаго, тогда̀ уразумѣете, я́ко Аз есмь?”[329] Правди́во сказа́ть: Что́ ли я значу́? И Что́ ли то есмь? Ны́нѣ же Сиди́те на Съда́лищи Губи́телей[330] мои́х и Незлоби́ву мою Неви́нность убива́йте. Сія̀ же то наконе́ц есть нело́жная Печа́ть Вѣры, чтоб подня́ть Зми́я чу́днаго сего, как пи́шется: “Зна́менія Вѣрующим”[331]. “Язы́ками возглаголют Но́выми”[332]. “Зми́я во́змут, вознесу́т…”[333]

Душа. Кто же довлѣет Его подня́ть?.. А подня́вши, гдѣ Его дѣва́ть? Ра́звѣ на Ше́ю повѣсить?

Дух. Го́ры прено́сит и Зми́я поднима́ет Кто́-ли? Вѣ́ра. Поднимѝ пре́жде не Зми́ино, но твое самаго Се́рдце. Куда̀? К Вѣчному, а Змій во Слѣд твой самово́льно вознесе́тся в Го́ру и пови́снет на Дре́вѣ, а тебѣ на Ше́ю.

Душа. Вот бѣда! Загризе́т…

Дух. О Ду́ра! Не бѣда̀! но Спасе́ніе…[334] Он то́лько тогда̀ вре́ден, когда̀ по Землѣ́ по́лзает.

Душа. Скажѝ, О́тче, пояснѝѣ, Ка́ко ли пови́снет на Дре́вѣ? Мы Дре́во разумѣем то, что Крест, Ви́селица…

Дух. Скажѝ лу́чше так! Мы по́лзаем по Землѣ́, как Младе́нцы, а за на́ми ползе́т и Змій. И Кто вас возста́вит? Да не выхо́дит из Па́мяти тебѣ Пресвѣтлая (Слы́ши, Дщи) Божіих Гор Седми́ца! Онѝ суть седмь Ра́йскія Я́блони, Седмь же, как Еди́на, рожда́юща Плод Вѣ́чныя Жизни. Теперь почу́вствуй сла́дкій сей Глас Невѣсты: “Я́ко Я́блонь посредѣ Древе́с Лѣсных, та́ко Брат мой посредѣ Сыно́в”[335]. “Положи́те мя в Я́блоцѣх”[336]. “Под Я́блонею возбуди́х тя”[337]. “Та́мо роди́ тя Ма́ти твоя̀”[338].

Ви́дишь ли? Куда̀ в Го́ру взе́млется? и на коем Дре́вѣ вѣшается? Та́кожде Иса́іа, чрез Ра́йское Дре́во Жи́зны, разумѣет Седми́цу:

“Я́коже Дні́е Дре́ва Жи́зни, бу́дут Дні́е Люде́й мои́х”[339].

На сем, насажде́нном при Исхо́дищах Вод, Дре́вѣ[340] повѣ́шен, из Нечести́ваго Му́жа Блаже́нным, из по́лзущаго Божестве́нным, из Ядови́таго дѣ́лается Спаси́телным, из Ме́ртваго Живы́м… Послу́шай, ка́ко Иса́ія о всѣх Но́евых, или Библе́йных Скота́х, Звѣря́х и о са́мом Зми́ѣ благовѣстит?

“Не повреда́т нижѐ погу́блят”[341]. Но внемли́: Гдѣ не повреда́т? “На Горѣ́, де, Свято́й мое́й”[342].

“Во́лцы и А́гнцы и́мут пасти́ся вку́пѣ”[343].

“Лев, я́ко Вол, снѣсть Сла́му, а Змія́ землю”[344].

Если же мнѣ ска́жешь: Он и без Горы́ ку́шал Зе́млю, и за то от Бога про́клят. Затѣ́м же то Он про́клят, что жрал не на Горѣ́, без Горы́, не на Гора́х Святы́х[345], не за то, что ѣл Зе́млю. Вся Си́стема Мы́ра сего есть Земля и Прах, Вода́ теку́щая и Сѣнь Псам Преходя́щая[346].

Подоба́ло Ему я́сти и пить со Клео́пою[347]. А гдѣ? На Пути́ Суббо́тном. Или с Петро́м, на с Небе́с низпуще́нной Ковре́ или Ска́тертѣ[348]. Или с Па́влом у Стола́ Седмисто́лпнаго До́му[349]. Или в Го́рницѣ с Но́ги умыва́ющими Апо́столами[350]. Сі́есть со Ізра́илем. А гдѣ же? Та́мо! пред Богом.

В то Вре́мя был бы Он благополу́чен, как напи́санно:

“От Пото́ка на Пути́ пі́ет: сего ра́ди вознесѐ Гла́ву”[351].

“Вознесу́ тя, Господи, я́ко подъя́л мя еси́”[352].

Возне́сши же Гла́ву свою, мог бы тогда́ приподня́ть и все свое Тулу́бище, как сам признава́ется:

“А́ще аз вознесе́н бу́ду от Земли́, тогда́ Вся привлеку́ к себѣ́”[353].

Душа. Почему́ Свѣ́тлая Седми́ца есть Путь и Пото́к?

Дух. Потому что Она́ есть *Л*ѣ́ствица, Все возводя́щая к Богу. Он Еди́н благ и Еди́н высо́к. А Пото́к потому, что напая́ет всю Библе́йную Зе́млю, устроя́я к Плодоприноше́нію всю Непло́дну Фігура́лных Тварей Тем Тму. *Д*лятого пи́шется:

“Исто́чник исхожда́ше от Земли́ и напая́ше все *Л*ицѐ Земли́”[354]. *Л*ицѐ есть То́ же, что Фігу́ра, Э́мблемат[355], О́браз.

“*Л*ицѐ мое да не яви́тся тебѣ́”[356].

“Просвѣти́ *Л*ицѐ твоѐ, и спасе́мся”[357].

Душа. Скажи́ же мнѣ: когда́ просвѣща́ется *Л*ицѐ Божіе? Видь Со́нце и День есть сам собо́ю Свѣ́тел.

Дух. Ника́к! Вся́кая Стихі́а есть то Тма. А просвѣща́ется *Л*ице Божіе тогда́, когда́ в Се́рдцѣ Со́нечныя Фігу́ры явля́ется Сла́ва Божія. Во Вре́мя о́но[358] свѣта́ет в Со́нцѣ Свѣт невече́рній, а во *Д*нѣ его Мра́чном зарѣ́ет Дне́внее У́тро Незаходи́маго Вѣ́ка. И сіе-то есть!

“Во Свѣтѣ твоем у́зрим Свѣт”[359].

Из Седми́цы *Д*ней 7 Про́поввѣдей выво́дит *Д*ави́д Богу. Так му́дрствовать и Про́тчіим совѣтует.

“Бл[а]говѣсти́те, де, День от *Д*ня”[360]. Іои́л же: “Воструби́те Трубо́ю в Сіо́нѣ. Проповѣ́дуйте в Горѣ́ моей святой”[361]. А Что́ *ли* проповѣдать? Вот

что! “Я́ко прихо́дит День Господень. Яко близ День Тмы и Бу́ри, День О́блака и Мглы”[362].

Тфу! Как же не бли́зко? Он закры́лся в нашем Мра́чном и бу́рном Днѣ. Так Он нашим Днем поже́рт, как Іона́ Ки́том. И бу́дьто закры́т Стѣно́ю: “Се Сей стои́т за Стѣно́ю на́шею”[363]. Но Стѣны дви́гнутся проч, а злой День изблюе́т Блага́го. “День Дню отрыга́ет Глаго́л”[364]. Си́рѣчь Му́дрому из Мра́чнаго Дня выхо́дит Разум Вѣ́чнаго Дня. Во вре́мя о́но[365] ФІГУ́РА, тая́щая во Утро́бѣ своей Одѣ́ющагося Свѣ́том, я́ко Ри́зою[366], а́ки Ро́за и Крын, ды́шет благово́нныя Духи. “До́ндеже дхнет День, и дви́гнутся Сѣни”[367]. “Смы́рна и Ста́кта и Каси́а от Риз твоих”[368].

Душа. А я не угада́ю ли? Наш те́мный День и Со́нце есть то Го́рестна Гора̀. А День Божій есть то из Горы̀ Мамври́йскій Дуб[369]. Знать-то Он высо́к, когда̀ Авраа́мскій Пир под ним…[370]

Дух. Вот тогда́ ж то просвѣща́ется Лицѐ Божіе, си́рѣчь Со́нце, когда̀ из него̀ прорасло̀ Дре́во Прему́дрости. Тут-то Пир. “Я́ко в сѣни Его̀ (то есть Со́нца) Му́дрость, я́коже Ски́нія посребре́нна, и Исто́чник Разума Прему́дрости, исходя́щій от Нея, оживля́ет”[371]. В то вре́мя обновля́ется вся Земля̀. “Даде́ся ми вся́ка Власть…”[372] “Ду́ну и Глагола им: Прійми́те Дух Свят!”[373] “До́ндеже дхнет День…”[374]

Душа. Боже мой! Коль я услади́лася ФІГУ́РОЮ сею! Она мнѣ ми́ла. О Боголѣ́пный О́бразе! Прекра́сное Лицѐ Вѣ́чнаго! Пресвѣтлѣ́йшее О́КО! Призира́ющее и Облиста́ющее всю Зе́млю! Кто ли в Сы́тость наслади́тся тебѐ, о Позлаще́нная Вѣ́чностію Ски́ніе и Ковче́же Божій, спаса́ющій от Пото́па Всемы́рнаго? Ты есѝ Со́нце, Храм та́йному Со́нцу и Селе́ніе Богу Іа́ковлю[375]. Пой и воспо́й Возлю́бленному твоему, О прекра́сная в Женах! День и Ве́чер пой! Нощ и У́тро пой! Вся Тварь спит. Ты же и Прекра́сная Сестра̀ твоя Луна̀ не дрѣ́млете, пою́ще сію Пѣснь: “Брат мой мнѣ, и Аз Ему…”[376] Ми́ло мнѣ диви́ться, что к Верхо́вной сей ФІГУ́РѢ всѣ про́тчія стека́ются. А сія Цари́ц Цари́ца веде́т ко Бра́ту своему безчи́сленное Дѣви́ц Ста́до:

“Отрокови́цы возлюби́ша тя”[377].

“Во Во́ню Му́ра твоего тече́м”[378].

“Приведу́тся Царю̀ Дѣвы во Слѣд Ея̀”[379].

Сі́и суть Цари́цы и Чи́стыя Нало́жницы Царя̀ Небеснаго.

“Возра́дуемся и возвесели́мся о Тебѣ́”[380].

Дух. Хвалю̀ твое Мудрова́ніе, Любе́зная моя̀ Голуби́це. Изнемога́ющій во Вѣ́рѣ да вкуша́ет О́ное Зе́ліе и Тра́ву:

“Вся́ка Плоть то Сѣно”[381].

Но твоего Во́зраста Зуба́м сты́дно соса́ть Млекò. Раску́сивай и ищѝ в Шкорлупа́х Зе́рно Вѣ́чности. Дом Божій не всу́е наречен Лу́зА[382], разумѣ́й: Сад Орѣ́шный. В нем-то Авраа́м и Іа́ков созида́ют Же́ртвенник и при Тра́пезѣ О́ной бесѣ́дуют с Богом. Ины́й в Свѣ́тлой Седми́цѣ чрез День разумѣ́ет про́сто День. А ины́й жуе́т ка́ждый Ея День, дабы̀ почу́вствовать Вкус животворя́щія Пра́вды и Дня Господня, по О́ному: “Соблюди́ нас во

твое́й Святы́нѣ весь День поуча́тися Пра́вдѣ твое́й”[383]. И сіе́-то есть: “Ов у́бо разсужда́ет День чрез День, ов же су́дит на всяк День”[384]. Да пребыва́ет у́бо Вкус и Прему́дрость у Соверше́нных, како́в есть О́ный: “Господи! О́чи твои́ зрят на Вѣ́ру”[385]. А́ще же Седмисо́лнечныя О́чи Седми́чныя смо́трят на Вѣ́ру, а Вѣ́ра облича́ет Неви́диму и Но́ву Тварь, тогда́ ви́дно, что Іереми́а, ре́кшій сіе, не был из Числа́ сих:

“Ов разсужда́ет День чрез День”[386].

Душа. Но гдѣ мои́ Дще́ри Іерусалимскія? Я ску́чилася без них. Гдѣ Кры́нов Краснѣ́йшая сих Дѣви́ц Наста́вница? Куда́ Она́ спѣши́т? То жела́ет прохлади́ться. Под Сѣнь, де, Его́ возжела́х[387]. То про́сит: “Воведи́те мя в Дом Вина́”[388]. То хва́лится: “Пойду́ себѣ к Горѣ Смы́рнинской”[389]. “Утверди́те мя в Мы́рах”[390]. Заче́м Ей в Тракти́р ходи́ть? Захотѣ́лось Вина́? и благово́нных Пома́д?

Дух. Она пря́мо иде́т в Го́рняя к Отцу́ своему. Запали́ла Ея́ Любо́в. Жела́ніем жела́ет с ним повесели́ться и напи́ться При́снаго и Свѣ́жаго, Нововы́давленнаго Вина́, называ́емаго Ри́мски Муст[391]. Погуля́ть Ей хо́чется. Она́ иде́т к Ло́ту.

Душа. Да гдѣ́ же дѣва́лся Возлю́бленный Ея? Развѣ ужѐ ску́чилося Ей с ним? Зачем Ей к Ло́ту?

Дух. Хо́чет поспа́ть с Ба́тюшкою. Так, как Дѣ́вочки с Дави́дом, а Дави́д с Вѣ́чным Поко́ем:

“И полещу́ и Почи́ю”[392].

Пе́рвѣе его безпоко́или Дѣ́вочки. “Поспа́х, де, смуще́н”[393]. Жалѣ́ется, бу́дьто Ожелче́н. Пото́м ра́достно вопіе́т:

“Се Поко́й мой!..”[394]

Вино́ и Поко́й влеку́т Старѣ́йшую Дщерь Ло́тову, а она́ и Юнѣ́йших Ста́до Се́стер влече́т сюда́ же[395]. Но не почита́й же Чи́стую сію Голуби́цу Блу́дницею. Ея́ Отец и Брат, и Друг, и Жени́х, и Господи́н есть То́ же.

Душа. Что значит Пеще́ра Ло́това?

Дух. Она́ есть Со́лнечный Черто́г того́: “Аз цвѣт По́лній (Полевы́й) и Крын Удо́лній”[396]. Лот, Е́ллински Ста́кта[397], есть Тук и Клей из Арома́тных Древе́с. Вспо́мни Дре́во Жи́зни. “Во́ня Мы́ра твоего па́че всѣх Аро́мат”[398]. “Возра́дуемся и возвесели́мся о Тебѣ”[399]. “Вы Дру́зи мои́ естѐ”[400]. “Пи́ша же и упи́шася с ним”[401]. “Не и́мам пи́ти от Пло́да Ло́знаго, до́ндеже пію́ Но́вое…”[402]

Чу́вствуй, Душа моя, что Іисус не піе́т Ви́на, но ожида́ет нѣ́коего Дня Нави́нова, како́в ни был, ни бу́дет Вторы́й во Вѣ́ки. Во о́ный Еди́н День жела́ет как Па́сху ку́шать, так и пить Муст, си́рѣчь нехмельно́е, но сла́дкое и Новогро́здное Ви́но, Опри́снокам прили́чное.

Душа. Вспо́мнила я Лож Змііну. Бу́дь-то Муст мог здѣ́лать пя́ным Ло́та. Но гдѣ было взять ве́тхаго Ви́на Бѣглеца́м? А ди́ких Гро́здей дово́льно найти́ть мо́жно.

Дух. Пожа́луй, оста́в ве́тхое и но́вое Ви́но с Опрісно́ками и Па́схою! Да ище́знет, яко Дым, вся Тлѣнь от Блиста́нія сладча́йшія И́стинны! Царствіе

Божіе нѣсть Пи́ща и Питіѐ. Все Тлѣнь и *Л*жа, кромѣ Еди́ныя Вѣ́чности. Она есть И́стина Божія. Все жуй, варѝ и Преобразу́й в Чентр[403] и в Коне́ц Библе́йный, разумѣ́й, в Сок твоего Се́рдца, вот Как! Печа́ль сего Мы́ра подо́бна пя́ному Вину̀. Печа́льный, бу́дьто Пя́ный, быва́ет разсла́блен, то́мный и Уны́лый. Вот Ви́но Умиле́нія! "Напои́л есѝ нас Ви́ном Умиле́нія"[404]. Но вѣ́чная И́стина есть то Сладча́йшій Муст и Не́ктар, не во Грусть, но в Кура́ж и в Крѣ́пость приводя́щій. Вот Что значит! "До́ндеже пію̀ Но́вое"[405] и про́тчая. Пя́ны и Сла́бы суть всѣ ФІГУ́РЫ без Вѣ́чности. "Укрѣпи́теся, Ру́цѣ разсла́бленныя"[406]. "Се Бог наш Суд воздае́т!"[407] "Тогда̀ ско́чит Хромы́й, а́ки Е́лень…"[408] Вспо́мни Седмисто́лпный Дом Прему́дрости. Как *л*и ты понима́ешь ФІГУ́РУ До́ма сего̀?

*Д*УША. Я досе́лѣ понима́ла, что сей Дом на Столпа́х облокоти́лся или утвержде́н на них.

*Д*УХ. Не прелща́йся же, и знай, что здѣсь Столп значит не тое, что у Ри́млян Colúmna[409], но то, что у них Túrris[410], а у Е́ллинов Пу́ргос[411], Си́рѣчь возвыше́нное Зда́ніе по О́бразу кру́глаго или Квадра́тнаго Столпа̀. У нас называ́ется Ба́шня[412], Бо́йница (Propugnáculum[413]), или Те́рем, как ви́дно из Малороссійской Пѣсни:

Понад Мо́рем глубо́ким
Стои́т Те́рем высо́кій[414].

Тако́в был Столп дре́вній, называ́емый Φᾶρος[415], при У́стѣ рѣкѝ Ни́ла, над Мо́рем. Глава̀ его ды́шала Пла́менем, в Ночѝ из вели́кой *Д*а́льности ви́димым, путеведу́щим Морехо́дцы к Га́вани. При сем Столпѣ́ 70 Толко́вники претолкова́ли Е́ллински Би́блію[416]. Тут пра́здновалася ежего́дно Па́мять толи́каго *Д*ѣла. Чу́до от седмѝ Дре́вних Чуде́с[417], сей, превы́шше О́блаков, Столп. Вот тебѣ́ тве́рдыи, утвержда́ющіи Дом Вѣ́чнаго Столпы̀! Седм *Д*ней. Седм Со́нец, но Еди́но, и седм Оче́й, но Еди́но, и седм Огне́й, но Еди́н Огнь, и седм Столпо́в и Еди́н Столп. "Столп Крѣпости от *Л*ица̀ Вра́жія"[418]. Си́и седм Те́ремы, Гла́вы своя вы́шше О́блаков вознося́щіи, суть Пресвѣ́тлыи Черто́ги Вы́шняго, от безчи́сленных Го́рниц избра́нныя Го́рницы, весь Прему́драго нашего Соломо́на Храм, Чу́до Вселе́нныя, просвѣща́ющіи и защища́ющіи. "Седм[ь] сія Очеса̀ Господня суть…"[419]

Благословѝ Бог *Д*ень седмы́й[420]. "В той почѝ от всѣх *Д*ѣл свои́х"[421]. "О Ізра́илю! Коль вели́к Дом Божій! Вели́к и не и́мать Конца̀"[422]. Но не Со́нце *л*и есть нерукотворе́нный Храм Ему́? "Кій Дом созиждете мнѣ?"[423] – *г*лаголет Господь. В сем Столпѣ́ снизше́д, здѣ́лал Смѣше́ніе, а поду́в в се́й же Го́рницѣ благоуха́нною свое́ю Бу́рею, произве́л Раздѣле́ніе Язы́ков во всей сей Землѣ́. В сей Ку́щѣ надверхоше́л Росоно́сный Огнь и Огне́нный Хлад Духа Святаго[424] на Апостолы. Тут-то Пя́ны ста́ли Апостолы. "Пи́ша же и упи́шася с ним"[425]. Напили́ся Онѝ не на То, чтоб увя́нуть, па́дать, по́лзать и спать на Землѣ́. Во Плоть возбѣше́нны не были. *Д*УХ ВѢ́ЧНАГО согрѣ́л Се́рдце их. Отсю́ду Кура́ж, Но́выя Мы́сли, Стра́нныя Рѣ́чи, Чу́дная Си́ла, Я́сен Язы́к

их… Вот Род Пія́нства! или Вид его̀. А как Учи́тель их не пьет Ви́на, не дожда́в нѣ́коего Дня, но́вому сему̀ Питію̀ вино́внаго: “До Дне того̀, егда̀”[426] и протч[ая] и не яст Па́схи без Го́рницы нѣ́коего Человѣка, так и Ученикѝ Пя́ными показа́лися Наро́ду вот Когда̀!

“Есть бо Час тре́тій Дне”[427].

Тре́тій Час, Тре́тій День есть то Воскресенія Вѣ́чность и Царствіе.

Душа. Скажѝ ж, О́тче мой, Для чего̀ там же, кромѣ нѣ́коего Дня вели́каго и кромѣ До́му нѣ́коего, помина́ется и о Царств[іи] Божіи?

“Не и́мам я́сти, до́ндеже сконча́ются во Царствіи Б[ожіи]”[428].

Дух. Почто дрѣ́млешь? Не слы́шишь ли, что тре́тій День и Ца́рствіе ест То́жде. Не забыва́й, что Свѣ́тлая Седми́ца есть Столп, Град, Дом и Престо́л Митропо́лскій. Тут сиди́т, су́дит и Нача́лствует Племена́м земны́м Тот:

“Ты кто есѝ? И речѐ им Іисус: Нача́ток”[429].

Со́нце есть День, Столп, Го́рница. Тут Ца́рствіе Божіе! Си́рѣчь Правле́ніе, Власть и Нача́ло.

“Даст ему̀ Господь Бог Престо́л Дави́да, Отца̀ Его”[430].

“Се Бог наш Суд воздае́т!”[431]

Душа. Я слыха́ла, бу́дьто лу́чше чита́ть: “Глаго́лаху, я́ко Му́стом исполненны суть”, не́жели так: “Я́ко Ви́ном испо́лненны суть”[432].

Дух. Как хоти́шь чита́й, но му́дрствуй о Бозѣ. Видь о Ви́нѣ мо́жно сказа́ть То же, что о Водѣ́:

“Сіѐ же речѐ о Дусѣ”[433].

Душа. Не сей ли есть о́ный Столп О́блачный и Огне́нный, Но́щію и Днем веду́щій Изра́иля[434]?

Дух. Сей есть О́ный Са́мый.

Душа. Для чего̀ же в Ри́мской Би́бліи чита́ют: “in Colúmna Núbis”[435], си́рѣчь в Столпѣ́ О́блачном, а не чита́ют: “in Túrri Núbis”?

Дух. Преткну́лся Толко́вник. Пра́вда и прили́чность вопіе́т, да бу́дет Столп Столпови́дным Жили́щем. Ра́вно претыка́ются Іконопи́сцы, вмѣща́ющіе Сумео́на Сто́лпника на Колу́мнѣ[436], не на Виногра́дной Го́рничкѣ с Балко́нцом, как ви́дно из При́тчи: “Созда̀ Точи́ло и Столп”[437], си́рѣчь Го́рничку во Виногра́дѣ. Чему̀ ты усмѣхну́лася?..

Душа. Вѣ́даешь, Господи, и Та́йная моя. В Катедра́лном Софі́йском Хра́мѣ Гла́вная Ико́на, образу́ющая Дом Прему́дрости[438], вы́ставила седм Колу́мны, поддержа́щія Стѣ́ну. Ны́нѣ вы́жу их Обма́н. Сверх того Смѣх мнѣ сотвори́ли Кни́жники Без-Міне́рвныи[439]. Онѝ Діоге́на загна́ли в Бо́чку[440]. Еди́но не ражже́ванное Сло́во рожда́ет Смѣшныя Вздо́ры. Как мо́жно жить в Бо́чкѣ или на Колу́мнѣ?

Дух. Но не вельмѝ будь Любопы́тна во Ве́тошах и Вре́тищах. Те́рмін, или Глас, есть Вре́тище. Путь Изра́илскій не к ним, но чрез них. Забу́дь Столпы̀ твоѝ. Спѣшѝ ко о́ным Нерукотворе́нным: “Обиліе в Столпостѣ́нах твои́х”[441]. Там Пир, Тра́пеза, Хлѣ́б, Ви́но и Невѣ́стник, и Невѣ́ста. “Веди́те мя в Дом Ви́на”[442]. “Пойду̀ себѣ́ к Горѣ́ Смы́рнской”[443]. Там Іерусали́м. Та́мо мнѣ Мир. “Возвесели́хся о ре́кших мнѣ: в Дом Господень по́йдем”[444]. “Та́мо

сѣдо́ша Престо́лы на Суд”[445]. Из сея́ Горы́ Дево́ра изнесла́ Суд на Сиса́ру[446]. Из сея́ Ку́щи Иаи́ль, вы́рвав Кол, проби́ла ему́ сквозь чрез О́ко Го́лову[447]. Из сего Гра́да Юди́ѳ вы́йшла и Отняла́ Гла́ву Олофе́рну[448]. Из сего́ Столпа́ Жена́ Жерно́вным Уло́мком сокруши́ла Авімеле́ху Тѣ́мя[449]. Из сего́ До́ма принесла́ Хлѣ́бы и Ви́но, Мя́со и Смо́квы и Муку́ чи́стую Прекра́сная Авіге́а Дави́ду возлю́бленному…[450] Ви́дишь, Душа́ моя, в кой Дом жела́ет Невѣ́ста?

“Веди́те мя в Дом Ви́на!”[451]

Душа. Хотѣ́лося бы мнѣ знать Же́ну, сокруши́вшую Тѣ́мя Авімеле́ху. Вот Герои́ня!

Дух. Она́ видь есть Невѣ́ста на́шего Соломо́на. “Све́рже, де, Жена́ Еди́на У́лом[ок] Жерно́вный”[452]. А не слы́шишь Соломо́на? “Еди́на есть Голуби́ца то моя”[453]. Смотри́! Куда́ сія Голуби́ца веде́т Хор Дще́рей Іерусалимских? К Воротам их, куда́ и Дави́д хо́чет прилѣпи́тися:

“Во Врата́х Дще́ре Сіо́ни”[454].

Тут Игу́мен сиди́т и ку́шает Хлѣб свой. Тут Пра́здник и Торжество́. Но гдѣ? Слышь! в Полу́днѣ[455], в Со́лнцѣ[456].

“Той есть Бог наш. Той упасе́т нас во Вѣки”[457].

“Внійдо́х во Вертогра́д мой, Се́стро моя́”[458].

“Яди́те, Бли́жніи, и пі́йте и упі́йтеся, Бра́тія”[459].

Глава́ 5-я

О Зло́бѣ Змііно́й

Пѣснь

Кто даст мнѣ посребре́нны Кри́ла Голуби́ны[460]?
Кто даст Рамена́ Орла́ вели́каго ны́нѣ?
Да лещу́ сквозѣ́ при́сно о Бозѣ
От Земна Кра́я да́же до Ра́я,
И почі́ю.

Се Е́хідн лю́тый бѣжи́т! Се мя достиза́ет!
Се Че́люсть А́дску на мя лю́тѣ разверза́ет!
Поглоти́ть хо́щет. Я́дом клоко́щет.
Васі́ліск ди́вый. А́спід Питли́вый.
Ах, мнѣ Го́ре!

Вод го́рких Хля́бы сту́дно изблева́ет Че́рный.
Се Мрак! Се О́блак покры́ мя нынѣ Вече́рній!
Увы́ мнѣ ны́нѣ! Увы́ еди́нѣ!
Го́нит всѣм А́дом мене со Ча́дом.
Нѣсть мнѣ Ми́ра…[461]

Дух. Что ты, Душа́ моя, ду́маешь во Уедине́ніи? Заче́м ты Печа́льна?

Душа. Аму́рюся, пою̀ и пла́чу во Пусты́нѣ с возлю́бленною Дще́рію, Изра́илскаго Кня́зя Іефѳа́я единоро́дною и со Други́нями Ея̀ на Гора́х Святых[462]. Пла́чу со Іереми́ею над Іерусали́мом. Стра́жду и болѣ́зную с Непра́здною, Облече́нною в Со́нце Жено́ю, рожда́ющею Сы́на…[463]

Дух. Плачь! Но разумѣ́й и различа́й Вре́мя Слез и Вре́мя Смѣ́ха[464]. Знай, я́ко есть видь Вре́мя, но есть же па́ки сверх того̀ и Вре́мя Времен, си́рѣчь Полу́-Время и блаже́нное О́ное Вре́мя: "О́чи Всѣх на тя уповаю́т, и Ты дае́ши им Пи́щу во Благовре́мя"[465]. Пла́чи в Притво́рѣ и во Дверя́х, да возра́дуешься внутрь Олтаря̀. Кня́жеска Дщерь по Гора́х Святых пла́чет на то, да бу́дет Богу Ра́достна Же́ртва[466]. Плач веде́т к Смѣ́ху, а Смѣх в Пла́чѣ кро́ется. Прили́чный Плач есть То́ же, что Благовре́менный Смѣх. Сіи двѣ Полови́ны составля́ют Еди́но. Так, как Пи́щу Глад и Сы́тость, Зима̀ и Лѣ́то Плоды̀, Тма и Свѣт День, Смерть и Живо́т вся́кую Тварь. Добро̀ и Зло, Нищету̀ и Бога́тство Господь сотвори́л и слѣпи́л во Еди́но. Но ка́я Рѣчь тебе побуди́ла к Слеза́м?

Душа. Жа́лость мене снѣда́ет о Прекра́сных Дще́рях Іерусали́мских. Отверже́ніе от Жениха̀[467], Уничтоже́ніе Пра́здников, Премѣне́ніе в Плач Торжества̀[468] и в Пе́пел Превраще́ніе Ли́ков…[469] Бою́ся, да и менѐ с ними не пожре́т Водна́я Бу́ря и Пото́п…

Дух. Не бо́йся же! Гляньѝ в Го́ру! Что То над тобо́ю?

Душа. Ах! Боже мой! ви́жу двѣ Пти́цы.

Дух. Не бо́йся! Онѝ пря́мо над тобо́ю. К тебѣ́ ниспуска́ются.

Душа. И бою́ся, и ра́дуюся.

Дух. Не бо́йся! Се Тебѣ Не́бо посыла́ет Вѣ́стники со Зна́меніями, я́ко Пото́п, погубля́ющій Вселе́нную, не и́мать тебѣ повреди́ти. Вмѣ́сто Голуби́цы с Ма́сличною Вѣ́твою, се Тебѣ Дне́вный Вран несе́т Я́блоко, Прозорли́вый же Эро́дій – Грозд Виноградный.

Душа. О, Ма́ти Божія!

Дух. Не каса́йся их отню́д… А то́лько пріймѝ от них Плоды̀. Если коснѐшься, во Вѣ́ки их не уви́дишь. Ны́нѣ же над Главо́ю твое́ю Лѣта́я и увеселя́я, пребу́дут до Скончáнія Вѣ́ка. Ами́нь[470]!

Invéni Portum. Sátana, Caro, Munde, valéte!
Sat me jactâstis. Nunc mihi certa Quies[471].
Се мнѣ Га́вань! Проч бѣ́жи! Сатана̀, Плоть, Мы́ре.
По́лно мнѣ волнова́ться. Здра́ствуй, святы́й Ми́ре!

Глава̀ 6-я
О Преображе́ніи

*

Изли́й на мя, Боже, со Небесѝ Ро́су[472].
Да Кра́сный Плод тебѣ́ принесу̀, как Ро́зу.

*

Я́блоко Ра́йское,
Из Са́да Преображе́нскаго.

*

“Убу́ждшеся, ви́дѣша Сла́ву Его̀”[473].

*

Весь Мыр спит… Да еще не так спит, как о Пра́ведникѣ ска́занно: “Аще паде́т, не разбіе́тся”[474]. Спит глубо́ко, протяну́вшися, бу́дто уби́тый о Зе́млю. А Наста́вники, пасу́щіи Изра́иля, не то́лько не пробу́живают, но ещѐ погла́живают: “Спи! не бойсь! Мѣ́сто хоро́шее. Чево̀ опаса́ться?..” Глаго́люще: Мир! а Его не быва́ло…[475] О, блаже́нный Петр с Това́рищами сво́ими! Сам Господь пробу́живает их: “Восста́ните! и не бо́йтеся!”[476] “Петр же и су́щіи с ним бя́ху отягче́нны Сном”[477]. “Вста́ньте, – гово́рит им, – подними́теся от Землѝ! Тогда̀ ужѐ не бо́йтеся”[478]. Коло́тит сих погребе́нных и Па́вел: “Восста́ни спяй! Встань, де, о Мертве́ц! Воскре́сни от Ме́ртвых! и Освѣ́тит тя Христос”[479]. Дото́лѣ Земле́ю бу́деш и не Преобрази́шься во Христа̀, доко́лѣ не уви́дишь Свѣ́тлаго Небе́снаго Человѣка. И о нем-то Рѣчь слѣ́дует:

“Убу́ждшеся, ви́дѣша Сла́ву Его̀”[480].

Ѳама́р, Невѣ́стка Іу́ды, Сы́на Іа́ковля, показа́лася ему Блу́дницею. Не позна́л Еѐ затѣ́м, что закры́ла Лицѐ своѐ. Но по Спра́вкѣ узна́л и сказа́л:

“Оправда́ся Ѳама́р па́че менѐ”[481].

Таки́м же О́бразом и Сыны̀ Изра́илевы не моглѝ смотрѣ́ть на блиста́ющее Сла́вою Лицѐ Мойсе́я, Человѣка Божія. А на Что же тако́е онѝ смотрѣ́ли? На Покры́вало то́лько одно̀, затемня́ющее Свѣ́тлост Оче́й Его. Како́й же ты Изра́иль? Худ вои́стину! Обрѣ́зан ты по Пло́ти. Да не Обрѣ́зан есѝ по Се́рдцу. Тма твои́м Оча́м сно́сна. А на И́стину смотрѣ́ть не те́рпишь. Лежи́шь на Землѣ́. Кача́ешься с твоею сею̀ Блу́дницею и дово́лствуешься е́ю. Отвраща́ешь О́ко твое от Отца̀ Твоего, О́ко, руга́ющееся Отцу̀ и досажда́ющее Ста́рости Ма́терней. А не ви́дно О́рлих Пте́нцов, чтоб по Соломо́нову Жела́нію вы́клевали тебѣ Неща́сное твое О́ко…[482] Так и Ны́нѣшняя По́длость христіа́нская и таки́м то́чно О́ком смо́трит на своего во́жда Христа̀. Гдѣ Он роди́лся? От кои́х Роди́телей? Ско́лько жил на Свѣ́тѣ? Как давно? Двѣ ли ужѐ Ты́сячи Лѣт? Или не бу́дет?.. О Христіани́не! Окрещѐн ты по Пло́ти. Да не Омы́т еси по Смы́слу. Заче́м ты впери́л твое Любопы́тство в Э́такіи Пліо́тки? Длячего̀ вы́ше не поднима́ешься? Здѣсь ду́маешь и засну́ть? Тут Шала́ш постро́ить с Петро́м? “Не вѣ́дый, е́же Глаго́лаше…”[483] Не слы́шишь ли, что тако́е и твой Мойсе́й гово́рит?

”Покры̀ Срамота̀ Лицѐ моѐ”[484].

Вот длячего̀ не могу́т менѐ Бра́тія моя́ ви́дѣть! “Чужд бых Сына́м Ма́тере моея…”[485] До сих Пор ли ты не смы́слишь, что Э́то Все Плоть и Пліо́тки, и Тѣнь, покрыва́ющая Высоча́йшую Прему́дрости Го́ру? Видь сія́ Завѣ́са во своѐ Вре́мя до́лжна вся раздра́тись[486]. Не сіѐ ли есть Лицемѣ́ріе, Лицѐ Небесн̀ разсужда́ющее[487]? Вот Род Лука́вый и Прелюбодѣ́йный! плотскаго Зна́менія и́щущій[488]. Вот Квас Уче́нія Фарісе́йскаго[489]!

Но послу́шаймо! Так *ли* у́чит Христос на еди́нѣ *любе́зныя* своя́ Ученики́? Как познава́ть? Что есть И́стинный Человѣ́к? То есть Сын Человѣ́ч, или Христос – Все То Еди́но. “Кого́ мя глаго́лют Человѣ́цы бы́ти?”[490] Слу́шай, Пе́тре! Скажи́ мнѣ: Ка́к *ли* По́длость ду́мает? Что есть Человѣ́к? Зна́ю, что они Ошиба́ются. А Ты как ду́маешь?

“Ты еси́ Христо́с, Сын Бога живо́го”[491].

Хорошо́ Петр попа́л. Ви́дно, что он сквозь пусту́ю пло́тяну [Завѣ́су] проница́л Голуби́ным О́ком пода́лѣе. *Дл*ятого ж Ему́ и И́стинный Человѣ́ческій Сын гово́рит: “Блаже́н еси́, Си́моне[492], с твои́м О́ком! Оно не смо́трит на Плоть и Кровь, как По́длое Поня́тіе, но мину́я Плоть и Кровь, нахо́дит дру́гій Род, Род И́стинный, Род Изра́илскій, Род Отца́ моего: ‘И́же не от Кро́ве, ни от По́хоти Плотски́я…’”[493] Слу́шай, Христіяни́не! слу́шай с твои́м Язы́ческим Се́рдцем! До́лго *ли* тебѣ́ *лежа́ть* на Земл*ѣ*? Бу́дешь *ли* ты когда́-то Человѣ́ком? Не бу́дешь! Почему́? Потому́ что на Пло́тяну Завѣ́су засмотр*ѣ́*лся. А на *Лице́* И́стиннаго Человѣка Божія смотр*ѣ́*ть ника́к твоему О́ку нетерпѣ́ливно. Не преобрази́шься, Друг мой, из Земна́го в Небе́снаго пото́ль, поко́ль не уви́дишь Христа́. Пото́ль, поко́ль не узна́ешь: Что́ то есть И́стинный Человѣ́к? Не продере́шь Глаз пото́ль, поко́ль Плоть и Кровь бу́дут держа́ть твое Се́рдце. Но до́лго *ли* бу́дет держа́ться? Поко́ль призна́ешься, что твоя́ Плоть и Кровь есть то Прах и Ничто́жность. Сюда́ заве́ло тебе твое со́бственное Мнѣ́ніе. Так *ли*? Так то́чно.

“От Сла́вы своея низриновѣ́нны бы́ша”[494].

*Л*ише́нны Сла́вы Божія, научи́лися мы суди́ть Бра́тію на́шу по Пло́ти. Таки́м О́бразом и на Са́маго Христа́ смо́трим. Одни́ то́лько Пу́стозво́нства на Нем примѣча́ем. А на Са́маго Его́ и на Сла́ву Его не взира́ем. Пра́вда, что Па́вел ска́зует: “Преобрази́т, де, Тѣ́ло Смире́нія на́шего, во е́же бы́ти ему́ сообра́зну Тѣ́лу Пло́ти Его”[495]. Не спо́рю. Но так *ли* ты смо́тришь на Христа, как Па́вел? Он хва́лится: “Не вѣм, де, по Пло́ти Христа”[496]. “Вѣм, де, Человѣка[497], проше́дшаго Небеса́[498]. Созда́ннаго по Богу в Пра́вдѣ и Преподо́біи И́стины”[499]. Сего́ ж то Он Человѣка и Ефеси́анам поруча́ет и похваля́ет. И́стиною не быва́ла Плоть никогда́. Плоть и *Л*ожь – одно́ То ж. А *лю́бящій* сего́ І́дола есть и сам Тако́в же. А когда Плоть есть *Л*ожь и Пу́стошь, тогда́ она́ не есть Человѣк. Слыха́л *ли* ты Кни́гу Родства́ И́стиннаго Человѣка, Сы́на Дави́дова, Сына Авраа́мля?

Іа́ков роди́л Іу́ду, Іу́да родил Фаре́са от Ѳама́ры[500] и про́тч[ая]. Знай же, что сія Кни́га есть Кни́га Вѣ́чная, Кни́га Бо́жія, Кни́га Небе́сная и не соде́ржит никого́ в себѣ́, кро́мѣ Изра́илскаго Ро́да.

“Не соберу́ Собо́ров их от Крове́й, нижѐ помяну́ Име́н их”[501]. Сего́ же то Ро́да и наш Христо́с есть. В Про́тчем, что Род Изра́илскій не умира́ет, слу́шай Іои́ля:

“Я́коже У́тро, разлію́тся по Гора́м *Лю́діе* Крѣ́пцы и Мно́зи. Подо́бны им не бы́ша от Вѣ́ка. И по них не прило́жится до *Л*ѣт в Род и Род”[502].

Если́ бы мо́жно до их *Л*ѣт приложи́ть Что́-*либо*, тогда́ бы они имѣ́ли Коне́ц. Но тепе́рь они́ всему-на́-всему са́мы суть Конце́м. Не Коне́ц То,

по́слѣ Чего̀ Нѣчто еще слѣдует. Но сей Род всему̀ сам есть Конце́м. Оста́ток не во Язы́ках пребыва́ет, нижѐ Хребе́т во Тваря́х. Хребе́т Божій, а Оста́нок есть Изра́илев. И Еди́н то́чію О[с]та́нок спаса́ется. А про́тчее Все ми́мо тече́т. “Уничижа́тся Язы́цы, я́ко Вода̀ мимотеку́ща”[503]. “Оста́нки Нечести́вых потребля́тся”[504].

А что Іои́ль то́чно о Ро́дѣ Изра́илском сіе воспѣва́ет, слу́шай Мойсе́я, Человѣка Божія, Христу̀ Сро́дника и со Христо́м на Ѳаво́рѣ о Исхо́дѣ Его, си́рѣчь о Оста́нкѣ, бесѣдующаго:

“Блаже́н есѝ, Изра́илю! Кто подо́бен тебѣ? Ро́де спаса́емый от Господа! Защити́т Помо́щник твой. И Меч Хвала̀ твоя̀. И солжу́т тебѣ врази́ твои́ (то́ есть ошибу́тся и не узна́ют). И ты на Вы́ю их наступи́ши…”[505]

Ви́дишь, что судя́щій Изра́иля по Пло́ти, зря́щій на одну̀ Внѣшность Смире́нія Христова, не разумѣющій, я́ко “Во Смире́ніи Его Суд Его взя́тся (подня́лся высоко, высоко)”[506], есть Врач Христо́в из Числа̀ о́ных, коих Па́вел называ́ет Враго́ми Креста̀ Христо́ва[507], в Мойсе́евых Слова́х Мече́м наименова́ннаго: “Меч Хвала̀ твоя̀”[508]. Кото́рый у Іереми́и всю Плоть так, как Крест, сѣче́т, убива́ет, умерщвля́ет[509].

Продери́м же, о Ме́ртвая и Безсу́щная Тѣнь! Глаза̀ на́ши и заобы́кшее ко Плотско́й Тмѣ О́ко на́ше возводя̀ потихо́ньку в Го́рняя, приобуча́ймо смотрѣть на Изра́иля, то́ есть на И́стиннаго Человѣка, мину́я Покрыва́ло Пло́ти. Вот нас, спя́щих на Землѣ, пробу́живает Па́вел! “Вы́шних ищи́те!”[510] “Го́рняя му́дрствуйте!”[511] “Почто̀ о Стихі́ах стяза́етеся?”[512] “Егда̀ же Христо́с яви́тся, Живо́т ваш, И́стинный Живы́й Человѣк, тогда̀ и вы яви́теся во Сла́вѣ…”[513] Пробу́живает и Іереми́а вот как! “Почто̀ мы сѣди́м? Совокупи́теся и вни́йдем во Гра́ды тве́рды и пове́ржемся Та́мо[514] пред Господем, сотво́ршим нас…”[515] Та́мо! а здѣ во Стіхі́ах, “жда́хом Ми́ра и не бя́ху Блага́я…”[516] О И́стинный, Нетлѣ́нный Изра́илскій Боже! Блѣсни Свѣ́том твои́м на нас сто́лько, ско́лько мо́жет по кра́йней Мѣрѣ О́ко на́ше стерпѣть. Да пошѐ́д во Свѣтѣ Лица̀ твоего[517] и нечувстви́тельно в Но́вое преобража́ясь, дости́гнем во Всера́достное и са́маго послѣдняго Во́лоса нашего Воскресеніе[518]. Тебѣ Сла́ва, с Твои́м Человѣком и со Святы́м Твоим Духом. Ами́нь!

“Убу́ждшеся, ви́дѣша Сла́ву Его̀”[519].

Вот та́к-то Вран над Голово́ю покра́кав, подня́лся в Го́ру, но не разлучи́лся, исполня́я напи́санное:

“Идѣ́же Труп, Та́мо собере́тся Орлы̀”[520].

“Пти́цы да умно́жатся на Землѣ!”[521]

Глава̀ 7-я
О Воскресеніи

Изли́й на мя, Боже, со Небесѐ Ро́су,
Да кра́сный Грозд тебѣ принесу̀, как Ро́зу.

*

Грозд Ра́йскій,
Из Са́да Воскресе́нскаго.

*

“*Да* ло́бжет мя от *Лобза́ній* Уст свои́х!”[522]

Любе́зныи Ученики! Не бо́йтеся! Поднима́йтеся дерзнове́нно к Томѹ̀, на Кото́раго *Лицѐ* не моглѝ вы за У́жасом смотрѣ́ть на Ѳаво́рѣ. Слу́шайте, Что гово́рит?

“Дерза́йте[523]! Мир вам[524]! Ра́дуйтеся[525]!”

Тогда̀ вам несно́сен бы*л* са́мый Взор его, а ны́нѣ и Слов Его Сладча́йших послу́шаете, и *Лобза́ніем* утверди́т с ва́ми вѣ́чную Дру́жбу. Умѣ́йте то́лько приближа́ться к немѹ̀. Не забыва́йте никогда̀ наставля́ющаго вас просвѣще́ннаго А́нгела Слов: “Нѣ́сть Здѣ́! Воста̀!”[526] Сіи Слова̀ просте́сенько вас доведу́т к Сла́вному И́стинному Человѣку. Сей есть Воскресеніе и Живот ваш[527]!

“*Да ло́бжет мя от Лобза́ній* Уст свои́х!”[528]

*

Состарѣ́лся Авраа́мов Сын. Захотѣ́лось емѹ̀ умере́ть. Да и не ди́вно. Ужѐ его О́чи притупи́лись. Ищезо́ша О́чи его, я́ко *Дави́довы*, во Сло́во Божіе[529]. Не могл ничево̀ ви́дѣть Здѣ, в Мы́рѣ нашем Суе́тном. Приготовля́ясь ко Блаженной о́ной Сме́рти: “Блаже́нны Ме́ртвыи, умира́ющіи от Ны́нѣ во Господѣ”[530]. Пожела́л Пи́щи. Удовлетвори́л *Душѣ* его вторы́й Сын его. Благода́рствую, Сын! “Прибли́жися ко мнѣ, – гово́рит емѹ̀, – и облобыза́й мя”[531]. “И прибли́жився, *лобыза̀* его́”[532]. Щасли́в Іса́ак! Он под Иса́вом нашо́л Іа́кова. А мы на-проти́ву-того под Пелена́ми Изра́илскаго Младе́нца, под Плащени́цею Христо́вою ча́сто наха́дим Непрія́теля Изра́илева – Иса́ва. Сей-то с на́ми вита́ется и *лобыза́ется*! Что за Причи́на? Не смы́слим, как иска́ть…[533] не смы́сленно и́щем… Мно́гіи и́щут его во Единонача́лствах Ке́саря А́вгуста[534], во Времена́х Тіве́ріевых[535], во Владѣ́ніях Пила́товых[536] и про́тчая. Но всіо-то и́щут. Гдѣ? Здѣ! в Мырѣ сем! Между Ме́ртвыми… Пожа́луй, поищѝ поискуснѣе. “Нѣ́сть Здѣ́!”[537] Мно́гіи воло́чатся по Іерусали́мах, по Іорда́нах, по Виѳлее́мах, по Гора́х Кармі́лских, по Ѳаво́рах, по Хо́лмах Сіна́йских и Аѳо́нских[538], ню́хают ме́жду Эвфра́тами и Ти́грами Рѣка́ми. Тут-то Он коне́чно! Ду́мают: “Вот! вот! Здѣ Христо́с! Здѣ! Вон он!” Крича́т и Дру́гим: “Здѣ Христо́с!” “Зна́ю, – кричи́т А́нгел, – Іисуса Распя́таго и́щете”. “Нѣ́сть Здѣ́! Нѣ́сть!”[539] Мно́гіи и́щут Его̀ по высо́ких Мырски́х Честя́х, по великолѣ́пных Дома́х, по Церемониа́лных Стола́х и про́тчая. Мно́гіи и́щут, зъва́я по всѣмѹ̀ Голубо́му Звѣздоно́сному Сво́дѣ, по Со́нцу, по *Лунѣ́*, по всѣ́м Копе́рниковым Мыра́м… “Нѣ́сть Здѣ́!”[540] И́щут в до́лгих Моле́ніях, в Поста́х, в Свяще́нных Обря́дах… И́щут в Де́ньгах, в Столѣ́тном Здра́віи, в Плотско́м Воскресе́ніи, в Плотско́м Очеисцѣле́ніи… “Нѣ́сть Здѣ́!”[541] Что за Бѣ́да? Да гдѣ ж Он? Коне́чно ж, тут Он, если Вѣты́йствовать в Про́повѣдях, знать Проро́ческія Та́йны, преставля́ть Го́ры, воскреша́ть Ме́ртвых, разда́ть Имѣ́ніе, му́чить свое Тѣ́ло Сту́жею и… Но Молніеви́дный

А́нгел Однѡ́ им кричи́т. “Нѣсть Здѣ!”[542] Коне́чно ж, Его нигдѣ́ нѣт, когда́ и Тут нѣт. Тфу! Коне́чно, Друг мой, нѣт Его для тебе. Затѣ́м, что Его не зна́ешь, и не ви́дишь Его… Иззу́й же Сапо́г твой с Мойсеем. Брось Дурно́е твое “Здѣ”. Ей! Именем тебѣ́ А́нгелским говорю: во Мгнове́ніе О́ка сы́щешь. Что ж теперь оста́лось дѣ́лать?

ПА́СХА!

“Восста́ни, Господи! да разсы́плются Вразѝ твои! и да бѣжа́т вси ненави́дящіи тебѐ!”[543] Поднима́йся, возлю́бленный Ізра́илю! и ступа́й от Си́лы в лу́чшую Си́лу[544]!

По́слѣ Побѣ́ды Аморре́йскія подняли́ся Сыны́ Ізра́илевы проти́ву За́падов. Не ми́ло ста́ло То Царю́ Вала́ку. “Вот! – гово́рит, – Каки́-то Но́выи и Ди́вныи Лю́де из Еги́пта вы́йшли и, по Гора́м разлива́ясь, вы́шше Гор подняли́ся. Что за Чу́до?”[545] Посыла́ет Послы́ к Волше́бнику Валаа́му, чтоб истреби́ть Род Божій. Пришли́ Послы́. Обяви́ли Царе́ву Во́лю. “Хорошо́! – сказа́л Валаа́м. – Препочи́йте ж Здѣ Ночь сію”[546].

Не напра́сно, Друг мой, не вели́т тебѣ́ А́нгел иска́ть Здѣ. Ви́дишь, что в сем Гнѣздѣ́ почива́ют Врагѝ Ро́да Божія.

ПА́СХА!

Пришли́ к Мойсе́ю Пото́мки Рови́мовы и Га́довы. Про́сят, дабы́ Он их не переводи́л на Ту Сто́рону Іорда́на для Поселе́нія. Весьма́, де, по сію Сто́рону Земля́ Скотопита́телна, а у нас, де, видь Скот…[547] Закрича́л на их Мойсе́й: “Бра́тія ва́ша по́йдут на Брань. И вы ли ся́дете Ту? И вску́ю развраща́ете Се́рдце Сыно́в Ізра́илевых, чтоб не перейшли́ они́ на Зе́млю, ю́же дае́т Господь им?”[548] За сіе́, что Они́ хотѣ́ли Оста́ться Здѣ, так разяри́лся Господь, что закля́лся, дабы́ им не внійти́ в Зе́млю, обѣща́нную Ізра́илю, кромѣ Хале́ва да Іису́са Нави́на, называ́я Здѣ остаю́щихся Людьмѝ, вѣ́дущими Добро́ и Зло́[549], како́в, ви́дно, был Ада́м, изганя́емый из Ра́я. Вот Что надѣ́лало Прокля́тое Гнѣздо́ сіе́: “Здѣ!”

ПА́СХА!

“Если воведе́т тебѐ, – гово́рит Божій Мойсе́й, – Господь твой в находя́щуюся Та́мо за Іорда́ном, за Путе́м За́падним Зе́млю, кото́рая совсѣ́м разни́тся от Еги́петскія, потомѹ́ что Она́ Нагóрняя и ра́вная, а что ещѐ лу́чше Всего́, О́чи Господа Бо́га твоего на ней от Нача́ла Лѣ́та и до Конца́ Лѣ́та, то пожа́луй! Пожа́луй! Па́губою погуби́те Все Языческое и Тлѣ́нное, да́же до послѣ́дняго Во́лоса, кро́мѣ Нача́тков и Первѐнцов от Воло́в и Ове́ц ва́ших”[550]. “Да не сотворитѐ, – гово́рит, – Та́мо Всѣх, Ели́ка вы тво́рите Здѣ Днесь, Кі́йждо Уго́дное пред собо́ю. Не прійдо́сте бо до Ны́нѣ в Поко́й…”[551] Так пожа́луй же, Друг мой, послу́шай Мойсе́я. Не ищѝ Здѣ, си́рѣчь в па́губном Язы́ческом Тлѣ́ніи, Возлю́бленнаго Человѣка, И́стиннаго Му́жа, Дру́га, Бра́та и Бли́жняго твоего. Ищѝ Его Там, по Ту Сто́рону Іорда́на, за За́падним, за Вече́рним Путе́м: не Здѣ, не Днесь, не Ны́нѣ… Там-то он! Там сей Нача́ток Уме́ршим[552] и всемѹ́ Тлѣ́нію, а ина́че облобыза́ешься с каки́м-то Язы́чником.

ПА́СХА!

Безу́мный Кни́жник Сомна́с[553] иска́л Человѣка по сію Сто́рону Іорда́на. Что же ему́ А́нгел Господень Иса́іа гово́рит? Вот Что! “Что Ты Здѣ? и Что тебѣ Здѣ? Я́ко истеса́л еси́ Здѣ Гроб и сотвори́л еси́ себѣ́ на Высотѣ́ Гроб… Се нынѣ Госпо́дь Сава́ѳ изве́ржет и сотре́т Му́жа и отыи́мет У́тварь твою́ и Вѣне́ц твой сла́вный и пове́ржет тя в Стра́ну вели́ку и безмѣ́рну, и та́мо у́мреши…”[554] Нещасный Кни́жник! Чита́л Проро́ков. Иска́л Человѣка, да попа́л на Мертвеца́ и сам с ним пропа́л. Коне́чно ж, он иска́л меж Посла́нниками Царя́ Вала́ка, на Сѣда́лищи Губи́телей[555] и Фізи́ческих Волше́бников, Все во Плоть и Кровь обраща́ющих. Посему́-то вот Что на таки́х гово́рит Блаже́нный Муж Ío: “Глаголю́т Господе́ви: Отступи́ он нас. Путе́й твои́х ви́дѣти не хо́щем…[556] Бу́дут же я́ко Пле́вы пред Вѣ́тром, или я́коже Прах…[557] Да узря́т О́чи его́ своѐ Убіе́ніе…[558] и Той во Гроб отнесе́н бысть и на Гро́бищах побдѣ́. Услади́ся Ему́ Дро́бное Ка́меніе Пото́ка”[559]. Кричи́т на таковы́х и Другі́й А́нгел Міхе́а: “Воста́ни и пойди́! Яко нѣсть тебѣ Здѣ покой, Нечистоты́ ра́ди. Истлѣ́сте Тлѣ́ніем…”[560]

“Ви́дишь ли ты, – гово́рит к Тре́тему А́нгелу Іезекіи́лю Господь, – ви́дѣл ли еси, что сіи творя́т? Беззако́нія вели́ка Дом Ізра́илев тво́рит Здѣ, е́же удаля́тися от Святы́нь моих…”[561] О, Беззако́нное ты Здѣ! Чего ты надѣ́лало? Отвело́ Ты нас от Жива́го Человѣка к Мертвеца́м. От Свята́го Му́жа ко Тлѣ́нным Болва́нам и Чу́челам. “Беззако́ніе, – жа́лобно гово́рит Он, – пяты́ моея обы́йде мя”[562]. Ах! подало́ ты нам Пяту́ Его Прокля́тую, а не Прекра́сную Его Гла́ву, да облобыза́ет нас. Пяту́ мы одну́ ви́дим, Порожде́ніе Змііно, блюду́щее Пяту́.

“Вселя́тся, – гово́рит Человѣкъ, – и скры́ют…”[563] Да скажи́ же! Кто тебе скры́ет, Сокро́вище наше? Ах! Ра́звѣ ты, – отвѣща́ет, – не видишь? Сколько их в Дому́ Ізра́илевом? во Свяще́нном Писа́ніи? и Что они́ творя́т? Са́мы Здѣ во Гро́бах сидя́т и менѐ с собо́ю Туда́ же ота́скивают, а я Мертвецом никогда́ не быва́л, кро́мѣ Пяты́ моея.

“Мно́зи борю́щіи мя с Высоты́”[564].

“Попра́ша мя Вразі́ мои”[565]. “Ті́и Пяту́ мою сохраня́т”[566]. “Вселя́тся (Здѣ) и скры́ют Воскресе́ніе мое”[567].

Па́сха!

“Воста́ни! воста́ни, Іерусалиме[568]! Аз есмь! Аз есмь, утѣша́яй тя! Разумѣ́й! Кто то есть Сый?”[569]

“Иди́те Врата́ мои́ми, и Путь сотвори́те людем мои́м, и Ка́меніе, е́же на Пути́, размещи́те…”[570]

“И се Трус бысть ве́лій! А́нгел бо Господень, сшед со Небесѐ, присту́пль, отвали́ Ка́мень…”[571]

Заче́м вы тут? И́щете Человѣка?.. Нѣсть Здѣ!

“Воста́!”[572]

“Скажи́ ж, умилосе́рдись! Гдѣ Он?” Отвѣт: “Нѣт Его в Царствѣ сих Мертвецо́в! Он всегда́ жив. Там его ищи́те! в Царствѣ Живы́х. И ны́нѣ Что Здѣ естѐ?”[573]

Па́сха!

“Воста́ни! воста́ни! Воскре́сни, Іерусали́ме!”[574]

“И бысть, егда́ бя́ше Иису́с у Іерихо́на, воззрѣ́в Очи́ма свои́ма, ви́дѣ Человѣка стоя́ща пред ним…”[575]

Вот ви́дишь! Не напра́сно А́нгел гово́рит: “Та́мо Его̀ у́зрите!”[576] Да гдѣ ж Та́мо? По ту Сто́рону (слышь) Іорда́на. На свято́м ужѐ Мѣ́стѣ, не на тлѣ́нном. На Землѣ́ Наго́рней, высо́кой, обѣтова́нной… Туда́-то он воззрѣ́в, уви́дѣл Человѣка. Позна́л и поклони́лся Ему̀, Влады́кѣ своему̀.

Па́сха!

“Воста́ни! воста́ни, Сіо́не!”[577] “Истрясѝ Прах…”[578] “Воззрѣ́в Авраа́м Очи́ма свои́ма, ви́дѣ Мѣ́сто издале́че и речѐ Отро́кам Свои́м: Сиди́те Здѣ со Осля́том. Аз же и Отро́чищ по́йдем до О́ндѣ…”[579] Ви́дишь, что и Авраа́м, бро́сив Все Здѣ́шнее, наше́л И́стиннаго Человѣка на Горѣ̀. То́ же, что Та́мо: “и ви́дѣв День Его̀, возра́довася”[580]. Нелзя̀ имѣть Оче́й *л*у́чших, как Авраа́мовы. Онѝ Однѝ ви́дят Овна̀, держи́маго Рога́ми в Са́дѣ Саве́к[581].

Па́сха!

Рога́ми привя́зан к Са́ду Саве́к. Что значит Саве́к? Саве́к значит Хвра́стіе[582]. Но мо́жет *ли* Хвра́стіе стоя́ть Об-он-пол Іорда́на, пред *Л*ице́м Госпо́дним? Оно Одно̀ сожига́ется Всесожже́ніем, я́ко Ничто́же, а Человѣк Іаа́к цѣл, жив[583]. Да и как Ему̀ не быть Цѣ́лому, когда̀ Сам Бог защища́ет Его̀?

“…Нижѐ да сотвори́ши Ему̀ Что…”[584]

Ви́дно ж, что Он не есть Хво́рост, за Плечи́ма оста́вшійся, о кото́ром Иса́іа:

“Се вси, я́ко Хврастіе, Огне́м погоря́т!”[585]

А о Проти́вных сим Хворостя́нам *Л*юдях, То́т же вот Что! “Я́коже, – гово́рит, – Не́бо Но́во и Земля̀ Нова̀, я́же Аз творю̀, пребыва́ют предо мно́ю, та́ко ста́нет Сѣ́мя ва́ше и И́мя ва́ше…”[586]

Сего́ ж то Человѣка и Навѝн ви́дѣл, стоя́ща не па́дающа, но вѣ́чно пред *Л*ице́м Госпо́дним пребыва́юща[587].

Па́сха!

“Воста́ни! воста́ни, Іерусали́ме!”[588] Дал Господь Чудотво́рный Жезл Мойсе́ю. Посыла́ет Его на Освобожде́ніе Бра́тіи своея из Еги́пта. Вели́т Ааро́ну встрѣ́тить Мойсе́я. Гдѣ ж он стрѣча́ет? Вот гдѣ! “Идѐ и стрѣ́те Его в Горѣ̀ Божіей: и цѣлова́стася О́ба”[589].

По Освобожде́ніи из Еги́пта Бра́тіи Изра́илскія жела́ет ви́дѣть Мойсе́я Тесть его̀ Іоѳо́р. Взял *Д*щерь свою, Супру́гу Мойсе́еву, с Двои́ма Сына́ми. Поѣ́хал в Пусты́ню. Пріѣ́хал. Донеслѝ Мойсе́ю.

О Ро́де, Благослове́нный Богом Вы́шним! Пря́мо подра́лись на Го́ру Хори́в.

“Изы́йде же Мойсе́й в Стрѣте́ніе Те́стю своему и поклони́ся Ему, и Цѣлова̀ Его, и привѣ́тствоваша *Д*руг *Д*ру́га, и воведѐ их Мойсе́й в Ку́щу”[590].

Па́сха!

Запреща́ет найстрожа́йше Мойсе́й, дабы̀ мы, иду́ще от Здѣ Та́мо, ничево̀ из Хворосту̀ не заноси́ли, называ́я Все тако́е Прокля́тіем, І́долом и

Преткнове́ніем на Царско́м сем Пути́. “Воньми кр҃пцѣ, – кричи́т, – е́же не Я́сти Кро́ве!..[591] да не сн҃ѣси ю! да бла́го тебѣ́ бу́дет и Сына́м твои́м по тебѣ́ во Вѣ́ки”[592].

Одна́ко ж Несмы́сленный как *Дре́вній*, так и Ны́нѣшній Изра́иль ча́сто ро́пщет на Господа.

“И слы́ша Господь и разгнѣ́вася Гнѣ́вом, разгорѣ́ся в нем Огнь…”[593] На́чали жела́ть Еги́петских Мяс. “Добро̀ нам, – говоря́т, – бы́ло во Еги́птѣ…”[594] Что вы Э́то плу́таете? Ра́звѣ у Господа, кро́мѣ Язы́ческих, не сы́щется Мяс? “И речѐ Господь к Мойсе́ю: Еда̀ Рука̀ Госпо́дня не дово́льна бу́дет? Ны́нѣ уразумѣ́еши, а́ще пости́гнет тя СЛО́ВО моѐ, или ни?”[595]

Ча́сто и наша Несмы́сленная Ко́сность в Се́рдцѣ[596] гово́рит и ро́пщет на Господа. Тьфу! Мо́жно ль, чтоб был Челове́къ без Пло́ти, Кровѝ и Косте́й? Тфу! Что се?.. Вот го́рдый и нечу́вственный Хворо́ст!..

Воста́ни! пробуди́ся, Сіо́не[597]! Что ты плете́шь? Кто твою̀ Зе́млю тро́гает? Пуща́й Она̀ так бу́дет, как есть! Дай только Господь тебѣ́ благослове́нное свое Благослове́ніе, как Иса́ія гово́рит: “а Земля̀ твоя вку́пѣ с Но́вою насе́ли́тся” (гл[ава] 62)[598]. Одно̀ то́лько То знай, что ты *Лжа* и Суета̀, и Пустота̀ с одно́ю твое́ю Земле́ю, не приня́в во ОСНОВА́НІЕ Земли́ Божія. *Дл*ятого та́м же гово́рится сіѐ:

“Нѣсть вам подо́бен, аще испра́виши и сотвори́ши, Іерусали́ме, Радова́ніе на Земл҃ѣ”[599].

Ты то́лько стара́йся, чтоб из твое́й *Лжи́*вои Землѝ бле́снула ПРА́ВДА БОЖІЯ[600]. Моли́ся, чтоб пости́гл тебе блаже́нный О́ный Тре́тІй пресвѣтл҃ѣйшаго Воскресенія *День*, в Коем Земля̀ Богом изно́сит Бы́ліе Тра́вное[601]. Ра́звѣ ду́маеш, что твоя̀ то́лько Земля̀ одна̀, а друга́я в ней быть не мо́жет? Так остава́йся ж Здѣсь при твое́й! Ку́шай Еѐ со Зми́ем прокля́тым, жерѝ вся *Дни* Живота̀ твоего[602], без Живота̀ Божія, без Жи́зни Вѣ́чныя, если мнишь и гово́риш в Се́рдцѣ твоем, что у Го́спода нѣт своея ни Землѝ, ни Пло́ти, ни Кровѝ, ни Ко́сти, ничево̀… Не услы́шиш же всеблаже́ннаго Гла́са сего:

“Се ны́нѣ КОСТЬ ОТ КОСТЕ́Й МОИ́Х!”[603]

“Воста́ни! воста́ни, Іерусали́ме!”[604] Слу́шай У́хом другим о другой Пло́ти! Слы́шиш *ли*? “и Процвѣтѐ Плоть моя̀”[605].

Слы́шиш *ли* о дру́гих Костя́х?

“Возра́дуются Ко́сти смире́нныя”[606]. “Не утаи́ся Кость моя от Тебе, ю́же сотвори́л есѝ в Та́йнѣ”[607].

Слу́шай Соломо́на! “Исцѣле́ніе Костя́м твои́м”[608].

Во Евре́йской Бі́бліи: “Приложе́ніе, разумѣ́й, Но́вых к ста́рым”.

Слу́шай Иса́ии! “Ко́сти твоя̀ прозя́бнут, я́ко Трава̀, и разботѣ́ют, и наслѣдя́т Ро́ды Ро́дов…”[609]

Ви́диш *ли*? Ко́сти сія не тѣ суть, что разсыпа́ются при А́дѣ. Онѝ пред *Лице́м* Божіим суть. И сіе́-то есть ТА́МО.

“И бысть Глас, – кричи́т Іезекіи́л, – внегда̀ ми проро́чествовати. И се Трус! И совокупля́хуся Ко́сти: Кость ко Ко́сти, Ка́яждо к Соста́ву своему̀. И

ви́дѣх, и се бы́ша им Жи́лы! и Плоть расти́ше…”[610] Чти Слѣдующее в Главѣ 37-й.

Ба! Что се за Но́вый Род по Гора́м твои́м? по ве́тхим У́дам твои́м и Чле́нам? Сверх го́рестныя Тлѣнности твоея? Не сіе́ *ли* есть Приложе́ніе? Не Приложе́ніе *ли* Живота̀ к Ме́ртвенности твоей? а ко Гро́бу твоему Воскресенія? Не Но́вое *ли* Сотворе́ніе о́ное?

“Сотворю̀, и Кто преврати́т?”[611]

Не Утвержде́ніе *ли* О́ное?

“Се Аз уготовля́ю тебѣ А́нѳракс, Ка́мень твой, и на Основа́ніе твое Са́пфир…[612] и Пра́вдою возгради́шися…”[613]

Слу́шай же! и разумѣ́й ны́нѣ, что не Вздор тебѣ плете́т Іои́л, но благовѣсти́т тебѣ, сей Орфе́й[614] Воскресеніе вот!

“Я́коже У́тро, разлію́тся по Гора́м *Лю́діе* Мно́зи и Крѣпцы. Подо́бны им не бы́ша от Вѣка…”[615]

“Я́коже Рай Сла́дости, Земля̀ пред *Л*ицем Его̀. А я́же созади́, (та) По́ле Па́губы…”[616]

“Я́коже Вид Ко́ньскій, Вид их…”[617]

“Я́коже Глас Колесни́ц, на Верхи́ Гор востеку́т…”[618]

“Я́коже Борцы̀ потеку́т, и Я́коже Му́жи хра́бры, взы́йдут на Огра́ды…[619] И Кі́йждо от Бра́та своего̀ не отсту́пит”[620]. “Гра́да и́мутся, и на Забра́ла востеку́т, и на Хра́мины взлѣзут, и Око́нцами вни́йдут, я́коже Та́тіе…”[621]

“Воструби́те Трубо́ю! Проповѣдите Цѣлбу!..”[622] А ты бои́шься Цѣлбы? Так пусти́ ж их на твою̀ Зе́млю, сей Божій Род. Не будь Вала́ком! Пожа́луй, не опаса́йся! Онѝ всяк у своего бра́та за́ймут Кварте́ру Полови́нную, без вся́кой Оби́ды.

“*Д*ух Господень на мнѣ!”[623]

Да́ти Пла́чущим Сла́ву Сіо́на, на Мѣсто Пе́пела[624]. Что ж се за Оби́да? Пріи́мѝ, бѣдный, Сла́ву вмѣсто Гря́зи!

“И созижду́т Сыно́ве Инороо́дныи Стѣны твоя̀…”[625]

“И на Мѣсто[626] Мѣди, принесу̀ ти Зла́то.

И на Мѣсто Желѣза, принесу̀ ти Сребро̀.

И на Мѣсто Древе́с, принесу̀ ти Мѣдь.

И на Мѣсто Ка́менія, Желѣзо”[627].

“Отве́рзу Гро́бы ва́ши и изведу̀ вас…”[628]

“Си́це Зе́млю свою̀ вторы́цею наслѣдят,

И Весе́ліе Вѣчное над Главо́ю их”[629].

“Свѣти́ся! свѣти́ся, Іерусали́ме[630]!

Се Тма покры́ла Зе́млю! и Мрак на Язы́ках! На Тебѣ же яви́лся Господь, и Сла́ва Его на Тебѣ узрѣ́ся”[631].

*

“Да *л*о́бжет мя от *Л*обза́ній Уст свои́х!”[632]

Эро́дій Воскре́сну Ве́сну возблаговѣсти́в, подня́лся, и совокупля́сь с Во́роном, не преста́ли пѣть сію Пѣснь:

“Се Аз с ва́ми есмь во вся *Д*ни!

До Скончáнія Вѣка. Амúнь!”[633]

*

Проч уступáй! проч!
Печáлная Ноч.
Сóнце всхóдит.
Свѣт вовóдит.
Свѣт вовóдит.
Рáдость рóдит.
Проч уступáй проч! Потóпная Ноч[634].

КОНЕЦ.

Час написання твору достеменно не встановлено. Сам Сковорода в листі до Михайла Ковалинського від 16 серпня 1791 р. писав, що перший автограф діалогу був украдений, але йому вдалося знайти список, на підставі якого виник другий автограф, тобто друга редакція твору. Цей останній автограф зараз зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 9, арк. 1–40). Діалог було вперше надруковано в санкт-петербурзькому виданні творів Сковороди 1912 р. Подаємо за автографом.

[1] Іоан Евіратус (Скопець), більш відомий як Іоан Мосх (пом. 622 р.) – автор славетного патерика «Луг духовний» («Λειμωνάριον»), укладеного в останні роки життя письменника, коли той перебував у Римі. Подані тут перекази (“квіти”, чи, як каже Сковорода, “забавныя писульки”) про аскетичні подвиги монахів, найперше сінайських та палестинських, Іоан Мосх збирав під час багаторічної прощі зі своїм другом Софронієм – майбутнім Єрусалимським патріархом – до монастирів Єгипту, Сирії, Самосу, Кіпру та Риму. Свої записи Мосх присвятив Софронієві. У передмові-присвяті він, зокрема, писав: “Улюблений, що може бути приємніше за видовище, яке являють собою весняні луки, що рясніють розмаїтими квітами?.. Тут троянди виблискують своєю красою, там – лілеї, які суперничають із самими трояндами; тут-таки розквітлі фіалки, немов та царська багряниця. Що за розмаїття, що за дивовижна пістрява в цьому морі квітів! Як зусібіч вражає мандрівника ця краса й запах, що зливаються в одну чудесну насолоду! Ось із такою ж насолодою прийми й оцю працю, блаженне й вірне дитя моє, Софронію!.. Зриваючи найчудовіші з-поміж квітів нев’янучих луків, я сплів для тебе вінок і підношу його тобі, найвірніша дитино, а через тебе й усім. Тому-то й цю працю я назвав *Лугом*: кожен може знайти в ній духовну насолоду, аромат і користь” [*Блаженный Иоанн Мосх*. Луг духовный. – Москва, 2002. – С. 43]. В Україні «Λειμωνάριον» Мосха здавна був відомий у церковнослов’янській версії IX–X ст. під назвою «Сінайський патерик».

[2] Святитель Софроній (550/60–638 рр.) – церковний діяч, богослов та письменник, приятель і учень Іоана Мосха. Був обраний Єрусалимським патріархом наприкінці 633-го або на початку 634 р. й обіймав цю кафедру до 11 березня 638 р. Церква відзначає його пам’ять 11 березня. В Україні, мабуть, найбільш відомим твором Софронія здавна була молитва «Троице пресущественная» [див.: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 43–46 (друга пагін.)].

[3] Див. прим. 187 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[4] Див. прим. 1 до поезії «Похвала астрономіи».

[5] *Овідій*. Метаморфози, 1, 304. У перекладі Андрія Содомори: "З вовком овечки пливуть…" [*Публій Овідій Назон*. Метаморфози / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1983. – С. 21].

[6] Трохи неточна цитата з Другої книги Мойсеєвої: Вихід 15: 10. Пор.: погрѧзо́ша ꙗ҆́кѡ о҆́лово въ водѣ̀ ꙁѣ́лнѣй.

[7] Неточна цитата з Книги пророка Варуха 3: 30. Пор.: Кто̀ пре́йдє на о҆́нꙋ стра́нꙋ мо́рѧ, и҆ ѡ҆брѣ́тє ю҆̀;

[8] Див.: Книга пророка Даниїла 3: 1.

[9] Пісня над піснями 2: 9.

[10] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 14: 31. Пор.: маловѣ́рє, почто̀ ѹ҆сомнѣ́лсѧ є҆сѝ;

[11] У богословській науці пекло окреслюють як "підземне місце", куди "идут души осужденных на вѣчную муку" [Слово к народу каѳоліческому. – Почаїв, 1765. – Арк. 36 (зв.)]. Докладніше сказано в Інокентія Винницького, який на запитання: "Що таке пекло?" – дає відповідь: "Єст то в самой серединѣ Земли великая отхлань, так широкая, долгая, глубокая, яко геометрове мѣрничим своим цирклем доходят, же єст єи на двѣ тисячи миль. В которой то отхлани учтавичный неугасимый огень палаєт и на вѣки палати будет" [*Винницький І*. Катихисіс, албо Наука христіанскія. – Унів, 1685. – Арк. 87 (зв.)–88].

[12] Див. прим. 217 до діалогу «Кольцо».

[13] Книга пророка Ісаї 57: 20.

[14] Парафраза Книги пророка Ісаї 50: 11. Пор.: ходи́тє свѣ́томъ о҆́гнѧ ва́шегѡ и҆ пла́менемъ.

[15] Див. прим. 952 до діалогу «Кольцо».

[16] Трохи неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 3. Пор.: да вꙋ́детъ свѣ́тъ. И҆ бы́стъ свѣ́тъ.

[17] Парафраза Книги Ісуса Навина 10: 12. Пор.: да ста́нетъ со́лнце пра́мш гава́ѡнꙋ, и҆ лꙋна̀ пра́мш де́ври є҆лѡ́нъ.

[18] Парафраза Книги Ісуса Навина 10: 13. Пор.: И҆ ста̀ со́лнце и҆ лꙋна̀ въ стоа́нїи.

[19] Парафраза служби Божої. Пор.: "Пою Спасителю побѣдную пѣснь" [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 8 (зв.)].

[20] Парафраза Книги пророка Ісаї 60: 20. Пор.: Не за́йдетъ бо со́лнце тебѣ̀, и҆ лꙋна̀ не ѡ҆скꙋдѣ́етъ тебѣ̀: вꙋ́детъ бо гд҃ь тебѣ̀ свѣ́тъ вѣ́чный, и҆ и҆спо́лнятсѧ дни́є рыда́нїѧ твоегѡ̀.

[21] Перша книга Мойсеєва: Буття 9: 13.

[22] Заключний рядок – це парафраза Книги Псалмів 41 (42): 8. Пор.: Бе́здна бе́здꙋ призыва́етъ.

[23] Див. прим. 20 до діалогу «Разглагол о древнем мірѣ».

[24] *Сенека*. Моральні листи до Луцілія, LXXXII, 5. У перекладі Андрія Содомори: "Дух, який відмовився від усього зовнішнього і захищає себе у своїй же твердині, став на недосяжному місці" [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 303].

[25] *Сенека*. Моральні листи до Луцілія, LXXXVII, 3. У перекладі Андрія Содомори: "він [дух] лише тоді сягає найвищого злету, коли, відкинувши все чуже, знаходить спокій завдяки тому, що нічого не боїться" [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 335].

[26] Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 12: 26. Пор.: Разꙁми́въ пр҃вникъ себѣ̀ дрꙋ́гъ вꙋ́детъ.

[27] Парафраза Книги Псалмів 118 (119): 19. Пор.: Пришле́цъ ѧ҆зъ є҆́смь на землѝ.

[28] Множинність світів можна уявляти або "по-епікурівському", тобто стверджуючи, що ці світи існують одночасно, або по-орігенівському, кажучи, що світи безконечно змінюють один одного. Як писав св. Єронім, Оріген "стверджував, що світів безконечне число; що ці численні світи, всупереч Епікуру, не існують одночасно й не схожі між собою, але після кінця одного світу починає існувати інший…" [*Ориген*. О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 107].

[29] Про людину як *мікрокосмос* уперше почали говорити ще Анаксимандр (VII–VI ст. до н. е.) та Демокріт (V ст. до н. е.). На ґрунті християнської традиції наука про людину-*мікрокосмос* була характерна для богослів'я Климента Олександрійського, Орігена, Григорія Ниського, Василія Великого, Григорія Богослова та інших [див.: *Erdmann E. von*. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 255–265]. Неабияку популярність вона мала також за часів Ренесансу. В українській літературі цей концепт уперше з'являється ще у XII ст. [див.: *Чижевський Д*. XVII ст. в духовній історії України // *Чижевський Д*. Філософські твори: У 4 т. – Київ, 2005. – Т. 2. – С. 117]. Трактування людини як "образу четвероконечного мира", тобто як *мікрокосмосу* ("μικρόκόσμος", "малый мір", "parvus mundus", "świat mnieyszyi"), було звичним і для українських письменників XVII–XVIII ст. При тому вони могли покликатися, скажімо, на Демокріта ("Димократ же убо чювственному миру изравняя человѣка, мал мир того именова, яко от мирских стихій состоящася…" [Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 38 (зв.)]) або користатися з понять гуморальної теорії ("Человѣк от четырєх стихій состоится: мелянколія привровняется к земли, студена бо єсть и суха, флегма примѣряется к водѣ, понеже студена єсть и мокра, кровь к воздуху, житка єсть и тепла, колера уподобляется огню, ибо тепла єсть и суха" [Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 610–610 (зв.)]), однак найчастіше тлумачили цей концепт у стратегії Божої Премудрості. "…Человѣк, – писав, приміром, Кирило Ставровецький, – єсть вторый мир малый, великую и дивную Премудрость Божію в себѣ заключает: єсть бо и небо, и земля, и яже на небеси, и яже на земли, видимая и невидимая: от пупа до главы, яко небо, и паки от пупа долняя єго часть, яко земля. Ибо сія имать силу рождателную и прохожденіє вод, и звѣров телесорастлителных, тако в сей нижней части человѣка сія суть. Паки же в горней части єго, яко на небеси свѣтила, солнце и луна, гром, вѣтр, сице и в человѣцѣ в главѣ очи и глас, и дыханіє, и мгновеніє ока, яко молнія, скорошественно. Наипаче же всѣх ум многозрителный, вся видяй видимая и невидимая, и обдержа, яко горстію, скорошествен, проходя невозбранно небо и землю и паки исходит неудерженно, безсмертен, невидим, самовластен – образ бо єсть невидимаго Бога…" [*Транквіліон-Ставровецький К*. Євангеліє учителноє. – Рахманів, 1619. – Арк. 161; див. про це: *Маслов С*. Кирилл Транквиллион-Ставровецкий и его литературная деятельность: Опыт историко-литературной монографии. – Киев, 1984. – С. 155–156]. Отож, коли Дмитро Чижевський каже, що "наука Сковороди про мікрокосмос у протилежність до відповідної науки Ренесансу та барока на Заході забарвлена не натурфілософічно, але етично та релігійно" [*Чижевський Д*. Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й передн'є слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 151], – то це означає, що міркування нашого філософа перебувають у річищі української богомисленнєвої традиції.

[30] Старі українські письменники досить часто говорили про сприйняття світу "очесами мысленными" [див.: *Яворський С*. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 402; пор.: *Могила П*. Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 43], "душевными очесами" [див.: *Єп. Інокентій Винницький*. Катихисіс, албо Наука христіанскія. – Унів, 1685. – Арк. 86], "умными очима" [див.: *Кроковський Й*. Акафіст святѣй великомученицѣ Вар-

варъ. – Чернігів, 1749. – Арк. 25 (зв.)], “очима серця” [див.: *Smotryc'kyj M.* Θρῆνος, to iest Lament iedyney ś. Powszechney Apostolskiey Wschodniey Cerkwie z obiaśnieniem dogmat wiary. – Wilno, 1610. – K. 49 (v.)] тощо.

[31] Див. прим. 50 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[32] Образ *павича* як уособлення марності світу досить часто зринав у творах українських письменників XVII–XVIII ст. Варто пригадати хоч би «Літос» Петра Могили [див.: (*Mohyła P.*) Λίθος, abo Kamień z procy prawdy Cerkwie świętey prawosławney Ruskiey // Архив Юго-Западной России. – Киев, 1893. – Ч. I. – Т. IX. – С. 321], «Вѣнец Христов» Антонія Радивиловського [див.: *Радивиловський А.* Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 66 (зв.)–67], «Світ, розглянутий за частинами» Данила Братковського [див.: *Братковський Д.* Світ, по частинах розглянутий: Фототипічне видання. Переклад. Джерела. Студії. – Луцьк, 2004. – С. 148], «Слово в день Святыя Троицы» та «Слово первоє на сошествіє Святаго Духа» Дмитра Туптала [див.: *Туптало Д.* Слово в день Святыя Троицы // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 5. – С. 90–91; *Туптало Д.* Слово первоє на сошествіє Святаго Духа // *Титов А.* Проповеди святителя Димитрия, митрополита Ростовского, на украинском наречии. – Москва, 1910. – С. 15] чи «Театрон» Івана Максимовича [див.: *Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 282]. Див. також прим. 87 до притчі «Благодарный Еродій».

[33] Лат. *pictura* – ‘малярство, картина, зображення’.

[34] Див. прим. 56 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[35] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **пра́вш сѣдѝлъ є҆сѝ** (Євангелія від св. Луки 7: 43).

[36] Сковорода має на думці слова: **мі́ръ бж҃ій, прєвосходя́й вса́къ у҆́мъ** (Послання св. ап. Павла до филип'ян 4: 7).

[37] Євангелія від св. Івана 19: 36.

[38] Книга пророка Ісаї 41: 14.

[39] Книга пророка Ісаї 49: 16.

[40] Ці слова приписує Платонові Плутарх у «Мораліях» (Συμποσιακῶν βιβλίον ὄγδοον, 718b) [див.: Plutarchi Chaeronensis Scripta Moralia. Graece et latine. – Paris, 1844. – T. II. – P. 875]. Насправді, це псевдоплатонівська фраза [див.: *Tschižewskij D.* Skovoroda: Dichter, Denker, Mystiker. – München, 1974. – S. 77].

[41] Сковорода має на думці слова: **Ѡ҆вѣщя́въ же и҆гє́мшнъ рєчѐ и҆́мъ: кого҆̀ хо́щетє ѿ҆ ѻ҆бо҆ю҆ ѿпо҆щѝ ва́мъ; Ѻ҆ни́ же рѣ́ша: вара́ввѹ** (Євангелія від св. Матвія 27: 21; див. також: Євангелія від св. Луки 23: 18; Євангелія від св. Івана 18: 40).

[42] Сковорода має на думці платонівський міф про “печеру” (Держава, 515a–517c), котрий, як писав колись Володимир Ерн, є “короткою транскрипцією всього платонізму” [*Эрн В. Ф.* Верховное постижение Платона // Вопросы философии и психологии. – 1917. – Кн. 137–138 (II–III). – С. 103]. Український філософ тлумачить “печеру” (“печера” – духовна сліпота) саме в платонівському ключі [див.: *Ушкалов Л., Марченко О.* Нариси з філософії Григорія Сковороди. – Харків, 1993. – С. 20–29].

[43] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **ѩ҆коже пра́хъ, є҆го́же вѯ҆́ ви́хръ** (Книга Йова 21: 18).

[44] Книга пророка Ісаї 44: 5.

[45] Книга пророка Ісаї 26: 7.

[46] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 26: 18. Пор.: **не паде́мсѧ, но падѹ́тсѧ всѝ живѹ́щіи на землѝ**.

[47] *Матерія* та *форма* належать до чільних універсалій, що утворюють класичну парадигму європейського способу думання [див.: *Ingarden R.* Spór o istnienie świata. – Warszawa, 1962. – T. 1. – S. 291–472]. У києво-могилянській традиції ці поняття заведено було трактувати вслід за Арістотелем. Наприклад, Феофан Прокопович писав: "…Арістотель намагався дати певні визначення матерії, яких є два: одне цілком негативне («Метафізика», кн. VII, розд. 3): 'Матерія не є ані якістю, ані кількістю, ані чимсь таким, чим визначається сутнє'. Друге [визначення] – позитивне («Фізика, кн. I, розд. 6): 'Матерія – перший субстрат [кожної речі], з якого будь-що виникає так, що притаманне йому не випадково'" [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 128]. А трохи далі Прокопович подає й Арістотелеве окреслення форми: "Форма – це спосіб, яким щось є тим, чим воно є" [там само. – С. 133]. Звісно, що, як казав колись Тома Аквінський, "все складене з матерії та форми набуває довершеності завдяки формі" [*Thomas Aquinas*. Summa totius theologiae. – Lugduni, MDCCI. – Par. 1. – Vol. 1. – P. 53]. Зрештою, на думку щойно цитованого "янгольського доктора", сам Господь Бог є *особливою формою* [ibid. – P. 67]. Сковорода тлумачить *матерію* як вічну та плинну тінь вічної невидимої природи, своєрідне дзеркало, відбиваючись в якому, ідеї створюють власні образи – речі. Отож, філософ називає матерію *ніщотою* не в сенсі абсолютної ніщоти, а в сенсі абсолютної можливості буття (того, що греки називали *μή ὄν*). Із другого боку, він дає матерії цілу низку імен, покликаних підкреслити її несправжність, неістотність чи, сказати б, нульовий рівень буття: *болван*, *вздор*, *видимость*, *лжа*, *лом*, *маска*, *мечта*, *пара*, *плетки*, *прах*, *пустошь*, *рухлядь*, *сволочь*, *сон*, *суета*, *тьма* тощо. Тим часом *форму* він трактує як Платонові *ідеї* [про сковородинське розуміння цих універсалій див.: *Эрн В. Ф.* Григорий Саввич Сковорода. Жизнь и учение. – Москва, 1912. – С. 263–265; *Петров В.* До характеристики філософського світогляду Сковороди (Вчення Сковороди про матерію) // Юбілейний збірник на пошану академика Дмитра Йвановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ядесятих роковин наукової діяльности / За ред. А. Кримського. – Київ, 1927. – Ч. II. – С. 30–43; *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й передмове слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 84–94; *Kline G. L.* Skovoroda's Metaphysics // Hryhorij Savyč Skovoroda. An Anthology of Critical Articles / Ed. by R. H. Marshall, Jr. and Th. E. Bird. – Edmonton; Toronto, 1994. – P. 223–229].

[48] Платонівську *ідею* (гр. *ἰδέα*) Сенека в «Моральних листах до Луцілія» (LXV, 7) пояснював так: "Це те, на що поглядає митець, аби не схибити, втілюючи свій задум у матеріал. І зовсім не має значення, чи той зразок, на якому він час од часу зупиняє око, десь осторонь, чи таки в ньому, ним же сприйнятий і довірений пам'яті. Ось такі зразки всіх речей має у собі божество, що охоплює своїм помислом як числа, так і форми всього, що має бути створене; те божество й сповнене тими несмертельними, незмінними, невтомними образами, які у Платона мають назву 'ідеї'. Приміром, гинуть люди, а людськість, на зразок якої створюється людина, залишається, і не завдає їй жодної шкоди те, що ті люди страждають, загибають" [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 208–209]. Як каже Діоген Лаерцій (III, 64), Платон називав *ідею* "і 'образом', і 'родом', і 'взірцем', і 'початком', і 'причиною'" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 169]. В українській традиції платонівське слово *ἰδέα* перекладали як "вид" чи "образ", починаючи ще зі старокиївської доби [див.: *Чижевський Д.* Антична література в старій Україні // *Чижевський Д.* Філософські твори: У 4 т. – Київ, 2005. – Т. 2. – С. 48].

[49] Опозиція *матерії* та *форми* зберігала свій онтологічний сенс також тоді, коли йшлося про ділянку словесності. Приміром, шанований у старожитній Україні іспанський єзуїт

Кипріян Соарес [див.: *Пилипюк Н.* Київські поетики і ренесансні теорії мистецтва // Європейське Відродження та українська література XIV–XVIII ст. – Київ, 1993. – С. 89–91; *Sydorenko A.* The Kievan Academy in the Seventeenth Century. – Ottawa, 1977. – P. 110], чия риторика вважалася взірцевою [див.: *Ulčinaite E.* Teoria retoryczna w Polsce i na Litwie w XVII wieku: Próba rekonstrukcji schematu retorycznego. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1984. – S. 21], писав: "Форма є єство речі й приміта, з огляду на яку річ є тим, чим вона є та чим відрізняється від інших. Матерія є те, з чого й у чому річ існує" [Cypriani Soarii societatis Iesu Tabulae rhetoricae, sive totius artis rhetoricae absolutissimum compendium reimpressum. – Leopoli, 1722. – P. 19].

[50] Сковорода має на думці слова: **въ со́лнцѣ положѝ селе́нїе своѐ** (Книга Псалмів 18 (19): 5).

[51] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 2: 15.

[52] Пісня над піснями 1: 3.

[53] Сковорода має на думці слова: **ѝ сѐ, колесни́ца о҃гненная̀ ѝ ко́ни о҃гненнїи** (Четверта книга царств 2: 11).

[54] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 41: 1–7.

[55] Сковорода має на думці слова: **се́дмь сі̑̀ѧ о҆чеса̀ г҃дня̀ сѫ́ть, призира̑ющаѧ на всю̀ зе́млю** (Книга пророка Захарії 4: 10).

[56] Сковорода має на думці візію крилатих тварин у першій главі Книги пророка Єзекіїля.

[57] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 8: 6. Пор.: **кр҃пка̀ а҆́кш сме́рть любы.**

[58] Пісня над піснями 8: 6.

[59] Це – емблематичний образ. Сковорода міг бачити його, наприклад, у книзі Германа Гуго «Pia desideria…» [див.: *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 58 (прим.)].

[60] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: **кто̀ да́стъ мѝ кри҃лѣ;**

[61] У структурі "префігурації", чи "прообразування", розрізняють щонайперше три складники: власне "прообраз", чи "тип" (особа, річ або подія Старого Заповіту, що є містичною вказівкою на євангельські особи, речі та події), "антитип" (особа, річ або подія Нового Заповіту, на якій "виповнюється" старозаповітний "прообраз"), а також "прототип", чи "архетип", тобто предковічна Божа думка, котра уможливила існування таємного зв'язку між "типом" і "антитипом" [див.: *Лаба В.* Біблійна герменевтика. Вид. 2-е. – Рим, 1990. – С. 20–21]. Наприклад, як писав Стефан Яворський, "євхаристіческія дары поистинне суть и нарицаются *αντίτυπα*, или противообразная, понеже ветхозаконным жертвам суть противная" [*Яворський С.* Камень вѣры. Київ, 1730. – С. 434]. При тому сковородинські "типи" ("фігури"), "антитипи" й "архетипи" утворюють ноематичну модель, яка далеко відбігає від традиційної "префігурації". З усталеної в рамках церковного Переказу ноематичної моделі Сковорода зберігає саму тільки протиставленість "типу" й "антитипу" стосовно "архетипу". При тому він знімає опозицію "тип – антитип" ("антитип", "прообраз", "віцеобраз" утворюють тут *синонімічний* ряд), а крім того, накидає універсалії "архетип" невластивого їй сенсу [див.: *Ушкалов Л.* Theologia exegetica // *Ушкалов Л.* Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. – Харків, 2001. – С. 109–137].

[62] Одне зі значень імені *Самсон* – "малоє солнце" [див.: *Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 451].

[63] Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 3.

[64] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 3.

[65] Книга Псалмів 76 (77): 6.

[66] Книга пророка Захарії 4: 10.

[67] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **въ со́лнцѣ положи́ селе́нїе свое́** (Книга Псалмів 18 (19): 5).
[68] Парафраза Книги Псалмів 39 (40): 2. Пор.: **Терпѧ потерпѣ́хъ гд҃а.**
[69] Таких слів у Псалтирі немає. Можливо, Сковорода робить парафразу цитованого далі вірша: **Вознесы́ тѧ, гд҃и, ꙗ́кш подо́лъ мѧ є́си** (Книга Псалмів 29 (30): 2) або має на думці слова на взір: **и̑ прїи́мъ и̑хъ, и̑ подо́мъ и̑хъ на рд҃мы своє́ю** (П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 32: 11).
[70] Книга Псалмів 29 (30): 2.
[71] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 82. Пор.: **и̑зчезо́ша о҃чи мои̑ въ сло́во твое́.**
[72] Книга Псалмів 76 (77): 6.
[73] Книга пророка Захарії 4: 2.
[74] Книга пророка Захарії 1: 9.
[75] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 8: 6. Пор.: **крѣпкѧ ꙗ́кш сме́рть любы.**
[76] Пісня над піснями 8: 6.
[77] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Івана 5: 35. Пор.: **вѣ свѣтиникъ горѧ́ и̑ свѣтѧ́.**
[78] Фразу **звѣ́зды пре́лєстныѧ** взято із Соборного послання св. ап. Іуди 13.
[79] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **А҃зъ е́смь ко́рень и̑ ро́дъ дв҃довъ, и̑ звѣзда́ у҃тренняѧ и̑ денни́ца** (Апокаліпсис 22: 16).
[80] Неточна цитата із Соборного послання св. ап. Іуди 6. Пор.: **а҃ггелы же не соблю́дшыѧ своегѡ̀ нача́льства.**
[81] Соборне послання св. ап. Іуди 13.
[82] Парафраза Соборного послання св. ап. Іуди 19. Пор.: **тѣле́сни, дх҃а не и̑мы́ще.**
[83] Неточна цитата із Соборного послання св. ап. Іуди 6. Пор.: **не соблю́дшыѧ своегѡ̀ нача́льства.**
[84] Парафраза Книги Псалмів 45 (46): 5. Пор.: **ѡ҆сти́лъ е́сть селе́нїе свое́ вы́шнїй.**
[85] У рукопису *е* виправдлено на *о* пізніше та ще й іншим чорнилом.
[86] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до євреїв 10: 7. Пор.: **въ глави́знѣ кни́жнѣй написа́сѧ ѡ҆ мнѣ.** Див. також: Книга Псалмів 39 (40): 8: **въ глави́знѣ кни́жнѣ пи́сано е́сть ѡ҆ мнѣ.**
[87] Неточна цитата із Соборного послання св. ап. Іуди 6. Пор.: **а҃ггелы же не соблю́дшыѧ своегѡ̀ нача́льства.**
[88] Трохи неточна цитата із Соборного послання св. ап. Іуди 13. Пор.: **звѣ́зды пре́лєстныѧ, и̑мже мра́къ тьмы̀ во вѣки блюде́тсѧ.**
[89] *Люцифер* (*лат. Lucifer*) – син Аврори, бог вранішньої зорі; друге значення: вранішня зоря, тобто планета Венера.
[90] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Івана 1: 29. Пор.: **Во у҃тр҃їй (же) ви́дѣ їѡа́ннъ їи҃са гр҃ѧдѹ́ща къ себѣ̀ и̑ глаго́ла: сѐ, а҃гнецъ бж҃їй.**
[91] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **ѡ҆мерзѣ́нїемъ ѡ҆мерзѣ́** (Перша книга царств 27: 12).
[92] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 1: 30. Пор.: **се́й е́сть, ѡ҆ не́мже а҃зъ рѣ́хъ: по мнѣ̀ гр҃ѧде́тъ мѫ́жъ, и̑же предо мно́ю бы́сть.**
[93] Євангелія від св. Івана 1: 8.
[94] Див.: Євангелія від св. Луки 24: 1–35.
[95] Парафраза Книги Псалмів 18 (19): 6. Пор.: **ꙗ́кш жени́хъ и̑сходя́й ѿ чертого́га своегѡ̀.**
[96] Євангелія від св. Луки 24: 31.
[97] Пісня над піснями 8: 6.

[98] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 40: 31. Пор.: терпѧщіи же гд҃а ѡзмѣнѧтъ крѣпость, ѡкрылѹтѣютъ ѧки ѻрли.
[99] Євангелія від св. Луки 24: 32.
[100] В Євангелії від св. Івана 5: 24 та в Першому соборному посланні св. ап. Івана 3: 14 зринає фраза: ѿ смерти въ живо́тъ.
[101] Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 1: 1. Пор.: и на пѹти грѣшныхъ не стѧ.
[102] Євангелія від св. Луки 24: 31.
[103] Див.: Євангелія від св. Луки 1: 39–40.
[104] Неточна цитата з Книги Псалмів 121 (122): 4. Пор.: Тамш бо взыдо́ша.
[105] Варіації на тему Книги пророка Ісаї 11: 6–8. Пор.: и пасти́сѧ вѣ́дѹтъ вкѹпѣ́ во́лкъ съ ѧгнцемъ, и рысь почіе́тъ со ко́злищемъ, и теле́цъ и юне́цъ и ле́въ вкѹпѣ́ пасти́сѧ вѣ́дѹтъ, и ѻтрочѧ ма́ло поведе́тъ ѧ̃: и во́лъ и медвѣ́дь вкѹпѣ́ пасти́сѧ вѣ́дѹтъ, и вкѹпѣ́ дѣ́ти ѩ̃хъ вѣ́дѹтъ, и ле́въ ѧки во́лъ ѩ̃сти вѣ́детъ плѣ́вы: и ѻтрочѧ мла́до на пещѣ́ры ѧспі҆дшвъ и на ло́же ѩзчѧ́дїй ѧспі҆дскихъ рѹкѹ возложи́тъ.
[106] Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 28.
[107] Очевидно, Сковорода має на думці слова: го́ры взыгра́шасѧ ѩ̃кш ѻвни, и хо́лми ѩ̃кш ѧгнцы ѹ҃вчїи (Книга Псалмів 113 (114): 4).
[108] Трохи неточна цитата з Книги пророка Михея 4: 2. Пор.: прїиди́те, взы́демъ на го́рѹ гд҃ню. Див. також: прїиди́те, и взы́демъ на го́рѹ гд҃ню (Книга пророка Ісаї 2: 3).
[109] Очевидно, Сковорода має на думці слова: Ѳіцѣ ѹ҃разѹмѣ́лъ є҆сѝ вре́мѧ рожде́нїѧ ко́зъ живѹ́щихъ на гора́хъ ка́менныхъ; ѹ҃смотри́лъ же ли є҆сѝ болѣ́знь при рожде́нїи є҆ле́ней; (Книга Йова 39: 1).
[110] Сковорода має на думці слова: ѹ҃ человѣ́къ невозмо́жно, но не ѹ҃ бг҃а: всѧ́ бо возмо́жна сѹ́ть ѹ҃ бг҃а (Євангелія від св. Марка 10: 27).
[111] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 35: 6. Пор.: Тогда́ ско́читъ хромы́й ѩ̃кш є҆ле́нь.
[112] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 131 (132): 17. Пор.: Тамш возращѹ́ ро́гъ дв҃дови.
[113] Див.: Дії св. апостолів 3: 2–10.
[114] Див.: Во іоппі́и же вѣ҆ нѣ́кая ѹ҃чн҃ица, и҆менемъ тавѳ́а, ѩ̃же сказа́ема глаго́летсѧ се́рна (Дії св. апостолів 9: 36). Це саме значення імені *Тавіта* (“серна”) подає й словник Памви Беринди [див.: *Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 462].
[115] Сковорода має на думці слова: сѐ, то́й и҆де́тъ, скачѧ́ на го́ры и҆ прескачѧ́ на хо́лмы. Подо́бенъ е҆́сть бра́тъ мо́й се́рнѣ и҆ли́ мла́дѹ є҆ле́ню на гора́хъ вет҃и́льскихъ (Пісня над піснями 2: 8–9).
[116] Пісня над піснями 2: 14.
[117] Пісня над піснями 1: 6.
[118] Фраза въ полѹ́дни кілька разів зринає в Біблії. Тут Сковорода цитує Пісню над піснями 1: 6.
[119] Фраза въ со́лнцѣ зринає в Книзі Псалмів 18 (19): 5 (пор.: въ со́лнцѣ положи́ селе́нїе свое҆̀) та в Євангелії від св. Луки 21: 25 (пор.: И҆ вѣ́дѹтъ зна́менїѧ въ со́лнцѣ).
[120] Євангелія від св. Луки 2: 14.
[121] Книга Ісуса Навина 14: 15.
[122] Євангелія від св. Луки 2: 15.
[123] Пісня над піснями 8: 5.
[124] Книга пророка Захарії 4: 2.
[125] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 2: 2. Пор.: ви́дѣхомъ бо звѣ́здѹ є҆гѡ̀ на восто́цѣ.

[126] Євангелія від св. Матвія 2: 9.
[127] Книга Псалмів 131 (132): 14.
[128] Сковорода має на думці слова: **И́** ѳѣлѡ̀ зава́тра во є҆дина́ѫ ѿ сѫ́ббѡ́тъ прїидо́ша на гро́бъ, возсїа́вшѫ со́лнцѫ (Євангелія від св. Марка 16: 2).
[129] Сковорода має на думці слова: за́йде во со́лнце (Перша книга Мойсеєва: Буття 28: 11).
[130] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Г҃днѐ** земла̀, и̇̀ и҆сполне́нїе є҆̀ (Книга Псалмів 23 (24): 1).
[131] Пісня над піснями 2: 17.
[132] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 20: 22. Пор.: дх҃нѫ и̇̀ гла̀ ѥ҆мъ: прїими́те дх҃ъ сты̑̀.
[133] Перша книга Мойсеєва: Буття 28: 17.
[134] *Див.*: Перша книга Мойсеєва: Буття 5: 24.
[135] *Див.*: Четверта книга царств 2: 11.
[136] *Див.*: Книга пророка Даниїла 14: 36.
[137] *Див.*: Дії св. апостолів 8: 39.
[138] Сковорода має на думці слова: восхище́на бы́вша такова́го до тре́тїаго нб҃сѐ (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2).
[139] Сковорода має на думці слова: ѿ ѣ҆дѧщаго ѣ҆до́мое и҆зы́де, и̇̀ ѿ кре҆́пкаго и҆зы́де сла́дкое (Книга Суддів 14: 14).
[140] Книга пророка Ісаї 25: 10.
[141] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 25: 6–7. Пор.: на горѣ̀ се́й и҆спїю́тъ ра́дость, и҆спїю́тъ ві́но, пома́жѫтсѧ му́ромъ на горѣ̀ се́й.
[142] Сковорода має на думці Самсонову загадку: ѿ ѣ҆дѧщаго ѣ҆до́мое и҆зы́де, и̇̀ ѿ кре҆́пкаго и҆зы́де сла́дкое (Книга Суддів 14: 14).
[143] Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до галатів 4: 26. Пор.: и҆́же е҆́сть ма́ти всѣ́мъ на́мъ.
[144] Пісня над піснями 7: 12. *Див. також*: **Т҃а́мѡ** да́мъ сосца̑ моѝ тебѣ̀ (Пісня над піснями 6: 11).
[145] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 31: 9. Пор.: (ба́жене́нъ,) и҆́же и҆мѣ́етъ пле́мѧ въ сїѡ́нѣ и̇̀ ю҆́жики во і҆ерли́мѣ.
[146] Сковорода має на думці слова: **Є҆**ди́нїи же на́десѧте ѹ҆чн҃ицы̀ и҆до́ша въ галїле́ю, въ го́рꙋ (Євангелія від св. Матвія 28: 16).
[147] *Див.*: Євангелія від св. Івана 20: 27–28.
[148] Сковорода має на думці слова: **И́** бы́сть внеза́пꙋ съ небесѐ шꙋ́мъ, ꙗ҆кѡ носи́мꙋ дыха́нїю вꙋ́рнꙋ (Дії св. апостолів 2: 2).
[149] Сковорода має на думці слова: **И́** и҆спо́лнишасѧ всѝ дх҃а сто҃̀ и̇̀ нача́ша глаго́лати и҆ны́ми ѩ҆зы́ки (Дії св. апостолів 2: 4).
[150] Неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 23. Пор.: **И́** ча̑да сі҃ѡнѧ, ра́дꙋйтесѧ и̇̀ весели́тесѧ ѡ҆̀ г҃дѣ̀ вз҃ѣ̀ ва́шемъ, ꙗ҆кѡ дадѐ ва́мъ пи́щꙋ въ пра́вдꙋ.
[151] Дії св. апостолів 7: 56.
[152] Неточна цитата з Другої книги царств 18: 24. Пор.: воздви́же о҆́чи свои̑̀, и̇̀ ви́дѣ, и̇̀ се҆̀, мꙋ́жъ. *Див. також*: Книга Псалмів 120 (121): 1.
[153] Неточна цитата з Книги пророка Даниїла 10: 6. Пор.: тѣ́ло же є҆гѡ̀ ꙗ҆ки ѳарсі́съ.
[154] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.
[155] Послання св. ап. Павла до колосян 3: 2.
[156] Неточна цитата з Книги Псалмів 8: 2. Пор.: ꙗ҆кѡ вз҃я́тсѧ великолѣ́пїе твоѐ.
[157] Фразу г҃да сла́вы взято з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 2: 8.

[158] Сковорода має на думці слова: **И̑** дана̀ бы́ша жен҃ѣ два̀ крила̀ ѻ̔рла̀ вели́кагѡ (Апокаліпсис 12: 14).
[159] Парафраза Книги Псалмів 67 (68): 14. Пор.: крилѣ̀ голꙋбѝнѣ посре́бренѣ.
[160] Книга Псалмів 54 (55): 7.
[161] Пор.: "Радуйся, невѣсто неневѣстная" [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 15 (зв.)].
[162] Парафраза Євангелії від св. Луки 2: 14. Пор.: и̑ на землѝ ми́ръ.
[163] Тобто через Чорне море.
[164] Це – 309-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», який має назву «Ластовица над морем лѣтающая» (підпис: "Ищет индѣ себѣ пребыванія для зимы. Alio hybernaculum") [Емблемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 78–79].
[165] Неточна цитата з Книги пророка Варуха 3: 30. Пор.: **К**то̀ пре́йде на ѻ̑нꙋ странꙋ̀ мо́ре, и̑ ѡ̔брѣ́те ю̑;
[166] Книга Псалмів 140 (141): 10.
[167] Фраза де́нь гд҃ень часто зринає в Біблії, уперше – у Другій книзі Ездри 9: 52.
[168] Можливо, Сковорода має на думці слова: почива́еши въ полꙋ́дне (Пісня над піснями 1: 6).
[169] Неточна цитата з Книги Псалмів 144 (145): 15. Пор.: **О̑**чи всѣ́хъ на тѧ̀ ѹ̔пова́ютъ, и̑ ты̀ дае́ши и̑мъ пи́щꙋ во благовре́менїи.
[170] Євангелія від св. Івана 20: 22.
[171] Можливо, Сковорода має на думці слова: ѿ ка́мене ме́да насы́ти и̑хъ (Книга Псалмів 80 (81): 17).
[172] Сковорода має на думці слова: **Б**лаже́нъ мꙋ́жъ, и̑же во премꙋ́дрости ѹ̔мретъ и̑ и̑же въ ра́зꙋмѣ свое́мъ позна́ется сты́ни (Книга Ісуса, сина Сирахового 14: 21).
[173] Пор.: **И** дана̀ бы́ша женѣ̀ два̀ крила̀ ѻ̔рла̀ вели́кагѡ, да пари́тъ въ пꙋстыню̀ въ мѣ́сто своѐ, и̑дѣ́же препита́на ба́ше тꙋ̀ вре́мѧ и̑ времене́нъ и̑ по́лъ вре́мене, ѿ лица̀ змі́ина (Апокаліпсис 12: 14).
[174] Сковорода має на думці слова: **И** и̑спꙋстѝ змі́й за жено́ю и̑з ꙋ̑стъ свои́хъ во́дꙋ ꙗ̑кѡ рѣкꙋ̀, да ю̑ въ рѣцѣ̀ потопи́тъ (Апокаліпсис 12: 15).
[175] Можливо, Сковорода має на думці слова: и̑зба́ви мѧ̀ ѿ во́дъ мно́гихъ (Книга Псалмів 143 (144): 7).
[176] Парафраза Апокаліпсису 12: 1. Пор.: жена̀ ѡ̔блече́на въ со́лнце.
[177] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 3: 4–5.
[178] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 24: 7. Пор.: тебѣ̀ да́мъ зе́млю сі́ю̀ и̑ сѣ́мени твоемꙋ̀.
[179] Мабуть, Сковорода має на думці слова: и̑ бы́сть тре́тїѧ ча́сть во́дъ ꙗ̑кѡ пелы́нь, и̑ мно́зи ѿ человѣкъ ꙋ̑мро́ша ѿ во́дъ, ꙗ̑кѡ го́рьки бѣ́ша (Апокаліпсис 8: 11).
[180] Сковорода має на думці слова: ꙗ̑кѡ ꙋ̑ста̀ грѣ́шнича и̑ ꙋ̑ста̀ льсти́вагѡ на мѧ̀ ѿверзо́шасѧ, глаго́лаша на мѧ̀ ѧ̀зы́комъ льсти́вымъ (Книга Псалмів 108 (109): 2).
[181] Фраза вре́мѧ зло̀ зринає в Книзі пророка Михея 2: 3.
[182] Це – окреслення Богородиці. Пор.: "Безневѣстная богородителнице…"; "Радуйся, невѣсто неневѣстная" [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 14 (зв.), 15 (зв.)].
[183] Неточна цитата з Пісні над піснями 2: 11–12. Пор.: зима̀ пре́йде, до́ждь ѿи́де, ѿи́де себѣ̀: цвѣ́ти ꙗ̑вишасѧ на землѝ, вре́мѧ ѡ̔брѣ́занїѧ приспѣ̀.
[184] Фраза всѧ́кое дыха́нїе зринає в Книзі Псалмів 150: 6 та в Книзі пророка Ісаї 57: 16.
[185] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 18 (19): 2. Пор.: **Н**е́бесѧ пов҃да́ютъ сла́вꙋ бж҃ію.
[186] Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 14: 21. Пор.: **Б**лаже́нъ мꙋ́жъ, и̑же во премꙋ́дрости ꙋ̑мретъ и̑ и̑же въ ра́зꙋмѣ свое́мъ позна́ется сты́ни.

[187] Тобто *образом* (від гр. *εἰκών* – ‘образ, зображення, подоба’).
[188] Див. прим. 1 до поезії «De sacra caena, seu aeternitate».
[189] Євангелія від св. Івана 1: 1.
[190] Євангелія від св. Івана 1: 1.
[191] Очевидно, Сковорода має на думці третього звіра з Даниїлової візії чотирьох звірів (див.: Книга пророка Даниїла 7: 6).
[192] Парафраза Другого соборного послання св. ап. Петра 3: 8. Пор.: **є҆ди́нъ дѣ́нь пред҃ гд҃е́мъ а҆́кш тыс҃ма л҃ѣ́тъ, и҆ тыс҃ма л҃ѣ́тъ а҆́кш дѣ́нь є҆ди́нъ.**
[193] Традиційну герменевтичну засаду, згідно з якою “не завжди й не всі однаково вимовлені слова та вирази мають один і той самий сенс, чи розум” [*Smotryc'kyj M.* Θρῆνος, to iest Lament iedyney ś. Powszechney Apostolskiey Wschodniey Cerkwie z obiaśnieniem dogmat wiary. – Wilno, 1610. – K. 109], Сковорода витлумачує передовсім у перспективі “нетотожної тотожності” *фігури* як складника різних *символів* [див.: *Ушкалов Л.* Theologia exegetica // *Ушкалов Л.* Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. – Харків, 2001. – С. 109–137].
[194] Перша книга Мойсеєва: Буття 3: 1.
[195] Книга Псалмів 103 (104): 26.
[196] Парафраза Євангелії від св. Луки 24: 25. Пор.: **ѡ҆ несмы́сл҃енна҃м и҆ ко́сна҃м се́рдцемъ.**
[197] Можливо, Сковорода має на думці слова: **въ посмѣ́хъ и҆ въ поръга́нїе всѣ́мъ а҆́зы́кшмъ** (Книга пророка Єремії 29: 18).
[198] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 1.
[199] Уявлення про брехливу вдачу критян у християнській традиції набуло поширення завдяки зауваженню св. ап. Павла: **Рє҆́ же нѣ́кто ѡ҆ ни́хъ, сво́й и҃мъ проро́къ: кри́тѧне при́сно лжи́ви, зл҃и́н звѣ́рїе, ѹ҆тро́бы пра҃здныѧ** (Послання св. ап. Павла до Тіта 1: 12). Цитовані Павлом слова приписують грецькому поетові V ст. до н. е. Епіменідові. На цей вірш Павла покликалися й українські письменники, зокрема Феофан Прокопович в одній зі своїх проповідей [див.: *Прокопович Ѳ.* Слово о великом дѣлѣ Божіи… // Ѳеофана Прокоповича, архіепископа Великаго Новаграда и Великих Лук… слова и рѣчи. – Санкт-Петербург, 1761. – Ч. II. – С. 30]. А в курсі риторики Прокопович писав таке: “Він критянин, отже, він брехун, бо критяни (як каже також Апулей) завжди брехливі, погані звірі, ліниві черева” [*Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 173].
[200] Сіканська (від лат. *Sicanis*), тобто сицилійська. Сицилію називали Сіканією з огляду на те, що свого часу туди переселилося іберійське плем’я сіканів (Sicani).
[201] Див. прим. 129 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis». Під “просвіщенними” Сковорода, очевидно, має на думці найперше платоніків. Принаймні ще в ранньохристиянській традиції думку про вічність матерії асоціювали якраз із Платоном та його послідовниками. Наприклад, св. Феофіл Антіохійський писав (*До Автоліка* II, 4): Платон та його послідовники “вважають, що Бог та матерія безпочаткові й що остання співвічна Богові” [Феофила к Автолику книга вторая // Ранние отцы Церкви: Антология. – Брюссель, 1988. – С. 470]. Платонова думка про вічність матерії була відома в українській традиції, починаючи з перекладної хроніки Георгія Амартола [див.: *Чижевський Д.* Платон в Давній Русі // *Чижевський Д.* Філософські твори: У 4 т. – Київ, 2005. – Т. 2. – С. 61].
[202] Дехто із середньовічних богословів, зокрема Беда Достойний (*Venarabilis*) (673–735), справді стверджував, що кінець світу настане в 1000-му році. Однак легенда про те, що напередодні 1000-го року очікування кінця світу набуло характеру колективного психозу, склалася аж у XV ст., коли есхатологічні настрої таки й справді мали в Європі неабияке

поширення [див.: *Гуревич А. Я.* Категории средневековой культуры. – Москва, 1984. – С. 133]. Тим часом, скажімо, Іоаникій Галятовський стверджував, що біблійне пророкування про прихід антихриста не можна розуміти буквально, бо "ту певная *л*ичба фѣгуратне кладется за непевную *л*ичбу, тут през тысячу *л*ѣт значится ввесь час до пристя антихрістова, в котором часъ болше нежели тысяча *л*ѣт знайдується" [*Галятовський І.* Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 124].

[203] Пор.: "На першім поскоці кобила хомут зломала" [*Франко*, № 15061]. Так кажуть про невдалий початок.

[204] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 3.

[205] Натурфілософам справді непросто було коментувати четвертий день креації. Наприклад, Феофан Прокопович писав: "На четвертий день повелінням Божої могутності засяяли світила: сонце, місяць, планети й зірки. Але про те, як це сталося, важко говорити. Серед багатьох авторів існує суперечка з цього питання. Дехто вважає, що небесні світила щодо субстанції були створені на перший день, а саме, коли було створено світло, а на четвертий день їх було наділено лише ясним світлом, власним рухом та здатністю переміщуватися" [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 303].

[206] Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 3.

[(1)] Апокаліпсис 20: 2. Пор.: **и̑ ѩ́тъ зми́ѧ, зми́ѧ дре́внѧго, и́же є́сть дїа́волъ и̑ сатана̀, и̑ свѧза̀ и̑ на ты́сѧщѹ лѣ́тъ.**

[207] Нім. *der Spitzbube* – 'нікчема' (від: *Spitz* – назва собачої породи; та *Bube* – 'хлопець'). Це слово набуло поширення за часів Тридцятилітньої війни (1618–1648 рр.). Тоді воно означало молодого вояка, який негідно поводився на полі бою.

[208] Сковорода має на думці слова: **и̑ всплывѣ̀ желѣ́зо** (Четверта книга царств 6: 6).

[209] "Вічний двигун" (*лат.*). Тут Сковорода говорить про уявну машину, яка, пущена в дію, безконечно виконувала б роботу без використання зовнішньої енергії (це неможливо, бо суперечить законові збереження енергії), або про знов-таки уявну машину, яка б перетворювала на роботу все тепло, взяте з навколишніх тіл (це неможливо, бо суперечить другому началу термодинаміки).

[210] Згідно з алхімією, "філософський камінь" – це речовина, здатна перетворювати звичайні метали на золото. Починаючи з XIII ст., алхіміки стали приписувати "філософському каменеві" ще й здатність *л*ікувати всі хвороби та продовжувати *л*юдське життя [див.: *Иванов К. А.* Многоликое средневековье. – Москва, 1996. – С. 284–285]. Михайло Ковалинський свідчив, що під час їхньої останньої зустрічі Сковорода казав: "Исканіе философскаго камня или превращеніе всѣх вещей в золото и содѣланіе состава из онаго, дабы продлить человѣческую жизнь до нескольких тысяч *л*ѣт, есть остаток египетскаго плотолюбія, которое, не могши продлить жизни тѣлесной, при всѣх мудрованіях своих, нашло способ продолжать существованіе трупов человѣческих, извѣстных у нас под именем мумій".

[211] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 28: 10. Пор.: **ѿи́де їа́кшвъ ѿ кла́дѧзѧ кла́ѳвеннагш и̑ и̑де въ харра́нъ.**

[212] Перша книга Мойсеєва: Буття 3: 4.

[213] Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 3.

[214] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 3.

[215] У своїх міркуваннях щодо безглуздості буквального розуміння шестоднева Сковорода майже дослівно повторює Орігена, котрий писав (Про першопочатки, IV, 16): "Хто, маючи розум, подумає, що перший, другий і третій день, також вечір і ранок були без

сонця, місяця та зірок, а в перший день – навіть і без неба? Хто настільки дурний, аби думати, що Бог, немов той хлібороб, насадив рай в Едемі на сході і в ньому створив дерево життя… І якщо сказано, що Бог увечері ходив у раю, а Адам сховався під деревом, то, я гадаю, ніхто не сумнівається, що ця розповідь образно вказує на якісь таємниці…" [*Ориген*. О началах. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 334].

[216] Сковородинська критика Біблії не має нічого спільного з просвітницьким скепсисом стосовно Святого Письма. Як писав Георгій Кониський, коли лібертини стверджують, буцімто вони віднайшли "в словѣ Божіем нѣчто противорѣчное и несходное с естественным разсужденіем и с исторіями гражданскими, то они тѣм самым сущими невѣждами себе показуют… Не читали, видно, сіи мнимыя мудрецы ни Іустина, философа и мученика, ни Иринея, ни Климента Александрійскаго, ни Тертуліана, ни Оригена, ни Лактанція, ни Аѳанасія Великаго, ни Кирилла, ни Августина. Єжели бы хотя єдинаго из сих отцев прочли, постыдились бы, конечно, о сих противорѣчіях и помышлять" [*Кониський Г.* Слово в день св. апостола Петра и Павла // Собраніе сочиненій Георгіа Конисскаго, архіепископа Бѣлорусскаго. – Санкт-Петербург, 1835. – Ч. 1. – С. 228]. Тим часом Сковорода, спираючись, зокрема, і на названих Кониським богословів, тлумачить позірні суперечності в Біблії (так звані *антилогії*, чи *енантіофанії* [див.: *Лаба В.* Біблійна герменевтика. Вид. 2-е. – Рим, 1990. – С. 72]) як свідчення алегоричної та символічної стилістики біблійних книжок.

[217] Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 8.

[218] Див. прим. 936 до діалогу «Кольцо».

[219] Перша книга Мойсеєва: Буття 4: 17.

[220] Трохи неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 8. Пор.: **бг҃а ходѧщаго въ раи҃.**

[221] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 6: 6. Пор.: **помы́сли бг҃ъ, ꙗ҆́кш сотвори҃ человѣ́ка на землѝ, и҆ размы́сли.**

[222] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 19: 26.

[223] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 5: 24; Четверта книга царств 2: 11.

[224] Див.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 14: 23–28.

[225] Див.: Четверта книга царств 2: 11.

[226] Див.: Книга Ісуса Навина 10: 13.

[227] Див.: Четверта книга царств 6: 6.

[228] Див.: Книга Ісуса Навина 3: 15–17.

[229] Див.: Книга Ісуса Навина 6: 19.

[230] Сковорода має на думці слова: **го́ры бо и҆ хо́лми возска́чꙋтъ** (Книга пророка Ісаї 55: 12).

[231] Сковорода має на думці слова: **Р҃ѣки воспле́щꙋтъ рꙋко́ю вкꙋпѣ** (Книга Псалмів 97 (98): 8).

[232] Сковорода має на думці слова: **возра́дꙋются поля҃, и҆ всѧ҃ ꙗ҆́же на ни́хъ: тогда҃ возра́дꙋются всѧ҃ дре́ва дꙋбра́внаѧ** (Книга Псалмів 95 (96): 12).

[233] Див.: **и҆ пасти́ся вꙋ́дꙋтъ вкꙋпѣ во́лкъ съ а҆́гнцемъ, и҆ ры́сь почі́етъ со ко́злищемъ, и҆ теле́цъ и҆ ѡ҆не́цъ и҆ ле́въ вкꙋпѣ пасти́ся вꙋ́дꙋтъ** (Книга пророка Ісаї 11: 6).

[234] Див.: **и҆ ѻ҆трочѧ́ мла́до на пещѐры а҆спі́дѡвъ и҆ на ло́же и҆зчада́ѣй а҆спі́дскихъ рꙋ́кꙋ возложи́тъ** (Книга пророка Ісаї 11: 8).

[235] Див.: Книга пророка Єзекіїля 37: 7.

[236] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **и҆ всѧ҃ звѣ́зды спада́ютъ ꙗ҆́кш ли́ствіе съ лозы́, и҆ ꙗ҆́коже спа́даетъ ли́ствіе смоко́вницы** (Книга пророка Ісаї 34: 4).

[237] Див.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 16: 4–21.

[238] *Див.*: Євангелія від св. Івана 4: 46.
[239] Можливо, Сковорода має на думці слова: **Тогда́ ско́читъ хромы́й и҃ко є҆ле́нь, и҆ и҃сенъ бу́детъ а҆зы́къ гъгни́выхъ: и҃ко прото́ржеса́ вода́ въ пу́стыни и҆ де́бри въ земли́ жа́ждущей** (Книга пророка Ісаї 35: 6).
[240] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 11: 6. Пор.: **ры́сь почіе́тъ со ко́злищемъ.**
[241] Книга пророка Ісаї 11: 7.
[242] Парафраза Книги Притч Соломонових 30: 18–19. Пор.: **невозмо́жнаа҃ оу҃разумѣ́ти… пу́ть зми́а (ползу́ща) по ка́мени.**
[243] Неточна цитата з Третьої книги Мойсеєвої: *Левит* 3: 17. Пор.: **всѧ́каго тъ́ка и҆ всѧ́кїѧ кро́ве да не и҃сте.**
[244] Книга Псалмів 80 (81): 17.
[245] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 26: 27–28. Пор.: **пі́йте ѿ нея́ вси҃: сїѧ́ бо є҆́сть кро́вь моѧ̀.**
[246] Третя книга Мойсеєва: *Левит* 2: 9.
[247] Третя книга Мойсеєва: *Левит* 2: 2.
[248] Третя книга Мойсеєва: *Левит* 2: 13.
[249] Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 30: 33. Пор.: **Мельзи́ мле́ко, и҆ бу́детъ ма́сло.**
[250] Книга Притч Соломонових 30: 33.
[251] Книга Притч Соломонових 31: 32.
[252] Книга Псалмів 109 (110): 7.
[253] *Див.*: Перша книга Мойсеєва: Буття 19: 30–36.
[254] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 8: 7. Пор.: **всѧ̑ покори́лъ є҆сѝ под҃ но́зѣ є҆гѡ̀.**
[255] Очевидно, Сковорода говорить тут про "скопців" – членів секти, яка виникла у XVIII ст. в Росії (її засновником вважають Кондратія Селіванова) й набула поширена в Тамбовській, Курській, Орловській губерніях та в Сибіру. Основу науки скопців становить євангельська фраза: **сꙋ́ть скопцы́, и҃же и҆сказа́ша са́ми себѣ̀ цр҃тві҃ѧ ра́ди нб҃нагѡ** (Євангелія від св. Матвія 19: 12). Єдиним шляхом порятунку душі "скопці" (чи, як вони себе називають, "білі голуби") вважають кастрацію: "Себя скоплю, себе рай куплю" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 47]. Зрештою, це явище було відоме здавна. Наприклад, як сповіщав Євсевій Памфіл (Церковна історія, VI, 8, 2), Оріген іще в юності оскопив себе, буквально потрактувавши слова Матвієвої Євангелії [див.: *Евсевий Памфил*. Церковная история. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 244].
[256] До самоспалення не раз вдавалися фанатично налаштовані московські старообрядці. Найбільш відомим було масове самоспалення старообрядців, учинене ними 1672 р. в Закудемському стані. Сцену такого самогубства змалював, наприклад, Дмитро Туптало у своєму «Розискові» [див.: *Туптало Д.* Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 491]. Про поширеність цього явища свідчить, зокрема, те, що літератори могли подавати його навіть у бурлескній стилістиці, як це зробив сучасник Сковороди, російський письменник Михайло Чулков: "И не раскольничьи скиты тут занялись, / Не души их в избах смоленых закурились, / Не бороды огнем в Гегенне задымились, / Не дети их визжат, не девки их горят, / Не свиньи хрюкают, не бабы говорят, / Которые в раскол вводя старуху, плачут…" [*Чулков М. Д.* Плачевное падение стихотворцев // Ироикомическая поэма / Ред. и прим. Б. Томашевского; вступ. статья В. Десницкого. – Ленинград, 1933. – С. 227].
[257] *Див.* прим. 196 до циклу «Басни Харьковскія».

[258] Див. прим. 40 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».
[259] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 51 (52): 6. Останнє слово в Біблії має форму: **льсти́въ**.
[260] Неточна цитата з Книги Псалмів 139 (140): 1. Пор.: **И҆зми́ мѧ, гд҃и, ѿ человѣ́ка лука́ва**.
[261] Книга Псалмів 103 (104): 26.
[262] Сковорода має на думці слова: **Въ лѣ́то ѻ҆смонадеса́тое навуходоно́соръ ца́рь сотвори҆ тѣ́ло зла́то, высота҆ є҆гѡ̀ ла́ктїй шестѝдесѧти и҆ широта҆ є҆гѡ̀ ла́ктїй шести҆, и҆ поста́ви є҆ на по́ли дейрѣ̀ во странѣ̀ вавуло́нстѣй** (Книга пророка Даниїла 3: 1).
[263] Див. прим. 210.
[264] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 18: 2; 19: 1.
[265] Мабуть, Сковорода має на думці приказки на взір: "Давно тоє пропало, що з воза упало" [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 222]; "Що з воза впало, то пропало" [*Номис*, № 1912; *Франко*, № 3175].
[266] Перша книга Мойсеєва: Буття 18: 2.
[267] Див.: **Ѓ҆ви́сѧ же є҆мѹ̀ бг҃ъ ѹ҆ дубра́ мамври́йска** (Перша книга Мойсеєва: Буття 18: 1).
[268] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 18: 3. Пор.: **не минѝ раба́ твоегѡ̀**.
[269] Перша книга Мойсеєва: Буття 18: 4.
[270] Див. прим. 207.
[271] Гр. *Хіμаіра* – химера, забита Беллерофонтом вогнедишна потвора, що мала тулуб кози, голову лева та хвіст дракона. Лукрецій (Про природу речей, V, 903–904) описав її так: "Спереду – лев, ззаду – змій, посередині, – власне, Химера / Пащею грізний, убивчий вогонь із нутра видихає" [*Тіт Лукрецій Кар*. Про природу речей / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1988. – С. 139].
[272] Пор.: "Оглядайся на задні колеса" [*Номис*, № 4305]; "На задні колеса обзирати ся"; "Смотри на задні колеса" [*Франко*, № 15217, 24201].
[273] Зворотна форма приказки: "Боязливого сина мати не плаче" [*Номис*, № 9294].
[274] Сковорода має на думці слова: **смѣси́мъ та́мо ѧ҆зы́къ и҆́хъ** (Перша книга Мойсеєва: Буття 11: 7).
[275] Неточна цитата з ірмосу 7-ої пісні канону утрені П'ятдесятниці. Пор.: "Согласная возшумѣ органская пѣснь…".
[276] Див. прим. 217 до діалогу «Кольцо».
[277] Парафраза Першого соборного послання св. ап. Петра 5: 8. Пор.: **занѐ сѵпоста́тъ ва́шъ дїа́волъ, ꙗ҆́ко ле́въ ры́каѧ, хо́дитъ, и҆скі́й кого҆̀ поглоти́ти**.
[278] Див.: **ѿ ве́щи во тмѣ̀ прехода́щїѧ, ѿ сра́ща и҆ бѣ́са полу́деннаго** (Книга Псалмів 90 (91): 6). Фраза "бѣс полуденный" зринає також у молитовних текстах [див., наприклад: *Могила П*. Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 43, 589; 171 (друга пагін.), 186 (друга пагін.)].
[279] Очевидно, це парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 3: 25. Пор.: **И҆ любо́й бѣ́дство впаде́тъ въ нѐ**.
[280] Сковорода має на думці слова: **и҆ вы́де ѿтѹ́дѹ хале́въ на живѹ́щихъ въ дави́рѣ: и҆́мѧ же пре́жде ба́шє дави́рѹ гра́дъ пи́сменъ** (Книга Ісуса Навина 15: 15).
[281] Неточна цитата з Книги Псалмів 59 (60): 11. Пор.: **Кто҆̀ введе́тъ мѧ во гра́дъ ѡ҆гражде́нїѧ;**
[282] Фраза **во всѧ̀ дни́ живота҆ твоегѡ̀** зринає в П'ятій книзі Мойсеєвій: Повторення Закону 6: 2 та в Книзі Ісуса Навина 1: 5.
[283] Парафраза Книги Псалмів 127 (128): 3. Пор.: **Жена҆ твоѧ̀ ꙗ҆́ко лоза҆ плодови́та**.
[284] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 31: 9. Пор.: (**ꙗ҆́же**) **и҆́мѣетъ** (**пле́мѧ**) **въ сі҆ѡ́нѣ и҆ ѭ҆́жики во і҆ерли́мѣ**.

[285] “Безневістною” називають Богородицю. Пор.: “Безневѣстная богородителнице…” [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 14 (зв.)].

[286] *Див.*: Книга Ісуса Навина 15: 16.

[287] Неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 8: 2. Пор.: **Сїю̀ возлюби́хъ ѝ поиска́хъ ѿ ю҃ности мое́м҃, ѝ взыска́хъ невѣ́стѹ привестѝ себѣ̀**.

[288] Згідно з грецькою міфологією, золоте руно, що його Фрікс почепив у священному гаю Ареса в Колхіді, оберігав невсипущий дракон. Образ цього дракона був добре знаний в українській літературі старої доби. Наприклад, Іван Максимович у своєму «Театроні» писав: “Почто Аспид на соблюденіе приставленный Гесперидѣ к златому руну у Колхов? Єдин между животными сна не пріемлет, бдит непрестанно” [*Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 97].

[289] Неточна цитата з Пісні над піснями 5: 16. Пор.: **горта́нь є҆гѡ̀ сла́дость**.

[290] Парафраза Книги пророка Ісаї 5: 20. Пор.: **Го́ре глаго́лющымъ лѹка́вое до́брое, ѝ до́брое лѹка́вое, полага́ющымъ тмѹ̀ свѣ́тъ, ѝ свѣ́тъ тмѹ̀, полага́ющымъ го́рькое сла́дкое**.

[291] Книга пророка Єремії 23: 15.

[292] Неточна цитата з Третьої книги Мойсеєвої: *Левит* 26: 22. Пор.: **пошлю̀ на вы҃ звѣ́ри**.

[293] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 21: 3. Пор.: **зѹ́бы львѡ́вы зѹ́бы є҆гѡ̀, ѹ҆бива́ющїи дѹ́шы**.

[294] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 58: 11. Пор.: **ѝ бу́детъ бг҃ъ твои́ съ тобо́ю**.

[295] Цим словом Сковорода заступив написане спочатку “Уста”.

[296] Парафраза Книги Екклезіястової 12: 11. Пор.: **Словеса̀ мѹ́дрыхъ ѩ҆кожѐ ѻ҆стны̀ волови́ни ѝ ѩ҆кожѐ гвозди́е вонзе́но**.

[297] Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 15. Пор.: **Блюди́те ѹ҆бо, ка́кѡ ѡ҆па́снѡ хо́дите**.

[298] Неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 120. Пор.: **Пригвозди́ стра́хъ твоемѹ̀ плѡ́ти мое́м҃**.

[299] Парафраза Книги пророка Осії 11: 10. Пор.: **ѩ҆кѡ ле́въ возреве́тъ**.

[300] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 33: 6. Пор.: **въ сокро́вищихъ сп҃нїе на́ше**.

[301] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 1.

[302] Перша книга Мойсеєва: Буття 18: 21.

[303] Перша книга Мойсеєва: Буття 19: 13.

[304] *Див. прим. 184 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон».* Як писав, скажімо, *Лазар Баранович*: “Богословци тріуглом изобразуют Троицу Святую” [*Баранович Л.* Трубы словес проповѣдных. – Київ, 1674. – Арк. 161 (зв.)].

[305] Пор.: **ѻ҆ц҃ъ, сло́во ѝ сты҃й дх҃ъ: ѝ сі́и трі́и є҆ди́но сѹ́ть** (Перше соборне послання св. ап. Івана 5: 7).

[306] Неточна цитата з Євангелії від св. *Луки* 10: 42. Пор.: **є҆ди́но же є҆́сть на потре́бѹ**.

[307] Неточна цитата з Євангелії від св. *Луки* 10: 41. Пор.: **ма́рѳо, ма́рѳо, пече́шисѧ ѝ мо́лвиши ѡ҆ мно́зѣ**.

[308] Тобто Піфагор, який народився на острові Самос. Як свідчив *Діоген Лаерцій* (VIII, 1): “*Піфагор, син Мнесарха* – каменотеса, родом самосець (як каже Герміпп) чи тірренець (як каже Арістоксен)” [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 332].

[309] Фразу **ѩ҆кѡ съ на́ми бг҃ъ** узято з Книги пророка Ісаї 8: 10.

[310] *Див.*: Євангелія від св. *Луки* 24: 30–35.

[311] Неточна цитата з Акафіста Пресвятій Богородиці. Пор.: “Радуйся, ковчеже, позлащенный Духом” (Акафіст Пресвятій Богородиці, ікос 12).

[312] Ці слова зринають у 21-ій пісні циклу «Сад божественных пѣсней».
[313] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 2. Пор.: **дх҃ъ бж҃ій ноша́шесѧ верхѹ̀ воды̀.**
[314] Парафраза Книги Йова 5: 17. Пор.: **Блаже́нъ же человѣ́къ, є҆го́же ѡ҆бличи́ѧ бг҃ъ, наказа́нїѧ же вседержи́телева не ѿвраща́йсѧ.**
[315] Парафраза Євангелії від св. Луки 24: 25. Пор.: **ѿ несмы́слєннаѧ и҆ ку́снаѧ се́рдцемъ.**
[316] Неточна цитата з Книги пророка Амоса 8: 13. Пор.: **ѡ҆скѹдѣ́ютъ дх҃вы дѡ́брыѧ.**
[317] Неточна цитата з Другої книги Мойсеєвої: Вихід 15: 10. Пор.: **погрѧзо́ша ꙗ҆́кѡ ѻ҆́лово въ водѣ̀.**
[318] Парафраза Євангелії від св. Івана 7: 24. Пор.: **прⷭ҇ный сѹ́дъ сѹди́тє.**
[319] Парафраза Євангелії від св. Івана 7: 24. Пор.: **не сѹди́тє на лица̑.**
[320] Сковорода має на думці приказки: "Не славна хата углами, славна пирогами" [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 238]; "Не красна изба углами, красна пирогами" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 589, 700].
[321] Можливо, Сковорода має на думці приказку: "Був колись оріх, а тепер свистун" [*Номис*, № 1866].
[322] Дехто з коментаторів схильний, услід за Володимиром Ерном та Василем Зеньковським, трактувати це місце як прояв "гностицизму". Насправді маємо тут справу з традиційною префігурацією. Пор.: "І сказав Господь до Мойсея: 'Зроби собі сарафа [змія], і вистав його на жердині. І станеться, – кожен покусаний, як погляне на нього, то буде жити'. І зробив Мойсей мідяного змія, і поставив його на жердині. І сталося, якщо змій покусав кого, то той дивився на мідяного змія – і жив!" (Четверта книга Мойсеєва: Числа 21: 8–9). "І, як Мойсей підніс змія в пустині, так мусить піднесений бути й Син Людський, щоб кожен, хто вірує в Нього, мав вічне життя" (Євангелія від св. Івана 3: 14–15). Див., наприклад, «Слово про змія, повішеного на хресті Мойсеєм, та про божественну Трійцю» Івана Златоуста: коли б спитати Мойсея, навіщо він зробив мідного змія й підніс його на хресті (Числа 21: 8), то він би відповів: '…я відливав змія, щоб нашкіцувати образ хресної економії; проторюю шлях апостолам, передрікаю великий і дивний символ хреста'. Сам Господь говорив у розмові з Никодимом: і як Мойсей підніс змія в пустині, так мусить піднесений бути й Син Людський, щоб кожен, хто вірує в Нього, мав вічне життя (Іван 3: 14–15). …Прибита до хреста змія, щоб втратили силу укуси змій; прибитий до хреста Христос, щоб знищити чин демонів" [*Иоанн Златоуст*. Полное собрание творений: В 12 т. Москва, 1999. – Т. 6. – Кн. 2. – С. 821–822, 823]. Цей різновид смерті, розп'яття, Христос обрав з-поміж усіх інших ще й тому, підкреслював Еразм Роттердамський у «Дослідженні віри», щоб нагадати нам про мідного змія, якого підняв колись на жердині Мойсей, щоб кожен, кого вкусить змія, дивився на нього й зцілювався; і щоб здійснилися слова пророка, який віщував: 'Скажіть народам: Господь царствує з дерева!'" [*Эразм Роттердамский*. Разговоры запросто. – Москва, 1969. – С. 214]. Див. також у Вячеслава Іванова (Вінок сонетів, XIV): "Мы две руки единого креста; / На древо мук воздвигнутого Змия / Два древние крыла, два огневые. / Как чешуя текучих риз чиста!.." [*Иванов В.* Собрание сочинений. – Брюссель, 1974. – Т. II. – С. 418].
[323] Парафраза Книги Псалмів 72 (73): 1. Пор.: **Ко́ль бл҃гъ бг҃ъ і҆и́левъ пра̑вымъ се́рдцемъ.**
[324] Книга пророка Ісаї 26: 15.
[325] Книга пророка Ісаї 26: 15.
[326] Сковорода має на думці слова: **да не приложи́ши ви́дѣти лица̀ моегѡ̀** (Друга книга Мойсеєва: Вихід 10: 28).
[327] Парафраза Книги Псалмів 58 (59): 7. Пор.: **и҆ възла́ютъ ꙗ҆́кѡ пе́съ, и҆ ѡ҆бы́даютъ гра́дъ.**

[328] Сковорода має на думці слова: и҆ телецъ и҆ ѡнецъ и҆ левъ вкупѣ пасти́ся бу́дутъ, и҆ ѻтроча́ мало поведе́тъ а҃ (Книга пророка Ісаї 11: 6).
[329] Євангелія від св. Івана 8: 28.
[330] Парафраза Книги Псалмів 1: 1. Пор.: и҆ на сѣда́лищи гу́бителей не сѣде.
[331] Парафраза Євангелії від св. Марка 16: 17. Пор.: Зна́менїа́ же вѣ́ровавшымъ. Див. також: въ зна́менїе су́ть не вѣ́рующымъ, но невѣ́рнымъ: а҆ про́чество не невѣ́рнымъ, но вѣ́рующымъ (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 14: 22).
[332] Парафраза Євангелії від св. Марка 16: 17. Пор.: а҆зы́ки возглаго́лютъ но́вы.
[333] Парафраза Євангелії від св. Марка 16: 18. Пор.: змїа́ во́змутъ.
[334] Очевидно, Сковорода має на думці слова: сѝ бо ча́вѣческїй не прїи́де ду́шъ человѣ́ческихъ погуби́ти, но спсти́ (Євангелія від св. Луки 9: 56).
[335] Пісня над піснями 2: 3.
[336] Пісня над піснями 2: 5.
[337] Пісня над піснями 8: 5.
[338] Пісня над піснями 8: 5.
[339] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 65: 22. Пор.: я҆коже бо дніе дре́ва жи́зни, бу́дутъ дніе люде́й мои́хъ.
[340] Парафраза Книги Псалмів 1: 3. Пор.: дре́во насажде́ное при и҆сходи́щихъ во́дъ.
[341] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 65: 25. Пор.: не повреда́тъ, ниже́ погубя́тъ.
[342] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 65: 25. Пор.: на горѣ́ сто́й мое́й.
[343] Книга пророка Ісаї 65: 25.
[344] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 65: 25. Пор.: ле́въ я҆ко во́лъ снѣ́сть пле́вы, и҆ змїа́ зе́млю.
[345] Фраза на гора́хъ сты́хъ зринає в Книзі Псалмів 86 (87): 2.
[346] Мабуть, Сковорода має на думці байку про собачу зажерливість. Див. прим. 161 до діалогу «Наркісс».
[347] Див.: Євангелія від св. Луки 24: 13–35.
[348] Сковорода має на думці слова: ви́дѣхъ во ѹ҆жасѣ видѣ́нїе, сходя́щь сосу́дъ нѣ́кїй, я҆ко плащани́цу ве́лїю, ѿ четы́рехъ кра́евъ низпущае́му съ небесе́ (Дії св. апостолів 11: 5).
[349] Очевидно, Сковорода має на думці слова: подоба́етъ въ домѣ бжїи жи́ти, я҆же е҆́сть цр҃ковь бг҃а жи́ва, сто́лпъ и҆ ѹ҆тверждє́нїе и҆стины (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 3: 15).
[350] Див.: Євангелія від св. Івана 13: 5.
[351] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 109 (110): 7. Пор.: ѿ пото́ка на пути́ пїе́тъ: сегѡ́ ра́ди возне́сетъ главу́.
[352] Книга Псалмів 29 (30): 2.
[353] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 12: 32. Пор.: а҆́ще а҆́зъ возне́сенъ бу́ду ѿ земли́, всѧ́ привлеку́ къ себѣ́.
[354] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 2: 6. Пор.: и҆сто́чникъ же и҆схожда́ше и҆з земли́ и напа́ше всѐ лицѐ земли́.
[355] Див. прим. 17 до циклу «Басни Харьковскія».
[356] Неточна цитата з Другої книги Мойсеєвої: Вихід 33: 23. Пор.: лице́ же мое́ не а҆ви́тсѧ тебѣ́.
[357] Книга Псалмів 79 (80): 4.
[358] Фраза во вре́мя о҆́но дуже часто зринає в Біблії, уперше – у П'ятій книзі Мойсеєвій: Повторення Закону 1: 9. Крім того, нею розпочинаються євангельські читання в «Молитвослові».

[359] Книга Псалмів 35 (36): 10.
[360] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 95 (96): 2. Пор.: благовѣствúте дéнь ѿ днѐ.
[361] Трохи неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 1. Пор.: **В**острубúте трубóю въ сїѡ́нѣ, проповѣ́дите въ горѣ́ моéй сты́ѣй.
[362] Неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 1–2. Пор.: ꙗ́кѡ предстоúтъ дéнь гд҃ень, ꙗ́кѡ влúзѣ, дéнь тмы́ и вéри, дéнь ѿблака и мглы́.
[363] Пісня над піснями 2: 9.
[364] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 18 (19): 3. Пор.: **Д**éнь днѝ ѿрыга́етъ глаго́лъ.
[365] Фраза во врéмѧ ѻ҃но дуже часто зринає в Біблії, уперше – у П'ятій книзі Мойсеєвій: Повторення Закону 1: 9. Крім того, нею розпочинаються євангельські читання в «Молитвослові».
[366] Парафраза Книги Псалмів 103 (104): 2. Пор.: ѡдѣва́йсѧ свѣ́томъ ꙗ́кѡ ри́зою.
[367] Пісня над піснями 2: 17.
[368] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 44 (45): 9. Пор.: **С**му́рна и ста́кти и каси́а ѿ ри́зъ твои́хъ.
[369] Про мамврійський дуб див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 13: 18; 14: 13; 18: 1.
[370] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 18: 1–8.
[371] Парафраза Книги Екклезіястової 7: 13. Пор.: ꙗ́кѡ въ сѣ́нии є҆гѡ̀ мѹ́дрость, ꙗ́коже сѣ́нь сребрѧ̀, и и҆зобúлїе ра́зума премѹ́дрости ѡ҆живлѧ́етъ, и҆́же ѿ нелѧ̀.
[372] Євангелія від св. Матвія 28: 18.
[373] Євангелія від св. Івана 20: 22.
[374] Пісня над піснями 2: 17.
[375] Фразу селе́нїе бг҃ѹ ꙗ́кѡвлю узято з Книги Псалмів 131 (132): 5.
[376] Пісня над піснями 2: 16.
[377] Пісня над піснями 1: 2.
[378] Пісня над піснями 1: 3.
[379] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 44 (45): 15. Пор.: **П**риведу́тсѧ цр҃ю̀ дѣ́вы вслѣ́дъ є҆ѧ̀.
[380] Пісня над піснями 1: 3.
[381] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 40: 6. Пор.: всѧ́ка пло́ть сѣ́но.
[382] Сковорода має на думці слова: вер҃и́ль: и҆́мѧ же бѣ́ пре́жде гра́дъ лѹ́за (Книга Суддів 1: 23).
[383] Книга Псалмів 70 (71): 24.
[384] Послання св. ап. Павла до римлян 14: 5.
[385] Книга пророка Єремії 5: 3.
[386] Послання св. ап. Павла до римлян 14: 5.
[387] Неточна цитата з Пісні над піснями 2: 3. Пор.: подѧ́ сѣ́нь є҆гѡ̀ восхотѣ́хъ.
[388] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 4. Пор.: **В**веди́те мѧ̀ въ до́мъ ви́нѧ.
[389] Неточна цитата з Пісні над піснями 4: 6. Пор.: **П**ойдѹ́ себѣ́ къ горѣ́ сми́рнѣй.
[390] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 5. Пор.: ѹ҆тверди́те мѧ̀ въ ми́рѣхъ.
[391] Лат. *mustum* – 'молоде вино'.
[392] Книга Псалмів 54 (55): 7.
[393] Книга Псалмів 56 (57): 5.
[394] Неточна цитата з Книги Псалмів 131 (132): 14. Пор.: **С**е́й поко́й мо́й.
[395] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 19: 31–36.
[396] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 1. Пор.: **А**҆зъ цвѣ́тъ по́льный и кри́нъ ѹ҆до́льный.

[397] *Див.* прим. 173 до трактату «Книжечка о чтеніи Священ[наго] Писанія, нареченна Жена *Л*отова».
[398] Пісня над піснями 1: 2.
[399] Пісня над піснями 1: 3.
[400] Євангелія від св. Івана 15: 14.
[401] Перша книга Мойсеєва: Буття 43: 34.
[402] Парафраза Євангелії від св. Марка 14: 25. Пор.: **нє ймамъ пи́ти ѿ плода̀ ло́знагш до днѐ тогѡ̀, є́гда̀ ѐ пїѝ но́во.**
[403] *Див.* прим. 9 до діалогу «Разглагол о древнем мірѣ».
[404] Книга Псалмів 59 (60): 5.
[405] Парафраза Євангелії від св. Марка 14: 25. Пор.: **до днѐ тогѡ̀, є́гда̀ ѐ пїѝ но́во во цр҃тві́и бж҃їи.**
[406] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 35: 3. Пор.: **ѹ҆̀кр҃пи́тєсѧ, ру́цѣ ѡ҆сла́блєныѧ.**
[407] Книга пророка Ісаї 35: 4.
[408] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 35: 6. Пор.: **Тогда̀ ско́читъ хромы́й ѩ҆кѡ є҆ле́нь.**
[409] *Л*ат. *columna* – ‘колона, стовп’.
[410] *Л*ат. *turris* – ‘башта, висока будівля’.
[411] Гр. *πύργος* – ‘башта, мезонін, терем’.
[412] За словником Памви Беринди, слово *столп* означає “вежа” [*Беринда П. Л*ексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 234].
[413] *Л*ат. *propugnaculum* – ‘фортеця’.
[414] Сковорода подає один з варіантів *л*ірницької пісні про Біду. Пор. із записом у співанику середини XVIII ст.: “Над Дунаєм глибоким / Стоїть терем високий. Гой, / А з терема города / Вийшла Біда молода” [*Возняк М. Д*ва співаники половини й третьої четвертини XVIII ст. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – 1922. – Т. CXXXIII. – С. 160; докладніше див.: *Мишанич О.* Григорій Сковорода і усна народна творчість. – Київ, 1976. – С. 130–131].
[415] Ідеться про Фароський маяк. *Див.* прим. 119 до діалогу «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)».
[416] Сковорода має на думці церковну *л*егенду про те, як з’явилася Септуагінта. Згідно з нею, єгипетський фараон Птолемей Філадельф (285–246 рр. до н. е.) вирішив зробити переклад Старого Заповіту грецькою мовою. Задля цього від кожного єврейського коліна було відряджено по шість перекладачів (усього 72 чоловіки), які впродовж 72 днів виконували своє завдання (за іншими даними, перекладачів було 70 і їхня праця тривала 70 днів). Кожен із них самостійно переклав увесь старозаповітний текст, а коли ці переклади порівняли, то всі вони збіглися слово в слово. Переклад було здійснено на острові Фарос, неподалік від славетного Фароського маяка.
[417] Сімома чудесами стародавнього світу вважали: 1) єгипетські піраміди; 2) “висячі сади” Семіраміди; 3) храм Артеміди в Ефесі; 4) Фідієвого Зевса Олімпійського; 5) Мавзолей у Галікарнасі; 6) колос Родоський; 7) маяк на острові Фарос [див.: *Замаровський В.* Сім чудес світу: художні нариси. – Київ, 1979].
[418] Книга Псалмів 60 (61): 4.
[419] Книга пророка Захарії 4: 10.
[420] Трохи неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 2: 3. Пор.: **И҆ бл҃гві҃ бг҃ъ дє́нь сєдмы́й.**
[421] Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 3.

[422] Неточна цитата з Книги пророка Варуха 3: 25. Пор.: **Ѡ, їйлю, ко́ль вели́къ до́мъ бж҃ій и̑ простра́нно мѣ́сто селе́нїѧ є́гѡ̀! Вели́ко и̑ не и́мать конца̀.**

[423] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 66: 1. Пор.: **кі́й до́мъ созі́ждете мн҃.**

[424] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **и̑ по о҆гнѝ гла́съ хла́да то́нка, и̑ та́мш гд҃ь** (Третя книга царств 19: 12).

[425] Перша книга Мойсеєва: Буття 43: 34.

[426] Євангелія від св. Матвія 26: 29; Євангелія від св. Марка 14: 25.

[427] Дії св. апостолів 2: 15.

[428] Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 22: 16. Пор.: **не и́мамъ ѣ҆сти ѿ нея̀, до́ндеже сконча́ютсѧ во цр҃тві҃и бж҃ію.**

[429] Євангелія від св. Івана 8: 25.

[430] Євангелія від св. Луки 1: 32.

[431] Книга пророка Ісаї 35: 4.

[432] Трохи неточна цитата з Дій св. апостолів 2: 13. Пор.: **ѣ҆кш вїно́мъ и̑спо́лнени сѫ́ть.**

[433] Євангелія від св. Івана 7: 39.

[434] Сковорода має на думці слова: **Бг҃ъ же вожда́ше и̑хъ, въ де́нь у҃бш столпо́мъ о҆́блачнымъ, показа́ти и̑мъ пу́ть, но́щїю же столпо́мъ о҆́гненнымъ, свѣти́ти и̑мъ** (Друга книга Мойсеєва: Вихід 13: 21).

[435] У Вульгаті фразі **столпо́мъ о҆́блачнымъ** відповідає – "in columna nubis" (Друга книга Мойсеєва: Вихід 13: 21).

[436] Про *стовп* Симеона Стовпника (356–459 рр.) ідеться і в агіографічній традиції, скажімо, у «Книзі житій святих» Дмитра Туптала, де є, зокрема, такий колоритний епізод: "Діавол же не терпя таковаго єго подвига, порази ногу єго лютою язвою и согни на ней тѣло, умножиша же ся червіє и течаше от язвы гной с червми по столпу на землю. Нѣкто же предстояй єму юноша именем Антоній, иже видѣ и написа то, собирающе черви падающія на землю по повеленію єго, паки ношаше я на столп к доброму страдалцу. Он же, яко другій Іов терпя, прилагаше червы к язвѣ, глаголя: 'Идѣте, яже вам Господь даде'" [*Туптало Д.* Книга житій святых. – Київ, 1689. – Арк. 8 (зв.)]. Таке сковородинське тлумачення історії Симеона Стовпника Дмитро Чижевський слушно вважав наслідком усеосяжного символізму філософа: "…Сковорода йде так далеко, що інтерпретує символічно не лише біблійні оповідання, а й, н. пр., оповідання про те, що Симеон Стовпник жив на стовпі, а Діоген-кінік у барилі" [див.: *Чижевський Д.* Деякі джерела символіки Г. С. Сковороди. – Прага, 1931. – С. 3 (відбитка з: Праці Українського Високого Педагогічного Інституту ім. Михайла Драгоманова в Празі. Науковий збірник. – Т. II)].

[437] Парафраза Євангелії від св. Матвія 21: 33. Пор.: **и̑скопа̀ въ не́мъ точи́ло, и̑ созда̀ сто́лпъ.** Див. також: Євангелія від св. Марка 12: 1.

[438] Про сенс цієї іконографічної композиції див.: *Аверинцев С.* Премудрість Божа спорудила "дім" (Приповісті 9: 1), щоб Бог перебував із нами: концепція Софії та значення ікони // *Аверинцев С.* Софія-Логос: Словник / Упорядник та автор передмови Костянтин Сігов; науковий редактор видання Марина Ткачук. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 269–279.

[439] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 21: 6. Пор.: **смѣ́хъ мнѣ̀ сотворѝ гд҃ь.**

[440] Про те, що давньогрецький філософ-кінік Діоген "улаштував собі помешкання в глиняній діжці при храмі Матері богів", сповіщав Діоген Лаерцій (VI, 23) [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 241].

[441] Книга Псалмів 121 (122): 7.

[442] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 4. Пор.: **Введи́те мѧ̀ въ до́мъ ві҃на̀.**

[443] Неточна цитата з Пісні над піснями 4: 6. Пор.: **Пойдѫ̀ себѣ̀ къ горѣ̀ сми́рнѣй.**

[444] Книга Псалмів 121 (122): 1.
[445] Книга Псалмів 121 (122): 5.
[446] *Див.*: Книга Суддів 4: 5.
[447] *Див.*: Книга Суддів 4: 21.
[448] *Див.*: Книга Юдити 10: 10–13: 9.
[449] *Див.*: Книга Суддів 9: 53.
[450] *Див.*: Перша книга царств 25: 18.
[451] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 2: 4. Пор.: **Введи́те мѧ̀ въ до́мъ ві҃на̀.**
[452] Книга Суддів 9: 53.
[453] Неточна цитата з Пісні над піснями 6: 8. Пор.: **є҆ди́на є҆́сть голꙋби́ца моѧ̀.**
[454] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 9: 15. Пор.: **во вратѣ́хъ дще́ре сі҃ѡ́ни.**
[455] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **гдѣ̀ почива́еши въ полꙋ́дне;** (Пісня над піснями 1: 6).
[456] Фраза **въ со́лнцѣ** зринає в Книзі Псалмів 18 (19): 5 (пор.: **въ со́лнцѣ положѝ селе́нїе своє̀**) та в Євангелії від св. Луки 21: 25 (пор.: **И҆ бꙋ́дꙋтъ зна́мєнїѧ въ со́лнцѣ**).
[457] Неточна цитата з Книги Псалмів 47 (48): 15. Пор.: **то́й є҆́сть бг҃ъ на́шъ во вѣ́къ и҆ въ вѣ́къ вѣ́ка: то́й ꙋ҆пасе́тъ на́съ во вѣ́ки.**
[458] Трохи неточна цитата з Пісні над піснями 5: 1. Пор.: **Внидо́хъ въ вертогра́дъ мо́й, сестро̀ моѧ̀.**
[459] Пісня над піснями 5: 1.
[460] Парафраза Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: **кто̀ да́стъ мн҃ крилѣ̀ ꙗ҆́кш голꙋбн҃ѣ;**
[461] Це вірші з трагедокомедії Варлаама Лащевського «Гнана Церква». *Див.* прим. (37) до діалогу «Брань архистратига Михаила со Сатаною».
[462] Сковорода має на думці слова: **и҆ и҆́де сама̀ и҆ дрꙋгі҃ни є҆̀, и҆ пла́кася дѣ́вства своегѡ̀ на гора́хъ** (Книга Суддів 11: 38).
[463] Сковорода має на думці слова: **жена̀ ѡ҆блечє́на въ со́лнце, и҆ лꙋна̀ подо́ ноги́ма є҆̀, и҆ на главѣ̀ є҆̀ вѣне́цъ ѿ҆ звѣ́здъ двою́надесѧте: и҆ во чре́вѣ и҆мꙋ́щи, вопїе́тъ боля́щи и҆ стра́ждꙋщи роди́ти** (Апокаліпсис 12: 1–2).
[464] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **вре́мѧ пла́кати и҆ вре́мѧ смѣ́тисѧ** (Книга Екклезіястова 3: 4).
[465] Неточна цитата з Книги Псалмів 144 (145): 15. Пор.: **О҆́чи всѣ́хъ на тѧ̀ ꙋ҆пова́ютъ, и҆ ты̀ даѐши и҆̀мъ пи́щꙋ во благовре́менї҃и.**
[466] Сковорода має на думці слова: **и҆ пла́кася дѣ́вства своегѡ̀ на гора́хъ** (Книга Суддів 11: 38).
[467] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **прїи́дꙋтъ же дні҃е, є҆гда̀ ѿ҆и́метсѧ ѿ҆ ни́хъ жени́хъ** (Євангелія від св. Марка 2: 20).
[468] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Ѡ҆врати́шася же въ пла́чь гр҃ди мо҆ѧ̀, пѣ́снь же моѧ̀ въ рыда́нїе мнѣ̀** (Книга Йова 30: 31).
[469] Сковорода має на думці слова: **ѡ҆врати́сѧ въ пла́чь ли́къ на́шъ** (Плач Єремії 5: 15).
[470] Очевидно, це парафраза Євангелії від св. Матвія 28: 20. Пор.: **и҆ сѐ, а҆́зъ съ ва́ми є҆́смь во всѧ̀ дн҃и до скончáнїа вѣ́ка. А҆ми́нь.**
[471] Один з варіантів епіграми «Inveni portum…». *Див.* прим. 134 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».
[472] Цей рядок нагадує слова молитви: "Излій на мя, Боже, великую твою милость" [див.: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 982].
[473] Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 9: 32. Пор.: **ꙋ҆вѣ́ждшесѧ же ви́дѣша сла́вꙋ є҆гѡ̀.**
[474] Неточна цитата з Книги Псалмів 36 (37): 24. Пор.: **Є҆гда̀ паде́тъ, не разбі҃е́тсѧ.**
[475] Парафраза Книги пророка Єзекіїля 13: 16. Пор.: **и҆ ви́дѧщїи є҆мꙋ́ ми́ръ, и҆ нѣ́сть ми́ра.**

[476] Євангелія від св. Матвія 17: 7.
[477] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Луки 9: 32. Пор.: **П**е́тръ же и҆ сы҆щїѝ съ ни́мъ бѣ́хѫ҆ ѡ҆тѧгчѣ́ни сно́мъ.
[478] Парафраза Євангелії від св. Матвія 17: 7. Пор.: воста́ните и҆ не бо́йтесѧ.
[479] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 14. Пор.: воста́ни, спа́й, и҆ воскреснѝ ѿ ме́ртвыхъ, и҆ ѡ҆свѣти́тъ тѧ҆ хр҃то́съ.
[480] Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 9: 32. Пор.: ѹ҆бѣ́ждшесѧ же ви́дѣша сла́вѫ є҆гѡ̀.
[481] Перша книга Мойсеєва: Буття 38: 26. У Біблії ім'я героїні має форму: ѳама́рь.
[482] Парафраза Книги Притч Соломонових 30: 17. Пор.: **О**́ко рѫга́ющееѧ ѻ҆тцѹ̀ и҆ досажда́ющее ста́рости ма́терни, да и҆сто́ргнѫтъ є҆̀ вра́нове ѿ де́врїѧ и҆ да снѣда́тъ є҆̀ птенцы̀ ѻ҆́рли.
[483] Євангелія від св. Луки 9: 33.
[484] Книга Псалмів 68 (69): 8.
[485] Неточна цитата з Книги Псалмів 68 (69): 9. Пор.: **Ч**ѹ́ждь бы́хъ бра́тїи мое́й и҆ стра́ненъ сыновѡ́мъ ма́тере моеѧ̀.
[486] Сковорода має на думці слова: **И**̀ сѐ, завѣ́са церко́внаѧ раздра́сѧ на дво́е съ вы́шнягѡ кра́ѧ до ни́жнягѡ (Євангелія від св. Матвія 27: 51; пор.: Євангелія від св. Марка 15: 38; Євангелія від св. Луки 23: 45).
[487] Сковорода має на думці слова: **Л**ицемѣ́ри, лицѐ не́бѹ и҆ землѝ вѣ́сте и҆скѹша́ти (Євангелія від св. Луки 12: 56).
[488] Парафраза Євангелії від св. Матвія 12: 39; 16: 4. Пор.: ро́дъ лꙗка́въ и҆ прелюводѣ́й зна́менїѧ и҆́щетъ.
[489] Сковорода має на думці слова: **Т**огда̀ разѹмѣ́ша, ꙗ҆́кш не речѐ храни́тисѧ ѿ ква́са хлѣ́бнагѡ, но ѿ ѹ҆чє́нїѧ фарїсе́йска и҆ садда́ке́йска (Євангелія від св. Матвія 16: 12).
[490] Це парафраза або Євангелії від св. Матвія 16: 15 (пор.: вы́ же кого́ мѧ глаго́лете бы́ти;), або Євангелії від св. Луки 9: 18 (пор.: кого́ мѧ глаго́лютъ наро́ди бы́ти;).
[491] Євангелія від св. Матвія 16: 16.
[492] Початок цієї тиради є цитатою з Євангелії від св. Матвія 16: 17.
[493] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Івана 1: 13. Пор.: и҆̀же не ѿ кро́вѣ, ни ѿ по́хоти плотскі́ѧ.
[494] Неточна цитата з Книги Псалмів 48 (49): 15. Пор.: ѿ сла́вы своеѧ̀ и҆зриновéни бы́ша.
[495] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 21. Пор.: прешбрази́тъ тѣ́ло смире́нїѧ на́шегѡ, ꙗ҆́кш бы́ти семѹ̀ сошбра́знѫ тѣ́лѹ сла́вы є҆гѡ̀.
[496] Парафраза Другого послання св. ап. Павла до коринтян 5: 16. Пор.: ѿнны̀ ни є҆ди́нагѡ вѣ́мы по пло́ти: а҆́ще же и҆ разѹмѣ́хомъ по пло́ти хр҃та̀, но нны̀ ктомѹ̀ не разѹмѣ́емъ.
[497] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.
[498] Послання св. ап. Павла до євреїв 4: 14.
[499] Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 24.
[500] Парафраза Євангелії від св. Матвія 1: 1–3. Пор.: **Кни́га** родства̀ і҆и҃сова хр҃та̀, сы́на дв҃дова, сы́на а҆враа́мля. **А**враа́мъ родѝ і҆саа́ка. і҆саа́къ же родѝ і҆а́кшва. і҆а́кшвъ же родѝ і҆ѹ́дѹ и҆ бра́тїю є҆гѡ̀. і҆ѹ́да же родѝ фаре́са и҆ за́рѫ ѿ ѳама́ры.
[501] Неточна цитата з Книги Псалмів 15 (16): 4. Пор.: не соберѹ̀ сово́ры и҆̀хъ ѿ кровéй, ни помянѹ̀ же и҆мéнъ и҆̀хъ.
[502] Неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 2. Пор.: ꙗ҆́коже ѹ҆́тро разлїю́тсѧ по гора́мъ лю́дїе мно́зи и҆ кр҃пцы, подо́бни и҆̀мъ не бы́ша ѿ вѣ́ка, и҆ по ни́хъ не приложи́тсѧ до лѣ́тъ въ ро́дъ и҆ ро́дъ.
[503] Неточна цитата з Книги Псалмів 57 (58): 8. Пор.: ѹ҆ничижа́тсѧ ꙗ҆́кш вода̀ мимотекѹ́щаѧ.
[504] Неточна цитата з Книги Псалмів 36 (37): 38. Пор.: ѡ҆ста́нцы же нечести́выхъ потребя́тсѧ.

[505] Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 33: 29. Пор.: **Блаже́нъ є́сѝ, їи́лю: кто̀ подо́бенъ тебѣ́, лю́дїе спаса́емїи ѿ гд҃а; защи́титъ помо́щникъ тво́й, ѝ ме́чь хвала̀ твоѧ̀: ѝ солжу́тъ тебѣ́ вразѝ твоѝ, ѝ ты̀ на вы́ю и̑хъ наступи́ши.**

[506] Книга пророка Ісаї 53: 8; Дії св. апостолів 8: 33.

[507] Сковорода має на думці слова: **врагѝ кр҃та̀ хр҃то́ва** (Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 18).

[508] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 33: 29.

[509] Сковорода має на думці слова: **Во вса́кїй пу́ть пу́стыни прїндо́ша ѡпу́стоша́ющїи, я́кш ме́чь гд҃ень пома́стъ ѿ кра́ѧ землѝ да́же до кра́ѧ є́ѧ: нѣ́сть ми́ра вса́цѣ́й пло́ти** (Книга пророка Єремії 12: 12).

[510] Послання св. ап. Павла до колосян 3: 1.

[511] Послання св. ап. Павла до колосян 3: 2.

[512] Парафраза Послання св. ап. Павла до колосян 2: 20. Пор.: **ѿ стїхі́й ми́ра, почто̀ я́ки живу́ще въ ми́рѣ стаза́етесѧ;**

[513] Парафраза Послання св. ап. Павла до колосян 3: 4. Пор.: **є́гда́ же хр҃то́съ ꙗ̀ви́тсѧ, живо́тъ ва́шъ, тогда̀ ѝ вы съ ни́мъ ꙗ̀вите́сѧ въ сла́вѣ.**

[514] Трохи неточна цитата з Книги пророка Єремії 8: 14. Пор.: **Почто̀ мы̀ сѣди́мъ; совокупи́тесѧ ѝ вни́демъ во гра́ды тве́рды ѝ пове́ржемсѧ та́мш.**

[515] Книга Псалмів 94 (95): 6.

[516] Книга пророка Єремії 8: 15.

[517] Парафраза Книги Псалмів 88 (89): 16. Пор.: **гд҃и, во свѣ́тѣ лица̀ твоегѡ̀ по́йдутъ.**

[518] Сковорода має на думці слова: **вла́съ главы̀ ва́шеѧ не поги́бнетъ** (Євангелія від св. Луки 21: 18).

[519] Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 9: 32. Пор.: **ѹ҆бу́ждшесѧ же ви́дѣша сла́ву є́гѡ̀.**

[520] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 24: 28. Пор.: **ѝдѣ́же бо а҆́ще ву́детъ тру́пъ, та́мш собере́тсѧ ѻ҆рлѝ.** Див. також: **ѝдѣ́же тѣ́ло, та́мш собере́тсѧ ѝ ѻ҆рлѝ** (Євангелія від св. Луки 17: 37).

[521] Трохи неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 22. Пор.: **пта҆́ци да ѹ҆мно́жатсѧ на землѝ.**

[522] Пісня над піснями 1: 1.

[523] Євангелія від св. Матвія 14: 27; Євангелія від св. Марка 6: 50; Євангелія від св. Івана 16: 33.

[524] Євангелія від св. Луки 24: 36; Євангелія від св. Івана 20: 19, 21, 26.

[525] Євангелія від св. Матвія 28: 9;

[526] Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.

[527] Парафраза Євангелії від св. Івана 11: 25. Пор.: **Рєчє́ (же) є́й їи́съ: а҆́зъ є́смь воскр҃се́нїе ѝ живо́тъ.** Пор. також зі словами молитви: "Яко ты єси воскресеніє и живот" [див.: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 590].

[528] Пісня над піснями 1: 1.

[529] Парафраза Книги Псалмів 118 (119): 82. Пор.: **ѝзчезо́ша о҆́чи моѝ въ сло́во твоѐ.**

[530] Неточна цитата з Апокаліпсису 14: 13. Пор.: **бл҃же́нни ме́ртвїи, ѹ҆мира́ющїи ѡ҆ гд҃ѣ ѿны́нѣ.**

[531] Перша книга Мойсеєва: Буття 27: 26.

[532] Перша книга Мойсеєва: Буття 27: 27.

[533] Можливо, Сковорода має на думці слова: **не смы́сліша разъмѣ́ти** (П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 32: 28).

[534] *Див. прим. 8 до трактату «Да лобжет мя от лобзаній уст своих».*

[535] *Див. прим. 9 до трактату «Да лобжет мя от лобзаній уст своих».*

[536] *Див. прим. 10 до трактату «Да лобжет мя от лобзаній уст своих».*

[537] Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.
[538] Афон, чи Свята Гора (гр. *Ἄθος, Ἅγιον Ὄρος*), – віднога Халкідонського півострова, що має шпиль заввишки 1935 метрів. Із VI-го ст. тут починають селитися монахи. Імператор Константин Погонат (668–685 рр.) віддав Афон у їхнє розпорядження. Відтоді тут виникає ціла низка монастирів. На середину XI ст. на Афоні мешкало близько 7000 чоловік [див.: *Ігор Ісіченко, архиєп.* Загальна церковна історія. – Харків, 2001. – С. 301–305]. З Афоном пов'язані життя та творчість цілої низки старих українських письменників, зокрема Івана Вишенського та Паїсія Величковського. До речі, Федір Луб'яновський у своїх спогадах стверджував, що Сковорода також побував на Афоні під час своїх закордонних мандрів [див.: Григорій Сковорода в спогадах сучасників і народних легендах. – Харків, 2002. – С. 69].
[539] Парафраза Євангелії від св. Матвія 28: 6; Євангелії від св. Марка 16: 6; Євангелії від св. Луки 24: 6.
[540] Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.
[541] Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.
[542] Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.
[543] Трохи неточна цитата з Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 10: 34. Пор.: **востáни, гдⷭ҇и, и̑ да разсы́плются врази̑ твои̑, и̑ да бѣжáтъ вси̑ ненави́дящіи тебѣ̀.**
[544] Сковорода має на думці слова: **Пóйдѣтъ ѿ сúлы въ сúлу: явúтсѧ бг҃ъ богóвъ въ сі҃ѡ́нѣ** (Книга Псалмів 83 (84): 8).
[545] Парафраза Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 22: 5. Пор.: **сѐ, мо́дїе и̑зыдо́ша и̑з҃ є҆гу́пта, и̑ сѐ, покры́ша лицѐ земли̑, и̑ сúи сѣда́тъ при ѡ҆держа́нїи мое́мъ.**
[546] Трохи неточна цитата з Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 22: 8. Пор.: **препочи́йте здѣ̀ но́щь** (сі҃ю̀).
[547] Парафраза Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 32: 4–5. Пор.: **Землѧ̀, ю҆́же предадѐ гд҃ь пред҃ сы́ны і҆и́левыми, землѧ̀ скотопита́телна є҆́сть, рабо́мъ же твои́мъ ско́тъ є҆́сть. И рѣ́ша: а҆́ще ѡ҆брѣто́хомъ благода́ть пред҃ тобо́ю, да да́стсѧ на́мъ земли̑ сі҃и̑ рабо́мъ твои́мъ во ѡ҆держа́нїе, и̑ не преводи́ на́съ чре́з і҆орда́нъ.**
[548] Неточна цитата з Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 32: 6–7. Пор.: **бра́тїѧ ва́ша по́йдѣтъ на бра́нь, и̑ вы́ ли сѣ́дете тꙋ̀; и̑ вскую́ развращáете се́рдце сыно́въ і҆и́левыхъ, не прейтѝ на зе́млю, ю҆́же даⷭ҇тъ гд҃ь и̑мъ;**
[549] Парафраза Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 32: 11–12. Пор.: **а҆́ще ѹ҆зрѧтъ человѣ́цы сі́и и̑зше́дшіи и̑з҃ є҆гу́пта, ѿ два́десѧти лѣ́тъ и̑ вы́шше, вѣ́дящіи добро̀ и̑ зло̀, зе́млю, є҆́юже кля́сѧ а҆враа́мꙋ и̑ і҆саа́кꙋ и̑ і҆а́кѡвꙋ: не послѣ́доваша бо вслѣ́дъ менѐ, то́чїю хале́въ сы́нъ і҆ефонні́инъ ѿлучє́нный и̑ і҆но́съ сы́нъ нави́нъ, я҆́кѡ послѣ́доваша вслѣ́дъ гд҃а.**
[550] Це – варіації на тему П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 12: 1–6.
[551] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 12: 8–9.
[552] Сковорода має на думці слова: **Нн҃ѣ же хр҃то́съ воста̀ ѿ ме́ртвыхъ, нача́токъ ꙋ҆ме́ршымъ бы́сть** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 20).
[553] Про "книгочія" Сомнаса йдеться в 36-ій главі Книги пророка Ісаї.
[554] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 22: 16–18. Пор.: **что̀ ты̀ здѣ̀, и̑ что̀ тебѣ̀ здѣ̀, я҆́кѡ и̑стеса́лъ є҆́сѝ себѣ̀ здѣ̀ гро́бъ и̑ сотвори́лъ є҆́сѝ себѣ̀ на высо́цѣ гро́бъ, и̑ написа́лъ є҆́сѝ себѣ̀ на ка́мени кꙋ́пь; Сѐ, нн҃ѣ гд҃ь сава́ѳъ и̑звéржетъ и̑ сотре́тъ мꙋ́жа, и̑ ѿи́метъ ꙋ҆́тварь твою̀ и̑ вѣнéцъ твóй сла́вный, и̑ пове́ржетъ тѧ̀ во странꙋ́ вели́кꙋ и̑ безмѣ́рнꙋ, и̑ та́мѡ ꙋ҆́мреши.**
[555] Сковорода має на думці слова: **Бл҃же́нъ мꙋ́жъ, и̑же не и̑де на совѣ́тъ нечести́выхъ, и̑ на пꙋ́ти грѣ́шныхъ не стà, и̑ на сѣда́лищи гꙋби́телей не сѣ́де** (Книга Псалмів 1: 1).
[556] Неточна цитата з Книги Йова 21: 14. Пор.: **Глаго́лютъ же гд҃еви: ѿстꙋпѝ ѿ на́съ, пꙋти́й твои́хъ вѣ́дѣти не хо́щемъ.**

[557] Трохи неточна цитата з Книги Йова 21: 18. Пор.: бѫ́дѫтъ же ѩ́ки плѣ́вы пред҃ вѣ́тромъ, и҆лѝ ѩ́коже пра́хъ.
[558] Книга Йова 21: 20.
[559] Книга Йова 21: 32–33.
[560] Неточна цитата з Книги пророка Михея 2: 10. Пор.: воста́ни и҆ пойди́, ѩ́кш нѣ́сть тебѣ̀ се́й поко́й: нечистоты́ ра́ди, и҆стлѣ́сте тлѣ́нїемъ.
[561] Неточна цитата з Книги пророка Єзекіїля 8: 6. Пор.: ви́дѣлъ ли є҆сѝ, что҆̀ сі́и твора́тъ; беззако́нїа вели́ка до́мъ і҆и҃левъ твори́тъ здѣ́, є҆́же ѹ҆дала́тисѧ ѿ сты́нь мои́хъ.
[562] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 48 (49): 6. Пор.: беззако́нїє пѧты́ моея̀ ѡ҆бы́детъ мѧ̀.
[563] Книга Псалмів 55 (56): 7.
[564] Книга Псалмів 55 (56): 3.
[565] Книга Псалмів 55 (56): 3.
[566] Книга Псалмів 55 (56): 7.
[567] Парафраза Книги Псалмів 55 (56): 7. Пор.: Вселя́тсѧ и҆ скры́ютъ.
[568] Книга пророка Ісаї 51: 9.
[569] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 51: 12. Пор.: А҆̑зъ є҆́смь, а҆́зъ є҆́смь ѹ҆тѣша́ѧй тѧ̀: раззмѣ́йсѧ, что҆̀ сы́й.
[570] Книга пророка Ісаї 62: 10.
[571] Євангелія від св. Матвія 28: 2.
[572] Євангелія від св. Матвія 28: 6; Євангелія від св. Марка 16: 6; Євангелія від св. Луки 24: 6.
[573] Варіації на тему Євангелії від св. Луки 24: 5–6.
[574] Книга пророка Ісаї 51: 17.
[575] Трохи неточна цитата з Книги Ісуса Навина 5: 13. Пор.: И҆̑ бы́сть є҆гда́ бѣ́ше і҆исо́съ ѹ҆ і҆ерїхѡ́на, и҆ воззрѣ́въ ѻ҆чи́ма свои́ма, ви́дѣ человѣ́ка стоя́ща пред҃ ни́мъ.
[576] Євангелія від св. Матвія 28: 7.
[577] Книга пророка Ісаї 52: 1.
[578] Книга пророка Ісаї 52: 2.
[579] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 22: 4–5. Пор.: И҆̑ воззрѣ́въ авраа́мъ ѻ҆чи́ма свои́ма, ви́дѣ мѣ́сто и҆здале́чє. И҆̑ рє҆ѣ̀ авраа́мъ ѻ҆троко́мъ свои́мъ: сѣ́дите здѣ́ со ѻ҆сла́темъ: а҆́зъ же и҆ дѣ́тиць по́йдемъ до ѻ҃ндѣ.
[580] Парафраза Євангелії від св. Івана 8: 56. Пор.: ви́дѣлъ дє́нь мо́й: и҆ ви́дѣ и҆ возра́довасѧ.
[581] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 22: 13. Пор.: держи́мый рога́ма въ сѣ́дѣ савѣ́къ.
[582] Див. прим. 57 до трактату «Да лобжет мя от лобзаній уст своих».
[583] Очевидно, Сковорода має на думці слова: Взѧ́ же авраа́мъ дрова̀ всесожже́нїѧ и҆ возложѝ на і҆саа́ка сы́на своего̀ (Перша книга Мойсеєва: Буття 22: 6).
[584] Перша книга Мойсеєва: Буття 22: 12.
[585] Книга пророка Ісаї 47: 14.
[586] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 66: 22. Пор.: Ѩ҆́коже бо нє́бо но́во и҆ земл҃а нова̀, ѩ҆́же а҆́зъ творю̀, пребыва́ютъ предо мно́ю, гл҃етъ гд҃ь, та́кш ста́нетъ сѣ́мѧ ва́ше и҆ и҆́мѧ ва́ше.
[587] Сковорода має на думці слова: И҆̑ бы́сть є҆гда́ бѣ́ше і҆исо́съ ѹ҆ і҆ерїхѡ́на, и҆ воззрѣ́въ ѻ҆чи́ма свои́ма, ви́дѣ человѣ́ка стоя́ща пред҃ ни́мъ, и҆ мє́чь є҆гѡ̀ ѡ҆бнаже́нъ въ рѫ́цѣ є҆гѡ̀ (Книга Ісуса Навина 5: 13).
[588] Книга пророка Ісаї 51: 9.
[589] Неточна цитата з Другої книги Мойсеєвої: Вихід 4: 27. Пор.: И҆̑ и҆́де, и҆ срѣ́тє є҆го̀ въ горѣ́ бж҃їи҃: и҆ цѣлова́стасѧ ѻ҆ба.

[590] Трохи неточна цитата з Другої книги Мойсеєвої: Вихід 18: 7. Початок вірша звучить так: **Ѝзы́де же мшѹ̈е́й во…**

[591] Трохи неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 12: 23. Пор.: **Вонми́ кр҃пцѣ, є́же не ѣ́сти кро́ве.**

[592] Трохи неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 12: 25. Пор.: да не сн҃е́си ѭ, да бла́го тебѣ бу́детъ и сыно́мъ твои́мъ по тебѣ во вѣ́ки.

[593] Неточна цитата з Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 11: 1. Пор.: и слы́ша гдь и разгнѣва́сѧ гнѣ́вомъ, и разгорѣ́сѧ въ ни́хъ о҃гнь.

[594] Трохи неточна цитата з Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 11: 18. Пор.: добро҃ на́мъ бы́сть во є҆гу́птѣ.

[595] Четверта книга Мойсеєва: Числа 11: 23.

[596] Парафраза Євангелії від св. Луки 24: 25. Пор.: ѿ несмы́сленнаѧ и кѡ́снаѧ се́рдцемъ.

[597] Парафраза Книги пророка Ісаї 52: 1. Пор.: **Воста́ни, воста́ни, сїѡ́не.**

[598] Парафраза Книги пророка Ісаї 62: 4. Пор.: и землѧ твоѧ вкупѣ насели́тсѧ.

[599] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 62: 7. Пор.: **Нѣ́сть во ва́мъ подо́бенъ: а҆ще и҆спра́виши и сотвори́ши, і҆ерли́ме, ра́дованїе на земли.**

[600] Фраза пра́вда бж҃їѧ зринає в Посланні св. ап. Павла до римлян 1: 17; 3: 21 та в його ж таки Другому посланні до коринтян 5: 21.

[601] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 12. Пор.: **И̂** и҆знесѣ̀ землѧ̀ вы́лїе травно́е.

[602] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 14. Пор.: и зе́млю сн҃е́си всѣ̂ дни̂ живота̀ твоегѡ̀.

[603] Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 23.

[604] Книга пророка Ісаї 51: 9.

[605] Книга Псалмів 27 (28): 7.

[606] Книга Псалмів 50 (51): 10.

[607] Книга Псалмів 138 (139): 15.

[608] Парафраза Книги Притч Соломонових 3: 8. Пор.: тогда̀ и҆зцѣле́нїе бу́детъ тѣ́лу твоему̀ и ѹ҆врачева́нїе косте́мъ твои́мъ.

[609] Книга пророка Ісаї 58: 11.

[610] Трохи неточна цитата з Книги пророка Єзекіїля 37: 7–8. Пор.: **И̂** бы́сть гла́съ внегда̀ мѝ пр҃ро́чествовати, и сѐ, тр҃бсъ, и совокупл҃хсѧ кѡ́сти, ко́сть къ ко́сти, ка́ждо ко состáву своемѹ̀. **И̂** ви́дѣхъ, и сѐ, бы́ша и҃мъ жи̂лы, и пло́ть расте́ше.

[611] Парафраза Книги пророка Ісаї 43: 13. Пор.: сотворю̀, и кто̀ ѿвратѝтъ;

[612] Книга пророка Ісаї 54: 11.

[613] Книга пророка Ісаї 54: 14.

[614] Див. прим. 100 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».

[615] Книга пророка Іоїля 2: 2.

[616] Неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 3. Пор.: ѣ́коже ра́й сла́дости землѧ̀ пред҃ лице́мъ є҆гѡ̀, и ѣ́же созда̀ є҆гѡ̀ по́ле па́губы.

[617] Трохи неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 4. Пор.: ѣ́коже ви́дъ ко́нскїй ви́дъ и҃хъ.

[618] Книга пророка Іоїля 2: 5.

[619] Трохи неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 7. Пор.: **Ѣ́коже** борцы̀ потеку́тъ, и ѣ́коже мѹ́жїе хра́бри взы́дѹтъ на ѡ҆гра̂ды.

[620] Книга пророка Іоїля 2: 8.

[621] Трохи неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 9. Пор.: **Гра́да** и҃мѹтсѧ, и на забра̂ла востеку́тъ, и на хра̂мины взлезу́тъ, и ѻ҆ко́нцами вни́дѹтъ, ѣ́коже та́тїе.

[622] Неточна цитата з Книги пророка Іоїля 2: 15. Пор.: **Вострубѝте трубо́ю въ сїѡ́нѣ, ѡ҃свѧти́те по́стъ, проповѣ́дите цѣльбѹ̀.**
[623] Книга пророка Ісаї 61: 1; Євангелія від св. Луки 4: 18.
[624] Фразу **на мѣ́сто пе́пела** взято з Третьої книги Мойсеєвої: Левит 1: 16.
[625] Книга пророка Ісаї 60: 10.
[626] Тут і далі до кінця цитати замість слів "и на мъсто" в Біблії стоїть: **И̑ вмѣ́стѡ**.
[627] Книга пророка Ісаї 60: 17.
[628] Трохи неточна цитата з Книги пророка Єзекіїля 37: 12. Пор.: **ѿве́рзѹ гро́бы ва́ша҃ и҆ и҆зведѹ̀ ва́съ**.
[629] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 61: 7. Пор.: **Сѝце зе́млю свою҆ втори́цею наслѣ́дѧтъ, и҆ весе́лїе вѣ́чное над҆ главо́ю и҆́хъ**.
[630] Книга пророка Ісаї 60: 1.
[631] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 60: 2. Пор.: **Сѐ, тма҆̀ покры́етъ зе́млю, и҆ мра́къ на ѩ҆зы́ки, на тебѣ́ же ѩ҆ви́тсѧ гдⷭ҇ь, и҆ сла́ва е҆гѡ̀ на тебѣ́ ѹ҆́зритсѧ**.
[632] Пісня над піснями 1: 1.
[633] Євангелія від св. Матвія 28: 20.
[634] *Прокопович Ф.* Сочинения / Под ред. И. П. Еремина. – Москва; Ленинград, 1961. – С. 218; див. про це: *Čyževśkyj D.* Literarische Lesefrüchte. Ein Zitat aus Prokopovyč bei Skovoroda // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1934. – Bd. XI. – S. 22.

ПЕРЕКЛАДИ

Ода (Iesuitae Sidronii Hosii)

*

Основанїе О́ды.
Живет и средѣ молвы̀ уединенїе.
ОДА. (Iesuítae Sidronii Hosii)[1]

Друг мой Геóргїй[a]! Когда любиш жить во уединенных и спокойных мыслях, то нѣт тебѣ нужды забрóдить в дремýчїе лѣсà и крыться от гостéй в пустых и ди́ких удолїях.

*

Не угадал тот, кто вѣрит, будьто печаль не найдет нас в горах и пропастех земных. Ах! пустыня не довлѣет сама собою преградить путь в душу нашу Мыслям Безпокойным.

*

Вот! тот один сам себѣ живет и сам с собою прямо дружит и ползуется, кого не мучит страх и прихоть, а возшедшей в Гóрняя со тщанїем Души его ни пóдлая грусть, ни рабская несытость застрѣли́ть не может.

*

Таков и средѣ Городской Молвы̀ сы́щет Тишину Безмóлвную, находясь всегда сам своим обладателем. Он, всегда Городских и Дома́шних мятежей убѣгая, и сам своего затѣйнаго Сердца удалился.

*

Пускай он проживает средѣ кипящих житейских волн и средѣ лютых военных Гро́мов! пускай шатается в бли́зи ярость и гнѣв с кровожадными Мечами!

*

Но он безпристрастно взирает на грозныя Салдатскїя Ли́ца с бря́зком их и, видя в своих околичностях Оружейныя Молнїи, шум паденїя Государств слышит безбоя́зненно.

*

Не завидит Побѣдам, от Восток до Запад власть простирающим, вѣдая, что Обладатель, здѣлався слугою для множайших, бывает рабом Сердечных своих подлостей.

*

Земное Царство есть держать ски́петр, пасущїй свирѣпѣющїя Народы, и блистать на Престолѣ в Драгоцѣнном Вѣнцѣ пред покаряющимися Язы́ки.

---

[a] Georgius iste fuit Quispiam Episcopus, Amicus Sidronio. Vixit uterque Praeterito Seculo. Ferrum Graece Σίδερον. Audi Iocum! Ergo Sartágini Cognatus est… [Георгій був єпископом і другом Сідронія. Обидва жили в минулому віці. Залізо по-грецькому Σίδερον. Збагни жарт! Отже, він споріднений зі Сковородою… (лат.)][(1)].

*

А Царство Небесное есть взойти на Сіо́н[2] и жить превосходнѣе и вышше подлости мятежных прихотей. Сія есть Божественная побѣда! Дивное торжество, прямой Мир и Уединенїе для всѣх.

*

Одна Вышняя Премудрость обладает не укротимыми Звѣрьми, плотскїя во́ли стремленїями. Она дарует Душѣ тишину, не получаемую и Всемїрными Ла́врами.

*

Сего Сокровища не ищи внѣ себя. Уединенїе – внутрь тебе, покой в сердцѣ твоем, отрѣжь и убїй, попери́ во́лю твою бу́йную, иначе, хоть покори́ всю Вселенную, не сыщеш.

*

Сей прямой и блаженный покой живет и в городских жилищах. Он ни от слу́чая, ни от мѣста не зависит. Не заключе́н в Мы́зах[3], ни в весели́тельных Вертогра́дах, не привязан к прекрасным веселых Рѣк Берегам, ни к Райским Помо́рским Холма́м.

*

Го́рняя Мудрость есть в мыслях наших то, что Солнце. Тѣлесное Око наше ночны́м мраком и па́смурными сту́жами затмѣвается. Но сїе не дре́млющее Вселенныя Око и не угаса́ющая Лампа́да при своем есть всегда сїянїи.

*

Скажи мнѣ! Страждет ли Солнце тогда, когда Мо́ре восхо́дит и бѣсится? когда чернѣет ту́чами, а яри́тся бу́рями наш воздух? когда реву́т Громы, а Молнїи трясут землею?

*

Пускай Юг клоко́щет и изблевает ту́чи! Пускай Сѣвер стрѣляет льдяно́ю дро́бью! А прекрасное Лице Со́лнца превы́спренно там, гдѣ Чин чистых Звѣзд блистает.

*

Не безпоко́ят свѣта его ни Снѣги, ни Грады. Смѣе́тся бурьным Ви́храм и воздушным бѣшенствам, сїя́я на присносвѣтлом Евои́рѣ, вышше всѣх Туч и Духов поднебесных.

*

Так-то Пусты́нею и Человѣк просвѣщенный наслаждается. Он всегда имѣет случай жить при одном себѣ и при Бо́гѣ, в покоѣ. А когда молчит, тогда сам с собою бесѣдует, возвысився сердцем, вышше всей тлѣни, и своей.

Τέλος. Latine ita habet:
Sic suâ gaudet Sapiens Quiete.
Seque tranquillus fruitur Deoque.
Et silens dicit sibi Multa sese
Major et Orbe.

[Кінець. По-латинському буде так:
Так мудрому солодко в спокої.
Себе йому досить і Бога.
І мовчки говорить він сам собі,
Вищий від себе та світу[4]]

"Seque tranquillus…" sic poterat verti melius: Он всег[да] им[ѣл] Сл[учай] наслаждаться собою и Богом[5].

ANTISTROPHE. Сирѣчь
Противное Основанїе Оды:

Живет и средѣ уединенїя молва̀

*

Что пользы бѣжать от городской Молвы̀ в отдаленныя лѣса̀ за житїем уединенным? Знай, что поколь не сыщеш покоя в пещéрах сердца твоего, не найдеш его в лѣсах.

*

Вѣдай, что всякїя мѣста̀ имѣют свои безпокойности. Туда-же в слѣд за Хазяином поволочéтся толпа éдких и грустных дум, червь мучительных мыслей, хоть изволит он сухим путем, хоть морским шествовать.

*

Сїи Крилатые злые Духи постигнут тебе в самом нѣдрѣ Африкáнских и на лонѣ Азїáтских удóлїй, не спрятаешся от них с Гóрскими Татарами на высотах Гор Кáвказских и Персúдских.

*

Не уйдїóш от лóвких кóхтей их ни Áглицкими бѣгунáми, ни Манéжным Лошакóм, ни почтóвою Коляскою, ни многокрилáтым Пакет-Ботом[6].

*

Славный Учитель Їерóним[7] скрылся от Рима в Пещерѣ Виѳлеéмской. Но как сам себе в Совѣсти боялся, казáлось, будьто и здѣсь шумлят в ушах его Римскїе Карневáлы и дáмскїе танцы.

*

"Прощай Рим! я прочь от тебе бѣгу, – садя́сь в Корабль, говорит: – Здраствуйте святыя гóры Сúрскїя!"[8] Но не милосердный Рим за сим Богословом со всѣми страстьми в слѣд погнался.

*

Наконец привел его Бог к глухóй его и нѣмой Пещéрѣ. "Радуйся, Вертéпе Виѳлеéмскїй! – вскричал Богослов. – Здраствуй, о Пристáнище! о вѣрная Гавань плаванїя моего!"

*

"Прїйми мене страннаго, волнующагося бурею и истомлéннаго сухопутством. Распростри тихое и безмольвное Нѣдро твое кораблю моему. Будь обуреванїю моему Вѣнец и ШАБÁШ!

*

Здѣсь я бро́сил надежной Я́кор. Не вы́рвет Его ни одна Я́рость Морска́я и не оторвет Кана́тов кипящая бу́рею пучи́на, при сей Га́вани Судно̀ мое обуздава́ющих.

*

О Вертепе! сладкое жи́лище Мира и спокойствїя! вмѣсти́лище Цѣломудрїя и Страха Божїя! Сїи Спу́тницы мои, сїи Добродѣтели развѣ не могут мене здѣлать спокойным?

*

Будь ты, о Пеще́ра! моей тишины Столица! В тебѣ я стану жить, сам себѣ Господин и Повелитель. В тебѣ я найду, чего найтить нелзя в Царских Чертогах и позлащенных Пала́тах".

*

Такою надеждою нещасный тщетно ласка́л себе, обѣщая спокойство. Душа его страстью, как рыбка удкою, назад в Рим поволочена и ве́ржена во внутреннїй Городскїй Мятеж.

*

Что дѣлать? Повергся тѣлом ниц, на жо́сткой и студеной Пол в Пещерѣ, обливаясь слеза́ми, что Молитва его не дошла к Престолу Вышняго и что желанїе уничтожено его.

*

Рыда́нїя и во́пля жа́лостнаго весь Вертеп наполнился, орошен Моля́щагося слезами. Но мечтанїй Римских, будьто увязшей в Душу у́дки, ни слезы, ни жа́лобы не могут исторгнуть.

*

Схватя уло́мок Каменный, бье́тся в обнаже́нную грудь, вы́гнать из оной е́дкую грусть стара́ясь, обвѣсил, как в Вавилонской плѣни[9], на Су́чьях червленную свою Ма́нтїю.

*

Кро́вью краснѣет, ах, пора́ненна частыми ударами грудь! Но Рим, хоть отдаленный, влечет тысячу раз сердце его в средину́ своих Пированїй и дамских плясанїй.

*

Бѣглые взоры, нѣжные Глаза̀ Женскїе, шуточныя Улы́бки, щоголные Башмачки, ро́зовые Чулки часто по неволѣ сердечным его очам представляются в темной Яски́нѣ.

*

Бѣдная пи́ща была его: лѣсны́е плоды, дикїе фру́кты, суровыя я́годы, те́рпкїе о́вощи, что только могло попадаться ему в жо́стких куста́рниках, в терновниках и в стропотных Пропа́стех.

*

Запустѣлые волосà, блѣдное лицò, впáдшїе под лоб Очи – все сїе изображало изсóхшую и измученную Хáрю, с одних Костей и Кожи состоящую, словом: Мýмїа или Скéлет[a].

*

Но при всем том Рим не отвязался от него. Нахально день и ночь плачущаго воображенїями безпокоит. Врѣзанный в сердце Портрéт Рима столько же, как и сам Город, уязвлял его.

Конец[10].

Достеменно встановити час написання твору важко. Оскільки Сковорода дотримується тут старого правопису, то можна припустити, що переклад з'явився до 1785 р. Щоправда, примітки до оди зроблені вже згідно з новим правописом. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 7, арк. 32/52–35/55). Уперше переклад було надруковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

[1] Доповнення в дужках дописано іншим чорнилом. Це – прозовий переклад оди фламандського латиномовного поета Сідеруна ван Госе (1596–1653 рр.) «До Джорджа Чемберлена» [див.: *Чижевський Д.* До перекладів Сковороди // *Чижевський Д.* Український літературний барок / Підготовка тексту й мовна редакція Леоніда Ушкалова; вступна стаття Олекси Мишанича. – Харків, 2003. – С. 182–183; *Čyževśkyj D.* Literarische Lesefrüchte. Zu einer Übersetzung von Skovoroda // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1939. – Bd. XVI. – S. 343].

(1) Примітку дописано іншим чорнилом.

[2] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **и̑ воззрѧ́тъ на сїѡ́нъ о̑чи на́ши** (Книга пророка Михея 4: 11).

[3] Очевидно, це субстантивована форма дієслова "мизаю", яке Памва Беринда тлумачив так: "помизаю, мигаю, помиговую, моргаю, мигаю" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 116].

[4] Пер. Леоніда Ушкалова.

[5] Фрагмент після слова *τέλος* дописано іншим чорнилом.

[6] Пакетбот (голл. *pakketboot*, англ. *packetboat*) – невеликий корабель, призначений для перевезення пошти й пасажирів.

---

[a] Σκελετόν(2). Cadaver sine Carne. Sic nobis pingi Mortis Imago solet. Hanc Odam, non transtuli, sed sum interpretatus. Translator Verbum Verbo, tanquam Dentem pro Dente, reponit, at Interpres, veluti Gratiosa Nutrix, commansum Cibum et elicitum Sententiae Succum, in Os inserit Alumno suo [Скелет. Труп без плоті. Так у нас зазвичай змальовують образ смерті. Цю оду я не переклав, а витлумачив. Перекладач ставить слово замість слова, як зуб замість зуба, а тлумач, наче ніжна годувальниця, кладе в рот своєму годованцеві розжований хліб і сік мурості (лат.)](3). Exemplum [Наприклад (лат.)]. "Sese major et Orbe". "Вознéсся вышше всей Тлѣни, и своей". "Fugere se ipsum". "Убѣгти Страстéй". "Попрáть Вóлю свою". Exemplum 3-tium [Приклад 3-тій (лат.)]. "Parturiunt Montes…"(4) "Слáвны Бýбны за Горáми, а в блúзи Лукóшко"(5), или: "Стучúт! Гремúт! Чтó ли То? Кобылья мéртва Голова бѣжúт"(6). Или: "Высоко Лѣтѣла, да не далéко сѣла"(7). Или: "Пшик! то есть нáчал Ковáть Лемѣш, на Конец тóлько загартовáлся: Пшик! Пшик!.."(8).

[7] Див. прим. 198 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира»
[8] Св. Єронім Стридонський три роки провів у сирійській пустелі. Там він не лише ховався від спокус світу, а ще й ґрунтовно вивчав гебрейську мову.
[9] У книзі пророка Єремії 50: 46 зринає фраза **плѣне́нїѧ вавѵ̆лѡ́нскагѡ**.
[10] Слово *конец*, а також подальшу примітку написано іншим чорнилом.
(2) В автографі: *Σκέλετον*.
(3) Сковородинський спосіб розрізнення перекладу (*translatio*) та переспіву (*interpretatio*) в українській літературі XVII–XVIII ст. був звичним. Наприклад, Симеон Полоцький у своїй «Псалтырѣ риѳмотворной» писав таке: "Ниже да удивишися тому, читателю благочестивый, яко нѣкая словеса и цѣлыя стіхи обрящеши приданыя, сіе бо суть во исполненіе разума или стіхов. А идѣже нѣкая реченія отяшася, та за нужду, яко не вмѣстишася в стіхи мѣрою, обаче в разумѣ никако скудости дѣют. Еще идѣже измѣненіе нѣкоє узриши, то непщуй свѣтлшаго ради истолкованія псалмов быти. Толкованіе бо не тѣми словесы, яже суть в сущем бывают, но инѣми и удобнѣйшими, да сущаго неудобноє откровенно будет" [*Полоцький С.* Псалтырь риѳмотворная. – Москва, 1680. – Арк. 5 (зв.)–6; див. про це: *Ушкалов Л.* Перекладна українська поезія XVII–XVIII століть як явище сакрального ряду // Sacrum і Біблія в українській літературі: Збірник наукових праць / За ред. Ігоря Набитовича. – Lublin, 2008. – С. 135–145].
(4) "Parturiut montes, nascitur ridiculus mus" [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 263]. Український відповідник: "Вродила гора миш" [*Франко*, № 6658].
(5) Пор.: "Славен буден (sic!) за горами" [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 247]; "Славні бубни за горами, а прийдеш ближче – собача шкура"; "Славні бубни за горами, а глянь ближче – собача шкура" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 362, 760]. Значно ближчою до сковородинської форми є російська версія цього прислів'я: "Славны бубны за горами, а к нам придут, что (как) лукошко" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 324, 673]. Пареміографи витлумачують його в такий спосіб: "Заманливим та привабливим здається те, що перебуває десь там і про що знають тільки за оповідками" [Словарь русских пословиц и поговорок / Сост. В. П. Жуков. – Москва, 1966. – С. 422].
(6) Див. прим. 5 до циклу «Басни Харьковскія».
(7) Пор.: "Летала высоко, а села недалеко" [Пословицы русского народа / Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 733].
(8) Ця приказка походить із анекдоту про невдаху-коваля, який кував леміш, та зіпсував залізо, а потім пробував викувати з нього все менші й менші речі: спочатку сокиру, потім серп, потім швайку, – а коли побачив, що нічого не виходить, то сказав замовникові: "Краще я вже тобі пшика зроблю". Розпік залишок заліза й опустив його у воду, щоб воно пшикнуло: "Ось тобі й пшик" [Мудрий оповідач. Українські народні казки, байки, притчі, анекдоти. – Київ, 1962. – С. 217]. Звідси такі вислови, як "звести на пшик", "зійти на пшик" [див.: *Мишанич О.* Григорій Сковорода і усна народна творчість. – Київ, 1976. – С. 77–78], або приказки: "Отак, тату, зроби ковальський пшик"; "Зробив з лемеша пшик"; "Кував, грів, та на пшик і звів" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 195, 445].

[ЦИЦЕРОН. О СТАРОСТИ]

Его Высокоро́дію:
Ми́лостивому Госуда́рю,
Степа́ну Ива́новичу,
Господи́ну Полко́внику
Тевяшо́ву[1].

Ми́лостивый Госуда́рь!

Как то́лько ста́ну чита́ть Кни́жечку Цицеро́нову о Ста́рости, вдруг открыва́ется мнѣ Теа́тр Дре́внѣйших Ри́мских Времен́, а на нем представля́ется, напримѣр: Ками́ллус[2], Корунка́ніус[3], Ку́ріус[4] и Про́тчіи Таковы́и. Признаю́ся, что Позо́рищем сих Доброто́ю сія́ющих Серде́ц плѣня́ется моѐ Душе́вное О́ко, и прихожу̀ в Поня́тіе, что нѣт ничегѡ̀ ни Любе́знѣе, ни Прима́нчивѣе, как Доброду́шіе. Не могу̀ дово́льно надиви́ться, каки́м О́бразом Онѝ моглѝ быть Про́сты, но Пова́жны; Гру́бы, но Дружелю́бны; Вспы́лчивы, но Незлоби́вы; Ла́сковы, но не Лука́вы; Си́льны, но Справедли́вы; Побѣди́тельны, но Милосе́рды; Власти́тельны, но Безкористолю́бны; не мно́го Уче́ны, но Благоразу́мны; Разу́мны, но Безкова́рны; Великолѣпны, но Ще́дры; Хвастуны̀, но не Лгуны̀; Стяжа́тельны, но не Оби́дливы; Спо́рники, но не Правдоненави́стники; Скло́нны к Заблужде́нію, но не Жела́тели Егѡ̀; Защи́тники Грѣха̀, но поко́ль Ле́сти егѡ̀ не узна́ли; Честолю́бцы и Славолю́бцы, но Безпритво́рны и не Марты́шки; Изоби́льны, но не Сластолю́бцы и не Нѣ́жныи трудолю́бцы; не Христіа́не, но Люби́тели Безсме́ртія[5]. Не могу̀ себе увѣ́рить, чтоб не каса́лось до их слѣ́дующее Сло́во Христо́во: "И́же нѣсть на вы, по вас есть…"[6] Принужде́н сказа́ть с Па́влом: "Илѝ Іуде́ев то́кмо Бог, а не и Язы́ков? Ей и Язы́ков"[7]. Скажу̀ то́еж, что о Капита́нѣ Корни́ліи[8] сказа́л Петр: "По И́стинѣ разумѣва́ю, я́ко не на Ли́ца зрит Бог, но во вся́ком Язы́цѣ боя́йся Его и дѣлаяй Пра́вду прія́тен емѹ̀ есть…"[9] Се́-то тѣ О́вцы, находя́щіяся не от Двора̀ егѡ̀ Христо́ва[10], и Му́жи Проро́чествовавшіи не при Ски́ніи Свидѣ́нія, одна́ко ж пи́шется: "И препочѝ на них Дух, и сі́и бы́ша от впи́санных, и Проро́чествоваша"[11]. Не запреща́ет им Мойсе́й, хотя̀ о сем про́сит Егѡ̀ Нави́н[12], и Христо́с гово́рит: "Не брани́те…"[13] А хотя̀ ка́ждый Наро́д и Фами́лія, бу́дто Пшени́ца, Час от Часу̀ дѣ́лается Отро́дком от свои́х Пре́дков, одна́к помяну́тыи Апостоли, мно́гим Наро́дам Благовѣсти́вшіи СЛО́ВО И́СТИНЫ и испыта́вшіи Ка́чества Серде́ц их, Вре́менную Жизнь свою́ ко́нчить Благоволи́ли в Ри́мѣ. Ви́дно, что они́ и в своѝ Времена̀, коне́чно, Нѣ́чтось еще заста́ли в Сердца́х Ри́мских Дре́вняго от Пре́дков их Праводу́шія.

Впро́тчем, когда̀ сим Теа́тром весели́ся, нельзя̀ чтоб не взойшо́л мнѣ на Мысль Нѣ́кій Муж На́шего Вѣ́ка, не по Кро́ви и Пло́ти, но по Се́рдцу вышепомяну́тым Сро́ден. Я Егѡ̀ по тѣле́сной Внѣ́шности не вида́л. Но

Се́рдце Его̀ мо́жет *ли* укры́тися от Душе́внаго Зри́телей О́ка и в са́мые Дре́внѣйшіи Времена̀ проница́ющаго? Вну́треннему на вну́треннюю Безтѣле́сность смотря́щему Взо́ру ни Вре́мя, ни Го́ры, ни Рѣки препя́тствовать не могу́т. Сей Муж есть Поко́йный Ва́шего Высокоро́дія Роди́тель[14]. И Сія́-то Причи́на заохо́тила меня̀ подне́сть Сію̀ Кни́жечку, претолко́ванную Здѣ́шним Нарѣ́чіем в то Вре́мя, как по́льзовался я споко́йным Уедине́ніем в До́мѣ ва́шем. А переведены̀ не Слова̀ Ея́, но Мы́сли. Она̀ здѣ́лана Разгово́ром. Стари́к Като́н[15] веде́т Разгово́р, находя́сь в Нем Гла́вною Персо́ною. Он гово́рит Про́сто, но Тве́рдо. Его̀ Рѣчь ды́шет высо́кими Мы́слями, хотя̀ не накра́шена Блядосло́віем. И не Че́люстами, нижѐ Нару́жными Уста́ми[a] Во́здух бьет, как Аѳи́няне, но Се́рдцем и Гру́дью гово́рит Ри́млянин, пораж*а́*я востріе́м Ду́ха в са́мую Душе́вную То́чку, и оставля́я в ней язви́телное Чу́вство, бу́дто Пчела̀ Жа́ло. Знать-то Такова̀ Рѣчь, какова̀ Жизнь[16], а Жизнь такова̀, Каково̀ Се́рдце. Жизнь есть Плодоно́сное Де́рево, от До́браго Серде́чнаго Зе́рна рожда́ющееся, а Рѣчь есть Зерца́лом Се́рдца. Ни Оди́н Исто́чник в Чистотѣ свое́й не пока́жет Тѣле́сной Фігу́ры сто́лько жи́во, ско́лько я́сно Душе́вное *Л*ицѐ изобража́ется в открове́нных Вода́х Рѣ́чи. Се́рдце же Человѣ́ческое есть то́чным в Человѣ́кѣ Человѣ́ком, находя́сь Глав*о́*ю и Существо́м Его̀, как Свидѣ́тельствует Бі́бліа[17]. И соверше́нно Человѣка ви́дит Тот, кто ви́дит Се́рдце его̀.

Пріи́мите ж, Ва́ше Высокоро́діе, Рѣчь Като́нову, как Портре́т, Высо́кіи Сердца̀ представля́ющій. Подношу̀ о́ной Отцу̀ в Сы́нѣ его̀. Безще́тное разли́чіе име́ет бре́нное Тѣ́ло. Что́ же надлежи́т до Серде́ц, “нѣсть Іуде́й, ни Е́ллин… Вси́ бо вы Еди́но естѐ во Христѣ”[18].

Ва́шего Высокоро́дія,
Ми́лостиваго Госуда́ря,
Усе́рднѣйшій Слуга̀,
Студе́нт Григо́рій Сковорода̀.

ПЕРЕВО́Д

Из Книг Ри́мскаго Сена́тора Ма́рка Ци́церона: о Ста́рости. Он сію Кни́жку посвяти́л Дру́гу своему̀ Кавале́ру А́ттику[19], до котораго пи́шет слѣ́дующее Предисло́віе!

*Л*юбе́зный Тит!

Чем ты мнѣ запла́тиш, если полѣчу̀ твою̀ Печа́ль, кото́рая жжет и мяте́жит Се́рдце Твое[20]? Позво́ль мнѣ, *Л*юбе́зный Друг, отозваться к тебѣ Тѣ́ми Слова́ми, кото́рыми утѣша́ет в Ссы́лкѣ Сена́тора Ті́та Фламіа́на[21]

[a] Устами. Alluditur ad id, quod Athenis dictum est de Catone. Dictum autem est tale. Athenienses Faucibus, Romanos Pectore loqui idem, sed gravit[er] graece: ΣΕΜΝΩΣ [Це співзвучне з тим, що в Афінах сказано про Катона. А сказано таке. Афіняни устами, а римляни серцем говорять те саме, але він говорив по-грецькому: ПДНО (лат., гр.)].

Стари́нный наш Проро́к Енни́ус[22], не Бога́тством, но Доброду́шіем Сла́вный. Хотя́ соверше́нно зна́ю, что в тебѣ Печа́ль не так си́льно дѣ́йствует, как в помяну́том Сена́торѣ. Великоду́шное Твое Се́рдце дово́льно мнѣ извѣ́стное, и понима́ю, что Ты не то́чію Одно̀ И́мя для твое́й Фами́ліи из Аѳи́нскаго Наро́да, но и са́мое их Человѣколю́біе и тве́рдое Разсужде́ніе вы́нес с собо́ю[23]. Одна́ко ж поду́мываю, что О́бщая на́ша Печа́ль[24] сильня́е и́ногда дѣ́йствует в Твое́м, не́жели в моем Се́рдцѣ. Но когда̀ Ей пособи́ть гара́зда трудня́е, то оста́вим Еѐ на ино́е Вре́мя. А тепе́рь я заблагоразсуди́л написа́ть к тебѣ нѣ́что о Ста́рости, с тѣм У́мыслом, дабы̀ облегчи́ть Обои́х нас от Тя́жести Ея́. Сія̀ Тя́жесть мнѣ О́бща с тобо́ю, потому̀ что Ста́рость почтѝ уже на на́шей Ше́и сиди́т, по кра́йней Мѣ́рѣ, не дале́че за Плечи́ма[25]. И хотя́ мнѣ гара́зда извѣ́стно, что Ты как про́чіи Тя́жести, так и сію̀ разумно и вскро́мно сноси́ть умѣ́ешь, одна́к в са́мое то Вре́мя, как я намѣ́ревал Нѣ́что написа́ть о Ста́рости, ты мои́м попада́лся Мы́слям, и Тебѣ̀ онѝ удосто́или вмѣ́стѣ со мно́ю по́льзоваться се́ю мое́ю Услу́гою. Повѣрь мнѣ, с тако́ю я сла́достію сочиня́л сію́ Кни́жку, что Она̀ всѣ Го́рести мое́й Ста́рости оте́рла, здѣ́лав Еѐ ми́лою и Прія́тною. Призна́ймося ж, что никогда̀ у нас не сы́щется дово́льно Похва́л для Прему́дрости[26]. У Сей достохва́льной Госпожѝ, если кто слу́жит, таково́му вся Жизнь Здѣ́латься мо́жет сно́сною. Мно́го я уже и говори́л, и впред говори́ть ста́ну о Друго́й Мате́ріи. Но сіе Сочине́ніе с осо́бенным прошу̀ приня́ть Усе́рдіем. Я здѣ́лал сіе Разгово́ром, а Бесѣ́дующею Персо́ною вы́вел не из каки́х Дре́вних Басносло́вных Старико́в, но Приро́днаго На́шего Старика̀ Като́на, дабы̀ Рѣч моя тѣм са́мым имѣ́ла Ва́жности бо́льше. С Като́ном разгова́ривают еще Двѣ Персо́ны, удивля́ясь, что Он Ста́рость толь великоду́шно сно́сит. В про́тчем, естлѝ тебѣ̀ пока́жется, что Като́н в мое́м Разгово́рѣ иску́снѣе размышля́ет, не́жели в со́бственных свои́х Сочине́ніях, то прошу̀ То́е положи́ть на Щет Гре́ческаго Язы́ка, к кото́рому, всѣ зна́ют, что Он был превели́кій в Ста́рости Охо́тник. Бо́льше продолжа́ть не хочу̀. Вот тот Час все моѐ о Ста́рости Мнѣ́ніе Като́новою Рѣ́чью откро́ется.

РАЗГОВО́Р
О
СТА́РОСТИ.

БЕСѢ́ДУЮЩІЕ ЛИ́ЦА:
Като́н, Ле́ліус[27], Сціпіо́н[28].

СЦІПІО́Н. Мы О́ба удивля́емся Ча́сто Прему́дрым твои́м во все́м Посту́пкам, Ба́тюшка Наш. Но всегò нам удиви́телнѣе смотрѣ́ть на То, что твоя́ Ста́рость никогда̀ не́ была для тебе тяже́лою, кото́рая для Про́тчих Старико́в Го́рестною и не удобоноси́мою ка́жется Горо́ю[29].

КАТО́Н. Вы, Дѣ́ти, удивля́етесь тако́му Дѣ́лу, кото́рое, по мое́му Мнѣ́нію, не вели́кой Тру́дности сто́ит. А вот Причи́на: естлѝ кто И́стиннаго свое́го

Ща́стія Внутрь себѣ̀ и в Та́йностях Се́рдца своегѡ̀ не и́щет и не имѣ́ет, таково́му и молодо́й Вѣк тя́жестен. А одаре́нный сим И́стинным Добро́м никогда̀ не ро́пщет на Добропоря́дочныи и непреобори́мыи Зако́ны Есте́ственныи. Тако́в Зако́н есть во-пе́рвых Ста́рость. Всяк Ея дожда́ть жела́ет. А получи́в Ея̀, жа́луется. Таково́е-то на́ше Непостоя́нное Дура́чество. Ах! – гово́рят, – Мы и не усмотрѣ́ли, как состарѣ́лись! Пе́рвѣе то разсудить: кто их принуждает ошибаться? Ошибка их в том состоит, будьто Старость за Моло́достію на гара́зда скорѣ́йшем Жеребцѣ поспѣша́ет, не́жели Мо́лодость за Дѣ́тскими Лѣта́ми[30]. Друго́е то, естли́ бы они до́жили не до 80, но до 800 лѣт, скажѝ пожа́луй, чем бы их Ста́рость ле́гче здѣ́лалась? Сло́во в Сло́во и в то Вре́мя Долгоде́нствіе мину́ется, оставив Глу́паго Старика без всякаго Утѣше́нія. И так естьли вам моя Му́дрость удиви́тельна (Дай Бог, чтоб вы не ошиблись, а я бы досто́ин был прозываться Му́дрым), в сем Она состоит, что я Есте́ственным Уста́вам, как са́мому Бо́гу, повину́юсь и не проти́влюсь. Да и не могу никогда повѣ́рить, будьто бы Приро́да, нерачи́тельный Про́мысл об оконча́ніи на́шей Жи́зни имѣла, распорядив хорошѡ̀ одну то́лько Мо́лодость с Отро́ческим Во́зрастом. В сем бы Она подобна была неиску́сному Коме́дій Сочинителю, кото́рый крайняго Попече́нія не прилага́ет о послѣднем Дѣ́йствіи, дабы тѣм вся его Ба́сня каза́лась хоро́шею. Да и нельзя́ ж без тово, чтоб не быть како́му ни есть Оконча́нію. Мы то́е ж са́мое ви́дим на Плода́х Лѣсны́х и Полевы́х, Вре́мя и Зрѣ́лость дѣ́лает их Дря́хлыми и Сла́быми. И о сем Мудрому Человѣку тужи́ть не до́лжно, а и́наче бу́дет Он из Числа тѣх Исполи́нов, кото́рыи проти́ву Бога Войну̀ имѣ́ют[31].

Ле́лius. Да Ты ж нас весьма̀ одолжи́ш, Ба́тюшка, естьли пре́ждевре́менно нас наста́вишь, каки́м О́бразом нам поступа́ть в сих тя́жестных Лѣта́х? По кра́йней Мѣ́рѣ надѣ́емся и мы когда́сь быть Старика́ми.

Като́н. Изво́льте. Ско́лько могу̀. Ча́сто мнѣ дово́дилось быть в Компа́ніи с мои́ми Рове́сниками; вить вы зна́ете, что Молоде́ц с Молодцо́м, а Стари́к лю́бит обраща́ться с Старика́ми. Ча́сто дово́дится слы́шать их Жа́лобы на Ста́рость не то́лько от Просты́х, но и от Сена́торскаго О́рдина Старико́в[32]. Онѝ жа́луются, что Ста́рость лиши́ла их Молоде́цких Сластолю́бій[33], без кото́рых Живо́т свой Сме́ртію почита́ют. Лиши́ла их Почте́нія в Собра́ніи тѣх, кото́рыи их пре́жде почи́тывали. Но, мнѣ ка́жется, онѝ обвиня́ли Неви́нное. Вить если́ бы сему̀ Ста́рость была̀ Причи́ною, то ж са́мое и со мно́ю бы здѣ́лалось, и с про́тчими Глубо́ких Лѣт Людьмѝ, в кото́рых я на Ста́рость Ропта́нія не примѣ́тил. Онѝ не ту́жат, свободи́вшись от Уз Сластолю́бія, и Почте́нія от свои́х не лише́нны. Но всѣх сих Жа́лоб Исто́чником есть Нрав наш, а не Лѣта̀. Возде́ржным, Ла́сковым и Человѣколю́бным Сердца́м сно́сно и в са́мой Ста́рости живе́тся, а Оби́дливость и Немилосе́рдіе во вся́ких Лѣта́х нестерпи́мое.

Ле́лius. Са́мая Пра́вда. Но, мо́жет ста́ться, поду́мает Ктось, что твоя̀ Ста́рость сно́сна тебѣ̀ для твоегѡ̀ Бога́тства и Ра́нку. А вить сегѡ̀ всѣм имѣ́ть не возмо́жно.

Като́н. Пра́вда, что и в сем есть нѣчтось ма́ло Посо́бія, но са́мыи гла́внѣйшіи Причи́ны не в том состо́ят. Я здѣсь вам так отвѣча́ть ста́ну, как Авѳи́нской Генера́л Темісто́кл[34]. Он спо́рил с нѣкоторым Плу́том, кото́рый ему̀ хотѣ́л доказа́ть, что О́ной Генера́л Сла́ву себѣ́ сниска́л не чрез свои́ Досто́инства, но за то, что в сла́вном роди́лся Оте́чествѣ. “Переста́нь, пожа́луй, – сказа́л Военача́льник. – Не просла́вился бы я никогда̀, тобо́ю бу́дучи, да и твоѐ Се́рдце не принесло́ б тебѣ́ Похвалы̀, хотя́ бы ты моим Земляко́м был”. Так мо́жно сказа́ть и о Ста́рости. Пра́вда, что не без Доса́ды Она̀ в послѣ́дней Нищетѣ́ и Му́дростію Одаре́нному Человѣку, но для Бездѣ́льника несно́сна Она̀ и средѣ́ са́маго Изоби́лія. Любе́зные Дѣти! Без сумнѣ́нія, са́мая наде́жнѣйшая для Ста́рости есть Защи́та – Успѣ́х в Че́стности или Добродѣ́тели. Она̀, во всю Жизнь наблюда́ема, наконе́ц по Долговре́менности прино́сит Удиви́тельные Плоды̀ и в са́моих по́здой Вѣк не отъе́млемые. И сіе Одно̀ Чего̀ сто́ит? А сей уже Плод несравне́нно бо́льшій, когда̀ Человѣку Со́вѣсть представля́ет, что Он прове́л Жизнь добропоря́дочно и в Услу́гах для Бли́жних свои́х. Ту́т-то Он услажда́ется Вну́тренним Удово́лствіем. Вы зна́ете Макси́ма[35], что води́л А́рмію во вре́мя Аннiба́лового[36] на Рим нападе́нія. Я, Моло́дчиком бу́дучи, так сего Старика̀ люби́л, как своего́ Ро́дственника. Он имѣ́л Взор ва́жной, но Его̀ Ва́жность была̀ растворе́нна Ла́сковостію. Не отмѣни́лся ж он и под Ста́рость. Пра́вда, что я его на́чал знать, когда̀ Он еще не о́чень был стар, одна́ко ж в глубо́ких Лѣта́х. В Год я роди́лся по́слѣ того̀, как Он Пе́рвой раз здѣ́лан Ко́нсулом, а как уже он в Четве́ртой раз стал Ко́нсулом, я Моло́дчиком на́чал служи́ть под Его̀ Предводи́телством в А́рміи, отку́ду мнѣ Путь на́чал открыва́ться ко вступле́нію на Че́сти. Но, оста́вив ли́шніи Обстоя́телства, сей Стари́к отправля́л Войну̀, бу́дьто молодо́й Человѣ́к, и Аннiба́лово Ю́ношеское Бѣ́шенство, не хотя́ дать с ним Бата́ліи, разу́мно приводи́л в Безси́ліе. О чем Знако́мец мой, Проро́к Э́нніус, так написа́л:

“Оди́н Человѣ́к чрез Ко́сность спас Оте́чество: не смотря́, что Его браня́т, дѣ́лал, что в По́льзу, и сіѐ-то Дѣ́ло расти́т ему̀ Вѣ́чную Сла́ву”[37].

С како́ю ж Бо́дростію и Ра́зумом отобра́л Он Го́род Та́рент[38]? Я сам слы́шал, как Комenда́нт[39], потеря́в Го́род и убира́ясь в За́мок, с Хвастовство́м сказа́л: “Мнѣ ты благодари́ть до́лжен за взятьѐ Го́рода”. Что ж ему наш Макси́м отвѣча́л? “Са́мая Пра́вда, – смѣючи́сь, сказа́л, – нелзя́ бы мнѣ ника́к доста́ть, естьли́ б ты не потеря́л”. Изряднѣ́йшій был Военача́льник, но ниче́м не Ху́же был и Градонача́льник, защища́я вну́тренное Благосостоя́ніе, ско́лько Сил Его ста́ло. А ка́к уже здѣ́лался Нача́льником в Прорица́тельном Коллегію́м, без ко́их Совѣ́та и Предвѣща́нія никако́е зна́тное в О́бществѣ Дѣ́ло не всчина́лось, дерзнове́нно было гово́рит, что Одно̀ то́е Дѣ́ло Благослове́нное и с Бо́жіею происхо́дит По́мощію, кото́рое Обще́ственному посо́бствует Благоща́стію, и напроти́в того. Мно́го Пречѐстных Ка́честв примѣ́тил я в сем Му́жѣ, но ничто̀ так в нем не Удиви́тельно, как То́е, сколь Великоду́шно поне́с он Смерть своего̀ Сы́на, Человѣ́ка Зна́тнаго и Лѣт уже таки́х, в кото́рых избира́ются в Ко́нсулы[40]. Есть и тепе́рь спи́санна

Надгро́бная Рѣч Его, им сами́м гово́ренная в Похвалу́ Уме́ршаго, по Обыкнове́нію[41], кото́рую естьли́ взять чита́ть, нелзя́ не плю́нуть на Уче́ных[42]. Но Сей Муж не в Пу́бликѣ только вели́к, Он в Дома́шнем своем Уголку еще больше. Кака́я его Рѣчь? Како́е Наставле́ніе? Како́е Зна́ніе в Дре́вностях? Како́е Поня́тіе в Права́х Предвѣща́телнаго Коллегіу́м? И учён же был сто́лько, ско́лько Ри́мской Шля́хтѣ прили́чно. Всѣ Вои́нскіи Похо́ды, как Чужестра́нныи, так и Ри́мскіи, наизу́ст знал. Его я Рѣчью в то вре́мя толь гарячо́ наслажда́лся, будьто бы я знал, что по Сме́рти его не научи́ться мнѣ от кого́ друго́го, так и здѣлалось. К чему́ ж я столь мно́го наговори́л о Макси́мѣ? К тому́, что, как са́мы ви́дите, Грѣх сказа́ть, бу́дьто бы такова́я Ста́рость была́ Бѣдная. Но не всѣм же быть Военача́льниками и Градонача́льниками[43]. Не всѣм утѣша́ться торжестве́нным Побѣд Воспомина́ніем. Есть еще Безмо́лвная и така́я Ста́рость в тѣх *Люд*я́х, ко́и Споко́йно, Чисто и в особли́вом Поря́дкѣ Жизнь свою про́жили. Тако́в был (слы́шно) Плато́н. О Нем пи́шут, что в 81-м Жи́зни своей Году́, слага́я Кни́ги, У́мер. Тож пи́шут и об Исокра́тѣ[44], что и сей в 94-м году́ сложи́л Кни́гу[45], а жил по́слѣ того еще 5 *л*ѣт. Учи́тель же его *Лео́нтін*[46] 107-м *л*ѣт пережи́л, непреры́вно в свое́м *Дѣл*ѣ упражня́ясь. А как спроси́ли у Него́: “Заче́м тебѣ хо́чется толь до́лго жить?” “*Дл*ячего́ ж, де, не хотѣть? Менѐ Ста́рость ни в чем не обижа́ет”. Пресла́вный Отвѣт, и Учёному Человѣку прили́чный. А безу́мныи *Лю́де* свои́ со́бственныи Поро́ки и свою́ Вину́ слага́ют на Неви́нную Ста́рость. Не *дѣлал* сего́ неда́вно помяну́тый мно́ю Э́нніус. Вот его Рѣчь! “Конь, кото́рой рыста́л на Пу́бликѣ с Вы́игришем, тепе́рь в Ста́рости опочива́ет”[47]. Ви́дите, кому́ свою Ста́рость уподобля́ет[48]. Но, минова́в *ли́*шніи о нем Обстоя́телства, одно́ то скажу́, что, бу́дучи в Семи́десяти *Лѣта́х* (сто́лько всего́ *жил* он), толь великоду́шно нес *Два* не Удобоноси́мыи, по *Людско́му* разсужде́нію, Бремена́, а и́менно: Нищету́ и Ста́рость, что о́ными почти, как Игру́шкою, забавля́лся. А естьли́ взять в Ра́зум, то мо́жно найти́ть Четы́рѣ Виныѣ, *для* кото́рых Ста́рость *Люд*я́м пока́зывается бѣ́дною. 1-я. Что отво́дит от *Дѣл*. 2-я. Что Тѣ́ло прив*о́*дит в Сла́бость. 3-я. Что *лиша́ет* всѣх почтѝ Сла́достей тѣле́сных[49]. 4-я. Что не дале́че от Сме́рти. Си́и Четы́рѣ Ея́ Ви́нности си́льны *ли* и справедли́вы? Естьли вам Нра́вится, разбере́м вся́кую из них. 1. Отво́дит, гово́рят, Ста́рость от *Дѣл*! Хорошо́, от Каких *Дѣл*? От тѣх *ли*, что Молоды́и *Лю́де* Тѣле́сною Крѣ́постью произво́дят? Ра́звѣ ж *для* Старико́в не оста́лось никаки́х *Дѣл*, не Тѣле́сною Крѣпостью, но Си́лою *Ду́ха* приуготовля́емых? Так по́этому Макси́м[50] ничево не *дѣлал*? Пра́зден был и Па́вел[51], Оте́ц Сціпіо́нов, Тесть моего *Любе́знаго* Сы́на, и про́чіи Старикѝ, как напримѣр Фабри́цій[52], Ку́ріус[53], Корунка́ній[54], защища́я О́бщее Благосостоя́ніе Си́лою Совѣта и Ра́зума, ничево́ не *дѣлали*? Кла́вдій[55] наш не то́лько стар, но и слѣп был, одна́к, находя́сь в Засѣда́ніи Сена́тском, как то́лько почу́вствовал, что Мнѣ́ніе Чле́нов скло́нно к Ми́ру и Сою́зу с Короле́м Пи́ірром[56], дерзнове́нно сказа́л Слѣ́дующее: “Куда́ ва́ши Умы́ на́чали упада́ть? Они, ка́жется, не́ были столь сла́бы и По́длы”[57].

Нахо́дится его цѣлая Рѣчь, кото́рую говори́л в Сена́тѣ 17-го лѣта по́слѣ втора́го своего Ко́нсулства, кото́рое в 10 лѣт пе́рвому послѣдовало, бы́вши пре́жде Ко́нсулства Полиціиме́йстером[58]. По семѹ̀ ви́дно, что он во Вре́мя Войны̀ с Короле́м Пи́ирром гора́зда был Стар. Но так то́чно Пре́дки на́ши Свидѣтелствуют. Ви́дите, что напра́сно вину́ют Ста́рость, бу́дьто она̀ отво́дит от Дѣл. Онѝ так ошиба́ются, как тот, кото́рой про Корабе́льнаго Прави́теля ду́мает, что он пра́здно сиди́т, а рабо́тают то́лько тѣ, что ла́зят по Вере́вкам, бѣгают по Краям, выкида́ют на Днѣ Стечь. Пра́вда, что он, смотря̀ на Ка́рту, не дѣлает тово, что Матро́зы, но вмѣсто того гора́зда важнѣйшее отправля́ет. Са́мыи Гла́внѣйшіи Дѣла̀ не от Тѣле́сной Прово́рности роди́тся, но Совѣт, Изобрѣтеніе, Поня́тіе – вот Мать их! А сих Дарова́ній Ста́рость не то́лько не лише́нна, но Час от Часу̀ в Ней возраста́ют. Неуже́ль вам ка́жется, что я, бы́вши Солда́том, Полко́вником, Генера́лом и Ко́нсулом[59] в ра́зных Похо́дах, тепе́рь приостанови́лся в Дѣла́х? Ника́к. Я Сена́ту как поступа́ть предпи́сую и заблаговре́менно предлага́ю, каки́м О́бразом Войну обяви́ть Респу́бликѣ Карѳаге́нской и тѣм уничто́жить всѣ Ея Худы́я Намѣренія. И пото́ль о ней безпоко́иться не переста́ну, пока̀ Ея̀ не уви́жу разоре́нія, кото́рую Побѣду, о когда́ б Милосе́рдный Бог для твоего, Друг мой Сціпіо́н, Предводи́телства побере́г! Жела́ю, чего Дѣд твой не додѣлал, дабы ты доко́нчил. Вот уже 33 год, как он умер, но Па́мять толи́каго Му́жа умере́ть не мо́жет у всѣх Пото́мков. За Год пре́жде мое́го Полиціиме́йстерства у́мер, а Девятью̀ года́ми по́слѣ мое́го Ко́нсулства, бу́дучи в Друго́й раз Ко́нсулом[60], а мои́м в сем Чину̀ Това́рищем, но есть ли́ б до́жил и до́ ста Лѣт, как вам мни́тся, мог ли бы Он ока́евать свою̀ Ста́рость? Пра́вда, что не мо́жно б ему в Па́ртіи ѣздить, Ружьем и Са́блею владѣть[61]. Ка́к же? Совѣтом, Прожéктами, Наставле́ніем, вот чем бы Он по́льзовал! И в сем-то есть ли́ бы Старикѝ не си́льны бы́ли, то На́ши Пре́дки никогда́ бы Гла́внѣйшаго Совѣта не назва́ли Сена́том, то́ есть Старши́ною[62]. Та́кож и в Лакедемо́нской Респу́бликѣ, кото́рыи высоча́йшим Правле́ніем за́няты, как дѣйстви́тельно Старика́ми нахо́дятся, так и тѣм же И́менем называ́ются[63]. Взгля́ньте, если хоти́те, на Чужестра́нныи Наро́ды. По спра́вкѣ узна́ете, что знатнѣйшіи Респу́блики через Моло́дчиков к паде́нію приведены̀, а чрез Стариков в Пе́рвое Благосостоя́ніе возврати́лись. Вспо́мните то, что на Коме́діи бы́ло предста́влено. Одна̀ Персо́на спра́шует так: “Скажѝ, пожа́луй, как вы так ско́ро потеря́ли О́бщество, да ещѐ цвѣту́щее О́бщество?” А друга́я Персо́на, между про́тчим, так Отвѣча́ет: “Прояви́лись, де, Новомо́дныи у нас Градонача́льники, Вѣтренныи Моло́дчики”[64]. Ви́дите, что сро́дная цвѣту́щим Лѣта́м Безразсу́дность так, как Съди́нам Прозорли́вость. Пра́вда, что у Старико́в Па́мять слабѣет. Но по большо́й Ча́сти у тѣх, что с Приро́ды ту́пы и о ней не стара́ются. Темисто́кл все Аѳи́нское Шляхе́тство по И́мени знал, и не ду́маю, что он, состарѣвшись, называ́л того Ѳомо́ю, кто был Дими́тріем[65]. Повѣрьте, что я не то́лько всѣх Ны́нѣшних Дворя́н зна́ю, но и Отцо́в и Дѣдо́в их. И хотя̀ ча́сто чита́ю на Гроба́х На́дписи, что, по О́бщей Послóвицѣ, бу́дьто вреди́т Па́мяти[66], одна́к не опаса́юсь. Онѝ мнѣ Уме́рших

напа́мятывают. Я еще ни об одно́м Старике́ не слыха́л, чтоб он позабы́л то Ме́сто, где́ зары́л Сокро́вище. Все по́мнят, если о чем стара́ются. Напримѣр, за кого̀ они́ в Судѣ́ поручи́лись, кто их Должни́к, кто Заимода́вец? А что ж уже сказа́ть о Знатнѣ́йших, или в Права́х иску́сных, или Учёных Старика́х[67]? Сколь мно́го они по́мнят! Не отхо́дит Приро́дная Острота̀ от Ста́рости, если она̀ постоя́нна в сво́й Скло́нности и Трудолю́біи. Остае́тся ж сія Острота̀ не то́лько в Высокочино́вных, но и в тѣх Старика́х, ко́и Пра́здно живу́т и споко́йно. Софо́кл[68], напримѣ́р, в глубоча́йшей Ста́рости сочини́л Траге́діи[69]. Каза́лось, бу́дьто он не ради́т о Хазя́йствѣ. Дятого Сыновья̀ проси́ли на его в Судѣ́, чтоб он по Права́м отрѣше́н был от Домострои́телства как Сумозбро́д. Стари́к, взяв с собо́ю неда́вно сочине́нную Шту́ку[70] и прише́д пред Су́ддей, прочита́л пред ними. “Как вам ка́жется, Господа̀ Су́дьи, – спроси́л престарѣ́лой, – си́ и моѝ Рѣ́чи Сумозбро́дом ли па́хнут?” И так свободи́лся от Приговору́[71]. Скажи́те ж, могла́ ли Ста́рость пресѣ́чь Скло́нность его̀ к Учёнію? Тож ви́дим во мно́гих про́тчих Учёных Людя́х, как-то в Гоме́рѣ[72], Питаго́рѣ[73], Плато́нѣ[74], Демокри́тѣ[75], в Діоге́нѣ[76], кото́раго вы и са́ми вида́ли в Ри́мѣ[77]. Во всѣ́х сих Му́жах Любо́вь к Му́дрости толь до́лгая была̀, ско́лько бы́ло их Жи́зни. Да и кро́мѣ сей Божественной Скло́нности, могу̀ вам на И́мя сказа́ть тѣх Хазя́ев Ри́мских, Сосѣ́дов и Знако́мцов мои́х, без кото́рых почти́ никака́я важнѣ́йшая Рабо́та на Поля́х Саби́нских не быва́ет. Без них ни сѣ́ют, ни Плодо́в не збира́ют, ни свозя́т, хотя̀ то им в сем и диви́ться ме́нше до́лжно затѣм, что нѣт тако́го Старика̀, чтоб он не ча́ял Го́да пережи́ть. Одна́ко ж онѝ и в тѣх Дѣла́х трудя́тся, кото́рыми зна́ют, что им совсѣ́м не по́льзоваться. Напримѣ́р, сѣ́ют Деревья̀ для Пото́мков, и если его спроси́ть: “Для кого̀ ты, стар бу́дучи, сѣешь?” – Отвѣча́ет: “Кому̀ Бог дасть. По Его̀ свято́й во́лѣ я все сіѐ имѣ́ю от Пре́дков, а сам оста́влю для Пото́мков”. Не о́чень мнѣ нра́вятся нѣкотораго на́шего Коме́дій Сочини́теля Слова̀ Слѣ́дующіи: “Ах, Ста́рость! Хотя́ бы твой Прихо́д во всем ино́м был для нас не бѣ́ден, однак дово́льно и той Го́рести, что, до́лго живучѝ, ча́сто принужде́нны ви́дѣть то, на что смотрѣ́ть не хо́чется”[78]. Пра́вда; а мо́жет быть ча́сто и тако́е, чего хо́чется. Бу́дьто ж и Мо́лодость одно̀ то́лько то ви́дит, что Ей Нра́вится. Но Он еще ху́же гово́рит в Слѣ́дующем: “Да и то в Ста́рости за са́мое Го́рестнѣйшее почита́ю, чу́вствовать то, что Стари́к Вся́кому несно́сен”[79]. Нѣт! Лу́чше сказа́ть Прія́тен, не́жели несно́сен! Че́стныи Старикѝ лю́бят Добросерде́чных Молодцо́в, и Почте́ніем, от них воздава́емым, облегча́ется Ста́рость их. Ра́вным О́бразом Лю́де молоды́и ра́ди у Старико́в слу́шать Наставле́ніе, веду́щее их к Любвѣ Добронра́вія[80]. Я чу́вствую, что не ме́нше я вам Прія́тен, как вы мнѣ. Тепе́рь понима́ете ли, что Старикѝ без Дѣла не живу́т? Онѝ никогда̀ не гуля́ют, всегда̀ тружда́ясь в том, к чему̀ в Проше́дших Лѣтах скло́нны бы́ли. А то ж еще что значи́т, что и приобуча́ются чему̀-нибу́дь? Соло́н[81] Законода́вец сам хва́лится, что его Ста́рость ежеде́нно что-нибу́дь Но́вое понима́ет[82]. Я и сам Гре́ческому Язы́ку Стариком обучи́лся, утоли́в мою̀ Охо́ту, как долговре́менную Жа́жду, дабы

само́му мнѣ мо́жно чита́ть тѣ вели́ких Мужей Примѣ́ры, кото́рым Житіѐ мое сообра́зное ви́дите. Слыхал я, что Сокра́т то́ же здѣ́лал в Му́зыкѣ, обучи́вся на *Лю́тнѣ*[83]. Хотѣ́лось бы мнѣ и в сем подража́ть *Дре́вним*, но что до Гре́ческаго Письма̀ надлежи́т, то́чно и отдѣ́лался.

2. Повѣ́рьте, что я и в Ны́нѣшнее Вре́мя не тре́бую Си́лы Молоде́цкой.

(Погово́рим о Второ́й Ея Ви́нности, бу́дьто Ста́рость Тѣ́ло приво́дит в Сла́бость). Так, как Молодцо́м бу́дучи, не жела́л Си́лы Воло́вой или Медве́жей. Ско́лько Бог влил Си́лы Челове́ку, тѣм до́лжно по́льзоваться, а сверх Мо́чи не ду́ться. Мо́жно *ли* него́днѣе Сло́во вы́блевать, как Боре́ц Мило́н[84] что сказа́л? Он был уже Стар и, уви́дя борю́щихся Борцо́в на Позо́рѣ, взгля́нув на свои́ руки, сказал, запла́кавши: “Ах, Ру́ки! Пра́вда, что вы уже омертвѣ́ли”. Скажи́, Глупе́ц, *лу́чше*, что не столь твои́ ру́ки, как Се́рдце[85] есть Него́дное. Просла́вился ты рука́ми да Гру́дью твое́ю, а не сами́м собо́ю, то́ есть не Душе́ю твое́ю. Не таковы́х Мы́слей бы́ли сла́вныи на́ши вышепомяну́тыи Сена́торы[86]. Онѝ Шляхе́тству предпи́сывали Зако́ны, а Острота̀ Ра́зума их до послѣ́дняго издыха́нія простира́лась. Рѣчь простира́ть до Наро́да, пра́вда, что чу́ть *ли* не тяжела̀ сія̀ До́лжность для Старика̀, потому̀ что она̀ не то́лько до Мы́слей, но и до Тѣле́снаго Сложе́нія каса́ется. Коне́чно, Зво́нкость в Го́лосѣ не зна́ю как-то я́сная и у Старико́в, и я по сію́ По́ру Ея не потеря́л в толи́ких, как ви́дите, *Лѣта́х*. Одна́ко ж Старику̀ прили́чно ти́хо и без Кри́ку Рѣчь весть, она̀ ча́сто сама̀ наха́дит свои́х Слы́шателей, если бу́дет Бога́та, Че́стна и Кро́тка. А когда̀ сам Ея̀ проговори́ть за Ста́ростію не в Си́лах, мо́жно приказа́ть таки́м Молоды́м *Люде́м*, как вы: и что ж прія́тнѣе, как быть Старико́м, усе́рдными Молодца́ми окруже́нным? Неуже́ль для них и тако́й Си́лы не оста́лось, чтоб мо́жно им Молоды́х *Люде́й* научи́ть, наставля́ть и ко всѣм че́стным Услу́гам[87] приводи́ть? А что ж Пречестнѣе сего? Признаю́сь, что я за щасли́вых почита́л обои́х твои́х Пре́дков Сціпіо́нов[88] и обои́х *Дѣдо́в* твои́х[89] в то Вре́мя, как они́, быва́ло, поха́живают, Толпо́ю Че́стных Ю́ношъ окруже́нны. Не пра́во мы разсужда́ем, когда̀ ду́маем, что Учи́тель како́й-*либо* Че́стной Нау́ки затѣм стал Худ, что Стар и Слаб. *Да* и са́мой сей Сла́бости по большо́й Ча́сти Вино́ю быва́ет безпу́тная Мла́дость. Она̀ поруча́ет Ста́рости Тѣ́ло, изнури́в о́ное Вене́рою и Ро́скошью. Перси́дскаго Мона́рха Ки́ра Рѣчь есть в Кни́гѣ Ксенофо́нтовой[90], кото́рую Он перед Сме́ртью Говори́л к Сыновья́м свои́м. Он был о́чень Стар[91], одна́к, де, я никогда̀ не чу́вствовал, чтоб моя̀ Ста́рость здѣ́лалась слабе́е Мла́дости. Я Ма́лчиком по́мню одного̀ Сена́тора[92]. Он по́слѣ втори́чнаго Бытія своего Ко́нсулом в 4 года поста́влен был Первосвяще́нником и отправля́л сію̀ До́лжность 22 го́да, а был столь в Глубоча́йших *Лѣта́х* крѣ́пок, как Молодо́й. О себѣ́ само́м не к ста́тѣ мнѣ ска́зывать, хотя сіе на́шим *Лѣта́м* и дозволя́ется. В Геме́ровых Кни́гах ча́сто проповѣ́дует своѝ Добродѣ́тели Стари́к Не́стор[93]: сіѐ для него проста́тельно затѣм, что он уже тре́тый Вѣк Человѣ́ческій выжива́л. Он говори́л Пра́вду, и нельзя̀ было̀ Его поче́сть за Хвастуна̀ или за Болтуна̀. Не допуща́ла о сем ду́мать Рѣчь Его, кото́рая, по Свидѣ́телству Геме́рову, сладча́е Ме́да от Уст

Его проистека́ла[94]. Сія Сла́дость не от Тѣле́сных Сил раждае́тся. И Вожд Гре́ческих Во́йск Агамемно́н[95] не Хра́брых Ахилле́сов[96], но сла́бых Не́сторов де́сять у себя имѣ́ть жела́ет, и если б их имѣ́ть мо́жно, без сомнѣ́нія бы послѣ́довало скоря́е разоре́ніе Го́рода Тро́и[97]. Тепе́рь ста́ну говори́ть о Себѣ́. Мнѣ О́троду 84-той год. Пра́вда, что я не могу́ сказа́ть то, что сказа́л о себѣ вышепомяну́тый Кир, одна́к са́мы ви́дите, что меня Ста́рость не совсѣм изнури́ла. Дово́льно у меня си́лы на то, чтоб отправля́ть Сена́тскіи Дѣла̀, имѣ́ть публи́чно Рѣчь к Наро́ду, служи́ть мои́м Однаро́дным и Чужестра́нным Друзья́м, защища́ть свои́х Фавори́тов. И я не зна́ю, с каковы́м то́лко[м] Лю́де похваля́ют Стари́нну Послóвицу сію: если́, де, до́лго быть Старико́м жела́ешь, то становѝсь завре́менно. Для мене лу́чше коротѣ́е Ста́рость, не́жели зара́нѣе, и еще до сих Пор никогда̀ мене никто не заста́л без Дѣ́ла. Пра́вда, что я не сто́лько си́лен, ско́лько кто-нибу́дь из вас Двои́х. Да и вы не сто́ль Дю́жы, сколь Капита́н де По́нто[98]. Неуже́ль затѣ́м Он лу́чше вас? Не вели́кая Ну́жда быть Дю́жым, если кто по Мѣ́рѣ своей Мо́чи надува́ется. Ска́зуют, что помяну́тый Боре́ц Мило́н в Гре́ціи цѣ́лаго Вола̀ чрез всю Пло́щадь в Че́тверть Версты̀ на плеча́х перетаска́л. Что ж для тебе лу́чше? Крѣ́пость ли сего Богатыря́, или Си́ла Вну́тренняго Поня́тія[99], каково́е было̀, напр[имѣр], в Се́рдцѣ Пиѳагоро́вом[100]? Прито́м Си́ла Тѣле́сная есть Добро̀ мимоходя́щее: по́лзуйся, поко́ль есть, пройшло́ ли, не тужѝ. Неуже́ль Молодцы̀ за Отро́чеством тужи́ть до́лжны? и за Мо́лодостію тѣ, что полѣтня́е? Бог расположи́л Вѣк Человѣ́ческій так, как Путь, и вся́кой Во́зраст имѣ́ет свое Тече́ніе. Младе́нчество безси́льное, Ю́ношество необу́зданное, Му́жество пова́жное, а Ста́рость во все свое Вре́мя по Приро́дѣ в нѣ́которой Зрѣ́лости, бу́дьто Плоды̀, нахо́дится. Я ду́маю, слыха́л ты, Сціпіо́н, что дѣ́лает тепе́рь твой прія́тель Коро́ль Масини́сса[101], Стари́к Лѣ́т 90. Он в доро́гѣ, когда̀ пѣ́шій пошéл, не на́добно ему Конѧ̀, а если́ на Конѧ̀ сѣ́л, не сла́зит с него̀: никако́й Дождь, никака́я Сту́жа не прину́дит ево надѣ́ть Ша́пку, сух весьма̀ тѣ́лом[102], всѣ Короле́вскіи До́лжности сам отправля́ет. Посему̀ ви́дно, что Трудолю́біе и Воздержа́ніе мо́жет нѣ́сколько приbере́чь пре́жних сил и в са́мой Ста́рости. Ста́рость, де, безси́льная! Не спо́рю! Никто ж от Старика̀ си́лы и не тре́бует. И так са́мы Зако́ны уволня́ют Ста́рость от тѣх Зва́ній, кото́рых нельзя́ несть без тѣле́сной Си́лы[103]. И не то́лько к невозмо́жному, но и к са́мому возмо́жному нас не ну́дят. Мно́гіи, де, Старикѝ так сла́бы, что не то́лько Общенаро́дной како́й До́лжности, но со всѣ́м тѣ́м в Хазя́йствѣ и в Пропита́ніи своéм ничево̀ исправля́ть не могу́т. Пра́вда! Да до́лжно ж знать, что сія Порчь не одно́й Ста́рости есть сво́йственна, но всплóшь простира́ется до Человѣ́ческой Не́мощи. Ты зна́ешь, сколь был Здоро́вьям слаб Сын Сціпіо́нов[104], кото́рый тебе за Сы́на себѣ́ при́нял, и если́ б ему сіе не помѣша́ло, коне́чно б он был Вторы́м Ри́мским Свѣти́лом послѣ Отца̀, потому̀ что, кро́мѣ Душе́вной Благоро́дности, был Учéніем дово́лнѣе Отца̀. Чего́ ж сему̀ диви́ться в Старика́х, когда̀ и Молоды́и Лю́де сего убѣжа́ть не могу́т? На́добно, Любе́зные Дѣ́ти, боро́ться с Ста́ростью, как з Болѣ́знію, а недоста́тки Ея̀

награжда́ть радѣ́ніем. Смотрѣ́ть Здоро́вья, умѣ́ренное имѣ́ть Трудолю́біе, ѣсть и пить сто́лько, чтоб попра́вить, а не обремени́ть тѣлы́шко, тож и о Душѣ́ стара́ться еще бо́льше до́лжно, а если́ Она̀ без прили́чной себѣ́ Пи́щи остае́тся, то под Ста́рость и сама̀ прихо́дит в Сла́бость. Пра́вда, что тѣлы́шко на́ше становѝтся тяже́лѣе, если приморѝть о́ное трудо́м, но Душа̀ чем бо́льше мы́слит, тем быстропа́рнѣе дѣ́лается. В про́тчем, что надлежи́т до тѣх Старико́в, кото́рых Комедіа́лный Теа́тр [в]мѣ́сто Дурако́в представля́ет[105], то он облича́ет тѣх, ко́и легковѣ́рныи, безпамя́тныи и неради́выи, а сі́и Поро́ки ро́дятся от Ста́рости нерачи́телной и Пріуны́лой, но не Про́сто от Ста́рости. Как Шаль и Сластолю́біе в Молоды́х Люде́х больш быва́ет, не́жели в Старика́х, одна́ко ж не во всѣх Молодца́х, а то́лько в Худы́х, так и Сумозбро́дная Ста́рость не во всѣх, но в одни́х то́лько Глу́пых живе́т Старика́х. И Стар, и Слѣп был помяну́тый Кла́вдій[106], но при все́м том Четырьма̀ взро́слыми Сыновья́ми, Пятьма дочерьмѝ, толь вели́ким До́мом, толи́ким Мно́жеством управля́л свои́х Фавори́тов. И не ди́вно. Всегда̀ в нем был Ум бодр, а Мы́сли, как Лук напряже́нный, и не пріунывáл в Ста́рости. Имѣ́л Власть не то́лько в Совѣ́тах, но и в Повелѣ́ніях. Боя́лись его Рабы́, опаса́лись Дѣ́ти, всѣм был люби́мый. Живо́й был в том До́мѣ Обы́чай и Поря́док Отцо́вскій, а в сем-то и состо́ит Почте́нная Ста́рость, если сама̀ свою́ Честь защища́ет, не упуща́я своей вла́сти, и, никому̀ не порабоще́нна, да́же до послѣ́дняго Издыха́нія Госпо́дствует над Дома́шними. Хвалю̀ того̀ Молодца̀, в кото́раго Се́рдцѣ есть нѣ́что Старика́м Прили́чное, и Старика̀, в ко́ем нѣ́чтось есть Ю́ношеское; тако́в Человѣ́к тѣ́лом под Ста́рость осла́бнет, но не Душе́ю. Тепе́рь я Кни́гу сочиня́ю[107], в Ней запи́сую всѣ Дре́вности, и Рѣ́чи, гово́ренныи мно́ю о Важнѣ́йших в Сена́тѣ Дѣла́х, и разли́чных Зако́нов Си́лу собира́ю. Нерѣ́дко по́лзуюсь, чита́я Гре́ческих Писа́телей, а подража́я Ученика́м Питаго́ровым, дабы Па́мять моя не пришла̀ в сла́бость, воспомина́ю в Вечеру̀ все то, что в тот День мно́ю или ска́занно, или от друга́го кого̀ слы́шано или здѣ́лано. Вот простра́нное По́ле! Ту́т-то может Человѣ́ческій Ра́зум трудолю́бствовать. Здѣсь я, рабо́тая, невели́ку Ну́жду имѣ́ю в тѣ́лесных си́лах. Пособля́ю Друзья́м, прихожу̀ ча́сто в Сена́т, самоизво́льно сообща́ю, если мнѣ что Хоро́шее по до́лгом Размышле́ніи взо[й]шло̀ на Ум, и сію̀ Ва́жность доказа́телно изъясня́ю, но Си́лою Ду́ха, не тѣ́ла, а если́ б что здѣ́лать не́ был в си́лах, по кра́йней мѣ́ре в поко́ѣ сидя́, утѣ́шусь Размышле́ніем о том, чего̀ доказа́ть не могу̀. Но не так я про́жил Жизнь, чтоб не могтѝ. В таковы́х труда́х и не усмо́триш, как подо́йдет Ста́рость, и Вѣк наш нечувстви́тельно и не вдруг ослабѣва́ет, но Час от Часу̀ потихо́ньку, бу́дьто воск, иста́евает.

3-е. Тепе́рь сле́дует тре́тяя Хула̀ на Ста́рость, а и́менно: за то̀, что она̀ лиша́ется всѣх тѣле́сных Сласте́й! О Прекра́сное Дарова́ніе! если она̀ похища́ет у нас то, что для Молоды́х Люде́й Гла́вная есть поги́бель. Вы́слушайте, Любе́зныи Дѣ́ти, стари́нную Рѣчь нѣ́коего Вели́каго и Пресла́внаго Му́жа[108]; она̀ мнѣ доста́лась в то Вре́мя, как я был под Предводи́тельством на́шего Макси́ма в Похо́дѣ под Го́родом Таре́нтом, а вот

Она: Са́мый Гла́внѣйшій Врагъ для Человѣ́ка живе́тъ в тѣ́лѣ на́шем – Бѣс плотска́го Сластолю́бія. Онъ слѣпо и необу́зданно жене́тъ и жжетъ Се́рдце к Ско́тским Услажде́ніям; отсю́ду-то ро́дятся Измѣ́ны в Госуда́рствах и Разоре́нія их, отсю́ду та́йныи с Непрія́телем Перепи́ски и всѣ скры́тых и я́вных Ме́рзостей Страши́лища, а Блядуно́в, Чужело́жников и про́тчих Плотоуго́дников сей Сатана̀ родніо́хеньким есть Отцо́м. Неоцѣне́нное есть на́ше Сокро́вище Вну́тренній нашъ и потае́нный Человѣкъ, вли́тый нам от Бо́га[109]. Сему́ ж то Сокро́вищу Смертоно́снѣйшим Я́дом есть Сластолю́біе, и еслѝ оно̀ в Тѣ́лѣ воцари́тся, в то Вре́мя из Нещасли́вых на́ших Предѣ́лов вон изго́нится Воздержа́ніе и вся Его[110] Блаже́нная Фами́лія. А если сіе ка́жется для тебя невѣроя́тным, вообразѝ себѣ Человѣ́ка, Сластолю́біем в Высоча́йшем сте́пени разже́ннаго. В то Вре́мя Я́сно поня́ть мо́жешь, что в са́мом Огнѣ̀ его Сладостра́стія Умъ здѣ́лается совсѣм недѣйстви́тельным, ни к Понятію, ни к Разсужде́нію Го́дным. А если́ бы сей Прокля́тый Пла́мень на до́лгое Вре́мя продолжи́лся, соверше́нно бы в Душѣ́ на́шей потуши́л Боже́ственную И́скру. Сію Рѣчь говори́л Филосо́ф Архи́та[111], разгова́ривая с Отцо́м того Самни́тянина, кото́рый вы́игралъ Бата́лію у на́ших Ко́нсулов[112]. При сем Разгово́рѣ былъ и Плато́н Аѳи́нскій[113]. Есть у меня̀ Прія́тель в Таре́нтѣ[114], по ска́зкѣ его, он все сіе слыха́л от Пре́дков свои́х. К Чему́ ж я наговори́л? А вот к Тому̀, еслѝ Стари́к лише́н Ра́зума и Му́дрости к обузда́нію Сластолю́бія, то пуска́й благодари́т Ста́рости. Она̀-то ему здѣ́лала, чтоб не́ было лю́бо то, что не к ста́тѣ всѣм нам. Сластолю́біе есть Яд здра́вому Совѣ́ту, Смерть Ра́зуму, Слѣпота̀ Душе́вным Оча́м и не имѣ́ет ни еди́наго Причи́стія со Свѣ́том. Прехра́брый Муж былъ Тіт Фламі́ній[115]. Родно́й Братъ его изключе́н мно́ю из Числа̀ Сена́торов Седмью̀ Года́ми по́слѣ его вла́сти Ко́нсулской[116]. Не хотѣ́лось мнѣ сего̀, но Благопристо́йность принуди́ла изобличи́ть Его Любодѣ́йственное Се́рдце. Онъ былъ во Фра́нціи Ко́нсулом и по проше́нію свое́й Нало́жницы приказа́л отрубі́ть Го́лову нѣ́которому из Заключе́нных. Сей Коло́дникъ ушо́л и яви́лся в Ри́мѣ в то Вре́мя, как Фламі́ніев Братъ былъ Антеце́ссором[117] мои́м в До́лжности Полиціиме́йстерской. Я с товарищем, находя́сь в О́череди Ко́нсулской, не моглѝ нико́им О́бразом оправда́ть толь беззако́ннаго и неограни́ченнаго Любодѣя́нія. Оно̀, кро́мѣ партикуля́рнаго его Безче́стія, цѣ́лой Ри́мской Импе́ріи Безсла́віе в себѣ́ заключа́ло. Как былъ я Мо́лод, Ча́сто доводи́лось слы́шать от Старико́в, а онѝ та́кже Ма́лчиками слыха́ли от ста́рших, что нашъ Фабри́цій, отправля́я До́лжность Посо́лскую у Короля̀ Пи́ррa[118], послыха́л о нѣ́коем находя́щемся в Аѳи́нах Человѣ́кѣ, кото́рый называ́л себя̀ Філо́софом, а учи́л, что всѣх на́ших Намѣ́реній и всего̀ Житія̀ Конце́м и Предме́томъ до́лжна быть Ро́скошь и Сластолю́біе[119]. Фабри́цій по возвраще́ніи свое́м в Римъ раска́зываетъ, быва́ло, о семъ с Удивле́ніем, при се́й Бесѣ́дѣ Сена́торы[120] с Охо́тою тако́й Умъ свои́м Непрія́телям имѣ́ть жела́ли. В то, де, Вре́мя они́ не стра́шны намъ бу́дутъ. Сена́торъ Ку́рій в одно̀ Вре́мя жива́л с Де́кіем. Де́кій, бу́дучи в Четве́ртой Разъ Ко́нсулом, у́мер за Оте́чество[121]. Зналъ сего Му́жа Фабри́цій, зналъ Корунка́ній. Онѝ, разсужда́я как Де́кіев

Посту́пок, так и со́бственныи своéй Жи́зни *Дѣла̀*, в такóе Поня́тіе приходи́ли, что есть неотмѣ́нно Втора́я кака́я-то в Человѣ́кѣ НАТУ́РА, кото́рая не *Ло́жною* своéю Красото́ю привлека́ет к себѣ́ Разу́мнѣйшіи и Честнѣ́йшіи Сердца̀, подня́вшіися от Плотско́й сла́сти к И́стинному Ея̀ Услажде́нію. К Чему́ ж я толь мно́го наказа́л о Сластолю́біи? К Тому̀, что не то́чію никако́й Хулы̀, но напроти́в того Превели́кой Хвалы̀ досто́йна Ста́рость за то, что Она̀ не тре́бует никаки́х Плотоуго́дій. Бога́тыи Столы̀, Ча́стыи Пока́лы, все то *для* нея̀ *ли́*шнее и приво́дит то́лько в Обяде́ніе, в Опи́йство, в Поно́сы, в Безсо́нницу. Плато́н прему́дрый Сластолю́біе называ́ет У́дкою[122], уловля́ющею *Люде́й* в Поги́бель. Но поне́же Пре́лестям его не вдруг Человѣк мо́жет противоста́ти и нѣ́что уступи́ть принужде́н, *дл*ятого, что каса́ется до Стало́в, мо́жно весели́ться Умѣ́ренными и Благовре́менными. Адмира́л *Ду*и́лій[123], пе́рвый Побѣди́тель Карѳаге́нскаго Фло́та (я Малчиком ви́дывал его ча́сто), как, быва́ло, Домо́й возвраща́ется из Пи́ру, *люби́л* то, чтоб пред ним Один шол с Фа́калом, а Друго́й игра́л на Флейту́з. Сіе он *дѣ*лал не в Образе́ц Други́м, и сію̀ Во́льность дава́ла ему Сла́ва Побѣ́ды его. Я и сам *люби́л* в Пра́здничные *Дни* пирова́ть с Прія́тельми, но совсѣм умѣ́ренно. И Жар тогда́шних мои́х *Лѣ*т тепе́рь Час от Часу̀ усмиря́ется. *Да* и са́мая Пиру́шка бо́льше мене весели́ла собра́ніем и Бесѣ́дою *Дру́*жескою, не́жели Пи́щею и Питіе́м тѣле́сным. Сіе *Дру́*жеское при Ку́шаньѣ засѣда́ніе Пре́дки на́ши назва́ли CONVIVIUM[124], то́ есть сою́зное Пи́щи прия́тіе, или, *лу́*чше сказа́ть, Сою́зная Жизнь. Повѣ́рьте, что и тепе́рь *люблю́* Благовре́менныи Пи́ры, чтоб повеселя́ться Разгово́рами не то́лько с мои́ми Рове́сниками, кото́рых уже весьма̀ оста́лось ма́ло, но и с таки́ми Молодца́ми, как вы. И весьма̀ благодарю̀ Ста́рости за то, что она̀ уменши́ла во мнѣ Жа́дность к Пи́щѣ и Питію̀, а к Бесѣ́дѣ умно́жила. Если́ ж Кому̀ и то нра́вится, *да*бы̀ мнѣ не показа́ться соверше́нным Непрія́телем тѣле́сных Весе́лостей Всѣх-на́-всѣх, не спо́рю, а то́лько говорю̀, что Ста́рость, ско́лько я понима́ю, не *ли*ше́нна и в том Вку́су. Мнѣ ж еще и то прія́тно, когда̀ мене по Стари́нному на́шему Обы́чаю здѣ́лают Пиронача́льником, или Голово́ю между Гостя́ми. Ми́ло мнѣ, когда я по сей До́лжности пре́жде всѣх всчина́ю Бесѣ́ду при ма́леньких Пока́лчиках или под Тѣ́нью прохла́дною в *Лѣ*тѣ, или на Со́лнцѣ, или Зимо́ю в те́плой Го́рницѣ. Сіе мнѣ *луча́*ется и на Поля́х Са́бинских. Там ежедне́вно с Сосѣ́дами Пиру́ю, продолжа́я ра́зныи Разгово́ры почтѝ к Полно́чи. Одна́ко ж, де, Ста́рому не сто́лько весели́ться Сластолю́біем прія́тно, как Молодо́му. Вѣ́рю. *Да* Они ж сего и не жела́ют. Кака́я ж Доса́да не имѣ́ть того, чего не тре́буют? “Жела́л *ли* бы ты Жени́ться?” – спроси́ли Софо́кла. “Сохрани́, де, мене Бог, – отвѣча́л Стари́к, – я, де, рад, что миновáлись си́и Бѣ́шенныи и Мучи́телныи *Лѣ*та̀”. Мо́жет быть Охо́тникам жить без сего̀ Доса́дно, а Старика́м – *Дѣ*ло особли́вое. Пра́вда, что Молодо́й Человѣк си́ми Сластьмѝ весели́ться мо́жет прія́тнѣе, но тѣм *ли* хвали́ться До́лжно? А то чего̀ сто́ит имѣ́ть свобо́жде́нную Ду́шу от Уз Сластолю́бія, Спо́ров, Вражд и про́тчих Вожделѣ́ній и, бу́дьто сама́го себе приобрѣ́в, жить во Вну́треннем Ми́рѣ и Сою́зѣ? Если́ ж еще прито́м, бу́дьто

в Пи́щѣ, призапа́сится нѣчто в Учѐніи, таковáя Стáрость всегò прія́тнѣе. Из такúх Старикóв Одúн трудолю́бствует в Размѣ́рах Матема́тических, Другóй забавля́ется Сочинéніем Истóріи, Трéтій в Юриспруде́нціи, Инóй в Краснорѣ́чіи и проч[ая]. Так мóжно ли с сúми Благоро́дными Забáвами сравни́ть Великолѣ́пныи Столы̀, И́гры, Аму́ры и про́ч[ая]? Таковы́и к Нау́кам Скло́нности в Разу́мных и Нака́занных Людя́х рáвно с Лѣта́ми расту́т. Коль крáсное Сло́во Соло́ново, о кото́ром мы уже говори́ли: “Моя, де, Стáрость ежеде́нно что ни éсть Но́вое понима́ет”[125]. Без сумнѣ́нія, ничевò в Свѣ́тѣ нѣт прія́тнѣе сего.

Тепе́рь начнȕ говори́ть о Земледѣ́лческих Утѣ́хах, кото́рыи мене нельзя̀ повѣ́рить ско́лько весели́т. Стáрость в них не препя́тствует, и с Нау́ками онѝ весьмà Бли́зкіи Сосѣ́ди. Сих сла́дких и поле́знѣйших Утѣ́х Основáніем есть Мать Земля̀, с Не́ю Земледѣ́лцы имѣ́ют свои́ Ращéты. Онà бу́дьто в Долг берéт от них Сѣ́менà, а возвращáет и́ногда с ме́ншим, но по большо́й Чáсти с бóльшим Ро́стом. Что до меня̀ надлежи́т, то, кро́мѣ Плодо́в, самà Ея̀ раждáющая Си́ла весели́т. Онà в мя́гком своéм Нѣ́дрѣ закрывáет Сѣ́менà и Пéрвѣе содержи́т, пото́м, распáрив в Обя́тіи своéм, распространя́ет их и выво́дит с Нутрà зеленѣ́ющую Трáвку, кото́рая, на Корешко́вых Жи́лочках опéршись, потихо́ньку в Го́ру поднима́ется и, Стебéльцом подня́вшись узлова́теньким, бу́дьто уже в Во́зраст приходя̀, закрыва́ется в Па́ховках, а как из Па́хов Вы́никнула, в то Вре́мя Плод в Ко́лосѣ Ли́ніею разво́дит, а проти́в нападе́нія Ма́леньких Пти́чек о́коло Остьмѝ, как Рогáтками, окида́ется. А что ж уже сказа́ть о том, как заво́дится, всхо́дит и расте́т Виногра́д? Изво́льте знать, что насы́титься сей Весе́лости не могȕ. Вот для мое́й Ста́рости Расхо́д и Услажде́ніе! Мину́я все раждаéмое[126] от Землѝ, кото́рая из Ма́лесенькаго, напримѣ́р, Смо́квиннаго Зе́рна, или из Виногра́днаго Сѣ́мени, или про́чих земны́х Плодо́в и Зе́лій са́мых кро́шечных Сѣ́мен толь вели́кіи Пни и Вѣ́тви произво́дит, не в сла́дкое ли Удивле́ніе приво́дит Сад Виногра́дный, если примѣ́чать, что на Мѣ́стѣ ста́рых, в Осенѝ отрѣ́занных, пуща́ются но́выи Вѣ́твы, с кото́рых однѝ отрѣ́зываются для но́ваго Заво́ду, други́е как бездѣ́лные, тре́тьи оставля́ются для Плодà, ины́м не даю́т взя́ться за Де́рево, перено́сят Обя́тіе их до друга́го, ины́е от пня впуща́ются в ямо́чки и прибива́ются Клю́чкою для заведе́нія Но́вых Коре́ньев и про́чая? Вѣ́тва, оста́вленная для Плодà, по Приро́дѣ па́дает к Землѣ́, но, жела́я подня́ться, Жи́лочками свои́ми, как Рука́ми, бере́тся за что попа́лось. А чтоб онà вдаль, опуща́ясь, то поднима́ясь, не броди́ла, Иску́сной Земледѣ́л уде́рживает ея̀, прирѣ́зывая Инструме́нтом, не попуща́я изли́шно густѣ́ть и дича́вѣть. И так в Нача́лѣ Весны̀ на тѣх Вѣ́твах, что для Плодà, живе́т, бу́дьто при Колѣ́нцах их, то, что у на́ших Земледѣ́лов зове́тся Жемчу́жина, а из нея̀ выходи́т Я́года. Онà Час от Часȕ и Земны́ми Со́ками и Жа́ром Со́лнечным увели́чивается и Пе́рвѣе При́кро ки́сла, пото́м, дозрѣ́вши, станови́тся Сла́дкою, а завѣ́сившись Ли́стьям, и умѣ́ренную имѣ́ет Теплотȕ, и от изли́шняго защища́ется Ва́ру. И что ж быть мо́жет Краснѣ́е и Поле́знѣе Ея̀? Повѣ́рьте, что не то́лько По́лза от нея̀, как я пре́жде сказа́л, но са́мое Ея̀ Рожде́ніе и труд о́коло Ея̀ один

весели́ть мо́жет. Напримѣ́р, ста́вить в Шере́нгу Ты́чки, привя́зывать к ним Верху́шки Вѣ́твей, для Плода̀ оста́вленных, отвя́зывать и опуща́ть для Но́ваго Коре́нья в я́мки, обрѣ́зывать, как уже ска́зано, него́дныи, а иныи́ опуща́ть, и про́чая, и про́ч[ая]. В про́чем об Огоро́дных Гря́дках, как их копа́ют, поliва́ют, по́лют, чем плодови́тѣе Земля̀ дѣ́лается, не́чево уже и говори́ть, а о то́м, что весьма̀ поле́зно Одобри́ть Ни́вы и Гря́дки Ско́тским Наво́зом, упомяну́л я в той Кни́гѣ, кото́рую написа́л о Земледѣ́лческих Дѣлах. Писа́л о ни́х же пре́жде меня̀ Сла́вный Гесио́д[127], но о сем ни Сло́ва не упомяну́л. А Прему́дрый Гоме́р, кото́рый за нѣ́сколько сот *Л*ѣт пре́жде его́ был, об Отцѣ Ахилле́совом пи́шет, что он в Сыно́внем отсу́тствіи утѣша́л Ску́ку свою, па́шучи Зе́млю и одобря́ючи Ее Наво́зом[128]. Не однимѝ то́лько Па́шнями, Сѣнока́сами, Виногра́дами, *Л*ѣсо́чками Труд Земледѣ́лческій весели́т, но и Сада́ми, Ското́м, Пчела́ми и вся́кими Цвѣта́ми, сѣ́яньям и щепѣ́ньям, в чем Земледѣ́льцы весьма̀ иску́сны. Ещѐ не всѣ я вы́числил Утѣ́хи Сельски́е, да и так уже наговори́л чрез-чур мно́го, но вы не погнѣ́ваетесь, вѣ́дая моюѝ чрезмѣ́рную к ним Охо́ту, и Ста́рость приро́дный сей Поро́к имѣ́ет, что многорѣ́чива. По се́й-то Причи́нѣ осталны́и *Д*ни Житія̀ своегѐ прове́л в Селя́нской Жи́зни Пресла́вный Наро́дов Самни́тскаго и Са́бинскаго Побѣди́тель и торжествова́вшій над Корале́м Пи́рром наш Ку́ріус[129]; Ху́тор его не дале́че от моего, на кото́рой смотря̀, не могу̀ дово́льно надиви́тись возде́ржной Простотѣ́ сего Человѣка и Обы́чаю тогда́шних Време́н. Сидѣ́л он во́злѣ Ко́менка, а к Нему̀ принеслѝ нѣ́сколько Пудо́в Зо́лота Послы̀ Самни́тскіи, но Он их отогна́л. “По мое́му, де, Мнѣ́нію, не в том состои́т Вели́чество, чтоб имѣ́ть Зо́лото у себе, но владѣ́ть имѣ́ющими О́ное”[130]. Ста́ну продолжа́ть Рѣчь о Земледѣ́лах, потому̀ что я и сам тако́й. Жива́ли в то Вре́мя по Хутора́м Сена́торы, то́ есть Старикѝ или Старши́ны. *Л*ука́на Чви́нка[131] здѣ́лали Голово́ю всей Ри́мской Импе́ріи в то Вре́мя, как он ора́л. По Егѐ-то Повелѣ́нію Гла́вный Кавале́ріи Команди́р прозва́ніем Га́ла[132], заско́чивши, уби́л Спу́ріуса[133], кото́рый захотѣ́л было Ца́рствовать в Респу́бликѣ. Из Хуторо́в бы́ли со́бранны в Сена́т как помяну́тый Ку́ріус, так и про́чіи Старикѝ Чле́нами. Неуже́ль бѣ́дная была̀ сих *Л*юде́й Ста́рость, утѣша́я себе Земледѣ́лством? По мое́му Мнѣ́нію, не зна́ю, мо́жет *л*и быть Жизнь Блаже́ннѣе? Она̀ не то́лько вся́кой Статьи́ Поле́зна и необходи́ма, но Прія́тна и Изоби́льна во всем том, что каса́ется к Божіей и Человѣ́ческой Слу́жбѣ. Тепе́рь я по жела́нію нѣ́которых *Л*юде́й примири́ться рад с Ро́скошью и говорю̀, что у До́браго и попечи́телнаго Хазя́ина Погреба̀ и Амба́ры По́лны Хлѣ́ба и Вина̀, а Ху́тор Поросіо́нком, Козліо́нком, Бара́шком, Ку́рицею, Молоко́м, Сы́ром, Ме́дом изоби́лует. А Огородны́и Гря́дки са́ми Земледѣ́лы вторы́м называ́ют Амба́ром. Все сіе прія́тнѣйшим дѣ́лается, если́ в Пра́здничные *Д*ни забавля́ться ло́влею Птиц и Звѣре́й. Зеле́ныи Луга̀, разса́женные Дерева̀, Вид Виногра́дов и Садо́в – э́то что тако́е? Одни́м сло́вом скажу̀: нѣт ничево̀ ни поле́знѣе, ни Краснѣе, как Земля̀, в До́бром смотрѣ́ніи находя́щаяся, а сим весели́ться не то́лько не мѣша́ет Ста́рость, но ещѐ влече́т к тому̀ и мани́т. Нигдѣ́ она̀ не мо́жет *л*у́чше согрѣ́ться, как

Со́лнечною или Дома́шнею теплото́ю, так, напроти́в того, и прохлади́ться здоровѣе, как чи́стыми Во́дами и прія́тною Тѣнью. Пущай же для Молоды́х воéнные Убо́ры, Ло́шади, Ру́жья, Ко́пьи, пущай Рѣки препла́вают, взапуски бѣгают, а для нас, Старико́в, из мно́гих свои́х Игро́р оста́влят Ша́хматы да Картіо́жную Игру̀[134], и то если захотя́т, потому̀ что Ста́рость и без сего̀ мо́жет жить Щасли́во. Чита́йте, пожа́луйте, Кни́ги Ксенофо́нтовы, онѝ вам во мно́гих Дѣла́х дадýт Наставлéніе. Я то́лько поощря́ю, вѣдая, что вы их лю́бите. Коль бога́то он Хва́лит Земледѣлство в Еконо́мической своéй Кни́гѣ о Присмо́трѣ Хазя́йства[135]! А что ему никако́е Дѣло толь Благоро́дным не ка́жется, как сіè, мо́жно догада́ться потому̀, что в той Кни́гѣ сам Сокра́т разгова́ривает с свои́м Дру́гом[136] о том, что Лакедемо́нскій Посла́нник, Человѣк предоброде́тельный И́менем Лиса́ндр[137], был от своéй Респу́блики с Покло́ном и Пода́рками у Разу́мнаго и сла́внаго Перси́дскаго Мона́рха Ки́ра[138]. Он Ла́сково приня́л Лиса́ндра и, ме́жду про́чим, повел его в Сад, в осо́бенном смотрѣніи находя́щійся. Лиса́ндр, смотря́ на высо́кіе Деревà и на их расположéніе, ви́дя между ни́ми вы́чищенну и Ско́панну Зе́млю, чу́вствуя Благово́ніе Цвѣто́в, услажда́ющих его Обоня́ніе, не мог не задиви́ться. “Ви́дно, – сказа́л Посла́нник, – сей Сад в особли́вом Присмо́трѣ, и распо́ложеніе его весьмà иску́сное”. “Э́то все мой Вы́мысел, – гово́рит Мона́рх, – и Моя̀ Заба́ва, а Деревà сíи по болшо́й Ча́сти Со́бственными Мои́ми Рука́ми сажены̀”. Лиса́ндр принужде́н взгля́нуть на Егò Порфи́ру, Зо́лотом и Каме́ньям пребога́тую… “Вели́кій Госуда́рь! Не напра́сно, де, Слух но́сится о Твоéм Блаже́нствѣ, Ты Мона́рх Добродѣтельный, а притóм не лише́н и Утѣх”. Си́ми-то Утѣхами весели́ться свобо́дно Старика́м до послѣдней Житія̀ То́чки. Ма́рко Ко́рвин[139] жил по́слѣ Городски́х Дѣл в Ху́торѣ и до́жил до Ста Лѣт. 48-й год поста́вили Пре́дки на́ши Преддве́ріем до Ста́рости, но Он, кромѣ незако́нных своих Лѣт, 48 год ишо́л по Честя́м, и что други́м да́но Вре́мени для цѣлаго, кро́мѣ Ста́рости, Вѣка, то он имѣ́л для одного̀ по ра́зным Честя́м перехо́ду. Сего̀ Человѣка послѣдніи Лѣта̀ бы́ли тѣм лу́чше Сре́дних, чем ме́нше было̀ труда̀, а Слова̀ егò и Дѣла̀ болшóе имѣ́ли Почте́ніе. Вот Верх Ста́ростнаго Благополу́чія в чем! Такова́я Пова́жность была̀, кро́мѣ про́чих, и в том Старикѣ, на кото́раго Гро́бъ вы́рѣзано было Слѣдующее: Вси Наро́ды Единогла́сно признаю́т, что в Цѣлом Ри́мском Наро́дѣ был Первéнствующій Муж. Он называ́лся Ати́ліус Калати́нус[140]. О Твои́х Пре́дках, Сціпіо́нах, о помяну́том Макси́мѣ[141] и о про́чих не́чево уже и говори́ть. Не то́чію в Сло́вѣ, но в Одно́м Мановéніи их обита́ла Власть. Имѣют Старикѝ, а па́че на Честя́х бы́вшіи, толь Дорогу́ю себѣ Пова́гу, что она всѣ Молоде́цкіи Утѣхи превосхо́дит. Но при всéм том не забыва́йте, что я похваля́ю Ста́рость, от молоды́х Лѣт зави́сящую. Бѣдный тот Стари́к, кото́рый сам добива́ется Почте́нія: сего̀ получи́ть вдруг не мо́жно ни чрез Сѣди́ну, ни чрез смо́рщенное Лицò, но еди́нственно Мо́лодость, если Онà прожи́та Че́стно, наслажда́ется в послѣдныи Дни Сла́дкими Пова́жности Плода́ми. Заключа́ет в себѣ Почте́ніе и са́мая така́я Мѣлочь, напримѣр, если кто привита́ется, и́щет свида́нія, уступа́ет мѣсто,

если при вхóдѣ в Компáнію встáнут из Стýлья, провóдят в Гóсти и из Гостéй, прóсят Совѣ́та и прóчая. Сіѐ рáди Честнѣ́йших Персóн как у нас, так и в прóчих Граждáнствах, чем они Поря́дочнѣе, тѣм лýчше наблюдáется. Недáвно помянýтый Лисáндр говáривал, что нигдѣ́ лýчшаго для Старикóв Житія́ нѣт, как в Лакедемóнской Респýбликѣ, ни в какóй Сторонѣ́ лýчшаго онѝ не имѣ́ют Почтéнія. А в Аѳи́нах ужѐ не так. Там лучилóсь нѣ́которому Старикỳ приттúть в О́перной Дом[142], но ни Одúн ево Земля́к не уступúл ему мѣ́ста. А как тóлько приступúл он к Послáнникам Лакедемóнским, котóрыи на отведéнном им мѣ́стѣ сидѣ́ли, тот Час всѣ приподнялúсь и Старикà с собóю посадúли. Весь О́перной Дом, смотря́ на такýю их Учтúвость, заплескáл Рукáми. Потóм Старѣ́йшій Посóл сказáл: “Господà Аѳи́няне! Вы совершéнно разумѣ́ете, в чем состоúт Благопристóйность, но не хотúте Ея́ наблюдáть”. Мнóго Хорóшего найтúть мóжно и в нáших Рúмских Обыкновéніях, а найпáче то, о чем у нас Рѣчь. Еслú Член нúже Чéстію, а Стáрѣе Лѣтáми, такóв прéжде вышестепéннаго Сентéнцію свою говóрит. Так мóжно ли, опя́ть скáжем, тѣлéсныи Молоды́х Людéй Слáсти сравнúть с Плодáми, котóрыми Чéстных Старикóв вѣнчáет воцарúвшаяся в них по Рáзуму, Житію́ и Чéсти, и Лѣтáм Повáжность? Еслѝ кто до сегѡ Награждéнія достúг, о такóм мóжно сказáть, что он, течéніе своéй Жúзни благополýчно совершúв, не напрáсно родúлся и трудúлся, но, с Удáчею на Теáтрѣ представля́я свою Персóну, как искýсноѝ А́ктор[143] отогрался[144]. Прáвда, что мнóго нахóдится Старикóв и Нрáвных, и Клопотлúвых, и сердúтых, и непристýпных, а еслú хотúте, то и Сребролюбúвых, но сѝи Порóки раждáются от их Нрáвов, не от Стáрости. Ещé ж, однáк, мóжно как-нибýдь извинúть Нрáвность и прóчіи помянýтыи Порóки такúх Старикóв. Онѝ дýмают про себя́, что у всѣх Людéй в Презрѣ́ніи, в Безчéстіи и в поругáніи нахóдятся, а притóм в Болѣ́зненном Тѣлѣ́ вся́кая Досáда есть не снóсною. Однáко ж бы все сіѐ можно приусладúть и поправúть, еслú б Старúк был Человѣколюбúв и Искýсен. Сіѐ мóжно поня́ть как из Обхождéнія Житéйскаго, так и из Театрáльных Представлéній. Напримѣ́р, в Комéдіи Терéнтіевой одúн Брат весьмà Суров, а другóй весьмà Лáскав[145]. Тож дóлжно знать, что не вся́кое Винò от Вéтхости кислѣ́ет, так и не вся́кіи Нрáвы дѣ́лаются в Стáрости Суровыми. Похвáльна в Старикáх Суморóкливость, еслú онà умѣ́ренна, а Суровость весьмà не похвáльна. Что ж касáется до Старикóва Сребролю́бія, к Чемỳ онò, поня́ть я никáк не могỳ. Мóжет ли быть бóльшій Вздор, как запасáться в Дорóгу тѣм бóльше, чем мéнше ея́ остаéтся?

Остáлась Четвéртая винà невúнной Стáрости, а úменно, бýдьто Старикѝ тýжат и кручúнятся тѣм, что не далéче от Смéрти. И дѣйствúтелно так, что не далéче онà от них. Ах! пóдлинно Нещáстный Старúк, котóрый стóлько Врéмени прóжил, а не мог в тóе Поня́тіе войтúть, что Смéрть никакóго в себѣ́ Бѣ́дствія не имѣ́ет. Онà еслѝ совсѣ́м Человѣ́ка лишáет Бытія́, то никáк не дóлжна нам казáться Стрáшною, еслú ж однỳ тóлько тлѣ́нную Плоть отнимáет, то онà Любвѝ Достóйна за тò, что дѣ́лает нас Безсмéртными. А

бóльше в ней сыскáть нéчево. Чевó ж мнѣ Ея́ боя́ться, если онà, меня́, лиши́в Бытія́, лишит всѣх Чу́вств в Мучéніях, или ещѐ и блажéнным здѣлает? Да и междў сáмыми Молоды́ми Людьмѝ гдѣ сыскáть такóго Дуракà, котóрой бы был совершéнно увѣрен, что он прожúвет до Вéчера? Да они́ ж ещѐ гарáзда бóльше Случáев Смéртных имѣют, нéжели мы. Молодóй Человѣк скорѣе попадáется в Болѣзнь, и Болѣзнь егò всегдà опáснѣе, и лѣчи́ть егò тяжéлѣе. По сéй-то Причи́нѣ и к Стáрости весьмà немнóгіи доживáют. Сíи случáи довóльно покáзывают, что их Жизнь не óчень оберéжна. Да и нельзя́ и́наче. Потомў что Ум, Толк и Совѣт[146] не в Молоды́х, но в Стáрых Сердцáх обитáет. И если́ бы Старикóв нé было, никакóго бы в Свѣтѣ нé было ни Óбщества, ни Граждáнства. Но возврати́мся к наступáющей Смéрти. Если́ в сем нас Стáрость ужáсно обижáет, так ви́дите ж, что и сáмая Мóлодость ведéт за собóю Смерть. Дознáл я сіе как в любéзнѣйшем моéм Сы́нѣ, так и в Брáтьях твои́х Сціпіóнах[147], котóрых высóкіи Чины́ дожидáли, что Смерть кáждому Вóзрасту есть Óбщая. По крáйней, де, Мѣрѣ Молоды́й Человѣк мóжет надѣяться дóлгой Жúзни. Так в сéм же то и Безтолкóвщина[148] состои́т: почитáть за Прáвду Лож, а Сомнѣніе за Твéрдость. Но Стари́к, де, не имѣет уже чего и надѣяться. Прáвда, тѣм же то Он и лу́чше молодóго. Тот надѣется, а сей уже получи́л. Тот желáет дóлго жить, а сей дóлго жил. А если́ по И́стинѣ разсуди́ть, то какáя мóжет быть Долготà и в цѣлом нáшем Вѣкў? Постáв сюдà сáмой должáйшій Вѣк, посмóтрим на Короля́ Тартéшскаго[149]. Сей, как Свидѣтелствует Истóрія, 80 лѣт Цáрствовал, а жил 120[150]. Но мнѣ все то кáжется ни мáло дóлгим, что Конéц свой имѣет и прекращáется. Прекращéніе уничтожáет все-нá-все Прошéдшее, а для Человѣка остаéтся Однò то, что он Добродў́шіем и Чéстными Дѣлáми пріобрѣл. Протѣкáют, конéчно, и Часы́, и Днѝ, и Мѣсяцы, и Годы́ невозврáтно, и что вдаль бу́дет, не извѣстно. Между тѣм всяк долготóю Житія́ своегò дóлжен быть довóлен. А естьли желáет дóбрым своéй Жúзни А́ктором показáться, не ну́жда такóму цѣлую переи́грывать Комéдію: тóлько бы тóе Лицò, в котóром на Теáтр выхóдит, с Удáчностью предстáвил. Тáк же Слóво в Слóво и Щáстіе нáше не в том лежи́т, чтоб до сáмого Шáбаша Жизнь пережúть. Сáмая Крáткая Жизнь довóльна для Чéстности. А если пройти́ть доведéтся в Позднѣйшіи Лѣтà, скорбѣть не дóлжно, так, как Разу́мный Земледѣл[151] не ту́жит, что пóслѣ Весéнной Прія́тности послѣдовало Лѣто и Óсень. Мóлодость похóжа на Вéсну. Онà обѣщáет Буду́щія Плоды́, а осталнóе Врéмя для собирáнія их. Плод же для Стáрости есть, как уже я сказáл, Вѣчная в Сóвѣсти Зáпись прéжняго Чéстнаго Житія́ нáшего. Впрóчем, все то почитáть Дóлжно за Полéзное, что Бог необходи́мо устáвил для Человѣка. А что ж уже стóлько необходи́мо, как послѣдующая Стáрости Смерть? Сей Божій Закóн Смéртію Молоды́х Людéй бу́дьто нѣсколько нарушáется, и Смерть их похóжа, мнѣ кáжется, на тò, когдà Пожáр си́лный заливáют Водóю. А Стáростная Смерть подóбна Свѣчѣ догорѣлой, котóрая самà собóю угасáет. И как Я́блока Си́лою отрывáют, если не дозрѣлы, а дозрѣлыи сáми отпадáют, так и Смерть с Людьмѝ

поступа́ет. Ах Смерть! Она̀ мнѣ толь прія́тна, что чем бли́же к Ней подхожу́, ка́жется пома́лу ви́ден становѝться Бе́рег, отверза́ющій Сла́дкое свое Нѣдро для мое́го по долговре́менном Морепла́ваніи вспокое́нія. Ста́рость, ско́лько ей Жить, то́чнаго Предѣла не имѣет, а Жить в ней хорошо̀ пото́ль, поко́ль мо́жно управля́ть Дѣло свое, ме́жду тѣм взира́ть споко́йным Оком на Смерть. По се́й-то Причи́нѣ Стари́к Дерзнове́ннѣе Молодца̀ и Храбрѣе. Аѳи́нской Ти́ран[152] спроси́л Соло́на: “В каку́ю ты Наде́жду Вла́сти мое́й проти́вишься?” “Наде́жда моя, – отвѣча́л Соло́н, – Ста́рость”[153]. Но найлу́чшій есть Жи́зни Коне́ц в то Вре́мя, когда̀ Приро́да то, что связа́ла, сама̀ разрѣша́ет Человѣка при по́лном еще Умѣ и при цѣлых Чу́вствах. И как Кора́бль или Го́рницу ле́гко мо́жет разстро́ить тот, кто стро́ил, так и при разлуче́ніи от Тѣла. Не вдруг разорва́ть мо́жно то, что вновь скле́енно, а застарѣлое Ле́гко. Затѣм-то Старикѝ не о́чень до́лжны ганя́ться Жа́дно за Оста́тком свои́х Дней, да и не броса́ть же без Причи́ны. Не вели́т Питаго́р выходи́ть из тѣле́снаго на́шего За́мка без Повелѣнія от Военача́льника[154], разумѣй Бога[155]. На́дпись на Гро́бѣ Соло́новом то значи́т, что прія́тно ему то, когда̀ ево Смерть Друзья опла́кивают[156]: ду́маю, потому́, что хочет оста́ться у свои́х в Любвѝ. Но чу́ть ли не лу́чше наш гово́рит Е́нніус: “Не жела́ю, де, я ни от кого̀ сей Че́сти, чтоб при мое́м Погребе́ніи пла́кать”[157]. По его̀ Мнѣнію, не Слез досто́йна Смерть, оттворя́ющая нам Путь к Безсме́ртію. Впро́чем, в са́мой той Мину́тѣ, как Человѣк кончи́тся, хотя̀ нѣсколько и Чу́вствует, но Чу́вство сіе не надо́лго, а па́че у Старика̀. По Смертѝ слѣдует особли́вое Блаже́нное Чу́вство, но в сем мы до́лжны из Молоды́х Лѣт лама́ть себе, чтоб Сме́рти не боя́ться, а и́наче никак нелзя̀ быть Споко́йным. Неотмѣнно Смерть прійдет, да того́-то не зна́ем, сего́ ли дня или За́втра. Так на́добно ли го́ршаго Муче́нія, как боя́ться ежеде́ннаго Ея нападе́нія? А сломи́ть себе к тому́, чтоб не боя́ться, не гора́зда ка́жется Тру́дность вели́ка. Не воспомина́я вели́ких на́шего Ри́ма толь мно́гих Свѣти́л, бу́дьто внѣ Тѣла находи́вшихся и поже́рших Жизнь за Благополу́чіе Сограждан с великою Ре́вностію, одно̀ то скажу́, что и са́мыи на́ши Легео́ны ча́сто в тако́е Мѣсто без вся́каго принужде́нія с вели́кою Бо́дростію пойти́ть отва́жились, отку́ду нико́им о́бразом возврати́ться не ча́яли. Так мо́жет ли быть стра́шным для Учёных Старико́в то, чего Молодцы̀ не то́кмо не учёные, но еще совсѣм Мужички́ не боятся? По мое́му Мнѣнію, когда̀ все в Свѣтѣ наску́чило, то и са́мая Жизнь наску́чить мо́жет. Отро́ческій Во́зраст имѣет для себе свои́ Заба́вы, также Молоде́цкій и Му́жескій. Молоде́ц не смо́трит на Младе́нческіи Заба́вы, а Муж на Молоде́цкіи, так и Ста́рость на Му́жескіи. Она̀ для себе особли́выи имѣет Скло́нности, кото́рые та́к же свое имѣют Захожде́ніе, как и про́чіи. В то Вре́мя уже наску́чит Человѣку Жизнь, и тогда́-то са́мая Пора̀ умира́ть. Коне́чно, не ви́жу я никако́го Препя́тствія, чтоб мнѣ не вы́сказать мои́х Мы́слей о Сме́рти и что за тако́е мое о ней Мнѣніе. Любе́зные Дѣти! Я тве́рдо вѣрую, что ва́ши Отцы̀, а моѝ предороги́е Друзья̀ и тепе́рь жи́вы, да ещѐ в тако́й Жи́зни, кото́рая Одна̀ то́лько и за Жизнь почита́тись должна̀. А поко́ль мы в тѣле́сной Темни́цѣ заключе́нны, то сія Жизнь не и́ное что есть,

как Невóльничая Рабóта, для котóрóй Внýтренній наш Человѣк[158] бýдьто в Ссы́лку сóслан в Мѣстà тлѣ́нныи, и Гóрним Небéсным Жили́щам совсѣ́м проти́вные. Но вѣ́рую, что сіе Бог здѣ́лал для того, дабы́ бы́ло кому́ влады́чествовать Землéю и дабы́ в Плоть облечéнный Человѣк, взира́я на нетлѣ́ннóй Респýблики Благочи́ніе, изобража́л бы óное в Житіи́ своéм постоя́нно. А вѣ́рить семý вели́т мнѣ не тóчію сóбственный мой Толк и Ра́зум, но и Примѣ́р гла́внѣйших Філосóфов. Слыха́л я о Питагóрѣ и егò Ученика́х, кóи почтѝ Землякѝ на́ши бы́ли, и потомý на́званы Италіáнскими Мудрецá ми[159]. Онѝ всегдà вѣ́рили, что потаéнный Сéрдца на́шего Человѣк одногò Существà и Прирóды есть с тѣм Блажéннѣйшим Дýхом, котóрый Всеми́рными Ма́шинами[160] поря́дочно управля́ет[161]. Крóмѣ тогò, вида́л я Сокра́товы Разговóры, в коих при Смéрти раска́зывал о Безсмéртіи Душ…[162] Кра́тко сказа́ть, вот моѐ Мнѣ́ніе! Не мóжно томý ста́ться, чтоб находя́щійся Внутрь нас Дух не́ был Безсмéртный. Он мéчется, как Мóлнія, удéрживает прошéдшее в Па́мяти, как в Зéркалѣ, а загляда́ет из дале́ча в то, что ещѐ не прибли́жилось. Он всѣх Нау́к, Искýств и всѣх Поня́тій есть Истóчником. Он в Непреры́вном Движéніи нахóдится, а дви́жется сам собóю. По семý ви́дно, что Он Безнача́лный, тó есть никогдà не начина́л своéго Движéнія потомý, что Он сам себѣ́ есть Пружи́ною, а не от друга́го чего из Внѣ себя́ заи́мствует, а Безконéчный потомý, что, находя́сь сам своéю Пружи́ною, без Конца́ продолжа́тимет Движéніе Жи́зни своéй, не могучѝ сам себе никогдà оста́вить впред, и пре́жде всегдà сам собóю находя́сь. Егò Прирóда есть Прóстая, тó есть Одина́кая, и не сплетéнная из ра́зных меж собóю проти́вных Матеріа́лов так, как Плоть. Посемý ви́дно, что Дух раздѣли́ться не мóжет, слѣ́довательно, нижѐ разори́тись. Он пре́жде своегò тѣле́снаго рожде́нія и прежде своегò в Тлѣ́нныи Чле́ны облече́нія пребога́тым Зна́ніем изоби́лует. Сіѐ дово́льно ви́дно оттýду, что Человѣк, бýдучи ещѐ Ма́льчиком и тру́дных обуча́ясь Нау́к, столь скоропости́жно безчи́сленныи Примѣча́нія понима́ет, что пови́димому он не в Пе́рвой раз О́ные слы́шит, а то́лько протве́рживает то, что ему знако́мо. Сіѐ Мнѣ́ніе есть почтѝ все Плато́ново[163]. А в Ксенофóнтовой Кни́гѣ Перси́дскій Мона́рх Кир перед Сме́ртію гово́рит Та́ко: “Любе́знѣйшіи Сыны[164]! Не ду́майте, что меня́ уже совсѣ́м не ста́нет, как я от вас разлучу́ся. Видь вы моéго Ду́ха чрез все моѐ с ва́ми Пребыва́ніе не вида́ли, а то́лько дога́дывались, что Он, владѣ́я тѣ́лом сим, нахóдится в Нем; вѣ́рьте ж, что Он всегдà, хотя́ из тѣ́ла вы́йдет, непремѣ́нен. Возмóжно ли, чтоб Че́стных Людéй Па́мять была́ в Почтéніи пóслѣ Сме́рти их, если́ бы Дух их был совсѣ́м не дѣйстви́тельный? Что до меня́ каса́ется, никогдà никтò не мог уговори́ть в том, бýдьто бы Дух наш Жив пото́ль, поко́ль в тлѣ́нном пребыва́ет тѣ́лѣ, а вы́шед из негò, умира́ет. Возмóжно ли, чтоб не имѣ́л Он никако́й Си́лы, разлуча́сь с Бездѣ́льною Пло́тью? Лýчше сказа́ть то, что тогда́-то найпа́че Он Вкус свой и Си́лу имѣ́ет, когдà, от гнила́го Примѣ́са свободи́вшись, здѣ́лается Чист и сам в себѣ́ соверше́нно Цѣл. И, коне́чно, в то Вре́мя как Плотскі́й Соста́в на́чнет Смерть развя́зывать, то ви́дно, что Водà в Вóду, а Земля́ в своѐ возвраща́ется Мѣ́сто, один то́лько Дух не ви́ден

как в Прису́дствіи, так и в разлуче́ніи свое́м. Вы ж вѣдаете, что Смерть ни на что так не похо́жа, как на Сон. Зна́йте ж и то, что как то́лько Плоть во Снѣ вспоко́ится и Нѣчто Ду́хови попу́стит свобо́ды, в то вре́мя Он недре́млющим свои́м О́ком прови́дит и Предвѣща́ет, что тако́е имѣет послѣдовать. А в сем я́сно изобража́ется Приро́да его Боже́ственная, и мо́жно догада́ться, како́в Он бу́дет уже тогда̀, когда̀ совсѣм Уз тѣле́сных освободи́тся. И так, если все сіе са́мая И́стина есть, то до́лжны вы так, как Бога, почита́ть Духо́внаго во мнѣ Человѣка. Еслѝ ж (чему̀ я никогда̀ вѣрить не могу̀) как Плотско́й, так и неви́димой мой Человѣк всплош у́мрет, одна́к вы Бога, прекра́сною се́ю Ми́ра Ма́шиною владѣющаго, со Стра́хом почита́ть до́лжны, а прито́м и мою́ Па́мять свя́то и ненаруши́мо сохраня́ть”[165]. Вот что Кир, умира́ючи, говори́л! Но мы посмо́трим на на́ших Ри́млян, если хоти́те. Никогда̀ я никому̀ не могу̀ повѣрить, слу́шай, Сціпіо́н! чтоб Оте́ц твой Па́вел[166], или О́ба твои Дѣды̀[167], или Пра́дѣд[168], или Дя́дя[169] и про́чіи Пресла́вныи в На́шей Респу́бликѣ Лю́де, никогда̀ не повѣрю, чтоб онѝ отва́жились толи́кіе труды̀ поднима́ть для одно́й от свои́х Пото́мков Сла́вы, есть̀ли́ б онѝ не предви́дѣли Ду́хом, что им по́слѣ настоя́щей Жи́зни бу́дет ещѐ Ну́жда и в Бу́дущей. Позво́льте мнѣ, Старику̀, Нѣчто в само́м себѣ похва́стать. Не ду́маете ль вы, что я прия́лся бы за толи́кіи Дневны́и и Ночны́и Граждáнскіе и Вое́нные труды̀, есть̀ли б моя̀ Сла́ва не могла̀ просте́ртись за Предѣлы вре́менной мое́й Жи́зни? Не лу́чше б ли жить в Поко́ѣ без вся́каго труда̀? Но не зна́ю, почему̀ то Дух мой всегда̀ возводи́л О́чи свои́ и заглядáл в Послѣдніи Вѣки, бу́дто пря́мую Жизнь получи́ть имѣя в То вре́мя, как вы́йдет из Тѣла. По се́й-то Причи́нѣ чем Дух в Человѣкѣ Благоро́днѣе, тѣм упря́мѣе к Вѣчности устремля́ется. А То ж уже что значи́т, что чем кто лу́чше и дѣйстви́телнѣе Вкус имѣет в Разсужде́ніи, тѣм охо́тнѣе с Тѣлом разлуча́ется? И напроти́в того̀. Здѣсь ли вы не понима́ете, что Просвѣще́нный Человѣк ви́дит свой Перехо́д на Лу́чшее, а перед Помраче́нным Умо́м сіѐ закры́то? Я, коне́чно, горю̀ жела́ніем ви́дѣться в Бу́дущей Жи́зни с Отца́ми ва́шими, кото́рых я почита́л и люби́л, да не то́лько с тѣми, коих я в сей Жи́зни знава́л, но и с тѣми, о кото́рых то́лько слыха́л и чита́л в Исто́ріях и сам в со́бственных свои́х упомина́ю Кни́гах[170]. В сем Путѝ никто не си́лен воспяти́ть мое ше́ствіе, хотя́ бы он Волхвова́ніем свои́м обѣща́л мнѣ обнови́ть мою̀ тѣле́сную Мла́дость. А есть̀ли́ бы мнѣ сам Бог по свое́й Ми́лости благоволи́л дарова́ть то, чтоб опя́ть быть Младе́нцом, Пелена́ми пови́тым, си́льно бы я отка́зывался. Я уже конча́ю бѣдное Жи́зни сей Морепла́ваніе, ви́жу Берега̀ с сладча́йшим Приста́нищем, а возвраща́тися к За́падной Га́вани ни за что̀ не жела́ю. Что за Утѣха в сей Жи́зни? Каки́х она̀ Тя́жестей не испо́лненна? Пуща́й же она̀ имѣет и Утѣхи, одна́ко ж вся́кая Вре́менность наску́чить мо́жет. Да я ж и не из Числа̀ тѣх, ко́и проведе́нную Жизнь свою́ ока́евают. Мно́го таковы́х было, да ещѐ и Учѐных, а мнѣ сего̀ не хо́чется. Я роди́лся не напра́сно, а труди́лся не без По́льзы, и так, как из Стра́нствованія, выхожу̀ из сей Жи́зни. Она̀ дана̀ нам для Путеше́ствія в вожделѣннѣйшее вѣчности Оте́чество, не для

Поселе́нія. Ах! Когда̀ и ско́ро *ли* возсія́ет тот пресвѣтлѣ́йшій *Д*ень, кото́рый соверши́т мое Путеше́ствіе к Го́рным Небе́сных Жи́телей Селе́ніям? Ско́ро *ли* вы́ведет меня̀ из сего̀ Плаче́внаго Удо́лія? Там я уви́жу не то́лько вышепомяну́тых Мужей, но и *Л*юбе́знѣйшаго Сы́на моего Като́на, добро́тою и чистосерде́чіем всѣх превозше́дшаго. Не дожда́лся он похорони́ть Оте́ческое Тѣ́ло, но напроти́в того я его тѣ́лу здѣ́лал погребе́ніе, а *Д*у́хом не разста́лся со мно́ю. Он перед то́лько пове́л и, наза́д осма́триваясь, возвы́сился в Тѣ, без сомнѣ́нія, Мѣста̀, куда̀ и мой Путь, меня̀ веду́щій, веде́т. Про́чим каза́лось, бу́дьто меня̀ Смерть его̀ не стрево́жила, одна́к Она̀ смути́ла меня̀. Я то́лько сам себя̀ утѣша́л, разсужда́я, что на́ша разлу́ка не дале́ка и не долговре́менна. Вот, *Л*юбе́зные *Д*ѣти, *Л*ѣка́рство, кото́рому вы удивля́лись. Оно́-то мою́ Ста́рость не то́лько облегча́ет, но и Прія́тною дѣ́лает. Еслѝ ж я в сем заблужда́ю, что в Безсме́ртіе *Д*ушѝ ввѣ́рился, сіѐ заблужде́ніе весели́т меня̀, я с ним и умере́ть жела́ю. А когда̀ совсѣ́м в Небытіѐ обраще́ся (как Нѣ́которыи Филосо́фишки Му́дрствуют[171]), так не́чево опаса́ться мнѣ Насмѣ́шки их в Бу́дущей Жи́зни. Пуща́й нам не быть Безсме́ртными, одна́к Человѣ́ку во своѐ Вре́мя умере́ть нѣт Проти́вности. Приро́да как во всѣх про́чих *Д*ѣла́х, так и в са́мой Жи́зни Мѣ́ру положи́ла. Ста́рость есть Оконча́ніем Житія тако̀, как послѣ́днее *Д*ѣ́йствіе в Коме́діи. Она̀ не до́лжна продолже́ніем наску́чить Зри́телям, а па́че, когда̀ уже насмотрѣ́лись. Вот что я хотѣ́л с ва́ми поговори́ть о Ста́рости. Дай Бог вам дожда́ть Ея̀, дабы̀, самы́м *Д*ѣ́лом дозна́в, могли́ похвали́ть то, что на Слова́х мои́х слы́шите.

КОНЕ́Ц.

Час написання твору встановити важко. Переклад дійшов у одному-єдиному списку від кінця XVIII ст., який зберігається в Інституті рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України (шифр 326 *Л* (Муз. 605/10)). Уперше опублікований у київському виданні творів Сковороди 1961 р. Подаємо за рукописом.

[1] *Див. прим. 1 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».*

[2] Марк Фурій Камі́лл (*Marcus Furius Camillus*) (пом. 364 р. до н. е.) – римський полководець, п'ятиразовий диктатор Риму, прозваний "другим Ромулом". Про його життя розповідає Плутарх у «Порівняльних життєписах» [див.: *Плутарх*. Сравнительные жизнеописания: В 3 т. – Москва, 1961. – Т. 1. – С. 168–195].

[3] Тіберій Корунканій (*Tiberius Coruncanius*) – перший верховний понтифік (*pontifex maximus*) із плебеїв, консул у 280 р. до н. е.

[4] Маній Курій Дентат (*Manius Curius Dentatus*) – римський консул у 290-му, 275-му та 274 рр. до н. е. Успішно воював із самнітами, сабінянами та Пірром. Його вважали взірцем старої римської простоти. Помер, бувши цензором, у 272 р. до н. е.

[5] Пор. із «Благочестивим застіллям» Еразма Роттердамського: "…Незрідка можна зустріти вислови давніх, слова поган і навіть поганських поетів такі чисті, високі й натхненні, що мимохіть віриш: душа того, хто це писав, перебувала під владою якогось доброго божества.

Хто знає, можливо, дух Христа розлився ширше, ніж ми гадаємо, і до лику святих належать і ті, кого немає в наших святцях. Перед друзями я маю визнати, що не можу читати творів Ціцерона «Про старість», «Про дружбу», «Про обов'язки», «Тускуланські бесіди», щоб кілька разів не поцілувати книжку, щоб не відчувати благоговіння перед цією святою богонатхненною душею… Більшість філософських творів Марка Туллія мають на собі печать божества, але те, що він написав уже в літньому віці – «Про старість» – на мій погляд, справжня κύκνειον ἆσμα [лебедина пісня], як казали греки" [*Эразм Роттердамский*. Разговоры запросто / Пер. с лат. С. Маркиша. – Москва, 1969. – С. 98].

[6] Неточна цитата з Євангелії від св. Марка 9: 40 та Євангелії від св. Луки 9: 50. Пор.: **Йже бо нѣ́сть на вы́, по ва́съ ѥ́сть.**

[7] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до римлян 3: 29. Пор.: **Йли їудеѥ́въ бг҃ъ то́кмѡ, а҆ не и҆ ѩ҆зы́кѡвъ; Ѥ́й, и҆ ѩ҆зы́кѡвъ.**

[8] Див. прим. 145 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

[9] Неточна цитата з Дій св. апостолів 10: 34–35. Пор.: **пои́стиннѣ разумѣва́ю, ꙗ҆кѡ не на лица҆ зри́тъ бг҃ъ, но во всѣ́цѣмъ ѩ҆зы́цѣ боа́йсѧ ѥ̀гѡ и҆ дѣ́лаѧй пра́вдꙋ прїе́тенъ ѥ̀мꙋ ѥ́сть.**

[10] Сковорода має на думці слова: **Й йны о҆́вцы ймамъ, ꙗ҆же не сꙋ́ть ѿ двора҆ сегѡ̀, и҆ тѣ́ми мѝ подоба́етъ привестѝ: и҆ гла́съ мо́й ꙋ҆слы́шатъ, и҆ бꙋ́детъ ѥ̀ди́но ста́до (и҆) ѥ̀ди́нъ па́стырь** (Євангелія від св. Івана 10: 16).

[11] Неточна цитата з Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 11: 26. Пор.: **и҆ прѣпочи҆́ на ни́хъ дх҃ъ. Й сі́и бѣ́ша ѿ впи́санныхъ, и҆ нѐ прїндо́ша ко ски́нїи, и҆ проро́чествоваша.**

[12] Див.: Четверта книга Мойсеєва: Числа 11: 28–29.

[13] Євангелія від св. Луки 9: 50; пор.: 18: 16; Євангелія від св. Марка 9: 39; 10: 14.

[14] Ідеться про Івана Івановича Тев'яшова (молодшого) – острогозького полковника впродовж 1725–1757 рр. (з 1757 р. – бригадира над слобідськими полками). Іван Тев'яшов був добре освіченим чоловіком. Принаймні у своєму атестаті 1726 р. він зазначав, що за власний кошт вивчився "разных языков, философіи и математики".

[15] Див. прим. 158 до циклу «Басни Харьковскія».

[16] Це прислів'я Сковорода міг знати, наприклад, з «Моральних листів до Луцілія» Сенеки (CXIV, 2): "Яке життя – така і мова" [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 504].

[17] Сковорода має на думці слова: **Гл҃бокѡ се́рдце (человѣ́кѡ) па́че всѣ́хъ, и҆ человѣ́къ ѥ́сть** (Книга пророка Єремії 17: 9).

[18] Послання св. ап. Павла до галатів 3: 28.

[19] Тіт Помпоній Аттик (*Titus Pomponius Atticus*) (109–32 рр. до н. е.) – багатий римський вершник, комерсант, приятель Ціцерона й Гортензія, один із найосвіченіших і дуже впливових людей свого часу.

[20] Ціцерон цитує тут Еннія (Аннали, X, 355–357): "O Tite, si quid ego adiuero curamve levasso, / quae nunc te coquit et versat in pectore fixa, / ecquid erit praemi?" ("О Тіте, якщо я тобі поможу зменшити клопіт гризький, / Клопіт, що мучить і палить тебе, угніздившись у серці, / Чим ти віддячиш мені?" – пер. Леоніда Ушкалова).

[21] Фламіан, тобто Тіт Квінкцій Фламінін (*Titus Quinctius Flamininus*), – консул у 198 р. до н. е., цензор у 189 р. до н. е., переможець Філіппа III Македонського в битві при Кіноскеалах (197 р. до н. е.).

[22] Квінт Енній (*Quintus Ennius*) (239–169 рр. до н. е.) – родоначальник латинської поезії, автор «Анналів» («Annales»), трагедій, комедій та інших творів.

[23] Тіт Помпоній з 88-го по 65 р. до н. е. мешкав в Афінах, тому й отримав прізвисько "Аттик".

[24] Ціцерон натякає на диктатуру Цезаря.
[25] Коли Ціцерон писав «De senectute», йому було 62 роки, а Титу Помпонію – 65 років.
[26] У Ціцерона тут ідеться про філософію.
[27] Гай Лелій (*Gajus Laelius*) на прізвисько *Sapiens* – приятель Сціпіона Молодшого, його легат в Африці та Іспанії. Його ім'ям Ціцерон назвав свій діалог «Лелій, або Про дружбу» («Laelius, sive De amicitia»).
[28] Сціпіон (*Publius Gajus Scipio Africanus Minor Numantinus*) (185–129 рр. до н. е.) – славетний римський полководець, учасник Другої та Третьої Пунічних воєн. Під час останньої війни, у 146 р., захопив і зруйнував Карфаген. Його ім'я входило до риторичної топіки. Згадаймо, наприклад, як Афанасій Кальнофойський називав Костянтина Острозького "руським Сціпіоном" [*Kalnofoyski A.* Τερατούργημα. – Kiiów, 1638. – S. 34].
[29] У Ціцерона: "onus se Aetna gravius" ("тягар, важчий за Етну"). Натяк на гігантів, які після своєї поразки опинилися під вулканом Етна.
[30] У Стародавньому Римі вважали, що дитинство (*pueritia*) триває до 17 років, молодість (*juventus*) – від 17-и до 46-и, після 46-и років наступає похилий вік (*aestas seniorum*), а в 60 років – старість (*senectus*).
[31] У Ціцерона: "gigantum modo bellare cum dis" ("боротьбу гігантів з богами"). Мова йде про повстання гігантів проти богів-олімпійців – сюжет, знаний, зокрема, з Овідієвих «Метаморфоз» (Метаморфози, I, 151, наст.).
[32] У Ціцерона: "quae C. Salinator, quae Sp. Albinus, homines consulares" ("як консуляри Гай Салінатор та Спурій Альбін"). Ідеться про Гая Лівія Салінатора – консула в 188 р. до н. е., переможця Антіоха Великого, та Спурія Постумія Альбіна – консула в 186 р. до н. е.
[33] У Ціцерона: *voluptatibus* – 'плотських насолод'.
[34] Фемістокл (гр. *Θεμιστοκλῆς*) (537–459 рр. до н. е.) – славетний афінський політик і полководець часів греко-перських війн, переможець у битві при Саламіні 480 р. до н. е. У літературі українського бароко з Фемістоклом порівнювали не тільки знаних героїв, приміром, Петра Конашевича Сагайдачного [див.: *Сакович К.* Вършъ на жалосный погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного // *Титов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських старо-друків. – Київ, 1924. – С. 48], але навіть самого Христа [див., наприклад: *Радивиловський А.* Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 753].
[35] Квінт Фабій Максим Кунктатор (*Quintus Fabius Maximus Cunctator*) (пом. 203 р. до н. е.) – п'ятиразовий консул, диктатор у 217 р. до н. е., під час Другої Пунічної війни шляхом тактики затягування зумів знесилити військо Ганнібала.
[36] Ідеться про Ганнібала Барку (247–183 рр. до н. е.) – великого полководця й державного діяча Карфагена, запеклого ворога Риму.
[37] *Енній*. Аннали, XII, 370–372. Пор.: "unus homo nobis cunctando restituit rem; / noenum rumores ponebat ante salutem; / ergo plusque magisque viri nunc gloria claret".
[38] Тарент – місто в Південній Італії, на межі старовинних областей Калабрії та Апулії. Засноване ще за мікенської доби. Розквіт міста припадає на IV ст. до н. е. У 123 р. до н. е. Тарент став римською колонією (*Colonia Neptunia*).
[39] У Ціцерона тут ідеться про Гая Лівія Салінатора, хоч насправді ця історія сталася з Марком Лівієм Макатом.
[40] Ідеться про Квінта Фабія Максима – консула у 213 р. до н. е.
[41] Ціцерон має на думці римський звичай, коли хтось із найближчої рідні небіжчика виголошував на його погребі похвальну промову (*laudatio funebris*), в якій ішлося про заслуги і самого небіжчика, і його роду.

[42] У Ціцерона: "…quem philosophum non contemnimus?" ("…до якого ж бо філософа ми не будемо ставитися з презирством?").
[43] У Ціцерона: "Scipiones aut Maximi" ("Сціпіонами чи Максимами").
[44] Ісократ (гр. *Ἰσοκράτης*) (436–338 рр. до н. е.) – афінський оратор і публіцист, учень славетного софіста Горгія, добре знаний у старій Україні. Зокрема, на нього покликалися Іван Орновський [див.: *Ornowski J.* Bogaty w parenłełę, sławę y honory wirydarz herbownemi ich mościow panow Zacharżewskich. – Kiiów, 1705. – K. 2], Іван Максимович [див.: *Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 34, 294 (зв.)], а Феофан Прокопович у своїй риториці, говорячи про вагу красномовства, зауважував, що на могилі Ісократа афіняни поставили статую сирен, засвідчуючи тим самим чарівність і дотепність його промов [*Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 109]. У списку – помилково: *Сократъ*.
[45] У Ціцерона: "librum, qui Panathenaicus inscribitur" ("книгу під назвою «Панафінейська»).
[46] У Ціцерона: "cuius magister Leontinus Gorgias", тобто "його вчитель леонтинець Горгій". Ідеться про ритора й софіста Горгія (гр. *Γοργίας*) з Леонтин (бл. 483–376 рр. до н. е.).
[47] *Енній*. Аннали, XII, 374–375. Пор.: "sic ut fortis equus, spatio qui saepe supremo / vicit Olympia, nunc senio confectus quiescit".
[48] Коли Енній писав ці вірші, йому було 67 років.
[49] У Ціцерона: "…omnibus voluptatibus" ("…усіх насолод").
[50] Ідеться про Квінта Фабія Максима.
[51] Луцій Емілій Павел (*Lucius Aemilius Paulus Macedonicus*) – консул у 182-му та 168 рр. до н. е., переможець македонського царя Персея в битві при Підні 168 р.
[52] Гай Фабриций Лусцін (*Gajus Fabricius Luscinus*) – римський полководець у війні проти Пірра та його італійських союзників, консул у 282 р. до н. е., славився безкорисливістю і справедливістю.
[53] Ідеться про Манія Курія Дентата.
[54] У списку помилково: *Кординаній*. Тим часом у Ціцерона: *Coruncanii*. Ідеться про Тіберія Корунканія.
[55] Аппій Клавдій Сліпий (*Appius Claudius Caecus*) – цензор 312 р., консул 307 та 296 рр., один з найстарших латинських прозаїків та поетів; на старість осліп.
[56] Це сталося у 280–279 рр. до н. е., коли знаний шукач пригод, цар епірського племені молосів Пірр (319–272 рр.) намагався завоювати Італію та Сицилію. До речі, про Пірра згадували й інші старі українські письменники, зокрема, Іоаникій Галятовський: "…Пѣррус, король Епиротскій, называл себе орлом, а сенаторов крылами своими…" [*Галятовський І.* Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 151].
[57] *Енній*. Аннали, XII, 202–203. Пор.: "quo vobis mentes, rectae quae stare solebant / antehas, dementis sese flexere viai?"
[58] У Ціцерона: *censorque* ("цензором").
[59] У Ціцерона: "et miles et tribunus et legatus et consul" ("і солдатом, і трибуном, і легатом, і консулом").
[60] Публій Корнелій Сціпіон Африканський Старший народився у 235 р., а був консулом у 187-му та 183 рр. до н. е.
[61] У Ціцерона: "Nec enim excursione nec saltu, nec eminus hastis aut comminus gladiis uteretur" ("Не робив би нападів, кидків, не метав би списа, не бився б мечем").
[62] Лат. *senatus* (сенат) означає "зібрання старих".
[63] Ціцерон говорить тут про "герусію" (гр. *γερουσία*) – раду старійшин, куди входили громадяни віком від 60 років.

[64] Ціцерон цитує тут фрагмент комедії Гнея Невія (бл. 270–240 рр. до н. е.) «Вовчиця» (інша назва – «Ромул»): “Cedo qui vestram rem publicam tantam amisistis tam cito? / Proveniebant oratores novi, stulti adulescentuli”.

[65] У Ціцерона: “Aristides esset Lysimachum” (“Арістида Лісімахом”).

[66] У стародавніх римлян існувало повір’я, згідно з яким, той, хто читає епітафії, тобто живе минулим, забуває сьогодення й перестає його розуміти.

[67] У Ціцерона: “Quid juris consulti, quid pontifices, quid augures, quid philosophi senes?” (“А правники, а понтифіки, а авгури, а старі філософи?”).

[68] Софокл (гр. *Σοφοκλής*) (бл. 496–406 рр. до н. е.) – великий давньогрецький трагедіограф, який, за свідченням Арістофана, написав сто тридцять драм.

[69] Про те, що Софокл писав драми в глибокій старості, крім Ціцерона, сповіщають також Плутарх («Чи варто старому брати участь у державних справах»), Апулей (Апологія, 37), Діодор Сицилійський (Історія, XIII, 103, 4) [див.: Античные свидетельства о жизни и творчестве Софокла // *Софокл.* Драмы / В переводе Ф. Ф. Зелинского; изд. подготовили М. Л. Гаспаров и В. Н. Ярхо. – Москва, 1990. – С. 444–445].

[70] Ціцерон говорить про трагедію «Едіп в Колоні» (“Oedipum Coloneum”).

[71] У «Життєписі Софокла» ця історія розказана так (текст трохи зіпсований): “Багато хто розповідає про те, як Софокл судився зі своїм сином Іофонтом. Від Нікострати у Софокла був син Іофонт, від сікіонянки Феориди – Арістон, і його сина, теж на ім’я Софокл, дід дуже любив. Одного разу… вивів у драмі Іофонта, який заздрить батькові та висуває йому перед фратрією звинувачення в тому, що він від старості втратив глузд; але члени фратрії засудили Іофонта. З цього приводу Сатир каже, нібито Софокл заявив: ‘Якщо я Софокл, то не безумець; якщо ж безумець, то не Софокл”, – і, сказавши це, прочитав уголос «Едіпа»” [Жизнеописание Софокла // *Софокл.* Драмы / В переводе Ф. Ф. Зелинского; изд. подготовили М. Л. Гаспаров и В. Н. Ярхо. – Москва, 1990. – С. 441].

[72] Гомер (гр. *Ὅμηρος*) – легендарний давньогрецький поет, що жив десь між XII–VII ст. до н. е., імовірний автор «Іліади» та «Одіссеї». Відомий в Україні, починаючи зі старокиївської доби [див.: *Барвінський Б.* Гомер в Галицькій літописи // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – 1913. – Т. CXVII–CXVIII. – С. 55–63; *Егунов А. Н.* Гомер в русских переводах XVIII–XIX веков. – Москва; Ленинград, 1964. – С. 7–14]. За часів Сковороди сюжети гомерівського епосу були знані всіма. Принаймні перекладач трактату Августина «Про Божу державу», щойно згадавши історію Паріса, робить таку характерну примітку: “Сіе всѣм, я думаю, и слѣпым извѣстно” [Избранныя сочиненія блаженнаго Августина, епископа Иппонійскаго. – Москва, 1786. – Ч. 1. – С. 285 (прим.)].

[73] Див. прим. 184 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон».

[74] Див. прим. 55 до циклу «Басни Харьковскія».

[75] Демокріт (гр. *Δημόκριτος*) (бл. 460–370 рр. до н. е.) – давньогрецький філософ-атоміст, чия творчість була добре знана старими українськими письменниками. На нього покликалися, наприклад, Іван Максимович [див.: *Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 42], автор книги «Алфа і Омега» [див.: Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 38 (зв.)] та інші. Іоаникій Галятовський навіть зачислив його до “єретиків” за визнання безконечності світів [див.: *Galatowski I.* Alphabetum rozmaitym heretykom niewiernym. – Chernihów, 1681. – S. 52].

[76] Ціцерон говорить про стоїка Діогена Вавилонського, який народився бл. 240 р. в Селевкії. Разом з Карнеадом та Критолаєм брав участь у посольстві, яке афіняни спорядили до Риму в 156 р.

[77] У Ціцерона реєстр "учених людей" інакший. Пор.: "Homerum Hesiodum Simoniden Stesichorum, num quos ante dixi Isocraten Gorgian, num philosophorum principes, Pythagoran Democritum, num Platonem Xenocraten, num postea Zenonem Cleanthen, aut eum, quem vos etiam vidistis Romae, Diogenes Stoicum" ("Гомера, Гесіода, Симоніда, Стесіхора, невже тих, про кого я вам казав, – Ісократа й Горгія, – невже родоначальників філософії – Піфагора, Демокріта, невже Платона и Ксенократа, невже пізніших Зенона й Клеанфа, або того, кого й ви бачили в Римі, – стоїка Діогена"). Слід сказати, що всі ці люди довго жили. Наприклад, Симонід – 90 років, Стесіхор – 85, Демокріт – 104, Зенон – 98, Клеанф – 99.

[78] Пор.: "edepol, senectus, si nil quicquam aliud viti / adportes tecum, cum advensis, unum id sat est, / quod diu videndo multa quae non volt videt". Це – цитата з комедії Цецілія Стація (230–168 рр. до н. е.) «Намисто», що є наслідуванням однойменної комедії Менандра.

[79] Пор.: "tum equidem in senecta hoc deputo miserrimum, / sentire ea aetate eumpse esse odiosum alteri". Це – цитата з комедії Цецілія Стація «Ефесець», яка є наслідуванням однойменної комедії Менандра.

[80] Так Сковорода переклав ціцеронівське "ad virtutum studia ducutur" ("що веде їх до вправ у доблесті").

[81] Див. прим. 25 до діалогу «Кольцо».

[82] Ідеться про слова Солона: "Старий стаю, та завжди й скрізь учусь всього нового", – які наводить Плутарх у своїх «Порівняльних життєписах» (Солон, XXXI).

[83] Діоген Лаерцій (II, 32) повідомляє про Сократа таке: "Уже бувши старим, він учився грати на лірі: хіба ж це зле, казав він, пізнавати те, чого не знав?" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 113].

[84] У Ціцерона: "Milonis Crotoniatae". Ідеться про славетного грецького атлета Мілона Кротонського. Варто зазначити, що ім'я Мілона не раз зринало у філософських курсах професорів Києво-Могилянської академії, зокрема Стефана Калиновського й Михайла Козачинського [див.: Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 175, 358].

[85] Словами *сердце* та *душа* Сковорода передає ціцеронівське "tu ipse" ("ти сам").

[86] У Ціцерона: "Nihil Sex. Aelius tale, nihil multis annis ante Ti. Coruncanius, nihil modo P. Crassus" ("Ні Секст Елій, ні багато років тому Тіберій Корунканій, ні нещодавно Публій Красс"). Згаданий тут Секст Елій Пет Кат був консулом у 194 р. до н. е., а Публій Ліцінній Красс – верховний понтифік, консул у 205 р. до н. е.

[87] Так Сковорода передає ціцеронівське "ad omne offici munus" ("всіляких завдань, що стосуються обов'язку").

[88] У Ціцерона: "Gn. et P. Scipiones" ("Гнея і Публія Сціпіонів"). Ідеться про Гнея Корнелія Сціпіона Кальва – консула у 222 р. до н. е., та Публія Корнелія Сціпіона – консула у 218 р. до н. е. Обидва вони загинули в Іспанії у 212 р. до н. е.

[89] У Ціцерона: "et avi tui duo L. Aemilius et P. Africanus" ("обох твоїх дідів, Луція Емілія та Публія Африканського").

[90] Ксенофонт (гр. *Ξενοφῶν*) (427 – після 355 р. до н. е.) – учень Сократа, полководець, історик, філософ, чия творчість була добре відома українським письменникам старої доби. Наприклад, Ксенофонта цитував у своєму «Театроні» Іван Максимович [див.: *Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 118 (зв.)], а Григорій Полетика перекладав його "сократівські діалоги" [див.: *Лазаревский Ал.* Отрывки из семейного архива Полетик // Киевская старина. – 1891. – Т. XXXIII. – Апр. – С. 97–116]. Тут ідеться про Ксенофонтову книгу «Виховання Кіра».

[91] Ціцерон помиляється. Кір Великий (Старший) почав царювати в 558 р., а загинув у 529 р. до н. е.

[92] У Ціцерона: "L. Metellum", тобто Луція Цецілія Метелла – консула у 251-му та 247 рр. до н. е., верховного понтифіка.

[93] Нестор (гр. *Νέστωρ*) – цар Пілоса, герой Троянської війни, що був дуже старий.

[94] Пор.: *Гомер*. Іліада, I, 248–252: "Нестор, із голосом звучним славетний промовець пілоський. / З уст його мова текла, бджолиного меду солодша. / Два покоління людей, нещадною забраних смертю, / Зникло, з якими родився він і зріс в береженім богами / Пілосі, – третім уже поколінням він там володарив" [*Гомер*. Іліада / Переклав із старогрецької Борис Тен. – Київ, 1978. – С. 32].

[95] Агамемнон (гр. *Ἀγαμέμνων*) – цар Мікен, командував греками під час Троянської війни. Імені Агамемнона в тексті Ціцерона не згадано.

[96] Ахіллес (гр. *Ἀχιλλεύς*) – син Пелея і богині Фетіди, володар Мирмидону, найхоробріший герой Троянської війни. Старі українські письменники часто зверталися до цього образу, трактуючи його в різних стратегіях: від уособлення мужності до уособлення гріха, як-от у «Театроні» Івана Максимовича: "ритмотворцы умыслиша нѣкоего Ахилла, силна вожда, на безстудных водах в пяту уязвленна, умышленіем сым изявляху, во всем бывша мужественна, от єдинои всескверноі похоти чувства низложенна…" [*Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 104]. Однак у тексті Ціцерона тут названо не Ахіллеса, а Аякса.

[97] Ціцерон має на думці звернені до Нестора слова Агамемнона (Іліада, II, 371–374): "Знову, старче, у раді синів ти долаєш ахейських! / Тільки б, о Зевсе, наш батьку, і ви, Аполлоне й Афіно, / Радників десять таких у мене було між ахеїв, / Скоро б упало тоді владареве Пріамове місто…" [*Гомер*. Іліада / Переклав із старогрецької Борис Тен. – Київ, 1978. – С. 50]. Цей образ у літературі старої України входив до репертуару сталих виражальних засобів. Наприклад, Феофан Прокопович писав: "І в Гомера Агамемнон вимагав для взяття Трої не десять Аянтів, але десять Несторів" [*Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 113].

[98] Ідеться про центуріона Тіта Понтія ("T. Ponti centurionis"), знаного своєю фізичною силою.

[99] У Ціцерона: "vires ingeni" ("сила розуму").

[100] Мілона Кротонського вважали учнем Піфагора.

[101] Масінісса (*Masinissa*) – син нумідійського царя Гали, цар массиліїв у Нумідії; народився у 238 р. до н. е. З 217 р. був союзником Карфагена, а потім – Риму. Упродовж 201–149 рр. до н. е. – цар усієї Нумідії. Це місце перекладено хибно. У Ціцерона: "hospes tuus avitus Masinissa", – тобто "Масінісса, який гостинно приймав твого діда". Під час Третьої Пунічної війни Масінісса приймав у себе Сціпіона Емеліана, а під час Другої Пунічної війни – Сціпіона Африканського Старшого.

[102] Римляни вважали сухість тіла ознакою гарного здоров'я.

[103] Згідно з римськими законами, громадяни після 46 років звільнялися з військової служби й переходили до старшого розряду своєї центурії.

[104] У Ціцерона: "P. Africani filius" ("син Публія Африканського").

[105] У Ціцерона: "ait Caecilius 'comicos stultos senes'" ("каже Цецілій про дурних старих у комедіях"). Ціцерон має на думці 243-ій фрагмент Цецілія Стація.

[106] У Ціцерона: *Appius*. Ідеться про Аппія Клавдія Сліпого – цензора 312 р. до н. е.

[107] Ціцерон говорить про сьому книгу «Начал» ("septimus mihi liber Originum").

[108] У Ціцерона йдеться про Архита (гр. *Ἀρχύτας*) Тарентського (бл. 400 р. до н. е.) (пор.: "orationem Archytae Tarentini, magni in primiset praeclari viri") – державного діяча, полководця, механіка й математика.
[109] У Ціцерона: "cumque homini sive natura sive quis deus nihil mente praestabilius dedisset" ("найпрекрасніше, що дарувала людині природа чи якесь божество, – це розум").
[110] У списку явно помилково: *Ея*.
[111] Тобто Архит Тарентський.
[112] У Ціцерона: "Haec cum C. Pontio Samnite, patre eius, a quo Caudino proelio Sp. Postumius T. Veturius consules superati sunt, locutum Archytam" ("Архит говорив про це в розмові з Гаєм Понтієм із Самнія, чий син у Кавдінській битві переміг консулів Спурія Постумія й Тіта Ветурія").
[113] Платон відвідував Тарент у 367-му та 361 рр. до н. е.
[114] Ціцерон говорить про філософа-піфагорійця Неарха Тарентського ("Nearchus Tarentinus").
[115] Ідеться про Тіта Квінкція Фламініна.
[116] Луцій Квінкцій Фламінін (*Lucius Quinctius Flamininus*) був проконсулом у Цисальпійській Галлії в 192 р. до н. е.
[117] Лат. *antecessor* – 'попередник (на посаді)'.
[118] Це було у 280 р. до н. е.
[119] Ідеться про Епікура, до якого Ціцерон ставився неприхильно.
[120] У Ціцерона: "M. Curium et Ti. Coruncanium" ("Манія Курія і Тіберія Корунканія").
[121] Ідеться про Публія Деція Муса (*Publius Decius Mus*), який був консулом у 312-му, 308-му, 297-му та 295 рр. до н. е. У 297 р. Децій разом із Квінтом Фабієм розгромив союзників самнітів апулійців у битві при Малевенті. У 295 р. він знову виступив проти самнітів. У битві при Сентині, коли римські вершники почали відступати, Децій присвятив себе підземним богам і своєю смертю дозволив римлянам здобути перемогу.
[122] У Ціцерона: "escam malorum". Так Ціцерон переклав Платонову фразу: "κακοῦ δέλεαρ" (*Платон*. Тімей, 69d).
[123] Гай Дуїлій (*Gajus Duillius*) – консул у 260 р. до н. е.; переможець карфагенського флоту під час Першої Пунічної війни.
[124] Лат. *convivium* – 'бенкет, застільне товариство'.
[125] Див. прим. 82.
[126] У списку напевно помилково: *раздаемое*.
[127] Гесіод (гр. *Ἡσίοδος*) – давньогрецький поет VIII–VII ст. до н. е. Тут ідеться про його дидактичну поему «Роботи і дні».
[128] Ідеться про Лаерта (Одіссея, XXIV, 220–230): "Бистро у дім вони після того ввійшли, Одіссей же / Вийшов у сад многоплідний, щоб батька на випробу взяти. / Та не знайшов він ні Долія, сад обійшовши просторий, / Ні служників, ні синів його, – всі повиходили з саду / Віття тернове збирати, щоб плотом увесь виноградник / Обгородить, – де шукать, їм показував Долій старенький. / Лиш свого батька знайшов у саду, доглянутім добре, / Кущ обгортав він. Латаний весь і брудний був на ньому, / Драний, нужденний хітон, на голінках із бичої шкури / Латані мав наголінники, щоб від дряпин захищатись" [*Гомер*. Одіссея / Переклад із старогрецької Бориса Тена. – Харків, 2004. – С. 494].
[129] Ці перемоги він здобув у 290-му та 275 рр. до н. е.
[130] Див.: *Енній*. Аннали, XII, 373.
[131] Ідеться про Луція Квінкція Цінцінната (*Lucius Quinctius Cincinnatus*) – консула в 460 р. до н. е. й диктатора в 458 р.

[132] Гай Сервілій Агала (*Gaius Servilius Ahala*) – помічник (magister equitus) диктатора Луція Квінкція Цінцінната; у 439 р. до н. е. вбив Спурія Мелія.
[133] Спурій Мелій (*Spurius Melius*) – римський вершник.
[134] Ціцерон говорить тут про гральні кості та кубики.
[135] Ідеться про Ксенофонтову книгу «Економік», яку Ціцерон в юності переклав латинською мовою.
[136] У Ціцерона: "cum Critobulo" ("з Критобулом").
[137] Лісандр (гр. *Λυσάνδρος*) (IV ст. до н. е.) – спартанський флотоводець.
[138] Ідеться про Кіра Молодшого.
[139] Марк Валерій Корвін (*Marcus Valerius Corvinus*) (бл. 370–270 рр. до н. е.) – римський воєначальник, шестиразовий консул упродовж 348–299 рр.
[140] Авл Атілій Калатін (*Aulus Atilius Calatinus*) – консул у 258-му та 254 рр. до н. е., диктатор у 249 р., полководець під час Першої Пунічної війни.
[141] Тут ідеться про Луція Емілія Павла Македонського, Публія Сціпіона Африканського Старшого та Квінта Фабія Максима.
[142] У Ціцерона: *theatrum*.
[143] У списку напевно помилково: *Автор*.
[144] Див. прим. 49 до трактату «Начальная дверь ко христіянскому добронравію».
[145] Ідеться про Мікіона та Демею – персонажів комедії Теренція «Брати». У Ціцерона фігурує назва цього твору.
[146] У Ціцерона: "mens et ratio et consilium" ("розум, розсудок та здоровий глузд").
[147] Зведені брати Сціпіона Африканського померли в юному віці.
[148] Так Сковорода передає лат. *insipientia*. У тексті Ціцерона: "insipienter sperat" ("нерозумні [його] надії").
[149] Ідеться про Арганфонія (VI ст. до н. е.) – царя Тартесса, фінікійської колонії в Іспанії.
[150] Про Арганфонія розповідає Геродот (Історія, I, 163).
[151] У списку помилково подано: *Землемъръ* (у лат. оригіналі – *agricola*).
[152] Ідеться про тирана Пісістрата (560–527 рр. до н. е.). Ціцерон називає його ім'я.
[153] *Плутарх*. Солон, XXXI.
[154] У Ціцерона: *imperatoris*. Імператор у республіканському Римі – найвище почесне військове звання, яке солдати (чи сенат) давали полководцеві після його видатних перемог.
[155] У платонівському діалозі «Федон» (61c–62c) Сократ, покликаючись на піфагорійця Філолая, говорить про те, що накладати на себе руки не дозволено: "…Таємне вчення твердить, що ми, люди, перебуваємо немов під наглядом і не можна з-під нього ні визволятись, ні втікати, – в цьому я вбачаю велику й глибоку думку… не є безглуздим вважати, що негоже позбавляти себе життя раніше, ніж Бог якимось чином примусить до цього, як, наприклад, тепер – мене" [*Платон*. Діалоги. – Київ, 1995. – С. 238].
[156] *Ціцерон*. Тускуланські бесіди, I, 117 [див.: *Цицерон М. Т.* Избранные сочинения. – Москва, 1975. – С. 247]. Пор.: *Плутарх*. Солон і Поплікола, Порівняння, 1.
[157] Пор.: "nemo me lacrumis decoret, neque funera fletu / faxit" (*Енній*. Епіграми, фр. 17). Пор.: *Ціцерон*. Тускуланські бесіди, I, 34, 117 [див.: *Цицерон М. Т.* Избранные сочинения. – Москва, 1975. – С. 219, 247].
[158] Див. прим. 266 до діалогу «Сумфоніа, нареченная Книга Асхань».
[159] Від кінця VI ст. до н. е. Піфагор та його учні жили й працювали на півдні Італії.
[160] Див. прим. 144 до діалогу «Наркісс».
[161] У Ціцерона: "ex universa mente divina delibatos animos haberemus" ("ми володіємо душами, які відокремились від усеосяжного божественного духу").

[162] Ідеться про платонівський діалог «Федон».
[163] Ідеться про вчення Платона, згідно з яким людське пізнання є не чим іншим, як пригадуванням (*ἀνάμνησις*) того, що знала душа до народження. Цю свою науку Платон виклав у діалогах «Менон» (81b–86b) та «Федон» (73a–77a, 92a–d, ін.).
[164] Синами Кіра Старшого були Камбіз і Танаоксар.
[165] *Ксенофонт*. Виховання Кіра, VIII, 7, 17, наст. [див.: *Ксенофонт*. Киропедия. – Москва, 1976. – С. 212–213].
[166] Ідеться про Луція Емілія Павла Македонського.
[167] Ідеться про Луція Емілія Павла – консула у 219 та 216 рр. до н. е. – та Сціпіона Африканського Старшого.
[168] Ідеться про Публія Корнелія Сціпіона (*Publius Cornelius Scipio*) – консула у 218 р. до н. е.
[169] Ідеться про Гнея Корнелія Сціпіона Кальва.
[170] Ціцерон має на думці «Начала».
[171] Ідеться найперше про епікурейців.

КНИЖЕЧКА ПЛУТАРХОВА[1]
О СПОКОЙСТВІИ ДУШИ

ВЫСОКОМИЛОСТИВОМУ ГОСУДАРЮ
ЯКОВУ МИХАЙЛОВИЧУ
ЕГО ВЫСОКОБЛАГОРОДІЮ ДОНЦУ-ЗАХАРЖЕВСКОМУ[2]

Высокомилостивый государь!

Пріймите милостиво от человѣка, осыпаннаго вашими милостьми и ласками, маленькій сей, аки лепту, дарик, маленькое зеркальце благодарности. Уклонившися от Библіи к Плутарху, перевел я книжечку его «О спокойствіи душевном», истолковав не наружную словозвонкость, но самую силу и эссенчію[3], будто гроздіе в точилѣ выдавил[4]. И в такую одежду дѣвочку сію одѣл, дабы она и внутрь, и внѣ не языческою, но христіанскою была и являлася дѣвою[5]. Не поминается здѣсь ни Дій[6], ни Венера[7], ни Меркурій[8], но в новыя мѣхи и вино новое влито[9]. Плутарх был из числа тѣх, кои во слѣд Христов не ходили, но именем его бѣсы изгоняли[10]. Не браните же ему[11]! Да изгонит и нам[12]! Премудрость не умирает. Он был и друг, и наставник доброму Траяну Кесарю[13]. Да будет же и нам. Премудрость не умирает. Траян был столь добраго сердца, что римляне послѣ его, избрав Кесаря, так прославляли: “Будь щаслив, как Август и добрый, как Траян!”[14] Он, возшед на вселенскій престол, аки всемірное свѣтило, щедротами всѣх озарил. Воистину легко было Плутарху воспламенить к правдѣ, к милосердію и мужеству столь благородное сердце. Все суета[15]. Все преходит. Бог же мира с нами во вѣки[16]: “Един его день, – сказал Марк Аврелій[17], – всѣх мырских сокровищ лучшій”[18]. Естли сія книжечка хотя и нѣсколько минут послужит вам противу бѣса скуки, и тѣм я доволен. Естли же напоит хотя маленькою чашечкою спасенія мира Божія, вот мнѣ и труд, и плод, и награда! Кто яко Бог[19]? Что яко мир? Воскликну с Григоріем Богословом: “О мире, ты Божій, а Бог твой!”[20] И в сем желаніи во вѣк пребуду.

Высокомилостивый государь,
Вашего высокоблагородія
всенижайшій слуга,
любитель и сын мира
Григорій Варсава Сковорода.

1790 года, апрѣля 13.

Толкованіе из Плутарха
О тишинѣ сердца[21].

*Л*юбезный мой Іриней[22]!

Поздо получил я письмо от тебе, в коем ты просиш мене написать нѣсколько для тебе сентенцій, могущих упокоить волнующееся сердце. Под самое сіе время припала нужда ѣхать в Рим с поспѣшеніем другу нашему Купидону. Сим своим поспѣшеніем помѣшал мое намѣреніе, однак мнѣ не захотѣлось, чтоб он отѣхал к тебѣ с пустыми от мене руками. Вѣдая же, яко ревнуеш быть любителем не блядоукрашенныя, но благоодушевленныя рѣчи, без порядка из собственных моих замѣток наврал много рѣчей, дышущих врачеваніем и упокоеніем сердцу. Ублажаю тебе, друже, яко ты, и милость у велмож, и громкую паче протчіих славу в народѣ приобрѣтши, не так ходиш, как нѣкій, поминаемый в трагедіах, гордый Ме́роп[23], надувшися тѣм, что глупый народ во всѣ свои трубы[24] и колоколы блаженным его проповѣдует. Сіе презрѣніе мырскаго тщеславія родилося в твоем сердцѣ от того зерна, кое в душѣ твоей часто я насаждал. Сирѣчь: Ни Алмазныя пряжки от подагры, ни драгоцѣнный перстень от Хирагры[25], ни Монаршій вѣнец возможет избавити от обморока. Како бо довлѣет или богатство, или слава человѣческая, или скипетр подать сердцу безстрастіе и великодушіе, аще не будет в нем дух премудрости[26] и дух крѣпости, равно утверждающій сердце во всяком состояніи, дабы и гордость житейская не соблазнила, и нищета человѣка не привела во отчаяніе? Что ли же есть сей дух разума[27] и дух крѣпости, аще не Царствіе Божіе, обуздавающее и управляющее скотскія наши прихоти, дабы, повинуяся духу и шествуя царственным, сирѣчь средним, путем[28], не расточали стопы своя по пагубным крайностям и превратностям[29]? Сего ради, по совѣту Ксенофонтову, жилище в щасливом состояніи, да памятуем о Богѣ и да чествуем Его, аще хощем, да и он нас в бѣдности не забудет, яко имущих к нему любовь и упованіе[30]. Слово в слово, и муж сердечный, поколь еще находится в мирном сердцѣ, аки на тихом морѣ, печется предуготовить совѣты и думы, могущія спасти его от обуреваній, дабы чем они благовременнѣе и знакомѣе, тѣм дѣйствительнѣе стали противу супостатов его. Пес яростный никоим словом уласкаться не может, кромѣ тѣм именем, чем его называют. И сердечная волненія знакомым и присным врачевством легко укращаются[a]. Прочее, тот, кто совѣтует, дабы и желающій вспокоить сердце не погружался во многая ни публичная, ни приватная дѣла. Ошибся. Первая ошибка в том, что дорогою цѣною купить нам припадает

[a] Сими словами бодет философа Сенеку, но всуе. Сенека, пишущи о спокойствіи сердца, не влечет человѣка в праздность, но много затѣвать не совѣтует, а сим самым отвлекает и от праздности. Ибо праздным быть и суеты затѣвать суть разныя крайности и равное безуміе; посредѣ же сих разбойников Христос – Божія сила и царственный оный путь: “Аз есмь путь, [и] истина и живот”(1). Не уклонися ни на десно, ни на шуіе… К Римлянину Грек сей пишущій не дерзает именно хулить славнаго Римлянина, учителя Кесарскаго, хотя сам вицерой(2) и друг Кесаря Траяна(3).

наше спокойствіе. Сирѣчь – доставать оное праздностію. И будто всѣм нам оную воспѣвать из траґедіи Эврипидскія пѣсеньку:

*Л*ежи, окаянный, с покоем на *л*ожи твоем[31].

Кая же есть медицина[32] в праздности? Она насморка отогнать не может, не только скуки и тоски от сердца. Не большая же помощь от праздности и другам нашим, и отечеству, и присным нашим или домашним. Вот коль дорого нам станет сердечный мир, если покупать его праздностію! Сверх сего прелщается, кто думает, будьто *л*юде, убѣгшіи многодѣлія, живут покойно. По сему образу же́ны, дома в праздности сидящія, суть благодушнѣе паче мужей своих. Но не так оно есть. Ибо, хотя нѣжныя дѣвы и праздныя госпожи в *л*ожницах своих сѣверною стужею не безпокоятся, но вмѣсто же того скукою, тоскою, Амурными горестьми, завистными ревнилостьми, суевѣрными ворожбами, затѣйными и гордыми мечтаньми посредѣ спокойных горниц обуреваются. И отец Царя Уликса, чрез 20 *л*ѣт проживая во своей мызѣ с единою старухою, сто*л* *д*ля него уготовляющею, хотя дом и до*л*жность царскую с трудами ея оставил, скорб же и печаль всегда неразлучну имѣл в своем уединеніи[33]. Нѣкіих же сама собою праздность вовергнула в разслабленіе душевное. Сіе пишет Гомер об Ахиллесѣ[а]. Сей, де, сидя на морском брегѣ, распала*л* кипящею желчію ярость своего гнѣва. Не ходи*л* в кую-*л*ибо компанію. Не выходи*л* и на сраженіе, а только мучи*л* сердце, горящее к битвѣ, взирая на ненавистный *д*ля себе воинскій театр. Но и сам себе, жестоко огорчен, бодет слѣдующим словом: “*Л*ежу празден в гаванѣ не годяй и только брег обременяю”[34]. Отсюду *д*аже сам празднолюбец Епикур[35] совѣтует честолюбцам, *д*абы послѣдовали своей природѣ и принимались за гражданскія дѣла. Не получать, де, спокойствія в празности, если не улучать туда, куда родила[36] их мати натура[37]. Но вздор видь плетет, приглашая к чинам не чина достойных, но не терпящих празности[б]. Воистину бо и многодѣліе, и

[а] Ахи́ллес был первый храбростію из всѣх Грецких воинов, разоривших древній град Трою. Он убил Ектора, храбрѣйшаго всѣх Троян. От сего народа произошел род римскій и отсюду имя Ке́сарю Траяну… Гомер был первый пророк древних Греков, сей есть главный творец исторіи Троянскія. У Еллинов піита назывался тот, кто у Еврей пророком(4). Пророческая писанія назывались у Еврей пѣснями и твореніями, а у Еллинов – музы, піиты, поэматы, сирѣчь пѣсни, творенія, сотворенія. И сюда-то навѣстки дают слова оныя: “В твореніях рук твоих поучахся”(5). А за Давидом Исаіа:

“Воспою возлюбленному пѣснь“(6).

[б] Язвит Епикура(7). Ненавистію помрачен, не хотѣл раскусить сладости, сокровенныя в сем Епикурском словѣ. Нѣт святѣе сего слова. Природѣ послѣдовать, могти несть Чин, найтить в праздности сладость есть тожде. С Богом дѣлать, сладко дѣлать есть то же достоинство в силѣ: сила в природѣ, природа в Богѣ, яко дуб в зернѣ, пребывает во вѣки. Хулит философа за сердечную сладость, потом и сам сказует, что красота сердечная есть град спокойствія. Будто же не то же есть сласть, сладость и красота в сердцѣ, если оно живет вот гдѣ: “Душа моя в руках твоих выну”(8). “Десница твоя воспріят мя”(9). “Красота (сирѣчь сладость) в десницѣ твоей в конец”(10).

празность есть суета, но красота сердца есть страна и град спокойствія; скверная же душа есть море мученій. И сказал я, и еще сказать хочу, что и уклонитися от блага, и сотворити зло есть равная мука. Мырска мода привязала спокойствіе к одной коей то жизни, напримѣр, селской, безженной, Царской, но ложь сія на театрѣ Менандровом слѣдующими обличается словами: "О друже! я думал, что богатыи не воздыхают и что безсонница их не ворочает на постелѣ мягкой…"[38] Потом, заглянув во волнующееся их сердце, так мудрствует: "Отсюду видно, что в свѣтѣ жить без бѣды Бог никому не написал, хоть он богат, хоть высок, хоть низок и нищ". Теперь не могут извинить своего безумія тѣ, кои, путь своея жизни оставив, берутся за другой, дабы тѣм избѣжать безпокойства. Они подобны не приобыкшим к мореплаванію. Сіи боязливцы, хотя из корабля опустилися в шлюбку, однак ровно тоскою и блеваніем мучатся, занесши с собою и туда страх смертный в сердцѣ и во утробѣ своей желчь. Так и безумная душа, своим состояніем наслаждаться не наученная, хотя из жизны в жизнь преходит, но вездѣ грустит и мятется, носящая внутрь источник огорченій – растлѣнное сердце. Сим образом богатіи и нищіи, женатыи и безженныи, и всѣ протчіи безпокоятся. Чрез сіе бѣгают из должностей, но паки праздность скучна. Чрез сіе рвутся показаться при дворѣ, а показавшися, досадуют. Больному тѣлу, слабому уму угодить трудно. Больный и на супругу и на Лѣкаря желчен. Скучен ему пришедшій посѣтить пріятель, а отшедшій досаден. Мягчайшее ложе жестко ему. Смотри же, как только возсіяло здравія ведро, тогда превкусною пищею мерзѣвшій самую простую вкушает со сладостію. "Кая вина источила вашему величеству слезы?" – вопрошают министры Алек[сандра] Македонскаго. "Как же не плакать, братцы? В сію минуту слышу от философа[39], что в мырѣ не един мыр есть, но и числа им нѣт… Ах! а мы доселѣ и един мыр не вовся покорили". Но душа любомудрая, древній Кратес[40], кроткими замыслами кроткаго духа легко и сладко проплыл своего житія пучину. Коль горестно страдал первовоевода Греческих войск под Троею! а Діоген[41], живущій в плѣни, проживал дни во веселіи сердца[42]. Сократ в темницѣ бесѣдует здраво с другими, люблящими премудрость. Гордый же Фаетóн[43] в небесных странах рыдает: длячего не дают ему засѣсть на Царской отца его колесницѣ? Сапог ногѣ, а сердцу жизнь сообразуется. Нѣкто мудрец сказал: обычай здѣлает жизнь сладкою. А я сказую: сердце чисто зиждет жизнь веселу[a]. Сего ради потщимся очистить источник

[a] Уколол Пиѳагора, но не заколол. Пиѳагор правѣе его. Он хвалит сердце чисто, а Пиѳагор перстом, как предитеча Христа, показует, гдѣ оно. Буій знает, что блаженство всякому нужно есть, а мудрый видит, гдѣ оно. Вот Пиѳагорскій догмат, за котораго хвостик он ухватился: "Optima[m], id est cognata[m] Vitae Rationem elige. Hanc dulcem faciet consuetudo"(11). Сирѣчь: "Избери самую лучшую, разумѣй, природную жизнь. Сладкою ее здѣлает обычай". Обычай без природы мертв, но с природою все может. Он есть сын ея. Чувствуй, что сердце чистое живет в сродной жизни, а когда жизнь природная наша встрѣчает нас не славно, но подло, тогда обычай, здѣлав ее сладкою,

сердца, да всѣ горести, извнѣ нападающія, возможем обратить во спасительные соки. Скорб ли? или тѣснота? или гоненіе? или глад? и вся протчая. Жизнь наша, будто тавлѣнная игра[44], наполненная удач и неудач, но здоровое сердце все сіе переварит во благо. Все ему поспѣшествует во благое[45]. Потерявшіи же сердце и во удачах мыра сего бѣснуются от жира своего и в неудачах отчаеваются; подобны недужным, ни стужи, ни ва́ра не терпящим. Безбожник Ѳеодор[46] говаривал: "Я, де, правою рукою подаю мои совѣты, а слышатели берут оныя лѣвою"[47]. Так безсердіи люде Одесный дар Божій пріемлют шуйцею во зло. А мужи сердечныи и от самых горких своих горестей, аки от тернія, умѣют собирать полезныя плоды, собирая там, гдѣ не расточали, и жнут с Богом своим и там, гдѣ не сѣяли, подобны пчелам, из нечистоты и из жостких и ко́льких трав мед собирающим. И так, прежде всего, нужно научиться тому, чтоб могти все горкое обращать во сладость, дабы мы во всѣх неудачах могли похвалиться так, как мальчик тот: "Ба! слава, де, Богу! не пропал мой за́мах. Я бросил камень на собаку, а попал в мою мачеху". Напримѣр, изгнали Діогена из его отчизны, а он тѣм попал во философію[48]. Послѣднее судно с товаром потопила буря, а мудрый Зенон: "Слава тебѣ, Господи! Переводиш, де, мене из богатства в нищету. Нынѣ могу мудрствовать о спасеніи душевном, а не о тѣлесном богатствѣ"[49]. Чему ж и ты не подражаеш мудрым? Лишен ты, напримѣр, гражданскія ли должности? Чего же тужиш? Теперь станеш жить, сам для себе труждаясь. Лишился ли милости у вельможи? Так освободишся опасных коммисій[a]. Утрудился ли уже, отправляя оныя? Возвеселися же наградѣ. Коей[50]? Добрая, по пословицѣ, слава лучше мягкаго пирога[51]. Житейскія ли твои интересы разстроила клеветлива зависть? Отвержи убо житейскую печаль[52], а начни пектися о Господѣ. Многое воистину утѣшеніе сердцу взирать на великія мужи, равное с нами пострадавшія, но видь равнодушно. Досадно ли тебѣ, что твоя жена не плодна? Взглянь же на цари Римскія. Ни един от них не имѣл[53] наслѣдником сына. Досадна ли нищета? Кому же лучше подражать из Римлян, как Фабрицію, нищеты любителю? или главѣ всѣх своих земляков Эпаминондѣ[54]? Невѣрна ли тебѣ твоя супруга? Создатель Дельфійскаго храма, Царь Акид, тоже пострадал, и сіе свѣта славы его не помрачило[55]. Такожде философа Стилпона[56] нецѣломудрая его дщерь не помѣшала отцовскому спокойствію. А порицателям своим отвѣчал, что зло сіе до отца не касается[57]. Кто, де, око потерял, тот же сам и слѣп. Чій грѣх есть, тому и нещастіе, а не другому. А протчіи не точію своих любезных нещастіем, но и злобою своих врагов безпокоятся. Видь зависть, ненависть, клевета, памятозлобіе само себе жжет

здѣлает и славною. Ничтоже бо славно и сладко, и чисто без природы, без коея и обычай, и все мертво. Ее единую нарицает Епикур блаженною(12), Пиѳагор же, показав, гдѣ живет чистое сердце, показал купно, гдѣ сладость Епикурова, и чрез сіе больше и лучше сказал в двоих строках, нежели Плутарх в цѣлой книжицѣ.

[a] Коммиссій. Римски: Commissio. Порученіе дѣла.

и снѣдает, и на сих самоубійцов не негодует, но сожалѣет благоразумный, а безразумный мучится. Не только же сосѣдныя свары, но и служительская неисправка безпокоит его. Друже! в сем и тебе велит мнѣ обличить дружба. Ты подобен врачам: они горькое горким, а ты грѣх грѣхом врачуешь, бѣснуяся[58] на служительскія погрѣшности. Сіе разуму не есть согласно. Нигдѣ вы не увидите, дабы к добрым служителям не были примѣшаны и злые. А на всѣ их погрѣшности разгаряться и должности вашей не прилично, и спокойству вредно. В поправкѣ погрѣшностей будь подобен медикам. Они больному вырывают зуб без дальняго возмущенія. Исправляйте их с равнодушіем. Тогда их неисправность душу вашу не возмутит, и песій обычай за все лаять в сердце твое не внійдет. Самых мѣлочных ошибок не оставляя без наказанія и гнѣва, правиш сердце твое в такой обычай, что оно здѣлается смердящею лужею, всякую стечь, всяких досад в себе пріемлющею. Философія и в собственном, и в чужом нещастіи не жалостію снѣдать себе, но врачевать совѣтует. Как же не противно разуму бѣситься и мучиться тѣм, что не всѣ тѣ добрыи и вѣжливы, с коими нам жить довелося? Любезный мой Ириней! горазда внемли! не ревность ли и самолюбіе гнѣздится в сердцѣ нашем на чужія грѣхи, бѣснованіем завѣшенныя! Ибо из самолюбія раждается горячесть в дѣлах, из горячести нравность и вспыльчивость, ярящаяся на самую малую неисправность. Будьто чрез нея дурное случилось или нѣчто доброе не досталося. Добросердый же человѣк все равнодушно пріемлет без огорченія и кротчайше со всѣми обходится. И так разжевать сіе надобно хорошенько, вот как! Лихорадкѣ всякая пища противна, а здравому все пріятно. Не видиш ли, что не виновато дѣло, но тѣло? Так точно и болящее сердце тѣм возмущается, что благодушному бывает забавою! Впрочем, много спокойствію помогает и то: отвращать мысль от того, что безпокоит, а обращать к тому, что увеселяет, так как отвращаем взор наш на зеленыи луга, если его солнечное сіяніе безпокоит.

А кто погружает сердечное око в случившееся ему нещастіе, тот подобен вѣдьмѣ, которая все в чужом домѣ видит, а в своем слѣпа[59]. Подобен и цылюрничим банкам, самую дурную кровь из тѣла высосающим. Подобен и трактирщику, распродавшему доброе вино, а сам испивает дрождіе. “Скажи, что дѣлает твой Господин?” – спросили раба его, а раб отвѣчал: “Посредѣ добра за бѣдою гонится”. Общій есть обычай в людях: минув забаву, в печали погружаются. Не таков был Аристипп[60]. Он потерял грунтик, земелькою утѣшал себе остальною. И нѣкоему лицемѣрно сожалѣющему сказал: “Если сожалѣеш, сожалѣй о себѣ, не о мнѣ. Ибо у тебе един точію есть грунтик, а у мене еще три осталися”. Отнять у мальчика игрушку – плачет, бѣсится и всѣ протчія игрушки бросает. Так и сердце неразумное, в одном чем-либо соблазнившися, всѣ свои протчія утѣхи отвергает. Да чем же нам в печали и в скорбех утѣшиться? Отвѣчаю: слава тебѣ, Господи! А чего же у нас нѣт? Одному дал Бог чин, другому дом, третему жену, иному дал добраго друга… Нѣкій мудрец[61], умирая,

благодарил Богу за всѣ его в жизни благодѣянія, не забыл же и малаго сего, что он из Киликійскія страны благополучно морем пріѣхал во Аѳины. Колико способствует спокойствію благодарность! Должно же чувствовать с радостію и самая простая сія Божія благодѣянія, а именно: что мы живы, что здоровы, что солнце нас освѣщает, что мирное, а не военное время, что не слышно нигдѣ бунтов, что земледѣлы спокойно пашут, что купечеству путь земный и морскій открыты, что наконец волю имѣем говорить, молчать, дѣла дѣлать, покоиться… Сим благоденствіем наслаждаться можем со благодарностію, если почаще взирать станем на людей, лишенных онаго.

Напримѣр, коль вожделѣнное здравіе недужным? Коль пожеланный Мир странам, обремененным войною? А глупость в то уже время познает добра своего цѣну, когда потеряет; доставая, страдает; имѣя, не наслаждается; а потеряв[62], мучится. Будьто оно в то время драгоцѣнным стало, когда из рук их упало. Но всѣ почти мы, на чужое засмотрѣвся щастіе, будьто на красавицу, в собственной жизни нашей, многими выгодами одаренной, слѣпотствуем, купно и своим не наслаждаясь, и завистію снѣдаясь. Вельми же пособляем сердцу нашему тогда, когда на выгоды собственныя нашея жизни взираем. По крайней мѣрѣ, да не равняем нас со превозшедшими нас. Сим-то пороком весь мыр страждет. А вот страданія цепь! Колодник завидит испущенному из темницы; испущенный – тому, кто не крестянин, не крестянин же – гражданину; гражданин – богачу; богачи – вельможам, вельможи – царям; цари – вселенною владѣющу Богу… почти молнію и гром себѣ из рук его вырвать жаждуще. Вот мудрый глас!

Хотя пастушком слыву,
В вольных мыслях вѣк живу,
Жизнь столь сладко провождаю,
Лучше в свѣтѣ не желаю.
Ни на скиптр, ни злат вѣнец
Промѣняю сих овец[63].

А несмысленный галат[64], находясь в чести у своих граждан, неусыпаемым снѣдается червіем о том, что он не сенатор, а хотя сенатор, но не из первых; хотя же из первых, но не предсѣдатель; пусть и предсѣдатель, но не так славен, как прежній. Не сіе ли есть: умышленно разжигать ропот на Бога? и самоизвольно адским пламенем жечь свое сердце и мучить? Не дѣлает сего здравая и мирная душа. Она вышшим себе не завидит, но хвалится и благодарит Богу за состояніе своея жизны, в которой безчисленное множество людей рады бы жить, если бы дано было им свышше. Не борися со силнѣйшим тебе и не ровняйся с вышшим тебе. Борися со слабѣйшими тебе и оглянься, коль многое множество нижше тебе и ревнуют твоему щастію! Смотри ж теперь: как только зазѣваешся на вельможу, сидящаго в

каретѣ или в портшезѣ[a], тогда ж опусти маленько взор твой и на везущих или на несущих его, а когда Горній Монаршій престол блаженным тебѣ мечтается, тогда ж обрати око твое и на безщетное множество рабов каторжных и вспомни, коль бы они от Бога желали имѣть щастія твоего хотя половину! “Куда! все дорого во Аѳинах!” – сказал друг Сократов. А Сократ: “Дорого, де, подлинно, для роскошно живущих, но, слава Богу! для воздержных все дешево. Хлѣб, маслины, проста одежда – все сіе не дорого”[65]. Подобно и мы, если кто нас порицает нищетою и подлостію, во отвѣт скажем слѣдующее: “Слава тебѣ, Господи! довольно мы богаты, когда не бродим по мыру и когда хлѣб наш ядим не в каторжном потѣ”. Протчее, понеже столь мы растлили сердце наше, что не можем не ревновать и не завидѣть чужому щастію, того ради зѣвая на вышших тебе, не потопляй очей твоих во едину украшенную их маску и благообразную завѣсу, но проницай сердечным тут же оком твоим во внутренность завѣсы: провидиш, что сіи их поваленныя ширма и червь, и моль, и многія закрывают горести за собою. Аѳинскій штат-галтер[66] Питтакос[67] мудростію, правдою, храбростію – ей! царственный муж. Но сварливой и упрямой супругѣ своей был рабом. Безчисленныя досады и грусти под позлащенными крышами и в красных углах кроются, а слѣп народ не провидит и посему-то завидит. Коль завидима для него царская блистательна ру́га! Яко зрит на лице, а не зрит на сердце[68]. Вот такіи-то размышленія умерщвляют Зміину зависть и раждают свѣт: находить удовольствіе в собственной нашей жизни.

Дражайшей от всего мыра тишинѣ сердечной не мал вред и от самолюбія. Оно затѣвает дѣла не по силѣ своей. А неудачный конец есть то терновый вѣнец. Тогда не безумну волю, но обвиняем фортуну. Бѣс самолюбныя воли даже до того бѣсится, дабы всѣ дарованія заграбить, и мучится, если не точію садами, звѣринцами, оранжереями, но и лошадьми, и псами, и птицами, и рыбами не превышшил своих ревнителей. Таков был Діонисій, царь Сикилійскій[69]. Не довлѣл ему царскій Скиптр. Распалялся превишшить Платона любомудріем, а Филоксе́на[70] стихословіем. Отсюду родилися горестныи плоды: Филоксе́ну – каторга[71], Платону – кабала[72], а царю – червь и моль. Таков не был Александр Македонскій[73]. Он чужим дарованіям не завидѣл, довольствуясь вѣнцем Самодержца. Безумный же народ всѣ качества в едино мѣсто сліять и похитить рвется, дабы быть купно и Градоначальником и Военачальником; Богословом и Философом[74]; и мырским, и монахом; пиктором[75] и поваром; птицею и звѣрем; теплым и студеным… А видь и самым Святцам не всѣ даются дарованія. Одному дано врачевать зубы, а другому – очи. И как можно в едино мѣсто совокупить огнь и воду? сирѣчь: быть купно придворным царским, и быть Философом? ибо Философія требует увольненія от всѣх дѣл, а царедворец в дѣлах или забавах потопляется. Царедворская пища помрачает любомудрое око.

[a] Портшез есть слово (думаю) французкое[(13)], Римски: Lectica, есть род кареты, не конями возимыя, но руками рабскими или наемничими носимыя.

Исканіе чести и грунта отнимает дражайшее время, служащее любомудрію. Отсюду ясно видно, что всякая всячина, мыр сей наполняющая, одному нужна, а другому не потребна. Что же оно такое? и кому нужное? Вспомни пословицу:

Всяк Еремѣй про себе разумѣй[76].

Всяк должен узнать себе, сирѣчь свою природу: чего она ищет? куда ведет? и ей послѣдовать, без всякаго отнюд насилія, но и с глубочайшим покореніем.

Конь ли еси? Носи сѣдока. Вол ли еси? Носи ярем. Пес ли борзый? Лови зайцы. Дацкой ли? Дави медведя. А буде кто соблазняется и желчится за то, что не дал ему Бог вмѣстѣ быть и львом, и постельною собачкою, сей есть несмысленный галат[77]. Не лучшій же его и тот, кто желает купно и философствовать, и на богатой женится, и пировать с господами, быть кавалером[78], и быть богатым…

Будь всѣ тѣм, что Бог дал, ради,
Разбывай всяк грусть шутя.
Полно нас червям снѣдати!
Видь есть свое всѣм людям[79].

Всяк жребіем своим да будет доволен! Царь – владычеством, Богослов – зрѣніем Воскресенія, мудрец – обрѣтеніем истины, благочестивый – житіем добро[дѣ]тельным, богатый – богатством. Всяк имѣет свое зло и добро, и каждому свое дано. А нынѣ все-на-все рвемся для одних нас заграбить, и будто гроздіе от тернія обирать пялимся, возненавидѣв чрез неблагодарность собственну жизнь нашу, аки бѣдну и недостаточну. Не сіяет ли сія истина и во всемирной Экономіи? Посмотри на безсловесныя животины. Иная кормится зерном, иная – кровію, иная – кореніем. По сему образу, иная пища пастуху, иная земледѣлу, иная мореходцу и птицелову. Скуделник скуделнику в ремеслѣ завидит, но в житейских статях ревновать не подобает. Бог каждое состояніе ограничил с достаточным довольством, по мѣрѣ его. Срамно слышать, что самые благородные люде, не только ученым, богатым, юристам, но и придворным комедіянтам ревнуя и ублажая жизнь их, наводят сердцу своему сильну мятежность. В протчем, разныя пристрастности людскія дают знать, что в сердцѣ нашем два живут источники приснотекущіи: из сего течет безпокойство, а из втораго – спокойство. Тайну сію предревніи богословы приосѣнили гаданіем вот сим:

Там у Бога у порога
Двѣ бочки стоят.
Одна с добром, другà со злом[80].

Тайна сія собывается во глубинѣ сердца. Смотри же: не так ли оно есть? Ѳома в худшей жизни весел, а Козьма в лучшей омерзѣл. Не видиш ли, что

в сем сердцѣ горестныя, а в том животныя струи? Тот и тѣм, что было, веселится, а сей, имѣя в руках, смутится. Погребен и засорен животный источник в том сердцѣ, в коем отворился ключ мертвых вод и фонтан денно и ночно изблевает горкія струи. Такіе люди и за прошедшее добро не благодарят Богу, и настоящим не довольны, и, на будущее зазѣвавшись, жаждою тают. Жизнь их неключима и вздорна, на части порвана, не имѣющая постоянныя и союзныя сплочности, будто метлà развязана. Она подобна мученику, плетущему веревку во адѣ идолопоклонническом. Сколько бѣдняк соплел, то все то осел съѣл[81]. Все то, что миновало, будто из воза па́ло[82]. Они всегда постѣль удобряют, но всегда наутро спать отлагают. Немалый вред спокойству и тогда, когда кто, воспоминая прошедшую жизнь, одни досадныи припадки в зерцалѣ своея памяти видит. Сей подобен мухам, не могущим сидѣть на зеркальной гладкости, а отпадающим на мѣста жосткія[83]. Живописец свѣтлыми красками одобряет темныя. А мы, естли коея горести из памяти выскоблить не можем, воображеніем прошедших и нынѣшних пріятностей да растворяем. Мусикійскіе органы то напрягаются, то отпускаются. Так мыр сей и жизнь наша то темнѣет, то свѣтится, и без примѣса нигдѣ и ни в чем не бывает. Музыканты из высоких и низких гласов составляют сличную и сладкую симфонію, а муж мудрый из удачных и неудачных припадков тчет жизни своея постав, и некрасное в нем поле взорочными цвѣтами украшает, дабы из горких и сладких случаев слично составить жизнь себѣ, якоже составляется день Господень из вечера и утра, из тмы и свѣта. Добрый и злый Ангел приставляются в рожденіи каждому человѣку, от них-то в сердцѣ противныя себѣ пристрастности и аффекты: радость и печаль; безопасность и страх; милость и злоба; правость и преступленіе; законность и беззаконіе; удовольствіе и досада. И сіи-то суть противныя оныя противных себѣ двоих оных источников сердечных вѣчно источаемыя струи, творящія жизнь нашу не равнотекущею, но замѣшательства исполненною. И воистину здравая и мирная душа благія пристрастности любит, обаче притом по врожденной преклонности и падает, но так кораблик свой па́русит, дабы из пути не совратиться в излишню крайность и не заѣхать в безмѣрность, вредную и самим добродѣтелям. Вот Епикурово слово! “Кто, де, бѣшенно не влюбился во тлѣнную сію жизнь, тот всерадостно встрѣчается со завтрашним днем”[84]. Не бываймо бѣшенно падки и жадны к богатству и чести, тогда она нам будет сладчайшая, и трата ея не обезпокоит нас. Ибо жаркая жадность раждает жестокій страх, а страх, раздувая пламень жадности, дабы не потерять, мѣшает наслаждаться. А тот, кто утвердил сердце свое духом премудрости и разума, дерзновенно Богу скажет: “Боже мой! даруеш ли что мнѣ? Благодарю. Отнимаеш ли? Не рыдаю”. Таков один посылаемый от Бога даром сладко наслаждается. Мудрый Анакса́гор[85] потерял сына, сказал: “Он на то родился, чтобы умереть”[86]. Не удивляйся только, но купно и подражай. Отнят ли чин? Скажи так: “Я на то брал, чтоб возвратно отдать”. Лишен ли богатства?

Скажи: “Знаю, что оно протѣкающее”. Невѣрна ли жена? Скажи: “Она добра̀, однако же жена”. Измѣнил ли друг. Скажи: “Человѣк яко трава! днесь цвѣтет, утро схнет”[87] Не говори: “Не ожидал я сего, не чаял, что послѣдует”. От нечаянія всѣ страшныя удары выриваются. Царь Персей[88] не чаял, что потеряет Македонское царство, тѣм и сам со царством пропал. Чем пропал? От печали. Дячего? Не чаял сего. А побѣдившій его Па́вел Емеліан[89], скинувши чин, ни мало не печалился. Он, взяв на себе, знал[90], что паки его отложить должно. Нечаянность самою бездѣлкою и мудрого Улúкса поколеблет[91]. Бывает же и то, что са́ма собою вещь не страшна, а мнится быть страшна, и сіе пусто тревожит. Не почитай же страшною, и не вмѣняй комаря̀ во льва, тогда не повредит тебѣ. Оно не вредит ни души, ни тѣлу. А если что случилось прямо тяжелое, утѣшай себе тѣм, что сіе вообще всѣх безпокоит. Напримѣр: зима, смерть и протчая. Царь Димитрій[92], доставши город, вопросил мудраго Стилпона: “Не потерял ли ты, друг мой, чего-либо твоего при взятіи вашего города?” “Ничево, ваше величество, я не видал, чтоб кто взял мое что-либо”[93]. Боже мой! коль не разумѣют люде, что внутрь нас тайно живет истинное добро, которое ни тля не тлит, ни тать не подкапывает[94]. Зачем же ты, человѣче, боишся фортуны? Видиш ли, что она у тебе отнять может то едино, что пустое? а над истинным добром твоим не имѣет власти. Оно при тебѣ во вѣки, во вѣчной твоей власти. Сердце твое, мысли твои, дух твой и разум, иже есть корень и начало твоея фортунѣ подверженныя плоти, разумѣеш ли? коликая его цѣна и величество? Ах! узнай себе, человѣче! тогда дерзостно до фортуны то же, что сказал Сократ, скажеш: “Клеветники мои могут тѣло мое убить, но не сердце”[95]. Тѣло ты, о фортуна, озлобить и отнять можеш, но дух благочестія, дух премудрости и разума, дух истины со мною пребывает во вѣки[96]. Корабельный кормчій не имѣет власти над волнами. Хитростію с ними борется, а не могій побѣдити уклоняется и со страхом ищет безопасности. Но царство и сила воцарившіяся в сердцѣ мудраго премудрости Божія легко от всѣх бѣд избавляет. А когда неизбѣжная волна потопить устремляется и течь кораблю грозит погибелью, тогда дух мудраго выскакивает из тѣла, аки из потопляемыя Лодій, на брег и Кефу[a]. Ибо безумный трепещет смерти и посему боится от тѣла разрѣшитися, не потому, будто бы нравилася ему жизнь, кая всяк день тирански его мучит. Он подобен держащему за уши волка[97]. Держать мучительно и пустить опасно. Чистое же и, как весна, свѣтоносное сердце не только не мучится приближающеюся, аки гаванью, смертію, но почитает ее отверзающимся и пріемлющим его небом и вмѣщающею во свое недро матерью. Такое утвержденное духом премудрости сердце, скажи, пожалуй, чем можеш возбунтоватся? Хвалится нѣкто так: “Ушол я от тебе, о фортуно, и всѣ приступы ко мнѣ преградил”. Конечно, он не стѣнами оградился, но мудростію. Не должно же и нам отчаеваться, но, любля такія слова̀, и самим сему соображаться и

[a] “Кефа” Еврейски: Гавань. Кифа̀.

приобучаться. Лисица смертно боялася льва, но, нѣсколько раз узрѣвши, дерзнула с ним и бесѣдовать[98]. Почаще помышлять о смерти должно, и о протчіих горестях. Тогда уразумѣем, что многія мы от слѣпаго сего мыра ядовитыя и лживыя испили мнѣнія, которыя, если ражжевать, тогда из горких здѣлаются сла́дкими. Не можеш подлинно сказать, что не встрѣнется с тобою то или то, но сіе за подлинно можеш о себѣ сказать: "Не пойду путем беззаконных и не поревную лукавнующим"[99]. Сіе в нашей силѣ. И сія есть едина дверь, во храм водяща спокойнаго сердца. Всѣми силами печися не раздражать внутренняго судію твоего, совѣсть твою[100]. От ея единыя гнѣва раждается в души червіе и чыріе, денно и нощно ярящееся и лишающее душу безцѣннаго мира. Раскаяніе есть само себе[101] опаляющій пламень. Внутренній жар и хлад горшее наводит пристрастіе, нежели нашедшій, так и внѣшняя страстіе, нежели нашедшіи[102], так и внѣшняя трата менѣе наводит досады, нежели внутренняя. Естли же кто в тайностях сердечных тайным громом и молніею поражается от совѣсти и видит внутрь, в зерцалѣ вѣчныя правды, что сам он есть виною разореннаго своего душевнаго града, таковому сердцу вся тварь, весь мир и всѣ его дарованія утѣшенія дать не довлѣют. Ни великолѣпной дом, ни царственной род, ни высочайшій чин, ни тысячи злата и сребра, ни ученіе, ни Ангелскій язык, но только едина дружественная и милосердая совѣсть. Она-то есть внутрь нас источник всѣх чистых и честных наших дѣл, раждающая святую нѣкую кичливость и безстрашіе, отверзающая сердечному оку вѣчное сладчайшія памяти зерцало, в коем видим нашу твердую надежду, умащающую нас и питающую во время старости[103]. Вѣтви розмариновы, хотя отрѣзанны от своего древа и давно уже лежат мертвы, однак духом дышут благовонным. То же и в добрых дѣлах: хотя давно совершилися и время их пройшло, но издалеча милолюбною памятію, аки сладчайшим ѳиміама благоуханіем, услаждают душу, родившую честная чада. Вот чем благочестивый, процвѣтая, цвѣтет муж! он смѣется всѣм хулящим жизнь сію и оплакивающим, будто плачевную Юдоль[104] и плѣнь вавилонску[105]. Воистину премудрая сія в Діогенѣ мысль. Он, будучи на квартирѣ, спрашивает хозяина: "Куда ты с такою ревностію прибираешся и красишся?" "Как куда? у нас, де, сегодня праздник". "О друг мой! – сказал Діоген, – доброму человѣку всякой день праздник"[106]. Ей! цѣломудренному праздник, да еще свѣтлый. Ибо мир сей и голубый свод его не Божій ли есть, святѣйшій всѣх храмов храм его? В сей храм от чрева матерня вводится человѣк, зритель не мертвых и рукотворенных человѣческим орудіем образов, но тѣх, кои само собою умное Божество, вѣчная своя подобія, утвердило на тверди небесной. Вот иконы невидимости его! Солнце, луна, звѣзды, рѣки, непрерывно воду источающіи, земля, плантам (растѣніям) пищу подающая. А когда во храм сей и в таинства его входить началом и виною нам есть жизнь наша, воистину достойно и праведно есть: да будет исполненна веселія, радости и мира! Не подражаймо слѣпому народу: он отлагает свое веселіе на учрежденныя человѣком праздники, дабы не сегодня, но в то время

наемным поутѣшиться смѣхом, зѣвая на мздоимных театрах[a]. Что за вздор? На комедіях, на праздниках, человѣком уставленных, и торжествах опрятны, одѣты, тихи, спокойны, веселы; нѣт тогда плача и смущенія, а всеобщій наш праздник, Богом узаконенный, торжества виновницу, жизнь нашу, безобразно оскверняем в рыданіях, в слезах, в жалобах, в горестях, ропотах почти всю ее истощаем. Чудо воистину! гладкогласіе в мусикійских орудіях люблят, веселятся птичіим пѣніем. Собственную же свою жизнь без всякія сладости, веселія и утѣшенія оставляют, горчайшими пристрастіями, заботами и печальми, конца не имущими, изнуряемую, и не только сами себе уврачевать не пекутся, но и премудрыми другов своих словами соблазняются. Сіе когда бы не мѣшало, тогда бы и настоящая жизнь безсоблазненна, и прошедшая сладкопоминаема, и впред благою надеждою утвержденна была бы.

Конец.

Очевидно, цей переклад Сковорода зробив у 1790 р. Принаймні супровідний лист-присвята Якову Донцю-Захаржевському датований 13-им квітня 1790 р. Твір (без супровідного листа) дійшов у одному-єдиному спискові, який зберігається в Архіві Російської академії наук у Санкт-Петербурзі (ф. 216, оп. 3, № 1065). Супровідний лист був надрукований у Наукових записках науково-дослідчої катедри історії європейської культури [див.: *Маслов М. А.* Переводы Г. С. Сковороды // Наукові записки. Праці науково-дослідчої катедри історії європейської культури. – [Харків], 1929. – Вип. 3. – С. 29–34]. Переклад уперше вийшов друком у київському виданні творів Сковороди 1961 р. Основний текст подаємо за рукописом, а лист-присвяту – за харківською публікацією 1929 р.

[1] Див. прим. 15 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

[2] Яків Михайлович Донець-Захаржевський – один із приятелів Сковороди, очевидно, син Михайла Михайловича Донця-Захаржевського, який був сумським полковником. Дружні стосунки Сковороди з Яковом Донцем-Захаржевським зав'язалися ще під час роботи філософа в Харківському колегіумі, адже тут навчалися (зокрема й у Сковороди) двоє його племінників – Павло та Василь. Перегодом ця дружба зміцніла під впливом зустрічей Якова Донця-Захаржевського з Михайлом Ковалинським у Санкт-Петербурзі. Сковорода не раз бував у Якова Донця-Захаржевського у Великому Бурлуці [див.: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 166].

[3] Лат. *essentia* – 'єство'. Цей термін був запроваджений Ціцероном як переклад грецького *οὐσία*. Вперше зустрічається в «Моральних листах до Луцілія» Сенеки (LVIII, 6).

---

[a] Вот мысль Іоанна Златоустаго! Праздник, де, не время творить, но чистый помысл(14). Сердце есть море не ограниченное, а помыслы суть волны. Естли помыслы тихи, тогда спокойное сердце и не разит его страшное сіе учрежденіе Божіе: "Возволнуются нечестивіи и почити не возмогут…"(15). "Восходят (волны) до небес и нисходят до бездн. Душа их в злых таяше"(16).

[4] Варто пам'ятати, що слово "точило" мало два значення: "праса, винная кадь, и тыж олтарь, точит бо кровь Христову" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 257].

[5] Очевидно, Сковорода має на думці напучення Ягве про те, що треба робити, коли іудей хоче взяти собі за дружину полонянку з поган: **и҆ введе́ши ю҆ вну́трь въ до́мъ тво́й, и҆ да ѡ҆бри́еши главу҆ є҆а҃, и҆ да ѡ҆бре҆́жеши но́гти є҆а҃, и҆ да совлече́ши ри҃зы плѣ́нныа є҆а҃ съ не҆а҃** (П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 21: 12–13). Християнські автори, починаючи з Єроніма Стридонського, алегорично трактували ці слова, коли мова заходила про можливість використання християнами стародавньої поганської мудрості [див.: *Курціус Е.-Р.* Європейська література і латинське середньовіччя / Переклав з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 50].

[6] Тобто Зевс (гр. *Ζευς*, род. *Διος*).

[7] Див. прим. 63 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[8] Див. прим. 156 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

[9] Парафраза Євангелії від св. Матвія 9: 17. Пор.: **вливаю́тъ вїно́ но́во въ мѣ́хи нѡ́вы**. Див. також: Євангелія від св. Марка 2: 22; Євангелія від св. Луки 5: 38.

[10] Парафраза Євангелії від св. Матвія 7: 22. Пор.: **твои́мъ и҆́менемъ бѣ́сы и҆згони́хомъ**. Пор. молитву: "…апостолом своим власть давый, єже наступати на змія и на скорпія, и на вся силу вражію, и єже о имени твоєм бѣси изгоняти…" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 337 (третя пагін.)]. Згадаймо також слова Еразма Роттердамського («Благочестиве застілля») про «Моралії» Плутарха: "…Я знаходжу в них стільки святості, що мені здається ледь не дивом, як оці цілком євангельські думки могли з'явитись у душі поганина" [*Эразм Роттердамский*. Разговоры запросто / Пер. с лат. С. Маркиша. – Москва, 1969. – С. 112].

[11] Неточна цитата з Євангелії від св. Марка 9: 39. Пор.: **не брани́те є҆мѹ́**. Див. також: **не брани́те** (Євангелія від св. Луки 9: 50).

[12] На цей самий євангельський текст Сковорода покликається і в листі-присваті перекладу трактату Ціцерона «De senectute». Ця обставина свідчить про єдність його інтерпретаційної та перекладацької стратегій.

[13] Марк Ульпій Траян (*Marcus Ulpius Trajanus*) (53–117 рр.) – римський імператор упродовж 98–117 рр. з династії Антонінів.

[14] Римський сенат тривалий час вітав імператорів словами: "Felicior Augusto, melior Traiano".

[15] Фраза **всѧ҆ сѣ́тѧ** зринає в Книзі Екклезіястовій 2: 11.

[16] Це – варіація на теми Першого соборного послання св. ап. Івана 2: 17 (пор.: **И҆ ми́ръ прехо́дитъ, и҆ по́хоть є҆гѡ̀, а҆ творя́й во́лю бж҃ію пребыва́етъ во вѣ́ки**) та Послання св. ап. Павла до филип'ян 4: 9 (пор.: **бг҃ъ ми́ра бу́детъ съ ва́ми**).

[17] Марк Аврелій Антонін (*Marcus Aurelius Antoninus*) (121–180 рр.) – названий син Антоніна Пія, римський імператор упродовж 161–180 рр. Крім того, видатний філософ-стоїк, автор книги «Наодинці з собою», добре знаної в старій Україні. Досить пригадати бодай покликання на неї в «Арістотелівських проблемах» Касіяна Саковича [див.: *Сакович К.* Арістотелівські проблеми // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 433] чи «Театроні» Івана Максимовича [див.: *Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 170 (зв.)].

[18] Очевидно, Сковорода подає тут квінтесенцію міркування Марка Аврелія про марність усього земного («Наодинці з собою», IV, 32).

[19] Неточна цитата з Книги Псалмів 112 (113): 5. Пор.: **Кто̀ ꙗ́кω гд҃ь бг҃ъ на́шъ;**
[20] *Див. прим. 303 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».*
[21] Перекладаючи Плутарха, Сковорода користувався не грецьким оригіналом, а латинським перекладом «Моралій»: Plutarchi Chaeronensis omnium que extant operum tomus II, continens Moralia Gulielmo Xylandro interprete. – Venet, 1560 [див. про це: *Дложевський С.* Плутарх у листуванні Сковороди // Памяти Г. С. Сковороды (1722–1922). – Одеса, 1923. – С. 85–97].
[22] У тексті Плутарха цього звертання немає.
[23] Мероп – (гр. *Μέροπος*, *Μέροψ*) – цар Ефіопії, чоловік Клімени, персонаж трагедії Еврипіда «Фаетон», яка збереглася тільки у фрагментах.
[24] У списку явно помилково: *труды*.
[25] Лат. (з гр.) *chiragra* – 'ломота в руках'.
[26] Фраза **да́хъ прему́дрости** зринає в Книзі Премудрості Соломонової 1: 6; 7: 7.
[27] Фраза **да́хъ ра́зума** зринає в Книзі Премудрості Соломонової 7: 22 та в Книзі Ісуса, сина Сирахового 39: 7.
[28] Парафраза Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 20: 17. Пор.: **пу́тємъ ца́рскимъ по́йдемъ, не совра́тимсѧ ни на де́сно, ни на ле́во.**
[29] Ідеться про "золоту мірноту". *Див. прим. 77 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».*
[30] Це – головна думка твору Ксенофонта «Економік». Окрім того, див. також: *Ксенофонт*. Виховання Кіра, I, 6, 3.
[31] *Еврипід*. Орест, 258 [див.: *Еврипид*. Трагедии: В 2 т. – Москва, 1980. – Т. 2. – С. 311].
[32] У списку: *медичина*. Сковорода послідовно вживав форму *медицина*.
(1) Євангелія від св. Івана 14: 6.
(2) Вицерой – намісник (очевидно, від франц. *vice-roi* або англ. *viceroy*).
(3) *Див. прим. 195 до циклу «Басни Харьковскія».*
(4) *Див. прим. 54 до діалогу «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)».*
[33] Пор.: "Запитай у старого Лаерта-героя, / Якось зайшовши до нього. Та, кажуть, уже він до міста / Більше не ходить, а десь у полі далеко бідує, / Тільки служниця стара подає йому їсти і пити / В час, коли втомлені ноги додому він ледве дотягне, / Свій виноградник за день обходивши по схилах пологих" (Одіссея, I, 188–194) [*Гомер*. Одіссея / Переклад із старогрецької Бориса Тена. – Харків, 2004. – С. 40].
[34] *Гомер*. Іліада XVIII, 104. У перекладі Бориса Тена: "При кораблях тут сиджу – землі тягарем безкорисним" [*Гомер*. Іліада / Переклав зі старогрецької Борис Тен. – Київ, 1978. – С. 307].
У списку – *греческих*.
(5) Неточна цитата з Книги Псалмів 142 (143): 5. Пор.: **въ твори́нїихъ рⷭкⷭ̀ твое́ю поꙋча́хсѧ.**
(6) Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 5: 1. Пор.: **Воспою̀ нн҃ѣ возлю́бленномꙋ пѣ́снь.**
(7) Сковорода, услід за Михайлом Козачинським, захищав Епікура від несправедливих закидів на його адресу, характерних не тільки для Плутарха, але й для більшості українських філософів та богословів XVII–XVIII ст., зокрема Іпатія Потія, Касіяна Саковича, Петра Могили, Стефана Яворського, Георгія Конисього та інших. *Див. прим. 161 до циклу «Басни Харьковскія».*
(8) Неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 109. Пор.: **Дꙋша́ моѧ̀ въ рⷭкⷭ̀ твое́ю вы́нⷭ.**
(9) Книга Псалмів 17 (18): 36.
(10) Книга Псалмів 15 (16): 11.
[35] *Див. прим. 194 до циклу «Сад божественных пѣсней».*

[36] У списку явно помилково: *родился*.

[37] Ідеться про Епікурові «Головні думки» (VII): "Дехто хоче стати знаменитим і перебувати на публіці, прагнути таким чином убезпечити себе від людей. Якщо їхнє життя справді безпечне, значить, вони досягли природного блага, а якщо ні, – значить, так і не досягли того, до чого прагнули від самого початку за природним покликанням" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 438].

[38] *Менандр*. Кіфарист, фр. 1. [див.: *Менандр*. Комедии. Фрагменты / Изд. подготовил В. Н. Ярхо. – Москва, 1982. – С. 246].

[39] Мова йде про грецького філософа IV ст. до н. е. Анаксарха з Абдер, учня Демокріта. Він супроводжував Олександра Македонського в його походах. Про Анаксарха розповідає Діоген Лаерцій (IX, 58–60) [див.: *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 377–378].

[40] У списку: *Кратез*. Кратес (гр. *Κράτης*) (IV ст. до Христа) – давньогрецький філософ-кінік.

[41] Див. прим. 136 до діалогу «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)».

[42] Діоген Лаерцій свідчив (VI, 29): "Меніпп у книзі «Продаж Діогена» розповідає, що коли Діоген потрапив у полон і його вивели на продаж, то на питання: "Що він уміє робити?" – філософ відповів: 'Панувати над людьми" – і попрохав глашатая: 'Оголоси, чи не хотів би хто купити собі хазяїна?'" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 243].

[43] Див. прим. 462 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

[44] Тавель, тавль – "дошка, таблиця", від сер.-гр. *τάβλα* – 'дошка'; та від лат. *tabula*. Тавлея – "шашки, шахи" [див.: *Фасмер М*. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. 4-е изд. стереотип. – Москва, 2004. – Т. 4. – С. 7–8].

[45] Парафраза Послання св. ап. Павла до римлян 8: 28. Пор.: **ꙗ҆́коже лю́бѧщымъ бг҃а всѧ̑ поспѣшествꙋ́ютъ во бл҃го́е.**

[46] Феодор (гр. *Θεόδωρος*) із Кірени (320–280 рр. до н. е.) – грецький філософ, учень Арістіппа Молодшого. Заперечував існування богів, за що був засуджений афінським ареопагом. Як писав про нього Сенкс Емпірик (Проти фізиків, I, 55): "…Безбожник Феодор… різними методами розхитав у своєму творі про богів грецьке богослів'я…" [*Секст Эмпирик*. Сочинения: В 2 т. – Москва, 1976. – Т. 1. – С. 254].

[47] Це передав Плутарх у трактаті «Про Ізіду та Озіріса» (68) [див.: *Плутарх*. Об Исиде и Осирисе // *Плутарх*. Исида и Осирис. – Киев, 1996. – С. 58–59].

[48] Діоген Лаерцій (VI, 49) свідчить, що одного разу "хтось почав дорікати Діогенові вигнанням. 'Нещасний! – відповів той. – Та ж завдяки вигнанню я й став філософом'" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 249].

[(11)] Піфагорові приписують вислів, який звучить так: "Optimum elige, suave et facile illud faciet consuetudo".

[49] Діоген Лаерцій (VII, 5) передав цю історію так: "…Кажуть, що він [Зенон] мешкав в Афінах, коли почув про загибель свого корабля, і мовив: 'Як добре, що Удача сама підштовхує нас до філософії!'" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 270].

[50] У списку напевно помилково: *Коею*?

[51] Це – варіант прислів'я: "Ласковое слово лучше мягкого пирога" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 751]. Пор.: "Добра слава дорожша богатства" [*Франко*, № 30761].

[52] Пор. із піснеспівом: “отвержим житейскую, братіє, печаль” [див.: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 566].

(12) Див. прим. 162 до циклу «Басни Харьковскія».

[53] У списку явно помилково: *имѣли*.

[54] Епамінонд (бл. 420–362 рр. до н. е.) – беотійський полководець, засновник Фіванського союзу. І в старовину, і перегодом Епамінонд символізував славу та доблесть. Наприклад, Феофан Прокопович цитував те, що казали про Епамінонда Валерій Максим (“З такої рани вилилось не більше крові, ніж слави”) та Ніколя Кавсін (“Разом з тілом Епамінонда поховала доля доблесть фіванців”) [*Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 403].

[55] Ідеться про Агіда (гр. *Ἄγις*, *Agis*) – славетного спартанського царя впродовж 426–401 рр. до н. е., чию дружину Тімею спокусив Алківіад. Цей епізод Плутарх переказує в «Життєписі Алківіада» (XXIII).

[56] У списку: *Штольпона*. Стільпон (гр. *Στίλπων*) із Мегар (IV ст. до н. е.) – один з найвидатніших представників Мегарської школи; розробляв переважно етичну проблематику, вчив про “апатію” як про остаточну мету людського життя.

[57] Про цей епізод розповідає Діоген Лаерцій (II, 114) [див.: *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 140].

[58] У списку – помилково: *беснуюся*.

[59] Пор.: “Знає, що в людей в горшках кипит” [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 226]; “Знає, що в людей в горшках кипить” [*Номис*, № 4809]; “Вона знає, що у нас і в борщі кипить” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 476].

[60] Арістіпп (гр. *Ἀρίστιππος*) Старший із Кірени (бл. 435–355 рр. до н. е.) – грецький філософ, учень Сократа, засновник школи кіренаїків з її гедоністично-евдемоністською етикою.

[61] Плутарх говорить тут про стоїка Антипатра (гр. *Ἀντίπατρος*) Тарського (нар. бл. 150 р. до н. е.).

[62] У списку напевно помилково: *потърял*.

(13) Портшез – це справді французьке слово *porte-chaise* (від *porter* – ‘носити’ та *chaise* – ‘стілець’) – легке переносне крісло чи гойдалка.

[63] Це – переклад фрагмента Архілоха (друга половина VII ст. до н. е.): “οὔ μοι τὰ Γύγεω τοῦ πολυχρύσου μέλει, / οὐδ’ εἶλέ πώ με ζῆλος, οὐδ’ ἀγαίομαι / θεῶν ἔργα, μεγάλης δ’ οὐκ ἐρῶ τυραννίδος. / ἀπόπροθεν γάρ ἐστιν ὀφθαλμῶν ἐμῶν”. У перекладі Андрія Білецького: “В думках не Гігес, що багатий на скарби, / Мене не мучить заздрість, не дивуюся / З діянь богів я, влади царської не жду: / Далеке дуже все це від очей моїх” [Антична література. Греція. Рим: Хрестоматія / Упорядники: Т. В. Михед, Ю. В. Якубіна. – Київ, 2006. – С. 135].

[64] Фраза **несмы́сленнїи гала́тѣ** зринає в Посланні св. ап. Павла до галатів 3: 1.

[65] Пор.: *Ксенофонт*. Бенкет, 4, 41. Те саме сказано також про Діогена Синопського в діатрибі Телета Мегарського «Про автаркію», збережену Стобеєм [див.: Антология кинизма. – Москва, 1984. – С. 183].

[66] Нім. *der Staathalter* – ‘проконсул, намісник’.

[67] Піттак (гр. *Πιττακός*) (пом. бл. 570 р. до н. е.) – правитель Лесбоса, законодавець, один із “семи мудреців”.

[68] Парафраза Першої книги царств 16: 7. Пор.: **ѩ́кω человѣ́къ зри́тъ на лицѣ̀, бг҃ъ же зри́тъ на се́рдце**.

[69] Ідеться про Діонісія (гр. *Διονύσιος*) І-го Сиракузького (430–367 рр. до н. е.) – славетного тирана, який захопив верховну владу в 405 р.
[70] Філоксен (гр. *Φιλοξένος*) із Кітери (435/434–380/379 рр. до н. е.) – грецький поет.
[71] За те, що Філоксен у своїх творах критикував тиранію, Діонісій І Сиракузький заслав його в каменоломні.
[72] Платона Діонісій продав у рабство.
[73] Див. прим. 36 до діалогу «Кольцо».
[74] Філософію та богослів'я в старій Україні зазвичай розмежовували по лінії об'єкта: твориво / нетварне. Наприклад, Іоаникій Галятовський писав: "Человѣкъ, двѣ науки в себѣ маючій, философію и теоліогію, двоякіи чинит учинки: яко философ дишкурує о речах створеных, а яко теоліог дишкурує о речах нестворенных Бозских…" [*Галятовський І.* Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 86; пор.: *Транквіліон-Ставровецький К.* Зерцало богословіи. – Унів, 1692. – Арк. 4].
[75] Від лат. *pictor* – 'маляр'.
[76] Пор.: "Всяк Еремей про себя разумей!" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 440, 620].
[77] Фраза **нєсмы́сленнїи гала́тє** зринає в Посланні св. ап. Павла до галатів 3: 1.
[78] Кавалер (від франц. *cavalier*, італ. *cavalierre*) – тут: "дамський догоджальник".
[79] Парафраза восьмої строфи 24-ої пісні циклу «Сад божественных пѣсней». Пор.: "Будьмо тѣм, что Бог дал, ради, / разбиваймо скорбь шутя. / Полно нас червям снѣдати, / вить есть чаша всѣм людям".
[80] Переспів «Іліади» Гомера (XXIV, 527–528): "Глиняні глеки подвійні у Зевса стоять при порозі, / Повні дарів: нещастя – в одному, а в другому – блага" [*Гомер*. Іліада / Переклав із старогрецької Борис Тен. – Київ, 1978. – С. 407]. Це місце цитували й інші автори, що їх добре знав Сковорода, наприклад, Боецій ("на порозі Юпітерової оселі стояли *дві бочки: одна наповнена злом, друга – добром*" [*Боецій С.* Розрада від філософії / Пер. з лат. А. Содомори; передм. В. Кондзьолки. – Київ, 2002. – С. 61]).
[81] Найближчою до цієї приказки з відомих нам є така: "Что Машка напряла, то мышка скрала" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 509].
[82] Сковорода має на думці приказку: "Давно тоє пропало, що з воза упало" [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 222]; "Що з воза впало, то вже пропало" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 196].
[83] Сковорода має на думці емблематичний образ «Зеркало, на котором мушка хочет състь» (підпис: "Сіє єсть плотняе, чѣм шероховатое. Лучше бы прицѣпилася, єслибы оно было не столь гладкое. Scabris tenacius haec") [Емвлемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 78–79].
[84] Пор.: "Хто найменше потребує завтрашнього дня, той з найбільшим задоволенням приступає до завтрашнього дня" [Epicurea / Ed. H. Usener. – Lipsiae, 1887. – S. 307 (frag. 490)]. Пор.: "Серед надій і турбот, серед гніву й тривог ненастанних, / День привітавши, скажи: 'Він зблис мені, може, й востаннє'" (*Горацій*. Послання, I, 4, 13–14) [*Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 183].
[85] Анаксагор (гр. *Ἀναξαγόρας*) із Клазомен (бл. 500–428 рр. до н. е.) – грецький натурфілософ, приятель Перікла.
[86] Діоген Лаерцій (II, 3, 13) подав таке свідчення: "…Про смерть своїх синів… він [Анаксагор] сказав: 'Я знав, що вони народилися смертними'. Щоправда, дехто приписує

ці слова Солонові, а дехто – Ксенофонтові" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 107].

[87] Варіація на тему Книги Псалмів 102 (103): 15. Пор.: **Человѣкъ, ꙗ҆кш трава̀ дніѐ є҆гѡ̀, ꙗ҆кш цвѣ́тъ се́лный, та́кш ѡ҆цвѣте́тъ.**

[88] Персей (гр. *Περσεύς*) – цар Македонії впродовж 179–168 рр. до н. е. Був розгромлений у битві при Підні римським полководцем Луцієм Еміліем Павлом; помер, перебуваючи в полоні.

[89] Про Луція Емілія Павла Македонського (бл. 228–160 рр. до н. е.) див. прим. 51 до перекладу діалогу Ціцерона «De senectute».

[90] У списку: *зная*.

[91] Пор.: "Аргос лежав там, і вощі собачі на ньому кишіли. / Щойно почув Одіссея, свого він господаря, близько, / Зразу ж хвостом завиляв і вуха пригнув він обидва, / Та підійти до господаря ближче тепер вже не мав він / Сили. І той обернувсь, щоб утерти непрохані сльози / Та приховать від Евмея…" (*Гомер*. Одіссея, XVIII, 301–304) [*Гомер*. Одіссея / Переклад із старогрецької Бориса Тена. – Харків, 2004. – С. 368].

[92] Деметрій (гр. *Δημήτριος*) Поліоркет (337–286 рр. до н. е.) – син Антігона Одноокого, грецький володар-діадох, що вів повсякчасні війни з іншими володарями колишньої імперії Олександра Македонського.

[93] Діоген Лаерцій (II, 11, 115) переказує цей епізод так: "…Деметрій, син Антігона, захопивши Мегари, наказав охороняти будинок Стільпона й повернути йому розграбоване добро; але коли він спитав у нього про те, що саме зникло, Стільпон заявив, що не зникло нічого: виховання в нього ніхто не відібрав, а його розум та знання також залишились при ньому" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 140].

[94] Парафраза Євангелії від св. Луки 12: 33. Пор.: **та́ть не приближа́ется҃, ни мо́ль растлѣва́етъ.**

[95] Див.: *Платон*. Апологія Сократа, 30c–d [*Платон*. Діалоги. – Київ, 1995. – С. 31–32].

[96] Парафраза Книги Псалмів 116 (117): 2. Пор.: **и҆́стина гд҃на пребыва́етъ во вѣ́къ.**

[97] Є латинська приказка: "Auribus teneo lupus" ("Тримаю вовка за вуха"). Її подає, зокрема, Еразм Роттердамський у своїх «Адагіях» (I. 5. 25). Пор. з українськими прислів'ями: "Він уміє піймати вовка за вуха"; "Дурень, на бочці сидячи, вовка за хвіст піймав" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 377].

[98] Це – сюжет езопівської байки «Лисиця та Лев».

[99] Парафраза Книги Псалмів 36 (37): 1. Пор.: **Не ревну́й лꙋка́внующымъ, нижѐ зави́ди творя́щымъ безза́коніе҃.**

[100] Пор. з дефініцією совісті, яку подав у своєму пенітенціалії Інокентій Гізель: "Совѣсть єсть свѣдѣніе себе самаго, или разсужденіе умное о себѣ, имже человѣк разсуждает, аще достоит єму что творити или недостоит, и аще добро єсть или зло то, єже творит или єже сотвориl" [*Гізель І*. Мир с Богом человѣку. – Київ, 1669. – Арк. 1 (увѣщанія предословная)].

[101] У списку явно помилково: *себѣ*.

[102] Частину речення, від слів "так и" до слова "нашедшіи", у списку напевно спотворено.

[103] Можливо, Сковорода має на думці слова: **Не ѿве́ржи менѐ во вре́мя ста́рости: внегда̀ ѡ҆скꙋдѣва́ти крѣ́пости мое́й, не ѡ҆ста́ви менѐ** (Книга Псалмів 70 (71): 9).

[104] Фраза **ꙗ҆до́ль плаче́вноꙋ** зринає в Книзі Псалмів 83 (84): 7.

[105] У Книзі пророка Єремії 50: 46 зринає фраза **плѣне́нїѧ вавꙋло́нскаго.**

[106] Пор.: “Доброму человеку – что день, то и праздник” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 126].

(14) Див. Златоустове «Слово на Новий рік»: “Християнинові властиво святкувати не в певні місяці, не в перші дні місяця, не в неділі, але все життя проводити в пристойному йому святкуванні… Отож, якщо в тебе чиста совість, тоді ти маєш повсякчасне свято, вкушаючи добрі надії та втішаючись сподіванням майбутніх благ; якщо ж у тебе на душі нема спокою і ти винен у багатьох гріхах, тоді навіть на тисячах свят і торжеств ти будеш почувати себе не ліпше за тих, що плачуть” [Полное собрание творений св. Иоанна Златоуста: В 12 т. – Москва, 1991. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 770].

(15) Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 57: 20. Пор.: **Непра́вєдніи же возволнѹ́ютсѧ и̑ почи́ти не возмо́гѹтъ.**

(16) Книга Псалмів 106 (107): 26.

ЛИСТИ

До Михайла Івановича Ковалинського[1]

1

[Харків] 26 (27?) травня 1762 р.

Salve, adolescens omnium dulcissime,
Pretiosissime mi Michaël!

Simul atque digressi sumus e concione, subito subiit animum meum mira miseratio tuî, mirumque desiderium, et egomet me ἐπέπληξα, quod te non invitavi in Musaeum meum, reliquorum socius ut esses, cum praesertim non sine dolore animi te esse apparet in praesentia tum ob alia, tum ob optimum avunculum tuum[2]; quod ego eximiam tuam in propinquos interpretor pietatem. Sed ego non miror, te juvenculum saepe timore, semper pudore impediri, ne ad me ventites. Ego Veteranus, quod saepe trepidem, egomet mihi valde displiceo, ignavum et mollem vocitans, et objurgans. Crede mihi, mi anime, et hodie me timore puerili esse victum, quo minus auderem te invitare. O utinam pectus introspiceres! Sed quando ego tibi persuadebo, me tua causa omnia contemnere, omnia vincere, ferreque paratum, quod aliquando succumbo, pensabimus ignaviam τῇ ἀνδρίᾳ. Sed accipe, o carissime, verba Die S[ancti] Spiritus ex eodem: Πάντες ἦσαν προσκαρτεροῦντες ὁμοθυμαδὸν τῇ προσευχῇ καὶ τῇ δεήσει. cap[ut] act. 1: 14[3].

Vale, mi anime! Tuus Gregor[ius] S[abbin]

*

Здрастуй, найприємніший з усіх юначе,
мій дорогоцінний Михайле!

Як тільки ми розійшлися після зібрання, мою душу раптом охопив жаль за тобою і сильне бажання тебе бачити, і я *став жалкувати*, що не запросив тебе в мій музей, щоб ти був у товаристві інших, особливо тому, що ти, очевидно, був трохи засмучений як з інших причин, так і через прекрасного твого дядечка, що я пояснюю почуттям тієї виняткової поваги, з якою ти ставишся до своїх родичів. Але я не здивуюсь, якщо ти, юначе, утримуєшся від відвідування мене іноді через страх, а завжди через сором'язливість. Що я, старий, іноді побоююсь, – за це я себе зовсім не хвалю, називаючи й лаючи себе лінивим і слабким. Повір мені, душе моя, що я і сьогодні піддався дитячому страху, не насмілившись запросити тебе. О, якщо б ти міг зазирнути в моє серце! Та коли мені вдасться переконати тебе, що я готовий знехтувати всім, усе перемогти й знести, тоді те, що іноді я виявляю слабкість, постараюсь урівноважити *мужністю*. Але ось тобі, мій дорогий, слова про день Св[ятого] Духа, які йому ж таки й належать: "*Вони всі однодушно були на невпинній молитві*" Дії, гл[ава] 1: 14.

Бувай здоров, моя душе! Твій Григор[ій] С[авич].

2

[Харків] 9 липня 1762 р.

Desideratiss[ime] amice Michaël.

Discedis jam a nobis. Abi igitur quo te tua pietas et utilitas vocat: abi auspice Christo, eodem duce redibis. Faxit Jesus, ut carissimos parentes tuos utraque parte valentes feliciterque agentes domi invenias, nihil turbae, omnia in tranquillo! Custodiat gressus tuos cum optimo tuo fraterculo[4] sublimis Custos Ille Israelis, ne quid inter eundum mali accidat in via. Domi autem sic recreaberis, ut tamen nimium otium fugias. Nam

ἐπὶ πᾶσι μέτρον ἄριστον.

In omnibus modus optimus[5].

Ex nimio nascitur satietas, ex satietate taedium, e taedio aegritudo animi, et quisquis ista parte laborat, sanus dicendus non est. Nullum autem tempus ineptum est ad bonarum literarum studium, et qui modice, sed perpetuo discit praesenti et venturae vitae pro futura, huic discendi non est labor, sed voluptas. Qui cogitat de doctrina, amat doctrinam, et qui amat, nunquam non discit, etiamsi in specie videatur otiosus. Qui vere amat rem aliquam, is praesentia rei amandae modice videtur delectari; at cum absens factus est, tum demum acerrimum morsum amoris sentit. Quorsum haec? Quia nisi toto pectore amaveris bonas literas, frustra fit omnis labor: alioquin amor in medio etiam otio inquirit meditaturque, et cum maxime abstrahitur, tum propensissime ad discendum fertur. Satis scio te amare studia, neque dico, ut tibi calcar addatur sponte plus quam satis currenti in studio literario, praesertim hoc feriarum tempore, sed ut cognoscas, quid sentiam, et sic sum homo, ut nulla mihi satietas sit garriendi cum amicis. Existima autem hominibus pietatis amantibus jucundissimos esse adolescentulos et pueros candidos felicique ingenio natos, quales Isocrates[6] παῖδας θεῶν, id est liberos Deorum apellare solebat[7]. Unde grates habeo optimo avunculo tuo πρωτοιερεῖ R[everendi]ss[im]o Patri Petro[8], qui mihi occasio exstiterit sanciendae tecum amicitiae, quam mihi gratulor. Ne quid igitur nos in absentia desideres, visum est aliquot pias graeculas sententias seu μνημόσυνον id est monumentum aliquod, adscribere. Quoties libebit mecum loqui, inspicies haec dicta, et sic mecum videberis confabulari, cogitans, qualibus de rebus amicus tuus sermones caedere gaudet. Prima itaque sententia haec esto:

1. Κάλλιστον ἐφόδιον[а] ἔν τῷ γήρατι[б] ἡ σοφία id est: optimum viaticum in senectute σοφία sive παιδεία id est doctrina, nam senem hominem omnia deserunt praeter doctrina.

2. Σεμνὸς ἔρως ἀρετῆς[в]. Magnificus amor virtutis. Non possunt enim non veneratione prosequi eum, quem conspiciunt virtutis esse domicilium. Ubi enim virtutis amor, ibi majestas sit oportet.

[а] Ἐφόδιον ab ὁδὸς via [Ἐφόδιον від ὁδὸς – дорога (лат.)].

[б] Τὸ γήρας, γήρατος – senectus [Τὸ γήρας, γήρατος – старість (лат.)].

[в] Σεμνός – gravis, ponderosus; ἔρως, ἔρωτος – desiderium, amor [Σεμνός – поважний, важливий; ἔρως, ἔρωτος – бажаний, любов (лат.)].

3. Φίλους ἔχων, νομίζε θησαυροὺς ἔχειν. – Amicos habens, puta thesauros habere (te). Nihil, inquit Seneca, aeque oblectaverit, quam fidelis amicitia[9].

4. Χαλεπὰ τὰ καλά – difficilia pulchra[10].

5. Ὀλίγη πρὸς κακότητα ὁδός[r]. – Brevis ad nequitiam via. Sed accipe unam ex sacris literis: Paulus ad suum Timotheum epist. 1 cap. ultimo:

Ἔστι δὲ πορισμὸς[a] μέγας ἡ εὐσέβεια μετὰ αὐταρκείας[11].

Est autem quaestus magnus pietas cum continentia.

Pietatis est venerari Deum et amare proximum; αὐταρκεία dicitur latine aequitas animi[12], quae sortem suam boni consulit. Haec tibi erunt monumentum nostri; tu boni consule. Vale, mi desideratissime, mi Michaël, cum optimo tuo fraterculo Gregorisco, provehat vos Christus in dies ad meliora virtutis incrementa!

Novus amicus tuus Greg[orius] Sk[oworoda][13].

Iulii 9, 1762.

*

Найжаданіший друже Михайле!

Ти вже покидаєш нас. Що ж, рушай туди, куди кличе тебе благочестя й користь, іди з Христом, з ним-таки й повертайся. Нехай пошле Ісус, щоб ти знайшов своїх найдорожчих батьків удома здоровими та щасливими; бодай не знають вони жодних тривог і хай пробуває все в мирі! Нехай охороняє стопи твої та твого милого братика той високий страж Ізраїля, щоб у дорозі не сталося якого-небудь лиха! Удома відпочивай, але уникай і надмірного неробства, бо

ἐπὶ πᾶσι μέτρον ἄριστον –

у всьому найкраще триматися міри.

Надмірність породжує пересит, пересит – нудьгу, нудьга ж – душевний смуток, а хто хворіє на це, того не можна назвати здоровим. Немає години, не придатної для занять корисними науками, і хто помірно, але повсякчас вивчає предмети, корисні як у цьому, так і в майбутньому житті, тому навчання – не труд, а втіха. Хто думає про науку, той любить її, а хто її любить, той ніколи не перестає вчитись, хай би зовні він і здавався бездіяльним. Хто по-справжньому що-небудь любить, той, доки улюблений предмет із ним, не відчуває, здається, від цього особливої втіхи, але як тільки цього предмета не стане, він уже переживає найжорстокіші любовні муки. Чому так? Тому що, коли не любити всією душею корисних наук, то весь труд буде марним. Зрештою, любов, навіть при бездіяльності, досліджує й розмірковує, і що більше відходить від занять, то сильніше прагне до них. Мені добре відомо, як ти любиш наукові заняття, і я зовсім не хочу сказати, що тебе треба заохочувати, оскільки ти більш аніж достатньо

[r] Ὀλίγος – brevis, parvus; κακότης, κακότητος – nequitia, malitia [Ὀλίγος – короткий, малий; κακότης, κακότητος – безчестя, зло (лат.)].

[a] Πορισμός – vectigal [Πορισμός – прибуток (лат.)].

виявляєш завзяття на ниві науки. Особливо таке спонукання недоречне зараз, під час канікул. Я пишу про це тільки для того, щоб ти знав, що́ я відчуваю, а я така людина, яка ніколи не може насититися розмовою з друзями. Зваж і на те, що людям, які люблять благочестя, особливо приємні чисті душею юнаки й отроки, від природи нагороджені щасливими здібностями. Ісократ зазвичай називає їх παῖδας θεῶν, тобто Божими дітьми. Тому я шлю подяку твоєму чудовому дядечкові, *протоєрею,* превелебному отцю Петрові за те, що він допоміг мені зав'язати з тобою дружбу, яку я вважаю для себе щастям. А щоб у розлуці зі мною ти не тужив, я вирішив написати для тебе кілька благочестивих грецьких сентенцій, μνημόσυνον, тобто пам'ятку. Як тільки з'явиться в тебе бажання поговорити зі мною, поглянь на ці вислови, і тобі здасться, ніби ти розмовляєш зі мною; згадуй при цьому, які розмови любить вести твій друг. Отже, перша сентенція нехай буде така:

1. Κάλλιστον ἐφόδιον ἔν τῷ γήρατι ἡ σοφία. "Найкращий путівник у старості – це *мудрість*", або παιδεία, тобто наука, бо людину в старості залишає все, крім науки.

2. Σεμνὸς ἔρως ἀρετῆς. "Священна любов до чесноти". Бо не можна не поважати того, в кому вбачаєш оселю чесноти, адже де любов до чесноти, там має бути святість.

3. Φίλους ἔχων, νομίζε θησαυροὺς ἔχειν. "Маючи друзів, вважай, що ти володієш скарбом". Ніщо, каже Сенека, так не радує, як вірна дружба.

4. Χαλεπὰ τὰ καλά. "Прекрасне важке".

5. Ὀλίγη πρὸς κακότητα ὁδός. "Короткий шлях до зла". Але прийми один вислів зі Святого Письма. Павло в 1-му посл[анні] до свого Тимофія (остання гл[ава]) пише:

Ἔστι δὲ πορισμὸς μέγας ἡ εὐσέβεια μετὰ αὐταρκείας.

"Великий же зиск – то благочестя із задоволенням".

Благочестю властиво шанувати Бога й любити ближнього. Αὐταρκεία по-латинськи називається душевним спокоєм, при якому людина задоволена своєю долею. Оце тобі на пам'ятку від мене: будь задоволений тим, що маєш. Бувай здоров, мій найжаданіший, мій Михайле із твоїм прекрасним братиком Грицем. Нехай допомагає вам Христос день у день краще зростати в чесності.

Твій новий друг Григ[орій] Ск[оворода].

9 липня 1762 року.

3

[Харків, кінець серпня – початок вересня 1762 р.]

Mi Michaël,
gaude in Domino.

Si tibi publice discere graecam linguam non licuit non tam ob nimium laborem, quam per quorundam improbum conatum, non ideo tibi clypeus, ut ajunt, est abjiciendus. Paulatim privatim disces et omnino, si me amas, disces.

Clarissimum argumentum mihi tui in me amoris futurum existima, si amaveris graecas Musas; et si tibi gratus est noster tui amor, tantisper eum duraturum scias, dum virtutem καὶ ἑλληνικὰ Γράμματα veneraris et expetis. Imitare igitur palmam, quae quo gravius petrae avulsae saxo premitur, eo procerius pulchriusque sursum erigitur[14]. Haec est illa arbor, quae victoribus Martyribus in manus datur, ut videre licet in picturis[15]. Furtivis horis quotidie, paululum quidem certe, sed, inquam, quotidie aliquid, velut in stomachum, vocabulum aut sententiolam in animum injice, ac ceu igni alimentum paulatim appone, ut alatur et crescat animus, non obruatur. Quo lentius disces, eo fructuosius. Lenta perpetuitas spe majorem acervum accumulat. Opera manuductoris, si forte opus erit, praesto est. Habes multos ex condiscipulis, qui admoneant, siquid dubites. Quodsi mea etiam opera uti volueris, nihil mihi gratius erit. Ad hoc nisi me Avunculi tui R[everendi]ss[imi] P[atris] Petri meritum et benevolentia obligasset, ipsa nostra amicitia satis incitamento erat futura.

Amicus tuus Greg[orius] Skoworoda.

Si quid pecunia opus erit mutuâ, ut solet accidere, noli quaerere alios tibi creditores praeterquam me, nisi forte putas hic quemquam alium humaniorem erga te esse, quam me tibi. Scio te nimii esse pudoris, et málo in hanc partem pecces, quam in diversam, interdum tamen deponendus est pudor in honestis quidem rebus solis, ubi praesertim urget necessitas. Et stultitia est id pati, quod fugere possimus. An metuis, ne te pauperem existimem et in paupercula domo natum, si venias rogaturus mutuum? Ah non is sum, sed qui jam pridem cecini laudes paupertati. Aliis inservio cur non tibi et tuis? Si ipse puderis, mitte Alexiolum nostrum[16], facile rem conficies. Caeterum si quis forte grammatophorus continget в Олшанку[17], significabis mihi per eundem Alexiscum. Sum omnino […][18]

*

Мій Михайле,
радій у Господі!

Якщо тобі не дозволено офіційно вивчати грецьку мову не так через те, щоб не переобтяжувати тебе, як унаслідок нерозумного втручання деяких осіб, то тобі зовсім не слід іще, як то кажуть, складати зброю. Приватним способом ти можеш потроху вивчати її, та й узагалі, якщо ти любиш мене, то вивчиш її. Май на думці, що найкращим доказом твоєї любові до мене буде твоя любов до грецьких Муз, і якщо тобі дорога наша любов, то знай, що вона буде тривати доти, доки ти будеш шанувати доброчесність і *елліньску літературу*. Отже, наслідуй пальму: що сильніше її стискає скеля, то швидше й прекрасніше здіймається вона догори. Це – те дерево, яке дається в руки переможцям-мученикам, як можна бачити на іконах. Викроюй якусь часину й щодня потроху, але обов'язково, кажу, саме щодня, підкидай щось у душу, мов у шлунок, слово або вислів і немов до вогню підкидай потроху поживи, щоб душа живилася й росла, а не пригнічувалась. Чим повільніше будеш вивчати, тим плодотворнішим буде навчання. Повільна постійність накопи-

чує кількість більшу від сподіваної. Допомога керівника, якщо в ній буде потреба, забезпечена. Серед товаришів у тебе є такі, які підкажуть тобі, якщо в чомусь не впевнений. Коли ж схочеш користуватися моєю допомогою, то для мене не буде нічого більш приємного. Якщо б до цього мене не зобов'язували послуги й добродійства твого дядечка, преподобного отця Петра, то сама наша дружба була б для того достатнім приводом.

Твій друг Григ[орій] Сковорода.

Коли тобі треба буде позичити якусь суму грошей, як це трапляється, то не шукай собі інших кредиторів, окрім мене, якщо ти не думаєш, що в цій справі хто-небудь інший буде щодо тебе делікатнішим, аніж я. Я знаю, що ти надзвичайно сором'язливий, і вважаю за краще, щоб ти грішив у цей бік, а не в протилежний, однак іноді варто відкинути сором'язливість, звісно, тільки в чесних справах, а надто тепер, коли цього вимагає необхідність. І безглуздям було б терпіти те, чого можна уникнути. Невже ти боїшся, що я вважатиму тебе злидарем або таким, що походить з бідної родини, якщо ти прийдеш за позичкою? О, я не такий, я вже раніше прославив бідність. Я роблю послуги іншим, чому ж не робити їх тобі й твоїм? Якщо ж ти сам соромишся, тоді пошли нашого Олексійка; ти швидко влаштуєш справу. Втім, якщо випадково буде листоноша (в Олшанку), сповісти мене через цього ж таки Олексійка. Я зовсім…

4

[Харків, початок вересня 1762 р.]

Salve, mea unica voluptas,
Michaël mellitissime!

Quoniam tam angelice amas Davidicos psalmos[19], dici nequit, quantae mihi est hoc voluptati. Accendis tali tuo tantoque ingenio quotidie novos in me tui igniculos, quos, quoniam ex virtute sunt nati, immortales fore confido. Nihil nunc dicam de stylo tuae schedulae. Crede mihi, Erasmum nostrum[20] visus sum audire, adeo latino spirat spiritu. Vale, mi anime! Versus utcunque, licet sunt pulcherrimi, aliquantulo adjutos tamen propediem remittam, saltem ut modulationi vocis sint aptiores. Tu perge talis esse, qualis es.

Tuus Gregorius.

Ipse docebo cum organo pueros, interim jubebis Maximiscum nostrum[21] utcunque musicas notas praemollire. Quando me ad te vis venire, scribes.

*

Здрастуй, моя єдина радосте,
Михайле найдорожчий!

Не можу тобі сказати, як мені приємно те, що ти такою янгольською любов'ю любиш Давидові псалми. Такими великими властивостями твоєї душі ти щодня запалюєш у мені нові вогники любові до тебе, які, народжені

з чесноти, будуть, я впевнений, вічними. Нічого тепер не скажу про стиль твого листа. Повір – мені здавалось, що я чую нашого Еразма, настільки твій лист пройнятий латинським духом. Бувай здоров, моя душе! Вірші, наскільки це можливо, прекрасні. Невдовзі я їх тобі поверну в дещо виправленому вигляді, щоб зробити їх придатнішими для декламування. Ти ж і надалі будь таким, який ти тепер.

Твій Григорій.

Сам я проводитиму з хлопцями навчання в супроводі органа, тим часом подбай про те, щоб трохи підготувати до співів по нотах нашого Максимка. Напиши, коли саме я маю до тебе прийти.

5

[Харків, середина вересня 1762 р.]

Salve, carissimum nobis ζῶον,
Michaël mellitissime!

Cum mature e ludo descendissem, cumque quod agerem quaerere coepissem, ecce tibi repente in oculos nostros proles illa, quam nostri, opinor, vocatur nescis, qui? vocatur Michaël. Tu, inquam, subito animo meo obversari coepisti. Nunquam enim cum meis Musis congredior, quin te animo videam, videarque tecum Musarum amoenitates lustrare καὶ τὸν Ἑλικῶνα[22] peragrare, teque iisdem rebus ac iisdem Camaenarum[23] voluptatibus deliciari putem. Et certe quidem ad perfectam illam veramque amicitiam, quae sola maxime edulcat vitae molestias, imo vivificat, non solum pulchra virtus, geniorumque similitudo, sed etiam studiorum requiritur. Non enim perfecte conveniet inter diversorum studiorum homines. Et permulti hoc ipso nomine esse mihi justi amici nequeunt, quod literas non didicerunt; aut didicerunt quidem, verum a meo ingenio alienas. Etiamsi caetera omnia sunt similia. Fateor apud te affectum meum. Equidem te amarem, etiamsi prorsus esses ἀναλφάβητος, propter candorem scilicet ingenii tui, honestarumque rerum appetentiam, ut alia taceam, etiamsi plane rudis rusticus esses. At vero nunc cum video te ad Graecanicas literas (quas quomodo amem, quid ego tibi dicam?) mecum incitari adque humaniorem illam literaturam, quae omissis gerris Siculis, ut dicitur, pulchra simul et utilia spirat, tantus in animo meo amor tui invalescit, ut de die in diem major crescat, nec quidquam mihi in vita dulcius, quam tecum tuique similibus garrire. Sed avocor. Vale, Michaël! Compone mihi tres quatuorve versiculos ac ad me transmitte. Quos, rogas? Quos libet, nam tua omnia placent. Bene facis et pie, mi anime, quod custodem praefecisti Maximiscum[24] aegroto fraterculo. Ceterum ne temere audias quoslibet medicinam indicantes. Nullorum enim artificum major copia apud vulgum, quam medicorum, et tamen nihil minus vulgus novit, quam morbos curare. Praeter vulgaria simplicia medicamenta, respue omnia. Venae sectionem[25], aut castapotia (проносніа) fugato tanquam anguem. Et si volueris invises nos confabulaturos hac supra re hodie.

Tui amantissimus Greg[orius] Sabbin[26].

*

Здрастуй, найдорожча мені *істото*,
наймиліший Михайле!

Коли я у звичний час виходив зі школи й став думати про те, що мені треба робити, перед моїми очима раптом з'явилась людина, котру, я думаю, ти знаєш. Як її звуть? Звуть її Михайлом. Ти, кажу, став несподівано з'являтись у моїй душі. Коли я зустрічаюсь зі своїми Музами, то завжди бачу тебе у своїх думках, і мені здається, що ми разом втішаємось принадами Муз і разом ходимо *по Гелікону*. Я впевнений, що ти втішаєшся тими ж самими речами, тими ж самими принадами Камен. Справді-бо, для повної й істинної дружби, яка єдина найбільше пом'якшує прикрощі життя, ба навіть оживляє людей, потрібна не лише прекрасна доброчесність і подібність не самих тільки душ, але й занять. І саме з цієї причини справжніми моїми друзями багато хто не може бути, бо вони не вивчали наук, або ж якщо й вивчали, то такі науки, які чужі моїм розумовим нахилам, хоч у всьому іншому вони й подібні до мене. Признаюсь тобі в моїй до тебе прихильності: я любив би тебе навіть тоді, якби ти був геть *неписьменним*, любив би саме за ясність твоєї душі та за твоє прагнення до всього чесного, – не кажу вже про все інше; любив би тебе, хоч би ти був зовсім неосвіченим і простим. Тепер же, коли я бачу, що ти разом зі мною захоплюєшся літературою греків (як я їх ціную, мені немає потреби говорити тобі) і тією гуманітарною літературою, котра, якщо відкинути сицилійські жарти, як кажуть, надихає на все прекрасне й корисне, – то в моїй душі утверджується така любов до тебе, яка зростає з кожним днем, і для мене немає у житті нічого приємнішого, ніж балакати з тобою й тобі подібними. Але мене кличуть. Бувай здоров, Михайле! Склади для мене три або чотири віршики й перешли їх мені. Які? – спитаєш ти. А які хочеш, бо все твоє мені подобається. Ти добре й благочестиво зробив, моя душе, що поставив Максимка сторожем до хворого братика. Однак не слухай необачно випадкових людей, які радять ті або інші ліки. У жодній галузі в народі немає такої великої кількості знавців, як у медицині, і немає нічого такого, про що народ так мало знав би, як про лікування хвороб. За винятком загальновживаних простих ліків, відкидай усі. Кровопускання й очисного пиття [проноснія] уникай, наче отруйної змії. А якщо хочеш, зайди до мене, і ми з тобою про це сьогодні поговоримо.

Вельми люблячий тебе Григ[орій] Савич.

6

[Харків, середина – друга половина вересня 1762 р.]

Salve, vigor studiorum meorum Michaël mellitissime!

Remitto tibi tuos versus sacros, leviter immutatos non ad sententiam, sed ad vocem. Mihi quidem tua omnia sic placent, ut non mirum sit, si hos versiculos aliquoties osculatus sum.

[Здрастуй, сило занять моїх, найсолодший Михайле!

Посилаю тобі назад твої священні вірші, злегка виправлені – не щодо змісту, а щодо розміру. Мені все твоє так подобається, тож не дивно, що ці вірші я кілька разів поцілував.]

Спаси мя, Господи! Яко
Преподобній ѡскудѣ[27].
Говорит ложная всякой
И нѣт истины нигдѣ.
Злость во всѣх живет сердцах,
Само тож и во устах[28].
Потреби ты устнѣ лстивы,
И язик велерѣчивій[29].
Кой так в себѣ размишляет:
Язик возвеличим свой.
ѡт нас он; так разсуждает:
Кто Господь нам и Бог кой[30]?
Но для бѣдствій нищих всѣх
И воздиханіа тѣх
Встану з сна, рече Спаситель,
Буду ваш скор Защититель[31].
Господне слово правдиво,
Чистое как свѣтлой глаз,
Или как сребро нелживо,
ѡчищенное седм раз.
Ты нас, Боже, сохрани,
Во безконечніи дны
ѡт такого рода лживих
И человѣк нечестивих[32].

Vale, παρθενία τοῦ Χριστοῦ διαδοχὴ, et Sponsi tui S[anctis] hymnis super omnia oblectare! Tuus Gregorius.

[Прощавай, *непорочний послідовнику Христа*, і над усе втішайся с[вященними] гімнами на честь твого Жениха! Твій Григорій.]

7

[Харків, друга половина вересня – початок жовтня 1762 р.]

Ἐράσμιε Μιχαήλ.

Quemadmodum mercatores summo studio cavere solent, ne sub specie bonarum malas damnosasque emant merces, ita nobis videndum accuratissime est, ne, dum amicos, optimam supellectilem quaerimus, imo thesaurum inaestimabilem comparamus, per incuriam in adulterinum et falsum incidamus, qui dicitur adulator, et secundum paroemiam ἀντὶ γνησίου χρυσοῦ ὑπόχαλκον,

id est subaeratum, sive pro thesauro carbones[33] inveniamus. Primum igitur discrimen adulatoris est mutabilitas et inconstantia, ut non possit diu eadem sequi eidemque instituto adhaerere, sed veluti simia aliis tantisper conformatur, donec, quod captat, ceperit. Sed praestant ipsius Plutarchi verba:

Principio intuendum est in similitudinem instituti atque continuationem, perpetuone iisdem gaudeat, eademque laudet, vitamque suam ad unum dirigat atque exigat exemplar, sicuti decet ingenuum amicitiae ex[34] iisdem moribus formatae consuetudinisque amatorem; talis enim est amicus. At vero adulator, cum stabilem nullam[35] habeat suorum morum sedem, neque certum aliquod vivendi delegerit genus, sibi quod placeat, sed quod alteri, cumque alteri sese affingat atque adcomodet[36], non simplex est aut unius modi, sed varius ac multiplex, ex alia in aliam subinde formam transiens[37].

Hactenus autor.

Mi Michaël! Dic mihi ingenue ac bona fide, utrum succenses mihi, nec ne? An ideo nullam ad nos literam mittis, quod versiculos tuos dixi rudiusculos? At tanto crebriores mitte. Quis enim nascitur artifex[38]? Usus per errores ducit nos ad elegantiam scribendi. Illi quidem ad perfectos comparati videri possunt tales, sed ad tuam aetatem, ad tuos in literis profectus collati, satis merentur laudis. Crede mihi, mi anime, ego cum hoc aetatis, qua tu nunc es, essem, ne pessimum quidem versum pangere poteram. Is hinc igitur, quo dignus es, si hoc te male habet! Excute igitur mihi dubium primo quoque tempore. Quodsi verum est, quod suspicor, aude quantumvis soloecissare. Ah nescis, quantum vincis alios in scribendo! Significa etiam, utrum placent tibi hi flosculi Plutarchi. Sin minus, mutabimus scriptionem, as pro istis missitabimus curtas, sed sapientes sententias vel graecas vel latinas vel utrasque. Ad haec nescio, quomodo vales, praesertim animo. Si quid est, quod tuum pectus molestet, profer apud amicum. Si non re, consilio certe condolescentes juvabimus. De his omnibus tribus brevissime me monebis. Scio enim temporis tui penuriam. Vale mi philomuse! Interim tuam schedulam avidissime expecto.

Tuus Gregorius Sabbin[39].

Εἰ χρείαν ἔχεις χρημάτων, γράφε πρὸς ἡμᾶς.

*

Любий Михайле!

Подібно до того, як купці вживають застережних заходів, щоб під виглядом хороших товарів не купити поганих і зіпсованих, так і нам треба найретельніше дбати про те, щоб, обираючи друзів, цю найліпшу окрасу життя, ба більше – неоціненний скарб, через недбальство не натрапити на щось підроблене й мниме, що називається підлесником, і не дістати, за прислів'ям, *замість чистого золота* ὑπόχαλκον, тобто підробку з міді, або замість скарбів – вугілля. Перша прикметна риса підлесника – мінливість і непостійність: він не може довго слідувати за одним і тим самим і триматись одного й того самого правила, а, наче та мавпа, наслідує інших доти, доки не дістане того, чого домагався. Але наведу слова самого Плутарха:

“Насамперед слід мати на думці постійність і послідовність справжнього друга: чи постійно він тому ж радіє, те ж схвалює, і чи скеровує він своє життя за одним зразком, як це властиво тому, хто любить дружбу й навички життя, які склалися на основі подібності характерів, бо такий друг. Тим часом підлесник, не маючи постійної підстави для своєї поведінки, не вибравши собі певного способу життя, який би подобався йому, а не іншому, наслідуючи іншого й пристосовуючись до нього, не є, отже, простою людиною або людиною одного способу життя, але мінливого й різноманітного; з одного різновиду він раптом переходить на інший”.

Так говорить автор.

Мій Михайле! Скажи мені щиро й одверто: гніваєшся ти на мене чи ні? Невже ти тому не прислав мені жодного листа, що я вважав твої вірші трохи недосконалими? Навпаки, тим частіше їх посилай. Бо хто ж народжується митцем? Вправи через помилки ведуть нас до вишуканості письма. Твої вірші, якщо їх порівнювати з бездоганними віршами, справді можуть здатися такими (як я їх оцінив), але, якщо зважимо на твій вік і на твої успіхи в науках, вони достатньо заслуговують похвали. Повір мені, моя душе, коли я був у твоєму віці, я не міг скласти й найпростішого вірша. Отже, ти на шляху до мети, гідної тебе, коли це тебе так хвилює. Розвій мій сумнів від самого початку. Якщо правда те, що я підозрюю, то не бійся погрішити проти правил мови. Ах, ти не знаєш, наскільки ти перевершуєш інших у письмі! Відзнач також, чи подобаються тобі ці квіточки з Плутарха; якщо ні, то змінимо стиль листа й замість них будемо посилати тобі короткі, але мудрі вислови – грецькі чи латинські, або і те, і друге. Крім того, я не знаю, як ти себе почуваєш, особливо, як у тебе на душі. Коли щось непокоїть твоє серце, повідай другові. Якщо не ділом, то бодай порадою допоможемо тому, хто страждає. Про ці три речі повідом мене в найкоротших словах. Я знаю, що в тебе не вистачає вільного часу. Бувай здоров, мій любителю Муз! Тим часом я з великим нетерпінням жду твого листа.

Твій Григорій Савич.

Якщо ти потребуєш грошей, то напиши мені.

8

[Харків, друга половина вересня – початок жовтня 1762 р.]

Mi carissime Michaël salve!

Mitto tibi qualecunque specimen secum ipso loquentis animi tacite seseque tamquam lusu quodam oblectantis ac in morem alitis per sublimia coeli spatiosaque volitantis ac tanquam velitantis. Incredibile dictu, quam isthuc delectat, cum animus liber ab omnibus atque expeditus in morem delphinis pernicissimo sed non insano motu φέρεται. Magnum hoc quidem est atque unice summis viris familiare et sapientibus. Haec est illa ratio, qua taedium altissimae solitudinis sancti homines et prophetae non modo tulerunt, sed etiam inerrabiliter sunt delectati τῇ ἐρήμῳ, quam adeo ferre grave est, ut Aristoteles

haec dixerit: “Homo solitarius aut bestia est fera, aut Deus”[40]. Videlicet mediocribus hominibus mors est solitudo; oblectatio autem iis, qui aut oppido fatui, aut excellenter sunt sapientes. Illis grata ἡ ἐρημία propter stuporem; horum autem mens dia, divina invisibiliter inveniens occupatur, mireque delectatur iis, quae vulgaribus ingeniis sunt ἄδυτα, unde vulgus et admiratur tales et melancholicos[41] vocitat; at illi quasi jugi convivio deliciantur, nullo negotio sibi exstruentes aulas, atria[42], domos (“коль возлюбленна”[43] etc.), verum etiam montes, fluvios, silvas, campos, diem, noctem, feras, homines et quid non? “И веселіе вѣчное над главою их”[44]. Hujus Abrahamiticae familiae si cupis esse nepos et esse heres invisibilium bonorum et non adimendorum, hos suspice, hos imitare, his adhaere, ac ostende jam nunc in tenella aetate, ut appareat te catulum non porci, sed Leonis[45]; pullum columbinum, aut aquilinum esse, non vespertilionis, non filium τῆς Ἁγὰρ[46] ancillae et servae, sed Sarrae[47], quae gignit in libertatem[48], breviter non mundanum, non trivialem, non lippis et tonsoribus notum, οὐ τὸ κοινὸν, sed excellens, sed rarum, sed novum atque caeleste cogita, molire, meditare. Persequere non inanes τῶν σοφιστῶν[49] πλοκὰς, non distinctionum bifidas ungulas, porcis familiares[50], sed tales libros degusta, quales sunt, in quibus haec aut similia referuntur: Quid est philosophia? Respondetur: secum ipso morari… secum loqui posse[51]. Rursum: cum Crates videret quendam secum in solitudine loquentem, non sane cum malo, inquit, homine confabularis etc. his affinia[52]. Talibus videlicet libris praeparatur animus ad lectionem S[anctarum] Scripturarum, quae sunt piarum ac angelicarum mentium ὁ παράδεισος, qui semper spectatur et nunquam satiat. Tales homines inspiciendi, quorum verba, facta, τὸ ὄμμα, incessus, gestus, esus, potus breviter tota vita εἰς τὸ ἐντὸς φέρεται, id est, introrsum, velut illa vestigia, ut est in Plutarcho[53], spectat, id est, qui non volantia non nubes persequuntur, sed unice animo suo intenti καὶ προσέχουσιν ἑαυτοῖς, donec dignum Deo se ipsos habitaculum praeparent. Καὶ ὁ θεὸς ubi insedit animis eorum, ubi ἐβασίλευσε, tum quae sunt vulgo intolerabilia, horrenda, sterilia, hae ipsis divina, nectarea, ambrosiaque sunt, breviter: “веселіе вѣчное”[54] etc.

Vale, carissime anime! Tuus Gregor[ius] Sabbin.

*

Мій найдорожчий Михайле, здрастуй!

Посилаю тобі зразок розмови душі, яка мовчки веде бесіду сама з собою, ніби грою втішаючи себе, і, як орел, ширяє високими й широкими небесними просторами й ніби бореться. Важко уявити, наскільки це приємно, коли душа вільна й відречена від усього, неначе той дельфін, *мчить* у небезпечному, але не безумному русі. Це щось велике й властиве лиш найвеличнішим мужам та мудрецям. У цьому причина того, що святі люди й пророки не лише зносили нудьгу повної самотності, а й безумовно втішалися *самотою*, зносити яку так важко, що Арістотель сказав: “Самотня людина – або дикий звір, або Бог”. Це значить, що для звичайних людей самотність – смерть, але насолода для тих, які або зовсім дурні, або видатні

мудреці. Першим *пустеля* приємна своєю тишею, нерухомістю; тим часом божественний розум останніх, знайшовши божественне, повсякчас займається ним і вельми втішається тим, що для звичайних умів *недоступне*; тому простий народ шанує таких і називає їх меланхоліками, а вони ніби перебувають на безугавному бенкеті, створюють, не порушуючи свого спокою, палаци, атрії, будинки [“коль возлюбленна” тощо], навіть гори, ріки, ліси, поля, ніч, звірів, людей і все інше. [“И веселіе вѣчное над главою их”]. Якщо ти хочеш бути онуком цієї Авраамової сім’ї і спадкоємцем невидимих та невід’ємних благ, то шануй їх, наслідуй їх, іди за ними й показуй уже тепер, у ніжному віці, що ти маєш вигляд дитини не свині, а лева, пташеняти голуба чи орла, а не сови, що ти не син *Агарі*, служниці й рабині, але Сарри, яка народжує для волі, коротко кажучи, думай, дбай, старайся не про земне, не про буденне, не про відоме сліпцям і цирульникам, не про нечисте, а про високе, про рідкісне, нове й небесне. Слідуй не порожнім *хитромудрощам софістів*, не роздвоєним копитам свиней, але черпай із тих книг, в яких викладаються такі предмети або подібні до них: Що є філософія? Відповідь: перебувати на самоті із собою, із собою вміти вести розмову. Далі, коли Кратес побачив людину, яка розмовляла сама із собою на самоті, то сказав: “Безсумнівно, не з поганою людиною ти розмовляєш” і т. ін. Саме на таких книгах душа готується до читання Святого Письма, яке є *раєм* благочестивих і янгольських умів, який завжди споглядають, але який ніколи не може переситити. Дивись на тих людей, чиї слова, діла, *зір*, хода, рухи, їжа, напої, коротко кажучи, усе життя *скероване всередину*, наче ті сліди, про які говорить Плутарх, звернені всередину, тобто вони не ганяються за вітром і хмарами, а зайняті лиш своєю душею й *слухають самих себе*, аж поки не приготують себе як гідну обитель Бога. *І коли Бог* оселиться в їхніх душах, коли *запанує* в них, тоді те, що здається юрбі чимось нестерпним, страшним, безплідним, стане для них божественним, сповненим нектару й амброзії, одним словом [“веселіе вѣчное”] та ін.

Бувай здоров, найдорожчий друже! Твій Григор[ій] Савич.

9

[Харків, друга половина вересня – початок жовтня 1762 р.]

Salve φιλέλλην,

Michaël φιλόμουσε.

Quaesisti me heri, cum e templo egrederemur, cur tibi arrisissem ac tanquam risu salutassem, quamquam quidem leniter subrisi, quod graeci vocant μειδάω, et magis sum visus tibi ridere, quam ipsa re risi; quaesisti, inquam, nec causam dixi, nec nunc dicam, hoc tantum dico, ridere libet, certe tum libuit, imo et nunc libet, ridens et scripsi, et te credo ridentem haec legere, et ubi me videbis, risum ut teneas, vereor. Sed tu, ὦ σοφέ, causam[55] quaeris? Sed dic mihi, cur tibi hic aut ille color, hic pisciculus magis quam ille, hac forma consuta vestis arridet tibi, id

est ad te ridet, illa non item, aut certe minus? At ego tibi risus hesterni causam reddam. Risus quidem (tu risum tene, dum de risu nugor) est germanus foetus gaudii ita, ut saepe pro gaudio ponatur, quale est illud Sarrae, ni fallor: "Смѣх мнѣ сотвори Господь"[56]. Ἰσαὰκ enim hebraea vox dicitur significare τὸ ridebit, quod et pro risu ponitur[57]. Cum igitur quaeris, cur rideam, videris quaerere, cur gaudeam. Ergo causa gaudii est tibi rursum reddenda? O impudentem postulationem! Sed age! accingamur ad hoc quoque Musis fortunantibus; quodsi non vacat audire, differamus in crastinum. Sed instare videris causamque, velut improbus debitum debitor flagitare. Cur igitur heri gavisus sum, rogas? Audi! Quia tua gaudentia τὰ ὄμματα adspexi gaudentem igitur gaudens salutavi gaudio. Quodsi tibi haec causa gaudii mei ex Norvegia esse videtur, confugiam ad aliud ἄσυλον, imo tuo te gladio jugulabo[58], et quaero: quare nudius tertius tu me prior ἐν τῷ ναῷ risu salutasti? Cur arrisisti mihi? Dic, σοφέ, non te dimittam, meministin? Hactenus, o carissime, sumus jocati jocis non admodum abludentibus a Musis illis castissimis. Sive enim lugemus sive ridemus sive seria agimus sive joca, domino nostro omnia facimus, cui et morimur et vivimus etc.[59] Eundem precor, ut te servet in castitate sobrietateque. Quod donum cum in te credam esse, te semper videns in congressibus amicissimis, semper gaudebo, saepe ridebo. Quis enim stipes non cum gaudio adspicit μακάριον ἄνθρωπον καὶ τοῦτον τὸν φίλον; ἔῤῥωσο!

Σὸς Γρ[ηγόριος] ὁ Σ[αββίν].

Simul atque de risu finivi, ecce tibi noster τρισπόθητος Γρηγώρισκος, quem lubentissime ἠγκάλισα.

*

Здрастуй, Михайле,
друже еллінів і любителю Муз!

Ти мене вчора питав, коли ми виходили з храму, чому я посміхнувся й ніби сміхом привітав тебе, хоч я лише злегка всміхнувся, що греки називають: μειδάω. Тобі здалося, що я сміявся більше, ніж це було насправді. Ти питав, а я не сказав тобі причини, та й тепер не скажу: скажу тільки те, що сміятися можна було тоді, можна й тепер; усміхаючись, я писав цього листа, та й ти, я гадаю, читаєш його з усмішкою; і коли ти мене побачиш, я боюся, що ти не втримаєшся від посмішки. Але ти, *о мудрецю*, питаєш про причину. Однак скажи мені: тобі подобається, тобі усміхається, так би мовити, один колір більше, аніж інший, одна рибка більше, аніж інша, один покрій одягу усміхається, інший – ні, або усміхається менше, аніж інший. І я тобі поясню причину вчорашньої усмішки. Адже сміх (ти не смійся в той час, коли я говорю про сміх!) – рідний брат радості, котрий часто заступає її; такий, якщо не помиляюсь, знаний сміх Сарри: ["Смѣх мнѣ сотвори Господь"]. Бо *Ісаак* по-єврейськи означає "засміється", а це слово заступає також і сміх. Тому, коли ти питаєш, чого я сміюся, ти ніби питаєш, чого я радію. Значить, і причину радості, мабуть, треба тобі сказати? О безсоромна вимога! Ну що ж! Візьмімося й за цю справу за

допомогою Муз. Якщо не вистачить часу *для* цього, відкладемо на завтра. Але ти, напевно, уперто домагаєшся причини, як пожадливий кредитор вимагає в боржника його борг. Отже, ти питаєш: чому я був веселий учора? Слухай же: тому що я побачив твої радісні *очі*, я, радісний, вітав того, хто радіє, радістю. Якщо тобі ця причина моєї радості видасться несправжньою, тоді я вдамся до іншого *засобу*. Я тебе вражу твоїм же мечем, спитавши, чому три дні тому ти перший привітав мене усмішкою в храмі? Чому ти мені посміхнувся? Скажи, *мудрець*, я від тебе не відстану: чи пам'ятаєш ти? До цього часу, о найдорожчий, ми вдавались до жартів, яких не цураються найчистіші Музи. Адже плачемо ми чи сміємося, займаємось серйозними справами чи бавимось – усе те робимо ради нашого Господа, *для* якого ми вмираємо й живемо та ін. Його ж таки я молю, щоб зберіг тебе в чистоті й тверезості! Через те що я вірю, що ці дари ти маєш, я завжди радітиму й усміхатимусь, коли побачу тебе під час наших найдружніших зустрічей. Бо який дурень не погляне з радістю *на щасливу людину, до того ж – на друга? Бувай здоровий!*

Твій Гр[игорій] С[авич].

Тільки-но я закінчив писати про сміх, як прибув наш *тричі жаданий* Гриць, якого я з охотою *обняв.*

10

[Харків, жовтень (?) 1762 р.]

Αἴνησις[60] πενίας[61]

O res pauperies utilis et sacra!
O germana viris mater amabilis!
O portus miseris optime naufragis!
Portus tute quieteque!
Felix, qui penetrat mentis acumine,
Quae praestare soles commoda, quae bona
Huic, quicunque homo te simpliciter colit.
Nec pro tempore te colit.
Felix, qui potuit pangere foedera
Tecum, quique tuam venerit in fidem,
Quem dignata fuit mensae epulis suae[а]
Misit subque humilem casam[в].
Longe morbus abest sedibus a tuis,
Et fumos ut apis[62], sic fugit abs eis:
Hydrops et podagrae, calculus et[63] bilis,
Febres ac epilepsiae.

[а] Quem dignata sacrae es mensae epulis tuae [Кого ти удостоїла їжі святого стола (*лат.*)].
[в] Submittens humili casae [Приречений на убогу хатину (*лат.*)].

Non est ingluvies atque bibacitas,
Morborum unde scatet plebs sine nomine.
Non hic luxus adest, mors Themidos[а] piae
Curarumque miser pater.
Longe[64] cana tuis cura[65] penatibus[66],
Longe sunt strepitus atque negotia,
Longe vana manet gloria et ambitus
Insanaeque cupidines.
Non ictus metuis fulminis ignei,
Non fluctus rabidos aequoris asperi,
Dum valles humiles ac placidas colis,
Et dum lintre vadum secas.
Omnis pestis abest, spes, timor, et dolus.
Hanc odêre domum tartareae Deae.
Quas quaecunque domus continet, illico
Mox fit Tartarus[67] is locus.
At secura quies, at bona sanitas
Mentis compositae dulciaque otia
Ac assueta piis membra laboribus.
Dum parvo bene vivitur.
Αὐτάρκεια[б] [68] solers, suavis ἀπραξία[в].
Libertas residet ludicra salibus
Deridens populi stultitiae viam. Has
Paupertas comites habet.
Mendicos quidem hic haud fero laudibus,
Quos auri misere sacra fames[69] necat;
Nudi sunt habitu pectore divites,
Carpunt quicquid ubique sit.
Aurum corde vorant[70], arca licet vacat,
Dites suspiciunt dum stupidis oculis.
Aurum dum cupies, jam licet Irus[71] es,
Haud tu pauper eris mihi[72].
Pauper erat Christus, qui nihil ambiit,
Paulus pauper erat, qui voluit nihil.
Paupertatem animus, non scrinium facit,
Dum celsus subvolat in polum.

[а] Θέμις, δος – Dea justitiae [Θέμις, δος – богиня справедливості (*лат.*)].

[б] Αὐτάρκεια – самодоволство, latine – aequitas animi [Αὐτάρκεια – самодоволство, по-латинському – aequitas animi].

[в] Vacatio a negotiis mundanis, cui opponitur tumultus, aestus, negotiorum undae [Свобода від мирських турбот, яким протиставлені шум, кипіння, марнота (*лат.*)].

*

Похвала бідності

О блаженна й свята – у́діл мій бідносте,
Справжня мати серцям, рідна і лагідна!
Всім, хто в морі зазнав горя і па́губи,
Супокійная гаване!

О щасливий, хто зміг думкою гострою
Зрозуміти, які втіхи незмі́рені
Ти приносиш усім, хто вшанував тебе
Серцем щирим і радісним.

О щасливий, хто зміг заприязни́ть тебе,
Хто на ласку твою здався без о́гляду
І кого на бенкет свій допустила ти,
Ввівши в хату низьку й тісну.

Всяка слабість тіка геть від твоїх осель…
Немов диму бджола, так уникають їх
Чорна неміч, гостець і камінни́й недуг,
Жовчні болі й пропасниця.

Бо немилі тобі п'янство й зажерливість,
З котрих сила хвороб плине й кипить у ключ;
Бо немила тобі розкіш неправедна,
Люта мати тривог лихих.

Ні турбота гризька, ні тії клопоти
До пенатів твоїх не наближаються,
Ні амбітність, ні шум слави порожньої,
Ні погибельні пристрасті.

Не лякає тебе полум'я блискавки,
Не страшить глибочінь моря бурхливого,
Бо ж оселя твоя в тихому па́долі,
Човен твій на мілкім бріду.

В твій куток не зори́ть острах і хитрощі
І пекельних богинь погляди заздрісні
Не спроможні пойнять дім твій – і Тартаром
В тиху пристань повіяти.

Нестурбований мир, спокій нерушений
І здоров'я міцне, і призвичаєне
До побожних трудів серце незламнеє
Славлять твій гостелюбний дах.

Зрівноважений дух, мудра розсудливість
Та веселість ясна, що з верховин своїх
На глупо́ту людську дивиться з осміхом –
От супутники бідності.

Але ті жебраки – як я прославлю їх? –
Що на серці у них прагнення золота,
Ті захланні старці, що до скарбів земних
Так пожадливо горнуться.

Ні, покіль іще ти оком пожадливим,
Мов злиденний той Ір, рвешся до золота,
То й без скринь золотих ти не наблизишся
До правдивої бідності.

Був убогий Христос, – бо зневажав скарби,
Павел був нуждарем, бо не жадав утіх,
Не в старчачих торбах, бідносте, ти живеш
В серці чистім і праведнім[73].

11

[Харків, жовтень (?) 1762 р.]

Si sit vita beata intus, cur, inquis, ad illam
Grex hominum rarus tamque pusillus adit?
Phy! quia difficile est, animum moderarier illis,
Nec fraenare ὁρμὰς condidicere suas.
Per loca devia, per salebrosa, graves per hiatus
Fertur eques stolidus, si male flectit equum.
Per mare, per terras volitat, ferrum per et ignem,
Si stolidos animos non ratione regit.
Quidnam igitur restat? Libros versare beatos,
Qui purgant animos, flectere corda docent.
Condere nec satis est intus, sed et exprime factis.
Es tyro nunc: usu et tempore miles eris.
Ex his militibus mirus rex ille creatur,
Qualis erat Christus discipulique sui.

Carissime Michaël!

Benene tempus collocavi, si his talibus tecum sermonibus hodie insumpsi? Opinor, non male.

Tuus Gregor[ius] Sab[bin].

Disce, quid est illud, quod vita beata vocatur;
Omnibus omissis hoc age corde tuo.
Hoc age corde tuo toto, dicente deo sic:
O fili, fili! cor mihi cede tuum[74].
Cor mihi cede tuum totum; si pectoris unam
Partem das mundo, cor mihi nolo tuum.
Felix, qui potuit vitam reperire beatam;
Sed magis is felix, qui valet hâcce frui.
Non satis est potum atque cibum reperire salubrem,
Si morbo gustûs vis vitiata tibi est.
Nec satis est solis lucem radiare diurni,
Lumina si capitis sunt vitiata tui.
Strenua nos exercet inertia: navibus atque
Quadrigis petimus vivere posse bene.
Quod petis, hoc tecum est, imo latet intus, amice[75];
Si tua contentus sorte, quietus eris.
Non is, qui meliora cupit, verum ille beatus,
Qui sibi quidquid adest, id satis esse putat.
Si tibi […][76]

*

Коли щастя життя, ти питаєш, у кожному з нас,
То чому ж тоді мало людей, що його досягають?
Це тому, я кажу, що не вміють керувати своєю душею,
Це тому, що не вчаться вони переборювать власні *пориви*.
Як стежками зміістими, через могили й рови
Мчить недосвідчений вершник, коневі не давши ради,
Морем і сушею, мчить через стріли й вогонь
Той, хто не годен розумом душу свою скерувати.
Що ж нам робити тоді? Читати священні книжки,
Ті, що очищують душу і вчать керувать почуттями.
Це треба не просто знати, це втілити слід у життя.
Тепер ти новак, та вчинками станеш із часом воїном.
З воїнів цих виходить і дивний отой володар,
Яким був і сам Христос, і всі, хто навчались у нього[77].

Найдорожчий Михайле!

Чи добре я використав час, розпочавши сьогодні бесіду з тобою такими словами? Думаю, непогано.

Твій Григор[ій] Сав[ич].

Пізнай, що я маю на думці під “добрим життям”.
Покинь геть усе, звернувши туди своє серце.
Всім серцем тримайсь настанови, слідкуй за словами Бога:
О сину мій, сине! Віддай мені серце своє!
Віддай мені серце цілком; коли ж віддаси хоч частину
Ти світові серця свого, то я не візьму твого серця.
Щасливий, хто знає багато про добре життя,
Та ще щасливіший, хто зміг скористатися з нього.
Не досить-бо мати в запасі здорові харчі і напій,
Тоді, як відчути весь смак тобі заважає хвороба.
Не досить-бо дневі сповнитись світлого сонця сяєвом,
Тоді, коли розуму світло в твоїй голові затьмарене.
Лінощі наші вперті породжують всякі прагнення,
На кораблях і квадригах рушаємо ми за щастям,
Тільки ж усе, чого прагнеш, у тебе весь час під рукою,
Все, чого прагнеш, друже, шукай всередині себе:
Якщо задоволений долею, – ось пожаданий спокій.
Не той чоловік щасливий, хто кращого ще бажає,
А той, хто вдоволений тим, що зараз у нього є.
Якщо тобі…[78]

12

[Харків, жовтень 1762 р.]

Desideratissime mi Michaël!

Perdideram tuos versiculos cum strophio imprudenter e crumena extractos, sed mox accensa candela humi inveni. Illi licet rudiusculi sunt, sed quod tui sunt, vehementer placent: in quibus, velut in limpidissimo fonticulo, amicissimum animum tuum in virtutem, in literas illas bonas et denique in me tuum amicum clarissime conspicio. Siquid auri invenero eruendo bonos autores, ut tibi communicem rogas? Quid mihi gratius mellitiusque hoc tuo pulcherrimo postulato? Pulchre autem sapientiam aurum nominasti, quae in S[anctis] etiam Literis nunc uxor, nunc margaretum, nunc dicitur aurum. Sane quidem nunc domi solus cum sim convivantibus aliis collegis, libet fusius tecum garrire. Sed quoniam constitui, quaecunque pulcherrima elegantioraque in nostro Plutarcho, praesertim de discernendo adulatore ἀπὸ γνησίου φίλου, occurrerint, ad te velut flosculos decerptos variis temporibus mittere, ne exsors expersque sis harum elegantiarum, quibus ego vehementissime delector, teque ejusdem palati, quod est amicitiae proprium, esse existimo, ideo accipies et in praesentiarum unum alterumve thymum, unde possis apiculae in morem, mellis aliquid legere et in animum injicere hunc saluberrimum succum, ut hoc saepe faciens, possis cum tempore excrescere in perfectum virum, in mensuram, ut ait Paulus, plenitudinis Christi[79]; ne solum terrenum nostrum Adam, puta corpus, nutriamus, sed etiam, imo plus eo invisibilem. Sed unde mihi haec garrulitas? Jam dudum loqui non

ego sed Plutarchus debebat apud te. Tu arrige aures! At, inquis, non sum asinus[80]. At non soli asini habent altas auriculas, sed et cervi[81]. O nugonem! Mi Michaël! crede mihi, ridebam hic solus affatim. Sed pax! "Non enim, puto, necesse erat Melanthium Alexandri Pheraei parasitum adsentationis convincere, qui interrogantibus, quomodo confossus esset Alexander[82], per latus, inquit, (suum) in ventrem meum. Neque eos, qui circa opulentam mensam in orbem versantur, quos neque ignis arcere, neque aes ferrumve potest a petenda coena". Et paulo post: "Quem igitur oportet cavere? Eum, qui neque videtur neque profitetur se adulari. Quem non deprehendes circa culinam oberrare, aut umbram metiri, ut coenae tempus exploret…[83] sed plerumque[84] sobrius est, curiose agit et actionum vult esse socius arcanorumque particeps…[85] Sicut enim Plato ait extremae esse injustitiae, justum videri neque esse, ita et haec periculosa est existimanda assentatio, quae fallit, non quae aperta est, et quae serio, non quae joco agit"[86]. Desine jam, mi Plutarche! Heus! mi Michaël! animadvertisne Plutarchum discernere inter adulatorem et adulatorem? Nimirum alter est apertus, alter tectus. Ille apud mensas divitum scurram agit, nugatur, jocatur, assentatur, ridetur; hic larva gravis viri et sapientis tectus, pro fido admonitore, prudentique consultore, et digno quantovis honore se venditat. Ille ut cibum emendicet et ventrem pascat alienis epulis; hic agit, ut, anguis in morem, in gremium insinuatus, arcanaque expiscatus laedat simplicem et incautum, aut etiam perdat. O vere infernalem serpentem! Hi illi sunt ἄγγελοι Satanae, humanis figuris tecti. Ipse ego sex septemve talium venenatarum pestium ictus sum expertus. Quis malus genius illos ad simplicia ingenia ducit? Quid illis cum hominibus sinceris, nec ullum fucum scientibus aut admittentibus? Quaeso, quid cancro cum serpente? E diametro, ut dicitur, pugnant cum ejusmodi ingeniis et tamen adoriuntur, lucri nimirum gratia, in morem luporum. Ex his spiritibus sunt mendaces amici, falsi apostoli, haeretici doctores, tyranni, id est reges mali, qui in sinum rei publicae, in gremium ecclesiae illapsi, per technas, in ipsos denique coelos penetrantes, coelum cum terra miscent, saepe totum orbem tumultibus concutiunt. Sed quis satis depingat hos Daemones? Ego colloquii gratia tam sum prolixus. Sed non me paenitet verborum et de re pernecessaria, et apud te talem amicum prolatorum. Vale, mihi carissimum caput! ac serpentinam prudentiam para, conjuncturus cum columbina simplicitate[87].

Tuus Gregorius Sabbin[88].

diei dominicae media nocte fere.

*

Найжаданіший мій Михайле!

Я загубив було твої вірші, нерозсудливо вийнявши їх із гаманця, але скоро, засвітивши свічку, знайшов їх на землі. Хоч вони й мало оброблені, все ж, оскільки вони твої, вони мені дуже подобаються: у них, як у найчистішому джерельці, я дуже виразно бачу твою дорогу мені душу, схильну до чесноти, добрих наук і, нарешті, до мене, твого друга. Ти просиш мене повідомити, якщо, риючись у книгах хороших авторів, я знайду дрібку золота. Що ж

може бути для мене приємнішого й солодшого за твоє прохання? Прекрасно ти назвав золотом мудрість, яка і в С[вятому] Письмі названа то дружиною, то перлиною, то золотом. Добре, що я тепер удома один, без колег, які живуть разом зі мною, і можу досхочу з тобою побалакати. Але я вирішив послати тобі деякі найпрекрасніші й особливо вишукані афоризми з нашого Плутарха, особливо ті, що стосуються відмінності підлесника *від справжнього друга* – це ніби квіточки, зірвані в різні пори. Я не хочу, щоб тобі залишались невідомими ці вишукані вислови, які приносять мені величезну насолоду, а я знаю, що ти, як це й властиво дружбі, поділяєш мої смаки, а тому приймеш у дар ту або іншу запашну квітку та зможеш узяти з неї, мов бджілка, часточку меду й відкласти в душі цей найкорисніший для здоров'я сік, щоб, роблячи це часто, ти виріс із часом у досконалого мужа, до чеснот Христа, як каже Павло, щоб живити не лише нашого земного Адама, тобто тіло, а й, тим паче, Адама невидимого. Але звідки в мене ця балакучість? Уже давно повинен говорити з тобою не я, а Плутарх. Настав вуха! Але ж я не осел, – скажеш ти. Однак не тільки осли мають довгі вуха, а й олені. О, який я балакун! Мій Михайле! Повір мені, я досить сміявся з цього на самоті. Але укладімо мир! Я думаю, не було потреби звинувачувати в лестощах Мелантія, нахлібника Олександра Ферейського, який на питання, як загинув Олександр, відповів: "Перенесений у моє черево. Хто крутиться коло багатого столу, того від нього не відверне ані вогонь, ані мідь, ані залізо". Трохи далі: "Отже, кого ж слід остерігатися? Того, кого не можна пізнати, що він підлесник і хто сам не признається, що він лестить; того, хто не зустрічається тобі біля кухні, який не міряє тінь, щоб дізнатись про час обіду… але частіше тверезий, виявляє зацікавленість і хоче бути союзником у справах і учасником таємниць… Подібно до того, як, на думку Платона, вища несправедливість полягає в тому, щоб здаватись справедливим і не бути ним, так і в цьому разі слід визнати небезпечними ті лестощі, які обдурюють, а не ті, які діють відкрито, і ті, які діють серйозно, а не ті, які обертаються на жарт". Але зупинись, мій Плутарху! Ах, мій Михайле, чи помічаєш ти, що Плутарх розрізняє підлесника й підлесника? А саме: один відкритий, а другий прихований. Один крутиться біля столів багатіїв, верзе нісенітниці, жартує, лестить, сміється. А інший, прикрившись машкарою серйозного мужа та мудреця, видає себе за надійного й мудрого порадника, гідного всілякої пошани. Перший прагне до того, щоб по-жебрацькому випросити харч і наситити черево чужими обідами, другий, подібно до змії, вкрадаючись у довір'я, вивідуючи таємниці, прагне до того, щоб заподіяти шкоду простій і необачній людині й навіть цілком погубити її. О, це справді пекельна змія! Це *посланці* Сатани, прикриті людською подобою. Я сам зазнав на собі укусів шести або семи таких отруйних гадюк. Який злий геній скеровує їх на прості серця? Що в них спільного з людьми щирими, які не знають і не мають жодних хитрощів? Що спільного, питаю я, у рака зі змією? Діаметрально, як кажуть, протилежні вони такого роду натурам і нападають на них, неначе вовки, безсумнівно, заради вигоди. З таких людей постають брехливі друзі,

фальшиві апостоли, єретичні вчені, тирани, тобто погані царі, які, пробравшись у надра держави, у лоно Церкви, шляхами хитрощів проникаючи, нарешті, на самі небеса, змішують небо й землю, часто весь світ потрясають смутами. Але хто достатньо яскраво змалює цих демонів? Я заради бесіди такий багатослівний. Та я не жалкую за витраченими словами в цій украй необхідній справі й заради такого друга, як ти. Бувай здоров, вельми дорога мені голово, поєднуй змїїну мудрість із голубиною простотою!

Твій Григорій Савич.

У неділю, близько півночі.

13

[Харків, жовтень 1762 р.]

Salve, Amice pretiosissime!
mi Michaël!

Barbarus jocus meus pridianus de porcis et asinis, vereor, ne te (ut hac aetate sumus omnes leviculi) offenderit; nimio enim aceto temperatus erat, et tibi nunc serio immerso magnificis istis nugis jocos audire non vacat nec libet. Quod vereor, amoris est; quod tam crasse sum jocatus, tribue nauseae, qua istos vehementer nauseare soleo, istos, inquam Cyprios boves, quod proverbium vide[89]. Quemadmodum autem parentes, ubi vident infantem filiolum humi reptantem ludentemque imprudenter incidisse in merdam, inque ea sese versantem volutantemque, solent illum admonere ridentes, et quo facilius sordes ostendant avocentque ab illo loco, referunt, cuinam tum sit similis, oblitus videlicet manusque pedesque et ora flavo illo coeno; ille audiens scommata plorare, indignum facinus existimans ab illis se ludibrio haberi, quibus deberet esse omnium carissimus; donec parens serio lacrumantem non ferens è luto ocius accurrens expediat lacrumasque absterso corpusculo mitiget; ita animus amici cernens animum tuum inter merdosas istas ac suibus amicabus dignas nugas versari, sciensque te ad pura illa caelestiaque esse fictum a communi nostro parente Deo, non te, sed locum, ubi es, ridet ac cavillatur; te ipsum amat plusquam germanum ἀδελφὸν. Tu ad nos tria verba remitte, cum quattuor non vacat. Nam visus sum κατ' ὄναρ a te versiculos mihi missos accepisse, dimetros[90] an Anacreontéos[91] haud memini; quale mittes, nectar erit. Vale, carissime! Σὸς ὁ Σαββίν.

Mane hora prima Diei.

*

Здрастуй, найдорожчий друже,
мій Михайле!

Учорашній мій грубий жарт про свиней і ослів, боюсь, здався тобі образливим (у цьому віці ми всі досить марнославні); він був занадто міцно приправлений оцтом, а в тебе, серйозно заглибленого тепер у ці чудові дрібнички, немає ані часу, ані бажання слухати жарти. Мої побоювання виникають з любові. Причиною мого грубого жарту вважай ту огиду, яку я

зазвичай глибоко відчуваю до цих людей, до цих, так би мовити, кіпрійських биків, – прочитай собі це прислів'я. Це схоже на те, як батьки, коли бачать, що дитина, повзаючи по землі й бавлячись, необережно потрапила в нечистоти і в них борсається та порпається, зазвичай зі сміхом застерігають її від цього і, щоб легше вказати їй на нечистоти й вивести з них, говорять їй, на кого вона тепер схожа з руками, ногами та ротом, обмазаним цими жовтими нечистотами, а дитина, чуючи насмішки й вважаючи негідним учинком те, що люди, для котрих вона мала б бути найдорожчою, роблять з неї посміховище, плаче аж доти, доки мати, не витримавши плачу, швидко підійде й винесе її з бруду і, обтерши тіло, осушить її сльози. Так і душа друга, побачивши, що твоя душа перебуває серед смердючої купи гною, яка личить свиням, і знаючи, що ти створений нашим спільним небесним Отцем для чистого й небесного, сміється й жартує не з тебе, а з місця, де ти перебуваєш, тебе ж самого любить більше, ніж рідного *брата*. Пришли мені три слова, якщо для чотирьох немає часу. Бо я *уві сні* бачив, що отримав від тебе прислані мені вірші, двостопні чи анакреонтичні, – не пам'ятаю: усе, що пришлеш, буде для мене нектаром. Бувай здоров, мій дорогий! *Твій Савич.*
Будь удома о першій годині дня.

14

[Харків, жовтень 1762 р.]

Φίλτατε φιλτάτων βροτέ,
Κῆδος τε τερπαλὴ τε μοῦ,
Ἔφηβε τῶν Μουσῶν φίλε,
Salve sodalis[92] omnium
Carissimorum carior,
Michaël amice ex Attica[93].

Nae tu profusus es tui, qui pro tribus verbis decuplo me donasti, petebam, tria, habeo 30. Tu imitaris Jovem, et

Ὁ Ζεὺς ἄλλοκα μὲν πέλει αἴθριος, ἄλλοκα δ' ὗει[94].

Jovis alias quidem est serenus alias autem pluit. Imo saepe uno die tantum effudit imbrium, quantum ad rigandam terram per totum sufficeret mensem, reddens nunc nimium aridam, nunc immodice ebriam ac spongiae aquis immersae simillimam τῶν βροτῶν terram. Imo vero novi sartorem, qui duos tresve menses religionem habet contingere τὴν σειβούχαν; exacto autem luctus tempore, uno die tantum haurit τοῦ νέκταρος артемовскагω, quantum praegrandes muli tres, aut Arcadii asini, sitientes aquae. Dicis me objurgando valere: recte. Nam si… sed relinquo te corvum[95], κατὰ τὴν παροιμίαν, hiantem, properans Graeculorum ludum. Ἔῤῥωσο, φίλτατε. Σὸς Γρεγ[όριος] ὁ Σαββίν.

Ante crepusculum nos domi expectans cochleam age, nec usquam prorepe. Et jam aetatem videor[96] diversorium tuum non vidisse.

*

Найдорожчий із найдорожчих,
Турбото й утіхо моя,
Юначе, відданий Музам,
Здрастуй, товаришу,
Дорожчий мені із усіх найдорожчих,
Михайле, друже із Аттики!

Ти справді-таки марнотратний: замість трьох слів дав мені вдесятеро більше; я просив три, а одержав тридцять. Ти наслідуєш Юпітера:

"*То дощу не посилає Зевс, то ллє як із відра*".

Бо часто за один день він проливає стільки дощу, скільки б вистачило для зрошення землі впродовж цілого місяця, роблячи землю *смертних* то аж надто сухою, то аж надто вологою, дуже схожою на губку, котра ввібрала в себе воду. Я знаю шевця, який упродовж двох або трьох місяців свято дотримувався правила не пити *сивухи*, але після закінчення посту за один день стільки набирався *нектару* [артемовскаго], скільки могли б випити три превеликі мули або три аркадські осли, змучені спрагою. Ти кажеш, що моя сила в критиці. Правильно! Бо якщо… Але я, *згідно з прислів'ям*, залишаю тебе, як ворону, з розкритим ротом і йду до грецької школи. *Бувай здоров, мій найдорожчий! Твій Григ[орій] Савич.*

Надвечір чекай нас удома й сиди, як слимачок, нікуди не вилазячи… Бо, здається мені, я не врахував особливостей твого віку.

15

[Харків, кінець жовтня – початок листопада 1762 р.]

Ἐράσμιε φίλε Μιχαήλ.

Temperare mihi non potui, quin saltem parvolam portiunculam tibi communicarem eorum, quibus me statim post tuum abitum noster Plutarchus non torsit, ut solent spinae sophisticae[97], sed unice delectavit. Deum immortalem! quam commendat amicitiam! Quam graphice depingit corniculam alienis plumis ornatam, id est, vaferrimum adulatorem, amici larvâ tectum, quem Graeci dicunt κόλακα, ὁ κόλαξ. Sed jam accipe ipsa verba Amici nostri Plutarchi:

Sicut nummum, ita amicum oportet habere probatum, antequam usus postulet, neque damno demum acceptô sentire, sed debemus habere peritiam cognoscendi adulatoris, ne laedamur[98]. Alioquin idem nobis usu veniet, quod iis, qui gustato demum veneno sentiunt id esse letale…

Nam neque hos probamus, neque eos, qui se ipso facto putant deprehensisse adulatores eos, qui blande ac gratiose conversantur[99]. Non enim insuavis debet esse amicus neque[100] inconditus, neque gravitas austeritasque amicitiae constat morum acerbitate[101], sed ipsa illa ejus pulchritudo atque gravitas suavis est[102] desiderabilisque… Neque soli ei, qui est in calamitate.

Faciem intueri dulce hominis est benevoli…[103]

Sed vitam comitatur amicitia non minus voluptatem ac gratiam rebus laetis adjiciens[104], quam adversis dolores[105] adimens. Atque[106] Deus amicitiam vitae admiscens, omnia laeta, dulcia ac grata ut essent amico praesente unaque fruente, fecit. Et quomodo adulator volutatum dulcedinumque occasione vellet insidiari, se sciret[107] amicitiam nihil jucundi usquam admittere?[108] (hactenus).

Satis jam, mi Michaël! Cum tam divina tamque dulcis res sit amicitia, ut sol vitae esse videatur, maximopere curandum, ne pro ove lupum, pro cancro scorpium, pro lacerta anguem amplectamur. Nihil periculosius hoste vafro, sed nihil venenatius fucato amico. An non ego tibi praedixi a talibus maxime esse cavendum? Nullus unquam diabolus magis nocet, quam tales amici in specie.

De his nimirum dixi tibi, ut meo sapias periculo. Ego a multis talibus ictus sum, o carissime! In herba virenti anguem reperi[109]. O mihi, si consultor tum adesset! O libri, consultores optimi! amici verissimi! Expecta, mi Michaël, et in posterum a me talia, nempe amicus ab amico. Vale! ac ad nos, si fieri potest, veni!

Tuus Greg[orius] Sabbin.

*

Найміліший друже Михайле!

Я не можу не послати тобі бодай невеличкої частини того, чим мене невдовзі після твого відходу не мучив, як це звичайно роблять софістичні колючки, а надзвичайно порадував наш Плутарх.

Безсмертний Боже! Як він описує дружбу! Як яскраво змальовує ворону, прикрашену чужим пір'ям, тобто найлукавішого підлесника в личині друга, що його греки називають κόλακα, ὁ κόλαξ (підлесник). Але наведу тобі слова нашого Плутарха: "Як монету, так і друга, слід випробувати раніше, аніж він буде потрібний, щоб пізнати його не після того, як ми постраждали. Треба мати досвід у розпізнаванні підлесника, щоб не зазнати неприємностей. Інакше ми опинимося в становищі тих, хто скуштувавши отруту, нарешті відчув, що вона смертельна…

Бо ми не схвалюємо як цих, так і тих, котрі вважають, що самими вчинками викривають себе ті підлесники, які поводяться ласкаво й приємно. Бо друг не має бути неприємним чи грубим; серйозність і суворість дружби не полягає в різкості поведінки, але сама її краса й серйозність мають бути приємними й бажаними… Не тільки тому, хто нещасний.

Приємно бачити обличчя доброзичливої людини…

Але дружба, супроводжуючи життя, не тільки додає втіхи й чарівності його світлим сторонам, але й полегшує страждання. І Бог, додавши до життя дружбу, зробив так, щоб усе було радісним, приємним і милим, коли друг поруч і разом з вами втішається. І як би підлесник не кував лихо, використовуючи насолоди й приємності, треба знати, що він нічого радісного не вносить у дружбу".

Уже досить, мій Михайле! Через те, що дружба така божественна, така приємна річ, що здається, ніби вона – сонце життя, нам слід найбільше

дбати, щоб не вважати вовка вівцею, скорпіона – раком, змію – ящіркою. Немає нічого небезпечнішого, аніж підступний ворог, але немає і нічого отруйнішого від удаваного друга. Хіба я тобі не казав раніше, що таких слід остерігатися найбільше? Жоден диявол ніколи не приносить більшого лиха, ніж такі вдавані друзі.

Звісно, я говорив тобі про них, щоб навчити тебе на власному досвіді. Я, найдорожчий, від багатьох таких постраждав! У зеленій траві я знаходив змію. О, якби в мене був тоді порадник! О книги, найкращі порадники! Найвірніші друзі! І надалі, мій Михайле, чекай від мене таких самих застережень, як друг від друга. Бувай здоров і зайди, якщо можеш, до мене!

Твій Грит[орій] Савич.

16

[Харків] 8 листопада 1762 р.

Χαῖρε τρὶς[a] φίλε.

Ista dies summo Michaëli sacra στρατηγῷ,
Iste ducum dux est angelus angelicum.
Si cognominis, o Michaël, tu natus es isti,
Angelicè angelicum sis celebrato diem.
Angelus ille Dei est, quisquis terrestria sprevit,
Qui evolat in coelos, angelus ille Dei est.
Angelus ille Dei est, qui carnis vincula rupit;
Qui purus vitiis, angelus ille Dei est.
O utinam videam tempus, cum dixeris ista:
Quid mihi cum terra? Nil habet illa boni.

Σὸς γνήσιος φίλος

Γρηγώριος ὁ Σάββιν. αψνβ[110]

Nov[embris] 8.

*

Радій, тричі дорогий!

Це день небесного *стратега* Михаїла,
Він вождь вождів, над янголами янгол.
Якщо ж твоє ім'я, Михайле, спільне з ним,
По-янгольському ти відзнач святковий день.
А янгол Божий – той, хто нехтує земним,
Хто лине в небеса, той справді янгол Божий.
А янгол Божий – той, хто ланці плотські рве;
Хто чистий від гріхів, той справді янгол Божий.

[a] NB τρὶς – ter; sis pro si vis; sic enim loquuntur Latini: vide sis, id est, si vis [NB τρὶς – три рази; sis замість si vis; так кажуть латиняни: vide sis, тобто si vis (лат.)].

О, як би я хотів побачити той день, коли ти скажеш так:
“Земля мені нащо? Немає в ній добра”[111].

Твій справжній друг

Григорій Савич. 1762,

8 лист[опада].

17

[Харків, 13 листопада 1762 р.]

Gregorius Sabbin
Michaëli suo gaudium in Domino precatur.

O vitae via dulcis, ubi bene conscia mens est!
Attica mella super nectar et ambrosiam!
Hinc hilaris vultus, spes vivida fronte relucet,
Hinc sunt perpetuo gaudia tanta piis.
Non spes in morbo, non ipsa in morte relinquit,
Imo et defunctis os hilarescit eis.
O Michaël, Michaël! culpâ mihi disce vacare
A teneris, carus si cupis esse Deo.
Heus extra te ipsum bona maxima quaerere noli:
Intra nos Christus Σκῆπτρα Dei esse docet[112].

Scribendi occasionem dedit hodiernus dies τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ioannis Chrysostomi[113], cujus hanc auream sententiam mitto tibi munusculo:

Οὐδὲν ἡμᾶς οὕτως εὐφραίνειν οἴωθεν[a], ὡς τὸ συνειδὸς καθαρὸν, καὶ ἐλπίδες ἀγαθαί[114].

Nihil nos ita laetificare consuevit, quam conscientia pura et spes bonae.

Vale, carissime!

*

Григорій Савич
бажає своєму Михайлові радуватися в Господі!

О, солодка дорога життя, коли твоя совість чиста!
Мед-бо аттичний тоді кращий нектару й амброзії!
Тóму веселе лице, тóму чоло прикрашає надія жива,
Тóму-то в добрих людей завжди є стільки радощів!
Їх не лишає надія в хворобі чи навіть у смерті,
Навіть уже як умруть, в них на обличчях радість.
О, мій Михайле, Михайле! В юності будь безгрішним,
Господу станеш тоді нашому ти облюбленцем.

[a] Est verbum anomalum post explicabitur [Це неправильне дієслово далі буде пояснене (лат.)].

О, не шукай же добра вищого поза собою:
Каже Христос, що *Царство* Боже у нас самих[115].

Нагоду до написання цього вірша дав сьогоднішній день *во святих отця нашого* Івана Златоуста; надсилаю тобі в подарунок такий його золотий вислів:

Οὐδὲν ἡμᾶς οὕτως εὐφραίνειν οἴωθεν, ὡς τὸ συνειδὸς καθαρὸν, καὶ ἐλπίδες ἀγαθαί.

"Ніщо зазвичай не приносить нам такої радості, як чиста совість та добрі сподівання".

Прощай, найдорожчий!

18

[Харків] 15 *листопада* [1762 р.]

Michaël!

Frater in Christo desideratissime!

Si vales, gaudeo; sin etiam laetus es, etiam magis gaudeo: est enim laetitia vera valetudo bene compositi animi. At vero esse laetus non potest animus, ubi quid vitii perpetratum est. Novi, quam sit lubrica via adolescentiae, scio rursum, quam immoderate heri vulgus Christianorum bacchabatur. Valde metuo, ne heri alicui sodalitati inhaeseris, ac in societatem immodestiae veneris. Si nihil est, quod remordeat animum, gaudeo te felicissimum esse. Sin, noli frustra angi; satis est, si odisti vitium. Jam ignovit Christus, simulatque induximus in animum vitare in posterum. Sentio hoc dictum tibi esse duriusculum. Scio morem adolescentum; at non statim est venenum, quod acerbum est. Hoc solum dicam: nisi hunc meum de te metum interpreteris summum meum in te amorem, valde in me es injurius. Christus optimus aetatem tuam ab omnibus vitiis servet tutam, semperque ad meliora provehat!

Tui amantissimus Greg[orius] Sabbin.

Diluculo, novemb[ris] 15.

Quae proximo epistolio tuo nos petis, fient omnia, modo Christus aspiret, et in incepto ipse perseveres.

Scribe ad nos paucula, – scio enim te temporis esse pauperem – et valetudinem tanquam oculos custodi.

*

Михайле!

Найжаданіший брате во Христі!

Якщо ти здоровий, радію; якщо ти до того ж іще й веселий, радію ще більше, бо веселість – це здоров'я гармонійної душі. Душа, вражена будь-яким пороком, не може бути веселою. Знаю, який спокусливий шлях юності, знаю й те, як надмірно веселився вчора простий християнський люд. Дуже боюся, чи не приєднався ти вчора до якоїсь компанії й не

потрапив у непристойне товариство. Якщо не сталося нічого, що викликало б докори сумління, то я дуже радий, і ти найщасливіша людина. Якщо ж це сталось, то не мучся даремно; досить уже, якщо ти ненавидиш свій порок. Христос уже вибачив, як тільки ми вирішили не грішити надалі. Я відчуваю, що тобі тяжко слухати такі слова. Мені відома вдача юнаків; але не все те отрута, що неприємне на смак. Одне лиш скажу: якщо ці мої побоювання ти не витлумачиш як прояв моєї найвищої любові до тебе, ти будеш глибоко несправедливий щодо мене. Нехай збереже якнайкраще Христос твій вік у безпеці від усіляких пороків і нехай скерує тебе до всього найліпшого!

Вельми люблячий тебе Григ[орій] Савич.

На світанку, 15 листоп[ада].

Те, про що ти просиш нас у своєму останньому листі, усе здійсниться, аби лиш Христові це було вгодно, а ти сам був наполегливий у розпочатій справі.

Пиши мені коротко, бо я знаю, що тобі бракує часу, а здоров'я бережи, як око.

19

[Харків] 23 листопада [1762 р.]

Salve, amice!

Precaris prospicientia tuae vitae et statui, vel maxime, cum quibus possis versari amicis. Sapienter facis, qui mature tibi prospicis. Sed de statu vitae alias dicemus, quod Christus suggeret; nunc pauca de conversatione. Cum quibus verseris, rogas? Phy! cum bonis, breviter respondeo. Quamquam ne cum bonis quidem, nisi iis, ad quos tacito sensu a natura es propensus. Haec enim norma optima amicitiae. Bonus cibus est, sed quid, si tuo stomacho non arridet? Nimirum nocebit. Sed utinam, mi Michaël, tanta apud nos copia sit bonorum hominum, quanta ciborum! Sed hoc duntaxat optare licet, habere non item. Vere bonus homo, id est christianus, corvo est rarior albo[116]. Quem ut invenias, multis tibi laternis Diogenicis[117] est opus. Quid igitur faciundum? Versandum est cum minus malis, quam sunt alii, qui vulgo recte boni dicuntur. Eligendi sunt candidi et constantes et simplices. Candidus animus nihil livoris sive nigredinis id est malitiae habere dicitur. Simplices non stulti, sed aperti, non mendaces et simulatores vanique, quod ego genus hominum plusquam Tartara[118] odi. Qualium utinam apud nos sit minor frequentia! Sed quid facias, si mundus hic, id est multitudo hominum e talibus constat?

Mundus stultorum cavea, errorumque taberna.

Ut Palingenius noster canit[119].

Consultissimum igitur arbitror parare amicos mortuos, id est Sanctos libros[120]. Sunt ex vivis usque adeo callidi versutique et nequissimi veteratores, ut adolescentem videntem et viventem palam in os decipiant, afflantes venenum suum innocenti simplicitati, simplices autem maxime adoriuntur, quod circa hos

praedae spes est eis anguidus. Neque enim canis caninam est[121]. Eja cave tales! Hei mihi, quantam bonorum morum jacturam ipse feceram, ab his angelis diabolicis circumventus! Quam callide sese insinuant! ut vix quinquennio possis persentiscere. Heus meo periculo sapias! Ego ille nauta sum, qui naufragio ejectus in littus, alios fratres meos idem iter ingressuros timida voce moneo, quas Sirenes, quae monstra cavere debeant, qua iter tenere[122]. Nam quidem alii in aeternum sunt demersi. At possum, inquies, et ego ictus sapere. O mi amice carissime! An nescis multos naufragium pariter pati, enatare paucissimos, tres de centum. Potesne promittere certe enataturum te? incerta pro certis? Quin tu si medicamentum praesens habes, non ideo tamen sponte venenum debes sumere. Satis est mali, si imprudens gustes. Sed campana me avocat in graecum ludum. Proinde, si placebit, alias de eodem hac materia disseremus, tu brevicule significabis. Sic enim et colloquemur de Sanctis rebus, et interim stilus formabitur. Vale!

Tui amantiss[imus] Greg[orius] Sabbin.

23 Nov[embris] è museo.

*

Здрастуй, друже!

Прохаєш дати тобі поради щодо твого майбутнього життя й становища, особливо щодо того, з якими друзями тобі варто підтримувати зв'язок. Ти чиниш розсудливо, що заздалегідь дбаєш про своє майбутнє. Але про твоє місце в житті поговоримо іншим разом, коли підкаже Христос; а зараз побалакаймо про друзів. З ким тобі підтримувати стосунки? – питаєш. Пхе! З хорошими, – відповідаю я коротко. А з хороших – лише з тими, до кого в тайниках серця ти по натурі схильний. Бо це найкраща норма дружби. Їжа добра, але що з того, коли вона не подобається твоєму шлункові? Не дивно, що вона шкодить. Однак якби-то в нас, мій Михайле, було так багато хороших людей, як хороших страв! Але цього можна лише бажати, мати ж – це інша справа. Істинно добра людина, тобто християнин, трапляється рідше від білої ворони. Щоб знайти таку людину, тобі знадобиться чимало ліхтарів Діогена. Що ж робити? Слід підтримувати зв'язок із тими, котрі не такі погані, як інші, яких зазвичай вважають просто добрими. Обирати слід щирих, постійних і простих. Про щиру душу кажуть, що вона не заздрісна, не злобна, не підла. Прості – не дурні, але відкриті, не брехливі, не облудні й не порожні, бо таких людей я ненавиджу більше Тартара. О, якби в нас було таких поменше! Але що ж робити, коли цей світ, тобто більшість люду, складається з таких?

"Світ – це загорожа для дурнів і балаган пороків", –

як співає наш Палінгеній.

Тому найбільш правильним я вважаю здобувати друзів мертвих, тобто священні книги. Серед живих є такі хитрі, спритні й безчесні пройдисвіти, що юнака у вічі обдурюють, вливаючи свою отруту невинній простоті й особливо нападаючи на простих – коло них у цих змій є надія на здобич. Бо

й собака не їсть собачатини. О, бережись таких! Скільки моральної шкоди завдали мені посланці диявола, обманувши мене. Як хитро вони втираються в довір'я, так що тільки через п'ять років ти це відчуєш. Ах! Скористайся хоч моїм досвідом! Я – той моряк, що, викинутий на берег під час аварії корабля, інших своїх братів, на котрих чекає те ж саме, непевним голосом попереджає, яких сирен і страховищ їм слід остерігатись і куди прямувати. Бо інші потонули й відійшли у вічність. Але, скажеш ти, я й сам можу стати розсудливим під ударами долі. О, мій найдорожчий друже! Хіба ти не відаєш, що багато людей зазнає аварії корабля, а рятується небагато – троє із сотні. Чи можеш ти ручитися, що врятуєшся? Якщо в тебе є ліки, невже ти з власної волі маєш прийняти отруту? Досить біди, якщо ти через свою необережність її скуштуєш. Але дзвін кличе мене до грецького класу. Тому, якщо тобі бажано буде поговорити іншим разом про те ж саме, напиши мені ближчим часом. Так ми будемо вести бесіду про святі справи, а водночас і стиль буде вироблятися. Бувай здоров!

Твій найбільший друг Григ[орій] Савич.

23 лист[опада], з музею.

20

[Харків, 29 листопада 1762 р.]

Φίλτατε φιλτάτων,

Μιχαὴλ γλύκιστε.

Quare non fuisti ἐν ταῖς ἑσπεριναῖς; De Sancto Ἀκακίῳ[123] στιχηρὰ[124] pulcherrima sunt lecta, e quibus haec ἔλασον: "Дух не смущен, и ум чист"[125]. Ὁ ἀτάραξος θυμὸς καὶ νόος καθαρὸς. O felicitate ipsa fortunatiorem, quisquis haec sibi paravit! Quid enim suavius animo spurcis vulgaribusque cupiditatibus non turbato? Quid mente terrenis cogitationibus pura beatius, quae Deum illum cernit? Palinginium[126] tuum nugatorem unico verbulo impetravi, lege illum, tere, preme, versa, hauri ac satiare. Nutri divino suavissimoque tuo parvolum tuum Jacobulum[127], ut aliquando sceptro potiatur. Gaude in Deo, canta, ψάλλε, deambula, ut ego facio. "Житейское море"[128] etc. Ἐγὼ προσώπω μὲν ἀπών, τῇ δὲ καρδίᾳ, tecum semper sum. Vale ac gaude! Tui omnium amantissimus Greg[orius] Sab[bin].

Literulae tuae valde ingratae mihi, proinde noli scribere scilicet…

*

Найдорожчий із найдорожчих,
найсолодший Михайле!

Чому ти не був на вечірні? Читалась чудова стихира про святого Акакія, з якої я взяв таке: ["Дух не смущен, и ум чист"]. О щасливіший, ніж саме щастя, той, хто забезпечив собі це! Що є приємнішим від душі, яку не тривожать гидота й ниці пристрасті? Що є блаженнішим від розуму, очищеного від земних помислів, який бачить самого Бога? Твого жартівливого

Палінгенія я дістав для тебе без великих зусиль. Читай його, обточуй, черпай із нього, повертай, витискай і насичуйся, годуй божественною та найприємнішою їжею твого малого Яшка, щоб і він коли-небудь здобув скіпетр. Радій у Бозі, співай під музику, гуляй, як я роблю [“Житейское море”], та ін. Я тілом відсутній, а серцем завжди з тобою. Бувай здоровий і веселий! Твій найбільший друг Григ[орій] Сав[ич].

Листи твої мені дуже неприємні, тому не пиши, тобто…

21

[Харків, 1 грудня 1762 р.]

Ὑμῶν δὲ μακάριοι οἱ ὀφθαλμοὶ, ὅτι βλέπουσι, καὶ τὰ ὦτα ὑμῶν ὅτι ἀκούει. Mat[theus], cap[ut] 13[129].

Qui natus est, et toto pectore quaerit, certe inveniet et videbit id, quod vidisse non quorumlibet, sed beatorum est dumtaxat oculorum, puta Dei veritatem, quae ut difficillima est inventu, ita aspectu longe jucundissima rerum omnium[130]. Vidisse veritatem, caput est omnium, “развѣ бо сего (Духа Святаго) ни дѣяніе ни слово”[131], ut hodie ἐν τοῖς ἀντιφώνοις[132] lectum est, aut incipit aut perficitur. Sic quaesivit Abraham relicta sua terrâ; hac via ingressus est Isaak, cui terram monstravit Dominus: Jacob et filii ejus hoc idem fecerunt. Spiritum enim S[anctum] in se habere nihil aliud est, quam veritatem, quae unica est, Dei videre. Hanc, si vidit Aristoteles[133] et ejus sectatores, beati sunt; sin minus, sunt μωρόσοφοι[134]. Si οἱ ἀπόγονοι τοῦ Ἀβραὰμ sumus, et si ejusdem cum illo genii, factis hoc testemur similibus; unde enim constabit, in nobis spiritum esse τῶν προγόνων, si non ex fructibus? Quid alii faciunt, quidve petunt, ipsi viderint: ego certe scio me totum esse soli divinae veritati quaerendae consecratum. Non succedet? At vero succedet tandem. Hodie audivi in evangelio: “Очы бо ею держастѣся, да его не познаю́т”[135], et tamen agnoverunt, licet male oculo eorum tenebantur. Quid enim labor improbus non vincet? Et quomodo non dulce laborare, si sumus ad hoc nati, si Abrahamitico spiritu ferimur? Naturalis enim motus deinde fit incitatior. Ergo cum Paulo clamare lubet: διώκω δὲ, εἰ καὶ καταλάβω. Cap[ut] 3. ad Philipp[enses][136]. “Гоню же, аще и постигну”[137], то есть особливо постигну. Ἀδελφοὶ[138] etc. … Si nihil aliud in me est, praeter cordis ardorem, vel ut Evangelistae verbis dicam, ἡ καρδία ἡμῶν καιομένη[139], et hoc mihi gratulor; ipsum einim τὸ παντελῶς θέλειν a Spiritu S[anctu] est, qui ut incepit, ita certe perducet eo, ut dicamus: “Мы же откровенним лицем взираем на славу Божію”[140]. In hoc vivo hoc noctesque diesque agitate lubet, in hoc mori, o mi pretiosissime Michaël, decrevi, imo jam pridem mortuus sum mundo[141], ut aliquando liceat in gloriam cum Christo ascendere. Te, quem Abrahami ἔκγονον εἶναι νομίζω, socium ambio comitemque in via tam deserta ab omnibus cupio. Quodsi tibi quoque est ἡ καρδία ἡ καιομένη[142], et certe debet esse, si is es, quem te esse existimo; ejice, quicquid est mortalis curae in pectore, elue lutum ex corde; lutum est quicquid terrenum est; quicquid autem visibile, terrenum est. Si justus

verusque ignis in pectore tuo, exuretur, quicquid terrenum est, ut aliquando puro corde sis, videasque Deum: τὸν θεὸν καὶ τὴν ἀλήθειαν, quam videntes, beati sunt oculi[143]. Qui vere exarsit, bene incepit; at bene incepisse est dimidium perfecisse[144]. Sic te assuefac, ut quotidie quicquid per oculorum aut aurium sensum non modo ex S[ancta] Scriptura aliisque libris incidat in animam tuam, verum etiam quidquid ex fortuitis eventibus videris aut audieris, id, ut animal τῷ θεῷ consecrandum, rumina, discute, ac quantum potes in salutarem succum converte. Qui vili sunt ingenio, iis optima scripta dictaque cedunt in pessimum et ipse Christus est offendiculum. At qui spiritu Abrahamitico sunt creti, iis Deus de mortuis etiam et infecundis saxis divinam ac pulcherrimam prolem suscitat[145]. Praeterit te (exempli causa) ebrius, sic cogita: obtulit Deus tibi spectaculum, ut alieno periculo cognoscas, quam enorme malum sit ebrietas[146]: heu! fuge! Praeteris mendicum jacentem, cui pedes computruerunt, aut nasus cum cadaverosa facie horrorem spectanti incutit, sic ratiocinare: hunc aut hanc oportet libidinosam fuisse; hi enim sunt fructus libidinis. O beati, qui hoc malo carere possunt! eheu! quantî est valetudo et castitas! quam angelica virtus! quam paucis familiaris! Stas in templo, audis venerari cingulum Beatiss[imae] Virginis, audis ejus Zonae divinam vim tribui, vocari beatiss[imam] urbem, in qua illa Zona deposita esset, tutamque ab omnibus malis, sic animo volve: oportet heic aliquid subesse mysterii. Si enim caro nihil prodest, quomodo carnis servus cingulus prósit? Manna? Quid hoc[147]? Vulgus hominum haec audit, velut asellus lyram[148]. Sed tu si vis abrahamitice auscultare, aliquid fode hic cum pueris Isaak[149] et fortassis dimota terrâ aliquid aquae vivae invenies. Vel sic: peperit, et tamen virgo? Oportet heic esse aliquid mysterii. Ergo pariunt etiam virgines? Phy! et maxime quidem[150]. In humanis rebus hoc quidem impossibile; sed heus! amove, inquam, terram! Habet enim et spiritus suam generationem, et ubi tam regnat Spiritus, quam ubi ei adversa caro stricta cingulo virgineae castitatis[151]. “Возвеселися, неплоди нераждающая”[152] etc. …

Vale, Isaaci proles! Σὸς Γρ[ηγόριος] ὁ Σα[ββίν].

*

“*Очі ж ваші блаженні, що бачать, і вуха ваші, що чують*”.
(Мат[вій], гл[ава] 13).

Кожен народжений, який усім серцем шукав, поза сумнівом, знайде й побачить те, що можуть побачити очі не будь-яких *людей*, а тільки блаженних. Це значить: божественну істину найважче знайти, зате тим, хто її побачить, вона найприємніша. Пізнання істини – вершина всього [“развѣ бо сего (*Духа Святаго*) ни дѣяніе, ни слово”], як сьогодні говориться про це в *антифонах*, – не починається, не закінчується. Так шукав Авраам, залишивши свою землю; цим шляхом пішов Ісаак, якому землю вказав Господь. Яків і його сини зробили те ж саме. Мати в собі Святий *Дух* є не що інше, як бачити Божу істину, яка одна є істиною. Якщо її бачили Арістотель та його послідовники, то вони блаженні, якщо ж ні, – вони

безумні філософи. Якщо ми – *потомки Авраама*, якщо ми одного з ним духа, ми це підтвердимо подібними ж ділами; бо звідки, як не з плодів наших, відомо, що в нас є дух *предків*? Що інші роблять, чого прагнуть, вони й самі побачать; я ж твердо знаю, що я всього себе присвятив шуканню однієї лиш божественної істини. Я не буду мати успіху в цьому? А все ж таки врешті-решт успіх прийде. Сьогодні я чув з Євангелії: ["Очы бо е́ю держастѣся, да его не позна́ют"]. І вони його все ж таки пізнали, хоч очі їхні й погано їм служили. Бо чого не переможе чесна праця? Хіба не приємно працювати, коли ми народжені задля цього, коли ми просякнуті духом Авраама? Бо природний рух із часом стає все швидшим. Тому хочеться сказати з Павлом: "*але прагну, чи не досягну*" (До филип'ян, гл[ава] 3). ["Гоню же, аще и постигну", то есть особливо постигну]. "*Браття*…" і далі. Якщо в мені нічого немає, окрім жару серця, або, кажучи словами євангеліста, *нашого палаючого серця*, то я задоволений цим, бо *палке бажання* походить від Святого Духа, який як почав, так, напевно, і закінчить, щоб ми могли сказати: ["Мы же откровенним лицем взираем на славу Божію"]. Цим я живу, над цим із охотою працюю вдень і вночі, у цьому я вирішив, мій найдорогоцінніший Михайле, померти, хоч я вже раніше помер для світу, щоб коли-небудь піднятися во славу з Христом. Тебе ж я *вважаю* Авраамовим *нащадком* і прагну та бажаю, щоб ти був моїм союзником і супутником у житті, якого всі так цураються. Якщо в тебе *палаюче серце*, а воно, поза сумнівом, має палати, якщо ти той, за кого я тебе маю, вижени з грудей всіляку смертну турботу, змий бруд із серця. Бруд – це те, що земне, а що видиме, те земне. Якщо вогонь у твоїх грудях справжній і щирий, то згорить усе, що в них є земного, щоб ти коли-небудь став чистий серцем і побачив Бога, *Бога й істину*, яка робить блаженними ті очі, котрі її бачать. Хто добре загорівся, той добре почав, а добре почати – це наполовину зробити. Привчи себе до того, щоб кожного дня через очі або вуха потрапляло в твою душу що-небудь не лише зі Святого Письма, а й те, що побачиш і почуєш з випадкових подій, пережовуй, розмелюй і, наскільки зможеш, перетворюй на поживний і рятівний сік, ніби та тварина, що має бути принесена в жертву *Богові*. У тих, хто душею ниций, найкраще з написаного й сказаного переходить у найгірше і сам Христос є чимось неприємним. Але для тих, хто сповнений Авраамовим духом, Бог навіть із безплідних скель підносить божественну й найпрекраснішу поросль. Якщо повз тебе, наприклад, проходить п'яний, ти думай так: Бог дав тобі видовище, щоб ти на чужому прикладі усвідомив, яке велике зло пияцтво – тікай від нього. Ідеш повз жебрака, що лежить, у якого ноги згнили або ніс, і подібне до трупного обличчя викликає жах, міркуй так: оцей або оця, поза сумнівом, вели розпусне життя, це плоди розпусти. О, щасливі ті, хто може бути вільним від цього зла; о, яке велике значення має здоров'я й непорочність! Яка висока чеснота! Як мало тих, кому вона властива! Якщо ти стоїш у храмі, чуєш, як віддають почесті поясу найблаженнішої Діви, чуєш, що цьому поясові приписують божественну

силу, що називають найблаженнішим те місто, в якому перебуває цей пояс, і вважають це місто убезпеченим від усіх нещасть, то думай про це так: тут має бути якесь таїнство, бо якщо плоть не приносить жодної користі, то яким робом допомагає пояс, котрий служить плоті? Манна? Що це таке? Юрба сприймає це, мов осел звуки ліри. Але ти, якщо хочеш по-авраамівському слухати й сприймати, копай тут з отроками Ісаака і, може, відкинувши землю, знайдеш якусь живу воду. Або так: народила, а все-таки діва. Має бути й тут якесь таїнство. Отже, народжують і діви. Пхе! Ще й як! У людських справах це, звісно, неможливо. Та відкинь, кажу я, землю. Бо й дух має своє народження, а де так панує дух, як не там, де йому протистоїть плоть, оповита поясом дівочої чистоти. [“Возвеселися, неплоди нераждающая”] та ін. …

Бувай здоров, нащадку Ісаака! Твій Гр[игорій] С[авич].

22

[Харків, жовтень – грудень (?) 1762 р.]

Oda Horatiana libri II, XVI.

De animi tranquillitate

[Ода Горація (книга II, XVI) «Про спокій душі»]

Купец покоя в страсѣ[153] сладка Бога просит,
Когда по морю его вихор бросит,
Как Луну облак и звѣзды преясны
Скрил преужасній.
Просит покоя в войнѣ Турчин бѣшен
И крáсним Луком Китáец обвѣшен,
Но ниже, друг мой, драгая Порфvра
Дасть нам внутр мира.
Не бò царска власть, или Злáта полній
Сундук усмирит душы бѣдны волны,
Ни приутишит живущіи вздохы
В красном порогѣ.
Сладка покоя нищета ест маты,
Где лишних в домѣ вещей не видати,
Где не мѣшает ниже страх сна сладка,
Ни похоть гадка[154].
По что толь многω сій черв замишляеш,
За чем на воздух чужій поспѣшаеш?
Что ползы бросить природніи страны?
Брось нрав твой странній!

Печаль глупа и на корабль восходит,
И проницает на далны походы,
Еленей[155] легких она всѣх бистрѣе,
Вѣтров[156] скорѣе.
Будь сит тѣм, что ест, не печись на утро[157],
Потѣшай смѣхом твою горесть Мудрω,
Знай, что ничтоже совсѣм ест блаженно,
Но з злим смѣшенно.
Знай, что преславны пошли в прах Герои,
И сто лѣт жившы лежат в смертном гнои,
И может тое, твое что сливется,
Мнѣ доведется[158].
Волов изрядних у тебе завóды
И чужостранних лошадей природы,
А на одежу тебѣ для прибора
Сукна з за Моря.
А мнѣ Судбина дала грунт убогой,
И ωт Муз чистих греческих не многω
Духа напитись и пренебрегати
Мір сей проклятій[159].

Pretiosissime amice,
salve, mi Michaël!

Hanc prope ex tempore, certe praecipitanter verti, hoc unice spectans, ut quam possem perspicue spiritum autoris expromerem, non phaleris verborum ornarem. Tu potes, si libet, refingere, ac aliis verbis inducere. Quod autem verti τὸ "quod ultra est, oderit curare"[160] sic: "не печися на утро"[161], temere improbare noli, licet scio te esse a praejudiciis alienum. Siquis enim, velut canis, ut ajunt, e Nilo[162], gustavit ex S[anctis] Patribus, is intelligit τὸ crastinum pro sequenti vita accipi. Cum enim vita nostra, passim in S[anctis] literis diei assimilatur, et diei prima pars est nox, altera lux, rectissime dicitur prima aetas, puta juventa, stulta, vita praesens, nondum illuminata veritatis Sole. Altera vitae pars, luci assimilata, vocatur vita […][163] cum deponuntur tenebrarum opera[164]. Cum igitur dicitur noli in crastinum esse sollicitus, dicitur non esse dolendum, quid edas aut quo vestiaris in senectute; quaere modo regna dei in praesenti vita, cura de sola virtute et sapientia sollicitus. Nam si seminaveris in praesenti bene, bene metes et futura, nec quisquam sanctus moribus destitutus erat in senecta viatico. Ad haec verba quoniam sententia Platonis in quam nuper incidi pertinet, non gravabor tibi adscribere. Ea est haec: ἐμοὶ[165] μὲν οὐδὲν ἐστὶ πρεσβύτερον τοῦ ὡς ὅτι βέλτιστον ἐμὲ γενέσθαι[166]. Mihi quidem nihil est antiquius, quam ut

quam optimum me esse sive fieri. Vide quid curarunt summi viri, non divitias etc.; non mirum igitur, si bene clauderunt vitam. Ut quisque enim in juventute seminat, ita in senecta metit[167]. Vis levis et sanus esse senex? Cole juvenis sobrietatem et castitatem. Haec cogita.

Vale optime, mi φιλόμουσε!

Tuus Gregor[ius] Sab[bin].

*

Найдорогоцінніший друже,
здрастуй, мій Михайле!

Це я переклав майже експромтом, дуже швидко, слідкуючи тільки за тим, щоб, наскільки це було для мене можливим, передати дух автора, не дбаючи про красу стилю. Ти можеш, якщо тобі до вподоби, змінити й почати з інших слів. Що ж до перекладу виразу "quod ultra est, oderit curare" словами ["не печися на утро"], то остерігайся судити його занадто поспішно, хоч я й знаю, що ти далекий від забобонів. Бо хто черпав зі с[вятих] отців, за прислів'ям, як собака з Нілу, той зрозуміє, що "завтрашнє" треба розуміти як наступне життя. Бо якщо наше життя всюди у С[вятому] Письмі порівнюється з днем, перша ж частина доби є ніч, а друга – світло, то дуже правильно ранній вік, тобто юність, називати нерозумним, сучасним життям, ще не освітленим сонцем істини. Друга ж частина життя, що порівнюється зі світлом і називається життям…, коли відкидаються вчинки темряви. Отже, коли автор говорить: "не турбуйся про завтрашній день", він хоче сказати: не слід турбуватися про те, що ти будеш їсти або в що одягнешся в старості. Шукай у теперішньому житті тільки царства Божого, піклуйся і дбай тільки про доброчесність і мудрість. Бо якщо ти добре посієш у теперішньому, то добре пожнеш у майбутньому, і ніхто з тих, хто придбав святі звичаї, не буде позбавлений у старості своїх заощаджень. Сюди належить і один вислів Платона, на який я нещодавно натрапив і який радо тобі повідомляю. Це така сентенція: "*Для мене нічого немає понад те, щоб стати кращим*"[168]. Дивись, про що дбали найкращі мужі – не про багатство та інше. Тому не дивно, що вони добре завершили життя. Бо як хто посіє в юності, так пожне в старості. Хочеш бути легким і здоровим старцем? Додержуйся в юності тверезості й непорочності. Подумай про це!

Бувай здоров, мій найкращий *любителю Муз!*

Твій Григор[ій] Сав[ич].

23

[Харків, вересень – грудень (?) 1762 р.]

Ἡ σὰρξ κατὰ τοῦ πνεύματος ἐπιθυμεῖ[169]

Jam langues, Israël, jam frangit te impetus hostis,
Jam turbare pavens, jam sacra signa refers.

Ille velut Boreas[170] sata laeta ferociter urget,
Compositas acies turbat agitque tuas.
Tolle tuas, mi Christe, manus ad sydera, tolle!
Mox felix Amalech[171] impia terga dabit.

*

“Тіло бажає противного духові”

Ти вже слабнеш, Ізраїлю, захитавшись під натиском ворога,
Ти охоплений страхом, відступаєш під стягами Божими.
А нападник, немов той Борей, вже пустошить веселі посіви,
Вже лама твої лави струнке і жене тебе геть.
Христе мій, о здійми, о здійми свої руки до неба!
Славний тоді Амалик миттю з ганьбою втече[172].

24

[Харків, 20–23 грудня 1762 р.]

O igitur miseros, o terque quaterque misellos[173]!
Sidere qui prolem sub Pharaonis habent[174].
Tu si quos sentis in te βαβυλῶνος haberi,
Heus allide istos tempus in omne PETRAE[175]!
Lucifer[176] est Σατανᾶς, si affulget, credere noli[177];
Gramen nocturnum sole oriente cadit.
Sidere sub pravo quidquam generare caveto.
Ecce Dies DOMINI non procul! ecce prope est!

Cariss[ime] Michaël!

Nae mihi mea solitudo coelum aperuit. Injuncto pueris exercitio abii in muséum, ubi ex occasione explicatae vocis τὸ ἀστρολόγος[178] vides in quas cogitationes veni. Ex consideratione visibilis coeli, transii ad Spiritalia. Pulchrum est illud, sed longe divinius hoc contemplari[179]. Nunc mihi considera, utrum in coelo versantur (licet corpusculo in terra[180]) hi, qui negotiis mortui vulgi, tantopere ἐν τοῖς οὐρανοῖς expatiantur. An non hoc forte sit cum Hieronymo mente paradisum deambulare[181]? Sed nulla mihi tecum fabularum satietas. Hoc solum mihi familiare exclamo: ὦ σχολίον[182], ὦ βιβλίον.

Vale, o carissima anima! ac ad coelos illos eluctari nitere[183]!

Tuus σύμμαχος Gregorius.

“Аще око твое лукáво”[184] etc.

Sidere sub pravo, si sunt mala tempora lunae,
Nascier Astrologi non bona cuncta ferunt.

Concubitum faciunt cum terra scilicet ἄστρα·
Γαῖα μὲν ἐστι γυνὴ, οὐρανὸς ἐστὶν ἀνήρ.
Nunc mihi terrenis omissis τ' ἄϋλα specta,
Ac ex visibili nosce metaphysica[185].
Scilicet et coelo mentis sua sidera nostrae
Sunt, sunt luciferi, sol quoque luna quoque.
Si mala stella nitet, mala nascier omnia crede.
O gens infelix sidere nata sub hoc!
Audisne, o Michaël, quid dictant biblia sacra?
Inque utero gentes non capis esse duas[186]?
O coelum egregium, quo splendet gloria Christi[187]!
Stellaque, quae sanctis dux erat antè Magis[188]!
Tam tunc nascuntur Pueri, sacrosancta propago,
Qui τόν γ' Ἡρώδην καὶ Φαραῶνα movent.
O igitur miseros!

*

О, бідолашні утричі й учетверо ті,
Що народили дітей під зорю Фараона!
А як відчуєш в собі ти вавилонські плоди,
Завжди їх слід розбивати об гострий той КАМІНЬ!
Є Люцифер *Сатаною*; блиску його ти не вір!
В'яне рослина нічна, коли сонечко світить.
Під нещасливою зіркою хай не приходить ніщо,
День-бо ГОСПОДНІЙ іде, він уже не за горами[189].

Найдорож[чий] Михайле!

Воістину, моя самотність відкрила мені небо. Задавши учням вправу, я рушив до музею, і ти бачиш, до яких думок я дійшов у зв'язку з поясненням слова *астролог*. Від думок про видиме небо я перейшов до питань духовних. Перше небо прекрасне, але більш гідне божественного споглядання друге. Тепер подумай, чи є *на небі* ті, хто (хоч тілом вони й на землі) ухиляються від справ мертвої черні для справ небесних. Хіба не чудово, як каже Єронім, гуляти думками по раю? Але мені ніколи не буває нудно розмовляти з тобою. Одне тільки мені близьке, вигукну я: *о дозвілля, о книги*!

Бувай здоров, найдорожча душе, і намагайся щосили пробитися в ці небеса!

Твій *союзник* Григорій.

["Аще око твое лука́во"] та ін.

Під нещасливою зіркою, в місяця фази погані,
Кажуть астрологи нам, важко родитись добру.
Зорі беруть-бо до пари речі зі світу земного.
Жінка – вона є земля, небо тим часом є муж.
Знехтуй земним і дивися ти повсякчас на *безплотне*.
Пробуй невидиме ти в видимих формах пізнать.
В розуму нашого небі є свої власні зірниці,
Є свої зорі ясні, сонце і місяць свої.
Світить погана тут зірка, вір, що й рождається кепське.
О, бідолашний той рід, що під сузір'ям таким!
Чуєш, Михайле, що саме кажуть нам книги священні?
Чи розумієш, що в лоні двійня нащадків бува?
О, пречудове те небо, де слава Христова палає,
Де пломеніє зоря, та, котра світить волхвам!
Тут-бо рождаються діти племені того святого,
Що їх бояться завжди *Ірод* і сам *фараон*.
О, бідолашні[190]!

25

[Харків, початок січня] 1763 р.

Χαῖρε ὦ ἥδυστε νεανίσκε,

Καὶ ἐμοὶ ἐκ τῶν πάντων ἐρασμιώτατε,

ὦ Μιχαήλ.

Νῦν ἄρχεται νέος ἐνιαυτός[а], διὸ γράφω πρός σε ἑλληνιστὶ καὶ τοῦτο εἶναι νομίζω καλὸν οἰωνὸν[б]. Ὁ Χριστὸς ὁ λέξας ἐν τῷ εὐαγγελίῳ ταῦτα. Πνεῦμα κυρίου ἐπὶ[191] ἐμὲ[192] etc. εὐλογησάτω σοι τὸν στέφανον τοῦ ἔτους[в] τούτου καὶ καλῶς ὑγιέα[г] καὶ εὐδαίμονα φυλαξάτω, μετὰ τῶν σου φιλτάτων.

Ταῦτα εὔχεται Σὸς ὁ νέος φίλος Γρηγόρ[ιος] ὁ Σ[αββίν]. αψξγ.

*

Здрастуй, найдорожчий юначе й найлюбіший
мені з усіх Михайле!

Ось і почався Новий рік, тому пишу тобі грецькою мовою і вважаю це доброю прикметою. Христос сказав у Євангелії таке: "На Мені Дух Господній" та ін. Нехай благословить тебе вінець року цього й хай береже тебе в доброму здоров'ї та благополуччі разом із найдорожчими для тебе!

Про це молиться твій відданий друг Григ[орій] С[авич]. 1763 [рік].

[а] Annus [рік (лат.)].

[б] Οἰωνός – omen [Οἰωνός – прикмета (лат.)].

[в] Τὸ ἔτος – annus, gen. ἔτους [Τὸ ἔτος – рік, родовий відмінок: ἔτους (лат.)].

[г] Ὑγιὴς ut ἀληθὴς [Ὑγιὴς як ἀληθὴς (лат.)].

26

[Харків, 23–26 січня 1763 р.]

Cariss[ime] Michaël!

Alii, inquit Socrates, vivunt, ut edant et bibant; ego contra[193]. Quid porro sit vivere, plerique omnes ignorant, ut etiamsi victu uti vellent ad vitam agendam, non tamen possint vivere, siquidem omnium maxima ac proinde difficillima ars est vivere didicisse, ut quam solus Christus doceat donetque. Donec sensero te avide nostra legere, non desinam tibi similia et scribere et dicere:

Tace, tace: λεπτὸν ἴχνος[194].

Ascende nunc editam quandam speculam, ac explica notionem animi tui, ut videas, quid vulgus agitet. Videbis alium scabie, alium febri, hunc podagra, illum epilepsia, istum hydrópe laborare, alii dentes, alii intestina computruisse; sunt adeo deplorati, ut non corpus, sed vivum cadaver[195] circumferre videantur; ut omittam illa leviora: tussim, lassitudinem, putres hálitus et id genus. Ex talibus, quantus est, constat mundus, membris videlicet leprosis. Nam quod videas iisdem admistos etiam sani corporis homines, hi illi sunt, qui nuper irretiti, nondum ad supradicta quidem pervenerunt; huc tamen tendunt, imo currunt incitantibus Furiis[196], ad tam videlicet praeclara praemia. Et nos quidem morbosos illos vitamus, et recte facimus, ne nobis quoque contactu communicent; ceterum cum adhuc sanis, sed mente captis ac pestilentibus dogmatibus imbutis libenter versamur. Atqui non aegrotaremus corporibus, nisi prius animis[197]. Quid juvat ab impuro foetidoque scortatore esse remotum, si ὁμιλεῖς πνεῦμα πορνείας ἔχοντι[198]; abs hoc enim corpori fit male, ab illo animus inficitur. Vitas eum, qui μανίαν ex ebrietate contraxit, et non caves ventri deditum, qui te hortatur, exemplo autem cogit suo ad intempestivum et immodicum carnium esum, vinique potum? Quid fugis rivum, et fontem accedis? Times incendium et ignem petis? carbones execraris et per scintillas favillasque graderis? vulnus tangere horres, et inter gladios et scorpios ambulas? Declinas hydrópa, podagram, gallicum morbum[199], et non aversaris intemperantiam, harum pestium matrem? Atqui Socrates in media pestilentia sanus mansit, assuetus sanctissimae diaetae, simplici parcoque cibo[200]. Audi Plutarchum causam omnium morborum redundantiae humoris in corpore adscribere: “externis causis atque principiis redundantia humorum in corpore veluti substantiam et corpus suppeditat. Absque hac nihil mali causae illae inferunt, sed elanguescunt…[201] Ubi autem redundantia est humorum, ibi velut coenum quoddam exagitatur impurum…”[202] Non petit ignis locum, nisi ubi na[ph]tham esse senserit: ita morbus adhaerere nequit omnisque pestis atque inflammatio, si corpus frigidum, pituíta vacuum ac suberis instar leve est. Vulgus hominum ad insaniam usque ingurgitatur carnibus omnisque generis sicera; et mirum est, si causam sequuntur effectus? Hac videlicet divinissima matre omnes praedictae pestes sunt partae.

Tace, tace: tenue vestigium[203].

Noli haurire mundi spiritum ἀνθρωποκτόνον[204], fuge scorpios hos, neque vitia ac rumpe corpus tuum (ne quid erres), sed extenua subducta immodica esca

vitatoque vini igne, unde omnia vitia animi, et ex his rursum omnes corporis morbi. Non is occidit equum, qui simplici pabulo alit, sed qui avenae praebet multum, nec modum in cursu tenet. Obruimur cibo vinoque et diu assidemus alicui anxiae meditationi. Hinc senium praematurum, etiamsi nihil aliud. Haec ideo prolixius, quod tam multos video idque autoritate praeditos, qui non satis habent scandalis exemplorum corrumpere adolescentes adque ingluviem invitare, nisi verborum quoque eloquentiaeque lenocinio perpellant πρὸς τὴν γαστριμαργίαν, idque locis ex S[ancta] Scriptura petitis. Quodsi cupis nos paululum auscultare, tamdiu scias tibi salvam esse et valetudinem et pudicitiam et famam, pretiosissimos θησαυροὺς, quamdiu sobrietatem colis. Instigant ad intemperantiam? At tu victo illo vitioso pudore, negare non audente, jam nunc assuesce sanctae illi cuidam pertinaciae; mihi, inque, non expedit[205], etiamsi aitis omnia pure puris[206]. Et si Paulus aliorum caritate non licere sibi ait carne vesci[207], egomet mei amore non colam jejunium sive delectum ciborum? Sic tu fel et venenum verborum illorum mellitum amove. Taedium pertrahit ad luxum? Accipe Sanctum librum, cantilla sacros hymnos, ora; quodsi haec non sufficiunt, advoca honestum sodalem, profligabis laeto bonoque colloquio, aut nos adi, aut ad te accerse; quid vereris? Si turpe judicas, cave facias; sin – vince malum pudorem timoremque[208], avocantem a rebus honestis. O utinam tam simus verecundi ac timidi in turpibus vitandis, quam saepe sumus in faciendis honestis meticulosi ac praepostere pudibundi! Christus hanc talem tuam tantamque indolem a mundi contagio incontaminatam servet praeparetque te suae sibi inhabitationi[209]! Vale, carissime!

Tibi faventissimus Greg[orius] Sab[bin].

*

Найдорожчий Михайле!

Дехто, як каже Сократ, живе, щоб їсти й пити, я ж – навпаки. Далі, більшість зовсім не знає, що значить жити, і хоч вони й бажають їсти, щоб жити, однак не можуть жити по-справжньому, бо найбільше і тому найважче мистецтво – навчитися жити, і один тільки Христос може це дати й навчити. Доки я знатиму, що ти жадібно читаєш мої листи, доти не перестану писати тобі й говорити таке:

Мовчи, мовчи: *тонкий слід*.

Зійди тепер на високу вежу й допоможи своїй душі побачити те, що хвилює юрбу. Ти побачиш, як один мучиться коростою, другий – пропасницею, той – подагрою, той – епілепсією, той – водянкою; в одного гниють зуби, у другого – нутрощі; деякі до того жалюгідні, що здається, ніби вони носять не тіло, а живий труп. Я вже не буду казати про легкі хвороби: кашель, виснаження, зловонне дихання тощо. З таких-от, тобто з нездорових, членів і складається цей світ, який би він не був за розміром. Бо якщо ти й бачиш серед них людей зі здоровим тілом, то це такі люди, котрі недавно потрапили в тенета хвороб і ще не дійшли до зазначеного вище стану; однак вони не йдуть, а біжать до нього, їх підганяють фурії до таких

преславних нагород. Ми ж, правда, уникаємо цих хворих і правильно робимо, щоб вони й нас не заразили. Проте ми охоче підтримуємо зносини з людьми, які до цього часу здорові, але чий розум пошкоджений і насичений отруйними вченнями. Але ж ми не захворіли б тілом, якби раніше не захворіли душею. Яка користь віддалятися від нечистого й огидного розпусника, якщо *знаєшся з тими, хто позначений духом блудодійства*? Від першого стає погано тілу, від другого заражається душа. Ти уникаєш того, хто від пияцтва стає *божевільним* і не стережешся чревоугодника, який своїм прикладом закликає тебе до несвоєчасного й надмірного вживання м'яса, вина. Чому ж ти уникаєш ріки, а наближаєшся до джерела? Боїшся пожежі, а шукаєш вогню? Проклинаєш вугілля, а ходиш по іскрах і гарячому попелу? Боїшся дотику до рани, а ходиш серед мечів і скорпіонів? Уникаєш водянки, подагри, гальської хвороби й не цураєшся надмірності – матері всіх оцих лих? Але Сократ під час чуми залишився здоровим, бо звик до найсвятішого життя, до простої й помірної їжі. Послухай Плутарха, який вважає причиною всіх хвороб надлишок вологи в тілі: "Під впливом зовнішніх причин і умов надлишок вологи в тілі ніби заступає субстанцію й тіло". Без згаданого надлишку вологи ці причини не викликають нічого поганого й слабнуть. Але там, де є надлишок вологи, там ніби виникає якесь брудне болото… Вогонь горить найкраще там, де є нафта; так, хвороба, всіляка зараза й запалення не можуть прищепитися, коли тіло холодне, позбавлене слизу й легке, мов корок. Більшість людей до нестями об'їдається м'ясом і обпивається різними хмільними напоями. Що ж дивного в тому, коли за причиною йде дія? Саме від цієї найприроднішої матері виникли всі раніше згадані зарази.

Мовчи, мовчи: тонкий слід.

Уникай мирського *людиновбивчого* духу, уникай цих скорпіонів, не шкодь і не руйнуй свого тіла (щоб не погрішити в будь-чому), але зроби його тоншим, зменшуючи надмірну їжу й уникаючи вогню, породженого вином, звідки всі пороки душі, а з останніх, у свою чергу, – всі хвороби тіла. Не той вбиває коня, хто годує його простим кормом, а той, хто дає забагато вівса й не знає міри в їзді. Обтяжені їжею та вином, ми довго зупиняємося на якомусь тривожному роздумі. Звідси – передчасне старіння, коли не щось інше. Це трапляється досить часто, бо я знаю дуже багато людей, навіть авторитетних, які намагаються спокусливими прикладами та принадою слів і красномовства псувати юнаків, спонукають їх до *ненажерливості*, використовуючи при цьому навіть місця зі Святого Письма. Якщо ти бажаєш трохи послухати нас, то доки будеш додержуватись тверезості, доти будеш впевнений у тому, що в тебе зберігаються і здоров'я, і сором'язливість, і репутація – найкоштовніші *скарби*. Тебе спонукають до надміру? Але ти побори в собі той порочний сором, що не насмілюється відповісти відмовою, тепер уже привчи себе до цієї святої стійкості й скажи: мені це не корисно, хоч ви й кажете, що для чистих все чисте. І коли Павло говорить, що йому не дозволено їсти м'яса через любов до інших, то хіба я не можу через любов до самого себе

додержуватись посту або обирати їжу? Так усувай жовч і отруту їхніх слів, підсолоджених медом. Нудьга тягне тебе до розкошів? Візьми святу книгу, співай священні гімни, молись; якщо цього буде замало, поклич порядного товариша, заведи веселу й хорошу розмову, прийди до нас або нас запроси до себе. Чого тобі соромитись? Якщо ти вважаєш, що це погано, не роби цього; якщо ж ні, то переможи в собі поганий сором і страх, які відвертають тебе від порядних справ… О, якби ми в ганебних справах були такими ж сором'язливими, боязкими, як часто буваємо боязкими й хибно сором'язливими в порядних учинках! Нехай збереже Христос такий великий твій дар незаплямованим мирською заразою і нехай приготує тебе для своєї обителі. Бувай здоров, найдорожчий!

Вельми прихильний до тебе Григ[орій] Сав[ич].

27

[Харків] 27 січня [1763 р.]

Plutarchus loquitur:

Sicut illa, quae[210] aurum mentiuntur et adulterina sunt, fulgorem tamen[211] auri atque nitorem imitantur: sic adulator suavitatem venustatemque amici imitans, semper hilarem se ac renidentem[a] praebet, nunquam resistens, nunquam repugnans. Itaque non statim debemus adulationis suspectos habere, quicunque laudant; non minus enim suo tempore laus amicum, quam objurgatio decet. Quinimo morositas ac proclivitas ad quaevis reprehendendum ad[212] amicitia[213] et consuetudine res est aliena. Qui[214] autem benevolus[215] liberaliter atque alacriter laudem laude dignis tribuit, hujus etiam in reprehendendo libertatem facile et sine molestia perferimus ac probamus, credentes, necessitate ductum increpare, qui laudando fuit facilis[216].

Carissime mi Michaël!

Quoniam ipse nunc non habeo, quod apud te dicam, ideo per me noster Plutarchus te affatur, vir plenus fidei ac venustatis. Princepsque eorum, qui γνησίαις ταῖς Μούσαις amoenis illis Camaenis coelestique Heliconi[217] sese consecrarunt. Sed nonne tibi hoc παράδοξον, imo παραδοξότατον videtur, ut mihi apud amicum verba desint? Praesertim apud te? Ego vero isthuc ipso philosophico κενότερον esse existimo vacuo. Imo vero profecto, ubi accepi ad te scribere, semper modum mihi quaero, non copiam affecto. Ego ille sum, qui amicos tanti facio, ut nihil pluris aestimem, amicos, inquam, optimam vitae, ut tuus Laelius loquitur, supellictilem[218].

Trahit sua quemque voluptas[219].

Contemno Croesos[220], non invideo Juliis[221], despicio Demosthenes[222], miseror divitum: obtineant sibi quaelibet. Mihi amici si adsint, non modo felix, sed beatissimus esse videor. Quid igitur mirum, si mihi nil dulcius, quam garrire cum amico? Modo me Deus in sua virtute confirmet, modo me virum honestum

[a] Renidens idem ac refulgens [Блискучий – те саме, що й осяйний (лат.)].

faciat sibique amicum: sunt enim viri boni quidem Dei amici[223], et inter tales solos optimum donum est puta vera Amicitia; de ceteris omnibus mihi οὐδεὶς κατὰ παροιμίαν λόγος.

Vale! cariss[ime] ac virtutem, parentem omnis dulcedinis, cum bonis literis ama et nos redama! Tuus Greg[orius] Sabbin.

Festo Joannis Chrisostomi, januar[ii] 27[224].

*

Плутарх говорить:

“Як підроблені під золото речі наслідують блиск і красу золота, так і підлесник, наслідуючи приємність і принади друга, завжди здається веселим і блискучим, ніколи не чинячи опору, ніколи ні в чому не відмовляючи. Усе ж таки ми повинні не відразу запідозрювати в лестощах тих, хто хвалить: своєчасна похвала личить другові не менше, ніж осуд. Тим паче похмурість і схильність все ганити є чимось чужим дружбі й товариським стосункам. Хто ж, доброзичливо до нас ставлячись, вільно й рішуче не відгукнеться з похвалою на те, що гідне похвали? Від цієї людини ми легко зносимо та приймаємо й осуд, вважаючи, що той, хто вільно висловлює похвалу, висловлює осуд тільки під тягарем необхідності”.

Найдорожчий мій Михайле!

Оскільки тепер мені нічого тобі сказати, то через моє посередництво з тобою буде розмовляти наш Плутарх – муж, сповнений віри й чесноти, найвидатніший із тих, хто присвятив себе *благородним Музам*, цим чарівним Каменам, і небесному Гелікону. Але невже тобі не здається *парадоксальним*, ба навіть *дуже парадоксальним* те, що в мене, друга, не вистачає слів, особливо для тебе? Щодо мене, то таку людину я вважаю *порожнішою* за саму філософську *порожнечу*. Але, звісно, коли я беруся писати тобі, то завжди мушу дбати про поміркованість у своїх почуттях до тебе, а не про їхнє багатство. Я належу до тих, хто настільки цінує друга, що ставить його понад усе, і вважає друзів, як каже твій Лелій, найліпшою окрасою життя.

Кожного вабить до себе своя пристрасть.

Я зневажаю Крезів, не заздрю Юліям, байдужий до Демосфенів, жалію багатих: нехай володіють собі, чим хочуть. Я ж, якщо маю друзів, відчуваю себе не тільки щасливим, але й найщасливішим. Отож, що дивного в тому, що для мене немає нічого більш приємного, ніж вести розмови з другом? Тільки б Бог зміцнив мене у своїй чесноті, тільки б зробив мене людиною, гідною й дорогою для себе, бо добрі люди – це друзі Божі, і лише серед них зберігається найвищий дар, тобто справжня чиста дружба. До всього іншого мені *немає жодного діла, як каже прислів’я*.

Бувай здоров, найдорожчий, і люби разом з добрими науками чесноту, джерело всілякої втіхи, та відплачуй нам любов’ю за нашу любов! Твій Григ[орій] Савич.

На свято Івана Златоуста, 27 січня.

28

[Харків] 30 січня 1763 р.

Ἐπίγραμμα

Ter tribus ut Musis[225] olim Venus obvia facta est,
Cum Cupidone[226] suo, talibus alloquitur:
Me colite, o Musae, cunctorum prima deorum
Sum: mea sceptra omnes Diique hominesque colunt.
Sic Venus. At Musae: verum in nos juris habes nil.
Musae Helicona sacrum, non tua regna colunt[227].

Carissime mi Michaël!

Χόρευε ἐν τῷ κυρίῳ.

Duabus horis προαναστὰς τῶν ὀρθρινῶν εὐχῶν, et egomet mihi ὁμιλῶν, inter multas non impias cogitationes feci καὶ τὸ ἐπίγραμμα. Memini, me legisse tale inter graeca ἐπιγράμματα, cum agerem jam in coenobio S[ancti] Sergii[228]. Id quoniam non subiit, meis verbis eandem sum sententiam complexus. Venustum mihi visum est in primis, summumque Musarum τὸ ἄδυτον[229] tangere ac resipere, dignumque, quod hodie cantaretur, cum τῶν τρειῶν τῶν μεγάλων τῆς οἰκουμένης Διδασκάλων recolimus memoriam[230]. O utinam, mi Michaël, nobis quoque ad tantum τῆς ἀρετῆς cacumen contingat eluctari!

Ταῦτα εὔχεταί σοι σὸς Γρηγόριος. Januar[ii] 30.

Ubi quid in graecis vocibus, ut est, hallucinatus sum corriges meque mones. Οὐδὲν τούτου φιλότερον, et nosti illud:

Χεὶρ Χεῖρα νίπτει[231].

*

Епіграма

Музам колись дев'ятьом на шляху́ з'явилась Венера;
З нею – її Купідон; слово зухвале – в устах:
"Музи, шануйте мене, я найперша з усіх олімпійців,
Всі перед берлом моїм хиляться *люди* й боги".
Мовила. Музи на те: "А над нами, богине, не владна.
Наша святиня не ти, наша *любов* – Гелікон"[232].

Найдорожчий мій Михайле!

Радій у Господі!

Вставши за дві години *до утрені* й сам із собою *розмовляючи*, я серед інших благочестивих міркувань склав *епіграму*. Пам'ятаю, я читав з-поміж грецьких *епіграм* таку, коли був у монастирі св[ятого] Сергія. Не в змозі пригадати її, я своїми словами передав той самий зміст. Мені здається, вона прекрасно й велично говорить про *святилище* Муз і гідна бути проспівана

сьогодні, коли ми вшановуємо пам'ять *трьох великих Учителів всесвіту*. О, якби й нам, мій Михайле, вдалося досягнути такої ж вершини *доброчесності*!

Цього бажає тобі твій Григорій. 30 січня.

Якщо в грецьких словах, як вони тут написані, я припустився помилки, то виправ і повідом мене. *Немає нічого дорожчого за це*, і знай правило: *рука руку миє*.

29

[Харків] 7 лютого [1763 р.]

Ex Erasmi chiliadibus proverbiorum.

Aristoteles, mag[norum] moralium lib[ro] 2

Ὅταν βουλόμεθα σφόδρα φίλον εἰπεῖν μία φαμὲν ψυχὴ ἡ ἐμὴ καὶ ἡ τούτου[233].

Quum volumus valde amicum dicere, una inquimus anima mea et hujus. Idem eodem lib[ro]:

Ἔστι γὰρ, ὥς φάμεν, ὁ φίλος ἕτερος ἐγώ.

Est enim, ut dicimus, amicus alter ego[234].

Verum audi et ex Plutarcho:

Simias ajunt capi, dum homines imitari conantes, eorum motus et saltationes adsectantur. Adulator autem alios imitando decipit atque illicit, non eodem omnes modo. Cum aliis saltat atque cantat, aliis palaestrae se et exercitationum corporis socium adjungit. Quodsi[235] adeptus est literis et disciplinis deditum adolescentem, totus jam in libris est, barbam (philosophicam)[236] ad talos usque demittit, pallium gestat, rerum delectum omittit, in ore sunt numeri et rectangula ac triangula Platonis[237].

Desideratissime Michaël!

Cum omnis temporis jactura gravissima sit[238], tum vero horum angelicorum dierum – hei! unum quodque momentum tam pretiosum, ut, quantum alias possessiones tempus vicit omnes, tantum heic se ipsum etiam vicerit. Nunc demum noster internus homo[239] non carne gravatus, sed veluti vinculis ruptis expeditus, aut additis alis alatus in morem τοῦ ἀετοῦ tollitur sublime, ac, veluti in aequore camporum apertorum, in immensibus caeli regionibus libratur, agitatur, velitatur ambiens πρὸς τὸ κάλλος τὸ θεῖον[240] penetrare atque pertingere, ubi angeli assidue spectant τὸ πρόσωπον τοῦ πατρὸς[241], supra sortem humanam delicantes[242]. O hos dies jucundos, nectareos, omniumque rerum, imo et dierum pretia nullo negotio superantes! O asperum primum durumque jejunium, quonam nos perducis? Sic semper virtus omneque bonum principio amarum, fine edulcatur. O mi Michaël carissime! cave has dieculas nugis insumas! Agnosce thesaurum, agnosce sortem tuam regum persarum sorte multo potiorem. Quid trepidamus, si heic dormitamus? Tempore coelum, imo ipse Deus emitur. Nunquam te desinam adhortari ad non vulgares musas illas, ad praeclara illa vulgo contempta facinora, ad libros illos, quos

"Quos rara contrectat manus",

ut Muretus ait[243]. Nec possum non uti calcaris loco illis Erasmi nostri verbis: Cogita juventa nihil esse fugacius[244]. Plinianum illud semper animo insideat tuo:

"Omne perire tempus, quod studiis non impertias"[245].

Quodsi quando te excitare debeam, his plus quam aureis certe horis ante moriar, quam desinam sive opportune sive non. Veniet tempus, cum cibo potuque obruti ad terram reclinabimus, pulcherrimos animi oculos non valentes sursum tollere. Nunc hic, ut Maro ait,

Aurai simplicis ignis[246]

Cum sit liber atque agilis, quid cessamus evolare εἰς οὐρανὸν; quin exercemus ejus alas, ut aliquando pertingat ad dissitissimum illum terminum metamque, de quo sic nostra cariss[ima] Genitrix Ecclesia cantat:

"Желаній Краю, вѣрних утвержденіе"?[247] etc.

Non libet finem facere, sed faciam. Vale, mi anime!

Tuus Greg[orius] Sabbin. 7 februar[ii].

*

Із тисяч висловів Еразма.

Арістотель, «Велика етика», кн[ига] 2

Ὅταν βουλόμεθα σφόδρα φίλον εἰπεῖν μία φαμὲν ψυχὴ ἡ ἐμὴ καὶ ἡ τούτου.

"Коли ми хочемо назвати когось справжнім другом, то кажемо, що наша душа та його душа – одне". Те ж саме сказано і в іншому місці тієї книги:

Ἔστι γὰρ, ὥς φάμεν, ὁ φίλος ἕτερος ἐγώ.

"Друг, як кажуть, – це наше друге я".

Але послухай і з Плутарха:

"Розповідають, що мавпи, намагаючись наслідувати людей, переймають їхні рухи й відтворюють їхні танці. Підлесник же, наслідуючи інших, обдурює їх, спокушає, але не всіх однаково. З одними він танцює та співає, до інших приєднується як партнер по палестрі й по фізичних вправах. Якщо він має справу з юнаком, відданим літературним і науковим заняттям, то весь час сидить за книгами, відпускає бороду (філософську) до самих п'ят, носить плащ, покидає розваги, на вустах у нього числа та прямокутники й трикутники Платона".

Найжаданіший Михайле!

Зважаючи на те, що з усіх втрат втрата часу найтяжча, навіть одна мить цих янгольських днів така цінна, що перевершує все, що ми маємо, навіть себе самого, настільки, наскільки час перевершує все те, чим ми володіємо. Бо наша внутрішня людина тепер не обтяжена плоттю, ніби звільнившись від пут або знайшовши нові крила, підіймається високо, неначе *орел*, ширяє, носиться й літає в безмежних небесних просторах, як по рівнині безкраїх полів, прагнучи досягти *божественної краси*, проникнути туди, де янголи безугавно споглядають *лик отця*, радіючи людській долі. О, приємні, як

нектар, нинішні дні, чия цінність більша за всі речі й інші дні! О, прикрі й важкі перші дні посту, куди ви нас ведете? Так усяка чеснота й усяке благо спочатку здаються гіркими, а під кінець стають солодшими. О, мій найдорожчий Михайле! Стережись марнувати ці днини на пусте! Пам'ятай, що вони скарб, збагни, що твоя доля куди краща за долю перських царів. Чого нам боятись, якщо ми тут спочиваємо? За допомогою часу можна купити небо, навіть самого Бога. Я ніколи не перестану переконувати тебе, щоб ти присвятив себе не вульгарним Музам, а прекрасним ділам, що їх зневажає юрба, тим книгам, яких, як каже Мюре,

"рідко хто бере в руки".

А для заохоти не можу не скористатися такими словами нашого Еразма: "Пам'ятай, що ніщо не минає так швидко, як юність". Хай також завжди живе в твоїй душі і такий вислів Плінія:

"Втрачений той час, який ти не використав на навчання".

Якщо б я мусив спонукати тебе, то я б скорше помер, аніж перестав би це робити в нинішні дорожчі за золото години, незалежно від того, слушно це, чи ні. Прийде час, коли, обтяжені їжею та напоями, ми схилимось до землі, не маючи сил підвести найпрекрасніші очі нашої душі. Тепер же, коли цей, як каже Марон,

"вогонь із небесного первня"

вільний і дієвий, чому ж перестаємо ми злітати *в небо*? Навпаки, нам треба вправляти наші крила, щоб коли-небудь досягти тієї межі й мети, які вгамовують усіляку спрагу й про які наша найдорожча родительська Церква співає:

["Желаній Краю, вѣрних утвержденіе"] та ін.

Не хочеться закінчувати, та все ж закінчую. Бувай здоров, моя душе!

Твій Григ[орій] Савич. 7 лютого.

30

[Харків, січень – лютий 1763 р.]

"Да не будет бѣгство ваше в Зимъ"[248].

Dum fera saevit hiems, haud naves navita solvit,
Sed placidi veris tempora grata manet.
Expectate diem Domini, cum Spiritus ille
Sanctus demulcet flamine cuncta suo.
Sin audes propere Ponto te credere mundi.
Quaeso, quos fluctus ferre necesse tibi?
Ergo vide, ne cursus sit tibi tempore brumae.
Ne temere vitae nempe capesse statum.
Sed portum retine, donec Χριστὸς σε διδάξει.
Non via nocte proba est, non hiemale mare.
Heu Christus paucos extractat fluctibus altis!
Heu quam permultos devorat unda maris!

Si non gustasti, quidnam sit mare pericli,
Ex aliis miseris sume pericla tibi.
Fluctibus involvit Satanas et pectora cauta;
Quid de illis fit, queis cautio nulla viget?
At tu Musarum in portu cole sacra quietus.
O fortunatum, si tua bona capis!

Cariss[ime] Michaël!
Ἥδου ἐν τῷ κυρίῳ.

Ablatis libris, quid mihi mellitius, quam garrire cum amiculis meis, quorum tu κορυφὴ εἶ; nisi quod vereor, ne parum in tempore tibi obstrepam, occupato fortassis curis melioribus. Suspicor enim te meditari τὰς διατριβὰς τὰς σχολαστικὰς. Proinde breviter significabis.

Vale cariss[ime]! Tuus Gregor[ius].

*

["Да не будет бѣгство ваше в Зимъ"]

Поки шаліє зима, моряк не відв'язує човен,
Жде він погідного дня, тихої жде він весни.
Ждіть же день Божий і ви, повіву Духа Святого,
Що своїм чистим вогнем годен усе розтопить.
А як квапливо довіритись морю оцьому мирському,
Хвилі, питаю, які змушений будеш терпіть?
Отже, пильнуй, щоб не плавати раптом тобі у тумані,
Щоб не обрав ти хисткого стану в своєму житті.
Пристані міцно тримайся, доки *Христос тебе учить*.
Шлях небезпечний вночі, так, як на морі зима.
В хвилях відкритого моря Христос не завжди порятує,
Скільки-бо *люду* того хвиля морська поглина!
Доки не звідав ще ти всіх небезпек цього моря,
Злигодні інших людей будуть в науку тобі.
Вабить *диявол* у море навіть обачного мужа,
Що вже казати про тих, хто остороги не зна!
В гавані ж ти залишайся Муз шанувати спокійно,
О, ти щасливий, якщо є в тебе *власне добро*[249]!

Найдорож[чий] Михайле!
Радій у Господі!

Якщо залишити осторонь книги, то для мене немає нічого приємнішого, ніж розмовляти зі своїми друзями, серед яких ти *найперший*. Боюсь тільки, що невчасно тобі надокучаю, коли тебе, може, турбують важливіші справи. Бо здогадуюсь, що ти обдумуєш *шкільні завдання*. Коротко напиши мені про це.

Бувай здоровий, найдорож[чий]! Твій Григор[ій].

31

[Харків] 15 лютого [1763 р.]

Salve, generosissime Michaël!

Siccine τοῦ κυρίου ἐπιποθεῖς. O, plus quam nectareas igitur has tuas mihi literas! Imo animum tuum multo generosissimum καὶ ὄντως δῖον! Nunc demum agnosco non de milviorum neque vulturum te esse genere, sed de sanguine τῶν γνησίων ἀετῶν, qui suprema petunt, despectisque vespertilionibus cum sua umbra, ad solem affectant. O utinam hanc vocem saepius audiam a te, nullam ambrosiam malo. Jam habere videris, ita optas, precaris, aves. O juvenis dignissime Christo! propemodum lacrumas excussisti. Solet enim et rarum gaudium lacrumare. Nescit Dominus fallere. Quisquis toto pectore precatur, jam habet. In tantum desideras dominum? Sed mane, mi anime, paulisper, paulisper mane! Equidem breviculum tempus dices nimium fuisse, cum accipies. Pone te stat Christus, ac trepidat dare, sed nondum…

Perfer et obdura; labor hic tibi proderit olim, imo intra octennium. Vale, mea voluptas!

Tui amiciss[imus] Gregor[ius] solius[250].

*

Здрастуй, найшляхетніший Михайле!

Отже, ти *линеш до Господа*. О, тоді ці твої листи для мене солодші, аніж нектар! А ще більше твоя душа – найшляхетніша й воістину божественна. Лиш тепер я пізнаю, що ти не з породи шулік, але від крові *шляхетних орлів*, які линуть до вищого й, зневажаючи кажанів з їхньою любов'ю до темряви, злітають до сонця. О, якщо б цей голос я частіше від тебе чув! Я не хотів би амброзії. Напевно, ти вже маєш те, до чого прагнеш: ти так просиш, так молиш. О юначе, найгідніший Христа, ти майже викликав у мене сльози, бо надзвичайну, виняткову радість зазвичай супроводжують сльози. Господь не помиляється. Хто всім серцем просить, той уже має. Ти так жадаєш Господа? Та ще зарано, зупинись трохи, моя душе, трохи зупинись! Адже коли здобудеш, то скажеш, що найкоротший час був надто тривалим. Позаду тебе стоїть Христос і палає бажанням обдарувати тебе, та ще не…

Тримайся й терпи. Цей труд колись принесе тобі користь, у всякому разі впродовж восьми років. Бувай здоров, моя радосте.

Тобі єдиному найбільший друг Григор[ій].

32

[Харків, початок другої половини лютого 1763 р.]

Salve carissime Philomuse, Michaël!

Nec tibi, mi Michaël, scio, res ingrata futura,
Pullus idem portet si mea scripta tibi.
Scripta hominis, qui plusquam oculos te diligit istos,
Uritur igne pio, flagrat amore tuî.

Diligit, ardet, amat toto te corde, sodalis[251],
Te delectatur, diligit, ardet, amat.
Non mihi flore thymus, non tam sunt Attica mella,
Quam tuus hic animus dulcis amore meî.
Scribe ad nos, siquid sit amabile, si quid amicum,
Pergeque, dum vivis me redamare tuum.
At me ab amore tuî deducet nulla senectus,
Sive ego Tithonus[252], sive ego Nestor[253] ero…

Quid pestilentius amore vulgari, id est falso? Rursum quid divinius amore Christiano, id est vero[254]? Quid est Christiana religio nisi vera ac perfecta amicitia? An non Christus χαρακτῆρα suis imposuit mutuum amorem[255]? An non amicitia omnia conglutinat, aedificat, creat, quemadmodum inimicitia diruit? An non Deus ἀγάπη dicitur apud dilectissimum discipulum suum Joannem[256]? An non mortuus animus vero amore carens, puta Deo? An non omnia dona, quin et ipsae angelicae linguae nihil sunt sine caritate[257]? Quid fundat? Caritas. Quid creat? Caritas. Quid conservat? Caritas, caritas. Quid delectat? Caritas, caritas primum et medium et postremum, α καὶ ω[258], breviter ut illo claudam:

A te principium, tibi desinet…[259]
Sed avocat graeca campana. Vale, carissime Michaël!
Graeculus tuus peramanter est a me exceptus.
Tuus Gregor[ius] Sabbin.

*

Здрастуй, найдорожчий любителю Муз, Михайле!

Я знаю, Михайле, не буде тобі неприємно,
Як від мене листа принесе ось оце хлопченя.
Хто його написав, той за тебе віддасть свої очі,
Той палає вогнем благочесним, пломеніє любов'ю.
Він горить, він, товаришу, любить всім серцем тебе,
Любить, тішиться, цінить, палає.
Не такі йому милі і пахощі квітки, і Аттики мед,
Як солодка душа твоя, повна любові до нього.
Напиши ж бо мені, коли є щось приємне і приязне,
І, допоки живеш, за любов ти віддячуй любов'ю,
А моєї любові до тебе жодна старість не годна згасити,
Хоч би віку досяг я Тіфона чи Нестора…[260]

Що є огиднішим за любов вульгарну, удавану? І навпаки, що є більш божественним, ніж любов християнська, тобто істинна? Що таке християнська релігія, як не істинна й досконала дружба? Хіба Христос не встановив, що *відзнакою* його учнів є навзаємна любов? Хіба не любов усе поєднує, будує, творить, подібно до того, як ворожнеча руйнує? Хіба не називає Бога

любов'ю його найулюбленіший учень Іван? Хіба не мертва душа, позбавлена істинної любові, тобто Бога? Хіба всі дарунки, навіть янгольська мова, не є ніщота без любові? Що дає основу? – Любов. Що творить? – Любов. Що зберігає? – Любов, любов. Що дає насолоду? – Любов, любов, початок, середина і кінець, *альфа й омега*. Завершу коротко:

Від тебе початок, у тобі ж і кінець…

Але мене вже кличе дзвінок на лекцію з грецької мови. Бувай здоров, найдорожчий Михайле!

Твій грек прийнятий мною дуже люб'язно.

Твій Григор[ій] Сав[ич].

33

[Харків, друга половина лютого 1763 р.]

"И сѣд, учаше при брезѣ etc. с кораблѧ"[261]

Navigat in portu, procul est cui vita negotiis,
Qui curis quique est ambitione procul.
Qui caute mundi credit se fluctibus hujus;
Navigat in portu, nat bene tuta ratis.
Quisquis at in pelagum convertit vela profundum:
Quis timor exanimat? quis jacit aestus eum?
Fortunate quater! qui nunquam ingressus es altum;
Si tibi docta quies, Musa quieta placet.
O divina quies! o nondum cognita divûm
Munera! tuî Pretium δία cerebra sciunt.
Eja tene portum, contemnito munera plebis!
Commissus pelago desinis esse tuus.
Quid tibi cum curis? curae sunt aspera spina.
Suffócant istae verba sacrata Dei.
Nec serit haec Christus[262], pelago nec praedicat alto.
Navigat in portu: hic, hic docet ille suos.

Cariss[ime] Michaël!

Diu deliberavi utros versiculos mitterem. Tandem hi meliusculi sunt visi non ob aliud, nisi quod facilius fluxerunt. De tua vero ambrosia ipsa dulciore scheda quid dicam? Ita me Deus amet… sed vereor in os te laudare. Vale carissima anima, ac macte virtute! Tuus Gregorius.

*

["И сѣд, учаше при брезѣ (й далі) с кораблѧ"].

Плаває в гавані той, хто живе вдалині від марноти,
Той, хто нічим не клопочеться і зневажа честолюбство,
Хто віддається на хвилі світу цього обережно,
Плаває в гавані той – човен його у безпеці.

Той же, хто в море глибоке свої повертає вітрила:
Страх його мучить який? хвилі штовхають які?
Вчетверо щасніший той, хто не виходив у море,
Спокій розумний і Музу понад усе полюбив.
О, мій божественний спокою, о ці незбагнені Божі
Дари. Цінність твою годен лиш розум пізнати.
Плавай же в гавані ти, нехтуй дарами юрби!
Той, хто довірився морю, вже не належить собі.
Що тобі клопоти світу? Клопоти – терни колючі,
Ті, що заглушують враз Божі священні слова.
Їх-бо не сіє Христос, не проповідує в морі.
Плаває в гавані він: тут він навчає своїх[263].

Найдорож[чий] Михайле!

Я довго розмірковував, які вірші тобі надіслати. Однак останні здались мені дещо кращими тільки тому, що легше вилились. Але що ж мені сказати про твій лист, солодший за будь-яку амброзію? Хай би мене так любив Бог… Утім я боюся хвалити тебе в очі. Бувай здоров, найдорожча душе, і шануй доброчесність! Твій Григорій.

34

[Харків, кінець лютого – початок березня 1763 р.]

Pax tibi,
mi frater!

Heri turbato distractoque animo, idque praecipitanter scripsi; nec mirum, si tibi non est satisfactum: cum praesertim subdifficile tuum sit πρόβλημα. Agnosco et ingenium et studium tuum in litteras simul et virtutem et vehementer gaudeo. Age igitur experiamur, num possumus solvere, modo Christus aspirare dignetur.

Sed tamen in magnis et voluisse sat est[264].

An etiam, inquis, in virtute modus servatur?

Si non, in diligentia non esse modum necessarium.

Sin, cur alius alium in virtute excellit? Haec tua. In primis autem sciendum est, duas esse classes quasdam virtutis studiosorum: unam perfectorum, alteram tyronum, seu ut Paulus vocat, puerorum[265]. Ex his colligere licet duo item esse virtutum genera: unum genus, quo complectuntur quae vocantur proprie virtutes, ad quas velut ad finem ceterae referuntur; quod alterum genus est scilicet. Atque perfecti sive viri, unde et virtus dicitur, arcem ipsam jam virtutis tenent ubi nullus modus, quia nulla satietas; unde fit, ut alius alio sit praestantior, cum etiam in arce sint gradus superandi, ut quo quis alium superet eo plus emolumenti humano generi afferat, ac hoc fiat similior Deo[266], cujus bonitatis nullus finis, nullus modus, nullus numerus. Proinde a Paulo quinque, ni fallor, classes numerantur electorum, videlicet respectu meritorum[267]. Quo enim quis est ab omnibus terrenis alienior, eo coelestibus propior ipsique lucis FONTI. Huc Davidis illud, quod ego nunquam non cantillo:

“Якѡ по висотѣ небесной ѡт Земли, утвердих”[268] etc.

Tales virtutes sunt propriae virtutes, quarum DOMINUS est ipse ὁ ὢν sive ὁ θεὸς. Haec illae sunt FIDES, SPES, ac omnium maxima finemque non habens CARITAS[269]. Αὐτὸς γὰρ ὁ θεός dicitur ἀγάπη[270]. Quae omnia sine fine aedifica[n]t. Fidei proprium cernere sive intelligere, quoque plus cernit, plus sperat, quo magis sperat, ardentius amat, gaudens benefacere, quantum fieri potest latissime sine ullo fine modoque.

O utinam, mi anime, possis ad hanc arcem olim pertingere!

O quam paucis hanc contingit adire Corynthum[271]! Visne pervenire? Rationibus tibi est opus, vos vocatis media. Quae autem media? Haec sunt: Graecarum Romanarumque literarum peritia, quae paratur lucubrationibus (jam audis et medium medii), fuga turbae seculariumque negotiorum, contemptus divitiarum, jejunium et abstinentia, breviter neglectus carnis, ut spiritum acquiras. Hae demum sunt vulgares virtutes, quae etiam improbis adsunt; in his modus est servandus, ut ad illa, in quibus nullus modus, perveniatur. Alioquin si unica nocte per immodicas vigilias aut oculos aut pulmonem laedas, quomodo deinceps legere ac colloqui cum Sanctis poteris? Quo pacto ab iis disces Deum? Fides videt Deum, et divina est; ad hanc ut pertingas, serva vigiliarum laborumque modum et dum quaeris spiritale, cave occidas carnale, si te ducere potest ad meliora. An non stultescit, qui longum iter ingressus, modum in eundo non tenet? Nae iste non est perventurus Hierosolymam. Morbus aut etiam mors in via intercipiet. Vide igitur, ne tua te diligentia modum nesciens, aut conjiciat – ah non libet male ominari. Tu, mi Michaël, omnia fausta mereris. Fugis turbam? Modum hic quoque serva! An non stultus sit, qui ita fugiat, ut cum nemine prorsus unquam loquatur? Insanus talis est, non Sanctus – vide, cum quo loquaris verserisque. Jejunas? An non mente is captus tibi videatur, qui nihil prorsus, aut venenatum aliquid concedit corpusculo? Subtrahe pabulum supervacuum, ne ferociat asellus, id est caro; noli rursum fame necare, ne possit vehere sessorem[272]. Haec sunt illae pulchrae res, quae sine modo pessimae sunt. Sunt qui in hac aetate, qua es, nimium indulgent vino, sunt qui equis aut canibus nimis capiuntur aut luxuria. Sunt contra, qui nimis austere vivunt. Unde pulcherrimum illud ac divinum:

Μηδὲν ἄγαν[273].

Rescribe, quid tibi videtur, ut cognoscam, placentne haec. Utinam Christus dignaretur intervenire nostrae ὁμιλίᾳ, qui pollicetur se adfuturum, ubicunque duo in suo nomine congregarentur[274]; alioquin sine illo omnia frustra[275]. Vale! mi Michaël!

Tuus in Domino totus Greg[orius] Sabbin.

*

Мир тобі,
мій брате!

Я написав це вчора в стані смутку та неуважності й при тому дуже швидко. Не дивно, що написане тебе не вдовольнило, а надто коли взяти до

уваги неабияку складність твого питання. Я визнаю твої таланти і твою старанність у науках, а також доброчесність, і дуже радію з цього. Ну ж бо, спробуймо, чи зможемо ми вирішити це питання, якщо Христос подарує нам натхнення.

Однак у великій справі достатньо й бажати.

Невже, питаєш ти, і в чесноті слід зберігати міру?

Якщо це не так, то в ретельності теж не треба зберігати міри.

Бо чому один переважає іншого в чесноті? Такі твої думки. А насамперед, слід знати, що існує два класи поборників чесноти: один клас досконалих, другий – новаків, або, як їх називає Павло, учнів. Звідси можна зробити висновок, що існує два різновиди чеснот: один різновид охоплює те, що називається чеснотами в повному розумінні, до яких, як до мети, прагнуть усі інші чесноти. Ці останні й становлять другий різновид. Але досконалі, або мужі – viri – звідси чеснота отримує свою назву – virtus, займають уже сам палац, або твердиню чесноти, де немає жодної міри, оскільки немає й насичення; звідси виходить, що один має перевагу над іншими, бо і в палаці існують ступені підйому, і що більшу хтось має перевагу над іншим, то більше користі приносить він людському родові й стає подібнішим до Бога, чия ласка не має меж, не знає ані міри, ані числа. Саме тому Павло нараховує, якщо не помиляюсь, п'ять класів обраних, тобто таких, що заслуговують на пошану. Адже що більше чужий хто земному, то ближче він до небесного й до самого ДЖЕРЕЛА світла. Сюди стосується той Давидів вірш, який я часто співаю:

[“Якω по висотѣ небесной ωт Земли, утвердих”] та ін.

Чесноти в повному розумінні – це ті, чиїм господарем є сам *сущий*, або *Бог*. Такі: ВІРА, НАДІЯ та найвеличніша з усіх і безконечна ЛЮБОВ. Бо *сам Бог* називається *любов'ю*. Усі вони без кінця творять. Властивість віри – помічати або розуміти, а чим більше хто помічає, тим більше плекає надії, а чим більше плекає надії, тим полум'яніше любить, з радістю творить добро, безмежно й безмірно, наскільки це можливо.

О, якби ти, мій друже, зміг коли-небудь досягти цієї твердині!

О, як небагато тих, кому вдається наблизитись до цього Коринта! Чи хочеш досягти? Для цього потрібні підстави, які ви називаєте засобами. Які ж засоби? Вони такі: знання грецької та римської літератури, яке дають нічні заняття (я називаю тобі вже засіб засобу), втеча від юрби та мирських справ, зневага до багатства, піст і помірність, коротко кажучи – зневажання плоті, щоб здобути дух. Такі ж, нарешті, і звичайні чесноти, притаманні навіть непорядним людям. У них слід зберігати міру, щоб досягнути тих чеснот, в яких не визнається жодної міри. Інакше, якщо ти в одну ніч зіпсуєш очі або легені, як же ти після цього зможеш читати й розмовляти зі святими? Яким чином ти від них дізнаєшся про Бога? Віра бачить Бога й сама божественна; щоб її досягти, дотримуйся міри в пильнуваннях та трудах і, набуваючи духовне, бережись, як би не занапастити плотське, коли це плотське може привести тебе до кращого. Хіба розумно робить той, хто,

починаючи довгий шлях, не знає міри в ході? Звісно, цей не дійде до Єрусалима, хвороба або навіть смерть перерве його подорож. Тому дивись, щоб твоє завзяття, яке не знає міри, не довело тебе до біди. Ах! не хочеться провіщати лихо. Ти, мій Михайле, заслуговуєш найсприятливішої долі. Ти уникаєш юрби? Дотримуйся міри й у цьому. Хіба не дурень той, хто уникає людей так, що зовсім ні з ким ніколи не розмовляє? Така людина божевільна, а не свята. Дивись, із ким ти говориш, із ким маєш справу. Ти постиш? Хіба не здасться тобі несповна розуму той, хто геть нічого не дає тілу або подає йому лише щось отруйне? Зменшуй зайву їжу, щоб осел, тобто плоть, не розпалювався, та, з другого боку, не мори його голодом, щоб він міг нести вершника. Це ті прекрасні речі, які вживані надміру стають дуже поганими. У твоєму віці бувають такі, що надмірно віддаються вину чи надмірно захоплюються кіньми й собаками або розкішним способом життя. Бувають, навпаки, і такі, які ведуть занадто суворе життя. Звідси це найпрекрасніше й божественне правило:

нічого надміру.

Напиши в листі-відповіді, яка твоя думка, щоб я знав, чи подобається це тобі. О, якби Христос, який обіцяв бути присутнім усюди, де зберуться двоє в ім'я його, удостоїв нас взяти участь у нашій *бесіді*, інакше без нього все марне. Бувай здоров, мій Михайле!

Увесь твій у Господі Григ[орій] Савич.

35

[Харків, кінець лютого – початок березня 1763 р.]

Salve, mi Philomuse dulcissime!

Michaël!

Gaudia pelle,
Pelle timorem,
Spemque fugato,
Nec dolor adsit.
Nubila mens est
Vinctaque fraenis,
Haec ubi regnant[276].

Hi versiculi Boëtii[277] cujusdam, philosophi Romani, ni fallor. Affectus est morbus animi, graece τὸ πάθος[278]. Morbus, ut arbitror, est, cum in corpore intemperies est quaedam facta ex male temperatis elementis; cum videlicet aut ignis aut terra praevalet, aut utrumque; hinc nascitur exasperatio, graece ὁ παροξυσμὸς. Nam si justa sit elementorum συμμετρία, tam placide pacateque intus moventur omnia, quam in horologio integro artificiose constructo eo, quod Graeci vocant αὐτόματον. Nam κλεψύδραι et solaria horologia, quale in nostri area collegii videmus, non dicuntur αὐτόματα. Ab his physicis[279] transeamus ad metaphysica[280], id est invisibilia aut spiritalia sive divina. Ad eundem hunc modum affectus animum nostrum exagitat et commovet. Hinc saepe apud

Latinos ira, timor, cupiditas caeterique affectus motus nominantur. Fortunatus ille, qui motibus his vacuus est. Nam talis tranquillitatem seu quietem animi habet, quam ὁ κύριος carissimis suis discipulis donat: εἰρήνην τὴν ἐμὴν δίδωμι ὑμῖν[281]. Proximo loco est ille, qui cum his strenue pugnat ac velut equos ferocissimos moderatur fraeno rationis. Gaudes, quod dives es? Aegrotus es. Quod nobilis es? Aeger es. Times mortem? ob bonas res infamiam? Parum vales animo. Speras melius te cras victurum? Infirmaris. Ubi enim spes, ibidem timor, morbus etc. Ergo, inquis, cum Stoicis[282] postulas tu sapientem prorsus ἀπαθέα[283] esse? Imo vero sic stipes erit, non homo. Restat igitur, ut ibi sit beatitudo, ubi moderatio, non ubi affectuum vacatio[284]. An non Paulus habet suum τὸν Σκόλοπα colaphizantem ipsum[285]? Et Deus in aurae quidem sibilo, id est levi commotione, transit Heliam[286]. Hoc etiam accipe, curas, timores et id genus domino esse debere. Haec etiam μακαρίζουσι τὸν ἄνθρωπον[287]. Vale, cariss[ime] et colloquium hoc boni consule!

Tuus in Domino totus Gregor[ius] Sab[bin].

*

Здрастуй, мій найсолодший любителю Муз,
Михайле!

Геть жени втіхи,
Геть – і страхи всі,
Геть – сподівання,
Щоб не страждати;
Де ж вони владні –
Хмарний там розум,
Мов у вуздечці[288].

Це, якщо не помиляюсь, віршики Боеція, одного римського філософа. Афект – це хвороба душі, грецькою мовою – τὸ πάθος. Хвороба, як я гадаю, виникає тоді, коли в тілі постав розлад погано узгоджених між собою елементів, а саме: коли вогонь або земля переважає, або те й інше. Звідси виникає загострення, грецькою мовою – ὁ παροξυσμὸς. Бо коли *симетрія* елементів правильна, тоді все спокійно й мирно рухається, немов у тому справному, майстерно злагодженому годинникові, який греки називають αὐτόματον. Бо *водяні* та сонячні *годинники*, що їх ми бачимо в залі нашого колегіуму, не називають автоматами. Від цієї фізики перейдімо до метафізики, тобто до невидимого, або духовного, інакше кажучи – божественного. Так само афект діє на нашу душу й зворушує її. Звідси в латинян гнів, страх, бажання та інші афекти часто називаються порухами. Щасливий, хто вільний від цих афектів. Бо в такої людини панує мир і душевний спокій, що його дарує *Господь* своїм найдорожчим учням: *мир Свій вам даю*. Найближче до них стоїть той, хто наполегливо бореться з афектами та стримує їх вуздечкою розуму, немовби диких коней. Радієш, що ти багатий? Ти хворий. Радієш, що ти благородний? Ти нездоровий. Боїшся смерті? Поганої слави через добрі вчинки? Ти не зовсім здоровий

душею. Сподіваєшся краще жити завтра? Ти нездужаєш. Бо де надія, там і страх, і хвороба та ін. Отже, скажеш ти, я вимагаю разом зі стоїками, щоб мудрець був геть *безпристрасним*. Навпаки, у такому разі він був би стовпом, а не людиною. Залишається, отже, що блаженство там, де приборкання пристрастей, а не їхня відсутність. Хіба Павло не має своєї колючки, котра шкодить йому? І Бог проходить перед Іллею, мов легкий подув вітерця. Згідно із цим, турботи, страх та подібні афекти – від Господа. Вони навіть *роблять людину блаженною*. Бувай здоров, найдорожчий, і схвали цю розмову!

Твій увесь у Господі Григор[ій] Сав[ич].

36

[Харків, кінець лютого – початок березня 1763 р.]

Ditior o salve, Michaël mi, regibus orbis!
O Satrapis liber, tute, quiete magis!

Incredibile mihi tui desiderium excitasti, qui hodie in ludo non adfueris. Utinam falsa sint, quae suspicor. Vereor enim ne, quod absit Christo favente, in morbum aliquem his parum salubribus temporibus incideris. Proinde tu βραχέως nos mone, quid tecum agatur. Jacobiscus noster[289] jam ridet et ludit. Audis χελιδόνα ver nuntiantem. Sed non repetet ludum, antequam bona calceamenta consuantur. Nam ejus τὸν πυρετὸν inter alia hoc quoque generavit, quod malis ὑποδήμασι hactenus est usus. Nos procurabimus hanc provinciam libentissime in eorum gratiam, quos vere, ut debemus amamus. Tu si vales, beas me, o carissime! Tuus Gregorius S[abbin].

Qui valet arva colens, rege est felicior aegro. Imo est hic melior rege valente quoque.

*

Здрастуй, мій Михайле, багатший за царів усього світу, вільніший, ніж сатрапи, найбезпечніший у [своєму] спокої!

Ти сьогодні не прийшов до школи, і я страшенно сумував за тобою. О, хоч би не справдилось те, що я підозрюю! Боюсь, чи не захворів ти в цей нездоровий час, чого нехай не буде з милості Христа. Тому повідом нас *найближчим часом*, що з тобою. Наш Яшко вже сміється й бавиться, ніби *ластівка*, провіщаючи весну. Але в школу він не піде, доки не справлять йому доброго взуття. Бо його *лихоманка*, між іншим, викликана й тим, що він до цього часу ходив у поганому *взутті*. Ми з великим задоволенням потурбуємось про це заради тих, кого по-справжньому любимо й повинні любити. Якщо ти здоровий, ощаслив мене, о мій найдорожчий. Твій Григорій С[авич].

Здоровий хлібороб щасливіший від хворого царя. Ні, він кращий навіть від здорового царя.

37

[Харків, перша половина березня 1763 р.]

Salve Tyro Christi strenuissime!
Michaël dilectissime!

Lecta tua schedula magna cum voluptate nec sine risu, cum multa mecum cogitarem, vel potius tecum tacite loquerer, deinde ad somnum compositus plurima super eadem re in pectore versarem visus sum mihi subinde audire intus vocem hanc: vita nostra militia est…[290] Ergo ὁ διάβολος cum non potuit te avaritia voluptateque inescare ad corrumpendam animam, aggressus est valetudinem tuam laedere? Sic est profecto; et vero sapienter dictum est: e malis minimum esse eligendum[291]. Novit veterator ille optima quaeque ingenia πρὸς κενοδοξίαν esse propensissima, praesertim hac, qua tu es aetate; hancque permultis saepe praematuri[292] funeris accelerasse horam, aut saltem immedicabiliter laesisse aliquam generosam corporis, velut oculos pectusque, partem. Illa igitur postquam non successit, hac via est aggressus. Tu vero ita hos ineptos quidem ac steriles, sed gravissimos labores exantlabis, ut interim nunquam non memor sis pretiosissimae valetudinis. Praestat vanae gloriolae jacturam facere. Id fiet, si tantum labores nitarisque, quantum mediocri discipulo sit satis tuaeque obedientiae, ne quid vehementiae de propria addas alacritate. Sed avocor ad R[everendi]ss[imum] nostrum L[aurentium] Praefectum dominum et amicum[293]. Tu, charissime, esto sub alis Ducis tui Christi. Vale in eo. Tuus Gregor[ius] Sab[bin].

*

Здрастуй, найхоробріший новобранцю Христового воїнства!
Найулюбленіший Михайле!

Прочитавши з великим задоволенням і не без сміху твою листівку, я багато сам собі роздумував, вірніше, розмовляв мовчки з тобою, а потім, приготувавшись до сну, довго думав про те ж саме. Аж раптом мені здалося, що я чую такий внутрішній голос: наше життя – це військова служба… Отже, *диявол* після того, як не зміг спокусити тебе ані скупістю, ані втіхами й тим самим заподіяти шкоду твоїй душі, мабуть, вирішив шкодити твоєму здоров'ю? Це, поза сумнівом, так. І справді мудро сказано: із двох зол обирати менше. Знає цей старий пройдисвіт, що деякі найкращі уми дуже схильні до *марнославства*, особливо в такому віці, як твій, і цим часто збавляв віку або невиліковно вражав якусь шляхетну частину їхнього тіла, наприклад, очі або легені. Отже, не досягши успіху першим способом, він намагається діяти іншим шляхом. Ти ж ці безглузді й порожні, але водночас дуже тяжкі труди виконуй так, щоб не забувати про своє найдорогоцінніше здоров'я. Краще пожертвувати своїм честолюбством. Це здійсненно, якщо будеш працювати й напружуватись так, як це достатньо для посереднього учня та для твоєї дисциплінованості, без властивого тобі гарячого запалу. Але я звернуся до нашого друга, превелебного пана

префекта *Л*[аврентія]. Ти ж, найдорожчий, перебувай під крилами твого Вождя Христа. Бувай здоров у ньому!

Твій Григор[ій] Сав[ич].

38

[Харків, перша половина березня 1763 р.]

Pax tibi sit illa, Michaël amicissime!

Ecce juventa anni! facies nova ridet ubique;
Nunc demum agricolis dulce labore premi.
Prospiciens hiemem venturam rustica cura
Hortos expurgat, conserit arva bona.
Fortunatus hic est, sed fortunatior ille,
Quem purgare juvat pectoris arva sui.
Atque quidem stultis etiam bona corporis adsunt:
Esse tamen felix stulta senecta nequit.
Cerne tuae fundos animae, quae provenit herba;
Exstirpa citius, si venit herba mala.
Ocyus exstirpa, si surgunt spina rubusque:
Suffocat plutus verba sacrata Dei.
Bulbus et eruca hic si pullulat, ejice vulsa:
Namque videre Deum spurca lubido nequit.
Si cedrus enata est, citius succide securi:
Aversatur enim corda superba Deus.
Et solet arboribus pulchris adnascier olim
Stultus sponte stolo, hunc ense recide foras.
Nam siquis Sanctos libros evolverit, isti
Adnasci studio gloria vana solet.
At contra pulchros flores tutare foveque:
Inprimis florem virginitatis ale.
O hujus floris qualis fragrantia quantaque:
Hoc delectatur Christus odore nimis.

Ne tererem tempus inane, volui vel insulsis versiculis tecum ὁμιλεῖν magis, quam nugas nugaciores persequi. Soleo enim hoc praesertim pharmaco taedio medicari. Et tamen non semper in numerato licet habere ingenium. Vale, cariss[ime]! Gr[egorius] S[abbin].

*

Мир тобі, найдорожчий Михайле!

От вона, молодість року! Природи лице оновилось;
Радо підняв хлібороб звичної праці тягар.
Передбачаючи зиму прийдешню, в турботі хазяйській,
Саду пильнує свого, ниви свої засіва.

Скажеш: щасливий оратай. Але щасливіший од нього,
Хто залюбки обробив ниву душевну свою.
І нерозумний не раз утішається благом тілесним,
Старість немудра, проте щастя не може дознать.
Ти ж наглядай за душею, яке в ній зело проростає,
І не барися полоть, як де недобре зійшло.
Все повиполюй мерщій, де ожина і терен пробились.
Знай, що багатство глушить слова Господнього ряст.
Де проростають свиріпа й часник, висмикуй з корінням,
Бога не узрить вовік, хто засмітив почуття.
Де височіє кедрина, сокирою там поорудуй,
Знай: відкидає Господь горді від себе серця.
Ще ж уважай: і на доброму древі, бува, наростає
Пагонння вовче, лихе – геть пообрубуй його! –
Бо хто багато священних книжок прочитає, у того
В серці несита пиха і славолюбство росте.
Все непутяще поли, а добрі рослини викохуй
І щонайперше плекай квітку святу чистоти.
Як він горить, променіє, той цвіт незаймано чистий!
Відай: найбільше Христа тішить його аромат[294].

Щоб не гаяти часу марно, я вирішив краще *розмовляти* з тобою хоч би поганими віршами, ніж займатися пустими дрібницями. Бо здебільшого цими ліками я зазвичай лікую нудьгу. Утім не завжди є потрібний для цього настрій. Бувай здоров, найдор[ожчий]! Гр[игорій] С[авич].

39

[Харків, перша половина березня 1763 р.]

Εὐθύμει, mi Michaël!
Δῆμος ὁ χριστιανὸς δαπανάει σῶμα καὶ αἷμα
Χριστοῦ, ἀλλὰ ἀεὶ ἐστὶ κακοστόμαχος.
Vulgus Christicolum consumit membra θεάνδρου,
Sanguine potatur; sed male stulta coquit…[295]
Τὰ λοιπὰ ἀναβάλλομαι εἰς ὕστερον χρόνον.
Γρηγόριος ὁ Σαββίν.

*

Кріпись, мій Михайле!
Народ християнський вкушає тіло і кров
Христову, та завжди хворіє на шлунок.
Народ християнський вкушає тіло Боголюдини
П'є її кров, та, дурний, не може ніяк спожити…[296]
Решту я відкладаю на потім.
Григорій Савич.

40

[Харків, перша половина березня 1763 р.]

Salve caritas Christiana!
Michaël dilectissime!

Frustra corpus edit, qui in corpore sistit edendo,
Qui nec ut ad mentem progrediatur, edit.
Impia turba potest corpus contingere Christi,
Mentem haurire Dei sed mala turba nequit.
Est animale quidem, dein est et[297] Spirituale
Corpus[298]: id haud prodest, hocce salutiferum est.
Haud equidem juvat id, quando consistis in illo:
Sin per id ad Mentem progrediare juvat.
Quid plantas oleam, si fructus non paritura est?
Quorsum figis humo, si nova non subolet?
Ecquid edis corpus Christi, quando unus et idem es?
Curve capis semen, si tibi fructus abest?
Semen humi jactum si[299] forte calore[300] putrescit,
Spiritus inde novus procreat inde nova.
Sic animale quidem nisi erit tibi morte peremptum,
Spirituale novumque haud habiturus eris.
Mitte hominem veterem κακοῖς σὺν δόγμασιν αὐτοῦ:
Sume novas δόξας, et nova facta Dei[301].
Quid corpus sumis, si mentem rejicis Ejus?
Non ne animus potior corpore, plusque valet[302]?
Carnem carne tuâ tangis, sed pectore vitas
Pectus? Et est[303] qualis, dic mihi, amicitia haec?
Oscula das ori, sed es hostis Moribus Ejus[304]?
Ἀντιπαθεῖς genios quis sociare valet?
Christus simplicitas: tu veste domoque ciboque
Luxurias; prodest quid tibi Sacra caro?
Christus Virginitas: at ego Meretricis in ora
Respicio[305]; prodest quid mihi sacra[306] caro?
Sume mihi cum carne Animum, Carissime, Christi,
Et sic Cum Domino Spiritus unus eris.
Vale, mi dilectissime! Tuus in Domino G[regorius] S[abbin].

*

Здрастуй, християнська любов,
найулюбленіший Михайле!
Намарно вкушає тіло, хто зупинився на тілі
І не подума рушати далі від нього до духа.
Чернь нечестива може торкнутись Христового тіла,
Та зрозуміти Бога чернь нерозумна не може.

Адже є тіло тлінне, є також тіло духовне:
Перше не має користі, друге – несе порятунок.
Перше не допоможе, коли тільки ним обмежитись.
А от коли не обмежитись – поміч дійти до розуму.
Нащо ж садити оливу, коли вона геть безплідна?
Нащо садити в землю, коли не з'являється паросць?
Навіщо, коли ти той же, вкушати Христове тіло?
Навіщо приймати сім'я, коли не даєш ти плоду?
Бо кинуте в землю сім'я, хоч і згниє, зігрівшись,
Новий-таки дух народить, нові і плоди від нього.
Бо якщо тіло тлінне не візьметься в тебе смертю,
То не отримаєш тіла духовного і нового.
Кинь же стару людину, *її нікудишні догмати*,
Глянь на нову *науку* й новії Божі діла.
Навіщо ж приймати тіло, відкинувши разом душу?
Чи ж бо душа не краща й не важливіша від нього?
Тілом торкаєшся тіла, серцем зневажуєш серце.
Скажи мені, будь ласкавий, хіба така дружба буває?
Цілуєш в уста, залишившись ворогом його науки.
Хто ж бо у силі з'єднати геть *протилежні* вдачі?
Адже Христос – простота, а ти розкошуєш у одязі,
Житлі та їжі. Чим же поможе тобі тіло його святе?
Адже Христос – непорочність, а я заглядаю в обличчя
Повії. Чим же поможе мені тіло його святе?
Отже, прийми, найдорожчий, з тілом Христовим духа.
Будеш тоді ти з Господом справді-бо духом одним[307].

Будь здоров, найулюбленіший! Твій у Господі Г[ригорій] С[авич].

41

[Харків, останній тиждень березня 1763 р.]

Salve, solatium curarum mearum,
Michaël dulcissime!

Parciori somno et frigidioribus cibis per hos vernos dies uti te velim, respice calorem juventutis tuae, veris ardorem, vitam sedentariam, et in hac nimiam tuam diligentiam. Nuper (heri) legimus in Mureto[308] forte fortuna, Galenum[309], patrem post Hippocratem[310] medicorum, ubi περὶ ὑγιειῶν disserit, pueris et juvenculis frigidiores, senibus cibos convenire calidiores sentire. Dignus profecto est fide tantus autor. Nam ex calidis cibis supervacuus humor, hinc ὁ κατάῤῥοος, quem inter omnes medicos constat esse patrem morborum omnium; neque aliud quid est catarrhus quam gravédo [не́жид], neque hoc aliud est quam pituita nimio calore ex nimio cibo calidoque contracto constipata, sive humor densatus ardore, unde Graecis dicitur etiam φλέγμα ardor in corpore, sive pituita. Cura igitur laetus esse et vigil. Sed hujus rei mater est sobrietas, quae non solum in

modico eoque frigidiori sita est potu, verum etiam cibo. Neque sobrius est, qui cibus ingurgitatur, etiamsi sit ἄοινος. O stultitiam meam! qui tantam jacturam valetudinis feci instigantibus rudem aetatem corruptissimis sociis, quos angue pejus et cane rabido odisse debes et vitare. Sed quid ego haec? Quasi non norim liberale tuum ac verecundum ingenium. Vale, cariss[ime]. Tuus Gregor[ius] Sk[oworoda].

*

Здрастуй, утіхо в турботах моїх,
Михайле найсолодший!

Я хочу, щоб у ці весняні дні ти менше спав і вживав холоднішу їжу. Враховуй жар твоєї юності, тепло весни, сидяче життя і твою надзвичайну старанність. Нещодавно (вчора) я випадково прочитав у Мюре, що Гален, другий після Гіппократа батько лікарів, міркуючи *про здоров'я*, висловив думку, що хлопцям та юнакам слід вживати холоднішу, а старим – теплішу їжу. Поза сумнівом, такий автор гідний довіри. Бо з гарячої їжі розвивається зайва вологість, а звідси *катар*, який усі лікарі вважають причиною всіх хвороб. Катар – це нежить [нежид], а нежить – не що інше, як гній, що згустився з надмірного жару й надмірної гарячої їжі, або це волога, згущена жаром. Тому-то греки називають жар у тілі, або гній, *флегмою*. Лікування ж полягає в тому, щоб бути веселим і бадьорим. Але матір'ю цього є тверезість, яка означає не тільки помірне й холодне пиття, але й таку саму їжу. Не буде тверезим той, хто перевантажує себе їжею, хоч би він і *не пив вина*. О, який я був дурний, що завдав такої шкоди своєму здоров'ю, піддавшись у молодому віці впливові дуже розбещених товаришів; ти ж повинен ненавидіти й уникати їх більше, ніж отруйної змії й скаженої собаки. Але що ж це я? Ніби не знаю твоєї розсудливої та цнотливої вдачі. Прощай, найдорож[чий]! Твій Григор[ій] Ск[оворода].

42

[Харків, останній тиждень березня – початок квітня 1763 р.]

Κήδιστέ μου ὦ Μιχαήλ,
Χαρὰν εὔχομαι σοὶ ἐν τῷ κυρίῳ ἡμῶν!

Dies noctesque omnibus relictis contendamus, mi carissime, ad illam pacem omnem mentem supereminentem, quae est "мир, всяк ум преимущій"[311], e graeco versum: τὴν εἰρήνην ὑπερέχουσαν πάντα νόον[312]. Quo magis cupiditatum vulgarium aestus desidit, hoc proprius accedimus ad arcem illam Dei. Introspice mare pectoris tui, cogitationum tuarum et perpende, quis ventus excitat turbas, ut navicula animae tuae periclitetur. Ventusne ambitionis? Excitare protinus stude et propera illum: "еговже вѣтры послушают"[313]. Quid est id, quo cacodaemon nos sollicitat ad fucatas mundi hujus pulchritudines[314]? Nitor palatiorum, aut πορφύρας; Ah! non perspicis, quid occultatur malorum intus sub pulchra specie –

latet anguis in herba[315].

Δίβαφος τὴν χοιράδα κρύπτει: Dibaphus etc.[316] Pulchre haec intelligis, mi anime, et ut perfecte intelligas et sapias, Christus faciet, si in caritate ejus perseveraris et fideliter uteris dato jam tibi talento.

Ceterum dum liberi sumus, curabis, mi cariss[ime,] ut saepius ore tenus vivaque voce confabulemur ἐν τῇ λέσχῃ et literariam confabulationem reservemus in id tempus, cum non licuerit nec vacaverit coram ὁμιλεῖν, quod jam prope adest. Quotidie autem mane missitabis ad me nostrum Maximiscum[317], ut et illi aliquid dicam boni, et ad te meum… quidvis tamen dem non de trivio.

Vale, ὦ κήδιστε, καὶ ἡμᾶς ἀντιφίλει! Σὸς Γρ[ηγόριος] Σ[αββίν].

*

Найдорожчий мій Михайле,
молюся про ласку для тебе в Господа нашого!

Дні й ночі, залишивши все, будемо прагнути, скеровувати кожну думку, найдорожчий, до того миру, котрий перевищує будь-який розум і який є ["мир, всяк ум преимущій"], що перекладене з грецьких слів: τὴν εἰρήνην ὑπερέχουσαν πάντα νόον. Що більше холоне жар ниців пристрастей, то ближче підходимо ми до цього божественного оплоту. Зверни увагу на море твого серця, твоїх помислів, і зваж, який саме вітер здіймає хвилі, що наражає на небезпеку човник твоєї душі. Чи не вітер честолюбства?.. Старайся розбудити, щоб поспішив тобі на допомогу той: ["егоже вѣтры послушают"]. Що ж це таке, який злий дух вабить нас до підмальованих красот цього світу? Блиск палаців чи *порфири*? Ах, ти не бачиш, скільки зла криється всередині, під красивою зовнішністю:

змія таїться в траві.

Пурпурна тога жерця ховає роздуту шию. Прекрасно ти це розумієш, душе моя, а щоб досконало зрозумів і пізнав, це дасть Христос, якщо ти будеш стійким у любові до нього й належно використаєш даний тобі талант.

Далі, поки ми вільні, подбай, найдорожчий, щоб ми частіше вели бесіду віч-на-віч *у залі*, а листовну бесіду відкладімо на той час, коли буде неможливо й ніколи *зустрічатися* безпосередньо, а цей час уже не за горами. Щодня посилай до мене вранці нашого Максимка, щоб і йому я міг сказати щось добре, і тобі дати щось моє…, що не входить до кола звичайного.

Бувай здоров, *о дорогий, і відплачуй мені за любов любов'ю! Твій Гр[игорій] С[авич].*

43

[Харків], квітень [1763 р.]

Desideratissime sodalis[318], mi Michaël!

Hodie tam mane sum expergefactus, ut sesqui tertia hora solis ortum anteverterim. Deum immortalem! quam hilaris, quamque alacris expeditaque fulmine agilior, ocyor Euro[319] illa nostrî pars erat, quae divina vocatur, Maroni

dicta aurai simplicis ignis[320]. Itaque, ut paroemia est, ubi quis dolet, ibidem et manum habet[321]. Nam avarus quidem continuo ad pecuniam, mercator ad merces, ad boves arator, miles ad arma, breviter, ubi quid sive dolet sive delectat, ibi quisque et mentem et linguam gaudet habere[322]. Meum autem, simul ac surrexi, cor cucurrit ad proprium thesaurum. Coepi egomet mecum cogitare sic: hem nos stulti et miseri indignamur, siquis nostrum aut pauper vulgi judicio, at humilis vivit ac sine ullo magistratu cum sola virtus beat beatumque servat[323]. Quid? contraxistine tandem virtutem? Eòne tandem pervenisti, ut ad te quoque dictum id possit pertinere: ὑμῖν δέδοται γνῶναι τὰ μυστήρια τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν[324]; Sin minus, ubi est pretium temporis[325]? His et similibus memet ipse alloquens, coepi temporis rationem subducere, quando, quam multis, quamque futilibus rebus rem omnia pretio superantem impenderim. Rursum autem quam ne nunc quoque novi uti tempore, sed quod praesens est et solum in manu nostra, id aut nugis, aut, quod miserius est, maerore, quodque miserrimum, peccatis exigitur. Futurum speratur, praesens temnitur; captatur, quod non est, quod adest negligitur, tanquam aut praeterfluens redire, aut futurum certo posset obtingere[326]. Talia mente perlustranti subiit graecum distichon, quod ego jam cum essem в Лаврѣ Святаго Сéрria[327], et verteram latine et didiceram. Hoc quoniam non inelegans est, hic addimus:

Τῆς ὥρας ἀπόλαυε, διέρχεται πάντα τάχιστα.
Ἓν θέρος **aestas** ἐξ ἐρίφου **hoedus** τραχὺν **hirsutus** ἔθηκε **posuit** τράγον[328].
Utere temporibus, propere nam cuncta senescunt:
Unâ ex laevi hoedo messe fit hircus olens[329].

Utinam, mi Michaël, sic utamur tempore, ne olim frustra id geminemus perculsi animo, quod stulti vulgo inaniter clamant:

O mihi praeteritos referat si Juppiter annos[330]!

Feliciter posuit tempus, qui cognovit fugiendaque et expetenda[331]. Neque enim (hodie mane legimus in enchiridio cum amico quodam) potest, ut Plato in sua Politia judicat: constanter virtutem tueri, qui de expetendis fugiendisque rebus firmiter non est persuasus. Nam qui, quod utile est, inutile putat, et contra, is candidum quod est, nigrum putat[332]. Et talibus vae! clamat Propheta[333].

Scribe brevissime, tribus verbis, quomodo vales, praesertim animo. Pustulam illam, quae in facie emersit, obsecro te, ne tangas aut fodias. Heri inhorrui, postquam forte audivi multis mortiferas extitisse illas, ut putantur, minutias ob hoc ipsum, quod refricarentur. Vale carissime! cum Gregorisco[334] et reliquis pullis. Vestri amantissimus Gregor[ius] Sab[bin]. April[is].

*

Найжаданіший товаришу, мій Михайле!

Сьогодні я встав раненько – на цілу годину з третиною до сходу сонця. Безсмертний Боже, яка весела, бадьора, вільна, жвавіша за блискавку й швидша за Евра та наша частина, яку йменують божественною і яку Марон

називає “вогнем із небесного первня”. Отже, за прислів’ям: “де у кого болить, там він і руку держить”, – скупий безугавно думає про гроші, купець – про товари, орач – про волів, вояк – про зброю, – коротко кажучи, що в кого болить чи радує, те і є в кожного в голові та на язиці. Моє ж серце, тільки-но я прокинувся, полинуло до свого скарбу, і я почав міркувати сам собі так: ми, дурні та нещасні, обурюємось, коли хтось із нас, згідно зі звичними уявленнями, живе в злиднях або скромно, не маючи жодного чину, тоді як сама доброчесність робить щасливим і зберігає щастя. Що ж, чи досягнув ти, нарешті, доброчесності? Чи ти вже досяг такого стану, коли й тебе можуть стосуватися слова: *“Вам дано пізнати таємниці Царства Небесного”*? Якщо ні, то де ціна витраченого часу? Звертаючись до самого себе із такими словами, я почав підбивати підсумок часу: коли, для скількох, на які дурниці я витрачав річ, дорожчу за все. Я ще й тепер не вмію користуватися часом, ба навіть той час, який є тепер у моєму розпорядженні, витрачаю на дрібниці або, що ще гірше, – на смуток, або, що найгірше, – на гріхи. На майбутнє ми сподіваємось, сучасним нехтуємо: ми прагнемо до того, чого немає, а нехтуємо тим, що є, так, ніби те, що минає, може повернутись назад або напевно мусить здійснитись сподіване. Коли я про це роздумував, то згадав грецький двовірш, який я переклав полатинському й завчив, коли був [в Лаврѣ Святаго Сéргіа]. Оскільки цей двовірш досить вишуканий, ми перекладемо його тут:

Τῆς ὥρας ἀπόλαυε, διέρχεται πάντα τάχιστα·
Ἓν θέρος **aestas** ἐξ ἐρίφου **hoedus** τραχὺν **hirsutus** ἔθηκε **posuit** τράγον.
Ловімо час, бо старіє все дуже швидко:
Літо одне з козеняти робить кошлатого цапа[335].

О, якщо б, мій Михайле, ми користалися часом так, щоб потім збентежено й марно не молити про те, про що дурні зазвичай голосять:

“От щоб Юпітер вернув мені дані роки проминулі!”

Правильно використав час той, хто пізнав, чого треба уникати й чого домагатися. Бо не може (ми читали сьогодні з одним приятелем у підручнику), як каже Платон у своїй «Державі», “постійно дотримуватися доброчесності той, у кого немає твердих переконань щодо того, чого слід прагнути й чого уникати, бо хто корисне вважає марним і навпаки, той біле вважає чорним”. І горе тим! – вигукує пророк.

Напиши коротко, у трьох словах, як твоє здоров’я, особливо душевне. Прищ, який вискочив на обличчі, благаю, не чіпай і не колупай. Учора я вжахнувся, випадково почувши, що для багатьох такі прищі, які здавалися незначними, були смертельними саме тому, що їх роздирали. Бувай здоров, найдорожчий, із Грицем та іншими малятами! Ваш найбільший друг Григор[ій] Сав[ич]. Квіт[ень].

44

[Харків, 11 травня 1763 р.]

Καθὼς γέγραπται

Ut David ille cantat: in tui gratiam
Toto diei tempore.
In morte vita nostra nobis ducitur[336].
Ac quales innocens ovis,
Quam durus ille carnifex ferro petit,
Fusurus atrum sanguinem:
Ipsa obsecundat ducta nullis viribus,
Gutturque praebet cuspidi[337].
Sed ista cuncta vincit aucta caritas
Solius ejus robore,
Qui nos amore sempiterno amplexus est.
Nam certa stat sententia, […][338]

Εἰς τὴν Πεντηκοστήν

O utinam nobis fluat in cor Spiritus ille,
Quem Doctor Pueris miserat ille suis!
Spiritus ille novus, qui corda suo innovat igne:
Ille novas linguas, et nova facta creans[339].
Spiritus ille novus Zephirorum mitior aura,
Quis simul ac flârit, fit nova terra statim,
Tempora, coelorum motus et vita novatur;
Hora vetusta fugit, hora novata venit[340].
Jam nova facta patrant homines, nova dicta loquuntur.
Mox novus obtutus, corda pedesque novi.
Ac velut illa arbor, quae brumâ mortua, verno
Sole calente super fit paritura brevi.
Adspice nunc stolidi vulgi linguasque manusque
Atque pedes: quid vult? quid facit, aut quid ait?
Ambitiosa loquuntur ubique, loquuntur avara:
Haec nova verba putas? lingua vetusta quidem haec.
Regnat ubique scelus luxusque et spurca cupido:
Haec nova facta putas? Facta vetusta quidem haec.
Sola petunt, quae sunt ventris carnisque caducae[341]:
Haec nova corda putas? Corda vetusta quidem haec.
O miserere mei, mitis Paraclete, venito!
Da nova corda mihi, verba manumque novam
Exime de specu vulgi miserabilis hujus:
Insere coelicolis, quâ nova terra nitet[342].

Carissime Michaël!

Hi versiculi quoniam visi sunt non injucundi, quique me hoc Sacratissimo die, qui meta καὶ σκοπὸς omnium festorum est, pias res meditantem vel propter

φιλαυτίαν, vel propter pias sententias adfecerunt, id est moverunt ad pietatem animum, hanc ob rem tibi quoque doctrinae, sed magis pietatis, quae sola beat, studioso nostroque amico communicare visum est. An si nauta suos nauticos sermones nautae, mercator mercatori, militi miles libenter ὁμιλίας suas communicat, pietatis bonarumque literarum studiosus apud studiosum ac amicum mutus erit? Ah! non est ita! Tu interim perpende, non verborum, quae prope nulla est, elegantiam, sed utrum nos satis pie cogitavimus, vim sententiarum; et nucleum, non corticem degusta[343]. Faxit suo tempore ἁγιώτατος ὁ Παράκλητος ut vetusta et vulgaria fastidiens, imo ipsius pietatis lacte relicto, appetas novum Christoque viro dignum cibum[344], ut de te quoque id de Juda prophetatum possit usurpari: Dentes ejus super lac[345].

Tibi faventissimus Gregor[ius] Sab[bin].

*

Як написано

<Як співає Давид: у тобі
Все наше життя.
Смерть нас чекає щодня.
Ми ж, мов невинна овечка,
Котру жорстокий м'ясник
Ось вже готовий зарізати,
Кров її темну пролити,
Сама ще й сприяє цьому,
Горло під ніж підставляє,
Ніким-бо до того не змушена.
Втім, милосердя таки переможе
Силою того одного,
Хто обійма нас любов'ю одвічною,
Адже існує сентенція…>[346]

На день П'ятдесятниці

О, якби нам у серце та влився той Дух,
Що Вчитель подав своїм учням!
Дух новий, що оновлює серце вогнем;
Той, що створює й мову, і справи нові.
Дух новий, що ніжніший за повів зефірів,
Хай він тільки повіє – і стане новою земля,
Враз оновиться час, рух небес і життя.
Давній час вже тіка, а оновлений час наступає.
Люди роблять вже справи нові, промовляють нові слова.
В них з'являється зір новий, і нові в них серця та ноги.
Так ось дерево, мертве зимою, повертається знов до життя,
Щойно сонце весняне обігріє його з висоти.
Подивися ж тепер: що за мова, за руки та ноги у черні,
І чого вона хоче? Що робить, про що розмовляє?

Мова черні дурної бундючна і повна жадоби.
Ти гадаєш – це мова нова? Ні, це мова стара.
Скрізь панують переступи, розкіш і хтивість.
Ти гадаєш – це справи нові? Ні, це справи старі.
Люди дбають про вигоди шлунка і тлінної плоті.
Ти гадаєш – нові це серця? Ні, серця ті старі.
О, ласкавий Заступнику, зжалься, прийди!
Дай мені серце нове, руку нову і слово!
Дай мені вийти з печери, де чернь безталанна мешка!
Дай мені жити на небі, де сяє нова земля[347]!

Найдорожчий Михайле!

Ці вірші здалися мені не позбавленими приємності. Коли я в цей найсвященніший день, який є початком і *ціллю* всіх свят, міркував про священні речі, ці вірші, чи то через *самолюбство*, чи то благочестивими думками захопили мене й спонукали душу до благочестя. Тому я вирішив повідомити про них і тебе, мого друга й ревнителя науки, а ще більше – ревнителя благочестя, яке одне робить людину щасливою. Якщо моряк охоче обмінюється своїми морськими *розмовами* з моряком, купець із купцем, а воїн із воїном, то невже прихильник благочестя й корисних наук буде німим із тим, хто займається тим самим і є його другом? О, так не може бути! Але ти зверни увагу не на вишуканість слів, майже непримітну, а на те, чи мислимо ми благочестиво, на силу висловлених думок, і визначай смак не по шкаралущі, а по ядру. Нехай *найсвятіший Утішитель* зробить у свій час так, щоб ти, відкинувши давнє й грубе, покинувши навіть молоко самого благочестя, захотів нової їжі, гідної християнського мужа, щоб до тебе можна було допасувати пророцтво про Юду: зуби його біліші від молока.

Вельми прихильний до тебе Григор[ій] Сав[ич].

45

[Харків, друга половина травня – початок червня 1763 р.]

Dilectissime omnium amice Michaël!

Post preces vespertinas valde aveo renovare hesternam deambulationem. Tu e templo egrediens aut ad me aut recta in hesterna tempe per humilia, quibus heri rediimus, loca sic lente ibis, ut te assequi ipse possim. Adducam mecum et magnam chori partem, id est meorum puerorum cantatorum. Accipiam et auctorem eundem, cujus ego genio vehementer delector. Nae ille sapienter juxtaque salse detrahit larvam suam blandissimae turpissimaeque meretrici, puta mundo huic. Sed ponamus eum esse talem, qualem vulgus aestimat. Attamen sapientis est e stercore aurum legere. An non Christus improbis паденіе[348], non ἀνάστασις? An non omnia pura puris[349]? Sed quid ego tibi hunc laudem? neque enim erimus similes ventosi illius ac stulta philosophia[350] inflati Scholastici, qui risit ἐπίγραμμα, τὸ ἐπίγραμμα… inscriptionem illam… Hoc solum dico: Nemo unquam salsius, plenius, utilius ob oculos posuit velatam mundi spurcitiem.

Sane talibus, qualis tu es, bubonis lumina ingenerat. "Дажд премудрому вину"[351] etc. Illud Terentii[352] videtur subinde ingeminare:

Ex aliis periculum facito, tibi quod ex usu siet[353].

Invitus finio. De hoc genere nocte dieque est disseredum. Scripsi versus et ad Nicolaum[354], in quibus fucum mundi nonnihil ostendimus. Vale, carissime! Tuus Gregor[ius].

*

Найлюбіший з усіх друже Михайле!

Після вечірньої молитви я дуже хотів би відновити вчорашню прогулянку. Коли вийдеш із храму, то зайди до мене або прямуй учорашньою мальовничою долиною по тих низинних місцях, по яких ми вчора повертались, але йди повільно, щоб я міг тебе наздогнати. Я приведу із собою і велику частину хору, тобто моїх співаків-хлопців. Візьму й того автора, чиї здібності приносять мені найбільшу втіху. Справді, він такий мудрий, а крім того, так дотепно зриває машкару з цієї найпрекраснішої й найогиднішої блудниці, тобто із цього світу. Та припустімо, що він (автор) такий, яким його зазвичай уважають. Утім мудрець повинен навіть із гною вибирати золото. Хіба Христос *для* грішних [паденіе], а не *воскресіння*? Хіба *для* чистих не все чисте? Але навіщо ж я тобі його хвалю? Не будьмо схожими на того пихатого й набитого дурною філософією схоласта, який сміявся над *епіграмою*, знаним написом… Я скажу тільки ось що: ніхто дотепніше, повніше й корисніше не показував прихований від очей бруд світу. Таких, як ти, сов він наділяє зором ["Дажд премудрому вину"] та ін. Такі слова Теренція, певно, вказують на це:

Добувай з досвіду інших те, що буде тобі корисним.

З неохотою закінчую. Про ці речі слід міркувати вночі й удень. Я написав вірші і *для* Миколи: у них я показую зрадливі прикраси світу. Бувай здоров, найдорожчий! Твій Григор[ій].

46

[Харків, друга половина червня 1763 р.]

Propositio:

Sapiens est modestus.

Siquis ad vera Musarum elegantiorum sacra admissus, non satis hausit, sed tantum primis, quod ajunt, labiis sinceram illam sapientiam gustaverit, is mea quidem sententia non potest non esse modestus.

Nec mirum est. Ut enim stultitia omnium quidem vitiorum mater[355] simul et arrogantiae est; cui naturale est et onus supra vires et honorem supra dignitatem, et supra[356] meritum gloriam affectare; ita sapientia cum ceterarum virtutum, tum germana genitrix est modestiae, quae suo se modulo, ut dicitur, metiens, ad inferiora se potius deprimit, quam eluctetur ad altiora.

Praeclare Plutarchus, ut alia permulta, in suis moralibus scripsit haec: Agricolae quidem, inquit, spicas libentius vident, quae inclinatae versus terram

vergunt; quae[357] ob levitatem sursum attolluntur, eas inanes putant esse et cassas[358]. Nam sicut spicae tritici granis vacuae facile inter alias eminent, plenae autem et onustae occultantes sese desidunt, ita inter homines, ut quisque maxime vanus est et gravitatis expers, ita facillime fertur ad honores, audaciam habet, incessum vultumque plenum superbiae ac contemptus parcentis nemini[359].

Quocirca nullo pacto adduci possum, ut credam aut eum sapere, cui desit modestia, aut non illum bona sanaque mente praeditum esse, quem amabilis ista et gratiosa comitatur virtus.

Felicissime φιλολόγε
Michaël, salve!

Ergo totum triduum tacetur? Sed pensabimus taciturnitatem. Eximinando juvenes coactus eram ipse quoque juvenari, et ad praecepta eorum scribere, quam vocant, τὴν χρείαν[360]. Eam tibi lydio lapidi[361] mitto. Si displicebit, cogitabis me nihil unquam operae in praeceptis ῥητόρων posuisse, sin haud omnino insulsa: tribues vetustis libris, quorum me perstudiosum esse scis. Jam autem proverbium tuum τὸ абы ся ку́рило[362] me[363] occidit; totum prope triduum investigabam. Sed hos scias (vide praetextum) non statim Graecis aut Latinis esse in proverbio, si nobis est. Absque proverbio igitur sic, opinor, bene latine dicas: mihi umbra sufficit, sive titulus, sive imago; graeci παροιμιαστὶ dicunt: ὡς τύπῳ. Ait ibi nostras adagium sibi sufficere fumum, licet ad flammam non est progressum. Sic et hic umbra pro corpore, titulus pro re. Sed accipe et proverbium: dicis gratia, quasi dicas dicationis gratia, cum quid perfunctorie fit; sumpta forma loquendi a religionis non sinceris cultoribus, qui saepe dicant in templo non quod Deo sit dignum, sed ut modo titulum habeant sese dicasse. Redde sic: абы то для славы et simile. Latine crasso filo[364] enim dicetur. Certe est proverbium: tenui filo[365]. Vale, carissime.

Tuus Greg[orius] Sab[bin].

*

Теза:
Мудрець скромний.

Якщо хтось, допущений до святинь красних Муз, не досить від них почерпнув, а лиш, як кажуть, краями вуст вкусив від цієї справжньої мудрості, така людина принаймні не може не бути скромною.

І це не дивно. Як глупота є матір'ю всіх пороків, зокрема й пихи, якій властиво брати на себе непосильний тягар і незаслужені почесті, – так мудрість є справжньою матір'ю як інших чеснот, так і скромності, котра, міряючи себе, як кажуть, своєю власною міркою, скорше опускається вниз, аніж підноситься догори.

Прекрасно Плутарх, як і багато чого іншого, у своїх «Моралiях» написав так: "Хлібороби, – каже він, – із задоволенням бачать колосся, похилене до землі, те ж колосся, яке завдяки своїй легкості підіймається догори, вважають пустим і вимолоченим. Бо подібно до того, як пшеничні колоски

без зерен легко підіймаються серед інших, повні ж та важкі, ховаючись, опускаються додолу, так і серед людей, хто найпорожніший і позбавлений серйозності, той і найлегше пнеться до почестей, нахабний, його обличчя й хода сповнені пихи та презирства, які не визнають нікого".

Тому-то я аж ніяк не можу визнати, ніби розсудливим є той, кому бракує скромності, або що не володіє добрим і здоровим розумом той, чиєю супутницею є ця люб'язна й приємна чеснота.

Найщасливіший *філологу*
Михайле, здрастуй!

Отже, цілих три дні ми мовчали. Але надолужмо мовчанку. Іспитуючи юнаків, я змушений був і сам стати молодим і писати за правилами те, що називають τὴν χρείαν. Посилаю її тобі, немов лідійський камінь. Якщо не сподобається, то зваж, що я ніколи не займався правилами *риторів*, якщо ж сподобається, то припиши це старим книгам, які, як ти знаєш, я наполегливо вивчаю. Щодо твого прислів'я ["абы ся ку́рило"], то воно мене замучило: майже всі три дні я ним займаюся. Але насамперед візьми до уваги таке: не обов'язково в греків та латинян увійшло в прислів'я те, що увійшло в нас. Тому не прислів'ям, я думаю, ти досить задовільно можеш сказати латинською мовою так: mihi umbra sufficit, sive titulis, sive imago – мені досить тіні, назви чи образу. Греки *в прислів'ях* кажуть – *ніби знаком*. Наше прислів'я в цьому разі твердить, що досить диму, хоч би до вогню справа й не дійшла. Таким чином, і тут тінь замість тіла, знак замість речі. Але ось тобі прислів'я dicis gratia, як кажуть – для виду, ти б сказав: dicationis gratia – для показу, – коли що-небудь робиться нашвидкуруч, – спосіб висловлення в нещирих виконавців релігійних обрядів, які часто в храмі жертвують Богові не те, що гідне його, а тільки щоб мати знак, що вони принесли жертву. Перекладай так: [абы то для славы] та ін. Латинською мовою можна сказати crasso filo – грубою ниткою. Звісно, є й прислів'я tenui filo – тонкою ниткою. Бувай здоров, мій найдорожчий!

Твій Григ[орій] Сав[ич].

47

[Харків, кінець червня 1763 р.]

Pretiosissime Amice mi Michaël!

Quis ille fuit Demónax[366], nondum mihi liquet, nisi quod suspicor Laconem[367] fuisse, quod genus hominum non tam facundum erat, quam acutum virtutisque mire studiosum. Sed quisquis ille fuit, jam secundum ejus dictum invenio. Quod mihi vehementer placet. Id est tale:

Ἐν ἀλλοτρίοις παραδείγμασι παίδευε σεαυτὸν καὶ ἀπαθῆς τῶν κακῶν ἔσῃ[368].

Quod discendi gratia ad verbum reddemus sic:

In alienis exemplis doce te ipsum, et impatiens eris malorum, id est non patieris mala.

Nam primum ejus dictum nosci opinor, quo reprehendit Τοὺς πολυπραγμονέοντας μὲν περὶ τοῦ κόσμου, περὶ δὲ τῆς ἑαυτῶν ἀκοσμίας οὐ φροντίζοντας[369]. Quod ad superius attinet (nam de inferiori agemus alias) dictum, mire peccamus in id omnes. Si enim periculum, ut Terentius ait, ex aliis faceremus[370], nobis quod ex usu sit, et si vitam aliorum, velut in speculum inspiceremus, multo minus competeret in nos id: experientia stultorum magistra est[371]. Hoc facere, praeterquam quod nimis utile, est etiam longe jucundissimum spectaculum et permagna pars illius Sapientium hominum contemplationis, qui in portu, ut dicitur, navigantes alienis[372] fruuntur malis, veluti Dii Homerici οὐρανόθεν spectantes[373], non quod gaudeant aliis accidisse, sed quod sese expertes et in tuto esse videant[374]. Quorsum enim nobis magnificentissima illa θέατρα gentilium? An non mundus vulgusque optimum iique gratuitum, velut Pythagoricus mercatus[375], spectaculum? Alium videas aere alieno obrutum ingemiscere, alium ambitione, hunc avaritia, illum insana discendi nugas cupidine torqueri, et quis enumeret? Explica motionem animi! et videbis. Hoc ideo libentius dixi, quod vacationes instant, urgent, taedium insidiatur. Ad[376] quod nisi te armas, vide ne in mala te animal detrudat, non de ponte[377], ut ajunt, sed de virtute. Vale, carissime! Videbimus nunc alter alterum perfacile, et dum abire continget, colloquemur.

*

Найдорогоцінніший друже мій Михайле!

Хто такий був цей Демонакс, для мене ще не ясно. Припускаю лише, що він був лаконцем, а цей тип людей славився не так красномовством, як дотепністю й відданістю чесноті. Але що він був за чоловік, я бачу вже з його вислову, який мені дуже подобається. Ось він:

Ἐν ἀλλοτρίοις παραδείγμασι παίδευε σεαυτὸν καὶ ἀπαθῆς τῶν κακῶν ἔσῃ. – "Учись на прикладах інших, не будеш знати горя".

Цей вислів задля вивчення дослівно перекладаємо так: "Вчися на чужих прикладах і будеш вільний від нещасть, тобто не зазнаєш лиха".

Я гадаю, що ти знаєш його перший вислів, в якому він засуджує тих, *хто дуже турбується про порядок всесвіту, а про непорядок у власних справах навіть не думає*. Щодо першого вислову (про другий ми поговоримо в іншому місці), то дивно, як ми всі в цьому грішні. Бо якщо б ми, як твердить Теренцій, учились на досвіді інших, виносячи з нього корисне нам, і якщо б ми вдивлялися в життя інших, неначе в дзеркало, то значно менше стосувалися б нас слова: досвід – наставник дурнів. Така поведінка, крім того, що вона дуже корисна, – також надзвичайно приємне видовище. Мудрі люди багато думають про це. Вони, як кажуть, плаваючи в гавані, вивчають з користю для себе нещастя інших і дивляться на них згори, наче гомерівські боги *з небес*, які радіють не тому, що з іншими щось сталося, а тому, що бачать себе непричетними до цих нещасть і почуваються в безпеці. Для чого ж вам розглядати ці розкішні *видовища* поган? Хіба світ і юрба – не краще видовище, до того ж безкоштовне, подібне до знаного Пітагорівського

торжища? Ти бачиш, як один стогне під тягарем боргів, другий мучиться честолюбством, третій – скупістю, четвертий – нездоровим бажанням вивчити безглузді речі. І хто їх усіх перерахує? Розбери душевні почуття, і ти впевнишся. Я з тим більшою охотою сказав про це, що наближаються, настають канікули, і підстерігає нудьга. Якщо ти не озброїшся проти неї, то бережись, щоб ця тварюка не зіштовхнула тебе не з мосту, як кажуть, а з чесноти на моральне зло. Бувай здоров, найдорожчий! Тепер нам дуже легко буде бачитись, і поговоримо перед від'їздом.

48

[Харків], 7 липня 1763 р.

Pretiosissime amice Michaël!

Quid mente velox volvis in praesentia?
Ubinam illa fulminat tibi?
Quid illa captat, quid petit, quidnam fugit?
Num certa agit? num fluctuat?
Si certa sancte factitat, beatus es;
Si fluctuat, et tu fluctuas.
Ubi fluctuationibus cor intumet,
Ibi nausea est et taedium.
Non nauta cantillat, sed anxius timet,
Cum fluctus insanit maris,
Cum insanus Auster[378] concitavit[379] Adriam,
Cum nauta non tenet ratem.
Mens otiosa nostra non unquam manet.
Versare semper sese amat.
Si non habebit, quod bonae rei factitet,
Ad res nefandas procidet.
Infunde semper, illa quod molere queat,
Sed pulchra, sed nequid nimis.
Sic taedium vitare[380] pessimum potes,
Dulcemque vitam vivere.

Desino jam versificare, quod e pumice aquam exprimere[381] mihi videor. Praestat prosa aliquid…

Tu aliquid ad nos scribe, nisi ipse venis. Antequam abeo, consultum puto hoc temporis insumere colloquendo tecum. Tu otiosus, ego item; tu studiosus, nec non ego; tu gaudes me audire, ego loqui haveo. Quid est, quod locum non dispicis, in quo commode possimus nostro more λαλεῖν; mitte igitur puerum ad nos, si vacat, ubinam congrediamur.

Nam non semper erit aestas…[382]

Vale, carissime! Tuus Gregor[ius] Sabb[in].

Vulgus potat et nos non colloquemur de honestis rebus? Quid hoc?[383]

*

Найдорожчий друже Михайле!

Чим тепер зайнятий розум твій бистрий?
Де він сьогодні у тебе блукає?
Що йому треба, до чого він прагне, чого уникає?
Діє він впевнено, а чи вагається?
Діє він впевнено й свято, – тоді ти блаженний.
А як непевно, – то й сам ти вагаєшся.
В серці ж отому, що сповнене сумнівів,
Вмить запанують огида і знудженість.
Ні, не співає моряк, а боїться й бентежиться,
В мить, коли хвиля морська закипає від люті,
В мить, коли Австер шалений хита Адріатику
Так, що утримати годі кермо корабельне.
Розум наш ні на мить не бува бездіяльним,
Завжди треба йому хоч би чимось зайнятися,
І коли він не матиме доброго клопоту,
Миттю зверне тоді до заняття поганого.
Тож займи його тим, що б давало роботу йому,
Тільки буде нехай воно добре й тримається міри.
Так ти зможеш уникнути лютої дуже нудьги
Зможеш так ти життя ощасливити[384].

Закінчую писати віршами, бо мені здається, ніби я з каменя вичавлюю воду. Краще прозою що-небудь…

Ти ж нам пиши, якщо сам не прийдеш. Перш ніж я вирушу, маю намір знайти час для бесіди з тобою. Ти вільний, я теж. Ти займаєшся наукою, і я не менше. Ти із задоволенням мене слухаєш, я охоче говорю. У чому ж справа? Якщо ти не надаєш значення місцю, де ми могли б, за нашим звичаєм, зручно *поговорити*, передай через хлопчину, – якщо він вільний, – де ми зустрінемось.

Бо не завжди буде літо…

Бувай здоров, найдорожчий! Твій Григор[ій] Сав[ич].

Чернь пиячить, а ми не поговоримо про достойні речі? Як же це так?

49

[До Харкова], 12 липня [1763 р.]

Salve desiderium meum,
Κῆδος τε τερπωλή τε τῆς ψυχῆς ἐμοῦ,
Michaël pretiosissime!

Quemadmodum τὸ μουσικὸν ὄργανον, si eminus audiatur, dulcius afficit aures[385], ita absentis amici colloquium longe, quam praesentis, suavius esse solet.

Evenit mihi in te praecipue, ut tum magis amem, tuamque τὴν ἡδύστην προσηγορίαν appetam, cum absum, cumque semoto corpusculo animus cum animo, tacito ac ἀσωμάτῳ quodam congressu ὁμιλεῖ τε καὶ συνδιατρίβει, nulla nec locorum distantia impediente, nec satietate dulcedinem minuente, imo vero augescente, ac magis magisque crescente voluptate, cum quidem longe alia ratio est invisibilium quam terrenorum, caducorumque conditio. Atque haec mihi inter alias summas rationes, quibus vitae molestias edulcare soleo, haud postrema quidem est. Quid enim vero amore suavius, mellitius vitaliusque est? Nae sole mihi carere videntur, imo esse mortui, qui amore carent; nec profecto miror, si αὐτὸς ὁ θεὸς ἀγαπή dicitur[386]. Porro bonus amor ille quidem est, qui verus durabilisque et aeternus est. Neque aeternus durabilisque ullo modo esse potest, si ex caducis rebus, puta divitiis et id genus, nascitur. Sed ex aeternorum animorum similitudine, eorumque virtute corroboratorum, non corruptorum. Nam nec lignum putridum cum putrido conglutinatur, nec inter improbos amicitia coit. Proinde si tibi amor tui noster gratus est, noli timere, ne interrumpatur. Quamdiu enim virtutem colis, tamdiu ille

crescit occulto velut arbor aevo[387].

Ipsaque fortior est morte[388]. Perpetuo observaris oculis animi mei nec quidquam boni aut cogito aut agito, quin te praesens praesentem intueri videar. Appares mihi, cum in solitudinem secedo, cum in turba sum, comes congerroque es. Siquid doleo, partem doloris fers praesto; siquid gaudeo, particeps es itidem, ut nec mori mihi liceat, quin tuam animi imaginem velut umbram umbra mecum auferam, si modo vel mors separare poterit, quae corpus destruit, animum liberiorem reddit. Sic corpore quoque liber, tecum per memoriam, per cogitationem, per tacitum dialogum sum futurus, adeo ipsa morte fortior amor[389]. Is tui noster amor, qui perpetuo tuum com[m]odum meditatur, utinam nunc quoque dicat tibi aliquid, quod animaeque et corpori tuo praesint. Sed quid ego tibi dicam? Ferunt Catonem illum sapientem, cum Carthaginem, ad tempus repressam, rursum arma meditari adversus Rhomam intelligeret, suasisse Rhomanis iterum bellum Carthaginensibus inferendum esse. Qui cum non obtemperarent, non destitit tamen suadere; et cum in senatu sententiam de aliqua re rogaretur, hoc, inquit, sentio, et (adjiciebat) Carthagini bellum inferendum; ita, ait, censeo et Carthagini etc. Donec Rhomanum perpulit, donec Carthago solo aequata est, et sic Rhoma timore liberata[390]. O carissime! Fuge consortia malorum! malorum consortia fuge! heu fuge procul! Memento! libera me metu! hei mihi, qua timeo! Aufer hunc mihi, si me amas, metum curamque, quae me cruciat.

Quae me nunc coquit, et versat, sub pectore fixa[391].

Non conquiescam, donec audiero te illos plusquam angues fugitare. Memento te templum Dei esse[392]. Serva corpusculum castum! Serva animum prius! Serva non mundo, sed Christo, optimo Domino tuo et meo. Servabis, si vigilabis; vigilabis, si sobrius eris. Sobrius eris, si orabis, lacrumabis, otiumque fugies. Non te moveant palatia, arces et templa manu facta, verum unice custodiens animam et corpusculum, templum non factum manu[393], illud Salomonis ingemina flexis genibus:

“Да будут ωчы твои ωтверсты на храм сей день и нощ”[394] etc.

Utinam tam multa scribere quam cogitare[395] licet! Ὁ Χριστὸς optimam hanc indolem tuam sua luce […][396] illuminet, corpusque bene compositum manibus castitatis […][397] niat inexpugnabilibus Diabolo et ejus ministris. Amen!

Tibi amicissimus Gregor[ius] Sabb[in]. 12 Iulii, с Бѣлгорода.

Desideratissimas literas tuas desidero. Scribe, quid me tibi facere velis. Nihil non impetrabis, modo sit in re tua inque mea manu. Sed et tu omnia optima vis, et ego is sum, ut ad omnia sancta liber mihi esse videar. Haec praeter hospitem tuum R[everendi]ss[imum] P[atrem] Borissum[398] nemini vulgabis. Scis enim invidiosissimum esse ac mendacissimum vulgus hominum. Vale! Salve!

Дорогому Пріятелевѣ
Михайлу Івановичу
Пану Коваленскому
в Харковѣ[399].

*

Здрастуй, мій жаданий!
Турбото й утіхо душі моєї,
найдорогоцінніший Михайле!

Подібно до того, як *музичний інструмент*, якщо ми його слухаємо здалеку, здається для нашого слуху приємнішим, так бесіда з відсутнім другом зазвичай буває набагато приємнішою, ніж із присутнім. Особливо з тобою в мене виходить так, що я тоді більше люблю тебе й прагну твоєї *найприємнішої бесіди*, коли ти відсутній і коли без участі тіла душа з душею безмовно й *безтілесно розмовляє й проводить разом час*. Тоді жодна відстань і жоден пересит не зменшує приємності, а навпаки, збільшує її, насолода все більше зростає, бо ж геть інакше положення й стан невидимого порівняно з тілесним і тлінним. Ці міркування посідають не останнє місце серед тих, якими я зазвичай пом’якшую прикрощі життя. Бо що може бути більш приємне, солодке й животворне, ніж любов? Хіба мені не здаються позбавленими сонця, ба навіть мертвими ті, хто позбавлені любові, тож я анітрохи не дивуюсь, що й *самого Бога* називають *любов’ю*. Далі, хороша та любов, яка є істинною, міцною й вічною. Любов жодним чином не може бути вічною та міцною, коли породжена тлінними речами, тобто багатством абощо. Міцна та вічна любов виникає зі спорідненості вічних душ, які зміцнюються доброчесністю тих, хто її гартує, а не тих, хто її руйнує. Бо як гниле дерево не склеюється з іншим гнилим деревом, так і між негідними людьми не виникає дружби. Тому, якщо тобі дорога моя любов, не бійся, що вона промине. Бо поки ти шануєш чесноту, доти й любов зростає, подібно до того, як

дерево з часом росте непомітно,

і сама стає сильнішою за смерть. Ти повсякчас перед очима моєї душі, і про що б хороше я не думав, і що б я не робив, мені здається, я бачу тебе лицем в лице. Ти мені являєшся, коли я залишаюсь на самоті, ти мій

супутник і товариш, коли я на людях. Коли я сумую, ти відразу ж береш на себе частину скорботи, якщо я чомусь радію, ти також стаєш учасником радощів, так що я не можу й умерти без того, щоб не взяти з собою образ твоєї душі, немов тінь забирає тінь, якщо тільки цей розподіл може заподіяти смерть, яка руйнує тіло, душу ж робить вільнішою. Так, вільний від тіла, я буду з тобою в пам'яті, в думці, в мовчазній бесіді: так любов сильніша від самої смерті. Ця моя любов до тебе, котра постійно піклується про твоє благо, і тепер нехай скаже тобі щось таке, що послужило б на користь твоїй душі й твоєму тілу. Але що ж мені сказати тобі? Розповідають, що коли славетний мудрець Катон зрозумів, що тимчасово приборканий Карфаген знову помишляє про війну проти Риму, він радив римлянам розпочати нову війну проти карфагенян; коли ж римляни не слухалися його поради, він все ж не переставав радити. І коли в сенаті йому треба було висловити якусь думку, він говорив: "Я думаю так: (і додавав) а все ж таки слід розпочати війну проти Карфагену". І він робив так доти, доки не переконав римлян, і Карфаген таки не було зрівняно із землею, а Рим таким чином був звільнений від страху. О найдорожчий! Уникай товариства поганих людей! Уникай їх! Тікай від них далеко! Пам'ятай це! Позбав мене страху! Ах, як я боюсь! Віджени від мене, якщо мене любиш, страх і турботу, які мучать,

печуть і переслідують мене тепер, угніздившись під серцем.

Я не заспокоюсь доти, доки не почую, що ти уникаєш злих людей більше, ніж отруйних змій. Пам'ятай, що ти храм Божий. Збережи тіло в чистоті! А перш за все збережи душу! Збережи не для світу, а для Христа, найвищого Владики твого й мого. Збережеш, якщо будеш пильнувати. Будеш пильнувати, якщо будеш тверезий. Будеш тверезий, якщо будеш молитися, лити сльози й уникати бездіяльності. Нехай не хвилюють тебе палаци, замки та храми, зведені рукою, а тільки той, хто охороняє душу й тільце, храм нерукотворний, і зігнувши коліна, повторюй цю молитву Соломона:

["Да будут ѡчы твои ѡтверсты на храм сей день и нощ"] та ін.

О, якщо б можна було писати так само багато, як і думати! Нехай *Христос* просвітить своїм світлом цей твій найкращий дар […], а руками чистоти, нездоланними для диявола та його слуг, нехай збереже твоє тіло в доброму здоров'ї. Амінь!

Вельми тобі відданий Григ[орій] Сав[ич]. 12 липня, [с Бѣлгорода].

Чекаю твоїх найжаданіших листів. Напиши, що ти хочеш, щоб я для тебе зробив. Усе виконаю, тільки щоб було тобі на користь і в моїх силах. Але й ти бажаєш лиш найкращого, та й я, здається, такий чоловік, що готовий на все святе. Про цей лист, окрім твого хазяїна, в[ельмишановного] о[тця] Бориса, нікому не кажи. Бо ти ж знаєш, яка безмежно заздрісна й брехлива людська чернь. Прощай! Будь здоров!

[Дорогому Пріятелевѣ
Михайлу Івановичу
Пану Коваленскому
в Харковѣ].

50

[*До* Харкова], 18 *липня* [1763 р.]

Desideratissime Michaël!

Gaude in Domino!

Triduum est, quod parata est oda, a me promissa. Ego tamen, si possem, nullo die tecum non confabularer. Nunquam dormit leo ille diabolus[400], hinc et nobis nunquam non vigilandum. Sicuti autem ex improviso jaculo petit corpus hostis, ita spiritalis ille hostis nunquam desinit ejaculari in animam nostram cupiditatum ignitas sagittas iisque configere[401]. Has extingues, si cogitaveris, te omnia habere, quibus magnus, id est sanctus vir evadere possis. Quid est enim, quod crucieris? An quod non potas cum lurconibus? an quod in aulis Principum non ludis aleam? Quod non saltas? Quod castra non sequeris? Si haec miserrima admiraris, nondum quidquam sapis ac unus ex multis es. Nondum beatus es, si extra te quaeris bona ulla. Collige intra te cogitationes tuas ac intra te ipsum quaere vera bona. Fodi intra te puteum illius aquae, quae et tuam domum et vicinorum riget. Intra te ratio illa, fons, ut Plutarchus ait, tranquillitatis[402]; hanc expurgare stude, non de lacunis porcorum hauriens, sed de Sanctis libris Sanctorum hominum. Ne te moveat vulgus volantia sectans per terras per maria, sed domi tuae manens, quae prava aut recta geruntur, vide. Quid tibi prosit sceptrum, aut palatium, aut aurum, si pretiosissimam animam tuam, hoc est te ipsum, perdis et occidis? An non ex animi morbis nascuntur etiam corporei? Simulatque peccati cupiditas incendit animam tuam, scito eam ictam esse, imo mortuam. Quin tu curas, ut ejicias cupiditatem, mortem carissimae partis tui? Quid mente peregrinaris? Quid autem concupiscis, cum intra te habeas bona omnia, si sapis? Quid curris ad pocula? ad turbam, ad coetum improborum? Quid ibi boni esse perspicis? Reprime ac frena animae τὰς ὁρμὰς, ac rex esse jam nunc assuesce. O utinam mihi adsit ἡ τοῦ πνεύματος μάχαιρα[403] excinderem tibi avaritiam, expungerem luxum et ebrietatis spiritum, configerem ambitionem, transverberarem κενοδοξίαν, trajicerem mortis paupertatisque metum. O sanctissima sobrietas! o bona paupertas! o aeque anime! ut vos pauci norunt! Si nondum in peccato omnia mala esse vides, nondum sapis, nondum fidem Theologicam possedisti. Crede tamen non videns. Si nondum perspicis totum Paradisum esse in mordicus tenendis praeceptis Dei servandisque, nondum gratiam, Dei habes; crede tamen, et clama cum David: "Открый ѡчы мои, и ураз[умѣю]"[404] etc. Donec perspecta indicibili in his sita utilitate dicas: "Наслѣдовах свидѣнія твоя…[405] вѣк за воздаянія"[406]. Haec quaere…[407] vocat Virgilius. Haec si toto pectore quaeres, invenies…[408] curam adhibueris? Quae haec est iniquitas? Noli te fallere. Christus Dominus custodiat animam et corpus tuum a venenatis sociis, ab omni inquinamento, ab ignitis sagittis.

Vale, amicissime, et ad nos scribe: aveo scire, quid agas.

Tuus Christianus amicus Gregor[ius] Sab[bin][409].

Іюля 18, с Бѣлгорода.

*

Найжаданіший Михайле!
Радуйся в Господі!

Ось уже три дні, як готова обіцяна мною ода. Щодо мене, то я не проводив би жодного дня без бесіди з тобою. Ніколи не спить цей лев – диявол. Тому нам завжди слід пильнувати. Як раптовим ударом вражає тіло ворог, так і цей духовний ворог ніколи не припиняє кидати в нашу душу вогняні стріли пристрастей і вражати ними. Ти згасиш їх, якщо подумаєш про те, що в тебе є все, завдяки чому ти можеш стати великим, тобто святим, мужем. Що ж тебе гризе? Чи не те, що ти не береш участі в пиятиці разом із ненажерами? Що в палацах князів не граєш у кості? Що ти не танцюєш? Що не перебуваєш у війську? Якщо ці жалюгідні речі захоплюють тебе, то ти ще не мудрий, а один із юрби. Ти ще не блаженний, якщо поза собою шукаєш якихось благ. Збери свої думки і в собі самому шукай справжніх благ. Копай всередині себе колодязь тієї води, яка зросить і твій дім, і сусідські. Всередині тебе є та основа, яку Плутарх називає джерелом спокою: намагайся очистити це джерело, черпаючи не зі свинячих калюж, а зі священних книг святих людей. Хай не захоплює тебе юрба, що морями та сушею гасає за проминальним, але, перебуваючи в своєму домі, дивись, що робиться поганого й доброго. Чим тобі допоможе скіпетр або палац, або золото, якщо ти загубиш і вб'єш найціннішу душу свою, тобто самого себе? Хіба не з хвороб душі народжуються й тілесні хвороби? Як тільки гріховна пристрасть охопить полум'ям твою душу, знай, що вона вражена, ба навіть мертва. Чому ж не дбаєш про те, щоб вигнати пристрасть – смерть найкоштовнішої твоєї частини? Навіщо блудиш розумом? Навіщо пориваєшся бажанням, коли знаєш, що в собі маєш усі блага, якщо ти розсудливий? Навіщо прагнеш бенкетів і юрби, збіговиськ недостойних? Що ти бачиш там доброго? Заглуши і приборкай *пристрасті* твоєї душі й уже тепер звикай панувати над ними. О, якби був у мене *духовний меч*! Я б знищив у тобі скупість, убив би розкіш і дух нетверезості, вразив би честолюбство, розтрощив би *марнолюбство*, вигнав би геть страх перед смертю та бідністю. О, найсвятіша тверезосте! О, добра бідносте! О, спокою душі! Як мало людей знає вас! Якщо ти ще не бачиш, що гріх таїть у собі всі види зла, то ти ще не мудрий, не володієш богословською вірою. Проте вір, хоч не бачиш. Якщо ти ще не бачиш, що весь рай – це тверде збереження та дотримання Божих заповідей, ти ще не маєш Божої благодаті; вір, проте, і говори разом із Давидом: ["Открый ѡчы мои, и ураз[умѣю]" та ін., аж поки, зрозумівши невимовну, закладену в них користь, не скажеш: ["Наслѣдовах свидѣнія твоя… вѣк за воздаянія"]. Цього шукай… кличе Вергілій. Якщо ти будеш шукати цього всім серцем, то знайдеш… Подбаєш? Яка це неправда? Не обманюй себе. Нехай Господь Христос збереже твою душу і твоє тіло від отруйних товаришів, від усілякого бруду, від вогняних стріл!

Бувай здоров, найдорожчий, і пиши мені! Хочу знати, як ти живеш.

Твій християнський друг Григор[ій] Сав[ич].

[Июля 18, с Бѣлгорода]

51

[Харків, 29 серпня 1763 р.]

Μείζων ἐν γεννητοῖς γυναικῶν προφήτης
Ἰωάννου τοῦ βαπτιστοῦ οὐδείς ἐστίν (Luc[a], 7)[410].

Hodie obitum celebramus illius, quo majorem negat Christus ex omnibus inveniri, quicunque ex mulieribus essent nati[411]. Attendamus autem mentis oculos, ac paulisper contemplemur, qualis ille fuit, quidve factitabat, dum esset in vita, quod tam magnus a Deo est judicatus. Erat propheta Dei, canebat divina, castigabat peccantes, reducebat in viam bonam, qui est Christus, omnibus dictitabat jam jam adesse ac imminere adventum Christi[412], ut exornarent sese, ut sponsus ille paratos inveniret; alioquin securim esse expeditam promptamque[413]. Magnum igitur est doctorem Evangelicum esse? Ita, mi carissime Michaël, non modo magnum, verum etiam maximum. Impiissimus erat Herodes[414], corruptissimus moribus et educatione, assuetus luxui ita, ut et hodie vides magnatum vulgus: et tamen et ipse "в сладость послушаше его"[415], usque adeo verum illud est, quod dixit Plato, nullam rem auditu jucundiorem esse, quam veritatem[416]. Non ego reges admiror ac suspicio, qualis erat Herodes, imo et bonos reges, sed Doctorem coelestem, sed prophetam, sed Sacerdotem. Si magnum est corporibus imperare, majus certe animos moderari. Magnum est auro donare, quod reges solent, et non magnum adducere ad aurum sapientiae? Quodnam Margaritum[417] Indicum comparari potest cum illo pretiosissimo lapillo, si cui castitas est commendata? Si magnum est curare corpora, an non maximum est animam simul et corpusculum integrum, sanum, illaesum offerre homini? Hoc autem fit, cum alicui est temperantia, mater castitatis, oblata atque commendata. Hae duae virtutes faciunt, ut oculi sint in homine acutissimi et plane aquilini, pedes levissimi ac cervini, memoria tenacissima ac angelica, judicium divinum non humanum, totum denique corpus castum ac expeditum dignumque τῇ ἐκδοχῇ divinae sapientiae, quae…[418] refugit impura membra, velut fumum apes[419]. Nun quid dicam de animae bonis, quae sunt invisibilia? Novit is solus, qui expertus est, alioquin in cor non ascendit. Talia cum donabat obedientibus Ἰωάννης docens Christum[420], tamque Magna: an non jure maximus inter natos mulierum vocatur[421]? Sed vide, quibus initiis ad id pervenit, quibus παρασκευαῖς. Non petivit aulas, non abiit juvenis in populosas ac luxuriosas urbes, non ventri se dedit, sed in desertum abivit, quaeritans unice regnum Dei, nec de vestitu, nec de cibo sollicitus, sciens his non fore destitutos servos Dei, sciens luxum capitalem hostem virginitatis, quam unice amat Christus, sine qua nemo ad mysteria regni Dei admittitur. Ergo cinctus erat ζώνῃ τῇ pellicea, castigans carnis lasciviam rigorose[422]. Sic confirmatus, tantus erat doctor in tam magna aula Regia. O carissime, tales imitemur! Summa capiamus, ut saltem medium capiamus[423]. Gedeonis nostri ὁμιλίαν perlege, quam die obitûs hujus habuit. Sub finem ultima aut penultima sic incipit: "Глас слова…"[424] [versus] quotus nescio. Vale cariss[ime]. Tuus Gregor[ius] S[abbin].

*

"Між народженими від жінок
нема більшого понад Івана" (*Лука*, 7).

Сьогодні ми святкуємо кончину того, хто, як каже Христос, був найбільшим серед усіх народжених жінками. Подивімося очима розуму й поміркуймо трохи, яким він був, що творив, поки був серед живих, і за що він визнаний Богом таким великим. Він був пророком Божим, оспівував божественне, виправляв грішників, навертаючи їх на правильний шлях, усім говорив, хто такий Христос, що скоро має настати пришестя Христа: нехай вони прикрасять себе, щоб він, мов жених, знайшов їх готовими; крім того, він говорив, що сокира справна й готова до дії. Отже, це велика річ бути євангельським учителем? Так, мій найдорожчий Михайле, це не тільки велика річ, але й найвеличніша. Найнечестивішою людиною був Ірод, до краю зіпсований своїми звичаями й вихованням, він звик до розкошів настільки, наскільки, як ми бачимо, звикли до них сучасні магнати, – але й він ["в сладость послушаше его"]. Настільки ж вірне те, що сказав Платон: "немає нічого приємнішого, ніж слухати істину". Я не високо шаную та поважаю не тільки таких царів, яким був Ірод, але навіть хороших царів; проте я шаную небесного навчителя, пророка, священика. Якщо велика справа – панувати над тілами, то куди більша – керувати душами. Важливо дарувати золото, як зазвичай роблять царі, але хіба не важливо вести до золота мудрості? Яку індійську перлину можна порівняти з таким найкоштовнішим камінням, як похвальна непорочність? Якщо важливо лікувати тіло, то чи не важливіше разом із тілом зберігати й людську душу цілою, здоровою, незіпсованою? Але це буває тоді, коли кому-небудь пропонують і прищеплюють помірність – матір незайманості. Ці дві чесноти призводять до того, що очі в людини стають надзвичайно гострими, майже орлиними, ноги – дуже легкими, як в оленя, пам'ять – міцною та янгольською, розмисл – божественним, а не людським, а все тіло, нарешті, – чистим і вільним, гідним *прийняття* божественної мудрості, яка уникає порочного тіла, ніби бджола диму. А що ж мені сказати про невидимі блага душі? Це знає тільки той, хто має досвід. Інакше це не ввійде в серце. Коли *Іван* передавав таке, настільки велике, навчаючи про Христа, то хіба не по праву зветься найбільшим серед народжених жінками? Але дивись, якими подвигами він досяг цього, якими *приготуваннями*. Він не шукав палаців, не тікав юнаком у велелюдні й розкішні міста, не віддавався чревоугодництву, а пішов у пустиню, шукаючи лиш царства Божого, не дбаючи ані про одяг, ані про їжу, знаючи, що слуги Божі не будуть цього позбавлені, і що розкіш – головний ворог незайманості, яку єдину любить Христос і без якої ніхто не може бути допущений до таїнств царства Божого. Тому він був оповитий шкіряним *поясом*, суворо гамуючи розбещеність плоті. Зміцнений так, він був таким великим учителем у такому великому чертозі Божому. О найдорожчий, наслідуймо таких мужів! Будемо прагнути вершини,

щоб оволодіти принаймні серединою. Прочитай *проповідь* нашого Гедеона, яку він виголосив у день його [Івана] кончини. Наприкінці, остання або передостання сторінка починається так: [“Глас слова…”], який – не знаю. Прощай, найдорож[чий]! Твій Григор[ій] С[авич].

52

[Харків, вересень – жовтень 1763 р.]

Salve mea voluptas, Michaël cariss[ime!]

Legens Evagrii[425] τὰ μοναχικὰ[426], his prae ceteris visus sum esse delectatus, quae tibi quoque communico, tibi inquam, felicissimo Christianae Philosophiae candidato. Scis enim, carissime, saepenumero a me laudari τὴν σχολὴν καὶ τὴν ἡσυχίαν, τὴν τῇ τοῦ Χριστοῦ σοφίᾳ ἐνδιατρίβουσαν, dicique ipsum Christum fuisse principem τῶν σχολαστικῶν[427]. Sed audi nostrum Evagrium:

βούλη τοιγαροῦν ἀγαπητὲ τὸν μονηρῆ βίον ὥς ἐστιν ἀναλαβεῖν καὶ ἐπὶ τὰ τῆς ἡσυχίας ἀποτρέχειν τρόπαια ἄφες ἐκεῖ τοῦ κόσμου τὰς φροντίδας – τουτέστι αὔλος ἔσο, ἀπαθὴς, – ἵνα τῆς ἐκ τούτων περιστάσεως ἀλλότριος γενόμενος δυνηθῆς ἡσυχᾶσαι καλῶς[428]. Et non paucis post: Μὴ ἀγαπήσεις οἰκῆσαι μετὰ ἀνθρώπων ὑλικῶν – ἢ μόνος οἴκει, ἢ μετὰ ἀδελφῶν τῶν ἀΰλων καὶ ὁμοφρόνων σου[429]. Sed dices tu mihi: Non est mihi in animo monachatus, et quorsum mihi isthaec? Esto sane: quid tamen vetat angelica audire verba? Cum praesertim Christianorum vulgus male intelligit τὸν μοναχὸν. Et vetus dictum est: summum cape, et medium habebis[430]. Ego enim monachum summum Christi discipulum existimo, qui plane praeceptori suo in omnibus similis est. Dices: at apostolus est major monacho. Fateor, sed tamen ipse hic Apostolus non fit, nisi ex monacho, qui quamdiu se solum regit, est monachus, sin alios quoque, incipit tum esse Apostolus. Christus dum erat in solitudine, μοναχὸς ἦν, id est plane immaterialis vel ut graeci dicunt, ἄϋλος не вещéствен; et hinc est, quod monachi dicti sunt angeli[431] non quod extra corpus sint, sed quod corpori in totum valedixerunt, qui renes quoque exusserunt, ut jubet Moses[432], et quorum portio (ὁ κλῆρος) solus dominus, “егоже *лице* вину зрят”[433]. Quod tamen non fit, nisi post mortem[434], id est ubi quis plane omnia terrestria ita relinquens defungitur, ut de illo dici queat: “Енох же не обрѣтеся в живых”[435] etc. Sed vale, dulcissime, и ревнуй духовом вишшим[436]. Tuus συμμαθητής Γρηγ[όριος] Σ[αββίν][437].

*

Здрастуй, моя радосте, найдорожчий Михайле!

Коли я читав книгу Євагрія про чернецтво, то мені найбільше сподобались такі місця, про які повідомляю й тебе, найщасливішого кандидата християнської філософії. Адже ти знаєш, найдорожчий, що я часто вихваляв *відпочинок і спокій, проведення часу в Христовій мудрості* й називав самого Христа главою *схоластів*. Але послухай пораду нашого Євагрія: “*Отже, вибирай і люби самотнє життя, яке дає змогу користуватися плодами спокою; залиш там мирські клопоти, тобто стань безплотним, безпристрасним, щоб, зробившись чужим усім нещастям, котрі походять від мирських турбот, ти*

зміг добре скористатися спокоєм". І трохи далі: "*Не живи з людьми плотськими, або живи один, або з братами безплотними й однодумцями твоїми*". Але ти мені скажеш: я не думаю ставати ченцем, тому для чого це мені? Нехай і так, та чому б не послухати янгольських слів? Тим паче, що простий християнський люд неправильно розуміє ченців. До того ж існує старий афоризм: "Бери вершину й матимеш середину". Щодо мене, то я вважаю ченця найвищим учнем Христа, у всьому цілком подібним до свого наставника. Ти скажеш: але апостол вищий за ченця. Згоден, та сам апостол стає ним лише з ченця; поки він керує самим собою, він чернець, а коли починає керувати ще й іншими – стає апостолом. Христос, поки перебував у пустині, *був ченцем*, тобто майже безплотним, або, як кажуть греки, ἄϋλος [не вещéствен]. Цим пояснюється те, чому ченців називають янголами; не тому, що вони не мають тіла, а тому, що вони в усьому прощаються з тілом, навіть нирки випалюють, як велить Мойсей, тому що їхньою долею (ὁ κλῆρος) є лише Господь ["егоже лице вину зрят"]. Однак це відбувається тільки після смерті, тобто тоді, коли хто-небудь, цілком залишивши все земне, помирає, так що про нього можна сказати: ["Енох же не обрѣтеся в живых"] та ін. Але бувай здоровий, наймиліший, ["и ревнуй духовом вишшим"]! Твій *товариш по навчанню Григ[орій] С[авич].*

53

[Харків, вересень – жовтень 1763 р.]

Salve, thesaure margaritorum[438] sophisticorum!

Cum animi arma sunt carnalibus longe potiora cumque tu philosophia illa παvοπλία a summo vertice ad talos usque pulchre munitus ceteros haud mediocriter territas profligasque, ego autem tuus amicus nunquam mari, quod ajunt, guttam adspersi, id est nunquam quidquam contuli ad tuam armaturam, aliisque tantopere conferentibus ipse sum ἀσύμβολος, visum est tentare, possimne ego quoque, hoc in genere plane asinus ad lyram[439], vel paulum inservire ac gratificari. Accipe igitur quandam ratiocinandi formulam dictam Sophistis αὐξομένην, id est augescentem[440].

Ea est haec:

Quam quis mutuo pecuniam sumpsit, eam alius solvere non debet pro eo; ego autem a te imberbis sumpsi, et nunc p[ost] quinquennium factus sum alius, utpote barbatus. Ergo…[441] Quodsi barba, ut fortassis dices, essentiam rei non mutat, quae est invisibilis, accipe hoc modo:

Judaeus cum essem sumpsi aurum mutuo, ergo factus Christianus non debeo solvere.

Syllogizo sic:

Mutata essentia, plane fit ex uno τῷ esse aliud; sed cum essentia sit invisibilis et proinde spiritus, spiritu autem Christianus in totum immutatur atque alius fit[442]: ergo qui Judaeus sumpserat, non reddet factus Christicola. Sed videris mihi me cum centum centuriis bisulcarum tuarum distinctionum adoriri; proinde Thrasonem Terentianum imitatus non post principia, ut ille[443], cavebo, sed in

angulum me abdens haec timidi Poloni more in te eminus jaculor[444]. Vale, "α" τῶν σοφιστῶν. Sophistarum asinus Gregor[ius].

*

Здрастуй, скарбе софістичних перлин!

Духовна зброя сильніша за тілесну, і ти, чудово з голови до ніг озброєний філософією, цим *усеозброєнням*, безмірно лякаєш і примушуєш тікати інших. Я ж, твій друг, ніколи навіть і краплі, як кажуть, не пролив у море, тобто ніколи нічим не сприяв твоєму озброєнню; тоді як інші допомагають тобі, сам я *не корисний* тобі. Тому я вирішив спробувати, чи не зможу я, дарма що розуміюся на цьому, як осел на лірі, хоч трохи тобі прислужитися. Відтак прийми від мене одну схему судження, яку софісти називають αὐξομένην, тобто зростаюча.

Ось вона:

Якщо хтось позичив гроші, то інший не повинен за нього їх повертати. Я взяв у тебе гроші ще безбородим, а тепер, через п'ять років, я став іншим, а саме – з бородою. Отже… Якщо ти, може, скажеш, що борода не змінює суті справи, тоді візьми судження в такому вигляді:

я позичив золото, бувши іудеєм, отже, ставши християнином, не повинен його повертати.

Будую такий силогізм:

Зі зміною суті одне стає іншим за своїм буттям; але оскільки суть є невидимою, а тому духовною, за духом же християнин цілком змінюється й стає іншим, – отже, той, хто позичив гроші, бувши іудеєм, не повинен платити, ставши християнином. Та мені здається, ти виступаєш супроти мене із сотнею сотень твоїх парнокопитних; тому, наслідуючи Теренцієвого Тразона, я буду обережний і не під кінець, як він, а від самого початку, подібно до боягузливого Полонія, залізу в куток і здалека пущу в тебе свою стрілу. Бувай здоров, *альфо софістів*! Осел серед софістів Григор[ій].

54

[Харків, вересень – жовтень 1763 р.]

Mi Michaël! macte virtute!
Tres adeo Christi miles sibi conspicit hostes[445],
Cum quibus assiduo bella gerenda videt.
Primus es huic hostis, tu simia, Munde, fucata;
Tu, quem Dux noster pulchra sepulchra vocat[446].
Alter blanda caro mulier, quae tempore nullo
Ad mala desistit solicitare virum.
At reliquis gravior Cacodaemon tertius hostis,
Stultitiae genitor, qua venit omne malum,
Eja tyro Christi, gladium tibi cude! memento,
Militiam vitam hanc esse memento jugem[447].
Tuus veteranus commilito Greg[orius] Sabbin.

*

Мій Михайле, хвала тобі!
Трьох ворогів бачить воїн Христа,
З ними йому воювати довіку.
Першим ворогом – ти, нарум'янена мавпо, світе,
Що побіленим гробом називає тебе наш Пан.
Другим ворогом – тіло жіноче звабливе,
Завжди мужа воно спокушає до злого.
Третім ворогом, вкрай небезпечним, – злий демон,
Він-бо батько глупоти, а від неї ж усяке зло.
Ну, вояче Христа! Приготуй собі меч!
Знай, що наше життя – безугавна борня[448].

Твій старий військовий товариш Григ[орій] Савич.

55

[Харків, травень – червень 1763 р.]

Salve, benevolentissimum animal mi Michaël!

Inveni portum, spes et fortuna valete:
Sat me lusistis, ludite nunc alios.

Elegans in primis distichon hoc vel hoc nomine videri potest, quod usurpatum est a doctissimo, quisquis ille fuit, viro, qui errores Жилблазовы eloquentissime[449], planeque homerice descripsit; nec dubito quin tibi quoque sit placiturum. Id nos jambicis exercitationis gratia sic reddidimus:

Iam tango portum, spes vale fortunaque:
Lusisse sat me, ceteros nunc ludite.

Conabimur vertere etiam dimetris, si aspirârint Musae:

Portus recepit me in sinum
O spes vale fortunaque:
Me desinatis ludere,
Nunc ceteros jam ludite.

Sed tentemus alternis quoque ludere; tu, mi philomuse, Musas invoca, qui illis litare soles, si forte faverint:

Jam me quietus portus in sinu fovet,
O spes vale fortunaque!
Nolo esse lusus amplius vobis, sat est:
Nunc ceteros jam ludite.

Minimum abfuit, quin hallucinaremur. Verum optimus est error, ubi in discendo erratur. Saepeque malum bonum est. Quid? Sat ne tibi videor luisse poenam? Quas, ais, poenas? Quia heri non praestiti, quod promiseram, quamquam quidem sub conditione tanquam praescius promiseram. Invisi enim sacrificum Доментѣевского Gregorium, hominem mihi amicissimum, et cujus ingenium vehementer amo, ut nihil interim dicam de dotibus ejus, nihil de eruditione. Ergo quae eramus tecum heri praesentes cum praesente disserturi, licet alia fortassis erant futura, quam hic sunt; tamen, ut quomodocunque pensaremus illam ἀπροσηγορίαν, haec tibi impraesentiarum alacres valde ac laeti illivimus. Ceterum cum Nicolao nostro[450] ut colloquar secretum de vestra simultate, cape tempus. Confido fore, ut vos rursum reconciliem. Quid dulcius amore et concordia? Novi simplicissimum tuum innoxiumque ingenium, sed tamen amicorum errata dexteritate corrigere aut ferre, si leviuscula sunt, debemus.

Tuus Greg[orius] Sabbin.

*

Здрастуй, найдоброзичливіша істото, мій Михайле!

Я знайшов гавань, прощайте, надіє і щастя!
Досить ви бавились мною, бавтесь тепер уже іншими.

Цей напрочуд вишуканий двовірш запозичено в того невідомого автора, котрий, хто б він не був, досить красномовно й докладно описав гомерівським віршем [Жилблазовы] блукання; я не сумніваюсь, що він і тобі сподобається. Задля вправи ми передали його ямбічними віршами так:

Я вже доходжу пристані, щастя й надіє, прощайте;
Досить ви бавились мною, бавтесь тепер уже іншими.

Спробуймо подати це також віршами подвійного розміру, якщо буде на те ласка Муз:

Пристань взяла мене в лоно,
Щастя й надіє, прощайте!
Годі вже гратися мною;
Грайтесь уже ким іншим!

А тепер спробуймо подати це також віршами, що чергуються: ти, мій любителю Муз, поклич їх; може, вони тобі допоможуть:

Мене вже зігріла пристань в лоні своєму спокійна;
О, щастя й надіє, прощайте!

Не хочу я більше бути вашою грашкою, досить.
Грайтесь тепер уже іншими.

Боюсь, що наробив помилок. Хоч найкраща помилка та, якої припускаються в ході навчання. Часто зло є добром. Чому? Чи думаєш ти, що я вже достатньо спокутував провину? Яку провину? – спитаєш. А ту, що я вчора не був, як обіцяв, хоч і з умовою, ніби я наперед знав, коли давав обіцянку. Бо я був у священика Григорія [Доментъевскаго], людини до мене вельми прихильної, чию вдачу я дуже люблю, не кажучи вже про його здібності та вченість. Отже, те, про що ми вчора мали намір говорити віч-навіч, доведеться заступити іншими темами. Щоб хоч якось компенсувати нашу *розмову*, яка не відбулася, я написав тобі дуже швидко й охоче оце все, беручи до уваги обставини. Далі, щодо того, щоб поговорити окремо з нашим Миколою про вашу сварку, то зажди трохи. Обіцяю вас помирити. Бо що солодше від любові та злагоди? Я знаю твою дуже просту й лагідну вдачу, проте помилки друзів ми повинні вміти виправляти або терпіти, якщо вони не серйозні.

Твій Грит[орій] Савич.

56

[Харків, травень – червень 1763 р.]

Salve, divinarum Musarum alumne!
Michaël carissime!

Beatus ille, qui fugit negotia,
Ut prisca Christiana gens[451]!
Qui pectus excolit suum virtutibus,
Sanctisque purgat litteris.
Amara cura tale pectus haud trahit,
Nec horror ullus excitat,
Nec dente duro livor[а] ater exedit,
Nec est[б] cupido pessima.
Quietus ergo dulce tempus exigit,
In pace cum coelestibus… Sed satis sit!

Reversus e ludo, quoniam omnino statueram tecum aliquid non admodum de faece vulgi loqui, protinus excudi hos, respiciens exemplar Nostri Flacci[452].

[а] Livor pro invidia; haec enim livida est, id est синяя. Nam invidiosi plerunque sunt pallidi, qui color est ex albo et caeruleo mistus [Livor (синій) замість invidia (заздрість); бо livida означає синяя. Адже заздрісні люди здебільшого бліді, а блідий колір є сумішкою білого й голубого (лат.)].

[б] Est pro edit. Sic et Horat[ius]: siquid est animum, differs curandi tempus etc. [Est (є) замість edit (їсть). Так і Горац[ій]: siquid est animum, differs curandi tempus etc. (лат.)][(1)].

Quid agas? Sic homo sum: nihil mihi dulcius nugis istis. Quodsi quando incido in hominem similium nugarum studiosum, tantum non sublimi ferio vertice sidera[453]. Sentisne, quorsum haec tam putida tendunt, ut idem ait[454]? Te, inquam, innuo; te enim amo, talium nugarum pariter mecum cupidum. Nauta enim nautae, asinus asino et sus sui, ut ajunt, pulcher[455].

Vale, mi carissime philomuse!

Tuus Musarum coalumnus Greg[orius] Sabbin.

Heri prehendens nostrum Nicolaum[456], concessimus in meum musaeum prima, ni fallor, noctis hora. Ego missis omnibus ambagibus, quare, inquam, irasceris nostro Michaëli? Aut cur mihi non communicasti, si quid ille fecit, unde tibi justa esset succensendi causa? Negavit se tibi iratum esse, licet haberet justas causas: fuisse quidem iratum, sed iram jam posuisse. Quaeso, inquam, quid ille tale fecit? Primum dixit, te aliquando aliquoties illi rescripsisse superbiuscule et arroganter, repudians ejus amicitiam, nolle te talibus amicis uti, similes sibi quaereret: te enim metuere, ne tales socii perducerent in societatem periculi, quod sequeretur maleficia. Deinde narravit te ejus colloquium fugere, licet ipse cuperet tecum fabulari; breviter: sese non admodum tuam amicitiam ambire, si tu recusares. Prope illa omnia in te dixit, quae tu in eum nudius tertius. Hic ego: ut ut, inquam, haec sunt, noli, sodes, irasci. Ille jurare sese nihil in te mali stomachi habere. Sic digressi sumus. Divinavimus, mi Michaël, te ille suspicatus est, qui mihi dixisses de se male; confessus erat. Comici erroris. Mi Michaël, age mitte omnia. Ego te quidem extra culpam esse confido; sed tamen saepe imprudenter peccamus in amicos.

Haec omnia sunt leviuscula. Vale!

*

Здрастуй, вихованцю божественних Муз,
Михайле найдорожчий!

Щасливий, хто й не чув про справи-клопоти,
Живе, як давнє плем'я християн,
Хто серце вдосконалює чеснотами,
Очищує читанням книг святих!
Гірка турбота серця не пече йому,
І не бентежить душу жоден страх.
Та й чорна заздрість не гризе зубами,
І хтивість препогана не жере.
У спокої він час проводить любо,
У мирі із небесними…[457] Але досить!

Повернувшись зі школи, я твердо вирішив докладно поговорити з тобою про пороки черні й одразу ж написав оці вірші, взявши за взірець нашого Флакка. Що поробиш? Така я людина: для мене немає нічого більш

приємного, ніж оці дрібнички. І коли я зустрічаю людину, яка переймається такими самими дрібничками, я заледве не торкаюсь головою до зірок. Чи розумієш ти, куди спрямовані ці манірні вірші, як каже той-таки поет? Скажу тобі: я натякаю на тебе, бо люблю тебе, а ти, як і я, дуже охочий до цих дрібничок. Бо моряк, як кажуть, хороший для моряка, осел – для осла, а свиня для свині.

Бувай здоровий, мій найдорожчий любителю Муз!

Твій, як і ти, вихованець Муз, Григ[орій] Савич.

Учора я зустрів нашого Миколу, і ми зайшли до мого музею, якщо я не помиляюсь, о першій годині ночі. Я просто без натяків і кажу йому: "Чому ти сердитий на нашого Михайла? Або чому ти не повідомив мене, якщо він зробив щось таке, що дає тобі справедливу підставу для невдоволення?". Він сказав, що не гнівається на тебе, хоч і має для цього справедливу підставу, що він був сердитий, але вже перестав гніватися. Питаю, що ж таке зробив Михайло? Спочатку він сказав, що ти кілька разів відповів зарозуміло й зухвало на його листи, відкидаючи його дружбу та заявляючи, що не бажаєш мати таких друзів і нехай він шукає собі друзів серед подібних до себе, бо ти боїшся, що такі друзі втягнуть тебе в небезпечну компанію. Потім розказав, що ти уникаєш розмов із ним, хоч він і хотів би побалакати з тобою. Одним словом, він не дуже домагається твоєї дружби, якщо ти відмовляєшся від неї. Він сказав про тебе майже все те, що ти сказав про нього позавчора. Я йому на це й говорю: "Як би там не було, але ти, товаришу, перестань гніватись". Він заприсягнувся, що жодної образи на тебе не тримає. Так ми й розійшлися. Я висловив здогад, Михайле, що він запідозрив тебе в тому, що ти в розмовах зі мною погано про нього відгукуєшся. Він це визнав. Комічна помилка! Мій Михайле, облиш усе це! Що ж до мене, то я визнаю тебе ні в чому не винним; однак ми часто нерозсудливо грішимо стосовно інших.

Усе це дрібниці. Бувай здоров!

57

[Харків, вересень – жовтень 1763 р.]

Χαῖρε, ἐράσμιέ μου τέττιξ, καὶ φίλτατε μύρμηξ!

Μιχαὴλ φιλόμουσε!

Cicadae rore pasci dicuntur. Proinde vehementer quadrat in hominem Musarum amicum vocari cicadam, cum Musica sacra nunc mons δροσοφόρος, nunc fons limpidissimus apellantur[458]. Imo et in arcanis nostris literis saepe mentio fit roris, quale est: "росà аермóнская"[459] etc., pluviae, fontium saepissime, velut "снійде, яко дождь на руно…"[460] et "ополчишася синове Ісраилсти при 12 источниках"[461]. Hic est ille ros et aqua, quae sitientes potat ac reficit animas; quarum aquarum cum dilectissimus Christi discipulus Ioannes in Evangelio fecisset mentionem, haec addit: "Сіе же глаголаше ὠ Дусѣ"[462] etc. Quemadmodum enim ros, graece δρόσος, desuper cadens nihil plane in se

pulveris habet, sed merissima ac purissima quaedam aeris sereni lacruma est, ita S[ancta] Christi doctrina nequidquam terrae est particeps, sed tota quanta est, spiritalis est, spiritus autem plane ἀσώματος et immaterialis et hinc abstrusissime latet abditus veluti aqua in venis terrae, profanos fugiens oculos, donec percussa petra in fontem et scatebras erumpat[463]. Sed heu! quam pauci sunt οἱ τέττιγες quamquam plèna sunt omnia asinorum, qui turbidam amant nec bibunt, ut tuus ait Aristoteles, nisi prius turbent[464]; quantique greges porcorum, qui fontes oderunt, natura sua, κοινὸν et coenum quaerunt, humilia amant et palustria, cervosque ad fontes curre […][465]

Jam et formicae nomen oppido quam competit in verae sapientiae studiosum, sive intelligas formicas nostrates, tritici grana congerentes, sive septemptrionalis Indiae illas auriferas, quod aurum e montium cavernis egerant[466]; quas respiciens divus Basilius[467] sic apud Erasmum nostrum ad suos nepotes loquitur: Quicquid ultra necessitatem usus superesset, sive id esset Lydia gleba[468] sive formicarum auriferarum opus, hoc magis esse contemnendum, quo minus esset eo opus[469]. Audis in S[ancta] Scriptura panes nunc hordeaceos, nunc triticeos a Iesu frangi nunc plebi[470], nunc discipulis[471]. Audis sapientiam vocari nunc margaritum, nunc aurum. Quod sicuti granum tritici è spica excutitur per boves triones, qualis fuit Lucas[472]; sicuti rursum aurum in altissimas terrae latebras abdidit Deus, ne porci conculcent[473], suos autem scrutari jubet[474]. Christus talem tantamque indolem tuam in dies altius promoveat ad gloriam suam porcinis animabus inaccessam! Vale, amicissime sodalis[475]! Tuus Gregor[ius] Sabbin.

*

Здоров, люба моя цикадо й найдорожча мурашко!
Михайле, любителю Муз!

Кажуть, нібито цикади живляться росою. Тому дуже доречно людину, віддану Музам, назвати цикадою, оскільки святилищем Муз називається то гора *росоносна*, то найчистіше джерело. Ба більше – і в наших священних книгах незрідка згадується роса, наприклад ["росà аермóнская"] та ін., і дуже часто говориться про дощ та джерело, як-от наприклад: ["снійде, яко дождь на руно…"] і ["ополчишася синове Ісраилсти при 12 источниках"]. Це та роса й та вода, що напуває й оновлює спраглі душі. Коли найулюбленіший учень Христа Іван згадує про ці води в Євангелії, він додає таке: ["Сіе же глаголаше ὠ дусѣ"] та ін. Подібно до того, як роса, – по-грецьки δρόσος, – яка падає згори, зовсім не містить у собі пилу, а є ніби найчистіша, без домішок, сльоза погідного повітря, так і свята Христова наука геть непричетна до землі, а вся наскрізь духовна; дух же цілком *безтілесний*, нематеріальний, а тому таємно ховається в недоступних сферах, як вода в жилах землі, непомітна для звичайних очей, аж поки не вирветься у вигляді джерела або живого струмочка з розколини скелі. Та ба! як мало *цикад*, зате всюди повно ослів, що люблять каламутну воду й не п'ють, як каже твій Арістотель, доки не скаламутять воду. А скільки стад свиней, котрі

за своєю вдачею ненавидять джерела, шукають *нечистоти* й бруд, люблять низькі й болотисті місцини, тоді як олені біжать до джерел.

Тому, хто вчиться справжньої мудрості, надзвичайно пасує і назва – мурашка, чи то коли мати на думці наших мурашок, що волочать пшеничні зерна, або знаних золотоносних мурашок Північної Індії, названих так тому, що вони тягли золото з гірських печер. Маючи їх на увазі, божественний Василій у нашого Еразма так говорить своїм нащадкам: "Робити те, в чому немає потреби, чи буде це лідійська брила, чи труд золотоносних мурашок, тим менше не слід, чим менше це потрібно". Ти чуєш у Святому Письмі, як Ісус ламає то ячмінні, то пшеничні хліби один раз для народу, другий раз для учнів. Ти чуєш, як мудрість називається то перлиною, то золотом. Вона, немов пшеничне зерно з колоса, вимолочується робочими волами, такими, як був Лука. Знову ж, як золото, ховає її Бог у найглибших тайниках землі, щоб не зневажали її свині, своїм же велить шукати. Таку й настільки велику твою здібність нехай возведе Христос на вищий ступінь до своєї слави, недоступної свинським душам. Бувай здоров, найдорожчий товаришу! Твій Григор[ій] Савич.

58

[Харків, вересень–жовтень (?) 1763 р.]

Salve mi carissime Φιλόχριστε,
Michaël dulcissime!
Haec tua mens si dia facit, nae digna facit se:
Non agitare quidem pulchrius illa valet.
Non incerta facit, sed certo spectat ocello,
Ut miserum ventrem vulgus inane colit!
Saepius haec facias: quid sanctius hocce θεάτρῳ;
Sic Superi vivunt, sic σοφὸς omnis agit.
Saepius hanc speculam ascendas, licet unde videre,
Colluvies hominum quicquid in orbe gerit.
O me, cum aspicio te talia posse tenellum,
Cum maturus eris, gaudia quanta manent?
Accipe quo semper finitur epistola verbo.
Quo, tibi qui mittit, non caret ipse: VALE!
Tuus Gregor[ius] Sab[bin].

*

Здрастуй, мій найдорожчий *Христолюбцю*,
Михайле найсолодший!
Як діє по-Божому дух твій, гідне це справді тебе:
Кращого діла йому годі собі уявити,
Бо відцуравшись дрібниць, хоче побачити він,
Як легковажна юрба дбає про черево нице.

Часто роби ти отак – що за *театр* цей святіше?
Роблять боги всі отак, роблять всі *мудрі мужі*.
Часто здіймайся на вежу, звідки побачити можна,
Чим переймається в світі всяка дрібнота людська.
О, я такий задоволений – в юності чиниш ти гідно,
Радощі ж будуть які, станеш ти мужем коли!
Слово ж прийми, що зринає наприкінці послання:
БАЖАЮ ТОБІ ЗДОРОВ'Я, яким володію й сам[476].

Твій Григор[ій] Сав[ич].

59

[Харків, 28 (29?) жовтня 1763 р.]

Carissime Michaël!

Vidi spectaculum e vespertinis precibus vixdum finitis evocatus, idque tum lugubre, tum ridiculum, tum pudendum. Unde, inquis, tibi risus sufficiebat, ubi conclamabatur? aut conclamatum est? An non haec importuna? Tace, carissime, ac paululum me audi. Non ego sum Cyclópe[477] immanior; imo sentio singularem quandam mihi inesse humanitatem καὶ τὴν φιλανθρωπίαν, sed, crede mihi, suppudebat videre quosdam sane quam muliebriter ululare. Quos, ita me Deus amet, in ipso Trojae excidio[478] si tantis tamque foemineis fletibus indulgere conspicerem, non sane virtutis eos quidquam habere existimarem. Ergo fugi ex templo, tantum pudorem non ferens, cum viderem ipsos eos lamentari, quorum erat ceteros in hunc modum flentes cohibere. Heu pietas! heu prisca sapientia! Tantisne lacrumis lugere mortem carnalem, quae tantum abest, ut sit fugienda, qui vel paulum sanae mentis habeat, ut omnium periculorum malorumque unicus ac certissimus portus sit putanda? Unde illis haec opinio? Ex S[anctis] Literis, dices. Sed quonam loco? Animi mortem miseram esse videre licet plus satis in S[anctis] Libris; corporis mortem usquam mihi legisse explorandam esse haud sane memini, neque in philosophorum scriptis. Si ipse adfuisses, non sane temperasses a lacrumis. Sed hoc fecisses exemplo aliorum permotus, non rei dignitate. Sic adolescentia semper apud nos corrumpitur exemplis stupidissimorum virorum senumque. O tempora! o mores[479]! Abbas jam expiravit[480]; plebs cursitat plorans; ego rideo et simul lugeo animo. Rideo stultitiam hominum, eandem lugeo. Vale, mi carissime, ac te quantum potes abducere cura a corruptissimo vulgo!

Tuus condiscipulus Gregor[ius] S[abbin].

*

Найдорожчий Михайле!

Щойно закінчилася вечірня молитва, як мене викликали, і я став свідком видовища – і видовища сумного, хоч і смішного та ганебного. Звідкіля це, скажеш, у тебе вийшло смішне, коли був загальний плач? Хіба це не дивно? Мовчи, мій найдорожчий, і трохи мене послухай. Я ж не

лютіший за циклопа. Навпаки, я визнаю, що мені властива якась особлива гуманність і *людяність*, але, повір, мені було соромно бачити, як дехто майже по-жіночому голосив. Якби, Господи прости, при самій загибелі Трої я побачив, що люди настільки віддаються жіночому плачу, то я, без сумніву, подумав би, що в них немає анітрохи мужності. Тому я втік із храму, бо не міг знести такої ганьби, дивлячись, як голосно плачуть ті, котрим слід було б утримувати від плачу інших. Де благочестя? Де стара мудрість? Хіба слід такими сльозами оплакувати тілесну смерть, якої аж ніяк не слід уникати і яку кожен, у кого є бодай дрібка здорового глузду, має визнати єдиним і найнадійнішим виходом з усіх небезпек і нещасть? Звідки в них така думка? Ти скажеш – зі Святого Письма. Але в якому місці? Що смерть духовна – нещастя, про це зі Святого Письма можна довідатись більш ніж достатньо, але що тілесну смерть слід оплакувати – я не пам'ятаю, щоб коли-небудь читав про це у Святому Письмі або в книгах філософів. Якби ти сам був там, то, звісно, не втримався б від сліз. Але ти зробив би це під впливом прикладу інших, а не з огляду на суть справи. Так юнацтво завжди в нас псують приклади напрочуд нерозумних мужів і старих людей. О часи! О звичаї! Ігумен помер, народ метушиться, плачучи; я сміюся, а заразом і плачу в душі. Сміюся з людської глупоти, її ж і оплакую. Бувай здоров, мій найдорожчий, і, наскільки можна, намагайся триматись осторонь від страшенно розбещеної черні!

Твій товариш по навчанню Григор[ій] Сав[ич].

60

[Харків, 8 листопада 1763 р.]

Carissime adolescens mi Michaël, εὖ πράττε!

Nempe satellitii dux regi proximus esse
Assolet et regis proximus ora videt.
Sic tuus et Michaël princeps Dux, proximus illi,
Qui Deus est Jacob[481], adstat et ora videt.
Numinis obtutum porro quisnam aspicit? Audi,
Dilectus Christi discipulus quid ait:
Πᾶς ὁ ἁμαρτάνων οὐ μήποτε ὥρακεν αὐτὸν,
οὐδ' ἔγνω αὐτὸν…[482]
Quo magis hanc terram fugiens peccata relinques,
Hoc propior poteris Numinis ore frui.
Τὰς μὲν βιοτικὰς ἔξω ἔκβαλλε μερίμνας.
Ἅγιος ἐστ' ὄντως, γαῖαν ὁ καταφρονῶν.
Macte nova virtute Dei: sic itur ad astra;
Quid tibi cum terra? Nil habet illa boni.
Abjectis curis, quibus ardet futile vulgus,
Verus es, ὦ Μιχαὴλ, aemulus Angelicus:
Sed, Michaël! vis excellentia dona Dei? Ergo

Eximius vulgi temptor ut esse queas,
Ἄκουε τὰ ἀπὸ καρδίας.

*

Sed accipe ista quoque, non de summis, ut ajunt, labris.
Angelus est in carne quidem, sed spiritus ille est;
Carne latet Christus, sed Deus ille tamen.
Temne voluptates, et eris mihi magnus Apollo[483]:
Imo mihi princeps ille στρατηγὸς[484] eris.
Crede tamen, licet haud capis haec, et postea dices
Mendacem, aut fuero magnus Apollo tibi.
Vale, cariss[ime] ac angelicum diem angelice transige.
Σὸς συμμαθητὴς Γρηγόριος ὁ Σάββιν.
1763, illa heri haec manus
πεποίηκα.
Nov[embris] 8.

*

Найдорожчий мій юначе Михайле, *будь щасливий!*

Той, хто очолює варту, найближче стоїть до царя,
Бачить найкраще такий і обличчя цареве.
Так і верховний твій вождь Михаїл щонайближчий до того,
Хто є Бог Якова. Поруч стоїть він, лице споглядаючи.
Хто ж, окрім нього, бачить божественний лик?
Слухай, що каже улюблений учень Христа:
Всяк, хто грішить, той ніколи не бачив Його,
Той і не знає його…
Отже, що більше, цураючись світу, ти уникаєш гріхів,
То споглядаєш ти ближче лице божества.
Кинь-бо турботи земні!
Стань-бо ти справді святим.
Радий новій я чесноті твоїй! Так ти сягнеш до зірок.
Що тобі тут на землі? Доброго тут немає.
Кинувши справи, якими чернь легковажна живе,
Станеш ти янголів справжнім суперником.
Адже, Михайле, ти прагнеш Божих найвищих дарів?
А щоби можна було звичаї черні відкинути,
Слухай, що зараз скажу від щирого серця тобі.

*

Та не сприйми це позверхньо, як кажуть, пригубивши.
Хай і утілений янгол, є ж бо він духом однак,
В тілі сховався Христос, але все ж він є Богом.
Кинь насолоди – і будеш мені Аполлоном великим,

Можна сказати і більше – великим *стратегом*.
Вір же мені, хоч і важко тобі це збагнути: може, назвеш
Брехуном, а може, буду тобі Аполлоном великим.
Мій найдорожчий, бувай, і янгола день проживи, наче янгол[485]!

Твій товариш по навчанню Григорій Савич.
1763, перший вірш я *написав* учора,
другий – сьогодні вранці,
8 *листопада*

61

[Харків, 22 *листопада* 1763 р.]

Carissimo Michaëli, pacem in Domino!
In lucem me nocte parens hâc edidit olim,
Hac coepi vitae prima elementa puer.
Altera nox post orta fuit, qua, Christe Deus mi,
In me natus erat Spiritus ille tuus.
Nam mea frustra genitrix enixa fuit, ni
TU genuisses me, o lux mea, vita mea!

Reversus in museum meum a quodam amico ac memoria recolens natalem meum, coepi simul cogitare, quam plena malorum vita est mortalium, ut mihi quidem haud quaquam absurde divinasse videantur, qui dicerent, puerum recens natum ideo statim incipere plorare, quod jam tum tanquam praesentiret, quantum calamitatum agmen semel ei in vita esset subeundum[486]. Haec animo solus volvens, non putavi sapientis esse hanc noctem, qua quondam natus ploraveram, poculis aut id genus noxiis nugis dedicare atque auspicari; sed parum abfuit, quin nunc quoque solverer in lacrumas, considerans, quam miserum animal sit homo, cui scintilla lucis CHRISTI non affulgeat in Cimmeriis his mundanae stultitiae tenebris[487]. Ταῦτα ἐννοῶν hos versiculos feci, tibique egregio amico communicandos esse judicavi, partim quod diu jam nostro more non sumus collocuti ac prope ἀπροσήγοροι sumus, licet animo te quidem quotidie conspicio; partim quod admonendum amicissime putavi, ut omnibus vulgaribus nugis relictis tanto ardentius eum ambiamus, in quo sunt omnes thesauri τῆς σοφίας quique solus, amicus nobis factus, omnes vitae hujus amaritudines edulcare potest, dicens: Ἐγω εἰμὶ μεθ' ὑμῶν, καὶ οὐδεὶς καθ' ὑμῶν[488]. Vale, omnium cariss[ime]! Tuus συμμαθητὴς Greg[orius] S[abbin].

No[v]embr[is] 22. 1763, noctu.

*

Найдорожчому Михайлові мир у Господі!

Колись у цю ніч привела мене мати на світ.
Цієї-бо ночі подав я і перші ознаки життя.
А другої ночі, о Христе, мій Боже,
В мені народився твій Дух Пресвятий,

Бо марно би мати моя народила мене,
Якби не родив мене Ти, о світло моє, о життя[489]!

Повернувшись до свого музею й згадавши про свій день народження, про який нагадав мені один друг і власна пам'ять, я почав думати про те, як сповнене злигоднями життя смертних. Мені здався зовсім не безглуздим чийсь здогад, нібито щойно народжена дитина одразу ж починає плакати тому, що вже тоді ніби передчуває, на які лиха доведеться їй перегодом наразитися.

Міркуючи про це на самоті, я вирішив, що не годиться мудрецеві ту ніч, коли він, народившись, почав плакати, відзначати келихами чи якимось іншим безглуздям; навпаки, я й тепер мало не заплакав, думаючи про те, яке ж бо нещасне створіння – людина, котрій у цьому кімерійському мороці мирської глупоти не зблиснула іскра Христового світла. *Міркуючи про це*, я склав ось ці вірші й вирішив надіслати їх тобі, моєму чудовому другові, почасти тому, що ми вже давно не вели між собою бесіди так, як у нас заведено, і стали майже *мовчазними*, хоч душею я щодня тебе бачу, а почасти тому, що я мав на думці найдружнішим способом нагадати тобі про те, що ми повинні, облишивши всі звичайні та ниці дрібниці, тим палкіше линути до того, в кого є всі скарби *мудрості* і який лиш один, ставши нашим другом, зможе усолоджувати всі прикрощі цього життя, кажучи: *я з вами, і ніхто проти вас*. Бувай здоров, найдорожчий з усіх! Твій *товариш по навчанню* Григ[орій] С[авич].

22 листопада 1763 року, вночі.

62

[Харків, кінець листопада 1763 р.]

Salve mea voluptas, Michaël dulcissime!

Nempe, ut ajunt homines, tantum est paradisus amoenus,
Dulciter ut solus vivere possit homo.
Quidam, quidnam sit sapientia vera rogatus,
Esse tibi socium dixit et esse parem[490].
Sic[491] paradisus erit sapienti quaelibet ora,
Quaelibet urbs, tellus quaelibet atque domus[492].

Haec, o mi carissime, prandens scripsi, nihil minus patiens, quam solitudinis taedium; quod nunquam eram facturus, si in ullud τῶν σοφῶν συμπόσιον venissem[493]. Ingenue tibi fateor homini ingenuo nihil esse gravius, quam opiparum convivium, praesertim ubi μωρόσοφοι[494] primas tenent. Nunc felix sum et haec ridens post principia, ut ajunt, scripsi ad te, quem praesens praesentem spectasse ac locutus esse mihi videtur. Vale, mi anime!

Tuus συμμαθητής Γρηγόρ[ιος] Σ[αββίν].

*

Здрастуй, моя радосте, найсолодший Михайле!

Люди подейкують: рай, мов, настільки прекрасний,
Що в ньому приємно жити навіть на самоті.
Коли ж одного мудреця питали про мудрість справдешню,
Той відповів: спільником бути собі, рівнею бути собі.
Отже, *для* мудрого раєм стане будь-який берег,
Будь-яке місто, будь-який дім і земля[495].

Це, мій дорогий, я написав за сніданком, страждаючи не від чого іншого, як від нудьги самотності. Цього не сталося б, якби я пішов на той знаний *бенкет мудреців*. Щиросердно тобі признаюся, що *для* шляхетної *людини* ніщо не є таким тяжким, як пишний бенкет, особливо коли на ньому перші місця посідають *дурномудрі*. Тепер же я щасливий і, посміявшись урешті-решт із цього, написав тобі, кого я ніби бачу перед собою і з ким ніби говорю. Бувай здоров, моя *душе*!

Твій *товариш по навчанню Григор[ій] С[авич].*

63

[Харків, кінець *листопада* 1763 р.]

Salve adolescens animo meo carissime!
Michaël εὐγενέστατε.

Nisi me fallit animus, sentio rursum cooriri in me invidiam, tum propter meam tecum amicitiam singularem, tum ob dicta quaedam, quae a me solent dici in ludo graecanico. Videlicet sic mundus est, ut quod ipse facere nequeat, aliis invideat. Verum prope est, ut illud dicam: πειθαρχεῖν δεῖ θεῷ μᾶλλον, ἢ ἀνθρώποις[496]. Non quaerimus gloriam ab illis, sed τὰ τοῦ θεοῦ, et mihi aut τὸ ζῆν ὁ Χριστὸς[497], ἢ ἀποθανεῖν. Vici et vincam timorem, Patre et ejus Filio propugnante. An ego invidiam non feram, cum nostri Abrahamitici majores haec dicebant olim: οὐ δυνάμεθα γὰρ ἡμεῖς, ἃ εἴδομεν καὶ ἠκούσαμεν, οὐ λαλεῖν[498]. Qui nondum gaudet pro Christi nomine ἀτιμασθῆναι, is regno ejus haud est dignus[499]. Patiatur, qui volet in nomine avaritiae aut ambitionis, ego piae vitae gratia nisi hoc tantulum tulero, mollis ac stolidus fuero. Et quo pacto pretiosissimam rem amicitiam nanciscantur, cum illud fugiunt, unde nascitur illa? Ubi unquam inter avaros amicitia? Aut ambitiosos[500]? Ubi calorem invenias omni virtutum igni extincto? Ubi bonus odor in morticina? Vivus sit oportet, si fragrare cupiat: vita nostra Deus est, qui nos calefacit ad virtutes, qua nihil amabilius, augustiusque. Ferendum est, orandum est, et nunquam praevalebit malignitas Sapientiae. Cum maxime premimur propter Christum, tum maxime praesentissimeque adest, ut admirabilem in nobis reddat suam virtutem. Tunc enim ad nos propriissime pertinent illa apud Prophetam, quibus ὁ θεὸς alloquitur athletam id est Jacobum suum, quorum hoc solum memini: “Всы

ненавидящіи Тебе, погибнут…"[501] Proinde consciscant sibi, si volent, aeternam mortem, nobis autem vitam aeternam. Ego vero longè maximam in me Dei clementiam amoremque interpretor, quod me, ne dormitem, in has procellas saepicule injicit. Nae ego exercitatus brevi totum proteram Diabolum, cum ministris ejus, non ferro, sed armis sapientiae, innocentiae, castitatis ac patientiae. Ὁ θεὸς τῆς εἰρήνης esto tecum[502], ὦ στέφανέ μου! Tuus Gr[egorius] S[abbin].

*

Здрастуй, юначе, безмежно дорогий моїй душі,
Михайле *найшляхетніший*!

Відчуваю, якщо мене не обманює моя душа, що знов піднімається проти мене заздрість як із приводу моєї до тебе рідкісної дружби, так і з приводу деяких моїх слів, які я зазвичай говорю на уроках грецької мови. Мабуть, такий уже світ, що, коли сам чого-небудь не може зробити, заздрить іншим. Але буде доречно сказати: *Бога повинно слухатися більш, як людей*. Ми не прагнемо від них слави, а дбаємо *про Божі діла*, і для мене *Христос – або жити, або вмерти*. Я переміг і буду перемагати страх при допомозі Отця та його Сина. Невже я не знесу ненависті, якщо наші авраамівські старші говорили колись таке: *Бо не можемо ми не казати про те, що ми бачили й чули*. Хто не радіє тому, щоб *бути приниженим* в ім'я Христа, той не гідний його царства. Хай терпить, хто хоче, в ім'я скупості або честолюбства; я ж, якщо заради благочестивого життя не знесу цієї дрібниці, то буду безсилим і дурним. А яким же чином ми здобудемо ту найкоштовнішу річ, що нею є дружба, коли будемо уникати того, з чого вона народжується? Хіба коли-небудь була дружба поміж скупими? Або поміж честолюбцями? Де ти знайдеш жар, коли вогонь чеснот цілком згас? Хіба буває приємним запах мертвечини? Хто хоче видихати пахощі, повинен бути живим, а життя наше – Бог, який зігріває нас для чеснот, привабливішого й величнішого за які немає нічого. Треба терпіти, треба молитись, і зло ніколи не буде мати сили більшої, ніж мудрість. Що більше ми терпимо заради Христа, то ближче він стоїть до нас, щоб влити в нас свою дивовижну силу. Тоді й нас прямо стосуються ті слова пророка, що з ними *Бог* звертався до борця, тобто до свого Якова, і з яких я запам'ятав лиш таке: ["Всы ненавидящіи Тебе, погибнут…"]. Тому нехай вони прирікають себе, коли хочуть, на вічну смерть, а нас – на вічне життя. Що ж до мене, то я бачу особливу й найбільшу до мене ласку – любов Бога – в тому, що Він мене частенько кидає в такі бурі, щоб я не спав. Після пережитих випробувань я невдовзі геть розтрощу диявола з його слугами не залізом, а зброєю мудрості, невинності, чистоти й терпіння. *Бог миру* нехай буде з тобою, *вінцю мій*! Твій Гр[игорій] С[авич].

64

[Харків, кінець листопада 1763 р.]

Salve, mi Michaël,
Amice carissime!

Jam mihi quoque ὁ σκορπίος aculeum intentat, ictumque meditatur. Sed quid ego non lubenter debeam ferre, modo tibi tuique similibus quoquo modo prosim incitans ad elegantiores illas Musas? Et praeclarum ea est natura rerum, ut quo magis impediuntur, vehementius incitentur, veluti nobilissimum durissimumque μέταλλον[503], quo magis injecta terra atteritur, eo pulchrius enitescit. Reprimit improbitas ac obluctatur, ut hoc magis mihi lubeat. Porro icti a scorpio, scis, quo φαρμάκῳ utuntur? Eodem scorpio atterunt vulnus et efficacissime praesentissimeque sanant[504]. Unde in India, ubi scorpionum cubicula velut apud nos cimicum plena, ajunt super mensam semper paratum stare vas, in quo scorpii oleo innatant propter repentinos ictus medicandos. Quod jam ante annos 10 audivi[505]. Ceterum qua parte me aculeo ferire parat, coram dicam. Neque enim toti ictui patemus, muniti durissima testa innocentiae, ac intra hanc contracti. Qua igitur parte petit? Illa qua solet canis, qui scipionem mordet, viatorem laedere non valens. Ridebis, ubi dicam, id quod audivi post sacram vigiliam domi. Ergo mihi cum talibus monstris, dum vivo, est pugnandum? Sic est, cariss[ime]. Vita enim nostrum Christianorum est militia[506]. Sed si ipse Hercules[507] non sum, at vero Christus nobis multorum instar τῶν ἡρώων, sub cujus vexillis militamus. Vale, mi carissime, καὶ γραϊκὰς μούσας μετὰ τῆς Ἀρετῆς φίλει. Tuus γνήσιος Γρηγ[όριος] Σαβ[βίν].

Accipe, mi amicissime, quod heri didici inter colloquendum a R[everendi]ss[imo] eruditissimo nostro Praefecto[508], cum sermo incidisset de improborum machinatione. Est autem carmen δίστιχον τοῦτο·

Μήτε δόλους ῥάπτειν, μήτ' αἵματι χείρα μιαίνειν,
Ψεύδεα μὴ βάζειν, καὶ ἐτήτυμα πάντα λέγεσθαι.
Neque dolos suere, neque sanguine manum polluere,
Mendacia non dicere, et vera omnia dicere.

Quod nos versiculis reddidimus sic:

Ne fabricato dolos, nec sanguine pollue dextram,
Vana loqui fugito, veracia dicito cuncta.

*

Здрастуй, мій Михайле,
найдорожчий друже!

І мені вже *скорпіон* готує жало й замишляє мене вжалити. Але чого я не знесу з радістю, тільки б бути корисним тобі та подібним до тебе, заохочуючи вас присвятити себе шляхетним Музам? А природа прекрасного така, що

чим більше на шляху до нього трапляється перешкод, тим більше до нього тягне, на зразок того найшляхетнішого та найтвердішого *металу*, який, що більше треться об землю, то прекрасніше виблискує. Неправда гнобить і протидіє, але тим сильніше моє бажання боротися з нею. Далі, чи знаєш ти, якими *ліками* користуються вжалені скорпіоном? Тим-таки скорпіоном натирають рану й дуже надійно та швидко виліковуються. Тому в Індії, де в помешканнях повно скорпіонів, як у нас блощиць, кажуть, на столі повсякчас стоїть напоготові посудина, в якій скорпіони плавають в олії й служать для лікування на випадок несподіваних укусів. Про це я чув іще 10 років тому. Утім я відверто скажу, в яку частину він збирається вжалити мене, бо ми не всюди доступні жалу, тому що захищені найміцнішою бронею невинності й нею прикриваємось. В яку ж частину він мене жалить? У ту, що й собака, котрий кусає палицю, не маючи сили завдати шкоди подорожньому. Ти будеш сміятися, коли я тобі розкажу про те, що почув удома після всеношної. Отже, мені все моє життя доведеться боротися з цими потворами? Це так, мій дорогий. Наше християнське життя – це військова служба. Але якщо я сам не Геркулес, то Христос є для нас взірцем багатьох *героїв*. Під його стягами ми боремось. Бувай здоров, мій найдорожчий, і люби *грецькі Музи разом з доброчесністю*! Твій *щирий друг Григ[орій] Сав[ич]*.

Вислухай, мій милий, про що я вчора дізнався від нашого п[реподобного] й найученішого префекта, коли йшлося про підступність неправедних. Ось такий *двовірш*:

Не плести інтриг, рук не плямити кров'ю,
Не говорити брехні, говорити всю правду.

Віршами ми перекладаємо це так:

Зла не замислюй, не плямуй і правиці кров'ю,
Не смій говорити брехні, говори тільки правду.

65

[Харків, кінець листопада – початок грудня 1763 р.]

Cariss[ime] Michaël, fortis esto!

Natatorem tuum δήλιον vix adminiculo lexici intellexi[509]. Proinde par pari retulisti, id est ἀντὶ αἰνίγματος aenigmate percussisti. Sed quid tuus velit sibi carcinus[510]? an poeta est tam perspicuus, quam in narrando ὁ πίθηκος; sed aliquid inaudivi de illo et te et me. Dixi R[everendi]ss[imo] P[atri] Praefecto[511]. Risit satis. Tu quid? nonne despondes animum? Ego vero mihi vehementer gratulor, quod tam κακίστοις displiceo.

Crede mihi, laus est displicuisse malis.

Sine ringantur, rumpanturque, tu tuam viam honestatis pertinaciter urge, cetera ne pili quidem facito, ac tanquam ranas palustres contemnito. Si sese ipsos

oderunt et quotidie occidunt, quid postulas, ut aliis bene faciant? Nihil illis miserius; et tu beatus es, quorum improbitate abutitur ὁ θεὸς ad tuam utilitatem. Fortassis non tam libenter nostra uteremur familiaritate, si nihil per illos esset impedimenti. Naturam quo magis sistas, plus incites. Vale καὶ ἀνδραγάθεε!

Σὸς Γρηγώριος ὁ Σαβ[βίν].

Ubi véneris, aenigma praesenti solvam…
Heus! parce valetudini; quid a mensa curris mox ad stu[dium][512].

*

Найдорожчий Михайле, будь мужнім!

Твого *делоського* плавця я ледве збагнув за допомогою словника. Таким чином, ти на рівне відповів рівним, тобто *за загадку* побив мене загадкою. Але що ж має означати твій рак? Мабуть, поета так само легко зрозуміти, як *мавпу*, коли вона веде розповідь. Зрештою, дещо, що стосується тебе й мене, я таки зрозумів. Сказав п[реподобному] о[тцю] префектові. Той дуже сміявся. Ну, а як ти? Не занепав духом? Я ж принаймні дуже задоволений тим, що не подобаюсь таким *мерзотникам*.

Повір мені: похвально не подобатись поганим.

Чи лихословлять вони, чи обурюються, ти вперто продовжуй іти шляхом добра, а іншому не надавай жодного значення й зневажай їх, як болотяних жаб. Якщо вони самих себе ненавидять і щоденно вбивають, то як же ти вимагатимеш від них, щоб вони робили добро іншим? Немає нічого жалюгіднішого, ніж вони, і ти щасливий, що їхню злість *Бог* обертає на твою користь. Можливо, і ми не з такою приємністю відчували б близькість один до одного, якби не зустрічали спротиву з боку таких людей. Що більше ти гальмуєш природу, то більше її збуджуєш. Бувай здоров і *будь хороброю людиною*!

Твій Григорій Сав[ич].

Коли прийдеш, загадку відгадаю при тобі…
Гей, послухай! Бережи здоров'я, навіщо від столу зразу біжиш до [навчання].

66

[Харків, кінець листопада – початок грудня 1763 р.]

Carissime Michaël, salve!

Intolerabili invidiâ oneravit te nostra ὁμιλία καὶ συνουσία, quam quod tam generose fers, multi admirantur; ego autem agnosco sincerum tuum in nos amorem, qui malis livorem odiumque vulgi tolerare, quam convictu colloquioque nostro carere. Proinde licet scio semper τὸ κάκιστον θηρίον[513] comitari generosa facinora solere, veluti fumus ignem[514], nos tamen tui miseret, qui dignus es triplô redamari. Certum igitur est calamo abstinere in posterum, nec quidquam literarum ad te missitare, cedendumque multitudini aexistimavi, ne quid incautus laedere possim eum, de quo illud potest usurpari:

Amicus certus in re incerta cernitur[515].

Tu quoque desine ad nos schedulas dare tuas mellitas, donec sedetur tumultus iste flammaque odii desidat. Durum quidem hoc, sed quid amori est intolerabile? Málo mihi esse pejus, ut tibi sit melius. Absens igitur cum absente tacite colloquemur. Tu interim nostra leges, quae ad te per annum dedimus, si voles et siquid ibi dictum vel paulum ad bonas illas literas aut ad virtutem conducibile, memor interim, non semper τὸν δία pluere[516].

Θαρσεῖν χρή φίλε Βάττε. τάχ' αὔριον ἔσσετ' ἄμεινον.

Fidere, Batte, decet; melius cras forsan habebit[517].

Valedico tibi, carissime!

Tuus animo ὁμιλητὴς Γρηγώρ[ιος] ὁ Σαβ[βίν].

*

Найдорожчий Михайле, здрастуй!

Наш *зв'язок і близькість* поклали на тебе тягар нестерпних заздрощів, що його ти несеш із такою мужністю, якій багато хто дивується. Отже, я бачу твою щиру любов до мене, коли ти вважаєш за краще терпіти заздрощі й ненависть черні, аніж припинити наше спілкування й наші бесіди. Тому, хоч я й знаю, що *найлютіший звір* зазвичай повсякчас слідує за благородними вчинками, як дим за вогнем, мені, однак, шкода тебе, бо ти заслужив того, щоб тобі відповідали потрійною любов'ю. А втім, надалі доведеться утриматись від писання тобі листів. Я вирішив поступитися юрбі, щоб якось через необережність не зашкодити тому, до кого можна віднести слова:

у час непевний друга видно певного[518].

Ти також припини надсилати мені свої чарівні листи, доки не вляжеться це збентеження й не затихне полум'я ненависті. Це тяжко, та чого не може знести любов? Я волію, щоб мені було гірше, аби тобі було краще. Будемо, отже, мовчки вести розмову, як відсутній із відсутнім. Ти ж тим часом перечитай ті мої листи, які були адресовані тобі впродовж року, – коли цього хочеш і коли бодай щось сказане там здатне хоч трохи посприяти корисним знанням та доброчесності, – пам'ятаючи при цьому, що *Зевс* не завжди посилає дощ.

Треба бути мужнім, любий Батте, можливо, завтра стане краще.

Бажаю тобі здоров'я, найдорожчий!

Твоєї душі *співрозмовник Григор[ій] Сав[ич].*

67

[Харків, кінець січня – початок лютого 1764 р.]

Χαῖρε φιλτάτων φίλτατε.

Τιμιώτατε μοῦ Μιχαήλ.

Mitto tibi strenam, tu arripe pileum[519]; assero te manu prehensa… Quorsum, inquis, strena, cum non sit novus annus? Et an sine pileo erat Michaël? Venit, heus! audi me!

Venit post multas una serena dies[520].

Novus tibi mihique annus est, cum novum atque Saturnium est tempus, cum Κρόνου τὸν βίον[521] vivimus hodie: nonne igitur dignum est mittere strenam? Et an non pileum habes? Revoco te ad pileum, inquam, id est ἐλευθερίαν. Sed tu non modo pileum, verum etiam zonam astringe lumbis tuis. Et arripe τὴν ῥάβδον sive scipionem sive sceptrum, ut fecit Israël exiens de Aegypto, ac ede non agnum, sed caseum hunc[522], linquens execrabilem terram Barbajanam[523], et liberatus in novam. Gaude carissime! et nobis quam ocyssime rescribe. Haveo literulas tuas plusquam mellitissimas, quibus hactenus privatus fui. Tu cum Zacharia salve τὴν σιωπὴν[524].

Tui desideratissimus Greg[orius] Sab[bin].

Diplomate Alexandri Magni involvi strenam, Diplomate Dato de libertate Slavonicae olim genti[525], si credere fas est, quod optimum est omen.

Vale, salve.

*

Здрастуй, найдорожчий для мене з найдорожчих,
найдорогоцінніший Михайле!

Посилаю тобі новорічний подарунок, хапай шапку; оголошую тебе вільним, взявши за руку. Що за новорічний подарунок, – скажеш ти, – коли Нового року немає? І хіба без шапки був досі Михайло? Так, Новий рік минув, вислухай мене!

"Після численних днів день наступив ясний".

Для мене й *для* тебе – Новий рік, бо новим є й Сатурнів час, бо сьогодні ми живемо *життям Кроноса*, то хіба не годиться послати подарунок? І хіба немає у тебе шапки? Закликаю тебе до шапки, тобто до *свободи*. Але ти не тільки одягни шапку, а й пов'яжи поясом свої чресла. І візьми *палицю*, або жезл, або скіпетр, як це зробив Ізраїль, виходячи з Єгипту, і споживай не агнця, а цей сир [який я тобі посилаю], залишивши прокляту Барбаянську землю, і будь вільним у новій землі. Радій, найдорожчий, і мені якнайшвидше відпиши. Прагну твоїх *листів* більше, ніж тих найсолодших *листів*, яких я досі був позбавлений. Ти разом із Захарією поруш *мовчанку*.

Дуже прагну до тебе. Григ[орій] Сав[ич].

Подарунок я загорнув у грамоту Олександра Великого, яку, наскільки цьому можна вірити, *було дано*, щоб забезпечити свободу слов'янському народові, що я вважаю доброю ознакою.

Прощавай, бувай здоров!

68

[Харків, *лютий* – травень 1764 р.]

Salve θησαυρέ μου, Michaël pretiosissime!

Narrabo tibi quaedam, si non utilia, certe non turpia. Facessat enim turpitudo a nobis omnis! Post Sanctam Λειτουργίαν heri invitatus forte praeteriens a quodam sum Monacho, homine non ex eorum quidem numero, qui laicos

lasciviâ superant, sed tetrico, ac solitudinis unice amante et sobrietatis, καὶ φιλοβίβλῳ. Is laetus me ἐκδεξάμενος coepit queri de morbo, quem nec ipse, utpote et internum et nuperum, nosset. Dum quaeritur genus morbi, narrat ille, se olim habuisse uxorculam et liberos, deinde summo dolore amisisse omnia. Sese ex illo tempore semper petere solitudinem, turbam sibi esse odiosam. Nam post mortem eorum, se quidquam laetitiae sensisse, nunquam meminisse. Ne plura persequar, cognovi illum, a Daemonio τῆς λύπης summe excruciari, quem vulgo melancholicum vocitant. Hoc, inquit, tristior fio, quod et mihi simile fatum fore, conjicio. Hic ego: quomodo, quaeso? Daemonium, ait, ter imo quater allisam terrae, me et socru meâ spectante exanimavit uxorculam. Et causam postea repetiit, unde daemonium esset ingressus. Uterque nostrûm, ait, summopere sumus perterriti ex domûs incendio: hinc daemon in illam introiit metus, vulgo Переполох[526].

Dum consulo homini, prope ipse perii. Coepi consolari, ad me invitavi, offero vinum, recusat. Dum quaerimus causam colloquii, de molestiis murium coepi ipse queri, perrodi ab ipsis supernum solum, penetrare in cubiculum. O pessimum, inquit, προγνωστικὸν. Breviter: ex colloquio plurimum mihi de suo daemonio participavit. Ut enim τὸ πνεῦμα τῆς πορνείας ἔχων facile impuris salacibusque dialogis transfundit in familiarem, sic mihi iste suum spiritum; adeo refert, quocum consuetudinem quotidianam habeas, quem audias. In verbis uniuscujusque spiritus sive bonus sive malus latet. Quae dum haurimus, spiritum imbibimus. Τὸ οὖν δαιμόνιον τῆς λύπης mire coepit me cruciare, nunc mortis metu, nunc malorum in posterum eventuum; coepi enim protinus hariolari sic: hoc fecerant mihi mures Perejasloviae, et ejectus sum cum maximo dolore e seminario[527], ergo etc. Sic in domo ejus (μυριάδα exemplorum suppeditavit) factum erat, et mortuus est. Atque hoc modo, mellitissime Michaël, toto me die Sophista[528] Daemon ille exercuit et huc allusi dicens tibi heri: нѣчто мнѣ печално было[529]. Rogasti: Как? Было, inquam, нѣчто. Digressis vobis heri ubi obdormivi, in insomnio me persequitur Daemoniacus; effugio, te aggreditur; tibi dum succurro, rursum in illum incido, impetum ejus in me derivans ac vix salvatus sum. Exoritur aliud somnium, sed tutius et sanius nimirum, ut opinor, jam mente ad pristinum statum redeunte. Visus sum confidenter ire cum pretiosissima et artificiosissima lancea argentea ad aulam quandam magnificam, Satellitibus in statione stantibus passim adeo, ut tamen nemo me auderet impedire. Ubi ad pulchram portam aulae est ventum; rogant me quidam, ut certos aliquot Poëtae (non memini cujus) interpreter et commenter versus, ad propellendum taedium facientes. Occepi, et maximam vim lacrumarum effudi, clamans: “Кто мнѣ даст море слез?[530]” Quae, inquam, insania hoc a Poetis petere praeterito Deo? Si ubique Deus est, si in hoc vitro (testam[531] vitrum de terra tollens) est Deus, si nusquam non est, “аще в нем живем и”[532] etc., quid petis aliunde solatium, et non ex te ipso[533], qui omnium creaturarum es optima? Et similia. Hìc somno solutus protinus incinui: “водна звѣра во утробѣ”[534] etc. Deinde laetus valde sum factus. Et an non tibi videor fuisse in visceribus marinae belluae, si Ἀποκαλυπτικὸς звѣр[535] est diabolus? Certe diabolum existimo inter

alias affectiones τὴν λύπην; cum quibus spiritibus pulchrum et dulcissimum puto mihi dimicare.

Vale, carrissime! ac mihi commilito esto.

Tuus Gregor[ius] S[abbin].

Rescribe tria verba, quando enim vidi tuos?

*

Здрастуй, *мій скарбе*, найдорогоцінніший Михайле!

Розкажу тобі дещо, коли й не корисне, то й не ганебне. Нехай залишить нас усе ганебне! Учора після святої *літургії* мене по дорозі запросив до себе один чернець, не з тих, котрі в розпусті перевершують і мирян, а людина похмура, любитель самотності й тверезості, *книголюб*. Він із радістю мене *прийняв* та й почав був скаржитись на хворобу, якої він і сам не знав, оскільки вона внутрішня й з'явилась недавно. Пояснюючи, що це за хвороба, він розповів, що мав він колись жінку й дітей, потім, на превелике своє горе, усе втратив. З того часу він завжди шукає самотності, юрба стала для нього нестерпна. Після їхньої смерті він не пам'ятає, щоб коли-небудь відчував радість. Коротко кажучи, я зрозумів, що його страшенно мучить демон *печалі*, котрого зазвичай називають бісом меланхолії. "Я стаю тим смутніший, – каже він, – чим більше думаю, що й на мене чекає та сама доля". "Яким чином, скажи на милість?" – питаю я. "Біс на очах у мене й моєї тещі три, навіть чотири рази звалив на землю мою жінку й позбавив її життя". А далі назвав і причину того, чому напав біс. "Обоє ми, – сказав він, – дуже перелякалися, коли горіла наша хата. Звідси в неї і вселився демон страху, по-народному [Переполох]".

Даючи поради цьому чоловікові, я й сам ледь не пропав. Я почав його заспокоювати, запросив до себе, дав йому вина, але він не схотів. Шукаючи теми для розмови, я почав скаржитись, що миші не дають мені спокою, що вони прогризли підлогу й залізли до моєї кімнати. "О, це дуже погана *прикмета*!" – сказав він. Одним словом, своєю розмовою він передав мені більшу частину свого демона. Бо як той, *хто має дух блудливості*, своїми нечистими й хтивими розмовами легко передає цей дух своєму ближньому, так і він передав мені цей дух. Дуже важливе значення має те, з ким ти щодня спілкуєшся й кого слухаєш. Поки ми їх слухаємо, ми вбираємо в себе цей дух. *Таким чином, демон печалі* почав щосили мене мучити – то страхом смерті, то страхом нещасть, які мають статися. Я прямо став міркувати таким маніром: переяславські миші були причиною того, що мене викинули з великими неприємностями із семінарії, значить… і т. ін. Так було в домі такого-то й такого-то (він навів *безліч* прикладів), – і незабаром той-то й той-то помер. Відтак, найдорожчий Михайле, увесь день цей софіст-демон мучив мене, і я вчора натякав тобі на це, сказавши: ["Нѣчто мнѣ печално было"]. Ти спитав: ["Как?". "Было"], – відповів я, – ["нѣчто"]. Коли я ліг спати, після того, як ви вчора розійшлись, уві сні мене стало переслідувати бісеня. Я втікаю, воно

нападає на тебе, поки я допомагаю тобі, воно на мене нападає, я вислизаю – і так ледь урятувався. Снився мені й інший сон, безперечно, заспокійливіший, як я гадаю, здоровий, який свідчить про те, що розум повертається до звичного стану. Мені снилося, нібито я із надзвичайно цінним, мистецьки оздобленим срібним списом упевнено крокую до якогось розкішного палацу, причому на варті всюди стоять охоронці, котрі слідкують за тим, щоб мені ніхто не насмілився стати на заваді. Коли ж я дійшов до прекрасних дверей палацу, то якісь люди почали мене прохати перекласти й прокоментувати кілька віршів поета (не пам'ятаю якого саме), котрі служать задля того, щоб розганяти нудьгу. Я почав і пролив чимало сліз, вигукуючи: ["Кто мнѣ даст море слез?"]. Яке, кажу я, безумство вимагати цього від поетів, проминаючи Бога! Якщо Бог усюди, якщо він присутній ось і в оцьому черепку (при тому я підняв із землі черепок), якщо він існує всюди ["аще в нем живем и"] та ін., то задля чого ти шукаєш розради в інших місцях, а не в самому собі? Адже ти найкращий з-поміж усього творива. Тут, прокинувшись, я відразу ж заспівав: ["Водна звѣра во утробѣ"] та ін. Після цього мені стало дуже весело. Чи не здається тобі, що я був у череві морського звіра, якщо *апокаліптичний* [звѣр] – це диявол. А дияволом я серед інших станів духа вважаю печаль. Сподіваюсь, що з цими духами я успішно та завзято змагаюся.

Бувай здоров, найдорожчий, і будь моїм товаришем у боротьбі!

Твій Григор[ій] С[авич].

Напиши три слова, коли я побачу тебе?

69

[Харків, друга половина червня 1764 р.]

Carissime Michaël!

Cogita, utrum placet genio tuo custodire per vacationum spatium judicis filium, ceterosque; sin minus, poteris aleam jacere, atque aulicam delibare vitam. Hinc multa capies commoda. Primum dulcius vives in sequentem annum in scholis, diversatus apud alios; solet enim taedium oboriri eodem diu loco moranti. Deinde consules etiam crumenae. Denique hoc quoque adde, satisfacies obstinatis istis cordibus. Hac tamen lege, ut tibi liberum sit remeare mature Theologiae graecisque litteris operam daturo. Alioquin quae haec dementia aurum carnale anteponere auro bonarum literarum sapientiaeque Christi? Si hanc conditionem accipient, non repugnabo tuis commodis, quae ubique debent meis esse potiora, alioquin non sum verus amicus. Interim nobis licebit vel raro per literulas colloqui. Abi et arma te non tam propter taedium, quam adversus mundum, custodi animae tuae virginitatem. Abibis enim ex fumo in ignem. Antehac tantum audisti de mundo, nunc videbis. Quod si в Бурлуках[536], etiam potero facile invisere tecumque amantissimo amantissime coram fabulari. Diu delibera, et semel statue[537]. Σπεῦδε βραδέως[538]. Fortis esse disce. O utinam possim tibi salutare dare consilium! Aliquando tamen necessitati accomodari sapientis est.

Vale, cariss[ime]! Tibi fideliss[imus] Gregor[ius] Sab[bin].

Quid velis me aut facere tibi aut dicere apud R[everendi]ss[imum] P[atrem] Praefectum[539] aut… rescribe brevissime!

*

Найдорожчий Михайле!

Подумай, чи не згодишся ти під час канікул стежити за заняттями сина судді та інших. Якщо ні, можеш кинути жереб і зажити двірцевим життям. Прийнявши цю пропозицію, матимеш багато вигод. Насамперед, приємніше буде жити в наступному році, навчаючись у різних школах, бо зазвичай стає нудно, якщо довго залишатись на одному й тому самому місці. Крім того, подбаєш про гроші. Нарешті, додай до цього, що ти вдовольниш ці уперті серця. Однак це за тієї умови, якщо матимеш можливість своєчасно повернутись, щоб зайнятися богослів'ям і грецькою літературою. В іншому разі, яке безумство надавати перевагу тілесному золоту перед золотом наук і Христової мудрості! Якщо вони приймуть цю умову, то я не буду заперечувати проти твоїх вигод, яким я всюди надаю перевагу перед моїми, інакше я не був би твоїм справжнім другом. За цей час у нас буде можливість хоч зрідка вести бесіду листами. Отже, їдь і озброюйся не так проти нудьги, як проти світу, пильнуй чистоту своєї душі. Адже ти потрапиш із диму в полум'я. До цього часу ти тільки чув про світ, а тепер його побачиш. Якщо ти будеш [в Бурлуках], то я зможу легко навідатись до тебе і з тобою, вельми дорогим мені, віч-на-віч вести приємнішу бесіду. Довго думай, а раз вирішуй. *Спіши повільно*. Навчись бути сильним. О, якщо б я міг дати тобі рятівну пораду! Однак у деяких випадках мудрому належить зважати на необхідність.

Бувай здоров, мій дорог[ий]! Вельми від[даний] тобі Григор[ій] Сав[ич]. Якщо хочеш, щоб я щось зробив для тебе чи сказав п[реподо]б[ному] о[тцю] префектові…, напиши якомога швидше!

70

[Харків, 8 листопада 1764 р.]

Χαῖρε σφόδρα, θύγατερ Σιών,

κήρυσσε, θύγατερ Ἰερουσαλήμ etc.[540]

Dominus enim tuus, licet est *παλαιὸς κατὰ ἡμέρας*[541], novus tamen est eo, quod paucissimis ac rarissimis insidet. Neque enim tales animae sunt qualeslibet, quibus tuus Rex ille imperat; sed et ipsae sunt novae, non ligatae spurcis servilibusque cupiditatibus, quales sunt illae, quas non tuus iste *καλούμενος ὁ ὢν*[542], sed alius non novus sed vulgaris regit Χριστὸς, ac nemini non communis, licet totum prope mundum et colluviem hominum moderatur. Sed illae taceant, quae de Edom sunt et de Idumaea[543]: ex malo enim *θησαυρῷ* mala proferunt[544], spirantes morticinas.

Illam filiam, quam Mater Σιὼν genuit[545]

(nolo natas de lacu miseriarum et de limo)

pulchram, pulcherrima novaque spirantem haveo audire, gestareque oculis, quae tota spirat *θυμιάματα*. Recens enim et nova fragrantia de Spiritu illo exhalat, qui

semper est vivus et antiquus tamen diebus[546]. Te amat omnis similis anima, tuosque sequitur gressus, quaecunque et ipsa est ejusdem Matris Ἰερουσαλὴμ filia. At filia Edom licet indignatur, hoc tamen tacite id est serviliter facit, heram te esse probe sentiens, et hoc ipso sese servam ostendens. Videt enim ex non vulgaribus non vulgaria admirandaque praemia, novam inusitatamque gloriam, cum et Rex ipse sit admirandus, quia justus et mitis. Ego autem licet multa et confuse dixi, nunquam tamen animo non alloquor, nunquam non specto te. Quodsi paulum aversi visi sumus, tanto magis nunc exardescimus. Sed salutare tuis hodie γενεσίοις te visum fuit, ὦ φιλτάτη ψυχὴ μου τρισπόθητε Μιχαήλ, χαῖρε. Σὸς Γρ[ηγόριος] ὁ Σ[αββίν]. 1764, Nov[embris] 8.

*

"Радій вельми, дочко Сіону,
Проповідуй слово Боже, дочко Єрусалима" та ін.

Адже Господь твій, хоч і *старий днями*, у той же час новий, оскільки він живе мало в кому й рідко в кому. Це зовсім неабиякі душі, якими керує той твій Цар. Вони теж нові, не пов'язані з нечистими й рабськими пристрастями, як ті душі, котрими править не цей твій, *що називається Сущий*, а інший, не новий, а звичний *Христос*, не для всіх спільний, хоч він і править майже всім світом і всіма людськими покидьками. Але нехай мовчать ті, хто родом з Едома та Ідумеї, бо з поганого *скарбу* вони виносять погане і тхнуть мертвечиною.

Але ту дочку, яку народила мати *Сіон*

(я відкидаю народжених з озера зла та бруду),

найкрасивішу, сповнену новими пахощами, – її я жадаю почути й побачити, її, що пахне вся *фіміамом*, бо вона свіжа й новим жаром дихає від того духа, який завжди живий, хоч старий днями. Тебе любить всяка подібна до тебе душа й слідує твоїм стопам, бо вона й сама дочка тієї ж матері *Єрусалима*. А дочка Едома, хоч і гнівається, однак робить це мовчки, тобто по-рабському, добре відчуваючи, що ти пані, і тим самим показуючи себе рабою. Бо вона бачить, як з незвичайного походять незвичайні й дивні дари, бачить нову й незвичайну славу, тому що й сам Цар гідний подиву, бо він справедливий і лагідний. Щодо мене, то хоч я й багато що сказав неясно, однак завжди з тобою в думках розмовляю й завжди бачу тебе перед собою. Якщо здавалось, що ми трохи були один одним невдоволені, то тепер іще більше палаємо любов'ю. Але я вирішив сьогодні вітати тебе з *днем народження. О найлюб'язніша душе моя, тричі жаданий Михайле, радій! Твій Гр[игорій] С[авич]*. 1764, 8 лист[опада].

71

[Харків, листопад 1764 р.]

Carissime Michaël!

Mitto tibi duas, quas vocant, lapsus sum: tres στροφὰς ποιητικὰς, aptatas ad modulationem illam, quam didicimus a degenere illo Monachorum

Καλλιστράτῳ[547]. Has concinnavi, ut cum puero uno alterove non soli tibiis caneremus. Porro ne vana essent omnino verba, inserui aliqua de sententia divina planiuscule rudique, ut ajunt, Minerva, quae nos semper et subinde respicere extrema docet[548]. Nam haec primum in mentem sese obtulerunt, cum circumspicerem. Et mea quidem sententia nec cautus nec prudens nec callidus est putandus, qui hoc identidem non factitat. Hoc veteres sapientes factitarant, et hanc ob causam, ni fallor, Apollo τέσσαρα ὦτα ἔχων[549], Romanus autem Janus διπρόσωπος[550] fingebatur et pingebatur. Et si offenderis ethnica theologia, vide an non huc pertinet Specula illa Habacum[551] aut Pauli illa altitudo et longitudo[552]. Sed vale carissime ac nostras in Domino nugas boni consule, ut soles. Ad te quando et qua parte diei venire jubes, veniam, sed per puerum significa. Tuus Gregor[ius] S[abbin].

*

Найдорожчий Михайле!

Надсилаю тобі дві, – ні, я помилився, – три так звані *поетичні строфи*, підібрані до мелодії, якої ми навчилися від відомого тобі недостойного ченця *Каліст*рата. Я їх склав, щоб мати можливість співати з кимось із хлопчиків, а не лише виконувати цю мелодію на флейті. Потім, намагаючись, щоб слова не були геть беззмістовні, я надав їм певного релігійного змісту, в дусі, як кажуть, простонародної мудрості, яка нас учить оглядатися завжди й раз у раз на наслідки. Останнє прийшло мені насамперед на думку, коли я підшукав потрібні слова. І, по-моєму, не можна вважати обережним, розсудливим того, хто не діє так само. Це практикували і стародавні мудреці, і, якщо не помиляюся, з цієї ж таки причини Аполлона зображували й малювали з *чотирма вухами*, а римського Януса – *дволиким*. А якщо ти гребуєш поганським богослів'ям, тоді зверни увагу, чи не сюди належать також знані дзеркала Аввакума або висота й довжина Павлова. Але бувай здоров, найдорожчий, і прийми прихильно в Господі, як це ти зазвичай робиш, наші дрібнички! Коли і в який час накажеш прийти до тебе, прийду, повідом через хлопчика. Твій Григор[ій] С[авич].

72

[Харків, жовтень – листопад 1762 р.]

Salve, Anima mihi carissima,
Mi Michaël!

Questus es heri de quodam male in te animato. Quid agas? Sic est hominum vulgus, ambitiosum, iracundum, philautum, et quod pessimum est mendax et invidum. Non potes tibi ne unicum quidem amicum parare, quin simul duos tresve acquiras inimicos, ut verissime dictum sit, eum, qui inimicos non haberet, ne amicum quidem possidere. Vulgarium rerum mercatura, si felicior fit, movet invidiam, nedum bonus emptus amicus. Sed stultissimum genus hominum, amicos emere ambit, nec nomisma habere curat. Quod autem est nomisma, quo amici comparantur, didicisti ex Plutarcho[553]. Divinum munus est virtutis indoles

ceteraeque pulcherrimae dotes, quae pelliciunt ad amorem; has nemo sibi largiri potest: Dei est haec gratia; quibus cum sunt privati, restat, ut invideant, ad naturalem infelicitatem novam ex sese fabricatam addentes, puta animi vitiositatem, usu comparatam. Indigni igitur sunt, qui amentur, non tam propter naturae injuriam, quam quod id, quod parca manu a Deo acceperunt, deprávant, non contenti sorte, sed invidi et obmurmurantes[554]. Hi sunt, qui irascuntur tibi, et oderunt, queruli, lividi, ostentatores tamen, ne videantur carere, clam conscii sunt paupertatis suae, et exeduntur. Hos tu fuge, nec in sinum admitte. Saluta illos, loquere humane, et, si res postulat, juva; sed ut vulgum, non ut amicos fideles. Quodsi me quaeris de quibusdam, videor mihi perspexisse juvenem bonum esse Jacobum Правиц[кій][555], non lividum, simplicem, verae doctrinae avidissimum, dotibus suis contentum, ad honestatem plane natum, mitem, humanum[556]. Haec sunt quae me pellexerunt in ejus amorem. Talis ingenii videtur esse et Basil[ius] Biłozor[557]. Quamdiu tales putavero, amavero tam diu. Vale, dulcissime! et nos redamare perge!

Tui amantissimus Gregor[ius] Sab[bin].

*

Здрастуй, найдорожча мені душе,
мій Михайле!

Учора ти скаржився на одного з твоїх недоброзичливців. Що ж робити? Така людська чернь: честолюбна, дратівлива, самолюбна, а що найгірше, – брехлива й заздрісна. Ти не можеш знайти жодного друга, не знайшовши разом із ним двох-трьох ворогів. Як дуже правильно сказано: той, хто не має ворогів, не має також і друга. Торгівля звичайними речами, якщо вона вдала, викликає заздрощі, а тим паче придбання друга. Але безмірно нерозумний людський рід бажає купувати друзів і не турбується про те, щоб мати для цього гроші. Що це за гроші, за допомогою яких здобувають друзів, – ти знаєш із Плутарха. Задатки чеснот та інші найпрекрасніші властивості, що закликають до любові, – це Божий дар; їх ніхто не може здобути, вони – ласка Божа. Коли люди їх позбавлені, їм залишається тільки заздрити, додаючи до природного нещастя нове, створене самою людиною, тобто порочність душі, яка виникає під впливом звички. Таким чином, люди не гідні любові не стільки з несправедливості природи, скільки тому, що псують одержані ними від Бога скромні здібності й, незадоволені своєю долею, заздрять, ремствують. Такі ті, котрі на тебе гніваються й ненавидять тебе, – вони вічно скаржаться, заздрять, хваляться, щоб не показати свого убозтва, яке вони в глибині душі усвідомлюють і яким мучаться, – уникай їх, не товаришуй із ними. Вітай їх, говори ввічливо, а якщо треба, то й допомагай їм, але як звичайним знайомим, а не як вірним друзям. Тому що ти питаєш мене про декого, то, мені здається, я пересвідчився, що Яків Правиць[кий] – юнак хороший, не заздрісний, простий, дуже жадібний до істинної науки, задоволений своїми здібностями, від природи по-справжньому порядний, м'який, людяний. Це ті якості, що спонукали мене

полюбити його. Такої ж вдачі, як мені здається, і Василь Білозор. Поки я їх такими вважаю, до того часу й любитиму їх. Прощавай, найдорожчий, і постарайся любити мене взаємно!

Вельми люблячий тебе Григор[ій] Сав[ич].

73

[Харків, липень 1766 р.]

EX PLUTARCHO

de animi tranquillitate[558]:

"Existimabam divites ego, Phania[559],
non gemere noctu[560], carpere soporem suaviter"[561]. Post:
Est ergo vitae consanguinea molestia.
Vitae haec adest molli, clarae vitaeque adest,
Inopique consenescit vitae[562]. – Menander[563].

Sed veluti timidi, inter navigandum nausea correpti, melius se habituros putant, si in lintrem e lembo, rursumque inde in triremem escendant nihil agentes, quia bilem et metum secum transferunt; ita, vitae mutationes non tollunt ex animo id, quod aegre facit ac perturbat.

Id autem est imperitia rerum, judicii inopia, et impotentia atque inscitia recte utendi statu praesenti.

Haec sane tam divites, quam pauperes jactant, coelibes conjungesque; ob haec forum fugitur, rursus molestum est otium; ob haec produci in aulis volunt, producti statim aegre ferunt.

Ob inopiam (iudicii) morosi sunt, quibus est male.

Aegrotis et uxor molesta est, et Medicum incusant, et lectulus displicet, et de Amicis

Gravis est, qui venit, abiens parit molestiam.

Morbo autem fugato, aliaque facta temperie, qui heri amylum, ova, panem e cribrata farina respuebat, hodie cibarium panem cum nasturtio alacriter et suaviter edit. Eodem modo Recta RATIO quodvis vitae genus, quamlibet mutationem reddit facilem[564].

Exempla[565]:

Alexander mundos alios desiderabat[566], at Crates, pera et pallio instructus, vitam tanquam festivitatem quandam per jocum et risum exigebat[567].

Sicut igitur calceus una cum pede non in diversam partem convertitur, sic animi affectio vitam sibi conformem reddit. Non enim consuetudo, ut quidam dixit, vitae modum facit jucundum[568], sed PRUDENTIA optimam parat vitae rationem.

Ergo fontem tranquillitatis animi in nobis situm expurgemus et excolamus, ut externa etiam tanquam familiaria non cum molestia nobis usurpentur[569].

Nil est quod irascare rebus scilicet.
Non ira curae illis tua est; bene huic erit,
Qui rebus obtingentibus recte utitur.

Id ergo est primo omnium exercitatione perdiscendum, ut, quo pacto is, qui canem ferire lapide cum voluisset, icta noverca dixit: ne sic quidem, inquit, jactus lapis male cecidit[570], – ita nos quoque ea, quae nolentibus nobis fortuna obtulit, alio transferre sciamus.

Actus in Exilium Diogenes, ne hoc quidem male: philosophari cepit[571]. Zeno Citiensis[572], audita navi oneraria, quam unicam reliquam habebat, una cum mercibus vi fluctuum obrutam ac submersam, laudo, inquit, tuum factum, o fortuna, quae nos in palliolum et porticum redigis[573].

Quid obstet, quo minus ista imiteris?

Obeundo magistratu impegisti? vives postmodum ruri rerum tuarum satagens. Ambiens Principis amicitiam repulsus es? vives periculorum ac negotiorum liber. Accidit per calumniam vel invidiam exsibilatio aliqua et infelix successus? Secundo vento ad Musas et Academiam navigare licet, quod fecit Plato, post naufragium amicitiae cum Dionysio[574]. Ac profecto ad parandam animi tranquillitatem multum conducit illustres viros considerare, qui eadem qua nos fortuna aequo animo sunt usi[575]. Inimici stolidos turbant, quorum delicta non persequeris, sed tua te affectione animi oblectabis. Est insani ob amissa dolere, non gaudere relictis. Quid habemus? vitam, valetudinem, solem, otium, loqui, tacere, etc.

Eas Rationes, quae adversus animi perturbationes auxilio sunt, cordati ante quam perturbentur, meditari debent, ut multo ante praeparatae, plus habeant virium.

Eos, qui unum aliquod vitae genus molestia putant vacare, Menander erroris admonet praedictis versibus[576].

*

З Плутарха

про спокій душі:

“А я-то думав, Фанія,

що багачі не стогнуть ніччю, сплять-бо солодко”. Потім:

“Отож, печаль завжди з життям пов’язана.

Вона існує у житті солодкому, існує також в славному,

Та тратить силу в бідному житті”[577] (Менандр).

Утім подібно до того, як люди боязкі, захворівши під час плавання на морську хворобу, вважають, що вони будуть почуватися краще, коли з великого судна пересядуть до невеликого човна, а звідти знову перебираються в тривесельник, нічого цим не досягаючи, оскільки разом із собою переносять жовч і страх, – так і життєві переміни не усувають із душі того, що приносить прикрощі й турбує.

Таку саму роль відіграють недосвідченість у справах, слабкість і безпорадність судження, а також невміння правильно використати дійсне становище.

Без сумніву, від цього страждають багаті й бідні, неодружені й жонаті, і з цієї ж таки причини люди уникають публічних місць, з цієї ж причини

обтяжлива бездіяльність, з цієї ж причини хочуть здобути доступ до палаців, а здобувши, одразу ж розчаровуються.

"Через нерозсудливість сердиті ті, кому погано".

Для хворих і жінка є тягарем, і лікаря вони звинувачують, і постіль їм не подобається, а щодо друзів, то

неприємний їм той, хто приходить, і викликає незадоволення той, хто відходить.

Коли ж хвороба пройшла, стан змінився, тоді той, хто ще вчора відмовлявся від крохмалю, яєць, хліба з просіяного борошна, сьогодні з апетитом і втіхою їсть простий хліб із кмином. Таким же чином здоровий РОЗУМ робить легким будь-який спосіб життя, будь-яку переміну.

Приклади:

Олександр прагнув здобути інші країни, а Кратес, маючи тільки торбу і плащ, провадив життя, ніби якесь свято, серед дотепів і сміху.

Таким чином, як черевик і ступня не обернені в різні боки, так і нахил душі створює відповідне собі життя. Бо не звичка, як хтось сказав, робить життя приємним, а РОЗСУДЛИВІСТЬ створює найкращий спосіб життя.

Тому будемо очищати й берегти закладене в нас джерело спокою душі: для того, щоб стороннє сприймалось без невдоволення, як щось властиве нам.

Не слід нам дратуватися обставинам,
Бо це не помагає; добре лиш тому,
Хто чинний стан як слід використовує[578].

Отже, це правило слід добре засвоїти в першій вправі, щоб, подібно до того, хто, жбурнувши камінь у собаку, влучив у мачуху й мовив при цьому: "Однак камінь влучив не так уже й погано", – і ми вміли інакше витлумачити те, що, всупереч нашій волі, послала нам доля.

Добре, що Діоген був засуджений на заслання: там він почав займатися філософією. Зенон із Кітіона, почувши, що єдиний корабель, який залишався в нього, був перекинутий хвилями разом з товарами й затонув, сказав: "Хвалю твій учинок, о доле, ти, що скеровуєш нас до плаща й портика".

Що заважає тобі наслідувати це?

Ти зазнав невдачі, добиваючись посади? Зате перегодом будеш жити на селі, займаючись своїми справами. Тобі не вдалось добитися прихильності начальства? Будеш жити вільним від небезпек і справ. Через наклеп чи заздрощі виникає якась неприємність або невдача? Можна при попутному вітрі припливти до Муз і в академію, що й зробив Платон після краху його дружби з Діонісієм. І поза сумнівом, здобуттю душевного спокою неабияк сприяє знайомство з життям славетних мужів, які спокійно зносили однакову з нами долю. Вороги тривожать дурнів: не роби таких помилок, як вони, і знайдеш утіху в твоєму душевному настрої. Безумцеві властиво

жалкувати за втраченим і не радіти тому, що лишилось. Що в нас є? Життя, здоров'я, сонце, дозвілля, можливість розмовляти, мовчати та ін.

Про засоби, якими можна боротися проти душевних тривог, слід думати раніше, аніж ми тих тривог зазнали, щоб, завчасно приготовані, ці засоби мали більшу силу.

Щодо тих, котрі вважають, ніби існує якийсь один спосіб життя, вільний від неприємностей, то Менандр у наведених віршах свідчить, що вони помиляються.

74

[Харків, липень – серпень 1765 р.]

Salve, thesaure mi!
Michaël pretiosissime!

Fortassis tibi quoque, o carissime, importunus et molestus his aliquot diebus eram, cum ipsemet mihi displicerem. Nam dum taedeo, dum moereo et irascor, neque adspecto, neque compello te solito nostro more amicissimo, ut haud mirum sit, si aliquid de nobis sinistri suspicatus sis. Sed tamen dolendum erat, mi amice, posteaquam avulsus est is, qui erat inter praecipua curarum mearum oblectamenta et solatia. Nemo magis gaudet amicitia quam ego: hoc unicum meum oblectamentum et thesaurus; quid igitur mirum, si modum in dolendo non tenui? Veniam damus, si quis pretioso ablato equo lacrumat, aut moestus est, postquam aedes conflagrarunt. Mihi quoque danda est, quod non video et timeo ei, quod mihi amicissimum est. Cum praesertim animus humanus, et is amicus, omnium rerum pretia superat procul dubio. Si in tutiori loco esset, minus dolerem, nunc aula est fraudum scelerumque taberna. Parvula simplexque aetatula est, facillime decipitur, moresque imbibit improbos. Expertus sum ipse et tanto magis doleo, et doleo et libet dolere. Quid enim agam in vita? Ubi animus occupetur? Ubi vigeant studia mea? At nihil curare, nihil dolere, non est vivere, sed mortuum esse: cura enim est animi motus, et vita in motu consistit. Alii alia curant, mihi generosos mihique amicos puerorum ei juvenum animos curare libet. Sed ubicunque labor, ibi est et requies. Ubicunque cura est, et oblectatio indidem petitur. Curat avarus aurum, dolet aurum, aliquando et delectatur auro, et ut delectetur, curat, curisque exedi gaudet. Ad hunc modum et ego angi amo commodis amicorum, ut aliquando delectatio pariatur: quamquam et nunc quidem jam paritur. Quid enim dulcius, quam amari, quam expeti a bono animo? Quid amabilius ipso amore amici? Nullum ego munusculum amo, si absit amor animique benevolentia. Nihil mihi carius aut dulcius, quam animus mei amans, etiamsi alia absint omnia. Et cura mea, et delectatio, et gloria, dicam et vita, et haec immortalis quidnam? Animus amicus, animus mei amans, animus memoriam mei retinens. Hunc ego malo, quam pyramides, quam Mausolea, quam alia regum monumenta. Et quid generoso animo generosius, quid magis aeternum? Doleo igitur carissimum Jacobiscum meum, et curo, ut aliquando me quoque amet; quamquam et nunc jam amat. Amor enim amore invitatur; et volens amari, amo ipse prius[579]. Et quis non amet

ingenium huius pueri? Jam mihi reputa, quanto miserius dolerem, si tibi, licet non puer quidem ac tanto grandior es, mali quid contingeret. Tui enim gratia (dicam ingenue), tui, inquam, solius jucundissimum meum otium reliqui, fluctibus me commisi, per biennium tantas inimicitias exercui, tantas calumnias, tanta odia tuli. Alioquin nullus Antistes aut Abbas a dulcissimo meo abstraxisset otio, ut famae, ut valetudinis dispendium paterer, nisi non multo ante eorum pellectationem te conspexissem, nisi prima fronte tantopere animo collibuisses meo. Meministi, opinor, quantopere indignarer, cum abstrahereris a graecis literis, maxime autem, cum pellicereris in aulam, cum praeceptor linguae germ[anae] publicus parum abfuit quin creareris, quantopere, inquam, indignabar? Ut si leaenae sui catuli aut humanissimae mulieri suus foetus eriperetur. Et sic affectus eram, quod perspiciebam, quam non procul esses a pernicie, si esses aut in aula paedagogus aut linguae praeceptor publicus. Omnes mirabuntur, suspicabantur, inimici autem mei ringebantur, quid esset, quod plus quam germani mei rem curarem. Si igitur Iacobi[580] mei vicem tam doleo, quem amandi tu mihi occasio ansaque extitisti, ei siquid alii ex me fructus ceperunt, tibi acceptum ferre omnes debent, qui me solus a portu imo amor meus abstraxit tui, quem sic adamavi, ut licet inimicus factus esses, odisse te nequeam, neque quidquam recusare, quod ad tuam pertineat utilitatem… Ego quidem sic me natum video, ut ipsissimis inimicis, in ipsa ira, ubi quid parum blanditiae adspexi, protinus mitescam; jam ubi quem mei amantem esse animadverti, huic prope dimidium dierum vitae meae concederem, si possem et liceret: quamquam quidem qui pericula lubens amici gratia[581], videtur aliquo modo vitam suam impendere. Aliquando [iratus amicissimis esse][582] videor, sed heu, quam ista ira non est ira, sed nimius fervor amoris et perspicientia mea, quod plus video quam vos, quid vitandum, quid sit expetendum. Itaque dum memor ipse mei, dum spiritus hos reget artus, hoc unum agam, solum hoc curabo, ut omnibus modis ingenuorum animorum amorem in me provocem. Hic meus thesaurus et delectatio et vita et gloria. Amor autem amore provocatur, quem prodit gratia et benevolentia cum virtute conjuncta. Sed tu solus omnium carissimus, nec poenitebit repetere solitudinem meam, licet infirmior sum factus, si te amicum habeo. Vale, cariss[ime] mi amice! Tuus Gregor[ius] S[abbin].

*

Здрастуй, мій скарбе!
Найдорогоцінніший Михайле!

Можливо, і з тобою, найдорожчий, оці декілька днів я був грубий і обтяжливий; тоді я й сам собою був невдоволений. Бо коли я нудьгую, коли я смутний і роздратований, тоді не можу бачитись і розмовляти з тобою, як це ми зазвичай робимо, тому й не дивно, коли ти міг подумати про мене щось недобре. Але як же ж не вболівати, мій друже, коли від мене відірвали того, хто був однією з моїх найбільших відрад і втіх? Ніхто більше за мене не радіє дружбі: це моя єдина втіха й мій скарб; що ж дивного в тому, що, віддаючись печалі, я не дотримався міри? Ми вибачаємо тому, хто плаче,

втративши дорогого коня, або віддається печалі після пожежі. Треба вибачити й мені, бо я не бачу того, хто для мене найдорожчий, і боюся за нього. Тим паче, що людська душа та друг, безсумнівно, цінніші за все інше. Коли б він був у безпечнішому місці, я менше непокоївся б, але ж він перебуває в панському дворі – кублі обманів і злочинів. Людина у твоєму юному віці недосвідчена, легко піддається обманові та впливові аморальності; я сам маю досвід і тим більше непокоюся – непокоюся й маю право непокоїтись. Бо що ж мені робити в житті, чим заповнити свій дух, про що піклуватися? Ні про що не турбуватись, ні за що не переживати – значить не жити, а бути мертвим, адже турбота – рух душі, а життя – це рух. Одні піклуються про одне, інші про інше; я ж турбуюся про прихильні до мене, дружні мені душі отроків і юнаків. Але де труд, там і спочинок. Де турбота, там і радощі. Скупий турбується про золото, страждає через золото, та іноді й тішиться золотом, а щоб тішитись, віддається турботам і радіє, втомлений турботами. Так і я люблю тривожитись душею за благополуччя друзів, щоб коли-небудь зазнати також і втіхи, хоч я її зазнаю вже й тепер. Бо що може бути солодшим, як не те, коли тебе любить і прагне до тебе добра душа? Що може бути приємнішим, ніж любов друга? Я не люблю жодного дару, якщо він не пов'язаний з любов'ю та доброзичливістю. Для мене немає нічого дорожчого чи солодшого, ніж душа, яка мене любить, хоч би й бракувало всього іншого. А мої турбота і радощі, і слава, і, я сказав би, життя, притому вічне життя – що це таке? Дружня душа, душа, котра любить мене, душа, котра пам'ятає про мене, – її я ціную більше, ніж піраміди, мавзолеї та інші царські пам'ятники. А що є розсудливішим від шляхетної душі, що більш вічне? Тому я й непокоюсь за мого найдорожчого Яшка, турбуюся, щоб і він мене колись також полюбив, хоч він і тепер уже любить. Адже любов народжується з любові, тож, прагнучи бути любимим, я сам спершу люблю. А хто не любив би душі цього хлопчини? Уяви собі, наскільки сильніше непокоївся б я, коли б із тобою, хоч ти й не хлопчак, а дорослий, сталося щось погане. Адже заради тебе, одверто кажучи, заради тебе одного, я залишив мій такий приємний спокій, пустився на життєві хвилі, упродовж двох років зазнав стільки ворожнечі, зіткнувся з такими наклепами, з такою ненавистю. Жоден архімандрит чи ігумен монастиря не відірвав би мене від найсолодшого спокою на шкоду моїй репутації та здоров'ю, коли б значно раніше їхніх наполягань і вимог я не побачив тебе, коли б з першого погляду ти не полюбився так моїй душі. Я думаю, ти пам'ятаєш, як я був обурений, коли тебе відвертали від занять грецькою мовою, а особливо коли тебе запрошували до панського двору, коли ти мало не став викладачем німецької мови, – як тоді, повторюю, я обурювався? Так буває, коли в левиці забирають її малят або в чадолюбивої жінки віднімають її дитину. І я зазнав цих почуттів, тому що бачив, як недалеко ти був би від погибелі, ставши учителем у панському дворі або звичайним учителем мови. Усі дивувались, підозрювали, а мої вороги сміялися з мене: у чому справа, чому це я піклуюсь про тебе більше, ніж

про рідного брата? Тому, якщо мене турбує доля мого Якова, полюбити якого ти сам дав мені нагоду та привід, і якщо я був корисний іншим, то всі вони зобов'язані цим тобі, тобі, котрий один лиш витягнув мене з тихої пристані, або, вірніше, моя любов до тебе витягла мене; тобі, кого я так полюбив, що якби ти навіть став моїм ворогом, я не міг би ненавидіти тебе й відмовити тобі в чомусь корисному для тебе… Я знаю, така вже моя натура, що в стані великого гніву я відразу ж стаю лагіднішим навіть щодо своїх найлютіших ворогів, як тільки помічаю хоч би незначний вияв прихильності до мене. А як тільки помічаю, що хтось мене любить, я готовий віддати йому половину днів мого життя, якщо б це було можливо й дозволено; зрештою, хто добровільно заради друга наражається на небезпеку, той якимось чином ніби витрачає своє життя для нього. Іноді могло здатися, що я гнівався на найдорожчих мені людей; ах, це не гнів, а моя надмірна гарячковість, викликана любов'ю, і прозорливість, тому що я краще за вас бачу, чого слід уникати й до чого прагнути. Отже, поки я усвідомлюю самого себе, поки душа керує тілом, я буду дбати лиш про те, щоб усіма засобами здобути любов шляхетних душ. Це мій скарб і радість, і життя, і слава. Любов же викликається любов'ю, яку породжує ласка та прихильність, поєднана з чеснотою. Але ти мені з усіх найдорожчий, і я не буду жалкувати за своєю самотою, хоч здоров'я моє й почало підупадати, – якщо ти залишишся моїм другом. Бувай здоров, найдорожчий мій друже! Твій Григор[ій] С[авич].

75

"С Купянских степов" [до Харкова, перша половина 1767 р.]

Мой любый друже!

Мїхайло Їванович! Веселись во Господѣ!

Молчанїе должно нагородить. Посилаю вам новую мою пѣсню[583]. А вот она:

БЕЗДНА БЕЗДНУ ПРИЗИВАЕТ[584]

[1.]

Нелзя бездны Окиа́на
Горстю персты забросать,
Нелзя Огненна́гѡ Стана[a]
Скудной Каплѣ прохлаждать.
Возможет ли в темной Яскинѣ[b] гулять Орел,
Так как в поднебеснїй Край ви́летит он отсель?
Так не будет сыт плотским Дух.

[a] Castra sedes, ora [Військовий табір, місцеперебування, берег (лат.)].

[b] Hoc pote[st] dici ὁ ᾅδης – locus subterraneus obscurus, angustus [Це можна сказати словом ὁ ᾅδης – місце підземне, темне й тісне (лат.)].

2.
Бездна Дух есть в Человѣкѣ,
Вод всѣх ширшій и небес;
Не насытиш тѣм во вѣкы,
Что плѣняет Зрак ѡчес.
ѡтсюду-то Скука, внутр скрежет, тоска, печаль,
ѡтсюду неситость, и с Ка́плѣ Жар паче встал.
Знай: не будет сыт плотским Дух.

3.
ѡ роде плотскій! невѣжды!
Доколѣ ты тяжкосерд?[c]
Возведи сердечны вѣжды,
Глянь виспр под небесну Твердь.
Чему ты не ищеш знать, что то зовется Бог?
Чему не толчеш, чтоб уви́дѣть его ты мог?
Бездну Бездна удовлит вдруг.

Haec cantilena non est quidem grandis lapis, sed plane pusillus lapillus, non inutilis ad aedificandam tamen pietatem. Habet certe scintillam intus; non omnino caret acie ad excindendas carnis cupiditates, et aliquantum similis iis silicibus, quibus olim apud Judaeos fiebat circumcisio[585]. Adhaesimus mundo, immersi sumus carni, intricati τοῖς σοφίσμασι τοῦ διαβόλου. Verum si saepius tentemus, est spes fore, ut aliquando eludamus sursumque exiliamus для насищеніа[586].

[Ця пісня – не великий камінь, а дуже маленький камінець, проте небезкорисний для виховання благочестя. Усередині він, поза сумнівом, має іскорку та й не позбавлений леза, щоб вирізати плотські пристрасті; він трохи схожий на ті кремені, за допомогою яких в юдеїв колись робили обрізання. Ми прив'язані до світу, ми занурились у плоть, заплутались *у софізмах диявола*. Утім, якщо будемо частіше робити спроби, то є надія, що коли-небудь з них таки виплутаємось і піднімемося вгору [для насищеніа].

76

[До Харкова, від 25 червня 1867 р.]

Вселюбезнѣйшій друже, Міхайло Іванович!

ѡ істинной вашей ко мнѣ любвѣ не сумнюся, что она желает о нынѣшном моим знать ѡбращеніи. Моя теперь Rusticatio [село] в Курежѣ[587]. In solitudine non solus, in otio negotiosus, in absentia praesens, in jactura integer, in tristitia pacatus [У самотині не самотній, у бездіяльності діяльний, у відсутності присутній, у катастрофі неушкоджений, у скорботі втішений].

[c] Recordare vocabuli χαμαίζηλος [Пригадай слово χαμαίζηλος (низький, приземкуватий) (лат., гр.)].

Вы всіо понимаете, развѣ in jactura int[eger], id est з…[588] ростерялся; повѣрте, толь нечаянной выхор вихватил меня с Ку́пянских степов, что, кромѣ ю́тки да бурки кире́йной, ничегѡ не взял. ѡ этой буръ послъ поговó́рим. А negotiositas [робота] моя вся состоит… да вѣдь вы ж знаете… в борбѣ с скукою. Если б кто посторонній сіе начитал, без сомнѣніа, сказал бы: чорт тебѣ виноват, если доброволнѡ всѣх дѣл убѣгаешь.

Смѣшніи мнѣ, душа моя, этіи уми́шкы! Оны не разсуждают, что бѣс скукы подобен да и есть он внутренной вихор, кой тѣм бурнѣе поривает, чем легшое перо или очере́тину схватит, и чем далѣй за легкость свою подаіотся ему, тѣм безпокойнѣе станет, в то время когда І́мпет[589] по І́мпетъ стремителнѣе раждается, разсѣвая, как прах, и обращая без конца[590], как листвіе, вожделѣнія душы, волнующойся и неутвержденной. Что ж это за лѣкарство? Да и, кромѣ тогѡ, оны толкѡ по тих мѣст разумѣют скуку, пока она нас принуждает mutare terras alio sole calentes [змінювати землі на ті, що їх зігріває інше сонце], и, желая уврачевать, совѣтуют (ut Horatius tuus ait) multa jaculari brevi aevo[591]. Atque istud ipsum est torquieri hoc daemone [як каже твій Горацій, багато досягти за коротке життя. Але якраз це й означає терзатися цим демоном]. И что есть скука, развѣ неудоволствіе? Коль же она вездѣ по всем розлилась! Non satisfacit tibi tua doctrina? habes hunc Daemona. Male me habet, quod parum sum Musicus? quod parum laudor? patior plagas et colaphizor? Quod jam sum senex? Quassor, ni boni consulo. Irascor propter improbitatem inimicorum et obtrectatorum? Non illi, sed Daemon me inquietat idem. Quid mors, paupertas, morbi? Quid quod ludibria omnibus sumus? Quod spes evanescit in posterum? His omnibus an non misere anima tanquam venti labro quodam sublata ac turbine exagitata quassatur? [Тебе не вдовольняє твоя наука? І в тобі сидить той-таки демон. Мені прикро, що я не досить музикальний? Що мене мало хвалять? Що зношу удари й ганьбу? Що я вже старий? Незадоволений тим, що мені щось не подобається? Роздратований з огляду на безчесну поведінку ворогів та ганьбителів? Не вони, а той-таки біс завдає мені клопоту. А що як прийде смерть, бідність, хвороба? Нас непокоїть, що всі шкилюють із нас, що слабне надія на майбутнє? Хіба душа не страждає від усього цього найжалюгіднішим маніром, так, ніби її підхоплює порив вітру й кружляє вихор?]

Вот, душа моя, как я разумѣю скуку, а не то толкѡ, что вселюбезних моих разговоров не наслаждаюсь. И что блаженнѣе, как в толикой достигти душевной Мир, чтоб уподобитись шару, кой всіо однаков, куди ни покоти[592]. Я тебѣ, друг мой, говорю, что нѣт сегѡ Божественнѣе и премудрѣе разсужденія, и вопію с твоим тезком, сей Шар держащим: “Кто якѡ Бог?”[593]

Ваш вседоброжелателній Гр[игорій] Сковорода[594].

25 іюня 1767.

Любезному Николаю[595] поклон!

Михайлу[596] Івановичу
Коваленскому.

77

[Із Гусинки[597] до Санкт-Петербурга, 1787 р. – початок серпня 1788 р.][598]

Любезная душа моя,

радуйся, веселись, дерзай, мир тебѣ[599] да будет ввѣк!

Благодарю благому сердцу[600] за огнедухновенное от тебе письмо твое, а без него вся мнѣ вселенная, в дар приносима, не толко твоя юфта не мила. Внял ли ты сему ПАВЛОВУ слову: "Вас ищу, не ваших имѣній"[601]. Хвалит тебе благій во мнѣ дух мой[602], что, постоянствуя в любви и к нищему моему странничеству, обличил, яко ты…[603], т. е. краеуголнаго каменя[604] вижу, что и сам ты не искал во мнѣ ни моих ни плоти и крови[605], но того единаго, о коем писано: "Слыши, Израилю[606], Господь Бог твой посредѣ тебе"[607]. Держися убо сего царствующаго в нас краеуголнаго Каменя и кифы. Сей среди нас Камень есть прибѣжищем для всѣх зайцов[608]. Да ищет мір индѣ себѣ помощи и утѣшенія. Да волнуется во всем мірном потокѣ. Се бо есть вся тварь. Есть лед и вода непостоянная[609], но она есть основаніем и надеждою людям безсердечным, по писанному: "Рѣка текущая основаніе их" (Іов)[610]. Ты же, о человѣче Божій, бѣгай сих[611]. Держися любви[612]. Вся преходят, любви же никогда[613], вся тебе оставят, кромѣ любезнаго, внутрь тебе сущаго. "Се, Сей стоит за стѣною нашею"[614], в тюрмѣ нашей он свѣт. Естли возволнуется море, естли воззыграет плоть и кровь, естли возвѣют смертнаго страха вѣтры, не бѣги искать помощи по улицам и по чужим домам. Вниди внутрь тебе, мимо иди[615]. Плоть и кровь твою пройди, всю тлѣнь и дрянь – вот тебѣ спасителная пасха. Остави всю гибель, поколь даже дойдеши туда, "дондеже пришедши ста верху, идѣже бѣ отроча"[616]; "и бысть в мирѣ мѣсто его"[617]. Он отроча тѣм, что не старѣется. Но послѣ крѣпости есть ветхій денми[618] САМ[П]СОН. Кричи, вопи, стучи, буди, он честолюбив, хочет, чтоб мы его просили, и будто спит, да научит нас бѣда наша. Горе! Гдѣ искать его? Сей-то проженет тебѣ твои ФИЛИСТИМЫ, запретив морю и вѣтрам[619]. Докажем, надѣяся на сію гавань, что ты правдивый сын… яже есмь…[620] или Варсава, т. е. сын Мира[621], нашедшій в смерти моей истину, во вѣки пребывающую[622], и на ней с НОЕВОЮ голубицею упокоишися безпечно. Да исполнится слово Исаино: "Прозовешися здатель оград, и стези твоя посредѣ упокоиши"[623].

Друг твой Варсава.

78

[До Санкт-Петербурга, 26 вересня 1790 р.][624]

Из Олша́нскія Ива́новки 1790 года̀, Септемвр[ія] 26-го.

Возлюбленный паче всѣх Человѣк[625], Михаи́ле!

Мир тебѣ, Му́же Божественных Жела́ній[626]!

Ма́ти моя, Малоро́ссія, и Те́тка моя, Укра́ина, посыла́ют тебѣ в Дар малоро́слую мою Дщерь Авиге́ю[627]: «Ико́ну Алківіа́дскую». Пріи́мѝ Еѐ и, яко Давид, наслажда́йся Е́ю.

Она не *Лице́м*, но Се́рдцем Краса́вица, и вся Сла́ва Ея внутрь Ея̀. С нею бесѣ́дуя, бесѣ́дуешь со мною. Се́рдце мое в ней, а Ея во мнѣ. Она поро́дит тебѣ Еди́наго то́чію Сы́на, иже е́сть И́стое Нача́ло[628].

Род сей *Лицем*ѣ́рный и Сласто-Оче́сный, руга́ясь, нарица́ет Бѣ́сною и Бу́йною. Аз же тя, пре́жде Ю́ношу, ны́нѣ же обрѣто́х тя Му́жа по Се́рдцу моему[629]. Вся моя *Дума̀* твоя есть, и твоя – моя.

Вот Еди́ность! *Любо́вь*! Дру́жба!..

Письмо̀ сокращу̀. Не уде́рживаю от Бесѣ́ды с Дѣ́вою Е́вою. То́лько припишу̀ воспѣ́тую мно́ю в Ха́рковѣ Ха́ркову Пѣ́сеньку в А́вгустѣ.

ORATIO ad DEUM,
in Urbem Zachárpolim:
Ex hoc Zachariae Prophetae Grano:
"7 hi sunt OCULI DOMINI…"[630]
*

Zacharias Oculos septem tibi praedicat esse.
Septimus est Oculus, Zachariana Polis.
His Oculis septem, TU solus, Christe, Pupilla.
Caeci sunt Oculi, quando Pupilla latet[631].
O reclude tuos in Eam, miseratus, Ocellos!
Sic Sol verus erit, Zachariana Polis.

[МОЛИТВА до БОГА,
за місто Харків.
Із такого зерна пророка Захарії:
"7 ОЧЕЙ ГОСПОДА…"
*

Каже Захарія, є в тебе сімка очей.
Сьоме ж бо око – то місто Захарії.
Всім цим очам ТИ єдиний, Христе, зіниця.
Очі незрячі, закрита зіниця коли.
О, розплющ свої очі, зглянься на нього!
Місто Захарії так стане, мов сонце ясне[632]]

Сіи О́чи откро́ет Авиге́а[633] в Заха́ріевском Свѣ́щникѣ. Tu Versus facies Slawonicos [Ти будеш складати слов'янські вірші].

Іа́ков мой к сей моей *Дще́р*ѣ простуди́лся. Замара́л в ней и мое, и Кому поднесена̀, Имя[634]. Откуду сіе? не вѣм. Сего ради пересылаю к тебѣ, Дру́гу, сей *для* него̀ спи́санный Спи́сок. Ужива́й, лучше его, себѣ сію твоего *Лиценціа́та*[635] Душу. Аще Бог По́мощь, во Слѣд Авиге́и ещѐ два моѝ Сыно́чки выправля́ют Кри́лца и ду́мают к вам *лет*ѣ́ть. «Дре́вній Мїр»[636] (Пишу̀ ы, ut differat ab illo [щоб відрізнити від того]: Мир)[637] и «Михаи́л, боря́й Сатану̀»[638]. Они рожде́нны *для* тебе и посвяще́нны от са́мых Пе́лен святому твоему Духу[639]. Ока́жет Про́лог. Будь же им Оте́ц и Покро́в во

Вѣки! Но потéрпим. Снимáются Кóпіи. Оригинáл ли присла́ть? Увúжу. До Дщéри слýчайно привязáлася Óда Сідрóнія Езуúты[640]. Блáго же! На Ловца Звѣрь[641], по Послóвицъ. Послѣ Годовóй Болѣзни перевéл я Еѐ в Хáрковѣ, отлѣтáя к Мáтерѣ моей, Пусты́нѣ. Люблю́ сію Дѣвочку. Ей! достóйна быть в Числѣ согрѣвáющих блажéнну Давúдову и Лóтову Стáрость, óных: "Приведýтся Царю́ Дѣвы"[642]. Прилагáю тýт же, как Хвóстик, и закоснѣвшее мое к Вам Письмúшко Гусúнковское. Ны́нѣ скитáюся у моего Андрéя Ивáн[овича] Ковалéвскаго[643]. Úмам моему Монáшеству пóлное Упокоéніе, лýчше Бурлýка[644]. Земéлька Его есть Нагóрняя. Лѣсáми, Садáми, Холмами, Истóчниками распещрéнна. На такóм Мѣстѣ я родúлся возлѣ Лубéнь[645]. Но Ничтò мнѣ не нýжно, как споко́йна Кéліа, да наслажда́юся моею Невѣстою Óною: "Сію́ возлюбúх от Ю́ности моея…"[646] О сладча́йшій Óргане! Едúна Голубúце моя! Бíбліе! О дабы́ собылóся на мнѣ Óное! "Давúд Мелодúвно, выграва́ет дúвно. На всѣ Струны ударя́ет. Бога выхваля́ет"[647].

На сіе я родился[648]. Для сего ям и пію́[649], да с нею поживу́ и умру́ с нею. Амúнь!

Твой Друг и Брат, Слугà и Раб, Григóрій Вар-Савà Сковородà Даніúл Мéінгард[650].

Числò

моих Творéній. Лýчшее значáт Звѣ[з]дки.

1. Наркúсс. Узнай себе***. Первородный Плод.
2. Симфонúа Библéйных Слов сему: "Рѣх: сохраню́ Путú м[оя]"*[651].
3. Симфонúа: "Аще не увѣси сáмую тебе…"[652] и протчая***.
4. Негрáмотный Мáрко. У Як. Правúцкаго[653].
5. Алфáвит Мúра. (о Прирóдѣ)***.
6. Разговóр Колцò*.
7. Дрéвній Мыр.
8. Женà Лóтова*.
9. Брань Міхаúлова со Сатанóю**.
10. Ікóна Алківіáдская***.
11. Бесѣда 1-я: нарéчéнна Сіóн.
12. Бесѣда 2-я: Сіóн.
13. Бесѣда 3-я: нарéчéнна Двóе**.
14. Діáлог: Душа и Нетлѣнный Дух. У Правúцкаго.
15. Прúтча, нарéчéнна: Убóгій Жáйворонок. У Дúскаго[654].

Перевóды.

Из Цицерóна.

1. О Стáрости*. Поднесена Степ[ану] Ів[ановичу] Тевяшóву, Полк[овнику][655].

Из Плута́рха.

2. О Сме́рти.

3. О Божіи Правосу́діи*.

4. О Хране́ніи от Долго́в. Дарена Але́ксію Ю́р[іевичу] Сошáлскому[656].

5. О Споко́йст[віи] Душе́вном*. Поднесена Якову Мих[айловичу] Захаржéвскому[657].

6. О Вожделѣ́ніи Бога́тства. Завезенà в Крым без Спи́ска.

7. Езуи́та Сідро́нія О́да о Уедине́ніи. Et Cetera.

У Дру́га нашего, Баба́йскаго Іере́я, Іяк[ова] Прави́цкаго всѣ мои Творе́нія храня́тся. По мнѣ бы Они давно пропа́ли. Я удиви́лся, уви́дѣв у его моего «Нарки́сса» и «Симфон[ію]: аще не увѣ́си». Я Еѐ, ожелчи́вшися, спали́л в Острого́рскѣ[658], а о «Нарки́ссѣ» на Вѣки было забы́л. Проси́те у Его. А я не точію Апо́графи[659], но и Ауто́графи[660] разда́л, раздари́л, расточи́л.

Non prodest Messis, nisi servet Cura fidelis.
Fons fundit largas, Testa reservat Aquas[661].
[“Нема з урожаю пожитку, як догляду потім бракує.
Лє воду джерело щедро, а посуд її зберіга[662]].

Post scripsi [опісля написаного]. При Авиге́и[663] пріймите и «Алфа́вита» Сы́на. Так Дух велѣ́л[664].

79

[З Іванівки до Санкт-Петербурга, 2 квітня 1794 р.][665]

Desideratissime Michaël!
Pax tibi et Tuis!

Senectus mea dolet, sed Sepulchrum Corporis dolet, non Animus. «Же́ну Ло́тову», ужѐ совершенную, пришлю́, аще Бог восхо́щет, чрез Андре́я Ива́новича[666]. Пришлю́ и «Пото́п Змиѝн»: et videbis, fortassis etiam admiraberis. Nam uterque Liber tuo Nomini est consecratus. Prologos hoc aperit. Feci Prologon et in «Narcissum», id est, in Librum: «Nosce te ipsum», sed iste veniet suo Tempore. Sed quid hoc tandem? Quando tuam Corporis Domunculam videbo, in qua meus Michaël habitat[667]? Expectando defessus sum. Ceterum, semper sum Tecum. Neque enim non ii sumus.

“Плоть Ничто́же…”[668] Vale, Cariss[ime].

Tuus et Servus et Amicus Greg[orius] Daniel Meingard.

*

Найжаданіший Михайле!
Мир тобі і твоїм!

Старість моя страждає, але страждає тлінне тіло, а не душа. [«Же́ну Ло́тову», ужѐ совершенную, пришлю́, аще Бог восхо́щет, чрез Андре́я Ива́новича. Пришлю́ и «Пото́п Змиѝн»], і ти побачиш, а може, і будеш

здивований. Адже ж обидві книги присвячені твоєму імені. Обидві розпочинаються з пролога. Я зробив пролог і до «Нарциса», тобто до книги «ПІЗНАЙ САМОГО СЕБЕ», але цей пролог прийде у свій час. Однак що ж це таке? Коли я побачу домівку твого тіла, домівку, в якій живе мій Михайло? Від чекання я знемігся. Зрештою, я завжди з тобою. Бо ми не ті…

["Плоть Ничтóже…"] Бувай здоров, найдорож[чий]!

Твій і слуга, і друг Григ[орій] Даниїл Мейнгард.

Майже всі листи Сковороди до Михайла Ковалинського були написані впродовж 1762–1764 рр. Їхню левову частку Ковалинський перегодом оправив у зошит разом з автографами поезій та деякими іншими матеріалами свого вчителя. Зараз цей зошит зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24). Більшість листів до Михайла Ковалинського було вперше опубліковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Листи 1–76 подаємо за автографами.

[1] Див. прим. 1 до діалогу «Сумфоніа, нареченная Книга Асхань».

[2] Ідеться про отця Петра, якому Михайло Ковалинський доводився племінником [див.: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 101, 135].

[3] Дії св. апостолів 1: 14. У рукопису – помилково – 2: 14.

[4] Ідеться про молодшого брата Михайла Ковалинського – Григорія.

[5] Див. прим. 77 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».

[6] Див. прим. 44 до перекладу діалогу Ціцерона «De senectute».

[7] *Ісократ*. Панафінейська промова, 124. Тут сказано таке: наші предки "влаштували справи держави та свої власні так благочестиво й прекрасно, як те й личить людям, котрі є Божими дітьми" [*Исократ*. Речи // Вестник древней истории. – 1967. – № 3. – С. 194].

[8] Мабуть, саме отець Петро познайомив Михайла Ковалинського зі Сковородою. Точніше кажучи, він попросив Сковороду навчати Михайла грецької мови [див.: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 101, 135]. Свою роль у цій справі відіграв і священик Харківської Троїцької церкви отець Борис Єнкевич.

[9] Переказ думки з трактату Сенеки «Про спокій душі» (VII. 1). Пор.: "Nihil tamen aeque oblectaverit animum quam amicitia fidelis et dulcis".

[10] Див. прим. 265 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».

[11] Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 6: 6. Початкове слово цитати в Біблії має форму: Ἔστιν.

[12] Див. прим. 150 до притчі «Благодарный Еродій».

[13] Далі йде розчерк Сковороди.

[14] У Святому Письмі підкреслюється передусім краса пальми. Крім того, це дерево символізує тут праведника. У старій українській літературі образ пальми неодмінно асоціювали з моральною чистотою. Згадаймо для прикладу рядки «Євхаристеріона» Софронія Почаського: "На верху том пресличном палма вырастает, / А на палмѣ зась цнота гнѣздо своє маєт" [*Почаський С.* Εὐχαριστήριον, албо Вдячность ясне превелебнѣйшому в Христѣ єго милости господину отцу кир Петру Могилѣ // *Тітов Хв.* Матеріяли для історії книжної

справи на Вкраїні в XVI–XVIII в. в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 296].

[15] Пальмову гілочку тримає в руках, наприклад, св. Варвара. Див. образ Варвари на іконі XVIII ст. з Київщини [*Степовик Д.* Історія української ікони X–XX століть. – Київ, 1996. – С. 294].

[16] Ідеться про студента Харківського колегіуму Олексія Базилевича, який вивчав поетику в Михайла Ковалинського [див.: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 157].

[17] Вільшани – село (тепер – Дергачівського р-ну Харківської обл.), засноване близько 1655 р. Першими його поселенцями були вихідці з Вільшани на Черкащині.

[18] Далі нерозбірливо.

[19] Очевидно, на цю пору Михайло Ковалинський пробував переспівувати Давидові псалми. Принаймні поезія Ковалинського, подана в листі Сковороди № 6, є переспівом 11 (12)-го псалма.

[20] Ідеться про Еразма Роттердамського (*Erasmus Roterodamus*, *Desiderius*) (1469–1536 рр.) – видатного голландського письменника, філософа й богослова доби Відродження, чиї твори були добре відомі в старій Україні. Сковорода часто покликався на Еразма як на філософа та взірцевого латиномовного письменника. Він знав збірку Еразма «Adagia», книгу «Домашні бесіди» («Colloquia familiaria»), яка була, зокрема, і в бібліотеці Харківського колегіуму. Можливо, у творах Сковороди є також рефлекси Еразмової «Похвали глупоті». Принаймні сковородинський образ Алківіадових силенів (трактат «Silenus Alcibiadis») близький до того, що його подав у «Похвалі глупоті» Еразм, а образ "світового театру" в Сковороди нагадує відповідну Еразмову картину.

[21] Очевидно, Сковорода говорить про Максима Ковалинського – двоюрідного брата Михайла [див.: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 102].

[22] Гелікон (гр. *Ἑλικών*, лат. *Helicon*) – лісисте гірське пасмо в південній Беотії, поблизу Теспій, присвячене Аполлонові та Музам.

[23] Камени (лат. *Camenae*) – поширена в римських поетів назва Муз.

[24] Ідеться про Максима Ковалинського. Див. прим. 21.

[25] Кровопускання (гр. *φλεβοτομία*) – один із найбільш поширених (особливо в часи середньовіччя) старовинних засобів лікування. Феофан Прокопович коментував його появу так: "Кажуть, що мистецтво флеботомії (тобто розтинання судин) виникло на підставі спостережень за гіпопотамським нільським конем. Бо кажуть, що ця тварина, відчувши в собі надлишок крові, який душить її, настромивши стегно на найгостріші очеретини, розтинає собі вену, через яку випускає надлишок крові" [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 184]. Настанову, схожу на сковородинську, фіксує й українська приказка: "Кров пустити – цвях у труну забити" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. –Київ, 1963. – С. 546].

[26] На звороті рукою Сковороди дописано: "Ego nunc dotisto sum repetito".

[27] Парафраза Книги Псалмів 11 (12): 2. Пор.: **Спси́ мѧ, гд҃и, ꙗ̆кш ѡ҆скꙋдѣ́ прп҃бный.**

[28] В автографі перші п'ять рядків мають нумерацію, а п'ятий та шостий написані на берегах. Чотири попередні рядки – парафраза Книги Псалмів 11 (12): 3. Пор.: **Сꙋ́етнаѧ глаго́ла кі́йждо ко ꙗ̆скренномꙋ своемꙋ: ѹ҆стнѣ́ лестн҃выѧ въ се́рдцы, и҆ въ се́рдцы глаго́лаша зла́ѧ.**

[29] Парафраза Книги Псалмів 11 (12): 4. Пор.: **Потребѝтъ гд҃ь всѧ̑ ѹ̑стны льстѝвыѧ, ѧ̑зы́къ велерѣ́чивый.**

[30] Парафраза Книги Псалмів 11 (12): 5. Пор.: **ѧ̑зы́къ на́шъ возвели́чимъ, ѹ̑стны на́ша при на́съ сѫ́ть: кто̀ на́мъ гд҃ь е̑́сть;**

[31] Парафраза Книги Псалмів 11 (12): 6. Пор.: **Стра́сти ра́ди ни́щихъ и̑ воздыха́нїѧ ѹ̑бо́гихъ нн҃ѣ воскр҃нѫ́, гл҃етъ гд҃ь: положу́сѧ во сп҃нїе, не ѡ̑бини́сѧ ѡ̀ не́мъ.**

[32] Парафраза Книги Псалмів 11 (12): 7–8. Пор.: **Словеса̀ гд҃ня словеса̀ чи̑ста, сребро̀ разжже́но, и̑скꙋше́но землѝ, ѹ̑чище́но седмери́цею. Ты̀, гд҃и, сохрани́ши ны̀ и̑ соблюде́ши ны̀ ѿ ро́да сегѡ̀ и̑ во вѣ́къ.**

[33] У такій формі це прислів'я зринає, зокрема, в Еразмовому діалозі «Virgo μίσογαμος» із «Домашніх бесід» [див.: Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami. – Amsterdam; London; New York; Tokyo, 1972. – Ordinis I. – T. 3. – P. 291]. Трохи інакша форма – у байці Федра «Лисий та Голомозий» (V. 6). У перекладі Володимира Литвинова: "Вугілля-бо, як кажуть, а не скарб знайшли!" [*Федр*. Байки / Упорядкування, передмова, переклад та примітки Володимира Литвинова. – Київ, 1986. – С. 98].

[34] Цього слова в Плутарха тут немає.

[35] У Плутарха інакший порядок слів: "stabilem nullam cum".

[36] У Плутарха: *accommodet*.

[37] *Plutarchus*. Quomodo possit adulator ab amico internosci, 52b [Plutarchi Chaeronensis Moralia. Omnes de Graeca in Latinam linguam transscripti summo labore, cura, ac fide. Guiliel. Xylandro Augustano interprete. – Francofurti, MDCXIX. – P. 127–128; також: Plutarchi Chaeronensis Scripta Moralia. Graece et latine. – Paris, 1841. – T. 1. – P. 62].

[38] Сковорода має на думці латинську приказку: "Nemo nascitur artifex" ("Ніхто не народжується майстром") [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 230].

[39] Далі йде розчерк Сковороди.

[40] *Арістотель*. Політика I, 1, 12. 1253a25–30 [див.: *Аристотель.* Сочинения: В 4 т. – Москва, 1983. –Т. 4. – С. 379]. Ця Арістотелева фраза зринала і в інших старих українських авторів, наприклад, у Стефана Калиновського [див.: *Калиновский С.* Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 59]. Зрештою, у формі: "Homo solus aut Deus, aut daemon" – вона стала крилатою [див.: Вечные мысли на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 151].

[41] Це – роздум на Златоустову тему "Христос ніколи не сміявся". Сковорода вважав, що мудрі люди здаються сумними (меланхоліками) тільки простакам, бо насправді ці люди, так само, як і Христос, перебувають у стані істинної радості, тобто "сміються таємним сміхом" [див. про це: *Ушкалов Л.*, *Марченко О.* Нариси з філософії Григорія Сковороди. – Харків, 1993. – С. 76–79].

[42] Атрій (лат. *atrium*) – головне приміщення з верхнім освітленням у будинках Стародавнього Риму.

[43] Книга Псалмів 83 (84): 2.

[44] Книга пророка Ісаї 61: 7.

[45] Очевидно, Сковорода говорить тут про Христа. Пор.: "Не плач! Ось Лев, що з племені Юдиного, корень Давидів…" (Апокаліпсис 5: 5).

[46] Агар – єгиптянка, служниця Сарри, за чиєю намовою народила від Авраама сина Ізмаїла.

[47] Сарра – дружина Авраама, мати Ісаака. Протиставлення Агари та Сарри – традиційне для християнського письменства. Зокрема, його можна бачити вже в першому оригінальному творі української літератури, що ним є «Слово о Законѣ и Благодати» київського митрополита Іларіона (XI ст.) [див.: *Молдован А.* «Слово о законе и благодати» Илариона. – Киев, 1984. – С. 79–82]. В алегоричному сенсі Сарра є знаним марійним прообразом. Як писав, наприклад, Дмитро Туптало: "Сарра рождшая сына в старости бъ прообразованіем пречистыя Дѣвы Маріи, имѣвшей родити Христа в дѣвствѣ…" [*Туптало Д.* Лѣтопись // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 447].

[48] Ідеться про історію Агари та Сарри (див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 16, 21). Сковорода підкреслював, що ім'я Сарриного сина Ісаака означає "сміх". Див. прим. 754 до діалогу «Сумфоніа, нареченная Книга Асхань».

[49] Софіст (гр. *σοφιστής*) – "мудрець, знавець". Софістами називали давньогрецьких риторів та філософів V–IV ст. до н. е. (Протагор, Горгій, Гіппій, Продік, Лікофрон та інші), які обстоювали ідею цілковитої відносності людського знання, послуговуючись, зокрема, усілякими логічними парадоксами. Див. також прим. 107 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».

[50] Ідеться про Божу заборону їсти м'ясо нечистих тварин: "І свині, бо вона має розділені ратиці, і має ратиці роздвоєні розривом, та жуйки не жує, – нечиста вона для вас" (Третя книга Мойсеєва: Левит 11: 7). Софісти названі тут "свинями" тому, що вони аж ніяк не прагли до єдності слова й життя, практикуючи їхню "роздвоєність". Це був традиційний, від часів античності, закид на адресу прибічників розподілу теоретичних настанов та життєвої практики [див.: *Адо П.* Что такое античная философия? – Москва, 1999. – С. 190–191].

[51] У старій Україні єство філософії було заведено окреслювати вслід за «Діалектикою» Івана Дамаскина: "Философия єсть познаниє истотности… Философия єсть познаниє божественних и человѣческих вещей. Философия єсть размишленіє о смерти… Философия єсть уподобленіє Богу… Философия єсть наука над науками… Философия єсть любов мудрости…" [Йоана Дамаскина діалектика, або логіка // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 126; пор.: *Курціус Е.-Р.* Європейська література і латинське середньовіччя / Пер. з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 236]. Це окреслення було знане в Україні ще за старокиївської доби [див.: *Бичваров М. Д.* Константин Кирил Философ і філософська думка Київської Русі // Філософська думка. – 1980. – № 3. – С. 88–89] і вважалося за взірцеве також у києво-могилянській традиції [див., наприклад: *Конисъкий Г.* Загальна філософія, поділена на чотири відділи, включає логіку, метафізику, фізику й етику [вступ] // *Конисъкий Г.* Філософські твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 44]. Слід сказати, що наші барокові письменники з-посеред шести "толкованій" філософії, що їх подав Дамаскин, особливо полюбляли третє та шосте. Вони тлумачили філософію найперше як "память смертную" (досить пригадати «Вечерю душевную» Симеона Полоцького [див.: *Полоцькый С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 116 (зв.) (друга пагін.), 121 (зв.) (друга пагін.)] чи «Слово в субботу четвертыя недѣли Великаго поста» Дмитра Туптала [див.: *Туптало Д.* Слово в субботу четвертыя недѣли Великаго поста // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1782. – Ч. 1. – Арк. 39 (зв.)]) або ж як "мудрость, любленіє мудрости, любомудріє" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 469]. Про те, що мудрий чоловік має розмовляти найперше із самим собою, засвідчуючи тим самим власну самодостатність, не раз говорили стародавні філософи,

починаючи з Геракліта Ефеського (B 101: "Я питав самого себе"). У діалозі Платона «Теетет» (189e) Сократ подає таке тлумачення слова "мислити": "Я називаю так розмисл, який душа веде сама із собою про те, що вона спостерігає… Мислячи, вона робить не що інше, як розмірковує, сама себе питаючи й відповідаючи, стверджуючи й заперечуючи" [*Платон*. Собрание сочинений: В 4 т. – Москва, 1993. – Т. 2. – С. 249]. Так само й Епіктет в одній з діатриб казав таке: "Як Зевес спілкується сам із собою, знаходить спокій у самому собі…, так і ми повинні вміти розмовляти із собою, не потребуючи для цього когось іншого" [Беседы Эпиктета. – Москва, 1997. – С. 175]. А найближчим джерелом, з якого міг узяти цей концепт Сковорода, є, мабуть, слова Антисфена Афінського (бл. 444–366 рр. до н. е.) у викладі Діогена Лаерція (VI, 6): "На запитання, що дала йому філософія, він відповів: 'Уміння розмовляти із самим собою'" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 236].

[52] Діоген Лаерцій (VII, 174) приписує ці слова не Кратесові, а Клеанфові: "Одному відлюдникові, котрий розмовляв сам із собою, він сказав: 'У тебе дуже некепський співрозмовник!'" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 322].

[53] *Plutarchus*. Quomodo quis suos in virtute paranda sentire possit profectus, 79a [див.: Plutarchi Chaeronensis Moralia. Omnes de Graeca in Latinam linguam transscripti summo labore, cura, ac fide. Guiliel. Xylandro Augustano interprete. – Francofurti, MDCXIX. – P. 159; також: Plutarchi Chaeronensis Scripta Moralia. Graece et latine. – Paris, 1841. – T. I. – P. 94].

[54] Книга пророка Ісаї 61: 7.

[55] Згідно з Арістотелем, аналіз субстанціально сущого передбачає з'ясування чотирьох першопричин: рушійної, матеріальної, формальної та фінальної. Див. прим. 101 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

[56] Перша книга Мойсеєва: Буття 21: 6. Слова, що їх промовила Сарра, коли Господь у видінні пообіцяв їй дитину, адже на ту пору жінці було вже дев'яносто років, а Авраамові – сто, і всі надії на дитину давно минулись [див.: *Аверинцев С.* Исаак // *Аверинцев С.* Софія-Логос: Словник / Упорядник та автор передмови Костянтин Сігов; науковий редактор видання Марина Ткачук. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 107].

[57] Таке тлумачення імені Ісаака було звичним у нашій бароковій літературі. Див., наприклад, в одному з казань Антонія Радивиловського: "…Ісаака, значит радость…" [*Радивиловський А.* Вѣнец Христов. – Київ, 1688. – Арк. 516 (зв.)], або в «Учительній Євангелії» 1637 р.: "Ісаак – смѣх, або радость…" [Євангеліє учителное. – Київ, 1637. – С. 840]. Див. також прим. 754 до діалогу «Сумфоніа, нареченная Книга Асхань».

[58] Сковорода має на думці те, що Давид уразив Голіата його ж таки мечем (Перша книга царств 17: 51). Див. прим. 513 до трактату «Книжечка о чтеніи Священ[наго] Писанія, нареченна Жена Лотова».

[59] Очевидно, Сковорода має на думці слова: "Бо ніхто з нас не живе сам для себе, і не вмирає ніхто сам для себе. Бо коли живемо – для Господа живемо, і коли вмираємо – для Господа вмираємо. І чи живемо, чи вмираємо – ми Господні!" (Послання св. ап. Павла до римлян 14: 7–8).

[60] У рукопису: *Αἰνῆσις*.

[61] Угорі аркуша написано: "Reicias vires" ("Облиш зусилля" – лат.). Бідність, яка дає душевний спокій, – традиційна філософська тема, починаючи від часів Сократа й Діогена. Свій яскравий вираз вона знайшла в кінічних діатрибах, наприклад, у філософа III ст. до н. е. Біона Бористеніта (творця самого жанру діатриби), Телета з Мегар (III ст. до н. е.) та інших. Досить пригадати хоч би збережені Йоаном Стобеєм діатриби Телета

«Про автаркію», «Про бідність та багатство» [див.: Антология кинизма. Фрагменты сочинений кинических мыслителей. – Москва, 1984. – С. 180–185, 190–197], «Апологію» Апулея тощо. Не раз ця тема зринала також у творах старих українських письменників, скажімо, у Симеона Полоцького («Odmiany wszech rzeczy ludzkich» зі збірки «Carmina varia») [див.: *Полоцкий С.* Вирши. – Минск, 1990. – С. 88].

[62] Бджола, що тікає від диму, – топічний образ, добре знаний у літературі українського бароко. Варто пригадати хоч би Лазаря Барановича, який у передмові до своєї «Аполлонової лютні» писав таке: "Pszczołka z dymu marsowego, / Szuka mieysca spokoynego" [*Baranowicz Ł.* Lutnia Apollinowa. – Kiiów, 1671. – K. 1 (v.) (Do czytelnika)].

[63] В автографі закреслено слово *atra*, а замість нього вгорі написано *et*.

[64] В автографі на полі рукою Сковороди дописано: *ἐν ἑσπέρα* ("увечері" – гр.).

[65] В автографі далі закреслено слово: *negotii*.

[66] Пенати (лат. *penates*) – боги-охоронці дому в Стародавньому Римі. У переносному значенні – рідна домівка.

[67] Тартар (гр. *Τάρτᾰρος*) – згідно з грецькою міфологією, чорна безодня в глибинах космосу, яка перебуває під Аїдом. У християнській традиції Тартар здавна поставав синонімом пекла. Див., наприклад, молитву Василія Великого, подану в «Требнику» Петра Могили: "…во тму глубины Тартара предавый…" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 340 (третя пагін.)].

[68] У рукопису: *Αὐταρκεία*. Про поняття *автаркія* див. прим. 150 до притчі «Благодарный Еродій».

[69] Це – парафраза сентенції Вергілія: "Auri sacra fames!" (*Вергілій*. Енеїда, III, 57). У перекладі Михайла Білика: "Золота клята жага!" [*Публій Вергілій Марон*. Енеїда / З латинської переклав Михайло Білик; переклад звірив і зредагував Борис Тен. – Київ, 1972. – С. 66].

[70] В автографі початок рядка має такий вигляд: "Corde vorant aurum", – а над ним арабськими цифрами вказано правильний порядок слів.

[71] Ір (гр. *Ἶρος*) – персонаж «Одіссеї» Гомера (XVIII, 1–110), жебрак, що мешкав у домі Одіссея та розпочав був бійку з господарем, коли той повернувся додому. Словникове значення імені *Ірос* – "убогій, мендик" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 415]. Існують також приказки: "Pauperior Iro" ("Бідніший за Ірa") [*Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л.* Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 261]; "Ир Крезу не товарищ" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 81] тощо. З українських письменників часів бароко до образу Ірa звертався, наприклад, Симеон Полоцький [див.: *Полоцькый С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 125 (зв.) (друга пагін.)].

[72] Як писав Сенека в «Моральних листах до Луцілія» (II, 6): "Вбогий не той, хто мало має, а той, хто більшого прагне" [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 40].

[73] Переклад Миколи Зерова [*Зеров М.* Твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 388–389].

[74] Парафраза Книги Притч Соломонових 23: 26. Пор.: "Praebe, fili mi, cor tuum mihi, et oculi tui vias meas custodiant". У перекладі Івана Огієнка: "Дай мені, сину мій, своє серце, і очі твої хай кохають дороги мої".

[75] Ці рядки є переспівом послання Горація I, 11, 28–29 («До Буллатія»). Пор.: "Strenua nos exercet inertia; navibus atque / Quadrigis petimus bene vivere. Quod petis, hic est…". У перекладі Андрія Содомори: "Лінощі вперті понукують нас: на квадригах, на суднах /

Прагнемо щастя своє наздогнати, воно ж – під рукою" [*Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 190].

[76] На цьому лист уривається.

[77] Переклад Леоніда Ушкалова.

[78] Переклад Леоніда Ушкалова.

[79] Див.: Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 13. Фраза, яку має на думці Сковорода, у Вульгаті звучить так: "in mensuram aetatis plenitudines Christi". У перекладі Івана Огієнка: "у міру зросту Христової повноти".

[80] Очевидно, Сковорода має на думці латинську приказку: "Ex auribus cognoscitur asinus" ("Віслюка пізнають по вухах") [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 116].

[81] Див. прим. 50 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[82] У Плутарха далі: *respondit*.

[83] У Плутарха далі: "aut ebrium quovis modo sese prosternere".

[84] У Плутарха: *plerunque*.

[85] У Плутарха далі: "et in summa tragicus est, non satyricus aut comicus histrio, amici personam gerens".

[86] *Plutarchus*. Quomodo possit adulator ab amico internosci, 50d-e [Plutarchi Chaeronensis Moralia. Omnes de Graeca in Latinam linguam transscripti summo labore, cura, ac fide. Guiliel. Xylandro Augustano interprete. – Francofurti, MDCXIX. – P. 126; також: Plutarchi Chaeronensis Scripta Moralia. Graece et latine. – Paris, 1841. – T. I. – P. 60–61].

[87] Парафраза Євангелії від св. Матвія 10: 16. Пор.: "prudentes sicut serpentes et simplices sicus columbae". У перекладі Івана Огієнка: "Будьте ж мудрі, як змії, і невинні, як голубки".

[88] Далі йде розчерк Сковороди.

[89] В «Адагіях» Еразма Роттердамського є сентенції "bos cyprius" (I. 10. 95) та "cyprio bovi merendam" (I. 10. 96).

[90] Диметр – двотактний вірш, що складається з двох метрів або з чотирьох стоп, тобто з двох диподій [див.: Літературознавча енциклопедія / Автор-укладач Ю. І. Ковалів. – Київ, 2007. – Т. 1. – С. 280].

[91] Анакреонтичний (від імені іонійського поета VI ст. до н. е. Анакреонта) вірш – це хореїчний вірш із двоскладовим ненаголошеним зачином [див.: Літературознавча енциклопедія / Автор-укладач Ю. І. Ковалів. – Київ, 2007. – Т. 1. – С. 63].

[92] У рукопису: *sodales*.

[93] Мешканці Аттики в Стародавній Греції славилися своїм красномовством.

[94] Це – 43-ій рядок IV-ої ідилії Феокрита (кінець IV – перша половина III ст. до н. е.). Про "Зевсові зливи" писав також Гомер (Іліада, XI, 493).

[95] Можливо, тут ідеться про байку Федра «Лис та Ворона» (I, 13) [див.: *Федр*. Байки / Упорядкування, передмова, переклад та примітки Володимира Литвинова. – Київ, 1986. – С. 34–35].

[96] Далі в автографі закреслено слово: *domi*.

[97] Під "софістичними колючками" Сковорода має на думці розважання з ділянки логіки (діалектики). Принаймні саме так, покликаючись на Арістотеля, могли говорити в старій Україні про єство діалектики. Наприклад, Софроній Почаський писав: "Тернєм острым тот корень [діалектику] зовет Стагирита" [*Почаський С.* Εὐχαριστήριον, албо Вдячность ясне превелебнѣйшому в Христѣ єго милости господину отцу кир Петру Могилѣ // *Тітов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 295].

[98] Перше речення цитати Сковорода переказує. У Плутарха воно звучить так: “Sed sicut nomisma, ita amicum oportet habere antequam usus postulet probatum, non ipse usu repraehensum; neque damno accepto sentire debemus, sed peritiam cognoscendi adulatoris habere, ne laedamur”.

[99] Це речення Сковорода так само переказує. Пор.: “Nam neque hos probamus, neque eos, qui amiciciam honestate ac utilitate metientes, putant adulatores ipso facto se deprehensisse eos, qui blande ac gratiose conversantur”.

[100] У Плутарха замість *Neque* стоїть *aut*.

[101] У Плутарха інша послідовність слів: “morum acerbitate constat”.

[102] У Плутарха далі: *ac*.

[103] У Плутарха далі: “sicut ille apud Euripidem ait”.

[104] У Плутарха не та послідовність слів: “rebus laetis adiiciens ac gratiam”.

[105] У Плутарха далі: *difficultatesque*.

[106] У Плутарха далі: “ut Evenus dixit omnium condimentorum optimum esse ignem: ita”.

[107] До цього місця речення звучить так: “Et vero qui voluptatum occasione obrepere vellet adulator, si nosset”.

[108] *Plutarchus*. Quomodo possit adulator ab amico internosci, 49e–f [Plutarchi Chaeronensis Moralia. Omnes de Graeca in Latinam linguam transscripti summo labore, cura, ac fide. Guiliel. Xylandro Augustano interprete. – Francofurti, MDCXIX. – P. 125; також: Plutarchi Chaeronensis Scripta Moralia. Graece et latine. – Paris, 1841. – T. I. – P. 60].

[109] Парафраза «Буколік» Вергілія (3, 93). Пор.: “Latet anguis in herba”. Є також народне прислів’я: “Підлеслива людина – гадюка між квітками” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 358].

[110] В автографі датування помилкове: *аψнв*, тобто 1752. Однак на цю пору Сковорода ще не знав Ковалинського. Отже, має бути – *аψов*, тобто 1762.

[111] Переклад Леоніда Ушкалова.

[112] Парафраза Євангелії від св. Луки 17: 21. Пор.: “ecce enim regnum Dei intra vos est”. У перекладі Івана Огієнка: “Божеє Царство всередині вас!”.

[113] Див. прим. 31 до трактату «Книжечка о чтеніи Священ[наго] Писанія, нареченна Жена Лотова». Православна Церква відзначає день св. Івана Златоуста 13 листопада.

[114] Сковорода цитує Златоуста трохи неточно. Пор.: “Οὐδὲν γὰρ ἡμᾶς οὕτως εὐφραίνειν οἴωθεν, ὡς τὸ συνειδὸς χρηστὸν, καὶ ἐλπίδες ἀγαθαί” [Patrologiae cursus completus. Series graeca / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 1858. – T. 47. – Col. 511].

[115] Переклад Леоніда Ушкалова.

[116] Вислів “біла ворона” (“corvus albus”) походить із сьомої сатири Ювенала: “Царства дає він [випадок] рабам, полоненим тріумфи, / Тільки щасливців таких менше, ніж білих ворон” [*Коваль А. П., Коптілов В. В.* Крилаті вислови в українській літературній мові. Вид. 2-е, перер. і доп. – Київ, 1975. – С. 23]. З тих творів, які напевно читав Сковорода й де зринає цей вислів, варто назвати «Домашні бесіди» Еразма Роттердамського [див.: *Еразм Роттердамський*. Похвала глупоті. Домашні бесіди / Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. – Київ, 1993. – С. 150]. Зрештою, є й українська приказка: “То білий крук!” [*Франко*, № 15886]. Тим часом сама думка про те, що справжні християни зустрічаються дуже рідко, належить до аксіоматичних. Згадаймо хоч би катехізис Інокентія Винницького: “Пытаньє: Чи мнози суть христіане? Отповѣдь: Єсть их много в личбѣ, але мало в животѣ и учинках христіанских” [*Винницький І.* Катихисіс, албо Наука христіанскія. – Унів, 1685. – Арк. 6 (зв.)].

[117] Історія про ліхтар Діогена відома з книги Діогена Лаерція «Про життя, вчення та вислови знаменитих філософів» (див. прим. 137 до діалогу «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)»). Цей сюжет був здавна знаний і в Україні. Він є, наприклад, у «Пчолі» [див.: Памятники литературы Древней Руси. XIII век. – Москва, 1981. – С. 517]. А вже під добу бароко Симеон Полоцький писав: "И аще бы мы со свѣтилником на торговищѣ человѣка помняща смерть Діогенски искати, негли всує труды положил бых…" [*Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 113 (друга пагін.); пор.: *Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 395].

[118] Див. прим. 67.

[119] Сковорода цитує рядок із поеми італійського гуманіста П'єтро Анжело Мандзоллі (*Pietro Angelo Manzolli*) (бл. 1500 – бл. 1543 рр.) «Зодіак життя» – найпопулярнішої філософської поеми італійського Ренесансу. Цей твір Мандзоллі видав під прибраним ім'ям *Marcello Palingenio Stellato*. У третій книзі поеми Епікур, завершуючи свої невтішні роздуми про людський рід, каже: "Світ – це загорожа для дурнів і балаган пороків" (III, 44). Книгу Мандзоллі Сковорода, очевидно, знав іще від часу навчання в Києво-Могилянській академії. Принаймні його вчитель Симон Тодорський у курсі грецької мови використовував «Зодіак життя» як джерело дидактичного матеріалу [див.: *Андрушко В.* П'єр-Анжело Мандзоллі – натхненник Г. С. Сковороди? // Сковорода Григорій. Образ мислителя. – Київ, 1997. – С. 226–229].

[120] Мотив "книги – найприємніші друзі" зринає, наприклад, у «Домашніх бесідах» Еразма Роттердамського [див.: *Еразм Роттердамський*. Похвала глупоті. Домашні бесіди / Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. – Київ, 1993. – С. 115].

[121] Інший варіант цієї приказки: "Canis caninam non est" ("Собака собачатини не їсть"). Пор. також українські приказки: "Собака собаки не рве"; "Собака собаці хвоста не одкусить" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 517].

[122] Цей мотив зринає, наприклад, у «Домашніх бесідах» Еразма Роттердамського: "Так моряки, які пережили корабельну аварію, мають звичку застерігати перед небезпекою тих, хто пускається в далеке плавання" [*Еразм Роттердамський*. Похвала глупоті. Домашні бесіди / Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. – Київ, 1993. – С. 110].

[123] Ідеться про св. Акакія Сінайського (Ліствичника) (пом. у першій пол. VI ст.). Стихиру на його честь співають у церкві 29 листопада.

[124] У рукопису: *στιχιρὰ*.

[125] Неточна цитата зі стихири преп. Акакію Сінайському. Пор.: "Страстей успил єси желанія, Акакіє, бдѣніе всенощное яко стяжав, послушаніе и смиреніе, поученіе же божественных писаній, и сердце чисто, и ум несмущен. Тѣмже был єси и пріятелище Духа Святаго, зари чудес возсіяв концем".

[126] Ідеться про поему італійського письменника-вільнодумця П'єтро Анжело Мандзоллі «Zodiacus vitae» («Зодіак життя»). Див. прим. 119.

[127] Ідеться про Якова Правицького.

[128] Покаянний канон, 6-а пісня.

[129] Євангелія від св. Матвія 13: 16. Останнє слово має форму: *ἀκούουσιν*.

[130] Див. прим. 11 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».

[131] Трохи неточна цитата з Літургії. Пор.: "Развѣ бо Того ни дѣянія, ни слово совершается!" (антифони степенні, антифон 2-ий, глас 7-ий).

[132] Антифон (гр. *ἀντίφωνος*) – "противогласіє", тобто церковний піснеспів, що його виконують по черзі два хори (спершу правий клирос, а потім лівий).

[133] Постала на ґрунті "другої схоластики", українська барокова культура глибоко шанувала "преславнаго всѣх любомудрцев Арістотеля" [*Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 241 (зв.)]. Тож посилання на його авторитет характерні і для тогочасних філософських курсів [див.: *Стратий Я. М., Литвинов В. Д., Андрушко В. А.* Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии. – Киев, 1982], і для богословсько-полемічних [див., наприклад: *Dubowicz J.* Hierarchia, abo O Zwierchności w Cerkwi Bożey. – Lwów, 1644. – S. 25] та "учительних" [див., наприклад: *Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 35 (зв.), 84 (зв.), 92 (зв.), 106, 109, 161 (зв.), 175 (зв.), 184, 208, 219 (зв.), 273 (зв.), 285, 304] трактатів, і для агіографії [див., наприклад: Патерік, или Отечник печерскій. – Київ, 1661. – Арк. 2 (передмова)], і для церковних казань [див., наприклад: *Радивиловський А.* Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 112]. Одначе, з другого боку, наші тогочасні автори не забували підкреслювати, що Арістотель – це "еллінський", тобто поганський, філософ ("аще и еллинский філософ Арістотель рече, обаче хрістіаном надобное: 'Друг єсть єдина душа в тѣлесах двою'" [*Туптало Д.* Поученіе на память святых верховных апостол Петра и Павла // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 3. – С. 90]), а то й узагалі поціновували його неприхильно ("Obiega [Cerkiew] Arystotelesowe argumenta…" [*Baranowicz Ł.* Nowa miara starey wiary. – Nowogrod-Siewierski, 1676. – K. 4 (v.) (додатки до 1-ої частини)]).

[134] Грецьке *μωροσόφια* ("дурна філософія") корелює у Сковороди з латинським *stulta philosophia* та зі слов'янським *глупомудріе* [про барокову семантику слова *морософія* див.: *Pelc J.* Barok – epoka przeciwieństw. – Warszawa, 1993. – S. 37].

[135] Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 24: 16. Пор.: **ѻ҃чи же є҆ѭ̀ держа́стѣсѧ, да є҆гѡ̀ не позна́ета**.

[136] Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 12.

[137] Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 12.

[138] Це – початок наступного, 13-го, вірша 3-ї глави Послання св. ап. Павла до филип'ян. У перекладі Івана Огієнка: "Браття, я себе не вважаю, що я досягнув".

[139] Євангелія від св. Луки 24: 32. У перекладі Івана Огієнка: "І говорили вони один одному: 'Чи не палало нам серце обом, коли промовляв Він до нас по дорозі, і коли виясняв нам Писання?'".

[140] Неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 3: 12. Пор.: **Мы́ же вси҆ ѿкрове́ннымъ лице́мъ сла́вѫ гд҃ню̀ взира́юще**.

[141] "Смерть для світу" належить до кола христологічних мотивів, популярних у літературі українського бароко [див.: *Ушкалов Л.* "До тебе взиваю, Ісусе прекрасний" // *Ушкалов Л.* З історії української літератури XVII–XVIII століть. – Харків, 1999. – С. 10–27]. Наприклад, в Івана Максимовича він звучить так: "Суетный мір єст, вся в нем достоит распяти, / Да удостоюся аз небо воспріяти. / Крест ми непостоянный мір, аз же крест єму, / Умре за мя живот, аз мертва живу сему" [*Максимович І.* Царскій путь креста Господня. – Чернігів, 1709. – Арк. 129].

[142] Пор.: Євангелія від св. Луки 24: 32.

[143] Очевидно, Сковорода має на думці Євангелію від св. Луки 10: 23. Пор.: "beati oculi, qui vident, quae videtis". У перекладі Івана Огієнка: "Блаженні ті очі, що бачать, що бачите ви!"

[144] Цю сентенцію приписують Піфагорові [див.: Фрагменты ранних греческих философов. – Москва, 1989. – Ч. 1: От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики. – С. 149]. У латинській версії вона звучить, зокрема, так: "Dimidium facti, qui coepit, facit" [Вечные

истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 97].

[145] Очевидно, Сковорода має на думці слова: "Кажу бо я вам, що Бог може піднести дітей Авраамові з цього каміння!" (Євангелія від св. Матвія 3: 9).

[146] Старі українські богослови беззастережно засуджували пияцтво ("Кому горе, кому молва, кому суды, кому туга и понос, кому сокрушеніе вотще, кому синъ оцъ, – писав, наприклад, Петро Могила, – не пребывающим ли в винъ и назирающим, где когда пирове бывают?" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 850]), передовсім з огляду на те, що воно "страх Божій отгонит, смерти предает и во огнь вѣчный посылает. Анахарсис философ рече: єгда сѣдиши в пиру, 1 чашу испіеши здравію, 2 сладости, 3 безумію, 4 бѣсовствію" [Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 420 (зв.)–421; пор.: *Сакович К.* Арістотелівські проблеми // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 393; *Туптало Д.* Лѣтопись // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 428–429].

[147] Див. прим. 179 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон».

[148] Ідеться про сюжет байки Федра «Осел та ліра»: "Колись-то ліру, пасучись, Осел знайшов / І мовив, копитом по струнах бренькнувши: / 'Чудова річ, клянусь богами, та шкода, / Вона мені, невдатному, дісталася. / Якби знайшов тебе хтось обдарований – / Чудовими б піснями чарувала всіх" [*Федр.* Байки / Упорядкування, передмова, переклад та примітки Володимира Литвинова. – Київ, 1986. – С. 109]. Була й грецька приказка "Осел перед лірою" ("Ὄνος λύρας"), що її вживав, наприклад, Северин Боецій (Розрада від філософії I. P4) [див.: *Боецій С.* Розрада від філософії / Пер. з лат. А. Содомори; передм. В. Кондзьолки. – Київ, 2002. – С. 49]. Кажуть, що європейська середньовічна література знала цю приказку саме завдяки Боецію [див.: *Курціус Е.-Р.* Європейська література і латинське середньовіччя / Переклав з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 112 (прим.)].

[149] Див.: "І знову Ісак повикопував криниці на воду, що їх повикопували були за днів батька його Авраама, а позатикали були їх филистимляни по Авраамовій смерті. І він назвав їм імення, як імення, що батько його був їм назвав. І копали Ісакові раби в долині, і знайшли там криницю живої води" (Перша книга Мойсеєва: Буття 26: 18–19).

[150] Зазвичай українські богослови трактували це в цілком інакшій стратегії. Наприклад, у почаївській книзі «Съмя слова Божія» сказано: "Дух Святый во время Благовѣщенія от крове Дѣвическои сложил и устроил тѣло Христово и в тоє тѣло зараз влія душу сотворенную, а так з тым тѣлом и душею сотворенною злучился Сын Божій, Слово Отчеє, и потом родился на сей свѣт, яко человѣк, без болѣзни матерныя и не повредил дѣвства" [Съмя слова Божія. – Почаїв, 1772. – С. 3–4], тобто Христос "в девятій мѣсяц по початіи своєм з утробы преблагословеннои Дѣвы, яко солнце чрез кришталь, проникнул без жаднои болѣзни и нарушеня цвѣту панієнства" [Слово к народу каѳоліческому. – Почаїв, 1765. – Арк. 29 (зв.)].

[151] Сковорода нехтує тут пересторогою, згідно з якою в жодному разі не можна "Воплощеніє Христово, и страданіє и вся преславная єго дѣянія и чудеса не в дѣло, но в притчу вмѣняти" [*Туптало Д.* Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 303 (зв.)–304].

[152] Книга пророка Ісаї 54: 1.

[153] Слова "в страсѣ" написано над рядком.

[154] В автографі далі іншим чорнилом дописано слово: *quid*.
[155] В автографі рукою Сковороди закреслено слова: "легша бистотечних".
[156] В автографі рукою Сковороди закреслено слово *восточних*, а замість нього дописано слово *скорѣе*.
[157] Пор. народні приказки, створені на підставі Євангелії: "Не печися утренею – утреня тобою печецця" [*Номис*, № 5218]; "Не печаль ся утром, бо утро тобою" [*Франко*, № 26304].
[158] В автографі спочатку було *наречется*, а потім на полях рукою Сковороди написано *доведется*.
[159] Про особливості цього сковородинського перекладу оди Горація див.: *Чижевський Д.* До перекладів Сковороди // *Чижевський Д.* Український літературний барок / Підготовка тексту й мовна редакція Леоніда Ушкалова; вступна стаття Олекси Мишанича. – Харків, 2003. – С. 164–170.
[160] *Горацій*. Оди, II, 16, 25–26. У перекладі Андрія Содомори: "Дневі радий будь, не турбуйсь майбутнім" [*Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 56]. Ця сама думка є й у ще одного улюбленого автора Сковороди – Сенеки (Моральні листи до Луцілія, XCVIII, 6): "Пригніченою є душа, що тривожиться завтрашнім" [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 434].
[161] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 6: 34. Пор.: **Не пецы́тесѧ оу҃бо на оу҃трей**. Ці слова не раз привертали увагу українських барокових авторів. Наприклад, Лазар Баранович писав: "Печешися о лѣтах многих, а Господь завѣщеваєт: Не пецѣтеся и о утріи…" [*Баранович Л.* Меч духовный. – Київ, 1666. – Арк. 287; див. також: Євангеліє учителноє. – Київ, 1637. – С. 368; Съмя слова Божія. – Почаїв, 1772. – С. 88–89, 299–305]. Михайло Козачинський прямо писав про те, що "тривога за майбутнє є порок", який засуджував Христос у шостій главі Євангелії від св. Матвія [див.: *Козачинский М.* Книга третья. Нравственная философия, или Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 383].
[162] Сковорода має на думці старий мотив, відомий найперше з байок Езопа (байка 102) та Федра (I, 25). Наприклад, у Федра він звучить так: "Собаки завше, Крокодилів боячись, / П'ють воду з Нілу, берегом гасаючи" [*Федр*. Байки / Упорядкування, передмова, переклад і примітки Володимира Литвинова. – Київ, 1986. – С. 41]. Він був добре знаний в українській літературі й до Сковороди. Скажімо, про нього згадував Афанасій Кальнофойський, щоправда, з покликанням на "натуралістів" [див.: *Kalnofoyski A.* Parergon cudow. – Kiiów, 1638. – S. 20].
[163] Далі нерозбірливо.
[164] Сковорода має на думці Послання св. ап. Павла до римлян 13: 12. Пор.: "Nox processit, dies autem appropiavit. Abiciamus ergo opera tenebrarum et induamur arma lucis". У перекладі Івана Огієнка: "Ніч минула, а день наблизився, тож відкиньмо вчинки темряви й зодягнімось у зброю світла".
[165] Далі пропущено слово *γὰρ*.
[166] *Платон*. Бенкет, 218d.
[167] Пор.: "Бо що тільки людина посіє, те саме й пожне! Бо хто сіє для власного тіла свого, той від тіла тління пожне. А хто сіє для духа, той від духа пожне життя вічне" (Послання св. ап. Павла до галатів 6: 7–8). Є також народні приказки: "Як посієш, так збереш"; "Що посієш, те й пожнеш" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 250, 252].

[168] *Платон*. Бенкет / Перекл. з давньогрецької і коментарі Уляна Головач, вступна стаття Джованні Реале. – Львів, 2005. – С. 99.
[169] Послання св. ап. Павла до галатів 5: 17.
[170] Борей (гр. *Βορέας*) – бог північного вітру в грецькій міфології.
[171] Ідеться про перемогу ізраїльтян над Амаликом (див.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 17: 8–15). Пор. із церковними піснеспівами й молитвами: "Крестаобразнома Моісеовыма рукама Амаликову силу в пустыни побѣдил єси"; "Господи Боже наш, послушавый Моісея, простершаго к тебѣ руцѣ свои, и люди Ізраилевы укрѣпивый на Амалика" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 451; 251 (друга пагін.)]. Якщо зважити на те, що ім'я *Амалик* у переносному сенсі означало "Антихрист", а *Ісраїль* означає "перемагаючій або пануючій з Богом" [див.: *Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 340, 415], то ця поезія набуває алегоричного значення – Сковорода говорить тут про психомахію. Зрештою, таке саме значення мав цей образ і в інших авторів. Наприклад, Іван Величковський, порівнюючи Мойсея та Антонія Печерського, писав: "Он сотре фараона, изби Амалика / сей же єсть побѣдитель дѣмонскаго лика" [*Величковський І.* Твори. – Київ, 1972. – С. 126].
[172] Переклад Леоніда Ушкалова.
[173] Сковорода має на думці слова: "…Я – Господь, Бог твій, Бог заздрісний, що карає за провину батьків на синах, на третіх і на четвертих поколіннях тих, хто ненавидить Мене…" (Друга книга Мойсеєва: Вихід 20: 5).
[174] Варто відзначити, що стан, коли людина перебуває в непевності й засліпленості, вчитель Сковороди Михайло Козачинський називав "станом Фараона" [*Козачинский М.* Книга третья. Нравственная философия, или Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 367].
[175] Сковорода має на думці слова: "Вавилонская дочко, *що маєш і ти* ограбована *бути*, – блажен, хто заплатить тобі на твій чин, що ти нам заподіяла! Блажен, хто ухопить та порозбиває об скелю *і* твої немовлята!.." (Книга Псалмів 137 (138): 8–9). Під *скелею* (*каменем*) слід розуміти Христа. Пор.: "І хто впаде на цей камінь – розіб'ється…" (Євангелія від св. Матвія 21: 44).
[176] Ім'я *Люцифер* (лат. *Lucifer*) означає "світлоносець".
[177] Сковорода має на думці слова: "І не дивно, бо сам сатана прикидається анголом світла!" (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 11: 14).
[178] Астрологія була надзвичайно популярною в старій Україні. Знаки Зодіака зображено вже в «Ізборникові Святослава» 1073 р. Перша друкована книжка українського автора («Прогностична оцінка 1483 року» Юрія Дрогобича) була астрологічною, так само, як і перша книжка слобідської літератури – «Про людську долю» (1699 р.) архімандрита Онуфрія.
[179] Очевидно, Сковорода має на думці слова: "І бачив я небо нове й нову землю, перше бо небо та перша земля проминули…" (Апокаліпсис 21: 1).
[180] Очевидно, Сковорода має на думці слова з Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 20 (пор.: "Життя ж наше на небесах…"), які він переказував так: "По землѣ ходяще, обращеніе имамы на небесѣх".
[181] Пор. зі словами св. Єроніма Стридонського (epistola XIV [c] ad Heliodorum Monachum): "Infinita eremi vastitas te terret? sed tu paradisum mente deambula" ("безконечна порожнеча самотності лякає тебе? а ти гуляй думками по райському саду") [Patrologiae cursus completus. Series latina / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 1864. – T. 22. – Col. 354]. Див. також лист

Сковороди № 8 до Михайла Ковалинского, де філософ розглядає ту саму проблематику усамітнення (ἐρεμία), сходження розуму в райський сад (παράδεισος), турботи про душу як її приготування до прийняття божества.

[182] Див. прим. 427.

[183] Сковорода має на думці слова: "…Царство Небесне здобувається силою, і ті, хто вживає зусилля, хапають його" (Євангелія від св. Матвія 11: 12).

[184] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 6: 23. Пор.: ѣ́ще ли о́ко твоѐ лука́во.

[185] Метафізика – прикінцева частина шкільного курсу філософії (*scientia ultranaturalis*), наука про буття як таке (онтологія) і про Бога та янголів (пневматологія) [див., наприклад: *Конiський Г.* Філософія надприродна, або Метафізика // *Конiський Г.* Філософські твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 2. – С. 511–512].

[186] Ідеться про Ревеку, вагітну Ісавом та Яковом, якій Господь сказав: "Два племена в утробі твоїй…" (Перша книга Мойсеєва: Буття 25: 23).

[187] Сковорода має на думці слова: "І місто не має потреби ні в сонці, ні в місяці, щоб у ньому світили, – слава бо Божа його освітила, а світильник для нього – Агнець. І народи ходитимуть у світлі його, а земські царі принесуть свою славу до нього" (Апокаліпсис 21: 23–24).

[188] Про віфлеємську зірку див.: Євангелія від св. Матвія 2: 1–2.

[189] Переклад Леоніда Ушкалова.

[190] Переклад Леоніда Ушкалова.

[191] У Біблії: επ'.

[192] Євангелія від св. Луки 4: 18.

[193] Див. прим. 93 до циклу «Басни Харьковскія».

[194] Ці слова взято з трагедії Еврипіда «Орест». Пор.: "σῖγα σῖγα, λεπτὸν ἴχνος ἀρβύλης / τίθετε, μὴ κτυπεῖτ'" (*Еврипід*. Орест, 141).

[195] Вислів "vivum cadaver" ("живий труп") Сковорода міг запозичити з «Адагій» Еразма Роттердамського (II. 4. 3). Він є також в Еразмових «Домашніх бесідах» [див.: *Еразм Роттердамський*. Похвала глупоті. Домашні бесіди / Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. – Київ, 1993. – С. 177]. Імовірним джерелом цього виразу вважають Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 5: 6, де зринає фраза "живою померла" [див.: *Коваль А. П., Коптілов В. В.* Крилаті вислови в українській літературній мові. Вид. 2-е, перер. і доп. – Київ, 1975. – С. 93].

[196] Див. прим. (35) до циклу «Сад божественных пѣсней».

[197] Пор., наприклад, із думкою Дмитра Туптала: "…учители церковніи глаголют, яко всякоя болѣзни виновен єст грѣх" [*Туптало Д.* Руно орошенное. – Чернігів, 1680. – Арк. 68 (зв.)].

[198] Метафора "дух блудодійства" походить із Біблії. Пор.: "πνεύματι πορνείας ἐπλανήθησαν" (Книга пророка Осії 4: 12). У перекладі Івана Огієнка: "бо дух блудодійства заводить до блуду". Очевидно, Сковорода має тут на думці Книгу Псалмів 49 (50): 18. Пор.: "Як ти злодія бачив, то бігав із ним, і з перелюбниками накладав".

[199] "Галльською (французькою) хворобою" називали сифіліс. Див., наприклад: *Сакович К.* Арістотелівські проблеми // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 406.

[200] Діоген Лаерцій (II, 25) повідомляв, що Сократ "дотримувався такого здорового способу життя, що, коли Афіни охопила чума, він один залишився невразливим" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 111].

[201] У Плутарха далі: “dissipanturque facile, sanguine tenero et spiritu puro motum excipiente”.
[202] *Plutarchus*. De tuenda sanitate praecepta, 127c–d [Plutarchi Chaeronensis Moralia. Omnes de Graeca in Latinam linguam transscripti summo labore, cura, ac fide. Guiliel. Xylandro Augustano interprete. – Francofurti, MDCXIX. – P. 219; також: Plutarchi Chaeronensis Scripta Moralia. Graece et latine. – Paris, 1841. – T. I. – P. 151–152].
[203] Це – латинська версія фрази “Λεπτὸν ἴχνος” з Еврипідової трагедії «Орест». Див. прим. 194.
[204] Ідеться про ненависть. Пор.: “Кожен, хто ненавидить брата свого, той душогуб (*ἀνθρωποκτόνος*)” (Перше соборне послання св. ап. Івана 3: 15).
[205] Сковорода має на думці слова: “Omnia mihi licent! Sed non omnia expediunt” (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 6: 12). У перекладі Івана Огієнка: “Усе мені можна, та не все на пожиток”.
[206] Очевидно, це парафраза Послання св. ап. Павла до Тіта 1: 15. Пор.: “Omnia munda mundis”. Зрештою, є й крилатий вислів: “Puris omnia pura” [див.: Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 285].
[207] Очевидно, Сковорода має на думці такі Павлові слова: “quapropter si esca scandalizat fratren meum, non manducabo carnem in aeternum” (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 8: 13). У перекладі Івана Огієнка: “Ось тому, коли їжа спокушує брата мого, то повік я не їстиму м’яса, щоб не спокусити брата свого!”
[208] У шкільних курсах моральної філософії *сором* трактували як різновид *страху* [див.: *Козачинский М*. Книга третья. Нравственная философия, или Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 416]. Зрештою, як свідчить Діоген Лаерцій (VII, 112), про це говорили ще стоїки [див.: *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 303].
[209] Сковорода має на думці слова Христа: “Як хто любить Мене, той слово Моє берегтиме, і Отець мій полюбить його, і Ми прийдемо до нього, і оселю закладемо в нього” (Євангелія від св. Івана 14: 23).
[210] У Плутарха початок речення такий: “Sed sicut quae…”
[211] У Плутарха: *tantum*.
[212] У Плутарха: *ab*.
[213] У Плутарха далі: *est*.
[214] У Плутарха: *Quae*.
[215] У Плутарха: *benevolentia*.
[216] *Plutarchus*. Quomodo possit adulator ab amico internosci, 127c–d [Plutarchi Chaeronensis Moralia. Omnes de Graeca in Latinam linguam transscripti summo labore, cura, ac fide. Guiliel. Xylandro Augustano interprete. – Francofurti, MDCXIX. – P. 219; також: Plutarchi Chaeronensis Scripta Moralia. Graece et latine. – Paris, 1841. – T. I. – P. 151–152].
[217] Див. прим. 22.
[218] Сковорода переказує тут діалог Ціцерона «Лелій, або Про дружбу» (XV, 55). Фраза: “Amici optima vitae supellex” (“Друзі – найкраща прикраса життя”) – стала крилатою [див.: *Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л.* Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 45].
[219] *Вергілій*. Буколіки, II, 65. Ця фраза стала крилатою [див.: Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 339].

[220] Крез (гр. *Κροίσος*) (595–546 рр. до н. е.) – останній лідійський цар. Мав величезне багатство. Про нього розповідає Геродот у 29-му розділі першої книги своєї «Історії». Ім'я Креза стало прозивним як персоніфікація багатства. Саме в такій ролі воно зринає й у творах старих українських письменників [див., наприклад: *Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 125 (зв.) (друга пагін.); *Козачинский М.* Книга третья. Нравственная философия, или Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 335].

[221] Гай Юлій Цезар (*Gajus Julius Caesar*) (100–44 рр. до н. е.) – славетний римський імператор, полководець, оратор і письменник. Його ім'я не раз поставало символом проминущості людської величі та слави [див., наприклад: *Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 125 (зв.) (друга пагін.)].

[222] Демосфен (гр. *Δημοσθένης*) (384–322 рр. до н. е.) – найбільший давньогрецький політичний оратор. Так само, як і Цезар, символізував проминальність людської слави [див., наприклад: *Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 125 (зв.) (друга пагін.)].

[223] Очевидно, Сковорода має на думці слова Христа: "Ви друзі Мої, якщо чините все, що Я вам заповідую" (Євангелія від св. Івана 15: 14).

[224] 27 січня Православна Церква відзначає повернення мощів св. Івана Златоуста.

[225] Музи (лат. *Musae*) – дев'ять доньок Аполлона й Мнемозини; богині наук та мистецтв: Кліо, Евтерпа, Талія, Мельпомена, Терпсихора, Полігімнія, Ерато, Уранія, Калліопа.

[226] Див. прим. 64 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[227] Авторство цієї епіграми Діоген Лаерцій (III, 33) приписував Платонові [див.: *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 63].

[228] У Троїце-Сергієвій лаврі Сковорода перебував на початку 1755 р. (намісником лаври був тоді Кирило Ляшевецький). Він покинув обитель, очевидно, у першій декаді лютого 1755 р. [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 127].

[229] Діоген Лаерцій свідчив (VIII, 15), що "святилищем Муз" називали перехід при будинку Піфагора в Метапонті, куди приходило чимало люду, щоб послухати філософа [див.: *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 336].

[230] Ідеться про трьох святих отців-каппадокійців: Василія Великого, Григорія Богослова та Івана Златоуста.

[231] Сентенції Менандра, 543. Пор. латинські, українські й російські відповідники цієї фрази: "Manus manum lavat" [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 207]; "Рука завше руку мыєт" [*Климентій Зіновіїв.* Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 173]; "Рука руку миє, аби обі були білі" [*Франко*, № 22653]; "Рука руку миє, щоб білі були"; "Рука руку миє, нога ногу підпирає" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 138, 160]; "Рука руку мыет…" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 135]. Наприкінці листа витерто один рядок, писаний грецькою мовою, а під ним іншою рукою та іншим чорнилом додано: "1763 die trium Sanctorum Basilii, Gregorii, Johanni" ("1763 року, у день трьох святих: Василія, Григорія та Івана").

[232] Переклад Миколи Зерова [*Зеров М.* Твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 390].

[233] *Арістотель*. Велика етика, 1211a30–35 [див.: *Аристотель*. Большая этика // *Аристотель*. Сочинения: В 4 т. – Москва, 1983. – Т. 4. – С. 368].

[234] *Арістотель*. Велика етика, 1213a25 [див.: *Аристотель*. Большая этика // *Аристотель*. Сочинения: В 4 т. – Москва, 1983. – Т. 4. – С. 373]. Думка про друга як "друге *я*" була досить поширеною у філософії Стародавньої Греції та Риму. Варто пригадати, скажімо, ранній діалог Платона «Алківіад 1» (132c–133c) [див.: *Платон*. Диалоги. – Москва, 1986. – С. 217–218] чи передану Діогеном Лаерцієм (VII, 23) сентенцію Зенона з Кітіона [див.: *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 276]. Цю думку з посиланням на Арістотеля можна знайти також у старих українських письменників, наприклад, у Дмитра Туптала: "…аще и еллинскій філософ Арістотель рече, обаче хрістіаном надобное: '*Друг* єсть єдина душа в тѣлесах двою'" [*Туптало Д.* Поученіє на память святых верховных апостол Петра и Павла // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 3. – С. 90].

[235] У Плутарха: "Quod si".

[236] Інтерполяція Сковороди.

[237] *Plutarchus*. Quomodo possit adulator ab amico internosci, 52f [Plutarchi Chaeronensis Moralia. Omnes de Graeca in Latinam linguam transscripti summo labore, cura, ac fide. Guiliel. Xylandro Augustano interprete. – Francofurti, MDCXIX. – P. 129; також: Plutarchi Chaeronensis Scripta Moralia. Graece et latine. – Paris, 1841. – T. I. – P. 63].

[238] Діоген Лаерцій (V, 40) свідчить, нібито Теофраст не раз казав, що "найдорожча трата – це час" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 217].

[239] Див. прим. 266 до діалогу «Сумфоніа, нареченная Книга Асхань».

[240] У рукопису: "…τὸ κᾶλλος τὸ θείον".

[241] Євангелія від св. Матвія 18: 10. Пор.: "…їхні Анголи повсякчасно бачать у небі обличчя Мого Отця, що на небі".

[242] У рукопису: *deliciantes*.

[243] Див.: "O bibliotheca nota paucis, ô libri, / Quos rara contrectat manus" [M. Antonii Mureti Presbyterii, J. C. et Civis Romani Oratores ac Poetae clariss[imi] Orationes, Epistolae, Hymnique Sacri. Editio nova. – Lipsiae, MDCLXV. – P. 492]. Сковорода переклав ці слова так: "ω бїблїотеко ты моя избранна! / ω не многим книги чтомы!" Тим часом у перекладі Миколи Зерова ці слова звучать так: "І ти, полице, не для всіх призначена, / Добірні й дорогі книжки!" [*Зеров М.* Твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 384].

[244] Див. лист Еразма Роттердамського до Християна Нортгофа (*Christian Northoff*) з Парижа 1497 р. [Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami, denuo recognitum et auctum / Per P. S. Allen. – Oxonii, MCMVI. – T. I (1484–1514). – P. 173].

[245] Розповідаючи про свого дядька Плінія Старшого (бл. 24–79), Пліній Молодший (бл. 62 – бл. 114) (III, 5, 16) зазначав: "Він уважав за втрачений увесь час, не відданий заняттям" [Письма Плиния Младшего. Книги I–X / Изд. подготовили М. Е. Сергиенко, А. И. Доватур. – Москва, 1983. – С. 46].

[246] *Вергілій*. Енеїда, VI, 747. У перекладі Михайла Білика: "вогонь із небесного первня" [*Публій Вергілій Марон*. Енеїда / З латинської переклав Михайло Білик; переклад звірив і зредагував Борис Тен. – Київ, 1972. – С. 146].

[247] Канон Пресвятій Богородиці, глас 8-ий, пісня 3-я. Див. також: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 736, 857.

[248] Євангелія від св. Матвія 24: 20; Євангелія від св. Марка 13: 18.

[249] Переклад Леоніда Ушкалова.

[250] У нижньому лівому кутку автографа іншим чорнилом дописано: "febr[uarius] 15" ("15 лют[ого]").

[251] У рукопису: *sodales*.
[252] Тіфон (гр. *Τιθωνός*) – син троянського царя Лаомедонта, чоловік Еос (Аврори), яка випрохала була в богів для нього безсмертя, та, на своє горе, забула попрохати вічної молодості, тому Тіфон старів усе дужче й дужче.
[253] Цар Нестор був дуже старий. Слід зазначити, що образи Тіфона й Нестора як довгожителів уже в римських класиків належали до риторичної топіки [див.: *Курціус Е.-Р.* Європейська література і латинське середньовіччя / Переклав з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 94–95].
[254] Ідею християнської релігії як дружби, цілком по-арістотелівськи потрактовану не як певний емоційний стан, а як форму соціальної та політичної взаємодії, перегодом буде розвивати о. Павло Флоренський у своїй роботі «Столп и утверждение Истины» (лист одинадцятий: Дружба).
[255] Сковорода має на думці слова: "mandatum novum do vobis ut diligatis invicem sicut dilexi vos ut et vos diligatis invicem" (Євангелія від св. Івана 13: 34). У перекладі Івана Огієнка: "Нову заповідь Я вам даю: Любіть один одного! Як Я вас полюбив, так любіть один одного й ви!"
[256] Пор.: "Deus caritas est"; "ὁ θεὸς ἀγάπη ἐστίν" (Перше соборне послання св. ап. Івана 4: 8, 16). У перекладі Івана Огієнка: "Бог є любов".
[257] Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 13: 1. Пор.: "si linguis hominum loquar et angelorum caritatem autem non habeam factus sum velut aes sonans aut cymbalum tinniens". У перекладі Івана Огієнка: "Коли я говорю мовами людськими й ангольськими, та любови не маю, – то став я як мідь *та* дзвінка або бубон гудячий!"
[258] Апокаліпсис 1: 8; 26: 6; 22: 13. У перекладі Івана Огієнка: "Я Альфа й Омега". Така глоризація любові була характерна також для інших українських барокових письменників. Пригадаймо, наприклад, Іоаникія Сенютовича, який, услід за св. ап. Павлом, писав: "Велико дѣло любве, єюже вся, и без нея ничтоже. Человѣческими и ангелскими глаголати языки зѣло преславно, но без любве, єдиный звук кімвалный. Прорицати будущая, разумѣти сокровенная, чудеса творити, нѣчто єст Божественнаго, обаче и в сих без любви дѣлатель єдино єсть ничтоже. Любы долготерпит, милосердствує. Любы не завидит, не превозносится, не гордится, не безчинствує, не ищет своя си, не раздражається, вся любит, всему вѣру ємлет, вся уповає, сими образы вѣтыйствующея. Любы кому не имать быти пріятна! Кого не в лѣпоту восхитит, вселюбезна всѣм сущи! Разумом творимоє часть точію дѣла, от части бо разумѣваєм, в любвѣ же что не совершенно, исполненіє закона любви. Разум кичит, а любов созидает. Пророчества упразднятся, языки умолкнут, разум испразднится, любы николиже отпадает" [*Сенютович І.* Передмова до «Канонів Богородичних» 1716 р. // *Тітов Хв.* Матеріали для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 514].
[259] *Вергілій*. Буколіки, VIII, 11.
[260] Переклад Леоніда Ушкалова.
[261] Неточна цитата з Євангелії від св. Луки 5: 3. Пор.: и сѣдъ оучáше изъ корáбль нарóды.
[262] Сковорода має на думці притчу про сіяча, зокрема слова: "А інші [зерна] попадали в терен, – і вигнався терен, і їх поглушив" (Євангелія від св. Матвія 13: 7).
[263] Переклад Леоніда Ушкалова.
[264] "In magnis et voluisse sat est" – слова Секста Проперція (бл. 50 р. до н. е. – 15 р. н. е.), які стали крилатою фразою [див.: Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 170]. Сковорода міг узяти їх, приміром, з «Адагій» Еразма Роттердамського (II. 8. 55).

[265] Очевидно, Сковорода має на думці слова св. ап. Павла: “fratres, nolite pueri effici sensibus, sed malitia parvuli estote, sensibus autem perfecti estote” (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 14: 20). У перекладі Івана Огієнка: “Браття, не будьте дітьми *своїм* розумом, – будьте в лихому дітьми, а в розумі досконалими будьте!”. Див. також Послання св. ап. Павла до євреїв 5: 12–14: “Etenim cum deberetis magistri esse propter tempus, rursum indigetis, ut vos doceat aliquis elementa exordii sermonum Dei, et facti estis, quibus lacte opus sit, non solido cibo. Omnis enim, qui lactis est particeps, expers est sermonis iustitiae, parvulus enim est; perfectorum autem est solidus cibus, eorum, qui pro consuetudine exercitatos habent sensus ad discretionem boni ac mali”. У перекладі Івана Огієнка: “Ви бо за віком повинні б бути вчителями, але ви потребуєте ще, щоб хтось вас навчав перших початків Божого Слова. І ви стали такими, яким потрібне молоко, а не страва тверда. Бо хто молока вживає, той недосвідчений у слові правди, – бо він немовля. А страва тверда – для дорослих, що мають чуття, привчені звичкою розрізняти добро й зло”.

[266] Ідеться про “обоження”. Див. прим. 290 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».

[267] Очевидно, Сковорода має на думці слова: “Ви бо за віком повинні б бути вчителями, але ви потребуєте ще, щоб хтось вас навчав перших початків Божого Слова” (Послання св. ап. Павла до євреїв 5: 12).

[268] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 102 (103): 11. Останнє слово має форму: **оу҃тверди́лъ**.

[269] Сковорода говорить тут про так звані “богословські” чесноти – віру, надію та любов, котрі, як писав Петро Могила, є “первая добродѣтели христіанскія…, без них же никтоже спасется” [*Могила П.* Собраніе краткія науки о артикулєх вѣры, сирѣчь о догматѣх, или о преданіях вѣры православно каѳолическія христіанскія. – Почаїв, 1783. – Арк. 55]. Найважливішою з-поміж них є любов – чеснота, що може бути окреслена як “знаменіе внѣшнее внутрняго житія человѣка христіанина” та “сѣмя всѣх добродѣтелей” [*Максимович І.* Богомыслiе. – Чернігів, 1710. – Арк. 275 (зв.), 276 (зв.)].

[270] Пор.: “ὁ θεὸς ἀγάπη ἐστίν” (Перше соборне послання св. ап. Івана 4: 8, 16).

[271] Цю латинську приказку використовували й інші українські письменники. Наприклад, Іпатій Потій писав: “Старая приповѣсть латинская: ‘не всѣм дано єсть доступити Коринѳу’” [Отвѣт Ипатія Потея Клирику Острожскому // Памятники полемической литературы в Западной Руси. – Петербург, 1903. – Кн. 3. – Ст. 1075].

[272] Образ євангельського віслюка, що на ньому Христос в’їжджає до Єрусалима, був досить популярним в українській бароковій літературі. Його тлумачили і в алегоричному сенсі, наприклад, як урятований Христом “народ поганскій” [див.: *Галятовський І.* Ключ разумѣнія. – Київ, 1659. – Арк. 61] чи як переможені праведником гріхи [див.: *Радивиловський А.* Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 1025]. Сковорода, на взір святого Франциска Асизького [див. про це: *Лотман Ю. М.* Об одном темном месте в письме Григория Сковороды // Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка. – 1985. – Т. 44. – № 2. – С. 170–171; прикметно, що коментатори часом називали Сковороду “українським Франциском Асизьким”; див.: *Arsieniew N. von*. Bilder aus russischen Geistesleben: I. Die mystische Philosophie Skovorodas // Kyrios. Vierteljahresschrift für Kirchen- und Geistesgeschichte Osteuropas. – Königsberg; Berlin, 1936. – Bd. I. – Hft. 1. – S. 28; пор. : *Ковалінський М. І.* Григорій Савич Сковорода (Життя і деякі думки українського філософа-спіритуаліста) / Опр. Ю. Русов. – Лондон, 1956. – С. 27], трактує його як людське тіло, що є носієм душі.

[273] Сковорода говорить тут про “золоту мірноту”. Див. прим. 77 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни». Сам по собі вислів “μηδὲν ἄγαν” (“нічого

надміру") Сковорода міг віднайти в Діогена Лаерція (I, 41), де він приписаний Хілонові [див.: *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 75].

[274] Див.: "ubi enim sunt duo vel tres congregati in nomine meo, ibi sum in medio eorum" (Євангелія від св. Матвія 18: 20). У перекладі Івана Огієнка: "Бо де двоє чи троє в Ім'я Моє зібрані, – там Я серед них".

[275] Очевидно, Сковорода має на думці слова Христа: "…без Мене нічого чинити не можете ви" (Євангелія від св. Івана 15: 5).

[276] Patrologiae cursus completus. Series latina / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 1864. – T. 63. – Col. 657–658.

[277] Аніцій Манлій Торкват Северин Боецій (*Anicius Manlius Torquatus Severinus Boetius*) (бл. 475–524 рр.) – видатний римський філософ і математик, учень Прокла Діадоха, дорадник короля остготів Теодоріха. Боеція часто називають "останнім римлянином". Він був знаний у старій Україні найперше як автор «Розради від філософії». На Боеція покликалися, коли йшлося, наприклад, про поняття *вічності* (Феофан Прокопович, зокрема, писав: "Численні [філософи] надають перевагу визначенню вічності Боецієм, згідно з яким *вічність означає мати безмежне, всеосяжне і досконале життя*" [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 242]), *персони* ("…персону Боеціуш в Книзѣ своєй о двух натурах так описует: 'Персона єст натуры розумнои истность нероздѣлная…'" [*Галятовський І.* Месія правдивый. – Київ, 1669. – Арк. 94]; пор.: "naturae rationabilis individua substantia"), про моральну філософію [див.: *Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 58, 308 (зв.), 310 (зв.)], *блаженство* [див.: *Калиновский С.* Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 96] тощо. З українських письменників новітньої доби Боецієве окреслення *персони* цитував по-латинському Євген Маланюк [див.: *Маланюк Є.* Нотатники (1936–1968): Документально-художнє видання. – Київ, 2008. – С. 225].

[278] Афекти (лат. *affectus*, гр. *πάθος*) в українській бароковій традиції зазвичай розглядали як "душевні порухи, народжені від осягнення добра та зла" [Summula praeceptorum rhetoricorum. – Poczaioviae, 1778. – P. 31; пор.: *Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 286; *Конисский Г.* Нравственная философия, или Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 474].

[279] Фізика, чи натурфілософія (*philosophia naturalis*), – частина шкільного філософського курсу, де розглядалися всі природні тіла та їхні властивості. Єство та сенс натурфілософії, як її розуміли українські інтелектуалісти старої доби, можна з'ясувати з «Промови про заслуги й користь фізики» Феофана Прокоповича [див.: *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 115–118].

[280] Див. прим. 185.

[281] Євангелія від св. Івана 14: 27. Про цей "мир Божий, що вищий від усякого розуму (Фил. 4: 7), що його залишив Христос своїм апостолам (Ів. 14: 27)" розмірковував ще Оріген [О молитве и Увещание к мученичеству. Творения учителя Церкви Оригена / Пер. с примеч. Н. Корсунского. Изд. 2-е. – Санкт-Петербург, 1897. – С. 208].

[282] Стоя – школа давньогрецької філософії, заснована в Афінах близько 300 р. до н. е. Зеноном із Кітіона (бл. 335 – бл. 262 рр. до н. е.). Етимологію цього слова Памва Беринда пояснював так: "еллински – ганок, оттоль стоіки философи названи, от ганку, в котором

диспутовали" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 459]. Історію цієї школи заведено поділяти на три періоди: Стара Стоя (Зенон, Хризипп), Середня Стоя (Посидоній) та Пізня Стоя (Сенека, Епіктет, Марк Аврелій). Ідеї стоїків були дуже популярні в XVII–XVIII ст., коли розвинувся так званий "неостоїцизм". У своїх творах Сковорода згадує про зачинателя стоїчної філософії Зенона з Кітіона, а також про чільних представників римського стоїцизму: Сенеку й імператора Марка Аврелія. Наука стоїків справила вплив на Сковороду, зокрема, на його теорію "сродності".

[283] Апатія (гр. *ἀπάθεια*) – один з основних принципів стоїчної філософії. Правлячи про людське щастя (*μακαρία*, *beatitudo*), Сковорода, так само, як, приміром, його вчитель Георгій Конiський, підкреслював, що афектам варто протиставляти не витлумачену в дусі стоїків *апатію*, а пристрасті, погамовані розумом. Так само поціновували стоїчну *апатію* також деякі інші києво-могилянські філософи [пор.: *Калиновский С.* Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 257]. Зрештою, те саме було і в західній традиції. Досить пригадати бодай славетну книжку Ніколя Кавсіна «De eloquentia sacra et humana libri XVI» [див.: *Ulčinaitė E.* Teoria retoryczna w Polsce i na Litwie w XVII wieku: Próba rekonstrukcji schematu retorycznego. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1984. – S. 137].

[284] Тут Сковорода близький до Арістотеля. Як свідчив Діоген Лаерцій (V, 31), Арістотель казав, що мудрий чоловік "не вільний від пристрастей, а помірний у них" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 214]. Принаймні стоїк Сенека пов'язував таку позицію саме з перипатетиками. "Не раз поставало питання, – писав він у «Моральних листах до Луцілія» (CXVI, 1), – що краще: коли в нас помірковані пристрасті чи коли їх нема взагалі? Наші [тобто стоїки] проганяють їх, перипатетики – погамовують" [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 516].

[285] Сковорода має на думці слова: "А щоб я через пребагато об'явлень не величався, то дано мені в тіло колючку, – посланця сатани, щоб бив в обличчя мене, щоб я не величався" (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 7).

[286] Можливо, Сковорода має на думці Третю книгу царств 19: 12.

[287] Див.: Євангелія від св. Матвія 5: 3–11.

[288] *Боецій С.* Розрада від філософії / Пер. з лат. А. Содомори; передм. В. Кондзьолки. – Київ, 2002. – С. 58.

[289] Ідеться про Якова Єнкевича ("города Харкова Троецкой церкви священника Бориса сын"), який навчався в класі синтаксими Харківського колегіуму, коли цей клас вів Сковорода. У його батька квартирували під час навчання брати Ковалинські [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 185–186].

[290] Пор.: "militia est vita hominis super terram" (Книга Йова 7: 1). У перекладі Івана Огієнка: "Хіба чоловік на землі – не на службі військовій?". Можна пригадати також «Моральні листи до Луцілія» Сенеки: "Atqui vivere, Lucili, militare est" (XCVI, 5) ("А жити, Луцілію, – це наче служити у війську" [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 429]). Див. прим. 421 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».

[291] Це – трохи скорочена форма старої латинської приказки: "De duobus malis minimum eligendum" [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 88].

[292] В автографі це слово подано замість закресленого: *praemi*.

[293] Префектом Харківського колегіуму на той час був Лаврентій Кордет. Див. прим. 58 до рубрики «Листи до різних осіб» (лист № 98).
[294] Переклад Миколи Зерова [*Зеров М.* Твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 389–390].
[295] Пор.: "Тому то, хто їстиме хліб цей чи питиме чашу Господню негідно, – буде винний супроти тіла та крови Господньої! Нехай же людина випробовує себе, і так нехай хліб їсть і з чаші хай п'є. Бо хто їсть і п'є негідно, не розважаючи про тіло, той суд собі їсть і п'є! Через це поміж вами багато недужих і хворих…" (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 11: 27–30).
[296] Переклад Леоніда Ушкалова.
[297] В автографі закреслено слово *corpus*, а згори дописано *et*.
[298] Пор.: "si est corpus animale, est et spirituale" (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 44). У перекладі Івана Огієнка: "Є тіло звичайне, є й тіло духовне".
[299] В автографі закреслено слово: *latitano*.
[300] В автографі слово *calore* дописано над рядком.
[301] Пор.: "Але ви не так пізнали Христа, якщо ви чули про Нього, і навчилися в Нім, бо правда в Ісусі, щоб відкинути, за першим поступованням, старого чоловіка, який зотліває в звабливих пожадливостях, та відновлятися духом вашого розуму, і зодягнутися в нового чоловіка, створеного за Богом у справедливості й святості правди" (Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 20–24).
[302] Пор.: "То дух, що оживлює, тіло ж не помагає нічого. Слова, що їх Я говорив вам, то дух і життя" (Євангелія від св. Івана 6: 63).
[303] В автографі слова *Et est* дописані над рядком.
[304] Сковорода має на думці поцілунок Юди (Євангелія від св. Матвія 26: 48; Євангелія від св. Марка 14: 44; Євангелія від св. Луки 22: 46).
[305] Пор.: "Хіба ви не знаєте, що ваші тіла – то члени Христові? Отож, узявши члени Христові, зроблю їх членами розпусниці? Зовсім ні! Хіба ви не знаєте, що той, хто злучується з розпусницею, стає одним тілом *із нею*?" (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 6: 15–16).
[306] В автографі слово *sacra* дописане над рядком.
[307] Переклад Леоніда Ушкалова.
[308] Див. прим. 1 до поезії «O delicati blanda etc.».
[309] Гален (*Galenus*) Клавдій (129–199 рр.) – славетний римський учений-природознавець, лікар імператорів Марка Аврелія, Вера та Коммода, автор трактату «Про частини людського тіла»; як філософ, був прибічником ідей Платона, Арістотеля та стоїків.
[310] Гіппократ (гр. *Ἱπποκράτης*) Косський (бл. 460–377 чи 356 рр. до н. е.) – славетний старогрецький лікар. Гіппократ та Гален, як найвищі авторитети в ділянці медицини, згадуються поруч і в інших джерелах [див., наприклад: *Сакович К.* Арістотелівські проблеми // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 415; Номоканон, си єст Законоправилник. – Київ, 1629. – С. 124; *Туптало Д.* Книга житій святых. – Київ, 1689. – Арк. 598 (зв.); *Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 173].
[311] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до филип'ян 4: 7. Пор.: **ми́ръ бжїй, превосходя́й вса́къ ꙋ̑мъ**.
[312] В оригіналі ця фраза звучить так: "καὶ ἡ εἰρήνη τοῦ θεοῦ ἡ ὑπερέχουσα πάντα νοῦν…" (Послання св. ап. Павла до филип'ян 4: 7).
[313] Парафраза Євангелії від св. Марка: 4: 41. Пор.: **вѣ́тръ и̑ мо́ре послꙋ́шаютъ є̑гѡ̀**. Див. також: Євангелія від св. Матвія 8: 27; Євангелія від св. Луки 8: 25.

[314] Можливо, Сковорода має на думці слова Христа: “Vae vobis, scribae et pharisei hypocritae, quia similes estis sepulcris dealbatis, quae a foris quidem parent speciosa, intus vero plena sunt ossibus mortuorum et omni spurcitia!” (Євангелія від св. Матвія 23: 27). У перекладі Івана Огієнка: “Горе вам, книжники та фарисеї, лицеміри, що подібні до гробів побілених, які гарними зверху здаються, а всередині повні трупних кісток та всякої нечистости!”.

[315] *Вергілій*. Буколіки, III, 93.

[316] Можливо, Сковорода натякає тут на одне місце з листа Ціцерона до Тіта Помпонія Аттика (2. 9): “…denique etiam Vatini strumam sacerdoti διβάφω vestiant” (“і одягнуть в дібаф жерця навіть товсту шию Ватінія”). Та й загалом Ціцерон називав Ватінія – народного трибуна 59 р., креатуру Цезаря – “товстою шиєю держави” (“struma civitates”).

[317] Див. прим. 21.

[318] У рукопису: *sodales*.

[319] Евр (гр. *Εὖρος*) – східний чи південно-східний вітер у грецькій міфології.

[320] Див. прим. 246.

[321] Це прислів’я є в «Адагіях» Еразма Роттердамського (II. 2. 44). Пор. його українські версії: “Де мило, там очи, де болить, там руки” [*Франко*, № 17429]; “Що в кого болить, той про те й говорить”; “Де болить – там і торкаєш кожну мить” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 543]. Українські письменники використовували його й до Сковороди. Досить пригадати хоч би Дмитра Туптала (“где болит, там рука” [*Туптало Д.* Руно орошенное. – Чернігів, 1680. – Арк. 67 (зв.)]) чи Івана Величковського: “и як рука, где болить, там ся дотикает” [*Величковський І.* Твори. – Київ, 1972. – С. 89].

[322] Пор. із тезою Касіяна Саковича: “скупому часто сняться гроші, купцю – товари, рибалці – ставки, неводи, риба. Мисливцю ж сняться гаї, поля, хорти, зайці. Солдату – труби, війни, залицяльнику – коханки, студенту – лекції, диспутації” [*Сакович К.* Арістотелівські проблеми // Пам’ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 416–417].

[323] Пор.: “…чи ж не вибрав Бог бідарів цього світу за багатих вірою й за спадкоємців Царства, яке обіцяв Він тим, хто любить Його?” (Соборне послання св. ап. Якова 2: 5).

[324] Євангелія від св. Матвія 13: 11.

[325] Пор.: “Отож, уважайте, щоб поводитися обережно, не як немудрі, використовуючи час, – дні бо лукаві!” (Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 15–16).

[326] Ці роздуми Сковороди про час підхожі до міркувань, скажімо, Августина в його «Сповіді» (11. XIV. 17) (пор.: “…Якби ніщо не проминало, то не було б минулого часу; якби ніщо не наставало, то не було б майбутнього часу; а якби не було нічого, то взагалі не було б часу теперішнього. Але яким чином ‘є’ ці два часи – минулий і майбутній, – коли минулого вже нема, а майбутнього ще немає? І сам час теперішній, якщо б він був завжди теперішнім і не пропадав у минулому, то не був би вже часом, а був би вічністю. Отже, коли теперішній час, щоб бути часом, має пропадати в минувшині, то як же ми можемо твердити, що час ‘існує’, коли єдина рація його буття – це не буття. Отже, ми маємо право сказати, що час існує хіба тільки тому, що він прямує в небуття” [*Святий Августин*. Сповідь / Пер. з латини Ю. Мушака. Вид. 3. – Київ, 1999. – С. 222]) чи Дмитра Туптала (пор.: “Дѣлится же время на три части: на мимошедшее, настоящее и будущее. Мимошедшее время вѣмы яко бѣ, но уже преиде и погибе, ниже бо возвратится когда. Будущаго же времени чаем, но не вѣмы, каково то будет. Настоящее же мнимся имѣти, но ни чего имамы, кромѣ єдинаго краткаго часца, глаголемаго ‘нынѣ’. ‘Нынѣ’ абіє єсть и

абіє нѣсть, преиде бо паки ино настаєт ‘нынѣ’, паки и то преходит, якоже в дѣлаємых и настоящемых часах минуты єдина по друзѣй идет… настоящеє время, глаголемоє ‘нынѣ’, не вѣсть стояти, но вѣчну течет, аки капля нѣкая в низ текущая и черту по себѣ оставляющая, на предняя же простирающаяся, доколѣже оскудѣєт и изсхнет” [*Туптало Д.* Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 205 (зв.)–206 (зв.)]). А крім того, зосередженість на теперішньому була важливим завданням духовних вправ у стародавніх греків та римлян.

[327] Див. прим. 228.

[328] Сковорода цитує тут (трохи змінено) текст епіграми невідомого автора з «Палатинської антології» (XI, 51). Див. прим. 188 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[329] Книжною українською мовою Сковорода переклав цю епіграму так: “Наслаждайся дней твоих, все бо вмалѣ старѣет. / В одно лѣто из козленка стал косматый цап”. Філософ використав її як епіграф до 30-ої пісні циклу «Сад божественных пѣсней».

[330] *Вергілій*. Енеїда, VIII, 560 [див.: *Публій Вергілій Марон*. Енеїда / З латинської переклав Михайло Білик; переклад звірив і зредагував Борис Тен. – Київ, 1972. – С. 188].

[331] Можна пригадати, що Епікур розумів саму етику як знання “περὶ αἱρέσεων καὶ φυγῶν” (“про те, що слід обирати й чого уникати”) [див.: *Кулаковский Ю. А.* Эсхатология и эпикуреизм в античном мире: Избранные работы. – Санкт-Петербург, 2002. – С. 173].

[332] Скорочений виклад-переказ Платонових міркувань про те, що без знання істини не можна відрізнити справжнє від примарного (*Держава*, IX 585a, 586a): “Чи будеш ти дивуватися, якщо *люди*, які не знають істини про багато інших речей, не мають належного знання й про це? Щодо задоволення, страждання та проміжного стану *люди* налаштовані так, що коли їх несе вбік страждання, то вони міркують правильно й по-справжньому страждають, але коли вони переходять від страждання до проміжного стану, то дуже схильні вважати, нібито це приносить задоволення та радість. Можна подумати, що вони дивляться на сіре, порівнюючи його з чорним і не знаючи білого, – так вони помиляються, порівнюючи страждання з його відсутністю й нічого не відаючи про задоволення… Отже, того, хто не має досвіду в поміркованості й цноті, хто постійно проводить час у бенкетах та інших таких самих розвагах, звісно, відносить униз, а потім знову до середини, так вони й блукають усе життя. Вони ніколи не вийдуть за ці межі, адже вони ніколи не бачили справді високого й не піднімались до нього, не сповнювались по-справжньому справжнім, не пробували надійного й чистого задоволення…” [*Платон*. Собрание сочинений: В 4 т. – Москва, 1994. – Т. 3. – С. 379–380].

[333] Очевидно, Сковорода має на думці п’ятий розділ Книги пророка Ісаї (5: 8–30), де рефреном іде фраза “vae qui…” (у перекладі Івана Огієнка: “Горе тим, що…”). Тут ідеться про слова: “Горе тим, що зло називають добром, а добро – злом, що ставлять темноту за світло, а світло – за темряву, що ставлять гірке за солодке, а солодке – за гірке!” (Книга пророка Ісаї 5: 20).

[334] Ідеться про Григорія Ковалинського.

[335] Переклад Леоніда Ушкалова.

[336] Очевидно, це варіація на тему Книги Псалмів 89 (90): 9. Пор.: “Quoniam omnes dies nostri evanuerunt in ira tua, consumpsimus ut suspirium annos nostros”. У перекладі Івана Огієнка: “Бо всі наші дні промайнули у гніві Твоїм, скінчили літа ми свої, як зідхання…”.

[337] Пор.: “…нас побивають за Тебе щоденно, пораховано нас, як овечок жертовних…” (Книга Псалмів 43 (44): 23).

[338] На цьому текст вірша обривається. У рукопису його перекреслено навскоси, а далі на цій-таки сторінці іншим почерком та іншим чорнилом дописано такий вірш:

Περὶ τοῦ κόσμου [Про світ]
Fallax hic mundua mundi cur nomine quadet,
Quos solet immundis fallere saepe bonis.
Свѣт сей затѣм, думаю, названній ест свѣтом,
Что в тму многих заводит прелесним совѣтом.

[339] Пор.: “І з’явилися їм язики поділені, немов би огненні, та й на кожному з них по одному осів. Усі ж вони сповнились Духом Святим, і почали говорити іншими мовами…” (*Дії* св. апостолів 2: 3–4).

[340] Пор.: “Тому то, коли хто в Христі, той створіння нове, – стародавнє минуло, ось сталось нове!” (*Друге послання* св. ап. Павла до коринтян 5: 17).

[341] Пор.: “Їхній кінець – то загибіль, шлунок – їхній бог, а слава – в їхньому соромі… Вони думають *тільки* про земне! (Послання св. ап. Павла до филип’ян 3: 19).

[342] Пор.: “І бачив я небо нове й нову землю, перше бо небо та перша земля проминули, і моря вже не було. І я, Іван, бачив місто святе, Новий Єрусалим, що сходив із неба від Бога, що був приготований, як невіста, прикрашена для чоловіка свого. І почув я гучний голос із престолу, який кликав: ‘Оце оселя Бога з людьми, і Він житиме з ними! Вони будуть народом Його, і Сам Бог буде з ними’” (Апокаліпсис 21: 1–3).

[343] Див. прим. 92 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».

[344] Сковорода має на думці Послання св. ап. Павла до євреїв 5: 12–14. У перекладі Івана Огієнка: “Ви бо за віком повинні б бути вчителями, але ви потребуєте ще, щоб хтось вас навчав перших початків Божого Слова. І ви стали такими, яким потрібне молоко, а не страва тверда. Бо хто молока вживає, той недосвідчений у слові правди, – бо він немовля. А страва тверда – для дорослих, що мають чуття, привчені звичкою розрізняти добро й зло”.

[345] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 49: 12: “et dentes lacte candidiores”. У перекладі Івана Огієнка: “а від молока – білозубий”.

[346] Переклад Леоніда Ушкалова.

[347] Переклад Леоніда Ушкалова.

[348] Сковорода має на думці слова: **Ѝ блгословѝ а҃ сѷ̀меѡ́нъ, ѝ речѐ къ мр҃і́и мт҃ри є҃гѡ̀: сѐ, лежи́тъ сі́й на паде́нїе ѝ на воста́нїе мнѡ́гимъ во їи҃лѝ** (Євангелія від св. Луки 2: 34).

[349] Послання св. ап. Павла до Тіта 1: 15.

[350] Латинська фраза *stulta philosophia* (‘дурна філософія’) корелює у Сковороди зі слов’янським словом *глупомудріе* та грецьким *μοροσόφια*.

[351] Книга Притч Соломонових 9: 9.

[352] Публій Теренцій Афр (*Publius Terentius Afer*) (бл. 190–159 рр. до н. е.) – карфагенянин, раб, згодом вільновідпущеник Теренція Лукана, славетний римський комедіограф, член гуртка Сціпіона Молодшого. Був дуже популярний у Європі, починаючи з доби Ренесансу [див.: *Перетц В. Н.* К истории польского и русского народного театра // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. – 1910. – Т. XV. – Кн. 4. – С. 151]. Теренцій був добре знаний також у старій Україні, зокрема, як взірцевий комедіограф [див.: *Prokopowicz Th.* De arte poetica libri III ad usum et institutionem studiosae iuventutis roxolanae. Dictati Kioviae in orthodoxa Academia Mohileana. Anno Domini 1705. – Mohiloviae, 1786. – P. 69], чиї твори варто наслідувати, пишучи низьким стилем [див.: *Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 157]. Його ім’я та імена персонажів його комедій могли зринати навіть у богословсько-полемічних трактатах [див., наприклад: *Smotryc’kyj M.* Obrona verificaciey // Collected Works of Meletij Smotryc’kyj / With an

Introduction by David A. Frick. – Cambridge, Mass., 1987. – Vol. 1. – P. 450, 459]. Сковорода переклав переказ однієї з найліпших його комедій «Брати».

[353] Рядок із комедії Теренція «Самомучитель» (210, 221) [див.: *Теренций*. Комедии / Пер. с лат. А. Артюшкова; коммент. В. Ярхо. – Москва, 1988. – С. 99].

[354] Ідеться про приятеля Михайла Ковалинського Миколу Заводовського – "Хотмыжской протопопіи слободы Грайворона Архангельской церкви священника Михайла сын Николай Заводовский", який вступив до Харківського колегіуму в 1754 р.

[355] Схожа сентенція є в трактаті «Rhetorica ad Herennium». Пор.: "Omnium malorum stultitia est mater" [див.: *Курціус Е.-Р*. Європейська література і латинське середньовіччя / Переклав з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 151]. Зрештою, ця фраза стала крилатою [див.: *Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л*. Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 249].

[356] В автографі далі закреслено слово: *quam*.

[357] У Плутарха далі: *enim*.

[358] Далі Сковорода вільно переказує Плутарха. Пор.: "Ita et adolescentum philosophiae dare operam volentium, qui maxime vani sunt et gravitatis expertes, audaciam ii habent, speciemque, et incessum vultumque plenum superbiae ac contemptus nemini parcentis…"

[359] *Plutarchus*. Quomodo quis suos in virtute paranda sentire possit profectus, 81c [Plutarchi Chaeronensis Moralia. Omnes de Graeca in Latinam linguam transscripti summo labore, cura, ac fide. Guiliel. Xylandro Augustano interprete. – Francofurti, MDCXIX. – P. 162; також: Plutarchi Chaeronensis Scripta Moralia. Graece et latine. – Paris, 1841. – T. I. – P. 96–97]. Пор. з народними прислів'ями: "Пустий колос горі пне ся" [*Франко*, № 15265]; "Колос повний гнеться до землі, а пустий догори стирчить" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 132]; "Порожний колос выше стоит" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 445], або з емблематичним малюнком «Колос своею тяжестію наклоненный» (підпис: "Чрезмѣрная тяжесть обременяет меня. Mihi pondera casus") [Емвлемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 62–63].

[360] *Хрією* ритори називають якусь тезу, супроводжувану її докладним розглядом [див., наприклад: *Довгалевський М*. Хрія словесна до слів царя Соломона "Безмежне число нерозумних" // *Довгалевський М*. Поетика (Сад поетичний). – Київ, 1973. – С. 380–384].

[361] Лідійський, чи пробний, камінь – чорний брусок зернистого кремнієвого сланцю, на якому за кольором визначають пробу шляхетного металу. Феофан Прокопович у своїй «Фізиці» писав про нього таке: "Інші камені не зараховуються до мармурів, як лідійський камінь, сміріс, яким звичайно розбивається скло, пірит, кремінь та ін." [*Прокопович Ф*. Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф*. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 496]. "Лідійським каменем" старі українські богослови називали Святе Письмо. Наприклад, Петро Могила зазначав: "Писаніє Ветхаго и Новаго Завѣта святоє богонаученноє и богодухновенноє єст, и Церкви от Бога яко лідійскій камень в изъявленіє своєя истинны и в обличеніє лести подано єст" [*Могила П*. Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 126; пор.: *Конисъкий Г*. Філософські твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 54].

[362] Можливо, ця фраза має за джерело молитовні тексти (пор.: "…єгоже во свѣдительство дым неугасаяй курится" [*Могила П*. Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 344 (третя пагін.)]) або прислів'я на взір: "Бодай сі лиш закурило за тобов, де підеш!" [*Франко*, № 16116].

[363] В автографі це слово написано над рядком.

[364] Ця фраза є в «Адагіях» Еразма Роттердамського (II. 6. 75).
[365] Ця фраза є в «Адагіях» Еразма Роттердамського (II. 6. 75).
[366] Демонакт (гр. *Δημωναξ*) (нар. бл. 90 р. до н. е.) – видатний афінський філософ-кінік доби імператора Адріана, учень Деметрія.
[367] Лаконці, тобто мешканці стародавньої Лаконії (Спарти), мали за звичку висловлювати свої думки чітко й стисло. Однак насправді Демонакт народився на Кіпрі. Як свідчив Лукіан («Життєпис Демонакта», 3): "Він був родом із Кіпру й походив із досить відомої своїм становищем і статком родини" [*Лукиан из Самосаты*. Избранная проза. – Москва, 1991. – С. 104].
[368] Це – четверта гнома Демонакта [див.: Антология кинизма: Фрагменты сочинений кинических мыслителей. – Москва, 1984. – С. 277].
[369] Про цей вислів ми знаємо таке: "Коли якісь люди метикували, чи має космос душу, а потім – чи він кулястий, Демонакт промовив: 'Ось ви все клопочетеся про космос, а про те, що самі по вуха в гріхах, навіть не заїкаєтесь'" [Антология кинизма: Фрагменты сочинений кинических мыслителей. – Москва, 1984. – С. 277].
[370] Сковорода переказує рядки комедії Теренція «Самомучитель» (210, 221) [див.: *Теренций*. Комедии / Пер. с лат. А. Артюшкова; коммент. В. Ярхо. – Москва, 1988. – С. 99].
[371] Цей мотив був добре знаний у літературі українського бароко. Наприклад, Іван Максимович писав: "Блажен, кто чужды бѣды прилежно взирает, / Себе тѣх соблюдает, лучше избирает" [*Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 119; пор.: Сѣмя слова Божія. – Почаїв, 1772. – С. 151–152].
[372] Правий край аркуша зрізаний. Слово *alienis* відтворено за харківським виданням творів Сковороди 1894 р., в якому воно взяте з другого вірша другої книги поеми Лукреція «Про природу речей».
[373] Образ гомерівських богів-олімпійців, що дивляться з небес на марноту людського життя, є в славетній «Похвалі глупоті» улюбленого письменника Сковороди Еразма Роттердамського: коли богам набридають поважні справи, "сідають вони на край неба і, посхилявши лоби, дивляться, чим займаються люди на землі. Для богів це вельми приємне видовище. Боже безсмертний, чого там тільки не побачиш!.. Один упадає за жіночкою… Другого вабить не дружина, а придане… Четвертий перетворює в дурницю жалобу… Шостий все, що тільки може, гребе до себе і пхає в пельку… Сьомий верхом блаженства вважає сон і дозвілля…" [*Еразм Роттердамський*. Похвала глупоті. Домашні бесіди / Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. – Київ, 1993. – С. 62].
[374] Сковорода нав'язується тут до поеми Лукреція «Про природу речей» (II, 1–4): "Солодко, бурю зустрінувши в затишку, на узбережжі, / Море здаля споглядать, де хтось інший потрапив у скруту. / Ні, насолоду приносить не те, що змага когось хвиля, – / Солодко бачити, скільки страждань одігнав ти від себе" [*Тіт Лукрецій Кар*. Про природу речей / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1988. – С. 50]. Схожа думка є також у похвалі історії Діодора Сицилійського [див.: *Диодор Сицилийский*. Введение к «Исторической библиотеке» // Вестник древней истории. – 1986. – № 2. – С. 82]; її цитував, наприклад, Феофан Прокопович [див.: *Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 337–338].
[375] Як свідчив Діоген Лаерцій (VIII, 8), Піфагор начебто казав, що "людське життя схоже на якесь гульбище, куди одні приходять заради змагання, другі – заради торгівлі, а найщасливіші – аби подивитися; так і в житті: одні, на манір рабів, жадібні до слави та багатства, а філософи прагнуть самої тільки правди" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях

и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 334]. Докладнішу версію цього сюжету подав Ціцерон у своїх «Тускуланських бесідах» (V, III, 8–9): на запитання фліунтського правителя Леонта, хто такі філософи та чим вони відрізняються від інших людей, "Піфагор відповів, що людське життя нагадує йому святкове торжище, котре влаштовують під час найбільш пишних загальногрецьких ігор. Одні люди прагнуть отримати там вінок слави та відомості вправами загартованих тіл, інші приходять задля того, щоб нажитися, продаючи або купуючи щось, а треті, найрозумніші, не шукають собі ані оплесків, ані прибутку, а приходять лиш подивитися, що та як тут діється. Так само й ми нібито прибули з іншого життя в це життя, як прибувають на святкове торжище з іншого міста, і одні природно покликані слугувати славі, інші – зискові, та лиш дехто, відкинувши всі інші справи, уважно придивляється до природи речей, – саме вони й називаються 'шанувальниками мудрості', тобто філософами; і як на змаганнях найшляхетнішим є дивитися й нічого не шукати для себе, так і в житті найкраще споглядати та пізнавати речі" [*Марк Туллий Цицерон*. Избранные сочинения. – Москва, 1975. – С. 325–326]. Можливо, безпосереднім джерелом цього епізоду став діалог Еразма Роттердамського «Гамірливий бенкет». Пор.: "Усіх, хто зібрався на торжищі, Піфагор поділив на три групи: одні прийшли, щоб продати, другі – щоб купити, нарешті, треті прийшли на ринок з однією-єдиною метою – подивитись, що сюди привезли та що тут діється; і тільки вони щасливі, тому що вільні від турбот і радіють просто так, безкорисно. Філософ у нашому світі… поводиться саме так, як ці люди на торжищі" [*Эразм Роттердамский*. Разговоры запросто / Пер. с лат. С. Маркиша. – Москва, 1969. – С. 301].

[376] В автографі це слово написане над рядком.

[377] Пор.: "Non de ponte cadit, qui cum sapientia vadit" ("Ніхто ще з мосту у воду не впав, хто обережно по ньому ступав") [*Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л.* Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 231]. Є й український фразеологізм "з мосту та в воду". Ним користувався, наприклад, Климентій Зиновіїв: "сыротѣ скорбному из мосту да в воду"; "Не в пѣч замазатись, да и не з мосту у воду" [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 65, 326]. Див. також: "Хоч з мосту та в воду"; "Тільки й ходу, що з мосту та в воду"; "Як такого ходу, то лучче з мосту та в воду"; "Трутив, як сліпого з мосту" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 46, 47, 417, 754].

[378] Австр – (лат. *auster*) – південний вітер у грецькій міфології, один із чотирьох основних вітрів, протилежний Аквілонові [традиційну класифікацію вітрів див., наприклад: *Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 459–460]. Серед знаних Сковородою авторів про "шалений Австр" писали у своїй поезії, наприклад, Горацій (Оди, III, 3) [див.: *Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 63] та Боецій [див.: *Боецій С.* Розрада від філософії / Пер. з лат. А. Содомори; передм. В. Кондзьолки. – Київ, 2002. – С. 63].

[379] В автографі це слово написано над рядком замість закресленого: *conturbavit*.

[380] Тут Сковорода використав сталий вираз "taedium vitae" – "відраза до життя, душевна втома, пересит" [див.: Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 332].

[381] Сталий вислів, який означає "робити щось неможливе". Він є, наприклад, у комедії Плавта «Перс» (I, 1, 41): "…aquam a pumice nunc postulas" [див.: *Плавт*. Комедии / Пер. с лат. А. Артюшкова; коммент. И. Ульяновой. – Москва, 1987. – Т. 2. – С. 266].

[382] Крилата фраза: “Non semper erit aestas” – є, зокрема, в «Адагіях» Еразма Роттердамського (IV. 3. 86).
[383] Далі іншою рукою приписано дату: “1763 anno Iulii 7”.
[384] Переклад Леоніда Ушкалова.
[385] Як свідчить Михайло Ковалинський, Сковорода не раз висловлював цю думку також усно: “Иногда [Сковорода] пѣл там что-либо приличное благодушеству; иногда же, удалясь в близь лежащую рощу, играл на флейтраверъ, оставя друга молодаго [Ковалинського] между гробов одного, яко бы длятого, чтоб издали ему приятнѣе было слушать музыку”.
[386] Сковорода має на думці слова: “ὁ θεὸς ἀγάπη ἐστίν” (Перше соборне послання св. ап. Івана 4: 8, 16). У перекладі Івана Огієнка: “Бог є любов”.
[387] *Горацій*. Оди, I, 12. Пор.: “Crescit occulto velut arbor aevo fama Marcellis”. У перекладі Андрія Содомори: “Славу з надр віків, наче дуб розлогий, / Рід Марцеллів п’є” [*Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 26].
[388] Сковорода має на думці слова: “quia fortis est ut mors dilectio” (Пісня над піснями 8: 6). У перекладі Івана Огієнка: “бо сильне кохання, як смерть”.
[389] Сковорода має на думці слова: “quia fortis est ut mors dilectio” (Пісня над піснями 8: 6). У перекладі Івана Огієнка: “бо сильне кохання, як смерть”.
[390] Про це розповідає Плутарх («Марк Катон», XXVII, 1–2) [див.: *Плутарх*. Сравнительные жизнеописания: В 3 т. – Москва, 1961. – Т. 1. – С. 450].
[391] Сковорода перефразовує перше речення з трактату Ціцерона «Про старість». Пор.: “O Tite, si quid ego adiuero curamve levasso, quae nunc te coquit et versat in pectore fixa, ecquid erit praemi?” Сам Сковорода переклав ці слова так: “Любезный Тит! Чем ты мнѣ заплотиш, если полѣчу твою печаль, которая жжет и мятежит сердце твое?”.
[392] Нечистота постає смертним гріхом, оскільки нею сквернiться тіло як храм Божий. Наприклад, Інокентій Гізель писав: “немалоє єст Богу безчестіє и неблагодарство чрез сіє, яко тѣм грѣхом оскверняется и растлѣвается явѣ тѣло наше, єже крещеніем святым соєдинися с тѣлом Христовым и єст жилищем Божіим” [*Гізель І*. Мир с Богом человѣку. – Київ, 1669. – С. 238; докладніше див.: *Ушкалов Л*. Світ українського бароко: філологічні етюди. – Харків, 1994. – С. 78–84].
[393] Нерукотворний храм – Христос. Див.: “Ісус відповів і промовив до них: ‘Зруйнуйте цей храм, – і за три дні Я поставлю його!’ Відказали ж юдеї: ‘Сорок шість літ будувався цей храм, а Ти за три дні поставиш його?’ А Він говорив про храм тіла Свого” (Євангелія від св. Івана 2: 19–21).
[394] Третя книга царств 8: 29.
[395] У цьому місці папір пошкоджено. Слово *cogitare* відновлюємо за змістом.
[396] Нерозбірливо.
[397] Нерозбірливо.
[398] Ідеться про священика харківської Троїцької церкви о. Бориса Єнкевича.
[399] Далі йде розчерк Сковороди. Нижче приписка чужою рукою : “с Бѣлгорода писанѡ”.
[400] Сковорода має на думці слова: “Adversarius vester Diabolus tamquam leo rugiens circuit quaerens quem devoret” (Перше соборне послання св. ап. Петра 5: 8). У перекладі Івана Огієнка: “Ваш супротивник – диявол – ходить, ричучи, як лев, що шукає пожерти кого”.
[401] Можливо, Сковорода має на думці слова: “omnia tela Maligni ignea exstinguere” (Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 16). У перекладі Івана Огієнка: “зможете погасити всі огненні стріли лукавого”.

[402] Фраза “fontem tranquillitatis animi” є в трактаті Плутарха «Про спокій душі» («Περὶ εὐθυμίας» – у латинському перекладі Ксиландра: «De tranquillitate animi»). Це місце Сковорода цитує і в 73-му листі.
[403] Див. прим. 106 до циклу «Сад божественных пѣсней».
[404] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 18. Пор.: Ѿкры́й ѻ҃чи мои́, и̑ ѹ҆разумѣ́ю.
[405] Книга Псалмів 118 (119): 111.
[406] Книга Псалмів 118 (119): 112.
[407] Далі кілька рядків прочитати дуже важко.
[408] Парафраза Книги пророка Єремії 29: 13. Пор.: “Quaeretis me et invenietis, cum quaesieritis me in toto corde vestro”. У перекладі Івана Огієнка: “І будете шукати Мене, і знайдете, коли шукатимете Мене всім своїм серцем”.
[409] Далі йде розчерк Сковороди.
[410] Євангелія від св. Луки 7: 28.
[411] Парафраза Євангелії від св. Луки 7: 28. Пор.: “Dico vobis: Maior inter natos mulierum Ioanne nemo est; qui autem minor est in regno Dei, maior est illo”. 29-го серпня Православна Церква відзначає усікновення чесної голови Івана Предтечі.
[412] Сковорода має на думці слова Івана Хрестителя: “Я хрищу вас водою на покаяння, але Той, Хто йде по мені, потужніший від мене: я недостойний понести взуття Йому! Він христитиме вас Святим Духом й огнем” (Євангелія від св. Матвія 3: 11). Див. також: Євангелія від св. Марка 1: 7–8; Євангелія від св. Луки 3: 16.
[413] Сковорода має на думці слова Івана Хрестителя: “Бо вже до коріння дерев і сокира прикладена: кожне ж дерево, що доброго плоду не родить, буде зрубане та й в огонь буде вкинене” (Євангелія від св. Матвія 3: 10). Див. також: Євангелія від св. Луки 3: 9.
[414] Ірод Великий (гр. *Ἡρώδης*, лат. *Herodes*) (бл. 73 р. до н. е. – 4 р. н. е.) – другий син Антипатра, в 41 р. до н. е. – тетрарх, а із 40 р. й до смерті – цар Палестини. У старій українській літературі Ірод поставав утіленням крайньої жорстокості, гріховності, а водночас марності та проминущості світової слави, багатства тощо. Наприклад, перша дія вертепної вистави завершується такою піснею: “Не вѣдал же он, что все истребится, / Все царство его в конец разорится. / Заслуга єго знатна всѣм и явна, / За тож пекельна бездна изготованна, / О Ироде преокаянный” [*Марковський Є.* Український вертеп. Розвідки й тексти. – Київ, 1929. – Вип. І. – С. 61].
[415] Неточна цитата з Євангелії від св. Марка 6: 20. Пор.: **въ сла́дость ѥ҆гѡ̀ посла́шаше**.
[416] Див. прим. 11 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis». Є також латинська приказка: “Nihil est dulcius veritatis luce” (“Нема нічого кращого за світло істини”) [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 234].
[417] У рукопису: *Margaretum*.
[418] Тут у рукопису одне слово прочитати дуже важко.
[419] Див. прим. 62.
[420] Див.: “Бо він той, що про нього сказав був Ісая пророк, промовляючи: ‘Голос того, хто кличе: В пустині готуйте дорогу для Господа, рівняйте стежки Його’” (Євангелія від св. Матвія 3: 3).
[421] Див.: Євангелія від св. Луки 7: 28.
[422] Сковорода має на думці слова: “Сам же Іван мав одежу собі з верблюжого волосу, і пояс ремінний на стегнах своїх; а пожива для нього була сарана та мед польовий” (Євангелія від св. Матвія 3: 4). Див. також: Євангелія від св. Марка 1: 6.

[423] Цю приказку наводить Еразм Роттердамський у своїх «Адагіях» (II. 3. 25). Пор.: “Summum cape, et medium haberis”. Її варіант є й у Еразмових «Домашніх бесідах»: “…вимагай надмірно, щоб одержати в міру” [*Еразм Роттердамський*. Похвала глупоті. Домашні бесіди / Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. – Київ, 1993. – С. 267].

[424] Фраза **гла́съ сло́ва** зринає в Книзі пророка Єзекіїля 1: 24. Але, очевидно, Сковорода має на думці церковний піснеспів: “Глас Слова проповѣдавый, всѣх гласы воспріем, проси грѣхов прощеніе даровати вѣрою поющим тя” (Канон св. Івану Предтечі, пісня 6-а).

[425] Євагрій Понтійський (друга половина IV ст.) – єгипетський учений монах, послідовник Орігена. Євагрій, побіч Макарія Єгипетського, стоїть біля джерел гесихастської ідеології. Євагрій був здавна знаний в Україні. Чи не перша згадка про нього є в «Повісті минулих літ» під 988-им роком [див.: Літопис Руський. – Київ, 1989. – С. 64]. Та й перегодом наші письменники не раз на нього покликалися [див., наприклад: Книга о вѣрѣ. – Київ, 1620. – С. 127 (друга пагін.)]. Євагрій мав приваблювати Сковороду найперше своєю наукою про “обоження”, відстороненістю від усього зовнішнього, пильною увагою до внутрішнього життя людини, а також питомо платонівським спіритуалізмом.

[426] Ідеться про твір Євагрія «Τῶν κατὰ μοναχῶν πραγμάτων τὰ αἴτια» («Засади чернечого життя»), що його часто називають «Практик» [див.: Patrologiae cursus completus. Series graeca / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 1858. – T. 40. – Col. 1253–1260]. Цей трактат є свого роду вступом до аскетичного життя.

[427] Називаючи Христа “главою схоластів”, Сковорода має на думці те, що в греків слово *σχολή* означало найперше “школа, училище” [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 461]. Однак Сковорода актуалізує тут інші його значення: “дозвілля”, а заразом “заняття”, “навчання”, тобто непідлегле жодній прагматиці пізнання природи речей. За синонім до цього слова в такому разі виступає *διατριβή*. Отже, тут ідеться про те, що справжня мудрість – це особливий спокій.

[428] Пор.: “Βούλει τοιγαροῦν, ἀγαπητὲ, τὸν μονήρη βίον ὡς ἔστιν ἀναλαβεῖν, καὶ ἐπὶ τὰ τῆς ἡσυχίας ἀποτρέχειν τρόπαια; ἄφες ἐκεῖ τοῦ κόσμου τὰς φροντίδας, τάς τε ἐπὶ τούτων ἀρχάς τε καὶ ἐξουσίας. τουτέστιν ἄϋλος ἔσο, ἀπαθὴς, πάσης ἐπιθυμίας ἐκτός. ἵνα τῆς ἐκ τούτων περιστάσεως ἀλλοτριος γενόμενος, δυνηθῇς ἡσυχάσαι καλῶς” [Patrologiae cursus completus. Series graeca / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 1858. – T. 40. – Col. 1253C]. Двічі вжите в цьому тексті слово *ἡσυχία* є ключовим. Уперше воно з’являється ще в Піндара (8-а Піфійська ода) як ім’я богині (“Тиша, прихильная Правди донька”) – спокій духа, дарований переможцеві змагання, відпочинок, протиставлений сповненому гордині безугавному гону за різними бажаннями (*πολυπραγμοσυνή, πλεονεξία*). [див.: *Пиндар. Вакхилид*. Оды. Фрагменты. – Москва, 1980. – С. 98; про це: *Макинтайр А.* После добродетели: Исследования теории морали. – Москва; Екатеринбург, 2000. – С. 187]. Важливе епікурівське поняття *ἡσυχία* в подальшій християнській містичній традиції, одним із засновників якої був Євагрій Понтійський, означало “ідеал усамітненої та відреченої аскетичної зосередженості” й “зазвичай перекладалося по-слов’янському як ‘безмолвіє’” (наприклад, у «Добротолюбії») [*Аверинцев С. С.* Поэтика ранневизантийской литературы. – Москва, 1977. – С. 258]. Сковорода зближує значення цього слова зі значенням латинського *aequitas animi* (спокій душі, душевна злагода) та грецького *αὐτάρκεια* (самодостатність) [див.: *Ушкалов Л., Марченко О.* Нариси з філософії Григорія Сковороди. – Харків, 1993. – С. 53–70].

[429] Пор.: “Μὴ ἀγαπήσῃς οἰκῆσαι μετὰ ἀνθρώπων ὑλικῶν καὶ ἐμπεριστάτων. ἢ μόνος οἴκει, ἢ μετὰ ἀδελφῶν τῶν ἀΰλων καὶ ὁμοφρόνον σου” [Patrologiae cursus completus. Series graeca / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 1858. – T. 40. – Col. 1256D].

[430] Цю приказку наводить у своїх «Адагіях» Еразм Роттердамський (II. 3. 25). Пор. також: "Щоб досягти, нарешті, середнього, треба визначити для всіх, у чому полягає найвище" [*Эразм Роттердамский*. Послание к Паулю Вольцу // *Эразм Роттердамский*. Философские произведения. – Москва, 1986. – С. 79].

[431] Див. прим. 50 до циклу «Басни Харьковскія».

[432] Сковорода має на думці слова: "І він принесе з мирної жертви вогняну жертву для Господа, – цілого курдюка, якого здійме при хребті, і лій, що закриває нутрощі, і весь лій, що на нутрощах, і обидві нирки та лій, що на них, що на стегнах, а сальника на печінці – здійме його з нирками" (Третя книга Мойсеєва: Левит 3: 9–10).

[433] Очевидно, це парафраза Євангелії від св. Матвія 18: 10. Пор.: **глю́ бо ва́мъ, я́ко а́гг҃ли и҃хъ на нб҃сѣ҃хъ вы́нѹ ви́дѧтъ лицѣ̀ о҆ц҃а̀ моегѡ̀ нб҃наго**.

[434] Сковорода говорить тут про "смерть для світу". Див. прим. 141.

[435] Перша книга Мойсеєва: Буття 5: 24; Послання св. ап. Павла до євреїв 11: 5.

[436] Мабуть, це парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 14: 1. Пор.: **ревнѹ́йте же дх҃ѡ́внымъ**.

[437] Трохи нижче іншим чорнилом та іншим почерком написано: "Consillium optimum utilissimum esse nemo non censeat" ("Дуже гарна порада, та ніхто не визнає її надто корисною" – лат.).

[438] У рукопису: *margaretorum*.

[439] Див. прим. 148.

[440] Сковорода має на думці так званий "розмисл про зростаюче" ("περὶ αὐξήσεως λόγος"), сенс якого він переказує нижче.

[441] Це міркування бере свій початок від сиракузького комедіографа Епіхарма (кінець VI – перша половина V ст. до н. е.), який в одній із комедій пародіював діалектику Геракліта так: боржник відмовляється віддати борг позичальникові, мотивуючи це тим, що обоє вони з бігом часу стали вже не тими людьми, якими були колись (Епіхарм, фр. 2, 170b) [див.: Фрагменты ранних греческих философов. – Москва, 1989. – Ч. I: От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики. – С. 260]. Цей сюжет був використаний у полеміці про "індивідуальну якість" ("τὸ ἰδίως ποιόν") між стоїками та академіками (з III ст. до н. е.); Плутарх розглядав цю проблематику, сперечаючись із Хризиппом (276–204 рр. до н. е.), у трактаті «Про загальні поняття. Проти стоїків» (1083a, наст.) [див.: *Плутарх*. Сочинения. – Санкт-Петербург, 2008. – С. 293, наст.]. Перегодом цю тему обговорювали Філон Олександрійський, Посидоній, Оріген, Василій Великий та інші [див. про це: *Бирюков Д. С.* Стоики и принцип идентичности индивида // *Плутарх*. Сочинения. – Санкт-Петербург, 2008. – С. 351–381].

[442] Про зміну характеристичної риси (особливої якості: *ἰδία ποιότης*) людини, яка призводить до зміни її імені (Аврам – Авраам, Симон – Петро, Савл – Павло), розмірковував Оріген (Про молитву, § 24) [див.: О молитве и Увещание к мученичеству. Творения учителя Церкви Оригена / Пер. с примеч. Н. Корсунского. Изд. 2-е. – Санкт-Петербург, 1897. – С. 85–86].

[443] Сковорода має на думці Теренцієву комедію «Євнух» (акт IV, сцена 7), де Тразон каже таке: "Розумний спершу випробує все, а потім вже – до зброї" [див.: *Теренций*. Комедии / Пер. с лат. А. Артюшкова; коммент. В. Ярхо. – Москва, 1988. – С. 219].

[444] Очевидно, Сковорода має на думці Парменона – персонажа комедії Теренція «Євнух».

[445] Про *світ*, *плоть* та *диявола* як трьох ворогів людини дуже часто говорили старі українські письменники, наприклад, Антоній Радивиловський [див.: *Радивиловський А.* Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 691].

[446] Сковорода має на думці слова Христа: “Vae vobis, scribae et pharisaei hypocritae, quia similes estis sepulcris dealbatis, quae a foris quidem parent speciosa, intus vero plena sunt ossibus mortuorum et omni spurcitia!” (Євангелія від св. Матвія 23: 27). У перекладі Івана Огієнка: “Горе вам, книжники та фарисеї, лицеміри, що подібні до гробів побілених, які гарними зверху здаються, а всередині повні трупних кісток та всякої нечистоти!”.
[447] Парафраза Книги Йова 7: 1. Пор.: “militia est vita hominis super terram”. У перекладі Івана Огієнка: “Хіба чоловік на землі – не на службі військовій?”.
[448] Переклад Леоніда Ушкалова.
[449] Старовинна епіграма: “Inveni portum, Spes et Fortuna, valete! / Sat me lusistis: ludite nunc alios!” – завершує дев’яту книгу роману Лесажа «Історія Жіля Блаза із Сантільяни» [див.: *Лесаж А.-Р.* Жиль Блаз / Пер. с фр. под ред. С. С. Трубачева. – Санкт-Петербург, 1901. – С. 458]. Сковорода каже про невідомого автора, оскільки на той час снували численні плітки про те, що твір Лесажа є плагіатом з якогось іспанського оригіналу. Одним із тих, хто так казав, був Вольтер, якого Лесаж вивів у десятій книзі (розділ 5-ий) свого роману в образі “модного поета” Габріеля Тріякеро (тобто “шарлатана”). Роман Лесажа в 1760–1761 рр. був перекладений по-російському Василем Тепловим і виданий у Санкт-Петербурзькій Імператорській Академії наук. Примірник цієї книги був у бібліотеці Харківського колегіуму. Теплов переклав цей двовірш так: “Нашел пристанище. Надежда, счастие прощайте. Довольно вы / Играли мною, играйте ныне другими” [Похождения Жилблаза де Сантилланы описанные г. Лесажем, а переведенныя Академии Наук переводчиком Василием Тепловым. – Санкт-Петербург, 1754. – Т. III. – С. 319].
[450] Див. прим. 354.
[451] Ці рядки є наслідуванням початку другої еподи Горація («На Альфія»): “Beatus ille qui procul negotiis, / ut prisca gens mortalium”. У перекладі Андрія Содомори: “Щасливий, хто й не чув про справи-клопоти, / Живе, як в давнину жилось” [*Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 112]. Епода Горація «На Альфія» зринала, зокрема, у старих київських курсах поетичного мистецтва [див., наприклад: *Довгалевський М.* Поетика (Сад поетичний). – Київ, 1973. – С. 164].
[452] Ідеться про засаду *imitatio operis*, чи *imitatio antiquorum*. Див. прим. 2 до «Similitudines ex Virg[ilio] 2. Aeneide».
[453] Це – парафраза оди Горація I, 1, 35 («До Мецената»): “Quodsi me lyricis vatibus inseres, / Sublimi feriam sidera vertice”. У перекладі Андрія Содомори: “Ще ж коли мене й ти лірним співцем назвеш – / Я торкнуся зірок гордим чолом своїм” [*Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 18].
[454] *Горацій*. Сатири, 2, 7, 21. Пор.: “quorsum haec tam putida tendant”. У перекладі Андрія Содомори: “і на кого… тут натякаєш” [*Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 171].
[(1)] *Горацій*. Послання «До Лоллія» (I, 2, 38–39). У перекладі Андрія Содомори: “йдеться про душу – / Ти лиш рукою махнеш, відкладаєш на рік лікування” [*Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 181].
[455] Сковорода переробляє середньовічне латинське прислів’я “Asinus asino, et sus sui pulcher”.
[456] Див. прим. 354.
[457] Переклад Леоніда Ушкалова.
[458] Сковорода має на думці гору Парнас та Касталійське джерело.
[459] Книга Псалмів 132 (133): 3. Див.: ѩ́кω рос҃а̀ а҆ермѡ́нскаѧ сходя́щаѧ на го́ры сі҆ѡ́нскїѧ: ѩ́кω та́мѡ запове́да гдь̀ бл҃гове́нїе и҆ живо́тъ до вѣ́ка. Аермонська (хермонська) роса – символ благословення, братерського спілкування.

[460] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 71 (72): 6. Перше слово має форму: **Сни́детъ**.
[461] Парафраза Книги Ісуса Навина 4: 19–20. Пор.: **ѡ҃полчи́шасѧ сы́нове їи́лєвы въ галга́лѣхъ на странѣ̀, ѩ̀же на восто́къ со́лнца ѿ їерїхѡ́на. Ѝ двана́десѧть ка́мєнїѧ сїѧ̀, ѩ̀же взѧ̀ ѿ їорда́на**.
[462] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 7: 39. Пор.: **Сїе́ же рєчѐ ѡ҃ дх҃ѣ**.
[463] Очевидно, Сковорода має на думці слова: "І підніс Мойсей руку свою, та й ударив ту скелю своїм жезлом два рази, – і вийшло багато води!" (Четверта книга Мойсеєва: Числа 20: 11).
[464] *Див.*: *Арістотель*. Історія тварин, 595b-596a [*Aristoteles*. De animalibus historia. – Lipsiae, MCMVII. – P. 316]. Щоправда, Арістотель каже це не про ослів, а про верблюдів.
[465] *Див.* прим. 50 до циклу «Сад божественных пѣсней». В автографі далі папір пошкоджено й текст на цій сторінці обривається.
[466] У старовину вірили, що мурашки можуть добувати золото з печер.
[467] Ідеться про Василія Великого. *Див.* прим. 129 до циклу «Басни Харьковскія».
[468] *Див.* прим. 361.
[469] Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami. – Amsterdam; London; New York; Tokyo, 1993. – Ordinis II. – T. 1. – P. 343–344.
[470] *Див.*: Євангелія від св. Матвія 14: 13–21; Євангелія від св. Марка 6: 30–44; Євангелія від св. *Луки* 9: 10–17.
[471] *Див.*: Євангелія від св. *Луки* 24: 35.
[472] *Див.* прим. 375 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».
[473] Сковорода має на думці слова Христа: "…не розсипайте перел своїх перед свиньми, щоб вони не потоптали їх ногами своїми, і, обернувшись, щоб не розшматували й вас…" (Євангелія від св. Матвія 7: 6).
[474] Сковорода має на думці слова Христа: "…шукайте – і знайдете…" (Євангелія від св. Матвія 7: 7; Євангелія від св. *Луки* 11: 9).
[475] У рукопису: *sodales*.
[476] Переклад *Леоніда* Ушкалова.
[477] Циклоп (гр. *Κύκλωψ*) – буквально: "круглоокий". Гомер називає циклопами диких велетнів-людожерів, що мали одне око посеред *лоба*. Письменники старої України розглядали циклопів у низці інших *людиноподібних* потвор: сатирів, кентаврів, андрогінів, астромів, мактинорів тощо. Про ці "дива, яже человѣческое подобіє имут", докладно розповідає, наприклад, Дмитро Туптало у своєму *літописі* [див.: *Туптало Д. Лѣтопись* // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 312–315].
[478] Історія малоазійського міста Трої, зруйнованого у XII ст. до н. е., була знана в Україні ще від старокиївської доби з п'ятої книги хроніки Іоана Малали, де вона викладена за творами Діоктиса Критського та Сізіфа Койського. За часів бароко її знали і за гомерівським епосом, і за «Енеїдою» Вергілія. Між іншим, на ту пору була поширена легенда про "Київ – Трою". Принаймні ще Феофан Прокопович у своїй «Фізиці» полемізував з думкою Йоганна Гербінія, висловленою в книзі «Підземний Київ», згідно з якою "Київ є тим відомим античним містом Троєю або розташований на тому місці, де була Троя, а ті печери викопані троянцями і в них поховано забальзамовані за єгипетським звичаєм тіла великих троянських героїв – Гектора, Пріама та інших…" [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 425]. Зринав цей мотив і значно раніше. Наприклад, Себастьян Фабіян Кльонович писав у своїй «Роксоланії»: "Є ще багато людей, що шукають тут [у

Києві] залишків Трої, / Тільки ця казка пуста не до вподоби мені" [*Кльонович С. Ф.* Роксоланія / Пер. Михайла Білика. – Київ, 1987. – С. 70].

[479] "О часи, о звичаї!" Цей вислів походить із Ціцеровоної першої промови проти Катіліни [див.: *Коваль А. П., Коптілов В. В.* Крилаті вислови в українській літературній мові. Вид. 2-е, перер. і доп. – Київ, 1975. – С. 208].

[480] Ідеться про ігумена харківського Покровського монастиря Костянтина Бродського, який помер 28 жовтня 1763 р. [див.: *Махновець Л.* Про хронологію листів Сковороди // Радянське літературознавство. – 1972. – № 4. – С. 64].

[481] Фраза *Бог Якова* досить часто зринає в Біблії, уперше – у Другій книзі Мойсеєвій: Вихід 3: 6.

[482] Неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 3: 6. Пор.: Πᾶς ὁ ἐν αὐτῷ μένων οὐχ ἁμαρτάνει. πᾶς ὁ ἁμαρτάνων οὐχ ἑώρακεν αὐτὸν οὐδὲ ἔγνωκεν αὐτόν. У перекладі Івана Огієнка: "Кожен, хто в Нім перебуває, не грішить; усякий, хто грішить, не бачив Його, і не пізнав Його".

[483] Сковорода нав'язується тут до поезії Вергілія (Буколіки, III, 104): "В землях яких, ти скажи – Аполлоном нам будеш великим". Цей рядок Вергілія полюбляли й інші старі українські письменники. Його цитував, наприклад, Феофан Прокопович [див.: *Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 229].

[484] Натяк на архістратига Михаїла.

[485] Переклад Леоніда Ушкалова.

[486] Слізний вхід людини в життя – мотив, започаткований ще греко-римською традицією (Паллад) і дуже популярний у християнському письменстві. З новочасних поетів, добре знаних в Україні, до нього зверталися, наприклад, Джон Овен, Як Кохановський та інші. Досить часто він зринає й у творах українських барокових письменників. Наприклад, Симеон Полоцький писав: "Раждающуся в мір сей отрочати, многи проливаху слезы, вину дающе, яко родися на нужду и бѣды, на скорби и печали" [*Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 111 (зв.)–112 (друга пагін.); пор.: *Baranowicz Ł.* Lutnia Apollinowa. – Kiiów, 1671. – S. 355; *Величковський І.* Твори. – Київ, 1972. – С. 152; *Климентій Зіновіїв.* Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 39; *Максимович І.* Богомисліє. – Чернігів, 1710. – Арк. 288; Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 494 (зв.); *Леванда І.* Слова и рѣчи. – Санкт-Петербург, 1821. – Ч. 2. – С. 26–27].

[487] Кімерійці (лат. *Cimmerii*, гр. *Κιμμέριοι*) – племена, які в VIII–VII ст. до н. е. населяли Північне Причорномор'я. Тим часом у Гомеровій «Одіссеї» (XI, 13–19) сказано, що народ кімерійців буцімто мешкав на крайньому Заході, у краю вічного мороку: "Врешті дістались ми течій глибоких ріки Океану. / Там розташовані місто й країна людей кімерійських, / Хмарами й млою вповиті. Ніколи промінням ласкавим / Не осяває їх сонце в блакиті ясній світлодайне, / Чи від землі воно йде у зоряні неба глибини, / Чи повертається знов до землі з неосяжного неба, – / Ніч лиховісна там вічно нещасних людей окриває" [*Гомер.* Одіссея / Переклад із старогрецької Бориса Тена. – Харків, 2004. – С. 236].

[488] Вознесіння Господнє, кондак, глас 6-ий.

[489] Переклад Леоніда Ушкалова.

[490] Можливо, Сковорода має на думці слова Антисфена у викладі Діогена Лаерція (VI, 6): "На запитання, що дала йому філософія, він відповів: 'Уміння розмовляти із самим собою'" [*Диоген Лаэртский.* О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 236].

[491] В автографі перед цим словом стояло слово: *Ergo*, – що його Сковорода закреслив.
[492] *Див.* прим. 137 до циклу «Басни Харьковскія».
[493] Як гадав *Л*еонід Махновець, Сковорода мав на думці урочистості, влаштовані керівництвом Харківського колегіуму з нагоди інспекційного приїзду до Харкова новопризначеного білгородського та обоянського архієрея Порфирія Крайського [див.: *Махновець Л.* Про хронологію *л*истів Сковороди // Радянське *л*ітературознавство. – 1972. – № 4. – С. 65].
[494] Українським відповідником гр. *μωρόσοφος* є в Сковороди прикметник *глупомудрый*.
[495] Переклад *Л*еоніда Ушкалова.
[496] *Дії* св. апостолів 5: 29.
[497] Парафраза Послання св. ап. Павла до филип'ян 1: 21. Пор.: "ἐμοὶ γὰρ τὸ ζῆν Χριστὸς…" У перекладі Івана Огієнка: "Бо *для* мене життя – то Христос…".
[498] *Дії* св. апостолів 4: 20.
[499] Пор.: "Блаженні ви, як ганьбити та гнати вас будуть, і будуть облудно на вас наговорювати всяке слово *л*ихе ради Мене. Радійте та веселіться, – нагорода бо ваша велика на небесах!" (Євангелія від св. Матвія 5: 11–12). Сковорода викладає тут одну зі своїх найулюбленіших думок – про "Христове самоприниження", тобто про "умаління серцем" та "умаління дією".
[500] Схожі думки висловлювали свого часу стоїки. Зокрема, як свідчить Діоген *Л*аерцій (VII, 124), вони вважали, що "між поганими *л*юдьми дружби не буває, і жодна погана *л*юдина не має друга" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 306]. Зрештою, можна пригадати й Ціцерона, який казав: "Amicitia nisi inter bonos esse non potest" (*Л*елій, або Про дружбу, V, 18).
[501] Можливо, це парафраза Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 10: 34. Пор.: **да бѣжа́тъ вси́ ненави́дящіи тебѐ**.
[502] Парафраза Послання св. ап. Павла до филип'ян 4: 9. Пор.: "καὶ ὁ θεὸς τῆς εἰρήνης ἔσται μεθ' ὑμῶν"; "et Deus pacis erit vobiscum". У перекладі Івана Огієнка: "І Бог миру буде з вами!".
[503] Очевидно, Сковорода має на думці золото. Принаймні за його часів натурфілософи з-поміж усіх металів (їх нараховували шість або сім) описували подібним чином тільки золото. Наприклад, Феофан Прокопович зазначав: "Благородним [металом] є той, що має тонку ртутну субстанцію, без всякої шкоди витримує будь-яке випробування вогнем і щонайкраще кується молотком. Оскільки всі ці ознаки є в золоті, то воно вважається найвизначнішим з усіх видів металів. Хіміками воно описується так: золото – найблагороднішій з металів, що складається з найчистішої, найретельніше виплавленої ртуті, доводиться до досконалості силою переважно червоної й дуже твердої сірки…" [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 493].
[504] Пор. з емблематичним малюнком «Скорпія», що має такий підпис: "Смертію его другіе исцѣляются. Morte medetur" [Емблемы и сумволы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 10–11].
[505] Десять років тому Сковорода навчався в класі богослів'я Києво-Могилянської академії.
[506] Парафраза Книги Йова 7: 1. Пор.: "militia est vita hominis super terram". *Див.* прим. 421 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».
[507] *Див.* прим. (1) до циклу «Сад божественных пѣсней».
[508] Ідеться про *Л*аврентія Кордета. *Див.* прим. 58 до рубрики «*Л*исти до різних осіб» (*л*ист № 98).

[509] *Діоген Лаерцій* (II, 22) розповідає про те, як Еврипід питав у Сократа про його враження від читання Геракліта, на що Сократ відповів: "Те, що я зрозумів, – прекрасне; те, чого не зрозумів, мабуть, так само; тільки, слово честі, для такої книги треба бути делоським нирцем" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 110]. Далі *Діоген Лаерцій* (IX, 12) наводить інше свідчення: нібито це Кратет казав про книгу Геракліта, що "треба бути делоським нирцем, щоб не захлинутися в ній" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 362].

[510] Очевидно, ідеться про так звані "раки", тобто знані ще від часів Квінтіліана (бл. 35 – бл. 96 рр.) вірші-перевертні – паліндроми (*carmen cancrinum*). Про такі вірші в старій Україні знали передовсім зі шкільних курсів поетики. Відомим майстром "раків" у літературі українського бароко був Іван Величковський [див.: *Літературознавча енциклопедія* / Автор-укладач Ю. І. Ковалів. – Київ, 2007. – Т. 2. – С. 171].

[511] Ідеться про *Лаврентія Кордета*. Див. прим. 58 до рубрики «*Листи до різних осіб*» (*лист* № 98).

[512] Прикінцевого складу слова в рукописі не видно.

[513] Сковорода має на думці диявола.

[514] Очевидно, Сковорода має на думці латинську приказку: "Non est fumus absque igni" ("Нема диму без вогню") [Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 243].

[515] Цю приказку наводить Еразм Роттердамський у своїх «Адагіях» (IV. 5. 5). Пор. з її українськими відповідниками: "Друзі пізнаються в біді" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 703]; "В біді пізнавай приятеля" [*Франко*, № 558].

[516] Очевидно, Сковорода має на думці 43-ій рядок IV-ої ідилії Феокрита: "Ὁ Ζεὺς ἄλλοκα μὲν πέλει αἴθριος, ἄλλοκα δ' ὗει".

[517] Ця сентенція є в «Адагіях» Еразма Роттердамського (II. 3. 12) з посиланням на грецького поета III ст. до н. е. Феокрита. У Феокритових буколіках виступають двоє пастухів: Корідан та Батт.

[518] *Цимбалюк Ю.*, *Кобів Й.*, *Смурова Л.*, *Латун Л.* Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 44.

[519] Сковорода має на думці те, що в Стародавньому Римі, коли раба відпускали на волю, то одягали йому на голову повстяну круглу шапку, яка називалась *pileus*.

[520] *Тібулл*. III, 6, 32. У Тібулла – *multos*.

[521] Під Сатурновим, чи Кроносовим, часом і життям Сковорода, очевидно, має на думці "золотий вік". Див. прим. 6 до циклу «Сад божественных пѣсней» та прим. 205 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира». Із другого боку, "Кроносове (Сатурнове) життя" можна було трактувати і як життя, сповнене гріхів. Принаймні старі українські письменники часом змальовували цього грецького бога чорними фарбами, як-от Дмитро Туптало у своєму літописі: "Видя Сатурнус, яко… Уранос многія сыны рождаєт, и не благоволя о том, понеже он хотѣл бы сам єдин наслѣдником царства быти, содѣла вещь страшную и студную: отца своєго скопи серпом, да не болѣє рождаєт чад, и вверже отрѣзанную часть в море с кровію, от коєя крове, с пѣною морскою соєдинившися, родися дѣвица, глаголемая Венера, яже потом бѣ преславная блудница и блудодѣйцев богиня, а Уранос от язвы умре" [*Туптало Д.* Лѣтопись // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 485–486].

[522] У двох останніх реченнях Сковорода обіграє образи Божого наказу про Пасху: “А їсти його [агнця] будете так: стегна ваші підперезані, взуття ваше на ногах ваших, а палиця ваша в руці вашій” (*Друга книга Мойсеєва*: Вихід 12: 11).

[523] Можливо, образ “барбаянської землі” був навіяний діалогом Еразма Роттердамського «Дослідження віри» («Inquisitio») [див.: Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami. – Amsterdam; London; New York; Tokyo, 1972. – Ordinis I. – T. 3. – P. 363–374], в якому персонаж на ім’я Барбацій (*Barbatius*) каже про те, що Христос покинув землю задля того, щоб *люди любили* його духовно, а не по плоті. У такому разі “барбаянська земля” – це все плотяне.

[524] Сковорода має на думці епізод, коли архангел Гавриїл зробив німим Захарію за те, що той не йняв віри його словам (див.: Євангелія від св. *Луки* 1: 18–23).

[525] У старій українській історіографії побутувала легенда, згідно з якою за свою війському хоробрість і мужність слов’яни отримали привілей від Олександра Македонського. Наприклад, у «Синопсисі» сказано таке: “Славяне в храбрости и мужествѣ своєм день от дне крѣпко подвизающеся єще и противу древных греческих и римских кесаров и всегда славную воспріємлюще побѣду, во всяческой свободѣ живяху. Пособствоваху же и великому цару Александру Македонскому, и отцу єго Филиппу, подбивати под власть свѣта сего державу. Тѣм же, славных ради дѣл и трудов воинских, даде Александер-цар славяном привилей, или грамоту, на пергамѣни златом написаную в Александріи, вольности и землю им утверждающи, пред Рождеством Христовым року 305-го” [Синопсіс, или Краткоє собраніе от разных лѣтописцев о началѣ славяно-россійскаго народа // Українська література XVII ст. – Київ, 1987. – С. 168; пор.: *Туптало Д.* Лѣтопись // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 625].

[526] У словнику Памви Беринди іменник “переполох” зринає як одне зі значень слова “ужас” поруч зі словами “здумѣнєся, пережаханє, перестрах, дрижѣнє от зимна або от боязни, дригота, мерзеность” [*Беринда П.* Лексікон славенороссійй и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 266].

[527] Сковорода має на думці свій конфлікт 1751 р. з переяславським єпископом Никодимом Срібницьким із приводу викладання курсу поетики, наслідком якого філософа було звільнено з місцевого колегіуму, тобто, як писав Ковалинський, “Сковорода выгнан был из училища переяславского не с честію”.

[528] В автографі слово *Sophista* написано над рядком.

[529] Можливо, Сковорода має на думці слова: **пєча́льно бы́сть се́рдцє мое҃** (Книга Ісуса, сина Сирахового 26: 24).

[530] Очевидно, це парафраза Книги пророка Єремії 9: 1. Пор.: **Кто҃ да́стъ главѣ́ мое́й во́дꙋ и ѻ҃чєсе́мъ мои́мъ йсто́чникъ сле́зъ;**

[531] В автографі слово *testam* написано над рядком.

[532] Мабуть, це неточна цитата з Дій св. апостолів 17: 28. Пор.: **ѡ҃ не́мъ бо живе́мъ и҆…**

[533] Це – варіація на улюблену філософом євангельську тему: **цр҃тві҃є бж҃і҃є вну́трь ва́съ е҆́сть** (Євангелія від св. *Луки* 17: 21).

[534] Ірмос 6-ої пісні п’ятничного канону на утрені.

[535] Сковорода має на думці слова: **и҆ ви́дѣхъ и҆з̾ мо́ря ꙗвѣ́ря и҆сходя́ща, и҆мꙋ́ща гла́въ се́дмь и҆ рогѡ́въ де́сѧть, и҆ на ро́зѣхъ є҆гѡ҆ вѣнє́цъ де́сѧть, а҆ на глава́хъ є҆гѡ҆ и҆мена҆ хꙋ́лна** (Апокаліпсис 13: 1).

[536] *Див.* прим. 187 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[537] Пор.: “Deliberandum est diu, quod statuendum est semel” (“Обмірковувати треба довго те, що потрібно вирішити один раз”) [*Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л.*

Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 98].

[538] "Спіши повільно" (гр.). Див. прим. 278 до діалогу «Кольцо».

[539] Тобто Лаврентію Кордетові. Див. прим. 58 до рубрики «Листи до різних осіб» (лист № 98).

[540] Книга пророка Софонії 3: 14. У перекладі Івана Огієнка: "Співай, дочко Сіону!.. Радій та втішайся всім серцем, дочко Єрусалиму!"

[541] Ці слова (у слов'янському перекладі: **ве́тхїй де́нми**; у перекладі Івана Огієнка: "Старий днями") взято з Книги пророка Даниїла 7: 9, 22. Пор.: "παλαιὸς ἡμερῶν".

[542] Див.: Друга книга Мойсеєва: Вихід 3: 14. У перекладі Івана Огієнка: "Я Той, що є". У слов'янському перекладі: **а҃зъ е҃смь сы́й**.

[543] Очевидно Сковорода має на думці слова: "Ось дні наступають, – говорить Господь, – і Я відвідаю всіх обрізаних *та* необрізаних, Єгипет та Юду, й Едома та Аммонових синів, і Моава та всіх, хто волосся довкола стриже, хто сидить на пустині, бо всі оці люди – необрізані, а ввесь дім Ізраїлів – необрізаносердий!.." (Книга пророка Єремії 9: 25–26).

[544] Сковорода має на думці слова: "Добра людина з доброго скарбу добре виносить, а лукава людина зо скарбу лихого виносить лихе" (Євангелія від св. Матвія 12: 35). Див. також: Євангелія від св. Луки 6: 46.

[545] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Ма́ти сїѡ́нъ рече́тъ: человѣ́къ и̑ человѣ́къ роди́сѧ въ не́мъ, и̑ то́й ѡ҆сновѣ́ и̑ вы́шнїй** (Книга Псалмів 86 (87): 5).

[546] Пор.: "antiquus dierum" (Книга пророка Даниїла 7: 9, 22).

[547] Можливо, ідеться про отця Каліграта, який 1761 р. був настоятелем Сіннянського монастиря й приятелював зі Сковородою [див.: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 152–153]. Крім того, Михайло Ковалинський згадує про ченця Києво-Печерської лаври Каліграта, з яким вони разом зі Сковородою познайомились у Києві наприкінці літа 1764 р. Після того як філософ досить різко відмовився стати ченцем, один зі старців "просил Сковороду с другом его [самим Ковалинським] на завтра прогуляться за обитель. Согласясь, пошли всѣ трое и сѣли на горѣ над Днѣпром. Отец Каллистрат (так назывался он), обняв тут Сковороду, сказал: 'О мудрый муж! Я и сам так мыслю, как ты вчера говорил пред нашею братіею, но не смѣл никогда слѣдовать мыслям моим. Я чувствую, что я не рожден к сему черному наряду, а введен в оной одним видом благочестія, и мучу жизнь мою. Могу ли я?..' Сковорода отвѣтствовал: 'От человѣк не возможно, от Бога же вся возможна суть'".

[548] Сковорода має на думці приказку: "Оглядайся на задні колеса" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 287]. Принаймні саме цю приказку він цитував у діалозі «Потоп зміин».

[549] До того як виник класичний образ Аполлона, його справді зображували з чотирма руками й чотирма вухами [див.: *Лосев А. Ф.* Античная мифология в ее историческом развитии. – Москва, 1957. – С. 284].

[550] У рукопису: *δισπρόσωπος*. Це – емблематичний образ. Див., наприклад, 754-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata» під назвою «Янус двуличный» (підпис: "Благоразуміе видно повсюду. Предосторожность вездѣ зрится. Prudentes") [Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 190–191].

[551] Говорячи про Аввакумові "дзеркала", Сковорода, очевидно, має на думці часто цитовані ним слова: **На стра́жи мое́й ста́нъ, и̑ взы́ду на ка́мень, и̑ посмотрю́ е҃́же ви́дѣти, что҆ возгла́етъ во мнѣ́ и̑ что҆ ѿвѣщаю́ на ѡ҆бличе́нїе мое҆** (Книга пророка Аввакума 2: 1).

[552] Сковорода має на думці слова: "…змогли зрозуміти за всіма святими, що то ширина й довжина, і глибина й вишина" (Послання св. ап. Павла до ефесян 3: 18).
[553] Про гроші, за які купують друзів, див.: *Plutarchus*. De amicorum multitudine (Περὶ πολυφιλίας, 94a40–45) [Plutarchi Chaeronensis Moralia. Omnes de Graeca in Latinam linguam transscripti summo labore, cura, ac fide. Guiliel. Xylandro Augustano interprete. – Francofurti, MDCXIX. – P. 177; також: Plutarchi Chaeronensis Scripta Moralia. Graece et latine. – Paris, 1841. – T. I. – P. 111].
[554] Це – вільний переказ кількох місць із трактату Плутарха «Περὶ εὐθυμίας» («De tranquillitate animi»). Див. наступний лист.
[555] Див. прим. 3 до діалогу «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)».
[556] В автографі слова *mitem, humanum* написані над рядком.
[557] Василь Білозор, поруч із Михайлом, Григорієм та Максимом Ковалинськими, Яковом Правицьким, Олексієм Базилевичем, Миколою Заводовським, належав до кола улюблених учнів Сковороди в Харківському колегіумі [див.: *Ніженець А*. На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 102].
[558] У цьому листі подані виписки з трактату Плутарха «Περὶ εὐθυμίας» у латинському перекладі Ксиландра – «De tranquillitate animi». Значно пізніше, 1790 р., Сковорода за цим-таки джерелом зробить вільний переклад усього Плутархового твору.
[559] У Плутарха далі: "Fenore quibus non est sumenda pecunia".
[560] Далі йде: "Fenore quibus non est sumenda pecunia / Eheu mihi dicentes, sed placidum magis".
[561] *Менандр*. Кіфарист, фр. 1. Його повний російський переклад звучить так: "А я-то думал, что богатым, Фания, / Долгов чрезмерных делать не приходится / И по ночам стонать потом от ужаса, / 'О горе мне!' – твердить, во сне ворочаясь" [*Менандр*. Комедии. Фрагменты / Изд. подготовил В. Н. Ярхо. – Москва, 1982. – С. 246]. Тим часом сам Сковорода переклав ці слова так: "О друже! я думал, что богатыи не воздыхают и что безсонница их не ворочает на постелѣ мягкой…".
[562] *Менандр*. Кіфарист, фр. 1 [див.: *Менандр*. Комедии. Фрагменты / Изд. подготовил В. Н. Ярхо. – Москва, 1982. – С. 246]. Ці рядки Менандра – (лат. *Menander*) (бл. 342–291 рр. до н. е.) – найбільшого новоаттичного комедіографа, дуже популярного в старій Україні, починаючи зі старокиївської доби, – Сковорода переклав так: "Отсюду видно, что в свѣтѣ жить без бѣды Бог никому не написал, хоть он богат, хоть высок, хоть низок и нищ".
[563] *Plutarchus*. De tranquillitate animi, 466a–b [Plutarchi Chaeronensis Scripta Moralia. Graece et latine. – Paris, 1841. – T. I. – P. 565].
[564] Сковорода переклав цей фрагмент «De tranquillitate animi» так: "Сіи боязливцы, хотя из корабля опустилися в шлюбку, однак ровно тоскою и блеваніем мучатся, занесши с собою и туда страх смертный в сердцѣ и во утробѣ своей желчь. Так и безумная душа, своим состояніем наслаждаться не наученная, хотя из жизны в жизнь преходит, но вездѣ грустит и мятется, носящая внутрь источник огорченій – растлѣнное сердце. Сим образом богатіи и нищіи, женатыи и безженныи, и всѣ протчіи безпокоятся. Чрез сіе бѣгают из должностей, но паки праздность скучна. Чрез сіе рвутся показаться при дворѣ, а показавшися, досадуют. Больному тѣлу, слабому уму угодить трудно. Больный и на супругу и на лѣкаря желчен. Скучен ему пришедшій посѣтить пріятель, а отшедшій досаден. Мягчайшее ложе жестко ему. Смотри же, как только возсіяло здравія ведро, тогда превкусною пищею мерзѣвшій самую простую вкушает со сладостію".
[565] Далі Сковорода коротко подає у формі прикладу фрагмент Плутархового «De tranquillitate animi», що його він переклав так: "'Кая вина источила вашему величеству

слезы?' – вопрошают министры Алек[сандра] Македонскаго. 'Как же не плакать, братцы? В сію минуту слышу от философа, что в мырѣ не един мыр есть, но и числа им нѣт… Ах! а мы доселѣ и един мыр не вовся покорили'. Но душа любомудрая, древній Кратес, кроткими замыслами кроткаго духа легко и сладко проплыл своего житія пучину".

[566] Олександр Македонський, котрий підкорив собі Персію, Єгипет, Індію, а хотів підкорити ще й Аравію, Африку та інші краї, але помер, як і будь-хто з людей, залишивши свою велетенську імперію, у старій українській літературі не раз поставав символом марності людських прагнень та рівності людей перед смертю [див., наприклад: *Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 125 (зв.) (друга пагін.)].

[567] За часів Сковороди Кратесова бідність могла бути поцінована й інакше. Наприклад, у почаївській книжці «Съмя слова Божія» сказано таке: "…Богатство праведноє дар єсть Божій и может также быти восхожденіем человѣку к небесному блаженству, єжели толко добрѣ єго употребит. По что убо безразсудно откидати или гнушатися даром Божіим? Я смѣло ручюся, що когда бы он славный філософ Кратес знал Бога и когда б Павел святый прилучился в то время, когда он богатство своє в море сыпал, говоря: 'Отидите от мене злыя похоти! Погублю я вас, да сам не погибну от вас!' – удержал бы єго руку, конечно, Павел святый и сказал бы: 'Що ты, безумный, робиш? Богатство ли погубити тебе может, як живо? Не погубит оно тебе, єжели ты сам себе не погубиш" [Съмя слова Божія. – Почаїв, 1772. – С. 400]. Про те, що Кратес викинув усі свої гроші в море, писали Діоген Лаерцій (VI, 87–88) [див.: *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 262] та Флавій Філострат («Життя Аполлонія Тіанського» I, 13) [див.: *Флавий Филострат*. Жизнь Аполлония Тианского. – Москва, 1985. – С. 11].

[568] Так стверджував Піфагор. Тут Сковорода залишає супротивне твердження Плутарха без коментарів (як не брати до уваги графічного виокремлення слова *prudentia*, що може свідчити про те, що Сковорода поділяє думку Плутарха), але у своєму пізнішому перекладі «De tranquillitate animi» (у спеціальній примітці) наш філософ, докладно зупинившись на розгляді цієї суперечки між Піфагором та Плутархом, стає на бік Піфагора.

[569] Сковорода переклав цей фрагмент «De tranquillitate animi» так: "Сапог ногѣ, а сердцу жизнь сообразуется. Нѣкто мудрец сказал: обычай здѣлает жизнь сладкою. А я сказую: сердце чисто зиждет жизнь веселу. Сего ради потщимся очистить источник сердца, да всѣ горести, извнѣ нападающія, возможем обратить во спасительные соки".

[570] Цей самий сюжет Плутарх переказує і в «Бенкеті семи мудреців» (147c) [див.: *Плутарх*. Застольные беседы. – Ленинград, 1990. – С. 243].

[571] Див. прим. 48 до трактату «Книжечка Плутархова о спокойствіи души».

[572] Зенон (гр. *Ζήνων*) із Кітіона (бл. 333–262 рр. до н. е.) – засновник філософської школи стоїків.

[573] Про це розповідає Діоген Лаерцій (VII, 5) [див.: *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 270].

[574] Сковорода міг знати цю історію також із книги Діогена Лаерція (III, 18–20), який свідчив, що свого часу Платон жив на Сицилії в тирана Діонісія, але образив того своїми міркуваннями про владу, мовляв, не все те добре, що добре для тирана, якщо той не відзначається чеснотами. Розлючений Діонісій наказав продати філософа в рабство, але друзі викупили Платона, допровадили його до Афін, ба навіть купили садочок в Академії [див.: *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 155–156].

[575] Фрагмент від слів "Id ergo est primo…" – це цитата з «De tranquillitate animi», що її Сковорода перекладав так: "И так, прежде всего, нужно научиться тому, чтоб могти все

горкое обращать во сладость, дабы мы во всѣх неудачах могли похвалиться так, как мальчик тот: ‘Ба! слава, де, Богу! не пропал мой замах. Я бросил камень на собаку, а попал в мою мачеху’. Напримѣр, изгнали Діогена из его отчизны, а он тѣм попал во философію. Послѣднее судно с товаром потопила буря, а мудрый Зенон: ‘Слава тебѣ, Господи! Переводиш, де, мене из богатства в нищету. Нынѣ могу мудрствовать о спасеніи душевном, а не о тѣлесном богатствѣ’. Чему ж и ты не подражаеш мудрым? Лишен ты, напримѣр, гражданскія ли должности? Чего же тужиш? Теперь станеш жить, сам для себе труждаясь. Лишился ли милости у вельможи? Так освободишся опасных коммисій. Утрудился ли уже, отправляя оныя? Возвеселися же наградѣ. Коей? Добрая, по пословицѣ, слава лучше мягкаго пирога. Житейскія ли твои интересы разстроила клеветлива зависть? Отвержи убо житейскую печаль, а начни пектися о Господѣ. Многое воистину утѣшеніе сердцу взирать на великія мужи, равное с нами пострадавшія, но видь равнодушно”.

[576] *Plutarchus*. De tranquillitate animi, 466b–e, 467a–e [Plutarchi Chaeronensis Scripta Moralia. Graece et latine. – Paris, 1841. – T. I. – P. 565, 566, 567].

[577] Переклад Леоніда Ушкалова.

[578] Переклад Леоніда Ушкалова.

[579] Очевидно, це парафраза Сенеки (Моральні листи до Луцілія, XI, 6). Пор.: “Si vis amari, ama” (в перекладі Андрія Содомори: “Люби – й тебе полюблять” [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 54]). Ці слова Сенеки наводили, зокрема, Стефан Калиновський та Михайло Козачинський, говорячи про причини любові [див.: Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 259, 406]. Іван Максимович у своєму «Театроні» переклав їх так: “Аще хощеши любов имѣти, люби” [*Максимович І*. Θέατρον, или Позор нравоучителный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 54 (зв.)]. Схожі слова є також у Марціала (Епіграми, VI, 11, 10) [див.: *Марк Валерий Марциал*. Эпиграммы / Пер. с лат. Ф. Петровского. – Москва, 1968. – С. 170]. Саме з посиланням на Марціала говорив про єство любові Феофан Прокопович: “Та найбільш важливе в любові – це передусім любити іншого, – це значить, щоб нас любили, то раніш полюбімо ми” [*Прокопович Ф*. Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф*. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 294]. Зрештою, фраза: “Si via amari, ama!” – належить до розряду крилатих [див.: *Цимбалюк Ю.*, *Кобів Й.*, *Смурова Л.*, *Латун Л*. Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 310].

[580] Ідеться про Якова Єнкевича. Див. прим. 289.

[581] За припущенням Дмитра Багалія, тут бракує дієслова *subit*.

[582] Ці слова дуже важко прочитати. Їх почасти відтворено за змістом.

[583] Це – 11-а пісня циклу «Сад божественных пѣсней». Щоправда, порівняно з версією, яка ввійшла до циклу, тут інакша розбивка на рядки, а також є низка дрібних розбіжностей.

[584] Книга Псалмів 41 (42): 8.

[585] Сковорода має на думці слова: “Того часу сказав Господь до Ісуса: ‘Нароби собі камінних ножів, і пообрізуй Ізраїлевих синів знову, другий раз’” (Книга Ісуса Навина 5: 2).

[586] Можливо, Сковорода має на думці слова: **и̑ бдѣ́нїє є҆гѡ̀ на насыще́нїихъ ѽницъ** (Книга Ісуса, сина Сирахового 38: 26). Лист не має закінчення – частина аркуша відрізана.

[587] Ідеться про Старо-Харківський Преображенський, чи Курязький, монастир, заснований 1673 р.

[588] В автографі далі ретельно закреслено якесь слово.

[589] Від лат. *impetus* – ‘натиск, напад’. Це слово за часів Сковороди вживалося і як фізичний термін (скажімо, Феофан Прокопович писав: “…мені більше подобається думка, згідно з якою сила (impetus) руху у кинутих тілах виникає внаслідок ваги або легкості…” [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 333]), і як богословський (див.: “…з великим импетом и страшным шумом в пекло поволочет” [*Винницький І.* Катихисіс, албо Наука христіанскія. – Унів, 1685. – Арк. 87 (зв.)]).

[590] В автографі слова “без конца” написано над рядком.

[591] Парафраза Горація (Оди, II, 16). Пор.: “Quid brevi fortes jaculamur aevo. Multa…”. У перекладі Андрія Содомори: “Дивно: в тім житті, хоч таке коротке, / Стільки цілей в нас!” [*Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 56].

[592] Образ *кулі* як уособлення самодостатності мудреця походить з Емпедоклового уявлення про Бога-Сфайрос [див.: Фрагменты ранних греческих философов. – Москва, 1989. – Ч. 1: От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики. – С. 350–351]. Яскравий образ мудреця-кулі змалював, наприклад, Горацій (Сатири, II, 7, 86–87): “Весь-бо він – сам у собі і на кулю округлістю схожий: / Що б не торкнулось іззовні його – відпаде, зісковзнувши” [*Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 173]. Так само й у «Моральних листах до Луцілія» (CXIII, 22) Сенеки: “…надали їм круглих обрисів, як богові…” [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 502].

[593] Неточна цитата з Книги Псалмів 112 (113): 5. Пор.: **Кто҃ ꙗ́кω гд҃ь бг҃ъ на́шъ;**

[594] Далі йде розчерк Сковороди.

[595] Ідеться про приятеля Михайла Ковалинського – Миколу Заводовського, який на ту пору був викладачем у класах інфіми та аналогії Харківського колегіуму [див.: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 137].

[596] В автографі перед цим витерто одне або два слова.

[597] Гусинка – село на Куп’янщині, яке згадується в документах, починаючи з другої половини XVII ст. Воно стояло на березі невеличкої річки, яка впадала в річку Великий Бурлук. Спочатку село називалось Гусинець (від назви річки або через те, що тут було багато диких гусей). Згідно з даними перепису 1732 р., тут мешкало близько 400 чоловік. Село належало Олексію Юрійовичу Розальйон-Сошальському, який мав тут великий триповерховий будинок [див.: *Гомон П.* Григорій Сковорода і Нижнє Приоскілля. – Харків, 2006. – С. 101–105].

[598] Цей лист подаємо за списком, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 25).

[599] Фраза **ми́ръ тебѣ́** зринає в Книзі Суддів 6: 23; 19: 20, у Першій книзі царств 20: 21, у Першій книзі параліпоменон 12: 18, у Книзі пророка Даниїла 10: 19 та в Третьому соборному посланні св. ап. Івана 15.

[600] Можливо, Сковорода має на думці слова: **Ѡ҆ры́гнꙋ се́рдце моё сло́во бла́го** (Книга Псалмів 44 (45): 2).

[601] Парафраза Другого послання св. ап. Павла до коринтян 12: 14. Пор.: **не и҆щꙋ́ бо ва́шихъ, но ва́съ.**

[602] Сковорода має на думці слова: **И҆ дх҃ъ гд҃ень гл҃а во мнѣ** (Друга книга царств 23: 2).

[603] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **ꙗ҆́кω ты є҆́си, вы́е бг҃ъ всеѧ̀ си́лы и҆ держа́вы, и҆ нѣ́сть и҆на́гω защи́тника ро́да і҆и҃лева кромѣ́ тебє́** (Книга Юдити 9: 14).

[604] Фраза **ка́мень краеѹго́лный** (**краеѹго́лникъ**) зринає в Книзі Йова 38: 6, у Книзі пророка Ісаї 28: 16, у Першому соборному посланні св. ап. Петра 2: 6 та в Посланні св. ап. Павла до ефесян 2: 20.

[605] Фраза **пло́ти и̑ кро́ви** зринає в Книзі Ісуса, сина Сирахового 14: 19, у Посланні св. ап. Павла до галатів 1: 16 та в Посланні св. ап. Павла до євреїв 2: 14.

[606] Заклик **слы́ши, їи́лю** чотири рази звучить у П'ятій книзі Мойсеєвій: Повторення Закону: 5: 1; 6: 4; 9: 1; 27: 9.

[607] П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 6: 15.

[608] Парафраза Книги Псалмів 103 (104): 18. Пор.: **ка́мень прибѣ́жище за́мцемъ**. Судячи з усього, за часів Сковороди цей вірш часто тлумачили в алегоричній стратегії. Принаймні Феофан Прокопович, говорячи про надмірну пристрасть багатьох ораторів до алегоричного розуміння Біблії, писав: "…Такі здебільшого, звичайно, питають, що розуміється під зайцем, коли Давид каже: 'Скеля – притулок для зайців'" [*Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 130].

[609] Сковорода має на думці слова: **ѹ҃бо пре́йде дꙋша̀ на́ша во́дꙋ непостоа́нноую҆** (Книга Псалмів 123 (124): 5).

[610] Трохи неточна цитата з Книги Йова 22: 16. Пор.: **рѣка̀ текꙋщаѧ ѡ҆снова̑нїѧ и̑хъ**.

[611] Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до Тимофія 6: 11. Пор.: **Ты́ же, ѡ҆, человѣ́че бж҃їй, си́хъ бѣ́гай**.

[612] Сковорода має на думці слова: **держи́ся же пра́вды, вѣ́ры, любвѣ̀** (Друге послання св. ап. Павла до Тимофія 2: 22).

[613] Див. прим. 247 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».

[614] Пісня над піснями 2: 9.

[615] Можливо, Сковорода має на думці слова: **нѣ́бо и̑ зємлѧ̀ мимои́детъ, словеса̀ же моѧ̀ не мимои́дꙋтъ** (Євангелія від св. Матвія 24: 35).

[616] Євангелія від св. Матвія 2: 9.

[617] Книга Псалмів 75 (76): 3. *В мирѣ* тут означає "в Єрусалимі" (згідно з етимологічним значенням цього топоніма).

[618] Фразу **вѣ́тхїй дне́ми** взято з Книги пророка Даниїла 7: 9, 22.

[619] Парафраза Євангелії від св. Матвія 8: 26. Пор.: **запретѝ вѣ́трѡмъ и̑ мо́рю**. Пор.: "запрѣтивый Христе морским вѣтром" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 533].

[620] *Літеру с* у цьому слові написано поверх іншої.

[621] Див. прим. 409 до рубрики «Листи до різних осіб» (лист № 121).

[622] Сковорода має на думці слова на взір: **Совѣ́тъ же гд҃ен̑ь во вѣ́къ пребыва́етъ** (Книга Псалмів 32 (33): 11) абощо.

[623] Книга пророка Ісаї 58: 12.

[624] Цей лист подаємо за автографом, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 7, арк. 1–2).

[625] Фраза **па́че всѣ́хъ человѣ́къ** зринає в Четвертій книзі Мойсеєвій: Числа 12: 3 та в Третій книзі царств 4: 31.

[626] Парафраза Книги пророка Даниїла 10: 19. Пор.: **мѹ́жѹ жела́нїй, ми́ръ тебѣ̀**.

[627] Авігея принесла Давидові різні дари. Див.: Перша книга царств 25: 18–21.

[628] Можливо, Сковорода має на думці слова: **Сотвори́вый же на́съ въ сїѐ и̑стое бг҃ъ, и̑же и̑ дадѐ на́мъ ѡ҆брꙋче́нїе дх҃а** (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 5: 5).

[629] Парафраза Дій св. апостолів 13: 33. Пор.: **ѡ҆брѣто́хъ дв҃да сы́на їессе́ова, мѹ́жа по ср҃цꙋ моемꙋ̀**.

[630] Неточна цитата з Книги пророка Захарії 4: 10. Пор.: “septem isti oculi Domini”. У перекладі Івана Огієнка: “…ті семеро, – Господні очі…”.
[631] Можливо, це парафраза Публілія Сіра: “Caeci sunt oculi, cum animus alias res agit” (“Сліпі очі, коли душа зайнята чимось іншим”. Див. прим. (4) до діалогу «Наркісс».
[632] Переклад Леоніда Ушкалова.
[633] Сковорода має на думці трактат «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».
[634] Яків Правицький справді “замарав” ім’я автора та присвяту на титульному аркуші трактату «Silenus Alcibiadis».
[635] Лат. *licentiatus* – ‘звільнений, відпущений’; так називали тих, хто здобув перший учений ступінь в університеті.
[636] Сковорода говорить про діалог «Разглагол о древнем мірѣ».
[637] У назві діалогу Сковорода спочатку написав був *Мыр*, а потім переправив другу літеру на *ї*. У поясненні залишено літеру *ы*. У текстах Сковороди трапляються обидві ці форми.
[638] Ідеться про діалог «Брань архистратига Михаила со Сатаною».
[639] Схожа фраза зринала в 1-ій пісні циклу «Сад божественных пѣсней». Пор.: “Блажен! о блажен! кто с самых пелен / Посвятил себе Христови”.
[640] Ідеться про переклад оди фламандського латиномовного поета Сідеруна ван Госе «До Джорджа Чемберлена».
[641] Пор.: “На ловца и звѣр бѣжит” [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 237]; “На ловца и зверь бежит” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 425, 476, 575]; “Наскочив звір на ловця”; “На стрілцьи звір біжит” [*Франко*, № 13028, 25134].
[642] Книга Псалмів 44 (45): 15.
[643] Андрій Іванович Ковалівський – власник Пан-Іванівки, батько Петра Ковалівського – учня Сковороди в Харківському колегіумі. Сковорода не раз тут гостював, зокрема тоді, коли працював над своїм останнім філософсько-богословським трактатом «Потоп зміин». На замовлення Андрія Ковалівського художник Лук’янов намалював портрет Сковороди. Пан-Іванівку Сковорода обрав і місцем свого вічного спочинку.
[644] Див. прим. 187 до циклу «Сад божественных пѣсней».
[645] Лубни (Лубні) – місто, засноване князем Володимиром Великим у 988 р. Уже в XV–XVI ст. мало магдебурзьке право. Було власністю князів Вишневецьких. З 1648 р. – центр Лубенського полку, а з 1781-го – місто Київського намісництва.
[646] Неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 8: 2. Пор.: **Сїю возлюби́хъ и́ поиска́хъ ѿ ю҃ности моєѧ.**
[647] Мабуть, мається на увазі Давидів псалом 144 (145).
[648] Парафраза Євангелії від св. Івана 18: 37. Пор.: **а҆зъ на сїѐ роди́хсѧ.**
[649] Очевидно, це алюзія на слова Сократа, які Сковорода перекладав так: “Иные на то живут, чтоб ѣсть и пить, а я пью и ѣм на то, чтоб жить”. Див. прим. 93 до циклу «Басни Харьковскія».
[650] Див. прим. 20 до діалогу «Разглагол о древнем мірѣ».
[651] Книга Псалмів 38 (39): 2.
[652] Пісня над піснями 1: 7.
[653] Див. прим. 3 до діалогу «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)».
[654] Див. прим. 1 до притчі «Убогій Жайворонок».
[655] Див. прим. 1 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».
[656] Див. прим. 210 до рубрики «Листи до різних осіб» (лист № 108).
[657] Див. прим. 2 до трактату «Книжечка Плутархова о спокойствіи души».

[658] Очевидно помилково – замість *Острогозьк*.
[659] Від гр. *ἀπογραφή* – ‘список’. Словник Памви Беринди тлумачить іменник *апограф* так: “перепис з книги, екстракт, копъа” [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 361].
[660] Від гр. *αὐτόγραφος* – ‘власноруч написане’.
[661] Далі йде розчерк Сковороди.
[662] Переклад Леоніда Ушкалова.
[663] Сковорода має на думці трактат «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».
[664] Далі йде розчерк Сковороди.
[665] Цей лист подаємо за автографом, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 7, арк. 109).
[666] Ідеться про Андрія Івановича Ковалівського. Див. прим. 643.
[667] Цей образ міг бути навіяний «Домашніми бесідами» Еразма Роттердамського. Пор.: “*Памфіл*: А я милуюсь не тільки тією прекрасною і квітучою оселею, – набагато миліший мені її хазяїн. *Марія*: Який хазяїн? *Памфіл*: Твоя душа, якої краса з роками дедалі більше зростатиме” [*Еразм Роттердамський*. Похвала глупоті. Домашні бесіди / Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. – Київ, 1993. – С. 136].
[668] Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: **плоть не пользуетъ ничтоже**.

До Якова Петровича Правицького[1]

80

[У Бабаї, 3 жовтня 1782 р.]

Из Гусинскаго лѣса. 1782-го года, окт[ября] 3-го д[ня].

Honorande mihi in Christo Pater!
Pax tibi in Domino nostro!

Lateo in Eremo[2]; duco ostam pie, Dominus mens mihi est καὶ ἡ Πέτρα καὶ ἡ ἐλπίς καὶ ὁ ἐρός [Шанований во Христі отче мій! Мир тобі в нашому Господі! Ховаюся в пустелі, веду кістяк благочестиво, Бог для мене розум, *і скеля, і надія, і любов*].

Он меня не оставляет во время Старости, внегда оскудѣвати немощам моим[3]; он меня защищает от отчаянія[4]; укрѣпляет к Цѣломудрію[5]; ограждает необоримою Стѣною[6] против всѣх прилогов діавольских; я никому ни завижу; никого не ненавижу; всѣм друг, и для моего Сердца нѣт непріятеля во вселенной. Не сіе ли есть оный Исаїевскій мир и веселіе? "На горѣ сей испіют радость, испіют вино…"[7] Всяка плоть есть юдоль Плача[8] и Ложь. Что же есть твердое? "Посредѣ вас стоит…"[9] Стоит, сирѣчь, незыблемая Гавань. Сей есть един Свят. Той есть Твердь, Кифа, Петра, Адамантова Гавань, Матерая Земля, Твердь и Град апокалипсическій[10]. Не сіе ли есть оная Земля, "Посредѣ воды" составленна Божіим Словом[11]? Не сей ли есть новый Мір, Рай? Не здѣсь ли почивает Израиль, прешед море? Ей, тамо взыдоша вся колѣна[12]. Не на сей ли Петрѣ и Скалѣ то водворяется Ноева Голубица: "Полечу и почію…"[13], "Очи твои, яко Голубины…"[14]? Не на сей ли Кифѣ утверждается вся Церковь[15], презрѣвшая с Голубицею Плоть свою и Кровь, и прозрѣвшая оную Гавань? "Царя со славою узрите, и очи ваши узрят землю издалека"[16]. Не сія ли земля и царь глаголет: "Маловѣре, почто усомнѣлся еси[17]? Блажен еси Симон, сыне голубицы Ноевы…"[18] Не то же ли есть кровь, плоть, вода, непостоянность, лжа и огнь, и погибель? Не то же ли есть ад и смерть? Не царствіе ли внутрь непостоянности нашея стоит[19]. Не сіе ли есть истина и Кифа? Не кифа ли есть Гора оная, на которой со Израилем піет радость оную: "Радости вашея никтоже возьмет от вас"[20]. И вино оное: "Дондеже пію я новое вино в царствіи небеснѣм?"[21] А кто піет? Твой сын, Григорій Сковорода, упивается от тука дому Божія[22], нашед внутрь себя со Сампсоном сот вѣчности[23], и услаждается со отцем своим Лотом оным: "Нард мой даде воню свою"[24]. "Сердце мое есть сердце твое"[25]. "Да и тіи в нас едино будут"[26]. Услаждается и вас поминает, пребивая вам всенижайшим во вѣки слугою,

Григорій Сковорода.

Из Маначи́новки 1785 года, Окт[ября] 3-го *Дня*.

*

Dilecte in Christo Frat[er] Iacobe,
Pax illa tibi sit!
quae Mentem supereminet omnem.

Ignosce mihi, siquid te offendi, cum diversarer apud vos. Scis, me esse irritabilem, sed me scis etiam Humanitati et Innocentiae natum, quae sola Hominem facit. Bonus, id est verus Homo, de bono Cordis Thesauro semper Bonum praefert[27]. Et tamen multi meorum Amicorum tales sunt, ut parati sint illico me mordere, siquid Delirii conor eis deminuere. Non cogitantes, me Benevolentia ductum, hoc facere. Vere enim humanum Cor et Ingenium haud quoquod potest male velle Hominibus. Ego quoque siquid uro, aut molestus sum, non Malevolentiae impulsu hoc facio, sed quid Candor animi mei Nefas putat assentiri Mendacio aut adversus Veritatem pugnare. Nam ut Medicina non semper est mollis, ita Veritas saepe aspera est.

Et Nemo est, qui semper misceat Utile Dulci[28].
Sed obliviscamur mutuas Offensas ac redeamus in gratiam.
"*Д*руг *Д*ру́га Тяготы носяще…"[29]

Письмопода́теля сего пріймите благоутробно, не смотря яко Мытар есть, но яко *Д*РУГ и ЧЕЛОВѢК.

Если что имѣете передать ко мнѣ, можете чрез его вѣрно. Что? Не пишет *л*и чего Михай*л*о[30] ко мнѣ? Нѣт *л*и О́чок *и*ли Письма̀ ко мнѣ, *и*ли чего?.. О *Л*е́ксикѣ не тужи́те. Письмо мое к Васи*л*ію Павловичу, при Поклонѣ моем Отцѹ Сил*в*естру, да́ет знать, что *Л*е́ксик у мене жив есть[31]. Liberavi Fidem tuam, qua fidejusseras de Lexico: ne quid augerem Curam tuam. Отцу Васи*л*ію, Отцу Еустаѳію, Отцу Гусли́стѣ от мене *Л*обызаніе искреннее. О Наема́н, Наема́н[32]! И тебе, *Д*руже мой, тут же *Д*ухом Истины[33] *л*обызаю.

*Д*а утѣшит всѣх нас Господь Бог наш Миром и *Л*юбовію, да пребудете вы мнѣ и я вам во вѣки

Искренним Почитателем и *Д*ругом, Григ[орій] Сковорода[34].

Omnia praetereunt[35], sed Amor post omnia durat.
Omnia praetereunt, haud Deus, haud et Amor.
Omnia sunt Aqua, cur in Aquas speratis, Amici?
Omnia sunt Aqua. Sed Portus Amicus erit.
Haec Képha tota est fundata Ecclesia Christi.
Isthaec et nobis Képha sit atque Pétra, Gr[aece] Skala[36].

Gr[egorius] Skow[oroda].

Post Scripsi.

Haec Epistola retardata est. Grammatophorus fefellit. Nunc per nostrum Alexium[37], opinor, perveniet recte. Si descripsisti novos meos jam libellos, remitte ad me Archetypa[38]. Etiam illum meum Dialogum, quem et aliis laudare soles, simul cum Archétypis mitte. Descriptus ad te remittetur iterum Deo volente. Dicatur ille Dialogus «Марко Препростый»[39]. Quid obmutuit noster Michaël? Non scribit, nec mittit conspicilla aut Скры́почку.

Oportet obrui eum nunc maximis Aulicis Undis.

Aestibus effervens, o Munde! miserrime Ponte!

Felix, qui his Undis, ceu Petrus, extrahitur.

Heu fugiamus Mundum quiescentes in Portu, Fraudesque Mundi perspicientes. Mundus est Avaritia, Ambitio, Carnis Voluptas…

"Сія ввергáют во Всегубительство"[40].

Ab his, ut Dei Dextra nos omnes liberet, opto, precor, voveo. Vestrum omnium in Christo Frater[41].

Господину моему,
Отцу Ія́кову Правѝцкому,
в
Бабаях[42].

*

[Из Маначѝновки 1785 года, Окт[ября] 3-го Дня]

Улюблений во Христі брате Якове!

Нехай буде з тобою той мир, що вищий за будь-який розум!

Пробач мені, коли чимось скривдив тебе, перебуваючи серед вас. Ти знаєш, що я дратівливий, але ти знаєш також і те, що я народжений задля людяності й безневинності, яка одна робить людиною. Добра, тобто справжня, людина завжди виносить добре із доброго скарбу серця. І все ж більшість моїх друзів такі, що ладні, зі свого боку, образити мене, коли я пробую хоч трохи вгамувати їхню нерозважливість; при цьому вони не дивляться на те, що я керувався доброзичливістю, коли це робив. Бо справді людське серце й розум аж ніяк не можуть бажати людям зла. І я так само, коли роздратований або маю кепський настрій, роблю це, не бажаючи зла. Але ті, хто вважає, що мені не властива лагідність душі, помиляються або виступають проти істини. Бо як ліки не завжди приємні, так і істина часто буває сувора.

І немає таких, які б завжди сполучали корисне з приємним.

Та забудьмо взаємні образи й повернімося до всепрощення. ["Друг Дру́га Тяготы носяще…"

Письмоподáтеля сего пріймите благоутробно, не смотря яко Мытар есть, но яко Другъ и Человѣкъ.

Если что имѣете передать ко мнѣ, можете чрез его вѣрно. Что? Не пишет ли чего Михайло ко мнѣ? Нѣт ли О́чок или Письмà ко мнѣ, или чего?.. О Лéксикѣ не тужи́те. Письмо мое к Василію Павловичу, при Поклонѣ моем Отцѹ Силвестру, даéт знать, что Лéксик у мене жив есть]. Я тебе звільнив від

обіцянки, яку ти дав мені щодо лексикона, щоб не примножувати твого клопоту. [Отцу Василію, Отцу Евстаѳію, Отцу Гусли́стѣ от мене Лобызаніе искреннее. О Наема́н, Наема́н! И тебе, Друже мой, тут же Духом Истины лобызаю.

Да утѣшит всѣх нас Господь Бог наш Миром и Любовію, да пребудете вы мнѣ и я вам во вѣки

Искренним Почитателем и Другом, Григ[орій] Сковорода].

Все промина, та любов зостається по всьому.
Все промина, але Бог та любов – аж ніяк.
Все є вода. Так навіщо на води надіятись, друзі?
Все є вода. Але буде й пристанище нам.
На камені цьому заснована Церква Христова.
Це нам є *кефа* і *петра*, по-гр[ецьки] скала [Skala][43].

Гр[игорій] Сков[орода].

Написане опісля.

Цей лист затримався. Листоноша обдурив. На цей раз, я гадаю, він справно дійде до тебе через нашого Олексія. Якщо ти вже переписав мої нові книги, то надішли мені оригінали. Надішли й отой мій діалог, що ти його перед усіма зазвичай вихваляєш: надішли його разом з оригіналами. Після того, як він буде переписаний, я поверну його тобі, коли буде на те Божа ласка. Нехай же називається цей діалог [«Марко Препростый»]. Чому ж замовк наш Михайло? Він не пише, не надсилає окулярів або [Скры́почку]. Мабуть, він тепер захлинається в гігантських двірських хвилях.

О розбурханий світе, найнещасніше море!
Щасливий, хто, наче Петро, його хвиль не пізнав[44].

Тікаймо від світу, перебуваючи в гавані та зневажаючи омани світу. Світ – це скупість, честолюбство, плотська насолода…

["Сія ввергáют во Всегубительство"].

Я бажаю, волаю й молюсь, нехай звільнить нас усіх від цього десниця Божа. Ваш спільний брат у Христі.

[Господину моему,
Отцу Ія́кову Правѝцкому,
в
Бабаях]

82

[У Бабаї], 6 березня [1786 р.]

Дух велить мало с тобою побесѣдовать, дав к сему случай и время. Обѣщался еси ты меня посѣтить, но и писменно не воззвал еси[45] ко мнѣ и не раздражил к отзыву. Скажи мнѣ, друже, здрав ли ты? Не вопрошаю о тѣлѣ.

Не потерял ли ты доселѣ самаго себя? т. е. мыслей твоих и сердца твоего. Мысли и сердце со мною, – нынѣ отвѣчаеш мнѣ; вѣрю. Сіе же то и бѣдство есть. Не могу разлучитись от того, что всегда мучит и жжет, и в сем ли есть горкій источник и приснотекущій вѣчных мученій. Не сія ли есть истинная гибель? Погубить самаго себя, убѣжать, потеряв себя. Тако ниже избѣгнути бѣд, яко бѣдство, аки удица внутрь сердца увязла, сердце же всегда с человѣком, и оно-то есть человѣк[46], се есть едино истинное несчастіе, смерть люта и ад[47]. Не помышляйте, что нещастіе внѣ вас[48] и в нас. Входящее извнѣ не сквернит человѣка[49]. Для чего же равнообразно не сказать: приходящее извнѣ не обезщасливит? Гдѣ же и откуду? Исходящее от сердца. Та суть сквернящая[50]. Видиш, что внутрь нас щастіе и нещастіе. Кое же есть знаменіе спокойнаго и блаженнаго сердца? То же, что здравія тѣлеснаго. Вкуси пищу, вкушаеш сладко. Спить и обращается вездѣ весело. Вот Павел означает здравіе сердца: “Радуйтеся непрестанно. О сей радости молитеся, о всем благодарите”[51]. Естли такое сердце еси, тогда ты не ветхій еси человѣк[52] и не гроб поваплennый[53], но цѣлый, нетлѣнный и новый. Радуйся, убо в новый год желае[т] тебѣ твой друг

Григорій Сковорода[54].

Маначиновка,
Марта 6 дня.

83

[У Бабаї]

Из Маначи́новки, 1786-го, Ма́рта 30-го дня.

Друже Ія́кове,
Ра́ду́йся во Господѣ!

Слы́шу, что Нѣчто мнѣ при́сланно от нашего Миха́ля[55]. Аще тако есть[56], и Оно в твоей Рукѣ, то передай, Друже, чрез сего Письмоно́сца ко мнѣ. Аще Господу моему уго́дно, помышля́ю посѣти́ть вас Весно́ю. Пришлѝ, Друже, та́кожде Разгово́р, нарече́нный «Ма́рко Препростый»[57]. Он возврати́тся паки к тебѣ. Про́тчія же, якоже тебѣ угодно: или нынѣ, или во́змутся тогда̀, когда̀ к вам прійду̀. Наема́ну Петро́вичу[58] Мир и Благослове́ніе и всѣм Собра́тіям нашим Іере́ям. Цѣлуйте та́кожде Духо́вную Ма́терь мою, Игуме́нію Ма́рѳу[59]. Писа́ть облѣни́лся к ней. Бог Ми́ра да будет со всѣми нами[60]! Аминь!

Тебѣ и всѣм вам И́стинный и не Языколсти́вый Друг,

Григ[орій] Сковорода̀[61].

Пришли, Дру́же, Лимо́нчиков Па́ру, да прохлади́тся Болѣзнь моя. Или Со́ку Черно-Смороди́ннаго. Или Журавли́чно-Я́годнаго, или Каковаго-либо. Для Ча́ю. Оста́тки Горя́чки му́чат мене. Два Мѣсяцы Огневи́ца свирѣпствовала во мнѣ. Нача́ло и Оте́ц ея – Прокля́тых Моско́вских Пе́чей Чад. Quid est Чад сей? Jocemur nonnihil. Est Чад сей Pestis Septemtrionalis. Constantinopolitana Pestis necat Triduo. At illa tribus Horis.

Quidquid agit Vulgus? Nihil est, nisi Pestis et Huleus[62].

[Що є [Чад сей]? Іноді ми жартуємо: [Чад сей] – північна чума. Константинопольська чума вбиває за три дні, а ця за три години. Що хвилює народ? Не що інше, як чума та вогневиця]

Господину Моему,
Іерею Ія́кову Правѝцкому,
в Бабая́х.

84

[У Бабаї]

Из Пусты́ни Маначи́новскія, 1786-го Года, Апр[еля] 25-го.

ХРИСТОС ВОСКРЕ́СЕ!

Любе́зный Дру́же и Бра́те во Христѣ, Ія́ков!
Да бу́дет Мир Божій в Сердцѣ твоем и в Тѣлѣ!

Сей есть Кентр[63] наш, и Твердь, и Ке́фа, и Край, и Коне́ц, и Оста́нок Младе́нцем[64], си́рѣчь Дурачкам Ева́нгелским[65]. Земл҃ѧ и Приста́нище средѝ водна́го Тлѣ́нія нашего[66], Си́лою и Десни́цею Вѣ́чнаго основа́нное О́ною: "Е́юже Поста́вих Не́бо и Основах Зе́млю"[67], – Глаголет Господь Вседержи́тель у Иса́іи.

Qui Christum noscit: Nihil est, si cetera nescit.
Qui Christum nescit: Nihil est, si cetera noscit.
[А хто знає Христа, то не важить, що інше не знає.
Хто ж не знає Христа, то не важить, що інше він зна[68]]

О сем нам не Л҃ѣпо л҃и есть похвалитися? Ей! не безу́мно.
Omnes in se ipsis Mortem vident. Nos autem, τήν Ἀνάστασιν…
[Усі бачать у самих собі смерть, а ми – *воскресіння*…]
Убо и мы во Истину воскре́сли, и жи́вы Есмы̀. Ами́нь!

Обра́довало Душу мою л҃юбезное Письмо̀ твое, ды́шущее Л҃юбо́вію и Ми́ром Христо́вым. Сей есть Сою́з Соверше́нства[69].

Ста́рость моя облѣни́лася посѣти́ть вас. Послѣжды прійдȕ, а́ще Господь благоволи́т. Не печи́ся о Разговорѣ «Ма́ркѣ»[70]. Он всегда̀ есть ваш и возврати́тся в твою Книгохра́нку.

«Л҃о́тову Женȕ» хо́чется докончáть. Одна́к принесȕ[71] с собо́ю, да напи́санное вы́пишете. Что бо мнѣ есть л҃юбезнѣе на Небеси и́ли на Землѣ: то́чію поуча́тися Святы́нѣ[72]? В сей Еди́ной да живȕ и умира́ю! Пома́лу-малу отхо́дим от Тлѣ́ни Плотски́я, яже есть Блаже́нная и вседне́вная Смерть[73], и приближа́емся ко Господу, иже есть Святы́ня, Ке́фа и Воскресеніе наше. Что убо есть блаже́ннѣе Жизни нашея, на ней же собыва́ется о́ное? "Положȕ Стропо́тная их во Гла́дкая…"[74] "Окрыла́тѣют, яко Орлы̀, потеку́т и не утрудятся…"[75]

Виждь Діатрі́бу мою, Друже! Διατριβὴ Еллински нарица́ется то, чем кто гла́вно жизнь свою̀ забавля́ет[76].

Вот Діатрі́ба Дави́дова! “Поглумлю́ся в За́пов[ѣдех] твоих”[77].
Вот Па́влова! “Мнѣ бо еже жи́ти: Христос…”[78]
Вот Лукина́ и Клео́пы! “Ка́ко глаголют Его̀ быти жи́ва?..”[79]
О Воскресе́ніе! О О́ное Воскресе́ніе! Мы́ру не вѣ́руемое!

Коль услажда́еши Сердце мое! Блажен Узрѣвшій с Напе́рсником Красоту̀ твою. Ядýщій тя, еще взя́лчет…[80]

Сіе глаголю того ради, яко, доканчава́я «Жену̀ Ло́тову», наслажда́тися имам но́ваго Вина̀ с новим моим Ло́том – Христом Іису́сом, имѣя Обруче́ніе с ним во Вѣрѣ Божіей.

Христос! В[о]скресе! Друже Наема́не[81]! Да вку́сиши и ты Со́та Воскресенія! и всѣ А́нгелы Его[82]! Всѣ! Жихорайскій[83] с Бабае́вским и с Воскресе́нским со всѣм Кли́ром своим. Жела́ю,
любе́зный Дру́же Іякове!
тебѣ и всѣм твоим, Брат и Друг, Григ[орій] Сковорода̀.

Господи́ну моему,
Іере́ю Іякову Прави́цкому
в
Бабая́х.

85

[У Бабаї]

Из Гуси́нки, 1787-го Года̀, Іануар[ія] 18-го Дня.

Вселюбе́зный О́тче, Дру́же и Бра́те во Христѣ, Ія́кове!
Ра́дуйся, дерза́й и возмага́й во Господѣ[84] нашем!

Ни Ста́ростна Лѣность, ни Мрак, ни Хлад Зи́мный, ни неисправное Перо̀ со Черни́лом не могло мене удержа́ть, чтоб не ублажи́ть (gratulor[85], saluto [поздоровляю, вітаю], Graecè – μακαρίζω [по-грецькому – μακαρίζω, поздоровляю]) тебе в но́вый сей Год. Ра́дуйся в но́вый Год! Да ра́дуется и весь Дом твой! и вся, ели́ка суть твоя́!
Да ра́дуется…[86] и Еуста́ѳій, и Іоа́нн с Наема́ном!
Да возвеселя́тся Бабаи́! со всѣми свои́ми О́трасльми! Се́лами!
Да возра́дуются и Го́ры ваши! и Рѣки да воспле́щут Рука́ми[87]!
Да обновля́ется и вся Тварь! обстоя́щая вас! Молю́ся.

Когда̀ же бу́дут сія? Тогда, когда̀ ублажи́т Господь благоволе́ніем своим Сіо́на[88]. Как? Тогда[89], когда в Человѣцех бу́дет благоволе́ніе[90], и посредѣ нас. А что́ ли есть Блага́я Во́ля? Вот что! “Дух прав обнови́ во Утро́бѣ м[оей]”[91]. Аще Кто не имѣет но́ваго се́рдца, тому̀ весь Мыр есть Ве́тха Ве́тошь[92]. Аще чія̀ Душа ту́жит, тому весь Мыр пла́чет. Аще чіѐ Се́рдце му́чится и стра́ждет, тому̀ весь Год без Пра́здника. Аще чій Дух Отча́яніем оледенѣ́л, тому весь Год без Весны̀. Аще чій Смысл ме́ртвый, тому̀ весь Вѣк без Живота̀. О любе́зный мой Дру́же Іякове! Изблю́ймо ве́тхій Квас Мырски́й[93]. Стяжи́м но́вое Се́рдце. Облеци́мся во Оде́жду

но́выя нетлѣ́нныя Наде́жды, во Утро́бу Братолю́бія. Тогда нам вся Тварь просвѣ́тится, весь Мыр взыгра́ет и возска́чет. Бу́дет нам всяк *Д*ень Вели́к-*Д*ень[94], не зайдет Со́лнце нам, и *Л*уна̀ не оскудѣ́ет нам[95]. Мы́ же наречѐмся Язы́к свят, *Л*ю́ди Обновле́нія[96]. Благо́е Се́рдце, *Л*юбо́вь, Бог, Пра́вды Со́лнце, всю Тварь весно-ново-творящее есть то́жде.

Ваш всеи́скренній *Л*юби́тель, Почитатель, Брат
и нижа́йшій Слугà Григ[орій] Сковородà[97].

Простѝ, *л*юбе́зный, что солга́л я присла́ть вам «Женȕ *Л*о́тову». Весно́ю хощȕ вас посѣ́ти́ть, аще Богу уго́дно, и привезȕ. Аще же, дайте знать, тотчас перешлю̀. В Зи́мних Тру́состях может она потеря́ться, тѣ́м не даю̀ чрез Григорія Ю́ріевича[98]. Не печа́льтесь. Она всегдà у вас. *Д*руго́е то, что Весно́ю во Пусты́нѣ мо́жно поду́мать об Оконча́ніи Ея, а Зимà безго́дна. Я и сіе с нуждою пишȕ. Миха́йло[99] мой досе́лѣ молчи́т. Ни мало не *д*ивлю́ся. Блаже́нны мы, Изра́илю[100], яко Бог нам *д*ал по У́ши Поко́я и Вре́мени.

Deus nobis haec Otia fecit[101].

Tum demum Pretium Temporis cognoscitur, cum id amissum est. [“Бог дарував те дозвілля”.

Тоді, нарешті, пізнається цінність часу, коли він утрачений]

Пришлѝ, Дру́же, Бары́лце Пи́ва Бабаи́вскаго. И то, аще не в труд.

Я всѣм дово́лен. Слава Богу!

Господи́ну и Отцȕ моему,
Іере́ю Ія́кову Прави́цкому,
в Бабаях.

86

[У Бабаї]

Из Гуси́нки, 1787-го Годà, Ма́рта 6-го *Д*ня.

*Л*юбе́зный во Христѣ,
О́тче и Брате и Дру́же Ія́кове,
Весели́ся во Го́сподѣ!

Пришли́те мнѣ Симфони́ю «Аще не увѣси са́мую тебе…»[102] Переписа́в, па́ки отошлю̀ к вам. Посыла́ю к вам «Женȕ *Л*о́тову». Побесѣ́дȕйте во Христѣ с не́ю. Онà чи́стая чи́стым[103], и сей Куми́р есть плодоно́сный вѣ́рным Божіим. На ней-то исполня́ется: “От Ка́меня воздви́гнути Ча́да Авраа́му…”[104] Онà не доведенà до Концà. Но Кто дожде́тся Концà в присно-теку́щем Исто́чникѣ? А что я сказа́л, обѣща́я Оконча́ніе, сіе каса́ется до Кни́жечки, нача́той мно́ю, не до «Жены̀». Сія Кни́жечка у́чит: как *л*и чита́ть подоба́ет свяще́нное Письмò? Аще еди́н Глаго́л Божій уразумѣ́ется, тогдà весь Храм Соломо́нов есть свѣ́тел. Во Примѣ́р сему взял я̀ сіе: “Помина́йте Же́ну *Л*о́тову”[105]. И толку́я сіе Сло́во, возмути́л всю С[вященнаго] Писа́нія Купѣ́ль. *Д*а уразумѣ́ют спя́щіи на

Би́бліи, или с Па́улом сказа́ть: почива́ющіи на Зако́нѣ[106], я́ко не многочте́ніе дѣлает нас Му́дрыми, но Много-Жва́ніе принуди́ло сказа́ть сіе: “Како сей вѣсть Кни́ги, не учи́вся?”[107] И да позна́ют, яко еди́н День в Тысящѣ, и вопреки́ – 1000 Глаго́лов Божіих во Еди́ном Глаго́лѣ сокрыва́ется.

Ны́нѣ же, со Жено́ю Кровоточи́вою[108], мно́го жеру́т, для еди́ныя Дисенте́ріи; и нѣсть им Человѣка, могу́щаго приложить им Вкус Плюнове́нія, Жва́нія и Преломле́нія о́наго: “Зу́бы Его, паче Млека̀”[109]. “Позна́ся и́ма в Преломле́ніи…”[110] Все даст Вкус свой: и Звѣзды в Сокро́вищах свои́х бле́снут, аще есмы̀ от Числа̀ о́ных: “Израил[ь] толча́ше Ма́нну в Сту́пах”[111]. Во блаженное Число̀ сих Люде́й да впи́шет Христо́с всѣх нас! Жела́ю, ваш всеи́скренній Брат и нижайшій Слуга̀:

Григо́рій Сковорода̀[112].

Postea scripsi [Опісля написаного].

Да наруче́тся же сія Кни́жечка «Жено́ю Ло́товою»! Предисло́віем же да бу́дет сіе мое к тебѣ Письмо̀, о возлю́бленный Дру́же! Тебѣ сію̀ Невѣсту безневѣстную[113] и чи́стую Голуби́цу в Дар привожду̀ пе́рвому и Тебѣ обруча́ю, И́менем Господа нашего, Іису́са Христа̀.

Протчее. При Перепи́скѣ повелѣва́й наблюда́ть Ортографі́ю. Па́че же всѣ Ея̀ Ли́сты храни́ть от Нечистоты̀. Цѣлу́й любе́знаго Наема́на Петро́вича и всю нашу Бра́тію. Мир во Днех наших[114]! Ами́нь!

Господи́ну моему̀,
Іере́еви, Ія́кову Прави́цкому,
в Бабая́х.

87

[З Гусинки в Бабаї], 21 березня [1787 р.]

Март. 21-го.

О́тче и Бра́те, и Дру́же!

Отта́к на сем свѣтѣ жи́в будь, ве́сел будь, а про себе́ Бо́гови моли́сь, еще́ ж и пра́ву, коли́ когда̀ тре́ба сказа́ть: хм! хм!

Молю́ся. Поми́луй мя, Господи[115]! Пода́й ми в се́рце Братолю́біе! Да не быть ми, яко яр тур, да быть ми, яко овца́ безобро́нна.

Моли́тва и терпе́ніе, терпеніе да молитва – сія суть ми граница, и щит, и мощ, и надежда, и утѣшеніе, и покой. Мнѣ? Ни. Не токмо мнѣ, всѣм.

Не пишу̀ бо́лѣе: сердце боли́ть. Иван Максимович доскажет вам, чего не пишу.

Ваш сын и брат, и друг.
Гр[игорій] Сковорода.

88

[У Бабаї]

Из Гуси́нки 7-го Окт[ября] 1787.

Любе́зный Отче, и Дру́же, и Бра́те Ія́кове!
Ра́дуйся со всею҃ нашею Бра́тіею!

Всепоко́рно благодарю҃ за Кровь Гро́здову[116]. Мы с Бра́том Васи́лiем а́біе разрѣши́ли[117] и, жела́я вам и всему ва́шему До́му с Любе́зною Христи́ною[118] Здра́вія, потяглѝ в собственное наше Здра́віе лѣпо-лѣпо. Еще ожида́ю из Ха́ркова… Чу́дно мнѣ! Вы, сни́тся мнѣ, переписа́ли «Михаи́лову Бо́рбу»[119] и па́ки тре́буете? Оба́че посыла́ю. Не́гли обря́щете[120], чего ва́ша Пе́репись не образу́ет. Не медли́те же мно́го. Оба́че чрез невѣ́рныя Ру́ки – не! не! не!..

Mavolo apud te Eam interire, quam volutari Manibus impurorum.

Nunc quiddam, non magnum quidem, sed Pium parturio Amico cuidam. Ideo pauca scribo. Maturamus párere, dum Tempus est. Nam instat, imo pro Foribus stat Hyems inimica Musis. Jam jam non scribere, sed Manus calefacere opus erit. Porro, quidnam est id, quod in Utero gesto, propinquus ad Partum: scies jam. Vale!

Tuus et Servus et Frater[121].

Caseus nostri Michaëlis alicubi haesit. Conspicilla, parum mihi apta, donavi Josepho. Promittit in utraque Epistola magnam Tibiam rectam. Quando erit? nescitur mihi. O utinam, praeter omnia alia, ipse nobis reddatur! Facilis Descensus Averni…[122] O miserum hominem! Unicum septennem Filium amisit. Mortuus est в вел[икій] Пятóк. Vide! Quomodo Mundus initio blanditur tandem cruciat et lacerat, ut Tigris. Mundi Via [Я вважаю за краще, щоб вона загинула у Вас, аніж має ходити по руках нечестивих. Тепер я готовий привести на світ щось нехай невелике, та благочестиве, призначене для когось із друзів. Тому пишу коротко, поспішаю явити на світ, поки є для того час. Бо близька, ба навіть своїть біля дверей, ворожа Музам зима. Тоді вже треба буде не писати, а гріти руки. Далі, стосовно того, що я готовий привести на світ і що має ось-ось народитися, про це ти вже знаєш. Бувай здоров!

Твій слуга і брат.

Сир нашого Михайла застряв десь у дорозі. Окуляри мені не підходять, тож я подарував їх Йосипові. В обох листах він обіцяв велику пряму флейту. Коли буде, мені невідомо. О якби, крім усього іншого, він і сам повернувся до нас. "Легкий перехід до Аверна…"[123] О нещасний чоловік! Утратив одного-єдиного семирічного сина. Він помер [в вел(икій) Пятóк]. Дивись! Отак світ спершу втішає, а потім насамкінець мучить і терзає, мов тигр. Мирська дорога] мнится Человѣку блага быти, Послѣдняя же Ея суть Ад[124]. О Блаженны Лю́діе! и́мже Господь Бог их[125]! Сіи наживу́тся у Ба́тька. Ами́нь!

89

[У Бабаї]

Из Гуси́нскія Скры́нницкія Пусты́ни, 1788-го Года̀, Авг[уста] 4-го.

Возлю́бленный в Дусѣ Святѣ Дру́же Ія́кове!
Дерза́й во Го́сподѣ!

А́ще ужѐ вста̀ от О́дра Любе́зная наша Христи́на[126], радуюся всѣх нас ра́ди. Аще же воскрили́лася в Мыр Перворо́дный, отню́дуже при́йде в ни́жній, ра́дуюся Ея̀ ра́ди, нас же ра́ди возмуща́юся, яко оставля́ет нас в сей Плаче́вной Юдо́ли[127].

Жизнь сія есть нам Темни́ца.
Вѣ́рный же Друг есть Денни́ца.

Благодарю̀ вам и Христи́нѣ за Гро́здову Кровь[128]. Пите́йный и яде́йный Монуме́нт есть Живѣе Оче́сныя Па́мятки. Ю́лія Це́саря[129] то́чію еди́ножды во Ію́лѣ помина́ем, а нашего Истиннаго Ке́саря ХРИСТА ежеде́нно ХЛѢБ и Винò, аки Зерца́ло нам, но и са́маго Духа Серде́чнаго его Вид и Сѣнь, поже́ртая И́СТИНОЮ и Живото́м[130], быва́ет, и есть, и бу́дет. В про́тчем. Вот вам по Жела́нію ва́шему Херуви́мскія Пѣ́сни[131] PARÁPHRASIS!

*

Тайнови́дным Херуви́мам соо́бразны,
И Животворя́щей Тро́йцѣ Пѣснь принося̀,
Ви́димый сей весь Мыр изве́ржим из Се́рдца:

*

Да вмѣ́стим неви́димый и Егò ЦАРЯ̀,
Окружа́емаго и стрего́ма Тма́ми,
Копіено́сных Херуви́м и Серафи́м.
Алилу́іа. Алил[лу́іа]. Алил[лу́іа].

Δορυφορέω[132] – есмь Копіено́сным лейб-Гва́рдером[133]. Δορυφορούμενος, си́рѣчь: окруже́н Копіено́сною Гва́рдіею, или Стро́ем.

Дориноси́ма есть Пол-Гре́ка, а Пол-Славя́на[134].

А́нгелское ва́ше Болта́ніе чита́л я А́нгелским же Се́рдцем. Болта́ет Сатана̀ со А́нгелами лю́тыми свои́ми. Болта́ет и Бог Ія́ковль со свои́ми, я́коже есть пи́санно: “А́нгел Господень возмуща́ше во́ду”[135]. Turbabat et exturbabat Aquam, ut enataret Ferrum illud[136] [Каламутив і колотив воду, щоб зринуло таке залізо]: “Ты есѝ Петр (Евре́йски Ки́рpha[137] – Ка́менная Га́вань и Корабля́м Авраа́мское Ло́но[138]), и на сем Ка́менѣ”[139] и протчая. Сатана̀ же болта́ет: да пото́пит во изблева́емых Вода́х о́ную Женȕ со Ча́дом Авраа́мским[140]. Болта́ет: да покры́ет и смѣша́ет с Водо́ю Га́вань, да Никто́же у́зрит Вѣ́чности, развѣ Тлѣ́нія, е́же есть Ма́тер Аѳеи́стов. И сіе-то есть проклина́емое у Іезекіи́ля Слія́ніе, за ко́е ужа́сно грози́т Вы́шній[141]. Но наш Бог – се! Что вели́т А́нгелу своемȕ Іереми́и? “Аще изведе́ши ЧЕ́СТНОЕ от него́днаго, У́ста̀ моя̀ бу́деши”[142]. “Мелзѝ (де)

Млекò, и бу́дет Ма́сло”[143]. Exturba Aquam et remanebit Butyrum [Колоти воду, і залишиться масло]. О Клеветнико́вых[144] же А́нгелах – се что глаголет! “Усыри́ся, яко Млекò, Се́рдце их”[145]. Заболта́ли и сколоти́ли со Сы́ром Тлѣнія и со Сы́рною Водо́ю Ма́сло о́ное: “Всплывѐ Желѣзо”[146]. Тлѣнным своим Днем и Со́лнцем, я́коже Земле́ю, загребли́ о́ный наш День и Со́лнце: “В Со́лнцѣ положи́ Сел[еніе] свое”[147]. “Благовѣсти́те День от Дне”[148]. Но́вый от Ве́тхаго. Вѣчный от тлѣннаго. Ничто́же бо есть Благо, то́чію Бог[149]; и Ничто́же есть Свѣт, ра́звѣ Он. И са́мое Со́лнце есть-то Тма и Нощь, се сія! “Помяну́х в Нощи́ И́мя твое…”[150] “Возлюби́ша Человѣцы Тму”[151] и про́тчая. Жела́л Христос вы́болтать Во́ду Гергеси́нцам, но Они́ отпроси́лися[152]. Ага́рино Ча́до есть То, Что Велблюд. Лю́бит Му́тну пить[153]. Мѣша́ет и болта́ет, да Чистоту́ погу́бит. Сыр паче Ма́сла лю́бит. Что у́бо таковы́м помога́ет: дои́ти Ія́ковлевскія и Íóвлевскія О́вцы и Ко́зы? Сіи-то Мотылоя́дцы у Іезекіи́ля[154], возненави́дѣв Опри́снок Вѣчности, со Гергеси́нскими Ве́прами ядят Человѣчу Моты́лу, сболта́в Чи́стое с Нечи́стым, но не отболта́в Нездра́ваго от Здра́вости. Мы же, о Дру́же, Ча́да Са́ррины есмы́[155], Ча́да Прему́дрости Божія, во У́тріе избива́юще и изганя́юще из Хра́ма Все Безче́ствующее Дом Божій, я́коже Христос[156] Вере́вкою о́ною: “Вервь Черв[е]нна Устнѣ твои…”[157] “Се Муж! и в Руцѣ его У́же Землемѣрно”[158]. Сія Вервь невре́дных сохрани́ла Шпио́нов Нави́новых во Іерихо́нѣ[159]. Что́ ли есть сія Вервь? “Дадѐ мнѣ Господь Язы́к…”[160] “Дух Животвори́т…”[161] Слы́ши, Сы́не Человѣч! Держа́й! и очища́й Храм Господень. Сіе-то есть жи́ти в Дому́ Господни[162]. “Еди́но проси́х от Господа…”[163] Мир тебѣ[164]! Землемѣрити, разсуди́ти (у Па́ула глаголется: Дух Раздѣленія. Spiritus Discretionis)[165], извести́ Че́стное от Недосто́йнаго и возмути́ти Во́ду, болта́я Бу́рею Духа Святаго о́ною: “Бысть Шум…”[166] Сія есть До́лжность Ангелов Божіих, напи́санных не на Землѣ, но на Небесѣх[167]. В сем Числѣ и нам быть Жела́ю. Аминь!

Любе́зный Дру́же!
Твой Друг […][168]

Любе́зному Дру́гу Наема́ну Петро́вичу[169] нижа́йшій мой Покло́н и Мир Божій. Та́кожде Отцу́ Васи́лію, Дру́гу и Бра́ту во Господѣ.

Corpore sum procul a Vobis, at Corde propinquus.
Cor est in nobis, vera Columba Nóë.
Nil est tam Mirum, quam Sancti Cordis Abyssus.
Tunc est Sanctum, cum se modo magnificat.
Omnia sunt Foenum, Furfur, sunt Pulvis et Umbra[170].
Omnia Praetereunt. Corde perennis Homo.
Purum Cor in Amore manet: sed Amor stat in hocce.
Ast Amor hic, Deus est[171]. Ergo perénnis Homo.
O Homines! Cur Oceanum, Cur Astra stupetis?
Ite! redite Domum[172]! Noscite vos! Sat erit. Amen!

*

DIVA COLUMBA CANIT.

Omnia proveniunt alti de Cordis Abysso.
Omnia post Mortem rursus Origo capit.
Sic recipit Stipulas Granum. Sic occulit intus.
Quid Mortem trepidas? Ecce tibi Speculum[173]!

Sic tibi turbo Dei proturbat, quiquid Inane est.
Angelus […][174] turbat inane Chaos[175].
Sic ubi […][176] Hiems misera transibit Aquarum,
[…][177] ecce Sacra ARX!

Hicque Columba NOË.

Inveni KÉPHAM. Sátana, Caro, Munde valete!
Sat me jactâstis. NUNC MIHI SANCTA QUIES[178]. Amen.

NB. Arx est Idem quod Arca. Arca Rupes supra Diluvium, Képha, Pétra, Portus est Idem, quod Sanctum illud Principium.

[Тілом далекий од вас я, а серцем близький.
Серце-бо наше – то справжня голубка Ноя.
Так не дивує ніщо, як безмір сердечний святий,
Серце ж святеє тоді, як тільки себе величає.
Все є лушпиння й трава, все є лиш порох і тінь.
Все проминуще, та серцем людина вічна.
Чистеє серце – в любові, і в серці любов зостається,
Бог же і є ця любов, отже – він вічна ЛЮДИНА.
Чом же, о люди! дивує вас так океан, чом же дивують вас зорі?
Верніться додому! Пізнайте себе! І годі. Амінь[179].

*

БОЖЕСТВЕННА ГОЛУБИЦЯ СПІВАЄ

Все-бо іде із безодні глибокого серця.
Все починається знов після смерті.
Так проростає зерно. Так і ховається вглиб.
Нащо ж боятися смерті? Ось де подоба!

Так порожнечу життя зносить божественний вихор.
Янгол […] збурює хаос порожній.
Так […] коли вляжуться хвилі важкі,
[…] ось він священний КОВЧЕГ[180]!

І тут голубиця НОЯ.

СКЕЛЮ знайшла я. Прощайте, світе і плоть, сатана!
Годі мене хвилювати. МАЮ ТУТ СПОКІЙ СВЯЩЕННИЙ. Амінь!

NB. Arx (замок) означає те ж саме, що й Arca (ковчег). Ковчег, скеля над потопом, кефа, гавань є те ж саме, що й Святий цей Початок].

“Ѝже влазя́ше в НАЧА́ЛЪ (Origo), здрав быва́ше”[181] (Ἀρχῆ).

Господи́ну моему
Іере́ю Ія́кову Прави́ц[кому]
в Селѣ́ Бабая́х.

90

[У Бабаї, 31 грудня 1788 р.]

Из Бурл[ука], 1788-го Года̀, в Послѣ́дній День.

Dilecte in Domino Frater Jacobe,
Pax et Gaudium tibi a Domino Deo!
[Улюблений у Господі брате Якове,
Мир і радість тобі від Господа Бога!]

Зиму́ю в Бурлу́кѣ. Аще Господь восхо́щет и не во́змет […][182] его от мене, мене же от Тѣ́ла, помышля́ю посѣти́ть Вас Вес[ною] […][183] Гдѣ? и когда̀ умрѣ́ть? не бои́тся той, о не́мже Аввак[ум]:

“Пра́ведник от Вѣ́ры жив бу́дет”[184].

“Примѣча́й (де) Незло́біе, и виждь Правоту̀…”[185] А я сладчайш […][186] мой Оста́нок во мнѣ (“Посредѣ вас стои́т…”[187]) да́вно ужѐ ви́жу. А что? Аще получи́ли вы от мене Письмо? и в нем Херувимску от мене Paraphrasin? Не зна́ю. С Письмом к Василію Па́уловичу посла́л я и к вам также чрез его Ученика из Бурлу[ка][188]. Аще не получи́ли, гнѣваюся, но Кро́шку. Мно́го там До́браго… Сіе пишу̀ в Безпоко́йствѣ. Не ожида́йте убо Бесѣ́ды, ра́звѣ […][189] Прите́чѣ, сухи́я нема́заныя[190]. Цѣлу́йте от мене всѣх. […][191] Нау́ма Петр[овича] и Отца̀ Васи́лія со Еуста́ѳіем и весь Клер […][192]

91

[У Бабаї, 30 травня 1785 р.]

Из Гуси́нки Ма́іа 30[193].
(с[его] 1785)

ХРИСТОС ВОСКРЕСЕ!
Возлю́бленный Дру́же Ія́кове,
Ра́дуйся во Го́сподѣ!

Вас не поздравля́ю Пра́здником, а поздравля́ю Любе́зную нашу Христыну[194] со Ча́ды, яко Младе́нцев убо во Христѣ. Соверше́нныи же му́дрствуют со Златоу́стым: “Пра́зднику не Вре́мя Творец, но Ве́дренная Со́вѣсть”[195]. У Иса́іи же сей и́стинный Пра́здник нарица́ется: “Весе́ліе вѣ́чное над Главо́ю их”[196]. Главо́ю Человѣку есть Се́рдце его, Госпо́дствующее Тѣле́сным Мы́риком. И если сія Глава̀ не боли́т, я́коже у Елиссе́евы Вдови́цы

Сы́на, оживле́ннаго Ели́ссе́ем[197], то́гда исполня́ется на нас высо́кая При́тча о́ная: “Свято́му Человѣку кі́йждо День Пра́здник”[198]. И в сію-то Мѣть улуча́ет Иса́ина Стрѣлочка сія: “Весе́ліе вѣчное”[199], си́рѣчь непрери́вное, на всяк День творя́щее Па́схи Вели́к-День. Се! та́ков же есть и Сира́ховскій Праздник: “Весе́ліе Се́рдца живо́т Человѣку”[200]. Вот и́стинный Пра́здник Дави́дов! “Мыр мног люблящим Зак[он] твой”[201].

Ка́я По́лза, аще на Во́здусѣ, не в Се́рдцѣ, Ве́дро и Весна̀? В Се́рдцѣ же сіе: “Взволну́ются Нечести́выи?..”[202] А я ежеде́нно пою̀ Пѣсеньку сію: “Христос моя Си́ла…”[203] От Смы́сла чи́стаго во Господѣ празднующи[204]. О Смы́сле чи́стый! Коль не мно́гим ты Друг есѝ! О нем-то При́тча сія: “Чи́стое Не́бо не бои́тся Мо́лніи и Гро́му”[205]. О Боже мой! Коль Мыр сіе презира́ет! Коль же па́ки Оно̀ вели́кое! А тру́дно ли сіе доказа́ть или обличи́ть? Се Пентеко́стіа[206] чрез 3 Дни! Се Предложе́ніе, Обѣщаніе! Се Наде́жды Соверше́ніе! и Вѣнец Празднику Па́схи. А Что́ ли То соверши́лося? Вот Что! “Се́рдце чи́сто сози́жди в[о мнѣ], Боже…”[207] О Смы́сле (паки реку̀) Чи́стый! О Се́рдце! Коль не Мно́гим ты Друг есѝ!

Заключу̀ со Соломо́ном: “Кто похва́лится Се́рдце имѣти чи́сто?..”[208].

Вот кои́м Пра́здником, Дру́же мой, тебе поздравля́ю, или – реку̀ Е́ллински – Μακαρίζω, “ублажа́ю”. Сей Пра́здник от твои́х Стогн не отня́лся, я́коже грози́т Иса́ія[209]. Ты ему, а Он тебѣ есть Друг. Сора́дуйся же и мнѣ. Ибо и Аз, Ми́лостію Вы́шняго, сего Небе́снаго Торжества̀ и Шу́ма Пра́здну ющих[210] Соприча́стником бы́ти сподо́бихся. Сей мой Еди́н есть и Жре́бій, и Наслѣдіе, и Прему́дрость: Коне́ц, Цвѣт и Плод Жи́зни и Трудо́в моих Упокое́ніе; и вся Блага́я[211] мнѣ: “Се́рдце чи́стое”[212]. О! Тогда̀ бы то испо́лнилося на нас сіе: “Кля́хся во Гнѣвѣ моем, аще вні́йдут в Поко́й мой?”[213] Си́рѣчь Бѣдами и Труда́ми порази́л я их. Не доберу́тся ли ны́нѣ до моего Пра́здника?

Простѝ, Любе́зный! От Избы́тка Серде́чнаго наболта́л мно́го.

Ваш Соторжестве́нник и Друг, Григ[орій] Вар[сава] Сковорода̀[214].

NB Чрез Дѣте́й Захаржевских[215] имѣю Письмо̀ от Миха́йла[216]. Боже мой! Коль жа́ждет к нам? Да стра́ждет (оста́ви его) Кля́тву Гнѣва Божія! аще ка́ко дости́гнет во Поко́й нашего Пра́здника[217]. Лю́блящіи Бога ему еди́ному согрѣша́ют на То, яко да оправди́тся пред ни́ми во Словесѣх своих, и тѣм удо́бѣе препобѣдит их на свою Сто́рону[218].

Получи́л на Свѣтлой Седми́цѣ. Аще ужѐ пра́зднует, перешли́те «Михаило-Сатано-Махі́ю»[219]. Но сіе предаю̀ Во́лѣ ва́шей. Любе́зному Наема́ну Бар-Пе́трѣ[220] Ра́дость и Мир Божій от мене, со всѣм его Гнѣзло́м, и со Пте́нцем Илі́ею. Та́кожде Отцу̀ Васи́лію, и Отцу̀ Еуста́ѳію, і бѣдненькому моему Любачину̀, Слѣпе́нькому, и всему̀ вашему Кле́ру, Благосе́рдное мое Поклоне́ніе. Ами́нь!

Сіе пишу чрез Але́ксія Ю́ріевича[221]. Он при мнѣ жа́ловался, ex Musca Elephantem faciens [зробивши з мухи слона][222], что не мог у вас (у Дру́га)

выпросить Бездѣлки, нѣсколько Ро́зовых Густо́в. Сіе он с вели́кою Тражеді́ею повѣтствовал. Почто Вы столь Ску́пы и Презо́рчивы? Да́же в Мимоѣздѣ не обѣща́лся к вам заѣхать. Посѣти́те Его и Мир сотвори́те.

Господи́ну моему,
Отцу Ія́кову Прави́цкому,
в Селѣ Бабая́х.

92

[У Бабаї]

1792-го Года̀, Генв[аря] 5-го, из Гуси́нки.

Возлю́бленный Дру́же и Бра́те во Христѣ,
Іа́кове!
Ра́дуйся с любе́зною Христи́ною[223] и со Ча́ды
в но́вый сей Год!

*

О Боже! Ей! мнѣ давно̀ ску́чно, что с ва́ми не бесѣдую. А́ще в сію̀ Зи́му или Ве́сну не совлеку̀ моего Тѣле́снаго Бре́ннаго Лино́вища[224] (Exuvium), потщу́ся ви́дѣти вас и наслади́тися Бесѣдою во Христѣ, и́же мя вѣсть, и аз Его̀…[225]

Ны́нѣ же Голуби́ными Любвѝ Кри́лами вас посѣща́ю. Простѝ, Любе́зный, что на твоѐ и на твоего Ча́да[226] Письмо̀ не отвѣтствовал. Се́рдце вои́стину жела́ет, но Ста́рость и Лѣность есть Студенокро́вна. Пишу̀ видь к вам, оба́че бо́лен. Благослове́н Бог мой[227]! "Егда̀ немоществу́ю, тогда̀ Си́лен есмь"[228], с Па́влом. Болѣзнь моя̀ есть Ста́рость, Ток Кро́вный и Огневи́ца, не столь из невозде́ржныя, как из несро́дныя Пи́щи. Шу́ія Часть моя угризает мя, а Часть Блага́я, во Бока́х Дому моего[229], Са́рра[230] моя, поглажда́ет мя… O discors Concordia Rerum[231]!

"Удиви́ся Разум твой от мене"[232].

Пришлѝ, Дру́же, Златоу́стаго Рѣч о том, что Человѣк есть всея̀ Бі́бліи Коне́ц, и Центр, и Га́вань[233].

Он Же́ртва, Олтарь, Θіміам и вся про́тчая…

Ны́нѣ вас поруча́ю с возлюбленною Христи́ною и со Ча́дами Богу Авраа́млю и пребыва́ю,

Любезный Дру́же!
вам всеусе́рдным, Ста́рчик Григ[орій] Сковорода̀[234].

Любе́зному во Христѣ Отцу̀,
Его Преподо́бію,
Господи́ну Ія́кову Прави́цкому,
в Бабая́х.

Листування Сковороди з Яковом Правицьким охоплює 1782–1792 рр. Збереглося 13 листів Сковороди до Правицького, переважно автографи. Уривки з них були вперше опубліковані Александру Хащдеу на сторінках московського часопису «Телескоп» [див.: Телескоп. – 1835. – Ч. XXVI. – С. 3–24, 151–169] та Ізмаїлом Срезневським на сторінках харківського альманаху «Молодик» [див.: Молодик на 1844 год / Изд. И. Бецким. – Харьков, 1843. – С. 234–244]. Подаємо за такими джерелами: 81-ий, 83-ій, 84-ий, 85-ий, 86-ий, 88-ий, 89-ий та 90-ий – за автографами, які зберігаються в Архіві Російської академії наук у Санкт-Петербурзі (ф. 216, оп. 3, № 226), 80-ий – за списком відділу рукописів Російської державної бібліотеки (ф. 14 од. зб. 700, с. 24–25), 82-ий – за рукописною копією, яка зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 25), 91-ий – за автографом, який зберігається в Празі (Literární archiv Památníku národního písemnictví – фонд: *Varia*, назв. *Skovoroda Grigorij Savič*), 92-ий – за автографом, який зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки (шифр: Авт. 6/2).

[1] Див. прим. 3 до діалогу «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)».
[2] У рукопису: *lremo* чи *Cremo*.
[3] Парафраза Книги Псалмів 70 (71): 9. Пор.: **Не ѡ҃вє́ржи менѐ во вре́мѧ ста́рости: внегда҆ ѡ҆скꙋдѣва́ти кр҃е́пости мое́й, не ѡ҆ста́ви менѐ.**
[4] Можливо, Сковорода має на думці окреслення Бога як "покровителя зневірених" (**ѡ҃чаѧнныхъ покрови́тель**), котре зринає в Книзі Юдити 9: 11.
[5] Можливо, це парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 49: 4. Пор.: **во дни҃ безꙁако́нныхъ ѹ҆кр҃пи҃ ба҃гоче́стїе.**
[6] "Необоримою стѣною" в церковних піснеспівах називають Богородицю [див.: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 464].
[7] Книга пророка Ісаї 25: 6.
[8] Фраза **во ꙗ҆до́ль плаче́внꙋю** зринає в Книзі Псалмів 83 (84): 7.
[9] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 1: 26. Пор.: **посредѣ́ же ва́съ стои́тъ.**
[10] Ідеться про візію "нового Єрусалима". Пор.: **И҆ а҆зъ і҆ѡа́ннъ ви́дѣхъ гра́дъ сты́й, і҆ерꙋли́мъ но́въ сходя́щь ѿ бг҃а съ небесе́ѣ** (Апокаліпсис 21: 2).
[11] Сковорода має на думці слова: **И҆ рече́ бг҃ъ: да вꙋ́детъ тве́рдь посредѣ́ воды́, и҆ да вꙋ́детъ разлꙋча́ющи посредѣ́ воды́ и҆ воды́. И҆ бы́сть та́кѡ** (Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 6).
[12] Парафраза Книги Псалмів 121 (122): 4. Пор.: **Тя́мѡ бо взыдо́ша кола҃ѣна, кола҃ѣна гд҃на҇, свидѣ́нїе і҆и҃лево.**
[13] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: **и҆ полещꙋ́, и҆ почі́ю.**
[14] Неточна цитата з Пісні над піснями 1: 14. Пор.: **ѻ҆чи твои҆ голꙋби́нѣ.** Див. також: **ѻ҆чи є҆гѡ҆ ꙗ҃кѡ голꙋбѝцы** (Пісня над піснями 5: 12).
[15] Сковорода має на думці звернені до св. ап. Петра Христові слова: **ꙗ҃кѡ ты҆ є҆сѝ пе́тръ, и҆ на се́мъ ка́мени созижда́ѭ цр҃ковь мою҆** (Євангелія від св. Матвія 16: 18).
[16] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 33: 17. Останнє слово має форму: **и҆здале́ча.**
[17] Євангелія від св. Матвія 14: 31.
[18] Парафраза Євангелії від св. Матвія 16: 17. Пор.: **ба҃же́нъ є҆сѝ, сі́мѡне, ва́ръ і҆ѡ́на.**
[19] Сковорода має на думці слова: **Се́ бо, цр҃тві҃е бж҃і҃е вну́трь ва́съ е҆́сть** (Євангелія від св. Луки 17: 21).
[20] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Івана 16: 22. Пор.: **и҆ ра́дости ва́шея҇ никто́же во́зметъ ѿ ва́съ.**

[21] Парафраза Євангелії від св. Марка 14: 25. Пор.: ѥ҆гда҆ а҆̃ пїѭ̀ но́во во ц҃рт҃вїи бж҃їи.
[22] Парафраза Книги Псалмів 35 (36): 9. Пор.: ѹ҆пїю́тсѧ ѿ тл҃ка до́мꙋ твоегѡ̀.
[23] Сковорода має на думці слова: и҆ ѡ҆брати́сѧ ви́дѣти тр҃ъ́пъ льво́въ, и҆ сѣ, ро́й пчє́лъ во ѹ҆ст҃ѣ́хъ льво́выхъ и҆ ме́дъ (Книга Суддів 14: 8).
[24] Пісня над піснями 1: 12.
[25] Неточна цитата з Першої книга царств 14: 7. Пор.: се́рдце твоѐ се́рдце моѐ.
[26] Євангелія від св. Івана 17: 21.
[27] Парафраза Євангелії від св. Матвія 12: 35. Пор.: "Bonus homo de bono thesauro profert bona…". У перекладі Івана Огієнка: "Добра людина з доброго скарбу добре виносить…".
[28] Парафраза Горація (Про поетичне мистецтво, 343). Пор.: "miscere utile dulci". У перекладі Андрія Содомори: "хто з'єднає приємність і користь" [*Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 222].
[29] Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до галатів 6: 2. Пор.: др҃ъ́гъ др҃ъ́га тѧгѡ́тꙑ носи́тє.
[30] Ідеться про Михайла Ковалинського.
[31] Можливо, ця згадка про лексикон свідчить про те, що Сковорода працював у той час над якимись перекладами, адже, як казав Паїсій Величковський, "перевод… книг без лексиконов таков єсть, яково єсть и дѣло художниково без орудій" [*Величковський П.* Листи // Житие и писания молдавского старца Паисия Величковского. – Москва, 1892. – С. 202].
[32] Ідеться про Наемана Петровича. Див. прим. 3 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».
[33] Сковорода має на думці слова: а҆̃ъ ѝстины, ѥгѡ́же мі́ръ не мо́жетъ прїѧ́ти (Євангелія від св. Івана 14: 17).
[34] *Далі йде розчерк Сковороди.*
[35] Фраза "omnia praetereunt" зринає, наприклад, у підписі під 551-им малюнком зі збірки «Symbola et emblemata», що має назву «Сфера»: "Тако все преходит. Sic omnia praetereunt" [Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 138–139].
[36] Цей рядок дуже важко прочитати, бо чорнило вицвіло, а папір пошкоджений.
[37] Ідеться про Олексія Базилевича. Див. прим. 347 до рубрики «Листи до різних осіб» (*лист* № 116).
[38] Гр. *ἀρχέτῡπον* – 'першовзір, оригінал'.
[39] Очевидно, ідеться про діалог «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни» [див.: *Пелех П.* Про діалог Сковороди «Неграмотний Марко» // Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського. – Київ, 1928. – [Т.] 2. – С. 449–453].
[40] Можливо, це парафраза Першого послання св. ап. Павла до Тимофія 6: 9. Пор.: ѩ҆̃же погр҃ъ́жа́ютъ человѣ́кы во всегꙋби́тєлство.
[41] *Далі в автографі іншим чорнилом та іншим почерком дописано таке:* "Haec est vita aeterna ut sciant te verum unum Deum" ("Це – вічне життя, нехай знають тебе, істинного єдиного Бога" – *лат.*).
[42] На звороті другого аркуша, *де рукою Сковороди написано, кому та куди адресований лист*, є напис іншим почерком та іншим чорнилом: "Si nisi non esset totus mundus bonus esset parvi sunt visi qui caruere nisi" ("Коли б не було виразу 'якби не', то весь світ був би добрим; очевидно, мало таких, кого б цей вислів не стосувався" – *лат.*).
[43] Переклад *Леоніда* Ушкалова.
[44] Переклад *Леоніда* Ушкалова.
[45] Фраза воꙁзва́лъ ѥ҆сѝ зринає в Книзі Суддів 18: 23.
[46] Сковорода має на думці слова: Гл҃ꙋбоко̀ се́рдце (человѣ́кꙋ) па́че всѣ́хъ, и҆ человѣ́къ е҆́сть (Книга пророка Єремії 17: 9).

[47] Сковорода має на думці слова: **сме́рть люта́ сме́рть є́гѡ̀, ѝ па́че є́гѡ̀ лу́чше є́сть ѣ́дъ** (Книга Ісуса, сина Сирахового 28: 24).

[48] У списку: "внѣ в вас" (sic!).

[49] Парафраза Євангелії від св. Марка 7: 18. Пор.: **ѝзвнѣ̀ входи́мое въ челове́ка, не мо́жетъ ѡ̀скверни́ти є́го̀.**

[50] Очевидно, це парафраза Євангелії від св. Матвія 15: 19–20. Пор.: **ѿ се́рдца бо ѝсхо́дятъ помышле́нїа зла́а, у҆бі́йства, прелюбодѣ́а̑нїа, любодѣ́а̑нїа, татьбы̀, лжесвидѣ́тєлства, хулы̀: сїа́ сѫ́ть скверна̑ща человѣ́ка.**

[51] Парафраза Першого послання св. ап. Павла до солунян 5: 16–18. Пор.: **Всегда̀ ра́дꙋ́йтесѧ. Непреста́нно моли́тесѧ. ѺҀ** [ѻ] **все́мъ благодари́те.**

[52] Сковорода має на думці слова: **ꙗ̑кш вє́тхїи на́шъ человѣ́къ съ ни́мъ распа́тсѧ, да ꙋ҆праздни́тсѧ тѣ́ло грѣхо́вное, ꙗ̑кш ктомꙋ̀ не рабо́тати на́мъ грѣхꙋ̀** (Послання св. ап. Павла до римлян 6: 6), а також богослужбові тексти на взір: "Обновляимся, братіє, и ветхаго человѣка со страстьми и похотьми єго отложше, в новости жизни поживѣм, в новаго человѣка, в живот нас вѣчный обновляющагося Христа облекшеся…" [див.: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 36 (третя пагін.)].

[53] Образ, запозичений з Євангелії від св. Матвія 23: 27. Пор.: **Го́ре ва́мъ, кни́жницы ѝ фарїсе́є, лицемѣ́ри, ꙗ̑кш подо́битесѧ гробꙋ́мъ пова́плєнымъ, ѝже внѣ́шꙋ̀ ꙋ҆бо ꙗ̑вла́ютсѧ красны̀, внꙋ́трьшꙋ̀ же по́лни сѫ́ть косте́й ме́ртвыхъ ѝ всѧ́кїа нечистоты̀.**

[54] У списку: *Скаврода* (sic!).

[55] Ідеться про Михайла Ковалинського.

[56] Фраза **ѩ҆ще та́кш е҆́сть** зринає в Першій книзі Мойсеєвій: Буття 43: 11 та в Євангелії від св. Матвія 19: 10.

[57] Сковорода має на думці діалог «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».

[58] Див. прим. 3 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».

[59] Ідеться про Марту Авксентьєву, яка в 1764–1777 рр. була ігуменею Хорошевського Вознесенського монастиря (за 15 верст на південь від Харкова) [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 243].

[60] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до филип'ян 4: 9. Пор.: **ѝ бг҃ъ ми́ра бꙋ́детъ съ ва́ми.**

[61] Далі йде розчерк Сковороди.

[62] Далі йде розчерк Сковороди.

[63] Зазвичай Сковорода вживав це слово у формі *центр* (лат. *centrum*), двічі – *чентр* (згідно з італійською вимовою слова *centrum*) і тільки один раз *кентр* – на грецький манір: *κέντρον*. Слід сказати, що таку форму ("кентр") використовували й інші українські письменники старої доби [див., наприклад: *Горленко И.* Слово в недѣлю двадцать пятую по сошествіи Св. Духа // Святитель Иоасаф Горленко, епископ Белгородский и Обоянский (1705–1754). Материалы для биографии, собранные и изданные кн. Н. Д. Жеваховым. – Киев, 1907. – Ч. II: Святитель Иоасаф и его сочинения. – С. 222].

[64] Сковорода має на думці образ із Книги Псалмів 16 (17): 14: **насы́тишасѧ сыно́въ, ѝ ѡ̀ста́виша ѡ̀ста́нки младе́нцємъ свои́мъ.**

[65] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **ѝсповѣ́даютисѧ, ѻ҆́чє, гд҃и нб҃сѐ ѝ землѝ, ꙗ̑кш ꙋ҆таи́лъ є҆сѝ сїа́ ѿ премꙋ́дрыхъ ѝ разꙋ́мныхъ ѝ ѿкры́лъ є҆сѝ та̀ младе́нцємъ** (Євангелія від св. Матвія 11: 25; Євангелія від св. Луки 10: 21).

[66] Сковорода має на думці слова: **да бꙋ́детъ тве́рдь посредѣ́ воды̀** (Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 6).

[67] Книга пророка Ісаї 51: 16.

[68] Переклад Леоніда Ушкалова.
[69] Парафраза Послання св. ап. Павла до колосян 3: 14. Пор.: **любо́вь, и҆́же е҆́сть соу́зъ совершене́ства.**
[70] Ідеться про діалог «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».
[71] В автографі це слово написане замість слова *привезу*.
[72] Парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 14: 21. Пор.: **Блаже́нъ мо́жъ, и҆́же во премо́дрости оу҆́мретъ и҆ и҆́же въ ра́зумѣ свое́мъ поучи́тсѧ сѣ́ни.**
[73] Сковорода говорить тут про стару аскетичну ідею "смерті для світу", яка була досить популярною в українському письменстві XVII–XVIII ст. [див., наприклад: Патерік, или Отечник Печерскій. – Київ, 1661. – Арк. 28 (зв.), 96 (зв.); *Галятовський І.* Ключ разумѣнія. – Київ, 1659. – Арк. 162 (зв.)–163; *Величковський І.* Твори. – Київ, 1972. – С. 123; *Туптало Д.* Книга житій святых. – Київ, 1695. – Арк. 36, 379].
[74] Мабуть, це парафраза Книги пророка Ісаї: або 40: 4 (пор.: **и҆ во́здухъ всѧ́ стропштнаѧ въ пра́во, и҆ о҆́страѧ въ пу́тѝ гла́дки**), або 42: 16 (пор.: **сотворю́ и҃мъ тмѹ́ во свѣ́тъ и҆ стропштнаѧ въ пра́вая**).
[75] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 40: 31. Пор.: **wкрыла́тѣютъ а҆́ки о҆рли́, потекоу́тъ и҆ не оу҆трꙋда́тсѧ.**
[76] Гр. *διατριβή* – 'розвага'.
[77] Книга Псалмів 118 (119): 78.
[78] Послання св. ап. Павла до филип'ян 1: 21.
[79] Мабуть, це парафраза Євангелії від св. Луки 24: 23: **и҆́же глаго́лютъ е҆гѡ̀ жи́ва.**
[80] Парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 24: 23. Пор.: **Да́ждь҃и мѧ̀ е҆щѐ взы́чѹтъ.**
[81] Ідеться про мешканця Бабаїв, єврея-вихреста Наемана Петровича.
[82] Фраза **всѝ а҆г҃ли е҆гѡ̀** зринає в Книзі Псалмів 96 (97): 7; 102 (103): 20; 148 (149): 2.
[83] Від назви села Жихор, звідки походив Яків Правицький – "Харковской протопопіи села Жихора Николаевской церкви священника Петра сын Яков Правицкій" [*Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 185].
[84] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **возмогаи́тѐ во гд҃ѣ** (Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 10).
[85] В автографі це слово написане над рядком.
[86] У тексті листа тут витерто чиєсь ім'я.
[87] Парафраза Книги Псалмів 97 (98): 8. Пор.: **Рѣ́ки воспле́щꙋтъ рꙋко́ю вкꙋпѣ́, го́ры возра́дꙋютсѧ.**
[88] Неточна цитата з Книги Псалмів 50 (51): 20. Пор.: **Оу҆́ бла́жи, гд҃и, бл҃говоле́нїемъ твои́мъ сїѡ́на.**
[89] В автографі це слово написане над рядком.
[90] Сковорода має на думці слова: **сла́ва въ вы́шнихъ бг҃ꙋ, и҆ на земли́ ми́ръ, во человѣ́цѣхъ бл҃говоле́нїе** (Євангелія від св. Луки 2: 14).
[91] Книга Псалмів 50 (51): 12.
[92] Можливо, говорячи про "ветху ветошь", Сковорода має на думці старозаповітний вираз **вѣ́тхаѧ вѣ́тхихъ** (Третя книга Мойсеєва: Левит 25: 22; 26: 10).
[93] Можливо, Сковорода має на думці слова: **Wчи́ститѐ оу҆́бо вѣ́тхїй ква́съ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 5: 7).
[94] Пор. народні приказки: "У Бога всегда праздник"; "У Бога, что день, то и праздник" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 821]; "У Бога щодня празник!" [*Номис*, № 185].
[95] Парафраза Книги пророка Ісаї 60: 20. Пор.: **Не зае́йдетъ бо со́лнце тебѣ́, и҆ лꙋна́ не wскꙋдѣ́етъ тебѣ́.**

[96] Трохи неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Петра 2: 9. Пор.: ѩзы́къ сѓ҃ъ, лю́дїе ѡбновле́нїѧ.
[97] Далі йде розчерк Сковороди.
[98] Ідеться про Григорія Юрійовича Розальйон-Сошальського.
[99] Ідеться про Михайла Ковалинського.
[100] Називаючи Якова Правицького "Ізраїлем", Сковорода натякає на те, що Бог дав патріахові Якову ім'я *Ізраїль*. Див.: И̑ рече́ є́мѹ̀: не прозове́тсѧ ктомѹ̀ и́мѧ твоѐ ї́акшвъ, но ї́сра́иль бу́детъ и́мѧ твоѐ (Перша книга Мойсеєва: Буття 32: 28).
[101] *Вергілій*. Буколіки, I, 6. *Див.* прим. 87 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».
[102] Пісня над піснями 1: 8. Сковорода має на думці діалог «Сумфоніа, нареченная Книга Асхань».
[103] Очевидно, це парафраза Послання св. ап. Павла до Тіта 1: 15. Пор.: Всѣ̑ ѹ̑бш чи̑ста чи̑стымъ.
[104] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 3: 9. Пор.: ѩ́кш мо́жетъ бг҃ъ ѿ̀ ка́менїѧ сегѡ̀ воздви́гнѹти ча́да а҆враа́мѹ.
[105] Євангелія від св. Луки 17: 32.
[106] Сковорода має на думці слова: Сѐ ты ї҆зде́й и҆менѹ́ешисѧ, и҆ почива́еши на зако́нѣ, и҆ хва́лишисѧ ѡ҆ бз҃ѣ (Послання св. ап. Павла до римлян 2: 17).
[107] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 7: 15. Пор.: ка́кш се́й кни́ги вѣ́сть не ѹ҆чи́всѧ;
[108] Див.: Євангелія від св. Матвія 9: 20–22.
[109] Перша книга Мойсеєва: Буття 49: 12.
[110] Євангелія від св. Луки 24: 35.
[111] Очевидно, це парафраза Четвертої книги Мойсеєвої: Числа 11: 7–8. Пор.: Ма́нна же ба́ше а҆́ки сѣ́мѧ корі́андрово, и҆ ви́дъ є҆̀ ѩ́кш ви́дъ крѹ́ста́лла: и҆ и҆схожда́хѹ лю́дїе и҆ собира́хѹ, и҆ мела́хѹ въ же́рновахъ и҆ толца́хѹ въ ст҃у́пахъ.
[112] Далі йде розчерк Сковороди.
[113] Це – окреслення Богородиці. Пор.: "Безневѣстная богородителнице…"; "Радуйся, невѣсто неневѣстная" [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 14 (зв.), 15 (зв.)].
[114] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 50: 25. Пор.: и҆ да бу́детъ ми́ръ во дни́ на́шѧ.
[115] Книга Псалмів 6: 3; 9: 14; 30 (31): 10; 85 (86): 3; Євангелія від св. Матвія 15: 22.
[116] Тобто вино. Пор.: и҆ кро́вь гро́здовѹ пїе́мѣхѹ вїно̀ (П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 32: 14).
[117] Сковорода має на думці слова: И̑ а҆́бїе разверзо́стасѧ слꙋ́ха є҆гѡ̀, и҆ разрѣши́всѧ ѹ҆́за ѩзы́ка є҆гѡ̀ (Євангелія від св. Марка 7: 35).
[118] Ідеться про дружину Якова Правицького.
[119] Сковорода має на думці діалог «Брань архистратига Михаила со Сатаною».
[120] Можливо, Сковорода має на думці слова: не́гли ка́кш ѡ҆бра́щемъ (Третя книга царств 18: 5).
[121] В автографі папір на місці підпису обрізано.
[122] *Вергілій*. Енеїда, VI, 126. Пор.: "…facilis descensus Averno".
[123] *Публій Вергілій Марон*. Енеїда / З латинської переклав Михайло Білик; переклад звірив і зредагував Борис Тен. – Київ, 1972. – С. 131. Аверн (*Лаго Аверно*) – вулканічне озеро неподалік Неаполя. Вода в цьому озері сірчаста, і її запах начебто свідчить про те, що тут розташований вхід до підземного царства. Ця фраза Вергілія за часів Сковороди належала до риторичної топіки [див.: *Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 441].

[124] Парафраза Книги Притч Соломонових 14: 12. Пор.: **Є́сть** пу́ть, **иже** мни́тсѧ **человѣ́кшмъ** пра́въ **бы́ти, послѣ́днѧѧ же** є́гѡ̀ **прихо́дѧтъ во** днѡ̀ **а҆да**.

[125] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 143 (144): 15. Пор.: **бл҃же́ни лю́дїе, и҆́мже г҃дь бг҃ъ и҆́хъ**.

[126] Ідеться про дружину Якова Правицького.

[127] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **во ю҆до́ль плачє́вную** (Книга Псалмів 83 (84): 7).

[128] Тобто за вино. Пор.: **и҆ кро́вь гро́здовꙋ пїе́хꙋ вїно̀** (П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 32: 14).

[129] Див. прим. 221 до рубрики «*Листи до Михайла Івановича Ковалинського*» (лист № 27).

[130] Сковорода має на думці слова: **а҆́зъ є́смь пу́ть и҆ и́стина и҆ живо́тъ: никто́же прїи́детъ ко о҆́цꙋ, то́кмѡ мно́ю** (Євангелія від св. Івана 14: 6).

[131] Херувимську пісню можна асоціювати з цілою низкою євангельських сюжетів. Наприклад, у «Словѣ к народу каѳоліческому» сказано, що під час Херувимської пісні треба думати про те, "яко Христос на ослици въѣхал до Ієрусалиму. И тоє, яко веден быв на гору Голгоѳу, несучи крест на раменах своих. И тоє, яко пріидет в славѣ судити живых и мертвых" [Слово к народу каѳоліческому. – Почаїв, 1765. – Арк. 85]. Тлумачення Херувимської пісні див.: *Полоцький С.* Жезл правленія, утвержденія, наказанія и казненія. – Москва, 1667. – Арк. 144–144 (зв.).

[132] Це слово означає "бути списоносцем, охоронцем", "супроводжувати когось у ролі охоронця", загалом – "охороняти".

[133] "*Лейб-*" написано над рядком.

[134] Слово **дорꙋ́ношє́нїе** один раз зринає і в слов'янській Біблії. Див.: Друга книга маккавейська 3: 28.

[135] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 5: 4. Пор.: **а҆гг҃лъ во г҃де́нь на** (**вса́ко**) **лѣ́кто схожда́ше въ кꙋпе́ль и҆ возмꙋща́ше во́дꙋ**.

[136] Сковорода має на думці слова: "natavitque ferrum" (Четверта книга царств 6: 6). У слов'янському перекладі: **и҆ всплывѣ́ желѣ́зо**; у перекладі Івана Огієнка: "і випливла сокира!".

[137] Пор.: **ты́ нарече́шисѧ ки́фа, є́же сказа́етсѧ пе́тръ** (Євангелія від св. Івана 1: 42). Очевидно, Сковорода почав писати це слово кириличними літерами, а потім перейшов на латинку.

[138] Див. прим. 38 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».

[139] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 16: 18. Останнє слово має форму: **ка́менн**.

[140] Сковорода має на думці слова: **И҆ и҆спꙋстѝ зми́й за жено́ю и҆з ꙋ҆стъ свои́хъ во́дꙋ а҆́кш рѣкꙋ́, да ю҆ въ рѣцѣ́ потопи́тъ** (Апокаліпсис 12: 15).

[141] Сковорода має на думці слова: **и҆ дꙋ́нꙋ на вы́ во о҆гнѝ гнѣ́ва моегѡ̀, и҆ слїа́нн бꙋ́дете средѣ́ є́гѡ̀: а҆́кже сліва́етсѧ сребро̀ средѣ́ пе́ци, та́кш слїе́тесѧ посредѣ́ є́гѡ̀ и҆ позна́ете, а҆́кш а҆́зъ г҃дь и҆зліа́хъ а҆́рость мою́ на ва́съ** (Книга пророка Єзекіїля 22: 21–22).

[142] Неточна цитата з Книги пророка Єремії 15: 19. Пор.: **а҆́ще и҆зведе́ши честно́е ѿ недосто́йнагш, а҆́кш ꙋ҆стꙋ̀ моѧ҆ бꙋ́деши**.

[143] Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 30: 33. Перше слово має форму: **Мельзѝ**.

[144] "Клеветником" Сковорода зазвичай називає диявола. Див. прим. 183 до діалогу «Брань архистратига Михаила со Сатаною».

[145] Книга Псалмів 118 (119): 70.

[146] Четверта книга царств 6: 6. Пор. з приказкою: "Правда, як олива, на верх вийде" [*Франко*, № 21167].

[147] Книга Псалмів 18 (19): 5.

[148] Книга Псалмів 95 (96): 2.
[149] Парафраза Євангелії від св. Матвія 19: 17. Пор.: никто́же бл҃гъ, то́кмѡ є҆ди́нъ бг҃ъ.
[150] Книга Псалмів 118 (119): 55.
[151] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 3: 19. Пор.: возлюби́ша человѣ́цы па́че тмы̀.
[152] Див.: Євангелія від св. Матвія 8: 28–34.
[153] Див. прим. 89 до циклу «Басни Харьковскія».
[154] Див.: Книга пророка Єзекіїля 4: 13.
[155] Сковорода має на думці слова: ѣ́коже са́рра послу́шаше а҆враа́ма, господи́на того̀ зову́щи: є҆́же бы́сте ча̂да, благотворя́щыѧ и҆ не боя́щыѧсѧ ни є҆ди́наго стра́ха (Перше соборне послання св. ап. Петра 3: 6).
[156] Див.: Євангелія від св. Матвія 21: 12–14; Євангелія від св. Марка 11: 15–19; Євангелія від св. Луки 19: 45–47.
[157] Пісня над піснями 4: 3.
[158] Книга пророка Захарії 2: 1.
[159] Ця історія викладена в другому розділі Книги Ісуса Навина.
[160] Парафраза Книги пророка Ісаї 50: 4. Пор.: г҆̂дь даѣ́тъ мнѣ̀ ѧ҆зы́къ.
[161] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 3: 6.
[162] Сковорода має на думці слова: є҆́же жи́ти мѝ въ домѹ̀ г҆̂дни (Книга Псалмів 26 (27): 4).
[163] Книга Псалмів 26 (27): 4.
[164] Фраза ми́ръ тебѣ̀ зринає в Біблії кілька разів, уперше – у Книзі Суддів 6: 23.
[165] Сковорода має на думці слова: **Ж**и́во бо сло́во бж҃іе и҆ дѣ́йственно, и҆ о҆стре́йше па́че всѧ́каго мечà о҆бою́дѹ о҆стрà, и҆ проходя́щее да́же до раздѣле́нїѧ дѹши́ же и҆ дх҃а (Послання св. ап. Павла до євреїв 4: 12).
[166] Неточна цитата з Дій св. апостолів 2: 2. Пор.: **И** бы́сть внеза́пѹ съ небесѣ̀ шѹ́мъ.
[167] Сковорода має на думці слова: и҆ тма́мъ а҆г҃лшвъ, торжествѹ̀ и҆ цр҃кви перворо́дныхъ на нб҃сѣ́хъ напи́санныхъ (Послання св. ап. Павла до євреїв 12: 22–23).
[168] В автографі підпис Сковороди відрізано.
[169] Див. прим. 3 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».
[170] Парафраза Горація (Оди, IV, 7). Пор.: "Pulvis et umbra sumus". У перекладі Андрія Содомори: "Порохом, тінню стаєм" [*Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 99]. Ці слова Горація стали крилатими [див.: *Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л.* Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 272].
[171] Очевидно, Сковорода має на думці слова: "Deus caritas est" (Перше соборне послання св. ап. Івана 4: 8, 16). У перекладі Івана Огієнка: "Бог є любов".
[172] Сковорода має на думці слова Христа: "Redi domum tuam…". У перекладі Івана Огієнка: "Вернися до дому свого" (Євангелія від св. Луки 8: 39).
[173] Далі текст в автографі подано у формі примітки.
[174] Рукопис пошкоджено.
[175] Див. прим. 14 до трактату «Книжечка о чтеніи Священ[наго] Писанія, нареченна Жена Лотова».
[176] Рукопис пошкоджено.
[177] Рукопис пошкоджено.
[178] Це – ще один варіант епіграми «Inveni portum…». Див. прим. 134 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».
[179] Переклад Леоніда Ушкалова.
[180] Переклад Леоніда Ушкалова.

[181] Парафраза Євангелії від св. Івана 5: 4. Пор.: **и҆́же пе́рвѣе вла́зѧше по возмѹще́нїи воды́, здра́въ быва́ше.**
[182] Рукопис пошкоджено.
[183] Рукопис пошкоджено.
[184] Неточна цитата з Книги пророка Аввакума 2: 4. Пор.: **пр҃ве́никъ же (мо́й) ѿ вѣ́ры жи́въ бу́детъ.**
[185] Неточна цитата з Книги Псалмів 36 (37): 37. Пор.: **Храни́ непови́нныѧ и҆ ви́ждь правоты́.**
[186] Рукопис пошкоджено.
[187] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 1: 26. Пор.: **посредѣ́ же ва́съ стои́тъ.**
[188] Рукопис пошкоджено.
[189] Рукопис пошкоджено.
[190] Очевидно, Сковорода наводить тут приказку на взір: "Де не мажуть, там дуже рипить"; "Хто маже, той і їде"; "Суха ложка рот дере"; "Як у кармані сухо, то й на суді глухо" тощо [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 136–137].
[191] Рукопис пошкоджено.
[192] Рукопис пошкоджено.
[193] У правому кутку аркуша іншим чорнилом та іншим почерком написано: "Род[ился] 1726. Умер 1794".
[194] Ідеться про дружину Якова Правицького.
[195] Очевидно, Сковорода має на думці слова Златоуста: "Οὐδὲν ἡμᾶς οὕτως εὐφραίνειν οἴωθεν, ὡς τὸ συνειδὸς καθαρὸν, καὶ ἐλπίδες ἀγαθαί" ("Ніщо зазвичай не приносить нам такої радості, як чиста совість та добрі сподівання") [Patrologiae cursus completus. Series graeca / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 1858. – T. 47. – Col. 511–512].
[196] Книга пророка Ісаї 61: 7.
[197] Див.: Четверта книга царств 4: 34–35.
[198] Пор.: "Доброму человеку – что день, то и праздник" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 126].
[199] Книга пророка Ісаї 61: 7.
[200] Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 30: 23. Останнє слово має форму: **человѣ́ка.**
[201] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 165. Пор.: **Ми́ръ мно́гъ лю́бящымъ зако́нъ тво́й.**
[202] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 57: 20. Пор.: **Непра́веднїи же возволну́ютсѧ.**
[203] Покаянний канон до Господа нашого Ісуса Христа, пісня 4-а, ірмос.
[204] Можливо, Сковорода має на думці слова Другої книги маккавейської 2: 16. Пор.: **Хотя́ще у҆́бо пра́здновати ѡ҆чище́нїе, писа́хомъ ва́мъ: бла́гш у҆́бо сотворите́ пра́здну́ющие дни́.**
[205] Пор.: "Чисте небо не боїться ні блискавки, ні грому" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 145].
[206] Тобто П'ятдесятниця.
[207] Книга Псалмів 50 (51): 12.
[208] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 20: 9. Пор.: **Кто́ похва́литсѧ чи́сто и҆мѣ́ти се́рдце;**
[209] Очевидно, Сковорода має на думці Книгу пророка Ісаї 15: 3. Пор.: **на сто́гнахъ е҆гѡ̀ препоя́шитесѧ во вре́тища, и҆ воспла́читесѧ на хра́минахъ е҆гѡ̀ и҆ на у҆́лицахъ е҆гѡ̀ и҆ на сто́гнахъ е҆гѡ̀, вси́ возрыда́йте съ пла́чемъ.**

[210] Сковорода має на думці слова: **во гла́сѣ ра́дованїѧ и̑ и̑сповѣ́данїѧ, шу́ма пра́зднующаго** (Книга Псалмів 41 (42): 5).
[211] Фраза **всѧ̂ блага̂ѧ** зринає в Четвертій книзі царств 8: 9 та в Книзі Товіта 4: 19.
[212] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 50 (51): 12. Останнє слово має форму: **чи́сто**.
[213] Книга Псалмів 94 (95): 11.
[214] Далі йде розчерк Сковороди.
[215] Очевидно, Сковорода має на думці Якова Донця-Захаржевського, який часто спілкувався з Михайлом Ковалинським у Санкт-Петербурзі.
[216] Ідеться про Михайла Ковалинського.
[217] Очевидно, це парафраза Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 11. Пор.: **а̑ще ка́ко достиго́ѫ въ воскр҃нїе ме́ртвыхъ**.
[218] Парафраза Книги Псалмів 50 (51): 6. Пор.: **Тебѣ̀ є̀ди́номѹ согрѣши́хъ и̑ лѹка́вое пред̀ тобо́ю сотвори́хъ: а̑ко да ѡ̑правди́шисѧ во словесѣ́хъ твои́хъ и̑ побѣди́ши, внегда̀ сѹди́ти тѝ**.
[219] Так Сковорода називає «Брань архистратига Михаила со Сатаною».
[220] Тобто Наеману Петровичу. Див. прим. 3 до діалогу «Бесѣда, нареченная двое».
[221] Ідеться про Олексія Юрійовича Розальйон-Сошальського.
[222] Див. прим. 151 до діалогу «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)».
[223] Ідеться про дружину Якова Правицького.
[224] Пор.: "Совлекшеся тѣла тлѣннаго, во одежду безсмертія… облекостеся во Христа" [Октоїх, сирѣчь Осмогласник. – Київ, 1739. – Арк. 18].
[225] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **а̑зъ вѣ́мъ є̀го̀, а̑ко ѿ негѡ̀ є́смь, и̑ то́й мѧ̀ посла̀** (Євангелія від св. Івана 7: 29).
[226] Яків Правицький мав трьох синів, які всі навчалися в Харківському колегіумі. Тут Сковорода має на думці старшого з них, який у 1790-х рр. навчався в класі філософії й листувався зі Сковородою [див.: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 168].
[227] Фраза **бл҃гове́нъ бг҃ъ** зринає в Першій книзі Мойсеєвій: Буття 14: 20; у Третій книзі царств 5: 7; у Другій книзі Ездри 4: 40; у Книзі Товіта 11: 16; 13: 1, 18; у Книзі Псалмів 17 (18): 47; 65 (66): 20; 67 (68): 36; у Книзі пророка Даниїла 3: 95; у Другому посланні св. ап. Павла до коринтян 1: 3 та в Посланні св. ап. Павла до ефесян 1: 3.
[228] Трохи неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 12: 10. Пор.: **є̀гда̀ бо немощствѹ́ю, тогда̀ си́ленъ є́смь**.
[229] Парафраза Книги Псалмів 127 (128): 3. Пор.: **Жена̀ твоѧ̀ а̑ко лоза̀ плодови́та въ страна́хъ до́мѹ твоего̀**.
[230] Очевидно, Сковорода називає *Саррою* старість, нав'язуючись до старозаповітної історії народження Ісаака.
[231] Парафраза послання Горація «До Ікція» (I, 12, 19): "quid velit et possit rerum concordia discors". У перекладі Андрія Содомори: "Звідки ця єдність речей суперечних, яка її сила?" [*Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 191]. У XVII–XVIII ст. за допомогою цих слів здебільшого окреслювали єство так званих *концептів* – складних метафор оксиморонного типу [див. про це, зокрема: *Erdmann E. von*. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 352–362]. Наприклад, ось так: "concursus seu discors concordia subiecti et praedicati in oratione" [*Ulčinaite E.* Teoria retoryczna w Polsce i na Litwie w XVII wieku: Próba rekonstrukcji schematu retorycznego. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1984. – S. 21]. В українській літературі про концепти

писали Іпатій Потій [див.: *Pociey H.* Kazanie i homilie. – Poczaiów, 1778. – T. 1. – S. 344–345], Сильвестр Косов [див.: *Kossow S.* Πατερικον, abo Żywoty ss. oycow pieczarskich. – Kiiów, 1635. – S. 9 (Do czytelnika prawosławnego)], Іоаникій Галятовський [див.: *Галятовський І.* Наука, албо Способ зложеня казаня // *Галятовський І.* Ключ разумѣнія. – Львів, 1665. – Арк. 521 (зв.), 523–523 (зв.), 531 (зв.)–532; *Galatowski I.* Stary Kościoł Zachodni. – Nowogrod-Siewierski, 1678. – S. 49 (друга пагін.)], Дмитро Туптало [див.: *Туптало Д.* Слово на Святую Троицу // *Титов А.* Проповеди святителя Димитрия, митрополита Ростовского, на украинском наречии. – Москва, 1910. – С. 40], Стефан Яворський [див.: *Jaworski S.* Pelnia nieubywaiącey chwały. – Kiiów, 1691. – K. 31 (v.), 32 (v.), 34] та інші. Теорію концептних образів можна знайти в поетиках Партенія Родовича [див.: *Lewin P.* Nieznana poetyka kijowska z XVII wieku // Z dziejów stosunków literackich polsko-ukraińskich. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1974. – S. 71–90], Митрофана Довгалевського, котрий називав концепти "душею поезії" [див.: *Довгалевський М.* Поетика (Сад поетичний). – Київ, 1973. – С. 41; про це: *Маслюк В.* Теорія кончетто у вітчизняних латиномовних поетиках XVII – першої половини XVIII ст. // Іноземна філологія. – Львів, 1977. – Вип. 45. – С. 103–110], та інших. Мабуть, найколоритнішим концептистом в українській бароковій літературі був Лазар Баранович [див.: *Радишевський Р.* Бароковий консептизм Лазаря Барановича // Українське літературне бароко. – Київ, 1987. – С. 156–177; *Radyszewśkyj R.* Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku. – Kraków, 1996. – Cz. I. – S. 145–196]. Звісно, для Сковороди ці слова мали й суто богословський сенс. Скажімо, вони могли віддзеркалювати уявлення Максима Сповідника – одного з найулюбленіших авторів Сковороди – про антитетику нетварного й тварного, неба та землі, раю та світу, духа й матерії, чоловіка та жінки як основу Божої гармонії світу [див.: *Мейендорф И.* Введение в святоотеческое богословие. – New York, 1985. – С. 307].

[232] Книга Псалмів 138 (139): 6.

[233] Ці теми є в багатьох творах Івана Златоуста. Див., наприклад: Бесіди на книгу Буття. Бесіда VIII, 71; Вісім слів на книгу Буття. Слово II, 537; П'ять слів про Анну. Слово IV, 667; Огляд книг Старого Заповіту. Вступ, 313, 317; та ін. [див.: Полное собрание творений св. Иоанна Златоуста: В 12 т. – Москва, 1994. – Т. 4. – Кн. 1. – С. 60–61; Москва, 1995. – Т. 4. – Кн. 2. – С. 735, 736, 820; Москва, 1999. – Т. 6. – Кн. 2. – С. 608, 612].

[234] Далі йде розчерк Сковороди.

До різних осіб

93

[До Іоїля][1]

[З Каврая до Переяслава, початок січня 1758 або 1759 р.]

БОИТСЯ НАРОД…[2]

Блажен, ѡ блажен,
Кто з самих пелен
Посвятил себе Христовѣ,
День, ноч мислит в Егѡ словѣ.
Взял игѡ благое
И бремя легкое,
К сему обик,
К сему навик.
ѡ! жребій сей святїй.
Кто сея ѡтвѣдал сласти,
Вѣк в мїрскы не может пасти, ни!
В наготах, в бѣдах не скучит,
Ни огнь, ни меч не разлучит;
Вся сладость разводит,
На сердце не всходит
Кромѣ тому,
Если кому
Дал знать искус драгій.
Христе, жизнь моя,
Умерій за мя!
Должен был тебѣ начаткы
Лѣт моих, даю остаткы.
Сотри сердца Камень,
Зажжи в нем твой Пламень,
Да мертв грѣхам, страстям,
Плотскым сластям[3]
Живу тебѣ, мой свѣт.
А как ѡт грѣхов воскресну,
Как ѡдѣну плоть небесну, О!
Ты в мнѣ, я в тебѣ вселюся,
Сладосты той насищуся,
С тобою в безсѣдѣ,
С тобою в совѣтѣ,
Как дня заход,
Как утра всход.
О! се златих вѣк лѣт!

Τὸ νέον ἐστιν ἔτος, καὶ νέα, πάτερ ἅγιε, χαῖρε!
(ἔστι νέον τὸ ἔτος καλῶς!)
Τὰ ὑγιαίνε νέα τὰ νέα πρᾶττε, φίλε!
Ταῦτα μὲν εὔχεται ὁ Γρηγώριος, ὦ φίλ Ἰωίλ[ε].
Φιλέλλην ὁ νέος, σὸς παλαιὸς δέ φίλος.
[Рік наступив вже Новий, радуйся ж, отче, поновно!
(нехай гарним буде для тебе Новий рік!)
Друже, бажаю тобі щастя й здоров'я нового!
Це, дорогий Іоїле, молить для тебе Григорій,
Еллінів друг молодий, твій же він друг старий[4]].

94

До Гервасія [Якубовича][5]

[З Каврая до Переяслава]

Venerandiss[imo] in Christo Patri Gervasio
Greg[orius] Skoworoda S[alutem] B[onam] D[icit].

Jam jam abiturus, jam in alas te nobis librare videris. Accipe igitur symbolum filialis in te nostri amoris ac reverentiae, Carmen apobaterion. Apobaterion vocant ἀπὸ τοῦ ἀποβαίνειν, quod est abire, quodque abeuntes votis bonisque omnibus prosequatur. Est quidem nostrum carmen prope rusticanum ac humi repens, utpote quod sit sermone vulgari; sed nil moror, quam sit vulgare atque ignobile, modo sincerum, candidum, simplex. Reges et tyrannos saepe inviti laudamus, sed vero amicorum longe alia est ratio. Quicquid hic dictum, non vi, non metu, sed benevolentia expressum. Iam vero ab adulatione meum quidem ingenium tam distat, quam China a Portugalia[6]. Sed quid purgo me? num quis accusat? Quasi vero non norim aut ingenium tuum aut in me animum. Non enim quod carmen, nec quod tibi, sed quod a me, quem non odisti, ne dicam amas, sit profectum, libenter accipies. Nos quidem et hodiernum tui desiderium hac cantiuncula vel chely vel cythara cantillanda solamur, et futurum, inque majus ex abitu tuo, minuemus, dum…

Si Dii forte dabunt ora videre tua. Sin superis aliter visum fuerit, nos tamen memoriam tui honeste servabimus.

Accipe quo semper finitur epistola verbo,
Quo, tibi qui mittit, non caret ipse, VALE!

1758. Augusti 22, ex pago Kauraj[7].

R[EVERENDISSIMO] S[ACRO] S[ANCTO]
IN CHRISTO P[ATRI]
GERVASIO
Carmen apobaterion, или
Отходная пѣснь[8]

Ѣдеш, хочеш нас оставить,
Ѣдь же весел, цѣлій, здравій,

Будь тебѣ вѣтры погодны,
Ти́хы, жаркы, ни холодны,
Щасливій твой Путь
Вездѣ отсель будь!
Путніи ищезнѣт страхы,
Ляжте, подорожны прахы,
Скоропослушніи Конѣ
Пусть несут, как по долонѣ,
Щасливим слѣдом,
Как гла́денким льдом.
'Облакы, пройдѣт невѣрны,
Не соллѣт дождей чрезмѣрних,
Вар не ожжи полуденній,
Свѣтом Луны озаренній
Щасливѡ сей Путь
Повсюду в ноч будь.
Той твои управит ногы,
Кой дал Землю и Дорогы,
Бо́дро си́дяще високо,
Путь твой Хранящее Око
Щастит сей отход,
Благословит вход.
Здравствуй, сторона щаслива,
Примеш Мужа добротлива.
Брось завистливые нравы!
Вѣрен его есть познавій.
Щаслив на степень,
Конец на блажен.

Найпревелебн[ішому] во Христі отцю Гервасію
Григ[орій] Сковорода б[ажає] д[оброго] з[доров'я]!

Ти вже готовий до від'їзду. Нам здається, що ти вже линеш на крилах. Тому на знак нашої синівської любові й пошани до тебе прийми від нас відхідну пісню, яка по-грецьки називається апобатеріон. Апобатеріон походить від грецького слова ἀποβαίνειν, що означає 'відходити, від'їжджати'. У цій пісні тих, хто від'їжджає, проводжають побажаннями добра й різних благ. Щоправда, наша пісня майже зовсім селянська й проста, написана простонародною мовою, але я сміло заявляю, що, попри всю свою простонародність і простоту, вона щира, чиста й безпосередня. Царів і тиранів ми часто вихваляємо всупереч власній волі, але з друзями справа цілком інакша. Те, що тут сказане, викликане не силою, не страхом, а прихильністю. Від лестощів моє серце не менш далеке, ніж Китай від Португалії. Та навіщо я виправдовуюсь? Хіба мене хтось звинувачує? Ніби я не знаю твого серця або твого ставлення до мене? Я знаю, що ти її із

задоволенням приймеш не тому, що це пісня, не тому, що вона звернена до тебе, а тому, що належить мені, кого ти не ненавидиш, щоб не сказати – любиш. Ми зараз, сумуючи за тобою, втішаємо себе цією пісенькою, наспівуючи її під звуки кітари або ліри. Та й перегодом, коли цей сум збільшиться від розлуки з тобою, будемо пом'якшувати його тим-таки способом, аж поки…

Якщо боги дадуть змогу побачитися з тобою. Якщо ж вишнім бажане буде інакше, ми все одно будемо вірно берегти пам'ять про тебе.

Слово ж прийми, що зринає наприкінці послання:

БАЖАЮ ТОБІ ЗДОРОВ'Я, яким володію й сам[9]!

1758 р., 22 серпня, із села Каврай.

95

До Кирила [Федора Ляшевецького][10]

[У Воронеж], [1761 р.]

Γνήσιε amice, jucundissime Cyrille!

Quid? Potuistin' credere, fore ut mihi apud te verba deessent? Desunt. Et tamen stat sententia paulisper cum Cyrillo confabulari. Tres schedulas ad te perpetuas dedimus, in quibus nil, ut ajunt, sacri erat, praeter nugas familiares, praeter meras minutias. Quid autem expectes ab eo, qui sese totum in aeternum Musis consecravit, quam quae ad solius animae cultum pertineant? Magnifica, inquis, polliceris. Ita sane, mi amice, si animum et voluntatem spectes, etiamsi non semper voto respondetur. Per me licet aliis curare aurum, honores, Sardanapalorum[11] mensas et vulgares voluptates, popularem auram sive gloriam et magnatum favorem: obtineant sibi hos, ut putant, thesauros, non invideo; modo mihi contingant spiritales divitiae et animi panis ille et illa vestis, sine qua non conceditur introire ornatissimum illum thalamum Sponsi Illius[12]; omnes meas vires, totum conatum huc confero; facessat omnis caro! Paulus clamat: τὰ πάντα ἐζημιώθην, καὶ ἡγοῦμαι σκύβαλα εϱναι, ἵνα Χϱιστὸν κεϱδήσω[13]; idem ego vociferor: διώκω δὲ, εἰ καὶ καταλάβω[14].

Attamen in magnis et voluisse sat est[15].

Sed vis clarius ostendam meum animum? Accipe: omnia relinquo et reliqui, hoc solum per omnem vitae cursum acturus, ut intelligam, quid sit mors Christi, quid significat resurrectio. Nam nemo potest surgere cum Christo, nisi prius cum eodem moriatur. Dices: nae tu tardus es, qui hactenus non capis, quid sit resurrectio et mors Domini, cum haec mulierculis, pueris, lippis et tonsoribus sunt nota. Sic sane, mi Cyrille, tardus sum et hebes cum Paulo, qui canit: τὰ πάντα ἐζημιώθην τοῦ γνῶναι αὐτὸν, καὶ τὴν δύναμιν τῆς ἀναστάσεως αὐτοῦ καὶ τὴν κοινωνίαν τῶν παθημάτων αὐτοῦ…[16].

Haec quantî sunt? quid ait, perpende! Quid est γνῶναι αὐτὸν, καὶ τὴν δύναμιν τῆς ἀναστάσεως αὐτοῦ, nisi noscere Christum, et vim resurrectionis Ipsius? Eheu miseram stultitiam nostram! qui somniamus nos arcem S[anctarum] literarum tenere, cum fortassis quid sit babtizari, quid denotat vesci sacra coena, ignoramus. Haec si primo auditu, ut vulgo putant, intelliguntur[17], quorsum

attinebat mysteria dicere[18]? An non stultitia est occultum et arcanum nominare, quod nemini non pateret quamvis imperito? Veteres Pharisaei illi et Scribae pulchre sibi blandiebantur in intellectione legis Mosaicae et tamen a Christo audiunt caeci. Τίς γὰρ ἔγνω νοῦν κυρίου[19]?

Haec certe de S[ancta] Scriptura dicit Paulus, in qua mens Dei latet conclusa, inaccessibilis, signata. Et quis aperiet sigillum? Ecce audis, mi cariss[ime] Cyrille, quae spectat, appetit, desiderat meus animus, ne quaerere possis, quid agam. Sed accipe, quae me praecipue in Seneca in stuporem conjecerunt, arrige aures! "Facis rem optimam et tibi salutarem, si, ut scribis, perseveras ire ad bonam mentem: quam stultum est optare, cum possis a te impetrare. Non sunt ad caelum elevandae manus, nec exorandus aedituus, ut nos ad aures simulacri, quasi magis exaudiri possimus, admittat. Probe est a te Deus, tecum est, intus est. Ita dico, Lucili[20], sacer intra nos SPIRITUS sedet malorum bonorumque nostrorum observator et custos: hic prout a nobis tractatus est, ita nos ipse tractat.

Bonus[21] vir sine Deo nemo est"[22]. O Cyrille! non tibi hic de tertio caelo[23] tonare videtur? Nonne haec de eorum numero, quae hominibus, id est carni et mundo deditis, nefas est evulgare? Habeo confabulationem. Vale! ac nos redama. Iulii 19, в Старицы[24].

*

Щирий друже, найдорожчий Кирило!

Чи повіриш, що мені бракує слів написати до тебе? Бракує. Однак я вирішив трохи побалакати з Кирилом. Я послав тобі один за одним три листи, в яких не було, як кажуть, нічого святого, крім звичайних дрібниць, крім справді порожніх справ. А чого б ти чекав від чоловіка, який усього себе навіки присвятив музам, як не того, що стосується самого тільки вдосконалення душі? Ти говориш, що я обіцяю величні речі. Так воно і є, мій друже, якщо зважити на мою душу та бажання, хоч не завжди бажане здійснюється. Як на мене, то нехай інші дбають про золото, про почесті, про Сарданапалові бенкети, про ниці насолоди, нехай шукають народної прихильності, слави, ласки вельмож; нехай одержать вони ці, як вони гадають, скарби, – я їм не заздрю, аби лиш я мав духовні багатства й той хліб духовний, і той одяг, без якого не можна увійти у вельми прикрашені чертоги небесного жениха. Усі свої сили, усю свою волю я спрямовую сюди: нехай зникне все тілесне! Павло проголошує: "*Я ради Нього відмовився всього, і вважаю все за сміття, щоб придбати Христа*". Я також кричу: "*прагну, чи не досягну я того*".

Адже у великому достатньо й прагнути.

Але ти хочеш, щоб я ясніше показав свою душу. Прошу: я все лишаю й залишив, щоб за все своє життя досягти тільки одного – зрозуміти, що таке смерть Христа й що означає його воскресіння. Бо ніхто не може воскреснути з Христом, якщо спершу не помре з ним. Ти скажеш: справді, чи ти не тупий, якщо до цього часу не знаєш, що таке воскресіння та смерть Господа, коли це відомо жінкам, дітям, усім і кожному. Звісно, це так, мій Кирило, я

тугодумний і тупий разом із Павлом, який співає: "*Я все витерпів, щоб пізнати Його й силу Його воскресення, та участь у муках Його…*".

Яке це має значення? Зваж, про що він каже. Що значить *пізнати Його й силу Його воскресення*, як не пізнати Христа й силу воскресіння його? О жалюгідна тупість наша! Ми уявляємо себе у фортеці Святого Письма, а може, й не знаємо, що таке бути хрещеним, що означає вкушати від священної трапези. Якщо це за своїм буквальним сенсом, як зазвичай гадають, зрозуміле, то задля чого було говорити про таїнства? Хіба ж розумно називати незрозумілим і таємним те, що всім ясно, навіть недосвідченому? Давні фарисеї та книжники з пихою думали про себе, що вони розуміють закон Мойсея, однак Христос назвав їх сліпцями. *"Бо хто розум Господній пізнав?"*

Це справді Павло каже про Святе Письмо, в якому розум Божий ховається, замкнутий, недоступний і запечатаний. І хто ж зірве печатку? Тепер ти розумієш, мій найдорожчий Кирило, що має на увазі, до чого прагне й чого жадає моя душа, щоб не питати про те, чим я займаюся. Але послухай, що мене особливо вразило в Сенеки, послухай уважно: "Добре й рятівне для себе діло робиш, якщо й далі, як дізнаюся з твого листа, вперто йдеш до свого вдосконалення. Бо ж нерозумно вимолювати в когось те, що можеш отримати від себе самого. Не треба ні простягати до неба рук, ані благати храмового сторожа, аби допустив тебе ближче до зображення когось із безсмертних, – начебто краще вчує, коли шепнеш йому на вухо. Бог – побіч тебе, з тобою, в тобі! Так-так, Луцілію: десь у глибині нашого єства поселився священний дух – спостерігач усіх наших добрих та лихих учинків, наш сторож. Як ми ставимося до нього, так він – до нас.

У кожній доброчесній людині селиться якийсь бог"[25]. О Кирило! Чи не здається це тобі громом з третього неба? Чи не з того це числа, якого людям, тобто відданим плоті та світові, не можна сповіщати? Ось моя розмова. Бувай здоров і воздай мені любов'ю за любов! 19 липня, [в Старицы].

96

До Федора Жебокрицького[26]

[22 квітня 1764 р.]

Carissime juvenis! mi Theodore!

Praeter nugas hodie frustra a me quidquam expectas; primum quod non vacat, deinde ingenium non est in numerato, et plane haec frigide scribo, quamquam et alioquin quidam garrulus ad aurem haec exaranti indignantique obgannit, nec est, qui me servet Apollo, ut Horatium a suo[27]. Extremo crepusculo Gregoriscus[28] nuntiavit adesse tabellionem, postridie summo mane discessurus, ego adversus meum hodiernum morem ad lucernam duas epistolas properavi. Nam et nox moderna Curta est, et oculis sublaboro, et mane surgere soleo, et cogor. Tu quid taces hactenus? Nam ego quidem scripseram ad te si occas… Si

aegrotas corpore, vulgus te vocet miserum, non ego. Quodsi gnaviter τὸ στάδιον curris, quod ingressus es[29], nostro calcu[lo][30] beatus es. Curre, insequere, venare, investiga, dispice, prospice, quaer[e][31], pulsa, urge, sed pertinaciter, sed improbè; ut virginitas, sic regnum Coeleste amat rapi[32]. Quis languet? tu vige. Quis offenditur? tu concoque. Quis desperat? tu innitere ancorae. O fortunatum! qui ingressus est viam τοῦ Κυρίου. At vero ille terque quaterque, qui perseveravit. Sola ἡ ὑπομονὴ praemium coronae accipit. Hei mihi, quam fere nulli vere serioque sequuntur fabrilem hunc filium! Jam ex iis ipsis quotusquisque pertendit? Nullus philosophus, nullus artifex tam solus tamque desertus, quam qui solus vitam aeternam docet. Hujus quidem Τέκτονος gnatum mundus ridet, sophi stultum vocant, monachi sub larva pietatis oppugnant, haeretici subdolis interpretamentis subvertunt, juvenes fugitant, senes horrent, reges opprimunt, pauperes spernunt, et tibi non videtur hodie ludi mirus rex[33] iste? Sed novit ille suos, et scit quibusnam resurgit. Quis improbus vivum illum non vidit? Quis autem redivivum praeter electos? "ω Глубина пр[емудрости]"[34] etc.

Sed vale, mi cariss[ime] neque enim satior… Tuus in Domino Greg[orius] Skoworoda.

22 Apr[ilii], с Харкова.

Любезному пріателевѣ Ѳеодору […][35]
Жебокрицкому
в Дмитровку

*

Найдорожчий юначе, мій Федоре!

Даремно ти чекаєш від мене сьогодні чогось іншого, окрім дрібничок. По-перше, я заклопотаний, а потім – немає належного настрою. До того ж, коли я оце пишу, то один балакун меле мені на вухо всілякі нісенітниці, незважаючи на моє обурення й мою зайнятість, і немає Аполлона, який би мене захистив од нього, як він захистив Горація. Пізно ввечері Гриша сповістив, що є листоноша, який від'їжджає завтра вдосвіта. Усупереч моєму щоденному звичаю, я при світлі лампи приготував два листи. Бо і ніч тепер коротка, і очі в мене болять, а крім того, маю звичай рано вставати. Чому ти й досі мовчиш? Щодо мене, то я раніше писав тобі, якщо випад… Якщо ти хворієш тілом, люди назвуть тебе нещасним, але не я. Якщо ти так само впевнено, як розпочав, біжиш *на перегонах*, то, на мою думку, ти щасливий. Біжи, слідуй, дивись навкруги, дивись уперед, шукай, стукай, настоюй, але вперто й наполегливо: Царство Небесне, як і дівоча незайманість, любить, аби його брали силою. Хтось слабшає? Ти зміцнюйся. Хтось ображається? Ти знось образу. Хтось упадає в розпач? Твердо стань на якір. О, щасливий той, хто ступив на шлях *Господа*! Але тричі, чотири рази блаженний той, хто несхибно ним іде. Лиш *терпіння* дістане в нагороду вінок. Та на жаль, мало хто по-справжньому й серйозно слідує за цією ниткою-дороговказом. Але і з цих небагато завершують дорогу. Жоден філософ, жоден художник не такий

самотній, не покинутий так на самого себе, як той, хто вчить про вічне життя. Появу такого *будівника* світ висміює, мудреці називають його дурнем, ченці під машкарою благочестя переслідують, єретики, хитро перетлумачуючи, спростовують, юнаки уникають, старці гребують, царі пригнічують, бідні зневажають; і чи не здається тобі, що нині граються цим дивним царем? Але він знає своїх і знає, для кого він воскресає. Яка безчесна людина не бачила його живим? Але хто, крім обраних, бачив його воскреслим? [“ѡ Глубина пр[емудрости”] та ін.

Але бувай здоров, мій найдорож[чий], бо я не насичусь… Твій у Господі Григ[орій] Сковорода.

22 квіт[ня], [с Харкова.

*Л*юбезному пріятелевѣ Ѳеодору […]
Жебокрицкому
в *Д*митровку].

97

До Василя Максимовича[36]

[Харків, друга половина 1764 р.]

*Л*юбезной друг Васіль Маѯімович!

Слава человѣку неоцѣненное есть Сокровище. Справедливо мы дѣлаем, что Богатство, честнѡ собранное, сохраняем или похищенное виіскиваем. Та ж справедливость требует от нас, дабы мы честнимы дѣламы наживали и сохраняли себѣ славу, а похищенную клеветни́чимы кохтями опять возвратить к себѣ старались. Вы, друг мой, думаю, повѣрите, коль злобних я имѣю ѡглаголников. Если бы оны обичніи мнѣ беззаконїя приписивали, сносно бы было. Но сіи немилосердникы толь неограниченним дишут на мене язїковредїем, что, кромѣ чреззвичайной моих нравов порчи, ѡт них проповѣдуемой, дѣлают мене душегубителем, іли Еретїком[37], и по сей причинѣ запрѣщают подкомандним своим слушать моих Разговоров. Сегѡ я не терпя, здѣлал краткое ѡчищеніе, которое вам, другу моему, посилаю. Оно хотя лаятелних их челюсть заградить не может[38], однак, думаю, по нѣсколко здѣлает косноязичнимы, дабы незлобивіи и правіи[39] сердца̀ менш ѡт сего соблазнов претерпѣвали.

Друг ваш Григорій Сковорода[40].

Во-первих, поговорують, будто я нѣкоторим молодцам внушал, что сія или другая какая человѣческой жизны стать вредна и неблагополучна и, напротив того, нѣкоторим статьям существе́нное приписивал Блаженство[41]. Но можно ли мнѣ быть толь безумнагѡ и вреднагѡ мнѣнія? Которіи вну́треннѣе мене спознали, тѣ доволнѡ увѣренны, что я ѡ сем імѣю мнѣнїе з Маѯімом Святим[42]. Он говорит, что нѣт нѣгдѣ Злости, ни в

чем никогда[43]. Как же так, если видим, что почти вездѣ одна Злость? Он учит, что Злость не что иное, точію тѣ ж ѡт Бога созданніи благіи вещы, приведенны към в безпорядок[44]. Вот, напримѣр, наложил кто на голову сапог, а на ногы шапку. Безпорядок зол подлиннѡ, но чтоб шапка или сапоги жизни человѣческой не полезны были, кто скажет? А сколко я примѣтил, то сей безпорядок по болшой части зависит на разсужденіи времени, мѣста, мѣры и персоны. Напримѣр, в горячой лѣтной полдень без достойногѡ резону шубу таскать; заснул ли кто безвременнѡ и безмѣрнѡ или не на мѣстѣ, хулы достойна непорядочность, но не сон или гнѣв; все бо есть благое. И развѣ я не понимаю, что мудріи люде житіе человѣческое уподобили комедїалним играм[45]? Можнѡ сказать, что ты этой персоны по природѣ удачно представить на театрѣ не можеш. Но лзя ли сказать, что тая или другая персона Комедіи вредна, если благоразумной сочинитель ея опредѣлил? И великіи Персоны, и подліи Ма́скы в важной сей Житія нашегѡ Комедіи премудрій Творец опредѣлил. Разсуждая свойство чьей природы[46], могу я сказать, что ты, напримѣр, гидлив, жалослив, ро́бок, лѣкарем или поваром тебѣ быть неудачнѡ. Но когда я кому говорил, что лѣчебная Наука и поваренное мастерство вредное? Многократно я говаривал, что тебѣ или тому быть священником или монахом не по природѣ, но чтоб сказать, что священство или монашество стать вредна, никогда сегѡ не было. Кто по натурѣ своей клопотлив и ретив, такому можнѡ сказать, чтоб быть градоначалником беріогся, гдѣ безпрестанніи оказіи к гнѣву и к здорам. Но могу ли помислить, чтоб своеволству людскому Командиры надобны не были? Помилуйте мене! Не толь я подлогѡ родился Понятія, чтоб ниспутитись в толикіи сумазброды. Многіи мене називают разумним человѣком, но такія разсужденія не могут прити развѣ в бѣшенную голову.

Если ж я правдолюбніи и незлобивіи сердца̀ увѣрить возмогу в сем, что мнѣ ку́ю-либо стать Житія существеннѡ називать вредною никогда на ум не всходило и что я учил всегда осматриватся на свою природу, кратко сказать, познать себе самагѡ̀, к чему он рожден, ибо никого Бог не обидил[47]. Теперь я тѣм же истинну любящим Умам на разсужденіе оставляю: за сїе я хулы или хвалы достоин?

Толкѡ покорнѣйше прошу сіе взять в разсужденіе, откуду меж народом такіи непорядкы, смятенія и безпокойства? Не оттуду ли, что многіи, по пословицы, не родились к священству, да повлѣзали в ризы[48] и, не будучи грибамы, повлѣзали в ку́зуб[49]? По сей-то причинѣ дѣлается, что иних священство ублажило, а многих окаяннимы подѣлало. ѡтсюду дѣлается, что и самая подлая стать бывает человѣку причиною щастїя, если она природная Ему. Если правѡ и хорошѡ всяк свою персону представляет, откуду толикое смятеніе на театрѣ? Оттуду, без сумнѣнія, что неудачнѡ, а неудачность, без прекословія, от тогѡ, что природѣ егѡ несогласнѡ, ему вреднѡ и обществу не прочно. Многіи изрядніи были

бы купцы или пахары, если б не принялись за противную их природѣ стать. Иніи были бы искусніи стряпчіи, если б в Монашество не встряли, в котором один с природою борющійся больш надѣлает соблазнов, нежели пять честних могут загла́дить[50], как обикновенно бывает в Комедїах. Вот мое мнѣніе и намѣреніе, длячего я всегда наставлял совѣтоваться молодим людям з своею природою, чтоб оны на театрѣ Жизны нашей могли наблюдать благопристойность, искусним Акто́рам приличную. А если кто по случаю надѣл Маску, не совсѣм егѡ Натурѣ приличную, дабы сколь возможнѡ удачнѡ в оной и без соблазнов поступал и чтоб хотя по нѣкоторой часты жалобы меж народом и роптанїя пред Богом ѡ состояніи своем уменшились. Я бы сам севодня же бросил мое состояніе и вступил бы в иное, если б не чувствовал, что клопотливая моя и меланхоличная природа к самой подлой приватной и уединенной Ма́скѣ способна, в которой, если не могу ни в чем любезному отечеству услужить, то, по крайней мѣры, всѣмы силамы стараться стану не быть никому ни в чем вредним.

Есть еще одна клеветà, важнѣйшая протчих поговоров, а іменнѡ: говорят, будто я охуждаю употребленіе мяса и винà. И сїя есть точна Ересь Манїхейская[51], давно уж проклята от святих соборов. Иніи прописивают мнѣ и то, будто злато, сребро, дорогіи ѡдежди и прочая сим подобная самимы по себѣ вреднымы и негоднымы называю. Се слиша, смѣются тѣ, которіи сердце мое знают. Правда, что было время и теперь бывает, что я для внутренной моей Экономіи воздержуюсь и в дозволенніи дни иногда ѡт мясоястві́я и от винà. Но потому ли лѣкарь охуждает, напримѣр, чеснок, когда велить поудержаться, если жар кому вредной вступил в глаза? Ибо то извѣстно, что всѣ благосотворенніи ѡт всещедраго Творца вещы не всѣм и не всегда бывают по случившимся обстоятелствам полезны. Правда, что я нѣкоторим совѣтовал, чтоб оны опаснѡ поступали с вином и мясом, а иногда совсѣм их от того ѡтводил, разсуждая горячую их Младость, но когда ѡтец младолѣтному сыни́шкѣ выривает с рук нож и не дает ему употреблять оружейногѡ по́роху, сам между тѣм симы ползуясь, не ясно ли показует, что оны еще не доросли до тогѡ, чтоб могли обладать сими вещамы и ѡбращать в свою ползу, к которой оны и изобрѣтенны? Вот ѡткуду мене почли за Манїхеева ученика.

Подлиннѡ всякой род пищы и питїя полезен и добр есть, но разсуждать надобнѡ время, мѣсто, мѣру и персону. И не бѣдствіе ли было бы смѣшенное со смѣхом, если б кто в колибелѣ лежащему Младенцу налил сосать острогѡ у́ξусу, а осмолѣтному малчику рюмку крѣпкой водкы[52], но вернувшемуся с охоты Кавалеру или озя́бшему от многолѣтствія старику поднес сладкагѡ Молокà? А как неправилнѡ почли мене за Маніхея, так и не по Заслугѣ моей и за Богатство-ненавистника и Человѣконенавистника, то есть бѣгающогѡ людскогѡ сообщества почитают[53]. Когда Бог опредѣлил мнѣ в подлой Ма́скѣ

обращатся на Театрѣ, то уже должнѡ и в уборѣ, и в обращеніи с достойнимы людмы наблюдать благопристойность и всегда помнить свою пред другими Ничтожность. Сіе я сам наблюдать стараясь, и прочим то ж дѣлать совѣтовал и отсюду попал в оклеветанїя, ѡт которих если помощію благоразумних и милосердних сердец хотя по нѣкоей часты освобожден буду, то невинность моя, безопаснѣйшою ѡт сих немилосердних угризателей здѣлавшись, латвѣе исполнить возможет Заповѣдь ГОСПОДНЮ:

"ЛЮБИТЕ ВРАГЫ ВАШЫ"[54] и проч[ая].

98

До Йова [Базилевича][55]

[В Харків, 18 квітня 1765 р.]

Ваше […][56]

В писмѣ ваш[его] высокопр[еподобія] к ѡтцу нашему Іѡсіфу приписанній и мнѣ поклон уничтожил мое ѡ вашем ко мнѣ сердцѣ Сумнѣніе. Ибо я не почитаю вас с числа тѣх, иже Усты своимы благословяху…[57]

И подлиннѡ благородной душы Знак свойственной хоть ненавидѣть кого, да явнѡ, а не прикривать благосклонним лицем своего неблаговоленіа, что природное рабским сердцам, на лицемѣріе и лжу родившимся.

Поздравляю ж вас не совсѣм еще минувшим праздником, а паче пожеланним ѡтсутствіем егѡ високопреподобіа достойно-почтенного нового Святогорского Ігумена отца Кордета[58]. Думаю, что всяк честной ученик поболит сердцем ѡ лишеніи таковаго и толикаго уда. Но что дѣлать? Сегѡ требовали Мужа сегѡ толикіи Заслуги.

…Непрестаннѡ […][59] в школах, храмах […][60] проповѣдовал, наставлял непросвѣщенную и свицкимы Мнѣніямы ослѣпленную Юность студен[т]скую словом и житіем и, будучи родніохенкій ученик любвы насадителя Христа, вездѣ и всегда, аки гром, гремѣл ѡ согласіи і Конкордіи[61], найпаче в Компаніах. Что до мене касается, то я сего чистосердечнаго Мужа уподобил бы святому Пророку Іонѣ, кой извержен в домостроителніи волны, цѣлому училищному Кораблю Благотишіе, а егѡ Навкли́ру[62] породил облегченіе. Ибо он, кромѣ того, есть весма ὁ οἰκονομικὸς ἀνὴρ [обізнаний в економіці муж], притом смислит Аріѳметіку καὶ τὰ Γεωγραφικὰ [й географію], кратко сказать, καὶ ταῖς μούσαις καὶ ἅμα πολυπραγμοσύναις πεφυκὼς [здібний водночас і до наук, і до практичних справ], к войнѣ и к покою, к Богу и к Мїру. Разсѣвая на всѣ стороны ползу, аки солнце лучы, был он і мнѣ ὁ βάσανος [пробний камінь] к разпознанію нѣкоторих людей, коих бы мнѣ никогда не узнать, каковы оны, если б не егѡ с нимы друж[ба] […][63]

ὅμοιόν γ[αρ] ἐς ὅμοιον ἄγει θεὸς

[подібного до подібного веде Бог][64].

ѡ фїлософских егѡ суптілностях[65], даже до четвертого неба[66] проницающих, нѣт чего уже и говорить.

Но кто то еще дерзнет в достойное привесть окончаніе Господина Барбая[67]? Должен такой быть неотмѣннѡ ἀπὸ τῆς αὐτῆς στόας [з тієї ж таки галереї]. І так остается вам молитись, дабы Ἀπελλις[68], зачавшій ѡбраз Венéрін, сам и дописал[69].

В протчем, что надлежит до персоны, у которой веселую рѣчь я мою распростер, то есть до вас, всегда был и есмь почитатель, а доброжелатель и всяким лицам.

Вашегѡ високопреподобіа
Почитатель и Слуга
Студент Григорій Сковорода[70].

Апр[ѣля] 18, 1765,
з Должка[71].

Егѡ високопреподобію
Господину ѡтцу Архїмандрїту
і Ректору Іѡву
в Харковѣ
всепочтеннѡ.

99

[До Василя Степановича Томари][72]

З Харкова [в Грузію] 20 серпня 1772 р.

Не поѣду к вам, потому что меня любите: луна издали свѣтлѣе, музыка вкуснѣе, а пріятель пріятнѣе. Все то, что вблизи, не столко мило. Миляе младость, когда уже протекла, а приблизившаяся старость не столко желателна. Естли есть в нас самих подлая часть, заключаемая тѣснотою мѣста и времени, раздѣляемая рѣками и вѣками, то, напротив того, есть тут же часть и стихіям не подвержена, но владѣющая ими. КАТОН в Цицероновой «Старости»[73] говорит, что тѣло трудом дѣлается коснѣе и лѣнивѣе, а дух быстропарнѣе, чем болѣе и далѣе движимый[74]. Длячего ж нелзя по сей же формѣ вылить, что чем и по бренному тѣлу удаленнѣе от друга, тѣм ближе сердцем. Сердце его вижу и соединяюся тѣснѣе; а ІЕРЕМІЯ говорит, что точным в человѣкѣ человѣк есть Сердце, а не тѣло стихійное (г[лава] 17, с[тих] 9)[75]. И совершенно Человѣка видит и сердце его любит, кто любит мысли его. Любить и вмѣстѣ быть, и в единствѣ жить – все то одно. Сіе есть истинное собраніе и дружество, а не то, чтоб в одних стѣнах собраться по тѣлесным чучелам, сердцами же разбрестися, желаніями и совѣтами поразниться, как небо от земли[76]. Единство ни в тѣлесном подобіи, ни в той же статьѣ, ни в сообществѣ покрова, ни в количествѣ лѣт, или в ровесничествѣ[77], ни в землячествѣ, или одноземствѣ, ни на небесѣх, ни на земли[78], но в сердцах, союзом Христовой философіи связанных: “Бѣ в них едина душа” («Дѣянія»)[79]. Я из-за гор и из-за рѣк вас вижу, люблю и почитаю, но вижу душею и люблю ею же. Естли любите духа Божія, среди сокровеннѣйших сердца вашего тайностей живущаго, сему вас и вам подобных поручая, пребываю.

100

[*До Якова Івановича Долганського*][80]

[З Харкова (?) в Острогозьк, 1772 р.]

Скажите мнѣ, что значит ваше сіе: “Силно вы меня принудили”; также и то: “Чрезвычайно мнѣ эти вѣсти непріятныи”? Развѣ Вы противитеся, чтоб вас принудить? Я не диспутант, а вы не супостаты[81]. Или развѣ то Павел должен говорить, что нашим застарѣлым мнѣніям пріятно, а не то, что правдѣ Божіей угодно[82]? Мнѣ кажется, что вы говорили сіи слова не как любители, но как рабы, не послушныи правдѣ библейской. Развѣ по преодолѣнію[83]? Естли так, вы отринте сіе изнутри рабство, а возлюбите ее, как сын. Догадуйтеся нѣчто, едва ль не внутренній тайный шепотник[84] и тут присовокупился, тот, о коем написано: “Предсташа Ангели”[85]. Птичку по пѣнію узнать можно[86]. Справтесь с тайностьми сердечными. Не вкрался ли сей змій к тѣм мыслям, кои, ища истины Господней, вышнему столу присудствуют. Я с Августином говорю, что он вездѣ сѣти поставил, даже при самом небесном столѣ, внутрь самаго чертога[87], гдѣ пируют жаждущіи правды[88]. Он-то причиною сему плачевному случаю. “Друже, как вшел еси”[89]? Можно ли веселу быть при том столѣ без одѣянія брачнаго[90]? Может ли с охотою кушать, кто говорит: “Это весма же для меня непріятно”? Развѣ принудите кушать? У меня позыву нѣт. Познавайте сами, что это за дух. Дух. Душа. День. Днесь[91]. Осмотритеся гораздо дома: “Врази человѣку домашніи его”[92]. Я его в вас ужасно не люблю затѣм, что вас люблю. Он хочет от вас желаніе присѣдить сему кушанью, выкрасть и, кажется, так шепчет: к чему всѣ сіи высокости? Да ты ж их и понять не в силах, а, может быть, и не родился. Тѣм тебѣ вреднѣе. Будь доволен тѣм, что умѣеш, а сіе все утверждает с[вя]щен[ными] словами, чтоб от священных книг отвлечь, подобно змію, кой собранныи из тѣхже цвѣтов, из коих пчелы сладчайшый сот собирают, Божіи соки по природному яду в ядь обращает. Он нас всѣх искушает во Спасителѣ нашем, находящемся в нас, а нас в нем. Но кому сей змій мѣшать не устыдился? “Рцы, – говорит, – да каменіем хлѣбы будуть[93], на что, де, по духу толковать, доволно по плоти одной, вот еще!” Но Христос наш говорит, что один хлѣб к насыщенію не доволен[94]. Два рожденія, два человѣка и два живота. Сколко змій силился, чтоб ввергнулся долой Спас наш. Но сей благій человѣк все в горняя до Господа, до Духа, до Бога. И так оставил Его. Не мог от небес к земли преклонить[95]. Дух Божій до духа Божія поднимается, а злый к долу влечется. Я теперь говорю и прежде глаголах, что С[вя]щ[енное] П[исаніе] должно читать со страхом Божіим, оставив всѣ подлыя свѣтско-плотскія повѣрія так, как Авраам осла с рабами, восходя с Исааком на гору Божію[96]. В то время не будеш говорить: “Сіе мнѣ непріятно; то моему мнѣнію противно; ко нему меня принудить, кажется, не так бы надобно, да и не могу оспорить”. Не искушал ли Бог Авраама, т. е. не мучил ли словом истины своея святой? Как можно, кажется, чтоб благій дух Божій требовал смерти единороднаго сына его[97]? Но! о Боже мой!

Что за преданное Сердце в незлобивой той душѣ было. Тот час сказал: “Се! аз, изволь”[98]. Ах! Поспорю. Будто не знает, что Он там еще мудрѣе, гдѣ кажется неприличен. Я сего не понимаю, ибо мой умысел мал, но можно ли, чтоб я худо о тебѣ и о словѣ твоем подумал? Изволь, один мнѣ наслѣдник. И того для тебе зарѣжу. Сноснѣе мнѣ всего в свѣтѣ лишиться, нежели твоей дружбы. Она состоит в согласіи мнѣній. А ты мнѣ вожд. Скажи, пожалуй, как такому сердцу не откроет Бог? О, нещастные мы с нашими рабами и ослами! Туда ж на гору силуемся, но там имущим не дают…[99] Брось мнѣнія. Омый совѣсть и потом одежду. Оставь всѣ свои пороки. Тогда восходи. Что ты несешь, потом хвали, а хваля свое, охуждаеш БОЖІЕ. Да будут же ризы твоя бѣлы[100]. Что за риза? Слушай Исаіи: “Одеждою веселія одѣя тя”[101]. Что за веселіе? Слушай СИРАХА: “Страх Господень возвеселит сердце”[102]. Сей есть жезл, раздѣляющій море[103]. Да не погрязнем, как олово[104]. Сей есть ключ отверзающій. Кто затворит затворяющей, и кто отверзет[105]? “Страх Господень дар от Господа”[106]. “Любленіе Господа преславная ПРЕМУДРОСТЬ”[107]. “Премудрость и наказаніе Страх Господень”[108]. “Имже является (не всѣ его знают[109]) раздѣляет себе в вѣдѣніе Его”[110] (Сирах, г[лава] 1).

101
До Якова Івановича Долганського

[25 лютого 1773 р.]

Любезный Пріятель,
Яков Иванович!

Получил я письмо ваше. В нем просите, чтоб побесѣдовать с вами внятнѣе, нежели в то время, когда в отсутствїи Пріятель Пріятелю живо, будто бесѣдующый тайно, умному взору представляется[111]. Самая правда! В отсут[с]твїи находящійся друг хотя часто во внутренных наших Очах обращается, но если не пишет и не говорит, тогда он подобен присутствующему другу, однак нѣмому. Разговор есть сообщенїе мыслей и будто взаимное сердец лобызанїе; соль и свѣт компа́нїй, сою́з совершенства[112]. Но как не возможно плодоноснаго Саду сообщить другу без Зерн или вѣтвей, так нелзя мыслей в Душу Пріятелскую занесть и перевесть, и размножить, развѣ чрез Зернѡ̀ или глаголемаго, или на бумагѣ начертаемаго слова. И как Зернѡ̀ по своей внѣшности малое и презрѣнное, но 1000 садов в нем сокрывается с сокровенным Источником плодоноснаго Божїего Духа, так и слово по ударенїю воздуха и по начертанію своему есть ничтожное, но по силѣ утаеннаго внутрь Духа, сѣемое на Сердцѣ и плодоприносящое новую тварь[113] и новыи дѣла, есть важное.

Злое лукавагѡ Міра Зернѡ̀ износит терніе, мучащое душу: “Тлят бесѣды благы обычаи злы…”[114] и сѣяй в смерть, пожнет истлѣніе души[115]. Но напротив добраго СЛОВА ЗЕРНѠ̀ прозябает в Сердцѣ: “Любов, радость, мир, долготерпѣніе…”[116] Нѣт иншаго и горчайшаго нещастїя, как когда

душа болит. Она болит тогда, когда болят мысли. А мысли болят, когда родится в Сердцѣ сїе: “Еда кій есть в вас корень, (выспрь) горѣ прорастающ[ь] в желчи и горести?” Второзак[оніе], гл[ава] 29, ст[их] 18.

Не таковыи разговоры слушал Исаія, что говорит: “Господи, во чревѣ пріяхом, и поболѣхом, и родихом Дух спасенія твоего… Не падемся, но падутся вси живущыи на земли”[117]. Живут на земли ничего не помышляющїи, кромѣ обогатиться, наѣстись, напитись, одѣтись. Бѣгайте разговоров сих хотящих обогатитись. В сердцѣ их худое сѣмя[118], плодоприносящое желчь и Змїин яд, убивающый душу. А если па́ло (и нелзя без того, всяк бесѣдник есть сѣятель), смотрите, чтоб проклятый сей Їдѡлопоклонства корень выспрь не поднялся. Совѣт есть начало дѣла, сѣмя и голова. Молитеся тому, о коем написано: “Той Сотрет твою главу”[119]. Доброе сѣмя есть священное Писанїе: “Изыде сѣяй сѣяти”[120]. Злое сѣмя[121] есть Манѣр […][122] Змїиным сѣмям, и между сѣменем Жены вражда. “Вражду положу между тобою…”[123] А что се за Жена? Евангелская Премудрость и вся Бїблїа. Слушай Сіраха: “Срящет его, яко Мати и яко Жена дѣвства прїимет и, ухлѣбит Его Хлѣбом Разума, и водою премудрости напоит Его” (гл[ава] 15)[124]. Прочтите и 14-ю главу. Конечно, се та Жена: “Прейдите, ядите мой Хлѣб и пїйте…”[125]

Ей добрѣ тецим[126], да будем сыны тоей, “яже есть Мати всѣм нам”[127]. А я, как был, так и нынѣ есмь спутник, сотрудник и покорнѣйшій

Слуга Гр[игорій] Сковорода.
1773, февр[аля] 25, из
Бабаев.

Милостивому Государю
Якову Ивановичу, живописцу,
Господину Долганскому,
в Острогожскѣ.

102
До Володимира Степановича Тев’яшова[128]

[В Острогозьк]

Милостивый госуд[арь]!

Письмо сіе таково, как пробѣгающій почтою мимо пріятеля вмѣсте кричит: “Здравствуй!” и “Прости!..”[129].

Я больше не в Бабаях, а живу в Липцах, у Алексѣя Ивановича Авксентіева[130]. Словом сказать: “Господь пасет мя…”[131] Тут пишу набѣло «Разговор»[132]. Пожалуйте, потерпите к новому году, и вся вам воздам[133]. Сам себе обовязал и сам себе разрѣшу от самообѣтованного обѣта.

Высокомилостивому государю дражайшему вашему батюшкѣ принесите нижайшее от меня почтеніе[134]. Також милост[ивому] госуд[арю] Ивану Петровичу.

И Мирон Семенович да возвеселится во днех своих[135], яко в день жатвы[136].

В заключеніе, желая лицезрительное мое всѣм поздравленіе принесть, пребуду, милостивый госуд[арь]

Вашего благородія
нижайшій слуга Григ[орій] Сковорода.
Из Липец, 28 нояб[ря] 1774.

103

[До Дмитра Автономовича Норова][137]

[Харків, друга половина липня – перша половина серпня 1775 р.]

Простите мнѣ ту дерзость, [с] которою осмѣливаюсь я утруждать вас немного важнѣйшею вещію[138], коя вам толко омерзѣніе ко мнѣ в сердцѣ вашем почтется. Но когда бы дозволено было мнѣ от вас изъяснить яснѣе весь тот предмет, которой побудил меня предстать теперь пред ваше лицезрѣніе, то бы, я думаю, великое затрудненіе было б дать мнѣ на оной милосердное рѣшеніе, а сверх бы того увидѣли, что немного важнѣйшія вещи иногда бывают не без полезной пріятности. А при том поистинѣ признаюсь я, что не осмѣлился бы я болѣя прибѣгнуть под ваше покровителство затѣм, что вы меня в 1-й раз изволили пред собою видѣть, потому что ваш обыкновенно кроткой дух, мудрость и правосудіе раждают во мнѣ нѣкоторою боязнь в тѣ самыя минуты, когда подумаю я пред вами предстать, и не знаю, от радости ли сіе происходит, что вы мнѣ милосердое рѣшеніе пожалуете, или [от] того, что лишусь на вѣки моея надежды дѣлать моему отечеству ползу сверх мѣр превосходимою.

104

До Івана Григоровича [Диського][139]

От 20-го ноября 1778-го го[да], Їзюмской провинціи из Бурлука

Милостивой государь,
Їван Григорїевич!

Вспомнив ваше человѣколюбное сердце и старинную вашу любов ко мнѣ, вздумал поклониться и кланяюсь вам и всему вашему дому. Если вы доселѣ в живых, блажу живущих с вами, когда ж вы умерли – тогда вас ублажаю. Смерть мужу покой[140]. Я доселѣ скитаюсь, обнося мертвенное тѣло[141]; оруженная броня моя есть благонравная невинность, а все утѣшеніе мое есть любовь к Богу и к премудрости Его. Живу, яко ничтоже имущій, а вся содержащій[142], малым сим быть научився[143]. И будьто мореходец плыву, выглядывая, не видать ли сладчайшаго от всѣх бѣд пристанища – смерти[144]. Всякая страна есть для меня отечеством[145], яко основавшаго блаженство мое внутрь сердца моего, на благой надеждѣ. Надежда моя – Господь мой –

внутрь мене есть[146], Его крилами я приосѣняюся; я вас и ввесь дом ваш ему же поручая, пребываю,

Милостивой Государь,
вашим вѣрным слугою
Григорій Сковорода.

105

До Артема Дорофійовича [Карпова][147]

[У Харків]

Из Гуси́нской Пустыни[148], 1779, Февр[аля] 19.

Любезный Государь,
Артем Дороѳеевич!
Радуйтеся и веселитеся!

Ангел мой хранитель нынѣ со мною веселится Пустынею. Я к ней рожден. Старость, нищета, смиренїе, безпечность, незлобїе суть мои в ней сожительницы. Я их люблю, и они мене. А что ли дѣлаю в Пустынѣ? не спрашивайте. Недавно нѣкто о мнѣ спрашивал: "Скажите мнѣ, что он там дѣлает?.." Если бы я в пустынѣ от тѣлесных болезней лѣчился, или оберегал пче́лы, или портняжил, или ловил звѣрь, тогда бы Сковорода казался им занят дѣлом. А без сего думают, что я празден, и не без причины удивляются. Правда, что праздность тяжелѣе Гор Кавка́зских[149]. Так только ли развѣ всего дѣла для Человѣка: продавать, покупать, жениться, посягать, воеваться, тягаться, портня́жить, строиться, ловить звѣрь?.. Здесь ли наше сердце неисходно всегда?.. Так вот же сей час видна бѣдности нашей причина: что мы, погрузив все наше сердце в прїобретенїе Мїра и в море тѣлесных надобностей, не имѣем времени вникнуть внутрь себе, очистить и поврачевать самую Госпожу тѣла нашего, душу нашу. Забыли мы самих себе за неключимым рабом[150] нашим, невѣрным тѣли́шком, день и ночь о нем одном пекущесь. Похожи на що́голя, пекущагось о сапогѣ, не о ногѣ, о красных углах, не о пирогах[151], о золотых кошельках, не о деньгах… Коликая ж нам отсюду тщета и трата? Не всѣм ли мы изобильны? Точно всѣм и всяким добром тѣлесным: совсѣм телѣга, по пословицѣ, кромѣ колїос[152]. Одной только души нашей не имѣем. Есть правда в нас и душа, но такова, каковыя у шкорбутика или подагрика ноги, или Матрозскїй, алтына[153] не стоящїй козыро́к. Она в нас разслабленна, грустна, нравна, боязлива, завистлива, жадная, ничем не довольна, сама на себя гнѣвна, тощая, блѣда, точно такая, как пацїе́нт из лазарета, каковых часто живых погребают по указу. Такая душа, если в бархат одѣлась, не гроб ли ей бархатный? Если в свѣтлых чертогах пирует, не ад ли ей? Если весь Мїр ее превозносит, портретами и пѣсньми, сирѣчь Одами, величает, не жалобныя ли для нея оныя Пророческїя Сона́ты[154]:

"В тайнѣ восплачется душа ваша" (Іерем[їа])[155].

"В[о]зволнуются… и почити не возмогут" (Иса́їа)[156].

Если самая тайна, сирѣчь самый центр души, гныет и болит, кто или что увеселит ее? Ах! Государь мой и любезный пріятель! Пловите по морю и возводьте Очи к Га́вани. Не забудьте себе средѣ изобилій ваших: один у вас Хлѣб уже довольный есть, а втораго много ль? Раб ваш сыт, а Ревекка[157] довольна ль? Сїе-то есть:

"Не о едином хлѣбѣ жив будет Человѣк…"[158]

О сем послѣднем, Ангельском Хлѣбѣ[159], день и нощь печется Сковорода. Он любит сей род Блинов паче всего. Дал бы по одному Блину и всему Израилю, если б был Давидом, как пишется в книгах Царств[160], но и для себе скудно. Вот что он дѣлает во Пустынѣ! Пребывая,

Любезный государь!
вам всегда покорнѣйшим слугою…
И любезному нашему Степану Никитичу,
Господину Курдюмову[161].

*Отцу Борису[162] и Его сынови[163] Поклон,
Если можно, и Ивану Акимовичу.

Милостивому Государю,
Господину Артему Дороѳеевичу,
в Харковѣ.

106

До Василя Михайловича Земборського[164]

[У Харків]

Из Гусинской пустыни, февраля 21 дня [1]779 года.

Милостивой Государь!

Польская Притча: не вдруг выстроен Краков[165]. Мало-помалу оправляйтеся от Болѣзни. Пускай болит тѣло. Лед на то родился, чтоб таять. Но спасайте вас самых, сирѣчь душу, яснѣе сказать, мысли и сердце ваше, владѣющее тѣлом вашим так, как тѣло носимою одеждою.

Нѣт бѣднѣе и в самом Адѣ, как болѣть в самых внутренностях, а самые темные внутренности есть то бездна дум наших, вод всѣх ширша и небес[166]. Самое ж внутреннѣйшее внутрь нашея мысленныя бури и самый центр, и гавань, и мир есть наш то, о пресладчайшее, имя. Христос Бог наш[167].

"Воньми себѣ!"[168]

Не потому он в самой внутреннѣй нашей точкѣ почивает, будто упрѣл от работы и для того суботствует[169]. Оставте сїю думку для младенцов и суевѣров. И не потому, будто он очень мал, как маковое Зерно, и столь узкїй, чтоб не мог распространиться по нашим рукам, ногам, волосам, пообѣждать [?] по горничным стѣнам, по дворовым плетеням, по лѣсам, полям, по небесам и по всѣм Коперниканским міров Системам. Оставте и сіе для сумозбродов[170] и страждущих огневицею. Но вот почему внутреннїй

и мал, что невидимый есть и неприступен; посилает же потому, что ни одна гибель и порча Его не достает и не безпокоит, но всегда и бодр, и жив, и лѣта Его не оскудѣвают[171]. Не имѣет ни высоты, ни глубины, ни широты, вездѣ сій и всегда[172]. А зерном и сѣменем образуется потому, что как Зерно 1000 Садов, так Он всю тварь от себя изводит наружу и паки в себѣ сокрывает.

"Внемли себѣ"[173].

Теперь мы нашли на бѣдственном житія нашего морѣ Спасительную Гавань; радуйся со мною[174], Друг мой! Видиш ли и вѣруеш ли, что мы нашли в пеплѣ тѣлеснаго домишка нашего темнѣйшее Сокровище[175]?.. Ей, обрѣтохом! Чего ты плачеш, а плачеш в тайностях сердца твоего[176]? не сїе ли огнь и черв, и скрежет[177]? Пускай сучья рук и ног наших дряхлѣют и исчезают! Не бойся: оно сокрыется в сѣмени своем, откуду вышло. Вить видиш, что мы нашли Авраамское сѣмя, о надеждо! и утѣхо наша! И всѣх вѣрующих о тебѣ, и в тебѣ, сладчайшій Исааче[178]!

Видишь, правду сказано Аврааму, что Сѣмя его вѣчное[179]. Хочеш ли быть от рода Авраамля, – вѣруй в сѣмя Его, не его, но Божіе. Авраам же и мы прах есмы. Сіе-то Авраам видѣ и возрадовася[180]. И мы вѣруем, радуемся и хвалимся: "Вѣм человѣка…"[181]

"Возвратится в дом твой"[182].

"Внемли себѣ"[183].

Тут плачь и проси цѣлбы. Внутрь тебе Божій человѣк, не за морем. Близ господ человѣк. Не проси у раба от плоти твоея, сирѣч у тѣла. Плоть ничтоже[184]. Она есть прах, и смерть, и тьма, одежда и гниль… Аще[185] ли в околичнѣйшіи наружности уклонишися[186], так то самая кромѣшная тьма, чем далѣе от чертога царя нашего, тѣм наружнѣйшее Зло… Вот тебѣ Самарянин и трахтир[187], и рай, и гавань! Сюда-то маловѣрнаго из бури Петра привлек он[188]. Тут ковчег Блаженнаго Ноя успокоился.

Тамо очень Высоко! взыйдоша Вси с Давыдом[189].

"И полещу и почію"[190].

Не бойся! Недалеко! Одѣнь толко мысли твои в крыла вѣры и любви Божіей. А я приношу Его давно уже с Маріею, доволен благою для мене частію чрез-чур. Пребываю,

любезный Друг,

Вам покорнѣйшим слугою

Григорїй Сковорода.

Василію Михайловичу Земборскому[191].
В Харковѣ.

107

До Василя Михайловича [Земборського]

[У Харків]

Из Гусынской Пустыни, от 10 мая 1779 [года].

Любезный Благодѣтель Василій Михайлович!

Христос воскресе!

Давай мало побесѣдуем!.. Болиш, Лазаре! Боли, друг мой, пожалуй, боли и поболи…

Но боли, слышь, тѣлом, а души да не коснется рука вражія! Душа наша в руцѣ Божіей да будет[192]! Тѣло на то родилось, чтоб болѣть и ищезать, как луна. А душа есть чаша, наполняемая вѣчною радостію. Смотри да не наполнится сія чаша дрождіем грѣшным[193]. Можно ли сіе здѣлать? Очень можно. Взгляньте на множество сидящих в темницѣ разбойников! Они крѣпчайшіе звѣрей и скотов по тѣлу, а сердце их немощнѣе воробья, гнилѣе молію снѣденнаго порта. Взгляньте ж опять на гноище Їовлево! Тѣло его, как орѣшная скорлупа, от струпа согнило, а душа, или мысли, в нем, как благовонное Зерно Коріандрово[194], будто Смирна издает благоуханіе блаженнаго веселія онаго:

“Радости вашея никтоже возмет от вас“[195].

“Не даде Їов безумія Богу”[196].

“О Господѣ похвалится душа моя”[197].

Естли скорлупа быть может здорова с гнилым зерном, то и голова может радоваться при гнилом своем хвостѣ.

Не обѣщал нам Бог нерушимаго тѣлеснаго здравія во спасеніе. Нигдѣ. И как не может сего здѣлать, так и неизреченная сила его в том утаилась, чтоб ему не могти здѣлать ничего из тварей твердым, кромѣ самаго себе, дабы мы, минув его, не похитили во основаніе щастія нашего коего-либо Идола, или Тварь.

Презри, пожалуй, мѣх твой тѣлесный.

Вот тебѣ здравіе, кушай на здоровье:

“Веселіе сердца живот человѣку,

и радованіе Мужа долгоденствіе” (Сирах)[198].

Веселым Бог сердце наше здѣлать может, а стерво твое нетлѣнным здѣлать не может, и безболѣзненным. Для чего? Он еще поражает стерво и всяку молію подверженну гниль нашу. Для чего? Будто пастырь, поражая жезлом, Скотину от болота отводит. Для чего? Резону не скажу. Для чего? Не может никто сказать: ни Ангел, ни человѣк[199]. Для чего? А вот для чего: Бог есть вышшая всѣх вин вина и резон. Ему всѣ отдают причину, а он никому. Естли бы он отдавал отчет, имѣл бы зависимость, посему имѣл бы сверх себя Начало и потерял бы Божество. Не может он потерять Божества. Правда ли? Весьма правда! Не может же и стерво наше получить Божества, когда он не может потерять. Нѣт труднѣе, как глупый и ненадобный резон давать. Для того не может его ни Ангел, ни человѣк сказать. Естли б

надобно, тогда б можно. Естли спрашивать, для чего Бог стерва здѣлать не может нетлѣнным, – равно значит спросить: для чего Бог не может Божества потерять?.. Нетлѣнным быть и Богом быть есть то же. Уже есть Бог, как же можно желать, чтоб и плоть была Богом? Два кота в мѣху скорѣе, нежели два Начала помѣстятся в Мірѣ[200]. Когда желать сего, есть то чепуха, как же не безмѣстный вздор спрашивать о сем и давать резон?

О Боже мой! Коль трудное все тое, что ненадобное и глупое! Коль легкое и сладкое все, что истинное и нужное[201]. На что ж нам желать, чтоб плоть вѣчная была? Есть без нея Вѣчный. Да исчезнет, как дым, всяка плоть, присный сей враг Божій и наш[202]! А мы еще обожить ее хощем. Уже Червонец есть (Бог драхма[203]), на что желать, чтоб кошелек был червонным? Довлѣет один. Но невѣрствіе наше не видит в мѣхѣ нашем драхмы.

"Сей же стоит за стѣною нашею" (Пѣснь П[ѣсней])[204].

О отверзи, Господи, Очи наши[205]! Да воскреснет и блеснет нам внутренній наш Человѣк[206]! да узрим живаго! Да не обожаем діавола! Да услышим от НЕБЕСНАГО: "Мир вам!"[207] – Чего вы боитеся? – Пусть дрянь ищезает! Человѣк есть сердце[208]. Мир сердцу!

Григорій с[ын] Саввы Сковород[а].

108

До Осипа Юрійовича [Розальйон-Сошальського][209]

[З Маначинівки в Гусинку, 1781 р.]

Любезный государь,
Осип Юрьевич!

Нынѣшняя поѣздка Алексѣева[210] привела мнѣ на сердце сіи Павловскіе слова: корень всѣм злым есть сребролюбіе[211], отсюду выросли тяжбы, войны, отравы, убійства, воровскіе монеты, затѣи, вражды, неудачи, печали, отчаянія, страстныя піанства, саморучные убійства…, а сам сей скверный премногих (вот что значит "выспр прорастающій", толкуемый о табакѣ) осквернившій корень[212] родился от отступленія от вѣры, сирѣчь от безбожія, уничтожающего промысл о нас сидящаго на высоких[213] отца нашего, и от попранія предрагоцѣннаго маргарита[214], сирѣчь третіе[й] из десятословія заповѣди: "Не пріемли имени Господа Бога твоего всуе"[215], как Бог чрез нас ту же заповѣдь в нашем законоученіи, или катехематѣ, истолковал, которое и нынѣ пред вашими лежит очима[216].

Из сих мыслей возлетѣло сердце мое в дальнѣйшіе думы, что таковые, презрѣв незыблемый щастія камень сей: "Да будет воля твоя…"[217], уповают на себя, на свою волю и на свои хитрости и запутываются, наконец, в неизбѣжныя погибельныя лабиринты.

Во время оное[218] теряют они всего свѣта дражайшее сокровище сіе:

"Мир мой даю вам"[219].

"Веселіе сердца живот человѣку" (Сірах)[220].

"Сыне! храни сердце твое!" (Притчи)[221].

По крайней мѣрѣ, может быть, спокойно искали погибели своей.

Вот как спокойно: “Ходихом в пути непроходны…”[222]

Вот как спокойно: “Яко елень, устрѣлен в ятра…”[223]

Разсудите, не се ли тѣ бѣсноватые, что бродят по гробовищах, по калугах, по околицах, как есть в Евангеліи[224].

Сим бѣшеным кажется шутка и вздор сіе слово:

“Иже убіет душу свою, той спасет ю”[225].

Христос всѣм бѣсноватым и скаженным говорит почти одно сіе: “Возвратися в дом твой”[226], – то же, что: “сыне, храни сердце твое”[227]. Простѣе сказать: Алексѣе! Старайся не о корванѣ[228], но о спокойствіи сердца. Убій душу, отрѣж прихоти твои корванскія. Что ж то за волчцы, которые обрѣзать[229], и что то за душа, которую убить нужно и пренужно? А вот она: “не разумѣете ли, яко все, еже извнѣ входящее в человѣка, не может осквернити его”[230]. А вот оно! Прелюбодѣянія, любодѣянія, убійства, татьбы, лихоимства (вот и сребролюбіе).

Сіе-то есть благородное убійство и истинное обрѣзаніе, емуже похвала не от человѣк, но от Бога[231]. Сіи-то зміины сѣмена называет Павел началами, властьми и духами злобы[232].

“Нѣсть наша брань”[233] и протчая.

Если кто прямой Христов солдат и повоевал оныя духи, тогда исполняется на нем: “сердцу веселящуся цвѣтет лице”[234]. Вот что значит убить душу! Сіе же значит и крещеніе.

“Измыемся… отыймите лук[авства] от душ ваших”[235]. Сіе же и елеосвященіе[236] есть – помазаніе, веселіе плачущим[237]. Если же кто не вернется домой[238], не заглянет в сердце свое и не убіет проклятыя оныя души, правдивѣе сказать, полка бѣсовскаго, тогда сердце отдается сим бурным вѣтрам, как лоточка, и исполняется: “В[о]зволнуются и почити не возмогут…”[239] “В тайнѣ восплачется душа ваша”[240]. “О горе им, яко в путь Каінов поидоша…”[241] И не дивно, яко, не убив злых, убили невинную душу, по пословицѣ: Daemon in Daemona non suadet, lupus lupinam non est [Демон проти демона не свідчить, вовк вовка не їсть][242].

109

[**До Степана Микитовича Курдюмова**][243]

[З Таганрога в Харків, осінь – початок зими 1781 р.]

[…] есть родник всему животу […] к дѣлу всякую тварь, и не напрасно написано: “Бог любви есть”[244]. “Бог наш Огнь есть”[245], и Параклит[246] значит того, кто заохочивает и Кура́жит; сіе-то есть утѣшать, а унынiе всегда в лѣности есть. Сей Пара́клит, сіесть Дух Утѣшитель, и мене возжег претер […] […] Пожалуйте, пришлите по Милости своей одни и Коты[247], что с красными завязками, изрядное дѣло для снѣгу. Григ[орій] Иванов[ич][248] в началѣ зимы имѣет ѣхать в Петерб[ург] чрез Харьков из Катерин-слава.

Артему Дороѳеевичу[249] нижайшій Поклон.

Виноват, что не писал. О лѣность! О Пара́клите!

110

До Степана Микитовича [Курдюмова]

[У Харків]

Изюм, 1784, г[ода], генв[аря] 5 дня.

Любезный благодѣтель Стефан Никитич!

Радуйтеся в Новый год!

Cum tota tua domo et familia, in Domino Jesu Christo!

[З усім твоїм домом і родиною, у Господі Ісусі Христі!]

Нынѣ скитаюся в Изюмѣ[250]. Скоро чаю возвратиться в моя присныя степи, аще гдѣ Господь благоволит[251]. Уже пройшла половина зимы, а тулубчик ваш коснит. Аще угодно Богу и вам, пришлите чрез Троф[има] Михайловича, аще же ни, Господня воля да будет! По крайней мѣрѣ, пришлите маленькій внутренний замочек, каковы бывают в гуслях. Артемію Дороѳеевичу[252] нижайшій поклон. Поклонитеся и Якову Борисовичу[253]. Mittat mihi primam et ultimam chordam in violam, ut vocant, saltem ultimam [Нехай він надішле мені першу й останню струни для скрипки, принаймні хоч би останню]. А сыну Вашему[254] вот что:

In stadio currunt multi et victoria paucis[255].
Paucis musa favet, plurima turba studet.
Navigat ille miser, qui portum tangere nescit.
Navigat ille bonus, si cui kepha – Deus.
[Змагається в бігу чимало, перемагає лиш дехто.
Муза ласкава до декого, вчиться ж людей багато.
Плава без щастя той, хто не вміє дійти до гавані.
Плава щасливо той, кому за підпору Бог[256].

Кефа, или кифа, еврейское имя Петру апостолу дано[257]. По звону значит каменную гору и гавань[258]. По силѣ же своей значит истинной премудрости ключи и вход оный: “Исходы мои исходы живота…”[259] “И внійдет, и изыйдет, и пажить обрящет”[260]. “На камень вознесл мя еси”[261]. Кефа же гречески гласит – петра[262], полски – скалы[263]. В силу сію Павел: “Сице гоните, да постигните”[264]. Тут почила Ноева голубица оная: “Кто даст мнѣ крилы…”[265] Сіе-то есть новая земля не мертвых, но живых людей[266]. Я, ублажая вас новым годом, желаю отцу со сыном достигнуть сея блаженныя страны со оными насельниками: “Блаженны кротціи, яко тіи наслѣдят землю”[267]. Я, издали взирая на сію землю, гавань, гарец, или герец[268], очима вѣры[269], как зрительною трубою, что на обсерваторіях астрономских, всѣ мои обуреванія и горести сим позорищем услаждаю, воспѣвая пѣснь Аввакумову: “На стражѣ моей стану и взыйду на камень”[270]. “На Сіон-гору взыйдет, благовѣтствуя” (Іеремія)[271]. И пребывая Вас, любезнаго моего благодетеля, искренним слугою,

Гр[игорій] Сковорода.

Стефану Никитичу Курдюмову,
в Харьковѣ.

111

До Григорія Івановича Ковалинського[272]

[У Таганрог]

Гусинка. 1785-го года, маіа 2-го дня.

Любезный друже Григорій Иванович!

Salám alíкюм[273]!

Пишу к тебѣ, радуяся! А чем же? Не богатством мірским, ни чином его, но Богом, но святым путем жизни моея, *любящими* Бога, а с Ним и мене, друзьями, от них же во-первых ты еси. Скажи мнѣ, когда увидишь мене, сирѣчь болвана моего? Пресмыкаешися от юга на сѣвер и от сѣвера на юг: нас же минаеши! Не мыслиши: яко друг вѣрен есть то верховное богатство[274]. Моляся, молю тебе: не вѣрь міру! Что не вѣрнѣе моря? Ах, мір есть море. Он встрѣчая, смѣется и *льстит*, уловив же, терзает, аки тигр. Ах, хранися когтей его! Воззри: кого он не погубил? Увы мнѣ[275], сыне мой, хранися[276]! Аще богатство течет, разумѣй, яко то удица его, сладостью обвитая. Аще Павел не *лжет*, – почто забыл еси, яко корень всему злу СРЕБРОЛЮБІЕ[277]? Воззри на птицы и на звѣри: не видиши *ли*, яко уловляются ЖАДНОСТІЮ? Не *лучше ли* сухарь с водою в тишинѣ, нежели сахарь с бѣдою[278]?

Кій бѣс вам нашептал, яко богатство есть множество? Богатство есть воистину благо. Но множество есть то излишество. Излишество римски – nimium, сирѣчь: зѣльность, – разумѣй, зло, злость.

Зѣльность и скудость есть обое злость. Где же богатство? – Посредѣ. Зѣльность и скудость суть крайности; посредѣ же их, аки посреди разбойников Христос, – богатство[279].

Одесную Charibdis[280], ошуюю Scylla[281]. Посредѣ же путь мудрому Уликсу, пловущему в дражайшее отечество[282]. Обоюду моста блато: средѣ же – путь благ[283]. Горячая зона и холодная суть адскія сестры и погибельныя крайности: посредѣ же их благ есть умѣренный пояс. Разжуй! Голый есть то сѣвер. Удавляемый же 50-тьми шубами не бѣднѣе *ли* перваго? Гладный есть Scylla. Пожершій же 12-ть обѣдов со дюжиною вечерей – не страшнѣйшая *ли* есть Charibdis? Излишество есть горчайшее скудости.

Сія проклятая жажда (Auri Sacra Fames[284]) – *лихолюбіе*, *лихвоиманіе*. Излишняя зѣльность и злая излишность нарицается у премудрых sicca ebrietas, сирѣчь душевное піянство, го́рѣе телѣсного. Сих-то возбуждает Павел: “востани, спяй!”[285] – в Евангеліи же нарицается – водный труд, водяная болезнь, от которыя жена исцѣляется Христом[286], иже есть мир и мѣра наша спасительная оная[287].

Воззвах: “и се муж, и в руцѣ его у́же (цепь) земл*е*мѣрно”[288]. Зане́ уклонися ни на десно, ни на шуіе[289], – притчей.

Hydrops[290]: чем пьет, тѣм го́рѣе жаждет. Скажи, молю: может что быть го́рѣе, как пить и раздражать жажду? Умилосердися, сыне мой! Не разжигай себѣ день от дне адскія жажды. Пощади душу твою[291]. Дай покой и ослу твоему[292]. Бѣсная душа изнуряет, аки скотину, и скотскую нашу часть. Почто убѣгаеши скудости, да погрузиши себе в горшее всегубительство? Древняя притча: Ita fugias, ut ne praeter casam[293] – От бѣды убѣгай, но дома не минай[294]!

Зри! Колико люблю тебе, яко обличаю тя[295]. Сих-то другов просит себѣ Давыд от Бога: "Накажет мя правед[ник] милостію и обличит мя…"[296]

Vale, o carissime! Et senem te amantem, redamare perge, tuum.

Danielem Meingard.

Veni ad nos, si Deus volet[297]. Tunc me comitem poteris assumere domumque tuam adducere, si tibi lubet, me tuae domi aliquantum temporis exigere. Venirem ad te, – sed si domi te non invenero, quaeso tantum iter emensus, quid absente te faciam?

Est consilium mense julio te invisere cum Stephano, si Christo placidum fuerit. Sed certium esset, si ipse venires. Vale! Et Demetrium Simeonis filium (инжинерный полковник) meo nomine salutabis honorificentissime.

[Бувай здоров, о наймиліший! І твого старого, який любить тебе, продовжуй любити –

Даниїла Мейнгарда.

Прийди до нас, якщо Бог звелить. Тоді ти зможеш взяти мене супутником та й привести у свій дім, а якщо тобі сподобається, то й прихистити мене у своєму домі на якийсь час. Прибув би до тебе, – та коли не застану тебе вдома, то запитаю тільки, відмірявши таку дорогу: що ж мені робити, коли тебе немає?

Маю намір у липні місяці відвідати тебе зі Стефаном, якщо Христу буде вгодно. Та було б надійніше, якби ти сам прибув. Бувай здоров! І привітай від мого імені якнайшляхетніше Дмитра, Семенового сина (инжинерный полковник)].

NB. Пришлите вина боченок скопельского[298] или каковое вам угодно: точію было бы не врежденное. Люблю червленное, только бы ядовитыми лѣсбами не скаженное. И табаку велико папушнаго[299], зовомаго арменским. Или фиг (Ficus). Трубки доселѣ у мене важно изобилуют: не чудо ли? – Ни одной не разшиб: видите ли и охотника? – 4 года одна не сходит из чубука: черна, глиняна.

Господину моему
Григорію Ивановичу
Ковалѣнскому,
В Таган-рогъ.

112

До Івана Васильовича [Земборського][300]

[У Харків]

Из Гусинки, 1787 Года, Генваря 23 дня.

Любезный Друже, Їван Васильевич!
Дерзай и возмагай!

Что ты, друже? Зашел в тѣсные непроходности[301]. Но кто возвѣстил тебѣ, яко наг еси[302]? Конечно, вкусил уже ты от мїрскія мудрости? Требуеш от нас

утѣшенія? Право твориши[303]. Мір уязвлять только нас может, исцѣлять не может. То ли тебя мучит, что столь горько уязвитися тебѣ допустил Бог со Їерихонским Странником[304] равно? Но знай, что Человѣк всѣх скотов и звѣрей упрямѣе, и что, не наложив на него тяжких ран, не может иначе к себѣ обратить его от міра Бог, и не загремѣв страшным оным тайным громом: "Саvле! Саvле! что мя гониши[305]? Адаме! Адаме! гдѣ еси? Куда тебе чорт занес?.."[306].

Таковы-то, друже, всѣ мы есмы[307]: "Согниша раны моя от лица безумія моего"[308].

Вот какое бывает начало Спасенія нашего! Послѣ ран, милость блудному Сыну и примиреніе. А без того вѣчно бы он за мырскою со Езоповым псом[309] гонялся суетою, оставив…

Ублажаю ж вправду и поздравляю тебя Новым годом! Знай, что послѣ сих ран уродится в тебѣ новое Сердце, а прежнее твое (Сердце) никуда не годится: буйе, ветхое, пепельное, а вмѣсто сего дастся тебѣ и уже начинается сердце чистое[310], истинное и новое. Вот второе наше рожденіе! А естли правдиво сказать, то мы прежде второго рожденія никакого сердца не имѣем; и безумные нарицаются у Соломона безсердыми[311]. Удивительно, что самое нужное в Человѣкѣ коснѣе и позднѣе созидается, яко сердце есть существом Человѣческим, а без него он Чучелом и Пнем есть. Но чему же дивлюся? Не прежде ли Корабль, потом Кормило и Компас[312], иже есть Сердцем Кораблю? Куда положиш новое сердце, не создав прежде тѣлеснаго мѣха?

В сію силу Павел: "Primum Carnale, Deinde Spiritale"[313].

Воззри на орѣх! Первѣе скорлупа с наполняющим оною молочком, потом зерно, кое, распространяясь, так уничтожает молочную пустоту, как Даніилов камень, несѣченный от горы отвален[314], всю Мїра сего суету един сам исполнил. Без Зерна орѣх ничтоже есть, а без сердца человѣк. Когда слышишь сіе: "Созда Бог человѣка"[315], – разумѣй так: "Сердце чисто создал еси во мнѣ, Боже…"[316], – а без него был я доселѣ мертва и не-сущая Тварь. Когда слышишь: "Лазаре! долго ли тебѣ страдать в Земненностях мірских?[317]" – разумѣй сіе:

"Дунув, пріймите Дух свят!"[318] "Востани, спяй!"[319].

Разумѣй сіе: долго ли тебѣ валятся во блатѣ мїрских скверностей? Прійми Дух свят[320]! сирѣчь новое Сердце. "Да будет свѣт!"[321], сирѣчь Свѣтозарное и Свѣтлое Сердце. Видишь, что послѣдовавшее щастіе всегда предваряемо было тяжчайшими бѣдами, и как не бывает весна прежде прошествія стужи, так день спасенія не является человѣку, аще не предидет гнѣв Бога нашего. Злострадди убо и потерпи[322]. Се избавленіе твое при дверех[323]! Проси у Бога не плотской жизни, но свѣтозарное Сердце. Тогда будет Сампсон. Как? Так: лев, сирѣчь смерть, весь род человѣческий мучит и раздирает, а ты сего Аспида одною рукою поведеш[324]. А разодравши, не мучительный в нем страх сыщеш, но мед[325]. Да уразумѣеш, коль храбра и сильна премудрость Божія? и коль младенческая есть слабость мїрскія буія Премудрости, и коль истинна есть Истина сія:

“Змїя возмут”[326].

Вам искреннїй друг и нижайшїй Слуга

Григорїй Сковорода.

113

До Якова Михайловича [Донця-Захаржевського][327]

[У Великий Бурлук, 7 грудня] 1787 р.

Liberalissime Here!

[Найшляхетніший добродію!]

Вся Катéхеса моя состóит из 12 Чвéрток, сверх Предисло́вія[328]. Сáмая же Ея́ Эссéнчіа[329], Сог[330], тó есть Толк Десятосло́вія, занимáет Двѣ тóлько Чвéртки. Посылáю видь вам Дщерь мою по Плóти, но по Дýху Божію – Катéхезу, но с такúм Нарóком, дабы от вас отнюд никудà на Стóрону не пошлà и не окаля́ла бы внѣшнія своея Одéжды, разумѣйте, Бумáгу и Опрáвку. Она есть не Кóпіа, но сáмый Родни́к и Оригинáл, начертáнный Отцà Рукóю.

Броди́ла она дáже до Кáвказких Гор[331], и Бог еѐ сохрани́л, да сохрани́тся ж и у вас! Впрóтчем, бóлен не ѣду к вам и спѣшý совершúть мáленькій Свúток, или Кни́гочку, да не явлю́ся лжив во Обѣщáніи Дрýгам моим.

Пишúте до Михаúла[332], и от мене цѣлýйте его и еѐ[333]. Я все от него пóсланное получи́л. Еди́наго его (Человѣчески глагóлю) досéлѣ не получáю. Всѣх Подáрков миля́е Дрýжних сам Друг тому, и́же взаúмный есть Друг. Получи́л я и от вас 4 Дáры. Rependat tibi Deus, qui est omnium Pauperum Nutritor. Amén!

Tuus Servus Gr[egorius] Sartago[334].

Decémbr[i], Die Ambrosii Sancti

[Нехай віддячить тобі Бог, котрий усім бідним кормилець. Амінь!

Твій слуга Гр[игорій] Сковорода.

Грудня, у день святого Амвросія] 1787, из Гуси́нки.

114

До Степана Івановича [Тев’яшова][335]

[В Острогозьк (?), 10 червня 1788 р.]

Милосердный Господине!

Пишу к Вам про нѣкоего Бли́жняго. Сей Вѣтхозако́нник, Аве́ркій, и́щет Хлѣба, а Слух дóбрыя вáшея слáвы к вам его напрáвил. Аще Правда благослови́т и Си́ла довлѣет[336], помоги́те ему. Аще есть достоин, помоги́те ему ради его. Аще недостоин, помоги́те ему ради вас Самых. Вы видь роди́лися на то, дабы дожди́ть на Злыя и на Благія[337].

Вашего Имени

и всего благословеннаго вашего Рода Чтитель,

Стáрец Григорій Сковородà.

1788-го года, из села Гуси́нки Іюня 10-го.

115

До Григорія Івановича Ковалинського[338]

[У Таганрог]

Из Великаго Бурлу́ка, 1788-го Года. Сент[ября] 23-го дня.

*

Desideratissime mi Gregori!

Gaudium et Pax tibi a Domino DEO!

Alexius[339] scribit, te aegrotum esse. Si corpore doles, nihil est. [Si A]nimo simul, et ipsa tuâ causâ, doleo. Hic est pessimus Mo[rbus] Animo dolere. Utinam Christus sanit tibi morbum! magis autem Animi. Disce paulatim recedere a mundo. Sic minues Curas, deinde Animi et Corporis dolores. An nescis: duas esse Hominis Partes, sive naturas: Dominum et Servum, Spiritum et Carnem, Cor et Corpus? Quorsum hoc? Ut intelligas: in tantum concedendum esse Carni, quantum necessitas jubet; non vero, quantum cupit Carnis Serva Voluntas. Sin, non necessitati Carnis concedis, sed voluntati Eius indulges, nunquam laetus vives. Quare? quia Domino ejus detrahis, quidquid Superfluum Carni Concedis. Sic irascitur tibi tuus Frater et Carnis Dominus: Quis ille? Spiritus. Porro, Fraterna hac Concordiâ ruptâ, nemo unquam suaviter vixit. Nam Se-ipso esse contentum, id est, habere beatissimam illam quam Timotheo suo tantopere commendat Paulus Αὐτάρκειαν (Глава 6. С[ти]х 6[340]), nihil aliud est, quam frui Fraterna illa Pace, sive Concordiâ, Nimirum hoc illud est: "Аще серд[це] н[аше] не осуждает нас, дерзновеніе и́мамы у Бога" ([I] Іоанн[а], гл[ава] 3-я)[341]. In Graeco: οὐ καταγινώσκῃ[342]. Hanc, o carissime, unicam et beatissimam tibi Pacem precatus, commendo te, et totam tuam Familiam Christo:

"Иже есть Мир наш, ами́нь!"[343]

Unus eorum, qui tibi bene volunt:

Senex Gregorius Skoworoda[344].

Приклони́ мало У́хо твое[345] и воньми́ прошенію моему́. Призри́ на Письмодавицу сію Оком Благоутробным, обѣщающим хотя ма́лую Помощ житейским Ея Не́мощам. Вѣм тя, рожде́ннаго дожди́ть на Злы́я и Благія[346].

Милостивому Государю
Григорію Ива́новичу Ковалѣнскому,
в Таган-рогѣ.

*

[Из Великаго Бурлу́ка, 1788-го Года. Сент[ября] 23-го дня].

Найжаданіший для мене Григорію!

Радість і мир тобі від Господа Бога!

Олексій пише, що ти хворий. Якщо ти хворієш тілом, то це нічого. Якщо ж водночас і духом, та ще й із твоєї власної причини, то я теж уболіваю. Бо це найприкріша хвороба – хворіти духом. Нехай Христос вилікує твою хворобу, а надто дух. Привчайся помалу відходити від світу. Таким чином ти зменшиш турботи, а далі – болі духу та тіла. Хіба ти не знаєш, що є дві

частини або природи в людині: пан і слуга, дух і плоть, серце й тіло. Для чого я це кажу? Щоб ти збагнув, що тілу треба поступатись настільки, наскільки цього вимагає необхідність, а не настільки, наскільки цього бажає слуга плоті – хотіння. Коли ж ти замість того, щоб уступати плоті тільки необхідне, будеш догоджати її примхам, то ти ніколи не станеш жити весело. Чому? Бо коли ти уступаєш плоті щось зайве, то принижуєш її пана. Тоді на тебе гнівається твій брат, пан плоті. Хто він такий? Дух. Далі, ніколи не жив приємно той, хто розірвав оцю братню злагоду. Бо користуватись цим братнім миром або злагодою – значить бути задоволеним самим собою, тобто мати оту найблаженнішу *самодостатність*, яку так радить Тимофієві апостол Павло (Глава 6. С[ти]х 6). Мабуть, це є оте: ["Аще серд[це] н[аше] не осуждает нас, дерзновеніе и́мамы у Бога" (Іоанн[а], гл[ава] 3-я)]. По-грецьки: οὐ καταγινώσκῃ [не винуватить].

Бажаю тобі, найдорожчий, цього єдиного та найблаженнішого миру. Доручаю тебе й усю твою родину Христові:

["Иже есть Мир наш, ами́нь!"].

Один із тих, хто бажає тобі добра –

Старець Григорій Сковорода.

[Приклони́ мало У́хо твое и воньми́ прошенію моему́. Призри́ на Письмодавицу сію Оком Благоутробным, обѣщающим хотя ма́лую Помощ житейским Ея Не́мощам. Вѣм тя, рожде́ннаго дожди́ть на Злы́я и Благія.

Милостивому Государю
Григорію Ива́новичу Ковалѣнскому,
в Таган-рогѣ].

116

До Олексія [Степановича Базилевича][347]

З Великого Бурлука [в Таганрог], 23 вересня [1788 р.]

Dilecte mi Alexi!

Pax tibi!

Non multis ad te scribo, quia te expecto. Obruisti me tuis Epistolis. At ego te осыпаю Благодареніем. Sed quando venies? Ad Calendas Graecas[348]? At enim Graeci[349] Calendas non habent. Бурлу́ки от Гусинки circiter […] verstas[350]. Hic nunc diversor. Ne scandalizet te, quod ἀστατέω. Quid sonat ἀστατέω quaere e Gregorio[351]. Ille est quidem Greculus, qui in Nasum cantillat hoc:

Πᾶς, ὁ οὐκ Ελλιν, Βάρβαρος ἐστὶ[352].

Valete, o carissima mihi in Domino Capita! et gaudete!

Daniel Meingard[353].

*

Любий мій Олексію!

Мир тобі!

Пишу до тебе коротко, бо чекаю на тебе. Ти закидав мене своїми листами, а я тебе [осыпаю Благодареніем]. Але [коли] ти прибудеш? На

грецькі календи? Так у греків же немає календ. [Бурлу́ки от Гусинки] приблизно […] верст. Тут я тепер перебуваю. Не дивуйся, що я ἀστατέω [мандрую]. Що означає ἀστατέω, спитай у Григорія. Він же грек, що співає собі під ніс: *Всяк, хто не* Еллин, *той варвар*.

Будьте здорові, найдорожчі мені в Господі особи, і радійте!

Даниїл Мейнгард.

117

До Єгора Єгоровича [Урюпіна][354]

[У Харків]

Из Вел[икаго] Бурлука, 1790 года, Іюня 10 дня

Возлюбленный друже!

Георгій Георгіевич!

Мир серцу твоему и дому[355]!

Благодарю Богу и тебѣ, друже, за твое мнѣ страннопріимство. Седмицу у тебе почил Старец Сковорода, аки в матернем домѣ. Да воздаст же тебѣ той, иже на свой щет пріемлет все даемое нищим! Я вашим вином не только в дорогѣ, но и в дому ползовался! Прошу покорнѣйше отдать низенькій поклон Господину Петру Ѳедоровичу[356], Аптекарю, и показать на оборотѣ вашего письма мои строки Латинскія! Артему Дороѳеевичу[357] и Рощину с товарищем усердное мое почтеніе. Такожде и Стефану Никитичу Господину Курдюмову[358], и всему его дому, а я пребуду,

Возлюбленный друже,
Вам искренним другом
и Покорнѣйшим слугою.
Старец Григорій Варсава Сковорода.

118

До Петра [Федоровича Пискунівського][359]

[З Великого Бурлука в Харків, 10 червня 1790 р.]

Carissime amice Petre!

Nisi simplicitatem et candorem animi tui nossem, equidem nunquam te interpellassem, nec tibi facesserem molestiam. Nunc cum Socrate dico illud vetus proverbium:

“Novi Simonem et Simon me”[360].

Mitte, sodes, saltem unicum fasciculum centaurei majoris, sive cardui benedicti[361]. Macerabimus aut vino aut sikera! Gratissimum ac utilissimum nobis feceris, si miseris. Vale!

Debitor tuae amicitiae,

et Beta tuorum amicorum.

Senior Gregor[ius] Bar-Sabà Skoworodà.

*

Найдорожчий друже Петре!

Коли б я не знав щирості й простоти твого духа, то я б ніколи не звернувся до тебе й не турбував би тебе! Тепер разом із Сократом висловлю оту стару приказку:

"Я знаю Симона і Симон мене".

Пришли мені, будь ласка, хоч один пучок золототисячника або Бенедиктової трави. Настоїмо його на вині або на сикері. Коли пришлеш, зробиш нам дуже велику послугу. Прощай!

Вдячний за твою дружбу

і другорядний серед твоїх друзів.

Старець Григор[ій] Вар-Сава Сковорода.

119

До Єгора Єгоровича [Урюпіна][362]

[У Харків]

Из Вел[икаго] Бурлука, 1790 года, Іюля 2 дня

Любезный друже!

Георгій Георгіевич!

Да будет мир тебѣ и дому твоему!

Не забывай, друже, что нынѣ течет первая четверть небесныя луны Августа. Разумѣй, яже глаголю: "Даждь премудрому повод, и премудрѣйшій будет"[363]. Скушай Римскую сію пословицу: Боязливого сына мати не рыдает[364]! Не дрѣмай! Жизнь наша есть то море. "Блюдите, како опасно ходите!" (к Ефесеем)[365]. Господь да сохранит[366] правая теченія твоя! Тако плови, да достигнеши в гавань благоумащенныя старости оныя: "Вѣнец хвалы старость!.."[367] А кое то есть масло, умащающее щасливую старость?.. Кій Вѣнец? Послушай! "Помаза нас Бог духом…"[368] Давид же: "Елеем радости помазал еси его"[369]. А Вѣнец ражжует тебѣ Исаія: "Веселіе вѣчное над главою их!"[370] Ах! что лучше возможет усладити старость, как Божіе сіе масло? Вот тебѣ масло: "Добрая слава (пословица) лучше мягкаго пирога!"[371]

Не думай же, друже, что добрая слава есть то же, что пустозвонкій мырскій газет, гремящій по улицам о тѣлесной твоей премудрости, о силѣ и богатствѣ[372]. "Да не хвалится премудрый премудростію своею!.."[373] От сего елея утекает Давид! "Елей же грѣшнаго да не намастит главы моея"[374]. Сим елеем мажутся нечестивіи. Они украшают стѣны и тѣлеса, а не сердца своя. А вот они суть! "О лицемѣре! Омый прежде внутренность твоея скляницы"[375]. На, вот же тебѣ и истинный, сердца украшающій елей и питающій! "Назнамѣнался (напечатлѣлся на сердцѣ нашем) свѣт лица твоего"[376]. "Дал еси веселіе в сердцѣ моем. От плода пшеницы, вина и елея"[377] и протч[ая]. Сирѣчь "разбогатѣли, де, мы в богатствѣ, украшающем и питающем сердце"[378]. Умѣй же различить ложную славу от истинныя, якоже воровску

монету, и будеши блаженный оный, Христом похваляемый купец: “Подобное есть царствіе Божіе человѣку купцу”[379] и протч[ая]. Он над все свое имѣніе предпочел дражайшій нѣкій маргарит, хоть тратою всего, только бы достать оный[380]. А кій той толь странный и чудный маргарит? Вот ОН! “Заповѣдь Господня свѣтлая…”[381] “Страх Господень чист!..”[382] “Судьбы Господни оправданны… вожделѣнны паче злата”[383] и протч[ая].

Вот ОН! “Благ мнѣ закон уст твоих паче тысящ злата и сребра”[384].

Вот ОН! “На пути свидѣній твоих насладихся, яко во всяком богатствѣ”[385].

Вот ОН! “Видѣх неразумѣвающія и истаях”[386], яко Маргарита не достигли.

Вот ОН! “Открый очи моя и уразумѣю цѣну его!”[387]

Вот ОН! “Пришлец аз есмь на землѣ: не скрый от мене…”[388]

Вот ОН! “Слава добрая утучняет кости…” (Соломон)[389].

Вот ОН! “Слава велія послѣдовати Богу…” (Сын Сирахов)[390].

“Прильпе сердце мое по тебѣ…”[391] “Во вѣки не забуду оправданій твоих”[392]. Ей! Лучше гол, да прав[393], нежели богатый беззаконник. “Не убоюся от обнажающих тѣло, души же обнажить не могущих”[394]. Аминь!

Любезный Друже!

Ваш истиннаго добра желатель и всепокорнѣйшій слуга, Старец Григ[орій] Вар-сава Сковорода.

Пришлите мнѣ ножик с печаткою. Великою печатью не кстати и не люблю моих писем печатать! Люблю печататься еленем. Уворовано моего еленя тогда, когда я у вас в Харьковѣ пировал и буянил. Достойно!

Боченочки оба отсылаются: Ваш и Дубравина. И сей двоицѣ отдайте от меня низенькій поклон и Господину Прокопію Семеновичу.

120

До Івана Івановича Єрмолова[395]

[З Гусинської пустині] в Харків, [друга половина вересня 1791 р.]

Милостивый Государь Иван Иванович!

Бога ради постарайтесь о Шубкѣ Ярославской. Зима идет, а старость давно уже пришла. Надобно для нея теплѣе и легче, да сія ж Купля и по нищенскому моему капиталу. О деньгах не опасайтесь. Будь вам Свидѣтель сія записка. Если ж умру, тогда пріятели не допустят бранить меня, мертвеца, заплатив за мене должок, который один только и есть. Не можно ль вам к Покрову в Харков? Боже мой! Коликой я дурак, забочусь о Шубьонкѣ, будто бы обитает в ней со вшами блаженство! Довольно было напомянуть. Так-то мы, любезный Пріятель, малодушны, в тѣлесных надобностях попечителны и проворны. Но не Щасливѣе ли примирившаяся с Господем Совѣсть в худенкой для зимы Шубкѣ, неж беззаконниково Сердце, хотя его тѣло одѣваемо было соболями? Нѣт мучителнѣе, как болѣть мыслями, мучитись

сердцем, зябнуть душею от холодного скрежета и безкуражного отчаянія. О, когда б мы сего Морозу хоть впол боялись! Внутренное утѣшеніе, раждаемое от Совѣсти мирной, толь силное, что средѣ тяжких досад тѣлесных не угасая, доказует Истину[396] слова сего: "Не убойтеся от убивающых тѣло…"[397] Все тое убивает, что вредит и досаждает. Я думаю, что если Кто весел, то и в болѣзни здоров. Не всяк по тѣлу здоров весело живет. Так видно, что иное дѣло Здоровя и другая рѣч – веселіе Душы. Если ж здоров иногда живет без веселія, то для чего нелзя жить душевному веселію без крѣпости тѣла? Ах! не сливаймо самих нас в одно Тождество! Одно в нас тѣло, а Душа – другое дѣло. Пусть бренное тѣло, как родилось на то, так и болит, но душа да радуется, что по оному мы тлѣем, но по душѣ обновляемся[398]. Тѣлом мы ничто, но душею Чтось-Нѣчтось, да еще и великое. Она во вѣки с нами, и мы с нею и в ней.

Видиш […][399]

Милостивому государю
Ивану Ивановичу Ермолову.

121
[*До Наемана Петровича*][400]

З Гусинки [в Бабаї?], 6 грудня 1792 р.

Любезный Израилтянин! Мир ти[401]!

Дерзай! Не бойся! Не умреш, но жив будеш[402]. Протчіи суть мертвецы. Но он наш же Бог Авраамль нѣсть Бог мертвых, но Бог жывых[403]! А какова есть жизнь наша, такова и дружба наша. Она нѣсть основана на оной притчѣ: Когда есть пирожок, тогда есть и дружок[404]. И похваляюся с Павлом: "Вас ищу"[405] не я же вас израилтянски люблю[406]. А мати их. Ни сія есть истинна, т. е. вѣчная дружба, истинная жизнь, а правдивая дружба не умирает. Она в Бозѣ, а Бог вездѣ и всегда.

О несчастныи, кто, минуя сей источник, чает сыскать себѣ кое-либо благо. Все, кромѣ сего отца святаго, в [sic!] мертвое есть жизнь и богатство. А как сам Он невидимий есть, так паче наше благо есть невидимое. По оной притчѣ: Наше добро ни в огнѣ не горит, ни в водѣ не тонет[407].

Мало пишу, надѣясь отсель часто к вам писать. Да разрѣшится молчаніе наше отсель…[408] Аминь.

Цѣлуйте от меня вся наши други. Всѣх вас предаю Господу.

Старец, учитель закона Божія Григорій Вар-Сава Сковорода.

Что значит Варсава.

ВАР еврейски СЫН. САВА сирски МИР. Итак, ВАР ИОНА – сын голубицы; ВАР САВА – сын МИРА, т. е. сын Савы[409].

[Из] Гусинки, 1792 Года,
Декабря 6-го Дня, Николая Чудотворца.

До різних осіб

[До Іоїля]

Цей лист був уперше надрукований (щоправда, розірвано на дві частини: поезію та прикінцеві рядки грецькою мовою) у харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 88).

[1] Ієромонах Іоїль – приятель Сковороди; у 1753–1755 рр. був викладачем поетики в Переяславському колегіумі, потім кафедральним писарем переяславської консисторії.
[2] Це – перша пісня циклу «Сад божественных пѣсней», без перших двох строф та з інакшою розбивкою на рядки.
[3] В автографі рукою автора закреслено рядок: "Тебѣ жить только мог".
[4] Переклад Леоніда Ушкалова.

До Гервасія [Якубовича]

Це – один з найраніших листів Сковороди. Подаємо за автографом, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 66–67).

[5] Гервасій Якубович – один із приятелів Сковороди. Див. прим. 138 до циклу «Сад божественных пѣсней».
[6] Див. прим. 62 до притчі «Благодарный Еродій».
[7] Далі йде розчерк Сковороди.
[8] Це – варіант двадцять п'ятої пісні циклу «Сад божественных пѣсней», з інакшою розбивкою на рядки та численними дрібними розбіжностями.
[9] Ці віршовані рядки Сковорода перегодом подасть в одному зі своїх листів до Михайла Ковалинського (див. лист № 58).

До Кирила [Федора Ляшевецького]

Цей лист був уперше надрукований у харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 54–55). Подаємо за автографом.

[10] Кирило [Федір Ляшевецький] (пом. 1770 р.) – вихованець Києво-Могилянської академії, після закінчення якої був призначений на посаду наставника в Троїце-Сергієву семінарію. Потім був тут професором і ректором. 6 серпня 1758 р. Кирило був хіротонізований на єпископа воронізького, а в 1761 р. став єпископом чернігівським. Кирило Ляшевецький був одним з найосвіченіших ієрархів православної Церкви, мав прекрасну бібліотеку, писав художні твори (саме він, на думку Варвари Адріанової-Перетц, є автором діалогу «Стихи по вопросам и отвѣтам сложенныя, от двоих учеников пред великою монархинею сказованныя» [*Адрианова-Перетц В. П.* Новые материалы из истории русского школьного театра XVIII в. // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы АН СССР. – Ленинград, 1940. – Т. 4. – С. 212]).
[11] Сарданапал – останній ассирійський цар. Письменники старої України вживали це ім'я як прозивне. Див., наприклад, в Інокентія Гізеля: "Чревоугодници Сарданапалми на-

рицаются, имже бог чрево…" [*Гізель І.* Мир с Богом человѣку. – Київ, 1669. – С. 265]. Зрештою, така традиція – дуже давня. Варто пригадати хоч би «Апологію» Юстина Мученика (II, 7) [див.: Святого Иустина Апология II // Ранние отцы Церкви: Антология. – Брюссель, 1988. – С. 352]. Згідно з Плутархом, епітафія Сарданапала звучить так: "Їж, пий, насолоджуйся любов'ю. Все решта – ніщо" [*Плутарх*. Моралии. Об удаче или доблести Александра Великого // Вестник древней истории. – 1980. – № 1. – С. 238].

[12] Сковорода має тут на думці притчу про гостей весільних (див.: Євангелія від св. Матвія 22: 1–14).

[13] Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 8.

[14] Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 12.

[15] Слова Проперція: "In magnis et voluisse sat est" – Сковорода міг узяти з «Адагій» Еразма Роттердамського (II. 8. 55).

[16] Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 10.

[17] Старі українські богослови наполягали на тому, що історію Христового життя треба розуміти буквально з огляду на те, що її чільні епізоди цілком зрозумілі. "Кто бо не разумѣет проповѣдуемых дѣяній и чудес Христовых, – риторично запитував, наприклад, Дмитро Туптало, – от Дѣвы в Виѳлиемѣ родися, пеленами повит и во яслѣх положен бысть. Ангелы воспѣша, пастыри єму поклонишася, звѣзда над ним ста, царіе с дары пріидоша…" [*Туптало Д.* Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 305 (зв.)].

[18] Сковорода нехтує тут традиційною богословською пересторогою, згідно з якою в жодному разі не можна "Воплощеніе Христово, и страданіе и вся преславная єго дѣянія и чудеса не в дѣло, но в притчу вмѣняти" [*Туптало Д.* Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. – Київ, 1748. – Арк. 303 (зв.)–304; див. про це: *Ушкалов Л.* Theologia exegetica // *Ушкалов Л.* Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. – Харків, 2001. – С. 109–137].

[19] Послання св. ап. Павла до римлян 11: 34.

[20] Гай Луцілій Молодший (*Gajus Lucilius Junior*) – приятель Сенеки, адресат його листів та деяких трактатів, поет і філософ, здогадний автор поеми «Aetna».

[21] У Сенеки далі: *vero*.

[22] *Seneca*. Ad Lucilium epistularum moralium, XLI, 1–2.

[23] Сковорода має на думці слова св. ап. Павла: "Я знаю чоловіка в Христі, що він чотирнадцять років тому – чи в тілі, не знаю, чи без тіла, не знаю, знає Бог – був узятий до третього неба" (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2). В апокрифічному «Заповіті дванадцяти патріархів» та в «Книзі Єноха» сказано, що небо має сім сфер, а на третьому небі перебуває рай. Пор. коментар Касіяна Саковича до цитованих слів св. ап. Павла: "…св. Павло… це піднесення до третього неба називає раєм" [*Сакович К.* Трактат про душу // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 498].

[24] Стариця – село за 39 верст від Білгорода (зараз – Вовчанського р-ну Харківської обл.)

[25] *Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 141–142.

До Федора Жебокрицького

Автограф цього листа зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 105). Уперше опублікований у харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

[26] Федір Жебокрицький – приятель Сковороди, докладніших відомостей про якого немає.
[27] Очевидно, Сковорода має на думці закінчення сатири Горація I, 9: “Чорне сонце для мене, / Видно, зійшло того дня! Утік нечестивий, лишивши, / Друга свого під ножем! Та тут позивач випадково / Нас перейняв. ‘Ти, поганче, куди?’ – закричав. А до мене: / ‘Будеш за свідка?’ А я уже й вухо йому підставляю. / Силою гонить базіку на суд. Людей назбиралось!.. / Крик, метушня… Ось так Аполлон мене вирвав од смерті!” [*Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 149].
[28] Ідеться, очевидно, про Григорія Ковалинського.
[29] Сковорода має на думці Перше послання св. ап. Павла до коринтян 9: 24. Пор.: “Nescitis quod hi, qui in stadio currunt, omnes quidem currunt, sed unus accipit brabium? Sic currite, ut comprehendatis”. У перекладі Івана Огієнка: “Хіба ви не знаєте, що ті, хто на перегонах біжить, усі біжать, але нагороду приймає один? Біжіть так, щоб одержали ви!”.
[30] Кінець слова втрачено через дефект рукопису.
[31] Кінець слова втрачено через дефект рукопису.
[32] Сковорода має на думці слова: “…Царство Небесне здобувається силою…” (Євангелія від св. Матвія 11: 12). Тим часом мотив “дівочої незайманості” міг бути навіяний «Домашніми бесідами» Еразма Роттердамського. Пор.: “І вам, чоловікам, а не нам, жінкам, личить просити дозволу на нього [шлюб]. Дівчата раді схопленню і насильству, інколи навіть тоді, коли вони палко кохають” [*Еразм Роттердамський*. Похвала глупоті. Домашні бесіди / Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. – Київ, 1993. – С. 140].
[33] Під “царем” Сковорода має на думці Христа.
[34] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до римлян 11: 33. Пор.: **ѡ, глубина̀ бога́тства ѝ прему́дрости ѝ ра́зума бж҃ïа!**
[35] Рукопис пошкоджено.

До Василя Максимовича

Автограф цього листа зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 123–126). Уперше опублікований у харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

[36] Василь Максимович – приятель Сковороди, докладніших відомостей про якого немає.
[37] Згідно з еклезіологічними настановами, єретик не належить до Церкви, оскільки він не визнає справжніх засад віри [див., наприклад: *Dubowicz J*. Hierarchia, abo O Zwierchności w Cerkwi Bożey. – Lwów, 1644. – S. 8–9; *Могила П*. Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 142 (друга пагін.)]. Зважаючи на тезу про існування “християнства до Христа”, старі українські богослови могли зараховувати до лав єретиків не лише, припустімо, Орігена чи Пелагія, але також Демокріта, Епікура, Кратеса, Платона, Піфагора, Ксенофана, Зенона та інших стародавніх філософів [див.: *Galatowski I*. Alphabetum rozmaitym heretykom niewiernym. – Chernihów, 1681. – S. 52, 63–64, 126, 292, 295, 305, 330, 354; див. про це: *Біда К*. Іоаннікій Галятовський і його «Ключ разумѣнія». – Рим, 1975. – С. XXII].
[38] Очевидно, Сковорода має на думці слова на взір: **заградѝшасѧ ѹ̑стъ̀ глаго́лющихъ непра́вѣднѧ** (Книга Псалмів 62 (63): 12).
[39] Фразу **нєзло́бивїи ѝ пра́вїи** взято з Книги Псалмів 24 (25): 21.
[40] Далі йде розчерк Сковороди.

[41] Цю тезу можна тлумачити як вияв маніхейської настанови, для якої характерне визнання онтологічного статусу зла [див.: *Ігор Ісіченко*, *архиєп*. Загальна церковна історія. – Харків, 2001. – С. 140].

[42] Максим Святий (Сповідник) (гр. *Μάξιμος Ὁμολογητής*, лат. *Maximus Confessor*) (580–662 рр.) – один із найавторитетніших візантійських богословів, улюблений письменник Сковороди. Наш філософ спирався на авторитет Максима, коли мова заходила про "обоження", "нерівну рівність" (Максим Сповідник, так само, як Оріген, ілюстрував цю думку неоднаковим впливом сонця на ті чи ті речовини: "Бруд твердне від сонця, а віск – м'якне"), про символічне тлумачення Святого Письма тощо. Але, певно, найцікавішими є покликання Сковороди на Максима Сповідника в ході розгляду тісно пов'язаних між собою питань про "дві волі" в людині, про "світ-театр", про "меонічну" (від гр. *μή ὄν* – 'ніщота') природу зла й теодицею в листі до Василя Максимовича.

[43] Думка про онтологічну незакоріненість зла звучить у Максима Сповідника так: "…Зло не було й не буде самостійно існуючим за власною природою, адже воно не має (для себе) у сущому жодної сутності, або природи, або самостійної іпостасі, або сили, або дії, не є ані якістю, ані кількістю, ані стосунком, ані місцем, ані часом, ані становищем, ані дією, ані рухом, ані володінням, ані пасивністю, так, щоб за природою споглядалося в чомусь сущому, і зовсім не існує у всьому цьому за природним засвоєнням, воно не є ані початком, ані серединою, ані кінцем, але – щоб сказати, охоплюючи все у визначенні, – зло є недостатністю діяльності притаманних природі сил стосовно (їхньої) мети і, власне, нічим іншим" [*Максим Исповедник*. Творения. – Москва, 1994. – Кн. 2: Вопросоответы к Фалассию. Ч. 1. Вопросы I–LV. – С. 26]. Іншого разу він писав таке: "Де розум не владарює, там зазвичай присутня влада чуттєвого, з котрою певним чином поєднана сила гріха, що за допомогою насолоди веде душу до бажань спорідненої з нею плоті, наслідком чого душа, взявши на себе, ніби природну їй справу, пристрасну й сластолюбну турботу про плоть, відвертає себе від справжнього природного життя та схиляє до творення зла, яке не має самостійного існування" [*Максим Исповедник*. Умозрительные и деятельные главы, выдбанные из семисот глав греческого Добротолюбия // Добротолюбие. – Москва, 1889. – Т. 3. – С. 273–274; див. про це: *Ушкалов Л.*, *Марченко О.* Нариси з філософії Григорія Сковороди. – Харків, 1993. – С. 29–53]. Думка про "меонічну" природу зла характерна також для інших святих отців, услід за якими її розробляли й старі українські богослови. Наприклад, Кирило Ставровецький, покликаючись на Діонісія Ареопагітського, писав: "…по великому Деонисію, Бог нѣ єдиного зла не сотвори, но злоба нѣ з Бога, ни в Бозѣ, но внѣ Бога, злоба єст внѣ бытіа, безобразна, тѣмже и непостоянна, но премѣнна, превротна…" [*Транквіліон-Ставровецький К.* Євангеліє учителноє. – Рахманів, 1619. – Арк. 225].

[44] Переінакшення добра на зло старі українські богослови, так само, як і Сковорода, могли подавати у формі яскравих "прикладів": "Подобнѣ нѣчто имѣется, якоже когда кто вержет вещь якую, которая, улучивши другую вещь, отбивается от тоя и далѣє летит. Якоже бо в случаи том летѣніє вещи имѣєт причину началнѣйшую, вергшаго туюж вещь, хотя то, же криво летит, не от началнѣйшія уже причины, но от тоя вещи, о которую отбивається, бываєт, так подобнѣ дѣла и справы наши от Бога и от нас имѣют причину свою" [Начатки догмато-нравоучителнаго богословія. – Почаїв, 1770. – С. 204]. А перегодом Володимир Соловйов у своїх «Читаннях про Боголюдство» (IX) стверджував: "Той світ, який, по слову апостола, увесь у злі лежить, не є якимось новим, безумовно окремим від світу божественного, складений із власних посутніх елементів, це є тільки інакший, неналежний взаємний стосунок тих самих елементів, які утворюють і буття світу божественного"

[*Соловьев В. С.* Сочинения: В 2 т. – Москва, 1989. – Т. 2. – С. 123–124]. "'Все в особистості на своєму місці', – писав також Павло Флоренський, – 'усе в ній буває за чином' – це означає: вся її життє-діяльність відбувається згідно з даним їй Божим законом, а не інакше; це означає, що й сама вона, малий світ, посідає у світі, – великому світі, – саме те місце, яке їй споконвіку призначене, – не збочує зі шляху, даного їй і такого, що найшвидше веде до Царства Небесного. У 'буванні всього за чином' полягає і краса творива, і його добро та істина. Навпаки, відхід від чину – це і потворність, і зло, і неправда. *Все* прекрасне, і добре, і істинне, але – коли 'за чином'; *все* потворне, зле й неправдиве, – коли *само*-чинне, *само*-вільне, *само*-управне, 'по-своєму'. Гріх – це і є 'по-своєму', а Сатана – 'По-своєму'" [*Флоренский П. А.* Столп и утверждение Истины (I). – Москва, 1990. – С. 177; див. про це: *Ушкалов Л.*, *Марченко О.* Нариси з філософії Григорія Сковороди. – Харків, 1993. – С. 52; *Марченко О. В.* Григорий Сковорода и русская философская мысль XIX–XX вв.: Исследования и материалы. – Москва, 2007. – Ч. I. – С. 151–152].

[45] Дуже поширене порівняння життя зі сценою походить із грецької філософії. Наприклад, його можна знайти в Арістона, який, як свідчить Діоген Лаерцій (VII, 160), казав: "Мудрець має бути схожий на доброго актора, котрий може одягти маску і Агамемнона, і Терсіта й обох їх вдало зіграти" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 317]. Українські письменники часів бароко не раз зверталися до образу "божественної комедії". Наприклад, у почаївській книзі «Съмя слова Божія» сказано: "мы на сем свѣтѣ так имѣємся, як тіи, що комедію выправляют. Паки они ту комедію выправляют, различніи особы показуют, то єст иншій показует на себѣ особу короля, иншій князя, иншій слугу, иншій жебрака. А як скончают комедію свою, тогда всѣ себѣ равны покажутся. Так и мы на сем свѣтѣ в розных зостаєм состояніях и урядах, єдни от нас имут уряды вышніи, другіи нижніи, иншіи велми пониженіи, а всѣ єдному Богу в житіи нашем служим, когда же пріидет конец вѣка, тогда всѣ равны покажемся. И яко тых, що комедію выправляли, не за тоє похваляют, що кто был царем, кто велможею, князем, но за тоє токмо хвалят, що кто красно добре особу свою удавал, так и на Страшном Судѣ не за достоинство и уряды нынѣшніи будет Бог платити, но за дѣла и за заслуги добрыи в тых урядах" [Съмя слова Божія. – Почаїв, 1772. – С. 65–66; пор.: *Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 126 (зв.)–127 (друга пагін.); докладніше див.: *Ушкалов Л.* Григорій Сковорода і антична культура. – Харків, 1997. – С. 41–53].

[46] Тобто характер людини, що його старі українські богослови могли окреслювати, зокрема, так: характер – це "вещь невидимая, влѣянная в душу от Бога и з неи на вѣки не змазанная" [Поученіє о святых тайнах. – Унів, 1745. – Арк. 2 (зв.)].

[47] Мабуть, Сковорода в такий спосіб тлумачить стару богословську тезу, згідно з якою Господь Бог "чинит нас причастниками Божіяго єстества своєго чрез дар всыновленія, то єсть начинает быти в нас началом житія надприроднаго, вышшеестественнаго, вытискает в душѣ нашей образ свой чрез пребываніе своє в нас и творит нас тем самым членами Тѣла Христова" [Начатки догмато-нравоучителнаго богословія. – Почаїв, 1770. – С. 104–105].

[48] Пор.: "Не поп, не мичся в ризи" [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 238]; "Коли сь не піп, не вбирай ся в ризи" [*Франко*, № 20341]; "Когда не поп, так и не мыкайся в ризы!" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 623].

[49] Пор.: "Коли-сь не гриб, не лізь у кіш"; "Ко-сь сі обібрав за гриба, то лізь у козуб" [*Франко*, № 7261, 29227]; "Обібрався грибом – лізь у кіш"; "Коли ти мені муж, то будь мені

дуж; а як не гриб, то не лізь у козуб" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 291, 655].

[50] Пор. з народними приказками: "Як єден дурень кине камінь у воду, то і сто мудрих не могут найти"; "Єден дурний зопсує, сто мудрих не направит" [*Франко*, № 11093, 11206].

[51] Маніхейство – одна з найважливіших, поруч із гностицизмом та монтанізмом, ранньохристиянських єресей (часом її розглядають як самостійну релігію), яка набула найбільшого поширення у IV ст. Її засновником є Мані (бл. 215–276 рр.). Маніхейством захоплювався, наприклад, Августин, а за часів Сковороди – масони. Маніхейська аскетика передбачала утримання від м'яса, риби, вина, молока й статевих стосунків [див.: *Соловьев В.* Манихейство // Философский словарь Владимира Соловьева. – Ростов-на-Дону, 1997. – С. 269–274; *Ігор Ісіченко, архиєп.* Загальна церковна історія. – Харків, 2001. – С. 140].

[52] Далі в автографі рукою Сковороди закреслено слово: *налил.*

[53] Феофан Прокопович пояснював слово "человъконенавидцы" так: "…суть нѣцыи… или тайным бѣсом льстиміи, или меланколіею помрачаемы, которыи таковаго нѣкоєго имѣют урода, что вся им грѣшно и скверно мнится быти, что либо увидят чудно, весело, велико и славно, аще и праведно, и правильно, и не богопротивно, напримѣр: лучше любят день ненастный, нежели ведро, лучше возрадуются вѣдомостьми скорбными, нежели добрыми, самаго счастія не любят, и не вѣм, как то о самих себѣ думают, а о прочіих так: аще кого видят здрава и в добром поведеніи, то, конечно, не свят, – хотѣли бы всѣм человѣком быти злообразным, горбатым, темным, не благополучным, и развѣ в таком состояніи любили бы их. Таковых еллины древніи нарицали місантропы, сієст человѣконенавидцы" [*Прокопович Ѳ.* Слово в недѣлю цвѣтную о власти и чести царской // Ѳеофана Прокоповича, архіепископа Великаго Новаграда и Великих Лук… слова и рѣчи. – Санкт-Петербург, 1760. – Ч. 1. – С. 241–242].

[54] Євангелія від св. Матвія 5: 44; Євангелія від св. Луки 6: 27; 6: 35.

До Йова [Базилевича]

Автограф цього листа зберігається в рукописному відділі Російської національної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна (Санкт-Петербург) (ф. Титова, № 1395). Уперше опублікований Павлом Поповим на сторінках київського часопису «Радянське літературознавство» [див.: *Попов П. М.* З листування Г. С. Сковороди // Радянське літературознавство. – 1955. – Т. 18. – С. 64]. Подаємо за автографом.

[55] Йов Базилевич із 1763 р. був ректором Харківського колегіуму [див.: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 98].

[56] Далі фрагмент тексту пошкоджено.

[57] Книга Псалмів 61 (62): 5. Пор.: **оустꙑ свои́ми благословлѧ́хѫ, ѝ се́рдцемъ свои́мъ клена́хѫ.**

[58] Лаврентій Кордет (1720–1781 рр.) став настоятелем Святогірського монастиря в 1765 р. з волі неприхильного до нього Порфирія Крайського, який був білгородським архієреєм упродовж 1763–1768 рр. До цього Кордет викладав у Харківському колегіумі поетику та риторику, з 1758-го по 1764 р. обіймав посаду префекта й викладача філософії (на цю посаду його призначив попередній білгородський єпископ Йоасаф Миткевич). Нарешті, у 1770–1775 рр. був ректором Харківського колегіуму. Як вихованець Києво-Могилянської академії, Кордет був добре освіченою людиною, гарним філософом, ритором, при-

родознавцем, педагогом [див.: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 95, 96–98].

[59] Далі фрагмент тексту пошкоджено.

[60] Далі фрагмент тексту пошкоджено.

[61] Від лат. *concordia* – ‘одностайність, злагода’.

[62] Див. прим. 182 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[63] Далі фрагмент тексту пошкоджено.

[64] Див. прим. 108 до циклу «Басни Харьковскія».

[65] Від лат. *subtilitas* – ‘тонкощі’.

[66] Очевидно, Сковорода має на думці “четверте, Сонцеве небо”, яке описав Данте в 10–14-ій піснях «Раю» [див.: *Данте Аліг'єрі*. Божественна комедія / Переклад з італійської та примітки Євгена Дроб’язка. – Київ, 1976. – С. 424–448]. Тут Данте помістив душі найкращих богословів, зокрема Томи Аквінського, Альберта Великого, Петра Ломбардського, Ісидора Севільського, Беду Достойного, Сігера Брабантського та інших. Із другого боку, Сковорода міг мати на думці й так зване “емпірейське”, тобто “вогняне”, небо, яке є “місцем перебування блаженних, хоча його існування не підтверджується жодним фізичним аргументом, і немає про це доказів в Святому Письмі”. Тим часом у Святому Письмі йдеться про “третє небо як крайнє, куди вознісся св. Павло, і тому там визнають тільки троє небес” [*Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 326]. Прокопович має на думці слова: **восхище́на бы́вша тако́ва до тре́тїѧгw нб҃сѣ** – з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.

[67] Можна припустити, що Сковорода має на думці Барбація (*Barbatius*) – персонажа діалогу Еразма Роттердамського «Дослідження віри» («Inquisitio») [див.: Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami. – Amsterdam; London; New York; Tokyo, 1972. – Ordinis I. – Т. 3. – P. 363–374], в якому Барбацій разом з Авлом (*Avlus*) ведуть розмову про апостольський Символ віри (de Symbolo Apostolorum) [див.: *Эразм Роттердамский*. Разговоры запросто / Пер. с лат. С. Маркиша. – Москва, 1969. – С. 208–220].

[68] Апеллес (гр. *Ἀπελλῆς*) (356–308 рр. до н. е.) – славетний давньогрецький майстер монументального малярства, придворний художник Олександра Македонського, а перегодом – Птолемея.

[69] Найвідомішою картиною Апеллеса була «Афродіта, що виходить з моря» (*Αφροδίτη Αναδουμένη*). Сковорода має на думці історію, описану Плінієм Старшим у «Природознавчій історії» (XXXV, 92): “Почав Апеллес на острові Кос малювати іншу Венеру з наміром створити ще кращу картину від першої. Але заздрісна смерть не дала йому змоги завершити цей твір: виконана була тільки його частина, і не знайшлося нікого, хто міг би продовжити цю роботу на підставі збережених ескізів” [Віхи в історії античної естетики: Збірник. – Київ, 1988. – С. 206–207].

Є також інший схожий сюжет, згідно з яким Апеллес почав малювати портрет Єлени Троянської, але, бувши не в змозі його завершити, залишив порожнє місце й написав на ньому: “Тут місце Єлени”. Цей сюжет був популярний в Україні за часів бароко [див., наприклад: *Arnold od swiętego Floryana*. Insignia, to iest Tryumfalne znaki przy koronacyi Nayświętszey Maryi Panny // Zbior na wybor panegiryczno kaznodzieyskich pereł honor dawno od Troycy S. na niebie, a teraz od o. ś. Benedykta XIII na ziemi, Nayświętszey Maryi P. y Matki w cudownym Iey Obrazie na ś. górze Rożancowey nad Podkamieniem… – Lwów, 1731. – S. 29].

[70] Далі йде розчерк Сковороди.

[71] Довжик – село, засноване 1650 р. (тепер: Золочівського р-ну Харківської обл.). Це село належало Петрові Андрійовичу Щербиніну. У кого мешкав тут Сковорода, – невідомо.

[До Василя Степановича Томари]

Цей лист (як свідчить супровідна примітка) Сковорода написав у Харкові 20 серпня 1772 р. На думку Леоніда Махновця, його адресовано Василеві Томарі, який на ту пору перебував у Грузії. Подаємо за списком, котрий зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 25, лист іде під № 10).

[72] Див. прим. 1 до поезії «In natalem Basilii Tomarae, pueri 12 annorum».
[73] Ідеться про діалог Ціцерона «De senectute».
[74] Сковорода має на думці слова: "Et corpora quidem exercitationum defetigatione ingravescunt, animi autem exercitando levantur" (*Cicero*. De senectute, xi, 36), які сам він переклав так: "Правда, что тѣлышко наше становится тяжелѣе, если приморить оное трудом, но душа чем больше мыслит, тем быстропарнѣе дѣлается".
[75] Пор.: **Глубоко̀ се́рдце (человѣ́къ) па́че всѣ́хъ, ѝ человѣ́къ е́сть, ѝ кто̀ позна́етъ е́го̀;** (Книга пророка Єремії 17: 9).
[76] Сковорода має на думці слова: **Но я̆коже ѡ̆стои́тъ не́бо ѡ̆ землѝ, та́кѡ ѡ̆стои́тъ пу́ть мо́й ѡ̆ пу́тій ва́шихъ, ѝ помышле́нїя ва́ша ѡ̆ мы́сли моея̀** (Книга пророка Ісаї 55: 9).
[77] У списку: "в ровѣ истничествъ" (sic!).
[78] Трохи неточна цитата з Апокаліпсису 5: 3. Пор.: **ни на нб҃сѝ, ни на землѝ.**
[79] Неточна цитата з Дій св. апостолів 4: 32. Пор.: **Наро́дъ же вѣ́ровавшемъ бѣ̀ се́рдце ѝ дꙋ́ша ѐди́на.**

До Якова Івановича Долганського

Перший лист до Якова Долганського (100-ий) подаємо за списком, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 25, лист іде під № 5), уточнюючи деякі місця за списком, що зберігається в Російській державній бібліотеці (ф. 14, № 782, лист іде під № 2), а другий (101-ий) – за автографом, який зберігається в Центральному державному історичному архіві України (ф. 221, оп. I, од. збер. 42).

[80] Яків Іванович Долганський – приятель Сковороди, художник, який мешкав у Острогозьку. У діалогах Сковороди виступає під ім'ям "Яків".
[81] Слова "диспутант, а вы не супостаты" подано за списком, який зберігається в Російській державній бібліотеці (ф. 14, № 782), замість слів "диспытуюсь, а вы не враги".
[82] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Не разꙋмѣ́ющее бо бж҃їа пра́вды ѝ свою̀ пра́вдꙋ и̑щꙋще поста́вити, пра́вдѣ бж҃їей не повинꙋ́шасѧ** (Послання св. ап. Павла до римлян 10: 3).
[83] Можливо, Сковорода має на думці слова: **ӑки пїа́нъ ѝ шꙋ́менъ паде́тъ ѝ не возмо́жетъ вста́ти, прешдолѣ́ бо на не́й беззако́нїе** (Книга пророка Ісаї 24: 20).
[84] Тобто диявол. Див. прим. 342 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».
[85] Неточна цитата з Книги Йова 1: 6. Пор.: **прїидо́ша а҃гг҃ли бж҃їи предста́ти пред҃ г҃дⷭ҇мъ, ѝ дїа́волъ прїи́де съ ни́ми.** Див. також: Книга Йова 2: 1 (пор.: **ѝ прїидо́ша а҃гг҃ли бж҃їи предста́ти пред҃ г҃дⷭ҇мъ**) та Євангелія від св. Матвія 4: 11 (пор.: **Тогда̀ ѡ̆ста́ви ѐго̀ дїа́волъ, ѝ сѐ, а҃гг҃ли приступи́ша ѝ слꙋжа́хꙋ ѐмꙋ̀**).

[86] Слова “птичку по пѣнію” подано за списком, який зберігається в Російській державній бібліотеці (ф. 14, № 782), замість слів “1000 лѣт по пѣнію птичкѣ”.
[87] Див.: *Августин*. Сповідь, 3. VI. 10.
[88] Фразу жа́ждущіи пра́вды взято з Євангелії від св. Матвія 5: 6.
[89] Євангелія від св. Матвія 22: 12.
[90] Парафраза Євангелії від св. Матвія 22: 12. Пор.: дрꙋ́же, ка́кш вше́лъ є҆сѝ сѣ́мш не и҆мы́й ѡ҆дѣя́нїа бра́чна;
[91] Фразу де́нь, дне́сь узято з Послання св. ап. Павла до євреїв 4: 7.
[92] Євангелія від св. Матвія 10: 36.
[93] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 4: 3. Пор.: рцы, да ка́мєнїе сїѐ хлѣ́бы бꙋ́дꙋтъ.
[94] Сковорода має на думці Євангелію від св. Матвія 4: 4. Пор.: не ѡ҆ хлѣ́бѣ є҆ди́нѣмъ жи́въ бꙋ́детъ человѣ́къ, но ѡ҆ всѧ́цѣмъ гл҃го́лѣ и҆сходя́щемъ и҆зо ꙋ҆стъ бж҃їихъ.
[95] Ідеться про епізод спокушання Христа в пустелі, коли диявол казав: а҆ще сы́нъ є҆сѝ бж҃їй, вє́рзисѧ ни́зѯ (Євангелія від св. Матвія 4: 6).
[96] Сковорода має на думці Першу книгу Мойсеєву: Буття 22: 5. Пор.: И҆ рєчѐ а҆враа́мъ ѻ҆троку́мъ свои́мъ: сѧ́дитє здѣ́ со ѻ҆слы́тємъ: а҆зъ же и҆ дѣ́тищь по́йдемъ.
[97] Див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 22: 2.
[98] Варіація на тему Першої книги Мойсеєвої: Буття 22: 11. Пор.: И҆ воззва́ и҆ а҆гг҃лъ гд҃ень съ нб҃сѐ, и҆ рєчѐ: а҆враа́ме, а҆враа́ме. Ѻ҆нъ же рєчѐ: сѐ, а҆зъ.
[99] Сковорода алегорично тлумачить епізод, коли Авраам, сходячи з Ісааком на гору, залишив біля її підніжжя слуг і осла (див.: Перша книга Мойсеєва: Буття 22: 5).
[100] Неточна цитата з Книги Екклезіястової 9: 8. Пор.: да бꙋ́дꙋтъ ри҃зы твоѧ́ бѣ́лы.
[101] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 61: 10. Пор.: ѻ҆дѣ́ждею весе́лїѧ (ѡ҆дѣ́ѧ мѧ̀).
[102] Книга Ісуса, сина Сирахового 1: 12.
[103] Сковорода має на думці слова: ты́ же возми́ же́злъ тво́й и҆ простри́ рꙋ́кꙋ твою́ на мо́ре, и҆ расто́ргни є҆̑ (Друга книга Мойсеєва: Вихід 14: 16).
[104] Сковорода має на думці слова: погрѧзо́ша ѩ҆кш ѻ҆лово въ водѣ́ ꙗ҆лнѣ́й (Друга книга Мойсеєва: Вихід 15: 10).
[105] Парафраза Апокаліпсису 3: 7. Пор.: и҆мы́й ключь дв҃довъ, ѿверза́ѧй, и҆ никто́же затвори́тъ, затворя́ѧй, и҆ никто́же ѿве́рзетъ.
[106] Книга Ісуса, сина Сирахового 1: 13.
[107] Книга Ісуса, сина Сирахового 1: 14.
[108] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 1: 27. Пор.: премꙋ́дрость бо и҆ наказа́нїє стра́хъ гд҃ень.
[109] Слова в дужках – інтерполяція Сковороди.
[110] Книга Ісуса, сина Сирахового 1: 14.
[111] У риторичній традиції лист зазвичай окреслювали як “розмову відсутнього з відсутнім за допомогою письма, а не голосу” [*Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 354].
[112] Фразу совр҃шє́нства взято з Послання св. ап. Павла до колосян 3: 14.
[113] Говорячи про “нову тварь”, Сковорода, очевидно, має на думці слова: Т҃ѣ́мже а҆ще ктоҀ во хр҃тѣ́, новаҀ тва́рь: дре́внѧѧ мимоидо́ша, сѐ бы́ша всѧ̑ новаҀ (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 5: 17).
[114] Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 33. Пор.: тла́тъ ѡ҆бы́чаи бл҃ги весѣ́ды зл҃ы. Ця фраза стала приказкою. Пор.: “Беседы злые тлят обычаи благие” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 178].
[115] Можливо, Сковорода має на думці слова: сѣ́мй скꙋ́дости҃ю, скꙋ́дости҃ю и҆ по́жнетъ (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 9: 6).

[116] Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до галатів 5: 22. Пор.: **любы, ра́дость, ми́ръ, долготерпѣ́нїе.**

[117] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 26: 18. Пор.: **гд҃и, во чре́вѣ прїѧ́хомъ и̑ поволѣ́хомъ, и̑ роди́хомъ дх҃ъ сп҃нїа̀ твоегѡ̀, є̓го́же сотвори́хомъ на землѝ: не паде́мсѧ, но паду́тсѧ всѝ живу́щїи на землѝ.**

[118] Фраза **сѣ́мѧ зло́е** зринає в Книзі пророка Ісаї 14: 20.

[119] Парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 15. Пор.: **то́й твою̀ блюстѝ бу́детъ главу̀.**

[120] Євангелія від св. Марка 4: 3.

[121] Фраза **сѣ́мѧ зло́е** зринає в Книзі пророка Ісаї 14: 20.

[122] Далі рукопис пошкоджено.

[123] Перша книга Мойсеєва: Буття 3: 15.

[124] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 15: 2–3. Пор.: **И̑ сре́щетъ є̓го̀ ꙗ̆кѡ ма́ти, и̑ ꙗ̆кѡ жена̀ дѣ́вства прїи́метъ и̑: ѹ̓хлѣ́битъ є̓го̀ хлѣ́бомъ ра́зѹма и̑ водо́ю премѹ́дрости напои́тъ и̑.**

[125] Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 9: 5. Пор.: **прїидѝте, ꙗ҆дѝте мо́й хлѣ́бъ и̑ пи́йте.**

[126] Можливо, Сковорода має на думці слова: **тецы̀ во сре́тенїе є҆мꙋ̀** (Четверта книга царств 4: 26).

[127] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до галатів 4: 26. Пор.: **и҆̀же е҆́сть ма́ти всѣ́мъ на́мъ.**

[До Володимира Степановича Тев'яшова]

Автограф цього листа зберігається в рукописному відділі Російської національної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна (Санкт-Петербург) (зібрання рукописів М. П. Погодіна, № 192). Уперше опублікований Павлом Поповим на сторінках «Вісника Академії наук УРСР» [див.: *Попов П. М.* Невідомий лист Г. С. Сковороди // Вісник Академії наук УРСР. – 1954. – № 4. – С. 61–62]. Подаємо за автографом.

[128] Див. прим. 1 до діалогу «Кольцо».

[129] Сковорода має на думці латинську приказку: "Ave atque vale" ("Здрастуй і зразу ж прощай").

[130] Олексій Іванович Авксентієв – сотник, а згодом поручик, "черезполосний" поміщик, який мешкав у Липцях, мав дружину – Варвару Іванівну, та синів – Романа й Івана. Помер до 1786 р. [докладніше див.: *Ніженець А. М.* Про оточення Г. С. Сковороди у Липцях і Валках (70–80-і роки XVIII ст.) // Радянське літературознавство. – 1983. – № 2. – С. 28–29].

[131] Книга Псалмів 22 (23): 1.

[132] Ідеться про діалог «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира», який був присвячений Володимирові Тев'яшову.

[133] Очевидно, це парафраза або Другої книги маккавейської 9: 16 (пор.: **всѧ̑ воздаа́мъ**), або Євангелії від св. Матвія 18: 26 (пор.: **всѧ̑ тѝ воздаа́мъ**), 29 (пор.: **всѧ̑ воздаа́мъ тѝ**).

[134] Ідеться про Степана Тев'яшова. Див. прим. 1 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».

[135] Фраза **во дне́хъ свои́хъ** зринає в Книзі Ісуса, сина Сирахового 50: 6, у Книзі пророка Єремії 22: 30 та в Євангелії від св. Луки 1: 7, 18.

[136] Фраза **въ де́нь жа́твы** зринає в Першій книзі Мойсеєвій: Буття 30: 14 та в Книзі пророка Ісаї 18: 4.

До Дмитра Автономовича Норова

Цей лист було вперше опубліковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за списком, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 25, лист іде під № 3).

[137] Дмитро Автономович Норов – харківський генерал-губернатор. Призначений на цю посаду 10 липня 1775 р.

[138] Очевидно, йдеться про справу влаштування Сковороди на посаду викладача додаткових класів Харківського колегіуму.

До Івана Григоровича [Диського]

Цей лист було вперше опубліковано Павлом Поповим на сторінках київського видання «Літературна критика» [див.: *Попов П. М.* Неопублікований лист Сковороди // Літературна критика. – 1939. – Кн. 11. – С. 103–104]. Подаємо за копією XVIII ст., яка зберігається в Інституті рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України (ф. 3, № 72075).

[139] Див. прим. 1 до притчі «Убогій Жайворонок».

[140] Трохи неточна цитата з Книги Йова 3: 23. Пор.: **сме́рть бо мѫ́жѹ поко́й**. Пор.: "смерть мужу єсть покой" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 715].

[141] Говорячи про "мертвенное тѣло", Сковорода має на думці слова: **Йбо сѫщїи въ тѣлѣ сѣмъ воздыха́емъ ѡтѧготи́ем, понѣ́же не хо́щемъ совлещи́сѧ, но пошлещи́сѧ, да пожре́рто бу́детъ ме́ртвенное живото́мъ** (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 5: 4).

[142] Неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 6: 10. Пор.: **ꙗ́кш ничто́же и҃ме́ще, а҆ всѧ̑ содержа́ще**.

[143] Говорячи про "малых сих", Сковорода, очевидно, має на думці слова: **Блюди́те, да не пре́зрите є҆ди́нагш (ѡ҃) ма́лыхъ сѝхъ: гл҃ю бо ва́мъ, ꙗ́кш а҆гг҃ли и҃хъ на нб҃сѣ́хъ вы́нѹ ви́дѧтъ лицѣ̀ ѻ҆ц҃а̀ моегѡ̀ нб҃нагш** (Євангелія від св. Матвія 18: 10).

[144] Про смерть як людське "пристанище" писали ще грецькі та римські класики, наприклад, Сенека в «Моральних листах до Луцілія» (LXX, 3): "…це – гавань, якої іноді мусимо шукати самі, але відмовлятися від неї не повинні ніколи" [*Луцій Анней Сенека*. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 233]. Ще більшого поширення ця метафора набуває в християнському письменстві. Наприклад, у Івана Златоуста "тиха гавань" здебільшого символізує смерть. Те саме й у старій українській літературі. "Не усомнѣваюся, – писав, припустімо, Феофан Прокопович, – яко святіи угодницы Божіи, безпечалнаго онаго уже доплывшіи брега, аки обратившеся, посматривают на море житейское и нас, братію свою, волнующихся єще и бѣдствующих видят…" [*Прокопович Ѳ.* Слово в день святаго благовѣрнаго князя Александра Невскаго // Ѳеофана Прокоповича, архіепископа Великаго Новаграда и Великих Лук… слова и рѣчи. – Санкт-Петербург, 1761. – Ч. 2. – С. 3; докладніше див.: *Ушкалов Л.* Григорій Сковорода і антична культура. – Харків, 1997. – С. 76–85].

[145] Див. прим. 137 до циклу «Басни Харьковскія».

[146] Можливо, Сковорода має на думці слова: **нади́ждѧ моѧ̀ ѡ҃ г҃да** (Плач Єремії 3: 18).

До Артема Дорофійовича [Карпова]

Цей лист було вперше опубліковано у виданні творів Сковороди 1861 р. Подаємо за копією, яка зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 1, арк. 63–64).

[147] Артем Дорофійович Карпов – один із найзаможніших харківських купців, знайомий Сковороди.

[148] Неподалік села Гусинки, біля урочища Великий ріг у Чорному лісі, була пасіка, на якій любив усамітнюватися Сковорода. Саме її він називав "Гусинською (Скринницькою) пустинею".

[149] Див. прим. 40 до рубрики «Листи до Михайла Івановича Ковалинського» (лист № 8).

[150] Окреслення "неключимый раб" зринає в Євангелії від св. Матвія 25: 30. Див.: **неключи́маго раба̀ ввє́рзитє во тмы̀ кромѣ́шнюю.**

[151] Сковорода має на думці приказки: "Не славна хата углами, славна пирогами" [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 238]; "Не красна изба углами, красна пирогами" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 589, 700].

[152] Див. прим. (11) до притчі «Убогій Жайворонок».

[153] Див. прим. 168 до діалогу «Брань архистратига Михаила со Сатаною».

[154] Соната (італ. *sonata*) – камерний твір для одного або двох інструментів, який має кілька частин, одна з яких засновується на протиставленні й розвитку двох тем, поданих у різних тональностях, а потім повторених в іншому тональному співвідношенні.

[155] Книга пророка Єремії 13: 17.

[156] Книга пророка Ісаї 57: 20.

[157] "Рабом" Сковорода називає тут тіло, а "Ревеккою" – душу.

[158] Неточна цитата з П'ятої книги Мойсеєвої: Повторення Закону 8: 3, Євангелії від св. Матвія 4: 4 та Євангелії від св. Луки 4: 4. Пор.: **нє ѡ̀ хлѣ́бѣ є́дѝнѣмъ жи́въ бу́дєтъ чєловѣ́къ.**

[159] "Ангельскій хлѣб" – це Христос. Пор.: "Господи Ісусе Христе Боже наш, хлѣбе ангелскій, хлѣбе живота вѣчнаго" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 219 (друга пагін.)].

[160] Сковорода має на думці Другу книгу царств 6: 19. Див.: **ѝ раздѣлѝ всѣ́мъ лю́дємъ на всю̀ си́лу їи́лєву ѿ да́на да́же до вирсавѝи, ѝ ѿ мужа́ да́же до жены̀, коемужда̀о по ўкру́хѹ хлѣ́ба, ѝ по ча́сти пєчє́нагш мя́са, ѝ по сковрадно́мѹ млинѹ̀.**

[161] Ідеться про заможного харківського купця Степана Микитовича Курдюмова.

[162] Ідеться про священика харківської Троїцької церкви о. Бориса Єнкевича.

[163] Тобто Якову Єнкевичу.

До Василя Михайловича Земборського

Перший лист до Василя Земборського (106-ий) подаємо за копією, яка зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 127–128), другий (107-ий) – за копією, яка зберігається там-таки (ф. 86, № 24, арк. 129–130). Обидва листи вперше були опубліковані в харківському виданні творів Сковороди 1894 р.

[164] Василь Михайлович Земборський – "відставний підпрапорний", приятель Сковороди; батько студента Харківського колегіуму Івана Земборського, котрий вступив до цього

навчального закладу в 1761 р., а в 1768–1769 навчальному році, мавши 15 років, навчався в класі риторики й відвідував додаткові класи, де слухав курси математики, французької мови та катехізису (у Сковороди) [див.: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 164].

[165] Цю приказку ("Nie od razu Kraków zbudowano") подають численні польські словники. Є вона й в українців. Пор.: "Не від разу Краків збудували" [*Франко,* № 15608]; "Не разом Краков будовався" [*Номис,* № 5583; див. про це: *Мишанич О.* Григорій Сковорода і усна народна творчість. – Київ, 1976. – С. 86]. Свого часу Тарас Шевченко записав і народну пісню «Не разом Краков збудований» [див.: Т. Г. Шевченко. Біографія. – Київ, 1984. – С. 173].

[166] Ця фраза нагадує початок 2-ої строфи 11-ої пісні «Саду божественных пѣсней». Пор.: "Бездна дух есть в человѣцѣ, вод всѣх ширший и небес".

[167] Очевидно, Сковорода має на думці слова: хр҃то́съ, и҆ бг҃ъ и҆ о҆ц҃ъ на́шъ (Друге послання св. ап. Павла до солунян 2: 16).

[168] Друга книга Мойсеєва: Вихід 23: 21; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 4: 9; 6: 12; 8: 11.

[169] Сковорода має на думці слова: и҆ почи́ въ де́нь седмы́й ѿ всѣ́хъ дѣ́лъ свои́хъ (Перша книга Мойсеєва: Буття 2: 2).

[170] У списку: *сумабродов*.

[171] Можливо, Сковорода має на думці слова: и҆ лѣ́торасль е҆гѡ̀ не ѡ҆скудѣ́етъ (Книга Йова 14: 7).

[172] Очевидно, Сковорода має на думці слова: да возмо́жете разумѣ́ти со всѣ́ми ст҃ы́ми, что̀ широта̀ и҆ долгота̀ и҆ глубина̀ и҆ высота̀, разумѣ́ти же преспѣ́ющую ра́зумъ любо́вь хр҃то́ву, да и҆спо́лнитеся во вся́ко и҆сполне́нїе бж҃ї́е (Послання св. ап. Павла до ефесян 3: 18–19).

[173] Заклик внемли́ себѣ́ є в Першій книзі Мойсеєвій: Буття 24: 6, у Другій книзі Мойсеєвій: Вихід 10: 28; 34: 12, у П'ятій книзі Мойсеєвій: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8 та в Книзі Товіта 4: 12.

[174] Сковорода має на думці слова: ра́дуйтеся со мно́ю, я҆́кѡ ѡ҆брѣто́хъ о҆́вцу мою̀ поги́бшую (Євангелія від св. Луки 15: 6).

[175] Можливо, Сковорода має на думці слова: И҆мамы же сокро́вище сїѐ въ сосу́дѣхъ скудѣ́льныхъ (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 4: 7).

[176] Можливо, це парафраза Книги пророка Єремії 13: 17. Пор.: въ та́йнѣ воспла́четсѧ дꙋ́ша ва́ша.

[177] Очевидно, Сковорода має на думці слова: и҆ ввѣ́ргꙋтъ и҆́хъ въ пе́щь о҆́гненнꙋ: тꙋ̀ вꙋ́дутъ пла́чь и҆ скре́жетъ зꙋбѡ́мъ (Євангелія від св. Матвія 13: 42, 50).

[178] Ісаак – один із найвідоміших прообразів Христа. Див. прим. 754 до діалогу «Сумфоніа, нареченная Книга Асхань».

[179] Сковорода має на думці слова: и҆ да́мъ тебѣ́ и҆ сѣ́мени твоемꙋ̀ по тебѣ́ зе́млю, въ не́йже ѡ҆бита́еши, всю̀ зе́млю ханаа́ню во ѡ҆держа́нїе вѣ́чное, и҆ бꙋ́дꙋ и҆́мъ бг҃ъ (Перша книга Мойсеєва: Буття 17: 8).

[180] Очевидно, Сковорода має на думці слова: И҆ воззрѣ́въ авраа́мъ о҆чи́ма свои́ма ви́дѣ, и҆ сѣ, о҆вне́нъ е҆ди́нъ держи́мый рога́ма въ са́дѣ саве́къ: и҆ и҆́де авраа́мъ, и҆ взѧ̀ о҆вна̀, и҆ возне́сѣ е҆гѡ̀ во всесожже́нїе вмѣ́стѡ и҆саа́ка сы́на своегѡ̀. И҆ нарече́ авраа́мъ и҆́мѧ мѣ́сту тому́: гд҃ь ви́дѣ: да рекꙋ́тъ дне́сь: на горѣ́ гд҃ь яви́сѧ (Перша книга Мойсеєва: Буття 22: 13–14).

[181] Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 2.

[182] Євангелія від св. *Луки* 8: 39.
[183] Перша книга Мойсеєва: Буття 24: 6; Друга книга Мойсеєва: Вихід 10: 28; 34: 12; П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 11: 16; 12: 13, 19, 30; 15: 9; 24: 8; Книга Товіта 4: 12.
[184] Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: **плоть не пользуетъ ничтоже**.
[185] У списку: *еще*.
[186] У списку це слово важко прочитати.
[187] Сковорода має на думці історію про доброго самарянина: **Самарянинъ же некто градый, пріиде над него, и видевъ его, милосердова: и приступль обвязя струпы его, возливая масло и вино: всадивъ же его на свой скотъ, приведе его въ гостинницу и прилежя ему** (Євангелія від св. *Луки* 10: 33–34).
[188] Див.: Євангелія від св. Матвія 14: 28–33.
[189] Можливо, Сковорода має на думці слова: **взыдоша вси иноплеменнницы искати давида** (*Друга книга царств* 5: 17).
[190] Книга Псалмів 54 (55): 7.
[191] У списку: *Зембровскому*.
[192] Парафраза Книги Премудрості Соломонової 3: 1. Пор.: **Правыхъ же души въ руцѣ бжіей, и не прикоснется ихъ мука**.
[193] Це – варіації на тему Книги Псалмів 74 (75): 9. Пор.: **Яко чаша въ руцѣ гдни, вина нерастворена исполнь растворенія, и уклони ѿ сея въ сію: оба́че дрожджіе его не истощися, испіютъ вси грешніи земли**.
[194] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **аше же яко сѣмя коріандрово бѣло, вкусъ же его яки мука съ медомъ** (*Друга книга Мойсеєва*: Вихід 16: 31).
[195] Євангелія від св. Івана 16: 22.
[196] Парафраза Книги Йова 1: 22. Пор.: **іовъ пред гдемъ, (нижѣ устнама своима,) и не даде безумія богу**.
[197] Книга Псалмів 33 (34): 3.
[198] Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 30: 23. Пор.: **Веселіе сердца животъ человѣка, и радованіе мужа долгодействіе**.
[199] Можливо, Сковорода має на думці слова: **никтоже весть, ни аггли небніи, токмо оцъ мой единъ** (Євангелія від св. Матвія 24: 36). Пор.: Євангелія від св. Марка 13: 32.
[200] Пор.: "Два кота в одном мешке не улежатся" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 774]; "Два коти в однім мішку не помиряться" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 709]; "Два коты до еднои мышки не помъстятся" [*Климентій Зіновіїв*. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ, 1971. – С. 221].
[201] Див. прим. 162 до циклу «Басни Харьковскія».
[202] Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 36 (37): 20. Пор.: **Врази же гдни… изчезающе яко дымъ изчезоша**.
[203] Сковорода алегорично тлумачить тут Євангелію від св. *Луки* 15: 9. Слова: **радуйтеся со мною, яко обрѣтохъ драхму погибшую**, – він розуміє як алегорію смерті та Воскресіння Христа.
[204] Неточна цитата з Пісні над піснями 2: 9. Пор.: **Се, сей стоитъ за стѣною нашею**.
[205] Парафраза Четвертої книги царств 19: 16, Книги пророка Ісаї 37: 17 та Книги пророка Варуха 2: 17. Пор.: **ѿверзи, гдн, очи твои**.
[206] Див. прим. 266 до діалогу «Сумфоніа, нареченная Книга Асхань».
[207] Перша книга Мойсеєва: Буття 43: 23; Євангелія від св. *Луки* 24: 36; Євангелія від св. Івана 20: 19; 20: 21; 20: 26.

[208] Сковорода має на думці слова: **Глѣбоко̀ се́рдце (человѣ́кѫ) па́че всѣ́хъ, ѝ человѣ́къ е́сть** (Книга пророка Єремії 17: 9).

До Осипа Юрійовича [Розальйон-Сошальського]

Цей лист дійшов у копії Ізмаїла Срезневського. Де вона зберігається зараз – невідомо. Подаємо за виданням: Сочинения Григория Саввича Сковороды, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем. Юбилейное издание (1794–1894 г.). – Харьков: Типография губернского правления, 1894. – С. 112–113.

[209] Осип Юрійович Розальйон-Сошальський – один із приятелів Сковороди; свого часу був хорунжим Ізюмського полку.

[210] Очевидно, ідеться про Олексія Юрійовича Розальйон-Сошальського – наймолодшого з братів Сошальських, власника села Гусинка на Куп'янщині, де, як свідчив, зокрема, Густав Гесс де Кальве, Сковорода любив бувати в зрілих літах [див.: Григорій Сковорода в спогадах сучасників і народних легендах. – Харків, 2002. – С. 64]. Зрештою, у 1780-х рр. філософ мешкав здебільшого в родині Сошальських, у Гусинці, Маначинівці та Валках.

[211] Парафраза Першого послання св. ап. Павла до Тимофія 6: 10. Пор.: **ко́рень бо всѣ́мъ злы́мъ сребро́любїе е́сть**.

[212] Сковорода має на думці слова: **да не кі́й ко́рень го́рести, вы́спрь прозвба́ѩй, па́кость сотвори́тъ, ѝ тѣ́мъ ѡ̀скверна́тсѧ мно́зи** (Послання св. ап. Павла до євреїв 12: 15).

[213] У Біблії кілька разів зринає фраза **сѣдѧщагѡ на прество́лѣ** як окреслення Всевишнього. Див.: Книга Ісуса, сина Сирахового 40: 3; Апокаліпсис 5: 1, 7; 6: 16.

[214] Сковорода має на думці слова: **Па́ки подо́бно е́сть цр҃твїе нб҃ное человѣ́кѹ кѫпцѣ́, йм҃ущ҃ до́брыхъ би́серей, йже ѡ̀брѣ́тъ ѐди́нъ многоцѣ́ненъ би́серъ, ше́дъ продадѐ всѧ̂, ѐйка ѝма́ше, ѝ кѫпѝ ѐго̀** (Євангелія від св. Матвія 13: 45–46).

[215] Неточна цитата з Другої книги Мойсеєвої: Вихід 20: 7. Пор.: **Не во́змеши ѝмене гд҃а бг҃а твоегѡ̀ всу́е**.

[216] Сковорода має на думці трактат «Начальная дверь ко христіянскому добронравію».

[217] Євангелія від св. Матвія 6: 10; Євангелія від св. Луки 11: 2.

[218] Фраза **во вре́мѧ о̑но** дуже часто зринає в Біблії, уперше – у П'ятій книзі Мойсеєвій: Повторення Закону 1: 9. Крім того, нею розпочинаються євангельські читання в «Молитвослові».

[219] Євангелія від св. Івана 14: 27.

[220] Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 30: 23. Останнє слово має форму: **человѣ́ка**.

[221] Парафраза Книги Притч Соломонових: або 4: 23 (пор.: **хране́нїемъ блюдѝ твоѐ се́рдце**), або 30: 24 (пор.: **ѹ̀тѣшѧ́й се́рдце твоѐ**).

[222] Неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 5: 7. Пор.: **ходи́хомъ въ пѹстыни непроходи́мыѧ**.

[223] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 7: 23. Пор.: **я̑кѡ ѐле́нь ѹ̀ѧзвленъ стрѣло́ю въ я̑тра**.

[224] Див.: Євангелія від св. Матвія 8: 28; Євангелія від св. Марка 5: 2; Євангелія від св. Луки 8: 27.

[225] Парафраза або Євангелії від св. Матвія 16: 25 (пор.: **йже а̑ще погѹби́тъ дѹ́шѫ свою̀ менѐ ра́ди, ѡ̀бре́щетъ ю̑**), або Євангелії від св. Марка 8: 35 (пор.: **йже погѹби́тъ дѹ́шѫ свою̀ менѐ ра́ди ѝ ѐѵ҃ліа̑, то́й спасе́тъ ю̑**).

[226] Євангелія від св. Луки 8: 39.

[227] Парафраза Книги Притч Соломонових: або 4: 23 (пор.: **хранѣнїемъ блюдѝ твоѐ сéрдце**), або 30: 24 (пор.: **оу҃тѣши́й сéрдце твоѐ**).

[228] Корван – священний дар Богові, священна казна [див.: *Евсевий Памфил*. Церковная история. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 61]. У Єлизаветинській Біблії це слово зринає без перекладу двічі (див.: Євангелія від св. Матвія 27: 6; Євангелія від св. Марка 7: 11). Пор. також гр. *κορβᾶν* і лат. *corban* на тих самих місцях у Септуагінті та Вульгаті – відповідно. *Корванка*, чи *карнавка*, – кухлик для збирання церковних пожертв; у переносному значенні – гроші. Памва Беринда трактував слово *корван* як "дар, або офѣрованьє" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіе. – Київ, 1627. – Ст. 425].

[229] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Волцы̀ ѝ сѣти на пу҃тéхъ стропотныхъ, храни́й же свою̀ дy҃шy҃ и҃збѣжи́тъ и҃хъ** (Книга Притч Соломонових 22: 5).

[230] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Марка 7: 18. Пор.: **не разумѣете ли, ꙗ҆кш всѐ, ѥ҆же и҃звнѣ входи́мое въ человѣка, не мо́жетъ ѡ҆скверни́ти є҆гѡ̀**.

[231] Парафраза Послання св. ап. Павла до римлян 2: 29. Пор.: **ѝ ѡ҆брѣзанїе сéрдца дy҃хомъ, (а҆) не писа́нїемъ: є҆мy҃же похвала́ не ѿ человѣкъ, но ѿ бг҃а**.

[232] Сковорода має на думці слова: **ꙗ҆кш нѣсть на́ша бра́нь къ кро́ви ѝ пло́ти, но къ нача́лшмъ ѝ ко власте́мъ (ѝ) къ мїродержи́телемъ тмы̀ вѣка сегѡ̀, къ дy҃ховны́мъ зло́бы поднебе́снымъ** (Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 12).

[233] Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 12.

[234] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 15: 13. Пор.: **Сéрдцz̀ весела́щагѡ҆сѧ, лицѐ цвѣте́тъ**.

[235] Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 1: 16. Пор.: **Ѡ҆змы́йтесѧ, (ѝ) чи́сти бy҃дите, ѿними́те лy҃ка̑вства ѿ дy҃шъ ва́шихъ**.

[236] Як сказано в «Требникові» Петра Могили: "Святая елеосвященія тайна от Христа Господа уставлена и подана єст, в єже быти вѣрным небесноє врачевство, не точію душу, но и тѣло исцѣляющеє" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 445].

[237] Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 61: 3. Пор.: **пома́занїе весе́лїѧ пла́чющымъ**.

[238] Сковорода має на думці слова: **возврати́сѧ въ до́мъ сво́й**, які зринають у Книзі Суддів 18: 26, у Другій книзі царств 11: 4 та в Євангелії від св. Луки 1: 56.

[239] Книга пророка Ісаї 57: 20.

[240] Книга пророка Єремії 13: 17.

[241] Соборне послання св. ап. Іуди 11.

[242] Фраза "lupus lupinam non est" є в «Домашніх бесідах» Еразма Роттердамського (діалог «Πτωχοπλούσιοι» («Злиденні багатії»), репліка Пандохеуса (Хазяїна) [див.: Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami. – Amsterdam; London; New York; Tokyo, 1972. – Ordinis I. – T. 3. – P. 391; пор.: *Эразм Роттердамский*. Разговоры запросто / Пер. с лат. С. Маркиша. – Москва, 1969. – С. 241]. Є також українські приказки: "Біс бісові ока не виколе" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 518]; "То вже велика біда в лісі, як вовк вовка їсть" [*Франко*, № 3589].

[До Степана Микитовича Курдюмова]

Перший лист до Степана Курдюмова (109-ий), власне кажучи, уривки із середини та з кінця цього листа, подаємо за автографом, який зберігається в Архіві Російської академії наук у Санкт-Петербурзі (ф. 216, оп. 3, № 226, арк. 12), а другий (110-ий) – за виданням: Сочинения Григория Саввича Сковороды, собранные и редактированные

проф. Д. И. Багалеем. Юбилейное издание (1794–1894 г.). – Харьков: Типография губернского правления, 1894. – С. 116–117.

[243] Степан Микитович Курдюмов – харківський купець, один із приятелів Сковороди.
[244] Трохи неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 4: 8, 16. Пор.: **бг҃ъ любы̀ е́сть**.
[245] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до євреїв 12: 29. Пор.: **бг҃ъ на́шъ о҃гнь пожда́мй** (**е́сть**).
[246] Див. прим. 281 до діалогу «Наркісс».
[247] Ко́ти – різновид теплого взуття. Згадаймо російську приказку: "Хоть жмут – да коты, просторны – да лапти" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 587].
[248] Ідеться про Григорія Ковалинського.
[249] Ідеться про харківського купця Артема Дорофійовича Карпова.
[250] Ізюм – слобідське місто. Датою його заснування вважають 1681 р., коли полковник Григорій Донець-Захаржевський побудував тут велику фортецю. З 1685 р. – центр Ізюмського полку, з 1765-го – центр Ізюмської провінції Слобідсько-Української губернії, а від часу утворення Харківського намісництва (1780 р.) – повітовий центр. Сковорода був тут у 1784 р.
[251] Можливо, це парафраза Соборного послання св. ап. Якова 4: 15 та Першого послання св. ап. Павла до коринтян 4: 19. Пор.: **а҆ще г҆дь восхо́щетъ**.
[252] Ідеться про Артема Дорофійовича Карпова.
[253] Ідеться про сина священика харківської Троїцької церкви о. Бориса Єнкевича.
[254] Оскільки далі йдуть латинські вірші, Анастасія Ніженець припускала, що син Степана Курдюмова навчався в Харківському колегіумі [див.: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 173].
[255] Сковорода має на думці Перше послання св. ап. Павла до коринтян 9: 24. Пор.: "Nescitis quod hi, qui in stadio currunt, omnes quidem currunt, sed unus accipit brabium?". У перекладі Івана Огієнка: "Хіба ви не знаєте, що ті, хто на перегонах біжить, усі біжать, але нагороду приймає один?".
[256] Переклад Леоніда Ушкалова.
[257] Див.: **Воззре́въ же на́нь і҆и҃съ рече҆: ты̀ е҆сѝ си́мѡнъ сы́нъ і҆ѡ́ннинъ: ты̀ нарече́шисѧ ки́фа, е҆́же сказа́етсѧ пе́тръ** (Євангелія від св. Івана 1: 42). Грецьке слово *Κηφᾶς* – одне з імен св. апостола Петра. Воно є транслітерацією арамейського *ḵēp̄ā* й зринає в Євангелії від св. Івана, у Першому посланні св. ап. Павла до коринтян та в його ж таки Посланні до галатів [див.: The Interpreter's Dictionary of the Bible. – Nashville, 1989. – Vol. 3. – P. 749]. Арамейське *ḵēp̄ā* означає "скеля", "камінь" (пор. євр. *ḵēp̄* – 'скеля'). Ім'я апостола має те саме значення: *πέτρος* – 'камінь', а *πέτρα* – 'скеля'. Саме його й обіграє євангеліст Матвій: "ти скеля (*πέτρος*), і на скелі (*πέτρα*) оцій побудую Я Церкву Свою" (Євангелія від св. Матвія 16: 18). Памва Беринда тлумачив слово "кифа" так: "сірски – Петр, еллински – камень, метафорически – твердость" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 422].
[258] Див. прим. 186 до циклу «Сад божественных пѣсней».
[259] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 8: 35. Пор.: **и҆схо́ди бо мои҆̀ и҆схо́ди живота҆̀**.
[260] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Івана 10: 9. Пор.: **и҆ вни́детъ и҆ и҆зы́детъ, и҆ па́жить ѡ҆бря́щетъ**.
[261] Книга Псалмів 60 (61): 3.

[262] Гр. *πέτρα* – ‘скеля, кам’яна гора’.
[263] Пол. *skała* – ‘скеля’.
[264] Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до коринтян 9: 24. Пор.: **Т҃а́кω тецы́тє, да пости́гнетє.**
[265] Неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: **кто҆ да́стъ мн҃ѣ крилѣ́;**
[266] Сковорода має на думці біблійні вірші, в яких зринає фраза “земля живых”, наприклад: **Вѣ́рую ви́дѣти бл҃га҃а гд҃на на зе́мли́ живы́хъ** (Книга Псалмів 26 (27): 13).
[267] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 5: 5. Пор.: **Бл҃же́ни кро́тцыи: я҆́кω ти́и насле́дятъ зе́млю.**
[268] “Гарец” – це, очевидно, га-арец (євр. *hā-’āreṣ*), тобто слово “земля” з визначеним артиклем, а “герец” – те саме слово “земля”, яке без визначеного артикля звучить як *’ereṣ*. Сковорода міг приєднати до нього артикль за аналогією до першого слова.
[269] Очевидно, це парафраза Першої книги Мойсеєвої: Буття 22: 4. Пор.: **И҆ воззрѣ́въ а҆враа́мъ о҆чи́ма свои́ма, ви́дѣ мѣ́сто и҆здале́чє.**
[270] Трохи неточна цитата з Книги пророка Аввакума 2: 1. Пор.: **На стра́жи мое́й ста́нȣ, и҆ взы́дȣ на ка́мень.**
[271] Мабуть, це парафраза Книги пророка Єремії 31: 6. Пор.: **взы́дитє въ сі҆о́нъ ко гд҃еви бг҃ȣ на́шемȣ.**

До Григорія Івановича Ковалинського

Цей лист було вперше опубліковано (за автографом) на сторінках московського видання «Известия Академии наук СССР» [див.: Новое о Григории Сковороде (Письмо к Г. И. Ковалинскому от 2 мая 1785 г.) / Публикация Е. Б. Рашковского и В. М. Смирнова // Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка. – 1984. – Т. 43. – № 2. – С. 168–172]. Де зберігається зараз автограф листа, встановити не вдалося. Подаємо за вказаною публікацією.

[272] Григорій Іванович Ковалинський – молодший брат Михайла Ковалинського. Як і Михайло, був вихованцем Харківського колегіуму, слухав у Сковороди курс катехізису. Працюючи після закінчення навчання в Таганрозі, підтримував зі Сковородою дружні стосунки. Принаймні вже на схилі літ Сковорода вирушив до нього в Таганрог, витративши на цю мандрівку, як свідчив Густав Гесс де Кальве, цілий рік [див.: Григорій Сковорода в спогадах сучасників і народних легендах. – Харків, 2002. – С. 65; про це: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 157].
[273] Оце, як каже Сковорода, “турское”, вітання (щоправда, у кириличній транслітерації) зринає також на початку притчі «Благодарный Еродій».
[274] Парафраза Книги Ісуса, сина Сирахового 6: 14. Пор.: **Дрȣ́гъ вѣ́ренъ кро́въ крѣ́покъ: ѡ҆брѣ́тый же є҆го ѡ҆брѣ́тє сокро́вище.**
[275] Фраза **ѹ҆вы́ мнѣ́** кілька разів зринає в Біблії, уперше – у Книзі Суддів 6: 22.
[276] Книга Екклезіястова 12: 12.
[277] Парафраза Першого послання св. ап. Павла до Тимофія 6: 10. Пор.: **ко́рень бо всѣ́мъ зла́мъ сребро́любїє є҆́сть.**
[278] Див. прим. 42 до циклу «Басни Харьковскія».
[279] Образ Христа поміж розбійниками як утілення “золотої мірноти” можна знайти і в інших українських барокових письменників. Варто пригадати хоч би поезію Лазаря Барановича «In medio virtus», де є такі рядки: “Chrystus we szrodku iako cnota stoi, / Około

niego ten, kto się go boi" [*Baranowicz Ł.* Lutnia Apollinowa. – Kiiów, 1671. – S. 519]. Див. також прим. 77 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».

[280] Харібда (гр. *Χάρυβδις*) – сильна водна круговерть у Сицилійській (Мессінській) протоці. Словник Памви Беринди подає таке значення цього слова: "тѣсноє море, где як вир пожирает людій и кораблъ" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 470].

[281] Сцілла (гр. *Σκύλλα*) – небезпечна для мореплавців скеля, яка виступала в море (з італійського боку) навпроти Харібди. Згідно з грецькими міфами, у печері Сцілли жило чудовисько під таким самим ім'ям. Див. про це в «Одіссеї» (XII, 85–114). Памва Беринда описував його так: "звѣря морскоє, от шести голов песѣх, а постать краснои невѣсты, а остаток тѣла, як уж, в тѣсном мѣсци живет, тѣсноє море где як вир пожирает кораблъ" [*Беринда П.* Лексікон славенороссκій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 455].

[282] Див. прим. (6) до циклу «Сад божественных пѣсней».

[283] Фраза **пу́ть бла́гъ** кілька разів зринає в Біблії, уперше – у Першій книзі царств 12: 23.

[284] *Вергілій*. Енеїда, III, 57. У перекладі Михайла Білика: "Золота клята жаго!" [*Публій Вергілій Марон*. Енеїда / З латинської переклав Михайло Білик; переклад звірив і зредагував Борис Тен. – Київ, 1972. – С. 66]. Ця фраза належить до розряду крилатих [див.: *Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л.* Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 60]. З українських авторів її вживав, зокрема, Феофан Прокопович [див.: *Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 438].

[285] Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 14.

[286] Очевидно, Сковорода має на думці історію про зустріч Христа із самарянкою (Євангелія від св. Івана 4: 7–28).

[287] Сковорода має на думці слова: **вли́зѣ вы́стѣ кро́вїю хр҃то́вою. Тбо́й бо є́сть ми́ръ на́шъ** (Послання св. ап. Павла до ефесян 2: 13–14).

[288] Книга пророка Захарії 2: 1.

[289] Парафраза Четвертої книги Мойсеєвої: Числа: або 20: 17 (пор.: **не совраті́мсѧ ни на де́сно, ни на лѣ́во**), або 22: 26 (пор.: **не ба́ше у҃клони́тисѧ ни на де́сно, ни на лѣ́во**). Див. також: П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 2: 27; 5: 32; 17: 20 і деінде.

[290] Лат. *hydrops* – 'водянка'. У середньовічній латинській традиції це слово могло означати також "хвороблива спрага", ба навіть "інтелектуальна бундючність" [див.: *Курціус Е.-Р.* Європейська література і латинське середньовіччя / Переклав з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 308–310].

[291] Парафраза Четвертої книги царств 1: 13. Пор.: **поща́ди́ ду́шу мою́**.

[292] Під *вислюком* Сковорода має на думці тіло. Див. прим. 457 до діалогу «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».

[293] Ця приказка є в «Адагіях» Еразма Роттердамського (I. 5. 3).

[294] Перекладаючи латинську фразу: "Ita fugias, ut ne praeter casam", – Сковорода, очевидно, спирався на народні приказки: "Від лиха не втечеш"; "Від лихого поли ріж, а втікай" [*Франко*, № 16525, 16527].

[295] Парафраза Апокаліпсису 3: 19. Пор.: **и҃хже а҃ще люблю́, ѡ҃блича́ю**.

[296] Книга Псалмів 140 (141): 5.

[297] Пор.: "Бо то Бог викликає в вас і хотіння, і чин за доброю волею *Своєю*" (Послання св. ап. Павла до филип'ян 2: 13).

[298] Вина з острова Скопелос (гр. *Σκόπελος*), що в Егейському морі, здавна славилися своєю вишуканістю.

[299] Папушний тютюн – тютюн, зв'язаний у папуші, тобто в паки тютюнового листя. Пор.: "Тут же біля неї продавалася терта кабака і тютюн у папушах…" [*Квітка-Основ'яненко Г.* Українські повісті / Упорядкування текстів, передмова, примітки, пояснення слів та виразів *Л.* В. Ушкалова. – Харків, 2003. – С. 31].

До Івана Васильовича [Земборського]

Цей лист був уперше опублікований у харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за списком, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 130–131).

[300] Іван Васильович Земборський – приятель Сковороди; був його студентом у Харківському колегіумі. Саме на пасіці в маєтку батьків Івана Земборського Сковорода оселився після того, як у 1769 р. покинув колегіум. Окрім того, Сковорода знав і родича Івана Земборського – Ісаю, котрий упродовж 1764–1787 рр. був настоятелем Сіннянського монастиря [див.: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 153].

[301] Сковорода має на думці слова на взір: **безъзако́нныхъ и҆спо́лнихомсѧ сте́зь и҆ поги́бели и҆ ходи́хомъ въ пⷭ҇тыни непроходи́мыѧ, пⷭ҇тѝ же гⷣа҇ не ѹ҆вѣ́дѣхомъ** (Книга Премудрості Соломонової 5: 7).

[302] Трохи неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 11. Пор.: **кто҇ возвѣ́сти҇ тебѣ́, ꙗ҆́ко на́гъ є҆сѝ;**

[303] Парафраза Другої книги Мойсеєвої: Вихід 18: 17. Пор.: **не пра́вш ты҇ твори́ши глаго́лъ се́й.**

[304] Див.: Євангелія від св. Луки 10: 30.

[305] Дії св. апостолів 9: 4.

[306] Сковородинський переказ Першої книги Мойсеєвої: Буття 3: 9. Пор.: **а҆да́ме, гдѣ҆ є҆сѝ;** Замість біблійного "де ти?" Сковорода подає фразу, взяту з апокрифічних переказів про вигнання Адама з раю: "Куди тебе чорти занесли?"; "Куди тебе чорти носять?" тощо [див.: *Мишанич О.* Григорій Сковорода і усна народна творчість. – Київ, 1976. – С. 106].

[307] Фраза **всѝ мы҇ є҆смы҇** зринає в Діях св. апостолів 2: 32.

[308] Книга Псалмів 37 (38): 6.

[309] Сковорода має на думці байку «Про собачу зажерливість». Див.: прим. 161 до діалогу «Наркісс».

[310] Фразу **се́рдце чи́сто** взято з Книги Псалмів 50 (51): 12.

[311] Сковорода має на думці слова: **Вскꙋ́ю ба́ше и҆мене́ѥ безꙋ́мномꙋ; стяжа́ти бо премꙋ́дрости безсе́рдый не мо́жетъ** (Книга Притч Соломонових 17: 16).

[312] Див. прим. 34 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон».

[313] Парафраза Першого послання св. ап. Павла до коринтян 15: 46. Пор.: "Sed non prius, quod spiritale est, sed quod animale; deinde quod spiritale". У перекладі Івана Огієнка: "Та не перше духовне, але звичайне, а потім духовне".

[314] Сковорода має на думці слова: **ви́дѣлъ є҆сѝ, до́ндеже ѿсто́ржесѧ ка́мень ѿ горы҇ безꙋ́рꙋ́къ** (Книга пророка Даниїла 2: 34). Це – богородичний прообраз. Пор.: "Исаія тя жезл нарече, чистая, Даніил же гору несѣкомую…" [див.: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 581].

[315] Неточна цитата з Першої книги Мойсеєвої: Буття 1: 27. Пор.: **сотвори҇ бг҃ъ человѣ́ка.**

[316] Неточна цитата з Книги Псалмів 50 (51): 12. Пор.: **Се́рдце чи́сто созижди҇ во мнѣ, бже҃.**

[317] Це – парафраза-ампліфікація Євангелії від св. Івана 11: 43. Пор.: **И҆ сїѧ҇ ре́къ, гла́сомъ вели́кимъ воззва҇: ла́заре, гряди҇ во́нъ.**

[318] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 20: 22. Пор.: дꙋ́нꙋ и҆ гл҃а и҃мъ: пр҃їими́те дх҃ъ с҃тъ.
[319] Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 14.
[320] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 20: 22. Пор.: пр҃їими́те дх҃ъ с҃тъ.
[321] Перша книга Мойсеєва: Буття 1: 3.
[322] Сковорода має на думці слова на взір: **П**отерпѝ гд҃а, мꙋжа́йсѧ, и҆ да крѣпи́тсѧ се́рдце твоѐ, и҆ потерпѝ гд҃а (Книга Псалмів 26 (27): 14).
[323] Можливо, Сковорода має на думці слова: занѐ приближа́етсѧ и҆збавле́нїе ва́ше (Євангелія від св. Луки 21: 28).
[324] Очевидно, Сковорода має на думці слова: о҆́трочѧ мла́до на пеще́ры а҆спї́довъ и҆ на ло́же и҆зна́дїй а҆спї́дскихъ рꙋ́кꙋ возложи́тъ (Книга пророка Ісаї 11: 8).
[325] Сковорода має на думці історію про те, як Самсон убив лева (див.: Книга Суддів 14: 5–9).
[326] Євангелія від св. Марка 16: 18.

До Якова Михайловича Донця-Захаржевського

Автограф цього листа зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 7, арк. 110). Уперше опублікований у харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

[327] Див. прим. 2 до твору «Книжечка Плутархова о спокойствіи души».
[328] Ідеться про трактат «Начальная дверь ко христіянскому добронравію».
[329] Див. прим. 141 до діалогу «Наркісс».
[330] Лат. *cor* – ‘серце, дух, душа’. В автографі це слово написане над рядком.
[331] Мабуть, вона побувала у Василя Томари, який служив на Кавказі [див.: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 166].
[332] Ідеться про Михайла Ковалинського.
[333] Сковорода має на думці дружину Михайла Ковалинського – Надію.
[334] Лат. *sartago* – ‘сковорода’. Далі йде розчерк Сковороди.

До Степана Івановича Тев’яшова

Ані автографа, ані списку цього листа до нас не дійшло. Подаємо за публікацією Леоніда Вейнберга в часописі «Русская старина» (1891. – Сент. – С. 403).

[335] Див. прим. 1 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».
[336] Можливо, Сковорода має на думці Першу книгу Мойсеєву: Буття 32: 10. Пор.: довле́етъ мн҃ѣ ѿ всѣ҆хъ пра́вды и҆ ѿ всѣ҆хъ и҃стины.
[337] Парафраза Євангелії від св. Матвія 5: 45. Пор.: и҃́ко да бꙋ́дете сн҃ове о҆ц҃а ва́шегѡ, и҃́же е҆́сть на нб҃сѣ́хъ: и҃́ко со́нце свое҆ сі́етъ на зл҃ыѧ и҆ бл҃гі́ѧ и҆ дождитъ на пр҃ве́ныѧ и҆ на непра́вѣдныѧ.

До Григорія Івановича Ковалинського

Автограф цього листа зберігається в рукописному відділі Російської національної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна (Санкт-Петербург) (ф. А. О. Титова, № 1395). Уперше опублікований Павлом Поповим на сторінках київського часопису «Радянське літературознавство» [див.: *Попов П. М.* З листування Г. С. Сковороди // Радянське літературознавство. – 1955. – Т. 18. – С. 65–67]. Подаємо за автографом.

[338] Див. прим. 272.
[339] Ідеться про Олексія Базилевича. Див. прим. 347.
[340] Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 6: 6. У Септуагінті це слово має форму: *αὐταρκείας*. Пор.: "ἔστιν δὲ πορισμὸς μέγας ἡ εὐσέβεια μετὰ αὐταρκείας".
[341] Неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 3: 21. Пор.: **а҃ще се́рдце на́ше не за́зритъ на́мъ, дерзнове́нїе и҃мамы къ бг҃ꙋ**.
[342] У Септуагінті: "μὴ καταγινώσκῃ" (Перше соборне послання св. ап. Івана 3: 21).
[343] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 2: 14. Пор.: **Т҃о́й бо є́сть ми́ръ на́шъ**.
[344] Далі йде розчерк Сковороди.
[345] Сковорода має на думці слова на взір: **приклонѝ, гд҃и, ꙋ҃хо твоѐ и҆ ꙋ҃слы́ши мѧ** (Четверта книга царств 19: 16), які досить часто зринають у Біблії.
[346] Парафраза Євангелії від св. Матвія 5: 45. Пор.: **и҃ко да бу́дете сы́нове ѻ҆ц҃а ва́шегѡ, и҃же є́сть на нб҃сѣ́хъ: и҃ко со́лнце своѐ сі́етъ на зл҃ы́ѧ и҆ бл҃гі́ѧ и҆ дождитъ на пр҃ве́дныѧ и҆ на непра́вєдныѧ**.

До Олексія Степановича Базилевича

Автограф цього листа зберігається в рукописному відділі Російської національної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна (Санкт-Петербург) (ф. А. О. Титова, № 1395). Уперше опублікований Павлом Поповим у київському часописі «Радянське літературознавство» [див.: *Попов П. М.* З листування Г. С. Сковороди // Радянське літературознавство. – 1955. – Т. 18. – С. 67–70]. Подаємо за автографом.

[347] Олексій Базилевич – "города Харкова соборной Успенской церкви намѣстника священника Стефана сын" [*Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 186] – вихованець Харківського колегіуму. У 1768–1769 рр. слухав курс поетики в Михайла Ковалинського, бувши одним з найкращих його учнів. Принаймні саме за рекомендацією Михайла Ковалинського Олексій Базилевич перегодом стане вихователем сина Олексія Кириловича Розумовського під час його мандрівки за кордон. Сковорода приятелював із Базилевичем [див.: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 145, 148–149].
[348] "Календами" (*Calendae*, *Kalendae*) римляни називали перше число місяця. У греків "календ" не було. Латинська приказка "Ad calendas Graecas" означає: до того часу, який ніколи не настане [див.: Вечные истины на вечной латыни. De verbo in verbum: Латинские изречения / Сост. С. Б. Барсов. – Москва, 2006. – С. 15]. Пор., наприклад, епізод із добре знаних Сковородою «Домашніх бесід» Еразма Роттердамського: "*Рабін*: У найближчий час буде заплачено. *Сір*: Тобто коли, на грецькі календи? *Рабін*: Глузуєш, мерзотнику?" [*Еразм Роттердамський*. Похвала глупоті. Домашні бесіди / Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. – Київ, 1993. – С. 123].
[349] Лист пошкоджено. Слово *Graeci* відтворено за змістом.
[350] Лист пошкоджено. Відстань від Великого Бурлука до Гусинки становить близько 30 км.
[351] Ідеться про Григорія Ковалинського, який приятелював із Базилевичем. На ту пору вони обоє мешкали в Таганрозі.
[352] Мабуть, Сковорода нав'язується тут до слів, які, за свідченням Діогена Лаерція (I, 33), приписують то Фалесові, то Сократові. Буцімто хтось із них казав, що вдячний долі за те, "що є елліном, а не варваром" [*Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва, 1979. – С. 73].
[353] Далі йде розчерк Сковороди.

До Єгора Єгоровича Урюпіна

Ані автографа, ані списку цього листа не збереглося. Подаємо за публікацією в харківському часописі «Украинский вестник» (1817. – Кн. 4. – С. 126–127).

[354] Єгор Єгорович (Георгій Георгійович) Урюпін – харківський купець, міський голова, приятель Сковороди. На початку XIX ст. був чи не основним помічником Василя Каразіна у справі відкриття в Харкові імператорського університету. На цю потребу він зібрав з місцевих купців 70000 карбованців. Про Єгора Урюпіна див.: *Багалей Д. И.* Харьковский городской голова Егор Егорович Урюпин // *Багалей Д. И.* Украинская старина. – Харьков, 1896. – Т. 1. – С. 116–196.

[355] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **ми҃ръ до҃мъ семъ̀** (Євангелія від св. Матвія 10: 12; Євангелія від св. Луки 10: 5).

[356] Ідеться про Петра Федоровича Пискунівського. Див. прим. 1 до наступного листа.

[357] Ідеться про харківського купця Артема Дорофійовича Карпова.

[358] Ідеться про харківського купця Степана Микитовича Курдюмова.

До Петра Федоровича Пискунівського

Цей лист написано на звороті листа Сковороди до Єгора Урюпіна від 10 червня 1790 р. Автограф не зберігся. Уперше опублікований у харківському часописі «Украинский вестник» (1817. – Кн. 4. – С. 127). Подаємо за списком Івана Вернета, копія якого зберігається в бібліотеці Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України.

[359] Петро Федорович Пискунівський – відомий харківський аптекар. Аптеку в Харкові він відкрив у 1770 р. (до того часу був провізором у Санкт-Петербурзі). Ця аптека виробляла медикаменти для всієї Слобожанщини. Пискунівський створив також Куп'янські аптекарські сади, організував роботу щодо збирання лікарських рослин тощо. Сковорода часто бував у Пискунівського. Принаймні саме в будинку Пискунівського біля Лопанського мосту зустрічався зі Сковородою Жан Верне (Іван Вернет) [див.: Григорій Сковорода в спогадах сучасників і народних легендах. – Харків, 2002. – С. 66; про це: *Ніженець А.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 173; *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 250].

[360] Така приказка є в «Адагіях» Еразма Роттердамського (II. 5. 49).

[361] Carduus benedictus (Бенедиктова трава, чортополох св. Бенедикта) – дикий польовий шафран.

До Єгора Єгоровича Урюпіна

Ані автографа, ані списку цього листа не збереглося. Уперше опублікований у харківському часописі «Украинский вестник» (1817. – Кн. 4. – С. 128–131). Подаємо за списком Івана Вернета, копія якого зберігається в бібліотеці Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України.

[362] Див. прим. 354.

[363] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 9: 9. Пор.: **Да́ждь премѹ́дрому винѹ̀, и̯ премѹ́дрѣ́йшїй бѹ́детъ.**

[364] Пор. із приказкою, яка є в «Адагіях» Еразма Роттердамського (IV. 6. 12): "Timidi mater non flet".

[365] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 15. Пор.: **Блюди́те у҃бо, ка́кш ѡ҃па́снш хо́дите.**
[366] Фразу **гд҃ь да сохрани́тъ** узято з Книги Псалмів 40 (41): 3.
[367] Книга Притч Соломонових 16: 31.
[368] Неточна цитата з Дій св. апостолів 10: 38. Пор.: **пома́за є҆гѡҀҀ бг҃ъ дх҃омъ.**
[369] Неточна цитата з Книги Псалмів 44 (45): 8. Пор.: **пома́за тм҃, бж҃е, бг҃ъ тво́й є҆лє́емъ ра́дости.** Див. також: Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 9.
[370] Книга пророка Ісаї 61: 7.
[371] Це – варіант прислів'я "Добрая слава дороже богатства" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 691].
[372] Інокентій Гізель подавав у реєстрі гріхів, зокрема, таке: "Аще упованіє своє в твореніи паче, неже в Творцѣ Бозѣ полагал. Якоже в благодати людской, в разумѣ своєм, в храбрости, в богатствѣ, в благородіи" [*Гізель І.* Мир с Богом человѣку. – Київ, 1669. – С. 67].
[373] Перша книга царств 2: 10.
[374] Книга Псалмів 140 (141): 5.
[375] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 23: 26. Пор.: **фарїсе́е слѣпы́й, ѡ҃чи́сти пре́жде вн҃у́треннее стекла́ницы.**
[376] Неточна цитата з Книги Псалмів 4: 7. Пор.: **зна́менасѧ на на́съ свѣ́тъ лица҆ твоегѡҀҀ.**
[377] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 4: 8. Пор.: **Да́лъ є҆сѝ весе́лїе въ се́рдцы мое́мъ: ѿ҃ плода҆ пшени́цы, вїна҆ и҆ є҆ле́а.**
[378] Можливо, це парафраза Книги пророка Даниїла 11: 2. Пор.: **разбогатѣ́етъ бога́тствомъ вели́кимъ па́че всѣ́хъ.**
[379] Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 13: 45. Пор.: **Па́ки подо́бно е҆́сть ц҃рт҃вїе нб҃ное человѣ́кѹ кѹпцѹҀҀ, йщѹщѹҀҀ до́брыхъ би́серей.**
[380] Сковорода має на думці слова: **и҆́же ѡ҃брѣ́тъ є҆ди́нъ многоцѣ́ненъ би́серъ, ше́дъ продаде҆̀ всѧҀҀ, є҆ли́ка и҆ма́ше, и҆ кѹпи́ є҆гѡҀҀ** (Євангелія від св. Матвія 13: 46).
[381] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 18 (19): 9. Пор.: **за́повѣдь гд҃наҀҀ свѣтла҆̀.**
[382] Книга Псалмів 18 (19): 10.
[383] Неточна цитата з Книги Псалмів 18 (19): 10–11. Пор.: **сѹдбы́ гд҃ни и҆стинны, ѡ҃правда́нны вкѹ́пѣ, вожделѣ́нны па́че зла́та и҆ ка́мене че́стна мно́га, и҆ сла́ждшѧ па́че ме́да и҆ со́та.**
[384] Книга Псалмів 118 (119): 72.
[385] Книга Псалмів 118 (119): 14.
[386] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 158. Пор.: **Ви́дѣхъ неразмѣва́ющыѧ и҆ и҆ста́ѧхъ.**
[387] Неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 18. Пор.: **Ѡ҃кры́й о҆́чи моиҀҀ, и҆ ѹ҃разѹмѣ́ю чѹдесаҀҀ ѿ҃ зако́на твоегѡҀҀ.**
[388] Книга Псалмів 118 (119): 19. Далі йдуть слова: **за́пшвѣди твоѧҀҀ.**
[389] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 15: 30. Пор.: **сла́ва же блага́ѧ ѹ҃тѹ́чня́етъ кѹ́сти.**
[390] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 23: 37. Пор.: **Сла́ва вє́лїѧ е҆́же послѣ́довати бг҃ѹ.**
[391] Неточна цитата з Книги псалмів 62 (63): 9. Пор.: **Прильпе҆̀ дѹша҆̀ моѧҀҀ по тебѣҀҀ.**
[392] Трохи неточна цитата з Книги псалмів 118 (119): 93. Пор.: **во вѣ́къ не забѹ́дѹ ѡ҃правда́нїй твои́хъ.**
[393] Пор.: "Хоч гол, та прав"; "Хоч гол, так прав" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 51, 164].

[394] Парафраза Євангелії від св. Матвія 10: 28. Пор.: **не оубо́йтесѧ ѿ оубива́ющихъ тѣ́ло, дш҃и́ же не могу́щихъ оуби́ти.**

До Івана Івановича Єрмолова

Автограф цього листа зберігається в Центральному державному історичному архіві України (ф. 221, оп. І, од. збер. 421). Уперше опублікований у харківському часописі «Червоний шлях» (1924. – Кн. 3. – С. 255–257). Подаємо за автографом.

[395] Іван Іванович Єрмолов – харківський купець, приятель Сковороди.
[396] У рукопису: *Истинну*.
[397] Євангелія від св. Матвія 10: 28.
[398] Парафраза Другого послання св. ап. Павла до коринтян 4: 16. Пор.: **но а҆́ще и҆ внѣ́шнїй на́шъ человѣ́къ тлѣ́етъ, о҆ба́че вну́тренній ѡ҆новля́етсѧ.**
[399] Далі нерозбірливо.

До Наемана Петровича

Автограф цього листа не зберігся. Уперше лист було надруковано в київському виданні творів Сковороди 1961 р. Подаємо за списком, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 23, зворот останнього аркуша).

[400] Наеман Петрович – мешканець Бабаїв, єврей-вихрест, приятель Сковороди.
[401] Фраза "Мир ти" є в богослужбових текстах [див.: *Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 67, 420].
[402] Парафраза Книги Псалмів 117 (118): 17. Пор.: **Не оумрѫ́, но жи́въ бу́дꙋ.** Див. також: **И҆ рече́ е҆мꙋ́ гд҃ь: ми́ръ тебѣ́, и҆ не бо́йсѧ, не оумре́ши** (Книга Суддів 6: 23).
[403] Парафраза Євангелії від св. Матвія 22: 32. Пор.: **а҆́зъ е҆́смь бг҃ъ а҆враа́мовъ, и҆ бг҃ъ іса́ковъ, и҆ бг҃ъ ї҆а́кшвль; не́сть бг҃ъ бг҃ъ ме́ртвыхъ, но (бг҃ъ) живы́хъ.**
[404] Пор.: "Є пиріжок – є дружок" [*Франко*, № 30547]; "Каковы дружки, таковы и пирожки" [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 229].
[405] Парафраза Другого послання св. ап. Павла до коринтян 12: 14. Пор.: **не и҆мꙋ́ бо ва́шихъ, но ва́съ.**
[406] Це та два наступні речення витлумачити важко. Очевидно, переписувач зіпсував їх, не зрозумівши змісту.
[407] Пор.: "Він і в воді не тоне, і в огні не горит"; "Він ані в воді не втоне, ані в огні не згорит" [*Франко*, № 3643, 4461]; "Правда і в огні не горить, і в воді не тоне" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 164].
[408] Можливо, це парафраза Євангелії від св. Марка 7: 35. Пор.: **разрѣши́сѧ оу҆за҆ зы́ка е҆гѡ̀.**
[409] Вар – арамейське *бар* (*bar*) – означає "син". У біблійному івриті "син" – це *бен* (*bēn*), але й *бар* так само зустрічається (наприклад, у пізньому тексті Книги Притч Соломонових 31: 2 [див.: The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon. – Peabody, Mass., 1999. – P. 135, 1085]). Ім'я "Варсава", найімовірніше, означає "син суботи" (арам. *bar šabbā*, Бар Шабба [див.: The Interpreter's Dictionary of the Bible. – Nashville, 1990. – Vol. 1. – P. 359]). У сирійській мові справді є слово *цахва* (*ṣaḥwā*) зі значенням "гарна погода", "мир", але навряд чи воно має стосунок до етимології імені "Варсава".

До невідомих осіб

122

Захотѣлось мнѣ нѣсколко с вами из отсу[дс]твія поговорить. Примѣтили ль вы, что отсудственная дружеская персона похожа на музыкалный инструмент: он издали бренчит пріятнѣе. Дай Бог, чтоб мы могли взаимным бренчаньем веселить наши внутреннія уши согласным слѣдующей симфоніи: “Хвалите Господа, яко Сей есть благ” (Псалом)[1]. И что ж лучше, как почаще брецать о том: “Зиждяй Іерусалима Господь, исцѣляяй сокрушенныя сердцем и обязуяй сокрушенія их”[2]. Посылаю вам один и другой гостинець: 1-й слон, 2-й солнце; естли их сложить, то здѣлают СИМВОЛ, т. е. складку[3] и изключать прекрасную силу. Слон со удоволствіем на солнце, свѣтом облившееся, взирает, подняв хобот, будто для обятія руки своей[4]. Взирайте на сей символ почаще, он вам не менше будет полезен, как израилтянам змій повѣшенный[5]. Не забывайте того: в сем мир ваш, исцѣляющій сокрушеніе сердечное[6]. Естли ж хотите, подпишите внизу[7] сіе: “Совѣсть чистая Богу угодна”[8]. Коль изрядно сим узлом назнаменываются сыны дне[9], противныи тѣм, о коих Давид[10]: “И в ложах своих лягут”[11]. ПЛИНІУС[12] пишет, что слоны в лѣто збираются всякой день, чтоб поздравить восходящее солнце[13]. Видно, что они к нему привержены. Пишут тож, что из болших звѣрей нѣт разумнѣе слона[14]. Случилось и в Библіи читать, что весь Израиль рано пред Господем предстает[15]. Но о противных[16] вот что поет Давид: “Ниже пребудут беззакон[н]ицы пред очима твоима”[17]. И сам о себѣ вопіет: “Заутра предстану ти”[18]. И далѣе: “Глаголы моя внуши, Господи”[19]. Не кажется ли вам Давыд слоном, солнце поздравляющим? Весма сходное позорище. Щасливы[20], кои рано в 1-й час дня с веселіем взирают на внутреннее свое правды свѣтило. Таковыи-то дѣйствително прочитывают правило 1-го часа[21]. Слѣдующій и весело свѣтящій день есть плодом вчерашняго дня, в страхѣ Божіем проведеннаго. Так, как добрая старость есть награжденіе доброй юности[22].

123

Хорошо снесем вмѣстѣ и поставим, будто картину возлѣ картины, страх БОЖІЙ[23] і вѣру[24] во Христа, чтоб усмотрѣть, велика ли меж ими разнь? Страх БОЖІЙ боится БОГА. Вѣра Христова вѣрует в него ж. Страх, боясь БОГА, любит Его. И вѣра, вѣруя, надѣется и любит[25].

Страх БОЖІЙ боится вездѣ сущаго, вѣра вѣрует в ТВОРЦА, вся исполняющаго. Страх боится НЕВИДИМАГО, вѣра, не видя, видит того же.

Страх БОЖІЙ уповает на БОГА, вѣра уповает на ХРИСТА[26]. “Страх БОЖІЙ дар от Господа” (Сир[ах], г[лава] 1, с[тих] 13). Вѣра есть дар БОЖІЙ (Ефес[еем], г[лава] 2, с[тих] 8)[27]. Страх БОЖІЙ в БОЗѢ, как на камени, и вѣра во ХРИСТѢ камень есть он же (Корін[өяном], г[лава] 10, с[тих] 4)[28]. Страх БОЖІЙ есть верх и цвѣт щастія, вѣра спасает щастіе и спасеніе (тоже, г[лава] 11, с[тих] 6)[29]. Страх БОЖІЙ есть вѣнец мудрости, вѣра есть символ, лонгус [sic!],

печать христіан. Страх Божій ведет в землю обѣтованную, вѣрою прейдоша Чермное море (Еврее[м], г[лава] 11, с[тих] 29)[30]. “Страх Господень прилагает дни” (Притч[ей], г[лава] 10, с[тих] 27). “Вѣра во вѣки стояти будет” (Сирах, г[лава] 40, с[тих] 12). “Страх Господень источник жизни” (Пр[и]тч[ей], г[лава] 14, с[тих] 26)[31]. “Вѣрою праведник жив будет” (Аввак[ум], г[лава] 2, с[тих] 4)[32]. “Страх Господень отгоняет грѣхи” (Сира[х], г[лава] 1, с[тих] 21)[33]. “Вѣра исполняет заповѣдь” (Іоанн, г[лава] 3, с[тих] 23)[34]. Страх Господень, боясь Господа, вѣрует в него. Вѣра, вѣруя Господу, боится Его: “Страх Господень возвѣщает мир” (Сир[ах], г[лава] 1)[35]. “Вѣрою оправдившеся, мир имамы к Богу”[36].

Как может вѣровать Богу, не бояся Его? Как может боятися, не вѣруя? Бог и Христос есть одно[37], воля Божія и заповѣдь Христова есть одно.

Видно ж, что вѣра и страх Божій есть то ж одно. Страх Божій есть то Дух Божій в человѣкѣ. “Исполнит его Дух страха Божія” (Исаія, г[лава] 11, с[тих] 3). Вѣра Христова есть тоже внутрь Дух Господень. “Имуще тойже дух вѣры” (Кори[нѳяном], г[лава] 4, с[тих] 13)[38]. Богом бо нам [sic!] Бога и духом Духа видим. Отец нас влечет к Сыну, Сын к Отцу, но Отец в Сынѣ и Сын во Отцѣ. Страх Божій в вѣрѣ, а вѣра в страхѣ. Страх Божій есть внутренное свидѣтелство о Сынѣ Его. Вѣра Христова есть наружное пред человѣки доказателство. Отец его – лежащее, как камень, Монумент свидѣнія. Естли кто вѣрует, камень Свидѣнія, конечно, имѣет страх Божій внутрь, а уничтоживый внутреннее свидѣтелство лживым Сына Божія почитает.

“Вѣруяй, – говорит наперсник, – в Сына Божія имать Свидѣтелство в себѣ, а не вѣруяй Богови, лжу сотворил есть его” (г[лава] 5, с[тих] 10)[39].

Естли бы кто мене спросил, каким образом наслѣдовать страх Божій, я бы ему отвѣтствовал с Сирах[овым] сыном: “Возжелав премудрости, соблюди Господеви, и Господь подаст”[40]. Премудрость и страх Божій одно[41]. А естли опять спросишь, коим путем достигнуть вѣры, невидимое величество Божіе видящей, или, как Павел говорит, обличающей[42], т. е. пред лице стоящей, скажу тебѣ со Іоанном: “Всяк, согрѣшаяй, не видѣ Его, ни позна Его”[43]. Спроси ж теперь мене, коим способом получить наслѣдіе дражайших заповѣдей? Отвѣчаю с Давидом: “Блажен Муж, бояйся Господа, в заповѣдях его восхощет зѣло”[44]. Видиш, что к помянутым двоим присовокупляется, а сіе тріе суть едино страх Божій и вѣра Христова, и животворящія заповѣди. Страх Божій и вѣра побуждают к заповѣдям, а дух заповѣдей вершит двоицу. Страх Божій – глава и начало, вѣра Христова – нива и зерно, а сладчайшія заповѣди суть животворящим плодом Райскаго Древа, еже плод свой дасть во время свое[45].

А мы при свидѣтелствѣ каменя Библіи страх Божій и вѣру Христову в одно поставили, а Давид страх Божій вмѣстѣ с заповѣдми ставит[46]. “Страх Господень чист, судбы Господни истинны”[47]. Кто дерзнет от Божественной двоицы нераздѣлной отдѣлить безсмертнаго Божества сокровище – заповѣди Божіи? Они – плод, совершеніе и окончаніе всему, конца не имѣющее, а конец [и] начало все одно. Бог всему началѡ, Бог средство, Бог и конец

всему[48]. Ничто не может от Бога родитись лучшее, как он Сам, тѣм-то он и Бог, что лучшій всего. Что ж ты мнѣ сыщеш лучшее заповѣдей? Гдѣ! на небеси или на земли? Когда! в сей вѣк или в будущій? Право, я и сам бы хотѣл их оставить, естли б что лучшее от них сыскал, но не могу затѣм, что не хочу, и затѣм, что не могу. Сей есть Бог мой, Рай и живот вѣчный[49]: "На пути свидѣній твоих насладихся, яко о всяком богатствѣ"[50]. "Наслѣдовах свидѣнія твоя в вѣк, яко радованіе сердца моего суть"[51]. "Скорби и нужды обрѣтоша мя, однак заповѣди твоя поученіе мое"[52]. "Боящіися тебе узрять мя и возвеселятся, яко на словеса"[53]. "Мир мног любящим закон твой"[54]. "Во вѣк не забуду оправданій твоих, яко[55] вразуми мя, и научуся"[56]. Есть же и другаго рода страх Божій. Он не веселит, но мучить, не ублажает, но погубляет, не живот душѣ, но смерть люта. Он называется безбожничый и рабскій, а живет в двоих сортах людей. О первом жребіи[57] говорит Давид: "Рече безумен в сердцѣ своем"[58]. О втором сын его ХРИСТОС: "Всяк согрѣшаяй раб есть грѣху"[59]. 1-й сорт, не признавая за Господина, войну ведет против Божіего стана[60]; 2-й признавает, но[61] боится как мучителя, не как отца, противляяйся воли Его, а живущій по слѣпотѣ своей[62]. Вот страх их: "Бѣгает нечестивый никомуже гонящу" (Притчи)[63]. "Неправедныи же [воз]волнуются и почити не возмогут"[64]. И тамо убояшася страха, идѣже "все житіе нечестиваго в попеченіи"[65]. "Страх же его во ушесѣх его"[66]. Примѣть: то его, не Божій страх. "Жало же смерти грѣх"[67]. Один боится, чтоб не пропала тлѣнность, другой печется грѣхом – оба мучатся. Сей страх можно назвать адским, не Божіим, а как страх есть погибелный, так и вѣра есть суетная, лицемѣрная, бѣсовская, рабская. Она, конечно, вѣрует, что есть Бог, но дѣлами, как Павел учит, отмещется[68] и тѣми плодами, кои свидѣтелствуют о вѣрѣ во Христа сокровенной, как зерно в сердцѣ. Говорит устами: "Господи, Господи!" – и не творит волѣ Его. "Покажи мнѣ вѣру твою от дѣл твоих!"[69] – кричит Апостол Іяков. Иное дѣло есть вѣрить о том, что БОГ есть, а иное вѣрить в БОГА, любить, положится на него и жить по Бозѣ. Бѣсы вѣруют, что есть точно БОГ, и трепещут. Видишь в бѣсах вѣру. Видишь в них и страх. Но не вѣруют в Бога и не идут по нем, как путем щастія. Вѣруют разбойники, что есть суд гражданскій, и боятся его, но не живут по законам его, а сим самим не ввѣряются ему, избрав собственной путь к мнимому своему щастію. Не тот есть богатым, кто вѣрует о том, что золото находится в нѣдрах земных, но кто погнался за ним, влюбясь в оное, и, собрав, обогатился оным и укрѣпил Дом Свой, ввѣряяся на оное. Так вѣрный христіанин не тот, кто вѣрует о том, что находится в свѣтѣ БОГ, но кто послѣдует Ему, влюбясь в него, и основал Дом щастія на любви Божіей, утвердив оной соблюденіем воли Его блаженной, ввѣряяся, как на твердѣйшій Адамант, что дом его не подвижится во вѣки[70], обогащен сим сокровищем: "Благ мнѣ закон уст твоих"[71]. Вот в чем есть обрученіе вѣры с Господем по слову Осіи: "Обручатся себѣ в правдѣ и в милости, и в щедротах, и обручатся себѣ в вѣрѣ, и увѣси Господа" (г[лава] 2, с[тих] 19)[72]. Видиш, вѣра не раздѣляется от правды, суда, милости и щедрот. Что есть

правда[73]? Слушай Давыда: “Правда твоя правда во вѣк, и закон твой истинна”[74]. Что есть суд? “Сотворих суд и правду”[75]. “От судеб твоих убоях ся”[76]. Что есть милость? “По милости твоей и по судбѣ твоей живи мя”[77]. Что есть щедроты? “Щедроты твоя многи, Господи, по судбѣ твоей живи мя”[78]. “Вѣруяй в мя имать живот вѣчный”[79]. Что ж есть живот? Слушай […][80]: “Во вѣки не забуду, яко в них оживил мя еси”[81]. Вот тебѣ живот, вот чѣм оживляются мертвыи жалом грѣховным[82]. Но долго ли нам не вѣрить животу сему, долго ли тяжек нам будет свѣт и мир повелѣній Его? О ослѣпленные сердца и нещастные умы! Заповѣдь Его есть печать дружбы: “Вы друзи есте, аще творите, елика заповѣдах вам”[83].

124

Так сего не разумѣете: “Отдѣляюще себе от единости вѣры”[84], – куда вы недосмысленны. Развѣ уже истекло то, что там же сказано: “По своих похотех ходяще и нечестіих”[85]. Ибо вся сія рѣчь о тѣх же одних людях. Сіи несчастливцы, основавшіи блаженство свое на внѣшних церемоніях, ведут жизнь свою по своих прихотях. Что за прихоти? Слушай Павла: “Явлена же суть дѣла плотская, т. е. прелюбодѣяніе, блуд, нечистота, студодѣяніе, ідолослуженіе, чародѣянія, вражды, рвенія, завиды, ярости, ражженія, распри, соблазны, ереси, зависти, убійства, піянство, безчинни кличи и подобная сим”[86]. Всякая церемонія называется плотским, ведущая ни к чему тайному, как будто букварь к чтенію, а чтеніе к понятію силы. Но сіи сивыи голубчики, оставив самую силу и конец церемоніи и души их, поставили дом свой на пѣсцѣ[87], как на ладу, уповая на сіе пѣсчаное свое основаніе, не на камень твердый и щѣлный[88], о коем Давыд: “Исперва познах от свидѣній твоих, яко в вѣк основал я еси”[89]. О таковых Павел вопіет: “Имущіи образ благочестія, силы же его отвергшіися”[90]. А Іуда говорит: “Отдѣляюще себе от единости вѣры”[91]. То же, что и Павел, и пророки называют каменем или твердостію[92], а Богослов любовію[93] или единством. Любовь и единство то ж. Тое ж[94] самое наш Іуда называет единостію[95]. Сіе значит камень заповѣдей Господних. “На камени мя вѣры утвердив”[96]. И по сей причинѣ зовет тѣлесными, плотяными и пѣсчаными, т. е. ничего твердости […][97] имѣющими, о коих Бог у Исаіи: “Увѣжды, – говорит, – яко пепел сердце их[, и] прелщаются”[98]. Вспомните созидающаго храмину на пѣсцѣ[99]. Пѣсок есть нѣчто не одно, но из разностей смѣшенное. Но камень есть нѣчто одно и затѣм твердое. Таковых людей на обряды упованіе можно назвать вѣрою затѣм, что на них положились, но не твердою и плотяною. И посему-то тут же сплош наш Іуда говорит: “Вы же, возлюбленіи, святою[100] вашею вѣрою”[101], т. е. не пѣсчаною, “сами себе в любви Божіей соблюдайте”[102]. Истинная вѣра ведет к концу. Что ж есть конец? Слушай Павла[103]: “Конец же завѣщанія есть любовь от чистаго сердца и совѣсти благія и вѣры нелицемѣрныя”, – говорит к Тимоѳе[ю], г[лава] 1, с[тих] 5[104]. К Рим[ляном], г[лава] 13: “Ни единому же ничимже должни бывайте, точію еже любити друг друга: любяй бо друга, закон исполни”[105].

125

“Зане от дѣл закона”[106]. Конечно, под дѣлами закона разумѣется дѣйствія, церемоніи. Они всегда находятся в Божіей истинѣ или Духа Святаго нѣмым начертаніем и слабым образом. Яснѣе сказать, дѣйствій церемоніалных суть комплекты[107] и жеманныя наружности, обѣщающія усердіе к Богу и дружбу, которая печатлѣется исполненіем священнѣйшаго закона Его, до котораго они находятся нѣкою частію или смилостиною [sic!] и, будто с алфавитом букваря, Законом оно названо[108] длятого, что узаконено было; всякому не миновать тѣм дѣйствій, могущих со временем вперить в присущное сердце понятіе и просвѣщеніе высочайшей ползы и щастія истиннаго человѣка. Напримѣр: яденіе Пасхи есть то внѣшнее дѣйствіе; 2-е – обрѣзаніе; 3-е – неяденіе свиннаго мяса; 4-е – омытіе внѣшних членов стихійною водою и прочая безчисленная. Названо оно еще и длятого законом, что, закрывая и назначенуя тайно Божій закон, находится Его короною и шелухою, и будто половою, зерно царствія Божія закрывающею, и надѣющі[и]ся на сію корону называются шелуханами, т. е. суевѣрами. Вся сія шелуха законна ведет сердце наше к свято[му] Духу. Он есть возсіяніе блаженных и чистѣйших мыслей, называется дух вѣры[109], дух премудрости[110], дух страха Божія[111], дух Божій и начало всего того плода, о коем Павел говорит: “Плод же духовный”[112] и пр[о]ч[ая]. Если[113] к сему концу кто[114] приспѣл, тот оправдан Духом Вѣры и, исполнив церемоніи, чрез окончаніе может сказать с Павлом: “Закон ли убо разоряю вѣрою?“[115] Никак! Но закон утверждаю[116], а естли кто и без церемоніи добрым здѣлался, пускай с Павлом же вопіет: “Един Бог, иже оправдит обрѣзанцов, да от вѣры необрѣзанцов”[117], “ни обрѣзаніе что может, ни необрѣзаніе, но нова тварь” (К галат[ам], г[лава] 6, с[тих] 15).

126

Нѣчему дивиться[118]. Вы еще в сем родѣ баталіи не очень практик, а непріятель старинный, всеобщій, а посему великій искусник[119]. Естли бы Давыд не пріобучился к битвѣ, конечно, как прочим, равно и ему страшен бы был Голіаѳ, но он уже с волком и львом дѣло имѣл во время паствы овец[120]. Чего не может Бог[121]? Он родит охоту, а охота – мать труда[122], труд все побѣждает. Помалу на гору идучи, со временем сойдеш: “Пойдут от силы в силу”[123], – что и прилежно глядим очами, чтоб узнать, коль блаженное дѣло жить в мирѣ и дружбѣ з Богом, а другаго пути к щастію никоим образом найти нельзя и самим Ангелским умам. В то время с крѣпкою упрямостію защищать станем град мира нашего. Тогда мы сію цитадель теряем, когда подлаго о ней мнѣнія, и думая, что не доволно сего одного к щастью нашему, как толко устранились к Іерихону, тот час попадаем в бѣду[124], а Іерусалим – в блокаду. Надобно всегда говорить с Аввакумом: “На стражѣ моей стану”[125].

До невідомих осіб

122

Цей лист дійшов у двох списках. Уперше його було опубліковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за списком, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 25, лист іде під № 7), уточнюючи деякі місця за списком, що зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки (ф. 14, № 782).

[1] Неточна цитата з Книги Псалмів: або 134 (135): 3 (пор.: **Хвали́те гд҃а, и҆́ко бла́гъ гд҃ь**), або 146 (147): 1 (пор.: **Хвали́те гд҃а, и҆́ко бл҃гъ ѱало́мъ**).

[2] Неточна цитата з Книги Псалмів 146 (147): 2–3. Пор.: **Зи́ждай і҆ер҃лим҃а гд҃ь: разсѣ́нніѧ і҆и́лєва собере́тъ: и҆зцѣля́ѧй сокрꙋше́нныѧ се́рдцемъ и҆ ѡ҆вѧзꙋ́ѧй сокрꙋше́нїѧ и҆́хъ.**

[3] Сковорода подає тут етимологічне значення слова символ (від. гр. *συμβάλλω* – ‘скидаю докупи, поєдную’).

[4] Сковорода описує тут 422-у емблему зі збірки «Symbola et emblemata», яка має назву «Слон, смотрящій на солнце» й такий підпис: “Чистое благочестіе Богу угодно. Непорочная жизнь благопріятна Господу. Pura placet pietas” [Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 106–107]. Образ слона, потрактований в алегоричній стратегії, був досить популярним у літературі старої України [див., наприклад: *Pociey H.* Kazania i homilie. – Poczaiów, 1788. – S. 553; *Koziorowicz A.* Wdzięczność, albo Troiaka wdzięczności korona od sług wieczystych dziedziczney Pani… // Dzieło uroczystego uwienczenia rzymskiemi watykańskiemi koronami cudownego poczaiowskiego obrazu Przeczystey Bogarodzicy Maryi Panny. – Poczaiów, 1775. – K. 21 (v.)].

[5] Див.: Четверта книга Мойсеєва: Числа 21: 8–9.

[6] Можливо, Сковорода має на думці слова: **а҆́зъ бо є҆́смь гд҃ь бг҃ъ твоѝ и҆сцѣля́ѧй тѧ** (Друга книга Мойсеєва: Вихід 15: 26).

[7] Слово *внизу* подано за списком, який зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки.

[8] Очевидно, це сковородинська версія підпису під 422-ою емблемою збірки «Symbola et emblemata»: “Pura placet pietas” [Емблемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 106–107].

[9] Можливо, Сковорода має на думці окреслення “сынове свѣта”, яке зринає в Євангелії від св. Луки 16: 8 (пор.: **сы́новє вѣ́ка сегѡ̀ мдрѣ́йши па́че сыно́въ свѣ́та**) та в Євангелії від св. Івана 12: 36 (пор.: **до́ндеже свѣ́тъ и҆́мате, вѣ́рꙋйте во свѣ́тъ, да сы́новє свѣ́та бꙋ́дете**).

[10] Слова “противныи тѣм, о коих Давид” подано за списком, який зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки.

[11] Книга Псалмів 103 (104): 22.

[12] Літеру *і* у слові *Плиніус* відтворено за списком, який зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки.

[13] У своїй «Природознавчій історії» (VIII, 1, 1–2) Пліній Старший писав таке: “Слони, так само, як і люди, знають радощі любові та слави; мають рідкісне як на людей поняття про чесність, розсудливість і справедливість; поклоняються зіркам, вшановують сонце та місяць. Деякі автори кажуть, що при появі нового місяця юрби цих тварин спускаються з лісів Мавританії до річки, що має назву Амілос, і там здійснюють священний обряд очищення, окропляючи свої тіла водою, після чого, привітавши таким чином небесне

тіло, повертаються до лісу, причому вперед пропускають утомлених молодих слонів" [*Pline L'ancien*. Histoire Naturelle. – Paris, 1952. – L. VIII. – P. 23].

[14] Про це писав, скажімо, Плутарх у трактаті «Які з тварин розумніші: земні чи морські?» (972b).

[15] Очевидно, Сковорода має на думці епізоди, схожі на ось оцей: **И̑ востá рáнш ѣ҆зекíа цáрь, и̑ собрà начáльники грáда, и̑ вы́де въ дóмъ гд҃ень** (*Друга книга параліпоменон* 23: 20).

[16] Слова "Но о противных" подано за списком, який зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки.

[17] Книга Псалмів 5: 6.

[18] Книга Псалмів 5: 4.

[19] Книга Псалмів 5: 2.

[20] Слово *Щасливы* (замість *счастием*) подано за списком, який зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки.

[21] Згідно з Часословом, перша година – це сьома година ранку, коли молитвою освячують день, що настає. Тут згадується вигнання Адама та Єви з раю, а також Христос на суді в Кайяфи.

[22] Можливо, Сковорода має на думці слова: **Ѿ̑же въ ю҃ности не собрáлъ ѣ҆сѝ, тѡ̀ кáкш мóжеши ѡ҆брѣ́стѝ въ стáрости твоéй;** (Книга Ісуса, сина Сирахового 25: 5).

123

Цей лист дійшов у двох списках. Уперше його було опубліковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за списком, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 25, лист іде під № 4), уточнюючи деякі місця за списком, що зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки (ф. 14, № 782).

[23] Див. прим. 392 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

[24] Див. прим. 70 до трактату «Начальная дверь ко христіянскому добронравію».

[25] Старі українські богослови наголошували на тому, що страх Божий і так звані "богословські" чесноти – віра, надія та любов – посутньо залежать одне від одного. Антоній Радивиловський, приміром, стверджував: "Кто має познанє себе самого, таковый боязнь Божію, любов, вѣру, надѣю и иныи цноты заховати может…" [*Радивиловський А.* Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 623]. Так, у справі людського порятунку діють поруч *страх* і *надія*: "*Вопрос*: Отбивает ли страх надежду? *Отвѣт*: Ни, но обычно с нею случается. Надежда бо глаголет извѣстіє, страх паки неизвѣстіє; извѣстіе глаголет надежда от страны Божія помощи и благости преблагаго Бога, страх паки неизвѣстіе творит от немощи человѣка, непостоянно, наудобно и некрѣпко Божіей помощи содѣйствующаго" [Вѣнец в честь тревѣнчанному Богу. – Чернігів, 1712. – Арк. 110–110 (зв.)].

[26] Це речення подано за списком, який зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки.

[27] Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 2: 8. Пор.: **Бл҃гтїю бо ѣ҆стѐ спасéни чрезѣ вѣ́рꙋ: и̑ сїѐ не ѿ вáсъ, бж҃ïи дáръ.**

[28] Пор.: **кáмень же бѣ хр҃тóсъ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 10: 4).

[29] Цього мотиву в Першому посланні св. ап. Павла до коринтян 11: 6 немає.

[30] Пор.: **Вѣ́рою прендóша чермнóе мóре ꙗ҆ки по сꙋ́шѣ землѝ** (Послання св. ап. Павла до євреїв 11: 29).

[31] Насправді це Книга Притч Соломонових 14: 27.

[32] Парафраза Книги пророка Аввакума 2: 4. Пор.: прⷭ҃никъ же (мо́й) ѿ вѣ́ры жи́въ бу́детъ.

[33] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 1: 21. Пор.: Стра́хъ гд҃ень ѿрѣ́летъ грѣхѝ.

[34] Таких слів у творах св. Івана Богослова немає. Можливо, Сковорода мав на думці слова: Ꙗ҆́кш всѧ́къ рожде́нный ѿ бг҃а побѣжда́етъ ми́ръ: и҆ сі́а є҆́сть побѣ́да, побѣди́вшаѧ ми́ръ, вѣ́ра на́ша (Перше соборне послання св. ап. Івана 5: 4).

[35] Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 1: 18. Пор.: стра́хъ гд҃ень, возцвѣта́ѧй ми́ръ.

[36] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до римлян 5: 1. Пор.: Ѡ҆правди́вшесѧ у҆́бо вѣ́рою, ми́ръ и҆́мамы къ бг҃у́.

[37] Форму *одно* (замість *одна*) подано за списком, який зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки.

[38] Неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 4: 13. Пор.: Ѝмꙋ́ще же то́йже дх҃ъ вѣ́ры.

[39] Неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 5: 10. Пор.: Вѣ́рꙋѧй въ сы́на бж҃і́а и҆́мать свидѣ́тельство въ себѣ́: не вѣ́рꙋѧй бг҃ови лжа́ сотвори́лъ є҆́сть є҆гѡ̀.

[40] Книга Ісуса, сина Сирахового 1: 26. Далі в Біблії йдуть слова: ѽ тебѣ́.

[41] Очевидно, Сковорода має на думці слова: Нача́ло прⷬ҃рости стра́хъ гд҃ень (Книга Псалмів 110 (111): 10).

[42] Цей дієприкметник у посланнях св. ап. Павла вжито тільки один раз. Див.: и҆ ѿпа́дшихъ, па́ки ѡ҆бновля́ти въ покаа҃нїе, второ́е распина́ющихъ сы́на бж҃і́а себѣ́ и҆ ѡ҆блича́ющихъ (Послання св. ап. Павла до євреїв 6: 6).

[43] Перше соборне послання св. ап. Івана 3: 6.

[44] Трохи неточна цитата з Книги псалмів 111 (112): 1. Пор.: Бл҃же́нъ мꙋ́жъ боа́йсѧ гд҃а, въ за́повѣдехъ є҆гѡ̀ восхо́щетъ зѣлѡ̀.

[45] Сковорода має на думці слова: И҆ бꙋ́детъ ꙗ҆́кш дре́во насажде́ное при и҆схо́дищихъ во́дъ, є҆́же пло́дъ сво́й да́стъ во вре́мя своѐ (Книга Псалмів 1: 3).

[46] Мабуть, Сковорода має на думці Книгу Псалмів 18 (19): 9–10. Пор.: Ѡ҆правда́нїа гд҃ня пра́ва, весели́ѧщаѧ се́рдце: за́повѣдь гд҃ня свѣтла́, просвѣща́ющаѧ о҆́чи. Стра́хъ гд҃ень чи́стъ, пребыва́ѧй въ вѣ́къ вѣ́ка: сꙋ́дбы гд҃ни и҆́стинны, ѡ҆правда́нны вкꙋпѣ́.

[47] Неточна цитата з Книги Псалмів 18 (19): 10. Пор.: Стра́хъ гд҃ень чи́стъ, пребыва́ѧй въ вѣ́къ вѣ́ка: сꙋ́дбы гд҃ни и҆́стинны.

[48] Це – варіація на тему: а҆́зъ є҆́смь а҃лфа и҆ ѡ҆ме́га, пе́рвый и҆ послѣ́днїй (Апокаліпсис 1: 10).

[49] Очевидно, Сковорода має на думці слова: за́повѣдь є҆гѡ̀ живо́тъ вѣ́чный є҆́сть (Євангелія від св. Івана 12: 50).

[50] Книга Псалмів 118 (119): 14.

[51] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 111. Пор.: Наслѣ́довахъ свидѣ́нїа твоа҃ во вѣ́къ, ꙗ҆́кш ра́дованїе се́рдца моегѡ̀ сꙋ́ть.

[52] Неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 143. Пор.: Скꙋ́рби и҆ нꙋ́жди ѡ҆брѣто́ша мѧ҃: за́пѡвѣди твоа҃ поꙋче́нїе моѐ.

[53] Неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 74. Пор.: Боа́щїисѧ тебѣ́ ꙋ҆зра́тъ мѧ҃ и҆ возвесели́тсѧ, ꙗ҆́кш на словеса́ твоа҃ ꙋ҆пова́хъ.

[54] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 165. Пор.: Ми́ръ мно́гъ лю́бящымъ зако́нъ тво́й.

[55] Книга Псалмів 118 (119): 93.

[56] Книга Псалмів 118 (119): 73.

[57] Слова “О первом жребіи” (замість “первым жребием”) подано за списком, який зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки.
[58] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 13 (14): 1; 52 (53): 2. Пор.: **Рєчѣ** безꙋ́мєнъ въ се́рдцы своє́мъ.
[59] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 8: 34. Пор.: всѧ́къ творѧ́й грѣ́хъ ра́бъ є́сть грѣха̀.
[60] Очевидно, Сковорода має на думці безбожність, тобто те, що Іван Леванда називав епікурейським “просвѣщенієм ума”, котре прагнуло “отнять страх наказанія” [*Леванда І.* Слова и рѣчи. – Санкт-Петербург, 1821. – Ч. 2.– С. 145–146].
[61] Сполучник *но* (замість частки *не*) подано за списком, який зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки.
[62] Сковорода говорить тут про страх “рабський” та страх “наймитський” (див. прим. 392 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира»), які не в змозі викликати сердечної “скрухи”, тобто *щирого каяття*, вчиненого “не для боязни пекелных мук, не для утраченя небесных роскошей, але для того самого, же Бога всемогущаго чловѣк, так добротливого Пана своєго, образил” [*Winnicki I.* Ustawy rządu duchownego i inne pisma. – Przemyśl, 1998. – S. 74]. Обидва ці страхи викликають тільки “жаль недосконалий” (*attritio*), або, як казали отці василіяни, “укруху” [див. про це: *Derdziuk A., OFMCap.* Grzech w XVIII wieku. Nurty w polskiej teologii moralnej. – Lublin, 1996. – S. 266–267].
[63] Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 28: 1. Пор.: **Бѣ́гаетъ** нечєсти́вый ни є̀ди́номꙋ же гона́щꙋ.
[64] Книга пророка Ісаї 57: 20.
[65] Книга Йова 15: 20.
[66] Книга Йова 15: 21.
[67] Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 56.
[68] Сковорода має на думці слова: **Бо́га** и҃сповѣ́дꙋютъ вѣ́дѣти, а̀ дѣ́лы ѿмѣ́щꙋтсѧ є̀го̀ (Послання св. ап. Павла до Тіта 1: 16).
[69] Трохи неточна цитата із Соборного послання св. ап. Якова 2: 18. Пор.: покажѝ мѝ вѣ́рꙋ твою̀ ѿ дѣ́лъ твои́хъ.
[70] Сковорода має на думці слова на взір: **Надѣ́ющїисѧ на гд҃а, ꙗ̆кш горà сїѡ́нъ: не** подви́житсѧ въ вѣ́къ живы́й во і҃ерли́мѣ (Книга Псалмів 124 (125): 1).
[71] Книга Псалмів 118 (119): 72.
[72] Неточна цитата з Книги пророка Осії 2: 19–20. Пор.: и҆ ѡ҆брꙋчꙋ́ тѧ себѣ̀ въ пра́вдѣ и҆ въ сꙋдѣ̀ и҆ въ ми́лости и҆ въ щедро́тахъ: и҆ ѡ҆брꙋчꙋ́ тѧ себѣ̀ въ вѣ́рѣ, и҆ ꙋ҆вѣ́си гд҃а.
[73] Можливо, це парафраза Євангелії від св. Івана 18: 38. Пор.: что̀ є̃сть и҆стина;
[74] Книга Псалмів 118 (119): 142.
[75] Книга Псалмів 118 (119): 121.
[76] Неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 120. Пор.: ѿ сꙋдѣ́бъ бо твои́хъ ꙋ҆бои́хсѧ.
[77] Книга Псалмів 118 (119): 149.
[78] Книга Псалмів 118 (119): 156.
[79] Євангелія від св. Івана 6: 47.
[80] Одне слово написане нерозбірливо.
[81] Неточна цитата з Книги Псалмів 118 (119): 93. Пор.: во вѣ́къ не забꙋдꙋ ѡ҆правда́нїй твои́хъ, ꙗ̆кш въ ни́хъ ѡ҆живи́лъ мѧ̀ є̀сѝ.
[82] Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Жа́ло** же сме́рти грѣ́хъ (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 15: 56).
[83] Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 15: 14. Пор.: **Вы́** дрꙋ́зи моѝ є̀стѐ, а҆́ще творитѐ, є̀ли́ка а҆́зъ заповѣ́даю ва́мъ.

124

Цей лист дійшов у двох списках. Уперше його було опубліковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за списком, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 25, лист іде під № 6), уточнюючи деякі місця за списком, що зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки (ф. 14, № 782).

[84] Соборне послання св. ап. Іуди 19.
[85] Соборне послання св. ап. Іуди 18.
[86] Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до галатів 5: 19–21. Початок 19-го вірша звучить так: **Ꙗ̑вле́на же сꙋ́ть дѣла̀ плотскаѧ̑, ѩ̑же сꙋ́ть…**
[87] Тут і далі в списку вжито форму *песок* і похідні від неї, хоча в автографах Сковороди вона не трапляється.
[88] У списку: *їщъльный*.
[89] Книга Псалмів 118 (119): 152.
[90] Друге послання св. ап. Павла до Тимофія 3: 5.
[91] Соборне послання св. ап. Іуди 19. Цитату відтворено за Єлизаветинською Біблією. У списку: "отъ дыляюще единство вѣры".
[92] Див., наприклад: **ка́мень же бѣ̀ хр̑то́съ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 10: 4); **сѐ, а̑зъ полага́ю во ѡ̑снова́нїе сїѡ́нꙋ ка́мень многоцѣ́нен, и̑збра́нъ, краеꙋго́лен, чт̑е́нъ, во ѡ̑снова́нїе є̀мꙋ̀, ѝ вѣ́рꙋѩй въ о̑нь не постыди́тсѧ** (Книга пророка Ісаї 28: 16).
[93] Див., наприклад: **Ви́дите, каковꙋ̀ любо́вь да́лъ е̑́сть о̑́цъ на́мъ** (Перше соборне послання св. ап. Івана 3: 1).
[94] Слова "Тое ж" подано за списком, який зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки.
[95] Сковорода має на думці слова: **Сі́и сꙋ́ть ѿдѣла́ющіе себѐ (ѿ є̀ди́ности вѣ́ры, ѝ сꙋ́ть) тѣле́сни, дꙋ́ха не и̑мꙋ́щіе** (Соборне послання св. ап. Іуди 19).
[96] Див.: Канон до святого причастя, пісня 3-я, ірмос.
[97] Одне слово написано нерозбірливо.
[98] Книга пророка Ісаї 44: 20.
[99] Сковорода має на думці слова: **И̑ всѧ́къ слы́шай словеса̀ моѧ̑ сїѧ̑, ѝ не творѧ̀ и̑хъ, ꙋ̑подо́битсѧ мꙋ́жꙋ ꙋ̑ро́дивꙋ, и̑́же созда̀ хра́минꙋ свою̀ на пескѣ̀: ѝ сни́де до́ждь, ѝ прїидо́ша рѣ́ки, ѝ возвѣ́ѩша вѣ́три, ѝ ѡ̑про́шасѧ хра́минѣ то́й, ѝ паде́сѧ: ѝ бѣ̀ разрꙋше́нїе є̀ѧ̀ ве́лїе** (Євангелія від св. Матвія 7: 26–27).
[100] У списку: *самою*.
[101] Соборне послання св. ап. Іуди 20.
[102] Соборне послання св. ап. Іуди 21.
[103] Далі в обох списках переплутано авторський текст та біблійні цитати, а також посилання на джерела. Відновлюємо текст за Єлизаветинською Біблією.
[104] Неточна цитата з Першого послання св. ап. Павла до Тимофія 1: 5. Пор.: **Коне́цъ же завѣщаніѧ̑ е̑́сть любы ѿ чи́ста се́рдца ѝ со́вѣсти бла́гіѧ ѝ вѣ́ры нелицемѣ́рныѧ.**
[105] Послання св. ап. Павла до римлян 13: 8. У списку останнє слово має форму: *исполняется*.

125

Цей лист дійшов у двох списках. Уперше його було опубліковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за списком, який зберігається у відділі руко-

писів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 25, лист іде під № 8), уточнюючи деякі місця за списком, що зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки (ф. 14, № 782).

[106] Послання св. ап. Павла до римлян 3: 20.
[107] Тобто абриси (від лат. *complecto* – 'охоплювати, облягати, окреслювати').
[108] У списку: *назвато*.
[109] Фраза **дх҃ъ вѣ́ры** зринає в Другому посланні св. ап. Павла до коринтян 4: 13.
[110] Див., наприклад: **Чєловѣколюби́въ бо дх҃ъ премѫ́дрости** (Книга Премудрості Соломонової 1: 6).
[111] Фраза **дх҃ъ стра́ха бж҃їѧ** зринає в Книзі пророка Ісаї 11: 3.
[112] Послання св. ап. Павла до галатів 5: 22.
[113] Слово *Если* додано за списком, який зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки.
[114] Слово *кто* додано за тим-таки списком.
[115] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до римлян 3: 31. Пор.: **Зако́нъ ли у҃бо разоря́емъ вѣ́рою;**
[116] Парафраза Послання св. ап. Павла до римлян 3: 31. Пор.: **Да не бу́детъ: но зако́нъ у҃тверждаємъ.**
[117] Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до римлян 3: 30. Пор.: **є҆ди́нъ бг҃ъ, и҆́же ѡ҆правди́тъ ѡ҆брѣ́занїе и҃ вѣ́ры и҆ нєѡбрѣ́занїе вѣ́рою.**

126

Цей лист дійшов у двох списках. Один із них зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки (ф. 14, № 782), а другий – у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 25, лист іде під № 9). Уперше його було опубліковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за списком, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

[118] Можливо, Сковорода має на думці слова: **Возлю́бленнїи, не диви́тесѧ є҆́же въ ва́съ раждєже́нїю ко и҆скоу́шє́нїю ва́мъ быва́емꙋ, и҆́ко чоу́ждꙋ ва́мъ слꙋча́ющисѧ** (Перше соборне послання св. ап. Петра 4: 12).
[119] Сковорода говорить про диявола.
[120] Сковорода має на думці слова: **И҆ рє҆ вавíдъ къ сао́лꙋ: є҆гда́ пасѧ́ше ра́бъ твои́ о҆тца́ своєгѡ̀ ста́до, и҆ є҆гда́ прихожда́ше ле́въ и҆ли́ мєдвѣ́дица и҆ восхища́ше и҃ ста́да о҆́вцꙋ є҆ди́нꙋ: и҆ а҆́зъ вслѣ́дъ є҆гѡ̀ и҆схожда́хъ и҆ пораżáхъ є҆го̀** (Перша книга царств 17: 34–35).
[121] Сковорода має на думці або слова: **ѡ҆ бг҃а́ же всѧ̀ возмо́жна** (Євангелія від св. Матвія 19: 26), або: **всѧ̀ бо возмо́жна сꙋ́ть ѡ҆ бг҃а** (Євангелія від св. Марка 10: 27).
[122] Пор.: "Без охоти нема роботи" [Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 273].
[123] Книга Псалмів 83 (84): 8.
[124] Сковорода має на думці слова: **чєловѣ́къ нѣ́кїй схожда́ше и҃ і҆ерѷлима́ во і҆ерїхѡ́нъ, и҆ въ разбо́йники впадѐ** (Євангелія від св. Луки 10: 30).
[125] Трохи неточна цитата з Книги пророка Аввакума 2: 1. Пор.: **На стра́жи моє́й ста́нꙋ.**

PI3HE

EXCERPTA PHILOLOGICA

Vertendi quomodo auctores in vernaculam

Si singula verba latina iisdem germanicis exprimeres, ineptus fueris. Aliter enim latinus, aliter germanus de una eademque re loquitur. Ex[empli] gr[atia] apud Terent[ium] aut "equos alere"[1], aut canes ad venandum. Hic si equos alere convertere velis "Pferde nähren", redderes quidem significationem verbi "alere", sed a germanica loquendi ratione et consuetudine propria recederes; Germani dicunt non "ein Pferd nähren", sed "ein Pferd halten". Itaque cum ex latino interpretamur aliquid, semper ad usum et proprietatem linguae respiciendum est, non latina vocabula tantum et verba, quod notent aut significent, consideranda (Buchnerus[2], partis 2, epist[ola] 28).

Literae ad Theologiam aut aliud genus sapientiae prosunt. Quo majores profectus in literarum feceris studio, eo felicius olim in Theologia aut alio sapientiae genere te processurum[3] (idem, ibidem).

Autores non multi, sed optimi legendi ac relegendi. Sed ordo, sed delectus habendus; neque tam multa, quam optima et multum legere oportet. Nisi conficias dentibus cibum, parum alimenti conferet, integer enim transmittetur; ita nisi premas autores, eorumque lectioni inhaereas et immoreris, nunquam in succum vertes et sanguinem.

Autores, qui primum legendi

Ipsi latini etiam, imo romani, optimum omnium dicendi magistrum (Tullium) habuerunt[4]. In eo praecipue nunc commendo tibi dialogos de amicitia et senectute, item de officiis libros, tum orationes pro Archia[5], Marcello[6], Ligario[7], Dejotaro[8], tum quas in Catilinam[9] scripsit. Ex illis enim puram illam et incontaminatam latini sermonis facilitatem et elegantiam hauries, quae fundamentum sinceri styli ac incorrupti. Quo etiam faciet Terentii[10], Plauti[11], Nepotis[12] et Caesari[13] assidua lectio, unde omnis lascivia orationis atque inanis granditas abest (idem. ibidem).

Paulo post: sepone illum (Persium[14]) igitur, atque hanc operam Virg[ilii], Horat[ii], Ovid[ii]. E quorum numero nec excludendus Claudianus[15] est, disertiss(imi) oris suavissimique Poëta, ex cujus carminibus plurimum sane ad omne scriptionis atque materiae genus proficies. Hunc igitur in sinu, in oculis, quin animo potius atque memoria ferre memineris, et quantum potest, ad ejus rationem te penitus fingere.

Excerpendum esse legentibus

Post cibum saepe, quem interdiu levem et facilem veterum more sumebat, aestate, siquid otii, jacebat in sole: liber legebatur, adnotabat, excerpebat; nihil enim unquam legit, quod non excerperet (Plinius Minor[16] de avunculo[17], lib[er] ep[istolarum], lib[er] 3, ep[istola] 5, § 10)[18].

Excerpendi modus

Tres aio faciendas classes, et suum cuique indicem assignandum, quicquid enim notatu dignum videtur, aut in Lemmata aut adversaria aut in Historica excerpendum.

1. Prima classis Lemmata. Huc spectat, quicquid historia non est, et fuse non exscribitur, sed annotatur tantum auctor liber, caput etc. additis subinde voculis seu clausulis: hic breviter, iste fuse, ille optime. Huc praecipue spectant virtutes, vitia, omniaque alia, quae in familiarem sermonem adduci solent. Ex[empli] gr[atia] coelum, sidera, meteora; item beatitudo, elementa, animantes, arbores, montes, horologia, musica.

2. Adversaria. Huc enotandum quicquid historia non est, sed tamen (nota discrimen a priore) paulo fusius exscribitur. Huc referuntur potissimum ritus prisci, epitaphia, descriptiones insigniores, sententiae vel dicta uberius explicata, rara, admiranda, nova, vetera. Si tamen haec, ut dixi, non sint historiae, et plusculis verbis excerpantur.

3. Historica. Huc congeres, quicquid historia est, vel (ut pueri loquuntur) exemplum, sive id fusius exscribatur, sive non. Tribus his classibus triplex accommodandus est index in libro separato.

Lemmata qui sint facienda

Duo sint quaterniones chartae complicatae in quarto, ut bibliopolarum officinae loquuntur, sibimet inserti, habeantque latiores paulo margines; his praefige titulum lemmata. Ubi duos quaterniones illos impleveris, alios illis atque alios appone, prout multum excerpseris. Ita haec res in infinitum potest crescere sine ullo chartae dispendio. Titulos lemmatum nulla ordinis ratione habita subjunge, exempli gratia:

LACRUMAE[19] et quidquid ad illas

De his Caesar Baronius[20], tom. 2, an 253, numero 8, et anno 254, num. 55: Thamuz idoli concavi oculis infusum plumbum et accensus intus ignis, ut idolum flere videretur. De lacr[umis] Chrisost[omi] hom[ilia] I in epiphan[iam] Domini Eleganter dictum: nimium risus pretium est, si cum probitatis impendio constat. Juliana virgo martyr rogum lacrumis extinxit. Marcellus expugnatis Syracusis flevit. Valer[ius][21], 5, 1. Julius Caesar illacrumavit capiti Pompei hostis,

ibidem. Lacrumae[22] oratio sunt efficacissima. Maldonatus in cap[ite] 2. Ioan. De Xerxis lacrumis. Valer[ius], lib[er] 9 cap[ut] 13. Lacrumae viduarum ex oculis in coelum subsiliunt. Ecclesiast[es], cap[ut] 35, vers[us] 17, illustris locus[23]. Homo cum primum plorat, vigilat; cum primum in cunis ridet, dormit. Cardanus, lib[er] 8, De rerum varietate, cap[ut] 43, prope finem).

Adversariorum exemplum

Descriptio fusior lusciniae apud Tullium aviculae plataneae «De natura Deorum»[24]. Verbo montium, fluminum, operum omnium etc. prolixior, exscriptio epitaphiorum. A lemmatibus eo differunt, quod in Adversaria referantur res illae, quae paulo fusiorem secum explicationem trahunt, uti esse ritus priscos, epitaphia, virtutes, vitia, conscientia.

Historica

Quicquid ad historiam sacram, profanam, veterem, novam, Latinam, Graecam, barbaram, huc spectat. Ut titulus: Fortunae ludibrium. Alvarus Luna ab humili fortuna ad summum pervenit; in praeceps eum ambitio dedit, nil ei ad regnum praeter nomen deerat. Tandem bona ejus omnia occupata, ipse majestatis damnatus mula ad supplicii locum vectus est. In medio foro theatrum, in eo crux alta, et geminae faces, tapete substrato. Luna conscendens locum, crucem veneratus, annulum signatorium et galerum puero amanuensi dedit; proximae felicitatis cum praesenti fortuna comparatio inimicis etiam lacrumas excusserat. Erat uncus ferreus sublimi ligno confixus. Rogat carnificem, quem in usum paratus esset? ille, ut sejunctum a trunco caput imponatur. Subdit Alvarus: post mortem de corpore facito quod lubet; viro forti mors turpis esse non potest nec immatura. Simul diloricatis tunicis intrepide caput securi subjecit an[no] 1453.

Triginta annos ita in aula dominatus est, ut nihil nec majoris nec minoris rei, nisi eo arbitro gereretur; ita ut nec Ioannes III, rex Castellae, vestem mutaret eo non conscio.

Truncus in theatro relictus, pelvi juxta posita ad colligendam stipem, qua sepeliretur homo paulo ante regibus potentia exaequandus. Sic res humanae variant. Alvarus prioribus annis consuluit vatem: praedictum est Cadahasmum exitio fore; est oppidum hujus nominis in Hispania quod semper vitavit Luna, et significat etiam ferale theatrum, quod vitare non potuit (Ieremias Drexellius in «Aurifodina» sua, par[s] 2, cap[ut] 8)[25].

Lemma

Lemma dicitur aliquando apophtegma, h[oc] e[st] breviter et argute dictum.

Musarum vox originatione haebraicum.

Quibus (musis) et originatio accedit, quae non aliunde, quam ab ipsis Haebreis petenda est[26]. Quibus disciplina ac doctrina quaelibet peculiariter autem ethica, musar, appellatur (Aug[ustus], Buch[nerus] in orat[ione] festa 3, sub finem)[27].

ФІЛОЛОГІЧНІ ВИПИСКИ

Як перекладати авторів на рідну мову

Якщо окремі латинські слова ти висловиш тими самими німецькими, то вийде нісенітниця. Бо про один і той самий предмет латинянин говорить так, а німець інакше. Напр[иклад], у Теренц[ія] сказано: коней або собак годувати (alere) для полювання. Якщо ти в цьому разі захочеш "equos alere" (годувати коней) перекласти через «Pferde nähren» (годувати коней), то ти передаси значення дієслова "alere", але відступиш від правил і традицій німецької мови: німці говорять не "ein Pferd nähren", а "ein Pferd halten". Таким чином, коли ми що-небудь перекладаємо з латини, завжди слід враховувати традиції та властивості мови, не обмежуючись передачею смислу й значення слова (Бухнер, том II, лист 28).

Література корисна для теології та для інших занять. Чим більше успіхів досягнеш у вивченні літератури, тим кращі успіхи будеш потім здобувати в теології чи в іншій науці (він-таки, там-таки).

Читати й перечитувати слід небагатьох авторів, але найкращих. Слід також дотримуватись порядку й вибору: варто читати не так багато щодо кількості, як багато щодо якості. Якщо не пережуєш їжі зубами, то буде використана лише невелика частина її, бо вона пройде в непереробленому вигляді; таким же чином, якщо не будеш брати від авторів того, що тобі потрібно, і не будеш старанно та пильно їх читати, то ніколи їх не перетвориш у сік і кров.

Яких авторів слід читати насамперед

Найкращим майстром слова в самих латинян, або римлян, вважався Туллій. З його творів особливо рекомендую тобі діалоги про дружбу та старість, а також книги про обов'язки, окрім того, промови на захист Архія, Марцелла, Лігарія, Дейотара, а також промови, написані ним проти Катіліни. Від них ти почерпнеш ту чисту й незаплямовану легкість і витонченість латинської мови, яка становить основу чіткого й правильного стилю. Корисним теж буде й ретельне читання Теренція, Плавта, Непота й Цезаря, в яких немає всіляких надмірностей мови, пишномовності (той-таки, там-таки).

Трохи далі: виділи його (Персія) і твори Верг[ілія], Горац[ія], Овід[ія]. З їх числа не можна виключити також Клавдіана, найкрасномовнішого та найприємнішого поета, з чиїх віршів ти, безсумнівно, здобудеш велику користь для всякого роду писання в різних галузях. Тому не забувай зберігати його в серці, в очах, а ще краще в голові та в пам'яті і, наскільки це можливо, наслідуй його.

При читанні слід робити нотатки

"Після обіду, який у нього, за звичаєм предків, був досить легкий, він улітку, відпочиваючи, лежав на сонці; при цьому читав книгу, робив замітки, нотатки, бо ніколи нічого не читав, не роблячи нотаток" (Пліній Молодший про свого дядька. Кн[ига] л[истів], кн[ига] 3, л[ист] 5, § 10).

Як робити нотатки

Існує три різновиди нотаток, з яких кожному дається особлива назва; все, що гідне бути відзначене, має знайти собі місце у виписках, які називаються: короткі нотатки (lemmata); нотатки (adversaria); історичні нотатки (historica).

1. Перший клас становлять короткі нотатки. Сюди належить те, що не має характеру історії, не нотується докладно, а відзначається тільки автор, книга, розділ та ін. А пізніше додається словечко чи висновок, як-от: коротко, докладно, дуже добре. Сюди переважно належать чесноти, вади й усе інше, що зустрічається в звичайній мові, напр[иклад] небо, зірки, небесні явища, а також блаженство, стихії, тварини, дерева, гори, годинник, музика.

2. Нотатки. Тут слід виписувати все, що не належить до історії, однак (відзнач відмінність від попереднього різновиду) нотується трохи докладніше. Сюди належать здебільшого звичаї старих часів, епітафії, цікаві описи, афоризми або вислови, які пояснюють детальніше: рідкісні речі, гідні подиву, нові, давні. Однак, я сказав, це не стосується історії й нотується дещо докладніше.

3. Історичні нотатки. Сюди слід віднести все, що належить до історії, або, як кажуть діти, є прикладом – виписується ця історія досить докладно або ні. До цих трьох класів треба скласти покажчик у вигляді окремої книги.

Як робити короткі нотатки

Беруться дві чвертки паперу, складеного, як кажуть книготорговці, у четверту частину аркуша, вкладаються одна в одну; вони повинні мати дещо ширші береги. На початку треба дати заголовок: «Короткі нотатки». Коли заповниш дві такі чвертки, додавай до них усе нові, залежно від того, скільки ти робитимеш виписок. Так це можна продовжувати без кінця, без зайвої витрати паперу. Заголовки нотаток ідуть один за одним, без дотримання певного порядку, наприклад:

Сльози та все, що до них належить

Про них Цезар Бароній, т[ом] 2, від 253 р., ном[ер] 8 і від 254 р., ном[ер] 55: "В очі ідола Тамуза влито олово, всередині горить вогонь, так що

здається, ніби ідол плаче". Про сл[ьози] перша гом[ілія] Златоуст[а] на свято Богоявл[ення]. Вишуканий вислів: "Занадто дорого коштує сміх, коли за нього треба платити втратою честі". Діва, мучениця Юліана, слізьми загасила вогнище. Марцелл, узявши з бою Сиракузи, заплакав (Валер[ій], [книга] 5, 1). Юлій Цезар пролив сльози над головою свого ворога Помпея (там само). Сльози – найбільш дієва річ (Мальдонат, у розд[ілі] 2), Іоан. Про сльози Ксеркса. Валер[ій], кн[ига] 9, р[озділ] 13. Сльози вдів з очей здіймаються до небес (Екклезіаст, р[озділ] 35, в[ірш] 17, знамените місце). Людина, яка вперше плаче, не спить, а коли вперше в колисці сміється, спить (Кардан, кн[ига] 8, «Про розмаїття речей», р[розділ] 43, близько до кінця).

Приклади зауважень

Досить докладний опис солов'я в Туллія: пташка платанових гаїв («Про природу богів»). Більше-менше докладний опис гір, рік, різних справ тощо, докладні витяги з епітафій. Від коротких нотаток відрізняються тим, що в замітках повідомляється про предмети, які описуються докладніше: старі звичаї, епітафії, чесноти, вади, совість.

Історичні нотатки

Сюди належить усе, що стосується історії священної, світської, давньої, нової, латинської, грецької, варварів. Наприклад, «Насмішка долі»: Альвар Луна з нижчого стану досягнув найвищого становища; честолюбство стрімко підняло його на вершину щастя; для королівської влади в нього було все, окрім імені. Але під кінець усі його маєтки були конфісковані та й самого його, засудженого за злочин проти величності, везли на мулі до місця страти. Посеред майдану – ешафот, на ньому високий хрест, подвійні факели, розстелений килим. Луна, зійшовши на місце, вклонився хресту, віддав хлопчикові-писарю перстень із печаткою й шапку. Порівняння недавнього щастя з теперішньою долею навіть у ворогів викликало сльози. На високому стовпі був прикріплений залізний гак. Питає ката: "Для чого приготований гак?" "Щоб повісити на нього голову, відокремлену від тулуба", – відповідає той. Альвар каже: "Після смерті роби з тілом, що хочеш; для мужньої людини смерть не може бути ганебною або передчасною". Промовивши це, розірвав туніку, безстрашно поклав голову під сокиру в 1453 р[оці].

Упродовж 30 років він мав таку владу при дворі, що нічого – ані великого, ані малого – не робилося без його згоди, так що Іоан III, король Кастилії, навіть одягу не міняв без його відома.

Обезглавлене тіло залишили на ешафоті, коло нього поставили миску, щоб збирати пожертви на похорон людини, яка ще зовсім недавно вважалась за могутністю рівною царям. Так змінюються долі людські.

Раніше Альвар звертався до ворожбита: віщування говорило, що буде Кадагазм (є в Іспанії місто з такою назвою) місцем його смерті: цього міста Луна постійно уникав, але це слово означало також ешафот, якого уникнути він не міг (Єремія Дрекселлій у своїй «Золотій копальні», част[ина] 2, р[озділ] 8).

Лема

Лемою іноді називають короткий і сильний вираз.

Слово "музи" єврейського походження.

Далі йдеться про їхнє (муз) походження, яке треба шукати в самих євреїв. У них будь-яке вчення, або наука, особливо етична, називається "музар" (Авг[уст] Бух[нер], у 3-й урочистій пром[ові], під кінець).

Коли були зроблені ці нотатки, сказати важко. Вони дійшли до нас в автографі, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 120–122). Уперше їх надрукував Дмитро Багалій у харківському виданні творів Сковороди 1894 р. Подаємо за автографом.

[1] *Теренцій*. Дівчина з Андроса, акт 1, сцена 1, 56–57 [див.: *Теренций*. Комедии / Пер. с лат. А. Артюшкова; коммент. В. Ярхо. – Москва, 1988. – С. 12].

[2] Август Бухнер (лат. *Augustus Buchnerus*, нім. *August Buchner*) (1591–1661 рр.) – видатний німецький філолог-класик, поет і систематик літератури часів бароко, професор поетики та риторики Віттенберзького університету; тут покликання на його 28-ий лист, адресований онукові – Йоганну Христофору. Листи Бухнера («Epistolae») вперше побачили світ окремим виданням у Дрездені 1679 р., а потім перевидавалися в 1707-му та 1710 рр.

[3] Така сама настанова щодо стосунку літератури до теології, тобто її розуміння як "служниці богослів'я" (*ancilla theologiae*), була прикметна й для старих українських письменників. Наприклад, Симеон Полоцький писав: "художества свободная, грамматика, риторика, філософія и прочая… зѣло суть полезна в гражданствѣ и к духовной премудрости пособственна" [*Полоцький С.* Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 225].

[4] Так поціновували Ціцерона і в старій Україні. Недаром його ім'я зринає в назвах цілої низки барокових київських риторик [див.: *Стратий Я. М., Литвинов В. Д., Андрушко В. А.* Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии. – Киев, 1982], починаючи з «Могилянського оратора» Йосифа Кононовича-Горбацького, в якому Ціцерон постає як "видатний проповідник і корифей найвищий щонайдосконалішого мистецтва, красномовства", "оратор щонайбільший" тощо [див.: *Кононович-Горбацький Й.* Оратор Могилянський, Марка Тулія Ціцерона «Поділами (ораторськими)» досконалими виплеканий / Пер. М. Роговича // Філософська думка. – 1972. – № 3. – С. 89, 90].

[5] Архій (*Aulus Licinius Archias*) – грецький поет з Антіохії Сирійської. Народився бл. 120 р. до н. е., а зі 102 р. мешкав у Римі. У 62 р. його притягали до суду за незаконне присвоєння звання римського громадянина, але поет був виправданий. Його оборонцем на суді виступив Ціцерон. У своїй промові «На захист поета Архія» Ціцерон, зокрема, прославляв літературну творчість [див.: *Марк Туллий Цицерон*. Речь в защиту поэта Архия // Идеи

эстетического воспитания: Антология. – Москва, 1973. – Т. 1: Античность. Средние века. Возрождение. – С. 170–172].

[6] Марк Клавдій Марцелл (*Marcus Claudius Marcellus*) – римський державний діяч, консул у 51 р. до н. е.; прибічник Помпея й противник Цезаря; після битви при Фарсалі змушений був тікати. Ціцерон захищав його в промові «Pro Marcello». Зрештою, Цезар помилував Марцелла.

[7] Квінт Лігарій (*Quintus Ligarius*) – римський політичний діяч, прибічник Помпея та його легат. У 50–49 рр. до н. е. воював проти Цезаря в Африці, потрапив у полон. Його судили, але виправдали. На суді Ціцерон виступав як оборонець Лігарія. Перегодом Лігарій узяв участь у замахові на життя Цезаря; загинув у 43 р. до н. е.

[8] Дейотар (*Dejotarus*) – тетрарх Галатії і цар Малої Вірменії. Виступив на боці Помпея проти Цезаря. Ціцерон був його оборонцем.

[9] Луцій Сергій Катіліна (*Lucius Sergius Catilina*) – римський політичний діяч. Народився бл. 108 р. до н. е. Організатор змови, розкритої Ціцероном у 63 р. до н. е., коли він був консулом. Катіліна загинув у битві з військами Петрея при Пісторії навесні 62 р. до н. е. Названі тут промови Ціцерона належали до найпопулярніших у києво-могилянській риторичній традиції. Промови «Pro Archia poeta», «Pro rege Dejotaro», «Pro Ligario» вивчали в класі поетики, а славетну промову проти Катіліни – у класі риторики [див.: *Ulčinaite E.* Teoria retoryczna w Polsce i na Litwie w XVII wieku: Próba rekonstrukcji schematu retorycznego. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1984. – S. 39].

[10] Див. прим. 352 до рубрики «Листи до Михайла Івановича Ковалинського» (лист № 45).

[11] Плавт (*Titus Maccius Plautus*) (254–184 рр. до н. е.) – славетний римський комедіограф, дуже популярний в Україні впродовж XVII–XVIII ст. Скажімо, Феофан Прокопович, створюючи свою трагедокомедію «Владимир», мав за взірець трагедокомедію Плавта «Amphitrio» [див.: *Петров Н. И.* Южнорусская литература XVIII века, преимущественно драматическая // Русский вестник. – 1880. – Т. 147. – Май. – С. 382], а Опанас Лобисевич писав про шкільні інтермедії, що вони вчинені "во вкусѣ площадном, во вкусѣ Плавтовом" [Воспоминания Аф. Лобысевича о времени обучения своего в Киевской Академии в 1747–1752 годах (Письмо его к архиепископу Георгию Конисскому 30 сентября 1794 г.) // Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отделение II (1721–1797 гг.).– Киев, 1904.– Т. 1.– Ч. 1.– С. 387]. Твори Плавта були взірцем низького стилю. Так само взірцевою вважали і його мову. Принаймні Феофан Прокопович писав у курсі риторики: "Про Плавта ж була така загальна думка: 'Якби Музи хотіли говорити по-латині, то говорили б устами Плавта'" [*Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 158].

[12] Корнелій Непот (*Cornelius Nepos*) (бл. 100–25 рр. до н. е.) – римський історіограф, автор «De viris illustribus» [див.: *Корнелий Непот.* О знаменитых иноземных полководцах. Из книги о римских историках / Перевод, статьи и комментарии Н. Н. Трухиной. – Москва, 1992].

[13] Див. прим. 221 до рубрики «Листи до Михайла Івановича Ковалинського» (лист № 27). Тут ідеться про Гая Юлія Цезаря як про письменника, автора «De bello Gallico», «De bello civili», «De bello Alexandrino», «De bello Africano» [див.: Записки Юлия Цезаря и его продолжателей / Пер. и вступ. статья М. М. Покровского. – Москва, 1991. – Ч. I–II].

[14] Персій (*Aulus Persius Flaccus*) (34–62 рр.) – римський поет-сатирик.

[15] Клавдій Клавдіан (*Claudius Claudianus*) – грекомовний мешканець Олександрії, який прибув до Риму наприкінці IV ст. і став придворним латинським поетом імператора Гонорія, автор низки панегіричних творів.

[16] Пліній Молодший (*Plinius Junior*) (61/62–113 рр.) – римський політичний діяч та письменник часів Доміціана, Нерви й Траяна.
[17] Тобто про Плінія Старшого (*Plinius Major*) (23–79 рр.) – римського політичного діяча та природознавця, автора славетної «Природознавчої історії» в 37-и книгах.
[18] Пор.: Письма Плиния Младшего. Книги I–X / Изд. подготовили М. Е. Сергиенко, А. И. Доватур. – Москва, 1983. – С. 45–46.
[19] У рукопису: *LACRYMAE*.
[20] Цезар Бароній (*Baronius*, *Baronio*) (1538–1607 рр.) – кардинал, бібліотекар Ватиканської бібліотеки, духовник папи Климента VIII-го, славетний церковний історик, автор «Священної історії» («Annales Ecclesiastici») у 12-и томах, широко відомої в Російській імперії за часів Сковороди, зокрема, завдяки скороченому перекладу [див.: *Бароний Ц. Дѣянія* церковная и гражданская от Рождества Господа нашего Іисуса Христа. – Москва, 1719]. Добре знав українську історію, яку відобразив у праці «Слово про походження русів та про їхнє чудесне навернення до іншої віри». Був дуже шанований старими українськими письменниками як ерудит і невтомний працівник. Наприклад, Феофан Прокопович писав про нього таке: "Кажуть, що він [Бароній] так себе виснажував величезним трудом, що коли мав йти до столу, то скаржився, що його ведуть на страту" [*Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1979. – Т. 1. – С. 340].
[21] Валерій Максим (*Valerius Maximus*) – римський історик часів імператора Тіберія, автор укладеної для потреб риторичних шкіл книги «Factorum ac dictorum memorabilium libri IX» («Найпримітніші вчинки й висловлювання в IX книгах»). Ця збірка була добре відома в старій Україні. Наприклад, вона є в реєстрі книжок Львівського братства за 1601 рік [див.: *Голубев С.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (опыт исторического исследования). – Киев, 1883. – Т. 1. – С. 169–170].
[22] У рукопису: *Lacrimae*.
[23] Очевидно, ідеться про Книгу Екклезіястову 35: 15. У слов'янському перекладі: **Не слезы ли вдовичи по ланитома текутъ, и вопль єя на наведшаго ѧ;**
[24] Навряд чи Ціцерон у цьому місці (Про природу богів, II, 124) говорив про соловейка. Пор.: "Читав я також написане про якогось птаха під назвою *platalea*, що добуває собі їжу, підлітаючи до інших птахів, котрі пірнають у море" [*Цицерон*. Философские трактаты. – Москва, 1985. – С. 142].
[25] Сковорода покликається на посібник для проповідників «Aurifodina artium et scientiarum omnium» («Золота копальня всіх мистецтв і наук») (1638 р.), написаний єзуїтом Єремією Дрекселем [див. про це: *Erdmann E. von*. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 390–391].
[26] Схожі міркування висловлювали дуже давно. Наприклад, Артапан (I ст. до н. е.) писав, що греки називали Мойсея "Мусей. Цей *Moysos* був учителем Орфея. А в зрілому віці він подарував людству багато корисних речей. Винайшов кораблі та машини для переміщення каменів, а також єгипетську зброю, зрошувальні пристрої, військове спорядження та філософію" [*Курціус Е.-Р.* Європейська література і латинське середньовіччя / Переклав з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 238].
[27] Фрагмент від слова *musarum* написано іншим чорнилом.

[СОН]

В полноч Ноября 24, 1758 года в Кавраи

Казалось, будто различнїи охоты житїя человѣческаго по разним мѣстам разсмотрюю. В одном мѣсту былъ, гдѣ полаты царскіи, уборы, танцы[1], Музіканты, гдѣ любящїеся то поспѣвували, то в зеркала смотрѣлы, вбѣжавши с зала в комнату, и снявши маску, при богатих постелях и прочая. Откуда сила мене повела к простому народу, гдѣ такіе ж дѣла, но отличним убором и церемонїею творимїя, увидѣл: ибо оны ішли улицею с пляшкамы в руках, шумя, веселясь, валяясь, как обикновеннѡ в простой чернѣ бывает; также и амурнїи дѣла сродним себѣ образом, как то, в ряд один поставивши женск, а в другой мужеск пол, хто хорош, хто на кого похож, и кому достоин быть мужем или женою, с сладостїю ѡтправляли[2]. ѡтсюду вшел в постоялы домы, гдѣ лошадѣ, хомуты, сѣна, расплаты, споры и проч[ая] слишал. На остаток сила ввела в храм ѡбширнїй очень и краснїй, каков у богатих мѣщан бывает прихожан, гдѣ будто в День Зеленій святагѡ духа[3] ѡтправлял я с дїяконом литургію и помню точнѡ сїя, что говорил: “якѡ свят еси”[4], аж до “во вѣкы вѣков”, и по обоих хорах пѣто “святій Боже”, пространнѡ. Сам же я с дїяк[оном] пред престолом до землѣ кланяясь, чювствовал внутр сладость, которой изобразить не могу[5]. Однак и там человѣческимы порокамы посквернённѡ. Сребролюбїе с карнавкою бродит и, самого Іерея не миная, почти виривает складкы. ѡт мясних обѣдов, которіе в союзних почти храму комнатах торжествовались, и в которїе с олтаря многіе дверы были, к самой святой трапезѣ дух шибался во время лvтургіи. Там я престрашное дѣло слѣдующее видѣл. Нѣкоторим птичих и звѣриних не доставало мяс к яствію, то оны одѣтого в черну свиту до колѣн человѣка с голимы голенами и в убогих сандаліях, будуча уже убитогѡ, в руках держа при ѡгнѣ, колѣна и литкы жарили и, с истекающим жиром мясо отрѣзуя, то огризая, жрали[6]. Коего смарду и скверного свирѣпства я не терпя, с ужасом отвращая ѡчы, отошол. И сїе дѣлали, будто служителы нѣкоторїи. Сей дивній сон не менше мене устрашил, как усладил. А пробудившись, не преминул с сладос[тїю] в самой вещи пропѣть: “Святій Боже…”[7].

«Сон», записаний Сковородою в селі Каврай 1758 р., уперше опублікував Павло Попов на сторінках київського часопису «Вітчизна» [див.: *Попов П. М.* Один із попередників соціальної сатири Шевченка (За неопублікованим автографом «Сну» Г. Сковороди) // Вітчизна. – 1962. – № 1. – С. 179–184]. Подаємо за автографом, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 74).

[1] Танець утілює тут темний бік буття. У християнській традиції він підлягав рішучому засудові [див.: *Heers J.* Swięta głupców i karnawały. – Warszawa, 1995. – S. 49–52], адже його

"батьком" постає тут сам диявол. Як стародавній вуж у раю "кружав около Євы, дабы ю зрадил, так танечницы, наслѣдуючи діавола, єдни коло других кружают, душы же свои заражают" [Слово к народу каѳоліческому. – Почаїв, 1765. – Арк. 124]. У всякому разі, на малярських картинах Страшного Суду (сковородинська візія так само має "апокаліптичну" тональність [*Chopyk Dan B.* G. S. Skovoroda – the Fable Writer. His Life and Times // *Skovoroda G. S.* Fables and Aphorisms / Translation, biography and analysis by D. B. Chopyk. – New York; Bern; Frankfurt am Main; Paris, 1990. – P. 39]) "плясуны" звиваються в безугавному конвульсійному "танці", бувши підвішені "за пуп" [див.: *Сумцов Н.* К истории украинской иконописи // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Харьков, 1905. – Т. 16. – С. 134].

[2] Змальована Сковородою картина "гойного веселя" юрби – це стихія *чуттєвої втіхи*, чи, як казав Петро Могила, розмаїття "гордынѣ діаволскія, єже єст плясанія, неистовая козлогласованія, пѣсни скверныя, растлѣнныя и смѣхотворныя бесѣды, из них же піянства и блудодѣянія совершаются, и вся пустошная позорища, яже от богомыслія ум ко всѣм дѣлом злым и богопротивным отвращают и єже зрѣти Господа пред собою выну заграждают" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 157–158; пор.: *Транквіліон-Ставровецький К.* Перло многоцѣнноє. – Могилів, 1699. – Арк. 148; *Туптало Д.* Поученіє в недѣлю двадесят вторую по Святом Дусѣ // Сочиненія святаго Димитріа, митрополіта Ростовскаго: В 5 ч. – Ч. 2. – Москва, 1842. – С. 584–594; *Конисъкий Г.* Слово в недѣлю двадесят третію // Собраніе сочиненій Георгіа Конисскаго, архіепископа Бѣлорусскаго. – Санкт-Петербург, 1835. – Ч. 1. – С. 22–23].

[3] День Святого Духа – перший понеділок після Тройці (П'ятдесятниці), який розпочинає тиждень пам'яті всіх святих. Цього дня православний храм прикрашають клечанням і квітами. Пор., наприклад, вірші Симеона Полоцького: "Во праздник сошествія Духа Пресвятаго, / На апостолы Христом-Богом посланнаго, / Воспріяхом обычай вѣтвми и травою / Украшати и церковь, и дом зеленою" [*Полоцкий С.* Вирши. – Минск, 1990. – С. 361].

[4] Слова ієрея: "Яко свят єси, Боже наш, и Тебѣ славу воссылаєм, Отцу и Сыну и Святому Духу, нынѣ и присно".

[5] Церковна служба снилася й іншим старим українським письменникам. Наприклад, Йоасаф Горленко згадував таке: "Видѣлось, мало уснувши мнѣ в день, быть в сослуженіи панахиды нѣкоторой с преосвященным Рафаилом [Заборовським] в церквѣ святыя Софіи Кіевской, и тамо по обычаю кадил я церковь предходящему неякомусь мнѣ діакону, котораго я и знаю, и не знаю, а по большей части не знаю; и когда вошли в святый олтарь, то он, ходя предо мною, потерял свѣчу, с которою ходил; то я его бранил, сказуя: какой ты дурак! свѣчу с рук потерял; а потом же свѣча там же обрѣлась близ жертвенника в олтари, и, кадя, я сказал: свѣча здѣсь, а ты ищещь свѣчи!" [*Горленко Й.* Путешествіе в свѣтѣ сем грѣшника Іоасафа, игумена Мгарскаго // Святитель Иоасаф Горленко, епископ Белгородский и Обоянский (1705–1754). Материалы для биографии, собранные и изданные кн. Н. Д. Жеваховым. – Киев, 1907. – Ч. II: Святитель Иоасаф и его сочинения. – С. 174].

[6] Мабуть, створюючи цей образ, фантазія письменника, примхливо засоціювала літературні образки бісівських спокус (пор., наприклад: "Отец Євлогій за аввою Даніилом во Александрію для потребы пришедши, видѣли многих иноков, нѣких от врагов заушаємы, другіи же нагими женами объємлемы и к ушима шепчуще им. Овіи же от отрочищ мужеска полу нагим играющим с нима и смрадом человѣческим помазоваху их. Овым же мяса и вино обыюхати приношаху. Другіє же зрѣх имуща ножи и рѣжущѣ мяса

человѣческа и дающа мнихом оным ясти. И от сего увѣдахом, яко кождый инок своєю страстію бодим єсть, сицевы бѣсы примагают рати єму и глаголаше: єлико страсти суть в души, толико и бѣсов" [Алфа і Омега. – Супрасль, 1788. – Арк. 166 (зв.)–167]) із гадками про можливість дивовижної "плотяної" метаморфози святих дарів (пор.: "Аще по освященіи хлѣба и вина покажется чудо, сієст вид хлѣба в видѣ плоти или отрочати, вино же в видѣ крве и аще в кратцѣ не премѣнится сей вид, сієст аще не паки явится вид хлѣба или вина, но сице непремѣнно пребудет, никакоже ієрей да причастится, ибо не сут сія тѣло и кровь Христова, но точію чудо от Бога, невѣрства или иныя ради вины явленно" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. Київ, 1646. – С. 250]). Зрештою, цей образ можна потрактувати й у психоаналітичній стратегії, як те зробив свого часу Іван Мірчук: "…людоїдство — це лише образове представлення любовного життя, це те саме явище, яке Сковорода бачить у сні в ріжних місцях, в панських палацах, в простого народу, в заїздних домах. Явище це дасться теж сконстатувати і поза мурами монастирів, в найблизшому сусідстві трапези Господньої. Одначе перед цею думкою жахається ціле єство Сковороди…" [*Мірчук І.* Г. С. Сковорода. Замітки до історії української культури. – Прага, 1925. – С. 21].

[7] Молитва: "Святый Боже, / Святый Крѣпкій, / Святый Безсмертный, / Помилуй нас".

P[ublii] Terentii COMOEDIA, quae vocatur ADELPHI[1]
Фабулы или дѣйствія сила, авктора Муре́ты[2].

Два браты, Ми́ціон і Де́меа, разной вовся натуры были: Міціон в городѣ живал, Демеа, на селѣ; тот холост, а сей женат; тот нравов весма тихих, сей жесток; той и до чужих был Мягок, сей Жесток и до своих, тот и в самом гнѣвѣ был кроток, сей и без гнѣва свирѣп.

Были в Демеа два Сина, с которих старшого, именем Э́схина[3], себѣ за сина взял Міціон, и его с собою в Городѣ полѣтично и распустнѡ викормил, а меншого, Ктеси́фона[4], на Селѣ с собою весма жестокѡ и крѣпкѡ содерживал Отец. Эсхін, понеже названній егѡ Отец все ему попускал, з многими полюбовницамы гулял, и все что к молодости касается, не токмо свободнѡ, но и безѡпаснѡ отправлял. Послѣ до того уже пришол, что на дѣвчонку убогую, однак честную, и честних родителей, именем Па́мфілу (которую Мать ея Состра́та, вдова, честнѡ воспитала), ночью, пяній напавши, насилил и обременил. Послѣ пришол к ея Матерѣ, просил прощенія, взять ея обѣщаясь. Мать, увѣрившись, простила и молчала. А Ктесіфон, приходя иногда в Город, и сам в нѣкоторую игралную дѣвушку (которая умѣла пѣть и играть) влюбился. Однак всю сію о Ктесіфонѣ славу, чтоб как Демеа не дослихал, на себе переносил Эсхін. Наконец, когда сводник, игралной дѣвушки барин, сказал, что он или денги за нея, сколко она стоит, взять хочет, или иному продать, Ктесіфон, пришовши в отчаянїе, думал проч с отечества бѣжать. Между тѣм Эсхін, сіе узнавши, будучи безстиден и безстрашен, в дом сводника нахалнѡ вшол, самого и домашних потолочил, и дѣвушку, насилнѡ оторвав, вручил брату. Слух ѡ сем по цѣлому Городу пошол. Приходит Демеа, ссору на Міціона поднимает, кричит, божится, протестует, что распущен, что не воздержен, что пяниця, что блядун, что ни к чому годен Эсхін будет, что вся вина в одном Міціонѣ залежит. Благодарит Богу, что хотя той Син, которого с собою на селѣ держит, воздержуется, не мотает, хозяйства смотрит, честь хранит, столкѡ то разнится сирѣч между воспитаніем дѣтей Егѡ, и брата Егѡ. Міціон по возможности уговаривает Егѡ и не многѡ утишил его. Между тѣм нечаяннѡ тотчас другое наспѣло, откуду болшое еще смятеніе здѣлалось. Мать Памфілы услишала, что Эсхін игралную дѣвушку отнял, а Па́мфіла столь уже недалеко была от рожденія, что болною здѣлалась. Что дѣлать? Эсхин перемѣнился, – думала, – сама з дочерью пропала, оставленна, обманенна. Е́ту[5] крѣпостного, на котором цѣлой дом залежал, посилает до Эgіона, сродственника своего, чтоб Ему все сіе обявил. Между тѣм дойшло до Демеа, что и Ктесіфон его был, как отнимали дѣвушку; и понеже безмѣрно осердился, то егѡ обманил Крѣпостной Слуга Эсхіна именем Сvр, прехитрой лгун, сказуя, что приходил с села Ктесифон, да приходил бранить Эсхіна, и бранил на самой Площадѣ доволнѡ, и опять вернулся в село на свое дѣло. Демеа от радости стал плакать, и себе щасливим називать, что по крайней мѣри одного Сина имѣет, в котором трудолюбнаго и крѣпкагѡ Отца егѡ Житія живій образ

видит. Между тѣм как шол назад в село, попал на Гегіона, которій Ему ѡ спорченной насилнѡ Эсхіном Памфілѣ обявил. Опять розгнѣвавшись, ищучи брата, чтоб на Ему сердце согнать, попался на наемного, которій шол с егѡ Хутора; оной Ему, когда спросил, обявил, что Сина в селѣ нѣт. Назад к Сѵ́ру возвратился, которій опять Ему новую лож, как собаки мяса кус, чтоб не лаял, бросил. Ищет, где бы сискать, а Ему где искать? Так показал Сvр, что бѣдній Старик цѣлой Город дурнѡ, напраснѡ обродил. Между тѣм Міціон, увѣдомившись об всем от Гегіона, сам к Состратѣ и ея дочерѣ Па́мфілѣ пошол, и их в Крайней Печали утѣшил и ободрил, обѣщая Памфілу дать Эсхіну в супругу.

Пришол Демеа, шум, ссору, брань поднял. К тому ж еще при самому ему нѣкоторій слушка по имени когда назвал Ктесіфона, не оберегшись, а он когда вдруг силою всунул в избу, думая, что Ктесифон давно уже на селѣ или копает, или орет, или другое что дѣлает, как толко усмотрѣл, что он с любезною сидит и луштікует[6], то столкѡ уже разъярился, как бы был вброшен в огонь. А когда чрез доволнѡ долгое время покричал, потом его Міціон кроткою своею и Мирною рѣчю до того привел, что он, отложив прежню свою свирѣпость, стал думать, как бы Ему, напротив того, милостивим, склонним, пріятним быть можнѡ. И так не праздная Па́мфіла не толко соизволеніем, но и повелѣніем егѡ в дом перенеслась. Свадба здѣлалась; своднику заплачено; сам Міціон на Состратѣ женился. Эдіону дано, откудова б мог себе содержать. Сvр с своею женою Фрvгією на волю пущен.

Час написання цього перекладу невідомий. Щоправда, особливості правопису дозволяють віднести його до раннього періоду творчості Сковороди. Переклад уперше був опублікований 1960 р. Павлом Поповим на сторінках київського часопису «Радянське літературознавство» [див.: *Попов П. М.* Нові сторінки літературної спадщини Г. Сковороди. (Про переклад комедії Теренція «Брати» і невідомий переклад оди Горація) // Радянське літературознавство. – 1960. – № 4. – С. 101–107]. Подаємо за автографом, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 24, арк. 79–80).

[1] Теренцієва комедія «Брати» була вперше поставлена під час погребальних ігр на честь Луція Емілія Павла в 160 р. до н. е. Прототипом цієї п'єси була однойменна комедія Менандра, яка збереглася лише невеличкими фрагментами [див.: *Менандр*. Комедии. Фрагменты / Изд. подготовил В. Н. Ярхо. – Москва, 1982. – С. 301–302]. Власне кажучи, у Менандра було дві комедії під такою назвою. Одна з них (фр. 94–95) стала основою для комедії Плавта «Стіх» [див.: *Плавт*. Комедии / Пер. с лат. А. Артюшкова; коммент. И. Ульяновой. – Москва, 1987. – Т. 2. – С. 599–646], а друга (фр. 85–93) – для комедії Теренція. Друком Теренцієві комедії вперше з'явилися в Страсбурзі 1471 р.

[2] Комедію Теренція «Брати» в XVI–XVIII ст. не раз видавали й коментували. Зокрема, ціла низка видань комедій Теренція супроводжувалася латинськими прозовими викладами їхнього змісту (*argumentum*). Один із таких викладів змісту «Братів» здійснив Марк-Антуан

де Мюре у венеціанському виданні комедій Теренція 1555 р. Саме його й переклав Сковорода книжною українською мовою. Павло Попов припускав, що наш філософ користувався лляйпцизьким виданням комедій Теренція 1738 р. (Terentii Afri Comoediae sex… Editio nova. – Lipsiae, 1738) [див.: *Попов П. М.* Нові сторінки літературної спадщини Г. Сковороди. (Про переклад комедії Теренція «Брати» і невідомий переклад оди Горація) // Радянське літературознавство. – 1960. – № 4. – С. 104].

[3] Це ім'я має іронічний підтекст. Воно асоціюється з гр. *αἶσχος* – 'сором, ганьба'. На перший погляд, відбиваючи у звідника дівчину, Есхін робить ганебний учинок, хоч насправді він відбиває її заради Ктесіфона, тобто бере на себе чужу ганьбу.

[4] Це ім'я так само має іронічний підтекст. Воно походить від гр. *κτῆσις* – 'придбання'. Як буцімто добропорядний син, Ктесіфон ніби переймається тим, щоб добробут його батька зростав. Однак насправді це зовсім не так.

[5] У Теренція та Мюре: *Geta*.

[6] Тобто розказує якісь веселі історії. Пор. народну приказку: "Ходит по весільох і люштикує", – яку Іван Франко коментував так: "Говорять про музику, якого винаймають на весіля, а може також про спеціяліста-фіґляря, якого також винаймають для забави в веселих товариствах… Люштикувати, з німецького Luststück, веселий кавалок, веселе оповіданє або співанка" [*Франко*, № 26863].

ДОДАТОК

МИХАЙЛО КОВАЛИНСЬКИЙ

ЖИЗНЬ ГРИГОРЇЯ СКОВОРОДЫ

Писана 1794 года
в древнем вкусѣ.

Non omnis moriar.
Horat[ius][1]

Во всем существующем есть нѣчто главное и всеобщее. В нечленовных ископаемых – земля; в растительных – вода; в животных – огонь; в человѣкѣ – разум, и так далѣе.

Каждое бытїе составляет особый круг, или мїр свой, с различїями, дѣлимостями, раздробленїями до непостижимости.

Каждая главность, или всеобщность, сих кругов имѣет над собою и в себѣ главнѣйшее, всемїрное, верховное[2], единое Начало: вся тѣм быша[3].

Сїе, распространяясь, раздѣляясь в способности, силы, свойства, постепенности, осуществляет невидимыя бытїя разнообразно; и, в снисхожденїи своем сгущаясь, составляет в человѣкѣ мысленность, в животных – чувство, в растительных – движенїе, в нечленовных ископаемых – существованїе.

Человѣк, то есть воплощенная способность мыслящая, в сем Началѣ живет, движется и есть.

Сїя всеглавнѣйшая, всемїрная, невидимая Сила едина – ум, жизнь, движенїе, существованїе, – изливаясь из непостижимости в явленїе, из вѣчности – во всеобширность времени, из единства изключительнаго – до безпредѣльной множественности, образуя круг человѣчества, удѣляет оному от главности своей благороднѣйшее преимущество, СВОБОДНУЮ ВОЛЮ.

На сей главизнѣ, корени, началѣ основывается власть правительств, держава владык, сила царей, любовь родителей, честь мудрых, слава добродѣтельных, память праведных.

Множественность вносит различїе, а сіе предполагает неравенство и несовершенство; свободная воля предполагает выбор; сей же – нравственную способность, могущую познать добро, истинну, совершенство, любить оное и искать предпочтительно. Отсюда происходит подвиг исканїя, и подвижник истинны называется Мудрый, а дѣло его – добродѣтель.

Парѳянин и Мидянин, Їудей и Еллин, раб и свобод – равно участвуют в сем преимуществѣ всемїрнаго, верховнаго[4], единаго Начала[5].

Подвиг, то есть правильное употребленїе свободной воли, дѣлает раздѣленїя; и сей подвиг в выборѣ истиннаго, добраго, совершеннаго есть

правда, воздающая всякому свое: полная – полным и тщетная – тщетным. Почему Мудрый и праведный есть то же.

Поставленный между вѣчностїю и временем, свѣтом и тьмою, истинною и лжею, добром и злом, имѣющїй преимущественное право избирать истинное, доброе, совершенное и приводящїй то в исполненїе на самом дѣлѣ, во всяком мѣстѣ, бытїи, состоянїи, званїи, степени, – есть Мудрый, есть праведный.

Таков есть муж, о котором здѣсь предлежит слово.

Григорїй, сын Савы, Сковорода родился в Малой Россїи, Кїевскаго намѣсничества, Лубенской округи, в селѣ Чернухах, в 1722 году. Родители его были из простолюдства: отец – Козак, мать – такого же рода. Они имѣли состоянїе мещанское посредственно достаточное, но честностїю, правдивостїю, страннопрїимством, набожеством, миролюбивым сосѣдством отличались в своем кругѣ.

Сей сын их Григорїй по седьмому году от рожденїя примѣтен был склонностїю к Богочтенїю, дарованїем к музыкѣ, охотою к наукам и твердостїю духа. В церквѣ[6] ходил он самоохотно на крилос и пѣвал отмѣнно приятно. Любимое же и всегда почти твердимое им пѣнїе его было[7] сей Їоанна Дамаскина стих: “Образу златому на полѣ Деирѣ служиму трїе твои отроцы небрегоша безбожнаго велѣнїя”[8] и проч[ая].

По охотѣ его отец отдал его в Кїевское училище, славившееся тогда науками. Григорїй скоро превозшел сверстников своих успѣхами и похвалами. Митрополит Кїевскїй Самуил Мислављскїй[9], человѣк отличной остроты разума и рѣдких способностей к наукам, будучи тогда сучеником его, оставался во всем ниже его, при величайшем соревнованїи своем[10].

Тогда царствовала Императрица Елисавет[11], любительница музыки и Малороссїи. Дарованїя Сковороды к музыкѣ и отмѣнно приятный голос его[12] подали случай быть ему выбрану ко двору в пѣвческую музыку, куда и отправлен был он при вступленїи на престол Государыни[13].

Он не долго находился там. Императрица скоро предприяла путешествїе в Кїев, и с нею весь круг двора. Сковорода, прибыв туда, при возвратном отбытїи двора в С[анкт]-Петербург, получа увольненїе с чином придворнаго уставщика, остался в Кїевѣ и паки начал учиться.

Круг наук, преподаваемых в Кїевѣ, показался ему недостаточным. Он возжелал видѣть чужїе краи. Скоро представился повод к сему, и он воспользовался им всеохотно.

От двора отправлен был в Венгрїю к Токайским садам Генерал-маїор Вишневскїй[14], который для находившейся там греко-россїйской церкви хотѣл имѣть церковников, способных к службѣ и пѣнїю. Сковорода, извѣстен знанїем музыки, голосом, желанїем быть в чужих краях, разумѣнїем нѣкоторых языков, представлен был Вишневскому одобрительно и взят им в покровительство.

Путешествуя с Генералом сим, имѣл он случай, с позволенїя его и с помощїю его, поѣхать из Венгрїи в Вѣну, Офен[15], Презбург[16] и прочїя

окольныя мѣста, гдѣ, любопытствуя по охотѣ своей, старался знакомиться наипаче с людьми ученостїю и знанїями отлично славимыми тогда. Он говорил весьма исправно и с особливою чистотою латинским и нѣмецким языком, довольно разумѣл еллинскїй, почему и способствовался сими доставить себѣ знакомство и прїязнь ученых, а с ними новыя познанїя, каковых не имѣл и не мог имѣть в своем отечествѣ.

Возвратясь из чужих краев, наполнен ученостїю, свѣдѣнїями, знанїями, но с пустым карманом, в крайнем недостаткѣ всего нужнѣйшаго, проживал он у своих прежних приятелей и знакомых. Как и сих состоянїе не весьма зажиточно было, то искали они случая, как бы употребиться ему с пользою его и общественною. Скоро открылось мѣсто учителя Поезїи в Переяславлѣ, куда он и отправился по приглашенїю тамошняго Епископа[17].

Сковорода, имѣя основательнѣе и обширнѣе знанїя в науках, нежели каковы тогда были в училищах провинцїяльных, написал разсужденїе о Поезїи и руководство к искуству оной так новым образом, что Епископу показалось странным и несообразным прежнему старинному обычаю. Епископ приказал перемѣнить и преподавать по тогдашнему обыкновенному образу ученїя. Сковорода, увѣрен будучи в знанїи своем и точности дѣла сего, не согласился перемѣнить и отставить написанныя им правила для Поезїи, которыя были простѣе и вразумительнѣе для учащихся, да и совсѣм новое и точное понятїе давали об оной[18]. Епископ требовал от него письменнаго отвѣта образом судебным через Консисторїю, длячего он не выполнил повелѣнїя. Сковорода отвѣтствовал, что он полагается на суд всѣх знатоков в том, что разсужденїе его о Поезїи и руководство, написанное им, есть правильное и основанное на природѣ сего искуства. При том в объясненїи прибавил латинскую пословицу: “Alia res sceptrum, alia plectrum”[19], то есть: иное дѣло – пастырьскїй жезл, а иное – пастушья свирѣль.

Епископ, преобратя незнанїе свое в непослушанїе его и самомнѣнїе о учености своей в гордость и высокоумїе его, дал своеручное повелѣнїе на докладѣ Консисторїи слѣдующее: “Не живяше посреди дому моего творяй гордыню”[20]. По сему Сковорода выгнан был из училища Переяславскаго не с честїю. Сей был первый[21] опыт твердости духа его.

Недостатки стѣсняли его крайне, но нелюбостяжательный нрав его поддерживал в нем веселость его.

Он перешол из училища жить к приятелю своему, который знал цѣну достоинств его, но не знал стѣсненїя нужд его. Сковорода не смѣл просить помощи, а приятель не вздумал спросить его о надобности. И так переносил он нужды скромно, молчаливо, терпѣливо, безропотно, не имѣя тогда, как только двѣ худыя рубашки, один камлотной[22] кафтан, одни башмаки, одни черные гарусные[23] чулки. Нужда обработывала в нем сердце полезнѣйше и насѣяла в нем сѣмена терпѣнїя такїя, которых плодами угобзясь, жизнь его содѣлала его мудрым и щасливым.

Не в далеком расстоянїи имѣл жительство малороссїйскїй знаменитый Дворянин Стефан Тамара[24], которому потребен был учитель для сына его.

Сковорода одобрен былъ ему от знакомых и приглашен им в деревню Каврай, гдѣ и поручен былъ ему сын[25] в смотренїе и науку.

Старик Тамара[26] от природы имѣлъ великїй разум и, по службѣ обращаясь с иноземцами, приобрѣлъ нарочитыя знанїя, однако придерживался много застарѣлых предубѣжденїй, свойственных грубаго воспитанїя людям, которые смотрят с презрѣнїем на все то, что не одѣто гербами и не расписано родословїями.

Сковорода началъ больше воздѣлывать сердце молодаго воспитанника своего и, разсматривая природныя склонности его, помогать только природѣ в ращенїи направленїем легким, нѣжным, нечувствительным, а не безвременно обременять разум его науками, – и воспитанник привязался к нему внутреннею любовїю.

Цѣлой год продолжалось обращенїе его с сыном, но отец никогда не удостоивалъ учителя ни одним словом разговора, хотя всякой день за столом он с воспитанником бывалъ у него. Чувствительно было такое униженїе человѣку, имѣвшему в низкой простотѣ благородное сердце, но Сковорода сносилъ все то, и, несмотря на презрѣнїе, на уничиженїе его, исправлялъ должность свою по совѣстной обязанности. Договор былъ здѣлан на год, и он хотѣлъ сдержать слово свое.

В одно время, разговаривая он с воспитанником своим и видя любовь его к себѣ, а посему и обращаясь с ним откровенно и просто, спросилъ его: как он мыслит о том, что говорили? Воспитанник на тот случай отвѣчал неприлично. Сковорода возразилъ ему, что он мыслит о сем, как свиная голова. Служители тотчас донесли Госпожѣ, что учитель называет шляхетнаго сына их “свиною головою”. Мать[27] раздосадовала, разжаловалась супругу, требовала мщенія за таковую дерзость. Старик Тамара[28], зная внутренно цѣну учителя, но уступая настоянїю жены, отказалъ ему от дому и должности; и при отпускѣ его, в первый раз заговоря с ним, сказалъ ему: “Прости, Государь мой! Мнѣ жаль тебя!”

Тогда уже Судьба начинала приуготовлять сердце его к несправедливостям людским, которыя имѣлъ он испытать в продолженїи жизни. Сковорода остался без мѣста, без пропитанїя, без одежды, но не без надежды.

Убог, скуден, нужен, приѣхалъ он к приятелю своему, одному Сотнику переяславскому, человѣку добродушному и страннолюбивому. Тут нечаянно представился ему случай ѣхать в Москву с Калиграфом[29], отправлявшимся в Московскую Академїю проповѣдником, с которым он, как приятель его, и поѣхалъ, а оттуда в Тройцы-Сергїеву[30] Лавру, гдѣ былъ тогда намѣсником многоученый Кирилл, бывшїй послѣ Епископом Черниговским[31]. Сей, увидя Сковороду, котораго зналъ уже по слуху, и нашед в нем человѣка отличных дарованїй и учености, старался уговорить его остаться в Лаврѣ для пользы училища, но любовь его к отечественному краю отвлекала его в Малороссїю. Он возвратился паки в Переяславль, оставя по себѣ в Лаврѣ имя ученаго и дружбу Кирилла.

Дух его отдалял его от всяких привязанностей и, дѣлая его пришельцом, пресельником, странником, выдѣлывал в нем сердце гражданина всемїрнаго, который, не имѣя родства, стяжанїй, угла, гдѣ главу приклонити, сторицею больше вкушает удовольствїй природы, удовольствїй простых, невинных, беззаботных, истинных, почерпаемых умом чистым и духом несмущенным в сокровищах Вѣчнаго.

Не успѣл приѣхать он в Переяславль, как разумный Тамара[32] поручил знакомым своим уговаривать его, чтоб паки к сыну опредѣлился он учителем. Сковорода не соглашался, зная предразсудки его, а паче домашних его, но приятель его, будучи упрошен от Тамары, обманом привез его в деревню к нему ночью спящаго.

Старик Тамара[33] не был уже тот гербовый вельможа, но ласковый дворянин, который хотѣл цѣнить людей по внутреннему достоинству их. Он обласкал его дружески, просил быть сыну его другом и руководствовать его в науках. Любовь и откровенное обхожденїе сильнѣе всего дѣйствовали всегда над Сковородою. Он остался у Тамары с сердечным желанїем быть полезным, без договора, без условїй.

Уединенїе руководствует к размышленїям. Сковорода, поселясь в деревнѣ, подчиня докуку нужд, необходимых попеченію любимаго и возлюбившаго его Господина, обезпеча себя искренностїю его, предался любомудрїю, то есть исканїю истинны.

Часто в свободные часы от должности своей удалялся в поля, рощи, сады для размышленїя. Рано поутру заря спутница ему бывала в прогулках его и дубравы собесѣдники глумленїй его. Лѣта, дарованія душевныя, склонности природныя, нужды житейскїя звали его поперемѣнно к принятїю какого-либо состоянїя жизни. Суетность и многозаботливость свѣтская представлялась ему морем, обуреваемым безпрестанно волнами житейскими и никогда пловущаго к пристани душевнаго спокойствїя не доставляющим. В монашествѣ[34], удалившемся от начала своего, видѣл[35] он мрачное гнѣздо спершихся страстей и, за неимѣнїем исхода себѣ, задушающих бытїе смертоносно и жалостно. Брачное состояніе, сколько ни одобрительно природою, но не приятствовало безпечному его нраву.

Не рѣша себя ни на какое состоянїе, положил он твердо на сердцѣ своем снабдить свою жизнь воздержанїем, малодовольством, цѣломудрїем, смиренїем, трудолюбїем, терпѣнїем, благодушеством, простотою нравов, чистосердечіем, оставить всѣ искательства суетныя, вся попеченія любостяжанїя, всѣ трудности излишества. Такое самоотверженіе сближало его благоуспѣшно к любомудрію.

Душа человѣческая, повергаясь в состоянія нижших себя степеней, погружаясь в звѣрскія страсти, предаваясь чувственности, собственной[36] скотам, принимает на себя свойства и качества их: злобу, ярость, несытость, зависть, хитрость, гордость и проч[ая]; возвышаясь же подвигом добрыя воли выше скотских влеченїй, звѣрских побужденїй и безсловесных стремленїй, восходит на высоту чистоты умов, которых стихія есть свѣт,

разум, мир, гармонїя, любовь, блаженство, и от оных заимствует нѣкоторую силу величественности, свѣтлости[37], разумѣнія вышшаго, пространнѣйшаго, далечайшаго, яснѣйшаго и превосходнѣйшей святости в чувствіях[38], которыми, преисполняясь внутренно[а], являет[б] в воображенїи[в] состоянїе бытія человѣческаго иногда одобрительно, иногда наказательно, увѣщательно, предварительно и указательно.

Сковорода видѣл опыт сего порядка и силы природы в себѣ самом[39] и описывает сїе в оставшихся по нем записках своих тако:

"В полночь, Ноября 24 числа, 1758 года, в селѣ Каврай. Казалось во снѣ, будто я разсматриваю различныя охоты житїя человѣческаго по разным мѣстам. В одном мѣстѣ я был, гдѣ царскіе чертоги, наряды, музыки, плясанія; гдѣ любящїеся то пѣли, то в зеркала смотрѣлись, то бѣгали из покоя в покой, снимали маски, садились на богатыя постели и проч[ая]. Оттуда повела меня сила к простому народу, гдѣ такія же дѣйствія, но особенным образом и порядком производились. Люди шли по улицѣ с скляницами в руках, шумя, веселясь, шатаясь, как обыкновенно в черном народѣ бывает; так же и любовныя дѣла сродным себѣ образом происходили у них. Тут, поставя в один ряд мужеск, а в другой женск пол, разсматривали, кто хорош, кто на кого похож и кому достоин быть парою. Отсюда вшел я в постоялые домы, гдѣ лошади, упряж, сѣно, расплаты, споры и пр[очая] слышал. Наконец Сила ввела меня в Храм нѣкїй обширный и прекрасный: тут якобы в день сошествія С[вятаго] духа[40] служил я Литургїю с дїяконом и помню точно, что возглашал сїе громко: 'Яко свят еси, Боже наш'[41] и пр[очая] до конца. При сем по обоим хорам пѣто было протяжно: 'Святый Боже…' Сам же я, с дїяконом пред престолом до земли кланяясь, чувствовал внутренно сладчайшее удовольствіе, котораго изобразить не могу. Однако и тут человѣческими пороками осквернено. Сребролюбіе с кошельком таскается и, самаго священника не миная, почти вырывает в складку. От мясных обѣдов, которые в союзных почти храму комнатах отправляемы были и в которыя из олтаря многїя двери

[а] Премудр[ости] Соломон[и], гл[ава] 18, ст[ихи] 17 и 19(1).

[б] Тацит, философ, политик, ученый, писатель, описывая обстоятельства Цинны с Арменїусом, не пропустил упомянуть видѣннаго Цинною сна. Читай о сем Лѣтопись Тацит[а], гл[ава] I, 45 арт[икул] и гл[ава] II, арт[икул] о Германикусѣ(2).

[в] Сократу часто снился один сон; оный казался ему в различных видах, но всегда приказывал одно: "Сократ, прилагайся к музыкѣ и упражняйся к оной!"(3). Как совершеннѣйшая музыка есть философія, то Сократ, послѣдуя сновидѣнію, больше и больше побуждался прилѣжать к оной, обращая всю любовь и ревность к мудрости. Так он толковал сон свой. Критон, друг Сократов, пришол объявить ему, что завтре, по приговору Суда, должен он умереть. Сократ сказал ему: "Так и быть сему, но не завтре! Мнѣ снился сон в сіе же утро, что женьщина необыкновенной красоты явилась мнѣ в длинных бѣлых ризах и, назвав меня по имени, говорила: чрез три дни прибудешь ты в плодоносную твою Пиѳію"(4).

находились, во время Литургїи дух шибал до самой святой трапезы. Тут я видѣл слѣдующее ужасное позорище. Как нѣкоторым не доставало к яствію птичих и звѣриных мяс, то они одѣтаго в черную ризу человѣка, имѣвшаго голыя колѣна и убогїя сандалїя, убитаго, в руках держа при огнѣ, колѣна и икры жарили, и мясо, с истекающим жиром, отрѣзывая и отгрызывая, жрали; и сіе дѣлали аки бы нѣкїе служители. Я, не стерпя смрада и свирѣпства сего, отвратил очи и вышол. Сей сон не меньше усладил меня, как и устрашил".

Я пишу жизнь человѣка сего в Христїянском вѣкѣ, странѣ, народѣ, исповѣданїи. Да прочтут книгу Христїянства, С[вященное] писанїе, и увидят, что человѣк[42] толико же способен[43] быть прозорливцом[44], как и звѣрем[45], неразумливый да не разумѣвает!

Сковорода начал чувствовать вкус в свободѣ от суетностей и пристрастїй житейских, в убогом, но безпечальном состоянїи, в уединенїи, но без расстройки с самим собою. Лжемудрствующее самолюбіе, сія преукрашенная дщерь внѣшняго[46] разума, не могла обаять сердца его. Величественное свойство мыслящаго бытїя, ВОЛЮ, углубил он со всѣм умствованїем ея и желанїями в ничтожность свою и поверг себя в волю Творца, предавшись всецѣло жизни и любви Божїей, дабы Промысл его располагал им, яко орудїем своим, аможе хощет и якоже хощет.

Когда человѣк исходит из круга самомнѣнія, самопроизволенїя, самолюбїя своего, почитая все то землею пустою, непроходною и безводною[47], тогда чистый[48] Дух святый занимает всѣ чувствія его и возстановляет царствїе истинны[49], то есть возжигает в нем способности внутреннего чувства[50] огнем любви своея. Тогда высокое познанїе и разумѣніе по мѣрѣ расположенія внутренняго и внѣшняго возникает из средоточія всѣх вещей, аки тончайшій, проницательнѣйшій огнь, с неизъясняемым удовольствіем поглощаясь бездною свѣта. В таком состоянїи чувствіе человѣка взирает на дух Вседержителя с радостію и поклоненіем, и сим-то образом смиренное самоотверженіе человѣческое может созерцать то, что есть в вѣчности и во времени, ибо все близ его, все окрест его, все в нем есть.

Григорій, наполняясь живыми чувствіями истинн, изображал то пером в сочиненїях простых, но сильных. Между прочіими написал он стихи[a]: "Оставь, о дух мой, вскорѣ…"[51] Старик Тамара[52], прочтя оные и узнав от него, что то была забава его, сказал ему: "Друг мой! Бог благословил тебя дарованіем духа и слова".

Все время бытности его у Тамары[53] проходило в обученіи сына его словесным наукам и языку, а себя – благочестію и самодовольству.

Наконец, молодому воспитаннику его надлежало поступить в другой круг упражненїй, пристойных по свѣту и по роду, а Сковородѣ Судьба предуготовила званїе издалече.

[a] Сіи стихи и многія другія находятся у друга его.

В Бѣлгород прибыл на Епископскїй престол Їоасаф Миткевич[54] – муж, исполненный благосердїя, добродѣтелей, ученія. Сему Архїерею был извѣстен по законоискуству и по старой приязни Игумен Гервасїй Якубович[55], находившїйся тогда в Переяславлѣ. Їоасаф пригласил Гервасїя раздѣлить с ним епархіальные труды и дружественную жизнь. Гервасій приѣхал в Бѣлгород и, видя ревность Їоасафа к наукам, представил ему о Сковородѣ одобрительнѣйше. Епископ вызвал его к себѣ через Гервасїя. Сковорода немедлѣнно прибыл и по волѣ Їоасафа принял должность учителя Поезїи в Харьковском училищѣ 1759 года.

Отличный образ его мыслей, ученія, жизни скоро обратил к нему вниманїе всего общества тамошняго. Он одѣвался пристойно, но просто; пищу имѣл состоящую из зелїй, плодов и молочных приправ; употреблял оную ввечеру по захожденїи солнца; мяса и рыбы не вкушал не по суевѣрію, но по внутреннему своему расположенію; для сна отдѣлял от времени своего не болѣе четырех часов в сутки; вставал до зари и, когда позволяла погода, всегда ходил пѣшком за город прогуливаться на чистой воздух и в сады; всегда весел, бодр, легок, подвижен, воздержен, цѣломудр, всѣм доволен, благодушествующ, унижен пред всѣми, словохотен, гдѣ не принужден говорить; из всего выводящїй нравоученїе; почтителен ко всякому состоянїю людей; посѣщал больных; утѣшал печальных; раздѣлял послѣднее с неимущими; выбирал и любил друзей по сердцу их; имѣл набожество без суевѣрія, ученость без киченїя, обхожденїе без лести.

Год протек, и он, оконча срочное время, приѣхал к Їоасафу для препровожденїя обыкновеннаго в училищах времени отдохновенїя. Епископ, желая удержать его болѣе при училищѣ, поручил Гервасію, как приятелю его, уговаривать его, чтоб принял он монашеское состоянїе, обѣщевая довести его скоро до сана высокаго духовенства. Гервасїй начал совѣтовать Сковородѣ, предлагая желаніе Архіерея, благовидность польз его, предстоящую ему в сем поприщѣ честь, славу, изобилїе всего, почтеніе и, по его мнѣнію, щасливую жизнь.

Не таковы долженствовали быть предложены побужденїя для сердца Сковороды. Он, выслушав сїе, возревновал по истиннѣ и сказал Гервасію: “Развѣ вы хотите, чтоб и я умножил число Фарисеев[56]? Ѣжте жирно, пейте сладко, одѣвайтесь мягко и монашествуйте! А Сковорода полагает монашество в жизни нестяжательной, малодовольствѣ, воздержности, в лишенїи всего ненужнаго, дабы приобрѣсть всенужнѣйшее, во отверженїи всѣх прихотей, дабы сохранить себя самаго в цѣлости, во обузданїи самолюбія, дабы удобнѣе выполнить заповѣдь любви к ближнему, в исканіи славы Божїей, а не славы человѣческой”. Гервасїй убѣждал его милостію Архіерея, дружбою своею, пользою церкви[57], но Сковорода, тверд духом и правилами, возразил ему в отвѣт: “Благодарствую за милость, за дружбу, за похвалу; я не заслуживаю ничего сего за непослушанїе мое к вам при сем случаѣ”. Гервасій, зная недостатки его и думая, что он, нуждаясь содержаніем и знакомством в чужой сторонѣ, должен будет согласиться на предложеніе

его, оказал ему остуду. Григорій, примѣтя сїе, рѣшился скоро. На третій же день, дождавшись в передней выхода его, подошол сказать ему всесмиреннѣйше: “Прошу вашего высокопреподобія на путь мнѣ благословенія”. Гервасій, не глядя на него, благословил его с досадою, а Сковорода, с миром отошед, тотчас отправился к новому приятелю своему в деревню Старицу[58], в окрестности Бѣлгорода.

Старица было мѣсто изобильное лѣсами, водотечами, удолїями благоприятствующими глубокому уединенїю. Сковорода, поселясь тамо, паче всего прилѣжал к познанію себя и упражнялся в сочиненїях, относительных к сему. В лишеніях своих, призывая в помощ вѣру, не полагал оной в наружных обрядах одних, но во умерщвленїи самопроизволенїя духа, то есть побужденїй от себялюбїя происходящих; в заключенїи всѣх желанїй своих в волю всеблагаго и всемогущаго Творца по всѣм предприятїям, намѣренїям и дѣлам. Он единственно занимался повелѣвать чувству своему и поучать сердце свое не дерзать господствовать над порядком Промысла Божія, но повиноваться оному во всей смиренности.

Отец Гервасій донес Епископу об отзывѣ Сковороды на предложенія его и об отбытїи его. Добродушный Іоасаф не подосадовал, но только пожалѣл об нем. Между тѣм Григорїй продолжал пустыножительство в Старицѣ.

Нигдѣ столько не обозрѣвает себя человѣк, как в уединенїи, и не напрасно сказано древним Мудрецом[a]: уединенный должен быть или царь, или звѣрь[59]. Преобороть скуку, проклятое изчадїе недовольства, занять ум и сердце упражненіями[60] достаточными, ублажить их есть дѣло не инако, как Мудраго, обладающаго собою царя уединеннаго, Священника Божія[61], понимающаго вездѣсущіе и всеисполненїе духа Господня и покланяющагося ему духом.

Сковорода, провождая тамо дни свои в бодрости духа, веселости, безпечаліи, благонадежности, часто говаривал при посѣщающих его: ὦ σχολίων! ὦ βιβλίων – “О свобода! О наука!”

Слух о необыкновенной жизни его и назидательном собесѣдованіи привлек многих искателей знакомства его. Он, посѣщая нѣкоторых по деревням, вздумал навѣстить Харьков. Нѣкто из познакомившихся с ним и здѣлавшись приятелем его, просил, чтоб, будучи в Харьковѣ, познакомился он с племянником его, молодым человѣком, находившимся там для наук, и не оставил бы его добрым словом.

Сковорода приѣхал в Харьков, жил у знакомых своих нѣсколько уже недѣль. В одно время, пришедши посѣтить училище и видя тут нѣкоторых незнаемых им, спросил, не находится ли тут такой-то, племянник N. N. Молодой тот человѣк случился на сіе время быть там, и знакомые Сковородѣ

[a] Надобно имѣть великое основаніе разума или совсѣм онаго лишену быть, чтоб содержать себя долгое время в уединенной жизни. Снести себя, ужиться самому с собою, смотрѣть на себя спокойными глазами, быть довольным сердцем своим, не искать себя внѣ себя(5) – есть ключь истиннаго блаженства.

сказали, что он самой тот есть. Сковорода, посмотря на него, возлюбил его и возлюбил до самой смерти. Послѣ увидѣл сей молодой человѣк, что случай таковый был устроен для него перстом Божїим издалече.

Добрый пастырь Їоасаф, не теряя из виду Сковороды, желал всячески привлечь его паки в Харьковское училище и извлечь из дарованій его пользу, которую он чувствовал во всей цѣнѣ ея. Зная, что он не любит принужденности, пригласил его дружески и предложил ему должность учителя, какую хочет. Довольно было убѣдить Сковороду, чтоб дать только ему на выбор дѣло то или другое. Он, имѣя в виду пользу, намѣреваемую для молодаго новаго друга своего, котораго в сердцѣ почитал уже таковым, как послѣ сам о сем изъяснялся, рад был призыву Епископа и взял предложеніе его всеохотно с тѣм, чтоб преподавать ему класс, ниже прежняго, синтактическій. Сверх того, взялся обучать еллинскому языку.

Прибыв из Бѣлгорода в Харьков и вступя в должность, нашол он любимаго своего молодаго человѣка, который, однако, не знал и не смѣл мыслить, чтоб мог быть достойным дружбы его, хотя любил и удивлялся философской жизни его и внутренно почитал его.

Григорій часто начал посѣщать его и, по склонности молодаго человѣка, занимать его музыкою и чтеніем книг, служивших поводом к разговорам и нравоученію. Открыв в молодом человѣкѣ сердце, каковаго желал он, и способности природныя, каковыя любил он, обратил вниманіе свое на удобреніе разума его и духа.

Молодой сей человѣк, будучи воспитываем до сего полуучеными школьными учителями[62], в руках которых тогда святилища наук находились, которые и положили ему в голову мнѣнія о вещах странныя, часто слыша от Сковороды противное тому и не могши согласить в понятіи своем новых правил с старыми, видя же на самом дѣлѣ жизнь его добродѣтельную, цѣломудрую, примѣрную, сумнѣвался сам в себѣ и сожалѣл душевно, что такой добродѣтельной муж имѣл несогласныя с учеными мнѣнія и правила, особливо же до нравоученія и духовных знаній относительныя, а посему и в заблужденіях находился.

Всѣ книгочіе наставники его, да и весь свѣт, словом и дѣлом внушали ему, что щастіе человѣческое состоит в том, чтоб имѣть всего много: много чего ѣсть, много чего пить, много во что одѣваться и в утѣхах праздно веселиться. Сковорода один начал говорить ему: чтоб быть истинно щасливым, то все оное не нужно; что ограниченїе желанїй, отверженїе излишеств, обузданіе прихотствующей воли, трудолюбіе, исправленіе должности, в которую Промысл Божїй поставил кого, не за страх, но за совѣсть, суть пути к щастію. Сковорода говорил сіе и жил тако.

Велемудрые учили его, что добродѣтель гражданская одна есть ничто пред Верховным[63] Существом, что Марк Аврелій[64], Тит[65], Сократ[66], Платон[67] и прочіе славные в древности великими дѣлами и сердцем люди должны быть нещасливы, потому что не имѣли историческаго знанія о вещах, случившихся послѣ их[68]. Сковорода утверждал, что во всѣх оных мужах

дѣйствовал Дух Вышнїй, а посему и недостойны они осужденія, но почтенія и подражанія в любви к истиннѣ. И если Бог есть истинна, то они были вѣрные служители его.

Философы, учившіе молодаго человѣка, толковали ему, что к такому, напримѣр, жизни[69] состоянію больше и особенно привязано благословенїе Божїе, а к иному меньше, или же и проклятіе, что вѣдѣніе таинств и выполненіе обрядов тайноводства есть совершенство и высокость человѣка. Сковорода учил, что всѣ состоянія суть добры, и Бог, раздѣляя члены общества, никакого не обидѣл; проклятіе же налагает он точїю на сынов противленія[70], которые, не внявь себѣ и не послѣдуя званію Природы, вступают в состоянїя по страстям, по обманчивым видам, по прихотям. И понеже не испытали они в себѣ склонности врожденной, то и предал их Верховный[71] Раздаятель дарованій в неискусен ум, да творят неподобная и будут прокляты, то есть нещасливы. Сковорода учил, что совершенство человѣка состоит в дѣланіи истинной пользы ближнему и что таинства и обряды тайноводства[72] относительны к слову, а Царствіе Божіе есть в силѣ, или в дѣлѣ[73].

Молодой человѣк, напоен будучи измлада предувѣреніями, слушая Сковороду, возчувствовал в себѣ возбужденную борбу мыслей и не знал, чѣм разрѣшить оную. Прочіе учители его внушали ему отвращеніе к Сковородѣ, запрещали имѣть знакомство с ним, слушать разговоров его и даже видѣться с ним. Он любил сердце его, но дичился разума его; почитал жизнь, но не вмѣщал в ум разсужденій его; уважал добродѣтели, но устранялся мнѣній его; видѣл чистоту нравов, но не узнавал истинны разума его; желал бы[74] быть другом, но не учеником его.

Трудно изгладить первыя[75] впечатлѣнїя.

Сковорода продолжал преподавать Синтаксис и еллинской язык общественно, а любимаго своего молодаго человѣка обучал особенно греческому языку и чтенію древних книг, из которых любимѣйшіе им были слѣдующіе писатели: Плутарх[76], Филон Іудеанин[77], Цицерон[78], Горатій[79], Лукіан[80], Климент Александрійскій[81], Ориген[82], Нил[83], Діонисій Ареопагитскій[84], Максим Исповѣдник[85], а из новых относительныя к сим; глава же всѣм Библїя. Сила, содержаніе и конец учебнаго их упражненія было сердце, то есть основаніе блаженной жизни.

Предприняв перевоспитывать его и желая больше и больше дать ему впечатлѣній истинны, писывал он к нему письмы почти ежеденно, дабы, побудя его к отвѣтствованію хотя кратко на оныя, приучить его мыслить, разсуждать, изъясняться справедливо, точно, прилично.

Предразсудки, возбуждаемые различіем мнѣній, не позволяли сумнѣніям в юношѣ искорениться. Странное произшествіе истребило оные до основанія, и сіе так описано в поденных записках сего молодаго человѣка:

“1763 года, будучи я занят размышленіями о правилах, внушаемых мнѣ Сковородою, и находя в умѣ моем оныя несогласными с образом мыслей прочіих, желал сердечно, чтоб кто-либо просвѣтил меня в истиннѣ. В таком

расположеніи находясь и поставя себя в возможную чистоту сердца, видѣл я слѣдующій сон[а].

Казалось, что на небѣ, от однаго края до другаго, по всему пространству онаго, были написаны золотыми великими буквами слова. Все небо было голубаго цвѣта, и золотыя слова оныя казались не столько снаружи блестящими, но больше внутрь сіяли прозрачно свѣтом, и не совокупно написаны по лицу небеснаго пространства, но складами, по слогам, и содержали слѣдующее и точно таким образом: ПА-МЯТЬ – СВЯ-ТЫХ – МУ-ЧЕ-НИК – А-НА-НЇ-Я – А-ЗА-РЇ-Я – МИ-СА-И-ЛА[86]. Из сих золотых слов сыпались огненныя искры, подобно как в кузницѣ из раздуваемых сильно мѣхами угольев, и падали стремительно на Григорія С[авича] Сковороду. Он стоял на земли, подняв вверх прямо правую руку и лѣвую ногу, в видѣ проповѣдующаго Іоанна Крестителя, котораго живописцы нѣкоторые в изображеніях представляют в таком расположеніи тѣла и каковым Сковорода тут же мнѣ вообразился. Я стоял близь его, и нѣкоторыя искры из падающих на него, отскакивая, упадали на меня и производили во мнѣ нѣкую легкость, развязанность, свободу, бодрость, охоту, веселость, ясность, согрѣяніе и неизъясняемое удовольствіе духа. Я, в исполненіи сладчайшаго чувствованія, проснулся.

Поутру, встав рано, пересказал я сіе видѣніе странное почтенному и добродѣтельному старику, Троицкому священнику[87] Бор[ису][88], у котораго я имѣл квартеру. Старик, подумавши, сказал мнѣ с умиленіем: “Ах, молодой человѣк! Слушайтесь вы сего мужа: он послан вам от Бога быть Ангелом, руководителем и наставником’”[б]. С того часа молодой сей человѣк предался вседушно дружбѣ Григорія; и с сего времени я в продолженіи писанія сего буду называть его ДРУГОМ по превосходству.

Представившіяся в велелѣпном видѣ написанныя на небеси имена трех отроков были тѣх самых, которых исторія изображена в том любимом Сковородою Дамаскиновом стихѣ, который пѣвал он при всяком случаѣ в молодости своей, по нѣкоему махинальному побужденію, как о сем упомянуто в началѣ сего. Ни Сковорода о любимом сем стихѣ, ни друг его о видѣнном им никогда друг другу не расказывали и не знали. По прошествіи тридцати одного года, за два мѣсяца до кончины своей, Сковорода, будучи у друга сего в деревнѣ и пересказывая ему всю жизнь свою, упомянул и о том стихѣ Дамаскиновом, что он всегда почти имѣл в устах его и, сам не зная почему, любил его паче прочіих пѣній. Друг, сіе услыша тогда и приведя на память видѣнное им во снѣ за тридесять один год назад, в молчаніи

[а] Зри Филона Іудеанина книгу о снах, от духа бываемых, в сочиненіях его о С[вященном] писаніи ветхаго завѣта(6). И к Коринѳяном II послан[іе] С[вятаго] А[постола] Павла, Глав[а] 12, ст[их] 1(7) и Іова гл[ава] 33, ст[ихи] 15, 16(8) и проч[ая].

[б] Гдѣ душа наша не обрѣтает никакого основанія подлинности, тамо должна она ввѣряться мнѣніям, успокоивающим и возвышающим бытіе его, ибо сіи мысли ведут нас ясным небом чрез волны жизни сея.

удивлялся гармоніи чудесной, которая в различныя лѣта, в разных мѣстах, то одному в уста, что другому послѣ в воображеніе полагала, в возбужденіе сердец их к выполненію и явленію разума и силы исторіи оной на самом дѣлѣ, в жизни их. Впрочем, друг его никогда ему о сем видѣнном не говорил и послѣ.

Ежели по духовному разуму исторіи Образ златый, на полѣ Деирѣ служимый, есть мїр сей, поле Деирово – время, пещь огненная – плоть наша, разжигаемая желаніями, похотѣніями, суестрастіями, пламенями, жгущими дух наш; если тріе отроцы, не послужившіе твари и не брегшіе поклонитися Идолу златому, суть три главнѣйшїя способности человѣческія, ум, воля и дѣяніе, не покаряющіеся духу мїра сего, во злѣ лежащаго, и невреждены огнем любострастныя плоти, но прохлаждаясь свыше Духом святым, пѣснословно изображают Дѣву Богоматерь, дѣвственное сердце, непорочность души человѣческой, то огнь, падающій изобильными струями на Григорія Сковороду из златовидных имян, написанных на небеси, Трех Отроков израильских, есть тайнообразовательное свидѣтельство почивающаго на нем Духа Божія.

Друг его начал давать мѣсто в мыслях и в сердцѣ своем мнѣніям и правилам его и нечувствительно увидѣл себя на пути свѣтлом чистаго ума[89] и несмущеннаго духа.

Сковорода, хотя возбудить мыслящую силу друга своего поучатися не в книгах одних, но паче в самом себѣ, откуда всѣ книги родятся, часто в собесѣдованіях с ним раздѣлял человѣка на двое: на внутренняго и внѣшняго, – называя одного вѣчным, а другаго временным; того – небесным, сего[90] – земным; того – духовным, сего – душевным; онаго – Творческим, сего – тварным[91]. По сему раздѣленію в одном и том же человѣкѣ усматривал он два ума, двѣ воли, два закона, двѣ жизни. Перваго по божественному роду его именовал он Царем, Господем, Началом; другаго же по земному бытію его – рабом, орудїем, подножїем, тварью. И как первому[92] по преимуществу его принадлежало управлять, начальствовать, господствовать, другой же долженствовал повиноваться, служить, послѣдовать волѣ онаго, – то в надлежащее соблюденіе порядка сего святѣйшія Природы приучал он себя во всѣх дѣяніях жизни придерживаться тайнаго гласа внутренняго, невидимаго и неизъясняемаго мановенія духа, которое есть глас воли Божїей и которое люди, чувствуя втайнѣ и послѣдуя движенію его, ублажаются, не повинуясь же побудителю сему и не памятуя онаго, окаеваются. Он, испытав на самом дѣлѣ святость тайнаго руководительства сего, возбуждал вниманіе в другѣ своем и в прочіих к сему святилищу внутреннїя силы Божія и часто приглашал прислушиваться изреченіям сего прорицалища Нетлѣннаго Духа, котораго глас раздается в сердцах непорочных – яко друга, в развращенных – яко судіи, в непокоривых – яко мстителя. Он называл его тѣм первобытным[93] законом человѣков, о котором говорит С[вященное] писаніе: “Нетлѣнный Дух твой есть во всѣх; тѣмже заблуждающих помалу обличаеши, и в нихже

согрѣшают, воспоминая, учиши, да, премѣнившеся от злобы, вѣруют в тя, Господи!”[94] Он утверждал, что сей был тот самый Геній[a], которому послѣдуя во всем, добродушный Сократ, яко наставнику своему, достиг степени Мудраго, то есть щасливаго.

Он говаривал с сильным убѣжденіем Истинны: “Посмотри на человѣка и узнай его! Кому подобен истинный человѣк, Господь сый во плоти? Подобен доброму и полному колосу пшеничному. Разсуди же: не стебель с вѣтвами есть колос, не солома его, не плева[95], не наружная кожица, одѣвающая зерно, и не тѣло зерна, но колос есть самая сила, образующая стебель, солому, тѣло зерна и проч[ая], в которой силѣ все оное заключается невидимо. Она производит все то в явленіе весною, когда вся внѣшность на зернѣ согнила, дабы не причтено было плододѣйство мертвой землѣ, то есть гніющей внѣшности, но вся бы слава отдана была невидимому Богу, тайною своею Десницею вся дѣйствующему, дабы он един был во всем глава, вся же внѣшность прочая – пята. От колоса поступи к человѣку. В колосѣ видѣл ты солому, полову, кожицу – но не тамо Бог. Гдѣ же? В невидимой силѣ растительной: Господь Бог произрастил нам колос невидимою силою. Посмотри же на тѣлесность человѣка – не тамо сила Божїя! Она в невидимости его закрылась. Подними же от земныя плоти мысли твои и уразумѣй человѣка в себѣ, от Бога рожденна[96], не сотворенна в послѣднее житїя время! Сила растительная зерна, глава тѣла всего, есть тайная дѣйствительность невидимаго Бога; познай в себѣ силу разумную, Глагол Божій, Слово вѣчное, десницу Божію, закон, власть, царство, невидимость, образ Отца небеснаго! Раскрой сердце твое для принятія вѣры и для обнятія того человѣка, который Отцу своему небесному вмѣсто силы его и вмѣсто Десницы его есть во вѣки вѣков. Сіе сѣмя твое, зерно твое есть пространнѣе небес и земных кругов. Видимое сіе небо и земля сія в нем сокрываются, и тебе ли сіе сѣмя сохранить не возможет? Ах! Буди увѣрен, что и самый нечувственный влас главы твоея, потерявши наличность свою, в нем без всякаго вреда закроется, сохранится, ублажится! О сѣмя благословенное, человѣк истинный, Божїй! Вся видимость есть подножїе его. Сам он в себѣ носит царство, онебеся всякаго просвѣщаемаго им и восполня своим все-исполненіем, возсѣд на мѣстѣ десницы (одесную) Отца небеснаго во вѣки[97].

Сим не многим извѣстным правилом водясь, он принимал на себя должности, располагал упражненія свои и забавы, перемѣнял нечаянно мѣстопребыванія, дѣлал знакомства, вступал в приязни, принимал в дружбу свою и не прежде рѣшался дѣлать что-либо зависящее от единственнаго выбора воли его, как посовѣтуя со внутренним духом, котораго он называл

[a] Древніе под названіем Генія разумѣли то, что разумѣем мы под именем Ангела Хранителя. Сократ называл сего Генія демоном, ибо демон на еллинском языкѣ значит “разумѣющій”, то есть разумная сила внутренняя человѣка, а не значит злаго духа. Нѣкоторые чрез Генія разумѣют изощренное чувствованіе добра и зла, другіе – сильное нравственное чувство. Зри о Геніи Сократовом сочин[еніе] Плутарха особое(9).

иногда Минервою[98]. Ибо, как Минерва, по баснословію, рождена из мозга Юпитерова[99], так дух наш происходит от Бога.

Как Бог дает дарованія духа не в одну мѣру, но различно, по различію отраслей всецѣлаго, то людей, вступающих в состояніе жизни не по врожденной способности, называл Сковорода людьми без Минервы. Так часто, видя робкаго военачальника, грабителя судью, гордаго[100] Богослова[101] и пр[очая], с досадою говаривал: "Вот люди без Минервы!" Взглянув на изображеніе царствующей в вѣкѣ его Екатерины II[102], находившееся у друга его в гостинном покоѣ, сказал он с движеніем: "Вот голова с Минервою!"

Он мыслил, что щастіе человѣка состоит в том, чтоб, узнав собственную в себѣ способность, по оной употребить себя в жизни. Так, многіе Богословы были бы, может быть, лучшими стряпчими по дѣлам, многіе ученые – разнощиками, многіе судьи – пахарями, военачальники – пастухами, монахи – цаловальниками, и проч[ая].

Отсюда, заключал он, происходит, что одно и то же самое состояніе жизни одного ублажает, а другаго окаянствует: одного воинскій сан прославляет, а другаго посрамляет; одного царскій вѣнец преукрашает благословеніем, славою, безсмертіем, а другаго низвергает во тьму кромѣшнюю с проклятіем имени его; одного Богословіе дѣлает свѣтильником мїра, обладателем над сердцами, славным без славы, почтенным без почестей, а другаго – обманщиком, лицемѣром, лжецом[103] высокомудрствующим; одного ученіе возвысило до небес, а другаго низвело до ада; одному судейство доставило имя благодѣтеля, а другому – разбойника; одному начальство в похвалу и честь, а другому – в хулу и поношеніе; одного монашество освятило, а другаго очернило[104] и погубило вовѣки.

Такое правдивое, но для многих колкое, изъясненіе скоро навлекло ему брань. Лож и порок вооружили на него орудія свои в лицах многих. Но рука Господня была с ним, и он превозмогал ею всѣ навѣты глупых и злых человѣков.

Занимаясь много другом своим, возводя ум его выше обыкновенных познаній, навѣдывался он искоренить в нем предубѣжденія, напечатлѣнныя от невѣжд и бабіих басней[105]. Примѣтя, что страх смерти и боязнь мертвых обладала мучительно воображеніем его, предлагал он ему важныя чтенія, разрушающія сіе ужасное мнѣніе; бесѣдовал часто о началѣ и разснащеніи существ каждаго в свое основаніе, говоря, что вѣнцу подобен вѣк: начало и конец в единой точкѣ заключаются. От зерна колос в зерно возвращается; от сѣмяни в сѣмя яблонь закрывается[a]; земля в путь земли идет и дух к духу. Какое, – так разсуждал он, – есть основаніе первоначальное[106] тварей?

[a] Стих, наполненный превысокаго понятія: "Святый Боже, святый крѣпкій, святый безсмертный", –утверждает сію истинну. Первая[(10)] точка – "Святый Боже" – знаменует Начало, предваряющее всю тварь. Вторая – "Святый крѣпкій" – знаменует Начало, создавшее плоть и всельшееся в ней. Третія – "Святый безсмертный" – знаменует Начало, пребывающее изчезнувшей плоти. Зри о сем сочин[еніе] его «Потоп Зміин», гл[аву] 4.

Ничто. Воля вѣчная, возжелав облещи совершенства свои в явленіе видимости, из Ничего произвела все то, что существует мысленно и тѣлесно. Сіи желанія Воли вѣчной одѣлись в мысленности; мысленности – в виды; виды – в вещественные образы[a]. Назначено поприще, или круг, каждому существу, по образу вѣчнаго явить силы свои, то есть изліяніе невидимаго во временной видимости и паки вступить в свое начало, то есть в свое Ничто. Край первый[107] и край послѣдній есть едино, и сіе едино есть Бог. Всѣ твари, вся природа суть приятелище, риза, орудіе: все сіе обветшает, свіется, измѣнится; един Дух Божій, исполняющій вселенную, пребывает вовѣки. Богочеловѣк наш, – говорил он, – есть вѣнец наш: не умираем, но измѣняемся от смерти в живот[108], от тлѣнія в нетлѣніе. Умирают и умерли уже, имже бог чрево их и слава их в студѣ их[109]. Грядет час и нынѣ есть, егда мертвіи услышат глас Сына Божія и, услышавше, оживут. Аще убо и нынѣ час есть, то почто на утріе, на тысящу лѣт, на нѣсколько вѣков и кругообращеній планет откладываем жизнь, смерть, воскресеніе, суд, глас Сына Божія? Нося уже в себѣ огнь неугасаемый мучительных желаній и чувствій и червь неусыпаемый угрызеній совѣсти, можем ли сказать, что мы еще не осуждены, что глас Сына Божія не слышится в нас еще, что труба Божія не низвела еще к нам Судію страшнаго, праведнаго, судящаго, якоже слышит он[110] сердце наше?

Не довольствуясь бесѣдою о сем, приглашал он друга своего в лѣтнее время прогуливаться поздо вечером за город и нечувствительно доводил его до кладбища городскаго. Тут, ходя в полночь между могил и видимых на песчаном мѣстѣ от вѣтра разрытых гробов, разговаривал о безразсудной страшливости людской, возбуждаемой в воображеніи их от усобших тѣл. Иногда пѣл там что-либо приличное благодушеству; иногда же, удалясь в близь лежащую рощу, играл на флейтраверѣ, оставя друга молодаго между гробов одного, яко бы длятого, чтоб издали ему приятнѣе было слушать музыку. Сей, непримѣтно освобождаясь от пустых впечатлѣній, мечтательных страхов, в спокойствіи сердечном внутренно возсылал благодареніе Промыслу Божію за низпосланіе ему мудраго друга и наставника.

В 1764 году друг его вознамѣрился поѣхать в Кіев для любопытства. Сковорода рѣшился сопутствовать ему, куда и отправились они в Августѣ мѣсяцѣ.

По приѣздѣ туда, при обозрѣваніи древностей тамошних, Сковорода был ему истолкователем исторіи мѣста, нравов и древних обычаев и побудителем к подражанію духовнаго благочестія почивающих тамо усобших святых, но не жизни живаго монашества.

Многіе из соучеников его бывших, из знакомых, из родственников, будучи тогда монахами в Печерской Лаврѣ, напали на него неотступно, говоря[111]:

---

[a] Читай о сем книгу «De l'origine, usages et abus de la raison et de la foi», 238 pag. tom I(11).

– Полно бродить по свѣту! Пора пристать к гавани, нам извѣстны твои таланты, Святая Лавра пріймет тя, аки мати свое чадо, ты будеш столб церкви[112] и украшеніе обители.

– Ах! преподобные! – возразил он с горячностію. – Я столботворенія умножать собою не хочу, довольно и вас, столбов[113] во храмѣ Божїем.

За сим привѣтствіем Старцы замолчали, а Сковорода, смотря на них, продолжал: "Риза, риза! Коль не многих ты опреподобила! коль многих очаровала[114]! Мїр ловит людей разными сѣтями, накрывая оныя богатствами, честьми, славою, друзьями, знакомствами, покровительством, выгодами, утѣхами и святынею, но всѣх нещастнѣе сѣть послѣдняя. Блажен, кто святость сердца, то есть щастіе свое, не сокрыл в ризу, но в волю Господню!"

Старцы[115] перемѣнялись в лицѣ, слушая сіе; но звон позвал их, и они поспѣшили на молитву. Один из них просил Сковороду с другом его на завтре прогуляться за обитель[116]. Согласясь, пошли всѣ трое и сѣли на горѣ над Днѣпром. Отец Каллистрат (так назывался он), обняв тут Сковороду, сказал: "О мудрый муж! Я и сам так мыслю, как ты вчера говорил пред нашею братіею, но не смѣл никогда слѣдовать мыслям моим. Я чувствую, что я не рожден к сему черному наряду, а введен в оной одним видом благочестія, и мучу жизнь мою. Могу ли я?.." Сковорода отвѣтствовал: "От человѣк не возможно, от Бога же вся возможна суть"[117].

По прошествіи нѣсколькихъ дней надлежало другу его возвращаться во свояси. Сковорода, будучи упрошен родственником своим, соборным печерским[118] Іустином[119], остался в Кіевѣ.

Не прошло двух мѣсяцов, как он приѣхал из Кіева паки в Харьков. Украину предпочитал он Малороссіи за воздух и воды. Рѣки почти всѣ цвѣтут в Малороссіи, отчего и воздух имѣет гнилость. Он обыкновенно называл Малороссію матерью, потому что родился там, а Украину теткою по жительству его в оной и по любви его к ней[120].

В Харьковѣ был Губернатором Евдоким Алексѣевич Щербинин[121] – человѣк, не имѣвшій учебнаго воспитанія, но одарен природным здравым разумом, любитель наук, талантов, музыки, в которой и сам он был весьма искусен и знающ. Наслышась о Сковородѣ, призвал он его к себѣ и, поговоря с ним, сказал ему:

– Честной человѣк! Дячего не возмеш ты себѣ никакого извѣстнаго состоянія?

– Милостивый Государь! – отвѣтствовал Сковорода. – Свѣт подобен театру: чтоб представить на театрѣ игру с успѣхом и похвалою, то берут роли по способностям. Дѣйствующее лице на театрѣ не по знатности роли, но за удачность игры вообще похваляется. Я долго разсуждал о сем и по многом испытаніи себя увидѣл, что не могу представить на театрѣ свѣта никакого лица удачно, кромѣ самаго низкаго, простаго, безпечнаго, уединеннаго: я сію ролю выбрал, взял и доволен[122].

Губернатор, посмотря на него с удовольствіем, полюбил его и сказал предстоящим:

– Вот умной человѣк! Он прямо щаслив; меньше было бы на свѣтѣ дурачеств и недовольствій, если бы люди так мыслили.

– Но, друг мой! – продолжил Щербинин[123], отведя его особенно из круга, – может быть, ты имѣешь способности к другим состояніям в общежитіи полезным, да привычка, мнѣніе, предувѣреніе…

– Если бы я почувствовал сего дня, – прервал рѣчь Сковорода, – что могу без робости рубить Турков, то с сего же дня привязал бы я гусарскую саблю и, надѣв кивер, пошол бы служить в войско. Труд при врожденной склонности есть удовольствіе. Пес бережет стадо день и ночь по врожденной любви и терзает волка по врожденной склонности, несмотря на то, что и сам подвергается опасности быть растерзан от хищников. Ни конь, ни свинія не здѣлают сего, понеже не имѣют природы к тому. Склонность, охота, удовольствіе, природа, сила Божія, Бог есть то же. Есть склонности, есть природы злыя, и сіи суть явленіе гнѣва Божїя. Человѣк есть орудіе, свободно и вольно подчиняющее себя дѣйствію или любви Божіей, то есть живота, или гнѣва Божія, то есть суда, добра или зла, свѣта или тьмы. Сіе напечатлѣнно ощутительно на кругообращеніи дня и ночи, лѣта и зимы, жизни и смерти, вѣчности и времени. Бог есть Бог живота[124], или любви, и Бог суда, или гнѣва[a]. Всѣ твари суть грубые служебные органы свойств сих Верховнаго[125] Существа: один человѣк есть благороднѣйшее орудіе его, имѣющее преимущество свободы и полную волю избранія, а потому и цѣну, и отчет за употребленіе права сего в себѣ держащее. Отсюда естественно происходит понятіе о правосудіи, милосердіи и благости во Творцѣ. А когда во Творцѣ, то и в тварях, найпаче же приближенных к нему даром разума. Отсюда власти, правительства, державы, семейства, общества, состоянія, отсюда родители, цари, начальники, воины, судіи, господіе, рабы; но един Бог во всѣх и вся в нем.

Щербинин в сладость послушал его и убѣждал его ходить к нему чаще.

Сковорода, держась приличія того лица, которое избрал он представлять на театрѣ жизни, всегда удалялся знатных особ, великих обществ и чиновных знакомств; любил быть в малом кругѣ непринужденнаго обращенія с людьми откровенными; предпочитал чистосердечное обхожденіе паче всяких ласкательных приемов; в собраніях занимал всегда послѣднее мѣсто, ниже всѣх, и не охотно входил в бесѣду с незнакомыми, кромѣ простолюдинов.

Любимое, но не главное упражненіе его было музыка, которою он занимался для забавы и препровождал праздное время. Он сочинил духовные концерты, положа нѣкоторые псалмы на музыку, так же и стихи, пѣваемые во время Литургіи, которых музыка преисполнена гармоніи простой, но важной, проницающей, плѣняющей, умиляющей[126]. Он имѣл

[a] Мір сей и человѣк суть изъявленіе чудес, которыя Дух Бога невидимаго производит вещественно. Сей Дух чудес свидѣтельствует в явленіи своем о внутренном состояніи бытій в любви или во гнѣвѣ, в добрѣ или во злѣ.

особую склонность и вкус к Акроматическому роду музыки. Сверх церковной[127], он сочинил многія пѣсни в стихах и сам играл на скрипкѣ, флейтраверъ, бандорѣ и гуслях приятно и со вкусом[128].

В 1766 году по повелѣнію благополучно царствующей Екатерины II к харьковским училищам, по предстательству Щербинина, прибавлены нѣкоторыя науки под названіем прибавочных классов. Между прочіими назначено было преподавать благородному юношеству правила благонравія. Начальство признало способнѣйшим к сему Сковороду и пригласило его. Он охотнѣйше принял сіе предложеніе и не захотѣл брать опредѣленнаго за класс сей по окладу жалованья, почитая, что удовольствіе, которое находит он быть в сем случаѣ полезным по склонности своей, замѣняет ему всякую мзду. По сему поводу написал он в то время сочиненіе, извѣстное под сим именем: «Начальная дверь к Христіянскому добронравію для молодаго Шляхетства Харьковской губерніи».

Сочиненіе сіе содержало в себѣ простыя истинны, краткія коренныя познанія должностей, относительных до общежитія. Всѣ просвѣщенные люди признавали в оном чистыя понятія, справедливыя мысли, основательныя разсужденія, чувствительныя побужденія, благородныя правила, движущія сердце к подобному себѣ концу высокому.

Но как все то основывалось на познаніи Бога и достойном почтеніи онаго, то Епископ Бѣлградскій[129], бывшій тогда Епархіальным, почитая такое разсужденіе в устах свѣтскаго человѣка за похищеніе власти и преимуществ своих, вознегодовал на него с гоненіем; требовал книжицу на разсмотреніе; нашол нѣкоторыя неясности для него и сомнѣнія в рѣчах, и образ ученія, не соотвѣтствующій обыкновенному правилу, почему и препоручил своим спросить Сковороду, длячего он преподавал наставленіе Христіянскаго благонравія различным образом от обыкновеннаго? Сковорода отвѣтствовал: "Дворянство различествует и одѣяніем от черни народной[130]; длячего же не имѣть оному и понятій различных о том, что нужно знать ему в жизни? Так ли, – продолжал он в отвѣт, – Государя разумѣет и почитает пастух[131] и земледѣлец[132], как министр его, военачальник, градоначальник? Подобно и дворянству такія ли прилично имѣть мысли о Верховном[133] Существѣ[134], какія в монастырских[135] уставах и школьных уроках[136]?" По сем отвѣтѣ все замолчало.

Сковорода, побуждаясь духом, удалился в глубокое уединеніе. Близь Харькова есть мѣсто, называемое Гужвинское, принадлежащее помѣщикам Земборским[137], которых любил он за добродушіе их. Оное покрыто угрюмым лѣсом, в срединѣ котораго находился пчельник с одною хижиною. Тут поселился Григорій, укрываясь от молвы житейской и злословій духовенства.

Предавшись на свободѣ размышленіям и оградя спокойствіе духа безмолвіем, безстрастіем, безсуетностію, написал он тут первое[138] сочиненіе свое в образѣ книги, названное им «НАРКИСС, или о том: ПОЗНАЙ СЕБЯ». Прежнія его, до того писанныя малыя сочиненія были только отрывочныя, в стихах и прозѣ.

Продолжая там же свое пустынножительство, написал он другое сочиненіе, под именем: «Книга Асхань, о познаніи себе самаго», которое приписал другу своему.

Лжемудрое высокоуміе, не в силах будучи вредить ему злословіем, употребило другое орудіе – клевету. Оно разглашало повсюду, что Сковорода охуждает употребленіе мяс и вина и сам чуждается оных. А как извѣстно, что такое ученіе есть ересь Манихейская[139], проклята от святых Соборов, то Законословы и дали ему прилагательное имя Манихейскаго ученика. Сверх[140] того доказывали, что он называет вредными сами по себѣ золото, сребро, драгоцѣнныя вещи, одежды и проч[ая]. Как же Бог ничего вреднаго не сотворил, а всѣ тѣ вещи им созданы, то и заключали, что он богохульник.

Притом, поелику Сковорода удаляется от людей, чуждается обществ, бѣгает состоянія в общежитіи, скрывается в лѣса, то и выводили естественным послѣдствіем, что он не имѣет любви к ближнему, а потому и назвали его Мизантропом, то есть человѣконенавистником.

Сковорода, узнавши о сем и не желая, чтоб добрыя и простодушныя сердца соблазнились о нем сими разглашеніями клеветы, явился в город и, нашед в одном собраніи приличный случай к объясненію правил своих, говорил тако[a]:

– Было время и теперь бывает, что для внутренней моей економіи воздерживаюсь я от мяс и вина. Но потому ли лѣкарь охуждает, напримѣр, чеснок, когда велит поудержаться от употребленія онаго тому, у кого вредный жар вступил в глаза? Все благосотворено от всещедраго Творца, но не все всѣм всегда бывает полезно. Правда, что я совѣтовал нѣкоторым, дабы они осторожно поступали с вином и мясом, а иногда и совсѣм от того отводил их, разсуждая горячую молодость их. Но когда отец младолѣтному сыну вырывает из рук нож и не дает ему употребленія оружейнаго пороху, сам, однако же, пользуясь оными, то не ясно ли видно, что сын еще не может владѣть правильно тѣми вещами и обращать их в пользу, ради которой онѣ изобрѣтены? Вот почему приняли меня за Манихейскаго ученика. Не ложно то, что всякой род пищи и питія есть полезен и добр; но надлежит брать в разсужденіе время, мѣсто, мѣру, особу. Не бѣдственно ли было бы сосущему грудь младенцу дать крѣпкой водки? Или не смѣшно ли работавшему в потѣ лица весь день на стужѣ дровосѣку подать стакан молока в подкрѣпленіе сил его? Как же несправедливо почли меня за Манихея, так и недостойно за человѣконенавистника и ругателя даров Божіих.

Когда Бог опредѣлил мнѣ в низком лицѣ быть на театрѣ свѣта сего, то должно уже мнѣ и в нарядѣ, в одѣяніи, в поступках и в обращеніи со степенными, сановными, знаменитыми и почтенными людьми наблюдать благопристойность, уваженіе и всегда помнить мою ничтожность пред ними. Сіе сам я стараясь сохранить и прочіим совѣтовал дѣлать такожде, отчего и попал я во оклеветаніе. Оглагольники мои, если бы приписывали

[a] Сіе самое объясненіе он описывает в письмѣ к нѣкоторому другу своему(12).

мнѣ обыкновенныя слабости, или пороки, то сносно было бы мнѣ; но сіи языковредные, представляя меня развращающим нравы, дѣлают меня еще душегубителем, то есть Еретиком[141], и под сим видом запрещают, отговаривают, отсовѣтывают вступать со мною в знакомство, в бесѣду, в обращеніе. Я говаривал молодым людям совѣтовать с своею Природою, чтоб они на позорищѣ жизни могли сохранить благопристойность, приличную искусным дѣйствующим лицам; а если кто взял ролю, не совсѣм сродную ему, то старался бы, как можно удачнѣе оную представить и поступать без соблазнов, дабы хотя нѣсколько жалобы между людьми и роптанія пред Богом на состоянія свои уменьшились.

Слушавшіе тут друг на друга взглядывали, и никто ни слова не сказал ему на сіе. Сковорода, поклонясь всѣм, отправился тогда же в уединеніе.

В Изюмской округѣ Харьковской губерніи имѣли жительство дворяне Сошальскїе, которых брат меньшой[142] просил тут же Сковороду пожить у него, предлагая ему спокойное пребываніе в деревнѣ его, гдѣ все по вкусу и охотѣ своей он мог найти, как и самаго хозяина, ищущаго любви его. Сковорода поѣхал с ним в деревню его Гусинку[143], полюбил мѣсто и хозяев и поселился не в далеком расстояніи от деревни, в пасѣкѣ их. Тишина, безмятежіе, свобода возбудили в нем всѣ чувствія тѣх драгоцѣнных удовольствій, которыя опытом извѣстны одним мудрым и цѣломудрым. “Мнози глаголют (так писал он к другу своему): что дѣлает в жизни Сковорода? Чѣм забавляется? Аз же во Господѣ возрадуюся, возвеселюся о Бозѣ, спасѣ моем. Радованіе есть цвѣт человѣческія жизни, – продолжал он, – оно есть главная точка всѣх подвигов; всѣ дѣла коеяждо жизни сюда текут. Суть нѣкіе, аки без главной точки живущіе, без цѣли, без пристани пловущіе. Но о развращенных я не говорю: свое всякому радованіе мило. Аз же поглумлюся, позабавлюся в заповѣдех Вѣчнаго. Все исходит в скуку и омерзѣніе, кромѣ сея забавы, и пути ея – пути вѣчны”[144].

Между сим круг жизни друга его доходил до той точки, на которой означается[a] двупутіе Геркулесово. Он вознамѣрился ѣхать в столицу для службы; в 1769 году отправился туда и прибыл в Ноябрѣ.

Свѣт представился ему во всей великости своих прелестей. Потоп мыслей покрыл разум его, и бездна желаній отверзлась пред сердцем его. Но, приучась от наставника своего Сковороды относиться во всѣх своих предпріятіях к мановенію внутренняго духа, силою его пробудился от обаятельнаго удивленія и, три года проживя в столицѣ, всегда хранил под державою его, соблюл душевное спокойствіе. Блажен, аще бы неуклонно во всѣ текущія лѣта послѣдовал сему великаго совѣта Ангелу!

В 1770 году Сковорода, согласясь с Сошальским, поѣхали в Кіев. Родственник его Іустин был начальником Китаевской пустыни, что подлѣ Кіева. Сковорода поселился у него в монастырѣ и три мѣсяца провел тут с

[a] Геркулесу предстали Минерва и роскош и звали его каждая в свой путь: сіе называется двупутіе Геркулесово(13).

удовольствіем. Но вдруг примѣтил в себѣ внутреннее движение[a] духа непонятное, побуждающее его ѣхать из Кіева. Слѣдуя сему, по своему обыкновенію, просит он Іустина, чтоб отпустил его в Харьков. Сей уговаривает его остаться. Григорій непреклонно настоит, чтоб отправить его. Іустин заклинает его всею святынею не оставлять его. Сей, видя нерасположеніе Іустина к отпуску его, пошол в Кіев к приятелям попросить, чтоб отправили его в Украину. Тѣ удерживают его, он отговаривается, что ему дух настоятельно велит удалиться из Кіева. Между сим пошол он на Подол, нижній город в Кіевѣ. Пришед на гору, откуда сходят на Подол, вдруг остановясь, почувствовал он обоняніем такой сильной запах мертвых трупов, что перенесть не мог и тотчас поворотился домой[б]. Дух убѣдительнѣе погнал его из города, и он с неудовольствіем отца Іустина, но с благоволеніем духа отправился в путь на другой же день.

Приѣхав через двѣ недѣли в Ахтырку-город, остановился он в монастырѣ у приятеля своего Архимандрита Венедикта[145]. Прекрасное мѣстоположеніе и приязнь добродушнаго Монаха сего успокоили его. Тут вдруг получили извѣстіе, что в Кіевѣ оказалась моровая язва, о которой в бытность его и не слышно было, и что город заперт уже.

Сердце его дотолѣ почитало Бога, аки раб, оттолѣ возлюбило его, аки друг. И о сем он расказывал другу своему тако: “Имѣя разженныя мысли и чувствія души моей благоговѣніем и благодарностію к Богу, встав рано, пошол я в сад прогуляться. Первое[146] ощущеніе, которое осязал я сердцем моим, была нѣкая развязанность, свобода, бодрость, надежда с исполненіем. Введя в сіе расположеніе духа всю волю и всѣ желанія мои, почувствовал я внутрь себя чрезвычайное движеніе, которое преисполняло меня силы непонятной. Мгновенно изліяніе нѣкое сладчайшее наполнило душу мою, от котораго вся внутренняя моя возгорѣлась огнем, и казалось, что в жилах моих пламенное теченіе кругообращалось. Я начал не ходить, но бѣгать, аки бы носим нѣкіим восхищеніем, не чувствуя в себѣ ни рук, ни ног, но будто бы весь я состоял из огненнаго состава, носимаго в пространствѣ кругобытія. Весь мір изчез предо мною; одно чувствіе любви, благонадежности, спокойствія, вѣчности оживляло существованіе мое. Слезы полились из очей моих ручеями и разлили нѣкую умиленную гармонію во весь состав мой. Я проник в себя, ощутил аки сыновнее любви увѣреніе и с того часа посвятил себя на сыновнее повиновеніе Духу Божію”.

---

[a] Душа мужа возвѣщати нѣкогда болѣе обыче, нежели седм блюстители высоцѣ, сидящіи на стражи. Книга Премуд[рости] Сирах[а], гл[ава] 37, ст[их] 18(14).

[б] Ксенофонт и Платон описывают различныя произшествія, гдѣ Сократов дух, так называемый Генїй, предсказывал такія вещи, которых не можно истолковать из обыкновенных извѣстных естественных сил души. Когда его осудили на смерть и друзья его совѣтовали, чтоб он написал оправдательную рѣчь. “Я нѣсколько раз принимался писать оную, – сказал Сократ, – но Генїй всегда мнѣ в том препятствовал. Может быть, угодно Богу, чтоб я умер нынѣ легкою смертью, пока на прійду в старость многоболѣзненную и немощную уже”(15).

По прошествіи двадцати четырех лѣт пересказывал он сіе другу своему с особенным чувствованіем, давая знать, коль близ нас есть Бог, колико промышляет о нас, хранит нас, якоже кокош птенцы своя, под крылѣ своя собрав[147], аще мы точію не удаляемся от него во мрачныя желанія воли нашей разтлѣнной.

Поживя нѣсколько у отца Венедикта, отправился он паки в Гусинку к Сошальским, гдѣ и занялся упражненіями сочиненій.

В 1772 году, в Февралѣ мѣсяцѣ, друг его поѣхал в чужіе краи и, быв во Франціи в разных городѣх, прибыл в 1773 году в Швейцарію, в город Лозан.

Между многими умными и учеными людьми, каковых в Лозани нашол он, находился там нѣкто Даніил Мейнгард[148], человѣк отмѣннаго разума природнаго, имѣвшій дар слова, ученость рѣдкую, обширныя познанія, благонравіе философское. Он столько похож был чертами лица, обращеніем, образом мыслей, даром слова на Сковороду, что можно бы почесть его ближайшим родственником его. Друг Сковороды познакомился с ним, и они друг друга столько полюбили, что Мейнгард, имѣя у себя подлѣ Лозани прекрасный загородный дом, сад и величайшую библіотеку, просил его располагать оным всѣм в свое удовольствіе, и сей пользовался всегда, как и многими свѣдѣніями от него.

Возвратясь из чужих краев и увидясь с Сковородою в 1775 году, расказал ему друг его ту удивительную встрѣчу, по которой он нашол в Лозани похожаго человѣка на него чертами лица, свойствами, образом мыслей и дружбою к нему. Сковорода возлюбил его заочно и с того времени начал подписывать на письмах и сочиненіях своих имя свое тако: Григорій ВАР (евр[ейски] сын) Сава Сковорода, Даніил Мейнгард.

И добрая, и худая слава распространилась о нем во всей Украинѣ, Малороссіи и далѣе. Многіе хулили его, нѣкоторые хвалили, всѣ хотѣли видѣть его, может быть, за одну странность и необыкновенный образ жизни его, не многіе же знали его таковым, каков он в самой точности был внутренно.

По разным обстоятельствам живал он у многих: иногда мѣстоположенїе по вкусу его, иногда же люди по Минервѣ его привлекали его проживать нѣкоторое время; непремѣннаго же жилища не имѣл он нигдѣ, почитая себя пришельцем на земли во всем разумѣ слова сего[149].

Полюбя Тевяшова[150], воронежскаго помѣщика, жил у него в деревнѣ и написал тут сочиненіе «Икона Алкивіадская», которое и приписал ему в память признательности своей к дому сему. Потом имѣл пребываніе в Бурлуках у Захаржевскаго[151], ради приятных положеній природы; жительствовал у Щербинина в Бабаях[152], в Ивановкѣ у Ковалевскаго[153], у друга своего в Хотетовѣ[154]; в манастырях Старо-Харьковском, Харьковском училищном, Ахтырском, Сумском, Святогорском, Сѣннянском и проч[ая] по нѣсколько времени. Иногда жил у кого-либо из сих и у других, совершенно не любя их пороков, но длятого только, дабы чрез продолженіе времени, обращаясь с ними, бесѣдуя, разсуждая, нечувствительно привлечь их в

познаніе себя, в любовь к истиннѣ, в отвращеніе от зла и примѣром жизни заставить любить добродѣтель. Впрочем, во всѣх мѣстах, гдѣ жил он, избирал всегда уединенный угол, жил просто, один, без услуги.

Харьков любил он и часто посѣщал его. Новый тамошній начальник[155], услыша об нем, желал видѣть его. Сковорода пришол к нему по приглашенію его. Губернатор, увидя его в первой[156] раз и посмотря на него пристально, спросил его:

– Г[осподин] Сковорода! О чем учит Библїя?

– О человѣческом сердцѣ, – отвѣтствовал он. – Поваренныя ваши книги учат, как удовольствовать желудок; псовыя – как звѣрей давить; модныя – как наряжаться; Библїя учит, как облагородствовать человѣческое сердце.

Нѣкто из ученых спросил его тут же: что есть Философія?

– Главная цѣль жизни человѣческой, – отвѣчал Сковорода. – Глава дѣл человѣческих есть дух его, мысли, сердце. Всяк имѣет цѣль в жизни, но не всяк – главную цѣль, то есть не всяк занимается главою жизни. Иной занимается чревом жизни, то есть всѣ дѣла свои направляет, чтоб дать жизнь чреву; иной – очам, иной – волосам, иной – ногам и другим членам тѣла; иной же – одеждам и прочіим бездушным вещам; Философія, или Любомудріе, устремляет весь круг дѣл своих на тот конец, чтоб дать жизнь духу нашему, благородство сердцу, свѣтлость мыслям, яко главѣ всего. Когда дух в человѣкѣ весел, мысли спокойны, сердце мирно, то все свѣтло, щасливо, блаженно. Сіе есть Философія[157].

Из Харькова паки отправился он в Гусинку, любимое свое пустынножительство.

Любомудріе, поселясь в сердцѣ Сковороды, доставляло ему благосостояніе, возможное земнородному. Свободен от уз всякаго принужденія, суетности, искательств, попеченій, находил он всѣ свои желанія исполненными[a] в ничтожествѣ оных. Занимаясь о сокращеніи нужд естественных, а не о распространеніи, вкушал он удовольствїй, несравненных ни с какими щасливцами.

Когда солнце, возжегши безчисленныя свѣщи на смарагдо-тканной плащаницѣ, предлагало щедрою рукою чувствам его трапезу, тогда он, принимая чашу забав, нерастворенных никакими печальми житейскими, никакими воздыханіями страстными, никакими разсѣянностями суетными и, вкушая радованія высоким умом, в полном упоеніи благодушества, говаривал: “Благодареніе всеблаженному Богу, что нужное здѣлал не трудным, а трудное не нужным!”[158]

Когда усталость в размышленіях заставляла его перемѣнить упражненія свои, тогда он приходил к престарѣлому пчелинцу[159], недалеко жительствовавшему в пчельникѣ, брал с собою в сотоварищество любимаго пса своего, и трое, составя общество, раздѣляли между собою вечерю.

---

[a] Между всѣми упражненіями есть найхудшее желать; оно есть противность премудрости. Юнг, Нощь, 4(16).

Ночь была ему мѣстом упокоенія от напряженій мысленных, нечувствительно изнуряющих силы тѣлесныя; а легкій и тихій сон для воображенія его был зрѣлищем позорищ, гармоніею природы представляемых.

Полунощное время имѣл он обычай всегда посвящать на молитву, которая в тишинѣ глубокаго молчанія чувств и природы сопровождалась Богомысліем[а]. Тогда он, собрав всѣ чувствія и помышленія в один круг, внутрь себя, и обозрѣв оком суда мрачное жилище своего перстнаго человѣка, так воззывал оныя к началу Божію: "Востаните, лѣнивіи и всегда низу поникшіи ума моего помыслы! Возмитеся и возвыситеся на гору вѣчности!.." Тут мгновенно брань открывалась, и сердце его дѣлалось полем рати: самолюбіе, вооружась с міродержителем вѣка свѣтским разумом, собственными бренности человѣческой слабостьми и всѣми тварьми, нападало сильнѣйше на волю его, дабы плѣнить ея, возсѣсть на престолѣ свободы ея и быть подобным Вышнему. Богомысліе вопреки приглашало волю его к вѣчному, единому, истинному благу его, вездѣсущему, все исполняющему, и заставляло его облещись во вся оружія Божія, дабы возмощи ему стати противу кознем лжемудрія[160]. Какое бореніе! Колико подвигов! Возшумѣша и смятошася[161]: надлежало бодрствовать, стоять, мужаться. Небо и ад борются в сердцѣ Мудраго, и может ли он быть празден, без дѣла, без подвига, без пользы человѣчеству? Тако заполунощные часы провождал он в бранном ополченіи противу сил мрачнаго Мїра.

Возсіявающее утро облекало его во свѣт побѣды, и в торжествѣ духа выходил он в поле раздѣлять[б] славословіе свое со всею Природою.

Сей был образ жизни его! "Не орю убо, ни сѣю, ни куплю дѣю, ни воинствую, – так писал он к другу своему из пустыни, – отвергаю же всякую житейскую печаль. Что убо дѣю? Се что: ВСЕГДА БЛАГОСЛОВЯЩЕ ГОСПОДА, ПОЕМ ВОСКРЕСЕНІЕ ЕГО[162]. Учуся, друг мой! благодарности: се мое дѣло! Учуся быть довольным о всем том, что от Промысла Божія в жизни мнѣ дано. Неблагодарная воля есть ключь адских мученій; благодарное же сердце есть рай сладостей. Ах, друг мой! Поучайся в благодарности, сидяй в дому, идяй путем, засыпая и просыпаясь; пріемли и обращай все во благо, доволен сущими; о всем приключающемся тебѣ не воздавай безумія Богу[163]; всегда радующеся о всем, благодаряще, молися"[164].

Можно было жизнь Сковороды назвать жизнію; не таково было тогда состояніе друга его.

Обращеніе в великом Свѣтѣ, удаля его мало-помалу от его самаго, заведя в лестныя внѣшности, усыпя в нем довѣріе ко внутреннему гласу

[а] Достойнѣйшее молитвоприношеніе Богу есть исканіе истинны чистым сердцем: в сем состоит Богомысліе(17).

[б] Веселіе мудрому мужу должностію есть: безбожно бо Богобоязливому печалиться. Юнг, Нощь, IV(18).

духа, простудя жар истиннаго любомудрїя, возжгло в нем разум свѣтскій и возбудило свойства, собственныя сему кругу бытія.

Свѣт облагоприятствовал его своими дарами, наложа на него усыпленіе[165], дал ему жену, друзей, приятелей, благодѣтелей, преданных, знакомых, свойственников, житейскія связи и выгоды. Но дары сіи напоены были соком корня их и свойствами начала их. Он увидѣл в щастіи превращеніе, в друзьях – измѣну, в надеждах – обман, в утѣхах – пустоту, в союзах – самовидность, в ближних – остуду, в своих – лицеприятіе.

Таковы были послѣдствія свѣтскаго круга, в которой попал он, оставя сам себя.

Удручен, изможден, истощен волненіями свѣта, обратился он в себя самаго, собрал разсѣянныя по свѣту мысли в малый круг желаній и, заключа оныя в природное свое добродушїе, прибыл из Столицы в деревню, надѣясь тамо найти брег и пристань житейскому своему обуреванію.

Свѣт и тамо исказил все. В глубоком уединеніи остался он один, без семейства, без друзей, без знакомых, в болѣзни, в печалех, в безпокойствах, без всякаго участія, совѣта, помощи, соболѣзнованія. Тогда он, возведя очи свои на позорище свѣта, на круг обстоятельств своих, на заблужденїя свои, которым он здѣлался жертвою, и видя, что не на камени основан был храм житейскаго щастія его[166], в сердечном чувствїи сожалѣнїя, ободрясь добродушіем своим, воспѣл оную преисполненную истинны пѣснь:

“О Іерихон проклятый, как ты меня обманул!”[167] и проч[ая].

Промысл Божій возрѣл на него в развалинах бытія его, воздвигнул дух Мудраго, сердце друга, и Сковорода семидесятитрехлѣтнїй, по девятнадцатилѣтнем несвиданіи, одержим болѣзньми старости, несмотря на дальность пути, на чрезвычайную ненастную погоду и на всегдашнее отвращенїе к краю сему, приѣхал в деревню к другу своему, село Хотетово, в двадцати пяти верстах от Орла, один раздѣлить с ним ничтожество его.

Бодрость духа, веселость нрава, мудрая бесѣда, свободное сердце от всякаго рабства свѣту, суетности, пристрастіям, торжество благодушія, утвержденное на семидесятилѣтних столбах жизни и увѣнчаваемое при исходящих вѣка спокойствіем вѣчности, возбудили в другѣ его усыпленныя силы разума, восперили чувствія его, возвысили желанія, устроили волю к волѣ Вседержителя.

Сковорода привез к нему сочиненія свои, из которых многія приписал ему; читывал оныя сам с ним ежеденно и между чтеніем занимал его разсужденіями, правилами, понятіями, каковых ожидать должно от человѣка, искавшаго истинны во всю жизнь не умствованіем, но дѣлом, и возлюбившаго добродѣтель ради собственной красоты ея.

Рѣчь доходила тут до разных толков, или Сект. “Всякая Секта, – говорил он, – пахнет собственностію, а гдѣ собственномудріе, тут нѣт главной цѣли, или главной мудрости. Я не знаю Мартынистов[168], – продолжал он, – ни разума, ни ученія их; ежели они особничествуют в правилах и обрядах, чтоб

казаться мудрыми[а], то я не хочу знать их; если же они мудрствуют в простотѣ сердца[169], чтоб быть полезными гражданами обществу, то я почитаю их; но ради сего нѣ для чего бы им особничествовать. Любовь к ближнему не имѣет никакой секты: на ней весь закон и Пророки висят. Закон природы, яко самонужнѣйшій для блага человѣческаго, есть всеобщій и напечатлѣн на сердцѣ каждаго, дан всякому существу, даже послѣдней песчинкѣ: благодареніе всеблаженному Богу, что трудное здѣлал не нужным, а нужное не трудным[170]!

Исканіе философскаго камня или превращеніе всѣх вещей в золото и содѣланіе состава из онаго, дабы продлить человѣческую жизнь до нѣскольких тысяч лѣт[171], есть остаток Египетскаго плотолюбія, которое, не могши продлить жизни тѣлесной, при всѣх мудрованіях своих, нашло способ продолжить существованіе трупов человѣческих, извѣстных у нас под именем Мумій. Сія Секта, – говорил он, – мѣряя жизнь аршином лѣт, а не дѣл, не сообразна тѣм правилам Мудраго, о котором пишется: ‘Поживе вмалѣ, исполни лѣта долга’[172]. Сверх того, она ласкательствует соблазнительно суетности человѣческой, похотоугодіям, гордости, зависти, любостяжанію; дает в мыслях перевѣс тлѣнности, в сердцѣ – повод к Саддукейству[173]”.

Друг его доводил бесѣду до исторіи С[вященнаго] писанія[б]. “Многіе, – сказал Сковорода, – не разумѣя меня или не хотя разумѣть, клевещут, якобы я отвергаю исторію ветхаго и новаго завѣта, потому что признаю и исповѣдую в оной духовный разум, чувствую Богописанный закон и усматриваю Сущаго сквозь буквальный смысл. Я пополняю сим исторію, а не разоряю, ибо как тѣло без духа мертво, так и С[вященное] писаніе без вѣры; вѣра же есть невидимых извѣщеніе[174]. Когда я хвалю доблесть воина, неустрашимость, мужество, храбрость его, то сим не уничтожаю нарядов его, ни оружія его. Наряд, убранство, оружіе воина есть исторія, а разум и слава сей исторіи есть дух воина, дѣло его. Когда я, смотря на прекрасный храм, превозношу похвалами симметрію, пропорцію, великолѣпіе, то относя сіе к искуству здателя, к красотѣ цѣлаго, отвергаю ли, изключаю ли кирпичь, извѣсть, желѣзо, песок, воду, каменьщиков, ваятелей и проч[ая], как будто бы ничего того не бывало? Я удивляюсь разуму храма, но тѣм не отмещу наружности онаго.

Читая С[вященное] писаніе в намѣреніи научиться в нем богопочитанію, богобоязливости, любви ближняго, повиновенію начальству, покорности ко властем предлежащим, усовершенію сердца во всѣх отношеніях его, когда я найду, напримѣр, исторію, что Аарон-первосвященник золотаго тельца жидовскаго, здѣланнаго ими в небытность его и покланяемаго от них, бросил в огонь и растопил[175], то я не останавливаюсь тут на Химической работѣ, помня всегда, что Библія не есть наука Химіи, но книга священная,

---

[а] Читай о сем сочиненіе его «Потоп Зміин», главу третію, в концѣ.

[б] Читай о сем сочинен[іе] его под именем «Жена Лотова», примѣч[аніе] 4[-е].

поучающая святости нравов человѣка, способнаго внимать ученію ея. Я научаюсь от сея исторїи, что сердце человѣческое не может быть без упражненія и что, когда удаляется от онаго мысль священная, понятіе истинны, дух разума, то оное мгновенно повергается в занятїя подлыя, неприличныя высокому роду его, и чтит, величает, боготворит презрѣнное, ничтожное, суетное. Сей разум исторіи назидает меня много больше и споспѣшествует внутреннему моему усовершенію, нежели как если бы я, узнавши, как золото передѣлывать мгновенно изо всего и все претворять в оное, занялся хотѣніем или упражненіем богатитися или химичествовать.

Я вѣрю и знаю, что все то, что существует в великом мірѣ, существует и в малом, и что возможно в малом мїрѣ, то возможно и в великом, по соотвѣтствію оных и по единству всеисполненія исполняющаго духа; но для сего не добиваюсь я знать, как и когда Мойсей раздѣлил море жезлом в великом сем мірѣ[176], в исторіи, а поучаюсь, как бы мнѣ в малом моем мїрѣ, в сердцѣ, раздѣлить смѣсь склонностей природы непорочныя и растлѣнныя, и провести волю мою непотопленно по пути житейскаго бытія, дабы доставить себѣ во свое время свободу мыслей, то есть веселіе духа, или так называемое щастіе в жизни.

Не туда ли воззывают нас оныя слова, часто провозглашаемыя в храмах наших: "Премудрость прóсти"[177]? Что бо есть простое, аще не дух? Что сложенное, что смѣсь, состав, сотканіе, аще не плоть, исторія, обряд, наружность? Сими словами высокими побуждаемся к возвышенію мыслей наших выше видимаго обряда служенія, выше буквальнаго смысла, выше историческаго богопочитанія. Распространи разумѣніе слов сих по всему кругу вселенной, по всему лицу бытія твоего и увидиш Невидимаго, Силу Божію, Дух Господень, воскресеніе. Что бо есть воскресеніе, аще не простота, очищенная от тлѣннаго состава, от множественности, от раздѣлимостей?

Но сіи историческіе Христіяне, обрядные Мудрецы, буквальные Богословы, человѣки, духа не имуще[178], хулят то, чего не разумѣют".

Иногда разговор его с другом касался смерти. "Страх смерти, –говорил он, – нападает на человѣка всего сильнѣе в старости его. Потребно благовременно заготовить себя вооруженіем противу врага сего, не умствованіями, – онѣ суть не дѣйствительны, но мирным расположеніем воли своей к волѣ Творца. Такой душевной мир приуготовляется издали, тихо втайнѣ сердца растет и усиливается чувствіем здѣланнаго добра, по способностям и отношеніям бытія нашего к кругу, занимаемому нами. Сіе чувствіе есть вѣнец жизни и дверь безсмертія. Впрочем, преходит образ мїра сего и, яко соніе востающаго, уничтожается[179].

Имѣл ли ты когда, – продолжал он, – приятныя или страшныя сновидѣнія? Чувствованія сих мечтательных удовольствій или страха не продолжались ли только до проснутія твоего? Со сном все кончилось. Проснутіе уничтожило всѣ радости и страхи сонной грезы. Тако всяк

человѣк по смерти. Жизнь временная есть[а] сон мыслящей силы нашей. В продолженіи сна сего радости и печали, надежды и страхи касаются в мечтаніи чувствія нашего. Прійдет час, сон кончится, мыслящая сила пробудится, и всѣ временныя радости, удовольствія, печали и страхи временности сей изчезнут. В иной круг бытія поступит дух наш, и все временное, яко соніе востающаго, уничижится. Жена егда родит, младенец вступает в новый порядок вещей, новое поприще бытія, новую связь существ, вмѣсто той, в каковой находился он в бытность свою во чревѣ матернем; и какое тут[180] различіе[б]: чрево матери и великій мїр сей! По вступленіи младенца из того в сей, все предшедшее, тѣснота, мрак, нечистоты отрѣшаются от бытія его и уничтожаются.

Знаю, что многих умы ищут равновѣсія в награжденіях и наказаніях, полагая на свои вѣсы мѣру и число, дѣла человѣческія и суд Божїй. Друг мой! Величайшее наказаніе за зло есть здѣлать зло, как и величайшее воздаяніе за добро есть дѣлать добро[181]. Любовь добродѣтели подобна свѣту огня. Зажги огнь, тотчас свѣт осїяет глаза твои; возлюби, возчувствуй охоту к добродѣтели, тотчас сердце твое освѣтится веселіем. Исполни, произведи в дѣло добродѣтели любовь, то корень сердца твоего напоиш туком блаженства и каких благословенных плодов можеш ожидать от сего! Любовь к порокам подобна потушенному огню: погаси огонь, тотчас тьма покрыла очи твои; не знаеш, куда идеш, нѣт тебѣ различія вещей; мір не существует для тебя лучшею и величайшею частію: се наказаніе уже постигло тебя с самым дѣйством. Да не соблазняют тебя казистыя удовольствія развратных! Заглянь внутрь их[в]: тут огнь мученій не угасает и черв угрызеній не усыпает[182]. Если Бог вездѣ, то может ли беззаконник быть без него? Нѣт! Ах, нѣт! Бог есть в нем, судія его, мститель, терніе его, огнь и жупел, ДУХ БУРЕН, часть чаши их[183]. Дух и вѣчность есть то же. Посему разумѣй живот вѣчный и муку вѣчную".

Говорили иногда о превратностях свѣта. "Онѣ суть то, чѣм быть должны, – сказал он, – тут весна, лѣто, осень, зима суть свойства неотдѣляемыя от круга Свѣта, подобно как утро и вечерь – от круга дневнаго. Все во времени содержимое должно быть коловратно, конечно, перемѣнно: неразумен, нещаслив, кто ищет, кто требует постоянства и вѣчности в нем! Когда же нѣсть постоянія в нем, то и любовь к нему должна имѣть конец; отсюда

[а] Длясего С[вятый] Павел разбуживает, говоря: "Востани, спяй, и воскресни от мертвых"(19) и "Убуждшеся видѣша славу его"(20).

[б] Если бы младенец мог мыслить во утробѣ матери своей, то можно ли бы увѣрить его, что он, отдѣлившись от корня своего, на вольном воздухѣ приятнѣйшим свѣтом солнца наслаждаться будет? Не мог ли бы он тогда думать напротив и из настоящих обстоятельств его доказать невозможность такого состоянія? Столько же кажется невозможною жизнь по смерти заключенным в жизнь времени сего.

[в] Угрызенія совѣсти суть духи черные мученія и уязвляющія змѣи, молніи, проницающія ясныя истинны, суть Ад. Сія истинна ввѣрена на сохраненіе послѣднему часу человѣка. Юнг, Нощь, IV(21).

печали, воздыханія, слезы, отчаянія. Не говори мнѣ о высоких чувствительных душах! Слезы их суть изліяніе природы, а не пристрастій[а], и есть нѣкое утѣшеніе плакать в свой час.

Вѣчность, ах вѣчность едина есть безпечаліе, постоянство, надежда! Положим сердца наша в силу ея и удѣлим себѣ от сокровищ ея в бренной сей временности тѣлеснаго бытія[б]. Вѣчность и время един состав суть, но не едино: одно – свѣт, другое – тьма; одно – добро, другое – зло; одно – глава, другое – хвост".

Услыша в окрестности мѣста о прибытіи Сковороды к другу своему, многіе желали видѣть его, и длятого нѣкоторые нарочно приѣхали туда в село Хотетово.

Из начальства правленія Орловскаго молодой человѣк, подошед к нему, привѣтственно сказал:

– Г[ригорій] С[авич]! Прошу полюбить меня.

– Могу ли полюбить вас? – отвѣчал Сковорода, – я еще не знаю.

Другой из числа таковых же, желая свести с ним знакомство, говорил ему:

– Я давно знаю вас по сочиненіям вашим; прошу доставить мнѣ и личное знакомство ваше.

Сковорода спросил его:

– Как зовут вас?

– Я называюсь так именем и прозваніем N. N., – отвѣчал сей.

Сковорода, остановясь и подумав, сказал ему:

– Имя ваше не скоро ложится на моем сердцѣ.

Простота жизни, высокость познаній, величайшій и долголѣтній подвиг Сковороды в любомудріи опытном раздирал ризу лицемѣрія высокомудрствующих и обнажал пустоту их. Они, прикрывая зависть свою и наготу сердца листвіем сожалѣнія, говорили другим: "Жаль, что Сковорода ходит около истинны и не находит ея!" В то время, когда сей увѣнчаваем уже был знаменами Истинны, а они, обвѣшены знаменіями соблазнов, гордо и безстыдно являлись в личинѣ Истинны.

Старость, осѣннее время, безпрерывная мокрая погода умножили расстройку в здоровьѣ его, усилили кашель и разслабленіе. Он, проживя у друга своего около трех недѣль, просил отпустить его в любимую им Украину, гдѣ он жил до того и желал умереть, что и сбылось. Друг его упрашивал остаться у него зиму провести и вѣк свой окончать со временем у него в домѣ, но он сказал, что дух его велит ему ѣхать, и друг отправил его немедлѣнно.

Напутствуя его всѣм потребным, дав ему полную волю, по нраву его, выбрать, как хочет он, куда, с кѣм, в чем ѣхать ему, представил ему для дороги, в случаѣ надобности, нужный запас, говоря:

[а] Est quaedam flere voluptas[22].

[б] Двѣ сіи половины составляют едино: голод и сытость – пищу; зима и лѣто – плоды; тьма и свѣт – день; смерть и живот – всякую тварь. Потоп Зміин, гл[ава] 5.

– Возмите сіе; может быть, в пути болѣзнь усилится и заставит гдѣ остановится, то нужно будет заплатить…

– Ах, друг мой! – сказал он: – неужели я не приобрѣл еще довѣрія к Богу, что Промысл его вѣрно печется о нас и даст все потребное во благовременность[184]?

Друг его замолчал с приношеніем своим.

1794 года, Августа 26 числа, отправился он в путь из Хотетова села в Украину. При расставаніи, обнимая друга, сказал: "Может быть, больше я уже не увижу тебя! Прости! Помни всегда во всѣх приключеніях твоих в жизни то, что мы часто говорили: свѣт и тьма, глава и хвост, добро и зло, вѣчность и время. Дух мой признал тебя способнѣйшим принять истинну и любить ея".

Приѣхав в Курск, пристал он к тамошнему Архимандриту Амвросію[185], мужу благочестивому. Проживя нѣсколько тут ради безпрерывных дождей и улуча ведро, отправился он далѣ, но не туда, куда намѣривал. В концѣ пути своего почувствовал он побужденіе ѣхать в то же мѣсто, откуда поѣхал к другу, хотя совершенно не расположен был. Слобода Ивановка помѣщика Ковалевскаго было то мѣстопребываніе, гдѣ нѣсколько времени жил он прежде и куда прибыл скончать теченіе свое.

Болѣзни старостію, погодою, усталостію от пути приближили его к концу его. Проживя тут больше мѣсяца, всегда почти на ногах еще, часто говаривал с благодушіем: "Дух бодр, но тѣло немощно"[186]. Помѣщик, видя изнеможеніе его крайнее, предложил ему нѣкоторые обряды для приуготовленія к смерти. Он, как Павел Апостол[а], почитая обряды обрѣзанія ненужными для истинно вѣрующих, отвѣтствовал, подобно как Павел же Їудеям обрядствующим. Но, представя себѣ совѣсть слабых, немощь вѣрующих и любовь Христїянскую, исполнил все по уставу обрядному и скончался Октября 29 числа, поутру, на разсвѣтѣ, 1794 года. Перед кончиною завѣщал предать его погребенїю на возвышенном мѣстѣ близ рощи и гумна и слѣдующую здѣланную им себѣ надпись написать:

МЇР ЛОВИЛ МЕНЯ, НО НЕ ПОЙМАЛ[б].

[а] К Рим[яном], гл[ава] 3, с[тих] 28(23).

[б] Высокомудрствующїе не оставили преслѣдовать его злословіем даже и во гроб, проповѣдуя в соньмищах и вездѣ, что Сковорода оставил надпись сію по себѣ из гордости и киченїя. Много потребно имѣть дерзости, чтоб осмѣлиться увѣрять о сем! Чтоб болѣе оказать к нему и ввести его в презрѣніе и возвышеніе себя, то они стараются важно утверждать и изыскивают способы увѣрять, что Сковорода был способен к порокам. Дабы пред очами людей замѣнить добродѣтельную жизнь мнимовысокими своими знаніями таинств и правил, то они разгласили, якобы Сковорода при кончинѣ увидѣл заблужденія свои, состоявшія в непослѣдованіи толку их, признал оныя, просил прощенія через одного из братства их и раскаевался. Но как извѣстная святость жизни Сковороды и честныя правила его, имѣющія цѣлью любовь истинны и добродѣтели, а концем красоту и совершенство духа, были, так сказать, спицею в око лицемѣрам сим, то и не удивительно, что они пущают всякаго рода ядовитыя стрѣлы в память его; однако сим самым в чувствіях

Имѣются многія сочиненія его, из которых лучшїя доставил он, писанныя всѣ рукою своею, другу своему; и о всѣх приложил список своеручный при письмѣ к другу слѣдующаго содержанія:

ЧИСЛО ТВОРЕНЇЙ МОИХ:

1) Наркисс, узнай себе.
2) Симфоніа: рѣх – сохраню пути моя.
3) Симфонія: аще не увѣси…
4) Неграмотный Марко[187].
5) Алфавит мїра: о природѣ.
6) Разговор «Кольцо».
7) Древній мїр.
8) Жена Лотова.
9) Брань Архангела Михаила с Сатаною.
10) Икона Алкивіадская.
11) Бесѣда I. Сіон.
12) Бесѣда II. Сіон.
13) Бесѣда III. Двое.
14) Діалог: Душа и нетлѣнный дух.
15) Благодарный Ерод їй.
15а) Убогій жаворонок[188].
16) О Христіянском добронравіи, или Катехизис.
17) Асхань, о познаніи себя.

ПЕРЕВОДЫ:

1) О старости (Цицерон[а]).
2) О Божіи правосудіи. }
3) О смерти. }
4) О храненіи от долгов. } (Плутарховы сочин[енія]);
5) О спокойствіи душевном. }
6) О вожделѣніи богатств. }
7) О уединеніи… (Сидронія).

Кромѣ сочиненїй и переводов сих, многія на россійском, латинском, еллинском языкѣ, находятся письмы его весьма поучительныя, писанныя к другу и прочіим; многія стихословія и другія сочиненія, которых собраніе частію хранится у друга его.

Как он писал для своей стороны, то и употреблял иногда малороссійскія нарѣчія и правописаніе, употребляемое в произношеніи малороссійском. Он любил всегда природный язык свой и рѣдко принуждал себя изъясняться на иностранном; еллинскій предпочитал всѣм иностранным.

простых и правдолюбивых сердец душа его приобрѣтает вящшую красоту страждущей невинности и, сквозь мрак смерти и клевету злобных душ сіяя внутренним спокойствіем, представляется в умах богорожденных достизающим совершенства Мудраго Мужем.

Друг его написал сіе в память добродѣтелей его, в благодарность сердцу его, в честь отечества, в славу Бога.

1795 года, Февраля 9.
В селѣ Хотетовѣ.

НАГРОБНАЯ НАДПИСЬ
Григорію Савичу Сковородѣ,
в Бозѣ скончавшемуся
1794 года,
Октября 29 дня.

Ревнитель истинны, духовный Богочтец,
И словом, и умом, и жизнїю Мудрец;
Любитель простоты и от сует свободы,
Без лести друг прямой, доволен всѣм всегда,
Достиг на верх[189] наук, познавши дух природы,
Достойный для сердец примѣр, Сковорода.

М. К.

Михайло Ковалинський написав «Жизнь Григорія Сковороды» десь наприкінці 1794-го – на початку 1795 рр. Цей твір дійшов до нас в автографі, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 26) та в кількох списках. Уперше надрукований Миколою Сумцовим у часописі «Киевская старина» під назвою «Житие Сковороды, описанное другом его М. И. Ковалинским» (див.: Киевская старина. – 1886. – Т. XVI. – Сент. – С. 103–150). Подаємо за автографом.

[1] *Горацій*. Оди, III, 30. У перекладі Андрія Содомори: “Смерті весь не скорюсь” [*Квінт Горацій Флакк*. Твори / Переклад, передмова та примітки Андрія Содомори. – Київ, 1982. – С. 89].

[2] В автографі: *верьховное*.

[3] Євангелія від св. Івана 1: 3.

[4] В автографі: *верьховнаго*.

[5] Очевидно, Ковалинський нав’язується тут до слів св. ап. Павла: **Йбо є҆ди́нѣмъ дх҃омъ мы̀ вс҃ѝ во є҆ди́но тѣ́ло крест и́хомсѧ, а҆́ще і҆ѹде́є, а҆́ще е҆́ллини, и҆́лѝ рабѝ, и҆́лѝ свобо́дни: и҆ вс҃ѝ є҆ди́нѣмъ дх҃омъ напои́хомсѧ** (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 12: 13).

[6] В автографі: *церьквь*.

[7] В автографі: “было его”, – а надрядковими цифрами вказано належний порядок слів.

[8] Див. прим. 136 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон».

[9] Самійло Мислављський (1731–1796 рр.) – видатний церковний діяч і богослов, вихованець Києво-Могилянської академії. У 1754 р. прийняв постриг. Був професором, префектом і ректором Київської академії, з 1761 р. – архімандрит Києво-Братського монастиря, а 28 грудня 1768 р. хіротонізований на єпископа білгородського та обоянського. З 1776 р. – єпископ ростовський та ярославський, а з 28 вересня 1783 р. – митрополит київський та галицький.

[10] Сковорода навчався разом із Самійлом Мирославським у класі філософії (1751–1753 рр.) [див.: *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 73–74].

[11] Єлизавета Петрівна (1709–1761 рр.) – донька Петра І-ого та Марти Скавронської (майбутньої Катерини І-ої), російська імператриця з 25 листопада (6 грудня) 1741 р.

[12] У Сковороди був альт. Див.: "Григорей Савельев Сковорода алцыста…" [Отпуск именнаго указа даннаго Сенату о уволнении придворных певчих домов в Киеве и в Малороссии от всяких податей служб и постоев и о прочем // Театральная жизнь России в эпоху Елизаветы Петровны. Документальная хроника 1741–1750. Вып. 2. Часть первая / Сост. Л. М. Старикова. – Москва, 2003. – С. 478].

[13] Архівні джерела свідчать, що Сковорода став співаком придворної капели 12 жовтня 1742 р. [див.: *Бородій М.* "Білі плями" біографії Г. Сковороди. З новознайдених архівних джерел // Сковорода Григорій. Ідейна спадщина і сучасність. – Київ, 2003. – С. 543].

[14] Федір Степанович Вишневський (пом. 26 або 27 січня 1749 р.) – державний діяч Російської імперії, генерал-майор, керівник Токайської комісії.

[15] Офен (*Ofen*) – німецька назва угорського міста Буда.

[16] Тобто Братислава.

[17] Переяславським єпископом був тоді Никодим Срібницький (кінець XVII ст. – 1751 р.) – церковний діяч, вихованець Києво-Могилянської та Московської слов'яно-греко-латинської академій; переяславським єпископом став 7 січня 1745 р. До цього був першим єпископом санкт-петербурзької єпархії.

[18] Про новації Сковороди в ділянці віршування див.: *Чижевський Д.* Сковорода, яко реформатор віршування // *Чижевський Д.* Український літературний барок: нариси / Підготовка тексту та мовна редакція Леоніда Ушкалова; вступна стаття Олекси Мишанича. – Харків, 2003. – С. 194–247.

[19] Інакші версії: "Alia est res sceptrum, alia – plectrum"; "Aliud sceptrum, aliud plectrum" [*Цимбалюк Ю., Кобів Й., Смурова Л., Латун Л.* Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. – Вінниця, 2003. – С. 278]. За переказом, саме так відповів якийсь музикант цареві Птолемею, коли той у розмові про музику почав наполягати на власній думці.

[20] Книга Псалмів 100 (101): 7.

[21] В автографі: *перьвый*.

[22] Камлотний – зроблений з неваляної шерстяної тканини, яка називається "камлот".

[23] Гарусний – зроблений з тонкої шерстяної тканини (чорної, білої чи кольорової), яка називається "гарус".

[24] Слова "Стефан Тамара" в рукопису закреслено, а вгорі написано "С. Т.". Степан Васильович Томара (1719–1794 рр.) – бунчуковий товариш, а під кінець життя – колезький радник. Його батько теж був бунчуковим товаришем (загинув у Кримському поході 1736 р., в якому брав участь як наказний переяславський полковник), а мати – баронеса Єлизавета фон Брінкен. Томара був власником десятка містечок, сіл і хуторів, зокрема й Каврая. Мав понад 1500 підданих.

[25] Ідеться про Василя Степановича Томару. Див. прим. 1 до поезії «In natalem Basilii Tomarae, pueri 12 annorum».

[26] Слово "Тамара" в рукопису закреслено, а над ним написано "Т.".

[27] Ідеться про дружину Степана Васильовича Томари – Анну Василівну. Вона, так само, як і її чоловік, походила з козацької старшини. Її батьком був полтавський полковник Василь Васильович Кочубей, а матір'ю – Анастасія Данилівна Апостол.

[28] Слово "Тамара" в рукопису закреслено, а над ним написано "Т.".

[29] Володимир Каліграф (у миру: Василь Крижанівський) (1716 – кінець 1770-х рр.) – вихованець Києво-Могилянської академії, викладав тут-таки риторику, а на початку 1755 р. за наказом київського митрополита Тимофія Щербацького виїхав до Москви на посаду префекта Московської слов'яно-греко-латинської академії. Спочатку був проповідником у храмі Володимирської Божої Матері, а з вересня 1755 р. – префектом академії та професором класу філософії. Щоправда, в 1758 р. його було звільнено за "лютеранство" й заслано у Великий Устюг на посаду архімандрита Архангельського монастиря. Наступного року він став настоятелем Спаського монастиря в Ярославлі. Подальша доля невідома.

[30] Слово "Тройцы" в рукопису закреслено, а над ним написано "Т.".

[31] *Див. прим. 10 до рубрики «Листи до різних осіб» (лист № 95).*

[32] Слово "Тамара" в рукопису закреслено, а над ним написано "Т.".

[33] Слово "Тамара" в рукопису закреслено, а над ним написано "Т.".

[34] У рукопису далі закреслено слово "только".

[35] Спочатку це слово мало форму "увидѣл", а потім початкова літера була закреслена.

[36] Спочатку в рукопису замість "чувственности, собственной" було написано "чувству собственному".

[37] Це слово написане над рядком; спочатку були слова "вѣдѣнїя и", які потім закреслено.

[38] Спочатку це слово мало форму "чувствія". *Літера х* дописана вгорі.

[(1)] Ці вірші звучать так: **Тогда̀ внеза́пѫ привидѣнїѧ ѻ҃бѡ сно́въ лю́тѣ смѫти́ша и҃хъ, стра́си же нандо́ша неи́мѣнии; сѻ́нїѧ бо, смѫти́вше и҃хъ, сїѐ предвозвѣсти́ша: да не вѣ́дѧщє, є҆гѡ́же ра́ди зла̀ стра́ждѫтъ, поги́бнѫтъ** (Книга Премудрості Соломонової 18: 17, 19).

[(2)] Ковалинський не зовсім точний. У Таціта (Аннали, I, 65) мова йде про Авла Цеціну Севера, полководця Юлія Цезаря Клавдіана Германіка. Восени 14 р. н. е., напередодні битви з вождем херусків Армінієм, котрий розгромив перед цим легіони Вара в Тевтобурзькому лісі, Цеціну "налякав бентежний сон, адже він бачив і чув Квінтілія Вара, який, залитий кров'ю, піднявся з болота й ніби кликав його, але той не пішов за ним і відштовхнув його простягнуту руку" [*Корнелий Тацит*. Сочинения: В 2 т. – Москва, 1993. – Т. 1. – С. 37]. А далі, у книзі II, 14, розповідається про "гарний сон" Германіка.

[(3)] Про цей сон ідеться в діалозі Платона «Федон» (60e–61b). Пор.: "Не раз протягом усього життя переслідувало мене одне й те саме сновидіння. Щоправда, воно з'являлося мені раз у такому, раз в іншому вигляді, але слова я чув завжди однакові: 'Сократе, твори і дерзай на ниві Муз'" [*Платон*. Діалоги. – Київ, 1995. – С. 237].

[(4)] Про цей епізод ідеться в платонівському діалозі «Крітон» (44b). Пор.: "Мені привиділося: до мене підійшла жінка, велична і гарна, вбрана в білу сукню, покликала мене й сказала: 'Сократе! Третього дня ти прибудеш до Фтії полів урожайних'" (останні слова – вірш із «Іліади» [IX, 363]) [*Платон*. Діалоги. – Київ, 1995. – С. 43].

[39] Мова йде про те, що стародавні греки називали *ὄνειρος* – віщий сон, божественна настанова. Такий сон, з одного боку, звільняє людину від клейкості світу та історії, а з другого, – мотивуючи дію, здійснює волю божества [див.: *Молок Д. Ю.* Сон Сципиона (Сновидение и политика в Древнем мире) // Сон – семиотическое окно. Сновидение и событие. Сновидение и искусство. Сновидение и текст. XXVI-е Випперовские чтения. – Москва, 1993. – С. 32–40].

[40] *Див. прим. 3 до візії «Сон».*

[41] *Див. прим. 4 до візії «Сон».*

[42] Спочатку це слово мало форму "человѣк". *Літера у* дописана згодом замість прикінцевого *єра*.

[43] Спочатку тут було написано слово “сродно”, потім воно перекреслено, а вгорі написано “способен”.
[44] Далі закреслено слова: “во плоти Ангелом, Богочеловѣком”.
[45] Далі закреслено слова: “бѣсом, идолом”.
[46] Спочатку було написано “свѣтскаго”, потім це слово перекреслено, а вгорі написано “внѣшняго”.
[47] Ковалинський має на думці слова: **Бже, бже мои, къ тебѣ оутреннюю: возжада тебѣ душа моа, коль множицею тебѣ плоть моа, въ земли пустѣ и непроходнѣ и безводнѣ** (Книга Псалмів 62 (63): 2).
[48] Це слово написане над рядком.
[49] Спочатку було написано “Божїе”, потім це слово закреслено й угорі написано “истинны”.
[50] Спочатку було написано “жизненныя”, потім це слово закреслене, а замість нього вгорі написано “внутреннего чувства”.
[51] Пісня 2-а циклу «Сад божественных пѣсней».
[52] Слово “Тамара” в рукопису закреслено, а над ним написано “Т.”.
[53] Слово “Тамара” в рукопису закреслено, а над ним написано “Т.”.
[54] *Див. прим. 147 до циклу «Сад божественных пѣсней».*
[55] *Див. прим. 138 до циклу «Сад божественных пѣсней».*
[56] *Див. прим. 667 до діалогу «Сумфоніа, нареченная Книга Асхань».*
[57] В автографі: *церькви*.
[58] *Див. прим. 24 до рубрики «Листи до різних осіб» (лист № 95).*
[59] Ковалинський має на думці Арістотеля. *Див.: Арістотель*. Політика I, 1, 12. 1253a25–30.
[60] Слово “упражненіе”, яке Ковалинський уживає 12 разів, не тільки позначало будь-яке заняття, але й відсилало до старої традиції “духовних вправ” (“турбота про себе”, “турбота про душу”), – починаючи від грецької філософії і закінчуючи Ігнатієм Лойолою [див. про це, зокрема: *Ігор Ісіченко, архиеп*. Духовність Ігнатія Лойоли і барокова риторична культура України // *Ігор Ісіченко, архиеп*. Мій дім – буде домом молитви. – Харків; Львів, 2005. – С. 205–222] та відповідними творами XVIII століття, зокрема листами Сковороди до Ковалинського. Пор.: “Під назвою «Духовні вправи» маємо на думці будь-який спосіб випробування совісті, роздуми, споглядання, словесні та мисленні молитви й інші духовні дії… Адже, як прогулянку, ходьбу, біг називають тілесними вправами, так усі способи, якими душа готується й наставляється до звільнення від усіх безладних потягів, а якщо вони будуть подолані, до пошуку й віднайдення Божої волі стосовно влаштування свого життя та вічного порятунку називають ‘вправами духовними’” [*Св. Игнатий Лойола*. Духовные упражнения. Духовный дневник. – Москва, 2006. – С. 19]; “Вправи в Божій присутності є чудовим засобом досягнення досконалості, якщо людина постійно займається ними впродовж тривалого часу… Можна вбачати вправи в Божій присутності в чистому зверненні до Нього, щоб схилити Його до спільних з нами дій, щоб Він наповнив нас ущерть своїм божественним духом, щоб став нашим світлом у густому мороці, нашою силою в слабкості, нашою втіхою в горі, одним словом, нашим *усім у всьому*” [(*Дютуа де Мамбрини М. Ф.*) Присутствіе Божіе. – Москва, 1798. – С. 11–12, 42].
[61] Можливо, Ковалинський має на думці слова: **а҃нникъ бг҃а вышнгw** (Перша книга Мойсеєва: Буття 14: 18; Послання св. ап. Павла до євреїв 7: 1).
(5) Увага до самого себе – основна ідея і грецьких та римських духовних вправ, і “мудрого нарцисизму” Сковороди. Не шукати себе поза самим собою закликали також Августин,

Тома Кемпійський, Ян Амос Коменський, а у «Вибраних місцях з листування з друзями» Миколи Гоголя ця думка звучить так: “Ни в каком случае не своди глаз с самого себя. Имей всегда в предмете себя прежде всех… Позаботься прежде о себе, а потом о других; стань прежде сам почище душою, а потом уж старайся, чтобы другие были чище” [*Гоголь Н. В.* Полное собрание сочинений. – Москва; Ленинград, 1952. – Т. 8. – С. 282–283].

[62] У рукопису далі закреслено: “частію монахами”.

[63] В автографі: *Верьховным*.

[64] Див. прим. 17 до трактату «Книжечка Плутархова о спокойствіи души».

[65] Див. прим. 196 до циклу «Басни Харьковскія».

[66] Див. прим. 21 до циклу «Басни Харьковскія».

[67] Див. прим. 55 до циклу «Басни Харьковскія».

[68] Усталений, суто ексклюзивістський, погляд на це питання старі українські богослови могли формулювати, наприклад, так: хоча поганські філософи “так много писали о добродѣтелех…, так много наук прекрасных сложили о укрощеніи душевных страстей, о управленіи обычаєв наших подлуг разума и совѣсти…, сами так цнотливое и воздержное житіє проводили, обаче ничтоже у Бога себѣ заслужили, не были бо в ласцѣ Божіей” [Съмя слова Божія. – Почаїв, 1772. – С. 215].

[69] Це слово дописане над рядком.

[70] Ковалинський має на думці слова: **Й̂ ва́съ сѡ́щихъ прегрѣше́ньми ме́ртвыхъ и̂ грѣхѡ̂ ва́шими, въ ни́хже и̂ногда̀ ходи́сте по вѣ́кꙋ ми́ра сегѡ̀, по кня́зю вла́сти возда́шныѧ, да́ха, и̂же нꙑ́нѣ дѣ́йствꙋетъ въ сынѣ́хъ противле́нїѧ** (Послання св. ап. Павла до ефесян 2: 1–2).

[71] В автографі: *Верьховный*.

[72] Це – переклад гр. *μυσταγωγία* – ‘упровід чи посвячення в таїнства’.

[73] Слова “или в дѣлѣ” дописані іншим чорнилом.

[74] Це слово дописано над рядком.

[75] В автографі: *перьвыя*.

[76] Див. прим. 15 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

[77] Філон Олександрійський (гр. *Φίλων Ἀλεξανδρεύς*) (бл. 25 р. до н. е. – 50 р. н. е.) – юдейський філософ-платонік та богослов. Сковорода високо цінував Філона й покликався на нього у своїх творах. Мабуть, найбільший вплив на Сковороду Філон справив у ділянці гносеології. Принаймні свого часу Дмитро Чижевський дійшов висновку, що “теорія пізнання Сковороди є здебільшого та назагал філонівською” [*Čyževśkyj D.* Skovoroda-Studien: II. Skovorodas Erkenntnislehre und Philo // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1933. – Bd. X. – S. 56]. Зокрема, саме Філон започаткував науку про об’явлення Бога “в трьох світах” (природі, людині та Біблії), він-таки вперше почав символічно трактувати Святе Письмо, намагаючись узгодити його з грецькою філософією. “Тлумачення священних творів полягає в тому, що через алегорію вони вказують на прихований у них сенс… Весь закон схожий на живу істоту, і його тіло – це буквальні приписи, а душа – закладений у словах невидимий сенс (τὸν ἐναποκείμενον ταῖς λέξεσι ἀόρατον νοῦν), у якому розумна душа починає виразно бачити споріднене (ἐν ᾧ ἤρξατο ἡ λογικὴ ψυχὴ διαφερόντως τὰ οἰκεῖα θεωρεῖν), неначе, побачивши в дзеркалі імен дивовижну красу думок, розкривши та розгадавши символи, вивівши на світло голі думки, вручає їх тим, хто годен за допомогою легкого натяку споглядати неявне через явне (τὰ ἀφανῆ διὰ τῶν φανερῶν θεωρεῖν)” [Про споглядальне життя, 78; цит. за: *Матусова Е. Д.* Филон Александрийский – комментатор Ветхого Завета // *Филон Александрийский.* Толкования Ветхого Завета. – Москва, 2000. – С. 35]. Символічно Філон потрактував (так само, як і Сковорода)

навіть поняття творення (креації). Окрім того, Філон обстоював такі важливі для Сковороди ідеї, як "обоження" (*θέωσις*), людина-мікрокосмос, "внутрішня людина" ("небесний Адам"), Софія-Премудрість Божа, преекзистенція матерії тощо. Для науки Філона (як і Сковороди) характерний питомо платонівський дуалізм. Філон-таки запровадив до богослів'я і прикметну для Сковороди антитетичну манеру думання.

[78] Див. прим. 159 до циклу «Басни Харьковскія».

[79] Див. прим. 133 до циклу «Сад божественных пѣсней».

[80] Лукіан (гр. *Λουκιανὸς Σαμοσατεύς*) (бл. 120 – після 180 р.) – давньогрецький письменник, родоначальник жанру сатиричного діалогу. Був дуже популярний у XVIII ст. Сковорода ніде прямо не покликався на цього автора. Одначе, можливо, саме з Лукіанової сатири «Невігласу, котрий купував багато книжок» він бере приказку: "Обезьяна обезьяною и в золотом характерѣ" («Басни Харьковскія»), із сатири «Похвала мусі» – приказку "Ex musca elephantem" («Бесѣда 1-я»), услід за діалогом «Ікароменіпп, або Захмарний політ», говорить про афінські "соборища обезьян философских" («Алфавит») та виводить самого себе як персонажа під ім'ям *Друга* («Наркісс»).

[81] Климент Олександрійський (гр. *Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεύς*; лат. *Clemens Alexandrinus*, *Titus Flavius Clemens*) (бл. 150 – бл. 215 рр.) – другий (після Пантена) ректор Олександрійської школи, автор численних філософських та богословських творів, найславетнішим з-поміж яких є «Стромати». Сковорода досить часто йде вслід за Климентом, інтерпретуючи текст Біблії. Так, яскравий сковородинський образ Христа, що сміється, нав'язується до Климентової префігурації "Ісаак – Христос". Климентові «Стромати» певною мірою позначилися також на сковородинському потрактуванні ідеї себепізнання (принаймні характерне для Сковороди ототожнення старогрецького гасла "пізнай себе" з Мойсеєвим закликом слідкувати за собою має виразну паралель із другою книгою «Строматів») та дружби як щирої християнської любові (*αγάπη*). Навіть свій улюблений Епікурів вислів: "Спасибі Богу, що потрібне зробив легким, а важке непотрібним", – Сковорода подає, певно, за Климентом. Та й інтерес нашого філософа до єгипетського символічного письма міг бути (принаймні почасти) інспірований Климентом, адже саме той уперше подав був його докладний опис та класифікацію.

[82] Оріген (гр. *Ὠριγένης*) (185–254 рр.) – видатний олександрійський богослов та філософ, який зробив першу спробу систематичного викладу засад християнської науки («Про першооснови»). Бувши одним з улюблених письменників Сковороди, він справив помітний вплив на світогляд нашого філософа. Саме Оріген міг інспірувати роздуми Сковороди про вічність матерії (згідно з Орігеном, матерія є така ж стара, як і час), про всеосяжну віднову творива, тобто про його повернення до Бога (*αποκατάστασις πάντων*), про Божі ймення (на думку Орігена, Бог не має властивого собі імені), про пізнання як спогад (*ανάμνησις*) тощо. Однак найвиразніше вплив Орігена на Сковороду виявляється в ділянці біблійної герменевтики. Сковорода, так само, як і Оріген, наголошує на символічності Святого Письма (буквальний сенс – лушпиння, прихований – єство), а міркування Сковороди про безглуздість буквального розуміння Біблії часом майже дослівно повторюють орігенівські.

[83] Ніл (гр. *Νείλος*) Сінайський (Старший, Пісник) (пом. 450 р.) – святий, учень Івана Златоуста, письменник і аскет.

[84] Діонісій Ареопагітський (гр. *Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης*) (I ст. н. е.) – учень святого апостола Павла. Діонісієві приписують авторство корпусу релігійно-філософських творів під назвою «Ареопагітики». «Ареопагітики», що засновуються передовсім на вченні Прокла Діадоха (412–485) та є найбільш яскравою пам'яткою християнського неоплатонізму,

належали до улюбленої лектури Сковороди. Подейкують, нібито Сковорода повсякчас носив із собою, окрім Біблії, також «Ареопагітики». Науку Сковороди єднає з «Ареопагітиками» ідея позачасового існування Бога та світу, розуміння душі як безугавного руху, всеосяжний символізм, зокрема негативне ставлення до буквального розуміння Святого Письма, а також ціла низка символів та парадоксально-антитетичних формулювань.

[85] Див. прим. 42 до рубрики «Листи до різних осіб» (лист № 97).

[(6)] Див. про це: *Ушкалов Л.* Боже об'явлення // *Ушкалов Л.* Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. – Харків, 2001. – С. 39–59.

[(7)] Цей вірш звучить так: **П**охвали́тисѧ же́ не по́льзѹетъ мѝ: прїи́дѹ бо̀ въ видѣ́нїѧ и̑ ѿкровє́нїѧ гд҃на (*Друге послання св. ап. Павла до коринтян* 12: 1).

[(8)] Ці вірші звучать так: ѣ́кш ѐгда̀ напа́даетъ стра́хъ лю́тъ на человѣ́ки, во дрема́нїихъ на ло́жи: тогда̀ ѿкры́етъ ѹ̑мъ человѣ́ческїй, видѣ́ньми стра́ха тацѣ́ми и̑̀хъ ѹ̑страши́тъ (*Книга Йова* 33: 15–16).

[86] Історію св. отроків Ананії, Азарії та Мисаїла, які за наказом царя Навуходоносора були кинуті у вогненну піч, див. у Книзі пророка Даниїла 3: 19–28.

[87] Слова "Троицкому священнику" в рукопису закреслено, а над рядком написано "Т. С.".

[88] Ідеться про священика харківської Троїцької церкви отця Бориса Єнкевича.

[89] Це слово дописане над рядком.

[90] Це слово дописане над рядком.

[91] В автографі: *тварьным*.

[92] В автографі: *перьвому*.

[93] В автографі: *перьвобытным*.

[94] Трохи неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 12: 1–2. Пор.: **Н**етлѣ́нный бо дх҃ъ твоѝ є́сть во всѣ́хъ. **Т**ѣ́мже забла́ждающихъ пома́лѣ ѡ̑блича́еши, и̑ въ ни́хже согрѣша́ютъ, воспомина́ѧ ѹ̑чи́ши, да премѣни́вшесѧ ѿ зло́бы вѣ́рѹютъ въ тѧ, гд҃и.

[95] Спочатку було написано "полова", а потім виправлено на "плева".

[96] Можливо, Ковалинський має на думці слова: **В**сѧ́къ рожде́нный ѿ бг҃а грѣ́хъ̀ не твори́тъ, ѣ́кш сѣ́мѧ є̀гѡ̀ въ не́мъ пребыва́етъ: и̑ не мо́жетъ согрѣша́ти, ѣ́кш ѿ бг҃а рожде́нъ є́сть (Перше соборне послання св. ап. Івана 3: 9).

[(9)] Ідеться про трактат Плутарха «Про Сократового демона».

[97] Пор.: "И возшедшаго на небеса, и сѣдящаго одесную Отца…" [*Могила П.* Євхологіон, албо Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 46].

[98] Див. прим. 3 до віршованого діалогу «Разговор о премудрости».

[99] Згідно з грецькою міфологією, Мінерва (Афіна) мала народитися від першої дружини Зевса богині Метіди. Однак Уран і Гея попередили Зевса, що коли в Метіди народиться син, то він буде сильніший за нього самого. Отож, коли Метіда понесла, Зевс проковтнув її. Перегодом він звелів розбити собі голову, і звідти з'явилась Мінерва.

[100] Спочатку було написано "хвастуна", потім закреслено, а над рядком написано "гордаго".

[101] Далі закреслено слова: "роскошнаго монаха".

[102] Можливо, і сама імператриця знала щось про Сковороду. Принаймні збереглася легенда про те, що вона просила князя Григорія Потьомкіна, чиєю канцелярією управляв Михайло Ковалинський, розшукати філософа й запросити його переселитися до Санкт-Петербурга, але Сковорода відмовився. Існують перекази навіть про те, що чи то десь під Лисою горою в Харкові, чи біля Пан-Іванівки імператриця зустрічалася зі Сковородою під час своїх відвідин Харкова в 1787 р. Зрештою, Сковорода й Катерина II мали одного

спільного вчителя – Симона Тодорського, котрий навчав Сковороду чужих мов, а принцесу Софію Фредеріку Августу – майбутню імператрицю Катерину – православного «Символу віри». Крім того, Сковорода, бувши співаком придворної капели, міг бачити Катерину, скажімо, влітку 1744 р., під час церемонії її обручення з Петром Федоровичем, а Ковалинський написав на честь імператриці дві оди.

[103] Далі закреслено слово "хвастуном".

[104] Спочатку було написано слово "очертило", потім воно виправлено на "очернило".

[105] Ковалинський має на думці слова: **Скве́рныхъ же и́ ба́бїихъ ба́сней ѿрица́йся, ѡ҃бы́чай же себѣ̀ ко бо҆го҆чтїю** (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 4: 7).

[106] В автографі: *перьвоначальное*.

[107] В автографі: *перьвый*.

[108] Очевидно, Сковорода нав'язується тут до слів: **Мы вѣ́мы, я҆́кш прендо́хомъ ѿ сме́рти въ живо́тъ** (Перше соборне послання св. ап. Івана 3: 14).

[109] Пор.: **и҆́мже кончи́на поги́бель, и҆́мже бо́гъ чре́во, и҆ сла́ва въ сты҃дѣ̀ и҆́хъ, и҆́же зе҆мна҆̂ мы́дрствующтъ** (Послання св. ап. Павла до филип'ян 3: 19).

(10) В автографі: *Перьвая*.

(11) Автор цієї книги – лозанський пастор Марк Філіпп Дютуа-Мамбріні (Du Toit-Mambrini), а її повна назва чудово окреслює коло питань і тем, які були цікаві для масонів: «De l'origine des usages, des abus, des quantités et des mélanges de la raison et de la foi. De l'évidence morale; causes de son peu d'effet. Objections des incrédules réfutées. Des cieux purs et des impurs. De l'esprit astral. Des cinq espèces de magie. De l'mmortalité d'ésprit. De la puissance du prince de l'air. Du magnétisme et du somnambulisme. Prophêties et prodiges des payens. Des sages d'entre eux. Des trois révélations. De la croix, loi universelle. De Mahomet. Des passions. De l'amour propre. De la sensibilité. Des inspirés et des illuminés modernes de tous les degrés. Des sens mystiques. Chronologies égiptiennes éclaircies. Des moraves, pietistes, anabaptistes et d'autres. Du serment etc.» (Paris; Lausanne, 1790. – Vol. 1–2) («Про походження звичаїв, хибних поглядів і про різні поєднання розуму та віри. Про моральну очевидність; про причини її малої дієвості. Спростовані заперечення безвірників. Про небеса чисті й нечисті. Про астральну душу. Про п'ять різновидів магії. Про безсмертя душі. Про могутність князя повітря. Про магнетизм та сомнамбулізм. Пророцтва та провіщання поган. Про наймудріших серед них. Про три одкровення. Про хрест, загальний закон. Про Магомета. Про пристрасті. Про любов до себе. Про чутливість. Про посвячених та просвічених нашого часу всіх ступенів. Про містичні почуття. Пояснення єгипетських хронологій. Про моравських братів, пієтистів, анабаптистів та інших. Про клятву тощо»). Князь Микола Микитович Трубецькой сповіщав 13 лютого 1791 року Олексія Михайловича Кутузова: "Книгу, про яку ти мені писав, тобто «De l'origine des usages, des abus etc.», я дістав і перший том уже прочитав. Ця книга, на мою думку, напевно написана з помазання, та мало хто з тих, які не студіювали великого Бема, збагне її, і вона, так само, як Бем, повинна видатися сміттям для тих нібито велетнів, а насправді карликів, котрі не насмілюються злітати духом вище чуттєвих речей і, перебуваючи на рівні скотини, гадають, спираючись на чуття та на те, що походить від них та від їхнього уявлення, що вони – філософи, і, не розуміючи істини, дерзновенно її відкидають, і які, так само, як селянин, що не має уявлення про електричну силу, побачивши її чи, краще сказати, почувши про неї, вважає сказане йому обманом або чортівнею й готовий переслідувати та знищувати тих, хто знається на електричній силі, немов обманщиків та єретиків. Це, друже мій, звичайна доля тих, хто відходить від рівня скотини, – щоб ті, хто залишається на тій лінії, переслідували їх, проклинали й намагалися знищити, і це є їхній досвід та чистилище на землі, і горе їм і в цьому, і в майбутньому

житті, якщо вони повернуть назад і ради страху людського насміляться знов повернутись на рівень скотини" [*Барсков Я. Л.* Переписка московских масонов XVIII-го века. 1780–1792 гг. – Петроград, 1915. – С. 91].

[110] Це слово дописане над рядком.

[111] Далі закреслено слово "кругом".

[112] В автографі: *церькви*.

[113] Далі закреслено: "не отесаных".

[114] Спочатку було написано слово "окаянствовала", потім воно закреслене, а над ним написано "очаровала".

[115] Спочатку було написано слово "Монахи", потім воно закреслене, а над ним написано "Старцы".

[116] Спочатку було написано слово "монастырь", потім воно закреслене, а над ним написано "обитель".

[117] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 19: 26. Пор.: **ѻ҃ человѣ́къ сїѐ невозмо́жно е҆́сть, ѻ҃ бг҃а́ же всѣ́ возмо́жна**.

[118] Далі закреслено слово "типографом".

[119] Див. прим. 5 до трактату «Книжечка о чтеніи Священ[наго] Писанія, нареченна Жена Лотова».

[120] Пор. лист Сковороди до Михайла Ковалинського (№ 78).

[121] Слова "Евдоким Алексѣевич Щербинин" закреслено, а вгорі замість них написано "Е. А. Щ.". Євдоким Щербинін (1728–1783 рр.) був призначений губернатором Слобідсько-Української губернії в 1764 р.

[122] Див. прим. 49 до трактату «Начальная дверь ко христіянскому добронравію».

[123] Слово "Щербинин" перекреслено, а над ним написано "Щ.".

[124] Фразу "Бог живота" взято з Біблії. Див., наприклад: **моли́тва бг҃ѹ̀ живота̀ моегѡ̀** (Книга Псалмів 41 (42): 9).

[125] В автографі: *Верьховнаго*.

[126] Як стверджував Григорій Квітка-Основ'яненко, Сковорода був також творцем "придворного" наспіву літургійно-канонічної пісні «Иже херувимы». "А крім того, – казав він, – Сковорода скомпонував веселий та урочистий піснеспів «Христос воскресе» й пасхальний канон «Воскресенія день»" [*Данилевский Г. П.* Украинская старина. Материалы для истории украинской литературы и народного образования. – Харьков, 1866. – С. 17–18].

[127] В автографі: *церьковной*.

[128] Реєстр літератури про Сковороду-музиканта див.: *Ушкалов Л.* Григорій Сковорода: Семінарій. – Харків, 2004. – С. 532–537.

[129] Ідеться про Самійла Мирославського.

[130] Далі закреслено слова "и монахов".

[131] Далі закреслено слово "свиней".

[132] Спочатку було написано слово "цаловальник", потім воно закреслене, а вгорі написано "земледѣлец".

[133] В автографі: *Верьховном*.

[134] Слова "Верьховном Существѣ" написано вгорі замість закресленого слова "Богѣ".

[135] В автографі: *монастырьских*.

[136] Слово "уроках" написано вгорі замість закресленого "типиках".

[137] Див. прим. 2 до діалогу «Сумфоніа, нареченная Книга Асхань».

[138] В автографі: *перьвое*.

[139] Див. прим. 51 до рубрики «Листи до різних осіб» (лист № 97).

[140] В автографі: *Сверьх*.
[141] *Див.* прим. 34 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».
(12) Ковалинський має на думці лист Сковороди до Василя Максимовича (№ 97).
[142] Ідеться про Олексія Юрійовича Розальйон-Сошальського.
[143] *Див.* прим. 597 до рубрики «*Листи до Михайла Івановича Ковалинського*» (*лист* № 77).
[144] Тут Ковалинський цитує лист-присвяту до діалогу «Разглагол о древнем мірѣ».
(13) Автор цієї алегоричної історії – софіст Продік із Коесу (бл. 470 – бл. 390 рр. до н. е.). Її розповідає Ксенофонт у «Спогадах про Сократа» (II, 1, 21–34) [див.: Дамоклів меч. Антична новела. – Київ, 1984. – С. 58–61], а пародіює Арістофан у комедії «Хмари».
[145] Ідеться про настоятеля Троїцького монастиря, що був розташований за чотири версти від Охтирки.
(14) Цей вірш звучить так: **дꙋша́ бо мо́ꙗа возвѣщáти нѣ́когда бóлѣе ѡ҆бы́чє, не́жели се́дмь влюсти́телїе высо́цѣ сѣдáщїи на стра́жи** (Книга Ісуса, сина Сирахового 37: 18).
[146] В автографі: *Перьвое*.
[147] Пор.: **восхотѣ́хъ собра́ти ча́да твоѧ̀, ѩ҆коже собира́етъ ко́кошъ птѣнцы̀ своѧ̀ подъ́ крилѣ́** (Євангелія від св. Матвія 23: 37); **восхотѣ́хъ собра́ти ча́да твоѧ̀, ѩ҆коже ко́кошъ гнѣ́здо̀ своє̀ подъ́ крилѣ́** (Євангелія від св. Луки 13: 34).
(15) Про це Ксенофонт розповідає в «Захисті Сократа на суді» (3–9) [*Ксенофонт Афинский*. Сократические сочинения: Воспоминания о Сократе. Защита Сократа на суде. Пир. Домострой / Перевод, статьи и комментарии С. И. Соболевского. – Москва; Ленинград, 1935. – С. 191–193].
[148] *Див.* прим. 20 до діалогу «Разглагол о древнем мірѣ».
[149] Очевидно, Ковалинський нав'язується тут до Книги Псалмів 118 (119): 19. Пор.: **Пришле́цъ ѧ҆зъ е́смь на землѝ**.
[150] Ідеться про Степана Івановича Тев'яшова. *Див.* прим. 1 до трактату «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis».
[151] *Див.* прим. 187 до циклу «Сад божественных пѣсней».
[152] *Див.* прим. 3 до циклу «Басни Харьковскія».
[153] *Див.* прим. 643 до рубрики «*Листи до Михайла Івановича Ковалинського*» (*лист* № 78).
[154] Хотетове – маєток Михайла Ковалинського, розташований за 25 верст на південь від Орла.
[155] Ідеться про Дмитра Автономовича Норова. *Див.* прим. 137 до рубрики «*Листи до різних осіб*» (*лист* № 103).
[156] В автографі: *перьвой*.
[157] *Див.* прим. 51 до рубрики «*Листи до Михайла Івановича Ковалинського*» (*лист* № 8).
[158] *Див.* прим. 162 до циклу «Басни Харьковскія».
[159] Спочатку було написано: "пчельнику", потім це слово закреслено, а над ним написано "пчелинцу".
(16) Едвард Юнг (Янг) (англ. *Edward Young*) (1683–1765 рр.) – видатний англійський поет-сентименталіст. Найпопулярнішим його твором є написана білим віршем релігійно-дидактична поема «Жалі, або Нічні роздуми про життя, смерть та безсмертя» («The Complaint, or Night Thoughts of Life, Death and Immortality») (1742–1745 рр.). Вона складається з дев'яти книг ("ночей") і є однією з найраніших пам'яток так званої "цвинтарної поезії". У Росії ця поема перекладалася, починаючи з 1772 р. Так, у журналі Миколи Новикова «Утренний свет» упродовж 1778–1780 рр. був друкований переклад «Жалів…», зроблений Олексієм Кутузовим (з німецького перекладу Йоганна Арнольда Еберта: «Klagen und Nachtgedanken über Leben, Tot und Unsterblichkeit»). Перегодом

Кутузов надрукував і повний переклад поеми Юнга, яким, швидше за все, і користувався Михайло Ковалинський [див.: Русско-европейские литературные связи. Энциклопедический словарь. Статьи. – Санкт-Петербург, 2008. – С. 251–254]. Тут Ковалинський переказує таке місце з поеми: “О безумное желание любочестия, учиниться богатым! Ах! оно чинит малое мною обладаемое еще менее; все, что я токмо имею, горестью наполняет. Почтож я более себе желаю? Желать между всеми упражнениями есть наихудшее; противность премудрости, и падение здравия!” [Плач Эдуарда Юнга, или Нощныя размышления о жизни, смерти и безсмертии, в девяти нощах помещенные… Изд. 2-е. – Москва, 1785. – Ч. I. – С. 159].

[160] Парафраза Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 11. Пор.: **ѡ҃блецы́тесѧ во всѧ̑ ѡ҃рꙋ́жїе бж҃їе, ꙗ҆́кw возмощи́ ва́мъ ста́ти проти́вꙋ ко́знемъ дїа́вwлскимъ.**

[161] Ковалинський нав’язується тут до Книги Псалмів 45 (46): 4. Пор.: **Возшꙋмѣ́ша и҆ смꙗто́шасѧ во́ды ꙗ҆́хъ, смꙗто́шасѧ го́ры кр҃пости҄ю є҆гѡ̀.**

[162] Ковалинський цитує тут лист-присвяту Сковороди до візії «Брань архистратига Михаила со Сатаною». Прикінцеве речення – цитата з пісні на недільній утрені по читанні Євангелії.

[163] Парафраза Книги Йова 1: 25; 2: 10. Пор.: **не дадѐ безꙋ́мїѧ бг҃ꙋ.**

[164] Цих слів у тих листах Сковороди, які збереглися, немає. Остання частина прикінцевого речення – парафраза Першого послання св. ап. Павла до солунян 5: 16–18. Пор.: **Всегда̀ ра́дꙋйтесѧ. Непрестáннw моли́тесѧ. Ѡ҃ всѣ́мъ благодари́тє.**

(17) Про *богомислення* див. прим. 165 до циклу «Сад божественных пѣсней».

(18) Пор.: “…Веселие *человеку мудрому* бывает должностию! безбожно бо есть мужу богобоязливому печалиться” [Плач Эдуарда Юнга, или Нощныя размышления о жизни, смерти и безсмертии, в девяти нощах помещенные… Изд. 2-е. – Москва, 1785. – Ч. I. – С. 210].

[165] Спочатку було написано: “исступленіе”, потім “иссту-” перекреслено, а написано вгорі “усы-”.

[166] Парафраза Євангелії від св. Матвія 7: 24. Пор.: **ѹ҃подо́блю є҆гѡ̀ мꙋ́жꙋ мꙋ́дрꙋ, ꙗ҆́же созда̀ хра́минꙋ свою҆̀ на ка́мени.**

[167] Михайло Ковалинський неточно цитує духовну пісню, яка є на початку книги знаного поета й перекладача Кіріака Кондратовича «Старик молодой доброхотному и недоброхотному читателю» (1769). Пор.: “О Іерихон проклятый, / Как ты меня заманил? / Навином Исусом взятый, / Сколь от града отдалил?”.

[168] У рукопису це слово закреслено, а вгорі написано: “М.”. Мартиністи – послідовники містика Мартінеца де Паскуаліса, який близько 1760 р. заснував у Парижі «Братство обраних священнослужителів» («Elus Cohens»). Однак після того, як у Москві в перекладі Петра Страхова вийшла славетна книга французького містика Луї Клода де Сен-Мартена «О заблуждениях и истине, или Воззвание человеческого рода ко всеобщему началу знания» (1785), у Російській імперії “мартиністами” стали називати масонів.

[169] Парафраза Книги Премудрості Соломонової 1: 1. Пор.: **мꙋ́дрствꙋйте ѡ҃ гд҃ѣ̑ въ благостꙑ́ни и҆ въ простотѣ́ се́рдца взыщи́те є҆гѡ̀.**

[170] Див. прим. 162 до циклу «Басни Харьковскія».

[171] Див. прим. 210 до діалогу «Потоп зміин».

[172] Неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 4: 13. Пор.: **Скончи́всѧ вма́лѣ и҆спо́лни лѣ́та дꙋ́лга.**

[173] Саддукеї (гр. Σαδδυκάιοι) – релігійна течія в іудаїзмі, яка виникла близько 150 р. до н. е. Саддукеї заперечували загробне життя та відплату праведникам і грішникам.

[174] Пор.: **Є́сть же вѣ́ра, оу҃пова́емыхъ и҃звѣщє́нїє, вещє́й ѡ҃бличе́нїє невѝдимыхъ** (Послання св. ап. Павла до євреїв 11: 1).

[175] Ідеться про історію, викладену в *Другій книзі Мойсеєвій*: Вихід 32: 1–20.

[176] Пор.: **Простре́ же мшѷ̈се́й рꙋ́кѹ на мо́ре, и҃ возгна́ гд҃ь мо́ре вѣ́тромъ ю҃жнымъ си́льнымъ всю́ но́щь, и҃ сотвори́ мо́ре сꙋ́шѹ, и҃ разсто́пи́сѧ вода́** (*Друга книга Мойсеєва*: Вихід 14: 21).

[177] З літургії. Вигук диякона при Вході з Євангелією.

[178] Сковорода має на думці Соборне послання св. ап. Іуди 19. Пор.: **Сі́и сꙋ́ть ѿ҃дѣлѧ́ющіе себѣ̀** (**ѿ҃** **є҃ди́ности вѣ́ры, и҃ сꙋ́ть**) **тѣле́сни, дꙋ́ха не и҃мꙋ́щіе.**

[179] Парафраза Книги Псалмів 72 (73): 20. Пор.: **Ꙗ҃коже сно́ве восташ҃и҃маго, гд҃и, во гра́дѣ твое́мъ ѻ҃бразъ и҃хъ оу҃ничижи́ши.**

[19] Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 14.

[20] Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Луки 9: 32. Пор.: **оу҃бꙋ́ждшесѧ же ви́дѣша сла́вꙋ є҃гѡ̀.**

[180] Це слово написане над рядком.

[181] *Див. прим. (26) до циклу «Сад божественных пѣсней».*

[182] Парафраза Євангелії від св. Марка 9: 44, 46, 48. Пор.: **и҃дѣ́же че́рвь и҃хъ не оу҃мира́етъ, и҃ ѻ҃гнь не оу҃гаса́етъ.**

[183] Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 10 (11): 6. Пор.: **ѻ҃гнь и҃ жꙋ́пелъ, и҃ дꙋ́хъ бꙋ́ренъ ча́сть ча́ши и҃хъ.**

[21] *Див.*: "Кто вечно в солнце божества сияти будет? …Совесть твоя будет мне ответствовать. О! позволь ей глаголати; скоро бо и без твоего позволения начнет она вещати… По высочайшему повелению, по учреждению Божиему, *истинна* последнему *часу* человека на сохранение вверена… Как скоро оный от неба уполномоченный *час* начнет ей вопияти, так скоро богиня сия… со громом и пламенем ворвется во внутренность сердец человеческих и начнет громогласно их уверять, терзая их мучениями самыми чувствительнейшими. Черные *духи мучения* и язвительные *гидры*, освободятся от должностей своих; проницающия молнии, ясныя *истинны* – суть *ад*" [Плач Эдуарда Юнга, или Нощныя размышления о жизни, смерти и безсмертии, в девяти нощах помещенные… Изд. 2-е. – Москва, 1785. – Ч. I. – С. 221–223].

[22] *Овідій*. Скорботні елегії, IV, 3, 37.

[184] Можливо, Сковорода мав на думці слова: **Ѻ҃чи всѣ́хъ на тѧ̀ оу҃пова́ютъ, и҃ ты̀ дае́ши и҃мъ пи́щꙋ во благовре́менїи** (Книга Псалмів 144 (145): 15).

[185] Ідеться про архімандрита Курського Знаменського монастиря Амвросія (Гиновського). Олексій (у чернецтві: Амвросій) Гиновський був вихованцем Києво-Могилянської академії. У 1765 р. прийняв постриг, викладав латинську мову й поетику в Києво-Могилянській академії, з 1774 р. працював у Олександро-Невській семінарії. Настоятелем Курського Знаменського монастиря був призначений у 1781 р. Написав книгу «Історія про місто Курськ та про чудотворну ікону Знамення», яка була надрукована в Курську 1792 р. Помер у 1800 р.

[23] Цей вірш звучить так: **Мы́слимъ оу҃бо вѣ́рою ѡ҃правда́тисѧ человѣ́кꙋ, бе҃з дѣ́лъ зако́на** (Послання св. ап. Павла до римлян 3: 28).

[186] Парафраза Євангелії від св. Матвія 26: 41. Пор.: **дꙋ́хъ оу҃бѡ бо́дръ, пло́ть же немощна̀.**

[187] Тобто «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни».

[188] Дописано між рядками іншим чорнилом.

[189] В автографі: *верьх*.

ЗМІСТ

Леонід Ушкалов. Переднє слово 3
Леонід Ушкалов. Григорій Сковорода 9

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА. ТВОРИ

ПОЕЗІЇ

«**Сад божественных пѣсней,
прозябшій из зерн Священнаго Писанія**» 51
Пѣснь 1-я («Боится народ сойти гнить во гроб...») 51
Пѣснь 2-я («Остав, о дух мой, вскорѣ всѣ земляныи мѣста!..») 52
Пѣснь 3-я («Весна люба ах пришла! Зима люта ах пройшла!..») 53
Пѣснь 4-я («Ангелы, снижайтеся. Ко землѣ сближайтеся...») 54
Пѣснь 5-я («Тайна странна и преславна!..») 55
Пѣснь 6-я («Вонми небо и земля! нынѣ ужаснися...») 56
Пѣснь 7-я («Кто ли мене разлучит от любви твоей?..») 57
Пѣснь 8-я («Объяли вкруг мя раны смертоносны...») 58
Пѣснь 9-я («Голова всяка свой имѣет смысл...») 59
Пѣснь 10-я («Всякому городу нрав и права...») 60
Пѣснь 11-я («Нелзя бездны окіана горстью персти забросать...») 61
Пѣснь 12-я («Не пойду в город богатый. Я буду на полях жить...») 62
Пѣснь 13-я («Ах поля! поля зелены!..») 63
Пѣснь 14-я («Коликая слава нынѣ?..») 64
Пѣснь 15-я («Лежиш во гробѣ. Празднуеш Субботу...») 66
Пѣснь 16-я («Пройшли облака. Радостна дуга сіяет...») 67
Пѣснь 17-я («Видя житія сего я горе...») 68
Пѣснь 18-я («Ой! ты птичко жолтобоко...») 68
Пѣснь 19-я («Ах ты тоска проклята! о докучлива печаль!..») 69
Пѣснь 20-я («Кто сердцем чист и душею...») 70
Пѣснь 21-я («Щастіе, гдѣ ты живеш? Горлицы, скажите...») 71
Пѣснь 22-я («Распростри вдаль взор твой и разумны лучи...») 73
Пѣснь 23-я («О дражайше жизни время!..») 74
Пѣснь 24-я («О покою наш небесный! Гдѣ ты скрылся с наших глаз?..») 75

25-я. Пѣснь отходная («Ѣдеш, хочешь нас оставить?..») ... 76
Пѣснь 26-я («Поспѣшай, Гостю! поспѣшай!..») ... 77
Carmen (Мелодіа) ... 78
Пѣснь 27-я («Вышних наук саде святый!..») ... 79
Пѣснь 28-я («Возлети на небеса, хоть в версальскіи лѣса...») ... 81
Пѣснь 29-я («Чолнок мой бури вихр шатает...») ... 83
Пѣснь 30-я («Осѣнь нам проходит, а весна прошла...») ... 84

Інші поезії ... 116
De libertate ... 116
Fabula («Как толкѡ солнце в вечеру запало...») ... 118
Fabula de Tantalo ... 120
Фабула («Старичок нѣкій Філарет в пустиннѣ...») ... 123
Разговор ѡ Премудрости ... 126
«Все лице морщиш, печален всегда ты...» ... 129
Похвала Астрономіи Ex Ovid[ii] Fast[orum] l[ibris] ... 130
O delicati blanda etc[etera] ... 132
In Natalem Iesu ... 135
Est quaedam mœrenti flere voluptas ... 137
Quid est virtus? ... 139
Epigramma («Скажи мнѣ краткѡ Мужа мудра дѣло!..») ... 140
Similitudines ex Virg[ilio] 2. Aeneide ... 141
In Natalem Basilii Tomaræ, pueri 12 annorum ... 144
In natalem Bilogrodensis Episcopi ... 146
De sacra caena, seu aeternitate ... 147
De umbratica Voluptate ... 152

БАЙКИ

Басни Харьковскія ... 154
Басня 1. Собаки ... 156
Басня 2. Ворона и Чиж ... 156
Басня 3. Жаворонки ... 156
Басня 4. Голова и Тулуб ... 157
Басня 5. Чиж и Щиглик ... 157
Басня 6. Колеса Часовіи ... 158
Басня 7. Орел и Сорока ... 158
Басня 8. Голова и Тулуб ... 158
Басня 9. Мурашка и Свинья ... 159
Басня 10. Двѣ Курицы ... 159

Басня 11. Вѣтер и Філософ 160
Басня 12. Оселка и Нож 161
Басня 13. Орел и Черепаха 161
Басня 14. Сова и Дрозд 161
Басня 15. Змія и Буфон 162
Басня 16. Жабы 162
Басня 17. Два цѣнныи Камушки: Алмаз и Смарагд 163
Басня 18. Собака и Кобыла 164
Басня 19. Нетопыр и Два Птенца, Горлицын и Голубинин 165
Басня 20. Велблюд и Олень 166
Басня 21. Кукушка и Косик 166
Басня 22. Навоз и Алмаз 167
Басня 23. Собаки и Волк 168
Басня 24. Крот и Линкс 169
Басня 25. Лев и Обезьяны 170
Басня 26. Щука и Рак 171
Басня 27. Пчела и Шершень 172
Басня 28. Оленица и Кабан 173
Басня 29. Старуха и Горшечник 174
Басня 30. Соловей, Жаворонок и Дрозд 175

ТРАКТАТИ, ДІАЛОГИ, ПРИТЧІ

Убуждшеся видѣша славу Его 200

Да лобжет мя от лобзаній Уст своих 205

Начальная Дверь ко Христіянскому Добронравію 213
Преддверіе 213
Твердь Бесѣды 214
Глава 1-я. О Богѣ 214
Глава 2-я. О Вѣрѣ Вселенной 215
Глава 3-я. О Промыслѣ Общем 215
Глава 4-я. О Промыслѣ Особенном для Человѣка 215
Глава 5. О Десятословіи 218
Глава 6. О Истиннѣй Вѣрѣ 220
Глава 7-я. Благочестіе и церемоніа – разнь 220
Глава 8. Закон Божій и преданіе – разнь 221
Глава 9-я. О Страстях, или Грѣхах 221
Глава 10. О Любви, или Чистосердечіи 221

Наркісс. Разглагол о том: Узнай Себе 231
Пролог 231
Чудо, Явленное во Водах Наркіссу 233
Разговор о том: Знай себе 234
Разговор 2-й О том же: Знай себе 239
Разговор 3-й О том же: Знай себе 241
Разговор 4-й О том же: Знай себе 246
Разговор 5-й О том же: Знай себе 251
Разговор 6-й О том же: Знай себе 253
Разговор 7-й О истинном Человѣкѣ, или о Воскресеніи 256
Симфоніа, сирѣчь Согласіе Священных Слов 265
Разговор 265
Хор 266
Симфоніа 268
Симфоніа 268
Симфоніа 270
Симфоніа 270

Cvмфоніа, нареченная Книга Асхань
о Познаніи самаго себе 292
[Присвята] 292
Главизна Книги сея 293
Симфонія 293
[Разговор] 293

Бесѣда, нареченная Двое:
о том, что Блаженным быть легко 388
[Разговор] 388
Врата Господня, В новую Страну, в предѣлы вѣчности 400

Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон) 427

Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula.
Еврейски: Сіон 454

Діалог, или Разглагол о древнем мірѣ 476
[Присвята] 476
Основаніе Діалога 476
Разглагол о Древнем мірѣ 477

Разговор Пяти путников о истинном щастіи в жизни (Разговор Дружескій о Душевном мирѣ) ... 502

Кольцо ... 558
[Присвята] ... 558
Кольцо. Дружескій Разговор о Душевном Мирѣ ... 559

Разговор, называемый Алфавит, или Буварь Мира ... 645
Пѣсня ... 645
[Присвята] ... 646
Основаніе ... 649
Дружескій разговор о Душевном Мирѣ ... 649
Нѣсколько Окрухов и Крупиц из языческой Богословіи ... 656
Басня о Котах ... 663
Картина Изображеннаго Бѣса, называемаго Грусть, Тоска, Скука ... 664
Примѣты Нѣкіих Сродностей ... 668
Сродность к Хлѣбопашеству ... 670
Сродность к Воинству ... 671
Сродность к Богословіи ... 673
Хор Природных Благовѣстников ... 675
Нѣсколько Символов, сирѣчь Гадательных, или Таинственных, Образов, из Языческой Богословіи ... 683
Fabula de Haedo et Lupo Tibicine (Басня Есопова) ... 694

Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis. Сирѣчь Икона Алківі́адская ... 729
[Присвята] ... 729
Главизна сея Книги ... 734
Преддверіе, или Крильцо ... 734
Предѣл 1. Обращеніе Притчи к Богу, или к Вѣчности ... 735
Предѣл 2. В вещах можно примѣтить Вѣчность ... 736
Предѣл 3. Начало во всѣх Системах Мірских умо-зрится и всю тлѣнь, как Одежду свою, носит. Оно есть Мір первородный ... 737
Предѣл 4. Здѣсь нѣсколько Знаменый, Гербов и Печатей, тайно-образующих Горнее Начало ... 738
Предѣл 5. На сем Началѣ утверждена вся Библіа ... 739
Предѣл 6. Библіа есть Маленькій Бого-образный Мір, или Мірик. Мірозданіе касается до одной Ея, не до великаго, тварьми обитаемаго Міра ... 739
Предѣл 7. О Символах, или Образах. Как оные назывались у Еллин? А как называются в Библіи? ... 742

Предѣл 8. Первый Опыт, испытывающій Силу
слѣдующаго Слова: “Совершишася небо и Земля!..” 743
Предѣл 9. Испытывается Сила слѣдующаго Слова.
“Почи в день седмый от всѣх дѣл своих” 744
Предѣл 10-й. О Захаріевском Свѣщникѣ 746
Предѣл 11-й. О Снах Фараоновых 748
Предѣл 12-й. О Жертвѣ Авраамской 749
Предѣл 13-й. О Седми Хлѣбах 749
Предѣл 14-й. О Плащеницѣ, Петру низпущенной 750
Предѣл 15-й. О Лѣствицѣ Іяковлѣй. О седми Градѣх,
Женах, Трубах и Горах 751
Предѣл 16-й. О Безконечной Пространности и
Непроходимости Дому Божія 752
Предѣл 17-й. О Змiѣ 752
Катавасія, или Снисхожденіе 754

**Книжечка о Чтеніи Священ[наго] Писанія,
нареченна Жена Лотова** 779
[Присвята] 779
Примѣта 1-я О наставникѣ 781
Примѣта 2-я О симпаѳіи, или сострастіи, между
чтецом и наставником 782
Примѣта 3-я О отверженіи свѣцких Мнѣній 782
Примѣта 4-я О страшной опасности в чтеніи 782
Примѣта 5-я. О чтеніи в мѣру 783
Примѣта 6-я О Чтеніи в Ползу Душевну 802
Примѣта 7-я О вѣрном Вождѣ 803

**Брань Архистратига Михаила со Сатаною о сем:
Легко быть Благим** 829
[Присвята] 829
Главизна Творенія 830
Борба и Пря о Том: Претрудно быть злым. Легко быть благим 830
Бесѣда Ангелская о клеветѣ Діаволской,
и о Кознех, отводящих от истиннаго утѣшенія 833
Львина Ограда 835
Путь Спасительный 836
Путь мира, наречен пуст 838
Путь шуій, наречен вентер 839
Богач, путешествуя поет пѣснь 840
Лицемѣры, молящеся, поют 842

Ангелская пѣснь в силу сего: “Бездна бездну призывает” 843
Клевета, Еллински Διαβολὴ, Римски Traductio 843
Кознь 844
Адское царство, на чем Основанно? 846
Плачущая Неплоды 848
Пѣснь в Конец Сего: “Испусти Змій за Женою из Уст своих Воду,
яко Рѣку, да Ю в Рѣцѣ потопит” 850
Обновленіе Мыра 850
Пѣснь Побѣдная 851

Пря Бѣсу со Варсавою 871
Предѣл. Яко Все, еже в Мірѣ, – Похоть Очес, Труд и Горесть 879
Край Райскій 882

Благодарный Еродій 893
[Присвята] 893
Главизна и Твердь Книжицы 894
Притча, нареченна: Еродій 895
Свиток о благом Рожденіи Чад, Ради благочестивых,
сострастных и Здравых Родителей 910

Убогій Жайворонок 920
Посвященіе 920
Основаніе притчи 921
Притча, нареченна: Убогій Жайворонок 921
Пѣснь Рождеству Христову, О нищетѣ Его 931

Діалог. Имя Ему: Потоп Зміин 941
[Присвята] 941
Глава 1-я. Притча Слѣпый и Очитый 942
Глава 2-я. Діалог, или Разглагол 943
Глава 3-я. Испытуется Божія Сила в нѣкіих Мѣстах Бібличных 950
Глава 4-я. Продолжается Суд над Зміем 955
Глава 5-я. О Злобѣ Зміиной 964
Глава 6-я. О Преображеніи 965
Глава 7-я. О Воскресеніи 968

ПЕРЕКЛАДИ

Ода (Iesuitae Sidronii Hosii) 1003

[Цицерон. О старости] 1009
[Присвята] 1009
Перевод Из Книг Римскаго Сенатора Марка Циперона: о Старости 1010
Разговор о Старости 1011

Книжечка Плутархова о спокойствіи души 1040
[Присвята] 1040
Толкованіе из Плутарха О тишинѣ сердца 1041

ЛИСТИ

До Михайла Івановича Ковалинського 1060
Лист № 1 (від 26 (27?) травня 1762 р.) 1060
Лист № 2 (від 9 *липня* 1762 р.) 1061
Лист № 3 (від кінця серпня – початку вересня 1762 р.) 1063
Лист № 4 (від початок вересня 1762 р.) 1065
Лист № 5 (від середини вересня 1762 р.) 1066
Лист № 6 (від середина – *друга* половина вересня 1762 р.) 1067
Лист № 7 (від другої половини вересня – початку жовтня 1762 р.) 1068
Лист № 8 (від другої половини вересня – початку жовтня 1762 р.) 1070
Лист № 9 (від другої половини вересня – початку жовтня 1762 р.) 1072
Лист № 10 (від жовтня (?) 1762 р.) 1074
Лист № 11 (від жовтня (?) 1762 р.) 1077
Лист № 12 (від жовтня 1762 р.) 1079
Лист № 13 (від жовтня 1762 р.) 1082
Лист № 14 (від жовтня 1762 р.) 1083
Лист № 15 (від кінця жовтня – початку *листопада* 1762 р.) 1084
Лист № 16 (від 8 *листопада* 1762 р.) 1086
Лист № 17 (від 13 *листопада* 1762 р.) 1087
Лист № 18 (від 15 *листопада* 1762 р.) 1088
Лист № 19 (від 23 *листопада* 1762 р.) 1089
Лист № 20 (від 29 *листопада* 1762 р.) 1091
Лист № 21 (від 1 грудня 1762 р.) 1092
Лист № 22 (від жовтня – грудня (?) 1762 р.) 1095
Лист № 23 (від вересня – грудня (?) 1762 р.) 1097

Лист № 24 (від 20–23 грудня 1762 р.) 1098
Лист № 25 (від початку січня 1763 р.) 1100
Лист № 26 (від 23–26 січня 1763 р.) 1101
Лист № 27 (від 27 січня 1763 р.) 1104
Лист № 28 (від 30 січня 1763 р.) 1106
Лист № 29 (від 7 *лютого* 1763 р.) 1107
Лист № 30 (від січня – *лютого* 1763 р.) 1109
Лист № 31 (від 15 *лютого* 1763 р.) 1111
Лист № 32 (від початку другої половини *лютого* 1763 р.) 1111
Лист № 33 (від другої половина *лютого* 1763 р.) 1113
Лист № 34 (від кінця *лютого* – початку березня 1763 р.) 1114
Лист № 35 (від кінця *лютого* – початку березня 1763 р.) 1117
Лист № 36 (від кінця *лютого* – початку березня 1763 р.) 1119
Лист № 37 (від першої половини березня 1763 р.) 1120
Лист № 38 (від першої половини березня 1763 р.) 1121
Лист № 39 (від першої половини березня 1763 р.) 1122
Лист № 40 (від першої половини березня 1763 р.) 1123
Лист № 41 (від останнього тижня березня 1763 р.) 1124
Лист № 42 (від останнього тижня березня – початку квітня 1763 р.) 1125
Лист № 43 (від квітня 1763 р.) 1126
Лист № 44 (від 11 травня 1763 р.) 1129
Лист № 45 (від другої половини травня – початку червня 1763 р.) 1131
Лист № 46 (від другої половини червня 1763 р.) 1132
Лист № 47 (від кінця червня 1763 р.) 1134
Лист № 48 (від 7 *липня* 1763 р.) 1136
Лист № 49 (від 12 *липня* 1763 р.) 1137
Лист № 50 (від 18 *липня* 1763 р.) 1141
Лист № 51 (від 29 серпня 1763 р.) 1143
Лист № 52 (від вересня – жовтня 1763 р.) 1145
Лист № 53 (від вересня – жовтня 1763 р.) 1146
Лист № 54 (від вересня – жовтня 1763 р.) 1147
Лист № 55 (від травня – червня 1763 р.) 1148
Лист № 56 (від травня – червня 1763 р.) 1150
Лист № 57 (від вересня – жовтня 1763 р.) 1152
Лист № 58 (від вересня – жовтня (?) 1763 р.) 1154
Лист № 59 (від 28 (29?) жовтня 1763 р.) 1155
Лист № 60 (від 8 *листопада* 1763 р.) 1156
Лист № 61 (від 22 *листопада* 1763 р.) 1158
Лист № 62 (від кінця *листопада* 1763 р.) 1159
Лист № 63 (від кінця *листопада* 1763 р.) 1160
Лист № 64 (від кінця *листопада* 1763 р.) 1162

Лист № 65 (від кінця *листопада* – початку грудня 1763 р.) 1163
Лист № 66 (від кінця *листопада* – початку грудня 1763 р.) 1164
Лист № 67 (від кінця січня – початку *лютого* 1764 р.) 1165
Лист № 68 (від *лютого* – травня 1764 р.) 1166
Лист № 69 (від другої половини червня 1764 р.) 1169
Лист № 70 (від 8 *листопада* 1764 р.) 1170
Лист № 71 (від *листопада* 1764 р.) 1171
Лист № 72 (від жовтня – *листопада* 1762 р.) 1172
Лист № 73 (від *липня* 1766 р.) 1174
Лист № 74 (від *липня* – серпня 1765 р.) 1177
Лист № 75 (від першої половини 1767 р.) 1180
Лист № 76 (від від 25 червня 1867 р.) 1181
Лист № 77 (від 1787 р. – початку серпня 1788 р.) 1183
Лист № 78 (від 26 вересня 1790 р.) 1183
Лист № 79 (від 2 квітня 1794 р.) 1186

До Якова Петровича Правицького 1233
Лист № 80 (від 3 жовтня 1782 р.) 1233
Лист № 81 (від 3 жовтня 1785 р.) 1234
Лист № 82 (від 6 березня 1786 р.) 1236
Лист № 83 (від 30 березня 1786 р.) 1237
Лист № 84 (від 25 квітня 1786 р.) 1238
Лист № 85 (від 18 січня 1787 р.) 1239
Лист № 86 (від 6 березня 1787 р.) 1240
Лист № 87 (від 21 березня 1787 р.) 1241
Лист № 88 (від 7 жовтня 1787 р.) 1242
Лист № 89 (від 4 серпня 1788 р.) 1243
Лист № 90 (від 31 грудня 1788 р.) 1246
Лист № 91 (від 30 травня 1785 р.) 1246
Лист № 92 (від 5 січня 1792 р.) 1248

До різних осіб 1259
Лист № 93 (до Іоїля, від початку січня 1758 або 1759 р.) 1259
Лист № 94 (до Гервасія Якубовича, від 22 серпня 1758 р.) 1260
Лист № 95 (до Федора *Ляшевецького*, від 1761 р.) 1262
Лист № 96 (до Федора Жебокрицького, від 1764 р.) 1264
Лист № 97 (до Василя Максимовича, від 1764 р.) 1266
Лист № 98 (до Йова Базилевича, від 18 квітня 1765 р.) 1269
Лист № 99 (до Василя Степановича Томари, від 20 серпня 1772 р.) 1270
Лист № 100 (до Якова Івановича *Долганського*, від 1772 р.) 1271
Лист № 101 (до Якова Івановича *Долганського*, від 25 *лютого* 1773 р.) 1272

Лист № 102 (до Володимира Степановича Тев'яшова,
від 28 *листопада* 1774 р.) 1273
Лист № 103 (до *Дмитра* Автономовича Норова,
від друга половина *липня* – перша половина серпня 1775 р.) 1274
Лист № 104 (до Івана Григоровича *Диського*, від 20 *листопада* 1778 р.) 1274
Лист № 105 (до Артема Дорофійовича Карпова, від 19 *лютого* 1779 р.) 1275
Лист № 106 (до Василя Михайловича Земборського,
від 21 *лютого* 1779 р.) 1276
Лист № 107 (до Василя Михайловича Земборського,
від 10 травня 1779 р.) 1278
Лист № 108 (до Осипа Юрійовича Розальйон-Сошальського, від 1781 р.) 1279
Лист № 109 (до Степана Микитовича Курдюмова,
від осені – початку зими 1781 р.) 1280
Лист № 110 (до Степана Микитовича Курдюмова,
від 5 січня 1784 р.) 1281
Лист № 111 (до Григорія Івановича Ковалинського,
від 2 травня 1785 р.) 1282
Лист № 112 (до Івана Васильовича Земборського, від 23 січня 1787 р.) 1283
Лист № 113 (до Якова Михайловича Донця-Захаржевського,
від 7 грудня 1787 р.) 1285
Лист № 114 (до Степана Івановича Тев'яшова, від 10 червня 1788 р.) 1285
Лист № 115 (до Григорія Івановича Ковалинського,
від 23 вересня 1788 р.) 1286
Лист № 116 (до Олексія Степановича Базилевича, від 23 вересня 1788 р.) 1287
Лист № 117 (до Єгора Єгоровича Урюпіна, від 10 червня 1790 р.) 1288
Лист № 118 (до Петра Федоровича Пискунівського,
від 10 червня 1790 р.) 1288
Лист № 119 (до Єгора Єгоровича Урюпіна, від 2 *липня* 1790 р.) 1289
Лист № 120 (до Івана Івановича Єрмолова,
від другої половини вересня 1791 р.) 1290
Лист № 121 (до Наемана Петровича, від 6 грудня 1792 р.) 1291

До невідомих осіб 1317
Лист № 122 1317
Лист № 123 1317
Лист № 124 1320
Лист № 125 1321
Лист № 126 1321

РІЗНЕ

Excerpta philologica 1328
Vertendi quomodo auctores in vernaculam 1328
Autores, qui primum legendi 1328
Excerpendum esse legentibus 1329
Excerpendi modus 1329
Lemmata qui sint facienda 1329
Lacrimae et quidquid ad illas 1329
Adversariorum exemplum 1330
Historica 1330
Lemma 1330
Філологічні виписки 1331
Як перекладати авторів на рідну мову 1331
Яких авторів слід читати насамперед 1331
При читанні слід робити нотатки 1332
Як робити нотатки 1332
Як робити короткі нотатки 1332
Сльози та все, що до них належить 1332
Приклади зауважень 1333
Історичні нотатки 1333
Лема 1334

Сон 1337

P[ublii] Terentii Comoedia, quae vocatur *Adelphi* 1340

ДОДАТОК

Ковалинський Михайло. **Жизнь Григорія Сковороды** 1343

Наукове видання

СКОВОРОДА ГРИГОРІЙ

ПОВНА АКАДЕМІЧНА ЗБІРКА ТВОРІВ

За редакцією проф. Леоніда Ушкалова

Технічна редакція *Євгенії Онишко*

Коректа *Олександри Ушкалової*

Підписано до друку 28.05.10. Формат 70x100/16.
Папір офсетний. Гарнітура Palatino Linotype. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 87,5. Наклад 300 прим. Зам. № 10-29.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 1002 від 31.07.2002 р.

Видання і друк ТОВ «Майдан»
61002, Харків, вул. Чернишевська, 59.
Тел.: (057) 700-37-30
E-mail: maydan.stozhuk@gmail.com